श्रीलब्धिसूरीश्वरजैनग्रन्थमाला

प्रकाशितग्रन्थसूची

★

१ जैनतत्त्वविधिसंग्रह	०–८–०	११ मूर्तिमंडन (हिन्दी)	भेट
२ हीरप्रश्नोत्तराणि	०–१२–०	१२ आरम्भसिद्धिः (सटीका)	२–८–०
३ श्रीपालचरित्रम्	भेट	१३ तत्त्वन्यायविभाकरः (सटीकः)	५–०–०
४ तत्त्वन्यायविभाकरः (मूलः)	०–८–०	१४ दीपालिकाकल्पः	भेट
५ पक्षसूत्रम्	भेट	१५ सम्मतितत्त्वसोपानम्	५–०–०
६ हरिप्रश्नप्रश्नोत्तरम्	भेट	१६ सूत्रार्थमुक्तावलिः	५–०–०
७ वैराग्यरसमञ्जरी	भेट	१७ सकलार्हत्स्तोत्रम् (सटीकम्)	भेट
८ चैत्यवन्दनचतुर्विंशतिः	०–२०	१८ बारमास्यस्तवनावली	०–४–०
९ कविकुलकिरीट	०–८–०	१९ धम्म नाणी	भेट
१० मूर्तिमंडन (गुजराती)	०–४–०	२० द्वादशारनयचक्रम् १ भागः	६–०–०

प्रकाश्यमानग्रन्थसूची

१ श्रेयांसनाथचरित्रम्, मानतुङ्गसूरिकृतम्

२ श्राद्धविधिप्रकरण
मूळ अने टीकाना गुर्जरानुवादसहित

३ भगिनी शिक्षा
जाहेर व्याख्यानोनुं सारभूत अवतरण

४ नूतनस्तवनावली

॥ अर्हम् ॥

श्रीलब्धिसूरीश्वरजैनग्रन्थमालाया विंशतितमो मणिः [२०]

तार्किकशिरोरत्नवादीन्द्रश्रीमल्लवादीक्षमाश्रमणविरचितम्

द्वादशारनयचक्रम् ।

तर्कागमपारङ्गतसिंहसूरगणिवादीक्षमाश्रमणसन्दृब्धया
न्यायागमानुसारिणी–व्याख्यया विभूषितम् ।

व्याख्याधारेण मूलं विशोध्य, विषमपदविवेचनाख्यव्याख्यया
चालङ्कृत्य सम्पादकः संशोधकश्च

आचार्यश्रीमद्विजयलब्धिसूरीश्वरः ।

तस्य चाय

प्रथमद्वितीयारात्मको

प्रथमो विभाग ।

प्रकाशयिता

छाणीस्थ–श्रीलब्धिसूरीश्वरजैनग्रन्थमाला–सञ्चालकः

शाहसुभाइ जमनादासात्मजश्चन्दुलाल ।

प्रथम संस्करणे ७०० प्रतयः

वीरसं २४७४ आत्मसं ५२ विक्रमसं २ ४

मूल्यं पञ्च रूप्यका

प्रकाशक : प्राप्तिस्थान

चन्दुलाल जमनादास शाह
मंत्री, लब्धिसूरीश्वर जैन ग्रन्थमाला
छाणी (बडोदरा स्टेट)

मुद्रक :
रामचंद्र येसू शेडगे,
निर्णयसागर प्रेस,
२६-२८ कोलभाट स्ट्रीट,
मुंबई नं २

पू. पाञ्चालदेशोद्धारक न्यायाम्भोनिधि युगप्रधानकल्प जैनाचार्य
श्रीमद्विजयानन्दसूरीश्वरजी महाराजके पट्टालंकार

निःस्पृहचूडामणि सद्धर्मसंरक्षक
जैनाचार्यश्रीविजयकमलसूरीश्वरजी महाराज

नि सा प्रेस मुंबई

प्रामाण्य शिक्षण दत्त्वा कृत्वा विद्याविशारदम् ।
सिद्धान्त पाठयित्वा यैर्वात्सल्यात् प्रतिपाल्य माम् ॥ १ ॥

पदे स्वकीये सन्यस्य स्यातिमन्त विधाय च ।
ग्रन्थमेत समीकर्तुं प्रेरित स्तम्भने पुरे ॥ २ ॥

कालादशुद्धिभूयिष्ठं सुविचार्य विशोधितम् ।
श्रीमत्कमलसूरिभ्यस्तेभ्य एन समर्पये ॥ ३ ॥

विजयलब्धिसूरि

धन्यवाद अने आभार

श्रीद्वादशारनयचक्र-सदृश जेवा विशालकाय ग्रन्थरत्नना प्रकाशननी अमारी योजनानी जाण थतां, तेना प्रकाशन माटे आवश्यक द्रव्यसाहाय्य करी, अमारी योजनाने तात्कालिक मूर्त स्वरूप आपवानो अमारो उत्साह वधारी, श्रुतज्ञाननी आराधनाना सहभागी बनारा पुण्यवानोनी शुभ नामावली आ नीचे आपीने अमे कृतार्थता अनुभवीये छीए अमने मळेली साहाय्य आ प्रकाश्यमान एक भाग पूरती ज नथी, पण समग्र ग्रन्थना प्रकाशनने अंगे छे हजी पण वधती जती मुद्रणसाधनोनी मोंघवारीमां, आ साहाय्य आ एक भागने माटे पण परिपूर्ण थाय तेम नथी छतां आ ग्रन्थरत्ननुं मूल्य, पडतरथी पण घणुं ओछुं राखवामां आव्युं छे साहाय्य अपनार सद्गृहस्थोनां अने प्रेरणा करनार पू. गुरुभक्त उपा० श्रीजयन्तविजयजी गणिवरना अमो अत्यन्त आभारी छीये साहाय्यकोनां शुभनामो आ प्रमाणे छे

१०११ शेठ माणजीभाई भरमशी खापरीया मुंबई

१००१ वापी जैन संघ (ज्ञानद्रव्यनी आवकमांथी)

१००१ शेठ पुनमचंदजी गुलाबचंद गुलेच्छा फलोधी (मुंबई)

७०१ दमण जैनश्री संघ (ज्ञानद्रव्यनी आवकमांथी)

५०१ शेठ शान्तिलाल जीवणलाल अमथीभाई वढवाण शहेर

५०१ शेठ धीरजलाल अमुलखभाई कपासी चूडा (सौराष्ट्र)

(चि० कीर्तिकुमार तथा चि० रजनीकान्तना श्रुताराधननिमित्ते)

—प्रकाशक

પ્રકાશકીય વક્તવ્ય

દ્વાદશારનયચક્ર–પ્રથમ ભાગના પ્રસ્તુત પ્રકાશનથી, અમારી પ્રકાશન પ્રગતિ એક નવું જ સીમાચિહ્ન સ્થાપે છે. દ્વાદશારનયચક્ર જૈન શાસનનો એક મહાન દર્શનપ્રભાવક ગ્રન્થ છે. આના કર્તા પૂ. આચાર્ય શ્રીમલ્લવાદી ક્ષમાશ્રમણ છે. તેઓ શ્રીમદે 'વિધિનિયમભઙ્ગવૃત્તિ' એ પદથી શરૂ થતી એક જ કારિકા ઉપર આશરે આઠ હજાર શ્લોક પ્રમાણ ભાષ્યરૂપે આ ગ્રન્થરત્નની રચના કરી છે. આ ભાષ્ય ઉપર પૂ. શ્રીસિંહસૂરગણિવાદી ક્ષમાશ્રમણજીએ, સંક્ષિપ્ત અને અતિગહન 'ન્યાયાગમાનુસારિણી' નામક ટીકા કરી છે. આ ટીકા પણ અમે સાથે જ પ્રકાશિત કરીએ છીએ.

પૂ. શ્રીમલ્લવાદી ક્ષમાશ્રમણજીના ભાષ્યનું સ્વતન્ત્ર અસ્તિત્વ આજે ક્યાંય નજરે પડતું નથી. ટીકામાં પ્રતીક રૂપે લેવાયેલા પ્રતીકપદોના આધારે, પૂ. આચાર્ય મહારાજજી એ, ભાષ્યને અતિ પરિશ્રમે તૈયાર કરી અલગ તારવ્યું છે. તે ઉપર આપવામાં આવ્યું છે.

આ ગ્રન્થનું સંપાદન, પૂ. ગુરૂદેવ શ્રીમદ્વિજય લબ્ધિસૂરીશ્વરજી મહારાજાએ, અનેકાનેક હસ્તપ્રતિઓ સન્મુખ રાખીને, તેમજ જે જે દર્શનોનું વિવરણ ગ્રન્થકારે કર્યું છે તે તે દર્શનોના ઉપલબ્ધ અને પ્રામાણિક ગ્રન્થોદ્વારા ગ્રન્થના પાઠને શુદ્ધ કરવા પૂર્વક કર્યું છે. સૈકાઓ વર્ષોથી અભ્યાસમાં ન આવવાને કારણે આ ગ્રન્થ એટલો તો અશુદ્ધિબહુલ બની ગયો છે કે આનું સર્વાંગી શુદ્ધિકરણ કરવું એ ઘણું જ પરિશ્રમ સાધ્ય છે. ગ્રન્થની ગહનતાને લક્ષમાં લઈને પૂ. મહારાજશ્રીએ આના ઉપર 'વિષમપદવિવેચન' નામક વ્યાખ્યા લખી છે, તે પણ આ સાથે જ પ્રસિદ્ધ થાય છે.

ગ્રન્થના બાર આરામાંથી પહેલા અને બીજા આરાનો આ પ્રથમ ભાગ છે. બાકીના ભાગો ત્વરીત પ્રકાશિત કરવાનો અમારો યથાયોગ્ય પ્રયત્ન ચાલુ જ છે.

આર્થિક સહાયકોની નામાવલી અન્યત્ર આપી છે. અન્ય રીતિએ સહાયક બનનાર પુણ્યવાનોનો અમે આભાર માનીયે છીએ અને ઇચ્છીએ છીએ કે આ મહાન ગ્રન્થરત્નનો અધિકારિ સર્વાઙ્ગીણ અભ્યાસ કરી વાંચશે શ્રુતારાધન કરી ગ્રન્થકાર સંપાદક અને પ્રકાશકો વિગેરેનો પરિશ્રમ સફલ બનાવે.

— પ્રકાશક

द्वादशारनयचक्रस्य विस्तरतो विषयक्रमः

विधिविधाने द्वितीये

शुद्धाशुद्धपत्रम्

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	पं
सिंहवमिर्	सिंहसूर	१	१
भक	चक	१	८
तु	(वा)	१	११
जगत्	कल्कादि जगत्	५	९
दोषम्यगमयीन	दोषसासमन्यगमावेन वै	६	१९
विरोधा	विरोध	८	१५
वट इत्यादि	यदो वट एव इत्यादयो	८	१६
इत्यर्थः	न रूपादयो न वट इति वा	९	१
सौप्तिकमाम	सौप्तिकेता	९	१७
ममसमादे	ममसमादे च	९	१९
मत	मात	९	१९
मभृत	माभृत	९	२१
सहुरिवकमवमनूत	सभुत्पत्तिवचमावत	१	१
तु	तु भवति	१	५
व्याहृतकर्मणीया	व्याहृतकर्मणो	१	८
वामर्याद्या	वाद्यर्थ मचाद्या	१	१
भूमव	उमव	१	१५
ममत्र	मम	१	१८
व्यारूपा	व्यारूपा	१	१८
वर्ती विशेषविधि- नियमी	मर्क विशेषविधि नियमं	११	१
तृणापुरुषि	तृणा तु वृषि	११	५
मालिता	(मावता?)	११	७
पूर्वपरिकल्पामिव	पूर्वावसित	११	१
तृण्यपुरुषि	तृणा तु वृषि	११	११
वहलाक्यान	तत्समाख्यान	११	११
धम्मान्य	सम्मान्ये	११	१९
वृषिम्यौ	वृषिकया व्या	११	१५
वस्तुनो वस्तुरेव	वस्तुदेवैस्तुन व्य	१२	५
तोति	(तोति)	१२	७
सर्व	समाप	१२	१
व्यापराग्य	व्यापराग्य	१२	१२
वृषिरना	विरच	१२	१९
मैत्रमन्यादे	मैत्रम्यापक्षमि	१३	१७
"	"	१३	१९
समुदय	समुदाय	१३	१८
समुदायत्र	समुदयत्र	१३	१९
तथापि	तथापि तु	१४	७
सामान्या	एकता	१५	१
सत्ता	सात्मता	१५	२
कीवता	कीवमता	१५	२१
कर्दम	कल्मष	१७	९
लोर्व	लोव	१७	१
ईसाम्याः	(मात्वाः)	१८	३
तानि	तानि द्रव्यादीनि	१८	१६
यादेव	यादिना	१८	१७
"		१९	५
सामान्यस्य	समावस्य	१९	८
"	"	१९	१७
मायात्	मायामिति	२१	११
वत्त	वक्तु	२१	१६
तत्त्वं	तत्त्वम	२३	१७
(तो वेति)	(तौवेति) तौ चोक्तिमवन्ती	२४	१२
गुणतः	गुणतः कालतो वा	२४	१७
निर्णयपुरस्तादिषु	निर्णयेषु रूपादिषु	२४	१७
"		२४	२७
यथायथिः	यथायथियौं	२५	२१
द्रव्यत्वापेक्षा	द्रव्यापेक्षा	२६	१७
का	का सा	२६	१६
द्रव्यत्वापेक्षा	द्रव्यापेक्षा	२६	१९
वाऽमाव	वा माव	२७	६
विशेषा	विशेषा	२७	९
वाऽमाव	वा माव	२७	११
सकते	सकते	२७	१६
किमन्य	किमन्य	२८	२१
किंचित्	कश्चित्	२८	२१
"		२८	२३
किंचित्तु	कश्चित्तु	२८	२७
यादृश	यादृश	२९	१२
इति	इति व्याख्यानात् पुनः	३	८
अन्यथा	अन्यथा	३	३०
माया	मायाः	३०	३१
गन्धादिरिति	गन्धादिवदिति	३१	३२
अथ तु तद्व्यासत्व	अथ तु तद्व्यासत्वादेव		
मेव प्रतीयते सामा-	प्रतीयेते सामान्य		
न्यविशेषयोरेकत्वं	विशेषाविशेषं	३३	१
सामान्यमायो	सामान्यामायो	३३	७
सर्वेषमा	सर्वेष व्य	३३	३२

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ	पं
स्वेशी	स्वैषी	८१	२१
मायोपमः	मायेपीवः	८४	१४
		८४	२१
”	”	८५	११
व्यापार	व्यापकर	८६	१६
संख्यापि	संख्यपि	८७	२६
भिन्ने यदि	यश्मिन् भिन्ने	८८	६
संख्यापि	संख्यपि	८८	१४
मुख्यपदे	मुख्यपदे	८९	२६
समवेतु	समवे तु	९१	६
यथो।	यथोर्मीकादिपरमाण्वादिद्र व्याणां	९१	९
समवेतु	समवे तु	९२	३
धर्मो	धर्मो	९२	२६
(अनेति)	अनेकरूपावयवावारब्धे ऽपि	९५	१५
किं	किमपरार्द्ध	९७	२१
(अनेकार्थेति)	अनेकार्थसमवायात्सामें सामान्यगोचरमित्यादि यावद्वेषु पृथक् पृथक्त्वमस्ना मावादिति यत्राप्येव	९८	१४
तस्मात्	तात्	९८	१७
यत्रे	यत्रे यत्रे	९९	३
रेव-	रेव कृता!	९९	३
मिळतपरो	मिळतोऽपरो	१०३	१९
सार्वेऽस्य सामान्यस्य	सार्वेस्य सामान्य	१०२	९
पारि भाषिता	पारिभाषिता	१०२	१२
तस्मात्	ततो न	१०४	३
सार्वमपि तत्रापि	सार्वोऽपि न तत्रापि	१०४	१४
पुरुषा	पुरुषपुरुषा	१०४	१४
सार्वमपि तत्रापि	सार्वोऽपि न तत्रापि	१०४	१६
पुरुषा	पुरुषपुरुषा	१०४	१६
एर एव	एरत एव	१०४	२१
संवृतिर्वंशाय	संवृतिसत्त्वाय	१०५	२२
निवेक	निवेके	१०५	११
एवमादिविधि	एविर्धयादिमि	१०६	२
विधाऽपि च	विधा च तत्	१०६	२५
मानमिति	मानमपीति	१०८	३
आमन	आमन्न	१०९	१४
समानत्वे	समानाद्वयवे	१०९	२१
अनेकार्थाः	अनेकार्थाः	११०	८
संवृति	संवृतिसत्त्वाविति संवृति	११०	२१
प्रमाणप्रमाणक	प्रमाणप्रामाणक	११२	१९

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ	पं
ज्ञानस्य	ज्ञानस्यास्तमामास ज्ञानस्य	११५	७
पूर्वेऽको	पूर्वेऽको	११६	३
तत्प्रतीमा	तत्प्रतीमा	११६	१९
महीभिद्र	महोक इन्द्रिय	११६	२
न निरस्तते	निरस्यते	११८	३
प्रमेके	प्रमेक ते	११८	१८
रन्धपो	रन्धपो	११८	२
	”	११८	२२
इन्द्रान्तरपर्यायान्तर	इन्द्रान्तरपर्यायान्त	११८	२४
कृता। तथा	इन्द्रियै। कृतस्य	११९	११
वस्त्वान्तर	वस्त्वान्तरा	१२०	५
मात्रविर्वंस	मात्रवाद्विर्वंस	१२१	२१
वरिवाभ्या	आपाता	१२४	९
प्रम्य।	न सन्ति	१२५	२६
समपेक्षमिति	अन्यसपेक्ष्ये ति	१२५	२९
सतोऽपि चि	सतोऽप्यपि	१२६	११
कारणाए	कारणाद्यापि	१२०	८
पुरुषाय	पुराय	१२८	३
इत्याद्यपि	इत्याद्यपि	१२८	२
मीड	मीकरूप	१२८	५
स्वकेनैव	स्वतैव	१२८	७
संवृत्य	संवृत्य	१२८	८
विकल्पे	विकल्पन सम्बन्धं	१२८	११
सम्पत्स्वाय	सम्पादिमरताय	१३०	१४
सम्बे	प्राप्ते	१३०	१५
रसवत्सर्वेषु	रसवाद्यनुस्वथा	१३०	१५
सम्बे इति	प्राप्तमिति	१३०	२१
स्वपाकवत्तरापए	स्वपाहृतिवान्	१३४	७
आवासिय	भावा पुन सिय	१३४	२
”	”	१३४	२१
तु	तु विविधरूपैकान्तो	१३५	२
कान्तोऽपि	कान्तो	१३५	३
वृत्ती	वृत्ता	१३५	५
कृपा	कृपा	१३५	२०
विपाक	विपाक।	१३६	२१
पदेर्थ	पदेन	१३७	३
परिणामेभ्यो	परिणामेभ्या।	१३७	२५
ज्ञानोत्पत्ते।	ज्ञानोत्पत्ति।	१३७	२०
वोचय	वीचय	१३८	२४
माब	माल्य	१४०	१४
सान्केन	सान्केन	१४०	२१
देवता	देवतर्थि	१४१	१५
वर्तेनेमिति	वर्तेनेति	१४१	२

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ	पं
रूपाद्	रूपो	१३	६
"	"	१३	९
च	चतु	१३	१८
सम्बन्धात्	सम्बन्धात	१३	१३
		१३	१०
कवापर्ति	तो पर्ति	१६	१३
पक्का	पक्का	१६	९
कौकिलयुक्ति			
व्याहृत्ति	कोकयुवति	१७	६
पूर्वी	यथा पूर्वी	१७	१२
समता	समयो	१९	३
च	वा	१९	११
समता	समयो	१९	१४
च	वा	१९	१८
मेवे	मेव वै	१९	२
(वाचस्पतिमिश्रा)	वा म० को १७	३	१
वेति	वेति वा	३	१६
सम्य	म्योम्य	३३	९
समम	सम	३३	११
सम्बन्धा	सम्बन्धा	३३	१६
सर्वात्मकत्वा	सर्वात्मकत्वं	३५	९
मङ्गीतमिति।	मङ्गीतमिति। किञ्चान्यत्	३५	७
विमर्श	विमर्श वा	३५	१०
करण	कारण	३५	१२
मधूक	मधूकतक	३५	११
मित्वासत	मित्वासत	३६	८
च इति	च	३६	१
वत्वात्	वत्वादिति	३	६
वत	वर्मो वत	३७	९
सम्यकर्म	सात्वकर्मविकर्म	३७	१६
मचेतन	चितेरित्यनन्यत्वाभिधा- नत्वात्, मचेतन	३७	२
वैकल्यादि	वैकल्येत्यादि	३८	१०
मानुष्य	मनु मानुष्यस्य	३९	६
कृत्वा च	कृत्वा	३९	६
चालम्बा	चालम्बा	५	१६
साधनत्वा	तत्साधनत्वा	५१	१
मित्येकत्वादि	वक्रित?	५१	१६
यद्	यदयद्	५२	१६
कर्कश	कश्वार	५३	९
वात्वा सर्व	वात्वेऽर्थ	५३	१९
विधिवाचकम	विशेषात्व	५५	९
चतुष्पथत्,	चतुष्पथत्, न समिति मुखानी सामान्यविशेषा अनु- त्वात्	५५	१०
वर्धेत	वर्धेते	५६	१३
समावर्त	समावर्त्तात्	५६	१०
कृत्स्नत्वा	कृत्स्नत्वात्वान्यम	५८	९
कीनावि	कीनावा वानि	५८	१०
भिक्षुत्वा	कुत्सा	६१	३
मङ्गलत्वा	मङ्गलत्वानुत्वानुसार	६२	१
मन्यो	मनान्तमेवैतन्यो	६३	५
कत्वे	कत्वात्	६३	६
कोपोद्भूत	पापोद्भूत	६३	१३
परोक्षा	पक्षा	६५	५
कोक	कोक	६५	१९
कोक	कोक	६५	११
बोल्लाद	वा प्लुत्वाद	६६	१
कोक	कोक	६६	१९
मित्वात्	मित्वा	६८	८
वमेव	वद्वेव	६९	७
यदि वर्षी	वर्देवर्षी	६९	१२
मनीषिषे	मनीषिणो		८
व्यञ्जु	स्वयञ्जु	७१	४
मानसक	मानसके	७१	१४
संघात	समघात	७२	८
मूल्यक सर्वी	मूल्यसर्वी	७३	१
परमात्म.	परमात्मनः	७३	७
त्वात्	त्वात्, अथवा तु वचनात मतवं वाक्यप्रमाणेनापि प्रमाणत्	७५	९
मेदे चमि	वक्ति त्रिके	७५	१३
विपाल्यपि च	विपर च तत्	५	१४
परस्परस्य परमार्थ सत्	सत् परमार्थतन्नाना	७५	१४
इति	इति कारणत्वमप्युपेत्यापेक्ष दोषोऽभिहितः	७७	१
कारणमात्रा	कारणमात्रामेकमात्रा	७८	९
यद् क	यद् क च	९	१५
प्रत्यपि	अतिप्रत्यपि	७९	१०
समात्मने	समात्मने	७९	११
गमेन	गम	८	१
विरत,	विरतं	८	३
मनेव	तयक कल्कनेव	८	७
कमन	कमन	८०	१४

शुद्धिपत्रम्

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ	पं०
शेष	शेषा अवधारणशेषा	१९८	९
पर्यो	पर्यव ही	१९८	१५
विहर्ष	विहिर्ष	१९८	११
[illegible]	उचितसामान्य	१९८	१७
(यदि)	यत्र सर्वोपाशायमिम रसवदित्यादि	२	७
मशेरिव	मशेरे वरमिवाम्बरे मालव इम	२ १	१०
विशेषय । पूर्वोद	विशेषाव रसलेशेन समा नोदोप इति । वदेयम्	२ १	११
पहीन	पहीन	२ १	१७
पंडे	पंडे	२ २	७
महत्यादि	महत्यादसहशुभानादि	२ २	८
मातक	मातरमकव	२ २	११
वयविष	वयोरिव	२ २	१८
सर्वेव	सर्वेव	२ ३	२२
सर्व	सर्व	२ ६	२२
मायाधावे	मयायावे च	२ ७	२
विविर्ष	विविर्विविर्ष	२ ८	७
विविर्षपति	विविता	२०८	१८
मधु	म धु	२ ९	१
मिद्धमिति	मिद्ध इति	२ ९	२४
महुचिरपि	महुचेरपि	२ ९	२७
कुरुकाप्येत्य	कुरुकोऽपेत्य	२१	१
वचमिवन्न	वचाहिमिवान्न	२१	१४
स्पृष्मावा	स्पृष्टा वा	२११	२
मूर्खमकमा	मूर्खरकमकमा	२११	७
मेका	मेकावाप्टा	२१२	९
बहा	बहा पाक	२१२	१९
पर	परि	२१३	२
पृथ	पृथ चर्मा	२१३	२
मान्यम	मान्यत्व	२१३	२३
सुप्रमा स्पृष्ट	सुप्रमस्पृष्ट	२१४	७
परस्या	परिरहा	२१४	६
मधुरा वरिता	मधुरिति	२१४	७
परार	वरित्वं	२१४	७
	”	२१४	१८
मा	वेम	२१४	२४
कधोत्तमन्य	कधोत्तमन्य	२१५	८
तदव	तदिति	२१५	२३
येऽपि	योऽपि	२१६	२४
यथा	तावद्	२१७	८
सर्वोत्मकत्वम्	सर्वात्मकत्वम् सर्वात्मकत्वम्, तस्य बस शीलेर पलीमयत्वम्	२१७	२

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ	पं०
वासुप	वासुपानि	२१७	३
पदि	पादि	२१८	५
वासुप	वासुपानि	२१८	१
संयपादिमानमि	संयपानी	२२२	५
मिशापमेव	मामसेव	२२२	७
”	”	२२२	१४
कार्योत्मा	तत्कार्योत्मा	२२३	१०
कार्योत्पत्ता	कार्योत्मावत्ता	२२३	१४
परिवमिव	परिणामिव	२२३	१९
”	”	२२४	४
मूर्ख	मूर्ख तमूर्ख	२२४	५
पुरुषत्व	पुरुषत्वतत्व	२२४	१६
परिणामात्	परिणामत्वात्	२२५	२
पृते	पृते होति पृते	२२५	१०
मातवाप्	मातवाप् पितवाप् मातिमाप	२२५	११
हीनादि	हीनादिका च	२२६	२
पवनमी	पवनमि	२२७	१०
वमर	वमयानी	२२७	२
मकरे	मकारके	२२८	३
कि	किमा	२२८	६
इमम	व्यायमम	२२९	१५
स्वाभाविव	स्वाभाविव	२२९	२०
मम्मत्	माम्यम्	२२९	३०
मरीरत्व	मरीरत्वा	२३०	१९
वभ्यः	माभ्यः	२३	३३
सेतर	सेतर	२३१	८
तुकिंशा	तुकिंशा मटवमा	२३१	९
पूर्व	पूर्व	२३१	९
ववाहुः	ववाहुरेके	२३२	७
समाया	समाया ववाहुरेके	२३२	७
(प्रकमिति)	सर्व अवयवगुरित्यादि	२३३	११
माय	मा सब्	२३३	२०
पवन्त	पवन्त	२३४	२८
सकरूणा	सकरूणा	२३०	३१
मावियायः	मावियायः	२३८	१०
वरयादिनो	वरयादीनो	२३८	१४
वदि मिवमो	वदि	२३८	११
समुम	समुममदी	२३९	१६
साम्यमपि	साम्योऽपि	२४	३०
साम्य	साम्यो	२४१	११
रम्यादियो	बल्यादियो	२४२	२७
बाम्यालव	बम्यालवयवसाम्याव	२४५	२
वाविन	वाविन	२४५	२८

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	पं०
लाभि	लभि	११३	२०
इममवो	इममवो	११४	१२
समाना	समान	११५	११
निर्वेदिः	निर्वेदेऽस्मिः	११९	११
मानमान	मानमान	१२०	१५
समन्तर	समन्तरमुन	१२८	३
वर्तेति	वर्तेति चोत्तम्	१२८	५
वचनमनुरेण	मनुरेणापि	१२८	६
वेद	वेदपि चोपपवते	१२९	२
मसमार्णा	मसमार्णसा	१३९	३
वरमाभिधानि	वदभिधानी	१३९	१९
तच	तथा	१४१	१५
शिरातीर्था	शिरातीर्था	१४१	३१
तद्वौ	तद्वौ	१४१	७
वनमि	वद्मि	१४२	२८
वचन	वचन	१४३	४
मवच	वचन	१४३	९
वारान्	वारे	१४३	१०
मिद्रीव	मिद्रीव	१४४	३१
व्यपलिप्ती	व्यपलिप्तो	१४५	१९
व्यवस्थोपैतत्सन्	वन्न	१४६	१०
मसार्थ्य	मसमर्थ्य	१४६	२२
विषवचन	विषवचा	१४८	१४
संगाश्विवचन	संगाश्विवद्वचन	१४८	१६
व्याख्या	व्याख्यात्	१४८	१८
सर्वेत	न सर्वेत	१४८	२३
मकवे काल	मकवेकाले	१४८	२४
रङ्गा मकवे	मकवे रङ्गा	१४९	१
तुष्करी	तुष्करा	१४९	१८
तुष्करी	तुष्करे	१४९	१९
"		१४९	३२
मानन्तरी	मानन्तरी	१९	१४
पवाव	पावक	१९	२३
"		१५१	६
पवार्थ	पावार्थ	१५१	८
वचाव	वाचाव	१५२	७
विशेषन्	विशेष	१५२	२२
पूर्वेन	पूर्वेन	१५३	२०
होमता	होमता	१५४	९
मवेत्	भवति	१५५	७
कल्पते	कल्पेत	१६५	१४
"	"	१६५	१
"		१६५	१८
वाग्दः	कर्मेव	१६५	१९

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	पं०
वरन् इति	वरदेवेति	१६५	३९
वरन् इत्यर्थः	वरदेवेत्यर्थो	१६५	३३
कर्मकारम्भे	कार्ये कारम्भे	१६६	३
कर्म	कर्मं	१६७	१
मीमांसयं	मीमांसया	१६७	३१
यरादेव	यदादेव	१६९	११
समयता	समयता	१७१	७
वचा	वचा	१७१	१९
वचन	वचन	१ २	१२
वारम	वारमा	१७२	२२
कर्तव्यतां	कर्तव्यतं	१७४	१३
"	"	१७४	१४
यावत्प्राप्नोति	यावत्	१७४	१६
कर्तव्यतां	कर्तव्यतं	१७४	१८
प्रदोषादौ	प्रदोषादिष्वपि	१७४	१९
यावत् प्राप्नोति	यावत्	१ ४	२२
एवमिति	यावत्प्रायश्चित्तीयामौ		
	मध्यमावत् एवमिति	१७६	३
साचामिवर्षे	साचामिवर्षे	१	२४
होमपूर्व	होम पूर्वं	१८	१०
हैत्वर्षे	हैत्वर्षे इत्येतस्मात्-		
	दनात्	१८२	४
तथा	तथा	१८२	२७
पुत्रप	पुत्रेण	१८२	३
यथा	यथा	१८३	१
होर्म विचार्य	होमविचार्य	१८७	२
व्याहरति	व्याहरति	१८७	२८
यदीप	यवप	१८८	३३
पूर्वक	पूर्वक	१८८	३३
विपक्ता	विपक्तो	१८९	१
यमोऽनुपदेशकरु	यममनुपदेशकरु	१८९	२२
वर्षयोगा	पर्षयोगा	१८९	२३
प्रकवित	प्रकवितं	१९	८
बीजाङ्कुर	बीजाङ्कुर	१९२	१
इत्ये	इत्यः	१९२	१२
कारण	कारण	१९२	२८
कल्पति	कल्पते	१९४	२९
कल्पयान	कल्पायान	१९५	२१
सर्वेनियम	सर्वेऽनियमः	१९६	१६
विकर्त	विकल्पम	१९६	२९
कार्यमिति	कार्यमिति । क्रियान्त्वत्	१९७	३
विपूर्वशकारम्य	विपूर्वेकारम्य	१९	७
कल्पेरते	कल्पेरत	१९	२
वातलङ्घ्योतोषा	वातलदोष	१९७	२१

उपोद्घात

इह जगति सर्वो हि लोको दुःखद्वेषी सुखाभिलाषी च स्वभावत एव दरीदृश्यते। तच्च सुखं पौद्गलिकं पारमार्थिकं चेति द्विप्रभेदम्, पौद्गलिकं सुखं तु दुःखानुषक्तं क्षयगत्वसाध्यमल्पकालं च, अत एव लौकिकोपायमिलितं सत्सुखकल्पमप्यपि दुःखदायकत्वादात्मकल्पमस्थिरत्वेन लौकिकोपायप्रतिपरावृत्ता निवृत्तिवृत्तयो जना आत्मनः पारमार्थिकमव्याबाधमनन्तमक्षयं सुखमेव परमं पुरुषार्थं मन्वानास्तदधिगमाय तन्निरोधविदुषां प्रदर्शितं च तदुपायमपायरहितं मार्गयमाणा बहुशो यतमाना समुपलभ्यन्ते।

तेषामभिलषितसम्पूरणाय समर्थतरं साधनमुपदिशद्भिर्लोकत्रयातिशायिसदाम्नायस्य भगवतोऽर्हतो वचनामृतमेव परमं शरणमिति नास्ति विप्रतिपत्तिलेशोऽपि विवेचकधिषणानां मनीषिणाम्। तेषु साधनेषु सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्रात्मकेषु तत्त्वार्थश्रद्धानलक्षणमाद्यमनिरुद्धपवर्गप्राप्तिहेतुत्वात् प्रधानं साधनम्, तच्च भगवदुदीरितजीवादितत्त्वाधिगमसम्पाद्यम्, तदधिगमोऽपि प्रमाणनयाभ्याम्, उक्तं हि 'प्रमाणनयैरधिगमः' (तत्त्वार्थ० अ० १ सूत्र ६) तत्र वस्तुनोऽनन्तधर्मात्मकतया ग्राहकाणि मतिश्रुतावधिमनःपर्यवकेवलानि पञ्च प्रमाणानि, अनन्तधर्मात्मकवस्त्वेकदेशग्राहिणश्च नया अनन्ताः, वचनपथपर्यन्तवर्तित्वान्नयानाम्, उक्तञ्च 'जावइया वयणपहा तावइया चेव हुंति णयवाया। जावइया णयवाया तावइया चेव परसमया॥' (सम्मति० का० ३ गा० ४७) इति, तेषाञ्च वस्तुनो धर्मधर्मिरूपतया तदाश्रयेण द्रव्यार्थपर्यायार्थभेदद्वयेन निश्चयव्यवहारविषयत्वेन निश्चयव्यवहारभेदद्वयेन वाच्यवाचकरूपतयाऽर्थशब्दभेदद्वयेन वा समासतो विभागो भगवता प्रदर्शितः। तथा तदुपलक्षणसामान्यविशेषापेक्षयैव द्रव्यपर्यायलक्षणनिक्षेपाश्रयेण सङ्ग्रहव्यवहारनैगमर्जुसूत्रशब्दसमभिरूढैवम्भूतभेदेन सप्तधा वा विधिनियमतदुभयाश्रयप्रकारभेदेन द्वादशभङ्गतया द्वादशधा वा सङ्ग्रहो विहितः। एवं रूपेणैषां द्वादशधा सङ्ग्रहकर्तारः कलिकालसर्वज्ञैः श्रीमद्भिः सूरिवर्यैर्हेमचन्द्राचार्यैरनुमल्लवादिनं तार्किका इति स्तूयमाननामधेयास्तार्किकगोष्ठीवरिष्ठाः श्रीमदाचार्यमल्लवादिसूरीश्वराः पूज्यपादाः येषां विशिष्टप्रतिभाप्रागल्भ्यं तदुपनिबद्धाभिनवप्रकारप्रमाणद्वादशारनयचक्राख्यग्रन्थविलोकनत एव कुशाग्रधिषणैः सुगममवगमिष्यत एवेति नात्र विशेषतो वक्तव्यमस्ति किञ्चित्।

सोऽयं ग्रन्थोऽनेकवादिनिकायाभिमतवादस्याचार्यविवेचनधराधराश्रयोऽपि गहनतर्कभिन्नपरिवृढितोऽनेकमतान्तरनिविष्टपनपटिष्ठोऽपि विस्तरः समुचितव्याख्यावरणमन्तरेणानधिगम्यमानाशेषयथार्थाभिप्रायस्तार्किकनम्रतनयग्रन्थेषु मूर्धाभिषिक्ततामाबिभर्ति।

अस्य चैका व्याख्या न्यायागमानुसारं विहितत्वात् न्यायागमानुसारिणीत्यन्वर्थनामधेया सिंहसूरिगणिक्षमाश्रमणविरचिताऽधुनोपलभ्यते तत्र तत्र भाण्डागारेषु यासु प्रतिषु 'इति नियमभङ्गो नवमोऽरः श्रीमल्लवादिप्रणीतस्य नयचक्रस्य टीकायां न्यायागमानुसारिण्यां सिंहसूरिगणिक्षमाश्रमणकृतायां समाप्तः' इति दृश्यते। यासु च ज्ञानविदुषोऽन्यापि प्रतिषु सर्वासु मूलग्रन्थोऽस्कन्द दुरवगाहत्वेन साधुसमुदायेऽध्ययनाध्यापनपरम्परानुगतिगमाभावेन व्याख्यानैकमात्रमवशिष्टं केवलं व्याख्यान-

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ	पं
ससकर	ससकृत	१११	१५
मायकयाः	मायकाः	११६	१५
व्यमलयः	वमूलयः	१५	११
कमव	कमव	१५	११
गुणवृत्ति प्रभा	गुणवृत्तिप्रभा	१५	११
वादियां	वादियं	१५१	१५
स्वुगममा	स्वुगमा।	१५१	११
ज्योमे	ज्योमे	१५५	११
म्मममा	म्ममया स्वदीयया	१५६	६
संज्ञामात्रा	संज्ञामात्र	१५६	११
मोचयोन	मोचयोपाधि	१५७	२
मिकेषीकार्य	मैदकियमुक्तत्वम्	१५७	१०
तयोरैवयो	तयोरैक्यमात्रयो	१५८	१०
मिमितया	मिमितया	१५८	१४
मर्याया	मर्यायां	१५९	१
हामिर्यैव	हामिर्यैवो मयाङ्कुरकस्य	१६५	२
मयादि	कयादि	१६५	७
इत्युक्ता	इत्युक्ताः	१६५	१९
मयादि	कयादि	१६६	५
मतमेऽमि	मतमेऽपि	१६७	१
च र्म	च म	१६	५
च र्म	च म	१६	९
साबद	सावद्र	१६७	१
मुत्युत्या	मुहुर्त्योग्या	१६७	१
मिमत	मिमित	१६७	११
माम्मर्वेरेव	मवर्वेरेव	१६८	१
वरेव	वरेव	१६९	११
तत्वानुबन्धा	सत्वानुबन्धा	१ १	१
मम्यमेव	गार्म्य	१०१	११
मतकृतोऽपि	मतकृत एव	१ १	११
मम्यमेव	गार्म्य	१ १	१
मतकृतोऽपि	मतकृत एव	१ १	१
दीयतोऽपि	दीयतोऽपि वैचक्षण्यादोऽपि	१ १	५
तथासाक्षि	तथासाक्षि सा	१ १	११
मम्नुपपत्ति	मम्नुपपत्ति	१०१	१
मिमिचामारे	मिमिच्यमारे मिमिति वेद	१०५	१
तद्वस्य	तद्वस्य	१०५	८
चक्षुषा	चक्षुषा	१०५	११
मिमद्रमि	मिमद्रमी	१ ५	१
"		१०६	१
मिश्व इति	(मिश्व इति)	१ ६	११
तुमममात्मन	तुममात्मैव	१०	३
समासादीव	अमावसमाद्रेव	१ ०	०
ममानमित्रा	मनादिताः	१०८	१५
देऽपि	तत्त्वपि	१०९	११
मर्यादिता पुनैति	मर्यादितम्येवैति	१०९	११
कयत्वात्	कम।	१८	३
परिवर्तेन	परिवर्तेन कलाकर्मेव कालान्मेव	१८	११
तदुपाय	तदुपाय	१८१	११
सर्वे	सर्वे	१८१	१५
यथा	तथया	१८१	६
संज्ञायेताव्	संज्ञादिमेताव्	१८२	१०
मवर्तमान	प्रवर्तमान	१८५	११
मवसर्वेव	मावसर्वेव	१८८	२
मवति	मवति च	१८९	७
वस्तुतो	वस्तुतो पूर्व पक्षिर्क	१८९	१६
कार्येव	सार्येव	१८९	१८
मीमांसापूर्वमीया	मीमांसा	१८९	२
मवमेव मीमांसीये	तथा	१८९	२
शावर्कीर्क	शाबरमेकम्	१९	३
मीमांसीये	मीमांसीये	१९	३
मादेर्वमरो	मवाद्यरो	१९	११
एव मिमत्तोऽत्र च	एवाभिमतोऽत्र	१९	१८
वरपत्	वरपत्	१९	११
एव मिमत्तोऽत्र	एवाभिमतोऽत्र	१९	११
ययतो	ययतो	१९१	७
मैवेमत्र	मैवेमत्र व्याह	१९१	११
मैत्रावण	मैत्रावणत्योऽयम	१९१	१९
नाति	अति	१९१	३
मुर्वं वा	मुर्वं वा !	१९१	३
नाति	अति	१९१	७
कातीय	कातिरूप	१९१	११
"	"	१९१	१०
मियसौ	मिथ्यनमौ	१९१	१८
नाति	अति	१९१	१६
तत् यावयति	यावयति	१९३	९
याहि	यावाहि	१९३	१२
"	"	१९३	११
कवर्गा	कवर्गपा	१९३	२१
कमरपा	कमरपात्	१९४	१
"	"	१९४	९
एव	एवत्	१९४	२१
"	"	१९५	६
मिरपात्पमणो	मिरपितात्पमणो	१९५	१८
मानस	मानस च	१९५	१२
मिमते	मिमत इति	१९६	७
ययाया	यदि	१९६	१
यथा	यदि	१९६	२

अत्र 'अपि च' तथा 'इति' इतिपदद्वयं मूलस्थ एवेति मदीयाभिप्रायः, दोषान्तराभिधानार्थमपिचेति पद-स्यावश्यकत्वात्, 'शेषशासनविसंवदनजनितास्व'मित्यभिमतस्यसम्बन्धकतया इतिशब्दस्यावश्यकत्वाच्च, यद्यपि अत्रापि चेतिपदमितिपदञ्च विहाय विचार्यमाणे प्रथमान्तिमभागौ अनुष्टुभ पादद्वयवत् प्रतीयेते, अत एव श्लोकः प्रवचनसारोद्धारटीकायां यथा 'लौकिकत्वप्रहारोऽपि न यस्मिन्नवशिष्यते । तत्र साधुत्वविज्ञानं व्यामो-होपनिबन्धनम् ।' इति दृश्यते परन्तु पूर्वमूलेनास्य सङ्गतिकरणायापि चेत्थिदं टीकाकृद्भिरेतस्याभ्युपगमेऽपि यस्मिन्निति यच्छब्दस्य पूर्वोपक्षिप्तपरामर्शित्वेन पूर्वं 'स्वपरोद्धारकशासनवचनानी'ति पदेनान्यशासनवचनानामेवो-पस्थितत्वात् तेषामेकवचनान्तेन यस्मिन्निति पदेन परामर्शो उपक्रमभङ्गः मूलकृता काव्यमेकवचनविषये श्लोक-रूपतयाऽनुक्तत्वेन तद्वचनशैली एकवचनगर्भमूलस्य टीकाकृता बहुवचनगर्भमस्यदनिर्देशैरभिप्रायव्याख्यानेऽप्यत्र शैथिल्यप्रसङ्गश्च विभाव्य मूलमत्र गद्यात्मकमेवेति सम्भाव्य तथैव प्रकाशितम् । उपलभ्यमानश्लोकेन च मूल-स्यास्य केनापि कारिकारूपेण सङ्ग्रहः कृत स्यादित्यनुमीयते ।

यद्यपि मया संशोधितान्यक्षराणि पदानि वा कोष्ठमध्ये प्रक्षिप्य ग्रन्थस्य प्रकाशनमभिनवसंशोधन-पद्धत्या समुचितं तथापि प्रतिपङ्क्तिप्रभूतकोष्ठकरचना वाचकानां वाचनसौकर्यविघातकारिणीति न तथा विहितमिति सज्जनैरत्र क्षन्तव्यम् । अत्र व्याख्याप्रारम्भे कुण्डलीकृतानि प्रतीकानि वाचकसौकर्याय मयैव स्थापितानीति विज्ञेयम् ।

सदेव संशोधनेन मूलस्य च विवेकेन विपुलं विविधविषयरत्नं समीक्ष्य सहृदयानां विदुषामत्र धर्म-व्यभिप्रायविशेषपरिज्ञानाय परिकल्प्य च सानन्दमस्यैतदागमस्य प्रकाशनायानुमतोऽयं ग्रन्थः । मूलव्याख्ययोश्च च तात्पर्यविशेषमनुसृत्य संशोधनं विभजनञ्च मयाऽऽरब्धं स एव मच्छिष्यशिष्यस्य मुनिश्रीभास्करविजयस्य प्रार्थनया विषमपदविवेचनाभिधानेन व्याख्यानेन प्रकटीकृतं । एवमपि मयाऽऽरचितं संशोधनं पृथग्ग्रन्थस्याख्य मूलं याथातथ्येनैवमेवेति न प्रतिज्ञायतेऽपि तु सम्भाव्यते, यतो हि दुरूहमिदं ग्रन्थरत्नम्, न चात्र तदवधान-विषयान् कांश्चन ग्रन्थविशेषानादर्शतया तत्सिद्धान्तविषयव्याख्याने परिगृह्य विवेचनाऽऽरचिता मूलकृता, अपि तु तेषां प्रवचने सिद्धान्तप्रमाणभूतं वचनञ्च केवलमुपन्यस्य तदुपर्यनुभवनिबद्धप्रतिभाविलासेन नानाविध विकल्पसमुल्लासनेन दुर्विज्ञातमत्र प्रतिविधानमुपनिबद्धम् । अस्य प्रज्ञाविशेषविभ्रमित कोऽपीतोऽपि यदि समुचितत्तरं सप्रमाणं संशोधनं विवेचनञ्च विधाय सुधाकर्मेण यदीदमपि मदीयं संस्करणं तस्याश्रयीभूय भगवच्छा-सनसमुन्नत्यै प्रभु भविष्यतीत्येतेन मे मुदा मति ।

समयमपि मूलं प्रस्तुतमुनिदेवानुशासनानुसारेण 'निर्भिन्नभयमज्ञानी'त्यादि प्राचीनगुरुत्व भाष्य-रूपम् । 'व्याप्येतरत्वमनन्तमन्तरत्वेपी'त्यादि प्रथमे पद्य शासनसाम्यस्य मङ्गलरूपत्र भाष्यकार एव, तत्र व्याव-र्णितं शासनस्यान्यसमवायसाधारणगुणस्य विरोधस्यसम्भवनया दुष्प्रतिपादमितिपाशङ्कनस्य तदभिप्रायप्रतिपादकगाथा-सूचनया परिहरणव्याजेन भाष्यमुपन्यस्तम् । तदेतदन्यसमवायासाधारणगुणस्य शासनस्य जैनशासनव्यतिरिक्ता-सनानां द्रव्यार्थपर्यायार्थाभिवादग्रमनसमवादरैकान्त्यप्रविरुद्धत्वदनर्थकत्वलक्षणाभिधानं जैनशासनस्य च तदै-कान्त्याभावसमवादरैकान्त्यात् सार्थकत्वम् इत्याद्यमिति प्रतिपादनेन शेषपदानि 'निर्भिन्नभयमज्ञ-ध्र्वा'न्तरितगाथासूत्रेण सर्वपदभाष्यमूलमूलेनापरत्र सङ्गमयता भाष्यकृता गाथामूलव्याख्यानमारभमाणेन पृथक् पृथक् विभागिवाददानाद्ययो विवेचिता,

तोऽवलोक्यते । यावत् संशोधनामात्रेऽधीनाङ्गविस्तरो भाण्डागारेषु पुस्तकसंग्रहमात्रतया वर्तन्ते । तस्मा देव हेतोरिदं ग्रन्थरत्नमपूर्वमप्यारम्भ येनापि प्रकाशनमनुपनीतम् ।

अत एव पद्यास्येयात् प्रतिभिष्वेन मया संसेव्यमानचरणकमलैरस्मदीयैर्गुरुवर्यैः स्तम्भपुर्यां (खम्भात) वैक्रमे १९७२ तमे वर्षे चातुर्मास्यमवस्थितैः श्रीमद्विजयकमलसूरीश्वरैः येनेदं ग्रन्थरत्नं महदुपकारकमेतद्गत्वो पलभ्यमानं सम्यक् संशोध्य प्रकाशतामुपनीयते तेनाश्चर्यं जगति महती पुण्यश्रेणिस्ताऽधिगम्यत इत्यभिप्रायात् तत्कर्मणि प्रयतितुं प्रेरितोऽपि विषयान्तरव्यासङ्गतस्तदानीं कार्येऽस्मिन् गुरुतरेऽस्मिन्नस्मिन्नेकेऽपि चेतःस्थिरीकर्तुं न पारयामि स्म । पश्चात् च मुम्बापुर्यां (मुम्बई) वैक्रमयोः २००१–२००२ तमयोर्वर्षयोश्चातुर्मास्यार्थं स्थितिरासीत्तदा मन्त्रेशास्तिना मुनिश्रीविक्रमविजयेन भगवच्छान्तिनाथदेवालयभाण्डागारादागृह्य ग्रन्थरत्नस्य हस्तलिखिता प्रतिरेकाऽभिनयतोऽस्य स्पष्टीकरणायाभ्यर्थितोऽनुस्मृत्यगुरुदेवप्रेरणो द्युगदिग्गगनमिते वर्षे वैक्रमे कार्तिकसितदशम्यां यथामति सम्पादनकर्मोपारभम् ।

एतस्य संशोधनकर्मणि साक्षिभूततयाऽऽनुभूता प्रतयः—

(१) मुम्बापुर्यां भगवच्छान्तिनाथदेवालयभाण्डागारादानीता सम्पूर्णा प्रतिः ।

(२) पत्तनस्थश्रीमद्विजयकमलसूरिज्ञानभाण्डागाराद् समुपगताऽसम्पूर्णा स्फुटाक्षरा प्रतिः ।

(३) राजनगराधिष्ठितश्रीमद्विजयनेमिसूरिभाण्डागारस्था पूज्यपादश्रीमद्विजयसिद्धिसूरीश्वराणां कृपया समधिगता स्पष्टाक्षरा सम्पूर्णा प्रतिः ।

(४) मरुदेशमध्यगतवेडाग्रामस्थश्रीमद्विजयधर्मसूरिभाण्डागारगता श्रेष्ठिपूनमचन्द्रद्वारेण समुपलब्धा संपूर्णा प्रतिः ।

प्रायः एतासां प्रतीनामपि प्रत्येकमेकस्यैव प्रतेरवतारिका इव समानाऽशुद्धिमात्रा क्वचित् क्वचित् परिस्खलितवर्णविपर्ययस्तु समुपलभ्यन्ते । समस्तासामेतासां प्रतयः पदे पदे अशुद्धिभूयिष्ठा मूलग्रन्थस्यापि विवेकं विधुरा अन्तरेण मूलस्य पुनः पुनः यथोपलभ्यं संशोध्य प्रकाशितोऽयं ग्रन्थो नातीवोपकारक इति मन्वानस्ते पुनःपुनर्मूलपरिशीलनावशेषेणाक्षराणां वैपरीत्यसम्भवं प्रकरणप्रकरणादिकञ्च मीमांसमानः संशोधनायोद्यतोऽस्मि ।

यथा—'अत्र घटः, संशयप्रयुक्तनैमित्तिक नावकर्तृक, तेन चित्र मूलम इति घटादिरमकारस्तत्सामानस्य भेदभावदशमेन तदभावो मानभावाभावघटः' इत्यादिस्थलेषु 'अत्र तु , संशयहेतुत्वेनैमित्तिक न नावकर्तृक, तेन चित्र मूलम इति, घटादिरमकारस्तस्य भवनाभावेऽप्यतमेन तदभावोऽघटस्तस्य भावः,' इत्येवं तथा 'विशिष्टस्य नामेति, नाप्यपि च दोषः, अत्र तु तद्गृहणाधसमेव प्रतीयते सामान्यविशेषयोरिति अनिवृत्ति-कारणकार्यनारिमादि, अनवस्थानानिति' इत्यादिस्थलेषु 'विशिष्टस्य सं नामेति, नाप्यपि रसदोषः, अत्र तु तद्गृहणासमानेव प्रतीयेते सामान्यविशेषाविति, अनवधृतैकतरकार्यत्वादिमादि, अनवस्थानानुमिति' इत्येवं संशोधितम् । एवं पुनः पुनर्विचारतः प्रथमपदप्रतीकमन्त्यपदप्रतीकसमासपर्यायादिविशेषपूर्त्यादिदर्शनेन यथासम्भवं सहेतुकं मूलं पृथक् कृतम् । यथा, अपि च वैशिष्ट्यमात्रावगाहितोऽप्रामाण्यादि यावद्यावदारोपनिश्चयकालमिति,'

मुपवर्णनं स्वाभिमतपुरुषादिनिराकरणायैव तदीयनिरूपणस्य भावाच्च न ग्रन्थार्थत्वमेतेषामिति भाव एव कारणमिति मानवाद प्ररूपित । एवं वादेषु पदार्थं वाक्यार्थबोधपरम्परं विधिविनियमस्यास्य सद्वैकदेशत्वाद्न्यायत्वमि- त्याख्यापनाय येन नियमकमपुर्यपि द्वितीयमरः समाप्तः ।

तत्र द्वादशारनयचक्रमाख्यग्रन्थोऽयं भगवान् श्रीमल्लवादिसूरिः कस्मिन् देशे कस्मिन् काले मुद्रनम्मु मण्डयामासेति निर्णये नास्माकमभिमतमधुना किञ्चिदपि प्रकाश्यते । प्रभावकचरितानुसारेण तु गूर्जर स्थानसस्यां मल्लनामा दुर्लभदेवीतनयः सम्भवतो वल्लभीपुरवास्तव्य इत्यवगम्यते, तस्य समयस्तु 'श्रीवीरव त्सरादथ शताष्टके चतुरशीतिसंयुक्ते । जिग्ये स मल्लवादी बौद्धांस्तद्व्यन्तरांश्चापि ॥' इति विजयसिंहसूरिप्रबन्धबलेन गणनाक्रमेण श्रीवीरवत्सरात् (८८४) नवमशतके विक्रमाच्च (४१४) पञ्चमशतकेऽवगम्यते । हरिभद्रसूरि भिरनेकान्तजयपताकादौ स्वकीये ग्रन्थे मल्लवादी स्मर्यते । तथा मद्दुसूतभाष्यानुसारेण मल्लवादिसूरिभिर्व्याक- रणवाक्यपदीयकारिका भर्तृहरिविरचिता तत्सम्मतशब्दब्रह्मवादश्चोपन्यस्यते, भर्तृहरेश्च समयः खिस्तीयसप्तति शताब्द्याः सार्धशतवर्षमध्यगत (870–440 A. D) इति बहूनां समयपरिशोधकानां मतम् । तथा भाष्य कारो वसुबन्धुप्रस्थसवसुर्ण वसुबन्धोर्नाम टीकाकृदभिप्रायेण तच्छिष्यस्य विप्रस्य (दिङ्नागस्य) तल्लक्षणखण्ड- नप्रकारश्चोपदर्शयति; विक्रमसमयस्तु खिस्तीयो द्वितीयस्तृतीयो वा शतक इति विचारकोपकारं आह, सतीश- चन्द्रविद्याभूषणमहाशयस्तु पञ्चमशतकान्तभाग इति वदति ।

—टीकाकारपरिचयः—

इति नियमभङ्गो नवमोऽरः श्रीमल्लवादिप्रणीतनयचक्रस्य टीकायां न्यायागमानुसारिण्यां सिंहसूरिगणि वादिक्षमाश्रमणकृतायां समाप्तः । इति प्रतौ तृतीयार्या लोकस्वरूपमाख्यायागमानुसारिणीत्यभिधाना टीका नयच- क्रस्य, तत्कर्त्ता च सिंहसूरिगणिरित्यवगम्यते, परन्तु इदमेव तस्य यथार्थं नामेति निश्चितं प्रमाणान्तरं नोपल- भ्यते, तत्त्वार्थसूत्रटीकाप्रान्तभागे टीकाकृतूमि श्रीसिद्धसेनगणिभिरुपनिबद्धाया प्रशस्त्यास्तृतीये श्लोके 'तस्याभूत् परवादिविजयपटुः शैली दधच्छूरतां नाम्ना व्यज्यत सिंहसूर इति च ख्यातास्त्रिलोकागमः । शिष्यः शिष्टजन- प्रियः प्रियहितव्याहारचेष्टाश्रयः स्वानां परम भवोपहतलोकार्तिताना भुवि' इत्यत्र परवादिनिर्जयपटुः शैली दधच्छूरतां नाम्ना व्यज्यत सिंहसूर इति च ख्यातास्त्रिलोकागम इत्यनेनावगम्यमानं न्यायागमनैपुण्यं वादित्वं सिंहसूर इत्यभिधानञ्च न्यायागमानुसारिणीटीकाभिधानस्य सैवास्त्वीति व्याख्याकर्तुस्तस्य सिंहसूर इत्येवं- मभिधानं स्यादिति निश्चमते, तेनास्य समयो वैक्रमसप्तमशतकमध्ये स्यादिति सम्भाव्यते, तत्त्वार्थटीकाकृतः श्रीसिद्धसेनगणेः श्रीसिंहसूरप्रशिष्यस्य वैक्रमाष्टमशतकप्रारम्भे स्थितेस्सम्भाव्यमानत्वात् ।

मया पृथक्कृते मूलेऽन्योच्छिन्नया गृहीतानि वचनानि-प्रथमारके

यथोक्त—आध्यात्मिका बाह्यात्मका भेदाः शब्दस्पर्शरसरूपगन्धाः पञ्च प्रधानाः सुखदुःखमोहानां सन्निवेशमात्रम्, कस्मात्? पञ्चानां पञ्चानामेव सर्वभावात्, सुखानां शब्दस्पर्शरसरूपगन्धानां प्रसादलाघवा- भिष्वङ्गोऽपर्षणीयता कार्यम्, दुःखानां शोषतापभेदस्तम्भोद्वेगापद्वेगाः, मूढानां आवरणसदनापध्वंसनबैभत्स्य दैन्यगौरवाणीति, तथा करणात्मकाः श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणवाक्पाणिपादपायूपस्थमनांस्येकादश तैर्ग्यन्योन्यमनु- पतन्ति बाह्याश्च भेदाः सततमसमस्ता कार्यसमन्वयदर्शना'दिति ।

तद्यथा–

विधिभङ्गा	उभयभङ्गा	नियमभङ्गा
(विधिमात्रधर्मिका भङ्गा)	(प्रधानेन विधिनियमधर्मिका)	(नियममात्रधर्मिका)
(१) विधिः	(५) उभयम् (विधिश्च नियमश्च)	(९) नियमः
विधिविधिः	उभयविधि	नियमविधिः
(२) (विधेर्विधानम्)	(६) (विधिनियमस्य विधिः)	(१०) (नियमस्य विधिः)
विध्युभयम्	उभयोभयम्	नियमोभयम्
(३) (विधेर्विधान नियमनञ्च)	(७) (विधिनियमस्य विधिनियमम्,)	(११) (नियमस्य विधिनियमम्,)
विधिनियमः	उभयनियम	नियमनियम
(४) (विधेर्नियम)	(८) (विधिनियमस्य नियम)	(१२) (नियमस्य नियमः)

अत्र पूर्वपूर्वभङ्गेषु परितोषाभावप्रदर्शनद्वारेणोत्तरोत्तरभङ्गारम्भणात् अन्तिमभङ्गस्याप्यन्ते परितोषाभावदर्शनाच्च द्वादशापरितोषाभावप्रदर्शनानि द्वादशाऽन्तराणीत्युच्यन्ते । तत्रारम्भे तुम्बप्रतिबद्धत्वेन चक्रिवत्प्रभृतिभङ्गा नाम्नैवेयमतैकचक्रतयैव चक्रिवत् सम्बद्ध नाम्नैवेति प्रतिपादितम्, एतेनाप्यस्यासाधारणगुणता व्याख्याता भवतीति द्वादशारनयचक्रग्रन्थार्थः समर्थितः सम्पद्यते । तत्रापि पदानि प्रत्यायार्थावलम्बिन केषाञ्च पर्यायार्थावलम्बिनः ।

तत्र प्रथमे विध्यरे–यथालोकग्राह्यमेव वस्तु, परीक्षकाभिमानिनां शास्त्रकाराणां मतेन स्वपरविषयतायां सामान्यविशेषयोरनुपपद्यमानयोरभावात्प्रत्यभिप्रत्ययस्याप्यविशेषकत्वादिति प्रतिपादनाय सामान्यवादिनि सांख्यमते विशेषवादिनि बौद्धमते तदुभयवादिनि वैशेषिकमते च सामान्यविशेषयोः स्वपरविषयतयाऽसम्भव प्रतिपादितः, ततो लोकग्राह्यं वस्तु सर्वथाऽन्तर्गतमूढं न सामान्यविशेषापेक्षते, तच्च कारणात्मकं वा कार्यात्मकं वा सामान्यात्मं वा विशेषात्म वा तदुभयरूप वाऽन्यतरोपसर्जनप्रधानरूपं वाऽनुभयस्वरूप वेति विचारो व्यर्थ एव, अत एव सिद्धे वस्तुनि तज्ज्ञापकशास्त्राणां निष्प्रयोजनत्वं कारणेऽपि कार्यस्वरूपत्वानियम कार्यानियमश्च । लोकप्रसिद्धमुपेक्ष्य शास्त्रकारवचनप्रामाण्ये प्रवृत्तानां मतान्येऽप्रामाण्यबोधानितम् । तत्र प्रसंगतस्तदाभिमत-प्रमाणलक्षणमप्युपन्यस्य सुविस्तरेण निराकृत्याविकल्पस्याप्रत्यक्षत्वादिविर्निर्णीतमि । ततो लोकग्राह्यमव्यक्तोऽव्यवहारतदव एवेत्यज्ञानवादस्य क्रियाभ्युपगमसहितस्य प्रतिपादनं कृतम्, ततश्चात्र मते पदार्थं वाक्यार्थश्चाभिधाय व्यव-हारैकदेशज्ञानवादस्य द्रव्यार्थत्वाभिधानस्यास्य नयस्य विनयस्य निवन्धन प्रदर्श्य प्रथमभङ्गः समाप्तिः ।

द्वितीये विधिविध्यरे–अज्ञानसहितस्य क्रियाभ्युपगमवादस्य पूर्वोदितस्य सुसुनियतत्वाय अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम' इत्येव रूपस्य वैदिकक्रियात्मकस्य प्रत्येकमवपदार्थविचारणाऽनेकधाऽऽरब्धा, तत्रसह तेऽप्रकर्मवादस्य वाक्यसम्बन्धिविनिमयसम्बन्धप्रदर्शनद्वारेण प्रतिक्षेपो विहितः । ततो ज्ञानसहितक्रियाभ्यु पगमवादमपि निराकृत्य अनन्तरं विधाय विधेरौत्सर्गिकविधिप्रदर्शनाय पुरुषवाद उपन्यस्त, तत्र कर्मोत्पाद कारणसामग्र्या पुरुषमुपवर्ण्य तस्य कारणात्मकत्वं प्रतिक्षिप्य विधिविधिनयदर्शनावसरे नियतिवाद उपस्थापित । अत्रापि पदपरादिव्यवहारासम्भवात् कालस्यैव भवनबोध्यत्वात् काल एव मुख्यं कारणमिति कालवादं सर्वथा सेनैव भावेन भवनात् स्वभाव एव प्रधान कारणमिति स्वभाववादो पन्यस्तात् वादे सेतीति पयात् पुरुषविवादस्यात्र सर्वेषामन्यदर्शनस्थिति भावोभिधात्यार्थाभ्युपगमेनैव सर्वैकत्वादिकमतप्रतिपादनार्थ-

द्वितीयारके

अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः (मैत्रा० ६ ३६)। वसन्ते ब्राह्मणो यजेत, ग्रीष्मे राजन्य शरदि वा यजेत वैश्यः। होताको प्राच्ये तद्रूपमयस्व उदीच्ये, वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामः, वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवैनं भूतिं गमयति। (तैत्ति० सं० का० २ प्र १ अ १)

समर्थः पदविधि' (पाणि० २।१।१।)

दश दाडिमादिवाक्यमादिवत् (दश दाडिमानि षडपूपाः कुण्डमजाजिनं पललपिण्ड इत्यादिरूपेण वाक्यानि व्याकरणमहाभाष्ये दृश्यन्ते लोकस्तु न दृष्ट)

'यच्छब्द आह तदस्माकं प्रमाण' मितीद मवताम्। (पा म. भा १-१-१)

यूपं छिनत्ति, पाकान् अयमित्यादीनि (वेदवाक्यानि)

घृतेन जुहुयात्। पर्णेन जुहोति तेन पाप क्षिपते (इमानि यदग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोति (मै सं १-८-७) सर्वाणि वेदवाक्यानि)

आह च 'पुरुष एवेद'मित्यादि। (पुरुषसूक्ते २)

यथाच 'सुदीप्तात् पावकाद्विस्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपा'। (मुण्डकोपनिषत् २।१।१)

आह च 'तदेजति तन्नैजति तद्दूरे तद्वन्तिके। तदन्तरस्य सर्वस्य तदु सर्वस्यास्य बाह्यतः॥' (ईशावास्योप०१-५)

आह च 'प्राप्तम्यो नियतिबलात्' मादि (सूत्र० श्रु० १ अ० १ उ० २ टीकायां दृश्यते परन्तु कारिकेयं न टीकाकृत एव, प्राचीनस्य नियतिवादिनः कस्यचित् भवेत्)

तस्मात् 'नामाभिमानो न च मामिमाना' इति।

तथा चाह 'उदक पतिन समाकव निर्मलकाय'।

केसिं चिमित्या नियया भवति केसिं च ण विप्पडिएति णाण'

यथा 'कालः पचति' इत्यादि (आवश्यक० ४ अ० दृश्यते प्राचीनेयं कस्यापि कारिका)

'काल एव हि भूतानि कालः संहारसंभवौ। स्वपत्सपि स जागर्ति कालो हि दुरतिक्रमः' इति।

अन्यत्र च 'न कश्चित्कस्यचित्' इत्यादि, 'किलाञ्चितानि' इत्यादि (कालवादिसमाधामिमते)

तथा चाहुः 'त्रिवृन्नः कटुकः पाके वीर्योष्णः कटुको रसे। तद्वन्ती प्रमाथाचु विरेचयति सा नरम्' इति। (चरकसंहितायां सूत्रस्थाने अध्याये २६ श्लो० ९८ कटुकः कटुकः पाके वीर्योष्णश्चित्रको मत इति पूर्वार्धे भिन्नो दृश्यते)

अन्यच्च 'यथा विशुद्धमाकाश तिमिरोपप्लुतो जनः संकीर्णमिव मात्राभिश्चित्राभिरभिमन्यते तथेदममलं ब्रह्म निर्विकल्पमविद्यया कलुषत्वमिवापन्नं भेदरूपं प्रपश्यति' ...

माति। यथैवमयुदवस्तुसादे भ्रमरणानिव प्रपञ्चकलुषत्वदृश्यते तथाऽसावनेकरूपता मिथ्या एव प्रकृतिरमनापगमेन निवर्त्यस्वभावेन स्वं स्वरूपमुपसंहरति च, अज्ञानमेव निर्मलं नभसि तमैनस्याभिनाशनेनैव शार्ङ्गकार्मुकदात्दृ महाघनस्वनितवर्णितरकप्राधान्यीनिति।

द्रव्यत्व भव्ये (पाणिनि ५–१–१०४) इत्युक्तत्वात् ।

यथोक्त 'सदिति यतो द्रव्यगुणकर्मसु द्रव्यगुणकर्मभ्योऽर्थान्तरं सा सत्ता' इति,

(सदिति यतो द्रव्यगुणकर्मसु सा सत्ता, द्रव्यगुणकर्मभ्योऽर्थान्तरं सत्ता (वैशेषिकसू. अ १ आ २ सूत्र. ७–८ इति दस्तवेऽयतनमन्येषु)

यथोक्त 'अर्थ इति द्रव्यगुणकर्मसु' (वैशे अ. ८ आ २ सू. ३) इति ।

आह च 'नियमनयणिज्ज सत्ता सव्वणया परविआलणे मोहा । ते उण गविट्ठसमओ विभजइ सच्चे अलिए वा ॥ (सम्मति० का० १ गा० २८)

चक्षुर्विज्ञानसमङ्गी नीलं विजानाति नो तु नीलमित्यभिधर्मागमोऽपि, प्रकरणपदेऽप्येनमेवार्थं भावनयाऽन्यथा विशेषपक्षेऽर्थमन्त्री न तर्षे धर्मसंज्ञीति ।

(अत्रेदं बोध्यम्, अभिधर्मपिटकस्य बौद्धागमस्य व्याख्यानमूलस्य प्रकरणपदाभिधग्रन्थान्तरस्यापि धर्मस्कन्धस्य वसुबन्धुकृतस्य चानुसन्धानेनैतत्प्रकरणे मूलव्याख्याविवेकोऽस्माभिर्न सम्पादयितुं इति)

एतदभिधर्मेऽप्युक्त 'धर्मो नामोच्यते नामकायः पदकायो व्यञ्जनकाय' इति ।

उक्त हि योऽभिधर्म एव 'सर्विज्ञानकायाः पञ्च विज्ञानकाया ' इति ।

भदन्तभिधर्मपिटके यथोच्यते 'नीलं विजानाति नो तु नीलमि'ति ।

आगम यथोक्त हि च 'संस्कारा एव संस्कारान् स्पृशन्ति स्वभावस्थाद' इति ।

यथाप्यभिहितमभिधर्मकोशे 'यत्रानेकप्रकारमिति इत्यादि यावदनेकनयसंस्थाने पश्यतः' इति ।

संज्ञिसंज्ञप्रसंगे ज्ञापकमाह–'यस्मिन् मिश्र' इति श्लोकः । (काशीविद्यापीठेन प्रकाशितेऽभिधर्मकोशे) भेदे यदि न लघुवृत्तिरिस्मरिप्रमाणादिपादभेदेन पूर्णा कारिका (कोश ६ परिच्छेद ४) उपलभ्यते)

अभेदविषयज्ञानाभ्युपगमे च 'विजानाति न विज्ञान'मित्यादि विरुध्येत ।

यदुक्तं नः सिद्धान्ते 'युक्तियोग्यं यथावन्यत् संस्कृतं क्षणिकत्वं तत्' इति ।

एतमेवाभिकस्यस्य 'पदयत्ता' प्रत्येकसमुदिता करणं प्रमाणम्' इति पुराणविवरय ।

तत्सर्वमनन्तधर्मां 'श्रोत्रादिवृत्तिः प्रमाण'मिति युक्त (सांख्यस्य प्रमाणलक्षण भवेत्)

यदुक्त श्लोकवार्त 'यद्विशेषस्तस्मात्साक्षात्प्रतिपत्ति प्रत्यक्षमिति ।

नानाविभक्तत्वातेऽपि सामान्यविशेषयो 'आत्मेन्द्रियमनोऽर्थसन्निकर्षाद्यन्निष्पद्यते तदन्यद्' वैशे० अ० १ आ० १ सू० १८) आत्मा मनसा मन इन्द्रियेणेन्द्रियमर्थेनेति चतुष्टयत्रयद्वयसन्निकर्षाद्भुत्पन्नमानं प्रत्यक्ष मिति (प्रशस्तपादभाष्ये प्रत्यक्षप्रकरणे चतुष्टयत्रयद्वयसन्निकर्षे प्रत्यक्षोदाहरणानि द्रष्टव्ये)

यथाचाऽऽह 'अरण्यं सरोयाणा (वाक्यपदीये का २ श्लो १२१) इति ।

तीर्थेऽगम उपकारापो विरसम्भवो व्यवहार' इति यथमात् (तत्त्वार्थभा अ १ सू. १५)

निर्ग्रन्थागमस्य 'आया भंते नाणे अन्नाणे गोयमा ! आया सिय नाणे सिय अन्नाणे नाणे पुण नियमं आया' (भग० १२ उ १०) इति ।

॥ ॐ अर्हम् ॥

श्रीमल्लवादिसूरिविरचितम्

द्वादशारनयचक्रम् ।

न्यायागमानुसारिणीव्याख्यासमलङ्कृतम् ।

[एतदर्थप्रतिपादकाः श्लोकाः सूर्यनारायणशास्त्रिभिः प्रदीपाख्यटीकायां उदाहरणरूपेणोद्धृता दृश्यन्ते, तथाहि—

प्रकृतिस्थमपि प्राणान् विकारानाकरोति सः । ऋतुधामेव ग्रीष्मान्ते महतो मेघसंप्लवान् ।
तस्यैकमपि चैतन्यं बहुधा प्रविभज्यते । अङ्गाराद्धिस्फुलिङ्गात्ते वारिराशेरिवोदकम् ॥
यथा विशुद्धमाकाशं तिमिरोपप्लुतो जनः । संकीर्णमिव मात्राभिश्चित्राभिरभिमन्यते ।
तथेदममृतं ब्रह्म निर्विकारमविद्यया । कलुषत्वमिवापन्नं भेदरूपं विवर्तते ॥

(वाक्य० ब्रह्म० पृ० ९६)

एवञ्च इत्याऽऽहुः सर्वमस्तो गुणोऽर्थमभिवदती' ति । (महाभाष्ये)

निबन्धनमस्य सोमिलब्राह्मणप्रश्ने- किं भवं ? एगे भव' इत्यादिके व्याकरणे 'सोमिला ! एगे वि अहं, दुवे वि अहं, अक्खए वि अहं, अव्वए वि अहं, अवट्ठिए वि अहं, अणेगभूयभावभविए वि अहं' (भग० श० १८ उ० १० सू ६४७) इत्यादि ॥

अत्र मङ्गलाये उपन्यस्तानि सर्वाणि प्रमाणवचनानि चतुर्मासार्थस्थितस्थानविहारप्रदेशेषु ग्रन्थानां भाण्डागाराभावात् संशोधनमात्रत्वेन ग्रन्थनामस्थाननिर्देशपूर्वकं नोपदर्शितानि । अवशिष्टा मङ्गा यथा यथा वाग्मिगुणगम्भोऽस्तथा तथा प्रकाशतामुपनेष्यन्ते । नयचक्रे अप्रमतीगम्भीरार्थो दुरवबोधः प्रतिभाशालिनामपि क्वचित् क्वचित् दुरवगाहत्व सम्भाव्यते, तस्मान्मदीयसंशोधनादिकर्मण्यप्यस्मिन् मूले विषयस्य दुरवबोधत्वात्मना-त्वाभावात् सम्भविमान्याम स्खलितानि मवेयुस्तथापि तानि नयचक्रपरिकर्मितमतिप्रसराः स्वयं संशोध्य श्रीमद्वादिसूरिणामभिप्रायं निवेदयन्ति यदि सन्तुष्टा भविष्यन्ति तदा स्वपरिश्रमं सफलं मंस्ये । येषाञ्च प्रेरणयाऽत्र दुष्करे कार्ये प्रवृत्तिरुपजाता येषां चाशीर्भाजनमत्त्कमरेण यथाकथञ्चिदेतावन्मात्रं कार्यं पूर्णतामुपयातं तेषां गुरुवराणां श्रीमद्विजयकमलसूरीश्वराणां महान्तमुपकारं स्मारं स्मारं परःशतैः प्रणामाञ्जलिभिरभिनन्दये ताम् ।

तथा मुद्रयमाणत्वास्य ग्रन्थरत्नस्याद्वितीयविशेषविषमस्य (प्रूफ इति व्यवह्रियमाणस्य) संशोधनकर्मनिदक्षय मदन्तेवासिना मुनिश्रीविक्रमविजयेन सेवा श्रीधरास्मस्य गुरुणाच महती अनुष्ठिता इति त प्रभूतेनाशिषा संवर्धयामि ।

एवं आर्हतदर्शनाभ्यासार्थं मां विपश्चिन्तेवासित्वरूपेणोपासमानेन मङ्गिनेयान् दर्शनान्तराण्यध्यापयता काश्यां समधिगतन्यायव्याकरणपदवीकेन नारायणाचार्येणाभ्युपगमसाम्येन आदर्शभूताः प्रती वीक्ष्य पृथग्गुणेन श्रवणयोग्यापादनविधानेन च (प्रेस कॉपीविधानेन) महती गुरुपर्युपास्त्याऽऽविष्कृतेति तमपि स्नेहेन स्वाशिषाऽनुशास्मि ।

एवं सर्वतस्म मुद्रणया प्रकाशितस्यास्य ग्रन्थरत्नस्याध्येतृणीतस्मर्थं सुगमतां दार्शनिकविषयाणां च सुगमतया परिचयार्थं विषयसूचिपत्रमपि सङ्कलय्यात्र निवेशितम् । समुत्सारितानामादर्शप्रतीनामशुद्धिबाहुल्यात् बहुप्रयासस्याप्येऽत्र यथेष्टसमयालाभात् भ्रमप्रमादादिदोषात् सीसकाक्षरसंयोजकदोषात् संशोधिताशुद्धिष्वेकमेऽपि दोषाः जातानि स्खलितानि सुगुणैकयासनाधासितान्तःकरणैर्मनीषिमतल्लिकैर्विपूर्यास्य ग्रन्थस्याध्ययना-ध्यापन प्रयासोऽयं सफलयितव्य इत्यभ्यर्थयते—

विजयलब्धिसूरिः

॥ ॐ अर्हम् ॥

श्रीमल्लवादिसूरिविरचितम्

द्वादशारनयचक्रम् ।

न्यायागमानुसारिणीव्याख्यासमलङ्कृतम् ।

तर्कप्रतार्किकचक्रचक्रवर्तिश्रीमन्मल्लवादिसूरिविरचितम्

द्वादशारनयचक्रम् ।

सिंहनन्दिगणिक्षमाश्रमणविरचितन्यायागमानुसारिणीव्याख्यासमलङ्कृतम्

ॐ नमः

जयति नयचक्रनिर्जितनिःशेषविपक्षचक्रविक्रान्तः ।
श्रीमल्लवादिसूरिर्जिनवचननभस्तलविवस्वान् ॥ १ ॥ 5

तत्प्रणीतमहार्थयथार्थनयचक्रशास्त्रविवरणमिदमनुव्याख्यास्यामः । स भगवानेवंगुणोपप-न्नो जिनवचनानुमहार्थमर्हत्प्रवचनानुसारि नयचक्राख्यमाविरीरभूर्जिनशासनं शासनमवबद्धस्यमानम तत्पर्यन्तहारार्थमार्यं वृत्तमाह—

व्याप्येकस्थमनन्तमन्यदपि व्यस्तं धियां पाटवे 10
व्यामोहे तु जगत्प्रतानविसृतिव्यस्ताखधीरास्पदम् ।
यावां भागवतीस्थ वाग्विनियतं गम्यं न गम्यं क्वचित्
शेषव्यग्रभवनेन शासनमलं जैनं जयत्यूर्जितम् ॥ १ ॥

व्याप्येकस्थमित्यादि, व्याप्नोति व्याप्नुं शीलमस्येति वा व्यापि, औणादिकत्वाच्छीलिको वा । किं व्याप्यं ? अविशेषितत्वात् सर्वं परमाण्वादिवस्तु, तत् कथं जैनेन शासनेन व्याप्यत इति चेद्- 15 व्याप्यमिदमत्र, तद्यथा—एकः परमाणुर्वर्णगन्धरसस्पर्शपरिणामैः स्वभेदैः स्वाभाविकैः पुरस्कृतैः पश्चा-त्कृतैश्च गुणगुणादिभिः सांयोगिकैर्महास्कन्धपर्यन्तैर्वैस्रसिकैः प्रायोगिकैश्च कार्मणशरीरादिभिरभिसम्ब-ध्यते । यथोक्तम् ‘एगदवियम्मि जे अत्थपज्जया वयणपज्जया वा वि । तीयाणागयभूया तावइयं तं

समुद्धृतविषमपदविवेचनम्—

सूरिः क मल्लवादी विद्वान् विजेता गुरूत्तमो वन्द्यः । 20
क्वाहं बालप्रज्ञः क्रीडामात्रं तत्कृतेः कुर्वे ॥

अत्र निबन्धनमपि निमित्तान्तरेण प्रमादं प्रयच्छता सकलया पूर्वाचार्यसारार्थसूत्रं प्रवृत्तं जैनशास्त्रं तत् श्रीमल्लवादिसूरिभिर्नयचक्रमिदं च तदभिप्रायानुसारि निबध्य निःशेषसकलविषयकं व्याख्यानमभिधीयमानं, ननु व्याख्यानमत्रो-चितं सूत्रस्यानुव्याख्यानम् इति चेत् । तत्र प्रत्ययकीयं व्याख्यानमपि तुल्यं विशदसंभवात्तीति तदर्थमत्र व्याख्या प्रारम्भणीयेति सूत्रयति वेदंयुगीनैरित्यादिना । परिणामो द्विविधः पुरस्कृतपश्चात्कृतभेदात्, पुरस्कृतपरिणामः कार्याभि- 25 मुखतयाऽभ्युदयत्वात् पश्चात्कृतस्तु अभावी द्विविधो वैस्रसिकप्रायोगिकभेदात्, मनुष्यादिमहास्कन्धपर्यन्ता सर्वे स्कन्धाः परमाणु-संयोगजाः वैस्रसिकाः स्कन्धाः कार्मणशरीरादयो प्रायोगिकाः स्कन्धाः सर्वेष्वेषु परिणामेषु अवस्थितेषु परमाणु-द्रव्यं व्याप्यमनुवर्तते इति व्याख्यातमेतत्-एगदवियम्मि इत्यादिना । तदेवेति, एवंविधं द्रव्येष्वर्थं व्याप्यतः जगत् व्यापारैस्तत्त्वावस्थाः तद्यथा व्याप्तो तथा नयनार्थानां प्रत्यक्षमिदमेवमेव प्रत्यक्षाः तद्यथा वा अर्थो अतीतान-न्तर्भावानन्तरतया सर्वदा निर्वर्त्यते निर्वृत्ताः निर्वर्त्यन्त इति पर्यायपर्यायभेदात्, अवधिविषयमिदं वस्तुपि तत्कालार्थं 30 भवति अतः सर्वं कालिकत्वं व्याप्नोतीति भावः ।

हवइ दवं' (सन्मति कां० १ गा० ११) तथा गतिस्थित्यवगाहवर्तनालक्षणैर्धर्माधर्माकाशकालैरपेक्षिके-
र्जीवानामपि सामान्यिकपारमार्थिकैरुपयोगशरीरादिभिः, अतश्चास्य तस्य वस्तुनो द्रव्यपर्यायस्य तेषु
तेषु परिणामेष्वन्यान्यस्वरूपत्वापेक्षया तथा तद्भेदात् सर्वेषां द्रव्यपर्यायाणां परस्परतश्च सवि-
शेषाकारत्वमवश्यतया प्राप्नोतीति व्याप्तीत्युच्यते, एवञ्च सति सम्युगपत्काररुत्पादव्ययोरभिधान
5 प्रमाणयोर्व्यवहारनिश्चयनययोरभावादिदोषाः स्युः, मा भूदिति पर्यायादेश आश्रीयते एकत्वमिति,
प्रत्येकपरिसमाप्तेरसाधारणधर्माणां भावानामसङ्कीर्णरूपत्वेन व्यवस्थितत्वात्, न हि कश्चित्कञ्चि-
दपेक्ष्य भवितुमर्हति भाव इत्येकमेकमेव वस्तु, तत्पर्यायैकत्वमिति चोच्यते शासनम्, तत्र तत्र
पृथक् पृथगर्पणात्, स्वपररूपतः सममार्पितत्वशात्पापीति, व्यापि चैकत्वमेकमेव तत्, एवमुत्तरेष्वपि।
अनन्त्यमन्त्यमपि, द्रव्यस्येकत्वमाद्यपेक्षैरविशेषितत्वाद्विशेषितत्वाच । यथोक्तम्—'एवं दुवालसंगं
10 गणिपिडगं दव्वओ एगं पुरिसं पडुच्च साइयं सपज्जवसियं, अणेगे पुरिसे पडुच्च अणाइयं अपज्जवसियं
खेत्तओ भरहेरवए पडुच्च साइयं सपज्जवसियं महाविदेहे पडुच्च अणाइयं अपज्जवसियं, कालओ
उस्सप्पिणिओसप्पिणीओ पडुच्च साइयं सपज्जवसियं नोउस्सप्पिणिनोओसप्पिणीओ पडुच्च अणाइयं
अपज्जवसियं, भावओ णं जे जया जिणपण्णत्ता भावा' (नन्दीसूत्रे सू० ४१) इत्यनाद्यपर्यवसितं
सादिकं सपर्यवसितं च, अथवा आदिमन्तोऽप्यनादिमन्तोऽप्यन्तवत्, कस्य ? अविशेषित-
15 विशेषितत्वात्, यथोक्तम्—'इमा णं भंते ! रयणप्पभा पुढवी किं सासया असासया ? गोयमा !
सिया सासया सिया असासया, से केणट्ठेणं भंते ! एवं वुच्चइ सिया सासया सिया असासयत्ति ?
गोयमा ! दव्वट्ठयाए सासया, वण्णपज्जवेहिं गंधपज्जवेहिं रसपज्जवेहिं फासपज्जवेहिं संठाणपज्जवेहिं
असासया' (जीवाभिगमे ३।१।७८) इत्यादि । व्यस्तं चित्रां पाठये, व्यस्तं निश्चितं पिपासामिति
बोधिकज्ञानभेदानां चतुर्णां कर्तव्यानां कारणत्वेनेत्यर्थः, यथोक्तम् 'जत्थाभिणिबोहियनाणं तत्थ
20 सुयनाणं, जत्थ सुयनाणं तत्थाभिणिबोहियनाणं' (नन्दी० सू. २४) इति, श्रुतज्ञानसंस्कृतधियो

अपेक्षापरत्वमत्रैकमाश्रित्यापि व्याख्यातेन तत्पर्यायेष्वपि व्याप्ति प्रवर्तमाना तथा गतीत्यादिना, जीवैः तदपि
उपयोगपर्यायादिभिरपि अन्यत्वात् जीवानामपीति उपयोगे जीवत्वमात्रमूलं शरीरादयः परमात्मत्वं परमाणौ सर्वप-
र्यायैरभेदव्यापारेवमपीत्यत्र अतस्तस्येति तत्र द्रव्यपर्यायमूलानामपेक्षयापि वस्तूनां तदभेदपरभेदमाह-सर्वेषा-
मिति । तन्मतानामुत्पादे चोत्पादव्यया एवञ्च सतीति तदविशेषात् सर्वेषां सर्वात्मत्वे व्यापारे। एतदभिधाने अन-
25 दाउ भवति सति सत्ये च निश्चयो भवतीति व्यवहारनिश्चयो अभिधानप्रवृत्तयो। तयोः पदार्थ एकत्वे तयोरभावा
द्यादिदोषाः आदिना च सर्वव्यवहारोच्छेदादिपरिग्रहः भवन्ति। प्रत्येकेति भावस्य विशेषा हि स्व एव व्यापारानिवृत्तौ
अभिधानं स्व एव तेषामाधाराः तत्रैव परिसमाप्ताः स्वात्मन्येवावस्थानात् न परं किञ्चिदपेक्षन्त इति भावः। तत्र
तत्रेति यदा यत्र द्रव्यार्थं करोति तदा केवलं द्रव्यं पर्यायार्थापेक्षयैव भवति तथा पर्यायार्थं यदा करोति तदा
तदेकत्वमेव पर्यायविशेषत्वं पृथक् स्वरूपेण तदन्यमात्रव्यापी इति पर्याय वस्तूनीति व्याप्ति भवतीति
30 भावः। ताद्रूपेण ज्ञानस्वरूपमन्यत्वात् द्रव्यस्येकत्वादि। वस्तुतः तथा च प्रतिपत्तव्येव ज्ञानस्य व्याख्या-
तुमाहेति। यत्र इति यत्र श्रुते आभिनिबोधिकं ज्ञानं तत्रैव श्रुतज्ञानमपि तथा यत्र श्रुतज्ञानं तत्राभिनिबोधिक-
ज्ञानम्, यदपि मत्याभिनिबोधिकज्ञानं तत्र श्रुतज्ञानविशेषेऽपि तत्र श्रुतज्ञानं तदाभिनिबोधिकज्ञानमित्यभिप्रायतः इत्यत एव,
तथापि विशेषोपादानस्वरूपमनुपपत्तिमात्रम्। तथापि तदेव निश्चयतया तदेव श्रुतज्ञानविशेषानिर्णयं
अवश्यंभावात्, तदेव तत्प्राप्तिर्वा न स्यात्, अतोऽत्यन्तव्यतिरेकाभाव एवायमनुपपत्तिरिति एव

नित्य एवानित्य एवायमस्य पक्षेष्वेवमाद्येकान्तवादमार्गेषु घटादिः कुम्भकारादिचेष्टाऽऽधानायमाव
प्रसङ्गान्न नित्य एव विशीर्णोत्सरणमप्यभिधानसंरक्षणायमायप्रसङ्गादनित्य एव, स्वरूपानयमारम्भे
वाच्यव्यवहारोच्छित्तिप्रसङ्गादवक्तव्य इति मतव्यवस्थापकव्यत्ययोः स्ववचनविरोधाभावस्य पक्षेष्वेव
मानिदोषप्रदर्शनेन स्यान्नित्यः स्यादनित्यः स्यादवक्तव्य इत्यनेकान्ताभ्युपगमाद्यथाप्रमाणं घटधर्मिण्यव
स्थानाद्दोषपरिहारेण वस्तुस्वरूपोपपादनेन परमतनिषेधानुज्ञाभ्यां प्रवादिनां परस्परविरोधनिरोधैक- 5
कान्तोपादानमनाम्नात्यसमाश्रितम् प्रमाणीभूतम्, तेषामपि तत्स्वपक्षोपघाटपाधानसमर्थत्वात् । स्या-
न्मतं नन्वत एव स्थाणुपुरुषादिविषयसंशयविपर्ययमभिमानिस्यापनेकान्तविकल्पात्मकत्वात्प्रामाण्यहेतु
रपि, कालनियतिस्वभावपुरुषदैवेश्वरयदृच्छाद्येकान्तकारणविकल्पात्मकत्वान्निवृत्तिविरशनाविति, अत्रो-
च्यते, व्यस्तासमीरासमस्तत्वात्, पङ्गुपुरुषपितृपुत्रत्वादिवत्, जैनं हि शासनं जगत्प्रमेयैकान्तगतीर्म
तस्य—स्यादत्र परस्परविरोधनिवारणेनानेकान्तात्मकत्वप्रतिष्ठानसमाधानकारणमेकान्तानेकवादसमाहा- 10
रात्मकैकप्रतिपत्तिक परमतनिषेधानुमोदनाभ्यामेव न काल एव न नियतिरेव, एककारणवादिनां हि
कारणस्यैकत्वात् कार्यस्यैकत्वेऽनैकान्तिकत्वात्, कारणस्यापि कारणत्वेऽनवस्थादोषापादनेककारणत्वप्रसङ्गा-
दनेककारणत्वस्य सिद्धेः, अनेककारणत्वेऽपि सदाद्यविशेषादन्वयाभावादिभावविशेषात्, अतोऽपि
नियतिरूपीभावनेकान्ते स्वदोषदर्शनाल्लौकिकवादसंवादि । यथोक्तम् 'कश्चिन्नियतिपक्षपातगुरु गम्यते ते
वचः स्वभावनियताः प्रजाः समयतन्त्रवृत्ताः कश्चित् । स्वयंकृतभुजः कश्चित् परकृतोपभोगाः पुनर्न 15
वा विशदवाददोषमलिनोऽस्यहो ! विस्मयः ॥' (सिद्धसेनद्वात्रिंशिका ३ श्लो० ८) इति । तदेवमिम
प्रसन्नमूर्जितं, सावद्यात् परमतोपजीविविवेकम्परहितत्वात् परैरनादृतस्य सुसिद्धान्तताऽत्यागात् कस्य
भाग्यराभयथाभावादनाकुलत्वाद, जेतृत्वाद्योर्मितमनन्तरोदितैर्हेतुभिर्जयति, परस्परानुवर्तिनयोस्स्याद्वाद-
सम्पदुपेतत्वाद्वा जयत्येव, चरितपुण्यनयोपेतचक्रवर्तिशासनवत् । ननु सर्वथा योगिनां गम्यं सर्व-
नयमयप्रसंस्कृतधियामनन्तविषयप्रहत्वात्तेषाम्, अस्मदादिभिरेकदेशसमाहारन्यायदर्शनाच्छेपमाहात्म्यमनु- 20
मानेन गम्यते, न गम्यं कथितिति, यथैकदेशागम्यत्वेनाभिमतमीयत्वेऽप्यन्यत्र गम्यताविषयः स्तूयते

स्यादिमाद्येयोर्कं कुम्भकारादीति । नित्यैकपक्षे च कथितमा विशीर्णादिभावेऽभावेन तदभावप्रसङ्ग इत्युक्तं
विशीर्येति प्रतीयमानस्यानैकान्ते तत्स्वरूपनिर्णयोऽभ्यवादरूपतादिरूपेण वाच्यं व्यवहारो न स्यात्, तथाऽवक्तव्य
इत्यवक्तव्यशब्देनाभिधानादवक्तव्य इत्युक्ते वक्तव्यत्वप्रसङ्ग स्ववचनविरोध इति मत्वाह—स्वरूपेति । स्यादिम
इत्यनिक्षेपसर्वमनित्यत्वप्रतिपादने मत्र स्यादिम इति नित्यत्वेऽसर्वेत्यादिरनुप्रतिपादकोऽपरः इत्योर्भेदयोः सत्यान्येन 25
युक्तभावेन च प्रतिपादने च निषेधः समर्थितमात्मनाप्रतिपादकत्वेऽप्येव इति । यथैरभिमत पुरुषे विभुत्वं पुरुषं वाभि-
धेयेन भावविदितं तथैव नित्यत्वानित्यत्वादीनां निश्चितत्वतया प्रमाण्योऽवगादस्थान स्यादोष इत्यादयेनोपमेयपुरुषेति ।
परमतेति, एवमन्यत्रं निषिद्ध तदुपपादनविषयानुमोदनस्य इति भावः । परस्परेति अन्यमतेषु परस्परविवादयोगेन
निवारणमत्र दृश्यते निश्चय एव शासने चाभीष्टं । परैरिति, घोरम्भुपेत्यपि यत्र सुविदम्त्यं तत्रापि तदिति
परस्परे वा यत्र समीचीन सिद्धान्तो दृश्यते स न त्यज्यते येषां वस्तु मोक्षमेवानुरूपं शासनमित्यमिति 30
वादिमत । कल्पमेति यथानुषोपदेशात्मत्वं कल्पकत्पात्पक्षमे वस्तुमात्मन शासने समीचीति भावः । यथै-
कदेशेति यथैकदेशदर्शनात्परदेशोऽनुमीयते तथैकदेशदर्शनेन तस्य प्रतिपत्त्वतया तथैकान्तेऽपि तेषा यथा
अपि परस्परेषु निरपेक्षमाणा दृश्यते यथा मध्यस्थविवादी कल्पान्तरमितरामीमांसानयमत्रानमपि प्रतीयते विरुद्ध-

यथा मा भूदिति न गम्यं क्वचित्, अथवा गमनीयं गम्यं–प्रतिपादनीयं, न गम्यमप्रतिपादनीयं लोक-
प्रसिद्धव्यवहारानुपातिभ्यामप्यपरिमृष्टपदार्थत्वात्, एकदेशगतेः शेषानुगमत्वात्। अयोग्यपुरुषा-
पेक्षया वा न गमयितव्यं यथा 'स्थूलमतये न वाच्याः सूक्ष्मा भावाः स वानवबुद्ध्यमानः व्याकुलित
मना मिथ्यात्वं वा गच्छेदपरिणामात्' इति अथवा आगमसमीक्ष्योपार्थसमीकरणार्थं कस्यचिदन्तरेणै-
5 गमनीयं क्वचित्, यथा बौद्धैः सर्वं क्षणिकमिति प्रतिज्ञाय स्मृत्यभिज्ञानबन्धमोक्षाभावदोषपरिहारार्थं
सन्तानकल्पना, प्रधाननित्यत्वं प्रतिज्ञाय परिणामकल्पना व्यक्त्यसत्ता कापिलैः, 'क्रियागुणवत्समवा-
यिकारण'मिति (वैशेषिकदर्शने अ० १ आ० १ सू० १५) सामान्यतो द्रव्यलक्षणं प्रतिज्ञायैकान्त-
नित्यानित्यवादद्वयव्याप्तिपरिहारार्थमद्रव्यमनेकद्रव्यञ्च द्विविधं द्रव्यमिति, द्रव्यत्वञ्च सामान्यविशे-
षाख्यं तदन्तरमिति द्रव्यपर्यायनयाद्याश्रयणेन पदार्थप्रपञ्चनं काणभुजैः, तथा द्रव्यगुणकर्माणि सन्तीति
10 प्रतिज्ञाय तदनन्यभेदे नीलोत्पलादिवद्द्रव्यादिसामानाधिकरण्यविशेषणविशेष्यत्वादिव्यवहाराभावदोष
प्रसक्तस्तदर्थं 'सदिति यतो द्रव्यगुणकर्मसु सा सत्ता, द्रव्यगुणकर्मभ्योऽर्थान्तरं सत्ता (वैशे०
अ०१ आ०२ सू०७।८) इत्याश्रितपदार्थव्याख्यानेन द्रव्यार्थपर्यायार्थाश्रयण सङ्करदोषपरिहारार्थञ्च सामा-
न्यसामान्यविशेषस्य च परिकल्पनेति। यावी आगमतीत आगमनियतमिति, प्रज्ञापनीयेष्वेव भावेष्वन-
न्तांशस्यैवांशस्यैवमागमगुणहानिवृद्धिभ्यां क्षयोपशमविशेषापेक्षया मतिविशेषाभ्युपगमाच्चतुर्दशपूर्वधरा-
15 णामपि परस्परतः षट्स्थानपतितत्वमपतनपुरुषेन्द्रियशक्त्युत्कर्षापकर्षवत्। उक्तञ्च 'जं चउदसपुव्व-
धरा छट्ठाणगया परप्परं होंति। तेण उ अणंतभागो पण्णवणिज्जाण जं सुत्तं॥ पण्णवणिज्जा भावा
अणंतभागो उ अणभिलप्पाणं। पण्णवणिज्जाण पुण अणंतभागो सुयनिबद्धो॥ अक्खरलंभेण समा
ऊणहिया होंति मइविसेसेहिं। ते वि य मइविसेसे सुयणाणब्भंतरे जाण॥' (विशेषा० गा०
१४१ १४२ १४३) इति। शेषव्याख्यानमेतानि, परवादविरहकारेण नेष्यतेव, तदवद्यं सुविहारेण

---

20 [illegible] नेति भावः। परिशुद्धपदार्थानामप्रतिपादनीयत्वे हेतुमह एकदेशगतेरिति। व्याकुलितमना इति, [illegible] अपि [illegible] सूक्ष्मा [illegible] मिथ्यात्वगमनेऽपि [illegible] भावः, मिथ्यात्व वेति [illegible] [illegible] मिथ्यात्वं गच्छेदिति भावः। एकान्तनित्येति [illegible]
25 [illegible] च [illegible] स्यादिति भावः। सङ्करेति [illegible] विशेषाभावादिति भावः। जं इति चतुर्दशपूर्वधराः [illegible] चतुर्दशपूर्वधराणां [illegible] च स्यात्। [illegible]
30 [illegible] चतुर्दशपूर्वधरत्वे तुल्ये [illegible] चतुर्दशपूर्वधराः [illegible]

भवता तस्याभ्याङ्गीकरणस्य, नूनमेतत् प्रतिपादयिष्यति भवान्, तदनुरोधेनैव कस्यचिदिति, किं तत् कस्यचित् प्रसादेन जयति ? विचरमानस्य गले पादं कृत्वा जयतीत्यभिप्रायः ।

यदेवंविधं तत्र किमाश्चर्यं जयत्यूर्जितश्चेति, किं तर्हि ? एवंविधतैव तु प्रतिपादनीया, किमेव प्रतिपाद्यमस्ति ? प्रतिपादितमेव तत्,

यदेवंविधमिति, यद्योगिनामेव सर्वथा गम्यं न गम्यं क्वचिदप्यन्येषां वाचां मार्गमतीत्य वाग्वि- 5
षयत्व व्याप्त्यैकक्षममनन्तसम्बन्धवदपि न्यस्य धियां पादे व्यामोहे तु अगल्भवानविस्तिम्प्यसासधीरात्मकं, अगल्भवानविस्तिम्प्यसासेन धीरमासद—अपदं प्रतिष्ठानञ्च यस्य, तत्र किमाश्चर्यं जयत्यूर्जितश्चेति, किं तर्हि ? एवंविधतैव तु प्रतिपादनीया, अन्यमतासाधारणगुणता, सैव विरोधधर्मसम्भावनामात्रा-दुन्मस्तिपादैरभिप्रायः । अत्राचार्य आह—किमेवं प्रतिपाद्यमस्ति ? प्रतिपादितमेव तत् ।

यस्मात्— 10

द्रव्यार्थपर्यायार्थद्वित्वम्,

द्रव्यार्थपर्यायार्थेत्यादि, द्रव्येणार्थो द्रव्यार्थः, द्रव्यमर्थोऽस्येति वा, अथवा द्रव्यार्थिकः द्रव्यमेवार्थो यस्य सोऽयं द्रव्यार्थिकोऽयं ठन् प्रत्ययः, द्रव्यार्थिकः । एवं पर्यायार्थः पर्यायार्थिको वा, 'अर्थाच्चासन्निहिते' (पाणिनिसूत्रे ५।२।१३५ वार्तिकम्) इति वचनादर्थिमत्वर्थीयवृत्तिभिरेव स्यादिति चेत्, असन्निधानाभावात्तद्धर्मस्य । अथवा अस्तीत्यस्य मतिरस्त्यास्तिकः, द्रव्य आस्तिको द्रव्यास्तिकः, 15
एवं पर्यायास्तिकः, तयोर्द्वयोर्भावो द्वित्वं, न तदन्वेयमनन्ता हि नयविकल्पाः, वचनपथतुल्यसंख्य परसमयतुल्यस्वामयानाम्, 'जावइया वयणपहा तावइया चेव हुंति णयवाया । जावइया णयवाया तावइया चेव परसमया ॥' (सम्म० कां ३ गा० ४७)

तदुपष्टम्भविधिभेदपदार्थानामेकवाक्यविधिविधानादवबोधसमुदायमयीभूतं शासनं दुरवगाहमेवंविधमेव । 20

न त्वभिनिवेशविषयत्वदर्शिन इति भावार्थः ॥ तदितीति, परमार्थतिरस्कारेत्यर्थः । प्रतिपादयिष्यतीति भिन्निभिन्नमता शीतमात्रैर्यारभ्यताम् । परस्परतिरस्कारलक्षणस्य मतयोरन्योन्याभिभावात्य कस्यचिदनुग्रहेण जयोऽपि तु तत्सामर्थ्यसिद्धत्वा-दिति भावः । द्रव्येति द्रव्यसर्वपर्यायेर्भवनं सदा तत्स्वरूपलक्षणं प्रकृति न तु पर्यायमन्तराणापि भवते तदनुसूचते यथा कल्पितगुणपर्यायमात्रं बोधाय स्यादिद्रव्यपर्यायमात्रं पुद्गलद्रव्यं चेतरत्वमादिपरत्वादिगुणमोचमात्रं द्रव्यं यथा वा तन्तवः पटरीत्या द्रव्यं भिन्नतरवस्त्वपेक्षया पर्यायाः यतः पटभिन्नाके पटावस्थाभिन्नाके च तन्तूनां भेदो नास्ति तन्त 25
पटयोरव्यात्मनन्तरपो भेदोऽस्ति तस्मात् पुद्गलरूपमपि द्रव्यपर्याय स्यादेशित्वं बोध्यम् । अत्र द्रव्यस्यैकत्वेर्पत्तत्त्वमर्थ मन्ये द्विविधस्याभ्यन्तर प्रतिभासिताया एव द्रव्यं व्यञ्जनपर्याय एव स्थूलः कालान्तरस्थायिनः शब्दानां सङ्केतविषय व्यञ्जनपर्याय इति भावार्थप्रसिद्धेः । पर्यायो द्विविधो व्यञ्जनपर्यायोऽर्थपर्यायश्चेति तत्र त्रिकालस्पर्शिनः पर्यायाः व्यञ्जन पर्याया यथा घटादिर्मृदादिपर्यायो व्यञ्जनपर्यायः सन्मृदा पुद्गलादिद्रव्यत्वो वा अतः कालान्तरेऽपि घटादित्वाकारं भवति सूक्ष्मवर्तमानसमयवर्ती अर्थपर्याया यथा क्षणिकोऽन्तःक्षणवर्ती पर्यायः । जावइया इति, अनेकान्तात्मकत्वेन 30
देशसम्भवनिरपेक्षत्वस्वभावस्यैकान्ते यथा तदभावांश वाचकस्य तदभावे वाचको भावे हेतवे नयवादस्य एव भवति वचनपथः कल्पितपरयाः सता वाक्यो वचनप्रयोगस्य एव परसमया भवति लोकव्यवहारप्रसिद्धनिश्चयनयत् परसम-यानां चोदितेर्न विषय इत्यर्थः ।

(तदिति) एवंविधविकल्पोपबृंहणयाऽऽलोपलम्भविधिभेदपदार्थानामेकवाक्यविधिः, तत्र विधा-
मावशेषशासनान्यथया तस्य सर्वनयभक्तिधानि अवबोधसमुद्र एवाभेदेनावयवीभूतो यस्मिन्नवबोध
समुद्रावयवीभूतं शासनं दुरवगाहं गम्भीरत्वोऽन्यपदार्थैरनाकरत्वसामान्यात्, एवविधमेवेति, अनन्त
तरङ्गभङ्गसङ्घप्रचारात्मकमविकल्पपदार्थावबोधनायनेकाश्रितसमूहवत् तत्प्रभावश्च तमसोऽवभासना-
5 भास्वद्विवसहस्रपक्षकारत्वादत्तमिमममीयम् ॥

तद्व्यतिरिक्तशासनविषयनानि प्रत्यक्षानुमानविनिश्चेयपदार्थानां विपर्ययप्रणयनेन विसं-
वादीनि, विपर्ययप्रणयनञ्च रूपादय एव घटो घट एव रूपादयो रूपादयश्च घटश्च, न रूपा
दयो न घट इति वा अभावप्रवाच्यवादिवचनवदाशङ्कामपि सत्यत्वेन जनयितुमशक्तम् ।

(तदिति) तद्व्यतिरिक्ताः शासनिनः कपिलकणादबौद्धवैनयिकसरिम्प्रभृतयः तेषां वच
10 नानि विसंवादीनि, प्रत्यक्षानुमानविनिश्चेयपदार्थाः रूपादयो घटादयोऽन्यादयश्च, तेषां विपर्ययेण
प्रणयनं तैः कृतं तेन विपर्ययप्रणयनेन निराकृतत्वं विसंवादित्वम् । तत्कथं ? प्रत्यक्षविनिश्चेये तावद्
गणाद्यादिषु प्रतिनियतेन्द्रियविषयेषु घटाद्युपादानग्रहणाभावात् न रूपादय एव, रूपाद्यन्यतमग्रहण
कारणान्तरेण घटाग्रहणात्, तदभावे तदभावाच्च न द्रव्यमात्रमेव । अयुगपद्व्याप्तिष्वपि पिण्डशिव
कादिषु घटग्रहणे पिण्डशिवकाद्यग्रहणात्तदभावे पिण्डशिवकाद्यभावाच्च घटोऽपि एव, घटोऽपि शिव
15 काद्यन्यतमावस्थाविशेषाग्रहणमन्तरेणाग्रहणात्तदभावे तदभावाच्च न द्रव्यमेव । एतेनाप्यादिभूमादि
लिङ्गलिङ्गिव्यवहारो व्याख्यातः अनुमानविनिश्चेयेऽपि न विशेषा एव निर्मूलत्वात्, खपुष्पवत् । न
सामान्यमेवाविशेषितत्वात् खपुष्पवत् । तस्मादेवं प्रत्यक्षानुमानविनिश्चेयपदार्थेषु सर्वलोकप्रसिद्धेषु
विपर्ययप्रणयनमन्यशासनिनां रूपादय एव घट इत्यादि, रूपादयश्च घटश्चेति, रूपादिगुणो घटोऽवकी-

---

एवंविधविकल्पोपबृंहणयावेति तत्सार्वज्ञ्येन विकल्पार्थितमभिप्रायानुरोधात् । विधिः सामान्यं द्रव्यं वा
20 भेदो विशेषः पर्यायो वा एतयोरन्योन्यविधिभेदाभ्यामन्योन्याव्यभिचारेण परस्परापेक्षतामेवमेव, तत एवैवं शासनं विधिभव-
कलितार्थप्रत्यक्षमानवत्समुद्रात्मकमपि सापेक्षत्वात्प्रतिपक्षरूपमपि च वाक्यवाचकयोः नयविधिभेदादिति भावः ।
रूपादय एव घट इति कपिलाभिप्रायेण सत्त्वरजस्तमसां सम्यक्त्वात् प्रकृतीति वर्णनेन गुणसमुदायस्यैव द्रव्यत्वात्,
घट एव रूपादय इति न्यायाभिप्रायेण सम्बन्धानुपपत्तेः, रूपादयश्च घटश्चेति कणादाभिप्रायेण, सामान्यविशेषयोरनुपल-
म्भात्, न रूपादयो न घट इति शून्यवादिबौद्धविशेषाभिप्रायेण रूपादयो घटादय इति प्रत्यक्षविनिश्चेयप्रमाणसर्वलक्षण
25 स्वार्थापेक्षया व्यवहारवस्तुभेदप्रत्यक्षतया निराकृतमिति विसंवादित्वं व्यवस्थापितमिदम् । प्रत्याद्युपादानेति,
धर्मिग्रहणमन्तरेण धर्म इत्यतो धर्म इति स्तोत्र वाक्यप्रत्यक्षेण अविपर्ययप्रणयनादिति भावः । घटाद्यग्रहणादिति द्रव्य-
ग्रहणे सत्त्व कारणानुगमात्तदभावे च घटादिग्रहणमिति भावः । तदभावे-रूपाद्यभावे तदभावात्-घटाद्यभावात् ।
द्रव्यतदभावपर्यायारम्भसमुत्था द्रव्यस्य समाविर्भावतो तदाद्युत्पत्तिरिति मूले प्रतिमिति तात्पर्यम् अयं मूलपर्या-
याविर्भावत्वात्कर्मेति योजना अयमर्थमिदम् । एतेन व्याख्यातमाह-न विशेषा एवेति केवलं विशेषो नानुमेयः
30 निर्मूलत्वात् सामान्येनाप्रतिबद्धत्वात् अननुगामित्वेन प्रतिपक्षव्याप्त्यभावात् प्रतिबन्धाभावे हि व्याप्त्यभावादिति
भावः विशेषाश्च प्रतिनियतविभागा इति धर्मे तद्विवक्षितः प्रतिपक्षः समये एतेन, यदि च सामान्यप्रतिबद्धानुमानं
तर्हि न विशेष सामान्यस्य एव स्वपक्षदोषापत्तिरिति भावः । अविशेषितत्वादिति विशेषभिन्नस्य सामान्यस्या-
भावत्वविकल्पेनानुपलम्भात्, सामान्यस्य विशेषेण सम्बद्धाद्यभावेनेति भावः । रूपादय इति प्रत्यक्षतो द्रव्यान्य-

मर्थः । अभावमसम्भावितवचनमिति, सर्वलोकप्रसिद्धेन्द्रियप्रत्यक्षविरोधिवचनोदाहरणादनुमानविरोधापप्युदाहृतमेव । आशङ्कामपि सत्त्वेन जनयितुमशक्तमिति, निःसन्दिग्धमेवासत्त्वं तेषामित्यर्थः ॥

अपि च लौकिकव्यवहारोऽपि नित्यानित्याद्यनेकान्तवस्तुविषय एव, तदपह्नवप्रवृत्तक्षेपशास्त्रेषु साध्विदमिति विचारो व्यामोहोपनिबन्धनमिति क्षेपशासनविसंवदनजनितास्य प्रमाणद्वयसंसिद्धिसम्पादितप्रत्यय तत एव च प्रतिष्ठापितात्यन्तपरोक्षार्थमर्हज्ज्ञानं शासनमूर्जितं जयतीति प्रत्याम्नायते ॥

अपि च लौकिकव्यवहारोऽपीत्यादि यावद्व्यामोहोपनिबन्धनमिति, साक्षिस्थपुरुषैरपि परीक्षकैर्निरतिशयलोकप्रसिद्ध्यनुवर्तिभिः पराभिमतविक्षेपप्रतिपत्तिनिराकरणस्वपक्षप्रतिपादने कार्ये, इतरथा साक्षिपरिच्छिन्नव्यवहारवन्निमित्तार्थेन परीक्षा स्यात् । लौकिकास्तु नित्यानित्याद्यनेकान्तरूपमेव घटादिकमर्थमभ्युपगममपि प्रतिपद्य व्यवहरन्तो दृश्यन्ते, तदपह्नवप्रवृत्तमेकान्तवादा नित्य एवानित्य एवावक्तव्य एव घट इत्यादयः । तत्र क्षेपशास्त्रेषु साध्विदमिति विचारो व्यामोहस्यैव निबन्धनं हेतुरित्यर्थः, विसंवादनवत्प्रत्यक्षादिविसंवादात लोकप्रत्यक्षादिविनिश्चितेऽपि, किं पुनरतीन्द्रियार्थे । क्षेपशासनविसंवदनजनितास्यमिति, क्षेपशासनानां विसंवदनेन जनिता आस्था अस्मिन् जिनशासनेऽस्माकमिदं वरिष्ठमिति परपक्षदोषस्थापनेन स्वपक्षसिद्धिरविवक्षिता, अथवा स्वपक्षलौकिकत्वानुमानमप्यस्तीत्यादि प्रमाणद्वयसंसिद्धीत्यादि, लौकिकपरीक्षकाणां प्रत्यक्षानुमानप्रामाण्याभ्युपगमात् पूर्वन्यायेन नित्यानित्यवस्त्वपृथुबुध्नादिसंस्थानोपादानकारणाभ्यां द्वयेन द्वयस्य वा प्रत्यक्षेणानुमानेन च यथाविषयमर्थस्य संसिद्धिस्तया सम्पादितः प्रत्ययः प्रमाणं तेन्यां प्रक्रियायां तत एव च प्रतिष्ठापितमत्यन्तपरोक्षेऽप्यर्थे मेरुद्वीपसमुद्रविमानभवननरकप्रस्तारप्रमाणादौ महज्ज्ञानं यज्जिनशासितमूर्जितं जयतीति प्रत्याम्नायतेऽन्यथा प्रामाण्याभावात् । यथोक्तम् 'प्रत्यक्षमहे सिद्धवति परोक्षमहः सिद्धेत्यसिद्धौ सम्भावनाभाव एव प्रत्यक्षविसंवादित्वादुन्मत्तवाक्यवदि'ति ॥

अस्य चार्थस्य पूर्वमहोदधिसमुत्थितनयप्राभृततरङ्गागमप्रभ्रष्टश्लिष्टार्थकणिकामात्रस्य प्रतिपादकस्य नयचक्रस्य शास्त्रस्य संक्षिप्तार्थं गाथासूत्रम्–

विधिनियमभङ्गवृत्तिव्यतिरिक्तत्वादनर्थकवचोवत् ।
जैनादन्यच्छासनमनृतं भवतीति वैधर्म्यम् ॥

अस्य चार्थस्येत्यादि यावद्गाथासूत्रमित्यनेन शास्त्रारम्भसम्बन्धप्रयोजनाभिधानम्, पूर्वमहोद-

विधेस्त्वैर्योऽन्यत्परोक्षानुमानमेवोदाहरणं प्रदर्शितम् । तेषामिति [illegible] प्रस्तुतवस्तुनिक्षेपरमार्थताविपरीतत्वं [illegible] इत्यादिवाक्यवत्तेऽसत्त्वमेवेति भावः । एकत्र वाक्यस्यानिष्पत्तिर्वचमात्रमेवत्वात् [illegible] मिथ्यात्वमिति भावत् । परास्तमिति परीक्षकैः परमतक्षेपनिराकरणप्रतिपत्तिप्रत्ययानुसारं तत्त्वप्रतिपादनं कार्यम्, [illegible] परमतविनाशेन च न तत्त्वमस्य सम्यग्विनीतत्वाभावः । नयचक्रस्येति, नयानां चक्रमिव चक्रमिति यथा–वस्तुनोऽनेका [illegible] परोक्षार्थे कर्त्तृ वर्तते यत्रमूर्त्ता [illegible] सर्वे [illegible] निवर्तनार्थं त्रिनयवचनमहाप्रभुत्वात् तत्र [illegible] भवति, एतदादेशवशोऽन्य [illegible] इति ।

र्विसमुत्थितनयप्रभूततरज्ञानप्रभवसिद्धार्थकणिकामात्रमिति सम्बन्धः, न समीचीनक्रमोत्पन्नं प्रमाणा-
गमपरम्पराऽऽगतमेवेदमित्यर्थः, अस्मत्तीर्थकरप्रज्ञापनाप्रत्यक्षगोचरपदार्थसाधनं प्रयोजनं शिष्यानुग्रह-
स्यात्मनश्चार्थसम्बन्धत्वात्, नयचक्रमप्यारभ्यं शास्त्रं, तदन्तरेण तदसिद्धेः । शिष्यस्य प्रसङ्गविप्रसृत-
धियो मा भूत्सम्मोह इति संक्षिप्तार्थं गाथासूत्रमिदं विधिनियमेत्यादि । अन्यशासनाद्भूततत्त्वप्रतिपादन-
5 सामर्थ्यमिदमवाप्तस्य तु स्वरूपपदोच्चारणवद्विधिनियमभङ्गवृत्तियुक्तत्वादेवं यतः तत्त्वमिति गम्यते ।

तद्व्याचक्षाणः सूरिर्विधिनियमशब्दावलौकिकाविति परो मा मंस्तेति तत्पर्यायशब्दानुचारयति—

विधिराचारः स्थितिः क्रमो न्याय इत्यादि, नियमो विक्षेपो व्याप्य इत्यादि,

विधिराचार इत्यादि, विधीयत इति विधिर्भावसाधनो व्याहृतः कर्तरि वा यो विदधाति स
कर्ता इत्यर्थः, को विदधाति? पिण्डशिवकादिमात्रात्मगुणिविदधाति, तथा हि मृदा शिवकादयो विधी-
10 यन्ते, क्रमपतत्त्वानपेक्षितव्यावृत्तिभेदार्थो इत्यर्थो विधिः, लोके दृष्टत्वात् । आ मर्यादया चारः
आचारः, आत्मस्वपरिणामः परस्वानपेक्षः, एवं स्थित्यादिषु योज्यम्, पर्यायार्थस्तु नियमो निरा-
त्मके, व्यावृत्तेन एकमं नियमः परस्परप्रतिविशिष्टसमवनादिधर्मकल्पः प्रतिघातनियतोऽवस्थाविशेषः,
युगपद्भाव्ययुगपद्भावी रूपादिः शिवकादिश्च यो यो भवति स स यथेति, पर्यायशब्दानां क्षेपणासम्य-
गर्थो यथायथं योज्यः ।

15 **तयोर्भङ्गाः विधिर्विधिविधिर्विध्युभयं विधिनियममुभयमुभयविधिरुभयोभयमुभयनि-
यमो नियमो नियमविधिर्नियमोभयं नियमनियम इति,**

तयोर्भङ्गा विधिर्विधीत्यादि, तत्र विधिरनपेक्षितभेदानुगतिव्यावृत्तिव्यापारो यथा गौरिति,
विधिविधिस्तु शुक्लादिभेदनियमवाचित्वं प्रत्यय भेदप्रतिपादनव्यापृतः कोऽयं शुक्लादिभेदो नाम गोत्व-
व्यतिरिक्त इति विधिनियमोऽतिप्रसक्तस्य विक्षेपेऽपलापनम्, विधिप्रमाणस्यैव तदंशेऽवस्थापनं यथा

---

20 अन्यशासनेत्यादि, अन्यशासनेषु [illegible] प्रतिपत्त्युपायात् [illegible] तत्त्वं हि [illegible]
[illegible] प्रतिपत्त्यपि [illegible], तथा हि [illegible] एव [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible], तथा च [illegible], [illegible], [illegible]
25 [illegible] । [illegible]
[illegible] । विधिरित्यादि [illegible] क्रमो न [illegible] । [illegible]
[illegible] ॥ इति [illegible] । [illegible]
इति भाष्य [illegible] विधिः [illegible] इति [illegible]
30 विधिनियमं [illegible] विधिः [illegible] नियम इति [illegible]
[illegible] नियमस्य विधिः नियमस्य विधिनियमं नियमस्य नियम इति । [illegible]
[illegible]
[illegible] तथा च [illegible]
[illegible], अत्र पक्षे [illegible]

गो गुह्यमानयेति, तदुभयात्मको विधेर्विधिनियमो, विधिनियमस्तु विधिश्च नियमश्च विधिनियमं द्वन्द्वै-कभावः, पुरुषवद्वौ विधिनियमावेव सहितौ द्व्यात्मकं सर्वमिति । शेषा यथायोगमेतद्व्याख्यानुसारेण व्याख्येया भङ्गाः । सामान्येन तु कारणं विधिः कार्यं नियमः एवमेव विधिनियम शेषाश्चाविकल्पा एव ॥

एवं भङ्गान् व्यवस्थाप्येदानीं वृत्तिं व्याख्यातुकाम आह—

तेषां विधिनियमभङ्गानां वृत्तिर्जनसत्यस्वसाधनवृत्तानुवृत्तिर्द्वोदयाविकल्पविशेषणा, 5
अन्यथा प्रत्येकं स्वरूपानवधारणादवृत्तित्वमेव वक्ष्यमाणवत् ।

तेषां विधिनियमभङ्गानां वृत्तिरिति, तस्मात्तु क्षण स्वविषयसम्पादनेन भावितार्थानामा-त्मीय आत्मीये विषयेऽवतारो यथा तदर्थो भाष्यन्ते तथा हि तथा भवन्ति नान्यथेति, नित्य एवाकृत्वका-काशवत्, अनित्य एव कृतकत्वाद्घटवदिति, यथोक्तम्—'द्रव्यस्यानेकात्मनोऽन्यतमैकात्मावधारणमेकदेश-नयनान्नयः' इति । प्रत्यक्षानुमानाभ्यां पूर्ववस्मितात्मितस्वरूपपुरुषाभिर्संस्थानोपादानकारणाभ्यां वस्तुनो 10 वृत्ति तत्त्वमिदं आह—जैनसत्यस्वसाधनवृत्तानुवृत्तिर्विवक्षितद्वयाविकल्पविशेषणेति, तत्समाहारै-करूपतया तद्व्याख्यानमित्यर्थः, अनेकसम्बन्धरेव तत्पितृपुत्रत्वादिधर्मसमाहारैकरूपवस्तुवत्सम्बन्धाख्या भवत् । अन्यथैतेऽभ्यावधारणे, प्रत्येकं स्वरूपानवधारणादवृत्तित्वमेव वक्ष्यमाणवदिति तदित्थमिद-मेव यत्र वर्त्ततीति परस्परव्यावृत्तवस्थास्वावृत्तय एव वा इत्यर्थः, वृत्तितत्त्वविनिश्चिनीयायां सा च विध्यादिप्रत्येकवृत्तिर्व्याख्यानसमधिगम्येति तद्व्याख्या कार्या किं कारणं ? तत्समुदायस्यार्थत्वात्तस्याः । 15

इममर्थं विस्तरेण व्याख्यातुकाम वदिष्यति—

तत्र विधिवृत्तिस्तावद् यथालोकग्राह्यमेव वस्तु, परीक्षकाभिमानिनां तु तीर्थ्यानां स्वपरविषयतायां सामान्यविशेषयोरनुपपत्तेर्लोकाभिमायोऽविवेकत्वतः शास्त्रेष्विति ।

तत्र विधिवृत्तिरित्यादि, यत्रैतासमन्वरोदितासु विध्यादिवृत्तिषु विधिवृत्तिस्तावद्यथालोक-ग्राह्यमेव वस्तु, लोकस्य ग्राहः, ग्राह्यग्राहः, यथा यत्कथ्यते ग्राहः प्राप्यन्तराप्यन्यारम आकर्षति तथा 20 लोकोऽपि स्वाभिमावसताम सर्वमाकर्षति, यो यो लोकग्राहो यथालोकग्राहं, यथैवावधारणाल्लोकाभि-माय नातिवर्तते वस्त्वित्यर्थः । परीक्षकाभिमानिनामस्तु तीर्थ्यानां स्वपरविषयतायां सामान्यविशेषयोरनु-पपत्तेरसंस्तवो लोकाभिमायोऽविवेकयतः शास्त्रेष्विति, इति शब्दो हेत्वर्थे, यस्मादेवमर्थं प्रतिपादयिष्याम तस्माद्यथालोकग्राह्यमेव वस्तु ततो लोकाभिमायाविवेकत्वतासर्वत्वम् ।

यत्रार्थप्रतिभ्यो तावद्यं भवति आयम्नैवव्यात्म विधिनियमम—इत्यात्मकसमेकमेव वा सार्थं विधिवैतात्म्यादिद् 25
लोकेऽमेयत्वर्त्यैकाधमने च भवति इत्यत्र तत्कताधर्मैवधर्मत्यन्ताभावमन्वयव्यतिरेकाभ्यर्थस्वभावात्मा येनाप्र-तन्वसम्भाव्यसमरस्वमनर्थद्रव्यप्रतिपादनात् विध्यादिनियमाभाभमेकभावे सर्वभावाद् परस्परापेक्षस्वभावे सर्व-भावरूपा परस्परमेवैकभाग्यापि हेतुर्भवितुमर्हतीति प्रत्यक्षानुमानविषयेषुक्तम्, सर्वमिदं सम्बन्धे प्रदर्शयिष्यते । तदित्थमिदमेवेति यथार्थस्तु निसमेव अनित्यमेव एकान्तनित्यता एकान्तानित्यस्य आवेदकमेव आसे-मान्यतिति परस्परविरुद्धतात्वाता अप्रतिरूपा एवेत्यर्थः । वृत्तितत्त्वविनिश्चिनीयायामिति वृत्तिस्वरूपनिर्णयात्मकं 30

तत्कथमिति चेदुच्यते—

सामान्यविशेषौ हि स्वविषयौ परविषयौ वा स्याताम्? स्वस्यात्मनि वर्तेत? परस्य वाऽऽत्मनि? तत्राद्यं तावदेकस्य सर्वस्यात्सर्वस्य चैकत्वात् स्वविषयं घटस्याऽऽत्मनि वर्तेत यद्येवं सामान्यविरोधः।

5 (सामान्येति) सामान्यविशेषौ हि स्वविषयौ परविषयौ वा स्याताम्? सामान्यं वस्तुनो घटादेरात्मनि वर्तेत? परस्य वा घटादेरात्मनि घटाद्व्यतिरिच्यमाने? चतुर्ष्वन्येषु विकल्पेषु सांख्यादीनां दोष इति मन्यमानो कौशिकः पक्षं मा हासीदिति दुरुपपिपुः सोपपत्तिकं तत्रेति, तत्राद्यं सामान्यं तावदेकस्य सर्वत्वापत्ति स्वविषयं सर्वमेकं, एकत्र सर्वम्, कस्मात्? कारणस्य वैश्वरूप्यात्, यथाह—'सर्वं सर्वात्मकम्', यद्येवं कस्मात् सर्वमेकत्र नोपलभ्यते सर्वत्र चैकमिति? उच्यते, देशकालाऽऽकारनिमित्ता-
10 वबन्धात्तु न सर्वकालमात्मसामान्यविशेषाणामिति मन्यामहे। जलभूम्योरप्येतत् पारिणामिकं रसादिवैश्वरूप्यं स्थावरस्य कुङ्कुमतां गतस्य कुङ्कुमसामान्यप्रहतयमस्यमार्दैवकुङ्कुमतस्थीरपरिणामापन्नस्य, कुङ्कुमस्यापि स्थावरतां गतस्य स्थावरसामान्यप्रहतस्य तत्परिणतस्य, एवं स्थावरस्य स्थावरतां गतस्य कुङ्कुमस्य कुङ्कुमतां गतस्य। तस्मात् सर्वं सर्वात्मकम्, तत एकस्य सर्वत्वात् सर्वस्य चैकत्वात् स्वविषयं सामान्यं घटस्यात्मनि वर्तेत इति परमत मदुक्तोत्तरमाह—यद्येवं सामान्यविरोध इति, सामान्यस्य विरोधः, सामा-
15 न्येन च विरोधः।

तत्कथं? उच्यते—

यदि सामान्यं तत आत्मा न भवति अनेककार्यविषयत्वात्सामान्यस्य। अथात्मा ततोऽपि न सामान्यम्, एकत्वादात्मनः, सेनाहस्तिनोरिव।

(यदीति) यदि सामान्यं तत आत्मा न भवत्यनेककार्यवृत्तित्वात्सामान्यस्य, कश्चिदर्थः केनचिद्धर्मेण
20 केनचिद्धर्मैः समानो भवतीति इत्याऽनेककार्यविषयं सामान्यं तस्यानेककार्यविषयत्वात् सामान्यस्य वस्तुनः समात्मा घटादेरेकरूपस्य न भवत्येकत्वादात्मनः, सामान्यस्य च निवृत्तेरात्मस्वभावसामाभावात् कस्य सामान्यम्? अथ मा भूदेष दोष इत्यात्मेष्यते ततोऽपि न सामान्यम्, एकत्वादात्मनः केन सामान्यं तथेत्यात्मनः सामान्येन विरोधः, समानभावो हि सामान्यम्, सेनाहस्तिनोरिवेति, हस्त्यश्वरथपदाति समूहः सेनेत्यनेककार्यविषया दृश्यते, हस्तीति चैकार्थता दृश्यते।

---

25 तत्सामान्यविशेषौ स्वविषयौ समानविशेषौ परविषयौ [illegible] सामान्यविशेषौ पक्षमते तदनुमानस्य सर्वसर्वात्म-कत्वात् स्वविषयस्यैव सामान्यमिति। तत्र सामान्यं किं स्वापेक्षयैव सामान्यं किमन्यापेक्षया एवं विशेषोऽपि। एकस्य सर्वत्वादिति [illegible] [illegible] परिणमते [illegible] सर्वसिद्धिः। सर्वस्य चैकत्वादिति [illegible] सर्वेषां [illegible] [illegible] भावः। आत्मनि वर्तेत इति [illegible] वर्तेत प्रकारे। वैश्वरूप्यादिति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] कारणस्य सर्वात्मकत्व-
30 सिद्धिः। [illegible] सर्वं सर्वात्मकमिति भावः। यदि सामान्यमिति [illegible] यदि [illegible] सामान्यमेव [illegible] [illegible] [illegible] भावः। यदि च सामान्यमिति [illegible] [illegible]

तं परिहर्तुकामस्य परस्याभिप्रायमाह—

अथोच्येत स्यादेव विरोधो यद्यात्मनः सामान्यमिति भेदेन स्वत्वमभ्युपगम्येत, इह त्वात्मैव सामान्यम्, किं तत्? घटादेः सत्त्वादिरात्मा, स हि तत्समुदायकार्यत्वात्सामान्यम्, यथोक्तम्—"आध्यात्मिकाः कार्यात्मका भेदाः शब्दस्पर्शरसरूपगन्धाः पञ्च प्रमाणां सुखदुःखमोहानां सन्निवेशमात्रम्, कस्मात्? पञ्चानां पञ्चानामेककार्यभावात्। सुखानां शब्दस्पर्शरसरूपगन्धानां प्रसादलाघवाभिष्वङ्गोद्धर्षप्रीतयः कार्यम्, दुःखानां शोषतापभेदस्तम्भोद्वेगापद्वेगाः, मूढानामावरणसादनापध्वंसनबैभत्स्यदैन्यगौरवाणीति। तथा करणात्मकाः श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणवाक्पाणिपादपायूपस्थमनांसि कार्याख्यनारकतैर्यग्योनमानुष्यदैवानि बाह्याश्च भेदाः सत्त्वरजस्तमसां कार्यसमन्वयदर्शनादि"ति। एवं पृथिव्यादि गवादि घटादि।

अथोच्येतेति, यद्यपि व्यतिरेकार्थषष्ठीप्रापितः स्वसामान्यादिभेदः तथाप्ययं दोषो व्यपदेशिवद्भावात्, राहोः शिर इत्यादिवद् व्यतिरेकषष्ठीदर्शनादिति, किं तर्हि? ब्रूमः (इहेति) (घटादीति) तस्मात् सत्त्वादिर्घटादेरात्मा स हि तत्समुदायकार्यत्वात् सामान्यम्, तस्मादात्मैव सामान्यमिति।

अत्र ब्रूमः, एवं सत्यात्मभेदः स्वत्वमिति चेदुच्यते सुखं सुखस्य सुखादिसमुदयस्य सत्त्वं सुखं, रजो दुःखं, तमो-मोहस्त्रयमेकस्यात्मैकमेवेति। एवं शेषावपि।

(अत्र ब्रूम इति) सुखाद्येकसामान्यमितीष्टस्य सामान्यस्य भेदः, स्वत्वमिति चेदुच्यते सुखं सुखस्य सुखादिसमुदयस्य सत्त्वं—सुखम्, रजो—दुःखम्, तमो—मोहस्त्रयमेकस्यात्मैकमेवेति, सुखस्य सुखत्वं तत्समुदायस्य प्राप्तम्, किं कारणम्? तदात्मत्वात्, यस्मात्सुखाद्यात्मकः समुदायः समुदायात्मकञ्च सुखम्, एवं शेषावपीति दुःखमोहावतिदिशति, एवं दुःखं दुःखस्य दुःखादिसमुदयस्य, मोहो मोहस्य मोहादिसमुदायस्य।

ततः को दोष इति चेत्—

ततश्च त्रिगुणविपरिणामकारणकल्पनावैयर्थ्यम्।

(ततश्चेति) समुदायैककार्यत्वात् प्रधानस्यैकस्याभ्युपगमादेका तत्सामान्यावस्थाविशेषाः, तस्माद्वा-

---

[illegible]त्मकत्वमेवैकेनानेकमेकविषयत्वपरतेति। यदि भवता सामान्यमिति षष्ठ्येकमेव नास्ति अन्यथाऽऽत्मनः सामान्यमात्मनि वा सामान्यविशेषं [illegible] भेदेन निर्देशः स्यात्, किन्तु यदेव सामान्यं स एवात्मा य एवाऽऽत्मा तदेव सामान्य-मित्युच्यत इति तदाह अथोच्येतेति राहोः शिर इत्यादिवद् व्यपदेशिवद्भावेनाभेदे षष्ठ्याऽऽत्मनः सामान्यमिति निर्देशः [illegible] सन्निवेशमात्रमिति, [illegible] सुखमिति सत्त्वमेवोच्यते रजश्च दुःखं तमश्च मोहः [illegible] समुदायैककार्यो [illegible]

बलाविक्षेपादप्रच्युतत्वात् कुतो गुणानां वैषम्यम्, वैषम्याभावे कुतः महदादेर्महदहङ्कारतन्मात्रभूतेन्द्रि-यादिपूर्वोत्तरहेतुधर्मभावः ।

अत्राशङ्का—

नित्यमेव व्यापारवत्त्वमिति चेत्? तथापि सुतरां तथा एकत्वनित्यत्वात् प्रकाशप्रवृत्तिनि-
5 यमकार्यभेदाभावादनारम्भः, वैषम्यनिर्मूलता च, उभयस्य चाभावः ।

(नित्यमेवेति) प्रधानावस्थायामपि त्रिगुणत्वान्नित्यं सर्वकालं व्यापारवत् सत्त्वरजस्तमसामव्यापार-मगुणवैषम्यविपरिणामकारणत्वादुपपद्यते सुखादिसमुदायात्मकत्वेऽपि, आरम्भस्तु दोषस्य नास्तीति । एव-मपि व्याख्यानान्तरमुक्तं (तथाह तथापीति) एकत्वस्य नित्यत्वादेकत्वेन वा नित्यत्वात् सदैकत्वादि-त्यर्थः । प्रकाशप्रवृत्तिनियमकार्यभेदः सत्त्वरजस्तमसां योऽभ्युपगम्यते भवद्भिस्तदभावे पक्षधर्मतापादनवत्
10 तद्यथा—नाटकाचार्यः स्वाङ्गोपक्षेपणशीलेन प्रकाशात्मनाऽऽत्मनो नर्तकभावे व्यवतिष्ठते, एवमः पर्व-भावनाविना स्वपरप्रवर्तनेन व्यवतिष्ठते, मोक्षमानपापात्मकः स्वपरनियमने व्यवतिष्ठते तथा सत्त्व-रजस्तमांसीत्येतन्नोपपद्यते सर्वकालमेकत्वनित्यत्वात्, भेदाभावादनारम्भः प्रधानावस्थायामिव गुणानां सर्वकालं कार्यानारम्भो निर्व्यापारत्वात् । वैषम्यनिर्मूलता च, आरम्भाभावात्, उभयस्य चाभावः कारणस्य कार्यस्य च, अथवा आत्मनः सामान्यस्य च, सुखादेः समुदायिनः तत्समुदायस्य च प्रधानस्य ।

15 किं कारणम्?—

अन्यतराव्यवस्थानेऽन्यतरस्याव्यवस्थानात्, यथा च प्रधानावस्थायां सदा त्रिगुणैक-त्वाद्विरुद्धधर्मौ विष्येते त्रित्वैकत्वयोरात्मसत्त्वस्यातिक्रमेणाव्यतिरिक्तत्रिगुणैकत्वता चेष्यते एवमेव सत्कार्ये, तन्मयत्वात्तत्र सर्वस्यावस्थानादप्रच्छाभावत्वात्त्र प्रधानमहदहङ्कारादि कारणकार्यनैयम्यम्, तदभावाच्चीकृतपुरुषार्थपरार्थेहाभिः प्रधानपुरुषसंयोगनित्यपरिज्ञानार्थ-
20 शास्त्रप्रणयनाभिरपि ॥

(अन्यतरेति) तत्कथं मान्यत इति चेदुच्यते यथा च प्रधानावस्थायामित्यादि यावत्त्रित्वैक-त्वयोरात्मसत्त्वस्यातिक्रमेणेति, त्रित्वैकत्वयोरिमतुल्यपरामर्शः, यथा त्रित्वमेकत्वं च विरुद्धौ धर्मौ विष्येते, एवमवयवा अवयवी च, अन्यदनन्यच, आरम्भानारम्भौ च, सर्वगतासर्वगतत्वादि, आविर्भावत्तिरोभावत् स्थूलं सूक्ष्म-मित्यादि सामर्थ्यादापादनीयम्, एष दृष्टान्तः, साधर्म्यं सदा त्रिगुणैकत्वादिति, त्रित्वैकत्वयोरात्मसत्त्वस्या-
25 तिक्रमेणेति विरोधधर्मसम्बन्धः, अव्यतिरिक्तत्रिगुणैकत्वता चेष्यत इति प्रधानस्यैव दृष्टान्तस्य वर्णनम्,

---

एव धर्ममेवेति व्यवस्था न स्यात् । एवं सत्त्वरजस्तमसां भेदो न स्यादेकत्वात् धर्मेण च नित्ये सदैकत्वेन स्यादिति ॥ प्रधानावस्थायामपीति सर्वावस्थासु त्रैगुण्यरूपेण प्रधानं नित्यं सत्त्वरजस्तमसां साम्यमनुत्पन्नविशेषात् कार्यविनिर्मुक्तं च सर्वैकरूपेतरत्वात् कार्यारम्भात् इतो वैव कस्मात्भेदे सति स न स्यात् किन्तु सर्वत्र स्वरूपावस्थितेः परिणामविशेषाभिव्यक्तेः परि-णामैकस्वभावानन्यत्वेऽपि न विरुध्यत इति पूर्वपक्षः । सदैकत्वादिति, प्रधानं हि नित्यं नित्यस्य च व्यापारा-
30 व्यापारविभागविरोधात् धर्मभेदः विभक्ते परिणामोऽपि एकैकस्यानेकस्वभावत्वात् परिणामे च समानत्वस्थिरत्वात् धर्मधर्मी व्यवस्थितस्य च धर्मिणः धर्मान्तरनिवृत्त्या धर्मान्तरप्रादुर्भावलक्षणः परिणामोऽपि न सम्भवति धर्मभेदे धर्मिणश्च स्वरूपेणापरिणतत्वात् अभेदे च धर्मधर्मिणोरितरेतरधर्मित्वप्रसङ्गात् धर्मत्वप्रसङ्गात् धर्मिणोऽपि विशेषेतरयोः

एवमेव सम्प्रदायविदि दार्ष्टान्तिकोपनयः, त्रिगुणात्मविरेकैकरूपत्वं विरोधधर्मसम्बन्धश्च सम्बन्धमात्रा दिषु तत्कार्येष्वाकाशादिषु मूर्तेष्वेकगुणादिवृद्धेषु तद्विकारेषु च गवादिघटादिषु च श्रोत्रादिष्वेकादशसु इन्द्रियेषु च प्रमानधर्मा आपाद्याः । किं कारणं ? तन्मयत्वात्, सत्त्वादित्रिगुणमयं हि तत्, ततश्च सर्व- स्यावस्थाभावात् प्रधानावस्थायामिव न किञ्चित् सूत्राणि पटादि वा कस्यचित्कारणं कार्यं वा प्रमाणं प्रमेयं वेति नियमाभावात् सर्वत्र यादृच्छिकी प्रवृत्तिः प्रसक्ता, यदृच्छामात्रत्वाच्च प्रधानमहदहङ्कारादिकारण 5 कार्यनैयत्यम्, ततश्च यदृच्छामात्रत्वात्स्त्रीत्वपुरुषार्थप्रधानार्थहानिः, पुरुषश्चैतन्यस्वरूपः, तस्यार्थो द्विविधः, शब्दाद्युपलब्धिपराभिः, गुणपुरुषान्तरोपलब्धिरन्त्या, तत्कृत्वा तद्विनिवर्तत इति, तस्मै पुरुषा- र्थाय यतः प्रधानस्य, तस्य यत्स्वार्थः प्रयोजनं तस्य हानिः, यादृच्छिकत्वात्, तस्य च हानौ प्रधान- पुरुषसंयोगनित्यपरिज्ञानार्थशास्त्रप्रणयनहानिरपि ॥

सामान्यविशेषयोश्च सम्बन्धित्वादायत्तयस्पितापुत्रवत् सामान्याभ्युपगमे विशेषपक्षा 10 पत्तिरपि ॥

सामान्यविशेषयोश्च सम्बन्धित्वादित्यादि यावद्विशेषपक्षापत्तिरपीति, सामान्य विशेष इत्येतौ परस्परसम्बन्धिनौ, आयत्तवत् पितापुत्रवत्, तत्र यदि सामान्यमभ्युपगम्यते विशेषापे- क्षित्वात् सामान्यस्य विशेषोऽप्यभ्युपेयः पितृत्वाभ्युपगमे पुत्रत्वाभ्युपगमवत्, विशेषाभ्युपगमे च सामान्याभ्युपगमस्तदपेक्षत्वात्ततो भवतैव विशेषपक्षापत्तिरपि नियमपक्षापत्तिरित्यर्थः अपिशब्दात् 15 प्रागुक्तोपपत्तिः, एवं तावत् स्वविषयत्वे सामान्यस्य दोषा उक्ताः ॥

परविषयतायामपि—

परविषयतायामप्यसमानावस्थानादसामान्यम्, लौकिकैर्ब्रह्मादीनामनभ्युपेतैकतरकार णत्वात् ।

(परविषयतायामिति) अभ्युक्तसामान्यानां सत्त्वानुमतविवादविलक्षणानां परेषां पर 20 विषयाणामसम्भवात् लोकसमानभवनरूपसामान्यसम्भवात् परकीयसामान्यमेवेत्युपसंहरिष्यते लौकि- कत्वात् सिद्धं कृत्वा दोषमाह—असमानावस्थानादसामान्यमिति । तद्युगब्रह्मक्षेत्रकालभावविषयम्, ते हि

प्रधानं च कथित् परिणमतीति परिणामकारणादपि च कार्यकारणभाव इति भावः । आपाद्या इति सम्प्रदायः त्रिगुणात्मविरेकै- करूपः यदा त्रिगुणात्मकत्वात् तन्मयत्वात् प्रधानस्येति प्रयोग॰ शब्दाद्युपलब्धिपरेति, पुरुषस्य सम्प्रदायविमर्शनार्थं प्रव- त्तिपुरुषान्तरपरस्तत्सम्भवार्थत्वेन प्रधानस्य प्रवृत्तिरिति । प्रधानमायस्यायामिवेति प्रधानावस्थायां सत्त्वादित्रिगुणस्य 25 सर्वत्र तद्भावेऽपि यथा कार्यकारणभावादिर्नास्ति तथैव तद्विकारेऽपि सर्वत्र तद्भावात्कार्यकारणभावादिनियामाभावेन लोके परिदृश्यमानप्रतिनियतस्तदेवेच्छामात्रतः स्यात् तच्चप्रधानभावाभावेन पुरुषार्थप्रधानभेदत्वेति । सम्बन्धित्वादिति पर स्परसापेक्षत्वादित्यर्थं यदि सामान्यमिति सामान्यस्यैवाभ्युपगमे विशेषाभावे सर्वैकत्वात् स्वमतमेवाभ्युपगतं स्यादि- त्यन्यं विशेषपेक्षते विशेषोऽपि तथैति इममपि परस्परापेक्षित्वादि हेतुनैकान्ताभ्युपगमेऽपरपक्षापत्तिर्दुर्वारेति भावः । अभ्युपेयेति यावत्पुत्रपितृभावोऽपि च युक्तं सामान्यं स्यादेव युक्त इति सामान्यमात्राभ्युपगमात्, किन्तु द्वया- 30 दीनां कथमानमतं तथैव युक्तं सामान्यम् । लोकमते सांख्यस्य न्यायमतेऽप्यपेक्षितमते व्यापके सामान्येऽपीति भावः, परविषयतामपीत्य परत्वे प्रधानमतं तद्युगादिति, एतदुपपत्त्यर्थं मूल्यं निघाय विद्विक्यसमनिरिक्तसामान्यादि

क्षेत्रमपि 'क्षि निवासगत्यो'रिति सर्वगतिनिवासवृत्तिस्वतत्त्वमेकैकभावार्थसङ्घातसमवस्थानात्म व्यापि विपरिणामस्य भावयितृसम्बन्धितत्त्व ।

(क्षेत्रमपीति) क्षेत्रमपि व्याकरणसिद्धान्तगत्यैव 'क्षि निवासगत्यो'रिति सर्वस्य सिद्धं सर्वगतिनिवासवृत्तिस्वतत्त्वम्, गतिर्व्याप्तिः, निवासस्तत्रावस्थानम्, सर्वभावानां प्राप्त्यवकाशोपकारेण वर्तत इति तद्वृत्तिस्वतत्त्वम्, मर्वेश्वरत्वमाविशेषो हि क्षेत्रम्, एकैकभावार्थसङ्घातसमवस्थानात्म, एकैकस्य घट पटादेर्भावस्यार्थे प्रभुप्रभाविरूपेण संहत्य समवस्थितस्यात्मा स्वरूपतत्त्वं प्रमानमित्यर्थः, किं कारणं ? क्षेत्राभावे तदभावात्, क्षेत्रानुभवादेव तद्भावात्, यथासंख्यं रूपादिजीवाद्यपेक्षगमनसमवस्थानव्यवस्थापितपृथिव्यादिघटादि । यथात्वं प्रक्रिया वैशेषिकादीनां 'रूपरसगन्धस्पर्शवती पृथिवी' (वै० अ० २ आ १ सू० १) रूपरसस्पर्शरूपरसगन्धात्मा पृथिवी, कर्कशलक्षणा वेति, एवं घटोऽप्यवयवी गुणसमुदायमात्रं मत्पक्षसिद्धमिति विकल्पनामात्रं वा, लोकनयेन सर्वं हि रूपजीवाद्यवयवा रूपादयो जीवादयश्चैक-10गत्यपेक्षया तथा समवस्थिताः पृथिव्यादीन् घटादींश्च व्यवस्थापयन्ति यत्र तत्क्षेत्रम्, किं हि तत् ? पृथिव्याः पृथिवीत्वं रूपाद्येकगतिसमवस्थानादन्यत्, घटस्य वा जीवाद्येकगतिसमवस्थानादन्यत्तत्त्वम्, तस्मात् सर्वगतिनिवासवृत्तिस्वतत्त्वं तद् व्यापि विपरिणामस्य भावयितृसम्बन्धित्वमेति, तद् द्रव्यं व्याप्नोति युगपदयुगपद्भाविरूपादिक्षित्यादिभावयितृसम्बन्धित्वं पृथिव्यादिघटपटादिविपरिणामजात चेत्यर्थः ।

कालोऽपि परिणामवती क्रियैव वर्तनालक्षणो वा द्रव्यात्मा, स च युगपदयुगपत्का-15लस्वतत्त्वभूतपदार्थनिरूपितवृत्तिः, अनेकप्रभेदोपवर्ण्यास्तिकाया यत्र यत्र युगपद्वर्तन्ते स तत्र युगपद्वृत्तिः कालः, यत्र चादानधारणपाचननिसर्जननिर्वृत्तिवृत्तिष्वयुगपद्वृत्तिः स कालः ।

कालोऽपीत्यादि, कालोऽपि परविषय सामान्य परिणामवती क्रियैव कालः क्षणं कालः क्षणसमूहो वा, यथा मासमात्रे गोदोहमात्र इति । वर्तनं भवनमिति तत्पर्यायो वर्तनालक्षणो वा द्रव्यात्मा, स च युगपदयुगपत्कालस्वतत्त्वभूतपदार्थनिरूपितवृत्तिः पूर्वोक्तरूपादिक्षित्यादिपरिणामवत्, 20वक्ष्यमाणास्तिकायसङ्क्षिप्तनिर्वर्त्यपृथिवीव्रीहियवौदनादिवत्, तद्यथा युगपद्वृत्तिस्तावदनेकप्रभेदोपवर्ण्ये भवति चायुगपद्वृत्तिः, धर्माद्यनेकप्रभेदोपवर्ण्यास्तु यत्र हि धर्माधर्माकाशपुद्गलजीवास्तिकायाः

भेदेन भवितुं योग्या [illegible]—यस्य धर्मो वेति भेदो विशेषः स तु भवति तदात्मैव सापि भवतीति भावः । [illegible] [illegible] पर्यायेषु [illegible] वर्तते तद्व्यमिति भावार्थः । क्षेत्रमपीति क्षि निवासगत्योः क्षियन्ति [illegible] निवसन्ति जीवादयोऽस्मिन्निति क्षेत्रं सर्वमपि जीवादिद्रव्याणां [illegible] चैव [illegible] यस्य तत्क्षेत्रम् तथा-25[illegible] द्रव्याणां [illegible], केवलं निवासमात्रव्याप्तिस्य क्षेत्रमुच्यते [illegible] प्राप्तिरित्यर्थः प्राप्तिश्च देशान्तरविषया [illegible] च [illegible] परिणामप्रयोजकत्वात् [illegible] सर्वभावानां [illegible] क्षेत्रत्वमिति भावः । मर्वेश्वरेति [illegible] [illegible] क्षेत्रमुच्यते । यथासंख्यमिति रूपादेः पृथिव्यादिषु जीवादेः घटादिषु [illegible] रूपादिजीवाद्यपेक्षगमनसमवस्थानाभ्यां [illegible] पृथिव्यादि घटादि [illegible] क्षेत्रमिति भावः । [illegible] वैशेषिकादिदर्शनमतानुसारेण दर्शयति यथात्व-30मिति [illegible] [illegible] । कालसमूह इति [illegible] [illegible] [illegible] गोदोहकालस्य च [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] वर्तनमिति, [illegible] [illegible] [illegible]

द्रव्यादयः परे परैरिप्सामाः यथायैवैतुलक्ष्यमपि परस्परेणैव समानमिष्यन्ते नात्मात्मनैवेति यदपि पचम्, किं पुनः कार्यं तत्सामान्यमित्यत आह—अनवधृतैकतरकारणत्वादिति, भावभिधाने द्रव्यमेव क्षेत्रमेव काल एव भाव एव वा कारणमिति। एवं तत्तैकतमकारणत्वादिति वाच्यम्, न चात्र तदर-तमौ प्राप्नुतः, कस्मात्? 'अन्यतिमितयोर्निर्धारणे द्वयोरेकस्य तरप्, वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने
5 डतमजिं'त्य (पाणि० ५।३।९२–९३) एकस्यप्रश्नापठितत्वात्। एवं तर्हीतिशायिकत्वादप्यतमपः, समानगुणेषु हि स्पर्धा भवति। गुणवचनाभावाभेति चेत् अन्यतरगुणतोऽतिशयो भविष्यति, एव तर्हि तमबस्थिति चेद्द्वयोर्यतः प्रकर्षविवक्षायां तरविषयत्वोपः, अथवा 'एकाच प्राचा'मिति (पा० ५।३।९४) जातिपरिप्रश्नेऽन्येन तरपविषयोपः। केचनवधृतैकतरकारणत्वं द्रव्यादीनामिति चेदुच्यते कोकि-केर्ष्येतद्यदनवधानेः स चार्हन्तमपेक्षयैव एव, न पुनर्येषा ग्रन्थकाराः सामान्यमेव विशेष एव द्रव्या-
10 दन्यतम एव कारणं कार्यं चेसमधारयन्ति।

कथं पुनर्द्रव्यादिकारणतानवधार्यते नयेनेति? उच्यते—

द्रव्यं तावत् सर्वतन्त्रसिद्धान्ते 'द्रव्यञ्च भव्ये' (पा० ५।३।१०४) इत्युक्तत्वात् युगपदयुगपद्भेदाभाविभूतसकलपरमार्थरूपादिशिबिकादिवृत्ति द्रव्यमपि भवनलक्षणं व्यापि।

(द्रव्यं तावदिति) एव द्रव्यमपि भवनलक्षणं व्यापीत्यभिसम्बध्यते, अपिशब्दात् क्षेत्रमपि,
15 सर्वतन्त्रसिद्धान्ते व्याकरणे द्रव्यं च भव्य इत्युक्तत्वाद्भवतीति भव्यं भवनयोग्यं वा द्रव्यं द्रवति द्रोष्यति दुद्रावेति वा, द्रोर्विकारोऽवयवो वा द्रव्यं द्रु द्रु गतौ सर्वेण गन्धासभ्यत्वादिपरिणामात्मकं हि यत्। ननु यथा गुणसन्द्रावो द्रव्यं 'क्रियावद्गुणवत्समवायिकारणमिति द्रव्यलक्षणमि'ति वा कथं भवतीति चेत्, भिद्यत इति चेत्। भेदेन भविष्यति टीका, यथा भर्मो वा स तु भवतीति भेदभाविनी भूत् तथा भवन भेदभाविसकलभव्यं तदेव परमोऽर्थः, कोऽसौ? रूपादयः शिबिकादयश्च, ते पुनर्यथासंख्यं
20 युगपदयुगपच्च, भेदभाविसकलभवनपरमार्थरूपादिशिबिकादयः, समासादिकल्पसमासः पुनरपि तेषां वृत्तिरस्य तेषु वा वृत्तिरस्य तदिदं युगपदयुगपद्भेदभाविसकलभवनपरमार्थरूपादिशिबिकादिवृत्ति, किं तत्? द्रव्यं व्याप्नोतीति व्यापि न कश्चिदपि न भवतीति, यथा रूपादिशिबिकादयो भूतो भवनमात्रं तथा युगपद्भूतं पृथिव्यादि परमार्थः। पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशानि द्रव्यभवनमात्रम्, पृथिव्यप्यापस्तेजोऽपि, तथाऽपो हिमकरकादि तेजसोऽप्यर्चिरादि समेधा इत्यादि। अयुगपद्भूतं ब्रीहिबीजाङ्कुरपत्रकाण्डाग्रपु-
25 ष्पफलपाकमधुरादिपरमार्थ इति सर्वं द्रव्यभवनमात्रमेवानुपपत्तिप्रयुक्तत्वादिभवनात् यत् भावात् द्रवति भवतीति द्रव्यम्।

व्यर्थकत्वे एवमिति, जातिवाचिका शब्दाः विहित इत्यर्थः। अथवैव गुणेन व्यायेन तत्रैव स्पर्धाया तस्यैव शब्दो भवति न च द्रव्यात् द्रव्ये भवतः, तथा न द्रव्यैरपकर्षमाणानां स्पर्धगुणत्वात्कथं कथं भवन इत्यर्थः गुणवच-नाभावादिति विभिन्नेत्यर्थमभेदेऽभिहिते च जातिपरिप्रश्ना युगपदयुगपदिति युगपदयुगपद्भाविनीषु परमार्थ-
30 रूपत्वान्वय कर्णेऽन्यदपि द्रव्यादि भवनलक्षणं च व्यभिचारीत्यर्थः। भवतीति भव्यमिति 'भव्य इत्यत्र योगविभागे' विभागो युक्तार्थतायो। द्रव्यं भव्यं भावस्य भूयस्यां च तं योग्यं इत्युक्तत्वाद्वा इत्यत्रारमसेव तदर्थं पदार्थः भूतप्राप्तो भवतीत्येवं द्रव्यम्। कथं भवतीति, युक्तार्थोभयसमासैकस्यलक्षणं द्रव्यं भवतीति चेत्। द्रव्यं हि यत् च कथं

क्षेत्रमपि 'क्षि निवासगत्यो'रिति सर्वगतिनिवासवृत्तिस्वतत्त्वमेकैकभावार्थसङ्घातसमवस्थानात्म व्यापि विपरिणामस्य भावविस्पन्दितस्य ।

(क्षेत्रमपीति) क्षेत्रमपि व्याकरणसिद्धान्तगत्यैव 'क्षि निवासगत्यो'रिति सर्वस्य सिद्धं सर्वगतिनिवासवृत्तिस्वतत्त्वम्, *गतिर्व्याप्तिः, निवासस्त्ववस्थानम्*, सर्वभावानां व्याप्त्यवस्थानोपकारेण वर्तत इति तद्वृत्तिस्वतत्त्वम्, प्रदेशरचनाविशेषो हि क्षेत्रम्, एकैकभावार्थसङ्घातसमवस्थानात्म, एकैकस्य घट-पटादेर्भावस्यार्थे पृथुबुध्नादिरूपेण संहत्य समवस्थितस्यात्मा स्वरूपतत्त्वं प्रधानमित्यर्थः, किं कारणम्? क्षेत्राभावे तदभावात्, क्षेत्रानुग्रहेण तद्भावात्, पदार्थानां रूपादिनीलाद्येकगमनसमवस्थानव्यवस्था नियतपृथिव्यादिष्वताति । यथाऽऽह प्रक्रिया वैशेषिकादीनां 'रूपरसगन्धस्पर्शवती पृथिवी' (वै० अ० २ आ १ सू० १) रूपरसगन्धस्पर्शात्मा पृथिवी, कर्कशलक्षणा वेति, एवं घटोऽप्यवयवी गुणसमुदाय मात्रं प्रज्ञप्तिसदिति विकल्पमात्रं वा, लोकनयेन त्वेवं हि रूपनीलाद्यवयवा रूपादयो नीलादयश्चैक-गत्यवस्था तथा समवस्थिताः पृथिव्यादीन् पदार्थांश्च व्यवस्थापयन्ति यत्र तत्क्षेत्रम्, किं हि तत्? पृथिव्याः पृथिवीत्वं रूपाद्येकगतिसमवस्थानादन्यत्, घटस्य वा नीलाद्येकगतिसमवस्थानादन्यद् घटत्वम्, तस्मात् सर्वगतिनिवासवृत्तिस्वतत्त्वं तद् व्यापि विपरिणामस्य भावविस्पन्दितस्येति, तद् द्रव्यं व्याप्नोति युगपदयुगपद्भाविरूपादिनीलादिभावविस्पन्दितं पृथिव्यादिघटपटादिविपरिणामजातं चेत्यर्थः ।

कालोऽपि परिणामवती क्रियैव वर्तनालक्षणो वा द्रव्यात्मा, स च युगपदयुगपत्का लत्वतत्त्वभूतपदार्थनिरूपितवृत्तिः, अनेकप्रभेदोपवर्ण्यास्तिकाया यत्र यत्र युगपद्वर्तन्ते स तत्र युगपद्वृत्तिः कालः, यत्र चादानधारणपाचननिसर्जननिर्वृत्तिवृत्तिष्वयुगपद्वृत्तिः स कालः ।

कालोऽपीत्यादि, कालोऽपि परविषयं सामान्यपरिणामवती क्रियैव कालः क्षणः कालः क्षणसमूहो वा, यथा मासमास्ते गोदोहमास्त इति । वर्तनं वर्तनमिति तत्पर्यायो वर्तनालक्षणो वा द्रव्यात्मा, स च युगपदयुगपत्कालत्वतत्त्वभूतपदार्थनिरूपितवृत्तिः पूर्वोक्तरूपादिक्षित्यादिपरिणामवत्, वक्ष्यमाणास्तिकायसङ्क्षिप्तनिर्देश्यपृथिवीनीहिनीवन्नादिवत्, तद्यथा युगपद्वृत्तिस्तावदनेकप्रभेदोपवर्ण्ये ज्ञानि यावद्युगपद्वृत्तिः, अनेकप्रभेदोपवर्ण्यास्त एव हि धर्माधर्माकाशपुद्गलजीवास्तिकायाः

भेदेन भवितुं योग्य इत्यभिप्रायः—यथा कर्मो वेति भेदो विशेष स तु भवति द्रव्यरेण क्वापि भवतीति भावः । द्रव्यस्य तत्त्वमभिप्रायेषु अनुपातित्वा पर्वते तत्त्वमिति भावार्थः । क्षेत्रमपीति क्षि निवासगत्योः क्षियन्ति वसन्त्यस्मिन् निव-सन्ति यान्ति वा इति क्षेत्रं सर्वेषामपि जीवादिद्रव्याणां व्याप्त्यवस्थानलक्षणं तेन क्षियन्तेऽस्मिन् गच्छन्त्यत्र क्षेत्रम् तथा-गत्यादिषु द्रव्यत्वं व्याप्त्यनेन केवलं निवासमात्रमाश्रित्य क्षेत्रमुच्यते गतिर्व्याप्तिरर्थः । ततश्च देशान्तरगमना-वस्थानान्तरगमना च कस्यापि गतिप्रयोगदर्शनात्, स्वतत्त्वमिति सर्वभावानामवस्थानलक्षणोपकारकारित्व-धर्मेणैव क्षेत्रकालीनं तत्त्वमिति भावः । प्रदेशेति परमाणोर्भेदभिन्नः प्रदेशोऽवयवस्तद्रचना प्रदेशः क्षेत्रमुच्यते । पदार्थसङ्घातमिति, रूपादिः पृथिव्यादिर्वा नीलादिः घटादिर्वा तदाश्रयः रूपादिनीलाद्येकगमनसमवस्थानात्मा व्यवस्थापित-वत् पृथिव्यादि व्यापि तदेव क्षेत्रमिति भावः । तदेव दर्शनं क्रमेण वैशेषिकाद्यन्यतीर्थमतानुसारेण दर्शयति यथाऽऽह-मिति, तथाहि गुणसमुदायोऽवयवी तथोऽवयवाभावेन दर्शितानि । क्षणसमूह इति क्षणानां क्षणादीनामन्यतमः तथा-इत्यर्थः यावत् गोदोहकालश्च तावत्कालत्वात् । ननु वर्तनं भावरूपमिति वाचनिकं नामूर्तत्वे मतम् गोदोहकालतः नैव तदेव नियमयोगात्, नियतस्थितिं दोहनक्रियाद्विकसंबन्धिनुपेक्षितं वर्तनमिति, सर्वेषां द्रव्याणां वर्तनमुख्यत्वे वर्तनमपेक्ष्य ।

समभेदात्, अथवा वृत्तिस्थापन एवास्तित्वमथवा विद्यमानकायाद्ये यत्र यत्र युगपद्वर्तन्ते स तत्र युगपद्वृत्तिः क्रमः । यत्र चाद्यापारभेदादि वाचभिर्वृत्तिवृत्तिस्युगपद्वृत्तिरिति, यथोक्तम् 'आतपनीयमयो मासाश्रयो मासास्तु धारणाः । पाचनीयाश्रयो मासाश्रयो मासा निसर्जनाः ॥' इति, ईशान्या पूर्व उत्तरः पूर्वोत्तरे च वायवः, शेषाः क्षोभकाः, अत्रापि प्रतिमक्रियमाणिमसन्तापाऽऽपीतसलिलस्यार
5 पाचननिसर्जनवत्, भूमज्योतिस्सलिलमरुत्संघातमेघागतधारणपाचननिसर्जनवत्, विकसत्परिणतपुष्पविकारावस्थाविषयाः पुष्पफलविनाशाभावादेवमेकक्रियायोरपि, आरामाद्यारम्भं धारणात् पाचनं पाचनाभिसर्जनं निसर्जनं सलिलस्य कार्याणि भूमिवृक्षीभावचनसमोचविमरोहपुष्पफलपाकनिष्पत्तेराऽऽस्वादनादीनि, ततोऽपि कार्यान्तराण्याहारचयपुष्टावासादीनि, घटपटादीनि च, निर्वृत्तीनामि, निर्वृत्तया कार्याणि तासां निर्वृत्तीनां वृत्तिस्युगपद्वृत्तिः क्रम एव, तदुपलम्भजन्मस्थात्वेषां भावानामिति ।

10 इदानीं भाव उच्यते स तु पूर्वोक्तेषु द्रव्यादिषु भवनं भाव इत्युक्तत्वात्तत्र एव तदर्शनमाह—

द्रव्यादयोऽपि तु युगपदयुगपद्वृत्तिभावा एवेत्युक्तत्वादेव, तथाभवनादेषाम्, अन्यथा वन्ध्यादिपुत्रवदभावत्वापत्तेः, नेष्यते च तेषामभावत्वं भावत्वमेवैषाम्, भावश्च भवनसम्बन्धी घटादिवत् । भावोऽपि सर्ववस्तुतत्त्वव्यापी ।

द्रव्याद्यपि स्थित्यादि, 'गुणपर्यायवद्द्रव्यं' (तत्त्वा० अ ५ सू० ३७) इत्युक्तम्, गुणा
15 रूपादयः क्रियादयः पर्यायास्ते युगपदयुगपद्भाविनस्त एव भावाः, क्षेत्रकालौ द्रव्यमेव भवनसामान्यात्तत्र एव वा, तस्मात् तानि युगपदयुगपद्भाविभावत्वानुपातेन भवितुमर्हन्ति कथञ्चिदपीत्युक्तत्वे वैसादृश्येऽपि-तथाभवनादेषामिति, यदेव भवनं हेतुत्वेन व्यापारवदिति अन्यथेति, भवनसम्बन्धाभावे द्रव्यादीनां वन्ध्यादिपुत्रवदभावत्वापत्तेः, न सन्ति द्रव्यादीनि, भवनासम्बन्धाद्वन्ध्यापुत्रवत्, पक्षधर्मैर्दृष्टान्तैर्धर्म्येण भवनहेतुमाविशेषात्—नेष्यते च द्रव्यादीनामभावत्वं भावत्वमेवैषाम्, भावश्च
20 भवनसम्बन्धी घटवत्, अतो द्रव्यादीनि भवनसम्बन्धीनि भवनं द्रव्यादीन् व्याप्नोतीत्यत आह—
भावोऽपि सर्ववस्तुतत्त्वव्यापीति ।

अत एतानि घटादिवस्त्वासन्नसामान्यपक्षमात्रितानाऽपि स्वयाऽवस्थापेक्षाणि भवत्वादेव तथास्वत्वात्, इष्यते एव हि द्रव्याद्येकत्वमभवनसामान्यता, तत्कविधिना, किन्तु परविषय पुरुषसामान्यवादेन ।

---

25 [illegible] सर्वपदार्थव्यापी [illegible] ... [illegible] । गुणा इति, [illegible] ... [illegible]
30 [illegible] ... [illegible] । पक्षधर्मैर्दृष्टान्तैरिति [illegible] ...

अत एतानीत्यादि यावदपेक्ष्याणीति, एतस्मात् प्रतिपादितोपपत्तिकस्माद् द्रव्यादीनि भवपर्यन्तानि भवनप्राधान्यप्रस्ताव्यानि तस्मादुदाहृतात्सामान्यपक्षमाश्रित्याऽपि सविषयसामान्यवादिमतमर्थः, अपि क्षणिकाद्याऽऽश्रयरूपमभयाऽपि सदा स्वयाऽन्वयापेक्ष्याणि सारमारसित्यपानीत्यर्थः, किं कारणं ? प्रमाणादेव तथात्मत्वात्, दृश्यत एव हि द्रव्याद्येकरूपभवनसामान्यता उक्तविधिना किमु परविषयमुख्यसामान्यभावेनेति । 5

द्रव्यादीनां परस्परभिन्नानां समानभवनान्मुख्यं सामान्यं लौकिकम्, न तु सादृश्यानुवृत्तिव्यावृत्त्यादि मुख्यम्, सामान्यलक्षणस्यादृष्टत्वात् प्रत्यक्षत एव तथा तथा परविषयस्य सामान्यस्य भवनात् सर्वतन्त्रसिद्धान्तेन निरुक्तत्वाच्च परेण समानेन भूयते समानभावः सामान्यं यद्भवन्ति सर्वभावाः स तेषां भाव इति ।

(द्रव्यादीनामिति) द्रव्यादीनां परस्परभिन्नानां समानभवनान्मुख्यं सामान्यं लौकिक- 10 विविधसामान्यवादिव्यवहारनयानुपातित्वात्, न तु यथा सांख्यादिषु सादृश्यान्यापोहत्वादि प्रमाणविरुद्धं वस्तुधर्मित्व मवितुमर्हति मुख्यम्, सादृश्यानुवृत्तीनां लोके समानेन भूयत इति सामान्यलक्षणस्यादृष्टत्वात्, दृष्टत्वात्प्रसिद्धस्य लौकिकस्य सामान्यस्यैतस्य आह प्रत्यक्षत एव तथा तथा परविषयस्य सामान्यस्य भवनमिति, तेन तेन प्रकारेण द्रव्यक्षेत्रकालभावापेक्षयुगपदयुगपद्भिन्नाभिन्नावस्थानेकभिन्नाभिन्नरूपस्य समानस्य भवनात् सर्वतन्त्रसिद्धान्तेन व्याकरणेन लोकानुवृत्तिना निरुक्त- 15 त्वाविवादिनाप्याह परेण समानेन भूयत इति, समानो भवतीत्यर्थः, समानभावः सामान्यं यद्भवन्ति सर्वभावाः स तेषां भाव इति स्वार्थिको भावप्रत्ययः, समानसम्बन्धिनां चात्र कर्तृलक्षणा षष्ठी तेषां भाव इति, यथा शिलापुत्रकस्य शरीरमिति ।

एवं सामान्यव्याख्यानमेतस्मिन् दर्शनानुसारेणानुमानमाह—

तथा च ते सर्वस्यास्य जगतो द्रव्यदेशकालभावापेक्षया तेन तेन प्रकारेण विशेषैके- 20 कत्वा, द्रव्यं क्षेत्रेण कालेन भावेन विशेष्यते द्रव्येण क्षेत्रमितरौ च, एवं तैस्तद्भूत् परस्परस्य ते ।

तथा चैत्रादि यावद्विशेषैकता, यथा चैकैकं च कृत्वा प्रतिपादितपरस्परभेदस्य ते परस्पर-

अपेक्ष्याणीति भवनं प्रधानीकृत्य व्याख्येयमपीत्यर्थः, समानभवनादिति अनेकधर्मात्मकानां वस्तूनां [illegible] [illegible] सामान्यम्, [illegible] सामान्यमपेक्ष्य [illegible] 25 [illegible] ... [illegible]। सादृश्येति [illegible] सामान्यं [illegible] समानेन भूयत इति [illegible] परेणेति [illegible] सामान्यं 30 [illegible] ... [illegible]। द्रव्यं क्षेत्रेणेति, [illegible] विशेष्यते [illegible]

सम्बन्धैक्यापत्तौ च सर्वस्यास्य जगतो द्रव्यदेशकालभावापेक्षया येन तेन प्रकारेण विशेषणैक्यात् द्रव्यं क्षेत्रेण कालेन भावेन विशिष्यते द्रव्येण क्षेत्रमितरौ च । एवं वैश्वरूप्यम् परस्परतश्च ते ।

यथाङ्गुलिर्वर्णगन्धगुणताद्युगपद्भाविभावैरूपादियुगपद्भाविभावैर्देशेन द्रव्यान्तरैश्च विशिष्यते तथैकमपि वस्तु न केनचिन्नाभिसम्बध्यते तथा तथा विशिष्यते च तदेकत्वसम्बन्धत्वाभ्याम् ।

(यथेति) यथाङ्गुलिर्वर्णगन्धगुणताद्युगपद्भाविभावे रूपादियुगपद्भाविभावैर्देशेन द्रव्यान्तरैश्च विशिष्यते अङ्गुलिर्वर्णा ऋज्वी प्रदेशेऽस्मिन्नाकाशस्य वर्तते प्रदेशिनी अधुनेदानीं, तथैकमपि वस्तु सर्वात्मि न केनचिन्नाभिसम्बध्यते तथा तथा विशिष्यते च तदेकत्वसम्बन्धत्वाभ्याम् । प्रयोगश्चात्र द्रव्यादिविशेषणेन सम्बन्धी घटः, वस्तुभेदत्वे सति तत्सम्बन्धत्वात्, स्निग्धसुरभिमधुरशीतोत्पलवत्, स्निग्धमृदुत्वादि क्षेत्रविशेषणम्, सुरभिनीलादि सहक्रमभाविभावविशेषणम्, अद्येति कालविशेषणम्, उत्पलमिति द्रव्यम्, तदपि तेषां विशेषणमेव, स्वरूपैकत्वात् ।

एवमेकत्वसामान्यमापाद्य प्राह प्रतिज्ञातं परविषयतामप्यसमानाभावात्सामान्यं परेषामिति तद्दर्शयति—

सामान्यस्य कस्यचिदपोहस्य सादृश्यस्य तद्भावस्य वा समानस्याभावात् सामान्यानुपपत्तिः ।

(तत्रेति) एवमापादितपरस्परविशिष्टैकत्वस्य जगतो घटैकत्वमात्रेऽप्यन्यस्याभावात् कुतोऽन्योन्यतदपोहलक्षणं विलक्षणान्यापोहपरिस्थितं सामान्यम्, कुतो वा समानं सदृशं इति सदृशं सदृशभावः सादृश्यमिति सादृश्यलक्षणं सामान्यं सदृशस्य तदभावात् । कुतो वा तद्भावम् ? तस्य भावस्तत्त्वं तद्भावस्य तत्त्वं तत्तु भिन्ने भवति समानानेकार्थानुवृत्तिलक्षणं सत्त्वद्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वादि ।

स्यान्मतं परस्परविशिष्टैकत्वादेव तत्समुदायः परविषयसामान्यमिति तदयुक्तम्, उदितदोषानुवृत्तैकसर्वत्वात् स्वविषयसामान्यापत्तेर्वा ।

(स्यान्मतमिति) स्यान्मतं परस्परविशिष्टैकत्वादेव तत्समुदायः परविषयसामान्यमिति एतदाशङ्क्यमिदमाह—उदितेति, यदुक्तं प्राक् 'स हि तत्समुदायकार्यत्वात् सामान्यमि'त्यत्र, 'एवं सत्यात्मभेदः सुखं दुःखं द्रव्यादिसमुदायस्य तदात्मत्वादेव दोषावपी'त्यादि यावत् 'सामान्यविशेषयोश्च तस्य त्वभिन्नत्वादेकत्वाभ्युपगमे विशेषत्वापत्तिरपी'ति, स्वविषयसामान्यापत्तेर्वेति, वाशब्दो विकल्पार्थः,

---

25 द्रव्यादयस्त्रयो द्रव्यस्यापि विशेषणं क्षेत्रकालभावा अपि द्रव्यस्य सम्बन्धिनो भावस्येति व्याख्येयत्वात् एवमिति क्षेत्रकालभावैस्तथा द्रव्यस्य भवनं तथा क्षेत्रकालभावा अपि परस्परं सम्बन्धीति भावः यथाङ्गुलिरिति अङ्गुलिर्नाम ... भावः, प्रदेशेऽस्मिन्निति क्षेत्रं प्रदेशिन्यङ्गुलीति भाव इति विशेषणत्वं द्रव्यस्य । यथान्यतरापोहलक्षणमिति बौद्धमते सामान्यस्य ... सामान्यं भवेत्, वैशेषिकमते ... सादृश्यं ... सामान्यं कुतो भवेत्, यतः परस्परविशिष्टैकत्वात्, ...

30 ... सामान्यं ... । उदितेति ... एतदेवाह—यदुक्तं प्रागिति स्वविषयेति ... इति भावः । परस्परमिति ...

सामान्यपक्षाभिहितसर्वपूर्वोत्तरपक्षविकल्पप्रदर्शनार्थः, द्रव्यं द्रव्ये द्रव्याणीत्युदाहरणमेवात्रापि विक-
ल्पनात् सर्वमिहापि भवता योज्यम् ।

यथा सङ्घातसमवस्थानभेदाद्वा घटपटवदत्यन्तभेद एव सर्वार्थानाम्, तथाहि किं पर-
माण्वादीनां पटो भवति ? घटस्य वा कपालानि ? इति कः सम्बन्धः ।

(तथेति) यदि सङ्घातदर्शनेनोक्तमेकमिति तदयुक्तं वस्तु संघातेनावस्थितानां नोपपद्यते [1]
इत्यविरुद्धत्वादित्यभिप्रायः, ततः किमिति चेत्तदपि यत्नं कृत्वा किं परमाण्वादीनां पटो भवति घटस्य
वा कपालानीति, कः सम्बन्धो न कश्चिदित्यर्थः, घटस्य वा कपालानीति तद्विनाशसम्बन्धस्याप्यसम्बन्धं
दर्शयति, आदिग्रहणात् द्व्यणुकत्र्यणुकादीनां ग्रहणम् ।

अन्यच्च संघातसमवस्थानभेदात् समवस्थानकृतएव तेषां सम्बन्धस्तथा च समाना भवन्ति ते,
सामान्यमेवं व्याख्यातुस्तवैव भवेन परस्परविलक्षणानामर्थानां भेदादेवानवस्थानं प्राप्तम्, द्रव्यादि 10
भेदभिन्नानामन्योऽन्यनिरपेक्षाणां संघातसमवस्थानाभावात्, अत्रोच्यते—

अनवस्थाने वा नित्यप्रवृत्तत्वात् सर्वार्थानां समयमपि तथा समवस्थानं नास्ति यथा
समानता निरूप्येत ।

(अनवस्थाने वेति) परस्परनिरपेक्षोत्पादविनाशत्वादित्यर्थः, एवं सर्वैकभिन्नयोः सामान्या-
भाव उक्तः । 15

पक्षान्तरेऽपि वक्तव्यो भावयति—

अथान्तरेण रूपप्राप्तिं नोक्तिप्रत्ययौ दण्डिवदिति व्यक्तिभिन्नाऽर्थसिद्धिरिष्यते,

अथान्तरेण रूपप्राप्तिमित्यादि वाक्यसिद्धिरिष्यत इति, अन्तरेणैकरूपप्राप्तिं भेदरूप-
प्राप्तिं वा नोक्तिप्रत्ययौ दण्डिवदिति, नागृहीतविशेषणा विशेष्ये बुद्धिरुत्पद्यते, विशेषणप्रत्ययानामभा-
वनिमित्तत्वात् दण्डनिमित्तदण्डिप्रत्ययाभिधानवत्, दण्डोऽस्यास्तीति दण्डीत्यत्र हि दण्डसंयोगनिमित्तौ 20
दैवदत्ते दण्डिबुद्ध्यभिधानौ यथा तथैव द्रव्यत्वघटत्वादिसामान्यविशेषसमवायनिमित्तौ द्रव्यघटा-

---

परस्परनिरपेक्षस्य द्रव्यत्वेन तस्य द्रव्यत्वं द्रव्यत्वमनुगतत्वं प्राप्तं तदात्मत्वविशेषं योऽयमभिप्रायस्तेषाद्—द्रव्यं द्रव्यञ्चेति,
नोपपद्यत इति, भिन्नभिन्नसंघातानां परस्परेषां सङ्घातकस्याभावेन न तथैवानैक्यं असङ्गतभेदात्वेषं यदि हि सामान्यं
संघातान्तर्गत एव स्यात्, न तु भिन्नसंघातस्य तथा च परमाणूनां घटस्य भिन्नसंघातत्वात् परस्परं सम्बन्धो न स्यादिति
भावः । अन्यच्चेति यत्र संघातेन समवस्थितत्वं भेदस्तत्र मा भूत्सम्बन्धः यथा घटपटयोः भिन्नसंघातत्वात् यत्र तु संघा- 25
तभेदो नास्ति यथा परमाण्वादिघटयोः घटकपालयोर्वा तत्र समवस्थानाद्यः सम्बन्धोऽस्तीति तत्र सामान्यं सम्भवतीति पूर्व-
पक्षाशयः संघातभेदस्यैवानवस्थानं तथाप्यनुपपन्नं भवतीत्याशयेन व्याचष्टे व्याख्यातमित्यादिना । नित्यप्रवृत्तत्वादिति,
पदार्थानां निरन्तरमुत्पादविनाशव्यापारनिरतत्वात् क्षिणकाः स्थितिशीलाश्च क्वचिदप्यभावात् स्थितेरभावे चैकत्वेन समानमिति
निरूपणाभावः इत्यमिति निर्देशकाय एव यस्य विनाशात् व्यापारस्यैवाभावेन समवस्य तत्स्यादेवेति भावः । सर्वैकभिन्न
योरिति एकस्य सर्वात्मकत्वेऽपरामावात् सर्वैकरूपत्वे भावस्य परस्परसम्बन्धाभावात्सम्बन्धाभाव न सामान्यम् इति भावः । 30
एकत्वरूपमिति—समानरूपस्य भेदरूपस्य विशेषरूपस्य वा नागृहीतेति विशेषणमन्तरेणैवार्थः विशिष्टबुद्धेः विशेषण
ज्ञानस्य कारणत्वानुपपत्त्यादित्यर्थः । यथा दण्डिप्रत्ययो दण्डपुरुषसंयोगेनैव नोत्पद्यते नहि च दण्डपुरुषमात्रभावे दण्डीत्यर्थोऽपि
तथैव समवायभावात्, अतो दण्डपुरुषव्यतिरिक्तः कश्चन संयोगोऽर्थः विशिष्टः तथा व्यक्तिभिन्नः सामान्यरूपार्थसिद्धिर-
नुपपन्नत इति पूर्वपक्षाशयः । द्रव्यघटाबुद्ध्यभिधानप्रत्ययाविति तथा च प्रत्ययः द्रव्यघटादिषु द्रव्यघटादिबुद्धिप्रतिपत्ति

प्रत्यभिज्ञानम्, मान्यथा, व्यक्तिभिन्नाऽर्थसिद्धिरिष्यत इति, यथैकत्वमर्थे द्रव्यव्यक्तिभ्यो भिन्नस्य द्रव्यत्वमहत्त्वादेरर्थस्य सिद्धिरिष्यते, एवं गुणकर्मगतस्यापि भेदस्योल्लेखाभिन्नस्य तदनुरूपार्थसिद्धिरेषितव्या, भिन्नेष्वर्थेष्वभिन्नोल्लेखस्यायोगादिति ।

अत्रोच्यते—

5 तत्र, अन्यतोऽपि तयोः सिद्धेः, तौ हि कस्मिंश्चिदेवाऽऽप्तवचनाभावे, अन्यथाऽऽप्तवादिषु विनाऽनुवृत्त्या कुतोऽभिधानप्रत्ययौ ? इत्येते चान्यापि तौ, तस्मादस्ति सामान्यम् ।

तत्रेति, यदि तत्प्रत्याभिज्ञाभावेन लोकसिद्धं सामान्यमनुवृत्तिप्रत्ययप्रत्यक्षमाह—तयोः सिद्धिः ? अनुवृत्तिप्रत्यययोः, अभिधानाभावं दर्शयति—तौ हि कस्मिंश्चिदेवाऽऽप्तवचनाभावे, अभिधानाभावसमाने, आप्तवचनाभावे, कुतश्च यो यथा परिगृह्यतेऽर्थः भाषा वा निर्दिश्यते स एव तत्प्रत्ययः, स च तत्र

10 व्याप्तौ न तयोऽपि यथाऽऽकारं भिन्न इति वा, अन्यथाऽऽप्तवादिषु विनाऽनुवृत्त्याऽऽप्तवचनभिन्नं त्वमतेऽन्येऽनेकत्वात्, कुतो भिन्नेष्वभिन्नाभिधानप्रत्ययौ ? कुतो वाऽऽप्तवादीनि तदनुरूपाणीति, इत्येते चानुवृत्तिप्रत्ययौ तस्मादस्ति सामान्यम्, महत्त्वादिसामान्योपचारेणाभिधानप्रत्ययाविति चेन्न मुख्यसामान्यासिद्धेः, साधर्म्यभावाच्चोपचाराभावात्, तदनुपपत्तौ चाभ्युपचारस्यानुपपत्तेश्च, भिन्नाभिधानप्रत्ययप्रसङ्गस्याभावादित्यिति ।

15 लिङ्गाम्यत् सामयिकत्वाच्छब्दार्थप्रत्ययस्य तौ लोकव्यवहारात्मकौ लोकव्यवहारं दृष्ट्वा बालानामभिधानप्रत्ययौ भवतः, न तस्यानुवृत्तिव्यावृत्तिकृतौ, लोकस्य तदनुपपत्त्यज्ञानात् ।

(लिङ्गाम्यदिति) समयात् भवतीति समयः प्रयोजनमस्य समयप्रयोजनो वा सामयिकः, यथोक्तम् 'सामयिकः शब्दार्थप्रत्ययः' (वै० अ० ७ आ० २ सू० २०) इति, न सामान्यनिमित्त-

20 इति, तौ चाभिधानप्रत्ययौ लोकव्यवहारात्मकौ, लोकव्यवहारं दृष्ट्वा बालानामभिधानप्रत्ययौ भवतः, शिक्षितविनिश्चायकव्यवहाराणामन्वयव्यतिरेकाभ्यां व्यवहारादेव न तस्यानुवृत्ति-व्यावृत्तिकृतौ, लोकस्य तदनुपपत्त्यज्ञानात्, न तदनुरूपात् तदनुरूपज्ञानं तेषाम् । व्याख्यातम्—'संज्ञाकर्म त्व-

[illegible] ... ना च निर्विशिष्टौ तौ ... 25 न प्रकारः । ... [illegible]

... [illegible]

30 सामयिक इति ... [illegible] ... लोकव्यवहारेति ... [illegible] ... लोकव्यवहारेति, [illegible]

व्यतिरिक्तानां लिङ्गम्, प्रत्यक्षप्रवृत्तत्वात् संज्ञाकर्मणः' (वै० अ० २ आ० १ सू० १८ १९) इत्युक्तं सूत्रे, तस्मात्सम्बन्धयोऽन्तरालप्रत्यक्षमहाप्रलयेषु व्युच्छिन्नव्यवहाराणामपि शब्दार्थानां सम्बन्धं पश्यन्ति तस्मादृष्टपदत्वसमवायसम्बन्धोऽपि सामयिकोऽस्यार्थं वाचक इति यथाऽयं घटस्य इति समयं मानयते नाम इत्येवमादुक्तम्, अनवस्थाप्रसङ्गात्, येन शब्देन समयः क्रियते तस्यान्येन कार्यं इत्यनु-भवः, व्यवहारार्थप्रतीतौ तत्समयो न प्रकल्प्यते, तत्समयानपेक्षा स्वाभाविकी, यथार्थे वृत्तिः स नित्य इति च, शब्दार्थसम्बन्धपरिज्ञानप्रयोगव्यवहारपरम्परया अव्यवच्छेदात्) यथाऽऽह पतञ्जलिः 'अथवा नैवमेव नित्यलक्षणं ध्रुवं कूटस्थमविचाल्यनपायोपजनविकार्यनुत्पत्त्यवृद्ध्यव्ययियोगि यत्तन्नि-त्यमिति, तदपि नित्यं यस्मिंस्तत्त्वं न विहन्यते, किं पुनस्तत्त्वं ? तस्य भावस्तत्त्वम्, आकृतावपि तत्त्वं न विहन्यते' (पातञ्जलमहाभाष्ये अ० १ पा० १ आह्निक १ सू० २) समयप्रत्याख्यानवत् प्रतिपादन-प्रकारसामान्यविशेषो व्युत्पन्नव्यवहारकपरिमात्रे प्रतिपत्तेरविरोधाय, न शब्दार्थेति वस्तुमात्रत्वात् । 10

तस्यसम्बन्धादयेऽप्यभिधानप्रत्ययोः प्रवृत्तिं दर्शयन्नाह—

तथा तन्त्वन्तरेण तन्त्वं द्रव्यं समवायव्याप्यद्रव्ये आकाशाद्यनेकद्रव्ये वा अन्त्यापयवि-द्रव्यात् कुम्भलिखिते कौशनके चोक्तिप्रत्ययौ दृष्टौ, न भवेदेतत्तत्समभेदेऽपि स्वाकारमात्रे ।

तथा तन्त्वन्तरेणेत्यादि, तन्त्वं द्रव्यं समवायव्याप्तेति, द्रव्यञ्च द्विधा अद्रव्यमनेकद्रव्यञ्च, अद्रव्ये त्वाकाशादौ तस्याभावेऽप्युत्पत्तिप्रसङ्गबुद्धिः । अनेकद्रव्यमारभ्यद्रव्यं तत्र समवाय्यसमवायि 15 कारणैरारभ्यते, समवायिकारणं पटस्य कपालानि, असमवायिकारणं कपालसंयोगः, आकृतिरिति च विमु-पायमर्यादानुगृहार्थं, को विधिः ? यथा त्वात्मनि च, क उपायः ? संयोगादिनिमित्तान्तरसहितानि, का मर्यादा ? आ अन्त्यावयविद्रव्यात् द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभन्ते विनाशोऽपि कारणविभागात् कारणविनाशाद्वा, तत्र क्षिप्रपूर्वे पटे कारणविभागानुत्पत्तौ संयोगाभावादारम्भद्रव्याभावेऽपि यथाभि-

---

संज्ञा—नाम कर्म—कार्यं क्रियादि, तदुभयमस्मद्विशिष्टानामीश्वरमहर्षीणां सत्त्वे लिङ्गम्, कथमेतदित्यत आह—प्रत्यक्षप्रवृत्त 20 त्वादिति, संज्ञाकर्मण इति व्याख्यानमानेऽप्यत्र सम इ कार्यपूर्वोऽयं प्रसङ्गः स एव तत्र सर्वपूर्वोक्तसंज्ञा प्रवेशोऽपि यथा नैयमैयायिकानां विमार्गेण नैयायिकसंज्ञाविवेकनमिति भावार्थः । अनवस्थेति, ये सम्बन्धे येन शब्देन प्रत्यक्षार्थबोधर्थं भावयन्ति तत्समयमपि पर्यन्ते प्रत्यक्षीत्यर्थः । तत्संकेतस्यापन्नैव तदपेक्षमनेकेयमनवस्था प्रदर्शनार्थं तत्र समयापि तत्समयानपेक्षा स्वाभाविकी नित्या इति यत्र ते यदि सर्वेषां तन्त्रतानि तदिष्टा कि तदेव, प्रत्ययस्य च नित्यत्वेन शब्दार्थसम्बन्धपरिज्ञानप्रयोगव्यवहाराणां परम्परया न व्यवच्छेद इति भावः । अन्यव्यवहारसंज्ञान- 25 [illegible] भावेऽपि प्रकारान्तरेण [illegible] मायेति नित्यत्वार्थे ध्रुवतादीन् व्याख्यानं कूटस्थमिति [illegible] यथा घटस्तु रूपादिरूपया अनेन परिणामादि-भाव भावना । तयोः [illegible] माध्यमिकयो नित्यत्वे [illegible] तृतीयो परिणाम [illegible] अनपायेति [illegible] द्रव्यपेक्षया इति [illegible] अव्ययेति यत्र नित्यता इत्य [illegible] नित्यत्वं [illegible] न [illegible] 30 [illegible] यस्मिंस्तत्त्वमिति, यस्मिन् विनष्टेऽपि तदुपिण्डो न विहन्यते [illegible] एवमपि तत्त्वं न भवति [illegible] । [illegible] विपरीतम् [illegible] तत्र [illegible] । तन्त्वन्तरेणेति [illegible] । यथा त्वात्मनि चेति [illegible], [illegible] । क्षिप्रपूर्वे इति, [illegible] पटे [illegible] कारणविभागात् [illegible]

मानमभयो दृष्टौ, यथा कुड्यलिखिते समचतुरस्रसमचाविकारत्वाभावेन, सिद्धत्वात् कोऽयमत्राऽनुप-
पत्त्यादौ स्वरूपासम्भवत्वापमाद्ये, न मयैवैतदत्र्यमावेऽपि स्वाकारमात्रे—संस्थानमात्रे—मात्रस्य
मात्र इत्यर्थः ।

तौ च तत्र सत्त्वस्योपमिल्लपनात् कृतावित्ति चेत्तत्र तत्त्वाभाव उक्तः, सत्यपि च तत्त्वेऽ-
५ स्वविदिष्टाकारमात्रत उक्तिमत्त्वयौ चोक्तौ, ममाप्याभासमात्रे तत्त्वोपमिल्लपनमिष्यते तथा तत्र
स्थाणुमृगतृष्णिकयोर्नरसलिलत्वमसङ्गः, तत्र तदभिधानप्रत्ययसद्भावात्, तत्तत्त्वोपमिल्ल-
नाच्च, घटस्योपमिल्लपनाद्घटवत्, अनुपनिपाते नरसलिलोक्तिमत्त्वयौ मा भूताम्, तौ च
दृष्टौ कथमगृहीतविशेषणस्यापि नरत्वसलिलत्वानुपनिपातेन युक्तौ, तत्रोपचारलब्धौ हि तौ, इह
तु लोकनये किनोपचारेण लब्धौ, कथमिति चेत्? अनुपचरितकिञ्चिद्भूताकारात् किञ्चिदु-
१० क्तिमत्त्वयौ स्याताम्, आकारस्यासम्पूर्णस्य दृष्टत्वादेव, भवत्पक्षे पुनर्नहि तत्त्वं किञ्चिदिति नैव
किञ्चिदभिधीयमानमस्तीति ।

(तौ चेति) अनुपनिपाते-नरत्वस्य स्थाणौ सलिलत्वस्य मृगतृष्णिकायाम्, तत्त्वस्य घटत्वस्य,
स्याताम् भवितुमर्हतः (स्वम्)

एवं तावत् सामान्यं विकल्पद्वये विचारितम्, विशेषोऽधुना विचार्यतत्र आह—

१५ तथा विशेषोऽपि, तत्र यदि स्वविषयो विशेषविरोधः, यदि विशेषस्तत आत्मा न भवत-
न्यस्माद्विशेषस्य, यदि घटादावात्मनि विशेषो वर्तते स्वविषयः तत आत्मनोऽन्यस्माद्विशेषस्य
रूपादेर्देशतो विशिष्यमाणस्य गुणतः प्रतिक्षणान्यान्योत्पत्ति विनंष्टृपुरुषादिषु [illegible],
अन्यथा घटादौ सामान्यापत्तेः तत्र चोक्ता दोषाः ।

तथाविशेषोऽपीति, सोऽपि [illegible] नातिवर्तते स्वविषयः परविषयो वेति, तत्र यदि
२० स्वविषयो विशेषविरोधः, विशेषस्य विरोधो विशेषाभावापत्तेः, विशेषेण विरोध आत्माभावापत्तेः ।
किं कारणम्? भेत्युच्यते, यदि विशेषस्तत आत्मा न भवति, अन्यस्माद्विशेषस्य, विशेषेण विरोध
स्यापत्, यदि घटादावात्मनि विशेषो वर्तते स्वविषयः तत आत्मनोऽन्यस्माद्विशेषस्य—रूपादेर्देशतः
परस्परतो विशिष्यमाणस्येति, तदेवाह गुणत इति, गुणतः कालतो वा प्रतिक्षणान्यान्योत्पत्तिविनंष्टृ-
पुरुषादिषु [illegible] कस्य विशेषः, अन्यथेति, रूपादीनां समुदायैकात्मत्वम्

---

१५ [illegible] इत्यर्थः । [illegible] भावः । कुड्यलिखित इति । [illegible] भावः । अनुपचरितेति, [illegible]
२० [illegible] इति भावः । [illegible] विशेषस्य च [illegible] विरोध इति । [illegible]

पगमे विशेषपक्षत्यागः सामान्यपरिग्रहश्चापद्यते, यत्र चोक्ता दोषाः सुखं सुखत्वं सुखादिसमुदयश्चे-त्यादयस्तु यथात्र रूपं रूपत्वं रूपादिसमुदयश्चेत्यादयः । मा भूदात्माभावदोषस्तस्मिन्नात्माभावे विशे-षाभावदोष इति पक्षान्तरं यदि गृह्णीयात्—

अथाऽऽत्मा स विशेषस्ततो विशेषो न भवत्येकत्वादात्मनः ।

(अथेति) अथाऽऽत्मा स विशेषः, आत्मा एक एव स यथानन्य इति ततो विशेषो न 5
भवत्येकत्वादात्मनः—घटादेर्वस्तुनः, एकत्वादात्मन एकस्याविशेषः, अन्यो हि विशेषः ।

एतद्दोषपरिहारार्थमथोच्येत परेण—

नैकत्वान्यत्वविरोधदोषौ, आत्मैव विशेष इत्यनपादानाधिकरणविभक्तित्वादित्यथोच्यते प्रथम-विकल्प आपादितो विशेषस्य विरोध इत्यात्मनोऽन्यथाभवनादनात्मत्वमिति घटरूपादिपूर्वोत्त-राणामभावस्तथा चोभयाभावः । 10

(नेति) नैकत्वान्यत्वविरोधदोषौ, आत्मनो विशेष इति सम्बन्धापादानयोः षष्ठीपञ्चमीनिर्दे-शेनात्मनि विशेष इत्यधिकरणसप्तम्या निर्देशे वा स्यातामेतौ दोषौ, किं तर्हि ? आत्मैव विशेष इत्य-पादानाधिकरणविभक्त्यभावान्नैकत्वान्यत्वविरोधदोषौ ममेति । अत्रोच्यते यद्यात्मापेक्ष एव विशेष इति तत् प्रति यथार्थं 'प्रथमविकल्प आपादितो विशेषस्य विरोध' इति, अत्राप्ययं दोषः, एक एवात्म इत्या-त्मनोऽन्यथाभवनाभावादात्मत्वं रूपादिरूपेण, किं कारणेन ? नेत्युपपत्तिमाह—अन्यथाभवनादिति, यदि 15
दर्शयति घटरूपादिपूर्वोत्तराणामभाव इति, स कथं ? अन्यान्यरूपादय एव भवन्तीति घटाभावस्तद-भावे कस्य विशेषः, घट एव वाऽन्यथा भवतीति रूपाद्यभावः, घटभोत्तरेषां शिवकादीनां पिण्डाद्य-भावः पूर्वेषां च मृदादीनामभावः । अथवा घटतोऽन्यत् घटस्य रूपतोऽन्यच्छब्दादित्वं तेन प्रकारे-णान्यथाभवनाद्घटाभावो रूपाद्यभावश्च, तथा चोभयाभावः—आत्माभावो विशेषाभावश्च, अथवा रूपा-द्यभावभाविनो घटात्माभावो घटात्माभावभाविनो रूपाद्यभाव इति । 20

एतदनिष्टतायान्तु परापेक्षपक्षापत्तिः, तथापि द्रव्यभेदः प्रसक्तः परापेक्षत्वाद्विशेषस्य ।

एतदनिष्टतायान्तु परापेक्षपक्षापत्तिरिति, घटादेरात्मनोऽन्यथाभवनादनात्मत्वं तेन च विशेषात्मनश्चाभाव इत्युक्तविरोधदोषाभ्युपगमे परापेक्षपक्षः, परविषयो विशेषो न स्वविषय इत्यापन्नः, स किं नामको दोष इति चेत् स्वपक्षपरित्यागनामकः पर्यवस्यते । एवमभ्युपगम्यमानेऽप्य-

---

एव च विशेष इति कल्पितो विशेष उच्यत इत्यत्र पक्षे दोषमाह—अथात्मेति । स एवानन्य इति यदि विशेषो घट एव 25
धर्मिधर्मयोर्न विशेष इति सम्बन्धितया भेदे स्यात् अनन्यत्वात् भेदश्चाभ्युपगम्येत्यभिहितम् । इत्यत्रापि विधिर्नाऽऽत्म-न्यादेर इति कल्पितं भेद इति यच निर्दिश्यते चेत् पूर्वोक्तो दोषो भवेत् किन्तु भेदस्य कल्पितत्वात् न तस्मादीदृशैव भेदकल्पिता तेन पीठघटाभावादोषोऽपि इत्यादयश्चैकत्वेति अत्र पक्षे विशेषस्य विरोध इत्युक्तदोषे इत्यत्र इत्याद-मथोच्यत इति, दोषान्तरमाह—अत्राप्ययं दोष इति धर्मधर्मिणोरभेदे अन्यथा भवत्यपि विशेषस्य धर्मिणेव प्रतिक्षणमन्यत्वात्तेषां नाभावस्तथा घटस्य पूर्वोत्तरयोः सम्बन्धाभावेन धर्मधर्मिभावानुपपत्त्या निर्विषयस्य चाभिधेये 30
परस्परमनयोरभावाभाव एव स्यादिति भावः । घटादीनामन्यत्वमेवेत्याह—अन्यान्यरूपादय एवेति विशेषविषयतया परापेक्षपक्षः—परतोऽन्यत्वमिति । स्वपक्षपरित्यागनामक इति, यस्य च यत्र तत्रैव विशेष इति तत्परित्यागः ।

घटपटे रोपणमपि द्रव्यभेदः, द्रव्यस्य घटादेरात्मनः स्वपररूपाभ्यां क्रियाऽऽत्मलाभकाले मतत्वम्, घटापेक्षत्वादिदोषस्य ।

आम्मतम्—

पटाद्यवृत्त्यात्मक एव घटः पटाद्यपेक्षत इति चेत् का हि वृत्तिसहायकादृते सिद्धवृत्तेः ५ पटाद्यपेक्षा, प्रयोजनाभावात्, तथाऽऽत्मैवास्य भिद्येत, सहायापेक्षवृत्तित्वात्, शिबिकोद्वा हाऽऽत्मवृत्तिवत् ।

(पटादीति) पटाद्यवृत्त्यात्मक एव घटः पटाद्यपेक्षते, तत्रोच्यते का हि वृत्तिसहायकादृते सिद्धवृत्तेः पटाद्यपेक्षा, वृत्तेः सहायक वृत्तिसहायकं, घटवृत्तेः सहायभावं पटस्य मुक्त्वा स्वत एव सिद्धवृत्तेः पूर्वमेव घटस्य काऽन्योत्तरकाले पटाद्यपेक्षा ? नाप्येवेष्टार्थः, किं कारणं ? प्रयोजनाभावात् १० तथाऽऽत्मैवास्य भिद्येत, तेन प्रकारेण तथा, घटस्वरूपमेव भिद्येत सहायापेक्षवृत्तित्वात्, शिबिको द्वाहात्मवृत्तिवत् ।

अथ पार्थिवत्वादपि घटस्य पटाद्यपेक्षेत्याह—

समानजातित्वादपेक्ष्यते घटेन पटः, सा पार्थिवत्वम्, घटात्मत्वाच्च विशेषः पटादेरिति चेद्विजातीयाप्तर्हि विशेषाभाव उदकादेः, द्रव्यत्वाद्यपेक्षा तत्रापीति चेद्विजातीयाभ्यां गुणक- १५ र्मभ्यामविशेषः, तथापि सत्तापेक्षेति चेद्विजातीयाप्तर्ह्यसम्भ्वासतः सतः, जातेरिवाजातेः ।

समानजातित्वादपेक्ष्यते घटेन पटः का समानजातिः ? पार्थिवत्वम् विशेषः कथ मिति चेद्घटात्मत्वाद्विशेषः पटादेरिति, अत्रोच्यते विजातीयाप्तर्हि विशेषाभाव उदकादेः—यदि समा- नजात्यपेक्षया विशेष इष्यते, एवं सर्वसमानजातीयानुदकादेर्घटस्य विशेषाभावः प्राप्नोति अनिष्ट श्चैतत्, द्रव्यत्वाद्यपेक्षा तत्रापीति चेत्—द्रव्यत्वसामान्यापेक्षया घटस्योदकादेर्विशेषो भविष्यतीति चेत् ? २० विजातीयाभ्यां गुणकर्मभ्यामविशेषः न हि विजातीययोर्गुणकर्मणोर्द्रव्यत्वापेक्षाऽस्ति ताभ्यामपि च घटस्य विशेष इष्यते, तथापि सत्तापेक्षेति चेद्विजातीयाप्तर्ह्यसम्भ्वासतः सतः, अविशेष इति वर्तते, एव मपि खरविषाणादेरसम्भ्वासतो विशेषाभावः स्वात्पेक्ष्याभावात्, किमिव ? जातेरिवाजातेः पार्थिव

घटापेक्षणस्य घटेतरत्वं । कुतः पटादावस्मृत्यपादुपपन्नैव हेतुत्वम् । तत एव द्रव्यात्मस्वात्मनस्तु उच्यतेऽस्मै । स्वपर रूपाभ्यामिति विशेषस्य लक्षितत्वात् पार्थिवत्वस्य सकलस्य परस्परत्वावकाशं प्रसक्तमिदम् । समानापेक्षत्वादेव २५ घटादेः कारणमपि घटात्मैव न प्रतिलम्भ इति मत घटमपि पटाद्यपर्यायमपि घटः पटादिकमपेक्षत इति वदते पटाद्यवृत्त्यात्मक इति, अन्यथा तदभावादीवस्य घटस्य विशेषोऽन्यथाभावापत्ती तदभावाभावादिति भावः । पटाद्यपर्यायोऽपि घटः समानजातित्वादेव घटमपेक्षत इत्याशङ्क्ये समानजातित्वादिति एवं तर्हि पार्थिवत्वं समा- नमेव कथं विशेष इत्याह घटात्मत्वादिति ननु तयो समानजातिरपि तयोर्विशेषो भवतु तयोस्तु नास्ति समानजातिर्यया उदकादेः तयोः कथं विशेष इत्याशङ्क्ये विजातीयाप्तर्हीति असम्भ्वासतः सत इति केनापि रूपेणाप्यसम्भ- ३० वादेर्विभागः अन्येऽपि विशेषतोऽनुपपन्नकर्मभावविरुद्धं । विजातीयाप्तर्हीति विजातीयगुणकर्मभ्यां विवक्षिता- समन्वेतरविशेषो भवेदित्यर्थं । असम्भ्वासतः सत इति परिणामविशेषे द्रव्यगुणकर्मणामविशेषः स्यात् तत्स्थोऽपि घटपटभावे नारोपस्यभावाभावात्, यथा पृथिवीत्वादिजातेर्जलादिजात्यपेक्षया व्यावृत्तिस्तथा विशेषमवगम्य-

स्वकालेऽस भवत्सिद्धान्तेनापगतजातेर्वाऽन्वयपेक्षा नास्ति तस्मां कथं कालान्तरादुदकादेर्वा व्यवस्थान्त-
राद्विशेषो भवत्यपेक्षाऽभावात् ।

कार्याद्वा कथमिति भावाभावयोरविशेषः, एवं सत्त्वमेवाभावस्य भाववदसत्त्वमेव वाऽ-
भावस्याभाववत् तथापि चोभयाभावः ।

(कार्याद्वेति) कथाद्वा कथं विशेष इति वर्तते, कार्यं हि भवत्सिद्धान्ते प्रागविद्यमान 5
समवाय्यसमवायिकारणसान्निध्ये पश्चादुत्पद्यते "क्रियागुणव्यपदेशाभावात् प्रागसत्" (वै अ ९
आ १ सू. १) इति सिद्धान्ताभ्युपगमात् कारणावस्थायां कारणानां कार्यस्यासत्त्वादेवापेक्षा नास्तीति
विशेषाभावः प्राप्तः, निष्पन्ने चोपरतव्यापारावस्थायां सिद्धत्वात् कार्यस्य कारणानां कारणत्वाभावात्
कार्यकारणविशेषाभावः, इति सम्बन्धो हेतूपसंहारार्थः, इत्युक्तहेतुपारम्पर्यात् 'भावाभावयोरविशेषः'
यथा पूर्वोक्तविधिना सतः सत्सत्त्वापेक्ष्याभावाद्विशेषाभावः एवमसतोऽपि तदपेक्ष्याभावादविशेषः, 10
असतो वा काऽपेक्षा, एव-मनयोरविशिष्टत्वात् सत्त्वमेवाभावस्य भाववत्, असत्त्वमेव वाऽभाव-
स्याभाववत् तथापि चोभयाभावः—भावाभावयोरभावः सामान्यविशेषयोरसमविशेषयोर्वा घटादेरिति ।
एवं तावद्घटादेः पार्थिवत्वाद्यपेक्षा न युक्ता ।

अभ्युपेत्यापि तदपेक्षाम्—

पार्थिवत्वादितुल्यत्वाच्च तद्वत्तदात्मत्वम्, पार्थिवत्वात्मघटत्ववद्वा, तत्त्वेनापेक्ष्य 15
त्वादिति विवेक्यकार्यहानिस्तथाविशेषः ।

(पार्थिवस्येति) पार्थिवत्वादितुल्यत्वाच्च 'तद्वत्तदात्मत्व' कार्यस्य घटस्य कारणेन मृदा सह
पार्थिवत्वधर्मेण तुल्यत्वात्, तद्वदिति, घटस्य घटभावेनात्मत्ववत्तदात्मत्वं मृत्त्वम्, पार्थिवत्वात्मघट
त्ववद्वा किं कारणं ? तत्त्वेनापेक्ष्यत्वात् तस्य भावस्तत्त्वं भवनं भावः तस्य तस्य तद्भवनं तत्त्वे
नापेक्ष्यत्वात्, घटभवनवदपेक्ष्यत्वे हि पार्थिवत्व तस्मात् मार्त्स्नं तदात्मत्व घटत्व पार्थिवत्वस्य, घट- 20
त्ववद्घटत्वेनापेक्ष्यत्वात् इतिशब्दो हेत्वर्थे, तदात्मत्वमपेक्षमाणस्य विवेक्यकार्यहानिः विशेषार्था-
पेक्षाप्रतिपादनपक्षहानिः । अविशेष इति, एकत्र कृत्वा स एवाविशेषः, जातिमद्व्याद्यन्यत्वादितुल्यत्वात्
सत्त्वतुल्यत्वादिलक्षणैवाविशेष आपाद्यः ।

ज्ञाप्यविशेष इति भावः । भवत्सिद्धान्तेनेति अवयवप्रयोगेन कार्येऽपि तिरस्करोतीत्यादिति भावः । क्रियागुणेति
सर्वेऽस्तेषः प्रागसत्त्वादिधर्मकत्वं, यदि तदानीमपि कार्येण तदा क्रियात्वेन गुणत्वेन च व्यपदिश्येत यथोत्तरकाले घटे 25
तदभिधानस्यापि स्वावस्थं इत्यादिव्यवहारेण व्यपदिश्येत तथोत्तरेऽपि प्रागपि न व्यपदेशः क्रियाभावात् तेन यस्य
स्यादीश्वर का इति तदर्थः । तत्र कार्ये कारणावस्थायां कारणानि नापेक्षन्ते तस्यैवासत्त्वात् कार्यं च यदा तदा तस्य
कारणस्य सिद्धत्वादेव न कारणान्येवास्य इत्यपेक्षा कारणावस्थायामिति । कारणानां कारणत्वाभावादिति,
कर्तीर्वानि हि कारणं यदा च कार्यं नापेक्षते कार्यं तदा कारणं न किंचित्करोतीति कारणत्वमस्येव नास्तीति भावः ।
एवमविशेषमन्यत्वेन भावाभावयोरविशेषः अन्यथेन तथा च सति निरपेक्षतापूर्वयोर्विशेषं सत्त्वमसत्त्वं वा नास्तीति भावः । 30
तत्त्वेनेति अपरापराऽपेक्ष्यते तदात्मत्वं व्याख्या घटस्य तत्त्वभूतेन घटत्वेनापेक्ष्यत्वं पार्थिवत्वस्य तत्त्वादि वा
भवनाम भवेदिति विशेष एव न कोऽप्यस्तीति विवेक्यापेक्षेण न भवितव्यमपेक्षणमिति अर्थः विशेषाभावपरिच्छेदक

सामर्थ्य—

अयं विशेष एव न भवत्यापेक्षिकत्वात् सामान्यविशेषाणां द्रव्यत्वादीनामौपचारिकत्वाच्च मुख्योऽन्य एव विशेष इत्यभ्युपगते, अन्त्येऽपि तत्तद्द्रव्यादिप्रभेदगतिमात्रत्वात् ।

(अयं विशेष इति) अयं विशेष एव न भवत्यापेक्षिकत्वात्सामान्यविशेषाणां द्रव्यत्वादीना-
5 मौपचारिकत्वाच्च "द्रव्यत्वं गुणत्वं कर्मत्वञ्च सामान्यानि विशेषाश्च" (वै० अ० १ आ० २ सू० ५) इत्युक्तमपि किं पुनर्गोत्वघटत्वादीनीति, कर्तार्हि विशेषो मुख्यः ? अन्त्य एव सामान्यमपि मुख्यं भाव एवेत्यभिप्रायः, यस्मादणुष्वेकाकाशदेशावस्थितमात्रेष्वन्यत्वज्ञानाभिधानप्रभावविभावितोऽन्त्यो विशेषः, न चाकस्मिकावस्थोत्थितप्रसङ्गो, तस्मादसावसौ स एव च विशेषो मुख्यः यथोक्तं "अन्यत्रान्त्येभ्यो विशेषेभ्यः" (वै० अ० १ आ० सू० ६) इति । तथा भावश्च मुख्यसामान्यं "सदिति यतो द्रव्यगुणकर्मसु
10 सा सत्ता, द्रव्यगुणकर्मभ्योऽर्थान्तरं सत्ते"ति वचनात्, द्रव्यत्वादीनामौपचारिकत्वात्तद्वचनसामर्थ्योपपादितमित्यभ्युपगते, अन्त्येऽपि तत्तद्द्रव्यादिप्रभेदगतिमात्रत्वात् अन्त्ये भवोऽन्त्यः, अन्त्येऽपि तस्मिन् विशेषे विशेषाभाव इत्यनिश्चयात् सम्बन्धः, को हेतुः ? तत्तद्द्रव्यादिप्रभेदगतिमात्रत्वात्, द्रव्यमादिर्येषां ते द्रव्यादयः—द्रव्यक्षेत्रकालभावाः, तेषां प्रभेदस्तत्प्रभेदः, तत्प्रभेदेन गतिः परिच्छेदो वृत्तिर्विकल्पो यथा भयमेवं गतिरिति वृत्तत्वात्, तथा गमा भावत्वं कस्य ? अन्त्यविशेषस्य, तस्मात्तत्तद्द्रव्यादिप्रभेदगति-
15 मात्रत्वादन्त्यविशेषः कल्प्यः ।

द्रव्यादिव्यतिरेकेण प्रत्यक्षानुमानाभ्यामग्राह्यत्वात् सत्तारूपेणैव भावत्वाच्च, अन्यथा विषयनिरपेक्षत्वाद्योगिनामज्ञानप्रसङ्गो मिथ्याज्ञानप्रसङ्गो वेति स्थितं न स्वविषयो विशेषः ।

(द्रव्येति) द्रव्यादिव्यतिरेकेण प्रत्यक्षानुमानाभ्यामग्राह्यत्वात्सत्तारूपेणैव भावत्वाच्च,' यथा—
योगी प्रत्यक्षेणैकं परमाणुं पश्यन् द्व्यणुकस्थात् अप्युतं पश्यत्यन्यं त्र्यणुकस्थात् अप्युतमपरं द्व्यणुक-
20 समवेतमन्यं त्र्यणुकसमवेतञ्च, द्रव्यतः स्वत एव च भिन्नानि तानि परमाण्वादिद्रव्याणि पश्यति, तत्र किमन्यविशेषेण ?, एवं क्षेत्रतः पूर्वभागस्थितमेकमपरमपरभागस्थितम्, कालतोऽपि किञ्चित् प्रथमे समये स्थितमन्यं द्वितीये स्थितमागतं वा, युगपदागतयोरपि द्रव्यक्षेत्रकालभावकृतं नानात्वमस्त्येव, भावतः किञ्चित् कृष्णं शुक्लं किञ्चित्सुरभिमसुरभिं तिक्तं कटुकमेवमादि, अथवा कृष्णमन्यं कृष्णतरं

त्वादिति भावः । आपेक्षिकत्वादिति [illegible]
25 [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] पूर्वपक्षाभिप्रायः । [illegible]
30 [illegible] मुख्यो विशेषो [illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible] द्रव्यादिव्यतिरेकेणेत्यादिना योगी
[illegible]
[illegible]

कृष्णत्वम् द्विगुणत्रिगुणसंख्येयासंख्येयानन्तगुणकृष्णादि वा, एवं शेषवर्णगन्धरसस्पर्शेष्व सप्रभेदैर्भे-
दैर्न वाच्यम्, अन्यथेति, परस्परविशिष्टद्रव्यादिविशेषाभावे विषयनिरपेक्षत्वाद्योगिनामज्ञानप्रसंगा
द्वयर्थं द्रव्यादयो विषयाः स्वत एव विशिष्टा एषितव्याः, न चेद्योगिनो मिथ्याज्ञानप्रसङ्गोऽन्यथा
स्थितसार्वज्ञ्याभावदर्शनात्। अन्त्यविशेषाणाञ्च परस्परविशेषोक्तिप्रत्ययप्रवृत्तौ निमित्तान्तरं कल्प्यम्,
स्वत एव विशिष्टत्वेऽन्यविशेषस्य कल्पना वा व्यर्था, परमाणूनामपि तद्वद्विशेषो निमित्तनिरपेक्षः 5
किं नेष्यते? विशेषेष्वपि निमित्तान्तराणि चेदनवस्थाप्रसङ्गः, ततश्च विशेषोक्तिप्रत्ययानुपपत्तिरेवैतस्य
प्रसङ्गेन। स्थितं न स्वविषयो विशेष इति।

परविषयविशेषपरीक्षावसरस्त्वत आह—

परविषयतायान्तु विशेषस्यानवस्थानादविशेषः। यथा च प्रागसमानावस्थानादसामान्य मिति प्रक्रम्य सामान्याभावः प्रतिपादितस्तथेहापि तद्विपर्ययेण तथैव प्रकरणं योज्यम्, 10

(परेति) परविषयतायान्तु विशेषस्यानवस्थानादविशेषः, ननु प्रागप्युक्त परापेक्षपक्षापत्तिर्वेति, सत्यम्, तत्रोपात्तपरित्यागाद्द्रव्यत्वापादनद्वारेण प्रसञ्जितोऽन्येऽपि दोषा वक्ष्य इह तु सामान्येनैवान्येन च प्रकारेण दोषाभिधानं क्रियते। अनवस्थानादविशेष इति साधर्म्यमात्रमनवस्थानं सिद्धं कृत्वाऽऽह यथा च प्रागसमानावस्थानादसामान्यमिति प्रक्रम्य सामान्याभावः प्रतिपादितः तथेहापि तद्विपर्ययेण तथैव प्रकरणं योज्यम् किं कारणं? अनवयवपूर्वैकत्वरूपपर्यन्तानि सामान्यानि सर्वं तादृगेव, यावन्त एतानि 15 महाविषयत्वात्स्वविशेषपक्षमाश्रित्याऽन्यपरत्वापेक्षाणि प्रमाणत एव तथा परेण विशिष्टत्वादात्मनः किन्तु परविषयमुख्यविशेषवादिना प्रमाणत एव तथा यथा परविषयस्य विशेषस्य भवनात् परेण विशिष्टेन भूयत इति, इहेति परविषयविशेषपक्षे।

द्रव्यादिप्रत्यपेक्षया सर्वस्यास्य सम्बद्धत्वादेकैकस्य निरवशेषमिदं जगद्विशेषणमिति पूर्ववदेव स्यादेकघटसंहतनानावस्थगुणवत्। 20

(द्रव्यादीति) द्रव्यादिप्रत्यपेक्षया सर्वस्यास्य सम्बद्धत्वादेकैकस्य निरवशेषमिदं जगद्विशेषणमिति पूर्ववदेव, द्रव्यं द्रव्यान्तराणि क्षेत्रं कालं भावञ्च प्रत्यपेक्षते तत्प्रभेदान् स्वप्रभेदांश्च, एवं क्षेत्रं कालो

अनुभवत् इत्यस्याभिसम्बन्धः तस्मात् प्रभूतत्वमपि परमाण्वादीनां भावः। परस्परेति, द्रव्यादयो हि स्वत एव परस्परं विशिष्टाः तथैव योगिज्ञानं यथार्थम्, अन्त्यविशेषवत्त्वविशिष्टत्वाभ्युपगमे तु द्रव्यादेरन्यादृशत्वपरविशिष्टद्रव्यज्ञानमज्ञानमेव भवेद् यतो विशिष्टद्रव्यादेः परकल्पितविशेषेण विशिष्टत्वमते च मिथ्याज्ञानत्वात् अज्ञानप्रसङ्गादिति, [illegible] 25 [illegible] मिथ्याज्ञानप्रसङ्ग इति। [illegible] परमाण्वादीनां विशेष[illegible] नन्वु विशेषयोगविशिष्टत्वमेव द्रव्यादेः [illegible] तथा च तत्र तथैव [illegible] मिथ्याज्ञानप्रसङ्गो [illegible] अन्त्यविशेषाणाञ्चेति ननु विशेषेषु [illegible] यदि [illegible] परमाण्वादेरपि तथाऽस्तु किं विशेषेण यदि विशेषान्तरापेक्षत्वमिति विशेषा[illegible] एव [illegible] भावः। तथाचेति, [illegible] 30 [illegible] इति [illegible] तद्विपर्ययेणेति, यथा पूर्वम् [illegible] इत्युक्तम् अत्र तु अनवस्थानादविशेष इति [illegible] एवं [illegible] न तु [illegible]। निरवशेषमिति, एकैकस्य [illegible] जगद्विशेषण[illegible] एकघटेति, [illegible] तथा [illegible] तथैव एव [illegible] तथा [illegible]

भावमेति सर्वं सर्वेण सम्बद्धं तस्मात् सर्वस्य सम्बद्धत्वात् पूर्ववत् सद्रूपमूर्तिरूपादिशिवकादि-
पिण्डादिमीमांसकुशलादिसमवस्थानात् द्रव्याणां क्षेत्रतोऽपि तेषामेकगतिसमवस्थानात् कालतोऽप्यनेकप्रभे-
दोपपन्नपर्यायविकारादिपृथिव्यादिपरमीमांसानपारणादिसमवस्थानात्, भावतोऽपि पूर्ववद्द्रव्यादिरूपा-
दिशिवकादिभवनसमवस्थानात् सार्वेकपदार्थत्वनानावस्थगुणपर्यायेति यथोक्तं "द्रव्यमेव हि तथातथा-
⁵भावादिमात्रं लभते घटकुण्डपिण्डवदिति, द्रव्यमेव हि घटाख्यं रूपं रसो गन्धः स्पर्शः संख्या
संस्थानं शुक्लं दीर्घं तिक्तं कटु सुरभि मृदु कर्कशं शुक्लतरं शुक्लतम चेत्यादिविशेषणतां नातिवर्तते त एव
चैते गुणाः पर्यायाश्च नानावस्थाः परस्परविशिष्टाः परस्परस्य द्रव्यस्य च विशेषणं द्रव्यमेव गुणाः
पर्यायाश्च तथाऽन्येऽपि द्रव्यक्षेत्रकालभावाः सम्भेदा इति ।

स्यादेतदेवं यथोक्तसमानरोपेण न व्यावृत्त्येदेतत आह—

10 तत्र सर्वार्थानां नित्यप्रवृत्तत्वात् समयमपि नास्ति तेषां समवस्थानं यदाश्रयो विशेषोऽ-
वस्याप्येत भावयदिति समवस्थानाभावान्निराश्रयः खपुष्पवन्नास्ति विशेषः ।

(तत्रेति) तत्र सर्वार्थानां नित्यप्रवृत्तत्वात्समयमपीनास्ति यावदाश्रयो विशेषोऽवस्याप्येतेति,
एवं परस्परविशेषणत्वेन सर्वेऽर्था नित्यं प्रवृत्ता एवेति समयमात्रमपि नास्ति तेषां समवस्थानं, समव-
स्थानाश्रयो हि विशेषोऽवस्थाप्येत तदभावात् कुतो विशेषः, भावयदिति, तत्प्रकारगृहीतसमोत्पत्ति
15 सद्भावमितिसर्वः तथा किमिति चेत् ? समवस्थानाभावान्निराश्रयः खपुष्पवन्नास्ति विशेषः ।

स्यान्मतं सम्बन्धदेशो न दृश्यते, कथेत्यत इत्यत्रोच्यते सम्बन्धदेशोपेक्षायामुपान्त्य-
त्यागोऽन्यस्मात् सामान्याभ्युपगमात् तुल्यत्वात् सामान्यस्य ।

(स्यान्मतमिति) स्यान्मतं सम्बन्धदेशो न दृश्यते कथेत्यत इति किमुक्तं भवति ? सम्बन्ध-
देशान् द्रव्यादीन् मुक्त्वा निराश्रयत्वाद्विशेषो मा भूत् सम्बन्धदेशस्थानान्तु घटस्यादीनां किमिति वा
20 विशेषो न स्यादाश्रयत्वाद्विशेषमेतत्रोच्यते सम्बन्धदेशोपेक्षायामुपान्त्यत्यागोऽन्यस्मात्, एवं सम्बन्धा-
देशोपान्त्यस्य विशेषस्य त्यागः सामान्याभ्युपगमात् कथं सामान्यमभ्युपगतमिति चेत् ? तुल्यत्वात्
सम्बन्धदेशानां द्रव्यक्षेत्रकालभावप्रकारत्रितुल्यत्वात् सामान्यस्य समानभावस्य ।

त्रितुल्यत्वादिप्रकारत्वाति एक द्रव्यक्षेत्रकालभावापेक्षया सर्वं सर्वेण सम्बद्धमिति कुतश्च स्यादेवं तत्रिरूपणाय
विशेषान्तरम् इति भावः । सर्वार्थानामिति घटस्यादयः एव भेदाभेदात्मकास्त एवैकं क्षणे कालार्थेन तथाभि-
25 व्यक्तत्वात् पदार्थैकसमयाभावात् पदार्थानां पर्यायविशेषोऽपि अनुत्पत्त्यादिः निरवस्थानत्वादवस्थानाभावादिति भावः । तत्प्र-
कारेति तत्प्रकारतिरोभूतद्रव्यभावत्वादिति स्वार्थे न तन्निरूपणत्वात् अवगते चार्थम्, अवस्थानाधिपत्यभावत्वात् च
निराश्रयत्वादिति । नक्षे निर्विशेषत्वाभावान्निराश्रयस्य घटवद्द्रव्यत्वतुल्यत्वाच्चमनेन विशेषाभावः इति भावः । सम्बन्ध-
देशाः आश्रयभूता देशो विशेषस्य न दृश्यते न निरूप्यते चेत निराश्रयत्वादिभावात् सम्भवेत कथेत्यत्र घटादिपरिच्छि-
न्नस्य किमपि नीलादिवत इति भावः । तथा च सति विशेषार्थं द्रव्यादिना तदाश्रयत्वात् समानस्याभिव्यक्तिस्तुल्यत्वादि सम्ब-
30 न्धदेशोपेक्षायामिति । सम्बन्धदेशानामिति घटवदस्यास्य सर्वं द्रव्यक्षेत्रकालभावात्मकं निर्विभाज्यं नाम अन्यस्य
निराश्रयत्वमपि स्यात् ते न घटस्य परस्परं विशिष्टा एवेति तेषां विशेषो भवति घटस्यादिराश्रयस्य तत्त्वादिति भाव
उपान्त्यत्यागः इति यदि समानधर्मेषु घटस्यादिषु विशेषो व्यवस्थाप्यते तर्हि घटस्यादिकर्मेषु समानस्य द्रव्यादेर-
भावेऽपि सम्बन्धस्य त्यागात् सामान्यमभ्युपगतं भवेत् । तथा चैकमेव वस्तु सर्वात्मकमिति सम्बद्धत्वात्...

अत्राह—

रूपादिभेदसम्बन्ध एव विशेष उच्यते, तत्र, अन्यासम्बन्धेऽरूपादित्वात्तेषाम्, सर्वे सर्वत्र सर्वदा सर्वथा द्रव्यक्षेत्रकालभावाविभागसम्बद्धरसा एव हि रूपादयः, शुद्धानां कस्यचिदप्यभावात् ।

(रूपादीति) रूपादिभेदसम्बन्ध एव विशेष इति, रूपरसगन्धस्पर्शसंख्यासंस्थानादीनां समभेदानां सम्बन्ध एव विशेष उच्यते स एव हि परस्परतो विशिष्यमाणा विशेषाख्या इति, अत्रोच्यते तत्र, अन्यासम्बन्धेऽरूपादित्वात्, अन्यैर्द्रव्यादिभिरसम्बन्धाः तेषामरूपादित्वात्, अन्यैर्द्रव्यादिभिरसम्बन्धे तेषामरूपादित्वं प्रसज्यते यस्मात् सर्वे सर्वत्र सर्वदा सर्वथा द्रव्यक्षेत्रकालभावाविभागसम्बद्धरसा एव हि रूपादयः, किं कारणं ? शुद्धानां कस्यचिदप्यभावात्, मातुलुङ्गद्रव्यादिसम्बन्धाभावे रूपादित्वस्याभावात् तत्सम्बद्धानामेव दृष्टत्वात्, समभेदद्रव्यादिसम्बन्धाभावे रूपादयो न सम्भवेयुररूपादित्वं तेषां प्रसक्तम् । १०

इतर आह—

लोके दृष्टो ननु च वायौ शुद्ध एव स्पर्शः, उच्यते तत्रापि हि क्षेत्रादिद्रव्यस्य रूपादयो न गृह्यन्ते, अनभिव्यक्तिसौक्ष्म्यात्, वैधर्म्येण द्रव्यादिवत्, चक्षुरादीन्द्रियग्राह्यपरिणत्यभावाद्धेत्वनुमेयताभावात्, १५

(लोक इति) लोके दृष्टो ननु च वायौ शुद्ध एव स्पर्शः स्यादरूपादित्वं यदि द्रव्यक्षेत्रकालरूपरसादिभिरसम्बन्धे रूपाद्यभाव एवैकमेवैकान्तः स्यात्, स्यादनुमाने यदि दृष्टेन न बाध्यते, दृष्टश्च वायुः स्पर्शमात्र एव, न हि दृष्टाद्गरीयः प्रमाणमस्तीति, अत्रोच्यते तत्रापि हि क्षेत्रादिद्रव्यस्य रूपादयो न गृह्यन्ते, अनभिव्यक्तिसौक्ष्म्यात्, वैधर्म्येण द्रव्यादिवत् यथा द्रव्यादयो गृह्यन्ते प्रसक्षेण न तथा वायौ रूपरसगन्धादयोऽनभिव्यक्तिसौक्ष्म्यान्न गृह्यन्ते, किं कारणं ? चक्षुरादीन्द्रियग्राह्यपरिणत्यभावात्, हेत्वनुमेयताभावात्, यथोक्तं तन्त्रान्तरे "मूर्तिः कर्म च वायोरस्त्यपेत च कर्म न रूप्येत । तत्सत्किमदर्शं मति न चक्षुरादीन्द्रिय किञ्चिदि"ति, गन्धवत्त्वोपाधिनियतः, मूर्तिमत्त्वात् पृथिवीवत्, एवं रसवत्त्वाभिधायां मूर्तत्वाद्द्रव्यस्तम्भवत्, रूपवान् वायुर्मूर्तत्वादभिभूमिवज्जलवत्, रूपरसगन्धस्पर्शवन्ति वाय्वग्निजलानि, मूर्तत्वात् पृथिवीवत् ।

———

भास्तीति तात्पर्यम् । अन्येऽप्येवमेव सम्बद्धं मन्यन्ते, अनेके च रूपादयः परस्परं दृष्टो च भिन्नास्ते इति त एव विशेषा उच्यन्ते २५ इत्यत्रैवाह रूपादिभेदसम्बन्ध एव विशेष इति [illegible] अन्यासम्बन्धेऽरूपादित्वादिति । तत्र वायुस्पर्शं रूपादयो न सन्ति [illegible] । शुद्धानां कस्यचिदप्यभावादिति [illegible] । तस्मात् सर्वे सर्वदा सर्वत्र सर्वथा द्रव्यक्षेत्रकालभावैः [illegible] इति नियमः, अत्र दृष्टविरोधमाह लोके दृष्ट इति यद्यपि वायौ स्पर्श एव प्रत्यक्षतो दृश्यते न रूपादयः [illegible] इति न युक्तं वचनम् [illegible] अनभिव्यक्त्यभावात् सूक्ष्मत्वात् ३० [illegible] चक्षुरादीन्द्रियग्राह्यपरिणत्यभावात् [illegible] तत्रापि हीत्यादि, अनभिव्यक्तिसौक्ष्म्यादिति, [illegible] वैधर्म्येण द्रव्यादिवदिति [illegible] हेत्वनुमेयताभावादिति, हेतुविशेषेण [illegible] । मूर्तिः कर्म नेति पूर्वोक्तः

इहापि च साधर्म्यदृष्टान्त उच्यते—

वातायनरेणुस्पर्शरसगन्धादिवच्च गृह्यन्ते ।

(वातायनेति) वातायनरेणुस्पर्शरसगन्धादिवच्च गृह्यन्त इति, तेषां हि रविकरोद्द्योतव्यक्तानां व्यक्तमेव ग्रहणम् ।

5 अथोच्येत यथैककालसहावस्थानादर्थानां विशेषो भविष्यति, अवतिष्ठते हि किञ्चित्कञ्चित्कालम्, यथा पूर्वापरस्थितघटपटादीनीति, एवमपि तथाभूतसामान्याभ्युपगमादविशेषत्वमेव ।

(अथेति) अथोच्येत परेण यदि सामान्यदेशसहावस्थानादर्थानां विशेषो न भवति, एककालसहावस्थानादर्थानां विशेषो भविष्यति, यस्मादवतिष्ठते हि किञ्चित् कञ्चित् कालम्, यथा पूर्वापरस्थितघटपटादीनीति, ननु विशेषकारणमत्र [illegible] मानमित्यस्तु सामान्यकारणमेवाङ्गीकृतमिति, अत्रोच्यते 10 सामान्यद्वारेण विशेषः सिध्यतीति तदसिद्धिद्वारेण विशेषासिद्धिरिति सर्वत्र भाव्यम् । अत्राचार्य उत्तरमाह—एवमपि तथाभूतसामान्याभ्युपगमादविशेषत्वमेव, यदभ्युपगम एवोत्तरत्वमापद्यते, एककालसहावस्थानैककालसामान्याभ्युपगमात्, देशसामान्यसामान्याभ्युपगमवदुपन्यस्तदोषोऽकस्मादुत्पत्त्या-दिप्रसङ्गादविशेषत्वमेव ।

किञ्चान्यत्—

15 प्रागुक्तविधिना सर्वसमानाधिकरण्याच्च विशेषस्य तत्त्वस्यैकविकारेऽपि सर्वस्याक्षेपस्यापि, अन्यथा स्वविकारो जायेत तस्मान्नेऽन्यत्वाद्गन्धोनाधिकभाववत्, तस्माद्भावस्तेषामनवस्था-नाभिरामयः खपुष्पवद्विशेषः ।

(प्रागिति) प्रागुक्तविधिना सर्वसामानाधिकरण्याच्च विशेषकवस्तस्य परस्परापेक्षत्वादि-क्षिप्यमाणत्वमङ्गानां परस्परतः सर्वं जगदेकमधिकरणम्, तत्रैकविकारेऽपि सर्वसाक्षेपसाम्यापेक्षस्य 20 तदपेक्षत्वात्, अन्यथा स्वविकारो जायेत कुतः ? तस्मान्नेऽन्यत्वात्, को दृष्टान्तः ? गन्धोनाधिकभाव-वदिति, यथा [illegible], गन्धोनसाम्भसो गन्धाधिकायाश्च भुवः, न न्यूनाधिकभावेन विकारो दृष्टः, गन्धहीना आपस्तदधिका भूरिति, तस्माद्भावस्तेषामनवस्थानानाभिरामयः खपुष्पवद्विशेष इति ।

[illegible] वातायनेति [illegible] न तु [illegible] । 25 [illegible] । [illegible] अथोच्येतेति [illegible] । प्रागुक्तेति [illegible] 30 [illegible] । सर्वस्याक्षेपस्यापीति [illegible] तदपेक्षत्वादिति, [illegible]

अथ तु तद्रूपासत्त्वमेव प्रतीप्यते सामान्यविशेषयोरित्येवं तर्हि द्रव्यगुणकर्मणां न सामान्यं नापि विशेषः, तेषां परस्पराऽऽसत्त्यभावात्, तथा द्रव्यस्य गुणस्य कर्मणो वाऽऽस-त्विर्गृह्येत, तत्रैव च सामान्यविशेषौ स्याताम् न गुणकर्मणोः, तद्रूपासत्ता हि द्रव्यस्य द्रव्यस्य, न द्रव्यस्य गुणस्य च, न द्रव्यस्य कर्मणश्च, न गुणस्य कर्मणश्चेति सामान्यभावो विशेषाभावश्च ।

(अथेति) अथेत्यधिकारान्तरे, तुर्विशेषणे, प्राक्प्रदेशकालाऽऽसत्त्यधिकारात्तद्रूपासत्त्यधिकारं 5 विशिनष्टि, तद्रूपासत्त्वः स इति बुद्धिः, योऽसौ प्रथमो घटः स एव द्वितीय इति बुद्धिः, का सा? यस्यानुवृत्तिबुद्धिः व्यावृत्तिबुद्धिरपि, तद्रूपासत्त्या द्रव्यत्वबुद्धौ प्रसक्तायां घटो न सिकता न शिबिकादिः किन्तु घट एवेति, यथोक्तम् "अनुवृत्तिप्रत्ययकारणं सामान्यम्, व्यावृत्तिबुद्धिहेतुर्विशेष" इति, अत्र ब्रूमः, एवं तर्हि द्रव्यगुणकर्मणां न सामान्यं नापि विशेषः, किं कारणम्? तेषां परस्पराऽऽसत्त्यभावात् यथा तद्रूपता द्रव्यस्य गुणस्य कर्मणो वाऽऽसत्तिर्गृह्येत, किं द्रव्यरूपता गुणो गृह्यते कर्म वा? द्रव्यरूपता हि 10 तद्द्रव्यमेव तदासन्नत्वाद्द्रव्यमिति गृह्येत, तत्रैव च सामान्यविशेषौ स्यातां न गुणकर्मणोः, कस्मात्? यस्मात्तद्रूपासत्ता द्रव्यस्य द्रव्यस्य च, न द्रव्यस्य गुणस्य च, तथा न द्रव्यस्य कर्मणश्च, न गुणस्य कर्मणश्चेति सामान्यभावो विशेषाभावश्च, तद्रूपासत्त्यभावात्, एवञ्च कृत्वा तयोः सत्त्वं सामान्यं मा भूत् तस्मात् सदिति त्रयाणामविशेष इत्ययुक्तम्, यथाऽनित्यं द्रव्यवत्कार्यं कारणं सामान्यविशेषवदिति च सामान्यं द्रव्यगुणकर्मणां मा भूत्, उक्तञ्च वः शास्त्रे "सदनित्यं द्रव्यवत्कार्यं कारणं सामान्यविशेषवदिति 15 द्रव्यगुणकर्मणामविशेषः" (वैशे० अ० १, आ० १, सू० ८) इति, एवं वर्णनानात्वं द्रव्यगुणकर्मणां प्रसमिति योदिते विशेष उच्यते नाविशेष एव, आरम्भानारम्भभेदात् "द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभन्ते गुणाश्च गुणान्तरम्, कर्म कर्मसाध्यं न विद्यते" (वै० अ० १, आ० १, सू० १०–११) इति, क्रियावल्लक्षणभेदात् क्रियागुणवत्समवायिकारणमिति द्रव्यलक्षणम्, द्रव्याश्रय्यगुणवान् गुण इति गुणलक्षणं संयोगविभागेष्वनपेक्षकारणमिति कर्मलक्षणम्, तथा विरोधाविरोधभेदात् कार्याविरोधि 20 द्रव्यं कारणाविरोधि च, उभयथा विरोधी गुणः, कार्यविरोधि कर्मेत्येवमादिद्रव्यगुणकर्मनानात्वहेतु-लक्षणस्य विशेषाभावादनर्थकत्वमापद्यते । एवं तावद्द्रव्यस्य सामान्यविशेषौ स्यातां न गुणकर्मणोः ।

इतिपीतकयोर्व्यक्तविशेषेऽपि पक्वापक्वलम्बपीतत्वस्यामेव विशेषो न तु परस्परं विपर्ययविपरीतभावत्वात् विकारान-नुगमे तत्वान्तरत्वप्रथा इति भावः । द्रव्यत्वबुद्धौ प्रसक्तायामिति घटशिबिकादौ द्रव्यानुवृत्तिप्रत्ययेन सामान्यस्व-रूपे प्रसक्ते व्यावृत्तिबुद्ध्या घटो न सिकता न शिबिकादिः किन्तु घट एवेति विविच्यते एवमनुवृत्तिप्रत्ययेन सामान्यतामापन्नो 25 व्यावृत्तिबुद्धिरत्र भवत्येव विशेष इत्यभिप्राय इति प्रतिभाति । द्रव्यगुणकर्मणां सामान्यविशेषाभावं दर्शयति तद्रूपेति तद्रूपासत्तया द्रव्य एव द्रव्येण तत्रैव सामान्यविशेषौ भवतः इत्याह द्रव्यरूपता हीति सदनित्यमिति द्रव्यगुण-कर्मणां सत्ताकारणसमवायित्वमनित्यत्वं ध्वंसप्रतियोगित्वं प्रागभावप्रतियोगित्वं समवायिकारणत्वं सामान्यविशेषवत्त्वं चाविशिष्टो धर्मः साधर्म्यमित्यर्थ इति सूत्रार्थः एवं तर्हि द्रव्यगुणकर्मणामभेदः प्राप्त इत्यत आह द्रव्यान्तरारम्भानारम्भलक्षणविशेषमादेवाभिप्रत्ये-त्याह एवं तर्हीति द्रव्याणीति द्रव्यं समवायिकारणमारम्भकमित्यर्थः गुणाश्चेति गुणाः समवायिगुणारम्भका इत्यर्थः 30 कर्मेति कर्मसाध्यं कर्म न कर्मत्वं नास्तीत्यर्थः । संयोगविभागेष्विति संयोगविभागेषु कोऽन्तरसत्तापेक्षकारणमनपेक्षं कर्मेत्यर्थः इत्येवं लक्षणभेदेऽपि तेषां भेदः तथा विरोधाविरोधभेदात् यथा द्रव्यं न कारणं कार्यं वा हन्ति गुणाश्च कार्य-कारणाः यथाऽऽद्यशब्दस्य कारणत्वाच्च यथाऽन्त्यशब्दस्य कारणः यथान्तेन शब्देनाद्यस्य नाशः कर्म तु स्वकार्यसंयोगोत्तर-संयोगेन हन्यत इत्येवमादयो भेदाः सत्स्वपि सामान्याभावे विशेषाभावप्रसङ्गः इत्याह द्रव्यगुणकर्मनानात्वेति

॥ न ५

इदं चाह—

यथा द्रव्ययोः प्रत्यासत्तिर्द्रव्यत्वाभिसम्बन्धात्तथा सत्त्वाभिसम्बन्धाद् द्रव्यगुणकर्मत्वं भविष्यति यथोक्तं 'सदिति यतो द्रव्यगुणकर्मसु द्रव्यगुणकर्मभ्योऽर्थान्तरं सा सत्ता', अत्र ब्रूमः, द्रव्ययोरपि नोपपद्यते, तथाऽऽसत्तिः सिकतानां भवत्स च न मृत्पिण्डयोः, तेनैव हेतु-
5 क्रमेण तथाऽऽसत्तिः पिण्डघटयोर्न मृत्सिकतानामेव परतः परतो यावद्गुरुत्वादिगुणक्रिय-योरण्वादेरेव स्याताम्, न तु तयोरप्यन्यत्वप्रत्ययप्रभावोत्थितान्त्यविशेषयोस्तत्सम्बन्धेना-पश्चिमप्रत्यासत्त्योस्तत्त्वात् सामान्याभावाद्विशेषाभावः सर्वत्रैवोभयाभावः ।

(यथेति) यथा द्रव्ययोः प्रत्यासत्तिर्द्रव्यत्वाभिसम्बन्धात्तथा सत्त्वाभिसम्बन्धाद्द्रव्यगुणकर्मत्वं भविष्यति यथोक्तम् "सदिति यतो द्रव्यगुणकर्मसु द्रव्यगुणकर्मभ्योऽर्थान्तरं सा सत्ते"ति, अत्र ब्रूमः
10 द्रव्ययोरपि स्वसमुदायात्प्रतीत्यवयवेषु यथा त्वमि विपादुदृत्योक्त, तत्राप्यासत्ती मा भूयात्तदपि नोपपद्यते तुल्यासत्तीत्यसामान्यविशेषयाविशो भवतः, सामान्याभावे विशेषाभावात्, तथाऽऽसत्तिः सिकतानां घटस्य च—पार्थिवत्वसामान्यानुविद्धत्वात्तत्प्रसिकताघटवादीनां तेषां सामान्यविशेषौ स्यातां न मृत्पिण्डयोरन्यतरस्य पार्थिवत्वाभावात्, तेनैव हेतुक्रमेण तथाऽऽसत्तिः पिण्डघटयोर्न मृत्सिकता-नाम्, एवं परतः परतो यावद्गुरुत्वादिगुणक्रिययोरण्वादेरेव स्याताम्, सामान्यविशेषाविति वर्तते, त-
15 थाऽऽसत्तिर्घटकपालयोर्न पिण्डकपालयोरेवं कपालशकलयोः न घटशकलयोः शकलशर्करयोर्न घटशर्करयोः पांशुशर्करयोर्न शकलशर्करयोः पांशुधूल्योर्न धूलिशर्करयोः धूलितुत्थयोर्न पांशुतुत्थयोः, त्रुटिपरमाण्वोर्न धूलिपरमाण्वोः, अथवा घटस्य च घटस्य च न घटस्य कपालस्य चेत्यादि, द्वयोरप्यण्वोः पार्थिवत्व-सत्त्वसमवायिनोरण्वोः नाऽऽप्यपार्थिवाविशेषपुद्गलगतिस्थित्यादिगुणक्रिययोः । न तयोरपीत्यादि याव दुपश्चिमप्रत्यासत्त्योरिति, तुल्यजातिगुणक्रियासमवायिनोरन्यत्वप्रत्ययप्रभावोत्थितान्त्यविशेषयोः तत्स-
20 म्बन्धेनासत्तिराऽऽसत्ता प्रत्यासत्तिस्तयोरपीति कृत्वा तुल्ययुगुल्यासत्तिमदन्त्यम्, तस्मात्सामान्याभा-वाद्विशेषाभावः, सर्वत्रैवोभयाभाव इति द्रव्यगुणकर्मणां न सामान्यं नापि विशेष इत्यवयवादि-यावदन्त्योऽविशेषस्तदपि नन्वाभिप्रेतोपपत्तिवशात्तथोपपादितं सामान्यविशेषाभावं स्मारयति ।

अत्राऽऽह—

सा द्विधा प्रत्यासत्तिः, अर्थसम्बन्धादनर्थसम्बन्धात्, तत्रानर्थलक्षणा सद्रव्यपृथिवीमृ-
25 द्घटादिसत्त्वानुवृत्तिबुद्धिलक्षणा यथोक्ता, अर्थलक्षणा तु द्रव्यगुणकर्मसम्बन्धात्सिद्धा यथोक्तं 'भाव इति द्रव्यगुणकर्मसु' (वै० अ० ८ आ० २ सू० ३) इति ।

(सेति) सा द्विधा प्रत्यासत्तिरर्थसम्बन्धादनर्थसम्बन्धात्, तत्रानर्थलक्षणा सद्रव्यपृथिवी-मृद्घटादिसत्त्वानुवृत्तिबुद्धिलक्षणा यथोक्ता सामान्यविशेषसमवायानामर्थत्वाभावात्, अर्थलक्षणा तु

द्रव्ययोरपीति, [illegible]
30 [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] । अर्थसम्बन्धादिति

द्रव्यगुणकर्मसम्बन्धात्मिका, तेषामर्थसंज्ञितत्वात्, यथोक्तं 'अर्थ इति द्रव्यगुणकर्मसु' । तत्र क्रिया-वत्त्वादि द्रव्यलक्षणम्, तद्देशलक्षणञ्च रूपरसगन्धस्पर्शवती पृथिवी, रूपरसस्पर्शवत्य आपो द्रवाः स्निग्धाश्च, तेजो रूपस्पर्शवत्, वायुः स्पर्शवान्, यत्र रूपादिचातुर्गुण्यं सा पृथिवी गन्धहीना द्रव स्नेहाधिका आपः, द्रवस्नेहरसगन्धहीनं तेजः । रूपहीनो वायुः, द्रव्याश्रय्यादिलक्षणो गुणः, श्रोत्र-ग्रहणोऽर्थः शब्दः, चक्षुर्ग्राह्यो योऽर्थः स रूपमित्याद्यर्थलक्षणनियतया प्रत्यासत्त्या सामान्यविशेषो 5 स्यातामिति ।

अत्रोच्यते—

तत्र, अर्थाऽऽक्षेपलक्षणायाम्प्रत्यासत्तौ पृथिवीघटरूपादीनामेव स्यात्सामान्यविशेषता, नेतरसामान्यविशेषयोः, इष्यते च तयोरपि सादृश्यानुवृत्तिलक्षणसामान्यविशेषता ।

(तत्रेति) अर्थाक्षेपलक्षणायाम्प्रत्यासत्तौ पृथिवीघटरूपादीनामेव स्यात् सामान्यविशेषता 10 लक्षणोद्देशनिर्देशकृतैवैतेषां, नेतरसामान्यविशेषयोः सामान्यविशेषतेति वर्तते, सत्त्वद्रव्यत्वपृथिवी त्वगुणत्वरूपत्वाद्यनुवृत्तिव्यावृत्तिबुद्धिलक्षणयोर्न स्यादिष्यते च तयोरपि वैशेषिकैर्गुणसमुदायद्रव्य-वादिभिश्च सादृश्यानुवृत्तिलक्षणसामान्यविशेषता, कोऽभिप्रायः, अर्थाक्षेपलक्षणासत्तिकृतसामान्य-विशेषाभ्युपगमे तस्यानुवृत्तिबुद्धिग्रहणे न स्याताम्, तस्यानुवृत्तिनिवृत्तिकृतयोर्वाऽभ्युपगमेऽर्थाक्षेप-कृतप्रत्यासत्त्योरभाव इति विरोधाच्च प्रकृतत्व द्रव्यपदमभिप्रायः । 15

किञ्चान्यत्—

तथापि स्वविषयसामान्यविशेषापत्तिः, सा चोक्तदोषा ।

(तथापीति) अर्थाक्षेपलक्षणप्रत्यासत्तौ सत्यामपि स्वविषयस्यैव सामान्य स्वविषय एव विशेष इत्युक्ते प्रागुक्ते विकल्पापत्तौ, सा चोक्तदोषा—सापि च स्वविषयसामान्यविशेषापत्तिरुक्तदोषैव, यदि स्वविषयं सामान्यविशेषः, यदि सामान्यं तत् आत्मा न भवत्यनेकार्थत्वात्सामान्यस्य, अथात्मा 20 ततो न सामान्यमेकत्वादात्मनः, अथात्मैव सामान्य रूपादिर्घटादेरात्मा तस्य समुदायकार्यत्वात्, एवं

द्रव्यगुणकर्मस्वर्थसम्बन्धात्मिके सामान्यविशेषसमवायाः अर्थलक्षणमिदं च इति वैशेषिके सूत्रे कथ्यः तत्र सत्तापृथिवी-त्वसत्तादयोऽर्थसामान्यानि द्रव्यस्य क्रियागुणवत्त्वं पृथिव्या रूपरसगन्धस्पर्शवत्त्वमित्येवमर्थैस्सहैव सामान्यादीनि तत्तत् स्वरूपेण ते ते सामान्यविशेषलक्षणं लभन्त इति । अर्थलक्षणप्रत्यासत्तिसम्बन्धविशेषाङ्गीकारे द्रव्यगुणकर्मस्वेव निरूपणी-योऽर्थसौदृश्यं च सामान्यविशेषे भवेतां नेतरसामान्यविशेषयोः सामान्यविशेषौ स्यातामित्यर्थापत्त्यर्थाक्षेपलक्षणप्रत्यासत्ता- 25 सिद्धमिति । इष्यते चैषि, सामान्यविशेषयोरपि सामान्यविशेषत्व [illegible] एकार्थ [illegible] अपेक्षया विशेषत्वात्, पृथिवीत्वापेक्षया सामान्यत्वाच्च । लक्षणोद्देशनिर्देशकृतेति कथितानां द्रव्यादीनां विभागेन प्रत्ययसामान्यविशेषतेत्यर्थः यथा द्रव्यं क्रियावत्त्वादिना लक्षणेन निर्दिश्य तदेतत् पृथिव्यादय उपलक्ष्य तस्य विभागलक्षणं वै विभागविशेषा इति एवं सामान्यविशेषयोः विभागविभागकलक्षणेन तयोः सामान्यविशेषता न स्यादिति भावः । अर्थाक्षेपविरोधा-द्वर्तेतत्प्रत्यासत्तिकृतसामान्यविशेषौ यत्र न तत्र तत्वानुवृत्तिव्यावृत्तिबुद्धि भवतो भवेताम् यत्र चैते न तत्रार्थाक्षेपलक्षणा- 30 सत्तिकृतसामान्यविशेषावित्यभिप्रायात् कोऽभिप्राय इति । अर्थलक्षणप्रत्यासत्तिसम्बन्धविशेषाङ्गीकारे च द्रव्यगुणकर्मस्वेव सामान्यविशेषौ द्रव्यगुणकर्मात्मकेति सामान्यं विशेषश्च स्वविषय एवेत्यापद्यत्र तत्र चोक्तदोष इत्यापत्तिकाऽर्थाक्षेप [illegible] इति । तदर्थापेक्षकत्वादिति [illegible] सामान्यविशेषौ च यथाऽभ्युपगम्येते तेन [illegible] भवेत् किन्तु

लक्षणभेदः, रूपं रूपम् रूपादिसमुदयभेदादि, तथा विशेषोऽपि यदि तद्विषयो विशेषविरोधः, यदि विशेषस्तत्र आत्मा न भवत्यभावाद्विशेषस्य गुणतः कार्यतो वा, अन्यथा घटादौ सामान्यापत्तेः, अथात्मा ततो विशेषो न भवति, एकत्वादात्मनः । अथोच्येत नैकसामान्यत्वविरोधदोषौ, आत्मैव विशेष इत्यनपायानादिप्रसिद्धाभावात्, यथात्मापेक्ष एव विशेषस्तथैव घटात्म इत्यात्मनोऽन्यथाभवनात्मात्म-त्वमित्यादिपूर्वोक्तदोषसम्बन्धिनी स्वविषयसामान्यविशेषोपपत्तिः । अत्राह संसर्गवादी यथात्मैव सामा-न्यमात्मैव विशेष इति ब्रूषां सोऽन्यथोक्तवत्परे ते दोषा ममापि, न पुनर्ममैष पक्षः, मम तु सामान्य-विशेषौ द्रव्यगुणकर्मभ्योऽत्यन्तभिन्नौ नागृहीतविशेषणा विशेष्ये बुद्धिरस्तीति सत्ताभिसम्बन्धात्सत्, द्रव्यत्वाभिसम्बन्धाद्द्रव्यमित्यादिसामान्यविशेषवादिनः कथं स्वविषयसामान्यविशेषपक्षदोषा इति, अत्रापि परविषयसामान्यविशेषवादिप्रत्याख्यानात् का गतिरित्यलं प्रसङ्गेन ।

तस्मादेतद्दोषापेतं सर्वथान्तरङ्गं वस्तु प्रतिपत्तव्यम्, न बहिरङ्गं सत्त्वद्रव्यत्वादि, स्वमूर्तिस्थत्वात् प्रधानत्वाद्व्यवस्थितत्वाच्च घटादिभवनस्य ।

(तस्मादिति) उक्तादिसुकरदोषोपसंहारार्थः, एतद्दोषापेतं सर्वथान्तरङ्गं वस्त्विति प्रतिपत्तव्यं घटादीनामभिसम्बन्धः, सर्वेण प्रकारेण सर्वथा, यां गतागतिं गत्वा सामान्यमेव विशेष एवैकमेवमादिन्य विचार्य विचारान्तरङ्गं वस्तु घटस्य केनचित् प्रतिविशिष्टेनाकारेणोदकाद्याहरणधारणादिसमर्थेन भवनं समानेन कार्यान्तरेष्वरेवानपायनीयम्, न बहिरङ्गं सत्त्वद्रव्यत्वादि स्वपरविषयसामान्यविशेषवादिपरिकल्पितम्, यथोक्तम् "अन्तरङ्गबहिरङ्गयोरन्तरङ्गो विधिर्बलवान्", य एव प्रेक्षापूर्वकारी पुरुषः स प्राक् तावदात्म प्रत्यङ्गवर्तीनि तानि कार्याणि कुरुते ततः सम्बन्धिनां ततः सुहृदां ततः शेषाणामिति, तदन्तरङ्गत्वं कुतः ? स्वमूर्तिस्थत्वात्, स्वा मूर्तिर्मृत्पिण्डाद्यास्थितम् उदकधारणाद्याहरणसमर्थस्य भवनस्य, प्रधानत्वाच्च तदेव ग्राह्यम्, कुतः प्रधानं ? तदर्थत्वात्सामान्यविशेषयोः, कार्यार्थत्वादलङ्कारवत्। घटार्थौ हि सामान्यविशेषकल्पनाव्यापारौ, क्रीडितकार्यपक्वान्नादिवत्प्रधानत्वात् सामान्यविशेषयोस्तादर्थ्यम् । व्यवस्थितत्वाच्च तदेव घटभवनं ग्राह्यम्, व्यवस्थितत्वादात्मव्यवस्थितत्वात् ।

ननु यथा तौ सद्द्रव्यादिषु सञ्चारिणौ, घटभवनस्योदकाद्याहरणसमर्थात्मनः पुनः क्व सञ्चरणम्, अनपेक्षत्वाच्च, न हि तस्यानुवृत्त्यपेक्षा घटान्तरेषु यदि स्यात्ततोऽनुवर्तेत स तेष्वपि, न पुनरपेक्षाऽस्ति तस्य स्वसामर्थ्येनैव सिद्धत्वात्, ततश्च सर्वसामान्यांश एव स स्यात्, तद्यथा पूर्वाह्णापराह्णयोरेक एव घट इति ।

तत्त्वप्रतिपत्त्यादिबुद्धिव्याप्त्येति वैशेषिके भूषकत्वमपि दोषवत्त्वं मत्वा अत्राह संसर्गवादीति नागृहीतेति, विशेषणं प्रथमकल्पित्य विशेष्ये बुद्धिरिति तद्यथा सत्प्रत्ययसिद्धिर्ये बुद्धिस्तत्र सत्ता विशेषोऽस्ति आह सत्ताभिसम्बन्धात् सदिति । सामान्यविशेषयोः परविषयत्वपक्षे ये दोषास्तेऽत्र दुर्वार एवापतन्तीति । सर्वथाऽन्तरङ्गमिति [illegible] । प्रत्यङ्गवर्तीनीति [illegible] प्रत्यङ्गवर्तीनि कार्याणि [illegible] ततः सम्बन्धिनाम्, [illegible] ततः शेषाणाम्, [illegible] । घटार्थौ हीति, [illegible] सामान्यविशेषकल्पना [illegible] व्यवस्थितत्वादिति [illegible]

(नेति) न तु यथा तौ सञ्चारिणौ—सामान्यविशेषावव्यवस्थितौ परापेक्षत्वादव्यवस्थितत्वा-
भावस्तु वन्ध्यापुत्रवत्, क्व पुनः सञ्चारिणौ ? मृद्द्रव्यादिषु, मृद्द्रव्यपृथिवीघटत्वाभिसम्बन्धाद्धि
द्रव्यं पार्थिवो मार्त्तिको घट इति घटे सम्प्रत्यय इति, उक्तं ह्याचार्येण 'घटमयमसोदकमपाहरणसत्का-
रमनः पुनः क्व सञ्चरणम् ? अनपेक्षत्वात्' तदेव वस्त्वित्यभिसम्बध्यते प्रत्येकं सर्वत्र, यदि घटमवर्न
न घट इति वा पट इति वा घटपटादिद्रव्यान्तरमपेक्षते, यथाऽनुवृत्तिव्यावृत्तिसामान्यवादिमते च 5
तदर्थं घटपटादिपर्यायान्तरापेक्षा, व्यावृत्तिविशेषवादिमते च तदर्थं घटपटादिद्रव्यान्तरापेक्षा, लौकिकाऽ-
नुवृत्तिव्यावृत्तिव्यवहारनयवादिमते तु सन्निहितस्वाधीनवृत्तित्वाद्घटात्ममननस्य न तदपेक्षाऽस्तीति
दर्शयति—न हि तस्यानुवृत्त्यपेक्षा घटान्तरेषु, नापि तस्या न व्यावृत्त्यपेक्षा पटादिद्रव्यान्तरेषु, यदि
त्वपेक्षा ततोऽनुवर्तेत स घटस्तेष्वपि घटान्तरेष्वपि न पुनरपेक्षाऽस्ति तस्य स्वसामर्थ्येनैव सिद्ध-
त्वात्, तस्य घटात्मनः, यदपेक्षैव घटो घटान्तराणि घटान्तरेष्वप्यनुवर्तेत, ततश्च सर्वसामान्यांश 10
एव स स्यात्तदन्तरमपि घटात्मैव स्यात्तस्यानुवृत्तेर्घटात्मकत्वादिति दोषः स्यात्, दैशिकेष्वपि घटेषु
कालभिन्नघटवत्, दर्शयति—पूर्वाह्णापराह्णयोरेक एव घट इति ।

नापि घटस्तस्यानुवृत्तिमपेक्षते घटात्मन्यसिद्धे तस्यानुवृत्त्यसिद्धेरेव एव च न पटादिव्यावृ-
त्तिमपेक्षते तदाश्रयत्वादित्यत आह—

तत्सन्निवेशस्वरूपापेक्षत्वाच्च तस्यास्तस्य तु तदपेक्षा व्यर्था, घटोऽपि घटत्वापेक्षात्मला- 15
भस्तस्यानुवृत्तिरपि घटात्मलाभापेक्षेति चेन्न, इतरेतराश्रयदोषापादनात् ।

(तदिति) तत्सन्निवेशस्वरूपापेक्षत्वाच्च तस्यास्तस्य तु तदपेक्षा व्यर्था घटावयवसन्निवेशस्व-
रूपमपेक्षते घटान्तरानुवृत्तिः पटादिव्यावृत्तिरपीति पुनरनुवृत्तेर्घटापेक्षा व्यावृत्तेरपि पटादेः, घटस्य
पुनरनुवृत्तिव्यावृत्त्यपेक्षा व्यर्था, स्वत एव सिद्धत्वात्, स्यान्मतं घटोऽपि घटत्वापेक्षात्मलाभः, तस्या-
नुवृत्तिरपि घटात्मलाभापेक्षेति, एवं चानुक्रमितरेतराश्रयदोषापादनात्, घटघटत्वानुवर्तमयोरितरेतरा- 20
श्रयत्वदोषमापादयन्नेषा कल्पना, इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते तद्यथा नौर्नावि बद्धा
नेतरत्तारणायेति, तस्य सामान्यं नापेक्षत इति ।

तथा विशेषेऽप्यस्य नापेक्षा, अन्यथा स एव न स्यादुक्तवत् ।

तथा विशेषेऽप्यस्य नापेक्षेति, यथा सामान्यापेक्षा नास्ति घटात्मलाभस्य तथा विशेषेऽपीति
मोक्षहेतुविधिनाऽतिदिशति, यथा च योजितमस्माभिरर्थतः, अन्यतो योजनापि तथाहि स एव न स्या- 25

स्वस्वभावस्थायिनमर्थं । सामान्यविशेषौ च तदाधीनस्थितीनामपेक्षात्मतोऽन्यापेक्षत्वात्सामान्यविशेषयोगात् न स्थितिः ।
अत्र घटस्याभिमतानेकघटान्तराव्यवस्थमाने तस्य घटान्तरेषु यदनुवृत्तिः स्यात्तदाऽसौ तेषामेकदेशः स्वतोऽव्यवस्थानं
स्वाभिमतघटस्याऽव्यवस्थितत्वात् अन्यनैरपेक्ष्ये न भवेत् तस्मिन् घटानुवृत्तेरिव घटान्तरेष्वपि घटानुवृत्तौ तेऽप्येत-
द्घटात्मान एव भवेयुरित्याशयेनाह यदपेक्षैवेति । जाते [illegible] [illegible]-
पेक्षयाऽनुवृत्तिः सती व्यावृत्तिरपि [illegible] एवेति तथा अपि तदपेक्षा [illegible] न [illegible] 30
[illegible] । घटोऽपि घटत्वापेक्षात्मलाभ इति [illegible]
[illegible] इति [illegible] भावः । स एव न स्यादिति [illegible]

मुक्तमिति, न हि तस्य व्याप्तृत्वपेक्षा घटादिषु, यदि स्यात्, स तेभ्यो व्यावर्तेत, तस्य सर्वविशिष्टत्वात् स एव न स्याद् घटोऽपि, घटपटयोरिव, तस्मान्निरपेक्षमस्यापेक्षत्वाच्च तस्मात्तस्य तु तत्पेक्षा व्यर्था, इत्येतदाभयदोषापादनादिति सर्वमविरोधम् ।

किञ्चान्यत्—

5 यथालोकप्रसिद्धं पूर्वत्वाच्च घटात्मभवनस्य, अनपेक्षितपूर्वापरप्रभेदत्वात्, प्रकृतिरिति माऽन्यदिति वा पूर्वापरप्रभेदाः, वर्तमानत्वाच्च तत्र प्रत्ययभाक् ।

(यथेति) पूर्वत्वाच्च घटात्मभवनस्य सामान्यविशेषाभ्यां हि घटभवनं पूर्वं कस्मादिति चेत् ? यथालोकप्रसिद्धं, लोके प्रसिद्धं लोकप्रसिद्धं, यथैव लोकप्रसिद्धं तथा घटभवनम्, आत्मपरिमात्रमेव च घट इति लोके प्रसिद्धं तदेव पूर्वम्, अनपेक्षितपूर्वापरप्रभेदत्वात्, के पुनः पूर्वापर-
10 भेदाः ? घटारम्भ परमप्रकृति ये पूर्वप्रभेदाः सांख्यानाम्, घटादि वा वैशेषिकाणामपरप्रभेदाः यावदन्त्यविशेषपर्यन्तमित्यमिति सांख्यवैशेषिकाभ्यां कल्पितम् अत आह—प्रकृतिरिति च अन्यदिति वा, योऽयं वा प्रविभक्तादन्त्यमन्यदिति । वर्तमानत्वाच्च, वर्ततेऽवर्तत्वात्, 'अस्तिसदविद्यमानप्रतिपन्न-
सिवर्तनयः सन्निपातपदाः सत्तार्थाः' इति वचनात्, अत एव नित्यं [illegible]
[illegible] घटपटयोरवस्थानाच्च प्रत्ययभागिति, [illegible]
15 प्रतीपन्नाज्ञानवृत्तत्वविभागं [illegible] लभते, द्रव्यस्य पर्यायान्तरेण पर्यायस्यापि द्रव्यान्तरविधानान्तरेण सत्त्वात्, एकान्तासदुत्पत्तिविनाशाभावयोरहेतुत्वप्रसङ्गात्, एकान्तनिराकारेण धर्मी-
धिर्मौपचारोपमाभावात् ।

यदि तेन रूपेण सर्वकार्यं समुदेति सत्तार्थत्वात्, वर्तते इति भाव इति योऽयं भावः, तदन्यतरं प्रधानमनपेक्षं पूर्वं वर्तमानमवस्थितमिति येऽन्येऽन्यत् कल्पयन्ति कारणमेव कार्यमेव
20 सामान्यमेव विशेष एव तदुभयमेवान्यतरोपसर्जनप्रधानमेव नैव वास्त्युभयमिति किमनेन ।

(तद्यदीति) यदि तेन रूपेण सर्वकार्यं समुदेति सत्तार्थत्वादिति, तदेव व्याचष्टे वर्तते इति भाव इति इतिवचनयोः प्रागुक्तपर्यायवाच्यत्वं दर्शयति योऽसाविति, प्रमाणमपि च एवं व्याख्यातो भावः सोऽसौ, तदेव वस्तु भाव इति प्रतिपत्तव्यमिति निगमयति—तदन्यतरं प्रधानमनपेक्षं पूर्वं वर्तमानञ्च तद्वस्तु, इतिशब्दः परिसमाप्त्यर्थोऽवधारणार्थो वा, इत्यनेन पर्यायोऽर्थो भावोऽभिन्नो भूतो

25 [illegible] सर्वव्यापादितया [illegible] भावः । [illegible] सत्त्वस्य सम्भेदेति [illegible] । प्रकृतिर एव [illegible] पूर्वप्रभेदाः [illegible] तदारभ्य [illegible] पूर्वप्रभेदा वैशेषिकसमवेतैकार्थ सांख्यानामिति । सन्निपातपदा इति [illegible] भावः । [illegible]
30 [illegible] सांख्यानामिदं [illegible] वा [illegible] भाव । [illegible] हेतुमत् [illegible] । [illegible]

वा, येऽन्येऽभ्यस्त् ऊहयन्ति कारणमेव कार्यमेव सामान्यमेव विशेष एव तदुभयमेवान्यतरोपसर्जनप्रधानमेव नैव वाऽस्त्युभयमिति किमेतेन । यदि कारणं यदि कार्यं ततः को दोषः, इष्यते हि कारणमपि कार्यमपि, यथा परमाणुः कारणं द्व्यणुकादेर्मूर्तिमद्भिव्यक्तीनां कार्यमपि, पक्षेद्भूतत्वात्, एवं द्व्यणुकत्र्यणुकादीनामपि कारणकार्यभावः संभावमेवाभ्याम् । सामान्यं द्रव्यक्षेत्रकालभावानां स्वपरभवनसामान्यामविच्युतेः, स्वपरविशिष्टभवनात्मकत्वाद्विशेषः, एवमुभयमन्यतरोपसर्जनप्रधानञ्च, 5 सहक्रमसार्वभ्यपारतन्त्र्यविवक्षावशात्, न वास्त्युभयम्, एकान्तरूपस्य परस्परासिद्धत्वासिद्धेरपि अन्यासिद्धत्वत्तदुभयवनात् ।

स एव व्यवहारनयाभयवादिको मूले—

को हि वादानामन्तं कर्तुं शक्नुयात्, अभियुक्तगुरूत्कर्षपरम्परायाः अव्यवस्थितत्वात्, आह च 'णियययणिज्जसच्चा सव्वणया परवियालणे मोहा । ते पुण अदिट्ठसमया विभयइ 10 सच्चेव अलिएव' इति (सम्म० का० १, गा० २८)

को हि वादानामिति, एकान्तवादानामन्तं कर्तुं शक्नुयात्—उच्छेदं शक्नुयात् कर्तुमिति, किं कारणं ? न हि सांख्यामिहिताः सत्कारणे कार्यं 'असदकरणादुपादानग्रहणात्सर्वसम्भवाभावात् । शक्तस्य शक्यकरणात् कारणभावाच्च सत्कार्यम्' (सांख्यका० ९) इत्येवमादयो हेतवः, न वा वैशेषिकोक्ताः क्रियागुणव्यपदेशाभावादसत्कार्यमित्यादयः, क्षणिका घटादयः अन्त्यपायदर्शनात्यादिमादयो 15 वा बौद्धोक्ताः परस्परेणोच्छेत्तुं शक्यन्ते, अभियुक्तगुरूत्कर्षपरम्परायाः अव्यवस्थितत्वात् । एतस्मिन्नर्थे ज्ञापकमाह—आह चेति, नाहमेव स्वमनीषिकया ब्रवीमि, किं तर्हि ? अन्योऽप्येवं ब्रूते "णिययवयणिज्ज-सच्चा सव्वणया परवियालणे मोहा । ते पुण अदिट्ठसमया विभयइ सच्चेव अलिएव ॥" (सम्म०) स्वविषयसत्यत्वादेवाविचार्या इति यथाक्रमे मोघाः, तेषामनेकान्तविशिष्टसत्यत्वाबोधात्, सत्यमेवास्तमर्येषमाद्यसमयत्वात् विभजन्त इत्याचार्यसिद्धसेनाः । तथाऽन्येऽपि "यत्नेनानुमितोऽप्यर्थः कुश- 20

इति यातोऽस्मिन्नूने वैशेषिकसन्मताप्ततर्पल इत्याद्यर्थेमोक्तसिद्धार्थैवेति । पक्षेद्भूतत्वादिति, [illegible] भेदेन व्याख्यातिव्याः, [illegible] परमाणोर्मूर्तत्वात् तथा [illegible] स्याद्[illegible] ब्रूमः वदि परमाणोरन्तरकार्यत्वादिति भावः । स्वपरेति, स्वेन रूपेण भवनलक्षणं सामान्यं परस्येव भवनलक्षणं च सामान्यं द्रव्यादयो नातिवर्तन्ते द्रव्यादीनां सजातीयस्यैव विजातीयस्यैव वा भवनमिति भावः, तथाच भवनसामान्यापेक्षया कारण-मपि धर्मभूतमपि परमाण्वादिकं सामान्यं [illegible] च विशेषोऽपि धर्मधर्मिणो सामा- 25 न्यविशेषयोः सहसार्वभ्यविवक्षावशादुभयत्वं क्रमेण पारतन्त्र्यविवक्षायां धर्मोपसर्जनप्रधानत्वं कारणोपसर्जनकार्यत्वं वा, धर्मैकान्तरूपस्य कार्यैकरूपस्य च असिद्धत्वात् किमिदस्तु किंतु द्रव्यमेवेति भावः । असदकरणादित्यादि, असत्त्वाच्च क्रियते, यद्यसत् प्रतिनियतस्य कस्यचिदुत्पत्तिरपीष्यते, सर्वस्मात्सर्वस्मादेव कार्यं चोत्पद्येत ततः यदि हेतवः तन्मयिन्मेव कार्यं इति न कारणसदीति च कार्योत्पत्तेः पूर्वमपि कारणे कार्यं सदिति । अन्त्यपायदर्शनात्वादिति, [illegible] प्रतीतिविषयता [illegible], [illegible] प्रवदन्तः क्षणिकमेव 30 वस्तु सिद्धमिति भावः । अथवा स्वभावकस्य यद्युत्पत्ते हेत्वन्तरनिरपेक्षत्वात् प्रत्ययोपनिर्भावात्, बीजादङ्कुरः अङ्कुरात् पर्णं पत्रात्काण्डं काण्डात्काण्डे नालं पर्णात्पुष्पं पुष्पात्फलमिति हेत्वभिनिर्वादः । न हात्र बीजस्य [illegible] निर्वर्तयामीत्यविशेषः । प्रत्ययोपनिबन्धस्वरूपम् च पृथिव्यादिधातूनां समवायात् तत्र पृथिवी बीजस्य सन्धारणकृत्यं करोति तेजो [illegible] अप्युपधातुरभिनिर्वर्तनं करोतीति एवमन्यत्रापि [illegible] बोध्यम् । यत्नेनेति [illegible]

[illegible]रनुमानाभिः । अभियुक्ततरैरप्यन्यथैवोपपाद्यते" (वाचस्पतिमिश्राः) अनुमानान्तर[illegible]स्यैवानुमानस्यानैकान्तिकत्वसिद्धिरेव प्रमाणमित्यर्थः ।

को ह्येतद्वेद किं चाङ्गेन ज्ञातेन ।

(क इति) को ह्येतद्वेदेत्यत्र[illegible] [illegible] किं चाङ्गेन ज्ञातेनेति प्रयोजन[illegible], [illegible]

५ प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनानां जिज्ञासासंशय[illegible]प्राप्तिप्रयोजनपूर्वाणां [illegible] [illegible] [illegible] दशावयववादिनां मत तथा च व्यवहारप्रसिद्धिः । [illegible] [illegible]न्यायकुसुमाञ्जलिकार[illegible] [illegible]नीति ।

तथा च कारणे कार्यसदसत्त्वानियमः, कारणे सत्त्वेन भावाभावाभ्याम्, असति च कारणे कार्यस्य, सेवानुयोगफलानियमात् ।

१० (तथा चेति) तथा च कारणे कार्यसदसत्त्वानियमः, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] कारणे न कार्यं कारणेन न कार्यं सामान्येन न विशेषो विशेष एव न सामान्य[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] मात्सुककविधिना, तथा कारणे कार्यस्य सत्त्व[illegible] [illegible] नास्ति, [illegible] [illegible] [illegible] कार्यं [illegible] कारणमेवेति नास्ति, कार्यस्यापि सत्त्वात्, [illegible] [illegible] [illegible] कारण[illegible] [illegible] कार्याभावे कारणाभावः कारणाभावे कार्याभाव इति । [illegible]

१५ [illegible] कारणं [illegible] कार्यमेवेति न भवति कारणस्यापि सत्त्वात्, एवं सामान्यविशेषो[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] कार्यं सदेवासदेव [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] एव [illegible] । [illegible] [illegible] कार्यं [illegible], को हेतुः ? कारणे सत्त्वेन भावाभावाभ्यामिति [illegible] हेतुः । [illegible] [illegible] कारणे कार्य[illegible], सत्त्वेनाभावात् सत्त्वेनानियमः, असति च कारणे कार्यस्य, [illegible]

२० [illegible] [illegible] [illegible], कुतः ? सेवानुयोगफलानियमात्, [illegible] हि लोके [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] सत्त्वसत्त्वे च ।

[illegible]

यथा वा वातककर्कोटकपुष्पं फलकारणं सत्कार्यं पुष्पत्वादाम्रपुष्पवदित्यनुमानप्रसङ्गेऽपि च दृष्टमसत्कार्यम्, अव्यक्तमिति चेन्न व्यक्तिकार्यस्याव्यक्तकार्यत्वादसत्त्वतुल्यत्वात्।

(यथा वेति) असत्कार्यं पुष्पफलमभिभित्यसत्कार्यं तस्मात्फलत्वदर्शनादृष्टविरुद्धमनुमानमतोऽसत्कार्यं तदिति। अव्यक्तमिति चेत्—साम्प्रतमव्यक्तमपि वातककर्कोटकप्रभृतयपक्वकुसुमादीनां फलमनिष्पन्नमित्येवमायुक्तं व्यक्तिकार्यस्याव्यक्तकार्यत्वादसत्त्वतुल्यत्वात्—व्यक्तिः कार्यमस्येति व्यक्तिकार्यं, 5 किं तत्? कार्यं, तस्य कार्यस्य अव्यक्तकार्यत्वादसत्त्वेन तुल्यं तद्भावोऽसत्त्वतुल्यत्वं तस्मादसत्त्वतुल्यत्वामाव्यक्तं कार्यमस्तीति। अथवा व्यक्तिश्च तत्कार्यं च, तद्व्यक्तिरेव कार्यं वा तत्, अव्यक्तं कार्यमव्यक्तकार्यं, तस्मादव्यक्तकार्यत्वादसत्त्वतुल्यत्वं तस्मादसत्त्वात्, वातककर्कोटकादिपुष्पफलं नाव्यक्तं कार्यमिति।

स्यान्मतम्—

करोतीति कारणं तस्मात्स्वकार्यस्याकरणादकारणत्वमेवेति चेन्न, बीजादीनामपि प्रावरणैव कश्चिदकरणादिति कारणमप्यकारणमेवास्तु, अनिष्टं चैतत्, लोके पुनरुत्पद्यते कार्यम्, 10
सदसत्त्वानियमात्तु करणे बीजादौ कारणतायामेव सत्यां करणाकरणे।

करोतीति कारणं यथोक्तं "शिवसिम्योर्मुदुपरयोर्दीर्घस्य च वष्टि भागुरिः। करोतेः कर्तृभावे च सौम्यगाः सम्प्रचक्षते॥" तस्मात् स्वकार्यस्याकरणादकारणत्वमेवेति, एतदपि नोपपद्यते यस्माद्बीजादीनामप्यकारणत्वेव कश्चिदकरणादिति मतम्, इतिशब्दो हेत्वर्थे, यस्मात्तेषामपि बीजादीनां त्रिवर्गपरिपो- 15
षितानामङ्कुराद्युत्पादनसामर्थ्याभावः, नानिमतान्यपि प्रत्युत्पादने, ततः को दोषः? कारणमप्यकारणमेवास्तु, कार्यकारणाव्यभिचाराभावात्, एवञ्च सति कृषीवलादीनां सकृदुप्तबीजाङ्कुरादिकार्यकारणभावव्यभिचारात् तदर्थप्रवृत्तेः पुनरनारम्भात् करणाभावे कारणाभाव एव स्यात्, अनिष्टं चैतत् लोके पुनरुत्पद्यते कार्यम्, सदसत्त्वानियमात्तु करणे बीजादौ कारणतायामेव सत्यां करणाकरणे
घटिष्येते तत्त्वातो कारणे कार्यस्य पदार्थस्य कादाचित्कयोः करणाकरणयोर्वैधर्म्यात्। 20

स्यान्मतम्—

कारणे कार्यस्य सदसत्त्वयोरनियमात् करणाकरणयोरनियमे किमर्थं पुनः करोतीति

न वैयधिकरण्यमिति इति भावः। कारणे कार्यं करोतीति नियमे व्यभिचारमाह यथा वेति वातककर्कोटकस्य फलादिपुष्पमप्युक्तिमभिप्रेत्य। [illegible] परन्तु नाभिव्यक्तमित्यसत्त्वेऽप्यव्यक्तमिति चेदिति कार्यं हि [illegible] कार्यं तत्सम्बन्धं भवेत्, [illegible] कार्यं [illegible]—व्यक्तकार्यत्वादिति ननु तर्हि [illegible] 25
[illegible] न भवन्ति [illegible] यदि कार्यं न करोति तत्कथं कारणं भवेत्, [illegible] कार्यकारणभावस्य [illegible] करोतीति [illegible] बीजादीनामिति अनिष्टत्वे न कोऽपि दोष इत्याह सदसत्त्वेति।
करोतीति कारणमिति [illegible] कारणतायामेव सत्यामिति
कारणत्वस्याव्यवहृते बीजादि अङ्कुरं करोत्यपि न करोत्यपीति भावः। सदसत्त्वानियमात्त्विति, बीजस्याङ्कुरं कारणत्वेऽपि [illegible] बीजानि येषु कार्यं कुर्वन्ति तानि कार्यं कुर्वन्ति [illegible] बीजानि येषु कार्यं न वर्तते तानि कार्यं न कुर्वन्ति 30
कार्यं। [illegible] बीजादीनां कारणत्वे करोतीति कारणमिति व्युत्पत्तिः कार्यं [illegible] तथापि कारणत्व[illegible]
[illegible] कारणे कार्यमस्त्यादि। बीजादीनामभिप्रेतं करोतीति [illegible] करोतीति कारणत्वमात्रं विधीयते
न तु करोत्येव न करोत्येव नेति नियम्यते [illegible] नियमात् [illegible] करोतीत्यभिधानम् [illegible] कारणत्वमात्रमिति-

कारणमिति शब्दमुत्पत्तिराश्रीयते उच्यते अविदितवेदनार्थविधिपरतया वाक्यप्रवृत्तेस्त-स्यामवस्थायामनुपजनितविषयत्वादपवादस्पर्शस्य, तदा हि करोतीति कारणमिति कारणत्व-विधानमात्रं क्रियते, देशकालादिविशेषाविशेषणादसति स्वविषये कमर्थमपवादः स्पृशेत्? किं करोत्येव, न, करोत्यपि क्वचित् कदाचित् इति । तदा स मन्यते वक्ता, इदं तावत्
5 प्रतिपद्यतां तावत् करोतीति कारणमिति, प्रतिपन्ने चास्मिंस्तत उत्तरकालं सिद्धे सति कारणत्वे कार्यसत्त्वासत्त्वयोस्तेन विशेषणप्रकारेण करोत्येव न करोत्येवेति विकल्पावेशवशान्नियमोपप-त्तेर्विशेषणमाश्रीयते यथा नीलोत्पलं भवतीति ।

(कारण इति) अज्ञातज्ञापनमविदितवेदनमर्थोऽस्य विधेरविदितवेदनार्थो विधिस्तत्पर-तया वाक्यप्रवृत्तेः । को दृष्टान्तः ? नीलोत्पलम्, यथा हि नीलोत्पलं भवतीति उत्पलमात्रं विधीयते
10 नीलमेवोत्पलमेवेति वा नियमविशेषाभावात् तथा करोतीति कारणमिति क्रियामात्रं विधीयते करोत्येव न वेत्यनाश्रित्य विशेषनियमम्, यथा वा नीलं शिलाकम्बलादिविशेषानपेक्षं उत्पलमपि रक्तादि-विशेषानपेक्षं परस्परविशिष्टमुभयमुच्यते तथा करोतीति कारणमिति कारणमात्रं देशकालादिकार्यप्रति-बन्धाप्रतिबन्धनिरपेक्षमुच्यते, अथवा नीलोत्पलत्वे सत्यपि तत्र धर्मभेदानपेक्षं नीलोत्पलमित्युच्यते तथा कारणभावाभावभेदधर्मनिरपेक्षं क्रियामात्रं करोतीति कारणमित्युच्यते ।

15 तथा न्यग्रोधफले यथा प्रागुक्तसदसत्त्वानियमात्तु कारणे कार्यस्य कारणतायामेव कारणाकारणे तथा कार्यकारणाकारणानियमात्तु कारणस्य कार्यस्य कार्यत्वानियमः ।

(तथेति) तथा—तेन प्रकारेण तथा, वटन्यग्रोधोदुम्बरादिफलानां फलत्वात् पुष्पकार्यत्वा-नुमानप्रसङ्गे फलमसत्कारणं दृष्टमिति पूर्ववद्व्यभिचारः, आम्रपुष्पफले सत्कार्यकारणे दृष्टे इतरत्रापि कादाचित्कयोरेव कार्यकारणयोर्दर्शनात् ।

20 कार्यकारणसदसत्करणाकरणानियममेव दर्शयति—

इतश्च कार्यकारणसदसत्त्वानियमः सर्वसर्वात्मकत्वसर्वकारणत्वात्, अतः सेवादिक्रिया-कलापो यथाऽर्थप्राप्तेः कारणं तथा क्लेशप्राप्तेरपि । नन्वत एव क्लेशोऽपि भवतीति चेदेवं सतीप्सितेन तावन्न भवितव्यं, ईप्सितश्च फलमर्थप्राप्तिर्न क्लेशः सेवकस्य, सन्निहिततत्फलस्य मीहितत्वात् ।

---

25 [illegible]

30 [illegible]

(इतश्चेति) इतश्च कार्यकारणसदसत्त्वाभिमताः सर्वसर्वात्मकत्वसर्वकारणत्वात्, स्थावर-जङ्गमाव्यक्तमहदादितत्त्वान्तरसरूपविरूपादिपरिणामापत्तिवैश्वरूप्यदर्शनात् सर्वं सर्वात्मकं तत एव सर्वं सर्वस्य कारणं कार्यं चेति कृत्वा सेवादिक्रियाकलापो यथाऽर्थप्राप्तेः कारणं तथा क्लेशमात्रेऽपि प्रवृत्त्यैव कारणं तदपि च फलमर्थक्लेशमात्रमपि अनियतमुभयत्र व्यभिचारात्। इतर आह—सत्यत एव क्लेशोऽपि कार्यसत्त्वादेव भवतीति नियतं कारणे कार्यमित्यापन्नं वैचित्र्यम्। येन्मन्यसे एव तदीप्सितेन ताव-द्भवितव्यम्, किं तदीप्सितं फलं? अर्थप्राप्तिर्न क्लेशः सेवकस्य, किं कारणं? सन्निहितत्वफलत्वमीहितत्वात् सन्निहिता सा प्रकृतिस्तस्य सोऽयं सेवकः सन्निहितत्वफलप्रीप्सितार्थप्राप्तिशक्तिः, सन्निहिता सा प्रकृतिस्तस्य सा सन्निहितत्वफलक्लेशपाऽमीहितस्यानीप्सितस्यापीति वृत्तिवृत्तिमतोरनन्यत्वात् सेवासेवकयोर्वैव विभक्तसम्बन्धौ, युक्तं हि ताभ्यामीप्सितार्थप्राप्तियुक्ताभ्यां भवितुं नानीप्सितक्लेशसमागम्याम्।

को दृष्टान्तः?—

सर्वज्ञाज्ञाप्ययत्नव्याख्यानवत् तत्र, देशकालाकारनिमित्तावबद्धत्वात्सेव्यमेव फलम-वाप्यते सेवकेनैव प्रसभमनुपायादपि, ज्ञाव्याख्यानवत्।

(सर्वेति) सर्वज्ञाज्ञाप्ययत्नव्याख्यानवत्—यथा सर्वज्ञाज्ञः पुरुषो व्याकरणाद्यन्यतम-मप्रयत्नमीप्सितमेव व्याचष्टे तथैवमिति। अत्र भूमा—तत्र देशकालाकारनिमित्तावबद्धत्वात्सेव्यमेव फल-मवाप्यते सेवकेनैव प्रसभमनुपायादपि, स्नानगन्धमाल्यागारादिविशेषप्रतिबन्धात्, प्रभातादिकालप्रतिबन्धात् प्रसादप्रधानाभिमुख्याकारावबन्धात् द्वितीयकर्मण्यतावदर्शनादिनिमित्तावबन्धात्, ज्ञाज्ञप्रयत्नव्याख्यापि तादृशावबन्धसद्भावे सत्यव्याख्यानादनियम एव फलस्येत्यत आह—ज्ञाव्याख्यानवत्, सर्वज्ञाज्ञोऽ-प्येभिरेवावबन्धैरीप्सितं न व्याचष्टे इति।

लौकिकी प्रतीतिः—

अथ देशादयः किमवबन्धकाः? ततस्तेषामकारणत्वादसर्वत्वम्, ततोऽर्थत्वादप्रति-बन्धकत्वम्, अथाऽऽवबन्धका देशादयः कारणमिति ततः सर्वकारणत्वात्सर्वात्मकत्वात् किमिति सर्वं न भवति, समुदितकारणत्वात्।

कारणे मुख्यत्वेऽपि कार्यस्य क्लेशस्य दृश्यते भावो योऽन्यथा यथा कारणत्वाभिमतं बीजादि कारणमकारणमपि कार्या-भिमतयोः कार्यभावाभावयोर्दर्शनात् तथा कारणस्य कार्याकार्याभिमताकार्यत्वेनाभिमतमपि कार्यमकार्यमपि भवतीति कार्यत्वाभिमतो विशेष एवाह यद्येतादि मूलेन यथा कारणस्य कार्यनिरूपितकर्तृत्वाकर्तृत्वाभिमतस्तथा कार्यस्यापि कारणत्वेऽपि-तत्कर्तृत्वाकर्तृत्वाभिमत इति भावः। व्यवस्थितिभिरन्यानुवृत्त्यैव स्वरूपविरहितस्वामिकार्यप्रदर्शनाभिप्राय—प्रधानमेवेति। प्रवृत्त्यैव—कथमेवेति। अनियतमिति कस्यापि सेवादितः केवलं क्लेशप्राप्तिरेव भवति न स्वर्थप्राप्तिः कस्यचित्तु क्लेश-समर्थप्राप्तिस्तु क्लेशप्राप्तिरित्युभयत्र व्यभिचार इति भावः। ननु यदि कारणे सेवादौ क्लेशप्राप्तिरपि नियता तर्हि साऽपीप्सिता भवेत् न तथा दृश्यत इत्यत आह—एवं सतीति सन्निहितेति सन्निहिता ईप्सितार्थप्राप्तिरूपवैव प्रकृतस्य पुरुषस्य सेवादौ प्रवृत्तिरिति प्रथमपुरुषपक्षं सेवकस्य सन्निहितेप्सितार्थप्राप्तिफलका सेवैव प्रवृत्ते., सेवा सन्निहितानीप्सितार्थप्रापकत्वा-भावीति विपर्यय सेवकस्य तत्र प्रवृत्तेरिति द्वितीयपुरुषपक्षौ। प्रकृतपक्षेऽपि देशकालादिप्रतिबन्धकाभावेऽप्सितार्थस्यापि प्रसभमर्थोपलभ्येत देशकालेत्यादि। व्याख्यानिमित्तमपि च सेवादिक्रियायाः सर्वात्मकं तदनुभवं व्यभिचरतीति भावः। अथ देशादयः किमेतस्तेऽवबन्धकाः एकैकमेव कारणमुत नेति विकल्पे भवति विकल्पद्वयं दर्शयति—अथेति।

अथ देशादयः किमिति, विकल्पद्वयासम्भवापादनेन निरोद्धुमप्येतदिदमभिप्रायः । ये देशा-
दयोऽव्यक्तकाभिमतास्ते यथेष्टाव्यवपेक्ष्यत्वात्तेषामकारणत्वादसर्वत्वम्, कारणभावाद्धि सर्वं सर्वा-
त्मकं स्यात्तदभावादसर्वत्वं देशादीनां प्राप्तमसर्वत्वाच्च तेषामव्यक्तत्वं तेषु कस्यचिदपीन्द्रियस्याभा-
वात्, ततोऽव्यक्तत्वादप्रतिबन्धकत्वमपि । अथाऽऽशङ्कीथास्ते देशादयः कारणमिति, ततः कारणत्वे
5 सर्वकारणत्वात्सर्वात्मकत्वात् किमिति सर्वं न भवति, भवत्येवेत्यर्थः, कस्मात्? समुदितकारणत्वात्,
समुदितकारणस्य सर्वकारणत्वात् सर्वात्मकत्वाच्च, अत्र प्रयोगः, सर्वं सर्वत्र स्यात् समुदितकारणत्वात्,
संयुक्ततन्तुपटवत्, यथा तन्तूनां परस्परसंयोगे सति नियमात् पटो भवति, अकारणत्वाभिधानात्,
एवं सर्वकारणत्वसर्वात्मकत्वसद्भावे को देशादिप्रतिबन्धो नामान्य इति किमिति सर्वं न भवतीति ।

अथवा सर्वं न भवतीत्यादि स एव लौकिक आशङ्कते—

10 अथ मतं भवतः सर्वं न भवति, अनभिव्यक्तत्वाद्देशादेः कारणस्य, प्रधानसाम्या-
वस्थानवत् ।

(अथेति,) अथ मतं भवतः लौकिकस्य सर्वं न भवति यदीदं सर्वसमुदायात्मकमसर्वात्मकमपि कुतः?
अनभिव्यक्तत्वात्, 'अञ्जू व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु' अभिव्यक्तमभिव्यक्तं स्फुटीकृतम्, अनभिव्यक्तम-
स्फुटम्, अनभिव्यक्तत्वाद्देशादेः कारणस्य सर्वं न भवति, को दृष्टान्तः? प्रधानसाम्यावस्थानवत्,
15 यथा प्रधानं सत्त्वरजस्तमस्त्रिगुणसाम्यावस्थानेनानभिव्यक्तत्वात् सर्वकारणमपि सत् सर्वभावान्न प्रक-
रोति घटपटादीन्, अत एव प्रकरणात् प्रकृतिः प्रधीयन्ते भावा अत्र इति प्रधानमित्यादिभिर्नामभिरभि-
धीयते, तस्य चानभिव्यक्तत्वं तत्साम्यावस्थानात्मन्येवात्र, तथा देशादिकारणं साम्यावस्थानादनभिव्यक्तं
प्रधानवत् सर्वं कार्यं न कुरुते, लोकप्रसिद्धमप्यत्रोदाहरणं मयूराण्डकरसगतनीलादिवत्, यथा मयू-
राण्डकरसावस्थायामेव मेचकवर्णनीलाद्यवयवानभिव्यक्तिः तत्साम्यावस्थानात्तः सर्वं न भवति मयू-
20 राण्डकरसाम्ययूराण्डावस्थायामेव तद्दृष्टादि तद्वदिति ।

अत्रोच्यते—

नैवं मंस्थाः ननु च त्वयाप्येतदादिष्टं सर्वं देशादेरिति, तस्मात्सर्वात्मकत्वं सर्वात्मक-
त्वाच्च वैषम्यावस्थैवेति लौकिकप्रकृतित्वमेव प्रकृतेः, सर्वात्मकत्वाद्देशादिवत् साम्यावस्थैव
वा देशादेरपि प्रकृतिवत् ।

---

25 यद्यपि सांख्यमते प्रकृतेर्भेदरूपस्यो देशादयो न कारणं तथापि न तर्हि [illegible] मतमिति [illegible]
[illegible] बाधकोऽपि देशादिकारणत्वं [illegible] । एतदिति [illegible] कारणं देशादि । [illegible]-
तयेति [illegible] । कारणमूलत्वादेव [illegible] कारणमावादीति । सर्वात्मकत्वे हि देशं सर्वं तत्र
[illegible] भवतीति [illegible] देशं स्यात्त भवतीत्याह–असर्वत्वाच्चेति । [illegible] कारणं देशादि-
त्वयेति । देशादेर्यत्सर्वकारणेऽपि साम्यावस्थानं प्रधानस्यानभिव्यक्तत्वात् सर्वं न भवतीत्याशङ्कते–अथ मतमिति ।
30 यथा प्रधानमिति [illegible] सत्त्वं प्रकाशात्मकत्वात् रजो [illegible] रजस्तमसत्वात् तमः [illegible] प्रधानं
[illegible] [illegible] न सर्वभावान् प्रकरोति [illegible] एव प्रकरणादिति भावः । मयूराण्ड-
केति, यथा [illegible] [illegible] न तत्र [illegible] [illegible] [illegible] यथा

मेव मस्याः ननु चेत्यादि, मन्विमनुज्ञापने, तथाऽप्येतदाविष्टं सर्वं वैशादेरिति, यस्मादे-
मादेः सर्वस्यात्सर्वात्मकत्वात्सर्वात्मकत्वाच्च वैषम्यावस्थैव, इतिशब्दो हेत्वर्थे, यस्माल्लौकिकप्रकृतित्वमेव
प्रकृतेरिष्टत्वाभिमतायाः, कथं ? यथाहि लौकिकी प्रकृतिर्वैषम्यादिविषमावस्थैव सती सर्वकारणात्मिका
कार्यात्मिका विषमा समा च व्यक्ता चाव्यक्ता च तथा सांख्यपरिकल्पितप्रकृतिरपि स्यात्, किं कारणं ?
सर्वात्मकत्वादेवाविकल्पमयूराण्डकरसवत् वैषम्यावस्थैवेत्यर्थः। साम्यावस्थैव वा वैषम्येऽपि सर्वात्म- 5
कत्वात् प्रकृतिवदिति।

एते अपि च कल्पने नोपपन्ने, अप्रयोजनत्वात्, निर्वृत्तानिर्वृत्तार्थक्रियौदासीन्यवत्।

(एते इति) एते अपि च कल्पने नोपपन्ने वैषम्यादीनामनभिव्यक्तिः प्रकृतेः साम्यावस्थान
मिति, कस्मात् ? अप्रयोजनत्वात्, न हि वैषम्यादीनामनभिव्यक्तौ प्रयोजनमस्ति पुरुषविमोक्षणहेतोर्भ्य-
स्वरूपतया प्रवर्तमानानां यथा पुरुषार्थसिद्धेरनिर्वृत्तौ, अनिर्वृत्तौदनस्य पचिक्रियायामौदासीन्यवत्, 10
नापि निर्वर्तितार्थायाः प्रकृतेः पुनरपास्मामनुपसंहृत्य साम्यावस्थाने किञ्चित् प्रयोजनमस्ति सिद्धौदन-
स्यौदनार्थपाचनादिप्रवृत्तिवत्। अथवा प्रकृतेरेवाभिव्यक्तिसाम्यावस्थाने न युक्ते अप्रयोजनत्वात्,
अप्रयोजनत्वं निर्वृत्तानिर्वृत्तार्थत्वात्, यदि निर्वृत्तार्था सिद्धौदनस्यपचनवदयुक्तं साम्यावस्थानम्, अनिर्वृ-
त्तार्था चेत् प्रधानस्यासिद्धौदनस्यौदासीन्यवदयुक्तं साम्यावस्थानम्। तथाऽनभिव्यक्तिः, किं कारणं ?
प्रकाशनार्थं प्रवृत्तयो व्यक्तिवैषम्याभ्यां तदर्थसिद्धेस्साम्यावस्थेनाप्रसिद्धेः, अनभिव्यक्तिसाम्यावस्थान- 15
योरपि प्रवृत्तिविक्षेपत्वात्, द्विधाऽप्यप्रयोजनत्वादयुक्तमिति। अथवा प्रयोजनानभिव्यक्तिः निर्वृत्तार्थ-
त्वात्, वैषम्यादिरूपेण प्रकाशितात्मवृत्तिः किमर्थं नाभिव्यज्यते ? किमर्थं सर्वं पुरुषार्थमकृत्वा साम्ये
नावतिष्ठते ? सांख्येन द्विविधपुरुषार्थसिद्धये प्रकृतिप्रवृत्तिरिष्टा नाकस्मिकी यदृच्छावादिमतवत्, न
वैश्वरत्वभावादिकारणवादिमतवद्वा कारणान्तरम्, यथार्थस्वभावात्र दृष्टान्तद्वयं दर्शयति—निर्वृत्तानिर्वृत्तार्थ-
क्रियौदासीन्यवदिति, पचनापचनवदोदनस्येत्यर्थः। 20

च मयूराण्डकरसे सत्यप्येकस्याभावे तथैवेत्येकोऽप्यभिव्यक्तिः [illegible] तेषामनभिव्यक्तिरेवमेव वैषम्यादि
कारणव्यापारभावेन प्रकृतेः सर्वं कार्यं न दृश्यत इति भावः। अभिव्यक्तिभावेऽपि सत्कार्यपक्षानुसारतोऽपेक्षणीयविरहत्वमुक्त
एव तथाप्यसौ न च न सम्भवति वैषम्यादेः सर्वात्मकत्वमनुपपन्नमतो वैषम्यस्य दुर्वारत्वमाह—सर्वं वैषम्यादेरिति प्रकृ-
तत्वस्य हि सत्त्वरजस्तमसां गुणप्रधानभावमुखेन [illegible] नाख्यानम् तथाऽप्येकस्यापि तेषामभिव्यक्तिभावानु-
पपत्तेस्तथा च सर्वकालं [illegible] वैषम्यादिरपि [illegible]—साम्यावस्थैव वेति। 25
ननु [illegible] न [illegible] किन्तु परिणामित्वसत्त्वेन यस्मिन् विभिन्नमात्रेऽपि [illegible] न [illegible] तदपि [illegible]
[illegible], तथा च [illegible] वैषम्योऽप्यप्रयोजनत्वात् [illegible]—एते अपि च
कल्पने इति। पुरुषार्थद्विविधत्व च निवृत्तौ भोगमात्रमस्मात् न हीति पुरुषविमोक्षणहेतोरिति प्रधानप्रवृत्ते-
र्भोगमपवर्गं द्विविधपुरुषार्थः [illegible] प्रधानं [illegible] यतेत अभि-
[illegible]ति भावः। यदि तु तदा सर्वपुरुषार्था निर्वर्तितः प्रयोजनमात्राभावात् पुनः साम्यावस्थाने प्रवृत्ति- 30
[illegible]—मापीति। द्विविधेति पुरुषस्य भोगापवर्गार्थमेव प्रवृत्तिः प्रकृतेः न हि तस्याः [illegible]
तथा [illegible] परिणमते [illegible] न [illegible] भावः। यथा [illegible]
[illegible]

आशङ्कते—

तस्याः प्रकृतेरनभिव्यक्तिसाम्यावस्थाने कालनिमित्तिपरम्परास्वभावेश्वराद्यन्यतमकारणवशाद्विशेषस्याप्युक्तम्, प्रकृतिकारणत्यागेन हि अभ्युपेतविरोधः, कारणान्तरस्य वा तथा प्रणेतुरापत्तिः । आत्मान्तरत्वप्रकाशनमर्थं हि प्रधानस्य धर्मः ।

5 (तस्या इति) तस्याः प्रकृतेरनभिव्यक्तिसाम्यावस्थाने कालनिमित्तिपरम्परास्वभावेश्वराद्यन्यतमकारणवशाद्विशेषस्याप्युक्तम्, प्रकृतिकारणत्यागेनाभ्युपेतविरोधदोषसम्बन्धिनी कस्मात्, कारणान्तरस्य वा प्रथमप्रणेतुरापत्तिः, कारणानन्त्यात् कारणान्तरं प्रकृतेरन्यत् कारणं, यत् प्रकृतिं तथा प्रवर्तयति, तदपि समानमिति तत्कारणपरम्पराऽनवस्थाप्रसङ्गमित्याशयमभिप्रेतवत् । कारणान्तरनिरपेक्षस्य कारणस्य स्वकार्यकरणाद् युक्तिविरुद्धमित्यत आह—आत्मान्तरत्वप्रकाशनमर्थं हीत्यादि प्राकृतप्रधानस्य धर्म इति,

10 आत्मनोऽन्य आत्मा आत्मान्तरं तस्य भाव आत्मान्तरत्वं परस्परविभिन्नसत्त्वकारणप्रत्यात्मान्तरत्वं तस्य प्रकाशनं, हि शब्दो यस्मादर्थे, यस्मादभिव्यक्तेः साम्यावस्थानस्य च प्रतिपक्षोऽयमात्मान्तरप्रकारत्वेनात्मप्रकाशनमर्थं प्रकृतेर्धर्मः ।

आशङ्कते—

उपादानभिन्नत्वात् कारणान्तरं साविष्यगुणोपेतमपेक्षत इति, तन्न ज्ञानार्थत्वात्

15 स्वतन्त्रत्वादप्रतिहतगतित्वाच्च तस्य ।

(उपायेति) उपादानभिन्नत्वात्कारणान्तरं साविष्यगुणोपेतमपेक्षत इत्येवमाशुक्तं ज्ञानार्थत्वात् उक्तञ्च "धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्याणि बुद्धिधर्माः, अधर्माज्ञानावैराग्यानैश्वर्याणि च" इति, तेषामष्टानां समुदितैर्ज्ञानेन मोचयतीति, तत्र प्रधानस्य ज्ञानार्थस्य परितःप्रकाशत्वात्मुच्य सविशेषात् । स्यान्मत परतन्त्रत्वात् सहायान्तरमपेक्षते, तच्च न, स्वतन्त्रत्वात्, स्यान्मतं क्वचित् प्रयासे कार्य

20 कश्चिदस्मात्, अन्यासत्वाल्लौकिककामादिकारणविशेषस्याप्युक्तम्, अप्रतिहतसर्वगतत्वाच्च । अत आऽऽत्मान्तरत्वप्रकाशनमिति, आत्मा पुरुषः, आत्मनोऽन्य आत्माऽऽत्मान्तरं तस्य भाव आत्मान्तरत्वं पुरुषान्तरं त्रिगुणस्वभावं सामान्यं प्रधानं पुरुषाय प्रकाशयति । पुरुषादन्यः पुरुष आत्मान्तरं तस्य भाव आत्मान्तरत्वं पुरुषान्तरत्वं तस्मै पुरुषाय प्रकाशनम्यात्मस्वरूपं पुरुषान्तराणां प्रकाशयति ।

परिणमन्ती विशेषान्तं प्रथममारभते निवर्तते चेत्यवद्भूते तस्याः प्रकृतेरिति । प्रकृतेरेव सर्वधर्माणां धर्माणि कारिकान्त-

25 स्यात् अप्रतिबन्धस्य महेतया च तत्तित्कान्तर्भेदाः प्रत्यक्षादर्थान्तरं दोष स्यादित्यविशेषकारणमपरमपीदेति स्यात् कारणान्तरेति । आत्मनोऽन्य आत्मा आत्मान्तरमिति । आत्मनैव प्रधानत्वं प्राप्तं तद्विवक्षत्वं महदा-द्यवस्थास्वन्तरापि तत्कार्यत्वं प्रकृतेर्मैः अनभिव्यक्तत्वं तस्यावस्थानत्व परिणाम महदहङ्कारादिस्वरूपस्य स्वकार्यान्तरं प्रकृतेर्धर्मं इत्यर्थं तेन रूपेण तथा सोऽयमारब्धम्, तत्र तथा प्रकृतेरात्मनेतरपेक्षमिति मतम् । प्रकृतेर्धर्माः कार्यकरणभूतं साविष्यगुणेन घटादिष्वपेक्षते तत्र तथाविधोपायमवैचित्र्यविशेषकारणोपादानभिन्नत्वादिति ।

30 ज्ञानार्थमिव सर्वमात्मास्वात्मना मोचयत्येवेति भावेनाह ज्ञानार्थत्वादिति । पुरुषस्य प्रकाशनात्मकत्वं प्रकृतेर्धर्म-इत्यभिप्रायेणाह आत्मा पुरुष इति आत्मनोऽन्य इत्यादि । आत्मान्तरं पुरुषान्तरमित्यर्थः प्रकाशते पुरुषा-देति । एतत्र पुरुषस्य चैतन्यत्वमात्मान्तरस्वरूपधर्मः परन्तु पुरुषनिष्ठत्वं प्रतिपाद्य पुरुषः पुरुषान्तराणामात्मप्रकाशनरूपकार्य-

पुरुषान्तरत्वं वा चैतन्यस्वरूपमात्ररूपाणुपुरुषैकत्वैः परस्परभिन्नैः पुरुषान्तरैः पुरुषान्तरेषु प्रकाशितेष्वप्यन्येषां पुरुषाणां यत्पुरुषान्तरत्वं तेनैव चैतन्यादिभिर्युक्तं प्रकाशयति प्रकृतेर्वा स्वयमचेतनायाः, अचेतन्यस्वरूपस्य प्रकाशनमयं हि धर्मस्तस्य ज्ञानार्थस्य स्वतन्त्रस्याप्रतिहतसर्वगतस्य प्रधानस्य ।

एवं तस्य स्वभावस्य समर्थ्यैतामीमननिर्व्यक्तिसाम्यावस्थानप्रतिपक्षभूतं नित्यप्रवृत्तत्वं प्रधानस्यानुमिमीते— 5

अतस्तेन नित्यप्रवृत्तेनैव भवितव्यम्, सामान्यतस्तत्स्वभावत्वात्, यथाऽग्निर्दहनप्रकाशनप्रवृत्तः ।

(अत इति) अतस्तेन नित्यप्रवृत्तेनैव भवितव्यमिति प्रतिज्ञा, अत इत्यनन्तरोक्तधर्मत्वात् प्रधानस्य, तद्धर्मत्वमिदानीं हेतुत्वेन व्यापारयितुमाह-सामान्यतस्तत्स्वभावत्वात्, स स्वभावो यस्य तत्तत्स्वभावं प्रधानं पूर्वोक्तहेतुभिर्विशेषितमतस्तन्नित्यप्रवृत्तं भवितुमर्हति, इह यद्यत्स्वभावं तत्तेनैव स्वभावेन 10 नित्यप्रवृत्तं दृष्टम्, यथाऽग्निर्दहनप्रकाशनप्रवृत्तः, यत् पुनर्नित्यप्रवृत्तं न भवति न तत्तत्स्वभावम् यथा न किञ्चिदादरिति ।

दहनादिस्वस्वभावस्याग्नेस्तथा प्रवृत्त्यदर्शनात् साध्यवैकल्यं दृष्टान्तदोष इति तन्निदर्शयन्नाह—

ननु भस्मच्छन्नोऽग्निरपि न दहति, अत्रोच्यते, अथ कथं जीवति, स्थितेर्जीवितपर्यायत्वात्, स्थितिप्रकाशदहनात्मकस्याग्नेः प्रत्यक्षानुमानविषयस्य सतस्तथाऽग्रहणेऽस्तित्वे प्रमा- 15 णान्तराभावात् कथं ज्ञायतेऽग्निरिति, अप्रकाशयन् वा द्रव्यान्तरं तावत्कोशकादि स्वाश्रयमात्रं तत्परिमाणं तावत्, यथा गृहप्रदीपकः पुञ्जितमात्रमपि ।

(नन्विति) ननु भस्मच्छन्नोऽग्निरपि न दहति, न प्रकाशयतीति, दहनप्रकाशयोरभेदात्, अत्रोच्यते अथ कथं जीवतीति जीवनस्थितेश्चेतनत्वात्, चैतन्यमाहारलाभालाभयोः पुष्टिम्लान्यादिदर्शनादनुमीयते, सचेतनत्वं दहने जीवति, स्थितेर्जीवितपर्यायत्वात्, अचेतनत्वमभ्युपगम्यापि स्थिति- 20 प्रकाशनदहनात्मकस्याग्नेः प्रत्यक्षानुमानविषयस्य सतस्तथा प्रत्यक्षानुमानाभ्यामग्रहणेऽस्तित्वे प्रमाणान्तराऽसिद्धेः कथं ज्ञायतेऽग्निरिदहनप्रकाशमानः, अप्रकाशयन् वा द्रव्यान्तरं तावत्कोशकादिस्वाश्रयमात्रं, तत्परिमाणं तावत्—स्वपरिमाणमात्रमपि, स्वाश्रयद्रव्यं कोशकमप्रकाशयन् कथमग्निरित्युच्यते कोशक

चैतन्यचेतनत्वेन कल्पितचेतनप्रतिपादनं वा प्रकृत्यात्मनस्तत्त्वोऽध्यापितत्वात्तस्य प्रधानस्य धर्म इति भावः । अत इति अनन्तरोक्तधर्मस्य प्रतिधर्मत्वमित्यर्थः तेन-प्रधानेन प्रधानं नित्यप्रवृत्तिमत्, स्वभावतः आत्मान्तरत्वप्रकाशनस्वभाव- 25 त्वात्, दहनप्रकाशनप्रवृत्ताग्निवदित्यनुमानकल्पं बोध्यम् । दृष्टान्तेऽस्मिन् प्रकाशनाऽदर्शने साध्यभावं नित्यप्रवृत्त्यमानमाश्रयते शङ्कितेति अथ यदि सोऽग्निर्न दहति तर्हि कथमसौ जीवतीत्युच्यत इति पर्यनुयुज्यते अथेति बोध्यमुपकल्पेरत्वात्- चेतनत्वादात्मस्येति । तथा-स्थितिप्रकाशदहनात्मकत्वात् । प्रत्यक्षानुमानविषयो वस्तुतो न दहतीत्यत्र तदनुपलब्धिमात्रेणोक्तं न प्रकाशयतीति कथं दहनस्य प्रत्यक्षाविषयत्वम्—दहनप्रकाशनयोरिति, अप्रकाशयन् प्रकाशपरिमाणमात्रम् स्वरूपमात्रं तदीयस्वरूपम्—यथोक्तैर्दृष्टैरनुमानम्, सचेतनं तेजः यथाऽग्नीन्धनादाहारोपयोगपुष्टतानामर्थं दृष्टिमिविशेषवत्त्वात् 30 पुरुषवदिति अग्नेर्जीवत्वसिद्धेः कथं भस्मच्छन्नो यद्यग्निर्न तर्हि जीवति न प्रकाशयतीत्यभिमानेनाह कथं जीवतीति, तस्याजीवत्वाभ्युपगमेऽपि प्रत्यक्षमात्रविषयोऽग्निरन्येन स्वाश्रयस्यचेतनस्यमिति ततोऽपि अविदितं प्रकाशस्वाश्रयमात्रमिति, ततोऽपि अविदितं कथं प्रकाशं यथैव तत्परिमाणमिति अस्वरूपाभिप्रायेण बोध्यम् । एवं

प्रसुप्यते, अत्र पुत्तिकादृष्टान्तो गृहप्रदीपकः, गृहे प्रज्वालितः प्रदीपको गृहप्रदीपकः, यथा गृहप्रदीपकः पुत्तिकामात्रमपि यदि न प्रकाशयति प्रकाशात्मकः सन् प्रदीप इति नामधेयमस्तीति वा, वैधर्म्य-दृष्टान्तो वा गृहप्रदीपो गृहं प्रकाशयन्नपि, यदि न तथाऽग्निः समानत्वं प्रकाशयति प्रकाशात्मकः संश्चेतो नास्तीति गम्यते ।

5 किञ्चान्यत्, प्रसज्यमानाभिसाधर्म्याभावोऽपि च प्रधानस्य छादनाभावादित्याह—

छादनाभावोऽपि च प्रधान इति निरावरणाभिव्यञ्जनप्रकाशनवचस्स्वभावत्वान्नित्यप्रवृत्तेनैव भवितव्यमिति तदवस्था नित्यप्रवृत्तता, तदवस्थानभिव्यक्तिसाम्यावस्थानानुपपत्तिः ।

छादनाभावोऽपि च प्रधान इति, अयमेवमर्थः प्रकृतेरावरणाभावमूलमच्छादनाभिमुखत्वं न भवति प्रधानमतो विशिष्य ब्रूमो निरावरणाभिव्यञ्जनप्रकाशनवचस्स्वभावत्वान्नित्यप्रवृत्तेनैव भवितव्यमिति
10 तदवस्था नित्यप्रवृत्तता तदवस्थानभिव्यक्तिसाम्यावस्थानानुपपत्तिः ।

साम्यमर्थं यद्यपि प्रधानं महदादिभावेनास्मान्तरस्वप्रकाशनार्थं पुरुषस्य प्रवर्तते तथापि केषा-ञ्चित्पुरुषाणां कृते प्रयोजनेऽन्येषामकृते कालक्रमेण व्यक्तव्यक्तिसाम्यवैषम्यावस्थाः प्रतिपद्यते सा चास्य प्रवृत्तिः समावासितयोः कालापरम्पारेर्वा, तदपि नोपपद्यते—

कालादिकारणान्तरनिरपेक्षस्य तस्य निरवशेषपुरुषविषये स्वात्म्यत्वज्ञापने कृते कृतकृत्य-
15 त्वात् किं साम्यावस्थानेन ? अकृतेऽप्यकृतकृत्यत्वात् किं प्रतिनिवृत्त्या प्रयोजनमसिद्धेरिव सूपकारनिवृत्तिवदिति तदवस्थमप्रयोजनत्वम् ।

कालादिकारणान्तरनिरपेक्षत्वादि, प्रधानं हि नियतिकालस्वभावेश्वरपरमाण्वादिनिरपेक्षं कार्यं जगतोऽभ्युपगतं भवता, न तु यथा लोकमये कश्चित्कालोऽपि निवर्तिष्यतीति, स्वतंत्र-त्वाच्च तस्य प्रकृतिपुरुषयोः सत्त्वभेदपरिज्ञापनस्य स्वार्थमानुरूप्ययोगापेक्षावद्देन्द्रियभावस्य सम्यग्-
20 ज्ञानादिविकल्पभावस्य यथायथमविरत्यानन्त्योत्सर्गकर्मसम्प्रदायभावस्य च निर्वर्तने स्वतन्त्रत्वान्न कार-णान्तरापेक्षाऽस्ति, सर्वपुरुषार्थप्रवृत्तत्वाच्च कृतार्थस्याकृतार्थस्य च यथार्थत्वं साम्यावस्थानस्य निवृत्तेश्च

प्रकाशको यदि प्रकाशाभावात् [illegible] प्रयोगे [illegible] समर्थो यथा गृहप्रदीपक इति वैधर्म्यदृष्टान्तमिप्रेत्याह वैधर्म्येति । प्रकाशारम्भमपि न सम्भवति [illegible] छादनाभावोऽपि चेति । अस्य यथालोमाने तदनुरूपमर्थे न तथा प्रवृत्तेः [illegible] इति [illegible] भावः । [illegible]-
25 [illegible] यदि प्रकाशयति च तत्स्वभावत्वात् [illegible] प्रकृत्य [illegible]—निरावरणेति । पुरुषनिमित्ता हि प्रवृत्तिः [illegible] पुरुषो यदा [illegible] लक्ष्यते [illegible] [illegible] [illegible] इति न [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] वाच्यम् [illegible] [illegible]
30 [illegible] समावासमानरूपमितिप्रत्याह—स्वातन्त्र्यमिति । [illegible] [illegible] साम्यावस्थाने कृते तदा [illegible] पुनः [illegible] [illegible] यदि [illegible] कृतमि कुरुते तर्हि तदापि साम्यावस्थानं न [illegible] [illegible]—कालादीति, प्रकृतिपुरुषयोः [illegible] [illegible] किन्तु [illegible]

प्रयोजनाभाव इत्यत आह—निरवक्षेपपुरुषविषये साम्यस्वभावापने कृतकृत्यत्वात् किं साम्यावस्थानेन ? अकृतेऽप्यकृतकृत्यत्वात् किं प्रतिनिवृत्त्या प्रयोजनमसिद्धेर्वन्सूपकारनिवृत्तिवदिति सततमप्रयोजनत्वम् । अत्र चोद्यं प्रागुक्तमनभिव्यक्तिसाम्यावस्थाने चायुक्ते, अप्रयोजनत्वादिभिर्हेतुभिर्हि कार्यक्रियोदासीन्यमिति अतः पुनरुक्तमिति, अत्र ब्रूमः, कारणान्तरापेक्षामतिषेधपरत्वादस्य, प्रवृत्तिनिवृत्त्योः प्रधानस्याप्रयोजनत्वमात्रप्रतिपादनपरत्वाच्चस्येत्यदोषः । 5

अभ्यक्तिसाम्यावस्थानानुपपत्तेश्च किमिति सततसमवस्थितसमनुप्रवृत्ति प्रत्यक्षकारणनानाभेदाभिव्यक्तिस्वभावमेवेदं जगदिति नाभ्युपगम्यते, किमित्यदृष्टं कारणान्तरं परिकल्प्यते ?

अभ्यक्तिसाम्यावस्थानानुपपत्तेश्चेति, अप्रयोजनत्वादिभिरनभिव्यक्तिसाम्यावस्थाने अनुपपन्ने, तस्मादभिव्यक्तिसाम्यावस्थानानुपपत्तेः किमिति—किं कारणं जगदेव स्वभावमिति नाभ्युपगम्यत इत्यभिसम्बन्धः, सततसमवस्थितसमनुप्रवृत्तीति, सततं सर्वकालं समवस्थिता नित्यानुपरता 10 समनुप्रवृत्तिः कारणकार्यप्रवृत्त्यात्मिका, प्रकर्षेण वृत्तिर्यस्य तदिदं जगत् सततसमवस्थितसमनुप्रवृत्ति, प्रत्यक्षकारणनानाभेदाभिव्यक्तिस्वभावमिति, प्रत्यक्षाणि च तानि कारणानि च प्रत्यक्षकारणानि मृत्पिण्डदण्डचक्रचीवरकसूत्रकुम्भकारादीनि घटादीनां कार्याणां तानि नानाप्रकाराणि तन्तुतुरीवेमकुविन्दादीनि पटादीनामित्येवं प्रकाराणि तेषां भेदाः प्रत्यक्षकारणनानाभेदास्तेभ्यस्तेषां वाऽभिव्यक्तिर्घटपटादिकार्यरूपेण सैव स्वभावो यस्य तदिदं प्रत्यक्षकारणनानाभेदाभिव्यक्तिस्वभावं, किं तत् ? जगत्, यदेतदवधार्यते, 15 किमवधार्यते ? प्रत्यक्षदृष्टशुक्रशोणिताहारादिकारणमेवैतदवधार्यते, किमतो निरस्तं ? अव्यक्ताद्यदृष्टकारणान्तरम्, यस्माद् दृष्टकारणनानाभेदाभिव्यक्तिस्वभावमेवेदं जगत् किमिति नाभ्युपगम्यते ? किमित्यदृष्टं कारणान्तरं परिकल्प्यत इति ।

एवं तावत्कारणे कार्यसदसत्त्वानियम उक्तः कार्यानियमोऽपि च, तथानुगम्यमानदृष्टान्ताभावात्, किन्तु मृत्पिण्डशिवकस्थासकोशकुशूलघटकपालशर्करिकापांशुवातायनरेणूनामेव 20 लोके दृष्टत्वात्, पुनरुपचयप्राप्तानन्त्यस्कन्धस्य वातायनरेणुपांशुमृत्पिण्डादेः क्रमाक्रमेण कारणकार्यानियमदर्शनादित्यनियतादि सदसद्भूतकारणाध्यासायिमुक्त्यनिर्मूलत्वं कार्यभूतस्य जगतः ।

(एवमिति) एवं तावत्कारणे कार्यसदसत्त्वानियम उक्तः कार्यानियमोऽपि च काममेव सद्-सदात्मकतद्विशेषकारणमेवेत्यनियमः प्रधानादिप्रसक्तकारणपरिकल्पितकारणपूर्वकमेवेति वा, किं कारणं ? 25

तदेतदपेक्ष्याह प्रकृतिपुरुषयोरिति । असिद्धेर्वदिति यथौदनस्य भोजनाय पाके प्रवृत्त ओदननिष्पत्तिमतिरेकेण यदि निवर्तते वा निवृत्तिर्निष्प्रयोजना तथाऽकृतकृत्यस्य प्रवृत्तिर्निवृत्तिरपीति भावः । 'एते अपि च कल्पने दोषवत्ये' इति मन्येनास्य पौनरुक्त्यं चाह—अत्र चोद्यमित्यादिना । एव स्वभावमिति अवयवं कारणमवयवेन यत्कल्प्यते कारणमपि प्रत्यक्षमिदमेव यदेतदभिव्यक्तमित्यर्थः नाभ्युपगम्यत किमिति किं नाभ्युपगम्यत इति भावः । एतच्च लोकायतमतमवलम्ब्य कारणसतोऽ चैतस्य कार्यं यद्यपि दृश्यते न कार्यकारणसम्बन्धनियम इति तात्पर्यम् । कार्यानियमोऽपि चेति याव- 30 त्कारणं न नियमः, इदं यदेव तत्र तदेव कारणमेव वा अविचारिता कारणमेवेति वा प्रधानमेवेति वा न नियमः नाभिमतलक्षणपरदत्त्वाभावात् किन्तु कार्यं किमिव तु निर्मूलं कारणाभावे कार्यमात्रदर्शनेन नियम इत्यभिप्रायः ।

तथानुगम्यमानद्रष्टव्याभावात्, किन्तर्हि ? एतावानियमः कारणाभ्यासाविमुक्तनिर्मुक्तत्वं कार्यस्येति, तथानुगम्यमानत्वार्थत्वात्, मृत्पिण्डशिवकेऽपि पांसुमृत्पिण्डादेरिवान्वय एतत्कलोर्थनियमो सदसद्भूतकारणाभ्यासाविमुक्तनिर्मुक्तत्वमिति वक्ष्यमाणसम्बन्धात् कार्यमेव सदेवावयेन वा कार्यं भवति वाऽऽविष्करणमित्यस्य वाऽनियमप्रदर्शनार्थमुदाहरणमाह—मृत्पिण्डशिवकेऽपि पांसु-
5 मृत्पिण्डादेरिति, यथा मृत्पिण्डादवयवाविक्षेपायां यावावयवेषु पर्यन्तानामेव लोके दृष्टत्वात्, पुन-रवयवात् मासमानत्वं येषां तन्तूनां ते पुनरवयवमासमानत्वात्मका, यावावयवेभ्यः प्रभृति पुनरवयवक्रमेण पांसुमृत्पिण्डशिवकपालकोशकुसूलघटकपालकर्पररिकापांसुयावावयवेष्व इति एक-क्रमेण कारणकार्यानियमो दृष्टः, एकक्रमेणापि च भेदसंघाताभ्यां कार्यकारणसदसत्त्वानियमो दृष्टः पिण्डमुपमृद्य शिवककरणात्, शिवकमुपमृद्य पिण्डकरणात् स्थाल्यादीनामन्यत्रमप्रकाशविशेषेषु-
10 पमृद्यापि पिण्डादिकरणात् क्रियाभिप्रायक्रमेण च कदाचित्कारणकार्यानियमप्रदर्शनार्थमिति नियतानि, एवमनियत आविष्करणमनियतानि जगतीति सम्भाव्यते तथैवानियतानि सदसद्भूतकारणकार्यं सदसद्भूतं कार्यं तदाभ्यासः येन वा कारणेनाभ्यासोऽविप्रमं तेन कारणाभ्यासेनाविमुक्तिरक्षणः कारणसामा-न्याविनाभावः, न त्वनन्वनिर्मुक्तेस्यविशेषसम्भवकार्यत्वं सम्भवत्, तथैव लोके दृष्टत्वात्, तथा-ऽविमुक्त्याऽनिर्मुक्तत्वं कार्यभूतस्य जगतः ।

15　　अतोऽन्यगम्यतां न किञ्चिदन्यत्र फलं तद्व्याजेन क्रियते तस्मादिदं जगल्लोकप्रसिद्धमे-वानियतानुपरतव्यापाररहितकारणकार्यप्रबन्धमिति पूर्वपक्षवादी शास्त्रारम्भः ।

(अत इति) अतः मोक्षहेतोः दृष्टकार्यकारणसदसत्त्वानियमात् तत्परिकल्पितप्रमाणकार्य-कारणानुपपत्तेः कामविनिर्मोक्षकरणैक्यानुमानाभावात् कारणसामान्यमात्रज्ञानाभावात्मकं न किञ्चिदन्यत्र फलं तद्व्याजेन क्रियते निरर्थकानि शास्त्राणीत्यर्थः । किं तत् ? जगल्लोकप्रसिद्धकारणक-
20 रिक्त वर्तते यदपेक्ष्य शास्त्राणि सार्थकानि स्युः, तस्मादन्यगम्यतामिदं जगल्लोकप्रसिद्धमेवानियतानुप-रतव्यापाररहितकारणकार्यमनन्तमिति, न तु यथाऽन्यैः कल्पितमुपरतव्यापारं सत् मृषा सतीन्द्रियं पुन-रिन्द्रियप्राह्यत्वाविभावेन जगत् सृजति पुनरस्मात् संहृत्योपरतव्यापारं तिष्ठति, न चाभ्यासस्कार्यं

तथानुगम्यमानत्वार्थत्वादिति कारणभावे कार्यभावाभावे तत्समय एवोत्पत्त्यनुपपत्तौ दृश्यते न तु सद्भूतकार-णानि कार्यत्वमिति दृश्यत इति भावः । रेणुपर्यन्तानामेव लोके दृष्टत्वादिति न तु तदपि कार्यं परमाणुपर्यन्त-
25 मपरिदं कारणपरिकल्पितं युक्तमिति भावः । यावानवयवपर्यन्तं विभाज्य वस्तु दृश्यते तावत् पर्यन्तमेवावयवानुपलम्भ-कार्यकारणभावाभ्युपगमः—पुनरवयवपर्यन्ताविति । तथा चैतस्य न कल्पनीयं वाऽन्ये दृश्यत एवं कल्पनोऽतीत भावः । कारणकार्यानियम इति यथाऽपि कार्यमपि कदाचित्कारणमपि पौर्वापर्ये कारणबीजादिवन्नियमो न दृश्यते । तावत्कारणत्वे संघातेन भवतीत्यपि न नियम इत्याह—एकक्रमेणापि चेति । तथैव भवतीत्येव कल्पनीयं—तदपेक्षयारित्वं कारणसत्ता नियमरहितं वस्तुस्वभावत एव कारणकार्यम् । एवं शास्त्रविदो वस्तुस्वरूपविपरीतव्यवस्थानुपपत्तेः न
30 किमपि प्रयोजनमिति शास्त्रारम्भो निष्फल एव—अतोऽन्यगम्यतामिति । अनियतेत्यादि, तत्कारणैककार्यत्वेन वाऽनियतविकारं प्रत्युपलभ्यमानैकत्वबीजं कथं तथा लोकव्यवहारानुगतम् । पूर्वपक्षी—अपराकरणीयत्वे सत्यपि तत्त्वं कारणमिति दृष्टकार्यत्वाविशेषात् कर्तृत्वमपरत्वमप्यविशेष तथानियतानुपलभ्यमानत्वाभावात् तथा एव कारण-मीश्वर एव वैलक्षण्यरूपैक्यस्यासम्भवमात्रात् कारणमावर्तनप्रस्थानमहाप्रलयोऽकार्यः । शास्त्रारम्भो वृथा, तस्मान्न कार्य-

भूयोऽन्यथाविनष्टमसम्बद्धमूर्छं चेतनेति । इतिशब्दो हेत्वर्थः को हेतुः ? शास्त्रनैरर्थक्यम्, कस्मिन् साध्ये ? शास्त्रारम्भप्रयासाभावे, अत आह-नैवमादौ शास्त्रारम्भः ।

क तर्हि शास्त्रमर्थवत्स्यादिति चेत् ? अतीन्द्रिये पुरुषार्थसाध्यसाधनसम्बन्धे, कोऽसावित्यत आह—

अत्र तु शास्त्रमर्थवत्स्यात्, इदं कृत्वा इदं कुर्यादित्याद्यभ्यासे क्रियाक्रियाफलसम्बन्धे, अर्थो हि ससाधनायाः फलादिसम्बद्धायाः क्रियाया एवोपदेशश्चित्रादिवत्, न तु लौकिक एव गृह्यमाणेऽर्थे विचार इदमेवं न चैवं वेति सार्थकः ।

(अत्रेति) इत्यनेन सर्वनाम्ना सामान्यवाचिना सर्वाः क्रियाः फलेच्छाभेदिताः ससाधनाः सूचयति, अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः पशुकामो यजेत पुत्रकामो यजेतायुष्कामो यजेतेत्याद्याः, क्रियाक्रियाफलसम्बन्धस्यातीन्द्रियत्वादभ्यासे शास्त्रमर्थवत्, प्रत्यक्षादिप्रमाणैरनधिगम्य इत्यर्थः । अर्थो हीत्यादि, अर्थादनपेतोऽर्थ्यः, हिशब्दो यस्मादर्थे, यस्मात् क्रियाया एवोपदेशोऽर्थ्यः साधनायाः फलादिसम्बद्धायाः, चित्रादिवत्, आदिमध्यान्तचित्रपुस्तकाष्ठकर्मादिवत्, यथावयवस्थानविन्यासवर्णसंयोगप्रविभागविपर्ययविनियोगपुरुषेण एवोपयोगात् सार्थको न कृष्णवर्णचित्रकारादिस्वरूपोपदेशस्तत्र तदनुपयोगात्, तथा मिथ्यामिथ्यात्वादिलक्षणवर्णनं पटपटादेस्त्रिगुणकारणपूर्वकत्वादिवर्णनं जगतः सततप्रवृत्तिप्रवृत्त्युपरमत्वादिवर्णनं वा । आम्नायं यथानक्षणपक्षाद्युपादानारम्भोऽप्रत्यक्षविषयत्वात्सार्थकः, क्रियाक्रियाफलसम्बन्धोपदेशवदितीयदपि सोपपद्यते, यस्मान्न तु लौकिक एव गृह्यमाणेऽर्थे इदमेवमेवेति नैव वेति सार्थकः, विचार इत्यभिसम्बन्धः, प्रसिद्धार्थविषयस्य विचारस्य निरर्थकत्वादित्युपयुक्तत्वात् । चेति प्रतिषेधे, दुर्विज्ञेयत्वे, लोके भवो लौकिकः, देशकालपुरुषक्रियाविशेषापेक्षरूपादिमदर्थे कार्यकारणसन्निवेशादिविषयपाकरागादिके प्रत्यक्षत एव गृह्यमाण इदं सर्वं सत्त्वरजस्तमःसंज्ञत्रिगुणात्मकमेव, न चैतदेवं यथमास्तम्भाम्भसकमित्यादिविचारः किं सम्बन्धः ? किम्फलः ? को वाऽत्र पुरुषार्थसाधनमपरिज्ञानोपयोगः ? इति विचारयतां भवद्भिरेव । आम्नायं लोकदर्शनमप्रमाणमनुपलभलोकप्रसि-

---

त्यादिसमुत्पन्नमात्—को हेतुरिति । ननु भवतु लोकप्रसिद्धेऽर्थे शास्त्रारम्भाभावाभावः [illegible] लोक एव तत्सिद्धेः [illegible] एव [illegible], [illegible]ऽर्थे न शास्त्रारम्भाभाव इति तत्र [illegible]ऽर्थपरमविभागरूपे क तर्हीति, अतीन्द्रियरूपस्य पुरुषार्थस्य [illegible] साध्यसाधनसम्बन्धस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणैरनम्युपगमात् [illegible] एव शास्त्रस्य-[illegible]—मतीन्द्रिय इति । [illegible]मित्रहोत्रमिति । यद्यपि [illegible] [illegible] इदं [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न च [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ससाधनायाः फलादिसम्बद्धाया इति [illegible]मनुपपन्नम् । चित्रेति, सामान्य-[illegible], [illegible] [illegible] त्रिगुणेति [illegible] [illegible] सततप्रवृत्तीति [illegible] निरुपाख्यत्वेति [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] न [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]

व्यभिचारात् मृगतृष्णिकादिष्विवेति, अत्रोच्यते तथासति प्रत्यक्षस्याप्रमाणीकरणं प्रमाणत्वेन,

माऽभूदस्याः मृगतृष्णिकादिप्रत्यक्षज्ञानव्यभिचारात् सर्वं प्रत्यक्षं व्यभिचरतीति, किं तर्हि? अनुपहतेन्द्रियमनस्प्रत्यक्षं यत्तन्न व्यभिचरतीति गृह्यताम्, तथा च प्रत्यक्षेण लोके घटादिर्यथा व्यवस्थितस्तथा गृह्यत एव स्वस्थेन्द्रियमानसैस्तत्रार्थे पुनर्वचनमिदमर्थं नैवेति
5 प्रत्यक्षप्रसिद्धेर्बाधकमापद्यते यदि तद्वचन प्रमाणं स्यात्, न पुनस्तत्प्रमाणं तथा प्रसिद्धत्वा स्वयमेव बाध्यमानत्वात्। अनुवादादिभावाभावे यः सिद्धे तस्यारम्भो नियमार्थः स इति परिभाषाया लोके दृष्टत्वात्। नैवं यथेदं लोकेन गृह्यत इति, किन्तु तथा तथा भवतीति वचनम्।

(माऽभूदस्या इति) यथा येन प्रकारेण येन स्वरूपेण, प्रसिद्धार्थं वचनं नियमाद्युपा-
10 दानादन्यत्र प्रमाणं स्यादित्यतो व्यावर्तयन्नाह—अनुवादादिभावाभावे यः सिद्धे तस्यारम्भो नियमार्थः स इति परिभाषाया लोके दृष्टत्वात्। लोकव्यवहारानुवादिव्याकरणादिशास्त्रमपि लोक एवेति कृत्वा, ध्रियत्र पुनर्वचनमित्यत आह—नैव यथेदं लोकेन गृह्यत इति, इतिशब्दो मतार्थेन, इदं वचनं प्रसिद्धेर्बाधकाभिमतमिति भवन्मते कथं नेति प्रतिषेधः? येन प्रकारेण यथा, यथा [illegible] [illegible]परिसरनिर्वृत्तो घटः पृथुबुध्नादिस्वरूप उदकाद्याहरणसमर्थ इति लोकेन चक्षुरादि-
15 भिर्गृह्यते नायमेव स्वभावः। किं तर्हि? यथाऽहं ब्रुवे—द्रव्यं, सर्वोत्पत्तिमत्त्वात्, घटपटदयादिरूपोऽपि गुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाश्रयः परमाण्वाद्यारब्धद्व्यणुकादिक्रमेणारब्धकार्यद्रव्यव्यतिरिक्तोऽवयवी [illegible] विभज्यमानो विभज्यमानो न परमाणुषु न रूपादिषु न बुद्धिमात्रे वा तिष्ठति निष्पादकत्वादिति वा यथा तथा भवतीति शास्त्रवचनं मा भूदनर्थकमिति प्रसिद्धेर्बाधकमापद्यत इति व्याख्यायते, यथोक्तम्—"प्रमाणानि प्रवर्तन्ते विषये सर्ववादिनाम्। संज्ञाभिप्रायभेदात्तु विवदन्ते
20 तपस्विनः" इति। तस्मादप्रमाणं प्रत्यक्षविरुद्धत्वाच्छास्त्रकारवचनम्।

शास्त्रकारवचनप्रामाण्ये वा प्रत्यक्षाप्रामाण्यम्, तत्र सर्वविपर्ययापत्तिस्तर्कता, तद्यथा अलोमा हरिणश्चतुष्पात्त्वे सत्युत्प्लुत्य गमनात् मण्डूकवत् मण्डूकोऽपि लोमशस्तस्मादेव हेतोर्हरिणवत्। शूका पक्षिणी पदवत्त्वात् भ्रमरवत्, भ्रमरोऽपक्षः पदवत्त्वात् शूकवत्, तथा पृथिव्यप्सु वा, पदार्थत्वादाकाशादिवदित्यसाधारणधर्मसम्बन्धेनापि, रूपरसगन्धस्पर्शधर्म-

25 [illegible] [illegible] च प्रमाणेषु [illegible] तथा सतीति। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]—अनुपहतेति। अनुवादादीति [illegible] [illegible] परिभाषितं [illegible] पुनर्वचनमिति [illegible]
30 नियमस्यैव [illegible] भवतीति [illegible] [illegible] इति प्रति-[illegible]। तथेति [illegible] [illegible] परिदृश्यमान[illegible] विपरीत[illegible] [illegible] इति भाव। [illegible]—अलोमेत्यादिना चतुष्पात्त्वे [illegible] हेतुः [illegible]। [illegible] वैपरीत्यमाह—तथेति, तत एव—पदार्थत्वेन [illegible]

सम्बन्धिनी न भवति तत एव तद्वत्, तथा बौद्धमतेऽपि पृथिवी न भूः, महाभूतत्वाद्रूपवत्त्वाच्च जलवत्, न कक्खटधारणधर्मा सत एव तद्वत्, एवं शेषपदार्थभेदेष्वपि ।

(शास्त्रेति) शास्त्रकारवचनप्रामाण्ये वा प्रत्यक्षाप्रामाण्यम्, एवं सति को दोषः ? तत्र प्रत्यक्षाप्रमाणीकरणे सर्वविपर्ययापत्तिलक्षणः सर्वभावानां प्रत्यक्षप्रमाणसिद्धानां विपर्यय आपादयितुं शक्यते । एवं शेषपदार्थभेदेष्वपीति, अनागतकालिकेषु व्योमनीन्द्रियादिष्वात्मादिषु यथाप्रक्रियं यथा सम्भवञ्च स्वरूपनिराकरणम्, असाधारणधर्मनिराकरणे च पदार्थस्य महाभूतत्वरूपवत्त्वादिहेतुकानि साधनानि योज्यानि ।

महदहङ्कारतन्मात्रेन्द्रियपञ्चाद्यादिष्वात्मनि च द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायेषु समभेदेषु नामरूपयोः संज्ञाविज्ञानवेदनासंस्कारेषु चित्सुदकज्वलनपवनेषु चक्षुरादिषु रूपादिषु च दृष्टान्तभेदात् ते ते धर्मा निराकार्याः ।

दृष्टान्तभेदादिति, भूमेराकाशदृष्टान्तवदाकाशस्य भूम्यादिदृष्टान्तेन तथा जलादेरपि परस्परतो ते धर्मा निराकार्या इतरमितरस्य दृष्टान्तं कृत्वेति ।

तार्किक आह—

शास्त्रनिरूपणविपरीतमप्रमाणं न हरिणस्वरूपादि, निरपवादत्वात्, न, सर्वस्यैवापोदितत्वात्, देशकालकृतविशेषैकान्तिनः प्रतिप्रदेशं प्रतिसमयञ्च सर्वं विशिष्टमेव न समानं किञ्चिदतो यावदणुशो रूपादिशो विज्ञानमात्रशो निरुपाख्यत्वशश्च भेदात्कुतो हरिणः कुतस्तस्य लोमायतिष्ठते ?

शास्त्रनिरूपणविपरीतमप्रमाणमित्यादि, शास्त्रेण निरूपणं शास्त्रे निरूपणं वा शास्त्रनिरूपणं सन्दिग्धविपर्यस्ताव्युत्पन्नबुद्ध्यनुग्रहार्थं, किं निरूपयन्ति शास्त्रेण वस्तु अनुमात्रन्यः शिष्येभ्यः ? महर्षिपुरुषादेव क्षणभङ्गो विज्ञानमात्रमेव द्रव्यगुणादि वेति, शास्त्रस्यापवादत्वाच्छास्त्रेणापोदितादि परीक्षते वस्त्वित्यनुमानं प्रमाणं शास्त्रस्य संदिग्धापवादत्वात्, न हरिणादिस्वभावप्रमाणं तत्र शास्त्रस्य मोह एव व्यापार इति तन्निरपवादं हरिणस्वरूपादि, तस्य निरपवादत्वात्, वस्तु लोकेन यथा गृहीत

वैशेषिकाभिमतेनोक्तम्, महदहङ्कारेति सांख्याभिप्रायेण द्रव्यगुणेति वैशेषिकाभिप्रायेण नामरूपयोरिति वैयाकरणाभिप्रायेण नामरूपे व्याकरवाणीति श्रुतेरभिधानं नामरूपव्याकरणमभीष्टं तथा न तु वास्तवमिति । संज्ञाविज्ञानेति बौद्धाभिप्रायेण चित्सुदकेति लोकायतमतमवेत्योक्तमिति । यस्य निरूपणं शास्त्रेण इदं तद्विपरीतायैकरूपमेव प्रत्यक्षादि न प्रमाणम् हरिणस्वरूपादि तु शास्त्रेण न निरूपितमिति तत्र प्रत्यक्ष एव प्रमाणं निरपवादत्वादित्याशङ्कते–शास्त्रनिरूपणेति । शास्त्रेण सर्वमेवापोदितमिति प्रतिपादयति–सर्वस्यैवेति । प्रथमं विशेषैकान्तवादिभिमतमेवाभ्युपगम्य–देशकालेति । सन्दिग्धेति चतुःप्रकाराः पुरुषाः सन्दिग्धो विपर्यस्तो निश्चितमतिश्च तत्र निश्चितमतयः शास्त्रकाराः तत्पक्षपातेनाध्ययनं शास्त्रमनुग्रहमर्हन्ति संदिग्धस्य संशयमुत्पादयन्ति विपर्यस्तो विपर्यासमुपलभ्यन्तीति । तत्र महर्षयः महर्षिपुरुषादेव तत्त्वमिति बौद्धाः क्षणभङ्ग इति विज्ञानवादिनो विज्ञानमात्रमेवेति वैशेषिकाद्यो द्रव्यगुणादि वेति निरूपयन्ति शास्त्रस्य प्रत्यक्षप्रमाणत्वेन तत्त्वाधिगतिरप्रत्यक्षप्रमाणादेरेव प्रत्यक्षानुमानयोः प्रवृत्तिरित्याह–शास्त्रस्येति हरिणादिस्वरूपे तु न शास्त्रस्य प्रवृत्तिः किन्तु प्रत्यक्षादेरेव तत्र प्रत्यक्षादिप्रमाणप्रतिपत्तेऽपि वस्तुनि मोहादितः प्रवर्तन्ते प्रत्युत्पद्यते तथापि यथार्थं मोहतुरुपकारोपेक्षितत्वात् न हरिण्यादीति यथार्थ

तथैव । आत्मिष्टमात्मन्यनुभवरूपमपि तथात्वमेव निरपवादत्वादग्नेरिवौष्ण्यमभिव्यज्यते, न सर्व-
स्यैवापोदितत्वात्, यथा हि शास्त्रं यथाविवक्षुपुरुषविकल्पनात्मकवाक्यप्रभवं तथा हरिणादिस्वरूप प्रत्यक्षे
लोकप्रसिद्धमप्यपवदति, निरङ्कुशत्वात्, तत्कथमिति चेत्? देशकालाकृतिविशेषैरभिन्न इत्यादि ।
अथवा शास्त्रनिरूपणविपरीतमप्रमाणं निरपवादत्वादिति शास्त्रनिरूपणं पृथिवीत्वाद्यपि मनुष्य-
5 पुरुषादि वा तस्य वा विपरीतं सर्वतः प्रतिपाद्यमानमप्रमाणं प्रत्यक्षतर्कयोरविषयार्थत्वात्काल-
केनापोह्यते शास्त्रम्, न केनापि, हरिणस्वरूपादि विपरीतमप्रमाणमिति वर्तते, कथम्? प्रत्यक्षप्रसिद्धेः ।
कस्मात्? सापवादत्वात्, यदि हरिणालोमत्वादि प्रत्यक्षप्रसिद्धेन लोमशत्वादिना विरोधिस्व-
त्वादप्रमाणमेवेति, लौकिक आह—सर्वस्यैवापोदितत्वादिति, शास्त्रेणापि हि हरिणस्वरूपादि प्रत्यक्ष-
सिद्धमपोह्यत एव, कथम्? निरपवादत्वाच्छास्त्राणाम्, वरं हरिणादिस्वरूपविपरीतप्रतिपादनं तर्कतथा-
10 त्वात्सापवादत्वात्, तार्किकैस्तु शास्त्रेण सर्वमपोह्यते प्रत्यक्षतो लोकप्रसिद्धं कारणं कार्यञ्च, तत्कथमिति
चेत्? देशकालाकृतिविशेषैरनन्वितः—देशकृतः कालकृतश्च विशेषो देशकालाकृतिविशेषः, स एवान्वयं,
सोऽस्यास्त्यसौ देशकालाकृतिविशेषैरन्वयी तस्य भावितः प्रतिनियतेर्ष यतिसमयत्र सर्वं विशिष्टमेव न
समानं विशिष्टतो भावतस्तु यो रूपादिर्यो विज्ञानमात्मन्नेव निरपवादत्वात् भेदात् कुतो हरिणः कृष्ण-
स्य लोमात्पवशिष्यते, अतः सर्वमपोदितम्, किं वा नापोदितं किं चात्र प्रत्यक्षमनुमानं चेति ।

15 तथा सर्वसर्वात्मकैकान्ते मण्डूकोऽपि लोमश एव, स्थावरस्य जङ्गमतां जङ्गमस्य स्थाव-
रस्य स्थावरतां, जङ्गमस्य स्थावरतां जङ्गमस्य जङ्गमतां गतस्येति वचनात् ।

(तथेति) ननु तेन वादिना सर्वं समर्थितं नापोदितमिति चेत् सर्वस्य सर्वात्मकत्वे सर्वैक्यात्
किं तत्सर्वमिहापोदितमेव, भिन्नार्थसमूहाभिधानात् सर्वशब्दस्य ।

अर्थानर्थविषयसामान्यविशेषज्ञानानामैकान्त्येऽप्यसदात्मकत्वात् कुतोऽस्य हरिणमण्डूकस्य
20 गुणकार्यपरमितसंयोगगुणोत्क्षेपणकर्मभवनप्राप्तिपराङ्गमवायाः, सर्वथा सत्त्वानुपिण्डितत्वात्
खपुष्पवत् अन्यथा वाठकुमारवत् ।

(अर्थेति) अर्थानर्थविषयसामान्यविशेषज्ञानानामैकान्त्ये—अर्थविषयं सामान्यमर्थविषयश्च विशेषः,
तद्यथा—द्रव्यस्य पृथिव्यादेरर्थविषयं सामान्यं रूपरसगन्धस्पर्शवती पृथिवी वर्णवायुगुणवं सा
पृथिवी, रूपरसस्पर्शद्रवस्नेहवन्त्य आपः, एवं यत्र रूपस्पर्शौ तत्तेजः, यत्र स्पर्श एव स वायुरिति
25 सामान्यं, विशेषः पृथिवीतरेतरधर्मव्यावृत्तिनिमित्तिरूप चतुर्गुणाद्यपेक्षगुणत्वं पञ्चसंख्यम्, तेजसोऽपरत्वे-

---

पर्यायेण प्रत्यक्षविषयाणामनुमानविषयावयवोत्तरवर्ती न सर्वस्यैवेति । अत्र अस्ये [illegible]
प्रत्यक्षस्य विचारः इत्यत्र अस्यैति अस्ये वार्ता निरपवादं तर्कः तापनार इति मत्वा प्रत्यक्षादिनिषिद्धं निरपवादं तर्कमनुमानतो
हरिणादिस्वरूपादि तथैव प्रतिपाद्यते येनवादि [illegible] विशेषैरनुमते कथमेतदत्र तथैव कालेन सर्वमपोदितमिति
[illegible] विवरणयेनम् । अर्थविषयं सामान्यमिति [illegible]
30 अन्ते भेदे सामान्यविशेषलक्षणा पृथिवीत्वमाने रूपादिचतुर्गुणत्वाद्भावत पृथिवीत्वस्य रूपादिचतुर्गुणसमवेतत्वं तत्र-
अनुमते तथैव चातुर्गुण्यं [illegible] विशेषः, एवं जलादावपि भाव्यम् [illegible] पृथिवीत्वं विशि-
ष्टरूपत्वात्सामान्यं [illegible] प्रति भावः । एतेन [illegible] परस्परस्वरूपभेदे [illegible]

सामान्यं पृथिवीत्वं तत्सम्बन्धकत्वात् पृथिवीबुद्ध्यभिधानयोः, एवमप्तेजोवायुत्वानि सामान्यानि, विशेषा इतरेतरेभ्यश्च एव स्वसामान्यभेदा विशेषाः, एतानि द्रव्याणि गुणाः कर्म सामान्यानि विशेषा स्तत्समवायलक्षणश्च सम्बन्ध इत्येते पदार्थाः, तेषां भावास्त्वं तत्त्वं प्रमेयत्वप्रत्ययाभिधानमेवानिति ये वदन्ति तेषां यथानयस्यैकान्तेऽवधारणकत्वात् कुतोऽण्डहरिणमण्डूककारणकार्यपरमितसंयोगगुणो- त्पतनकर्मभवनव्यावृत्तिसमवायाः, अण्डग्रहणेन हरिणमण्डूकसमवायिकारणद्रव्यग्रहणं परमत्वेन 5 हरिणमण्डूकग्रहणेन च समवाय्यणुद्व्यणुकाद्यारम्भनिर्वृत्तावयविद्रव्यं कार्यं गृह्यते, तत्र हरिणमण्डूकाधि- द्रव्ययोः मरण्यां संयोगो गुणः, उत्पतनं कर्म भवनं भावः सत्ता व्यावृत्तिरपि भवनमविलक्षणो विशेषः तेषां तथा समवायः सम्बन्ध इति षडप्येते पदार्था वक्ष्यमाणखपुष्पदृष्टान्तान्न सन्ति, का तर्हि भावना ? नास्ति परपरिकल्पितं द्रव्यं गुणकर्मसामान्यविशेषानात्मकत्वात् खपुष्पवत्, असामान्यविशेषानात्म- कत्वात् खपुष्पवत्। न पृथिवी पृथिवीत्वव्यपदेश्या पृथिवीत्वादत्यन्तमन्यत्वादुदकवत्, पृथिवीत्व 10 न पृथिवीत्वव्यपदेश्यं पृथिव्या अत्यन्तमन्यत्वात्, जलत्ववत्, न सन्ति गुणकर्मसामान्यविशेषसम वायाः, अद्रव्यात्मकत्वात् खपुष्पवत्, एवमेकैकस्यपरीतरानात्मकत्वात् खपुष्पवदास्ति, इतरस्वरूपवद्वा न स्वात्मस्वरूपमिति शेषपदार्थदृष्टान्तमेवाभायोज्यमिति। द्रव्यञ्च भव्य इति वचनात् भवतीति भव्यं द्रव्यं भवनं च भावः भवनादन्यत्वाद्द्रव्यादयो न सन्त्येव वन्ध्यापुत्रवत्, भवनमपि द्रव्यादन्यत्वा- भावत्सेव वन्ध्यापुत्रवत्, न भवति वा द्रव्यं भवनस्वरूपानापत्तेः वन्ध्यापुत्रवत्, एवं भवनमपि द्रव्य- 15 स्वरूपानापत्तेरसत्, एवं गुणादयोऽपि व्यावृत्तिः समवायश्चेति, अथवा क्रियागुणव्यपदेशाभावात् सदेव कार्यमिति शाक्य इति यथोपपद्यते निर्मूलत्वात् खपुष्पवत्, एवमगुणत्वाद्गुणादन्यत्वसामा- न्यत्वात् सामान्यादन्यत्वविशेषत्वाद्विशेषादन्यत्वकारणत्वात् कारणादन्यत्वकार्यत्वात् कार्यादन्यभाक्ति, एतेभ्यो हेतुभ्यः कुतोऽण्डहरिणमण्डूककारणकार्यपरमितसंयोगगुणोत्पतनकर्मभवनव्यावृत्तिसम- वायाः, न सन्तीत्यर्थः। तदुपसंहृत्योच्यते सर्वथा तत्त्ववृत्त्यव्यतीतत्वात्, तत्र भावस्तत्त्वं, तत्त्वस्य 20 वृत्तिस्तत्त्वेन तत्स्वरूपाव्यतिरेकेण च वृत्तिर्यथा द्रव्यमेव वर्तते तथा तथा रूपरसादिगुणाः क्षितिगत्यादिक्रियाः भवनव्यावृत्तिसम्बन्धिन्यः, एकपुरुषपितृपुत्रत्वादिधर्मसम्बन्धिवदिति तां वृत्ति सर्वथा व्यतीतत्वात्, द्रव्यगुणादिषट्पदार्थानां सविकल्पानामसत्त्वं खपुष्पवदित्यन्ये दृष्टान्तं व्यपदिश

[illegible]त्वादिपर्यायाभ्यामेव भवनपुरुषस्यैवैकत्वेनावस्थानादित्यादि, यो हि कश्चित् तत्त्वम् [illegible] यान्तुवेति च न तत्स्वरूपानपायेन, इति [illegible] न तु सर्वथा भेदः [illegible] 25 न सन्त्येव, तत्र तत्रापि तत्स्वरूपानपायेऽपि। अण्डग्रहणेनेति, हरिणमण्डूकयोः समवायिकारणीभूतं कार्यं गृह्यते [illegible] इति भावः हरिणमण्डूकग्रहणेन चेति, परमाण्वणुद्व्यणुकाद्यारम्भस्वरूपाभिप्रायेण [illegible] [illegible]। क्रियागुणेति [illegible] [illegible] [illegible] प्रागभावप्रतियोगी तदर्थं [illegible] तत्र हेतुः क्रियागुणव्यपदेशाभावादिति तदर्थं क्रियावत्त्वेन गुणवत्त्वेन [illegible] [illegible]। [illegible] गुणादीनां [illegible] 30 [illegible]। तथा च द्रव्यादिपदार्थेषु [illegible] कुतोऽण्डहरिणमण्डूकस्य इति भावः। द्रव्य- गुणादिषट्पदार्थानां [illegible] सर्वथेति [illegible] भवनव्यावृत्तिसम्बन्धित्वं तद् [illegible] द्रव्यगुणादिषट्पदार्थ [illegible] भावः। तत्र [illegible]

सर्वत्र दृष्टव्यस्तथा च बोधितः । अन्यथेति, वैधर्म्येण बालकुमारवत्, यथाहि तत्तत्स्वरूपतत्त्वाद् विप्रतीत न भवति यथा बाल एव कुमारः कुमार एव च बालोऽन्यो च तावत्स्वाभेदात् बालत्वमूर्ध्व कुमारत्व कुमारत्वान्वय बालत्वमिति तत्तत्स्वरूपा तत्त्ववृत्तिः, तां व्यतीत्य न स बालः कुमारो वेति स च संस्कारस्वावृत्तिव्यतीतो न भवतीति ।

5 हरिणादिस्वरूपविषयोक्तौ प्रसिद्धिविरुद्धप्रतिज्ञत्वादेवातथात्वमिति चेन्न, तत्कस्यानुभ्यत्वात् ।

(हरिणादीति) चेदित्याशङ्कायाम् आशाशङ्का हरिणस्वरूपं लोमशत्वं तस्य विषयोक्तिर्लोमा हरिण इति, तस्यां विषयोक्तौ प्रसिद्धिविरुद्धा प्रतिज्ञा यस्य सः प्रसिद्धिविरुद्धप्रतिज्ञः, तद्भावः प्रसिद्धिविरुद्धप्रतिज्ञत्वं तस्मादेवातथात्वमिति, अत्रोच्यते नोक्तमनुल्यत्वादिति, नेति प्रतिषेधे, नैतदुपपद्यते किमत् ? तत्कस्मात्, एतेन तुल्यमुक्तवत्, यथोक्तं प्रत्यक्षनिरूपणविपरीतमप्रमाणं निरपवादत्वादिति तेनैतदपि तुल्य हरिणादिस्वरूपविषयोक्तौ प्रसिद्धिविरुद्धप्रतिज्ञत्वादेवातथात्वमिति अत्रापि उत्तरस्यापि तुल्यत्वात्, कथमिति चेत् ? न सर्वस्यैवापोनितत्वादिसादि सर्वं तदेव भावस्तद्रूप्य भवत्यथा बालकुमारवदिति ।

किञ्च—

15 लोकस्य चाप्रामाणीकृतत्वात्तथा कुतः प्रसिद्धिविरोधः कथं वा तत्प्रसिद्धिः । एवं वच-नेऽभ्युपगमविरोधात् ।

(लोकस्येति) ननु भवतामेकान्तवादिनां लोकमप्रमाणीकृत्य लोकप्रसिद्धिविरुद्धप्रतिज्ञत्व दोषापादनमभ्युपगमविरोधाय कल्पते, तस्मादयुक्तमेव वक्तुमिति ।

स्यान्मतं प्रतिज्ञादोषपरिहारेण स्वरूपादिविपरीतप्रतिपादनाप्रामाण्यं न शक्यते वक्तुं भवदभ्युपेतवि 20 रोधात् हेतुदोषपरिहारेण तु शक्नोमीत्यत आह—

लोमशालोमिकये सपक्षासपक्षावृत्तिवृत्त्योरसर्क इति चेन्न दृष्टान्तस्य प्रत्यक्षप्रसिद्धिविष-यत्वादसिद्धेर्लोकस्याप्रमाणीकृतत्वात् कुतस्तर्कासर्कत्वविचारः ।

न तत्त्वैवा तत्त्वहतिव्यतीतं बालकुमारवदिति व्यतिरेकदृष्टान्तं संस्करोति वैधर्म्येणेति योऽसौ बालः स एव कुमार इत्येवस्वरूपोऽभेद बालत्वकुमारत्वे अवस्थे तद्रूपे ते चाविरोधेन तत्र वर्तेत इति तत्त्वहतिव्यतीतो न भवति बालकुमारः 25 तत्त्वादिति भावः । अलोमा हरिण इत्यनुमानस्य प्रसिद्धिविरुद्धप्रतिज्ञत्वं भवते इत्याशङ्कते इति मतथात्वमिति हरिणस्य लोमेत्यभिप्रायः । यथाप्रत्यक्षाद्या बालकुमारत्वविपरीतेऽप्यविरुद्धता वर्तते तथोक्तेतरमेवात्रापि स्वकालभिकार उपपद्यते इति अनुमानाभिप्रायार्थविपरीतप्रतिपादकस्यापि प्रमाणत्वं तत्रैव च तत्रैव निराकृतत्वात् यद्वा तत्त्वादि-व्यतीतत्वात् इत्ये हरिणादि लोमादि वा येन प्रत्यक्षप्रसिद्धिर्न तत्त्वा भवेदिति भावः । अभ्युपगमविरोधादिति, लोकेऽ प्रमाणनिराकृतगमाः हरिणस्येत्यादि लोके प्रसिद्धमना निर्लोमा हरिण इति प्रतिज्ञा लोकविरुद्धेति प्रतिज्ञत्वं निराकृतमिति 30 नेव सिद्धमिति भावः । प्रतिज्ञाय हरिणस्वरूपविपरीतार्थप्रतिपादकत्वान्निर्लोमा हरिण इत्येवंरूपाया प्रतिज्ञाप्रतिविधिसत्त्वादमनोत्थ निराकरणमप्यरेऽपि तत्परपक्षेलोर्लोकविरोधप्रतिज्ञत्वेन निराकर्तुं वक्तुं शक्यत इत्यभिप्रायेण वादी आह स्यान्मत मिति । सपक्षासपक्षावृत्तिवृत्त्योरिति सपक्षेऽवृत्तेरसपक्षे वृत्तेश्च साध्यसाधनयोर्व्याप्तिरित्याशङ्कायामेतदिति

(लोमशेति) लोमशालोमशैकत्वे सपक्षासपक्षानुवृत्तिव्यावृत्त्योरतर्क इति चेत्, मनुष्यास्ते सत्सु क्षुद्र गमनादरिणो निर्लोमा लोमशो मण्डूक इत्युभयोरुभयधर्मोपपत्तौ लोमशालोमशैकत्वे समर्थ हेतुधर्मपरिकल्पनकृतानेकान्तादरिणोऽलोमशत्वे साध्ये सपक्षे निर्लोमन्यवृत्तेरसपक्षे च लोमशे वृत्तेर्विरुद्धो हेतुर्मनुष्यत्वे सत्सु क्षुद्र गमनादिभावपत्ते, सपक्षासपक्षवृत्तित्वात्साधारणानैकान्तिको वा, लोमशालो मैकत्वे पक्षायेकधर्मभेदे च सपक्षासपक्षाभावादसाधारणानैकान्तिको वा तस्मादेषोऽतर्कः, मतर्कत्वाच्च हरिणादिकरूपविपरीतमविपादनमप्रमाणम्, चेदित्याशङ्क्याह, एतल्लोकमन्यसे तव, दृष्टान्तस्य प्रत्यक्षप्रसिद्धिविषयत्वात्, दृष्टान्तो हि लोके प्रत्यक्षप्रमाणप्रसिद्धो घटपटादिरर्थः, तद्विषयत्वा साध्यसाधन समन्वयव्यतिरेकविभावनम्, सर्वोऽनुमानस्य सर्वावयवानां च तद्बलेन साध्यसिद्धौ सामर्थ्यसिद्धेः। यथोक्तम् "दृष्टान्तबलसमन्वयप्रसिद्धिप्रधानत्वात् सर्वावयवानां येन दृष्टान्तत्वमभिधीयते प्रत्यक्षत्वाच्च तस्य तदसत्प्रतिपत्तेरसेयं तत्सिद्धान्तदर्शनमदमोऽस्मद्वे प्रत्यक्षमाहे च सिद्धवति परोक्षमाहः सिद्धोपदसिद्धौ संभावनाभाव एवे"ति। ततस्तस्य दृष्टान्तस्यासिद्धिर्लोकस्याप्रमाणीकृतत्वात्, प्रत्यक्षस्य च दृष्टान्तस्याभावे कुतो धार्मान्विकसाध्यसाधनसमन्वयव्यतिरेका इति प्रत्यक्षनिराकरणे तर्कासिद्धिरेव। कुतस्तर्कोऽतर्कत्वविचार इति, ततश्चासौ हरिणादिकरूपविपरीतापत्तिदोषः।

किञ्चान्यत्—

इहैव भवान् यं दोषमापादयति स तव, अप्रमाणीकृतत्वाल्लोकस्य, सपक्षासपक्षवृत्त्यवृत्त्योरसत्त्वापत्तेः।

इहैवेत्यादि यावदसत्त्वापत्तेरिति, यथा च हरिणादिकरूपनिराकरणे भवान् यं यं दोषमापादयति स स तवैव, अत्र च वीप्सार्थो द्रष्टव्यः, तव—तवैवैकान्तवादिनः, एवकारोऽवधारणे, यथाऽस्मिन् साधने मम दोषो नास्ति तवैवेति, त्वदभ्युपगमानुरूप्येणोपपादितम्। तथा मात्रैव, किं तर्हि ? सर्वत्राप्यत्रापि पक्षहेतुदृष्टान्तेषु दोषस्तवैव न ममेत्यर्थः, अप्रमाणीकृतत्वाल्लोकस्य प्रत्यक्षस्य चेति वर्तते, कारणान्तरोपन्यासोऽप्ययोऽभिधीयते सपक्षासपक्षवृत्त्यवृत्त्योरसत्त्वापत्तेः यदि हि भवतामन्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थानुमान तौ च सपक्षासपक्षयोर्वृत्त्यवृत्ती तद्बलेन साध्यसिद्धिस्तयोरेव चाऽसत्त्वमापद्यते, ततश्चैतौ सपक्षासपक्षवृत्त्यवृत्त्योर्यथासंभवमसत्त्वापत्तेस्तवैवाविशेषैकान्तवादिनस्त्वनुमयानेकलैकान्तवादिनो चेति हेतूदेशमात्रमेवत्।

विपक्षित्वात् विरोधसाधारणासाधारणानैकान्तिकदोषप्रसङ्गः। सपक्षे निर्लोमनि मनुष्ये हेतोरस्तीत्यसपक्षे लोमशेऽपि मण्डूके दोषोऽस्तीति हेतुः एवं विरुद्धो मण्डूकादिः निर्लोमत्वादिकमोक्षमुभयोरुभयधर्मोपपत्तिमिति यदीयदि प्रमाणमेवस्वीकारे सपक्षे मण्डूके विपक्षे लोमशे नानावृत्तौ हेतोर्व्यभिचारो हेतोरित्याह—सपक्षासपक्षेति [illegible] पक्षमात्रवृत्तित्वाद्धेतोरसाधारणानैकान्तिकत्वमित्याह—पक्षा मेवादिति दृष्टान्तस्य प्रत्यक्षत्वादुक्तेन हेत्वापत्तावनुमानं [illegible] प्रत्यक्षाप्रमाणे दृष्टान्ताभाव तर्कस्य तत्स्वीकारो न भवितुमर्हतीत्यादर्शेन निराकरोति दृष्टान्तत्वेनेति। यं दोषमापादयसि स तवैवेत्यत्र वीप्सार्थो विवक्षित इत्याह—यत्र चेति। तवैवेत्यत्रैवकारस्य विवक्षितार्थमाह तव तवैवेति। हरिणादिकरूपनिराकरणायोपन्यस्ते अन्यत्र च हेतौ ये ये दोषा त्वयोद्भाव्यन्ते ते ते दोषाः तवैव स्युर्न मम। भवता लोकस्य प्रत्यक्षस्य चाप्रमाणीकरणात्, व्याप्तिर्निरेव व्याप्तिर्हि अन्वयव्यतिरेकाभ्याम् अन्वयश्च तत्सद्भावे व्यतिरेकश्च तदभावेऽभाव एतयो सम्यग्ग्रहीतो विशेषादिनो वा भवतोऽप्यत्वं व्यवस्थापयेनाह—यथासिद्धिविचारे। तस्मान्नैवान्यथा सपक्षासपक्षवृत्त्यवृत्त्योरसत्त्वमाह—तत्र तावदिति। तथा-

तदिदानीं प्रत्येकं विवियते—

तत्र तावदविशेषैकान्ते कुतोऽन्यपक्षोऽसपक्षो व्यावृत्तिर्वा, अन्यस्याभावादविशेषात्, तद्वदसमानस्याभावात् ।

(तत्रेति) अविशेषः सामान्यमविशेष एवैकान्तः सत्र सर्वात्मकमिति, तस्मिन्नविशेषैकान्ते
5 तव मते कुतोऽन्यपक्षः, अन्यस्य पक्षोऽन्यपक्षः, प्रतिवादिनोऽन्यस्याऽभावात्, तथापि वाऽन्येनाविशे-
षात् सर्वसर्वात्मकत्वाविशेषात् । अथवाऽन्यस्य वचनस्याभावात्, तद्वचनात्मकत्वादेव सर्ववच-
नानाम्, तदन्यवचनत्वविशेषाभावादेव वा, अथवा किं नः परवादिवचनयोरभावाभ्युपगमविहितवच-
नाभ्याम्, अन्यथासौ पक्षमेवान्यपक्षोऽर्थोऽस्तु, न, कुतः ? तत्पक्षात्तपैकात्म्यस्यादर्शादविशेषैका-
न्तात् । एव निरः सम्बोऽसत्वकत्वमिति वादिनोऽनित्यमन्यपक्षवचनवाच्यामाससमाः तद्वचनि-
10 सधर्मसामान्येव सभासस पदार्थरभावाभिविशेषान्यवादिनोऽसपक्षाभावस्वरूभावात्तस्याभावः । वा-
क्यात् कुतस्तपक्षः सपक्षः व्यावृत्तिर्वा, सर्वसर्वात्मकत्वाभेदादेव ।

सांख्यम्—

आविर्भावतिरोभावयोरभूत्वा भावाभूत्वा चाभावादनित्यत्वकृतकत्वे क्व एवेति येन तत्त्व एव तथाभिव्यक्तेः ।

15 (आविर्भावेति) आविर्भावतिरोभावयोरभूत्वा भावाभूत्वा चाभावादनित्यत्वकृतकत्वे क्व एवाविशेषवादिनोऽपीष्टेत्यभ्युपगम्य, कुतः ? तत्त्व एव तथाऽभिव्यक्तेः, तस्यैकत्वं तस्यैव एव तथा—येन प्रकारेण तथाऽभिव्यक्तेः, किमुक्तं भवति ? घट एवाभिमाता अन्वयीनाविर्भावतिरोभाव मात्रत्वादनुत्पत्तिकत्वाद्गुणावयवयोरिवावयवाविशेषाभिव्यक्तेः किमन्यामूत्वा मृत्पिण्डशिवकपरतापघटादुः, तथा तत्त्व एव तथाऽभिव्यक्तेः कुतोऽन्यपक्षोऽसपक्षो व्यावृत्तिस्तपक्षः सपक्षस्तत्त्वमेति यात्-
20 न्यते तदेवाविशेषैकान्तवादिनः सपक्षासपक्षयोरुभयोर्विपक्षस्वरूपविपरीततायामसाधनम्येवास-
त्त्वापत्तिरिति ।

[illegible]

तथा—

विशेषैकान्ते कुतस्तत्पक्षः सपक्षस्तत्सत्त्वं वा, देशतः परमाणुशो रूपादिशो विज्ञानमात्रशोऽनुपाख्यत्वावधि भेदात्, कालतोऽत्यन्तपरमनिरुद्धक्षणादूर्ध्वमनवस्थानाच्च कुतस्तत्पक्षः, धर्मधर्मिणोर्विशेषणविशेष्ययोश्चासम्भवात् कुतः सपक्षः, ? सत्त्वं वा तत्र तदभावात्, तथाऽसिद्धेः ।

(विशेषैकान्त इति) अत्रापि तस्य पक्षो बहुवचनस्य वा स एव वा पक्ष इत्यर्थः, पक्षमानिनः अन्य इति धर्मधर्मिणोर्विशेषणविशेष्ययोश्चासम्भवात् कुतः सपक्षोऽर्थान्तरसम्बन्धसामान्याभावात्, साम्याभावसामान्याभ्युपगमे सपक्षासपक्षाविशेषप्रसङ्गात् कुतः सत्त्वम् ? तत्र तदभावात्—कृतकत्वादिसविकल्पधर्मान्तराभावात् परस्परविलक्षणनिर्व्यापारधर्ममात्रत्वात् सर्वधर्माणां निरुपाख्यस्वलक्षणपरमार्थत्वाच्च प्रतिज्ञादिपक्षव्याप्त्यभावः, वाक्यत्वात् पूर्ववत्, उपसंहृत्य तदर्थावबोधनो हेतुरुच्यते 'तथाऽसिद्धेः' तेन प्रकारेण तथा, क्षणिकनिर्व्यापारशून्यत्वप्रकारेणासिद्धेः कल्पितधर्मत्वेति विशेषैकान्तेऽपि सर्वत्र पक्षसपक्षपृथक्त्वाद्यसत्त्वापत्तिरित्यर्थमिति ।

तथा—

तदुभयानेकान्तैकान्ते नोभयमिति साध्यसाधनधर्मधर्मिण एव कुतः ? तथाऽपूर्वत्वात् ।

(तदुभयेति) सामान्यविशेषौ तदुभयमनर्थ-मिश्रं परस्परतः इत्येवमिमप्येकान्ते साध्यसाधनधर्मधर्मिण एव कुतः ? साध्यस्य तावन्नित्यत्वस्याभावो धर्ममात्रस्य निर्मूलत्वात्, खपुष्पवत्, तथा साधनस्यापि कृतकत्वस्य, कृतमित्यनुकम्पितं कुत्सितमज्ञातं वा कृतकं, निर्मूलत्वं पुनर्द्रव्यासम्बन्धिमत्त्वादिति धर्मयोरभावः, धर्मिणोरपि शब्दघटयोरगुणकर्मत्वादिभ्यो हेतुभ्यः पूर्वोक्तवदभाव एव, तत्सङ्ग्रहहेतुरप्युच्यते—तथाऽपूर्वत्वात्, अपूर्वत्वममूलत्वं द्रव्यगुणादीनां परस्परतोऽत्यन्तमन्यत्वात्, एवं तावत्पक्षासपक्षपृथक्त्वविपरीतत्वाद्यनेकावयवदोषो दृष्टान्तवचनादर्शसिद्धेरित्यविशेषविशेषोभयानेकान्तैकान्तवादेषूक्त दोषाः ।

किञ्चान्यत्—

दृष्टान्तस्य प्रत्यक्षत्वाद् दृष्टान्ताभ्युपगमात् प्रत्यक्षप्रमाणीकरणमापन्नं तस्माच्च लोकत्वं दृष्टान्तसंवादित्वप्रतिपादनार्थत्वाच्छास्त्रार्थस्य, ततश्च प्रतिज्ञातव्याघातः ।

---

१ [illegible] विशेषैकान्त इति । तत्पक्ष इति [illegible] इति [illegible] वा एकत्वे स एव पक्ष इति [illegible] । पक्षश्चेति, [illegible] विशेषणविशेष्ययोः [illegible] सामान्याभावात् परमाणुरिव सोऽपि न [illegible] [illegible] किन्तु क्षणिक एव तथापि न [illegible], तथापि [illegible] विज्ञानमपि [illegible] [illegible] विशेषैकान्ते [illegible] न धर्मधर्मिणो विशेष्यविशेषण[illegible] [illegible] इति भावः । विशेषणविशेष्यभावस्य[illegible] तथाऽसिद्धेरिति [illegible] विशेषणविशेष्यभावासम्भवात् [illegible] इति भावः । क्षणिकनिर्व्यापार[illegible] । [illegible] तदुभयेति । धर्ममात्रस्येति [illegible] । निर्मूलत्वात्—[illegible] । [illegible] । दृष्टान्तस्येति, [illegible]

(दृष्टान्तस्येति) दृष्टान्तस्य प्रत्यक्षत्वादनुमानत्वाद्वेति लोकव्यवहारोपमानत्वादागमत्वात् प्रतिज्ञाया दृष्टान्ताभ्युपगमात् प्रत्यक्षप्रमाणीकरणमापन्नं तस्मात् लोकस्य दृष्टान्तसंवादित्वप्रतिपादनार्थत्वाच्छास्त्रार्थस्य, तार्किकाणां तर्केणपरिशुद्धत्वं व्याख्यातं, यथोक्तम् "लौकिकपरीक्षकाणां यस्मिन्नर्थे बुद्धिसाम्यं स दृष्टान्तः" इति (गौतमसू० अ० १ आ १ सू, २५) यथालोके दृष्टान्तत्वमित्थं
5 यदभिधीयते तद्दृष्टान्तविरुद्धमिति । ततः को दोष इति चेत् प्रतिज्ञातव्याघाता, किं प्रतिज्ञात ? शास्त्रनिरूपणविपरीतमप्रमाणं न इतिप्रकारणापि, निरपवादत्वादिति, तदुपगम्यते शास्त्रप्रमाणीकरणे, प्रत्यक्षप्रमाणलोकस्य प्रवृत्तत्वात् ।

शास्त्रस्याप्येवालौकिकत्वमिति चेन्न, लौकिकत्वादेषां शास्त्राणाम् ।

(शास्त्रस्याप्येवेति) स्यान्मतं मनूक्तं "शास्त्रकाराः कार्यार्थप्रतिपादनकुशलाः युक्तिसंवाद
10 सार्थं दृष्टान्तमार्गस्थैः शास्त्रार्थान् प्रतिपादयन्ति, न पुनः शास्त्रार्थो लोकैः प्रत्यक्षीकर्तुं शक्यास्तत एव तदर्थंवादीनि शास्त्राण्यलौकिकाः" इति, तच्च न, लौकिकत्वादेषां शास्त्राणाम् ।

तानि हि शास्त्राणि सामान्यविशेषकारणकार्यमात्राणां सामान्यमात्रस्याग्नेः कारणमात्रस्य स्पर्शशीतत्वादेर्दृष्टस्य विशेषमात्रस्यार्चिष्मतु मथनतोत्पादविनाशकस्य दृष्टस्य सर्वप्राण्यारोपेण प्रणीतानि ।

15 (तानीति) तानि हि शास्त्राणि यस्मादर्थे हितम्, यस्मात्तानि सामान्यविशेषकारणकार्यमात्राणां सामान्यमात्रस्य वह्नेः कारणमात्रस्य स्पर्शशीतत्वादेर्दृष्टस्य विशेषमात्रस्य चार्चिष्मतु मथनतोत्पादविनाशरूपस्य दृष्टस्य सर्वप्राण्यारोपेण प्रणीतानि । शीतस्यैव सेवाविसामान्यस्य कारणात्मनस्संज्ञानमात्र दृष्टा सम्यायसम्बन्धान्तरेण तस्य सामान्यस्य भिन्नमात्रमपरमविशेषेण संज्ञानमात्रं न कार्यं न विशेषस्तथाऽन्येऽपि यदयदायोऽर्थाद्वे गुणमप्यसंज्ञानमात्रमिति सर्वप्राण्यारोप्य तदर्थानि
20 शास्त्राणि प्रणीतानि कारणमेव सामान्यमेव सर्वत्रैवत्यार्थेन प्रतिपादयमसङ्गेन । तथाऽर्थिषां प्रतिज्ञाकोत्पत्तिविनाशपार्थक्यानि दृष्टा रूपरसस्पर्शगन्धसूक्ष्मसंविदसामान्याव्यवसानमन्तरेण तदसम्भवमपदपनिर्णयेन विशेषमात्रं न सामान्यं न कार्यं तथाऽन्येऽपि मद्दीमहीप्रसरित्समुद्रद्वीपगगनतारागणग्रहगणादयो भावा इति सर्वप्राण्यारोप्य तदर्थानि शास्त्राणि तत्प्रतिपादनप्रसङ्गप्रचरणनाविमहत्तरापारलोकसमुद्रीभूतानि प्रणीतानि ।

---

25 स्वतन्त्र नियमसुखादयन्तैप्यतो तेन पूर्वप्रत्यक्षविषयप्रतिपाद्यमानं प्रत्यक्षकरणत्वात् प्रत्यक्षमिति । हेतुः वाक्यानुमितिवाक्यसमत्वादनुमानम्, इतरच तत्कार्यं व्योतुरुदाहरण वाक्यार्थतत्वस्य प्रतिपादकत्वात् प्रतिज्ञाऽऽगम इति बोध्यम् । लौकिकपरीक्षकाणामिति लोकयान्ननयातीता लौकिका वैयर्थिक वैनयिकं च बुद्ध्यतिशयमप्राप्ताः तद्विपरीताः परीक्षकाः तर्केण प्रमाणैरर्थं परीक्षितुमर्हन्ति यमर्थे ज्ञातारौ लौकिकपरीक्षकौ तमर्थं बुद्धिसाम्यत्वे लौकिक परीक्षक इत्यत्र जानन्ति बुद्धिसाम्यात् तद्भावे लौकिका बुध्यन्ते तथा परीक्षका अपि सोऽर्थो दृष्टान्तः । एतदर्थं दृष्टान्तसमुदेशं तदित्याभिधानं
30 दृष्टान्तविरुद्धमुच्यते तथा च प्रतिज्ञाहानिः स्यात् तत्प्रतिरूपणविपरीतमप्रमाणमिति हि प्रतिज्ञा निरपवादत्वादिति हेतुः तथा च वार्तं प्रत्यक्षार्थं तत्र लोकनिरूपणनिरपवादीति दृष्टान्तविरोध इति भावः । युक्तिसंवादमर्थमिति प्रयोगप्रयोजनमात्मप्रतिसंवदनतात्पर्यार्थविषयत्वे तात्पर्यादिपूर्वकशास्त्रार्थमात्रतत्वे न तु तत्र युक्तिर्निर्णयत्वम् । तत्र दृष्टान्तमूलकार्थयुक्त्यैव तदेशेऽलौकिकत्वमतिप्रसिद्धा तथार्थप्रतिपादनतात्पर्यकस्य न लोकत्वमिति भावः । स्पर्शशीतत्वादेर्दृष्टस्येति प्रत्यक्षपरिदृष्टानि हि सर्वशास्त्रविशेषार्थं कारणमुक्तमेकं सामान्यं दृष्टा तदेव मूलं निर

अन्यत्र दृष्टस्याध्यारोपाद् घटत्वस्य पटे अलौकिकत्वमिति चेन्न तथा व्यामोहस्य मृगतृष्णिका-वदलौकिकत्वात्, मृगतृष्णिकायामेव तस्याप्रामाण्यप्रसंगात् ।

(अन्यत्रेति) स्यान्मतं लौकिकमितीन्द्रियप्रामाण्यमुच्यते घटरूपादिवत् यत्र घटे घटत्वस्य विज्ञस्यापाकारविशेषस्तस्यान्यत्र पटान्तरेऽध्यारोप्यते, तत्र मास्त्वध्यारोपादेव, लोकसंवादात्तु प्रतिपाद-नार्थोऽध्यारोपः, एवं शास्त्राणामप्यध्यारोपादेवालौकिकत्वमिति नास्ति प्रतिज्ञातव्याघातदोषो न भवान् 5 मन्यते लोकस्यापरोक्षत्वादिति, अत्र ब्रूमः न, तथा व्यामोहस्य मृगतृष्णिकावदलौकिकत्वात्, तेन प्रकारेण तथा, तथा—सत्यं भवति तदलौकिकमविप्लुतत्वान्मृगतृष्णिकाविज्ञानवत्, विप्लुतलोकस्य न पुनः सम्प-द्यते, मृगतृष्णिकायामेव तस्य च व्यामोहस्याप्रामाण्यप्रसङ्गात्, रूपरसादौ मीष्मोष्मसम्पातचक्षुषो रश्मि-विरूपाः पतिताः प्रत्युत्पतन्तो दूरव्यामोहदेवमस्त्रोपपद्यमानत्वे तथाप्यलौकिकविज्ञानस्य मृगतृष्णिका-विज्ञानवदप्रामाण्यप्रसङ्गादसमञ्जसोऽग्राहम् । 10

किञ्चान्यत्—

तथा च तत्र प्रतिज्ञादीनामप्यनुपपत्तिः यदि यथा लोकेन गृह्यते न तथा वस्तु ।

(तथा चेति) न केवलं शास्त्रविज्ञानाप्रामाण्यमेव, किं तर्हि ? तेन प्रकारेण तथा, तथा च एवं कृत्वा तत्र सति तस्मिन्नलौकिके मृगतृष्णिकावत् प्रतिज्ञादीनामप्यवयवानामनुपपत्तिः, कथं ? यदि यथा लोकेन गृह्यते न तथा वस्तु, यदीति पराभ्युपगमं दर्शयति यथा प्रतिपादनकौशलेन प्रतिपादनमनु- 15 विसंवादमात्रत्वेन दृष्टान्तमुपादाय यथाहं युक्त्योपपादयामि शास्त्रेण च तथा तद्वस्तु, न तु यथा लोकेन गृह्यते तथेति भवतोऽभिप्रायः ।

तत्र प्रतिज्ञा तावदयोक्ता गृह्यमाणाऽविशेषादेर्न तथा स्यात् । तत्रार्थांशे प्रत्यक्षवि-रोधः स्ववचनविरोधोऽभ्युपगमविरोधः, स्वोक्तविपर्ययस्याभ्युपगमात् ।

(तत्रेति) अविशेषैकान्तवादे तावत् सर्वस्य सर्वात्मकत्वाभिमतः शब्द इति प्रतिज्ञा यथा 20 श्रोत्रेण गृह्यते न तथा भवितुमर्हति, किं कारणं ? नेत्रादिमात्ररूपाद्यात्मिकापि सेति कृत्वा, एवं विशे-षैकान्तवादेऽप्यनित्यः शब्द इति प्रतिज्ञा अक्षरनिकायविवर्णविज्ञानानां देशकालकृतासन्त्वनानात्वम

स्यादिति यथा सर्वत्रापि अन्यस्यान्यत्राध्यारोप्य सर्वं सामान्यमयमिति व्यवस्थापयितुं प्रणीतानि विशेषवादिशास्त्राण्यपि प्रयोजनवशात् अविकल्पप्रवृत्तेस्तत्रापि तदारोप्य सर्वं क्षणिकमिति प्रतिपादयितुमारचितानि एवं संस्थानविशेषप्रतिपा-दकमप्यपीति लोकप्रमाणं तेषामिति भाव । अन्यत्र दृष्टस्यान्यत्रारोपाद् घटस्य पटेऽध्यारोपस्य च अलौकिकत्वमलौकिकत्वात् 25 लोकप्रमाणं शास्त्रेऽध्यवसीयते—मन्यसे इति । अन्यत्र घटधर्मसामान्ये किमर्थमारोप्यते इत्यत्राह—लोकसंवादादिति । [illegible] मृगतृष्णिकायामुदकोपलम्भवत्तेन व्यामोहमात्रत्वादलौकिकत्वेऽपि न तदिष्टवस्तुनः उपलब्धिः, तथा च मृगतृष्णिकाविज्ञानवदेव व्यामोहमूलं शास्त्रविज्ञानमपि न प्रमाणं भवेदित्याशयेनोत्तरयति अत्र ब्रूम इति । प्रतिज्ञा-दीनामिति तदनिर्देशादेवापि मृगतृष्णिकावदप्रामाण्यमिति भावः । लौकिकपरीक्षकबुद्धिसाम्यादर्थं दृष्टान्तमुपादायापि यथैव लोकेन गृह्यते न तथा वस्त्विति लौकिकव्यवहारापेक्षम् [illegible] यथा प्रतिपादनकौशलेनेति । 30 प्रतिज्ञादीनामनुपपत्तिं सामान्यविशेषोभयवादाश्रयेण दर्शयति तत्रेति । नेत्रादीति [illegible] रूपादात्मकत्वेन शब्दं श्रोत्र-ग्राह्यत्वं [illegible] केवलं [illegible] [illegible] भावः । अनित्यः शब्द इति प्रतिज्ञा हि अक्ष-रोत्पत्त्यपेक्षतोत्पत्तिरूपत्वादिरूपेण गृह्यते तत्र [illegible] विशेषैकान्तवादे परस्परापेक्षाभावेन उपलभ्यमानानामनेकत्वात्— अनित्यः शब्द इतीति । उभयानेकान्तैकान्तवादे [illegible] [illegible] [illegible]—

णिकत्वादन्यस्यानिरपेक्षत्वात् परस्परापेक्षाभावे सर्वभावाभावे च यथा गृह्यते न तथा स्यात्, एवमु भयानेकत्वैकान्ते पूर्ववदन्यतरमात्रस्येतरपक्षनिरपेक्षस्याभावात् । तदभावे प्रत्यक्षविरोधः, तदभ्रेति तस्यैव हेतोरुक्तेः गृह्यमाणस्य विपरीतत्वादविशेषैकान्ते तावत् प्रत्यक्षविरोधः, अंशे भागे तस्यैव वस्तुनः, अविशेषैकान्तवादिपरिकल्पितस्य प्रत्यक्षोपलभ्यस्य विशेषत्वात् प्रत्यक्षविरोधः, अंशे स्ववचन-
5 विरोधस्तत्काले प्रतिपाद्यप्रतिपादकविशेषत्वेष्टेः, अंशेऽभ्युपगमविरोधः, सम्प्रति सर्वत्र प्रसिद्धेन पूर्वकाला- भ्युपगतेन सर्वात्मकत्वेनापुनरुक्तधर्मधर्मिविशेषस्य विरोधात्, लोकविपर्ययरूपाभ्युपगमादित्यत्र कार णमुक्तम्, प्रत्यक्षस्ववचनाभ्युपगमानामनभ्युपगमाविशेषात् । एवं विशेषैकान्ते श्रोत्रेन्द्रियमात्रस्य शब्दस्य तावन्मात्रकालावस्थानपूर्वोत्तरवर्णसम्बन्धपदतुल्यावस्थानलोपात्मकस्वप्रत्यक्षत्वात् प्रत्यक्षविरोधः, तथैव च तल्लोपपदे स्ववचनेनाभिन्नप्रत्यक्षप्रतिज्ञा विरुध्यते, अत एव चाभ्युपगमेन विरोधः, पूर्ववत्स्व एव
10 हेतुरत्रापि । तथोभयानेकत्वैकान्ते प्रागभिहितसाधनाभ्येषात्र व्यापार्यमिति, अनुज्यमानानित्यस्य च वा प्रत्योऽप्यतीतानित्यस्याभावः । 'अथाणुपरमाणुगुणस्य सतोऽपवर्गः कर्मभिः साधर्म्यं सतो क्रियाभा- वात् कार्यत्वात् कारणतो विभागात्' (वैशे अ १, आ १) इत्यादिप्रकारविहितहेतूपन्यासानर्थं तत्प्रतिपादनकाले तदयोगात् प्रत्यक्षीकरणाद्यानित्यस्वप्रत्ययाभावात् प्रत्यक्षविरोधः, स्ववचनस्य तत्प्रत्यक्ष तथावस्थानाभ्युपगमात् स्ववचनविरोधः, पूर्वाभ्युपगमेन वैशेषिकमस्य विरोधादभ्युपगम-
15 विरोधः, पूर्ववत् लोकविपर्ययरूपाभ्युपगमादिति सर्वत्र हेतुरिति ।

अथ तथाऽभ्युपगम्यते न तर्हि लोकगृहीतमभ्युपेत्यापगमम्, लोकस्याप्रतिज्ञात व्याघातस्तदवस्थः ।

(अथेति) अथ तथा, अथैते दोषा मा भूवन् नित्यत्वाभावा इति तथैवाभ्युपगम्यते परेणातो न तर्हि लोकगृहीतमभ्युपेतापगमम्, लोकस्याप्रतिज्ञातव्याघातस्तदवस्थ इति ।

20 किञ्चित्तथा किञ्चिदन्यथा, सम्यक्तत्प्रतिपत्तिरिति चेदेवं तर्हि साक्षाल्लोकप्रज्ञापत्याऽ- भ्युपगमविरोधः, किञ्चिद्ग्रहणात्तथाग्रहणादन्यथाग्रहणाच्च ।

प्रत्यक्षेण निर्मूलस्यैवाप्रत्यक्षीकृतस्य—एवमुभयेति । अंशे—भागे इति एकत्वैकस्याप्रत्यक्षासिद्धत्वं तत्र विशेषत्वात् अंशेन सर्वविशेषकत्वविरोध इति भावः । तत्कार्यं वर्णं वर्णात्मकमिति येन तद् भिन्नः शब्द इति प्रयोगकाले विशेषयेत् [illegible] विशेषस्यैव प्रतिपादकविरोधः एवमेवाभ्युपगमविरोधोऽपीत्याह—सर्वत्रेत्यादि इति । सर्वत्रेति सर्वकाल-
25 मभ्युपगमार्थं प्रयोगकालेऽनभ्युपगमस्य [illegible] भावः । श्रोत्रेन्द्रियमात्रस्येति [illegible] इति [illegible] पूर्वोत्तरवर्णसम्बन्धस्य [illegible] लोपस्वरूपस्य च [illegible] प्रत्यक्षत्वात् [illegible] भावः यथापीति [illegible] एव हेतुरित्यर्थः । अथाणुपेति [illegible] एव [illegible] [illegible] कर्मभिः साधर्म्यार्थं न [illegible] तत्र [illegible] विशेषत्वात् [illegible]
30 [illegible] प्रतिपादनार्थं [illegible] शब्द इति प्रयोगात् [illegible] [illegible] इति भावः । अथ तथेति [illegible] लोकेन [illegible] तथैवेत्यभ्यु- पगमे [illegible] प्रतिज्ञातव्याघात एवेति भावः । तथा—लोकवत् अन्यथा—[illegible] साक्षादिति, एवं यदि [illegible] व्याघात इत्यर्थः । [illegible]—किञ्चिदिति ।

(किञ्चिदिति) साम्प्रतं किञ्चिल्लोकेन गृहीतं तथैव भवति प्रतिज्ञातं, किञ्चिदन्यथा पतति, लोकस्यापरीक्षकत्वात्, परीक्षकाश्च पदवाक्यप्रमाणविदः, दृष्टान्त उन्मत्तप्रतिपत्तिः, यथोन्मत्तोऽपरीक्षकः पदवाक्यप्रमाणानभिज्ञः किञ्चित्तथा प्रतिपद्यते किञ्चिदन्यथा, तत्प्रतिपत्तिश्चाप्रमाणम्, सदसतोरविशेषापादनच्छोपलब्धेश्च तद्वल्लोकप्रतिपत्तिरपीति, अत्रोच्यते, एवं तर्हि साक्षाल्लोकपक्षापत्त्याऽभ्युपगमविरोधः, साक्षादिति प्रक्रान्त एव लोकपक्षापत्तिः, किञ्चिद्ग्रहणात्तथाग्रहणादन्यथाग्रहणाच्च, किञ्चित्त्वादेव न सर्वं सर्वात्मकं सर्वासर्वत्वसिद्धिश्च विभागनिर्देशात् किञ्चिदिति । एवं तेन प्रकारेण तथेति स चान्यश्च तयोश्च कश्चिद्धर्मः प्रकारोऽन्यापेक्षमाणेऽपि तथ्यः, तेषु त्रिष्वपि सिद्धेषु सत्सु तथेति पठ्यते । एवमन्यथेत्यपि, अयमन्यस्मादन्यः, अन्यश्चासावन्यश्च इति सर्वासर्वत्वसिद्धेर्लोकपक्षापत्तिः । एव विधेऽनेकान्ते देशकालक्रमात्मसम्भवेऽपि निरुपाख्यत्वशून्यत्वेषु किं तत् स्यात् किञ्चिदिति विभज्यान्यस्मादवस्थितादनवस्थितमसद्वाऽन्यदिति चोक्तेव विलक्षणमिति, एवं तथाऽन्यथेति च न घटते । एवमुभयानेकत्वैकान्ते पूर्ववद्द्रव्यादीनामितरेतरात्मकत्वात् सामान्यविशेषयोः कार्यकारणयोर्वा निर्मूलत्वादिभ्यो वा हेतुभ्योऽसत्त्वाद्वस्तुनः किञ्चित्तथाऽन्यथेत्यनुपपत्तेर्लोकपक्षापत्तिः, तथा च सह सर्वसर्वात्मकत्वादिशास्त्राभ्युपगमो विरुध्यते । एष तावत् प्रतिज्ञा दृष्टा, प्रतिज्ञावदेव दृष्टान्तावपि दृष्टावेव, तत्साम्यत्वात् ।

उन्मत्त इति च दृष्टान्तो लौकिकस्तमभ्युपगम्य लोकः प्रमाणीकृत एव, तन्निराचिकीर्षव एवोन्मत्ततराः ।

(उन्मत्तेति) उन्मत्त इति दृष्टान्तो लोकपक्षपाताद्वै न सिध्यति, यत्सद्भावे माद उन्माद इति मदान्यतरापेक्षो विमदत्वापेक्षो वा निर्देशः, स च लौकिक एव तमभ्युपगम्य—तस्माल्लोकाभ्युपगमाल्लोकः प्रमाणीकृत एव किञ्चित्किञ्चित्तथाऽन्यथेत्यादिपरस्परविलक्षणः, तन्निराचिकीर्षव एवोन्मत्ततरा इति, एवं तावद्वाक्यविषयो दोषः ।

इदानीमेकपदविषय उच्यते—

भेदवदभेदपदार्थोपादानाच्च न तथेति पुनर्नयोऽभ्युपगमविरोधः ।

(भेदवदिति) भेदवदभेदपदार्थोपादानाच्च न तथेति, भेदोऽस्यास्तीति भेदवान्, नास्य भेद इत्यभेदः, भेदवांश्चाभेदश्च स एवेति भेदवदभेदः, कोऽसौ ? पदार्थः, घट इत्यादिः, कार्यद्रव्यलिङ्ग

विभागनिर्देशादिति, किञ्चित्तथा किञ्चिदन्यथेति विभागेन निर्देशादित्यर्थः । एवमिति, किञ्चित्तथा किञ्चिदन्यथेत्यत्र किञ्चित्त्वस्य तथात्वस्यान्यथात्वस्य च [illegible], तत्र किञ्चित्त्वात्सर्वत्वमिति [illegible] तथा—यथा लोकेन गृह्यते तथैव पदार्थः [illegible] तयोः प्रकार [illegible] तथेति [illegible] एवं सर्वसर्वैकत्वे तत्र स्यात् [illegible] सर्वासर्वत्वसिद्धिरिति भावः । अन्यथाग्रहणमपि [illegible] धेत्यपीति । [illegible] यथा लोकेन [illegible] किञ्चित्तथा किञ्चिदन्यथेत्यपि न घटते [illegible] इति । [illegible] लोकपक्षापत्तिरिति । [illegible] इति । [illegible] एवं [illegible] तावदिति । [illegible] दोष इति [illegible] इदानीमिति । पदार्थ इति, [illegible]

संख्याकर्मादिविकारकरूपः । यदुक्तं शब्दप्रयोगपदपङ्क्तावाम् "स्वार्थमभिधाय शब्दो निरपेक्षो द्रव्यमाह समवेतम्। समवेतस्य च वचने लिङ्गं संख्यां विभक्तिं च॥ अभिधाय तान् विशेषानपेक्षमाणस्तु कृत्स्नमात्मानम्। प्रियकुत्सनादिषु पुनः प्रवर्ततेऽसौ विभक्त्यन्तः॥" (महाभाष्ये अ० १ पा० २ सू० ७४) इति व्याकरणे सर्वतन्त्रसिद्धान्ते । तत्र स्वार्थं इति जातिराकार उच्यते स एवार्थः स्वार्थं इति,
5 सोऽप्यपेक्षत्वादन्येन विना न स्वातन्त्र्यो द्रव्यादिसिद्धेर्भेदयन् पदार्थः, तेषामेव च कार्योदीनामन्योऽन्यानात्मकत्वे सम्पूर्णपदभावः स्यात्, कैवल्यमपरमेयोपलब्धेर्वाक्यार्थसिद्धेरभिन्नः पदार्थः, तस्मादेव पदमेव पदार्थं उपादाय पदं प्रयुञ्जानेन शास्त्रविदा स्वार्थमात्रवादिनाऽपि, यथा द्रव्ये लिङ्गे संख्यायां कारके कुत्सादौ पदार्थे च बोध्यम्, क्रमेण युगपद्वा वाच्य इत्यभ्युपगम्याविशेषवादिनो विशेषवादिन समवायेऽवस्थानादिनो वा न तथेति तथैव पुनर्वदते, अतोऽभ्युपगमविरोधः, तत्र इति न शास्त्राभ्युप
10 गमेन, किं तर्हि ? तत्प्रकाराभ्युपगमेनेत्यर्थः । स च सर्वत्राभ्युपगमविरोध इति ।

अथ प्रतिज्ञैवाभ्युपगमस्ततो लोकाप्रामाण्यात्, न, अविशेषादिप्रसक्तः पक्षादेरुपादानाल्लोकाभ्युपगमाल्लोकाप्रामाण्यं न सिद्ध्यतीति ।

(अथेति) अथ प्रतिज्ञैवाभ्युपगमः—स्याम्मतं न हि पदप्रयोगविषयोऽभ्युपगमोऽस्ति, पदार्थाभावात्, पदार्थस्तोऽभेद्यानिषयत्वाद्वाक्यार्थाविनाभावत्वेनोपोद्बलकस्य वाक्यार्थस्य व्यापकत्वात् ।
15 वाक्यस्यैव शब्दः, तदर्थ एव च शब्दार्थः, तस्मात् प्रतिज्ञैवाभ्युपगमः, तस्याप्यनर्थत्वाल्लोकवाचकस्य व्यापारस्य । कस्मात् ? ततो लोकाप्रामाण्यात्, यतः—यस्याः प्रतिज्ञाया हेतुभूतायाः, पक्षादिलक्षणः

इत्यर्थः । स्वार्थमभिधायेत्यादि, [illegible] स्वार्थः च [illegible] जातिगुणक्रियाद्यन्यतमस्वरूपः यथा गौः शुक्लः पाचकः डित्थः इति । तं स्वार्थमभिधाय तेन स्वार्थेन समवेतं सम्बद्धं द्रव्यमाह शब्दो निरपेक्ष इति यथा शब्दोऽभिधायको स्वार्थोऽपेक्ष्यते न तथा स्वार्थेऽभिधायकोऽपेक्ष्यते निमित्तान्तरम-
20 पेक्ष्यते द्रव्यमिति [illegible] तदिति पदार्थं [illegible] तत्र जातिशब्दो यदा जातौ वर्तते [illegible] जातिमाहेति तदा तेन करणं कार्यं जातिस्तु द्रव्यम् । यदा तु जातिविशिष्टं द्रव्यमाह तदा जातिः कार्या । गुणशब्दो यदा गुणमात्रे वर्तते तदा तेषां करणं कार्यः जातिर्द्रव्यम् । यदा तु गुणे वर्तते तदा गुणसामान्यं कार्यः गुणो द्रव्यम्, यदा द्रव्ये वर्तते तदा गुणः कार्यः । समवेतस्य द्रव्यस्याभिधाने सति लिङ्गं वचनं विभक्तिं चाहेति सम्बन्धः । तान् विशेषानिति लिङ्गादीनेव परामर्शः लिङ्गं [illegible] वचनं संख्या विभक्तिः कारकं कर्मादि । [illegible]
25 कार्यं यथा श्रीः कुमारः मधुरम्, एको द्वौ बहवः कर्म करणं सम्प्रदानमिति [illegible] [illegible] तत्र यथा च [illegible] निवर्तितेति तथान्येव [illegible] । यत्र तु [illegible] कुमारः श्रीः कुमारेभ्यो द्वौ बहवः इति तत्र [illegible] यद्यपि लोके [illegible] पदार्थः [illegible] [illegible] व्यापाराभावात्, [illegible] [illegible] [illegible] व्यापारात् एवं
30 स्वार्थमभिधायैव वाक्यम्, [illegible] द्रव्यस्याभिधानेन [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] संख्या [illegible] [illegible] । एवम् विशेषानभिधाय स्वार्थादिव्यवहारं [illegible] प्रियकुत्सनादिषु विभक्त्यन्तः पुनः प्रवर्तते [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति भाष्यव्याख्यानम् । ततो लोकाप्रामाण्यादिति । यद्यपि [illegible]

लोकाप्रामाण्यात्—लोकस्याप्रमाणत्वसिद्धेः, नित्यः शब्दोऽकृतकत्वादाकाशवदिति नित्यत्वे सिद्धे घटवद-
नित्यानित्याद्यनेकरूपैकवस्तुप्रतिपत्तिर्लोकेऽप्रमाणं भवतीत्यत्रोच्यते न, अविशेषादित्यसतः पक्षादेरुपा
दानाल्लोकाभ्युपगमादिति सर्वं सर्वात्मकमित्यत्राभिन्नविशेषैकान्तेऽभ्युपगते पुनर्नित्यः शब्द इत्यस्य
पक्षस्य तदेकत्वोदाहरणस्य चाभावः पूर्वोक्तेभ्यो हेतुभ्यो निर्विशेषत्वादिभ्यः । तथा विशेषैकान्ते पूर्वोक्त-
हेतुभ्य एव पक्षादीनामभावः, निर्मूलत्वादिभ्य उभयानेकत्वैकान्तेऽपि परस्परविभिन्नत्वभावानां 5
सामान्यविशेषकार्यकारणानामभाव इत्युक्तम्, तस्मादविशेषादित्यसतः पक्षादेर्लोकप्रसिद्धस्योपादाना
ल्लोक एव पुनरभ्युपगतो भवद्भिरिति शास्त्रविद्भिः, तस्माल्लोकाभ्युपगमाल्लोकः प्रमाणीकृत एव,
किञ्चित्किञ्चिद्यथाऽप्यपेक्षाभिः परस्परविलक्षणव्यवहाराभ्युपगमात् लोकाप्रामाण्यं न सिध्यतीति, ते
यूयं सुदूरमपि गत्वा लोकमेव शरणं गन्तुमर्हाः शास्त्रविदः ।

एवं शास्त्रव्यवहारो लोकदर्शनमन्तरेण न सिध्यति, लोकवदेव चार्थ इति व्यव- 10
स्थाप्य शब्दप्रयोगात् ।

(एवमिति) एवं शास्त्रव्यवहारो लोकदर्शनमन्तरेण न सिध्यतीति, वाक्यविषयः पदविषयो
वा, ततः साक्षात् लोकसमापत्त्याऽभ्युपगमविरोध इत्युक्तः, तथा तद्विषयः स्ववचनविरोधोऽपि प्रति-
पत्तव्यः । कस्मात् ? लोकवदेव चार्थ इति व्यवस्थाप्य शब्दप्रयोगात्, लोकेन तुल्यं वर्तते, लोकस्येव,
लोक इव वा लोकवत्, एवेत्यवधारणे, किमवधारयसि ? लोकेऽर्थमवधारयसि, नार्थे लोक शास्त्रविदा- 15
मपि लोकत्वात्, पृथक्त्वेऽप्यर्थलोकयोरुभयत्र चाऽयमेवकारो द्रष्टव्यो लोकवदेवार्थोऽर्थवदेव लोक इति
द्वयोरपि परस्पराव्यभिचारात्, शास्त्रविदां लोकपृथक्त्वे लौकिकार्थपृथक्त्वे च तत्कल्पितार्थाना-
मिति । इतिशब्दः प्रकारे, अनेन प्रकारेण व्यवस्थाप्य—युक्त्याऽभ्युपगम्य स्वनिश्चितार्थप्रतिपादनार्थं
परेषां शब्दप्रयोगात्, पदात्मको वाक्यात्मको वा शब्दप्रयोगव्यवहारो लोकानुपातीत्यनिष्टैरपि
शास्त्रकारैः । 20

तत्र च—

यथा सत्यत्वसिद्धे शब्दार्थे ततः पुनर्न यथालोकमाह चास्त्विति विरुध्येत ।

(यथेति) येन प्रकारेण यथा, येन प्रकारेण सत्पादिरपुरुषत्वादिकेऽर्थे घटशब्दो लोकेन
प्रयुक्तस्तेनैव प्रकारेण सत्यत्वेन सिद्धे—सत्यत्वसिद्धे लोके शब्दं प्रयुञ्जानैः शास्त्रविद्भिर्लोकोऽभ्युपगतोऽ-

---

पपन्न एव नास्ति परस्परविलक्षणकार्यनिबन्धनात् किन्तु शास्त्रेभ्योऽन्येभ्यश्च—वचनानुसार एवं पृथक् निष्पन्नमेव 15
शब्दैरेव प्रस्तव वचनस्य तदर्थ इत्यादिरूपता क्रियते केवलं पदार्था एव शब्दार्थबुद्धिविषयाः पदानि च तत्
समर्थसंनिधान नित्यवाच्यतामि न वाक्यार्थं [illegible] पदार्थेभ्यश्च पृथक्त्वे [illegible]
तदर्थ एव शब्दार्थत्वात् प्रतीतेन शब्दार्थः तदर्थगतिसम्भावेऽपि [illegible] शब्दान्तरेण प्रतिज्ञानार्थस्य लोकप्रामा-
ण्यस्य [illegible] परस्परविलक्षणानामपि लोकप्रामाण्यसिद्धिरिति पूर्वपक्षाभिप्रायः । सामान्यादिवादे पक्षादेरसतोऽभ्युपा-
दानेन व्यवहारे तु तत्र लोकप्रामाण्यं सिद्धमित्याह—अविशेषादित्यादिना । वाक्यविषयः पदविषयो वा 20
व्यवहारो लोकदर्शनमन्तरेण न सिध्यति तदनुगमे लोकप्रामाण्याभ्युपगमविरोध इत्याह एवमिति । कुतो न
सिध्यतीत्याह—लोकवदेवेति । नार्थानुसारेण लोकः किन्तु लोकानुसारेणार्थ इत्याह—लोकेऽर्थमिति । ननु शास्त्र-
विद्भिर्लोकाः निर्णीयन्ते न तु लोकैरित्याह—शास्त्रविदामपीति । इत्यत्रापीति शास्त्रविद इत्यर्थः । शास्त्रवि
दामिति, एकत्वेऽपि लोकभिन्नत्वे तत्कल्पितार्थानां लौकिकार्थभिन्नत्वे च लोकवदेव चार्थ इत्यभ्युपगमविरोध इति भावः ।

स्वामिभिरित्युक्तमेव भवत्यपीति, ततः पुनर्न यथालोकमाह वस्तिवति विरुध्येत, लोकस्य भावो लोकभावः, भाव इव भावः, यो यो लोकभावो यथालोकभावम्, किं तत् ? वस्तु, यथैवाऽऽलोपालम्भसिद्धं वस्तु तथायो भावी यो यो यथा शब्दः प्रयुज्यते स स न तदर्थः स्वामिभ्यामपि स्ववचनेनैव विरुद्धमाह, स्ववचनेन तद्वचनं विरुध्येत, विरुद्धवचनेनाशङ्कावचने सिद्धे कथं मुखमिथुनं विरुध्यत एवेत्य-
५ र्थोऽभ्येत ?, कथमिति विरुध्येतेति दाक्षिण्यमाचार्यः स्वकं दर्शयति एवं तावत्स्ववचनविरोधः ।

लोकविरोधः प्रस्तुत एव, तद्विरोधेऽप्रवृत्तेः ।

(लोकेति) स्मृतिविरोधो लोकविरोधः, स तु प्रस्तुत एव, तद्विरोधेऽप्रवृत्तेः, तेन लोकेना-विरोधे शास्त्राणामप्रवृत्तेः, तस्मा स्वैः शब्दप्रयोगादैवाभ्युपगतया विरोधमनुपपाद्य शास्त्राणामविशेष-विशेषोपसंपादनेऽस्यैकान्तप्रतिपादनानामप्रवृत्तेः, कथमप्रवृत्तिः ? तानि स्वधर्मार्थमनुमुपु, कथं
१० लोकस्यापेक्षुः, यदि स्वयमनुवदन्ति स्वधर्मान् । यथाऽर्थं व्युत्पादयन्ति स्मृतिविरोधिनमर्थं विरुध्यन्त एव लोकेन निःसंशयमिति साधूच्यते तद्विरोधेऽप्रवृत्तेर्लोकविरोधः प्रस्तुत एवेति ।

किञ्चान्यत्—

लोकप्रामाण्ये वा शास्त्रकाराणां सर्वत्र पदे वाक्ये प्रत्यक्षानुमानविरोधानुपस्थितावेव, तत्स्वरूपात्ययोः ।

१५ (लोकेति) यत्र वाक्यांशे प्रत्यक्षविरोध इत्यादिमिदं पूर्वमिदानीं सर्वत्र प्रत्यक्षविरोधो वाच्य इति विशेषः, अनुमानविरोधो वा नोक्तः सोऽभिप्रेतः तदनुपादेन पुनः प्रत्यक्षविरोधवचनं च तत्पूर्वकत्वादनुमानस्येति शास्त्रकाराप्रवृत्तेर्लोकविरुद्धत्वादेव प्रत्यक्षानुमानविरोधानुपस्थितावेव यदेतद्भवति, न न भवतो भवत एवैतयोः । किं कारणं ? तत्स्वरूपात्ययोः लोकादिति लोकः अनुपहतेन्द्रियमनस्कः प्राणिगणो लोक इत्युच्यते तयोर्लोकसिद्धौ स्थितत्वात् प्रत्यक्षानुमानयोः, लोकस्यैवप्रमाणं लोकस्य प्रत्य-
२० क्षानुमाने प्रागेवाप्रमाणे, अथवा स एव स्थितः तस्याः 'भुवि भाः' (पा० अ० १ पा० १ सू० ४) इति वचनात्, लोक एव प्रमाणत्वेन व्यवस्थितः, क ? तयोः प्रत्यक्षानुमानयोः, स एव लोकः प्रत्यक्षानुमानाभ्यामाधारत्वात्तदपायत्वेन प्रत्यक्षमनुमानञ्च तदन्यप्रामाण्ये तयोरप्रामाण्यमिति ।

स्यान्मतं भवताम्—

कथं प्रमाणद्वयेऽपि प्रत्यक्षमप्रमाणीक्रियेतेति, तत्र वः सम्प्रधारणमिदं प्रयच्छामि, शास्त्र
२५ एवेव प्रत्यक्षमपि लौकिकप्रत्यक्षविलक्षणं तथानुमानमप्यस्तु तयोरप्यलौकिकत्वकल्पनार्थं सामान्यविशेषैकान्तसंवादि यथादिकल्पनायोऽपि प्रत्यक्षं कल्प्यम् ।

विरुध्यत इति नियमेन किं नोक्तं कथमयमर्थ विरुध्येतेति इव स्वधर्मिणमुद्भावनामात्र विरुध्यतेतीति यदि लोकोऽनुकम्पते यदि तत एव तद्विरोधः कथमारभ्यते इव यदि नाभ्युपगम्यते यदि लोकविरोध इत्यवचेनात्-तद्विरोध इति लोकविरोधेन सर्वं प्रवर्तनीयमन्यथा तत्प्रामाणिक्यमिति भावः । प्रत्यक्षमित्यस्यैव व्याख्या इतीति लौकिकमिति । यैवम-
३० प्यनयोऽन्यथेति तत्र तावदिति । एतदपरोऽन्यारम्भेण भवत इति यदेव बोध्यतया नामत्वमेवैव कल्पनाभेदमात्रेति । तयोरिति प्रत्यक्षानुमानयोर्नैव एव स्थितत्वादित्यर्थः । लोकस्य स्थितौ प्रत्यक्षानुमानयोरप्रामाण्ये तदभिरक्तो विनयव्यवस्थया व्याख्या तयोरेवैति यद्यपि तथा अपि सूचिभवन्नं व्युत्पत्त्यन्तरकारणस्मय वेति, प्रत्यक्षानुमानयोर्निर्णये लोक एव प्रमाणेन व्यवस्थितो यतः यदीत्यादि तत्प्रयत्ने तयोरप्रामाण्येऽभिमतः । तदनन्तरं इत्यतो व्यापत्-

(कथमिति) यदपि प्रत्यक्षमेवं कल्प्य शास्त्रवदेवेत्यादि, शास्त्रे ज्ञातेऽपि तद्विहितक्रियासा-ध्यस्वाविष्टफलस्य क्रियायाश्च व्यभिचारात्, ज्ञाने यथोक्तम् "जानाना सर्वशास्त्राणि छिन्नसंशयाः सर्व संशयाः। न च ते तत्करिष्यन्ति गच्छ स्वर्गं न ते भयम्" इति, तस्माज्ज्ञान फलसाध्यभिचारि कारणं क्रियासाधनवादिनोऽपि, किमङ्ग पुनर्ज्ञानमात्रसाधनवादिन इति । तदेव विचार्यते प्रत्य-क्षमेवेत्यारभ्य यावल्लक्षणमिति, शास्त्र इव शास्त्रवत्, यथा शास्त्रेऽभिहिताः पदार्था अलक्ष्य विलक्षणास्तथा प्रत्यक्षमपि लौकिकप्रत्यक्षविलक्षणं तथाऽनुमानमप्यस्तु, तयोरप्यलौकिकत्वकल्पनार्थं— प्रत्यक्षानुमानयोरप्यलौकिकत्वस्य कल्पनार्थं लक्षणान्तरं कल्प्यम्, किं तत्? सामान्यविशेषैकान्तवा-दादि—सामान्यं च विशेषश्च सामान्यविशेषौ, सामान्यविशेषौ च सामान्यविशेषौ च सामान्यविशेषा इत्येकशेषः, सरूपत्वात्। सामान्यमेव न विशेषः, विशेष एव न सामान्यं वा परस्परविलक्षणौ चेति न एवैकान्ता लौकिकपदार्थविलक्षणाः शास्त्रेषु कल्पिताः। तन्मतिर्नु लौल्यमस्य तदिह सामान्य-विशेषैकान्तवादि, घट आदिर्येषां कल्पनानां सा घटादिकल्पना, घटसंख्योत्क्षेपणसत्ताघटत्वा-द्यध्यारोपात्मिका, तया कल्पनाया अपोढं प्रत्यक्षं कल्पनीयम्। स्यादाशङ्का कल्पनापोढं प्रत्यक्षं विशे-षैकान्तवादिन एव मत भेदग्रहोऽस्मयोः कथमलौकिकत्वमिति चेदुच्यते यत्तावद्विशेषमात्रलक्षण विषयमनिर्देश्यं प्रत्यक्षं तत्कल्पनापोढत्वादलौकिकं तत्सामान्यानात्मकत्वात् खपुष्पवदसदिति सिद्धम्, तथा विशेषानात्मकत्वात् खपुष्पवत् सामान्यमात्रं सर्वं सर्वात्मकं कल्पनापोढं वस्तु तदसत्, अत स्यात् तद्ग्राहकमपि तद्वत्। तथोभयानेकत्वैकान्ते तयोरितरेतरात्मकत्वात् खपुष्पवदभाव इत्यलौ-किकत्वम्। यद्यपि सामान्यविशेषकल्पनापोढं लक्षणमभिहितं—श्रोत्रादिवृत्तिः प्रत्यक्षम्, "आत्मेन्द्रिय-मनोऽर्थसन्निकर्षाद्यन्निष्पद्यते तदन्यत्" (वै० अ० ३ आ० १ सू० १८) इत्यादि। तथापि सामा-न्यविशेषैकान्तवादिनां यथायथमेव कल्पनापोढमलौकिकत्वेनापन्नम्, तस्य चोभयात्मकत्वाभ्युपगमे प्रतिज्ञाहानिः, अथवा तेनैव दूषितत्वात् कश्चो हतो हन्यतीति तस्यैवोपरि कथ्यते परिकर इत्यनेनाभि-प्रायेण पूर्वमेव तत्परिकल्पितप्रत्यक्षलक्षणमनुपपद्यमानं दूषयितुकामः सूरिरित्यसमस्तमिदमाह ।

शास्त्रे ज्ञातेऽपीति । प्रत्यक्षस्य पर्येषणं पूर्वदर्शितत्वात्, निश्चितप्रत्यासेवनीयत्वात्, सर्वदर्शित्वमपरिप्रश्नविरोधेन । एकदेश इति, येनैकदेशेन प्रत्यक्षमपि लक्ष्यं योग्या । घटसंख्येति घटस्य द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषभेदेन । सामान्यविशेषवत्त्वोक्त न [illegible] निरूपितो न [illegible] । श्रोत्रादिवृत्तिः प्रत्यक्षमिति इदं [illegible] लौकिकं [illegible] सूत्रे [illegible] 25
यथा घटे [illegible] तथा च [illegible] दूषितत्वं [illegible] न च [illegible] हेतुः [illegible] एव दूषितत्वं, तच्च न [illegible] हेतुतः [illegible] । एतदुक्तमेव [illegible] प्रत्यक्षं [illegible] लक्षणमित्येतन् [illegible] इति 30

प्रकृतमुच्यते अथ का कल्पना यथाऽपोढं ज्ञानं प्रत्यक्षमिति ? अत्रोच्यते—

नामजातिगुणक्रियाद्रव्यस्वरूपापन्नवस्त्वन्तरनिरूपणानुस्मरणं विकल्पना ततोऽपोढं प्रत्यासत्तेनोत्पन्नमसाधारणार्थविषयमभिधानगोचरातीतं प्रत्यात्मसंवेद्यत्वात् प्रत्यक्षमक्षं प्रति वृत्तेः पञ्चेन्द्रियजम् ।

5 (नामेति) नामजातिगुणक्रियाद्रव्यस्वरूपापन्नवस्त्वन्तरनिरूपणानुस्मरणं विकल्पना ततोऽपोढमपेतं, नाम संज्ञा शब्द इत्यनर्थान्तरम् व्यवहारिका कल्पना, सा द्विविधा समासतो यादृच्छिकी नैमित्तिकी च, नामग्रहणाद्यादृच्छिकी, जातिग्रहणाच्च नैमित्तिकी गृहीता, निमित्तनिरपेक्षं नाम यादृच्छिकं डित्थो डवित्थ इत्यादि शब्दद्वारा च यासामपि जात्यादिनिमित्तापेक्षायां भिन्नाम्, तत्र गौरिति जात्या, शुक्ल इति गुणतः, मधुच्छोपाधेरभेदोपचाराच्च विशेषणविशेष्यभावं ततो विशेषणादन्यादृश्च तयोर्विशेष 10 णविशेष्ययोरभेदसम्बन्धनात्मिकया कल्पनया पूर्वं मनसा निरूप्यते पश्चादनुस्मर्यते । तथा डित्थादिष्व-प्यभेदं सोऽयमिति वा भिन्नयोरर्थाभिधानयोरभेदसम्बन्धतया निरूपणानुस्मरणे, शब्दार्थयोर्निमित्तनैमित्तिकयोर्भिन्नयोरभेदाध्यारोपात् । क्रियाशब्देषु पाचक इत्यादिषु नाम्नेऽभेदोपचारेऽभिन्नरूपत्वात् क्रियाक्रियावतोस्ततो न निरूपणं विकल्पानुस्मरणमेव, सर्वत्र शब्दार्थाभेदोपचाराभिनिरूपणानुस्मरणे च एव । तथा द्रव्यशब्देषु संयोगसमवायनिमित्तादण्डी विषाणीत्यादिषु । तस्याः कल्पनाया अपोढं, असा-15 धारणेनोत्पन्नमिति, "रूपालोकमनस्कारचक्षुर्भ्यः सम्प्रवर्तते । विज्ञानं मणिसूर्यांशुगोशकृद्भ्य इवा-नलः ॥" चक्षुः प्रतीत्य रूपं चालोकं चाकाशान्तरं मिलत्समनःसंस्थितं चित्तं विज्ञानान्तरसमनन्तरत्वा-त्मकं प्रतीत्य चक्षुर्विज्ञानमुत्पद्यते, चक्षुर्निमित्तमेवैतत् इति सिद्धान्तात् । तथापि चाधिपतिना चक्षुषा व्यपदिश्यते चक्षुर्विज्ञानमिन्द्रियसाधारणकारणत्वात्, यथा यवाङ्कुर इति बीजाङ्कुरादिसाधारणसंयोगे सत्यपीति, असाधारणार्थविषयमिति चक्षुरादिविज्ञानानां परस्परविविक्तस्वादिभिर्विकल्पस्वलक्षणविषय-

20 त्वान्यत्वमप्यायतेति । यस्यामपि जात्यादिनिमित्तापेक्षायामिति [illegible] विभागतो वै शब्दा प्रतीयन्तेऽपि [illegible] यतिमभिधेयत्वेनोपादीयते [illegible] वस्तुभेदात् तथापि [illegible] रूप इत्थं [illegible], [illegible] हि शब्दा लोके [illegible] प्रतीता [illegible] संज्ञाशब्दा एवेति । एवं च कल्पना भवन्ति [illegible] भेदात् तत्र कल्पना [illegible] भेदोऽपि नैव [illegible] भेदेऽप्यभेद [illegible] तथेति । मधुरिति पुष्पकोशो मधुमे [illegible] इति वचनात् । मधुमात्रेऽपि [illegible] 25 इति व्यवह्रियते [illegible] विशेषण [illegible] ततो विशेष्यविशेषण [illegible] यथाह—विशेषणं विशेष्यं च सम्बन्धं लौकिकीं स्थितिम् । गृहीत्वा सङ्कलय्य तथा प्रत्येति नान्यथा ॥ इति ॥ अपोढमिति, अपेतं कल्पनातः [illegible] । अधिपतिना चक्षुषेति [illegible] चक्षुर्विज्ञानमेव [illegible] विशेषावस्थाप्यौत्पत्तिक [illegible] हि चक्षुर्विज्ञान [illegible] इति सिद्धान्त 'चक्षुरूपे प्रतीत्य उत्पद्यते चक्षुर्विज्ञानम्' [illegible] 30 परस्परं [illegible] सम्प्रयोगात् यथा परस्परेण [illegible] हि [illegible] चक्षुर्विज्ञानं [illegible], [illegible], [illegible], [illegible] इति प्रोच्यते । यथेति यथा बीजादिकारणसामग्र्यां [illegible] यवाङ्कुर [illegible] इति व्यपदिश्यते [illegible] 35 इति यावत् । असाधारणार्थविषयमिति [illegible]

स्यात्, अभिधानगोचरातीत मनोभिरूपितार्थविषयत्वादभिधानस्य तद्गोचरातीतम्, किं कारणम्? प्रत्यात्मसंवेद्यत्वात्, आत्मानमात्मानं प्रति प्रत्यात्मम्, प्रत्यात्मना संवेद्यते भाव्यते प्रत्यक्षमात्मनाऽऽत्मैव सुख विवेचनास्वरूपवत्, ज्ञानमिवान्यत्रासम्भवात् सम्बन्धः प्रत्यक्षसमक्षं प्रति वृत्तेः परोक्षमिन्द्रियजम्।

चक्षुर्विज्ञानसमङ्गी नीलं विजानाति नो तु नीलमित्यभिधर्मागमोऽपि, प्रकरणपदेऽप्येतमेवार्थं भावनयाऽनया विशेषयत्यर्थेऽर्थसंज्ञी न त्वर्थे धर्मसंज्ञीति,

(चक्षुरिति) चक्षुर्विज्ञानसमङ्गी नीलं विजानाति नो तु नीलमित्यभिधर्मागमोऽपीति विधेः तमेतल्लौकिकप्रत्यक्षविकल्पनं कल्प्यमानमपीत्युपः, तथागमोऽप्येवमेवेति दर्शयति, चक्षुर्विज्ञानसमङ्गी चक्षुर्विज्ञानसमन्वयी सन्तानः, अगि रगि लगि गत्यर्थाः चक्षुर्विज्ञान समङ्गितुं शीलमस्येति चक्षुर्विज्ञानसमङ्गी, एवं श्रोत्रादिविज्ञानसमङ्गिनः, नीलं विजानाति—रसादिविविक्तं रूपं स्वलक्षणं विजानाति, नो तु नीलमिति विजानाति, इतिशब्दस्य शब्दपर्यायत्वादिदं तन्नीलमिति शब्दनिर्देश्यं न विजानाति, अपटुत्वादिन्द्रियविज्ञानस्य कुतः शक्तिरेव कल्पयितुम्। प्रकरणपदेऽप्युक्तमिति, भदन्तस्तद्भवाग व्याख्यानमभ्यन्तरेण तदर्थोऽनुसारिणाऽभिहितमिति दर्शयति। नीलः स नामनीलं निर्लोकः पदे तथा समेतमिति नाम्ना निर्देशो नीलस्य नामैतन्निरूपणविकल्पकृतं न नीलार्थः, नीलस्य रूपस्य वस्तुनश्चक्षुरिन्द्रियविषयस्य परमार्थः। स्वरूपतोऽनाख्यः, अपरैरन्यैश्च जनपदभाषाकारैरनभिलप्यनीयः, स च पुरुषो निरूपणकाले स्वय निमित्तमनुस्मरणकाले चानुस्मरन् परं प्रतिपिपादयिषया नीलमिति वाचं भाषमाणो नीलस्यार्थमनभिलाप्यस्वरूपं स्वलक्षणाख्यविकल्पं न पश्यति तदा तत्स्वरूपविषयत्वाविकल्पस्य नीलार्थविज्ञानस्य च विरुद्धत्वात्, तदन्यस्य नीलशब्दाभिलाप्यस्याध्यारोपितस्य सामान्यस्येन्द्रियगोचरातीतस्यैवार्थस्य भावनात्, तुशब्दो विशेषणार्थः, एनमेवार्थं भावनयाऽनया विशेषयति, अत एवार्थः, तं भवन्त भव भवेति पुनः भावयति यया व्याख्यया सा भावना का पुनः सा? अर्थेऽर्थसंज्ञी न त्वर्थे धर्मसंज्ञीति, एतस्य भावनावाक्यस्य पुनर्व्याख्या—अर्थे रूपादिके प्रत्यक्षविज्ञानविषये रूपरसगन्धस्पर्शशब्दस्वलक्षणे स्वरूपसंज्ञी, रूपादिमात्रसंज्ञी, संज्ञानातीति संज्ञी, स्वरूपसंज्ञाऽस्यास्तीति वा स्वरूपसंज्ञी। किमालम्बना सा संज्ञा किंस्वरूपा वा यया सम्प्रयुक्तं तत्स्वलक्षणं रूपादिचित्तं निर्विकल्पं चैतसिकया सम्प्रयुक्तधर्मात्मिकया योगात् संज्ञया संज्ञीत्युच्यते तत्सन्तानः? इत्यत आह—अर्थस्वरूपविशेषमात्रालम्बनया निर्विकल्पया संज्ञया सम्प्रयुक्तमिति, गतार्थं व्याख्यातत्वात्प्राप्त्यैव। तदेवं स्वलक्षणविषय स्वलेव विशेष एव लक्षण लक्ष्यत इति लक्षणं "कृत्यल्युटो बहुलम्"मिति (पा० ३।३।११३) कर्मणि ल्युट् प्रत्ययः, स्वलक्षणमनन्यविषयमित्यर्थः। अस्य सन्तानस्येति, चक्षुर्विज्ञानसमङ्गिनः, चक्षु-

---

पचयार्थेन तदतीतमित्यतीतमभिधानात्ययमिति। चक्षुरिति, अभिधर्मप्रमाणैर्नामाभिधानमनुपलभ्य [illegible] नीलमन्योऽर्थ प्रवर्तत इति तृतीयानिर्लोप्यम्। परमार्थ इति चक्षुरिन्द्रियविषयस्य परमार्थस्य नीलरूपादेर्दर्शनो न निरूपणविकल्पकृतो निर्देशः [illegible] परमार्थेन च नीलादेरभिधानमध्यारोपितत्वमिति भावः। नीलस्यार्थमिति परमार्थस्वलक्षणमित्यर्थं यदि भवितव्यमिति सामान्यमारोप्य न तत्र, यथाभिधानस्योपनं नीलमिति अध्यारोपितं सामान्यं च तदनुपपत्तिरिन्द्रियविषयं [illegible] [illegible] नीलादिरूपं स्वलक्षणं निरूप्यमिव इति भावः। तुशब्द इति, नो तु नीलमित्यत्र तुशब्द इति भावः विशिनष्टि—एवमिति। पुनर्व्याख्येति

विज्ञानवत् चक्षुरादिप्रतिनियतविषयतया व्यवस्थितं ज्ञानं कल्पनापोढम्, इति। प्रत्यक्षे, वस्तुसत्कं कल्पनात्मकं ज्ञानं न तत्सामर्थ्यबलभावित्वात्, गन्धर्वनगरमिति सामान्यं एतत् सविकल्पकं भ्रान्तमिति मिथ्याविज्ञानं न प्रत्यक्षम्, विशेषणाध्यारोपाद् उत्पन्नं चाक्षुषमभिलापवदिति, इति परिसमाप्त्यर्थः, यद्येऽप्येवंतदोषेतस्य व्याख्यानमिति परिसमाप्तम्। न त्वर्थधर्म संज्ञी यस्य व्याख्या,
5 न त्वर्थे, नेति प्रतिषेधे सुविशिष्टे तदर्थसमारोपविशिष्टं प्रतिषेधति, तस्मिन्नेव रूपादिकेऽर्थे प्रत्यक्षाभिमान संज्ञी—प्रत्यक्षतात्विकगुणक्रियाद्रव्यसम्बन्धी, धर्मस्वरूप सम्बन्धीयत्वात्संसंज्ञी न भवति सम्बन्धी न भवतीत्यर्थः।

नैषा समनीपिकोच्यते किं तर्हि ?—

एवमभिधर्मेऽप्युक्तं धर्मो नामोच्यते नामकायः पदकायो व्यञ्जनकाय इति, एवं
10 तावत् कल्पितमेव भवत्सिद्धान्ते, किं सम्भारणया ? ।

(एवमिति) एवमभिधर्मेऽप्युक्तं अभिधर्मपिटकेऽभिहितं, किमुक्तं ? धर्मो नामोच्यते नाम काय इत्यादि नामैव कायो नामकायः, कायशब्दस्त्विह समूहवाचकत्वात् सर्वसंघातत्वात्, नाम्नां वा विज्ञानादीनां संघातत्वात्। संघातव्यापारे धर्मिकाणामपि संस्कारामिवोत्पत्तिविनाशाभ्युपगमात्, यथोक्तम् "वर्णो गन्धो रसः स्पर्शश्चत्वारोऽपि च धातवः। अष्टावेते विनिर्मीणाः सहोत्पादाः सहव्ययाः" इति
15 सिद्धान्तात्। पदानि नामाख्यातोपसर्गनिपातात्मकानि पदकायः, व्यञ्जनान्यक्षराणि, अर्थस्य व्यञ्जनत्वात्, तत्कायो व्यञ्जनकाय इति, एवं तावत् कल्पितमेव भवत्सिद्धान्ते किं सम्भारणया।

अथेदानीं परमार्थो विचार्यते—

कल्पितमपि त्विदमफलमलौकिकत्वात् स्ववचनाद्यपेक्षाक्षेपपुरस्सरविरोधपरिहारं हि त्वद्युक्तिवत्त्वेवेदमसम्यक् कल्पनात्मकत्वात्।

20 कल्पितमपि त्विदमफलमित्यादि, नाम फलमित्यफलम्, किं कारणम् ? अलौकिकत्वात्, परविघातार्थमनीश्वराभिकल्पनवत्, कस्मादलौकिकत्वमिति चेत् ? स्ववचनाद्यपेक्षाक्षेपपुरस्सरविरोधपरिहाराभावात्, यं भवन्तं स्ववचनं समस्तकल्पनापोढमिति स्फुटमिति:, स्ववचनस्य स्ववचनेन वा व्यपेक्षा भवत्यर्थः स्ववचनव्यपेक्षा क्षेपाक्षेपः तेनाक्षेपेण दूषणे विरोधस्य परिहारोऽस्तीति कल्प-

---

अभिधर्मोक्तस्य अन्यासिद्ध्यावस्था व्याख्या क्रियत इति भावार्थः। सर्वलक्षणासाधारणात्वादिति अर्थः
25 एवार्थे हेतु उपन्यस्य अभिलापसमर्थं परमार्थसत्त्वं भवति च तत्त्वनिश्चयमिव निश्चयात्मकत्वं नाम। अथोऽभिलाप-अभावात्, अभावत्वं हि सर्वाभिलापसमर्थविषयत्वे सर्वलक्षणामयीकरणमिति न तदात्मकत्वेन विकल्पोऽपीति भावः। विशेष-णाध्यारोपादिति विशेषणं भौतिकत्वावधारणमित्यादिति विशेष्यं तदवस्थाय विज्ञानं विशेषणविशेष्ययोरभेदाध्यारोपात्मक-मिति नियम्यते भवति, अतश्च प्रत्यक्षव्यक्तवीथीनिरूपणपरत्वेन च एव सत्त्वमिति न्यायः। धर्मीपरत्वेऽपि ध्यान-व्यापारत्वेन वर्णो द्विविधः प्रसिद्धमपि संस्कृता सर्वो वक्तव्यः तथाविकल्पनात्मकं संस्कारो धर्मः सोऽपि कल्पनो
30 एव विज्ञाने इत्यत्र एव कल्पनादि तत्त्वान्तर्भावात् न सर्वप्रत्यक्षसर्वांशोऽपि अलौकिक इति भावः, अपि चाभ्युपगमे—एवमिति। कल्पितमिति इदं नामकायप्रत्यक्षोत्पादात्, अलौकिकप्रतिपादनात् हेतुविनिश्चयाभिप्रायो नाभावादिति। स्ववचनेति, स्वोक्तलक्षणसमर्थे इति विज्ञानविकल्पाद्यनभिलापत्वमिति भावः। एव एतत्

नन्वपेक्षाक्षेपयुक्तविरोधपरिहारं छलेनैव वचनेन पौर्वापर्येण प्रसज्य प्रदर्शयमानेन विरुध्यते सदाऽहं मौनव्रतिकोऽस्मि, पिता मे कुमारब्रह्मचारीत्यादिवचनवत्, न त्वस्मदुपपत्तिपूर्वमिदम्। तदर्थं दृष्टान्त-माह—स्वयुक्तिबलेनेदम्, यथेयं त्वदुक्तिः कल्पनात्मिका सती न प्रत्यक्षं तथेदमप्रत्यक्षमिति प्रतिज्ञा, कल्पनापोढत्वलक्षणलक्षितं ज्ञानमत्र धर्मि, तदप्रत्यक्षत्वविशिष्टं साध्यते, को हेतुः? कल्पनात्मकत्वात्।

न त्विदमसिद्धं निरूपणविकल्पात्मकत्वात्, घटत्वादिज्ञानवत्, आलम्बनविपरीतमति- 5
पत्त्यात्मकत्वात्, यथाऽप्रतिपत्तिः।

(नत्विति) न त्विदमसिद्धं कल्पनात्मकत्वं तस्य ज्ञानस्य कल्पनापोढत्वात्, अत्रेदं तत्सा-धनार्थमभिधीयते धर्मान्तरं तत्कल्पनात्मकं निरूपणविकल्पात्मकत्वात्, इदमिदमिति ज्ञानं निरूपणं स एव विकल्पस्तदात्मकं तत्समस्तं घटत्वादिज्ञानवदिति। आह—निरूपणविकल्पात्मकत्वमप्यसिद्धमि-न्द्रियज्ञानस्येति, आचार्यस्तु तत्साधनार्थमाह—आलम्बनविपरीतप्रतिपत्त्यात्मकत्वात्, यथाऽप्रतिपत्ति- 10
रिति, द्रव्यसतामेवाणूनां नीलपीताद्याकारत्वात् संवृतिसत्त्वात्तस्यापि नीलपीताद्याकारस्य प्रत्येकं तदाल-म्बनत्वात् यथाऽप्रतिपत्तिरिति।

स्यान्मतं द्रव्यसतामेवाणूनां नीलपीताद्याकारस्यात्र विपरीता प्रतिपत्तिरित्येतदयु-क्तम्, आकारस्याध्यारोपात्मकत्वात् माणवकसिंहत्वाध्यारोपवत्। सदाऽध्यारोपित इति कुतो गम्यते? सामान्यरूपविषयत्वात्, तत्सामान्यञ्च कारीषतौषतार्णपार्णादिविशेषाणामग्नि- 15
ताग्नित्ववत्। तदप्यसिद्धमिति चेत्, सिद्धमेव तदतद्विषयवृत्तित्वात्, तैमिरिककेशोण्डु-कादिज्ञानवत्।

(स्यान्मतमिति) स चासत्य विषयो तदतद्विषयो, तत्र वृत्तिरस्येति तदतद्विषयवृत्ति तत्का-रणानेकपरमाणुसमूहत्वात्, तस्य समूहे तेषु च वृत्तित्वात्, समूहस्यासत्त्वात् समूहिनामेव द्रव्यस-तामणूनां सत्त्वात्तयोश्चाभेदेन नीलाद्याकारपरिग्रहेण ज्ञानोत्पत्तेः, समूहासत्त्वाच्च तद्ग्रहे वस्तुस्वभा- 20
वात्, समकापहृतमुद्रिमन्ध्यादिवत्। उक्तञ्च "गुणानां परमं रूपं न दृष्टिपथमृच्छति। यत्तु

[illegible]

द्विपक्षप्राप्ते तस्मादेव प्रत्यक्षम्" इत्यतः सदसद्भेदपरिग्रहात्मकत्वात्तैमिरिकादेर्योऽनुमानि ज्ञानवत्प्रत्यक्षमतत्त्वमस्य ।

किञ्चान्यत्—

सर्वथा साधारणार्थत्वादेर्हेतुपारम्पर्येण कल्पनात्मकत्वसिद्धेः । एकैकस्माद्वा हेतोरप्रत्य-

5 क्षमिदं कल्पनापोढलक्षणलक्षितं ज्ञानमनुमानादिज्ञानवत् ।

(सर्वथेति) साधारणोऽर्थोऽस्य ज्ञानस्येति साधारणार्थम्, तत्साधारणार्थत्वमभेदपरिग्रहात्मकत्वात्, जातिमदपोहान्यव्यतिरेकार्थविषयत्वात् सामान्यविशेषात्मकार्थविषयत्वादित्यादिभ्यो हेतुभ्यः, इमान्यनुमानादिज्ञानानि यथैवोदाहृतानि "भ्रान्तिसंवृतिसंज्ज्ञानमनुमानानुमानिकम् । स्मार्ताभिलाषिकञ्चेति प्रत्यक्षाभं च तैमिरम्" इति, तत्साधर्म्यादेव हेतुपारम्पर्येण कल्पनात्मकत्वसिद्धेः । एकै-
10 कस्माद्वैकस्माद्धेतोरप्रत्यक्षमिदं कल्पनापोढलक्षणलक्षितं ज्ञानमनुमानादिज्ञानवदिति, यथाऽनुमानादिज्ञानं कल्पनात्मकत्वादप्रत्यक्षं तथा भवदिष्टमिन्द्रियज्ञानम् ।

मा मंस्थाः मोहकल्पनात्मकत्वादिहेत्वसिद्धिरिति, उक्तं हि योऽभिधर्म एव सञ्चिता लम्बनाः पञ्च विज्ञानकाया इति, रूपादिपरमाणोरेकस्यासञ्चितस्यालम्बनस्य घटादिषु नीला-दिषु प्रत्यक्षाभिमतेषु संवृतिसत्स्वभावात् सञ्चिताणुघटनीलाद्याकार एव गृह्यते चक्षुरादिभिः,
15 चक्षुरादिविज्ञानानां रूपादिपरमाणुसङ्घात एवालम्बनम्, ततः प्रत्येकमालम्बनपरमाणूनां परमार्थसतां भवत्सिद्धान्तेनैवाविषयता ।

(मा मंस्था इति) अभिधर्म एव—अभिधर्मपिटक एव बुद्धवचनेऽभिहितं—सञ्चितालम्बनाः पञ्चविज्ञानकाया इति, नियतसम्प्रयुक्तधर्मैर्युक्तत्वाद्रागादिभिः काया इत्युच्यन्ते पञ्च चक्षुरा-दिविज्ञानानि । रूपादिपरमाणोरेकस्यासञ्चितस्यापि समानजातीयैरसङ्घातस्यालम्बनस्य—विषयस्येन्द्रि
20 यबुद्धिग्राह्यस्य घटादिषु—घटपटरथादिषु नीलादिषु—रूपरसगन्धस्पर्शशब्देषु गुणेषु प्रत्यक्षाभिमतेषु संवृतिसत्स्वभावात् सञ्चिताणुघटनीलाद्याकार एव गृह्यते चक्षुरादिभिः । तस्माज्जातत्वाद् परमाणु त्वेनावस्थानमभावत्वात् प्रत्यक्षसिद्धम्, परिणामान्तरापत्त्यभ्युपगमात्, वैशेषिकाणां परमाण्वारम्भकत्व-विप्रलम्भम्, सांख्यानां समवस्थानविशेषापन्नाः सत्त्वादयो गुणाः, लौकिकानां तु स्थूलकार्यानुमितत-ज्जातीयसूक्ष्मकारणमात्रसम्भावनम्, सन्ति केचित्सूक्ष्मा बहवः स्थूलस्य कारणभूताः घटस्येव तन्तव इति,
25 सम्भावितानां तथासम्भावनेऽपि तेषां संघातपरिणामाभ्यामृते चाक्षुषत्वाभावो लोकस्यापि तुल्यः,

---

यथाऽर्थे मतिरेवं चैवास्यं तद्विषयत्वादित्यर्थः कल्पनामनुपलभ्य तु परमाणूनां तज्जातीयमतिर्जातीयस्मात्तत्परं प्रत्यक्षस्य चान्य-व्यतिरेकार्थविषयत्वादनुमानादिवत्प्रत्यक्षं कल्पनात्मकमिति भावः । भ्रान्तीति एतानि सप्तापि कल्पनाज्ञानत्वादप्रमाणानि सन्ति । अनुमानविषयेभ्योऽनुमानप्रामाण्यार्थं पक्षधर्मत्वं मतम्, स्मार्तं ज्ञानं स्मृतिः अभिलापिकमिन्द्रियज्ञानादिरभिलाषिकं द्वेषयोऽभिलाषादि ज्ञानं प्रत्यक्षाभं च तैमिरं—तिमिरादिदोषजं ज्ञानम् । एवं चैतेन हेतवोऽभिहिताः कल्पनापोढत्वस्य । कस्मात् सर्व एव हेतवः
30 साधारणार्थत्वादयः इत्यत—एकैकस्मादिति । एवंविधाविधिनिराकरणार्थमाह—मा मंस्था इति । चक्षुरादिज्ञानानां सञ्चिता-लम्बनत्वम्. परमाणवः तावत्त्वा न विषयाः ते तदानीं संघातभावा एव भवन्तीत्यर्थः तदानीं तेषां तदवस्थानामनु-पगमात् अतीन्द्रियत्वेन तेषां चक्षुरादिभिरग्रहणमत्यनुपलभ्य तज्जातीयं सङ्घात इत्यालम्बनमिति परमाणूनां वस्तुत्वमपि द्रव्यत्वम्, न च विषयाः सङ्घातः स न परमार्थसत्, किन्तु संवृतिसदेवेति भावार्थमाह तस्यापि प्रत्यक्षावभासमित्यादिना ।

अतोऽतीन्द्रियत्वादालम्बनत्वानुपपत्तिः, अतश्चालम्बनत्वानुपपत्तेर्व्यस्तानां सतां परमाणूनामेवमविषयत्वं चक्षुरादिविज्ञानानां रूपादिपरमाणुसंघात एवालम्बनमिति, आदिग्रहणाद्रसादिपरिमण्डलादिपरमाणु-संघात एवालम्बनम्। ततः किमिति चेत् ततः प्रत्येकमालम्बनपरमाणूनाम्—आलम्बनार्थाः परमाणवः आलम्बनपरमाणवः तेषां परमार्थसतामेषां त एव हि परमार्थसन्तो न समूहो नीलादिर्घटादिश्च संवृतिसत्त्वादिति भवत्सिद्धान्तेनैवाविषयता परमाणूनाम्। 5

तत्र प्रतिविविक्तरूपान्तराविविक्तस्वतत्त्वे रूपसङ्घाते इन्द्रियसन्निकृष्टे आलम्बनविपरीता प्रतिपत्तिरव्यपदेश्यैकात्मकनीलरूपविषयाऽभिमता।

(तत्रेति) तत्र प्रतिविविक्तरूपान्तराविविक्तस्वतत्त्वे—प्रत्येकं विविक्तानि रूपान्तराणि प्रतिपरमाणु-भेदेन रसादिभेदेन वा तेषामेव रूपान्तराणामविविक्तं स्वतत्त्वं यस्य सोऽयं प्रतिविविक्तरूपान्तराविविक्तस्वतत्त्वः, कोऽसौ? रूपसङ्घातः रूपधातुभेदपरमाणुसंघातः, अधिकृतचक्षुर्विषयाभिमतरूपसंघातो 10 वा, तस्मिन् रूपसंघाते इन्द्रियसन्निकृष्टे स्वविषयाभिमुख्येनोपस्थिते आलम्बनविपरीता—परमार्थत आलम्बनभूतेभ्यः परमाणुभ्यो नीलमिति वा घट इति वा येयं प्रतिपत्तिः सा विपरीता, तस्मादेव तत्त्वस्वभावात्, तत्प्रकाशु पद्विज्ञानवत् अव्यपदेश्यैकात्मकनीलरूपविषया व्यपदेश्यानेकपरमाण्वालम्बनेभ्योऽन्योऽव्यपदेश्य एक आत्माऽस्येत्यव्यपदेश्यैकात्मकम्, किं तत्? नीलरूपं तद्विषयोऽस्या इत्यव्यपदेश्यैकात्मकनीलरूपविषयाऽभिमता प्रतिपत्तिरिति वर्तते, सैव वा प्रतिपत्तिरव्यपदेश्या एकात्मका, अनेकपरमा- 15 णुनीलरूपविपरीतैकनीलरूपविषया।

तद्व्याख्यानार्थं भवतामभिधर्मपिटके यथोच्यते नीलं विजानाति नो तु नीलमिति। ननु हेत्वपदेशाव्यपदेश्यैव सा, नच शब्दाभिधेयमेव व्यपदेश्यम्, किं तर्हि? पर्यायान्तरेणापि गम्यते तद्व्यपदेश्यम्, तथा चोक्तं सञ्चितालम्बनाः पञ्चविज्ञानकाया इति न संचयालम्बना इति, धूमेनाग्निरिवैतदपि चक्षुरादिविज्ञानं व्यपदेश्यं ततोऽन्यत् परमाणुभ्यः परमार्थसद्भ्यः 20 कस्यचिदेकं सामान्यं न साक्षादिन्द्रियैर्गृह्यते, व्यवहितमेवार्थान्तरैस्तद्द्वारेण गृह्यते।

(तद्व्याख्यानार्थमिति) नाव्यपदेश्या सा प्रतिपत्तिरित्यभिप्रायः, तां दर्शयति—ननु हेत्वपदेशाव्यपदेश्यैव सा यस्मादुक्तं "हेतुरपदेशो निमित्तं लिङ्गं प्रमाणं कारणमित्यनर्थान्तरम्" इति (वैशे० अ० ९ आ० २ सू० ४) न चावश्यं शब्दाभिधेयमेव व्यपदेश्यम्, किन्तर्हि? पर्यायान्तरेणापि

रूपधातुभेदपरमाणुसंघात इति व्याख्यानात् त चाक्षुषविज्ञाने यत् चक्षुरुपनिबन्धि यत् चक्षुर्विज्ञानानि 25 यत् रूपायतने नियता तत्र गन्धरसस्पर्शविज्ञानविषयव्यतिरिक्तानुवृत्ति भावतो रूपायतन उच्यन्ते तथैव एव धातु रत्नेऽर्थाच्चक्षुर्विज्ञानविषयभूतो भाव इत्याद्यभिप्रायति। अनेके हि रूपपरमाणवश्चक्षुर्विज्ञानस्यालम्बनानि न तेषु अतीन्द्रियत्वात् प्रतिपत्तिस्तु नीलमिति वा घट इति वा एषा मतस्यानुमितस्य भवतीत्यालम्बनविपरीतता प्रतिपत्तेरिति भावः। अव्यपदेश्येति व्यपदिश्यत इति व्यपदेश्यं [illegible] नीलादिकमुच्यते इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नेन विज्ञानेन [illegible] 30 [illegible]। तत्रापि विज्ञानमेवाव्यपदेश्यमनपेक्ष्य विशेषयति सैव वेति। नाव्यपदेश्येति किन्तु व्यपदेश्यैवेत्यर्थः। [illegible] प्रमाणान्तरेण तस्य व्यपदेश्यत्वमभिप्रैति सम्भवति। हेतुरित्यादि, [illegible] इति सूत्रार्थः। तथा च च [illegible]

गम्यते तद्रूपपदेशम्, यथोन्तरस्य हेतुत्वपदेशनिमित्तस्याविपर्ययस्वात्, तथापि च यतः सञ्चयमपदेशेन निमित्तान्तरमिन्द्रियज्ञानमिदं तस्मात्तद्रूपपदेशं तत् तथा चोक्तं "सञ्चितालम्बनाः पञ्च विज्ञानकायाः" इति, न सञ्चयाकारतया इति, एतस्यार्थनिदर्शनार्थमुदाहरणमाह—धूमेनाग्निरिव, यथा धूमेनार्थान्तरभूतेनाग्निरयमिति ज्ञानमुत्पद्यमानं व्यपदेश्यं तद्वत् तथैतदपि नीलरूपादिविषयं चक्षुरादिवि-
5 ज्ञानं परमाणुभिरर्थान्तरैरनेकत्वात्तद्रूपपदेशम् ततोऽन्यदिति—यत एव व्यपदेश्यं धूमादग्निरिव तन्नीलरूपं ततः परमाणुभ्यः परमार्थसतोऽन्यत् कल्पितमकल्पितेभ्य एव चक्षुभ्यः सामान्यं विशेषेभ्यः, न चाक्षादिभिरिन्द्रियैरव्यवहितं गृह्यते, किं तर्हि ? व्यवहितमेवार्थान्तरैः परमाणुभिर्द्वारेण परमाणुद्वारेण गृह्यते न स्वत एवेति ।

अत्राह—

10 ननु च सञ्चयस्य कारकहेतुत्वेनापदेशः प्रत्यक्षप्रतिपत्तेः, न धूमवज्ज्ञापकहेतुत्वपदेशस्तथाऽग्नेरिवार्थान्तरस्यैकरूपत्वस्य ।

ननु च सञ्चयस्येत्यादि यावदर्थान्तरस्यैकरूपत्वस्येति, नन्वित्यसूयापने, चशब्दः प्रसिद्धभेदसमुच्चये, नन्विह प्रसिद्धमन्यः कारको हेतुरन्यो ज्ञापक इति, तस्मादणूनां तत्सञ्चयस्य नीलस्य च कारकसम्बन्धात् धूमस्याग्नेश्च ज्ञापकसम्बन्धात् प्रत्यक्षानुमानप्रतिपत्त्योरयं एव गम्यः, अतः साधर्म्य-
15 वैकल्यं दृष्टान्तस्य, एवमित्यादिविकलता हेतोरिति वाक्यार्थः, अपरमनुपात्तार्थान्तरेति न विरुध्यते ।

आचार्यो दोषमिमं परिहरन्नाह—

नन्विदमस्यैवार्थस्य प्रदर्शनार्थं प्रस्तुतमस्माभिर्यदीदं प्रत्यक्षं स्यात् कारकत्वेन, सञ्चयात्मात् संवृतिसतो न स्यात् भवति तु तस्मात् प्रत्यक्षं ज्ञापकधूमाद्यपेक्षाग्निज्ञानवत्, वैधर्म्येण दाहानुभववत्, प्रत्यक्षत्वादव्यवहितप्रतिपत्त्यात्मकत्वात् प्रत्यक्षस्य, तथा तस्य
20 स्वलक्षणविषयत्वादनध्यारोपात्मकत्वादिति यावत् ।

(नन्विति) नन्विदमस्यैवार्थस्य प्रदर्शनार्थं प्रस्तुतमस्माभिः नैतदस्मिन्नस्माकं न वा साध्यधर्मवैकल्यम्, यत्सञ्चयस्य ज्ञापकत्वमथ प्रत्यक्षप्रतिपत्तेरदोषप्रसङ्गस्यापाद्येत न पुनरेवमेतत्, यस्यैव प्रतिनियतविषयत्वात्, तदुच्यते यदि भवत्यविदं प्रत्यक्षं स्यात्कारकत्वेन—निष्पादकत्वेन

प्रतिपत्तिः कल्पितैवैकेन सामान्येनार्थान्तरभूतेन सञ्चयेन तस्यार्थान्तरत्वस्य हेतुधर्मत्वेन हेतुत्वपदेशत्वेनैव च प्रति-
25 पत्तिर्व्यपदेश्येति भावः । न सञ्चयाकारतया इति परमाणूनां कल्पितः सञ्चयो न विज्ञानविषयः किन्तु सञ्चयद्वारेण परमाणव एवालम्ब्यन्त इत्यर्थः तथा च प्रत्येकं चक्षुरादिविज्ञानं व्यपदेश्यं अर्थान्तरेण सञ्चयेन कल्पितमात्रत्वात् धूमेनाग्निमत्त्व- प्रतीतिः प्रत्यक्षं हि सञ्चयो नीलादीनां कारकहेतुरुच्यते अग्नेस्तु धूमः ज्ञापकहेतुरुच्यते इत्येतयोः प्रतिपत्त्योरयं एव भेदो भवति तथार्थान्तरेणाविकल्पमयत्वादिति हेत्वर्थान्तरत्वेन ज्ञापकहेतुर्यदि स्यात् तर्हि प्रत्यक्षप्रतिपत्तिर्न तेन व्यपदि- श्यते व्यपदिश्यतामिति प्रत्यक्षस्य नीलादिव्यक्तिसत्त्वैवाव्यभिचारि विरुध्यते पक्षे च तथाविधतायामप्यपि यदि
30 च कारकहेतुरर्थान्तरत्वेन गृह्यते तर्हि प्रत्यक्षविज्ञानस्य तेनैव व्यपदेश्यता दृष्टान्ते ज्ञापकत्वेन साधर्म्यमित्यत्र तत्र अन्यदपि दृष्टान्ते हेतुभावो येन इति भावार्थं प्रत्याह—ननु चेति । पूर्वोक्तं दोषार्थं तत्रैव न भवेदाह—नन्विति । अस्यैवार्थस्य—इत्यभिप्रायज्ञापकस्यैकरूपत्वस्य । कारकत्वेनेति एकत्वेन ज्ञापकत्वस्य तदेव ज्ञेयः । संवृतिसतः—इत्याह, एवं कारकत्वं परमार्थतः एव भवति सञ्चयस्तु न परमार्थसदिति कथं तत्र कारकत्वमिति ज्ञापकत्वेन

चक्षुरादिविज्ञानस्य नीलपीतादेः स्वार्थाभिमतादालम्बनभूताद्धेतोर्भवेत्, संचयात्मनात् संवृतिसतो न परमार्थसतोऽण्वादेरपि स्यात् । वैधर्म्येण दाहानुभवनवत् स्वार्थमात्रालम्बनं वा स्यात् प्रत्यक्षत्वाद्दाहानुभवनवत्, यथोक्तं "अन्यथा दाहसम्बन्धाद्दाहं दग्धोऽभिमन्यते । अन्यथा दाहशब्देन दाहार्थः सम्प्रतीयते ॥" इति (वाक्यपदीये कां० २ श्लो० ४२५) अव्यवहितप्रतिपत्त्यात्मकत्वात् प्रत्यक्षस्येति तस्यैवोपपत्तिहेतुः, अर्थान्तरेणाव्यवहितस्वार्थस्य ग्राहकं प्रत्यक्षं दृष्टं यथा दाहानुभवः । तथा 5 तस्य स्वलक्षणविषयत्वात्—प्रत्यक्षस्यार्थान्तरनिरपेक्षता स्यान्न पुनरस्तीति, स्वलक्षणविषयत्वादनध्यारोपत्वादिति यावत्, सर्वत्रार्थान्तराध्यारोपवृत्त्यर्थान्तराद्युपपत्तेस्तस्य न ज्ञानमिति, यावदुक्तं भवति स्वलक्षणविषयत्वादव्यवहितप्रतिपत्त्यात्मकत्वात् प्रत्यक्षत्वादिति । अर्थान्तरनिमित्तमात्रप्रत्यक्षं दृष्टम्, यथा दाहशब्दजनितज्ञानमिति, एवं तावत्कारकत्वं संचयस्याभ्युपगम्य दोष आपादितः ।

इदानीं कारकत्वमपि दूषयितुमना आह— 10

कारकतापि सञ्चयस्य नैवास्ति परमार्थतोऽसत्त्वात्, अजातपुत्रवत् ।

(कारकतापीति) कारकतापि सञ्चयस्य नैवास्तीति प्रतिज्ञा, परमार्थतोऽसत्त्वादिति हेतुः, अजातपुत्रवदिति दृष्टान्तः परमार्थतोऽसत्त्वं संवृतिसत्त्वात्तु घटवत्, यथोक्तम् "भेदे यत्र न तद्बुद्धिरन्यापोहे धिया च । घटाम्बुवत्संवृतिसदन्यत् परमार्थसत्" (अभिधर्मकोशे अ० ६ का० ४) इति यथोक्तं प्रमाणान्तरेऽप्यकारकतामाति न तत्क्रमस्ति, अभिक्षणानां नैरन्तर्याभावात्, 15 पक्षस्य परमार्थतोऽसत्त्वादक्षविज्ञानस्याकारकता, एवं सञ्चयस्य संवृतिसत्त्वान्नीलविज्ञानस्याकारकता, यथाऽतीन्द्रियत्वादणुनीलानाम् ।

इतश्च सञ्चयस्याकारकता प्रत्यवयवव्यवस्थानमात्रत्वात् ।

(इतश्चेति) अवयवमवयवं प्रति प्रत्यवयवं, अवस्था नीलादिपरमाणवः, तेषामेव संहतैकत्र परस्परापेक्ष्या व्यवस्थानमात्रं सञ्चयो न तेभ्योऽर्थान्तरमिष्टं भवताम्, अतः परमार्थतो नास्त्येवासौ 20 सञ्चयः, तदेवं सञ्चयस्यासतः खरविषाणस्येव न कारकता ।

अभ्युपेत्यापि सञ्चयस्य सत्त्वं दोषं ब्रूमः—

लोकवत्तु सञ्चयसत्त्वे व्यपदेशोऽस्त्येवेति गृह्यताम्, ततश्चाव्यपदेश्यो विषयः प्रत्य-

स्यैतस्य व्यसनविज्ञानपरम्पराभावात् दुष्करमिति भावः । यदि तु नीलादिविज्ञानस्य चाक्षुषस्य प्रत्यक्षत्वमभ्युपगम्यते तर्हि दाहानुभवाद्युपपत्तेः केवलं स्वार्थ एव परमार्थसत् परमाण्वालम्बनं स्यादित्याह—वैधर्म्येणेति । तथा च नीलादीन्द्रिय- 25 विज्ञानं स्वार्थमात्रालम्बनम् प्रत्यक्षत्वात् अव्यवहितप्रतिपत्त्यात्मकत्वात् स्वलक्षणविषयत्वाद्वा दाहानुभववदिति प्रयोगः । स्वार्थमात्रेत्यत्र मात्रपदेन व्यवधानस्य स्वरूपस्य व्युदासः । उपपत्तिहेतुः पक्षहेतुरित्यर्थः स्वलक्षणार्थान्तराध्यारोपे तस्याभ्युपगम्यमाने त्वाह—अर्थान्तरेति । अजातेति वन्ध्यापुत्रदृष्टान्तोऽयम् अस्तीति निरस्यति परमार्थत इति । बौद्धमतेन दृष्टान्तमाह—भवन्मतेनेति । यस्मिन् घटबुद्धिर्निरस्यते बुद्ध्या वा रूपादिकं व्यपोह्यते तदा वस्तु तदपि निरस्यते एवं कल्पितापेक्ष्यापि स्वपदो यो व्यवहारः स संवृतिसत्, अतोऽन्यः परमार्थसदित्यभिप्रायेणाह 30 घटाद्—भेद इति । दृष्टान्तं भावयति यथेति चक्षुर्विज्ञानं प्रति परमार्थतोऽसत्त्वात् यथा न कारकत्वं तथा सञ्चयस्यापि परमार्थतोऽसत्त्वाद् नीलादेरतीन्द्रियत्वाच्च कारकत्वाभाव इति भावः । परमाणुसमुदायोऽवयवसमवायेन स्थितिरेव सञ्चयः स च न परमाणुभ्यो व्यतिरिक्तः कल्पितोऽकल्पितः कारक एव इत्याह—इतश्चेति । सञ्चयस्य सत्त्वे कारकत्वे च तेन व्यपदिश्यत एव तज्ज्ञानमिति तस्याव्यपदेश्यत्वाभिधानमसङ्गतमित्याह—लोकवदिति । दुष्टोऽयमसिद्धोऽव्यपदेशक-

थस्य, प्रत्यक्षं वाऽव्यपदेश्यमित्युभयमनूद्यम्, विशिष्टोऽपदेशो व्यपदेशः, विशिष्टोऽस्य इत्यर्थः, माहात्म्यः सम्बन्धतद्व्यपदेशेन व्यपदेश्यं प्रमेयं तदनुमेयं प्राप्नोति, व्यपदेश्याव्यपदेश्यत्वात् प्रत्यक्षं धूमानुमिताग्निवत् यथा धूमेन व्यपदेशेन साधितोऽग्निरनुमेयोऽप्रत्यक्षश्च तथा नीलं रूपम् ।

5 (लोकवदिति) लोकवत् तत्त्वमसत्त्वे यथा लोकस्यात्मन्यभावस्यापि सद्भावादिव्यतिरेकेण सर्वेपाववी परिणामान्तरपरत्वसमुदायो वा योऽस्तु सोऽस्तु परैर्मृत्पादिवत् सर्वेषामेवासौ, तन्तुत्वादिषु बुद्धिप्रतिपत्तिकार्याभिमानसंख्यादिभेददर्शनात्, इत्यसूत्रभाष्यार्थानुसारेण व्यपदेशोऽस्त्येवेति गृह्यताम्, तत्राव्यपदेश्यो विषयः प्रत्यक्षस्य, प्रत्यक्षं वाऽव्यपदेश्यमित्युभयमनूद्यम्, तत्कथमिति चेत्? विशिष्टोऽपदेशो व्यपदेश इति विग्रहस्य विशिष्टार्थतामपदेशशब्दस्य हेत्वर्थतां दर्शयति । विशिष्टोऽस्य इत्यर्थः, 10 कुतोऽस्य इति चेदुच्यते माहात्म्यात्, माहात्म्यो नीलादिविशेषमाहात्म्यः सम्बन्धः, तद्व्यपदेशः, तेन सम्बन्धेन व्यपदेशेन हेतुना व्यपदेश्यम्, किं तत्? प्रमेयं नीलादि रूपमिन्द्रियसम्बन्धप्रमाणगम्यम्, किं भवति? तन्नीलादिरूपमनुमेयं प्राप्नोति व्यपदेश्याव्यपदेश्यत्वात् प्रत्यक्षम्, तस्य हेत्वाभासत्वेन हेतोः प्रत्यक्षत्वा-भावोऽनुमेयभावश्च साध्यते, तस्मात्प्रत्यक्षत्वाऽनुमानता च साध्यते को दृष्टान्तः? धूमानुमिता-ग्निवत्, यथा धूमेन व्यपदेशेन साधितोऽग्निरनुमेयोऽप्रत्यक्षश्च तथा नीलं रूपम्—यथा च धूमाख्य-15 लोत्पादिताग्निज्ञानमनुमानमप्रत्यक्षं तथा नीलज्ञानं सम्बन्धोत्पादितमिति ।

किञ्चान्यत्—

सर्वथा तत्त्वेन व्यपदेश्यं तदविनाभावात्तस्य कारकतायामकारकतायां वा न कश्चि-द्विशेषोऽर्थान्तरनिमित्तत्वेन पितृधूमादिवत्, तत्तुल्ये व्यपदेशस्य हेतौ व्यपदेश्यविशेष-कोऽयमनर्थको विचारः कारको ज्ञापक इति, एवं साधकत्वतो व्यपदेश्यमेव ।

20 (सर्वथेति) सर्वथा तन्नीलादिज्ञानं तेन—सम्बन्धेन व्यपदेश्यं तदविनाभावात्तस्य कारकता-यामकारकतायां वा न कश्चिद्विशेषो व्यपदेश्यत्वसिद्धौ वस्तुनः, कुतः? अर्थान्तरनिमित्तत्वेन पितृ-धूमादिवत्, यथा पिता पुत्रस्य जनकत्वेन व्यपदिश्यते कारकेण पुत्रः, धूमेन ज्ञापकेनाग्निरविशिष्ट-त्वाद्वस्तुनः, तत्तुल्ये व्यपदेशस्य हेतावप्रत्यक्षत्वानुमानत्वसाधनसमर्थे सति व्यपदेश्यत्वविशेषकोऽय-

---

कोत्तर। । लोकापेक्षया [illegible] बुद्धिप्रतिपत्तिकार्याभिमान[illegible] [illegible]
25 [illegible] बुद्धिः घटे न पट इति बुद्धिभेदः [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]
इति [illegible] [illegible] परिणामान्तर[illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
30 [illegible]
[illegible]

मनर्थको विचारः कारको ज्ञापक इति । एवं तावदर्थैकत्वोऽस्य नीलस्य व्यपदेशः सिद्धो यत्सिद्धेर् प्रत्यक्षानुमेयत्वे सिद्धे स्याताम्, तत्सिद्धेश्च तज्ज्ञानस्यानुमानत्वं सिद्ध्येत्, व्यपदेश्यत्वविरुद्ध-धर्मविरोधश्च ।

यद्यपीष्टमभिधानतो न व्यपदेश्य तन्नीलादिपरमाणुरूपं परमाणुसमूहाभेदात्वेकं येनैते द्वे अपि नैव स्तः, अनुमिताभिधानबहुविषयत्वात्, तथा ज्ञानमपि ।

(यद्यपीति) अभिधानाव्यपदेश्यैकात्मकत्वे अपि नैव स्तो नीलादिरूपस्येति प्रतिज्ञा, दृष्टान्तोऽनुमिताभिधानमिति, प्रतिपत्तिसौकर्यात् प्रागेव हेतोर्दृष्टान्त उक्तः, तद्गताव्ययसिद्धेर्हेतुसमर्थनार्थ-त्वात् दृष्टान्तस्य । हेतुस्तर्हि क इत्यत्रोच्यते बहुविषयत्वात्, यथा धूमज्ञानानुमितोऽग्निरनावृतविभि-न्नस्वरूपलक्षितो देशकालादिभेदभिन्नोऽप्यभिधानव्यपदेश्योऽनेकात्मकत्वात् एव गृह्यते तथा नील-वर्णोऽपि स्थूलपरमाणुविषयत्वात्, तथा ज्ञानमपीति ।

इदानीं प्रागभिहितकल्पनात्मकत्वादिभिर्हेतुभिरनुमानात् पापीयस्त्वं तस्य प्रत्यक्षस्य प्रतिपाद-यितुकाम आह—

तद्धि नीलरूपनिरूपणमर्थव्यपदेशेन शब्दव्यपदेशेन वा दृष्टं स च विकल्प एवातः कल्पनापोढमिति दुष्टं लक्षणं ज्ञानार्थयोरध्यारोपाच्च निरूपणात्तस्य, प्रतिपरमाणु प्रतिभिन्नानि स्वानि तत्त्वानि, तथा तेषां नीलरूपाण्यप्यनेकरूपाण्येव, तेषाञ्च यथासंख्यमेकत्वस्यैकरूपा-ध्यारोपात्वर्णान्तरनिरूपणम्, स चाध्यारोपो रूपान्तरसामान्यरूपविषयत्वात्, यदपि सामान्यं तदसद्विषयवृत्तत्वात् ।

तद्धि नीलरूपनिरूपणमित्यादि, तदिति प्रागपदिष्टमविकल्पात्मकं प्रत्यक्षो यस्मादर्थं, यस्मान्नीलरूपस्य निरूपणमुक्तन्यायेनार्थव्यपदेशेन शब्दव्यपदेशेन वा दृष्ट स च विकल्प एवेत्यविक-ल्पकत्व भाव्यतः कल्पनापोढमिति दुष्ट लक्षणम्, ज्ञानार्थयोरध्यारोपाच्च निरूपणात्तस्य, तत्कथमिति चेदुच्यते प्रतिपरमाणु—परमाणुं परमाणु प्रति प्रतिपरमाणु परस्परतः प्रतिभिन्नानि स्वानि तत्त्वानि—यो यस्य भावः स तस्य तत्त्वं न सोऽन्यत्र भवति, भवनमेव हि तत्त्वमतो विभिन्नानि प्रतिपरमाणु तत्त्वानि, एकैकस्य परमाणोः परमाण्वन्तरेभ्योऽत्यन्तभिन्नं स्वं तत्त्वं, भावान्तरमनपेक्ष्य स्वरसत एव

त्वमिति परत्वात् अथवा योऽर्थे विचार क्रियते सोऽनर्थक इति भावः । एवं तावदिति एतावता ग्रन्थेन साधितमुच्यते नीलादेर्व्यपदेश्यत्वसिद्धौ तस्याप्रत्यक्षत्वमनुमेयत्वञ्च सिद्ध्यति तत्सिद्धौ च नीलादिज्ञानस्यानुमानत्वं सिद्ध्यति तत्र नीलादि ज्ञानसाव्यपदेश्यत्वादिव्यपदेशत्वं विरुद्ध्येत इति । ननु पूर्वं नीलादिज्ञानस्याव्यपदेश्यत्वसमर्थनं नीलत्वमभिधानतस्तदुत्पन्नत्वेन व्यप-देश्यत्वमनभ्युपगम्य यदि ना तदिति प्रतिपादिना सम्प्रति व्यपदिश्यतेऽप्येवेति धर्मपरमाणुरूपत्वमुपगमेन नीलादेः धर्मतोऽव्यपदेश्यत्वं यदि भूतानमपि एवं निरुक्तमभिधानमिधानेति । तथा च नीलत्वं नामिधानाव्यपदेश्यं प्रत्यक्षं बहुविषयत्वात् अनुमिताभिधानवदिति प्रयोगः । प्रतिपत्तिसौकर्येण दर्शयति—तद्गतेत्यादिना, यतो हेतुं प्रदर्शयितुमपि यावता दृष्टान्ते न प्रदर्शिते तावत् न हेतुरविनाभूतत्वमित्येव [illegible] अतो दृष्टान्तस्य प्रतिपत्तौ व्याप्तिदर्शनाद् प्रागुक्तेति भावः । तदेवं नीलादेर्विषयस्य शब्दव्यपदेशेन व्यपदेश्यत्वं समर्थ्य नीलादिज्ञानस्यापि तत्समर्थयन्नाह तथेति—तथा ज्ञानमपीति । कल्पनारोपमध्यारोप्य कल्पनात्मकत्वं समर्थयति—स च विकल्प एवेति । अध्यारोपं दर्शयति प्रतिपरमाण्विति, एकैकं हि परमाणोऽन्योऽन्यानपेक्ष स्वलक्षणत्वात् [illegible] भिन्नभिन्न तथा तेषां नील-

भवनात्, भावानामेकस्य च सामान्यभवनत्वात् परमाणूनां तानि रूपाणि भिन्नानि, तथा तेषां परमाणूनां नीलादिरूपाण्यप्यनेकरूपाण्येव, तेषां च स्ववयवानां तेषां च नीलादिस्वरूपाणामेकद्वित्रिगुणादिभिन्नानां यथार्थस्यमेकत्वस्यैकरूपाध्यारोपात्—सर्वपरमाणुवर्त्तनानामेकत्वस्याध्यारोपात् सर्वपरमाणुरूपाणामेकनीलरूपाध्यारोपात्तदर्थान्तरनिरूपणम्, स चाप्यध्यारोपो रूपान्तरसामान्यरूपविषय-
5 त्वात्—रूपान्तरमपूर्वं रूपान्तरं परमाणुरूपात् परमाण्वन्तररूपं रूपान्तरम्, एवं सर्वाणि परमाण्वन्तररूपाणि, तेषां रूपं नीलमित्यभेदेन तत्सामान्ययुक्त्या गृह्यते सोऽध्यारोपस्तद्विषयः, तदपि सामान्य एव तद्विषयवृत्तत्वात्, सामान्यमिति गृह्यते स चान्यथार्थो विषयोऽस्येति कृत्वा ।

ततश्चात्र प्रत्यक्षेऽप्यस्यानपोहादनुमाने त्वपोहात्प्रत्यक्षमविविक्तविषयमतोऽनुमानादेव पापीयः, सङ्कीर्णतरविषयत्वात्साम्यनुमानमप्येवत्, अपोह्यार्थापोहाशक्तिशून्यत्वात् ।

10 (ततश्चेति) ततश्चात्र प्रत्यक्षेऽप्यस्यानपोहः, अनुमाने त्वन्यैरन्यस्यापोहः—तस्मादेव त्वपोहात् प्रत्यक्षमविविक्तविषयम्—स्वविषयाभिमतेऽन्यत्र चापरिच्छेदेनाभेदेन च वृत्तेः, अनुमाने स्वविषये सामान्यमात्र एव वृत्तेरतोऽनुमानात् तत्—परपरिकल्पितं प्रत्यक्षं पापीयः, सङ्कीर्णतरविषयत्वादिति तस्मात्साम्यनुमानमप्येवत्—अप्यनुमानतुल्यमपि तत्र भवति, अपोह्यार्थापोहाशक्तिशून्यत्वात्, तस्मात्सामान्यात्मकत्वेनाप्यनुमानस्य न प्रत्यक्षमेव तत्र नीलादेरर्थस्य प्रत्यक्षविषयस्य ज्ञानस्य च
15 तत्त्वतः सङ्कीर्णरूपता ।

किञ्चान्यत् तदतद्विषयवृत्ततापि न नीलरूपादेरन्यज्ञानस्य चोपपद्यते, किं कारणम् ? तदतदोः सम्बन्धाभावात्, खपुष्पवत्, तत उपचरितमत्र तदतद्विषयवृत्तत्वमपीति तत्प्रदर्शनार्थमाह—

प्रज्ञप्तिपरमार्थस्थितसञ्चयपरमाणुपरिग्रहसमकत्वात्तदतद्विषयवृत्तता, सा च सर्वथा सा चारण्यार्थत्वाविशेषेऽन्येष्वेतेषु हेतुषु, ततो मूलहेतुरेतैः साधितस्तस्मात् तत्प्रत्यक्षं नानुमानवदस-
20 ङ्कीर्णस्वविषयम् ।

(प्रज्ञप्तीति) प्रज्ञप्तिसत् सञ्चयः, परमार्थसन्तस्तु तदाश्रिताः परमाणवः, तेषां परिग्रह

एकस्यापि प्रतिपरमाणु भिन्नानि परस्परापेक्षकत्वानि तथा च स्थिते तत्तुल्यभावे परमाणुवर्तनानामेकत्वं तदीक्षणत्वैक-त्वसमध्यारोप्य निरूपणं प्रत्यक्षो भिन्न एकार्थान्तरमिक्षणं बोध्यम् । प्रत्येकं परमाणुवर्तनस्य भवनात् एकमेकत्वमि-त्याह—भावानामिति । रूपाण्येवाह—तथेति । यथार्थत्वमिति एकत्वाध्यारोपः परमाणुवर्तनस्य तदीक्षणस्य
25 चैकत्वाध्यारोपे यथार्थत्वम् । रूपान्तरेति रूपान्तराणां—भिन्नपरमाणुरूपाणां [illegible] च रूपमिति समान-रूपाऽभेदेन विपरीतसमारोपस्वैकत्वं । अतदपोहादिति इतरव्यावृत्त्यकरणात् तद्विषयेऽपि प्रत्यक्षस्य तत्-परिच्छेदं । अपोहेति अपोह्यो व्यावर्तनीयो योऽर्थस्तस्यापोहे व्यावर्तने शक्तिशून्यत्वात् सामर्थ्यविहीनत्वात् प्रत्यक्षस्यैवं । सामान्यात्मकत्वेनेति सामान्यं हि अव्यावृत्तरूपम्, अनुमानस्यापि तत्स्वरूपविषयत्वं सामान्यात्मकत्वा तत एवासङ्की-र्णविषयत्वं प्रत्यक्षस्यापीत्येकोऽपि [illegible] एव च सङ्कीर्णविषयमिति भावः । तद्रूपत्वं तेषां
30 परमाणूनामसङ्घातात्मकत्वेन [illegible] [illegible] सम्बन्धात्मकत्वात् तदतद्विषयेऽपि सर्वथा न घटनमपि [illegible] अर्थापत्ति किञ्चान्यदिति । प्रज्ञप्तीति प्रज्ञप्तिश्च परमार्थश्च प्रज्ञप्तिपरमार्थौ ताभ्यां स्थितौ प्रज्ञप्तिपरमार्थस्थितौ सञ्चयश्च परमाणुश्च सञ्चयपरमाणू, तत [illegible] तयोः परिग्रह स [illegible] [illegible]

सदसदमेदात्मकः, प्रत्यासत्त्यसत्त्वमेव परिग्रहात्मकत्वात् तद्विषयत्वात्, सा च सर्वथा साधारणार्थत्वा-न्निर्दोषत्वेऽप्यनन्वयोऽप्येषु हेतुषु, ततो मूलहेतुः कल्पनात्मकत्वान्निर्दोषैः साधितः, तत्राप्र तत्प्रत्यक्ष न चानुमानवद्गृहीतस्वविषयमित्येतदर्थमाचनार्थाः पुनश्च एव हेतवो व्यापारिताः प्रत्येकमपि पूर्ववदे-तस्मिन्नर्थे योज्याः ।

इतश्च तज्ज्ञानमप्रत्यक्षमप्रत्ययप्रत्ययात्मकत्वाच्छब्दाभावणस्थप्रत्ययवत् । 　5

(इतश्चेति) प्रत्ययः कारणं हेतुरित्यर्थः, न प्रत्ययो हेतुरस्येत्यप्रत्ययः, कोऽसौ ? प्रत्ययः, प्रत्ययो विज्ञानम्, द्वितीयप्रत्ययपदस्य विज्ञानार्थत्वात्, अकारणज्ञानत्वादित्युक्तं भवति, कथं पुनर कारणं तज्ज्ञानं ? संवृत्यतीन्द्रियत्वाभ्याम्, यस्मात् प्रमाणुषु न सञ्चये प्रत्ययता तथा प्रतिपत्तिं प्रति द्रव्य सत्तामविषयत्वात्, द्रव्यसत्त्वो हि परमाणवोऽतीन्द्रियत्वादेव न प्रत्यक्षज्ञानहेतवः, तथा नीलत्वादयः संवृतिसत्त्वात्तत्प्रत्ययोऽसत्त्वादेवाकारणम्, तस्मादुभयथाऽप्यप्रत्ययः स प्रत्ययो नीलरूपमिति, को 10 दृष्टान्तः ? यथाऽश्रावणः शब्द इति प्रत्ययोऽप्रत्ययः तथेदमपीति ।

स्यान्मतं कल्पनात्मकत्वादिभ्यो हेतुभ्योऽनुमानज्ञानं तर्हि चक्षुरादिविज्ञानं भविष्यतीत्यत्रोच्यते—

अनुमानज्ञानमपि तत्र प्रतिपूर्यते सम्यगगृहीतस्यान्यथा प्रतिपत्तेः, यथा विरुद्धादि ज्ञानम् ।

(अनुमानज्ञानमपीति) कर्मकर्तर्यभ्यासमेतत्पदम्, यद् क तत्प्रतिपेयात्म प्रतिपूर्यते इति 15 रूपम् ? यथाऽयमोदनो विपमत्वात् पूतिमांसवदात्मानं न भोजयति न भुज्यते स्वयमेव तथेदमपि ज्ञानमात्मानमपि न पूरयति न प्रतिपूर्यते, कस्माद्धेतोः ? सम्यगगृहीतस्यान्यथाप्रतिपत्तेः, सम्यग् एव गृहीतस्य सम्यगगृहीतस्यान्यथाप्रतिपत्तेः तस्य ज्ञानस्यान्यथाप्रतिपद्यमानसम्यगगृहीतार्थत्वादि त्यर्थः, यद् ज्ञानं सम्यगेवार्थं गृह्णत्येवार्थमन्यथा प्रतिपद्यते तज्ज्ञानं नानुमानमपि सम्पूर्णं भवति, तद्यथा विरुद्धादिज्ञानम्, यथा कृतकत्वादिभिः शब्द इति पक्षधर्मज्ञानं शब्दसम्बन्धे घटादिष्वनि 20 त्यानुगमसम्बन्धं गृहीत्वा नित्यं शब्दं प्रतिपद्यमानं विरुद्धहेत्वाभासज्ञानं भवति, आदिग्रहणात् प्रमेय त्वादयत्वादौ नित्यत्वं वा सपक्षविपक्षयोरनैकान्तिकाभासे यथा तथेदमपि न सम्पूर्णमनुमानमपीति ।

परिग्रहात्मकत्वस्य प्रत्यासत्त्वादिति भिन्नः । सदसदिति सत्त्वः परमाणवोऽसत्त्वमवयवेषामभेदरूपेण परिग्रह इत्यर्थः । अनन्वयोऽप्येषु हेतुष्विति सर्वथा साधारणार्थत्वादन्वयव्यतिरेकार्थविषयत्वात् सामान्यविशेषात्मकार्थविषयत्वान्निर्दोषत्वे एषु कल्पनात्मकत्वादिषु हेतुषु प्रत्यक्षज्ञानस्य कल्पनात्मकत्वं साधयन्ति तत्र कल्पनात्मकत्वे सिद्धे तज्ज्ञा- 25 नस्याप्रत्यक्षत्वं तेन सिध्यतीति भावः । अथ कल्पनात्मकत्वे ज्ञानस्याप्रत्यक्षत्वे कारणान्तरमाह—इतश्चेति । नीलादिप्रत्ययं न प्रत्यक्षं कारणं विना जायमानत्वात्, अप्रत्ययः शब्द इति प्रत्ययवदिति मानम् । तत्र हि प्रत्ययस्य परमाणुरूपं कारणं वा भवत् कारणत्वेनाभिमतं तत्र न सम्भवति परमाण्वपेक्षया परमाणोरतीन्द्रियत्वेन प्रत्यक्षकारणत्वायोगात्, संवृतिसत्त्व सत्त्वस्य चासत्त्वादेवाकारणत्वात् अतोऽप्रत्ययप्रत्ययात्मकं तदिति भावः कर्मकर्तरीति यदा योग्यांशियत्वं योऽतिदि- कर्मव्यापारे न विवक्ष्यते तदा कर्मादिकारकान्तराण्यपि कर्तृसंज्ञां लभन्ते स्वव्यापारे स्वतन्त्रत्वात्, तदा कर्मकर्तृकाः 30 कर्तरि प्रत्ययास्तदा भवन्ति पूरी आप्यायने तुदादि प्रत्ययात्मकमात्मानं न पूरयति तदनुमानज्ञानं प्रेरयतीति अनुमान ज्ञानं प्रत्यक्षज्ञानमात्मानं न पूरयति तत्र कर्मणः प्रत्ययवाचकं कर्तृत्वविवक्षायां कर्मस्वविवक्षया कुम्भक्रियात्वात् प्रत्यक्षज्ञानमा- त्मानं न प्रतिपूर्यते इत्यात्मनेपदप्रयोगः अत एतान् तज्ज्ञानं नानुमानमपि सम्पूर्णं भवतीति भावार्थो वर्णित इति । यथा कृत- कत्वादिति, कृतकत्वं हि अनित्यत्वेन सम्बद्धं तदेव गृहीतं घटादिविज्ञानं यदि शब्दं नित्यत्वेन प्रतिपादयति तदा तज्ज्ञा-

अथवा तिष्ठतु तावत् स्वलक्षणमात्रविषयप्रत्यक्षत्वस्य प्रत्यक्षविधिविधानाभ्युपगमेन विरोध इति, इह तु चक्षुर्विज्ञानसमङ्गीत्येतदेव तु न घटते ।

(अथवेति) अथवा तिष्ठतु तावत्तावत् प्रत्यक्षविषयस्याभ्युपगमविरोध इति स्थितम्, यात इत्यु विदूरक्षेमागमेनाभ्युपगतेन प्रत्यक्षविषयत्वस्य विरोध इत्येतत्—इदमेवास्मिन् प्रकरणे चतुरार्यं
5 चक्षुर्विज्ञानसमङ्गीत्यादि तदेव न घटत इति वाक्यार्थः । प्रत्यक्षस्य विधिः—प्रत्यक्षस्य जन्म, तस्य विधानं—व्याख्यानं सञ्चितालम्बनाः पञ्चविज्ञानकाया इति, स एवाभ्युपगमः, प्रत्यक्षविधिविधानाभ्युपगमः, स्वलक्षणमात्रविषयप्रत्यक्षत्वमेव—स्वलक्षणमात्रं विषयो यस्य तत्स्वलक्षणमात्रविषयं, किं तत्? प्रत्यक्षं तस्य भावः स्वलक्षणमात्रविषयप्रत्यक्षत्वं तस्य प्रत्यक्षविधिविधानाभ्युपगमेन विरोधः समनन्तर ग्रन्थोपपादितः स स्थित एव । चक्षुर्विज्ञानमित्येतदेव तु न घटते, तुशब्दो विशेषणे, किं विशि-
10 नष्टि? पूर्वस्माल्लक्षणवाक्यादागमस्यासाधुतरतां विशिनष्टि, चक्षुषः चक्षुषि चक्षुषा वा विशिष्टं ज्ञानं विज्ञानमसाधारणविषयं तत्समङ्गि समन्वेतीति चक्षुर्विज्ञानसमङ्गी कः? सन्तानः, विज्ञानस्य तदुपैं क्षणमात्रात् तद्द्वारेण तत्सन्तानोऽपि समङ्गीत्युच्यते तत्समङ्गिनो नीलविज्ञानं तदेव प्रत्यक्षं यस्य नापोढमनिर्दिष्टं स्वलक्षणविषयमित्याविधानं तेन सञ्चितस्योदाहरणमिदं तदिति प्रत्यक्षीकरणं प्रदर्शनम् यथा 'वृद्धिरादैजिति' (पाणि० अ० १ पा० १ सू० १) सूपलक्षितमेव व्याकरणमित्युदाहरणम् ।

15 कथं पुनस्तन्न घटते? तत आह—

एवं ते सञ्चयस्य तद्रूपे तत्प्रत्यक्षत्वाद्रूपमात्रत्वात् सञ्चितालम्बनकल्पनावैयर्थ्यम् ।

एवं ते सञ्चयस्येत्यादि यावत्सञ्चितालम्बनकल्पनावैयर्थ्यमिति, एवं ते उदाहरणत्वेनेष्टौ सत्यां सञ्चयस्य रूपमात्रत्वात्, किं भवति? सञ्चितालम्बनकल्पनावैयर्थ्यं स्यादित्यभिसम्बध्यते, रूपमात्रत्वं सञ्चयस्य कुतः? तद्रूपे तत्प्रत्यक्षत्वात्, यद्रूपे यस्य प्रत्यक्षत्वं तदाकारमात्रमेव दृष्टं यथा
20 दाहघटे दाहप्रत्यक्षत्वे दाहमात्रमेव नातोऽन्योऽर्थं दृष्टः, एवं सञ्चयघटे नीलरूपमात्रमेव अतः किं? सञ्चितालम्बनकल्पनावैयर्थ्यम्, सञ्चयाभावात् सञ्चयाभावो रूपमात्रत्वात् सञ्चितालम्बनकल्पनावैयर्थ्योदाहरणमेव तु न घटते चक्षुर्विज्ञानसमङ्गीत्यादि ।

अतन्मात्रत्वे संवृतिसत्त्वात्सञ्चयस्याकल्पत्वं करविपाक्यवदित्यचाक्षुर्विषयो रूपम्, ततो

यत्र विस्तरे [illegible] पुरस्तीति एवं [illegible]
25 [illegible] च पुरस्तीति [illegible] । अथवा तिष्ठत्विति, [illegible] विरोधो न [illegible] चक्षुर्विज्ञानसमङ्गी [illegible] तु न घटत इत्येवं [illegible] । पूर्वस्मादिति [illegible] । विज्ञानस्येति [illegible]
30 [illegible] चक्षुर्विज्ञानसमङ्गी भवति । इदं तदिति [illegible] चक्षुर्विज्ञान [illegible] । अतन्मात्रत्वे [illegible] संवृतिसत्त्वेन [illegible] चक्षुषा [illegible] ।

रूपस्याग्राहकत्वाच्चक्षुरचक्षुः श्रोत्रवत्, अथासन्निहितमेव परमाणुनीलरूपमिदं तथाप्यतीन्द्रियत्वादचक्षुर्विषयो रूपमित्युभयथापि रूपाग्राहित्वाद्घटादिवच्चक्षुर्नैव चक्षुः स्यात्।

अतन्मात्रत्वे संवृतिसत्त्वादित्यादि यावदुभयथापि रूपाग्राहित्वाद्घटादिवत्, अथ मा भूदेष दोष इति न रूपमात्रं समुदायः स एव च गृह्यत इतीष्यते ततः समुदायस्य संवृतिसत्त्वादरूपत्वं खरविषाणवत्, संवृतिसत्त्वञ्च प्रागुपपादितम्, अरूपत्वाच्च न चक्षुर्ग्राह्यः स्यात् समुदायो रूपादन्यत्वात् 5
शब्दवत् खपुष्पवद्वा, ततः को दोष इति चेदुच्यते चक्षुर्नैव चक्षुः स्यात्, रूपस्याग्राहकत्वात् घटवत् श्रोत्रवच्चेत्यादि, कथं रूपस्याग्राहकं चक्षुरिति दृष्टप्रसिद्धिविरुद्धमुच्यत इति चेत् तथैव दृष्टप्रसिद्धिविरोधापादनायैते मया, किं कारणम्? उभयथा रूपाग्राहित्वात्, यदि समुदायस्याप्यसत्त्वरूप एवं सुखत्वादचक्षुर्विषयो रूपं ततो रूपस्याग्राहकत्वाच्चक्षुरचक्षुः श्रोत्रवत्, अथासन्निहितमेव परमाणुनीलरूपमिदं तथाप्यतीन्द्रियत्वादचक्षुर्विषयो रूपमतो रूपस्याग्राहकत्वाच्च चक्षुर्न चक्षुः स्यादुक्तमिति सूत्र 10
मुभयथापि रूपस्याग्राहकं चक्षुरिति। एवं तावच्चक्षुर्विज्ञानसमाश्रितमत्र चक्षुषोऽचक्षुष्ट्वं चक्षुर्ग्रहणमनर्थकम्।

विज्ञानमाहरणमप्यत एवानर्थकमित्यत आह—

विज्ञानमपि न विज्ञानं स्यात्, अन्यथाऽर्थप्रतिपत्तेरज्ञातचक्षुर्विज्ञानवत्, न च चक्षुर्विज्ञानं समश्नुते चक्षुर्विज्ञानस्य रूपादन्यत्रासम्भवात्, न वा तत्सम्बन्धोऽन्यत्र सम्भवति, समुदायापेक्षो व्यभिचारोऽस्त्यतो विशेष्यत इति चेन्न, न हि समुदायो रूपमरूपस्याचक्षुर्विज्ञान- 15
समश्नुत्यभावः। यदपि च तद्रूपं रूप्यत इति तद्विषयं तदेकगमनं चक्षुर्विज्ञानस्येति, तदपि नास्ति, अविषयत्वादन्येन्द्रियविषयवत्, समुदायविषयमपि चक्षुर्विज्ञानस्य समश्नुते न, संवृतिसत्त्वात् खपुष्पवत्।

विज्ञानमपि न विज्ञानं स्यादित्यादि यावत् खपुष्पवदिति, विशेषेण ज्ञानं विज्ञानं तावद्रूपमिदमर्थं प्रत्यक्षं मुख्यं विज्ञानं न स्यात्, इतरथा कथमाचार्यैर्भीमवादी विज्ञानं न स्यादिति स्ववचनविरोधं 20
मापेमविभाविष ब्रूयात्। किं कारणं पुनर्विज्ञानं तन्न स्यात्? अन्यथाऽर्थप्रतिपत्तेः, अरूपस्य समुदायस्य रूपत्वेन प्रतिपत्तेः, समुदायत्वेन वा रूपमात्रस्य प्रतिपत्तेः, को दृष्टान्तः? अज्ञातचक्षुर्विज्ञानवत्, यथो स्थाणावपि पुरुषमात्रमर्थं चक्षुरिति प्रतिपद्यमानं न विज्ञानमेवं तदपि, आविभ्रमणात् स्थाणुपुरुषज्ञानवदि-

---

अथ रूपस्य स्वस्वरूपसमक्षत्वे यदतीन्द्रियत्वेऽपि चक्षुर्ग्राह्यताऽनुपपत्तिरित्याह—अथासन्निहितमेवेति। तथा च चक्षुर्नैव चक्षुः रूपाग्राहकत्वात्, घटादिवत्, अन्नाविविक्षारूपत्वं रूपं न चक्षुर्ग्राह्यमतीन्द्रियत्वात् अतीन्द्रियत्वं स्वरूपासत्त्वात्, समुदायो न 25
रूपं संवृतिसत्त्वात् खपुष्पवदित्यनुमानानि। दृष्टप्रसिद्धीति, चक्षुषा हि रूपं दृश्यते तदभावे दृष्टविरोधः, रूपग्राहकं चक्षुरिति प्रसिद्धं लोके तदभावे प्रसिद्धिविरोध इति रूपस्याग्राहकं चक्षुरिति न युक्तं वक्तव्यमिति भावः। मायद्भिमत मिति अनेन विशेषणद्वयेन विज्ञानं विज्ञानं न स्यादिति स्ववचनविरोधमस्तो व्युदस्तोऽन्यथा यदि अविज्ञानं कथं तर्हि विज्ञानं न स्यात्, विज्ञानमेवास्य, यदि तत् विज्ञानं कथं तर्हि विज्ञानं न विज्ञानमित्युच्यते स्ववचनव्याघातस्तदभावादिति विरोधः स्यादिति भावः। भावेन—अतीतो मायासूनवीयो वा [illegible] अभिहोत्र। मुख्यमिति, प्रमाणभूतमित्यर्थः। तेन तस्य अप्रमाण- 30
त्वात् विज्ञानं न विशिष्टं ज्ञानमित्यर्थेन न विरोधः। तस्य विज्ञानत्वाभावे हेतुमाह—अन्यथाऽर्थप्रतिपत्तेरिति अर्थस्य वस्तुनोऽरूपस्य समुदायस्य रूपत्वेन प्रतिपत्तेः [illegible] रूपस्य समुदायत्वेन प्रतिपत्तेरिति भावः। यथेति, यथा स्थाणुप्रभृतिर्यत्नमेवार्थं प्रवर्तमानं भ्रान्तात्मा पुरुषेण चक्षुरिति प्रतिपद्यमानं न विशिष्टं ज्ञानमुच्यत इत्यर्थः।

न पुनरभियोक्तुमिच्छयाहतो भ्रमो गतार्थो चाक्यप्रयोगनिमित्तमिति, यदा चेत्यादिरारभ्य चाक्यप्रयोगनिमित्त-मित्येव प्रकार व्याहृतो भ्रमः पूर्वभाग्ये न तूत्तरभाग्ये, तद्युक्तं न द्रव्यादिव्यतिरिक्ता सा सिद्धिरित्यादिवक्ष्यमाण-मसम्बद्धम् तदात्मनिमित्तस्य सत्त्वस्यानुपपत्तेः—असत्ता मता द्रव्यादीनां मुख्यौ सदभिधानप्रत्ययौ कथं मुख्यमिति एतदाचार्यवचनमन्तरे पतित परस्माकौशलस्याऽऽख्यापनार्थम्, मनोरथमात्रमिति, वैशेषिकस्य

5 मनोरथ एव द्रव्यादिव्यतिरिक्ता सत्तेति, यदि भवेत् स्यात्, अन्यथा तु पूर्वोत्तरपक्षौ व्याख्यातावेव ।

द्रव्यादिभाक्तत्वनिवृत्तिः स्वतः सत्त्वं सत्तादियमैतस्य वचनस्य व्याघात इत्येतद्दोषद्वय दर्शनादिति चेन्नैव च दोषः दण्डिस्वदण्डत्वयोर्यथार्थ्यं स्वत एव सतोः तत्सम्बद्धत्वात्, सत्त्वतः सत्त्ववत् सदेव स्वं सत्त्वतः—सत्त्वात्, सदेव सत्, न सत्तातोऽन्यत् सत्, तस्मात् सर्वस्य सतो नास्त्यतादात्म्यं सदात्मैव सर्वमिति भाक्तत्वनिवृत्त्यापत्तेः, सदादिवच्च स्वतः सत्त्वम् ।

10 (द्रव्यादीति) द्रव्यादिभाक्तत्वनिवृत्तिः स्वतः सत्त्वं सत्तादिवचैतस्य वचनस्य व्याघातः इत्येतद्दोषद्वयदर्शनादिति वैशेषिकेणोक्ते आचार्य आह—नैव चमादि, दण्डित्वं दण्डत्वञ्च यथार्थं स्वत एव सतोः तत्सम्बद्धत्वात्—सत्तासम्बद्धत्वादित्यर्थः, सत्त्वतः—सत्त्वात् सत्त्ववत्, सदेव सत् सत्त्वतः सत्त्वात् आत्मत्वात् स्वतः सत्त्वादित्यर्थः एवं तावन्मायो भवत सदेव सत् सत्त्वमेव सत्, न सत्त्वव्यतिरिक्ता सत्ता न सत्तातोऽन्यत् सत्, तस्मात् सर्वस्य सतो नास्त्यतादात्म्यम्—असदात्मत्वं तदभावात्

15 सदात्मैव सर्वमिति भाक्तत्वनिवृत्त्यापत्तेः नायं दोष इत्यर्थः, सदादिवच्च स्वतः सत्त्वमिति, आदिमत्त्वात् द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्ववत् ।

यदर्थेन सता सतो भावः सत्तेति द्रव्याद्यव्यतिरिक्तसत्तार्थैव ज्ञायते, कर्तरि षष्ठीयुक्ते यद्वत् सन्नि सदित्यभिधानप्रत्ययकारणं सत्तैव, एवमपि

यदुक्तं स्वतः सत्त्वमिति, एतद्युक्तं मम हि सत्तावदिति सर्वमिदं त्वदनुवृत्त्या

20 न मम सत्ता द्रव्यादिव्यतिरिक्ता काचिदस्ति कर्तरि षष्ठीयुक्तत्वात्, ततोऽनुपपन्नं द्रव्यादीनामनेकत्वम् ।

[illegible]

[illegible] —द्रव्यादीति । [illegible]

[illegible] —दण्डित्वमिति [illegible]

25 [illegible] —स्वतः सत्त्वादित्यर्थ इति [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] —यदर्थेनेति । [illegible]

30 [illegible]

यतश्चैवमित्यादि, यस्मात् सत एव सत्ताद्रव्यादीनां मुख्या, तस्मात् सतो भावः सत्तेति या अस्मन्मुखनिर्गतवचनमुपाददानानां मा द्रव्याद्यव्यतिरिक्तसत्तार्थैव ज्ञायते सतो भावः सत्तेति, किं कारणं ? कर्तरि षष्ठीसूचेः, तद्व्याख्यानं वचनम् सन्निधिरित्यादि गतार्थं यावत् सदभिधानप्रत्ययकारणं सत्त्वेति, अथ एवमपीत्यादि पूर्वोत्तरपक्षौ सम्भावयन्तौ गतार्थौ वैशेषिकस्यैव यावदुपन्यस्तम्, यदुक्तं स्वतः सत्त्वमिति एतदयुक्तमिति आचार्यो यथैतत्प्रत्ययोद्भवः भवति तथाऽऽह—अत्र हि सत्तावदिति सर्वमिव स्वरूपसत्त्वा 5 त्वां प्रतिपादयितुमुच्यते, न मम सत्ता द्रव्यादिव्यतिरिक्ता काचिदस्ति, कर्तरि षष्ठीयुक्तत्वात्, द्रव्यादीनामकारणत्वाविशेषाः प्रसक्ताः ततोऽनुपपन्नमिति, एवं तत्प्रसङ्गात्, कुतोऽनुपपन्नता ? ममात्र नियतिताऽभ्यागता त्वन्मतेन तु सत्तामभ्युपगम्य मया सत्तावद्द्रव्यादीनामनिष्टापादनं कृतम्, मम तु द्रव्यगुणकर्मणां सामान्यविशेषसमवायानां चानेकत्वमनुपपन्नमिति ।

तद्व्याचष्टे— 10

कर्तृणाऽकर्तृणा च यो भवति स एव भावः सामान्यं देशकालादिभेदेऽपि भवनतुल्यत्वात्, स एव विशेषोऽन्यभवननिरपेक्षः कर्ता उत्पत्, भवत्येव भवति तदेव द्रव्यं भव्यं कलनं गुणः युगपदयुगपत्पर्यायत्वेन भवनात्, स एव भावः क्रिया, स एव विशेषः भावान्तराद्विशिष्यमाणत्वात् अन्यनिरपेक्षत्वात् सदसदात्मकत्वात् वक्ष्यमाणवच्च, स एव समवायः, एवमेव भवतः कर्तृत्वेन सत्त्वेव कारणत्य तदेकीभावगत्या कार्यत्वापत्तेः, सदसत्त्वेन कर्तृत्वात् 15 नासंयोगः, कार्यकारणप्रतिपादनात् नासमवायः, ताभ्यां सम्बद्धत्वाभिन्नत्वासत्त्वे न स्तः ।

कर्तृणाऽकर्तृणा चेत्यादि, भवतीति भाव इति कर्तरि, भवनं भाव इति भावे, इत्यादि कारकविवक्षायां यो भवति स एव भावः सामान्यम्, देशकालादिभेदेऽपि भवनतुल्यत्वात्, स एव विशेषोऽन्यभवननिरपेक्षः कर्ता, उत्पत् कर्तरि षष्ठीति, भवतो भवनात् भवत्येव भवति तदेव द्रव्यं भव्यम् भवद्भवनादेव कलनं गुणनं गुणः युगपदयुगपत्पर्यायत्वेन भवनात्, स एव भावः क्रिया 20

कर्तरीति भावं स्पष्टयति—सा द्रव्यादीति द्रव्यादेः सतो भवनलक्षणाव्यतिरिक्तसत्तार्थं मुख्यमिति ... सत् भवति—सद्गुणरूपसामान्यसमवायमेऽनुभवोऽवस्थित इति सत् कर्तृत्वम्, ... भवत् सता भूयते तदेव सत्ता सामान्यं ... भाव । ... कर्तरीति सतो भाव इति कर्तरि षष्ठी सा सतो भवनक्रियाकर्तृत्व ... द्रव्यगुणकर्मणां सामान्यविशेषसमवायानामनेकत्वमेवोपपद्यते—कर्तृत्वमिति ... 25 तथैव भवतीति ... भवतीति भाव इति ... तेन रूपेण भवति ... हि ... भवति ... देशकालभेदेऽपि भवनसामान्यात् भाव एव सामान्यमुच्यते न सतो भिन्न ... भाव । पूर्वोत्तरभावानपेक्ष ... द्रव्यमेव विशेष न हि विशेष सामान्याद्व्यतिरिक्तो ... सामान्यमयो भाव एवेत्यर्थः । ननु ... भवतो भवनादिति ... तदेव ... भवति ... भवतीति 30 द्रव्यमुच्यते स एव च गुण ... पर्यायत्वेन च भवनात्, ... क्रियाऽपि भवनात् स एव भावान्तरेण विशिष्यमाणत्वात् भावान्तरनिरपेक्षत्वाच्च विशेष ... हि सामान्यमेव ... विशिष्यते इति

भवन भाव इति, स एव विशेषः सामान्यादिभिर्विविच्यमानत्वात् अन्यनिरपेक्षत्वात्, सदसदात्मकत्वात्–सत्त्वेनासत्त्वेन च तस्यैव विविच्यमानत्वात् वक्ष्यमाणवेति कारणाकारणाद्यैक्यमनन्तरं वक्ष्यते, स एव समवायः एवमेवेति, भवतः कर्तृत्वेन तस्यैव कारणत्वं तदेकीभावगत्या कार्यत्वापत्तेः, प्रतिपादितेन विधिना सम्बन्धाभावः प्रत्याख्यातः, समवायसम्बन्धानात्, सदसत्त्वेनेति, अनेनैवासत्त्वमपि प्रत्याख्या-
5 तम् सदसदात्मकत्वात् कर्तृत्वात संयुज्यमेव कार्येणेति नोऽसंयोगः। कार्यकारणाविपादनप्रकाससमवायोऽस्ति, ताभ्यामेति संयोगसमवायाभ्यां सम्बन्धत्वात् भिन्नत्वासत्त्वे न स्तः, अजातिमन्ति स्थिति प्रतिपादय एव द्रव्यव्यतिरिक्तत्वाः नैरपेक्ष्येभिविक्तत्वात्, एवं तावत् कारणवत्त्व द्रव्यादेः ।

अथ वा अकारणनित्यासम्बन्धाजातीनि द्रव्यादीनि स्वतः सत्त्वात् सामान्यादिवत्, कारणादि वा सामान्यादीनि स्वतः सत्त्वात् द्रव्यादिवत् तदात्मत्वात्, उभयं वा, इतरेतर
10 रूपैकभवनाविशेषात् ।

अथ वेत्यादि, अकारणनित्यासम्बन्धाजातीनि द्रव्यादीनि स्वतः सत्त्वादुच्यत सामान्यादिवत्, कारणादि वेति कारणनित्यसम्बन्धजातिमन्त्यानि सामान्यविशेषसमवायानां स्वतः सत्त्वाद्द्रव्यादिवत्, असत्सत्त्वादिसर्वः तदात्मत्वात् यद् यदात्म तत् स्वतः सत् सत्तादिवदित्युक्तम्, उभयमिति, कारण-

---

विशेष अनुपत्सेन कारणकारणयोरैक्यमुच्यते तस्मात्तयोरेकरूपत्वात् स एव समवाय इति द्रव्यमेव सर्वं न द्रव्यात् गुणकर्मादि-
15 भावस्तेनैवेति भाव । ननु भवत्येव द्रव्य तर्हि वैविक्त्यात् समवाय कथं सम्भवति इत्यत आह–एवमेवेति तत्प्रकारेण भवतो भवनात् कर्तुः भवतः कार्यस्य भवनस्य चैकीभावगत्या तथैव समवाय इति भाव । एवं समवायस्यैकत्वेनात् कार्यकारणयोः सम्बन्धो न सम्भवतीति पुनः परावर्तनात्–प्रतिपादितेनेति । सर्वथा कारणं कार्येण संयुज्यमेव तस्मात् कार्यमसदेवेति कारणं मिथ्या-
तम्, भवत सदसदात्मकत्वेन कर्तृत्वात्तस्यैव कार्येण सह संयुज्यमेव, इत्यतः तयोः अनुत्पत्तिस्त्व सत्त्वे नासंयोग कार्य-
कारणभावात्तु तयोर्वा समवाय इत्यत–सदसत्त्वेनेति एवम् समवायोऽप्येतस्य सम्बन्ध संयोगस्य भेदस्य नैवानेन
20 कार्यकारणयोरिति भाव । कारणं सत् कार्येणैकीभावं भवत्यतो न भिन्नं अतश्च कार्यं संयुज्यते नासंयोग–संयो-
गेति । ननु सामान्यादीन्य द्रव्यादिभ्योऽतिरिक्तान्यभवन्ति अथ द्रव्यादीनि सामान्यवन्ति भवन्तीत्यत आह–अजातिमन्तीति
द्रव्यस्येव सामान्यरूपत्वात् सामान्यापेक्षा नास्तीति भाव । एवं द्रव्यस्यैव गुणकर्मसामान्यविशेषसमवायात्मकत्वात् एवत्वात्
सदसदात्मकत्वात् कार्यकारणादिभावो नानुपपन्न अपि त्वसौ तु कारणे कार्यस्य सत्त्वात् कारणकार्यानुपपत्तिरेव प्रत्युक्तिविधि-
रूपेणाह–एवं तावदिति । प्रकारान्तरेण द्रव्यादेः कारणकारणत्वं नित्यत्वानित्यत्वं सम्बन्धासम्बन्धं च जातिमत्त्व-
25 जातिमत्त्वयोरपि दर्शयति–अथ वेति । तत्कथमिति–अकारणेति यथा सामान्यविशेषसमवाया न कारणात्मकाः न समवायि-
कारणस्यवत् भिन्नाः अनन्ताः–समवायरहिताः अजाताः –जातिशून्याः स्वतः सद्रूपत्वात् तथैव द्रव्यादीन्यपि स्वतः सन्ति
एवैकत्वात् तस्मात् अकारणनित्यासम्बन्धाजातीनीति भाव । स्वतः सत्त्वादेव च सामान्यादीना द्रव्यादिवत् कारणकार्यत्वं
सम्बन्धत्वं जातिमत्त्वं भवन्तीत्यत–कारणेति । यदेव सत् तत् कारणत्वात्–स्वतः सत्त्वात्, सत्त्वस्य सत्ता न तु तत्स्थि-
तिः तदात्मत्वात्, यद् यदात्म तत् स्वतः सत् यथा सत्ता सत्तान्तराद् स्वतः सतीति न स्वतः सत्त्वं द्रव्यादावपि भिन्ना-
30 रूपेण–असत् सत्त्वादिसर्वं इति । द्रव्यादि सामान्यात्मकं सामान्यादि च द्रव्यात्मकम्, इतीतरेतरैकभवनात्मकं
सत् तदात्मकैतरेतरधर्मात्मकमपि तस्मात् एवं सत् कारणत्वेन कारणकार्यत्वं, नित्यानित्यं सम्बन्धासम्बन्धं जातिमत्त्वा-
जातिमत्त्वैकत्वात्–उभयमिति । ननु वैशेषिकेन समवायस्यैकत्वं स्वाभाविकमुक्तेन शङ्करमिश्रमतस्य मतस्य परिहारो विहितो न

---

१ सि क कार्यं योग्य । २ सि क. प्रतिविविविक्तत्वात् । ३ सि क द्रव्यत्वादेः ।

कारणनित्यानित्यसम्बन्धासम्बन्धजातिमदजातिमत्त्वानि द्रव्यादीनां सामान्यादीनाञ्च सर्वस्य वस्तुत्वात् द्रव्यात्मकत्वं भवत्येव इतरेतररूपैकभवनाविशेषात् ।

यदपि च समवायस्यैकत्वे सङ्करप्रसङ्ग इति दोष उक्तः स तदवस्थ एव, बहूनां सम्बन्धिनामेकसम्बन्धभावात्, वागादिगवाद्यभिधानवत्, तस्माद् द्रव्यत्वसम्बन्धाश्रयया द्रव्ये द्रव्यत्वबुद्धिं तथा गुणे कर्मणि च द्रव्यत्वबुद्धिं कुर्यादिति सर्वस्य सर्वाभिधानप्रत्ययौ स्याताम्, 5 पदार्थलक्षणव्यवस्थानस्याभावात् षडपि पदार्था निवर्तन्ते कथम्? समवायस्यैकत्वात् द्रव्यत्वेन गुणकर्मणोः सम्बन्धाद् द्रव्यत्वाश्रययोश्च स्वरूपस्य हानिः, तत्त्वविशेषणमेवाद्धि तत्रैव स्यात्, छिन्नदण्डिवत् ।

यदपि चेत्यादि, निष्ठायाः सम्बन्धस्य च सत्त्वैककालत्वप्रतिपादनार्थं समवायस्यैकत्वादेककाल इत्युक्त्वा पुनरत्र यो दोषश्चोदितः सङ्करप्रसङ्ग इति स तदवस्थ एव दुष्परिहारः, बहूनां सम्बन्धिना- 10 मेकसम्बन्धभावादिति हेतुः बहवो हि सम्बन्धेनैकसम्बन्धीभूताः ततः तेषां सङ्करः, वागादिगवाद्य- भिधानवत् यथा गौरित्युक्ते वाग्दिग्भूरश्म्यादिभिरेकस्य गोशब्दस्य वागादिशब्दपर्यायत्वात्तत्र माऽसौ, तदर्थप्रतिपादनात् तत्सम्बन्धात्तुल्यैवेद सम्बन्धीति निर्णये व्यवस्थापयितुमशक्यत्वात् सर्वेषां दशानामिष्टः कारणकार्याधारः समवायोऽपि तथा ज्ञेयः, द्रव्यत्वेनेव गुणत्वकर्मत्वादिभिश्च सम्बन्धः इह लिङ्गविशेषाद्विशेषलिङ्गाभावादेकः समवायः तस्माद् द्रव्यत्वसम्बन्धाश्रयया द्रव्ये द्रव्यत्वबुद्धिं तथा गुणे 15 कर्मणि च द्रव्यत्वबुद्धिं कुर्यादिति सर्वस्य सर्वाभिधानप्रत्ययौ स्यातामिति सामान्येन सङ्करदोष उक्तः, पदार्थेष्वपि द्वितीयः सङ्करप्रकारः पदार्थानां षण्णां द्रव्यादीनां लक्षणव्यवस्थानस्याभावात् षडपि पदार्था

पृ० ८ [illegible] दोषान्तरमप्यतिदिशन्नाह—यदपि चेति । व्याचष्टे—निष्ठाया इति वैशेषिकेन यदैव कार्यस्य निष्ठा तदैव सत्ता सम्बन्ध इत्येककालत्वप्रतिपादनार्थं समवायो ह्येक एव तस्मात् यदैव समवायः सम्बध्यते तदैव सर्वे तत्सम्बन्धिनोऽपि सम्बध्यन्ते [illegible] समवायस्य नानात्वं स्यात्, नो हि तदा न सम्बद्धस्तत्समवायोऽपि तत्कार्ये नास्ति [illegible] भवतीति तत् नेष्यते 20 तस्मात् सम्बन्धस्यैकत्वाविरोधात् [illegible] सम्बन्धस्य चैकः काल इति समवायस्यैकत्वं व्यवस्थाप्य ननु समवायस्यैकत्वे समवायसम्बन्धिनां सर्वेषामेकेन [illegible] सङ्कर स्यादिति सङ्करप्रसङ्गमाशङ्क्य तस्यैकत्वेऽपि यथा प्रतीति व्यवस्थेति निराकृतः तत्सङ्कर प्रसङ्ग परिहृतमकृत्वैव एवेति भाव । तत्र हेतुमाह—बहूनामिति [illegible] द्रव्यादीनां बहूनां सम्बन्धिनां समवायस्यैकत्वे सति सम्बन्धत्वाविशेषः । बहवो हीति अनेकेऽप्यमा एकेन समवायस- म्बन्धेनैकस्यैव सम्बन्धिनो [illegible] न तु पृथक् पृथक् सम्बन्धिन [illegible] इति भाव । दृष्टान्तमाह—वागादीति 25 [illegible] । [illegible] गौरिति [illegible] तत्र गौरित्युक्ते [illegible] वागादिशब्दपर्यायत्वेन [illegible] तत्र तत्र [illegible] गोशब्दस्यार्थे [illegible] इति निर्णये [illegible] सर्वाभिधानप्रसङ्गात् [illegible] एवमेव [illegible] समवायस्यापि [illegible] सम्बन्धिनां तु परिहार एवेति भावः । समवायस्यैकत्वे [illegible] द्रव्यत्वेनेवेति [illegible] समवायस्य [illegible] द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वादिषु [illegible] 30 [illegible] समवाय इति भावः । तथा तत्संकरे [illegible] तु परिहारमाह—तस्मादिति [illegible] समवाय- [illegible] द्रव्ये द्रव्यत्वबुद्धि [illegible] गुणकर्मणोरपि द्रव्यत्वसम्बन्धस्य समवायस्य सत्त्वात् द्रव्यत्वबुद्धिरपि स्यात् [illegible] भाव । एवं द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वादिसामान्यानां परस्परसङ्करप्रसङ्गमुक्त्वा पदार्थेषु [illegible] सङ्करं [illegible]—पदार्थेष्विति । [illegible] सङ्करं [illegible]—लक्षणेति [illegible] तस्य तत्र [illegible]

निवर्तेयाताम् इति । कथमित्यादि व्याख्या–समवायस्यैकत्वात् द्रव्यत्वेन गुणकर्मणोः सम्बन्धाद्द्रव्यत्वात् तयोश्च स्वरूपस्य गुणत्वस्य कर्मत्वस्य च हानिरिति दोषौ तत्तद्विशेषणभेदादि यथैतत् स्यात्, छत्रि-दण्डिवदिति वैधर्म्यदृष्टान्तः–छत्रविशिष्टः छत्री, दण्डविशिष्टो दण्डी, न तथैव द्रव्यत्वस्य कश्चिद्भेदोऽस्ति ।

कार्यकारणाधाराधेयसमवायाच्चौ गुणकर्मभावौ भविष्यत इति चेत्, न, तयोर्गुणकर्मणो-
5 र्गुणकर्मभावनिवृत्त्या प्रथमद्रव्यभावनिवृत्तिः, तद्यथा य एकः कार्यकारणाधाराधेयसमवाया
स्तस्यैकत्वात् स द्रव्यभावेन सम्बध्नाति द्रव्यमेवैकं करोति, ततश्च द्रव्यलक्षणं नास्ति, क्रिया
वद्गुणवत् समवायिकारणमिति, तदभावाच्च द्रव्यम्, न गुणकर्माणि तथा लक्षणानीति द्रव्य
स्यापि द्रव्यभावनिवृत्तिः, एवं गुणकर्मणोरपि ।

कार्यकारणेत्यादि, कारणमाधारश्च द्रव्यम् आधेयं कार्यं च गुणकर्मणी, तयोर्भिन्नयोः
10 कार्यकारणयोराधाराधेययोश्च समवायाच्चौ गुणकर्मभावौ भविष्यत इति चेत्– एवञ्चेत् मन्यसे मा संस्थाः,
यतोऽत्तरं तयोर्गुणकर्मणोरित्यादि यावत् प्रथमद्रव्यभावनिवृत्तिरिति तावदुपदेशवचनम् तदरिगनो भव्यवा-
व्याख्या–गुणकर्मणोर्गुणकर्मभावनिवृत्तिद्वारेण द्रव्यस्य द्रव्यभावनिवृत्तिराख्यायते तद्यथा–य एकः कार्य-
कारणाधाराधेयसमवायः तस्यैकत्वात् यो द्रव्यभावेन गुणकर्मणोः समवायः स एकः, तेन द्रव्येण
सम्बध्नाते गुणकर्मणी द्रव्यमेवैकं करोति ततो गुणकर्मणी निवर्तेते तन्निवृत्तौ द्रव्यस्योऽप्यन्यभावत्वाभ्यो
15 न च कारणम् समवायिनो गुणकर्मणोरसमवायात् ततो द्रव्यस्य द्रव्यलक्षणं नास्ति क्रियावद्गुणवत् समवा-
यिकारणमिति –क्रियागुणाभावात् द्रव्यं तद्वत् गुणकर्माणि तथा लक्षणानीति, इतिशब्दो हेत्वर्थे, यस्मात्

यस्मात् इति पदार्थवत् यदन्यत् व्याख्या दीयत इति भाव । अवयवाद्यसम्बन्धेनैव तर्कयति–समवायस्यैकत्वादिति गुणक-
र्मणोर्हि गुणत्वं कर्मत्वं कारणम्, यदि समवाय एकस्तर्हि गुणत्वकर्मत्वादिसमवायस्यैव द्रव्यत्वसमवायत्वात् तत्र गुणत्वादिसम-
वायात् गुणत्वादित्वाद्द्रव्यत्वसमवायत्वाद्द्रव्यत्वसम्पत्तिरिति गुणस्य गुणत्वमेव कर्मणश्च कर्मत्वमेव कारणमिति न स्यात्, तथा च
20 द्रव्यगुणकर्मणां परस्परं भेदो न स्यात्, धर्मभेदप्रयुक्तो हि धर्मिभेदः धर्मश्च द्रव्यत्वादि सर्वत्रैवाविशिष्ट एव भेद इत्यपि भाव ।
विशेषणभेदाद्विशेष्यभेदे दृष्टान्तमाह–छत्रीति छत्रविशिष्टो न दण्डविशिष्टः दण्डविशिष्टश्च न छत्रविशिष्ट इति छत्रदण्डविशेषण
भेदात् विशेष्यस्य पुरुषस्यैकस्य भेदो न तथा द्रव्यत्वस्य सर्वत्र सत्त्वेन भेदोऽस्तीति भाव । अथ नास्ति गुणत्वकर्मत्वयोर्भि
द्रव्याविशेषे गुणकर्मणो विशेषाभिव्यक्तिः समाधत्ते–कार्यकारणेति । ननु समवायस्यैकत्वेऽपि तत्सम्बन्धिन एकत्वं न सम्भवति,
एकत्वा द्रव्यत्वं सामान्यमेव न स्यात् अनेकवृत्तित्वाभावात् तस्मात् धर्मभेदाभावेऽपि कारणान्तरेण धर्मिभेदसिद्धिर्न च सम्भव-
25 त्यैकत्वयुक्त सम्बन्धेकत्वम्, तत्र हि द्रव्यं हि गुणकर्मणोः समवायिकारणमत एवाधारश्च गुणकर्मणी च द्रव्याश्रितत्वेन प्रतीय-
मानतया तदाधारकारणतया आधेये कार्ये च तस्मात् गुणत्वात् क्रियात्वात् समवायिकारणत्वाच्च असमानाधारत्वधर्मिणो
भावात् द्रव्यमिति द्रव्यगुणकर्मणां धर्मिभेदात् समवायैकत्वेऽपि गुणकर्मणोरसमवायात् गुणत्व कर्मत्व भवत एव तयोर्भेदस्य
सम्बन्धैकत्वप्रयोजकत्वाभिप्रायेण व्याचष्टे कारणमाधारश्च द्रव्यमिति । तदेतन्मतं निराकर्तुं प्रतिज्ञावाक्यमाह–
तयोर्गुणकर्मणोरिति यस्य गुणकर्मणोर्गुणकर्मभावो निवर्तते तस्य द्रव्यभावनिवृत्तिरित्यर्थः । तदेव समर्थयति–य एक
30 इति द्रव्यभावेन–द्रव्यत्व रूपेण गुणकर्मणो समवाय एव स द्रव्येण सम्बद्धे गुणकर्मणी द्रव्यमेव करोति, ते निवर्तेते
द्रव्यरूपतापत्त्या, एवं गुणकर्मणोरभावे निमित्ताभावात् समवायस्य कारणत्वं द्रव्यं भवेत्, तस्मात् क्रियावद्गुणवत् समवायिकार
णमिति द्रव्यलक्षणमसम्भवदोषयुक्तम्, तदेवं द्रव्याभावात् गुणकर्मणी समाश्रितेताम्, कस्याश्रयत्वमिति ते अपि न स्त इति
भाव । एतदेवाह–लक्षणाभावात् गुणानां कर्मणां चाभावात् द्रव्यस्यैवोऽभावत्वस्य द्रव्यस्य निवृत्तिरित्याह–यस्मादेवेति । क्रियाव-

१ सि क्ष डे °रम्याविषयोश । २ सि क्ष. °मावभावाद ।

सम्स्येवैकद्रव्यलक्षणानि गुणकर्माणि, तेषामाश्रयिणां समवायिनामभावाच्चाभिवृत्तौ द्रव्यस्यापि द्रव्यभावनि वृत्तिः,—गुणवत्समवायिकारणं क्रियावद्द्रव्यमनेकद्रव्यं वा द्रव्यं स्यात्, तदेव नाद्रव्यं नानेकद्रव्यं सम्भवति, तस्माद्गुणकर्मणां गुणकर्मभावनिवृत्तौ द्रव्यभावसम्बन्धेऽसति गुणकर्मण्यनाश्रयत्वाद्द्रव्यस्य द्रव्यभावनिवृत्तिरिति द्रव्यपदार्थनिवृत्तिरुक्ता, अथवा स्वविशिष्टेन द्रव्यत्वेन सर्वगतेन सम्बन्धे सति गुणस्य कर्मणो वा द्रव्यं द्रव्यत्वेनासम्बद्धमिति द्रव्याभावः, तथाचाद्गुणकर्मणी न द्रव्याश्रिते, ततो द्रव्यलक्षणा   5
युक्तेर्द्रव्यभावनिवृत्तिः, किं द्रव्यलक्षणमिति चेदुच्यते क्रियागुणवत्समवायिकारणमिति, यत्तु कार्यकारणा धाराधेयसमवायस्यैकत्वात् गुणकर्मणोर्द्रव्यभूतत्वात् क्रियावत्त्वम नास्ति यस्मान्न तु गुणकर्माणि तथा लक्षणानीति-गुणस्य द्रव्याश्रयादिलक्षणत्वात् एकद्रव्यादिलक्षणत्वात्कर्मणः एवं लक्षणाभावापेक्षा द्रव्यस्य द्रव्यभावनिवृत्ति, गुणकर्मलक्षणायुक्तरिति ततश्च द्रव्यस्यापीत्यादि आश्रयाभावाद्गुणकर्मभावमा- पाद्य आश्रयभावेऽपि द्रव्यस्याश्रयत्वाभाव इति गतार्थम्, एवं गुणकर्मणोरपि गुणकर्मलक्षणाभ्यवस्थानात्   10
गुणकर्मभावनिवृत्तिरुक्ता वेदितव्या एवं चाद्रव्यगुणकर्मणां व्यवस्थितलक्षणाभावात् निवृत्तिः ।

तथा—

द्रव्यगुणकर्मणां द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वादीनामाश्रयाभावादनुपपत्तिः, परस्परस्वरूपापत्त्या परस्परभावनिवृत्तौ द्रव्यादिषट्पदार्थनिवृत्तिः, यथाधाराधेयभावभेदे संयोगवद्वृत्तिस्यात् समवायस्यानित्यत्वं स्यादिति पूर्वपक्षं कृत्वा परिहारमाह वैशेषिकः, न बहूनामेकत्वात्, न तु   15
द्वयोर्द्वयोः सम्बन्धत्वं संयोगवत् समवायस्येति एतेनापि सङ्करप्रसङ्गः, पदार्थलक्षणव्यव स्थानासम्भवात् षट्पदार्थनिवृत्तिर्या, यत्तु प्रत्युक्तं नाधाराधेयनियमात्—यद्यप्येक एव समवायः तथाप्याधाराधेयनियमोऽस्ति द्रव्य एव द्रव्यत्वं गुण एव गुणत्वं कर्मण्येव कर्मत्वं सर्वत्र चैकः समवाय इति एतदपि प्रत्युक्तं सर्वत्र सर्वाधेयवृत्तौ सर्वाभिधानप्रत्ययसांकर्यात् कथं द्रव्यादीनि प्रतिनियतानीति ।   20

द्रव्यगुणेत्यादि, द्रव्यत्व[गुणत्व]कर्मत्वादीनामाश्रयाभावादनुपपत्तिः सामान्यविशेषाणाम्, आनिमत्त्वात् सत्तायाः, तथाचाह—परस्परेत्यादि भावितार्थं यावत् षट्पदार्थनिवृत्तिरिति, यथेत्यादि,

स्यादिलक्षणमितीदं द्रव्यत्वं वा भावत्वं वा उभयमपि नास्तीति प्राह—गुणवदिति । निगमयति द्रव्यपदार्थनिवृत्ति- रूपाश्रयम्—तस्मादिति । प्रकारान्तरेण व्याचष्टे अथवेति, सर्वगतस्य द्रव्यत्वस्य सम्बन्धाद्गुणकर्मणी द्रव्यम्, न तु द्रव्यं द्रव्यत्वेनासम्बन्धात्, अत एव त न द्रव्याश्रित इति द्रव्यलक्षणाभावम् द्रव्यं नास्ति क्रियावत्त्वं गुणवत्त्वं   25
हि द्रव्यलक्षणम्, एतत् क्रियागुणयोरभावात् अलक्षणमिति भाव । तथा गुणकर्मणोरपि नास्ति लक्षणं तयोरन्याश्रय त्वात्तेनाह—यस्मान्न तु इति द्रव्याश्रयी अगुणवान् संयोगविभागेष्वकारणमनपेक्ष इति गुणलक्षणम्, एकद्रव्यमगुणं संयोगवि भागेष्वनपेक्षकारणमिति कर्मलक्षणम्, गुणकर्मणोश्च द्रव्यत्वादेव लक्षणे सम्भवत एवं लक्षणाभावाद्द्रव्यभावनिवृत्तिरिति भावः । उपसंहरति एवमभावात् आश्रयस्य द्रव्यस्याभावे गुणकर्मणोरभाव इत्याह आश्रयाभावादिति । द्रव्यभावनिवृत्तिपर्यन्तमिद गुणकर्मभावनिवृत्तिरपि व्याचष्टे द्रव्यलक्षणानीत्यादि विवृणोति एवं गुणकर्मणोरपीति । द्रव्यादीनामभावमाह द्रव्य-   30
गुणेति । तदेव विवृणोति—परस्परेति द्रव्यादीनां परस्परेण गुणकर्मत्वादिपरस्परधर्मसम्बन्धापत्त्या द्रव्यादिनिवृत्तौ द्रव्या-

१ सि. क्ष क्रियावद्द्रव्यं ।

आधाराधेयभावेन भेदे सति संयोगवद्बहुवृत्तित्वात् समवायस्य तदनभिन्नत्वं स्यादिति पूर्वपक्षं कृत्वा परिहारमाह वैशेषिको–न बहूनामेकत्वात्–बहूनां द्रव्यादीनामेकः समवाय इति स्वरूपवर्णनं द्विवृत्तिप्रतिषेधार्थम्, न तु द्वयोर्द्वयोरित्यादिसंयोगेन वैधर्म्यं गवार्थं यावत् समवायस्येति आचार्य आह–एतेनापीत्यादि एतेन अभिन्नत्वपरिहारवचनेनापि सङ्करप्रसङ्गः, सामान्येन व्यवस्थाभावात् सर्वत्र सर्वापेक्षत्वो
5 सर्वाभिधानप्रत्ययसङ्करः, विशेष्य च पदार्थव्यवस्थाव्यवस्थानासम्भवात् षट् पदार्थाभिवृत्तिर्वैयर्थ्यप्रतिरूपकत्वस्य एव दर्शितः बहूनामेकसमवायाभ्युपगमात् तदा सङ्करयुक्तत्वात् यदपि पदार्थो निवर्तिताः, तन्निवृत्तौ समवाय्यभावात् समवायनिवृत्तेस्तस्यासतः खपुष्पस्येव कुतो नित्यत्वमनित्यत्वं वा ? यत्तु प्रयुक्तमित्यादि सङ्करदोषस्य यदुत्तरमुक्तं न आधाराधेयनियमादिति यथाऽप्येकं द्रव्यादि तत्रत्यास्था यावत् कर्मण्येव कर्मत्वमिति, सर्वत्र चैकः समवाय इत्यनेन द्विवृत्तित्वपरिहारेणाभिन्नत्वमपि परिहृतमिति वैशेषिकः, आचार्य
10 आह–एवमपि प्रयुक्तमित्यादि गवार्थं यावत् प्रतिनियततामीति द्विवृत्तित्वमेवास्येति च वक्ष्यति ।

यदुच्यतेऽभ्युपगम्यतां तावत् यथा कुण्डदधिसंयोगे दध्येवाधेयं कुण्डमेवाधार इति नियमस्तथा द्रव्यादीनां समवायैकत्वेऽप्याधाराधेयनियमः स्यादिति इदमपि स्ववादेनैवोत्तरमार्गविधानं कृतं त्वया, न तु तथा सङ्कराभावो घटते, यदि दधिमधूदकादिभिर्बहुभिराधेयैः कुण्डाधारः संयुक्तो भवति ततः किमिति सङ्करो नास्ति ? यदि सर्वात्मकः समवाय एक एव
15 भवति तदा किमिति संकरो न स्यात् ? नापि च द्विवृत्तित्वनिवृत्तिः समवायस्य, यतः संयो-

यमाधाराधेयाभावात् सामान्याद्यनभिन्नत्वे पदार्थनिवृत्तिरिति भावः । बहूनामेक समवायः न तु संयोगवद् द्वयोर्द्वयोः तथा सति संयोगवदनभिन्नत्वं स्यादिति वैशेषिकमतमाकृष्य आधाराधेयेति आधाराधेयभावेन समवायस्य भेदे द्विवृत्तित्वात् संयोगे यथाऽभिन्नत्वमप्यस्ति स्यादिति पूर्वपक्षं विधाय प्रत्युत्तरमाह नैव भेदः समवायस्य, बहूनामेकत्वाभ्युपगमेन संयोगवैधर्म्यात् नाभिन्नत्वमिति भावः । अनेनाभ्युपगमेन सङ्करप्रसङ्गो दुर्वार इत्याशयेनाह आचार्य इति । सामान्येनेति
20 सम्बन्धविशेषेण सामान्यस्य प्रतिनियतपदार्थानां प्रतिनियतधर्मिषु प्रसिद्धो सत्ता विशिष्य पदार्थेषु व्यवस्थाप्यभिधानं भवेत्, तच प्रतिनियतेति तत्र मते बहूनां समवायाद्याधारेष्वाधेयानां सर्वेषां निखिलेषु आधारेषु रोधविशेषसम्बन्धानुपपत्तिभिर्धर्माणां द्रव्यगुणकर्माद्यभिधानाभिधेयप्रसङ्गात् सामान्यात् कथं प्रतिनियतानि कार्याणि भवेयुः यतो व्यवस्थानस्याभावात् षट् पदार्था इति व्यवस्था न स्यादिति भावः । न च समवायोऽभिन्नोऽपि कथं षट्पदार्थनिवृत्तिप्रसङ्ग तन्निवृत्ताविति, द्रव्यादिपदार्थनिवृत्तौ समवाय्यभावात् समवायोऽपि नास्ति तस्मान्नित्यत्वानित्यत्वमपि निराधारमिति भावः । ननु कुण्डदध्यादौ किं
25 समवाय इदमिव प्रतिनियतं इदमत्र तदनुपपत्त्या कल्प्यमानो हि समवाय एको वा स्यादनेको वा तदविरोधेनैव कल्पनीय इति प्रमाणं चाह इहेदं तदिदम् नाम इदमिव द्रव्यं गुणकर्मसामान्याधारत्वेन विवक्षितोऽपि न तु गुणकर्मणोराधारतया द्रव्यस्याधारत्वं वा गुणकर्मसमवायानि च द्रव्याधेयत्वेन विवक्षितोऽप्याधाराधेयनियमात् समवायस्य बहूनां सम्बन्धेऽपि न सङ्कर इति वैशेषिकाशयं दर्शयन्–यदुत्तरमुक्तमिति । तदेवमाधाराधेयनियमात् सङ्करानुपपत्तौ च समवायस्य निरपेक्षत्वम् संयोगवत्त्वानिर्वचनप्रसङ्गोऽपि तु एव एकैक आचार्यो वैशेषिकस्य दूषयति–सर्वत्र चैक इति । अथ वैशेषिके
30 ननु समवायो यद्येकः तदा द्रव्यादीनां सङ्करप्रसङ्गः गुणकर्मसमवायस्य द्रव्ये सम्बन्धाभिन्नत्वाद्याधाराधेयनियमादिसम्भवः यद्यपि द्रव्यगुणकर्मसमवाय एक तथापि तथा न द्रव्याधारः तत्र वेधानमतीत इत्येवं हि द्रव्यं गुणवत् गुणिवत् गुणं कर्मेव कर्मणि सम्बन्धस्वसम्बन्धितोपदर्शनादेव नियमः यथा कुण्डादौ संयोगविशेषेऽपि कुण्डमेवाधारो न दध्याधाराधेयभावनियम इति सामान्यसमवायविशेषत्वरूपेणापि नियम उपपद्यत इत्याह तद्वत्सम्बन्धेनान् संयोगोऽपि न भाति–यदुच्यत इति । नियमोऽभिन्नत्वाभावाद्भावानवस्थितौ तामन्यम्, अन्यत इदमत्र वर्तमानत्वविशेष तदैव समवायविधि-

1 दे न तु इत्यादि ।

गाद्वैधर्म्यमुच्यते सर्वत्रैव च द्रव्यद्रव्यत्वादिसमवाये द्विवृत्तित्वं त्वयैवोपवर्ण्यते, द्वयविशिष्टा-भिधानप्रत्ययत्वात् कुण्डदध्यादिसंयोगवत्, यथा कुण्डदध्नोः संयोगे दध्ना कुण्डेन वा विशिष्टे तन्निमित्तमभिधानं प्रत्ययश्च दृश्यते तद्द्विवृत्तित्वाच्च तथा समवायेऽपि द्रव्यगुणयोः विशिष्टे तन्निमित्तमभिधानं प्रत्ययश्च स्यात् तद्द्विवृत्तित्वाच्च, तथा च समवायस्य संयोगवत् द्विवृत्ति-त्वादनित्यत्वमेव ।　5

यदुच्यतेऽभ्युपगम्यतां तावदित्यादि, इद तस्य दोषपरिहारमाणसर्वसामान्यपञ्चाशिरेकार्म्या-नियमाविप्रसङ्ग[1]मापन्न गतार्थं यावत् समवायैकत्वेऽप्याधाराधेयनियमः स्यादिति आचार्य आह–इदमपीत्यादि, स्वभावेनैवोत्तरमार्गो विहितोऽस्य त्वया–इहेदमित्यादिना समवायलक्षणं व्याचक्षाणेनाधारा-धेयसम्बन्धज्ञानलक्षणत्वात् कार्यकारणयोराधाराधेयभावसम्बन्धिनोः कुण्डदधिदृष्टान्तेन च तुल्यादितोऽ-पसर्पः तेनैव वयं ब्रूमः–न तु तथेत्यादि, न तु तथा सङ्करभावो घटते वचनप्रकारेण, कुण्डदधिसंयोगदृ-　10
ष्टान्ते यदि दधिमधु[२]कादिभिः बहुभिराधेयैः कुण्डाधारः संयुक्तो भवति ततः किमिति सङ्करो नास्ति ? तथा यदि सर्वात्मकः समवायो द्रव्यगुणकर्मद्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वसत्तासामान्य एक एव भवति तदा किमिति सङ्करो न स्यात् ? नापि च द्विवृत्तित्वनिवृत्तिः समवायस्य, यतः संयोगाद्वैधर्म्यमुच्यते त्वया द्वयोर्द्वयोरि-त्यादिना, तत्र साधनं सर्वत्रैव च द्रव्यद्रव्यत्वादिसमवाये द्विवृत्तित्वं त्वयैवोपवर्ण्यते, साधनसमर्थनं द्वि-वृत्तित्वं सम्बन्धे द्वयविशिष्टाभिधानप्रत्ययत्वात्, कुण्डदध्यादिसंयोगवत्, यथा कुण्डदध्नोः संयोगे विशिष्टे　15
तन्निमित्तमभिधानं प्रत्ययश्च दृश्यते दधिकुण्डं कुण्डदधि चेति तद्द्विवृत्तित्वाच्च तथा समवायेऽपि द्रव्यगुण-योरित्यादिद्विवृत्तित्ववर्णनम् तस्मात्त्वत्पूर्वपक्षितदोषासङ्गस्तदवस्थः समवायस्येत्यत आह–तथा चेत्यादि यावदनित्यत्वमेवेति गतार्थम् ।

व्यतिरेक–द्रव्यत्वादिनिमित्तानां तुल्यत्वाभाव । इदमपेक्ष्य दोषपरिहारमाशङ्कते तत्र पूर्वस्मिन्नेव इति दर्शयति–इदं तस्येति । उत्तरयति–इदमपीति । इहेदमित्यादिनेति इहेदमिति यत कार्यकारणयो स समवाय इति सूत्रम्, कार्यकारणयोरित्य-　20
नेनाकार्यकारणयोरपि ग्रहणम्, असम्बद्धयोरवियुतसिद्धयोरिति तत्र इह कुण्डे दधि इह कुण्डे बदराणीतिवत् इह तन्तुषु पट इह वीरणेषु कट इह द्रव्ये गुण कर्म वा इह पत्नि गोत्वमित्यादिबुद्धिजननात् सर्व तत्त्वादिस्पष्टाधेयेन सम्बन्धान्तरेण भोत्स्यामहे इति तस्मात् प्रतिनियताधिकरणत्वेन समवायोऽनुमीयत इति तस्मिन्नस्मात्स्वभावेनैवोत्तरं विचार्यं मार्गो विहित इति भाव । कुण्डदधिदृष्टान्तेनाधाराधेयभावनियम एकसमवायत्वे न लभ्यते तदेकत्वप्रकारेण भवत् तेन च सङ्करो दुर्वार एव न ह्येकत्वनिरूपितत्वे समवायस्य प्रत्ययसङ्करोऽभ्यासपर्यायाधाराधेयभेदनियमः सामर्थ्यं [illegible] सङ्करः　25
दोषविमुक्तत्व यदि स्यात् स्यात्, आधाराधाराधेयनियमत सङ्कराभाव तथा तु नास्तीत्याशयेनाह–न तु तथेति अनेकनिरूपितसंयोगसमवायोः सङ्करमाह–यदीति । न वा समवायस्य द्विवृत्तित्वनिवृत्ति यतः संयोगवैधर्म्येण द्वयोर्द्वयोरेव विशिष्टाभिधानप्रत्ययदर्शनात् तथा त्वयाऽपि तत्र तत्र द्वयोरेव समवायप्रदर्शनात्तेनाह यतापि चेति । द्विवृत्तित्वं समवायस्य साधयाम इत्याह साधनसमर्थनेति यत्तया समवायस्य द्विवृत्तित्वमुपवर्ण्यते तदेव वयं समवाये साधयाम इत्यर्थं । दृष्टान्त दार्ष्टान्तिकयोरेकरूपे गमयति–यथेति । एवम् द्विवृत्तित्वसिद्धौ संयोगदृष्टान्तेन तस्यापानित्यत्वमित्याह–तथा चेति । ननु　30
समवायैकत्वेऽपि द्रव्यत्वगुणत्वादीनां विशेषणभावेनाना महिम्नाधाराणां द्रव्यादीनां नियमो भवति उच्यते हि तत्रत्वा-

---

१ सि क ॰व्याभावि । २ सि डे. ॰विव्यासेचाभासा । ३ सि क ॰भवा. स । ४ सि क वद्दत्वों । ५ सि क दधिकत्वाख्य ।

यस्त्विदं स्वतत्त्वानुरूपप्रत्ययोत्पत्तेः परस्परव्यतिरिक्तैरापेयैर्द्रव्यत्वादिभिरसाधारणैः द्रव्यादीनां नियमेन द्रव्येष्वेव द्रव्यमिति ज्ञानमित्यादि, अनेन स्वपक्षे प्रत्यक्षविरोध उद्भाव्यते त्वया, न हि समवायस्यैकत्वे व्यतिरेको नियमश्चास्ति, अविशिष्टत्वात्तो न स्यात् द्रव्येष्वेव द्रव्यमिति ज्ञानम्—एवं ते द्रव्येष्वपि गुणज्ञानं स्यात्, गुणज्ञानकारणत्वात् समवायस्य, गुण-
5 वत्, एकत्वे योऽयं द्रव्यस्य द्रव्यभावेन सम्बन्धः स एव गुणस्यापीति प्राप्तं द्रव्यस्यापि गुणत्वम् तस्य गुणभावेन सम्बद्धत्वाद्गुणवत् द्रव्यभावनिवृत्तिरिति । तस्य द्रव्यस्य गुणभावेन सम्बद्धत्वाद्गुणभूतस्य गुणानामाश्रयस्याभावः, असति द्रव्ये कस्य गुण इति गुणभावनिवृत्तिः लक्षणानुपपत्तेः क्रियावद्गुणवत्समवायिकारणमिति द्रव्यलक्षणम् द्रव्याश्रय्यगुणवान् संयोगविभागेष्वकारणमनपेक्ष इति गुणलक्षणमिति, ततश्च गुणेष्वपि द्रव्यज्ञानं
10 स्यात् किं कारणम्? द्रव्यज्ञानकारणत्वात् समवायस्य, द्रव्यवत्, एकत्वे योऽयं गुणस्य गुणभावेन सम्बन्धः स एव द्रव्यस्यापीति प्राप्ते गुणस्यापि द्रव्यत्वम्, द्रव्यत्वाभिसम्बन्धाच्च तस्य द्रव्यत्वापत्तिर्गुणत्वस्याभावश्च द्रव्ये अनवस्थाने ।

यस्त्विदमित्यादि परोक्तमेव [illegible] यावज्ज्ञानमित्यादि, द्रव्यादीनामसाधारणैर्द्रव्यत्वादिभिरसाधारणैः परस्परव्यतिरिक्तैर्विशेषैर्नियमो भवति स्वतत्त्वानुरूपप्रत्ययोत्पत्तेरिति, अत्रोच्यते—
15 अनेन स्वपक्षे प्रत्यक्षविरोध उद्भाव्यते त्वया कथम्? न हीत्यादिना भावयति, हिशब्दो हेत्वर्थे यस्मात् समवायः एकः तस्यापेक्ष्यत्वे द्रव्यत्वादिभिरविशिष्टत्वात् व्यतिरेको नियमश्च नास्ति, अतो द्रव्येष्वेव द्रव्यमिति ज्ञानं न स्यात् तस्य व्याख्या एवमित्यादि—एवं ते समवायैकत्वे द्रव्येष्वपि गुणज्ञानं स्यादविशिष्टत्वात्, गुणेष्विव अविशिष्टत्वात् कर्मत्वपि किं कारणम्? गुणज्ञानकारणत्वात् समवायस्य, किमिव? गुणमिति गुणेष्विव गुणमिति साधनं तदेव व्याचष्टे—एकत्वे योऽयमित्यादि यावत् द्रव्यस्यापि
20 गुणत्वम् यदि द्रव्यभूतगुणादीनां कुण्डसदृशानामविवेके निर्मलमाश्रयस्यैव स्वभाव इत्यवधारयितुं

[illegible] एव प्रसज्येत द्रव्यमेव न गुणो न कर्म वा गुणोऽपि न द्रव्यं न कर्म [illegible] पठ्यते—यस्त्विदमिति । तदेव व्याख्ये- परोक्तमपि [illegible] पदार्थविशेषेऽपि [illegible] भूतस्य [illegible] पदार्थे इदं द्रव्यं कर्म गुण इदं [illegible] भवन्ति ता [illegible] इति [illegible] द्रव्यमिदं गुणोऽयं [illegible]
25 मायार्थः । [illegible] न हि [illegible] न [illegible] तथा न द्रव्यत्वस्यापि [illegible] [illegible] तथा तु नास्ति [illegible] द्रव्यं [illegible] इति [illegible] स्यात्, न तु द्रव्य—एवेति भाव । [illegible] इति द्रव्येऽपि गुणज्ञानं स्यात् [illegible] गुणज्ञानं भवति, [illegible]
30 [illegible] भाव । हेतुमाह—गुणज्ञानकारणत्वादिति [illegible] गुणेष्विव द्रव्यादिष्वपि [illegible] भाव । गुणज्ञानकारणत्वं समवाये [illegible] भाव तेन द्रव्यस्य [illegible] एकत्वं इति,

---

१ सि. क्ष. वेविद० । २ सि. क्ष. डे. °व्यादीन । ३ सि. क्ष. डे. महत्वेषिव ।

संयोगे दधिकुण्डमेव मधुकुम्भमेवोदककुम्भमेवेति, एकत्वात् संयोगस्य सर्वेष्वपि सम्बन्धात् तथात्रापि यो द्रव्यभावेन सम्बन्धः स एव गुणस्यापीत्येतस्मात् कारणात् प्राप्तं गुणत्वं-द्रव्यस्यापि गुणभावः, द्रव्यं गुणो भवतीत्यर्थः गुणत्वाभिसम्बन्धाच्च तस्य द्रव्यभावहानिः, एवं गुणभावापत्तौ द्रव्यभावो हीयत इति पररूपतामापाद्य स्वरूपत्यागमापादयति, तच्चेत्यादि व्याख्यानसाधनं भावयितुम्, द्रव्यं गुणभावेन सम्बद्धत्वात् तच्च द्रव्यभावं गुणवदिति एवं तावद् द्रव्यस्य गुणत्वापत्तिर्द्रव्य[त्व]त्यागश्च[द्वे अ]- 5 नवस्थाने, तस्य द्रव्यस्येत्यादि, तद्द्रव्यं गुणभावेन सम्बद्धमतो गुणभूतं नाश्रयो गुणान्तरस्येति द्रव्यानाश्रित तस्य च गुणस्याश्रयाभावस्ततो गुणनाश्रयस्य द्रव्यस्याप्यभावः, तदभावादसति द्रव्ये कस्य गुण इति गुणभावनिवृत्तिर्गुणस्य तल्लक्षणानुपपत्तेः क्रियावद्गुणवदित्यादिसूत्रद्वयेन लक्षण दर्शयति, तदभेदापुरिष्टार्थो पनयः किं कारणमित्यादि कारणप्रश्नपूर्वकं पूर्ववत्रापि द्रव्यत्वापत्तिगुणत्वत्यागौ द्वे अ[न]वस्थाने ।

तथा— 10

योऽयं गुणस्य कर्मत्वेन सम्बन्धः स एव द्रव्यस्यापीति प्राप्त गुणस्य कर्मणश्च द्रव्यत्वम्, द्रव्यत्वाभिसम्बन्धाच्च तयोर्द्रव्यत्वापत्तिः गुणकर्मभावत्यागश्च, तस्य द्रव्यस्य गुणभावे न कर्मभावेन च सम्बद्धत्वात् गुणभूतस्य कर्मभूतस्य च गुणक्रियानाश्रयत्वाभावः, असति द्रव्ये कस्य गुणः कर्म चेति न गुणकर्मणी तथा लक्षणे, तयोरलक्षणत्वादसत्त्वात् आश्रयोपलक्ष्यद्रव्याभावः, तस्मिंश्चासति निराश्रययोर्गुणकर्मणोरभावाद्द्रव्यस्य चाभावादाश्र 15 यिणां द्रव्यत्वादीनामप्यभावः, तथा कार्यकारणयोः　　　गुणस्येत्यादिः ।

योऽयं गुणस्य कर्मत्वेनेत्यादि कर्मणा सह पररूपापत्तिः स्वरूपत्यागश्च द्वे अनवस्थाने लक्षण[ा]योगद्वारेण सैव्याख्याने गतार्थे भावय गुणकर्मणी तथा लक्षणे इति लक्षणाभावापादनम्, तयो[र]लक्षणत्वादसत्त्वात्-तयोर्गुणकर्मणोरलक्षणत्वात् असत्त्वं खपुष्पवत्, तदसत्त्वादाश्रयोपलक्ष्य-

गुणत्वात्तथा दधिमधूदकादीनां संयोगस्यैकत्वे यथाऽन्येषामपि संयोग इति नियमस्तु न लभ्यते दधिकुम्भादीन् नियमाभावप्रसङ्गेन 20 विशेषविशुद्धमनवस्थानात् तदभावात् दधिकुण्डमेवेदं मधुकुम्भमेवेदमिति न नियम तथैवात्र समवायो द्रव्यस्यैव न गुणस्येति नियमसम्भवात् द्रव्यसमवाय एव गुणसमवाय इति कृत्वा तदसम्बन्धाद् द्रव्यस्य गुणत्वात् द्रव्यत्वं निवर्तत एवेति परस्परापत्तिरिति भावः । एवं परस्परापत्तौ स्वस्वरूप त्याग इत्याह गुणत्वाभिसम्बन्धाच्चेति । एवं तावत् द्रव्यस्य गुणत्वापत्तिरेकम-नवस्थानम्, द्रव्यत्वत्यागश्चापरमित्यनवस्थानद्वयमापादितमित्याह-एवं तावदिति । प्रोक्तनिर्देशेन गुणस्यापि द्वे अनवस्थाने दर्शयति-तस्य द्रव्यस्येति । व्याचष्टे-तद्द्रव्यमिति समवायस्यैकत्वात् द्रव्यं गुणत्वेन सम्बद्धं तत् गुणात्मकमतो गुणाना- 25 माश्रयत्वाच्च तदपि तदभावे गुणोऽप्याश्रित. तत्र द्रव्याश्रयगुणत्वात् द्रव्यापत्तिगुणाश्रयानुपपत्तौ गुणाभावः एवञ्च गुणेषु गुणत्वाभावे न स्यात्, द्रव्यमिवेव तु भावं स्यात् द्रव्याश्रयत्वे समवायस्य द्रव्य इव गुणेऽपि समवायित्वात्, एकत्वे हि समवायस्य च एव गुणत्वसमवाय गुणेऽपि स एव द्रव्यत्वस्यापि समवाय इति गुणेषु द्रव्यभावाभावात्समवायस्यैकत्वात् द्रव्यत्वं प्राप्तम्, तथा च समवायस्यैकत्वाद्द्रव्यत्वापत्तिर्गुणस्य गुणत्वत्यागश्चेति गुणाश्रये द्वे अनवस्थाने भवत इति भाव । एवं द्रव्यस्य कर्मत्वापत्तिर्द्रव्य-त्वत्यागश्च कर्मणश्च द्रव्यत्वापत्तिः कर्मत्वत्यागश्चेत्यनवस्थानद्वयम्. तदेकमेवैकसमवायसम्बन्धद्वारेणाश्रयद्रव्यासम्भवाद्गुणत्वं कर्मद्रव्यसंयोगेना- 30 श्रयत्वाभावस्त्वादौ-योऽयमिति । व्याचष्टे-कर्मणा सहेति कर्मणा सह गुणस्य द्रव्यत्वापत्ति गुणकर्मभावत्यागश्चेत्यर्थः, कर्मत्वसमवायस्य द्रव्यवत् गुणेऽपि सत्त्वात् योऽयं गुणस्य कर्मत्वेन सम्बन्धः स एव द्रव्यस्यापीत्यत्रापि योज्यम्, सिद्धं सर्वं पूर्वमविशिष्टम्, तथोऽभिधीयते-लक्षणायोगद्वारेणेति । आश्रयेति आश्रयो द्रव्यम्, आश्रयिणी गुणकर्मणी तयोरसत्त्वे

१ सि क्ष द्रव्यभवा । २ सि. क्ष. सं्व्याने ।

द्रव्याभावः—गुणकर्मणोरपद्रव्ययोरुभयविधयोरभावाद्वाऽऽश्रयो द्रव्यं नास्ति, औपम्याभावेऽप्यभावात्, उपलक्षणाभावात् खपुष्पवत्, तस्मिन्नसति द्रव्ये निराश्रययोर्गुणकर्मणोरभावाद्द्रव्यस्य चाभावात् त्रयाणामपि द्रव्यत्वादीनामप्यभावः उक्तं हि '[illegible]' (वैशे०) इति एवमेतानि त्रिकसं-
योगेन द्रव्य[स्य] गुणेन सह, कर्मणा च द्वे, गुणस्य द्रव्येण कर्मणा च सह द्वे कर्मणो द्रव्येण गुणेन च सह
5 द्वे इति षट् चक्राणि, द्रव्यत्वेन गुणस्य कर्मणश्च द्वे गुणत्वेन द्रव्यस्य कर्मणश्च द्वे कर्मत्वेन द्रव्यस्य गुणस्य द्वे इति षट् एवं द्वादशचक्राणि यत्र द्रव्यत्वस्य कर्मणा गुणेन च, गुणत्वस्य द्रव्येण कर्मणा च कर्मत्वस्य द्रव्येण गुणेन च षट् चक्राणि द्रव्यस्य गुणत्वेन कर्मत्वेन च गुणस्य द्रव्यत्वेन कर्मत्वेन च, कर्मणो द्रव्यत्वेन गुणत्वेन च षट् तान्यपि द्वादश, एवं त्रिकसंयोगेन चतुर्विंशतिरनवस्थाचक्राणि भवन्ति। कस्मात्? तथा कार्यकारणयोरविभागात् [illegible] इति हेतुं व्याख्यातमेवोपनयति ।

10 आह—

ननु सर्वगतत्वात् समवायस्य स्वतत्त्वेनापि सम्बन्धात् द्रव्यभावः गुणभावः कर्मभावो वा सिद्ध्यतीत्यभिधीयते, नन्वत एव सङ्करः चोद्यते, परतत्त्वेनापि सम्बन्धादतत्त्वमपीति सङ्करदोषाभिमोक्षः एवञ्च स्वविषयसर्वगतानि हि तत्त्वानि समवायस्य सर्वगतत्वे तान्यधुना सर्वगतानि प्राप्तानीत्यभ्युपगमविरोधः अतो द्रव्यगुणकर्मणां व्यवस्थितानामभावात् कथं द्रव्येषु द्रव्य-
15 ज्ञानं? गुणेषु गुणज्ञानं? कर्मसु कर्मज्ञानमिति ।

ननु सर्वगतत्वादित्यादि, समवायस्य सर्वगतत्वात् स्वतत्त्वेनापि सम्बन्धोऽस्ति द्रव्यस्य द्रव्यत्वं स्वतत्त्वम् एवं शेषयोरपि शेषद्वयम् सर्वेण सह समवायसद्भावात् तेनापि तत्त्वेन सम्बन्धात्, तर्ह्यस्तु सत्त्वम् [?] द्रव्यभावो गुणभावः कर्मभावो वा सिद्ध्यतीत्यभिधीयते—नन्वत एव सङ्करः चोद्यते, परतत्त्वेनापि सम्बन्धात् अतत्त्वमपीति, इति[सम्बन्धो]ऽस्त्यर्थे यस्मात् परतत्त्वेनापि सम्बन्धः तस्मादतद्-
20 योऽप्यतद्रूपोऽपीति सङ्करदोषाभिमोक्षः अभिसम्बन्धेन तद्गुणेनैव समर्थितत्वात् किञ्चान्यत् दोषोपचय—एवञ्च स्वविषयेष्वपि स्वविषयसर्वगतानि हि तत्त्वानीष्यन्ते तत्समवायस्य सर्वगतत्वात्त्वं

द्रव्यं उपलक्ष्यते गुणकर्मभ्यामिति तयोरभावे द्रव्यमपि नास्तीति भावः । [illegible] दृष्टान्तं [illegible] आश्रयविपर्ययोरभावादेति । उपलक्षणाभावात्खपुष्पवदित्यत्र—उपलक्षणाभावादिति । एवं द्विकसंयोगेन [illegible] सर्वाधि-
पत्यमेतानीति धर्मिणि धर्मिद्रव्येण धर्मिद्रव्ये एकेन धर्मेण एकस्मिन् धर्मे धर्मिद्रव्येण एकस्मिन् धर्मिणि धर्मिद्रव्येणानवस्थानानि
25 भवन्ति । ननु द्रव्यादौ गुणत्वादिसम्बन्धात् द्रव्यत्वादिसम्बन्धोऽप्यस्ति, समवायस्य [illegible], एवञ्च द्रव्यभावादिर्नियतोऽस्तीति [illegible]—समवायस्येति [illegible] शेषयोरपि—गुणकर्मणोरपि गुणत्वं कर्मत्वं स्वतत्त्वमित्यर्थः । व्याचष्टे—नन्वत एवेति [illegible] तत्त्वेन समवायसम्बन्धात् [illegible] अपि सम्बन्धात् द्रव्यादेः [illegible] प्रसज्यत इति सङ्करो दुर्वार एवेति भावः । एवं परतत्त्वसम्बन्धेन स्वतत्त्वेनापि सम्बन्धाभिसम्बन्धेन तदेव प्रसाधितमित्यर्थः—अभिप्रायेणैवेति । दोषान्तरमाह किञ्चान्यदिति [illegible] सामान्यं स्वविषयसर्व-
30 गतमिष्टम्, न तु सर्वसर्वगतम्, यत्सामान्यं यत्र वर्तते स स्वविषय [illegible] सर्वस्मिन् सर्वं स्वविषयसर्वगतम्, [illegible] समवाये भेदेन सर्वगतत्वं तदा तत्त्वानामपि सर्वगतत्वं प्रसज्यत इति अभ्युपगमविरोधदोष इति भावः ।

---

१ सि॰ क॰ °[illegible]। २ सि॰ क॰ डे॰ यथाभूतं। ३ सि॰ क॰ डे॰ सर्वगतैकत्वम्।

तान्यधुना सर्वगतानि प्राप्तानि, ततोऽभ्युपगमविरोधो जायत इति, क्षेपपक्षार्थोमाव उच्यते—अतो द्रव्यगुणकर्मणामित्यादि प्राक्तन एव ग्रन्थो यावत् कर्मसु कर्मज्ञानमिति, तत्र व्यवस्थितलक्षणा-नामसमावादिति लक्षणाभावद्वारेण निराकरणम्, इह तु व्यवस्थितानामसमावादिति सह तत्त्वैर्लक्षणैश्च तेषां निराकृतत्वादिति विशेषः, आधेयज्ञानमेवनिमित्तनियमनिराकरणद्वारेण चेति ।

यदपि कुण्डदधिसंयोगवद्द्रव्यादीनामाधाराधेयनियम इत्युक्तं तदपि नैव, कुण्डदध्या- 5 धाराधेयभावसमवायानामप्येकत्वात् तदवस्थः सङ्करदोषः, यथासङ्करेण नियमेन चाऽर्थो यथ-मेव स्पष्टतरं ब्रूमः, समवायनिमित्तस्य तत्त्वस्य स्वत एवात्मप्रतिलम्भः, तयोश्च लोकसिद्धिश्च भेदः स्वमूर्तिप्रतिलम्भादेव, दधिकुण्डयोर्लोकसिद्धिवद्भेदाभावात् कारकशक्तित एव तु प्रति-पद्यते भेदसिद्धिः, तयोः संयोगैकत्वेऽप्याधारशक्तिः कुण्डस्य, आधेयशक्तिर्दध्न इत्यसङ्कीर्ण आधाराधेयनियम इति, अथस्त्वयैतदेवं त्वयाऽपि प्रतिपत्तव्यं यथा त्वमेवात्र न समानत्वात् 10 इत्युत्तरमात्थ, समवायस्यैकत्वेऽपि कारकशक्तेरेव नियममेव इत्युत्तरमात्थ द्रव्यत्वादिसमवायो न सर्वत्र किन्तु कस्मिंश्चिदेवेति ।

यदपीत्यादि, यदपि परेणोक्तं यथा कुण्डदधिसंयोगे दध्येवाधेयं कुण्डमेवाधार इति नियमस्तथा द्रव्यमेवाधारो गुणकर्मण्येवाधेयम् द्रव्यगुणकर्माण्येवाधारो द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वान्येवाधेयानीति तदपि नैव कुण्डदध्याधाराधेयभावसमवायानामप्येकत्वात्—तत्रापि त्वन्मतेनाधारयोः कुण्डदध्नोराधेययोश्च 15 कुण्डत्वदधित्वयोस्तयोः, द्रव्यत्वादीनाञ्च तत्त्वानां ये समवायास्तेषामप्येकत्वात् समयमेदोपचरितमेदा-भावात्सेनैकत्वात् पूर्वोक्तविधिना तदवस्थः सङ्करदोषः, यथासङ्करेण नियमेन चाऽर्थः यथमेव स्पष्टतरं ब्रूमः तद्यथा—समवायनिमित्तस्येत्यादि—समवायस्य यन्निमित्तं तत्त्व कुण्डदध्नोः कुण्डत्व दधित्वञ्च तस्य स्वत

समवायस्यैकत्वे पदार्थानां द्रव्यादीनां व्यवस्थाकारणे तत्त्वेन न सम्भवतीत्यभावात् एवं द्रव्येषु द्रव्यत्वं गुणेषु गुणत्वं कर्मसु कर्मत्वं स्यादित्यत अतो द्रव्यगुणकर्मणामिति द्रव्यादीनां [illegible] व्यवस्थानामभावदिति । द्रव्यादीनां पूर्वं निरा- 20 कृताना पुनरत्र एवं निराकरणमित्यत आह—तत्रेति पूर्वोक्तं —तयोर्गुणकर्मणोरित्यादिग्रन्थेन [illegible] एव इह तु अनेन वाक्ये [illegible] [illegible] तत्त्वान्तरस्वाभे [illegible] द्रव्यादयो निराकृता एतमाधेयज्ञानमेतेन योऽयं नियम तस्यापि निराकरणात् च निराकृता इत्यर्थः । यथा कुण्डदध्नो संयोगाविशेषेऽपि कुण्डमेवाधारो न दधि [illegible] नियमस्तथा [illegible] [illegible] यदि द्रव्येष द्रव्यत्ववत् गुणत्वकर्म-त्वाद्यभिव्यज्यते तथा [illegible] प्रति पूर्वपक्षं दूषयति—यदपीति । व्याचष्टे—यदपीति स्पष्टा 25 व्याख्या । एवं हेत्वाह—कुण्डदध्याधारेति [illegible] हि समवाय एक तथा च कुण्डत्वदधित्वद्रव्यत्वादीनां समवाय-[illegible] सर्वे कुण्डदधिद्रव्यादिषु वस्तुत एकमेव भेदस्तु [illegible] औपचारिक इति [illegible] [illegible] तदवस्थमेवेति [illegible] [illegible] [illegible] व्यवस्था भवत इति भाव । यथासङ्करेण नियमेन चार्थश्च प्रयोजनं तर्हि वयं ब्रूमः न [illegible] स च यथावत् किन्तु तदिदं [illegible]—यथासङ्करेणेति । [illegible] समवायस्येति यदि समवायस्य तत्त्वं सामान्यं दधित्वकुण्डत्वादिरूपं [illegible] आत्मलाभं प्रतिलभते—आत्मलाभं दधिकुण्डादिरूपं प्रति प्राप्नोति न तु 30 समवायात्, स च कुण्डदधिभ्यो [illegible] भिन्नो तयोः प्रतिलम्भादिति भाव । दधिकुण्डयोस्तु लोकेन यथा भेदो गम्यते तथा एव न तु तत्त्वादिभि [illegible] [illegible] भेदः भवतु, तत्त्वतस्तु भेदो नास्ति दधिकुण्डयोः [illegible] [illegible] औपचारिक [illegible], [illegible] धर्मिणो वा [illegible]

पृथक्सम्प्रतिबन्धः, तयोश्च भेदसिद्धिप्रसङ्गः व्यावृत्तिप्रतिबन्धादेव त्वन्मतेऽप्याकाशात्मनोरिव दधिगुणयो- र्योगेन प्रतिपन्नो भेदो नार्थान्तरात् तस्मात् ततो वयमपि लोकविरुद्धं मा भूमेति भेदसिद्धिवद् भेदाभावात् कारकशक्तित एव तु प्रतिपद्यते भेदसिद्धि[:] संयोगपरिणामकृत सम्बन्धमनाश्रम, तयोः संयोगैकत्वेऽप्याधारशक्तिः कुण्डस्याधेयशक्तिर्दध्न इति नियममसङ्कीर्णमाचक्ष्महे, अस्मार्थस्य भावनाम्न्यो

5 गत्यर्थो यावदाधाराधेयनियम इति अयमर्थं चैतदेव त्वया समवायमपि कल्पयित्वा एतदेव प्रतिपत्तव्यं त्वद्वचनप्रामाण्यादेव यथा इहेदमिति, संयोगैकत्वेऽपि कारकशक्तित एव कुण्डदध्नोराधाराधेयनियमो भिन्न इत्युत्तरमात्र किं तदुत्तरमिति चेदुच्यते न समानत्वादिति, तथेहापि समानमुत्तरं समवायैकत्वेऽपि कारकभेदेनैव नियमभेदः, तस्मादन्या गत्यर्थी यावत् कर्मिभिरेवेति।

यदुच्यते व्यंग्यव्यञ्जकत्वभेदाद्द्रव्यद्रव्यत्वादीनां भेदो घटप्रदीपवत् समवायैकत्वेऽपीति

10 न सङ्करप्रसङ्ग इति, एतच्च व्यंग्यव्यञ्जकत्वं द्रव्यद्रव्यत्वादेस्तदा स्यादपि प्रदीपघटदृष्टान्तवत् पृथक् सिद्धं स्यात् न तु तदात्मभेदनियमः, सिद्धे हि तदाधाराधेयभेदनियमोऽपि स्यात्, ततो न दृष्टान्तसाधर्म्यं भवत एतदिति नासङ्करः स्यादेवम् समवायस्यैकत्वेन व्यतिरेकाभाव मयोरभावात् तथा यदि य एव गुणकर्मभावाभ्यां सम्बन्धः स एव द्रव्यत्वस्यापीति प्राप्त गुण कर्मणोरपि द्रव्यत्वम् द्रव्यत्वाभिसम्बन्धाच्च तयोर्गुणकर्मभावनिवृत्तिरिति सर्वं प्रपञ्चनीयं

15 यथास्वार्षमिति।

यदुच्यते व्यङ्ग्यव्यञ्जकेत्यादि, व्यङ्ग्यव्यञ्जकत्वभेदाद् द्रव्यद्रव्यत्वादीनां भेदो घटप्र- दीपवदिति परिहारान्तरं गत्वाय यावत् सङ्करप्रसङ्ग इति वैशेषिकस्य, आचार्यवचनमनु एतच्च व्यङ्ग्यव्यञ्ज- कत्वादि स्यादेवेह यदि दार्ष्टान्तिकस्य [द्रव्यद्रव्यत्वादर्व्यञ्जकत्वाभावः प्रदीपघटदृष्टान्तवत् पृथक् सिद्धः स्यात् न तु तदात्मभेदनियमः सिद्धे हि तदाधाराधेयभेदनियमोऽपि स्यात्, तदर्थोऽयमर्थं

20 एकात्मप्रतिबन्धात् व्यावृत्तिप्रतिबन्धाच्च धर्मान्तरसम्बन्धात्तदात्मकत्वादाधाराधेययोरसङ्कीर्ण नियम उपपद्य एवमन्योन्य- दधिकुण्डयोरिति दधिकुण्डयोरपि संयोगपरिणामकृतैकत्वमस्ति तथापि लोकविरुद्धं मा भूमेति तस्मात्तत्र कारक- शक्तिभेदाभिमानेन भेदसिद्धिवदेव इत्युच्यते यदि ततो वयमपीति। कारकशक्तित एव भवद्भिरपि समानमनुमेयमपि संयोगस्यैकत्वेऽपि तदाधाराधेयभावनियमोऽभ्युपेय तथा च समवायव्यतिरेकेणापि कारकशक्तित एवाधाराधेयनियमसिद्धेः किं समवायेनैवाश्रयणेनाह भवानपीत्येवमिति। तदेवोत्तर व्याचष्टे दर्शयति-यथा इहेदमिति, एवं कारकशक्तित एव

25 नियमे समवायकल्पना निरर्थिकेति भावार्थ। समवायस्यैकत्वे सङ्करप्रसङ्गे व्यावृत्ते वैशेषिकेण तदेकत्वे आधाराधेयनियमा- भाव आपादित कारकशक्तितआधाराधेयनियमे प्रतिपादिते च वैशेषिकेऽपि तथैव नियममुपपादयितव्याद्-न समानत्वादिति। तत्र संयोगैकत्वेऽपि तथा कुण्डदध्नोराधाराधेयभावनियम उपपादितमात् तथा समवायस्यैकत्वेऽपि द्रव्यत्वादिभावाभावनियमो नियमो व्यङ्ग्यव्यञ्जकत्वभेदात्, घटप्रदीपवत्, नात्र पदार्थसङ्करप्रसङ्ग इति प्रकृत तदिदमभिप्रेत्य यदुच्यत इति। व्यङ्ग्यव्यञ्जक- नियमाच्च सङ्कर इति दर्शयति व्यङ्ग्येति, द्रव्यत्वाभिव्यक्तिर्हि द्रव्येणैव व्यञ्जकेन व द्रव्यमेवाधारोऽपि नियम अत

30 एवैष एव आश्रये यत एव व्यञ्जकं इति तयोर्व्यङ्ग्यव्यञ्जकत्वमेव इति न सङ्कर इति भाव। समाधत्ते-आचार्यवचनमनु एतदिति यतु प्रदीपो घटस्य पृथक् पृथक् सिद्धौ तयोर्व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावनियम स्यात्, इमौ द्रव्यत्वं न पृथक् सिद्धम् तदात्मकत्वात्

१ सि. क्ष [illegible]भेदनियमोऽपीति।

भावत्सङ्करः स्यादेवमिति, तस्य हेतोरसिद्धिप्रतिपादनार्थमाह—समवायस्येत्यादि, उक्तोत्तरमेवैतदाधाराधे- यभेदनियमाभावस्य तुल्यत्वात् दृष्टान्तसाधर्म्य न भवत एतदिति प्राग्विस्तरेण व्याख्यातार्थत्वात्, तदेवं स्मारयति—तथा यदि च भवेत्यादि भावगुणकर्मभावविनिवृत्तिरिति यत्र—सर्वविकल्प प्रपञ्चनीयमिति पूर्वोक्तार्थातिदेशः आ-कुतः ? इति चेदुच्यते—अस्माद् भावचेः यथास्वार्थमिति—यो यः स्वार्थो यथा स्वार्थं द्रव्यगुणकर्मद्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वसंयोगाभ्यवस्थानचक्रकाण्यव व्याख्येयानि पूर्ववदिति । 5

यत्पुनरिदमाशङ्कित समवायैकत्वं पञ्चत्वउपचारेण विरुध्यत इति तदेवमेव ममापि प्रतिभाति यत्पुनरिदं प्रत्युच्यते, न आश्रयविशेषात्, भाववत्, अलघ द्रव्य तथा सम वायस्यैकत्वेऽप्याश्रयाणा नानात्वादुपचारेण नानात्वव्यवहारो भविष्यतीति, इद निर्मूलमेव, व्यञ्जकस्याऽऽधेयनियमादाश्रय एवासिद्धेः कुतस्तस्य व्यङ्ग्यो व्यञ्जको वाऽऽधेयोऽर्थः ? कुतो वा ऽऽश्रयाणां वैचित्र्यम् ? समवायैकत्वे षट्पदार्थनिवृत्तेः सुभावितत्वात्, भवलघव्यपदेकत्वात्, 10 समवायस्य भावस्य च अलघद्रव्येण साधर्म्याभावात्कुतो नानात्वोपचारः ? छायामात्रत्वाच्च अलघद्रव्यस्य, भावो वा कुत इत्यलमतिविकासिन्या सङ्कथया ।

यत्पुनरिदमाशङ्कितमित्यादि, समवायैकत्व पञ्चत्वव्यवहारेण विरुध्यत इति यदाशङ्कितं त्वया तदेवमेव ममापि प्रतिभाति विरुध्यत एवेति यत्पुनरिद प्रत्युच्यते—तदाशङ्कितस्योत्तरं वैशेषिकेण, न, आश्रयविशेषात्, भावनदित्यादि द्रव्यादिसत्ताव्यय दृष्टान्तः, प्रतिदृष्टान्तश्च अलघद्रव्य, तथा 15 समवायस्यैकत्वेऽपीत्यादिरादार्ष्टान्तिक गतार्थं यावद् भविष्यतीति, अस्योत्तरमाहाचार्यः—इदं निर्मूलमेव व्यञ्जकस्याऽऽधेयनियमात् पूर्वोक्तवाक्य एवासिद्धो व्यञ्जको व्यङ्ग्यो वा [illegible] कुतस्तदुपज्ञो व्यञ्जको वा

[illegible] अर्थ प्रतिदृष्टान्त [illegible] मेव, तयो तुल्यत्वात्, तस्माच्च दृष्टान्तस्तुल्य इति सङ्गते [illegible] एवेति भाव । [illegible] पर्युमाह—तस्य हेतोरिति समवाये हि एक एवः तथा सति द्रव्यत्वसमवायो द्रव्य- त्वैति न तु गुणादाविति नियमो व्यतिरेकेण न भवत एव तदभावे [illegible] । [illegible] न 20 [illegible] मिति भाव । पूर्वोक्तिमनवायैकत्व[illegible] तथा यदि च भवेत्यादि । [illegible] विभाह—आ कुत इति व्याख्यातार्थप्रकारेणैव [illegible] द्रव्यगुणाद[illegible] पूर्ववदेव व्याख्येया- न्यर्थानि । ननु समवाये [illegible] गुणसमवायोऽयं कर्मसमवायोऽयं द्रव्यत्वादिसमवायः [illegible] समवाय [illegible] समवाये [illegible], [illegible] विरोधादिति वैशेषिकेणाऽऽशङ्क्य [illegible] त्वात्[illegible] समवाये [illegible] औपचारिको न तु वास्तविक [illegible], यथा सत्ताया एकत्वेऽपि द्रव्यसत्ता सत्ता 25 गुणसत्ता सत्ता कर्मैव एवेति सत्तेति [illegible] यत्र तु [illegible] यथा [illegible], न तत्र [illegible] [illegible] एवेति समाहितम्, तन्नास्यार्थं आह [illegible] विरोधरूप स पुन एवैतदर्थमाह—यत्पुनरि- दमिति । व्याचष्टे—समवायैकत्वमिति [illegible] यदि [illegible] तर्हि सम्बन्ध समवाय एको न [illegible] न स्यात् विरोधादिति यदाशङ्कितं तद्युक्तमेवेति भाव । वैशेषिकेणोक्तमुत्तरं निराकिरिष्यन् —यत् पुनरिदमिति [illegible] समवाय [illegible] यथा सत्ताया आश्रयो द्रव्यादयः 30 [illegible] द्रव्यादीनां भेदात् द्रव्यसम्बन्धिनी सत्ता गुणसम्बन्धिनी सत्ता कर्मसम्बन्धिनी सत्तेति त्रिधा [illegible] औपचारिक यथा वाऽऽश्रयभेदाभावेन [illegible] समवायेऽपि [illegible] औपचारिक एवेति भाव । एतदुत्तरं निराचष्टे—इद निर्मूलमेवेति व्यञ्जकस्य नियत आश्रय एवासिद्धः द्रव्यत्वद्रव्यादेराधाराधेय-

१ इदं वाक्यं नि प्रती नास्ति । २ ख क. व्यञ्जकस्याधाराधेयनियमात् ।

आधेयोऽर्थः ? कुतो वाऽऽश्रयाणां नैमित्तिकम् ? समवायैकत्वे षट्पदार्थनिवृत्तेः सुखप्रसिद्धत्वात् अवक्तव्य-
त्वात्–व्योमवन्नूनमेकत्वात् समवायस्य भावस्य च सत्तास्यस्य अवक्तव्येन सह साधर्म्याभावात् कुतो
नान्यत्वोपचारः ? सामान्यसामान्यस्य अवक्तव्यस्य वस्तुत्वाद्यः भावो वा कुतः ? भावोऽपि द्रव्यादिव्यतिरिक्तो
नास्त्येवैकः सम्भूतसत्त्वाद्वेतरेतरसमवायिविभ्रमसिद्ध्या सहृदयया ।

5 एवं समवायस्य सम्बन्धसत्तासमवायमेव नाविवेकेऽपि दुर्मतनिराकरणपरत्वेनैतद्यातमिति दर्शयति—

एवमेतदुभयमुभयभागित्वस्य नयस्य स्वरूपम्, यत्तत्सामान्यं तदपि विधीयते निय-
म्यते च, योऽपि विशेषः सोऽपि विधीयते नियम्यते च, सामान्यं भावः प्रकृत्यर्थः यत्तत्त्वेन
भूयते सा सत्ता भू सत्तायामिति पाठात् सामान्यम्, विशेषोऽपि प्रत्ययार्थः सः, तस्यैव भवितृ-
त्वाद्यभिप्रत्ययार्थत्वात्, योऽसौ भवति स विशेषः सामान्यमपि भवनात्मकत्वात् भवन-
10 सामान्यमन्तरेण तस्याकर्तृत्वात् स एव प्रकृत्यर्थानतिक्रमेण वृत्तः ।

एवमेतदित्यादि, उभयमुभयभागित्वस्य नयस्य स्वरूपम् यत्तत्सामान्यं तदपि विधीयते नियम्यते
च योऽपि विशेषः सोऽपि विधीयते नियम्यते चेति, तद्व्याचष्टेऽस्यार्थं प्रदर्शयन् प्रकृतिप्रत्ययार्थाभ्यां
सामान्यं भावः प्रकृत्यर्थः, तद्दर्शयति—यत्तत्त्वेन भूयते सा सत्ता, भू सत्तायामिति(धातुपाठे १) पाठात् सामा-
न्यम् तत् किं प्रकृत्यर्थमात्रमेव ? नेत्युच्यते—विशेषोऽपि प्रत्ययार्थः सः, तस्यैव भवितृत्वाद्यभिप्रत्ययार्थत्वात्,
15 स एव प्रकृत्यर्थः प्रत्ययार्थोऽपीत्युक्तः योऽसौ भवति कर्तृत्वाद्यभिप्रत्ययार्थः स विशेषः सामान्यमपि भवति
सत्ता भावः भवनात्मकत्वात् भवनसामान्यमन्तरेण तस्याकर्तृत्वादभवितृत्वात् स एव प्रकृत्यर्थः प्रकृ-
त्यर्थानतिक्रमेण वृत्त इति ।

भावस्य पूर्वं निषिद्धत्वात् [illegible]ऽपि समवायमेकत्वे हि षट्पदार्थकत्वमेव नावतिष्ठते समवायस्य[illegible]। एवं
सामान्यस्य सम्बन्धत्वेऽपि [illegible] निरस्ते विधिनयविधिनियमोभयमेकमुभयतो [illegible] दर्शयति—एवमेतदिति सामान्यं
20 विशेषश्च सामान्यविशेषात्मकत्वस्य[illegible] दर्शयतीति । तथाहि आचष्टे—यत्तत्सामान्यमिति सामान्यं प्रवर्तते निवर्तते
च विशेषोऽपि प्रवर्तते निवर्तते चेत्यर्थः । तद् यथेति दर्शयितुं प्रकृतिप्रत्ययार्थव्याख्यानद्वारेण सामान्यविशेषौ दर्शयति—सामान्यं
भाव इति भवन प्रकृत्यर्थः भविता प्रत्ययार्थः भवनमेव सामान्यमनुप्रवृत्तिधर्मत्वात्, तदेव सर्वोप्यते सर्वभावेषु सामान्यम्
अविशेषात् अतो भवनं [illegible] भूयत इत्य सत्तालक्षण[illegible]ऽपि भवनं सामान्यं सत्ता पर्याया इति भावप्रत्ययान्तं
सत्तासामान्यं व्याप्तिरिति भाव । सा किं केवलं प्रकृत्यर्थ एवेत्याशङ्क्य प्रत्ययार्थत्वमपि तस्या आवेदयति—विशेषोऽपीति
25 प्रत्ययार्थत्वमपि विशेषोऽपि सामान्यस्य प्रत्ययार्थोऽपीति भाव । हेतुमाह तस्यैवेति भवितृत्वाद्यभिप्रत्ययार्थत्वात् । भवति भाव इत्यत्र विरूपो
न धर्मो न भावे भावकर्मणि इति कर्तरि इतीति सूत्राभ्यां कर्तरि विधानात् कर्ता विशेषोऽपि सन् सामान्यं प्रकृत्यर्थो भवतीति
दिग्दर्शयति—योऽसाविति भवतीत्यादौ योऽसौ कर्तृत्वाद्यभिप्रत्ययार्थं इत्यर्थं । एवं च सामान्यत्वेन भवनेन कर्तुरेकत्वेऽभिधीयमाने
यदि कर्ता भवनमन्तरेण भवति तस्यैकस्याभिधीयमानतया विशेषोऽपि सामान्यं सत्ता भाव एवेति प्रत्ययार्थोऽपि सामान्यं विशे-
षोऽपि प्रत्ययार्थोऽपि विशेष सामान्यमपीत्युभयमुभयात्मकमिति भाव । ननु विधिविधिनयवादिना सामान्यविशेषयोरेकत्वमाख्या-
30 तम्, तदेवैतन्नयवादिना भवनभवित्रोरपि साम्यम्, तस्मात् पौनरुक्त्यमत्र स्यात्, तथा सूक्ष्मि सामान्यविशेषयोर्विभिन्नतया-

---

१ सि × × । २ डा. प्रकृत्य(ब)र्थे । ३ डा. भवितृत्वा ।

साम्प्रत विधिविधिनियमवदेकत्वापत्तिः सामान्यविशेषयोरिष्टा सैषा त्वदुक्तन्यायेनैव लोक-स्थापत्तिरपीति, सा मा भूदिति सर्वविकल्पमावैकत्वमुदासेन विशेषलक्षणमनयोः पर्यायाभिमिरुक्त मनुवदन्नाह—

सामान्यं प्रवृत्तिः द्रव्यमन्वयो धर्मी विधिर्भाव इति, विशेषोऽपि निवृत्तिः पर्यायोऽन्यत्वं धर्मो नियमोऽभाव इति, द्वावेतौ भावौ पूर्ववदेकमेवेदमित्येवंविधं भावमनापद्यमानौ सामान्यमपि 5 सामान्यं विशेषश्च भवतः, विशेषोऽपि विशेषः सामान्यञ्च भवतः, प्रवृत्तिः निवृत्तिरित्याद्युभ-यमन्योऽन्याविनाभाविभावः तस्य सतो भावः सत्ता, येन हि सता यथा भूयते सततनियमेनेति तमयोर्नियमो विधिश्च । यदि स्यात् खपुष्पवत् ।

सामान्यं प्रवृत्तिरित्यादि यावद्विधिर्भाव इति तथा विशेषोऽपीत्यादि यावन्नियमोऽभाव इति द्वावेतौ भावौ—पर्यायमेवादेतदुभयं पूर्ववत् विधिविध्यरविकल्पपुरुषादिवादवदेकमेवेदमित्येवंविधं भाव 10 मनापद्यमान सामान्यमपि सामान्यं विशेषश्च भवतः, विशेषोऽपि विशेषः सामान्यञ्च भवत इति तद् दर्शयति—प्रवृत्तिर्निवृत्तिरित्याद्युभयमन्योऽन्याविनाभाविभावो वस्त्वित्यर्थः, भावाभावस्य भवन सत्त्वम्, तस्य सतो भावः सत्ता येन सता भूयते सततनियमेनेति प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरुभयोर्नियमो विधिश्च, तावेव दर्शयति—येनेति प्रत्ययार्थं यथेति प्रकृत्यर्थञ्च, येन हीत्यादि कर्त्रा क्रियायां नियतेन नियतायां भवनमाह, यदि सौमित्यादि अन्यथाऽनिष्टापादन यावत् खपुष्पवदिति भवननियमेनात्मलाभो भवत्युक्तः, तत्स्वाभ- 15 रणेन[1]मविभक्तनियमेन भवनात्मलाभ इत्येतदुभयमुभयत्र विधिर्नियमश्चेति सामान्येनोक्तम् ।

विशेष्यापि वक्ष्यति—

एवं द्रव्यक्षेत्रकालभावैः घटपटघटान्तरगृहवहिःस्वपरक्षेत्रान्तरवर्तमानातीतानागतक्व

धर्मद्वारेण विधिविधिनियतेऽर्थे सर्वविकल्पमात्मकं भावैकत्वमनुदासीनाह साम्प्रतमिति सामान्यादेः पर्यायमाह—सामान्यं प्रवृत्तिरिति । विशेषस्य पर्यायमाह विशेषोऽपीति । द्वावेव पर्यायमेवतो द्विविधौ भावौ सामान्यविशेषरूपौ प्रत्येकमुभय- 20 रूपौ अत एव च विधिविधिनियतपुरुषनिकल्पादिवादवदेकविधौ भवत इत्याह द्वावेतावित्यादि । प्रवृत्तिरिति प्रवृत्तिर्निवृत्त्य-विनाभाविनी, निवृत्तिश्च प्रवृत्त्यविनाभाविनी एवम् प्रवृत्तिनिवृत्त्यात्मको भाव एवं द्रव्यं पर्यायाविनाभावि पर्यायश्च द्रव्याविना-भावी द्रव्यपर्यायात्मको भाव अन्वय—एकत्वं तदन्यत्वाविनाभावि अन्यत्वमप्येकत्वाविनाभावि एकान्यत्वात्मको भावः धर्मी धर्माविनाभावी धर्मश्च धर्म्यविनाभावी धर्मधर्म्यात्मको भाव विधिर्नियमाविनाभावी नियमो विध्यविनाभावी विधिनियमात्मको भाव भावोऽभावाविनाभावी अभावो भावाविनाभावी भावाभावात्मको भाव इति भाव । एतदुभयात्मकमेव वस्तु तदुच्यते 25 भवनात्मकत्वात् तथा च यत् येन रूपेण भवति तद्रूपं भवनम्. यो भवति स कर्ता प्रत्ययार्थः सततनियमेन भवती वस्तित्विति नियमादिभवनात्मस्तत्त्वं—तस्य सत इति । भावार्थमाह—कर्त्रेति नियतो हि कर्ता नियतक्रियाया भवति नानियतक्रियायां भवति एवम् भवतो वस्तुन आत्मलाभो न यथा तथा किन्तु भवननियमेनेति सामान्यमपि सामान्यं विशेषश्च भवतः सविशेष-ऽपि भविनृनियमेनैव आत्मलाभं लभत इति विशेषोऽपि विशेष सामान्यञ्च भवत इति भाव. । इत्येतदाह—भवननियमेनेति । अथ सप्रकारेण एव भावाभावात्मकमिति निदर्शनप्रदर्शनेन व्याचष्टे—एवमिति [illegible] भवत् 30

१ सि क्ष डा विधिविधिनियमतस्व । २ सि क्ष डा. पर्यायाभिमिर्निर्दिष्टं । ३ सि क्ष पूर्वं च द्विविध्यविकल्प । ४ सि क्ष डा वसत्य । ५ सि. क्ष कर्ता । ६ सि क्ष यदि सोत्यादि ।

कालान्तरैः घटशिवकस्तूपकादिकपालादिपूर्वोत्तरभावैः वर्तमानयुगपदयुगपद्भाविभावभावान्तरैर्वा भावाभावाभ्यां भवतीति घटस्य सदसत्त्वम्, प्रतिवृत्तिवस्तुमवृत्तः घटादि मृदादिकारणमपेक्षते निर्विशेषत्वे भावाभावत्वेनाविशेषः कण्ठकपालादिभावाभावात्मना परस्परतत्त्वान्तरेषु भेदं प्रति वृत्तत्वादिति स्वावयवभेदेषु सदसत्त्वेन वृत्तिः, तद्भावाभावात्मको घटस्तदभावे न
5 भवति, तद्भावभावे च भवतीति, तथा घटपटादिद्रव्यक्षेत्रकालभावसत्तायां घटसामस्त्येऽपि न कश्चिद्विशेषः वस्तुत्वात्, असामान्यवत्, यथैव गुणाद्
व्यनावृत्तिभेदेषु विवक्षया चैव विशेष उभयोरपि तत्त्वात् ।

एव द्रव्यक्षेत्रेत्यादि, यावत् स[द]सत्त्वमिति, द्रव्यतो घटो भवभावात्मावृत्त्या पटादिभ्यावृत्त्या घटान्तरव्यावृत्त्या च भावाभावात्मको भवति, क्षेत्रतो गृहे घटो न बहिर्नान्यत्रेति स्वक्षेत्रे भवन् परक्षेत्रे
10 क्षेत्रान्तरे चाभवन् भवति, कालतो वर्तमाने काले भवदतीतानागतयोः कालान्तरयोरभवन्[भावतो घटपर्यायो पटत्वेन भवन्] शिवकस्तूपकादिभिः पूर्वैरुत्तरैश्च कपालादिभिरभवन्, शिवकावस्थायामेव वा पिण्डस्तूपकाभ्यां पूर्वोत्तराभ्यामभवन् शिवकत्वेन भवन् भवतीत्युच्यते अथ वा भावतः शिवकादिभिराकारैर्भावैः वर्तमानै[र]युगपद्भाविभिः युगपद्भाविभिश्च रूपरसादिभिर्भवन् भावान्तरैरुपयोगादिभिश्चाभवन् भवतीति सदसत्त्वमेव सर्वभावानां भावाभावात्मकत्वम्, अथवा प्रतिवृत्तिवस्तुप्रवृत्तेः—वस्तुनि वस्तुनि
15 वृत्तिः प्रतिवृत्ति घटादि मृदादिकारणमपेक्षते, आदिग्रहणात् पटादि तन्त्वाद्यपेक्षते, निर्विशेषत्व इति, कारणान्तरानपेक्षत्वात् स्वकारणमपेक्षत्वाच्च भावाभावत्वेनाविशेषः कण्ठः क्षेत्रात्मना भवति, कपालाद्यात्मना न भवति कपालानि स्वात्मना भवन्ति न कण्ठाद्यात्मनेति भावाभावात्मना परस्परतत्त्व

घटादि पटादिभ्यादिवृत्त्यात्मरूपेण न भवति इत्थं भवतो भावाभावरूपाभ्यां भवनं विवक्षितं इति सामान्यमपि तथात्वं विशेषश्च विशेषोऽपि तथैव विशेषः सामान्यमिति दर्शयति द्रव्यत इति घटस्य यत् स्वरूपं तदेव द्रव्यं तत् स्वरूपमानम्,
20 तेन घटो भवति, घटादितररूपं घटस्य पररूपं तेन च भवति घटादिना भावतश्च घटाद्यपेक्षया न भवति, घटात्मना पटादिवस्तुषु भवे भावतो घटो विवक्षितरूपेण तादात्म्येन भवन् स पटादीतरद्रव्यरूपान्तरेण चाभवन् विवक्षितो भावाभावात्मकमिति दर्शनात् पटान्तरव्यावृत्त्या चेत्युक्तम्। क्षेत्रत इति यावत् क्षेत्रम्, यथा गृहादि, तावत्स्वक्षेत्रं एव वा प्रदेशान्तर परक्षेत्रम्, तत्र स्वक्षेत्रे भवन् परक्षेत्रे चाभवन् भवतीति क्षेत्रतो भावाभावात्मा घटः भवतीति
भाव । कालत इति घटादिवर्तमानकाल काल तदतिरिक्त तदनन्तरेतर परकालोऽतीतादि प्रतियोगिकाल-
25 त्वमवतारे स्वकाले भवन् परकाले चाभवन् भवतीति भाव । भावत इति पर्यायो भावः स्वसमानकालीनापेक्षया वर्तमानकालीनसमानापेक्षया घटो भवति पूर्वोत्तरकालीनभावापेक्षया च न भवतीति भावाभावात्मकं वस्तु इति भाव । समानकालीनपर्यायापेक्षया भावतश्चैव दर्शयति—अथ वेति शिवकादिपर्यायसमानकालीनेन रूपरसादिसहभाविपर्यायेण भवन् पर्याय पिण्डान्तर्गतरूपेण स्वपरापुनरपर्यायेण चाभवन् उपयोगादिभिश्चाभवन् घटो भावाभावात्मकः तदेवं वस्तुमात्रं विवक्षितस्वपरापेक्षया भावाभावात्मकत्वम्, अत एवादौ घटादितो भेद दर्शितः तत सूक्ष्मात् सजातीयस्वरूपान्तरात्, तद-
30 भावात् स्वभावविषयात् तत सहभाविपर्यायान्तरात् भेद दर्शितः सहभाविपर्यायान्तरेण भेद इत्थं भाव्य —यदा घटस्वरूप पश्य तदा न चक्षुर्विषयीभूतरूपात्मना भवन् रसाद्यात्मना च न भवति सोऽपि घट उपयोगात्मना भवन् अनुपयोगात्मना च न भवतीति भावतः वस्तु सहभाविपर्यायभेदाभेदम् । इत्थं सदसत्त्वापेक्षया घटादिवस्तुनि भावाभावात्मकत्वं पुनरपि दर्शयति तत्त्वान्तरानुपयोग—अथ वेति वस्तुनि वस्तुनि इति प्रतिवृत्ति, प्रतिवृत्तिवस्तु कार्येण हि कार्ये

१ सि. क्ष भैम भव इति । २ सि क्ष भ्य प्रतिपत्तिवस्तु । ३ सि भावाभावाभ्या ।

[सत्त्व]सत्त्वं च मेयं प्रति तुल्यत्वादिति न्यायचक्रमेवमु सत्[त्व]त्वेन वृत्तिः, तस्यार्थस्य भावना—तद्भावा-
भावात्मको घट इति—तद्भावे न भवति—भावाभावाभावे न भवति भावाभावभाव एव च भवति—तद्भाव
एव भवतीत्यर्थः, एतस्यैवार्थस्य भावनार्थं साधनमाह—तथा घटपटादिद्रव्यक्षेत्रकालभावभावाभावसत्त्वाभा
वत्सामस्त्येऽपि न कश्चिद्विशेष इति प्रतिज्ञा घटपटघटान्तरेत्यादि द्रव्यक्षेत्रकालभावचातुर्विध्यस्य सदसत्त्वस-
सामस्त्येन भाविन सामस्त्येऽपि तथेति साध्यार्थः, वस्तुत्वादिति हेतुः, असामान्यवदिति दृष्टान्तः, धर्मैकत्वादि 5
चातुर्विध्येन दृष्टान्तवर्णनया गत्वार्थो भावद् गुणावृत्त्यनावृत्तिभेदभिन्नस्त्वि, त्रिगुणत्रिगुणकृष्णशुक्लत्वादिरावृत्तिः,
शुक्ल[:]कृष्ण इत्यनावृत्तिः तत्रैकगुणसत्त्वं त्रिगुणासत्त्व त्रिगुणसत्त्वमेकगुणासत्त्वं शुक्लसत्त्व कृष्णसत्त्वं
कृष्णसत्त्वं शुक्लासत्त्वमित्यादिभावाभावात्मकत्वाविशेषे सामस्त्यासामस्त्यविशेष क इति चेदुच्यते—विषमतया
वैव विशेष उभयोरपि सामस्त्यासामस्त्ययोः कस्मात्? तस्मात्—तद्भावस्य भावाभावत्व तस्यात्वस्मात्—
भावाभावत्वात् विषमाविशेषादेवैव विशेषः, समस्तो घटोऽसमस्तः कण्ठकपालादिरित्यादिभावयुक्त चातु 10
घटस्य सकलादेशवशाद्विकलादेशवशाच्च प्रतिपादनोपायत्वात् ।

एवं भावाभावात्मकत्वं सर्वस्य सकलादेशेन भावितम्, विकलादेशेन प्रत्येकं भावयिष्यामः, तत्र
भावात्मकत्वं तावत्—

तथा घटस्तावदस्त्येव, क्रियागुणव्यपदेशभाक्त्वात्, पटरूपवत् खपुष्पवैलक्षण्येन सर्वस-
र्वसमवायासत्त्वात्, योग्यस्यैव योग्येषु समवायात्, यथा रूपे घटोऽस्त्येव रूपं वा तदाधारो 15

भेऽभावात्मकत्वेऽत्र प्रकारार्थं घटादिसत्त्वात् प्रत्येकमिभावाभावात्मत्वेऽपि भावकोऽविशेषः तथा च घटस्य योऽभावोऽस्तित्वे
नियत कृष्ण श्वेतात्मना भवतीति यथाघटो नास्तित्वे नियत रूपात्मनात्मना न भवतीति तेष्वभावेषु परस्परत सत्त्वस्तु
चातुर्विध्ये घटादे भावाभावात्मत्वम कथञ्चिद्भेदेन द्वयोरवस्थाभेदेनापि उभयत्वेन तस्य सदसत्त्वम्, तदेवं भवत्यात्मकेनाभाव-
भावैरेव घटादे भावाभावात्मकत्वं केवलं न बाध्यम् प्रकारार्थं वस्तुतत्त्वापेक्षत्वे भावाभावात्मकत्वमिति नास्ति विशेष. इत्यादि
तात्पर्यं संक्षेपेण प्रतिभाति । एवं भावयति—तद्भावेति तस्मात् भावाभावात्मको घट इत्यर्थः तत्र प्रकारेण भावाभावात्मको 20
घट इति वा तत्तदात्मना भावाभावात्मको घट सामस्त्येन भावाभावात्मकत्वाभावे न भवति तेन भावाभावात्मक एव
भवतीत्यर्थः । अनुमेयार्थमनुमानेन दर्शयति—तथा घटपटादीति यथा स्वद्रव्यक्षेत्रकालभावैर्घटः पटघटान्तर
पूर्वोत्तरपिण्डादिपरद्रव्यक्षेत्रकालभावैर्नास्ति भावाभावात्मकत्वं भावितं तथा सामस्त्येन घटोऽपि भावा
भावात्मकत्वेऽविशेषेण वस्तुत्वात्, असामान्यवत्—विशेषवदिति । रूपात्मना घटोऽस्ति रसाद्यात्मना नास्ति रूपात्मनापि
घट शुक्लरूपेणास्ति कृष्णरूपेण नास्ति कृष्णरूपेण वाऽस्ति शुक्लरूपेण नास्ति, एकगुणोऽपि घट एकगुणत्वेनास्ति त्रिगुण- 25
त्वाद्यात्मना नास्ति, त्रिगुणत्वेन नास्ति एकगुणत्वेन नास्तीत्येवं घटो भावाभावात्मा यथा तथा समस्तोऽपीति दृष्टान्तं धर्मादि-
चातुर्विध्येनेति द्रव्यक्षेत्रकालभावैरित्यर्थः । ननु समस्तस्यासमस्तस्य च भावाभावात्मकत्वे यदि न कश्चिद्विशेषस्तर्हि सामस्त्यासा-
मस्त्ययोः कथमित्याह—विषमतयेति यद्यपि सामान्यं विशेषोऽपि विशेष सामान्यमपीति न प्रतिनियतत्वं सामस्त्यासामस्त्ययो
एकगुणत्रिगुणवत्, तथापि विषमतयैव सामस्त्यासामस्त्ययोर्विशेषः अयं घटः समस्तोऽयम् कपालादिरसमस्त इत्यादि, परस्पर-
पेक्षया विषमत्वमेव तयोः सामस्त्यासामस्त्ययो, न तेनात्र घट समस्त एव कपालादिरसमस्त एव अन्यापेक्षया 30
तयोरपि समस्तासमस्तत्वात् सर्वस्यापि वस्तुनोऽनेकधर्मात्मकत्वेन तत्प्रतिपादनस्य विषमभावेनासम्भवात् सकलादेशेन विकला-
देशेन च वस्तुन प्रतिपादन एव तदवबोधात्, तत्र प्रमाणप्रतिपन्नानन्तधर्मात्मकवस्तुन एकधर्मावलम्बनेन द्रव्यार्थप्राधान्याभ्य-
न्तरात् कालादिभिरभेदवृत्त्या पर्यायार्थप्राधान्यात् अभेदोपचारेण वा यौगपद्येन प्रतिपादकं वचः सकलादेशः भेदप्राधान्यात् क्रमेण
तथा प्रतिपादकं वचनं विकलादेश इति । अत्र विकलादेशेन प्रत्येकं घटादेर्भावाभावात्मकत्वं भावयत—तथा घट इति । भवत्वे-

वा एकैकस्मिन् वृत्तत्वात्, सर्वेम न स्यात्ततोऽन्यायसमेवापद्यते सिकतास्विवाविद्यमान तैलम्, अनिष्टमेतन्नैवम् रूपादीनां प्रत्येक सत्त्वात्, परस्पर व्यावृत्तात्मत्वाच्च रूपादयः सन्ति न च तथास्थितो घटो न भवति, तयोरितरेतराभूतयोराधारभूतस्य वा घटभावात् असामस्त्येन वा भावाभावात्मको घट इति ।

5 (तथेति) तथा घटव्यापकत्वेन, क्रियागुणव्यपदेशभाक्त्वात्–उत्क्षेपणादयं क्रिया गुणो रूपादि व्यपदेशो लिङ्गं हेतुरपदेशो लिङ्गमित्यादि शब्दो वा घटस्यास्तीति भावात्मकत्वे दृष्टान्तः, खपुष्पवैधर्म्येण–वैधर्म्येण सर्वसर्वसमवायासत्त्वादिति भावनाहेतुः, न हि सर्व सर्वत्र समवैति तन्तुषु पटः कपालेषु वा पटः, तस्मात् सर्वसर्वसमवायासत्त्वात् योग्यस्यैव योग्येषु समवायात् अस्त्येवेति वर्तते, यथा रूपे घटः–गुणसमुदायभावदर्शनेन, रूपं वेति गुणमात्रभावे तदाभावे वेत्यनवधिवारे, यथा
10 रूपे घटोऽस्त्येवेत्यादि तथा रसादिष्वपि भावनीयम्, एकैकस्मिन् वृत्तत्वात् अथ पुनरेव न स्यात्–घटस्यानिसाधर्म्येण खपुष्पवैधर्म्येण चैकस्मिन् सिकतास्विव तैलं ततोऽसदापत्तेरेवापद्यते किमिव ? सिकतास्विवाविद्यमानम्–यथा सिकतासु प्रत्येकं समुदायेऽपि तैलं नास्त्येव तथा घटो रूपाद्येकैकस्मिन्नसत्त्वात् असदापद्येत अनिष्टमेतत् एवं सामस्त्येन घटाघटित्वं रूपादीनां प्रत्येकं सत्त्वात्, इतरथा रूपमसोऽपि रूप स्यात् तत्पासत्त्वात् न च रूपमसोऽपि रूप भवति रूपं वा रसमसो भवति इत्यमिश्रं
15 स्यात् यस्मात्स्वमेव रूप रस एव रसो भवति नेतरभावमापद्यते तस्मात्स्वात्मपः सन्ति, एवं तर्हि रूपादिमात्रलाभ घट इति स्यादाशङ्का सा मा भूत्–न च तथास्थितो घटो न भवति–यथा परस्परव्यावृत्त

घटव्यापादरूपमिति [illegible] क्रियागुणव्यपदेशानां सद्भावात् भावात्मकत्वम्, यदि खपुष्पस्य नैवम् क्रियागुणव्यपदेशाः सन्ति तस्मात् भावात्मकत्वम्, यद्यपि क्रियावान्, तस्मात् ते सन्तीति भावः । ननु घटनादौ यदी भावात्मकत्वं सामस्त्यस्यासामान्य [illegible] भावनामाह–सर्वसर्वेति यत एवं सर्व सर्वत्र न समवैति, अत्र च क्रियागुणव्यपदेशा इत्यन्त अत एव योग्यं
20 योग्य एव समवैतीत्यत्र भावात्मकमिति भावः । दर्शनमेवेदं निदर्शनमाह–यथा रूप इति, गुणसमुदायो द्रव्यमिति सत्कार्यं द्रव्यलक्षणम् [illegible] एव [illegible] समुदायात्मा [illegible] समुदायेऽपि प्रत्येकं रूपादौ वर्तते तथा रसस्य [illegible] न [illegible] [illegible] भेदाभेदः प्रत्येकं रूपादिषु [illegible] एवं गुणान्तरेष्वपि [illegible] प्रत्येकं [illegible] एव वर्तते एवं योग्यस्य योग्येषु [illegible] [illegible] भाव । यदि प्रत्येकं [illegible] न वर्तेत तथासत्येव यथा सिकतासु तैलं प्रत्येकमभावात् [illegible] [illegible] खपुष्पवैधर्म्येण [illegible] प्रत्येकं तैलस्य [illegible] न [illegible] घटोऽपि तर्हि [illegible] [illegible]–
25 अथ पुनरिति यथा तैलं प्रत्येकं सिकतासु समुदाये च नास्ति तथा घट प्रत्येकं रूपाद्यभावे समुदायेऽप्यसत्त्वात् [illegible] प्रत्येकमपि [illegible], तस्मात् प्रत्येकमसत्त्वे एवं सामस्त्येन [illegible] भावः । एवमभावात्मकत्व-सामस्त्येन भावयति–एवमिति पुन एवं सामस्त्येन [illegible] रूपादीनामिति [illegible] रूपादय प्रत्येकं [illegible] यदि हि ते प्रत्येकं [illegible] न भवेयु तर्हि [illegible] न स्यात् [illegible] च [illegible] रूपं कुतो रसमपि न [illegible] [illegible] वा [illegible] तथा च यथा रूपमेव रूपं भवति न रस रस एव च रसो भवति न रूपमिति परस्पर
30 [illegible] [illegible] रूपादीन्यत्यन्तव्यावृत्तानां [illegible] भवति, रूपरसादीनां [illegible] भावात्, प्रत्येकं रूपादीनामस्य वा घटत्वात् रूपादीनामाधारस्य वा घटत्वात्, तस्मात् रूपादिष्वपि प्रत्येकं घट एव सम-स्तेनास्तित्वं वर्तते [illegible] न [illegible] भाव । प्रत्येकमसत्त्वे दोषमाह–इतरथेति । एवं रूपस्य रसत्व-[illegible] प्रत्येकं [illegible] घटस्य [illegible]–न च तथास्थितानिति । तस्मात् [illegible] घटो [illegible]

घातत्वे सत्यपि रूपादयो भवन्तीति स्थितिः, यथा स्थितिः, एवं स्थितौ यथा घटोऽपि भवति, न न भवति रूप-रसयोर्भेदभावात् तयोरितरेतराभूतयोरेव घटत्वात् तयोराधारभूतयोर्वा घटत्वात्, तदुपनयति—भसामस्त्येन वा भावाभावात्मक एव घट इति ।

ननु घटरूपादिवत् पृथिव्यपि मृदादिविशेषाः, यथा स्वाधारेषु घटो भवति रूपादय एव वा, न निर्मूलः तथा पृथिव्यपि मृदादिषु तदात्मिका वा तस्या एव ते विशेषाः, नाभावाः, इतरथा निर्मूलत्वाद्घटस्य रूपादीनाञ्चासत्त्वं खपुष्पवत्, न चैतदिष्टम्, तथा च रूपादयो मृदादयश्च भावविशेषा एव, एकभवनात्मकत्वात्, घटघटस्वात्मवत्, न चैवमविशेषः, तद्विशेष एव विशेषः पृथिवीसामान्ये सत्येवोर्ध्वविस्तृततरत्वादिः घटोऽपि मृदेकभवनात्मकाकारविशेषो भाव एव, न घटाद्यभाव इति ।

ननु घटेत्यादि, वैशेषिको विशेषं भावात्मकमेव वाञ्छन् व्याचष्टे स्म [illegible] विशेषमिराकुर्वन्नाह—यथेत्यादि, स्वाधारेषु घटो भवति, रूपादय एव वा, सिद्धान्तान्तरदर्शनेन, घटो न निर्मूलः तथा पृथिव्यपि मृदादिषु—मृदश्मसिकताशर्करा[illegible]दिषु तदात्मिका[वा], तस्या एव ते विशेषाः रूपादय इव घटस्य, नाभावो विशेषः इतरथा निर्मूलत्वादभावविशेषत्वे घटस्य रूपादीनाञ्चासत्त्वमापद्येत, खपुष्पवत्, न च तदिष्टम् एवं न्यायात् रूपादयो मृदादयश्च घटस्य पृथिव्याश्च विशेषो भाव इत्युक्तम्, यथा चैवमपि भावविशेषत्वमाघ्नाति यो यावद् विस्तृततरत्वादिः, एकभवनात्मकत्वादिति हेतुः—एकमेव भवनमेकस्यैव वा भवनमात्माऽस्येति विग्रहः, घटैकभवनात्मकं तमाभावविशेषः दृष्टान्तो घटघटस्वात्मवत्—यथा घट एव घटस्यात्मा नान्यत् खपुष्पादिवत् स्यान्मतमविशेषस्तर्हि भावः ऐकभवनात्मकत्वात् घटादिरूपादीनाम् घटघटस्वात्मवत् अनिष्टञ्चैवमिति—अत्रोच्यते—न चैवमविशेषः घटस्वात्मन एव

एवो [illegible]—भसामस्त्येनेति । अत्र द्रव्यस्य एव भवार्था पृथिव्यादिभेदेन द्रव्याणि तथा रूपादिभेदेन चतुर्विंशतिर्गुणा-[illegible] एवं व्याप्यात्मेन वदन् वैशेषिको द्रव्यादीनामभ्यन्तरभेदान् भावरूपान् विशेषान् वाञ्छति न तु विशेषं व्यावृत्ति-रूपम्, खपुष्पमिति [illegible]—भभिमिति । व्याचष्टेऽत्र—वैशेषिक इति द्रव्यादयो न निराधारा भवन्ति खपुष्पादिवत्, किन्तु घटो यथा स्वाधारेषु भवति [illegible] रूपादि गुणास्तद्द्रव्याधारेऽपि तथा [illegible] तत्र भवति एवं द्रव्यस्याधारः पृथिव्यादिरेव पृथिव्याद्याधारे [illegible] त एव तद्विशेषा न तु भावान्यो द्रव्यादेरभावो विशेषो [illegible] निर्मूलत्वप्रसङ्गात् द्रव्यादीनामसत्त्वमापद्येत द्रव्यस्य मूला-भावात् भावरूप एव विशेषो नाभावरूप इति भाव । यथा घटस्य रूपादयो विशेषाः तथा पृथिव्या घटादयो विशेषा [illegible]—इतरथेति । यदि [illegible] विशेष [illegible] निर्मूलत्वाद्घटो न स्यात् खपुष्पादिवत्—इतरथेति । [illegible] भावरूपविशेषे [illegible] हेतुमाह—एकभवनात्मकत्वादिति । [illegible] हेतुत्वं [illegible] इति विग्रहः । यदि [illegible] भवनं नान्यत् किं [illegible] भावविशेष एव घटात्मा न तु खपुष्पादिवत्, एवं घटादिरूपादीनामपि भाव । [illegible] घटस्वात्मानौ न परस्परं भिन्नौ [illegible] एव न [illegible] सामान्यविशेषत्वमपि घटादिरूपादीनामपि पृथिव्यादिविशेष- [illegible]—स्यान्मतमिति । तमाचष्टे—न चैवमिति [illegible]

1 सि क्ष. डे का. यथा स्वाधारेषु । २ सि. क्ष. का. तथा [illegible] । ३ सि क्ष "[illegible]" । ४ सि क्ष एवम ।

देशकालरूपादिविशेषनशात्मन्येव भावविशेषप्रसङ्गनात्, अत आह—तद्विशेष एव विशेषो नाभावः, कोऽसौ पृथिव्यादिविशेष इति चेदुच्यते पृथिवीसामान्ये सत्येवाङ्कुरविशेषनरकादिविशेषो नाम्यतः तथा घटोऽपि घटेऽभवनात्मकाकारविशेषो भाव एव न घटाद्यभाव इति ।

अत्राचार्य आह स्वप्नभिमत भेदभवनात्मकस्य पृथिवीमूर्तेरपि कुतो घटपटस्वात्मनः ? कस्मात् ?

5 तस्या अपि पृथिवीमूर्तेः—भूमिभवनस्य भावाभावात्मकत्वात्, तमिदर्शयति—

ननु पृथिवीभवनमुदकाद्यपायभवनम्, एतदेवास्य मूलम्, तन्मूलत्वात् किमित्यस्या सत्त्वापत्तिः ? ।

नन्वित्यादि पृथिवीभवनमुदकाद्यपायभवनं एतदेवास्य मूलं—प्रभावविशेषभवनम् तन्मूलत्वात् किमितस्यासत्त्वापत्तिः ? भवभावविशेषपरिहृतभावविशेषसिद्धौ मां प्रति न [1]किञ्चिदिदर्शनमत्राभिप्रायः ।

10 पर आह—

न उक्तोपन्यासवद्द्रव्यमिति भवनात् पृथिव्यादिद्रव्यभवनाविनाभावेनैव भवति, ननु द्रव्यमपि गुण इति न भवति, न सदिति भवनात्, सत्त्वभवनव्याप्त्याभावस्यैव विशेष इति पूर्ववत् यदि सदित्येव भवति तर्हि सत्त्वाविशेषात् द्रव्यगुणकर्मणामव्यतिरेकात् केन विशेषहेतुना सदेव सर्वमिति भवति ? न द्रव्यमेव गुणकर्मणोरपि सद्भावात्, गुणकर्माभावा-

15 द्द्रव्यं सदिति भवति गुणकर्मणी च सद्भावात् पटस्तु पटः ।

(भवति) न उक्तोपन्यासवत् द्रव्यमिति भवनात् पृथिवी द्रव्यभवनाविनाभावेनैव भवति पृथिव्यु दकादि पृथिव्युदकादिषु वा द्रव्यम्, इतरथा निर्मूलत्वादित्यादिः स एव ग्रन्थो यथायोगं वाच्यः ।

भवन विशेषस्य भावस्यैव सामान्यभावस्यात् न हि तद्वतो भिवम्, घटत्वस्यैव हि भावविशेष [illegible] सर्वात्म- विशेषस्य रूपादिमात्रात्मकत्वस्यैव विशेषत्वाद्भावविशेष एव विशेषो भवति न तस्मात् पृथिव्यादेरपीति

20 तदादिविशेषाणामेव भावविशेषत्वमिति भावः । घटोऽपि च भैदात्मक सामान्यस्योऽपि तु विशेषोऽपीत्याह तथा घटोऽपीति [illegible] सामान्यमपि घटो घटो भावविशेष न सम्भवविशेषत्वात्, न तु घटाभाव एव विशेष इति भावः । तदभिमतं भूतपरमेवान्तर्गतं तत् तत् पृथिवीभवनमेव न भवति कर्ज तर्हि घटपटस्वात्मनोभेदभवनात्मकत्वं पृथिवी- भवनं [illegible] न [illegible] पृथिवीभवनमेवेति पार्थिवे वक्तुम्, तस्मात् पृथिवीभवने सत्त्वाभावभवनं मूलं यत्र मूलं तत्र विशेषभवनस्यो भाव एव विशेष इति कर्म [illegible] आचार्येण [illegible]

25 एतदं दर्शयति स्वप्नभिमतमिति । अभावोऽपि प्रकटयति—नन्विति । [illegible] मूलत्वान्मुख्यमेव भावस्य विशेषत्वे निर्मूलत्वादित्यादि [illegible] इति [illegible] तथा तत् तुल्यम् अभावविशेषपरिहृतभावस्य विशेषत्वाप्रसिद्धेः [illegible] [illegible] भावमात्रत्वेऽपि—एतदेवेति । ननु विशेषस्य सामान्यभवनाविनाभावित्वेन एतद्भवनात्मकत्वात् विशेषाणां समुदायः तदा सा तदाधारे वा द्रव्यं भवति यदि विशेषोऽभावः स्यात् तर्हि कथं द्रव्यं भाव न [illegible] मात्मा [illegible] वा द्रव्यं भवति तस्यापि निर्मूलत्वाभावो विशेष इति परमत—नोक्तेति । एतदेव विवृणोति—नोक्तोपन्या-

30 सवदिति । विशेषभावस्य [illegible] [illegible]—इत्यादि अभावात्मकेन द्रव्यस्य निमूलत्व तु स्वपादौ [illegible] इति भाव । ननु द्रव्यमपि गुणो न भवतीत्यभवनम्, अन्यथा गुण इति द्रव्यो न भवेत्, द्रव्यभवनात् तत्प्रत्यभवनस्य गुणाभवनाविना-

---

1 मि ख. किंचिद्दर्शनमिति ।

भत्रोत्तरं—ननु द्रव्यमपि गुण इति न भवतीत्यभावाविनाभाविभवनवचन, न, सदिति भवनादिति, सत्त्व-भवनव्याप्त्या भावस्यैव विशेष इति पूर्ववत्, अभावबाधात्—यदि सदित्यादि, अनिष्टापादनमुखेनास्यार्थ समर्थनमिदम्, यदि सदित्येव भवति सत्त्वाविशेषाद्द्रव्यगुणकर्मणामव्यतिरेकात् पर्यायमात्रत्वे केन विशेष-हेतुना सदेव सर्वमिति भवति, न द्रव्यमेव इति, दृष्टेष्टयोर्न द्रव्यमेव न भवति, गुणकर्मणोरपि सद्भावात्, गुणकर्माभावाद्द्रव्यं सदिति भवति, गुणकर्मणी च तदभावात् सती भवतः, न च द्रव्यादिव्यतिरेकेण 5 सभाम किञ्चिदस्तीत्युक्तत्वात् दृष्टविरुद्धमुच्यते त्वयेत्यत्र वयं ब्रूमः—घटस्तित्यादि घटकर्मर्धटिक्याऽभावा विनाभाविभावप्रतिपादनं यथा तन्तुषु पट इति गतार्थम्, एवं तावद्भावैकान्तपक्षव्यावर्णनद्वारेणाभावसहितो भाव उक्तः ।

अतः परमभावैकान्तपक्षव्यावर्णनद्वारेणाभावसहित एव भाव इत्येतत्प्रतिपादयिष्यते—

यथेयं घटो भवतीत्युक्तेऽप्यभाव एवोक्तो भवति पटो न भवतीति तर्हि भवतीत्युक्तेऽपि 10 न भवतीत्येवोक्तं भवति, परितो भवनाभावात्, खपुष्पवत्, ननु परितो वचनेन स्वात्मन्य प्यभवनमुक्तं भवति तथा असत्त्वात् पक्षधर्मोऽनर्थत्वे कारणे कण्ठः कपाले नास्ति पटः कटादिर्न भवति नापि रूपादिरिति ।

यथेयमित्यादि, अभावैकान्तवादिन भावैकान्तवादी उपालभते—यदि घटो भवतीत्युक्तेऽपि

भाविनात् पृथिवीभवनमप्युक्तमन्यावभवनमेवेति अभावे—ननु द्रव्यमपीति । पर आह—न सदितीति द्रव्यादिसमुदा- 15 यस्यैव सत्त्वात् द्रव्यादिभावाद्भैव तत् इत्यन्याऽभावनिरपेक्षाविर्भूतत्वात्सत्त्वाव्यतिरिति भावः । द्रव्यगुणकर्मणां सदिति भवनात् सत्त्वभवनाविनाभाव्येव द्रव्यभवनमित्यत सत्त्वभवनेति । तथापि वैशेषिकमतमिदमभाववादिना निराकरोति—अभाव-बाधाद्वेति—यदि द्रव्यादिभवनं गुणाद्यभवनरूपं न स्यात् तदा द्रव्यगुणकर्मणां भेदो न स्यात्, स्यात् तेषां सतां पर्यायता, भवना-भिन्नत्वेन सदिति भवनात्, तथा च सति यथा द्रव्यगुणकर्माणि सन्तीति प्रतीयन्ते तथा तानि द्रव्याणि गुणाः कर्माणीति वा प्रतीयेरन्निति भावः । सर्वं द्रव्यमेवेति न शक्यते वक्तुं गुणकर्मणोरपि सद्भावादित्याह दृष्टेष्टेत्यादिमिति एवञ्च गुणकर्मभिन्नस्यैव 20 द्रव्यस्य सत्त्वात् द्रव्यकर्मभिन्नस्यैव गुणस्य सत्त्वाद्द्रव्यगुणभिन्नस्य कर्मणः सत्त्वाच्च न द्रव्यमेव सर्वमिति युज्यते एवञ्च द्रव्यादि-भवनानां पृथगभवनस्वरूपत्वात् सत्त्वादिभेदेन द्रव्यमेव सर्वमिति न भवति सदेव सर्वमिति भवतीति भावः । तदेवमितरव्यति-रिक्तस्यैव सद्रूपत्वात् न द्रव्यादिव्यतिरिक्तं सदिति किमपि वस्त्वस्तीति सत्त्वभवनाविनाभाविद्रव्यभवनमिति यदुच्यते तद् दृष्टविरुद्धमित्याह—न चेति । सदसदितीति तदुत्तरमनेनापि गुणकर्माभावाद्द्रव्यं सदिति भवति गुणकर्मणी च तदभावात् सती भवतः इत्यादिना गुणकर्मणोरभवनरूपत्वेन द्रव्यभवनं द्रव्याभवनरूपत्वेन च गुणादिभवनमुक्तं भवतीत्यतोऽभावसहित एव भाव इत्येव 25 भवतामपि स्यादिति प्रतिभाति मूलं तु नोपलभ्यते । अथ भवनं कस्यापि नास्त्येव किन्तु सद्रूपतयाऽप्रतिभासं यदतीताभावरूपमेव अभावैकान्तपक्षनिरूपणायाह—यथेयमिति । व्याचष्टे—अभावैकान्तवादिनमिति भावे भावे नामैकान्तनिरूपक- भावाः कश्चित् घटो भवति घटो भवतीत्युक्तत्वात् प्रमाणमित्यभावापेक्षितापरवस्तुनिषेधस्यैव भवतश्च घटो न भवति पटो न भवतीति यथा इत्यभ्युपगमनिवारणाय नेदं रजतमिति प्रतीति तथा भवनमप्यभवनमेव भवतीत्युक्तेऽपि न भवतीत्येतत्प्रसङ्गात्, यदि भवनं वस्तु वस्तुधर्मो वा घटो भवति घटो भवतीत्येवं वस्तुधर्मत्वेन प्रतीयेत तत्स्वभावसम्भवात्, वस्तुधर्मत्वमपि न सम्भवति 30 परितो भवनाभावात्, परितो भवनं हि भवनमेवैक सर्वत्र वर्तते तदभावे तत्पक्षत्, एकदेशेन भवने देशस्यैव भवनात् वस्तु भवनमभवनमेव तथा देशोऽपि न सर्वात्मना भवति तत्स्यापरदेशाभावात् एकदेशेन चेदपेक्ष यावत् परमाणुत्वे तदविशेषोऽभवन-

१ क॰ इदं पदद्वयं नास्ति । २ सि॰ क्ष॰ पूर्वाभाव ।

ऽभावाद् घटोऽपटो भवति पटो न भवतीति तर्हि भवतीत्युक्तेऽपि न भवति—नार्थं इत्येतेनोक्तं भवतीति मानम्, साधनमप्यत्र परितो भवनाभावात्, खपुष्पवदिति, व्याख्यातं ननु परितः पदार्थानभवनेन कुतः सिद्धमिति तस्मादनैकान्तिक इति चेत् विपक्षाभावात्, ननु परितो भवनेनेत्यादि—परितो भवनं सर्वतोऽर्थम् तेन साधनमप्यभवनमुक्तं भवति तस्याभावेनानैकान्तिकता तथेत्यादिरस्य न्यायस्य वैयाप्तिप्रदर्शनार्थो दृष्टान्ते
5 साध्यसत्त्वा[त्] पक्षधर्मोऽनर्थत्वेनासम्भव इति प्राग्व्याख्यातोऽर्थः, कण्ठः कपाले नासीत्यादि तस्य निदर्शनम्, घटः कपालादिर्न भवति नापि रूपादिरिति, अनिष्टत्वात् ।

अत्र साधारणासाधारणमाह—

ननु परितोऽप्यभवनमेव त्वदुक्तं साधयत्यसमविष्टं भावमपि घटोऽपि घट इति भवत्येव घटपटौ न भवतीति, भवन् गुण इत्यभवनात्, ननु गुणोऽपि भवत्येव घट इति न भवति
10 विशेषेण, न, द्रव्यमित्यभवनात्, अत्रोच्यते यदि न भवत्येव ततो घटस्यापि घट इति भवतीति

(नन्विति) ननु परितोऽप्यभवनमेव त्वदुक्तं साधयत्यसमविष्टं भावमपि, तद्यथा घटोऽपि घट इति भवत्येव घटपटौ न भवति घटस्यपटस्वाभावात् घटस्य घटात्मभवनाविनाभावीति भावभवनमाश्रुत्यते इतर आह—भवन् गुण इत्यभवनात्, अत्रापि गुणाभावानुविद्ध एव घटभावो गुणत्वेनाभवनात्,
15 ननु गुणोऽपीत्यादि गुण इति विधिना भवत्येव घट इति न भवति विशेषेण नियमेन व्यावृत्त्येति, इतर

[illegible] नास्ति भवनं [illegible] साधितमिति । भवतीत्युक्तेऽपीति भवतीत्युक्ते घटो न भवतीत्युक्ते भवति तथैव तत्रापि [illegible] न भवती[illegible] पुनरपि तथेति न कश्चिदर्थः तथापि [illegible] परितो भवनाभावात् खपुष्पवदिति भाव । [illegible] घटो भवतीत्यनेन घटो न भवतीत्युक्ते [illegible] भवनाभावे [illegible] घटो न भवतीति भवता कि [illegible] क्रियते ? तथा सति घटो भवतीत्यभ्युपेतम्, यदि तत्रापि भवतीत्यस्य न भवतीत्वं
20 उच्यते तर्हि तत्रापि तथैव [illegible] कथितं [illegible] परित सर्वप्रकारेण भवनस्यैवाभावात् [illegible] एवं स्यादिति भाव । ननु घटो [illegible] भवतीति परितो भवनाभावे [illegible] स्यात्सत्यमिति । [illegible] न भवतीति [illegible] भवतीति [illegible] विपक्षाभावादिति । यथा घटो [illegible] भवति तथा [illegible] न भवति तस्मात् न घटः [illegible] परित इति [illegible]—परितो भवनमिति । अत्र [illegible] तस्य द्रव्यत्वे [illegible] प्रतिपत्तु
25 परस्परतो भेदं प्रतिपद्[illegible] मूलापत्त [illegible] इति । परितो भवनाभावमिति [illegible] घटो भवन [illegible] न तु परितो भवनाभावादिति, विशेषस्यैवमर्थः, परितो भवन नास्तीति [illegible] भवननियामक घट [illegible] न भवतीत्युक्ते [illegible] भवत्येव [illegible] प्रतिपादित स्यात्[1] [illegible] तस्मात् घटः [illegible] भवत्येव [illegible] [illegible] एवं घटः [illegible] न भवतीति भवनं [illegible]
30 [illegible] भावभावयो [illegible]—भविष्यति । [illegible] तथेति परितो भवनाभावो भवनस्या[illegible] घटे परितो भवनाभावस्य [illegible] न घटो भवनम[illegible] भाव । एवं भवनभावा[illegible] भवन् गुण इत्यभवनात्, अत्र [illegible] गुणाभावेनानुविद्धस्य नहि घटो भवन् गुण इति भवतीति [illegible] तस्य [illegible] गुण इति न भवति [illegible]—इतर आहेति । गुणो न भवतीत्यत्र गुणोऽपि [illegible] गुणोऽपि घटो भव-
30 त्येव परितो न भवतीति समाधत्ते—ननु गुणोऽपीति । ननु गुणस्य घटो भवनं द्रव्यात्मकत्वेनैव न भवनं [illegible]—

1 सि क्ष डा. न तर्हि । 2 सि क्ष. डा [illegible]ऽस्य । 3 सि क्ष डा नास्ति । 4 सि क्ष. [illegible] ।

आह—न द्रव्यमित्यभवनात्, अत्रापि द्रव्याभावानुविद्धत्वादभिमतो गुणभाव इति, अत्रोच्यते यदि न भवत्येवेत्यादि, घटकर्मकर्तृकया द्रव्यगुणयोर्भावाभावत्वमापाद्य रूपादेर्द्रव्यविशेषत्वापादयति गतप्रत्यागत-न्यायेन ततो घटस्यापि यावद्घट इति भवतीति, एवमेकान्तभावाभाववादिनो[ः] परस्परकृतदोषद्वयपरिहारः एवमेव भावाभाववादिन मत्यपि तद्विपर्ययेण तेनाद्यनया एकान्तवादिनां विभ्याभिनिवानां भवेषु परिहारः कार्यः अथ वा तदोषप्रसङ्गावकाश एव नास्ति येनाप्युभयोभयनयेन सर्वैकान्तवादिना सुनिपर्षितत्वात् 5 सकलविकलादेशाभ्यां भावाभावत्वसिद्धेरिति ।

नन्वेव विकलादेशपक्षे भावाभावयोः परस्परापेक्षत्वमाऽव्यवस्थितत्वं परस्परायत्तजन्मनोद्वय वदित्यत्रोच्यते तन्न व्यवस्थितोपकारिस्वरूपत्वात् धूमादिदृष्टजगद्वस्थावत्, यथा नित्यत्वे पृथिव्यादीनां व्यवस्थितत्वं परस्परोपकारित्वञ्च धृतिसङ्ग्रहपक्तिव्यूहावकाशदानक्रियाभिः सिद्ध मेव, अनित्यत्वेऽप्यर्थभवनाविच्छेदात् सत्यपरत्वाभ्यां परस्परायत्तव्यवस्थितोपकारित्वस्य 10 त्वाभनवस्था तथा भावाभावयोरिति

नन्वेवमित्यादि, इदमप्यन्ययोर्वा विकलादेशपक्षे उभयोभयवादिन प्रत्यनिष्टापादनसाधन गतार्थ यावत् परस्परायत्तजन्मनोद्वयवदिति पूर्वपक्षः अत्रोच्यते तन्न व्यवस्थितोपकारिस्वरूपत्वात् धूमादिदृष्टजगद्व स्थावदिति साधनेना[न]वस्थादोषपरिहारः, नित्यत्वे पृथिव्यादीनां व्यवस्थितत्वं परस्परोपकारित्वञ्च धृति-सङ्ग्रहपक्तिव्यूहावकाशदानक्रियाभिः सिद्ध ततोऽनवस्था नैवास्तीत्यत्र का चिन्ता ? किं त्वनित्यत्वेऽप्यर्थ 15 भवनाविच्छेदात्—सततभवनस्याविच्छेदात् भावो, व्यवस्थितोपकारित्वञ्च, यथा भूमिरविरोपमा भवनो-पकृत्वे, जलं सङ्ग्रहेण, अग्निः पक्त्या, वायुर्व्यूहेन सर्वेषामवकाशदानाद्वाकाशमित्यव्यवस्थितोपकारिस्वरूपत्वं सिद्धमनवस्थानाभावश्च अतदर्थो भाव्ये गमितः, सत्य[प]रत्वाभ्यामिति स्वरूपसिद्धौ पररूपसिद्धौ च

न द्रव्यमितीति तदभिमतो गुणभावो द्रव्याभाव एवेत्यर्थः । गुणाभिमतं द्रव्याभवनस्वरूपेण भवता भवता भावविशेषवदित्यर्थः एवमभिधेय तच द्रव्याभावानुविद्धो गुणभाव गुणाभावानुविद्धश्च घटभावः अभावानुविद्धश्च घटभाव इत्यादिना 20 यथावदेव—यदि न भवत्येवेति । अनुभयोभयनये सामान्यस्य विशेषत्वादिविशेषस्यापि सामान्यत्वात् परस्परापेक्षसिद्धिवत्त्वेन भावाभावयोः परस्परसम्बन्धत्वाद् परस्परायत्तजन्मत्वात्, अविभक्तरूपेणान्यत्वमनिश्चितत्वमित्याशङ्कायां समाधत्ते—अत्रोच्यतेति विकलादेशपक्षे इति पर्यायार्थादेशात् भेदप्रधानपक्षे वस्तुपर्यायपक्षे वा भेदानां व्यवस्थितत्वस्वभावात् भावस्वरूपेण तदानिष्टापादनं सुकरमित्ययमाशयो भवति । सामान्यं हि कस्य ? विशेष न विशेषे भवति, विशेषो वा तथा तेनाव्यवस्थितत्वमनयो स्यात् किन्तु वस्तुतत्त्वे विकासस्यैव तथैति नाव्यवस्थितत्वस्वरूपविकासस्यैकोपकारि—तथेति अनवस्थे- 25 भावस्वभावेऽप्युभयविकारत्वे तत्तद्रूपेण व्यवस्थितत्वात्वाव्याभावाव्याभिव्यक्त्यावाभावस्य पूर्वोक्तप्रकारपरिहारोपाधान-स्यैवास्य वस्तुनोऽनुभूयमानत्वाद्वृत्तिस्वरूपतया व्यवस्थितौ भावोऽनुवृत्तिमुखेनानुपकारं व्यावृत्तिमुखेनव्याव्यवस्थितत्वाभावो व्यावृत्तिमुखेनव्यवस्थित करोतीति भाव । तत्र निदर्शनमाह धृत्यादीति नित्यानित्यात्मकस्य पृथिव्यादेः नित्यत्वे भेदव्यवस्था सर्वदापि नित्यत्व इति नित्यत्वस्वरूपापरित्यागेन तत्तत्कार्यैकरूपत्वेन विशेषाभावगतावाव्यस्थितेति भाव । अनि-त्यत्वेऽपि सामान्यस्वरूपतया भवनमाह—अनित्यत्वेऽपीति, भवनरूपं सामान्यमस्त्येवेति भाव । एवं भावोऽपि भवन 30

१ सि क्ष. डे डा. द्रव्यगुणयोर्भा । २ सि क्ष डा. तदभावभवा । ३ सि क्ष डा धृत्यादि । ४ सि. क्ष डा भावे ।

तेषां परस्परापेक्षत्वे सत्यन्यतरस्य नास्ति तथा भावाभावयोरिति योऽसौ भवति घटः स पटो न भवति योऽसौ पटो[1] भवति स घटो न भवति घटो भवन्नेव पटो न भवति पटो भवन्नेव घटो न भवति तथा भवति न भवति चेत्यपि तेषां परस्परापेक्षत्वस्य स्थितोपकारित्वरूपस्यामानत्वस्येति ।

यदि तु नैवं तर्हि घटस्याभावे भाव एव स्यादिष्टविघातस्यापद्यते, अभावतुल्यत्वात्, 5 पटवत्, यदि च घटस्य भावः पटस्यापि भावः, भावतुल्यत्वात्, एवमन्वयितद्रव्यत्वसत्त्वादिगुणत्वादिसामान्यविशेषाभ्यां भावाभावात्मकता ननु तस्य साक्षादेव भवनमभवनमुभयतः, तथा तद्विपर्ययेण, नन्वत एवैवं घटो गुणत्वेन पटद्रव्यादित्वेन च साक्षान्न भवति घटद्रव्यत्वेन भवति, पटः पटद्रव्यत्वेन साक्षाद्भवति, न भवति गुणत्वेन घटद्रव्यादित्वेन च ।

यदि त्वित्यादि, परस्परापेक्षभावाभावात्मताभावे द्वयोरप्येकान्यतरपक्षयोर्दोषाभिधानम्—घटस्याभावे 10 घटभावाभावस्य विष्टविघातस्यापद्यते योऽसौ ? भाव एव कस्मात् ? अभावतुल्यत्वात् पटवदिति...भावे दोषः भावैकान्तपक्षेऽपि यदि चेत्यादि घटपटादिसङ्कीर्णतादोषः, एवमन्वयितद्रव्यत्वसत्त्वादिगुणत्वादिसामान्यविशेषाभ्यां भावाभावात्मकता भावान्तरिताभ्यामेव किं तर्हि ? नं ननु तस्य साक्षादेव भवनमभवनमुभयतः—सामान्यतो द्रव्यत्वेन स्वेन [भवनात्] विशेषतोऽन्यद्रव्यत्वेन पटादेन गुणत्वेन च घटस्याभवनात्, तथा तद्विपर्ययेण पटस्य पटघटयोश्च द्रव्यत्वयोर्भेदापेक्षत्वात्, तद्व्यतिरिक्तद्रव्यत्वसामान्यात्, नन्वत एवैवं-

15 घटो भवतीत्यत एव तत्पूर्वेण भवति, भवनोऽपि ...स्वेन सामान्यतो भवतीति एकस्मिन्—तथेति यथा च ... परस्परेण च सामान्यविशेषयो ... परस्परापेक्षत्वे सत्यपि नान्यतरस्य तथा भावाभावयोरपीत्यर्थः । तदेव निर्दर्शयति योऽसावित्यादि यदि भवन्नेव ... ... तर्हि ... ... भाव भेदात् किन्तु योऽसौ घटो भवति स पटो न भवति योऽसौ पटो भवति स घटो न भवति, ... न भवतीति भावाभावात्मकत्वेऽपि ... ... 20 ... परस्परोपकारित्वात् ... तथा भावाभावा-वपि भवति न भवति चेति भाव । ... च ... —यदि त्विति । ... परस्परेति ... ... परस्परापेक्षत्वानभ्युपगमे ... ... च दोष प्रसज्यत इति भाव । यदि ... तर्हि ... ... स्यात्, ... यथा ... पटो ... एवं ... ... घटस्याभाव इति ... पटो न भवत्येव... 25 ... ... भाव । यदि च घटो भवतीति ... ... तथा च ... —यदि चेति । ... ... भावाभावात्म... ... ... —एवमन्वयितेति, द्रव्यत्व... ... सामान्यविशेषाभ्या-मित्यर्थः । द्रव्यत्व... भावाभावात्मकत्वमिति न नियमोऽपि तु द्रव्यत्वादिनापि ... 30 ...—भावान्तरिताभ्यामेवेति । ... —सामान्यत इति ... द्रव्यत्वसामान्येन ... ... गुणत्वेन च न भवति ... ... गुणत्वेन च न भवति पटत्वेन द्रव्यत्वेन तु भवति ... ... द्रव्यत्वसामान्य... ... भावाभावौ द्रव्यौ तथा च ... ... तद्विपर्ययेण ... ... भाव । एतेन ...—नन्वत एवैवमिति । ...

1 सि. क. घटसौ घटो न भवति ... । 2 सि. क. ... । 3 ... भवनमभवन... क. "... भवत्"।

मित्याविना भावयति घटद्रव्यात्वित्वेन चेति, घटो गुणत्वेन पटद्रव्यातिरेकेन च साक्षान्न भवति, घटद्रव्यत्वेन भवति, पटः पटद्रव्यत्वेन साक्षाद्भवति गुणत्वेन घटद्रव्यत्वेन च साक्षान्न भवतीति भावाभावात्मकत्वमेवानयोः,

यदि त्वसौ पटत्वद्रव्यत्वाभ्यां न भवेत् न पटो भवेत्, पटत्वद्रव्यत्वाभ्यामभवनात्, घटवद्गुणवद्वा, यतस्तु पटः इतराभ्यां न भवति तत एवेतरो न भवति यतश्च पटः भवति तत एवेतराभ्यां भवति, अवश्यञ्चैतदेवम्, अन्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थस्यावधारणे प्रयोगस्य साफल्यात्, नीलोत्पलादिवत्, अतस्त्वन्यथा सतोऽप्यभाव एव स्यात् खपुष्पवत् ।

यदि त्वसावित्यादि, अनिष्टापादनसाधनमभ्युपगमे यदि पटः पटत्वद्रव्यत्वाभ्यां न भवेत् न पटो भवेत्, पटत्वद्रव्यत्वाभ्याममभवनात्, घटवद्गुणवद्वा–घटो गुणो वा नैव भवेत् तत एव, सदृत्, एव घटगुणयोरपि साधनाभ्यामनिष्टमापाद्यम्, एतस्यार्थस्य भावना–यतस्त्वित्यादि यावत्तत एवेतराभ्यां भवतीति, अवश्यञ्चैतदेवम्, अन्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थस्यावधारणे प्रयोगस्य साफल्यात्, तद्यथा नीलोत्पला दिवत् 'सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः (　　　　) यथा रक्तनीलत्वयोः सिद्धयोरन्यतराभावेना न्यतरभावेन चोत्पलं नियम्यते रक्तमेव नीलमेव चेति तथा पटः पट इति चेति तदर्थमावना भाव्येऽन्यतराभावाभावेऽन्यतरत्वभावभावे च सतोऽप्यभावप्रसङ्गापादनद्वारेण लोकप्रसिद्धमनुपातेन कृत्वा । एतस्य व्याख्यानाभ्युपगमे द्वयोरप्यभावः, तद्दर्शयति–अतस्त्वन्यथेत्यादि अनिष्टापादनसाधन गतार्थं यावत् खपुष्पवदिति, एवं द्रव्यतो भावाभावात्मकता व्याख्याता ।

कालतोऽपि चैकमेव भूतमभूतञ्च, कालाभेदात्, अतीतानागताभ्यामसंस्पृष्टतत्त्वा भूत शिषकाविना वर्तमानैककाला न तथा यथा लोको वदति पलालमग्निर्दहतीति, यदि तद्दह्यत एव तर्हि भिन्नावस्थस्य पलालस्य पूर्ववद् भस्मीकरणानुपपत्तेः, अन्तर्देशः पलालस्य दह्यते तच्च पलालमेवेति चेत् तथापि आकाशाद्यमूर्तद्रव्यस्य देशस्यापि भस्मीकरणानुपपत्तेः, अथा काशाव्यतिरेकेण पलालमेव दह्यत इति तदपि न, ध्वंसप्रत्ययान्तेन भस्मीकरणेनान्यो दाहो वर्ततेऽन्यच्च पलालमिति भिन्नार्थत्वबोधात्, अथाप्येकत्वं पलालस्येष्यते ततस्तस्य दाह्यता नास्ति भस्मत्वाभूतेः, तथा घटो भिद्यते इति न घटते कालभेदात् यदि तद्भिद्यत एव तर्हि भिन्नावस्थस्य घटस्य भिदानुपपत्तिः पूर्ववत् ।

भिन्नाद्वि–यदि त्वसाविति । तत्र भिन्नत्वे अनिष्टापादनमाह अन्वयेन व्यतिरेकेण द्रव्यत्वेन सामान्य-विशेषेण यदि घटो न भवति तर्हि स घटत्वस्येन न स्यात् घटवद् गुणवद्वा घटो हि पटत्वद्रव्यत्वाभ्यां न भवतीति पटत्वसमपि न भवति तादृगिति भाव । एवं घटो यदि घटत्वद्रव्यत्वाभ्यां न भवेत् तर्हि घट एव न भवेत् गुणोऽपि यदि गुणत्वसत्त्वाभ्यां न भवेत् गुणो नैव भवेत् व्याविवृणोति भाष्यकारः–घटो गुणो चेति । घटमध्ये हि द्विविधं घटत्वरूपेण द्रव्यत्वरूपेण च तत्र यद्युभय रूपेणापि घटस्य भवनं न स्यात् तर्हि तस्य भवनमेव न स्यात्, भिन्नयाभावकृतस्य तदभावाभावप्रसङ्गात्, अतस्तु घटो भवति तत एव घटत्वद्रव्यत्वाभ्यां भवतीत्याह–यतस्त्वित्यादि । अन्यतरस्य रक्तत्वादेरभावे यदि नीलत्वस्याभावस्य अन्यतरस्य नीलत्वस्य वा भावे रक्तत्वादेरपि अभिमानवशादमवत्वापि नीलोत्पलं खपुष्पवत्स्वरूपेण तत्सिद्धिं दर्शयति–अन्यतराभावेति । अत्र कालतो भावाभावात्मकतां दर्शयति–कालतोऽपि चेति । अत्र

कालतोऽपि चेत्यादि, विनाशोत्पादयोरेककालत्वात् पिण्डशिवकादीनां पिण्डो न भूतः शिवको भूत इत्येवमेव भूतमभूतञ्च, काल[ा]भेदात्, अतीतानागताभ्यां वृत्तिभ्यामसंस्पृष्टत्वा[त् स्व]स्थितिमात्रेण वर्तमानकाले य[था] घटो लोको वर्तमानविनाशादेवेत्यो लोको मिथ्या भूत इति वैधर्म्योदाहरणं पक्षाभमनिर्दिशतीति, पक्षस्य वचनानुमानप्रत्यक्षविरुद्धं वचनमिति तद्यथा पचे-
5 यदि सदसत् परमेतानि भस्मीकरणानुपपत्तेः पूर्ववत्—पक्षाभासवत्, कालस्य भिन्नत्वाभ्युपगमात्, परः परिहरमाणः—अन्तर्देशः पक्षाभस्य दह्यते स च पक्षाभमेवेति, तस्योत्तरं तथापीत्यादि गतार्थं यावदेक-स्यापि भस्मीकरणानुपपत्तेरिति, अथान्यथाभ्यतिरेकेणास्ति] वैधर्म्यं द्रव्यार्थिकनयमतेऽभेदात् पक्षादि मूर्तद्रव्यमेवैतेन सम्बन्धादाकाशादमूर्तद्रव्यव्यतिरेकेण पक्षाभमेव दह्यते नाकाशादीति, तदपि नेष्यते, अमूर्तत्वात्तदर्थे विमतत्वः तदन्येन भस्मीकरणेनाग्नेर्दाहो वर्तते अन्यच पक्षाभमिति विभागेनात्र
10 परिहारः, अथाप्येवं न पक्षाभमेवैकं द्रव्यार्थाभेदात् तदन्तस्य दाहता नास्ति, अमूर्तत्वामूर्तेरिति, तथा च

अयस्य [illegible] नाह्, तेन च वर्तमानत्वस्याभावात्पूर्वत्वाभ्युपगमेन भावस्यातीतानागतत्वाभावस्याभावतया विनिवर्ति-तविनाशोत्पादानभिधेयत्वस्याभावात् [illegible] विनाशाभिधानस्य [illegible] [illegible]—विनाशोत्पादयोरिति, अन्यापेक्षस्यैव विनाशस्योत्पादेति भाव । तथा च शिवकमसमयेन पिण्डविनाशस्य [illegible] वर्तमानेकालान्तरेऽपि वस्तु [illegible] सर्वमपि—पिण्डेति पिण्डशिवकयोर्विनाशोत्पादयोर्मध्ये [illegible]। हेतुमाह—कालाभेदादिति।
15 वर्तमानैककालस्थितेर्वस्तुपक्षमेव वस्तु न [illegible] [illegible]—अतीतेति । पक्षाभमनिर्दिशतीति यथोक्तं वर्तते एव लोकोऽपि वस्तुत्वविनाशाभिमुखत्वानुवृत्तेरिति दर्शयितुं वैधर्म्यदृष्टान्तं निदर्शयति—यथा लोक इति । एवं मिथ्येत्याह—एतदिति पक्षाभमनिर्दिशतीति वचनमिति यदि सदसत् पचेति [illegible] [illegible]। [illegible] पक्षस्य [illegible] [illegible] भस्मीकरणस्य [illegible] [illegible], [illegible] पक्षाभं [illegible] [illegible] भाव ।
20 निदर्शयति—पूर्ववदिति [illegible] यथा भस्मीकरणं लोकस्य [illegible] भस्मीकरणकालापेक्षया भिन्नकालत्वात् तथा [illegible] [illegible] भिन्नकालत्वेन यो न पक्षो नासौ दह्यते यश्च भस्मभावमनुभवति नासौ पक्ष इति [illegible] पक्षाभस्य भस्मीकरणानुपपत्तिरिति भाव । यद्येवं पक्षाभस्य भस्मीभावेऽनुपपन्न एव तथापि [illegible] अन्तर्देशस्य भागाद्यो वा दह्यते [illegible] [illegible] स देशः पक्षाभ एवेति तस्यापि भस्मीकरणमिति कथ्ये-अन्तर्देश इति [illegible] सम्बन्धिनां [illegible] [illegible] भाव । तमाचष्टे—तथापीति अन्तर्देशस्य पक्षाभ-
25 स्यापि तदारम्भात् [illegible] [illegible] एवं [illegible] भाव [illegible] [illegible] मूर्तद्रव्यस्य मूर्तद्रव्येणैव सम्बन्धो [illegible] भाव । अथान्वयव्यतिरेकाभ्यां द्रव्यार्थिकनयमतेनैकत्वं वस्तु [illegible] [illegible] भवन भेदेन [illegible] दहन [illegible] [illegible] [illegible] इति कथ्यते अथान्यथेति । [illegible] इति हि यद् भस्मीकरणं इति [illegible] [illegible], भस्मीकरणस्य [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] तथा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] एवं [illegible] [illegible]
30 [illegible] [illegible] न पक्षाभमेव दह्यते किन्तु सर्वं दह्यत इति [illegible] तमाचष्टे—अमूर्तेति । अथ द्रव्यार्थिक-मतात् [illegible] [illegible] इष्यते तर्हि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]—अथाप्येकत्वमिति । हेतुमाह अमूर्तत्वाभूतत्वादिति [illegible] विभागस्य [illegible] भाव । यथा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible] तथा घट

१ सि० क्ष० [illegible]। २ सि० क्ष० दे० [illegible]। ३ सि० क्ष० [illegible]।

इत्यादि, अत्र एव[भावा]भावात्मकत्वविपर्ययेऽप्युदाहरणं पूर्ववदुदार्य[स]प्रसङ्ग, भिन्नेः कपालविषय त्वात्, घटस्योद्भवापायाऽऽरम्भात् कालभेदादनुपपत्तिः, प्रस्तुतघटोदाहरणं भावयितुं उपादानमस्येति, अथवा पूर्वं घटपटावुदाहृतौ, इह दर्शनविपर्ययेऽप्युदाहरणद्वयम्, तथा च क्षेत्रतो भावतश्च द्वे द्वे पश्यति, भावनाद्वैकीकरणार्थत्वात् क्रियान्तरगमनभावनातो न्यायसाम्यातिप्रदर्शनात् ।

क्षेत्रतः शून्य   तिष्ठति गच्छति   भावतोऽसंयतः प्रव्र- 5
जति कथं घटते ? एवमेव भव्यः सेत्स्यतीति, कुम्भं करोतीत्यादावप्याह निर्वृत्युत्तरकाले च कृतः कुम्भ इति न तथा घटते, यदि स कुम्भः पश्चान्निर्वृत्तोऽपि न क्रियते, भूतत्वात्, अन्त्यमृद्वत्, अथाभूतः, न क्रियते सः, अभूतत्वात्, खपुष्पवत्, कथमसन् कुम्भ उच्यते वा, अथोच्येत तस्य प्रागभूत इदानीं क्रियते, क्रियमाणश्च भवतीति, न, भूताभूतविकल्प-द्वयानतिवृत्तेः क्रियाऽभावः, न कस्याञ्चिदप्यवस्थायां कुम्भो जायत इति का क्रिया ? 10
क्रियमाणमेव हि क्रियते मृदाहरणादि ।

क्षेत्रतः शून्यमित्यादि प्रवेशगमनस्थानाद्युपपत्तिः गतायां तिष्ठति गच्छति विपर्ययेण प्रास ङ्गिकमुदाहरणम्, भावतोऽसंयत इत्यादि, अनादिकालसम्यग्दर्शनचारित्रमोहनीयोदयजाया अविरतेः पृथग् भावः प्रव्रज्या–प्रकर्षेण व्रजनं विरतिः, सा कथमसंयते घटते ? एवमेवेत्येकस्य भावाभावात्मकत्वाधिकारा
द्वस्य भावतः सिद्धस्यप्रकमेणाप्युपमित्युदाहरति, अत्र चैकस्मिन्नेवोदाहरणे कुम्भादिपर्युदासस्य 15
योजयतीत्याह–कुम्भं करोतीत्यादावप्याह–मृन्मर्दनकालेऽप्याह, कुम्भं करोतीति कुम्भकारः अभिधानात् करणकाले निर्वृत्युत्तरकाले च कृतः कुम्भ इति, न तथा घटते, यथा लोको वदतीति वर्ण्यते, यदि स कुम्भः पश्चान्निर्वृत्तोऽपि मृदवस्थायां न क्रियते भूतत्वात्, पश्चाद्भूतं यन्न क्रियते यथाऽन्त्या[मृ]त्, अथाभूतः

इति । एवं कुम्भोत्पत्तावपीत्यतिप्रसङ्गेन भावाभावात्मकत्वस्यावस्थानात एतदान्तं अवतरणः तत्र कुम्भो भावाभावात्मक त्वात्तथा तद्विपर्ययेऽपि तदुदाहरणमनुपपन्नमिति दर्शयति–प्रस्तुतघटोदाहरणं इति । प्रकारान्तरेण द्वितीयोदाहरण- 20
मवतारयन्नाह–अथवेति पूर्वं 'तथा तद्विपर्ययेऽपी'ति ग्रन्थे घटपटौ निर्दिष्टौ तदनुरोधेन कालभेदेऽपि भिन्नत्व द्वे द्वे प्रदर्शिते इति भावः । तथा प्रदर्शनपरमाह भावतेति । भावतो भावाभावात्मकत्वमाह भावतोऽसंयत इति असंयत प्रव्रजति प्रव्रजितः क्रियातोऽस्योदाहरणं न घटते एकस्मात्स्वपरत्वाभावस्वरूपात्, असंयतपर्यायस्य प्रव्रजितपर्यायस्य च प्रव्रज्या- पर्यायात् क्रियात्मपर्यायस्यानन्तभित्वात्, असंयतो यदि भावी प्रव्रजति यदि तु प्रव्रजति न तर्हि भावसंयत इत्येतोऽन्यतः प्रव्रजति असंयतः क्रियाऽभिधाने वा न घटत इति भाव । उदाहरणान्तरमाह एवमेवेति असंयतस्य भावाभावोभे- 25
द्भवादुत्पत्तावर्थं उदाहरणान्तरमाह एवमस्येति । कथोदाहरणे एकस्मिन्नेव भावाभावात्मकत्वाभावं कुम्भनिवृत्तिनिर्वृत्ति- मित्याह–अथ चेति यदि मृन्मर्दनकाले करणकाले न कुम्भं करोतीत्याह–अत्र उपरतोत्तरकाले च कृतः कुम्भ इत्यादि तदा ... तत्र मते न कश्चित् कुम्भकार क्रियाभिधानस्य कुम्भं करोतीति कुम्भकार इत्यभिधानं न सम्भवति कुम्भपर्याय- पश्चात् च तावदनेन एव निर्वृत्त इति कुम्भकारे वाच्ये निर्वृत्तोत्तरकाले तु कुम्भः कृत इति न तदानीमपि तस्यापेक्षेति । भावाभावात्मा भावो कुम्भ इति दर्शयति–यदि स इति । अनिर्वृत्तावस्थायामपि यदि कुम्भो मृदादि न क्रियमाणः स्यात् 30
यदि निर्वर्तते तत्र क्रियते तदाऽस्या कुम्भपर्यायप्राप्त्या स्यात्, अन्यथा तदवस्थायामनुपपन्नं स्यात्, अभूतस्यापि सेत्याह–अथाभूत

---

१ मि क ॰भावेऽपि । २ सि क एकमेवोदाहरणे । ३ मि क ॰भावो ।

क्रियत इति मन्यसे न क्रियते सः, अमूर्तत्वात् खपुष्पवत्, कथमसन् कुम्भ उत्पद्यते वा, अथोच्येत पक्षद्वयानाश्रयेण परिहारसमर्थं मत्वा पक्षान्तरं संश्रित्य, सत्त्व भागभूत इदानीं क्रियते क्रियमाणश्च मत्वेति, अत्रापि मूर्तामूर्तविकल्पाद्वयानतिवृत्तेः यद्यमूर्तो न तर्हि कुम्भः स पटादिवत्, कुम्भत्वेनामूर्तत्वात्, न क्रियते नापि कुम्भ इति वचनम्। मूर्तत्वेऽपि घटादिवत् सांनिध्ये कुतो करणैरपर्याप्तः क्रियते, अथामूर्तोऽपि 5 पिण्डादिः स्यात् रागात् लोकानुवृत्त्या वा कुम्भ उच्यते पृथिव्यपि ते कुम्भ इति प्राप्ता, कुम्भत्वेनामूर्तत्वात् तद्विप्रक्रियमाणकुम्भवत्, ततश्च क्रियाभावः, पृथिव्यर्थक्रियायामपर्यवसानात् कुम्भार्थक्रियाया अभावः, तद्यानवति-न कस्यचित् कस्याञ्चिदवस्थायामित्यादि यावत् क्रियेति, द्रव्यतः सर्वप्रदेशात्मककस्य परमाणुमात्रेऽवस्थानात् क्रिया[याः]द्रव्यान्तरे स्वभावाद्भावः, क्षेत्रतो कुम्भस्योर्ध्वादिविभागानवस्थस्य क्षेत्रव्याप्तिरनात् कतमो घटः क्रियते कालतः प्रतिसमयमन्योन्यप्रदेशान्तरानवरोधात्, भावतः सर्वसंस्थानरूपादिसमाहारात्मकत्वे पटस्य 10 मात्रं मात्रं प्रति पृथक्त्वात् का क्रिया ? तस्मात् क्रियमाणमेव तु क्रियते मृदाहरणवदिति चतुर्थोऽप्येव-मुदाहरणम्।

अपर आह—

कथं तर्हि सोऽक्रियमाणः कुम्भो जातः ? को वा ब्रवीति जात इति, अहन्तु लोकमेवा-नुकथयितुं मन्ये द्रव्यादितो जन्मविनाशासत्त्वात् भावाभावमात्र एव वस्तु, स भावाभावात्म-15 कोऽर्थो न जायत इति किं शक्यो वक्तुम् ? सोऽमित्युच्यते, विनश्यत्वात् पूर्ववत् न विन-श्यतीत्यपि शक्यं वक्तुम्, जायमानत्वात्, उत्तरवत्, निर्वर्त्यविकार्यकर्मिकासु सर्वासु क्रिया-स्वेषैव वार्ता।

इति अमूर्तत्वे क्रियमाणत्व न स्यात् यदि सर्वथाऽमूर्त एव क्रियमाणं स्यात्, कथं खपुष्पादि, कथं वा पिण्डादिपर्यायकाले यथाऽमूर्त तथा [illegible] सर्वथाऽमूर्तत्वान्न क्रियेतापीति कथमसन् स्यादुत्पद्येतेति भावः। 20 अथ पक्षान्तरं ग्रामभूतमपीदानीं क्रियत इत्येवं पक्षमिदमाह—अथोच्येतेति। [illegible] अत्रापीति। अमूर्तत्वे दोषमाह—यद्यमूर्त इति [illegible] कुम्भ क्रियते कुम्भ इति वा वचनं कुम्भत्वेनामूर्तत्वात् कुम्भत्वेन मूर्त एव कुम्भः क्रियते तथा [illegible] भवति नाम पर्यायेति भावः। पिण्डादेरपि कुम्भ [illegible] अतो न क्रियते स्यात् मूर्तत्वेऽपीति। अमूर्तोऽपि पिण्डादिर्यदि कुम्भ उच्यते [illegible] पृथिव्यपि कुम्भः [illegible]—यद्यमूर्तोऽ-25 पीति। भवतु नाम को दोष इत्यत्राह ततश्चेति। इत्यादि क्रियाया अभावमाह—द्रव्यत इति [illegible] क्रियमाणे परमाणोरेव [illegible] तत्रैव क्रिया [illegible] भेदान्तरे न क्रिया नास्ति [illegible] इत्यतो कथं क्रियाभावात् कतमो वा क्रियते इति भावः। क्षेत्रत इत्याह क्षेत्रत इति यतो हि कुम्भस्योर्ध्वादिविभागानवस्थानात् क्रिया तु [illegible] न वा क्रियतेऽपीति भावः। कालतस्त्वाह—प्रतिसमयेति यतोहि प्रतिसमयमन्योन्यप्रदेशान्तरभावात् कतमो वा क्रियते इति 30 भावः। एवं भावतोऽपि [illegible] इति प्रतिमात्रं [illegible] न क्वापि क्रिया कुम्भस्य इति क्रियाया अभाव इत्याह भावत इति। ननु यदि [illegible] क्रियाया अभावस्तर्हि अक्रियमाणः कथं कुम्भो जातः न क्रियमाणं कुम्भादि भवति, अन्यथा खपुष्पादेरपि [illegible]—कथं तर्हीति। अपरो—

(कथमिति) कथं तर्हि सोऽक्रियमाणः कुम्भो जातः, क्रियाया अभावात्, अक्रियमाणत्वात् [न] कुम्भो जायते खपुष्पवदिति मतम्, अनिष्टमेतत्, लोकप्रसिद्ध्युपरोधित्वादिति, अत्रोच्यते, को वा ब्रवीति जात इति, अहमपि लोकमेवानुवर्तिन मन्ये, द्रव्यार्थिको जन्मविनाशानभ्युपगमात्—य एव जातः स एव विनष्टो यत्रैव च तत्रैव यदैव तदैव यथैव तथैवेति भावाभावयोर्भावो—भवनं स एव भावाभावभावो वस्तु, घट सत्तात्मकमपन वस्तुत्वात्, पूर्वभाव एव भावोऽस्य पिण्डादेः—पूर्वभावस्याभावो विनाशः, स एवोत्तरो भावो 5 जन्मेति जन्मविनाश[यो]र्लक्षणम्, तयो[र्] तुल्यत्वात्, इतर आह—स भावाभावात्मकोऽर्थो न जायत इति किं शक्यो वक्तुमिति, ओमित्युच्यते स न जायत इति शक्यो वक्तुमिति, कस्मात्? विनश्यत्त्वात्, घटावस्था हि जन्म, सा विनश्यदवस्थैव, वक्ष्यन्यायात्, पूर्ववदिति[1], विनष्टानन्तरघटावस्था[व]त् (?) न विनश्यतीत्यपि अशक्यं वक्तुम्, जायमानत्वात्, घटवत्—घटावस्थावदिति, एतदुदाहरणं निर्वर्त्यघटादिकर्मविषयासु करणपचनादिक्रियासु विकार्यपक्वात्वादिविषयासु च वदनादिक्रियासु सर्वास्वपि तास्वेषैव वार्त्ता नास्ति कश्चित् क्रियेति, 10

ग्रामं गच्छतीत्यादिप्राप्यक्रियासु कथमिति चेत्—

प्राप्यकर्मक्रियास्वपि च कासुचित्, कासुचित्तु हिमवदादित्यश्रयणदर्शनादिषु नैषा वार्त्ता, कृतत्वप्रगतादिशब्दैर्वोक्तानां क्रियाणां कृतत्वानुपपत्तेः सुतरां प्रयोगाभावः, एवं तावत्पुरुषशब्दानां क्रियावाचिनां नाम्ना शुक्लादिगुणशब्दानाञ्च निर्विषयता, द्रव्यशब्देष्वपि वक्ष्यन्यायेन तदसंस्पर्शात् कुतः शब्दोपनिपातिफलम्? 15

प्राप्यकर्मक्रियास्वपि च कासुचिदिति, गच्छतिप्रभृतासादिषु भावितम् कासुचित्

क्रियाया अभावादिति क्रियाया अभावात् [illegible] अक्रियमाणत्वात्सो न कुम्भो जायते खपुष्पवदिति मतम्। लोकप्रसिद्ध्युपरोधित्वेन न जायत एवेत्येतदनुपपन्नमित्याह अनिष्टमेतदिति। नानिष्टमेतत्, [illegible] लोकप्रसिद्ध्युपरोधाभावात्—को वा ब्रवीतीति। द्रव्यार्थिकनयमतेऽर्थः जन्मविनाशयोरेकत्वादिति हेतुमाह द्रव्यार्थिक इति य एवेति [illegible] यत्रैवेति क्षेत्रतो यदैवेति कालतो यथैवेति भावतः [illegible] जन्मविनाशाभ्यां भवनात्मकमेव वस्तु इति दर्शयति— 20 भावाभावयोरिति। पूर्वभावस्य पिण्डस्याभाव [illegible] स एव विनाश उच्यते उत्तरो भावः [illegible] जन्म उच्यत इति विनाशजन्मनोर्लक्षणमाह—पूर्वभावस्येति। [illegible] नाभाव एव भावो न जायत इति [illegible] —स भावाभावात्मक इति। तदेवापरिहार—ओमिति हेतुमाह विनश्यत्त्वादिति [illegible] एवं विनश्यतीत्यपि वक्तुं न शक्यते जायमान- त्वात्, यदि जायमानं न तद्विनश्यतीति [illegible] न विनश्यतीति। [illegible] 25 [illegible] —एतदुदाहरणमिति [illegible] निर्वर्त्यं कर्म [illegible] [illegible] 30 [illegible] —प्राप्यकर्मेति गच्छतीति [illegible] [illegible] 33

1 [illegible] । 2 [illegible] । 3 [illegible] ।

भिन्नवदावित्थमेवमवसमाधिषु यद्यपि नैषा वार्त्ता शब्दघटभवमन्[illegible]नादिष्वेवैव वार्त्ता, किन्तु—उपलम्भ-
गत्वाविसम्भेन तथसपान्वैर्या: क्रिया वध्यन्ते तासां निष्ठितत्वात् मूलकालविशिष्टत्वाच्च तस्य क्रियाविशिष्ट
क्रियान्तरमिति मृत्पिण्डनिरूपैर्वेति कृताकृतत्वानुपपत्तेः सुतरां मयोगाभाव इति सूपपद्यते यथा घटो
भवति न तथा पटत्व इति। एवं दोषमुत्पन्नमुख्यानां क्रियाणामित्रिनामाख्यातानां, नाम्नां—पाचकादीनां
5 छत्राद्युपसर्गानाम च निर्विषयता—निरर्थकत्वेऽस्मर्थः इन्द्रशब्देष्वपीत्यादि वाक्यद्वयमिति, सर्वभावा भावा-
भावात्मका इत्युक्त विस्तरतः तदाश्रयमिमतानां शब्दानामुत्पत्त्यायेन तदसत्स्पर्शात् कुतः तत्त्वं—भावाभावा-
त्मकं वस्तु तदनिर्धारितं वचनस्य शील धर्मः साधुकारिता वा कस्यचिदिति ।

एवं तर्हि शब्दार्थव्यवहाराभाव इति चेन्नैतदेवमुच्यते, अस्ति शब्दार्थव्यवहारः संज्ञासंज्ञिसम्बन्ध-
सन्निवेशात्मकः—

10 भ्रूक्षेपादिवत्त्वभिधेयाभिमतार्थपर्यायमात्रपरमार्थत्वात्तदर्थप्रतिपत्त्युपायः शब्दः ।

(भ्रूक्षेपादिवत्त्विति) भ्रूक्षेपादिवत्तु—अक्षिनिकोचैः पाणिविहारैर्भ्रूक्षेपादिभिश्चाङ्गविकारैः स्वाभि-
मायसूचनं कृतसङ्केतानां क्रियते अभिमेतार्थपर्यायमात्रत्वात्तासां क्रियाणां तथा शब्दस्याप्यभिधेयाभिमतार्थ
पर्यायमात्रपरमार्थत्वात् तदर्थप्रतिपत्त्युपायः शब्दो[×] भ्रूक्षेपादिवत् संज्ञा सङ्केत संज्ञापनामात्रवाचकः शब्दः
पुरुषाणां कृतसङ्केतानां प्रतिपत्त्युपायः अकृतसङ्केतानामतु शब्दगतमात्रसंप्रत्ययनिमित्तत्वात्, यथोक्त

15 [illegible] वस्तु न वाच्यमित्यत्रेत्यादि—कृतसङ्केतेति मूले पाठः [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible], तथा च [illegible] इत्यादि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] निश्चिनोति [illegible] न प्रवर्तेत, [illegible] यदि [illegible] तर्हि [illegible] [illegible] [illegible]
तर्हि [illegible] न [illegible] प्रयोगः [illegible] इति [illegible] [illegible] भावः। एवं [illegible]
पता [illegible] भावाभावात्मक[illegible] वस्तु न [illegible] निर्विषयता [illegible]—एवमिति। [illegible]
20 तदेवाह—इन्द्रशब्देष्वपीति भावाभावात्मकवस्तुन [illegible] तत्त्वं न [illegible] [illegible]
[illegible] न [illegible] भाव । [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] न तद् वाचयितुं क्षम वस्तुन [illegible], तथा च [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible]
इति यदि न [illegible] [illegible] न [illegible] [illegible]—उत्पत्त्यायेन तदसत्स्पर्शादिति [illegible]
[illegible] न [illegible] [illegible] न [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] भाव । [illegible]
25 [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] व्यवहार [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]—एवं तर्हीति [illegible]
[illegible] व्यवहारः [illegible] [illegible] [illegible] ते न [illegible] इति [illegible] । [illegible]—नैति [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible], [illegible] [illegible]
[illegible] इति भाव । तर्हि [illegible] व्यवहार इत्याह—भ्रूक्षेपादिवत्त्विति [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] यथा [illegible] तथा [illegible] तथा [illegible] [illegible]
30 [illegible] यथा [illegible] तथा [illegible] इति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
व्यवहार [illegible] [illegible] वस्तु [illegible] न [illegible] [illegible] भाव । एवं
[illegible] [illegible] अक्षिनिकोचैरिति । अभिमेतार्थेति यथा [illegible] [illegible] पर्यायमात्र[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] न वस्तुभूतमर्थं [illegible] भाव । [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] न [illegible] [illegible] [illegible] भाव । [illegible] [illegible]
35 [illegible], [illegible] वस्तु [illegible] [illegible] न [illegible]

१ सि. ल दे [illegible] । २ सि छ दे [illegible] । ××दे । ३ सि छ दे.
[illegible] ४ सि छ दे [illegible] ।

'विकल्पयोनयः शब्दा' विकल्पाः शब्दयोनयः । तेषामन्योऽन्यसम्बन्धो नार्थं शब्दाः स्पृशन्त्यमी ॥'
(विमर्शनकारिका) इति च वस्तुनो भावाभावात्मकत्वाभिधेयत्वात् परमार्थस्यावाचकाः, संवृतिस्तु
व्यवहारे वाचक इत्येतावत्यपि मूल[ा]ग्रन्थः ।

अत्र च अपोहः शब्दार्थः, यस्मादाह–'शब्दान्तरार्थापोहं हि स्वार्थे कुर्वती श्रुतिरभिधत्ते' (   ) इति, प्रतिभा च वाक्यार्थः, ।   5

अत्र चेत्यादि, तथ्यतेन वस्तुस्वरूप शब्दार्थसम्बन्ध भावपार्थ शब्दार्थः श्रुत[ा]वधार्यते अत्र च–विधिनियमविधिनियमयोर्मध्ये चेति अपोहः शब्दार्थः यस्मादाह–शब्दान्तरार्थेत्यादि शब्दाद्यन्ये शब्दाः शब्दान्तराणि तेषामभावतोऽर्थे घटाभ्यः पटादिशब्दानां व्यतोऽन्येषां व्यवहार[न]नुपातात् स्वार्थे कुर्वती श्रुतिरिति वचनेन भावाभावात्मकमर्थं दर्शयति अभिधत्त इत्युच्यत इति, न परमार्थतोऽभिधत्ते वा, आत्मनोऽनभिलाप्यत्वात्, संवृतिपरमार्थत्वात् अभिधत्त इवाभाति शब्दार्थम् सद्भूतमन्यदर्थमित्येष पदार्थः, 10
वाक्यार्थस्तर्हि कः ? उच्यते–प्रतिभा च वाक्यार्थः शब्दाभ्यासवासनाजनिताऽर्थेषु प्रतिभा वाक्येभ्यो जायते तिरश्चां मनुष्याणां च यथाभ्यासं स्वजातिनियता सामर्थ्यानुकारेण शूरकावतारादीनामिव व्यापारादि शब्दश्रवणात् क्षेपद्रव्यभयादिनिमित्तेत्यादि यथायथमनुगन्तव्यम् वाक्यार्थप्रतिपत्त्युपायः पदार्थासत्त्वात् वाक्येऽप्यपोहस्य चोद्भवया व्याख्यायते ।

एवम्, न च सामान्यपुरस्कारेण निर्विकल्पेषु भेदेषु सङ्केतसम्भवः सामान्यस्यैवाभावात्, भावेऽप्यन्येषु अतीतानागतभेदेषु 15
अनन्तेषु न समय सम्भवस्यासम्भवात् विकल्पपुरःसरा व्याप्तिः समय नियत इति चेत्तर्हि विकल्पसमारोपितार्थविषय एव शब्दाः न परमार्थविषया इति प्राप्तम्, अतीतानागतभेदाभावात्तद्विकल्पानुभूतिरपि निर्विषयैवेति नामी शब्दा अर्थं स्पृशन्ति नहि वाचकोऽर्थे यत्र प्रतीतिं जनयन्ति तत्रैव विकल्पमानाज्जन्मान सामर्थ्यालम्बनमुखेनात्मना वाच्यवाचकसम्बन्धान् विकल्पनेनोत्पादयन्ति यथाऽनुभवे इन्द्रियमूलकल्पनामात्र इति तथा च विकल्पजन्मानः शब्दाः शब्दजन्मानो विकल्पा इति शब्दविकल्पयोरेवान्योऽन्यसम्बन्धो कार्यकारणभावलक्षण इति कारिकाभिप्रायः । परमार्थस्य भावाभावात्मकस्य वस्तुन शब्दप्रतीत्यविषयत्वात् शब्दो 20
न तस्य वाचकः अस्य तु वस्तुनोऽविकल्पकं ज्ञानं भवति तदेव तत्कल्पनापराभूतो विकल्पो भवति स च विकल्पः कल्पित-वस्तुविषयत्वात्संवृतिविषय इति यतोऽपि तथाविधं विकल्पं जनयतीत्याह–एवं वस्तुन इति सङ्केतितो व्यवहारेऽपि व्यवहारे वाचकता उपचारमूल शब्दो वस्तुनो व्यवहारे वाचकत्वेनेति भाव । एतदसमर्थन भावाभावात्मकं वस्तुनि वस्तुस्वरूप-भवभावं प्रत्येवाविरत् तत्सद्धेतुनामभिधेयाभिमतार्थस्यावाच्यत्वम् अन्य इति शब्दार्थसम्बन्धाभावात् शब्दार्थेन च इत्यवधार्यते इत्याह–भयमत्रेतीति । शब्दार्थमाह अपोह इति अतद्रूपव्यावृत्तिरूपं सामान्यं विकल्पस्य विषयः तस्य विकल्पस्य 25
विषय स एव शब्दस्येति सामान्यमतद्रूपव्यावृत्तिरूपमन्यापोहाभिधानं शब्दार्थ इति भाव । अत्रार्थे प्रमाणमाह–शब्दान्तरेति शब्दान्तराभिधेयस्यार्थस्य भावाभावापोहं व्यवच्छेद तथाविधोऽर्थे व्यवहारे विधेयोपयोगात् ततोऽन्यस्य पदार्थस्वभावा तदर्थभावाभावात्मकत्वात् तयोर्व्यावृत्तिविकल्पयोरभेदं विरुद्ध-तन्तोऽभिधत्ते इति तदर्थं । अभिधत्ते इति परस्य वस्तुनो भावाभावात्मकत्वं न सम्भवति स्वलक्षणस्याविषयत्वात् किं तु तदर्थं स्वरूपं अभिधायक इवाभासत इति दर्शयति–अभिधत्त इतीति शब्दान्तरार्थापोहमित्यनेन भावाभावात्मकं स्वार्थे कुर्वती श्रुतिरित्यनेन भावाभावात्मकं पूर्ववचनेन भावाभावात्म 30
कोऽर्थ इति दर्शितं भवतीत्याह–स्वार्थे कुर्वतीति । वाक्यार्थमाह–प्रतिभा चेति । प्रतिभा परिवाक्यार्थ–शब्दाभ्यासेति यं यं निर्दिष्टसमर्थितस्य शब्दस्य पौनःपुन्यप्रवृत्तिस्मरणमभ्यास विजातीयव्यावृत्तिक्रियाप्रतिभासानुरूप प्रज्ञा प्रतिभा सा प्रत्यो-पदर्शनादीन्यर्थेषु शब्दस्य प्रतिवाक्यं प्रतिपुरुषं च भिन्नं वाक्यस्य तिरश्चां च भवति यथा व्याघ्रादिशब्दश्रवणात्पुरुष क्षेपनिमित्ता प्रतिभा जायते तत्रापि निकटस्थानभ्यासानुकारित्वात् बालस्य च भयादिनिमित्ता भवति यथा हि व्याघ्राभिधानसमये हस्तादीनामपसरणसंज्ञा विस्मयात्मिका प्रतिभा तेभ्यो भवन्ति तथा सर्वेऽर्थवाक्येनाभिव्यक्ता तादृशीमन्या यथाभ्यासं प्रतिभामात्रहेतवो 35
भवन्तीति भावार्थ । तत्र वाक्यार्थस्य प्रतिपत्तिरित्यत्र उपायमाह वाक्यार्थप्रतिपत्त्युपाय इति अपोहापदार्थवाक्यार्थ-

१ सि ह वे शब्दार्थोऽनुमेय गर्भते का °मुख्यमार्थेन । २ मि का वाचकत्वेऽप्यपोहे वा वाक्यार्थापोह्योः । सि. म का. वे. भवन्ति व्याप्ति

अयं पुनर्नयः कतमः शास्त्रविहितानामिति चेत् —

अयं पुनर्नयः ऋजुसूत्रदेशत्वात् पर्यायास्तिकः, ऋजु प्रगुणं सूत्रयति तन्त्रयत इ
ऋजुसूत्रः सूत्रपातवदृजुसूत्र इति वा परि समन्तात् अयति गच्छतीति पर्यायः, स एवास्ति
मतिर्यस्य स पर्यायास्तिकः ।

5 (अयमिति) ऋजुसूत्रदेशत्वात् पर्यायास्तिकः, एकैकस्य नयस्य शतधा भेदाभ्युपगमात्
ऋजुसूत्रदेशोऽप्यृजुसूत्रभेदः 'एकेको य सयविहो पंचनयसया हवंति एव तु किंति वि य आदेसो स
नयसया हवंतेवं ( ) इति वचनात् ऋजु प्रगुणं सूत्रयति तन्त्रयत इति ऋजुसूत्रः, सूत्र
पातवदृजुसूत्र इति वा परि समन्तादिवानित्यं पर्यायास्तिकत्वमस्यार्थे सम्भुत्पत्ति सम्यगेव व्याचष्टे ।

किमेतत् सम्मतीपिका तव्यन्ते ? आहोस्वित् नयस्य निबन्धनमस्त्यार्षमिति अथोत्युच्यते —

10 उपनिबन्धनमप्यस्य 'आता भंते ! परमाणु पोग्गले णो आता ? गोयमा ! सिया आ
परमाणुपोग्गले सिया णो आता, से केणट्ठेणं भंते ! एवं वुच्चइ—सिया आता सि
णो आता ? गोयमा ! अप्पणो आदिट्ठे आता, परस्स आदिट्ठे णो आता' (श० १२–उ
१०–सू० १९–२४) इति ।

(उपनिबन्धनमिति) उपनिबन्धनमप्यस्य एतो निर्गमस्थलमार्षम्–तयथा आता भंते [परमाणु
15 पोग्गले इत्यादि पुद्गलनामात्मा–स्वरूपमिति नो आत्मा–पररूपमिति भावाभावौ विधिनियमावि
प्रश्नो गौतमस्येन्द्रभूतेर्गणधरस्य, व्याकरणं भगवानाह–गोयमा ! सिया आता परमाणुपोग्गले सिया
आता अथवापि 'से केणट्ठेणं इत्यादिकारणप्रश्नः एवमिति व्याख्यायाव मनुवादयति केनार्थेन व्याख्यास
परमाणुपुद्गलः ? आत्मा आत्मेति विभूषोक्ति तत्र को विशेष इति प्रश्नः भगवानाह–'गोयमा ! अप्प
आदिट्ठे आता —आत्मनः स्वरूपेणादिष्टेऽर्पिते विवक्षिते आत्मा भावो विधिः स्वरूपम् 'परस्स आदिट्ठे
20 आता –परस्यादिष्टे नो आत्माऽनात्माभावो नियम इति, तथा द्विप्रदेशिकादिस्कन्धा आकाशपरिमाण
घटपटादयश्चार्था यथा विचारो व्याख्येया इति ॥

–इति नयचक्रटीकायां सप्तमोऽरः उभयोभयभङ्गः समाप्तः–

नामनुमानतुल्यता वीरभणितो भेर ... आत्मनैव भावे प्रयोगदर्शनादव्यक्तभिरात्मा भद्रुपादापेक्षया व्यक्तं ...
नात्मानुपेक्षया व्यर्थ नियत इति भाव । उभयोभयत्वस्य सविशेषु नयेषु अन्यतमोऽयं इत्याह–अयं पुनर्न
25 इति । ऋजुसूत्रविशेषोऽयं पर्यायास्तिकस्य इत्याह–ऋजुसूत्रेति । ऋजुसूत्रशब्दार्थमाह–ऋजु प्रगुणमिति एवा ऋजु ...
तथा ऋजु प्रगुणं सूत्रयति तन्त्रयत ऋजुसूत्र वर्तमानं निरूपयति अतीतानागतपरित्यागेन वर्तमानविषयत्वमस्यार्थेत्ते ...
वर्तमानमायातीति । पर्यायास्तिकशब्दार्थमाह परि समन्तादिति । अस्य आर्षत्वं दर्शयति–उपनिबन्धनमप्यस्येति
सूत्रस्य व्याख्याने पुद्गलानामिति विधिना वा नियमेन वा पुद्गल इति प्रश्नार्थः । उभयमपि सम्भवतीत्युक्तं भगवानाह ...
दर्शयति–व्याकरणं भगवानाहेति । तत्र कारणप्रश्नमुपन्यस्यति–से केणट्ठेणं इति । तत्प्रश्नेऽपि पुद्गलस्य विधिनिय
30 ... तत्प्रश्ने भगवतो व्याख्यानमाह–भगवानाहेति । एवमन्येष्वपि विधिनियमलक्षणानुगमो दर्शनीय–तथेति ।

इत्याचार्यश्रीमल्लवादिसूरिरचितद्वादशारनयचक्रस्य विषमपदविवेचने सप्तम उभयोभयभङ्गारः ॥

1 सि. क्ष पा सम्मतीके । 2 सि क्ष डा. आह आत्मेति विधेः । 3 सि क्ष पा व्याख्याना पेति ।

अथोभयनियमारः ।

विधिनियमभङ्गसमवृत्तिसत्त्वलक्षणप्रतिपादनाधिकारे पूर्वनयद्वयपरिगृहीतोभयनयसमारम्भः तद्यथा—

भावाभावभावनाया भावो विधिरभावो विशेषः, स च पराभाव इष्टो न स्वरूपस्यैव विशेष इति तदभावे स्वत्वं परत्वं चाप्यव्यवस्थितं परस्याभावविशेषत्वतुल्यत्वात्, सति च स्वपरविशेष-त्वाभावे भावाभावयोर्भेदेनोपनिपातो न स्यात्, स्वतोऽप्यसत्त्वं स्यात् । 5

भावाभावभावनायामित्यादि, यदि भावाभावात्मकं वस्त्विति भावो—विधिरभावो—विशेषः, स च पराभाव इष्टो न स्वरूपस्यैव—भावस्य विशेषो—नियम इति तदस्वत्वभावे—स्वगतविशेषाभावे पर-स्यापि स्वगतविशेषाभावे स्वत्वं परत्वं चाव्यवस्थितं, परस्याभावविशेषत्वतुल्यत्वात्—स स्व न भवति, परा-भावविशेषत्वात् परवत् पराभावविशेषत्वं वस्तुत्वात् स्ववत्, स्वाभावविशेषशून्यत्वात् परमपि परं न भवति—स्वाभावविशेषशून्यत्वात्, स्ववत् स्वोऽभावविशेष[त्व वस्तु]त्वात् परवत् पक्षे धर्मसिद्धिः तत्रश्च 10 द्वयोरपि—स्वपरयोरितरेतरात्मापत्तेः स्वस्य स्वत्वं परस्य च परत्वमित्येष विशेषो नास्ति, सति च स्वपर-विशेषत्वा[भावे]भावाभावयोः—सामान्यविशेषयोर्भेदेनोपनिपातो न स्यात्, न स्यादिति सम्भावनया, भा-वानिष्टं चोत्यमिति, एवमैक्यापत्तिरनयोः, नैक्यापत्तिरेव, किं तर्हि ? सद्रूपेऽपीष्टे आह—स्वतोऽप्यसत्त्वं, भावितार्थमेव, अपिशब्दात् परतोऽसत्त्वं त्वदभ्युपगतमेव परतश्च सत्त्वं स्यात् अनिष्टमेतत् ।

अत्र विध्यादिनयभङ्गात्मकैकवस्तुनिरूपणाधिकारे प्रतिपादयिष्यमाणोऽयमुभयनियमस्तदन्तरेण तदभावत्यापाद्यता सूत्र- 15 कृता भावाभावेतरेतराभावात्मकत्वमसद्व्यवस्थापनार्थं वस्त्विति उभयस्यैवान्यत्वमभ्युपगम्य कस्यापि तन्नियमस्योपपन्नत्वार्थ-मन्तरमारम्भत इति दर्शयति—विधिनियमभङ्गेति विधिपिटकेऽभिधानापि एषा पराभावस्य विशेषस्य तत्समविशेषाणामभेदेऽप्यसत्ता [illegible] भवतोऽस्यैवं वस्त्वित्यसमञ्जसमिति भावः । भावाभावरूपस्याभावात्मकं वस्त्विति तदेव भावाभावात्मकं वस्त्विति वक्तुं भवति तत्र भावाभावौ भावस्यात्र स्वरूपे वस्तुनि यस्मिन्नस्मदभ्युपगतविधिनाम आह—भावाभावभाव-नायामिति । एतदेव व्याचष्टे—यदीति । अभावपदेन चाभिप्रेतं दर्शयति—स चेति परगतस्य विशेषस्यैवाभावो—नियमो न 20 तु स्वगतविशेषस्य नियम इष्ट इति भावः । तथापि को दोष इत्यत्राह—तदस्वत्वभाव इति यदि स्वगतविशेषस्य नियमो न स्यात् तदा परस्याभिमतोऽपि विशेषः परस्य स्वत्वं न स्यात्, तथा च स्वं तस्य परत्वम्, परस्यैवाभिमतविशेषाभावात् विशेषोऽयं स्वोऽस्य स्व इति विशेषस्य नियमतामाभावात्समर्थिते स्वतःपरत्वे इति भावः । अव्यवस्थितत्वे हेतुमाह—परस्येति, स्वपरेव्यवस्थितत्वे परस्येवस्थितत्वं साध्यमेव हेतुकमनुमान परगतविशेषः परस्यैव स्वगतविशेषः स्वस्यैवेति नियमाभावेन स्वपरयोः समानत्वादिति भावः । अमुमेव व्याचष्टे—स्वं स्वमिति यथा परस्मिन् विशेषोऽभिमतस्तथा स्वस्मिन्नपि विशेषोऽभिमत 25 इति पराभावविशेषत्वं स्वस्मिन्नपीति स्वत्वमेव न भवतीति भाव परत्वं हि तदभावेऽभिमतं स्वरूपस्य नियमात्, एवञ्च परत्वं पर-स्यैवेव स्वस्मिन्नपि भवेत्तथा न स्वं स्वमिति बाध्यम् । एवं स्वरूपस्याभिमतादेव स्वत्वमपि न स्वस्मिन्नियतमत परस्मिन्नपि स्वत्व-सम्भवात् परं न परमित्याहस्तेनाह—स्वाभावविशेषेति । फलितार्थमाह—तत्रश्चेति एवञ्च स्वस्यैव स्वत्वं परस्यैव परत्वमिति नियमो नास्ति स्वादितरेके स्वत्वस्य परादितिरेके परत्वस्य भावात् सर्वं भाव एव नाभाव अभावत्वमात्र एव न भाव इति निर्वेदुमश-क्यत्वे भावाभावसत्त्वात्मकत्वमपि भावाभावात्मकं वस्त्विति भावाभावयोर्भेदेनाभिधानं न युज्यत इति भावः । स्वतोऽ- 30 प्यसत्त्वमित्युक्त्या परतोऽसत्त्वं भवताभ्युपगतं तेनैवमेवेति अपिशब्दात्सूचितमनिष्टमापन्नं सूचयति अपिशब्दादिति परत सत्त्व-

---

१ सि. क्ष. डे. भावाभाव । २ सि. क्ष. डे. पराभावविशेषत्वात्स्वत्वम् ।

किञ्चान्यत्—किमेतौ भावाभावौ द्वावपि प्रधानौ? भावः प्रधानं विशेष उपसर्जनम्? विशेषः प्रधानं भाव उपसर्जनम्? उभयमुपसर्जनं? वेति।

(किञ्चान्यदिति) किञ्चान्यत्—इदमिह सम्प्रधार्यम्—किमेतौ भावाभावौ द्वावपि प्रधानौ विजिगीषू इवान्योऽन्यनिरपेक्षौ? भावः प्रधानं विशेष उपसर्जनम्? विशेषः प्रधानं भाव उपसर्जनम्? उभय-5 मुपसर्जनमिति चतुर्षु विकल्पेषु त्रीन् विकल्पान् व्युदस्य भावोपसर्जनं विशेषप्रधानं मयत्वाश्च मतं साधयिष्यामः।

तत्र तावद्यदि द्वावपि प्रधाने ततोऽङ्गाङ्गिभावो न स्यात्, परस्परानपेक्षत्वात् तयोः, परस्परानपेक्षत्वं अपरार्थत्वात्, अपरार्थत्वं प्रधानत्वात्, विजिगीषुवत्, ततो विरोधादेकत्र प्रवृत्त्यभावाद्वस्तु भावाभावात्मकं न भवति, कथं तर्हि भवतीति चेत्? घटः स्वेनैव भवति, 10 न पटादिभावेन नाभावेन वा उत्कसङ्करविशेषासत्त्वदोषभयात्, पटोऽप्येवमेव।

तत्र तावद्यदि द्वावपीत्यादि, उभयप्राधान्येऽनिष्टापादनं भावाविजिगीषुवदिति इतरस्य प्रधानत्वं साधयितुमाह प्रवर्त्तमानत्वमङ्गिनमपेक्ष्यते [illegible] अङ्गाङ्गिभावः स न स्यात् परस्परानपेक्षत्वात्तयोः, परस्परानपेक्षत्वमपरार्थत्वात् अपरार्थत्वं प्रधानत्वात् यथा विजिगीष्वोः, ततो विरोधादेकत्र प्रवृत्त्यभावात् वस्तु भावाभावात्मकं न भवतीति कथं तर्हि भवतीति चेत्? घटो घटभावेन स्वेनैव 15 भवति—स्वभावमात्रेण, न पटादिभावेन उत्कसङ्करविशेषासत्त्वदोषभयात्, नाभावेन वा—घटादेरात्मना उत्कोपादेय, पटोऽप्येवमेव—स्वेनैव पटभावेन भवति न घटभावेन अभावेनैव वा।

शिबिकावाहकवत्पुरुषार्थानामप्यर्थानामङ्गाङ्गिभावदर्शनादिति चेत्, शिबिकावाहकवत् सामान्यविशेषयोः प्रधानभूतस्यान्यस्य प्रयोजयितुरभावात्, अन्यतरभावः प्रयोजयितेति चेन्न, तदाऽभूतत्वात्।

20 शिबिकावाहकेत्यादि यावत् चेदिति, स्यान्मतं परस्परनिरपेक्षत्वादित्यादि हेत्वसिद्धिः, द्वय-

---

मपि स्यात्, [illegible] परत्वमपि परत्व सत्त्वमपीति यावत् सत्त्वं परत्व सत्त्वमपि परत्व सत्त्वं सत्त्वमपीति सामर्थ्यमिति भाव। शेषाण्यमत्र—किञ्चान्यदिति। [illegible] वस्तुतोऽनुपपन्नत्वे भावाभावावुभावपि प्रधानतया विजिगीषू उपसर्जनतया अन्यतरोपसर्जनमन्यतरप्रधानतया द्वौ पक्षौ उभयं तथा [illegible] व्युदस्य [illegible]—किमेतावितिति। उभयप्राधान्यपक्षे दोषमाविर्भावयति—तत्र तावदिति। भावाभावौ 25 द्वावपि प्रधानौ हि परस्परं विजिगीषू [illegible] अङ्गाङ्गिभूतौ न स्याताम्, अङ्गाङ्गिभावौ तु परस्परसापेक्षौ, [illegible] न हि तयोरेव प्रधानं नामेत्याह—इतरस्येति। अपरार्थत्वमिति परस्परोपकार[illegible]मिति भाव। तथा च भावाभावयोरुभयोः प्रधानत्वे एकार्थाश्रितयोर्विरोधः [illegible] कथं भावा भावात्मकं वस्तु [illegible]—तत्र इति। उभयोः प्राधान्ये वस्तु भावात्मकमेव भवति न तु भावाभावात्मकं [illegible] कथं तर्हीति। [illegible] स्वरूपेणैव भवति न तु पररूपेण 30 अभावरूपेण वा भवति न भवति वा न भूत तथा च भावात्मकमेव वस्तु न भावाभावात्मकमित्यावेदितं घट इति। अङ्गाङ्गिभावो न स्यात्, परस्परानपेक्षत्वात् विजिगीषुवदित्यत्र परस्परापेक्षत्वादङ्गाङ्गिभावस्य [illegible], तथापि प्रधानानामपि परस्परापेक्षत्वमस्ति प्रधानानां शिबिकावाहकपुरुषाणामङ्गाङ्गिभावदर्शनात् परस्परापेक्षत्वादित्याशङ्कते शिबिकेति। भावोऽनर्थ—आगमत्वमिति [illegible] भावस्य सूचितम्। [illegible]

घटादीनामप्यप्रधानानामङ्गाङ्गिभावदर्शनात्, यथा शिबिकावाहकानामिवेति, एतच्च [न] शिबिकावाहकवदित्यादि धानस्य प्रयोजयितुरभावादिति, न हेत्वसिद्धिः, शिबिकावाहकानामिव प्रधानभूत ईश्वरो यथा प्रयोजयिता संहत्यकारित्वमङ्गाङ्गिभावहेतुरस्ति वहनक्रियाया न तथा कश्चित् सामान्यविशेषयोः घटादेः पिण्डशिवकादेश्च प्रधानभूतोऽन्यः कश्चित् प्रयोजयिताऽस्ति, तस्माद्वैधर्म्याद्दुष्टदृष्टान्तमिदमुत्तरमिति, उत्तरभावः प्रयोजयितेति चेत्–पिण्डस्योत्तरो भावः शिवकादिः स प्रयोजयिता प्रधानभूत तस्यापि स्थासकोशकु 5 शूलकपालादिरुत्तरो यावत् पश्चिमो घटः पुनराद्यस्येति एवमभ्यूह्यसे तदपि न, तदाऽभूतत्वात्–उत्तरस्य भावस्य तस्मिन् कालेऽनुत्पन्नत्वात्तस्य प्रयोजकत्वाभावात् कुतः प्रधानत्वं खपुष्पस्येव ? ।

किञ्चान्यत्–

अभ्युपेत्यापि तदुत्पत्तिमुत्पन्नस्यापि तदारम्भकत्वात् पूर्वमेवोत्तरः कथमात्मानमेव प्रयोजयितुमर्हति ? नेदमभ्युपगम्यापि शिबिकावाहकवदस्वतन्त्रत्वादप्रवर्तकत्वम् । 10

(अभ्युपेत्यापीति) अभ्युपेत्यापि तदुत्पत्तिमुत्पन्नस्यापि तदारम्भकत्वात्–मृत्पिण्डाद्यारम्भकत्वात् उत्तरोत्तरभावस्य भावीभावाभिमतत्वात् पूर्वं एवोत्तरः स कथमात्मानमेव प्रयोजयितुमर्हति ? नेदमभ्युपगम्यापि शिबिकावाहकवदस्वतन्त्रत्वात्–परवशवर्तित्वादप्रवर्तकत्वं, पूर्वोत्तरयोर्भिन्नः कालतो वा भिन्नयोरपि भावाभावयोरप्रधानत्वादीश्वरप्रेरितशिबिकावाहकवत्, एव तावत् प्रधानयोरप्रवृत्तिः सामान्यविशेषयोः ।

अथ सन्निश्रयवदन्यतरोपसर्जनप्रधानभावेन सामान्यविशेषयोरविशिष्टतेति चेन्न, वक्ष्य- 15 माणोभयमतादन्यतरोपसर्जनप्रधानभावाभावात्, अथोपसर्जनावेव भावाभावौ ततस्तयोः प्रधानेनान्येनावश्यं भवितव्यम्, तदभावे प्रवृत्त्यभावात्, दृष्टा हि प्रवृत्तिरचलयोर्वेश्यस्वामिना,

---

व्यर्थमन्यं प्रकाशयति शिबिकावाहकवदिति घटस्याङ्गानामपि येषाङ्गाङ्गिभावेन मिलित्वा वहनक्रियार्थं प्रवृत्तौ कश्चित् प्रयोजयिता परो विद्यते सामान्यविशेषयोर्भावाभावयोस्तु प्रधानयोरप्रवृत्तौ न कश्चित् प्रयोजको विद्यत इति परस्परमपेक्षातः सिद्धमेवेति भाव । पूर्वपूर्वभावस्य प्रवृत्तावुत्तरोत्तरभाव एवान्यापि प्रयोजकोऽस्त्येवेति वादी यदाशङ्कते–उत्तरभाव इति । भावादेः पूर्वत्वम्–पिण्डस्येति । घटस्यापि कपालादिरूपस्यापि कपालभिन्नावयविशेषभावस्य स्वंभावि पुनराद्यस्येति । विभागाभावेन प्रयोजकस्याद्युत्तरभावस्य छिन्नघटस्य पूर्वभावप्रवृत्तिकालेऽविद्यमानत्वात् न तथा प्रयोजकत्व सम्भवतीति समाधत्ते–तदाऽभूतत्वादिति पूर्वभावप्रवृत्तिकाले उत्तरभावानामनुत्पन्नत्वादित्यर्थः । ननु तदुत्पत्ति-पक्षेऽपि प्रयोजकत्व घटत इतीदमाशङ्कते भीमानिति समाधत्ते–अभ्युपेत्यापीति । प्रयोजकत्वेनाभिमतस्योत्तरस्य पूर्वभावसिद्धौ सिद्धत्वे योगपद्यपि न प्रवर्तकत्वमन्यस्य घटत–तदारम्भकत्वादिति । पूर्वभावारम्भकत्वादुत्तरभावस्य तत्स्वेन 25 प्रयोजक तत्स्वेन न प्रयोज्य इति कथं सम्भवतीति भाव । भिन्नत्वपक्षे दोषमाह–नेदमभ्युपगम्यापीति स्वतन्त्र एव प्रवर्तको भवति यथा शिबिकावाहकानां राजादि न तु अस्वतन्त्र यथा शिबिकावाहकः एवमुत्तरो भाव स्वोत्तरभावप्रेरितः प्रयोजको भवेत् तथा च स्वामी परभूतस्योत्तरभावस्य वर्तित्वेनास्वतन्त्रत्वादप्रयोजक एव भवतीति भाव । नेदमभ्युपगम्याह– पूर्वोत्तरयोरिति । इत्थमुभय प्रधानत्वे प्रवृत्तिर्न सम्भवति प्रधानभिन्नत्वेनाप्युपसर्जने–एवं तावदिति । अन्यतरोपसर्जन-प्रधानभिन्नस्वयुक्तत्वमपि–अथेति । वक्ष्यमाणेति–यद्यपि भावाभावयोरन्यतर उपसर्जनमस्तः कल्पितत्व कल्पितभावो वेति, 30

---

१ सि० क्ष० डे० भावीभाविभिमतत्वात् । २ डे० ईश्वरप्रेरित ।

एतावती च प्रवृत्तिः सामान्यविशेषयोर्भवन्ती भवेत्, सर्वथा साऽनुपपन्ना, भावाभावयोरेव पर्यायमात्रत्वात्, गुणगुण्यादिकल्पनास्वपि भावाभावव्यतिरिक्तार्थाभावाद् द्विधैव स्यात्, तथा वस्तु परीक्ष्यमाणं चतुर्धाऽपि न घटते ।

अथ सन्निभवदित्यादि, अन्यतरोपसर्जनप्रधानभावेन सामान्यविशेषयोरविशिष्टत्वेऽपि पूर्वं 5 पक्षयति, यथा संहतप्रवृत्त्योः सन्मित्रयोः परस्परमवानुवर्तिनोरर्थवशाद्वैकल्योपसर्जनता, इतरस्य प्राधान्यमिति चेत्–एतदप्यन्यस्य तदपि न, वक्ष्यमाणत्वात् पार्थक्याभावादिति, भवितुर्विवक्षितस्यैव प्राधान्यं सामान्यस्य भवनस्यैवोपसर्जनत्वमिति उभयमेवार्थस्य भावस्वरूपस्य भाव्यत्वेऽपि वक्तव्येऽस्य नयस्य मतम् तस्मात् सामान्यतरोपसर्जनप्रधानभावः अन्योपसर्जनाभावेन भावाभावौ तत्त्वयोः प्रधानेनान्येनावश्य भवितव्यम्, यथाऽऽमगभूतेन इत्यादिव राजपुरुषयोर्नृपतिना प्रवर्तयिता, तदभावे प्रवृत्त्यभावात्, तथा हि प्रवृत्ति- 10 त्त्योर्नैकान्ताश्रया एतावती च प्रवृत्तिः सामान्यविशेषयोर्भवन्ती भवेत्, सर्वथा साऽनुपपन्ना भावाभावयोरेव पर्यायमात्रत्वात् तत्त्वान्यत्वाविनिर्मोक्षात् वस्त्वन्तराभावात्, भावः सामान्यं प्रवृत्तिर्विधिरन्वयो धर्मीति पर्यायाः अभावो विशेषोऽन्यत्वं निवृत्तिः पर्यायो नियमो धर्म इति पर्यायाः, गुणगुण्यादिकल्पनास्वपि भावाभावव्यतिरिक्तार्थासम्भवात् द्विधैव स्यात् तथा इदं वस्तु परीक्ष्यमाणं चतुर्धापि न घटते तस्माद्भावाभावव्यतिरिक्तस्यार्थस्याभावादुपसर्जनयोरप्रवृत्तिरिति ।

15 अस्माच्च प्रधानेन विनापि उपसर्जनयोः प्रवृत्तिर्भविष्यतीति एतदपि—

न च प्रधानेन विनोपसर्जनम् भृत्यादिरिव स्वामिना न च प्रधानोपसर्जनभावेन विना दृश्यते भोक्तृचेतनाधिष्ठितशरीराद्यर्थोऽग्रादिवस्तुप्रवृत्तिरिति तयोरेव प्रधानोपसर्ज

अन्यतरस्य च प्रधानत्वं [illegible] अविशिष्टस्य वा प्रयोजनाभावादिति पूर्वपक्षाभिप्रायः । तं निराकरोति–भवितुरिति विधिनिय- मयोः विधिः विधीयते नियम्यते च नियमोऽपि विधीयते नियम्यते च मात्र भवतोऽन्यतमस्यापि अभावो भावोऽन्यतमस्यापि 20 पूर्वमन्यतरत्व कीर्त्यते धार्यते अपि तु भावः नियम्यते–विधिनियमौ सामान्यमुपसर्जनमेव विशेष एव प्रधानमिति तथापि विशेष स्वरूपं व्यतिरेके न प्रत्ययमात्र स एव प्रधानभूतो भाव भवनसामान्यमुपसर्जनभूतो भाव इत्युभयमपि भाव एव अत एव भावरूपं वस्तु न भावाभावात्मकमिति नयस्यास्य मतम्, तस्माच्च तयो [illegible] इति भाव । अथ चतुर्णामप्युपसर्जन- त्वमित्यत्र घटते–अथेति यदि भावाभावयोर्द्वयोरुपसर्जनता तर्हि उपसर्जनत्वस्य प्रधानत्वव्याप्यत्वात् प्रधानेन केनचिद्भव- तव्योऽप्रधानस्य द्वयोरुपसर्जनयोरपि तयो परस्परनिरपेक्षत्वात् प्रवृत्तिर्न स्यात्, तथा च प्रवृत्ति [illegible] 25 भावयो प्रधानेन प्रवर्तयित्रा केनचिद्भवेत् नास्ति च प्रवर्तयिता कश्चित् भावाभावविना इति भाव । तमेव व्युत्पादयति– भावाभावयोरेवेति । ननु भावाभावव्यतिरिक्तस्य [illegible] न युज्यते वक्तुम् भावाभावविधाना [illegible] भावाभावरू- पैना [illegible], न हि [illegible] तत्त्वान्यत्वादीति तत्त्वं भावत्वम्, [illegible] [illegible] अन्यत्वमभावत्वम् [illegible] नेत्यर्थ इति भाव । पर्यायं भावाभावयोः [illegible] पर्याय- युक्तिमाह–भाव इति । [illegible] भावाभावव्यतिरेकेणैवाह–गुणगुण्यादीति । तथाच 30 [illegible] भावाभावव्यतिरिक्तत्वाभावेन तयोरुपसर्जनत्वे तदन्यस्य प्रधानस्य [illegible] [illegible] इत्यमिति । प्रधानेन विनोपसर्जनस्य प्रवृत्तिरप्यस्य न सम्भवतीति दृष्टान्तेनाह–न चेति । भृत्यादिवत् स्वामिना प्रधानेन

१ डा. भावाभावा ।

नटेति भवत् प्रधानं कर्तृसाधनं प्रत्ययार्थः, भाव उपसर्जनं भावसाधनं प्रकृत्यर्थः, प्रकृत्यर्थविवक्षायामपि कर्त्रर्थप्राधान्यात् भावसाधनत्वेऽपि कर्त्रर्थ एवोच्यते, यत्तेन भूयते यदसौ भवति भवनमापद्यते भवनक्रियामनुभवति स्वरूपप्रतिलम्भे गुणभूत क्रियात्व प्रतिपद्यमानोऽर्थो विपरिवर्तत इत्युक्तं भवति नटपरमार्थनृपत्ववत् ।

(न चेति) न च प्रधानेन विनोपसर्जनम्, अस्तीति वर्तते, भृतकादिरिव स्वामिना, तस्मादप- 5 स्यनेयमपीति, स्वाम्यत्वमुपकार्योपकारिभावेन विनापि भवति वस्त्विति, एतदपि न च प्रधानोपसर्जनभावे- नेमानि यावद्वस्तुप्रवृत्तिरिति, भोक्ता प्रधानं तदर्थं भोग्यमुपसर्जनम्, ओदनतर्दितकशरीरादिवत् आत्मनः शरीरमेव भोक्त्रपेक्षयाभिप्रेतं तदर्थमुपसर्जनमाहारादि, आसिमहत्वात् घटशय्यासनगृहादि, आधाराधे- शास्त्रादि शास्त्रार्थं सन्निधानि, यथैवभोक्तृभोग्यादि गुणप्रधानभावेनैव प्रवर्तते न विना तेनेति, इष्यते च वस्तुनः प्रवृत्तिरिमप्रत्यक्षीठत्वमिति तयोरेव-भावाभावयोः प्रधानोपसर्जनता-गुणप्रधानभावः, तदीयस्य 10 तत्त्वभावात्, इतिशब्दस्य हेत्वर्थत्वात्-यस्मात् कारणादेवमवस्थिते तस्मात् सर्वं नियतमित्युभयनियम उच्यते तद्यथा-भवत् प्रधानं कर्तृसाधनं प्रत्ययार्थः, भाव उपसर्जनं भावसाधनं प्रकृत्यर्थः, को भवतीति चेदुच्यते- अर्थतः-प्रकृत्यर्थविवक्षायामपि कर्त्रर्थप्राधान्यात् भावसाधनत्वेऽपि कर्त्रर्थ एवोच्यते, अतस्तत्प्रदर्शनार्थमाह- यत्तेन भूयते, किमुक्तं भवति ? विशेषः, स एव भवतीति भावः, प्रत्ययान्तेन कर्तृवाचिना सम्बन्धेनोच्यते, पूर्ववत्- प्रत्याख्यामुत्सत्तिवत्, भवतीति चेदुच्यते-यदसौ भवति भवनमापद्यते भवनक्रियामनुभवति स्वरूपप्रतिलम्भे 15 गुणभूतं क्रियात्वं प्रतिपद्यमानोऽर्थो विपरिवर्तत इत्युक्तं भवति, किमिव ? नटपरमार्थनृपत्ववत्, यथा नटः परमार्थतो नट एव सन् राजवेषधारी राजक्रियाज्ञापनादिषु च वर्तमानो नटत्वप्रधानस्तद्विक्षेपपरमार्थः, एवं घटाख्यो विशेषः जलधारणादिभवनेषु वर्तमानो घटत्वप्रधानः तद्विक्षेपपरमार्थो भवतीति ।

विना च [illegible] प्रादुर्भूतकार्ये, न चोपसर्जनमस्तीति वर्तते-न च प्रधानेनेति । उपकार्योपकारित्वमगुणप्रधानो- पसर्जनभावे न वस्तुत्वमस्य [illegible] समाप्यते-स्वाम्यत्वमिति । उपकार्योपकारिभावमगुणप्रधानोपसर्जनभावकस्वार्थं वस्तु- 20 त्वमिति [illegible] यावत्परम्परां वर्तते-भोक्तेति भोक्ताऽऽत्मा प्रधानं शरीरमुपसर्जनं शरीरं प्रधानमाहारशय्यासनादिरुप- सर्जनमाहारं प्रधानं [illegible] शास्त्रादि प्रधानं सन्निधिमुपसर्जनमिति [illegible] प्रादुर्भावादुभया- [illegible] तत्त्वं तत्र भावाभावत्वमाह [illegible] भावः । एवं प्रधानोपसर्जनभावत्वे सिद्धे [illegible] [illegible] न तु [illegible] नियमयति-[illegible]ति । भवनक्रियया अनुभवितो यो भावः स एव प्रधानभूतः प्रत्ययार्थः [illegible] स भाव उपसर्जनं प्रकृत्यर्थ इति नियमयति-भवतीति भवनक्रियाकर्तृ भवतीति भाव इति व्युत्पत्तिपक्षे भाव 25 [illegible] भावः प्रधानमिति भावः । भाव इति भवनक्रियाकर्तृत्वेऽप्यर्थं भूयत इति भवनमिति व्युत्पत्ति- [illegible] प्रतिपद्यमान एव सन् भवतीति भवति [illegible] भवतीति [illegible] भाव उपसर्जनमिति भावः । एतमर्थमेव [illegible]-को भवतीति । भावसाधनत्वेऽपि कर्त्रर्थ [illegible]-यदेति । भवतीत्येव भूयते न तु भवनेन

---

१ भा. सि. क्ष वे [illegible] । सि × × ।

भवना–

घटः कर्ता तेन कर्त्रा भवित्रा भूयते, स एव भवतीति भवति, न भवनेन कर्त्रा भूयते, उपसर्जनत्वात्, तेन भवनेन भूयते चेत् खपुष्पमपि भवेत्, यद्यभवन्नभवेत् खपुष्पमपि भवेत्, भवनस्य द्रव्यस्यापत्तेः ।

५ (घट इति) घटः कर्ता तेन कर्त्रा भवित्रा भूयते, स एव भवतीति भवति, न भवनेन कर्त्रा भूयते–न भवनं घटो भवति उपसर्जनत्वात्–कर्तृं भवितुं न शक्नोति, तेन भवनेन भूयते चेत् खपुष्पमपि भवेत् यद्यभवन्नभवेत्–अभवित्रा भवनमनुभूयेत खपुष्पेणाप्यनुभूयेत, न ह्यभवितृत्वात् खपुष्प भवनमनुभवति तथा भवनमभवितृत्वान्नानुभवतीत्यर्थः, कस्मान्नानुभवति भवनमिति चेदुच्यते–भवनस्य द्रव्यस्यापत्तेः द्रव्यधर्मस्य कर्तृप्रत्ययाभावत्वात्, इयर्तीति द्रव्य मव्यं 'कृत्यल्युटो बहुलम्' (पा० ३–३–११३)
१० कर्तरीति स्मरणात् यदि भवति द्रव्यं स्यात्, अनिष्टञ्चैतदिति ।

एवं तर्हि भविताऽप्यभवनः खपुष्पवत् स्यादिति तुल्यमनिष्टापादनम्, यथा भवित्रा विना भवनं नास्ति तद्विशिष्टं दृष्टं तथा भवितापि भवनेन विना नास्ति तद्विशिष्टो दृष्टः, इत्यत्र–

ननु भवनमविशेषं सामान्यमात्रं क्वचिदपि भवद् दृष्टम्, विशेषेण तु भवित्रा वशीकृत्य दृष्टम् सत्यमेतत्, वयमपि न ब्रूमो भवनं नास्त्येवेति, विशेषप्रधानं स्वोपसर्जनं तु दृष्टमिति ।

१५ (नन्विति) ननु भवनमविशेषं सामान्यमात्रं क्वचिदपि भवद् दृष्टम्, विशेषेण तु भवित्रा वशीकृत्य दृष्टम् सत्यमेतत् वयमपि न ब्रूमो भवनं नास्त्येवेति, किं तर्हि ? विशेषप्रधानं स्वोपसर्जनं तु दृष्टमिति न तुल्यत्वमनयोः ।

क तद् दृष्टम् इति चेदुच्यते–

क्रियापदमीहितेवदत्तादौ कारकक्रियादिभूत्वादिवाक्यादिभेदं भवनसामान्यं भेदप्रधानं
२० दृश्यते लोके विशेषेणेत्युभय नियम्यते सामान्यमुपसर्जनमेव विशेष एव प्रधानमिति, न यथा पूर्वत्र इह स्वरूपं घटो विशेषो न पटादयभावः, स एव प्रधानं भावः, सामान्यं

मूलत इति भावयति–घट इति । व्याचष्टे–घटः कर्तेति भवितैव भवनमनुभवति प्रधानत्वात्, न तु भवनं भवितु[illegible]पसर्जनत्वादिति भावः । भवितृत्वमिति[illegible] यदि [illegible] भवनमनुभवेत् [illegible]–तेन भवनेनेति । [illegible] व्याचष्टे–यदीति यदि भवनमपि भवनमनुभवेत् तर्हि [illegible] भवेत् इयर्तीति द्रव्यमिति कर्तृ[illegible]
२५ [illegible]–कस्मादिति । [illegible] व्याचष्टे–कृत्यल्युट इति । [illegible] भवनं नास्तीति [illegible] न [illegible]–एवं तर्हीति । व्याचष्टे यथा भवित्रेति, एवं [illegible] पूर्ववत् भवनं हि निर्विशेषं सामान्यमात्रं भवद दृष्टमपि तु भवित्रा वशीकृतमेवेति न खपुष्पवदिति भावः । व्याचष्टे–सत्यमेतदिति । सामान्यविशेषयोः [illegible] [illegible] निर्दिश्यते नियम्यते न तदा [illegible] नियमो यदा निर्दिश्यते नियम्यते न तदा नियमस्य प्राधान्यं स्यात्, न
३० [illegible] सामान्यस्य [illegible]–किं तर्हीति । विशेषस्यैव प्राधान्ये [illegible]–क्रियापदेति । [illegible]

क्रियाभवनं प्रकृत्यर्थं उपसर्जनमप्रधानम्, शिबिकावाहकयानेश्वरयानवदिति विशेषभवनमेव भावभवनमिति पर्यायनयभेदोऽयं सर्वद्रव्यार्थभवनप्रतिपक्षभूतः ।

क्रियाघटेत्यादि, क्रियायां कारक–कर्ता, घटे रूपादिः, मीढो मूषादिः, देवदत्तादौ पाण्यादिः, एते भेदा यस्य तद्भवनसामान्यं भेदप्रधान दृश्यते लोके विशेषेण–उपसर्जनीकृतमप्रधानेनेत्युभयम्, अस्मात् कारणात् विधिर्नियमश्च नियम्येते–सामान्यमुपसर्जनमेव विशेष एव प्रधानमिति विधिनियमौ नियतौ, न 5 यथा पूर्वत्र–उभयमेते अनियतौ वा, विधिर्विधीयते नियम्यते च, नियमो विधीयते नियम्यते चेति तुल्यकक्षौ, अनन्वयाधीतनयमतवत् उभयद्वयोभयं–भावोऽपि भावो भवत्यभावश्च, अभावोऽपि[अभावो]भावश्चेति, संकरदोषात्, इहेति, अस्मिन्नये सत्यपि घटो विशेषो न घटाद्यभावः, स एव–विशेषः प्रधानं भावः, सामान्यं क्रियाभवनं प्रकृत्यर्थं उपसर्जनमप्रधानम्, किमिव ? शिबिकावाहकयानेश्वरयानवत्–यथा शिबि- कावाहकानां यानमीश्वरयानार्थत्वादप्रधानमतः शिबिकावाहका यान्तीति नोच्यन्ते तैरुह्यमान ईश्वर एव 10 प्रधानत्वाद्यातीत्युच्यते तथा सामान्येन भवतापि अप्रधानेन भविता घट एव भवतीति प्राधान्यादुच्यते, तस्मान्निरूपितवस्तुस्वरूपमुपनयति–विशेषभवनमेव भावभवनमिति दार्ष्टान्तिकमर्थमित्थम्, पर्यायनयभेदोऽयम्, अस्य नयस्य पर्यायनयभेदत्वात् सर्वद्रव्यार्थभेदेन प्रतिपक्षः तत्र विध्यादयो द्रव्यार्थभवनभेदा व्याख्याता दूषिताश्च 'समनन्तरानुलोमाः पूर्वविरुद्धाः निवृत्तिनिरनुशया' (   ) इति न्यायक्रमेण ते च द्रव्यार्थभेदाः । 15

नामस्थापनाद्रव्य[र्थ]भवनयोरव्याख्यातयोर्व्याख्यानं कृत्वा दूषयिष्यति–

तत्र नामद्रव्यार्थभवनं तावत्–स्वरूपतो नमयति प्रह्वीकरोति सर्वभावस्वभावेनेति नाम कारणं द्रव्यं तदेव कार्यं नास्त्, भवनात्मकत्वात्, स हि शब्दो भवनात्मकः, भवनान्यस्यास्य विशेषाः, समाविषद् पुरुषस्य बालादिवद्, पिण्डादिरूपादिवद् घटस्य ।

क्रियायामिति क्रियाकारकाणां कारकस्याभिन्नत्वादिरेकेवाभिन्नत्वात् क्रियामात्रमिति कारकमेव एव प्रधानं क्रियासिद्धमात्रं 20 उपसर्जनमेवेति भावः । अत एव सामान्यमुपसर्जनमेव विशेष एव तु प्रधानमिति नियम्यते न यथा...उभयप्रधानविधिनियमौ- भवनमनुभयोरन्यतरद्वयमिति नियम्यते–अस्मात्कारणादिति । कस्मै उभयमिति अस्मिन्नय इति ... सत्यपि घटो विशेषत्वेन रूपेण तथा भवनात् ... न विशेषत्वेन रूपेणाभवनात् तत्रापि ... विशेष एव प्रधानं तत्र सामा- न्यस्य प्राधे अत एव सामान्यमप्रधानं भवितृ विशेषेण भवीकृतमिति भावः । अत्र दृष्टान्तमाह शिबिकेति, तस्याभावानां शिबिकावाहकानां विशेषस्यानीश्वरयानार्थत्वादप्रधानं शिबिकावाहकानां यानस्य सतोऽपि ते यान्तीति नोच्यन्ते किन्तु 25 ईश्वर एव यातीत्युच्यते तथा सामान्यं भवदपि अप्रधानत्वात् भवतीति नोच्यते किन्तु तेन भविता विशेष एव भवतीत्युच्यत प्राधान्यादिति भाव । निरूपितवस्तुस्वरूपं दार्ष्टान्तिकमर्थमित्थमुपनयतीत्याह–तस्मादिति । निरूपितेन प्राधान्येन प्रतिपत्तव्यं पर्यायनयस्य विशेषोऽयं नय इत्याह–पर्यायनयभेदेति । एतस्य प्रतिपक्षभूता द्रव्यार्थनयाः विध्यादयः, ते निरूपिता दूषिताश्चेत्याह– सर्वद्रव्यार्थेति । एतदभिप्रायं ... भेदम् । नामस्थापनाद्रव्यभावस्वरूपचतुर्विधभवनमध्ये नामस्थापनाद्रव्याणि द्रव्यार्थिकनयभेदरूपाणि तानि च न निरूपितानि निरूपितमेव भावार्थकमभवनम्, अतस्तानि निरूपयति–तत्र 30

१ सि क्ष. क्रियां करोमि । २ सि क्ष. मग । ३ सि. क्ष. भावभवनमेवम भवादवत् । ४ सि क्ष. 'भवनं प्रतिपक्षभूतमिवा ।

(तत्रेति) तत्र भावद्रव्यार्थभवन तावत्—स्वरूपतो भवति प्रतीकरोति सर्वभावसत्त्वभावेनेति
भाव कारण—करोतीति द्रव्य—भाव्याभाव्यतार्थं भवत एव भावरूपेण तद्भवे कारणनामेत्युच्यते—भवतेव
भवत्सदसत्त्व विषयस्य कारणं प्रागुक्तपुरुषादिकारणवदेकमेव भाव—भव्यः, आह—करोतीति कारणमुक्तं कार्या-
भावात् किं क्रियते ? यत् कुर्वत् तत् कारणं स्यात्, तस्मात् कार्याभावात् कारणत्वाभावः, कारणत्वा-
5 भावात् सल्लक्षणाभावात् खपुष्पवदसदिति, उच्यते—तदेव कार्यं कारणमेव भाव कार्यं नासत्, कुतः ?
भवनात्मकत्वात् स हि भावो भवनात्मकः, भवनान्यत्वाविशेषात्, स्वभावित् पुरुषस्य, भावाभिवाग्र,
पिण्डादिरूपादिवाग्र घटस्य, तस्मात् स एव कारणं स्वात्मत्वाविशेषात्म कार्यात्मामिति ।

अनयोरिदमस्य कार्यकारणभावस्य निरूपणार्थमुदाहृत्य घट घटस्य हीत्यारभ्यते—

घटस्य हि कुम्भकारचेतना कारणं, नामूर्तात्मा, ततः किं कुम्भकारशरीरं कर्तृत्वात्
10 मूर्तत्वात् मृदाद्यात्मकत्वाद्घटस्य मूर्तस्य कारणं सम्भाव्येत ? यदस्तु तदस्तु कार्यं कारणं
सर्वथा चैतन्यरहितस्य मूर्तद्रव्यस्य मूर्तिरहितस्यापि वा चेतनस्य कारणत्वासम्भवान्मूर्तचै-
तन्यात्मकः कुम्भकारः, सर्वमपि चैतन्यमेव ।

(घटस्य हीति) घटस्य हि कार्यस्य यस्मात् कुम्भकारचेतना कारणम्—कुम्भकारसमर्पितशरीर
सहिता, चेतनारहितस्याकारणत्वात्, आत्मा तर्हि कारणमस्तु चेतनत्वादिति चेत् तथाऽमूर्तात्मा, अका-
15 रणत्वात् ततः किं कुम्भकारशरीरं कर्तृत्वात् मूर्तत्वात् मृदाद्यात्मकत्वात् घटस्य मूर्तस्य कार्यं सम्भाव्येत ?—
मृत्सन्निकायात्मकत्वाद्घटस्य मृत्सन्निकायात्मकमेव कारणं सम्भाव्येत ?, यदस्तु तदस्तु कार्यं कारणं,

भावमिति । भाष्ये—स्वरूपत इति सर्वभावात् सत्त्वभावेन भवो भवति तत्र पूर्वतम कार्यं द्रव्यस्य भवति भवनक्रियात्मक-
तदात्मकत्व द्रव्यत्वादिति भावः । [illegible] भवति [illegible] कर्तरि [illegible] भवत एव [illegible]
[illegible]—भाव्याभाव्यतार्थमिति । तत्र कारणमेकमेव पुरुषस्वभावकालनियत्यादिवदित्याह—भवतेवेति । यदि सर्वभावसत्त्वेन
20 भवति तदा सर्वं भाव भवति, भाव चेदुच्यते तर्हि तत्कार्यं न भवेत् [illegible] तथा च किं कारणं
तत् कारणं भवेत् तस्मात् कारणत्वाभावं नाम नास्ति खपुष्पवदित्याशङ्कते—करोतीति । सर्वं [illegible]
[illegible] तदेव सर्वं कार्यमूर्तं भाव भवति [illegible] तदेव भवनात् तत्कार्यमपीत्याह—तदेव कार्यमिति कारणमेव
कार्यं भवनात्मकत्वादिति भाव । [illegible] तदेव कार्यं पुरुषस्य [illegible]
स हीति एक एव भावो [illegible]
25 [illegible] परस्परं [illegible] भवति [illegible] भाव । [illegible]
वा सर्वं [illegible]—घटस्य हीति । भाष्ये घटस्य हि कार्यस्येति [illegible]
केवलं चेतना कारणं [illegible], चेतना विना कार्याभावात्, किन्तु कुम्भकारसमर्पितशरीरविशिष्टचेतना
कारणं [illegible]
भवति तदेव [illegible] कार्यं [illegible]
30 [illegible] भावक । कारणमिति अनेन [illegible]
कारणता प्रतिषिद्धा । [illegible] मूर्तं प्रति कारणता प्रतिषिद्धा । मूर्तस्य मूर्तमेव कारणममूर्तस्य [illegible]
[illegible] सम्भाव्यत इत्युच्यते—कुम्भकारशरीरमिति । तदेवाह—यदस्तु तदस्त्विति ।

१ डा० [illegible] ।

सर्वथा चैतन्यरहितस्य मूर्तद्रव्यस्य घटसजातीयस्यापि मूर्तिरहितस्यापि वा चेतनस्यासजातीय[स्य]घटकारणत्वासम्भवात् मूर्तचैतन्यात्मकः कुम्भकारः—पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशात्मानः संहत्य कुम्भकारात्मा भवन्ति; तच्च सर्वमपि चैतन्यमेव—शब्द एव, कुम्भकारस्य घटैकस्य विपरिवर्तस्वरूपं पृथिव्यादिमूर्तामूर्तभेदप्रभेदं जगत् ।

अपर आह—शब्दस्तदन्यस्याकाशगुणो वा शब्दः श्रोत्रमात्रस्यार्थस्य शब्दसंज्ञत्वादिति केचि- 5
त्प्रतिपन्नाः, तत्कथोपपत्त्यनुगम्यते शब्द एव सर्वमित्यत्रोच्यते—

कुम्भकारो ह्यात्मा तत्सन्निविष्टशब्दानुविद्धचैतन्यस्वरूपत्वाच्छब्दात्मकः, तदनुरूपान्तः शब्दानुविद्धचैतन्यप्रेरितपिण्डशिवकाद्यनुक्रमप्रवृत्तयोऽपि तदात्मिकाः, तत्प्रवृत्तित्वात्, मृत्प्रवृत्त्यात्मकघटवत्, तद्भावे तद्भावात्, तदभावे न प्रवर्तन्ते, तन्तुवायवत् ।

कुम्भकारो हीत्यादि, हिशब्दो हेत्वर्थे, कुम्भकारस्तावदात्मा, तत्सन्निविष्टशब्दानुविद्धचैत- 10
न्यस्वरूपत्वाच्छब्दात्मकः, तदनुरूपान्तःशब्दानुविद्धचैतन्यप्रेरितपिण्डशिवकाद्यनुक्रमप्रवृत्तयः—क्रिया अपि तदात्मिकाः, तत्प्रवृत्तित्वात्, मृत्प्रवृत्त्यात्मकघटवत्, तद्भावे भावात्, वैधर्म्येण तदभावे—तदनुरूपान्तः सन्निविष्ट[शब्दानुविद्ध]चैतन्याभावेऽपि न प्रवर्तन्ते, तन्तुवायवत् ।

साम्प्रतं तदनुरूपचैतन्यात्मकत्वमस्तु, प्रवृत्तेश्चैतन्याविनाभावात् शब्दात्मकत्वं तु साध्यमित्यत्रो-
च्यते, किमत्र साध्यम्? सिद्धमेवैतत्— 15

भावार्थमाह—सर्वथेति मूर्तत्वेन घटसजातीयस्यापि कुम्भकारशरीरमात्रस्य सजातीयस्य चेतनमात्रस्य घटकारणत्वासम्भवात् मूर्तचैतन्यात्मकः कुम्भकारः कारणम्, स च पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशात्मक इति भावः । पृथिवीति अनेन वस्तुमात्रं प्रदर्शितं [illegible] । तच्च सर्वमपीति, पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशात्मकं सर्वमपीत्यर्थः । चैतन्यमेवेति [illegible] मतम् । भावार्थमाह—शब्देति । ननु सर्वं जगत् शब्दात्मकमेवेत्युक्तम्, [illegible] 20
[illegible] कुम्भकारो हीति । [illegible] 25
[illegible] कुम्भकार इति भावः । [illegible] तदनुरूपेति । [illegible] तद्भाव इति । [illegible] इति । [illegible] 30

---

१ सि. क्ष. डे. [illegible] । २ सि. ×× । ३ सि. ×× ।

न हि काचिदपि चेतना अशब्दाऽस्ति, अनादिकालप्रवृत्तशब्दव्यवहाराभ्यासवासितत्वाद्विज्ञानस्य, चैतन्यमेव हि पश्यन्त्यवस्था मध्यमावैखर्योरवस्थयोरुत्थाने कारणं नामेत्युच्यते, कारणात्मकत्वात् कार्याणाम्, यथोक्तं 'वैखर्या मध्यमायाश्च पश्यन्त्याश्चैतदद्भुतम्' (वाक्य० का० १ श्लो० १४२) इत्यादि।

5 (न हीति) न हि काचिदपि चेतना अशब्दाऽस्ति, अनादिकालप्रवृत्तशब्दव्यवहाराभ्यासवासितत्वात् विज्ञानस्य, चैतन्यमेव हि पश्यन्त्यवस्थान मध्यमावैखर्योरवस्थयोरुत्थाने कारणं नामेत्युच्यते, कारणात्मकत्वात् कार्याणाम् यथोक्तं 'वैखर्या मध्यमायाश्च पश्यन्त्याश्चैतदद्भुतम्'[1]।' (वाक्य० का० १ श्लो० १४१) इत्यादि।

स्यान्मत शब्दव्यवहारानभिज्ञेष्वव्यक्तचेतनेषु विज्ञानोत्थापितप्रवृत्तिसम्भवे व्यभिचारीति 10 तन्नेत्युच्यते—

येऽप्यव्यक्तचेतना जङ्गमाः स्थावराश्च तेऽपि शब्दाभ्यासवासनाजनितान्तर्निविष्टशब्दानुरूपचैतन्याः, हिताहितप्रवृत्तिव्यावृत्तिप्रवृत्तत्वात्, कुम्भकारवत्।

येऽप्यव्यक्तचेतना इत्यादि, कृमिपिपीलिकादीनां जङ्गमानां श्वयित्रपुषीसितकर्णिकादीनां[2] स्थावराणां च शब्दाभ्यासवासनाजनितान्तर्निविष्टशब्दानुरूपचैतन्यास्तित्वं प्रतिज्ञायते, हिताहितप्रवृत्तिव्या-15 वृत्तिप्रवृत्तत्वात्, कुम्भकारवत्—हिताहितयोः प्रवृत्तिव्यावृत्ती निमित्तसप्तमी सम्बन्धषष्ठी वा, हिताहितप्र-

---

भावि चैतन्यस्य [illegible]—न हीति। व्याचष्टे—न हीति [illegible] शब्दानुगमं विना ज्ञानं नास्ति [illegible] ज्ञानं [illegible] ज्ञानस्य च [illegible] न हि काचिदपि [illegible] चेतना [illegible] 20 [illegible] चैतन्यमेव हीति [illegible] 25 [illegible] इति भावः। ननु [illegible]—स्यान्मतमिति। व्याचष्टे—येऽपीति। व्याचष्टे—कृमीति। [illegible] एवं हि [illegible] 30 [illegible] इति भावः। अनुमाने हेतुं दर्शयति—हिताहितेति। [illegible]—निमित्तेति। [illegible]

१ सि. क्ष. डे. [illegible]। २ सि. क्ष. [illegible]।

चिन्त्यावृत्त्योरैकत्वात्, इत्यमूर्तलक्षणा तृतीया वा हिताहितप्रवृत्तिनिवृत्तिचिन्त्या वृत्तत्वात् सम्भाषायामयो-
पसर्गेण हितप्रवृत्तिवृत्तत्वे गर्तान्धादिभयाद् यको गमनमहितनिवृत्तिवृत्तत्वमेव सिद्धो वेणुर्जनसविश्वपि,
कुम्भादीनामुपासत्वम्भ्रान्तिपद्मादिवगत्यागतादिक्रिया मयापविनाभाविन्यः सिद्धाः एवमतो हिताहितप्र-
चिन्त्यावृत्तिवृत्तता विद्यते शब्दानुविद्धचैतन्याविनाभाविनी यथा कुम्भकारे, तथाचेषूमयेषु साध्यते, सुप्त-
ध्यादिषु तु कलमेषु व्यक्तमेव पाणिप्रस्फोटनादिक्रियालिङ्गम्, तेन विज्ञानमविनाभावित्वात् सिद्धमेव, 5
शब्दानुविद्धत्व तु साध्यत इति ।

नैतत् स्वामिप्रेतोपरचितमेव, किं तर्हि ?—

भगवदर्हद्वाक्यापि तथोपश्रूयते—'सव्वजीवाण पि य णं अक्खरस्स अणंतभागो णिच्चुग्घा-
डिओ' (नंदी० सू० ५१) इत्यादि,

(भगवदिति) भगवद्वाक्याऽपि तथोपश्रूयते—'सव्वजीवाणं पि' (नंदी० सू० ५१) इत्यादि, अक्ष- 10
रानन्तभागसदाविवेकेन श्रुतज्ञानप्ररूपणायामेकेन्द्रियादिस्वामिकमुक्त सूत्रे तथा भाष्येऽपि 'त पि जति
आवरिज्जेज, तेण जीवो अजीवत्त पावे, सुट्ठुवि मेहसमुदये होइ पहा चंदसूराणं' (　　　)

अतो यथैव कुम्भकारकरणशब्दचेतनावैचित्र्यवृत्तिद्वारतत्त्वाभ्यासनसमुपहितरूपा घटता
भावः साक्षाद्भवति तथा तथा तत्प्रभवमेव कुम्भकारमनुष्यशरीरं मृदादि च, शब्दो-
पयोगसम्बन्धात् योगपक्वत्वादिसंवादनादेः, रूपादिमदर्थविरचनात्मकत्वात् कुम्भकारकार्य- 15
वत्, यथा हि घटपिण्डादिकुशूलकार्यं तेन तेन मृन्मर्दनादिप्रकारेणान्तःसन्निविष्टशब्दा-
नुविद्धकुम्भकारमतृस्या निर्वर्तितत्वात् तत्प्रभवं तदात्मकं रूपादिमदर्थविरचनात्मकत्वात् तथा
कुम्भकारशरीरमृदाद्यपि ।

(अतो यथैवेत्यादि) अत्यर्थोपस्कारूपेण दृष्टान्तस्तद्यथा भावस्साक्षाद्भवति तथा तथेति, कुम्भ-
कारः शब्दानुविद्धचेतनात्मकः तत्क्रियापि तदात्मिका विचित्रा पिण्डशिवकपर्यायपरिस्पन्दभेदा शब्दचेतनैव, 20
यस्मा वैचित्र्येण वृत्तेस्तारतम्येनोत्तरोत्तरोत्कर्षपरम्परयाऽभ्यासनं, तेन समुपहितं रूपमस्या घटतायाः स

आर–इत्यमूर्तेति वचितव्यं मात्र तदेवमूर्त तथाप्यमाने तृतीयेत्वर्थः । यतो हेतुमिति दर्शयति–सम्भाषादीति । तत्सम्भ-
समनन्तादीनां भ्रान्त्या शब्दानुविद्धचैतन्याविनाभाविनः कुलस्वभावेऽज्ञानी पाणिप्रस्फोटनादिप्राप्तिर्दर्शनात्, शब्दानुविद्धचैतन्य-
स्तुभोजरे तत्र विज्ञानं तु पाणिप्रस्फोटनादिना सिद्धमेव शब्दात्मकत्वमेव साध्यत इत्याह–सुप्तेति । न स्थितं केवलमनुमानेनैव साध्यते
किन्तु तथाऽऽगमेनापि साध्यत इत्याह–भगवदिति । भाष्येऽपि–अक्षरस्येति । मोक्षानुमाने दृष्टान्तसंज्ञेयं कुम्भकारवदिति 25
दार्ष्टान्तिके दर्शयति–अतो यथैवेति । तदेव व्याचष्टे–कुम्भकार इति शब्दानुविद्धचैतन्यात्मकः कुम्भकारः तत्क्रियाकर्म
तत्परिणामशब्दानुविद्धचेतनात्मकत्वेन कुम्भकारपरिणामत्वात् तस्य मृत्पिण्डादिरूपः कार्यो विचित्रतया, तच्चिन्त्यैव शिव-
कादेरुत्तरोत्तराकारानुगत्व घटपर्यन्तं यावत् कार्यक्रियाकालमत एव कमपर्यायविविधत्वविकारित्वा पूर्वपूर्वस्य उत्तरोत्तरकार्या-
भावित्वेनोत्कर्षपरम्परया समुपाहृतरूप घटता तापि शब्दात्मैव भवतीति भाव । वैचित्र्येण वृत्तेरिति कम्पनादयः तारतम्यमति-

1 डा. भगवदर्हता । 2 मि. अजेवो ।

कुम्भकारकरणस्यानुवेधनात्वैचित्र्यात् प्रकारान्तराण्यापादन[त]मुत्पादितरूपा घटता सा भावाभावात्मा भवति यथा तथा–तेन तेन प्रकारेण पिण्डशिवकादि[ना] रूपादिगुणगुणादिना भवति दृष्टान्तः, घटाधिकारोऽर्थोऽधुना–तथा तत्समसमेव–शब्दवचनानन्तरमेव कुम्भकारमनुष्यशरीरं मृदादि–मृद्भिन्नानाशावस्थान्यभिव्यक्तिवि-षीभावविपक्षशरीरत्रय आदिमदन्यतरसेयोगायुपनतविविधषट्शरीरं देवशरीरं नारकशरीरम्, तदुच्यते–

5 'सैन्योपयोगस्तादि,–अस्यार्थः परयोगः शुभाशुभं न्यायानुपाद तत्समत्वात्, 'कायवाङ्मनःकर्म योगः [तत्त्वा० अ० ६ सू० १] शुभोऽशुभो वा, स आस्रवः [तत्त्वा० अ० ६ सू० २] 'पुण्यपापयोः पञ्चेन्द्रियजातिनाम्नः तिर्यग्भेदस्य [अशुभस्य] योगवक्रताविसंवादनम्, [तत्त्वा० अ० ६ सू० २१] तद्विपरीत योगावक्रत्वमविसंवादनं शुभस्य मनुष्यदेवपञ्चेन्द्रियजातिनाम्नः, आदिमदन्यतर [योगवक्रत्व]विसंवादनमदस्मात् आदेरिति पञ्चमीनिर्देशात् ...लोरित्यर्थः, कुम्भकारशरीरमृदादि तथा तथा तत्समसमेवेति वर्तते,

10 रूपमिदं मङ्क्तिप्रयुक्त्या न पुनर्हेतुना कस्यानुविद्धचैतन्यात्मकत्वमिति चेत्तर्हि सूत्रम्–रूपादिमद्धर्मविरचनसमस्तत्वात् रूपरसगन्धस्पर्शसंस्थानसामान्यसंसामान्ययो रूपादयः, ते यस्य सन्ति सोऽर्थः रूपादिमदर्थः, तस्य विरचना–परस्परसमवस्थानुरूप्येण घटना [मा]त्मा यस्य स्वरूपं मनुष्यतिर्यग्योन्यादिमाननिर्दिष्टकुम्भकारशरीरादेरिति धर्मित्वेन सम्बध्यते कुम्भकारकार्यमिति दृष्टान्तः यथाहि घटपिठरादि कुम्भकर्म तेन तेन सम्बन्धादिप्रकारेणान्तःसमभिनिविष्टस्यानुविद्धकुम्भकारप्रवृत्त्या निर्वर्तितत्वात् तत्समं तदात्मकं–

15 कुम्भकारप्रवृत्त्यात्मकं रूपादिमद्धर्मविरचनात्मकत्वात् तथा कुम्भकारशरीरमृदाद्यप्यन्तःसमभिनिविष्टस्याऽनुविद्धचैतन्यप्रवृत्त्यात्मकमिति ।

एतस्य कारोपितस्वभावोपधि[illegible] कायस्य समन्वयात्प्रतिभेदं [illegible] तथा च [illegible] पादस्थादिरूपभावसिद्धिं [illegible] इति भावः । एवं [illegible] कायार्थक्रियापरिणामे–तथा तत्समसमेवेति [illegible] कुम्भकारादिमनुष्यशरीरं [illegible] देवशरीरं नारकशरीरमेवेति भावः । देहं दर्शयति शम्भोपयोगेति मनुष्यशरीरेण

20 नारकाणां [illegible] । कायवाङ्मिति [illegible] शरीरं पुरुषस्य [illegible] [illegible] कारणम्, तत्र [illegible] [illegible] पुनः [illegible] मनोयोग एते योगाः शुभाशुभभेदेन द्विविधाः एवं त्रिविधोऽपि योगः पुण्यपापयोः कारणं भवति तदेवं [illegible]

25 [illegible] शुभस्य [illegible] इति भावः । [illegible] भावान्तरमाह–योगवक्रेति [illegible] इत्यर्थः । शुभनाम भावमाह–तद्विपरीतमिति । [illegible] कुम्भकारशरीरादेर्विधानानुमानेन तदाह–रूपादिमदिति । देहं व्याचष्टे–रूपरसेति । दृष्टान्तं भावयति–यथा हीति स्पष्टम् । [illegible]

---

१ सि × × । २ सि [illegible] व्यापारात्मकं ।

अत्राह—मल्लमत एव द्रव्यादिबहिर्निमित्तात्तो घटोपनिर्वृत्तेः कथमिदमवधार्यते नाम्नः साक्षाद्भवति च द्रव्यादिभ्य इत्यत्रोच्यते—

नाम्न एव च प्रभावात् तत्प्रेरितप्रयत्नपरिस्पन्दजनितनिष्पत्तिवस्तुनो वस्तुत्वं लभ्यते न बहिर्निमित्तापेक्षम्, तत्प्रवृत्तीनामपि स्थाने स्थाने शब्दचेतननियोजितानामात्मलाभात् तदात्मत्वम्, इतरथा स्वरूपप्रवृत्तिरेव दुर्लभा, कुतो वस्तुत्वम्? तस्मात् सर्वकारकसान्निध्येऽपि 5 कर्तुरौदासीन्ये तदभावे वा क्रियायाः कार्यस्य चाभावाच्छब्दप्रमाणमेवं सकलं जगत्, तथा हि स्कन्दरुद्रेन्द्राः स्कन्दनरोदनेन्दननिमित्तानुपपत्तावपि जीवस्याजीवस्य वा निमित्तनिरपेक्षाः संज्ञाः क्रियन्ते ।

नाम्न एव चेत्यादि, द्रव्यादीनां सतामप्यकिञ्चित्करत्वाच्छब्दचैतन्यस्यैव प्रभावात् तत्प्रेरितप्रयत्नपरिस्पन्दजनितनिष्पत्तिघटाख्यस्य वस्तुनः वस्तुत्वं घटत्वं नाम्न एव महिम्ना लभ्यते, न बहिर्निमित्तापे- 10 क्षम्, तत्प्रवृत्तीनामपि स्थाने स्थाने शब्दचेतननियोजितानामात्मलाभात् तदात्मत्वम्, इतरथा—तेषामतदात्मत्वे स्वरूपप्रवृत्तिरेव दुर्लभा, कुतो घटस्य घटत्वं वस्तुत्वम्? तस्मात् सर्वकारकसान्निध्येऽपि कर्तुरौदासीन्ये तदभावे वा क्रियायाः कार्यस्य चाभावः घटोत्पत्त्यनागतेः। अतः शब्दप्रमाणमेव सकलं जगदिति, यथा दीक्षादिवनिरूपयति, द्विरूपो निदर्शने—एतच्च कृत्वा स्कन्दरुद्रेन्द्राः—स्कन्दिर् गतिशोषणे, रुदिर् अश्रु- विमोचने, इदि परमैश्वर्ये इति स्कन्दनेन निमित्तेन स्कन्दः, रोदनेन रुद्रः, इन्दनेनेन्द्र इत्येतेषां निमित्ताना- 15 मनुपपत्तावपि गोपालपशुपालादेर्जीवस्याजीवस्य वा काष्ठकुड्यपाषाणादेर्निमित्तनिरपेक्षा[ः]संज्ञा[ः]क्रियन्ते[1] स्कन्दो रुद्र इन्द्र इति, गोपालादीनामेव तैस्तैः शब्दैः सर्वैरवाऽऽरोपवशाच्चोच्यते ।

स्कन्दत गच्छतीति स्कन्दः रोदितीति रुद्रः इन्दतीति इन्द्र इति देवताविशेषाख्यनिमित्तभूतार्थमात्रः सम्प्रत्ययाः समयान्तरप्रसिद्धाः तत्प्रसङ्गप्रेरितरूपोपचारो भविष्यतीत्येतदाशङ्क्यमुच्यते—

सर्वमपि शब्दप्रमाणं जगदिति—अत्राहेति । शब्दचैतन्यव्यतिरिक्तस्य कारणस्यापि [illegible] एव [illegible]- 20 मा[illegible] शब्दचैतन्यमिति मन्योक्तमपि नाम्न एव चेति । [illegible]—द्रव्यादीनामिति सर्वं [illegible] शब्दचैतन्यस्यैव प्रवर्तते न तु तामन्तरेण सर्वेषां शब्दचेतनप्रवृत्तिरेव तदात्मत्वात्, यदि तेषां तदात्मता न स्यात् शब्दचैतन्यं न प्रवर्तेत एव [illegible] हि [illegible] प्राप्तिः तस्मात् [illegible] साक्षात्कार एव भवतीति [illegible]। तत्प्रेरितेति तेन प्रेरितो यः प्रयत्नः परिस्पन्दस्तेन जनिता निष्पत्तिर्यस्य [illegible] । [illegible] घटादिवस्तुप्रवृत्तीनामपि नाम प्रभावादेवेत्याह—तत्प्रवृत्तीनामपीति द्रव्यादिबहिर्निमित्तप्रवृत्तीनामपीत्यर्थः । [illegible] 25 [illegible] यदि [illegible] न [illegible]—तेषामतदात्मत्वे इति । [illegible] साक्षात् शब्दादेव [illegible] सर्वेषामात्मानां शब्दात्मकत्वात् [illegible] जीवस्याजीवस्य वा [illegible]—तथा हीति [illegible] शब्दप्रमाणमेव [illegible] । हि शब्दो न हेत्वर्थे अपि तु निदर्शनार्थे [illegible] इति । [illegible]—एतच्च कृत्वेति । स्कन्दनेन [illegible] समयान्तर- [illegible] 30 [illegible]

---

१ सि. क्ष. डा. बहिर्निमि° । २ सि. शब्दार्थे । ३ सि. क्ष. °ते । ४ सि. क्ष. समयान्तरोपचारात् । डा. समयान्तरोपचारात् ।

प्रत्यक्षत्वात् गोपालादय एव तद्भूता मुख्यया वृत्त्योच्यन्ते, ते तु भवत्प्रतिविकल्पादयः समयान्तरप्रसिद्धसम्बन्धपरिकल्पनगम्या न सर्वलोकप्रसिद्धशब्दाभिधेयाः, तस्मात्त एव तेषु प्रत्यक्षाः, येऽपि च ते स्कन्दादयस्तेष्वेकस्मिन्नितरयोरपि संज्ञयोः प्रवृत्तिनिमित्तसद्भावात् त्रयोऽपि परस्परसंज्ञानिर्देश्याः सङ्कीर्णाः स्युः, अन्यतमनिमित्तमात्रतत्त्वयाऽवधृतया संज्ञया 5 विवक्षितैकार्थव्यवहरणात्तु अन्तर्निविष्टशब्दानुविद्धचैतन्यनिमित्तः संज्ञाव्यवहारोऽभ्युपगतो न बहिर्निमित्त प्रत्यक्षम् ।

प्रत्यक्षत्वादित्यादि यावच्च यत्र तेषु प्रत्यक्षाः, ते भवत्प्रतिविकल्पादयः समयान्तरप्रसिद्धसम्बन्धपरिकल्पनगम्या न सर्वलोकप्रसिद्धशब्दाभिधेयाः यथा गोपालादयः प्रत्यक्षाः सर्वलोकप्रसिद्धशब्दाभिधेयाश्चेति, तेषां सत्त्वं तच्छब्दाभ्यासकल्पनाप्रत्यक्षम् उपचारगम्यत्वाल्लोकेभ्यः कारणेभ्यः तद्भूताः—स्कन्दादिरूपभूताः 10 प्रत्यक्षाश्च गोपालादयो मुख्यया च वृत्त्योच्यन्ते तस्मात्त एव—ते गोपालादय एव स्कन्दादयो न समयान्तरपरिकल्पिताः सन्तीति, तस्माच्छब्दव्यक्तिप्रभावादेव शब्दसन्निवेशः न निमित्तान्तरात्, अभ्युपेत्यापि समयान्तरपरिकल्पितानां स्कन्दादीनामस्तित्वं निमित्तनियमाभावदोष उच्यते—येऽपि च त इत्यादि स्कन्देऽपि येनैन्द्रमे [ततः] स शक्र इन्द्रो वा किं न भवति ? तथा शक्रेऽपि स्कन्दनेन्द्रने, ततः स इतर इतरश्च किं न भवति ? एकस्मिन्नितरयोरपि संज्ञयोः प्रवृत्तेर्निमित्तभवनेन तस्मात् त्रयोऽपि परस्परसंज्ञानिर्देश्याः 15 सङ्कीर्णाः स्युः अथ मा भूदेष दोष इत्यन्यतमदेव निमित्तमेकं तत्त्वमिष्यतेऽसङ्कीर्णसंज्ञाव्यवहारार्थं स्कन्द एव न शक्रो नेन्द्र इतीष्टार्थविवक्षया, एवं तर्ह्यन्यतमनिमित्तमात्रतत्त्वयाऽवधृतया संज्ञया विवक्षितैका-

---

समयान्तरप्रसिद्धसम्बन्धपरिकल्पनगम्याश्च [illegible] स्कन्दादिरूपभूता [illegible] प्रत्यक्षत्वादिति । व्याख्ये—त इति शास्त्रान्तरेषु स्कन्दशक्रेन्द्रादयोऽपि परिकल्प्यन्ते सन्ति वैशेषिकभवत्प्रतिविकल्पादयस्ते तेषामभिधेया इति, न तु सर्वलोकप्रसिद्धशब्दाभिधेया [illegible] सर्वलोकप्रसिद्धशब्दाभिधेयत्वं भवत्प्रतिविकल्पादीनाम्, तस्मात् सर्वलोकप्रसिद्धशब्दाभिधे- 20 यत्वात् प्रत्यक्षत्वादुपचारागम्यत्वाच्च गोपालादय एव स्कन्दादिरूपभूता मुख्यया वृत्त्योच्यन्ते ते तैः [illegible] भाव । स्कन्दादीनां तत्त्वं [illegible] उपचारगम्यत्वेनाह—तेषां सत्त्वमिति, एतत्त भवत्प्रतिविकल्पाः न सर्वलोकप्रसिद्धशब्दाभिधेया [illegible] उपचारगम्या लोकेभ्यः कारणेभ्यो न तद्भूता न वा स्कन्दादिरूपा मुख्यया वृत्त्योच्यन्ते न समयेनेति भावः—न समयेति । [illegible] अभ्युपगमेऽपि [illegible] निमित्तान्तराभ्युपगमे [illegible] विशेषविकल्पेनाह—अभ्युपेत्यापीति । 25 निमित्तनियमाभावं व्याचष्टे—स्कन्देऽपीति येन [illegible] स्कन्देऽपि सद्भावात् त [illegible] भाव । हेतुमाह—एकस्मिन्निति । [illegible] त्रयोऽपीति स्कन्दशक्रेन्द्रा [illegible] भाव । अथ स्कन्दादौ [illegible] स्कन्दस्यैव [illegible] तत्त्वं तत्र [illegible] असङ्कीर्णसंज्ञाव्यवहारार्थमभ्युपगम्यते [illegible] अथ मा भूदिति । एवं तर्हीति, [illegible] संज्ञया [illegible] 30 [illegible] स्कन्दशब्दव्यवहारे [illegible] [illegible] ।

१ सि क. येनैन्द्रमे च स्कन्दे० । २ सि क डा. वे इतरश्च । ३ डा. संज्ञयास्तु ।

र्थव्यवहरणाद्न्यनिर्विशेषवस्त्वानुविद्धचैतन्यनिमित्तः संज्ञाव्यवहारोऽभ्युपगतो [न] बहिर्निमित्त प्रत्ययमिति दोषः, तदभावमिष्टसर्वपरिमोहत्यागो विक्षेपमिति ।

किञ्चान्यत्–

निमित्तप्रत्ययेन संज्ञाप्रवृत्तेश्च यावत् सम्भवं संज्ञासन्निवेशो सर्वव्यपदेशसमात्त्वात् भाव-कार्यद्वयोऽपि ते प्राप्ताः, यथा च यावत् किञ्चित् मथननिमित्तमस्तं तस्य सर्वस्येन्द्रस्कन्दादिरर्थः, तद्भाविनश्च पर्यायशब्दा एव, घटकुटशब्दवत्, एव तावत्सर्वसर्वत्वमविशेषात् ।

निमित्तप्रत्ययेनेत्यादि, यदि स्पन्दनादिनिमित्तप्रत्ययेन संज्ञाप्रवृत्तिस्ततो यावत्सम्भव याव-निमित्तानि मथनस्पन्दनमवनमापणवाङ्मयवर्तनपरिस्पन्दनादीनि सम्भवन्ति तावद्भिर्निमित्तैः संज्ञासन्निवेशो इति येनाद्वयो मथभावको भावकः करणात् कारक इत्यादि सर्वव्यपदेशभावत्वात् भावकार्यमोऽपि ते प्राप्ताः तत्त्व–यथा च यावदित्यादि, यत्परिमाणमस्य–यावत्, यावदेव किञ्चिन्मथननिमित्तमस्तं सर्वमित्यर्थः, तस्य सर्वस्य घटपटादेरिन्द्रस्कन्दादिरर्थः, सर्वभावसर्वानामन्वर्थत्वात् पर्यायः, तद्भाविनश्च पर्यायशब्दा एव किमिव ? घटकुटशब्दवत्–सर्व एव सर्वः–घटः स्कन्दः, पटः स्कन्दः, वेदोऽपि स्कन्दः, एव इन्द्रादयश्च, स्कन्दोऽपि घटः पटश्चेत्यादि भावम्, एवं तावत् सर्वभावानामन्वर्थत्वात् सर्वसर्वत्वमविशेषात् ।

किञ्चान्यत्–

विशेषतोऽपि सम्भवघटनादिस्कन्दनादित्वाच्च सर्वसर्वत्वम्, कतमद्रूपं कतमेन निमि-त्तेन नाभिधीयते ?,

(विशेषतोऽपीति) विशेषतोऽपि सम्भवघटनादिस्कन्दनादित्वाच्च सर्वसर्वत्वम्, चेष्टाचेष्टि स्वापमिसम्पनमिसम्भिपूर्वकपरिसमाप्यर्थत्वात्–परिणमनार्थत्वात् सर्वेषां ज्ञानगत्यर्थानां स्पन्दनशोषणविसर प्रवेशनेभ्यनस्पन्दनादिपर्यायानां यावतां यस्मिन्नर्थे सम्भवः तस्य तस्य तदर्थत्वे सर्वसर्वत्वं, तस्मात्तु

तुल्यन्यायादिति । यदि संज्ञाव्यवहारो बहिर्निमित्तापेक्षः स्यात्तर्हि निमित्तानां बहूनां सम्भवात् प्रतिनिमित्तं संज्ञासन्निवेशे प्रसिद्धस्तु सर्वसंज्ञाव्यपदेशत्वं स्यादिति दोषान्तरमाह–निमित्तप्रत्ययेनेति । भावकं–यदीति नानानिमित्तं नामभिधानमा: तैरर्थ-सम्बन्धोऽर्थसम्बन्धाच्च व्यवहारो यदि स्यादितर्थं । एकस्मिन् वस्तुनि नानानिमित्तानि वर्तन्ते भवतीति भावकत्वनिमित्तं भवनं कारकत्वनिमित्तं करणं ग्राहकत्वनिमित्तं ग्रहणं नायकत्वनिमित्तं नयनं बहुमतत्वनिमित्तं बहुमतं वर्तकत्वनिमित्तं वर्तनं परिणामकत्वनिमित्तं परिणमनमित्येतानि निमित्तानि भावकार्यभेदात्तौ प्रत्येकं सम्भवन्तीति तत्कृतैरपि ते व्यपदिश्येतेति भावः । तत्र च दोष इत्याह–यथा चेति यत्पत्यादिपर्यायसेनस्कन्दादिरर्थं पर्याय- इन्द्रादिनामत्वस्य सम्भवात्, तद्भाविनश्च पर्यायशब्दा भवेयुः एवं च इन्द्रस्कन्दादिनिमित्तकत्वाभिधेयः सर्वेषां पदार्थस्तेऽपीति सर्वं सर्वशब्दवाच्यमिति सर्वसर्वत्वं प्रसज्यत इति भावः । मथननिमित्तमस्तमिति यावन्निमित्तमात्रमित्यर्थः । सर्वभावानां प्रसिद्धस्तु तदुभयार्थ-त्वात् पर्यायमित्याह–सर्वेति । स्पन्दनतत्परमथनमवापिपालनपालिन इन्द्रस्कन्दमतमत्यामित्या पर्यायशब्दा एवेत्याह–तद्भाविनश्चेति । भावनिमाह–सर्व एवेति । एवमविशेषतः सर्वसर्वत्वमापाद्य विशेषतोऽपि तदापादयति–विशेषतोऽपीति ।

---

१ क्ष सर्वभावानामन्वर्थत्वात् । २ सि क्ष डे. सर्वभावानुगमार्थत्वात् । ३ सि क्ष. डे. सम्भवतीच ।

वैशब्दौ प्रयमस्यामासमानेऽकार्यत्वाद गतिमिवृत्तिपर्यायाणां क्षेपमात्रमात्रा पक्षवर्णानिवृत्तेः कथमन्यं कथमेन निमित्तेन नाभिधीयते ? ततः सर्वसर्वत्वम् ।

स्यान्मतमेवं तर्हि मुख्यमतिप्रसङ्गापादानद्वारेण त्वयैव सर्वस्य बहिर्निमित्तापेक्षत्वं समर्थितम्, त्वत्पक्षेऽपि च सर्वसर्वाभिधानातिप्रसङ्गो दुर्निवार इत्येतदाशङ्क्याहैव–

5 एवमपि तु स्थिते सर्वसर्वाभिधानलक्षणाव्यवस्थाव्यावर्तनार्थं बहिर्निमित्तनिरपेक्ष-संज्ञामात्रसन्निवेशिनियतार्थाभिधायित्वमस्त्वित्यभ्युपगन्तव्यम्, एवं हि संकेतमात्रत्वाच्छ-ब्दार्थसम्बन्धस्य मुख्यार्थाः सर्वविशेषभाषा इत्येतदपवर्जितम्, नियतनिरपेक्षत्वात् संकेतस्य, स्वोपयोगप्रतिपादनसमर्थत्वाच्च शब्दानाम्, डित्थादिवत्, अत एवेदमप्यभियुक्तानां स्मरण-मुपपन्नं 'अनेकार्था धातवः' इति रूढ्यतामिति।

10 एवमपि तु स्थित इत्यादि यावत् रूढ्यादित्वमभ्युपगन्तव्यमिति, स्वप्रतिपाद्यविधियार्थ-प्रतिपादनार्थत्वाच्छब्दप्रयोगस्य मत्पक्षेऽपि सर्वसर्वत्वे सर्वसर्वाभिधानलक्षणाव्यवस्था प्राप्तैव सा मा भूदिति तद्व्यावर्तनार्थं रूढ्यादिरूपाः कतिचिदर्थाः बहिर्निमित्तनिरपेक्षाः संज्ञामात्रत्वेन सन्निवेशिताः शब्दो नियमेन तमेवार्थमभिदधातीति प्राप्तम्, इतरथा सर्वसर्वाभिधानाव्यवस्थाऽवश्यम्भाविनी, तस्मात् संज्ञा-संनिवेशात् न मे कश्चिद्दोष इति तच्चाचोपाभासमेतत् समानदोषत्वादिति, एवं हीत्यादि, अस्य व्याख्या

15 व्यासिप्रदर्शनम्, एवञ्च कृत्वा संकेतमात्रत्वाच्छब्दार्थसम्बन्धस्य मुख्यार्थाः सर्वविशेषभाषा इत्येतदपव-र्जितम्–घटः कुटः कुम्भः, क्षीरं पयः पाथि दुग्धम्, अभिरातुरः किन्तु मद्गुकः इत्यादीनाञ्च संकेतवशाद मिमिदितैकार्थवाचित्वं सिद्धम् नियतनिरपेक्षत्वात् संकेतस्य, स्वोपयोगप्रतिपादनसमर्थत्वाच्च तेषां तेषां

ननु मां प्रति दोषं प्रतिसर्वविदुषा भवतापि सर्वाभिधेयानां बहिर्निमित्तापेक्षत्वं समर्थितमेव एवं समर्थिते भवतोऽपि सर्वसर्वाभि-धानदोषो दुर्वार इत्याशङ्कते स्यान्मतमिति । स्वपक्षे बहिर्निमित्तापेक्षाऽभिधानप्रवृत्तिरिष्टमभ्युपगम्यैव, न तैरनभ्युपगम्यते
20 तत्प्रकारेण किन्तु तत्प्रमाणत्वमात्राभिधानप्रवृत्तिरिष्यते इत्याशङ्केतोत्तरयति–एवमपीति । यस्य हि परस्य शब्दानां विधिरर्थ-प्रतिपादनमिष्टं स्यात्, मयोऽनभिधानवादी च न तत्पक्षोऽयं यदि बहिर्निमित्तापेक्षोऽर्थप्रतिपादनमेव तर्हि सर्वसर्वत्वादयं प्रेक्ष्यमाणा सर्वसर्वाभिधानलक्षणाऽव्यवस्था स्यादिति तद्व्यावर्तनाय नियतार्थाभिधायित्वं शब्दानामभ्युपेयम्, तत्र बहिर्निमित्तापेक्षं स्वप्रमाणादेव शब्दव्यापारेण भवत्येव स्यादिति । समभावादेव नियतार्थाभिधानव्यवस्थानमनुपपन्नं दोषस्याविशेषात्–इतरथेति । अत्र बहिर्निमित्तमनपेक्ष्य संज्ञामात्रमेव प्रतीयत इत्यभ्युपगच्छतो मे न कश्चिद्दोष इत्याशङ्केत–तस्मादिति । अथोक्त-
25 संकेतवादेन शब्दानामर्थेषु प्रवृत्ति निमित्तभेदमानानामपि संकेतेन भवनात् मुख्यार्थाभावस्यापेक्षणेन संकेतेऽपि तथैव-व्यवस्थानम्–अस्य व्याख्येति । नानादेशीयैरपीव घटादिनाम्नैरभिधानं वर्तते घटः कुटः इति । एवमे-कपर्यायाद–क्षीरं पय इति । अनेकार्थत्वात्–अभिरातुर इति । कस्ये हि पर्यायाभिधायित्वं तत्तु संकेतवादेन प्रतिपद्यते, संकेतस्तु बहिर्निमित्तमनपेक्ष्य नियत इति नियमनिरपेक्षत्वात्, संकेतमात्र एव शब्दोऽभिधानप्रयोगो भवेत् किन्तु तत्र इत्यादि नियतनिरपेक्षत्वादिति स्वप्रयोगप्रतिपादने संकेतादित्याभावात् नियतार्थाः । संकेतेन

---

१ ष ३ डा. यत्युनी । २ डा. सर्वसर्वे पर्वा ।

शब्दानाम्, डित्थादिवत्, इदमप्यभियुक्तनामैव एव अरमुपपन्नम्—नान्यथा, यथा 'अनेकार्था धातवः' इति, गत्यर्थं धातुं दर्शयतामिति ।

चेतनाचेतनभेदस्यास्य जगतो भावकं नाम, तस्मादेव घटो भवति, घटस्य द्रव्यं कारणम्, घटं भावयति नाम, घटस्य ततो भवनात्, यद्यतो भवति तत्तस्य कारणं दृष्टम्, यथा मृत्, अनया यथा घटस्तया नाम्ना, घटक्रियात्मकत्वं वा भावकत्वम्, तस्माद् घटं भावयति 5 नाम, रूपाद्युपयोगभवनं वाऽन्तर्निविष्टशब्दानुषक्तम्, रूपणाद्रूपम्, रस्यत इति रसः घ्रायत इति गन्धः श्रोत्रग्रहणः शब्द इति लक्षणात् रूपादिरपि शब्दो भवति, तस्मान्नामद्रव्यस्यानुपसर्जनत्वम् ।

चेतनाचेतनेत्यादि, अनेन प्रकारेण यदुक्तं नाम तच्चेतनाचेतनभेदस्य कुम्भकारघटादेः पृथिव्यादिमनुष्यनारकतिर्यक्सिद्धपरमाणुधर्माकाशादेः समस्तस्यास्य जगतो भावकं नाम—समस्तं जगन्नाम्नो 10 भवतीति भावितम् तस्मादेव घटो भवति घटस्य द्रव्यं कारणं घटं भावयति नाम, ततो भवनात्, ततो भवतीति प्रतिपादितत्वात् सिद्धो हेतुः । यद्यतो भवति तत्तस्य कारणं दृष्टम्, यथा मृत्—मृदो भवन् घटस्य कार्यं, तथा नाम घटस्य कारणमित्येतमर्थमुपनयति अनयेत्यादि, यथा घटस्य मृद्द्रव्यं भवति तथा नामेत्यर्थः, घटक्रियात्मकत्वं वा भावकत्वम्, नाम इति वर्तते, शब्दो द्रव्यं तावत् घटकरणात्मकत्वात् पूर्वोक्तवत् प्रतिपद्यते, तस्माद् घटं भावयति नाम, नाम्नो घटो भवतीत्यर्थः, रूपाद्युपयोगेत्यादि, अथवा 15 रूपाद्युपयोगो—रूपादिज्ञानं तस्य भवनमन्तर्निविष्टशब्दानुषक्तं शब्दात्मकं रूपणाद्रूपं रस्यत इति रसः, प्राधान्य

यच्चमत्वेऽव्यस्य न सर्वार्थेषु शब्दार्थस्याभिधानप्रतिपादकत्वं तावत्तामभ्युपगम्य—इदमपीति । गत्यर्थमिति, अत्र मूलं मृग्यम् । अत्र कुम्भकारघटयोरचेतनत्वे अचेतनत्वं चेतनत्वं रूपादिस्वरूपीभवनात्मकत्वात् कुम्भकारघटयोरपि कर्तृत्वमुक्तं तदिदं भावितमिति व्याचष्टे—चेतनाचेतनेति । प्रकारे—अनेनेति । विशिष्टं वस्तु दर्शयति—कुम्भकारेति । नाम कुम्भकारघटौ भावयति जनयति परिणमयतीति भावकमिति तात्पर्यमाह—समस्तमिति । भावकत्वमेव स्फुटीकरोति— 20 तस्मादेवेति, नाम एवेत्यर्थः । तत्र हेतुमाह नाम... —ततो भवतीति । व्याप्तिं दर्शयति—यद्यत इति । दृष्टान्तमाह—यथेति । भावक इति भावकत्वस्य भावो भावकत्वमित्यर्थमाह—घटक्रियात्मकत्वं वेति ... ।

१ सि. क्ष. डे. नाम्नेति नास्ति । २ सि. क्ष. भवो ।

इति गम्यः श्रोत्रग्राह्य शब्द इति श्रवणात् तस्योपयोगस्य शब्दात्मकत्वात् रूपादीनाञ्च तदात्मकत्वात् शब्दो रूपादिरपि भवति, तस्मान्नामद्रव्यस्यानुपसर्जनत्वेन प्राधान्यमेवेत्यर्थः, एष नामद्रव्यार्थनयपूर्वपक्षः।

अथोत्तरमुभयनियमभङ्गारः शब्दनयो वक्ष्यते।—

अस्यापि नियमः, प्राधान्येन तु विशेषो नियत इत्युक्तः, अर्थार्थत्वाच्छब्दप्रयोगस्यार्थः 5 प्रधानं न शब्दः अर्थस्यापि ज्ञानोत्पत्तिनिमित्तत्वात् ज्ञानमेव प्रधानम्, न च ज्ञानशब्दयो-रैक्यम्, प्रत्यक्षप्रतीतिविरोधाभ्याम्, प्रत्यक्षमेव हि न नाम्नो घटाविर्भवति, ततस्तु श्रोत्राभि-घात एवोत्पद्यते।

अस्यापि नियम इत्यादि, यथोऽपि नामद्रव्यार्थभावो नियतः उपसर्जनत्वेनेष्यते, न प्राधा-न्येन, प्राधान्येन तु विशेषो नियत इत्युक्तः, न भूमः शब्दो निमित्तमात्रत्वाद्भूतो ज्ञानोपकारी नार्थीति 10 ज्ञानस्यैव प्रधानस्योपकारकत्वेन वर्तते, ज्ञानेनैव चोत्पाद्यते, अर्थप्रत्यायनार्थत्वाच्छब्दप्रयोगस्य, तस्मात् सोऽर्थत्वाच्छब्दप्रयोगस्यार्थः प्रधानं न शब्दः, तस्याश्च्यार्थत्वात् अर्थस्यापि ज्ञानोत्पत्तिनिमित्तत्वात् ज्ञानमेव प्रधानम् न च ज्ञानशब्दयोरैक्यम्, प्रत्यक्षप्रतीतिविरोधाभ्याम्, यस्मात् प्रत्यक्षमेव न नाम्ना-शब्दात् श्रोत्राभिघातकत्वात् घटाविर्भवति—न शब्दः कारणं घटस्य ततोऽनुत्पत्तेः, ततस्तु—शब्दात् श्रोत्राभिघात एवोत्पद्यते, तस्माच्छब्दः श्रोत्राभिघाते हेतुर्न घटे न ज्ञाने।

15 तथा च यदि शब्दस्य घटोत्पत्तौ द्रव्यत्वं स्यात्ततो घटार्थिनो भवतु घट इति प्रब्रवीरन्, अरिविनाशार्थिनश्च राजानः परबलमेति मा भूदिति वा ब्रूयुः, तस्मात् प्रवृत्तिनिवृत्तिकारणम-र्थार्थिनाञ्च क्षायोपशमिको भावः, सोऽपि द्रव्यार्थतां हित्वा भवति, क्षणिकत्वात्, तेनापि

तदात्मकत्वादिति, तस्योपयोगस्य तदात्मकत्वात्। एवं शब्दप्राधान्यात्तैनामद्रव्यार्थनयमतमित्युपसंहरति—एष इति। उभयनि-यमोऽनुभयनियमस्तत्र तद्भङ्गनारूपनयमतं निरूपयति—अस्यापीति। तदस्मिन्मते द्रव्यभूतः शब्दो न प्रधानम्, विशेषस्यैव 20 प्राधान्यात् विशेषस्यैव निरूपणम् एतेन व्याचष्टे—यथोऽपीति। नैयायिका उभयनियमवन्तो शब्दोऽद्रव्यरूपप्रवृत्तिजनकत्वाद्धीति प्रतिपाद्य निराह—न भूम इति। तर्हि निमित्तमात्रत्वात् ज्ञानस्यैवेति। यतस्तु सर्वं ज्ञात्वा परं बोधयितुं शब्द उच्चार्यते, तस्माज्ज्ञानेन शब्द उत्पाद्यते तेन च शब्देनार्थप्रत्ययो भवति परस्य, एवमर्थप्रत्यायनार्थत्वाच्छब्दस्य प्रयोगस्य ज्ञानमेव प्रधानं शब्द उपसर्जनमित्याह—ज्ञानेनैवेति। अर्थ प्रत्यायकत्वमप्युपसर्जनम्, यथा भोजनार्थं पाकः अर्थार्थत्वं शब्दप्रयोगस्य. प्रधानं शब्द उपसर्जनम्, एवं अर्थोऽपि ज्ञानार्थ इति ज्ञानमेव प्रधानमुपसर्जनमर्थ इत्याह—तस्मादर्थार्थत्वादिति। ननु ज्ञानं शब्दानुविद्धमिति शब्दज्ञान-25 योरुभयनियम इत्याह—न च ज्ञानशब्दयोरिति। विरोधं दर्शयति—यस्मादिति नामरूपे हि शब्दे केवलं श्रोत्रा-भिघातमात्रम्, तत्र श्रोत्राभिघाते कारणं स न तु घटस्य कारणं घटाविर्भावानुपलब्धेः यदि शब्दः कारणं स्यात्तर्हि घटे घट इति शब्दश्रवणे तत्पदार्थमेव स्यात्। तथा च घटज्ञानोत्पत्तौ ज्ञानमपि शब्द स्यात् न चैवं तदानयने विरोध इति भावः। शब्दस्य घटादिद्रव्यत्वेऽनुपपत्तिं प्रदर्शयति—तथा चेति। तत्र भावो

१ सि. क्ष. छा. नाशीति।

विशेषेणैव भूयते, उक्ता शब्दार्थव्युत्पत्तिर्वस्त्वर्थश्च, स हि भावागमः, ततः उत्पाद्यते शब्दः, तस्माच्छब्दो द्रव्यागमः, तथा चाहुः 'आगमतो जाणए अणुवउत्ते दव्वसुतं' (अनु० १२ सू० इति ।

तथाचेत्यादि यावत् प्रब्रवीरन्नित्यनिष्टापादनम्, यदि शब्दस्य घटोत्पत्तौ द्रव्यं न स्यात् ततो घटार्थिनो भवतु घट इति प्रब्रवीरन्, अरिविनाशार्थिनश्च राजानो विजिगीषवो न हस्त्यश्वं बिभृयुः, 5 परचक्रमेति मा भूदिति वा ब्रूयुः, न च तद् दृष्टमिष्टं वा, तस्मात् प्रवृत्तिनिवृत्तिकारणसमर्थोऽर्थिनाश्च क्षायोपशमिको भावः—ज्ञानावरणक्षयोपशमनिमित्तं ज्ञानमित्यर्थः, तत एव प्रवृत्तिनिवृत्तिदर्शनात्, सोऽपि द्रव्यपर्यायतां हित्वा—क्षायोपशमिको भावः क्षणे क्षणेऽन्यत्वात् द्रव्यपर्यायतां त्यक्त्वा भवति, क्षणिकत्वात्, तेनापि विशेषेणैव भूयते [सोऽपि] विशेष एव भवति, उक्त[ा]शब्दार्थव्युत्पत्तिः, भवति भवत् भवन भाव इत्युपक्रम्य यावद्भावविशेषं दर्शयत एवैतस्यार्थो गतः वस्त्वर्थश्च भावितः—सामान्यमुपसर्जनं विशेषः प्रधानं भावः, 10 शिबिकावाहकयानेश्वरयानवदिति स हि भावागमः—यस्मात् क्षायोपशमिको भावो ज्ञानं भावागम उच्यते तस्मात् प्रधानं भवति, [आ]मर्यादया अभिविधिना [वा] गमोऽवबोधः ततः शब्दस्यागमस्य तत उत्पाद्यते शब्दो ज्ञानात्, तस्माच्छब्दो द्रव्यागमः, तथा चाहुरिति—शब्दद्रव्यागमत्वे ज्ञापकमार्षम् 'आगमतो जाणए अणुवउत्ते दव्वसुतं' (अनु० १२ सू०) इति ।

इतश्च ज्ञानमेव प्रधानम् 15

तत एव हि चास्योत्पत्तिः, प्रवृत्तोऽपि शब्दः परतन्त्रः, ज्ञानार्थत्वाच्छ्रोतरि प्रवृत्तेश्च, तादर्थ्येन ज्ञानं प्रधानं शिबिकावाहकयानेश्वरयानवत्, अत्यन्तबुद्धिवत् उपयोगविशेषभवनं प्रधानम्, तत्कार्यत्वाच्छब्दस्य ।

यदि शब्दस्येति, यदि शब्दे कार्यार्थित्वं स्यात् तर्हि घटायमाने घटो भवतीति शब्दप्रयोगमात्रेण घट उत्पद्येत कुलालादिव्यापारनैरपेक्ष्येण, घटस्याभिधानमात्रेण च राजानः प्रभूतहस्त्यश्वसाधनेनापि[illegible]परचक्रं मा भूदिति शब्देनैव तद्विनाशं कुर्युः शब्दस्यैव 20 तत्कार्यकरत्वसमर्थत्वादिति भावः । किं तर्हि कारणं प्रवृत्तौ निवृत्तौ चार्थक्रियायामित्यत्राह—तस्मादिति शब्दस्य कारणत्वे [illegible] ज्ञानावरणक्षयोपशमजन्यज्ञानस्यैव प्रवृत्तिनिवृत्ती तत एव तयोर्दर्शनादिति भाव । तदपि हि ज्ञानं प्रवृत्तिनिवृत्ती वा करोतीति द्रव्यं स्यात् तत्कथमभावात्मविशेषप्राधान्यमित्यत्राह—सोऽपीति ज्ञानावरणक्षयोपशमजन्यो भावोऽपीत्यर्थः पर्यायत्वेन क्षणे क्षणेऽन्यत्वादुत्पत्तिस्वभावं द्रव्यत्वं त्यजति किन्तु विशेष एव भवतीति प्रधानमेवेति भावः । भवत् प्रधानं कर्तृसाधनं भवनमर्थं भाव उपसर्जनं भावसाधनं प्रधानत्वेन विशेष एव भवतीति भाव इत्यादि पूर्वोक्तमेवैतदनयापि[illegible] शब्दार्थव्युत्पत्तिविधान- 25 मुखेन विशेषस्यैव प्राधान्यं प्रतिपादितमिति सूचयति—उक्तेति । तदेव स्पष्टयति—भवतीति । भावार्थोऽपि 'स च कारणं कार्ये विशेषे न [illegible] स एव प्रधानं भाव सामान्यं क्रिया भवनं [illegible] उपसर्जनमप्रधानम् शिबिकावाहकयानेश्वरयान-वदिति भावित एवैतदर्थ—वस्त्वर्थश्चेति । सोऽयं क्षायोपशमिको भावो भावागम उच्यते तत्र ज्ञानं प्रधानम् [illegible] तदर्थत्वात्, तस्मात् [illegible] परतन्त्रोऽर्थं [illegible] उत्पाद्यतेऽतः शब्दो द्रव्यागमो भवति, ज्ञानस्य कारणत्वात्, तज्जन्यं श्रुत्वा हि परस्यावबोधो भवति, तस्मात्कारणं [illegible] इति [illegible] [illegible] एवमागमशब्दविशेषप्रत्ययाभिधानेनाह स हीति । 30 भावस्य—यस्मादिति । आ मर्यादयेति [illegible] मर्यादयेत्यर्थः । [illegible] द्रव्यश्रुतमाप्तस्य [illegible] [illegible] तथा चाहुरिति । [illegible] परस्परत्वं [illegible] उत्पाद्यत इति शब्दो [illegible] [illegible], श्रोतर्यपि शब्दो ज्ञानार्थ एवेत्यतः, उपसर्ग च ज्ञानमेव प्रधानमित्याह—तत एव हीति [illegible]

(तत एवेति) तस्मादेव एव आत्मोत्पत्तिः–द्रव्यस्य ज्ञानादेवोत्पत्तिः, मत्कृतीनेनोत्पादितस्य ज्ञानमेव द्रव्यस्य कारणम् प्रवृत्तोऽपि द्रव्यः परतन्त्रो ज्ञानार्थत्वात्–परतन्त्रो ज्ञानोत्पादनार्थत्वात् सोऽपि आह–मेतेन तादर्थ्येन–द्रव्यस्योत्पत्तिवदर्थत्वात्स्वां ज्ञानं प्रधानमित्येवमभिमर्थयते व्याख्या–सिसिक्षया क्रमानेश्वरज्ञानमिति वैशेषिकाणां यान धाम्नेरितिमेरेण प्रवृत्तं ईश्वरज्ञानार्थमतोऽपि द्विधापि ईश्वर[ज्ञान]प्राप्त्यर्थत् ज्ञानप्राधान्यमिति, अतस्तद्युक्तिपदित्यादि [उप] सामीप्येन सर्वात्मना योग उपयोगः–रूपा समीपे सदात्मप्रदेशानां व्यवस्था, तथो[प]योगात्मयोगमव्ययोः तिर्यक्पुण्यनामनिर्वर्तित सू कुम्भप्रभृति च यथार्थस्य भवति रूपादिमदर्थविरचनासमवतरात् कुम्भकारादिकार्यवत् नाम्नो भा 'आत्मा बुद्ध्या समेत्यर्थान् मनो युङ्क्ते विवक्षया' (पाणिनिशिक्षा श्लो ६) इत्यादि सर्वं तदुपयोग ज्ञानमुपयोगविशेषमवनप्राधान्यं साधयति, तत्कार्यत्वात्तस्य–उपयोगस्य द्रव्यः अयं स एव भाव पयोगस्य कुम्भप्रभवशरीरादेरिति तत्कारणं तदिति तथैव भाष्यावितं विस्तरेणैतत् ।

अथोच्येत सामान्यमविशेषः तद्भवनमात्रम्, उभयोः परस्परकारणत्वाविशेषत्वादि योत्तरम्, अथ कस्मात् उपयोग एव नामत्वमापद्यते ? उपयोगत्वमात्रेणोक्तः सर्वत्र सि प्रधानत्वम्, तस्यापि वा नामशब्दस्य घटप्रभृति द्रव्यमिति नामद्रव्यार्थं हित्वा द्रव्यद्र योऽङ्गीकृतः अतो मूर्तद्रव्यकारणत्वाभ्युपगमः ते विरोधाय आपद्यते, मूर्तममूर्तस्य हि

न भवति नामशब्दो मूर्तः कुड्यादि प्रतिहतगतित्वात्, यथा लोष्टादि, तस्मात् नोपयो द्रव्यम्, मूर्तत्वात्, घटवत्, वैधर्म्येणाकाशवत्, उक्तं हि 'न हि मूर्तममूर्तत्वं नामूर्तं मूर्तताम् । द्रव्ये त्रिष्वपि कालेषु नात्मभावं जहाति हि' ॥

अथोच्यतेत्यादि पूर्वपक्षो गतार्थो यावदविशेषत्वादिति, सामान्यमविशेषः तद्भवनमात्रं न हि

वैशेष्यं । आत्मेति–यस्मादिति यस्य तत्प्रवृत्तिनिर्वर्तनार्थं प्रवृत्तिरेति उपयोगप्रधानमिति भावः । तादर्थ्ये

तादर्थ्यम् हि उपयोगेत्पत्तिनिर्वर्तनं यैति ज्ञानं प्रधानमिति भावः । उपयोगप्रधानत्वे ज्ञानस्य च प्रधान्ये [illegible] दर्शयति सिसिक्षेति व्याख्यानं ईश्वर आत्मना यत्नं प्रेरयति तत्र प्रवृत्तं तदात्मयोपगमार्थं यदि ईश्वरज्ञानं प्रधानं आत्मना यत्नं तत्प्रधानमिति भाव । कुम्भप्रभवयुक्तशरीरप्रवृत्ति नामप्रवणम्, उपयोगेनोपलब्ध [illegible] पयःप्रवृत्तिरणत्वात् स्पर्शरसगन्धवर्णात्मकत्वात् कुम्भप्रभवपर्यन्ततीति भवत्योर्थं तदनुयोगविशेषभवनप्राधान्यं ज्ञा

दर्शयति–अतस्तद्युक्तिपदिति । आत्मा हि सर्वात्मना ८ उपयोगात्मत्वे उपयुज्यते तदा तत्र तत्प्रयुक्तेन [illegible]

२५ च च ज्ञानेन तदात्मनःस्वार्थनिर्वर्तनार्थयुक्तशरीरत्वात् भवतीति यतः तथैव [illegible] भावविशेषस्य ज्ञानस्य प्राधान्यमित्युपगमित दर्शयति–उपयेति । विवक्षया दर्शयति–आत्मेति आत्मा बुद्ध्या [illegible] भवति, उभयत्र विवक्षा सर्वे ५५ इति तथा तदनुयोगविशेषभवनप्राधान्यं साधयतीत्याह–तत्कार्यत्वादिति कुम्भप्रभेदात्मतात्, सर्वं भवतोऽपि तथा च हि उपयोगो भवत्यतो भवताभ्युपगतमविशेषात् स्वार्थवत् पुरुषस्य [illegible] भवे भवत्येति भवेच्च, प्रयोगतत्परिणामस्य भेदविशेषभवनप्राधान्यस्य यदि निर्दिश्येत तर्हि भवनप्रधानत्वाद्युपयोगस्य [illegible]

१ सि. क्ष. डे. छा. प्रवृत्तिम । २ सि. क्ष. डे. छा. °त्वात्° । ३ सि. क्ष. छा. °त्मानं न ।

द्रव्येवसापन्नमिति भावितार्था, उभयोः परस्परकारणत्वाविशेषत्वादिति, अत्रोत्तरम्–अथ कस्मादित्यादि यावत् सर्वत्र विशेषप्रधानत्वमिति, उपयोग एव नामत्वमापद्यत इति ? विशेषस्योपयोगस्य प्राधान्यम्, उपयोगस्य प्राप्तेर्निमित्त, तस्यापि वा नामशब्दस्येत्यादि, नामशब्द इति गीयावेणुनादशब्दादिभ्यो विशिष्यते, प्रकृतस्या नोपयोगित्वात्, तस्य उरःप्रभृतीत्यादि, नामद्रव्यार्थं हित्वा स्वया द्रव्यप्रत्ययार्थोऽङ्गीकृतः तदुपयोक्तम् 'आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान् मनो युङ्क्ते विवक्षया । मनः कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम् ॥ मारुत- 5
स्तूरसि चरन् मन्द्रं जनयति स्वनम्' (पाणिनिशिक्षा श्लो० ६–७) इत्यादिना मूर्तद्रव्याभ्युपगमात् आर्षमपि ज्ञापकं 'नो आगमतो द्रव्य शरीर'मुक्त तद्यथा–'अहो ण इमे ण सरीरसमुस्सयेण आवस्सए त्ति पद आघवित पण्णवित' (अनुयो० सू० १६) इत्यादि, तस्मान्मूर्तकारणत्वत्यागेन मूर्तद्रव्यकारणत्वाभ्युपगमस्ते विरोधायापद्यते, अत आह–मूर्तममूर्तस्य द्रव्य न भवति–परिणामिकारणमित्यर्थः, यथा मूर्तममूर्तस्य कारणं न भवतीत्ययमभ्युपगमः तथा नामशब्दस्य मूर्तत्वादमूर्तोपयोगकारित्वं न युज्यते स्यान्मतं 10
कथं मूर्तः शब्दो यतोऽस्यामूर्तविज्ञानकारित्वं न भवेदित्यत्र ब्रूमः, नामशब्दो मूर्त इति प्रतिपद्यताम्, कुड्यादिप्रतिहतगतित्वात्–यस्य गतिः कुड्यादिभिः प्रतिहन्यते तन्मूर्तं दृष्टं यथा लोष्टादीति, तन्नाम नोपयोगस्तेनापि अर्थप्रदर्शनसाधन–उपयोगो न मूर्तद्रव्यहेतुकः, अमूर्तत्वादाकाशवत् न ह्याकाशं मृदादिद्रव्यादिमूर्तद्रव्यस्य कार्यमिति साधर्म्यदृष्टान्तः मृदादीति वैधर्म्येण, अमूर्तद्रव्यहेतुकं न तन्मूर्तं यथा

घटा अविशेषत्वात्प्रत्यपरिकल्पनाहते–उपयोग्येवेति । हेत्वाह–उभयोरिति शब्दोपयोगयोः परस्परमविशिष्टं कारणत्वम्, यतो- 15
ऽपि कारणं द्रव्यं तदविशिष्टं सामान्यमेव शब्दोपयोगयोः परस्परकारणत्वे कारणधर्मानुसारित्वेनोपयोगस्य शब्दात्मकत्वं स्यात्, शब्दस्याप्युपयोगात्मकत्वमिति व्याचष्टे इति भावः । समाधत्ते–अथ कस्मादिति उभयोः परस्परकारणत्वे उपयोग एव शब्दत्वमापद्यते न तु शब्द उपयोगत्वमिति न चात्र विशेष हेतुः तदनुपयोगस्य विशेषस्य प्राधान्याद्विशेषोपयोगमेवमापद्यत इति भावः । किञ्च स्वभावेन शब्दस्य न नामद्रव्यत्वं सम्भवति, उरःप्रभृतिभ्यो द्रव्येभ्यः शब्दोत्पत्त्यभ्युपगमात् तथा च द्रव्यद्रव्यत्वं प्राप्तमित्याशयेनाह–तस्यापि वेति नामशब्दस्यापि विशेषः । शब्दे नामत्वविशेषणस्य प्रयोजनमाह–नामशब्द इतीति । शब्दस्योरआदिभ्य 20
उत्पत्तिप्रदर्शिका पाणिनीयशिक्षा प्रमाणयति–तदुपयोक्तमिति । आत्मेति [illegible] आत्मा स्वकारकत्वेन [illegible] बुद्ध्या–तदात्मा समेत्य–एकबुद्धिविषयान् कृत्वा तद्विवक्षया मनो युङ्क्ते करोति, तत्प्रेरितमनश्च कायाग्निमाहन्ति स कायाग्निः प्रेरयति मारुतम्, स ऊर्ध्वो मारुत [illegible] मूर्तं [illegible] गत्वा प्रतिनिवृत्त्य वक्त्रं प्राप्योच्चारणस्थानेषु जिह्वादिरर्थसूचक [illegible] शब्दं जनयतीति भावार्थः ।
उरःप्रभृतिभ्य उत्पत्तेरेव शब्दस्य मूर्तद्रव्यारब्धत्वमभ्युपगतं भवतीति नामद्रव्यार्थस्य [illegible]–मूर्तद्रव्येति । 25
आर्षप्रमाणमपि प्रमाणयति–आर्षमपीति । नामद्रव्यस्य मूर्तत्वादमूर्तोपयोगस्य कारणं न भवतीत्याह–मूर्तममूर्तस्येति । परिणामीति तेनार्थस्योपयोगकारणत्वेऽपि न क्षति निमित्तकारणत्वादिति भावः । शब्दस्य मूर्तत्वं साधयितुं शङ्कते–स्यान्मतमिति शब्दो हि पुद्गलद्रव्यविशेषपरिणामः मूर्तत्वाच्च त्वमूर्तं [illegible] अपि तु मूर्तः शब्दो हि कुड्यादिप्रतिहतगतित्वात् [illegible] तदभ्युपगमात्, यस्य च गतिः कुड्यादिना प्रतिहता भवति तन्मूर्तं दृष्टं यथा लोष्टादि, तथा शब्द इति, तस्मादमूर्तस्योपयोगस्य नाम परिणामिकारणं भवितुमर्हतीत्याह–नामशब्द इति । इतरथा शब्दस्यापि नामवदुपयोगस्य द्रव्यं भवेत् चैतन्यम् 30
तच्च नाम उपयोगकारणं न भवेदिति मूर्तद्रव्यत्वात्, अमूर्तत्वादाकाशवदित्याह–उपयोग इति मूले नामशब्दं पक्षीकृत्य योगयोगस्य द्रव्यमिति साधितं मूर्तत्वहेतुना अत्र तूपयोगे न मूर्तद्रव्यहेतुक इत्युपयोगे धर्मितयोपन्यस्त तत्फलमित्यत्र तात्पर्यं भावार्थः

---

१ सि० क्ष० मूर्तत्वात् । २ सि क्ष डा. यास्या इ इति । ३ सि. क्ष. डे डा. °ग्रहणोपयोगकारित्वं ।

भवतीति, अथवा नामूर्तस्य द्रव्यं नामस्वभावः मूर्तत्वाभावात्, यदमूर्तं स्यात् [illegible] न तन्मूर्तं यथाऽऽका-
शमिति तच्च ईहात्वादि ज्ञापयन्नाह—न हि मूर्तममूर्तत्वं—धर्मादिमत्पुद्गलद्रव्यं मूर्तं सद्वर्णाद्यात्मकत्वममूर्तत्वं
न गच्छति न तथा परिणमति जीवाकाशधर्माधर्मादेः न याति, नामूर्तमेति मूर्तत्वं—नाप्याकाशाद्यमूर्तं मूर्तत्वं
प्रयाति, द्रव्यं त्रिष्वपि—अतीतानागतवर्तमानेषु कालेषु न कदाचिदित्यर्थः यस्मात् नात्मभावं—भावद्रव्य-
5 भावी यो धर्मः स आत्मभावः, तमात्मभावं न कदाचित् परित्यजति द्रव्यमिति ।

अत्राह—

नन्वन्योन्यानुगतस्वरूपत्वात् निर्वृत्त्युपकरणेन्द्रियज्ञानतन्वात्मद्रव्यवत् घटाकाशवच्च, द्रव्यं कारणं ज्ञानस्य—द्रव्येन्द्रियं मूर्तममूर्तस्य ज्ञानस्य द्रव्यं शरीरादि कारणं भवान्तरात्मनः, घटश्च घटाकाशस्य ।

10 नन्वन्योन्यानुगतेत्यादि यावद्घटाकाशस्येति, नात्मभावं त्यजति पररूपं माप्नोत्येवेत्युक्ते, अन्योन्यानुगतस्वरूपत्वात् क्षीरोदकवत् अन्योन्यानुगतस्वरूपत्वनिदर्शनं निर्वृत्त्यादि यावद्घटवत्, पटस्य निर्वृत्त्युपकरणेन्द्रियज्ञानवत् तन्वात्मद्रव्यवच्चेति प्रत्येकं परिसमाप्यते, द्रव्यं कारणं मूर्तममूर्तस्य ज्ञानस्य द्विविधं द्रव्येन्द्रियं निर्वृत्तिरुपकरणं च निर्वृत्तिः पक्ष्मपुटकृष्णतारादिद्रव्यनिष्पत्तिः, निर्वृत्त्युप-
कर्तीत्युपकरणं मसूरकाकारचक्षुर्मध्यप्रदेशः यथाश्रयमात्मोपकारत्वानि, एतद्द्विविधमपि ज्ञानस्य द्रव्यं
15 इष्टम् तस्य व्याख्यानं—द्रव्येन्द्रियं मूर्तममूर्तस्य ज्ञानस्य द्रव्यम्, तथा तन्वात्म[द्रव्य]वदित्यस्य व्याख्या—शरीरादि कारणं भवान्तरात्मनः, घटश्च घटाकाशस्येति—मूर्तो घटोऽवगाहानुमेयस्याकाशस्याकाशात्मन इति ।

मर्त्यमित्यु तथेदं मर्त्यमवर्णमसात्मकमिति । [illegible]—अथ वेति पदेन व्याख्यान्तरनिर्देश मूर्तस्य अमूर्तस्य कारणं, अमूर्तस्य न मूर्तमभ्योत्पत्तीति [illegible] आत्मा [illegible]—तच्च ईहेति एतत्तत्त्वार्थ-
20 [illegible] ५।१ [illegible] 'नामूर्तं मूर्ततामेति मूर्तं नायात्यमूर्तताम् । द्रव्यं [illegible] त्यजते [illegible]' इति । प्रथमपादं व्याचष्टे—वर्णादीति मूर्तममूर्तत्वं न परिणमतीति भावः । अमूर्तमपि न मूर्ततया परिणमतीत्यत्र—नामूर्तमिति । कदाचिदपि द्रव्यं न [illegible] धर्मं जहातीत्याह—द्रव्यं त्रिष्व-
पीति । ननु क्षीरे नीरमिव नीरे च क्षीरमिव परस्परं मूर्तामूर्तयोरन्योन्यानुगतस्वरूपत्वात् [illegible] कारणं [illegible]
[illegible]—नन्वन्योन्येति । भावो—आत्मभावमिति । [illegible]
25 [illegible]—घटाकाशवदिति । प्रथमदृष्टान्तं व्याचष्टे—द्रव्यं कारणमिति । [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] द्विविधमिति । [illegible]
30 [illegible]

१ सि. क्ष. डे. कारणात्मा । २ सि. क्ष. घटस्य ।

अत्रोच्यते–

आगतं सर्वोत्तद्योऽर्थो द्रव्यं विशेषो वा योऽस्तु सोऽस्तु सर्वथाऽसावस्वतन्त्रो विशेषेण ज्ञानेन तथा तथा भाव्यते सर्वात्मनेति प्रधानं विशेष एव भवतीति, तत्र यदि सेन्द्रियाणि ज्ञानानि तानीन्द्रियकृतत्वादज्ञानानि स्युः, केवलमेवैकं ज्ञानं स्यात्, आत्मानश्च चेतनत्वात् स्वतन्त्रः यदि तच्छरीरं स्वतन्त्रश्च कर्ता, ततश्चाशरीरेण शुद्धेन सिद्धकेवलिना कृतं कर्मान्वेष्यं स्यात्, अनिष्टं च न रागिकृतम्, इष्टमपि स्यात्, आत्मनोऽनन्यत्वात्, तथाऽऽकाशघटयोरनात्म्यात्म्यात्मकयोरात्म्यनात्म्यात्मकघटाकाशभवने घटाकाशमिति स्यात् तत्तु त्वन्मतेनाक्रमेणामूर्तं तद्विपरीतो घट इति कुतो घटाकाशमुदाहरणं घटते? एवं द्रव्यस्य भवने दृष्टान्तस्य विपर्ययसाधनत्वात् कुतः साऽन्योऽन्यानुगमकता? द्रव्यस्य सदा रूपापरित्यागात्।

आगतं सर्वोत्तदित्यादि यावद्विशेष एव भवतीति, योऽर्थो द्रव्यं सामान्यं विशेषो वा–भवत्यर्थः प्रत्ययार्थो वा भवनं भाव इति योऽस्तु सोऽस्तु सर्वथाऽसौ अस्वतन्त्रो विशेषेण ज्ञानेन तथा तथा भाव्यते द्रव्येन्द्रियादि तत्सर्वात्मना ज्ञानमात्मा, च विशेषः, स भावयति यद्यपि भवत्सामान्यं भावस्तथोऽप्युपसर्जनम्, विशेषः प्रधानमित्युक्तं भवति, तत्र यदीत्यादिनिष्टापादनं परस्य, यावदेकं ज्ञानं स्यादिति, हेतुहेतुमद्भावेन गतार्थम्, सेन्द्रियाणि मतिश्रुतावधिमनःपर्यायज्ञानानि तानीन्द्रियकृतत्वादज्ञानानि स्युः, केवलज्ञानमेवैकं ज्ञानं स्यादिति, किञ्चान्यत्–आत्मानश्चेत्यादि, आत्मैव स्वतन्त्रश्चेतनत्वात्, यदि तच्छरीरम्, स्वतन्त्रश्च कर्ता ततश्चाशरीरेण शुद्धेन सिद्धकेवलिना कृतं कर्मान्वेष्यं स्यात्, तच्चात्यन्तदुर्लभम्, मुक्तसंसारप्रसङ्गात्, अनिष्टं चेन्न स्यादिष्टरागिकृतम् इष्टमपि स्यात् कर्म, तस्यैव संसारित्वेष्टेः पूर्ववद्धेतुहेतुमद्भावेनापादनं यावदात्मनोऽ[न]न्यत्वात्, एवं भाव्योदाहरणार्थं व्यभिचारितम् तृतीयमपि–तथाऽऽकाशघटयोर्यथासंख्यमनात्म्यात्मकत्वादाकाशीभात्म्यात्मकघटीभवति, घटश्चानात्म्यात्मकाऽऽकाशीभवन्नात्म्यात्मकः सन्,

यच्चैतन्यविशिष्टो मूर्तस्यामूर्तस्य वा सामान्यस्य प्रकृत्यर्थस्य विशेषस्य प्रत्ययार्थस्य वा सार्वात्म्याभावाच्च कर्तृत्वं किन्तु ज्ञानं चेतनश्च कर्तृ, तेनैव सर्वं भाव्यते तस्मात् स एव विशेषः प्रधानमेवेत्येतावता मूर्तस्याप्यमूर्तस्यापि भवता त्वन्मतेनापि अन्यापि... तस्य भवनात्मनुपसर्जनत्वमेवोपलभ्यते–आगतं तर्हीति । व्याचष्टे–योऽर्थ इति भवनं सामान्यं प्रकृत्यर्थः भावो विशेषः प्रत्ययार्थः योऽस्तु सोऽस्तु मूर्तोऽमूर्तो वा भवतु तत्सर्वमचेतनमकर्तृ, न भावकं ... कर्तृत्वात् सर्वात्मना हि कर्ता तच्च ज्ञानमात्मा वा, तस्यैव सर्वात्मभावकत्वमिति भावः । ... तत्र यदीति ... ज्ञानस्य, ... सेन्द्रियत्वं यदि ज्ञानं सेन्द्रियं स्यात् तर्ह्यज्ञानं स्यात्, सेन्द्रियत्वस्य ... , तथा च ज्ञानस्य मूर्तत्वमापद्येत यत् मूर्तं तदज्ञानं ... मतिश्रुतावधिमनःपर्यायज्ञानानां ... केवलज्ञानमेवैकमनिन्द्रियत्वाज्ज्ञानं स्यादिति भावः । ... किञ्चान्यदिति ... आत्मैव कर्ता चेतनत्वात्, सर्वज्ञश्च ... आत्मैवेति ... तस्य सर्वज्ञचेतनत्वात् ... , तथापि यदि किञ्चित् कर्मैवमुपपद्यते तर्हि मुक्तस्यापि संसारसमागमः ... स एव संसारी स एव मुक्त इति मुक्तसंसारयोरभेदः ... कर्म अनिष्टं च ... । तृतीयं ... –तृतीयमपीति ...

१ सि. ग दे भा. तथा । २ डे. क्ष अनिष्टं न । ३ सि °आत्म्यात्मकत्वादाकाशीभात्म्यात्मकघटी । ४ ... आत्म्यात्मकघटी । क्ष °आत्म्यात्म्यात्मकं घटी ।

ततो घटाकाशमिति स्यात्, तत्तु त्वन्मतेनाप्यसमेवामूर्त तद्विपरीतो घटो-मूर्त एवेति कुतो घटाकाशमनुपचारेण गम्यते ? घटाकाशानापत्तेराकाशस्य, आकाशघटमापत्तेर्घटस्य आकाश घटो वा तद्विपरीतगुणः[न]उपचार एवमिति । एवमित्यादि अनेन प्रकारेण द्रव्यस्य मनने परिगृहीते दृष्टान्तस्य विपर्ययसाधनत्वात् कुतः साऽन्योऽन्यानुगमरूपता ? या त्वया प्रतिज्ञाता, एवं मदुक्तन्यायात् त्वन्मतेन च द्रव्यस्य स्वपक्षस्य सत-
5 [ता]रूपापरित्यागानिरुक्त परस्यानिष्टापादनम् ।

अत एव स्वत एव स्वमतविशेषप्रधानमननसामान्योपसर्जनमननप्रतिपादनार्थमाह—

अन्यरूपानुगमात्तु चेतनाचेतनयोरात्मस्वभावत्यागाद् द्रव्यस्य सामान्यमननमुपसर्जनीकृत्य भवदेव च भवति तस्मात् केनचिद्विशेषः, तदसत्त्वात् सामान्यासत्त्वमापन्नम्, यथा च विशिष्टे स्वविषयेऽप्येकवृक्षादिमनने द्विवचनादिविशेषान्तरनिरपेक्षेणैव तेन भवितव्यम्, न
10 पुनस्तथा भवति सः, नक्षत्रपुनर्वस्वादिसमानाधिकरणवचनलिङ्गादिभेददर्शनात् ।

अन्यरूपानुगमात्त्वित्यादि, तुशब्दः परमतव्यावृत्तिं स्वमतसिद्धिं च विशेषयति, चेतनाचेतनयोरात्मस्वभावत्यागात् तद्गुणात् द्रव्यस्य सामान्यमननं यत्[सर्जनीकृत्य] भवदेव च भवति, तस्मादर्थान्तरभावात् भवत एव भवमात्र केनचिद्विशेषो न बाध्यते, यथोक्तं त्वया प्राक् 'यो द्रव्यसामान्यमुपसर्जनीकृत्यैव भवति न कुतश्चिदपि विशेषरक्षणार्थित्वात् भावः' इत्यादि, तस्मादिदमनिष्टं विशेषासत्त्वं प्रसक्तम्, तदसत्त्वात्
15 सामान्यासत्त्व यदभिरुद्धमारब्धमिति, किञ्चान्यत्-यथा च विशिष्ट इत्यादि, यथा च सामान्येन प्रतिपक्षेण विना विशेषः तन्निरपेक्षो भवति भवतैव विशिष्टः, तथा स्वविषयेऽप्येकवृक्षादिमनने द्विवचनादिविशेषान्तरनिरपेक्षेणैव तेनाभिमतलिङ्गवचनादिना भवितव्य त्वन्मते न पुनस्तथा भवति स विशेषः, नक्षत्रपुनर्वस्वादिसमानाधिकरणवचनलिङ्गादिभेददर्शनात् ।

[illegible] स्यात् [illegible] स्यात्, तत्तु न सम्भवति त्वन्मते [illegible] मूर्तामूर्त [illegible]
20 [illegible] भावः अथ वा [illegible] घटो भवति, [illegible], [illegible] भवति, [illegible] मिति [illegible] स्यात्, यथा च घटो मूर्त एव [illegible] तदनुगम [illegible] तद्रूपान्तरे [illegible] स्यात् । [illegible]—घटाकाशमिति । एवमन्योन्यानुगमरूपत्वमपि न सम्भवति [illegible] घटो मूर्तस्य [illegible] मूर्तस्य [illegible] च [illegible]—अनेन प्रकारेणेति । अथ सामान्यमुपसर्जनी-कृत्य विशेष [illegible] भवतीति प्रतिपादयन्नाह—अन्यरूपानुगमात्त्विति । चेतनाचेतनयोः परस्परस्वरूप
25 परित्यागेन तद्गुणस्य [illegible] सामान्यमननं भवदपि [illegible] भवतीति [illegible] सामान्यस्यैव [illegible], सामान्य [illegible] एवमादि, तथा च [illegible] सामान्ये च विशेषः स्यात्, [illegible] एव तथा च यदि [illegible], [illegible] च [illegible] सामान्यं [illegible] सामान्य [illegible] एव च [illegible] सापेक्षत्वेन [illegible]—चेतनेति । [illegible] विशिष्टो न [illegible] निरपेक्षो [illegible] स्यात्, तथा च [illegible] निरपेक्षेणैव तेन एव विशिष्टेन स्यात्,
30 [illegible], तथा च [illegible]—यथा चेति, [illegible] द्वौ [illegible] पुनर्वसू [illegible] इति [illegible] तत्र यदि [illegible] तत एव विशिष्टः तर्हि [illegible] स्यात् । नक्षत्रेति [illegible] समानाधिकरणम्, पुनर्वसू च [illegible] समानाधिकरणम्, नक्षत्रं सामान्यं पुनर्वसू च विशेषौ तौ [illegible] विशिष्टौ [illegible] द्विवचन [illegible],

तद्दर्शयति–

यद्येकं न तर्हि द्व्यादि, यदि द्व्यादि नैकम्, विरोधित्वादेकत्वद्वित्वयोरित्यादि सर्वं यथाविषयं प्रतिविधातव्यम्, घटपटादिवदन्योऽन्यस्वरूपापत्तिर्नास्ति विशेषाणां सामान्यात्, दृष्टा च नक्षत्रपुनर्वस्वादिषु, प्रतीतेस्तादर्थ्यमेवेति चेन्न, प्रत्ययवचनप्रतीतेरेव वयमपि ब्रूमः 'द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने, बहुषु बहुवचनम्' (पा० १ ४ २१-२२) इति, यद्येकवचनान्तः शब्दः 5 अभिधानार्थेनाप्येकेन भवितव्यम्, न द्व्यादिना, अथ द्व्यादिः नैकवचनेन शब्देन भवितव्यमुक्तवत्, इदन्त्वभिधानाभिधेयप्रत्यययोर्विसंवादात् प्रतीतिविरुद्धम्, कुमारब्रह्मचारिपितृत्ववत्।

यद्येकमित्यादि साधनद्वयमनिष्टापादनं विरोधित्वादेक[त्व]द्वित्वयोरित्यादि सर्वं यथाविषयं प्रतिविधातव्यमित्यतिदेशात्[illegible]त्यनिष्टापादनसाधनानि द्रष्टव्यानि, यदि पुनर्वसू पुमांसौ न नक्षत्रं नपुंसकम्, पुंस्त्वात् कुम्भवत्, अथ [नक्षत्रं न पुमांसौ] नपुंसकत्वात् कुण्डवदित्यादि, तथा तारा स्त्रीत्वादित्यादि 10 योज्यम्, घटपटादिवदिति, विशिष्टयोर्घटपटयोरिवान्योन्यस्वरूपापत्तिर्नास्ति विशेषाणां, सामान्यात्, दृष्टा च नक्षत्रपुनर्वस्वादिषु, तस्मादयुक्तमुक्तं सामान्यनिरपेक्षो विशेष एव शब्दार्थो विवक्षितत्वादिति, प्रतीतेस्तादर्थ्यमेवेति चेत्–स्यान्मतं लोकप्रतीतत्वान्नक्षत्रार्थ एव पुनर्वस्वर्थः, पुनर्वस्वर्थ एव च नक्षत्रार्थ इति लोके प्रसिद्धमागोपालादि, तस्मात् सामान्यस्य विशेषत्वाददोषः, इतरथा नैरर्थक्यमेव स्यादिति, अत्रोच्यते–न प्रत्ययवचनप्रतीतेरेवेत्यादि, वयमपि लोकप्रतीतेरेव ब्रूमः 'द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने, बहुषु 15 बहुवचनम्' (पा १ ४-२१-२२) इति अर्थानामवयवमवयवं प्रति विवक्षितानामेकत्वाद्यपेक्षमेकवचनादिविभक्तिप्रयोगप्रसिद्धेः, यद्येकवचनान्तः शब्दोऽभिधानार्थेनाप्येकेन भवितव्यं न द्व्यादिना, अथ

[illegible]त्वात्, न चैवं दृश्यत इति भावः। अत एव विभक्तिभेदेनाभिधानाभिधेयभेदप्रतीत्या भवितव्यमित्यर्थं [illegible] यद्येकमिति स विशेषः स्वत एव विशिष्टो [illegible] एकार्थं न तु द्विबह्वादिरूपे द्विबहुवचनाद्यभिधानविषयत्वे भवेत्, यदि द्विबहुवचनादिरूप तर्हि [illegible] स्यादिति भाव। तदाचष्टे–साधनद्वयमिति यद्येकं न तर्हि द्व्यादि, विरोधित्वात् 20 यदि द्व्यादि न तर्ह्येकम्, विरोधित्वादिति साधनद्वयमिदम्। [illegible] दर्शयति–यदीति। तथा तारेति यदि तारा स्त्री न नक्षत्रं स्त्रीत्वात्, [illegible] यदि नक्षत्रं न स्त्री नपुंसकत्वात्, कुण्डवदिति भाव। [illegible] [illegible] स्यात्, [illegible] न हि [illegible] [illegible] विशिष्टत्वात्, [illegible] नक्षत्रं पुनर्वस्वादिरूपं पुनर्वस्वादि च नक्षत्ररूपम्, तस्मात् सामान्यनिरपेक्ष एव विशेष [illegible]–घटपटादिवदितीति। प्रतीतेरिति सामान्यविशेषयोरभिन्ना प्रतीतिर्लोके दृश्यते नक्षत्रपुन- 25 र्वस्वोरभेदेन नक्षत्रं पुनर्वसू [illegible] इति विशेषसामान्ययोरैक्यमिति भाव। तदेव व्याचष्टे–स्यान्मतमिति। सामान्यस्य विशेषात्मकत्वे लोकेनैव विरोधं दर्शयति–अत्रोच्यत इति वयमपि [illegible] लोकप्रतीतेरेव ब्रूम लोकप्रतीतिश्च द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने बहुषु बहुवचनमिति दृश्यत इति दर्शयति–न प्रत्ययवचनेति [illegible] भवतीति भाव। एवञ्च [illegible] भवितव्यम्, न तु [illegible] भवितव्यम्, न [illegible] 30 [illegible] इति दर्शयति–यद्येकवचनान्त इति। नक्षत्रपुनर्वस्वादौ [illegible]

---

१ सि° [illegible]। २ सि° [illegible]।

इत्यादिर्नैकवचनेन द्वयेन भवितव्यमुक्तवत्, इदन्त्वभिधानाभिधेयप्रत्यययोर्विसंवादात् प्रतीतिविरुद्धम् पुनर्वसुप्रभ्यो इत्यत्रो द्विवचनमन्वत्वादिति प्रत्ययो नामाभिधेयविषयप्रत्ययेन विसंवदति, स चानेन, किमिव ? कुमारब्रह्मचारिपितृत्ववत्—यदि कुमारब्रह्मचारी कथं पिता ? अथ पिता कथं कुमारब्रह्मचारीति, तद्विदेवि।

तद्व्याचष्टे—

5 लक्षणं हि नाम प्रकृतिप्रत्ययादिविभागाभ्याख्यानम्, तद्धि लक्ष्यान् शब्दान् व्यवस्थापयामीति, तेषाञ्चाव्यवस्था, प्रकृत्याद्यर्थापर्यायार्थत्वात्, कुतस्तदन्यलक्षणत्वे प्रतिपत्तिः शब्दव्यवस्था च ? अविभक्तभावितस्वलक्षणविषयत्वात्, अविभक्तभावितलक्षणविषयस्थाणुपुरुषप्रतिपत्तिव्यवस्थावत्, तथा लक्ष्याप्रतिपत्त्यव्यवस्थाभ्यामभिधानाभिधेयविषयप्रत्ययद्वयविसंवादः।

10 लक्षणं हि नामेत्यादि, लक्ष्यान् लक्षण प्रकृतिप्रत्ययादिविभागप्रत्याख्यान तर्हि लक्ष्यान् शब्दान् व्यवस्थापयामीति, तेषाञ्च—प्रकृत्यादिविभागानामव्यवस्था प्रकृत्याद्यर्थापर्यायार्थत्वात् तयो च लक्ष्यविषयप्रकृत्याद्यर्थाव्यवस्थायां तदाश्रितलक्षणाव्यवस्था लक्षणाव्यवस्थानात् कुतस्तदन्यलक्षणत्वे प्रतिपत्तिः ? शब्दव्यवस्था च ? न ताः कस्मात् ? अविभक्तभावितसलक्षणविषयत्वात् दृष्टान्तः—अविभक्तभावितेत्यादि—यथाऽविभक्तौ भावितौ स्वलक्षणाभ्यां स्थाणुपुरुषौ, तत्र या स्थाणौ पुरुषप्रतिपत्तिर्व्यवस्था च मिथ्या

15 प्रतिपत्तिव्यवस्थे ते कस्मात् ? अविभक्तभावितसलक्षणविषयत्वात् तथा लक्ष्याणां लक्ष्याणां [अ]प्रतिपत्त्यव्यवस्थे, लक्ष्याप्रतिपत्त्यव्यवस्थाभ्यां चाभिधानाभिधेयविषयप्रत्ययद्वयविसंवादात्, कुमारब्रह्मचारी

प्रकार–इदमित्यादि। [illegible] पुनर्वसुप्रभ्य इति पुनर्वसुभ्यस्य [illegible] पुनर्वसू [illegible] पुनर्वसव एव [illegible] पुनर्वसव इति [illegible] कुमारब्रह्मचारिपितृत्ववदिति भावः। तथापि [illegible]

20 [illegible] एव पुनर्वसव इत्यपि तर्हि [illegible] लक्षणं हि नामेति। [illegible] शब्दानामिति [illegible] एवं। [illegible] तदेतदिति [illegible] भावः [illegible]

25 [illegible] इति। [illegible] तेषाञ्चेति। [illegible] पुरुषप्रतिपत्तिर्व्यवस्था [illegible] भावः। [illegible] शब्दानामिति। [illegible]

30 [illegible] इति [illegible]

---

१ सि. क्ष. डा. [illegible]। २ सि. क्ष. डे. [illegible] अविभक्तभाविता ३ डा. [illegible] ४ डा. [illegible]। ५ × × सि. डा.। ६ सि. डे. [illegible]।

मितेति प्रत्ययवत् नपुंसकपुनर्वस्वादे[र]प्येकत्वद्वित्वादिविरोध इति सम्बन्धः, एष तावत् संख्याविपर्ययप्रकृतिप्रत्यय-प्रतिपत्तिविरोध उक्तः ।

अतःपरं पुरुषविपर्य उच्यते–तद्यथा–

स वृक्ष आस्त इति पुरुषविपर्ययप्रकृतिप्रत्ययसंवादेन स्वयं प्रतिपद्य पुनरेहि मन्ये इति तद्विपरीतप्रतिपत्त्या प्रकृत्यादिलक्षणालक्षणीकरणे प्रतिपत्तेश्च तद्द्वेषाप्रतिपत्तित्वम्, यदृच्छा-प्रतिपत्तित्वात्, अत्र प्रयोगाः–एहि मन्ये रथेन यास्यसि न हि यास्यसि यातस्ते पितेत्यादि वाक्यमयथार्थमगमकमसाधु प्रस्तुतक्रियासामानाधिकरण्यविसंवादात् त्वं यामि, अहं यासीति प्रयोगवत्, प्रस्तुतप्रत्ययविसंवादाद्वा, देवदत्तो भूयस इति यथा, अङ्गीकृतपुरुषार्थवैयधिकरण्य-त्वात्, त्वं पचतीति यथा ।

स वृक्ष आस्त इत्यादि यावदप्रतिपत्तित्वम्, स इति क्षेपोपपदे आस्त इति पुरुषविपर्ययप्रकृति-प्रत्ययसंवादेन स्वयं प्रतिपद्य पुनरेहि मन्य इति तद्विपरीतप्रतिपत्त्या प्रकृत्यादिलक्षणमलक्षणीकृतम्, प्रति-पत्तिश्चाप्रतिपत्तीकृता तद्द्वेषेति–अस्यतत्त्व[ा]प्रतिपत्त्यन्यतराप्रकारेणेति, कस्मात्? यदृच्छाप्रतिपत्तित्वात् असमीक्षितपौर्वापर्यप्रलपनात् मद्यपायिपिशाचपरिलेप सम्बन्धः, अत्र प्रयोगाः–एहि मन्य इत्यादि वाक्यमयथार्थमगमकमसाध्विति प्रतिज्ञाः त्रिधा प्रस्तुता क्रिया–मन्यतिः तया सामानाधिकरण्यं विसंवदति मध्यमोत्तमपुरुषाभ्यस्य परिभ्रममयुक्तमध्यमपुरुष[वि]संवादादिति हेत्वर्थः, त्वं यामि अहं यासीति प्रयो-

---

मिति प्रत्ययविपर्ययप्रयोगोऽन्यः पुनर्वसू इति प्रत्ययविपर्ययप्रयोगोऽन्य इति यथा पुमान्स्त्रियाविति प्रत्ययविपर्ययः. पितेति[illegible]-प्रत्ययविपर्यया परस्परविरुद्धस्य तथा नक्षत्रं पुनर्वसू इत्यादिरपीति भावः । संख्याविपर्ययविरोधनिगमनमुपसंहरति–एवं तावदिति । अथ पुरुषविपर्ययप्रकृतिप्रत्ययविरोधमाह दर्शयति–स वृक्ष इति । व्याचष्टे–स इतीति [illegible]-[illegible] उपपदे मध्यमः पुरुषः [illegible] उपपदे उत्तमः पुरुषः [illegible] [illegible] प्रथमपुरुषो भवति तत्र स इति [illegible] तस्मिन्नुपपदे आस्त इति प्रथमपुरुषस्य [illegible] [illegible] । एहि मन्य इतीति एहि मन्ये रथेन यास्यसि नहि यास्यसि यातस्ते पिता [illegible] [illegible] (१-४-१०६) इति सूत्रस्योदाहरणम् [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] एहि मन्ये मन्यसे इत्यर्थे [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति पुरुषविपर्ययविरोधिस्वार इति भावः । विपरीतप्रतिपत्त्येति मन्य इति योगेन मध्यमपुरुषस्य [illegible] विपरीता प्रतिपत्तिर्भवति [illegible] [illegible] इति भावः । [illegible] मध्य-मपुरुष [illegible] मन्य इति प्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिरेवेति प्रतिपत्तिश्चाति । हेतुमाह–यदृच्छेति, [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]–असमीक्षितेति, पूर्वस्मिन् परस्मिन् वा [illegible] [illegible] । [illegible] प्रयोगैः दर्शयति–अत्र प्रयोग इति । प्रस्तुतक्रियेति । मन्य इति मन इत्यर्थे इति मध्य-मपुरुषस्य भूयः [illegible] [illegible] कर्ता [illegible] तत्र [illegible] [illegible] न [illegible] तत्क्रियया मध्यमपुरुषस्य [illegible] समानाधिकरण्यविसंवादेन प्रस्तुता

१ × × सि । २ सि. मङ्न्यामि ।

गमात्, तदर्थनिर्वचने हेत्वर्थानुरूपेण युष्मदर्थकार्यधर्मिभावमात्रविशिष्टयोर्भेदे सति विसंवादादवाचकत्वं नाधापुत्वमिति, प्रस्तुतप्रकारविसंवादादिति द्वितीयो हेतुः, येनदत्तो भूयत इति यथेति दृष्टान्तः, येनेत इति प्रथमानिर्दिष्टः कर्तेर्थः प्रकृत्यर्थभावयाचिना भावसाधनेन भूयतेऽप्येन सामानाधिकरण्य यातीति, भवतीत्यनेन तु तथात्वं नैवेति प्रस्तुतमध्यमपुरुषान्ते मध्य इत्युत्तमाख्येनाप्यनागमप्रसाधुत्वानुपपत्तेरपि,
5 प्रस्तुतप्रकारविसंवादस्फुटीकरणार्थमाह—अहीकृतपुरुषार्थवैयधिकरण्यमुक्तत्वादिति, यथा निदर्शने त्वं पच-तीति कथेति, त्वमिति युष्मदुपपदे पचतीति शेषेणोपपदप्रथमपुरुषप्रयोगा विसंवदति यथा एहि मन्ये यास्यसीति ।

यत्र प्रत्ययपरप्रकृतिनियमात् प्रयोगकाले केवलयोः प्रकृतिप्रत्यययोरसम्भवः, तथाऽन-र्थकत्वम् सुप्तिङ्प्रत्ययादीनाम्, अपकृष्टासिद्धवत्, शिक्षणार्थं तु विभक्तिविभक्त्यन्तवत्
10 प्रकृतिप्रत्ययार्थोपदर्शने पृथक् क्रियते, अपृथक्सिद्धसमुदायार्थप्रतिपत्त्युपायत्वात्, एवमेव कृत्वोक्तम्—'प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूतः तयोः प्रत्ययार्थः प्रधानम्' (महाभा० १ १-१० सूत्रे) इति, अत एव च 'प्रकृतिपर एव प्रत्ययः प्रयोक्तव्यः, प्रत्ययपरैव प्रकृतिः' (महाभा० १ १ २ सूत्रे) इति एवञ्च प्रत्ययार्थं नापैति प्रकृतिः, तत्परत्वात्, अत एव च मन्यतेः एहिशब्दप्रयोगप्रस्तुतसामानाधिकरण्यत्यागेनासमस्तसामानाधिकरण्योत्तमैकवचनप्रत्यये-
15 ऽप्ययार्थाभिधानम् ।

अथ प्रत्ययेत्यादि, वाक्यावधिकेऽर्थे पदावधिके वा प्रतिपाद्ये वाक्यं पदं वा प्रतियोगिसम्बन्धा-पेक्षयैव गमयति, केवलस्याप्रयोगात् पदावधिके तावदयं नियमः 'प्रत्ययपरा [एव] प्रकृतिः प्रयोक्तव्या प्रकृतेः परः [एव] प्रत्ययः' (महाभा० १ १-२) इति व्यवस्थापितत्वात्, प्रयोगकाले केवलयोः प्रकृति-

[illegible] क्रियेति । [illegible]
20 [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
25 [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
30 [illegible]

1 [illegible] । 2 [illegible] । 3 [illegible]

प्रत्यययोरसम्भवात्, असम्भवश्च तथाऽनर्थकत्वात् मूलविभुजादीनाम्, किमिव ? काकवाशितवत्–यथा वायसवाशितादीनां न कश्चिदभिधेयोऽर्थोऽस्ति तथा मू[ल]विभुजादीनां केवलानाम्, किमर्थं तर्हि भू सत्तायाम्, 'कर्तरि कृत्' (पा ३ ४ ६७) 'ल: कर्मणि चे' (पा ३ ४ ६९) त्यादिप्रकृतिप्रत्ययार्थपाठः ? इति चेदुच्यते–शिक्षणार्थम्तु चित्रभक्तिबिन्दुविन्यसनवत्–पृथगन्वयेन शिष्यान् ग्राहयामीति विभज्य प्रकृति-प्रत्ययार्थौ दर्श्येते, यथैकामेव काञ्चिद्भक्तिं लेखयिष्यन् चित्रकराचार्यः शिष्यान् पूर्वं बिन्दुविन्यासान् 5 कारयति पश्चात् संयोजयति तत सा दर्शनीया चातुरमणीया पुष्पवल्लीगृहमनुष्यवल्लीरत्यादिसंस्थाना सम्पद्यते। भक्तिर्भवत्येवं प्रकृतिप्रत्ययार्थोपदर्शनं पृथक् क्रियते, अपृथक्सिद्धसमुदायार्थप्रतिपत्त्युपायत्वात्, एवमेव कृत्वोक्तमिति ज्ञापकमाह–'प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूतः (महाभा० ३ १ ६७ सूत्रे) इति प्राधान्येन प्रत्ययार्थो विवक्षितो गुणत्वेन प्रकृत्यर्थः, अत एव चेति यदुक्तं भाष्ये 'प्रकृतिपर[एव] प्रत्ययः प्रयोक्तव्यः, प्रत्ययपरा[एव]प्रकृतिः, (महाभा ३ १ २ सूत्रे) इति प्रत्ययः परो–विशेषः प्रधानं 10 यस्याः सा प्रत्ययपरा प्रकृति[:] परशब्दस्य प्रधानार्थता वर्ण्यते एवञ्च–अनेन न्यायेन प्रत्ययार्थं नापैति प्रकृतिः, तत्परत्वात्, अत एव च–प्रत्ययार्थानपायित्वात् सन्ध्वेरित्यादिना भावयित्वोपसंहरति यावद्यथा चोभिधानमिति, पचिक्षप्रयोगप्रस्तुतसामानाधिकरण्यत्यागेनासम्मानाधिकरण्येऽपि चैकवचनमतेऽयमोऽन्यार्थः, अङ्गीकृतपुरुषार्थविशेषाधिकरण्यप्रयुक्तत्वात्, त्वं पचतीति प्रयोगतमिति साधूक्तम्, एव तावत् प्रकृत्यर्थस्य प्रत्ययार्थप्राधान्येनानपायित्वादुक्तम् । 15

पर तत्सैवकारत्वात् केवलाः प्रकृतिप्रत्ययोरनर्थकत्वेनासम्भव इति भावः। व्याख्येयमाह–असम्भवश्चेति। तथा 'वायसादीनां शिक्षणानां केचिदर्थो न विद्यते। तद्वदिताममर्थकं केवलप्रत्ययमौलिक ॥ इति। मूलेति मूलस्य प्रकृतिप्रत्ययेन कारकः प्रयोक्तव्य एतेषु केवलानां कोऽप्यर्थो न विद्यत इति भाव। दृष्टान्तमाह–काकवाशितवदिति विरचय वाशितं रवम्। केवलयोर्यदि तर्हि किमर्थं भू सत्तायामित्येवं व्याख्यानमर्थं पठ्यते कर्त्रर्थे चाधीनामित्यत्र्याशङ्क्याह किमर्थं तर्हीति यद्यपि यत्र प्रकृतिप्रत्ययो विविधार्थत्वेन अयता परमार्थतो निरर्था तथापि परिकल्पितपूर्वापरावयवविभागेन अनुवदन्त इति भावः। 20 अतोऽपि समप्रत्ययोपेतयोरैक्यमवसन्ति न हि नाममात्रिता केवलः पचति, पौर्वापर्यविभागस्यानुमानसत्त्वेनापि बोधसु बोधक एव अनन्यत्वात् अत प्रकृतिप्रत्ययविभागस्तदर्थकल्पनञ्च प्रयुक्त उपाय समाश्रितेऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति भावः। तत्र दृष्टान्तमाह शिक्षणार्थमित्यादि। अपृथक्सिद्धेति निरवयवभूतयार्थबोधे प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरुपादीयते। प्रकृतिप्रत्ययाविति एतौ प्रत्ययार्थं सहैवोपस्थितिविषयीकुरुत परस्पर विशेषणविशेष्यभावेन जातं भूत सौ एव एवमाह तयोः प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यमिति भावः। प्रकृतिप्रत्ययार्थयो प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यं दर्शयति–यदुक्तं भाष्य 25 इति यावदिति महाभाष्य इत्यर्थः प्रत्ययार्थस्य प्रधानत्वात् प्रत्यय प्रधानमुच्यत इति भावः। अनेन न्यायेनेति प्रकृतिर एव प्रत्ययस्यैव प्रकृतिः न केवलं प्रकृति प्रयोक्तव्या नापि प्रत्यय प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूत इत्यादिन्यायात्प्रत्ययार्थं प्रकृति प्रधानत्वात् प्रत्ययार्थं न त्यजति अतोऽत्र एव प्रकृतिप्रयोगसामानाधिकरण्येन सम्पद्यते मध्यमपुरुषार्थस्याविधि-त्वेन तत्प्रत्ययार्थान्वयमपुरुषस्यार्थं नापैत्यते च तत्कार्येऽपि मन्य इत्यादिप्रत्ययार्थविशेषणभेदमाह–अत एव चेति अत प्रत्ययार्थं नापैति प्रकृतिरत एवेत्यर्थः निगमयति–पचिक्षप्रयेति। मध्यमार्थे प्रथमपुरुषस्याप्रसिद्धत्वादर्थे प्रयुक्त प्रथमपुरुष- 30 प्रयोगकथनं सामानाधिकरण्येनोपसमाप्त अत एव तत्प्रकृतिपि मध्यमपुरुषार्थं सामानाधिकरण्यप्रविष्टपिष्टत्वेनान्यतमप्रतीति प्रत्ययार्थानपायित्वात् प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यम्–एवं तावदिति। प्रत्ययार्थपक्षे प्रत्ययपुरुषयोरप्यर्थस्य भावनीयमिति–

---

[1] सि क. ख 'चोभापे । [2] सि क. ख दे प्रत्ययार्थप्रधानमयीदृष ।

गमात्, तदर्थनिदर्शनं हेत्वर्थानुरूपेण अन्यार्थत्वार्थयोर्मध्यमोत्तमविशिष्टयोर्भेदे सति विसंवादात् [illegible] प्रसाधुत्वमिति प्रस्तुतप्रत्ययविसंवादाद्वेति द्वितीयो हेतुः, देवदत्तो भूयत इति यथेति दृष्टान्तः, देवदत्त इति प्रथमानिर्दिष्टः कर्त्रर्थः प्रकृत्यर्थमात्रवाचिना भावसाधनेन भूयतशब्देन सामानाधिकरण्यं नार्हति, भवतीत्यनेन तु [illegible] प्रस्तुतमध्यमपुरुषान्ते भव्य इत्युत्तमान्तेन [illegible]

5 प्रस्तुतप्रत्ययविसंवादस्फुटीकरणार्थमाह—अङ्गीकृत्यपुरुषार्थे [illegible]मिति, तत्र निदर्शनं त्वं पचतीति यथेति, त्वमिति युष्मदुपपदे पचतीति शेषोपपदप्रथमपुरुषप्रयोगो विसंवदति तथा [illegible] यास्यसीति ।

अथ प्रत्ययपरप्रकृतिनियमात् प्रयोगकाले केवलयोः प्रकृतिप्रत्यययोरसम्भवः, तथाऽन्यर्थकत्वम्, सुप्तिङ्प्रभृतीनाम्, [illegible]वत्, शिक्षणार्थं तु [illegible]

10 प्रकृतिप्रत्ययार्थोपदर्शनं पृथक् क्रियते अपृथक्सिद्धसमुदायार्थप्रतिपत्त्युपायत्वात्, एवमेव कृत्वोक्तम्—'प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूतः तयोः प्रत्ययार्थः प्रधानम्' (महाभा० १ १-४७ सूत्रे) इति अत एव च 'प्रकृतिपर एव प्रत्ययः प्रयोक्तव्यः, प्रत्ययपरैव प्रकृतिः' (महाभा १ १ २ सूत्रे) इति, एवञ्च प्रत्ययार्थं नापैति प्रकृतिः, तत्परत्वात्, अत एव च मन्यतेः पचिश्रम्प्रयोगप्रस्तुतसमानाधिकरण्यत्यागेनासमस्तसमानाधिकरणोत्तमैकवचनप्रत्यो-

15 ऽन्यथार्थाभिधानम् ।

अथ प्रत्ययेत्यादि, [illegible]र्थे पदाभिधेये वा प्रतिपाद्ये वाक्ये पद वा [illegible] [illegible]न गमयति, केवलस्याप्रयोगात् पदाभिधेये तावदेव नियमः 'प्रत्ययपर [एव] प्रकृतिः प्रयोक्तव्या प्रकृतेः पर[एव]प्रत्ययः (महाभा १ १-२) इति व्यवस्थापितत्वात्, प्रयोगकाले केवलयोः प्रकृ-

---

[illegible]ति । [illegible] मध्यमपुरुषेण [illegible]—प्रत्ययस्येति । अन्यार्थत्वार्थयोरिति

20 [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

25 [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

30 [illegible]

---

१ [illegible] । २ [illegible] । ३ [illegible] [illegible]

प्रत्ययोरसम्भवात्, असम्भवश्च तथाऽनर्थकत्वात् मूलतिप्प्रभृतीनाम्, किमिव ? काकयाशितवत्–यथा वायसवाशितादीनां न कश्चिदभिधेयोऽर्थोऽस्ति तथा मू[ल]तिबादीनां केवलानाम्, किमर्थं तर्हि मू[ल]मन्वाचाम्, 'कर्तरि कृत्' (पा ३ ४ ६७) 'लः कर्मणि च' (पा ३ ४ ६९) त्यादिषु कृत्प्रत्ययार्थपाठः ? इति चेदुच्यते–चित्रपर्यन्तु चित्रभक्तिबिन्दुविन्यासनवत्–पृथगध्ययन शिष्याम् ग्राहयामीति विभज्य प्रकृति-प्रत्ययार्थौ प्रदर्श्यते, सर्वैकमेव प्रागादिभक्ति लेखयित्वा चित्रकराचार्यः शिष्यान् पूर्व बिन्दुविन्यासान् 5 कारयति पश्चात् संयोजयति ततः सा दर्शनीया चक्षूरमणीया पुष्पवल्लीगृहमनुष्यस्त्रीहस्त्यादिसंस्थाना सम्पद्यते तथैव भक्तिभेदलेप प्रकृतिप्रत्ययार्थोपदर्शनं पृथक् क्रियते, अपृथक्सिद्धसमुदायार्थप्रतिपत्त्युपाय-त्वात्, एवमेव कृत्वोक्तमिति ज्ञापकमाह–'प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूत', (महाभा० १ १ ६७ सूत्रे) इति प्राधान्येन प्रत्ययार्थो विवक्षितो गुणत्वेन प्रकृत्यर्थ अत एव चेति, यदुक्तं भाष्ये 'प्रकृतिपर[एव] प्रत्ययः प्रयोक्तव्यः प्रत्ययपर[एव]प्रकृतिः, (महाभा १ १-२ सूत्रे) इति प्रत्ययः परो–विशेषः प्रधान 10 यस्याः सा प्रत्ययपरा प्रकृति[:] परशब्दस्य प्रधानार्थता वर्ण्यते एवञ्च–अनेन न्यायेन प्रत्ययार्थं नापैति प्रकृतिः, तत्परत्वात्, अत एव च–प्रत्ययार्थानपायित्वात् सम्भवेरित्यादिना भावयितोपसंहरति यावद्यथा वोऽभिधानमिति, पचतिशब्दप्रयोगप्रस्तुतसामानाधिकरण्यत्यागेनासत्त्वसमानाधिकरणोपमेकवचनप्रत्ययोऽप-वार्यः, भवतीत्यपुरुषार्थैर्वैयधिकरण्यभूतत्वात्, त्वं पचतीति प्रयोगवदिति सामूक्तम्, एवं तावत् प्रकृत्य-र्थार्थस्य प्रत्ययार्थद्वारेणानपायित्वादुक्तम् । 15

[illegible] इति भाव । [illegible]–असम्भवश्चेति । [illegible] 'वायस-वाशितादीनां [illegible] न विद्यते । [illegible] इति । मूलेति मूलम् [illegible] ग [illegible] एतेषां केवलानां [illegible] न विद्यत इति भावः । दृष्टान्तमाह–काकयाशितवदिति शिरसा वाशितं स्तम् । [illegible] तर्हि किमर्थं मू[ल] [illegible] किमर्थं तर्हीति यद्यपि यद्यपि [illegible] परमार्थतो निरंशा तथापि [illegible] इति मन्दम- 20 [illegible] न हि [illegible] यद्यपि [illegible] बोध- [illegible] भावात् अत- [illegible] इति भाव । अत्र दृष्टान्तमाह–चित्रपर्यन्तमिवाति । अपृथक्सिद्धेति [illegible] प्रकृतिप्रत्ययार्थयो [illegible] । प्रकृतिप्रत्ययाविति [illegible] परस्पर [illegible] यत्र पचमान [illegible] इति भाव । प्रकृतिप्रत्ययार्थयो प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यं दर्शयति–यदुक्तं भाष्य 25 इति, [illegible] महाभाष्य [illegible] प्रत्ययार्थस्य प्रधानत्वात् प्रत्यय प्राधान्यमुक्तम् इति भावः । अनेन न्यायेनेति, प्रकृतिपर एव [illegible] प्रत्ययपरैव प्रकृति न केवल प्रकृति प्रयोक्तव्या नापि प्रत्यय प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूत इत्यादिन्यायपर्यालोचने [illegible] प्रधानत्वात् प्रत्ययार्थं न [illegible] इत्यत्र एव [illegible] सामानाधिकरण्येन [illegible] मध्यमपुरुष [illegible] [illegible] नापैतीति च तस्मादेव मन्व [illegible]–अत एव चेति अत प्रत्ययार्थं नापैति प्रकृतिरत्र [illegible] विषयमाह–पचतिशब्देति । [illegible] मध्यमपुरुष- 30 [illegible] अत एव [illegible] द्वारेण प्रत्ययार्थमनुपपत्तिमाह–एवं तावदिति । प्रकृत्यर्थस्य [illegible]

---

१ सि ह ग 'योक्तारे । २ सि ह ग रे. प्रत्ययार्थोपपत्तेरपीद्रव ।

ग म ३ (१७)

गमात्, तदर्थनिदर्शनं हेत्वर्थानुरूपेण अस्यार्थस्यार्थधर्मस्याभावमविशिष्टयोर्भेदे सति विसंवादादयथार्थत्वं साधुत्वमिति प्रस्तुतप्रत्ययविसंवादादिति द्वितीयो हेतुः देवदत्तो भूयत इति पचेति दृष्टान्तः, देवदत्त इति प्रथमानिर्दिष्टः कर्त्रर्थः प्रकृत्यर्थमात्रवाचिना भावसाधनेन भूयतेशब्देन सामानाधिकरण्यं नार्हति, प्रत्यभिधानेन तु क्वात् वैपरीत्ये प्रस्तुतमध्यमपुरुषान्ते भव्य इत्युत्तमान्तेनान्यथार्थागमकसाधुत्वात्तुल्येऽपि,

5 प्रस्तुतप्रत्ययविसंवादस्फुटीकरणार्थमाह—अश्नीतपिबतपुरुषार्थवैयधिकरण्यमुत्तमार्थमिति, तस्य निदर्शनं त्वं पचतीति पचति, त्वमिति युष्मदुपपदे पचतीति प्रथमपुरुषप्रयोगो विसंवदति यथा यदि मन्ये यास्यसीति।

अथ प्रत्ययपरप्रकृतिनियमात् प्रयोगकाले केवलयोः प्रकृतिप्रत्यययोरसम्भवः, तथाऽनर्थकत्वम्, भूअतिप्सुपादीनाम्, काकवासितवत्, शिक्षणार्थं तु विभक्तिविन्दुविम्बसनवत्

10 प्रकृतिप्रत्ययार्थोपदर्शनं पृथक् क्रियते, अपृथक्सिद्धसमुदायार्थप्रतिपत्त्युपायत्वात्, एवमेव कृत्वोक्तम्—'प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूतः तयोः प्रत्ययार्थः प्रधानम्' (महाभा० ३ १-९७ सूत्रे) इति, अत एव च 'प्रकृतिपर एव प्रत्ययः प्रयोक्तव्यः, प्रत्ययपरैव प्रकृतिः' (महाभा ३ १ २ सूत्रे) इति, एवञ्च प्रत्ययार्थं नापैति प्रकृतिः, तत्परत्वात्, अत एव च भव्यतेः पश्चीशब्दप्रयोगप्रस्तुतसामानाधिकरण्यत्यागेनासमत्समानाधिकरणोत्तमैकवचनप्रत्यया-

15 न्यथार्थाभिधानम्।

अथ प्रत्ययेऽस्त्यादि, वाक्यावधिकेऽर्थे पदावधिके वा प्रतिनियते वाक्यं पदं वा प्रतियोगिप्रत्ययापेक्षमेव गमयति, केवलस्याप्रयोगात् पदावधिके तावदयं नियमः 'प्रत्ययपरा [एव] प्रकृतिः प्रयोक्तव्या प्रकृतेः परा[एव]प्रत्ययः' (महाभा० ३ १ २) इति व्यवस्थापितत्वात्, प्रयोगकाले केवलयोः प्रकृति-

विधेयेति। [illegible] ... भवनमपुरुषेण नास्ति [illegible] प्रत्ययेति। अस्यार्थस्यार्थयोरिति,

20 [illegible]

[illegible]

[illegible] प्रस्तुतेति। [illegible]

[illegible]

प्रत्येति। पापटे—वाक्यावधिक इति [illegible]

25 [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] प्रत्ययपरेति [illegible]

30 [illegible]

1 सि क छा [illegible]। 2 सि. [illegible], क. छा. [illegible]। 3 सि क छा. [illegible] [illegible]।

प्रत्यययोरसम्भवात्, असम्भवश्च तयाऽनर्थकत्वात् मूलविप्रुषादीनाम्, किमिव ? काकवाशितवत्–यथा वायसवाशितादीनां न कश्चिदभिधेयोऽर्थोऽस्ति तथा मू[ल]विप्रुडादीनां केवलानाम्, किमर्थं तर्हि मू लचापाम्, 'कर्तरि कृत्' (पा० ३ ४ ६७) 'क्तः कर्मणि चे' (पा० ३ ४ ६९) त्यादिप्रकृतिप्रत्ययार्थपाठः ? इति चेदुच्यते–शिक्षणार्थम्तु चित्रभक्तिबिन्दुविन्यसनवत्–पृथगभ्यसन शिष्यान ग्राहयामीति विभज्य प्रकृति-प्रत्ययार्थौ दर्श्येते, यथैकामेव कायादिभक्तिं लेखयिष्यन् चित्रकराचार्यः शिष्यान् पूर्व बिन्दुविन्यासाम् कारयति पश्चात् संयोजयति ततः सा दर्शनीया चक्षूरमणीया पुष्पवल्लीगृहमनुष्यस्त्रीहस्त्यादिसंस्थाना सम्पद्यते तथा मतिभेदपटेषु प्रकृतिप्रत्ययार्थोपदर्शनं पृथक् क्रियते, अपृथक्सिद्धसमुदायार्थप्रतिपत्त्युपाय-त्वात्, यथैव कृत्वोक्तमिति ज्ञापकमाह–'प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूतः' (महाभा० ३ १ ६७ सूत्रे) इति प्राधान्येन प्रत्ययार्थो विवक्षितो गुणत्वेन प्रकृत्यर्थः, अत एव चेति, यदुक्तं भाष्ये 'प्रकृतिपर[श्च] प्रत्ययः प्रयोक्तव्य, प्रत्ययपरा[श्च]प्रकृतिः (महाभा ३ १ २ सूत्रे) इति प्रत्ययः परो–विशेषः प्रधान यस्याः सा प्रत्ययपरा प्रकृति[:] परशब्दस्य प्रधानार्थता वर्ण्यते यथाच–अनेन न्यायेन प्रत्ययार्थं नापैति प्रकृतिः, तत्परत्वात्, अत एव च–प्रत्ययार्थानपायित्वात् सम्पत्तेरित्यादिना भावयित्वोपसंहरति यावद्यथा-र्थाभिधानमिति, यद्विज्ञायप्रयोगप्रस्तुतसामानाधिकरण्यत्यागेनाप्यसमानाधिकरणोत्तमैकवचनप्रत्ययोऽय-थार्थः, अस्मीत्युत्तमपुरुषार्थवैयधिकरण्यपृक्तत्वात्, त्वं पचतीति प्रयोगवदिति साधूक्तम्, एवं तावत् प्रकृत्य-यथार्थत्व प्रत्ययाव्यभिचार्यद्वारेणानपायित्वादुक्तम् ।

यत् तदर्थानर्थकत्वात् केवलयोः प्रकृतिप्रत्यययोरनर्थकत्वेनासम्भव इति भाव । तमनर्थकत्वमेवाह असम्भवश्चेति । उक्तञ्च 'वायसा-दीनां विरुतानां लौकिकोऽर्थो न विद्यते । तथाहि तानामर्थश्च केवलानामर्थाविव ॥' इति । मूलेति मूलञ्च प्रकृतिप्रत्ययौ वायस-वाशितेत्युपमानम् एतयो केवलयो लौकिकोऽर्थो न विद्यत इति भाव । दृष्टान्तमाह काकवाशितवदिति निरस्या वाशितं रुतम् । केवलयो यदि तर्हि किमर्थं मू लचापामित्येतं व्याकरणमर्थं ... प्रत्ययार्थे ... इत्याशङ्कायामाह किमर्थं तर्हीति यद्यपि ... निरर्थकता परमार्थतो निरंशा तथापि परिकल्पितपूर्वापरावयवविभागेन प्रत्यायन्त इति मन्यम- [illegible] ... पचति ... [illegible] ... प्रकृतिप्रत्ययविभागस्तत्त्वं प्रयुज्यमानस्य ... उपाय ... [illegible] ... इति भाव । अत्र दृष्टान्तमाह शिक्षणार्थमित्यादि । अपृथक्सिद्धेति निरवयवभूतवाक्यार्थबोधे प्रकृतिप्रत्ययार्थभेदस्य ... । प्रकृतिप्रत्ययाविति एतौ प्रतीयमानमर्थं ... परस्पर विशेषणविशेष्यभावेन ... पचमान ... प्रत्ययार्थप्राधान्यादिति भाव । प्रकृतिप्रत्ययार्थयो प्रत्ययार्थस्य प्रधान्यं दर्शयति–यदुक्तं भाष्य इति, ... महाभाष्य ... प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यात् प्रत्यय ... इति भाव । अनेन न्यायेनेति प्रकृतिर एव ... प्रकृति ... प्रयोक्तव्या नापि प्रत्यय प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूत इत्यादिन्याय ... प्रकृतिः प्रधानत्वात् प्रत्ययार्थं न त्यजति ... सामानाधिकरण्येन ... अत एव चेति ... नार्थो प्रकृतिरव ... निगमयति–यद्विज्ञायेति । ... अत एव ... एवं तावदिति । प्रकृत्यर्थ ... प्रत्यय ... [illegible]

1 सि क्ष. ड़ा ऽर्थोता । 2 सि क्ष. प्रा. दे प्रत्ययार्थपर्यायनपीत्र० ।

प्रत्ययपुरुषार्थयथार्थत्वेऽप्येषैव भावना इत्यर्थत्रयविषयमयथार्थत्वम्, इदञ्च द्रष्टव्यम्, तथा घटपटादिविशेषोपपदविषया भिन्नव्यवहारो निराक्रियते ।

(प्रत्ययेति) प्रत्ययपुरुषार्थयथार्थत्वेऽप्येषैव भावना प्रकृत्यविनाभावित्वात् प्रत्ययस्य प्रत्ययत्वात् एहि मन्ये रथेन यास्यसि इत्यस्यात्र विपरीतत्वेऽपि तथैव प्रतिपत्त्या प्रत्ययार्थलक्षणालक्षणीकरणं प्रतिपत्ते-
5 र्गमप्रतिपत्तित्वं घटस्वायम्भूतत्वादिभावि यावदवमवधिः समानभावात्. प्रत्ययपुरुषानुरूपेण योज्यत इति, इत्यर्थत्रयविषयमयथार्थत्वमिति निगमनम्, इति[स्व]निगमनार्थत्वात्, अनया भावनया भावितमेव भवति—अगमक्रमसाम्यत्वपि द्रष्टव्य बुद्धिचक्षुषा इदञ्च द्रष्टव्योऽयथार्थत्वम्—यथार्थत्वमित्यत्पुण्य व्यविपर्ययेणायथार्थत्वमेतत्, यथा चैतत् तथा घटपटादिविशेषोपपदविषयो भिन्नव्यवहारो निराक्रियते एवं पश्यन्तीमामि इत्यादिविपर्ययार्थस्य प्रयोगपरिति ।

10 प्रहासादिदमसत्यमेवेति चेत्, यद्येव तर्हि लक्षणालक्षणीकरणं अन्यार्थस्वीकरणं प्रतिपत्तेश्चाप्रतिपत्तित्वम् सर्वस्यासत्यत्वात्, तदसत्यत्वं प्रत्यायार्थविपर्ययवृत्तत्वात् प्रहासोक्तिवत्, पर्वताधिकरणकर्मवचनासत्यमस्तित्व इह पर्वते वसतीत्येतस्मिन्नधिकरणार्थे पर्वतमधिवसति अन्यास इत्यादिकर्मत्वायुक्तेः 'आधारोऽधिकरणम्' (पा० १ ४ ४५)
अध्यस्यानाधारत्वाच्च एतच्च क्षेत्रतः कालतश्च अग्निष्टोमयाजी पुत्रोऽस्य जनितेति भूतम
15 नागतमिति च विस्तरार्थम् शतभिषजो नक्षत्रं गोदौ ग्रामः पुनर्वसू पञ्चतारका, देवमनुष्या धर्मो राशी इत्यादिषु भावतोऽप्ययथार्थता एवञ्च न वाचकता शब्दस्य न वाच्यताऽर्थस्य, द्रव्यक्षेत्रकालभावविषयविसंवादवृत्तत्वात्, स्वोत्कर्षनिराकरणार्थत्वात् उन्मत्तप्रलापवत् ।

(प्रहासादिति) प्रहासादिदमसत्यमेवेति चेत्—स्यान्मतमेहि मन्ये रथेन यास्यसि न हि यास्यसि यातस्ते पितेत्येतदसत्यमेव प्रहासविषयत्वात् अत एव लक्षणमुक्तं 'प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम
20 एकवच्च (पा १ ४ १०६) इति तथा वि[पु]रुषवचनविपर्ययादुदाहृतो यास्यसि यास्यामीति, अत्रोच्यते—यद्येव

प्रत्ययपुरुषेति । भावनामेव दर्शयति—प्रकृतीति न केवलं प्रकृतिः प्रत्ययोऽपि [illegible]
[illegible]
25 [illegible]
[illegible] इत्यर्थत्रयेति । [illegible]
[illegible]
[illegible] इदञ्चेति । [illegible]
[illegible] प्रहासादिदमिति । स्यादेतत्—स्यान्मतमिति । [illegible]
30 [illegible]—प्रहासे चेति । [illegible]
[illegible]—तथेति । अत्रोच्यते—यद्येवमुच्यत इति [illegible]

१ सि क्ष डे डा. [illegible] । २ सि क्ष डे डा. [illegible] ।

तर्हीत्यादि, बहूनां तर्हि लक्षणानां 'धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः (पा० ३।४।१) 'व्यत्ययो बहुलम्' (पा० ३ १-८५) इत्येवमादीनामसङ्ग्रहीकरण तदन्यायाणाम् अग्निष्टोमयाजी अस्य पुत्रो जनिता इत्येवमादीनामलक्षणीकरण प्रतिपत्त्यप्रतिपत्तिश्च अवचसामस्त्यात्, तद्सम्बन्ध प्रत्याय्यार्थविषय भूतत्वात्, महासोऽक्तिर्भवतीति गताथम्, न च तेषु लक्षणेषु कस्येषु वाच्यत्वमतिर्भवति, क्रियाभ्यात्-पच ताधिकरणकर्मवचनासत्त्वमति, नद् पर्वते वसतीत्येतस्मिन्नधिकरणार्थे पर्वतमधिवसति अध्यास इत्यादि 5 कर्मत्वायुक्तेः अत्र प्रयोगः—पर्वतम[धि]वसतीत्यादावस्त्यमिद साकारकत्वमधिकरणप्रभूतत्वात् देवदत्तो भूपव इति, पर्वतेति, एतस्य भावनाच 'आधारोऽधिकरणम्' (पा० १ ४ ४५) इत्यादिभावत्वस्यानाधारत्वादेवेति गतार्थो मन्वाः, एवम क्षेत्रविषयमयथार्थत्वमुक्तम् तथा कालविषयमयथार्थत्वसाधन भूतमनागतमिति च विरुद्धार्थमिति, अत उत्तरं भूतमिदञ्च इत्यादिभावाययार्थप्रतिपादन गतार्थं यावत् इत्यादिषु भावतोऽयथा-र्थतेति, एवञ्च न वाचकता शब्दस्य न वाच्यताऽर्थस्य अयथार्थत्वात्, तत्सर्वशब्दार्थवत् 'यथार्थाभिधानञ्च 10 शब्दः' (तत्त्वार्थ अ १ सू ३५ भाष्ये) इत्युक्तम्, तत्सर्वमुपसंहृत्य साधनमाह—द्रव्यक्षेत्रकालभावविषयवि-संवादभूतत्वादिति हेतुः व्याख्यातार्थः, श्लोकार्थनिराकरणार्थत्वादिति भावितार्थोपसंहारार्थो हेतु पृथगन्य थार्थप्रतिपादनार्थो वा उन्मत्तप्रलापवदिति दृष्टान्तः इत्यत्र साधनमतीवमपत्वेन भावितार्थमिति न विभिद्यते ।

नन्‌ पुष्यस्य देवविशेषविषयनक्षत्रतारासामान्यार्थत्वात् घटविशेषविषयमृत्सामान्या

पद्मे बहूना [illegible] इत्याह—बहूनां तर्हीति धातुसम्बन्धे 15 प्रत्यया इति धातुसम्बन्धे यत्र [illegible] प्रत्यया [illegible] व्यत्ययो बहुलम्, विकरणादीनां बहुलं व्यत्ययः [illegible] एवमादीना [illegible] भवतीति भाव । उदाहरणमाह—अग्निष्टोमयाजीति अग्निष्टोमेन इष्ट वानित्यग्निष्टोमयाजी भूते णिनि प्रत्ययः, जनितेति भविष्यत्प्रत्ययान्तेन [illegible] भूतकालविषयार्थस्य विरोधात् सम्बन्धो न [illegible] तदन्यप्रतिपत्तेश्चाप्रतिपत्तिश्च प्रत्ययेति, [illegible] भाव । [illegible] 20 [illegible] न च तेष्विति अग्निष्टोमयाजीति भूतकालस्य [illegible] विरुद्धे भविष्यत्कालविशेषेऽप्यसत्य [illegible] [illegible], न [illegible] भवति [illegible] भाव । [illegible] [illegible]—क्रियाभ्यादिति पर्वते वसतीत्यर्थे पर्वतमधिवसतीति प्रयोगे भवति 'उपान्व-ध्याङ्वसः' (१-४-४८) इति सूत्रेणाधिपूर्वस्य वसतेराधारस्य कर्मसंज्ञावचनात् पर्वतमध्यास्त इत्यत्र च अधिशीङ्स्थासां कर्म' (१-४-४६) इत्याधारस्य कर्मत्वम् । [illegible]—अत्र प्रयोग इति देवदत्तो भूपव इत्यत्र देवदत्त- 25 शब्देन तृतीयान्तेन भवितव्यम्, भूपव इति भावप्रत्ययान्तत्वेन कर्तुरनभिधानादनभिहिते कर्तरि तृतीयाप्रसक्ते तत्र यदि देवदत्त इति प्रयुज्यते तर्हि [illegible] यथा भवति तथा पर्वतमधिवसतीत्यत्रापि [illegible] भाव । एतस्येति भावनाम्नोऽत्र बोध्यम् । तदेवं [illegible] [illegible]—एवमेवेति । कालविषयमाह—तथा कालेति अग्निष्टोमयाजी पुत्रोऽस्य भविताऽसौ भूतत्वेन भविता मन्यते सा च विरुद्धा न हि भूतत् तदनागतम्, [illegible] [illegible] भाव । भाव- 30 विषयायथार्थत्वमाह—भूतमिदञ्च इति । पुष्यो नक्षत्र तारा [illegible] पुष्यशब्दः स च देवः सामान्यविशेष [illegible] पुष्यनक्षत्रादिशब्दो सामानाधिकरण्य समस्ति, यथा विशेषे [illegible] सामान्यभूतेनार्थेनाभिन्नेन [illegible] [illegible] [illegible]—ननु पुष्यस्येति । व्याकरोति—पुष्यः पुमानिति पुंसि देवता

१ सि क्ष डे छा. कर्मवचनात्पत्र ।

र्थवत्सामानाधिकरण्यमुपपन्नम्, उक्तं हि 'यस्तु प्रयुङ्क्ते कुशलो विशेषे शब्दान् यथावद् व्यवहार-
काले। सोऽनन्तमाप्नोति जयं परत्र वाग्योगविद् दुष्यति चापशब्दैः'॥ (महाभा० १ १-पस्पशाह्निके)
इति विवक्षापूर्वकत्वाच्छब्दप्रवृत्तेर्विषयविशेषपरिग्रहणे साधुताऽसाधुता च शब्दानाम्, गावी
गाणी गोता गोपोतलिका इत्यादयो गमका अगमकाश्च, यद्येवं तर्हि कथा विशेषविवक्षया आप
5 इति दारा गृहा सिकताः? इति।

ननु पुष्पस्येत्यादि पूर्वपक्षो विवक्षाविशेषार्थशब्दप्रयोगन्यायाश्रयेण दोषपरिहारार्थो यथाग-
मन्यायागमकाभेति पुष्पः पुमान् देवविशेषः तद्विषयो—तथा हि सत्त्वद्रव्यसामान्यार्थो तद्विशेषविष-
यत्सामान्यार्थवत्सामानाधिकरण्यं तस्मादुपपन्नम् अस्मिन् व्यापकमाह-उक्तं हीत्यादि-भाष्यकारेणोक्तम्
'यस्तु प्रयुङ्क्ते' (महाभाष्ये १ १ पस्पशाह्निके) इति श्लोकः विशेषे विवक्षिते प्रयाते गुणभूतान् प्रधान् प्रयुङ्क्ते
10 यः कुशलः अर्थगमकत्वाच्छब्दप्रयोगस्य तदुक्तमाह-विवक्षापूर्वकत्वाच्छब्दप्रवृत्तेरिति यथावद्व्यवहार
काले यो यः शब्दो व्यवहारकाले यस्य विवक्षितार्थस्य विशिष्टस्य विशिष्ट एव गमक इत्यभिमतः स यत्र
स एव तत्र प्रयुज्यते नान्योऽन्यत्र वा, गौणमुख्यविभागेन स्वाभिप्रायप्रत्यायनसमर्थत्वात् सर्वशब्दानाम्,
सोऽनन्तमाप्नोति जयं परत्र, कः? वाग्योगवित्—य एवमुक्तविशेषविषयशब्दार्थसम्बन्धज्ञः, दुष्यति
चापशब्दैरवाग्योगवित्-विशेषविषयप्रयोगानभिज्ञः तस्माद्विवक्षापूर्वकत्वाच्छब्दप्रवृत्तेर्विषयविशेषपरिग्रहणे
15 साधुताऽसाधुता च शब्दानाम्-असाधुत्वाभिमतानामपि ग[ा]व्यादीनां साधुत्वं विशेषविषयत्वात्, साधुत्वे-
नाभिमतानामपि गवादीनामसाधुत्वमिति तद्दर्शयति-गावी गोणीत्यादि गवार्थो व्यापकः शब्दसाधुत्वया,
अथाचार्य आह-यद्येवं तर्हीत्यादि यावत् सिकता इति, यद्योऽपि न्यायो व्यभिचाराय प्रभवति, तदाह्ये
व्यभिचारविषयाभिधानमिव पृच्छति यद्येव-कथा विशेषविवक्षयेति आप इति बहुवचनमेकस्मिन्नपि विशे
ष्यम्, नात्र सामान्यविशेषभावोऽस्ति तथैकत्वोऽपीति दारा गृहा इति बहुवचनं, कथा [विशेष]विवक्षयेति

---

20 विशेषे पुष्पस्येति यत्र प्रयुज्यमानः ... तु ... सामान्यार्थो तस्मात् सामान्यविशेषवत्त्वे सामानाधिकरण्यं पुष्पवत्
... सामानाधिकरण्यम्, विवक्षाविशेषेण ... विवक्षिते ... प्रयुज्यते तत्र एव
... साधुत्वमिति ... भाष्ये ... भाष्यकारेणोक्तमिति । ... विशेषे विवक्षित इति । ... गौण
मुख्यादिभावेनेति ... गौणमुख्यभाव ... प्रयुज्यते
25 मिति भाव । ... विशेषविवक्षया ...
प्रयुङ्क्ते तत्रैव न त्वन्यत्र साधुत्वार्थे ... भाव । असाधुत्वेनाभिमतोऽपि साधुर्भवति साधुत्वेनाभिमतोऽप्यसाधुर्भवति
इत्याह-असाधुत्वाभिमतानामपीत्यादि । ... यदि साधुत्वासाधुत्वे तर्हि न नियमा आप दारा
गृहा इत्यादौ ... बहुवचनान्तेन ... प्रयुज्यन्त इत्याशयेनाह-यद्येवं तर्हीति ।
विवक्षा ... प्रयुज्यते ... व्यभिचारं दर्शयति-आप इतीति । ...

---

१ इत्यादि प्रा. ... । २ सि क्ष डे भा. ...।

वर्तते, एकस्मिंश्च सूक्ष्मशर्कराकणे सिकता इति, किंशब्दस्य क्षेपार्थत्वात् कया विषमया—किं तया विषमया विपरीतार्थयेति ।

नित्यमपि बहुवचनं बह्ववयवप्रवृत्तत्वादिति चेत्, एकघटेऽप्यत एव नित्यं बहुवचनं प्राप्तम्, बिन्द्वादाविवापः, अप्सु चैकवचनं स्यात् नित्यमपि, बह्ववयवप्रवृत्तत्वाद् घटवत्, अतिशय्यैकात्म्य निरासेन त्वया विशेषविषयप्रयोगो गवादिवत्साधुरिष्टः सोऽपि तत एव न्यायाद् व्यभिचरति, 5
सोऽप्शब्द एकवचनान्त एव स्यात्, बह्ववयवात्मकत्वेऽप्येकमिति गृहीतत्वात्, तन्तुपटवत् ।

(नित्यमपीति) नित्यमपि [बहुवचनं] बह्ववयवप्रवृत्तत्वादिति चेत्—सान्तरं बहवोऽवयवाः परमाणुद्व्यणुकादयो बिन्द्वावपि तदपेक्षया बहुवचनमाप इति अत्रोच्यते—एकघटेऽपीत्यादि अत एव—स्वदुक्तबह्ववयवप्रवृत्तत्वादिति हेतोरेकस्मिन् घटेऽपि नित्यं बहुवचनं प्राप्तम्, बिन्द्वादाविवाप इत्यनिष्टापादनद्वारेण परोक्तहेतोर्व्यभिचारः अप्सु चेत्यादि—अप्शब्दादप्येकवचनं स्यात् नित्यमपि, बह्ववयवप्रवृत्तत्वाद् घटवत्, अभिप्रायोऽयम्, 10
अतिशय्यैकात्म्येत्यादि—यथाऽस्माभिरुक्तोऽतिशय्यैक एवात्मा भवति येन किञ्चिदिति तस्य निरासेन त्वया विशेषविषयप्रयोगो गवादिवत् साधुरितीष्टस्तत्रैव तेऽनिष्टमापाद्यते, कस्मात्? तत एव न्यायात्—बिन्दौ वर्तमानोऽप्शब्द एकवचनान्तो न प्रयुज्यते, विशेषविषयत्वात्, गवादिवदतोऽयमपि न्यायो व्यभिचरतीति, किमाम्नात्—सोऽप्शब्द एकवचनान्त एव स्यात्, बह्ववयवात्मकत्वेऽप्येकमिति गृहीतत्वात् तन्तुपटवदिति गतार्थत्वान्न व्याख्यायते, एवं तावदयं संख्याविषयो विचारो न घटते । 15

लिङ्गविषयोऽपि विशेषप्रयोगसाधुत्वन्यायो न घटते, अनैकान्तसंख्यामेवानुपपत्तिमलिङ्गमेवानुपप
विपरीतत आह—

तया विपरीतार्थत्वात् [illegible]—किं शब्दस्येति । ननु बिन्दावपि बहुत्वं विशेषमुपादायैव सुबन्तमुत्पादितमि-
त्येतद्विरुद्धे [illegible] इति बहुवचनान्तेनोच्यत इति चेदत आह—नित्यमपीति । एतदेव व्याचष्टे—व्याख्यातमिति । एवं तर्हि
[illegible] बहुवचनान्तो [illegible] प्रयुज्यतां बह्ववयवप्रवृत्तत्वात् हेतोरत्रापि तत्वादित्युत- 20
रयति—अत्रोच्यत इति । यदि [illegible] एकवचनान्तेन प्रयुज्यते तर्हि अप्शब्दादपि
एकवचनं प्राप्तमित्याह—अप्शब्दादपीति तथा बह्ववयवप्रवृत्तत्वस्य [illegible] हेतुमाह—घटेति ।
ननु [illegible] प्रधानं [illegible] शब्दत्वात् [illegible]
तस्मादर्थः प्रधानं न शब्दः अर्थोऽपि ज्ञानाधीनत्वात् प्रधानम्, ज्ञानमेव प्रधानम्, न च शब्दज्ञानयोरैक्यम्, [illegible]
[illegible] सामान्यनिरपेक्षो विशेष एव शब्दार्थ इति विशेषविषयविवक्षया विशेष एव 25
शब्दप्रयोगं साधुं मन्यसे तथा च सति बिन्दौ वर्तमानस्याप्शब्दस्य विशेषविषयत्वाद्बहुवचनान्तत्वमिष्टं तदपि घटादौ व्यभि-
चरत्येव [illegible] इति [illegible] मूलकारो व्याचष्टे—अतिशयीति । तत एव न्यायादित्युक्तं न्यायं दर्शयति बिन्द्वाविति ।
व्यभिचारं प्रदर्शयति—सोऽप्शब्द इति [illegible] एकवचनान्त एव भवति तथाऽप्शब्दोऽपि
बह्ववयवत्वे सत्यप्येकमिति गृहीतत्वात् एकवचनान्त एव [illegible] बहुवचनान्त एव भवेदिति भावः । लिङ्गविषयेऽपि
च विशेषप्रयोगस्य साधुत्वं न [illegible] निरस्यति—लिङ्गविषयोऽपीति । लिङ्गविषयविशेषप्रयोगस्य [illegible] 30

---

१ सि क्ष बहुवचनमिति त्वसेनिरासेनकत्वा । २ सि डे क्ष प्रयोगात्वादिवत् ।

तथा तटस्तटी तटमित्यत्र कतमं वा विशेषमुपादाय लिङ्गभेदः? कतमद्वा सामान्यमतिदिश्यते विशेषप्रतिपादनार्थम्? ननु स्थितिप्रसवसंस्त्यानविशेषविषयो लिङ्गभेदः, न, तटतटीतटानां विषयविशेषो नास्त्यभिन्नस्वरूपत्वात्, घटघटस्वात्मवत् गोचरविशेषोपपत्तौ वा सोऽपि विशेषो नास्ति, प्रसवस्य संस्त्यानात्मकत्वात्, स्त्रीवत् संस्त्यानस्य प्रसवात्मकत्वात् पुंवत्
5 संस्त्यानप्रसवयोः स्थित्यात्मकत्वात्, स्त्रीपुंसवत्, न तटी संस्त्यानम्, प्रसवात्मकत्वात्, तटवत् न तटः प्रसवः संस्त्यानात्मकत्वात् तटीवत्, न तटं नपुंसकम्, स्थित्यनात्मकत्वात् तटीवत् अथ च तटीवत्, एवं लिङ्गाभाव एव तटस्यादीनां प्रसवादिधर्माभावे गोचरविशेषाभावात्।

तथा तटस्तटीत्यादि, कतमं वाऽत्र विशेषमुपादाय लिङ्गभेदः? कतमद्वा सामान्यमतिदिश्यते
10 विशेषप्रतिपादनाय? न सम्भवतीत्यर्थः, आह—ननु स्थितिप्रसवसंस्त्यानविशेषविषयो लिङ्गभेदः, 'संस्त्याने स्त्यायतेर्ड्रट् स्त्री सूतेः सप्प्रसवे पुमान्'। 'उभयोरन्तरं यच्च तदभावे नपुंसकम्' ॥ (महाभाष्ये० ४-१-३ सूत्र) स्थितिर्नपुंसकं स्त्री[सं]स्त्यानं प्रसवः पुमानेवार्थाः सर्वमूर्तिषु सम्भवन्त्यत्र यो विशेषो विवक्ष्यते तद्विषयो लिङ्गभेद इत्यत्र न, तटतटीतटानां विषयस्य विशेषः एकस्यार्थस्य स एव विशेषो नास्ति यद्विषयो लिङ्गभेदः स्यात्—न नास्ति अभिन्नस्वरूपत्वात्, घटघटस्वात्मवत्—यथा घट एव घटस्वात्मा
15 तथा तट एव तटी तटञ्च अभिन्नस्वरूपत्वान्नास्ति विशेषः, आह—गोचरविशेषोपपत्तेः—स्थित्यादिसंस्त्याना-[illegible] कुम्भादिसंस्त्यानलक्षः [illegible] तटमिति, तस्माद्विषयविशेषोपपत्तेर्लिङ्गविशेषोपपत्तिरित्यत्रोच्यते—गोचरविशेषोपपत्तौ वा सोऽपि विशेषो नास्ति यस्मात् तयोर्गोचरः प्रसवस्य संस्त्यानात्मकत्वात्, संस्त्या-

[illegible] इति—तथा तट इति। भाष्ये—कतममिति [illegible] तटतटी तटमित्या- [illegible] इति प्रश्न [illegible] सामान्यं [illegible]
20 [illegible] प्रश्न। पूर्वपक्षमाह—ननु स्थितीति [illegible] सामान्यं [illegible] नपुंसकम्, प्रसव—पदार्थानामुपचय[illegible] [illegible] पुंस्त्वम्, [illegible] पुनान् स्त्री [illegible] इत्यर्थः। तत्र भाष्यकारोऽभ्युपगमयति—संस्त्यान इति [illegible] भाष्ये [illegible] इति पुमान् स्त्री [illegible]
25 [illegible] इत्यर्थः। [illegible] उभयोरन्तरमिति। [illegible] [illegible] इति। [illegible] स्थितिरिति। [illegible] [illegible] इति भाव। तत्र [illegible]
30 तटतटीतटानामिति [illegible] इति भाव। [illegible] अभिन्नेति [illegible] घट घटेति। [illegible] गोचरेति [illegible] प्रसवादिति [illegible]

1 सर्वमूर्तिषु इदं [illegible] नास्ति।

नास्मन्मते तस्यार्थस्य सिद्धं त्वयैवाभ्युपगतत्वात् व्याख्यानमस्य, स्त्रीत्वमिति—स्तनकेशवत्त्वाः प्रसवाभावत इति, एवं क्षेपसाधने गवार्थे, यावत् स्त्रीपुंसवदिति, एष वाक्यव्याख्यानिदर्शनमतेन गोचरनिषेधः कृत, अधुना तस्यैवार्थस्य त्रित्वापेक्षया क्रियते—अथ षष्ठादि साधनानि गवार्थानि यावत्स्त्रीनदिति, एवं लिङ्गाभाव एव तटत्वादीनां प्रसवादिधर्माभाव गोचरविशेषाभावादित्युपनयः ।

न लिङ्गाभाव एव दोषः, किं तर्हि ?— 5

तटधासत्त्वमप्येषां मूलोद्वर्तनेनाक्रियाम्ययत्वे सत्यलिङ्गत्वात् खपुष्पवत्, अथोच्येत नन्वेव प्रपञ्चेन सत्स्यानारमकत्वादिना त्रिलिङ्गत्वं व्यवस्थापितमेवेत्येतच्च न, लिङ्गव्यवस्थापनहेत्वभावात्, एकार्थे सन्निधिभावे या स पुमानेव न स्यात् स्त्रीत्वादेवदत्तादिवत्, न स्त्री पुंस्त्वात्, ततोऽस्त्रीपुंसौ नपुंसकत्वात्, पर्वतनदीमयनविषयत्वास्त्रिलिङ्गत्वं विशिष्टविषयमित्येतच्च न, पुमादिमिश्रवाह्याद्येकलिङ्गत्वात्, भर्पर्वादिषु च विशेषादर्शनादपरिहारात् । 10

(तटधेति) तटधासत्त्वमप्येषां मूलोद्वर्तननाक्रियाम्ययत्व सत्यलिङ्गत्वात्, खपुष्पवत्, मा भूत्खमाद्विसर्पपादभावाम्ययाभिधयार्थवत् सत्त्वाऽऽगाङ्क्ष्यक्रियाम्ययविशेषणम्, अथोच्येतेत्यादि, परेणोच्येत परिहारः—नन्वेवं प्रपञ्चेन—गोचरलिङ्गनिराकरणव्याख्यानेन संस्त्यानप्रसवत्वादिना त्रिलिङ्गत्वं न लिङ्गव्यवस्थापनहेतु परिगृह्य व्यवस्थापितमेव त्वया, यथा न तटी संस्त्यान[म्] प्रसवात्मकत्वात्, पुरुषवदित्यादि तथा न स्त्रीलिङ्गम्, प्रसवात्मकत्वात् पुरुषवदिति, आदिग्रहणात् संस्त्यानानुमपत्वाभ्यामपि 15 प्रयाणां त्रिलिङ्गत्वहेतुत्वमित्येतच्च न, लिङ्गव्यवस्थापनहेत्वभावात्,—ननूक्त त एव हि प्रसवादयो लिङ्गव्यवस्थापनहेतवो न सन्तीति साधितमनन्तरमेव, तस्माच्च किञ्चिदेतत् अभ्युपगम्यापि प्रसवादीनां एकार्थे सन्निधिभावे या स पुमानेव न स्यात् स्त्रीत्वादेवदत्तादिवत्, तस्य स्त्रीत्वं त्वयाऽभ्युपगतम्

तत्स्मात्... यदा च त एव परस्परात्मकत्वेन त च व्यवस्थापका भवेयुः अन्यादृशत्वमिति तात्पर्यम् । प्रसवादीनां परस्परात्मकत्वं प्रदर्श्य तटादौ लिङ्गाभाव साधयति अधुनति शेषाम्तरमभिधत्ते—तटधेति । व्याचष्टे—तटधासत्त्वमिति तट- 20 त्वादेरपि [illegible] पुष्पवदिति मानमेतत्प्रसिद्धमेव मतम्, लिङ्गार्थमूलस्य निरासस्य निराकरणादिति भावः । [illegible] मा भूत् पचत्यादीति पच [illegible] तटादीनामलिङ्गत्वेऽपि सत्त्वं व्यवस्थापयतु [illegible] भाव । ननु गोचरलिङ्गस्य त्रित्वस्य वाससं साधयता मतैव तटादिलिङ्गव्यवस्थापकहेतुपगमेनाद्वारा त्रिलिङ्गत्वं व्यवस्थापितमेवेत्याशङ्क्यते—नन्वेवं प्रपञ्चेनेति । तदेवाह—यथा न तटीति [illegible] संस्त्यानात्मकत्वात्मत्वं साधयता प्रसवात्मकत्वं व्यवस्थापितम् । तथा तटी न स्त्रीलिङ्गं प्रसवात्मकत्वादित्येवमपीत्याह—तथा नेति । एवं न तटः [illegible] संस्त्यान 25 [illegible], स्त्रीत्वं न तटः पुंलिङ्गम्, संस्त्यानात्मकत्वात् स्त्रीवत् न तटं नपुंसकं [illegible] स्त्रीपुंसमिश्रत्वे सति स्त्रीपुं- स्त्रयो हि नपुंसके [illegible] व्यवस्थापितमित्याह—आदिग्रहणादिति । लिङ्गव्यवस्थापकहेत्वभावे प्रसवादिरसात्- [illegible] नास्ति दोष इत्युत्तरयति—ननूक्तमिति । ननु तटादौ प्रसवादेरेवास्मत्पक्षे [illegible] प्रसवादीनामभ्युपगम्यापि यत् तु तटादि [illegible] व्यवस्थया तदा केन लिङ्गेन तत्र [illegible]—अभ्युपगम्यापीति । देवदत्तः यथा न पुमान् स्त्रीत्वादिति दृष्टान्तमाह—देवदत्तादिवदिति । [illegible] त्रिलिङ्गत्वं [illegible], [illegible] 30

१ सि. क. डे. [illegible] । २ क. [illegible] । ३ सि. डा. [illegible] । ४ सि. क. डे. डा. [illegible] पुंलिङ्ग ।

तथा तटस्तटी तटमित्यत्र कतमं वा विशेषमुपादाय लिङ्गभेदः ? कतमद्वा सामान्यमतिविरच्यते विशेषप्रतिपादनार्थम् ? ननु स्थितिप्रसवसंस्त्यानविशेषविषयया लिङ्गभेदः, न, तटतटीतटानां विषयविशेषो नास्त्यभिन्नस्वरूपत्वात्, घटघटस्वात्मवत्, गोचरविशेषोपपत्तौ वा सोऽपि विशेषो नास्ति प्रसवस्य संस्त्यानात्मकत्वात्, स्त्रीवत् संस्त्यानस्य प्रसवात्मकत्वात् पुंवत् संस्त्यानप्रसवयोः स्थित्यात्मकत्वात्, स्त्रीपुंसवत्, न तटी संस्त्यानम्, प्रसवात्मकत्वात् तटवत्, न तटः प्रसवः संस्त्यानात्मकत्वात् तटीवत्, न तटं नपुंसकम्, स्थित्यनात्मकत्वात् तटीवत् अथ च तटीवत्, एवं लिङ्गाभाव एव तटत्वादीनां प्रसवादिधर्माभावे गोचरविशेषाभावात् ।

तथा तटस्तटीत्यादि, कतमं वाऽत्र विशेषमुपादाय लिङ्गभेदः ? कतमद्वा सामान्यमतिविरच्यते विशेषप्रतिपादनाय ? न सम्भवतीत्यर्थः । आह—ननु स्थितिप्रसवसंस्त्यानविशेषविषयो लिङ्गभेदः, 'संस्त्याने स्त्यायतेर्ड्रट् स्त्री सूतेः सप्प्रसवे पुमान्' । 'उभयोरन्तरं यच्च तदभावे नपुंसकम्' ॥ (महाभाष्ये ४-१-३ सूत्रे) स्थितिर्नपुंसकं स्त्री[सं]स्त्यानं प्रसवः पुमानित्यर्थः सर्वमूर्तिषु[1] सम्भवन्नत्र यो विशेषो विवक्ष्यते तद्विषयो लिङ्गभेद इत्यत्र न, तटतटीतटानां विषयस्य विशेषः पक्षत्रयेऽपि स एव विशेषो नास्ति यद्विषयो लिङ्गभेदः स्यात्—स नास्ति अभिन्नस्वरूपत्वात् घटघटस्वात्मवत्—यथा घट एव घटस्वात्मा तथा तट एव तटी तटम् अभिन्नस्वरूपतामाश्रित्य विशेषः । आह—गोचरविशेषोपपत्तेः—भित्त्यादिसंस्त्याना तटी कटकादिसंस्त्यानस्तटः कुड्यादिसंस्त्यानं तटमिति तथाविधविषयविशेषोपपत्तेर्भिन्नविशेषोपपत्तिरित्यत्रोच्यते—गोचरविशेषोपपत्तौ वा सोऽपि विशेषो नास्ति, यस्मात् तयोर्गोचरः प्रसवस्य संस्त्यानात्मकत्वात् संस्त्या-

[illegible] तथा तट इति । भाष्ये—कतममिति [illegible] ... विशेष च इति प्रश्न [illegible] वा कि सामान्यं [illegible] ... [illegible] प्रश्न । [illegible] ... ननु स्थितीति सामान्यं [illegible] ... सामान्यरूपत्वा नपुंसकम्, प्रसव—[illegible] ... [illegible] पुंस्त्वम्, [illegible] ... [illegible] । तत्र [illegible]—संस्त्यान इति [illegible] भाष्ये [illegible] ... [illegible] इति [illegible] । [illegible] ... [illegible] सूत्रे—[illegible] ... इति पुमान्—[illegible] ... [illegible] । [illegible] भाष्ये [illegible] उभयोरन्तरमिति । [illegible] ... [illegible] भाष्ये—स्थितिरिति । [illegible] ... [illegible] इति भाव. । [illegible] ... [illegible] तटस्तटीत्यत्र [illegible] ... [illegible] भाव । [illegible] ... अभिन्नेति [illegible] ... भाव । [illegible] ... [illegible] इति । [illegible] ... गोचरेति गोचरो विषय । [illegible] ... [illegible]—यस्मादिति [illegible] ... नास्ति [illegible] ... भाव [illegible]

1 सर्वमूर्तिषु, इति पदं [illegible] प्रतिषु नास्ति ।

स्वभावत्व तस्यार्थस्य सिद्धं त्वयैवाभ्युपगतत्वात् स्वात्मकत्वस्य स्त्रीवदिति—अनकेशपक्षाः प्रसवाभावव दिति, एवं शेपसाधने गतार्थे, यावत् स्त्रीपुंसवदिति, एष वाक्यरूपाभिनिर्दर्शनबलेन गोचरनिषेधः कृतः, अधुना तस्यैवार्थस्य क्रियापेक्षया क्रियते—अथ घटादि साधनानि गतार्थानि यावत्स्त्रीवदिति, एवं लिङ्गाभाव एव तत्स्वादीनां प्रसवादिधर्माभावे गोचरविशेषाभावादित्युपनयः ।

न लिङ्गाभाव एव दोष , किं तर्हि ?—　　　　5

ततश्चासत्त्वमप्येषां मूलोद्वर्तनेनाक्रियाभ्ययत्वं सत्यलिङ्गत्वात् खपुष्पवत्, अथोच्येत नन्वेव प्रपञ्चेन संस्थानात्मकत्वादिना त्रिलिङ्गत्वं व्यवस्थापितमेवेत्येतच्च न, लिङ्गव्यवस्थापनहेत्वभावात्, एकार्थे सन्निधिभावे वा स पुमानेव न स्यात् स्त्रीत्वादेवदत्तादिवत्, न स्त्री पुंस्त्वात्, ततोऽस्त्रीपुंसौ नपुंसकत्वात्, पर्वतनदीभवनविषयत्वात्त्रिलिङ्गत्वं विशिष्टविषयमित्येतच्च न, पुमादिभिन्नघाद्यायेकलिङ्गत्वात्, अर्थघटादिषु च विशेषादर्शनादपरिहारात् ।　　　　10

(ततश्चेति) ततश्चासत्त्वमप्येषां मूलोद्वर्तनेनाक्रियाभ्ययत्वं सत्यलिङ्गत्वात्, खपुष्पवत्, मा भूत्पचत्यादिस्वरूपाख्यातात्मनामिधेयार्थवत् सत्त्वाऽऽत्मत्वक्रियाभ्ययविशेषणम्, अथोच्येतेत्यादि, परेणोच्येत परिहारः—नन्वेव प्रपञ्चेन—गोचरलिङ्गनिराकरणव्याख्यानेन संस्थानात्मकत्वादित्यादिना त्रिलिङ्गत्वं स लिङ्गव्यवस्थापनहेतुं परिगृह्य व्यवस्थापितमेव त्वया, यथा न स्त्री संस्थान[म्] प्रसवात्मकत्वात्, पुरुषवदित्यादि तथा न स्त्रीलिङ्गम्, प्रसवात्मकत्वात् पुरुषवदिति, आदिग्रहणात् संस्थानानुभयत्वाभ्यामपि 15 यथायथं त्रिलिङ्गत्वाद्युक्तमित्येतच्च न, लिङ्गव्यवस्थापनहेत्वभावात्,—ननूक्त एव हि प्रसवादयो लिङ्गव्यवस्थापनहेतवो न सन्तीति साधितमनन्तरमेव, तस्मात्र किञ्चिदेतत् अभ्युपगम्यापि प्रसवादीनां एकार्थे सन्निधिभावे वा स पुमानेव न स्यात् स्त्रीत्वादेवदत्तादिवत् तस्य स्त्रीत्वं त्वयाऽभ्युपगतम्

संस्थानात्मकः यदा च त एव परस्परात्मकात्मता त एवं व्यवस्थापका भवेयु अव्यावृत्तत्वादिति तात्पर्यम् । प्रसवादीनां परस्परात्मकत्वं प्रसाध्य तदादौ लिङ्गाभाव साधयति अधुनेति दोषान्तरमभिदधाति—ततश्चेति । व्याकरोति—ततश्चासत्त्वमिति तथा- 20 त्वाञ्च अक्रियाव्ययत्वे सत्यलिङ्गत्वात् खपुष्पवदिति मानमेवैषामसत्त्वमेव भवेत्, क्रियार्थत्वमूलस्य निरासात् निराकृतत्वादिति भाव । सत्त्वविशेषणस्य मा भूत् पचत्यादीति पचत्यादावव्यभिचारा सत्त्वम् तद्वत् तत्त्वादीनामक्रियात्वेऽपि सत्त्वं साधारणम् असत्त्वमिति भाव । ननु गोचरविशेषस्य लिङ्गस्य चाभावे साधयता भवतैव तथापि लिङ्गव्यवस्थापकहेतुप्रदर्शनद्वारा त्रिलिङ्गत्वं व्यवस्थापितमेवेत्याशङ्कते—नन्वेवं प्रपञ्चेनेति । तदर्शयति—यथा न स्त्रीति अनेन तथा- संस्थानात्मकत्वादीनां साधकता प्रदर्शितमिति । तथा स्त्री न स्त्रीलिङ्गं प्रसवात्मकत्वादित्यनेनापीत्याह—तथा नेति । एवं न तट स्त्री प्रसव संस्थानात्मकत्वात्, स्त्रीवत् न तटः पुल्लिङ्गम्, संस्थानात्मकत्वात् स्त्रीवत् न तटं नपुंसकं अनुभयात्मकत्वात्, स्त्रीपुंसवदित्येव यदि स्त्रीपुंसयो हि नपुंसके मध्यस्थत्वं व्याप्यकत्वं व्यवस्थापितमित्याह—आदिग्रहणादिति । लिङ्गव्यवस्थापनहेतोरेव प्रसवादेरभाव सम्यगेवस्थापयता प्रसाधितत्वेन नार्थ दोष इत्युत्तरयति—ननूक्तमिति । ननु तथापि प्रसवादेरैकाधिकरण्ये स्त्रीत्वादेव लिङ्गता प्रसवादीनामभ्युपगमेऽपि यदा तु तदादि स्यात् व्याप्यकत्वमेव तदा नैव लिङ्गेन तेन साध्यमित्याशङ्क्याह—अभ्युपगम्यापीति । देवदत्ता यथा न पुमान् स्त्रीत्वादिति दृष्टान्तमाह—देवदत्तादिवदिति । तटाद्यर्थस्य त्रिलिङ्गत्व विषयविशेषापेक्षम्, विषयविशेषाच 30

१ सि. क्ष. डे. डा. °गतत्वादात्मकत्व । २ क्ष व्यपदे । ३ सि डा स्वात्मत्वात्पात्मा । ४ सि क्ष डे डा. तथाच दृष्टि ।

त्रिलिङ्गत्वात्, यथा न स्त्रीत्वं पुंस्त्वात्, ततोऽस्त्रीपुंसो नपुंसकत्वात्, इत्यर्थेत् दृष्टान्तोऽत्र, पर्वतनदीवनि-
न्याम्यर्थ पर्वतः पुमान् तद्विपयत्वात्, नदी स्त्री तद्विपया तटी भवनं नपुंसक तद्विपर्यं तट इत्यत्
त्रिलिङ्गत्व विशिष्टविपयमिति यतश्च न पुमानितिभिन्नकालापेक्षलिङ्गत्वात् पदस्थिम् [illegible] [illegible] पुमान्
स्त्रिया स्त्री अपि नपुंसकमिति नियतलिङ्गत्वाभेतदपि पुनरुक्तम्, भिन्नात्मत्-अर्धर्चादिषु च विपर्यासेन
5 पपरिहारात् तन्निवर्तते अर्धर्चः अर्धर्चं गोमयः गोमयमित्यादीनां स्त्रीलिङ्गाभावात् त्रिलिङ्गत्व नैकार्थम्।

आह–

नन्वेकस्य दृष्टं त्रिलिङ्गत्व भूतिर्भवनं भाव इतीति चेत्, यदि यत्र दृष्टस्तत्रैव तादृशा
एव प्रतिपद्यामहे तदा किं विवादेन तदेव दुर्दृष्टम्, अपि चेदं साध्यम्, यथार्थाभिधानश्च
नयमतेन भिन्नत्वात्, अपि च भावो चेत्येतदपि साध्यम्, प्रकृत्यर्थस्य न्यग्भूतत्वात् कर्त्रर्थत्व
10 सद्भावात्, अपि चैकस्य त्रिलिङ्गत्वायुक्तिविचारे नानालिङ्गनानाशब्दोपन्यासोऽतिविसर्पते, एक-
भवनासत्त्वादयैकत्वमपि नैव सामान्यभवनस्यैकस्य न्यग्भूतत्वात् विशेषभवनस्य भूत्यादित्रिवि-
धैकरूपत्वात् तस्मादद्दृष्टान्तः।

(नन्विति) नन्वेकस्य दृष्ट त्रिलिङ्गत्वं भूतिर्भवन भाव इत्यतोऽव्यभिचार इति चेदुच्यते यदि
यथा[illegible] यदि लोके प्रयोगो दृष्ट इत्येवावता प्रतिपद्यामहे तादृशा एव परप्रत्ययाः तर्हि दृष्टत्वादेव तथात्व
15 प्रतिपद्यामहे ? किं विवादेन तस्मात्तदेव दुर्दृष्ट-प्रसिद्धिरेव दुःप्रसिद्धिरित्यर्थः, अपि चेदमित्यादि भूतिर्भवन
भाव इत्यत्रेऽपि त्रयोऽर्था यथार्थाभिधानशब्दनयमतेन भिन्नाः तस्मादेतत्साध्य [म]साधयन्नेकोऽनेन इति
अपि च भावो भवनेत्यपि साध्यं भावः–क्रिया न कर्ता भूत्यादिशब्दाभिधेया, स च शब्दनयस्य नास्ति,

पर्व[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] पूर्वपक्षवादि–पर्वतेति। न्याम्ये–न्याम्यमिति। [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
20 पुमानितिभिन्नेति। ननु [illegible] [illegible] त्रिलिङ्गत्वमपि नास्ति अर्धर्चादिषु [illegible] दर्शनात्, अर्धर्च
अर्धर्चादौ तत्र हि [illegible] नास्ति 'अर्धर्चाः पुंसि च' (२ । ४ । ३१) इति [illegible]–अर्धर्चादिषु चेति,
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] त्रिलिङ्गत्वस्य [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । त्रिलिङ्गत्वं नैकार्थमिति, [illegible] न परस्परं [illegible] । [illegible]
तेषां परस्पर [illegible] [illegible]–नन्वेकस्येति। पूर्वपक्षी–नन्वेकस्य दृष्टमिति एवं भूतिरेव [illegible]
25 भाव इदं वस्तु इदं [illegible] इति त्रि[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] इति यत।
ननु [illegible] एव लोके [illegible] प्रयोगः किं ते न हि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
यदि [illegible] [illegible] तर्हि न विवादः स्यात्, परन्तु [illegible] केवल दु प्रसिद्धिरेव, न तु [illegible]
नोतरवादी–यदि लोके प्रयोग इति। भूतिर्भवनं भाव इति [illegible] [illegible] तस्मात्तमपि तु [illegible]
[illegible] त्रिविधा एव [illegible] [illegible], न तु [illegible]–भूतिर्भवनमिति। भूत्यादिशब्दार्थं [illegible]
30 क्रिया न तु कर्ता सा चैव भाव– [illegible] भाव इति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]। क्रियाया भावत्वं [illegible]–भावो चेति। ननु [illegible] [illegible]

१ सि. इत्यर्थत । २ भा. डे इत्यर्थात । ३ सि य डे भा. भावाद्दो। ४ सि य भा 'भावो।

प्रकृत्यर्थस्य न्यग्भूतत्वात् प्रत्ययस्यैव प्राधान्यात् सम्मतेन, अपि चेत्यादि, तच्छब्दस्यैकायस्यैकस्य त्रैलिङ्ग्यायुक्ति-
विचारे नानालिङ्गानां भूत्यादीनां नानात्वस्थानायुपन्यासोऽतिविस्तर्यते, इतश्च न घटते तदुपन्यासः, द्रव्या
र्थत्वात् सामान्यस्य भूतिभवनमात्रस्यैकत्वात् तद्विषयमुदाहरणं स्यात्, न पर्यायनयस्य विशेषविषयत्वात्,
भावशब्दत्वात्र कर्तैवैको भवतीति भावो विशिष्ट एवैको घटादिना स्वेन एव भूत्यादिरूपो विशेषः कर्ता
तस्मादेकभवनतासत्त्वार्थैकत्वमपि नैव, सामान्यभवनस्यैकस्य न्यग्भूतत्वात् विशेषभवनस्य भूत्यादिविशिष्टे 5
कर्तृत्वाभावात्सर्वैकत्वमत्र नयेन द्रव्यार्थकृतं भूत्यादिष्वैक्यं तस्मात् प्रत्यासिद्धमित्यर्थः, तस्मादयुक्तान्त इति ।

किञ्चान्यत् तथा–

यदप्युक्तं नक्षत्रतारार्थातिदेशविषयो नक्षत्रं भवति पुष्योऽयं देवदत्त इति, वृक्षोऽर्थो भवतीति यथा वृक्षस्यार्थेनातिदेशस्तथा नक्षत्रादिना देवदत्तस्येति, अत्र देवदत्तस्यैव नक्षत्रादिनाऽतिदेशो न भवति नक्षत्रादीनामतद्विषयत्वात्, अर्थेन च सता वृक्षोऽतिदिश्यते प्रत्यक्षः 10
सन् परोक्षेण धर्मेण असता वा, वृक्षस्यार्थविषयत्वात् ।

यदप्युक्तं नक्षत्रतारार्थातिदेशेत्यादि तदुक्तमनुच्चारणं सामान्यायातिदेशेन विशेषार्थातिसर्गो निदर्शनम्, अयं देवदत्त इति, वृक्षोऽर्थो भवतीति द्वितीय[स]विशेष गत्वाप समानं यावदेवदत्तस्येति पूर्वपक्षः, उत्तरपक्षस्तु अत्र युक्तो देवदत्तस्यैवमित्यादिना वैधर्म्यं निदर्शयन्नतिदेशाभावभावनार्थं भावतद्विषयत्वादिति प्रथमनिदर्शनस्य, अर्थेन चेत्यादिना द्वितीयनिदर्शनवैधर्म्यं दर्शयति–अर्थेन सता वृक्षोऽतिदिश्यते प्रत्यक्षः 15
सन् परोक्षेण धर्मेण–विशेषेण सामान्येन [वाऽ]सता वा–खपुष्पादिना वा, नक्षत्रादीनामतद्विषयत्वात्–
नक्षत्रनिर्देशस्य पिण्डस्य देवदत्तार्थस्य[ा]तद्विषयत्वात् वृक्षस्यार्थविषयत्वाच्च वैधर्म्यम् तस्मान्न दृष्टान्तः,
नक्षत्राद्यतिदेशो न भवति पुष्यः नक्षत्रविषयत्वात् स्थाणुरेव पुरुषः, पुरुषेण वा स्थाणुरिति,
यद्यतद्विषयेऽप्यतिदिश्येत घटादावपि नक्षत्रं तारा घट इत्यतिदेशप्रवृत्तिर्युक्ता स्यात्, अतद्विषयत्वात्,
पुष्यवदित्यतिप्रसङ्गः । 20

[illegible] वा न [illegible] विचारे प्रस्तुत [illegible] विस्तर भूतिभवनं भाव इति [illegible]
[illegible]–तच्छब्दस्येति । [illegible] भूतिभवनमात्र[illegible] सामान्य[illegible] तत्र
[illegible] सामान्यविषयम्, न विशेषविषयं पर्यायनयस्येदम्, पर्यायनये हि भावशब्दत्वात् कर्तैवैको विशेष प्रधानरूप न
[illegible] तस्मात् [illegible]–इतश्च न घटते इति । पर्यायनयमतेन तदुदाहरण-
[illegible]–न पर्यायनयस्येति । विशिष्ट एवेति [illegible] । भूत्यादिरूपाणां [illegible] 25
[illegible] सामान्य[illegible] न्यग्भूतत्वात् [illegible]–तस्मादिति । पर्यायनय[illegible]
[illegible]–विशेषभवनस्येति [illegible] प्रधानभूतं विशेषभवनं भूत्यादि[illegible] भूत्यादिनाना-
[illegible] न दृष्टान्तोऽपि भाव । [illegible] सामान्यार्थ[illegible]
[illegible] पुष्योऽतिदिश्यते पुष्यो नक्षत्रमिति यथा [illegible] सामान्येनातिदिश्यते [illegible] इति तदुक्तं पूर्वपक्षिणा[illegible]
[illegible]–यदप्युक्तमिति । [illegible]–तदुक्तमनुच्चारणमिति । [illegible] 30
[illegible] पुष्य इति [illegible]–उत्तरपक्षस्त्विति । [illegible]–नक्षत्राद्यति

१ सि क्ष डे °[illegible] । २ सि क्ष डा. डे न सा । ३ सि. क्ष. डा °[illegible] ।

ननु पुरुषोऽपि गव्यादि गोण्येति, सत्यमुच्यते शब्दो हि तेन प्रकारेण वाच्यविशेष संवादिनं ब्रवीति न तु सङ्ख्याना विशेषाणा विरोधेन यथा स्त्रीपुंनपुंसकादीनां एकद्विबहुत्वादीनामेकार्थत्वेन संवादव्युदसनवृत्तिरिति ।

ननु पुरुषोऽपीत्यादि, अत्रविषयनासिद्धत्वेन यावद्गवादि गोण्येति, तदुक्तं सत्यमुच्यते
5 इत्यादि शब्दो हि तेन प्रकारेण वाच्यविशेष संवादिनं ब्रवीति तत्सम्परिग्रहणगुणेन सत्यमुच्यते सोऽर्थविषय न तु सङ्ख्यानां विशेषाणां विरोधेनोच्यते, यथा स्त्रीपुंनपुंसकादीनामेकद्विबहुत्वादीनामेकार्थत्वेनेति संवाद विसंवादवर्जितो शब्दो यावत् संवादव्युदसनवृत्तिरिति गद्यार्थः, एवं लिङ्गसंख्याविसंवादवृत्तिप्रसङ्गेन चोद्यपरिहारप्रपञ्च उक्तः एषः प्रकृत्याविविसंवादव्यपदेश आक्षेपपरिहारप्रपञ्च आयोज्यः, समानमर्थं स्यात्, प्रकृतिप्रत्ययाधारविशेषोच्चारणमात्रभेदः, प्रासादिदमसत्त्वमेवेति चोद्योपक्रमप्रभृति यावदेतदपि
10 लिङ्गादिविशेषत्यागेन यथानुपूर्वोत्तरपक्षविरचनो नेय इति ।

नन्वेवमाख्यापुराख्यानकर्मणि प्रकृत्यर्थस्यास्येयार्थगतविशेषैरवश्यम्भाविभिर्विना तदाख्यान्नासम्भवाद्यान्तरीयकसंख्यालिङ्गादिविशेषणोपादानम्, इतरथाऽर्थोपदेशाभाव इत्येतच्च न, क्रियाभ्युपत्यादिभेदेन व्याख्यानोपपत्तेः, उक्तं हि– क्रियाकारकभेदेन ,
विद्युल्लीलाविजिगीषा स वृक्षः, इहापि क्रियाकारकभेदाभ्यां
15 पुष्यति सपुष्प, यथोदात्त मेवलक्षणाया इति व्याख्यायाः
अधिकरणयोगपदार्थ च कथं याऽनुपपत्तिर्लिङ्गभेदेऽपि इतश्च व्याख्यानात्
लिङ्गाद्यभिमतार्थगतिरुपपद्यते यथाऽऽह–'धान्यमूरसि ' ( )
रथ्या वेति,

नन्वेवमित्यादि, नन्वाख्यापुराख्यानकर्मणिप्रकृत्य[र्थ]स्यास्येयार्थगतविशेषैरवश्यम्भाविभिर्विना
20 तदाख्यान[ा]सम्भवादान्तरीयकं विशेषणोपादानम् तानि च विशेषणानि संख्यालिङ्गादिभेदा एव

वैरूप इति । अलिङ्गसङ्ख्येयोरविशिष्टमात्र उच्यते–अथ पुरुषोऽपीति प्रश्नोऽत्र चोद्यते । व्याख्या–अत्रविषय त्वेति । वाच्यत्वं व्याप्तिसर्वविशेषं प्रतिपादयत् प्रादुर्भवति, अर्थोऽपि तथाविधलक्षणप्रतिपाद्यविशेषो यथार्थं उच्यते न तु वाच्यविशेषविशेषस्वीकारत्व तस्य प्रादुर्भावः शब्दो विरुद्धविशेषणविरोधी यथार्थं एकमनेकमेव यदि–शब्दो हीति । स्त्रियोऽपि वस्तुनः पुंस्त्वादौ पुष्यो नक्षत्रं तारा इति स्त्रियामपि वस्तुनः एकत्वे तारा आपः दारा इत्येवं विरुद्धविशेषणाभावासामानाधिकरण्यं
25 तस्य एव चोदयितुं प्रमाणं इदं हि सामानाधिकरण्य स्यादिति पुष्यार्थं पुंस्त्वं तारार्थस्य स्त्रीत्वं मुख्यत्वीति भावः । प्रकृतार्थ चोदनाप्रकारं लिङ्गत्वाभिप्रायतस्तत्त्वावशेषो शब्दो प्रकृत्यर्थस्वरूपमात्रमपि चोदनीय इत्याह–एवं प्रकृत्यर्थमिति । ननु व्याख्येन अर्थेन प्रतिपत्तव्यतया यथापि तत्त्वानि वाच्याद्यवाचनाद्ये प्रकृत्या वस्तुन वाच्यत्व विशेषणान्तरेण न लक्ष्यते विशेष लिङ्गद्वयं लिङ्गान्तरं निमित्तमपि पतितं भवति यथा चेतनाचेतनभावविशेषविषयमानं किं तत्त्वोपादिविशिष्ट परीक्ष्य वस्तु प्रकाशकत्वे व्यतिरिक्तोऽपि तारादौ व्यक्तर्धर्मभेदाभिन्न तत्प्रकाशे चोदयति तात्पर्यम्, तादृशे किं इत्यादानत्वमपि
30 भेदं प्रत्याख्यानादुपायत एवं व्याख्यानमपि तन्मात्रानुपपत्तिं नापीति वदते–नन्वेवमिति । व्याख्या–अन्याख्येति ।

1 सि. छ. व छ. प्रवृत्तमा ।

इतरथाऽर्थोपदेशाभावः, अर्थप्रत्यायनार्थत्वाच्छब्दप्रयोगस्यार्थपरत्वमव्याख्यानस्तदीयकत्वलिङ्गादिभेदानन्तरीय-
कत्वमिति चेत्तच्च न, क्रियाव्युत्पत्त्यादिभेदेन व्याख्यानोपपत्तेः, तद्दर्शयति-उक्तं हीत्यादिज्ञापकेन-'क्रियाकारक-
भेदेनति, द्रव्यवदासमयवृत्तिः स्वसाधारणसाधना व्यभिहित[ा]श्च द्वे शून्ये रूपिणी चेत्यष्टौ भेदाः क्रियाभेदाः,
कारकभेदाः कर्त्रादयः षष्ठ्यौ वा कालोपायसहिताः त एव पर्यायवचने घटकुटकुम्भादीनां वाक्यान्तरे च,
'स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ' (पा १-१-५६) इत्यस्य 'साम्यादेशप्रभक्त्योऽत्रादेशो स्थानिवदनुदेशः' 5
(महाभा० १-१-५६) 'गुरुवद्गुरुपुत्रे वर्तितव्यमन्यत्रोच्छिष्टभोजनात् पादोपसङ्ग्रहणाच्च' (महाभा०
१-१-५६ सूत्रे) इत्यादि, यथाऽऽचार्येणैव क्रियाभेदेन नितु क्रीडेत्यादि व्याख्यातमेव यावत् स एव
इति गतार्थं, इहापीति सिद्ध व्याख्यान प्रदर्श्य प्रस्तुत योजयति क्रियाकारकभेदाभ्यां पुष्पवतीत्यादि यावत्
अपुष्पमिति गतार्था व्याख्या अथवाऽन्या व्याख्या-यथोक्तादित्यादि यावत्तेदप्रमाणाया इति व्याख्यायाः का
कथं वेदानुपपत्तिः लिङ्गादिभेदेऽपीति सम्बध्यते, अथायमपरो व्याख्याभागः-यथा-अभिधानयोग- 10
पर्यायेत्यादि यावत् क्व कथं वाऽनुपपत्तिः लिङ्गादिभेदेऽपीति सोदाहरणं स्यस्य व्याख्यानं तत्कार्यसङ्ग्रह-
विभ्योऽधिगन्तव्यम् इतश्च व्याख्या[ना]त् लिङ्गादिभिन्नार्थगतिरुपपद्यते अनेकार्थैकशब्दग्रहणेनापीत्यादि
व्याख्यानव्यतिरेकः शब्दोऽनेकार्थ इति सुधियां व्याख्यानात् लिङ्गादिभेदेऽप्यर्थाभिगतिरभ्युपगतैवेति, तद्दर्शयति
यथाह-'वाग्दिग्भूरश्मी ( ) व्यादिश्लोकेऽप्याचार्येणैव व्याख्यातो यावद् दृष्टा वेति मन्येनैव, एव
निरवशेषव्याख्येयविषयव्यापिता व्याख्यायाः प्रदर्शिता । 15

अत एव व्याकरणं लक्ष्याधिगतये लक्षणम्, तस्माद्व्याकरणाध्ययने यत्न आस्थेयः,
यदुक्तं हि-' ॥ अर्थप्रवृत्तितत्त्वानां शब्दा एव निबन्धनम् ।
तत्त्वावबोधः शब्दानां नास्ति व्याकरणादृते ॥' (वाक्यप० कां० १ श्लोक १३) इति ।

इतरथेति विशेषाणामनुपपत्तावुक्तं अभिधिविधर्मपुरस्सरत्वेनैव वाच्य प्रवृत्ते तदन्तरेणोपदेशासम्भव इति भाव । अर्थं प्रत्याययि-
ष्यामीति यथ शब्दप्रयोगाद्यथा शब्दोऽर्थपरतन्त्रो नार्थमन्तरेण शब्दः प्रवर्तेत तथैव लिङ्गादिविशेषमन्तरेणापि शब्दो न प्रवर्तेत इति 20
लिङ्गादिभेदानन्तरीयक यथ इत्याह-अर्थप्रत्यायनेति । प्रकारान्तरेणानुपपत्त्यभावमाह तदीयोपदेशविधानमनुपपन्नेऽनुपपत्तावति-
क्रियाव्युत्पत्त्यादीति । कारकभेदा इति कर्त्रादिभेदेन षड्भेदाः क्रियाकारकसूत्रेष्वन्यत्राभिधानकाण्डे कारकत्वात्
ततस्तासां व्यतिरिक्तत्वं कालोपायसहितास्त एव कर्त्रादय इति भाव । स्थानिवदादेश इति अतिदेशसूत्रमिदम्, स्थानिध-
र्मस्यादेशेऽतिदेशार्थ यद्यपि तत्सामान्यातिदेशः अन्य इति स्थानिसाम्याच्च प्राप्नुवन्तीति सकलकार्य भवति तथापि साम्या-
देशयो इत्यनयात् स्थानिधर्मभावेन न भवतीति अतिदेश आवश्यक अतिदेशोऽन्यथान्यधर्मस्यान्यत्र प्रापणम्, स त्रिविध साम्यान्तादि- 25
भेदेन विशेषातिदेश आये दृष्टान्त यथा गुरुवद्गुरुपुत्र इति-गुरुवद्गुरुपुत्रे वर्तितव्यमिति गुरौ यत्कार्यं गुरुपुत्रेऽपि क्रियते
तस्यापि व्यपदेशेऽपि स्थानिधर्मप्राप्ती तत्रादेशत्वाभावविधानमिति भवितव्य किमत तथा च विशिष्टं स्थानिधर्मसाम्येऽपीतिसति
अतिदेशार्थ उच्छिष्टभोजनं पादोपसङ्ग्रहण वर्जयित्वा गुरुपुत्रे गुरुकार्यमतिदिश्यते इति विशेषातिदेश इति सङ्क्षेपाभिप्राय ।
नितु क्रीडेति नितु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु इति दिवादिर्धातु एव । अनेकार्थत्वात
व्याख्येयत् । वाग्दिग्भूरिति 'वाग्दिग्भूरश्मिवज्रेषु पशुवज्रेषु भूम्नि । लक्ष्यदृष्ट्या स्त्रिया पुंसि गौर्लिङ्गं विनयेनयो' इत्यम- 30
रकोशे योजनार्था । अत व्याकरणमिदं शब्दव्युत्पत्त्यर्थानादि महाभिधानादिविशेषाभ्यासाधिकारेण तत्कार्यकल्पनवे

१ सि ष 'इत्यनयात् स्थानिवदति देशः । २ सि ष. वर्तितव्यमित्युपिकर ।

ननु पुरुषोऽपि गवादि गोष्वेति, सत्यमुच्यते शब्दो हि तेन प्रकारेण वाच्यविशेषं सवादिनं प्रतीति न तु तद्गतानां विशेषाणां विरोधेन यथा स्त्रीपुंनपुंसकादीनां एकद्विबहुत्वादीनामैकार्थ्येन संवादव्युदसनवृत्तिरिति ।

ननु पुरुषोऽपीत्यादि, अवविपर्ययासिद्धयुद्धावन यावद्गवादि गोष्वेति, तदुक्तं सत्यमुच्यत

5 इत्यादि, शब्दो हि तेन प्रकारेण वाच्यविशेषं संवादिनं प्रतीति, तस्मत्परिग्रहमुखेन सत्यमुच्यते सोऽभिप्रेत न तु तद्गतानां विशेषाणां विरोधेनोच्यते यथा स्त्रीपुंनपुंसकादीनामेकद्विबहुत्वादीनामैकार्थ्येनेति संवाद विसंवादधर्मणो शब्दो यावत् संवादव्युदसनवृत्तिरिति गतार्थः यत [illegible] चोद्यपरिहारप्रपञ्च उक्तः एषः प्रकृतार्थविसंवादेऽप्यक्षेप आक्षेपपरिहारप्रपञ्च आयोज्य, समानप्रकरणत्वात्, प्रकृतिप्रत्ययविशेषोच्चारणमात्रमेव, प्रमाणादिसमसन्दर्भमेवेति चोद्योपक्रमप्रभृति यावदेतदपि

10 क्रियाविशेषत्यागेन यथानुपूर्वोत्तरप्रतिवचनो नेय इति ।

नन्वेवमास्यापुरस्यानकर्मणि प्रकृत्यर्थस्याख्येयार्थगतविशेषैरवश्यम्भाविभिर्विना तदाख्यानासम्भवाभ्यन्तरीयकसंख्यालिङ्गादिविशेषणोपादानम्, इतरथाऽर्थोपदेशाभाव इत्येतच्च न, क्रियाव्युत्पत्त्यादिभेदेन व्याख्यानोपपत्तेः, उक्तं हि–'क्रियाकारकभेदेन

दिवुक्रीडाविजिगीषा स भूसत्तायाम् इत्यापि क्रियाकारकभेदाभ्यां

15 पुष्यति पुष्य, रूपोद्धात भेदलक्षणाया इति व्याख्यायाः

अधिकरणयोगपदार्थ का कथं वाऽनुपपत्तिर्लिङ्गाद्यभेदेऽपि, इतश्च व्याख्यानाद् लिङ्गाद्यभिप्रायमतिरुपपद्यते यथाऽऽह–'यास्मिन्भूरसि ' ( )

इत्या वेति

नन्वेवमित्यादि, नन्वाख्यापुरस्यानकर्मणि प्रकृत्य[र्थ]स्याख्येयार्थगतविशेषैरवश्यम्भाविभिर्विना

20 तदाख्यान[ा]सम्भवाभ्यन्तरीयकं विशेषणोपादानम्, तानि च विशेषणानि संख्यालिङ्गादिभेदाः यः,

वेदस्व इति । [illegible] प्रभावते–अथ पुरुषोऽपीति [illegible] । [illegible] स्येति । [illegible] [illegible] । [illegible]

25 [illegible] । [illegible] [illegible] मकृत्यादीति । [illegible] [illegible]

30 [illegible] नन्वेवमिति । [illegible]

१ सि क्ष. के क्ष. मकृमका ।

इत्यस्याऽर्थोपदेशाभावः, अर्थप्रत्यायनार्थत्वाच्छब्दप्रयोगस्यार्थपरत्वमस्यानन्तरीयकत्वाच्च लिङ्गादिभेदस्यान्तरीय-
कत्वमित्येतच्च न, क्रियाव्युत्पत्त्यादिभेदेन व्याख्यानोपपत्तेः, तद्दर्शयति- उक्त ईन्यादिज्ञापकेन—'क्रियाकारक-
भेदेनेति, द्रव्यवदाश्रयवृत्तिः स्वसाधनसाधना व्यभिचरित[ा]र्थ तु सूत्रे अविपरीते भेदाद्यौ ज्ञेयाः क्रियाभेदाः,
कारकभेदाः कर्त्रादयः षष्ठी वा षष्ठोपायमहिताः स एव पर्यायवचने घटकुटकुम्भादीनां वाक्यान्तरे च,
'स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ' (पा० १-१-५६) इत्यस्य 'साम्यार्थेऽप्रत्यक्षस्योपदेशे स्थानिवदनुदेशः' 5
(महाभा० १-१-५६) 'गुरुवद्गुरुपुत्रे वर्तितव्यमन्यत्रोच्छिष्टभोजनात् पादोपसङ्ग्रहणाच्च' (महाभा०
१-१-५६ सूत्रे) इत्यादि, अथवाऽऽचार्येणैव क्रियाभेदेन किंतु क्रीडत्यादि व्याख्यातमेव यावत् स एव
इति गतार्थः, इहापीति सिद्धं व्याख्यानं प्रकृतं प्रस्तुतं योजयति क्रियाकारकभेदाभ्यां पुष्यतीत्यादि यावत्
सपुष्पमिति गतार्था व्याख्या, अथवाऽन्या व्याख्या- उरोदात्तेत्यादि यावत् केवलभाषा इति व्याख्यायाः का
कथं भेदानुपपत्तिः लिङ्गादिभेदेऽपीति मन्यते, अपायमपरो व्याख्यामार्गं —तद्यथा—अधिकरणयोग- 10
पदार्थेत्यादि यावत् का कथं वाऽनुपपत्तिः लिङ्गादिभेदेऽपीति, सोदाहरणं तस्य व्याख्यानं तन्त्रार्थसङ्ग्रहा
दिभ्योऽधिगन्तव्यम् इतश्च व्याख्या[ना]त् लिङ्गादिभिरर्थगतिरुपपद्यते, अनर्थकमप्रमाणेनापीत्यादि
व्याख्यातभिरत्र शब्दोऽनर्थक इति सूत्रव्याख्यानात् लिङ्गादिभेदेऽप्यर्थाधिगतिरभ्युपगतैवेति, तद्दर्शयति
यथाह—'वाग्दिग्भूरश्मी ( ) इत्यादिश्लोकोऽप्यथाचार्यस्य व्याख्यातो यावद् दृष्टा यदि अन्येनैव, एव
निरवद्योपव्याख्यानविषयव्यापिता व्याख्याया प्रदर्शिता । 15

अत एव व्याकरणं सत्याधिगतये लक्षणम्, तस्माद्व्याकरणाध्ययने यत्न आस्थेयः,
उक्तं हि-'　　　　　　　　　　　॥ अर्थप्रवृत्तितत्त्वानां शब्दा एव निबन्धनम् ।
तत्त्वावबोधः शब्दानां नास्ति व्याकरणादृते ॥' (वाक्यप० कां० १ श्लोक १३) इति ।

इत्यर्थस्ति, [illegible] इत्यर्थं यत्किञ्चित्पुरस्कारेणैव वाच्य मन्ये तदन्तरेणेत्यवसायस्य नेति भाव । अर्थं प्रत्यायवि-
ष्यामीति यदा [illegible] शब्दोऽर्थान्तरे वा नार्थान्तरेण [illegible] तथैव लिङ्गादिभिरन्तरेणापि शब्दो न प्रयुज्यत इति 20
लिङ्गादिभेदमानान्तरीयकं तत्र दर्शयति—अर्थप्रत्यायनेति । [illegible]
क्रियाव्युत्पत्त्यादीति । कारकभेदा इति [illegible]
[illegible] स्थानिवदादेश इति [illegible]
[illegible]
[illegible] 25
[illegible] यथा गुरुवद्गुरुपुत्र इति—गुरुवद्गुरुपुत्रे वर्तितव्यमिति गुरौ [illegible]
[illegible]
[illegible] गुरुपुत्रे [illegible] सूत्रभाष्याभिप्रायः ।
किंतु क्रीडतीति किंतु [illegible] इति [illegible] । [illegible]
[illegible] । वाग्दिग्भूरिति [illegible] । [illegible] 30
[illegible] । अत्र व्याकरणमिति [illegible]

---

१ सि क्ष. [illegible] स्थानिवदिति [illegible] । २ सि क्ष. [illegible] ।

ननु पुरुषोऽपि गवादि गोण्येति, सत्यमुच्यते शब्दो हि येन प्रकारेण वाच्यविशेष सभादिर्न ब्रवीति न तु तद्गतानां विशेषाणां विरोधेन यथा स्त्रीपुंनपुंसकादीनां एकद्विबहुत्वादीनामेकार्थत्वेन संवादमनुदर्शनवृत्तिरिति ।

ननु पुरुषोऽपीत्यादि, असत्यविषयत्वप्रसिद्धयुद्भावन यावन्नमाणि गोण्येति तदुक्तं सत्यमुच्यते ५ इत्यादि, शब्दो हि येन प्रकारेण वाच्यविशेष संवादिन ब्रवीति, तत्सम्परिमहण्यगुणेन मन्यमुच्यते सोऽपिविशेष न तु तद्गतानां विशेषाणां विरोधेनोच्यते यथा स्त्रीपुनपुंसकादीनामेकद्विबहुत्वादीनामेकार्थत्वेनेति संवाद विसंवाददर्शनो शब्दो यावत् सभादमनुदर्शनवृत्तिरिति गमार्थः, यत्र लिङ्गसंख्याविसंवादविरोधमन्योन्य वाच्यपरिहारमपन्न उक्तः पश्यः प्रकृत्यादिविसंवादव्यप्यसप आक्षेपपरिहारमपन्न आयोज्या, सत्यानपर्य त्वात्, प्रकृतिप्रत्ययायार्थविशेषोच्चारणमात्रभवा, महासानिवसत्त्वमेवेति चोद्योपक्रमप्रभृति यावदेतदपि १० लिङ्गादिविशेषत्यागेन यथानुपूर्वोत्तरपक्षविरचनो नेय इति ।

नन्वेवमाख्यापुराख्यानकर्मणि प्रकृत्यर्थस्यास्येयार्थगतविशेषैरवश्यम्भाविभिर्विना तदाख्यानासम्भवाभान्तरीयकसंख्यालिङ्गादिविशेषणोपादानम्, इतरथाऽर्थोपदेशाभाव इत्येतन्न, क्रियाभ्युत्पत्त्यादिभेदेन व्याख्यानोपपत्तेः, उक्तं हि–'क्रियाकारकभेदेन विवृक्षीडादिविजिगीषा स वृक्षः इहापि क्रियाकारकभेदाभ्यां १५ पुष्यति सपुष्प, उपोद्घात भेदलक्षणाया इति व्याख्यानाम् अधिकरणयोगपदार्थ का कथ वाऽनुपपत्तिर्लिङ्गाद्यभेदेऽपि, इतश्च व्याख्यानात् लिङ्गाद्यभिधानार्थमतिरूपपद्यते यथाऽऽह– वाग्दिग्भूरश्मि '( ) इष्वा वेति,

नन्वेवमित्यादि, नन्वाख्यापुराख्यानकर्मणि प्रकृत्य[र्थ]स्यास्येयार्थगतविशेषैरवश्यम्भाविभिर्विना २० तदाख्यान[ा]सम्भवाभान्तरीयकं विशेषणोपादानम् तानि च विशेषणानि संख्यालिङ्गादिभेदा यत्,

---

वैरस्य इति । असत्यविषयत्वेऽप्रसिद्धिरित्याह शब्दो–ननु पुरुषोऽपीति प्रत्योऽत्र मोच्यते । व्याख्यानो–असत्यविषय त्वेति । [illegible] सत्यामिति प्रतिपादन् [illegible], सर्वोऽपि [illegible] सत्यार्थ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] गत्यार्थ [illegible]–शब्दो हीति । [illegible] वस्तुन [illegible] पुष्यो [illegible] तत्र [illegible] वस्तुन [illegible] यत्र [illegible] २५ [illegible] इति [illegible] [illegible] सम्भवतीति नाम । [illegible] [illegible] शब्दो [illegible] गोण्येति [illegible]–यत्र प्रकृत्यादीति । [illegible] [illegible] वस्तुन [illegible] विशेषणत्वेन न [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ३० भेदे [illegible] एवं [illegible], [illegible] नापीति [illegible]–नन्वेवमिति । व्याख्याने–नन्वाख्येति ।

---

१ सि. क्ष. ड क्ष. प्रभूतमता ।

इत्यत्राऽर्थोपदेशाभावः, अर्थप्रत्यायनार्थत्वाच्छब्दप्रयोगस्यार्थपरत्वमस्यानन्वयीभवत्स्वरूपसिद्धार्थिभेदाभ्यनन्वयी-
त्वमित्येतच्च न, क्रियाव्युत्पत्त्यादिभेदेन व्याख्यानोपपत्तेः तद्दर्शयति–उक्तं इत्यादिज्ञापकेन–'क्रियाकारक-
भेदेनेति, द्रव्यपदाभ्यवृत्तिः स्वस्यापरव्यपना व्यभिहित[ा]म् द्वे शून्यं ह्ययिणी चेत्यष्टौ भेदाः क्रियाभेदाः,
कारकभेदाः कर्तादयः षष्ठी वा कालोपायसहिताः त एव पर्यायवचने घटकुटकुम्भादीनां वाक्यान्तरे च,
'स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ' (पा० १–१–५६) इत्यत्र 'साम्यादेशप्रपृथक्त्वादादेशे स्थानिवदनुदेशः' 5
(महाभा० १–१–५६) 'गुरुवद्गुरुपुत्रे वर्तितव्यमन्यत्रोच्छिष्टभोजनात् पादोपसङ्ग्रहणाच' (महाभा०
१–१–५६ सूत्रे) इत्यादि, अथवाऽऽचार्येणैव क्रियाभेदेन शिशु क्रीडेत्यादि व्याख्यातमेव यावत् स इव
इति गतार्थं, इहापीति सिद्ध व्याख्यान प्रदर्श्य प्रस्तुत योजयति क्रियाकारकभेदाभ्यां पुष्पवीत्यादि यावत्
एपुष्पमिति गतार्थो व्याख्या अथवाऽन्या व्याख्या–पयोव्रतेत्यादि यावद्वेदव्याख्या इति व्याख्याया: का
क्व वेदानुपपत्तिः लिङ्गादिभेदेऽपीति सम्बन्धस्तत्र अथायमपरो व्याख्याभागः–तथा–अधिकरणयोग- 10
पर्यायेत्यादि यावत् का क्व वाऽनुपपत्तिः लिङ्गादिभेदेऽपीति, सोदाहरणं त्वस्य व्याख्यान तत्रार्थसङ्ग्रहा
दिभ्योऽधिगन्तव्यम् इदञ्च व्याख्या[ना]त् लिङ्गादिभिन्नार्थगतिरुपपद्यते अनेकार्थैकशब्दग्रहणेनापीत्यादि
व्याख्यातभिरेकः शब्दोऽनेकार्थ इति सुपतिङ्भ्यां व्याख्यानात् लिङ्गादिभेदेऽप्यर्थाधिगतिरभ्युपगतैवेति, तद्दर्शयति
यथाह–'वाग्दिग्भूरश्मी (   ) इत्यादिश्लोकोऽप्ययमाचार्येणैव व्याख्यातो यावद् दृष्ट्या चेति ग्रन्थेनैव, एवं
निरपेक्षव्याख्येयविषयव्यापिता व्याख्याया प्रदर्शिता । 15

अत एव व्याकरणं शब्दाधिगतये लक्षणम्, तस्माद्व्याकरणाध्ययने यत्न आस्थेयः,
उक्तं हि–'   ॥ अर्थप्रवृत्तितत्त्वानां शब्दा एव निबन्धनम् ।
तत्त्वावबोधः शब्दानां नास्ति व्याकरणादृते ॥' (वाक्यप० कां० १ श्लोक १३) इति ।

इत्यत्रेति निर्देशानामनुपादान इत्यर्थः प्रतिनिधिकर्मपुरस्कारेणैव बाधा भवति तदन्तरेणोपदेशासम्भव इति भावः । अर्थं प्रत्याययि-
तुमिति यथा शब्दस्योपादानं यत्नोऽर्थस्तत्र नार्थमन्तरेण शब्द प्रवर्तते यथैव क्रियादिविशेषमन्तरेणापि शब्दो न प्रवर्तते इति 20
क्रियाविशेषसमान्वयीभाव शब्द इत्याह–अर्थप्रत्यायनेति । प्रकारान्तरेणाप्युक्तेषु समभेदेन तथैवोपदेशविधानमनुपपत्तिमुपदर्शयति–
क्रियाव्युत्पत्त्यादीति । कारकभेदा इति कर्त्रादिभेदेन षड्भेदा क्रियाकारकसम्बन्धमव्याभिचारत्वम् कारकत्वात्
कर्मकर्त्रे अपत्यन्तु सम्बन्धनामकैवत्वाच्च एव कर्तादय इति भावः । स्थानिवदादेश इति प्रतिषेधसूत्रमित्यम्, स्थानिवद्-
भावादेशेऽतिदिष्टस्य यद्यपि तदन्वयान्तरत्वात्कर्म अत्र इति स्थानिकार्याणामादेशे प्राप्नुवन्तीति सूत्रार्थस्तथापि तथापि साम्या-
देशयोः पृथक्त्वात् स्थानिकर्मणोऽदेशे न प्राप्नोतीति अतिदेश आवश्यक अतिदिष्टत्वात्तान्यकार्याणि विधीयन्ते स त्रिविध सामान्याति- 25
देश निमित्तातिदेश रूपातिदेश यथा गुरुवद्गुरुपुत्र इति–गुरुवद्गुरुपुत्रे वर्तितव्यमिति गुरौ यत्कार्यं तद्गुरुपुत्रेऽतिदिष्टस्य
प्रमाणेनमुद्रणमपि स्थानिकार्याणामादेशे तदारम्भत्वादेशानामपि प्रतिषेध क्रियते तथा च विधिः स्थानिकार्याणामादेशेऽतिदिष्टानि
प्रतिषेधार्थं उच्छिष्टभोजनं पादोपसङ्ग्रहणं च वर्जयित्वा गुरुपुत्रे गुरुकार्याणामतिदिष्ट इति विशेषातिदेश इति सूत्रभाष्याभिप्रायः ।
शिशु क्रीडेति शिशु क्रीडादिक्रियाप्रकारपुष्टिस्थानियोगसम्बन्धमधिगमयितु इति शिशुबालका एव । अनेकरसत्वात्
व्याक्रियते । वाग्दिग्भूरिति 'वाग्दिग्भूरश्मिवज्रेषु पशुचक्षुर्घृणिभूजले' । स्वर्गाद्या मिता पुंसि धीमद्भिः नियोजिता इत्यत्र 30
एकैके गोशब्दार्था । अत व्याकरणमिदं सदसद्रूपस्वार्थाभि प्रविविक्तसमीचीनव्याख्यानाविरोधेन, तत्रान्वयव्याख्याने

---

१ सि प पृथक्त्वात् स्थानिवदति देशः । २ सि प वर्तितव्यमित्युक्तिः ।

अत एवेत्यादि, व्याकरणं हि शब्दाधिगमे समर्थम्, कथं नाम शब्दार्थे ज्ञानमविपरीतं स्यादिति तस्माद् व्याकरणाभ्यासे यत्न आस्थेयः, एक इत्यादि श्लोकद्वयं व्याकरणप्रयोजनार्थं निदर्शयति यावदिषु गोशब्द एकोऽनेकार्थः, एकस्मिन् पृथुबुध्नादिमत्यर्थे घटकुटकुम्भादिशब्दाऽनेक[ः]प्रवृत्त इत्येवमादेः प्रकाश्यस्यार्थस्य प्रकाशकं व्याकरणम् स्थावरजङ्गमानामिव प्रकाश्यानां सूर्यः तथा न व्याकरणमन्तरेण
5 वाच्यस्य सूक्ष्मस्य ज्ञानम् वाचकस्य च सूक्ष्मस्य च अन्यः सम्यक्कर्मको वाचमेव सूते इत्यविकल्पत्वादिः तद्विषयं च ज्ञानं न सम्भवति तत्र स एव व्याकरणज्ञो वेद तथा अर्थप्रवृत्तितत्त्वानामित्यादि, अर्थाः—अभिधेयाः प्रवृत्तयः—क्रियाः पुरुषहितदेवताः अहितदेवताः, तेषामुभयेषां तत्त्वानि अन्यविपरीतानि रूपाणि शब्दैरेव ज्ञायन्ते शब्दानां पुनस्तत्त्वं[च] व्याकरणादृते ज्ञायते, अथवाऽर्थस्य प्रवृत्तितत्त्वानि—यथास्मे भिन्नस्थानत्वधर्मसमविपरिणामाः तानि शब्दैर्ज्ञाप्यन्ते, शब्दा व्याकरणेनेति, अथवाऽर्थाः—धर्मार्थकाममोक्षाः
10 चत्वारः प्रवृत्तयः तासां तत्त्वानि—यथार्थं साध्यसाधनभावाः इत्यादिव्याख्याविक्षेपेषु तद्विषयसम्यग्ज्ञानस्य शब्दाः कारणानि शब्दज्ञानस्य तु व्याकरणमिति ।

यद्युच्येत स्त्रीपुंनपुंसकव्यक्तीनां विरुद्धानां पुष्यतारकनक्षत्रार्थानामयुक्तमेकाधिकरण्य पुनर्वसू माणवकमित्यादिसंख्याविरोधादयुक्तः विज्ञानमपि तद्विषयमयुक्तम्, इत्यादिवचनस्य दोऽयमकस्मात् क्रियते त्वया अभिन्नस्तो हि शब्दार्थः स च शब्द एव, न लिङ्गादिविचार
15 भेदेनार्थोऽतद्विषयत्वात् खपुष्पविषयविचारखेदवत्, सोऽयमित्यभिसम्बन्धात् रूपमेकीकृतं यदा । शब्दस्यार्थेन तं शब्दमभिजल्पं प्रचक्षते ॥[1] (वाक्यप० का० २ श्लो० ११०) तयोरपृथगात्मत्वे रूढरव्यभिचारिणि । किञ्चिदेव क्वचिद्रूपं प्राधान्येनावतिष्ठते ॥ लोकेऽर्थरूपतां शब्दः प्रतिपन्नः प्रवर्तते । शास्त्रे तूभयरूपत्वं प्रविभक्तं विवक्षया ॥ (वा० का० २ श्लो

तत्र वाच्य इत्यत्र भव एवेति । व्याख्ये—व्याकरणं हीति [illegible] न [illegible] प्रकाशकं
20 [illegible] भाव । [illegible]—एक इति । [illegible]—[illegible]
[illegible]
[illegible] व्याकरणमिति । [illegible] स्थावरेति । तथा [illegible]—तथा नेति
[illegible]
[illegible]
25 [illegible] भाव । [illegible]
[illegible] । द्वितीय [illegible] व्याख्ये—अर्थप्रवृत्तीति [illegible]
[illegible] भाव । [illegible] व्याख्येति, [illegible]
[illegible] भाव । ननु [illegible]
[illegible]
30 [illegible] भाव । [illegible] भाव ।
[illegible] अथवेति [illegible] भाव । [illegible]
[illegible]
[illegible] यद्युच्यतेति । व्याख्ये स्त्रीपुंनपुंसकेति, [illegible] ।

१३२) दर्शनोत्प्रेक्षाभ्यामर्थमभिधेयत्वेनोपगृह्य तत्र न्यग्भूतस्वशक्तिर्बुद्धौ परिप्लवमानोऽयमि-त्यमनेन शब्देनोच्यत इत्यान्तरो विज्ञानलक्षणः शब्दात्मा श्रुत्यन्तरस्य बाह्यस्य व्यन्यात्मकस्य प्रवृत्तौ हेतुः, सोऽभिजल्पाभिधेयाकारपरिग्राही बाह्याच्छब्दादन्य इति भर्तृहर्यादिमतम् ।

यदप्युच्यतेत्यादि, स्त्रीपुंनपुंसकव्यक्तीनां विरुद्धानां पुष्यनक्षत्रतारकाणामयुक्तमेकाधिकरण्यम् पुनर्वसू नक्षत्रमित्यादिसंख्याविरोधादयुक्तैर्विज्ञानमपि तद्विषयमयुक्तमित्यादिवचनसेदोऽयमकस्मात् क्रियते 5 त्वया किं कारणं? अभिजल्पो हि शब्दार्थः, द्विशब्दो यस्मादर्थे, शब्दार्थस्याभिजल्पत्वात्र लिङ्गादि विचारक्लेशेनार्थः, असद्विषयत्वात्, खपुष्पविषयविचारक्लेशवत्, स्यान्मत कोऽसावभिजल्प इत्यत्रोच्यते— स च शब्द एव—स चाभिजल्पः शब्द एव, कथमिति चेदुच्यते—'सोऽयमित्यभिसम्बन्धात्' (वा० का० २ श्लो० १३०) इति श्लोकः, योऽर्थः सोऽयं शब्दो घट इत्यभेदोपचारसम्बन्धाद्यदा शब्दस्वरूपमर्थेनैकी कृतं भवति तदा, यथेन्द्रकमम्बूक इतीन्द्रचन्द्रादयस्तत्कार्यानभिज्ञोऽपि इन्द्रचन्द्रशब्दरूपापन्नगोपालाद्यभिमर्यं 10 व्यापयन् दृश्यते सोऽर्थेनैकीभूतः शब्द एवाभिजल्प इत्युच्यते [तयोरपृथगात्मत्वे रूढेरव्यभिचारिणि । किञ्चिदेव क्वचिद्रूपं प्राधान्येनावतिष्ठते ॥ वा० का० २ श्लो० १३१] एव शब्दार्थयोः क्षीरोदकवत् अपृथगात्मत्वम्, तयोरपृथगात्मत्वे सति अव्यभिचारिणि—अन्योऽन्याविनाभाविन्यपि रूढिवशादेव किञ्चि-द्रूप प्राधान्येनावतिष्ठते शब्दरूपमर्थरूपं वा, यथा लौकिका अर्थप्रधानाः, शास्त्राः शब्दप्रधाना इति, तमर्थं प्रविभागेन दर्शयति—'लोकेऽर्थरूपतामिति' श्लोको गतार्थः [लोकेऽर्थरूपतां शब्दः प्रतिपन्नः प्रवर्तते । शास्त्रे 15 तूभयरूपत्वं प्रविभक्तं विवक्षया ॥ वा० का० २ श्लो० १३२] अभिमानपेक्षत्वे लोके दृश्यमानलक्षणेऽर्थे सम्प्रत्ययो न शब्दे, शास्त्रे तु 'स्त्रीभ्यो ढक्' (पा० ४-१-१२०) इति स्त्रीवाचकेषु सार्थकेषु शब्देषु, 'गुणो यङ्लुकोः' इत्येवमादिष्वर्थेष्वेव सम्प्रत्ययः, तद्व्याख्या—दर्शनोत्प्रेक्षाभ्यामित्यादि, प्रधानादिदर्शनेन

प्रधानादिस्वरूपस्य शब्द एव तत्स्वरूपेण शब्दस्य वाच्य न तथात्वा न संस्कारप्रत्यभिज्ञानरूपविचारद्वारेण सामानाधि-करण्योपपत्तेस्तद्विषयत्वं केवलं शब्द एव तद्विचारस्याविषयत्वादिति भर्तृहरिमतमाह—अभिजल्पो हीति । शब्दस्याभिजल्प- 20 रूपतामाह—स च शब्द एवेति । तत्र हरिकारिकामुपन्यस्यति—सोऽयमितीति योऽर्थोऽत्र शब्द एव सोऽयमर्थ ? गौरिति, किमयमर्थः ? गौरिति व्यवहारदर्शनादध्यासेन यथार्थस्वरूपमात्रकार्यं तत् गौरित्येवमिव प्रत्याय्यते तदाऽभिजल्पः शब्द उच्यत इति तदर्थः । अभिज्ञस्य शब्दस्येत्याह उदाहरणमाह—यथेन्द्रक इति इन्द्रचन्द्रादिशब्दार्थानभिज्ञोऽपि गोपालादिरिन्द्रचन्द्राद्या-कारेण शब्दस्वरूपेणेवार्थं जानातीति तद्विषयत्वं शब्दस्यैवेति भावः । यदा शब्दार्थयोरन्योन्यं शब्दार्थयोरव्यभिचारिणि रूढिवशात् कश्चिल्लोकेऽर्थरूपतां प्रतिपन्नः शब्दोऽर्थे गौणिकत्वेन प्राधान्येन प्रवर्तते कश्चित् शास्त्रे शब्दप्रधान इति तस्यार्थप्रधान प्रवर्ते- 25 त इत्याह—एवं शब्दार्थयोरिति । विवक्षाकृतविभागस्य उदाहरणमाह—अभिमानपेति लोके हि वस्तुबोधनाय शब्दः प्रयुज्यते न शब्द. किन्तु न शब्दमर्थं प्राप्नोति, अभिमानार्थेन परार्थत्वादिति भाव । एवमेव स्त्रीभ्यो ढक्, गुणो यङ्लुकोरित्यत्रापि स्त्रीगुणादिशब्दा अर्थपरा एव तत्रापि विशेषः स्त्रीशब्देन स्त्रीवाचकाः शब्दा गृह्यन्ते स्त्र्यादिरूपेऽर्थे प्रत्ययविधानासम्भवात्, गुणादिशब्दस्य तु धातुस्वरूपमर्थं एव वाच्यः स्त्रीशब्दस्तु न स्वार्थमर्थमाह, प्रातिपदिकविशेषणत्वात्, धात्वर्थविशेषत्वाभावात् स्वार्थप्रतिपादनसमर्थत्वेन परार्थत्वाभिप्रायेणाह शास्त्रे त्विति व्याकरणशास्त्रे इत्यर्थः । अभिजल्पस्वरूपस्य वाक्य- 30 पदीयवचन सारस्वतसम्मति दर्शयन्—दर्शनोत्प्रेक्षाभ्यामिति आगमेन तदनुगुणेन तर्केण तदर्थं उपादेयमाना:

---

१ मि का दे वाक्यपुरुषिणि । २ मि ख का शब्दव्यवहारपरत्वमेकतामिति ।

अत एवेत्यादि, व्याकरणं हि लक्ष्याभिगमने लक्षणम्, कथं नाम शब्दार्थयोर्ज्ञानमिति स्यादिति तस्माद्व्याकरणाभ्यासे यत्न आस्थेयः यत्र हीत्यादि श्लोकद्वयं व्याकरणस्तवनार्थं निदर्शयति वागादिषु गोशब्द एकोऽनेकार्थः एकस्मिन् पृथुबुध्नादिलक्षणेऽर्थे घटकुटकुम्भादिशब्दोऽनेक[:]प्रयुज्यते इत्येवमादेः प्रकारस्यार्थस्य प्रकाशकं व्याकरणम् स्थावरजङ्गमानामिव प्रकाशयन्तो सूर्यः, तथा न व्याकरणमन्तरेण
5 वाच्यस्य सूक्ष्मस्य ज्ञानम् वाचकस्य च शब्दस्य यः सम्यक् सम्यक्कर्मको वाचमेव ब्रूते इत्यभिप्रायात्तद्विषयं च ज्ञानं न सम्भवति तत्र सर्वं व्याकरणाद्वेद्यम्, तथा अर्थप्रवृत्तितत्त्वानामित्यादि अर्थाः—अभिधेयाः, प्रवृत्तयः—क्रियाः पुरुषप्रवृत्तयः अभिधेयता, तेषामुभयेषां तत्त्वानि सम्यग्विपरीतानि रूपाणि शब्दैरेव ज्ञायन्ते शब्दानां पुनस्तत्त्वं[न] व्याकरणादृते ज्ञायते, अथवाऽर्थस्य प्रवृत्तितत्त्वानि—यथाक्रमं [illegible]धर्मार्थकाममोक्षपरिणामाः तानि शब्दैर्बोध्यन्ते, तस्मात् व्याकरणेनेति अथवाऽर्थाः—धर्मार्थकाममोक्षाः
10 तदर्थाः प्रवृत्तयः तासां तत्त्वानि—यथार्थं साध्यसाधनभावाः, इत्यादिव्याख्याविशेषेषु तद्विषयस्य [illegible] शब्दाः कारणानि शब्दज्ञानस्य तु व्याकरणमिति ।

यदप्युच्येत स्त्रीपुंनपुंसकव्यक्तीनां विरुद्धानां पुष्यनक्षत्रतारार्थानामयुक्तमैकाधिकरण्यं पुनर्वसू नक्षत्रमित्यादिसंख्याविरोधादयुक्तेः विज्ञानमपि तद्विषयमयुक्तम्, इत्यादिवचनवैदोऽयमकस्मात् क्रियते त्वया अभिजल्पो हि शब्दार्थः स च शब्द एव, न लिङ्गादिविचार
15 भेदेनार्थोऽस्ति तद्विषयत्वात् तत्पुष्यविषयविचारवत्, 'सोऽयमित्यभिसम्बन्धात् रूपमेकीकृतं यदा । शब्दस्यार्थेन तं शब्दमभिजल्पं प्रचक्षते ॥' (वाक्यप० का० २ श्लो० १३०) तयोरपृथगात्मत्वे रूढेरव्यभिचारिणि । किञ्चिदेव क्वचिद्रूपं प्राधान्येनावतिष्ठते ॥ लोकेऽर्थरूपतां शब्दः प्रतिपन्नः प्रवर्तते । शास्त्रे तूभयरूपस्य प्रविभक्तं विवक्षया ॥ (वा० का० २ श्लो

तत्र [illegible] इत्यत—अत एवेति । व्याचष्टे—व्याकरणं हीति [illegible] न [illegible]
20 व्याकरणमभ्यसनीयमिति भावः । [illegible]—यत्र हीति । [illegible]—वागादिष्विति, एक [illegible] तथा [illegible] पृथुबुध्नोदराकारार्थे घटकुटकुम्भादिशब्दा [illegible] शब्दानां [illegible] व्याकरणमिति । [illegible] स्थावरेति । तथा [illegible] व्याकरणादेवेत्याह—तथा नेति, वाच्यार्थस्य [illegible] यथार्थस्य [illegible] विषयस्य [illegible] परैरन्यथा [illegible] विषयस्य [illegible] सते [illegible] व्याकरणेन [illegible] योग्यते [illegible] न [illegible]
25 [illegible] मिति भावः । शब्दकर्मक इति, [illegible] ते [illegible] क्रियाशब्दे [illegible] वर्तन्ते । द्वितीयं कारिकां व्याचष्टे—अर्थप्रवृत्तीति [illegible] धर्मार्थाः [illegible] भावः । [illegible]—तत्त्वेति, [illegible] व्याख्यानिकं [illegible] हि [illegible] मूल [illegible] मिति भावः । ननु [illegible] व्याकरणस्य [illegible] मानासन आह—शब्दानामिति [illegible] तत्र [illegible] तत्त्वबोधो नियमं व्याकरणेन
30 भवति न [illegible] इति भावः । प्रकारान्तरेण व्याचष्टे—अथवेति, [illegible] धर्मार्थकाममोक्ष [illegible] इति भावः । व्याख्यान्तरमाह अथवेति धर्मादीनां [illegible] शब्दाधीनमिति भावः । तत्र पुष्य [illegible] तारा वैचारी पुष्यस्य स्त्रीपुंनपुंसकसामानाधिकरण्यं पुनर्वसू नक्षत्रमित्यादौ द्विवचनान्तस्यैकवचनान्तेन च सामानाधिकरण्यं तद्विषयं विज्ञानमयुक्तमिति [illegible] यदप्युच्येतेति । व्याचष्टे—स्त्रीपुंनपुंसकेति, स्पष्टम् ।

११२) दर्शनोत्प्रेक्षाभ्यामर्थमभिधेयत्वेनोपगृह्य तत्र व्यङ्ग्यभूतस्य शक्तिर्युक्तो परिप्लयमानोऽयमि-
त्यनेन शब्देनोच्यत इत्यान्तरो विज्ञानलक्षणः शब्दात्मा श्रुत्यन्तरस्य बाह्यस्य ध्वन्यात्मकस्य
प्रकृती हेतुः, सोऽभिजल्पाभिधेयाकारपरिग्राही बाह्याच्छब्दादन्य इति भर्तृहर्यभिमतम् ।

यदप्युच्यतेत्यादि, स्त्रीपुंनपुंसकव्यक्तीनां विरुद्धानां पुष्यनक्षत्रतारकाणामयुक्तमैकाधिकरण्यम्
पुनर्वसू नक्षत्रमित्यादिसंख्याविरोधेऽप्युक्तेर्विज्ञानमपि तद्विषयमयुक्तमित्यादिवचनसंदेहोऽयमकस्मात् क्रियते 5
तथा, किं कारणम् ? अभिजल्पो हि शब्दार्थः, द्विशब्दो यस्मादर्थे, शब्दार्थस्याभिजल्पत्वात् लिङ्गादि
विचारलेशेनार्थः, असद्विषयत्वात्, खपुष्पविषयविचारलेशवत्, स्यान्मत कोऽसावभिजल्प इत्यत्रोच्यते-
स च शब्द एव—स चाभिजल्पः शब्द एव, कथमितिचेदुच्यते—'सोऽयमित्यभिसम्बन्धात्' (वा० का० २
श्लो० १२०) इति श्लोकः, सोऽर्थः सोऽयं शब्दो घट इत्यभेदोपचारसम्बन्धाद्यदा शब्दस्वरूपमर्थेनैकी-
कृतं भवति तदा, यथेन्द्रकमन्त्र इतीन्द्रमन्त्रायमत्यर्थानभिज्ञोऽपि इन्द्रमन्त्रशब्दरूपाद्भगोपाममभिमर्शं 10
प्रत्याययन् दृश्यते सोऽर्थेनैकीभूतः शब्द एवाभिजल्प इत्युच्यते [तयोरपृथगात्मत्वे रूढेरव्यभिचारिणि ।
किञ्चिदेव क्वचिद्रूपं प्राधान्येनावतिष्ठते ॥ वा० का २ श्लो १२१] एव शब्दार्थयोः स्त्रीवेदकवत्
अपृथगात्मत्वम्, तयोरपृथगात्मत्वे सति अव्यभिचारिणि—अन्योऽन्याविनाभावविशेषेऽपि रूढिवशादेव किञ्चि-
द्रूपं प्राधान्येनावतिष्ठते शब्दरूपमर्थरूपं वा, यथा लौकिका अर्थप्रधानाः, शास्त्राः शब्दप्रधाना इति, तमर्थं
प्रविभागेन दर्शयति—'लोकेऽर्थरूपतामिति' श्लोको गतार्थः [लोकेऽर्थरूपतां शब्दः प्रतिपन्नः प्रवर्तते । शास्त्रे 15
तूभयरूपत्वं प्रविभक्तं विवक्षया ॥ वा० का० २ श्लो० १२२] अभिमानयेत्युक्ते लोके दृष्टमात्रेऽर्थे
सम्प्रत्ययो न शब्दे, शास्त्रे तु 'स्त्रीभ्यो ढक्' (पा० ४-१-१२०) इति स्त्रीवाचकेषु सार्थकेषु शब्देषु,
'सुभ्रो कौटिल्ये' इत्येवमादिष्वर्थेष्वेव सम्प्रत्ययः, तथा चास्या—दर्शनोत्प्रेक्षाभ्यामित्यादि, प्रधानप्रविदर्शनेन

कथमस्य स्वरूपमात्रकः शब्द एव तत्स्वरूपः प्रत्यय शब्द न तत्स्वरूपा न संस्थानप्रत्यभिज्ञादिकरणविचारान्तरेण सामानाधि-
करण्येऽप्यनुपपत्तिप्रसाधनं केवलं मत एव तद्विचारस्याप्रसक्तत्वादिति भर्तृहरिमतेनाह—अभिजल्पो हीति । तत्स्वरूपमभिजल्प- 20
स्वरूपमाह—स च शब्द एवेति । तत्र हरिकारिकामुपन्यस्यति—सोऽयमितीति सोऽर्थोऽत्र शब्द एव कोऽयमर्थः ? गौरिति,
किमयमर्थः ? गौरिति व्यवहारदर्शनादभ्यासेन पदार्थस्वरूपमात्मन्यारोपितं सत् गौरित्यभिन्न प्रत्याय्यते तदाऽभिजल्पः शब्द उच्यत इति
तत्त्वम् । असद्विषयत्वस्योदाहरणमाह—यथेन्द्रक इति इन्द्रमन्त्रादिरर्थस्याप्रसक्तत्वादनभिज्ञोऽपि गोपालादीन्द्रमन्त्राभा-
सैर्भेदस्य शब्दरूपतया बोधयत्यर्थं जानातीति तद्विषयत्वं दृश्यत इति भावः । यदा शब्दार्थयोरन्योन्यैकरूपत्वेऽव्यभिचारिणि
रूढिवशात् क्वचिदेवैकस्य प्रतीयमानः शब्दोऽर्थे लौकिकप्राधान्येन प्रवर्तते क्वचित् शास्त्रे शब्दप्रधान इत्यर्थप्रधानः शब्दे- 25
न इत्याह—एवं शब्दार्थयोरिति । विभागप्रविभक्तं व्याचष्टे—अभिमानयेति लोके हि वस्तुबोधनाय शब्दः प्रयुज्यते
न शब्दः स्वरूपं न प्रत्ययः प्राप्नोति, अर्थप्रधानत्वादनेन पदार्थत्वादिति भावः । एवमेव स्त्रीभ्यो ढक्, सुभ्रो कौटिल्ये इत्यत्रापि
स्त्रीसुभ्रादिशब्दा अर्थरूपा एव एतावत्तु विशेषः स्त्रीशब्देन स्त्रीवाचकाः शब्दा गृह्यन्ते स्वादिभ्योऽर्थे लगादिप्रसक्तस्याभावात्,
सुभ्रादिशब्दस्तु कौटिल्यार्थे एव भाष्ये स्त्रीशब्दस्तु न तदर्थेऽपर्यवसानात्, प्राधान्यविवक्षया स्वरूपत्वात्, प्राधान्यविमर्श-
योग्यत्वेऽभिप्रायमात्रत्वेन पदार्थत्वाभिप्रायेणाह शास्त्रे त्विति व्याकरणशास्त्रे विवक्षा । अभिजल्पस्वरूपस्य प्रका- 30
रान्तरेणाभिधानाय पूर्वोक्तसर्वमपि हरिसम्मतम्—दर्शनोत्प्रेक्षाभ्यामिति भाष्येण तदनुगुणेन तर्केण वेत्थं व्याख्यायमानाः

---

१ मि का. १ वाच्यबुद्धिनि । २ लि ख का तत्सम्बन्धात्तत्त्वैकत्वार्थकत्वानामिति ।

पुरुषस्येच्छया वाऽर्थसन्निवेशस्योपगृह्य—पूर्वोक्तचन्द्रादिवत् साकारं तत्र स्वस्वभावशक्ति—शब्दार्थाभिधानसामर्थ्यात् बुद्धौ परिवर्तमानोऽनभिलप्यमनेन शब्देनोच्यत इत्यन्यतो विज्ञानवादस्य अन्यस्य पाकस्य व्यभ्यासकस्य प्रवृत्तौ हेतुः—अथापरः सोऽभिजल्पाभिधायकपरिकल्पी ... व्यापन्न इति मतान्तराभिमतम् ।

5 वसुरातस्य भर्तृहर्युपाध्यायस्य मतन्तु स च स्वरूपानुगतार्थरूपमन्तरविभागेन सन्निवेशयति, 'अपोद्धारे सर्वापेक्षा शब्देरेव प्रकल्पिता । एकस्यार्थस्य नियता क्रियादिपरिकल्पना ॥' (वाक्यप० का० २ श्लो० १२१) इति तस्यार्थस्तु पचत्यौ पचनाद्यवस्थानामेकस्मिन् मुहूर्ते काले बहुभिर्वक्तृभिर्युगपत्क्रमेण वा पर्यायेण पचत्योऽप्यत विरुद्धधर्मः, तद्यथा—ओदनं पचति, ओदनस्य पाकं निर्वर्तयति, करोति निर्वृत्तिं पाकस्य तत्र यदि अर्थस्तु शब्देनोच्येत तर्हि

10 विरोधात् कथमोदनस्यैकस्य युगपत् क्रमेण वा कर्मत्वं सम्बन्धित्वं पाकं निर्वर्तयति पाकस्य निर्वृत्तिं करोतीति कर्मस्य शेषत्वस्य च पाकस्य ? तस्मादविद्यमाना वा शब्दस्यैव शक्तः बुद्ध्या बाह्यार्थनिरपेक्षं समभ्यारोप्यन्ते सर्वशक्तियोगे बाह्यार्थत्वाच्छब्दप्रयोगस्य प्रत्ययः प्रतिबिम्बवदेवार्थं प्रकाशयति, तथाऽसत्त्वेऽपि वस्तुगता शक्तिः प्रयोगनिबन्धं शब्दप्रयोगस्य, तदुपकारकत्वात् न ह्यस्य वस्तुविषयाभ्यां सन्निधानासन्निधानाभ्यां किञ्चिदपि प्रयोजनमस्ति प्रयो-

15 जने सति प्रयोगः स्यात् तस्मादसत्यामपि बाह्यार्थशक्तौ मतयो सम्भवत्येव शब्दप्रयोगः, योग्यशब्दनिबन्धना हि विवक्षा अनपेक्ष्यार्थगतशक्तिं बुद्धौ शक्तिमध्यारोपयति ।

(वसुरातस्येति) वसुरातस्य भर्तृहर्युपाध्यायस्य मतं तु—स च स्वरूपानुगतेनार्थेन, स च—अभिजल्प-स्वरूपानुगतमर्थरूपमन्तरविभागेन सन्निवेशयतीति तस्यापि बाह्येऽर्थे तन्निरपेक्षं स्वतन्त्रमभिजल्पस्य प्रवृत्तिमाह—[अ]पोद्धारे सर्वशक्त्यर्थं (वाक्यप का २ श्लो० १२१) इति या एताः शक्तिविभिन्नशक्ति-

20 स्वरूपशो वस्तुन्यस्ता क्रिया बाह्यार्थसम्बन्धिभिः तेषामसौ पाकोऽर्थोऽस्तु बहुशक्तित्वेन वा, इत्येताः शक्ति-भावशक्तिसम्बन्धात् क्रियानिर्वर्तको नियता एव वस्त्वपि मनुष्यादीनामेव सर्वप्रकाशनायाः सर्वस्य-

---

[illegible]

25 [illegible] भर्तृहरिमतमिति भाव । [illegible] —वसुरातस्येति ।

[illegible]

30 [illegible]

१ लि० छ डे० ओदनमित्यादि । २ लि० छ डा० डे० इत्यर्थेन । ३ लि० डा० ... ×× छ डा
४ लि० डे० [illegible] । ५ लि० [illegible] ।

दीनामेवेति, सर्वा एव तु पक्त्र–कं[स]प्रित्यर्थस्यानेकाः शब्दैरेव प्रकल्पिताः–शब्दशक्त्युत्थापिता इत्यर्थः, एतमेवार्थं भाष्येण विवृणोति–इहैकमेवाप्यपरित्यादि, यस्तु तु पक्त ओदन पक्त्रो पचनावस्थायामेकस्मिन् मुहूर्तादौ काले बहुभिः पक्तृभिर्युगपत्त्वेन वा पर्यायेण पक्त्रोऽस्मेव विरुद्धैर्धर्मैः, तदयेति निदर्शयति–ओदनमिति, देवदत्तादिकर्तृसमाख्याभिर्यं कर्म पाक ओदनस्येति षष्ठ्या सम्बन्धमात्रम्, पाककर्म न निर्दिशति पाकस्यति च पाकसम्बन्धित्वमिति, तत्र पर्यायमन्तरेण भाषयति यावत् पाकस्येति वाच्येऽर्थे विरुद्धधर्मसम्ब 5
न्धाभावात् युगपदेककाले न घटत एव नापि क्रमेण प्रयोगे वस्तुन एकत्वात् पाकसमवायिनः ओदना न्यस्य पाकावस्थायाः कालस्य च, तस्मादित्यादि, पारिशेष्यात् अविद्यमाना चेत्यादिना प्रथमविकल्पे दर्शयति–शब्दस्यैव नैष्क्यो यावत् समध्यारोप्यन्त इति, सर्वशक्तियोग इत्यादि द्वितीयविकल्पेऽपि शब्द शक्तिमेव दर्शयति–यावत् प्रकाशयतीति, तत्राशक्तिपक्षे वस्तुगता शक्तिर्नास्त्येवेत्यभ्युपगतत्वादप्रयोजिका शब्द
प्रयोगस्य, खपुष्पवदसत्त्वात् नैं इत्यादिभावनागतार्था यावत् किञ्चिदपि प्रयोजनमस्ति प्रयोजने 10
सति प्रयोगः स्यात्, तस्यामसत्यामपि पाचार्थमस्त्वे मत्पक्षे सम्भवत्येव शब्दप्रयोगो यस्मात् योग्यशब्द
निबन्धनेत्यादि गतार्थं यावत् शक्तिमध्यारोपयति ।

सर्वशक्तिपक्षे तु मम विशेषणव्यवस्थितां कुतश्चिदनादेयां अव्यतिकीर्णामनन्यशब्द वाच्यां तां तां शक्तिमुपादाय स्वविषयनियताः शब्दाः प्रयुज्यंते प्रयोगसाफल्यमस्तीति, तस्मादुभयोरपि पक्षयोः शब्दप्रयोगसाफल्यं सम्भवतीति । 15

[illegible]र्थमोत्थापिता इत्याह–सर्वा एव त्विति । एकस्मिन्नव इत्थं वस्तु एकदा बहुभिर्नैरविरुद्धधर्मैर्युगपदुच्यते ओदनं पचति ओदनस्य पाक इति इत्थं युज्यते यद्योदनं कर्म न तर्हि कर्मत्वनिरपेक्षं सम्बन्धित्वं तस्य भवेत् यदि सम्बन्धि ओदनं न तर्हि कर्म भवेत्, कर्मत्वसम्बन्धित्वयोर्विरोधात् [illegible]युगपदेकत्र सम्भवः–यस्तु तु पक्त इति अत्र बहुभिः पक्तृभिर्युगपत् एकत्र क्रमशः पर्यायेण विरुद्धधर्मैरभ्येतीति योजनीयम् । देवदत्तादीति [illegible]मोदनं कर्मेतरं । पाक ओदनस्येत्यत्रौदनस्योदनत्वेन पाककर्मत्वनिरपेक्षं सम्बन्धमात्रं प्रतीयत इत्याह–पाक ओदनस्येतीति । तस्मादर्थेषु 20
शक्तिः इत्यमस्ति, न वा शब्दार्थनिरपेक्षा किन्तु युक्ता [illegible]निरपेक्षे वैशेष्येऽपि [illegible]सम्यक् शब्दैः समध्यारोप्यन्त इत्याह–पारिशेष्यादिति अभावे धर्मान्तराणाम[illegible]अनेन [illegible]क्रमेण बहुभिर्वा युगपत्तैर्धर्मैरेकस्य वस्तुनः [illegible]भावात्तस्यैव परिशेषानुमानमिति भावः । प्रथमविकल्पे–शब्देषु शक्तिं इत्यमर्थाविद्यमानत्वम् इत्थं सर्वशक्तियोगेऽपि शब्दः प्रतिनियतस्यैवार्थस्य प्रकाशनात् [illegible]–सर्वशक्तियोगे वेति । [illegible]शब्दप्रयोगे निरर्थक एव तत्र [illegible] 25
[illegible], खपुष्पवत् तथा [illegible] न हि भवति किञ्चित्करम् यदि भवेत्तर्हि शब्द- प्रयोगे न वैयर्थ्यं तथा न बहिरर्थापेक्षया शक्तिः शब्दप्रयोगप्रयोजिकेत्याह–तत्राशक्तिपक्ष इति । तर्हि कथं शब्द- प्रयोग इत्यत आह–तस्यामसत्यामपीति [illegible] मत्पक्षे [illegible] प्रयुज्यते [illegible] मोऽर्थं घटः सोऽयं योऽर्थं स घटः [illegible] [illegible] सोऽर्थः [illegible] नास्ति बहिरर्थगतशक्त्यपेक्षेति भावः । योग्येति [illegible] 30
[illegible]–योऽर्थं योग्यः स एव यथार्थं योऽर्थं यथार्थं स एव योग्यः इति [illegible] [illegible] तदेवं [illegible] विशेषम् । सर्वशक्तिपक्षे प्रयोगसाफल्यं दर्शयति–सर्वशक्तिपक्षे त्विति [illegible] शक्तिमत्त्वेन शब्दाः [illegible] प्रति-

१ [illegible]। २ नि क. शक्ति [illegible]। ३ सि [illegible] न हि [illegible]।

पुरुषस्योत्प्रेक्षया बाऽर्थमभिवेयत्वेनोपगम्य—पूर्वोक्तक्रमात्मिका, सकलं तत्र न्यायमूलत्वमित्यादि— [illegible] सामिधानसामर्थ्यः बुद्धौ परिप्लवमानोऽयमित्ययमनेन शब्देनोच्यत इत्यादौ [illegible] मुखान्तरस्य पाकस्य प्रत्यासन्नस्य प्रवृत्तौ हेतुः—अव्यापकः, सोऽयमियत्तानभिधेयप्रकारोऽसिद्धौ [illegible] व्यापारस्य इति भर्तृहर्यभिमतम् ।

5 वसुरातस्य भर्तृहरिगुरोपाध्यायस्य मतन्तु स च स्वरूपानुगतार्थरूपमन्तरविभागेन [illegible] यति, 'मथाकेऽ सर्वशक्तेर्वा शब्दस्यैव प्रकल्पिता । एकस्यार्थस्य नियता क्रियादिपरिकल्पना ।' (वाक्यप० कां० २ श्लो० १११) इत्येकमेवार्थवस्तु पचन्यां पच्यमानस्यायामकस्मिन् मुख्ये [illegible] बहुभिर्बहुभिर्युगपदेकत्र वा पर्यायेण यत्रोच्येत विरुद्धधर्मं, तद्यथा-ओदनं पचति, [illegible] ओदनस्य, पाकं निर्वर्तयति, करोति निर्वृत्तिं पाकस्य तत्र यदि अर्थवस्तु शब्देनोच्येत तर्हि
10 विरोधात् कथमेकस्यैकस्य युगपत् क्रमेण वा कर्मत्वं सम्भवति पाकं निर्वर्तयति [illegible] निर्वृत्तिं करोतीति कर्मत्वं शेषत्वं च पाकस्य ? तस्मादविद्यमाना वा शब्दस्य प्रत्य[illegible] बुद्धया बाह्यार्थनिरपेक्षं समस्यारोप्यन्ते सर्वशक्तियोगे [illegible] प्रयोगस्य [illegible] प्रतिनियतमर्थं प्रकाशयति, तत्राशक्तिपक्षे वस्तुगत्या शक्तिप्रयोगाद्वा शब्दप्रयोगस्य, [illegible] वत्सत्वात् न ह्यसत्वावस्तुविषयाभ्यां सन्निधानाभिधानाभ्यां किञ्चिदपि प्रयोजनमस्ति प्रयो-
15 जने सति प्रयोगः स्यात्, तस्यामसत्यामपि बाह्यार्थशक्तौ मतपक्षे सम्भवत्येव शब्दप्रयोगः, योग्यशब्दनिबन्धना हि विवक्षा अनपेक्ष्यार्थगततत्त्वं बुद्धौ शक्तिमध्यारोपयति ।

(वसुरातस्येति) वसुरातस्य भर्तृहरिगुरोपाध्यायस्य मतन्तु—स च स्वरूपानुगतेत्यादि स च—[illegible] स्वरूपानुगतार्थरूपमन्तरविभागेन सन्निवेशयतीति सत्यपि बाह्येऽर्थे [illegible] [illegible] विवृणोति—[अ]थाके सर्वशक्तेर्वे (वाक्यप० का० २ श्लो० १११) इति, या एवाः [illegible]
20 [illegible] बाह्यार्थ[illegible] [illegible] [illegible] वा प्रयोगोऽपि [illegible] [illegible] क्रियानिर्देशो नित्या एव [illegible] मनुष्यादीनामेव सर्वप्रवृत्तयाः [illegible]

[illegible]

25 [illegible]

30 [illegible]

---

१ सि० क० [illegible] । २ सि० [illegible] । ३ सि० [illegible] ×× [illegible]
४ सि० [illegible] । ५ सि० [illegible] ।

शब्दो युज्यते, पृथुबुध्नाद्यर्थेन घटशब्दः, तस्माद् घटाद्यर्थात् सिद्धात् पश्चाद्भवति शब्दः, अनुशब्दस्य पश्चादर्थत्वात्, सिद्धेऽर्थे पश्चात् शब्दनार्थस्य [1]योगोऽनुरूपः, यथारूपमित्यादि अथवाऽनुरूपो–योग्यो यथार्थोऽनुरूपः यथारूप–यथारूप यथारूपम्–अनुरूपं यथा युज्यते तथेत्यर्थः, कथं च युज्यत इत्यत आह–यथा हि स इत्यादि तेन हि प्रकारेणासौ योग्यार्ह इति योग्यः शब्दः, तमर्थं प्रत्याययिष्यामीति प्रयोगरचनात् तस्यार्थस्य वाचकत्वोपेत इत्यर्थः, यो ह्यर्थस्यावाचकः स नानुरूपो न योग्य इत्युक्तं भवति तथैव शब्दार्थनिबन्धना विवक्षा, द्विशब्द[स्य]ह्यर्थत्वात्, इतरथेति, अर्थप्रत्यायनार्थे वचनस्य प्रवृत्त्यसम्भवात्, न हि शब्द इत्यादि, शब्दो हि समीहित[प्रत्याय्य]प्रत्यायकसम्बन्धो वक्तुमिष्यते–न ह्यनाश्रितप्रत्याय्यप्रत्यायकभावः, विवक्षायामार्थमन्तरेणासम्भवात्–न च विवक्षामात्रेणेत्यादि, स च शब्दो विवक्षितेऽनुरूपेऽर्थे प्रयुक्तः श्रोतृबुद्धौ तां तां शक्तिमाधातुं शक्नोति, नान्यथा, शब्द[स्या]र्थस्य च शक्तिः शकनात् शक्नोति वक्तुं शब्दः, शक्यते वक्तुमर्थ इति ।

एवमनेन स्ववृत्तेन पलायमानस्यापि ते भावमवस्तुसत्तायोऽनतिक्रमणीयः प्रतिपाद्यते बलात्, अतः स्त्रीपुंनपुंसकैकद्विबहुत्वकर्त्रादिविशेषलक्षणाः शक्त्यः परिगृहीता एव त्वया, असम्भवत्वेन च विशेषणस्वरूपप्रवृत्त्या विना न कश्चिच्छक्तिमानन्यः किन्तु विशेषा एव विशेषेणासदभीष्टाः शक्त्य इति यदुच्यते त्वया उच्यतां को वारयति ? ताश्च स्वार्थसत्यः शक्त्यो विशेषरूपेण विशेषा एव तासाञ्च तेषु तेषु प्रवृत्तिवस्तुषु स्त्रीत्वादिषु विषयैव व्यञ्जिका ।

एवमनेनेत्यादि, योऽयमित्यमित्सम्बन्धादित्यादि ग्रन्थः प्राक्तः सर्वक्लेषैवेति विकल्प्य त्वदीयमेव व[च]न पलायमानस्यापि ते भावमवस्तुसत्तायमनतिक्रमणीयं प्रतिपादयति बलात्–तदभिप्रायतोऽपि

प्रकारान्तरेण व्याचष्टे–सिद्धेऽर्थ इति प्राक् सिद्धार्थेन शब्देन सम्बन्धोऽनुरूपो भवति, वाक्यस्यार्थेनेति भावः । प्रकारान्तरेणाह–अथ वेति अत्र योऽनुरूपो यथार्थोऽनुरूपं–यथासमभिप्रेतं एवं यथा युज्यते तथारूपः शब्द एवं भवति तत्र कथं युज्यत इत्यत आह–तेन हीति तदर्थवाचकत्वप्रकारेणासौ शब्द तेन सह वाच्यवाचकभावं प्राप्तुमर्हति, तदर्थवाचकत्वेन तत्र शब्दो न तेन [illegible] इति भावः । तत्र प्रकारेण योग्यत्वे हेतुमाह–यस्मादर्थेति विवक्षापूर्विका शब्दप्रवृत्तिर्विवक्षा चार्थनिबन्धना न ह्यर्थप्रत्यायनव्यतिरेकेण शब्दप्रयोगस्यास्ति किमपि प्रयोजनम्, तस्माच्छब्दोऽर्थेन [illegible] इत्यतदसमनुपपन्नमेव, न हि [illegible] [illegible] विवक्षा [illegible] वा शक्यते कर्तुम्, तस्मात् विवक्षितानुरूपेण प्रयुक्तः शब्दः [illegible] तथाविधां शक्तिं जनयति सा [illegible] न शक्तिः [illegible] [illegible] वक्तुमिष्टत्वं [illegible] शक्यते वक्तुं [illegible] [illegible] । शब्दो हीति [illegible] वक्तुमिष्यत इत्यर्थः । वाच्यवाचकभावसम्बन्धव्यतिरेकेण विवक्षामात्र[illegible] न शक्यत इत्याह–न चेति । सम्बन्धे [illegible]–स चेति । [illegible] वाचकत्वेन [illegible] [illegible] तस्यैव [illegible] [illegible]–एवमनेनेति । [illegible]–सोऽयमितीति । [illegible] प्रतिपादयतीति तु [illegible] [illegible] चेत्यम् । [illegible]

1 सि. क्ष. डे. छ योगानुरूप यथार्थस्यार्थाभिमानि । 2 सि क्ष डे. प्रकमशक्ये ।

(सर्वेति) सर्वशक्तिपक्षे तु मम विशेषकत्ववर्जितौ [illegible] वाच्यामित्यादि यावत् प्रयुक्तिर्वा प्रयोगसाफल्यमस्तीति, तन्निगमयति—तस्मादुभयोरपीत्यादि यावत् सम्भवतीति पूर्वपक्षः ।

अत्र वयं ब्रूमः, इदमप्यसमवमभिप्रायसाधनफलम्, योग्यशब्दनिबन्धना हि विवक्षाऽन-
5 पेक्ष्यार्थगतशब्दं बुद्धौ शक्तिमध्यारोपयतीति, तत्र यस्तु तावदनेन त्वद्वचनेनैव शब्दात्मत्वं सिद्धम्, तत्र तदिदं सम्बन्धात्मकशब्दार्थयोः शब्दशक्तिबुद्धिविषयशक्यस्यार्थस्याधारभूतम्, योग्यशब्दाच्च बाह्यार्थसिद्धिः, योग्यानुरूपः शब्दः केनचिदर्थेन युज्यते, तस्मादर्थासिद्धत्वात् पदार्थमर्पति शब्दः यथार्थं तथा हि स योग्यः अर्थनिबन्धना हि विवक्षा, इतरथा वचनस्य प्रवृत्त्यसम्भवात्, न हि शब्दोऽनामृष्टमर्थाम्यप्रत्यायकभावो वक्तुमिष्यते, न च विवक्षामात्रेण,
10 शब्दार्थस्य च शक्तिः शकनात्, शक्नोति वक्तुं शब्दः, शक्यते वक्तुमर्थ इति ।

(अयेति) अत्र वयं ब्रूमः—इदमप्यसमवमभिप्रायसाधनफलम्[म्]सामान्योपसर्जना विशेषा एव मनसीत्येतदेव साधयति, एतदस्य फलं भविष्यति, तत्रावधितुकामो योग्यशब्दमेवादि यदुचारयति यावदध्यारोपयतीति अशक्तिपक्षे शब्दशक्तिमदर्शनोपसर्जनोऽयम् तत्फलस्याक्षेपमन्यस्य तत्र यस्तु तावदित्यादि अनेनैव तावत्त्वद्वचनेन शब्दात्मत्वं[म]सत्यस्य शक्तिमत्त्वं सिद्धम् तत्पुनर्वस्तु कीदृशमिति चेत्
15 दर्शयति—तदिदं सम्बन्धात्मकमेवादि सोऽयमित्यभिसम्बन्धादिलक्षणादेव वचनात् वाच्यवाचकं वस्तु इदं शब्दवाच्यात्मकत्वात्मकम् अर्थात् वाच्यवाचकादिलक्षणवाच्य शब्दोऽयम् आधाराधेययोर्भावः तदिदसम्बन्धात्मकशब्दार्थयोः योऽसौ प्रयुज्यते शब्दः वक्तुमिष्यते च —यत्रिपया बुद्धिस्तत्प्रत्ययितुमिष्टार्थो शक्तिश्च यत्राधारत्वात् तद्वस्तु, अर्थस्य—शब्दशक्तिबुद्धिविषयशक्यस्यार्थस्यापस्याधारभूत आधेयानामाधारभावतः सिद्धेः योग्यशब्दाच्च बाह्यार्थसिद्धिः योग्यानुरूपः शब्दः केनचिदर्थेन—कश्चिदनुरूप एव

20 [illegible] भवतीति [illegible] उपपद्यतेति भावः । इदं पूर्वपक्षिते [illegible] आह—अत्र वयं ब्रूम इति । भाष्ये—इदमपीति सामान्योपसर्जनो विशेषः [illegible] साधयतीति भावः । तत्फलमित्याह—योग्यशब्देति [illegible] प्रधानभूतः [illegible] इति तदभिप्रायार एव [illegible] [illegible] अशक्तिपक्ष इति । [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] अमेयमेवेति । [illegible]
25 न [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible] इदं शब्दवाच्यो वा [illegible] [illegible] —सोऽयमितीति । आधाराधेययोरिति [illegible] [illegible] । [illegible] —तदिदमिति [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]
30 दर्शयति आधेयानामिति । [illegible]—योग्यशब्दाच्चेति [illegible] [illegible] [illegible] भावः । [illegible] [illegible]—योग्यानुरूप इति ।

१ [illegible] ।

शब्दो युज्यते, पृथुबुध्नाद्यर्थेन घटशब्द, तस्माद्घटाद्यर्थात् सिद्धात् पश्चाद्भवति शब्दः, अनुरूपस्य पश्चाद्भवत्वात्, सिद्धेऽर्थे पश्चात् शब्देनार्थस्य [1]योगोऽनुरूपः, यथारूपमित्यादि अथवाऽनुरूपो–योग्यो यथार्थोऽनुरूपः यथारूप–यथारूप यथारूपम्–अनुरूप यथा युज्यते तथास्वर्थ, कथं च युज्यत इत्य- त्राह–यथा हि स इत्यादि तेन हि प्रकारेणासौ योगमर्हति योग्य शब्दः, घटम प्रत्याययिष्यामीति प्रयोग- दर्शनात् तस्यार्थस्य वाचकस्तोपत इत्यर्थः, यो ह्यर्थस्यावाचकः स नानुरूपो न योग्य इत्युक्त भवति तयैव, 5 यस्मादर्थनिबन्धना विवक्षा, किन्तु न[स]इत्यर्थत्वात्, इतरथा हि अर्थप्रत्यायनार्थत्वे वचनस्य प्रवृत्त्यसम्भ- वात्, न हि मन्द इत्यादि, शब्दो हि समीभित[प्रत्याय्य]प्रत्यायकसम्बन्धो वक्तुमिष्यते–न ह्यनानुरूपप्रत्या- य्यप्रत्यायकभावः, विवक्षायामर्थमन्तरेणासम्भवात्–न च विवक्षामात्रेणेत्यादि स च शब्दो विवक्षितेऽनु रूपेऽर्थे प्रयुक्तः श्रोतृबुद्धौ तां तां शक्तिमाधातुं शक्नोति, नान्यथा शब्द[स्य]ार्थस्य च शक्तिः प्रकृतात् शक्नोति वक्तु शब्दः, शक्यते वक्तुमर्थ इति । 10

एवञ्चानेन त्वद्वचनेन प्रज्ञायमानस्यापि ते वाच्यवस्तुसद्भावोऽनतिक्रमणीयः प्रतिपाद्यते बलात्, अतः स्त्रीपुनपुंसकैकद्विबहुत्वकर्त्रादिविशेषलक्षणाः शक्तयः परिगृहीता एव त्वया, असम्भवत एव च विशेषणस्वरूपप्रवृत्त्या विना न कश्चिच्छक्तिमानन्य किन्तु विशेषा एव विशेषेणासदभीष्टाः शक्तय इति यदुच्यते त्वया उच्यतां को वारयति ? ताश्च स्वार्थसत्यः शक्तयो विशेषरूपेण विशेषा एव, तासाञ्च तेषु तेषु प्रवृत्तिवस्तुषु स्त्रीत्वादिषु विवक्षैव 15 व्यञ्जिका ।

एवञ्चानेनेत्यादि, सोऽयमस्मिन्नभिसम्बन्धादित्यादि ग्रन्थस्याशक्तेः सर्वशक्तेर्वेति विकल्पस्य त्वदीयस्यैव व[च]न प्रज्ञायमानस्यापि ते वाच्यवस्तुसद्भावमनतिक्रमणीयं प्रतिपादयति बलात्–तदनिच्छतोऽपि

प्रकारान्तरेण व्याचष्टे–सिद्धेऽर्थे इति अथ सिद्धार्थस्य पश्चात् सम्बन्धोऽनुरूपो भवति, नासिद्धस्यार्थस्येति भावः । प्रका- रान्तरेणाह–अथ वेति अत्र यथोऽनुरूपो यथार्थोऽर्थ अनुरूपं–यथारूपमित्यर्थ एवम् यथा युज्यते तथारूप शब्द 20 इत्युक्त भवति तत्र कथं युज्यत इत्यत्राह–तेन हीति तदर्थवाचकप्रकारेणासौ शब्द तेन सह वाच्यवाचकभाव- लक्षणं सम्बन्धमर्हतीति, तदर्थवाचकत्वस्य सत्त्वे शब्दो न तेन योगमर्हतीति भावः । तेन प्रकारेण योग्यत्वे हेतुमाह– यस्मादर्थेति निबन्धनमिति शब्दप्रवृत्तिर्विवक्षा चार्थनिबन्धना न ह्यर्थप्रत्यायकत्वव्यतिरेकेण शब्दप्रयोगस्यास्ति किमपि प्रयोज- नम्, तस्माच्छब्दोऽर्थस्य प्रत्यायकोऽर्थस्य प्रत्याय्य [illegible] न हि शब्दार्थयोः प्रत्याय्यप्रत्यायकभावमन्तरेणार्थ- विवक्षा तथैव शब्दप्रयोगो वा शक्यते कर्तुम्, तस्मात् विवक्षितार्थानुरूपेण प्रयुक्तः शब्द श्रोतरि तथाविधां शक्तिं गमयति सा 25 न भवति शब्दोऽर्थे वाच्ये यत शब्दोऽर्थं वक्तुमिष्यत [illegible] शक्नोति वक्तुं शब्देनार्थोऽर्थोऽपि [illegible] अतः । शब्दो हीति [illegible] शब्दोऽर्थं वक्तुमिष्यत इत्यर्थं । वाच्यवाचकभावसम्बन्धव्यतिरेकेण विवक्षामात्र- [illegible] न शक्यत इत्याह–न चेति । शब्दार्थयो शक्तिमाह–स चेति । तदेवं योग्यत्वनिबन्धनविवक्षाप्रवचनेन वाच्य- वस्तुभावं [illegible] तदेव [illegible]–एवञ्चानेनेति । कि [illegible]–सोऽय- मितीति । [illegible] प्रतिपादयतीति तु [illegible] अर्थे 30

---

[1] सि क्ष डे क्ष. योगानुरूप्यः यथार्थरूपमित्यादि । [2] सि क्ष डे प्रत्ययमत्यये: ।

परनिसरित्तिशृगालिरापवायनरत् अतः स्त्रीपुनपुंसकैकद्विबहुत्वकर्मादिविशेषलक्षणाः शक्तयः परिगृहीता एव स्वेनेति इदम्—असम्मतवदेव पश्यामि स्वशब्दनारैवास्वार्थस्याविद्यमानाः शक्तयोऽध्यारोप्यन्त इति विक-ल्पोत्पादनादमन्मनं भक्तिमतोऽन्यस्य वयमपि ब्रूमः—ता ता विशेष[ा]णां स्वरूपप्रवृत्ति तथा विना न कश्चिच्छक्तिमाभासाम्यः किन्तु विशेषा एव विशेषण्यवस्थमीह्याः शक्तय इति प्रयुज्यते स्वनोऽन्यतो को

5 धारयति ? ताश्च स्वार्थसन्त्यः—स्वेन रूपेण सन्ति शक्त्यो विशेषरूपेण स्त्रीपुनपुंसकाभिमावेन शक्त्यन्तर व्यावृत्तरूपा विशेषा एव—वर्तमानाः सन्तीत्यर्थः, तासाञ्च—शक्तीनां तेषु तेषु प्रवृत्तिविषयेषु स्त्रीत्वादिषु नियमेन व्यवस्थिता—विरमया व्यवस्थयं प्रकाशयन्ते सत्य भव स्वप्रयोगम्, सैव हि विवक्षा तटस्थटी तट मित्सादीन् मतो विशेषानभिव्य[न]क्तीत्यर्थः का विवक्षा ? वक्तुमिच्छा ।

सैव तां तां शक्तिमर्थगतशब्दमनपेक्ष्य सिद्धामध्यारोपयति प्रागात्मनि, पश्चात् प्रयोगाद्

10 श्रोतृबुद्धौ, वक्त्रभिप्रायार्थग्रहणप्रयत्नात् अथ प्रयोगः शब्दनिरपेक्षैव विवक्षाध्यारोप्या श क्तिरर्थः, प्रत्याय्यत्वात्, यः प्रत्याय्यः शब्दनिरपेक्ष एव सिद्धः, अभिज्ञस्यार्थावयववत् यथा स्वत्वयुक्तस्याभिज्ञस्यशब्दस्याभिधेयोऽर्थः समुदायः स च प्रत्याय्योऽवयवार्थाभ्यां समुदा यार्थप्रतिपत्तेरवयवार्थप्रतिपत्तिपूर्वकत्वात्, मा भूद्विवक्षाप्रयोगयोरानर्थक्यमिति तावदभ्युपग-न्तव्यौ नपुंसकलक्षणेन शब्दनिरपेक्षौ शक्त्यात्मानौ त्वया, प्रत्याय्यत्वात् तथा शक्त्यात्मनोऽर्थौ,

16 इतरथाऽभिज्ञस्यशब्दस्यैवमर्थ्यं स्यात् ।

(सैवेति) सैव तां तां शक्तिमर्थगतशब्दमनपेक्ष्य सिद्धामध्यारोपयति प्रागात्मनि—वक्तरि, पश्चात् प्रयोगाच्छ्रोतृबुद्धौ, नान्यत्र, वक्त्रभिप्रायग्रहणार्थप्रयत्नात्—पुमानयमनेन विवक्षितः स्त्रीवं, नेतरे इत्य

परिगृहीत येन अन्वर्थमय भवत परिगृहीता एव, तच नाभिव्यक्तो हि यन्मार्थं स च शब्द एव तस्मात् किंशक्तिमान्स्वे विभार्थं अन्यविद्यमानात्, पपुंस्त्वकस्त्रीनिवारणेनेदं परिस्थानिर्गमनपुंसकस्त्री वर्तमानी—भत इति । शिष्यमस्यास्येऽपि भवत

20 घोऽर्थमिति सर्वानामकतसनव्यवमतात्मुत्वा तत्विवाक्षम तत स्वात्मने शक्तिर्भावपुरुषस्य व्यापोऽध्यारोप यत्वत अन्यम-तव्यार्थस्यैतस्व्यत्वानत्वात न शक्तिमार्षिति शक्तिमतोऽन्यस्यार्थमास्मनाता वयमपि ब्रूम इत्याह—स्वशब्दनारैवेति । तर्हि तत्र भव शक्तिज्ञान क इत्याह—ता ता इति प्रयत्नाता विशेषा एव शक्तिमन्तो न तत्योऽन्य पक्षार्थं शक्तिमान्, इत्यर्थ यदि स्वशब्दप्रयुक्तात तर्हि न विरसमाद तो भाव । ताश्च विशेषाश्च शक्तय येन रूपेण विशेषस्वभावविशेषेण स्वत्वमन्तरव्यावृत्तरूपेण न विशीर्णता वर्तन्ते इत्याह—ताश्च स्वार्थसत्य इति ताश्च शक्तय स्वार्थेन रूपेण—विशेषरूपेण सत्यो—निष्पन्नस्वभावा भवन्य

25 न्यत्स्यात्मना इत्यर्थं । स्त्रीपुंनपुंसकादिषु प्रवृत्तिनामव्यवस्थाने हेतुमाह—तासाञ्च शक्तीनामिति । तत्कृतौ तत्कृतावौ तत्र पदार्थे नियमानमपि व्यवस्थिताल् शक्तिनिबद्धता व्यवस्थायत्वी नियमोऽपि भाव । नियमाता विवक्षानिमित्तत्वप्रयत्नेन विवरणं सैव तां तामिति । धर्मो हि प्रत्यक्षेण तत्र भिन्न तदितरेभ्यश्चानेकार्थविशेषकत्वात्, तिर्यग्विधवत्सापि वस्तु प्रयत्नतोऽपि भिन्न तत्र प्रयत्ना परमार्थतोऽपेक्षयता तस्य स्वयं प्रथमं स्त्रीपुंनपुंसकत्वस्य प्रवाशे वस्तुत्व शब्दमनपेक्ष्यैवाध्यारोपयति आत्मनि, तस्मिन् शब्दात्मना प्रत्यक्षीकृतमपि सम्प्रयात् तत ततः पुमानित्यादिशब्द

30 प्रयुक्ते श्रोतृबुद्धौ तत्वाम निवेश्य आत्मनि तत्वाभिमन्यारोपयति, वक्त्रभिप्रायेण हि तत्र इति प्रयोगे तत्रापिति वक्त्रभिप्रायग्रहणाय यापिति व्याचष्टे—सैव तां तां शक्तिमिति । न्यायागमानुसारेण भाता स्वयं स्वसम्प्रत्यय-

---

१ सि श प्र. सम्बादय । २ सि श प्र. व्यावृत्तरूपा ।

यनन्यबुद्धिव्यपस्थानेन, अत्र प्रयोगः शब्दनिरपेक्षैव विवक्षाध्यारोप्या शक्तिरर्थ इति प्रतिज्ञा, प्रत्याय्यत्वात् प्रत्यायकेन वक्त्रा श्रोतरि प्रत्ययाधान प्रत्याय्यत्व शक्त्यारोपस्यार्थस्य सिद्धमेव, यः प्रत्याय्यः [स]शब्दनिरपेक्ष एव सिद्धोऽभिप्रस्यार्थाभावप्रसङ्गात्, यथा स्वप्रयुक्तस्याभिप्रस्यशब्दस्याभिधेयोऽर्थः समुदायः, आभिमुख्येन प्रस्तोऽभिप्रस्यः तद्विदुसम्बन्धात्मक एवाभिप्राय त्वया शब्दार्थयोरभ्युपगतिः, स च प्रत्याय्योऽवयवार्थाभ्याम्—अभिशब्दार्थेन प्रस्थशब्दार्थेन च, आभिमुख्येन प्रस्तोऽभिप्रस्य इति समुदायार्थप्रतिपत्तेरवयवार्थप्रतिपत्तिपूर्वकत्वात्, मा भूद्विषमाप्रयोगयोः त्वदीययोरानर्थक्यमिति तावदभ्युपगन्तव्यो त्वपुण्यैवमन्येन शब्दनिरपेक्षो शक्त्यारोपो त्वया प्रत्याय्यत्वात्, तथा शक्त्यारोपोऽर्थः, इतरथाऽभिप्रस्यशब्दस्यैव स्य स्यादिति ।

किञ्चान्यत्

प्रयोजकत्वाद्वास्या अशक्तिपक्षोक्तमितोमुखं युक्तिजातं विपरिवर्तते, सर्वशक्तिपक्षेऽपि याऽस्मन्मतमेवोच्यते त्वया, अर्थार्थत्वाच्छब्दप्रयोगस्य, व्यवस्थितां शब्देनानादेयामप्यतिकीर्णामनन्यशब्दवाच्यां तां तां शक्तिं विशिष्टामेवोपादाय शब्दाः प्रयुज्यतेऽभिन्नलिङ्गसंख्यादिविशिष्टैकशक्तिविषयनियताः, लिङ्गादिभिन्नसामानाधिकरण्यक्रियायां व्यतिकरापत्तेः ।

प्रयोजकत्वाद्वास्या इत्यादि, यदुक्तं त्वया यथाशक्त्यभ्युपगमे वस्तुगता शक्तिप्रयोजिका न हि तस्या वस्तुविषयाभ्यां सन्निधानासन्निधानाभ्यां किञ्चिदपि प्रयोजनमस्तीति, तदिदमितोमुखं युक्तिजातं विपरिवर्तते प्रयोक्त्रैव विवक्षाबीजत्वात् प्रयोजकत्वाच, एकत्वादशक्तिपक्षोऽस्मन्मतसिद्धेस्त्वदुक्तना-

---

शब्दनिरपेक्ष विप्रतिपत्तिमनुक्त शब्दनिरपेक्षप्रत्ययप्रयोगपूर्वार्थं वचनमुपनीत प्रयोगेन प्रयोगं दर्शयति—अत्र प्रयोग इति । शब्दापेक्षारहिता विवक्षामात्र परत्र वाऽध्यारोपयितुं योग्या स्त्रीपुंनपुंसकादिव्यतिरेकार्थ इति प्रतिज्ञार्थः । हेतुमाह—प्रत्याय्यत्वादिति प्रत्याययितुं योग्या प्रत्याय्या—श्रोतुर्बोधं विधातुं योग्येत्यर्थः वक्त्रा श्रोतरि प्रत्याय्यत्व सिद्धिरिति प्रत्याय्येति वा तदर्थः । व्याप्तिं दर्शयति यः प्रत्याय्य इति । दृष्टान्तमाह—अभिप्रस्येति अभिप्रस्यशब्दस्याभिप्रस्यार्थः अर्थो न्नैका अर्थो अर्थवत्तो अभिप्रस्यार्थाभावप्रसङ्गो अभिप्रस्यार्थवत्त्वम्, अभिप्रस्यशब्दस्य समुदायार्थैकीभावप्रतिपत्तिप्रकारार्थविशेषः । समुदायार्थं विवृणोति—यथेति इदं तदपि सर्वेषामवयवानां वस्तु शब्दार्थयोरेकीभाव अर्थसाभिमुख्येन प्रस्थस्य प्रस्थानात्, स चैकीभावः प्रत्याययितुं योग्यः समुदायशब्दार्थत्वात्, स चावयवार्थाभ्यां भवति न हि अभिशब्दार्थं प्रस्थशब्दार्थमविज्ञायाभिप्रस्यशब्दार्थं विजानीते अतएव अभिप्रस्यार्थं स इति अवयवार्थं अवगमं च प्रस्थ इति अर्थं ज्ञात्वा सोऽर्थं इति वाऽवयवार्थे विज्ञात एवेतरथाऽभिप्रस्यशब्दार्थः प्रतीयते तत्र सति अवयवार्थयोः निरर्थकत्वं स्यादिति समुदायार्थस्यैवाभिप्रस्यशब्दस्य विवक्षाप्रयोगौ न भवेताम्, आनर्थक्यात् तस्मा भूदिति तयो रपि शब्दनिरपेक्षैवेति भाव स्यादिति प्रतिभाति । एवं शक्तिरध्यारोप्य न विवक्षाप्रयोगौ न भवेतामित्यभिप्रेत्य प्रयोजकत्वाद्वेति । एकीकरणात् प्राक् शब्दस्य नार्थेन सम्बन्धः अभ्यस्तैकीकरणसमुत्पत्तेः अर्थप्रत्यायनान्तरमेवार्थानां व्याप्तिसमासस्तु शब्दस्य हि समारोपकल्पना भवतीति तत्त्वार्थस्य अवस्थाप्यारोपे प्रयोजकत्वात्तस्याप्रयोजकत्व मस्त्वसमुपगमिति व्यापयति—यदुक्तं त्वयेति तदिदमितोमुखमिति तदीयविपर्यं समुपनीता शब्दनिरपेक्षशक्तिप्रयोजकत्वेन निर्थकमिति भाव । हेतुमाह प्रयोक्त्रैवेति शब्दनिरपेक्षतया प्रयोक्तुमुपस्थितौ सर्वं शब्द प्रयोजकत्वयोग्य इति योग्यशब्दनिरपेक्षा विवक्षा तदधीनेन यद्विधिनियमविधिप्रकल्पप्रयोगस्य सम्भवतीति भाव । त्वदुक्तन्यायेन सत्यशक्तिविशिष्टैकशक्तिपक्षे प्रतिपादितमितोमुखम्—एवं तावदिति । सर्वशक्तिपक्षेऽपि तदिदमाह—सर्वशक्तिपक्षे चेति । अर्थार्थत्वं हि शब्द-

ऽत्र नास्ति सर्वशक्तित्वेऽपि वाऽसम्भवमेवाभ्यस्ते त्वया, कस्मात्? अर्वार्थत्वाच्छब्दप्रयोगस्य व्यवस्थि-
त[ा]मित्यादिवत्, व्यवस्थितौ सम्भेन्यनादेशात्मन्यतिक्रियासमनन्यत्ववाच्यौ तौ तौ शक्ति—स्त्रीपुंनपुंसकादिकौ
तत्कर्मान्तरव्यावृत्त्या नियमितौ विशिष्टमेवोप[ा]दाय स्वविषयनियताः शब्दाः प्रयुज्यन्तेऽभिमतलिङ्गसंख्यादि
विशिष्टप्रवृत्तिविषयनियताः, किं कारणम्? लिङ्गादिभिन्नसामानाधिकरण्यक्रियायां व्यतिकरापत्तेः, उक्तं चात्र—
5 'तद्गुणानामभेदानां स्त्रीपुंनपुंसकानां व्यतिकरेण प्रयोगोऽप्रसङ्ग' इति अथवा सर्वशक्तित्वः।

परमार्थतस्तु वादपरमेश्वरत्वाद् एवायम्, एकैकद्रव्यानन्तपर्यायत्वात्, अहं हि त्वयैव
सह विरुध्ये, न वादपरमेश्वरेण, तेन च सह को विरोधः? यस्तु विपर्ययोद्ग्राहः इहैकमेवार्थव-
स्त्वित्यादि यावच्छेपरूपत्वाच्च पाकस्येत्युदाहृत्य तस्माद्विद्यमाना वा सत्कुम्भ इत्यादिना भावयित्वा
तदुपसंहारेऽभिहितं तस्मादुभयोरपि पक्षयोरित्यादि सम्भवतीति, एतच्चातिसम्यक् प्रत्यपेक्षित-
10 त्वार्थम् सर्वस्यास्योदाहृतस्यार्थस्याविरुद्धैकार्थत्वात्।

(परमार्थतस्त्विति) परमार्थतस्तु वादपरमेश्वरत्वाद् एवायम् कस्मात्? एकैकद्रव्यानन्तपर्या-
यत्वादसम्भवमेव अहं हि त्वयैव सह विरुध्ये न वादपरमेश्वरेण, तेन च सह को विरोधः? तत्र हि
मतमेकैकं द्रव्यमनन्तपर्यायम्, सापेक्षनिरपेक्षाश्च परिणामाः पर्यायाः शक्तय इत्युच्यन्ते, द्रव्याणि चान्योऽ-
न्यानुगमशक्तित्वात् सर्वशक्तीनि यथाह—'अण्णोण्णाणुगयाण इमं च तं च त्ति विभयणमजुत्तं। जह दुद्ध-
15 पाणियाणं जावंत विसेसपज्जाया' (संमति का० १ गा० ४७) यस्तु विपर्ययोद्ग्राह इत्यादि, अथवैकः
सर्वशब्दैर्वाच्यैवतस्याः कारिकया विषयः सम्बोधनादिवाः क्रियादिपरिकल्पना इत्येतस्यार्थस्य निदर्शनार्थमुद्ग्रा-
हते—विरुद्धैर्धर्मैर्युक्तमिदमभिधीयत इत्यादिः स एव च पक्षः प्रत्युदाहार्यः, इहैकमेवार्थवस्त्वित्यादि यावच्छेप-
रूपत्वाच्च पाकस्येत्युदाहृत्य तस्माद्विद्यमाना वा [कुम्भस्यैव]सत्कुम्भ इत्यादिना भावयित्वा तदुपसंहारेऽभिहितं

प्रयोग [illegible] सर्वशक्तित्वम् विरुद्धा [illegible]ऽभिधीयते वा शक्ति [illegible]
20 [illegible] हेतुमाह अयार्थत्वादिति [illegible] शब्देन तैव शक्ति
[illegible] भाव । [illegible]—व्यवस्थितामिति [illegible]
शब्देन शक्ति [illegible] भाव । [illegible]मिति [illegible]
[illegible] भाव । [illegible]
[illegible] इत्याह—अभिमतलिङ्गेति । [illegible] हेतुमाह
25 लिङ्गादिभिन्नेति । [illegible]—परमार्थतस्त्विति । [illegible]—
परमार्थतस्त्विति । [illegible] हेतुमाह—एकैकेति [illegible] भाव । [illegible]
[illegible] न हि वादपरमेश्वरेण सह [illegible]—अहं हीति
[illegible] वादपरमेश्वरेण विरोध [illegible] भाव । [illegible]
तत्र हि मतमिति [illegible] एकैकं द्रव्यमनन्तपर्यायम्, [illegible]
30 [illegible] भाव ।
[illegible]—यथाहेति, [illegible] । अण्णोण्णाणुगयाणं इति [illegible]

१ सि क [illegible] । २ सि [illegible] । ३ सि क यस्तु विपर्ययोद्ग्राह । ४ सि क 'इमं तस्माद' ।

तस्मादुभयोरपि पक्षयोरित्यादि यावत् सम्भवतीति, इत्थं प्रस्तुतार्थोत्तरमाहाऽऽचार्यः—एवमादिसम्बन्ध-
प्रत्यपेक्षितस्वार्थम्, कस्मात् ? सर्वस्यास्योदाहृतस्यार्थस्याविरुद्धैकार्थत्वात् ।

तत्रानयति—

<u>ननु सर्व एव</u> प्रयोगा ओदनं पचति ओदनस्य पाकः पाकं करोति विक्लित्तिनिर्वृत्तिं करोति विक्लेदयति पचति पाकं निर्वर्तयतीत्यादय एकार्थाः, यदयोदनं पचतीति पचिविषयं कर्मौदनाख्यं तदेव पाक ओदनस्येत्यनया षष्ठ्योच्यते, पाकशब्देन च भावः पच्यर्थः कृता पचतीति तिङा कर्त्रैव उच्यते स एव पाकं निर्वर्तयतीति निदर्श्यते, कृदभिहितभावद्रव्यवत्त्वात्, पाकं करोतीति द्रव्यवत्कर्मणि द्वितीया, निर्वर्तयतीति च करोतीत्यर्थः, कर्तुः साध्यत्वात्, विक्लित्तिस्तण्डुलानां पाकः तद्विषयः कर्ता साध्यते यदा चौदनः प्रतीतो भवति तद्विषयमुत्क्षिप्यादिक्रियासन्देहे किं करोतीति प्रश्ने ओदनस्य प्रसिद्धस्यानूद्यमानस्याख्यास्येयत्वात्तस्यैव पचेर्भुज्यादिव्यतिरेकेण विधानं पचतीति, तस्यैव पचते पूर्वस्य व्याख्याने किं करोतीति पृष्टे पाकं करोतीति पचिना प्रतिवचनात् कर्मत्वमुक्तवत्, देवदत्तस्य व्यापारं विशिष्टं स्थाल्यादिव्यापारेभ्यः सन्धुक्षणधारणादीनां प्रकरणात् तत्प्रयोजकत्वात् स्थाल्याद्यपि पचने वर्तत इत्येवमादिभिरन्योन्यव्याख्यानप्रयोगैरेक एवार्थो व्याख्यायते यथा 'वृद्धिरादैच्' (पा० १–१–१) इत्यस्य प्रतीतापेक्षव्याख्यानवत् ।

ननु सर्व एवेत्यादि, <u>यदयोदनं</u> पचतीति पचिविषयं कर्म ओदनाख्यं तदेव पाक ओदनस्येत्यनया षष्ठ्योच्यते, 'अनभिहिते' 'कर्मणि द्वितीया' (पा २–३–१ २) <u>एकत्र</u>, एकत्र च 'कर्तृकर्मणोः कृति' (पा २–३–६५) इति षष्ठ्या तदेव कर्मोच्यते, पाकशब्देन च भावः पच्यर्थः कृता यदोच्यते पचतीति तिङा कर्त्रर्थः स एव पाकं निर्वर्तयतीति निदर्श्यते,—वर्ण्यतेऽनेन तिङेति, किं कारणम् ? कृदभिहितभाव-द्रव्यवत्त्वात्, <u>उक्तं हि</u> 'कृदभिहितो भावो द्रव्यवद्भवति' (महाभाष्ये अ ५ पा ४ सू. १९) इति, <u>पाकं</u>

निमक्षनसूत्रम् । यथा गुणपादीक्षयोर्यावन्तो विशेषपर्याया इति [illegible] परस्परानुप्रविष्टयोर्भावयोर्व्यतिरिक्तं द्रव्यमर्थं प्रमाण इति इत्थं परस्परसमानयम्, प्रत्यासत्तेश्च वस्तुसमवायात्, यथा तथानियमयोर्गुणपर्यायीभावयोः द्रव्यपर्यायोः किं परिमाणोऽसम-विभव इत्याह–यावन्तो विशेषपर्यायास्तावानभिप्राय [illegible] सर्वनियताना [illegible] व्याख्यायते । ओदनं पचति [illegible] प्रदर्शनार्थं–ननु सर्व एवेति । व्याचष्टे–यदयोदनमिति ओदनं पचतीत्यत्र [illegible] कर्मणि द्वितीयैवेन द्वितीयास्यतम् । ओदनस्य पाक इत्यत्र तु [illegible] इति [illegible] 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति षष्ठी कर्मणि [illegible] ओदनस्य पाक इत्यनेनार्थः । स एवेति कर्त्रैव [illegible] पाकः क्रियान्तराभ्यावर्तनात्, [illegible] पाकं निर्वर्तयतीति [illegible] पाकशब्देन [illegible] निर्वर्तयतीति [illegible] क्रियान्तराभावं सर्वसंस्कारि [illegible] । [illegible] तथा द्रव्यमिव स भासते इति वर्णयति–उक्तं हीति ।

---

1 सि क्ष पृच्छ्य ।

करोतीति द्रव्यान्तरकर्मणि द्वितीया, निर्वर्तयतीति च करोतीत्यर्थः, कुतः ? कर्तुः साध्यत्वात्, विक्लित्तिलक्षणो ह्यसौ पाकः, तद्विषयः कर्ता साध्यते, विक्लित्तिनिर्वृत्तिं वा करोति ? देवदत्तो निर्वर्तयति पचति पाकं निर्वर्तयतीत्येकार्थत्वात् पचिक्रियाव्यापारेश्वरत्वेन साध्यते देवदत्त इत्यर्थः यथा चौदन प्रतीता भवति तद्वि तण्डुलविपत्त्यादिक्रियासंदेहे किं करोतीति प्रश्न ओदनस्य प्रसिद्धस्यानुपमानस्याव्यापारेपत्वात् अस्यैव

5 पचेर्मुख्यादिव्यतिरेकेण विभान पचतीति, तस्यैव पचते पूर्वस्य व्यापारान किं करोतीति पृष्टे पाकं करोतीति पचिना प्रतिवचनात् कर्मत्वं वचनमिति–'अनभिहिते' 'कर्मणि द्वितीया' कृदभिहितभावद्रव्यत्वादिति पाकस्य निर्वृत्तिं करोतीति कर्तृप्रत्ययार्थं व्याचष्ट, देवदत्तस्य व्यापारं विशिष्य स्वात्माविव्यापारेभ्यः सम्भवनपाकस्य तीर्णो प्रकरणात् तदयोगत्वात्, स्वात्मापरि पचने वर्तत इत्यादिवत् सामान्यकारकत्वं, एवमस्यापीत्यस्य विशिष्टस्य कारकान्तरप्रवर्तनामात्रस्य दर्शयति–इत्यमादिभिरभ्योऽप्यस्मात्प्रयोगैरेक एवार्थो व्याख्यायते,

10 यथा 'वृद्धिरादैच्' (पा १–१–१) इत्यस्यार्थो वृद्धिरितीयं संज्ञा भवति आदैच्यानाम्–आकारस्यैचश्चेत्यभिप्रतीतापेक्षव्याख्यानवत् ।

एवं सर्वत्र पाकः साध्यरूपतायामेव व्यवस्थितः साधनमाकांक्षतीति तस्मिन्नेव कारकं कर्मत्वं शेषस्तत्र भजते शेषस्याकारकविवक्षणात् तस्मादविरुद्धा क्रियाविपरिकल्पना अर्थं शक्तिविषयैव न शब्दोत्थापिता, अस्मादुदाहृतानुरूपोपसंहाराभावादसम्यक्प्रत्यपेक्षितस्यार्थं

15 वचनस्यदीपमेवम् तस्मात्कस्यचित्स्वामप्रधानत्वात् कुतोऽस्य कल्पनाशक्तिः ? अत इत्य कारिका

द्रव्यान्तरसमाश्रयणेन पचनार्थस्य पाकस्य कर्मणिक्रियाकर्मत्वमभिप्रेत्य पाकमिति । पचतीत्यस्य पाकं निर्वर्तयतीति विवरणमाख्यातैव पाककर्मणामभिधानमात्रव्यापारार्थस्य च निर्वर्तयतीति पदेन तस्यैव करोतीतीति दर्शयति निर्वर्तयतीति चेति । कर्म विभिन्नत्वात्–कर्तुरिति व्यापारभेदो देवदत्त साध्यत विशेषित इत्यर्थ पाकस्य विशेषेणाभिव्यक्तित्वात्तदुक्त इति पचनस्य तदीय कर्ता विशेषित इति भाव । विक्लित्तिनिर्वृत्तिं च करोतीति पृष्टे देवदत्तो निर्वर्तयति पचतीत्यादिकार्ये कर्ता

20 प्रतिवचनाभिप्राय विक्लित्तिनिर्वृत्तिमिति पाकनिर्वृत्तिमित्यर्थं । यथा चौदन इति, ओदनस्य प्रसिद्धत्वेनाव्यापारे कल्पनानुपपत्तमेव, तथा च विप्रेष्यत्वे भुनक्ति पचति नैव ओदने विशेषक्रियाप्रश्ने प्रयुज्यते न भुनक्ति, किन्तु पचतीति विशेषित इति भाव । तस्यापि पचते पाकं करोतीति पूर्वोक्तव्याख्यानविरोध–तस्यैवेति । पूर्वोक्तमेव दर्शयति–अनभिहित इति अनेनैवं पचतीत्यादिपूर्वोक्तिविरोधोपपत्त्या । पाकस्य निर्वृत्तिं करोतीत्यत्र निष्पत्त्यर्थक कर्ता देवदत्तादि तद्विषयं कर्तृत्वमभि-व्यक्तं परस्येभेकान्तप्रयुक्तस्य ओऽनर्थकाभिमत निर्दिष्टं तत्रैव देवदत्त करोति दर्शयति–देवदत्तस्येति सम्भवनं–भवनम्,

25 पाकं–विक्लत्त्या क्रियापमसेवानुप्रमा कारकमेव क्रिया कुर्वती व्याप्ति पचतीत्युच्यत आदिना व्यापार क्रियायोगेऽर्थं तद्वीक्षि नामानि पचतीत्युच्यत इति भाव । स्वात्मादीना सामान्यकारकत्वं देवदत्तस्यविशिष्टव्यापारे न कारकान्तरमुक्तस्यवकारकस्तु कर्ता सम्भाव्यक्रिया विप्रयुज्यते विप्रयाय व्यापित्यते न तु प्रयोगैकानेकेनाह–इत्यादिभिरिति । देवदत्त पचति पाकं करोति निर्वर्तयति ओदनस्य पाकं करोति तस्मै पचति नाद्यादि पचतीत्यादि प्रयोगे एव एक एव पाकरूपोऽर्थो व्याख्यायते न हि तत्र कश्चिदपि विरोध इति दर्शयति–इत्येवमादिभिरिति । तदेवार्थं वाक्येन व्याख्याने निदर्शनमाह–यथा

30 वृद्धिरादैजिति वृद्धिरिति संज्ञा आकारस्यैचश्चेति संज्ञिस्थल विधीयतेऽप्रतीतत्वात्, वृद्धिरादैचकारौ ऐच चिन्तामिति भाव, ऐच विशेषितेऽप्रतीतत्वादिति अनेकस्य व्याख्यानमेव प्रतीतास्वीकारापेक्षया भवति तथात्रापीति भाव । एवमेव पचतेरेवमेव

---

१ [illegible] च व्याख्यानेन ।

पठितव्या 'शक्तेर्वा सर्वशक्तेर्वा, स्वार्थेनैव प्रकल्पिता । नाप्रधानेन नियता क्रियाविपरि कल्पना' ॥ इति ।

एवमित्यादि, इत्थं व्याख्यानप्रकारेण सर्वत्र पाकः साध्यरूपतामेव व्यवस्थितः साधनमार्गात्म तीति तस्मिन्नेव काले कर्मत्व शेषत्व च भजते, तस्मादुक्तमविरुद्ध[त्व]म्, तादर्थ्यात्-स एव साध्यरूपोऽर्थः कर्मत्वापन्नः शेषरूपापन्नश्च साधनाधीननिर्वृत्तिक उच्यते, कस्मात् ? शेषस्याकारकविवक्षणात्-तस्यैव 5 हि कारकाणामविवक्षा शेषः (महाभा० २-३-५० सूत्रे) उच्यते तस्मादविरुद्धा क्रियाविपरिकल्पना अर्थशक्तिविषयैव, न शब्दोत्थापिता, यस्मादुद्भूतानुत्पोपसंहाराभावात्सम्बन्धप्रत्ययेऽपि तस्यार्थ एवस्तदीय-मेवमित्युपसंहारः, तस्माच्छब्दस्याप्रधानत्वादव्यवस्थितमभमनुवर्तमानस्योपसर्जनत्वात् कुतोऽस्य कल्पना-शक्तिः ? नास्तीत्यर्थः अत इति उक्तव्यायामादिरेव कारिका पठितव्या 'शक्तेर्वा सर्वशक्तेर्वा इत्यादि ।

विशेषाः शब्दस्य एवोपसर्जनीभूतसामान्याः, तदर्थो हि शब्दप्रयोगः, यथायामिधानञ्च 10 शब्द (त० भा० १०-३५) इत्यसम्मतम्, सर्वशक्तेर्वा उक्तवदेकस्यैवार्थस्याविरुद्धशक्ति-विशेषस्यानेकशक्त्यात्मकस्य वा स्वार्थेनैव प्रकल्पिता न शब्देनाप्रधानेन नियता-व्यवस्थिता क्रियाकर्मशेषकर्मादिपरिकल्पना, अभिजल्पशब्दार्थत्वमपि स्वदर्शनरागेणैवोक्त नोपपत्त्या, अभिजल्पगत्यर्थाभावात् स च शब्दोऽभिजल्पत्वमागतो वाच्यतां यामात् सोऽयमित्यभि सम्बन्धात् शब्दस्यार्थेन सहैकीकरणात्, न च तत्, शब्दस्यैवार्थत्वात्, न हि कश्चित् शब्दा 15 दर्थस्य पृथगसिद्धौ करोत्यैक्यमनयोरभेदोपचारसम्बन्धेन ।

(विशेषा इति) विशेषाः शब्दस्य एवोपसर्जनीभूतसामान्याः तदर्थो हि शब्दप्रयोगः-तस्य विवक्षित त्वात् यथायामिधानञ्च शब्दः (तत्त्वार्थ अ० १ सू० भा० ३५) इत्यसम्मतमित्युभयनिवमनपरतया,

---

कर्मैव शेषत्वे च न कश्चिद्विरोध इति निष्कर्षः-एवं सत्यवेति । एतदेव व्याचष्टे-इत्थमिति प्रोक्तेषु उदाहरणेषु सर्वत्र पाकः साध्यरूपतामेव सन् साधनमपेक्षते, अत पाक इत्येवमित्र पर कर्मादिप्रयोगो न विरुद्ध इदं हि पदम् पूर्वे काल- 20 मीदर्शी बाक्यीति कर्मैवैषा साध्यरूपता अपि तत्कालिकाना दर्शनापेक्षया कर्मेत्वं क्रियाकर्मत्वम्, अत एकमेव पाकम्य साध्यरूपाकार एव कर्मत्वं पाक निर्वृत्तमतीति तदर्थ पाकस्य निर्वृत्ति करोतीति सम्बन्धतीति भाव । तादर्थ्यादिति एतदर्थत्वात् अर्थप्रयोगस्येत्यर्थः । एतदर्थकस्वभावकर्मत्वमेवी-स एवेति स एवार्थ कर्मत्वापन्नशेषत्वापन्नश्च स एव साध्याधीनजन्मत्वात् साध्यरूपापन्नश्चेत्यर्थः । हेतुमाह-शेषस्येति कारकविवक्षाऽभाव एव शेषत्वादित्यर्थः । महाभाष्य-वचनमाह-कारकाणामिति अविवक्षा एव शेषत्वेन कर्मत्वादीनामपि कारकत्वमतीति यम्मतऽत्र एकदा कर्मत्वेनान्य 25 शेषत्वेन न विरोध इति भाव । अविरोधात च न शब्दशक्तिमत्त्वमेव क्रियाविपरिकल्पना अपि त्वर्थशक्तिनिरवधेवेति तदाह कारक [illegible]-तस्मादविरुद्धेति । यस्मादभिमतमुपसंहाराभावात्तदर्थं वचनमात्र सम्बन्धतः प्रमाणत्वम् मतुर्थ न भवतीत्यर्थे-अस्मादिति । एवम न शब्दस्य प्रधानता निरवधिकत्वविशेषमात्रमेव भाव सर्वत्रैव अभिधायः पदस्य उक्तम् मनुष्यकारिका परित्यज्य पठनीये नाह-तस्माच्छब्दस्येति । कारिकां व्याचष्टे-विशेषा इति । एवेति एव तस्यविवक्षमनुसारेण प्रत्यक्षी-विशेषाः शब्दस्य एवेति उपसर्जनीभूतसामान्या पुरुषादिविवक्षाधीनाः 30 विशेषा एव मनुष्यविवक्षित्वात् तद्विशेषैव च शब्दप्रयोगात् प्रमाणभूता इति भाव । सर्वशक्तेर्वेति पक्षो वाक्यस्य [illegible] एकाऽप्यस्ति-सर्वशक्तेर्वेतीति एकस्यार्थस्याविरुद्धानेकशक्तिमत्वेन क्रियाकर्मशेषत्वादिपरिकल्पना तत्स्वार्थेनैव प्रकल्पिता

सर्वज्ञत्वेऽर्वेति वादपरमेश्वरमतेन व्यञ्जकोऽव्यक्तस्यैवार्थस्याविर्भावकत्वविशेषस्यानेकत्वस्यात्मकस्य वा सार्वेनेन प्रक्लृप्तिता न शब्देनाप्रधानेन नियता—व्यवस्थिता क्रियाकर्मविशेषकर्त्रादिपरिकल्पना, अभिजल्पस्तच्छब्दार्थरूपमित्यादि यदपि च त्वया परिकल्पितमभिजल्पः शब्दार्थ इति तदपि स[र्व]न्यायेनैव—सदसत्परित्यक्तैवोक्त मोपपद्यते कस्मात्? अभिजल्पगत्यर्थाभावात्—अर्थगतिरेव शब्दगतिरिति मन्यसे स च शब्दोऽभिजल्पत्वमागतो

5 वाच्यतां नायात्—आत्मानमेवार्थरूपापन्नं ब्रूयात् सम्बन्धोऽनयोरुपपद्यतेति, अत आह—सोऽयमित्यभिसम्बन्धात् शब्दस्यार्थेन सहैकीकरणात्, अध्यासेन स्थापनात् न च तत्—यदभिजल्पत्वमागतो वाच्यतां यातीति कस्मात्? शब्दस्यैवार्थरूपत्वेन, तदसम्भवं दर्शयति—न हि कश्चिदिस्यादि यावत्सम्बन्धनेति, येन सोऽपि विशेषेणैन सम्बन्धरूपं स मुख्योऽर्थः, य एकीक्रियते सोऽप्रधान इति शब्दादर्थस्य पृथक् सिद्धौ क्रियैकत्वमनयोः तत्तु नास्ति तत्समवेतार्थाभावात्, सम्बन्धस्यापि च द्विष्ठत्वात् पृथगर्थसिद्धिः, इतरथा

10 सम्बन्धाभावात्।

द्रव्यभवनोपसर्जनत्वादमूर्तस्य मूर्तलक्षणविशेषात्तस्य प्राधान्यमिति स्थिते पाके येन येन विशेषेण भूयते तदुपसर्जनं तन्नाम भावम् तद्धामवृत्तित्वात् मृत्स्वत् नाम यचनादि विशेषकम् यथार्थाभिधानशब्दत्वात्, तथाऽऽचार्यसिद्धसेन आह—'यत्र ह्यर्थो वाचं व्यभिचरति नाभिधानं तत्' ( ) इति, व्याख्यातारोऽपि प्रस्थिता नामस्थापनाद्रव्य

15 भिभक्तिभाव्येधाकरणाज्ञापयुक्तार्थो शब्द इति।

(द्रव्येति) [द्रव्यभवनं विशेषस्य] उपसर्जनं तद्भावात्—द्रव्यभवनोपसर्जनत्वात् उपसर्जन-

---

न शब्देन अप्रधानत्वादिति भावार्थः। अभिजल्पोऽपि न शब्दार्थौ मन्तुमर्हति, अपरत्वमाविरयाह—यदपि चेति। शब्देनार्थो व्यक्त इति शब्दार्थौ भिन्नौ भिन्नौ च शब्दो नियतविषय नियतक्रियात्मकस्य वर्ति सैव शब्दतापि न तत्र पुनर् वार्त्ता वाचनादि पतिपिक्ते यस्यतेऽभ्यन्तरेव, तत्समवेताभिधानस्यार्थस्याभावादभिजल्पस्य

20 शब्दार्थत्वाभाव—अभिजल्पगतीति। शब्देनार्थवत्त्वं योऽयं शब्दार्थस्वाभाविकं च यो योऽयं शब्दः स शब्दार्थप्रतिभासार्थं इतीदं तादृशस्वाभावात्तदनुपपन्न शब्दोऽर्थात्मकं भिन्नत्वात्, यतो हि सोऽयमित्यभिसम्बन्धात् शब्दस्यार्थैकीकरणं क्रियते एकीकृत्य तदा सम्बन्धेऽपि तत्र स्यात् सम्बन्ध एव न सम्भवतीति निरूपयति—न चेति। तर्हि सम्बन्धं वाचीयनाह—न च तदिति तदेकीकरणं न च सम्भवति अभिजल्पत्वमागते वा वाच्यता न यातीति भाव। अथवा सोऽयमित्यत्र शब्दस्वाभाव्येऽर्थं एकतामेतीति भाव। हेतुमाह—शब्दस्यैवेति यस्मात् विज्ञानस्वरूप शब्दस्य

25 मुख्यतरत्व वाचस्य अभावान्तरस्य मतो हेतोरिति शब्दस्यैवान्तरस्य वाचकस्यार्थवाचकताविति नामस्वर्वसाधनम् इति भाव। एकीकरणमपि न सम्भवतीत्याह न हि कश्चिदिति इदमस्यान्ये यत्रे तदन्यत्वम्नदासंसाधनात् क्रियत इति अर्थैकीकरणं च मुख्योऽर्थं यत्रोऽप्रधान यत्रोऽप्रधानविशेषं प्रधानाप्रधानपरस्परतद्भावमन्तरेण एकीकरणं भवेत्, न लोकस्य भावे तदुपपत्त इति भाव। सम्बन्धैकीकरणत्वसम्भवमुपगम्यते यस्यता तादात्म्य सम्बन्ध सम्बन्धस्य च द्विष्ठत्वमित्यादि सम्बन्धे पार्थक्यं हेतुमाह—सम्बन्धस्यापीति। अथ विशेषप्राधान्यं निरूपयति—द्रव्यभवनेति। द्रव्यभवनमिति

30 द्रव्यभवनमिति द्रव्यस्वरूपं भवनं हि विशेषस्योपसर्जनं मतवतसम्बन्धावमूर्तो मूर्तस्य विशेषस्यास्य प्राधान्यात

---

१ लि० ब० डा० डे० शब्दार्थैकेन । २ लि० ब० ॰चार । ३ अत्र क्रियार्थयोः परस्परमाशु प्रतीत्य सर्वोत्तु त्रुटित इव भाति।

यस्मादमूर्तस्य मूर्तस्यामूर्तत्वेन भवन विशेषोऽमूर्तस्य मूर्तत्वलक्षणम्, तस्मात्तस्य विशेषस्य प्राधान्यमिति स्थितमेतत्, इति स्थिते विशेषप्राधान्ये द्रव्यमात्रान्तरनाम्नां प्रयोगार्हे विशेषप्राधान्यं व्याख्यातम्, प्रयुज्य मानानाम्नामपि वाक्ये येन येन विशेषण भूयते–यो यो विशेषो भवति तदुपसर्जनम्–तस्यैव विशेषस्योपसर्जनम्, तन्नाम वाक्यम् अथगत्यर्थ[स्व]रूपाद्यप्रयोगस्य अथपरतन्त्रो हि शब्दः प्रयुज्यते, तदेव हेतुत्वेनाह–तत्प्र- प्रवृत्तित्वादिति, भृत्यवदिति दृष्टान्तः, भृत्यो हि स्वामिपरप्रवृत्तिः स्वामिपरतन्त्र उपसर्जनं तथा शब्द उप- 5
सर्जनमर्थः प्रधानम, यत्र प्रयुज्यते तदाश्रयवर्ती शब्दः, विशेषोऽर्थ एव प्रधानमिति, तद्दर्शयति–नाम वचनादि विशेषणत्वम्–वचन संख्या आदिग्रहणात् लिङ्गकालकारकपुरुषोपग्रहा गृह्यन्ते विशेषाः, तदर्थं नाम, यथार्थ[ाभिधान]शब्दत्वादिति शब्दस्तत्र स्वसमयसिद्धं हेतुमाह, यो योऽर्थो यथार्थ, शब्दस्तदभिधत्ते, यथा लिङ्गवचनकालकारकपुरुषोपग्रह यथाऽभिधत्ते तथाऽऽचार्यसिद्धसेन आह–'यत्र ह्यर्थो वाचं व्यभिचरति नाभिधानं तत्' (तत्त्वार्थसूत्र १५ व्याख्यायामुद्धृतम्) इति, तथा व्याख्यातारोऽपि प्रस्थिताः–नाम 10
स्थापनाद्रव्यभिन्नलिङ्गवाच्येऽक्षरव्यञ्जनयुक्तवाची शब्द इति ।

अस्यार्थस्य प्रस्थापनमुदाहरणम्—

घृत इत्यत्र पाचकः प्रातिपदिकार्थव्यतुर्थकोक्तो वा, तथाऽऽख्यातस्यापि, एवमपि वस्तुविधिवद्याऽपूर्वकत्वात् शब्दप्रवृत्तेः सामस्त्यागम परित्यज्य विशेषमेकमेव भूते शब्दः,

उपसर्जनं विशेषस्य प्रधानमिति भाव प्रतिभासत । अत्र वैयाकरणानां वैकल्पिक वर्णनक्रमात् सकर्म धातु उपसर्जन 15
कर्मान्तरधात्वर्थस्तामापन्नमोऽन्तरत्वे समवस्थिते पुनरर्थोऽनेकत्वात् तस्य तत्त्व आविर्भवन् तावत् तत्कर्म अभिनिर्वर्ति तत्र प्रयोग नामक्रमकर्म सम्पद्यते प्रयासमन् सकर्म करोतीति बुद्धिस्तोऽकर्म भवसमय निमित्तम्, यदा धातुना सकर्मेण धात्वन्तरकर्मं यथानुपाते तत्र सकर्मो निमित्तमकर्मस्येति मतम्, तत्र विशेषस्य प्राधान्ये साधिते धात्वन्तरनाम्नां कर्मभूतानां प्रयोगार्थेन सकर्म प्रति निमित्तमेवं सकर्म प्रयुज्यमानमकर्मस्य विशेष योऽपि योऽपि अकर्म धनकर्मेति सोऽकर्म सकर्मस्य विशेष इत्याह–इति स्थित इति धात्वन्तराणां–कर्मभूतानां वस्त्वाभासन्त करणकर्तृनिर्वर्तिभिः । तथा प्रयुज्यमानं 20
नामापवर्गकर्माद्यर्थविशेषापेक्षयोपसर्जनमित्याह–प्रयुज्यमानानाम्नामपीति । वाक्यस्योपसर्जनत्वे हेतुमाह–तदुक्तेति अर्थोपनीतप्रतिपत्त्यादिकम् । यथा द्रव्यं नामिका प्रवर्तते तथा नामभूतो वाक्ये शब्दो लिङ्गसंख्याकारकसमुद्रक्ष प्रत्ययः इत्याह–नाम वचनादीति वचनं भेदाभेदरूपा संख्या सर्व एवार्थ एक द्वौ बहव इति वचनसमुत्थे भव- स्थित स्त्रीत्वादिसंख्या भेदभेदलक्षणा नामैकत्वे प्रतिभासत वाच्यवाचकत्वानिरूप्य लिङ्गं सत्त्वाद्यवस्थाभिव्यक्तिरूपं वा क्रियानिर्वर्तक कारकं क्रियावति वा विशेषपतिनिमित्तिनिमित्तं कालो वर्तमानादिरूपः उत्तममध्यमप्रथमरूप पुरुष 25
वा मध्यमपरस्मैपदस्याख्यातं क्रियायां शासनस्य वा विशेष उपग्रह इति भेदम् । यथार्थाभिधानशब्दत्वादिति स्वसमयसिद्ध–शब्दस्य लिङ्गाभिधानं नामपदार्थानामभिधानमिति हेत्वर्थं । तमेवार्थमाह–यो योऽर्थ इति । यत्र ह्यर्थ इति वस्तुनो वैविध्यं शब्दस्वरूपेणाह तत्र शब्दस्य एकत्वस्य वस्तुविशेषनिरूपणेन तथाहि वस्तुविशेषेणानुगते, वस्त्वनुरूप एव विशेषो भवेदर्थे स्वरूपमात्रकाले यत्र एव विधिविधेये भवेत् प्रयुक्तान् कारकमेतत् तथा न कारकत्वे वर्तं पदार्थस्वरूप- व्यवहारो युक्तिस्तत्र शब्दो न शब्दस्य व्यापकत्वाभिव्यक्तिसम्बन्धस्य प्राप्तिरेव वस्त्वनुरूपेति न तु पुमर्थोदारा नरो वा वस्तुविशेष 30
वस्तुना सर्वं स पचति तं पचति अन्य पचामि इत्यादि विभक्तिविशेष्यत्वाद्युपादिभिर्युक्तिरभिव्यक्तिविशेषम् यत्र यत्र कुम्भ इत्याद- भिव्यक्तिविशेषे हि वस्त्वनुरूपं कुम्भम् यत्र शब्दो वाचं व्यभिचरति न हि तदभिधानं भवितुमर्हतीति भाव । यत्र शब्दं इति पचनस्य व्याख्यातृपक्षमुपि दर्शयति–तथा व्याख्यातारोऽपीति यथार्थं नामकत्वाभिधानमयति शब्दनयो न नामस्था- पनाद्रव्याणि भावेऽपि भिन्नलिङ्गवचनादीनि अभिधत्तेऽर्थाभिधानादिति भाव । अतीतस्यार्थस्योपसर्जनत्वम्–घृत इत्यत्रेति ।

१ सि छ हे. °र्थोऽतो ।
द्वा न २१ (१)

एकद्विबहुवचनेषु प्राप्तेषु विवक्षितसंख्याभिधाय्येकवचनं विधीयते, एकस्य वचनमेकवचनम्, उच्यतेऽनेनार्थः, कर्मणि षष्ठी तथा च लोके वृक्षशब्दप्रयोगे सामान्यमुपसर्जनं विशेषः प्रधानमिति गम्यते एकार्थगतेर्द्व्यादिनिवृत्तेः इतरथा सामान्यप्राधान्यात् सर्वगतिः संदेहो वा स्यात्, वृक्षे प्रातिपदिक भवति ।

5 वृक्ष इत्यत्रेत्यादि प्रभावनम् स्वार्थोऽभिद्रव्यसंख्याकर्मादिकारकाणीति पञ्चकः प्रातिपदिकार्थः प्रथमोऽभिधेयो वा संख्याद्रव्याभ्याम् तथाऽऽख्यातस्यापि, सर्वस्य नामत्वाविशेषात्, प्रथमत्वं गमकतो-त्याचिनिन्ये. यद्यपि पञ्चक सम्भवति तथापि तु प्रकृतिर्निमित्तपूर्विका प्रत्ययप्रवृत्तिरिति सामस्त्यागम परित्यज्य प्रतिविपादयिषितं विशेषमेकमेव मूल दृष्ट्वा, एकद्विबहुवचनेषु प्राप्तेषु विवक्षितसंख्याभिधाय्येक-वचनं विधीयते, प्रमाणान्तरमन्येन भेदके, वृक्षैरेरथाचकवचन व्यक्तिरत्र न सर्ववृक्षगतसामान्य[स्य]प्र

10 तेमाप्रयोजनात् एव द्विबहुवचनयोरपि एकवचनमिति प्रमाणद्वयसम्भवात् सन्देहेऽप्यथापत्ति, किमेकस्य वचनमेकवचनम् ? एकस्य वचनम् एकवचनम् ? इति वा एकस्य वचनमेकवचनमुच्यतेऽनेनार्थः, कर्मणि षष्ठीति व्याख्यानुसारम[न्], तथा चन्यादि एवञ्च इतरथा लोके वृक्षशब्दप्रयोगे सामान्यमुपसर्जनं विशेषः प्रधानमिति गम्यते, कुतः ? एकार्थगतेः द्व्यादिनिवृत्तेः, इतरथा सामान्यप्राधान्यात् सर्वगतिः सन्देहो वा स्यात् युक्त तु विशेषगति तद्व्यवर्तित्वाभावः, तद्भावना गतार्था वृक्षे प्रातिपदिकेऽत्यादि

15 भावात् भवतीति ।

अत्राह–

ननु विशेषाणामप्यसम्भवात्सानवस्थानात् सामान्यभवनप्राधान्यमेव, दृश्यते हि

मानव्यर्थेऽत्र व्याख्ये–समानवमिति । स्वार्थेत्यादि, स्वार्थं सामान्यं द्रव्यं वा द्रव्यं व्यक्ति किं व्यक्ति, एवा-एकत्वादि कारकं–कर्मादि इत्यो एव कृतादिद्रव्यपरिसम्बन्धं इत्येवमुक्ते सकलसामान्यस्य ग्रहणाय निरवद्याधारव्यापकस्य

20 वाचुभवात् तदेवं सामान्यतो भाव विशेषविवक्षायोगात् अभावकत्वात्, 'द्वयेकयोर्द्विवचनैकवचने' 'बहुषु बहुवचनम्' 'कर्मणि द्वितीया'सादिसूर्विधीयमाना दावारते विधिर्निर्दिश्यमानेऽत्र भवन्तीति पञ्चकं प्रतिपदिकार्थं इति पक्ष । स्वार्थ-द्रव्यसंख्याकर्मादि स्वार्थोऽभिद्रव्यादिर वा प्रतिपादिकार्थ इति पक्षान्तरे तदेवाह–चतुर्थपक्षिको वेति व्याख्यानान्तरं द्व्यन्तत्र त्रिको वक्तं । एवं वाक्येऽपि एव चतुर्थविधे वाक्यं नामत्वविशेषद्–तथाऽऽख्यातस्यापीति । अर्थ वाक्येऽन्यस्मिन्नाह–प्रथमपदार्थ इति । अत्र नामत्वात् प्रथमस्य व्यवस्था बोधो न भवतीत्याह–यद्यपीति एक

25 प्रतिपादितसामान्यार्थं तत्त्वतः तथाप्येक एव एव इत्याद्यर्थेनो वृक्ष–कुमार बोधते न तु सकलसामान्य निरवद्याधारत्वमिति भाव । एवमेकत्वे न सामान्यमर्थं तस्य तत्र बोधो प्रयोजनाभावात् किन्तु इत्यादिकत्वेनेव वृक्षसंख्यात्वादिति तथा वेत्ता वचनेनैकवचनमिति व्यतिरिक्त एकवचनेनैकतोपलब्धत्वं तथं तत एव तत्र्त्वार्थ-प्रतिपादनेन न व्यक्त एकार्थत्वावगतेव तत नाम इत्याद्यर्थापि सम्बन्धिनोऽपि प्रतीति भाव । तदेवाह–एकवचनमिति । तथा च एव तत्त्वान्तरप्रयोगात् सामान्यवृत्त एव कथमेवं विशेष एवं प्रयासम् इत्याद्यर्थप्रतिपा-

30 दनात् सामान्यस्य प्रधान तु विशिष्टत्वार्थं स्वार्थत्वात् एवं एवं इत्यर्थो इत्येतेन विशेष इति सन्देह एव स्यात् न हि सम्बन्धमात्र एव अनुमत किन्तु विचारणेनैव तथ गतत्वात् एवं सामान्यमुप-सर्जनमेवविशेषः प्रधानमिति एवञ्च इतरेति । ननु विशेषस्य सामान्यनिमित्तेन सत्ताभावात् परत्वेन एवं भवनाम किन्तु सामान्यस्य प्रधानत्वेन गम्यमानात् प्रत्यर्थाह–ननु विशेषाणामपीति । व्याख्ये–

द्विवचनादिः यथैकवचनं द्विवचनार्थे नक्षत्रं पुनर्वसू पुष्यः तारा हेतुः कर्म, सर्वत्राप्येवमेव च विशेषानवस्थानाद्विशेषो विशेष एव न भवितुमर्हति, ततोऽसौ नैव स्यात्, अविशिष्टत्वात्, असत्त्ववृत्तित्वात्, अस्ववशत्वात् खपुष्पवत् ।

ननु विशेषाणामर्थास्त्यादि, तेऽपि हि विशेषा परवशा एव, ततोऽस्ववशत्वानवस्थानात् सामान्यमव[प्रा]धान्यमेव, न हि पृथगवयवकवचनमेव दृश्यते सर्वत्र, यदि स्यात् स्याद्विशेषप्राधान्यम्, तस्मा- 5 द्विशेषव्यभिचारात् सामान्य[प्रा]धान्यमेव न्याय्यम्, मा मंस्था विशेषप्राधान्याव्यभिचार इति, दृश्यते हि[द्वि]वचनादिः, यस्माद्विशेषानवस्थानाद्वचनलिङ्गकारकपुरुषोपग्रहादिविशेषाणां व्यभिचारिव्यति- क्रमव्यसमानाधिकरण्यविशेषाद्यागतिर्लोके दृश्यते, तदुदाहरणानि—यथैकवचन द्विवचनार्थे नक्षत्र पुनर्वसू स्वाती पुष्यनामापि पापवसुः कर्मेति सर्वत्राप्येवमेव च—यथा[ऽप्रा]न्यपूर्वाद्धवमभेदलिङ्गविशेषव्यभिचारे तथा प्रायश्चेष्वपि वचनादिविशेषव्यभिचारे तत्रापवादो विशेषानवस्थानात् विशेषो विशेष एव न भवितुमर्हति, 10 सामान्याप्रावरूपत्वात् विशेषास्मानवस्थानात्, ततः किं ? ततोऽसौ नैव स्यात्—भवनमेव नानुभवेत्, अविशिष्ट- त्वात् अनन्यापेक्ष्यविशिष्टत्वमनवस्थानात्प्राप्तम्, वचनानवस्थान असत्त्ववृत्तित्वात् अस्ववशत्वात् भाक्त्व मेव, खपुष्पवदिति सर्वत्र दृष्टान्तः, पृथक् पृथग्वा विशेषाभावे हेतवस्त्रयोऽपि खपुष्पदृष्टान्ताः ।

ततश्च सामान्यमपि नैव, प्रवर्तकाभावात् किमर्थं न प्रवर्तयसि विशेषा, स्ववशत्वात्, स्ववशो हि विशेषः विविक्तवृत्तित्वात् मुक्तवत्, असदेव वा प्रवर्तकाभावात् 15 तत् खपुष्पवत् मर्यादाभावात् भवनभवनाभ्यां केनचिदवाच्यत्वात् अथ सोऽप्यस्ति

नऽपि हीति [illegible] । अस्ववशत्वेति विशेषा न स्ववशा [illegible] एव सर्वत्रास्मात्परहिता [illegible] एव च परवशा [illegible] एवं द्विवचनादीनामपीति भाव । [illegible] न हि पृथगवयेति [illegible] न व्यभिचारी [illegible] भावः । [illegible] दृश्यते हीति [illegible] व्यभिचार [illegible] यथा नक्षत्रं पुनर्वसू इति, तत्र पुनर्वसू 20 [illegible] नक्षत्रे पुनर्वसू इति [illegible] सामानाधिकरण्यं द्विवचनात्पुनर्वसुभ्यां [illegible] द्विवचनार्थे [illegible] एवं पुष्यनामेत्यादौ [illegible] पर्यायकवचनमिति । [illegible] सपवार्थेति । सामान्येति सामान्यप्राधान्यमभिचारितेन [illegible] सामान्याप्रावरूपता [illegible] भाव । [illegible] नैव भवेदिति 25 [illegible] ततोऽसाविति । अविशिष्टत्वं [illegible] अनन्यापेक्षेति । [illegible] हेतुमाह—असत्त्ववृत्तित्वा दिति—[illegible] । [illegible] हेतु—अस्ववशत्वादिति [illegible] द्विवचनं न [illegible] इति भाव । [illegible] पृथक् पृथग्वेति । [illegible] सामान्यमपि न [illegible] ततश्चेति । [illegible]

1 [illegible] इति सम्भाव्यते, [illegible] । 2 [illegible] । 3 [illegible] सामान्यरूपत्वात् ।

भेदेनार्थः शब्दार्थस्य तद्रूपमननं सदैव क्रियते न तर्हि शब्द एव शब्दार्थोऽभिन्नस्तत्त्व-मागतो वाच्यः, किं तर्हि ? विशिष्टा शक्तिः शब्दादन्या सर्वशक्तिर्योऽर्थोऽन्यः ।

तत्रश्चेत्यादि, तत्र–विशेषाभावात् सामान्यमपि नैव, स्यादिति वर्तते कस्मात् ? प्रवर्तका-भावात्, सामान्यस्य हि प्रवर्तकस्य भवनार्थः क्रियात्मनः प्रवर्तकः प्रत्ययार्थः कर्ता स्याद्विशेषः तदभावात् प्रवर्तते सामान्यम्, किमर्थं न प्रवर्तयति विशेषः सामान्यमिति चेत्–स्ववशत्वात्–स्ववशो हि विशेषो भावासमवशः कस्मात् ? विविक्तवृत्तित्वात् किमिव ? मुक्तवत्–यथा मुक्तात्मानः कर्मपारतन्त्र्यापेतत्वात् विविक्तवृत्तयो न किञ्चित् प्रवर्तयन्ति, न केनचित् प्रवर्त्यन्ते, किन्तु स्वयमेव वर्तन्ते तस्मादप्रवर्तक[त्व]-सामान्याद् द्वाभ्यां तद्विशेषोऽप्रवर्तकः असत्त्वेन वा प्रवर्तकाभावात् तत् सामान्यम्, खपुष्पमिति, तथा चाह–अर्थान्तराभावात् भवद्भवनाभ्यां केनचिदनन्यत्वात्, अर्थान्तरञ्च नास्ति विशेषवत् तदभावे मा भूदेव दोष इति–अथ सोऽप्यस्ति भेदेनार्थः शब्दार्थस्य तद्रूपमननेन सदैव क्रियते, किं ततः ? इदं भवति न तर्हि शब्द एव शब्दार्थोऽभिन्नस्तत्त्वमागतो वाच्यः, किं तर्हि ? विशिष्टा शक्तिः शब्दादन्या सर्वशक्तिर्योऽर्थोऽन्य इति भावः ।

तत एवेदमयुक्तं तं शब्दमभिन्नार्थं प्रपद्यते शब्दार्थ इति, स हि यथा शब्द-स्यार्थोऽभिसम्बन्धमेकीक्रियमाणत्वात् पृथक् सिद्धः क्षीरोदकवत्, द्वयोरप्येकीकृतत्वे तुल्यत्वात् अपि चार्थार्थिनोरुक्तं प्राक् प्रत्याय्यत्वादभिन्नस्यार्थोपयत् शब्दनिरपेक्षा विव-

---

हि भविता प्रवर्तको भवति यथा तु भवनमेव भवनात्मा कर्ता तस्य भविता न प्रवर्तकस्तस्य स्यात्, अविविक्तत्वादिस्य इति प्रवर्तकाभावेन सामान्यस्य [illegible] वास्यात्म्यं स्यादिति भावः । सामान्यस्यापि सामान्यं हि भवन भवनार्थं क्रिया तस्य च प्रवर्तक कर्ता भविता प्रत्ययार्थः विशेष [illegible] क्रिया भाव्यत इति कर्त्रोति वचन क्रियायाः प्रयोजिका तथा च विशेषाभावे केन क्रिया भाव्येत तस्मात्सामान्यमेव स्यादिति भावः । विशेषो यदि परतन्त्रः स्यात्तर्हि सामान्यं प्रवर्तयेत्, सोऽपि स्वतन्त्रः–स्ववशत्वादिति स्वाधीनो वर्तते विशेषः न तु परेच्छानुवर्तित्वेन तस्य परेच्छानुवर्तनम्, सामान्यं प्रवर्तयेत्, तथा च मुक्तपुरुषवत् स्वतन्त्रत्वात् किञ्चिदपि प्रवर्तयतीति भावः । स्ववशत्वे हेतुः [illegible] विविक्तवृत्तित्वादिति [illegible] सामान्यस्याभिन्नत्वादिति भावः । [illegible]-परेति । मुक्तपुरुषो विशेष एव [illegible]–अप्रवर्तकत्वेति । ननु पूर्वमस्ता[illegible] [illegible] असत्त्वेन वेति [illegible] हेतुभ्यो विशेषो नास्त्येव तत्र प्रवर्तकाभावात् सामान्यस्याभावः न हि भवद्भवनाभ्यां सामान्यविशेषाभ्यामन्यत् [illegible] सामान्यं प्रवर्तयतीति भावः । सामान्यं न [illegible] भवद्भवनयोः सामान्यविशेषयोरर्थान्तराभावात्, तस्मात् प्रवर्तकाभावात् सामान्यमप्यसदेवेत्याह–अर्थान्तराभावेति । यदि शब्दार्थयोरर्थान्तरभावमनुपपन्नं तथाप्यत्र आह सोऽप्यस्तीति [illegible] भेदेन क्रियत इति भावः । एवं तर्हि [illegible] शब्दात्मा भवेत् न शब्द [illegible] इत्याह–न तर्हीति विशिष्टा शक्तिः शब्दादन्येति [illegible] किन्तु [illegible] इति । अस्तु तर्हि को दोष इत्यत्र आह–तत एवेदमिति ।

---

१ सि. क्ष. डे. असत्त्वेन । २ सि. क्ष. डे. [illegible] अर्थान्तराभावात् ।

ष्टाऽध्यारोपा शक्तिरिति, यदा चैवं तदाऽस्मन्मत यथार्थाभिधानशब्दत्वमेव प्रतिपन्नमर्थस्य तत्त्वात्, योऽसौ शब्दः सोऽयं नार्थः, अर्थोऽयं एव, अस्मात् प्रत्यक्षनिर्देश्यादन्य एवासौ स इति परोक्षनिर्देश्यः, एवंविषय एव शब्दो न शब्दविषयः, किमुक्तं भवति तेनार्यते गम्यते शब्दस्य विषयः, विषयिणो विषयपरतन्त्रत्वात् याऽर्थस्य गतिः शब्दस्यापि सैव, नात्मनः पृथक्–स्वतन्त्रेति । 5

(तत एवेति) तत एवेदमायुक्तं त्वया यदोच्यते–न शब्दसमभिव्याहारस्य मयूरस्य च शब्दार्थ इति, यस्मात् स यथा शब्दस्याऽर्थोऽभिसम्बन्धेनैकीभावमाप्तस्यात् पृथक् सिद्धः, किमिव ? क्षीरोदकवत्, द्वयोरप्येकीकृतयोः तुल्यत्वादिति साध्यसाधनधर्मानुगमप्रदर्शनम् अपिवेत्यादि अर्थोपमेयोक्तं प्राक् प्रत्ताप्यत्वात् अभिधेयस्यार्थार्थोपपत्तिरिति अर्थसारूप्यं गतार्थं यावदर्थोऽयं एनेत्यवधारणम् यथा चैवमिति, तत्त्वमेव पृथक्सिद्धौ प्राधान्य चार्थस्य तदाऽस्मन्मत यथार्थाभिधानशब्दत्वमेव प्रतिपन्नम्, अर्थस्य तत्त्वात्, 10 तद्व्याचष्टे–योऽसौ शब्दः सोऽयं नार्थः[अर्थो] न भवति शब्दः अर्थ एवार्थ इत्युक्तत्वादिति, अस्मादर्थ [ात्]प्रत्यक्षनिर्देश्यादन्य एवासौ स इति परोक्षनिर्देश्यो भेदेन, एवंविषय एव–अर्थविषय एव शब्दो न शब्दविषयः, अर्थो नामप्रधान इत्यर्थः अर्यतेऽयं तेन शब्देनार्थः किमुक्तं भवतीति तेनार्यते–गम्यते स गतो तस्यार्थः शब्दस्य विषयः विषयिणो विषयपरतन्त्रत्वात् याऽर्थस्य गतिः शब्दस्यापि सैव, नात्मनः पृथक्–स्वतन्त्रा एव व्याख्यातमर्थप्राधान्य पार्थक्यञ्च । 15

एवञ्च कृत्या योग्यशब्दनिबन्धना हि विवक्षाऽर्थमनपेक्ष्य सिद्धां तां तां शक्तिमध्या रोपयतीति स स्ववुक्तो ग्रन्थो युक्तोऽस्मिन् दर्शने योग्य एव शब्दोऽर्थस्य, न योग्यः, यः

शब्दस्यैवानुपातात शब्द एव शब्दस्य वाच्य इत्यनुपपन्नो न युक्तम इति व्याचष्टे–यदोच्यत इति । शब्दार्थयोरेकीभावाद् नैकान्ततोऽभेदस्तयोर्भेदाभेदाभ्यामात् क्षीरोदकवदुभयोरपि पृथक् पृथक् सिद्धौ द्वयोरेकीकरणस्य तुल्यत्वादित्याह–यस्मात् स इति योऽसौ स शब्दः अस्य सोऽयं इति वाक्यसमभिव्याहारेऽपि पृथक् सिद्धमिति भावः । शब्दस्या- 20 र्थेनैकीकरणे शब्दः अर्थस्य अर्थेनैकीकरणं इत्युभयोरेकीकरणे तुल्यत्वात् पृथक् सिद्धौ तत्त्वार्थमिति एकत्वैक्–द्वयोरपीति । प्रत्यक्षपरोक्षव्यतिरेकेण [illegible] भेदः [illegible] पूर्वनि- पिनार्थे स्मारयति–अर्थोपमेयोक्तमिति । [illegible] पृथक् सिद्धि प्राधान्यतः [illegible] तत्र तदनुपपन्नोऽयमन्यत्र [illegible] एवमेवेति [illegible] । अर्थस्य 25 तत्त्वादिति [illegible] न तु परत्वादिति भावः । तदेवाह–योऽसौ शब्द इति [illegible] न भवति, [illegible] न तु शब्द स इति परोक्षनिर्देश्यत्वमिति [illegible] योऽर्थोऽन्य एवेति भाव । शब्दस्य [illegible] शब्दो न [illegible] एवं विषय एवेति शब्दोऽयमिव [illegible] न तु शब्दस्याऽर्थो नामप्रधान इति भाव । [illegible] अर्यत इति [illegible] विषय- [illegible] न तत्त्वार्थं [illegible] न भवतीति भावः । [illegible] 30 [illegible] अर्थस्य विषय इति [illegible] । [illegible] अस्मिन् दर्शने [illegible] इत्येवेति ।

कश्चित् श्रीवितमेवाऽस्त्विति प्रयुज्यते काकवाशितादिवदबुद्धिपूर्वो वाऽर्थविसंवादावेकीकर्तुम-शक्यत्वात्, हिशब्दोऽपि च हेत्वर्थे यस्माद्योग्यशक्ति मर्यादया वा, यदपि च स्वलक्षणव्याप्तिप्रदर्शनार्थं लोकगतशब्दार्थसम्व्यवहारव्यवस्थापनार्थंचोक्तं श्लोकद्वयं तयोरपृथगात्मत्वे स्वरूपाव्यभिचारिणि । किञ्चिदेव कश्चिद्रूपं प्राधान्येनावतिष्ठते ॥ लोकेऽर्थ-
5 रूपतां शब्दः प्रतिपन्नः प्रवर्त्तते । शास्त्रे तूभयरूपत्व प्रविभक्त विवक्षया [वाक्य० का० २ श्लो० १११–११२] ॥ इति तदपि च अर्थस्यार्थरूपत्वं शब्दादापन्नमित्येतत्फलमेव ।

एवञ्च कृत्वेत्यादि गुणोत्कर्षमभ्यन्वये दर्शयिष्यामः योग्यशब्दत्वादि वाचकत्वापेक्षयेति स त्वयुक्तो मन्यो युक्तोऽस्मिन् धर्मेने तत्रापवति–योग्य एव शब्दः–पृथुबुध्नाकारलक्षणस्यार्थस्य घटशब्दो न योग्यः–पटादिशब्दः यः कश्चित् श्रीवितमेवास्त्विति प्रयुज्यते काकवाशितादिवत् अबुद्धिपूर्वो वा
10 कस्मात्? अर्थविसंवादात्–अर्थेन विसंवादोऽस्य, वाच्यवाचकसम्बन्धाभावः स एकीकर्तुमशक्यत्वात् सम्बन्धयितुम् हिशब्दोऽपि यस्मादि योग्यशब्दाभिसम्बन्धना हीत्यत्र हिशब्दो हेत्वर्थे यस्माद्योग्यशक्तित्वादि तत्सारत्या गवार्थो वाचत् मर्यादया वेति यदपि चेत्यादि सोऽयमित्यभिसम्बन्धादिति स्वलक्षणमभिप्रेतस्य तदस्मन्यत समर्पयतीत्युक्तम तदनन्तरं यत् स्वलक्षणव्याप्तिप्रदर्शनार्थं लोकगतशब्दार्थसम्व्यवहारव्य-वस्थापनार्थंचोक्त तदपि वाक्यन्यवमर्थस्यार्थरूपत्वं शब्दादापन्नमित्येतत्फलमेव, कथमतदिदं श्लोकद्वय?
15 तयोरपृथगात्मत्व इत्यादि ।

वयमत्र निश्चिनुमः तयोरपृथगात्मत्वं रूढेः लोकप्रतीतेः, अतस्य तदुपचारात् पथि-गमनवत्–यथा पन्थाः पाटलिपुत्रं गच्छतीति पथो गमनं पुरुषगत्यमेवोपचारात्, तद्विनाऽभावा-द्व्यर्थत्वात्तथोच्यते तथा शब्दार्थयोरव्यभिचारादिति इतरेतरप्रधानोपसर्जनभावाच्च व्यर्थत्वं धर्मिमयवत् तत्तु त्वद्वचनादेव सिद्धं यथोक्तं त्वया 'किञ्चिदेव कश्चिद्रूप प्राधान्येनावतिष्ठत'
20 इति, तथा लोकेऽर्थरूपता'मित्येषोऽपि गामभ्याज शुक्लामिति न शब्दे बुद्धिः, किं तर्हि? अभिधेये लोकसिद्धा, व्याकरणशास्त्रे शब्दरूपतां प्रतिपन्न' प्रवर्त्तते बुद्धिविशेषणे, शब्दाधिग-मार्थप्रवृत्तिविशेषात् भवत्विमत् तस्माद्भिन्नः रूपभेदात् अर्थस्य च गोः सास्नादिरूप भिन्नं

त्वदुक्तेऽर्थानामन्वयसारूप्य एव शब्दस्य रसास्वादसम्बे गुणोत्कर्षं प्रदर्शयन् एवाह–गुणोत्कर्षमिति । तदेव व्याख्ये-स त्वयुक्त इति यतोऽर्थस्याभिन्नात्मत्वादभिन्नत्वप्रतिनियतशक्तित्वात् योग्यतेति न अपि तु व्यवहारस्य नाम च
25 वाच्यस्य नहैवमनाति न हि पृथुबुध्नोदराकारस्य शब्दो योग्य न च न कश्चित् काकवाशितादिविशेषेण श्रीवत्र प्रयुज्यते वाच्यवाचका सम्बन्धाभावस्य इति भाव । अयादेवं युक्ते न स्यादित्यत प्रयुज्यत इत्यत आह अर्थविसंवादादिति तेनार्थेन तदन्यस्य वाच्यवाचकभावलक्षणसम्बन्धाभावात्, योग्यतैव हि सम्बन्धो न तादात्म्यम् तथा चार्थस्य व्यवस्थापि तत्सम्बन्धी भाव । कुतो विसंवाद इत्यत आह स एकीकर्तुमिति सम्बन्धेन तस्य परिच्छेदकत्वादित्यर्थ इत्यर्थं । [illegible] साऽयमितीति । स्वार्थाभिधानरूपत्वे तदपि लोके तथैव च कथि-
30 तत्र अभिधाने प्रमाणमिति वा मन्यता चारित्रमात्रा कृता तदन्यस्याज्ञानेनैवानुपपत्तेरानन्तरम् तदनन्तरमिति ।

१ नि डा. ह. लोकमन । २ नि °स्वार्थानुरूपत्वम् ।

तदर्थं गकारादिवर्णानुपूर्वीमात्रोच्चारणम्, तद्धि न कदाचिदर्थो भवितुमर्हति कश्चित् वा, त्वया योऽभिप्रेतः कल्प्यः कश्चित् एव सः न भवत्यर्थः अव्यवस्थितत्वात्, व्यतिकीर्णत्वात्, अनियतत्वाच्च, तस्माच्च शब्दोऽर्थरूपतां प्रतिपन्नः प्रवर्तते ।

(वयमत्रेति) वयमत्र निश्चिनुमः—तयोरपृथगात्मत्वं एव लोकप्रतीतेरतस्य तदुपचारात्—भिन्नयो[र]भेदोपचारात्, किमिव? पथिगमनवत्—यथा पन्थाः पाटलिपुत्रं गच्छतीति पथो गमनं पुरुषगत्यभेदो 5 पचारात् तद्विनाऽभावात्पर्यवसानात्तयोरुच्यते तथा शब्दार्थयोरव्यभिचारात् अविनाभावादभेदोपचारात् शब्दस्वरूपपृथगात्मत्वं पृथग्भूतयोरेवेति किञ्चान्यत्—इतरेतरप्रधानोपसर्जनभावात्—शब्दस्योपसर्जनत्वादर्थस्य प्राधान्या[द]पर्यवेव, किमिव? सन्निपातवत्—यथा स्निग्धयोर्मित्रयोः पृथक्प्रसिद्धयोरेकार्थप्रवृत्तयोरितरेतरप्रधानोपसर्जनत्वनियमः तथा शब्दार्थ[यो], तत्तु स्वरूपवचनादेव सिद्धम् यथोक्तं तथा किञ्चिदेवति भावयन् दिश्यते यथा प्रथमश्लोकोऽस्माभिः समर्थयति तथा लोकेऽर्थरूपतामित्ययोऽपि गामभ्याज शुक्लामिति न 10 शब्दे बुद्धिः किं तर्हि? अभिधेये लोकसिद्धा व्याकरणशास्त्रे शब्दरूपतां प्रतिपन्नः प्रवर्तते, तुर्विशेषणे शब्दाधिगमार्थप्रवृत्तिविशेषात्, भवतिवदिति, भवतिशब्दमभिगमननिष्पन्नं भूसत्तायां सदकर्मकेत्यादि करोति, तस्माद्भिन्नौ, इतश्च भिन्नौ रूपभेदात्, अर्थस्य चत्वारि गोः सास्नादिरूपं भिन्नं तदर्थत्वाच्छब्दस्य, गकारादि

तन्मतेन कारिकायोजनामाह—वयमत्रेति । व्याचष्टे—तयोरपृथगात्मत्वमिति वस्तुतः पृथग् भिन्नयोः शब्दार्थयोर्लोकप्रतीतेरावश्यकत्वात् तयोरुपचारादव्यभिचाराभावात् इति भावः । उपचारे निदर्शनमाह—यथा पन्था इति पुरुषगमने पथ्युपचार 15 अभेदात् पन्था गच्छतीति प्रयुज्यत इति भाव । अभेदोपचाराभावेऽपृथगात्मता न स्यादित्याह—तद्विनाऽभावादिति पुरुषगमनभेदोपचारेण विना पथो गमनमसम्भवादित्यर्थः । पर्यवसानादिति अभेदोपचारेण विना तत्प्रयोगस्यासम्भवात् तयोरभेदोपचारेण गमनं पथि इति भावः । पर्यवसानादिति पाठे उपचारस्य वस्तुस्वाभिव्यक्तत्वादित्यर्थः । अभेदोपचारे हेतुमाह—अव्यभिचारादिति । भेदसत्त्वेऽप्यभेदं तादात्म्यं शब्दार्थयोरित्याह—लोकव्यवहारादिति । अविनाभावस्य अनियमेन च प्राधान्यम् प्रधानोपसर्जनभावो न नियत अत एव अर्थतादात्म्येऽप्याह—इतरेतरेति । दृष्टान्तमाह सन्निपातवदिति । 20 स्निग्धयोः अनियूपे प्राधान्येनाभिप्रेत निमित्त एवं शब्दोऽर्थो वा लोके शास्त्रे वा प्रधानत्वेनोपसर्जनत्वेन वा विवक्षित इति तदुक्तेन शब्दार्थयो यथेष्टमितरेतरप्रधानोपसर्जनभावस्य सिद्ध इत्याह—तत्तु स्वरूपवचनादेवेति । द्वितीयश्लोकोऽप्यनन्तरं समर्थयन्नाह लोकेऽर्थरूपतामिति । गामभ्याज शुक्लामित्युच्यमाने शब्दोऽर्थप्रत्यायकत्वेन शब्दार्थोभयव्यापी भवति नित्यत्वक्रियासमर्थोऽर्थस्य प्रतिपत्तिकारक एव व्यवहारे, अर्थे विशेषणीभूतस्य क्रियया विशेष्यत्वाद्योग्यत्वेनाह—गामभ्याजेति । व्याकरणे तु शुक्लादिगुणविशिष्ट अर्थोऽभिधानस्याभिव्यक्त्या कार्यान्वयप्रतिपादकस्य शब्देन व्यवहारोऽभिमतो शास्त्रेण 25 व्यवस्थित इत्याह—व्याकरणशास्त्र इति । हेतुमाह—शब्दाधिगमार्थेति शब्दविषयप्रतिपत्तिप्रवृत्तिविशेषाच्छास्त्रानुसारव्यवहारप्रवृत्तिविशेष इति भाव । दृष्टान्तमाह—भवतिवदिति । अभिगमनिष्पन्नमिति अभिधेये गमनोऽभिगमः यतो ज्ञानं तस्याभिधानं तत्रोपयोगापेक्षणात्, अभिगमनमुपादेयविषयं व्यवहारे वा तेन निष्पन्नमित्यर्थः । कथं निष्पन्नो भवतिशब्द इत्यत्राह—भू सत्तायामिति धातुपाठोपदेशात् तत्र कर्मणि भावे चाकर्मकेभ्य इति कर्तरि चानुशासनाद् भवतिशब्दो निष्पन्न इति भावः । एवं शब्दार्थयोर्भेदं एवं हेतुमुक्त्वा हेत्वन्तरमाह—इतश्च भिन्न इति एवं भवतिशब्दार्थयोरभेदोपचारे 30 गोशब्दस्य सास्नादिरूपार्थकत्वं हि भिन्नम् गोशब्दस्य तु स्वरूपं गकारौकारविसर्जनीयात्मकं परस्य अत्यन्तभिन्नमर्थात् पदार्थोपक्रमेण लोके प्रसिद्धं वाचकत्वेनानुष्ठानस्य नाममात्रम् तदर्थेन हि सता गकारादिवर्णानुपूर्वीमात्रोच्चारणं क्रियते न तु परमार्थसत्तात्मकस्य शब्दे वस्तुस्वरूपवर्णानुपूर्वीकस्य शब्दस्यार्थो भवितुमर्हति न वा तथा कल्प्यमानं भूयस्त्वमप्यर्थीभवितुं तदभिप्राय व्यवस्थितोऽभिप्रायस्य तत्र शब्दस्यार्थो भवितुमर्हतीति निरूपयति—गोः सास्नादिरूपमिति । कथमभि-

---

१ सि क्ष डे भा. यथोऽव्यवसर्वं । २ सि क्ष डे भा. तयोरुच्यते । ३ सि क्ष भिन्नौ ।

वर्णानुपूर्वीक्रमश्रोत्रा[भाव]नाद्यमात्र तदर्थं क्रमप्रयोगात् गवादिवर्णानुपूर्वीमात्रोच्चारणम् तदपि न व्यभिचारि भवितुमर्हति कल्पित वा, नेति चर्चते त्वया योऽभिप्रायः कल्प्यः कल्पित एव सः, न भवत्यर्थः कस्मात्¹ अव्यवस्थितत्वात् व्यतिकीर्णत्वात् अनियतत्वात्, वाच्यवस्तुव्यवस्थितः, देशभाषा-
विभिन्नरूपशब्दसंकुलेऽपि घटशब्दस्योर्ध्वग्रीवादि[वाच्य]स्याभिधेये प्रयोगात् [अ]व्यतिकीर्णत्व, नियता
5 प्रतिपादनेनावस्थवाच्यत्वात् तेनैव क्रमेण प्र पदेति तत्रैव च बुद्ध्युत्पत्तेः, तस्माद्व्यवस्थितव्यतिकीर्णनियतत्वेभ्यो वाच्यार्थोऽन्यो रूपभेदात् क्रमान्तरात् कल्पितत्वाच्च तस्मान्न शब्दोऽर्थरूपतां प्रतिपत्ता [प्र]वर्तते।

अभ्युपेत्यापि स्वरेखागमास्तत्व[म्]–

प्रतिपत्त्यव्यभिचारावदनयोरेकीभावगतिः पार्थक्ये सति, नान्यथोक्तवत्, 'शास्त्रे तूभयरूपत्वं प्रविभक्तं विवक्षया' इत्येतदप्यसम्मतमेवानुधावति, 'यस्तु प्रयुङ्क्ते कुशलो विशेषे'
10 (महाभा० १ १ १ सूत्रे पृ० ६०) इत्यादिक्रमेण गोशब्दस्य सास्नादिमति साधुत्वं सिद्धेऽर्थे शब्दे सम्बन्धे च पृथक् गोण्यादस्यसाधुत्वं सूचितः अर्थविशेषविवक्षायां गोण्याः साधुत्वमित्यादि, तस्य च प्रयोजनं धर्म इत्यादिरुक्तः सोऽपि पृथगर्थसिद्धिं सूचयति लोकेनाभिधेयेऽर्थे शब्दाः प्रयुक्ताः तथार्थस्य पृथक् सिद्धत्वे शब्दस्य च तद्विषयस्य धर्मार्थः प्रयोगनियमः शास्त्रेण क्रियते भक्ष्याभक्ष्यनियमवदिति ।

15 (प्रतिपत्तीति,) प्रतिपत्त्यव्यभिचारावदनयोः प्रतिपत्तावपि स्वसम्बन्धेन सम्बन्धस्य छिन्नत्वात् शब्दार्थयोरेकीभावगतेः प्रतिनियतोऽभिधानाभिधेयसम्बन्धः पार्थक्यमन्तरेण न भवितुमर्हति घटशब्दार्थयोरित्युक्तम् एकीरूपसाम्यताऽसम्भवात् अत आह–नान्यथा उक्तवदिति, कियाम्यत्-'शास्त्रे तूभयरूपत्व प्रविभक्तं विवक्षया' इत्येतदप्यसम्मतमेवानुधावति यस्तु प्रयुङ्क्ते कुशलो विशेषे इत्यादिक्रमेण गोशब्दस्य सास्नादिमति साधुत्वम्, 'सिद्धेऽर्थे शब्दे सम्बन्धे च' (महाभा १–१–१ सूत्रे पृ ५५)

20 [illegible] तत्राह–अव्यवस्थितत्वादिति । [illegible] व्यवस्थितोऽव्यतिकीर्णो नियतश्चेति [illegible] वाच्यव्यवस्थितेति यस्मिन् वस्तुनि [illegible] घटशब्दो व्यवस्थित इत्यर्थं [illegible] देशभाषाविभेदेन नानाशब्दसंकुलेऽपि [illegible] नाभिधेये प्रयोगात्, तेन च प्रतिपादितेन [illegible] तदर्थे तच्छब्दे नियतेति भाव । एवं [illegible] स्वार्थो भिन्न एव तस्मात् न शब्दोऽर्थरूपता प्रतिपत्तौ न वर्तते इत्याह–तस्माच्चेति । [illegible] नान्यभिचारिभावमेवाह–प्रतिपत्तीति ।
25 प्रतिपत्तौ हि व्यभिचारे [illegible] वाच्यवाचकभावसम्बन्धे सति हि प्रतिपत्तिः स्यात्, स तु न सम्भवति [illegible] –प्रतिपत्त्यव्यभिचारादिति । [illegible] इति भाव । व्याकरणेन हि शास्त्रेण प्रयुक्ति [illegible] एव शब्दो न [illegible] इति च नियमार्थं [illegible] प्रयोजनमपि [illegible]
30 [illegible] दर्शयति–यस्तु प्रयुङ्क्ते इति [illegible] सूचितम्, स एव [illegible] प्रयुक्त साधुत्वं [illegible] प्रयुक्त साधु [illegible] प्रयुङ्क्ते [illegible] इति भावार्थः । [illegible] व्याकरणशास्त्रेण किं क्रियते न [illegible] व्याकरणम्, [illegible] नापि [illegible] एव [illegible] सिद्धेऽर्थे इति [illegible]

1 सि प अनियतत्वेऽपि । × × क ।

पृथक् गोण्यादावसाधुत्व रूढिः, अर्थविशेषविवक्षायां गोण्या आवपने साधुत्वमित्यादि च नान्यथा घटते, तस्य च साध्वसाधुज्ञानस्य प्रयोजनं धर्मः, 'सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे' (महाभा० १ १ १ सूत्रे पृ ५५) इत्यादिरुक्तः सोऽपि पृथगर्थसिद्धिं सूचयति, लोकेनाभिधेयेऽर्थे शब्दाः प्रयुज्यः प्रयोजनेन वा, तत्रार्थस्य पृथक् सिद्धत्वे सम्बन्धस्य च तद्विषयस्य धर्मार्थो प्रयोगनियमः साधुत्वार्थः शास्त्रेण क्रियते भक्ष्याभक्ष्यनियम-वदिति, तस्मान्नाभिन्नत्वोऽर्थः । 5

एवमेव च दर्शनोत्प्रेक्षाभ्यामित्यादिदर्शनानि शब्दाद् बुद्धिरर्थसिद्धौ घटन्ते, इतरथा अभिन्नस्यार्थैक्ये तत्र किं दर्शनम्? का उत्प्रेक्षा? कुतोऽभिन्नत्वः? श्रुत्यन्तरप्रवृत्तिहेतुरित्येतदपि च त्वत्कल्पिताभिन्नत्वे नैवोपपद्यते, असदिष्टे तूपपद्यते श्रुते-रन्या श्रुतिः श्रुत्यन्तरम्, अन्तरेणाभिमूतोऽभिन्नस्यपृथग्भूतो ध्वनिर्व्यवहारानुपाती स्यात्, स स्वविषयाभ्यामकर्तृभ्यामचेतनाभ्यां करणकर्मभ्यां न प्रवर्त्यते, चेतनात्मत्वात्तु कर्ता स प्रवृत्ति 10 हेतुः श्रुत्यन्तरस्य भवितुमर्हति, शब्दार्थयोरेकीभूय वर्तमानयोः काऽन्या श्रुतिः श्रुत्यन्तरमि-त्युच्यते? केन च विशेषेण तत्प्रवृत्तिहेतुरुच्यते? ।

एवमेव चेत्यादि, एवमेव कारिकाक्रमाभिहितस्यार्थस्य वर्णकरणकोऽपि दर्शनोत्प्रेक्षाभ्यामित्यादि, प्रधानपुरुषेश्वरादिमयमित्यादिदर्शनानि शब्दाद् बुद्धिरर्थसिद्धौ घटन्ते, वस्तुनि भिन्ने घटादौ वाचे तु पुनरया पाठोत्प्रेक्षा भिन्नाभिन्नादित्वेन नियमेन सद्भावे नान्यथा, इतरथेत्यादि, अभिन्नस्यार्थैक्ये–निरवकाशार्थो- 15 भावे प्रधानादिदर्शनासम्भवः, तत्र किं दर्शनम्? नास्त्यर्थः, का उत्प्रेक्षा? इत्यादिवाक्यानुसारेणासम्भवं

वाचे घटार्थेन तु तुल्यम्, अन्योऽपि भिन्नः घटं वाचकमपि भिन्नम्, एकेनैव क्रमेण [illegible] [illegible] सम्बन्धो सम्बन्धोऽपि [illegible] [illegible] [illegible] भिन्नः [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], एवमपि सत्य सम्बन्धे च भिन्ने [illegible] लोके शब्दाः प्रयुज्यन्ते नैवा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] साधुत्वं शब्दानां बोध्यते [illegible] साधुना [illegible] 20 [illegible] वाक्यत्वेन एवं [illegible] भवतीति भाव । [illegible] पृथग् गोण्यादाविति [illegible] [illegible] [illegible] गोण्यादेरसाधुत्वं तदर्थे इति [illegible] [illegible] साधुः [illegible] [illegible] भाव । [illegible] [illegible] तथापि पृथग् [illegible] [illegible] [illegible]–सोऽपीति [illegible] भिन्ने [illegible] [illegible] भिन्ने [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इत्यादि यो नियमः क्रियते स [illegible] पृथक् [illegible] भवितु- 25 मर्हति, यथा भक्ष्याभक्ष्यो पृथक् [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] तस्मान्नाभिन्नत्व [illegible] भवतीति भाव । अथ दर्शनोत्प्रेक्षाभ्यामर्थमित्येकत्वेनोपपत्य तत्र [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]–[illegible] [illegible] [illegible] सोऽभिन्न [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]–एवमेव चेति । सोऽस्मीत्यभि-सम्बन्धः तयोरुपलक्षणे, लोकेऽर्थक्रमाभिहिते कारिकाक्रमाभावमूलोऽयं दर्शनोत्प्रेक्षाभ्यामित्यादिकस्य इति [illegible]–एवमेव 30 कारिकेति । दर्शनग्रन्थाभ्याहृते–प्रधानपुरुषेश्वरादिमयमिति प्रधानमयं पुरुषमयं ईश्वरमयं वेद सर्वं [illegible] [illegible] दर्शनानीत्यर्थः । तत्रैवापि [illegible] [illegible]–वस्तुनि भिन्न इति [illegible] [illegible] भिन्ने वा [illegible]

१ सि. क्ष. डे. भा. पाठो- [illegible] । २ सि क्ष. भा. डे. वस्तुन्यभिन्ने ।

सोपपत्तिकं दर्शयति यावत् कुतोऽभिजल्प ? देव इति समाश्रयं गवार्थम्, अर्थाभावे न घटते[1], अर्थ-
सद्भावे युज्यत इति पिण्डार्थः, किञ्चान्यत्–श्रुत्यन्तरप्रवृत्तिहेतुरित्येतदपि स्वतन्त्रस्याभिजल्पे नैवोपपद्यते,
असम्बद्धे तूपपद्यते, तद्यथा श्रुतेरन्या श्रुतिः श्रुत्यन्तरम्, अन्तरेणीभूतोऽभिजल्पस्तदभावभूतो ह्यनिर्भेदरागाद्य-
पाती स्यात् स त्वविद्यमानौ शब्दार्थौ न प्रवर्तते, अवश्यम्भावभेदनाम्नौ करणकर्मणोर्भावाम्, यथासंख्य
5 करणकर्मत्वाच्छब्दार्थयोः, चेतनात्मत्वात्तु आत्मा स्वतन्त्रः, स्वातन्त्र्यात् कर्ता स प्रवृत्तिहेतुः श्रुत्यन्तरस्य
भवितुमर्हति यथोक्तम् 'आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान्' (पा शि श्लो ६) इत्यादि इत्यत्राप्युक्त श्रुत्यन्तर
मिति विमृश्य वचनम् शब्दार्थयोरेकीभूय वर्तमानयोः कथं अन्या श्रुतिः श्रुत्यन्तरमित्युच्यते ? तस्माद्विशे-
षाभावे कथमविभागैरविभक्तः सन् विभक्तः शब्दात्मा उच्यते ? येन च विशेषेण श्रुत्यन्तरभावेन
तत्प्रवृत्तिहेतुरुच्यते चैतन्यस्वातन्त्र्यकर्तृत्वं कर्तृत्वविशेषमन्तरेण श्रुत्यन्तरासम्भवे कस्य प्रवृत्तिहेतुत्वम् ? ।

10 अत्राह–

अस्ति विशेषः घटार्थमस्यायनार्थं श्रुतेरनुरूपा श्रुतिरेव युक्ता कारणानुरूपत्वात् कार्या-
णाम् नार्थो वैरूप्यात् तस्माच्छ्रुतिः श्रुत्यन्तरस्य प्रवर्तिका, नार्थो नाप्यात्मेत्यत्रोच्यते ननु
तस्यापि श्रुत्यन्तरस्य प्रवर्तकोऽर्थ एव, अर्थाभावे प्रयोगानर्थक्यात् निरुक्त्यर्थोऽप्यभिजल्पस्य
तथा घटते नान्यथा, आभिमुख्येन जल्पत्यर्थं शब्दः तं प्रयुङ्क्तेऽर्थः अभिजल्पयति तद्विषय
15 यथाभिजल्प इत्युच्यते एतदुक्तं भवति अर्थविषयः शब्दः शब्दार्थकल्पनायां युक्ततरः स्यात्,
न तु स्वपरिकल्पिते शब्दप्रेरिते, एवं तावदर्थपूर्वकत्वविदर्शनमयुक्तम् ।

न सान्निध्येऽप्युपेक्षा विशेषेण [illegible] एव [illegible] भाव । [illegible]
[illegible] सर्वस्य [illegible] दर्शनमेव इति [illegible] न [illegible]
[illegible]–इत्यपेक्षेति । श्रुत्यन्तरस्य–[illegible] तदपि न युज्यत इत्याह–श्रुत्यन्तरेति ।
20 [illegible] सर्वमपि–असम्बद्धे त्विति श्रुतिः [illegible] श्रुतिः–[illegible] श्रुत्यन्तरं [illegible]
[illegible] स एव च [illegible] चेतनात्मत्वेन [illegible]
इति भाव श्रुतेरन्या श्रुति श्रुत्यन्तर [illegible]
स एव [illegible] व्यवहारमनुपपत्तीति [illegible] । [illegible]
[illegible] वा न व्यवहार [illegible]–स त्वविद्यमानाविति [illegible] । [illegible]
25 [illegible] व्यवहारो न प्रवर्तते इति भाव । [illegible]
हेतुः [illegible]–चेतनात्मत्वादिति । तत्र [illegible]–यथोक्तमिति । [illegible]
[illegible] श्रुतेरन्या श्रुत्यन्तरमपि न [illegible]–इत्यत्राप्युक्तमिति । [illegible]
[illegible] श्रुतिर्भिन्ना भवतीति [illegible]–तस्माद्विशेषाभाव इति । न हि [illegible]
[illegible] प्रवर्तकं भवेत् [illegible] न तस्यापि प्रवृत्तिहेतु श्रुतिरित्यत्र–येन च
30 विशेषेणेति । [illegible] सर्वेऽन्तरभाव [illegible]
[illegible] परिणामपरिणामिभाव [illegible] श्रुति श्रुत्यन्तरस्य प्रवर्तिका भवेत् परिणामपरि-
णामिभावे चैतन्यस्वातन्त्र्य [illegible] नार्थ आत्मा वा प्रवर्तकोऽनुरूपत्वाभावादिति–अस्ति विशेष इति ।

१ सि प्र. दे घटते, अर्थसद्भावेन घटते, अर्थ । २ सि क दे. डा. भवितुमर्हति । ३ सि क दे. डा. [illegible]
[illegible] ।

(अस्तीति) अस्ति विशेषः, यथा घटार्थमत्यायनार्थमित्यादि, कारणानुरूपत्वात् कार्याणां व्यत्यासकलभ्रान्तोत्पत्तिकार्यदर्शनादन्यत्रनिर्दिष्टोऽपि तदनुरूपः कारणभूतोऽनुमीयते शास्त्राङ्कुरधर्मनाम्नाछादिनी जगत्, घटशब्दो गोत्वमीयावित्यनर्थार्थः तद्विरूपत्वात्, उपादानञ्च श्रुतेरनुरूपा श्रुतिरेव युक्ता, नार्थः— घटादिः, वैरूप्यात् तस्माच्छ्रुति श्रुत्यन्तरस्य प्रवर्तिका, नार्थो नाप्यात्मेत्ययं विशेष इति, अत्रोच्यते ननु तस्यापि श्रुत्यन्तरस्यैतादि, एतदप्यनुमानं प्रवितर्क्यताम्, विज्ञानसन्निविष्टपदार्थप्रत्ययी सा श्रुतिः, 5 श्रुतित्वात्, ननु प्रागुक्तमर्थप्रत्यायनार्थं शब्दः प्रयुज्यते, न चायमस्याक्षिप्तान्यभिरर्थकः कीलितमेवास्तीति चेत्यादि, तस्माच्छ्रुतित्वात् पूर्वश्रुतिसदर्थप्रवर्तितः शब्दः, अर्थाभावे प्रयोगानर्थक्यादिति, निरुक्तार्थोऽप्यभिजल्पस्तथा यत्ते मान्यथा, अपि अस्य व्यक्तार्थो वाचि, आभिमुख्येन जल्पत्यर्थं शब्दः, न प्रयुक्तेऽर्थः, अभिजल्पयति तद्विषय एवाभिजल्प इत्युच्यते, यथाभिमुख्यनामत्तितमय जल्पति यतो[ऽभि]जल्प शब्दः, सोऽर्थो विषयोऽस्य, तद्विषय एवाभिजल्पः शब्दः एवमुक्तं भवति, अर्थविषय शब्दः शब्दार्थकल्पनायां 10 युक्ततरः स्यात्–अर्थोत्थापितशब्दाभिजल्पत्वपक्षेऽभिजल्पशब्दार्थपरिकल्पना युक्ततरा स्यात्, न त्वपरिकल्पिते शब्दप्रेरिते, एव तावदर्थार्थपरिदर्शनमयुक्तम् ।

यत्तु वसुरातो भर्तृहरेरुपाध्यायः स च स्वरूपानुगतमर्थमविभागेन सन्निवेशयति, तेन तत्रापि शब्दोऽर्थमभ्युपगतावितिं प्राप्यादत्यन्तादर्शनात्वैमिरिकदर्शनमिदं तत्त्वदृष्टिं मत्वासीदति, अभिजल्पस्वरूपन्तु पुनस्तेनापि निरस्तम्, ननु स तेन पुण्यशब्दार्थयोरिष्टावन्या- 15 न्यविभक्तावीति सन्निवेशयिष्यति तथापि शब्दनयाभिहितान् दोषान् परिहर्तुमशक्त एव, ननु शब्दानुगतार्थं अन्तरविभागेनेति ब्रुवताऽर्थतत्त्वः शब्दोऽभिहितो न शब्दतत्त्वोऽर्थः,

---

व्याख्ये—तद्यथेति उपादानभूतो वाचक यत्र [illegible] तत्स्वार्थकल्पना निर्दर्शनात् तथैव घटपटादयमानार्थेन योऽर्थ स यत्र [illegible] शब्द सोऽर्थ इति तात्पर्यम्, न हि विजातीयकार्योत्पत्त्यन्तरोपादानोपादेयभाव सम्भवति तस्मात् [illegible] नामभिमुख्य शब्दधर्मत्वाद् [illegible] न शब्दरूपे च एव कार्ये तदन्तर्भूतोऽपि यत्र एवमि वान्तरशब्दस्य वाच्य तदर्थमात्मन· 20 प्रवर्तक इति भाव । कार्यकारणयोरनुरूपतायां निदर्शनमाह—शास्त्राङ्कुरेति । अर्थभूतो वस्तु नानुरूपमित्याह घटशब्द इति । उपादानमपि [illegible] यत्र एव स्यादित्याह—उपादानञ्चेति । श्रुते प्रवर्तिका श्रुतिरेवानुरूप्यात् शास्त्राङ्कुर-प्रवर्तकधर्मिणीत्यादि तथानुमानम्, सा श्रुति विज्ञानसन्निविष्टपदार्थप्रत्ययी श्रुतित्वात्, पूर्वश्रुतिवदिति प्रवितर्केण भावितमित्युक्तव्याख्ये—एतदप्यनुमानमिति । प्रवितर्कं व्याख्ये—ननु प्रागुक्तमिति । प्रागुक्तमनेन कारकेति—अर्थप्रत्या-यनार्थमिति [illegible] 25 [illegible] श्रुतिरपि विज्ञानविषयाभूतार्थप्रत्यायनेन न तु [illegible] भाव । अभिजल्पस्वरूपमनुपपन्नमपि तदेव युक्त इत्याह—निरुक्तार्थोऽपीति । निरुक्ति दर्शयति—आभिमुख्येनेति [illegible] अभिजल्प इत्यर्थ तदभिजल्पमर्थं प्रयुङ्क्ते इत्यर्थ [illegible] अर्थस्वरूपोऽभिजल्प [illegible] इति भाव । यतोऽर्थमाभिमुख्येन जल्पति [illegible] एवमाभि-मुख्य [illegible] तस्य च विषयोऽर्थ एव, अर्थविषय एवाभिजल्प इत्याह—यथाभिमुख्येनेति । अभिजल्पस्यार्थविषयत्वे अर्थो- 30 त्थापितत्वे [illegible] इत्याह—एवमुक्तं भवतीति । तत्र भर्तृहरेरभिमतमभिजल्पमुपवर्णयि-तुं तावदिति । तदाचार्यमतं निराकर्तुमाह—यत्तु वसुरात इति । [illegible] [illegible] वसुरातः [illegible]

यथार्थमनुगतः शब्दोऽन्तरविभागेन सन्निवेश्येत ततः शब्दप्रेरितत्वात्तच्छब्दावधारणादर्थो व्युदस्तः स्यात्, किन्तु तद्विपरीतमर्थप्राधान्यावष्टम्भेन कृतं ततोऽर्थतन्त्रत्वात् शब्दप्रवृत्तेः तदवस्था दोषाः, अतो विक्षेप एव व्यवस्थितः ।

(यश्चेति) यत्तु चतुष्टयो मर्युद्देरेरवाभ्यायः स च स्वरूपानुगतमित्याशङ्क्य तेन व्यापि शब्दोऽ-
5 र्थाभ्युपगतो सम्बन्धस्य द्विष्ठत्वात् सम्बन्धिनोरभ्युपगतिः प्राप्त्यादर्मस्व[ा]र्थस्यार्थैरिति दर्शनमिदं तत्त्वदर्शि प्रत्यासीदति, न दूरापवादम् अभिन्नस्वरूपस्तु पुनस्तेनापि निरस्तम् किञ्च—ननु स तेनेत्यादि, एतस्मिन्नपि दर्शने यथा पुष्पशब्दार्थयोरन्यतरसन्निवेशनमविभागेन सन्निधापनमकारस्याभिधेययोरेवमेव द्रव्यक्रियादेरन्यान्यनिर्देशादीनि अन्यान्यार्थगतान्यपि सन्निवेशयिष्यति स इति सामान्योपसर्जनविशेष प्रधानवादिना स्वदर्शनेनाभिहितान् तस्य सामानाधिकरण्याभावादिदोषान् परिहर्तुमशक्त एव तथापि कस्मात् ?
10 ननु शब्दानुगतेनापि स्वरूपमनुगतोऽर्थः, तमर्थमन्तरविभागेनेति ब्रुवताऽर्थतन्त्रः शब्दोऽभिहितः, [न]शब्द तन्त्रोऽर्थः यथार्थमनुगतः शब्दोऽन्तरविभागेन सन्निवेश्येत तदा शब्दप्रेरितत्वात्तच्छब्दावधारणादर्थो व्युदस्तः स्यात् किन्तु तद्विपरीतं शब्दावधारणव्युदस्तनार्थं अर्थप्राधान्यावष्टम्भनं कृतम् ततोऽर्थतन्त्रत्वात्—अर्थप्रधा न तत्राच्छब्दप्रवृत्तेः,—अर्थतन्त्रो हि शब्दस्तार्थः तस्मात्तदवस्था दोषाः, शब्दप्राधान्यावधारणे तु परिहृताः स्युः तस्मात्तु तदेव विशेषप्राधान्यवादिना अर्थान्तरनिरपेक्षार्थं पुष्पतारमल्लिकादिविशेषाणां नास्ति
15 सामानाधिकरण्यम्, अतो विक्षेप एव व्यवस्थितः, एषा तावद्वस्तुनोऽर्थपर्यायेषु भावना कृता ।

भाष्ये—स च स्वरूपेति स्वस्वरूपान्यामनुगतयोः शब्दार्थयोरन्तरविभागेनाभ्यामनुवृत्तिः यतः शब्दार्थयोः सर्वस्वरूप भावे वा येनैकत्र वा उभयत्र स च द्विष्ठत्वादिनाऽभ्युपैति शब्दार्थौ व्याप्नोतीति भावः । अतएवेदमर्थस्य शब्दाभिधानेनाऽऽत्म र्थानन्तरसमर्थनं रित्यवसेयम्ऽर्थेन स्वाम्युपगमेन तैमिरिकदर्शनवत्तथापि यदि विविक्तमीमांसावादीनाम् प्राप्त्यादर्मस्य दर्शनादिति । अन्यत्राभेदाभेदोऽभिधानम् शब्द शब्दार्थ इति तु नात्रैवानुगम्यतेऽर्थस्यानुगमनत्वादित्यनेनाह
20 अभिन्नस्वरूपमिति । एतस्मिन्नपि मते यदि द्रव्यकारकादिविभक्तिशब्दार्थयोरविभागेनान्तः सन्निवेशनं क्रियते तथा प्रत्, अन्यथा प्रतिवचनविरोधविशेषे विरोधः शब्दा नीलोत्पलमिति गौरवं स्यात् पुष्पतारका पुष्पैव यत्नमिति विनाभ्यासेनापि विशेषविरहिता नीलोत्पलं तदि तदर्थविशेषेण प्रसक्तिमविशेषस्य सामानाधिकरण्याभावादिदोष दुर्निवार एव सैषु-
रिताह—एतस्मिन्नपीति । यथं परिहारान्तरं दर्शनात्—ननु शब्दानुगतेनापीति शब्दोऽर्थमर्थस्वरूपानुगतमन्तरविभागे नाभ्यपि तत्रिवेशयतीति तथाऽऽसीनिमित्तं यथा नीलोत्पल इत्यत्र तदीयौ शब्दप्राधान्ये न केवलं यत्रात्र प्रतीयते किन्तु अन्यारोपि-
25 तमेवार्थ यदीयं तमभ्यारोपितशब्देऽर्थं तत् प्रतीयत इति प्रधानमर्थ एव तत्र शब्दः यदि शब्दस्वरूपानुगतमर्थविभागेन शब्द निवेशयत तदाऽर्थस्य शब्दप्रेरितत्वात् शब्दस्य शब्दमेवावधारणादर्थो निरस्तो भवेत न चैवमर्थस्वरूपैकैकान्यावभासनि-र्थापनस्य नीलोत्पलमिति मत । अर्थप्रधानत्वे तु तत्र अर्थप्रधानत्वमुक्तमेवम् अर्थस्य अर्थनिर्देशकत्वात् अर्थे एव तत्सदी त्वमित्यादिविशेषविरहितस्वरूपाभावसामानाधिकरण्यानुपपत्तिः विशेषविशेषाणां अन्यतमशब्दाधिपत्येनाह ततोऽर्थतन्त्रत्वा दिति । विशेषमेव प्राधान्ये तत्त्वार्थेऽन्तरनिरपेक्षत्वात् केऽपि सामानाधिकरण्यमस्तीति न चापि इत्याह—तस्मादिति ।
30 एतमर्थमसम्बद्धमन्यसामानाधिकरण्यं न सम्भवतीति अभिप्रेत्याह—एषा तावदिति । विचारस्तु भावार्थानां न चान्य-

१ सि. ब. के °नियमेव । २ सि. ब. डा. विरामेमावर्णव । ३ सि. प्र. व डा. °तत्वाद् भावानि । ××अ. । ४ ब. के विरोध एव एव ।

शब्दगोचरातिक्रान्तेषु व्यञ्जनपर्यायेष्वनेनाविशेषं क्रियते–

यथा च रूपादय एकैकमवचनात्मका न पर्यायान्तरमपेक्षन्ते विशेषत्वात्तथा पुष्यतारानक्षत्रादिपुंलिङ्गादयः, परस्परविरोधित्वाद्विशेषाणामित्येकमेकमेव भवन् भवतीति कुतः सामानाधिकरण्यम्, पुष्यः पुमान् स कथं स्त्री भवति तारेति नपुंसकं वा नक्षत्रमिति, एवञ्च यथार्थाभिधानमेव न्याय्यम्, लक्षणञ्च यथार्थाभिधानं शब्दः, नामस्थापनाद्रव्यभिन्नलिङ्ग- 5 विधाव्येष्टाकरणात्तथायुक्तवाची शब्द इति च, तथाऽऽचार्यसिद्धसेनोऽप्याह–'णाम ठवणा दविये त्ति एस दव्वट्ठियस्स णिक्खेवो । भावो उ पज्जवट्ठियस्स परूवणा एस परमत्थो ॥' (संमति० का० १-६) इति ।

यथा चेत्यादि, रूपादयो युगपज्ज्ञानाभिमता अप्येकैकमवचनात्मका न पर्यायान्तरमपेक्षन्ते विशेषत्वादिति दृष्टान्तः, पुष्यतारानक्षत्रादिपुंलिङ्गादयः परस्परविरोधित्वाद्विशेषाणामिति दार्ष्टान्तिकः, एकमेकमेव 10 भवन् भवति न द्वितीयमिति कुतः सामानाधिकरण्यम्? पुष्यः पुमान् स कथं स्त्री भवति तारेति नपुंसकं वा नक्षत्रमिति? एवं वचनकारकपुरुषोपग्रहविभेदा न परस्परापेक्षा विशेषैकमवचना इति भावनीयम्, एवमेतावदुपमार्थोपनयः, तत्र शब्दनयस्यैतद्दर्शनं यथार्थाभिधानमेव न्याय्यम्, लक्षणञ्च 'यथार्थाभिधानं शब्दः' (तत्त्वार्थ भा० अ० १ सू० ३५) तथा 'नामस्थापनाद्रव्यभिन्नलिङ्गादिवाच्येष्टाकरणात्तथायुक्त- वाची शब्दः' (　　　) इति च लक्षणान्तरम्, तत्र विभागेन द्रव्यं द्रव्यार्थवाच्यं पूर्वनयेषूक्तमिह न 15 करोतीति नैगमादिगोचरमनेनापि व्यावर्तितमेव, शब्दनयेन व्यवहारगोचरनामद्रव्यार्थवाच्यमर्पितं न करोती- त्यनुना व्यावर्तितम्, ऋजुसूत्रस्यार्थस्य गोचरत्वं भिन्नलिङ्गादिवाच्यमिह न करोतीति यथा[र्थ]वचनादि साधयति मन्यमानः शब्दनयः प्रवर्तते युक्त्या च, यथा तस्य मतं शब्दस्य तथा प्रकारान्तरं प्रदर्शितम्, तथाऽऽचार्यसिद्धसेनोऽप्याह–'णामं ठवणा दविये त्ति एस दव्वट्ठियस्स णिक्खेवो । भावो उ पज्जवट्ठियस्स परूवणा एस परमत्थो' (संमति० का० १-६) इति । 20

भेदरूपः शब्दस्यार्थविषयत्वात्, स विभागस्योऽप्यर्पितवत् परस्परानपेक्षा एकैकमवचनात्मका स्युरित्याह–यथा चेति । पुष्यतारा- नक्षत्रादिपुंलिङ्गादयः एकैकमवचनात्मकाः पर्यायान्तरानपेक्षाः विशेषत्वात् रूपादिवदित्यनुमानेन लिङ्गवचनादीनां परस्परानपेक्षै- कैकमवचनात्मकत्वसिद्ध्या भावेन सामानाधिकरण्यमित्याशयं वर्णयति–रूपादय इति । एकमवचनात्मकत्वेनैव स्वरूपमात्रवृत्ति- त्वात् पर्याया सन्ति स्त्रीपुंनपुंसकाना लिङ्गानां भिन्नत्वात् पुष्यतारा नक्षत्रमिति सामानाधिकरण्यम्, यथा गौरश्व इति, सत्तात्मकस्यादिविशेषणा एते लिङ्गात्मकाः शीतोष्णादिवत् परस्परविरुद्धाः तस्मात् पुष्यो न तारा भवेत् चेति स्त्रीनपुंसक- 25 सामानाधिकरण्यं न भवत्येवेति भावः । एवं भावरूपस्यैवार्थस्याभिधायकं शब्दं स्वीकरोति–तत्र शब्दनयस्येति । लक्षणमाह– यथार्थेति यथावस्थितद्रव्याभियुक्तं भावरूपेणार्थं शब्दोऽभिधत्ते, तद्व्यतिरेकेणाभिधायित्वं सम्भवतीति भावः । एतदेव लक्षणा- न्तरेणाह नामस्थापनेति । पूर्वनयेषु नैगमसङ्ग्रहव्यवहारेषु ... व्यवहारनयो- ... विभागेनेति ... । ऋजुसूत्रनयो वर्तमानमेकमर्थं ... 30 यथार्थाभिधानलक्षणेन व्यावर्तितमित्याह–ऋजुसूत्रस्येति । ... तदेवाह–तथेति नामस्थापनाद्रव्याणि द्रव्यार्थिकस्य भावः पर्यायार्थिकस्य प्ररूपणाविषय इति तदर्थः ।

१ सि. क्ष. डे. भवत्यपीति ।

अधुना सामान्यमेवं स्थापनाद्रव्यार्थमभ्यर्थयति व्यावर्तयितुकामः सम्बन्धयति—

व्यवहारान्तःपातिस्थापनावाच्योपाकरणप्रदर्शनार्थन्तु स्थीयते यस्मिंस्तत्स्थानम्, भावः क्रिया केन स्थीयते? स्थानकर्त्रेति, क्व च स्थीयते? आकारे, आ मर्यादया करणमभिविधिना, प्रस्तुतस्य रूपस्याभिविधिः परिसमाप्तमभिव्याप्तिः, तेनाऽऽकरणमाकारणम्, तस्मिन् ५ स्थानम्, का मर्यादा? अन्यस्यान्यविलक्षणम्, तस्य स्वतन्त्रस्यानुसमवायिनः प्रयोजके हेतुकर्तरि विहितो णिः तस्य भावः स्थापना।

(व्यवहारेति) व्यवहारान्तःपातिस्थापनावाच्योपाकरणप्रदर्शनार्थन्तु—व्यवहारनयान्तःपातिनी स्थापना तावदियं न स्तोकीमेव प्रदर्शयिष्यते स्थापनाद्रव्यार्थस्वरूपे चाविहिते न शक्यं तत्प्रदर्शयितुमिति स्थापनाद्रव्यार्थस्वरूपमेव तावदाख्यायते तत्र स्थानक्रियायाः कर्तुः स्थितः प्रयोजके समवेता ण्यन्तधात्वर्था १० 'ण्यासश्रन्थो युच्' (पा ३ ३ १ ०७) इति वचनात् क्रिया स्थापना, तां वक्तुकामः स्थानमेव तावदाचष्टे—स्थीयते यस्मिन् तत् स्थानं, भावकर्माधिकरणकर्मसाधनेषु अधिकरणं तावदाह वक्ष्यमाणार्थसम्बन्धात् भावः क्रिया स्थानं कर्म स्थितिः स्थीयते ततः तन्निर्वर्तार्थं पृच्छति—केन स्थीयत इति तत्सन्निवचनविशेषावचनात् सर्वगतिरिति इतिशब्दो हेत्वर्थे, यस्मात् सचित्तस्य देवदत्तादेरचित्तस्य वा घटादेः स्थानमिति विशेष्यानुक्तमतः सामान्यतो येन केनचित् स्थातव्यम्, यस्मिन्निमधिकरणस्योक्तस्य निर्णयार्थं १५ पृच्छति—क्व च स्थीयत इति, उच्यते—आकारे स्थीयते 'आङ् मर्यादाभिविध्योः' (पा २ १ १३) [आ] मर्यादया करणमभिविधिनाऽभिव्याप्त्याऽऽकार इत्युभयोः सर्वधात्वर्थव्यापित्वादाकरणमावधनमित्यर्थः, तत्रा- भिविधिमाचष्टे—अभिविधिः परिसमाप्तमभिव्याप्तिः, कस्य? प्रस्तुतस्य रूपस्य—भावस्य वस्त्वात्मनः, तेनाभिविधिना प्रस्तुतरूपपरिसमाप्त्येनाऽऽकरणमाकारं तस्मिन् स्थानं, मर्यादया वेदमर्थमायोजयति—का

अथ स्थापनाद्रव्यार्थं व्याचिख्यासुः—व्यवहारान्तरिति। व्यवहारान्तःपातिस्थापनाविषयोऽयमिमतावतारकं न भवतीस- २० दर्शयितुं स्थापनायाः स्वरूपेण व्याचष्टे—व्यवहारनयान्तःपातिनीति। स्थापनाद्रव्यमित्यस्यार्थमाह—स्थापना- द्रव्यार्थेति। [illegible] 'ण्यासश्रन्थो युच्' इत्यनेन युच्प्रत्यये स्थापनेति रूपं भवति, तत्र [illegible] भवन्ती या क्रिया सा स्थानमित्युक्तं स्यात्—तत्र स्थानक्रियायाः इति, स्थानक्रियायाः कर्ता [illegible] इति [illegible] प्रतिकारो [illegible] न प्रयोजके तत्समवेता क्रिया प्रेरणारूपा ण्यन्तधात्वर्थरूपा सा स्थापना [illegible]। स्थानं दर्शयति—स्थीयते यस्मिन्निति स्थानशब्दः भावे [illegible] च विद्यते मध्ये चाधिकरणमनुपपत्तिमित्यादि- २५ [illegible] इति [illegible] भावेति। [illegible] स्थानक्रिया [illegible]—भावः क्रियेति। कर्तारं निर्देष्टुं पृच्छति केन स्थीयत इति। [illegible] सामान्यतो स्थानकर्तुः [illegible] स्थानकर्त्रेति [illegible] इत्याह—तत्सन्निवचनेति। [illegible] पदमिति। स्थीयते यस्मिन्निति पृच्छति यस्मिन् स्थीयत इत्यस्योत्तरमाह—आकारे इति स्थानकर्त्राऽऽकारे स्थीयत इत्यर्थः [illegible] मर्यादाऽभिव्याप्त्या वा [illegible]—आ मर्यादयेति। अभिविधि [illegible] प्रस्तुतरूपस्यानेन ३० [illegible] आकारे स्थीयत इत्यर्थमाह—अभिविधिनेति [illegible] प्रस्तुतरूपस्य-

1 सि [illegible] स्थानमात्रानभिनि [illegible]। 2 सि [illegible] [illegible] व्यवहारोपैव । 3 सि [illegible] विधाकारे । 4 सि [illegible] [illegible]-वेदमर्थमायोजयति ।

मर्यादा ? अन्यरूपविलक्षणम्—रूपान्तरव्यावृत्तिर्नियम इत्यर्थः, न ह्यनाकारं किञ्चिदस्ति सर्वमाकारपरिग्रहेण भवति तिष्ठतीति स्थानमाकारो मर्यादाऽभिविधिभ्याम्, अस्य स्थानस्य स्वतन्त्रस्यात्मसमवायिनः प्रयोजके हेतुकर्तरि विहितो णिः, तस्य भावः क्रियाप्रकर्षयोजनाप्रयोजकत्वं हेतुकर्तृत्वं स्थापनमिति ।

किमुक्तम्भवति ईषत्स्थितः स्थातुरेकाग्र्याधानं स्वयं तिष्ठतोऽसद्भावेन सर्वत्र विशेष्य स्थाप्यमानपरिसमाप्तं स्थानं स्वविशिष्ट आकारेऽभिव्याप्य तिष्ठति, इन्द्रोऽयं न स्कन्द इत्यादि रूपान्तरव्यावृत्त्या मर्यादया नियतश्च, अनिश्चितैकक्रियप्रयोज्यस्वतत्, यथा पचिपठिगम्यादि क्रियाऽवधारणाभावेनानिश्चितक्रियं स्वतन्त्रकर्तारं हेतुकर्ता पच पचेति नियुङ्क्ते पचावेव स्थापयति क्रियान्तरव्यावृत्त्या तत्रैव स्थाने पच्याकारे नियमयति सा स्थापना, असद्भावेन वाऽसद्रूपेऽपि स्थूणेन्द्रवत्, तदेव हि वस्तु व्यक्ताव्यक्ताकारपरिणाम स्वयं तथा तयाऽऽकृति-परिच्छेदेऽभीष्टे स्थाप्यते । 10

(किमिति) किमुक्तं भवति—ईषत्स्थितो विप्रकीर्णरूपस्थानस्य स्थातुरेकाग्र्येण स्थान—तदेकाग्र्या धानम्, तदाचष्टे—स्वयं तिष्ठतोऽसद्भावेन सर्वत्रेति अस[न]दटकायसमाप्ताभिप्रेताकारं स्वयमेव विद्यमानसद्भा-वेन तिष्ठति, तत्तु विशेष्य स्थाप्यमानपरिसमाप्तं स्थानं स्वविशिष्टं आकारेऽभिव्याप्य तिष्ठति इन्द्रोऽय [न] स्कन्द इत्यादिरूपान्तरव्यावृत्त्या मर्यादया नियतश्च, किमिवेत्यत आह—अनिश्चितैकक्रियप्रयोज्यस्वतत्, यथा पचिपठिगम्यादिक्रियावधारणाभावेनानिश्चितक्रियं स्वतन्त्रकर्तारं हेतुकर्ता पच पचेति नियुङ्क्ते पचावेव 15 स्थापयति, क्रियान्तरव्यावृत्त्या तत्रैव स्थाने पच्याकारे नियमयति सा स्थापना-नियमः, एवं सर्वत्र[ा]कारे सद्भावस्थापनया नियमः वस्तुतत्त्वस्य परिसमाप्त्या रूपान्तरविलक्षणतया मर्यादया चेति स्थानार्थः, एवं व्याख्याय स्थापनार्थो व्याख्यातः सम्प्रत्युक्तस्या एवं सर्वसद्भावस्थापनाया नियमयितुरभावाभ व्यापिता प्रसज्यतेति चेदेतदुच्यते सुखप्रतिपादनार्थो सद्भावस्थापनेत्यं प्रतिपादिता, तत्समानं प्रतिपादनमितरस्या

पन्नेन पक्तव्य इति भावः । अत्र मर्यादामाह—अन्यरूपविलक्षणमिति । नियमार्थमाह—न हीति विवक्षितव्यस्य अन्य- 20 रूपमनिर्धक्ताकारः तदीप्सितं स्यादिति किञ्चिदपि वस्तु नानाकारे भवतीति मर्यादार्थं सर्वाकारपरिग्रहेण भवतीति चाभिविधेरर्थः । स्वतन्त्रस्यात्मसमवायिन एवम्भूतस्थानस्य च प्रयोजक स्थापयितृ तस्य भावस्तिद्वेव स्थापयितृत्वमुच्यत इत्याह—अस्य स्थानस्येति । भावार्थमाह किमुक्तम्भवतीति । व्याचष्टे किमुक्तमिति या स्थितिः विप्रकीर्णतया इतस्ततः प्रसृता तस्या ऐकाग्र्येण व्यवस्था-पनमित्यर्थः । एतदेवाह—स्वयं तिष्ठत इति, यत्तु यत्र क्वापि स्वाभिप्रेते तिष्ठति न मर्यादया न चाऽभिव्याप्त्या तिष्ठति किन्त्व-सद्भावेनाभिव्याप्त्या यदा तु तत्स्थाप्यमानं भवति तदा स्वविशिष्टे आकारे इन्द्र एव नान्य इत्यन्यरूपव्यावृत्तिलक्षणमर्यादया 25 नियमेन प्रस्तुते स्वलक्षणपरिसमाप्तरूपाभिव्याप्त्या तिष्ठतीति भावः । तत्र निदर्शनमाह—अनिश्चितेति अनिश्चितक्रियं कर्तारं प्रयोजको यथैकस्यां क्रियायां नियोजयति नियुज्यमानश्च स क्रियान्तरे व्यवच्छेदमर्यादाभिव्याप्त्या तत्र पचिक्रियायामेवाभि-व्याप्य भवेत तथेति भावः । वस्तुनेऽभिप्रायमाह—पचेति । हेतुकर्ता प्रयोज्यस्य अनियतक्रियस्य नियमनं स एव स्थापना-नियम इत्यत्राह—सा स्थापना-नियम इति क्रियान्तरव्यावृत्तिपूर्वकं पचिरूपक्रियायां स्थापयतीति भावः । व्याचष्टे असद्भावस्थापनाभिः स्थापना सद्भावस्थापनेत्याह—एवं सर्वत्रेति । असद्भावस्थापनायामव्यापितामपाकरोति—एवं तर्हीति । एतत्पदे- 30

---

१ सि क्ष डे. ना कमान्वर । २ डा. क्रियाप्रकर्षयोजनाप्रयोजकप्रयोजकत्वं । ३ सि क्ष डे. डा. ईषत्स्थितो ।

मपीत्यत आह–असद्भावेन वाऽऽरोप्येऽपि स्थूणेन्द्रवत्, तदेव हि वस्तु व्यञ्जनव्यापारपरिणाम स्व तथा तथा [ऽऽरो]पितविशेषेऽभीष्टे स्थाप्यते–यथा स्थूणा वा संस्कृतावस्थायामप्यव्यक्तावयवाकारार्थं विधित्स्य-माणा चित्रावस्था व्यञ्जनावयवाकारामनवासीयती इन्द्र इति स्थाप्यते तस्मात् सापि स्थाने नियम्यते, अतो न्याय्येव लक्षणम् ।

५ यदेनाप्यनवस्थाऽऽशङ्क्या न्यायत्वाद्वेष्टविशिनष्टि–

तथाऽन्नादिषु, तस्माद्यथा वाडवादिपिण्डकद्रव्यपाचकादिनामक्रियाभावभेदा विविधा उपपन्नाः सत्यार्थेर्थं तदाकार एक एव देवदत्तः सर्वभेदोऽपि नान्योन्यत्र, आकारपरमार्थत्वा भेदात्, एवं चित्रलेप्यपुस्तादिभेदोपपत्तावपि तथा तिष्ठतस्तस्य स्थानस्य प्रयोजनात् सा स्थापना, तत्कर्मणस्तत्स्थापयतीति व्यापिता स्थापनाया इत्यत्र स्याद्वादी ब्रूते, स्थापना-

10 द्रव्यैकान्तवादिनस्तु न किञ्चिदाकारव्यतिरिक्तमस्त्यतो भ्रान्तिमात्रं भेदा इति ।

तथाऽन्नादिष्विति, गतार्थम्, तस्माद्यथा वाडवादीत्यादि, उक्तोपपत्तिनिगमनं समापनमुपसंहरण भावदेवदत्तः पाचकस्य कारणद्रव्याणि पिण्डकादीनि, पुद्गलादीन्याख्यान्यानीति द्रव्यभेद उपपन्नः तथा पाचको वाचकोऽध्यापक इत्याभिनामभेदः क्रियाया क्षायोपशमिकवीर्योत्थक्रियाभावभेदश्चोपपन्ना, विविध कल्पादेवभावभेदा गृहीताः सत्यार्थेर्थं द्रव्यनामभावभेदोपपत्तौ देवदत्ताकारस्याभिमतत्वात्तदाकारो देवदत्त

15 एकः सर्वभेदोऽपि नान्योऽन्यत्र आकारपरमार्थत्वाद्भेदानामिति भावयित्वा तेनैवाद्वारेण दार्ष्टान्तिकेषु चित्रादिष्वपि भावयितुमाह–एवं चित्रलेप्यपुस्तादिभेदोपपत्तावपि तथा तिष्ठतस्तस्य स्थानस्य प्रयोजनात् सा स्थापना, किं कारणं ? तत्कर्मणस्तत्स्थापयते:–चित्रकरकर्मणस्तत्स्थापयतेः, पिण्डकद्रव्यपाचकादिनामभाव-भेदकर्मणो देवदत्ताकारस्थापयितृत्वादिति व्यापिता स्थापनायाः स्याद्वादी तु सद्भावासद्भावद्रव्यनामभावादिभेद-भेदस्तु वाक्यशेषेण ब्रूते स्थापनाद्रव्यैकान्तवादिनस्तु [न] किञ्चिदाकारव्यतिरिक्तमस्ति, अतो भ्रान्तिमात्रं भेदाः ।

20 असद्भावेनेति स्थूणायामपि चित्रादिभिन्नायेन्द्रकारावयवव्यक्त्यभावेऽपि इन्द्रत्व आरोपेणैव स्वरूपेऽव्यक्ते न आकार स्थापि सद्भावेन च स्थान एव नियम्यते अतो नियमविशुद्धस्थापनाद्रव्यव्यापीति भावः । पुस्तादाऽऽरोपितवादेऽपि वादिष्वपि व्यञ्जनाभिव्यञ्जन–तथाऽन्नादिष्विति । स्थापनाया द्रव्यनामभावव्यापित्वं तस्माद्यथेति नामभेदे द्रव्यभेदे भावभेदे तथापि मत्ऽऽकारस्थानस्थापनाया एकत्वात् एव देवदत्त उच्यते तत्र व्यवस्थीयमानत्वात् द्रव्याणि पिण्डकादीनि इति द्रव्यभेद पाचकोऽध्यापक इत्येवंप्रकारोऽभिधीयमानो नामभेदाः क्षायोपशमिकवीर्योत्थक्रिया भावभेद एवं तथापि द्रव्यादिभेदे देवदत्ता-

25 कारस्यैकत्वादेक एव देवदत्तो भवति नान्योऽन्य इति भावः । एवं नामादिभेदेऽपि स्थितो देवदत्ताऽऽकारस्य यथा प्रयोजकः तथा चित्रादावपीति दार्ष्टान्तिके भावयति–एवं चित्रलेप्येति चित्रलेप्यादिभिर्विनिर्मितं चित्रम्, इति सूत्रादिव्यूतैरादिभिर्निर्मितं पुस्तम् एते सद्भावस्थापनारूपा असद्भावस्थापनाऽक्षवराटकादिस्थापनारूपा बोध्या । हेतुमाह–तत्कर्मण इति इन्द्रप्रतिमादेस्तत्स्थापनाक्रियाप्रयोजक-चित्रकरादिक्रियायोग इन्द्रस्थापनेति । दृष्टान्तदेवदत्तमाह–पिण्डकद्रव्येति यथा पिण्डकादिद्रव्यभेदाः पाच-कादिनामभेदाः क्षायोपशमिकवीर्योत्थक्रियाभेदा देवदत्ताकारस्थापयन्ते तथा चित्रकरादिकर्माणि इन्द्रस्थापयन्त इति

30 भाव । अत्र मतभेदमाविष्करोति–स्याद्वादी त्विति, नामस्थापनादिभेदनिमित्तं वस्तु स्याद्वादिना मत भवन्ति इति भावः । आकार व्यतिरेकेण पदार्थानामभावप्रसङ्गात् पदार्थमात्रस्याकारव्याप्तत्वेनाऽऽकारविशेष मुख्य तत्त्वं स्थापनैकान्तिनो व्यतिरिक्तस्यानवस्था-द्योतोपलम्भाभावेनासत्त्वं भ्रान्तिमात्रमेव द्रव्यमुख्यत इति एकान्तवादी मन्यत इत्याह–स्थापना द्रव्येति ।

---

१ सि. क्ष छा तथाद्भावोदे । २ सि क्ष छा °मेदत्यन्तम् ।

एषा च स्थापना निक्षेपानुयोगद्वारान्तर्गतार्थेन अभिहिता, तस्मात् स्थापनया निक्षेप इति तृतीयासमासे स्थापनानिक्षेप इत्यस्य व्याख्यानार्थमाह—

स्थापना सद्भावासद्भावाभ्यां वस्तु निक्षिपति, अतद्भूतात्मकं वस्तु तद्भावमापादयत्या स्थानमात्मनेस्थुकं भवति, पुरुषनामकर्मणो देवदत्तादितावत्, यथा पुरुषो नामकर्मप्रागमूर्तात्मा तद्गुणतः सत्तात्मा कर्मत्वेन मूर्तात्मना परिवर्तते आभवति ततश्च नामकर्मणो देवदत्तादिता 5
तथा चित्रकरादिः, तद्भावमवतथाभूतस्य तथात्वापादनात्तत्कर्ता चित्रकर्मादिदेवदत्तस्य ।

(स्थापनेति) स्थापना सद्भावासद्भावाभ्यां वस्तु निक्षिपति—सद्भावेनासद्भावेन च स्वात्मनि वस्तु स्थापयतीत्यर्थः, अतद्भूतात्मकं वस्तु तद्भाव—आकारमानमापादयत्यात्मानमात्मनेस्थकं भवति, किमिव ? यथा पुरुषो नामकर्मप्रागमूर्तात्मा तद्गुणतः सत्तात्मा कर्मत्वेन मूर्तात्मना परिवर्तते आभवति ततश्च नामकर्मणो देवदत्तादिता—तस्यादुपात्त[त्]कर्मणो नारकतिर्यग्योनिदेवत्वादन्यमनुष्यत्वापत्तिरत्र दृष्टान्तः 10
दार्ष्टान्तिकः—तथा चित्रकरादिरित्यादि, तद्व्याख्या—तद्भावमवतथाभूतस्य तथात्वापादनात्तत्कर्ता चित्रकर्मादि देवदत्तस्येति—यथा जीवकर्मणोरन्योन्यात्मापत्त्या भिन्नाभिन्नयोरेकत्वापत्तिरात्मनस्तथा तथा चित्रगतवर्णकादि देवदत्तस्यापत्तिरित्यर्थः, अथवाऽभ्युपगच्छामो जीवकर्मणोरपि भेदम्, एक एव जीवात्मेत्यर्थः पारिणामिक-जीवभव्याभव्यत्वादिभावापत्तिपरिणामः, क्षायोपशमिकौदयिकादिपरिणामश्चैकद्वित्रिचतुरिन्द्रियतिर्यङ्नारकादिः सर्व एव देवदत्तः कर्मात्मैक्यादिति दृष्टान्तः, महान्धेत्यादिदेवदत्ताकारभेदभिन्नेऽपीति 15
दार्ष्टान्तिकोऽर्थः ।

अर्थः स्थापनात्मकस्त्वेतन्निक्षेपानुयोगद्वारमनुसृत्य तथा च स्थापनानिक्षेप इति पदस्य स्थापनया निक्षेप इति तृतीयासमास-पर्यं दर्शयति—एषा चेति । तृतीयासमासार्थमाह—स्थापनेति । व्याचष्टे सद्भावेनेति, स्वात्मनात्मत्वादिभिन्नाकार तद्भावेन वा सतोऽसत्त्वमेतदेव वस्तुनि स्थापितत्वं स्थापयतीत्यर्थः । सतोऽसत्त्वमेतदेवत्वमेवोपदर्शयति—अतद्भूतात्मकमिति एतेन स्थापितेऽर्थे भावितम्, तद्भावमित्यभिनयात्मभावात् कारणमिवात्र आकारमात्रमिति कथमित्येवं दर्शितः अन्यथा 20
तन्मात्रस्वरूपस्य तत्प्रतिष्ठितरेव न स्थापितेति भावः । तत्र निदर्शनमात्सर्यते—यथा पुरुष इति अमूर्तात्मनामकर्मणः प्राक् तन्नामकर्मोऽमूर्तो पुरुषो नामकर्मणा देवदत्तादिर्भवति, एवं पुरुषो नामकर्मणः प्रभावात् नारकोऽयं तिर्यगयं देवदत्तोऽयं मनुष्योऽयमिति तत्तद्रूपतामापद्यते तस्माद्नामकर्मणा पुरुषस्य नारकतिर्यग्योनिदेवत्वान्यमनुष्यत्वापत्तिरिति स्थापनायामतद्भूतात्मकं वस्तु तद्भावमापादयत्यात्मानमात्मनेस्थकं भवति दृष्टान्त इति भावः । दार्ष्टान्तिकमर्थं व्याचष्टे—तद्भावमवतिरिति, पुरुषस्येव वस्त्वा-देवदत्तादिरतद्भूतस्यापत्तिरिति भाव । उभयं भाषमाह—यथा जीवकर्मणोरिति, व्याचष्टे जीवकर्मणोर्मिथ्यात्वादिकृतैकत्वापत्तिम् 25
मनुष्यत्व, एकत्वापत्तिमनभ्युपगम्यापि व्याचष्टे—अथवेति स्वमतस्य अभेदाभ्युपगम्यात्मजीवत्वं जीवभाव सर्वे भावमेव स्वकर्मात्मका चेतनैव जीवत्वम्, भव्या सिद्धिर्येषां सम्भवति पुरस्कृतो जीवविशेषः, भव्य एव भव्यत्वम् अभव्या सिद्धि-गमनायोग्य स एवाभव्यत्वम्, एते त्रयः पारिणामिकभावाः स्वाभाविका न कर्मकृता उच्यन्ते कर्मणः क्षयोपशमाभ्यां निर्वृत्तः क्षायोपशमिको भावः प्रत्याख्यानावरणस्य कर्मविपाकभावः उदयः कर्मणोऽनुदयनिरोधे वा परिणाम औदयिकः एकादिद्विन्द्रियतिर्यङ्नारकः सर्वं एवैत जीवात्मन एकोऽर्थः स एव च देवदत्तव्यपदेश्य कर्मात्मनोरेकत्वमिति दृष्टान्तार्थः । दार्ष्टान्तिकमाह—महान्धेत 30

---

१ सि क्ष. डे पुरुषात्मकर्म । २ सि °पादयत्यानमात्मा इति वाक्यं । ३ °त्मना सत्तात्मा । ३ सि क्ष डे. °न्यमन्यवसा । ४ सि क्ष डे परिजन्यादि । ५ क्ष तमयदत्या । सि दृष्टान्तवदुत्तदा ।

तदस्यति–

यथा च जीवत्वादि तत्पूर्वरूप अन्यथाकारं सतत तिष्ठत् स्थाप्यते तथा पुद्गलनामपि वर्णादिपारिणामिका भावा भवत्सयोरेकता, आकारतत्त्वकस्मात् ।

यथा च जीवत्वादि तत्पूर्वस्वरूपमित्यादि ग्रन्थो गतार्थः, अथवा जीवस्य कर्मपुद्गलनामपि 5 नास्ति परस्परतो भेदो धर्मभेदाभिलाप आह–यथा च जीवस्य तत्पूर्व जीवपूर्व पारिणामिकेन चैतन्येन सर्वपरिणामाभिमुखेनान्यथाकारमसद्भावस्थापन सतत तिष्ठत् स्थाप्यते तथा पुद्गलनामपि वर्णादिपारिणामिका भावा असद्भावस्थापनेन मद्यमय सिन्दूरादिवर्णकजातम्, भवतस्तयोरेकता कस्मात्? आकारतत्त्वेकत्वात् पुद्गला भ्रियमाणत्वेनाभेदात् तत्परिणामात्मकत्वात् तथा तथा स्थाननियमाद्भेद इति ।

अत्र चोदयति–

10 यदि स्थापनया व्यतिरिक्तार्थस्वरूपं स्थाप्य यत्स्थाप्यते ततः कस्मात् स्थाप्यवस्तुस्वरूपं तद्देश्योऽर्थो नापद्यते? इन्द्रतामशक्यादिरापद्यते मातृतामिन्द्र इत्यत्र को विशेषहेतुः? अत्रोच्यते नन्वस्यापीन्द्रनामगोत्रकर्मस्थाप्यत्वात् स्थापनानिक्षेपात्मकतां नातिवर्तते तस्मात् स्थापनानिक्षेपत्वे सत्येव जीवकर्मणोर्योगतद्भावादिपरिणामवैचित्र्य व्यक्ताव्यक्ताकारवैरूप्यं म न युज्यते ।

15 यदि स्थापनयेत्यादि, अयमभिप्रायः–यदि स्थाप्याकारानाकारवस्तुनोऽव्यतिरिक्तयोरेकस्य चेत् इतरस्य स्वरूप चित्रादि स्थाप्यत्वापद्यत तदाहत् चित्रादिः स्थाप्यस्य स्वरूपं कस्मात् देवदत्तादिदेश्योऽर्थो नापद्यते तुल्ये स्थापयितृवशात् व्यतिरिक्तार्थस्वरूपापत्तिहेतुत्वे स्थापनायाः तथेन्द्रतामस्थिर पद्यते, मातृतामिन्द्र इत्यत्र को विशेषहेतुः? इति सद्भावासद्भावस्थापनयोश्चोदयत्येतत् अत्रोच्यते–नन्वस्यापीत्यादि यावत् न युज्यते नैतद्भिन्नम्, इन्द्रस्य यदैवतो न दोषः यथा चित्रलेप्यादिस्थाप्येन्द्रे 20 देवेनेन्द्रो भवति तथान्योऽप्यस्यादिर्भवति, अपि च[ा]स्या[प]पीन्द्रनामगोत्रकर्मस्थाप्यत्वात् स्थापनानिक्षेपात्मकतां

स्यादीति भाविना क्रियारूपेणावस्थितमात्मस्य, इत्येतं भाष्ये यथा चेति । भाष्ये–यथा च जीवत्वादीति जीवत्वा भव्यत्वादिपारिणामिक एव जीव तथान्यद्भावस्थापनया देवदत्तादि भावेऽपि तथा पुद्गलानामपि वर्णादिपरिणामाः असद्भावस्थापना देवदत्तमापन्नं पुद्गल आकारतः देवदत्तस्य च स्थाप्यस्थापनभावस्य क्रियमाणत्वेनाभेदात्, स्थापनायोष परिणामत्वेनाभिमानात् तत्पुद्गलक्रियाविशेषनियमात् तयोरभेद इति भाव प्रतिभाति । ननु देवदत्तादि आकारे 25 आकारे वा वस्तुनि चित्रादौ स्थाप्यते इति चित्रादि देवदत्तरूपमापद्यते एकत्वात् तथैवाभिधेयादिपरत्वे चित्रादिस्वरूपो नापद्यत इत्याशङ्कते–यदि स्थापनयेति । भाष्ये–अयमभिप्राय इति स्थाप्यो देवदत्तादि तदाकारभूतानाकार भूतश्च चित्रादिर्व्यतिरिक्त वितत स्थापना यदि स्थापक देवदत्तादे स्वरूपमिन्द्र व्यतिरिक्तमेव इत्यभेदेन–तुल्य इति स्थापना हेतु स्थापयिता चेतनापेक्षितस्य चित्रादिरूपमनुसरणापादनं तथ व्यतिरिक्तार्थस्वरूपापत्तौ चित्रादिदेशस्वरूपापत्तिरेवेति तुल्यमिति भाव । सद्भावस्थापनासद्भावस्थापनयोरपि तथात् तद्भावमितिरिति । 30 परस्परकलापत्तिः प्रतिपादयति अपीति–नैतद्भिन्नमिति । एतदपि स्थापनानिक्षेपात्मकत्वं नातिवर्तते, प्रकृतिरूपतया तुल्यत्वात् नामकर्मणैव देवदत्तादिरूपः पुद्गलादिरपि–अस्यापीति । पुद्गलेऽपि नामकर्मणैव नामकर्मण्यपि पुद्गलस्य स्थापना स्थाप्येन,

1 म. × × ।

नातिवर्तते, पुरुषनामकर्मणो देवदत्तादित्वेनादि मन्येन भावितत्वात्, तस्मात् स्थापनानिक्षेपत्वे सत्येव जीवकर्मणोः योगभावविपरिणामवैचित्र्य [स्थापन]स्थापकाकारैश्वर्यममिश्रितचित्रलेप्यादिदृष्टान्तसामर्थ्यं नातिवर्तते, अतो युज्यत एवैतत्, न च युज्यते, किं प्रतिषेधस्य प्रकृत्यापत्तेः, एतावत् स्थापनया निक्षेप इति तृतीयासमासे स्थापनानिक्षेपद्रव्यार्थनयव्यापिता दर्शिता ।

अथ च स्थापनाया निक्षेप इति कर्मणि षष्ठीं कृत्वा समासः, किं कर्म ? स्थापनैव, का 5
सा ? आकारः, कोऽसौ ? यस्त्वात्मा, स एव निक्षिप्यते, क्व ? स्वात्मनि, कः ? घटादिः, केन ? कुम्भकारादिभिरिति, मुमुक्षुभिरात्मा कर्मोर्मिभिः स्वात्मनि, अविविक्तः सन् विविक्तरूपत्वेन यथेन्द्रोऽपि प्रवर्त्यते, न हि तदाकारमन्तरेणेन्द्रः, घट इव सिकुक्षित्वादिविनाभूत इति ।

अथ चेत्यादि, षष्ठीसमासेऽपि दर्शयितुमाह–स्थापनाया निक्षेप इति समासः कर्मणि षष्ठीं कृत्वा किं कर्म ? स्थापनैव, का सा स्थापना ? आकारः कोऽसावाकारः ? यस्त्वात्मा, स एव निक्षिप्यते, क्व ? 10
स्वात्मनि, कः ? घटादिः केन ? कुम्भकारादि[भि]रिति व्याख्यातः षष्ठीसमासार्थोऽपि वस्तुतः प्रस्तुत तद्व्यापकत्वप्रदर्शनार्थमाह–मुमुक्षुभिरात्मा स्वात्मनि, निक्षिप्यत इति वर्तते कीदृश इति चेत्–कर्मोर्मिभिः स्थाप्यते स्वाकारेऽविविक्तः सन् विविक्तरूपत्वेन, यथेन्द्रोऽपीत्यादि, अविविक्तविविक्तत्वानन्यत्वस्थापनानि क्षेपात्मकत्वं जगतः प्रसाधीक्रियते, व्यापित्वाद्घटस्यास्य इन्द्राग्निन्द्रयोर्विविक्तमचारुत्वं पुंसां स इन्द्रः स्वाकारात् प्रवर्त्यते, कस्मात् ? यस्मान्न तदाकारमित्यादि, नयमतस्य तदाकारमन्तरेणेन्द्राभावात् तदाकार 15
तस्य एवेन्द्र इत्युक्तत्वात्, किमिव ? घट इव सिकुक्षित्वादिविनाभूतः यथा घटो सिकुक्षित्वाद्याकाररहितो नास्ति तदात्मक एवास्ति तथेन्द्रोऽपि स्वाकारविनाभूतो नास्ति तदात्मैवास्तीति ।

पुरुषनामकर्मोदयेऽन्यापत्तिमन्तरेण [illegible] न स्वभिन्नात्–पुरुषादिति । [illegible] पुरुषनामकर्मोदयेर्युज्यत एव न युज्यत इति [illegible]–अतो युज्यत इति तृतीयासमास[illegible]–एवं तावदिति । आत्मना कुम्भकारादिभिर्निक्षिप्यत इत्यर्थे स्थापनाया निक्षेप इति कर्मणि षष्ठीं 20
विधाय समासे स्थापनानिक्षेप इति [illegible]–अथ चेति । व्याचष्टे षष्ठीसमासेऽपीति । कर्मणि षष्ठी [illegible] । [illegible] किं कर्मेति । कुम्भकारादि[illegible]–क्व ? स्वात्मनीति । कुम्भकारादि[illegible] षष्ठीसमास[illegible]–व्याख्यात इति । [illegible] मुमुक्षुभिरिति [illegible] स्वात्मनि [illegible] 25
स्थाप्यत इति [illegible] । [illegible]–अविविक्तेति । [illegible]–इन्द्राग्निन्द्रयोरिति । तत्र हेतुमाह–यस्मादिति [illegible] । [illegible] घट इवेति । [illegible]–

1 सि क्ष. छे डा. वस्तुतो [illegible] । 2 सि क्ष. डा. तदाकारेत्यादि ।

अथ वा स्थापनायां निक्षेपो न नाम्नि, यतो नामापि सहार्थेन तत्तत्क्रमेव, स्थानकरण-जन्मानो वर्णाः सङ्गत्योच्चरन्तः सुषिरकण्ठादिविशेषाकाराः, पुद्गलाश्च नामाख्यातवाच्यद्रव्य-क्रियार्थाकाराः, सर्वं मूर्ताकारतत्त्वस्थापनाविपरिणामविजृम्भितमात्रम्, तदभावे शब्दार्थयोर-भावात्, एवं तावन्नामनिक्षेप उक्तः।

5 अथ वा स्थापनायामित्यादि, सप्तमीसमासो वा स्थापनायां निक्षेपः स्थापनानिक्षेप इति, एवमपरार्थो व्याख्यः तत्प्राधान्ये—न नाम्नि—न नाम्नि निक्षिप्यते, किं तर्हि? स्थापनायामेव निक्षिप्यते, कस्मा-दिति चेदत आह—यतो नामापि सहार्थेन तत्तत्क्रमेव—आकारतत्क्रमेव ज्ञेयोऽर्थश्च तज्ज्ञापयति—स्थानकरणे त्वादि अकारादयो वर्णाः प्रतिनियतकण्ठादिस्थानकरणजन्मानः सङ्गत्य—नैरन्तर्येणोच्चरन्तः सुषिरकण्ठादि विशेषाकाराः पुद्गलाश्च नामाख्यातवाच्यद्रव्यक्रियार्थाकाराः, सर्वं सङ्गृह्याकारतत्त्वस्थापनाविपरिणामवि-10 जृम्भितमात्रम् किं कारणं? तदभाव इत्यादि आकाराभावे शब्दार्थयोरभावात्—आकारग्रहणं चैतयोर्ग्रहणात् एवं तावन्नामनिक्षेपः स्थापनानिक्षेपान्तर्भूत उक्तः।

द्रव्यनिक्षेपोऽपि स्थापनान्तर्भूत इति ब्रूमः तद्यथा—

द्रव्यमपि स्थापनानिक्षेप एव आकारमयत्वात्, यथा श्रीपर्णीदारु द्रव्यं तस्य तस्यान्तर्लीनाकारम् भावोऽपि क्रियोपयोगरूपादिनीलादिविशिष्टक्रियारूपभेदैः साकार एव, 15 एष निक्षेपत्रय स्थापनानिक्षेप एव रूपान्तरव्यावर्तनेन रूपान्तरकरणात्मकस्थापनास्वरूपा-नतिक्रमात्।

द्रव्यमपीत्यादि, द्रव्यनिक्षेपोऽपि स्थापनानिक्षेप एव आकारमयत्वाद्द्रव्यस्य यथा श्रीपर्णीदारु द्रव्यं-कारणमन्तर्लीनाकारं तस्य तथाऽऽकारविशेषस्य तद्व्यक्तसामान्यनिक्षेपः—तथाऽऽकारसम्परिग्रहमात्रमिति

मयचेति। सर्वं नाम्नः [illegible] इति [illegible] 20 [illegible] न तु [illegible] भाव। तत्र [illegible] न नाम्नि निक्षिप्यत इति दर्शयति—न नाम्नीति। तत्र कारणमाह—यतो नामापीति [illegible]। [illegible] स्थानकरणेति [illegible], तत्र प्राणे [illegible] तत्स्थानेषु [illegible] 25 [illegible] भाव। [illegible] आकार [illegible] सामान्याकारत्व [illegible] सुषिरकण्ठादीति। न हि निराकार [illegible] आकाराभाव इति। नामनिक्षेपं स्थापनानिक्षेपे [illegible] द्रव्यनिक्षेपोऽपि तदन्तर्गत एवेति दर्शयति—द्रव्यमपीति। व्याचष्टे—द्रव्यनिक्षेपोऽपीति। [illegible] स्थापना-निक्षेप एवेति हेतुमाह—आकारमयत्वादिति—[illegible]। [illegible] 30 [illegible] द्रव्यं [illegible]—यथा श्रीपर्णीति। भावनिक्षेपमप्यन्तर्भावयति—

---

१ सि. क्ष. डे. तत्त्व *ग्रमेव। २ [illegible]। ३ सि. क्ष. [illegible]। ४ सि. क्ष. [illegible]।

स्थापनैव द्रव्यमपि, एवं नामद्रव्यनिक्षेपौ स्थापनानिक्षेप एव, भावोऽपीत्याह, भावनिक्षेपोऽपि स्थापनैव, आगम[तो नोआगमत]श्च, आगमतस्तावत् उपयुक्त इत्युपयुक्तो भावः पारिणामिकः, क्षायोपशमिकश्चेष्ट जीवस्य वीर्यान्तरायक्षयोपशमजो भावः, पुद्गलानान्तु रूपादिर्गुणसद्भावी पारिणामिको भावः, नीलादिर्वा तद्विशेषः, क्षिप्रकाययुगपद्भावी वेलेयमादिरूपा भेदा यस्य सोऽयं क्रियोपयोगरूपादिनीलादिविशिष्टश्चादि रूपभेदो भावः साकार एव—नामवत्स्येव पूर्वोक्तविधिना, एवं निक्षेपत्रयं स्थापनानिक्षेप एव संक्षेपतः, 5 रूपान्तरव्यावर्तनेन रूपान्तरकरणात्मकस्थापनास्वरूपानतिक्रमात् ।

एवमक्षण्णानुगृहीतस्यासद्भावस्थापनाऽभ्युपगमस्य सती स्थापनेत्यापादयितुकामः परासद्भावनिरूपणार्थ-माह—

असद्भावस्थापनायामपि रूपान्तरभेदव्यावर्त्यं रूपान्तरं न कुर्यादिन्द्रादेरक्षनिक्षेप प्रतिपाद्यस्यावरोधः स्यात् तस्मादविरुद्धाभिप्रेताकारे वृत्तो नाम्ना इन्द्र इति बुद्ध्या वाऽध्यारोप- 10 स्तत्कर्मणः, द्रव्यार्थस्थापने द्रव्यस्थूणावत्, एवं तस्याप्यवसायाच्च लिङ्गसमाचारदेवताप्रतिमान नमस्करणादि लोके रूढत्वात् स्थापनैव सर्वमिति स्थापनाद्रव्यार्थनयमतमुक्तम् ।

असद्भावेत्यादि, अत्रापि रूपान्तरभेदव्यावर्त्यं रूपान्तरं न कुर्यात् रूपान्तरस्येन्द्रादेरक्षनि क्षेपप्रतिपाद्यस्यावरोधः प्रतिपत्तिर्न स्यादित्युक्तम्, तस्मादविरुद्धाभिप्रेताकारे वृत्तो नाम्ना—अयमेवेन्द्र इति बुद्ध्या वाऽध्यारोपः तत्कर्मणः—नामनिक्षेपस्थापनाकर्मेच्छा, किमिव ? द्रव्यार्थस्थापनेन्द्रस्थूणावत्—यथा रूपा- 15

भावनिक्षेपोऽपीति । चेतनाचेतनयोरपि भावरूपयोः [illegible] स्थापनान्तर्भावमेवेति दर्शयति—आगमत इति भावस्वरूपं [illegible] जीवः क्षयोपशम [illegible] यो जानाति स भावतः [illegible] अनुपयुक्तस्य भावत्वानुपपत्तेः, अनुपयुक्ते द्रव्यमिति वचनात्, क्षयोपशमो जीवस्य चेतनस्य पारिणामिकत्वात् पारिणामिक इत्यपि चेदा च वीर्यान्तरायक्षयोपशमजन्यत्वेन क्षायोपशमिको भावश्चेतनस्य, पुद्गलानान्तु भावः पारिणामिक एव तत्र [illegible] रूपा- रसादिविशेषाश्च नीलादयो भावाः [illegible] सर्वे चैते भावाः साकारा एव अत एव चैते तत्तत्स्वरूपेण 20 स्थापनेव रूपान्तरव्यावृत्त्या च भवन्ति अत एव स्थापनास्वरूपं नातिक्रामन्तीति भावः । नामद्रव्यभावनिक्षेपाणां स्थापनात्मकत्व- मुपसंहरति—एवं निक्षेपत्रयमिति । ननु रूपान्तरव्यावृत्त्या तत्तत्स्वरूपेण च भवनमेतेषां स्थापनात्वं कुतः ? न [illegible] रमात्रं स्थापनेत्याह—रूपान्तरेति [illegible] स्थाप्यते [illegible] मात्रस्य इति च स्थापना [illegible] तथैवेत्यपीति भावः । असद्भावस्थापनायामप्येतदर्थं [illegible] प्रदर्शयितुं विचा- रयति—असद्भावेति रूपान्तरव्यावृत्तिपूर्वकरूपान्तरकरणस्य [illegible] प्रतिपत्तिर्न भवे- 25 न्नात्रस्थले तस्य प्रतिबन्ध [illegible] अत्रापीति [illegible] तथ साकार एव न स्थापना निक्षेपविषयः किन्तु [illegible] असद्भावस्थापनायामपि [illegible] इति भावः । तस्मादविरुद्धेति [illegible] अभिप्रेताकारे—[illegible] [illegible] बुद्ध्या वाऽध्यारोप । [illegible] 30 [illegible] स्थापनया रूपान्तरव्यावृत्तिपूर्वक- रूपान्तरकरणस्य [illegible] स्थापनानिक्षेपे नामनिक्षेपस्यान्तर्भावात् नामाऽऽरोपः भावनिक्षेपस्यान्तर्भावात्तु भावाऽऽरोप इत्युक्तम्, द्रव्यनिक्षेपस्यापि [illegible] न चेयम्, [illegible] । दृष्टान्तं सूचयति—यथा रूपान्तरेति । एतन्नयमतेन [illegible] दर्शयति—

अथ वा स्थापनायां निक्षेपो न नाम्नि, यतो नामापि सहार्थेन तत्तत्त्वमेव, स्थानकरण जन्मानो वर्णाः सङ्गत्योपरन्ताः सुषिरस्न्यादिविशेषाकाराः, पुद्गलाश्च नामाख्यातपदाख्यद्रव्य क्रियार्थाकाराः, सर्वं भूताकारतत्त्वस्थापनाविपरिणामविजृम्भितमात्रम्, तदभावे शब्दार्थयोर भावात्, एवं तावन्नामनिक्षेप उक्तः ।

5 अथ वा स्थापनायामित्यादि, सप्तमीसमासो वा स्थापनायां निक्षेपः स्थापनानिक्षेप इति, एवकारार्थो द्रष्टव्यः तदाचष्टे—न नाम्नि—न नाम्नि निक्षिप्यते, किं तर्हि ? स्थापनायामेव निक्षिप्यते, कस्मा दिति चेदत आह—यतो नामापि सहार्थेन तत्तत्त्वमेव—आकारतत्त्वमेव ज्ञेयोऽर्थश्च, तद्व्याचष्टे—स्थानकरणे जाति अकारादयो वर्णाः प्रतिनियतकण्ठादिस्थानकरणजन्मानः सङ्गता—नैरन्तर्येणोपरन्ताः सुषिरस्न्यादि विशेषाकाराः पुद्गलाश्च नामाख्यातपदाख्यद्रव्यक्रियार्थाकाराः सर्वं सद्भूताकारतत्त्वस्थापनाविपरिणामवि-
10 जृम्भितमात्रम् किं कारणम् ? तदभाव इत्यादि आकाराभावे शब्दार्थयोरभावात्—आकाराग्रहणे चैतयोर ग्रहणात्, एवं तावन्नामनिक्षेपः स्थापनानिक्षेपान्तर्भूत उक्तः ।

द्रव्यनिक्षेपोऽपि स्थापनान्तर्भूत इति ब्रूमः तद्यथा—

द्रव्यमपि स्थापनानिक्षेप एव आकारमयत्वात्, यथा श्रीपर्णीदारु द्रव्यं तस्य तत्स्यान्तर्लीनाकारम् भावोऽपि क्रियोपयोगस्थायिनीत्वादिविशिष्टकादिरूपभेदैः साकार एव,
15 एष निक्षेपत्रय स्थापनानिक्षेप एव रूपान्तरव्यावर्तनेन रूपान्तरकरणात्मकस्थापनास्वरूपा नतिक्रमात् ।

द्रव्यमपीत्यादि, द्रव्यनिक्षेपोऽपि स्थापनानिक्षेप एव आकारमयत्वाद्द्रव्यस्य यथा श्रीपर्णीदारु द्रव्ये- दारुण्यन्तर्लीनाकारं यस्य तथाऽऽकारविशेषस्य तद्व्यक्तसामान्यनिक्षेपः—तथाऽऽकारसम्परिणाममात्रमिति

अथवेति । एवं गमनं तावत्सर्वमिति व्याख्यैककारोऽत्र भिन्न इत्याह—एवकारार्थे इति [illegible] निक्षेप इति
20 [illegible] स्थापनानिक्षेपान्तर्भूतत्वमेव, न तु पार्थक्यमिति भावः । तत्र प्रथमं न नाम्नि निक्षिप्यत इति तर्हि न नाम्नीति । तत्र कारणम्—यतो नामापीति [illegible] । [illegible] तत्स्वरूपं व्याचष्टे—स्थानकरणेति स्थान [illegible], करणम्, तत्र भावे सुषिरत्वेन [illegible] [illegible] ते च वर्णाः [illegible] [illegible] परिणमन्ति तस्मात् [illegible]
25 [illegible] भावः । [illegible] आकाराः [illegible] [illegible], सर्वे चैव आकाराः [illegible] इत्याह—सुषिरस्न्यादीति । न हि निराकारः [illegible] वा [illegible] इत्याह आकाराभाव इति । नामनिक्षेपं स्थापनानिक्षेपे आकारत्वादन्तर्भाव्य [illegible] द्रव्यनिक्षेपोऽपि तदन्तर्भूत एवेत्याह—द्रव्यमपीति । व्याख्या—द्रव्यनिक्षेपोऽपीति । [illegible] निक्षेप एवेति हेतुमाह—आकारमयत्वादिति—[illegible] । परिणामा हि सर्वे परिणामिनि [illegible]
30 [illegible] द्रव्यं [illegible]—यथा श्रीपर्णीति । [illegible]—

---

१ सि क्ष डे. तत्त्व[illegible]मेव । २ [illegible] । ३ सि क्ष. [illegible] । ४ सि क्ष सर्वे[illegible] ।

स्थापनैव द्रव्यमपि, एवं नामद्रव्यनिक्षेपौ स्थापनानिक्षेप एव, भावोऽपीत्यादि, भावनिक्षेपोऽपि स्थापनैव, आगम[तो नोआगमत]श्च, आगमतस्तत्प्राप्तकस्य उपयुक्त इत्युपयुक्तो भावः पारिणामिकः, क्षायोपशमिकश्चेत्य जीवस्य वीर्यान्तरायक्षयोपशमजो भावः, पुद्गलानान्तु रूपादिगुणपर्यायी पारिणामिको भावः, नोआगमतो तद्विशेषाः, क्षितिकायपुद्गलपर्यायी चेतनेतरभावरूपा भेदा यस्य सोऽयं क्रियोपयोगरूपादिनीलादिविशेषभावि रूपभेदो भावः साकार एव—भावनमेव पूर्वोक्तविधिना, एवं निक्षेपत्रयं स्थापनानिक्षेप एव संक्षेपतः, 5 रूपान्तरव्यावर्तनेन रूपान्तरकरणात्मकस्थापनास्वरूपानतिक्रमात् ।

एतदसम्यगनुगृहीतस्यासद्भावस्थापनाऽन्यथाकारस्यैव स्थापनेत्यापादयितुकामः पराशङ्कानिवृत्त्यर्थमाह—

अक्षाद्यसद्भावस्थापनायामपि रूपान्तरक्षेपाद्यावश्यं रूपान्तरं न कुर्यादिन्द्रादेरक्षनिक्षेप प्रतिपाद्यस्यावरोधः स्यात् तस्मादविरुद्धाभिमेताकारे वृत्तो नाम्ना इन्द्र इति बुद्ध्या वाऽध्यारोप- 10 स्तत्कर्मणा, द्रव्यार्थस्थापनेन्द्रस्पूर्णावत्, एतत्तस्याध्यवसायादेव छिन्नसमाचारदेवताप्रतिमान मस्करणादि लोके रूढत्वात् स्थापनैव सर्वमिति स्थापनाद्रव्यार्थनयमतमुक्तम् ।

अक्षाद्यसद्भावेत्यादि, अत्रापि रूपान्तरक्षेपाद्यावश्यं रूपान्तरं न कुर्यात् रूपान्तरमेन्द्रादेरक्षनिक्षेपप्रतिपाद्यस्यावरोधः प्रतिपत्तिर्न स्यादपितु तस्मादविरुद्धाभिमेताकारे वृत्तो नाम्ना—कर्मणेन्द्र इति बुद्ध्या वाऽध्यारोपः तत्कर्मणा—अक्षनिक्षेपस्थापनाकर्मणः किमिव ? द्रव्यार्थस्थापनेन्द्रस्पूर्णावत्—यथा रूपा- 15

भावनिक्षेपोऽपीति । चेतनाचेतनयोरपि भावरूपाः साकारत्वाविनाभावित्वात् स्थापनान्तर्गतत्वमेवेति दर्शयति—आगमत इति भावभावस्य उपयुक्तो जीवः क्षयोपशमः भावतः पूर्वान्तर्गतो यो भावो स भावस्तत्र तदेवोपयुक्तस्य अनुपयुक्तस्य भावस्यानुपयोगे अनुपयुक्ते द्रव्यमिति वचनात्, क्षयोपशमस्य जीवस्य जीवत्वस्य पारिणामिकत्वात् पारिणामिक उच्यते भेदा च वीर्यान्तरायक्षयोपशमजत्वेन क्षायोपशमिके भावचेतनम्, पौद्गलिकानान्तु भाव पारिणामिक एव तत्र तद्भाविनो रूपादयस्तद्विशेषाश्च जीवस्यो भावाः क्रमभाविनश्च छिन्नस्वात्मकाः सर्वे चैते भावाः साकारा एव अत एव चैते प्रस्तुतरूपपरि- 20 समाप्त्यैव रूपान्तरव्यावृत्त्या च भवन्ति अत एव स्थापनास्वरूपं नातिक्रामन्तीति भाव । नामद्रव्यभावनिक्षेपाणां स्थापनात्मकत्वमुपसंहरति—एवं निक्षेपत्रयमिति । ननु रूपान्तरव्यावृत्त्या प्रस्तुतरूपपरिसमाप्त्यैव च भवतस्त्रयाणां स्थापनात्वं कुतः ? न ह्यन्य रमार्थं स्थापनेत्याह—रूपान्तरेति, रूपान्तरं भावमिन्द्र इति स्थाप्यते रूपान्तरात्परिव्यावृत्तरूपान्तरव्यावर्तनेनात्मनः परिसमाप्तत्वम् अनाप्तत इति च स्थापना इन्द्र उच्यते तथैवैतेऽपीति भाव । असद्भावस्थापनायामपीदृशत्वं व्यक्तमिति मतमेतद् विचा- रयति—अक्षादीति रूपान्तरव्यावृत्तिपूर्वकरूपान्तरकरणात्मकस्थापनाया अक्षादावपीन्द्राकाराभिमतानां वा प्रतिपत्तिर्नेति- 25 ... तस्य प्रतिपत्त्य ... —अक्षादीति असद्भावस्थापनाभिमतानामाकाराभावात्स्थापनात्वाभावात्तेषां ... तथ साकार एव न स्थापना- निक्षेपविषयत्वम् किन्तु अभिप्रायमात्रमत्रेत्यसद्भावस्थापनाया अक्षादावसद्भावस्थापनामात्रत्वादसद्भावस्थापनायामपि प्रयोजनं इति भाव । तस्मादविरुद्धेति तत्र ... अविरुद्धाभिमेताकारे—... ... । एवमाऽन्यथाकार ... 30 ... स्थापनया रूपान्तरव्यावृत्तिपूर्वक- रूपान्तरकरणस्वभावप्रयोजनमिति चैवम्, स्थापनानिक्षेपे नामनिक्षेपस्यान्तर्गतत्वात् नामाऽऽरोप भावनिक्षेपस्यान्तर्गतत्वात्तु भावाऽऽरोप इत्युक्तम्, द्रव्यनिक्षेपस्यापि तदन्तर्गतत्वेन ... अत्र ... न चैवम्, यत्र स्थापना ... तेषामभिधानादिति । दृष्टान्तं सूचयति—यथा रूपान्तरेति । एतत्सम्मतेन ... दर्शयति—

न्तरव्यावृत्त्या रूपान्तरकल्पनाद्रव्यार्थस्थापनेऽन्यार्था स्थूल इन्द्रवत्ताऽऽपादितेति, एतदवस्थान्तरस्थताभेन लिङ्गसमाचारदेवताप्रतिमानमस्करणादि लोके, नैतदुपपन्ना प्रतिपाद्य स्थापनेन सर्वमिति, लोके स्वत्वात् तथाहि पौषधिनो लिङ्गमत्यपि येनाऽऽगमसमाचारविशेषप्रसिद्धेः तत्सदृचारिणो नियमाः अर्हद्बुद्धेश्वर-विशेषताप्रतिमास्थापनानि, तन्नमस्कारऽपस्तुतिस्तिमाल्यादिभिरभ्यर्चनानि च प्रतिविशिष्टाकारनिरूपणानि
5 दृष्टानि न हि दृष्टादृष्टिं प्रमाणमस्तीति, एव स्थापनाद्रव्यार्थनयमतमुक्तम् ।

अत्रापि विशेषाकारस्य परमार्थस्यैकभवनस्य स्थापनानिक्षेपे कार्ये सामान्याकार उपसर्जने प्रधानस्य परमार्थस्य उपकारित्वात्, पाण्ड्वङ्गुलित्वगस्थिसंधिवर्णरेखावयवपरमाण्वादिभेदे ष्विव प्रत्येकं विशेषतत्त्वभवनस्य इतरदुपसर्जनम्, परमार्थतस्तु तदन्यविशेषतत्त्वमविकल्प्य मस्तीति न तानि पाण्ड्वादीनि स्वरूपतः कुतस्तेषां स्थापना ? क्षेत्रतो युगपज्ज्ञाविपर्यायेषु विशेष-
10 व्यतिरेकेणार्थाभावात् कालतोऽपि बालाद्ययुगपज्ज्ञाविपर्यायेष्वेक परमार्थ इति कथं स्थापना क्रियतां कस्य वा ? ।

अत्रापीत्यादि, अत्रापि नयस्तोत्तरमिदम्, आकारोऽपि द्विविधः—सामान्याकारो विशेषाकारश्च तत्र विशेषाकारः सत्यमेव परमार्थो न सामान्याकारः, तस्य परमार्थस्यैकभवनस्य स्थापनानिक्षेपे कार्ये सामान्याकारे-द्रव्यार्थ उपसर्जनम् प्रधानस्य परमार्थस्य—सद्भावस्यासद्भावः, उपकारित्वात् पाण्ड्वङ्गुलित्व-
15 गस्थिसंधिवर्णरेखावयवपरमाणुरूपादिभेदेष्विव प्रत्येकं विशेषतत्त्वभव[न]स्य इतरदुपसर्जनम् परमार्थतस्तु तदन्यविशेषतत्त्वमविकल्प्यमस्ति न तानि पाण्ड्वादीनि स्वरूपतः, कुतस्तेषां स्थापना द्रव्य[तः], तथा क्षेत्रतो युगपज्ज्ञाविपर्यायेषु विशेषव्यतिरेकेणार्थाभावान्नास्ति स्थापनाऽऽकारः—आसन्नं आचार्ये आचार्येति

एतदवस्थान्तरस्थताभेनेति स्थापनाऽभेदेन रूपान्तरधारावेकत्वं लिङ्गत्वं समाचारादिविशेषरूपाकारमाकारत्वं, समानार्थं तदाकारविशेषस्य सद्भावात्, तथा निर्गमापि च समाचारः देवताप्रतिमा—अर्हद्बुद्धहरादिविशेषप्रतिबिम्बानि, नम-
20 स्कारस्तुतिरित्यस्य एवं प्रतिनियताऽऽकारनिमित्ता एव दृश्यन्ते तस्मात् स्वस्वाभिधेयाकारत्वात स्थापनैव सर्वमिति स्वरूपमात्रं न प्रमाणान्तरमपेक्षणीयमिति भाव । प्रमाणान्तरानपेक्षत्वमेवाह नैतदुपपन्नेति नानुपपन्नाविति । लोके आकारान्यवस्थानेन प्रतिपत्त्यादिति हेतुमाह—लोके इति । प्रतिविशेषाकारसंस्थिति—तथा हीति । तस्मात् स्थापनैव सर्व-मित्युपसंहारो एवमिति । एव स्थापनाद्रव्यार्थनयेन स्थापनाद्रव्यस्य भावान्ते प्रतिपादिते उभयनियमारे आकारस्यापि सामान्यविशेषरूपत्वात् सामान्याकार उपसर्जनं विशेषाकार प्रधानमिति प्रतिपादयति अत्रापीति । न्यायो अत्रापि
25 नयमतेति सामान्याकारोऽन्यभूताकारोऽन्याकार उपसर्जनभूत विशेषाकारः सद्भूताकारो भवाकार पारमार्थिक प्रधान-भूत इति भाव । तस्य परमार्थस्येति विशेषाकारस्यैकभवनस्य पारमार्थिकस्य स्थापनानिक्षेपे कर्तव्ये सामान्याकारो द्रव्यार्थभूत उपसर्जनं भवति, प्रधानभूतस्य विशेषाकारस्योपकारित्वादिति भाव । पाण्ड्वादीनां विशेषभवनेऽपि तदवयवानेकता सामान्याकारपरमाणुरूपादिविशेषभवनमुपसर्जनमेव परमाणु रूपादि तदभिमाने विशेषभवनं प्रधानमितरदन्यदुपसर्जनमित्याह-पाण्ड्वङ्गुलीति । तदर्थं प्रधानोपसर्जनभावं सामान्यत्वोक्त्वा वस्तुतोऽन्यभूतपरमाणुरूपादिविशेषभवनस्यैवाविभाज्यत्वात् पारमा-
30 र्थिकत्वात् तेषामभावात् इति स्थापनेयत् परमार्थतस्त्विति । एवं द्रव्यत स्थापनाया असम्भवमभिधाय क्षेत्रतः माह—तथा क्षेत्रत इति इत्यादि युगपज्ज्ञाविभावानामेव विशेषपर्यायाणां वस्तुत्वात्तदन्यसामान्याकारस्याऽसत्त्वं

---

१ सि क्ष डे. पौषिनो । २ सि क्ष भवतमर्कत्वात्प्रतीत । ×× क्ष डे. °ण्यवर्तते । ३ सि डे. तदुपलब्धिविशेषत्व ।

कार्ये नास्ति, स्थापनाया आकारत्वात्, अयुक्तोऽप्ययुगपद्भावित्पर्यायेषु आकारविवेक-एकविक्षेपभवन परमार्थः, तद्भावयति—आदयपयुगपद्भावीत्यादि, यावत् क्व स्थापना क्रियताम् ? कस्य वेति गतार्थम् ।

किञ्चान्यत्—सद्भावस्थापनायाः पर्यायार्थत्वादसद्भावस्थापनाया द्रव्यार्थमात्रत्वात् तदेकरूपत्वा त्वया पर्यायार्थप्राधान्यावलम्बिना द्रव्यं निराकृतम्, द्रव्यार्थप्राधान्ये वा पर्याया निराकृता असद्भावसद्भाव भाविना मन्येनति तद्दर्शयति—　　5

असद्भावस्थापनायाश्च प्राधान्ये पर्यायनिराकरण स्यात्, सद्भावस्थापनायाः प्राधान्ये त्वितरनिराकरणम्, योऽपि नामगुणाद्यारोप उक्तः सोऽपि नयान्तरयोर्नामद्रव्यपर्यायार्थयोर्विषयः स च विशेषभवनमेव, द्रव्यार्थस्त्वतिक्रान्तभङ्गेषु व्याख्यातो दूषितश्च, इतस्तु भाव एवैको भव तीति, द्रव्य द्रव्यार्थवाच्यमेष्टं न करोतीति भावितमेव, अतः स्थितमेतत् विशेषभवनमेव परस्परानपेक्ष जगत्तत्त्वमिति क्रियाफलाविसंवादोऽपि च, ऐहिकमामुष्मिकं वा ओदनादि　10
स्वर्गादि फल पचिक्रियाविधानादेः, न तत्र काष्ठस्थाल्यादीनि नाममात्राणि न चित्रलिखितानि वा प्रवर्तन्ते, किन्तु तथाभूतानि तान्येव विशेषैकभवनानि, न चाग्निना शब्देन पच्यते न वा चित्रलिखितेन, न यथा मानवस्थकेन तथा सद्भावा ।

असद्भावस्थापनायाश्चेत्यादि, यावदितरनिराकरणम्, योऽपि नामगुणारोप उक्तोऽभिप्रेताकार इत्यादि सोऽपि नयान्तरयोर्नामद्रव्य[पर्याय]र्थयोर्विषयः,—तत्र नामद्रव्यार्थविषयो नामाध्यारोपः, पर्यायार्थ-　15
विषयो गुणाध्यारोपः 'भोगमवो जाणए चउत्ते भावसामाइए' (अनु० सू० १५०) इति, स च विशेष-भवनमेव द्रव्यार्थस्त्वित्यादि अतिक्रान्तेषु विधिविध्यादिभङ्गेषु द्रव्यार्थो व्याख्यातो दूषितः पुनर्न वाच्यः, इतस्तु भाव इत्यादि आविश्य सम्प्रनये उभय[निय]मभङ्गस्थाने विशेष एवैको भवतीति सम्प्रार्थव्याख्यानेन, द्रव्यं द्रव्यार्थवाच्यं—नामस्था[पना]द्रव्यार्थवाच्यं चेष्टं न करोतीति भावितमेव अतो नयस्वरूपमुपनय[ति—

सत्येन स्थापनायां च सम्भवति आकार्ये—आकारकर्माभूते आकर्तरि—आकारकर्तरि, आकारव्यतिरिक्तस्य परमार्थस्याभावेन　20
आधारस्य स्थापना सम्भवतीति भावः । अयुक्तोऽपि स्थापनाया असम्भवमाह—अयुक्तोऽपीति पूर्वोत्तरपर्यायाणां वर्तमानपर्यायव्य-
तिरिक्तपर्यायस्याभावेन कस्य कव वा स्थापना स्यादित्याह—आकारादीति आविना पौवापर्ययोगपद्यप्रत्यासत्यो ग्राह्या । ननु सद्भावा-
सद्भावस्थापने द्वे अपि त्वया नामगुणवत् स्वीकृते सद्भावस्थापनास्वीकारे तस्य पर्यायार्थमात्रत्वेन द्रव्यस्य निराकृतिः स्यात्,
असद्भावस्थापनास्वीकारे च तस्या द्रव्यार्थमात्रतया पर्यायोऽपहस्तितः स्यात् अन्यथा [illegible]
स्थापनाया असम्भव स्यात्, पर्यायपक्षे द्रव्यस्य द्रव्यपक्षे च पर्यायस्य त्याज्यत्वादिति दोषान्तरमाह—असद्भावस्थापना　25
याश्चेति । व्याचष्टे—असद्भावेति अक्षरयोजना व्याख्यानमेव सूक्ष्मम् । एवमभिप्रेताभिप्रेताकारे इत्ये नामा एव इति गुणा
नाऽध्यारोपव्यवस्था इति भवेन यो निक्षेप उक्त सोऽपि विशेषभवनमेव नाम गुणेच पर्यायार्थविषयत्वादित्याह—योऽपीति ।
द्रव्यार्थस्तु विधिविध्यादिभङ्गेषु निरूपितो दूषितश्चेत्याह—अतिक्रान्तेष्विति । आश्रित्य [illegible] परस्परानपेक्षैक-
भवनात्मकत्वं विशेषाणामर्थानाम्, यथार्थमिदानीं एवं नामस्थापनाद्रव्यार्थवाच्यन्तु चेष्टं करोतीति, इतरेतरानपेक्षैक-
भवनमात्रमभिप्रेतत्वमेव जगत्, न तु द्रव्यादितत्त्वमिति निरूपयितुमाह—अतश्चेति । एवमनुपपन्न एव क्रियाफलयो　30

१ सि क्ष डे. विशेषात्मकति । २ सि नामद्रव्यार्थयोरिति नई नास्ति । ३ सि क्ष डे. दे °भावनं । ४ ? क्ष द्रव्याद्रव्या ।

न्तरन्यायस्या रूपान्तरकरणाद्र्व्यार्थस्थापनेऽप्यर्थो न्यून इत्यत्राऽऽशङ्कते- एवमव्यवसायादेव भिन्नसमाचारदेवताप्रतिमानमस्करणानि लोके, नैतदुपपत्त्या प्रतिपाद्य स्थापनैव सर्वमिति, लोके रूढत्वात्, तथाहि पौपरिडनां भिन्नग्रहणानि येषाऽऽगमसमाचारविशेषप्रसिद्धे, तत्सहचारिणो नियमाः अर्हद्बुद्धब्रह्म- शिवदेवताप्रतिमास्थापनानि तन्नमस्कारस्तवस्तुतिभक्तिमास्यादिभिरभ्यर्चनानि च प्रतिविशिष्टाकारनिरूपणानि

5 दृष्टानि, न हि दृष्टादृष्टि प्रमाणमस्तीति एव स्थापनाद्रव्यार्थनयमतमुक्तम् ।

अत्रापि विशेषाकारस्य परमार्थस्यैकभवनस्य स्थापनानिक्षेपे कार्ये सामान्याकार उपसर्जनं प्रधानस्य परमार्थस्य, उपकारित्वात्, पाण्यङ्गुलिस्वगस्थिसंधिपर्णरेखावयवपरमाणुरूपादिभेदे- ष्विव प्रत्येक विशेषतत्त्वभवनस्य, इतरदुपसर्जनम् परमार्थतस्तु सदन्त्यविशेषतत्त्वमविकल्प्य मस्तीति न तानि पाण्यादीनि स्वरूपतः, कुतस्तेषां स्थापना? क्षेत्रतो युगपद्भाविपर्यायेषु विशेष

10 व्यतिरेकेणार्थाभावात् कालतोऽपि तावदयुगपद्भाविपर्यायेष्वेकः परमार्थ इति कथं स्थापना क्रियतां कस्य वा? ।

अत्रापीत्यादि, अत्रापि नयस्योत्तरमिदम् आकारोऽपि द्विविधः–सामान्याकारो विशेषाकारश्च तत्र विशेषाकारः स्वरूपमेव परमार्थो न सामान्याकारः तस्य परमार्थस्यैकभवनस्य स्थापनानिक्षेपे कार्ये सामान्याकारोऽद्रव्यार्थ उपसर्जनम् प्रधानस्य परमार्थस्य–सद्भावसामान्यभावः, उपकारित्वात्, पाण्यङ्गुलित्व-

15 गस्थिसंधिपर्णरेखावयवपरमाणुरूपादिभेदेष्विव प्रत्येक विशेषतत्त्वभव[न]स्य इतरदुपसर्जनम् परमार्थतस्तु सदन्त्यविशेषतत्त्वमविकल्प्यमस्ति न तानि पाण्यादीनि स्वरूपतः कुतस्तेषां स्थापना, द्रव्य[तः], तथा क्षेत्रतो युगपद्भाविपर्यायेषु विशेषव्यतिरेकेणार्थाभावात्कालतः स्थापनाऽऽकारः–भावतः कालतः कार्यतरि

एवमव्यवसायादेवेति स्थापनाभ्युपगमपरपक्षकथनम् [illegible] समाचार[illegible] कथितार्थं [illegible] तथा भिन्नानि च समाचाराः देवताप्रतिमा–अर्हद्बुद्धब्रह्मशिवप्रतिमादि, तन-

20 [illegible] प्रतिमित्वाऽऽपरमितिता एव [illegible] तस्मात् [illegible] [illegible] न प्रमाणान्तरमपेक्षणीयमिति भाव। । प्रमाणान्तरमपेक्षणमेवाह–नैतदुपपत्त्येति [illegible] । [illegible] लोके इति । [illegible]–तथा हीति । तस्मात् स्थापनैव [illegible] [illegible] इति । एवं स्थापनाद्रव्यार्थनयेन स्थापनाद्रव्यस्य प्राधान्ये प्रतिपादिते [illegible] [illegible] सामान्याकार [illegible] विशेषाकार प्रधानमिति प्रतिपादयति–अत्रापीति । [illegible] अस्यापि

25 नयस्येति सामान्याकारोऽनुगताकारोऽद्रव्यार्थाकार [illegible] विशेषाकार [illegible] परमार्थिक प्रधान- भूत इति भाव । तस्य परमार्थस्येति [illegible] सामान्याकारो द्रव्यार्थभूत उपसर्जनं भवति, प्रधानभूतस्य विशेषाकारस्योपकारित्वादिति भाव । पाण्यादीनां [illegible] [illegible] परमाणु [illegible] [illegible] पाण्यङ्गुलीति । [illegible]

30 [illegible] परमार्थतस्त्वित्यादि । एवं [illegible] मार–तथा क्षेत्रत इति [illegible]

1 सि क डा. [illegible]। 2 सि. क [illegible]। ×× क डा. [illegible] । 3 सि डा. [illegible] ।

स्थाप्यनिबन्धनत्वविधुरभिन्नचित्रामितिविधिर्मृच्छरीरत्वादीनि ? अतो विशेषभवनमेव क्रियाफलाभिसम्बन्धव्यवहारहेतुः, न भावसत्त्व इति सुसूक्तम्, तथा चित्रकर्मोक्तत आह—न च चित्रलिखिताभिप्रसक्ताभ्यां दहनमाने, तयोर्भवदा दाहमतत्वात् । तथावृत्तिमात्रस्यैव व्यवहारक्षमत्वात् द्रव्यमपि च भव्य तथा तथेति, द्रव्यस्य भव्ये भवतीति भव्यं तेन तेन प्रकारेण लोकव्यवहारक्षमेण भवनाङ्गाय एव घटते, स्वमते द्रव्यभवने तु न, अभिप्रसक्ता ऽपि सर्वैकभाव एव भूयम्, द्रव्यार्थाभेदोऽस्ततो द्रव्यशब्देनासत्त्वविरुद्धार्थेन भेदवाचिना तथा तथा भावनार्थेन [न] सम्बन्धः ।

अस्मिन्नर्थे निदर्शनमाह—

तथा प्रस्फुटमेव अग्निर्द्रव्यमिति पुनपुंसकयोर्भावभेदे सामानाधिकरण्यम्, नान्यथा दारुप्रस्यकमला सामानाधिकरण्ये चरण्यादावपि समानमवतिष्ठेत द्रव्यत्वादिति, तथाभूत दहनोऽग्निः, एष प्रतिपदार्थं भावनिक्षेपः शब्दनयस्योक्तो न ऋजुसूत्रस्य नामादिचतुर्विधनिक्षेपाभिलापिनः, अत्र च शब्दार्थोऽपि असत्योपाधिसत्यः, नानन्तरनयनिर्दिष्टोऽन्यापोहः, यथोक्तम्—'असत्योपाधि यत्सत्यं तद्वा शब्दनिबन्धनम्' (वाक्यप० कां० २ श्लो० १२९) इति, विशेषा उपाधयोऽसत्याः, सद्भ्यो हितं सत्यं, कर्मणि चतुर्थी, प्रकृतिः सामान्यं प्रतिपाद्यम्, सामान्यवादिमते असत्यैर्विशेषैरेव विकारप्रकृतित्व यत्तदभिधीयते ।

तथा प्रस्फुटमित्यादि अग्निर्द्रव्यमिति पुनपुंसकयोर्भावभेदे सामानाधिकरण्य दृष्ट नान्यथा तत्, स्वाग्नमतं द्रव्यशब्दस्य दारुसमानाधिकरणत्वात्, नपुंसक प्रसङ्ग[म्] इत्येवमायुक्तम् यस्मात् दारुप्रस्यैक-

---

भेदवत्त्वाभिमुखं कर्मणीभिन्नं न स्यादिति सन्दोपयोगसम्बन्धात् कुतो भावकर्मे कुतो वा तज्जन्यफलीरादि भवेदिति भावः । तदेवं जगत सर्वैकरूपत्वप्रतिपादनाय वैचित्र्यनिबन्धन विशेषभवनमेव प्रकाशनिरूपणमभिप्रसक्तमिति—अतो विशेषभवनमेवेति । तदेवं भावमात्रस्ये व्यवहारो न सम्भवतीत्युक्त्वा स्थापनाभावेऽपि तत्सम्भवमाह—न च चित्रलिखितेति चित्रितेनाग्निना न हि दाहो दहनं न वा प्रकाशेन भीमतः अदाहकत्वात्, किन्तु तत्सम्बन्धिविशेषभवनात्मकभावाग्निना दाह प्रकाशन मानं व्यवहारक्षमत्वादिति न तत्र स्थापना प्रयोजनेति भावः । द्रव्यद्रव्यार्थोऽप्यसमर्थ एव विशेषभवनमन्तरेणेत्याह—द्रव्यमपि चेति तदपि तेन तेन प्रकारेण भवनमेव व्यवहारसमर्थमिति भावरूपेण भव्यत्वेन द्रव्यस्य भव्यत्वादिति भावः । स्वदभिप्रेते तु द्रव्यभवनं सामान्यरूपमत एव चाभिन्नमतादिविशिष्ट द्रव्यरूपत्वे भवनाभ्यनिबन्धनैनाभिन्नमात्ररूपत्वमेव तथा तथा भवनद्रव्यभेदवाची तु भावशब्दोऽत्रेऽप्रसक्तनिरूपार्थेन द्रव्यभावयोरिति न तद्भावसम्बन्धो सामानाधिकरण्यलक्षण सम्बन्धः सम्भवतीत्याह स्वमते इति द्रव्यभवने तु न घटते द्रव्यार्थभेदात्, तथा चाभिप्रसक्तमिदर्थं एक एव भावः तस्माद्द्रव्यशब्दार्थं एक एव भाव भाव-शब्दार्थो भेदः तथा तथा भवनरूप तत तयोर्द्रव्यभावशब्दार्थयोर्विरुद्धत्वाद्द्रव्यभावशब्दौ विरुद्धार्थाभिधायिनाविति न परस्परं सामाना-धिकरण्याभिसम्बन्धमर्हत इति भावः । तत्र सामानाधिकरण्यं तत्र भावभेद एव भवन्, न स्वमत इति दर्शयन् दर्शयति—तथा प्रस्फुटमेवेति । व्याचष्टे—अग्निर्द्रव्यमिति अग्निद्रव्ययोर्व्यक्तिनामेदाद्विभक्तिनिमित्ताभावेन कथं स्यात् सामानाधिकरण्यम् अन्यमते तु पुंनपुंसकभेदभावमवलम्ब तत्स्यादिति भावः । दारु द्रव्यं तत्र नपुंसकं तदेव दाह प्रसक्तं भावविशेषो भवति तयो भावभेदेऽपि द्रव्यभेदस्वरूपेण सामानाधिकरण्यं नानुपपन्नमित्याशयेनाह—स्वाभिमतमिति । द्रव्यभेदभावात्स्वरूपे भावा-

---

१ सि. क्ष. डे छा. °भेदमहोऽयम । २ सि. क्ष. डे छ. भावया । ३ सि. क्ष. डे छ. भवत्वात् ।

णतः] चित्रमेतदित्यादि यावद्गतत्वमिति, एष तस्य दर्शनस्य लोकसंव्यवहारव्यापितां दर्शयति—क्रिया फलाविसंवादोऽपि चेत्यादि, ऐहिकमोदनादि पचिक्रियायाः स्थालीकाष्ठाग्निसाधनायाः फलम्, आमुष्मिकं स्वर्गादि दानादेरोदनादिसाधनायाः फलम्, न तत्र काष्ठस्थाल्यादीनि नाममात्राणि न चित्रलिखितानि वा किन्तु तथाभूतानि पचिक्रियादीनि तान्यथ विशेषैकभवनानि तदुक्तं नामचित्रमात्राभिन्नव्यवहारम-
5 प्रोक्तं भावभवने—क्रिया प्रवर्तते, नाग्निना दग्धेन पच्यते न चेत्यादि भावितार्थं यावत् यथा भावं प्रत्यक्षेण तथा तथाभेदि ।

नामप्रत्ययनामकर्मतत्त्वाद्येनचेति चेन्न चेतनाभेदमूर्तिमूर्तियोग्यविशेषात्मनियततत्त्वाभावे तिर्यग्गतिनिर्वर्तनीययोगस्कन्धादिपरिणामातिप्रवृत्तेः फलाभावान्नामकर्माद्यनुपपत्तेः, न च चित्रलिखिताग्निप्रत्यक्षाग्न्योर्दहनमाने, तयोर्व्यवहारासमत्वात् तथावृत्तिभावस्यैव व्यवहार-
10 समत्वात्, द्रव्यमपि च भव्य तथा तथा भवनात् भाव एव घटते स्वमते द्रव्यभवने तु न तथा तथा भवनार्थेन भावशब्देन द्रव्यशब्दस्य समन्वयः, अग्निप्रत्यक्षाविसंवादमेकभाव एव भूत द्रव्यार्थाभेदात् ।

(नामेति) नामप्रत्ययनामकर्मतत्त्वाद्येनैवेति चेत्—स्वाभिमतं प्रागुक्तचेतनानामप्रत्ययादवं नाम-कर्म तत्त्वानि काष्ठादीनीमानि तेनैव नाम्ना लोके व्यवहार इत्येतच्च न, चेतनाभेदेत्यादि यावन्नामकर्माद्यनु-
15 पपत्तेरिति, अत्रापि चेतनाभेदेषु यानि पृथिव्यादितत्त्वानि नियतानि तथामूर्तिमूर्तियोग्ये विशेषात्मनि तेषामभावे तिर्यग्गतिनिर्वर्तनीययोगस्कन्धादिपरिणामातिप्रवृत्तेः फलाभावः, तदभावात् कुतो नामकर्म[1] इत्यतः

कार्यकारणयोरविनाभावेनाभिमतत्वं तन्नकरोत्याह—क्रियाफलेति, यदि फलमग्निदाहादिकं तदेवाग्निरित्यर्थं प्रतिपद्यते, भवति तन्न कारणम्, तत्स्वरूपे प्रत्यक्षे पुनः तथाविनाभावा कारणाभिमताग्न्या-दिरपि तत्र विरुध्यते, कार्यविशेषस्य यत्र घटते तत्र कार्यस्य तन्निमित्तत्वेनैव विवक्षितत्वात् न्यायम- तत्त्वं परमं
20 विशेषभावस्य, न तु नाम स्थापना द्रव्यं वा चोदनादि हि पचिक्रियादेः फलम्, तत्स्वरूपे ... पचिक्रिया-देरेव स्थाल्यादिकारणम्, न लोकस्यापि तथा सद्भिर्निर्वाह्येन कारणम्, न लोकस्यापि, यतु दानादेरेव कारणम्, ... स्थात्, एवं तथाभूतानि तत्स्थापना वा न हेतुरिति निरूपयति—ऐहिकमिति इह—ऐहिके लोके प्रत्यक्षमोदनादिफलमिष्टं आमुष्मिकं परलोके स्वर्गादि भवनामुष्मिकं फलमिति, तथाप्याविसंवादः । चित्रलिखिताग्न्यादिरपि—न तथेति द्रव्याद्यविशेषात्मनाभिमतं न दर्शितम् । पचिक्रियासमादेरेव विशेषैकभवनरूपा चेत्यादिरवधारणाभिप्रायः किन्तु तथाभूतानीति ।
25 भावादेव नामस्थापने व्यवहारो न तु तस्मात्, भावस्य नामचित्रमात्राभिन्नस्वरूपः प्रवर्तते व्यवहार—तदुक्तमिति । यान्यपि तथा भावभवनरूपत्वेन गीयन्ते न तथा प्रत्यक्षता न वा चित्रादिलिखितेन प्रत्यक्षेणैव तत्त्वमुपलभ्य—न यथेति । ननु पूर्वोक्त मत्र कुम्भकारादिरूपस्वरूपेणाभिन्नस्यापि तत्स्वरूपे स्वरूपमत्र यथा तत्र तथाप्यतस्था तत्र एवं कुम्भकारस्तत्स्वरूपस्यापि तत्स्वरूपेण स्वरूपेणाभिन्नत्वेन समानाभिधानाभावे तथाभिमतस्वरूपतात्त्विकी तथा च नाम लोके व्यवहारो न तु विशेषैकभवनसमानैकभावायते—नामप्रत्ययेति । तत्रापि—व्यापृतमिति, नाम-
30 प्रत्ययनामकर्मतत्त्वाद्यनामकर्म कुम्भकारं वा भवति तदात्मकं शकादि यस्य, तत्स्वरूपत्वात् तस्मात् तथैव नामा-स्यस्वभावस्य लोके व्यवहार प्रवर्तत इति भाव । तत्रापि—अत्रापीति पृथिव्यादितत्त्वं हि चेतनाभेदस्यानन्तर, तत्रापि तदभ्यस्ताद, एवं मनुष्यत्वादिविशेषपरमात्मकमपि, विशेषैकभवनात्मकं यदि पृथिव्यादितत्त्वं न स्यादिति तथैवाद्यातत्त्वेन

---

१ सि क्ष डे छ पचनोप्यविचारि ।

ध्मानाविधनसमिधृभिर्व्यान्यादिविर्यक्शरीरत्वादीनि ? अतो विशेषमथनमेव क्रियाफलादिव्यवहारोऽस्तु, न नामसत्य इति सूक्तम्, तथा चित्रकर्मेऽप्रत आह—न च चित्रलिखिताग्निप्रत्यक्षाभ्यां दहनमाने, तयोर्व्यवहाराक्षमत्वात् । तथाकृतिमात्रस्येव व्यवहारक्षमत्वात्, द्रव्यमपि च भव्य तथा तथेति, द्रव्यत्व भव्ये भवतीति भव्यं तेन तेन प्रकारेण लोकव्यवहारक्षमेण भवनात्मत्वाय एव घटते, तन्मते द्रव्यभवने तु न, अग्निप्रत्यक्षादि सर्वमिकभाव एव भूतम्, द्रव्यार्थाभेदोक्तो द्रव्यशब्देनात्यस्तविरुद्धार्थेन भेदवाचिना तथा तथा 5
भावनार्थेन [न] सम्बन्धः ।

अस्मिन्नर्थे निदर्शनमाह—

तथा प्रस्फुटमेव अग्निर्द्रव्यमिति पुंनपुंसकयोर्भावभेदे सामानाधिकरण्यम्, नान्यथा दारुप्रत्यक्षयत्ना सामानाधिकरण्ये धरण्यादावपि समानमवतिष्ठेत द्रव्यत्वादिति, तथाभूत दहनोऽग्नि', एवं प्रतिपदार्थं भावनिक्षेपः शब्दनयस्योक्तो न 10
वचर्जुसूत्रस्य नामादिचतुर्विधनिक्षेपाभिलापिनः, अत्र च शब्दार्थोऽपि असत्योपाधिसत्याः, नानन्तरनयनिर्दिष्टोऽन्यापोहः, यथोक्तम्—'असत्योपाधि यत्सत्यं तद्वा शब्दनिबन्धनम्' (वाक्यप० का० २ श्लो० १२९) इति, विशेषा उपाधयोऽसत्याः, सत्यशो हितं सत्य, कर्मणि चतुर्थी, प्रकृतिः सामान्य प्रतिपाद्यम्, सामान्यवादिमते असत्यैर्विशेषैरेव विकारप्रकृतिस्व भवदभिधीयते । 15

तथा प्रस्फुटमित्यादि अग्निर्द्रव्यमिति पुंनपुंसकयोर्भावभेदे सामानाधिकरण्य दृष्ट नान्यथा तत्, साम्प्रत द्रव्यशब्दस्य दारुसमानाधिकरण्यत्वात् नपुंसक प्रत्यय[म्] इत्येवमायुक्तम् यस्मात् दारुप्रत्यक्ष-

---

योगमन्त्रादिप्रयुक्त [illegible] न स्यादिति सम्बन्धोपयोगसम्बन्धात् पुत्रो नामतमी पुत्रो वा [illegible] भवेदिति भाव । तदेव [illegible] [illegible] वैविध्यमिनन्दन विशेषमथनमेव [illegible] -अतो विशेषमथनमेवेति । तदेव नामसारतो व्यवहारो न सम्भवतीत्युक्त्वा स्थापनाभ्रमेऽपि तदसम्भवमाह—न च चित्रलिखितेति चित्रितेनाग्निना न हि 20
दाहो दृश्यते न वा प्रत्यक्षेण भीमरा असमर्थत्वात्, किन्तु तत्सम्बन्धिविषयमवगमात्मनेनाग्निना दाहः प्रत्यक्षेण भावे व्यवहारक्षमता इति न तत्र स्थापना भवेदिति भाव । द्रव्यद्रव्यार्थोऽप्यसमर्थ एव विशेषमन्तराभावादित्याह—द्रव्यमपि चेति यद्यपि तेन तेन प्रकारेण भवनरूपेण व्यवहारसमर्थमिति भावरूपेण सम्भवत्येव द्रव्यत्वमिति भाव । तन्मते तु द्रव्यभवने सामान्यरूपमत एव चाग्निप्रत्यक्षादितिरिक्त द्रव्यरूपतो भवनात्मभिभावित्वेनाभिधमानरूपेणैव तथा तथा भवनत्वमेवमात्मा तु भावरूपोऽयोऽप्रकटनिसार्थेन द्रव्यत्वरूपोऽपीति न [illegible] सामानाधिकरण्यस्य सम्बन्ध सम्भवतीत्याह तन्मते 25
इति द्रव्यभवने तु न घटते द्रव्यार्थभेदात्, तथा चाग्निप्रत्यक्षादिवर्ग एक एव भावः तथाद्रव्यशब्दार्थ एक एव भावः भावरूपार्थो भेदः तथा तथा भवनरूप [illegible] [illegible] [illegible] न परस्परं सामानाधिकरण्यादिसम्बन्धमर्हत इति भाव । तत्र सामानाधिकरण्यं तत्र भावभेद एव स्यात्, न तत्रैव इति दृष्टान्तं दर्शयति—तथा प्रस्फुटमेवेति । व्याचष्टे—अग्निर्द्रव्यमिति [illegible] कर्म स्यात् सामानाधिकरण्यम् भवति तु पुंनपुंसकविभावभेदेन तत्सम्भवतीति भाव । यत्र द्रव्यं तत्र नपुंसकं तदेव दारु प्रत्यक्ष मानविशेषे भवति तथे 30
मानभेदेऽपि द्रव्याभेदमनुपमेन सामानाधिकरण्ये नपुंसकत्वमिति [illegible]—साम्प्रतमिति । द्रव्याभेदप्राधान्यतो साम-

---

१ मि षु. वे का ॰भेदयोऽद्रव्य । २ सि षु. वे प्र. भावना । ३ मि षु वे प्र. प्रत्यक्षाद्रा ।

यद्य सामानाधिकरण्ये अरण्यावाप्यपि समानमवशिष्टेत्यविभक्तत्वोप, कथं ? यथा द्रव्यत्वादप्रक-
त्त्वामेकत्वया द्रव्यत्वात् पृथिव्युदकादयमेव इति घोप एव, समते तु दोषाभावो गुणोत्कर्षमेवास्य भाव-त
याभूतेत्यादि गताथ यावद्दमोऽभिः तदार्थनिगमन—एवं प्रतिपदाथ—सर्वपदार्थेषु भावनिक्षेपः प्रत्यनम-
स्योक्तो न यथासूत्र[स्य] नामादिचतुर्विधनिक्षेपाभिधायिनः—यथा ऋजुसूत्रनयस्य वर्तमानपर्यायमात्रमेव
5 भव न तथा भवतीति शाब्दमत दर्शितम् । अत्र केषाचि शब्दार्थोऽप्यसत्योपाधिसम्भो न्यानन्यत्वमनिर्दिष्ट-
ऽन्यापोहः प्रयोक्तमिति सिद्धान्तरमत च दर्शयति—'असत्योपाधि यत्सत्य तद्वा शब्दनिबन्धनम् ॥' (वाक्यप०
प्र २ श्लो १२९) इति वक्तव्यात्—विशेषा उपाधय इत्यादि वर्णिय एव मन्तो यावद्दभिधीयत
इति सुवर्णप्रत्ययपर्मो कुण्डलादिभ्यस्य विशेषस्यासत्यस्य सामान्यधाभिमते सत्य प्रकृतिः सामान्यं प्रतिपाद
यथा पुरुषादिसामान्यस्य प्रतिपादका विशेषा उपाधयः, तथः प्रकृतिपुरुषेश्वरादिष्वागमेषु [1]विपर्येण
10 सामान्यमिति प्रतिपादनमाभम्यमेव दृष्टान्तः, तत्र सम्य उपनिबद्धो विकारप्रकृतिरनयेति तदर्थकलाऽऽपार्थः
सद्रूपो हित सत्यमिति पठितव्यम् व्युत्पाद विभक्त्याह—कर्मणि चतुर्थीति षष्ठी च 'चतुर्थी चाशिष्यायुष्य-
मद्रभद्रकुशलसुखार्थहितैः (पा २ ३-७३) इति विहितत्वात्, हितेनोरर्थयोर्वा भावोः कर्मणि द्वितीयार्थां
प्राप्तायां षष्ठीचतुर्थ्यौ विभाष्येते ।

अधुना स्वमतं तेन समीकुर्वन् भावयति—

15 भवत्यापि पर्यायवृत्तित्वमविकस्य सत्यमसत्याः पुनरुपाधयोऽस्य लिङ्गादि, यथा

नादिरूपोपसापनमभाव पृथिव्युदकादेरपि द्रव्यमेवाद सामानाधिकरण्यापत्तेरिति समापते—अरण्यावाप्यपीति । केवल-
मर्थ मिति—यथा द्रव्यत्वादिति । भावनिक्षेपस्यासौ प्रत्यनम समर्थ दर्शयति—समते तिवरति, पर्यायास्ये नाना-
भुज्यन्तरि प्रत्यये विसर्ग । प्रयोजन भव । निगमयति—एवमिति एवप्रकारेण भावनिक्षेपोऽत्र यौत्र [illegible]
न तु यथा चतुर्विधनिक्षेपाभिधायिन ऋजुसूत्रस्य सम्मत इति भाव । एतस्य सन्नयस्य मतेन शब्दार्थं दर्शयति—शब्दार्थोऽपीति
20 [illegible] हि लार्थ दर्शयति सुविभिन्न इति यथार्थं पूर्वमेवोक्त एव भावमस्य नयस्य सम्मत अत्र तु [illegible]
पाधिवत शब्दार्थ अथवा उपायो विशेषो यस्य रुपादिविकारे [illegible] सिद्धान्तपर्यन्तमपि
शब्दार्थ इति भाव । विशेषोपाधिसामान्यवादिनां मत स्याद्युक्तिरूपस्य [illegible] यथा [illegible] तदर्थं
सिद्धान्तरमनुमन्यमानः—यथोक्तमिति [illegible] यस्य यस्य सामान्यस्य [illegible]
मीला [illegible] उपायभेऽन्यत्र [illegible] सामान्यमिति भाव । तदेव स्पष्टयति
25 भावयते—सुवर्णेति [illegible] विनाशा [illegible] परस्परोपमर्दिन [illegible] तत्प्रति-
विनाशाय [illegible] सुवर्णमेव तु एवं सामान्यमालिना मये तथा सर्वादिषु [illegible] तेन [illegible]
[illegible]
[illegible] न विपर्य न विभिन्न तथा [illegible]
[illegible] इति भाव । विकारप्रकृतिमयीति दृष्टान्तो विकारे पुरुषादिप्रतिमय यथा पुरुषादिनिर्भासये [illegible]
30 [illegible] एवं रुपादिविकारविश्व [illegible] प्रतिपाद्य [illegible] दर्शयति [illegible]—यथा प्रकृतिपुरुषेति । सद्रूपो हित
[illegible] कर्मणि [illegible]
[illegible]—सद्रूपो हितमिति । [illegible]—अथवास्यापीति—

[1] सि है समानार्थकरणात्वम्भवि समानार्थकरणानि । ड पा [illegible] सामान्य-
निवर्तनि । [2] सि. ड डा. उपाध्यस्य ह । [3] सि ड डा. दे. विशेषैरेव । [4] सि ड डा. दे. सर्वं ।

द्रव्यमृदादकुण्डकुण्डिकादिमधृत्वपस्तदाभासः, सद्वस्तु व्यापिचदाभासते, एवमेव चैत्तदर्शन सथादीव आनीयताम्, सत्यस्य सदास्यानमुपसर्जनम्, गृहोप लक्षणकाकवत् चरितस्यार्थवज्जातिशब्दो विशेषार्थ इति त्वद्वचनेनोक्तमपि विशेषवस्तु चक्रवत्, तद्गम्यत जातिगतलिङ्गसंख्याविसमानाधिकरणगतिनिरूपित अनभिधेयया एव तस्या अभ्युक्षवत् परार्थत्वादर्थवत्त्वमनर्थकस्य स्वार्थेन, यागविसर्गकालोपलक्षणनक्षत्रदर्शन 5 श्रुतिवत् ।

भवद्वापीत्यादि, रूपादिभिन्नकादिपर्याया वृत्तिरस्य तत्त्वस्य तद्विरस्य शिबिकामाहर्यानने [वि]षयः, तत् पर्यायवृत्तित्वं[1] व्यापि सतत वर्तते, दशमिभ रूपादि काठमिभ शिबकादि सत्यम् असत्याः पुनरुपायमोऽत्र लिङ्गादि उपाम्युपायन निदर्शन द्रव्यस्वरूप इत्यादि भद्रव्यपस्तथामा –रूपादिभिन्नकादि पर्याय[वृत्ति]तस्तामासाः, तद्वस्तु व्यापिचदाभासते सामान्य तद्विशेषः परमार्थः सत्, एवमेव चैत्तादि, 10 एतद्दर्शनसंवादीति [इ]दमिति ज्ञापकमतेन लक्षणेन लक्ष्यते यावदानीयतामिति, तद्व्याख्या–सत्यस्येत्यादि यावत्सदास्यानमुपसर्जनमिति गतार्थम् दृष्टान्त –गृहोपलक्षणकाकवदिति क्वतरदेवदत्तस्य गृहमिति प्रश्ने प्रतिवचन यत्रासौ काक इति काकशब्दो गृहार्थप्रतिपादनार्थत्वात् काकाभ एव सन् गृहार्थं इत्युच्यते तथा चरितस्यार्थवत् जातिशब्दो विशेषार्थ इति त्वद्वचनेन-तदर्थत्वप्रकारेण वचनेनोक्तमपि विशेषवस्तु एकेन

वक्रवस्तु यत्र सत्कमनादिपर्यायात्मना वर्तत तदविकल्पं व्यापि सर्वं भवति तच्च भावाभावे विज्ञानसोऽवस्था तदेव हि 15 वस्तु मम भण्यते न हि भावे रूपादिभ्यस्तद्व्यतिरेकेणेष्यते सामान्यमिव द्रव्यघटादिभिरव्यतिरेकेणेति भाव । एतेन व्याकरोति–रूपादिभिन्नकशब्दादीति एव पर्याया वृत्तिर्वर्तनमस्य ... तत्त्वस्य ...–तद्रूपेण नि ... मात्रत्वेनैव विवक्षया ... तदेव पर्यायात्मना ... वस्तु व्यापि सततं वर्तत इति भाव । तदेवाविकल्पं वस्तु प्रदर्शयति–देवानित्यमिति सत्कमनादिपर्यायात्मरूपमिदम् । ... उपायम इत्याह–असत्या 20 पुनरिति । सामान्यमपि द्रव्यघटादि रूपादिभिन्नकादि पर्यायवृत्तित्वाभावेन ... इति दृष्टान्तमाह–उपाय्यु पायेनेति ... निरूपाधिको वस्तुतोऽन्यपदार्थत्वात् ... द्रव्यघटादिरूपो ... सामान्य ... द्रव्यघटादीन सामान्यरूपाः ... रूपादिभिन्नकादिभेदप्रभावमात्र- मायन्त सामान्य व्यापि द्रव्यघटादयस्तु सामान्यभेदाः परमार्थभूता उपायाश्च असत्या विज्ञाय इति भाव । एतद्दर्शनमिति परमार्थभूतं वस्तु ... तथा उपलक्षितव्यापारयति ... आगमाप्राक- ... उपलक्षणमिति ... 25 ... यदि वस्तु तदाकारैरपरैरभिधेयमिति । ... परमाभिधीयते ... ... इति ... वा ... । ... ... गृहोपलक्षणादि ... । ... इति ... पर ... । यथा च ... न 30 ... इति ... परार्थेनार्थवत्त्वं स्वार्थेन ... –चरितस्यार्थवदिति ... सामान्यविशेष ... परमार्थः ...

1 नि ... । 2 नि. ... ।

गुणमुख्यत्वेन परमार्थत एकमेव उच्यते [इ]त्यपि जातिगतानां सत्तादिव्यपृथिवीघटादिरूपकृष्णादि छिद्रसंस्थानादीनां संवादिनां विसंवादिनाञ्च या सामानाधिकरण्यगतिः तथा निरूपित पादपादिकर्मवत्त्वम् अनर्थिकाया एव सत्याः तस्या अपि चोक्तमिति—तस्या अपि चात एतमिदित्यन्यायेन परार्थत्वादर्थवत्त्व मनर्थकत्व स्वार्थेन, किमिव ? वागिन्द्रियसर्गाभङ्गोपलक्षणमनत्रदर्शनमुदितत्—यथा मत्तत्र इत्थ वाचो
5 विसृजन्तीति नक्षत्रदर्शनमत्रार्थत्रम्, नक्षत्रदर्शनयोग्यः कालोऽत्र तदर्थेन परपतिना उपलक्षितः, परमार्थेन तु पश्यतिः स्वार्थ एव वर्तते तथा जातिशब्दो विशेषार्थ इति ।

अन्यथा मुख्यन्यायेन तच्छब्दार्थतायां पुनरुक्तदोषात् विशेषशब्दाप्रयोग एव स्यात्, अत एव सत्यमूर्त्या नोक्तो विशेषः, उपाधिभूत्योक्तोऽप्यनुक्त एव, नियमार्था पुनः श्रुतिः, तदर्थत्वात् पूर्वश्रुतेः, नियमः स्वार्थव्यवस्थापनम्, तथापि चैतत् विशेषपरम्परया, तत्र करण
10 द्रव्यनय युगपदेतस्य विशेषस्य प्रधानस्य प्रत्यायकत्वेन प्रत्ययस्य उपसर्जनमात्रप्रवृत्तिरसत्योपाधिरर्थः, सा च सर्वमनेन शब्दनयपक्षशब्दार्थेन व्याप्तम् ।

अन्यथा मुख्यन्यायेन तच्छब्दार्थतायामित्यादि, पुनरुक्तदोषात् सामान्यशब्देनोक्तत्वात् विशेषशब्दाप्रयोग एव स्यात्, 'उक्तार्थानामप्रयोगः' (महाभा १–१–४१ सूत्रे, पृ १४४) इति न्यायात्,
15 अत एवेत्यादि सत्यमूर्त्या नोक्तो विशेषः, उपाधिभूतत्वेनोक्तोऽप्यनुक्त एव नियमार्था पुनः पुनः श्रुतिः—विशेषार्था कस्मात् ? तदर्थत्वात्—विशेषार्थत्वात्—विशेषार्थत्वात् पूर्वश्रुतेः—सामान्यश्रुतेः गौणत्वेन, तस्मात्प्रधानत्वक्रमेण पुनः श्रुतिरिति विशेषशब्द उच्यते, कोऽसौ नियमो नामेत्यत्रोच्यते—नियमः स्वार्थ-

तु गम्यते तस्मात् प्रतिपत्तव्य विशेषणस्य स्वार्थेन स्वार्थेन तु नार्थान्तर यथा कालकृते पदार्थेन सार्थकं प्रत्य-यनेन स्वार्थ प्रति तात्पर्यम् । दृष्टान्तमाह—वागिन्द्रियसर्गेति । व्याचष्टे—यथेति पश्यतिना योगि सम्प्रतिसूत्रय
20 वाड्नेत्यर्थ स्वयम् । जातिशब्देन विशेषार्थस्य प्रत्यायक एवेत्यत्रोपपत्तिं वदन् निरूपयति—अन्यथेति । व्याचष्टे—पुनरुक्तदोषादिति सामान्यशब्देन मुख्यतया विशेषाभिधाने विशेषशब्देनापि तदभिधानात् पुनरुक्तता भवेत्, तस्मै तदर्थ विशेषशब्दानां प्रयोग एव वा न स्यात्, तस्यार्थस्याभिहितत्वे पुनरभिधानस्य अनर्थान्तरप्रयोगमिति भाव । अन्यथोपपत्तिमपि प्रकारान्तरेणाह—सत्यमूर्त्येति उपसर्जनत्वेन विशेषस्य प्रत्ययात् सामान्ये गोत्वादिशब्देनोक्ता अपि अनुक्तप्राया एवेति भाव । ननूपाधिरूपस्यापि विशेषस्यानुक्ते-
25 स्त्वेनार्थाभिधानप्रयोग इति पुनरपि एवेत्याशङ्कामाह—नियमार्थेति प्रकारान्तरेण नियमार्था—विशेषार्था पुन श्रुतिरेवेति, सामान्य शब्दानां प्रसङ्गेन सर्वार्थेषु प्रवृत्तिसामान्यमपेक्ष्य पुनर्विशेषश्रुतिर्नियमार्था प्रकारान्तरनिवृत्त्यर्थं विशिष्टप्रकारव्यक्तिनियमार्थेति भाव अभिहितस्य सामान्यशब्देन विशेषाणां नियमार्था पुनः श्रुतिरिति न्यायश्रुतिः तत्त्वार्थभाष्यटीकायां [तत्त्वा भा टी पृ ४११] दृश्यते । यद्यपि निर्विशेषं सामान्यमसत्त्वात् सामान्यशब्देनैव विशेषः उक्तोऽ-स्त्यपि सामान्यश्रुतेर्विशेषाभिधानसामर्थ्यात् प्रकारेण पुनरुक्ती अनवस्थानमेव, विशेषाभिधानेन सामान्याभिधानस्य सामर्थ्य
30 नियमार्थान्यायमेवाह—तदर्थत्वादिति । कोऽसौ नियमश्रुतिरित्याह—तस्मादिति सामान्यशब्दस्य प्रधानत्वक्रमेण यत्र प्रयुज्य पुन श्रुति स विशेषस्य इत्यर्थ । नियमं दर्शयति नियम इति, सामान्यश्रुतिर्हि प्रतिपत्तारं प्रति विवक्षितविशेषप्रतीत्यर्थं तेन सामान्यश्रुत्या सामान्यस्य तस्यापि पुनर्विशेषश्रुतिर्विवक्षितविशेषाभिधानसामर्थ्यात्

1 लि. क. डा. वे °न्यार्थं । 2 क इदं पदं नास्ति । 3 सि क भावनायो ।

व्यवस्थापनम्–विवक्षितेऽर्थेऽवधारणम्, सञ्चारि चैतदिति, न पुनस्तत्सामान्यशब्देनोक्तवस्तु यस्तु व्यव-
स्थितमेव, किं तर्हि ? सञ्चारिविक्षेपपरम्परया, तत्र कारणं सञ्चरणं–शब्दनयेत्यादि, एवं समस्तस्यार्थस्य
सत्यत्वात्, किं पुनः सत्यमिति चेत् युगपदेतस्य विशेषस्य प्रधानस्य प्रत्ययस्य प्रत्यायकत्वेनोपसर्जनमात्रप्र-
वृत्तिरन्योपाधिरर्थः, तद्दर्शयति–यावदेत्यादि गतार्थं तावत् सर्वमनेन शब्दनयान्यार्थेन व्याप्तमिति ।

एवमेव चेदमपि 'न जातिशब्दो भेदानामानन्त्याद्व्यभिचारतः । वाचको नियमार्थोक्ते- 5
र्जातिमत्त्वपोहवत् ॥' (प्रमाणसमुच्चये सामान्यपरीक्षायाम्) इति जातिशब्दो विशेषार्थनिय-
मोक्तेर्भेदानामवाचकः व्यभिचारादानन्त्याच्च, जातिमतो वाचकत्वे च ये दोषास्तेऽन्यापोहवदभि-
धानेऽपि, प्रतिज्ञा कथं ? भेदजातिजातिमदभिधानपक्षेषु दोषदृष्टेरर्थापत्तेरन्यापोहकृच्छ्रुतिरिति
'शब्दान्तरार्थापोहं हि स्वार्थे कुर्वती श्रुतिरभिधत्ते' (   ) इत्युच्यते, अर्थौ च
स्वसामान्यलक्षणावुक्तौ, नातोऽन्यत् प्रमेयमस्तीति स्वार्थ एव तावदवधार्यः, स्वार्थः स्वलक्षणो- 10
ऽन्यतोऽन्योऽनन्यः स प्रत्यक्षविषयः, स इह न सम्भवति, 'स्वलक्षणमनिर्देश्यम्' (प्र० स०
श्लो० ५) इत्युक्तत्वात् प्रत्यक्षविषयस्य ।

एवमेव चेत्यादि, एतन्न्याये व्याप्तिप्रदर्शनद्वारेण दर्शनान्तरं निराचिकीर्षुराह–विशेषप्रधानशब्दार्थ
व्यवस्थापनार्थमिदमपीति तद्विचारयस्तत्सूत्रम् 'न जातिशब्दो भेदानामानन्त्याद्व्यभिचारतः । वाचको नियमा-
र्थोक्तेर्जातिमत्त्वपोहवत् ॥ (प्रमा स) इति जातिशब्दो विशेषार्थनियमोक्तेर्भेदानामवाचको व्यभिचा- 15
रादानन्त्याच्च जातिमतो वाचकत्वे च ये दोषास्तेऽन्यापोह[वद]भिधानेऽपीति, प्रतिज्ञा कथमित्युपपत्तिप्रश्ने
भेद[जाति]जातिमदभिधानपक्षेषु दोषदृष्टेरर्थापत्तेरन्यापोहकृच्छ्रुतिरिति अन्यापोहं वर्णयति–'शब्दान्तरा-

विवक्षितविशेषस्यावधारणमिति भावः । न हि वस्तु सामान्यशब्देन सर्वोपेतं तथैव व्यवस्थितम् तद्युगपत् सम्पूर्णस्य प्रतिपादन-
शक्तिविरहितानियतविशेषविषयत्वसमानित्वे किन्तु विक्षेपपरम्परया सञ्चरति वस्त्वित्याह–न पुनस्तदिति । तत्र कारणं
दर्शयति–शब्दनयस्यार्थेति अत्र मूले नोपलभ्यतेऽयो न व्याख्यायते शब्दनये हि स्वापेक्षया घट एवं स्वपेक्षया शुक्लो घट- 20
पेक्षया द्रव्यं तदपेक्षया च सत् यस्माद्यत्र सकलसमस्तैव व्यवस्थानात् एतावत्स्वरूपता प्रत्यक्षस्य इति स्यादभिप्रायः ।
एतत्तु न सङ्गतम्, किन्तु सामान्येनापि शब्देनान्यव्यवहितनिमित्ततया विविधाऽनन्तात्मकस्य वस्तुनः व्याख्यायते सर्वे भेदाः युगपत्प्र-
तीयन्त एव तस्मात् शब्दस्य युगपत्सर्वभेदमात्रप्रवृत्तिरसत्योपाधिरर्थः अत्रोक्तं शब्दप्रवृत्तिनिमित्तविशेषसम्बन्धात्तथा द्रव्यं पार्थिवो
मार्त्तिको घट इति घट इत्यनुसरण इति तस्मात् सामान्यव्यवहितनिमित्ततया भेदाः सर्वे समाक्षिप्यन्त एवेति भावः प्रतिभाति ।
अथ विशेषप्रधानशब्दार्थव्यवस्थापनार्थं दर्शनान्तरमपि निराकरणायाह–एवमेव चेति । व्याचष्टे–एतन्न्याय इति । निराकरिष्यन् 25
दर्शनान्तरे वर्ण्यमानं न जातिशब्द इति सूत्रमिति जातिशब्दा उच्यन्ते ते भेदानां विशेषाणां न वाचकाः भेदा-
नामानन्त्यात् सर्वस्य कर्तुमशक्यत्वात् व्यभिचाराच्च विशेषार्थनियमाय प्रवृत्तेरिति व्याचष्टे–जातिशब्द इति । जातिमदप-
पोहवदिति पदं व्याचष्टे–जातिमत इति । नेदमयुक्तमिति प्रतिज्ञा कथं किमत्र इति पृच्छति–प्रतिज्ञेति । हेतुनिर्देशः
सम्भवात्–भेदजातीति, यन्नाम भेदानां वाचकत्वे जातिमद्वाचकत्वे वा दोषसम्भवात् परिशेषानुमानेनान्यापोह एव शब्दार्थ
इति सिद्ध्यति तथा चान्यापोहकृच्छ्रुतिरिति प्रतिज्ञा भेदजातिजातिमदभिधानपक्षेषु दोषदृष्टेरिति हेतुः । तत्र अन्यापोहकृच्छ्रुतिः 30
इति व्याख्यानम्, तदेवाह व्याचष्टे–शब्दान्तरार्थेति, शब्दान्तरमपि धर्मस्योपचारात् अर्थं तस्मिन् व्यावृत्ता-
त्मक अर्थोऽर्थान्तरव्यावृत्तं शब्दान्तरार्थापोहं कुर्वन्ती श्रुतिरभिधत्त इत्युच्यत इति तदर्थः । तन्मतेऽर्थं सामान्येन दर्शयति–

१ क. शब्दनयान्यार्थेन ।

पोहोऽपि स्वार्थं कुर्वती श्रुतिरभिधत्ते(   ) इत्युच्यते त्वन्यापोहवादिनोक्तम्, अर्थो न खसाम-
न्यलक्षणानुरूपे नातोऽन्यत् प्रमेयमस्तीति—ततोऽन्यतृतीयार्थासम्भवात्, स्वार्थ एव तावदनर्थः—तावक-
मतस्य स्वार्थत्वादर्थान्तरस्यान्यापोहमात्रमिष्यमाणत्वात् अन्यान्यार्थापोहमात्रोक्तौ दोषोऽसत्त्वप्राप्तिः तथा-
न्यथाऽपरित्यागात् स्वार्थं कुर्वतीत्युक्तं, कः स्वार्थः ? उच्यते—स्वार्थः—स्वलक्षणोऽन्यतोऽन्यः—अनन्यः, स
5 एवेत्यर्थः प्रमाणयोरपि नियतविषयत्वात् प्रत्यक्षविषयः स स्वार्थ इति, स इहेष्यते ग्रह—शब्दार्थे
सविकल्पार्थे सामान्यतः सविकल्परूपेऽध्यारोपापवादात्मनि स न सम्भवति स्वार्थः प्रत्यक्षविषयः,
'प्रत्यक्षमनिर्देश्यम्' (प्रमाणस० श्लो—५) इत्युक्तत्वात् प्रत्यक्षविषयस्य ।

स्यान्मतं प्रत्यक्षार्थादन्योऽस्ति स्वार्थ इति चेत्—

न च ततोऽन्य स्वार्थः कश्चिदस्ति, लक्ष्यद्वित्वावधारणात् प्रमाणद्वित्वावधारणात्,
10 तिष्ठतु तावत् स्वार्थः, तथापि शब्दवाच्यविचारे प्रस्तुते जातिसम्बन्धजातिमदभिधानानामसम्भ-
वादन्यापोहकृच्छ्रुतिरिति ।

(न चेति) न च ततोऽन्यः—प्रत्यक्षार्थात् स्वार्थः अन्यान्यार्थव्यापोहः स्वार्थो न भवति,
तद्व्यतिरिक्तश्च तृतीयो न कश्चिदन्योऽस्ति लक्ष्यद्वित्वावधारणात् तस्य प्रमाणद्वित्वावधारणात्, तस्मा-
त्तृतीयोऽर्थोऽपि नास्ति कुतः स्वार्थः ? इमत आह—तिष्ठतु तावत् स्वार्थः—असत्त्वादविचार्य इत्यर्थः,
15 तथा चेत्यादि, एवञ्च कृत्वा शब्दवाच्यविचारे प्रस्तुते जातिसम्बन्धजातिमदभिधानानामसम्भवादन्यापोह-

---

अर्थो चेति [illegible] सामान्यलक्षणोऽर्थो [illegible] एतद्व्यतिरिक्तप्रमेयस्यासम्भवात् । तत्र चोऽर्थोऽन्य [illegible] मात्र [illegible]-
स्वार्थ एव तावदिति [illegible] प्रमाणयोर्विषयत्वात् न सामान्य [illegible] एवेति
भाव । स्वार्थं कुर्वतीति परस्य [illegible] अन्यान्यार्थेति [illegible] अन्यान्यार्थ [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible], [illegible] कुर्वतीति
20 [illegible] इति भाव । [illegible]—कः स्वार्थ इति [illegible] एव स्वार्थ [illegible]
अनन्यभूत [illegible] एवेदं । स [illegible] एव [illegible] ततोऽन्य [illegible]—प्रमाण-
योरपीति [illegible] प्रत्यक्षानुमान [illegible] [illegible] एव तत-
ऽन्यत [illegible] एव भवतीति भाव । [illegible] स्वार्थो न [illegible]—स
इहेष्यतादीति [illegible] [illegible], [illegible]
25 [illegible] [illegible], [illegible] भवतीति भाव । तत्र [illegible]
[illegible] । [illegible]—न च ततोऽन्य इति । [illegible] स्वार्थ [illegible]
[illegible] [illegible] तृतीय [illegible] एवेति नास्ति तृतीयोऽर्थ [illegible]—[illegible] ।
[illegible] स्वार्थोऽस्ति न [illegible], [illegible] न इति [illegible] एवेति [illegible]
[illegible] तिष्ठतु तावदिति । [illegible] [illegible]
30 [illegible] इति भाव । [illegible] [illegible], [illegible] वा [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible], तस्मात् तृतीयोऽर्थोऽपि न [illegible] [illegible]

---

१ नि. अ. प्र. दे. [illegible] । २ नि अ प्र. दे तत्र च ।

त्कृष्टतिरिति, भेदपक्षस्य जातिमत्त्वाविशिष्टत्वेऽपि, शब्दार्थोऽवधृतोक्त त्वया, न प्रत्यक्षविषयस्वार्थत्वेनेति त्वद्वचनमेव ज्ञापकम् ।

साम्प्रतमनुमानविषय स्वार्थ इति चेत्—

अनुमानविषयोऽपि नैवास्य स्वार्थः, अग्निरनग्निर्नेत्याद्यपोहार्थस्वरूपत्वात्तस्यापि च व्या-स्थेयत्वात् भेदोपादाने वाऽस्वार्थत्वमपोहार्थादन्यत्वात्, परप्रत्यायनादित्यभिप्रार्थत्वाच्च, अथ कश्चित्प्रत्यक्षानुमानविषयत्वविचारोऽसम्बन्ध इति चेत्, तृतीयार्थासम्भवादित्यादेः प्रदर्शितत्वात्, यद्यपि प्रत्यक्षानुमानविषययोरदृष्टोऽप्यन्यापोह इत्यसादेव शब्दादवगन्तव्यः स्वार्थो न निरा-श्रयः, चक्रदोषात्, तस्माद्यस्मिन्नन्योऽपोह्यते स स्वार्थ इति घट इत्युक्तेऽघटो न भवतीति घटे पटाद्यपोहाददृष्टः स्वार्थ इति शब्दविषय एव स्वार्थो निश्चित इति मतं तथापि स्वार्थ इत्या धाराधेयादर्शनात् स्वरूपविधिविनाभूतत्वाद्विधीयमानस्वार्थानवस्थानादन्यशब्दान्तरार्थयोर 10 स्थितत्वात् कस्मिन् स्वार्थे कोऽसावन्यो यस्मादपोह्यते ? ।

(अनुमानेति) अनुमानविषयोऽपि नैवास्य—शब्दस्य स्वार्थः, अपोहार्थस्वरूपत्वात्, तदर्थयति–अग्निरनग्निर्नेत्यादि, तस्यापि चापोहार्थस्याऽव्याख्येयत्वात्, न चाऽऽख्यातोऽसावीदृशः स्वार्थ इति विशेष्य, साम्प्रतमग्नित्वविशिष्टदेशादिः स्वार्थो भिन्नतरसम्बन्धीति चेत्—एवं तर्हि भेदोपादाने वाऽस्वार्थत्वम्, अपोहार्थादन्यत्वात् अपोहार्थस्यैव त्वयाऽनुमानस्येष्टः, किञ्चान्यत्—परप्रत्यायनादित्यभिप्रार्थत्वाच्च—स चानु 15 मानविषयः स्वार्थः आत्मनः प्रत्यायने लिङ्गादिवस्तुरूपः, परप्रत्यायने शब्दवाच्यो ज्ञानरूपः ज्ञानार्थत्वा

एवेत्याशयेनाह—शब्दार्थोऽविति । अथानुमानविषयसामान्यमपि न शब्दस्य स्वार्थ इत्याह—अनुमानविषयोऽपीति । व्याचष्टे—अनुमानेति । अनुमानविषयो न शब्दार्थ इत्यत्र अपोहार्थस्वरूपत्वादिति हेतुः भाव शब्दाना मार्थ न [illegible] [illegible] शब्दस्यस्य [illegible] प्रकृत्या प्रमाणत्वात्, अन्ये [illegible] रोपितमभिन्नमपि [illegible] तस्य प्रतिमाहनाय [illegible] 20 [illegible] न इति । अनुमानविषयीभूतापोहार्थस्य स्वरूपमुपदर्शयति अग्निरनग्निरिति तन्नापोह्यमर्थमुपदर्शयति किं कथनं करोति तत्र नोपदर्शितं ततो न शब्दस्य स स्वार्थ इति भावः । ननु नापोहोऽनुमानस्य विषयो येन [illegible] शब्दार्थ अनुमानो न भवेत्, किन्तु अग्नि-[illegible] स च अपोहाद्भिन्नोऽनुमानस्य विषय इत्याशङ्कते—साम्प्रतमिति । एवं तर्ह्यन्यापोहभिन्नत्वेन स नानुमानस्य स्वार्थः अपोहस्यैवानुमानविषयत्वेष्टेरित्याह—एवं तर्हीति । भेदस्यानुमानविषयत्वे दोषान्तरमाह—परप्रत्यायनादित्येवेति [illegible] 25 [illegible] प्रमाणम् [illegible] परप्रत्यायन [illegible] इति [illegible] [illegible] न स्यात्, एतस्य भेद [illegible] नानुमानस्य स्वार्थ इति भावः । अनुमानद्वैविध्यं दर्शयति—स चेति [illegible] आत्मनो न [illegible] [illegible] तस्य ज्ञानं [illegible] स्वार्थानुमानम्, परस्य [illegible] मूर्त [illegible] ज्ञानं परार्थानुमानम्, [illegible] न स्वार्थ इति भावः । [illegible] 30

---

१ सि. क्ष. डा. °विशिष्टत्वेऽपि । २ सि. क्ष. डे. °स्यापोहार्थत्वात् नार्थ । डा. अपोहार्थस्याऽऽर्थत्वा ।

च्छब्दप्रयोगस्येत्युक्तस्य स्वार्थस्य द्वैरूप्यम्, एवं न प्रत्यक्षविषयो नानुमानविषयः स्वार्थो घटते शब्दस्य लक्षणादेव अथ रूपमित्यादि, शब्दार्थविचारे सति प्रत्यक्षानुमानविषयत्वविचारोऽसम्बन्ध इति चेन्, तृतीयार्थासम्भवादित्यादेः प्रदर्शितत्वात् तथापि त्वदनुवृत्त्या यद्यपि प्रत्यक्षानुमानविष[य]योरदृष्टोऽपि अन्यापोह इत्यस्यादेव शब्दादवगम्यः स्वार्थः अन्यस्यापोहो न स्वस्यार्थस्य स्वार्थे वाऽन्यस्मा[द]पोहो न निराश्रय उक्तदोषात्, तस्मादपरस्मिन्नन्योऽपोह्यते न स्वार्थ इति घट इत्युक्ते अघटो न भवति-घटाविरिति, घट घटापपोहात् घटः स्वार्थ इति शब्दविषय एव स्वार्थो निश्चित इति मत तथापि तदपि न, स्वार्थ इत्यापाततयदर्शनात्-स यथायथाभिमतः स्वार्थः आधेयाभिमतश्च शब्दो न दृश्येते तौ स्वरूपविधि-विनाभूतत्वात् यस्मिन्नन्यस्य शब्दान्तरार्थस्यापोहं करोतीत्युच्यते स यथाधारार्थो न विधीयते शब्दश्चाधेय-तयाधारयोरदर्शनात् कस्मिन् स्वार्थे अपोहश्च इत्यभिसंमस्यते न चेद्विधीयतेऽन्यस्वार्थस्य सूत्रोक्तस्य माध्योक्तस्य शब्दान्तरार्थस्य स्वरूपानवस्थान विधीयमानस्वार्थानवस्थानात्, तस्मिंस्तु विधेयेऽनवस्थानात् तस्मिंस्तु विधेयेऽप्रसिद्धे शब्दान्तरमन्यः शब्दः तदर्थश्चेति वक्तु युज्येत, अत आह-अन्यशब्दान्तरार्थयोरसि-द्धत्वात् को ह्यसावन्यो यस्य यस्माद्वाऽपोहः क्रियते स्वरूपविधिविनाभूतः ? इति-न सम्भवत्येषोऽर्थ इत्यर्थः।

अन्योऽनन्यो न भवतीति चेत् ननु स एव विधिः स्वार्थः, तस्याग्रहणे नेत्यादिबुद्धेर भावात्, इतरथाऽन्यो न भवतीति व्यावृत्तिमात्रस्थितित्वादप्रतिष्ठितस्वार्थयोस्ततोऽन्यमन्यः, यतश्चान्यः स इति तदेतयोर्ग्रहणाभावात् कुतः कोऽन्यः ? कुतोऽस्यापोहः ?, इतरेतराश्रय भावदोषश्च-तस्मादन्यः अन्यस्मात् स इति ।

(अन्य इति) अन्योऽनन्यो[न] भवतीति चेत्-साम्प्रत यथैव स्वार्थोऽन्यो न भवतीत्य-

मानभिन्नस्वार्थत्वं शब्दस्य न नियम इति प्रदर्शितमित्यत एवं नेति । अर्थान्तरविचारप्रस्तावमायुक्ते-शब्दार्थविचार इति । तृतीयस्य स्वार्थस्यानन्तर्येण नानुगतविचारप्रस्ताव इति समाधत्ते-तृतीयार्थेति । प्रत्यक्षानुमानाविषयोऽप्यन्यापोहोऽन्या-पोहरूप स्वार्थो निराश्रयो न सम्भवतीत्याह-यद्यपीति स्वार्थोऽन्यापोह स्वार्थे वाऽन्यापोहोऽन्यापोह एव वाच्यो निराश्रयो न भवितुमर्हति शब्दान्तरार्थाभिमतापोहो यस्योपोह्यत्वप्रसिद्धिः सोऽस्त्येषोऽत्रापीति भाव । एतत्पक्षेऽभ्युपगम्य आह अन्य-स्मिन् स्वार्थेऽनुमेय भवतीत्यत-तस्मादपरस्मिन्निति निराश्रयत्वेनप्रसक्तापविषयत्वस्य तस्मिन् स्वार्थे अन्योऽपोह्यते स स्वार्थ स्वार्थे शब्दस्य नियम तदन्यत्वेन स्वार्थभेद इति तदनुवृत्त्या प्रत्यक्ष इति भावः । स्वार्थे घटे शब्दान्तरार्थोऽपोह्य इत्युक्तत्वा स्वार्थ आधार घट इत्यापि शब्द आधेय इति प्रतीयते किन्तु तथा न दृश्यत इत्याह-स्वार्थ इतीति । स्वार्थे-स यथेति । कस्मिन् हेत्वात-स्वरूपविधीति स्वार्थो हि शब्दान्तरापोहोऽन्यापोहे वा स्वरूपे नास्ति तत्र स्वरूपेणाविधानात् विधिविनाभूत अविधीयमानस्वार्थाधिकरणस्य तस्मादेव आधेय स्वार्थे न स्वसाधनतायाधेयत्वे दर्शनमपि स्वरूपेणाधारत्वेनाधेयत्वेनाभावात् एवम् तयोरदर्शनेन कस्मिन् स्वार्थेऽपोहत इति भावः । एवम् स्वार्थस्याविधीय-मानत्वेन स्वरूपानवस्थानात् घटोऽन्यार्थान्तर माध्योक्त शब्दान्तरस्य स्वरूपेऽप्यसिद्धमेव, स्वार्थे हि विधेये स्वरूपेऽप्रसिद्धे अपि शब्दान्तरमर्थान्तरं वा अयमन्य शब्द अन्यश्च तदर्थ इति युज्यते वक्तुम् अर्थे प्रकृत शब्द अयञ्च स्वार्थ इति स्वरूपानवस्थानेन नास्ति अर्थं शब्दान्तरस्यार्थान्तरस्य न परिज्ञानं भवेत् अत तदर्थ प्रकृत स्वार्थे वक्तुं शक्यतेऽत्र-तस्मिंस्तु विधेये इति । अन्यशब्दान्तरार्थयोरसिद्धत्वात् स्वार्थस्यान्यत्वप्रतिषेधेन भेदत्वस्यान्यत्वप्रतिषेधेन भेदत्वेनान्यापोहोऽन्य प्रतीयत एवेत्याशङ्कते-अन्य इति । भाष्य-साम्प्रतमिति यथा स्वार्थो घटो घटत्वेन घटान्यापोहरूपत प्रतीयते तथैव घटा-

१ सि क्ष क्ष ॰शिवन्यापोहत्वे । २ सि ॰भोमिति । ३ सि क्ष क्ष ॰र्थाघट । ४ सि क्ष क्ष ॰ योऽन्यो ।
५ सि क्ष क्ष ॰भीश्यो[illegible] ।

स्वापोहेन प्रतीयते तथैवान्योऽप्यनन्यो [न] भवतीति तदपोहेन प्रतीयत इति चेन्मन्यसे अत्र ब्रूमो ननु स एव [1]'विधिरित्यादि' येन विधेयेनोपक्रमितस्तस्मादनन्यस्य म[म]प्यवदन्यप्रतीतेरनन्यः स एव स्वार्थो विधेयः, तदग्रहणे नेत्यादि[2]बुद्धेरभावादनन्यः स्वार्थो विधेय इत्यापन्नम्, इतरथा अन्यो नेत्यादि वाक्प्रयोगाभावात्—यथा पटादन्यः घट इत्युक्ते स न भवति, एवं पटादन्यो घटः सोऽपि न भवत्येव, द्वयोरपि व्यावृत्तिमात्रस्थितत्वात्, तदव्यावृत्तिभिन्नस्वार्थयोः ततोऽयमन्यः, [अतश्चान्यः] स इति 5 तयोरुभयोर्ग्रहणाभावः, ततश्च कुतः कोऽन्यः ? कुतोऽन्यापोहः ? इत्यपोहशब्दार्थाभावः, किञ्चान्यत्—इतरेतराश्रयत्वप्रसङ्गदोषः, कथमिति चेदुच्यते—तस्मादन्यः अन्यस्मात् सः, इति[3] हेत्वर्थे—यस्मादन्यस्तस्मात् सः प्रसिध्यति तस्मादन्यः, इतरेतराश्रयाणि च न प्रकल्पन्त इत्युक्तम्, एवं लौकिकान्यापोहशब्दार्थमात्रानुसारेण परीक्ष्यमाणोऽन्यापोहो न घटते न्यायः ।

अथान्यापोहलक्षणवाक्यव्याख्यानानुवृत्त्या व्यावृत्तिपरस्वार्थो गृह्यते, हिशब्दो यस्मादर्थे, 10 यस्माद्वृक्षशब्दोऽवृक्षशब्दनिवृत्तिं स्वार्थे कुर्वन् स्वार्थं वृक्षलक्षणं प्रत्याययति, एवं निवृत्तिविशिष्टं वस्तु द्रव्यादिसत् शब्दार्थो न निवृत्तिमात्रं खपुष्पतुल्यम्, किन्तु तत् सदसत्, यथा कृतकत्वस्यानित्यत्वविशिष्टशब्दानुमापकत्वमेव शब्दोऽपि स्वमभिधेयमर्थान्तरव्यवच्छेदेन द्योतयति प्रमाणत्वात् ।

अथान्यापोहेत्यादि यावत् तस्मादसदिति, अन्यापोहलक्षणवाक्यानुसारेण परीक्षामाह—अन्या- 15 पोहलक्षणवाक्ये तेनान्यापोहकृच्छ्रुतिरिति तस्य व्याख्या—अर्थान्तरापोहं हि स्वार्थे कुर्वती श्रुतिरभिधत्त

तेरपि व्यावृत्त्यापोहरूपेण घटादिस्वरूपं प्रतीयत इति भावः । अन्यनिरूपणस्य प्रतियोगिनिरूपणाधीनत्वे प्रतियोगिनिरूपणस्याप्यन्यत्वपरिज्ञाने तत्प्रतियोगिनिरूपणेऽनन्यस्यापरिज्ञानमेव स्यात्सोऽनन्य एव विधेयः स एवानन्यः स्वार्थ इति, अथाऽन्यापोहरूपस्य अनन्यस्वोऽन्यापोहस्वार्थो स च विधिरेव विधेयत्वे विधिस्वरूपस्यैवेति प्रसज्येत—अत्र ब्रूम इति । अन्योन्यबुद्धौ प्रतियोगिबुद्धेः कारणत्वमाह—तदग्रहण इति प्रतियोगिनोऽनन्यस्याग्रहण इत्यर्थः । अभिप्रेतार्थं तु दर्शयति—इतरथेति अन्यो न 20 भवत्यनन्यो न भवतीत्यत्र प्रतियोगिनिरूपणस्यानन्ययोर्विधिरूपयोरभावाभावे तदभावत्वं न भवतीति व्यावृत्तिमात्रस्येव स्थितिः स्यात् तत्र स्वार्थोऽन्यान्यप्रतिषिद्धिरिति ततोऽयमन्यः अन्यतोऽन्य स इति न शक्यं वक्तुं तयोरग्रहणादपोहो विधातुं शक्य इति भावः । पटादन्यः घट इति अनेन घटान्यत्वेन घटे प्रतीयते घटोऽपि घटान्यत्वाभिधानं एवं च घटपटयोर्व्यावृत्तिमात्रेऽवस्थानं स्यात्तथा च अन्यादिव्यवहारो व्यावृत्तिव्यावृत्तिमात्रस्यैवानिर्धारितो भवतां विकल्पतया प्रसक्तमायात् कुतः कोऽन्यः कुतोऽन्यापोह इति भावः । घटादन्यो घट इति भाव्, घटे विज्ञाते तदन्यत् घटः प्रतिज्ञायेत् 25 घटश्च घटादन्य इति घटे विज्ञाते तदन्यत् घट प्रतिज्ञायतेति परस्परस्य सिद्धौ परस्परसापेक्षित्वेनान्योन्याश्रयत्वेऽपि न अन्योन्याश्रितत्वे अन्यतरस्येनापि प्रसिद्धिः एक सिद्धः सर्वसिद्धिः इत्यतोऽवाह—इतरेतराश्रयेति । तस्मादन्य इति तदपेक्षितान्यप्रसिद्धिः अन्यस्य प्रसिद्धौ न तदन्यप्रसिद्धिरिति भावः । लौकिकमन्यापोहे लोकप्रसिद्धार्थानुसारेण परीक्ष्य दूषणमाह—एवमिति । अन्यापोहलक्षणवाक्यानुसारेण तन्निराकर्तुमाह अथान्यापोहवाक्यमिति । व्यावृत्ते-रन्यापोहेति अन्यार्थमात्रस्य व्यावृत्तिमात्रस्वार्थत्वेति मन्यमाने अन्यापोहकृच्छ्रुतिरितिवाक्येऽस्यार्थस्तत्र 30 व्याख्ये—शब्दान्तरेति एतद्वाक्यानुसारेण व्यावृत्तिमात्र स्वार्थोऽन्यापोहेन प्रकाश इति भावः । तथैव तदभिप्रायमनुसरन्-

---

1 सि क्ष डा. दे विधेयेत्यादिरेव विधिरेवेत्येषा । 2 सि क्ष. डा. दे न इत्यपि इति । 3 सि अन्यः स्वार्थो विधेयेत्या एष द अनन्यः स्वार्थो विधेयेत्या । 4 सि क्ष डा. स्वार्थेनोऽत्यपेक्ष्य यत्र स इति तदयमेव ।

इत्युच्यते तदनुवृत्त्या व्यावृत्तिर्भिन्ना विधत्ते स्वार्थे स गृह्यते, न व्यावृत्तिमात्रम्, हिरण्यस्य हेतुत्व-
त्वात्, तद्दर्शयति—हिरण्यो यजमानार्थे, तमितरपयति [illegible] इत्यादि यावत्
प्रत्याययतीति, एवं निवृत्तिविशिष्टं वस्तु शब्दवाच्यमतः, स्वतोऽसौ? द्रव्यादिसत्—द्रव्यपृथिवीमृद्घटादि,
न निवृत्तिमात्रं खपुष्पतुल्यमिति दृष्टान्तः, अथवाऽनुमानानुमेयसम्बन्ध एव वाच्यवाचकसम्बन्ध इति मन्य-
5 मानो—यथा कृतकत्वस्येत्यादि यत्स्वरूपव्याख्यानमुदाहृत्यानुमानमेव शब्दोऽपीत्यादि दार्ष्टान्तिकञ्च सत्स्वरूप-
व्याख्यानं निगमयति, प्रमाणत्वादिति हेतुधर्मश्च तयोस्तुल्य एवं गवायम्, उभयोरप्यन्यापोहविशिष्टार्थप्रत्या-
यनतुल्यत्वादिति पिण्डार्थः यथा पश्यति निदर्शनम्—'न प्रमाणान्तरं शाब्दमनुमानात्' [प्रमाणस०] इति।

अत्र ब्रूमोऽत्रापि त्वयैवं ब्रुवतान्यापोहातिरिक्तः स्वार्थ उक्त इति विधिरेवाङ्गीकृतः
अन्यव्यावृत्तस्वार्थार्थत्वात्, देवदत्त! गामभ्याज शुक्लामिति गवानयनवाक्यवत्, व्यावृत्ति
10 पुरुषस्येत्यादि वाक्यप्रदर्शनादिति स्ववचनेन निवृत्तिविशिष्टं वस्तु शब्दार्थो द्रव्यादिसदित्यादिना
ग्रन्थेन च स्वार्थविधानमेव प्रदर्शितम्, अन्यथा सर्वत्रैव व्यावृत्तिमात्रे न स्वार्थो नाम कश्चिद्
स्तीति स्वार्थं कुर्वती श्रुतिरित्यनर्थकं स्यात्।

अत्र ब्रूमोऽत्रापीत्यादि, त्वयैवं ब्रुवताऽन्यापोहातिरिक्तः स्वार्थ उक्तोऽसौ विधिरेवाङ्गीकृतः,
कस्मात्? अ[न्य]व्यावृत्तस्वार्थार्थत्वात्—अ[न्य]व्यावृत्तस्वार्थोऽर्थोऽस्येति, अन्यव्यावृत्तस्वा[र्थो]ऽर्थो गृह्य
15 इत्यपि वाक्यम्, यस्या[न्य]व्यावृत्तस्वार्थोऽर्थस्तस्य वाक्यस्य विधिमात्रमेवेदं दृष्टम्, यथा देवदत्त! गामभ्याज
शुक्लामिति गवानयनविधायकं वाक्यमगवादिभ्यो व्यावृत्तिमद्देवदत्तकर्तृकशुक्लगोकर्मानयनक्रियार्थं
तथा भवतः पक्षे न भवतीमन्यापोहोपलक्षितस्वार्थवाक्यमिति त्वयैवोक्तम्, तद्यथा—व्यावृत्तिपुरुषस्येत्यादि

भव हिरण्य इति। एवम् निवृत्तिविशिष्टं द्रव्यपृथिव्यादिवस्तु द्रव्यादिशब्दार्थो न केवलमद्रव्यादिव्यावृत्तिमात्रम्, तस्य
तुच्छत्वेन खपुष्पतुल्यत्वात्, तस्मात् तत्स्वरूपं वस्तु स्वार्थं व्याचष्टे—एवं निवृत्तीति। एवं [illegible]
20 [illegible] —अथवेति। न प्रमाणान्तरमिति न प्रमाणान्तरं शाब्दम्
[illegible] (तत्1)। [illegible]
[illegible] न तत् प्रमाणान्तरम्, [illegible]
[illegible]
[illegible]
25 [illegible] —अत्र ब्रूम इति। [illegible] —त्वयैवमिति [illegible]
[illegible]
[illegible] —अन्यव्यावृत्तेति। [illegible]
[illegible] —अन्यव्यावृत्तस्वार्थार्थ इति। [illegible]
[illegible]
30 [illegible]
[illegible] —तथा भवत इति। [illegible] —व्यावृत्तिपुरुषस्येति। [illegible]

१ सि. क डे. व्यावृत्तिरित्यतो । य. व्यावृत्तिमतीतिरितो ।

परमार्थस्यमनुसारणम्, तद्विवरणम्—द्विशब्दो यस्मादर्थं इत्याद्युपक्रम्य हेत्वर्थभावनोदाहरणं वृक्षशब्दः सम्भाव्यो दण्डकः सोत्तरपूर्वपक्षमनुसारण सम्भाव्यमान यावदर्शनादिति स्वप्रधानादेव स्वार्थस्य विधान स्पष्टीकृतम्, किञ्चान्यत्—निवृत्तिविशिष्टमित्यादि—एव निवृत्तिविशिष्ट वस्तु शब्दार्थो द्रव्यादिसमितासित्व अन्येन कृतकत्वस्यानित्यत्वविशिष्टस्यानुमेयत्वदृष्टान्तेन संभावनेन एव शब्दोऽपि स्वमभिधेयमित्यादिना स्वार्थविधानमेव प्रदर्शितम्, अन्यथेत्यादि—एवमनिष्टतस्ते दोषो यथा वृक्षशब्दप्रयोगे पटाद्यवृक्षान्यशब्दार्थ 5
व्यावृत्तिरपि प्राप्ता, तत सर्वत्रैव व्यावृत्तिमात्रं न स्वार्थो नाम कश्चिदस्त्यतः स्वार्थे कुर्वती श्रुतिरित्य-नर्थकं स्यात्।

अत्राह—स्यादेतदेवं यदि [अ]वृक्षनिवृत्त्या गम्यते स्वार्थः कश्चिदिति, किं तर्हि? ब्रूमः सदिति असन्न भवतीति तस्यापि वृक्षसत्त्वस्यावृक्षासत्त्व[निवृत्ति]मात्रार्थत्वादन्यापोहमेव शब्दार्थमभ्युपगच्छा-मीत्यत्र ब्रूमः— 10

यदपि च सत्सदित्यसन्न भवतीति सच्छब्दार्थोऽसच्छब्दार्थं निवर्तयतीति तदपि परि-श्लथम्, युगपदयुगपद्भाविनोऽर्थस्यासत्त्वाविनाभाविन एव सत्त्वात् युगपद्भूतपटाद्यभवनेनैव घटभवनं दृष्टम्, तस्मात्तद्भवनाभवने न न भवत्यसदिति, अन्यथाऽनुपपत्तेः स्वमतवत् एक-पक्षायुक्त सदित्यसन्न भवतीति।

(यदपि चेति) यदपि च सत्सदित्यसन्न भवतीति सच्छब्दार्थोऽसच्छब्दार्थं निवर्तयतीति, तदा 15
सदित्युक्तेऽसन्न भवतीत्ययमर्थो गम्यते ततोऽन्यापोह एवेति भवतोक्त तदतिपरिश्लथ—दुर्बद्धवाक्यारब्धवी-थीवद् इत्यर्थः, कस्मात्? [युगपद]युगपद्भाविनोऽर्थस्यासत्त्वाविनाभाविन एव सत्त्वात्, तत्र तावत् ननु युगपद्भूतपटाद्यभवनेनैव घटभवनं दृष्टम्, युगपद्भूतरसाद्यभवनेनैव रूपभवनं दृष्टम्, घटस्य सत्त्वं

निवृत्त्यात्मभूतमपि स्वार्थे कुर्वती श्रुतिरिति वाक्यप्रयोगेऽनर्थक एव स्यात्, सर्वशब्दानां व्यावृत्तिमात्रार्थत्वादित्याह—एवमनिष्टत इति। ननु [illegible] न कश्चित् स्वार्थो वस्तुरूपो मन्यते स्वार्थे कुर्वतीत्यत्र स्वार्थोऽपि यो द्रव्यादिरूपः सदित्युक्तः 20
सोऽपि व्यावृत्तिमात्रम्, तथा च वृक्षः सदिति [illegible] स्यादेतदेवमिति, एवं सदित्यस्य [illegible] तस्मादपोह एव शब्दार्थ इति भावः। समाधत्ते—यदपि चेति। व्याचष्टे—यदपि च सदिति सच्छब्दार्थोऽसच्छब्दार्थं सदित्यर्थान्तरं च निवर्तयतीत्यन्यापोह एव शब्दार्थ इति यदुक्त तदसमर्थं शिथिलमूलं वचनमेवेति भावः। [illegible] तदपेक्षाया [illegible] सर्वेनार्थोऽसत्त्वाविनाभावित्वमात्रस्य शब्दार्थत्वात् [illegible] निरस्यति—युगपदयुगपदिति 25
[illegible], [illegible] सत्त्वमनन्तात्मकमेव वस्तु यद्भवेत्, [illegible], तदात्मत्वापेक्षं सर्वत्र वस्तु यद्भवेत्, [illegible], नहि वस्तु सर्वात्मनैव सर्वात्मनैव वा भवति, अतः सत्त्वासत्त्वे परस्परसापेक्षे [illegible] इति भावः। युगपद्भाविपदार्थसम्बन्धि [illegible] दर्शयति—तत्र तावदिति [illegible] घटे पटभवनं पटाभावं [illegible] किन्तु [illegible] घटः 30
[illegible], एवं घटभवनं पटाद्यभवनाविनाभावित्वा दृष्टम्, रूपभवनं रसाद्यभवनाविनाभावित्वेन [illegible] [illegible] तथैव [illegible] एवं सतोऽपि [illegible] न किन्तु [illegible] न भवेत्, [illegible], एवं

1 सि. क्ष के डा. [illegible]।

तस्यास्यासत्त्व रसस्य सत्त्वं रूपसासत्त्वम्, तस्मात् सतिसत्त्व न भवति–असद् भवत्येव, अन्यथा तद्रूपने घटो न भवेत्–पटसत्त्वेन चेद्रूत्वे घटाद्यभावात्, किमिव ? स्तम्भवत्–तैव हि स्तम्भान्यापोहे हि स्वार्थे कुर्वती श्रुतिरभिपत इति मतम्, इतरेतराभावास्य तत्त्वमिति, किमन्यत्–स्वरूपअन्यतरत्वीयत्वे भावाभावभावाभावाभिरनुपरम्य यदुपोक्तं तस्मात्र युक्तं सतिसत्त्व भवतीति तथा रूप-
५ रसादियुगपद्भाविषु योज्यम्, एवं तावद्युगपद्भाविपूक्तम् ।

अयुगपद्भाविष्वपि–

अयुगपद्भूतपूर्वोत्तरभावाभावे वर्तमानभावो दृष्टः यदि तु सदसन्न भवेत् ततोऽन्यापोहो निर्विषय एव भवेत्, तद्यथा–घट इत्यघटो न भवतीति नैव स्यात्, अघटसत्त्वाभावाद्घटसत्त्वाभावाच्च, घटस्याघटत्वेनात्मासद्रूपेणापि घटाविना भवनात् ।

१० [अ]युगपद्भवेष्वपि, पिण्डो यदि न भवेत् स्थासकोशकुशूलकादिर्वा यदि न भवेत् तत्र शिवको भवेत् एवं घटादिष्वपि पूर्वोत्तरभावाभावे वर्तमानभावो भवेत्, न भावे, तथा कपालशकलशर्करादिभावेषु योज्यम् बालकुमारयुवमध्यमस्थविरेषु च तथैव प्राग्ध्वंसप्रागभावाद्यभावमन्तरेण भवतीति, अयैवं नेच्छसि–यदि तु सदसन्न भवेत् तत ततोऽन्यापोहो निर्विषय एव भवेत्, तद्यथा–घट इत्यघटो न भवतीति नैव स्यात् घट इत्युक्ते घट एव स्यात् घटश्च न भवेत् अघटसत्त्वाभावात्
१५ घटसत्त्वाभावाच्च, किं कारणं ? सदसन्न भवतीति घटस्याघटत्वेनात्मासद्रूपेणापि घटाविना भवनात् ।

ततः को दोषः–

ततश्चेद् दोषमात्रमापद्यते 'भेदो भेदान्तरार्थन्तु विरोधित्वादपोहते' (प्रमा० स०) इत्यादि यथार्थं तथा न भवति नापोहताऽप्येवम्, विरोध्यविरोधित्वात् अथ युगपदयुगपद्भाविस्वं भावमेवभवनस्य भवननियमः समेत्यासत्त्व भवतीत्युच्यते घटाद्यसद्भूपासेनेत्यदोषः, तदपि न,

२० भवर्च पार्थिवत्वं निषिध्यते न घटासत्त्वमिति भावः । तद्रूपने–घटभवने घटो न भवेदित्यत्र घटान्यथात्–स्वस्थानवदिति यदि च घटादिभावत्व भवतो घटादिना सत्त्वेन स्यात् तव मते हि अन्यस्य निषेध क्रियते अन्यतोऽन्यस्य सत्त्व घटादिनाऽघटोऽ- पैवा क्रियते तदिति भावतोऽपोह घटत्वमन्यत्वविशिष्टभावात्मीति सर्वं विशिष्टभावत्वेन अघटमन्यापोहमात्रविरोधस्य घटाप- भावादीति भावः । यत् भावाभावात्मको घट इत्यत्र भावो विधिः अभावो निषेध स च निषेधो घटादीति यदि नेष्टः किन्तु अन्यापोहमात्रमन्तराय एव तर्हि घटस्य निषेधमात्रे तथा घटस्यापि निषेधाभावे न स्वात्मतत्त्वस्य भवनात्, घटपटादि
२५ तदात्मतया सामान्यविशेषयोर्विशेषविशेषयो न साक्षिकेन भाव् भूत्वा अविपर्ययात् सतिसत्त्व भवतीति च्युयते तद्रूप- भिन्नाकारेण–तदात्मकेति । अन्यतरत्वीयमकोटत्वसत्तोपदि भावाभावभावाभावाभिरनुपलम्भेन भूत्वा विपर्ययात् सतिसत्त्व भवतीत्युक्तेति भाव्ये–अयमन्तरालीयत्व इति । अयुगपद्भाविष्वपि विवक्षयेनाऽऽ तत्स्वरूपमात्र सर्वथा–अयुगपद्भा- विष्वपीति विवक्षितत्वं पूर्वोत्तरभावाभावत्वमात्रमपि वर्तमानभावत्वमपि च तथा च सतिसत्त्वाभिमतत्वं तत् विपर्ययेणाविवक्षितत्वं स्यात् सतिसत्त्व भवतीति न किन्तु भवत्येवेति भावः । ततो यद्यसत्त्वं नेष्यते तदा दोषमापद्यते–अघटे
३० घटमिति, यदि घट अघट स्यात् तर्हि अन्यापोहेऽपि न स्वार्थविषयत्वात्, घट इत्युक्ते घटोऽघट एव–घट एव स्यात् अघटो न भवतीति न स्यात् घटादेरभावद्रूपेणापि घटादिना भवनमुपलभ्यते यदि तर्हि दोषमापद्यते–ततश्चेदमिति । भावो–

१ क छा. डे. रसत्वार्थ सि भवी घटमित्यादि । २ छा. डे क. भवनमपे घटे भवो घट एव न भवेदित्य- त्रिया पाठो दृश्यते । ३ सि. क तथैव ।

विधिसमभवनानुपातित्वादेर्यथावादिनस्ते घटादिरूपाद्यसत्त्वासत्त्वप्रसिद्धौ घटो रूपादिर्वा भवति न भवति, अपोह्यते नापोह्यते वा, स्वार्थो न स्वार्थ इत्याद्यनुवादायुक्तेः, अनुवदता च त्वया घटादिरूपादेः सदित्यभ्युपगतम्, अतोऽसत्त्वाद्युक्तदोषाविमोक्षः ।

(ततश्चेदमिति) ततश्चेदं दोषजातं—अनिष्टमापद्यते भेदो भेदान्तरेणापि बाध्यत इत्यादि, आभिमतेनास 'सामान्यान्तरभेदार्थाः स्वसामान्यविरोधिनः' [प्रमाणस०] इति वा, यथाच—यथा त्वयाऽभिप्रायते तथा न भवति—अभूत तदित्यर्थः, अत्र प्रयोगः—नापोह्यताऽप्येवम् स्वयुक्तेन विधिना सदसद्वा भवतीति विरोधित्वात्, असम्मतेन समसम् भवतीत्यविरोधित्वात् द्विधापि पक्षधर्मसिद्धेर्निरोध्यविरोधित्वादिति, यथा सति असदेव, अन्यापोहात्, विरोधित्वेऽपि सत्यविरोधित्वात्, तथा वृक्षःशिंशपेत्यपाशिंशपादि नापोह्यतेत्यन्यापोहाभावः, अथ युगपदयुगपदित्यादि यावद्व्युदासेनेति, स्यान्मतं नाहं ब्रवीमि युगपद्भाविनां घटादिरूपादीनां भावानां शिवकादीनां वाऽक्षरादीनां वाऽयुगपद्भाविनां भेदभवनेऽन्यस्याभवनं नासीति किं तर्हि ? संवृति-सत्त्वात् घट एवासन्, सन्तानपतितास्तु रूपादय एवासन्तः क्षणिकत्वात्, घटरूपादिसंवृतिसतो बुद्धिपरिकल्पितविषयसत्त्वात् सदसत्त्वं भवतीति तस्माद्युगपदयुगपद्भाविसर्वभावभेदभवनस्य भवननिमित्तः संभेदासत्त्वं भवतीत्युच्यते घटाद्यसद्व्युदासेनेति, इति[:] हेत्वर्थे असाधारणत्वादोष इति, अत्रोच्यते तदपि न, विधिसमभवनानुपातित्वादेव वादिनस्ते घटादिरूपाद्यसत्त्वात् तदप्रसिद्धौ घटो रूपादिर्वा भवति न भवति,

अनिष्टमापद्यत इति भेदोऽपरं भेदमपोहते विरोधित्वात्, सामान्यान्तरं तद्भेदाश्च स्वस्य सामान्यस्य च विरोधिनः इत्येतां तदभिप्रायिकां दर्शयति—भेदो भेदान्तरेति । एतदेवाभिप्रायान्तरमाह—सामान्यान्तरेति । येनाभिप्रायेणेमे वचने उक्ते स तथा न भवत्यर्थवत्, तस्मात्त्वदभिप्रायोऽन्यत एव अन्यापोहस्य निर्विषयत्वप्रसङ्गात्—यथार्थमिति भेदाभवनेन योऽर्थः प्रतीयतेऽभीप्सितः च स तथा न भवति, यथा भवति तथाऽस्त्रीकरणमीप्सितत्वाभावात् तदनभ्युपगत इति भावः । तमेव प्रयोगेण दर्शयति अत्र प्रयोग इति स्वयुक्तेन विधिना नापोह्यतेति प्रतिज्ञा सदसद्वा भवतीति विरोधित्वादिति स्वमतेन हेतुः अन्यमतेन च सद् असद्वा भवतीत्यविरोधित्वादिति हेतुः तत्र यदि सत् केनापि प्रकारेण नासद्भवति यदि तर्हि घटादिनाऽसत्त्व भवेत्, तर्हि घटादिना सत्त्वेन भवेत्, घटादिनाऽसत्त्वापोहस्य पक्षभूतत्वात्, एवञ्च घटसत्त्वापोहस्य च विरोधं मन्यते नासत्त्वसत्त्वानुपपत्तेः सत्त्वासत्त्वयोर्मध्ये विरोधो नैव तदपोह्यत इति भावः । एकत्वोभयमतेनापि विरोध्यविरोधित्वादिति हेतोः पक्षधर्मसिद्धिमाह—द्विधापीति । तत्र च सतोऽसत्त्वात् यथा सत् नासदपोहस्य विषयतया एव विधयापि असत्त्वादिपक्षेणापोहेत तस्य केनापि रूपेणासत्त्वादर्शनासत्त्वात् विरोधित्वे सत्यविरोधित्वप्रसङ्गात्—यथा सतीति । अथ युगपदयुगपद्भाविनां घटादिरूपादीनां भावानां भेदरूपेण भवनकालेऽन्यस्य रूपाद्यभवनं न भवतीति न ब्रूमः येनान्यापोहो न स्यात्, किन्तु घटादयो संवृतिसन्त एव तत्र घटादिभवनं न रूपाद्यभवनं तस्मात्तदापि भवनमपोह्यते इति न स्यात् एवापोहः घटादिसद्भूतव्यतिरेकेणार्थे तथाविधव्यतिरेकव्याप्तस्य तस्याभावात् यथाऽङ्गुलिभ्यो व्यतिरिक्ता मुष्टिरसती, कपालादिव्यतिरिक्तो घटोऽसन् तथा सत्त्वात्, घटादेरपि अभवनान्यापोहस्य प्रसाधनेनाह—अथ युगपदिति । ननूक्तस्य प्रकारान्तरेणासत्त्वं दर्शयति—तस्मादिति भेदभवनेऽन्याभवनसाधनेनैव भेदभवनस्यैव निषेधात् कथं घटेत्, अतश्च भवतीति भेदभवननिमित्त इति भावः । ननु सर्वो विधिरेवाऽनुपातत्वात् भवेत् न तत्विधिरेव भवता च घटादिर्भवति, स घटादिर्न भवति घटादिर्नापोह्यते घटादिरपोह्यते घटादिः स्वार्थो न घटादिविशेषो घटादिरनूद्यते तत्र समभवति घटादेरविशिष्टत्वात्, घटादेरविशिष्टत्वं संवृतिसत्त्वेनासत्त्वात्, ततश्च तस्मादस्य स्वभावस्वभावत्वादिरूपेण विधिसमभवना

१ सि क्ष. डा. वे संवृतिसती । २ सि क्ष डा. वे सत्येव तत्स्वरूपतो ।

अपेक्ष्यते नापेक्ष्यते वा, स्वार्थो न स्वार्थं इत्याद्युपालम्भयुक्तिः, प्रसिद्धविशिष्टार्थविषयत्वात्तदुपालम्भस्य,
अनुक्तदता च तस्य घटो रूपादि च सविकल्पमभ्युपगतम् ततः तदभ्युपगमात् सुतरामसत्त्वमापन्नम्
अतोऽसत्त्वसत्त्वादुक्तदोषाविमोक्षः—तदवस्थ एव ।

नैव चैवं रूपादिव्यतिरिक्तघटाद्यसत्त्वाभ्युपगमेऽनिर्देश्यपरमनिरुद्धक्षणिकसन्तानव्य-
5 तिरिक्तसन्तानरूपाद्यसत्त्वाभ्युपगमे च घटादिविशेषः स्वार्थ इति वचनम्, प्रतिपक्षापेक्षणक्षीण
शक्तित्वात्, साध्यविशेषस्वार्थायोगगतिवत् ।

नैव चैवमित्यादि, रूपादिव्यतिरिक्तघटाद्यसत्त्वाभ्युपगमेऽनिर्देश्यपरमनिरुद्धक्षणिकसन्तानव्यति-
रिक्तसन्तानरूपाद्यसत्त्वाभ्युपगमे च घटादिविशेषः स्वार्थ इति वचनमगतिकमेव—घटोऽयमिति स्वार्थ-
विशेषेऽगतिः स्यादघटो न भवतीत्यर्थगतेरभ्युपगमे, कस्मात्? प्रति[पक्षा]पक्षेपणक्षीणशक्तित्वात्—अघटो
10 न भवतीति प्रतिपक्षस्यापक्षेपणे क्षीणा शक्तिरस्य घटशब्दस्य यत्र च शब्दे प्रतिपक्षापक्षेपणक्षीणशक्तित्वं तस्य
स्वार्थविशेषवचनमगतिकमेवेति यथाऽपक्षपातपक्षवचने 'साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञा' (गौ सू अ १ आ १
सू ३३) इत्यस्मिन् वाक्ये साध्ययोः हेतुदृष्टान्ताभासयोरप्यसाध्यत्वनिवृत्तिक्षीणशक्तियोः साध्यत्वात् साध्य-
विशेषस्यायोगगतिः तथा घटो न भवतीत्यघटनिवृत्तौ चरितार्थत्वात् घटस्वार्थविशेषागतिः स्यात् ।

तुल्यपरत्वादिति । परस्परानुपातावसम्पन्नं दर्शयति—अनुक्तदता चेति घटरूपाद्युपायेन सतोऽप्यभ्युपगम्यमिति भावः ।
15 एवम् [illegible] सन्तानोऽप्युक्तेन [illegible] स्यात्, [illegible] अन्यथा [illegible]
मात्रम्, न स्वार्थो नाम कश्चिदस्तीति [illegible] इत्यत आह—भवत इति ।
अन्यापोहस्वार्थोऽपि शब्दार्थो न भवितुमर्हतीत्याह—नैव चैवमिति अन्यापोहस्वार्थोऽपि न [illegible] शब्दार्थो भवितुं [illegible]
इति भावः । तदेव प्रतिपादयति—रूपादीति रूपादय एव परमार्थसन्तः [illegible] न रूपादिव्यतिरिक्तः सविकल्पमभ्युपगमे [illegible] ।
अनिर्देश्येति [illegible] परमनिरुद्ध [illegible]
20 सन्तानी [illegible] सन्तान एव स च सन्तानिव्यतिरिक्तो [illegible]
एव [illegible] । रूपादिव्यतिरिक्तस्य [illegible] सन्तानिव्यतिरिक्तस्य च [illegible]
भ्युपगमे [illegible] घटादिविशेष इति । [illegible]
हेतुमाह—प्रतिपक्षेति [illegible] तद्वचनस्य [illegible] स्यात्, तथा च
[illegible] क्षीणा [illegible], तस्मात् [illegible]
25 [illegible] दृष्टान्तमाह—यथाऽपक्षपातपक्षवचन इति, [illegible]
[illegible] । प्रतिज्ञालक्षणमाह साध्यनिर्देश इति [illegible]
परिग्रहवचनं प्रतिज्ञेत्यर्थं [illegible] तत्र साध्यनिर्देश [illegible]
[illegible] साध्यम् [illegible], [illegible] साध्यम्, तत्र [illegible]
[illegible] साध्यविशेष न [illegible]
30 साध्यत्वं प्रसक्तम्, [illegible]
[illegible] भावः । ननु भवतु नाम [illegible] किन्तु [illegible]

---

१ सि क डा. डे. °विसत्तपसि । २ सि क्ष. डा डे साध्ये ।

साम्प्रतं साध्यसामान्यगतिवत् यन्सामान्यगतिः स्यादिति तम–

घटादिसर्वसंपृत्स्यर्थासत्त्वादगतिरेव, अनन्तरातीतासद्वस्त्वाभानात्, अर्थविशेषश्च न वाच्य एव, यथोक्त 'नार्थशब्दविशेषस्य वाच्यवाचकतेष्यते। तस्य पूर्वमदृष्टत्वात् सामान्यन्तूपदेक्ष्यते' ॥ (प्रमा० स०) इति सामान्यस्यासत्त्वाद्विशेषस्यावाच्यत्वात् कतमोऽन्य स्वार्थः? अस्मन्मतेन त्वभिधेयो विधिरेवावश्यम्, अस्य च वाक्यस्य यदा तदाऽन्येनैव विषयेण 5 भवितव्यम्, अन्यस्यार्थस्याभावात्, उक्तवत् तथा चान्यापोहोऽरक्षा।

(घटादीति) घटादिसर्वसम्पृत्स्यर्थासत्त्वा[द]गतिरेव, सामान्यार्थसाध्यमसत्त्वेनाभ्युपगतत्वात् त्वयैव, अत एव चास्माभिरेवमिति शिक्षितम्–अनन्तरातीतासद्वस्त्वाभानात् अन्यन्योपाधिमत्त्वस्यार्थवादिनोऽस्य भवस्य मतेनापि सामान्यार्थोपाध्यत्वाभावात् शब्दस्य स्वार्थः इत्यत्र नास्ति यस्मात्–अर्थविशेषश्च न वाच्य एव, यथोक्त 'नार्थशब्दविशेषस्य वाच्यवाचकतेष्यते। तस्य पूर्वमदृष्टत्वात् सामान्यन्तूपदेक्ष्यते ॥' 10 (प्र स) इति सामान्यस्यासत्त्वात् विशेषस्यावाच्यत्वात् कतमोऽन्यः स्वार्थः? इति नास्ति त्वन्मतेनैव, अस्मन्मतेन त्वभिधेयो विधिरेवावश्यम्, यस्मात्–अस्य च वाक्यस्य यदा तदाऽन्येनैव विषयेण भवितव्यम्–अन्यापोहेनार्थेन चेत् कथं सुदूरमपि विचारात्मना गत्वा यस्मिन् क[स्मि]श्चित् काले विशेषसंघ वस्तु स्यात्, अन्यस्यार्थस्याभावात्–अनेन विशेषणेन विषयेण भवितव्यं नान्येन, किमिव? उक्तवत्–ननु युग पद्घटपटादयमननेनेत्यादि यावत् मरनामयने मे न भवति [अ]न्यमिति अन्यथानुपपत्तेः यदि तु सर्वस्य 15

भावोऽयं स्यात्, सामान्यविषयत्वाभ्युपगमात्–अन्यार्थस्याभावात्–घटादिसर्वेति। ननु सामान्यं त्वया न स्वार्थमभिप्रेयते अर्थविषयसामान्यमप्रतिज्ञातमेव भाषते–सामान्यार्थस्यापीति, घटपटादिस्वभावानां सर्वेषां सामान्याभिमतानां सत्त्वेनाभावात् अन्येन नाभिप्रेतमिति भाव। तस्मादसत्त्वमेव प्रदर्शयति अनन्तरेति उभयोरन्यतमे सामान्यमसद्भूतं वस्त्विति प्रतिपादितम्, विकल्पयोगात् यत्र विकल्पो धर्म्योनयः। तथासत्त्वमन्यत्वं वार्थे घटाद्यः स्वपरत्वमिति वस्त्वर्थस्वविशेषेण घटत्वे। सामान्यस्य सत्त्वार्थेऽप्यसत्त्वं तस्य विमर्शति भाव। अस्तत्वोपाधीति परस्परेणापि 20 यत्र स स्वार्थः इत्येतदपेक्ष्यमर्थमभिभूत वाच्यमस्य सामान्यस्य स्वार्थवाच्य नास्तीति भाव। वस्तु वाच्यं न भवतीत्यस्योत्तरमाह–इत्यत्र नास्तीति। अत्र परोक्त कारिकामाह नार्थशब्देति अर्थविशेषो न वाच्यः शब्द विशेषोऽपि न वाचक अत्राधारः सामान्योऽर्थविशेष भेदाभावानवस्थं सम्बन्धस्य न वाच्यो वाचको वा तयोर्यस्मात् विशेषयो अभिधानं पूर्वं सङ्केतकालेऽदृष्टत्वात् सङ्केतकालादिनोऽनयो व्यवहारकालेऽसत्त्वात् प्रतीतिरहितयोः कथं वाच्यवाचकभाव कथं वा व्यवहार अतिप्रसङ्गात्, तस्मादर्थ इतिशब्दयोर्वाच्यवाचकत्व एवेत अर्थशब्दसामान्ययोस्तु सद्वाच्य- 25 वाचकत्वे इति कारिकार्थ। एवं सामान्यस्यासत्त्वात् विशेषस्यावाच्यत्वादनिष्टत्वात् च स्वार्थसामान्यात् स्वार्थे तुरीया कृतिरिति परस्यैवाह–सामान्यस्येति। अस्मन्मतेन तु विधिरेवाभिधेय इत्याह अस्मन्मतेन त्विति। सामान्यो पाधिविशेषस्यैव भावस्य तस्मान्यस्य सन्दर्भानामनुगमादिति भाव। तत्रापि अस्मत्पक्षे विधिरिवमनुमेव एव तत्र विधाऽन्यापोहस्य निष्फलत्वमस्याभिप्राय–अस्य वाक्यस्येति यत इत्युक्तेऽन्यो न भवतीति प्रतिषेधद्वारेणावाम्यतरं व्यापारोऽपि च एतदर्थं प्रतिपत्तव्य स च कुत एवेति कुतस्तस्य विना प्रत्ययाभावात्, कुतस्तात्पर्याभिमानिनः सोनेव एतेन प्रतीयमानत्वा- 30 पोहेनापतो विधिरेव प्रमाणं इति भाव। प्रोक्त सम्यक् तस्मात्स्वयमसत्त्वार्थं सारयति–उक्तवदिति। तस्मात्स्माचाह तयेत्त

1 भि क्ष. कै डा. °मिति शिक्षितं। 2 क्ष. डा. °सद्वस्तु भाव्याभानात्यो। 3 भि. क्ष डा कै विधिरेवा। 4 भि क्ष डा. कै न च भवति विशेषं।

मवेनित्यादिना यावत् साम्यविशेषागतिरिति सर्वथापि अन्येनासत्यस्यापायिनित्वात्, तथा चाप्यपोहो-पेक्षा यस्मादस्यापोहरूप एव भावः तस्मादन्यस्यापोहो नास्तीत्युपेक्ष्योऽप्यपोहः ।

आह–

नन्वत्राप्यपोहो देशकालभेदानां परस्परतः, अत्रोच्यते–अत एवोपेक्ष्यः, पारस्पर्यस्य विशिष्टार्थविषयत्वाद्विधेरेव व्यावृत्तरूपत्वाच्च, भवतु वा तत्रापोहः तथापि सर्वविशेषयुक्तस्यैव स्वार्थस्य गमनमुपलप्स्यते, स्वरूपविधिविनाभूतस्यासम्भवात् न च पूर्वदृष्टः सः, नापि पूर्वदृष्टेनार्थं अज्ञातज्ञानार्थस्याप्नोतुः, यथाह 'अर्थशब्दविशेषस्य वाच्यवाचकतेष्यते । तस्य पूर्वमदृष्टत्वात् सामान्यादुपसर्जनात् ॥' इत्ययं श्लोकः पठनीयः ।

(ननु चेति) ननु चात्राप्यपोहो देशकालभेदानां परस्परतः–देशतः घटो पटो न भवति घटोऽपि पटो न भवतीति परस्परतोऽपोहः सिद्धः, तथा रूपं रसो न भवति रसोऽपि रूपं न भवतीति, कालतः पूर्वस्य उत्तरक्षणसामान्यं नास्ति उत्तरः पूर्वो न भवतीति परस्परापोहसिद्धिरेवेति, अत्रोच्यते–अत एवोपेक्ष्यः यस्मात् परस्परता विधिरेवेत्यनेकधा प्रदर्शितम् तस्माद्विधिरेव विशेषविषयस्य सत्त्वात् ततोऽन्यस्य शब्दार्थस्याभावात् पारस्पर्यस्य विशिष्टार्थविषयत्वात् विधेरेव व्यावृत्तरूपत्वाच्चोपेक्ष्योऽप्यपोह इति सुष्ठूक्तम्, अभ्युपेत्यापि त्वदुक्तस्यापि सामान्यापोहस्य स्वरूपविधिविरूपमभिधानमेव ब्रूमः–भवतु वा तत्रापोहः तथापि सर्वविशेषयुक्तस्यैव स्वार्थस्य गमनमुपलप्स्यते स्वरूपविधि[वि]नाभूतस्यासम्भवादपोहस्य, विशेषाण्यमेव सद्भावादिसुखादितदर्थगतः विधिरूपत्वेवेति, यदप्युक्तं पूर्वदृष्टसामान्येन धूमेनाग्न्यनुमानवदभिधानं

एव भवेदे भावोऽन्यस्यापोहमात्रस्य [illegible] सामान्यस्यापि [illegible] नास्तीति भावः । ननु [illegible] देशकालभेदानां परस्परं भावाभावयोर्दर्शनात् [illegible] हि देशतः घटो पटो न भवति घटो वा पटो न भवति [illegible] पिण्डादि [illegible] न भवति, [illegible] ननु चेति । व्याचष्टे–देशत इति [illegible] एवं रसो न भवतीति [illegible] । परस्परतोऽपोहस्य [illegible] तदेव स्फुटयति–अत एवोपेक्ष्य इति । परस्परतेति [illegible] भावः । [illegible] विधेरेवेति । [illegible] भवतु वेति [illegible] इति [illegible] । पूर्वं विधिरूपेणैवार्थ [illegible] सर्वविशेषयुक्तस्यैव स्वार्थस्य [illegible] विशेषाणामेवेति । ननु पूर्वं [illegible] सामान्यस्य पूर्वं [illegible] न तु विशेषस्य [illegible] यदप्युक्तमिति । [illegible] पूर्वदृष्टं सामान्यं न [illegible]

सामान्यस्य शब्देन न विशेषस्य, पूर्वमदृष्टत्वादिति, तत्र च पूर्वदृष्टस्य—नहि लोके पूर्वप्रतिपादनाय शब्दः प्रयुज्यते प्रकाशितप्रकाशनवैयर्थ्यप्रसङ्गात् क्षणिकत्वाच्च—पूर्वदृष्टस्य विनष्टः असौ कथं वा शब्देनोच्यते ? ननूक्तं पूर्वदृष्टसामान्येनेति, तदसमिदमयुक्तमुक्तम्, सामान्यस्य संवृत्त्याऽन्यस्यापोहाख्यस्य वाऽसत्त्वात्, अतो न पूर्वदृष्टस्य गतिः शब्देन, अत आह—न च पूर्वदृष्टस्यः—न हि स पूर्वदृष्टः, नापि पूर्वदृष्टेनार्थः, किं कारण ? अज्ञातज्ञानार्थत्वात् श्रोतुः, श्रोता अज्ञातार्थः, तस्य ज्ञानापानार्थं शब्दः प्रयुज्यते वक्त्रा, न दृष्टज्ञानार्थम्, 5 तदर्थानामप्रयोगात्, एवञ्च 'अर्थशब्दविशेषस्य' इत्यादिः श्लोकः—एवञ्च कृत्वा अज्ञात[ज्ञान]ार्थत्वात् विशेषार्थस्यैव सत्त्वादित्यमस्माभिः पठ्यते—'अर्थशब्दविशेषस्य वाच्यवाचकतेष्यते । तस्य पूर्वमदृष्टत्वात् सामान्यादुपसर्जनात् ॥ इति ।

यथासंख्यमर्थविशेषस्य वाच्यता शब्दविशेषस्यैव वाचकताऽस्माभिरिष्यते, अनयोरेव सत्त्वात्, तस्य विशेषस्य पूर्वमदृष्टत्वात् स यथाज्ञातत्वात् ज्ञाप्यते, सामान्यादुपसर्जनात्, 10 अतद्भेदत्वे सामानाधिकरण्याभावः, असदसच्छब्दाभिधेयवस्तुविशेषत्वे सतः साक्षादनुक्तेः, कथं साक्षान्न ब्रवीति सत् ? अन्यापोहेऽपि हि साक्षात् प्रवर्तमानोऽन्यापोहसामान्यगतं नित्यत्वादिभेदं नाक्षिपति, अन्यापोहेऽप्रक्षीणशक्तित्वात्, किमङ्ग ! पुनस्तद्गतान् भेदान् घटादीना क्षेप्स्यति ?

(यथासंख्यमिति) यथासंख्यमर्थविशेषस्य वाच्यता शब्दविशेषस्यैव वाचकताऽस्माभिरिष्यते, 15 अनयोरेव सत्त्वात्, सामान्यार्थशब्दयोरसत्त्वात्, तस्य विशेषस्य पूर्वमदृष्टत्वात् स यथाज्ञातत्वात् ज्ञाप्यते, केनोपायेनेति चेदुच्यते—सामान्यादुपसर्जनात् अतद्भेदत्वे सामानाधिकरण्याभावः, अतद्भेदत्व इति किमुक्तं भवतीति तद्व्याचष्टे—असदसदित्यादि, सदित्युक्तेऽसदपोह्यते—असन्न भवतीति, तदसदसत्, तदेवं सदसच्छब्देनाभिधेयं वस्तु असद्व्यावृत्तिसामान्यं तस्य विशेषाः—भेदा न भवन्ति घटादयः सैन्दः, अतः तेषामसदसच्छब्दाभिधेयवस्तुविशेषत्वे साक्षादनुक्तेः सतः सामानाधिकरण्याभाव इति वर्तते, यथाऽऽह- 20

[illegible] सामान्यमपोहरूपं सत्तिरूपं वा उभयथाऽप्यसत्त्वेऽपि कथं तच्छब्देन गम्यते ? विशेषस्तु पूर्वदृष्टः क्षणिकत्वाद्विनष्टो न शब्दस्य [illegible] न पूर्वदृष्ट इति समाधत्ते—तत्र चेति । पूर्वदृष्टविशेषेण न किमपि प्रयोजनम्, श्रोता [illegible] नापीति । एवञ्च [illegible] पठनीयमिति निगमयति—एवञ्चेति शब्दप्रयोगस्य श्रोतुरज्ञातार्थ- [illegible] विशेषस्यैव [illegible] । कारिकार्थं स्फुटयति—यथासंख्यमिति । अर्थेन शब्दस्य [illegible] तयोर्विशेषस्य वाच्यस्य वाचकस्य [illegible] तथा [illegible] वाचकः इति 25 व्याचष्टे—यथासंख्यमिति । [illegible]—अनयोरेवेति [illegible] । सामान्य- [illegible]—सामान्येति । [illegible] पूर्वमदृष्टत्वात् [illegible]—तस्येति । ज्ञापनाप्रकार दर्शयति—सामान्यादिति । [illegible]—अतद्भेदत्व इति [illegible] सामानाधिकरण्यम्, [illegible] सामान्यमर्थवत्त्वं [illegible] [illegible] न [illegible] कथं सामानाधिकरण्यं [illegible] । [illegible] 30 [illegible]—असदसदिति [illegible] [illegible]

1 सि [illegible] । 2 सि [illegible] । 3 सि [illegible] ।

निवृत्तास्ते भवन्ति—कथं साक्षात् ब्रवीति सदिति ? तस्य भावनार्थं व्याकरणं जातिमत्पक्षमुक्त्वोक्ता पावनाय च, यथावन्यापोहेऽपीत्यादि यावत्तद्वाच्येभ्यो भेदात् घटादीनाक्षेप्स्यतीति, जातिमतीवापोहेऽपि तावत् सत्तामात्रविमात्रे साक्षात्प्रवर्तमानोऽन्यापोहसामान्यगतं निमित्तादिभेदं नाक्षिपति, अन्यापोहेऽप्यनभिव्यक्ति-त्वात्, किमङ्ग पुनः ? अन्यापोहेन व्यवच्छिन्ने सदित्यस्य भवतीत्यस्यापरत्वेनावच्छिन्नेऽभिधेयभागेऽनाकाङ्क्ष-5 गताम् घटादिभेदानाक्षेप्स्यतीति, सम्भावना [ना]स्तीति पिण्डार्थः, महत्त्वसमार्थस्य वक्ष्यमाण समाधानं द्रष्टव्यम् ।

तस्य सम्भावनायामन्योपवर्णनेनान्यापोहवादिन यावद्युक्तरूपमिदमाह—

एतदर्थव्यक्तीकरणार्थं सदित्यस्य भवतीति वाक्यमवश्यमुपादेयम्, तच्छब्दमात्रेऽन-भिव्यक्तेः, तत्र चावश्यं भवतिशब्दः प्रयोक्तव्यः, क्रियापदमन्तरेण तच्छब्देन सह प्रयुक्त-10 योरर्थाभावात् सदर्थ एव मुख्यः भवणीयः, स चाध्याहृत एष्टव्यः, एष गमिष्यमाणघटादि द्रव्यमभेदस्य तिरस्कृतघटाद्यपेक्षस्त्वस्य प्राप्तिर्मनोरथैरपि न लभ्येत, असन्निविष्टस्याप्राप्तावेव यत्नस्ते, कुत एव तदन्यापोहः ? भवत्यसम्भेदेऽविविक्तैकसत्त्वप्राप्तौ तथान्यापोहयत्नवैयर्थ्यमेव, घटस्य घटभावादिस्वरूपमुद्वहनेन ।

एतदर्थत्वादि यावत् कुत एव तदन्यापोहः ?—एतस्यान्यापोहार्थस्य व्यक्तीकरणाय सदित्यस्य भव-15 तीति वाक्यमवश्यमुपादेयम्, तच्छब्दमात्रेऽनभिव्यक्तेः, तत्र चावश्यं भवतिशब्दः प्रयोक्तव्यः क्रियापदम-न्तरेण तच्छब्देन सह प्रयुक्तयोरर्थाभावात् भवतिशब्दसन्निधेः साकाङ्क्षत्वात्, यथोक्तं 'यत्राप्यन्यत् क्रियापदं न श्रूयते तत्रास्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषेऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति गम्यते' (महाभा० अ० २ पा० ३ सू० १) इति तस्मात्सदर्थः स एव मुख्यः भवणीयः कोऽसौ ? सदर्थ एव, स चाध्याहृतः—कश्चिदध्याहृतो

निरपेक्षमिति भाव । तथापत्तुरित्यादि प्रसङ्गेन भाष्योक्ति—कथं साक्षादिति । जातिमत्पक्षेति तत्रातिव्यक्तौ जातिम-20 त्पक्षाभिधानत्वं न सम्भवति न हि [illegible] न जातिभेदानाक्षे-पसि, तथा [illegible] प्राधान्येन तथापि [illegible] तथा वर्तमानं [illegible] न तत्सामान्यम् [illegible] एवम् [illegible] भेदानाक्षेपात् [illegible] भेदान्तरवाच्येन न सामान्य-विशेषं लभ्यतीति जातिमत्पक्षेऽन्यापोहेऽपीति [illegible] तात्पर्यम् । अन्यापोहस्तथात्वमध्ये [illegible]—यथावन्यापोहे-ऽपीति [illegible] न तथात्, तथाहि अन्यापोहे भवतीति तत्र [illegible]-25 [illegible] न [illegible], [illegible] न [illegible] न [illegible] तथान्यापोहे [illegible] भेदान् [illegible] तदर्थे पार्थेवे पर्वतत्वात्, तथात्वे [illegible] [illegible] न तथा तेन सामान्यविशेषं तेषामित्यभिप्रायः । तदुक्तं व्याख्यानेनाह—एतदर्थेति [illegible] । [illegible] भवतीति [illegible] सदित्यस्य भवतीति वाक्यमवश्यमुपा-देयम्, [illegible] न [illegible] नान्यार्थत्वेन गमा [illegible] विशेषेण [illegible] तस्मात् [illegible]-30 प्रयोक्तव्य क्रियापदमन्तरेण [illegible] व्याचष्टे—एतस्येति । क्रियापदापेक्षत्वे [illegible] व्याचष्टे—यथात्यन्यत्वादिति । भवतिशब्दप्रयोगेऽपि न तदर्थस्य प्राधान्यं [illegible] च तत्र भवति तस्यैव साधनत्वात् सदर्थ एव प्रधानं भवतीत्याह स एवेति । स च सदर्थो न केनापि भाषित स्यात् यदि च तच्छब्देन भेदानामाक्षेप [illegible] नामभेदान् [illegible] [illegible] सदर्थ एव स्यात् [illegible] [illegible] सदर्थ [illegible], [illegible] भेदान् [illegible] [illegible] भवतीति न [illegible]—स चाध्याहृत इति । [illegible] भेदाभेदे न [illegible]

1 सि. क्ष डा. °दर्थैव्यत् ।

भेदपर्यायैर्व्यस्यः, भेदे तु घटे वर्तमान सत्त्व पटादिषु न वर्तेत [इ]त्यसदपि स्यात्, एवञ्च भवत्यर्थसमे[द]न स्यात्, मा भूदेष दोष इति तद्व्यावृत्सम्भेदाय भेदो नापेक्ष्यः, एवं गमिष्यमाणघटादिद्रव्यभेदस्य विरक्तपटाद्यपेक्षासत्त्वस्य प्राप्तिर्मनोरथैरपि न लभ्येत, असद्विविक्तसत्त्वमात्रावेदं भवसे कुतस्तेनान्यस्यापोहः ? असदसत्त्वस्य एवाभिधाने अतत्त्वभावः, दूरत एवान्यापोह इति न स्वार्थाभिधानं मान्यापोहं वा कुर्यात् सच्छब्दः, तस्मादप्रतिपत्तिरेव शब्दार्थ[स्य]स्यादिति, अथ मा भूदयमर्थस्य सम्भेदन पटाद्य 5 सत्त्वेनेति सर्वत्र भवदर्थं एव वेविष्यते ततः भवत्सम्भेदेऽविविक्तसत्त्वमात्रो तवाप्यपोहपक्षवैयर्थ्यमेव प्राप्तम्, किं कारणं ? घटस्य पटभावात्, अपि च यदि सन् घट इत्युक्ते पटादिरपि सन्नेवेति सर्वस्य सत्त्वेनैवाभ्यन्तत्वे च[ा] सन् भवतीति किंविषयोऽप्यपोहः स्यात्, असमानमर्थस्यात्मन्यमभावादित्यल-मसुद्दूनेन ।

(मस्तुवमस्तु–) 10

अयन्तु गुणधर्म एवैष स्वतोऽन्यान् व्यावर्तयन् द्रव्यमात्रमभिधत्ते पारतन्त्र्यात्, ततश्च घटादिभेदानाक्षेपात्तैः सह सामानाधिकरण्याभावः, स्यादेवं भनाक्षिप्तैरप्यैरपि सामानाधिकरण्यं भविष्यति विवक्षावशात्, अत्र पर एवाह—न ह्यसत्यां व्याप्तौ

कर्म शुक्लं कर्म नीलमिति, तद्वति श्रुतगुणगतभेदाभेदत्वादनाक्षेपस्ततो जातेर पोहाद्याऽन्यस्य तद्वतः यथा सत्त्वपक्षे शब्दस्वरूपं गुण एव, जातिगुणौ गुणो द्रव्यञ्च, 15 द्रव्यन्तु द्रव्यमेव,

अयन्तु गुणधर्म एवेत्यादि, विशेषण गुणत्वस्य धर्म एषः, स्वतोऽन्यानित्यादि गतार्थं यावत् सामा

एतस्मन्तोषाह–मा भूदेष इति । एतदेवाह–एवं गमिष्यमाणेति गम्यमाने भवती भेदे पटादप्यन्तस्य विरक्तार प्रमाण-घटेनापि न लभ्यत ... सत्त्वाभिसम्भिप्रायः । तत्र च प्रमाणोऽप्यविवि-क्तसत्त्वमात्रे ... एव ... 20 ... असद्विविक्तेति । ... भवतीति ... भवत्सम्भेद इति ... भवतीति ... । वैयर्थ्ये हेतुमाह–घटस्येति ... । एवञ्च 15 ... निर्विषय एवेत्याह–अपि चेति ... । अयन्तु गुणधर्म इति अयन्तु गुणधर्मः स्वतोऽन्यान् व्यावर्त्य-... सामानाधिकरण्याभाव इति ... 20

१ सि क्ष डा. भावपर्यायैर्व्यस्यः । २ सि डा. भेदाक्षेप, क्ष के भेदपक्षः । ३ भि. क्ष. डा. भेदात्मकत्वे ।

नाधिकरण्याभावः, सच्छब्दो गुणः विशेषणात्, नीलमिदमिति विग्रहार्थः, विशेषणमनुग्राहकम्, अनुग्राह्यं प्रधानम्, स्यादेतदित्यादि टीकया चोदितमनाश्रितैरन्यापोहैरपि सामानाधिकरण्यं भविष्यति विवक्षावशात्-इदं विशेष्यमिदं विशेषणमिति अत्र भाष्येण परं परिहरति-नासत्या न्यायाश्रितैरिति साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां भावात्मकं शुक्लं रूपं नीलमिति, अनाश्रितत्वादन्याय्यत्वादिति हेतवः, वक्ष्यमाणशुक्लवस्तुसमर्थनार्थमाह-गुण-
5 गुणवत्समेवाभेदत्वादनाक्षेपः-शुक्लो गुणो विशेषणं शुक्लतरादि तद्वत् भेदाः शुक्लतरादयो[द्रव्यादयो] वा तेषाममेदत्व इति-जात्युपचितपक्षेऽन्यापोहपक्षे वा जातिसत्त्वोपसर्जनमात्रत्वाद्गुणभूतत्वात् अन्यापोह-मात्रोपसर्जनत्वाद्गुणभूतत्वाच्च तदभेदत्वादनाक्षेपः, कस्य ? ततो जातेरन्यस्यापोह्यस्यान्यस्य तदा इति, तदन्यो यथेत्यादि, तद्विदितार्थभावनार्थमुदाहरणं पक्षद्वयसाम्यापादनम्, सत्त्वपक्षे सम्बन्धस्य गुण एव, जातिगुणो गुणो द्रव्यस्य, द्रव्यन्तु द्रव्यमेवेति, उपकारी गुणः प्रधानं द्रव्यमित्यर्थः, विवक्षावशात् मति-
10 पाद्यार्थस्य अपोहपक्षे सम्बन्धरूपं गुण एव, अपोहगुणो गुणो द्रव्यस्य द्रव्यस्य द्रव्यमेवेति पक्षद्वयेऽपि विशेषणविशेष्यत्वविभागक्रमेण गुणभावोपपादनेन च सामानाधिकरण्याभावोत्कीर्तनो मन्दो भावत् सत्त्वमात्रमिति प्रायो ग्रन्थार्थः विशेषस्तु विभिद्यते, अत्र च सत्त्वजातिगुण[ः]गुणत्वेनोच्य[ि]ते जाति-गुणद्रव्याणि च द्रव्यत्वेनेति परेणोक्तत्वात् नोच्यते ।

अत्र च-

15 स्वरूपापोहगुणा विशेषणान्यनुग्राहकत्वापेक्षयोच्यन्ते, अपोहगुणद्रव्याणि च प्रधाना-न्यनुग्राह्यत्वापेक्षया, शुक्लशब्दो ह्यशुक्लत्वनिवृत्त्या शुक्लमाह शुक्लतरादयश्च तद्भेदास्तद्वथा

निराकरोति-सच्छब्द इति । सामानाधिकरण्याभावप्रसङ्गाय चोदकः पठितमन्यदाह-स्यादेतदित्यादि तदपोहा-पेक्षयापि यद्यपि सामानाधिकरण्यं भविष्यति विवक्षा च वस्तुस्वभावानुवर्तिनी, विशेष्यं हि वस्त्वपि [illegible] नाविवक्षितमिति तद्विवक्षावशात् [illegible] प्रवर्तमानो विशेषणम्, तत्र शब्दो परोपकाराय प्रवर्तमान-
20 प्रधानार्थं विशेषणं भवतु [illegible] प्रधानं गुणस्तु तदर्थैव [illegible] विशेषमिदं विशेषणमिति कृत्वा [illegible] सामानाधिकरण्यमिति [illegible] भाव । अत्रार्थे भाष्येण [illegible] न्यायश्रितैरिति न [illegible] प्रतीयते स एव सामानाधिकरण्यविस्तारे निर्दिष्टं भवति, [illegible] साधारण्यात् गुणिसामान्यात् [illegible] तदपोहमात्रं प्रतीयते शुक्लमेवाभेदत्वात्, न विशेष प्रतीयते [illegible] विशेषसामान्यं [illegible] विशे-विशेषविशेषसामान्य [illegible] तदभिन्नसामान्यतोऽपोह्य साधर्म्येण वैधर्म्येण वा न वस्तुनिश्चयसमवेत तत्र च यथं
25 सामानाधिकरण्यं रूपं शुक्लं रूपं नीलमिति [illegible] भाव प्रतिभाति । अनाश्रितत्वादिति अत्रार्थे हेतुर्विशेषणमन्याय्यम्, न्यायसमेताक्षेपात्, [illegible] साधीति भाव । वक्ष्यमाणशुक्लवस्त्वर्थं भावयितुं शुक्लगुण-भुवगुणेति [illegible] वा गुणेन विशेषणभूतेन शुक्लतरादिरूपेण तदा भेदा शुक्लतरादयो द्रव्यादयो वा-भाविषयन्ते तेषां भेदाय शुक्लताप्रयोजनाभेदात्, जात्युपचितपक्षे हि जातिमात्रस्योपसर्जनं विशेषणभूतं सत्त्वार्थं अन्यापोहपक्षे चान्यापोहमात्रस्योपसर्जनं गुणभूतं सत्त्वार्थं तदभेदत्वाद्धेतावनाक्षेप [illegible] विशेषणात्, तत्र च जातेरपोह-
30 मात्रस्य [illegible] भाव । के गुणाः द्रव्याणि चेत्याह-सत्त्वपक्ष इति जातिपक्षे जातेरेव सम्बन्धे तदा विशिष्टं विना [illegible] सम्बन्धरूपमेव तत्र विशिष्टमिति सम्बन्धरूपं गुणः जातिश्च द्रव्यम्, सम्बन्धरूपन्तु तदा गुण एव भवति जातिः शुक्लत्वं गुणे द्रव्यमपि भवति द्रव्यन्तु द्रव्यमेव न गुणः [illegible] अत्र गुणप्रधानभावस्य [illegible] भावत इति च व्याख्यायते । ग्रन्थमनुसरति स्वरूपापोहेति । गुणप्रधानभावं दर्शयति

यन्नेदत्वं शुक्लमेवत्वं तस्माच्छुक्लशब्दो मधुरादिकं नैवाक्षिपति, एवमिहापि सच्छब्दो पूर्वमसन्न भवतीत्यसद्व्यावृत्तिमुक्त्वा तद्वन्तमाह सत्त्वद्रव्यममेदवदिति नयेन, तस्मात् सद्द्रव्य सन् गुणः सत्कर्मेत्यादौ सच्छब्द उदकादिना द्रव्यभेदेन रूपादिगुणभेदेन गमनादिकर्मभेदेन वा तद्गत विशेष तान् विशेषान् वा, सत्त्वमात्रवत्, इति सच्छब्दवाच्यार्थाभेदत्व द्रव्यादीनां घटादीनाञ्च । 5

स्वरूपापोहेत्यादि यावदनुमानस्यापेक्षयेति तत्समानार्थोक्ते सोऽपि द्रष्टव्यः, एतत्सार्थस्य भावना शुक्लशब्दो हीत्यादि यावत्तत्मात्रमेदत्व शुक्लाभेदत्वमिति सत्त्वाभिधानपक्षे दोषोन्मीलनं निदर्शनत्वेन गतार्थम्, एवमिहापि सच्छब्दो हि पूर्वमसन्न भवतीत्यादि दार्ष्टान्तिकत्वेन सैव परिपाटी दृष्ट्वा यावत् सत्त्वद्रव्यममेदवदिति नयेनेतःप्रभृति उदकादिना द्रव्यभेदेन सत्त्वगुणरूपादिगुणभेदेन कर्मगमनादिकर्मभेदेन वा सत्त्व[व]दिति त विशेषमिति—एक वाऽपोहवत् त द्रव्यादिभेदानामन्यतम तान् विशेषान् 10 वा—इति सर्वान् भेदान् वा नैवाक्षिपतीति वर्तते एकतत्त्वमिति तिष्ठतु तावत्तद्विशेषाणामन्यतमः सर्वे वा, किं तर्हि ? विवक्षितमेकं घटादि वा गुणविशिष्टं तद्वस्तु नैवाक्षिपति, भाव्यारतीयं यतो द्रव्यादि वा तद्वस्तुं विशेषं तद्विशेषान् वा—नाद्रतीयानपि [1]विशेषानभिधत्ते, सत्त्वमात्रवदिति, यथा तथा निराक्रियते सत्त्वमात्रपक्षे ऽनाक्षेपः तथा स्वविशेषेऽप्यपोहवत्पक्षेऽपि, इति सच्छब्दवाच्यार्थ[ा]भेदत्व द्रव्यादीनां घटादीनाञ्चेति भावितार्थानुसारेणोपसंहारः । 15

सच्छब्दो हि सदित्यसन्न भवतीत्यसत्त्वादवच्छिन्न धर्मिणोंऽशमात्रमभिधत्ते, न तस्मान्य कंचिदपोहते, नित्यत्वाद्यभावत् तत्स्वरूपजातिविशिष्टद्रव्याभिधायित्वात्, तद्वत्, शुक्लश्रुतिवत् यथाऽशुक्लनिवृत्तिमात्र धर्मं शुक्लशब्दोऽभिधत्ते तथा सच्छब्दोऽसन्निवृत्तिमात्रमुक्त्वा तदुपसर्जनं द्रव्यमाह, द्रव्यशब्दश्चाद्रव्यं न भवतीत्येतावदभिधत्ते, न तद्विशेषम्, इत्य तयोरवच्छिन्नभागमात्रविषयत्वादभेदवत्त्वाभिर्विषयत्वम्, निर्विषयत्वात् कुत एकार्थता ? 20 असदस्वरूपेऽपि न सतो भेदा द्रव्यादयः, न द्रव्यस्य घटादयः, न वा सच्छब्दस्य द्रव्यादिशब्दाः, तस्मादतन्नेदत्वम् ।

सच्छब्दो हीत्यादि कारणभावना, सदित्यसन्न भवतीत्यसत्त्वादवच्छिन्नं धर्मिणोंऽशमात्र

स्वरूपापोहेत्यादीति पूर्वे हि विशेषणानुसारेणं तत्र धर्मस्वरूपमपोहो गुणत एवेऽनुमानस्यापेक्षया गुणा लभ्यन्ते अन्येऽप्यनुमानादि भावाभावत्वात् प्रधानामीत्युभयत्र इति भावः । निदर्शनमाह—शुक्लशब्दो हीति शुक्लशब्दो वस्तुपसर्जनं गुणमाह 25 यदृता भेदाः शुक्लतरादयो न मधुरादय तेषाञ्च भेदानां शुक्लभेदत्वं तस्मात्तदनाक्षेपः तत्र शुक्लशब्दो यथा स्वभेदानेव नाक्षिपति तद्भेदमन्तरभिधाय मधुरादीन कथमाक्षिपेदित्याशयः । तदनुसारेणं वस्त्वभिधानपक्षे दोषं शुक्लशब्देन जातिविशिष्टद्रव्यगुणाभिधानाभिप्राय—सत्त्वाभिधानेति । दार्ष्टान्तिकमाह—एवमिहापीति सच्छब्दोऽप्यसदपोह्योक्त्वा तदन्यमात्रमाह न तद्गतान् गुणान्तरभेदानभेदत्वादिति न्यायात्, तत्रैक वा सर्वान्वा भेदानाक्षिपतीति भावः । एकतत्त्वमिति तिष्ठतु तावत्तद्विशेषणानामन्यतम सर्वे वा किन्तु विवक्षितविशेषमपि नाक्षिपतीति भावः । यथा सत्त्वपक्षे तथा दोष उक्तो तथा 30 स्वपक्षेऽपि दोष इत्याह सत्त्वमात्रवदिति । उक्तमेव भावयति—सच्छब्दो हीति । व्याचष्टे—सदिति असत्त्वमाति-

1 सि. प्र. भा. डे. पावकत्वात् । 2 सि. प्र. भा. डे. सत्त्वमिधान । 3 सि. प्र. भा. डे. भावतीयानपि विशेषानभिधत्तेति । 4 सि. प्र. भा. डे. नाक्षेपः ।

सच्छब्दोऽभिधत्ते, न तस्मात्ं कश्चिदपोह[ति] नियमत्वार्थसत्त्ववत्, मा भूत् मैव' भवतीति, अत आह–तत्स्वरूपजातिविशिष्टद्रव्याभिधायित्वात् व्याख्यात एवाय हेतुः दृष्टान्तस्तु पक्षद्वयप्रसिद्ध्यापादनार्थं तद्वदिति सामान्येनोक्तः, शुक्लश्रुतिवदिति अशुक्लनिवृत्तिमात्रं धर्मं शुक्लशब्दोऽभिधत्ते तस्यैवांशान्तरमभिधत्ते यथा तथा सच्छब्दोऽसन्निवृत्तिमात्रमुक्त्वा नान्यत् किञ्चिदिति तदुपसर्जनं द्रव्यमाहेति, अत्र द्रव्यशब्दमा-
5 त्रेण न भवतीत्येतावदद्रव्यापोहमात्रमभिधत्ते तेनैव न्यायेन, न तद्विशेषं–न द्रव्यविशेषं, तथा किमिति चेत्–इत्थं तयोः–सद्द्रव्यशब्दयोरवच्छिन्नमभावमात्रविषयत्वादभेदत्वसमभेदप्रसक्तेर्निर्विषयत्वं निर्विषयत्वाद् कुत एकार्थता सच्छब्दद्रव्यशब्दयोरिति ? अतोऽसदसद्रूपेऽपि–असद्व्यावृत्तिरूपे सत्यपि न सतो भेदो द्रव्यादर्थैः, न द्रव्यस्य घटादयः, न सच्छब्दस्य द्रव्याभिधानस्य, तस्मादपोह्यत्वमनाक्षिप्तत्वात्, अतोऽसामानाधिकरण्यम्, अतदेकत्वानाक्षिप्तत्वापादनाय परस्परविषयसमानत्वोपपादनमयुक्तोऽयम्, अत्रापि
10 सच्छब्देनासदिरनपरिपर्यासेनान्यापोह[वत्]पक्षेऽपि तावत्तदेवत्वमिति समानः ।

एवमिदमसामानाधिकरण्यं सत्त्व[व]दभिधानेऽपोहवदभिधाने चेत्थं मा प्रापदित्याह–

नन्वु च तत्र दृष्टं शुक्लत्वादिसमानाधिकरण्यम्, अथवा दृष्टविरुद्धं त्वयोच्यते शुक्लशब्दस्वरूपजातिगुणानां सर्वद्रव्यस्य चाऽत्यन्तमभिधार्थत्वम्, पुनश्च तस्य मधुरमिति शुक्लतरः शुक्लतम इति शुक्ला चैतस्य जातिर्नित्येति च, इह वा किं न दृष्टं सद्द्रव्यं सद्गुणः सत्कर्मेति,
15 एतदेव तु दृष्टं सामानाधिकरण्यं गुणशब्दत्वे विशेषणद्वारेण शब्दस्वरूपजात्युपसर्जने सद्वति वा न प्राप्नोतीत्युच्यते परं प्रति दोषः, यथा चैते जातिमत्पक्षेऽभ्युच्चयपटायनादेपादिदोषाः शुक्लशब्द मधुरनादेपादिदृष्टान्तास्तथाऽन्यापोहपक्षे सच्छब्देऽपि, असाधारणत्वात् भवत्साधारणे

विधिं [illegible] वर्णितं सच्छब्द आह, न विविञ्चन् विवरान्, योऽर्थः [illegible] यथा सच्छब्दोऽसन्निवृत्तिमात्रमेव भवतो नियमार्थत्वं नापोहति तथा सोऽप्यपोऽपीति भावः । तत्र कारणमाह–तत्स्वरूपेति, सच्छब्दः सच्छब्दस्वरूपेण [illegible] च
20 सत्तया विशिष्टं द्रव्यमभिधत्ते [illegible] जातिमित्त्वा [illegible] जातिमच्चाभिधत्त इति मतेन [illegible] सुगमम् द्रव्यमप्यसद्व्यावृत्तिमात्रमाह, न तद्विशेषापोहत इति भावः । जातिमत्पोहस्वरूपसाधर्म्येण दृष्टान्तं दर्शयति–तद्वदिति । निदर्शनं व्याचष्टे–शुक्लश्रुतिवदिति [illegible] द्रव्यमभिधत्ते न [illegible] मपोहत इति भावः । दार्ष्टान्तिकमाह–सच्छब्दम् इति असमवायव्यावृत्तिमात्रमात्रे न तावत् किञ्चिदपरं [illegible] एवं तदुपसर्जनं [illegible] द्रव्यमाह, तथापि द्रव्यमद्रव्यनिवृत्ति यदि न तु द्रव्यमात्रमेवापोहत इति भावः । सामानाधिकरण्याभावं दर्शयितुमाह
25 इत्थं तयोरिति सद्द्रव्यमिति सच्छब्दद्रव्यशब्दयोरन्यापोहमात्रविषयत्वे [illegible] न [illegible] भेदाभेदोरपि भेदो नैव [illegible] सामानाधिकरण्यं भवतीति भावः । एतदेव स्फुटयति–अतोऽसदसद्रूपेऽपीति सच्छब्दोऽसदपोहमात्रस्य [illegible] एवं द्रव्यशब्दोऽद्रव्यनिवृत्तिमात्र [illegible] द्रव्यादिरूपत्वा सतो भेदो न द्रव्यादि, द्रव्यस्य भेदो न घटादि, सच्छब्दस्य वा भेदो न द्रव्यशब्दः द्रव्यशब्दस्य च भेदो न घटादिरूप इति भावः । ततश्च निगमयति–तस्मादिति द्रव्यादीनां तदादिभेदस्वरूपत्वेन तदादिना द्रव्यादीना-
30 मानेकान्त्यात् सामानाधिकरण्याभावतस्तया सामानाधिकरण्यं न सम्भवतीति भावः । अथ सामानाधिकरण्यं दर्शयन् [illegible] परेषां–ननु चेति । [illegible] तथा [illegible] सामानाधिकरण्यस्य दर्शनात्

---

१ मि [illegible] प्र. डे. मैव च । २ मि [illegible] प्र. तदेव डोषदमाभि । [illegible] × × ।

च गुणपर्यायलक्षणं विशिष्टं भवदेव सत्त्वं वस्त्वभिधीयते प्राधान्येन, द्रव्यघटपटादिभेदजातं गुणकर्मसामान्यविशेषादि वाऽसत्, संवृतिसत्त्वात्, गुणपर्यायलक्षणो हि विशेष एव सन्, अङ्गुलिव्यतिरिक्तमुष्टिवत् पलाशादिव्यतिरिक्तपङ्क्त्यादिवच्चेति नास्त्यतत्त्वविशिष्टं भवद्वस्तु अस-दुपसर्जनं वात्युपसर्जनं वा रूपनीलत्ववदिति।

ननु च तत्र दृष्टमित्यादि, अनाक्षिप्तत्वमवयवेरत्वानैकान्तिकं शुक्लवर्णादिसामानाधिकर- 5
ण्यस्य दर्शनात्, अथवा दृष्टमिदं लक्ष्योऽस्यते शुक्लशब्दस्य रूपजातिगुणानां रूपद्रव्यस्य चाऽव्यभिचार्य-
स्यात् जातिमत्पक्षेऽपोहपक्षे चेति, पुनस्तत्र लवणं मधुरमिति रूपरसयोर्भेदात् द्रव्यस्य रूपरसाभ्यामा-
भेदादसम्बद्धमेवेदम्, तथा शुक्लतरः शुक्लतम इति गुणजातिप्रकर्षभेदस्य द्रव्येणासम्बन्धः, तथा शुक्ला
घंटस्य जातिर्नित्येति, घटद्रव्यशुक्लगुणजातिवभित्यता[नित्यता]नामत्वं भेदादसम्बन्धः, स च दृष्टः,
अत्र 'दोषवादवरत्यादेवमुच्यते गृह वा किं न दृष्टं सद्रव्यं सेम् गुणः सत्कर्मेति, न हि दृष्टमपरिदं 10
प्रमाणमस्ति, तस्मानतिक्रमणीयत्वात्, किं तर्हि ? यदयेव तु दृष्टं सामानाधिकरण्यं गुणलक्ष्यत्वे विशेषण-
द्वारेण शब्दस्वरूपस्यात्युपसर्जने तद्वति वा-अन्यापोहवति वा न प्राप्नोतीत्युच्यते परं प्रति दोषः, यदयुक्तम
दृष्टमपोषणमित्यापादयति-यथा चेते जातिमित्यादि, यथा परपक्षे सम्बन्धप्रयोगे घटादिनाक्षेपोऽवयवत्वमसा-
मानाधिकरण्यञ्च दोषाः शुक्लशब्दमधुरनाक्षेपादिद्रव्यान्वाः तथान्यापोहपक्षे सम्बन्धेऽपि जातिमत्सम्बन्धम्

म्यभिचरितम्, न हि शब्दत्वेन शब्दतोऽन्याक्षेपे तत्सामानाधिकरण्यं घटमुपपद्यते तस्मादुक्तदोषानतिवृत्तः तत्तत्सामान्यत्वासे- 15
सामानाधिकरण्येन व्याप्नोति-अनाक्षिप्तत्वमिति। न सामानाधिकरण्यमिति यदुच्यते तद् दृष्टविरुद्धमित्याह-अथवेति।
इह कश्चित्-कण्वर्करा अत्र सामानाधिकरण्यं नोपपद्यते शब्दत्वेन हि घटस्वरूपं शुक्लादिरूपं शुक्लगुणं न विशेषं प्रतीयते
जातिमत्पक्षे शब्दत्वेन न द्रव्यतः शुक्लादिरूपस्यैकान्तं भेदादीनापेक्षितलक्षणं सामानाधिकरण्यमिति यदुच्यते तद्
दृष्टविरुद्धमिति शुक्लादिरूपेति। प्रकारान्तरेण तदुक्तं सामानाधिकरण्याभावं दर्शयति-पुनस्तत्रेति पुष्टं लवणं मधुरमिति
यत्र यदि लवणं शुक्लं तर्हि कथं मधुरं यदि मधुरं तर्हि कथं शुक्लम् रूपरसयोर्भेदात्, यदि तु रूपरसयो द्रव्यतदर्थौ रूपरसाभ्यां 20
द्रव्यस्य भेदात् कथं सम्बन्ध इति यदुच्यते तदपि दृष्टविरुद्धमित्यादयः। प्रकारान्तरेण तदुक्तं तं दर्शयति-तथा शुक्लतर इति,
यदेव शब्दत्वेन शुक्लगुणतमेवस्य शुक्लतरत्वसमारोपाद्येनापि तत्सामान्यविशेषेण द्रव्येण तस्यासम्बन्ध इत्युक्तिरपि तादात्म्यैकत्वमि-
मम । पुनरपि प्रकारान्तरेण सामानाधिकरण्याभावं तदुक्तं दर्शयति-तथा शुक्लेति शुक्लः घंट इत्यत्र शुक्लत्वजाते शुक्ल-
जातिर्नित्या घंटस्यानित्यं द्रव्यमिति तयोरत्यन्तभेदात् सम्बन्धमित्युक्तिरपि दृष्टविरोधात् । अत्र दोषाणामुक्तानां दुर्निवारत्वेन
यन्मपि दुर्लभमेवेत्याह-गृह वा किमिति शब्दत्वजात्यादिसम्बन्धाद्यभावेन किम् ? दृष्टोपमित्यादि एव साम्यं सत् 25
गुण सत् कर्मेति सामानाधिकरण्यं दृष्टत्वं एव, दृष्टं सामानाधिकरण्यं दृष्टत्वादितानतिक्रमणीयम्, परन्तिदं सामानाधिकरण्यं
सम्बन्धाय गुणशब्दे गुणत्वजातेरत्यन्तभेदत्वादनभेदाद्वयतो न सम्भवति, न यस्मात् व्याप्ती तद्वति गुणस्य साधर्म्येण वैधर्म्येण
वा तस्य व्यापक सम्भवति यत्र दृष्टं शुक्लतरो रूपेण गुणेन न तस्य व्यापकत्वं परं प्रति दोष उच्यत इति भावः। एवं
जातिमत्पक्षे यथा शब्दत्वेन मधुररसस्यानाक्षेपः रूपरसयोर्भेदात् जातिमान् वा सम्बन्धदोषोऽपि व्याप्तिमनाक्षेपः तद्वदेवं
तद् यत्र इतरेषु सामानाधिकरण्याभावः इत्यादिदोषा सम्भवन्ति तथाऽन्यापोहपक्षेऽपि जातिमत्सम्बन्धत्वेन घटाद्यनाक्षेपत् 30
अनेकत्वाऽपि घटाद्यनाक्षेपादिदोषास्तथा एव अतदात्मकत्वात् मात् जातिमपोह वाऽभिधाय पश्चादुपसर्जनत्वाभिधानात्
तस्य न तादात्म्यमित्याहर्शयति-यथा चैत इति अनेन दोषम्-जातिरत्वेऽभेदोपचारेण जातिमत्त्वोर्धविशेषेऽव्यक्तम्

१ सि॰ च दोषाभावाद । डे॰ दोषाभावाद । २ सि॰ डे॰ भ॰ तदुक्तं।

घटाद्यनाक्षेपादित्यभिप्रायः । उभयत्र मुख्यो हेतुः–असाक्षाद्वाचकत्वादिति तथैतस्तर्हि दोषश्चाक्षत्रयोऽपि सामान्यस्योपात्ताश्रितस्यासमवस्थविशेषसाक्षाद्वाचकपक्षे नास्ति सामानाधिकरण्यमप्युपपद्यत इति, तदर्थं मार्गमाह–अपरसाक्षाद्वाचकत्वे येनापि पाचकश्चासुपसर्जनं येति, रूपनीलत्ववदिति, रूपजातिसामान्यसम्बोपाध्युपग्रहद्वारेण नीलविशेषस्य संसर्गस्य भवतः–तत्र एकार्थस्य गतिः [ः अ]रूपानीलत्वनिवृत्त्याऽन्यापोह-
5 द्वारेण वा यथा भवति तथेहाऽप्यस्तित्वगुणपर्यायसम्बन्धेन विशिष्टं भवत्येव तत्र वस्त्वभिधीयते, प्राधान्येन–मुख्यया वृत्त्या साक्षात्, यत्र द्रव्यघटपटादिभेदजातं गुणकर्मसामान्यविशेषादि वा परिकल्पित तत्तद् संसृष्टसत्त्वात्, गुणपर्यायसम्बन्धो हि विशेष एव तेन, मधुरक्षिप्यतिरिक्तशुक्लवत् यज्ञदत्तादिव्यतिरिक्तपट्वादिवद्वेति द्रव्यादयपि तथैवेति –एवमाक्षेपोभयत्वं चाविशिष्टं भवतस्तु तथोक्तविधिना अपोहद्वारापेक्षमसदुपसर्जनं जातिमत्पक्षापेक्षं जात्युपसर्जनं वा द्विधाऽपि न दोष इति ।

10 यथा चाहुः सच्छब्देन सह भेदशब्दा न समानाधिकरणाः तदभिधानेनानाक्षिप्तत्वात् शुक्लाभिधानानाक्षिप्तमधुरादिवत् सच्छब्दो भेदैः सह न सामान्याभिधायी, भेदानाक्षेपात्, यथा शुक्लशब्दो मधुरादिभिः सह न सामान्यवाची, द्रव्यादिशब्दो न साक्षात् विशेषस्य एव तद्द्वारेण विशेषार्थ एव वा, तद्विशेषासम्बन्धित्वात् मधुरशब्द इव शुक्लशब्दो न,

यथा चाऽऽहुरित्यादि, टीकाकारैः यानि साधनान्युक्तानि जातिमत्पक्षदोषप्रदर्शनार्थानि तान्ये-
15 वापोहपक्षेऽपि तद्दोषप्रदर्शनार्थानि तत्र सच्छब्देनेति प्रथमे साधने भेदशब्दानां सामान्यशब्देन सह सामानाधिकरण्याभावः प्रतीयते द्वितीये भेदैः सह सामान्यस्य तदभिधानम्, गुणभूतेनाप्यपोहेना-

जातिमत्पक्षे न युज्यमानमपोहेऽपि । अपोहपक्षेऽप्यसदुपसर्जनमुत्पन्नानि भवति तु भेदे येषां सम्बन्धोऽस्ति–तथैतस्तर्हीति अपक्षपक्षे च तथापि सामान्यं तदेव येषां तद्द्वारेण विशेषः सामान्यस्यैव विशेषरूपेण भवनात्, अत एव सकलस्य प्रधानभूतस्य एव साक्षाद्वाच्यत्वे न तु सामान्योपसर्जनद्वारा परोक्षतया न चाऽऽक्षेपेण समस्तसामानाधिकरण्यमुपपद्यत एवेति भावः ।
20 समवेत येषामर्थं प्रदर्शयितुं प्रथमं रूपनीलत्ववदिति दृष्टान्तं भवतः–रूपजातिसामान्येति रूपं नीलविशेषस्य रूपत्वं सामान्यं रूपजातित्वं सामान्यसम्बन्धोऽपि च तदनुगतं नीलगुणमपि विषयमाह स च विशेष सम्बन्धमात्रं एवं च जातिमत्पक्षाभिप्रायेणेत्यम्, अन्यापोहपक्षाभिप्रायेण तु–अरूपानीलत्वेति अनात्मव्यावृत्तिपक्षे रूपत्वेन रूपत्वनिवृत्तिर्नीलत्वेन चानीलत्वाद्व्यावृत्तिर्नीला तद्द्वारेण तस्य भवतो नीलविशेषस्याभिधानमिति भावः । दार्ष्टान्तिकं निरूपयति–तथेहास्तित्वेति । गुणाः रूपरसादयः पर्यायाः पिण्डशिवकादयः एतत्सर्वं विशिष्टं भवत्यर्थं वस्तु, अन्यापोहद्वारेण सर्वोऽभिधीयते मुख्यया वृत्त्येति भावः । गुण-
25 पर्यायसम्बन्धो विशेष एव वस्तु, तत्संसृष्टत्व परपरिकल्पित विशेषाधारत्वम् सामान्यस्य द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषादि तत्रैवापि च संसृष्टत्वात् परमार्थतोऽवाह–यत्रेति । तदनुरूपं दृष्टान्तमाह–मधुरशुक्लेति । परोक्तानि साधनानि प्रदर्शयति–यथा चाहुरिति । जातिमत्पक्षे दोषप्रतिपादनार्थान्यभिधानानि येऽन्यत्र्यसदुपसर्जनानि अन्यापोहपक्षेऽपि सम्यगनुपपन्नानि दर्शयति टीकाकारैरिति, एते तथोक्ताक्षिप्ता येषां अपोहपक्षाश्रितत्वमपि तथैवेति प्रदर्शयितुं साधनासाध्यमुपन्यास इति भावः । प्रथमप्रयोगे भेद-शब्दाः सामान्यशब्देन न समानाधिकरणा इति प्रतिज्ञावाक्यमभिप्रेत्योक्तम्–प्रथमे साधन इति । द्वितीये प्रयोगे सामान्य-
30 शब्दः भेदैः सह न सामान्याभिधायीति इति प्रतिज्ञावाक्यमभिप्रेत्योक्तम्–द्वितीय इति । भेदैः सह सामान्याभिधायित्वं सामान्यशब्दस्य यथा नास्त्युपपत्तिमाह–गुणभूतेनेति विशेषणभूतेन सर्वगतस्वभावापोहेन तदभिधानं तदभावः–

1 सि क्ष भ डे. तथो । 2 सि ह. भ्र. डे तथोच । 3 क्ष भ यथाहुरि । 4 सि भा, मयोहानपेक्षमसदुपसर्जनं सर्वत्र ।

पोहगतत्वमभ्युपगतं छागमवाक्ये, अर्थान्तरार्थापोहं हि स्वार्थे कुर्वती श्रुतिरभिधत्त इति वचनात्, भेदाना-
क्षेपश्चाप्यपोहे चरितार्थत्वादिष्टः, अतः सिद्धो हेतुः, तदभिधाने[ना]नाक्षिप्तत्वात् भेदानाम्, तेषामेव च
पक्षीकृतत्वात्, शुक्लाभिधानानाक्षिप्तमधुरादिवदिति दृष्टान्तोऽपि भावितार्थः, द्वितीयेऽपि साधने सच्छब्दे
पक्षीकृते भेदानाक्षेपात् कस्य तत्सामान्यमपोहो वास्तु ? इति सामान्यानभिधायित्वं सिद्धम्, तत्र दृष्टान्तः
शुक्लशब्दो मधुरादिभिः सह[न]सामान्यवाचीति, पूर्वत्र शुक्लशब्दसहयोगाद्वाचिका भेदशब्दा एव साध्या 5
दृष्टान्तश्च, इह तु भेदशब्दाद्वाचिकाः सामान्यशब्दा इति विशेषः, तृतीये द्रव्यादिशब्दो वेति,[न]साक्षाद्वि-
शेषशब्द एव तद्द्वारेण विशेषार्थ एव वा, साक्षात्पक्षे असद्विशेषत्वमसत्त्वतः सामान्यस्य न विशेषा
द्रव्यादयः, अनाक्षिप्तत्वाद्घटव्याख्यानवत्, न च सामान्यं तेषां सम्बन्धि, ते वा तस्येति सिद्धमसद्विशेषसम्ब-
न्धित्वम्, तद्विशेषासम्बन्धित्वात्, असद्विशेषसम्बन्धित्वादिति वा पाठान्तरे मधुरशब्द एव शुक्लशब्दो
नेति गतार्थो दृष्टान्तः । 10

सच्छब्दो वाऽसद्व्यावृत्तिमन्तं नाभिधत्ते घटादिशब्दैः सहासमानाधिकरणत्वात्, अनि-
त्यशब्दवत्, यथा चाह 'विद्यमानाः प्रधानेषु न सर्वे भेदहेतवः । विशेषशब्दैरुच्यन्ते
व्यावृत्तार्थाभिधायिनः ॥' (वाक्य कां ३ श्लो ४) इति, एतेनैव पक्षेण स्वकीयेन
च कृतप्रयोजनत्वान्न पृथगुच्यते ।

पोहं हि स्वार्थे कुर्वती श्रुतिरभिधत्त इति श्रुत्या तत्र सामान्यसम्बन्धस्याभ्युपगमोऽपीति भावः । प्रथमप्रयोगे तदभिधानेनानाक्षिप्तत्वा- 15
दिति हेतोरसिद्धतां निराकरोति-भेदानामाक्षेपश्चेति शुक्लगुणगतभेदसमेतत्वाद्रूपाणामभ्यासेन अन्यापोहाभिधानेन चौरस्यापि [illegible]
[illegible] पृथक्त्वात्, [illegible] [illegible] सामान्येन [illegible] सत्त्वमीति [illegible] गुणस्यापि [illegible] धर्मिणमाह
[illegible] विशेषाणां [illegible] तदभिधानेनानाक्षिप्तत्वं भेदानां नास्त्यसिद्धिमिति भावः । अन्यापोहपक्षे
[illegible] हेतोरसिद्धतामाह-द्वितीयेऽपीति सामान्यमिदानी सच्छब्दोऽप्यत्र [illegible] द्रव्यसत्त्वव्यावृत्ति-
मात्रमभिधत्ते न चाभ्युपगतं [illegible] [illegible] सामान्यशब्दा न भेदैः सह सामान्याभिधायिन इति सामान्यशब्देन 20
भेदानाक्षेपात् कस्य भेदस्य तत् सामान्यं स्यात्, अपोहो वेति तेन सह सामान्यानभिधायित्वं सिद्धमित्यर्थः । दृष्टान्तमाह
[illegible]-शुक्लशब्द इति । प्रयोगद्वये [illegible] सूचयति-पूर्वत्रेति प्रथमे प्रयोगे [illegible] सामान्यशब्दाः
साध्यत्वे भेदशब्दो धर्म्यत्वे दृष्टान्ते दार्ष्टान्तिके च प्रविष्टः द्वितीये प्रयोगे च भेदशब्दाः साध्याः सामान्यशब्दश्च धर्म्येव इति
भेदो बोध्यः । तत्र सच्छब्दिनो [illegible] व्यावृत्तिमात्रं [illegible] [illegible] भेदा द्रव्यादय
न वा द्रव्यस्य [illegible] न [illegible] भेदा द्रव्यादिरूपा न वा द्रव्यत्वस्य [illegible] न अन्यापोहे साक्षात् 25
[illegible] [illegible] सामान्यशब्द एव [illegible] तत्र हि पुनर्वचनं अन्या-
पोहेन [illegible] पक्षम् द्रव्यादिभेदानाक्षेपसदीति तस्मात् सामान्यशब्दो विशेषशब्द एव सामान्यद्वारेण
विशेषार्थो वा, तद्विवेकेन [illegible] तृतीय इति । न च सामान्यमिति असत्त्वादिति न द्रव्यादि-
भेदसम्बन्धिनी [illegible] निर्विषयत्वात्, [illegible] [illegible] इति भावः । तथा
मधुरशब्द [illegible] शुक्लशब्द [illegible] विशेषार्थ एव वेति पाठान्तरात् मधुरशब्दस्य इति । प्रयोगान्तरमाह-सच्छब्दो 30

---

१ सि. क्ष. डे. भेदोऽपवाद्य । २ सि क्ष डे छ पाठान्तरे । ३ सि क्ष डे शुक्लशब्देनेति ।

(सच्छब्दो वेति) सच्छब्दो वाऽसङ्ख्यातवृत्तिमन्वं नाभिधत्ते अपोहवत्त्वात् सार्वाभिमतवस्त्वाभिधान निराकुर्महे, घटादिशब्दैः सहासमानाधिकरण्यत्वात् [सत्]शब्दस्य घटादिशब्दैः सहासमानाधिकरणस्य भेदानाक्षेपात् सिद्धम् अभिन्नसम्भवात् अभिन्नः शब्द इत्युक्ते भिन्नो न भवतीति भिन्नस्याप्यावृत्ति मर्थं ब्रूते नासङ्ख्यातवृत्तिमन्वम्, शब्दशब्देनैव च समानाधिकरणोऽपि सच्छब्दो न घटादिशब्दैरतो साध्य-

5 साधनधर्मद्वयं दृष्टान्ते वार्त्तान्तिके च सिद्धमिति यथा वाऽऽदिति ज्ञापकम् सम्प्रतिपन्नवाचकत्वसत्त्वप्रदर्शन तत्साधर्म्य स्फुटीकरणार्थम्, प्रधानेषु विशेष्येषु विद्यमाना अपि भेदहेतवो धर्माः सर्वे नोच्यन्ते, कश्चिदेव विशिष्टो विवक्षितः केनचिद्विशेषेण तद्व्यतिरेका विशेषणत्वेन उच्यतेऽर्थो[न]विशेषान्तरव्यापारेण, यथैव चरितार्थत्वात् तस्य गुणभूतत्वात् अत एव च ते विशेषणशब्दा इत्युच्यन्ते व्यावृत्त्यर्थाभिधायित्वादिति, एतेनैव पक्षेण स्वार्थेन च—विधिप्रधानस्वपक्षाभिधानपक्षदोषोपचिक्षेपेण स्वप्रयोजनत्वाच्च पृथक् सूच्यते।

10 अत्राह—

ननु चासत्सच्छ्रुतेः सामान्यश्रुतित्वादयमप्रसङ्गः, अत्र ब्रूमः केन तस्याः सामान्यश्रुतित्वम्? यदा सा स्वरूपगुणमात्रविशिष्टं द्रव्यमाह तदा भेदानामनाक्षेपात् कस्य तत्सामान्यमभिवदतीति सामान्यश्रुतिरित्युच्येत, अत्र प्रयोगः न सच्छ्रुतिः सामान्यश्रुतिः भेदानाक्षेपादिति।

15 (ननु चेति) ननु चासत्सच्छ्रुतेः सामान्यश्रुतित्वादयमप्रसङ्गः[न]सच्छब्दस्याभिन्नवृत्तित्वा[त्] सत्पदोः सर्वत्र वृत्तेः समानः तद्वाचित्वाच्चासौ सामान्यशब्दः भेदाश्च घटादयोऽसङ्ख्यातवृत्त्यो व्यापकत्वात् व्यापित्वमात्रेण एव अतः सर्वोऽयं वाच्यावाचो विरुद्धः —सामानाधिकरण्यं नास्ति भेदा न सन्ति

चेति। प्रतिज्ञार्थमाह–अपोहवत्त इति। पक्षे हेतुत्वं दर्शयति–सच्छब्दस्येति। दृष्टान्तं दर्शयति–अभिन्न इति [illegible] हेतुत्वं दर्शयति शब्दशब्देनैव

20 चेति [illegible] सामानाधिकरण्यं यथा न व्यापित्वमितीति हेतुत्वात् इति। [illegible]

[illegible]

25 [illegible]

30 [illegible] विवक्षैव विवृतिः–सामानाधिकरण्यमिति। [illegible]

1 सि. क. डा. [illegible]। 2 सि. क. डा. [illegible]।

सामान्यं न भवत्यनाक्षेपादित्यातिप्रसक्त एव विचार इति । अत्र ब्रूमः–रसद्रूपनानुवृत्त्यैव त्वमिव प्रष्टव्योऽसि, केन तस्याः सामान्यश्रुतित्वं ?–केन हेतुना तस्या असद्व्यावृत्त्यार्थायाः सच्छ्रुतेः सामान्यश्रुतित्वम् ? नास्त्यत्र हेतुरित्यभिप्रायः, त्वन्मतेनैव यदा सा स्व[रूप]गुणमात्रविशिष्टं द्रव्यमाह–स्वस्य गुणो विशेषण तत्प्रमाण [म]स्य तत् स्वरूपगुणमात्रं तेनैव विशिष्टं नाभिधेयेन, लक्षणयाप्यथेऽपि सम्बन्धान्तरापोहोऽपि स्वार्थे कुर्वतीति वचनात् द्रव्यमसद्व्यावृत्तिगुणप्रमाणविशेषणमित्यर्थः, गुणधर्मत्वात् सत्त्वपदवत् भावितमेव तदा भेदोनाम 5
नाक्षेपात्मकस्य तत्सामान्यं यदेभिरभावातीति सामान्यश्रुतिरित्युच्यतेति, अत्र प्रयोगः नासत्सच्छ्रुतिरित्यादिः गतार्थः तस्मात्तत्वतः प्रयोगो भेदानाक्षेपादित्यन्यतरेवेति ।

अथ वा 'तद्वतो नास्वतन्त्रत्वात् भेदाज्जातेरजातितः ।' (प्रमा० स०) इति सच्छब्दो मुख्य या वृत्त्या प्रकाश्यमानः संवृतिसद्वस्तुस्वरूपव्यवहितमाह, न च स तत्र वृत्तः स्वरूपव्यव हितेऽर्थे सत्यसतो व्यावृत्तेरसंभवात्, न तु तथा किञ्चिदसत् तत्तुल्यमस्ति, सतोऽन्यस्यासत्त्वात्, 10
इत्य सच्छब्दोऽसद्व्यावृत्तिं न करोति भूतार्थेन किन्तूपचारादसद्व्यवच्छिनत्तीति, सोऽपोहेऽपि तावदस्यास्तद्वति दूरत एवेत्यप्रधानत्वादस्वतन्त्रः, नहि यत्रोपचर्यते स तमर्थं भूतार्थेनाहेति, यथा चोक्तं 'मञ्चशब्दो यथाऽऽधेये मञ्चेष्वेव व्यवस्थितः । तत्स्थेनाह तथाऽपोहशब्दो द्रव्येषु वर्तते' इति ।

अथ वेत्यादि, यावदपोहशब्दो द्रव्येषु वर्तते, व्याख्यानविकल्पान्तरम् 'तद्वतो नास्वतन्त्रत्वात्' 15
(प्रमा० स०) इत्यस्य, सच्छब्दो मुख्यया वृत्त्या–भूतार्थेन स्वरूपेण, प्रकाश्यमान इति–शब्दस्वरूप-मात्रेण मुख्या गृह्यमाणः संवृतिसद्वस्तुस्वरूपव्यवहितमाह–[न च]स तत्र वृत्तः, स्वरूपव्यवहितेऽर्थे सति व्यावृत्तेः असतः सन् असन्न भवतीति प्रसज्यप्रतिषेधासम्भवात्, प्रतिषेधसमाश्रयोऽर्थः सन्नेव स्यादसन्निति,

कथं समाधत्ते अत्र ब्रूम इति हेतुमाक्षेपाह–यदा सेति अनपायश्रुतिरसदपोहमात्रं स्वरूपगुणविशिष्टं द्रव्यमाह तच द्रव्यं स्वरूपगुणमूलमेव मुख्यमभेदाभेदात्मा, अन्यापोहं स्वार्थे कुर्वतीत्युक्ताऽन्यापोहेन स्वार्थस्य गमकत्वमपेक्षमाणा । 20
तमेवाह–द्रव्यमिति असद्व्यावृत्तिरूपो यो गुणस्तत्प्रमाणमेव द्रव्यं विशेषणमित्यर्थः । गुणधर्मत्वात्पिशुक्त्वा नामरूप् किञ्चिदभि-धत्ते इति तद्गुणमेव द्रव्यमाह न तद्विशेषमिति द्रव्यभेदानामाक्षेपाद्विशेषामावेन कि निमित्तं सच्छब्दस्य सामान्यश्रुतित्वमित्याह–गुणधर्मत्वाच्चेति वाक्यिशेषे हि विशेषे तन्निमित्तं सामान्यत्वं स्यात् व्यावर्त्यभेदस्य विशेषत्वात्तेन तन्निमित्तं सामान्यत्वं सच्छब्दस्य भवितव्यमित्यभिप्राय । भावार्थमनुमानेन दर्शयति––अत्र प्रयोग इति । नासदिति असद्व्यावृत्तिर्न सामान्यश्रुतिर्भेदा-नाक्षेपात्, तथाक्षेपे सति हि तद्विशेषितसामान्यवाचकतया तस्य सामान्यश्रुतित्वं स्यात् नैवमिति भाव । तद्वतो नास्वतन्त्रत्वादित्यस्य 25
व्याख्यानविकल्पान्तरं दर्शयति अथवेति । व्याचष्टे तद्वत इति असच्छब्दः तद्वतो न वाचक अस्वतन्त्रत्वादिति तत्पदं ।
सच्छब्द इति मुख्यया वृत्त्या स्वकारीयतायोपचरितरूपस्वरूपेण मुख्या गृह्यमाण वर्तमानः प्रतिपदेन तात्पर्यार्थमभेदा प्रकाशयन्नाह सच्छब्दोऽन्यत्सच्छ्रुतिरेव प्रकाशो वा तद्विशेषवस्तुस्वरूपेण व्यवहितेऽर्थे वर्तत इत्यभिप्राय । तत्र हेतुमाह तदा भवेदसत् स्यात्–अन्यापोहतया सन् स्यात् स च न सम्भवति सन् असन् भवतीत्यसतो व्यावृत्तेरसम्भवात्, प्रसज्यप्रतिषेधाप्रतीतेस्तस्य तात्स्वरूपेण प्रत्यासत्तिमाश्रित्यैवाह–स्वरूपव्यवहित इति । पर्युदासपक्षप्रतिषेधानुपपत्ते तु सन् 30
नासदिति कथम्, यतु नात्र सम्भवति सतोऽन्यतुल्यत्वाभावादित्याशयेनाह–प्रतिषेधसमाश्रय इति । तदेवमित्याह–

१ सि. क्षा मेदानाक्षेपात्मकस्य । च मेदानाक्षेपात्मकस्य । २ सि क्ष. डा. यदभिधत्तेति । ३ सि च डा
वे न सच्छ्रुतिरित्यादि । ×× क्ष । ४ सि क्ष. डा तदु एव ।

'अभिन्नमुख्यमन्यसदसमाभिकरणे' १० (मद्या० १ १ १२) इति परिभाषितत्वात्, अमावास्यैर्योगमभ्यवपरीत्य इति मावास्यसदसे मुख्य एव प्रसयो नाभे न गमीति यथा, न तु तथा किञ्चित् सद् वस्तुस्वमस्ति, सतोऽन्यसासत्त्वात्, अर्थवत्त्वस्याभावात्मात्सुख्यमेवैवत् सविसक्षम भवतीति। इत्थं सच्छब्दोऽसत्यापि न करोति मूलार्थेन, किं तर्हि? उपचारादसदसद् ब्रवीति–अन्यस्यापोह गौण्या वृत्त्या मूले स सच्छब्दोऽ-

5 पोहेऽपि तावदसत्त्वात्तदर्थि–अपोहयति दूरत एव, असत्त्वादप्रधानः, अप्रधानत्वादल्पकः, न हि यो यत्रो-पचर्यते स तमर्थं मूलार्थेनाहेति, सोऽप्येम मुख्यानभिधानेन हेतोरुपचारादप्रधानासत्त्वाद्[रूपसा]नुगमं दर्शयति तथा चोक्त मञ्चाः क्रोशन्ति इत्यादि तमिदर्शनम्, मञ्चशब्दो मञ्चस्थान् मैत्र्यकरूपापत्तानेव मूले, न पुरुषरूपाप्रधानिति, तथाऽपोहार्थः सच्छब्दोऽपोह एव व्यवस्थितोऽपोह्यवस्तु द्रव्येषु वर्तत इति वार्तान्तिकम्, पूर्वत्रिविधपक्षगतसार्वभ्यम्, इह[न]भिधानाद्वेरेणोपचारादसार्वभ्यदोष इति विशेषः। इत्यमसामि

10 इत्युक्षितो दोषविकल्पः।

तद्दुष्टसत्त्वपक्षदूषणमुखरेणाप्येष दोष उच्यते–

एतदनभ्युपगमेऽप्ययमन्योऽर्थोऽन्यापोहस्तपक्षदूषणः, स्वरूपेऽन्यापोहे च मुख्यया वृत्त्या सद्वस्तुपचारेण वर्तते शब्दः, नाभिधानेनाह उपचारात्, सच्छब्दो हि अपोह्यवस्तुपचर्यते न स तमर्थमभिधानेनाह मञ्चशब्दवदिति, सोऽप्युपचारो न घटत इति ब्रूमः, द्वयी ह्युपचारस्य

15 गतिः सारूप्यात्, यथा राजामात्ययोरन्यतरस्मिन् स एवायमिति, प्रत्ययसंक्रान्तेः गुणोपचारणा

नभिन्न मुख्यमिति [illegible] न समभिव्याहृतं वर्तं वस्तिकस्मै यदि [illegible] बोधकमिति [illegible] परिभाषितत्वात् तथ [illegible] मसप्रतीतिरित्य स्यात् [illegible] सति सतीति भावः। तामव्याह-अप्रधानमिति [illegible] मुख्यमविशेष [illegible] तथापि न [illegible] न च सर्वेण [illegible] बोधयेत्, न च तथाविधं [illegible]

20 [illegible] भवतीति [illegible] भावः। ततेः [illegible] न भवतीत्यभिधाय [illegible] इति [illegible]-इत्थं सच्छब्द इति [illegible] न मूले केन [illegible] मूलार्थेन भावः। किं तर्हि [illegible] उपचारादसदिति। उपचारेण दर्शयति अन्यस्यापोहमिति [illegible] गौण्या वृत्त्या मूले स तदा मूलार्थेनाभावेन एव [illegible] मूलार्थेन बोधक एव [illegible] उपचारेण स

25 [illegible] इति भावः। व्याचिनष्टि–न हि यो यत्रेति, यत्र न उपचर्यते न हि स तमर्थं मुख्यया [illegible] इति [illegible] मुख्यानभिधान [illegible] अभिधानाय [illegible] मेऽपि सिद्ध इति भावः। तत्र निदर्शनं [illegible] तथा चोक्तमिति। [illegible] मञ्चशब्द इत्यादीति, मञ्चाः [illegible] [illegible] इति [illegible] एव [illegible] द्रव्येषु वर्तत इति भावः।

30 [illegible] विशेषमाह-पूर्वमसि [illegible] इत्थं। ततो [illegible] तथा [illegible] ये दोषा [illegible] यथा [illegible]-[illegible]इति। [illegible] ये दोषा [illegible] एतदनभ्युपगमेऽपीति [illegible]

---

१ मि[illegible] [illegible]। २ मि. [illegible] [illegible]। ३ मि [illegible] [illegible]।

उपधानानुरागादिव स्फटिके रक्तत्वादिबुद्धिः, तत्र न तावत् सारूप्यात् प्रत्ययसंक्रान्तेरुप-
चारो यमलादिवत् सारूप्यासम्भवे प्रत्ययसंक्रान्त्यसम्भवात्, स्वामिभृत्ययोर्भिन्नत्वात्, यदि
सैव बुद्धिः संक्रान्ता स्यात् स्वामिनि भृत्ये च स्वाम्यनुज्ञातमुक्तवति न तु भवति, किं तर्हि ?
राजवदमात्य इति भिन्न एवाभेदोपचारो भवति, क्रमवृत्त्यभावाच्च, न हि क्रमेण सकृदुच्चरितः
शब्दः क्षणिकत्वादसदपोहयर्थित्वात्तद्वति वर्तते राजभृत्यबुद्धिवत् । 5

(एतदिति) एतद्वचनमभ्युपगमेऽन्यपक्षस्योऽर्थोऽन्यापोहवत्तायां दूषणम्, सरूपेऽन्यापोहे चेत्यादि, सरूप
मन्यरूपनिवृत्त्यात्मकम् अर्थान्तरनिवृत्त्यात्मकत्वात् स्वार्थं मुख्यया वृत्त्याऽभिधानसत्यपुपचारेण वर्तते,
माभिधानेनाह भक्त इति चोद्योऽयम्, उपचारादिति हेतुः, तच्छब्दो दीर्घादिरुत्सनय, भक्तशब्दवदिति
दृष्टान्तः तद्वति न वर्तते मुख्यया वृत्त्येति साध्यः, एवमुपचारमभ्युपेत्य दूषणमुक्तम् सोऽप्युपचारो न
भवेद् इति ब्रूमः,—त्रयी हि उपचारस्य गतिः—सारूप्यात्, यथा यमलयोरन्यतरस्मिन् स एवायमिति, 10
प्रत्ययसंक्रान्तेः—राज्ञो भृत्येऽमात्यो राजेति वा प्रत्ययः, गुणोपरागाद्वा—उपधानानु[रा]गादिव स्फटिके
रक्तत्वादिबुद्धिः, तत्र न तावत् प्रत्ययसंक्रान्तितः सारूप्याद्वुपचारः सम्भवति सारूप्यासंभवे प्रत्ययसंक्रान्त्य-
सम्भवात् स्वामिभृत्ययोर्भिन्नत्वात् यदि सैव बुद्धिः संक्रान्ता स्यात्—अभिन्ना स्वामिनि, भृत्ये च स्वाम्यनु
ज्ञातमुक्तवति[वद्भुपचारः] स्यात्, न तु भवति, किं तर्हि ? राजवदमात्य इति भिन्नेष्वेवाभेदोपचारो भवति,
तस्मान्न प्रत्ययसंक्रान्तिः, न च सारूप्यमपोहापोहवतोरतो नोपचारे निमित्ताभावात् किञ्च—क्रमवृत्त्यभावाच्च 15

भीत्यर्थः । तच्छब्दोऽसदपोहवृत्तित्वात् सर्वथान्यापोहो मुख्यया वृत्त्येत्यभ्युपगमे उपचारवृत्तिरभ्युपेया तत्र चोद्यं यद्वा तन्मतं
प्रदर्शयति—सरूपमिति सरूपमित्यस्य अन्यरूपमित्युक्तेः रूपान्तरापोह इत्यर्थः अन्यापोहार्थान्तरनिवृत्त्यात्मकः तं
मुख्यया वृत्त्याऽभिधत्ते शब्दः तद्वत्तयोपचारेण न त्वभिधानतया तथा चान्यापोहे प्रधानतया वर्तमानः शब्दस्तदुपचारेण
वर्तते न त्वभिधानतः उपचारम्, यत्र यत्र वर्तमानमन्यत्रोपचर्यते न तत् तदभिधानकम्, भक्तशब्दवदिति भावः।
एतेषां व्याख्याने तथा चोद्ये दोषस्तत्राप्रीत्याह एवमिति । उपचारोऽप्यत्र न संभवतीत्याह—त्रयी हीति प्रत्ययसंक्रान्तेः 20
गुणोपरागाद्वा इति उपचारस्य गतिरित्यर्थः । प्रत्ययसंक्रान्तिश्च सारूप्ये सति स्यात् तथाभूतयोर्वाऽसत्—सारूप्यादिति ।
यथा यमलयो तदुपयोरन्यतरस्मिन् सारूप्ये स एवायमिति प्रत्ययस्य संक्रान्तिरुपपत्तिर्भवति । दृष्टान्तान्तरमाह—राज्ञो भृत्य
इति । द्वितीयामुपचारगतिमाह गुणोपरागाद्वेति जपाकुसुमादिगुणस्य रक्तस्य सन्निधेरुपरञ्जनात् स्फटिको रक्त इति
बुद्धिरित्यर्थः । उपचारोऽप्यत्र न सम्भवतीत्याह—तत्र न तावदिति सारूप्यप्रयुक्तप्रत्ययसंक्रान्तिरत्र न सम्भवति स्वामि-
भृत्ययोर्भिन्नत्वात्, न हि यथा यमले तथा सोऽयं च इति प्रत्ययस्य संक्रान्तिः सम्भवति सारूप्याभावात्, यदि स्वामिनि वा 25
राजेति बुद्धिः सैव यदि अभिन्ना स्वाम्यनुज्ञातमुक्तवति भृत्ये गुणवत्त्वमभिमुखतया प्रेषितवतीव भृत्येऽपि स्यात् तदुपचार
स्यात् न चैवं दृश्यते किन्तु पुरुषो भिन्नो वा सम्भवन् भिन्नो राजवदभेदोपचारो भवतीति तस्माद प्रत्ययसंक्रान्तिरिति
भावः । अपोहापोहवतोरुपचारोऽपि न सम्भवति सारूप्यादिनिमित्ताभावादित्याह—न च सारूप्यमिति । ननु शब्दोऽसदपोहे
वर्तित्वा स एव शब्दो द्रव्ये तद्वति वर्तत इति न युक्तं वक्तुम्, तथा क्रमेण सम्भवात्, सकृदभेदेन हि भिन्ना एव शब्दा अपो-
हमात्रवचनाद्द्रव्यवचनाश्चेति तु शब्दानां नित्यत्व व्यापाराभावात्, क्षणिकत्वादित्याह चैवाह—क्रमवृत्त्यभावाच्चेति तथा च 30
न शब्दोऽपोहे वर्तित्वा तद्वत्त्यर्थ गच्छेदिति भावः । ननु भृत्ये प्रत्ययसंक्रान्त्यभावेऽपि स्वामिस्वाभिपरत्वमनुसृत्य भिन्नत्वमिति

१ भि प भा रे यमलान्योर्न्य । २ सि. क परमकयोरन्य । ३ भि प भा रे गुणोपकराद्वा । ४ सि क भा स्वाम्यनुज्ञातमुक्तवती वचनात् । ५ सि. क रे भा भिन्नैव ।

न हि क्रमेण सकृदुच्चरिताः शब्दाः क्षणिकत्वादसद्रूपोद्भवितत्वाच्चेति वर्तन्ते, रागमूलमुद्दिश्य, तथा-
पि नास्ति प्रत्ययसंनाम्नः सारूप्यासम्भवादुपचारस्य ।

स्यान्मतं गुणोपरागादिति तत्–

नापि गुणोपरागात् स्फटिकवत्, विशेषणप्रकर्षमगृहीत्वा विशेष्ये प्रत्ययप्रसङ्गात्, अय-
5 थार्थज्ञानापत्तेः, युगपदसम्भवाच्च, यथा च बहवो ग्रहीतारो भवन्ति गुणवतः शुक्लादेः तदा
गुणोपकारे विरुध्यते न हि शक्यं तदा द्रव्येणैकगुणरूपेण स्थातुम्, अनेकात्मकत्वाविशिष्ट-
त्वेऽप्येकदेशेन गुणरूपमनुभवितुं शक्यम्, कृत्स्नस्य घटादिरूपप्रतीतेः, अथ पुनः सर्वैर्घटस्था-
दिभिरुपकारो युगपत् कृत्स्नस्य क्रियते ततः सर्वेषां प्रत्येकं ग्रहीतॄणां घटादिरूपग्रहणाभावात्
सर्वगुणसङ्करणमेवैकदर्शनं युगपत् सर्वरूपापत्तेः स्यात् स्फटिकवदेव, स्वशब्दार्थप्रवृत्ति ।

10 (नापीति) नापि गुणोपरागात् स्फटिकवत् विशेष[ण]प्रकर्षमगृहीत्वा विशेष्ये प्रत्ययप्रसङ्गात्–
यथा स्फटिके रक्तत्वादिप्रत्ययः उपधानप्रकर्षमगृहीत्वा भवति तथा विशेषणप्रकर्षमगृहीत्वा विशेष्ये प्रत्ययः
स्यात् न तु भवति किञ्च–अयथार्थज्ञानापत्तेः यथा स्फटिके रक्तत्वादिप्रत्ययो मिथ्याप्रत्ययस्तथा विशेषण-
सरूपप्रत्ययो विशेष्ये स्यात्, किञ्च–युगपदसम्भवाच्च, यथा च बहवो ग्रहीतारो भवन्ति गुणवतः शुक्लादेः,
तद्यथा–घटः पार्थिवो द्रव्यं सन् शुक्लो मधुरः सुरभिरित्येवमादिविशेषैः तदा गुणोपरागे विरुध्यते, न हि शक्यं
15 तदा द्रव्येणैकगुणरूपेण स्थातुम्–अनेकात्मकत्वाविशिष्टत्वेऽप्येकदेशेन गुणरूपमनुभवितुं शक्यम्, कृत्स्नस्य
घटादिरूपप्रतीतेः, अथ पुनः सर्वैर्घटस्थादिभिरुपरागो युगपत् कृत्स्नस्य क्रियते ततः सर्वेषां प्रत्येकं ग्रहीतॄणां
घटादिरूपग्रहणाभावात् सर्वगुणसङ्करेण मेचकदर्शनं युगपत् सर्वरूपापत्तेः स्यात् स्फटिकस्येव, न तु
भवति तस्माद्गुणसारूप्यात् प्रत्ययसनाम्नोरुपचारो घटस्यादिवत् नापि गुणोपरागात् स्फटिकवदिति,

---

मते उच्यते, यथा तत्र सामीप्यं प्रवर्तते तथाऽत्रापि सामीप्यसंबन्धाभावमाह–नापि गुणोपरागादिति। गुणोपरागादिति पक्षे
20 तु विशेष्ये ताद्रूप्यप्रत्ययसंभवादित्याह उपरागो भवति गुणस्य चोपरागो विशेष्ये लोहितं हि स्फटिके ताद्रूप्यं प्रत्ययं जनयति
लोहितः स्फटिक इति चेदेवम्। यदि गुणोपरागादिष्यते प्रत्ययः स्यात् तर्हि स्फटिके यथा रक्ततादिप्रत्ययो भवति न तु रक्तत्वादि-
धर्म उपधानकुसुमसम्बन्धित्वात् प्रत्ययप्रवृत्तिः रक्तत्वस्य तथाऽत्रापि [illegible] अतिरेकेण तत्र प्रत्ययः स्यात् न चैवम्, अन-
न्तधर्मात्मकत्वविशिष्टमेतद्वस्तु प्रत्ययविषयत्वेन भवत्येव–स्फटिकवदिति गुणोपरागात्प्रत्ययः स्फटिके प्रत्ययस्योपधान-
धर्मोपाधानेन तद्धर्मिणि मिथ्यात्वात्, तथाऽत्राप्येतत् गुणोपरागात् प्रत्ययोऽनुरूपे भ्रान्तोऽयं प्रत्ययः स्यादिति
25 सोऽप्ययथार्थ इत्याह–अयथार्थज्ञानेति। विशेषणसरूपेति विशेषणानुसारी प्रत्ययः यथा रक्तानुसारी रक्ते पट इति प्रत्ययो
रक्तानुसारी एव इति प्रत्ययोऽन्यथानुसारी विशेष्ये स्यादिति प्रत्ययः एवं प्रत्ययो यदि गुणोपरागात्तदा मिथ्याप्रत्ययः स्यादिति
भावः। यदपि येन रूपेण वर्तते तद्रूपेण ग्रहणं नास्ति घटादिरूपं चानेकात्मकम्, तत एकदेशेन प्रतिपत्तिः। ततश्च पार्थिवेन
द्रव्यत्वेन सत्त्वेन च शुक्लेन मधुरेण सुरभिणा [illegible] एव घटादिरूपं युगपच्च गुणोपरागे विरुध्यते न ह्यनेकात्मकं घटं गुणे-
नैकेनोपरक्तमनुभवितुं शक्यते अनेकगुणविशिष्टस्य घटस्य [illegible] प्रतीतिविषयत्वेनाद् युगपदसम्भवाच्चेति, अनेकगुणत्वे-
30 [illegible] । [illegible] अथ पुनः सर्वैरिति न हि सर्वैर्घटस्थादिभिरुपरागे युगपत्कृत्स्नं शक्यते यदि शक्यते
तर्हि बहूनां प्रतिपत्तॄणामेकगुणोपरागेण वा [illegible] न स्यात् किन्तु सर्वगुणोपरागेण मिश्ररूपमेव [illegible]

---

1 सि. क. डा. नापि गुणोपरागात्। २ सि. क. डा. दे. अनुग। ३ सि. क. डा. दे. गुणवत्प्र।

सत्सत्त्वार्थप्रवृत्तीआदि, अथवाऽयमस्योऽर्थोऽस्य विकल्पस्यैव सत्ताऽभ्य इति श्लोकस्य, अन्यपादे पाठान्तरं 'तथा भावशब्दो द्रव्येषु वर्तते' इति तस्य व्याख्या—विशेष एव वस्तु परमार्थतोऽस्ति, न द्रव्यार्थः सामान्यं जातिः घटादिके कुम्भवत् किञ्चिदस्ति, तस्य सामान्यस्यासत्त्वात् विशेष एव सर्वत्रः कल्पितसामान्योपसर्जनो यथा प्राक् प्रपञ्चता, किमिव ? सत्ताशब्दवत्, सैव व्याख्या गतार्था, भावशब्दस्य गुणपर्यायपाधिरयात् । 5

इतश्च त्वन्मतिवत् तद्वतो न वाचको भेदात्, भिन्ना हि व्यावृत्तिमन्तः सत्त्ववन्त इष्टार्था घटादयः, असदसन्तोऽर्था घटादयो भेदानाख्यानन्त्ये सम्बन्धाशक्यत्वाद् व्यभिचारा वावाचक इत्युक्तं प्राक् त्वयैव ।

इतश्च त्वन्मतिवदित्यादि, हेत्वन्तरमपि भेदादिति जातिमत्पक्षदूषणवत् अन्यत्रमतपक्षदूषण त्वधर इत 'तद्वतो न वाचकः' इति, भिन्ना हि व्यावृत्तिमन्तः सत्त्व[वं]तः इष्टार्था घटादय इति हेतु 10 व्याख्या, त्वन्मतवदेव, केऽत्र व्यावृत्तिमन्तः ? इति चेदुच्यते, असदसन्तोऽर्था घटादयः, भेदानाख्यानन्त्ये सम्बन्ध[ा]शक्यत्वात् व्यभिचाराद्वावाचक इत्युक्तं प्राक्, केन ? त्वयैव ।

अत्राह—

ननु चायं घटादिषु सत्त्ववत्सामान्यपक्ष इत्यासदसन्मात्रपक्षे भेदानभिधानेन दोषः परिहृत इत्यत्र ब्रूमः यस्याभिधानं शब्द इष्यते सोऽर्थोऽसदसत्सामान्याख्यो भेदवत्सत्त्व वा स्यात्, भेद 15 निरपेक्षा सत्तैव वा, सत्तासम्बन्धो वा सत्त्ववन्मात्र वा, तत्र सत्तामात्रविधिवादिमततदपोहादि मतेऽपि विकल्पचतुष्टये स्थिते समान एवामापि विचारो द्रष्टव्यः ।

ननु चायं घटादिष्विति, सैत्त्ववन्मात्रपक्षे पूर्वमेव हि द्रव्यादिभेदानभिधानेनानन्त्यव्यभिचा रदोषो परिहृतो तथाप्यसदसत्सन्मात्रपक्षे भेदानभिधानेन तद्दोषपरिहार इति तदर्शयति अत्र ब्रूमः यस्याभि धानमित्यादि-यस्यार्थस्य शब्दो वाचक इष्यते सोऽर्थोऽसदसत्सन्मात्राख्यो भेदवत्सत्त्व वा स्यात्-भेदवदिति स[त्त्व] 20

मपि तु तथा भवतीति भाव । असदसोपाधिसत्त्वस्यार्थत्वात्सोभाव-स्वाधान्यार्थैति अत्र मूलं पदम्, अतो न व्याख्यायते अन तथा जातिमत्पक्षवत्तद्वतो न वाचकः शब्द भेदादित्यादिना दर्शितवता तत्पक्षोऽपि तथैव दूषयत इत्याह इतश्च त्वन्मतिवदिति । जातिमतो अपदार्थानां भेदवदपोहवतामपि अपदार्थानां भेदात् तद्वतो न वाचक इति तत्पक्षदूषणं तथैव दूषयिष्यति व्याख्ये-हेत्वन्तरमपि भेदादिति अन्यतरपक्षव्यावृत्तिमतो भेदादिति हेतुरिदार्थः । हेतुं व्याचष्टे-भिन्ना हीति । न शब्दो व्यावृत्तिमतो वाचकः तद्वतो व्यावृत्तीनामानन्त्यात्, न हि केनचि शब्दसामान्येनाशक्येन सम्बन्धः शक्यतुं शक्यः न 25 चानन्त्यात् शब्दार्थसम्बन्धे शक्यत्वमवधीर्युक्तः । यदि चानन्त्यात् अशक्यत्वाद्यपि शब्दोऽर्थं बोधयेत् तर्हि घोषशब्दो यानिकामपि बोधयेदिति व्यभिचार इत्याह-भेदानाख्येति । यथा जातिमत्पक्षे प्रकृतार्थेवायत्नेन तद्वतोऽभिधानं परीक्षणम्, तथाऽसदसन्मात्रपक्षेऽपि भेदानभिधानेन दोषः परिहृत इत्याशङ्कते-ननु चायमिति । तस्य व्याचष्टे-सत्त्ववत्सामान्यपक्ष इति । यथार्थस्येति । वस्तुवाचक शब्द सोऽर्थोऽसदसत्सन्मात्रस्य धर्मधर्म्यात्मक जातिरिति । तत्र सन्मात्रपक्षे भेदानभि- 30

१ सि क्षा. क्ष व्यावृत्तिमन्तः सत्त्वतः । २ क्षा. डा नतु चायं च । ३ सि क्ष डा सत्त्ववन्मात्र । ४ सि क्ष डा °सदसत्सन्मात्र । ५ सि क्ष डा. °चायेमाणि । ६ सि क्ष डा. भेदवती ।

भेदाभ्युपगमेऽपि जातिरित्यर्थो, किं तत्सम्बन्धमात्रमुच्यते ? सत्तामात्र वा ? भेदनिरपेक्षा सत्तैव वा ? सत्तासम्बन्धो वा ? सत्त्व[म्]मात्र वा ? सदनुवृत्तत्वमिथानपक्षनस्ते चत्वारो विकल्पा असंख्याकृतिमत्त्वपि पक्षे सम्बन्धे-[षु] गन्तव्यत्वमानात्, स्वाम्यस्वसम्बन्धित्वमानपक्षो ऽपि सम्भवीति तत्र, अभावस्य प्रतिपिद्धत्वात्, अभ्यान्तरार्थावबोधे हि स्वार्थे वुर्वती श्रुतिरभिधत्त इति स्वर्वैन स्वार्थवचनेनोत्तरत्वात्, अस्माभिः स्वार्थ एव

5 विषयते इत्यादिना वाचकत्वस्यः प्रत्ययः इति ग्रन्थेन विचार[ा]स्या[प]स्य प्रतिपिद्धत्वात् परिशेषादेव तौ सम्बन्ध एव विकल्पा सम्बन्धो भवेदुत्सवसम्बन्धममिति शब्दार्थयोः, तत्र सम्बन्धनिषिद्वानिमत्तत्वपोषणाभिमतेऽपि चतुष्टय सिद्धे समान एवायापि विचारो ग्रन्थस्येति ।

तदेवाह—

'नापोहशब्दो भेदानामानन्त्याद्व्यभिचारतः । वाचको नियमार्थोक्तेर्जातिमद्वदपोहवान् ॥

10 न जातिशब्दो भेदानामानन्त्याद्व्यभिचारतः । वाचको नियमार्थोक्तेः सत्तापर्योऽप्यतो न सः ॥

इति, एष सम्बन्धसत्तापादनवदिहापीति तुल्यदोषत्वविवक्षया समस्तसमर्थान् प्रति न जातिशब्द इत्यादिरारभ्यते जातिशब्दस्तावत् सदादिः, सच्छब्दो हि जातिसम्बन्धिनो जातिमुपादाय द्रव्यादीनभेदोपचारात्, तस्मादपदिश्यते जातिशब्द इति, यथा सिंहो माणवक इति कस्माच्च वाचकः ? आनन्त्याद्भेदानाम्, आनन्त्ये भेदानामशक्यः शब्देन

15 सम्बन्धः कर्तुम्, आनन्त्याद्वा द्रव्यादीनाम्, ते हि घटपटरथादिभेदेनानन्ताः, सम्बन्धान्तर विशिष्टाभिधायी शब्दः सम्बन्धान्तरविशिष्टशब्दवाच्यमसमर्थो वक्तुम्, गवाश्वादिवत्, न च कृतसम्बन्धा शब्दाः ततो हि सम्बन्धावाच्यता, सम्बन्धाव्युत्पत्तेरनभिधानं स्वरूप-मात्रप्रतीतेः यत्र शब्दस्यार्थेन न सम्बन्धो व्युत्पत्तौ यथा म्लेच्छशब्दानाम् तत्र शब्दमात्रमेव प्रतीयते नार्थ इत्यादिः सह टीकया भाष्यग्रन्थो द्रष्टव्यो यावत्

20 अगुणत्वादिव्यभिचारादिति, एतावच्च स्वाचारो वा तथास्ति सम्भव इति ।

नापोहशब्दो भेदानामित्यादि श्लोकद्वयम् अन्यपारे तूपसंहारे विशेषः सत्तापर्योऽप्यतो न स इति, मात्रसम्बन्धार्थे तावदेतच्छ्लोकद्वय व्याख्यातुकामः सम्बन्धयति—एष सम्बन्धसत्तापादनवदि

तत्सम्बन्धात्तत्सम्बन्धनत्वनुविकल्प यथा भवति तथा सम्बन्धमात्रपक्षेऽपि क्रमेण तत्सत्तामात्रत्वाद्विचारो विकल्पा इमे इति सर्वेषी-सत्तामात्रे भेदादिना भेदान्तर्गमितत्वसमात्रे केवलं विकल्पाद्युत्पादितस्वसम्बन्धात्तद्युक्ततरमिथानपक्षात् तत

25 मतेऽप्येतावन्त एव विकल्प सम्भवन्तीति भाव । अत्र विकल्पमापद्यते—स्याम्भवमिति, अतस्मात्रनिरन्तरस्य तत्र तुल्यत्वेन अन्याम्नतार्थावबोधे स्वार्थे कुर्वतीति गमनकारणत्वात्सम्बन्धेऽनभिधानमपरे प्रतिविकल्पतीति भावः । अस्माभिरपि प्रतिषिद्ध स्वार्थ—अस्माभिरिति । एवं विकल्पानां तत्रावेष सम्भवात् सम्बन्धपक्षत्वसत्सम्बन्धमात्रपक्षेऽपि समान एव विचारो विचार-णीय भाव । एतदेव स्पष्टयति—नापोहवान् इति । तमेवार्थमनेकविधिविधि दर्शयति—श्लोकद्वयमिति । अतत्सम्बन्धा-सम्बन्धार्थे श्लोकद्वयेनाख्यातुकाम सम्बन्धपक्षमेदस्यापत्सम्बन्धमात्रपक्षेषु ये दोषा अपादितास्तेऽस्तत्सम्बन्धपक्षेऽपि

30 समाना इत्याह—मात्रशब्दसम्बन्धार्थे इति । अतएतदविकल्पत्वार्थे भेद तदात्मकत्व तथा चोक्तं अन्यापोहपक्षे-

१ सि क्ष डा चाति । २ सि. क्ष डा तत्सद्सम्बन्धा० । ३ सि. क्ष डा दे असदृक्तत्वमिथानुत्तिमत्सपि । ४ सि. क्ष तत्त एव । ५ सि. क्ष. ।L. दे तथासत्सम्बन्ध । ६ सि क्ष डा. दे सम्बन्धार्थे तावत् ।

हार्पीति मुख्यदोषत्वविषय[य]। भवन्त्वमन्यांश्च प्रतीतिं गमयन्त्याचार्यारभ्यते, न जातिशब्द इत्यादि यावदारम्भ,
पूर्वमपोह्यमन्येन सम्बन्धत्वात् विभज्य परवाक्योपुत्त्यैव न जातिशब्द इत्यादिपरमन्यमेवोपनिबद्ध, [अ]-
भवमविशिष्टसम्बन्धमात्रमेदमवाससम्बन्धमस्त्यपभ्रमाणो तद्विशिष्टानां विविधरूपाणां च परेष्टानामविशेषाविति, यद्यथा—न
जातिशब्दो भेदानां वाचक इति वक्ष्यति, जातिशब्दत्वाभावात् सदादिवदिति यस्मात् भवच्छब्दो जातिसम्ब-
न्धिनो जातिमुपादायात्मरूपेण द्रव्यादीनभेदोपचारताद्, तस्मादभेदोपचारहेतुना व्यपदिश्यते जातिशब्द 5
इति, यथा सिंहो माणवक इति सिंहशब्दो माणवकगुणानुपादायाभेदोपचारहेतुभक्तेरभेदोपचारहेतुना व्यप-
दिश्यते गुणशब्द इति, कस्मान्न वाचक इति हेतुपरिप्रश्नः, यस्माद्भवच्छब्देन[न] प्रतीयते, उच्यते—आ-
नन्त्यादिति हेतुः, कस्मादानन्त्यात् ? भेदानाम्, यस्मात्ते पूर्वं मत्वा न वाच्याः भवन्ते, आनन्त्ये हि भेदा-
नामशक्यः शब्देन सम्बन्धः कर्तुम्, न हि पाटलिपुत्रादिस्था द्रव्यादय इहस्थेन भवच्छब्देन सहाख्यातुं
शक्याः, अस्तु—आख्यायन्तु, अतोऽपि तैरनेकार्थत्वात्, आनन्त्याच्च द्रव्यादीनाम्, तथा हि ते घटपटरथादिभेदेना- 10
नन्ताः, एवं तावत् सम्बन्धिभेदाद्भेदमभ्युपगम्येदमुच्यते, न तु तस्य वस्तुतः स्वतो भेदोऽस्ति, तदेवमेव
कार्यं यत् सम्बन्ध्यन्तरविशिष्टाभिधायी शब्दः सम्बन्ध्यन्तरविशिष्टसम्बन्धवाच्यमसमर्थो वक्तुम्, गवाश्वा
विषयमात्रेणानामवाचकः, न चेत् कृतसम्बन्ध इति—अनवस्थानात्सम्बन्धः शब्द इति, क्लिष्टत्वेऽपि सम्बन्धस्य
सम्बन्धेनाविनाभावितात्पर्यमज्ञापकत्वं दर्शयति, अत्र चानन्त्यं पारम्पर्येणाभिधानहेतुः, ततो हि सम्बन्धा-
नवस्था, सम्बन्धाव्युत्पत्तेरनभिधानम्, स्वरूपमात्रप्रतीतेरिति, अत्र स्वरूपमात्रे न सम्बन्धः व्युत्पत्तौ 15

भवाम्य परेषामां विविधरूपाणां च प्रत्यक्षमविशेषाय जातिशब्द इत्यादिकारिकामेवोद्दिश्य व्याख्यातुमिच्छन्नाह—न जातिशब्द
इत्यादीति । ननु किं भवच्छब्दो व्यभिचारी ? उत भेदाभिधायी ? तत्र न तावद्व्यभिचारी, अतोऽस्मादिति भेदाभिधान-
प्रत्ययेन समानाधिकरण्यानुपपत्ते न वा भेदोऽभिधीयते भेदानामानन्त्यात् सम्बन्धाख्यानासम्भवात्, न चावाच्यत्वात् सम्बन्धे
वेनार्थप्रतिपत्तिर्युक्तेति पक्षमाह—जातिशब्दत्वाभावादिति आचार्यैः । तत्र जातेः सोऽयमित्यभेदोपचारादभेदे तर्हि
कथं बोधविधिः भवति तत्र जातिवाचक शब्द न तेन रूपेणाभिधीयते अपि तु निमित्तभूतजातिरूपेण तथा च भवच्छब्दो 20
जातिशब्द उच्यते अभेदोपचारहेतुना भवते यथा गुणाभेदोपचारहेतुना भवते सिंहशब्दो गुणशब्द उच्यत इति भावः । भेदा-
नामवाचकत्वे हेतुं पृच्छति—कस्मादिति अन्तरेण हेतुं वचनमात्रेण पक्षस्यापरिग्रहोपादिति भावः । उत्तरमाह—आनन्त्यादिति,
अपरिच्छेद्यत्वादित्यर्थः । ननु भवतामभेदानन्त्ये दृष्ट न हि वारिता तथोपलभ्यत्वात्—यस्मात्त इति । ननु भेदानामानन्त्य-
प्रभावकत्वं कस्मादित्याह—आसत्त्व इति सम्बन्धस्यैवानन्त्याद्भेदानामाख्यातुमशक्यत्वात् सम्बन्धः कर्तुं शक्यत इति
भावः । निदर्शनमाह—न हीति । प्रकारान्तरेण वाचकभेदानामानन्त्यमभ्युपगम्य व्याचष्टे—आनन्त्याच्चेति भेदानामर्थानामानन्त्य- 25
त्वात् भविष्यति तत्रैव सम्बन्धस्य व्युत्पत्तौ भेदाभावेऽपि सम्बन्धिनो भेदस्य भेदाद्भेदोऽभ्युपगम्यते तथा च वाचकेनाभेदानां
परिज्ञानमात्रेण तावत्सम्बन्धासम्भवपरिज्ञानात् विशेषरूपपरिज्ञानाभावे सामान्यमात्रपरिज्ञानमेवेति सामान्येन भवच्छब्दस्य भेदवाच-
कत्वं न सिध्यतीति भावः । सम्बन्धिभेदाद्भेदं व्याचष्टे—तदेवमेवेति एकसम्बन्धिव्यापकः शब्दोऽन्यं सम्बन्धिनं न ब्रूते
यथा गोशब्दोऽश्वं नाचष्टे तस्मादेव भवच्छब्दो भेदानां वाचको नापि सम्बन्धस्याख्यातुं शक्यते तस्मादगाप्त्यादसम्बन्धः
शब्द यद्यपि सम्बन्धः क्रमेणार्थे वर्तेत क्लिष्टत्वात् तथापि सम्बन्धेनार्थस्यासम्बन्ध तदविनाभाविताभिधायीति भावः । एतस्मिन् 30
पक्षे परम्परयाऽऽनन्त्यं हेतुरित्याह—अत्र चानन्त्यमिति भेदानन्त्यात् सम्बन्धानवस्था ततश्च सम्बन्धाप्रतिज्ञानादनभिधानम्,
शब्दस्वरूपमात्रस्यैव भिन्नं प्रतीतेरित्यर्थः । तत्र सम्बन्धानवस्था तत्र भिन्नं शब्दस्वरूपमात्रमेव प्रतीयत इत्याह—अत्र शब्दस्वरूपेति ।

१ सि॰ क्ष॰ डे॰ च चाहत । २ सि॰ क्ष॰ डे॰ सम्बन्धे च । ३ सि॰ क्ष॰ डे॰ चाहर्थ । ४ सि॰ क्ष॰ डे॰ नास ।

यथा म्लेच्छशब्दानाम्, तत्र शब्दमात्रमेव प्रतीयते नार्थ इत्यादिः सह टीकया भाष्यग्रन्थो ग्रन्थो यावत् गुणत्वादिव्यभिचारादिप्रपञ्चपरिहारार्थेन यावत् चारितः सम्यग्ज्ञानः सामान्यपरीक्षाप्रकरणेऽपि एव-मापीति न लिख्यते तदुपसंहारः–एवमवेत्यादि यावत् स्याद्वादो वा न वाऽस्ति सम्भव इति यथा भिन्ना-रितमिति मात्रशब्दापादितसत्त्वाद्यर्थोऽन्यो न स इत्युपसंहारः अत्यन्तप्रसङ्गेनेति–भेदादिरेवमस्या-

5 नवसाक्षाद्विधानमित्युपगमेन प्रसङ्गमुक्तम् मात्रमदन्यत्वेऽतद्विषयसम्भवानभिवर्तित्वात् ।

अधुना भवन्त प्रति मात्रमद्व्यात् तत्सम्भविनो विरम्यात्र एवापि तान् दूषयिष्यामः, तद्यथा–

अथवा भेदात्, यस्माद्व्यावृत्तिमानसदसत्त्वात्, अतो न तस्य भेदा घटादय इति स एव दोषः, तेन सहाभूतसामान्यत्वात्, यो येन सहाभूतसामान्यस्तस्य तेन सामानाधि-करण्यं न भवति, यथा सत्त्वपदार्थसम्बन्धस्य घटादिभेदार्थत्वाभावात् तेन सहासामानाधि-

10 करण्यं साक्षाद्विधिवादमत इव तथापि सम्बन्धोऽसदसत्त्वपदार्थो न भवतीति ।

अथवा भेदादिति यस्माद्व्यावृत्तिमानित्यादि भेदादित्ययं हेतुः व्यावृत्तिमत्पक्षे दोषमापादयितुं इत्थं व्याख्यायते यस्माद्व्यावृत्तिमान्–असदसत्त्वा[पा]दिति पूर्वेभ्यः पक्षेभ्यो विशेषं दर्शयति, येन तुल्यं यावत् स एव–भवत्पक्षे सामानाधिकरण्याभाव एव दोषः प्रतिज्ञातस्यार्थः प्रत्यापाद्यते, कस्मात्? [तेन सहाभूतसामान्यत्वात् अनाक्षेपात्] तेन सहाभूतसामान्यस्य सिद्धम् यो येन सहाभूतसामान्यः

15 तस्य तेन सामानाधिकरण्यं न भवति यथा सत्त्व[प]दार्थस्यापि निर्भिन्नरूपकः, सत्त्व[प]दार्थः अस्य सम्बन्धस्य सोऽयं सम्बन्धः सत्त्व[प]दार्थः, तस्य घटादिभेदार्थेन नास्ति तत्त्वेन, तदभावेन सहा-सामानाधिकरण्यं साक्षाद्विधिवादमत इव तथापि सम्बन्धोऽसत्[सत्त्वपद]र्थो–घटादिभेदार्थो न भवति, अतएवेदं सामान्याधिकरण्याभाव इति ।

शब्दमात्रं हि तत्र प्रतीयते नार्थः, निमित्ताभावात्, छत्रिदण्डिवत्, यथा छत्रनिमि-

20 त्तश्छत्री, दण्डनिमित्तो दण्डी भिन्ननिमित्तत्वात् परस्परासमानाधिकरणौ तथा व्यावृत्तिम त्सम्बन्धपक्षेऽपि सन् घट इति भिन्नव्यावृत्तिविशिष्टसद्घटत्वसामान्ययोर्भेदादित्यत एवं तुल्यगमनीयमेव विधिपक्षदूषणेन सर्वम् ।

शब्दमात्रं हीत्यादि उभयदोषोपक्षिप्तुत्वा तथापि यावन्निमित्ताभावाच्छत्रिदण्डिवदिति यथा

मात्र[illegible]–अथ चेति । व्यावृत्तिमत्पक्ष[illegible] हेतुं व्याचष्टे–यस्मादिति [illegible]

25 [illegible] भेदात्तत्रे न [illegible] [illegible] तत्र भेद व्याख्यते न भवति तथा [illegible] सामानाधिकरण्याभाव तेन सहाभूतसामान्यत्वादिति मतः । तमेव हेतुं स्फुटयति–तेन सहाभूतेति । [illegible] [illegible] भिन्नम्, [illegible], यथा [illegible] व्याख्यते न [illegible] [illegible] सामानाधिकरण्याभाव इति दर्शयति–यो येन सहेति [illegible] । [illegible] एव [illegible] सामानाधिकरण्यं

30 इत्यत्र [illegible] सामानाधिकरण्यं सम्भवति निमित्ताभावाभिप्राय–शब्दमात्रं हीति । व्याचष्टे–उभयदोषोपक्षिप्तिरिति, [illegible] । सन् घ इत्यादौ [illegible] प्रतीयते न तथी [illegible],

१ सि [illegible] ।

छत्रनिमित्तश्छत्री, दण्डनिमित्तो दण्डी भिन्ननिमित्तत्वात् परस्पर[म]समानाधिकरणौ तथा व्यावृत्तिमत्त्व-व्यक्तम्पक्षेऽपीति भेदात् व्यावृत्तिसामान्यानामित्यादि विधिपक्षरूपणवदिहापि व्यावृत्तिसामान्यपक्षे तदन्य देशासत्त्वव्यावृत्तिसामान्यात् [अ]घटनिवृत्तिसामान्यमतः सन् घट इति भिन्नव्यावृत्तिविशिष्टसद्घटत्वसामा न्ययोर्भेदादित्यत ऊर्ध्वं तुल्यगमनीयमेव विधिपक्षरूपणेन सर्वमिति ।

तद्यथाऽस्या एकस्मिन्नर्थे घटादौ घटत्वपृथिवीत्वद्रव्यत्वसत्त्वादिभिन्ने वक्तृषु कश्चिद् घट 5 इति ब्रूते कश्चित् पृथिवीत्यादि यावत्सदिति, तत्र सोऽर्थः घटरूपेण कृत्स्नो वाऽभिधीयेत ? एकदेशेन वा ? न तावत् कृत्स्नः तस्मिन्नेव काले वक्तु शक्यः, तस्य पृथिवीत्वेनाभिधाना सम्भवप्रसङ्गात्, न ह्यघटव्यावृत्तिरूपसामान्यं गृहीत्वाऽतद्रूपाभिधायिशब्दप्रयोगो युक्तः, स चेतरवक्तृवशादपि कृत्स्नो घटरूपेण स्थित इत्यसम्भवो रूपान्तरस्य, कृत्स्नस्यैकव्यावृत्ति सामान्यरूपप्रतीतेः, अथास्यैकदेशो घट इत्यघटनिवृत्त्या गृह्यतेऽस्यैकः, अपरोऽपार्थिवनिवृत्त्या देशो 10 पार्थिव इति मतं तदयुक्तम्, अप्रतीतेरतद्वस्त्वन्तरसामान्यविषयत्वाच्च, यथाऽऽचार्यो मातुल इति ।

(तद्यथास्येति) तद्व्याख्यायैवेत्थं क्रियते—एकस्मिन्नर्थे घटादौ घटत्वपृथिवीत्वद्रव्यत्वसत्त्वादि भिन्ने वक्तृषु कश्चिद् घट इति ब्रूते कश्चित् पृथिवीत्यादि यावत् सदिति, तत्र घटाभिधाने सोऽर्थो घटरूपेण कृत्स्नो वाऽभिधीयेत ? एकदेशेन वा ?, न तावत् कृत्स्नस्तस्मिन्नेव काले वक्तु[शक्यः],तस्य पार्थिवत्वे-नाभिधानासम्भवप्रसङ्गात्, न हि [अ]घटव्यावृत्तिरूपसामान्यं गृहीत्वाऽतद्रूपाभिधायिशब्दप्रयोगो युक्तः, 15 स चेतरवक्तृवशात् [अपि] कृत्स्नो घटरूपेण स्थित इत्यसम्भवो रूपान्तरस्य, कृत्स्नस्यैकव्यावृत्तिसामान्यरूप-प्रतीतेः तद्वक्तृसामर्थ्येन युगपदनेकाभिधायभेदे न युक्तो भावः सन् घट इति प्रयोगः, अत्र शासन—अत्र

वाक्यमात्रतया छत्र्यादौ [illegible] न च विधिनिमित्तमपि [illegible] च [illegible]निमित्तस्य सद्भावेऽपि [illegible] परस्परं सामानाधिकरण्यमेकार्थाभावाभिप्राय-निमित्ताभावादिति । तदाभिप्रेत्याह—व्यावृत्तिमदिति [illegible] 20 [illegible] पूर्वोक्तदोषा अत्रापीति भाव । तमेवाह अत ऊर्ध्वमिति । व्यावृत्तिसामान्यपक्षेऽपि [illegible]—तद्यथास्येति । एकस्य हि घटस्य [illegible] बहवो प्रतिपत्तारो भवन्ति कश्चिद्घटत्वेन कश्चित् पृथिवीत्वेन [illegible] तत्र [illegible] अभिधीयते तदा स किं घटत्वेन रूपेण कृत्स्न एव [illegible]—एकदेशेन वेति । यदि तेन रूपेण कृत्स्न एव घटोऽभिधीयेत तदुच्यते तत्राह—न तावत् कृत्स्न इति [illegible] 25 [illegible] सामान्यमिति । 30 [illegible]

१ सि. क्ष छा. विशेषु । २ सि. क्ष छा. [illegible]

अन्यतरसामान्यविशेषप्रयोगाभाव इति मत्विका कृत्स्नाभिधेयस्वरूपोपादानसम्बन्धाभिहितत्वात्, यत्र कृत्स्नाभिधेयस्वरूपं वस्तुपादानसम्बन्धेनाभिधीयते तत्रान्यस्य सामान्यविशेषप्रयोगस्याभावो दृष्टः, यथा घटं प्रति-त्वनुपादानघटपार्थिवत्वोक्तौ यदि घटत्वेन समस्तं वस्तु विशिष्टं ततः पार्थिवत्वसामानाधिकरण्याभावान्न युज्यत इति दृष्टो दोषः तथा यथा घटनिवृत्तिविशिष्टं वस्तु समस्तमुक्तं ततोऽपार्थिवनिवृत्तिविशिष्टं न युज्यत इति

5 समानः, अथासैकदेशं घट इत्यघटनिवृत्त्या गृह्यतेऽन्यः अपरोऽपार्थिवनिवृत्त्या देशं पार्थिव इति गृह्यतीति मत तदयुक्तम् अमतीतेः न हि निमित्तान्तरैरुच्यमानस्यैकदेशप्रतीतिर्दृष्टा, यथाऽऽचार्यो मातुल इति, तथा न हि व्यावृत्तिसामान्यसमुदायस्य एकदेशो वक्तु शक्यः, कस्मात्? सर्वैरसत्त्वसामान्यविषयत्वात्—सत्सामान्यस्य व्यावृत्त्याभासत्वं तदस्ति सन् घट इत्यादिसामान्ये स विषयोऽस्य शब्दस्य सोऽप्य-सत्त्वसामान्यविषयः यावदसत्त्व[व]सामान्यविषयत्वं शब्दे तदेकदेशो न शक्यो वक्तुम्, किमिव?

10 आचार्यो मातुल इत्यादिनिमित्तान्तरोपैकदेशानुक्तिवत् ।

अथापि स्यादसद्व्यावृत्तिजातिमत्येकमात्रसद्वस्तु वर्तते साक्षात् सतो महत्या सत्ता, तस्याश्च सत्त्वं घटादिभेदपदादिभिः शब्दैः सामानाधिकरण्यं भविष्यति, सत्सामान्यगुणत्वात्, तद्भाविशब्दस्यापि तद्भावच्छेदविषयत्वात् तद्यथा—अनन्यद्रव्यवर्तिनीलगुणसामान्येऽनील-निवृत्तिसामान्यस्य नीलत्वादिद्रव्यवृत्तित्वात् वैस्तद्भावादिभिः सह सामानाधिकरण्यं भवति,

15 यथा नीलतरः पटो नीलतम इति चेति ।

अथापि स्यादित्यादि, परमतमाशङ्क्य यथा विधिवादिमताश्रयते तथापोहवादिमतमसत्त्वा

सत्त्वस्य प्रतिपादकशब्दस्याभिहितत्वादिति हेतुः । अभिधानं माहवसी-यदेति । यथा घटमिति पुनरुक्तदोषापत्ति-दृष्टमभिहितता त्वनेनोपादानस्य पार्थिवत्वोक्तौ [illegible] इत्यभिहितमिति पार्थिवत्वस्य [illegible] इत्युक्तमिति [illegible] दृष्टम्—यथा घटं प्रतीति । सामान्यविशेष—तथा घटेति । [illegible]

20 [illegible] द्वितीयं [illegible]—अथासैकदेशेनेति । निमित्तान्तरैर्वस्तुनो देशो न प्रतीयत इति व्याचष्टे—अप्रतीतेरिति [illegible] भावः । सामान्यस्य—यथेति उपाध्याय एव मातुल [illegible] मातुलस्य [illegible] यथाऽऽह—उपाध्यायं [illegible] स मातुल [illegible] मातुलस्य [illegible] मातुल [illegible] समानाधिकरणस्य इति [illegible] पुत्रस्य वस्तुनो [illegible] भाव । व्यावृत्तिसामान्य[illegible]

25 [illegible] एकदेशो नोच्यत इत्यत्र हेतुमाह असत्त्वसामान्येति [illegible] [illegible] इति [illegible] न स्यात्, यथा [illegible] सामान्यविषयत्वं वर्तते तेन च तेन [illegible] एकदेशो न शक्यते वक्तुम्, यथाऽऽचार्यो मातुल इत्यादौ निमित्तान्तर[illegible] इति भाव । [illegible] सामान्यतो [illegible] [illegible], [illegible] महती [illegible] आकाराणां बहुत्वात्, एवम् [illegible] सा [illegible]

30 वर्तते [illegible] सह [illegible] सामानाधिकरण्यं स्यादेतदाह—अथापि स्यादिति । विधिवादिना [illegible] [illegible] सामान्य[illegible] प्रतिपादयति [illegible]—यथा विधिवादीति । [illegible]

---

१ सि डे के ड्म. [illegible] । २ सि डे के ड्म [illegible] । ३ सि डे ड्म. के [illegible]
४ सि. [illegible] ड्म. [illegible] ।

वृत्तिजातिमतीत्यादिश्लोकविशेषितमप्यमर्थवस्तुस्य चावनीलत्वम इति चेत्ति, अस्य व्याख्या—यथैव्यसद सन् पटादिषु न वर्तते, तथाप्येकत्रासम्यावृत्त्याधारे वर्तते साक्षाचतो बहुधा शङ्कास्ति, तस्माच्च सत्ता पटादिभेदपादिभि शब्दैर्येषु मा मया वर्तते तैस्तद्वाचिभिः सामानाधिकरण्य भविष्यतीति प्रतिज्ञा, तत्सामान्यगुणत्वादिति हेतुः—सा सामान्यगुणो येषां ते बहवोऽर्थाः [सत्] सामान्यगुणाः तद्भावात् तत्सामान्यगुणत्वात् तद्विशिष्टस्यापि तदवच्छेदविषयत्वात्—तथा सत्तया व्यवच्छेद्याः सर्वे विषया 5 घटाः, ते विषया —अर्थाः [यस्य] द्रव्यस्य स तदवच्छेदविषयः तद्भावात् तदवच्छेदविषयत्वात्, यत्र यत्रैतदुपनयः कार्यः दृष्टान्तस्तु यथा—अनेकद्रव्यवर्तिनी[ति]त्यादि, अनीलेतरे हि नीलगुणोऽनेकद्रव्यवर्ती-द्रव्ये नीलगुण एव वर्तते नीलतरादिष्ववर्तमानेऽपि तस्मिन् नीलगुणसामान्येऽनीलनिवृत्तिसामान्यस्य नीलतरादिद्रव्यवृत्तित्वात् तैः सह सामानाधिकरण्यं भवति यथा नीलतरः पटो नीलतम इति चेति ।

सोदाहरणोपसंहारे वयमत्र ब्रूमः— 10

तच्च न, सामान्यविशेषभावस्य नीलत्वनीलगुणद्रव्यादेरनीलत्वानीलगुणद्रव्यनिवृत्ति लक्षणस्य तच्छब्दार्थाभावात् सम्प्रधार्यत्वात्, नीलशब्दोऽपि हि न द्रव्यं नीलत्वेनाह यस्तत्तर तमादिप्रकर्षभेदस्य सामान्य स्यात् किं तर्हि ? अनीलवद्भावम्, तत्रच न नीलनीलतरनील-तमानां कस्यचिदपि सम्भवः, अनीलाभावभावत्वात्तेति चेत्, एव विधिशब्दार्थता तर्हि तैव, एव हि सतोऽपि न सामानाधिकरण्यम्, अभूतसामान्यविशेषविषयत्वात् । 15

(तच्च नेति) तच्च न सामान्यविशेषभावस्य नीलत्वनीलगुणद्रव्यादेरनीलत्वानीलगुणद्रव्यनिवृ त्तिलक्षणस्य तच्छब्दार्थाभावात् सम्प्रधार्यत्वात्—नीलत्वजातिशब्दार्थत्वात्तद्व्यावृत्तिलक्षणस्य[नीलगुणद्रव्य-व्यावृत्तिलक्षणस्य]नीलगुणशब्दार्थस्य चाभावादनीलेतरजातिगुणद्रव्यदृष्टान्ताभावात् तत्सामान्यविशेषभा

यत्सत्तार्थोऽसत्वतत्त्सामान्यं तच्छब्दा सामान्यद्रव्यादिषु वाच्यतया न वर्तते अपि तत्सत्तासामान्यं क्वचिदाधारे वर्तेत एव तस्मात्सर्वं तस्मात्—यद्यपीति अन्यद्रव्यार्थो यस्मिन्नाधारे वर्तते तद्विशेषेण तदवच्छेदकस्य सामानाधिकरण्यं भविष्य- 20 तीति प्रतिज्ञार्थः इत्याह—तस्माच्च सत्तामिति । हेतुं वक्ति—तत्सामान्यगुणत्वादिति अन्यसत्तासामान्यस्य बहु-वृत्तिसामान्यगुणत्वादिति तदर्थः अन्यत्सत्ताव्यवस्थापकसत्तासामान्येन व्यवच्छेद्यभूता ये बहवोऽर्था विषयास्तत्वादित्यर्थः । यत्र यत्र तस्य बहुर्थसामान्यगुणत्वं तद्विशेषस्य च तदवच्छेद्यविषयत्वं तत्र तत्र तद्विशेषैस्तद्विशेषस्य सामाना-धिकरण्यं दृष्टम्, यथा नीलतर पटो नीलतम पट इति चेति दृष्टान्तं दर्शयति दृष्टान्तस्तावदेति अनीलेतरसामान्यवचनो नीलशब्द सोऽनन्यद्रव्यस्य सामान्यगुण नीलद्रव्यमात्र एव वर्ते, न तु नीलतरनीलतमादिद्रव्यविशेषेषु साक्षाद्वर्तते नील- 25 द्रव्यमत्यन्तमात्, यतु नीलतरादिद्रव्येषु पटादिषु स नीलगुणोऽनीलनिवृत्तिमात्रत्वेनापि तद्विशेषैः सामानाधिकरण्यं भवतीति भाव । तमसनिरूपणमुपदर्शी तच्च नेति । नीलसामान्यनीलगुणद्रव्यादि सामान्यविशेषाभ्यस्य नीलत्वाद्यर्थं तच्छब्दार्थम् न तु निर्वक्तृम्, नीलद्रव्यस्यानीलत्वनिवृत्तिमात्रत्वात् अनीलगुणस्य व्यावृत्तिमात्रत्वात् द्रव्यस्यापि व्यावृत्तिमात्रत्वात्, तस्मादेव स स्वोरमाणार्थेनोपायो दृष्टान्ताभाव सामान्यविशेषभावस्यापि प्रमाणत्वादिति व्याचष्टे—सामान्यविशेष-भावस्येति नीलत्वं सामान्यं नीलगुणो विशेष नीलगुण सामान्यं द्रव्यं विशेष इत्येवं सामान्यविशेषभावस्येत्यर्थः । अनील- 30 व्यावृत्तित्वं नीलत्वमनीलगुणव्यावृत्तित्वमनीलगुण अद्रव्यनिवृत्तित्वं द्रव्यमित्येवं सर्वेषामभावरूपता न सम्भावना

---

१ अ यत्स्मिन्नं नास्ति । २ अ का. तत्तदपा । ३ अ बहुः । ४ सि अ का दे न तद्व्य ।

योऽपि सम्बन्धार्थः तथा चाहेतुर्यतश्च नीलशब्दोऽपीत्यादि—सोऽपि हि नीलशब्दो न द्रव्यं नीलत्वेनाह, नीलतरत्वमादिप्रकर्षभेदस्य सामान्यं स्यात्, किं तर्हि [अ]नीलत्वाभावं—अनीलत्वजातेरनीलगुणस्य वा निवृत्तिमाह, तत्र च—अभावे न नीलनीलतरनीलतमानां भेदानां कस्यचिदपि सम्भवः तस्मादभावमात्राभिधानान्नास्ति सामान्यविशेषभावः, अनीलाभावमात्रत्वादेवेति चेत्—स्यान्मतमनीलत्वजातिगुणाभावो नील-गुणद्रव्यभाव एव, स च सामान्यं नीलविशेषाणामिति चेन्मन्यसे अत्रोच्यते—एवं विधिशब्दार्थता तर्हि सैव नीलत्वजातिगुणभावरूपस्य विधेः तत्र को दोष इति चेदुच्यते—अभावेऽपि सतोऽपि न सामानाधिकरण्यं तद्गुणाभावेन अभूतसामान्यविशेष[विषय]त्वात्, अनन्यद्रव्यवर्तिनि नीलगुणे नीलतरनीलतम-प्रकर्षभेदाभावात् सामान्यविशेषत्वाभावः तस्मादभूतसामान्यविशेषविषयत्वात् तद्गुणनीलनीलतरादिभिः सामानाधिकरण्याभाव इति दृष्टान्तासिद्धेः सच्छब्दा[र्थो]ऽसदपावृत्त्या भेदानामसदपावृत्तिपक्षे विधिपक्षे वा नास्ति सामानाधिकरण्यम् ।

उपेत्यापि तु व्यावृत्तिमदभिधानं सामान्यविशेषत्वाभावोऽसद्घटादिव्यावृत्तिमताम्, जातेरजातितः न ह्यभिधानप्रत्ययहेतौ सत्ताजातौ घटत्वजातिरस्ति, यथा नीलगुणे द्रव्ये नील-प्रकर्षभेदः यतोऽसदसत्त्ववतो वस्तुनोऽघटभावघटत्वादीनुपादाय प्रवर्तेत, द्रव्याणि तद-पोहवादिनस्तेऽस्माकमिव न पर्यायाभिधानानां हेतवः, यानि तत्कारणान्यघटासत्त्वादीनि तानि नासदसत्त्वाद्याम्, न चाविद्यमानः स्वात्मन्यर्थः शक्यते विशेष्यवस्तुन्यध्यारोपयितुम्, खपुष्पवत् तस्मादविद्यमानतद्रूपं नीलमिव मधुरं न सद्घटादीन् विशेषयिष्यतीति क्व सामानाधिकरण्यं स्यात् ? ।

(उपेत्यापीति) उपेत्यापि तु व्यावृत्तिमदभिधानं—सच्छब्देनासदपावृत्तिमतः सतोऽभिधान-

निर्विशेषत्वात् सामान्यविशेषभावः [illegible] न [illegible] इति भावः । [illegible] हेतुत्वेन [illegible]—तथा चाहेतुरिति नीलशब्दस्य नीलत्वेन द्रव्यमेवाभावे हि नीलतरादिप्रकर्षभेदस्य नीलत्वं सामान्यं स्यात् न चैवम्, [illegible] [illegible] वा [illegible] भाव । [illegible]—अभाव इति [illegible] निर्विशेषत्वात् सामान्यविशेषभाव इति भाव । [illegible]—अनीलाभावमात्रत्वा-दिति [illegible] नीलगुणस्य [illegible], नीलगुणद्रव्यस्य तत्र प्रकर्षसम्भवात् सामान्यविशेषभावो [illegible] भाव । [illegible] विधिरेव [illegible]—एवं विधिशब्दार्थ-तेति । [illegible]—अभावेऽपि सतोऽपीति [illegible] सामानाधिकरण्यं न सम्भवतीत्यर्थः । हेतुमाह अभूतसामान्येति [illegible] । [illegible]—अनन्यद्रव्यवर्तिनीति, अनन्यद्रव्यवर्तिनीलगुणसामान्ये न नीलतरनीलतमादिप्रकर्षभेद [illegible] नीलगुणस्य नीलतरत्वं न प्रकर्षभेद तेन [illegible] सामान्यविशेषत्वाभावेन [illegible] विधिपक्षे वा नैतस्य [illegible] सामानाधिकरण्यमनुपपन्नमेव [illegible] भाव । [illegible], [illegible] व्यावृत्ति [illegible] इति वर्तं भाष्यानुसार—उपेत्यापीति । [illegible] व्यावृत्तिमतामभिधानप्रत्ययेऽनु-[illegible] सामान्यविशेषभावो न [illegible]—सच्छब्देनेति, [illegible]

१ सि॰ क्ष॰ डे॰ [illegible] ।

मभ्युपगम्यापि सामान्यविशेषस्वाभावोऽसदसत्त्वाभिन्याद्वृत्तिमताम्[सद्]घट[पीनां,] कुतः ? जातेरजातित्वः–मासा जातिर्विषय इति [अ]जातिरिति विग्रहात् सामान्यानां सामान्यानाधारतां दर्शयति, न ह्यभिधानप्रत्ययहेतावित्यादि यावत् प्रवर्त्तेतेति सदभिधानप्रत्ययहेतुरसदभावात्मिका सज्जाति–सत्ता, तस्मात्सदघटाभावात्मिका घटत्वजातिर्नास्ति, यथा नीलगुण इत्यत्र नीलाद्यर्थमेव इति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैधर्म्यं दर्शयति यतोऽसदसत्त्ववतो वस्तुनः अघटाभावघटत्वादीनुपादाय प्रवर्त्तेत इत्यसम्भवमन्योऽन्येषु 5 दर्शयति द्रव्याणि तावद्घोऽघटानित्योऽस्माकमसत्योगाभिमतविशेषविधिपाभिनानामिव घटाद्यभिधानप्रत्ययौ न हेतवः, नान्यघटासत्त्वादीनि तत्कारणानि, तानि नासदसत्त्वानां सन्ति, तस्माज्जातिरजातिरिति सिद्धम्, ततः किं ? ततो–न चाविद्यमानः स्वात्मन्यर्थः–सत्तानीलत्वादिविशेषणे न शक्यते विशेष्यवस्तुनि–घटोत्पलादावध्यारोपयितुम्, किमिव ? खरूपवदिति वैधर्म्यदृष्टान्तः–यथा खरूप शब्दो विशेषेऽध्यारोपयति न तथेदिति, तस्मादित्यादि प्रस्तुतोपसंहारो यावत् सामानाधिकरण्यं स्यादिति, गतार्थः प्रयोगश्चात्र न 10 सद्घटादि विशेषयिष्यति अविद्यमानत्वरूपत्वात्, अविद्यमानस्वरूपत्व प्रतिपादितत्वात् सिद्धम्, नीलमिव मधुरमिति दृष्टान्तो गतार्थः ।

अर्थाक्षिप्तास्तर्हि, असद्भावावृत्तिमतोऽन्यतमघटत्वादिसामान्यविशेषानुपपन्नत्वात्, नैव तस्ति, अर्थाक्षेपेऽप्यनेकान्तात्, असद्भावावृत्तिमता

[illegible]वृत्तिमतो योगेऽपि न सामान्यविशेषतत्त्वम् । तदुभाव–जातेरजातित्व इति जातेर्जातिमत्त्वाभावाभिप्रायः । जाती 15 जात्यभावं दर्शयति–न ह्यभिधानेति सदित्यभिधाने प्रत्यये च हेतुरसदभावात्मिका सत्ता जातिः तस्माद् घटाभिधानप्रत्ययहेतुरघटाभावात्मिका घटत्वजातिर्नास्ति तस्माद् सामान्यविशेषत्वमभिप्रायः । अत्रार्थे वैधर्म्यं निदर्शनमुपन्यस्यति–यथा नीलगुण इति यत्र परस्परसम्बन्धे परस्पराभिधानप्रत्ययहेतुः सत्त्वादिति भावः । एवं सम्बन्धेऽपराभिधानप्रत्ययहेतोस्तत्त्व एव तदुभयस्य तत्र प्रवर्त्तेत न चैवमस्तीति यदि–यतोऽसदसत्त्ववत इति [illegible]घटाभिधानप्रत्ययहेतोरघटाभावस्वभावत्वस्य सतो तदुपादाय [illegible] प्रवर्त्तेतेत्यर्थः । कुतो नास्तीत्याह–द्रव्याणि तावदिति, [illegible]- 20 [illegible] मते द्रव्याण्यसत्त्वभूतानि यथा च सदभिधानहेतुभूतानि तथैव तत्र मतेऽपि, तन्मते घटाद्यभिधानेऽघटाभावस्यैव हेतुत्वात् स च सदभिधानहेत्वसदसत्त्वानां नास्तीति जातेरजातित्वं सिद्धमिति भावः । एवं च, यतो नीलमधुरादीनां [illegible] नीलत्वाद्यविद्यमानत्वात् [illegible] [illegible] धर्मं विशेष्ये यतो तत्त्वे न शक्यमध्यारोपयितुम्, न हि खपुष्पमविद्यमानं स्वरूपं स्वविशेष्येऽध्यारोपयितुं शक्यमित्याह–न चाविद्यमान इति । दृष्टान्तमाह–खरूपवदिति [illegible] प्रथमं सामान्यावस्थायां [illegible] 25 [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] जातेरविद्यमानत्वात् [illegible] [illegible] सामानाधिकरण्यमनुपपन्नत्वात् [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] भाव । तथा चाध्यारोपासम्भवे [illegible] सामान्यविशेषाभावे [illegible] [illegible] सामानाधिकरण्यं कथं भविष्यतीत्याह–तस्मादित्यादीति । एतदेवानुमानप्रयोगेणाह–प्रयोगश्चात्रेति स्पष्टमेतत् । अत्र [illegible] जातिभेदानां भेदाज्जातेरजातित्व [illegible] [illegible] [illegible] स्यादाह–अर्थाक्षिप्तास्तर्हीति । नान्यो- 30

---

१ सि क्ष डा दे °भावमसद् । २ सि डा. सामान्यानां सामान्याधारत्वम् य क्ष दे सामान्यानामाधारत्वम् य । ३ सि क्ष डा. दे अघटीभाव । ४ सि क्ष. डा. दे. शब्दो विशेषो ।

विशेषाक्षेपो युज्यते चेत्तद्भेदानां व्यभिचाराद् द्रव्यत्वमात्राक्षेपस्तर्हि भविष्यति, तदपि न गुणादि-
व्यभिचारात् एतावच्च ।

अर्थाक्षिप्तास्तर्हीत्यादि, यदि घटाद्यनन्तरोक्तत्वादनभिहिताः सामान्यानामसामान्यत्वादर्थत
एवार्थाक्षिप्ता भवितुमर्हन्ति, कुतः? असद्व्यावृत्तिमतोऽन्यतमघटत्वादिसामान्यविशेषानुपपन्नत्वात्—असद्व्या-
५ वृत्तिमदपि वस्तु घटत्वादीनां सामान्यविशेषाणामन्यतमेनावश्यमनुगतम्, असत्त्वं न भवत्यनर्थं भवति,
सच्च भवत्यवश्यमिति परो मन्येत, अत्रोच्यते—नतद्युक्ति, अर्थाक्षेपेऽप्यनेकान्त्यात् अस्य भाष्य सम्बन्धमान
गत्यर्थं चासदसद्व्यावृत्तिमता विशेषाक्षेपो युज्यते चेत् घटादिभेदानां व्यभिचाराद् द्रव्यत्वमात्राक्षेप
स्तर्हि भविष्यति मात्रग्रहणात् द्रव्यत्वसामान्यविशेषमात्रं गृह्यते सद्विशेषणेनेति, अत्रोच्यते—तदपि न,
गुणादिव्यभिचारात्—गुणकर्मणोरपि सद्भावात् किं द्रव्यं गुणः कर्म वा स असद्व्यावृत्तिमदिति संशय
१० एव एतावच्चेत्यनुपसंहारः पूर्वविधिवादिवदुपसंहारवदन्यापोहवादेऽप्युपसंहारस्य नास्ति सम्भवः ।

एतेषां विकल्पानां दोषवत्त्वात् तेन चापोहः [illegible] इति यथा विधिवादिनामपोहवादिनश्च दोषास्तथा
सामान्योपसर्जनविधिप्रधानवादिनोऽपीति—

मा मंस्था अन्यापोहवादिलक्षणवदतिप्रसक्तस्यादपवादोऽस्याप्यारम्भणीयो लक्षणस्येति
किमन्यत्वे न सामान्यभेदपर्यायवाची ? किं त्वं मन्यसेऽन्यत्वे सामान्यभेदपर्यायशब्दाना-
१५ मर्थं पृथक्श्रुतिर्नापोहतेऽविरोधात् विरोधाच्च घटादीनपोहते अस्य हि विरुद्धाविरुद्धयोर-
न्यत्वादपोहानपोहप्रसङ्गे तुल्ये त्वयेव यथाऽपवादो नारभ्योऽनारभ्यविधित्वात् विधिना हि
सामान्योपसर्जनं विशेषं शब्दोऽभिदधानो विरोधाभावात्तानपि गमयति, त्वया पुनरुत्सर्गवाक्ये

यदि भवत्येव इति [illegible] तथा भावाभिमतो भवेत्, तथा चार्थेनाक्षिप्त इति भावः । अर्थपरत्वाऽर्थे-
र्थवत्त्व—अर्थतस्तर्हीति, असद्व्यावृत्तिमान् हि येन केनचित् घटत्वेन पटत्वेन मठत्वेन गुणत्वेन वा सामान्यविशेषात्मना धर्मेणानुग-
२० तोऽवश्य भाव्य, असतो व्यावृत्तिमत [illegible] सम्भवतीति
भाव । एतदेवाह—असद्व्यावृत्तिमदपीति । असद्व्यावृत्तिमत्त्व [illegible]—असत्त्व इति, असत्त्वे न भवति यदि
[illegible] । तत्त्वार्थे [illegible]—सच्चेति । अर्थाक्षेपमेव दर्शयति—अर्थाक्षेपेऽपीति अर्थत-
स्त्वाऽऽक्षेपे [illegible] व्यभिचारो [illegible] घटाद्याक्षेपे कुतो न पटाक्षेप पटस्य
चाऽऽक्षेपे कुतो न घटाऽऽक्षेप [illegible] व्यभिचार इति भाव । द्रव्यमात्राक्षेपे न दोष इत्याशङ्कते—द्रव्य-
२५ मात्राक्षेप इति । [illegible] गुणे कर्मणि [illegible] व्यभिचार इति समाधत्ते—गुणादिव्य-
भिचारादिति असद्व्यावृत्तिमत् द्रव्यं गुणः कर्म च तथा च संशयः [illegible] किं द्रव्यं किं गुणः किं वा कर्मेति एव
द्रव्यात्मकत्वमात्राक्षेपे व्यभिचारो दुर्वार एवेति भाव । विधिवादिपक्षवदत्रापि दोषोपसंहारमाह एतावच्चेति । [illegible]
[illegible] सामान्योपसर्जनविधिप्रधानवादिनः [illegible] एतेषां विकल्पानामिति, [illegible]
[illegible] । अन्यापोहः [illegible]
३० [illegible] मा मंस्था इत्याह मा मंस्था इति । [illegible]

१ सि. क्ष. डे. [illegible] । २ सि. क्ष. डे. [illegible] । ३ सि. क्ष. डे. [illegible]
पचासि सं ।

महता क्लेशेन प्रतिपाद्यान्यापोहोऽपवादेन त्यक्तः, अनिर्वाहकत्वात्, सामान्यादिशब्दान्तरार्थापोहानिष्टेः, ततः सामान्यादिशब्दान्तरार्थात्यागात्तु नन्वयमेव परमविधिः विधानं विधिः लक्षणतस्तवनपश्चात् प्रतिपत्त्याधानम्, स च शब्दार्थः सामान्यादिशब्दार्थेष्वप्याहतत्वात् परमः।

(मा मस्था इति) मा मस्थाः—मा च मस्था अन्यापोहवादिलक्षणपक्षविप्रसक्तत्वादपवादोऽस्यास्यारम्भश्चो लक्षणस्येति, अत आह—किमन्यत्वे न सामान्यमेवपर्यायवाची ? अपवादविरोधादिति वाक्य- 5
शेषः—किमिति प्रश्ने, किं त्वं मन्यसेऽन्यत्वे सामान्यमेवपर्यायशब्दानामयं शब्दप्रवृत्तिर्नापोह्यते ?—पृथिवी-
क्षित्यादिपार्थिवशब्दानाम्, अविरोधात् विरोधाच्च घटादीनपोह्यते ? इति, यतोऽस्य विरुद्धाविरुद्धोपरम्भकत्वात्
अपोहानपोहप्रसङ्गे तुल्ये त्वयेव मयापि [अपवादो नारभ्यम्] यथा शब्दान्तरार्थापोह हि स्वार्थे कुर्वती
श्रुतिरभिधत्त इति लक्षणस्यातिप्रसङ्गभयादारब्धम्, अन्यत्वेऽपि न सामान्यमेवपर्यायवाची अपवादविरो-
धात्, किं कारणम् ? अनारम्भविधिः, विधिना हि सामान्योपसर्जन विशेष शब्दोऽभिधानो विरोधा 10
भावात्तानपि गमयति, तदङ्गसाधारण्ये वृत्तिमूलार्थत्वादिति कारणं वक्ष्यति नन्वियमेव विधिना वाच्य-
त्वेऽनुमानं शब्दस्य यदन्यत्वेऽपि सामान्यादीनां विशेषानुगुणानां गतिः समूहस्य प्रकृतिमत्त्वादीनां
तदर्थान्तरवाचक इति पुनरा वक्ष्यामः त्वया पुनरुत्सर्गवाक्ये महता क्लेशेन प्रतिपाद्यापवादेन त्यक्तः,
किं कारणम् ? अनिर्वाहकत्वात् किमनेन प्रतिज्ञातमर्थमनिर्वहता ? शब्दान्तरार्थापोहं स्वार्थे कुर्वती तदर्था-
न्यापोहार्था स्यात्, तत्तु नोक्त अतश्च सामान्यादिशब्दान्तरार्थापोहानिष्टेः तस्मात्त्यक्तोऽन्यापोहः, 15

सामान्यमेवपर्यायादेः पृथिवीक्षित्यादिपर्यायैर्न नापोह्यते अविरोधात् घटपटादिरूपोह्यते विरोधादिति किन्तु पृथक्सामान्यापोहा-
दिर्नैव अपवादेनापि सामान्यमेवपर्यायानामन्यत्वे तुल्ये सामान्यमेवपर्यायवाचा किं शब्दान्तरोऽन्यो न वाचक इति मन्यसे इत्याह-
किमन्यत्व इति अन्यापोहपक्षेऽन्यत्वे अपवादो सामान्यादी स्वार्थे शब्दान्तर किं सामान्यादीन ब्रूते अपवादेन
सम्प्रत्यन्तरार्थापोहमिच्छतिनान्येनापोहानुवृत्तिरिति वाक्यापवादभूतेन विरोधात् पृथिवीक्षित्यादयो हि घटान्तरार्था तदपोहं
कुर्वन्त्यपोहेनेति भावः अनुवादिविरोधादिति पाठस्तु पक्षान्तरे अन्यान्तरोधादिनामस्य वचनं करोति स्तु परत्वाद्धुगुणे- 20
अन्यापोहानुवृत्तिरिति वाक्यं तत्र तत्र विरोधाविरोधौ विशेष । प्रश्नार्थं स्फुटयति—किं त्वं मन्यस इति तत्सम्प्रत्युक्तोऽन्यत्वे
सामान्यादीन् घटपटादीनामविरोधात् विरोधाच्च नापोह्यतेऽपोह्यते चेति भावः । यतोऽस्येति अपवादविधानान्यथानुपपत्तिः किं सामान्यादे-
रनन्यस्य तुल्यत्वात् सर्वेषामपोहस्यानपोहस्य वा प्रसङ्ग सामान्यापोहानुवृत्तिरिति अपवादानिष्टप्रसङ्गात्स्वत्वापवाद आरम्भ
मया तु नारम्भव्य इति भावः । त्वया कस्मात्त्वया आरम्भ इत्यत्राह—यथा शब्दान्तरेति । इत्थं मया नारम्भव्य इत्यत्र कारणमाह-
अनारम्भविधिरिति अन्यापोहनारम्भ विधिरभ्युपगतत्वादिति भावः । अन्यापोहानारम्भमेव स्पष्टयति—विधिना हीति तत्सिद्धान्ताः 25
सामान्योपसर्जनं विशेष विधिनाऽभिधानात् पृथिवीक्षित्यादिपार्थिवानपि अनन्यमात्रत्वात्प्रत्याययत्येव इति भावः । तदङ्गसाधारण्येवृत्तिमूलार्थ-
त्वात्स्वं कारणमेव शब्दो विधिरपेक्षावैस वाचक इति दर्शयतीत्याह—नन्वियमेवेति । ननु भवतु विशेषो विधिवाच्यस्तस्य
सामान्यान्तरायापोहस्मेतिकथमित्याह—यदन्यत्वेऽपीति येऽन्यत्वेऽप्यभेदात्ते सामान्यादिपदार्थाः तेऽपि यदि विशेषानुगुणा भवेयुस्तदैव
तस्य तद्वाचकत्वं घटते नान्यथेति गुरूपदेशोऽस्य इति भावः । त्वया तूत्सर्गवाक्येऽन्यापोहोऽपवादेन त्यक्त इत्याह—त्वया
पुनरिति । त्यागे कारणमाह—अनिर्वाहकत्वादिति । अन्यापोहोऽस्योत्सर्गवाक्यार्थानिर्वाहकत्वं दर्शयति—शब्दान्तरेति 30

१ सि. क्ष. डा. दे. वाक्यनुगुणानि विरो । २ सि क्ष डा दे मन्यसे न्यसे सा । ३ सि क्ष. डा दे. मयापि यथा । ४ सि क्ष डा. दे अनुवाद । ५ सि. वादेनेनुक्ता ।

ततः किं ? ततः सामान्यविशेषाभ्यामन्यासाम्भवात् स्वदनिष्टो नन्वयमेव परमविधिः, कोऽभयार्थो विशेषविध आह्–विधान विधिरिति प्रमाणतस्त्वनन्तरभावप्रतिपत्त्याधानं विधि स च–विधिरेव शब्दार्थः सामान्यो गम्यत्वार्थेऽन्यभावत्वात् परमः ।

तत्र तावत्सामान्यायुक्तिः सामान्ये विशेषविध्यथा न व्याहन्यते, स्वयैव सामान्य नाप-
5 नुवर्तीत्युक्तत्वात्, यस्मादिह उपसर्जनीकृतसामान्यो विशेषो विधिनेवोक्तः, यथा न हि घटादि पाद्यवस्तु सामान्योपसर्जनमन्तरेण भवितुमर्हति वस्तुत्वात्, आत्मवत्, यथा नामरूपसन्ता नास्य आत्मा शरीरादिप्रतिक्षणदेशभिन्नरूपादिसुखविज्ञानादिविशेषतत्त्वार्थो नरकमनुजादि विशेषतस्य आयुक्तः सन्तानास्यसामान्योपसर्जनमन्तरेण न भवितुमर्हति, एवं घटशब्देना-प्यागृहीता मृदादयस्तच्छब्दार्थान्तःपातित्वात्, आकारादिवत्, एवं तावद्घटे विशेषशब्दार्थे
10 पार्थिवद्रव्यसत्त्वादिसामान्यात्यागो युक्तो विधिप्रधानशब्दार्थत्वात् ।

(तत्रेति) तत्र तावत् सामान्यायुक्तः सामान्यं विशेषविध्यर्थो न व्याहन्यते, स्वयैव सामान्यं न [प] नुवर्तीत्युक्तत्वात्, यस्मादिह उपसर्जनीकृतसामान्यो विशेषो विधिनेवोक्त इति, तस्य निदर्शनम् यथा न हि घटादीन्यपि साधनमिद–सामान्योपसर्जनमेव–न सामान्यानुपसर्जनं भवितुमर्हति घटपटा दिपादवस्त्विति प्रतिज्ञा वस्तुत्वादिति हेतुः, आत्मवदिति दृष्टान्तः, आत्मवदेऽर्थो सोमरूपसन्तानात्मक
15 आत्मा यथा न शरीरादिप्रतिक्षणदेशभिन्नरूपादिसुखविज्ञानादिविशेषतत्त्वार्थः सन्तानाख्यसामान्योप-सर्जनमन्तरेण भवितुमर्हति नरकमनुजादिविशेषतस्य [आ] युक्त – यथ सोऽप्यत्राविदिता सामा-न्यानुविद्धा एव तथा घटादयोऽपि भावा इत्येत आह्–एवं घटशब्देनाप्यगृहीता मृदादय इति शब्दे पाद

[illegible]
20 [illegible]
[illegible]
25 [illegible]
30 [illegible]

१ सि० क्ष० डे० ... । २ सि० क्ष० ... । ३ सि० क्ष० डे० ... । ४ सि० क्ष० डे० ... ।

सामान्यसदाद्युपसर्जनं घट[।वि]विशेषार्थं दर्शयति, तच्छब्दार्थान्तःपातित्वादिति आत्मघटादिविशेषवाचिना सर्वनाम्ना वस्तुत्वसामान्यस्य साध्यतानुगतत्व विशेषाविनाभाविनो दर्शयति, आकारादिवदिति, प्रतिक्षणभेदादिभिन्नरूपादिविशेषपरमार्थस्योर्ध्वग्रीवपृथुबुध्नत्वादिसामान्योपसर्जनस्य सद्भावात्, एवं तावद्घटे विशेषशब्दार्थे पार्थिवद्रव्यसत्त्वादिसामान्यात्मागो युक्तो विधिप्रधानशब्दार्थत्वात् ।

एवं तर्हि वृक्षः शिंशपेति शिंशपाविशेषो विधिना कथमुच्यते वृक्षविधावनुपसर्जनः ? इत्यत्रोच्यते— 5

भेदास्तूच्यन्त एव, घटसामान्यस्य तदङ्गत्वात्, तद्रचनात्मकत्वात्, रूपादिस्वरूपशब्दार्थत्ववत् सामान्योपसर्जनद्वारेण प्रतिपादनार्थं सामान्यशब्दाः प्रयुज्यन्ते न तु परमार्थसता कल्पितेन वा विना तेन शब्दार्था भवितुमर्हन्तीति सामान्यशब्दप्रयोगो विशेषप्रतिपादनार्थः, विशेषास्तु विवक्षिता एव विशेषपरमार्थत्वादस्य नयस्य ।

(भेदा इति) भेदास्तूच्यन्त एव वृक्षः शिंशपेत्यादिवत् घटस्य विशेषाः रूपादयो युगपदयुगपद्भाविनस्त एव मुख्यशब्दार्थत्वादुच्यन्ते, घटसामान्यस्य तदङ्गत्वात्, घटाद्युपसर्जनरूपादिविशेषपरमार्थत्वात् तद्रचनात्मकत्वात्—स वि[वि]शेषो भवन भावः प्रत्येकं निर्विकल्परूपादिभवनमात्मलाभः, तद्रचनमात्मा ऽस्य घटस्येति तद्रचनात्मको घटः, शिबिकावाहकधानेश्वरस्येव यानपतिसुख भाक्, तमिरूपयति—रूपादिस्वरूपशब्दार्थत्ववदिति यद्यपि युगपद्भाविनो रूपादिमात्रा एव नव्यो रूपरसगन्धस्पर्शशब्दा एव निर्विकल्पा वस्तुत्वात्मकार्थः प्रतिक्षणमयुगपद्भाविनो वा विशेषास्तथा[पि]सामान्योपसर्जनद्वारेण मति [पाद 15

साध्ये वाक्य इति । हेतुं दर्शयति—तच्छब्दार्थान्तःपातित्वादिति । यत्र यत्र तच्छब्दार्थान्तःपातित्वं तत्र तत्र सामान्योपसर्जनविशेषत्वं दृष्टम् यथाऽऽत्मा, दृश्यते तच्छब्देनाऽऽत्मा भाव सार्वनिके च तच्छब्देन कादि भावम्, तच्छब्दस्याऽऽत्मघटादिविशेषाभिधायित्वात्, सर्वनाम्न बुद्ध्युपस्थितवस्तुपरामर्शित्वात्, एवं घटस्यादिवस्तुमात्रस्य तच्छब्दार्थान्तःपातित्वाद्वस्तुसामान्यं हेतुः साध्याविनाभावीति विज्ञायति दर्शयति—आत्मघटादीति । आकारवदिति, यथाऽऽकाराद्य ऊर्ध्वग्रीवादयो यथा सोपसर्जनप्रतिक्षणभाविरूपादिविशेषात्मकाः तच्छब्दार्थान्तःपातित्वादिति भाव । उपसंहरति—एवं तावद्घट इति । 20 ननु एवं वस्तुत्व पृथिवीद्रव्यत्वसत्त्वादिसामान्योपसर्जनो घटादिविशेष एवोच्यते न तु वृक्षसामान्योपसर्जनः शिंशपादिविशेषः तथा च वृक्ष शिंशपेति वृक्षविधौ वृक्षानुपसर्जनः शिंशपादिः कथमुच्यत इत्याशङ्कायामाह भेदास्त्विति, शिंशपादिव्यक्तिरूपस्य वृक्षसामान्यविशेषापेक्षात्मकत्वात् वृक्षस्य च शिंशपाद्यात्मत्वात् वृक्षोपसर्जनाः शिंशपादयोऽप्युच्यन्त एवेति भावः । रूपादिरूपविशेषा युगपदयुगपद्भाविनस्त एव यथा घटशब्देन घटसम्बन्धिरूपादयो युगपदयुगपद्भाविनो उच्यन्ते घटसामान्योपसर्जनतया तथा वृक्षादि—वृक्षः शिंशपेत्यादिवदिति । ये युगपदयुगपद्भाविनो घटस्य विशेषा इत्याह—घटस्य विशेषा इति । 25 युगपदयुगपद्भाविविशेषाणामुपादानतया घटसामान्यस्याप्युपसर्जनतयोच्यते तथा च घटाद्युपसर्जनयुगपदयुगपद्भाविरूपादिविशेषा घटादिपदाणां परमार्थं इत्याह घटसामान्यस्येति । रूपादयो मुख्योऽर्थः घटादय उपसर्जनभूतार्थाः इति दर्शयितुमाह तद्रचनेति यतो हि रूपादेरात्मलाभमात्रं तदतिरिक्तेन तत्सम्बन्धादुपादीयमानमेव घटात्मा तथा च रूपादिरचनात्मकत्वादस्य घटाद्युपसर्जनरूपादिपरमार्थत्वं स्यादित्यर्थः । घटस्य विशेषात्मत्वे दृष्टान्तमाह—शिबिकेति शिबिकावाहकता यानमीश्वर यानार्थेन ईश्वरयानमूलमिति भावः । सामान्योपसर्जनत्वाऽभिधाने कारणमाह—रूपादिस्वरूपेति रूपादिशब्दयार्थत्ववदित्यर्थः । भावार्थमाह—यद्यपीति तत्प्रतिपत्तारः यथा निर्विकल्पा रूपादिविशेषवस्तुमात्रविशेषा परस्परभिन्ना नोच्यन्ते तथैव 30

१ क्ष. तच्छब्दार्थेन । ×× क्ष २ भि क्ष क्ष वे घटसापेक्षत्वा । ×× सि ।

नार्थं]सामान्यशब्दाः प्रयुज्यन्ते, न तु कल्पितेन परमार्थसता वा विना तेन-सामान्येन शब्दार्थो भवितुमर्हतीति तस्मात् सामान्यशब्दप्रयोगो विशेषप्रतिपादनार्थो विशेषास्तु विवक्षिता एव, [विशेष]परमार्थत्वात्स न-यस्येति ।

पर्यायशब्दा अपि तद्विधानाः, घटनविशेषस्य कुटनकुम्भाद्यपर्यायस्यात्, कुटनघट-
5 नाम्नां विना नास्ति कुम्भता नाम काचित्, तया वा विना न घटनकुटने स्त इत्येतदवगम्यतां घट इत्युक्ते तत्प्रतिपक्षशब्दार्थवदप्रतिपन्नसामान्यविशेषपर्यायशब्दार्थो अन्ये ततस्तेषामन्यत्वे तुल्ये विधिप्राधान्यादेव तावापोह्यते अतोऽस्माकमपवादलक्षणान्तरारम्भो[illegible]ते व्यापि युक्तश्चासत्योपाधिसत्यविप्यर्ययलक्षणशब्दार्थकथनम्, भवतस्तु विप्यतिक्रमेण प्रस्तुतासत्य-शब्दार्थानापचिरन्यापोहायुक्तिश्च ।

10 पर्यायशब्दा अपीत्यादि, ये पुनः पर्यायशब्दास्ते तद्विधानाः—एवमेव विशेषं विधत्ते, घटनविशेषस्य कुटनकुम्भाद्यपर्यायत्वात् तस्य कुटिलता कुम्भनं घटन चेष्टा कुम्भता इत्यत्र ताभ्यां कुटन-घटनाभ्यां विना नास्ति कुम्भता नाम काचित् तया वा विना न घटनकुटने स्त इति हि कुटनेनाविना-ऽन्योन्याविनाभाव दर्शयति, प्रकृतमुपसंहरति-इत्येतदवगम्यतामित्यभिप्रायिका, इत्थं प्रतिपत्त्या यथा घट इत्युक्ते घट इति तत्प्रतिपक्षशब्दार्थोऽन्यः, तथैवाप्रतिपन्नसामान्यविशेषपर्यायशब्दार्थो अन्ये, ततस्तेषामन्यत्वे
15 तुल्ये विधिप्राधान्यादेव तावापोह्यते नान्यत्वमपि विधेः अतोऽस्माकमपवादलक्षणान्तरारम्भो[illegible]ते व्यापि युक्तश्चासत्योपाधिसत्यविप्यर्ययलक्षणशब्दार्थकथन मेवोपपन्नमर्थयुक्तिश्च भवतस्तु विप्यतिक्रमेण प्रस्तुतासत्यशब्दार्था[ना]पचिरन्यापोहायुक्तिश्च ।

[illegible], किन्तु अभेदमुखेन भेदाभिधानमुच्यते तत्र तद्धार्मिकसामर्थ्येन [illegible] न तथा न [illegible] [illegible] [illegible] एव [illegible] एवं [illegible] अपि [illegible]
20 [illegible] प्रयुज्यन्ते तत्र सामान्यमन्तरेण [illegible] विशेषप्रतिपादनोपायत्वात् सामान्यशब्दाः प्रयुज्यन्ते सामान्येनाभिधानेऽपि विशेषा [illegible] परमार्थं परमार्थसत्येन [illegible] कल्पितं वा [illegible] सामान्यं विना तु न शब्दार्थो भवितुमर्हतीति । एवं सामान्यशब्दप्रयोगः सामान्यद्वारेण विशेषार्थप्रतिपादनार्थं विशेषा एव च विवक्षिता भवत एव [illegible]—तस्मादिति । [illegible] पर्यायशब्दा अपि [illegible] प्रधानादेव इत्याह पर्यायशब्दा अपीति । भाष्य—ये पुनरिति । [illegible] घटनविशेषस्येति [illegible]
25 परस्परमविनाभावित्वं । एतमर्थमाह—तस्य कुटिलतेति [illegible] इत्थं [illegible] । [illegible] दर्शयति—ताभ्यामिति । एवं [illegible] परस्पराविनाभावित्वेऽपि [illegible] [illegible] [illegible] इत्थं प्रतिपत्त्येति । तदेवमन्यत्वे तुल्येऽपि [illegible] एव न [illegible] विधिप्राधान्यादेवाह—ततस्तेषामिति, तदेवमन्यत्वे तुल्ये सामान्यभेदपर्यायशब्देष्व [illegible] न तु तदपोह्यते, एवं विधेः [illegible] [illegible] एवैति विधि-
30 व्यापीति भाव । [illegible] युक्तश्चेति [illegible] । [illegible] [illegible] भवतस्त्वित्याह [illegible] [illegible] [illegible] तुल्या [illegible]

१ सि क्षा दे °भावस्यादेवत्यता । क °भावन्ये देवत्यता । २ सि क्ष. क्षा. हेतायते । ३ सि सत्यपि सर्वैक क क्षा. सत्यपि सर्वैक । ४ सि क क्षा पुनरि ।

यदि विधिर्नेष्यते ततो न केवलविध्यतिप्रसङ्गदोष एव, किं तर्हि ?—

एषोऽप्यनिष्टोपचयः तदन्याद्याहरणार्थिने घट इत्युक्तेऽप्रस्तुतव्यावृत्तिशब्दार्थतापत्तिः, विधिपक्षे च साक्षादेव स्वार्थं ब्रूत इत्येष च विशेषः, पर्यायशब्दस्य तावत् घटकुटादेर्विधेय एवार्थः, दर्शनात्, तदेव हि विधेयं घटनं कुटनमुभयं वा, द्विमातृवत्, यथा विशेषणद्वारेण विशेष्यप्रधाने निर्देशे राधकमाता पूर्णकमाता राधकपूर्णकमातेति द्वाभ्यामन्यतरेण वा विशिष्यते सैव, तथा विशेषणस्वरूपापन्नविशेष्यप्रतीतित्वात् युगपत्प्रयोगेऽपि स एव निमित्तोपकल्पितो भेदः प्रतीयते, न हि स्वार्थानुपातित्वाद्विधिः स्वरससमापतितः प्रतिक्षेप्तुं युक्तो निमित्तान्तरेणापि तस्यैव प्रतीतेः ।

(एषोऽपीति) एषोऽप्यनिष्टोपचयः तदन्याद्याहरणार्थिने घट इत्युक्ते यत्राप्रस्तुतस्य पटादेरघटस्य व्यावृत्तिविवक्षितोऽन्यशब्दार्थ एव शब्दार्थं इत्येतदापन्नम्, अनिष्टमेतदिति, किञ्च विधिपक्षेऽस्मदिष्टे साक्षादेवोऽन्यव्यवहितमेव स्वार्थं ब्रूत इत्येष च विशेषः, तद्यथा—पर्यायशब्दस्य तावदित्यादि यावत् प्रतिक्षेप्तुं युक्त इति, पर्यायशब्दस्य घटकुटादेर्विधेय एवार्थः, कस्मात् ? दर्शनात्—विधेयत्वदर्शनात्, तदेव हि विधेयं घटनं कुटनं उभयं वा, किमिव ? द्विमातृवत्—यथा विशेष[ण]द्वारेण विशेष्यप्रधाने निर्देशे राधकमाता पूर्णकमाता राधकपूर्णकमातेति द्वाभ्यामन्यतरेण वा विशेष्यते सैव, तथा विशेषणस्वरूपापन्नविशेष्यप्रतीतित्वात्—अन्यविविक्तरूपप्रतिपत्तेरित्यर्थः, युगपत्प्रयोगेऽपीति, निमित्तभेदेऽप्यैकार्थ्यात् युगपत्प्रयोगेऽपि स एव निमित्तोपकल्पितो भेदः प्रतीयते स्यान्मतं निमित्तभेदे निमित्तिभेदात् किमर्थं निमित्तान्तरापोहो न भवतीति, तच्च न, न हि स्वार्थानुपातित्वाद्विधिः स्वर[स]समापतितः प्रतिक्षेप्तुं युक्तो निमित्तान्तरेणापि तस्यैव

भेदस्यान्यशब्दत्वमेवेति भाव । तत्र दोषान्तरमप्यतीत्यापादयन्नाह—यदीति । किं दोषान्तरमित्यत्राह—एषोऽपीति इत्यपि ते दोषापत्तिरभिमतं । [illegible]—तदन्याद्यीति तदन्याद्याहरणार्थिने प्रति घटमानयेत्युक्ते [illegible] अन्येनान्यव्यावृत्तिरेव प्रतीयेत न घट इति [illegible] न स्वार्थ इति भाव । विधिपक्षे च साक्षादेव [illegible] दोष इत्याह—विधिपक्ष इति । एतदेव विवृणोति—पर्यायशब्दस्येति । हेतुमाह—दर्शनादिति तथैव दर्शनादित्यर्थः । दर्शनमेव प्रकाशयति—तदेव हीति । कथं घटादिशब्दस्य स्वार्थं घटनमुभयं वा विधेयमित्यत्र निदर्शनं निदर्शयति—द्विमातृवदिति विशेषणद्वारेण विशेष्यप्रधाने निर्देशे एकैव वस्तु द्वाभ्यामन्यतरेण वा विशेष्यते मातृविशेषस्य राधकपूर्णकादिविशेषणनिर्देशे राधकमातृत्वेन पूर्णकमातृत्वेन राधकपूर्णकमातृत्वेन निर्देश्यते एवं घटकुटशब्दाभ्यां विशेषणाभ्यां विशेष्यमात्रं घटो घटनेन कुटनेनोभयेन वा विशेष्यत इति भाव. । हेतुमाह—विशेषणस्वरूपापन्नेति [illegible] विशेषणस्वरूपविशेष्यप्रतीतिः एवं यावन्तो विशेषणाः [illegible] स्वार्थो विशिष्यते निमित्तभेदेऽपि वस्तुनो [illegible] एकत्वात्, केवलं निमित्तमात्रभेदप्रयुक्त औपाधिको भेदो न वास्तव इति भाव । तदेवाह—युगपदिति । ननु निमित्तभेदे निमित्तिनो भेदप्रसक्तत्वात् निमित्तभेदे निमित्तं निमित्तान्तरं नापोहत इत्याशङ्कते—स्यान्मतमिति [illegible] निमित्तभेदे निमित्तस्वरूपस्य [illegible] निमित्तान्तरापोहो भवत्येवेति भाव । तत्प्रतिक्षिपति—न हि स्वार्थानुपाति-

---

१ सि क्ष [illegible] डा. [illegible] । २ सि क्ष [illegible], डा. [illegible] ।

विशेषार्थस्य प्रतीतेः स पदार्थः स्वेनैव रसेन समापतितः प्रतिपादयितुमिष्टश्च किमिति प्रतिक्षिप्यते ? न हि स्वार्थप्रतिक्षेपो युक्तः ।

किं कारणम् ?–

सुदूरमपि गत्वा तेन विना तद्गतेरक्लेशेनागतो विधिरेव शब्दार्थः पर्याय इति भट
5 एव चाविनाभावात् सामान्यशब्देनापि स एव विशेषार्थः साक्षाद्विधिना प्रतीयते सर्वथाऽन्य वहितविधिवृत्तिना विधिना समेदाः समाक्षिप्तास्तद्रूपपरमार्थत्वेनाङ्गाङ्गिभावगत्या, प्रतिषेध व्यापारनिराकार्थं विधिरूपेण विवक्षितविपर्ययस्य प्रतिपत्तौ तस्योपसर्जनत्वेनापोहवृत्तेरनुत्पत्तेरेव स्वात्मा विधिः प्रधानोऽपोहोऽप्रधानः, शिंशपाद्युपहारिवृक्षशब्दार्थेऽपटाद्यवतारवत्, यथा वृक्ष इत्युक्ते शिंशपादिभेदानामन्यतमेन विनाऽर्थवान्न भवति वृक्षशब्द इति शिंशपाद्युपहारधर्म-
10 वान् तस्मिन् मूलादिमति शिंशपाद्यन्यतमविशेषस्य भावेऽर्थेऽपटाद्यवतारः अपटो न भवतीत्यस्य तु दूरत एव ।

(सुदूरमपीति) [सु]दूरमपि गत्वा तेन विना तद्गतेः–घट इत्युक्तेऽघटो न भवतीति प्रतिषेधरूपेणार्थान्तरं व्यावर्त्यापि घट एवाबद्ध्य प्रतिपत्तव्यः स च कुट एवेति कुटत्वेन विना घटत्वाभावात् कुटत्व-स्याप्यविनाभाविनः स्वेनैव रसेन प्रतीयमानत्वादक्लेशेनाऽऽगतो विधिरेव शब्दार्थः पर्याय इति किञ्च
15 स्यात्–अत एवाविनाभावात् सामान्यशब्देनापि घटस्य पार्थिव[त्व]विना सामान्यसामान्यशब्देन वा द्रव्य-त्वाविना विधीयमानः स एव विशेषार्थो घटाख्यः साक्षात्–अव्यवहितवृत्तिना विधिना प्रतीयते–यानि हि भेदरूपाण्यनेकात्मकस्य वस्तुनः सामान्याद्याकारेणापि गृह्यमाणानि कथं न विधीयन्ते ? सर्वथापि तस्मादव्यवहितविधिवृत्तिना शब्देन घटस्यैव समेदाः समाक्षिप्ताः यथोक्तं–'सद्रव्यपृथिवीमृद्घट[त्व]विश-व्याप्यादविरुद्धं पार्थिवो मार्त्तिको घट इति घटे सम्प्रत्ययः।' ( ) इति, तत्कथमिति चेदुच्यते
20 तद्रूपपरमार्थत्वेन–यानि भेदरूपाण्येव सामान्याविषयाभासमानान्यविद्यमानान्येव वा सामान्यादिरूपाणि

स्यादिति विधिर्हि [illegible] स च [illegible] न [illegible], [illegible] प्रतिक्षेपो युक्त इति भावः । [illegible] कारणमाह सुदूरमपीति । [illegible] न भवतीति [illegible] न भवतीति [illegible] न [illegible]
25 [illegible] तेन विना [illegible] विधिरेव [illegible] घट इत्युक्त इति । यथा च [illegible] विना [illegible] सामान्य [illegible] वा [illegible] भवति । [illegible]
30 [illegible] न [illegible] । सामान्याद्याकारेण [illegible] । तद्रूपपरमार्थत्वेनेति [illegible] । तदेवाह–यानि भेदरूपा

भेदप्रतिपादनपरतया तस्यैव विशेषस्य परमार्थरूपत्वेनाङ्गाङ्गिभावं गतानि, असत्योपाधिस्त्वसत्यार्थत्वात् तथा चाङ्गाङ्गिभावगत्या तद्रूपपरमार्थरूपया, अन्यपरिहारवृत्तिना विधिना समेताः समाक्षिप्ता इति भवति, प्रतिषेधव्यापारनिरपेक्षमित्यादि यावत्[न]घटार्थतार इति, योऽपि तथाऽन्यापोह इष्टः सोऽपि विधि-मन्तरेण न भवति, यस्मात् घटो न भवतीत्येवविवक्षितं हि प्रतिषेधमनात्मानपेक्ष्य विधिरूपेण विवक्षित विपर्ययस्य घटस्य प्रतिपत्तौ सत्यामुत्तरकालं भवति नाप्रतिपत्तौ, तस्यैव चारितविपर्ययस्य घटस्योपसर्जनत्वेना 5 पोहमुखेरघटमात्रमुखेरनुसरणेन स्वात्मविधिः प्रधानोऽप्रधानोऽपोह इति, किमिव ? शिंशपाद्युपहारितस्य-व्यार्थेऽर्थेऽघटानवतारवत् यथा वृक्ष इत्युक्ते शिंशपादिभेदानामन्यतमेन विनाऽर्थोऽयम भवति वृक्षशब्द इति शिंशपाद्युपहारसमर्थनात् तस्मिन् मूलादिमति शिंशपायत्यन्याविविशेषसमावेऽर्थेऽघटानवतारः, अघटो न भवतीत्यस्य तु दूरत एव—नैवासौ शब्दार्थो गुरुमाधुर्यगतिविपर्यासोपस्थितत्वात्, घटानवतार इत्येव वा पाठः—घटस्य वृक्षार्थेऽवकाशाभावमनुपातात् अपोहस्य कोऽवकाश इति । 10

साम्प्रतमत्रापि वृक्ष इत्यत्रापि न भवतीत्यपोह एवोच्यते, नहि शिंशपाद्युपहारः, तस्यैव विसंवाद स्थानत्वात् स्वार्थ इत्यत्रोच्यते—

यदि तु सोऽप्यपोहपर एव स्यात् ततः सोऽवृक्षव्यावृत्तिवृत्तत्वात् वृक्षभेदं शिंशपादीनां क्षिपेत् नानुमन्येत न व्युदस्येत वा, अनर्थित्वाद् वृक्षाभवनवत्, अवृक्षो घटादि तदभवनस्य भेदानाक्षेपवृक्षशब्दस्य व्यावृत्तिवृत्तत्वात् भेदाक्षेपे व्यापार एव नास्ति, यदसौ वृक्षार्थे 15 घटादिभ्योऽन्यत्वेन शिंशपादिभेदात्मकं स्वार्थमनन्यत्वेनाक्षिपति तस्मात्तेन सह सामानाधिक-

---

ण्येनेति । भेदरूपाणामङ्गीनां समानस्य च तदङ्गत्वमित्याह—भङ्गाङ्गिभावं गतानीति । तथाऽसत्यरूपत्वेनास्याङ्गीकृतविधि-रूपेण घटस्य भेदाः समाक्षिप्यन्त इत्याह—तथा चेति । केन पुनरित्याह—अन्यपरिहारेति । सन्यस्यासत्योपाधिस्वभावेन विधिनोक्ते प्रतिषेधव्यापारोऽपेक्षा भवतीत्यस्येनाह—प्रतिषेधव्यापारेति इतरप्रतिषेधव्यापारानपेक्ष एव स्वार्थं विधिरूपेण प्रतिपाद-यति, विधिविषयभूतानामनन्तरभावोपरताऽन्यो न भवतीत्यपोहप्रतिपत्तिर्न तु शब्दार्थत्वेन विपर्ययस्योपसर्जनतया प्रतिषेधमुखे 20 विवक्षितविपर्ययस्यानन्तरमुपसर्जनत्वेन शब्दस्य सामान्योपसर्जनविधिप्रधानतयोक्तेन चारितार्थतया पश्चादप्रतिषेधसमानोऽन्या-पोह शाब्दत्वे नोपसर्जने नापि प्रधानं किन्तु तस्या विधि प्रधानमप्रधानमन्यापोह इति भावः । शब्दार्थत्वेतरतयाऽन्यापोहस्य नावतार इत्यत्र निदर्शनमाह—शिंशपादीति वृक्षशब्दस्य शिंशपादिभेदशिंशपायन्यतमोपस्थितिस्वार्थे व्यवहारेऽन्तर्भाव-तयाक्षिप्तं तदेव स्पष्टीकरोति—यथा वृक्ष इत्युक्त इति । तथा च वृक्षशब्दार्थोऽस्य पादितमाऽन्यथारेण भावत्वतारस्तथा तदसंभवादपोहस्य च घटस्य पातित्वमन्यथा । नास्त्येवेत्याह तस्मिन् मूलादिमतीति । गुरुमाधुर्येति गुरुपदस्यार्थता माधुर्य- 25 प्रतीतिरचारतया तथाऽन्यापोहप्रतीतिरपर्यायपरत्वेन न तु शब्दार्थत्वेऽपि भावः । घटानवतार इत्यत्र चानवतार इत्यपि पाठ-न्तरमुपलभ्यत इत्याह—घटानवतार इति । वृक्षशब्दार्थे घटस्य यथा नावकाशस्तथा अपोहस्यापीत्याह—घटस्येति । अत्र शिंशपाद्युपहारितस्वार्थेऽघटानवतारवदिति व्याख्याय वृक्षशब्दार्थस्वरूपमुपहार इति प्रत्युच्यते तदीयात्वादागतत्वात् किमपि तु वृक्ष इत्यत्रापि न भवतीत्यपोहस्य इत्याशङ्क्य समाधत्ते—यदि त्विति । व्याचष्टे—यदि तु सोऽपीति । ततः विशेषेषेत् इत्यत

---

१ सि. टी. छ घटस्य । २ सि छ का गतेषामिति । ३ सि. छ. का है °पर्यासापुरुष । ४ मि छ. का मा मति । ५ सि छ का है इतरेषचे । ६ सि. छ. घटस्यानवतार । ७ २ छ. का. °र्थंघटानवतार। ।

न्य प्रतिरूपत्र गृह्य निरस्यति तद्भवनविषयत्वाभावात् तद्भवनभवनविधिविनाभावं तु न युज्यते, भवनविधिविनाभूतस्य सन्धानाभावात् भवनमप्यत्र भवनविधिविनाभूतं मेलनाद्धेरि म समानाधिकरण्य गृह्य निरस्यति तदभिमतं वस्तु स्यात्, असाधारणात् [illegible] ।

यदि तु [illegible] इत्यादि, [illegible]

[illegible] [[illegible]] [illegible]

[illegible] [illegible] [[illegible]] [।] [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] [[illegible]] [illegible]

[illegible]

इतर आह—

कुतोऽस्य भेदस्य भेदत्वम्? वृक्षसामान्यस्यावृक्षाभावत्वे सत्यसिद्धत्वात्, कथं सोऽपि तद्भेदो न भवति शिंशपादिर्वृक्षः? अनिवृत्तेः, शिंशपा वृक्षाभावाप्यावृत्तो वृक्ष एव न भवति कुतोऽभेदः, अत्रोच्यते यद्यसावपि भेदो न भवति न तर्हि वृक्षो वृक्षो भवति, अभूतशिंशपादिभेदत्वात्, घटवत् सोऽप्येवमेव, अभूतनीलादिभेदत्वात्, वृक्षवत्, एवं नीलादिरभूतकपालभित्त्यादि यावत् परमाणुर्न भवत्यभूतरूपादिभेदत्वात्, विज्ञानवत्, रूपादिरप्यरूपादि, अभूतरूपणभेदत्वात्, विज्ञानवदेव, सर्वत्र वा सामान्येन न भवन्त्यतोऽर्थाः स्वभेदशून्यत्वात् खपुष्पवत्, एवञ्च सर्वमिदं द्रव्यादिवस्तु शून्यमापद्यते त्वन्मतेनैव कः किं केन कस्माद्वाऽपोह्यते?

(कुत इति) कुतोऽस्य भेदस्य भेदत्वं?—शिंशपादेर्वृक्षभेदाभिमतस्य तद्भेदत्व, वृक्षसामान्यस्यावृक्षव्यावृत्तिलक्षणस्य[अ]वृक्षाभावत्वे सत्यसिद्धत्वात् कस्य भेदः शिंशपादिः?, तस्मात्तस्य शिंशपादेर्भेदत्वं कुतः? भेदासिद्धिरर्थः, कथं सोऽपि तद्भेदो न भवति शिंशपादिर्वृक्षः,[न]अभेदो वृक्षाद्भिन्नत्वोऽन्यापोहः, शिंशपा वृक्षाभावाप्यावृत्तो वृक्ष एव न भवति, कुतोऽभेदः शिंशपादिर्वृक्ष इति, अत्रोच्यते—यद्यसावपीत्यादि—अनिष्टापादनसाधनम्, यद्यसावपि भेदो न भवति शिंशपादि न तर्हि वृक्षो[वृक्षो]भवतीति वृक्षस्यैवावृक्षत्वमवस्तुत्वं प्रतिपाद्यते, हेतुः—अभूतशिंशपादिभेदत्वात्, घटवदिति दृष्टान्तः, सोऽप्येवमेवेत्यादि—यदि तु सोऽपि घटो न भवति भेद इतीष्यते तस्याप्यघटत्वमभूतनीलादिभेदत्वात्, वृक्षवत्, एवं नीलादिरभूतकपालभित्त्यादि यावत् परमाणुर्न भवत्यभूतरूपादिभेदत्वाद्विज्ञानवत्, रूपादिरप्यरूपादि, अभूतरूपणभेदत्वात् विज्ञानवदेव, सर्वत्र वा सामान्येन न भवन्त्यतोऽर्थाः स्वभेदशून्यत्वात् खपुष्पवदिति, एवञ्चेत्यादि अपूर्व[म]स्वतदोषापादनोपसंहारः एवमनेन विधिना सर्वमिदं द्रव्यादि—भवदभिमतमनुमेयमभि-

---

[illegible] वस्तु भेदाभावेऽपि न [illegible] अभावत्वात् वन्ध्यापुत्रवदिति [illegible]। ननु भेदानामपि [illegible] एव तुल्यम्, [illegible], न हि वृक्षस्यावृक्षाभावस्य शिंशपादयो भेदा भवितुमर्हन्ति [illegible]—कुतोऽस्येति। तस्याभेदे—शिंशपादेरिति। हेतुमाह—वृक्षसामान्यस्येति तस्य [illegible], अत एव न [illegible] शिंशपादिरभिन्नमिति भावः। अथ यदि शिंशपादिर्वृक्षस्य भेदो न भवति भवतु तर्हि वृक्षाभेद शिंशपादिर्वृक्ष इति, न [illegible]—कथं सोऽपीति। अभेदस्य [illegible], यथा तु न [illegible] वृक्ष एव न भवति कुतस्तदभेद इति भावो व्याख्येयः—नाभेद इति। विशेषेण विना सामान्यं न भवतीति [illegible], तथा च यदि शिंशपादिर्वृक्षभेदो न स्यात् [illegible] वृक्षो [illegible] न [illegible]—यद्यसावपीति। वृक्षो न वृक्षो भवतु [illegible] हेतुमाह अभूतेति। अभूतः शिंशपादिर्भेदो यस्य सः [illegible], [illegible] शिंशपादिर्भेदो न [illegible], [illegible] अभूतशिंशपादिभेदो न वृक्ष इति भावः। तद्वत् घटादिरपि घटादिर्न [illegible] अभूतनीलादिभेदत्वादित्याह—यदि त्विति। यो घटो घटादेर्भेद इतीष्यते सोऽपि न घटोऽभूतभेदत्वादिति भावः। एवं नीलादयो न नीलादयोऽभूतकपालादिभेदत्वात् घटवत्, [illegible] सर्वेषां भावो न [illegible]—एवं नीलादिरिति। परमाणोरप्यभावमाह—परमाणुरिति, रूपादयो हि [illegible] भेदत्वाभावे परमाणुरपि न स्यादिति भावः। रूपादीनामप्यभावमाह—रूपादिरपीति। एवं विशेषे [illegible] प्रसाध्य सामान्यतोऽभावं साधयति—सर्वत्र वा सामान्येनेति। [illegible]—एवमनेन विधिनेति, भवदभिमतमनुमेयं वस्तु [illegible]

येन वा वस्तु शून्यमापद्यते, तन्मतेनैव कः किं केन कस्माद्वाऽपोह्यते ? सर्वस्य शून्यत्वे कः किमिति कर्मकरणापादानभूतानां शब्दादीनामभावेऽपोहाभाव एवमित्यर्थः ।

अथ कथञ्चित् भवत्यपि वृक्षोऽवृक्षो न भवति शिंशपा न भवति शिंशपाभवत्यपीतीष्यते ततो ब्रूमः स्वार्थे इत्युक्तेर्विधिर्विषयः संवृत्तोऽर्थः, तदुपसर्जनत्वापोहोऽसत्त्वादसत्यः, उक्त-
5 वदेवेत्येष शब्दस्य विशेषार्थविधिः, एतेन सामान्यशब्दार्थविशेषतात्युक्तैव ।

अथ कथञ्चिदित्यादि, मा भूदेव सर्वशून्यत्वदोष इति मत्वा भवनाभावमात्रार्थे शब्दापोह-वस्तुनो येनकेनचित्प्रकारेण भवत्यपि वृक्षोऽवृक्षो न भवति शिंशपा न भवति शिंशपा भवत्यपीतीष्यते शब्दार्थशून्यत्वदोषभयात्, ततो वयं ब्रूमः, स्वार्थे इत्युक्तः-स्वार्थे कुर्वती श्रुतिरभिधत्त इत्यादिवचनेन एव विधिर्विषयः संवृत्तोऽर्थः, तदिदानीं प्रस्तुतक्रमेण शब्दार्थं योजयति–तदुपसर्जनत्वापोहोऽसत्त्वादसत्यः
10 विशेषार्थस्य विधेरुपसर्जनोऽपोहः, स चासत्त्वादसत्यः उक्तवदेव प्रातिपदिकार्थत्वोपाधिरसत्यः शब्दार्थः, स च विशेषमेव विदधाति नापोहः इत्येष शब्दार्थविधिरिति, एतेन सामान्यशब्दार्थविशेषतात्युक्तैव ।

यथाऽन्यत्वे विशेषप्राधान्यात् सामान्यभेदपर्यायशब्दार्थास्तदङ्गत्वात्तदात्मकत्वाद्वा नापोह्यन्ते तथा विवक्षितशब्दादन्यस्याविशेषशब्दस्य स्वार्थे विशेषशब्दोऽभिधत्तेऽन्यत्वेनात्मानं विदधत् अभेदत्वात्त सत्त्यापत्तिपरित्यागेनैकान्त विविक्तम्, नाप्यवृक्षाद्यसत्त्वापत्तिमेव, किन्तु
15 शिंशपादिशब्दः तत्सम्परिग्रहेण शिंशपादि, भवत्यभेदानुवृत्तिव्यावृत्ती तदुपसर्जनार्थविशेषाऽभवनवीजतां यन् स्वार्थमभिधत्ते इतरथा किमित्यसावपोहेताप्रतिपादयन् किञ्चित् ! यदि सोऽप्यपोहपर एव स्यात् शिंशपाशब्दो न विदध्याद्वृक्षार्थम्, शिंशपाविशेषात्मार्थकत्वाभावात्, नानुमन्येत नाप्यपोहेत वाऽर्थापत्तितन्यत्वाद्वृक्षार्थो मा भूत् तथा चोपात्तार्थविरोध इति, कुतोऽविष्यन्ननुमत्यभ्युदासा इति चेदनर्थत्वात्, अनर्थो हि शिंशपाशब्दो
20 वृक्षादिना सामान्येन, अशिंशपाभवनवत्, अशिंशपा घटादि तदभवन एवापवीणशक्तितया वृक्षादिसामान्यात्मकशिंशपाविधाने व्यापार एव नास्ति, यदसौ शिंशपाशब्दो शिंशपार्थं घटादिभ्योऽन्यत्वेन वृक्षादिसामान्यात्मकं स्वार्थमनन्यत्वेन विदधाति ततस्तेन सह वृक्षः शिंशपेति सामानाधिकरण्यं प्रतिपद्यते । वृक्षः शिंशपेति तद्भवनविध्येकार्थीभावात् तद्भवन-

विनेति भव । एवं [illegible] एव न स्यात् [illegible] किमिति ।
25 [illegible] वृक्षो [illegible] शिंशपा [illegible] न [illegible] शिंशपा न [illegible] अथ कथञ्चिदिति । [illegible] मा भूदेव इति [illegible] । [illegible] न एव शिंशपा [illegible] । [illegible]
30 [illegible] स्वार्थे इत्युक्तेरिति [illegible] । [illegible] तदुपसर्जन इति [illegible]

१ सि. [illegible] । २ सि. [illegible] ।

विधिविनाभावे तु न युज्यते, भवनविधिविनाभूतं सामान्यानाक्षेपि न समानाधिकरणं, वृक्षः शिंशपेति स्वतन्त्रमिव वस्तु स्यात् भावत्वादवृक्षस्यावृक्षव्यावृत्तवत्, कुतोऽस्य सामान्यस्य सामान्यत्वम्? शिंशपादिभेदस्याभावत्वे खपुष्पसिद्धत्वात्, कथं तर्हि सोऽपि भेदो न भवति वृक्षः शिंशपादिः, अन्यस्मादव्यावृत्तेः, वृक्षः शिंशपाभावादभावेरव्यावृत्तेः शिंशपैव न भवति कुतो भेदः? अत्रोच्यते यद्यसावप्यभेदो न भवति न तर्हि शिंशपा शिंशपा भवति, अभूत 5 वृक्षादिभेदत्वात् घटवत् सोऽप्येवमेव, अभूतभूवाद्यभेदत्वात्, एवं सर्वत्र सामान्येन न भव न्त्यर्थाः स्वसामान्यशून्यत्वात्, खपुष्पवदेवाय सर्वमिदं द्रव्यादिवस्तु शून्यमापद्यते स्वमतेनैवेति कः केन कस्मादपोह्यते, अथ कथञ्चित् भवत्यपि वृक्षो वृक्षो न भवतीति शिंशपा भवत्यपि शिंशपा न भवतीतीष्यते ततो विधिर्विषयः संवृत्तस्तदुपसर्जनत्वापोहोऽस्तस्यादस्य तत्कथवेवेत्येष शब्दस्य विशेषार्थविधिरिति । 10

(यथेति), यथाऽन्यत्वे विशेषप्राधान्यात् सामान्यमेवपर्यायशब्दार्थोऽस्वतन्त्रत्वात्परमस्ताद्य व्यपोह्यते तथा विवक्षितशब्दार्थादन्यस्य विशेषशब्दार्थस्य[।]विशेषशब्दार्थस्य वा सामान्यस्य स्वार्थं विशेषशब्दोऽभिधत्ते, कथम्? तत्त्वेनात्मान—सामान्येन सहैकीभाव विभृयात् आत्मनः उपसर्जनभाव सहायभिकारयन्, किं करोति? स्वार्थं विभक्त इति वर्तते, अभेदत्वात्,[न]स्वस्वापत्तिपरित्यागेन—न च वृक्षपार्थिवद्रव्यसत्त्वसामान्यानि सत्त्वा विशेष तैरेवान्वेन विविक्तं प्रतिपादयति, तथारूपार्थासम्भवात् 15 सामान्योपसर्जनत्वोपाय्यप्रतिपाद्यविशेषासम्भवात् नाप्यवृक्षादिशिंशपापि न भवतीत्यसत्त्वापत्तिमेव स्वार्थप्रतिपत्तिरहितां ब्रूते, अभिधेयाभावे शब्दार्थव्यवहारोच्छित्तिप्रसङ्गात्, कोऽसौ विशेषशब्दस्तदर्थो

[illegible] संप्रतिपत्यात्मना गुणभावमवलम्बते हि विशेष एव सन्, वृक्षशिंशपादिरिव तदुपाधिविशिष्टोपाधिरहितः स्वार्थो सम्भवः तत्र च विविक्तादिविना सामान्योपसर्जने विशेषमभिदधानः शब्दो न विविच्यते, अनपगतप्रतिपत्तिकमनवधिरित्युक्तमिति भावः । सामान्यशब्दस्य सामान्ये विशेषाभिधायकत्वात् न विविक्तसामान्यस्य वस्तुत्व एवैकाधेनेत्याह—यद्येवमिति । एतमेव 20 समर्थयति—यथाऽन्यत्वे इति । [illegible] विशेषमभिदधानामपि वृक्षपार्थिवद्रव्य-सामान्यमेवपर्यायशब्दार्थोपमान्यस्य तुल्यतादिरेव [illegible] न सामान्या-दपोह्येत्यत आह—यथाऽन्यत्वे विशेषप्राधान्यादिति । तत्र विवक्षितशब्दार्थादन्यस्य सामान्यशब्दस्य स्वार्थं वृक्षादिव्यावृत्तिं विशेषशब्दः सामान्येन सह सामानाधिकरण्यं बिभ्रत् प्रतिपादयतीत्याह—तथा विवक्षितेति । सामान्येनात्मा-नमेकीभावं बिभ्रत् कथमिवेत्यत्राह—आत्मन इति । न सामान्यं परित्यज्य केवलं विशेषं विशेषशब्दः प्रतिपादयितुं क्षम 25 इत्याह—न स्वस्वापत्तीति । सामान्यासम्भवविशेषासम्भवदुपोऽन्यथानुपपत्तेरित्याह तथा रूपार्थेति । सामान्यानुपसर्जनात्मविशेषप्रतिपत्त्यनुपायत्वाच्छब्दस्य विशेषस्य परमार्थेन प्रकाशनं भवतीति न तत्परित्यागेन विशेषं विशेषशब्दोऽभिधत्ते इत्याह—सामान्योपसर्जनत्वेति । नापि केवलं विशेषं [illegible] शब्दो ब्रूत इत्याह—नाप्यवृक्षेति । अभावमात्रार्थत्वे भेदानपेक्षत्वाद् [illegible] इत्याह—अभिधेयाभाव इति । [illegible] सामान्यस्य [illegible] न शिंशपादि ब्रूत इत्याह 30 कोऽसाविति, शिंशपाशब्दः [illegible] प्रत्यासत्तिमात्रतो ब्रवीति सामर्थ्यात् इति

१ विवक्षितशब्दार्थादन्यस्य विशेषशब्दस्य सामान्यशब्दस्य स्वार्थं विशेषशब्दोऽभिधत्ते इति पाठः सामानाधिकरण्ये सामान्यशब्दार्थविशेषस्य प्रतिपादकत्वात् । २ सि क्ष. डे. [illegible] । ३ सि क्ष. डा. विशेषैरेव ।

मेति चेदुच्यते शिंशपादिः, तस्यापरिग्रहेण वृक्षादेः सत्त्वस्यानुवृत्तेः सामान्यस्य चापरिग्रहेण तस्याप्याद्या-यस्तत्त्वस्यानुपपत्तेः परिग्रहेण व्यावृत्त्येवानुवृत्तिव्यावृत्ती। किं कारणं न ते भवन्तीति चेदुच्यते-यस्मात् तदुपसर्जनाशिंशपाऽभवनवीवर्तां यत् स्वार्थमभिधत्ते, यच्छब्द-प्रवृत्तिनिमित्तार्थः, स्वार्थानुवृत्ति-सामान्योपसर्जनत्वस्याशिंशपादेः-घटादेः तत्राभवनस्वरूपस्य च व्यावृत्तिसामान्यस्य स्वार्थः-
5 शिंशपात्वस्य शिंशपार्थः स नीलं तयोरनुवृत्तिव्यावृत्त्योः, इतरथा किमिन्नस्तत्रापोहेत अप्रतिपादकम् किञ्चित्। यदि तु सोऽपीत्यादि पूर्ववद्वच्य इति विशिष्टः प्रसङ्गो यावद्विशेषार्थविधिरित्युपनयः, तत्र विशेष उच्यते-वृक्षः शिंशपेत्यत्र शिंशपाशब्दो न विरुध्यात् वृक्षार्थं शिंशपाविशेषास्यापनत्वादनुपपत्त्वात् इति पूर्ववद्वृक्षोऽर्थापत्त्या नानुमन्येत वा अवृक्षो न भवतीत्युक्तेऽर्थापत्त्या वृक्षो भवतीत्ययमर्थो मा भूत्, इत्यत्रे चासौ कुतः? यथाचार्याविरोधात्, यथाचार्याविरोधे इत्यत्रेतिशब्दस्य हेत्वर्थत्वात्, अशिंशपाभवनवदि
10 त्यादिरवृक्षाभवनवदित्यादिरित्युत्सः, सामान्यासामान्यविपर्ययेण तद्विनाभाविविशेषार्थो गमनिकया नेया, अभावत्वादवृक्षत्वादित्यादिहेतुकः, अभावमात्राभ्युपगमाच्च हेतुसिद्धिः तद्विपर्ययेऽप्यसत्पक्षापत्तिः, शेषमन्य भावना पूर्ववद्भावनानुसृत्या, एवं तावत् सामान्यमेवपर्यायान्तरस्यार्थामपोहवत् सामान्यसामान्यमन्यार्थान-पोहोऽन्यविशिष्टविशेषाभिधायिसामान्यमन्यार्थविधिमोक्ता, विशेषेण स्वार्थत्वात्।

यत्त्वविरोधादित्युक्तं सोऽप्येवमेवाविरोधो घटते भवनविध्येकार्थीभूतसामान्यापोहे,

---

15 यत्र सत्त्वमनुविध सामान्यपर्यायो [illegible] इति चैतत्। [illegible] कारणमाह-यस्मादिति। शिंशपाशब्दे [illegible] स्वार्थं विवक्षं वृक्षेऽपि एव विवक्ष [illegible] अशिंशपाऽभवनस्य व्यावृत्तिसामान्यस्य च [illegible] भाव यच्छब्द प्रवृत्ति [illegible] वस्त्वर्थ। यदि शिंशपाख्य शिंशपं नाभिदधीत वृक्षादि यस्य सामान्यं स्यात्, [illegible] [illegible]-इतरथेति [illegible] विशेषाख्य स्वार्थं [illegible] भवतीति भाव। यदि तु च [illegible]
20 [illegible] न तु [illegible] इति [illegible] न [illegible] तु सोऽन्यथेत्यत्र [illegible] प्रसज्यन्त इत्यत आह-यदि तु सोऽपीत्यादीति। [illegible] शिंशपाशब्देन [illegible] न स्यात्, [illegible] न भवतीति [illegible] वृक्षार्थं वा नानुमन्येत शिंशपाख्य अनुमन्यते तु, [illegible] [illegible]-तत्र विशेष इति। शिंशपाशब्दो [illegible] च [illegible]
25 [illegible] अशिंशपाभवनवदिति [illegible] [illegible] एव [illegible] भाव। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]-अभावत्वादवृक्षत्वादिति। [illegible]-शेषेति [illegible]-एवं ताव
30 दिति। अन्यविशिष्टेति [illegible] सामान्यं [illegible] विशेषेण [illegible] भाव। [illegible] सामान्यमेव [illegible] [illegible], [illegible], [illegible] इति [illegible] [illegible] एव घटते [illegible] इत्याह-यत्त्वविरोधादित्युक्तमिति। व्याख्ये-यदपि त्वयेति, [illegible]

1 सि॰ क॰ क॰ ब॰ [illegible]विशिष्टविशेषा।

अन्यत्वाविशेषात्, अभावतुल्यत्वाच्च, समूहश्च प्रकृतिप्रत्ययादीनां तदर्थान्तरवाचकः, एवञ्च विधिप्रधानशब्दार्थत्वात् सामान्यविशेषशब्दयोः प्रकृतिप्रत्यययोर्भवनसामान्यापरित्यागिनो स्वविशेषकर्तृपदार्थवाचित्वं समूहेन भवतीति नीलोत्पलमिति वर्तिपदार्थभवनसामान्यवाचिनोर्विशेषणविशेष्यत्वसम्बन्धलक्षणसामान्यविशेषभाववृत्त्यर्थवाचित्वम्, वृक्षादिसमूहस्य वाक्यार्थवाचकत्वम्, यथायथार्थाविरोधिसामान्योपसर्जनप्रकृतविध्यर्थत्वात् सर्वशब्दानाम् । 5

यत्त्वविरोधादित्यादि, यदपि त्वया कारणमुक्तमन्यपरेऽपि सामान्यविशेषार्थानपोहे तेषामविरोधादिति सोऽप्येवमेवाविरोधो घटते, भवनविध्येकार्थीभूतत्वात्—सामान्यस्य विशेषस्य च यत्किञ्चिदस्तु वस्तुतत्त्वं भवनमेवान्योन्यात्मापन्नत्वैकीभूत स एव शब्दार्थो विवक्षितार्थोपग्रहाविनाभावित्वेनैकीभूतो विधीयमानत्वादेवाविरुद्ध इति युज्यते, नान्यापोहे, अन्यत्वाविशेषात् अभावतुल्यत्वाच्च को विरोधाविरोधाविति, समूहश्च[प्रकृतिप्रत्ययादीनां]तथा तदर्थान्तरवाचकः, तद्व्याख्या—एवञ्चेत्यादि, एवञ्च कृत्वा विधि 10 प्रधानशब्दार्थत्वात् सामान्यविशेषशब्दयोरित्यादि यावत् वा[क्या]र्थवाचकत्वमिति, प्रकृतिप्रत्यययोर्भवनसामान्यापरित्यागिनोः स्वविशेषकर्तृपदार्थवाचित्वं समूहेन भवतीति नीलोत्पलमिति वर्तिपदार्थभवनसामान्य-

---

सामान्यमेतत्सर्वमन्यशब्दार्थापोहेऽन्यत्वे तुल्येऽपीत्यत्र त्वया यत्कारणमुक्तं तेषामविरोधादिति सोऽविरोधो नान्यापोहपक्षे सम्भवति किन्तु विधिशब्दार्थतापक्ष एवेति भावः । हेतुमाह—भवनेति सामान्यं विशेषश्च भवनमात्रमेवानन्यार्थीभूत-मनन्यभूतत्वादेव सामान्यमपि विशेषस्य यत्किञ्चिदस्तु विवक्षितार्थोपकारित्वाविनाभावित्वेन वस्त्वेव विधीयमानत्वादविरुद्धं 15 भवति, न त्वन्यापोहे [illegible] घटादेरिव पृथिव्यादि[illegible], घटादेर्विपक्षत्वं सामान्यादेर-[illegible] अन्यापोहस्याभावमात्र[illegible] विरुद्धत्वाविरुद्धत्वधर्मोऽन्यापोहस्य एव नास्तीति भावः । एवं समूहश्च प्रकृतिप्रत्ययादीनां तदर्थान्तरवाचक इति पुनरुक्त्या [illegible]—समूहश्चेति, घट घट इत्यादिप्रकृतिप्रत्ययसमुदाय[illegible] घटं बोधयति एवं पचतीत्यादिप्रकृतिप्रत्ययसमुदायरूपमाख्यातपदं वाक्यार्थं बोधयति, [illegible] 20 [illegible] प्रकृतिप्रत्यय[illegible] क्रियते तत्र प्राधान्यं सामान्यं [illegible] यथा [illegible] पचति पचत पचन्तीत्यादि, [illegible] प्रधानम्, प्रकृतिप्रत्ययौ [illegible] सामान्यविशेषशब्दयोः प्रकृतिप्रत्यययो[illegible] भवनसामान्यापरित्यागि[illegible] विधिरूपेणैव [illegible] । [illegible] विधिप्रधानशब्दार्थत्व[illegible] तदर्शयति—नीलोत्पलमित्यादीति वर्तिपदार्थभवनसामान्यवाचिनोः—[illegible] 25 [illegible] विशेषणविशेष्यभाव[illegible] सामान्यविशेषभावरूपो [illegible] नीलोत्पल[illegible] नीलगुणविशिष्टं द्रव्यम्, [illegible] द्रव्यम्, [illegible] परस्परोपकार[illegible] कथं विशेषणविशेष्यभाव [illegible] नीलशब्दो द्रव्यमाह स च गुणविशिष्ट इति [illegible] द्रव्यमात्र[illegible] तथा च [illegible] जातिविशिष्ट[illegible] द्रव्यं वर्तत इति [illegible] नीलगुणविशिष्ट[illegible], 30 [illegible] द्रव्यं नीलं [illegible] भवति, तत्र [illegible] निराकरोति नीलशब्दो [illegible] विशेषणं [illegible] विशेष्यम् इति [illegible] सामान्य-विशेष्यत्व[illegible] नीलत्व[illegible] विशेषणविशेष्यभाव [illegible] भावः । एवं [illegible] सामान्योपसर्जनविशेषप्रधाना एवेत्याह—

१ सि. क्ष. डे. भाविरोधादिति ।

येति चेदुच्यते शिंशपाभिः, तत्सम्परिग्रहेण वृक्षादेः सत्त्वस्याप्युपादेः सामान्यस्य सम्परिग्रहेण तस्मादाना-पसवव्याप्त्यपोहपरिग्रहेण वाक्यमेवाप्युपत्तिव्याप्ती। किं कारणं न ते सम्भवीति चेदुच्यते-यस्मात् तदुपसर्जनाशिंशपाऽभवन्तीवर्ता च, स्वार्थमभिधत्ते, गच्छन्-अप्रसिद्धार्थः, स्वार्थोपयुपि-सामान्योपसर्जनत्वस्याशिंशपाया घटादेः तत्राभवन्त्यप्यस्य च व्याप्तिसामान्यस्य स्वार्थ-
5 शिंशपात्वस्य शिंशपार्थः स नीत्र तयोरनुवृत्तिव्याप्त्योः, इतरथा किमिमत्तापपोहेन अप्रतिपत्तव्य-मिति ? यदि तु सोऽपीन्तादि पूर्ववत्पुत्त्व इवविशिष्टः प्रसक्तो यावद्विशेषार्थविधिरित्युपनय, तत्र विशेष उच्यते-वृक्षः शिंशपेत्यत्र शिंशपाशब्दो न निवर्त्यात् वृक्षार्थं, शिंशपाविशेषास्मापमभ्याप्तत्वात् इति पूर्ववत्पुनरोऽर्थापत्त्या मानुमन्येव वा अप्रयोगो न भवतीत्युच्यतेऽर्थादापन्नं वृक्षो भवतीत्यवमर्थो मा भूत्, इच्छते वासौ कुतः ? यथायार्थाविरोधात्, यथायार्थविरोध इत्यत्रेतिशब्दस्य हेत्वर्थत्वात्, अशिंशपाभवनवदि-
10 तामिरथाभवनवदिसादित्युक्त्या, सामान्यमभिदधर्मेण तदविनाभाविविशेषार्थो गमयितव्य मत, अभावत्वाद्घटत्वादिव्यभिचारिहेतुका, अभावमात्राभ्युपगमाच्च हेत्वसिद्धिः, तद्विपर्ययेऽप्यसत्त्वापत्तिः, शेषाभ्य-भावना पूर्वभवभावनानुत्या, एवं तावत् सामान्यमेवपर्यायशब्दार्थानपोहनवत् सामान्यसामान्यविशेषानि-पोहोऽवनिर्दिष्टविशेषाभिधायिसामान्यशब्दार्थविधिप्रोक्तः, विधेरेव शब्दार्थत्वात् ।

पत्सविरोधादित्युक्तं सोऽप्येवमेवाविरोधो घटते भवनविध्येकार्थीभूतसामान्ययोर्,

---

15 यथा तत्सम्पुटितम सामान्यधर्मौ [illegible] इति चेत्सम् । [illegible] यस्मात्-यस्मादिति । शिंशपाशब्दो [illegible] [illegible] स्वार्थं विधत्ते वृक्षेण च शिंशपा [illegible] [illegible] न [illegible] [illegible] यस्मात्सार्थं । यदि शिंशपात्वम् [illegible] वृक्षादि [illegible] सामान्यं स्यात् [illegible] वा [illegible] [illegible]-इतरथेति तस्मात् [illegible] स्वार्थं [illegible] भवति भाव । यदि तु स [illegible]
20 [illegible] न तु [illegible] इत्युच्यते तर्हि [illegible] च [illegible] तु सोऽप्यपोहार एव [illegible] दोषा प्रसज्यन्त इत्याह-यदि तु सोऽपीत्यादीति । [illegible] शिंशपेत्यत्र [illegible] न स्यात् [illegible], [illegible] यदार्थं वा [illegible] शिंशपात्वम्, अनुमन्यते तु, [illegible] भवतीति पूर्वमुक्तोऽत्र विशेषार्थस्याति-तत्र विशेष इति । शिंशपाशब्दो [illegible] न [illegible]
25 [illegible] [illegible] इति [illegible] शिंशपात्वस्य [illegible] एव भवतीति भाव । [illegible] शिंशपादि न [illegible] [illegible] [illegible] सामान्याधिकरण्यं [illegible] न [illegible] [illegible] शिंशपेति तथा [illegible] सामान्यादित्यपि न समानाधिकरण्यं [illegible] स्यात् [illegible] [illegible] हेतुं [illegible]-अभावत्वाद्घटत्वादिति । शेषभावना पूर्वभावनानुस्मृत्याह-शेषेति [illegible]-एवं ताव-
30 दिति । सामान्यविधिरिति [illegible] सामान्यं सामान्यशब्दो [illegible] विधेरेव शब्दार्थत्वादिति भाव । [illegible] सामान्यमेतत्सर्वोपपत्त्यापमर्दे [illegible] इत्येऽपि, अविरोधात्, विरोधात्तु [illegible] इति सूच्यते [illegible] [illegible] एव [illegible] [illegible]-पत्सविरोधादित्युक्तमिति । [illegible]-यद्यपि त्वयेति, [illegible]

1 सि. क्ष. डे. [illegible] ।

तयोः ॥' इति तत् कुतः संशयः ? कुतो वा साम्यैकार्यत्वे, अनुपात्तत्वाद्विशेषाणाम्, उपात्त त्वान्न संशयः स्यात्प्रसङ्गादिति चेन्न, उक्तत्वात् ।

आह चेति, उक्तार्थसङ्ग्रहकारिका, 'तन्मात्राकाङ्क्षणात्' इत्यादि, आत्मार्पणमात्रमाकाङ्क्षति सामान्यं समेदेऽतत्मात्राकाङ्क्षणात्तेषः—शिंशपा वृक्षेण सामान्येन[विना]नास्ति ततोऽन्य[त्र]चेति, किं तर्हि ? उपात्त एव, कस्मात् ? तदनुपप्लवत्वात्—तेन सह 'विशेषेण सामान्यस्याप्लुवत्वे सति तत्त्वात्—एकत्वापत्तेः, 5 विशेषैर्भवनत्वात्, अन्यत्वे सत्यप्येककार्यत्वादेकार्थता सामान्यविशेषयोरन्योऽन्यापरित्यागे तत्त्वात्समभावात्, अन्यतरत्यागे स्वरूपाप्रसिद्धेस्तस्मात् सामानाधिकरण्यम्, न हि वृक्षेण विना शिंशपा शिंश[प]या विनो वा वृक्षोऽस्तीति, अत्र यदुक्तं 'नोपात्तः संशयोत्पत्तेः साम्ये चैकार्थता तयोः' ॥ इति तत्कुतः संशयः ? कुतो वा साम्यैकार्यत्वे—संशयत्वावत्—अन्यापोहमात्रोक्तेः अनुपात्तत्वाद्विशेषाणां सामान्यमन्येन नास्ति, यद्युपात्ताः स्युर्विशेषाः स्यात् संशय[ः]साम्यमपि च नास्ति, अनुपात्तत्वात् कुतः सामानाधि- 10 करण्यं ?, उपात्तत्वान्न संशयः स्यात्प्रसङ्गादिति चेन्न, उक्तत्वात्—सामान्यानुपप्लवनात् विधिविशेषार्थाभिमते निश्चयदर्शनादिति ।

किञ्चान्यत्—

अनेकस्य सामान्यमिह वृक्षः शिंशपेत्युक्ते भेदप्राधान्येनोपात्तम्, शिंशपाविषयैकार्थीभूतार्थत्वात्, अतस्तयोर्भिन्ना विशेषणविशेष्यता, विपक्षाभावात्, शिंशपा वृक्षः वृक्षः शिंशपेत्यनियमदर्शनात्, नामाद्यनेकं सामान्यं, पूर्वोक्तविधिना सर्वस्य नामादित्वात्, शिंशपैव वा नामाद्य- 15

तन्मात्राकाङ्क्षणादिति सामान्यं समेदे आत्मार्पणमात्रं—भेदेषु [illegible]आत्मार्पणमात्रमाकाङ्क्षति, तस्मात् सामान्येन विना भेदस्य तत्त्वमेव नास्ति, तस्मात् नर्थ सामान्येन समेदा परित्यज्यन्ते ? उपेक्ष्यन्ते वा ? किन्तु परिगृह्यन्त एव विशेषेण भासते इति एकत्वमत्वात्, ततश्च विशेषप्रधानत्वेन सामानाधिकरण्यं भवेत् विशेषस्योपात्तत्वात् अनुपात्तत्वे हि संशयः स्यादिति कारिकाभावार्थः । उपात्तत्वे हेतुमाह—तदनुप्लवत्वादिति विशेषेण विना सामान्यस्यासम्भवात् 20 तेनानुप्लवं सामान्यम्, तेन भवतीति स एव भवति [illegible] । भेदे आत्मार्पणमात्रकाङ्क्षणात् [illegible] शिंशपादेः भेदानुपप्लवात् विशेषाविनाभावित्वं सामान्यस्येति परस्पराविनाभावित्वेन तयोरसत्त्वम् स्यात्—सामान्यविशेषयोरिति । परस्परं विना भावित्वे तत्त्वमेव न स्यादित्याह—अन्यतरत्यागे इति तयोः सामान्यविशेषयोरन्यतरस्यापि [illegible] एकार्थता सामानाधिकरण्यं स्यादेवेति भावः । परस्पराविनाभावत्वेन सर्वथाऽपि—न [illegible] इति । अत्रावगमो मतमिदं निरस्तो—यत्र यदुक्तमिति सामान्येन विशेषानुपात्ते [illegible] साम्ये चैकार्थता वा तत्रेदम् तत्कुतः 25 [illegible] विशेषाणामनुपस्थित्या पुरोवर्तिनि शिंशपादि वा निम्बादि वेति संशयसद्भाव एव, विशेषस्योपकल्पेऽन्यस्य तदन्येन सामान्येन आत्मार्पणात्, सामान्यं हि अन्यापोहोऽभावात्मा आत्मार्पणात् भेदेऽन्यत्र एवेति [illegible] इति भावः । तदेवाह—संशयत्वावदिति न हि शीशपोऽभावः अन्यानुगतत्व इति भावः । अनुपात्तत्वेन न साम्यमपि नास्ति येनैकार्थता भवेदित्याह—साम्यमपि नेति एकार्थत्वमपि नैवेत्यर्थः । ननु [illegible] भेदा अनुपात्ता भवतः [illegible]—उपात्तत्वाच्चेति । सामान्योपसर्जनविशेषविधिप्रधानस्वरूपत्वेऽभिमते तु निश्चयोत्पत्तेर्न 30 संशयादि स्यात्, न वा सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरित्युक्तत्वादिति समाधत्ते—उक्तत्वादिति । अत्र विशेषविशेष्योर्विधिमता- विरोधेन प्रमाणोपसर्जनमभेदप्राधान्ये संशयानुपपत्तिरित्याह—अभेदस्योति । विशेषविशेष्यभावेऽपि [illegible] शिंशपेषाम् विरु-

1 सि. [illegible] । २ सि. [illegible] विशेषेण । ३ सि. [illegible] विशेषण । ४ सि. [illegible] विशेषणतो । ५ सि. [illegible] 'शिंशपा' इति ह. ।

वाचिनोः विशेषणविशेष्ययोस्सम्बन्धसम्बन्धसामान्यविशेषमात्रिकस्वार्थवाचित्व तथा राजपुरुषादीनां एवाभिसम्बन्धविशेषणादीनां ज्ञेयम्, व्याप्तिसमूहेऽपि देवदत्तस्तिष्ठति देवदत्तो गृहे तिष्ठति देवदत्त गामभ्याज शुक्लामित्यपि ति[ति]ङन्तपदादिपदसमूहानां वाक्यार्थवाचकत्वमुपपाद्यार्थविशेषसामान्यो-[पसर्जन]प्रकृतिविपर्ययत्वात् सर्वशब्दानामिति ।

5 अथवा ॥ अनेन पारतन्त्र्यात् सच्छब्दानामाक्षेपकथनेन सन् घट इति सामानाधिकरण्यं न प्राप्नोतीति प्रयुक्तं प्रतिषेधसामानाधिकरण्यं वेदितव्यम् ।

अथवाक्ष्यादि श्लोकः, यदुक्तं त्वया घटादिभेदानाक्षेपित्वात् सच्छब्दस्य जातिशब्दोपसर्जनद्रव्यमात्राभिधानात् पारतन्त्र्यात् घटादिभेदाक्षेपत्वाद्यैः सह सामानाधिकरण्याभाव इति यथा परेषां ग्रीव-कथा तथाप्यसत्प्रतिषेधमात्राभिधानपारतन्त्र्यानाक्षिपत्येव सन्तेषाम् घटादीनिति द्रव्यरोपसम्बन्धे किं 10 मृषा भाष्यते त्वया ! इति अनेनेत्यादि एतत्कथना—पारतन्त्र्यात् सच्छब्दानामाक्षेपकथनेन सन् घट इति सामानाधिकरण्यं न प्राप्नोतीति प्रयुक्तं प्रतिषेधसामानाधिकरण्यं वेदितव्यम् ।

आह च—'तन्मात्राकाङ्क्षणाद्भेदः स्वसामान्येन नोज्झितः । नोपात्तः संशयोत्पत्तेः साम्ये चैकार्थता तयोः ॥ (प्रमा० स०) इति, आत्मार्थपाठमात्रमाकाङ्क्षति सामान्यं स्वभेदे, अतस्तन्मात्राकाङ्क्षणाद्भेदः शिंशपा वृक्षेण सामान्येन नास्ति तयोऽन्यथेति किं तदुपात्त एव तदनुपात्त 15 स्यात्, अन्यत्वे सत्यप्येकार्थत्वादेकार्थता सामान्यविशेषयोरन्योऽन्यापरित्यागे सत्यात्मलाभादन्यतरत्यागे स्वरूपाप्रतिलम्भात्, अत्र यदुक्तं 'नोपात्तः संशयोत्पत्तेः साम्ये चैकार्थता

तथा राजपुरुषादीनामिति । एवं [illegible] सामान्योपसर्जनविशेष[illegible] [illegible]पि तथास्मात्—देवदत्त इति, देवदत्त गामभ्याज शुक्लामित्यादि[illegible] [illegible] देवदत्तत्वं सामान्यमात्रे [illegible] [illegible] 20 [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] एव [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] सामानाधिकरण्याभाव, [illegible] सामानाधिकरण्यं 25 [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] सामानाधिकरण्यमिति । [illegible] [illegible] [illegible] 30 सामानाधिकरण्यं [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ऐकार्थ्यम् । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । अथ [illegible] सामानाधिकरण्य[illegible]—आह चेति । [illegible]

तयोः ॥' इति तत् कुतः संशयः ? कुतो वा साम्यैकार्थत्वे, अनुपात्तत्वाद्विशेषाणाम्, उपात्त-त्वाच्च संशयः स्यादुभयमिति चेन्न, उक्तत्वात् ।

आह चेति, उक्तार्थसङ्ग्रहकारिका, 'तन्मात्राकांक्षणात्' इत्यादि, या मार्गणमात्रमाकांक्षति सामा न्यं तद्भेदेऽवतन्मात्राकांक्षणात्—शिंशपा वृक्षेण सामान्येन[विना]नास्ति ततोऽन्य[त्र]चेति, किं तर्हि ? उपात्त एव, कस्मात् ? तदनुपतत्त्वात्—तेन सह विशेषेण सामान्यस्यानुपतत्त्वे सति तत्त्वात्—एकत्वापत्तेः, 5 विशेषैर्भवत्त्वात्, अन्यत्वे सत्यप्येककार्यत्वादेकार्थता सामान्यविशेषयोरन्योऽन्यापरित्यागे सत्यात्मला भात्, अन्यतरत्यागे स्वरूपानवस्थानात् सामानाधिकरण्यम्, न हि वृक्षेण विना शिंशपा शिंश[प]या विना वा वृक्षोऽस्तीति अत्र पठ्यते 'नोपात्तः संशयोत्पत्तेः साम्ये चैकार्थता तयोः' ॥ इति तत्कुतः संशयः ? कुतो वा साम्यैकार्थत्वे—संशयाभावात्—अन्यापोहमात्रोक्तेः अनुपात्तत्वाद्विशेषाणां सामान्यत्वेन नास्ति, अनुपात्ताः स्युर्विशेषाः स्यात् संश[य]साम्यमपि च नास्ति, अनुपात्तत्वात् कुतः सामानाधि- 10 करण्यं ?, उपात्तत्वाच्च संशयः स्यादुभयमिति चेन्न, उक्तत्वात्—सामान्यानुपदर्शनात् विधिविशेषार्थाभिधाने निश्चयदर्शनादिति ।

किञ्चान्यत्—

अनेकत्व सामान्यमिह वृक्षः शिंशपेत्युक्ते भेदसामान्येनोपात्तम्, शिंशपाविषयैकार्थीभूतार्थ त्वात्, अतस्तयोर्भिन्ना विशेषणविशेष्यता, विपक्षाभावात्, शिंशपा वृक्षः वृक्षः शिंशपेत्यनिय 15 मदर्शनात्, नामाद्यनेकं सामान्य, पूर्वोक्तविधिना सर्वस्य नामादित्वात्, शिंशपैव वा नामाद्य

तन्मात्राकांक्षणादिति सामान्यं तद्भेदे [illegible]—भेदतु [illegible], तस्य सामान्येन विना भेदस्य तत्त्वमेव नास्ति, तस्मात् कथं सामान्येन तद्भेदः परिगम्यन्ते ? उपेक्ष्यन्ते वा ? किन्तु [illegible] एव विशेषेण [illegible] सति एकत्वात्, तत्र विशेषणभावेन सामानाधिकरण्यं स्यादेव विशेषस्योपात्तत्वात् अनुपात्ते हि [illegible] । उपात्तत्वे हेतुमाह—तदनुपतत्त्वादिति विशेषेण विना सामान्यस्याभावात् 20 तेनानुपतत्त्वं सामान्यम्, येन व्याप्तः स एव व्यापक [illegible] । भेदे [illegible] शिंशपादेः भेदानुपतत्त्वात् विशेषाभिधानमित्थं सामान्यस्येति परस्पराभिधानमित्थेन तयोरात्मलाभम् [illegible]—सामान्य विशेषयोरिति । परस्परं विना [illegible] न [illegible]—अन्यतरत्यागे इति तयोः सामान्यविशेषयोरन्योऽन्यापि [illegible] सामानाधिकरण्यं [illegible] । परस्पराभिधानाभावेन [illegible]—न हीति । [illegible] [illegible]—अत्र पठ्यतमिति सामान्येन विशेषस्य [illegible] साम्ये चैकार्थता वा तयोः [illegible] 25 [illegible] पुरोवर्तिनं शिंशपादि वा निम्बादि [illegible] सामान्य एव [illegible] सामान्येन [illegible], सामान्यं हि [illegible] भेदेऽप्यभाव [illegible] इति भावः । तदेवाह—संशयाभावादिति न हि [illegible] इति भावः । अनुपात्तत्वादेव च साम्यमपि नास्ति [illegible]—साम्यमपि चेति, एकत्वतापि [illegible] । ननु [illegible] भेदा अनुपात्ता [illegible]— उपात्तत्वाच्चेति । सामान्येन [illegible] तु [illegible] 30 [illegible], न वा सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरित्युक्तत्वादिति समाधत्ते—उक्तत्वादिति । अथ विशेषणविशेष्ययोर्विभिन्नता- [illegible] सामान्योपादानमेदमभ्युपगत्याह—अनेकत्वेति । विशेषणविशेष्यभाव [illegible] शिंशपेत्यत्र [illegible]

[illegible] 1 सि. [illegible] । 2 सि. [illegible] । 3 सि. [illegible] । 4 सि. [illegible] । 5 सि. [illegible] ।

पेक्षया सामान्यम्, तथेदं भेदेन वृक्षेण व्यभिचारिणा शिंशपैकार्थीभूतत्वादुपात्तं ततः संशयः स्यात्, मा भूत्सर्वशिंशपाव्याप्त्यर्थं वृक्षशिंशपामानयेति भवत्येव विशेष्यविशेषणत्वानियमः, न तु यथोच्यते त्वया न तयोस्तुल्ये विशेषणविशेष्यत्वे इति, दृष्टत्वान्नियमेन तुल्यत्वस्य ।

अनेकं चेत्यादि, इह विधिप्रधाने शब्दार्थे वृक्ष शिंशपेति चोक्ते भेदरूपेण अनेकस्य सामान्य पृथिवीद्रव्यसत्तादिनामस्थापनाद्रव्यभावात्मकं सर्वमप्युपात्तम्–अव्यभिचारिणा भेदेन, शिंशपाविशिष्टैकार्थीभूतत्वात्, अतस्तयोर्भिन्ना–सामान्यविशेषभावयोर्विशेषणविशेष्यता विवक्षावशात् कदाचिद्वृक्षेण शिंशपा विशेष्यते कदाचिच्छिंशपया वृक्षः, शिंशपा वृक्षो वृक्ष[:]शिंशपेत्यनियमदर्शनात्, तस्मान्नियमस्य दृष्टं दर्शयति–नामाद्यभेदानित्यादि नामशिंशपा स्थापनाशिंशपा द्रव्यशिंशपा भावशिंशपा, अन्यथा शिंशपेति नास्ति इत्युक्ते नामशिंशपा तत्र सामान्य पूर्वोक्तविधिना सर्वस्य नामत्वात्, शिंशपैव वा नामाद्यपेक्षया सामान्यम्, तथेदं भेदेन वृक्षेण व्यभिचारिणा शिंशपैकार्थीभूतत्वादुपात्तम् ततः संशयः स्यात्, भावशिंशपा अन्या नामशिंशपा तद्व्याप्त्यर्थं वृक्षशिंशपामौदयिकभावात्मिकां भावशिंशपा[मा]नयेति भवत्येव विशेषणत्वं वृक्षस्य शिंशपायाश्च विशेष्यत्वमनियमः, न तु यथोच्यते त्वया न तयोः तुल्ये विशेषणविशेष्यत्वे[इति]दृष्टत्वान्नियमेन तुल्यत्वस्येति एवं तावदेवं यावत् सदिति ।

[illegible]

यदप्युच्यते त्वया 'भेदो भेदान्तरार्थं तु विरोधित्वादपोहते । सामान्यान्तरभेदार्थाः स्वसामान्यविरोधिनः ॥'' (प्रमा० स०) इति तत्रापि न तु विरोधित्वादपोहते विरोधाभावात् अङ्गाङ्गिभावेन सामान्यविशेषभावापत्तेः सर्वस्य, कस्मात्तर्हि अपोहते ? उच्यते–'स्वार्थावयव-शक्तिश्च भेदो भेदमपोहते । सामान्यार्थविशेषार्थविधिमनियमश्रुते ॥' इति स्वार्थावयवशक्ति-त्वात् शिंशपाशब्दः खदिरादिमपोहते, सामान्यार्थविशेषार्थविधिमनियमश्रुतेर्भेदान्तरस्या 5 विवक्षितत्वात्, न तु विरोधित्वात्, सामान्यविशेषयोरविनाभावित्वे सामान्याविनाभाविना विशेषान्तरेण स्वरूपेणैव कथं विरुध्यते विशेषः ? एतेन सामान्यान्तरभेदार्थाः स्वसामान्य-विरोधिन इत्यादि सर्वमभिहितन्यायेन प्रत्युक्तार्थमित्यलमतिप्रसङ्गेन ।

(यदुच्यत इति) यदुच्यते त्वया 'भेदो भेदान्तरार्थं तु विरोधित्वादपोहते । सामान्यान्तरभेदार्थाः स्वसामान्यविरोधिनः ॥'(प्रमा० स)इति, तत्रापि न तु विरोधित्वादपोहते, विरोधाभावात्, अङ्गाङ्गिभावेन 10 सामान्यविशेषभावापत्तेरुक्तन्यायेन सर्वस्य नानाप्रपेक्ष्यस्य, कस्मात्तदपोहते ? उच्यते–यस्मादित्थं 'स्वार्था-वयवशक्तिश्च भेदो भेदमपोहते । सामान्यार्थविशेषार्थविधिमनियमश्रुते ॥ (ग्रन्थकारस्य)इति, स्वार्थेऽवयव-शक्तिरस्य शिंशपाशब्दस्य वृक्षसामान्यसहायस्य शिंशपायामेवावयवा, तस्या एव विवक्षितत्वात् न तु वृक्षान्तरार्थ-प्रतिपादनसहायभावाभिव्यक्तिः अतः स्वार्थावयवशक्तित्वात् शिंशपाशब्दः खदिरादिमपोहते, किं कारणं ? सामा-न्यार्थविशेषार्थविधिमनियमश्रुतेः–येयमभिहितानां सामान्यशब्देनोपसर्जनसामान्यार्थेन विशेषाणां नियमार्था 15

विवक्षितुमाह यदप्युच्यते त्वयेति । व्याकरोति–यदुच्यत इति भेदो–विशेषशब्दो भेदान्तरार्थं विशेषान्तरार्थमर्थं विरोधित्वादपोहतेऽथ [illegible] शिंशपार्थो हि [illegible] सामान्यस्य विरोधिनः [illegible]–[illegible] [illegible] [illegible] । अत्र भेदान्तरार्थस्यापोहो विरोधित्वादिति यो हेतुस्तत्र [illegible] [illegible] विरोधाभावादिति [illegible]–तत्रापि न त्विति [illegible] हि [illegible] [illegible] 20 [illegible] सर्वे [illegible] विशेषा अपि [illegible] एव [illegible] एव नास्ति [illegible] विरोध [illegible] [illegible], [illegible] सर्वस्य [illegible] सामान्यविशेषभावापत्तेः [illegible] [illegible] । ननु यदि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] वा [illegible] कस्मात्तदपोहते इति । [illegible] [illegible]–स्वार्थावयवेति [illegible] स एव भेदान्तरस्यार्थमपोहते [illegible]- 25 [illegible] । [illegible] सामान्य-[illegible] हि [illegible] [illegible] [illegible] वा स्यात्, [illegible] शिंशपा [illegible], [illegible] न [illegible] [illegible]–स्वार्थेऽवयवेति । शिंशपेति [illegible] [illegible]–तस्या एवेति शिंशपाया एव [illegible] शिंशपाशब्दो [illegible] न [illegible] इति भावः । [illegible]–अत इति अत [illegible]- 30 [illegible] एव [illegible] शिंशपाशब्दः [illegible] इति भावः । [illegible] [illegible]–सामान्यार्थेति [illegible] [illegible] विधिरूपेण [illegible] [illegible] । [illegible]–येयमभिहितानामिति [illegible]-

१ सि० क्ष० डे० [illegible] । २ सि० क्ष० डे० °श्रुति । ३ सि० क्ष० डे० °रार्थम् । ४ सि० क्ष० डे० [illegible] ।

पेक्षया सामान्यम्, तथेदं भेदेन वृक्षेण व्यभिचारिणा विध्येकार्थीभूतत्वादुपात्तं ततः संशयः स्यात्, अवृक्षशिंशपाव्यावृत्त्यर्थं वृक्षशिंशपामानयेति भवत्येव विशेष्यविशेषणत्वानियमः, न तु यथोच्यते त्वया न तयोस्तुल्ये विशेषणविशेष्यते इति, दृष्टत्वान्नियमेन तुल्यत्वस्य ।

अनेकत्र चेत्यादि, इह विधिमयाने कन्यार्थे वृक्षः शिंशपेति चोक्ते भेदत्वेन अनेकत्र सामान्यं
5 पृथिवीद्रव्यसत्तादिनामस्थापनाद्रव्यभावात्त्वं सर्वमभ्युपात्तम्—अव्यभिचारिणा भेदेन शिंशपाविध्येकार्थीभूतत्वात्, भवतामेभिन्ना—सामान्यविशेषशब्दयोर्विशेषणविशेष्यता विनाशावशात् क्वाचिद्वृक्षेण शिंशपा विशेष्यते क्वाचिच्छिंशपया वृक्षः शिंशप वृक्षो वृक्ष[ः]शिंशपेत्यनियमदर्शनात्, तस्यानियमस्य हेतुं दर्शयति—नामाद्यनेकभिन्नानि नामशिंशपा स्थापनाशिंशपा द्रव्यशिंशपा भावशिंशपा, अन्यथाः शिंशपेति नाम्नि कृते नामशिंशपा तत्र सामान्य पूर्वोक्तविधिना सर्वस्य नामत्वात् शिंशपैव वा नामाद्यपेक्षया
10 सामान्यम्, तथेदं भेदेन वृक्षेण व्यभिचारिणा विध्येकार्थीभूतत्वादुपात्तम्, ततः संशयः स्यात्, अवृक्षशिंशपा अन्या नामशिंशपा तद्व्यावृत्त्यर्थं वृक्षशिंशपामेवमिच्छावानिमां भावशिंशपा[मा]नयेति भवत्येव विशेषणत्वं वृक्षस्य शिंशपायाश्च विशेष्यत्वमनियमः, न तु यथोच्यते त्वया न तयोः तुल्ये विशेषणविशेष्यते[इति]दृष्टत्वान्नियमेन तुल्यत्वस्येति एवं तावदेवं यावत् समिति ।

स्वति—इह विधिमयान इति एव शिंशपेत्यत्रो सामान्यशब्दो विशेषशब्दयोगो—सामान्यमेदपर्यायशब्दार्थमात्राद्युक्तिरिति यत्
15 विशेषेण प्रसक्तिम् तत्र यदा भेदत्वेन शिंशपात्वेन वृक्षपृथिवीद्रव्यसत्त्वादीनि नामत्वास्थापनाद्रव्यभावशिंशपादीनि सर्वाण्युच्यन्ते तेषां शिंशपाभेदाव्यभिचारात् शिंशपाविध्येकीभूतत्वेनैव तदा सामान्यविशेषशब्दयोर्विशेषणविशेष्यभावे वैचित्र्यं भवतीति भावः । विनाशावशादित्यस्य—विनशावशादिति क्वचो विशेषणविशेष्यते भावाभावत्वमयुक्ते, न तु प्रतिनियते [illegible] नियमः [illegible] वशान्, क्वचो यदि तन्यश्रुतिवाचिनं विशेषणविशेष्यभावमेति भाव । शिंशपात्वा विनाशवशो लोकेऽप्रतिनियतमेवैकत्वेन प्रयोगं विनाय—शिंशपावृक्ष इति । ननु नास्ति सर्वत्राभिन्नत्व नीलोत्पलमिति तत्स्थानीयमिति च प्रयोगाभिन्नार्थत्वात्, न नीलत्वेन
20 नाकाशत्वेन द्रव्यं प्रतीयते तदतिप्रसक्तानिष्टं व्यक्तेरपरिज्ञानात्, न हि भवति सामान्येन नीलेति किन्तु नीः सामान्येन [illegible] नीलविशिष्टत्व गुणत्वम् गुणविशेषपरिज्ञानावसरो [illegible] नीलमिति द्रव्यमतीत्य अपि प्रतीयन्तेऽप्यतो न द्रव्यस्य गुणत्वमिति गुणत्वोऽप्यभावेन [illegible] प्रधानमेवेति नापिन्यत्वमिति वाच्यम् । तत्र तथा भवतु नाम यत्र तु द्वयोर्यभिन्नत्वं तत्र- शिंशपेति वृक्षोऽन्यो [illegible] प्रधानत्वात्तत्वतस्य विशेषणत्वेऽपि भवतीति न चायमपि [illegible] प्रधानमुख्यत्वाद्भेदत्वान्यत्वेऽपि सर्वान् भेदान् प्रतिपादयतीति तद्विशेषत्वम् [illegible] विशेषत्वेन भवति न तु विशेष्यम्, अतो
25 शिंशपेत्युक्ते तत्र सामान्यस्यापि नामत्वेन शिंशपा वृक्ष इति प्रतीतेर्विशेषणत्वनियमानुपपत्तेः, न हि भवति वृक्षः शिंशपेति वाच्यम्, शिंशपात्वेन नामस्थापनाद्रव्यभावशिंशपा अपि योगात् [illegible] विशेषणत्वोपादानमतो [illegible] भवत्येवेति अनियतत्वमेवेति नियमकृत—नामाद्यनेकमिति । ननु नामादिविधिपक्ष सामान्यभेदपर्याय [illegible] भावात् शिंशपात्वार्थं यथोक्तमाह—तत्र सामान्यमिति, अनेन नामादिसामान्यमित्यर्थं । अथवा नामादिषु शिंशपा व्युदसे शिंशपैव तेषां सामान्यमित्याह—शिंशपैव वेति । तथेदं नामादिभेदेन—शिंशपादिभेदत्वेन नामादिशिंशपादिर्व्यभि-
30 चारित्वात्त्वेन शिंशपादिविध्येकार्थीभूतत्वात् परीक्षितमेवेत्याह—तथेदमिति । तत्र प्रथमं शिंशपेत्युक्ते किं शिंशपात्वेन शिंशपाभिधानं अन्या निर्दिष्टा तत तत्सम्भूतिकाय निर्दिष्टेति सन्देहे तद्विशेषणत्वोपादानमतो यतो भवत्येव विशेष्यं वृक्षाभि- धानमत्येति, तस्माद्विशेषणविशेष्यभावस्यानियम एवेत्याह—ततः संशय इति । तस्मान्न शिंशपेत्यादौ विशेषणविशेष्यभावेन नानियतत्वोऽपि तु तुल्यः, किन्तु विशेष्याभिमतेऽपि विशेषणाभिमतस्य वाच्यमपि विषयतामवलम्ब्य तं प्रति विशेषणत्वमिति इत्येवं विशेषणविशेष्यते नियमेन तुल्यत्वदर्शनाभिमतस्येत्याह—न तु यथोच्यतेति । तस्मात्, इत्थं च इत्यत्रापि तत्रैव व्याख्या-
35 नम—एवं तावदेवमिति । व्याख्येयत्वेन भेदान्तरलक्षणव्याख्यानार्थं व्याख्येय विशेषणविशेष्यत्वं प्रति यद्वत् तत्र किञ्चित्

दोषास्तदवस्थानन्यव्यभिचारादयः कथं [न] स्युरिति ननु शब्दस्यार्थान्तरापोहेनेति परपक्षदोषाभिधान-मात्रेण स्वपक्षासिद्धितः पृच्छति, कथं वाऽर्थान्तरापोहेन स्वार्थाभिधानं, यथासिद्धिरिति वाक्यशेषः, पूर्वदोषप्रसङ्गश्च कथं मर्थान्तरापोहेन स्वार्थाभिधाने, अत्रोच्यते त्वया—'अदृष्टेरन्यशब्दार्थे स्वार्थस्यांशेऽपि दर्शनात्। [श्रुतेः सम्बन्धसौकर्यं न चास्ति व्यभिचारिता]॥' (प्र समु) अन्यापोहेनाभिधानसिद्धि रिति वाक्यशेषः अनुमानानुमेयसम्बन्धो ह्यभिधानाभिधेयसम्बन्धः, तत्र यथा धूमस्यैकदेशे धर्मेना- 5
दृष्टे, अनधर्मोऽदर्शनादर्नभ्युपासेनाभिप्रवृत्तिः, तथा शब्दस्यान्वयव्यतिरेकावर्थाभिधाने द्वारम्, तौ च तुल्यातुल्ययोर्वृत्त्यवृत्ती, तत्र तुल्ये नावश्यं सर्वत्र वृत्तिराख्येया, क्वचिदानन्त्येऽर्थस्याऽऽख्याना-सम्भवात्, न हि सम्भवोऽस्ति वृक्षशब्दस्य सर्ववृक्षेषु दर्शने[न], नापि सर्वत्र शिंशपादि सर्वशिंशपास सम्भवः, अग्निधूमादिवद्यदपि च क्वचिदस्ति क्रियादिषु सम्भवः, तथापि न तद्द्वारेणानुमानम्, सर्वात्मना ऽप्रतीतेः गुणसमुदायो हि क्रियावयवोऽर्थो, न च सर्वे कारकुण्डादयो क्रियावयवाद् गम्यन्ते, एष 10
मन्वयद्वारेणानुमानाभावः।

व्यतिरेकस्याप्यसम्भवः, तत आह—

अतुल्ये तु सत्यप्यानन्त्येऽशक्यमदर्शनमात्रेणाख्यानम्, अदर्शनेऽप्रवृत्तेः, अत एव च स्वसम्बन्धिभ्योऽन्यत्रादर्शनाद्व्यवच्छेदानुमानम्, यथा वृक्षा वृक्षशब्दाद् अन्य

मानना शब्दस्यार्थे इति यथामता व्यर्थं । के दोषा इत्याह आनन्त्येति, आनन्त्यसत्त्वेन सम्बन्धाभाव उच्यते भेदस्य विशेषस्य 15 [illegible]

1 सि. क्ष. डा. च °त्यव्यपदर्शनाप । २ सि क्ष डा. च अन्यापोहेन स्वार्थो ।

विशेषश्रुतिः, इयत्ता लिङ्गसंख्यायाः प्रतिपादनस्य तद्द्वारत्वात् यथाऽस्माभिः प्रागित्थं रेव व्याख्याता सा सामा-
न्यार्थविशेषार्थगुणप्रधानभूतविधेयार्थवती यस्मादेनोः तस्याः सामान्यार्थविशेषार्थविभिन्नविषयश्रुतेर्भेदान्त
रस्याविनाभावित्वात् प्रयोजनाभावात् स्वार्थाभ्युपगमविरोधात् भेदः लिङ्गसंख्यादिः भेदं – त्वपेक्षितनिरपेक्षे न तु
विरोधित्वात्, सामान्यविशेषयोरन्योन्याविनाभावित्वे सामान्याविनाभाविना विशेषान्तरेण स्वरूपेणैव
5 कथं विरुध्यते विशेषः ? – लिङ्गादिः यतिरविनश्यति एतेन सामान्यान्तरभेदार्थः स्वसामान्यविशेषवि
त्यादिसर्वमभिहितेन न्यायेन – सामान्यविशेषमननविरुद्धार्थभूतार्थत्वादिना प्रत्युक्तार्थम् – प्रत्युक्त – प्रतिषिद्ध
स्वार्थः इत्येवमस्य एवमादिनो वचनस्य इत्यस्मत्प्रबन्धेन – अन्यापोहपक्षार्थविरुद्धरूपप्रसङ्गपरम्परागतः
विस्तरविचारः प्रागवगन्तव्यः ।

यदुक्तं कथं पुनः शब्दस्यार्थान्तरापोहेन स्वार्थाभिधानम्? पूर्वदोषप्रसङ्गश्च कथम्?
10 इत्यत्र त्वया 'अदृष्टेरन्यशब्दार्थे स्वार्थस्यांशेऽपि दर्शनात्। श्रुतेः सम्बन्धसौकर्यं न चास्ति
व्यभिचारिता ॥ [प्रमा० समु०] अनुमानानुमेयसम्बन्धो हि अभिधानाभिधेयसम्बन्धः,
तत्र यथा धूमस्यैकदेशे दर्शनादग्नेरन्यत्राग्नेरदर्शनादनग्निव्युदासेनाग्निप्रतीतिः तथा शब्द
स्यान्वयव्यतिरेकावर्थाभिधाने द्वारम्, तौ च तुल्यातुल्ययोर्वृत्त्यवृत्ती तत्र तुल्ये नावश्यं सर्वत्र
वृत्तिराख्येया क्वचिदानन्त्येऽर्थस्याख्यानासम्भवात्, न हि संभवोऽस्ति वृक्षशब्दस्य सर्ववृक्षेषु
15 दर्शनेन, नापि सर्वत्र लिङ्गिनि सर्वलिङ्गस्य सम्भवोऽग्निधूमादिवत्, यद्यपि च क्वचिदस्ति
विरूपादिषु सम्भवस्तथापि न तद्द्वारेणानुमानम्, सर्वात्मनाऽप्रतीतेः, गुणसमुदायो हि विरूपा
ख्योऽर्थः, न च सर्वे कणकुष्ठादयो विरूपशब्दाद्गम्यन्ते एवमन्वयद्वारेणानुमानाभावः ।

यदुक्तमित्यादि, कथं पुनः शब्दस्यार्थान्तरव्यावृत्तिविशेषं यदभिप्रायं गृहीत्वा समस्तनिर्दोषता-
प्रदर्शनार्थं समस्तं प्रत्युच्चारयता पृष्टमिति यावत् पूर्वदोष[ा]प्रसङ्ग इति, भेदवादिविवक्षितसम्बन्धतद्रूपगत्या

20 वृत्तिविशेषस्तदपेक्षश्चाभिधेयाया विभक्तार्था लिङ्गादिविशेषणश्रुतिः अभीप्सितविषयाभिधानेषु सामान्यस्यार्थे-
न्यादिविशेषविनियतत्वात्, यदि तु सम्बन्धो भेदेन लिङ्गादीन् नाभिदधीत, तत लिङ्गादिभावान्तरत्वं न स्यात्, एकोऽपि वृक्षो न
भवेत्स्वरूपलिङ्गादिविशेषत्वात्, एवं विषयान्तरं यदि वृक्षशब्दान्न विशेषेत तत वृक्षस्य रूपसामान्यत्वं न स्यात्, किम-
न्यदपि विवक्षा न भवेत्, सामान्यविशेषयोरन्योन्या[illegible] व्यभिधानम् सामान्यविशेषयोरन्योन्याभिधानात्मा
विशेषान्तरमापेक्षेण [illegible] लिङ्गादिश्रुतिः सामान्यार्थविशेषार्थविभिन्नविषयश्रुतिरिति भावः । एतेनाह–सा
25 सामान्यार्थेति । [illegible] विशेषश्रुतिः सामान्यार्थविशेषार्थे तत एव भेदान्तरस्याविनाभावित्वाभावे प्रयोजनाभावात्
स्वार्थाभ्युपगम[illegible]विरोधादिभेदान्तरमपोह्यते न तु भेदान्तरेण विरोधादित्याह–तस्मादेनोरिति ।
[illegible] सामान्यविशेषयोरिति भेदस्य भेदान्तरेण नास्ति विरोधः सामान्यान्यविनाभाविना [illegible]
भाव । सामान्यान्तरभेदार्थो [illegible] इत्यपि [illegible] तथापि प्रतीतिसम्, सामान्यार्थं विशेषार्थं च [illegible]
[illegible]
30 [illegible] यदर्थो युक्तः इत्याह–यतेनेति । अर्थान्तरापोहेन स्वार्थं शब्दो ब्रूयात् यदि
भेदवादिविवक्षित[illegible] न [illegible] सोऽन्यापोहपक्षे कथं न
[illegible] – यदुक्तमिति । अर्थान्तरापोहेन स्वार्थाभिधानं शब्दस्य कथं पुनः
[illegible] ते दोषा न सन्तीति प्रदर्श्य [illegible]
[illegible]–कथं पुनरिति । पूर्ववाभिधानस्य च एव भेदवादीति भेदो–विशेषो वा [illegible] वा [illegible]

दोषाख्यत्वाप्यानन्त्यमव्यभिचारश्च कथं [न] स्युरिति ननु शब्दस्यार्थान्तरापोहेनेति परपक्षदोषाभिधान-
मात्रेण स्वपक्षासिद्धितः पृच्छति, कथं वाऽर्थान्तरापोहेन स्वार्थाभिधानं, पक्षसिद्धिरिति वाक्यशेषः,
पूर्वदोषप्रसङ्गश्च कथं अर्थान्तरापोहेन स्वार्थाभिधाने, अत्रोच्यते यथा–'अदृष्टेरन्यशब्दार्थे स्वार्थस्यांशेऽपि
दर्शनात्। [श्रुतेः सम्बन्धसौकर्यं न चास्ति व्यभिचारिता]॥' (प्र समु) अन्यापोहेनाभिधानसिद्धि-
रिति वाक्यशेषः अनुमानानुमेयसम्बन्धो अभिधानाभिधेयसम्बन्धः, तत्र यथा धूमस्यैकदेशे दर्शना 5
दग्नेः, अन्यत्राऽदर्शनादनन्यत्वमनुमानेनाग्निप्रतीतिः, तथा शब्दस्याप्यन्वयव्यतिरेकपूर्वाभिधाने द्वारम्,
तौ च तुल्यातुल्ययोर्वृत्त्यवृत्ती तत्र तुल्ये नावश्यं सर्वत्र वृत्तिराख्येया क्वचिदानन्त्येऽर्थस्याऽऽख्याना-
सम्भवात्, न हि सम्भवोऽस्ति वृक्षशब्दस्य सर्ववृक्षेषु दर्शने[न], नापि सर्वत्र लिङ्गिनि सर्वलिङ्गस्य
सम्भवः, अग्निधूमादिविषयेऽपि च क्वचिदस्ति शिवादिषु सम्भवः, तथापि न तद्द्वारेणानुमानम्, सर्वात्मना
ऽप्रतीतेः गुणसमुदायो हि शिवादयोऽर्थाः, न च सर्वे काष्ठकुण्ड्यादयो शिवशब्दाद् गम्यन्ते, एष 10
अन्वयद्वारेणानुमानाभावः।

व्यतिरेकद्वारस्याप्यसम्भवः, तत आह–

अतुल्ये तु सत्यप्यानन्त्येऽदर्शनमात्रेणाख्यानम्, अदर्शनेऽप्रवृत्तेः, अत एव
च स्वसम्बन्धिभ्योऽन्यत्रादर्शनाद्व्यवच्छेदानुमानम्, एवञ्च कृत्वा वृक्षशब्दाद् द्रव्य

मान्या सम्बन्धार्थ इति पक्षस्य दृष्टान्तः। के चैषा इत्यत्राह आनन्त्येति आनन्त्यादेव सम्बन्धाभाव उच्यते भेदस्य विशेषस्य 15
[illegible] सर्वसम्बन्धग्रहणासम्भवात्, न [illegible] सम्बन्धग्रहणम्,
[illegible] व्यभिचार इति भावः
[illegible] अतः परपक्षदोषमात्रेण स्वपक्षासिद्धिमभिमन्यमानः पृच्छतीत्याह–ननु शब्दस्येति। अत्र बौद्धस्योत्तरमु-
पक्रमन्[illegible]–अत्रोच्यते यथेति वाक्यवाक्यार्थयोः अनुमानानुमेयसम्बन्धात्मक [illegible] स्वार्थैकदेशे
दर्शनादन्यापोहेन स्वार्थाभिधानसिद्धिरिति भावः। अनुमानानुमेयभावसम्बन्धमेव दर्शयति–तत्र यथेति धूमस्यैकदेशे 20
दर्शनात्, अनग्निमत्यदर्शनाच्च धूमोऽग्न्यव्यभिचारत्वात् अग्निं गमयतीत्यर्थः। तथा शब्दोऽप्यन्वयव्यतिरेकौ द्वाराश्रित्य स्वार्थमभि-
दधातीत्याह–तथा शब्दस्येति। तौ चान्वयव्यतिरेकौ तुल्ये वृत्तिरतुल्ये चावृत्तिरित्येवंरूपावित्याह–तौ चेति। तत्र
तुल्ये सर्वत्रावश्यं शब्दस्य वृत्तेराख्यानं न सम्भवतीत्याख्येनाह तत्र तुल्य इति। आनन्त्यमेव कारणमाह–
क्वचिदानन्त्य इति स्वार्थैकदेशे सर्वत्र दर्शनं शब्दस्य वृत्तेराख्यानासम्भवादानन्त्याद्व्यवस्था इति भावः। असम्भव-
मेव दर्शयति–न हीति एकस्य शब्दस्य सर्वेषु वृक्षेषु भूतभविष्यद्वर्तमानेषु न वृक्षशब्दस्य दर्शनं सम्भवतीति भावः। ननु 25
लिङ्गलिङ्गिभावेन व्याप्तिग्रहणात् नापीति नापि सर्वेषु देशेषु लिङ्गिषु सर्वेषां धूमादिलिङ्गानां विद्यमानं दर्शनं सम्भवतीति
भावः। [illegible] स्यात् वाच्यवाचकयोर्व्याप्तिग्रहणमत आह–अग्निधूमादि-
ष्वपीति। तथापि शिवादिशब्देषु शिवादिपदार्थानुमानं सम्भवतीत्याह तथापीति। हेतुमाह–सर्वात्मनेति शिवादेर्गुण-
समुदायात्मकत्वेऽपि सर्वावयवेन न शिवशब्दप्रयोगस्य इति भावः। तदेवं तुल्ये वृत्तेराख्यानासम्भवेन नार्थानुमानसम्भव इत्युपसं-
हरति–एषमिति। अतुल्ये व्यतिरेकद्वारेणाप्यनुमानं न सम्भवतीत्याह–अतुल्य इति। अतुल्ये विपक्षेऽन्य 30

1 सि क्ष. डा. वे °ल्पसम्बन्धाभिधान। 2 सि क्ष डा. वे अन्यापोहेन गम्यते।

स्यानुमानमुपपन्नं भवति, अन्वयद्वारेण चानुमानेऽयं दोषः, यस्मादनुगतोऽस्ति वृक्षशब्दार्थाभि-
सहितस्य शिंशपादिषु तस्मात् केवलेनाप्यनुमानं प्राप्नोति ।

(अतुल्ये स्थिति) अतुल्ये तु समत्वानन्वेऽशक्यमदर्शनमात्रेण अदर्शनेऽप्रवृत्तेरुपन्यसनम्,
अदर्शनमात्रत्वात् अदर्शनं हि दर्शनाभावमात्रम्, अत एव चेति यस्मादर्शनस्य सर्वत्रासम्भवः क्वचि-
5 च दर्शने सर्वथाऽनुमानाभावोऽत एव स्वसम्बन्धिन्य इति, यत्र दृष्टः सोऽत्र सम्बन्धभिमेता, न त्वविना-
भावित्वसम्बन्धेन अन्यत्र[ा]दर्शनादिति–अभिधेयाभावे अदर्शनात्, अन्यथा हि वृक्षशब्दस्य तस्मिन्
वस्तुनि पृथिवीद्रव्यत्वाद्यभावेऽपि दर्शने तत्रत्य स्यात्, तदवच्छेदानुमानमिति, यथैवादर्शनमुक्तं वृक्षाभावे-
ऽग्नौ ततो व्यवच्छेदानुमानं–अपोहो न भवतीति, एव[च]कृत्वा वृक्षशब्दाद् द्रव्यत्वाद्यनुमानमुपपन्नं भवति,
अन्वयद्वारेण चानुमानेऽयं दोषः, यस्मादनुगतोऽस्ति वृक्षशब्दार्थाभिसहितस्य शिंशपादिषु तस्मात्
10 केवलेनाप्यनुमानं प्राप्नोति ।

अथ बहुषु पलाशादिष्वपि दृष्ट इति संशयो भवतीति चेत्, एवं सति वृक्षार्थे
पार्थिवत्वद्रव्यत्वसत्त्वाद्याः सन्ति तेषु वृक्षशब्दस्य समानत्वात् संशयः स्यात्, निश्चयस्तु
दृष्टः शब्दाद् वृक्षमित्युक्त्यर्थाभिधानवत्पार्थिवादिव्याप्त्या वृक्षाभिधानात्, तथापि वृक्षपार्थि-
वद्रव्यसत्त्वानां आनुलोम्येन निश्चेयार्थनिश्चयहेतवः, न च सम्बन्धद्वारं मुक्त्वा शब्दस्य
15 लिङ्गस्य वा स्वार्थख्यापनशक्तिरस्ति, आह च 'बहुत्वेऽप्यभिधेयस्य न शब्दात् सर्वथा गतिः ।
स्वसम्बन्धानुरूप्येण व्यवच्छेदार्थकार्यसौ ॥' अनेकधर्मा शब्दोऽपि० (प्रमा० स०)

यथार्थोऽभिमानेनाप्येवमभावानं न सम्भवतीति व्याचष्टे–अतुल्ये स्थिति । अदर्शनं हि दर्शनाभावमात्रम्, तस्मादपि च सर्व-
[illegible] अदर्शनेऽप्रवृत्तेरिति । तथेव हि दर्शनमात्रं यदि [illegible]
हेतोर्दर्शनं स्यात्, एवं तथेवादर्शनमात्रं यदि [illegible] हेतोरदर्शनं स्यात् अत एव च [illegible]
20 [illegible] सम्भवति [illegible] दर्शने सर्वत्रसम्भवादर्शने [illegible]नानुमानम्, [illegible] '[illegible]
[illegible] । [illegible] इति अत एव स्वसम्बन्धिन्योऽ[illegible]नुमानं भवतीत्यनेन
[illegible]–यस्मादर्शनस्यति । अत [illegible] यत्र दृष्ट इति [illegible]
[illegible] यो न [illegible] यत्र स दृष्टः स सम्बन्धीति भाव । [illegible]
[illegible] भवतीति दर्शयति–अन्यथेति । स्वसम्बन्धिभ्योऽन्यत्र [illegible]
25 भावे अदर्शनेन तेन [illegible]नुमानं भवति [illegible] पृथिवीद्रव्यत्वाद्यभावेऽपि [illegible], न
हि पृथिवीद्रव्यत्वाद्यभावे [illegible] पृथिव्यादेरपि [illegible]
दर्शनाभिसम्बन्धेन–अन्यथा हीति । पृथिव्यादेरिव[illegible]भावे [illegible] । [illegible]
मानमिति [illegible] यथा [illegible]नुमानं भवति तथा पृथिवीद्रव्यत्वा-
द्यभावेऽपि [illegible] । [illegible]
30 [illegible]–यथैवेति । अत्र [illegible]–अन्वयद्वारेणेति । [illegible]
[illegible] पृथिवीद्रव्यार्थसहित– यस्मादनुगत इति । ननु [illegible]
किं [illegible] किं वा [illegible] एव [illegible] बहुष्विति । [illegible]–एवं सतीति । एवं

1 क. °[illegible] ।

(अथेति) अथ बहुषु पलाशादिष्वपि दृष्ट इति संशयो भवति, एवं सति वृक्षार्थे पार्थिवत्वद्रव्यत्व-सत्त्वादौ सत्सु तेषु वृक्षशब्दस्य समानत्वात् संशयः स्यात्, निश्चयस्तु दृष्टः कस्मात्, वृक्षशब्दोऽवृक्ष-निवृत्त्यैव[स्वा]र्थकोऽपार्थिवव्यावृत्त्यापि स्वार्थे वर्तते तथापि वृक्षपार्थिवद्रव्यसच्छब्दा[ना]नुलोम्येन त्रिप्रभेदार्थनिश्चयहेतवः, एवमर्थान्तरव्युदासेनार्थान्तराभिधानमुपपन्नम्, न च सम्बन्धद्वारं मुक्त्वा शब्द-स्येति यथा भेदापनमभिधानं पूर्वमुक्तं तद्दर्शयति—आह चेति, एवमेवार्थं श्लोकद्वयेनापि दर्शयति—'बहुत्वेऽप्य-भिधेयस्ये'ति, शिंशपादिभेदा अत्राभिप्रेताः, न द्रव्यादयः तथा हि वृक्षभेदेषु संशयो दृष्टः, अर्थवत्सु द्रव्यादिषु निश्चयः, 'स्वसम्बन्धानुरूप्यादि'ति यस्मादसौ तज्जातीये दृश्यमानोऽर्थान्तरनिवृत्ति-द्वारेण दृष्टोऽभिधायकः *प्रागेवान्यत्रादृश्यमानः*, तस्मात् सम्बन्धानुरूप्यात् तद्विशिष्टमेवार्थमाह, 'अनेक-धर्मा शब्दोऽपि' सामान्यधर्मैक्यानुरूप्यादिति 'शेषार्थं तस्मिन् वस्तुनि नाभिधत्ते, तथा हि ते विनापि वृक्षार्थेन रसादिषु दृष्टाः, न तु वृक्षशब्दोऽन्यत्र दृष्टः, तस्माद्वृक्षशब्देनैव प्रत्यायनमुपपन्नमित्युक्त्वा स्वपक्षसि-द्धावुपपत्तिः पूर्वदोषाभावश्च यस्माच्छ्रुतेः सम्बन्धसौकर्य[म्] बहुत्वेऽपि तुल्यातुल्ययोर्वृत्त्यवृत्ती सम्बन्धसौ-कर्यात् न चापि व्यभिचारिता भेदानभिधानात्, एवं तावद्भेदानभिधाने येऽपि दोषा उक्ताः ते परिहृता इति अन्यापोहवादिपक्षः ।

आचार्योऽस्यापि दूषणं वक्तुकामः प्राक् तावत् तत्र यदिदं श्रुतिसम्बन्धसौकर्यमुच्यत इति परिहार-बीजमेव दूषयितुमाह—

एतदयुक्तं यतोऽन्वयव्यतिरेकावपीह न घटेते, 'अन्यापोहार्थनैर्मूल्यात् स्वार्थ-स्वांशेऽप्यदर्शनात् । श्रुतेः सम्बन्धसौकर्यात् तथापि व्यभिचारिता ॥' (अन्यकृतः)

यदि स्वसम्बन्धसाम्यान्निश्चयो न स्यात्, [illegible]निवृत्ति-द्वारेण [illegible] वर्तत इति संशय एव स्यात्, न तु ततो निश्चयो भवेदिति भावः । एवं स्वसम्बन्धसाम्यान्निश्चयार्थकत्वम्, अनु-[illegible]निश्चयार्थकः अत एव वृक्षशब्दः पार्थिवद्रव्यसदर्थविषयोऽपि पार्थिवशब्दो द्रव्यसदर्थविषयोऽपि [illegible] सदर्थविषयहेतुरित्याह वृक्षशब्द इति । अर्थान्तरव्युदासेनार्थान्तराभिधानमपि सम्बन्धनियमोऽन्यथैवान्यप्रकारेण सम्बन्ध-द्वारं मुक्त्वा न भवतीत्याशयेनाह न च सम्बन्धद्वारमिति । ननु [illegible] बहुषु पलाशादिषु दृष्टोऽयमिति संशये दृष्टः एव मध्ये वृक्षो निश्चित इति सामान्यात् संशयो भवतीत्याशङ्कते—बहुत्वेऽपीति अभिधेयस्य बहुत्वेऽपीति भावः । भेदत्वेन विवक्षितमाह—शिंशपादीति । द्रव्यादयः पुनो न विवक्षिता इत्याह—अर्थवत्स्विति अर्थापत्त्या द्रव्यादौ निश्चय एव भवति वृक्षस्य द्रव्यादिनियतत्वादिति भावः । अर्थान्तरनिवृत्तिद्वारेणाभिधायकत्वमाह—यस्मादसाविति । [illegible] तज्जातीये दृश्यमानो [illegible]ऽर्थान्तरनिवृत्तिद्वारेणाभिधायको दृष्ट इत्यर्थः । [illegible] अर्थान्तरनिवृत्ति-विशिष्टमेव [illegible] आह—तस्मादिति । [illegible] न तु [illegible], तज्जा-तीये दृश्यमानोऽन्यत्रादृश्यमानोऽर्थान्तरनिवृत्तिद्वारेणाभिधायक इति सम्बन्धानुरूप्यात् [illegible]—अनेकधर्मेति । ते—गुणत्वादय [illegible]—अपार्थिवादिव्यावृत्त्या [illegible], अर्थान्तरापोहेन स्वार्थाभिधानमिति [illegible] सम्बन्धा-नुरूप्योपपत्तिः [illegible] पूर्वदोषा भेदानभिधानेन परिहृता इति बोध्यम् । एतदेवाह—यस्माच्छ्रुतेरिति । एवमन्यापोहवादिपक्षं [illegible] श्रुतिसम्बन्धसौकर्यं बीजभूतमेवाचार्यो [illegible]—तत्र यदिदमिति । तत्र यदस्माह—

---

१ क. °भार । २ सि. क. डे. वृक्षार्थो । ३ सि. क. °स्थितसप ।

इति, यदिदं मुक्तमर्थान्तरापोहेन स्वार्थाभिधानमिति, अथार्थान्तरं नामाऽन्योऽर्थ इति यस्माद्भवति तस्मात्तत्तद्विचार्यते, स किमन्योऽर्थः स एव भवति विधिना? उतान्यो न भवतीत्यपोहेन?

एतदयुक्तं यत इत्यादि। यावन्न घटते इति यस्मात्तावदन्वयव्यतिरेकावपीह न घटेते एवं
5 एव वाचकाभिधानहेतू तुल्यातुल्यवृत्तिभ्यां मेयत्व इत्यभिमतौ तस्मादयुक्तं समन्वयसौकर्यमिति प्रतिज्ञातं तदुपपादनार्थमाह–'अन्यापोहार्थनैर्मूल्यात्' इत्यादि श्लोकः, अपोह्य[?]माभावात् समन्वयाभावः स्वार्थगमकत्वाभावात् संक्षयीत्वमपि नास्ति कुतो व्यभिचाराऽऽशङ्केत्युपन्यासः, ततो यदिदमुक्तं योऽयमेवार्थान्तरापोहेन स्वार्थाभिधानमित्यत्रार्थान्तरं नामान्योऽर्थ इति यस्माद्भवति तस्मात्तत्तद्विचार्यते–स किमन्योऽर्थः स एव भवति विधिना अन्याख्योऽर्थ उच्यते? उतान्यो न भवतीत्यपोहेन? इति द्वयी कल्पना स्यात्।

10 तत्र यदि तावन्मतमन्य इति स एव भवतीति ततः तदन्योऽस्यापि विज्ञानविषयत्वात् स इति शब्देन यद्विज्ञानं तस्य स्वार्थ एवान्याख्यार्थो विषयः संवृत्तः, ततश्च स्वार्थे तस्मिन्नन्याख्यया विधिनैव प्रतिपन्ने किमपोहेन क्रियते? अर्थप्रतीतेर्वृत्तत्वात्, अथापि स्यादन्यापोहेन प्रयोजनमस्त्येव–तदा तस्मिन् विधिनाऽन्यविज्ञानकाले यदन्यो भवति तदा स न भवति, अथ स भवत्यन्यो न भवतीत्यर्थापत्तं तदन्ययोरुभयोरपि तत्त्वतश्च स्वत एव
15 सिद्धम्, तस्मात् स्यादन्यनयोरन्यापोहस्यापि उपसर्जनो विधिर्न भवितुमर्हति, असत्योपाधिसत्यशब्दार्थत्वात्, इत्थमन्यप्रतिपत्तिर्विधिरेव न व्यावृत्तिः।

(तत्रेति) तत्र यदि तावन्मतमन्य इति स एवान्याख्यो भवतीति ततः स इति शब्देनोत्पद्यते यद्विज्ञानं तस्य विज्ञानस्य स्वार्थोऽभिधेय एवान्याख्यार्थो विषयः संवृत्तः स एव, ततश्च तस्मिन्नन्याख्याऽन्याख्येऽर्थे विधिनैव प्रतिपन्ने किमन्यापोहेन क्रियते? नार्थोऽपोहेनेत्यर्थः, कस्मात्? अर्थप्रतीतेर्वृत्तत्वात्
20 अर्थप्रतीत्यर्थो हि शब्दप्रयोगः, अन्यापोहकल्पना च तदभिधानसत्यपरिज्ञानार्था तदर्थप्रतीतौ व्यर्था सा, अथापि स्यादन्यापोहेन प्रयोजनमस्त्येव स्यात्, नान्यथा तद्यथा–तदा तस्मिन् विधिनाऽन्यविज्ञानकाले यदन्यो

यस्मात्तावदिति अन्यस्वार्थाभिधानेऽन्वयव्यतिरेकौ तावदिति वृद्धं तत्रैव न घटत इति भावः। एवं तावदन्य-अन्यापोहार्थेति अन्यापोहस्यार्थस्य निर्मूलत्वादसम्भवात्, तथैव केनापि रूपेणार्थस्याभिधानाभिप्रेतत्वात् [illegible] तस्मादन्वयात् व्यभिचाराभावात् [illegible] भावः। तथान्यापोहार्थनैर्मूल्य एव विद्यमाने ततो यदिदमुक्त-
25 मिति अर्थान्तरापोहेन स्वार्थाभिधानं तत्रैव [illegible] अन्यथाभावः [illegible] विधिरूपेण वा प्रतीयेतापोहेन वा इति भावः। तत्र प्रथमं पक्षं दूषयितुमाह–तत्र यदि तावदिति। तदर्थो–तत्र यदि तावन्मतमिति। [illegible] स एव स्वार्थो [illegible] अन्यास्योऽर्थं स एवार्थो [illegible] न अन्याख्यायते विधिना [illegible] इति [illegible] अन्यापोहो निरर्थक इति भावः। अन्यापोहवैयर्थ्ये हेतुमाह–अर्थप्रतीतेरिति [illegible] प्रतिपत्तिमनस्वप्रकारेणाभिधानेन [illegible] भावः।
30 [illegible] तदर्थप्रतिपत्तौ तु कल्पना [illegible] अन्या-पोहेति। एवमपि अन्यापोहस्य प्रयोजनमस्तीति [illegible] स्यादित्याह–अथापि स्यादिति। [illegible]

१ डे. यत्न इ. सि. भावत्व ३। २ सि. डे. वैर्मसमात्। ३ सि. प्रेत्सता० डे. तत्तता। सि. डे. नान्याख्योर्थं।

भवति ततः स न भवति, अथ स भवति अन्यो न भवतीत्यभावाभाव तदन्ययोरुभयोरपि तत्त्वं, तत स्वत एव सिद्धम्, तस्मात् स्वार्थान्यनयोः–तदन्ययोरन्यापोहमात्रः स चोपसर्जनो विधिर्न भवितुमर्हति, कस्मात् ? असत्योनाधिगतसम्बन्धायत्वात् इत्यनन्यप्रतिनिवृत्तिर्विधिरेव न व्यावृत्तिः ।

अथान्यो न भवतीति तस्याप्यन्यस्य यदि व्यावृत्तिरेव स्वरूपम्, ततोऽपि प्रमाण्यमस्या, सर्वत्रास्याक्षेपस्य तुल्यत्वात्पुरुषवत्, अन्यत्वस्य चोभयविषयत्वात् तद्ग्रहणे कोऽसावन्यः ? 5 यदपोहादन्यापोहः स्यात्, कुतो वान्यो न भवतीत्युच्यते ? यतोऽस्याप्यस्यान्यत्वं सिद्ध्येत् निर्धार्यमेतदन्यत्वम् ।

(अथेति) अथान्यो न भवति–अप मा भूदेष दोष इत्यन्यो न भवतीति तस्याप्यन्यस्यार्थस्य व्यावृत्तिरेव अन्यो न भवतीति स्यात् स्वरूपम्, ततः किं ? ततोऽपि प्रमाण्यनवस्था–सोऽपि योऽन्यो न भवतीत्युच्यमानोऽर्थः किं स एव भवति, उतान्यो न भवतीति पृच्छयते स्वम्, तत्र यदि स एव भवतीति ब्रूयात्त्वं 10 पूर्ववद्विधिरर्थो, अथान्यो न भवति सोऽप्यन्यः तथा प्रष्टव्यः योऽन्यो न भवतीत्युच्यते ततोऽप्यन्यः प्रष्टव्य इति प्रमाणनवस्था । कस्मात् ? सर्वत्रास्याक्षेपस्य तुल्यत्वात्पुरुषवत्, किञ्चान्यत्–अन्यत्वस्य चोभयविषयत्वात्–अन्य इति स एकत्वेऽन्यापभया, सोऽप्येतदपेक्षया अयमस्मादन्यो यमस्मादन्य इति, तयोर्द्वयोरपि स्वरूपतः सिद्धौ द्विष्ठ तदन्यत्वं सिद्धमिति तदस्यसाम्यत्वस्योभयविषयत्वात् तद्ग्रहे कोऽसावन्यः ? तयोरन्ययोर्विधि- रूपेणाग्रहणे कोऽसावन्यो नाम ? यदपोहादन्यापोहः स्यात्, कुतो वाऽन्यो न भवतीत्युच्यते ? यतोऽस्या- 15 प्यस्यान्य न सिद्धम्–यतोऽन्यः योऽन्य इत्येतद् द्विष्ठादन्यत्वस्य निर्धार्यमेतदन्यत्वम्–नान्यथा [1]निर्धारयितु शक्यमित्यभिप्रायः ।

एवन्तु न स कश्चिदर्थो भविता, उभयतोऽप्यभावप्रसङ्गात् स्वार्थस्यांशोऽपि न दृश्यत एव, अन्यो न भवतीत्युच्यमाने उभयतोऽपि न भवति न भवतीत्यन्यस्याप्याह

न्यायापत्तिप्रसङ्गात् तदन्ययोरभयिनी परस्परमेव च तत्र प्रत्यर्थोऽपि भवति ततोऽन्यस्यापि ... अन्य तत्र तस्यैव एवमोन्यस्यान्या- 20 पोहमात्रो जायते स उपसर्जन एव अन्यतोऽपि विकल्पेन चेत्याधिकि वस्त्वन्तरस्यार्थस्यापि विधिविशेषण एव न व्यावृत्तिरस्त्य इति भावः । एवमन्यापोहैकपक्षोऽपि दूषणं वक्तुं बाह–अथान्य इति । भाव्ये अथ मा भूदिति, द्वितीये विकल्प एव अन्यतीह इत्यस्यापि अर्थो न विधिरपि तु सोऽप्यन्यापोहस्य एवेति न एवैष इति भावः । अनवस्थाप्रमाणमिति तुमाह–ततोऽपीति अन्यस्य यदन्यो न भवतीति व्यवस्थाप्यते तत्राप्यन्यस्तत्र स एव, उतान्यापोह अपि विविक्तपक्षत्वेन सोऽप्यन्यः किं स एवेत्यन्यो न भवतीत्येव प्रसज्यानिवर्तनीति भावः । हेतुमाह–सर्वत्रेति । अन्यस्य प्रतियोग्यनुयोगिकत्वात् प्रत्ययस्य 25 यामि नेव विविक्तोऽप्यन्ये तत्रान्यापवित्रानात् एव अन्यान्यापत्तिप्रसङ्गात्–अन्यत्वस्य चेति । सोऽन्यत्वेन अन्य इत्युच्यत इति तत्रिसम्बन्धिनामिपक्षया अन्योऽपि तदन्यपदस्यार्थयोः प्रतियोगिभिन्नतयामिति प्रतियोगिनोऽन्यस्य- तथेमिन्नस्य च विविक्त सिद्धौ तथा प्रतियोग्यनुयोगिद्वयस्यापि सिद्धौ नान्यथा तयोर्हि तदन्यतासिद्धौ च अन्यापोहता तयोरपि नान्यापोह इति भावः । अन्यत्वस्य द्विष्ठत्वेन–अन्य इतीति तदन्यत्वस्याप्यापेक्षमिति भावः । साऽपीति अन्याविष्टापि तत्स्वरूपेऽसिद्धमिति भावः । तदन्यत्वस्य–सिद्धौ अन्यस्वरूपस्य द्विस्वरूपत्वमन्यत्वं सिद्धमिति नान्य- 30 थेत्याह–तयोरपोहेऽपीति । अन्यथा निर्धारणामाह–यतोऽस्येति । अन्यतावा अतिशीतलत्वेनान्यापोहस्य कथिञ्चिदपि तदन्यस्वेदनताभवतामित्यादिभिः, तत्स्वार्थान्यविकल्पप्रसङ्गस्य भावाः प्रसङ्ग इत्याह–एवन्तु नेति । तत्र भावे–

[1] सि. क्ष. डे. ˚र्धारयितु । [2] सि. क्ष. डे. निर्धारयितु ।

त्तिरेव न कश्चिद्विधिगम्योऽपीत्यन्यथावृत्तेरभवनपरमार्थत्वादात्मान्यत्वाभावः, तदभावभूतत्वाद् व्यावृत्त्यवदविषय एव, स च निबन्धनमन्यापोहस्य स्यात् तदभावप्रतिपत्तिरेव यन्न्यावृत्त्यप्रतिपत्तिवत् ।

एवन्त्वित्यादि, इत्यमुक्तन्यायेन न स कश्चिदर्थो भविता—न कदाचिदागविधो भवति, 5 अन्योऽनन्यो न भवति सोऽपि स[न्]भवतीति उभयथोऽप्यभावप्रसङ्गात् स्वार्थस्यांशोऽपि—अन्योऽपि च इत्यत एव, एतस्यार्थस्य भावना—अन्यो न भवतीत्युच्यमाने किं सम्प्रवृत्तं ? उभयथोऽपि न भवति न भवतीति अन्यस्यान्यावृत्तिरेव, न कश्चिद्विधिगम्योऽपीति, अतोऽन्यथावृत्तेर्द्वैरभवनमेव परमार्थः, तस्य मात्रत्वादात्मान्यत्वाभावः तदभावभूतत्वमन्यत्वादन्यावृत्त्यवदविषय एव, न हि अन्यावृत्तिरभावः कश्चार्थो भवितुमर्हति स चाभावत्वेऽन्यापोहस्य निबन्धन मात्रः, तदभावप्रतिपत्तिरेव स्यात्, स्वार्थस्यात्मन्यभाव 10 निबन्धनत्वात्, अन्यावृत्त्यप्रतिपत्तिवत् एव तावदपि स एव भवति अन्यो न भवतीति च विकल्पयोर्विधिनाशप्रसङ्गोऽन्यापोहनैर्मूल्यप्रसङ्गौ दोषौ ।

अथ तदोषद्वयपरिहारार्थः—

अथोच्येतान्योऽप्यनन्यो न भवति, अन्यापोहशब्दार्थव्यापित्वात् व्यावृत्त्यैव गमयतीति, अभाष्यते यद्यन्य इत्यनन्यो न भवति ततोऽन्यस्यैवानुवर्तनात् किमुक्तं भवति 15 योऽयमन्यः सोऽन्य एव अनन्य उच्यते, स एव स्वयमेव भवति ततो योऽसावनन्यो नाम सोऽन्य एव अनन्य इत्युक्तं भवति तस्मात्तस्यैवानन्यशब्देनाप्यनुवर्तनात् कोऽसावन्यः पृथक् ? यद्यर्थान्तरं स्यादन्यान्यत्वतदनन्यत्वाद्युभ्यः शब्दार्थः स्यात् यथा वैधर्म्येण घट इत्युक्तेऽघटा नान्यतदनन्याद्युभयो दृश्यते न तथेह कश्चिदनन्यशब्देनाभिन्नोऽनन्योऽस्ति, यतोऽस्यान्यान्यत्वाभिन्नस्य घटवद्वृत्तिः स्यात्, अन्योऽन्यापेक्षत्वादन्यत्वस्य अन्यश 20 ब्दार्थस्य चानन्यशब्दार्थाभिन्नत्वेऽन्य इत्युक्तेऽनन्यो न भवतीत्यपोहार्थो विधिर्भिन्नः स्यात्, भवत्यप्यन्यस्तिभावृत्तः घटपटवत् न त्वस्ति अन्यस्यैवान्यस्यानन्यत्वात् ।

(अथोच्येतेति) अथोच्यत, अन्योऽप्यनन्यो न भवति-अन्य इति न स एव भवति, नाप्यन्यो

इत्यमुक्तन्यायमिति व्याख्या घट इत्युक्ते घटो घटो न भवति, एवं व्याख्ये घट इति घटोऽपि घटो न भवतीति अघट घटोऽघटो न भवति न भवतीति [illegible] । [illegible]
25 [illegible] भाव । [illegible] पाठं व्याख्ये—स्वार्थस्यांशोऽपीति विधि-[illegible] भाव । तदेव भावयति—अन्यो न भवतीति [illegible] न भवतीत्यर्थे [illegible] [illegible], [illegible] विधिरूपता न विशेष, यथा च तत्र [illegible] तथैव [illegible] परमोऽर्थ [illegible] तत्रापि नास्ति [illegible] नास्ति [illegible] एव अन्य स्यात्, न [illegible] भवितुमर्हति,
30 [illegible] भाव । [illegible] स एव भवति, अन्यो वा न भवतीति [illegible] तावदिति । [illegible] अथोच्ये-तेति । भाष्ये-अन्योऽपीति [illegible] किन्तु [illegible]

न भवति, किं तर्हि ? ततो अन्यस्मादन्योऽनन्यो न भवति, अन्यापोहस्यान्याप्यापितत्वात् व्यावृत्त्यैव गमयति अतो न विधिप्रसङ्गोऽभावमात्र चेत्तत्रोच्यते-यदान्य इत्यनन्यो न भवति ततोऽन्यस्यैवानुवर्तनादित्यादि यावत्तुल्येऽन्यभिन्नप्रवृत्तेरित्युत्तरपक्षः, किमुक्तं भवति योऽयमन्य सोऽन्य एव सन् अ[न]न्य उच्यते स एव-अनन्य एव-स्वरूपेणैव भवति परमनपेक्ष्येत्यर्थः, तत किं ? ततो योऽसावनन्यो नाम सोऽन्य एव स एवान्यास्योऽन्यः स अनन्य इत्युक्तं भवति तस्मात्तस्यैव-अन्यस्यैवानन्यशब्देनाप्यनुवर्तनात् कोऽसावन्यः पृथक् ? ततोऽन्यस्मादनन्यो नाम नास्तीत्यर्थं, यदि स्यात् परापेक्षः स्यादिति निरूपयति-अन्यान्यत्वदनन्यत्वात्तुल्यः शब्दार्थ इति—अन्यस्मादन्योऽन्यान्यः, तद्भावोऽन्यान्यत्वं तस्मादभिन्नेनानन्यत्वेनातुल्यः अन्यान्यत्वात्, कोऽसौ अन्यान्यत्वादनन्यत्वात्तुल्यः ? शब्दार्थः, यथा वैधर्म्येण घट इत्युक्तेऽघटो नान्यवदनन्यात्तुल्यो दृश्यते—पटादिरपोह्यः घटशब्देन, न तथेह कश्चिदन्यशब्देन भिन्नोऽनन्योऽस्ति, यतोऽसौ-[द]न्यस्य—अन्यान्यत्वादभिन्नस्य घटवदवृत्तिः स्यात्, अन्योन्यापेक्षत्वाद[न]न्यत्वस्य स च नास्तीत्यम्, किञ्चान्यत्—अन्यशब्दार्थस्य च व्याप्ति, अन्यापोहेनाय दर्शयति यदा चान्यशब्दार्थोदनन्यशब्दार्थो भिन्नो भवति तस्माच्चान्यशब्दार्थं तदाऽन्य इत्युक्तेऽनन्यो न भवतीत्यपोह्यार्थो विधिर्भिन्नः स्यात् किं कारणं ? अतुल्येऽन्यभिन्नप्रवृत्तेः, घटपटवत् न त्वस्यान्यस्यैवान्यस्यानन्यत्वात्, तस्मात् स्वार्थापोह एव स्यात् ।

क्रियते अन्यस्मादन्यो ह्यनन्यस्तस्मादिति क्रियत इति व्यावृत्तस्यैव वस्तुनो गोचरत्वादेवार्थोऽपगम इति भावः । यदान्यो—यदान्य इतीति यदन्यस्मिन्नन्यो न भवतीत्युच्यते तर्हि तदानन्यत्वस्यैवान्वितं भवति अन्यस्मादन्यस्यैवानन्यत्वादिति भावः । तत्प्रपञ्चनाय किमुक्तं भवतीति अन्यपदार्थोऽन्य एव सन्ननन्यो भवति अन्यानन्यो ह्यन्य एव अन्यस्मादन्यस्यैवानन्यत्वात् तस्मादन्य एव प्रतियोगी, स च न पृथगिति परानपेक्ष्य स्वतो भवत्यनन्यत्वं निष्प्रतियोगिकमनन्यत्वमिति भावः, एवञ्चान्यान्यशब्दार्थयोस्तुल्यत्वात् अनन्यशब्देनाप्यन्यस्यैवानुवर्तनात्, अन्यस्मादन्यस्यैवानन्यशब्दार्थत्वात् ततश्चान्यशब्दादभिन्नमानन्यशब्दार्थाभावे गम्यान्योऽर्थः अनन्यो न भवतीति रिक्तं वच इति भावः । योऽयमन्य इति अनेनान्यत्वविशिष्टस्याऽऽपत्तिः । ततो योऽसाविति अनेन चानन्यस्यतदाऽऽपादिता सोऽसावन्य स अन्यत्वे सत्येव अन्यस्यैवानन्यो भवति न तु परमपेक्ष्यानन्यो भवति, ततश्च योऽसावनन्यः सोऽन्य एव सन् स एवानन्यो भवति, ततश्चान्यशब्दार्थानन्यशब्दार्थयोस्तुल्यत्वात् इति भावः । यद्यन्यस्मादनन्यस्तदार्थो भिन्नः स्यात्तर्हि परापेक्षः स्यादित्याह—यदि स्यादिति । [illegible] तर्हि न स्यादनन्यत्वं परापेक्षं स्यात्, [illegible], अन्यप्रतियोगिकं [illegible] प्रतियोगिकत्वस्य एव [illegible] परमनन्यमतिरिक्तं यदि तदपेक्षं स्यात्, अन्यव्यतिरिक्तत्वविशेषणमनन्यत्वं स्यादिति भावः । एतदेवाह—अन्यान्यत्वेति, अन्यान्यत्वानन्यत्वाभ्यां शब्दार्थौ न तुल्यो न स्याताम् अन्यान्यत्वं हि नापेक्षं तदनन्यत्वन्तु अन्यव्यतिरिक्तत्वविशेषणविशिष्टमिति [illegible] परापेक्षान्यत्वस्यैवेति भावः । [illegible] इति भावः । तत्र वैधर्म्यदृष्टान्तमाह-यथा वैधर्म्येणेति घट इत्युक्ते घट [illegible] भावः । न तथेहेति [illegible] भिन्नोऽनन्यो नाम न कश्चिदस्ति [illegible] यथा घटः पटे पटो वा घटे न वर्तते तथेति परन्तु तथा नास्तीति भावः । अन्यानन्ययोरभेदे दोषान्तरमाह—यदा चान्येति अन्यशब्दार्थोऽनन्यशब्दार्थाद्भेदेन इति अन्यशब्दस्या-

---

१ सि. क्ष. डे. [illegible] । २ सि. क्ष. डे. [illegible] । ३ सि. क्ष. डे. [illegible] । ४ सि. क्ष. डे. अन्योन्यापेक्ष[illegible] ।

त्तिरेव न कश्चिद्विधिगम्योऽपीत्यन्यव्यावृत्तेरभवनपरमार्थत्वात्तदात्मान्यत्वाभावः, तदभावभूतस्यान्यत्वाद्वन्ध्यापुत्रवदविषय एव, स च निबन्धनमन्यापोहस्य स्यात् तदभावप्रतिपत्तिरेव वन्ध्यापुत्राप्रतिपत्तिवत् ।

एवन्तिस्थत्यादि, इत्यमुक्तन्यायेन न स कश्चिदर्थो भविता—न कदाचिदागमविषयो भवति, 5 अन्योऽप्यन्यो न भवति, सोऽपि स[न्]भवतीति, उभयतोऽप्यभावप्रसङ्गात् स्वार्थस्यापोऽपि—अन्योऽपि न इत्यत एव, एतदर्थस्य भावना—अन्यो न भवतीत्युच्यमाने किं सम्प्रवृत्तं ? उभयतोऽपि न भवति न भवतीति अन्यस्यान्यव्यावृत्तिरेव न कश्चिद्विधिगम्योऽपीति अतोऽन्यव्यावृत्तेरभवनमेव परमार्थः तस्य परमार्थत्वात्तदात्मान्यत्वाभावः, तदभावभूतस्यान्यत्वाद्वन्ध्यापुत्रवदविषय एव, न हि वन्ध्यापुत्रादिरभावः शब्दार्थो भवितुमर्हति स चाभावश्चेदन्यापोहस्य निबन्धन प्राप्तः, तदभावप्रतिपत्तिरेव स्यात् शब्दार्थस्याभावस्याभाव-10 निबन्धनत्वात्, वन्ध्यापुत्राप्रतिपत्तिवत् एव तावदपि स एव भवति अन्यो न भवतीति च विकल्पो-भयविधादसङ्गोऽन्यापोहनैर्मूल्यप्रसक्तौ दोषौ ।

अथ तद्दोषद्वयपरिहारार्थः—

अपोह्यतान्योऽप्यनन्यो न भवति, अन्यापोहशब्दार्थव्यापित्वात् व्यावृत्त्यैव गमयतीति अत्रोच्यते यथान्य इत्यनन्यो न भवति ततोऽन्यस्यैवानुवर्तनात् किमुक्तं भवति 15 योऽयमन्यः सोऽन्य एव सन्ननन्य उच्यते स एव स्वयमेव भवति ततो योऽसावनन्यो नाम सोऽन्य एव सन्ननन्य इत्युक्तं भवति, तस्मात्तस्यैवानन्यशब्देनाप्यनुवदनात् कोऽसावन्यः पृथक् ? यद्यर्थान्तरं स्यादन्यानन्यत्वतदनन्यत्वाद्युक्तः शब्दार्थः स्यात् यथा वैधर्म्येण घट इत्युक्तेऽघटो नान्यतदनन्यात्वस्यो इष्यते न तथेह कश्चिदनन्यशब्देनाभिन्नोऽनन्योऽस्ति, यतोऽन्यस्यान्यस्याभिन्नस्य घटवद्वृत्तिः स्यात् अन्योऽन्यापेक्षत्वादन्यत्वस्य अन्याप 20 स्यार्थस्य चानन्यशब्दार्थाभिन्नत्वेऽन्य इत्युक्तेऽनन्यो न भवतीत्यपोहार्थो विधिर्भिन्नः स्यात्, अनुक्तेऽप्यस्मिन्प्रवृत्तेः घटपटवत्, न त्वस्ति अन्यस्यैवान्यस्यानन्यत्वात् ।

(अपोह्यतेति) अपोह्येत अन्योऽप्यनन्यो न भवति—अन्य इति न स एव भवति मानन्यो

इत्यमुक्तन्यायेनेति व्याख्यान्य घ इत्युक्ते घटो घटो न भवति, एवं पटादन्यो घ इति घटोऽपि घटो न भवतीति घटा-पटोऽपि न भवति च भवतीति व्यावृत्त्यनेकमितिरन्यतरो घटमात्रमेव तदेव तदन्यतोरन्यत्वमपीत्यनुक्तमिति 25 वरदत्ते व्यवाहन्यान्यापोहपीमैर्मूल्यमिति भाव । स्वार्थस्याऽन्यत्वमिति पाठे व्याख्या—स्वार्थस्याषोऽपीति विधि-रूपस्यान्यत्वमिति भाव । तदेव भावना—अन्यो न भवतीति अन्यापोहशब्दो न भवतीत्यर्थे अन्यमात्रस्यान्यव्यावृत्ति-रेव भवेत्, तदन्यतो नरपादिमात्रानुवर्तिष्वभावमात्रभावात्, एवमन्यतामा अभावरूपता तदपि विधिरूपता न सिध्येत्, तथा च तस्य वस्तुत्वतदन्यतास्वरूपताप्रतिरन्यतोऽस्य ततो तदभावभवनमेव परमेऽर्थं भवेत् अन्यत्वस्य परमार्थत्वात् तदन्यापि नास्ति अन्यत्वमपि नास्ति अभूतत्वात्तदन्यत्वाद्वन्ध्यापुत्रवदविषय एव अन्यो स्यात्, न ह्यभाव शब्दार्थो भवितुमर्हति, 30 तथा च सत्यत्र तदान्यत्वं प्रतिभाति कामीति भाव । एवमन्यत्वाद्योऽन्यं स एव भवति, अन्यो वा न भवतीति विकल्पोभयवि-धादसङ्गोऽन्यापोहनैर्मूल्यं वा प्रसज्येत—एवं तावदिति । अन्यान्यस्वभावत्वापोहवादी प्राह अपोह्ये-तेति । भाव्ये—अन्योऽपीति अन्यस्मिन् तत्सम्बन्धस्य व्यावृत्तिर्न नेष्यते किन्तु अन्याभिन्नोऽनन्यता व्यावृत्ति-

सोऽपि योऽन्योऽन्यस्मात्—अन्यस्तस्मात् स्वत एव सिद्धान्यत्वात्—अन्यास्मादर्थात् अन्य एव सपन्—अन्यस्य अनन्यो भवति स एव भवति, तस्यान्यस्य स्वात्मनि व्यवस्थितस्य तदनन्यत्वं तस्य—भासतत्त्वमपोहमानो-ऽन्यापोहः तदपोह एव भवति—स्वापोह एव, नान्यापोहस्तन्निवृत्तिः परापोह इत्यर्थः, इति—इत्य स्ववचनविरो-धोऽन्यापोह इति वचनात्, तथाभ्युपगमादभ्युपगमविरोधः, लोकविरोधश्चेत्य लोकेऽदृष्टत्वात् स्वार्थप्रतीतेः तथा प्रत्यक्षदर्शनात् प्रत्यक्षविरोधः, अनुमानविरोधश्चैवमनुमानादित्यादोषाः पक्षदोषा आपन्नाः, विधिवादा 5 पत्तिश्चैवम्, इत्येन तावद्वस्तुनो लक्षणानुसारेण दूषणमुक्तम्, साम्प्रतमन्यापोहशब्दार्थानुसारच्छायामात्रेण परिहरामीति तद्यथा—अन्यापोह इति चानन्यापोहो न भवतीति अन्यविशेषणविशिष्टापोहस्यानन्यविशेषण-विशिष्टापोहः प्रतिपक्षः स न भवतीत्यर्थः, स चान्योऽन्यस्मात् यतोऽन्यापोह एवात्रापीति, अत्रोच्यते—इत्यपि न परिहार एव, कस्मात् ? अन्यापोह इत्यनन्याभावापोहो न भवतीति यतोऽर्थात् तदपोहेन स्वार्थे ऽपोहे इत्यर्थेऽन्यविशिष्टोऽपोह इति किमुक्तं भवति—अनन्यस्याभावोऽन्यः अन्यस्य चाऽभावोऽनन्यः प्रतिपक्षः 10 तदपोहस्यानपोहः प्रतिपक्षः, अनपोहस्वापोह इति भवति ।

त इत्यन्यत्वेन न्याय दर्शयति—

यथाऽपोह इत्यनपोहो न भवति तथा अन्यापोह इत्युक्तेऽन्याभावार्थोऽन्यशब्दस्तस्यां सत्यामनन्याभावस्य व्यावृत्तेरपोहो भवतीत्यन्यापोहार्थः संवृत्तः, तस्य चेदनन्याभावस्या न्यस्यापोहो न भवति न तर्ह्यनन्यस्यानपोहो न भवति तत्प्रतिपक्षत्वादनन्यानपोहस्येति, 15 तथेहानन्य इत्यन्यशब्दार्थे त्वदीयेऽन्यापोह इति नान्याभावस्यापोहो न भवति, किन्तु स्वाभावस्यापोहो न भवतीत्यन्यापोह एव न भवति, किन्तु अनन्यापोहः स्वापोह एवेत्यनिष्टः ते प्राप्तः, अन्यस्यैवापोहो नानन्यस्येत्यवधारणाक्षेप दोष इति तत्र, तत्रापि कोऽन्यः ?

[illegible] तदपि—अनन्यदपि [illegible] तस्य तत्त्वमन्यत्वं स्वत एव तत्त्वन्तु [illegible] न तत्त्वम् तथा चानन्यरूपं तदपि स्वतः सिद्धान्यत्वादन्येन [illegible] तथा तथा चानन्यत्वमपि [illegible], अन्योऽन्यो न 20 भवतीति वदता च तथा तदपोह एव इत स्वापोह एव इष्टो न परापोह इति स्ववचनविरोध इति भावः । अभ्युपगमवि-रोधमाह—तथाभ्युपगमादिति परापोहाभ्युपगमादित्यर्थः । स्वार्थप्रतीतेरिति अन्यापोह इत्यत्र [illegible] स्वार्थ-प्रतीतेर्लोकेऽदृष्टत्वाल्लोकविरोध इति भावः । [illegible] प्रत्यक्षविरोध [illegible]—तथा प्रत्यक्षेति । तथैवानुमानादनुमानविरोधमाह—अनुमानेति । [illegible] निरपेक्षत्वेन विधिरूपतापत्तिः न तु [illegible] [illegible] स्वलक्षणविरोध [illegible]—विधिवादेति । [illegible] स्वार्थे [illegible]—25 न्यापोहस्यानुपपत्तिमाह—इत्येवं तावदिति । ननु यथा [illegible] प्रतिपक्षः तदपोहः क्रियते तदाऽन्यापोहस्य प्रति-पक्षोऽनन्यापोह तदपोह क्रियते अनन्यापोहो न भवतीति चानन्यस्य [illegible] इत्यनन्यापोहोऽन्यापोह एवेति नोक्तदोषा इत्याशङ्कते—स्वाम्प्रतमिति । परिहरति इत्यपीति [illegible] तस्य प्रतिपक्षोऽनन्याभाव तदपोहो-ऽन्यस्यार्थे न भवतीत्यपोहस्यार्थे तथाचानन्याभावापोहो न भवतीत्यन्यापोहस्यार्थः । तदेव समर्थयति—किमुक्तं भवतीति अन्यस्य प्रतिपक्षोऽनन्याभावः अन्याभावार्थोऽन्यशब्दत्वात् अनन्यस्य चान्याभावः प्रतिपक्षः तथाऽनन्याभाव-30 स्यान्याभावस्यानन्यः प्रतिपक्षः [illegible] अपोहस्यापोह प्रतिपक्षोऽर्थान्तरत्वादिति भावः । [illegible] तत्प्रतिपक्षोऽनन्याभावतदपोहोऽर्थान्तरापोहं स्वार्थे [illegible] [illegible] न भवतीत्यनेन प्रतीयत इति अनन्याभावापोहो न भवतीत्यन्यापोहस्यार्थं [illegible] [illegible]—यथापोह इति । [illegible]

इतर आह—

स्यादेतदेवं यद्यन्य एवान्यत्वे स्थितोऽनन्य उच्येत परापेक्षान्यत्वात् स एवान्य इति, किन्तर्हि स्वापेक्षान्यत्वादेव, योऽसौ तदतत्त्वातुल्यः स स्वतोऽन्यस्मादेवान्यस्मात् अन्यो यथा घटात् पटानन्यत्ववदनन्यः, न हि घटस्य इतरापेक्षान्यत्ववदन्यत्वम्, पटस्य वाऽनन्यत्वं घटान्यत्ववत्, यथोक्तद्वित्वतुल्यतायामपि सत एवात्मनोऽनन्यत्वं सत्यम् तस्मादन्यत्वमपि स्वत एव, अनन्यत्वमपि तथेति व्यवस्थिते भवत्यन्यापोह इति ।

(स्यादेतदेवमिति) स्यादेतदेवं यद्यन्य एवान्यत्वे स्थितोऽ[न]न्य उच्यते परापेक्षान्यत्वादन्यः स एवान्य इति किं तर्हि ? स्वापेक्षान्यस्य एवान्य इत्युच्यते, तद्भावयितुमयम् आह—योऽसावित्यादि यावद् घटात् पटानन्यत्ववदनन्यत्वमिति योऽसौ तस्यान्यस्यात्मन्यपेत—भवत्स्वेनातुल्यः आत्मीयेन स स्वतो-ऽन्यस्मादेव अन्यस्मात्—आत्मान्यत्वा[द]न्य सन् अ[न]न्य इत्युच्यते निदर्शनं अतुल्यं हि घटस्यान्यत्वं पटा-[न]न्यत्वादन्यस्मात् न हि घटस्येत्यादिना घटान्यत्वस्य पटानन्यत्वेनासंकरं दर्शयति घ[ट]स्येतरापेक्षान्यत्वव-दन्यत्वम्, पटस्य चेत्यादिना पटा[न]न्यत्वस्य घटान्यत्वासंकरं यावद्घटान्यत्ववदिति भावितार्थमेव एवमन्योऽन-न्योपनयः यथोक्तद्वित्वतुल्यतायामपीत्यादि—स्वतुल्या ये द्विरूपात्मता—परस्परापेक्षता तस्यां तुल्यतायामपि तदेवापेक्षान्यत्वात् तत एव—स्वत एवात्मनोऽनन्यत्वं तत्त्व स एव यतोऽनन्य[:] क्षेपः पूर्वेण तुल्योऽन्यत्वमा-त्मान्यत्वेनासंकरदर्शनमन्यः, तस्मादन्यत्वमपि स्वत एव अनन्यत्वमपि तथेति व्यवस्थिते भवत्यन्यापोह इति ।

अत्रोच्यते तत्र दोषाः—

नन्वेवं सोऽपि अन्यस्मात् अन्य एव भवन् अनन्यो भवति, तस्यान्यस्य स्वात्मनि व्यवस्थितस्य तदनन्यत्व तत्त्वमपोहमानोऽन्यापोहस्तदपोह एव भवति नान्यापोह इति स्ववचनाद्यक्षेपपदविरोधापत्तिः विधिवादापत्तिश्चैवम्, अथान्यापोह इति चानन्योऽपोहो न भवतीत्यपि न परिहार एव अन्यापोह इत्यनन्याभावापोहो न भवति, यतोऽर्थान्तरापोहेन स्वार्थेऽपोहे कृत्यर्थेऽन्यविशिष्टोऽपोह इति, ।

नन्वेवमित्यादि यावत् स्ववचनाद्यक्षेपपदविरोधापत्तिरिति, नन्विति असूयापत्ति परम् नन्वितं [illegible]

[illegible] सात्, न चैवमिति [illegible] न [illegible] इत्यादि सात्विति भावः । [illegible] इति [illegible] तदेतत् स्यादे—स्यादेतदेवमिति । स्याचो—यद्यन्य इति [illegible] परापेक्षान्यत्वादन्य किन्तु स्वापेक्षान्यत्वादन्य इति भावः । [illegible] योऽसावितिति [illegible] न [illegible] [illegible] किन्तु [illegible], [illegible] तुल्यत्वम्, [illegible] न परस्परापेक्षत्वं किन्तु स्वत एवेति भावः । [illegible] न हि घटस्येत्यादिनेति [illegible] परस्परापेक्षतायां तुल्यतायामपि [illegible] स्वत एव न तु परापेक्षमित्याह—यथोक्त-द्वित्वेति [illegible] [illegible] [illegible] तदन्यत्वं [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] स्यात्, [illegible] न [illegible] [illegible] । [illegible]—तस्मादन्यत्वमिति । एवं [illegible] —नन्वेवमिति । [illegible]—नन्विति

१ सि. क्ष. ता. [illegible] । २ सि क्ष छा. [illegible] ।

सोऽपि योऽन्योऽन्यस्मात्–अन्यस्वरूपात् स्वत एव सिद्धोऽन्यस्मात्–अन्यार्थादर्थात् अन्य एव भवन्–अन्यः सन् अनन्यो भवति स एव भवति तस्मान्यस्य स्वात्मनि व्यवस्थितस्य तदनन्यत्व सत्त्व–आत्मरत्नमपोहमानो ऽन्यापोहः तदपोह एव भवति–स्वापोह एव, नान्यापोहस्त्वनिष्टः परापोह इत्यर्थः इति–इत्य स्ववचनविरो- धोऽन्यापोह इति भणनात्, तथाभ्युपगमाद्भ्युपगमविरोधः, लोकविरोधश्चैत्य लोकेऽदृष्टत्वात् स्वार्थप्रतीतेः, तथा प्रत्यक्षदर्शनात् प्रत्यक्षविरोधः, अनुमानविरोधश्चैवमनुमानादित्यशेषाः पक्षदोषा आपन्नाः, विधिवादा 5 पत्तिश्चैवम् इत्येन तावद्वस्तुनो लक्षणानुसारेण दूषणमुक्तम्, साम्प्रतमन्यापोहशब्दार्थानुसारच्छायामात्रेण परिहरामीति तद्यथा–अन्यापोह इति चानन्यापोहो न भवतीति अन्यविशेषणविशिष्टापोहस्यानन्यविशेषण- विशिष्टापोहः प्रतिपक्षः स न भवतीत्यर्थः, स चान्योऽन्यस्मात्, अतोऽन्यापोह एवात्रापीति अत्रोच्यते– इत्यपि न परिहार एव, कस्मात्? अन्यापोह इत्यनन्याभावापोहो न भवतीति यतोऽर्थान्तरापोहेन स्वार्थे ऽपोह इत्यर्थेऽन्यविशिष्टोऽपोह इति किमुक्तं भवति–अनन्यस्याभावोऽन्यः अन्यस्य वाऽभावोऽनन्य प्रतिपक्षः 10 तदपोहस्यानपोहः प्रतिपक्षः, अनपोहस्यापोह इति भवति।

त इदमुच्यतेन न्याय दर्शयति—

यथाऽपोह इत्यनपोहो न भवति तथा अन्यापोह इत्युक्तेऽन्याभावार्थान्यशब्दतायां सत्यामनन्याभावस्य व्यावृत्तेरपोहो भवतीत्यन्यापोहार्थः संवृत्तः तस्य चेदनन्याभावस्या- न्यस्यापोहो न भवति न तर्ह्यनन्यस्यानपोहो न भवति तत्प्रतिपक्षत्वादनन्यानपोहस्येति, 15 तथेहानन्य इत्यन्यशब्दार्थे त्वदीयेऽन्यापोह इति नान्याभावस्यापोहो न भवति, किन्तु स्वाभावस्यापोहो न भवतीत्यन्यापोह एव न भवति, किन्तु अनन्यापोहः स्वापोह एवेत्यनिष्टः ते प्राप्तः, अन्यस्यैवापोहो नानन्यस्येत्यवधारणार्थेऽपि दोष इति तस, तथापि कोऽन्यः?

अन्यविषयत्वापि–अनन्यत्वपि, अन्यत्वपि, तस्य तत्त्वमनन्यत्व स्वत एव तत्त्वन्तु नान्यत्वमन्यत्वमपि न तत्त्वम् तथा चानन्यत्वं तदपि स्वतः सिद्धान्यत्वात्मकत्वेन भवत्यनन्यमुच्यते तथा तथा चानन्यत्वमपि व्यवस्थितस्वतत्त्वम्, अन्योऽनन्यो न 20 भवतीति भवता च तथा तदपोह एव इत्व स्वापोह एव इष्टे न परापोह इति स्ववचनविरोध इति भावः । अभ्युपगमादि विरोधानुक्तनयति–तथाभ्युपगमादिति पराभ्युपगमाद्विरुद्धं । स्वार्थप्रतीतेरिति अन्यापोह इत्यन्यापोहस्य स्वार्थ- प्रतीतेर्लोकेऽप्रसिद्धत्वाल्लोकविरोध इति भावः । एवं इहे प्रत्यक्षेऽप्यत्र व्यवस्थितमनुमान् प्रत्यक्षविरोध इत्याह–तथा प्रत्यक्षेति । तथैवानुमानादनुमानविरोधमाह–अनुमानेति । तत्तत्त्वान्यत्वे तत्त्वस्य निरपेक्षत्वेन विधिरूपत्वापत्ति न तु व्यावृत्तिरूपत्व तत्परिशेषमिति तेन तत्त्वविरोध इत्याशयेनाह–विधिवादेति । अर्थान्तरापोहे स्वार्थे दुर्घटा श्रुतिरित्यभिप्रायानुसारेण 25 व्यापोहस्वरूपानुपपत्तिमाह–इत्येवं तावदिति । ननु यथा व्यापोहस्यादि प्रतिपक्ष तदपोहः क्रियते तथाऽन्यापोहस्य प्रति- पक्षोऽनन्यापोह तदपोहः क्रियते अनन्यापोहो न भवतीति चान्यस्यानन्य इत्यनन्यापोहोऽन्यापोह एवेति चोदकप्रयासः इत्याशङ्क्य– साम्प्रतमिति । परिहरति–इत्यपीति स्वत सिद्धान्यस्मात्स्वात्मनन्योऽन्यस्वतनोत्पद्यते तस्य प्रतिपक्षोऽनन्याभाव तदपोहो- ऽन्यत्वमर्थ न भवतीत्यपोहस्यार्थः तथा चानन्याभावापोहो न भवतीत्यन्यापोहस्यार्थः । तदेव स्पष्टयति किमुक्तं भवतीति अन्यस्य प्रतिपक्षोऽनन्याभावः अन्याभावार्थोऽन्यस्यानन्यत्वात्, अनन्यस्य चान्याभावः प्रतिपक्ष तथाऽनन्याभाव- 30 स्यान्यः अन्याभावस्यानन्यः प्रतिपक्षः अतोऽपोहस्यानपोह अनपोहस्यापोहः प्रतिपक्षोऽर्थान्तरत्वादिति भावः । अन्यस्यार्थोऽनन्य तत्प्रतिपक्षोऽनन्याभावस्तदपोहोऽर्थान्तरापोहे स्वार्थे दुर्घटेति व्याख्येयमन्यस्यार्थ तस्यापोहो न भवतीत्यनेन प्रतीयते इति अनन्याभावापोहो न भवतीत्यन्यापोहस्यार्थं इत्येव न्यायं दृष्टान्तेन दर्शयतीति–यथापोह इति । यथाऽपोहस्यैवापोहप्रति-

कोऽनन्यः ? कोऽपोहः ? कोऽनपोहः ? इति विचारणायामनन्याभाव एव, एकपदानवधारणात् विधिवादापत्तेः सर्वथाऽन्यापोहनैर्मूल्यमिति स्थितमेतत्, अनन्याभावस्यापोहो न भवतीति ।

यथाऽपोह इत्यमपोहो न भवतीति, यथाऽन्यविशेषणापोहप्रदर्शनार्थमित्याविर्वार्थोऽभिहितम्, किमुक्तं भवति यथाऽपोह इत्युक्तेऽनपोहो न भवतीति पदार्थे द्विःप्रतिषेधः प्रकृत्यापादनात् अपोह एवार्थो भवति तथान्यविशेषणविशिष्टस्यापोहस्य प्रदर्शनार्थमन्यापोह इत्युक्तेऽन्यस्याभावः—अनन्यः सोऽर्थोऽस्येति अन्याभावार्थोऽन्यशब्दः तत्रापोऽन्याभावार्थोऽन्यशब्दस्य समासः तस्मात्—अन्याभावार्थोऽन्यशब्दस्तदामस्यापोह इत्यनन्याभावस्यानन्यापोहस्य तत्प्रायुक्तेरपोहो भवतीत्यन्यापोहार्थः संवृत्तः, तस्य चेदनन्याभावस्यान्यस्यापोहो न भवति न तर्ह्यनन्यस्यापोहः न भवति, तत्प्रतिपक्षत्वाद[न]न्यानपोहस्येति यथा विशेष्यविपक्षव्यावृत्तः तथैहैतस्मिन् अनन्यो भवतीत्यन्यशब्दार्थे सतीयेऽन्यापोह इत्यन्याभावस्यापोहो न भवति [इति न भवति किन्तु] तस्य अनन्यस्याभावो—अन्यः—अनन्याभावः तस्यापोहो न भवति इत्यन्यापोह एव न भवति अनन्यापोहः स्यापोह एवेत्यन्याभावार्थः स चाभिहितो भवतानुसारेणापि दोषः प्राप्तः, स्यान्मत—अन्यस्यैवापोहो नानन्यस्येत्यवधारणादेव दोष इति तच्च न, तथापि कोऽन्यः ? कोऽनन्यः ? कोऽपोहः ? कोऽनपोह ? इति विचारणायामनन्याभाव एव एकपदानवधारणात्—अन्यस्यैव नानन्यस्येति विधिवादापत्तेः अनन्यस्यापोह एव, नानपोह इति तस्यापोहानपोहाभ्यामनवधारणादस्मो विधिप्रतिषेधाभ्यामनन्यविचारे च विधिप्रसङ्गात्

पक्षस्यानपोहस्य प्राप्तेति [illegible] तथाऽन्यापोहस्येनापि अन्याभावस्य [illegible] तत्प्रति- [illegible] प्रतीयतेऽन्याभावापोहार्थः तस्य [illegible] इति [illegible] तथाऽन्यविशेषणेति, [illegible] तद्विशिष्टापोहप्रदर्शनार्थमिति । अनपोहो न भवतीत्यस्य तात्पर्यार्थोऽपोह एव भवतीति, ननु [illegible] —अनपोह इति । अन्यापोह [illegible] तथाऽन्येति । [illegible] —अन्यस्याभाव इति अन्यापोह [illegible] इति [illegible] तार्थे [illegible] प्रतीयते स न भवतीत्यपोहस्यार्थं [illegible] भवतीति भाव । [illegible] अन्याभावापोहार्थं तत्र [illegible] न विद्यते [illegible] एव स्यात्, तथा [illegible] एव न स्यात् [illegible] ही प्रतिषेधोऽन्याभावापोह स्यादिति [illegible] तथैव अनन्यो न भवतीति [illegible] अन्याभावापोहो न भवतीति न [illegible] किन्तु [illegible] न भवतीति प्रतीयेत, [illegible] अन्यापोह एव न [illegible] —तत्र चेदिति । अनन्यो भवतीति [illegible] भवतीति [illegible] अत्र [illegible] । अनन्याभावापोहो न भवतीत्येव न [illegible] न भवतीति, [illegible] न [illegible] एवमनन्यापोह [illegible] इति भाव । [illegible] तथापि अन्यापोह [illegible] विद्यते [illegible] स्यान्मतमिति । [illegible] —तथ नेति [illegible] एव भवति विधिः, [illegible] न [illegible] विचारणायां विधिवादस्य [illegible] कोऽन्यः कोऽनन्यः कोऽपोहः कोऽनपोह [illegible] न [illegible] विधिवादापत्तेरन्यापोहनैर्मूल्यात् [illegible] इति भावः । [illegible] अनन्यस्यापोह एवेति । एवम् [illegible] अन्याभावस्यापोहो न भवतीति [illegible]

१ सि क दे छ °[illegible] । २ डा. [illegible] । ३ डा. °[illegible] ।

सर्वथाऽन्यापोहनैर्मूल्यमित्ययमपि न निःसरणोपायः, स्थितमेवानन्याभावस्यापोहो न भवतीति यतोऽर्थान्तरापोहेन स्वार्थाभिधानेन स्यात्।

एवं प्रक्रमेऽपि च न स कश्चिदर्थो भविता, उभयतोऽप्यभावप्रसङ्गात्, स्वार्थसद्भावोऽपि न दृश्यत एव, अनन्यो न भवतीत्युच्यमाने उभयतोऽपि न भवति न भवतीत्यनन्यस्याप्यावृत्तिरेव, न कश्चिद्विधिगन्धोऽपीत्यन्यथावृत्तेरभवनपरमार्थत्वादभूतत्वानन्यत्वादन्यापुत्रवदविषय एव, स च निर्वचनमन्यापोहस्य स्यात्, येषामपि चार्थान्तराणां मध्ये यत्तदर्थान्तरं तत् किं भवदेव भवति? अभवद्वा? यदि तावत् स एव भवन्नर्थोऽर्थान्तरत्वेन स्थितः तदा तच्छब्दोत्पाद्यविज्ञानविषयस्य सिद्धत्वात् तस्मिन्नन्यावृत्त्या विधिवृत्त्यैकगतिगुरुतरप्रतिपत्त्यात्मके बहुतरविषये विधिवादे प्रतिपन्ने किमपोहेन पुनः क्रियते?

एवं प्रक्रमेऽपि चेत्यादि,—उभयथापादितासत्त्वार्थान्यायेऽपि च न स कश्चिदित्यादिनाऽपोहनैर्मूल्यमापादयन् उपसंहरति पूर्वान्यविकल्परूप[ण]नम् विपर्ययेणानन्यविकल्परूपण यावदभूतत्वानन्यत्वादन्यापुत्रवदविषय एव, स च निर्वचनमन्यापोहस्य स्यादिति गतार्थम्, येषामपि चार्थान्तराणामित्यादि, यदप्युक्तम् अर्थान्तरापोहेन स्वार्थाभिधान इत्यत्रार्थान्तराणि—घटेभ्योऽन्यानि, तेषामर्थान्तराणां मध्ये यत्तदर्थान्तरं सोऽर्थो घटेभ्योऽर्थः तत् किमिति पूर्ववद्विकल्पद्वयम्, भवदेव अर्थान्तरमपोह्य? उत वा भवदिति प्रश्नः, यदि तावदित्यादि प्रथमविकल्पे दूषणम्—स एव भवन्नर्थोऽर्थान्तरत्वे[न] स्थितः स भवतीति चेत्ति. तच्छब्दोत्पाद्यविज्ञानविषयः तस्य विषयस्य सिद्धत्वात् तस्मिन्नन्यावृत्त्या सिद्धेः, सा च प्रतिपत्तिरभिमताया विधिवृत्त्यैकगतेरेकैकविषया एकार्थविषयाया गरीयसी तेषामर्थानां भूयसां प्रतिपत्तिः स च विधिवाद एव भूयोऽर्थविषयो गरीयःप्रतिपत्त्यात्मकश्च तस्मिंश्च विधिवृत्त्यैकगतिगुरुतरप्रतिपत्त्यात्मके बहुतरविषये विधि

स्थितमेवेति निश्चित्यैतदित्यर्थः। ननु कोऽर्थः को दोष इत्यत आह—एवं प्रक्रमेऽपि चेति। व्याचष्टे उभयथापादितेति अन्योऽनन्यो न भवतीत्युच्यते तथापि अन्यापोहस्यार्थो व्यावृत्तिमात्रमापादितः सोऽपि न कोऽप्यर्थो विधिरूप उपैति अन्योऽनन्यो न भवतीति सोऽप्यन्यो न भवतीत्युभयतोऽप्यभावप्रसङ्गात्, विधिरूपस्वार्थस्य गन्धोऽपि न सम्भवत उभयतोऽभवनमेव परमार्थः स्यात्, अन्यन्न रूपं अत एव च नास्ति तमनन्यमपि अतोऽभूतत्वानन्यत्वादन्यापुत्रवदन्यस्याविषयत्वात्तस्यान्यापोहनिर्वचनस्याप्यविषयविरेव स्यात्, स्वार्थसाम्यापोहस्याभावनिबन्धनत्वात्, अन्यापुनराप्रतिपत्तिनिबन्धनापोहनैर्मूल्यमिति भावः। यदप्युक्तमर्थान्तरापोहेन स्वार्थाभिधानमत्र पूर्वपक्षिणा ननु तदापोह्यं यदर्थान्तरं अन्यार्थरूपं तत् किं भवदेवार्थान्तरमपोह्यमुच्यते उताभवदेवार्थान्तरमपोह्यमिति पूर्ववत् विकल्प्य दूषयन्नाह—येषामपि चेति। अर्थान्तराणां मध्ये विवक्षितस्यार्थान्तरस्यापोह्यस्य भवन एवापोहो यदि विवक्षते तत्र दोषमाह—यदि तावदित्यादीति यदि स एवार्थो भवदर्थान्तरमुच्यते तर्हि स एवार्थान्तरमपीति तत्र च इति तच्छब्देनोत्पद्यमानं विज्ञानं विषयस्य सिद्धत्वान्निश्चयम्, तस्यैव चार्थान्तरत्वे तद्विज्ञानं विषयात्मकबहुतरनिश्चयम् अन्यावृत्त्यविषयस्य अर्थान्तरस्यापि विज्ञानविषयतया विधिविज्ञाननिश्चयत्वात्, तस्माद्विधिरेवान्यावृत्त्या च इति विज्ञाननिश्चयस्य प्रतिपत्त्याऽन्यापोहस्य निरर्थकमिति भावः। एतदेवाह तच्छब्दोत्पाद्येति, स एवार्थान्तरमित्यत्र तच्छब्देनोत्पाद्यं यद्विज्ञानं तद्विषयो भवत्यनिर्व्यतिरेकेणैव सिद्ध इति भावः। सा चेति स एवार्थान्तरमिति प्रतिपत्तिर्गुर्वी बहुतरार्थान्तराभिधानाद् अन्यापुर्वी! असकृद्विधिविषयत्वाभिधानात् स इति प्रतिपत्तेरिति भावः। अर्थान्तराणां च तद्रूपत्वे विधायकत्वात् व्यावृत्त्यापोहस्यैव निरर्थकत्वाद् स च विधिवाद एवेति। अत्र कारणमाह—सर्वथेति। तथापि अन्योऽन्य-

१ सि क्ष डा. डे तत्र भाग।

वारे प्रतिषिद्धे किमपोहेन पुनः क्रियते ? स्वार्थविषयस्य च भवति विधिप्रतिषेधः प्रागेव कृतत्वात्, त्वमेव हि चातुरर्थ्यविषयमात्मविधिवादी संवृत्तोऽनन्यार्थाभ्युपगमवादी चेत्ततः किमपोहकल्पनया क्रियते ?

तदा स्वार्थापत्त्या अनुगतसामान्यज्ञानं व्यावृत्तिसामान्यज्ञानं च भवति यदि स्वार्था अर्थान्तराणि चैतदुभयं स्वत एव सिद्धमस्त्वभावं विधिनैव भवतु, को वारयति ? 5 असत्योपाधिसत्यस्वार्थत्वात् पूर्ववत् ।

तदा स्वार्थापत्त्येत्यादि, स्वार्थस्य विवक्षितोऽर्थः ये चान्येऽर्था अर्थान्तराणि तदेतदुभयं स्वत एव सिद्धस्वभावं विधिनैव वस्तुनस्तत्र सन् घट इत्युक्ते सदित्यनुगमसामान्यज्ञानं असन्नघटश्च न भवतीति व्यावृत्तिसामान्यज्ञानं च तदुभयमर्थापत्त्या यदि भवति भवतु गुडभागुर्वपतुल्सर्वेणीकृतास्वरूपं को वारयति ? असत्योपाधिसत्यस्वार्थत्वात् पूर्ववत् एष तावदर्थान्तरापोहपक्षे उक्तो दोषः ।

10 अथार्थान्तरं न भवतीति मन्यसे ततोऽनवस्था प्रसक्ता, पूर्वव्याख्यातान्यशब्दार्थप्रसामवस्थानवत्, अर्थान्तरस्य चोभयविषयत्वात्तद्ग्रहणे किं तदर्थान्तरम् ? कुतो वाऽर्थान्तरं न भवतीत्युच्यते ? इति द्विरुक्त्वादर्थान्तरत्वं निर्धार्यम्, एवं तु न स कश्चिदर्थो भविता, उभयतोऽप्यभावप्रसङ्गात् स्वार्थस्यापोहोऽपि न दृश्यत एव अर्थान्तरं न भवतीत्युच्यमाने उभयतोऽपि न भवति न भवतीत्यर्थान्तरस्याव्यावृत्तिरेव न कश्चिद्विधिगन्धोऽपीति अन्यथा इदं 15 भवनपरमार्थत्वादस्यार्थान्तरस्याभावः, तदभावभूतस्यार्थान्तरस्य वान्ध्यापुत्रवदविषय एव, स च निबन्धनमर्थान्तरापोहस्य स्यात् अथोच्यतेऽर्थान्तरमनर्थान्तरं न भवतीति अत्रोच्यते यद्यनर्थान्तरं न भवति ततोऽर्थान्तरस्यैवानुवदनात् किमुक्तं भवति यदर्थान्तरं तदर्थान्तरमेव तदनर्थान्तरमुच्यते तदेव स्वमेव भवति ततो यदिदमनर्थान्तरं नाम तदर्थान्तरमेव तदनर्थान्तरमित्युक्तं भवति तस्मात्तस्यैवानर्थान्तरशब्देनाप्यनुवदनात् किं तदर्थान्तरं पृथक् ? 20 यद्यर्थान्तरं स्यादर्थान्तरार्थान्तरत्ववदनर्थान्तरत्वात्तुल्यः शब्दार्थः स्यात् यथा वैधर्म्येण घट इत्युक्तेऽघटो नार्थान्तरत्वनर्थान्तरतुल्यो दृश्यते न तथेह कश्चिदनर्थान्तरशब्देनाभिन्नमनर्थान्तरमस्ति यतोऽस्यार्थान्तरस्य पटवद्वृत्तिः स्यात् अर्थान्तरशब्दार्थस्य चानर्थान्तरशब्दार्थाभिन्नत्वेऽर्थान्तरमित्युक्तेऽनर्थान्तरं न भवतीत्यपोहार्थो विधिभिन्नः स्यात् अतुल्ये तस्मिन्वृत्तेः, घटपटवत्, स्यादेतदेवं यद्यर्थान्तरमेवार्थान्तरत्वे स्थितमनर्थान्तरमुच्येत परापेक्षार्थान्त- 25 रत्वात्तदेवार्थान्तरमिति, किन्तर्हि ? स्वापेक्षार्थान्तरत्वादेव, योऽसौ तदतत्त्वात्तुल्यः तस्य स्वतः

यन्मात्रेऽपि चैतदि तत्र प्रतीतिरर्थापत्त्या प्रागभिहितः—तदा इति । स्वार्थ-आत्मस्वभावो [illegible] विधिना [illegible] [illegible] तथा [illegible] विवक्षितोऽर्थः [illegible] ततोऽर्थान्तरं [illegible] व्याख्याते [illegible] अर्थान्तरसामान्य[illegible] [illegible] [illegible] वस्तुप्रतिपत्ति[illegible] एव, [illegible] यदि [illegible] भवतु नाम [illegible] [illegible] असत्योपाधि[illegible] [illegible] [illegible] व्याख्येति-स्वार्थस्येति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] 30 [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]—सन् घट इत्युक्त इति । [illegible] [illegible]—अथार्थान्तरमिति । अर्थान्तरमर्थान्तरं न भवतीत्यत्र [illegible] अर्थान्तरं [illegible] किं भवत् किं [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

तस्मादेव पटाद्घटानर्थान्तरत्ववदनर्थान्तरत्वम्, नन्वेव तदप्यर्थान्तरं अर्थान्तरादर्थान्तरमेव भवदनर्थान्तरं भवति, तस्यार्थान्तरस्य स्वात्मनि व्यवस्थितस्य तदनर्थान्तरत्वं तस्यमपोह मानोऽर्थान्तरापोहस्तदपोह एव भवति नान्यापोह इति स्ववचनाद्यदोषपक्षविरोधापत्तिः, अथायान्तरापोह इत्यनर्थान्तरापोहो न भवतीत्यपि न परिहार एव, अर्थान्तरापोह इत्यन र्थान्तराभावापोहो न भवति यत इत्यादिः स एव ग्रन्थोऽत्र द्रष्टव्यः, एवमुपक्रमेऽपि च न 5 स कश्चिदर्थो भविता, उभयतोऽप्यभावप्रसङ्गात्, स्वार्थस्यांशोऽपि न दृश्यत एव, अनर्थान्तरं न भवतीत्युच्यमाने उभयतोऽपि न भवति न भवतीत्यनर्थान्तरस्यान्यावृत्तिरेव, न कश्चित् विधिगम्योऽपीत्यन्यथावृत्तरभवनपरमार्थत्वादभूतस्यानर्थान्तरत्वाद्वन्ध्यापुत्रवदविषय एव स च निबन्धनमर्थान्तरापोहस्य स्यादिति ।

(अथेति) अथार्थान्तरं न भवतीति मन्यसे ततोऽनवस्था प्रसक्ता, पूर्वव्याख्यातान्यथाव्या 10 र्थप्रमाणवत्स्थानवत्, अर्थान्तरस्य बोभयविषयत्वादित्यादिक्षेपमन्यत्वस्य बोभयविषयत्वादित्यादिना तुल्य योगात् स च निबन्धनमन्यापोहस्य स्यादिति, [अथोऽन्यत इत्यादि] यावन्न भवतीति पूर्ववदेव पूर्वपक्षः, उत्तरपक्षोऽपि यदनर्थान्तरमित्यादि तदेव यावत्तुल्ये तस्मिन्नवृत्तेरिति, योऽसौ तदवस्थातुल्य इत्यादि पूर्ववदेव पूर्वपक्षः, यावत्तस्मादेव पटात् घटानर्थान्तरवदनर्थान्तरत्वमिति, तत्रोत्तरपक्षो नन्वेव तदप्य र्थान्तरमित्यादि यावत्क्षेपपक्षविरोधापत्तिरिति इत्यक्षरविपर्यासेन गतार्थः, अपरस्तु तुल्याक्षर एवेति, 15 अथार्थान्तरापोह इत्यनर्थान्तरापोहो न भवतीति पूर्ववत् परेण परिहारेऽभिहिते इत्यपि न परिहार एव, अन्यापोह इत्यनन्याभावापोहो न भवतीति यत इत्यादिः स एव ग्रन्थोऽत्रापि तुल्यार्थ इति न विशिष्य लिख्यते तथात्र ग्रन्थस्य इत्यतिदिश्यते एवमुपक्रमे न स इत्यादि स एव ग्रन्थः तुल्यार्थो यावदन्यापोहस्य स्यादिति विक्षेपस्त्वर्थान्तरस्वार्थस्यांशेऽपि दर्शनात्, द्युतेः सम्बन्धमनोकर्षमित्येवत्तावत्त्रय दूषितम् ।

चतुर्थपादेन यस्त्वयोक्त न चास्ति व्यभिचारितेति सा तावदास्तां स्वपक्षगतापोहवादिनः 20 तथाप्यभिचारिता विप्रकृष्टत्वात्, भेदपक्षे संशयदोषापादनार्थं यदुक्तं त्वया व्यभिचारत इति, तत्र विधिवादे सदतद्ग्रहात्मकस्य संशयज्ञानस्य प्राप्तत्वात् किमिव न प्राप्तमभिधानम् ? अथ तुल्यन्यायेन त्वत्पक्षे संशयाद्यनास्पदम्, सदतद्भावभावात्मकशब्दार्थत्वात् तद्व्यतिरेक स्वार्थत्वात् न भवति न भवतीरयुभयतोऽप्यभावविषयत्वात् ।

पुनरप्यार्थान्तरे पर्यनुयोगस्य भागस्यता तथापि पुनरित्यमपरा प्रसक्तेत्याह—अथार्थान्तरं न भवतीति । अर्थोऽन्योऽन्येन 25 परस्परापेक्षयाऽर्थान्तरं भवत् अतोऽर्थान्तरत्वमुभयविषयम्, उभयोरप्यर्थोर्विशेषेणाभ्युपेये भिन्नतदर्थान्तरं ? तस्येतरार्था- न्तरापेक्ष स्यात्, अथाऽर्थान्तरं न भवतीत्युच्यते ? यतोऽस्यार्थान्तरत्वं भिद्येत, अर्थस्यार्थान्तरत्व भावभवनस्यैवाभ्यन्तरत्वा विधिमत्त्वसाम्यभावेनान्यथात्वेनमनस्येव परमार्थ. स्यात्, तद्भावमार्थान्तरत्वाभावादभूतत्वार्थान्तरत्वात्त्वमिव एव वन्ध्यापुत्रवत् न तथाच अन्यार्थो भविष्यतीति तत्त्वाभ्यधिकतिरेव स्यात् अथार्थान्तरमप्यनर्थान्तरं न भवतीत्युच्यते ततोऽर्थान्तरस्यैवानर्था- न्तरस्येत्याद्यनवस्था किं तदन्यदर्थान्तरम् ? इत्येवं प्रत्युक्तमन्यत्वाभिप्रायेऽप्यानवस्थ्यं दर्शितमभिर्शनेन इतिच तुल्यन्यायत्वे- 30 नैवेति मामकीनमित्याह अर्थान्तरत्व चेति स्पष्टं सर्वं ग्रन्थेन । तत्र चतुर्थे पादे न चास्ति व्यभिचारितेति दूषयितुमाह— चतुर्थपादेनेति । न चास्ति व्यभिचारितेत्यनेन यदव्यभिचारित्वमपोहवादिना त्वयोक्तं तत्तावदास्ताम्, तद्विचारस्य विप्र-

१ सि क्ष डे तावचयोति । २ सि क्ष डे. छा. भपरिहारस्तु ।

(चतुर्थेति) चतुर्थपादेन यदुक्तं न चास्ति व्यभिचारिता इति सा तावदास्तां स्वपक्षसत्त्वापोह-वादिनः तथाप्यभिचारिता, विप्रकृष्टत्वात्, मेरुपक्षे संशयदोषापादनार्थं यदुक्तं तत्र व्यभिचार इति,–सम्भवो हि यथा कुम्भे वर्तते तथा पटादिष्वपीति व्यभिचारात् संशयः स्यात्, नाभिधाने इत्यत्र ब्रूमः, तत्र विविधादे सत्यासत्य विधेयव्याख्यातर्थौ भावौ, तयोः इत्यस्य च भावस्य सम्भवो यथात्मा तद्रूपति तदतद्रात्मकं संशयज्ञानं तस्य संशयज्ञानस्य भ्रान्तत्वात् किमिव न भ्रान्तमभिधानम्? विभ्रमो विपर्ययो वाऽनध्यवसायो वा सर्वं भ्रान्तमित्यर्थः तत्सर्वं विविधाद एव घटते, अत्र तुल्यन्यायेन–अन्यापोहार्थं, मेरुर्भूत्वा यथार्थोऽस्याप्यदर्शनात् स्वपक्षे संशया [च] नास्त्यम्, भ्रान्तिमत्त्वात् विपर्ययानध्यवसायनिर्णया अप्यनात्मवतः, निर्विषया इत्यर्थः, कस्मात्? तदर्थज्ञानभावाभावात्मकस्वार्थत्वात्–स चासन् भवन् भावो यथा वीरसुतस्वामिः तस्य भावः आत्मा तस्य स्वार्थस्य तदभिमतस्य तस्य भावात्–तदर्थज्ञान-भावाभावात्मकस्वार्थत्वात् तद्गतेरस्वार्थत्वात् न भवति न भवतीत्युभयतोऽप्यभावविषयत्वात् तदन्वय-व्यतिरेकविषयत्वासत्त्वादिति संशयविपर्ययावपि निर्विषयौ विषयाभावात् अनध्यवसायोऽपि स्वार्थस्य भावस्याप्यध्यवसायस्य पर्युदासेऽनध्यवसायोऽध्यवसायाभाव इति भवति उभयतोऽप्यभावे कुतोऽनध्य-वसायः? निर्विषयत्वात् खपुष्पवदिति ।

अथवा स्वसम्बन्धदेशादर्शनादन्यसम्बन्धार्थो स्वार्थस्य वांशोऽप्यदर्शनादिति, यथार्कं एक-दाव्यस्य वृक्षेषु सर्वेषु नहि दर्शनेनास्ति सम्भवः, नापि सर्वत्र शिञ्जिनि सर्वशिञ्जस्य सम्भवोऽपि-धूमादिवत् यद्यपि च क्वचिदस्ति शिरस्यादिषु सम्भवः तथापि न तद्द्वारेणानुमानम्।

इत्यत्र, अस्वी तु स्वपक्षविरोधासात्तं स्वर्थं विचार्यभिज्ञावेनाह–सा तावदास्तामिति अपोहार्थमात्रात्मक सम्बन्धमात्रेण स्वार्थस्यानुपदर्शनात् उभयत्रासत्त्वाभावे कुतो व्यभिचाराव्यभिचारविचार इति विप्रकृष्टं योज्यम्। मेरुविषयपक्षे उभयस्य इत्य इव यत्रदारिष्वपि दर्शनादेवाभिधानेऽपरत्र व्यभिचारात्, किमिवमभिधेयमित्यत्र किं संशय स्यात्, तथाभिधेयानां बहुत्वेन सम्भव सर्वेषु यतिभवति अपोहस्य वस्तुत्वे तु न तस्य सर्वमनेकयुक्तेनार्थान्तरमि-भ्रान्तिसाधनत्वे–मेरुपक्ष इति। विविध एव स्वार्थानां सम्भवो नापोहस्य इत्यभिप्रेत्योक्तम्–तत्र विविधाद इति। [illegible]

१ मि [illegible] । २ मि. [illegible] । ३ मि [illegible] । ४ मि [illegible] । ५ मि [illegible] । [illegible] ।

सर्वात्मनाऽप्रतीतेः गुणसमुदायो हि डित्थशब्दस्यार्थः, न च सर्वे काणकुण्ठादयो डित्थशब्दात्प्र-
तीयन्ते एवमन्वयप्रकारेणानुमानासम्भव इत्यनेनोत्तरवचनेन स्वकीयेन स्वार्थांशेऽप्यदर्शन
मेवेत्युक्तं भवति, अत एव चानुमानासम्भव इत्युच्यतेऽस्माभिः क्वचिददर्शनात् ।

अथ चेत्यादि, पाठान्तरं पूर्वार्ध तदेव, तस्य व्याख्या-तन्मतवदेवादर्शनादस्यार्थस्याप्रसङ्गात् इति
प्रथमपादार्थः स्वव्याख्यात एव, स्वार्थैकदेशेऽप्यदर्शनात्तन्मतवदेवेति द्वितीयपादार्थः, तं भावयति-यथोक्त- 5
मित्यादिटीकाग्रन्थ एव, शब्दस्य इत्यादि चादर्शनं नास्ति सम्भवो नापि सर्वत्र डित्थिनीत्यादि,
[illegible]नुमानत्वात् सर्वत्रानुमये दर्शनासम्भवोऽप्योगुणसमुदायस्य तद्गुणमयप्रत्यभिज्ञादर्शनमिति, अत्र परो
ब्रूयात्-ननु डित्थादिशब्दाभिधेये सर्वत्र दर्शनमित्यत्र तयोर्वा यदुक्तं यद्यपि क्वचिदित्यादि स एव टीकाग्रन्थो
यावदनुमानासम्भव इति, अत्र तन्मतवदेव ब्रूमः-अनेनोत्तरवचनेन स्वकीयेन यद्यपि क्वचिदि [दर्श] नमिह
स्वार्थांशे तदप्यदर्शनमेवेत्युक्तं भवति, काणकुण्ठादयः सर्वे गुणास्तस्य गुणसमुदायात्मकस्य न गम्यन्त इति 10
वचनात्, सर्वात्मनाऽदर्शना [त्] शब्दस्य सर्वात्मनाऽप्रतीतेरुदाहरणेऽभिहितत्वात् [स्व] वचनेन स्वार्थांशेऽपि
समर्थितम् अत एव चानुमानासम्भव इत्युच्यतेऽस्माभिः क्वचिददर्शनादिति ।

अत्र ब्रूयास्तम्—

अन्वयानुपपत्युदाहृते व्यावृत्त्या डित्थोदाहरणमतदिति चेन्न, तत्प्रतिपत्तिनिर्मूल-
त्वात्, अनवगतपर्युदासकस्वार्थत्वात्, अविदिते देवदत्ते न भवत्यदेवदत्त इति वचनवत्, 15
एवञ्च शब्दस्यार्थाभावेन सम्बन्धाग्रहणमसत्त्वदोषा य उक्ताः स इहापीति श्रुतेः सम्बन्ध

पद्येऽन्यपद्यार्थे [illegible] प्रकारान्तरेण व्याख्यानमाह-अथ चेति । व्याकरोति-पूर्वार्धमिति अदर्शनेऽन्यपद्यार्थे स्वार्थैकदेशेऽपि दर्शनादिति पूर्वार्धं तदेवैतत् । तत्र प्रथमपादार्थं [illegible] तन्मतवदेव न दृश्यत इति । द्वितीयं पादार्थं व्याचष्टे-स्वार्थैकदेशेऽपीति । [illegible] प्रतीतिः [illegible] स्वार्थमिति [illegible], किन्तु [illegible] 20 [illegible] सर्वत्र [illegible] नापि सर्वत्र [illegible] [illegible] यथोक्तमित्यादीति । किं [illegible] शब्दस्यानुमानत्वादिति, [illegible] मिति भावः । एवमन्वय[illegible] पर इति [illegible] टीकाग्रन्थं [illegible] यद्यपि च क्वचिदिति सम्भवो डित्थादिषु [illegible] 25 [illegible] गुणसमुदायो हि डित्थशब्दार्थः न च सर्वे काणकुण्ठादयो [illegible] एवमन्वयप्रकारेणानुमानासम्भव इति । [illegible] तन्मतवदेवेति, [illegible] तथा [illegible] स्यात्, तस्यापि [illegible], तथा च गुणसमुदायो हि डित्थशब्दार्थः न च सर्वे काणकुण्ठादयो [illegible] इति वचनेन [illegible] समर्थितं भवत्येव चानुमानासम्भव इति भावः । सर्वात्मनेति काणकुण्ठादिषु 30 डित्थादिषु च [illegible] सर्वात्मना न प्रतीतिः [illegible] । ननु यद्यपि च क्वचिदिति सम्भवो डित्थादिशब्दे [illegible] डित्थोदाहरणं [illegible] व्यावृत्त्या डित्थार्थ[illegible] मिति चेत्-अन्वयानुपपत्यु

---

१ मि क का [illegible] । २ सि ए क. 'सम्भवेऽप्यतो ।

दोषोत्कर्षम्, यः स वृक्षशब्दो यस्य स वृक्षोऽर्थस्तदितरो वा तस्य शब्दस्य तेनार्थेन न शक्यते सम्बन्धः कर्तुम्, तेन सहात्यन्तमदृष्टत्वात् श्रावणत्वनित्यानित्यत्ववत्।

अन्वयानुयुक्त्युदाहृतेरित्यादि, यावदेवमिति यदिति एतदुक्तं भवति किंच इत्यम्[।]क्तो न भवतीति न्यायस्य क्रियार्थगतेरन्यथाभावाच्च क्रियोदाहरणमिति एतच्च न तत्प्रतिपत्तिनिर्मूलत्वात्—नैतत् 5 क्रिय[मु]दाहरणमात्रमुपपद्यते प्रतिपत्तेरनात्मसम्भवात् न भवति न भवतीत्युभयतोऽप्यभावमात्रत्वात् प्रतिपत्तिनिर्मूलत्वम् कस्मात्? अनपगतपर्युदासकस्वार्थत्वात्—अनपगतः पर्युदासो यस्य स्वार्थस्य सोऽनपगतपर्युदासकस्वार्थः, तद्भावादनपगतपर्युदासकस्वार्थत्वात् नास्ति प्रतिपत्तेर्बीजम्, दृष्टान्तः—अविदिते देवदत्ते न भवत्येनदत्त इति वचनमप्रतिपत्तेरेव कारणम्, निर्मूलत्वात्, तथैव तदिति, तद्व्याचष्टे—एवञ्च शब्दस्येत्यादि यावत् स इहापीति यथा पूर्वमुक्तं आसीत् ते शब्दसम्बन्धोऽर्थाभावादिति सम्बन्धाकल्पनं दोषः, स एव 10 ततोऽन्यस्य चार्थस्याभावादन्यापोहकेऽर्थरूपे शब्दस्य केन सहाविनाभावः सम्बन्धः स्यादिति श्रुतेः सम्बन्धदोषोत्कर्षम् तदुपसंहृत्य प्रतिज्ञायते यः स वृक्षशब्दो यस्य स वृक्षोऽर्थः तदितरो येऽनयोर्वृक्षशब्दार्थयोः सम्बन्धो वृक्षशब्दार्थयोः प्रतिपत्त्यर्थः तस्य शब्दस्य तेनार्थेन लोकप्रसिद्धेन वा स्वपरिकल्पितेन न शक्यते सम्बन्धः कर्तुमिति पक्षः तेन सहात्यन्तमदृष्टत्वात्, श्रावणत्वनित्यानित्यत्ववदिति गतार्थं साधनम्।

न च सम्बन्धद्वारं मुक्त्वा शब्दस्य लिङ्गस्य वा स्वार्थख्यापनशक्तिरस्तीति तथैवोक्तोऽयं न्याय इति 15 दर्शयति—

स च सम्बन्धो नास्ति तद्वत्, अत एव यदुक्तं त्वया भेदाभिधानपक्षे दोषजात व्यकत्वात् तद्भावस्यैव, असाधारणधर्मत्वात्, बाह्यासाधारणः पक्षधर्मो

दाहृतेरिति अन्वयव्यतिरेकाभ्यामित्यर्थः । न्यायस्य—एतदुक्तं भवतीति। एवं सति क्रियाणां प्रतिपत्तिरेव न स्यादित्युदाहरणी-तप्रतिपत्तिरिति। [illegible] —न भवतीति। अनपगतेति [illegible] 20 क्रियो न [illegible] न भवतीति [illegible] भाव । [illegible] इति । एवं प्रतिपत्तेर्निर्मूलत्वेन [illegible] एवञ्च शब्दस्येति। पूर्वोक्त न्यायेन यथा पूर्वमिति। [illegible] न च सम्बन्धोऽस्ति [illegible] सहाविनाभावसम्बन्ध [illegible] [illegible] 25 पदार्थ । [illegible] यः स वृक्षशब्द इति [illegible] वा न तदर्थेन तस्य शब्दस्य सम्बन्धः [illegible] श्रावणत्वनित्यानित्यत्ववदिति साधनम्। [illegible] [illegible] [illegible] 30 [illegible] [illegible]

1 [illegible]

एकान्तव्यावृत्तेश्च, इदमपि चात्र यदन्वयव्यतिरेकौ शब्दस्यार्थाभिधाने द्वारमित्युक्त्वा पुनर न्वयस्य निराकरणं तदन्वयस्य फलाभिप्रायेणेति न विद्मः, किमज्ञानात्? असद्बुद्धिपरिभवात्? इहपरलोकाभ्यामयदासभामीरुत्वात्? इति ।

(स चेति) स च सम्बन्धो नास्ति, उक्तवत् उक्त सम्बन्धदोषकर्षम् अत एवसादि एतस्मादेव सम्बन्धदोषकर्षात् यदुक्त स्वया भेदाभिधानपक्षे दोषजात व्यवस्थार्थं नास्त्येव व्यभिचारितादोष इति पक्षः, असाधारणधर्मत्वादिति हेतु, असाधारणधर्मस्य सपक्षासपक्षयोरदर्शनात्, तद्व्याचष्टे-असाधारणः पक्ष धर्मेत्यादि यावदेकान्तव्यावृत्तत्वेति, तद्व्याख्यया गतार्थम्, किञ्चान्यत्-इदमपि चात्रेत्यादि, अन्वयस्य निम् लनीयत्वात् यदन्वयव्यतिरेकौ शब्दस्यार्थाभिधाने द्वारमित्युक्त्वा पुनरन्वयस्य निराकरणं तदन्वयतः केनाभिप्राये णेति न विद्मः किमज्ञानात्? असद्बुद्धिपरिभवात्? इहपरलोकाभ्यामयदासभामीरुत्वादिति । कथमन् -वयनिराकरणमिति चेदुच्यते यदन्वयविषय एकदेशो निरूप्यते अन्वया वृक्ष इत्यादौ न भवतीत्यनुसम्मुदासेन । 10

कथं पुनरनेन अन्वयो निराक्रियत इति चेद्रूम —

नन्वेवं सर्वसूक्ष्मार्थदर्शनासम्भवात् भेदानन्त्याच्च स्वार्थदेशव्याप्त्यन्वयाभावात् गुणसमु- दायमात्रत्वादभिधानाभिधेययोः कोऽसौ सम्बन्धो येनाभिधानाभिधेयाभाव उपपद्येत, लिङ्गैकदेशासम्बन्धिलिङ्गस्य गमकत्वमस्तु न स्वार्थांशमात्रे सम्भवति ।

नन्वेवमित्यादि, यावत् कोऽसौ सम्बन्धो यनस्ति इति भावना गतार्था तत्र कारणमाह-सर्वसूक्ष्मार्थ 15 दर्शनासम्भवात् भेदानन्त्याच्चासम्भव उक्तः, स्वार्थदेशव्याप्त्यन्वयो नास्तीति चोक्तो गुणसमुदायमात्रत्वात् गुणमूर्तेष्ववयवेष्वसत्त्व दर्शनस्योक्त स्वैव तस्मादन्वयाभावेऽनुमानानुमेयसम्बन्धाभावादनुमानानुपप त्तिवदभिधानाभिधेयभावस्यानुपपत्तिरिति स्यान्मत लिङ्गस्यैकदेशसम्बन्धिलिङ्गवदभिधेयैकदेशसम्बन्ध्यभि- धानदर्शनादस्यसम्बन्धोऽभिधानमेव तत्रोच्यते तदप्यभ्युपेत्य-लिङ्गैकदेशेत्यादि लिङ्गिनामभीनामेकदेशेऽभा

विना धूमो लिङ्गं वा स्वार्थे सन्त्यवयविनु धूमोऽतोऽपि तथैवोपनीय गाह-स चेति । व्याचष्टे-स च सम्बन्ध इति । भेदाभिधान 20 पक्षे उपलम्भो यथा दृष्टे सति तथा ख्यातिमपीति व्यभिचारितादोषो भवत्येव स नास्त्येव असाधारणधर्मत्वादित्याह-एत- स्मादेवेति भत्र मूलं सम्बम् । अथ अन्वयस्यार्थाभिधानेऽन्वयो व्यतिरेकश्च द्वारमिति प्रोक्त तत्र अन्वयस्य निराकरणं क्रियते तत्केन हेतुनेति दूषयति-इदमपि चेति । अन्वयनिराकरणं दर्शयति-यदन्वयेति अन्वयस्यैकदेशविषयस्यैकदेशनिरूपणेऽन्वय तद्विषय एकदेशो निरूप्यते अर्थान्तरापोहेन स्वार्थमभिधत्ते बुद्धिरिति व्याख्यातमिति भावः । तन्निराकरणप्रकारमाह-नन्वेवमिति । सूक्ष्मार्थानामानन्त्यात् सम्बन्धाभावस्य वाच गुणसमुदायस्य सर्वेषु देशेषु दर्शनं न सम्भवतीति दर्शयति-सर्वसूक्ष्मार्थेति । विस्तारदेशत्वेन तत्र 25 विस्तारविशेषस्य दर्शनसम्बन्धो यद्यपि तथापि गुणसमुदायमात्रस्य विस्तारे सर्वात्मनाऽप्रतीतिरेवेत्याह-स्वार्थदेशेति विस्तारे स्वार्थस्य यो देशः स्वगुणव्याप्तिरूपः सोऽन्वयो नास्तीत्यर्थः । गुणमूर्तस्यावयवस्यापि गुणसमुदायमात्रत्वेन सर्वात्मनाऽप्रतीतिरे वेत्याह-गुणमूर्तेष्विति । तथैव धूमे अग्निव्याप्त्यन्वयानुपपत्तौ तज्ज्ञाप्यानुमानानुमेयसम्बन्धस्याभावेऽनुमानाभावात् शब्दार्थयोरभिधानाभिधेयसम्बन्धस्याप्यन्वयाभावादनुपपत्तिरित्याह तस्मादिति । ननु सर्वत्र लिङ्गिनि सर्वलिङ्गदर्शनासम्भवेऽपि लिङ्गस्य एकदेशेऽप्यविनाभावित्वात् लिङ्गस्य धूमस्य दर्शनेन यथा वह्नेः धूमोऽवगम्यते भवति तथाभिधेयैकदेशाभिधेयेनाभिधानस्य [illegible] सम्बन्धः 30 सम्बन्धाभिधानत्वोपपत्त इत्याशङ्कते स्यान्मतमिति । अभ्युपेत्यैकदेशाभिधेयप्रतिपत्तिं मतिं दूषयति-लिङ्गैका

१ सि क्ष छा. दे भा। २ सि क्ष. डा दे धूमोऽतो। ३ सि क्ष डा. दे भावास्यभावादि।

नेकस्मिन् सम्भवतो वृक्षस्य शिंशपात्वादेर्गमकत्ववत् न स्वार्थांशमात्रे सम्भवतीति, अभ्यासमिवेवप्रतिपत्तिर्न भवितुमर्हति ।

प्रत्यक्षवृक्षसम्बन्धाशक्यत्वे प्रतिपत्त्यभाववदेकत्वेऽपि मूलकोटरादिभेदानां सम्बन्धाशक्यत्वादप्रतिपत्तिः किमङ्ग ! पुनरत्यन्तपरोक्षस्वर्गादिशब्दस्वार्थांशमात्रे नो चेदव्यभिचाराय न्नन्तभेदाभिधानं वृक्षशब्दस्य स्यात्, अदृष्टस्वार्थांशत्वात्, अव्यापिपक्षधर्मत्वात्, अनुव्यवच्छिन्नस्यापि स्वार्थस्य नानुमानाय नाभिधानाय स्याद्वृक्षशब्दः, सदेकदेशवर्तित्वात्, अचेतनस्यतिव्यवच्छिन्नचैतन्यसाधनार्थस्यापत्तवत् ।

प्रत्यक्षवृक्षेत्यादि, अथ वृक्ष इति प्रत्यक्षस्यापि मूलादिमतः साक्षादुपलभ्यमानस्य [illegible] सम्बन्धकरणं नास्ति शिंशपादिभेदानन्त्यात् जातिशब्दस्य भेदैरनन्तैः सम्बन्धाशक्यत्वे प्रतिपत्त्यभाववत् एकत्वेऽपि स्वार्थांशस्य मूलादिकोटरादिशाखापर्ण[च]शुषिरश्च अभिभेदानां सम्बन्धाशक्यत्वे चाचिरदृष्टत्वात् किमङ्ग ! पुनरत्यन्तपरोक्षस्वर्गादिशब्दस्वार्थांशमात्रेऽपि तदेकदेशाप्रतिपत्तेः, नो चेदव्यभिचाराय नन्तभेदाभिधानं वृक्षशब्दस्य स्यात्, अदृष्टस्वार्थांशत्वात्, अत्राभिप्रायादन्यसाधन-अव्यवच्छिन्नस्यापि स्वार्थस्य नानुमानाय नाभिधानाय स्याद्वृक्षशब्दः, न प्रभवतीत्यर्थः, सदेकदेशवर्तित्वात्–स्वार्थस्य धर्मिणः पक्षस्यानुमेयस्याभिधेयस्यैकदेशे वर्तितुं शीलमस्येति सदेकदेशवर्ती, किमुक्तं भवति[1] अव्यापिपक्षधर्मत्वात्–स्वव्याप्यनुमेयाव्यापित्वादित्यर्थः अचेतनस्यतिव्यवच्छिन्नचैतन्यसाधनार्थस्यापत्तवत्–यथा सचेतना वनस्पतय इति प्रतिज्ञायां स्वापादिति हेतुर्धर्मिणो वनस्पतेरेकदेशे शिरीषादौ वर्तमानोऽपि तदन्यविषयवर्तमानो न चैतन्यानुमानाय प्रभवति अव्यापित्वात् तथा वृक्षशब्दोऽपि अदृष्टव्याप्त्यर्थो वृक्षस्वार्थांशवृत्तिर्नानुमानाय नाभिधानाय प्रभवति एतत् पुनः स्वार्थांशस्यानुपगस्यानभिप्रायादनम् नैव दृष्टिरपीत्युक्तमेव, यस्यामभ्यनुमानस्यापि स्वार्थांशायम् ।

---

20 मिति । [illegible]–प्रत्यक्षवृक्षेति । व्याख्ये–अथ वृक्ष इति [illegible] हि [illegible] [illegible] सम्बन्धकरणं न सम्भवति [illegible] [illegible], न हि सम्बन्धान्तरेण [illegible] [illegible] एवं [illegible] [illegible] सम्बन्धाशक्यत्वात् [illegible] [illegible] एकोऽपि वृक्षो न तेन [illegible] [illegible] मूलकोटरादीनां [illegible] [illegible] सम्बन्धाशक्यत्वादिति भावः । तथैव [illegible] सम्बन्धाशक्यत्वे किं पुनरत्यन्तपरोक्षस्वर्गादिस्वार्थांशमात्रे [illegible]–किमङ्ग ! पुनरिति ।

25 नो चेदिति [illegible] वृक्षशब्द [illegible] यदि [illegible], [illegible] नो चेदिति [illegible] न [illegible] नो चेदिति भावः । [illegible] [illegible] अनुमेयस्याभिधेयस्य [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] वा स्वार्थाभिमतेष्वपरोक्षेति भावः । दृष्टान्तमाह–अचेतनस्यतीति । दृष्टान्तं [illegible]–यथा सचेतना इति । एतस्मिन् [illegible]

30 [illegible] [illegible] सिद्धम् [illegible] [illegible] न वर्तत एव [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] एतत्पुनरिति । [illegible]

---

1 [illegible] । 2 सि. क्ष. डा. [illegible] । 3 सि. क्ष. डा. [illegible] । 4 सि. क्ष. डा. [illegible] । 5 सि. क्ष. डा. [illegible] । 6 सि. क्ष. डा. [illegible] न [illegible] ।

स्यान्मतं साध्याक्षेपानित्यत्वाव्यापिप्रयत्नानन्तरीयकत्ववदनुमानं स्यात्, वनस्पत्यव्यापित्वापवद् नुमानाभासः स्यादिति सन्देह इत्यत्र न—

अशेषपक्षाव्यापी वृक्षशब्दो ह्यशेषमवृक्षव्यवच्छिन्न वृक्षार्थं नामवृक्ष स्थापनावृक्ष वा सपक्ष ननु न व्याप्नोति, नाप्यनुमानेऽत्र दोषः तत्र कः सम्बन्धः साध्याक्षेपानित्यत्वाव्यापि प्रयत्नानन्तरीयकत्वानुमानत्वप्राप्तेः ? स्वापोदाहरणनिरपेक्षाद्दृष्टदेशवर्तित्वाभ्युपगमे त्वतुल्येऽपि 5 वृत्तिप्रसङ्गः ? अवृक्षे घटादौ वृक्षश्रुतेः अदृष्टदेशवर्तित्वात्, मूलादिमति पलाशादौ स्वार्थांशे वा वृत्तिवत्, तस्मादेव चानन्त्यात्कृतसम्बन्धजातिशब्दमेवद्यावित्वेऽप्यदोषः, तथाऽर्थांशे ऽदृष्टत्वात्, अपोहस्वार्थवत्, त्वन्मतस्वार्थेऽपि वा तद्दोष एव स्यादिति कुतः तुल्यातुल्ययो र्वृत्त्यवृत्तिभ्यामन्वयव्यतिरेकौ ? कुतो वा शब्दस्याभिधेयस्य पक्षधर्मत्वम् ? लिङ्गलिङ्गिनः कुतस्त्रैलक्षण्यम् ? कुतोऽनुमानत्वम् ? 10

अशेषपक्षाव्यापीत्यादि, प्रयत्नानन्तरीयक हि सपक्ष न व्याप्नोति स्वापक्षं पक्षमेव न व्याप्नो तीति परिहारः वृक्षशब्दो ह्यशेषमवृक्षव्यवच्छिन्न वृक्षार्थं नामवृक्षं मनुष्यादि स्थापनावृक्ष—चित्रादि वाऽव्य- भिचारेण साध्यधर्मसामान्येन समान सपक्ष न तु न व्याप्नोति, नाप्यनुमानेऽत्र दोषः, स्वार्थांशवृत्तित्वात्— अव्यापिपक्षधर्मत्वात् वनस्पतिचैतन्ये स्वापवदित्युदाहृतम्, तस्मान्नानुमानाय स्यादुक्तदोष इति साधूक्तम्, तत्र कः सम्बन्धः साध्या[क्षेप]नित्यत्वाव्यापिप्रयत्नानन्तरीयकत्वानुमानत्वप्राप्तेरिति स्यान्मतमुक्तस्वाप- 15 दृष्टान्तमनुपेक्ष्य वृक्षशब्दो यत्र न दृष्टः तानपि स्वार्थांशव्याप्त्या गमयति, दृष्टस्वार्थानुमानसाधर्म्यात्, अतो दृष्टदेशवर्तित्वादित्येतदयुक्तम्, अपोहे वृत्तिप्रसङ्गात्, अत आह—स्वापोदाहरणनिरपेक्षाद्दृष्टदेशवर्तित्वाभ्यु- पगमे त्वतुल्येऽपि वृत्तिप्रसङ्गः—अतुल्ये साध्यविपक्षे वृत्तिः स्यात्, अवृक्षे घटादौ वृक्षश्रुतेः, अदृष्टदेशवर्तित्वात्

प्रयत्नानन्तरीयकत्वाख्यादित्यस्य हेतुर्येन यत्राभिमतं न तत्र सर्वत्र वर्तते इति साध्याक्षेपानित्यत्वाव्यापी स्यात् किं तावत्स्यादिति हेतुः स्यात् ? किं वा धर्मेकत्वाव्यापि वाऽपीति यथाऽनित्यत्वाव्यापि तत्र पक्षैकदेशावृत्तित्वाभावात् पक्षैकदेशासिद्धत्वप्रयुक्तमसिद्धत्वं स्यादिति चेदयुक्तताशा- 20 माश्रित्य समाधत्ते एतदेव निराकरोति—अशेषपक्षाव्यापीति । व्याप्नोति—प्रयत्नानन्तरीयकं हीति प्रयत्नानन्तरीयकत्वं न पक्षैकदेशाव्यापि किन्तु सपक्षमात्राव्यापि तथा सामर्थ्येन नाभाव स्वापस्तु पक्षमेव न व्याप्नोतीति हेत्वाभास वृक्षशब्दे- ऽप्युक्त एव न प्रयत्नानन्तरीयकत्वसमोऽत्र न सपक्ष इति भाव । वृक्षशब्द सपक्षं व्याप्नोतीति दर्शयति—वृक्षशब्दो हीति, विविक्तान् वृक्षान् नामार्थं स्थापनावृक्षं वृक्षशब्दो व्याप्नोत्येव नामस्थापनादयो वाऽव्यभिचारेण सपक्षा वृक्षसामान्येन समानत्वादिति भावः । अव्यभिचरितं स्वार्थमनुमापयितुमभिमतं वा न भवति वृक्षशब्दः दृष्टदेशवर्तित्वात्, अव्यापिपक्षधर्मत्वादित्युक्तेऽनुमाने 25 न वनस्पतिचैतन्ये स्वापमित्युदाहृतत्वात् दोष स्यात् नाप्यनुमान इति एवम् स्वापोदाहरणापेक्षामितिः तथा प्रयत्नान- न्तरीयकत्वादित्यनुमानमपि स्वनुमानं स्यादित्याशङ्क्य प्रयत्न एव नास्तीति भावः । ननु स्वार्थमनुमितिसमर्थव्यतिरेकवशात्- यानपि वृक्षशब्दो गमयति अतो विवक्षातो दृष्टदेशवर्तित्वात् विवक्षानिमित्तानुमानात् प्रत्यक्षानुमापकत्वमभिधानत्वं वा वृक्षशब्दस्य स्यान्न तु स्वापानुमानसाधर्म्यात्, तदनभिधानत्वादनुमानमभिधानत्वे व्याप्यत्वमिति । स्वार्थान्तर वृक्षशब्दस्य दृष्टत्वमुपगमे दृष्टान्तोऽर्थान्तरेऽप्यत्र वर्तेत न ततो व्यावृत्त्या साधूक्तमुक्तं इति विवक्षाविनाशकत्व एव साधयितुमाह—स्वापोदाहरणेति । 30 अतुल्येऽपीति साध्यधर्मसामान्येनासत्येऽवृक्षे घटादौ वृक्षशब्दस्य वृत्तिप्रसङ्गः यथा विवक्षितस्वार्थव्यतिरिक्तस्वार्थांशे पलाशादौ वृक्षश्रुतिर्वर्तते दृष्टदेशवर्तित्वादिति भाव । तदेवं वृक्षशब्दस्यादृष्टेष्वितिविवक्षितस्वार्थांशेषु स्वार्थस्य मूलस्कन्धशा- खादेरादिमेंऽनन्तत्वेऽपि तादृशत्वे न कथमेव वृक्षशब्दमभिधानमनन्वयेऽपि व्यतिरेकतो तुल्यतुल्या व्याप्तिसिद्धि

1 सि च. है भोत्तस्वपासम्मन । × × ख ।

मूलादिमति पलाशादौ न्यग्रोधे वा वृक्षत्वं, तस्मादेव चान्यत्रापदृष्टसम्बन्धव्यभिचारमेवापिस्तेऽन्यदोषः तथार्थान्तरेऽदृष्टत्वात्–अदृष्टस्वार्थोदयादित्यर्थः, अपोहस्यार्थवत्–अवृक्षो न भवतीत्यपोहस्य स्वार्थो मूलादिमानन्तःकोटरादिभेदेन तद्व्यभिचारेणोपो दृष्ट एव भेदवानिनोऽप्यानन्त्यमपि भेदानामदृष्टसम्बन्धेऽपि दोषाभावः स्यात् । इत्यन्यस्वार्थेऽपि वा तद्दोष एव स्यादिति कुतः ? उभयानुभययोर्व्यवहारविभाग-

5 मव्यवस्थितिरतो ? कुतो वा कस्मात्तामिधेयस्य धर्मस्य धर्मत्वं ? लिङ्गलिङ्गिन उभयैकाध्यम् ? कुतोऽनुमानत्वमिति ।

एवञ्च शाब्दलिङ्गगतपक्षावधानमिष्यते तदेव पक्षापतथार्थत्वादतत्समस्यपारमार्थ्यादनुमानमप्रमाणम् अज्ञातचक्रे चक्रमिति प्रत्ययवत् तस्मात् साधूक्तं नाप्रमाणान्तरं शाब्दमनुमानाद्यथाहि तत् । कृतकत्वाद्यपि स्वार्थमात्मापोहेन नाशयेत् ॥ (ग्रन्थकर्तुः) इति इदमपि शास्त्र

10 एव पूर्ववदलक्षणं यत्स्वयोक्तं यथा लिङ्गं लिङ्गिनं नातिक्रमति येन रूपेण तेनैव रूपेण चाव्यतो व्याप्यव्यापकेन गमयति सत्यप्यनेकधर्मोऽपि सन् तेस्मान् व्यभिचाराश्च गमयति गम्यन्ते च लिङ्गमनुबन्धिनः सामान्यधर्माः तैरविनाभावात्, लिङ्गस्य विशेषा न गम्यन्ते तस्यैव व्यभिचारित्वात् एवं लिङ्गस्याव्यभिचारित्वं सामान्यं गमकं नाव्यावृत्तम् लिङ्गिनः सामान्य गम्यं लिङ्गवत्, लिङ्गे स्वयं विशेषः 'लिङ्गानुबन्धिनः स्वार्थाः' (ग्रन्थकर्तुः)

15 (एवञ्चेति) एवञ्च शब्दलिङ्गगतपक्षावधानमिष्यते तदेव पक्षापतथार्थत्वात् अवस्थितमिति प्रत्योऽनुमानमिति सुगमविचारार्थम् तस्मादवतथ्यसमारम्भरत्वात् अनुमानमप्रमाणम् अज्ञातचक्रे भ्रमदृष्टेः पुरोऽचक्रे चक्रमिति प्रत्ययवदिति तस्मात् साधूक्तं 'नाप्रमाणान्तरं शाब्दमनुमानाद्यथाहि तत् । कृतकत्वापि स्वार्थमात्मापोहेन नाशयेत् ॥' इति अप्रमाण्यादनुमानात् परपरिकल्पित शाब्दमपि नाप्रमाणान्तरं नार्थान्तरं–अप्रमाणमेवानुमानवदिति प्रकृतोपसंहारार्थः इदमपि शास्त्र एव पूर्ववल्लक्षण–'न प्रमा

20 णान्तरं शाब्द'मिति श्लोको यथाऽलक्षण तथेदमपि लिङ्गलिङ्गिनोर्गमकगम्यनियमार्थकम् कथमपरिति चतुष्पदे–यैरयोक्त यथा[लि]ङ्गमित्यादि लिङ्गमाह–धूमकृतकत्वादि लिङ्गिन–अग्न्यनित्यत्वादिविशिष्ट देश-

शिखावत्स्वपि न कश्चिदेव स्यात् । यदि तत्र पक्षे दोषो भवत तर्हि स्वार्थमित्यत्रार्थेऽपि दोष सार्वत्रिकत्व–तस्मादेव चेति । तदेव भवतं वर्तयति–अवृक्षो नेति । व्यक्तिस्वरूपत्वेऽपि दोषस्य तुल्यत्वेन तस्यैव हेतुत्वे व्यक्तिसाधुत्वेऽप्यविनाभाव व्यवस्थासम्बन्धोऽसौ तौ कुतो भवेताम् ? कुतो वाऽभिधेयस्य पक्षस्य धर्मो धर्म स्यात् कुतो वाऽभेदेलिङ्गिनो लिङ्गस्य प्रत्यक्ष

25 उभयस्य भेदत्वम् ? कुतश्च वाऽनुमानत्वमित्यादि कुत इति । एवमनुमानस्याप्रमाणत्वात् एवञ्चेति । तथान्यथैवानुमान मनुमेयं न परिच्छिद्यते नाभासि न चौ लिङ्गं वा भवेत्, न भवति न भवतीत्यवसायाभावादनुभवतोऽप्यप्रमाणत्वात् तस्मिन्नवलम्बित चर्चा एव तत्र तदपि अवसायो वा तथापि पक्षाद्यनुभवेऽनभिलपितेऽपि प्रकल्पनव्यवस्थापित पक्षादिलक्षणावधारणात्मकत्वा भवतानुमानमप्रमाणं स्यात् प्रमाणत्वेऽपि तत्र चानुपपत्तिरिति भाव स्यादिति मन्यते । इत्थमनुमानस्याप्रमाणत्वे न प्रमाणान्तरं शाब्दमित्यपि नातिरिक्तं वा [illegible]–तस्मात् साधूक्तमिति । एवमेव तदर्थाद्–अप्रमाणादिति ।

30 अथ लिङ्गलिङ्गिनोर्गमकगम्यनियमार्थमपि व्यवस्थ न प्रमाणान्तरं शाब्दमिति श्लोकवत्सलक्षणमिति कथमपीति । तत्र भेदात् यथा लिङ्गमित्यादीति लिङ्ग कृतादि सत्यप्यनेकधर्मत्वम्, तथापि तद्वृत्ति सत्ताविधर्मैरविनाभाव सम-

1 अ तद्वर्तते प्रस्तावोऽसमर्थादिस्वामीत्वविर्द्धं प्रत्यते। २ भि अ डा त्वऽस्ता । ३ अ डा. तथाव्यवसितरन्नार्थं तत्वादित्यर्थः। ४ अ डा. तुल्यानुमेयो । ५ भि अ डा दे धर्मविशेषे। ६ अ दे डा. परतत्वात्र तथा नमितादि ।

तथाग्निमर्थं नातिक्रम्य वर्तते येन रूपेण, केन च नातिवर्तते ? धूम इत्यधूमो न भवति इत्यतः इत्यधूमको न भवतीत्यधूमाऽकृतकनिवृत्त्यात्मना नातिक्रमति तेनैव च रूपेणाग्नेरो व्याप्नुवत्स्वात्मकेन गमयति, सत्त्वद्रव्य[त्व]प्रमेयत्वमापि सम् बलाम् अव्यभिचारेण गमयति—सत्त्वादिसामान्यधर्मैरिति एष तावद्गमकनियमः, गम्यनियमोऽपि—गम्यस्य इत्यादि लिङ्गिनोऽनुबन्धिनः सा[मा]न्यधर्माः सत्त्वद्रव्यत्वादयो गम्यन्ते, तैरविनाभावात्, लिङ्गस्य विशेषास्तूपकारी गम्यो न गम्यन्ते तस्यैव व्यभिचारित्वात्—लिङ्गस्य विशेषैः सहावृत्त- 5
त्वात्, एवं लिङ्गस्यान्यव्यापृत्त सामान्य गमक नान्यव्यापृत्तमन्यतः सत्त्वादिलिङ्गिनः सामान्यं गम्य निवृत्त-
त्व[न]स्यादिभ्यः, अग्निस्त सत्त्वादि चाग्निनाऽनुबन्धमव्यभिचारादिति, लिङ्गे तस्य पुनर्विशेषः 'लिङ्गानु
बन्धिनः व्यायाः 'इत्यादि श्लोके पूर्वोदाहृताः सामान्यधर्माः सत्त्वादयो लिङ्गस्य धूमस्य न
गमयत्युभ्यकारणत्वात्, विशेषास्तु कश्चिल्लिङ्ग्यविनाभाविनः प्रतीता प्रतिपादकाः पाण्डुत्वबहुल-
त्वादय इति । 10

एतत्तु न पूर्वपक्षप्रणमित्यत आह—

किमङ्ग । ॥

। ॥

। ॥ यत्तूक्तं न सर्वत्र लिङ्गिनि

लिङ्ग सम्भवत्यग्निधूमादिवदिति तदिदमपि यदि लिङ्गस्येव, कथं तस्य लिङ्ग नास्ति ? अथ 15
नास्ति लिङ्ग कथं तद्वानिति स्ववचनविरोधि ते वचनम् ।

लिङ्गविशेषादिकं गमकं व्यभिचारात् किन्तु धूमाग्निव्याप्तिबलेनैव तं गमयति, एवं कृतकत्वादिकमपि अकृतकत्वनिवृत्त्यात्मनाऽनि-
त्यत्वादिकं सर्वं गमयतीति गमकस्य नियम इति भाव । गम्यनियममाह—गम्यनियमोऽपीति, लिङ्गिनि अग्न्यादौ वर्त-
मानि सामान्यधर्मा सत्त्वद्रव्यत्वादयो गम्यन्ते तं व्याप्यव्यापकं यद् लिङ्गव्यभिचारात् केचित् तदभावेन लिङ्गाद्युप-
कारीयत्वा न गम्यन्ते तथा लिङ्गिनि विशेषव्यभिचारादिति भाव । तदाह—एवमिति लिङ्गगतं परेभ्यो व्यावृत्तस्य सामान्यं 20
गमकं भवति लिङ्गिनि सत्त्वादिसामान्यमव्यापृत्तं गम्यं भवति । तत्र सामान्यमग्निमं सत्त्वादि च सम्बन्धरूपत्वेनाव्यभिचारादिति
भाव । अत्रायं भाव कार्यं कारणानुरूपत्वेनेति कारणस्य धर्मं तर्हि सर्वथा गम्यगमकभाव प्रसज्यत इति, सामान्यधर्मैर्धूमादि-
धर्मा अपि तादात्म्यतादयो गम्या स्युः धूमगतानि विशेषधर्मैः सत्त्वद्रव्यत्वादिभिः कारणेऽपि सामान्यधर्मा गमका भवेयुः
सर्वथा गम्यगमकभावात्, यथा हि अग्निरग्निसत्त्वद्रव्यत्वादिभि सामान्यधर्मैरेकः तथा तादात्म्यादिभिरपि विशेषे । यथा च
धूमे धूम सत्त्वद्रव्यत्वादिभि गमकैर्विशेषधर्मैर्युक्तो अन्यथा सामान्यधर्मैरपि सत्त्वद्रव्यत्वादिभि तत्र यथा तयो कार्यकार- 25
णभावस्तथैव गम्यगमकभावः स्यादिति चेत् न हि सर्वथा गम्यगमकभावः तस्य कथं तथा गम्यगमकभावः स्यात् तादात्म्यादि
विशेषधर्माणामभावे भवन्ति धूममात्रस्य तदुत्पत्तिविनाभावात्, एवमभावे भवन्ति द्रव्यत्वादिसामान्यधर्मस्याप्युत्पत्तिनियमो
नास्ति, एवम् सत्त्वद्रव्यत्वादिभिर्धूमत्वादिभि धूमोऽग्निधर्मैर्विशेषैर्विनाभावित्वादिभिर्विना न भवति तथा कारणगतसामान्यधर्मेभ्यो
कार्यं गमकम् । न हि तत् सामान्यगमकात् सत्त्वादिरूपि कार्यं व्यभिचरति, एवं कारणगत सामान्यधर्मा गम्या कार्यमपि तैरेव
गमयते कारणगताः सामान्यधर्मा गमकम् येऽग्न्यन्तरमग्निभिन्नो धूमत्वादयुत्पत्तिसामान्ये विशेषधर्म एते हि कारणगते सामान्य- 30
धर्मैर्विना न भवन्तीति । लिङ्गे लिङ्गिनि प्रागुक्तं पूर्वपक्ष—लिङ्गानुबन्धिनः इति लिङ्गगता सत्त्वद्रव्यत्वादि सामान्यधर्मा न लिङ्गिनं
गमयन्ति अधूमेऽपि तथा भावे लिङ्गिव्याप्त्याव्याप्यत्वात्, किन्तु लिङ्गिनि विशेषा पाण्डुत्वबहुलत्वादिविशिष्टधूमत्वादिधर्मैर्लि-
ङ्गाविनाभाविनो लिङ्गिव्याप्यव्यापकभावादिति गमकाइति भावः । तदत्र गम्यगमकनियमोऽपि पूर्वपक्षत्वेनेत्याह—किमङ्गमिति ।

---

१ नि स का. व गुणत्वाद्य । २ नि स का. व लिङ्गत्वात् ।

किमङ्गमित्यादि, स्योऽजयं सर्वमन्यायेनोपन्यस्त समस्तस्य तत्पुरुषस्यार्थस्यात्म पूर्वोक्तस्य न भवति न भवतीत्यभयनपरमार्थत्वात्, तत्पुरुषस्वभावेन गम्यगमकनियमो न्यास्येयेति गतार्थम्, किमङ्गमत्र—अपूर्वमित्यादि पूर्वपक्षमनुवादयं भाष्यमाह[भव]ति, यत् स्वार्थस्वाभेऽप्यदर्शनात्मकस्य समर्थयतोक्त—न सर्वत्र लिङ्गिनि लिङ्गं सम्भवतीति तदिदमभ्यमेयस्यानित्यता न वा नित्यो नौऽस्तमित्यभिप्रायः तद्व्याचष्टे—यदि लिङ्गरेवेत्यादि लिङ्गमस्यास्तीति लिङ्गि, यदि तस्य लिङ्गि मस्योगादयोगुरुपाकापत्पमान वस्तु कथं तस्य लिङ्गं नास्ति ? लिङ्गाभावे लिङ्गित्वस्यैव[ा]भावात्, मत्वर्थीयनिर्देशपत्तिरिवाभ्युपगमाच्च लिङ्गाविलमित्यभिप्रायः । अथ नास्ति लिङ्गं कथं तद्वान् ? लिङ्गमस्यास्तीति लिङ्गवान्, लिङ्गीत्यर्थः मत्वर्थीयनिर्देशो न भवितुमर्हतीति सोऽर्थः, तदिमित्ताभावादिति स्ववचनविरोधि ते वचनमिति ।

अग्निधूमोदाहरणे चेदमः प्रत्यक्षविषयस्य सप्तम्यन्तनिर्देशोऽत्रेति प्रत्यक्षोपलभ्यधूमाधारप्रदेशाग्निसम्बन्धो धूमवत्त्वाद्धूमादिति यथाऽग्निरत्रेति साध्याधारप्रदेशप्रत्यक्षनिर्देशादग्नेः परोक्षस्य जिज्ञासितत्वात् तद्वत्त्वेन देशस्य साध्यत्वम्, इतरथाऽत्रेत्यनर्थको निर्देशः स्यात् तस्मात् सर्वलोकप्रसिद्धिमस्याग्निमति प्रदेशो साध्य सर्वत्र धूमवत्त्व लिङ्गमस्त्येव, न च सर्वाग्निमत्प्रदेशासाध्यत्वम्, तत्र दृष्टान्ताभावादसाधारणतादिदोषप्रसङ्गात् ।

अग्निधूमोदाहरणे चेत्यादि, इह यावत् प्रसङ्गोऽसि[ी]अग्निरत्र धूमादिति इदमः प्रत्यक्षविषयस्य प्रतिपत्तिकस्य सप्तम्यन्तनिर्देशोऽत्रेति प्रत्यक्षोपलभ्यधूमाधारप्रदेशाग्निसम्बन्धधूमवत्त्वाद्धूमादिति, यथाऽग्निरत्रेति साध्याधारप्रदेशप्रत्यक्षनिर्देशादग्नेः परोक्षस्य जिज्ञासितत्वात् तद्वत्त्वेन देशस्य साध्यत्वात्, इतरथा-

न्यायाश्च—स्योऽजयमिति [illegible] न न्यायानुसार निर्देशनेन—तत्पुरुषे [illegible] समस्तस्य सर्वथात्मानुगमनेनाभावमात्रविषयत्वात् तत्पुरुषत्वेन सोऽर्थो नियम इति भावः । [illegible] अपूर्वमिति [illegible] सर्वत्र [illegible] न हि [illegible] सर्वत्र लिङ्गिनि [illegible] तथा तदपि न युज्यत इति भावः । [illegible] यदि लिङ्गरेवेति—[illegible] लिङ्गं तर्हि न [illegible] लिङ्गमस्यास्तीति लिङ्गीति [illegible] लिङ्गिन एव न भवेतु ते न लिङ्गिन इति [illegible] लिङ्गिन [illegible] भावादिति तथा [illegible] इति भावः । अग्निधूमोदाहरणेऽपि सर्वत्र लिङ्गिनि लिङ्ग मस्तीति [illegible] अग्निधूमोदाहरणे चेति । इदं तावदिति अत्र [illegible] । सर्वत्र लिङ्गिनि लिङ्गाविल-प्रतिपत्तये अग्निरत्र धूमादिति [illegible] धूमस्यैवाग्निप्रदेश च [illegible]—इदम इति, [illegible] प्रत्यक्षविषयत्वे [illegible] धूमाधारे [illegible] धूमप्रदेशाग्निसम्बन्धात्, [illegible] धूमवत्त्वादित्यर्थः [illegible] धूमादिति भाव । तन्निर्देशं दर्शयति—यथाऽग्निरत्रेति । [illegible] प्रत्यक्षस्याग्न्याधारप्रदेशस्याग्नेः [illegible] परोक्षस्य जिज्ञासितत्वात् [illegible] अत एव [illegible] परोक्षस्य [illegible] साध्यं भवति [illegible] । [illegible] साध्यत्वमत्रेति [illegible]—इतरथेति । [illegible] लिङ्गाधारप्रदेशाग्निसम्बन्धित्वेनैव [illegible]

१ सि क्ष प्र डे नैवमस्त्येव । २ सि क्ष डे सम्बन्धो । ३ सि क्ष प्र डे समाश्रय ।

ऽत्रेत्यनर्थको निर्देशः स्यात्, तस्मात् सर्वलोकप्रसिद्धेऽस्मिन्नपि प्रदेशे साध्ये सर्वत्र धूम[स]त्त्व लिङ्गमस्त्येव, न च सर्वाग्निमत्प्रदेशसाध्यत्वम्, तत्र दृष्टान्ताभावादसाधारणत्वाविरोधप्रसङ्गात् तस्मादस्ति सर्वत्र लिङ्गिनि लिङ्गमिति ।

अयोगुडाङ्गारादावग्नौ धूमासम्भवादिति चेन्न, अग्निसत्त्वस्य सिद्धत्वात्, अयोगुडाङ्गारभस्मच्छन्नाग्निष्वपि धूममात्रायाः कस्याश्चिद्दर्शनात्तदविनाभावात् तद्विपयलिङ्गालिङ्गत्वा 5 त्तदलिङ्गित्वात् प्रत्यक्षविषयत्वात् ।

(अयोगुडेति) अयोगुडाङ्गारादावग्नौ धूमासम्भवादिति चेत् स्यान्मत सर्वत्र लिङ्गिनि लिङ्ग नास्ति अयोऽग्नौ गुडाग्नौ अङ्गाराग्नौ चे सत्यपि धूमस्य प्रत्यक्षत एवादर्शनादिति तच्च न, अग्निसत्त्वस्य सिद्धत्वात्-न ह्यग्निरत्रेति प्रतिज्ञायामप्रतीतमग्निसामान्यं साध्यते, अग्निसत्तायाः प्रतीतत्वात्, लोके प्रत्यक्षोपलब्धधूमबलेनात्रेति देशविशिष्टस्याप्रत्यक्षस्य सिषाधयिषितत्वात् अयोगुडांगारभस्मच्छन्नाग्निष्वपि धूम 10 मात्रायाः कस्याश्चिद्दर्शनात्तदविनाभावात् तद्विपयलिङ्गालिङ्गत्वादिति-अयोगुडाङ्गारादिविपयस्य लिङ्गस्य धूमस्यालिङ्गत्वात्-अविज्ञाततरत्वादप्रत्यक्षस्येत्यर्थः, तदलिङ्गित्वात् प्रत्यक्षविषयत्वादिति-ते ह्ययोगुडाङ्गारादयोऽग्नयो न लिङ्गिनो लिङ्गाभावाच्चेषाम् तस्यामवस्थायां देशे च तस्मिन्नग्नेर्विज्ञातत्वात्, लिङ्गत्वे च लिङ्गदर्शनबलेन लिङ्गि भवतु न हि ते लिङ्गत्वे लिङ्गदर्शनात्, लिङ्गनिरपेक्षप्रसिद्धेश्च, यथा प्रत्यक्षोपलभ्यमानत्वे तस्मात्तेषामलिङ्गित्वात् प्रत्यक्ष[विषय]त्वादिति, [न] लिङ्ग धूमस्तेषाम्, यत्र चासौ लिङ्गं तत्र लिङ्गिनि देशे 15 सिद्धत्वादेव लिङ्गम् देशासिद्धेरग्नि[म]त्त्वेन देशो लिङ्गत्वेनेति ।

प्रदेशस्यैव लिङ्गित्वात् प्रदेशविशेषणोऽयमग्निरप्रत्येतव्यविशेषणोपात्तत्वेनाभेदात् सर्वलोकप्रसिद्धेऽस्मिन्नपि प्रदेशे साध्ये सर्वत्र धूमसत्त्वं लिङ्गमस्त्येवेति सर्वत्र लिङ्गिनि लिङ्गसम्भवोऽविरुद्धेति भावः । ननु गम्यन्तेऽग्निमत्प्रदेशास्ते सर्वे साध्यन्ते न च तत्र सर्वत्र लिङ्गसम्भव इत्याशङ्कते-न चेति । तथा च निखिलसाध्यस्य पक्षत्वस्याभावात् व्याप्तावतिव्याप्तेरसाधारणत्वे सपक्षव्यतिरेक-साध्यत्वाभावात् सर्वपक्षाग्निसत्त्वाभावादसाधारणत्वादिदोषप्रसङ्गस्य दृष्टान्ताभावादिति । नन्वयो- 10 ऽग्न्यादिलिङ्गिनो न लिङ्गसम्भवः तत्र धूमादेः प्रत्यक्षत एवादर्शनादिति शङ्कते-अयोगुडेति । स्यान्मतेति-स्यान्मतमिति । न ह्ययोऽग्न्यादौ लिङ्गि तथा प्रतीतत्वात् न ह्यग्निरत्रेति प्रतिज्ञायामप्रतीतमग्निसामान्यं साध्यते अतोऽस्य प्रतीतत्वादेव न लिङ्गित्वम्, किन्तु देशविशिष्टोऽग्निरेव लिङ्गी देशविशिष्टत्वेनाग्नेरप्रत्यक्षत्वेन सिषाधयिषितत्वात्, सोऽपि तत्र लिङ्गाधार एव भावलोके प्रदेशविशेषे लिङ्ग एव लिङ्गिनोऽनुमानाद्यङ्गत्वेन समाधत्ते-अग्निसत्त्वस्येति । वस्तुतस्तु अयोऽग्न्यादिष्वपि ईषद्धूमो दृश्यत एव, तथापि नासौ लिङ्गत्वेन निश्चितः अप्रत्यक्षत्वात्, अत एव प्रत्यक्षप्रसङ्गोऽलिङ्गित्वमपयोऽग्न्यादीनामप्यलिङ्गित्वमभिप्रायेणाह-अयोगुडाङ्गारेति । तदुक्तमलिङ्गत्वमाह-तद्विषयेति अयोगुडाङ्गारादग्न्यविनाभाविधूममात्राया अप्रत्यक्षत्वमित्यर्थः । अयोऽग्न्यादेरलिङ्गित्वमाह-तदलिङ्गित्वादिति । कथं लिङ्गाभाव इत्याह-तस्यामवस्थायामिति धूममात्राऽप्रत्यक्षत्वेऽस्य तस्मिन् अग्नेर्विज्ञातत्वादिति भावः । लिङ्गदर्शनबलेन भवेत् भवतु लिङ्गत्वे तथैव लिङ्गिरनुमाने न ह्ययोऽग्न्यादयः तत एव लिङ्गं लिङ्गदर्शनबलेन लिङ्गत्वे तत्र लिङ्गदर्शनादित्याह-लिङ्गत्वे चेति । प्रत्यक्षविषयमपि दृष्टान्तमाह-यथेति । एवम् प्रत्यक्षत्वादग्नेरयोऽग्न्यादीनामलिङ्गित्वात्तेषां धूमो लिङ्गं न भवतीत्याह-तस्मात्तेषामिति । क्वचिदपि लिङ्गो धूमो लिङ्गं भवति 30 अग्निमत्त्वेनासिद्धे देशे लिङ्गी भवतीत्याह-यत्र चासाविति । स्वभावात न लिङ्गिनोऽयोऽग्न्यादयस्तथा, अतः न लिङ्गम् अन्यत्र

---

१ सि क्ष. चक्षुषस्त्वाद्गि । २ सि क्षा. चक्षुरन्यादिसमविर्ज दृश्यते । ३ सि क्ष का डे °चन्निपातत्वात् । ४ सि क्ष डे क्ष तदग्निसिद्धे

सामान्यमयोऽग्न्यादीनामव्यभिचरितत्वात् पक्षान्तर्गतत्वे सत्युच्यते न सर्वत्र लिङ्गिन्यभिमतिरिति तदुक्ते धूम इत्येतदयुक्तम्—

तदसिद्धौ पक्षधर्मादिविनिर्मुक्तत्वाद्वनस्पतिचैतन्ये स्वापवत् स्यात्, देशविशेषानपेक्षाग्नि-सामान्यसाध्यत्वेऽसाधारणत्वमनेकत्वमभिधानवैयर्थ्यं च, तस्मा धूमादित्यत्र शब्दसाध्यत्वाभिप्रेतविशि-

5 ष्टस्य धूमपक्षविसंवादे साधर्म्याभावाल्लिङ्गशब्दयोः कुतोऽनुमानत्वं शब्दस्य? यदि लिङ्गवदेकस्या-त्रिलक्षणोऽन्यापोहेन स्वार्थं गमयतीति मन्यसे ततो वृक्षशब्दस्य व्यवच्छिन्नात् वृक्षादभिधे-यादन्यत्र तुल्ये सपक्षे वृत्तिः स्यात्, अनुमानत्वात्, अन्वयदर्शनार्थप्रयुक्तघटादिवत्।

(तदसिद्धाविति) तदसिद्धौ पक्षधर्मादिविनिर्मुक्तत्वात्–तेषामप्ययमोऽग्न्यादीनां साध्यत्वे धूमः सर्वत्र धर्मिण्यभावात् व्याप्तिपक्षधर्मासिद्धौ वनस्पतिचैतन्ये स्वापवत् स्यात् देशविशेषानपेक्षाग्निसामान्यसाध्यत्वे

10 सपक्षाभावादसाधारणत्वम्, अनेकत्वमभिधानवैयर्थ्यं च स्यात्, तस्मा धूमादिति अत्र शब्दसाध्यत्वाभिप्रेतविशिष्टस्य धूमपक्षविसंवादे साधर्म्याभावाल्लिङ्गशब्दयोः कुतोऽनुमानत्वं शब्दस्येति, तदुक्तरूपा—यदि लिङ्गवदेकस्य इत्यादि, यदि कृतकत्वादिलिङ्गवदेकस्य त्रिलक्षणोऽन्यापोहेन स्वार्थं गमयतीति मन्यसे ततो वृक्षशब्दस्य व्यवच्छिन्नाद्वृक्षादभिधेयात् स्वार्थांशव्यावृत्तत्वात् तुल्ये सपक्षे वृत्तिः स्यात् —पक्षधर्मो वृक्षशब्दस्य वृक्षशब्दाभिधाव्ये ततो व्यवच्छिन्ने कृतकत्वानित्यत्वाभावे घटे इव वृत्तिः स्यात् अनुमानत्वात्,

15 अन्वयदर्शनार्थप्रयुक्तघटादिवदिति गतार्थम्।

ननु इष्ट एव वृत्तिः स्यात् पलाशादिवृक्षाणाम्, अनुमानत्वादेव त्वदभिमतावृक्षाभिवृत्ति मात्रं वृक्षता, नान्यस्मिन्नपि साध्यधर्मसामान्येन समानार्थाभिमततुल्यार्थान्तरे वृक्षशब्दस्य

यथा तु देशविशेषात् तेऽपि पक्षीकृतधिया तथा च न धर्म्यामिमति धूमो दहनः [illegible] उच्यते सर्वत्र लिङ्गिनि [illegible] सर्वमसङ्गतमिति। व्याख्या—तदसिद्धाविति। व्याख्या—तेषामपीति अग्न्यादीनामप्यव्यभिचारेण साध्यत्वे

20 धूमोऽन्यापेक्षया [illegible], यथा [illegible] स्वापो [illegible]। [illegible] दूषणान्तरमाह—देशविशेषेति [illegible] सामान्यसाध्यत्वेन [illegible] धूमोऽसाधारणः स्यात् [illegible] देशविशेषानपेक्षया [illegible] निश्चय इति [illegible]। [illegible] धूमः [illegible] देशविशेषानपेक्षत्वे, [illegible] साधर्म्याभावात् [illegible] लिङ्गशब्दयोरनुमानं [illegible], [illegible]

25 [illegible] तस्मा धूमादिति। [illegible] स्यात् [illegible] अर्थान्तर [illegible]। [illegible] इति स्यात्, [illegible] यदि कृतकत्वादीति। [illegible]

30 [illegible] इति। [illegible] ननु वृक्ष एवेति।

१ सि० क्ष० डा० है० अग्न्यादीत्यसर्वोऽसिद्धौ। २ सि० क्ष० डे० डा० °व्याप्यवच्छिन्नेषु। ३ सि० क्ष० डा० है० त्वदनुक्ते।

वृत्तिरस्ति, सपक्षधर्मार्थावच्छिन्नार्थत्वात्, कृतकत्वस्येवानित्येषु, तस्मात् सपक्षाभावात्तत्तुल्ये नास्ति वृत्तिः शब्दस्य, किं तर्हि? तत्रैव वृत्तिः, तस्मात्त्रैरूप्याभावान्नानुमानं शब्दः, त्वन्म-तवत्तत्रैव वृत्त्याऽसपक्षवृत्तिगतदोषापत्तिश्च ।

(नन्विति) ननु पक्षेषु वृत्तिः स्यात्, किं कारणम्? पक्षत्वाद् वृक्षाणाम्-पक्ष एव वृक्षशब्दस्यास्य धर्मस्य धर्मिण्यो वृक्षार्थाः सपक्षाद्यनवच्छिन्नाः, तेष्वेव ननु वृत्तिः स्यात्, अनुमानत्वादेव त्वदभिम[ता]त्ससाभि- 5 वृत्तिमात्र वृक्षता, मान्यस्मिन्नपि—साध्यधर्मसामान्येन समा[नो]ऽर्थेन तदभिमतत्वात् तुल्यत्वं येषु साध्यानुमा-निभेषु अर्थान्तरेषु वृक्षशब्दस्य वृत्तिर्नास्ति पक्षधर्माभिमतस्य, कस्मात्? सपक्षधर्मार्थावच्छिन्नार्थत्वात्, किमिव? कृतक[त्व]स्येव[ा]नित्येष्विति, तस्यामिति वैधर्म्येण, तस्मात् सपक्षाभावात्तत्तुल्ये नास्ति वृत्तिः शब्दस्य, किं तर्हि? तत्रैव वृत्तिः, तस्मात्त्रैरूप्याभावान्नानुमानं शब्दः, किञ्चान्यत्-त्वन्मतवत्तत्रैव वृत्त्या सपक्षवृत्तिगतदोषापत्तिः सपक्षादन्यो वा सपक्षाभावो वा स्यादसपक्षः, स च साध्यधर्मसामान्येन समानो 10 धर्मात्, सपक्षादन्यः[स]पक्षाभावः पक्ष एवासपक्षः, इह तत्रैव वृक्षार्थे वृत्तत्वात् वृक्षशब्दस्यासपक्षधर्मोऽपि सन् विरुद्धोऽसाधारणानैकान्तिको वा स्यात् ।

हेत्वपवादनियमितत्वादसद्वृत्तिगतदोषो नेति चेत्, पक्षसपक्षासपक्षाव्यवस्थायां तद्व्यव-स्थाभावात्, आपत्त्यभ्युपगमे त्वन्यापोहान्यथात्वात् स्वार्थापोह एव स्यात्, सपक्षावच्छि-न्नस्यापि सपक्षत्वात् । 15

हेत्वपवादेत्यादि, यावदिति चेत्—त्वन्मत 'स हेतुर्विपरीतोऽस्माद् विरुद्धोऽन्यस्त्वनिश्चितः ॥' (   ) इति लक्षणात् त्रिलक्षणस्य हेतोरपवादो—हेत्वाभासो विरुद्धोऽसाधारणः साधारणोऽसिद्धो वेति नियमितत्वात् असपक्षवृत्तिगतदोषाभावोऽस्य वृक्षशब्दस्येति, एतच्च न, प[क्षसप]क्षासपक्ष[ा]व्यव-स्थायां तद्व्यवस्थाभावात्—हेतुहेत्वाभासव्यवस्था[याः]पक्षसपक्षासपक्षव्यवस्थायां सिद्धायां सिद्धिस्तदसिद्धा

व्याख्येति ननु वृक्षेष्विति वृक्षेष्वेव स्वपक्षाभिमता ये च सपक्षाभिमताः पक्षरूपा एव अनुमानत्वात्तु वृक्षशब्दस्य नान्यत्र 20 वृत्तिरिति अन्यापोहेन हि स्वार्थं गमयति शब्दस्य तथा च स्वार्थादन्यत्र साध्यधर्मसामान्येन तुल्ये कथं वृत्तिः स्यात्, वृक्षशब्दस्य सपक्षधर्मोऽस्त्यनुपपत्तिरिति भावः । कारणमाह सपक्षधर्मेति । सपक्षधर्मेऽस्मिन् योऽर्थस्तदवच्छिन्नार्थत्वादित्यर्थः वैधर्म्य-दृष्टान्तमाह—कृतकत्वस्येति यथाऽनित्येष्वेव वर्तते [illegible] न [illegible] तथा [illegible] तुल्ये वर्तते किन्तु [illegible] पक्ष एव वर्तत इति कथं [illegible]ऽनुमानं [illegible]भावादिति भावः । यदि तत्रैव वृत्तिरभ्युपगम्यते तदा दोषा-न्तरमाह—त्वन्मतवदिति । असपक्षवृत्तीति असपक्षस्यैव साध्यधर्मसामान्येन समानार्थात् सपक्षादन्य [illegible] धर्मी तत्रैव 25 हेतोर्वृत्तौ विरोधो दोषः [illegible] नास्ति [illegible] पक्ष एवासपक्षः तत्रैव वृत्तौ दोषोऽसाधारणानैकान्तिकत्वम्, तथाऽस्यापत्त इति भावः । नन्वयं हेतुरेव तु हेत्वाभास इति प्रतिनियमितत्वात् वृक्षशब्दस्य हेतुत्वेन [illegible] दोषापत्त्याऽस्य [illegible]— हेत्वपवादेति । व्याचष्टे—त्वन्मतमिति स हेतुः [illegible] अस्माद्विपरीतस्तु त्रिविध एवो विरुद्धः [illegible] अनिश्चितश्च त्रिविधः साधारणासाधारणासिद्धभेदात्रिविधो भवति, तथैव हेतुतदाभासयोर्नियमितत्वाद् वृक्षशब्दस्य हेतुत्वेनासपक्ष-गतदोषापत्तिर्नास्तीति भावः । समाधत्ते—एतच्च नेति, पक्षसपक्षासपक्षाव्यवस्थायां हेतुतदाभासव्यवस्था 'हेत्वाभासाश्चतोऽपरे' 30

---

१ सि क्ष. का. डे. समानोऽर्थे सपक्षा । २ सि क्ष. डा. डे. असद्वृत्तिगत । ३ सि क्ष. का. सिद्धेस्तत् ।

प्रसिद्धिः, हेतुवदाभाससम्भवस्यानियमस्य पक्षादिष्वप्यसम्भवात्, पक्ष एव तावदव्यवस्थितः, उभयतोऽप्यभवनस्यार्थत्वादिसुप्रत्वात्, सपक्षस्त्वनन्वयव्यापो नास्ति असपक्षस्तु स एव पक्षः तदभ्युपगमात् स्यात् सपक्षाभावाभावात्, इतरथा नैव व्यावृत्त्यर्थेन तस्याविद्यमानपक्षादनियमात् सपक्षवृत्तिगतदोषापत्तिरपक्षस्यैव चापेक्ष्याभ्युपगमे सिद्धानि पक्षेऽन्यापत्तिदोषमप्युपेत्यासपक्षवृत्तिगतः ततोऽन्यापोहाभ्युपगमे दोषः—
5 अन्यापोहोऽपि सर्वेऽन्याभावावदपोहाभावाच्च स्वार्थापोह एव स्यात्, कस्मात्? सपक्षानवच्छिन्नस्यापि सपक्षत्वात्—पक्षादन्यः सपक्षः, ततोऽनवच्छिन्नोऽसपक्षो वा स एव पक्षः, ततः[स]पक्षादन्यः पक्ष एव पक्षादन्यः सपक्षादन्यत्वात्, ततोऽन्यापोहः पक्षापोहः स्वार्थापोह इत्यापन्नः।

किञ्चान्यत्—

सपक्षापक्षेपणक्षीणशक्तेश्च पक्षापक्षयोर्विशेषं गमयितुं नालम्, साध्यनिर्देशवत्, तद्विपक्ष-
10 पक्षधर्मत्वादेव तुल्ये वृत्तिरिति चेत्, अननुमानं तर्हि शब्दोऽद्विलक्षणत्वात्, असाधारणवत् विरुद्धोऽपि तद्विपक्षमात्रार्थत्वादन्यापोहस्य स्वार्थत्वस्य, व्यतिरेकस्य स्वार्थासम्भवादपि व्यर्थतैव वा, पक्षमात्रस्याप्यलक्षणत्वात्, अव्यक्तश्रुतिवत्।

पक्ष इत्यादि, तत्र तत्र एकस्यैव निश्चयानुगम हेतोरेव व्यावृत्त्यभ्यासाभिमतं हेत्वाभासस्य अनुगमेऽन्य तत्तुल्ये सद्भावो नास्तितात्पर्यमिति । निश्चितानुपलम्भादप्यनुपलब्धिका हेतवश्च [illegible] सपक्षसपक्षसत्त्वविपक्षासत्त्वपक्षधर्मानुगमे हेतुत्व-
15 तस्मात् पक्षादिष्वप्यसम्भवात् हेत्ववयवसम्भवस्येति भावः । एवं तत्सपक्षस्य तत्र मतेन पक्ष एव न व्यवस्थितः सामर्थ्यं भवति न भवतीत्यभवनविषयत्वाभावनस्यार्थत्वात् तयोरभावेन तस्यैव भावाभावव्यवस्थापोहविकल्पत्वाच्च अविच्छन्नार्थं इति व्यावृत्तस्येत्यवच्छेदेन पक्ष एव तावदिति । सपक्षोऽपि नास्ति तथाहि पक्षसपक्षयोरसत्त्वादिद्वयाद् सपक्षस्त्विति । सपक्षाभावस्यापोह्यस्य पक्ष एव स सामान्यस्य एतद् असपक्षस्त्विति साध्यधर्मसामान्येन समानः सपक्षस्तद्व्यतिरिक्तस्य नास्ति कश्चित्, सपक्षस्य विपक्ष एव पक्षस्यापि सति स्यात्, सपक्षादन्यो योऽपक्षमनर्थ-
20 मात्रत्वपक्षत्वेनेति भावः । असपक्षवृत्तिगतदोषापत्तिरित्युच्यते तर्हि अन्यापोहसाम्यवात् स्यात्, यथा तथान्यापोह इष्यते तद्विपरीतार्थो भवेदिति—पक्षेणेति अन्यत्वं हि पक्षस्य सपक्षः सपक्षस्य पक्ष एतदुभयं विपरीतोऽपि सपक्षस्य पक्षादन्यत्वात् पक्षस्य सपक्षादन्यत्वाच्च पक्षपक्षयोर्भेदेऽपि सदसतोः अभावाभावेऽन्यत्वस्य तद्विलक्षणत्वात् सोऽपि पक्षस्यैव अन्यापोहस्यापोह सपक्षापोहः सिद्धेत्, यथा च सपक्षोऽन्यः पक्षोऽन्यस्सापत्यात्तं सिद्धेत् तयोः परस्परापेक्षया परस्परस्यान्यत्वे न पक्षोऽन्यत्वे न भवति सपक्षोऽन्यत्वो न भवतीत्यनुगतत्वोऽन्यत्वमनन्यत्वेन परमार्थं सामान्यादिरपक्षेऽन्यापोह स्वार्थापोहे भवतीति
25 भावः । अन्यापोहः स्वार्थापोह स्यात्—सपक्षेति । अस्यान्यापोहे घटयति—पक्षादन्य इति पक्षस्य सपक्षे सपक्षे सति [illegible] पक्षे भवतीति भावः । तदन्यत्वमाह—ततः सपक्षादन्य इति, पक्ष एव पक्षादन्यः स्यात्, तस्य सपक्षादन्यत्वात्, तथा सामान्येन पक्षत्वात् पक्षापोह एवान्यापोहः अतः स तु स्वार्थापोह एव नान्यापोह इत्यपोहस्वरूपमिति भावः । किञ्च पक्षान्यापोहमवगमितिप्रतिपक्षार्थं विषये न तु पक्षं गमयितुं समर्थं तदेव पक्षपक्षसमर्थं [illegible]—सपक्षापक्षे-पणेति । अपक्षान्यत्व क प्रतिपक्ष सपक्षपक्षापक्षेपणे क्षीणत्वात् सपक्षमात्रविमात्रे हेतोर्न तात्पर्यं पक्षं गमयति वा

१ सि क डा पक्षादेत्यादीति । २ सि क्ष. डा. डे वपक्षत्व स्तु । ३ सि क्ष. डे डा. °नुगमेन ७ क्ष एकस्य ।

(सपक्षेति) स्वसामान्यलक्षणमात्रमेव-सपक्षादन्योऽसपक्षः पक्ष इत्युक्ते सपक्षान्यावृत्तिमात्रे चरितार्थत्वात् पक्षापक्षयोर्निक्षेपं गमयितुं नालं पक्ष एवायं नापक्ष इति, कस्मात्? उक्तकारणात्, किमिव? साध्यनिर्देशवत्-यथा 'साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञा' (गौ १ १ ३३) इत्यत्रापादपक्षमात्र सिद्धिनिवृत्तौ चरितार्थत्वात् साध्यविशेषं पक्षमेव अनिरूपणात् दृष्टान्तेभ्यो व्यतिरिक्तं न गमयितुमलम्, विपक्षापक्षेपण-क्षीणशक्तित्वात् तथा सपक्षादन्योऽसपक्ष इति सपक्षात् पक्षं विशेष्य न गमयितुमलम्, सामान्यमात्रवृत्तेः, त्वया तु विशेषवृत्तेः पक्ष एव सपक्षावच्छिन्नवृत्तिरिष्यते तत्तु न सिध्यतीत्य न्यायात् स्यान्मत तद्विषये व्याप्ति यावदेवेति, स एव धूमार्थो विषय पक्षः, तस्य पक्षस्य धर्मो धूमशब्दः, तस्मात्तद्विषयपक्षधर्मता सैव तुल्ये वृत्तिरित्यर्थे, तत्र दृष्ट, पक्षस्य धर्मो हेतुरित्यनयैवोक्त्या गतत्वात् विशेषार्थगतिरेवेत्यर्थः, अत्रोच्यते-अननुमान तर्हि शब्दः अनुमानाभास इत्यर्थः पक्ष एव वृत्तत्वात्, तत्र कारणत्वेनाह-अविशिष्टत्वादसाधारणत्वादित्यादि गतार्थं यावत् तद्विषयमात्रार्थत्वात् अन्यापोहस्याप्यर्थत्वस्येति, स एव विपक्षादि पक्षो धूम', तन्मात्रमेव साध्यमित्युक्तमन्यापोहस्याप्यर्थत्वम्, अतोऽसाधारणविरुद्धत्वे, किञ्चान्यत्-व्यतिरेकस्य साध्यासम्भवादपि व्यर्थतैव वा—अन्यापोहो हि व्यतिरेकमात्रम्, न भवति न भवतीत्यभावपरमार्थत्वात्तु भवतोऽभाव एव अन्यापोहार्थ इत्यर्थः कश्चिदित्युक्तम्, तस्मात्तद्व्यतिरेकस्य व्यर्थतैव, पक्ष[धर्म]मात्रसाध्य

योपपत्तिं प्रतिपत्तीति व्याचष्टे-सपक्षादन्य इति। किमुक्तमाह-पक्ष एवायं नापक्ष इतीति पक्षं चाऽपक्षं वा विविच्यापक्ष-व्यपोहे न गमयतीति भावः। हेतुमाह-उक्तकारणादिति सपक्षापक्षेऽन्यतीपक्षव्यवच्छिन्नकारणमित्यर्थः। दृष्टान्तमाह-साध्यनि-र्देशवदिति। व्याचष्टे-यथेति साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञेत्यत्र साध्यपदं सिद्धिनिवृत्तावेव चरितार्थमतो दृष्टान्तेभ्यो व्यतिरिक्तमपि-व्यतिरिक्तत्वाभावादथ साध्यविशेषं पक्षमेव न गमयितुं क्षममिति पूर्वं व्याख्यातमेव साध्यविशेषस्य विशेषणोपाधिमात्रेणोपयुक्तत्वादसाध्यत्वाद् तथाऽसपक्षस्यापि सपक्षाद्विविच्य पक्षं प्रत्यायितुमशक्यम्, सपक्षव्यावृत्तिमात्रपक्षसामान्यमात्रे वृत्तेरिति भावः। एवञ्च त्वदभीप्सितं सपक्षव्यावृत्तपक्षवृत्तित्वमसपक्षस्य न सेत्स्यतीत्याह-त्वया त्विति। इत्यर्थं व्याचष्टे इति अपक्षापक्षव्यवच्छिन्नपक्षविशेषत्वार्थपक्ष-विषयार्थत्वेनाविच्छिन्नत्वात्, तत्र च सम्यक् विषयार्थत्वेऽप्यर्थत्वे तत्र विशेषत्वार्थमलम्, साध्यनिर्देशवदिति न्यायाविशेषः। हेतुरयमसपक्षादिविवृत्ते सपक्षव्यावृत्तिमात्रपरत्वेऽप्यसपक्षशब्दस्य तद्विषयः पक्ष एव तद्धर्मत्वमेवैतदनुमानमित्यभिप्रेत्य विशेषार्थस्य पक्षस्यार्थविशेषविशेषत्वे-स्यान्मतमिति हेतु पक्षस्य धर्मो भवति अत्र धूमशब्दस्य सपक्षव्यावृत्तिपरत्वेऽपि व्याप्तेर पक्षस्य वा धर्मो हेतुर्न भवितुमर्हतीत्यर्थान् व्याख्यायते पक्षविशेषव्यापकत्वमिति स्यादेवेति भावः। एवं तर्हि शब्दो नानुमानं स्यादि-त्युक्तमिति अननुमानमिति पक्षमात्रवृत्तित्वेनासाधारणो हेतुरित्येवार्थः। कारणमाह अविशिष्टत्वादसाधारणत्वादिति, सपक्षस्व-विषयावृत्तित्वेनाविशिष्टत्वात् तथाऽसाधारणत्वात् तदर्थं एव तद्धर्मत्वस्य शब्दस्य सपक्षासपक्षव्यावृत्तिरूपस्यासाधारणस्य एवाम्नायाभावेऽनुमा-नाभिमतस्य विशेषसाध्यमानासाधारणत्वादनुमानाभास इति भावः। पक्षशब्दो हि व्याप्यन्यापोहवाचकः तदन्यापोहस्य शब्दस्य व्याप्तव्यापिमात्रपरत्वे साध्यधर्मसामान्येन व्याप्तो यः पक्षान्यत्वव्यवच्छेदकः तदेवान्यापोहस्यास्य शब्दस्य व्यवच्छिन्नव्याप्तिमतो न दोषः अव्यभिचारेऽनुपपत्तिरुक्तम्, यदि चान्यापोहसामान्यव्याप्तव्यवच्छिन्नसाधर्म्यं तदा साध्यधर्मसामान्येन व्याप्तात् व्याप्यस्याव्यापकत्वे न साध्यवान् भवितुमर्हति किन्तु साध्यव्याप्यधर्मवानिति तस्य विषयत्वाभावाद्विपक्षव्यावृत्त्या पक्ष एव पक्षधर्मस्य शब्दस्य हेतोर्निरस्तत्वात् साध्यविशेषणेनाह-स एवेति। व्याप्तिव्यावृत्तिस्वरूपार्थव्यवच्छेदेऽपि शब्दस्य शब्दमात्रे वृत्तिः अतोऽसाधारणत्वदोषोपपत्तिरेव वस्तुतोऽन्यापोहसामान्यमात्ररूपत्वात् न साध्यं भवितुमर्हतीति व्यतिरेकव्यापारस्याभावपरमा-र्थत्वेनोभयतश्चो व्यर्थं एवेत्याशयेनाह-व्यतिरेकस्येति। व्यतिरेकेण व्याप्तोऽपि न शब्दव्याप्तो येन पक्षधर्मता स्यादित्याह-

1 सि क्ष क्ष भासप। 2 सि क्ष डा डे असिद्धत्व। 3 सि क्ष डे डा. एवासव। 4 सि. क्ष क्ष डे. तद्विषय इत्यादि।

स्वगुणस्वावयवत्रुटिवत्, यथा म्लेच्छशब्दश्रुत्यर्थो व्यावृत्तिमात्रार्थत्वात् स्वार्थमात्रव्यावृत्तत्वात् स्वर्वो हित्वामिश्र[?]इत्यादि तथा वृक्षशब्दः स्यादिति।

तदर्थाभावप्रदर्शनार्थमाह—

गुणसमुदायो हि वृक्षार्थः चक्रवत्, संवृतिसत्त्वात् सामान्यसमुदायस्यासत्त्वात् विशे-
5 षाणामृजुवक्रविवरकोटरादीनामवाच्यत्वात् तदेकलक्षणतापि नास्ति कुतः स्वार्थोज्झितस्यामूलस्य प्रतिपत्तिः? अन्यस्य यतोऽपोहः सिद्ध्येत् स तु नास्ति तदभावात्, यश्च वृक्षशब्दस्तस्य वृक्षार्था-भावात् पक्षधर्मत्वाभावः तत्कथं वृक्षार्थो नास्ति? गुणसमुदायसंवृत्त्यर्थत्वात् सेनाशब्दवत् वृक्षशब्दस्य समुदायार्थवृत्तित्वेवेति चेन्न अभ्युपगतमूलादीनां तदात्मत्वेनैकत्वे तत्तुल्यत्वात् वृक्षार्थस्य तुल्यातुल्यवृत्त्यवृत्त्यादिविकल्पवैयर्थ्यमेव।

10 गुणसमुदायो हीत्यादि तस्माद्वारेणानुमानासम्भव[इति] उक्तमिति प्रागुक्त उभयमेव व्याचष्टे-संवृतिसत्त्वः सामान्यसमुदायस्यासत्त्वाद्विशेषाणामृजुवक्रविवरकोटरादीनामवाच्यत्वादिति तस्मात्तदेकलक्षणताऽपि नास्ति कुत एव स्वार्थोज्झितस्यामूलस्य प्रतिपत्तिः? अन्यस्य यतोऽपोहः सिद्ध्येत् स तु नास्त्यन्यः तदभावात्-तत्प्रतिपत्तिनिमित्तस्यान्यप्रतिपत्तिलक्षणो अन्यो नास्ति, तत्प्रतिपत्तिनिमित्तलक्षणो हि तुल्यातुल्यविवेकात्मेति यश्च वृक्षशब्द इत्यादि, वृक्षार्थस्य पक्षस्याभावात् पक्षधर्मत्वाभावो वृक्षशब्द-
15 स्येति तत्प्रयतनामन्या, तत्कथमित्यादि यावत् सेनाशब्दवदिति गतार्थः गुणसमुदायसंवृत्यर्थत्वादिति हेतुः, वृक्षशब्दस्य समुदायार्थवृत्तित्वेवेति चेत्—साम्प्रतं वृक्षशब्दः समुदायेनार्थेनार्थवान् मूलादीनामत्र समुदायो वृक्ष उच्यते तस्मात् समुदायार्थतत्त्वादरोप इत्येतच्च न अभ्युपगतेमादि अभ्युपगतानां मूलादीनां तदात्म-

---

पक्षधर्मभावस्यापीति। तदाह—अन्यतश्रुतिवदिति [illegible]। [illegible] एवमपि—गुणसमुदायो हीति। तस्मे [illegible] [illegible]—तस्मा
20 दिति। [illegible]। [illegible] गुणसमुदायस्य समुदाय सामान्यमिति [illegible] समुदायो न [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] अत एव परमार्थतोऽसत् गुणमुख्य [illegible] न केनचित् प्रमाणेन वाच्यत्व इति त एव परमार्थत्व [illegible] यदि [illegible] उच्यन्ते [illegible] [illegible] इति [illegible] नास्तीति [illegible] प्रतिपत्तिर्भावस्येत्यर्थः [illegible]
25 संवृतिसत इति। अन्यस्तु नास्ति स्वार्थाभावात् स्वार्थप्रतिपत्तिनिमित्तप्रतिपत्तिनिमित्तोऽन्यो नास्ति ततोऽन्योऽपि नास्ति, [illegible] हि [illegible] [illegible] [illegible] स तु नास्तीति। [illegible] पक्षधर्मत्वाभावं मन्यते—वृक्षार्थस्येति। गुणसमुदायेति [illegible] एव [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] समुदायस्य [illegible] इति भावः। समुदाय [illegible] मा भवतु, किन्तु समुदायस्य [illegible], [illegible] [illegible] समुदाय एव [illegible] इति
30 न [illegible] स्वार्थाभावात् [illegible] वृक्षशब्दस्येति। [illegible] अभ्युपगतमिति। मूलादीनां समुदाये [illegible] [illegible] [illegible] मूलादीनां [illegible] मूलादयः [illegible] साध्यधर्मसामान्येन [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] समुदायस्य [illegible] तस्मात् [illegible] स्वार्थं [illegible] न [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]—अभ्युपगतानामिति। [illegible]

त्त्वेनैरस्ते सपक्षत्वं सपक्षात्स्यस्य पक्षस्य, तेनातुल्यमन्यत् सपक्षाद्वृत्त्यर्थस्य वस्तुतुल्यत्वात् तुल्यातुल्य-वृत्त्यवृत्त्यादिवचनवैयर्थ्यमेव ।

किञ्चान्यत्—

संवृतिसत्यत्वाच्च समुदायस्यापि वृक्षवदनर्थत्वात् सेनावनादेरपि व्यर्थत्वमेव, मूलादिस्वरूपसत्तामात्रत्वेनाप्यतुल्य एव वृत्तिः, रूपादिभेदसमुदायसंवृत्यर्थत्वात्, रूपादिसत्यस्य 5 प्रतिपादनार्थेऽपि च द्वित्वाद्युदाहरणे त्वयैव समुदायाभावोक्त्याऽन्यापोहप्रयासे रूपादिपरस्पराभावृत्त्याऽभवनपरमार्थत्वान्न किञ्चित्सत्यम्, सजातीयासजातीयव्यावृत्तस्वरूपत्वात्, तस्यस्यापि क्षणातिपातित्वादत्यन्तापूर्वत्वादनिर्देश्यस्वलक्षणत्वात् कतमद्रूपम्? एवं सर्वथा तुल्य एव वृत्तिः शब्दस्य, अप्रामाण्यं वा ।

(संवृतीति) संवृतिसत्यत्वाच्च समुदायस्यापि वृक्षवदनर्थत्वात् सेनावनादेरपि व्यर्थत्वमेव । वृक्षो 10 न भवति वृक्ष इत्यस्य मूलादिस्वरूपसत्तामात्रत्वेनाप्यतुल्य एव वृत्तिः, रूपादिभेदसमुदायसंवृत्यर्थत्वात्, रूपादिपरमार्थानाम् स्यादिति चेत्तदपि न, रूपादिसत्यस्य प्रतिपादनार्थेऽपि च द्वित्वाद्युदाहरणे त्वयैव काव्य-प्यादिगुणसमुदायाभावोक्त्याऽन्यापोहप्रयासे क्रियमाणे रूपादिपरस्पराभावृत्त्याऽन्यथाभावे व्यतिरेकाभावा-न्न भवति न भवतीत्यभवनपरमार्थत्वान्न किञ्चित् सत्यम् तत्कारणमाह—सजातीयासजातीयव्यावृत्तस्वरूपत्वा-दिति, तस्यस्यापि पुनः क्षणातिपातित्वात् क्षणे क्षणेऽत्यन्तान्यत्वात् द्वितीयक्षणे तदभावात् कतमद्रूपम्? 15 अत्यन्तापूर्वत्वात् निर्बीजत्वात्, अनिर्देश्यस्वलक्षणत्वात् 'स्वलक्षणमनिर्देश्यं रूपमिन्द्रियगोचरः' (प्रमा० स० प्रत्य०) इति सूक्तम्, तस्मात्तुल्ये पक्षसपक्षव्यावृत्त्या तत्रैव वृत्तिः शब्दस्य, नास्त्येव चार्थे वृत्तिः,

पनमिति चेत् प्रतीतं नानुपपद्यमानावयविसद्भावो नोपचारात् प्रतिपत्तिः किन्तु समुदायेन ते प्रतीयन्त इति सेनावनादिसंज्ञा समुदाये मार्गेणार्थान्ते तथा इत्याशङ्कायामाह—संवृतिसत्यत्वाच्चेति । तुल्यातुल्यत्वादिविचारमवलम्ब्य सौगतैः समुदायस्य वस्तु-सत्त्वाङ्गीकारात्तथापि तत्रैव सेनावनादिसंज्ञानामपि नास्ति अर्थवत्त्वं इत्याशयेन व्याचष्टेति—संवृतीति । ननु वृक्षवदित्यत्र 20 व्याख्यातो न भवति वृक्ष इत्यस्य न मूलादिसमुदायोऽर्थः तदसत्त्वात्, किन्तु स्वरूपमूलादिरेव तथा च तातुल्य एव वृत्तिस्त-त्तस्मिन्नाशङ्कायामाह वृक्षो न भवतीति मूलादिस्वरूपसत्तामात्रत्वेनार्थवत्त्वेऽपि वृक्षशब्दोऽतुल्य एव वर्तते मूलादयोऽपि रूपरसादिगुणसमुदायात्मकत्वात् संवृतिसत्त्वात्, तत्रैव तावृत्त्यर्थमिति भावः । ननु न रूपादिसमुदायोऽर्थः अन्यायत्वात्, किन्तु रूप-रसादिरेवेत्याशङ्कायामाह—तदपि नेति रूपादीनां गुणानामेव सत्त्वं प्रतिपादयितुं त्वयैव द्वित्वाद्युदाहरणकुम्भस्य समुदाया-भावः प्रतिपादितः यदि घटे रूपादयो द्वित्वसंख्यावन्त इति तदवान्तरभेदानामभिव्यक्तौ अन्यव्यतिरेकीत्यप्रमाणात्वा- 25 पत्तिर्भवति किमस्ति यदि रूपापेक्षया रसस्यान्यत्वमनन्यत्वं वा रसस्यापि रूपापेक्षया व्यावृत्तत्वेनाभवनरूपत्वात् समुदायस्य पररूपाभावत्वेन तत्परमार्थत्वानुपपत्तिः न किञ्चित्तु तत्सत्यमिति कथं रूपादयः सद्रूपाः स्युरिति भावः । पञ्चमार्थे हेतुमाह—सजातीयेति तुल्यातुल्यव्यावृत्त्या रूपादीनां परस्परव्यावृत्तस्वरूपत्वमिति भावः । ननु नीली-स्वलक्षणमेव तु सजातीयविजातीयव्यावृत्तस्वरूपत्वेऽपि नीलीस्वलक्षणस्य स्वलक्षणरूपत्वे कथं न स्वसत्ता इत्याशङ्कायामाह तस्यस्यापीति तस्य रूपादीनामपि क्षणातिपातित्वेन क्षणमात्रस्थायित्वात्तस्य रूपमिति कतमद्रूपं रूपादि- 30 रूपम्, यदि क्षणिकं तर्हि सत्त्वम्, अत्यन्तापूर्वत्वात्, एवं पूर्वोत्तरक्षणसम्बन्धाभावात्स्वलक्षणमात्रत्वात् न तस्य सत्त्वादि-व्यवहारः इत्यर्थः तत्र यदि अनिर्देश्यं तदपि न तद्रूपम्, स्वलक्षणस्य निर्देशाभावात् तदभावे तदर्थप्रतिपत्तेरभावात् रूपमिति निर्देशासम्भवात् कथं तस्य रूपत्वं स्यादिति तत्र एव भवत इत्यर्थः न वा भवतु इति भावः । तस्य पुनः स्वरूपनियमत्वे हेतुमाह—अत्यन्तापूर्वत्वादिति, पूर्वान्तरप्रतियोगित्वाभावादिति भावः । अन्यदपि तस्मादतुल्य इति ।

अथवा शब्दस्याप्रामाण्यं प्रतिपन्नमेव त्वया, यस्मात्त्वदभ्युपगमानुसार्येव ज्ञापकं 'शब्देषु प्रतिभासेऽ' (वाक्य० का० २, श्लो० २१५) इत्यादिश्लोको गतार्थः, एवं सर्वप्रामाण्य इत्यादि लिङ्गवच्छब्दोऽनुमानं भवति प्रमाणमेव वा न भवतीत्युक्तार्थस्य यथाप्रतिज्ञं प्रतिपादितस्योपसंहारः ।

शेषार्थप्रदर्शनद्वारमुखेन लिङ्गमपि शब्दवत् भवतीत्युपपादयिष्यामीत्यत आह –

5 शाब्दं तु लिङ्गाद्येकलक्षणमेव स्यादनुमानत्वात्, अननुमानं वाऽद्विलक्षणत्वादसाधारणवत्, अन्वयव्यतिरेकाभावात् पक्षधर्मत्वमात्रे विरुद्धवत्, सपक्षवृत्त्यभावात् किमुत भवति अन्यत्र वृत्त्यसम्भवात्, अत एवान्वयाभावाद्व्यतिरेकव्यापाराधिकाराभावस्तस्मादेकलक्षणं शब्दवदिति सन्निधानमप्यनुमानस्यार्थप्रतिपत्तावकारणम्, तावन्तरेणापि तदुपपत्तेः, साध्यधर्मसाधनव्याप्तिवत्, तयोस्तयोरकारणत्वात् पक्षधर्मत्वमात्रकारणत्वादेकलक्षणं शब्द10वल्लिङ्गमपि, अनुमानत्वात् एकलक्षणत्वाच्च विरुद्धमपि, उक्तवत् ।

शाब्दं तु लिङ्गाद्येकलक्षणमेव स्यादित्यादि, प्रथममेव तावदनुमानत्वाच्छब्द[व]ल्लि[ङ्गम्] एकलक्षणं लिङ्गमिति साधयति. ततोऽद्विलक्षणत्वादसाधारण[वत्] इत्यादि यदुक्तमनन्तरं शब्दे दोषजातं तत्सर्वं लिङ्गस्य शब्दवदिमेनोक्तक्रमेण ज्ञेयमेकलक्षणत्वम् अन्वयव्यतिरेकाभावात् पक्षधर्मत्वमात्रे विरुद्धवदिति शब्दे यदुक्तं तदिहापि अस्य व्याख्या – सपक्षवृत्त्यभावात् किमुतं भवति – अन्यत्र वृत्त्यसम्भवात् 15 पक्षादन्यत्राप्रवृत्तेरित्यर्थः अत एवान्वयाभावाद्व्यतिरेकव्यापाराधिकाराभावः, तस्माद्व्यतिरेकव्यापाराधिकाराभावात् एकलक्षणं शब्दवदिति लिङ्गमपि शब्दस्येवैकलक्षणं प्रागुक्तं विरुद्धवदन्वयव्यतिरेकाभावादिति, संनिधानमप्यनुमानस्यार्थप्रतिपत्तावकारणम्, तावन्तरेणाप्यनुमानस्योपपत्तेः विनापि ताभ्यामर्थगतेस्तयोः

[illegible] शब्दस्य तथा [illegible] न [illegible] मात्रत्वादिति [illegible] – भाव इति । तस्मात् [illegible]
20 [illegible] शाब्देऽपीति । एवं [illegible] एव इति [illegible] अनुमानं यदि [illegible] इत्याह – एवं सर्वेति । [illegible] प्रमाणं न भवतीति [illegible] प्रोक्तार्थेति । [illegible] यथाऽनुमानत्वमिति तथैव लिङ्गस्याप्यनुमानत्वा[illegible] [illegible] वर्तिष्यति [illegible] अनुमानत्वादिति भाव । [illegible] प्रथममेवेति । [illegible]
25 [illegible] अनुमानं वा यदि [illegible] इति । तदेव [illegible] अन्वयव्यतिरेकाभावादिति [illegible] व्यतिरेकोऽपि [illegible] व्यतिरेकोऽपि [illegible] किमुतमिति । [illegible] – लिङ्गमपीति [illegible] विरुद्धं [illegible] भाव । [illegible] तदपि [illegible] अन्तरेणापि [illegible]
30 [illegible] – संनिधानमपीति [illegible] । [illegible]

१ [illegible] यथार्थप्रतिपत्ति । २ सि [illegible] । ३ सि [illegible] अनुमानत्वं [illegible] ।

सन्निधानमप्यकारणम् । किमिव ? साध्यधर्मसाधनव्याप्तिवत्—यथा यत्कृतकं तदनित्यमिति कृतकत्वस्यानित्यत्वे नाविनाभावेन व्याप्तत्वादविनाभाविनोऽनित्यत्वस्य गतिः कृतकत्वाल्लिङ्गात्, न तु यदनित्यं तत्कृतकमित्यनित्यत्वस्य कृतकत्वेनाविनाभाविना व्याप्तौ सत्यामप्यगतेरन्यत्र तदभावे सत्यविपक्षित्वात् प्रयत्नानन्तरीयकत्वादौ त्वम्मतेन यथा तयोरप्यन्वयव्यतिरेकौ सन्निहितावप्यकारणम्, स्वार्थे पक्षधर्मत्वमात्राप्रवृत्तेः, तस्मादन्वयव्यतिरेकसन्निधानेऽप्यकारणत्वमार्थः स्वार्थगतौ ताभ्याम्, यथाऽनुमानविचारेऽभिहितं 'प्रतिपेध्यात्प्रचारेण यस्माद्व्याप्तिरपोह्यते । लिङ्गे लिङ्गिनि [च] व्याप्तिस्तस्मात् सत्यप्यकारणम् ॥' इत्यादिकारिकार्थोऽनुगमः कार्यः, ततः किम् ? ततस्तयोरकारणत्वात् पक्षधर्मत्वमात्रकारणत्वादेकलक्षणं शब्द[वत्]लिङ्गमपि, अनुमानत्वात्, एकलक्षणत्वाद्वि लिङ्गमपि तेऽनुमानमित्यापन्नम् एकलक्षणत्वाच्छब्दवत्, अभिमतत्रिलक्षणलिङ्गवैलक्षण्येन एकलक्षणत्वमसिद्धमित्यत आह स्वार्थस्य पर्युदस्यापसिद्धस्यैकलक्षणत्वस्य—शब्दवत्-अन्यवदिति।

शब्दोऽपि वा नानुमानं विरुद्धवदिति लिङ्गस्यापि प्राप्तम्, व्यर्थतैव वा, स्वार्थस्यासम्भवात्, पक्षधर्ममात्रस्याप्यभावोऽनध्यवसायात् म्लेच्छशब्दज्ञानवत्, विपर्ययाद्वा विरुद्धज्ञानवदभिरम धूमादिष्वस्मिन्नपि स्वार्थानुमाने गुणसमुदाया हि धूमाख्योऽर्थः बहलकुटिलत्वादिरनन्ये च धूमत्वाभावो ज्ञातसम्बन्धत्वाभावात्, संवृतिमात्रत्वाच्च समुदायस्य तदर्थागतेस्तद्वारेण नानुमानमित्येकलक्षणं लिङ्गं स्वार्थमात्रस्यापीति तदेकलक्षणतापि नैव, इत्थं कुत एव तस्याग्रहीतस्यानुमयप्रतिपत्तेरभावेऽप्यपोहः ?

शब्दोऽपि वा[ना]नुमानं विरुद्धवदिति शब्दस्यानुमानत्वाभावे लिङ्गस्यापि प्राप्तमेव, अ[न]नुमान[त्वं] द्वयोरपीत्यभिप्रायः, व्यर्थतैव वेत्यादि शब्दवल्लिङ्गस्य वैयर्थ्यं प्राप्यमानस्यापतिविधिना योज्यम्, स्वार्थस्येति पक्षधर्ममात्रस्याप्यभावोऽनध्यवसायात् म्लेच्छशब्दज्ञानवत्, विपर्ययाद्वेति विरुद्धज्ञानवत्,

साध्यमाह—साध्यधर्मेति साध्यधर्मोऽनित्यत्वे वा साधनस्य कृतकत्वस्य व्याप्तिः सा यथा न साध्यस्यापि तद्वदिति । साध्यमेव व्याप्नोति—यथेति कृतकत्वमनित्यत्वव्याप्तिर्यथा निश्चिता अव्यभिचारात्, अनित्यत्वेन तु कृतकव्याप्तिर्न यथा निश्चिता व्यभिचारात्, अनित्यस्य सर्वस्य प्रयत्नानन्तरीयकत्वाभावेन कृतकत्वाभावात् नानित्यत्वेन कृतकत्वस्य गतिरिति भावः । दार्ष्टान्तिकमाह—तयोरपीति ... अपि तयोरेव ... सन्निहितावप्यन्वयव्यतिरेकौ न कारणमिति भावः । ... अनुमानविचारे ... यथेति । प्रतिपेध्येति, यस्मात् प्रतिपेध्यव्यपोहे व्याप्तिः प्रवर्तते ... तत्र लिङ्गे लिङ्गिनि च यद्यपि वर्तते तथापि ... सापि न कारणमिति तदर्थः ... । सन्निहितयोस्तयोरकारणत्वं भवतु तेन किमित्यत्राह—ततस्तयोरिति । ... अनुमानत्वं ... —एकलक्षणत्वादिति । ननु लिङ्गे त्रिलक्षणत्वमेवेति हेतुरसिद्ध इत्यत्राह—अभिमतेति । ... अनुमानत्वं बाधते—शब्दोऽपि वेति । ननु लिङ्गे शब्दे ... एवं ... अनुमानत्वं बाधत इत्यत्राह—शब्दस्येति एकलक्षणत्वादिति भावः । ... —शब्दवदिति । ... यथा ... परिज्ञानं न ... —पक्षधर्ममात्रस्येति ... । अनुमानस्य ... विरुद्धज्ञानवदनुमानत्वात्—विपर्ययाद्वेति । ... इत्यत्राह—

१ सि ° ... ड. छ. दे ° ... । २ सि ड. डा. दे विरुद्धोऽपि । ३ ... ड दे ... । ४ सि ड दे नानुमानं । ५ सि. ड. दे डा. व्यर्थतैव ... । ६ सि ... ड डा दे ... ।

तत्रापतति—अग्निरत्र धूमादित्यस्मिन्नपि स्वार्थानुमाने गुणसमुदायो हि धूमाख्योऽयं इति, तस्य सूक्ष्मविस्फोट
रूपानन्त्ये साध्यसाधनव्यवहारच्छिद्रत्वापानन्त्ये च धूमत्वाभावो ज्ञातसम्बन्धत्वाभावात्। संवृतिमात्रत्वात्
समुदायस्य तदर्थागतेः, तस्माद् द्वारेण[न]ानुमानमित्यलक्षणं सिद्ध स्वार्थमात्रस्यापीति, इति तदेकलक्षणव्याप्ति-
मैव इत्य—तत्स्वार्थमात्रव्यापकत्वे पुन एव तस्याग्रहीतत्वात् स भवति धूमो नाधूमः, अन्यो न भवतीत्य-
5 विषयत्वादनुमानविषयतेरभावेऽन्यासाधारण्यापेक्षः ? कुतोऽग्निरित्यनग्निर्न भवति धूम इत्यधूमो न भवतीति
च कुत एवैतत् तत्र घटामिपर्ति ।

पक्षधर्मे च वाऽग्निः धूमस्याधारः प्राप्नोत्यनुमेयत्वादिति सपक्षस्य तुल्यादेरभावस्तदभ्युप-
गमे पक्षाभावः, प्रागुक्तशब्दानुमानविषयत्वादिति तस्मिन्नेव पक्षधर्ममात्रलक्षणा वृत्तिः स्यात्
न्यत्र न, तस्मादन्वयव्यतिरेकौ न स्तः, अथ भवति ज्ञानं धूमोऽयमग्निरयं धूमोऽयमिति ततः
10 साध्यलिङ्गिके अपि ज्ञाने प्राप्ते प्रसक्ते अन्वयव्यतिरेकवियुक्तस्यज्ञानत्वात् सन्निकृष्टार्थवत्।

पक्षधर्मे च वेत्यादि, यथैव वृक्ष एव न कश्चित् भवत्य इति प्रसज्यता लक्ष[ण]णे वृत्तिः
तथाऽग्निरिति पक्षधर्म[स्य]धूमस्याधारः प्राप्नोति अनुमेयत्वादिति सपक्षस्य तुल्यादेरभावः तदभ्युपगमे पक्षा-
भावः प्रागुक्तशब्दानुमानविषयत्वादिति तस्मिन्नेव वृत्तिः स्यात् पक्षमात्रे सपक्षाभावात् सा कीदृशीति
चेदुच्यते—पक्षधर्ममात्रलक्षणा त्रिसूत्रं भवति न तुल्यान्यतरस्मिन् अन्वयाद्यभावात् न स्याद् वृत्तिः, अन्यत्र
15 मन्यासि पक्षधर्मस्य चान्यत्र सपक्षे तुल्ये तुल्ये तदतुल्येऽपि वृत्तिः स्यात् इत्याशङ्क्य व्याचष्टे व्यतिरेका-

---

अग्निरत्रेति अग्निरत्रेत्येवं वक्तव्यं धूमादिति एवमादि तत्र यथा घटे गुणसमुदायरूप तदतिरिक्तत्वाभावस्तथा धूमोऽपि गन्धादिन्य-
[illegible] मूर्त्तेरपरिमुक्तानामानन्त्येन सम्बन्धग्रहणासम्भवात् [illegible] तदेव [illegible]
तदेव [illegible] माव । ननु गन्धादिमात्र-
नामान्यं भवतु नाम तेषां समुदायो हि धूम उच्यते स च ज्ञातसम्बन्ध [illegible]—संवृतिमात्रत्वादिति [illegible]
20 समुदाये न पारमार्थिक तस्मान्न [illegible] ज्ञानमिति समुदायद्वारेणापि नानुमानसम्भव इति न धूमादि [illegible]
भाव । तदेवं धूमे न [illegible] एव इति [illegible] धूमो न त्वधूम इति अग्निरयं न त्वनग्निरिति [illegible]
[illegible]—तत्स्वार्थमात्रस्येति । पक्षधर्मे [illegible]—पक्षधर्मे च वेति।
ननु [illegible] तथा च [illegible] न हि [illegible]
[illegible]
25 तत्र [illegible] सपक्षो भवेत्, तस्मात् स एव धूमस्य पक्षधर्मस्याधार स्यात्,
[illegible] धूम [illegible]—यथैव वृक्ष एवेति । पक्षधर्मा-
[illegible]—त्रिसूत्रमभवतीति [illegible] न वृत्ति [illegible]
धूम इति भाव । [illegible]
[illegible] व्यतिरेकस्य [illegible]
30 [illegible] । [illegible]
पक्षधर्मस्य चेति । ननु [illegible] साध्य

---

१ सि. क. डा. दे डा °भावात् । २ सि क दे डा मात्रव्याप्तस्य । ३ सि क. डा. दे पक्षधर्मो [illegible] । ४ सि ष दे सत्यामृते

पेक्षा स्यात्, सा तु सपक्षस्यैवाभावामावि व्यतिरेकापेक्षा, तस्मादन्वयव्यतिरेकौ न स्तः। अथ भवति ज्ञानमिति—विनाप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां भवति ज्ञानं धूमोऽयमग्निरयं धूमोऽयमिति, ततः किं ? तत्र प्राप्ते भवन्मते, कतमे ते प्राप्ते ? शाब्दलिङ्गिके अपि ज्ञाने भवन्मते एव प्राप्नुतः, कस्मात् ? अन्वयव्यतिरेकवियुक्तत्वाविज्ञानत्वात् अविकल्पकत्वात्, अभिन्नस्यार्थवत्त्विति व्याख्यातोऽर्थसङ्कुरः साधनं स्वार्थपरार्थानुमानयोः शा[ा]ब्दलिङ्गिकयोः प्रत्यक्षत्वासञ्जनं गतार्थम् ।　　5

किञ्चान्यत्—

अत इदं स्वप्रतिपाद्यवस्तुधर्मत्वे सत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां तस्य गमकत्वादनुमानं शाब्द इति पूर्वापरासमीक्ष्यैवोक्तम्, अन्वयव्यतिरेकरहितत्वस्योक्तत्वात् प्रत्यक्षत्वस्योपपादितत्वात्, एव तु पाठो घटमान उपलभ्यते 'नाप्रमाणान्तरं शाब्दमनुमानात्तथा हि तत् । कृतकत्ववदपि स्वार्थमन्यापोहेन नाशयेत् ॥' (ग्रन्थकृतः) इति, यदि न प्रमाणान्तरं शाब्दमनुमानात्तथा हि 10 तत् । कृतकत्वादिवदिति मन्यसे ततोऽन्यापोहार्थकृता दोषाः, न शाब्द एवैकस्मिन् दोषाः, तद्धि पदोपजालोपनिपातसम्बन्ध्येव तदनुमानमपि, नन्वेवं कृतकत्वाद्यप्यनुमानं स्वार्थमन्यापोहेन नाशयेदेव, अन्यापोहेन स्वार्थप्रतिपत्त्यगमकत्वात्, अन्यापोहशब्दार्थवत्, धूम इत्यधूमो न भवतीति निरन्वया प्रतिपत्तिरेव, प्राह्यस्य दर्शनरहितत्वात्, अगृहीतब्राह्मणाब्राह्मणार्थप्रतिपत्तिवत्, गुणसमुदायो हि धूमाख्योऽर्थः, पाण्डुमहत्त्वोत्सङ्गाद्यानन्त्ये धूमाभावात्, संवृतिमात्रत्वाच्च 15 समुदायस्य तदयोगतः कुत एवान्यापोहः ? एवं तावद्धूमार्थ एव न निश्चीयते, किं पुनर्यत्रासौ धूमः स, ताभ्यामाभ्यामुभयोरपोहो ? तदभावात् कुतः साधपि ? इति ।

अत इदमित्यादि । स्वप्रतिपाद्यवस्तुधर्मत्वे सत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां तस्य गमकत्वात् अनुमानं शाब्दो नानुमानादन्यत् प्रमाणमित्येतदप्यत एव पूर्वापरासमीक्ष्यैवोक्तम् अन्वयव्यतिरेकरहितत्वस्योक्तत्वात्

तथापि यदि भवतीत्युच्यते तदा दोषमाह भवति—अथ भवतीति प्रत्यक्षमिवाप्रमाणान्तरत्वादनुपपन्नं शाब्दं लैङ्गिकं ज्ञानं 20 प्रत्यक्षमेव स्यात्, अन्वयव्यतिरेकानपेक्षत्वादविकल्पकत्वात्, अथवार्थैकत्वव्यवहारात् भवतोऽपि, प्रत्यक्षमपीति दृष्टान्त इति भावः । तमेव हेतुं दर्शयति अन्वयेति अन्वयव्यतिरेकाभ्यामसत्त्वे प्रकारान्तरा प्रतिभासनया वा तत्र तयोः साक्षाद्विषयत्वं ज्ञानं तद्वचनत्वात्, इन्द्रियविषयसन्निकर्षोत्पन्नमभिन्नस्वं निरवयवमनुद्धृतविशेषमविशेष्यमपि तथैव वैदिकं शाब्दं ज्ञानं तत्प्रमाणमन्वयव्यतिरेकसामान्यप्रतीतिप्रत्ययाभावात्सिद्धिविषयत्व एव भासमानमात्मनात्मत्वात्मकमपीति भावः । शाब्दस्यानुमानताभावे हेत्वन्तरं दर्शयति अत इदमिति शाब्दलैङ्गिकयोरन्वयव्यतिरेकयोरेव भवतस्तयोरसिद्धत्वात्तयोरेव स्वप्रतिपाद्य [illegible] सति 25 अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तस्य गमकत्वादनुमानं शब्द इति युष्मदुक्तं तदसङ्गतम्, तयोर्हि प्रत्यक्षवत् स्वार्थेन धर्मेण अन्वयव्यतिरेकरहितेन स्वार्थस्य प्रत्यक्षस्य स्वसाध्यपक्षाभावात्, धूमादेरपि स्वप्रतिपाद्यस्य [illegible] पक्षासपक्षाभ्यामेव तुल्यानुल्यत्वरहितत्वादन्वयव्यतिरेकनिषेधेन स्वार्थेऽनन्यः अत एव शाब्दं लैङ्गिकं च ज्ञानं प्रत्यक्षमिन्द्रियजातिरहितं [illegible] निरस्तमिति भावः । एतदेव विवृणोति स्वप्रतिपाद्येति । तद्विशदयति अत एवेति, अन्वयव्यतिरेकापेक्षारहितत्वात्तथैवोक्तं तत्रापि हि अन्वयव्यतिरेकरहितत्वं प्रत्यक्षस्य तदसमीक्ष्यैव त्वयोक्तम् इति भावः । ननु नास्माकमनुमानादप्रमाणान्तरं शाब्दमित्येव 30

---

१ सि० क्ष० प्रत्यक्षत्वात् ।

प्रमाणान्तरलोपपादितत्वात्, एष तु पाठो घटमान उपलभ्यते, 'न प्रमाणा[न्तर]मित्यादि श्लोकः, यदि न प्रमाणान्तरमिष्येतवेव प्रत्युच्चारयति यावत् स्वलक्षणादिवदिति, ततोऽन्यापोहार्थेऽपि दोषोऽन्यासः, न तत्र एवैकमितीति यथा मयोक्ताः शब्दप्रत्यक्षप्रसङ्गादिदोषा अन्यापोहार्थत्वात् केवले, किं तर्हि ? तद्विरोध-आलोपनिपातस्याप्येव तेऽनुमानमपि, तद्रूपमिति चेत्तर्हि तदेवं प्रत्यक्षवदे—नन्वेवं स्वलक्षणमप्यनुमानं

5 स्वार्थं परार्थं वा त्रिलक्षणं लिङ्गं [illegible] स्वार्थमात्मापोहेन नान्यथैव, न न भावयति, इयं प्रतिज्ञा हेतुरन्यापोहेनेत्यादि गतार्थः, दृष्टान्तश्च यावदन्यापोहस्तदर्थवदिति साधनम्, तत्र भावना-साधनं धूम इति [न] धूमो न भवतीति निरन्वयाऽप्रतिपत्तिरेव, प्रतिज्ञा, भावस्य दर्शनरहितत्वादिति हेतुः स्वान्यस्वान्यप्रतिपत्तिवदिति दृष्टान्तः, यथा स्वान्यस्वान्यनुविपर्ययविज्ञानरहितस्य भावस्य [स्व]भावस्यापाप्रतिपत्तिः

निरन्वयत्वात् तथा धूम इत्यधूमो न भवतीति तत्साम्या गुणसमुदायो हीत्यादि पूर्ववदेव भावनीयं यावदुपा-

10 धयविशेषं यावत् कुत एवान्यापोहः ? अगृहीतिभावस्यात्मान्यार्थप्रतिपत्तिवदिति साधनेनैव भावितमप्रतिपत्तिम् एवं तावदनुमार्थ एव न निश्चीयते, किं पुनर्यत्रासौ धूमो गुणसमुदायेऽपरमार्थोऽसौ वर्तते सोऽपि न निश्चीयतेऽभिरितिर्थः तावत्राभिधूमाभ्यां ततोऽन्ययोः–अनग्न्यधूमयोरपोहौ स्याताम् ? तदभावात् कुतः तावपि ? इति ।

यश्च धूम गुणसमुदायोऽसौ नाभिदेशो नाम कौचिदपि स्या, तज्ज्ञानाभ्यां

15 तु तदन्यारोपणेनत्वादि स्या न ज्ञिस्येतत्साम्यात् स एव प्रत्यो यावदन्योपादानमात्मनश्च त्याग इति, एवं तावत् पक्षधर्मस्य चानुपपत्तिः किं भवदेव भवति ? तदाभवत् ? अन्यापोहस्य गुणसमुदायपरमार्थस्य स्वार्थं इत्यादि विकल्पैरात्मापोहात्, तैरेव विकल्पैर्विचार्यमाणयोः स्वभावपक्षधारमाभास्, एवमनुमानमप्रमाणमेव, अतत्वस्यापारमकत्वात्, अज्ञातवत्कपीनवदिति ।

स्वार्थमेव, न तु न प्रमाणान्तरं [illegible]–एष तु पाठ इति । यदि तु न प्रमाणान्तरं [illegible]

20 [illegible] अन्यापोहेन स्वार्थं [illegible] अन्यापोह[illegible] दोषा [illegible]–यदि न प्रमाणान्तरमिष्येतवेवेति । न [illegible] एवैते दोषाः प्रसज्यन्ते, अपि तु ते अनुमानमपि [illegible] अन्यापोहेन [illegible]–न शब्द एवेति । अनुमाने [illegible] एव दोषाः प्रसज्यन्त इति [illegible] [illegible]–[illegible]मिति स्वलक्षणानुमानं स्वार्थं वा परार्थं वा त्रिलक्षणं [illegible] [illegible] [illegible]

25 [illegible] भावार्थः । दृष्टान्तमाह अन्यापोहस्तदर्थवदिति, [illegible] यथा स्वार्थं भावस्यैव [illegible] । [illegible] भावस्यैव धूम इतीति इयं प्रतिज्ञा [illegible] [illegible] भाव । हेतुमाह–भावस्येति, [illegible] [illegible] धूमस्य न [illegible] भाव । अत्र दीपकवदेव दृष्टान्तमात्र स्यादिति । न्याये–यथेति । निरन्वयत्वेन [illegible]–गुणसमुदायो हीति । [illegible]

30 [illegible] । तयोः [illegible] एवं तावदिति । एवं [illegible] [illegible] निश्चयेन [illegible] ? [illegible] प्रतिपत्तिः ? [illegible] स्याताम् ? अन्यापोहाद्वये न [illegible] स्वार्थप्रतिपत्तिः ? [illegible]–किं पुनरिति

१ क. यथानन्त । २ सि क चा [illegible] ।

यच्च धूम इत्यादि, समासदण्डको धावत्कुम्भसमुदायोऽर्थो नामिदेशो नाम कोऽपि वा इति क्रमेण तदुक्त्याव दर्शयति, तदेतानारभ्यां रिति–अभिव्यक्तप्रामाण्यं तदर्थान्यारोपणेनेत्यादिना समेवाक्षेपमतीव प्रत्यमतिदिशति यावदन्योपादानमात्मनश्च त्याग इति मन्यावधिना दर्शयति समानप्रवर्तत्वादिति, एवं तावत् पक्षधर्मस्य चानुपपत्तिर्व्याख्याता किं भवदेव भवति ? तदाभवत् अन्यापोहस्य गुणसमुदायपरमार्थस्य स्वार्थं इत्यादिविकल्पैरन्यापोहात् सपक्षासपक्षयोरप्येवमेवेत्यतिदिशति–तैरेव विकल्पै- 5
र्विचार्यमाणयोः सपक्षासपक्षयोरप्यभावात्–सपक्षासपक्षावपि भवेतामेव भवतः ? तदाभवन्तावन्यापोहौ गुणसमुदायस्वार्थौ चेत्यादिविकल्पैरन्यापोह इति समानत्वात्, क्व-कुत आरभ्य मन्य इति चेदुच्यते किम [म्य]त्वेन सामान्यमेवपर्यायमीमांसुत विधिः नन्वित्येतस्मात्प्रभृत्यावधेरारभ्य ततो ग्रन्थो योज्यः, क्विच्छब्देरिति चेदुच्यते इयदुक्तिमन्तरे यावदात्मनस्त्वेतस्य ग्रन्थस्योपर्युपसंहारमन्यः प्रागुक्तन्यायप्रमाण एव, यथा कुत कस्यादेः न पक्षोऽग्निमः शब्दोऽग्निरित्येति वा स्वार्थपरार्थयोरनेनैव न्यायेन न पक्षोऽग्निविशिष्टो देशोऽग्निमत्व 10
विशिष्टः शब्दो वाऽन्योपोहवादिनः, न भवति न भवतीत्यभवनपरमार्थत्वादुभयतोऽप्यभावमात्रत्वात् तस्मिन्नासति भवेऽग्न्यादिधर्मिणि पक्षे कृतकत्वस्य पक्षधर्मः ? इति पक्षधर्मो न स्यात्, एवं भावस्य सपक्षो भासपक्ष इति तथा भावितार्थमेव बहुधा, एवमनुमानमप्रमाण्यमेव, अवधत्वस्यापास्तत्वात्, अभावपक्षमेव मिति, पक्षसपक्षासपक्षव्यवस्थानमपि नैवमन्यपक्षस्य तत्वमनुमानप्रामाण्यम् ।　　　　　[१]

स्वरूपमत् । अथ पक्षधर्मानुपपत्तिमाह–यद्येति । समासदण्डक इति [illegible] इति न व्याख्यायते । 15
[illegible] न [illegible] पक्षधर्मानुपपत्तिरिति भावः प्रतिभाति । [illegible]
[illegible] यथा [illegible] पौर्वोक्ति
चेत [illegible] न सम्भवति [illegible] हि
[illegible] कार्ये [illegible] इति इयमपि [illegible] 20
[illegible]
[illegible] न भवतीत्येवं [illegible] पक्षधर्मोऽप्यनुपपन्न
इत्याह–एवं तावदिति । [illegible] इति [illegible]–किं भवदेव भवतीति [illegible]
[illegible] अन्यापोह इति भावः ।
[illegible] इत्याह–सपक्षासपक्षयोरिति । [illegible]–कुत 25
आरभ्येति, किं त्वं मन्यसे [illegible] न सामान्यमेवपर्यायवाची [illegible] विशेषस्य [illegible]
[illegible] । [illegible]–इयदिति । [illegible]
[illegible] इति न
[illegible] स्वलक्षण-
[illegible]–यथा कृतकत्वादेरिति । एवं [illegible] एवं भावस्येति । एवम् [illegible]- 30
[illegible]–एवमिति । [illegible]
हि [illegible] प्रमाणं स्यात्, न चैवं तस्मादप्रमाणमेवेति भावः । अतः परं [illegible]

१ सि. च. का. वे. [illegible] । २ सि. च. का. वे. [illegible] । ३ सि. च. का. वे. [illegible] । ४ सि. च. का. वे. [illegible] । ५ सि. च. का. वे. [illegible] ।

प्रत्यक्षाग्निसामान्यसाध्यत्वे सपक्षाभावादसाधारणत्वमनैकान्तिकत्वं वा स्यात्, तस्मान्मूर्तिलक्षणरूपा-
ग्न्याभिविशिष्टस्य धूमविशिष्टत्वेन स्वयमात्मनैवाऽऽत्मनः साध्यत्वात् साधनत्वाच्च लिङ्गिनि लिङ्गस्यैव
आह–

अत्रैवमभिधेयस्य लिङ्गित्वाल्लिङ्गत्वाच्चाग्निमद्धूमवत्तयोश्च विभागविवक्षायां साध्यसाधन-
5 धर्मभावाल्लिङ्गिनि लिङ्गस्यासम्भवो न सम्भवति, तयोस्तत्रैव प्रधानोपसर्जनभावेन परस्परं नियत-
भावत्वात्, तौ देशस्यैकस्य भेदविवक्षायां साध्यसाधने भवतः ।

अत्रैवमभिधेयस्य लिङ्गित्वात् [लिङ्गत्वाच्च] अग्निमद्धूमवत्तयोश्च विभागविवक्षायां साध्य-
साधनधर्मभावादिति स एव हि प्रदेशोऽग्निमत्त्वेन साध्योऽन्यस्माद्भिन्नत्वात् धूमवत्त्वेन साधनं प्रत्यक्ष-
त्वात्, तस्माद्विशिष्टैकसाध्यसाधनधर्मभावात्–लिङ्गिनि साध्ये लिङ्गस्य साधनस्यासम्भवो न सम्भवति
10 सम्भव एव सम्भवतीत्यर्थः कस्मात् ? तयोस्तत्रैव प्रधानोपसर्जनभावेन परस्परं नियतभावत्वात्–अग्निः
प्रधानं धूमनिर्वृत्तौ, धूमस्याग्निपरिणामत्वात् तन्निर्वर्त्यत्वात् धूम उपसर्जनं अग्निनिर्वृत्तौ तदनिर्वर्त्य-
त्वाभावात्–तदनिर्वर्त्यत्वात्, धूमः प्रधानम् अग्निगतौ तल्लिङ्गत्वात् तमन्तरेणाग्निर्वृत्तेः–अनुपपत्तेः
अविनाभावात्, उपसर्जनमग्निः धूमगतावप्रधानत्वात्तत्कार्यत्वेनायोगात् अन्यथा भवत्येवेत्युक्तत्वात्, तेनान्योऽन्य-
प्रधानोपसर्जनभावेन नियमेन भवन्तौ तौ–अग्निधूमवत्त्वौ देशस्यैकस्य भेदविवक्षायां साध्यसाधने भवतः ।

15 तद्व्याख्या–

अग्निमत्त्वस्योपरि विचिकित्सायां [illegible] तत्सम्बन्धिमत्प्रतिपत्तिश्च, यदि च
तस्य देशस्य [illegible] तयोरेकवस्तुधर्मत्वात्, न चेदिच्छसि ततो नासम्भव

भवति । प्रत्यक्षेति अग्निरत्र धूमविशेषण अग्निसामान्यं साध्यं प्रतीतत्वात् सपक्षाभावात्, अनन्वयित्वाच्च, अपि
धूमे हेतुः अग्निमत्त्वेन सहाविनाभावसम्भवात् [illegible] [illegible] साध्ये
20 तस्यत्वस्य देशस्य साध्यत्वं साधनत्वमिति भावः । एवमेव साध्यसाधनभावमाह अत्रैवमभिधेयस्येति [illegible]
अग्नित्वेन विवक्षायां तद्रूपेण तस्याप्रत्यक्षत्वात् साध्यत्वम्, धूमवत्त्वेन विवक्षायां तद्रूपेण तस्य प्रत्यक्षत्वात् साधनत्वम्, तस्मात्
तत्रैव लिङ्गिनि लिङ्गस्य नासम्भव इति भावः । हेतुमाह–तयोरिति विवक्षितयोः साध्यसाधनभावेन अग्निधूमयोः साध्यसाधन-
भाव इति भावः । इदं व्याचष्टे–अग्निः प्रधानमिति धूमोत्पत्तावग्निः प्रधानम्, धूमो हि वह्नेः परिणामः अग्निना धूमनिर्वर्त्य-
त्वेन इति भावः । धूम इति अग्निनिर्वृत्तौ धूमो गौणः नहि धूमनिर्वर्त्योऽग्निः अग्निनिर्वर्तितत्वेनत्वाभावादिति भावः । तदन्त-
25 रेणभावत्वेन प्रधानोपसर्जनभावमुक्त्वा ज्ञाप्यज्ञापकभावेन तमाह धूम प्रधानमिति अग्निज्ञापकत्वात्, अग्निना
विना धूमस्यानुत्पत्तेः अनुपपन्नत्वादविनाभावादिति भावः । उपसर्जनमग्निरिति धूमे ज्ञातेऽपि तस्याप्रत्यक्षत्वात्
तद्विशिष्टदेशस्यानुमेयत्वात् [illegible] इति भावः । तयोः प्रधानोपसर्जनभावनियमेन देशस्यैकस्यैव अग्निमद्धूमवत्तया भेदविवक्षायां
साध्यसाधनभावो भवत इत्याह–तेनान्योऽन्येति यतो हि तेनैव एवाग्निः प्रतिपद्यते देशस्यान्यथा तस्यैव धर्मो हेतुर्धर्मः यत्र
यदा धूम तत्र तदा अग्निः साध्यते न तदितरस्मिन्देशे भवकाले वा अन्यथा हेतुर्व्यभिचारी स्यात्, तस्मादेकदेशस्यैका-
30 ग्नित्वाऽभिधानेऽपि प्रमाणत्वेन देशस्य साध्यता न विरुद्धा इति भावः । तदेव व्याचष्टे–अग्निमदिति । एवं तयोरेकस्येन

१ सि. क्ष. डे. [illegible] प्रत्यक्षाग्निसामान्यसाध्यत्वे सपक्षाभावादसाधारणत्वमनैकान्तिकत्वं वा स्यात्, तस्मान्मूर्ति-
लक्षणरूपाग्न्यभिविशिष्टस्य धूमविशिष्टत्वेन स्वयमात्मनैवात्मनः साध्यत्वात् साधनत्वाच्च लिङ्गिनि लिङ्गस्यैव अत आह अत्रै-
वमभिधेयस्य लिङ्गित्वाल्लिङ्गत्वाच्चाग्निमद्धूमवत्तयोश्च विभागविवक्षायां साध्यसाधनधर्मभावादिति स एव हि प्रदेशोऽग्निमत्त्वेन साध्यो द ।

धूमो लिङ्गतां लभते, अपक्षधर्मत्वात्, यथा तस्मिन् प्रदेशे प्रभावे धूमोऽन्योन्यादि काले वा, वनस्पतिचैतन्ये स्वापवच्च धूमः सन्देहहेतुः स्यात् पक्षाव्यापिसाधनधर्मत्वात् सत्प्रतिपक्षा धानाधारधर्मभावात्मकप्रत्ययाध्यवसानकारणत्वात् स्थाणुपुरुषभावाभावप्रतिपत्तिवत् ।

अग्निमत्पक्षोपरि विचिकित्सायामित्यादि, पूर्वं गमकत्वेन लिङ्गस्य धूमस्य प्राधान्यं गम्यस्य लिङ्गिनोऽग्नेर्गुणभावं दर्शयति यावत्सम्बन्धिमत्प्रतिपत्तिश्चेति, ततः परं यदि च तस्य देशस्येत्यादिना निर्वृत्ता 5 वह्नेः प्राधान्यं धूम[ ]प्राधान्यञ्च यावल्लिङ्गतां लभत इति पक्षधर्मत्वसपक्षानुगतिविपक्षव्यावृत्तित्वं व्याख्याय धूमस्य पूर्वेण्याप्तिसाध्यतां गमयति तत्परेणाग्निविशिष्टदेशस्य व्याप्तं व्याख्याय तद्गुणनिर्वृत्तधूमप्रत्यक्षतायां त्रैरू-प्येण गमकत्वं धूमस्य व्याचष्टे–तयोरेकवस्तुधर्मत्वादिति-एतदुक्तं भवति सम्भवतोरेव लिङ्गलिङ्गिनोः साध्य साधनभावोऽन्वयप्राधान्यापेक्षप्राधान्येन, न चेदिच्छसि ततोऽग्निप्रापादनसाधन-भासम्भवात् धूमो लिङ्गतां लभते, अपक्षधर्मत्वात् तत्सम्भवादेव सर्व[त्र]लिङ्गिन्यसम्भवात् लिङ्गमपक्षधर्मत्वं यत्र यत्रापक्षधर्मत्वं तत्र तत्र 10 तल्लिङ्गत्वाभावः यथा तस्मिन् प्रदेशेऽग्नेः प्रभावे धूमोऽन्योन्यादिकाले वा, किञ्चान्यत्—प्राक् लब्धं व्याख्यातमधुना लिङ्गेऽप्युच्यते—वनस्पतिचैतन्ये स्वापवदित्यादि, अग्निमानयं देशो धूमवत्त्वादित्यस्मिन् साधने त्वदभिमत्या धूमः सन्देहहेतुः स्यात् पक्षाव्यापिसाधनधर्मत्वात्, तद्व्याख्या—तत्प्रतिपक्षाधानत्वात्निर्देशकहेतुः-तस्य प्रति पत्तिरप्रतिपत्तिः, तस्या आधानं तत्प्रतिपक्षाधानं तस्याधारो धर्मः तस्य भाव आत्मा यस्य स भवति तत्प्रतिप क्षाधानाधारधर्मभावात्मकः प्रत्ययः यथाऽऽभिर्व्याख्यातः तस्य प्रत्ययस्याध्यवसाने कारणीभवति स धूम- 15

प्रत्यक्षत्वाभावात् प्रधानोपसर्जनभावेन भवत्वाभिमुख्यात्म्या सम्बन्धिनो देशस्यैव भेदविवक्षा साध्यसाधनभावश्चास्य सम्बन्धिमत्त्वेऽस्य प्रमाणपरसम्बन्धिमत्प्रतिपत्ति भवमे दर्शयन्नाह-पूर्वमिति साध्यसाधनभावेन प्रधानोपसर्जनभावोऽत्र विवेच । यदि च देशस्येति ग्रन्थेन वक्ष्यमाणमाह निर्वृत्ताविति याववस्थभावेनात्र प्रधानोपसर्जनभावो बोद्धव्यः । साध्यसाधन-भावश्चाप्यक्षमत्वे धूमेऽग्नेः साधनम् कार्यकारणभावस्योऽग्नितोऽपि साध्यो नाग्निरित्याह धूमस्येति । अग्निप्रामर्थ्याद्धूमस्य निर्वृत्ति कार्यकारणभावस्य तद्वार्ये भाव तदभावेऽभाव इत्यन्वयव्यतिरेकगम्यत्वेन धूमे चैतन्यं दुर्लभम्, अग्निरूपेण परिणत- 20 स्यैव धूमरूपेण परिणत्याऽग्निधूमयोरेकवस्तुधर्मत्वमतो धूमो गमकोऽग्निर्गम्य इत्याह तद्गुणनिर्वृत्तेति । लिङ्गिनि साध्ये लिङ्गस्य सम्भव एव एतस्मिन् पक्षे प्रधानोपसर्जनभावेन परस्परं व्यभिचारात् तौ च सम्भवल्लिङ्गलिङ्गिनौ अन्वयप्राधान्येन व्यतिरेक-भावाभावेन च साध्यसाधनभावं भजत इति पक्षधर्मत्वसपक्षसत्त्वविपक्षव्यावृत्तिरूपत्रैरूप्यसम्पन्नत्वमभिप्रेतमित्याशयं दर्शयति-एत-दुक्तं भवतीति । अन्यथाऽग्निप्रापादनमिति-न चेदिच्छसीति सम्भवतोर्लिङ्गलिङ्गिनोः साध्यसाधनभावं यदि नेच्छसि तर्हि अनग्निमद्धूमे लिङ्गता न लभ्यते पक्षधर्मत्वाभावात् न सर्वत्र लिङ्गिनि लिङ्गस्य सम्भव इति मतो वाऽभवति ततोऽपक्षधर्मत्वं धूमे 25 लिङ्गस्य यत्र च प्रभावो वह्नेरेतर्हिनि अस्वधर्मत्वमस्ति वह्नेरन्योन्यादिकाले वा धूमे न तत्र लिङ्गत्वमस्तीति धूमे लिङ्गं न भवतीति भावः । तथा वनस्पतिचैतन्यपक्षधर्मत्वाद्वनस्पतिषु चैतन्यसाधने स्वाप सन्देहहेतुः तथा धूमोऽप्यपि भिन्नं धूमोऽग्नेर-निश्चयाव्याप्तिभावानन्तर्गतस्यानुमानं स्याद् । किं वा वनस्पतिव्याप्तिस्वापवदनुमानाभाव इत्यभिसन्धायाह—प्राक् धाम् इति । सन्देहहेतुत्वमेव स्पष्टयति—तत्प्रतिपक्षाधानेति । तस्येति । अर्थं भावोऽत्र प्रतिभाति अग्निरिति प्रतिपत्तिप्रत्ययाधारो धर्मे धूमे धूमत्वं वा तस्य भावस्वभावं च एतादृशो यस्य प्रत्ययस्य निश्चायके 30 धूम इति प्रत्यय निश्चयधूमस्वरूपत्वस्य वा स तत्प्रतिपक्षाधानाधारधर्मभावात्मकप्रत्ययः प्रदेशस्यैव लिङ्ग-लिङ्गित्वे अभिप्राय प्रधानोपसर्जनभावेन भेदविवक्षा तस्यैव विवक्षाभावात् सम्भवतोरेवाग्निधूमयो साध्यसाधनभावस्य

1 सि क्ष. डे छ. अग्निमत्पक्षोपरिविचि–आत्मा ।

त्वम्मतेन, पक्षान्वापिसाधनधर्मत्वात्—सर्वत्र लिङ्गिन्यभावात्—अनियतलिङ्गिसम्भवत्वात्, किमिव स्थाणुपुरुषभावाभावप्रतिपत्तिवत्—यथा स्थाणावभवन् वक्रसंयमनादिधर्मः पुरुषे च भवन् स्थाणुरिति प्रतिपत्त्याभानाधार[धर्म]भावात्मकप्रसाध्यावस्थानकारणत्वात्[द]्विपक्षसंदेहहेतुः, एकत्रोभयत्राभावात् किं स्थाणुः स्यात् किं पुरुषः स्यात् तथा वयोनिलयनादिः पुरुषभवन् स्थाणौ भवन् उभयविषय संशयं करोति, अत्र 5 दृष्टत्वात्र निश्चयहेतुरेव, स्थाणौ वयोनिलयन पुरुषे च वक्रसंयमनम्, तत्र भवभात्, तथाऽस्मत्पक्षेऽत्र धूमादिति संदेहहेतुः स्यात् साध्ये भवनाभिमतात् ।

यत्तु तदन्यत्रादर्शने प्रत्यक्षतस्तत्पर्यते तत्र सपक्षे सर्वत्र दर्शनाभावेऽदोष एव, लिङ्गिन्यदर्शने तु स्याद्दोषः, लिङ्गी चात्र प्रदेशः प्रत्यक्षधूमसम्बन्धी तत्र सर्वत्र दृश्यत एव, तस्मात्त्वद्वचनमेतत् सर्वत्र लिङ्गिन्यदर्शनात्स्वविदुषवत् प्रतिपत्तिरिति, एवञ्च दर्शनबलादेव गमयतीत्युक्ते 10 पक्षविपरीतः प्रकाश्यप्रकाशकत्वभेदपाठः 'सम्बन्धो यद्यपि द्विष्ठः सहभाव्यङ्गलिङ्गिनोः । आधाराधेयवद्वृत्तिः तस्य संयोगिवत्तु तु ॥' (प्रमा. स.) इति "यथाहि सत्यपि द्विगतत्वे सम्बन्धस्य न कदाचिदाधार आधेयधर्मा भवति, नाप्याधेयः आधारधर्मा तथा न कदाचिल्लिङ्गं लिङ्गि भवति लिङ्गि च लिङ्गं, संयोगी तु यथैकस्तथा द्वितीय इति न तद्वदिहेति, तथा हि 'लिङ्गे लिङ्गि भवत्येव लिङ्गिन्येवेतरत् पुनः । नियमस्य विपर्यासेऽसम्बन्धो लिङ्गलिङ्गिनोः ॥' 15 (प्रमा स.) यस्माच्च लिङ्गे लिङ्गी भवत्येव तस्मादुक्तं यदग्निमद्धूमो द्रव्यत्वादीनामपि प्रकाशको न तैक्ष्ण्यादीनाम्, यस्माच्च लिङ्गिन्येव लिङ्गं भवति नान्यत्र तस्मादुक्त यद्धूमो धूमत्वेनैव पाण्डुत्वादिभिरपि प्रकाशयति न द्रव्यत्वादिभिरिति ।

यत्तु तदित्यादि, यस्त्वेव साध्यादन्यत्रायोगदर्शनाभावादर्शनं प्रत्यक्षतस्तत्पर्यते धूमस्य तत्र सपक्षे लिङ्गस्य सर्वत्र दर्शनाभावे लिङ्गत्वाभ्युपगमादद्दोष एव, लिङ्गिन्यदर्शने तु स्याद्दोषः, लिङ्गी चात्र प्रदेशः 20 प्रत्यक्षधूमसम्बन्धी, तत्र सर्वत्र दृश्यत एव तस्मात्त्वद्वचनमेतत् सर्वत्र लिङ्गिन्यदर्शनात्स्वविदुषवत्प्रतिपत्तिरिति

एतत्सदृधर्मेण च लिङ्गे तैक्ष्ण्येन व्यभिचारस्य यथा प्रतिपादितत्वात्, [illegible] लम्बतेन धूमे च एतो भवति [illegible] न सर्वत्र लिङ्गिनि लिङ्गस्य सम्भव इत्यभ्युपगमात् [illegible] लिङ्गस्य सम्भवाभ्युपगमादिति । स्थाण्वादि—स्थाणुपुरुषेति स्थाणुत्वाभावाभिमानाभिनिवेशकलादिधर्मं पुरुषत्वाभिमानाभिनिवेशलितधर्मं [illegible] पुरुषत्वाद्यनभिमतधर्मस्वाधारधर्मं [illegible] तत्प्रतिपत्तिप्रसङ्गात्, तौ च 25 धर्मौ एकत्रोभयत्र न [illegible] तथा च पुरोवर्तिनि यदा [illegible] तदा पुरुषत्वस्य यदा च वयोनिलयनादिधर्माणं तदा स्थाणुत्वस्येत्यस्य [illegible] भवति निश्चयं स्थाणुर्वा पुरुषो वेति तयोर्धर्मयोः [illegible] प्रत्येकं तयोरभिमानार्थं संशयौ—यथा इह इति । [illegible] धूमो न दृश्यत इत्युक्तं तदाह—यत्त्विति । आपेक्षो—यस्त्वयेदमिति तथा हि साध्यादन्यत्र [illegible] तत्रैव न तु लिङ्गिनि [illegible] । तत्र च [illegible]—तत्र सपक्ष इति [illegible] 30 [illegible] न लिङ्गं [illegible] लिङ्गिनि [illegible] हि लिङ्गं [illegible] लिङ्गी च [illegible] धूमेन [illegible] [illegible] प्रदेश एव तत्र सर्वत्र धूमे लिङ्गं दृश्यत एवेति [illegible] । एवञ्च न हि सर्वत्र लिङ्गिनि लिङ्गं [illegible] लिङ्गे लिङ्गी [illegible] च [illegible] तस्मादिति । [illegible] नियमेन भवन्ती लिङ्गलिङ्गिनी [illegible]

1 सि. छ डा. दे °[illegible] ।

सिद्धान्ततु–परोक्षमपि अनेनैव न्यायेन दर्शनवशादेव गमकत्वमिष्टमुक्ते यत्तद्विपरीतः प्रकाश[क]गमक भाक्तत्वमेदपाठः सोऽप्यसम्बद्धत्वमोऽस्यादिति चेदुच्यते 'सम्बन्धो यद्यपि द्विष्ठः' इत्यादिकारिकाः सामान्यतः तद्यथा–ननु द्विगतत्वात् सम्बन्धस्य संयोगिवल्लिङ्गधर्मेण लिङ्गिना भवितव्यमिति चोदिते नैतदस्ति सम्बन्धो यद्यपि द्विष्ठ इत्यादि, यथा हि सत्यपि द्विगतत्वे सम्बन्धस्य न कदाचिदाधार आधेयधर्मो भवति, नाप्याधेय आधारधर्मो तथा न कदाचिल्लिङ्गं लिङ्गि भवति लिङ्गि च लिङ्गम्, संयोगी तु यथैकस्तथा द्वितीय 5 इति न सदृशम्, तथाहि 'लिङ्गे लिङ्गि भवत्येव' इत्यादिश्लोकः, यस्माच्च लिङ्गे लिङ्गि भवत्येव तस्मात्पूर्वं धदग्निमद्धूमो द्रव्यत्वादीनामस्ति प्रकाशको न तैरप्यादीनाम्, यस्माच्च लिङ्गिन्येव लिङ्गं भवति नान्यत्र तस्मात्पूर्वं यद्धूमो धूमत्वेनैव पाण्डुत्वादिभिरपि प्रकाशयति न द्रव्यत्वादिभिरित्येवं व्यभिचारित्वेऽपि न सम्बन्धो लिङ्गलिङ्गिनोः ।

ननु च लिङ्गमपि लिङ्गिनि भवत्येव, यथा कृतकत्वमनित्यत्वे, 'काम लिङ्गमपि व्यापि लिङ्गि- 10 न्यङ्गि न तत्त्वतः । व्यापित्वात्तनु तत्तस्य गमकं गोविषाणवत् ॥' (प्रमा स)यद्यपि किञ्चिल्लिङ्गं लिङ्गिनि भवत्येव, न तु तत्त्वेन लिङ्गिनं गमयति, तद्यथा–विषाणित्वेन गोर्व्यापित्वेऽपि न गोः प्रका शकत्वम् व्यापित्वात्तु तदेव गोत्वेन प्रकाश्यं भवति, 'प्रतिषेध्याप्रचारेण यस्माद्व्याप्तिर पाश्रये । लिङ्गे लिङ्गिनि च व्याप्तिः तस्मात् सत्यप्यकारणम् ॥' (प्रमा स.) कृतकत्वस्य ह्यनि त्यार्थव्यापित्वेऽपि नित्यत्वप्रतिषेधेन गमकत्वम् तस्मात्तदनित्यार्थेऽपि कृतकत्वव्यापित्वं तेनाकृ 15 तकत्वानपकाशादनित्यत्वस्य कृतकार्थव्यापित्वेऽप्यकृतकत्वप्रतिषेधेन गम्यतेव स्यात्र गमकत्वे तुल्यत्वमिति चेन्न, विषाणित्वे व्यभिचारात् ।

(ननु चेति) ननु च लिङ्गमपि लिङ्गिनि भवत्येव, यथा कृतकत्वमनित्यत्वे 'काम लिङ्गमपि

सैकस्य भेदविवक्षया साध्यसाधने भवतः एवं तस्मिन् लिङ्गस्य दर्शनादर्शनेऽपि लिङ्गत्वाभावात् एवं लिङ्गिनि प्रत्यक्षमूल- लक्षणमिति भेदे धूमस्य दर्शनादेवाव्यभिचारित्वयोः प्रतिपत्तिरन्वयव्यतिरेकप्रकाशप्रकाश्यत्वपाठभेदो यस्तथा क्रियते 20 सोऽयुक्त इत्याह अनेनैवेति । पाठभेदप्रकाशिका व्याख्यापद्धतिः षट्कारिका प्रदर्शयति–सम्बन्ध इति सम्बन्धस्य द्विनिष्ठत्वाल्लिङ्गस्य सम्बन्धस्य लिङ्गधर्मत्वात् लिङ्गस्य लिङ्गिधर्मलिङ्गिनोऽपि लिङ्गधर्मत्वं स्यात् तथा च लिङ्ग एव गम्ये न लिङ्गीति नियमो न स्यादित्याशङ्कायामिमां कारिकां दिङ्नागेनोक्ता तदर्थमाधाराधेयभावलक्षणसम्बन्धस्य द्विष्ठत्वेऽपि नाधारस्याधेयत्वमाधेयस्य वाऽऽधारत्वं तथा लिङ्गलिङ्गिनोर्व्याप्तिरपि धूमाद्यपेक्षया इत्यत्र व्यापको धूम एव पर्वतादौ व्याप्यत्वादिभिरेव लिङ्गी संयोगी तु न तथा संयोगिनि प्रथमं गमकसंयोगी च इत्यभिप्रायात् न तथेह इतीति भावः । 25 कारिकाकारस्याह–ननु द्विगतत्वादिति । कारिकां व्याचष्टे–यद्यपीति । व्याप्तेरनयत्र नैकाकारतेत्याह–लिङ्ग इति तं व्याचष्टे–यस्माच्चेति साधने सति साध्यं भवत्येव सति हि धूमे वह्न्यादिभिर्भवितव्यम् तदन्यादिव्यभिचारादन्येऽपि अनन्ताः तानपि प्रकाशयति धूमः न तु तैरन्यादीन्, ते व्यभिचारित्वेनानियमात् अतस्मात् साध्य एव साधनं भवति, धूमो हि सर्वान्तरसम्बन्धिभिः धूमत्वपाण्डुत्वादिधर्मैरपि प्रकाशयति कार्यधर्मभूतधर्माणां कारणगतसामान्यधर्मापेक्षया कार्य- त्वनियमात्, न तु द्रव्यत्वादिभिः यतस्तत्र तेषामर्थान्तरसम्बन्धित्वेनानियामकत्वात्, प्रत्येकमेवाव्योपाध्यवयोगमकत्वे 30 तस्मात्तेषां व्यभिचारेपरीत्ये लिङ्गलिङ्गिनोर्व्याप्तिरिति भावः । अथ साधनमपि साध्ये सति भवत्येवेत्याशङ्कते–ननु चेति ।

१ सि ध °त्युक्तेषा । २ सि कारिकाः तमध्याः इ. ३ भ कारिकासामान्य । ३ सि भ °[illegible] वर्णितो क्रियेत यदि ।

व्यापि' इत्यादि, यद्यपि किञ्चिद्भिन्नं किञ्चिदभिन्नं भवत्येव न तु तत्त्वेन–व्यापित्वेन किञ्चिन्न गमयति तद्यथा–विषाणित्वेन गोर्व्यापित्वेऽपि न गोगमकत्वम्, व्यापित्वात्तु तदेव गोत्वेन गमकस्य भवति, किं कारणम्? 'प्रतिषेध्याप्रचारेण' इत्यादिश्लोकः कृतकत्वस्य ह्यनित्यार्थव्यापित्वेऽपि नित्यत्वप्रतिषेधेन गमकत्वम्, तस्मात्तदनित्यार्थेऽपि कृतकत्वव्यापित्वं तेनाकृतकत्वाभावकारणात् येनानित्यत्वस्य कृतकार्थव्यापित्वेऽप्यकृतकत्व-

5 प्रतिषेधेन गम्यत्वेव स्यात गम[क]त्वे तुल्य[त्व]मिति चेन्न विषाणित्वे व्यभिचारादिति ।

आह च 'नाशिनः कृतकत्वेन' इति (प्रमाणस०) 'विषाणित्वेन गोव्याप्तिः' इति च (प्रमाणस०) निर्दिष्टं स्वार्थमनुमानं गम्यगमकनियमव्यवस्थोपेक्षः ।

आह चेत्यादि, एतस्यार्थस्य निदर्शनभावनार्थे कारिके 'नाशिनः कृतकत्वेनेत्यादि, 'विषाणित्वेन' इत्यादि च पूर्विकया कारिकया कृतकत्वनानित्यत्वं व्याप्तं न साधनम् अविवक्षितत्वात्, यस्मादनित्यत्वाभा-

10 वोऽनित्यत्वम् कृतकोऽर्थो न प्रदर्श्यते यदनित्यं तत्कृतकमिति किं तर्हि? नित्यत्वाभावेनाकृतकत्वाभावस्य कृतकस्य व्याप्तिर्विवक्षितत्वात् कृतकेऽर्थे ह्यनित्यत्वं प्रदर्श्यते यत्कृतकं तदनित्यमिति द्वितीयया तस्यार्थस्य स्फुटीकरणार्थं विवक्षितानित्यविवक्षितयोर्व्याप्त्योर्व्यभिचाराव्यभिचारनिदर्शनं क्रियते–विषाणित्वाद्गौरिति व्यभिचरति गवाद्विषाण्यपीति न व्यभिचरति अतो न गमयति[गमयति]चेति, प्रतिषेध्याप्रचाररूपा व्याप्तिर्गमयति न विधेयप्रचाररूपेति निर्दिष्टं स्वार्थमनुमानम् गम्यगमकनियमव्यवस्थोपेक्षः यथैव न वाद[वि]चारानि-

15 रित्याहोपूर्विकयोपसंहरत्यपोहिका ।

व्यापि'इति–यद्यपीति कृतकत्वानित्यत्वयोः समव्याप्तत्वात् अनित्यत्वे सति कृतकत्वं भवत्येव तथा कृतकत्वे सति अनित्यत्वं [illegible] किञ्चिद्भिन्नं कृतकत्वादि किञ्चिदभिन्नं सति–अनित्यत्वे सति भवत्येव तथापि [illegible] तत्त्वेन किञ्चिन्न गमयति व्यभिचारसम्भवात्, यथा गोर्व्यापकं विषाणित्वं न गोगमकं महिषादिभिर्व्यभिचारात् किन्तु [illegible] विषाणित्वं [illegible] भवतीति भावः । [illegible] गम्यगमकभावे [illegible] कारणमाह–प्रतिषेध्या-

20 प्रचारेणेति । स्वार्थे तदेवे कारिके उपन्यस्यति–आह चेति । नाशित्वं कृतकत्वेन व्याप्तिर्न हि विवक्षिता । अनित्यत्वेन तु व्याप्तिः कृतकत्वे विवक्षिता । विषाणित्वेन [illegible] व्याख्यानयोः । गोत्वव्याप्तिर्विषाणित्वे न [illegible] इति कारिके उपन्यस्येत् । व्याचष्टे–एतस्यार्थस्येति । [illegible]–पूर्विकयेति [illegible] तदेव कृतकं तदनित्यं तदेव कृतकमिति [illegible] भवति भावस्य तदेव कृतकत्वं भवत च [illegible] [illegible] अनुमानस्य [illegible], [illegible], [illegible] कृतकत्वमस्तत्वेऽपि न

25 [illegible] भावः । [illegible] हेतुमाह यस्मादिति, नित्याभावो [illegible] तदेति कृतकत्वेऽर्थो न प्रदर्श्यते कृतकत्वं नानित्यत्वम् [illegible] विवक्षितत्वात्, [illegible] कृतकत्वेन [illegible] कृतकेऽर्थे प्रदर्श्यत इति भावः । तर्हि च प्रदर्श्यत इत्यत आह–नित्याभावमिति [illegible] कृतकत्वं व्याप्तम्, [illegible] विवक्षितत्वात्, तत्र कृतकेऽर्थे [illegible] प्रदर्श्येत [illegible] भावः । [illegible] व्यभिचाराव्यभिचारौ [illegible] निदर्शनं भवतीति निदर्शनाय

30 द्वितीयया कारिकया–द्वितीययेति [illegible] गोत्वव्याप्तौ [illegible] व्याप्तिविवक्षितत्वात्, गोत्वस्तु विषाणित्व-[illegible] भावेन [illegible] विवक्षितेति भावः । [illegible] प्रतिषेध्येति [illegible]

---

१ सि० क्ष० डे० छा० [illegible] कृतकार्थव्यापित्वेऽपि [illegible] गमकत्वं, इति अधिकं दृश्यते ।
२ सि० डे० [illegible] गम्यत्वेव स्यात मन्ये ।

अत्रास्माभिरुक्तम् 'तद्भावदर्शनादेव साध्यसाधनधर्मयोः । विधेः संयोगिवद्वृत्तिर्नाधाराधेययोरिव ॥ (मन्यकर्तुः) इति, यत्तद्भावदर्शनं स एवाग्निर्धूमो भवति तेनैवाग्निना धूमेन भूयते तद्देशेन्धनादिसम्बन्धेन, नान्येन, न सोऽग्निर्धूमो न भवतीति तद्भावस्यास्वनिवृत्तिहेतुना वा भूतस्य दर्शनादेव धूमो धूमो भवत्येवाग्निं गमयति न तु यत्र न दृष्टस्तदवच्छेदेन, तद्भावाग्रहणे दोषदर्शनात्, अतद्भावान्वयदान्यापदायामग्निधूमविपक्षव्यावृत्तिमात्रेष्टापनिर्दे 5 स्यात्, अधूमस्य पटस्याभावो घटो वन्ध्यापुत्रो वा स्यात् एवं लिङ्गिन्यपि तथा तत्रैत्यभूता न्वयसाधनार्थातथार्थत्वात्, अतस्तद्भावदर्शनादेव तु साध्यसाधनधर्मयोस्तथाभूतान्वयदर्शनहेतोः लिङ्गिनि परस्परप्रत्ययाधाराधेयप्रधानोपसर्जनभावनाविनाभावात् संयोगिवद्वृत्तिर्न तु कुण्डबदरयोराधाराधेययोरिव, तुल्यकक्षत्वादुभयोः ।

(अत्रेति) अत्रास्माभिरुच्यते-'तद्भावदर्शनादेव' इत्यादिश्लोकस्याग्निपर्यवायः, संयोगिवत्, नाधारा 10 धेयवदिति, तद्भावदर्शन यत्तदित्यादि स एवाग्निधूमो भवति तेनैवाग्निना धूमेन भूयते तद्देशेन्धनादिसम्बन्धेन, नान्येन-अयोऽन्याग्निनाऽऽश्रितो वा धूमेन भूयते, न सोऽग्निर्धूमो न भवति भवत्यपि तद्भावस्यास्वनिवृत्तिहेतुना वा भूतस्य दर्शनादेव धूमो धूमो भवत्येवाग्निं गमयति, न यत्र न दृष्टस्तदवच्छेदेन, स्यन्दनाधूमो न भवति यतस्तस्मादग्निर्न भवतीति तद्भावाग्रहणे दोषदर्शनात्, को दोष इति चेदुच्यते-अतद्भावान्वय इत्यर्थतायां विधिरूपतद्भावान्वयसम्बन्धार्थविपरीतकल्पनायामग्निश्च धूमादिलक्षितमनुमानमग्निधूमविपक्षव्यावृत्तिमात्रेष्टौ 15 अनिष्ट-अधूमस्य पटस्याभावो घटो वन्ध्यापुत्रो वा स्यात् अनिष्टमेतदेव लिङ्गे दोषः, एवं लिङ्गिन्यपि तथा- अनभ्युपगमस्याभाव घटः खपुष्पं वा स्यादसम्बद्धम्, अनिष्टमेतदपि, किं कारणम्? तत्रत्यभूतान्वयसाध

धूमत्वेनाग्निमग्निनैव भवतीति धूमत्वेनाग्नित्वेन विधिभूतान्वयता व्याप्तिः किन्तु अधूमस्याभावस्याऽनग्न्याहत्या अनेन्धा- भावाभ्यनाभूतता व्याप्तिरिति न्यायानुमानं निर्विनिमित्ति भाव । तद्भावस्तथा भवति तदेव साध्यम् अत्रान्य परिणामः तदेव साधनम्, अग्निरेव धूमो भवतीति साध्यमपि साधनं धूम अयमेव साध्यसाधनविषम इत्याचक्षाणं आह-अत्रास्माभि 20 रिति । व्याचष्टे अत्रेयमस्त-तद्भावदर्शनादेवेति । साध्यसाधनयोः संयोगिवद्वृत्तिः न त्वाधाराधेयभावेन तद्भावस्य तदभावदर्शनादिरत्-संयोगिवदिति । यत्राग्निरेवेन्धनादिसामग्रीसहितात्सोऽग्निर्धूमस्येन परिणमति न तदोऽग्निरन्याश्रितो धूमा- त्मना परिणतो भवति अग्निर्धूमो न भवतीति न किन्तु भवत्येवेति नाग्निर्धूमस्याश्रमीकाग्निरित्यर्थः, तत्र भूतो धूमोऽग्नेरभाव इति तद्भावस्य धूमस्य दर्शनादेव भवत्यवश्य धूमोऽग्निं गमयति, न तद्धूमस्याहत्यान्यत्रैव धूमोऽनग्निनाहत्यान्यत्राग्निम्, तद्भावानन्व- व्यतिरेकेण तदानुमानम् दोषदर्शनमिति आह-स एवाग्निरिति अनग्निहेतुना नाऽपभूतस्यापि धूमलिङ्गनावहेतुरन्येन्धा- 25 निराकरिष्य इत्यामृत्येष्यर्थः । अन्यन्याहत्यानया साध्यसाधनभावे दोषवाहुल्यमाह-अतद्भावेति तद्भावस्य आन्वया विधि- रूपोऽग्निधूमादिलक्षणः तद्विपरीतकल्पनाया अन्यापोहरूपव्यतिरेकमात्रार्थकल्पनायामित्यर्थः अग्निना धूमादिरनुमाने धूमादि लक्षणस्य अधूमस्याभाविरेवाधेयतादि अधूम -धूमभिन्न पटादि तदभावाभिन्नो वन्ध्यापुत्रो वा अनुमानं स्यात्, एवमग्निरिति भिन्नरूपादिप्रत्ययाभिन्नो वा वन्ध्यापुत्रो वा स्यात्, धूम एवाग्निरेव तद्भाव इति न स्यात् एवं लिङ्गे लिङ्गिनि च दोष आपद्यत इति भावः । कुण्डबदरा घटो वा वन्ध्यापुत्रो वा व्याप्तिरत्राह तत्रैत्यभूतान्वयेति तथा हि यत्र धूमस्याग्निरित्यत्र 30 यत्राधूमस्यानाग्नि तत्राग्निस्यादिति तदा भवन्ते न तु भावस्यैव यत्र धूमस्याग्निरिति न चाऽसौ घटवन्ध्यापुत्राद्यभावरूपात्

१ भि० क० का० दे० अतद्भावस्य । २ सि० क्ष० दे० अनिष्टं हि तत् पूर्वाग्निः ।

भावात्साधर्म्यवान्–यत्र धूमस्तत्राग्निरित्यन्वयसहितः साधनार्थः तथार्थः सन्, तदभावात्–तदभावेऽसत्त्वव्याप्ति-धूमभावादन्यथा सविशिष्टत्वदभावात्मकस्याभूतान्वयसाधनार्थस्यावधार्यत्वादन्यत्वर्मिर्दिष्टानिर्देशाभिः, अत एतदर्थसन्दिग्धसाधनदर्शनादेव तु साध्यसाधनधर्मयोरग्निधूमयोः–यथाभूतान्वयदर्शनहेतोः संयोगिनोरङ्गुल्योरिव–यद्येवमस्य तथापि द्वितीयस्यापि तदाधारविशिष्टा वृत्तिरिष्टा सा चाधाराधेय[योरिव]प्रधानोपसर्जनभावेनाविनाभावात् साध्यसाध्यनिर्ण[य]न्[गम]कगम्यभावनेकवस्तुधर्मत्वात् कृतकानित्यत्ववत्। यथा हि प्रागभावप्रध्वंसाभावलक्षण एक एव हि अभूत्वा भवन् भूत्वा चाभवन् कृतकानित्यश्च भावः साध्यसाधनाख्यौ धर्मौ तयोरभिधूमादेव एक एव साध्यसाधनव्यपदेशं लभते भेदेऽप्यनयोरभिन्नाभावः, तस्मात् साध्यसाधनधर्मयोर्लिङ्गलिङ्ग्याधारे परस्परमाधाराधेयप्रधानोपसर्जनभावेनाविनाभावात् संयोगिवद्वृत्तिर्न तु कुण्डबदरयोराधाराधेययोरिव प्रवृत्तिरनुमाने तुल्यन्यायत्वादुभयोरिति।

एवञ्च सपक्षे साध्यसाधनधर्मयोः सहभावदर्शनात् समन्वयवृत्त्या तथाभूतयोः सम्बन्धित्वविवक्षया साधर्म्यदृष्टान्त उच्यते तथा प्रसिद्धस्य धर्मस्य साधनत्वादप्रसिद्धस्य साध्यत्वात् कुतो लिङ्गलिङ्गिव्यतिकरदोषाशङ्का? धर्मिणि एवैकस्य लिङ्गत्वाल्लिङ्गित्वाच्च नाग्निर्लिङ्गी न धूमो लिङ्गम् प्रत्यक्षेतरसम्बन्धित्वविवक्षितत्वात्त सङ्कीर्येयातां लिङ्गलिङ्गिनी।

एवञ्च सपक्ष इत्यादि, एवमेव चाग्नदुपन्यासमुपोद्बलयति साधर्म्यदृष्टान्तप्रयोगे लोकप्रसिद्धे

[illegible] इति भाव। तदेव व्याचष्टे–यत्र धूम इति [illegible] साधनार्थ [illegible] साधनार्थं न तथार्थं–[illegible] भाव। [illegible] अत एतदर्थेति [illegible] संयोगिवद्वृत्तिरङ्गुल्योरिव, [illegible] संयोग [illegible] साध्यसाधनधर्मयोर [illegible] भावः। संयोगिवद्वृत्ती हेतुमाह प्रधानोपसर्जनभावेनेति [illegible] एवमेव [illegible] भाव। [illegible]–कृतकानित्यत्ववदिति [illegible] भूत्वा च [illegible] न एव [illegible] भाव। [illegible]–तथाहीति [illegible] भाव। अनुमान इति अनुमाने हि [illegible] इति भावः। [illegible] एवञ्च [illegible] इति। व्याचष्टे–एवमेव चेति [illegible]

1 नि० ४ का ३ [illegible]। २ नि० ४ का ३ [illegible]। ३ नि० ४ [illegible]।

व्यापकत्वे च, तद्यथा—यत्र धूमस्तत्राग्निः, यत्रानग्निस्तत्र धूमोऽपि नास्तीति सपक्षे साध्यसाधनधर्मयोरग्निधूमयोः कृतकानित्यत्वयोश्च तदपि देशान्तरे वस्त्वन्तरे वा घटादौ सद्भावदर्शनात् समन्वयदृष्ट्या साधर्म्येणान्वेष्यते, कस्मात्? तथाप्रत्यक्षसम्बन्धित्वविवक्षया हेतोः प्रसिद्धस्य सा[धन]धर्मत्वेनाप्रसिद्धस्य च साध्यधर्मत्वेन विवक्षितत्वादित्यर्थः, यत्पुनरत्राशङ्क्यते त्वया लिङ्गस्य लिङ्गिनो वा लिङ्गिरव[लिङ्गत्वं] प्रसक्तमिति, एतस्या आशङ्काया अनुपपत्तिरेव, प्रसिद्धस्य धर्मस्य साधनत्वात् अप्रसिद्धस्य साध्यत्वात् कुतो 5
लिङ्गलिङ्गिव्यतिकरदोषाशङ्का, लिङ्गैकत्वोपाशङ्कानुपपत्तिरेवेत्यर्थः, धर्मिण एवैकस्य प्रदेशशब्दवाच्यस्य लिङ्गत्वालिङ्गित्वाच, लिङ्गैकदेशत्वाद्वा लिङ्गिनो धर्मस्यैव लिङ्गं लिङ्गी चेति कृत्वा नाग्निर्लिङ्गी न धूमो लिङ्गम्, तथा कृतकानित्यत्वे, तस्मादलिङ्गत्वाद् धूमस्यापि नालिङ्गित्वादेव, अग्न्यादेलिङ्गित्वाभावे[ऽलिङ्गिता]नालिङ्गत्वादेव [अग्न्यालिङ्गत्वाच]तस्मात् प्रत्यक्षेतरसम्बन्धित्वविवक्षितत्वाच सङ्कीर्येयातां लिङ्गलिङ्गिनौ, अतः प्रसिद्ध-
धर्मलिङ्गद्वारेणाप्रसिद्धधर्मलिङ्गिद्वारेण चैकस्यैव साधनत्वात् साध्यत्वाच व्यवस्थितमेव लिङ्गलिङ्गित्वमिति । 10

यत्पुनरिद लिङ्गलिङ्ग्येकरूपापादन सम्बन्धिना द्वितीयसम्बन्धिरूपेण भवितव्यमिति, एषोऽप्यन्यायः, प्रत्यक्षाप्रत्यक्षत्वविशेषदर्शनात्, न हि मैत्राश्वादिसम्बन्धिनां प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाणां नियमोऽस्त्येकः प्रत्यक्ष इति द्वितीयेनापि प्रत्यक्षेण भवितव्यमेवेति, तथा संयोगित्वसाध्यसाध
कस्य　　　　यथैकः संयोगी तथा द्वितीय इति, अत एव नैवं वक्तुम
युक्तं यथा त्वया विप्रलब्धमुच्यते—यथा हि सत्यपि द्विगतत्व इत्यादि यावत्तद्वदिह न भवतीति 15
तत्र घटत इति ब्रूमः—ननु तद्वदेवेह संयोगिनोरपि लिङ्गलिङ्गिनोः, संयोगित्वात्, स्थाण्वादि
संयोगिवत्, यथा हि स्थाणुश्येनयोः संयोगः सकर्माकर्मकत्वाभ्यामतुल्यः तथा महाभूतकृतकस्य
धात्वादिसंयोगस्संयोगिनाम् ।

(यत्पुनरिति) यत्पुनरिदं सम्बन्धवादिनं प्रतीत्यापि यदेतल्लिङ्गलिङ्ग्येकरूपापादनं, एषोऽप्यन्याय, कोऽर्थ? नियमः-[एक]सम्बन्धिना द्वितीयेन सम्बन्धिरूपेण भवितव्यमिति —नैष नियमोऽस्ति, प्रत्यक्षाप्रत्य- 20

त्यन्तमुपदर्शयं साध्यधर्मता प्रदर्श्यते प्रत्यक्षोपदर्शनमात्रेण संयोगित्वपरस्पराभिधानाभिधानमात्रेण चेति भावः । तदपि देशान्तरे महानसादौ इदं यत्र धूम तत्राग्निरिति निदर्शनम्, वस्त्वन्तरे वा घटादाविति कृतकत्वानित्यत्वनिदर्शनम् । कस्मात् साधर्म्यदृष्टान्त इत्यत आह—तथा प्रत्यक्षेति । लिङ्गलिङ्गिनो संयोगिनोरपि संयोगस्य द्विनिष्ठत्वाद्धर्मेण लिङ्गिनापि भवितव्यमिति यदाशङ्कितं तत्प्रसिद्धधर्मस्य लिङ्गत्वादप्रसिद्धधर्मस्य लिङ्गित्वाच न युक्तमित्याह यत्पुनरत्रेति । लिङ्गैकदेशत्वादपि न धर्मिण एवैकस्य लिङ्गत्वालिङ्गित्वे इत्याह—लिङ्गैकेति । एतदेव स्फुटीकरोति । लिङ्गैकदेशत्वाद्वेति लिङ्गिनो देशस्य ये धर्मा 25 धर्मास्तदवयवास्तेषां मध्यात्कश्चिल्लिङ्गं लिङ्गित्वं वा तथा लिङ्गिधर्मयोर्धूमाग्न्योर्न लिङ्गलिङ्गिभावः एवं कृतकत्वानित्यत्वयोरपि तथा च धूमस्याग्निरिव ना लिङ्गित्वादग्नेरलिङ्गित्वाच अनयोरन्यतरस्य लिङ्गत्वं न अलिङ्गत्वमन्याभावादेवेति भावः । एकस्य धर्मिण एव लिङ्गत्वे लिङ्गित्वे च सङ्कर स्यादित्यत आह—प्रत्यक्षेतरेति प्रत्यक्षसम्बन्धित्वविवक्षया लिङ्गत्वमितरसम्बन्धित्वविवक्षया चैकस्यैव धर्मिणो लिङ्गित्वमिति न सङ्कर इति भाव । लिङ्गलिङ्गिभावाव्यवस्था निरस्यति—अत इति । साध्यसाधनयोः साहचर्याविसम्बन्धित्वान्मन्यते यदेकसम्बन्धिप्रत्यक्षं तदपरसम्बन्धिनं स्मारयतीति व्याप्तेरेकसम्बन्धिना द्वितीयसम्बन्धिरूपेण भवितव्यमिति लिङ्गलिङ्गिनोरेक- 30 रूपत्वमापादयति तदपि च न्याय्यमित्याह—यत्पुनरिदमिति । व्याचष्टे—यदिदमिति । एकस्य सम्बन्धिनः प्रत्यक्षेऽपरस्य दर्शनात् यथा एकस्य दर्शने तत्सम्बन्धिना तथैवापरसम्बन्धिरूपेण भवितव्यमिति पूर्वपक्षाभिप्राय । तन्मतं निराचष्टे—नैष नियमोऽस्तीति । हेतुमाह-

---

१ सि. क्ष त्वाम्यन्ते । × × क्ष ।

मत्वविशेषदर्शनात् भूमाग्न्यादिषु, तदनीयमित्-न हि चैत्राग्न्यादि स्वस्वाम्यादि सम्बन्धिसम्बन्धेषु चैत्रादि सम्बन्धिना प्रकाशाप्रकाशकानां मध्ये नियमोऽस्ति एकः प्रत्यक्ष इति द्वितीयेनापि प्रत्यक्षेण भवितव्यमिति तथा संयोगिसाध्यसाधकत्वमादि गवार्थे यथासंख्य नियमेऽपि यावदयमेकः संयोगी तथा द्वितीय इति, न हीति वर्तते तत्करेण न्यायावयुक्तमेवं भवितुम् अत एव चैव तदुक्तमयुक्त यथा तथा यत एव भिन्न-
5 स्वमुच्यते गुणदोषविचारमनिरपेक्षेण नि ग्रहेन, कथमयुक्तमिति चेदिह तदर्थेऽस्माभिः यथा हि स्वमपि द्विगतत्व इत्यादि यावत् तद्वदिह न भवतीति, संयोगिनोस्तुल्य आधाराधेययोरिव न भवतीति तत्र चेत्त इति तत्र यत्र तत्र यदत इति ब्रूमः तद्यथा ननु तद्वदेव-आधाराधेयत्वेन संयोगिनोरपि भिन्नभिन्नयोर्भूमाग्न्योः न यथैकस्य प्रत्यक्षस्य संयोगस्तथा द्वितीयस्याप्यत्यक्षोऽपि पक्षः, संयोगित्वादिति हेतुः स्थाण्वादिसंयोगिवदिति दृष्टान्तः, यथा हि स्थाणुश्येनयोः संयोगिनोः स्थाणोरकर्मण्यः श्येनस्य सकर्मणश्च
10 संयोगः सकर्माकर्मकत्वाभ्यामतुल्यः तथा मल्लमल्लमेषादिसंयोगसंयोगिनाम् तथा चैत्रादीनाम-प्यनन्तभिन्नताद्यनादित्वाद्युपलब्धित्वे प्रकाशाप्रकाशादित्वेनैव विशेष इति ।

यदुक्तं स्वस्वादिप्रत्ययत्वात् द्वितीयस्य स्वस्य स्वामिनो वा तेन सहैवावगतत्वात् अन्यापेक्षत्वाच्च सम्बन्धस्य दोषसिद्ध्यर्थं स्मृत्यानर्थक्यमितितदयुक्तमुक्तम्, अथान्यथा मन्येथ-स्तच्च तस्य प्रकारस्यानुक्तत्वात्, स्वस्वाम्यादिभावेन सम्बन्धादिति वचनादिति ।

15 यदुक्तमित्यादि सम्बन्धवादिनमेव प्रति अन्यापोहितेन यदमुमुच्य अयुक्त दोषयुक्त यदि स्वता

प्रत्यक्षेति एकसम्बन्धिनो भूमस्य प्रत्यक्षेऽप्यपरसम्बन्धिनोऽग्नेरप्रत्यक्षात् तन्नियमो नास्तीति भावः । सम्बन्धादेकस्मात् प्रत्यक्षा-त्कोऽपि निरवधारणमिति साध्यसाधनानुमानलक्षणम्, तत्र स्वस्वामिसम्बन्धवदेवेदमपि एकस्मात् प्रत्यक्षात् अपरं साधयितुं प्रत्यक्ष-स्वरूपं किञ्चिन्न विदितेति तदर्थं यादृशी नियमो युक्तस्तु इति दर्शयति स्वस्वाम्यादीति स्वस्वाम्यादिलक्षणसम्बन्धेन सम्बन्धिनोरपि नियमोऽस्ति न प्रत्यक्षत्वात् चैत्रादीनां स्वरूपग्रहणेऽपि स्वदेवस्य प्रत्यक्षत्वेऽपि प्रत्यक्षेण भवि-
10 तव्यमिति नियम एवं स्वस्वामिभावसम्बन्धिष्वेषु सम्बन्धेऽपि नियमव्यभिचारो भाव्य । दर्शयति-तथा संयोगिन्विति । एवं यथा हि स्वमपि द्विगतं सम्बन्धस्य न तदाधिनयाधार आधेयकर्मो भवति, नाप्याधेय आधारधर्मो तथा न तदाश्रितं किञ्चित् भवति किञ्चित् न नियमम्, संयोगी तु यथैकस्तथा द्वितीय इति न तथेति यतस्तथा नि ग्रहयुक्तं तत्र युक्तत्वं वदत-अत एव चैवमिति । तदिदं गामिप्रकारेण दर्शयति-संयोगिनोरिति व्याप्तिसाध्यता सम्बन्ध संयोगिनोस्तुल्यत्वे न भवति भिन्ना-धाराधेययोरिव भवतीति भाव । तद्विवरणरोति-तत्र कथमिति आधाराधेयभावलक्षण सम्बन्धो द्विष्ठोऽपि वैरूप्येण दृश्य
15 इत्येवं वर्तते न हि यादृशी व्याप्तकर्मो दृश्यतासेन व्याप्यकर्मो संयोगस्य तुल्यतासिद्धोऽपि प्रत्यक्ष स्यादिति न वाच्ये संयोगोऽपि वैरूप्येण इत्येवं दर्शयति तत्र प्रत्यक्षसम्बन्धी अपरत्र तत्सम्बन्धसम्बन्धीति भाव । आधाराधेयभावसम्बन्धे तद्गुमानत्वे दर्शयति न यथैकस्येति एकत्र धावनादि प्रत्यक्षस्य । हेतुं दृष्टान्तं चाह-यथा हीति । स्थाणुश्येनयोरिति संयोगोऽप्यकर्म-कस्य स्थाणोः श्येनस्य सकर्मणो स्थाणुना संयोगो भवति तत्र तत्संयोगो नोभयत्र तुल्य सकर्मकाकर्मकत्वात् सकर्मोपसंयो-गात् श्येन स्वकर्मोपसंयोगात् स्थाणुरिति नोभयत्राविशेष संयोग पुरुषमल्लकर्मोभयसंयोगसंयोगिभिन्नमोऽल्पभूयस्त्वेनान्यतरकर्म-
20 कत्वेनोभयकर्मकत्वे स्थाणुश्येनवत्संयोगिनोर्वैलक्षण्यमिति भाव । एवं चैत्रादावपि चैत्रः स्वस्य स्वामी तद तत्सम्बन्धे विरूपौ चाङ्गतस्य स्वस्वामिसम्बन्धत्वविशेषोऽपि तथेति प्रकाशाप्रकाशत्वादिवैलक्षण्यादिना स्वस्वामिभावादिभेदे भाव । सम्बन्धवादिनं प्रति तदेवदोषं दर्शयितुं तदुक्तमुपन्यस्यति-यदुक्तमिति । तदुक्तं विवृणोति-सम्बन्धवादिन-

1 सि क का. यदेवेति । 2 सि क डे का यदुक्तमित्यादि ।

मिमावेन प्रत्यक्षः सम्बन्ध्येकः ततो द्वितीयस्य स्वस्य स्वामिनो वा तेन सह[चा]रितत्वात् अन्यापेक्षत्वाच्च सम्बन्धस्य शेषसिद्ध्यर्थं स्मृत्यानर्थक्यम्, तद्गते च स्मृतिफलेन शेषसिद्धिः, तस्मात् स्वत्वादिप्रत्यक्षत्वात् [इति] मयुक्तमुक्तम्, अथान्यथा—मय मा भूदेष दोष इति स्वस्वामित्वादिभ्योऽन्येन केनचित्प्रकारेण प्रत्यक्षः सम्बन्ध्येकः, तत्सम्बन्धस्मरणात् अनुमानमिति मन्येथाः, तन्न भवति, तस्य प्रकारस्यानुक्तत्वात् 'स्वस्वामिभावेन सम्बन्धात्' [ ] इति वचनात्, स्वस्वामिभावेन वा प्रकृतिविकारभावेन वा कार्यकारणभावेन वा 5 निमित्तनैमित्तिकभावेन वा मात्रामात्रिकभावेन वा वध्यघातकभावेन वा [सहचारिभावेन वा] कश्चिदर्थः कस्यचिदिन्द्रियस्य प्रत्यक्षो भवति, तेभ्योऽतिरिक्तस्यावचनात् तेषामेव वचनादिति ।

एतस्मिन् परोक्तदोषप्रजाते परिहारं ब्रूमः—

अत्र ब्रूमः, न किञ्चिदत्र नोक्तम्, उक्तभेदात् सम्बन्धादनुमानम्, तच्च तत्सम्बन्धिप्रत्यक्षात् 'एकस्मात् प्रत्यक्षात्' ( ) इति वचनात् तेनैव प्रकारान्तरेणानुमानावत 10 रणात्, द्वयोस्तु सम्बन्धिनोर्विशिष्टयोरुपलब्धसम्बन्धयोरन्यतरप्रत्यक्षोत्तरकालं यत्राप्यप्रत्यक्षोऽन्यधर्मो वा तत्रेतरोऽप्यस्तीति या उपलब्धसहचरसम्बन्धानुसारिणी स्मृतिः किमित्यनर्थिका स्यात्? अन्यपेक्षभूतवत्, एवञ्च कृत्स्नोक्तं 'कश्चिदर्थः कस्यचिदिन्द्रियस्य प्रत्यक्ष अविशिष्टस्यापरस्यास्तित्वं प्रतिपद्यते' ( ) इति ।

(अत्रेति) न किञ्चिदत्र नोक्तम् प्रकारान्तरमक्षेपमुक्तमित्यभिप्रायः यस्मादुक्तभेदात् सम्बन्धादनु 15 मानम्, तच्च तत्सम्बन्धिप्रत्यक्षात्, 'एकस्मात् प्रत्यक्षात्' ( ) इति वचनात् तेनैव प्रकारेणानुमानाव तरणात्, तद्व्याचष्टे द्वयोस्तु सम्बन्धिनोरित्यादि यावदन्यपेक्षभूतवत्—यथा धूमः प्रत्यक्ष एके वह्न्यवर्तुको-

---

मेवेति सम्बन्धप्रसङ्गे वाक्यप्रत्यक्षस्य कारणत्वात् स्वस्वामिभावादिसम्बन्धेन सम्बन्धिन एकस्य प्रत्यक्षे तदन्यस्यापि सम्बन्धिना प्रत्यक्षेण भवितव्यमित्येकस्यानुमानस्य सत्यपि अन्यत्र एव अन्यथा सम्बन्धस्यैव प्रत्यक्षत्वाद्व्यर्थ एवकारस्य सिद्धे तस्यानुमिता कल्प्य त सा व्यथा साध्यधर्मिणि समस्त साधनधर्मस्य उपलभ्यते उक्त साधनधर्मस्य साध्यधर्मेण समानप्रतिबन्धनियमवत्त्वात्, पूर्वमवगत- 20 साधनासाध्यस्य स्मरणे सति साध्यमत्रेति प्रतीतिर्भवति, तस्मात् सम्बन्धावबोधकात् प्रत्यक्षादेवाविशिष्टरनुमानमिव्यनुपपत्तिरिति भावः । अन्यापेक्षत्वाच्चेति सम्बन्धस्य नित्यसम्बन्धिसम्बन्धप्रतिपत्तिकारणत्वात् सम्बन्धस्य पुनःस्मरणस्य शेषसिद्ध्यर्थं स्मृता तेनास्य प्रत्येतव्यत्वमिति भावः । स्मृत्या च शेषसिद्धिरनुभूतत्वात्—तद्गते चेति । स्वस्वामिभावादिप्रकारेण नैवाप्रत्यक्षस्यापरस्याप्रत्यक्षस्यापि प्रकारान्तरेण प्रत्यक्षे सति तत्र तत्सम्बन्धस्मरणात्परस्य प्रतिपत्तिर्भविष्यतीत्याशङ्कत अथान्यथेति । स्वस्वाम्यादिभावेन सम्बन्धात् प्रत्यक्षात्तस्मात्तैरभिहितैरेवान्यत तथा सम्बन्धान्तरमतिरिक्तप्रकारे नोपवर्णितम् अतस्तत्राशक्तिरनुपपत्तिरेव अपेक्षोत्तरपक्षि- 25 तच्च भवतीति । प्रत्यक्षसम्बन्धात् पदार्थप्रतिपत्तिः—स्वस्वामिभावेन वेति । मात्रादिभिः लक्षणैर्निर्दिष्टमित्यादिभिः । स्वस्वामिभाव्यमानादेः अस्मान्न तत्प्रत्यक्षम् ॥ न्यायेऽपि व्याख्यातं धर्म्यधर्मिणोस्तत्सम्बन्धेन तस्य सम्बन्धस्य मात्रामात्रिकभाव—परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावः । तदेवं तथा सांख्यवादिभिर्निराकृते तत्सम्बन्धाभिधानोत्तरपक्षं प्रतिविधित्सुराचार्य आह अत्र ब्रूम इति । व्याचष्टे—न किञ्चिदिति तस्य प्रकारस्यानुक्तत्वादिति यदुक्तं तथा तन्न युक्तम्, सर्वस्य तयोरुक्तत्वादिति भावः । तदेवाह—उक्तभेदादिति । प्रोक्तप्रकारात् सम्बन्धादनुमानं भवति, तथानुमानमेकस्मात् सम्बन्धिनः प्रत्यक्षात्, अनेनैव प्रकारेणानुमानोत्पत्तेरिति भावः । 30 एतदेव विवृणोति—द्वयोरित्यादि । आदौ धूमोऽग्निसाहचर्येणोपलब्धस्ततः प्रत्यक्षीकृत पुरोवर्तिनि धूमे...

1 सि. क ख. ग प्रत्यक्षात् । 2 सि क ग ख मात्रमात्रिकभावेन । 3 सि. क ख ग कश्चित् ।

यथाग्नुत्वादिविशेषेणाप्यविनाभाविरूपेण विशिष्टः प्रमाता देशेऽग्निं गमयति, विशेषाणामविनाभाविनां गमकत्वात् अथवाग्निकरणदर्शनप्रियत्वादिविशेषात्तैत्राविनाभाविनः यत्रं सम्बन्धादेव गमयन्ति तथा चैत्रस्य वा विशेषा आरोहकोपकरणादुपरकत्वादयश्चाविनाभाविनोऽस्य गमयन्त्येवेत्युपलभ्यसम्बन्धान्यतर प्रमाणस्योत्तरकाले यत्राय प्रमाणोऽप्यश्वो वा तत्रेतरोऽपीति या तत्सम्ब[न्ध]तरसम्बन्धानुसारिणी स्मृतिः
5 सा किमितरनर्थिका स्यात्–सैवानर्थिकेत्यर्थः किमिव ? अन्यपेक्षधूमवत्–यथाऽग्निजन्यात्मलाभो धूमः मोचविशेषयुक्तेऽग्नेः सम्बन्धस्मरणात् प्रमाणोऽप्रमाणस्य सम्बन्धिनोऽनुमानेनावाप्तम्, अग्निर्वा प्रमाणोऽप्रमाणस्य तत्परिणामग्निभूतदेशगतसम्बन्धी सम्बन्धिनः एकैकस्य प्रमाणत्वात्, 'सम्बन्धादेकस्मात् प्रमाणाच्छेषसिद्धिरनुमानम्' ( ) इति वा पाठात् सम्बन्धिन एव प्रमाणस्य सामानाधिकरण्योक्तेः, एवञ्च कृत्योक्तमिति, तस्यैव लक्षणस्य भाष्य ज्ञापकमाह–कश्चिदर्थः कस्यचिदिन्द्रियस्य प्रत्यक्ष इत्यादि
10 सामान्यवाचिना विशेषे[न], भावरमेदस्थिर प्रतिपाद्य इति, अविशिष्टस्याविशिष्टमेति वा पाठः अविशिष्टस्याप्रमाणस्य अविशिष्टस्य दर्शनमप्यनुपलस्यतरेतरनर्थको वेति दोषो गतार्थो मन्यः ।

यत्तु तेन प्रत्युच्यते परमतमाशङ्क्य लिङ्गमहे तुल्यमिति चेदिति तत्त्वैव लिङ्गेऽपि, लिङ्गलिङ्गिनोरन्योऽन्यापेक्षत्वात् अथ तत्र नेष्यते स्वसामान्यादिष्वपि मा भूदिति, अत्राहम प्येव ब्रुवे लिङ्गिसम्बन्धित्वात् लिङ्गस्य उत्तरकाल स्मृतेरानर्थक्यं लिङ्गमहे हि लिङ्गी गृहीत इति,
15 अथान्यथा ग्रहणं चेत्तथोक्तमिति लिङ्गेऽपि तथा, यदुच्यते मा मंस्था लिङ्गग्रहणतुल्यमिति लिङ्गित्वेऽस्ति विशेषः, न हि लिङ्गं सम्बन्धित्वमात्रेण गृह्यते किं तर्हि ? अनुमेयदेशस्थं धूमादित्वेन पूर्वं गृह्यते, पश्चात्तस्याग्न्यादिभिरविनाभावित्वं स्मर्यते इति सर्वत्र व्यापीति, तदि हापि तुल्यम् अनुमेयस्थं अग्नित्वेन पूर्वं गृह्यते पश्चात्तस्य चैत्राविनाभावित्वं स्मर्यते न तदेव सम्बन्धीति देशादिस्थाऽग्निधूमवत् ।

20 यत्तु तेनेत्यादि, स्वामिसम्ब[न्धि]त्वात् स्वस्य स्वाम्यपेक्षमेव स्वत्वमित्युत्तरकाले स्मृते-

गमयति तद्विशेषाणामविनाभाविरूपेण गमकत्वात् एवं सम्बन्धिनश्चैत्राग्न्योरन्यतरप्रमाणस्य विशेषे चैत्राविनाभाविभिर्भरण्याद्यैः प्रियत्वादिभिश्चैत्रो गम्यत स्वाग्न्यादिभावसम्बन्धानुसारिणामाभावेन एवमेव चैत्रस्य विशेषा आरोहकोपकरणादुपरकत्वादयो ऽग्न्यविनाभाविनश्चैत्रेण सम्बन्धमवं गमयन्तीति स्वोपलब्धाग्न्यादिसम्बन्धान्यतर प्रमाणत्वाभिप्रमाणोत्तरकाले तत्सम्बन्धानुसारिणी या स्मृतिस्तन्नार्थं चैत्रोऽग्निर्वा प्रमाणस्य प्रत्यक्षत्वान्नैत्रो भावस्वीति सा निष्फला न भवतीति भाव ।
25 स्यात्तथाप्यगमयति–अन्यपेक्षधूमवदिति प्रोक्तेति । यदुक्तं बहुलत्वादिविशेषयुक्त इत्यर्थं सम्बन्धस्मरणात्–अग्नेः सह धर्मत्वात्प्रमाणस्य वा सम्बन्धस्य स्मरणात्प्रमाणस्यानुमानात् पश्चे धूम इत्यर्थं । तत्र वाच्येव प्रमाणतया तोऽप्रमाणस्य धूमस्यानुमानाज्ज्ञानात् अग्निर्वेति तत्परिणामभूतस्य धूमस्य कार्यिणो वा तदेशवर्तिनो धूमस्य सम्बन्धिनो ग्रहः एकस्य सम्बन्धिन एव प्रमाणत्वात्, सम्बन्धादेकस्मात् प्रमाणादिति सूत्रे प्रमाणादिति सामानाधिकरण्यात् प्रमाणसम्बन्धिन एवैकस्य प्रतीते न तु सम्बन्धसम्बन्धस्य प्रमाणस्य वा सामानाधिकरण्यं प्रतीयत इति भाव । अत्रार्थे भाष्यादिकमुपन्यस्यति–
30 कश्चिदर्थ इति यदिदं इति सामान्येनोक्त तार्णं वा दाहनं वा गृहीतुं शक्यते अग्निधूमयोरपि कश्चिदर्थ इत्यर्थं । दर्शनेति । धूमदर्शनवत्तेऽप्यस्मिन्ननर्थकोऽग्नेरस्थितं प्रतिपत्त इति भाव । परस्योपरि दोषोत्पादनानि निराकरोति यत्तु तेनेति । व्याख्येति स्वामिसम्बन्धित्वादिति स्वार्थं स्वामिसम्बन्धेन नान्यमन्यमपि स्वत्वं स्वत्वप्रसङ्गात् स्वामित्व

१ सि क्ष डा दे. ग्रहणमतत्व । २ सि क्ष. डा. दे °मात्मायत्तमधिर्वा । ३ सि क्ष डा. दे यदिष्यतामि ।

रानर्थक्य प्राप्तमित्यत्र तेन अन्यापोहिकेन प्रत्युच्यते परमतमाऽऽशङ्क्य लिङ्गमहे तुल्यमिति चेत्—स्वान्तर्व
त्र्येणानर्थक्य स्वसाम्यादिसम्बन्धिप्रत्ययत्वाल्लिङ्गलिङ्गिनोः सम्बन्धाविशेषात् समान दोषजातमिति,
तत्रैव यथेय दोषः स्यात् स्वसाम्यादित्वे लिङ्गेऽपि स्यादेवायं लिङ्गलिङ्गिनोः अन्योन्यापेक्षत्वात्,
नैव तत्र नेष्यते स्वसाम्यादिष्वपि मा भूदिति प्रत्युच्यते, ग्रहणमप्येव तुल्ये कस्मात्? लिङ्गिसम्बन्धित्वात्
लिङ्गस्येत्यादि तत्तुल्यत्वप्रदर्शनं गतार्थं यावत् लिङ्गी गृहीत इति, अथान्यथा तत्रोक्तमिति[1] अथान्यथास्य 5
तुल्यत्वमसि[स]साम्यादित्वेनाग्रहणेऽन्यथा ग्रहणमेव तत्रोक्तमिति, तथा वयमपि स्वाभ्युपगमोऽन्यथा
लिङ्गे ग्रहणं स्वसाम्यादित्वमन्यथेति चेन्मन्यसे तत्रोक्तमिति, अत्र यदुच्यते त्वया मा मंस्था लिङ्गग्रहणतुल्य-
मिति लिङ्गत्वेऽस्ति विशेषः, न तस्य सम्बन्धिना ग्रहणात्—नहि लिङ्गं सम्बन्धित्वमात्रेण गृह्यते, किं तर्हि ?
अनुमेयदेशस्य धूमादित्वेन पूर्वं गृह्यते पश्चात्तस्याग्न्यादिभिरविनाभावित्वं स्मर्यते, आदिग्रहणात् शब्दस्यापि कृत
कादित्वेन प्राग्ग्रहणं पश्चादनित्यत्वाविनाभावित्वेन स्मर्यत इति सर्वत्र व्यापीति, अत्रोच्यते तदिहापि तुल्य- 10
मित्यादि तत्तुल्यत्वमाप[न]मनुमेयत्वमित्यादि यावत् तद्देशसम्बन्धीति गतार्थम् देवाग्निस्थानेऽग्निधूमवदिति
दृष्टान्तः यथाग्निरसवत् धूमो देशादिस्थः प्राग् गृह्यते प्रत्यक्षे[णा]प्रत्यक्षाग्नेरन्यत्वात्, ततः पश्चादग्निरित्यनु
स्मर्यते, तथायं स चैत्रादन्यो गृह्यते मामाग्निस्थः, ततः पश्चात्तत्रस्थः चैत्राविनाभावीति स्मर्यते ग्रहाग्निरिति
धूमसम्बन्ध्यग्निस्मरणवदिति तुल्यमिति ।

यदुक्तमभ्युपगतस्य तदुत्तेरविनाभावित्वेन गृहीतस्वरूपस्य लिङ्गादेः कारणत्वम्, ज्ञाप- 15

यत्वमेवेति पश्चात् सम्बन्धेनैव ज्ञातमिति सम्बन्धेन तत्समर्थितेऽवसित् रितम परेणोक्तं पूर्वपक्षमनूद्यान्यापोहिक उत्तरमाह—
लिङ्गमहे इति परमतमिदम् तदाशङ्क्य—आगमतमिति यथा लिङ्गाङ्गिनोः सम्बन्धित्वादेकस्य प्रत्यक्षत्वेऽपरमपि प्रत्यक्ष
मेवेति पश्चात्स्मरणं व्यर्थमुच्यते तथैव लिङ्गलिङ्गिनो सम्बन्धित्वादेकस्य प्रत्यक्षत्वेऽपरमपि प्रत्यक्षमेवेति पश्चात्स्मरणं व्यर्थमेवेति
समानं दोषजातमिति भावः । दोषस्योत्तरमाह तत्रैवेति । दूषयति यथेति स्वसाम्यादित्वात् लिङ्गलिङ्गिनोरप्यन्योन्यापेक्ष-
त्वेनैव दोषः स्यादपि स्यात् । लिङ्गलिङ्गिनोरेव दोषो यदि नेष्यते स्वसाम्यादिष्वप्ययं दोषो न स्यादित्याह—नैव तत्रेति । 20
ग्रहणार्थं आह—ग्रहणमपीति । किं हि लिङ्गिसम्बन्धि ज्ञाते लिङ्गस्यैव लिङ्गी प्रतीत एवेति तत्स्मरणं लिङ्गिस्मरणं व्यर्थमित्येव-
मपि तुल्ये इत्यर्थः । यदि त्वं स्वसाम्यादिभिरन्योन्येन केवलित्वप्रकारेण ग्रहणस्य प्रसक्तता तत्र स्मरणानुमानमिति परेणोक्तं
तथाविधप्रकारस्मरणप्रकारत्व तुल्यमिति निराकरोति तर्ह्यहमपि लिङ्गेऽन्यथा ग्रहणं स्वसाम्यादित्वमन्यथेति तथोत्तरमपि तथाविधप्रका-
रस्यानुकूल्येन तुल्यमिति प्रतिक्षिपामीत्याह—अथान्यथेति । तदान्यापोहिको विशेषं निवेदयन्नाह—अत्र यदुच्यत
इति । विशेषं दर्शयति लिङ्गत्वेऽस्तीति, लिङ्गं सम्बन्धित्वमात्रेण न गृह्यते प्रथममनुमेयदेशस्थं धूमादित्वेन गृह्यते पश्चादिति 25
सम्बन्धं स्मर्यते भाव प्रतिपत्तं भवति एवं कृतकत्वादिरपि शब्दनिष्ठत्वेन प्रत्यक्षान्तरं तदित्यनित्यत्वाविनाभावित्वमात्रस्य
प्रागनुभूतस्य स्मरणम् एवं सर्वत्रेति लिङ्गग्रहणे विशेषात् न साम्यमिति भाव । विशेषोऽत्र चैत्रादावपि समान इत्युत्तरयति—
तदिहापीति । अनुमेयदेशगतत्वेनैव प्रथमं तत्र गृह्यते पश्चादनुमेयदेशस्थोऽपाऽनुस्मर्यते चैत्राविनाभावीति यथा पूर्वं अग्निभिन्नो
धूमः प्रत्यक्षेण दृश्यते ततश्च धूमसम्बन्ध्यग्निरिति स्मर्यते तथेति भाव । स्वसाम्यादिभावेन सम्बन्धात् प्रत्यक्षत्वेऽपीतिर 30
नुमानमिति नयस्य तत्त्वया दोष उक्तस्तत्र अर्थं ब्रूम इत्याह—यदुक्तमिति । तन्मतनिराकरणाय प्रथमं तन्मतं दर्शयति

---

१ सि क्ष. डा दे. नत्र । ×× डा. दे । २ सि य डा अथान्यथास्य । ३ सि क्ष. डा. दे. देवाग्नौष्ठ ।

कस्मात् नोत्पादकबीजादिवदिति, एतदप्ययुक्तम्, अविनाभावित्वस्य सहचारिभावसम्बन्ध-त्वात्, तस्मादपि यो निश्चयः सोऽपि स्वस्वाम्याद्यर्थम्युत्पन्नानामेव, तदादित्वात् सहचरित-भावस्य ।

यत्तूक्तमित्यादि, स्वस्वाम्यादिसम्बन्धेन सम्बन्धान्तरेऽप्रसिद्धिरनुमानमित्यस्य पक्षस्य दोषा 5 स्तेनोक्ता, अत्र ब्रूमः, अयुक्तमिदम् कस्मात् ? अव्युत्पन्नस्य तदृतेरप्रसिद्धिरिति तन्मतप्रत्युत्तरं यावत् ज्ञापकत्वादिति, स्वस्वाम्यादिसम्बन्धानभिज्ञा अपि धूमादग्निमविनाभावसम्बन्धाभिज्ञा गम्यन्तो दृश्यन्ते, स च न्याय गृहीतसम्बन्धाभिज्ञः ज्ञानकारणत्वं हि ज्ञापकस्य हेतोर्लिङ्गाद्यैर्गृहीतस्वरूपस्य, नोत्पादकबी-जादिवदिति एतदयुक्तम्, कस्मात् ? अविनाभावित्वस्य सहचारिभावसम्बन्धत्वात्–न विना भवति सह भवति सह चरतीत्यर्थः, तस्मादपि सहचरितभावसम्बन्धात् यो निश्चयः सोऽपि [स्व]स्वाम्याद्यर्थम्युत्पन्नानामेव 10 भवति, नाव्युत्पन्नानाम् कस्मात् ? तदादित्वात्–[स्व]स्वाम्यादिरादि[र]स्य सहचरितभावस्य तस्मान्नं सम्ब-न्धाभावमन्यतमस्यापि तस्य सहचारिभावोऽविनाभावो गृह्यमाणः पदानुमानकारणं ज्ञानम् ज्ञानोत्पत्तिहेतु-त्वात् ज्ञापकस्य तस्मादविनाभावसम्बन्धज्ञान स्वस्वाम्याद्यन्यतमानि व्युत्पन्नानामेव नाव्युत्पन्नानामिति ।

अथवा विनाप्यविनाभाविनेन स्वस्वामित्वादिव्युत्पत्तेरनुमेयत्व आह—

अविनाभावगम्यातिरिक्तार्थविषयत्वेन तु स्वस्वाम्यादिसम्बन्धव्युत्पत्त्युरेवानुमानं 15 दृश्यते यथा काकभवनव्यापितस्वीकृतस्वत्वस्वकृतत्वकृतनीडस्वसोर्णमेवविशुद्धिपोषणसह चरणप्रभृतो गमनादीनि धर्मान्तराणि व्यापित्वाविनाभाविरूपोपेततायामपि न कारणानि कोकिलस्वज्ञानस्य आ स्वस्वामिभावासस्वगमनाऽऽदरात् पश्चात् तत्प्रतिपत्तिः स्वस्वामि-भावादिसम्बन्धेन परित्यज्याविनाभाव्यमिमतान् तद्धर्मान्, लोके प्रतिपत्तारो यथारय भवन्ति कोकिलशावकोऽयं न काकशावकः, स्वभावासमन्वितत्वात् विशिष्टमाधुर्योपेतस्वर 20 त्वादितरकोकिलवदित्येवं स्वस्वाम्यादिसम्बन्धा अनुमापकाः, अनुमेयव्यक्तिकाले तयोपल-भ्यमानत्वात् तदप्रसिद्धलिङ्गवत् ।

अव्युत्पन्नस्येति । स्वस्वाम्यादिसम्बन्धव्युत्पत्तिज्ञानरहितस्य पुंसो [illegible] सा च [illegible] [illegible] मा भूदिति [illegible] कारणत्वं युक्तम् । [illegible] हि [illegible] न तु [illegible] । [illegible], [illegible] एव [illegible] स्वस्वाम्यादिसम्बन्धेन [illegible] 15 [illegible] भाव । [illegible] ज्ञायमानं वा च [illegible] भवतीति [illegible] । [illegible] अविनाभावित्वस्येति [illegible] । [illegible] [illegible] सहचरित [illegible] स्वस्वाम्यादि [illegible] [illegible] ज्ञानकारणत्वेन [illegible] स्वस्वाम्यादिव्युत्पन्नानामेव [illegible] न [illegible] भाव । सहचारिभाव [illegible] सोऽपि स्वस्वाम्यादि [illegible] भवति सहचारिभावस्य स्वस्वा- 20 म्यादिणामन्यतम [illegible]–तस्मादपीति । सहचारिभावोऽपि [illegible] एव [illegible] न [illegible], ज्ञानोत्पत्तिहेतुः [illegible] [illegible]–तस्मात्सहचारिभाव इति । [illegible] स्वस्वाम्यादि [illegible] [illegible]–अविना-भावेति । अविनाभावेन [illegible] लोके प्रतिपत्तारो यथारय [illegible] यथा कोकिल [illegible] न काकशावक

अविनाभावगम्यातिरिक्तार्थविषयत्वेन त्वित्यादि यावदितरकोकिलवदिति, भावने-
नोपसंहारोऽस्यार्थस्य, 'व्यापको यः स एकांशो भाव्यो व्याप्यस्तु सूचकः । अनेकधर्मणोर्नान्यो ग्राह्यग्राहक-
धर्मणोः ॥ ( ) इत्यनयानुपपत्त्या सहचारिभावादेऽपि स्वस्वाम्यादिसम्बन्धमुपलभ्यैवा-
नुमानं दृश्यते, तद्यथा—काकभवनेत्यादि समासकृत्यको व्यापकव्याप्यताभ्यां सहचारिभावधर्मिणो
याव[त्] व्यापित्वाविनाभावित्वोपेतत्वायामपीति, काकजन्मव्यापीनि तत्कीकृतत्वस्वसवकावत्तजननीड 5
प्रसवोषणभक्षो वृद्धिः काकेन काक्या च पोषणं चारमस्येन तस्य द्वितीयेन काकशावकेन सहचरणं काक्याः
पृथग्गमनमित्येतानि पूर्वपूर्वकाणि व्यापकानि साध्यानि उत्तरोत्तराणि व्याप्यानि साधकाभिमतानि
अविनाभावसम्बन्धीनि धर्मान्तराणि सन्त्यपि न कारणानि तानि कोकिलत्वज्ञानस्य यावत् स्वा कुतः ?
स्वस्वामिभावाप्रत्ययगमनादरात्—यावत् स्वस्वामिभावसम्बन्धं नावैति तावत् कोकिलत्वाप्रतिपत्ते
पश्चात्प्रतिपत्तिः स्वस्वामि[भावादि]सम्बन्धेन भवति—तत उत्तरकालं कोकिलशावकोऽयं न काकशावक इति, 10
परित्यक्ताविनाभावाभिमतांस्तान् धर्मान् व्यापकान् व्याप्यांश्च तथा लोके प्रतिपत्तारो भवन्ति
कोकिलशावकोऽयमभिमतो यतः स्वभावसमन्वितः, भावाभसमन्वितत्वात् विशिष्टमाधुर्योपेतस्वरत्वादितर
कोकिलवदिति आदिमत्त्वात् प्रकृतिविकारविक्षेपसम्बन्धा अपि व्युत्पन्नानामेवानुमानकारणम् अतोऽत्र
साधनसंहतार्थमुच्यते एव स्वस्वाम्यादिसम्बन्धा अनुमापका इत्यनुपपत्त्यायेन कस्मात् ? अनुमव्यप्रवृत्ति-
काले तयोपलभ्यमानत्वात्—अनुमेयस्वामिकोकिलानित्यत्वार्थस्य व्याप्तिकाले तेनैव स्वस्वाम्यादिप्रकारेणा- 15
पलभ्यमानत्वात् किमिव ? तत्प्रसिद्धलिङ्गवत्—तेन प्रकारेण प्रसिद्धं धूमादिलिङ्गं तस्य सम्बन्धिनोऽनु-
मापकमग्न्यादेः स्वस्वाम्यादिप्रकारेणैव सम्बन्धात्, तथा कोकिलभावकः तज्जातीयानुकारिस्वरेणैवेति ।

स्वभावसमन्वितत्वात्, विशिष्टमाधुर्योपेतस्वरत्वात्, इतरकोकिलवदिति साधनेन प्रदर्शयन्नाह—इतरकोकिलवदितीति।
अनेकधर्मविशिष्टधर्मिस्वरूपकधर्मयोर्मध्ये य एकांशो व्यापकः स एव भाव्यः योऽन्यः व्याप्यः स ग्राहक इति व्यवस्था इत्येव
व्यवस्थितेन विनापि सहचारिभावेन स्वस्वाम्यादिसम्बन्धपरिज्ञानवत् पुरुषस्यानुमानं दृश्यत इत्याह—व्यापक इति । कोकिल- 20
शावकमिति धर्मोऽत्र व्यापकव्याप्यभावसमानाधिकरणी—काकभवनेत्यादीति काकजन्मव्यापिनः धर्मा एव तत्कीकृतेति तत्सम्भव-
भक्ष्य तत्कारणीभूतस्य धर्मभेदस्याप्यनिवृत्तिः काकयोरनन्तरं काकभावकान्तरसाहचर्यं काक्यनुगमनमिति एतदपि पूर्वपूर्वधर्मा
व्यापकाः साध्यभूताः उत्तरोत्तरधर्मा व्याप्याः साधनभूता इति । परस्पराविनाभाविन एते धर्माः काकशावकत्वव्यापिनो न
कोकिलत्वस्य हेतवः सन्तोऽपि यावत् स्वस्वामिभावसम्बन्धम् प्रतिपत्तिं न भवन्ति । धर्मान्तराणि—अविनाभावसम्बन्धी-
नीति । यावत् न स्वस्वामिभावसम्बन्धं पश्चात् कोकिलभावके न काकशावक इत्यविनाभाविभूतान् पूर्वोक्तान् विहाय 25
धर्मान् प्रतिपद्यन्ते लोका इत्याह—पश्चादिति । प्रतिपत्तिप्रकारमाह—कोकिलशावकोऽयमिति । हेतुमाह—यत इति
स्वभाव—आकृतिर्वा भावा—माधुर्योपेतस्वरः तेन समन्वित इत्यर्थः । स्वस्वाम्यादिसम्बन्धेष्वन्यानपि निदर्शयन्नाह—
आदिमत्त्वादिति । अविनाभाविनामनुमापकत्वं नेत्याह—एवमिति । कोकिलशावकानुमितिप्रसिद्ध्या विनाभावव्यतिरेकेणापि
स्वस्वाम्यादिसम्बन्धमात्रप्रकारेणैव तदुपलभ्योऽपीति हेतुमाह—अनुमेयेति । दृष्टान्तमाह तत्प्रसिद्धेति तेन स्वस्वाम्या-
दिना प्रकारेण प्रसिद्धं लिङ्गं धूमादि तस्य सम्बन्धिनोऽग्न्यादेर्यथा स्वस्वाम्यादिप्रकारेणैवानुमापकं तथा तज्जातीयस्वर 30
स्वरमपि तथैव कोकिलशावकस्यानुमापकमिति अन्तरमप्यविनाभावसम्बन्धमपेक्ष्येति भाव । सम्बन्धान्तरेणं प्रति व्यापोऽनिर्भोऽके

१ सि क्ष. डा ऊ प्रदर्शन । २ सि क्ष. ऊ डा. काकजन्मव्यापीनीतितत्की । ३ सि क्ष डा. ऊ °स्वस्वामादरात् ।
४ सि क्ष डा °विशिष्टस्वर तथ ।

किञ्चान्यत्—

यदप्युक्तं न चावश्यं स्वस्वाम्यादिसम्बन्धादनुमानं भवति, तदव्यभिचारार्थं विशेषाक्षिप्तत्वात्, तथा च त एव हि विशेषा अनुमापकाः स्युः, न स्वस्वाम्यादिसम्बन्धः, सत्यपि तस्मिन्ननुमानाभावादित्येतदपि न, शेषसिद्धिवचनेनाव्यभिचारिविधिवृत्तेरुपात्तत्वात् ।

यदप्युक्तमित्यादि, सम्बन्धवादिनो दोषवचनम् न चावश्यमित्यादि प्रत्युच्चारणम् एतदुक्तं भवति स्वस्वाम्यादिसम्बन्धादनुमानं भवति तदव्यभिचारार्थं विशेषापेक्षित्वात् चपलस्याऽपि स्वे स्वामिनि चाऽन्ये चैत्रे वा स्वतन्त्रजीवादयस्तावत् विशेषा आर्थीत्वस्थे तेषामेवाव्यभिचारात् त एव अनुमापकाः स्युः न स्वस्वाम्यादिसम्बन्धः सत्यपि तस्मिन्ननुमानाभावात् व्यभिचारीति एवं प्रत्युच्चार्याचार्य उत्तरमाह एतदपि न शेषसिद्धिवचनेनाव्यभिचारिविधिवृत्तेरुपात्तत्वात्—'सम्बन्धादेकस्मात् प्रत्यक्षाच्छेषसिद्धिरनुमानम्' इत्यस्मिन् न्यायानुमानलक्षणे शेषसिद्धिवचनेन विधिवृत्तेरव्यभिचारिण उपात्तत्वात् तस्मादयमदोषः ।

तत्कथमिति मन्यत इति चेदुच्यते—

इदं हि सर्वाभासव्युदासेन सम्बन्धिनोऽभिव्यञ्जकम्, प्रत्यक्षादितरः शेषः सम्बन्धी अनुमेयानुमानाभासभेदैः प्रत्यक्षादिविरोधैरविरुद्धार्थः, पक्षो धर्मधर्मिसमुदायात्मा परार्थानुमाने साध्याभिधानमिति वक्ष्यमाणो निर्दोष एव शेषसिद्धिवचनेन गृहीतः, यथायोगं तेन तेन सम्बन्धेन सम्बद्धात् प्रत्यक्षात् प्रत्यक्षवता प्रसिद्धात् पक्षधर्मस्य सम्बन्धात् प्रागुपलब्धादनुस्मर्यमाणादक्षेपेण शेषस्य सिद्धिरिति शेषसिद्धिवचनादेव विरुद्धासाधारणधर्मव्युदासः, शेषाय शेषे वा प्रत्यक्षादेकस्मात् सम्बन्धाद्विशेषावगता सिद्धेः सिद्धिवचनं सिद्धिरेव नासिद्धिरित्यवधारणाद् सिद्धिर्व्यभिचारिधर्मता मा भूदिति, तद्यथा-स्वाम्यसम्भवान् पतिमिवसुतवत् ।

इदं हि सर्वाभासव्युदासेनेत्यादि, पक्षहेत्वदृष्टान्ताभासाः सर्वे तेनैव सम्बन्धानुमानविधानेन व्युदस्यन्ते प्रत्यक्षादितरः शेषः सम्बन्धी सा[ध्या]दिना विशिष्यमाणो देशादि सम्बध्यते अनुमेयानुमाना-

दोषं प्रतिक्षिपति—यदप्युक्तमिति । व्याख्ये—सम्बन्धवादिन इति । तदुपक्रम—एतदुक्तमिति स्वमुत्रेऽपि स्वामिनि च चैत्रे स्वस्वामिभावसम्बन्धेऽप्यनैकान्तिकोऽविशेषे [illegible] अनुमानादुपेयमानः साध्यं [illegible] चैत्रादपि स्वामित्वेऽपि, न हि व्यापके [illegible] विशिष्टसम्बन्धमनुभूतं [illegible] तत्र कश्चिद्विशेषमपेक्षते यदि स एव विशेषोऽनुमापकः स्यात्, तिरस्कार्यता स्वस्वाम्यादिभावसम्बन्धेनानुमानेन विशेषाणामेव [illegible] मान । तन्निराकरोति—एतदपि नेति सम्बन्धादेकस्मात् प्रत्यक्षाच्छेषसिद्धिरनुमानमिति लक्षणे शेषसिद्धिपदेनाव्यभिचारिण एव विधानात् दोष इति भाव । तत्कथमित्यत्र इदं हीति । व्याचष्टे—पक्षहेत्विति पक्षाभासा हेत्वाभासा दृष्टान्ताभासाश्च सर्वे सम्बन्धानुमानविधानेन निराक्रियन्ते इत्यर्थः । तदेवोपपादयति—प्रत्यक्षादितर इति स्वस्वामिभावादिसम्बन्धसम्बन्धिनोर्मध्ये च [illegible] सम्बन्धी [illegible] साध्यादिना विशिष्यमाणो देशादि धर्मधर्मिसमुदायरूप [illegible] प्रत्यक्षादिविरोधैरविरुद्धार्थः [illegible] परार्थानुमाने [illegible]

१ सि. क्ष. दे. जा. शेषोऽसम्बन्धे । २ सि. क्ष. जा. दे. अनुमेयाद्यु ।

मासभेदैः प्रत्यक्षादिविरोधैरविरुद्धार्थः पक्षो धर्मधर्मिसमुदायात्मा:, तदवयवविधाने परार्थानुमाने [1]वीतारूये साध्याभिधानमिति वक्ष्यमाणो निर्देश एवानेन शेषसिद्धिवचनेन गृहीतः, यथायोग स्वस्वामि निमित्तनैमित्तिकादिषु तेन तेन सम्बन्धेन सम्बद्धात् प्रत्यक्षादिति–प्रत्यक्षात् धर्मादुपलभ्यात् प्रसिद्धादिति यावत्, तत्र च यः प्रत्यक्षः स पक्षधर्मः, शेषोऽनुमेयः, कृतकत्वादप्रत्यक्षत्वादव्यापीति चेत् अत आह– प्रत्यक्षवद्वा प्रत्यक्षवत् प्रत्यक्ष –प्रसिद्धः तस्मात् प्रसिद्धत्वात् सम्बन्धी, पक्षधर्मोऽन्यो यः तस्य पक्षधर्मस्य 5 सम्बन्धात् प्रागुपलब्धात् अनुपलभ्यमानात् शेषेण शेषस्य[वा] चैत्रस्य सिद्धिरिति शेषसिद्धिवचनादेव विरुद्धा साधारणधर्मव्युदासः, यत्र यत्राश्वः स तत्र तत्र देवदत्तः स्वामी[स्व]स्वामियोगादिसम्बन्धानुपपन्नत्वात्, सपक्षे वृत्तिः विपक्ष एव व्यावृत्तिः कुतः ? शेषाय शेषे वा प्रत्यक्षादेकस्मात् सम्बन्धात् इत्यवधारणा *सिद्धे सिद्धिवचनं सिद्धिरेव नासिद्धिरित्यवधारणार्थत्, प्रमेयत्वादित्य इति साधारण नैकान्तिकवत्सिद्धिर्मा* भूदिति, का पुनरसिद्धिः ? व्यभिचारिधर्मता यथा–अश्वस्य सम्प्रदानेत्यादि यावद्विपरिशुद्धमिति, 10 चैत्राश्वपातव मरणं शेषं गतार्थम् ।

इत्थं हि व्यभिचारिविशेषव्यावर्तनेनापि स एव सम्बन्धी गमकः सम्बन्ध्यन्तरस्य, न ते विशेषा व्यावर्त्या विधेया वा गमकाः, तत्समर्थनार्थत्वात्, न हि धात्वा प्रसङ्गव्यावर्तनेन धूमस्याव्यभिचारकत्वम्, अधूमता वा धूमत्वेव हि सती वह्निमतायाः सम्बन्धिनी सम्बन्धिन्या व्यञ्जिकेति शेषसिद्धिवचनाभिरस्तव्यभिचाराशङ्कं सम्बन्धानुमानमेव, त्वयापीष्यत एवैतत् 15

साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञेत्यवयवे साध्यवचनमात्र प्रज्ञापनीयधर्मविशिष्टो धर्मी निरूप्यमानस्य च साध्यस्य निरूपणः स शेषमिति वचनेन गृहीत इति भाव । प्रत्यक्षादीति प्रत्यक्षविरोधः अनुमानविरोधः प्रसिद्धिविरोध इत्यादिविरोधैरविरुद्ध । स्वस्वाम्यादिसम्बन्धेन सम्बद्धात् प्रत्यक्षाद्धर्मादित्युच्यते स एव प्रत्यक्षभूतो धर्मी पक्षधर्मो भवति शेषस्त्वनुमेयो भवतीत्याह–यथायोग मिति । ननु शब्दोऽनित्यः कृतकत्वादित्यत्र पक्षधर्मत्वाप्रसिद्धं कृतकत्वादि न प्रत्यक्षमिति तत्रैव च शब्दोऽनित्य इत्यनुमाने पक्ष- धर्मित्वमप्रसिद्धमित्याह–कृतकत्वादीति । सम्बन्धादेकस्मात् प्रत्यक्षादित्यत्र प्रत्यक्षपदेन धर्मिस्वरूपोऽर्थो विवक्षितः प्रसिद्धधर्मस्य 20 प्रत्यक्षत्वमुपलक्षयितुमाह–प्रत्यक्षवद्वेति । प्रत्यक्ष इव प्रत्यक्षवत् प्रत्यक्षसदृशः प्रसिद्ध इति यावत्, तथा च कृतकत्वं प्रत्यक्षसदृशत्वेन प्रसिद्धत्वात् सम्बन्धि भवतीत्याह–तस्मादिति । एवञ्च तथाविधस्य पक्षधर्मस्य अन्यत्रप्रागुपलब्धस्य इदानीं धर्मेणाप सम्बन्धवशात् शेषस्य सिद्धिरनुमानम् अत्र शेषस्य सिद्धिरित्युक्तत्वात् सम्बन्धोऽयं येन नाश्वो विपक्षवर्ती तस्य सिद्धिरिति विपक्षव्युदासः प्रागुपलब्धत्वादुपलभ्यत्वादित्युक्तेः उपलब्धिरूपत्वात् उपलब्धत्वधर्मसाधारण- धर्म व्युदास इत्याह–पक्षधर्म इति । दृष्टान्त–यत्र यत्रेति, चैत्राश्वयोरन्यतमविभोगादिरूपो यः सम्बन्धस्त- 25 त्सम्बन्धेऽपि सति अन्वयेन युक्तत्वात् अन्वयेन युक्तं व्यभिचारितोयुक्तं व्यतिरेकसम्बन्धविषोधादिसम्बन्धेयुक्तं तेन सम्बन्धितो निरूपणादित्यत्र अन्यदेऽन्य एव विरुद्धसाधारणस्य च व्युदास इति भाव । सिद्धिरेवप्रयोजनमाह प्रत्यक्षादिति । निरा- कृतत्वादिति व्यभिचारिविशेषैर्वा न साध्यसिद्धिरूपा न भवति किन्तु सिद्धिरेव भवतीति प्रदर्शनाय सिद्धिपदम्, तथा च व्यभिचारिधर्मव्युदास इति भावः । एवञ्च तत्तदम्यादिसम्बन्धो न गमक तथापि तत्सिद्ध्यनुमानमात्रेण व्यभिचारित्वात्, तदव्यभिचारित्वात न विशेषा व्यावर्त्या तद्वत्र न एव विशेषा गमकाः अव्यभिचारात् न तत्तदभिधानमत्र इति समुदं 30 तदभिदधति–इत्थं हीति, व्यभिचारिविशेषणमात्रव्युदासेन सम्बन्धिसम्बन्धरूपोपदर्शनमिति प्रदर्शितप्रकारेणेत्यर्थः । तत्तदभिधाना- दिभिरन्यव्यभिचारव्यावर्तनेऽपि विशेषाणां सम्बन्ध्यन्तरसाधकत्वाभाव इतीदं तस्य गमकः स एव सम्बन्धी प्रत्यक्ष एको भवति

---

१ सि. क्ष. डा. दे. वीताख्ये । २ सि. क्ष. डा. दे. समवायः । ३ सि. क्ष. दे. डा. धर्मिवचन ।

प्रसिद्धसम्बन्धस्यैवाप्रसिद्धसम्बन्धिनो गमकम् तदव्यभिचारस्वरूपावधारणार्थं व्यभिचारविशेषव्यावृत्तिरुच्यते यथा कृतकत्वस्यानित्यत्वाव्यभिचारप्रदर्शनार्थं यदनित्यं न भवति तत्कृतकमपि न भवतीति व्यतिरेक उच्यते ।

(इत्यर्थ इति) न ह्यव्यभिचारिविशेषव्यावर्तनेनापि स एव सम्बन्धी-धूमादिरग्न्यादेर्गमकः
5 सम्बन्ध्यन्तरस्य-प्रत्यक्षोऽनुमेयस्य द्वितीयस्यैक सम्बन्ध्यन्तरस्य सम्बन्धित्वात् न ते विशेषा व्यावर्त्या विशेषा वा गमकाः, तत्समर्थनार्थत्वात् यथा-न हि बाष्पा प्रमहव्यावर्तनेन धूमस्याव्यभिचारस्य अधूमो बाष्पो न भवत्यय धूम इति बाष्पाद्ये निवर्तिता[वा]मगमको भवति धूमः यथाऽव्यभिचारोपलब्धेर मात्रेण यस्माद्धेतोर्बाष्पादयस्ताभिः न हि तदूपमेरगमको धूमः न वा बाष्पादि व्यञ्जकं गमकमभेमेरिवुर्मध्ये पर्यपदादि धूमतायामसत्यामेव किं तर्हि ? धूमत्वेन हि सती बह्निताया: सम्बन्धिनी सम्बन्धिम्यां व्यञ्जकेति
10 तस्मान्नोपलब्धिवचनात् निरस्तव्यभिचाराशङ्कं सम्बन्धानुमानमेव प्रत्यक्षेऽव्यविशेषणाभ्यां निरस्तस्योभा-मम् किञ्चान्यत्-त्वयापीष्यत एवम् प्रसिद्धसम्बन्धस्यैवाप्रसिद्धसम्बन्धिनो गमकम् तदव्यभिचारस्वरूपाव धारणार्थं व्यभिचारिविशेषव्यावृत्तिरुच्यत इति अतस्तत्प्रदर्शनार्थमाह-यथा कृतकत्वस्येत्यादिना अनित्यः शब्दः कृतकत्वात् यद्यत् कृतकं तत्तदनित्यमिति सम्बन्धं विधिना प्रदर्श्य कृतकत्वस्यैवानित्यत्वाव्यभिचार प्रदर्शनार्थं यदनित्यं न भवति तत्कृतकमपि न भवतीति व्यतिरेक उच्यते ।

15 यद्युपलब्धरूपसम्बन्धस्य पुनरव्यभिचारित्वापेक्षमनुमानं न स्यात् व्यतिरेकवचनं पक्षधर्मव्याप्त्यनुगतिसमर्पणार्थं न स्यात्, नापि च तस्यैवाभिव्यञ्जकत्वमापद्यते। तथा चासत्यपेन कृत

यान्य इति भावरोधि इत्यं हि व्यभिचारीति । [illegible] व्यावर्त्या [illegible] सम्बन्धिनः समर्था एव न गमका स्युः न ते विशेषा इति । नहि [illegible] बाष्पादेः [illegible] व्यावर्त्यमानेन धूमादि न व्यञ्जको-ऽन्यसम्बन्ध्यन्तरस्य, धूमादधूमता [illegible] बाष्पता निवर्तिता न एव धूमोऽगमको [illegible]
20 न [illegible] बाष्पाद्यप्रतीतिस्थे बहुत्वात्, न हि बाष्पादयप्रतीतेरेव धूमोऽगमकोऽपि नापि बाष्पादयस्तावदव्यञ्जकः [illegible] । धूमस्याव्यभिचारं निरावरोधि-म हीति । धूम एव गमकः स्यात्-बाष्पतायामिति । [illegible] सम्बन्धस्यात् यस्मादिति । किं धूमताया एव सम्बन्धिन्या [illegible] धूमत्वेन हीति । एवं [illegible] विशेषणाभ्यां निरस्तव्यभिचाराशङ्कं सम्बन्धानुमानं भवतीत्याह तस्मादिति । प्रसिद्धसम्बन्धस्य [illegible] समर्थयेत्याह किञ्चान्यदिति । [illegible]
25 प्रसिद्धसम्बन्धस्य [illegible] व्यभिचारस्वरूपावधारणार्थं व्यभिचारविशेषस्य व्यावृत्तिः [illegible] इत्याह-तदव्यभिचारेति यदि प्रसिद्धसम्बन्धिन [illegible] न स्यात् विशेषा एव गमका [illegible] व्यभिचारिविशेषस्य व्यावृत्तिवचनं [illegible] भाव । [illegible] अनित्यः शब्द इति [illegible] कृतकत्वं [illegible] सम्बन्धव्यभिचारप्रदर्शनार्थमुच्यते [illegible] न भवति तत्कृतकमपि न भवतीति व्यतिरेकः [illegible] प्रसिद्धसम्बन्धस्यैव भाव । [illegible]
30 [illegible] यद्युपलब्धेति । अनुमानं हि [illegible] व्यभिचारित्वसमपेक्ष [illegible]

१ नि ए डा. ९ [illegible] । २ नि ए डा. ३ [illegible] । ३ नि. ए डा. ३ [illegible] । ४ नि ए डा. ९ [illegible] । ५ नि. ए डा ३ गमकमुपलब्धि ।

कृतकत्वस्यानित्यत्वोपलब्धसम्बन्धस्य व्यतिरेके पुनरव्यभिचारापेक्षानुमितिर्युक्ता, तस्यैवाभिव्यञ्जकत्वव्यक्तेः, तथेहापि, चैत्राद्योदाहरणमत्र स्वस्वामिसम्बन्धस्योपलक्षणार्थम्, अग्निधूमानित्यकृतकत्वादिषु तुल्यन्यायत्वात्, पक्षधर्मात् सोऽत्र तद्वत्त्वस्यात् यत्र यत्र तद्वत्त्वं तत्र तत्र सोऽस्ति पूर्ववत् ।

(यदीति) यदुपलब्धसम्बन्धस्य पुनरव्यभिचारित्वापेक्षमनुमानं न स्यात् व्यतिरेकवचन 5
पक्षधर्मसाध्यानुगतिसमर्थनार्थं न स्यात्, तत्तु दृष्टम् नापि च तस्यैव व्यतिरेकवचनस्याभिव्यञ्जकत्वमा
पद्यते तथापीत्यत्र कृत्वाऽऽत्मन्यायेन कृतकत्वस्यानित्यत्वोपलब्धसम्बन्धस्य व्यतिरेके पुनरव्यभिचारापेक्षानु
मितिर्युक्ता न तु त्वन्मतेन, किं कारणं? तस्यैवाभिव्यञ्जकत्वव्यक्तेः—योऽसौ पुनरव्यभिचारः स तस्यैव
पक्षधर्मस्याभिव्यञ्जकत्वमभिव्यनक्ति न स्वयमेवानुमापकः तथेहापीति तस्मादन्य योजयति चैत्राद्यस्यादि,
यथैत्राद्योदाहरणमत्रानुमानस्यार्थ[प]रिसमाप्त्यै तत्स्वस्वामिसम्बन्धस्योपलक्षणार्थं अग्निधूमानित्यकृतकत्वादिषु 10
तुल्यन्यायत्वात् सोऽत्रेत्यत्र स स्वस्वामिसोऽपि चैत्रादिसम्बन्धिधर्मोऽस्ति प्रदेशे मत्प्रमाणात् धूमाग्न्यकृत-
कत्वादेः पक्षधर्मात् साध्यार्थः पक्षोऽवगम्यताम्, तद्वत्त्वस्यादिति हेतुः—सोऽस्मिन् मन्वादौ वह्निचैत्र
सम्बन्धिरस्तीति दृष्टान्तम्—धूमाग्न्यकृतकत्वादिः स एव धर्मः मेयं, तस्य भावात्—तद्वत्त्वस्यात्, यत्र यत्र
तद्वत्त्वं तत्र तत्र सोऽस्ति पूर्ववत् यथा पूर्वोत्तरधूमादिरग्न्यादिना सम्बन्धात् तत्स्वामिक एव, तथेहापी-
त्यनभासीनामुपलक्षणाय चैत्राद्योदाहरणमिति । 15

अत्राह—

नन्वेवमविनाभावोपवर्णनमेवेदम्, उच्यते-एवमप्येतत्, आधाराधेयसंयोगिवृत्त्यभेदात्, असदभिहितेस्तु पूर्वस्यावसम्मतोपजीवनमेव, यथास्वमविनाभावसम्बन्धं च व्युत्पादयसि

उपलब्धसम्बन्धस्य यदि तदव्यभिचारित्वापेक्षमनुमानं न स्यात् तर्हि व्यतिरेकवचनं पक्षधर्मभूतसाधने वा साध्यानुगति-
व्यभिचारित्वं तत्समर्थनार्थं न स्यात् नैवं दृष्टम्, तस्मात् तद्वचनमावश्यकम्, न चैवं तस्य साधनान्तरत्वं युक्तम् 20
तदव्यभिचारित्वसमर्थनं एवोपजीव्यप्रसिद्धाभिव्यञ्जकत्वेन व्याकरोति यदुपलब्धसम्बन्धस्येति । इत्यादिस्वमतेन सम्बन्धि
वा साध्यधर्मोपलब्धसम्बन्धस्य साधनधर्मस्य व्यतिरेके पुनरव्यभिचारापेक्षानुमितिः न तु त्वन्मतेन सम्बन्धि तस्यैवानुमाप-
कत्वेनाभ्युपगमादित्याह-तथाच कृत्वेति । कुतो मन्मत एव सम्भवतीत्यत्र हेतुमाह-तस्यैवेति पक्षधर्मभूतसाधनधर्मस्यैव
साध्यधर्माभिव्यञ्जकत्वव्यतिरेकवचनस्योऽव्यभिचार प्रकाशयति न तु तद्भिन्नः स्वयमेवाऽनुमापको भवति येन स्वसाम्यादि
सम्बन्धस्य वैयर्थ्यं स्यादिति भावः । तत्स्वसाम्येऽनुमानस्य चैत्राद्योदाहरणं स्वस्वामिसम्बन्धिविषयसम्बन्धस्योपलक्षणार्थमित्याह- 25
यथैत्राद्येति । अत्राप्यन्यायस्य धर्मधर्म्युदाहरणेषु अग्निधूमानित्यकृतकत्वादिषु समानत्वमित्याह-अग्निधूमेति ।
तमेव न्यायं व्यक्ती सोऽत्रेतीति । अस्मिन् प्रदेशेऽग्न्यादिः साध्यधर्मः पक्षधर्मभूतधूमादेः साधनधर्मात्, गम्यत इति
साध्यार्थः पक्ष इति भावः । हेतुमाह-तद्वत्त्वस्यादिति । दृष्टान्तमाह-पूर्ववदिति । पूर्वत्र दृष्टो यो धूम धूमादि
धर्मोऽग्न्यादिना सम्बद्ध एव [illegible] धूमादिरग्न्यादिस्वामिक एव तथा चैत्राद्युदाहरणेऽपि समानमिति
भावः । अथाव्यभिचारित्वापेक्षानुमानवर्णनमविनाभावस्यैव सम्बन्धस्य व्याख्यानं इत्यभिप्रायेण-नन्वेवमिति । 30

---

१ सि. क्ष. डा. दे °तुल्यम । २ सि क्ष डा. दे सोऽत्रान इत्यत्र मत्स्तो । ३ सि क्ष डा दे तत्सोऽ ।
४ सि क्ष डा दे तद्गानुमाना कृत । ५ सि क्ष. दे डा °नी त्वयत ।

तत् सम्बन्धानुमानैकदेशदर्शनैतल्लक्षणस्य भाष्यमात्रम्, एवञ्च द्रव्यार्थसत्योपाधिसत्यार्थव्याख्यानुज्ञा कृता त्वया तया च छिन्निनो छिन्नत्व प्रसक्तमित्यस्याभावः ।

(नन्वेवमिति) नन्वेवमविनाभावोपदर्शनमेवेदम्—अग्निरेवमविनाभावसम्बन्धो भवेद् एवाव्यभिचारात्मकमनुमानस्यादित्यत्रोच्यते वयमपि ब्रूमः—एवमेवैतत् अविनाभावसम्बन्धात् सत्सामान्यानिश्चितस्यानुमानम्, कस्मात्? आधाराधेयसंयोगिवृत्त्यभेदात्—आधाराधेयवृत्तेः संयोगिवृत्तेश्चाभेदात्, यत्तयोर्क्तं आधाराधेयवृत्तिः तस्य संयोगित्वेऽपि तस्य व्यापित्वात् किञ्चान्यत्—अवयवमिति [illegible] पूर्वत्वात् [illegible] पूर्वकालत्वात् कापिलस्य [illegible] अनयमतानुमानानुसारित्वात्—तदनुमानस्य [illegible] रसया न [illegible] अनुमानस्वरूप सत् यथाऽऽस्थातमिति तदाख्या—यथा [illegible] भाष्यमात्रमेवेदमिति पक्षः, सम्बन्धानुमानैकदेशस्यैवैतल्लक्षणस्य भाष्यमात्रम्, यथा
10 वृद्धिरितीव संज्ञा भवत्यादैच्वर्णानाम्, संज्ञाधिकारः संज्ञासम्प्रत्ययार्थो ( ) इत्यादि वृद्धिरादैच् (पा १-१-१) इत्यस्य तथेदं त्वदीयमविनाभावसम्बन्धमनुसाधनमस्य [illegible] सम्बन्धानुमानैकदेशस्य भाष्यमात्रम् तदपि सर्वं न विवितमित्यभिप्रायः [illegible] द्रव्यार्थ-[illegible] नाभिप्रायः अत आह—एवञ्च द्रव्यार्थसत्योपाधिसत्यार्थव्याख्यानुज्ञा कृता त्वया सामान्योपसर्जनो विशेषः द्रव्यार्थ इति द्रव्यार्थस्यानुज्ञामाभ्युपगतं भवति, द्रव्यार्थवादिमतानुमानं
15 [illegible] तथा च—असत्योपाधिसत्यार्थव्याख्यानुज्ञायां छिन्निनो छिन्नत्व प्रसक्तमित्यस्याभावः,—यदि छिन्निनोऽन्यत्वस्य छिन्नत्वं [illegible] प्रसञ्जयितुं [illegible] सत्त्वमनिर्युक्तयोपिभिरस्माभिरपि यथोक्तोऽस्माभिरभ्युपगत इति ।

व्याख्ये—अग्निरेवमिति । [illegible] आह—एवमेवैतदिति, अविनाभावसम्बन्धस्य [illegible] [illegible] भवतीति भावः । तत्र हेतुमाह—आधाराधेयेति [illegible]
20 [illegible] संयोगिवृत्तिरिति भावः । [illegible]
[illegible] तथा [illegible]
[illegible]—यत्तयोक्तमिति । यथा प्रतिपादितोऽत्र [illegible] [illegible] [illegible] तथा, तथापि
[illegible] न च वाच्यं सम्बन्धानुमानमिदं [illegible] [illegible]
[illegible] भवतु मिति [illegible] । [illegible] तथा न
25 [illegible] एव यथा [illegible]—त्वयेति । किं [illegible] वा [illegible]
[illegible] तथा नैव ज्ञातम् सम्बन्धानुमानैकदेशोऽपि न सम्बन्
ध इति भावः । भाष्यमात्रतया [illegible] दर्शयति—यथा वृद्धिरितीवमिति । [illegible]
[illegible]—अपिशब्दमपीति । [illegible] विशेषस [illegible]
[illegible] विशेष [illegible] इति तथा सामान्यमनुपगतमेव अत एव न
30 [illegible] दर्शयति—एवञ्चेति । [illegible]
[illegible] छिन्ने छिन्नं [illegible] तत्र [illegible] —असत्योपाधीति । [illegible]
[illegible] इत्यादि [illegible] यथोक्त इति । [illegible]

तथापि स्याद्विवक्षाभेदात्तथा तथास्वस्वाम्यादिगम्यगमकत्वात्, यथा देवदत्तयज्ञदत्त-योरन्यतरकर्मणा योगः तयोश्चान्योन्यलिङ्गत्वं पर्यायेण विवक्षावशाद्भवति युगपदुभयकर्मजसं-योगित्वात् तथा स्वस्वाम्यादिषु, तथाहि अग्निना धूमानुमानम्, न, संयोग्येकरू-पत्वात्तत्काल एवाथ व्यतिकरप्रसङ्गः, न, असम्भवात्, प्रत्यक्षत्वाद्धूमोऽसाध्यः साधनन्तु, साध्यस्त्वग्निरप्रत्यक्षत्वादसाधनम्, धूमोऽपि साध्यश्चेत् प्रत्यक्षमप्रमाणं स्यात्, तदप्रामाण्ये ५ चानुमा निर्बीजा स्यादिति ।

तथापि स्यादित्यादि, न हि लिङ्गस्य लिङ्गित्वे लिङ्गिनो वा लिङ्गत्वे कश्चिद्दोषोऽस्ति, विवक्षा-भेदात्, तथा तथास्वस्वाम्यादिगम्यगमकत्वात्—स्वं वा गम्यत्वेन गमकत्वेन वा विवक्ष्येत स्वामी वा यदा तदा विवक्षितस्वाम्यन्यतरस्य गम्यत्वं गमकत्वं वा यथाविवक्षं दृश्यते, तद्यथा देवदत्तेत्यादि दृष्टान्तः, यथा कस्मिंश्चित् कालेऽन्यतरकर्मणा देवदत्तो यज्ञदत्तेन युक्तो भवति यज्ञदत्तो वा देवदत्तेन, तयोश्चा- १०
[न्यो]न्यलिङ्गत्वञ्च पर्यायेण विवक्षावशाद्भवति युगपत्तु, उभयकर्मजसंयोगित्वात्, तथा स्वस्वाम्यादिष्विति, तथा हीत्यादि, [illegible] विक्षेपितस्य [illegible] तत्कारणाऽऽक्षयेत्यादि गतार्थमग्निना धूमानुमानमिति, अत्राह—
न संयोग्येकरूपत्वादित्यादि, नाग्नेः पूर्व पश्चाद्वा धूमः संयोगी न धूमाद्वाऽग्निरिति मत्वाऽग्निमापादयते, अग्निनापि धूमानुमितिप्रसङ्ग इति, किं तर्हि? तत्काल एव च—अन्युपलभ्यकाल एव धूमोऽस्तीति भवतैवाग्न्युपादानमिति, अथ व्यतिकरप्रसङ्ग इत्यत्रोच्यते—नासम्भवात् सम्बन्धाविशेषादमिलिङ्गत्वं च १५
प्राप्तम्, किं तर्हि? प्रत्यक्षत्वाद्धूमोऽसाध्यः साधनन्तु साध्यस्त्वग्निरप्रत्यक्षत्वादनुमेयत्वादसाधनम्,

---

[illegible] -तथापि स्यादिति । व्याचष्टे—न हि लिङ्गस्येति [illegible] दोषः । [illegible] गमकत्वं गम्यत्वं वा [illegible] गम्यत्वं गमकत्वं वा [illegible] —तथा तथेति । देवदत्तयज्ञदत्तयोः संयोगो [illegible] स संयोगो देवदत्ते [illegible] संयोगः [illegible] युगपदो [illegible] एवं २०
पर्यायेण विवक्षाभेदाल्लिङ्गलिङ्गित्वं [illegible] —यथा कस्मिंश्चिदिति । ननु [illegible] पूर्वोत्तर[illegible] मत्वा [illegible] धूमानुमितिप्रसङ्ग इति [illegible] —न संयोग्येकरूपत्वादिति [illegible] । अग्निधूमयोः पूर्वोत्तरभावेन [illegible] —नाग्नेः पूर्वमिति [illegible] उत्तरकाले वा धूमः संयोगीति मत्वा [illegible] धूमात् पूर्वं पश्चाद्वाऽग्निः संयोगीति २५
मत्वा वा [illegible] अन्योन्यलिङ्गता भवेदिति भावः । तर्हि [illegible] —तत्काल एव चेति [illegible] एव धूमः [illegible] भाव । उत्तरयति नासम्भवादिति, [illegible] न सम्बन्धा-विशेषात् प्राप्तम्, [illegible] भाव । तर्हि कथं? [illegible] —प्रत्यक्षत्वादिति तदानीं हि धूमः [illegible] एव न साध्यः, किन्तु साधनमेव [illegible] ३०

---

१ सि क्ष डे छा. कर्मणो । २ सि क्ष डे छा. संयोगित्वात्० । ३ सि क्ष. छा. व धूमोऽपि । ४ सि क्ष छा. व. °निर्बीजं स्यादि ।

धूमोऽपि साध्यश्चेत् प्रत्यक्षममानं स्यात्, तदप्रामाण्ये चानुमा निर्बीजा स्यादनुमितिरिति, अपिशब्देन परानुकरणं दोषश्चैषः स्यादिति ।

किञ्चान्यत्—

संयोग्येकत्वस्यानुमानाद्यनिष्टापादनमुपक्षितार्थम्, संयोगित्व यत्पुनरुक्तं यस्य
5 त्वविनाभावित्व

अदोष इति यत्तु धूमोऽत्र गुणदोषाभिमानः साध्यसाधनधर्मवदेशाद्यनुमेयत्वमुक्त्वा पुनस्तस्यैव दोषाभिधानादप्रत्यभिज्ञातमग्न्यादिसम्बन्धिदेशस्य लिङ्गित्वं लिङ्गत्वञ्च, न धर्मयोरग्निधूमयोः धूमो लिङ्गं अग्निर्वा लिङ्गीत्युक्त्वा यत्पुनरिदमुच्यतेऽग्नितोऽपि धूमानुमितिप्रसङ्ग इति, यथं धूमस्त्वां शिक्षां माऽऽपश्च इह देशसाध्यतामुक्त्वा लिङ्गलिङ्गितत्त्वव्यव-
10 स्यानपृच्छेरेव वक्तव्यमग्निमतोऽपि धूमवदनुमानप्रसङ्गः उभयतोऽपि, तथा-तयोरप्रवृत्तेः यदि धूमविषय एवैव स्यात्, अग्निरेव वाऽनुमेयः तदाऽग्नितो धूमानुमानं धूमादग्न्यनुमानवत् स्यात् प्रसङ्गः, संयोगिनोरविशेषात् ।

(संयोगीति) संयोग्येकत्वपरत्वानुमानाद्यनिष्टापादनमग्नितोऽपि धूमानुमानप्रसंग इति यदेवमप्र स्साधनं यदनुपेक्षितार्थम्, तस्मात्न्नाप साधनं संयोगित्वेत्यादि गतार्थमनिष्टापादनम्, यत्पुनरित्यादि यत्रौव
15 दोषाभावप्रदर्शनार्थं यदुक्तं तथा यस्य त्वविनाभावित्वमित्यादि यावददोष इति, यत्तु धूमोऽत्र गुणदोषाभिमान इत्यादि, साध्यसाधनधर्मवदेशाद्यनुमेयत्वमुक्त्वा पुनस्तस्यैव दोषाभिधानादप्रत्यभिज्ञातम्, अग्न्यादि सम्बन्धीत्यादि तथैवाभ्युपगमनमिति दर्शयति—तस्यैव देशस्य [लिङ्गित्वं]लिङ्गत्वञ्च, न धर्मयोरग्निधूमयोरिति यावल्लिङ्गीति, तन्मतमपरमिति प्रत्यभिज्ञापयति, इत्युक्त्वा यत्पुनरिदमुच्यतेऽग्नितोऽपि धूमानुमितिप्रसङ्ग इति न्यायविरुद्धेन तदिति कथं पुनरमूढा मूढ इति चेत्—धूमस्त्वां शिक्षां माऽऽपश्च, तद्यथा—इह
20 देशसाध्यतामुक्त्वा लिङ्गलिङ्गितत्त्वव्यवस्थानपृच्छेरेव वक्तव्यमित्यादि वा न्यायव्यवस्थामनुवर्तमानेन तथा

[illegible]स्य स्याद्धेतो न साधनमिति भाव- । तस्यैमपि यदि धूम साध्य स्यात् प्रत्यक्षममानं स्यात्, अभिविक्तस्य लिङ्गार्थं हि प्रमाणं प्रवर्तते धूमे तदनुमानं प्रवर्तेत तर्हि प्रत्यक्षेण प्रतीतिरेव एव स्यात्, तस्याभिधानाभावात् प्रमाणाभिधानाभावं स्यादिति भाव- । प्रत्यक्षमानं कि न- निष्पत्तिकाव—तदप्रामाण्ये चेति अनुमितौ हि व्याप्तिज्ञानं बीजम्, न च प्रत्यक्षेण निर्णीते यदि तु प्रत्यक्षमात्रे प्रमाणविरोधाद्विनिवृत्त कथं निर्विकल्पकानुमा भवेदिति भाव- । धूमोऽभ्यनुमापितव्यस्य प्रत्ययम्—अपिश-
15 ब्देनेति तत्र च साध्येऽसिद्धे न तु धूम- अनुविधायक तत्र निर्दिष्टे इति प्रत्यक्षानुपलम्भादिक्रमेण विजय तत्र न दोष एव इति भाव- । ननु अग्नितोऽपि धूमानुमानं प्रसज्यत स्योऽन्यतरप्रत्ययादिति प्रत्युमानमुपदत तदुपेक्षितार्थमित्याह—संयोग्येकेति, प्रत्योत्ति-संयोगीति । संयोगित्वस्यैव प्रत्यायति—तथापितदेवाग्नीति धूमवत् धूमम् । यस्य यस्मिन् प्रत्यभि-धानुमानिति तथापि तुल्यं धूमम् । प्रत्ययति—यत्तु धूम इति तुल्य दोषाभिमानादे अविनाभावादेवैव लिङ्गित्वं लिङ्गत्वं गुणमुक्तं अप्रत्युक्त्वा पुनस्तस्यैव दोषोऽभिधानात् तथा न पुन धर्मयो दोषोऽमिति धर्मयोरग्निधूमयोर्नैव न धूमो लिङ्गं अग्निर्वा
20 लिङ्गीत्यभिधान पुनरग्नितोऽग्नितोऽपि धूमानुमितिप्रसङ्ग इति, एवम् योजनीयेति भाव- । तर्हि कथं तद्व्यभिचारार्थत्वं लिङ्ग-यति—तद्यथेति देशस्य साध्यतामुक्त्वा लिङ्गलिङ्गितत्त्वव्यवस्थामनुवर्तमान एवं यदि धूमवतोऽग्निप्रसङ्गमानवत् अग्नितोऽपि

इत्थं चक्रन्यममग्नितोऽपि धूमवदनुमानप्रसङ्ग इत्याशुपरेक्षणम्यो यावदुमपठोऽपि तम्मवदुपन्यस्य तथातयेनु-बन्धेरिति तत्करणोक्तिः, धूमविषय एवतेव स्यात्–धूम एव देशविशेषानपेक्षोऽनुमापकः स्यात्, अग्निरेव चाऽनुमेयः तथाग्नितो धूमानुमान धूमादग्न्यनुमानवत् स्यात् प्रसङ्गः, संयोगिनोरविशेषात् ।

अथ पुनर्देशस्य साध्यसाधनत्वाभ्यास्ति दोषगन्धोऽपि, धूमवत्त्वस्य हि लिङ्गत्वं युक्तम्, धूमवत्त्वेन सिद्धस्य देशस्य साधकत्वात्, अग्निमत्त्वविशिष्टदेशस्यैव लिङ्गित्वम्, न त्वग्निमत्त्वस्य 5 युक्तं लिङ्गत्वम्, साध्यत्वात्, साध्यत्वं लिङ्गित्वात्, लिङ्गित्वमसिद्धत्वात्, असम्मतेन तु लिङ्गत्वमप्यग्निमत्त्वविशिष्टस्य देशस्यैव शक्यं भावयितुं कदाचित्, अत एव मया तत्प्रधान मेवोच्यतेऽग्नितोऽपि धूमवदनुमितिप्रसङ्ग इति ।

(अथेति) अथ पुनर्देशस्य साध्यसाधनत्वाभ्यास्ति दोषगन्धोऽपीति, तद्भावयति–धूमवत्त्वस्य हीत्यादि, धूमवत्त्वधर्मविशिष्टस्य देशस्यैव लिङ्गत्वं युक्तम्, धूमवत्त्वेन सिद्धस्य तस्य साधकत्वात्, 10 लिङ्गत्वमपि तद्देशविषयतया इष्टेः, अग्निमत्त्वविशिष्टस्य देशस्यैव लिङ्गित्वं युक्तम्, अग्निविषये तु देशे लिङ्गत्वं न युक्तम्, किं कारणं ? न ह्यग्निमत्त्वस्य युक्तं लिङ्गत्वं साध्यत्वात्, साध्यत्वं लिङ्गित्वात्, लिङ्गित्वमसिद्धत्वात् असम्मतेन तु लिङ्गत्वमप्यग्निमत्त्वविशिष्टस्य देशस्यैव शक्यं भावयितुम्, अग्नि-मत्त्वभावे धूमाभावभावत्वे च कदाचित्, अत एव मया तत्प्रधानमेव–देशप्रधानमेवोच्यतेऽग्नि[म]तोऽपि धूमानुमितिप्रसङ्ग इति । 15

अत्राह–

नन्वेवं देशानुपेक्ष्याग्नेरेव लिङ्गित्वं स्यात्, अनुमेयत्वात्, उच्यते, न चासौ लिङ्गी भवितु मर्हति, लोके सिद्धत्वात्, तथा चोक्तं त्वयाऽस्मन्मतमेव 'न धर्मो धर्मिणा साध्यः सिद्धत्वात्तेन धर्म्यपि । धर्मेण धर्मः साध्यः स्यात् साध्यत्वाद्धर्मिणस्तथा ॥ (   ) इति, न धर्मो धर्मिणः

धूमवदनुमानं प्रसज्यत इति । तद् कारणं दर्शयति–तथातयेति तत तेन प्रकारेण यथाग्निमत्त्वेन देशस्यानुमानमपि प्रसज्यते 20 विशेषणाविरहादिति तुल्यतेऽमुत्र इति भावः । तदुच्यतास्तु यथाग्निदेशनिरपेक्षस्य धूमस्यानुमापकत्वेऽग्नेरनुमेयत्वे एव संयोगिनो-रविशेषात्, धूमस्याग्न्यनुमानवत् अग्नेरपि धूमानुमानं स्यादिति चक्रं युज्यत इति दर्शयति–धूमविषय इति । देशस्य च साध्यत्वे साधनत्वे च न कश्चिद्दोष इत्याह–अथेति । कथं दोषगन्धो नास्तीत्याह–धूमवत्त्वेति धूमवत्त्वं प्रत्यक्षधर्मविशिष्टो देशो लिङ्गं प्रसिद्धत्वात् प्रसिद्धस्य धूमवत्त्वेन लिङ्गमपि देश एवाग्निमत्त्वविशिष्टः, एवमेव लिङ्गलिङ्गिभावो युक्त इति भावः । अग्निमत्त्वविशिष्ट-देशस्य लिङ्गत्वं तु न युज्यत इत्याह–अग्निविषय इति । हेतुमाह–साध्यत्वादिति साधयितुं योग्यत्वादित्यर्थः तत एव लिङ्गित्वम् 25 साध्यतया सिद्धिविरहात्, तथापि कथं स्यात्–निश्चयाभिमतत्वादित्यर्थः निश्चयाभिमत एव हि साधकत्वेन लिङ्गविषयो निश्चय-विषयीक्रियते न तु तदभिमत इति भावः । तदेवं चास्ति लिङ्गलिङ्गिता साध्यसाधकभावो असम्मतेन तिष्ठति, अग्निमत्त्वविशिष्टो देशो लिङ्गमपि भवितुमर्हति प्रतिपन्नव्यपेक्षया अग्निर्हेतुः प्रमाणो धूमोऽप्रत्यक्षत्वादग्निमत्त्वे लिङ्गम् धूमवत्त्वस्य लिङ्गीति । अत एव मया देशप्राधान्येनैव त्वया लिङ्गप्राधान्येनोच्यतेऽग्नितोऽपि धूमानुमितिप्रसङ्ग इत्याह–अत एवेति । देशानपेक्षाग्निसाध्यताया-

---

१ सि क्ष. डे. तम्मनुपर्नीत । २ सि क्ष डे. धूमोऽपि धूमविषय एवतेव स्यात् । ३ सि. क्ष. डे. ग्र. लिङ्गत्वं ।

साध्यः यथाऽग्निर्धूमेन, सिद्धत्वात्, अग्नेः तद्धर्मत्वाभावाच्च, तेन धर्म्यपि, यथाऽस्ति प्रधानं भेदानामन्वयदर्शनादिति, धर्म्यसिद्धेरेव धर्मासिद्धेः पारिशेष्यात्क्रमेण धर्मः साध्यः, ननु धर्मयोरपि परस्परं धर्मत्वासिद्धिर्धर्मित्वाभावे, साध्यत्वाद्धर्मिणस्तथा—तेन प्रकारेण तथाऽनेक-धर्मणो वस्तुनः सिषाधयिषितधर्मविशिष्टस्य साध्यत्वात्, तत्प्रसिद्धधर्मविशिष्टस्य साधन-
5 त्वात्, तथा चाह–'साध्यस्यापेक्षया चात्र धर्मधर्मिव्यवस्था, न गुणगुणित्वेनेत्यदोषः', ( ) इति, उपचारादेवेत्युच्यत इति चेत्तदयुक्तम्, यस्मात् अत्र हि तत्त्व-मुच्यते मुख्यस्तूपचारः

साध्यत्वाद्धर्मिणस्तथेति ।

(नन्वेवमिति) नन्वेवं चेत्समुपेत्य–प्रमाणत्वामेरेव त्रिविधं स्यात्–भवितु योग्यम्, कस्मात्?
10 अनुमेयत्वात्तिस्त्रोऽप्यते–न चासौ त्रिधा भवितुमर्हति–अपि, कस्मात्? लोके सिद्धत्वात्, अतोऽननु-मेयत्वात्, तथा चोक्तं तत्र–यथाऽस्मन्मत धर्मविशिष्टो धर्म्येव साध्यः, साधनं चैतत्र त्वत्पक्षेण ज्ञापकम्–'न धर्मो धर्मिणा' ( ) इत्यादि श्लोकः, न धर्मो धर्मिणा साध्यः यथाऽग्निर्धूमेन, सिद्धत्वात् अग्नेः तद्धर्मत्वाभावात्धूमस्य न धर्मो धर्मिण्यभिनिर्वर्त्यते, यथाऽग्निर्धूमस्यतयोः सिद्धत्वात्तद्धर्मत्वाभावाच्च, तेन धर्म्यपि तेन धर्मेणानन्तरनिर्दिष्टेन, विमति[वि]षयपरिणामभेदैस्तद्धर्म्यपि न साध्यः, यथाऽस्ति
15 प्रधानम् भेदानामन्वयदर्शनादिति, धर्म्यसिद्धेरेव धर्मासिद्धेः, पारिशेष्यात् धर्मेण धर्मः साध्यो ननु धर्मयोरपि परस्परं धर्मत्वासिद्धिर्धर्मित्वाभावे तस्मादयुक्तं साध्यसाधनत्वमिति, नेत्युच्यते–साध्यत्वाद्धर्मि-

---

[illegible]–नन्वेवमिति । न्यायवेदि–नन्वेवं चेत्समिति । सामान्यत अनुमेयत्वादिति अनुमानं [illegible] । तदनुमानं [illegible] नासावितिति न हि लोके कोऽपि न [illegible], अतोऽनुमेयं नेष्टं, तस्मात् [illegible] इति भावः । हेतुमाह–लोके सिद्धत्वादिति [illegible]
20 [illegible] साध्यसाधनत्वे [illegible] तथा चोक्तमिति । यथा हि [illegible] न [illegible] यथाऽग्निमतो [illegible] धर्मो न साध्यः [illegible] धर्मिणा [illegible] यथाग्निरिति । धर्मेण धर्म्यपि न साध्य [illegible]–तेन धर्म्यपीति । [illegible] तेन धर्म्यपीति । तत्र प्रधानस्य धर्मिणः साध्यत्वे [illegible] भेदानामन्वयदर्शनं न साधनम्, [illegible]
25 [illegible] तेषां [illegible] धर्मसमाने [illegible]–यथाऽस्ति प्रधानमिति, [illegible] हि तेषां धर्मकार [illegible] तस्मिन् [illegible] यथा [illegible] तेन भेदानां [illegible] इति [illegible] । धर्मसाध्यत्वे हेतुमाह–धर्म्यसिद्धेरेवेति । [illegible] पारिशेष्यादिति धर्मेण धर्मः साध्य [illegible] भावः । साध्यसाधनयोर्धर्मभावे [illegible] धर्मधर्मिभावस्य परस्परापेक्षत्वा [illegible]–ननु धर्मयोरपीति । [illegible] धर्मिणः साध्ये [illegible] धर्मिण एव साध्यत्वं [illegible]
30 [illegible] च तस्यैव साधनत्वमस्तीति धर्मी, [illegible] धर्मीति [illegible]–साध्यत्वाद्धर्मिणस्तथेति, धर्मेण साध्य-

---

१ सि० क्ष० छा० डे० [illegible] । २ सि० क्ष० छा० डे० धर्मिणोऽपि । ३ सि० क्ष० छा० डे० त्वमा । ४ सि० क्ष० छा० डे० धर्मिणोऽप्रमाण० । ५ सि० क्ष० छा० डे० साध्यायुक्त ।

यस्तथा–येन प्रकारेण तथा–अनेकधर्मणो वस्तुनः सिषाधयिषितधर्मविशिष्टस्य साध्यत्वात् तत्प्रसिद्धधर्मविशिष्टस्य साधनत्वात्, तथा चाह–'साध्यत्वापेक्षया चात्र धर्मधर्मिव्यवस्था, न गुणगुणित्वेनेत्यदोषः' (   ) इति, उपचारादेवेदमुच्यत इति चेत्–साम्प्रतं सत्य[म]परमार्थतो लिङ्गलिङ्गिभाव एकस्य वस्तुनः सिद्धसाध्यधर्मविशिष्टस्य, तथाप्युपचारकृतात्कर्मभेदात् भिन्नभिन्नाभिन्नमप्युच्यत इत्येतदायुक्तम्, यस्मादत्र तत्त्वं मन्यते मुख्यस्तूपचार इत्यादि यावत् साध्यस्य[ा]धर्मिणस्तथेति गत्वार्थं सव्याख्यानम्, तस्मात् सिद्धमग्निमद्भूमवत्त्वविशिष्टस्यैव देशस्य लिङ्गत्वं लिङ्गित्वञ्च ।

तदुपसंहृत्य स्वो मतं पक्षसिद्धं प्रस्तुतमग्निमद्देशलिङ्गत्व तत्साधयामः, तद्यथा—

एवन्त्वग्निमद्देशस्य लिङ्गत्वम्, धूमवत्त्वसाधकलिङ्गानन्यत्वात् धूमवत्त्वस्यात्मवदेव, ननु नाग्निमत्त्वस्य लिङ्गत्वम्, व्यभिचारात् प्रमेयत्ववदिति, न, धूमवत्तुल्यानुमानमूलत्वादप्युत्पत्तौ अत्वावच्छिन्नमूलत्वादिरूपेण धूमत्वनिश्चयकरणेन लिङ्गत्वस्य नियतत्वात्तत्र लिङ्गित्वदोषप्रसङ्गस्यावतार एव नास्ति, प्रत्यक्षत्वात्, तथाऽग्नेरपि प्रत्यक्षत्वे धूमस्य लिङ्गिनो लिङ्गित्वमव्यभिचारित्वोपपादनेन, यदि त्वग्निमत्त्वं प्रमेयत्ववद्धूमे व्यभिचरेत् ततो धूमस्य धूमत्वमेव सन्दिह्येत कुतोऽलिङ्गत्वम्?, अव्यविनाभावित्वेनैव तु धूमत्वसिद्धेः स्यात् पक्षधर्मत्वाल्लिङ्गत्वं तथाऽग्नेरपि धूमसिद्धौ लिङ्गत्वम् ।

(एवन्त्विति) एवन्त्वग्निमद्देशस्य लिङ्गत्वमिति प्रतिज्ञा, हेतुः–धूमवत्त्वसाधकलिङ्गानन्यत्वादिति, दृष्टान्तः–धूमवत्त्वस्यात्मवदेव, यथा धूमवत्त्वस्यात्मा देशस्य तदनन्यत्वाल्लिङ्गम्, तथाऽग्निमत्त्वस्याप्यात्मा तदनन्यदेशस्य लिङ्गमेव, तदनन्यत्वञ्च प्रतिपादितमेवेति अत्राह–नाग्निमत्त्वस्य लिङ्गत्व व्यभिचारित्वात्,

साधनमनामित्व तदन्यथाऽनुपपत्त्या धर्मोऽपि साध्य भवतीत्यर्थं । तदर्थस्यामाह–अनेकधर्मणैव इति । अतो साध्यत्वेन तदेकस्यापि साध्यसाधनयोर्धर्मधर्मिभावो न तु विशेषणविशेष्यभावमात्रतयो गुणगुणिभाव इत्यर्थः तत्त्वं प्रमाणवति-साध्यत्वापेक्षया चेति । स एव प्रदेशः साध्यः स एव च प्रदेशः साधनमित्येकस्यैव प्रदेशस्य साध्यसाधनभावो लिङ्गलिङ्गिभावो 20 दोषभारत एव स्यात् परमार्थतः धर्मभेदाद्धर्मिभेदाभ्युपगमात्, न तु वस्तुतो धर्मी भिन्न इत्याशङ्कायामाह–उपचारादिति न्यायो–साम्प्रतमिति । यतः भिन्ने तत्त्वं मुख्यमेव हेतुभिरुक्तं तत्रैव ग्रहणम् इत्यादिनोत्तरयति यस्मादत्रेति, मुख्योपलम्भवे । उपसंहरति–तस्मादिति । एवमेवमेव साध्यसाधनसमर्थमनुपपत्तिम् साधनमुक्तमग्निमद्देशस्य लिङ्गत्वं साधयतीति दर्शयति–तदुपसंहृत्येति । प्रस्तुतस्य साध्यत्वधर्मिमात्रे न धर्मिण्युक्तोऽप्येकदेशत्वात् साध्यत्वमुपपद्यते । ननु मानप्रयोगमाह–एवन्त्विति । प्रतिज्ञाहेत्वादिदृष्टान्तान् दर्शयति–एवन्त्वग्निमदिति अग्निमद्देशो धर्मी लिङ्गत्वं साध्यधर्मः 25 धूमवत्त्वसाधकं देशरूपं लिङ्गं तदनन्यत्वादिति हेतुः धूमवत्त्वस्यात्मा दृष्टान्तः । दृष्टान्ते साध्यसाधने घटयति–यथेति धूमवत्त्वस्य हि धूमवत्त्वसाधको यो धूमवत्प्रदेशस्तदनन्यत्वात्तल्लिङ्गम् धूमवत्त्वे हि लिङ्गत्वे धूमवत्त्वस्यात्माऽपि लिङ्गमेव धूमवद्धूमवत्त्वयोरभिन्नत्वात्, तथैवाग्निमत्त्वस्यात्मापि धूमवत्त्वसाधकलिङ्गभूतधूमवद्देशानन्यत्वाल्लिङ्गमिति अग्निमत्त्वस्वरूपभूताग्निमद्देशस्य लिङ्गत्वं सिध्यतीति भावः । अग्निमद्देशस्य धूमवत्त्वसाधकलिङ्गभूतधूमवद्देशानन्यत्वमसिद्धमित्यत्राह–तदनन्यत्वञ्चेति एकस्यैव देशस्य प्रतिज्ञायमसिद्धता साधनत्वमप्रतिबद्धमित्याशङ्क्य च साध्यत्वमेवोपपादितमेवेति भावः । धूमवत्त्वसाधकलिङ्गानन्यत्वात् 30 अग्निमद्देशस्य लिङ्गत्वं न घटते, अनेकान्तादग्निमद्देशस्य धूमवत्त्वमात्रेण तद्विरुद्धलिङ्गत्वं चाग्निमत्त्वे, विनाभावत्वं प्रमेयत्ववत्, यदि प्रमेयत्वं नियतधर्मि धर्मिण्यपि नियतमप्रमेयत्वमित्यविशिष्टत्वात्, एवमग्निमत्त्वमपि धूमवत्त्वव्यभिचारि न लिङ्गम् धूमवत्त्वन्तु लिङ्गमग्निमत्त्वव्यभिचारित्वादिति शङ्कते–नाग्निमत्त्वस्येति । समाधत्ते–नेति । अग्निमत्त्वलक्षणस्याव्यभिचारोऽपि

१××७ ।

व्यभिचरति ह्यग्नित्वं, प्रदेशस्य धूमवत्त्वाद्येऽपि देशान्तरे कालान्तरे वा अयोगुडाङ्गारादिषु दृष्टत्वात्, किमिव ? प्रमेयत्ववत्—यथा नित्यः शब्दः प्रमेयत्वादाकाशवदित्युक्ते प्रमेयत्वं घटादावनित्ये विनापि नित्यत्वेन दृष्टम् तथाऽग्नित्वं धूमवत्त्वेनेति व्यभिचारित्वादग्नित्वस्यासाधकत्वम्, धूमवत्त्वस्य तु सत्यग्नित्वेन विनाऽदृष्टत्वादित्यत्र ब्रूमः, न धूमवत्त्वस्यानुमानेऽस्ति—धूमस्य हि वस्तुत्वे आत्मलाभेनैव अनुमानमूलेन-
5 अव्यभिचारमूलेन लिङ्गत्वं नियतम् पाण्डुत्वबहुलत्वाविच्छिन्नमूलत्वादिरूपेण धूमत्वनिश्चयकरेण तत्र लिङ्गित्वदोषप्रसङ्गाभावात् एव नास्ति प्रत्यक्षत्वात्, सिद्धत्वादेव लिङ्गत्वात्, तथाऽग्नेरपि प्रत्यक्षे धूमस्य लिङ्गिनो लिङ्गित्वमव्यभिचारित्वोपपादनेनेत्यत्रापि—यदि त्वग्नित्वं प्रमेयत्ववत् व्यभिचरेत् तयो धूमस्य धूमत्वमेव सन्दिग्धमेव तथापि नीहाराद्याभासेन अबद्धमूलत्वात्, तस्मात् सन्दिग्धासिद्धो हेतुः स्याद्धूमः कुतोऽस्य लिङ्गत्वम् ? अव्यभिचाराभिसम्बन्धेनैव तु बद्धमूलत्वादिरूपेण धूमत्वसिद्धेः स्यात् पक्ष-
10 धर्मत्वाल्लिङ्गत्वम् तथा ।

इतर आह—

अथात्र किं प्रतिपत्तव्यं धूमलिङ्गादग्निप्रतिपत्तिवदग्नेरपि धूमप्रतिपत्तिः स्यादिति ? अथ किं विषमः समाचारः ? दर्शितन्यायदेशसाध्यतया हेतोः, तस्मात्तुल्यमेव लिङ्गस्य लिङ्गिनो वा लिङ्गित्वम्, धूमस्य लिङ्गित्वापत्तौ तु प्रमेयत्ववदग्नित्वस्याव्यभिचाराल्लिङ्गत्वाभाव एव, धूमसंयो-
15 गित्वमेवाग्नेर्गमकं दृष्टम्, यत्र यत्र धूमः तत्र तत्राग्निरिति, तस्मादग्नेरन्यथा संयोगित्वम्, अन्यथा धूमस्य, न हि सर्वव्यापी धूमो दृष्टः, मा भूदेष दोष इति देशसाध्यतेष्यते तस्मान्न सिद्धसाधनन्यायविरोधदोष इति ।

(अथाग्नेरिति) अथात्र किं प्रतिपत्तव्यं धूमलिङ्गादग्निप्रतिपत्तिवदग्नेरपि धूमप्रतिपत्तिः स्यात् ? वस्तुनो लिङ्गलिङ्गिनोरविशेषाप्रतिपत्तौ तु दृष्टोऽविशेष इत्यभिप्रायः, आचार्योऽप्यविशेषमापादयितुमाह

---

20 धूमत्वपाण्डुत्वादिधर्मवत्त्वव्याप्यत्वनिश्चयस्य धूमस्य [illegible] तेनैव रूपेण तयोर्व्याप्यव्यापकभावस्तेनैव रूपेण व्याप्यव्यापक-भावाभिप्रेतेऽग्नित्वादिभिर्विना धर्माभिसम्बन्धे गमकत्वं न भवति तस्य तयोरविनाभावित्वम् एवं पाण्डुत्वादिमत्त्वादिधर्मोपहित-धर्मविशिष्टमपि भवति [illegible] हेतुः [illegible] धर्मेण तदव्यभिचारित्वात्, तस्मात् पाण्डुत्वादिधर्म-युक्तत्वेन धूमस्याग्निनाऽऽसम्बन्धात् तत्संयुक्तत्वे धूमे एवाग्निलिङ्गत्वं निश्चयते न तत्र लिङ्गित्वस्य प्रसक्तत्वात् [illegible] न तस्य लिङ्गत्वमेवेति भावः । [illegible] लिङ्गत्वादग्नेरपि प्रसक्तो धूमोऽप्यवगम्यतां धूमस्य लिङ्गित्वं न हि [illegible]
25 भवतीति दर्शयति—तथाऽग्नेरपीति । अव्यभिचारित्वमुपपादयति—यदि त्विति, यद्यग्नित्वेऽपि सति धूमः स्यात् अग्नेः प्रमेयत्ववदेव तत्र धूमत्वे संशयः स्यात्, किं धूमोऽयं नीहारो वेति अविच्छिन्नमूलत्वादिधर्मोपहितत्वाभावात्, तथैव संशयत्वादि, तस्माद्धूमः सन्दिग्धत्वेन सन्दिग्धासिद्धः स्यादिति भावः । बद्धमूलत्वादिभिर्धूमस्य व्यभिचारि-त्वाद्धूमत्वसिद्धेः पक्षधर्मतया लिङ्गत्वमिष्टम् अव्यभिचाराभिसम्बन्धेनैवेति । एवमग्नेरपि धूमानुमानप्रसङ्गमाह—तथेति । धूमाग्न्योर्लिङ्गलिङ्गित्वाविशेषात् परस्परं परस्परानुमितिः किं नेष्यते—अथात्रेति । अविशेषापादने [illegible]

तमेव वाचयितुमाह—अथ किं विषयः सम्प्रधार इति, इतर आह—धर्मित्वन्यायवैषम्यसाम्यत[ा]या हेत्वोः—धर्मित्वो- ऽयं न्यायो येन पक्षाग्निमत्त्वेन साध्यः साधन धूमवत्त्वेनेति, तस्मादुक्तमेव लिङ्गस्य लिङ्गिनो वा लिङ्गित्व न विरुध्यत एतत्, किन्तु धूमस्य लिङ्गित्वापत्तौ स्वित्यास्ति, सत्यपि संयोगित्वाविशेषे धूमसंयोगित्वमेवाग्नेर्गमकं दृष्टम्, यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्राग्निरिति, धूमवत्त्वस्य लिङ्गित्वे प्रमेयत्ववदग्निमत्त्व[स्य]व्यभिचारात् लिङ्गत्वाभाव एव, तस्मादग्नेरन्यथासंयोगित्व, अन्यथा धूम[स्य]स्यात्, न हि सर्वत्रैवास्ति, यत्र यत्राग्निस्तत्र तत्र धूम इत्यै 5 तदन्वयमनुमानम्, अनुगमाभावात्, सर्वत्राग्नौ धूमाभावात्, मा भूदेष दोष इति वैषम्यसाम्यतेष्यते तस्मान्न वैषम्यसाम्यतायामपि सिद्धसाधनन्यायविरोधदोषः, धूमादग्निरिति क्रमः सिद्धत्वात् 'साध्यत्वेनेप्सितः पक्षः' इति लक्षणानपवादः प्रकाशितप्रकाशनवैयर्थ्यमिति ।

अत्र ब्रूमः—

अग्निसाधनवदेव हि धूमसाधने व्यभिचारः धूमो ह्यग्निं विना वासगृहेऽपनीताग्निके 10 दृष्टः, अरणिनिर्मन्थने वा भूताग्निके, सम्भाव्यतेतु धूमदर्शनादग्निरत्रेति, अग्निदर्शनाद्वा धूमोऽत्रेति, अग्ने इन्धनगृहधूमवत्, वैधर्म्येण निरग्निवत्, धूमोऽग्नेरन्यत्र न सम्भवति, सम्भवार्थत्वेनेतरवत्, शक्यत एष प्रतीतिरपि तथा, अथ व्यभिचारस्तथापु अलं कीर्तितेन ।

अग्निसाधनवदेव हीत्यादि, अग्निधूमयोरविशिष्टगम्यगमकभावापादनमन्यो ग्रन्थार्थः, वासगृहे ऽपनीताग्निके विना दृष्टः, अरणिनिर्मन्थने वा भूताग्निके, तस्मात्तुल्यो व्यभिचारः, कथमनुमानसम्भवः ? 15

कथयति किमिति । अत्र किं विषया ते सम्प्रधारणेत्याशङ्क्य पृच्छति—अथेति । तत्र च आह—धर्मित्वन्यायेति धर्मिणा- [illegible] लिङ्गत्वस्याप्रसिद्धत्वात्[illegible] । एवं तर्हि पुरुषेणाग्निमत्त्वाद्धूमस्य लिङ्गिनो वा लिङ्गित्वं च विरोधोऽत्र नास्तीत्याह—तस्मादुक्तमेवेति । तदसमर्थितम् [illegible] दर्शयति— धूमस्य लिङ्गित्वापत्तौ त्विति केवलं धूमत्वेन धूमस्य लिङ्गित्वापत्तौ तु [illegible] प्रमेयत्ववदग्निमत्त्वं व्यभिचारि भवेत्, अतो न तस्य लिङ्गत्वम्, किन्तु धूमसंयोगित्वमेव गमकं संयोगित्वसामान्येऽपि एवं धूमसंयोगित्वं 20 [illegible], तत्र संयोगित्वसामान्यात् धूमे चान्यतरत्, अतः यत्र यत्र धूमः तत्र तत्राग्निरित्यनुगमसत्त्वात् धूमसंयोगित्वे एव [illegible] यत्र यत्र चाग्निस्तत्र तत्र धूम इत्यनुगमाभावात् नाग्निमत्त्वं लिङ्गम्, अग्निसंयोगित्वस्य [illegible] भावः । संयोगित्वाविशेषेऽपि धूमवत्त्वं न लिङ्गमित्याह—धूमवत्त्वस्येति । संयोगित्वमुभयत्र [illegible] दर्शयति—तस्मादग्ने- रिति । अग्निसंयोगित्वं न लिङ्गमित्याह—अन्यथेति । [illegible] वैषम्यसाम्यत्वेऽभ्युपगम्यमाने तु [illegible] धूमादग्निरिति माने सिद्धसाधनतापत्त्या साध्यत्वेनेप्सितः पक्ष इति न्यायविरोधापत्तिरित्याह—अग्निरत्रेति [illegible] साध्यत्वे- 25 [illegible]—मा भूदेष इति । [illegible]—साध्यत्वेनेति साध्यत्वप्रकारेण [illegible] [illegible] पुनरग्निमत्त्व[illegible] प्रकाशितस्य पुनः प्रकाशने वैयर्थ्येन साधितं भावः । [illegible] धूमवत्त्वस्य लिङ्गित्वे प्रमेयत्ववदग्निमत्त्वव्यभिचारेण लिङ्गत्वाभाव [illegible] व्यभिचारे धूमस्य लिङ्गत्वेऽपि तुल्य एव [illegible] उत्तरयति—अग्निसाधनवदेव हीति, वासगृहेऽपनीतेऽपि धूमो दृष्टः अरणिनिर्मन्थने भूतेऽप्यग्नौ धूमो दृ [illegible] यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्राग्निरित्यनुगमाभावात् धूमस्यापि व्यभिचारित्वमेवेत्याशयेन व्याचष्टे—अग्निधूमयोरिति । एवं 30 व्यभिचारसमत्वेऽपि धूमसंयोगित्वस्याग्निगमकत्वमिष्यते [illegible] संयोगित्वस्यापि धूमगमकत्वं स्यात्, तथा च 'संयोग्यादि'

1 सि क. डा. दे तस्मात्तु । 2 सि क डा दे धूमत्वमि । 3 सि क. डा दे इत्यार्थवत्तु ।

सम्भाव्यते तु धूमदर्शनादग्निरत्रेति, अग्निदर्शनाद्य धूमोऽत्रेति, वस्तुनः प्रमाणान्तर[ाव]गते देशेऽ
पत्र धूमो वस्तुमूलत्वाविमि:, धूमादग्निरिति, तत्र दृष्टान्तः–अग्नेः रन्धनगृहधूमवदिति–स्वैरिवपचन
पार्योऽवसाग्निवत्सुपचारके रन्धनगृहे धूमः सम्भवतीति, वैधर्म्येण पत्र धूमासम्भवस्तत्राग्नेरप्यसम्
भिर्वक्तव्यमिति, धूमोऽग्नेरन्यत्र न सम्भवतीति अन्वयस्यार्थः सम्भवार्थत्वेन इतरथेति, धूमवत्, यथा धूमो
5 सम्भवति स कदाचित् क्वचित्, तथाऽग्निर्धूमे सम्भवतीत्यन्वयार्थः, शक्यत एव प्रतीतिरपि तथा,
चाग्निवत्[त]त्स्थिति, अवमिवताभीतिवेनेति ।

यस्तुतः प्रतिपत्तितव्य प्रतिपादितमपि किमर्थं न प्रतिपद्यसे ? अवयवनिरूपणेन
प्रतिपादयिष्यामः–अग्निरत्रेत्यस्यां प्रतिज्ञायां अग्निरेवात्रेति नावधार्यते, तत्र पृथिवीत्व
सद्भावात् देशस्यैव वा भावात्, तथा च तयोरग्निधूमयोरप्यभावापत्तेः, नाप्यग्निरत्रै
10 सत्स्वदेशान्यत्वेतरेकेषु प्रदेशेष्वप्यसद्भावात् यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्राग्निरिति न शक्यते वक्तु
नाप्यग्निरत्र भवत्येवेति, भवतिप्रयोगमव्यवहारेण हि भवत्यपि कदाचित्, तत्र कादा
त्काग्निम्युपासो निरर्थकः सततमग्निधूमयोरभावात्, तस्माद्विवक्षिते देशे काले च भवत्यग्नि
प्रतिज्ञार्थः, अव्युत्पत्तिविष्यनवधृतेः, रक्तमिदं करवीरपुष्पमित्यादिप्रतिज्ञावत् ।

(यस्तुत इति) यस्तुतः प्रतिपत्तितव्य प्रतिपादितमप्यस्माभिर्न प्रतिपद्यसे किञ्चिद्रित्यादि
15 किमर्थम् ? यद्यपि न प्रतिपद्यसे तथाप्यत उत्तरमवयवनिरूपणेनापि प्रतिपादयिष्यामः, अग्निरत्रे
प्रतिज्ञायामित्यादि, अग्निरेवात्रेति नावधार्यते यावत्, तत्र पृथिवीत्वादिसद्भावात् यदन्यदेशेऽग्नेरेव दुर्लभ

[illegible] प्रतिपन्नो न तावत् । न ते हेतव इत्युक्ते व्यभिचारस्य सम्भवात् । [illegible] । तर्हि कथमनुमानं सम्भाव्यते इत्यत
सम्भाव्यत इति सम्भावना च मोक्षत्वाभिप्रायः धूमदर्शनादिसम्भावना क्रियते प्रयत्नमिदं धूमादिति अग्निदर्श
धूमः सम्भाव्यते [illegible] धूमोऽत्राग्नेरिति स च धूमो वस्तुमूलत्वादित्यभिप्रेतिः सम्भावना यथापि प्रमाणैरत्र देशे परीक्षा
20 [illegible] भाव । अग्निदर्शनाद्य धूमोऽत्रेति सम्भावनाप्रमाणमिदमूसी समीक्ष्येति–वस्तुन इति । धूमसम्भावनायां दृष्टान्तं तत्र
धूमात् प्रमेरिति । [illegible] प्रमाणान्तरावगतं दर्शयति स्वैरितेति स्वामिना स्वैरं [illegible] सुपचारे
[illegible] धूमसम्भावना यथा भवति तथैवमं । महाह्रदादौ धूमसम्भवे नास्त्यत एवाग्निसम्भवोऽपि नास्तीति [illegible]
विपर्ययमाह वैधर्म्येणेति । अत्र व्यतिरेकमाह धूमोऽग्नेरिति अग्निरहिते देशे धूमस्य सम्भवना नास्तीत्यर्थः साध्या
व्यापक साधनाभाव इति भाव इतरथेति अग्निसाधकधूमवदित्यर्थं [illegible] [illegible] हि धूमः सम्भवतीति [illegible]
25 व्यापकं तथा धूमसाधनादग्निरपि वस्तुमूलत्वादित्यभिप्रेते धूमे सत्येव भवतीति भाव. । एवं सम्भावनामात्रमिदं प्रतीतिरपि
सम्भावनात्वैव भवितुं शक्यत इत्याह–शक्यत एवेति प्रतीतिरपि धूमेनाग्निसम्भावनायां अग्निना धूमसम्भाव
वा प्रतीतिरित्यर्थं । [illegible] [illegible] न वस्तुभूतमत इत्यर्थं [illegible]–मत चाग्निवेति । पृथिवीत्वादि
[illegible] यदि नाभ्युपगम्यते तर्हि [illegible] प्रतिपादयिष्यामि [illegible] यस्तुत इ
[illegible] प्रतिपादितेऽपि किमर्थं न [illegible] । अस्तु, प्रतिज्ञावयवनिरूपणेनापि
30 प्रतिपादयिष्यामीति [illegible] करोति यस्तुतः प्रतिपत्तितव्येति [illegible] युक्तिः प्रतिज्ञास्येन [illegible]
प्रतिज्ञावाक्ये हि अग्निरत्रेति तत्र त्रिधाऽवधारणं सम्भवति अग्निरेवात्रेति अग्निरत्रैवेति अग्निरत्र भवत्येवेति वा तत्र न
अवधारणं कर्तुं शक्यमित्याह–अग्निरेवात्रेति । यद्यपि [illegible] [illegible], परन्त्वग्निरे

---

1 सि० च छा० डे० स्वरितत्वम् ।

देशस्यैव चाऽभावात्, सर्वो च तयोरग्निधूमयोरप्यभावापत्ते', नाप्यग्निरेवैवेत्यवधार्यते, तत्प्रदेशाग्नितोऽन्ये-षामग्नीनामनग्नित्वाभ्युपगमे प्रत्यक्षादिप्रसिद्धिविरुद्धार्थत्वात् प्रतिज्ञादोषात्, तत्प्रदेशाग्न्यतिरिक्तेषु प्रदेशेष्व-प्यभावात् यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्राग्निरिति दृष्टान्तो न दृश्यो धूमवत्त्वाग्निरासः, नाप्यग्निरत्र भवत्येवेत्य-वधार्यते, मेर्वग्निप्रयोगप्रत्यवधारेण[हि] न भवत्यपि कदाचिदिति किं कारणं ? सदाऽग्निधूमाभावात्, तत्र–तस्मिन् देशे कदाचित्काग्निप्रयुक्तासो निरर्थकः, सततमग्निधूमयोरभावात्, तस्मादिहाग्निरिति देशे तस्मि 5 न्नस्मिन् काले भवत्यग्निरिति प्रतिज्ञार्थः, कस्मात् ? अभ्युपगतविविक्तनयवृत्तेः–विधिनैवाभ्युपगतत्वा[न]व-धारणमोक्षत्वात्, रक्तमिदं करवीरपुष्पमित्यभ्युपगमरक्तमेवविनिर्णयाय पुरुषायैव तन्निरूपणाया रक्तमेव श्वेतमेवेत्यवधारणानपेक्षा प्रतिज्ञा ।

धूमश्च पक्षधर्मोऽनुमत्स्वरूप एवाग्निना भवति, किमर्थम्, अग्निसहचरितस्याग्निनिमित्तत्व-स्यापनार्थम्, इह कश्चित् सहचरिभावो यथा रूपस्पर्शयोः, कश्चित् निमित्तनैमित्तिकभावो 10 यथा दण्डघटयोः, इह तु द्वयमप्येव लिङ्गम्, तथाविनाभावी सहचरिभाव' सहचरो यस्मिन् विद्यत इति सहचरी धूमस्याग्निः, इनिः सप्तम्यर्थे, अस्य त्रिविधोऽर्थः अस्मिन् विद्यत एव, न न विद्यत एव, न च न विद्यतेऽपि कश्चिदिति, तस्मिन् हि किल सति विद्यत एवाग्निः, न

अवधारणेऽपरस्यापक्षेप्रतीक्षा तत्र च पृथिवीत्वादीनामपरेषां धर्माणां प्रसङ्गे प्रसङ्गात् पृथिवीत्वादीनां तन्नामावे धर्मेऽप्यभावः स्यात् तस्य पृथिवीत्वादिसामान्यविकल्पनिषेधात् पृथिवीत्वादीनां तन्नामावे देशोऽपि नैव भवेत् तस्य पृथिव्याद्यात्मकत्वा- 15 दिसादिरोधाऽऽपत्तेनाथ तथावधारणं युक्त इति भावः । द्वितीयावधारणमाशङ्कतमाह–नाप्यग्निरेवैवेतीति अनेन हि धर्मे स्वाभाव्यरहिता व्यवच्छिद्यते तथा च स्वासन्नदेशाग्नीनामनग्नित्वं प्रसज्यते अत एतदेवाग्निरिति इत्यपि तत्र प्रतिज्ञा प्रत्यक्षादिप्रसिद्धिविरुद्धार्था भवेत्, प्रत्यक्षादिभिरन्यत्र प्रसिद्धस्याग्नित्वस्यापक्षेपादिति भावः । दोषान्तरमप्याह–तत्प्रदेशेति । धर्मैकत्वदेशाभावप्रतिज्ञे प्रदेशान्तराणां साध्यसाधनयोर्व्याप्तिसद्भावेनाथ यत्र यत्र धूमस्तत्राग्नि यथा महानसमितीति दृष्टान्तोऽप्यसम्भवं स्यादिति नैतदप्यवधारणं चार्विति भावः । तृतीयावधारणनिरासायाह–नाप्यग्निरत्र भवत्येवेतीति अनेन 20 हि प्रदेशेन सद्भावसम्बन्धो व्यवच्छिद्यते एतस्माग्निरेवाभिप्रेतो भवतिरूपपरित्यागेन ततश्च कालान्तरे कदाचिदग्निर्न भवत्यपीति नहि सर्वदा भवेदित्यभिमानात् धूमस्य किन्तु कदाचित् अतीतावधारणेन च कदाचित्काग्निप्रयोगस्य असम्भवः निरर्थको भवेत्, तस्मादिदमप्यवधारणं न युक्तमिति भावः । एवम् देशकालापेक्षयैव साध्यस्य प्रतिज्ञावस्थापनेनाह–तस्मादिहेति इति प्रथम परैरपि 'तन्ने देशपक्षोदाग्निसाधने धूमवत्ता । तुल्यमात्रस्य देशस्य धर्मिता न विरुध्यते ॥ इति । सर्वस्मिन् धर्म्ये-ऽवधारणमिति न युक्ताम्बते, अनवधारणस्यापेक्षितादिविशेषेणाथ पुरुषाय तद्वर्णनार्थं रक्तमिदं करवीरपुष्पमित्यत्रापि नावधारणस्य 25 रक्तमेव श्वेतमेवेत्यविषयस्य विर्षय परत्वाभाव येन रक्तैकान्तवादी मन्यते तथानुक्ता तत्राग्नित्वम्भी तत्रावधारणमवधारणं किंवित् अवधारणस्य वा पुनर्नियामे नियमो न युक्त अग्निरेवेति न वाक्यं वस्त्रेकार्थव्यञ्जकम् अभ्युपगमं प्रति बोधनाय निश्चितमतो-ऽनवधारणं विधानमत एवेति समाधत्ते–अभ्युपगतेति नाधि अनुपलब्धेर्भेदस्य सोऽभ्युपगतिसमये निर्णयान्निर्णीत यस्मिन् तदनभ्युपगतविविक्तनयवृत्तित्वं तस्मादिति विधि अभ्युपगतं पुरुषं प्रति अनवधारणपूर्णमवधिवादकं वाक्यमिदमिति भावः । तत्र दृष्टान्तमाह–रक्तमिदमिति । प्रतिज्ञानुमत्य हेतुमाह–धूमश्चेति । अग्निनानुमत एव धूम पक्षधर्मो भवतीत्यत 30

१ सि क्ष का दे तयाच धर्मोरपि । २ सि क्ष का. दे यथाग्नित्वम । ३ सि क्ष का. दे तत्प्रसूम इति ।
४ × × क्ष मध्ये एव क्सम्ब कारद् ५३९ पृष्ठे × चिह्नं पत्रपतितम् ।

न विपक्षे चास्त्यविनत्, न च न विपक्षेऽपि धूमसहचरात्मोऽग्निधूमवत्, न वा सपक्षसहचर न विपक्ष एव, कृतकमिव नित्य इत्येवमसिद्धविरुद्धानैकान्तिकव्युदासः ।

(धूमश्चेति) धूमश्च पक्षधर्मोऽनुमवरूप एवाग्निना भवति, किमर्थम्? अग्निसहचरितत्वाभि-निमित्तत्वख्यापनार्थम्, तद्व्याख्या—इह कश्चिदित्यादि, रूपस्पर्शयोः सहचरि[भावः] इत्यादि निमित्त-

5 नैमित्तिक इति निमित्तनैमित्तिकभावः तावेतौ सहचरिनिमित्तिनैमित्तिकभावावस्थौ, तयोश्च हि यत्, इह तु रूपवत्वमेव भिन्नम्, तथाविनाभावीत्यादि, सहचरिभाव तावत्तौ निरूपयामः, सोऽविनाभाव एव, तद्व्याख्या निरूपणार्थो सहचर इत्यादि सहचरो यस्मिन् विपक्ष इति सहचरी धूमस्याग्निरिति, इतिप्रत्ययः समस्यर्थे अस्य त्रिविधोऽर्थः, तस्मिन् विपक्ष एव अग्निर्धूमे, अग्नि एव चास्मिन्निति पक्षधर्मावधारणम्, न न विपक्ष एवेति सपक्षानुगमो विपक्ष एव सन्निति [च] विरुद्ध[ा]साधारणानैकान्ति[क]त्वं मा

10 भूदिति न च न विपक्षेऽपि क्वचित् सहचरी धूम इति साधारणानैकान्तिकशङ्का मा भूदिति च, तद्व्या-ख्याने—तस्मिन् हि विद्य सतीति, पक्षाभिमतस्य धूमे [illegible] व्युदासार्थम्, तदुदाहरणम्—सति विपक्ष एवाग्निर्न न विपक्षे चास्त्यसिद्धव्युदासेन, न च न विपक्षेऽपि धूमसहचर[15]मोऽग्नि धूमवदिति साधारणानैकान्तिकव्युदासेन, न वाऽसपक्षसहचर न विपक्ष एव कृतकमिव नित्य इति विरुद्धासाधारणानैकान्तिकत्वव्युदासेन एवमसिद्धाद्युक्तोपसंहारो गम्यार्थः ।

15 कारणमाह अग्नीति [illegible] धूमोऽग्निना सहचरित एव [illegible] एवेति [illegible] भावः । [illegible] एव हेतुः [illegible] इह कश्चिदिति [illegible] सहचरिभाव एव न निमित्तनैमित्तिकभाव । [illegible] निमित्तनैमित्तिकभाव एव न सहचरिभावः [illegible] सहचरिभाव एवाविनाभावः, निमित्तनैमित्तिकभाव एव [illegible]

20 [illegible] एव धूमः पक्षधर्मो भवतीति भावः । [illegible] सहचरीभावस्याविनाभावत्वं [illegible] तदाविनाभावीति । सहचरि-भावव्याख्यानमाह—सहचर इति । [illegible] सहचरोऽग्नि [illegible] सहचरी 'अत इनिठनौ' इति मत्वर्थे इनिप्रत्ययः । [illegible] त्रिविधोऽर्थो भवतीत्याह—अस्य त्रिविधोऽर्थ इति [illegible] सहचरोऽग्निर्विपक्ष एवेत्येकोऽर्थः [illegible] धूमस्य [illegible] भाव । द्वितीयमर्थमाह—न न विपक्ष एवेतीति [illegible]

25 [illegible] न विपक्ष एव [illegible] हेतुरिष्यते [illegible] न विपक्ष एव [illegible] अनैकान्तिक [illegible] भाव । तृतीयमर्थमाह—न च न विपक्षेऽपि क्वचिदिति [illegible] न विपक्षेऽपि क्वचित्, [illegible] विपक्षे न विपक्षेऽपि क्वचिदिति न [illegible] धूमो न विपक्षेऽपि

30 [illegible] साधारणानैकान्तिक [illegible] भवतीति भाव । [illegible] तस्मिन् हि विद्येति, [illegible] विपक्ष एव न न विपक्ष एव न च न विपक्षेऽपि क्वचिदिति भाव । [illegible] पक्षाभिमतस्येति । [illegible] सति विपक्ष एवेति । असपक्षसहचर इति [illegible]

1 सि. क्ष. डे चाग्निमती । 2 सि. क्ष. डे [illegible] ।

नन्वेवं सहचरिभावादनुमानसिद्धौ किमर्थं निमित्तनैमित्तिकभावोपादानम्? एकापचयमेवास्त्विति, एतच्च न, अग्निवद्व्यभिचारित्वाद्धूमस्यापि, यदिह स तदा   सत्यपि सहचरिभावे निमित्तभूतमग्निमन्तरेण विशिष्टधूमस्यैवाभावः, पाण्डूर्ध्वगतिमहत्त्वोत्सर्पणैकदेशपतनमूलपुनःपुनरुत्थायिधूमस्याग्निमन्तरेणाभावान्निमित्तनैमित्तिकभाव एषितव्यः ।

नन्वेवमित्यादि, एवं तदसिद्धविरुद्धानैकान्तिकव्युदासेन सहचरिभावा[द]नुमानसिद्धौ सत्यां 5 किमर्थमनयोर्निमित्तनैमित्तिकभावोपादानम्, तस्मादेकापचयमेवास्त्विति, एतच्च न, अग्निवद्व्यभिचारित्वाद्धूमस्यापि—यथाऽग्निर्धूमं व्यभिचरति, अ[यो]गोलकादावभावात् तथा धूमोऽप्यग्निमपनीताग्निकवासगृहादौ अरणिनिर्मथनादौ चेति समानम्, तद्दर्शयति—यदिह स तदेत्यादि, तदध्याहारोपनया सम्भावना गतार्था प्रत्युच्चार्या, सन्निहितनिमित्तसहचरिभावमप्यापन्नेन, विशिष्टधूमग्रहणं तस्मिन्नेव देशे काले च नाग्नुत्पन्नो नानीतो नाप्यनीतो वाऽग्निरित्येवमस्यास्य प्रत्यायनार्थम्, सत्यपि सहचरिभावे निमित्तभूतमग्निमन्तरेण धूमस्यै- 10 वाभावान्निमित्तनैमित्तिकभाव एषितव्यः, तत्सत्त्वप्रधारणार्थानि लिङ्गानि दर्शयन्नाह—पाण्डूर्ध्वगती-त्यादि, पाण्डुविशेषणं बाष्पनीहारादिव्युदासार्थम्, ऊर्ध्वगत्या महत्त्वेन च धूमिकाव्युदासः, उत्सर्पण-ग्रहणात् सराऽऽकारोर्ध्वविस्तारित्वं सूच्यते पार्श्वविस्तारित्वाद्धूमिकानाम्, एकदेशपतनमूलग्रहणात् अभूतापनीताग्निगतानिव्युदासः अनेकत्र भ्रमणादिरोधनार्थम्, पुनः पुनरुत्थायिधूमग्रहणादपनीताग्नि-

---

र्थं तस्मिन् सति साध्यं भिन्नं न भिन्न एव, असाधारणत्वादिव्युदासेन तादात्म्येऽप्यभिमिति भावः । तदर्शयति—एवम 15 सिद्धेति । निमित्तनैमित्तिकभावस्याविनाभावप्रयोजकत्वं दर्शयति—मन्वेवमिति । निश्चितस्याभावादनुमानः सहचरिभावेन [illegible] अतः तस्मादेवानुमानसिद्धौ निमित्तनैमित्तिकभावप्रतिपादनमनुपयोगि [illegible] एकापचय—एवं तस्येति । अग्नि-विरहेऽनैकान्तिक एव धूमो हेत्वाभासः [illegible] सहचरिभावमात्रेणेति भावः । धूमसामान्यस्याग्निव्यभिचारित्वात् धूमविशेष एवाग्निगमक इति सूचनाय निमित्तनैमित्तिकभावोऽभ्युपगन्तव्य इत्युपदर्शयति—अग्निवदिति धूमस्याग्नेर्व्याप्यत्वमप्रयुक्तेऽग्ने-र्व्यभिचारे यथा तथा धूमस्याप्यपनीताग्निकवासगृहादौ [illegible] अग्निव्यभिचार इत्यग्निधूमयोः परस्परव्यभि- 20 चारित्वे समानतेति भावः । तमेव व्यभिचारं [illegible] पाण्डुत्वादिविशिष्टधूमस्यैवाग्निजन्यत्वात् तदविशिष्टधूमस्यैवाविनाभावात् निमित्तनैमित्तिकभावोपदर्शनं सहचरिभावस्यैव [illegible] व्याख्ये-यदिह स इति मूलमस्यायम् । व्यभिचारित्वेऽपि [illegible] भावना न यथा धूमावयवसम्भवेऽप्युक्तोऽग्निरनागतोऽपि [illegible] धूमेन [illegible] प्रत्युच्चार्यायम् धूमस्तद्भावानुमा-नमूलपाण्डुत्वादिविशिष्टधूमस्यैव धूमत्वाविशेषेण विशिष्टधूमस्य [illegible] व्यभिचार इति । अत्र धूमसामान्य- 25 सम्बन्धव्यभिचारमूलत्व [illegible] सन्निहितनिमित्तभूताग्निसहचरितं धूमस्य [illegible] व्यभिचार—सन्निहितेति । विशिष्टधूमग्रहणस्याभिप्रायमाह—विशिष्टधूमग्रहणमिति । सामान्येन धूमाग्न्योः साहचर्ये सत्यपि पाण्डुत्वादिविशिष्टो धूमो न निमित्तभूताग्निव्यतिरेकेण भवितुमर्हति [illegible] तेऽप्यविनाभावात्मकत्वेनाग्नेः स्वभावं दर्शयति—सत्यपीति । तत्सत्त्वसम्प्रधारणानि दर्शयति—पाण्डूर्ध्वेति पाण्डुत्वमग्निजन्यत्वे धूमवर्णो भवति तत्र पीतमूलतया [illegible] पाण्डु-त्वादानमिति । [illegible] ऊर्ध्वगत्येति अन्ये धूमा धूमिका [illegible] पार्श्वे 30 विस्तारित्वात् [illegible] न [illegible] उत्सर्पणग्रहणादिति । अन्यानि विशेषणानि स्फुटानि । एवं [illegible] अग्निसम्बन्धाभावा विशिष्टं, तत् तत्र व्यभिचरति,

---

१ सि. भावधिमूर्ध । २ सि. क्ष. डे. यदिहे स तद० । ३ सि. क्ष. पाण्डूर्ध्वगत्यादि ।

कनासपुटादिभिर्निर्मन्थनावकाशाभ्युदासः, तस्मात् सलिलबलाकयोः सहचारिणोरग्निधूमयोर्व्यभिचार वचनात् निमित्तनैमित्तिकभावोऽपीष्टः ।

सोऽपि निमित्तनैमित्तिकभावः सहचरिभावेन विना व्यभिचरत्येवेति दर्शयन्नाह–

बलाकापताकाद्यभावे निमित्तसद्भावेऽपि नैमित्तिकस्य व्यपतिकुसुमासादादिवत् नैमित्तिक-
सद्भावेऽपि निमित्तस्य चाभावदर्शनात् सहचरिभावोऽप्येष्टव्यः, धूमाग्न्योर्व्यभिचारदर्शनात् सहचारिनिमित्तत्वोपपत्तावपि देशान्तरासञ्चारित्वस्यासन्निहिताग्निनिमित्तस्य विशेषणविशिष्टस्यैव धूमस्य सहचरिण्यग्नौ गमकत्वेन विशेषणार्थवत्त्वात् इतरथाऽग्निमत्त्वमेव न गमयति उभयतोऽपि यस्मात् तस्मात् स यथाऽग्निमत्त्वं गमयति तथा सन्निहिताग्निनिमित्तत्वमपि, उभयथाप्यव्यभिचारात् ।

10 बलाकापताकाद्यभावेत्यादि यावद्धूमाग्न्योर्व्यभिचारदर्शनादिति भाष्यस्य गतार्था, नैमित्तिकसद्भावे निमित्ताभावदर्शनात् व्यपतिकुसुमासादादिवदिति तत्कुसुमगन्धदोषपरिहारेण व्यवच्छेदकाऽन्वयं चाह–[सह]चरिनिमित्तत्वोपपत्तावपीत्यादि यावद्विशेषणार्थवत्त्वादिति उभयविशेषणसम्बन्धी सत्यां कश्चिद्व्यभिचारविषु न सम्भवति, तत्कथमिति दर्शयति–देशान्तरासञ्चारित्वाविना भावनम्, तस्यासन्निहिताग्निमित्तत्वाद्धूमस्य व्यभिचारसम्भविष्णुत्वम् तैर्विशेषणैर्विशिष्टस्येन सहचरिण्यग्नौ गमकत्वम्, इतरथा धूमस्यापि 15 अग्नेरिव धूमे व्यभिचारात् विशेषणसामर्थ्यादनुमानार्थत्वम्, विशेषणानुपादानेऽग्निमत्त्वमेव न गमयति, उभयतोऽपि सहचरित्वे निमित्तनैमित्तिकत्वे वा सति यस्मात्, तस्मात्, स यथाऽग्निमत्त्वं गमयति तथा सन्निहिताग्निनिमित्तत्वमपि गमयतीति वर्तते–यथाऽग्निमत्त्वेन विना नास्ति धूम[व]त्त्वं तथा तन्निमित्तत्वमन्तरेण नास्तीत्यग्निमत्त्ववन्निमित्तत्वमपि गमयति उभयथाप्यव्यभिचारादिति ।

भाष्यातमभावार्थं मन्यते एवं निमित्तनैमित्तिकभावयोरभिमानम् न तु तद्दर्शनमात्रेण व्यभिचारित्वादिति भावः । 20 निमित्तनैमित्तिकभावे तथापि नैमित्तिकभूतस्य निमित्तव्यतीते व्यभिचारदर्शनात् सहचरिभावोऽप्यावश्यक इत्याह–बलाकेति । [illegible] नैमित्तिकम्, तथाऽऽकाशेऽपि कश्चित् कदाचित् नैमित्तिकस्य व्यभिचारस्य दर्शनादिति भावः । [illegible] नैमित्तिकस्य कश्चित् [illegible] निमित्तस्य [illegible] धूमाग्न्योरपि निमित्तनैमित्तिकयोर्व्यभिचारदर्शनात् सहचरिभावोऽप्यावश्यक इति दर्शयति–बलाकापताकाद्यभावेत्यादीति । [illegible] इत्याह–तत्कुसुमेति, [illegible] सहचरिभाव 25 निमित्तनैमित्तिकभावस्य च [illegible] धूमस्यापि व्यभिचारित्वसत्त्वेन, न हि धूममात्रे [illegible] हेतु [illegible] विशेषा [illegible] देशान्तर [illegible] सन्निहित [illegible] विशेषणसम्बन्धी सत्ता न कश्चिद्व्यभिचारविषु सम्भवतीति भाव. । एतदेव दर्शयति–देशान्तरासञ्चारीति [illegible] । विशेषणानुपादाने–इतरथा यदि, [illegible] –उभयतोऽपि सहचरित्वे निमित्तनैमित्तिकत्वे वा सति [illegible] धूमस्याग्नेरिव 30 धूमे व्यभिचारात् विशेषणसामर्थ्यादनुमानार्थत्वम्, विशेषणानुपादाने सहचरिभावे निमित्तनैमित्तिकभावे वा सत्यपि धूमेऽग्नि-मत्त्वमेव [illegible] न गमयति [illegible] धूमो यथाऽग्निमत्त्वं गमयति तथा [illegible] सन्निहिताग्निमत्त्वमपि गमयति, [illegible]

---

१ सि. डे. क्षा. °धान्यधूमोर्व्यभि° । २ सि. क्षा. डे. °व्यभिचारित्वम् । ३ सि. क्षा. डे °णान्यमि ।

स्यान्मत लिङ्गत्वादग्निः प्रत्यक्ष प्रमाणान्तरमपेक्षते धूमवदिति तन्न भवति—

एवञ्च वक्रमूलत्वादिविशिष्टधूमपरिग्रहेऽग्नेरपि गृहीतत्वान्न प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तरमपेक्ष्यम्, कृतकत्वेनैवानित्यत्वस्य, कृतकमित्युक्ते तदेव ह्यनित्यमध्रुवमित्युक्तं भवति, उत्पादविनाशयोर ध्रौव्याभेदात्, तथा धूमग्रहणेऽग्निग्रहणं प्रदेशात्मत्वाभेदात् स एव निमित्तमग्निर्धूमस्य सहचरश्च, न हि तस्य धूमस्याग्नितोऽन्यन्निमित्तं भवितुमर्हति परिणाम्यमेवपरिणामान्तरसाध्यत्वे परि 5 णामान्तरसाधनत्वात्, पूर्वप्रत्यक्षदृष्टान्वयकाले सम्बन्धस्मरणादन्यतरविवक्षितहेतुनोपात्तस्येत रस्य साध्यस्याभिव्यक्तिः क्रियते, अर्हत्तत्त्वस्याभ्युपगम्यमानत्वात् ।

एवञ्चेत्यादि, एवं-वक्रपवनमूलत्वादिविशिष्टधूमपरिग्रहेऽग्नेरपि गृहीतत्वान्न प्रत्यक्षादिप्रमाणा न्तरमपेक्ष्यम्, किमिव ? कृतकत्वेनैवानित्यत्वस्य, तद्यथा—प्रागभावप्रध्वंसाभावात्मकमेवं वस्तु अनित्य कृतकश्चोत्पद्यते, ध्रुव स्थैर्ये, ध्रुव-स्थिरं 'स्थेयध्रुवे' (वार्तिक १८६५) इति लप् स्थिरं न नित्यमनित्यमिति 10 कृतकमित्युक्ते तदेवानित्यमध्रुवमित्युक्तं भव[ति,उ]त्पादविनाशयोर्ध्रौव्याभेदात्, तथा धूमग्रहणेऽग्निग्रहणं प्रदेशात्मत्वाभेदात्, स एव निमित्तमग्निर्धूमस्य सहचरश्च, न हि तस्येत्यादि यावत् क्रियते[इ]त्यादि न हि तस्य-धूमस्याग्नितोऽन्यन्निमित्तं प्रदेशपरिणामात्मकत्वात् देशान्तरस्याग्निपाषाणाद्युदकादि भवितुमर्हति सहचरं वा तत्सम्बन्धत्वेनैकस्याग्निसम्बन्धात्, परिणाम्यमेवपरिणामान्तरसाध्यत्वे परिणामान्तरसाधनत्वात् एतमस्यैव हेतुसद्भावभावनार्थमाह—पूर्वप्रत्यक्षेत्यादि, यथापूर्वं प्रत्यक्षकालेऽग्निना सम्बद्धो धूमोऽग्निश्च धूमेन, 15 तथाऽन्वयकाले तस्य सम्बन्धस्य स्मरणात्—यत्राग्निस्तत्र धूमो यत्र धूमस्तत्राग्निरित्यन्यतरेण विवक्षितेन

प्रत्यक्षान्तरेण धूमवत्त्वाभावस्यैव तत्कालपरिगृहीताग्निनिमित्तत्वमपि गमयतीति भावार्थः । ननु यथाग्निर्लिङ्गी तथा धूमवत् प्रत्यक्षादि-प्रमाणान्तरमपेक्षेत न हि स्वरूपतः धूमो लिङ्गं भवति किन्तु प्रदेशे प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तरेण गृहीत एव तथाऽग्निरपि स्यादित्या शङ्क्याह—एवञ्चेति । स्वरूपेण नाग्निर्न गृहीतः किन्तु वक्रमूलत्वादिविशेषणविशिष्टो धूमे गृहीते तदाग्निरपि गृहीत एवेति न प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तरापेक्षा तस्येत्याह—एवमुक्तेति । तत्र दृष्टान्तमाह—कृतकत्वेनैवेति कृतकत्वं प्रागभावप्रध्वंसा- 20 भावरूपानित्यत्वम्, तदुभयसम्बन्धेनैव तस्यात्मत्वम्, यतो हि वस्तु कृतं तदेवानित्यमुच्यते एवञ्च कृतकत्वानित्यत्वयोरव्यतिरेकात् कृतकमित्युक्तेऽनित्यत्वमप्युक्तमेवेति भावः । एतमेवाह—ध्रुव स्थैर्ये इति ध्रुवधातुः स्थैर्ये वर्तते ध्रुवं स्थिरं नित्यमित्यर्थः अध्रुवमिति अनित्यम् लप् प्रत्यय स्थैर्येऽर्थे 'स्थेयध्रुव इति वक्तव्य'मिति वार्तिकात्, न नित्यमनित्यमध्रौव्य-मुत्पादविनाशात्मकमित्यर्थः दार्ष्टान्तिकमाह—तथा धूमग्रहण इति धूमाग्न्योरात्मैक्यात् धूमग्रहणे तदात्माग्निग्रहणमपि प्रवर्तते भवतीत्येवम्भूत एवाग्निर्धूमस्य निमित्तं सहचरश्चेति भावः । न हि धूमस्यैतस्य आत्मभूतप्रदेशात्मपरिणामभूताग्नेरन्यो 25 देशान्तरस्थोऽग्निः पाषाणादिर्वा निमित्तं भवितुमर्हति यत एकस्य वस्तुनः परिणामभूतयोर्धर्मयोर्मध्ये एकस्य सहचरस्य निमित्तस्य धर्मस्य साध्यत्वेऽपर सहचरो नैमित्तिको धर्मो हेतुर्भवति अन्यथा देशान्तरस्थाग्न्यादीनामपरिणामभूतानामपि साधनत्वे सर्वस्य सर्वं साधनं स्यादित्याह—न हि तस्येति । तस्यैवाग्नेर्धूमस्य वा हेतोर्हेतुमद्भावं दर्शयति—यथा पूर्वमिति प्राक् कस्मिंश्चित् प्रत्यक्षतोऽग्निसम्बद्धो धूमो धूमसम्बद्धोऽग्निर्वाऽवगतः प्रदेशे धूमस्याग्नेर्वा दर्शनात् तयोः सम्बन्धस्य स्मरणं भवति यत्र यत्राग्नि-स्तत्र तत्र धूमः यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्राग्निरिति तत्र प्रतिपिपादयिषितेन हेतुनान्यतरेणापरस्य साध्यस्याभिव्यक्तिर्भवतीति भावः । 30

---

१ ××१६५ एतत्स्थितपदानि न भवति पाठशुद्धिः । २ सि क्ष डे. ते. न हेतुत्वमग्निः । ३ सि क्ष डे. ते. धूमो भवति ।

हेतुर्नोपायस्येतरस्य साध्यस्याभिव्यक्तिः प्रत्यक्षवत्, प्रत्यक्षवत्, सामर्थ्यं धूमविज्ञानकालेऽग्निविज्ञानस्याभावात् ।
अनित्यत्वप्रयत्नानन्तरीयकत्वयोरन्योऽन्यव्याप्तिं
प्रतिज्ञाय हेतुमाह—अर्थस्वभावाभ्युपगम्यमानत्वात्, अन्यापोहाभ्युपगमात् स्ववचनादेव अनेन भवमभ्युपगतं स्वयेति वक्ष्यामः ।

5 स्ववचनानपेक्षायामप्यनित्यं सर्वं प्रयत्नानन्तरीयकं न भवतीति ते वचनं न्यायापेतमेव, तान्यपि सिद्धप्रयत्नानन्तरीयकाण्येव, लोकप्रसिद्ध चेतनविहितवृत्तित्वात् कुम्भादिवत्, लोकप्रसिद्ध वातादीनामनग्न्यादित्वे स्पर्शादिमत्त्वाज्जीवच्छरीरत्वेऽपि तु नास्त्यन्तच्छरीरत्वा स्वयं प्रवृत्तत्वात्, स्थपतिवत् वातादिचैतन्ये सिद्धे चेतनविहितवृत्ति च विद्युदभ्रमेघशब्दादि , सवितृगति तस्मात् विद्युदादीनि
10 प्रयत्नानन्तरीयकाण्यनित्यानि चेत्यन्योऽन्यगम्यगमकत्वेति ।

स्ववचनानपेक्षायामपीत्यादि, यद्यपि स्व वचनमनपेक्ष्यापि अनित्यं सर्वं प्रयत्नानन्तरीयकं न भवतीति ब्रूषे तथापि ते स्ववचनं न्यायापेतमेवेदम्, तथा—तान्यपीत्यादि तान्यनभ्रेन्द्रचापादीनि सिद्धप्रयत्नानन्तरीयकाण्येवेति प्रतिज्ञा लोकप्रसिद्धेत्यादि समासरूपको हेतुर्यावद्विहितवृत्तित्वादिति द्रष्टव्या निर्दिष्टस्तः तत्साध्या-लोकप्रसिद्धेत्यादि, विशेषणप्रयोजनानि च पिण्डार्थेन विद्युदादीनां वाताचैतन्यं साध्यं
15 जीवच्छरीरं वातादयः अनग्न्यादित्वे स्पर्शादिमत्त्वात् गोवत्, तथापि गोर्मृतस्य जीवत्वाभावात् मा भूद् नभ्रमित्यस्ते[ति] जीवच्छरीरत्वेऽपि तु नात्मन्यच्छरीरत्वेत्यादि यावत् स्वयं प्रवृत्तत्वादिति, विशेषणमन्यस्य स्थपतिवदिति, स्थपतेश्चैतन्यवत् वातादिचैतन्ये सिद्धे चेतनविहितवृत्ति चेत्यादिना विद्युदभ्रमेघशब्दादीनां चेतनव्यापारप्रभवत्वमाह दर्शयते सवितृगतीत्यादिना दृष्टान्तः, तस्माद्विद्युदादीनि प्रयत्नानन्तरीयकाण्यनित्यानि चेत्यनित्यप्रयत्नानन्तरीयकत्वयोरन्योऽन्यगम्यगमकत्वा यथमविनाभावित्वदर्शनस्य विनाभावेना-
20 भावात् तत्प्रदर्शनादेव साध्यसाधनधर्मयोः । विधेः संयोगिवृत्तिर्यथाप्रतिज्ञमुक्तम् ।

न स्यादाधारापेक्षवृत्तिरिति प्रतिपादयिष्यामः—

याऽप्याधारापेक्षवृत्तिः 'लिङ्गे लिङ्गी भवत्येव लिङ्गिन्येवेतरत् पुनः । नियमस्य विपर्यासेऽसम्बन्धो लिङ्गलिङ्गिनोः ॥' (प्र वा) यस्माल्लिङ्गे धूमे लिङ्ग्यग्निर्भवत्येव न भवत्यपि तस्माद्युक्तमिदमुक्तं धूमो प्रत्यक्षादीनामस्ति प्रकाशको न तेषां भ्यादीनाम्, यस्माच्च लिङ्गिन्येव लिङ्गं भवति
25 नान्यत्र तस्माद्युक्तं यद्धूमो धूमत्वेनैव पाण्डुत्वादिभिरपि प्रकाशयति न प्रत्यक्षादिभिरिति

अत्र सामर्थ्यं धूमविज्ञानकालेऽग्निविज्ञानस्याभावादिति न्यायान्तरं निराकर्तुमुक्तं इति परिहारार्थे एवमनित्यत्व प्रयत्नानन्तरीयकत्वयोरिति अन्यमारभ्य यावत्प्रतिज्ञामुपादाय अन्यत्वमनित्यत्वप्रयत्नानन्तरीयकत्वयो परस्परव्याप्यव्यापकभावस्थापनार्थं प्रयत्नानन्तरीयकत्वादित्यादिना विद्युदादीनामचेतनत्वप्रयत्नानन्तरीयकत्वाभावस्य प्रसाधनं प्रयुक्तमात् न व्यापकं भवे । यद्यपि लिङ्गलिङ्गिनो सम्बन्धस्य सर्वमाधाराधेयभावेन सम्बन्धानन्तरं लिङ्गेऽपि धर्मस्य भेदस्य दर्शयता वदति,
30 सम्बन्धाविशेषेऽपि न आधारमात्रतया आधेयस्य आऽऽधारता एवमेव लिङ्गलिङ्गिनोर्व्याप्तिरपि विशेष्यत्वा अन्यथा न लिङ्गानि विशेषणधर्मपुरस्कारेणैव लिङ्गं गमकम्, न सामान्यधर्मेण, सामान्यधर्मपुरस्कारेणैव लिङ्गी गम्य न तु विशेषधर्मेण, यथैव

१ लि. प अन्यत्वेति । २ लि प °युक्त्या ।

सामान्यस्य गमकत्वं लिङ्गिनि, न विशेषाणाम्, लिङ्गस्य च विशेषाणां केषाञ्चिद्गमकत्वं न सामान्यस्य, तदेतत्सर्वमविनाभावादाधाराधेयवद्वृत्तेरिति, एषामपि तद्भावदर्शनविधेरेव गमकत्वं, यत्र दृष्टः तद्गमयति न यत्र चादृष्टस्तद्रूपावच्छेदेन ।

यदप्याधाराधेयवदित्यादि, यामप्याधाराधेयवद्वृत्तिं मन्यसे 'लिङ्गे लिङ्गी भवत्येव'त्यादि-त्योक्ता, तद्भावस्या भस्मादिलिङ्गे भूमे लिङ्गी—अग्निर्भवत्येव [न] न भवत्यपि तस्माद्युक्तमित्यवधारणमर्थप्रदर्शनम्, ⁵ यस्माच्च लिङ्गिन्येवेत्यादि याबद्द्रव्यत्वादिभिरित्यादि तद्विपरीतावधारणप्रदर्शनं गतार्थम्, सामान्यस्य गम-कत्वं लिङ्गिनि न विशेषाणाम्, लिङ्गस्य च विशेषाणां केषाञ्चिद्गमकत्वं न सामान्यस्य दृष्टम्, तत्सर्व-मविनाभावादाधाराधेयवद्वृत्तेरिति पूर्वपक्षः, अत्रोत्तरं—एषामपीत्यादि, इयमप्याधाराधेयवद्वृत्तिस्तद्भावदर्शन-विधेरेव यत्र दृष्टस्तद्गमयति दर्शनबलेन, न येन चादृष्टस्तद्रूपावच्छेदेन व्याप्तिप[लि]नति ।

अत्रापि— 10

न हि योषिद्गण्डपाण्डुत्वं गमयत्यग्निम्, अभूताग्निभूमत्वात्, धूमभूतं तु पाण्डुत्वं गमयत्यग्निम्, धूमभूताग्नित्वाद्विधेरेव तद्भावस्य तद्भावत्वेनैव गमकत्वात्, यथा चैव तथा द्रव्यत्वादिसामान्यमपि गमकमग्नेः धूमभूताग्नित्वात् पाण्डुत्ववत्, यत्तु धूमो दीहयादीनां न प्रकाशक इत्युक्तं तदपि तद्भावदर्शनविधेरेव, तथा चान्यथा च दृष्टत्वात् व्यभिचारात् दर्शनविधेरेवानुमानलक्षणोपपत्तेश्च, 'तद्भावदर्शनानुबन्धेन हि बुद्ध्युत्पत्तिरनुमानम्', धूमवत्त्व 15 प्रदेशस्याग्निमत्त्वानुपपत्तिमेवैतस्यैकान्तिकग्रहणेऽनुमानं भवति धूमादग्निरत्रेति, तस्यैकान्तेनैव

यन्त्रो न धूमः धूम एव च गमको नाग्निरिति मन्यसे तदपि न युक्तमिति मतं प्रथमतस्तन्मात्रमुपन्यस्यति—यामपीति । प्रमाणस्युपचारादेवमुपन्यस्यति—लिङ्गे लिङ्गी भवत्येवेति अयोपन्यस्तोऽयम्, तदेव दर्शयति—अग्निर्भवत्येव न न भवत्यपीति यद यग्निमि वर्मस्य सङ्गात धनिष्यते तथायोपन्यस्तोऽयं न्यायमाः धूमेऽग्निर्भवति इत्येवं योऽन्योन्यस्तोऽयं अग्निप्रमाणसामान्ये यतो व्यवच्छिद्यतेऽत्र एव सामान्यधर्मेणाग्निर्गम्य इति अत्र एवोक्तं मूले—द्रव्यत्वादीनामिति 20 द्रव्यत्वाद्यभिचारित्वादेवेति भाव । यस्माच्च लिङ्गिन्येवेति अन्ययोपन्यस्तोऽयम्, अभावेन धूमो भवति विप्रम-विप्रकर्षादि विशेषि अनुपलब्धिमात्रोपलब्धी धूमसंयोगदा नास्त्येव किन्तु यावद्धि धूमोऽग्नेर्गमकस्तावद्धि धूमा विप्रम्यनासीम त्संयोगमा स्वरेव तदातदर्शनात्मागमेव तथाविधो धूमो नान्यत्रेत्यन्योपन्यस्तोऽयं न्यायः । सामान्यस्तु धूमोऽग्नीनामिते गमकत्वे भूताग्नित्वविनिर्मितमात्रत्वादित्यपि तत्तु न विद्यम्, विप्रमूलस्तु धूम पाण्डुत्वादिव्यभिचारात्धर्मिणि इति विविधरूपेणैव गमके च सामान्यधर्मेण अत उक्तं—द्रव्यत्वादिभिरिति । तद्विपर्ययमाह—सामान्यस्येति लिङ्गिनि सामान्यमात्रमेव 25 गमके धूमे न विशेषाणामित्यर्थः । विप्रभेदा विशेषा एव गमका न सामान्यमित्याह—लिङ्गस्य चेति । सर्वमिदमविनाभाव सम्बन्धस्याधाराधेयदर्शनात् सिद्धमिति मतं दर्शयति—तत्सर्वमिति । एवं पूर्वपक्षं उपन्यस्येदानीं निराकरोति—एषाम पीति आधाराधेयवृत्तिरपि तद्भावदर्शनविधेरेव नान्यथा, तथैवाधाराधेयभाव इत्यत्र निश्चयाभ्युपगमात्, स एव ह्यग्निर्धूमे भवति नान्यः तेनैवाग्निना धूमेन भूयते नान्येन न चैवोऽग्निर्धूमो न भवति किन्तु भवत्येवेति तद्भावस्य दर्शनादेव विधिरूपेण गमयति, न तु यत्र न तद्भावदर्शनेन, यथा तथाऽप्यनुपलभ्यतेऽधूमे न भवति अतत्स्वभावत्वमपि भवतीति भावः । तद्भाव 30 दर्शनविधिं प्रकटयन् दर्शयति—न हीति । विधिर्व पाण्डुत्वं धर्मोऽग्निमत्वम्, न हि कामिनीगण्डस्थलप्राप्तिपाण्डुत्वमनेकान्त

---

¹ लिङ्गिनीत्यपि । ××प । ² लि भवत्यव ।

ग्रहणमप्यव्यभिचारात्, व्यभिचारात्त्वनुमानाभासं वृक्षत्वापादिवत्, यथा वृक्षः क्षुपो वाऽत्र धूमा दित्यनुमानाभासं व्यभिचारादर्शनबलेनैव तथाविधदर्शनयुक्तस्त्वनुपलब्धमेवानुमानमपि ।

न हीत्यादि, गोपिण्डगतपाण्डुत्वं न गमकमग्नेः, अभूतादिभूतत्वात्, धूमभूतं तु पाण्डुत्वं गमकमग्नेः, धूमभूतादिभूतत्वात्, विशेषेण तद्भावस्य तद्भावत्वेनैव गमकत्वात्, यथा धेनुरित्यादि, पाण्डुत्वादि-

5 विशेषस्य धूमभूतत्वेन गमकत्व[व]त्, द्रव्यत्वादिभ्यसामान्यस्यापि धूमभूतैर्गमकत्वमभेदेऽपि भावना यावत् पाण्डुत्वमपीति, एवं तावद्धूमभूतसामान्यविशेषधर्मोऽप्ये गमकत्वं तुल्यं [illegible], एवं गम्यत्वनियमाविशेषः, तथाऽप्यग्नेरपि द्रव्यत्वसामान्यगतेरतिभूतत्वात्, गोवत्सादिवत्पक्षिरिव द्रव्यत्वगतिः, अतद्भूतत्वात्, धेनु धूमो धीत्यादीत्यादि, धीतिवैरूप्यादिविशेषागतिरपि तद्भावदर्शनविशेषेण यथा चाव्यथा च-धीतिवैरूप्यादिरूपेण तदतिरिक्तत्वेन च तद्भावाव्यभिचारात्, मात्रत्वमूर्तधीतादिभ्यभिचारादसम्बद्धागतिः, किं तर्हि ? सम्बन्ध-

10 व्यभिचारेण, विज्ञान्यत्-दर्शनविशेषेणानुमानलक्षणोपपत्तेः स एवैषितव्य इत्यत आह-तद्भावदर्शनानु-गमेन हि दुष्टुत्वपरिज्ञानमित्येवमनुमानलक्षणम्, तद्व्याचष्टे-धूमवत्त्वमित्यादि, यथा धूमवत्त्वं प्रदेश-स्याग्निमत्त्वाद्युक्तमेवेत्यैकान्तिकं ग्रहणं तदाऽनुमानं भवति, धूमादग्निरत्रेति, तस्माद्भेदस्यैव ग्रहणमव्य-

भिचम् । धूमत्वं तु तद्गमकमग्नेः तस्यैव धूमभूतत्वात्, गोपिण्डपाण्डुत्वं तु गोपिण्डगतं न तदभिपरिणामत्वाद्धूमभूतत्वेऽपि तद्भावदर्शनविशेषेण तद्भावत्वेनैव रूपेण पाण्डुत्वं गमकम्, न तु पाण्डुत्वसामान्यरूपेणेत्यत आह-गोपिण्डगतपाण्डुत्वमिति ।

15 विशेषस्य विशेष एव गमको न सामान्यमिति चेदुच्यते तथा तत्र तुल्यम्, तद्भावस्यैव पश्यतो तद्भावविशेषा इव सामान्यमपि यदि तद्भावो भवेत्तर्हि न प्रतिपद्यत, तस्य गमकत्वसामर्थ्यमित्यत्रैव साम्यं सामान्यविशेषयोरित्याह-यथा धेनुरित्यादीति द्रव्यत्वादीन्यपि तद्भावत्वेनैव रूपेण गमकानि न तु सामान्यरूपेणेति भावः । तथैवं विशेषसामान्यविशेषयोस्तद्भावत्वेन गमकत्वेनाविशेषणम्, विशिष्टसामान्यमपि न सामान्यरूपतो गमकमपि तु तद्भावत्वेनैवेत्याह-एवं गम्यत्वनियमाविशेष इति सामान्यस्यैव गम्यं न तु विशेषा एवेति विशेषो नास्ति गम्यत्वस्योभयत्र तद्भावनियमस्याविशिष्टत्वादिति भावः । अग्निगत-

20 सामान्यस्यापि तद्भावेनैव गमकत्वमाह-अग्नेरपीति । यथैव द्रव्यत्वमग्निभूतं तथैव द्रव्यत्वं तद्भावत्वाद्गम्यम्, अग्निव्यतिरिक्त-स्थितं द्रव्यत्वं तु न धूमेन गम्यम्, अग्निभावत्वाभावादिति भावः । धूमस्य धीतिवैरूप्यादिभिरसम्बद्धत्वम्, व्यस्तसमस्त-मर्धीतिना धर्मेण च भवति तथाविधानां गमकं गमकं भवति अग्निस्थधीतिवैरूप्यादिव्यभिचारेऽपि धूमो गमक इति वे व्यभिचारान्न गम्या इति चेदुच्यते तथापि तद्भावदर्शनविशेषेणेत्याह-धेनु धूम इति । धीतादीनां अनियमो तद्भावदर्शनात् अविनाभावत्वाभावेन दर्शनाच्च तद्भावदर्शनविशेषेण धूमादेवानुमानमिति भावः । तद्भावदर्शनमाह-यथा चान्यथा चेति,

25 धीतादिभिरग्निभ्रत्वाद्भावसम्बन्धो नास्ति व्यभिचारादिति भावः । ननु धीतादिभिरग्निरेवं न युक्तम् ! [illegible] ! व्यभिचारेण भवति तुभ्ये व्यभिचारः ! इति तस्य धीतादीनां नित्यो व्यभिचारः [illegible]-मात्रत्वेनेति न हि एवं तत्र व्यभिचारं ब्रूम तत्र तेषां सम्बन्धाभावात्, किन्तु यत्र अग्निभावे धीतादिसम्बन्धो नास्ति तत्र व्यभिचारो बोध्य इति भावः । तद्भावदर्शनविशेषेणानुमानलक्षणं तद्भावदर्शनान्वयात् हि दुष्टुत्वपरिज्ञानमित्येवमुपपन्नम् इत्याह दर्शनविशेषे-चेति । प्रदेशस्य धूमवत्त्वमग्निमत्त्वप्रतिपत्तये न हि प्रदेशस्य धूमवत्त्वं तत्राग्निमत्त्वमन्तरेण सम्भवतीति नैकान्तेन एको तथा

30 तदन्यं विज्ञानमनुमानं धूमादग्निरिति भवति तथाविधमेवानुमानं धूमवत्त्वाग्निमत्त्वाव्यभिचारित्वाभावादिति व्याचष्टे-यथा धूमवत्त्वमिति । यदा तु व्यभिचारी भवेत्तदा तदनुमानाभासं भवति यथा कश्चिदत्र वृक्षः अत्र क्षुपो वा इति प्रतिज्ञाय अत्र धूमादिति हेतुं प्रयुञ्ज्यात् तदिदमनुमानाभासं भवति, तत्र व्यभिचारदर्शनात् [illegible]

१ सि क दे डा [illegible]। २ सि क. डा दे विविवेरेण। ३ सि. धेनु धूमो धीतादिवत्त्वादि। ४ सि. क. डा. दे °दर्शनविशेषेण। ५ सि क डा दे [illegible]। ६ सि क डा. दे विविवेण।

भिचारात्, व्यभिचारात्तु अनुमानाभासम्, तद्यथा—वृक्षस्तुषारित[त्] वचनवैस्पष्ट्यादिव्यभिचारेण यथा यथा तु वृक्षः क्षुपो वाऽत्र धूमादिति तदानुमानाभासं भवति, विनापि धूमादिना दहनात्व्यभिचारात् दर्शनबलेनैव, तदुपसंहा०—तथाविधदर्शनपुरस्सरानुबन्धमेवानुमानमपीति गतार्थम् ।

एवमनध्यवसायविपर्ययानुमानाभासावपि, तद्वत्त्वपक्षद्वयगतमेकान्तमनाश्रित्य ज्ञानमनवधृतार्थमनध्यवसायः, विपर्ययश्चाभूते भूतप्रत्ययो भूते वाभूतप्रत्ययः, एतावप्यनुमानाभासौ, 5 तत्परिणामाव्यवच्छेदेन दृष्टवत्, स्व मत्या व्यावृत्तेरस्त्वनुमानाप्रामाण्यापत्तिः, न भवति न भवतीत्यभवनपरमार्थत्वादर्थान्तरमभावो वा, अत्यन्ताज्ञानात्, अनध्यवसायवत्, भावावृत्त्यननुरोधिप्रतिपत्तेर्वा विपर्ययवत्, तस्मात् दृष्टवदेवानुमानवदाभासौ, यथादृष्टज्ञाना नुबद्धत्वादिति ।

(एवमिति) एव—सम्यगनुमानाभास[वत्]वानध्यवसायविपर्ययानुमानाभासावपि, तद्यथा—तद 10 तत्पक्षेऽपि, स वाच्यः पक्षो तद्वत्त्वस्तयोर्द्वयं तद्वत्त्वमेकान्त—भूतमेवाभूतमेवेति, अनाश्रित्य यथाऽभिन्नेव, अभिरत भवत्येवमादि अभिनिश्चितासन्दिग्धरूपं ज्ञानमनवधृतार्थमनध्यवसायः विपर्ययश्चाभूते भूतप्रत्ययो भूते वाभूतप्रत्ययः, स्थाणौ पुरुषप्रत्ययवत्, एतावप्यनुमानाभासौ तत्परिणामाव्यवच्छेदेन—यथाविधिदर्शनपुरस्सरानुबद्धमेवानुमान दृष्टवत् तथैवानुमानाभासोऽपि, स्वमत्या व्यावृत्तेरस्त्वनुमाना-

व्यभिचारादित्विति अभिमतनिश्चायकत्वाभावाद्व्यभिचारप्रसङ्गव्यभिचारदर्शनादिति भावः । एतदेव स्फुटयति—यथा तु वृक्ष 15 इति, क्षुप इत्याद्यपि गुल्मादेः । तथा तथा दर्शनबलादेवानुमानतदाभासयोर्दर्शनमित्याह—दर्शनबलेनैवेति । उपसंहरति—तथाविधेति । अयं व्यभिचारोऽनुमानाभास सम्यगनुमानाच्च उच्यते अभिर्धूमवत्त्वादिकरणे धूमाव्यभिचारानुमानादिकरणस्य प्रवेशे च धूमधूमाभासयोरनुमानाभासमेवाभिप्रेतार्थस्य तिमिरं प्रवेशो दर्शनसदृशत्वात् । किं चाऽन्योऽप्यनाभिमतानुमानाभासमिति सम्यगनुमानादभिमतत्वस्य, तदनुमानतदाभासयोर्दर्शनमेवादिकत् एवमनुमानाभासमनुपर्योनध्यवसायविपर्ययानु-मानाभासौ दर्शयति—एवमिति । अथाकारणानैकान्तिकयोरनध्यवसायानुमानाभासो विरुद्धहेतोर्विपर्ययानुमानाभासश्च तत्र 20 विपर्ययमनध्यवसायाह—अनध्यवसायेति । अनध्यवसायानुमानमेव विवृणोति—तद्यथेति तद्वत्त्वपक्षद्वयगतैकान्तानाश्रयेणा-निश्चितासन्दिग्धरूपमनुमानमनध्यवसायानुमानाभासम्, यथा घटोऽनित्यः सत्त्वादित्यसौ हि घटत्वं नित्यत्वेनानित्यत्वेन सह व्याप्तं पश्ये न तु नित्यानित्यत्वयोरन्यतरनियमाभावान्न पुनरुपलभ्यत्वसम्भवादेव तत्पक्षधर्माभासस्य तद्धर्मवत्त्वार्थज्ञानमनुपलभ्य भवतीत्य-साधारणहेतुप्रयुक्तोऽनध्यवसायानुमानाभास इति भावः । अस्यार्थमन्वयं विवृणोति—स वाच्यः पक्षाविति नित्यत्वानित्यत्वयोर्द्वयम्, नित्यत्वस्योऽनित्यत्वपक्षस्य तद्वैकान्ता नित्यमेवानित्यमेव वा घट इति, तमनाश्रित्य घटो नित्य एवेति 25 अनित्य एवेति वा निश्चयरहितं घटो नित्यो न वेति संशयरहितस्त एव चानवधृतार्थं ज्ञानमनध्यवसाय इति भावः । नित्यः शब्द इत्यत्रापि न निरूपणानिश्चयत्वात् शब्दे हेतुत्वेनोपन्यस्तमानं शब्दे नित्यत्वाभावमेव निश्चाययतीति विरुद्धानुमानाभासोऽपि तथाविधदर्शनबलेनैवेति दर्शयितुमाह—विपर्ययश्चेति भूते सत्युपलभ्यमानत्वोऽभूते वा भूतप्रत्ययो विपर्ययः यथाऽपुरुषभूते स्थाणौ पुरुषोऽयमिति प्रत्यय इति विपर्ययानुमानाभासस्वरूपम्, यथाविवक्षितमिति प्रत्यय इति भावः । एतावप्यनुमानाभासौ तथाविधपरिणामान्तरेण न भवितुं शक्याविति तथाविधदर्शनबलेनैव तावपि भवतः यथाविधदर्शनपुरस्सरमनुमानं तथैव अनु- 30 मानाभासोऽपि तदनुगमपरिणामदर्शनपुरस्सरः एवैतावपीति । तन्मते तु अध्यवसायनिश्चयतयाऽनुमानाप्रामाण्यमनेनान्यस्य व्यावृत्तस्य वाभावपरमार्थत्वादनुमानमप्रमाणमेव भवतीत्याह—स्वमत्येति । तदेवाह—न भवतीति अत्यन्ताज्ञानात्

1 लि० प्र० डा० पत्तने ।

सामान्यापत्तिः, न भवति न भवतीत्युभयथोऽप्यव्यभिचारपरमार्थत्वात् अर्थान्तरसम्भवो वा अनवस्थाप्रसङ्गात्, अग्निर्न भवत्युदकमनग्निः, स च भवति यतः पुष्पं वेति अज्ञानमेवेत्यसामान्यापत्तिः पूर्वोक्तन्यायेन कस्मात् असम्यग्ज्ञानात्, अनध्यवसायवदित्यप्रामाण्यम् तथा विपर्ययवदप्रामाण्यमापादयन्नार्थमाह–भाव-स्त्वनुरोधिभवितव्यतयोः विपर्ययवदिति–भावाभावयोर्विधिरूपेण प्रतिपत्तिरभिमता तदनुरोधिनी न भवति या

5 प्रतिपत्तिः सा भावस्त्वननुरोधिनी, तस्याः प्रतिपत्तेर्भावस्त्वननुरोधिन्या हेतोरप्रामाण्यं स्यादित्यनुमानस्य, पुष्पे स्वाणुस्तम्भवदिति प्रागुक्तन्यायबलेनानिष्टापादनं गतार्थम्, तस्मात् दृष्टवदनुमानस्याप्रामाण्यम्, यथा-दृष्टज्ञानानुपपत्तेरिति ।

एवञ्च तदपि दूषणं यत्सम्बन्धानुमानलक्षणस्य प्रसक्तं न दूषणमेव, दृष्टविधिदृष्टेरनु-मानोक्तेः ।

10 एवञ्च तदपीत्यादि, अतिदेशेन सम्बन्धानुमानलक्षणस्य 'सम्बन्धादेकस्मात्' इत्यादेः 'अस्येदं कार्यं कारणम् (वै) इत्यादेश्च अतिदिष्टं दूषणम्–सम्बन्धस्याविशिष्टत्वादुभा[य]मिति । तिवत् दीप्तिदेशस्यादीनामपि गम्यत्व धूमवाष्पुत्वादिविशेषगमकत्ववत् द्रव्यसत्त्वादिसामान्यस्यापि गमकत्वम् अग्नेर्गमकत्व धूमवत् धूमस्य वाऽग्निद्रव्यत्वमित्यादि दोषाः प्रसक्ताः, दृष्टविधिदृष्टेरनुमानोक्तेः यथा दृष्टस्तथा संदेहानध्यवसायविपर्ययनिषेधश्चेत्यभ्युपगमादित्येवदपि न दूषणम् दृष्टविधिदृष्टिभाव-

15 भावादनुमानस्येति ।

मवतीत्यनुमानं तदिष्टम्, अग्निर्न भवतीत्येषोऽप्यभावः अग्निर्न भवतीत्यपेक्षाभावः इत्युभयथोऽप्यव्यभिचारपरमार्थत्वम्, अनवस्था- नात् सामान्यापत्तिरिति भावः । तदेव विवृणोति–अर्थान्तरसम्भवो वेति । अनवस्थायां हेतुमाह–अनवस्थितमिति । अर्थान्त-रसम्भवमेव विवृणोति–अग्निर्नेति अन्यधिरपीति तदभावे भवतीति यस्य अर्थान्तरमेवाग्निर्न भवतीति स्यात् अग्निर्न भवतीत्यर्थान्तरमेव भवतीति न नियमः अग्निरपि स्यादवस्थानानियतिविधिनाद् भावाभावेवेति, पर्यायाभ्यवसायेन

20 वस्तुन्यनुपपन्नमेव संदेहप्रामाण्यमापादितमिति भावः । अनध्यवसायेऽपि ज्ञानमिदमन्यथोपपत्तावग्निर्न भवतीति ज्ञानमसम्बद्धार्थ- त्वादनध्यवसायवदप्रामाण्यमित्याह–अनध्यवसायेति । अभावस्यापि ज्ञानमिदमसत्ये वा भूतेऽभूतमप्रकारेण विपर्ययवदप्रामाण्यमित्याह– विपर्ययवदिति । अनुमानस्य अग्निर्भवनरूपेण प्रतीयते अभावनियमात् तस्य भावाभिमतप्रतीतिरसत्ये तस्मादेवं भवतीति- तदनुरोधि न भवति भावाभावयोरप्रसक्ताविपर्ययवदप्रामाण्यमेवेति भावः । एवम् अस्मार्थं यथा दृष्टे तथैव तदनु- रोधिनीति विवृणोति–तस्मादिति । एवं तद्गतन्यायेन सम्बन्धानुमानमवबोधयति अनवस्थायां कोऽपि सम्बन्धानुमानलक्षण-

25 दोषेण प्रसक्तानि दूषणान्यनुपपन्नानीति प्रतिपादयति–एवञ्चेति । सम्बन्धादेकस्मात् प्रत्यक्षाद्वेत्यादिप्रत्यक्षानुमानमिति लक्षणस्यानुमानलक्षणम्, अस्येदं कार्यं कारणमित्यादिवैशेषिकसूत्रलक्षणमतिदेशेन दूषितं तदपि दूषणाभासमेवेति व्याचष्टे– अतिदेशेनेति 'न च देशनियमेन न कालेऽपि दृष्टान्त : धूमो वा सर्वथा तत्र यत्र धूमस्तत्र अग्निरिति संयोगेन सम्बन्धाभावे धूमात् सर्वत्रैव प्रकाशस्य प्रसक्तोऽपि सामान्यधर्मा इव विशेषधर्मा अपि दीप्तिदेशत्वादयो गमकत्वस्य सम्बन्धे सु कारिकायां संयोगीति पदस्य संयोगित्वात् न नियमितमपि तु सम्बन्धमात्रम्, तथा धूमस्य विशेषधर्मा सामान्यधर्मा

30 अपि द्रव्यत्वादयो गमकाः भवेयुः सर्वत्रैव तयो हेतुत्वात् कार्यकारणभावात् धूमाग्नेः यत्कार्यं तत्कार्यं गमकत्व- स्याविशेषे दोषस्तयोः न स्यात् सर्वत्रैकार्थकारणभावात् धूमाग्नेः सामान्यधर्मादिविशेषधर्मयोर्गमकत्वं नन्वत्र दृष्टान्तेन देशः नियत स्तनोऽप्रत्यक्षाभावे विपर्ययो वा भवति भावेन इत्येतेन प्रतिपादितमिति भाव । तदुक्तम् लोकाद्य- सम्बन्धस्येति । तथाभूतेऽपि हेतुमाह–दृष्टविधीति दृष्टविधिदृष्टेरनुमानोक्तेरनुक्त दूषणमतो न दूषणमिति भाव ।

१ सि क छ डे अनुमानोक्तेः ।

लिङ्गाम्यत् 'लिङ्गे लिङ्गी भवत्येव' इत्यस्याः कारिकाया योऽर्थोऽवधारणवैपरीत्येनानुमानमित्युक्तः तस्य दूषणार्थमाहाऽऽचार्यो 'लिङ्गेन न विना लिङ्गी'त्यादि श्लोकेन—

यथाह—न हि सर्वत्र लिङ्गिनि लिङ्गं सम्भवत्येवायोऽग्निमत्विति, अत्रोत्तर लिङ्गिनि देशेऽग्निमति धूमो भवत्येव पक्षधर्मो भवति, नाभवन्, असिद्धत्वात्, लिङ्गिनि लिङ्गं भवत्येव, वाय्वादिव्युदासेन, तस्य चाग्निगततैक्ष्ण्यादिलिङ्गस्य न भवति, न दृष्टत्वाद्धूमे तैक्ष्ण्यादिना च विधिवृत्त्या, यथा चाऽऽह—यदा भवति लिङ्गं तदा नालिङ्गिनि भवत्युदकादौ धूम इति, तदपि न घटते नियमेन तस्य सद्भावे तत्रैवाग्नौ नान्यत्र लिङ्गत्वम्, अत्रशाम्बुशाप्यैतत्प्रदेश सम्बन्धिन्येवाग्नौ लिङ्गत्वात्, तस्मात् स एव तस्यैव लिङ्गम्, धूमगतद्रव्यत्वाद्यन्यप्रकाशन-न्त्वसविदृष्टदर्शनविपरीतेव, तथाऽव्यभिचारात् ।

यथाऽऽहेत्यादि परमतप्रदर्शनं यावद्योऽग्निमत्विति, नियमविपर्ययेण नोदाहरणम्, अत्रोत्तरे 10 लिङ्गिनि देशेऽग्निमति धूमो भवत्येव पक्षधर्मो भवति नाभवन्नसिद्धत्वात् बहुमूलत्वादिविशेषणावधृतपक्षधर्मस्यैव लिङ्गत्वाल्लिङ्गिनि लिङ्गं भवत्येव वाय्वादिव्युदासेन तस्य च—धूमस्याग्निगततैक्ष्ण्यादिलिङ्ग[त्वं] न भवति, न दृष्टत्वात् धूमे—धूमे तस्याभावदृष्टत्वात् तैक्ष्ण्यादिना च सह विधिवृत्त्येति, यथा चाऽऽहेत्यादि लिङ्गिन्येवेत्यस्यावधारणस्य निरूपणम्—यदा भवति लिङ्गं तदा नालिङ्गिनि भवत्युदकादौ धूम इति, तदपि न घटते, कस्मात्? नियमेनेत्यादि, तस्य धूमस्य सद्भावे बहुमूलत्वादिविशेषपरिच्छिन्ने तत्रैवाग्नौ नान्य- 15 त्राग्नावस्यादौ लिङ्गत्वम् किं कारणम्? अग्निरत्रेत्यत्रभस्मसाद्विकरणव्यापिनो धूमस्यैतस्य अत्रभाग्य

अत्र 'लिङ्गे लिङ्गी भवत्येव लिङ्गिन्येवेतरत् पुनः । नियमस्य विपर्यासेऽसम्बन्धो लिङ्गलिङ्गिनोः ॥' इति कारिकापूर्वार्धोक्तावधारणस्य वैपरीत्ये सति नानुमानम्, लिङ्गलिङ्गिनोरसम्बन्धादिति च [illegible] तं दूषयितुमाह—लिङ्गाम्यदिति लिङ्गे लिङ्गी भवत्येवेत्येवावधारणम्, न तु लिङ्गिनि लिङ्गं भवत्येवेति [illegible] लिङ्गिन्येव लिङ्गमित्यवधारणम्, न पुनर्लिङ्ग एव लिङ्गीति [illegible] व्यभिचारात् [illegible] दूषणमिति 20 भावः । [illegible] यथाऽऽहेति लिङ्गे धूमे सति [illegible] न तु लिङ्गिन्यग्नौ सत्यवश्यं लिङ्गं भवत्येवेति धूमाभावादिति परमतप्रदर्शनमित्याह—परमतप्रदर्शनमिति । लिङ्गिनि लिङ्गं भवत्येवेत्यवधारणं [illegible] लिङ्गिनि देशे इति । [illegible] धूमेन [illegible] न ह्यग्निमति न भवति किन्तु भवत्येव [illegible] धूमः पक्षधर्मो भवति [illegible] बहुमूलत्वादिविशेषणावधृतस्य धूमस्य [illegible] पक्षधर्मो लिङ्गम्, न वाय्वादेरन्यथात्वात् 25 लिङ्गिनि लिङ्गं भवत्येवेत्यवधारणं युक्तम् एवेति भावः । अग्निगततैक्ष्ण्यादिविशेषा धूमस्य धर्मा न भवन्ति तैक्ष्ण्यादिना साधर्म्येऽपि विधिवृत्त्याऽदृष्टत्वादित्याह—तस्य चेति । लिङ्गिन्येवेतरत् पुनरिति पादार्थमाह—यथा चाऽऽहेति [illegible] लिङ्गिन्येव [illegible] परस्परं नियमेन [illegible] तत्र च धूमवत्त्वं बहुमूलत्वादिविशेषणविशिष्टमेव, [illegible] इत्थं च धूमो [illegible] भवति [illegible] लिङ्गत्वम् [illegible] 30 [illegible] धूमस्य लिङ्गत्वमित्याह तस्य धूमस्येति । तत्र हेतुमाह—अग्निरत्रेति [illegible]

१ सि. क्ष. डा. दे. भवतीत्येव । २ सि. क्ष. डा. दे. बहुमूल । ३ सि. क्ष. डा. धर्मत्वमेव । ४ सि. क्ष. डा. दे. यथाऽन्ये ।

वाच्यैतत्सौक्ष्म्यसम्बन्धिन्येवाग्नौ लिङ्गत्वात्, अन्यथाऽनुमानदोषैर्भावयोक्तत्वात्, तस्मात् स एव तस्यैव लिङ्गमिति सिद्धम्, वस्तुतः धूमगतद्रव्यत्वाद्यन्यधर्मानं तत्त्वमविष्टदर्शनविवेरेव तथाऽभ्यसिताधत् ।

किन्तु—

यथा च त्वयोच्यते लिङ्गे लिङ्गी भवत्येवेति तत्र लिङ्गे चैवलिङ्गिनियमः तथा च धूमादग्नि
5 गतिवत् धूमाद्यवधारणकारणविशेषसद्भावादग्निविशेषः तेभ्य एव किमिति नेष्यते ? यथा मधुर हरिततृणेन्धनोऽग्निः मशकनिवारणार्थं यत्र गोकुले क्रियते तत्रैवोक्तविशेषो धूमस्तार्णोऽन्यतादि विशेषानग्नेर्गमयति तथा बहुकतुषावकीर्णे गृहाङ्गणगते मृत्पात्रकाराः शिल्पिनोऽग्निं कुर्वन्ति तत्रैव तौषकौपाग्निं गमयतीति विशेषाणामपि लिङ्गित्वप्रदेशेऽग्निः एव लिङ्गिनो भावः ।

(यथा चेति) यथा च त्वयोच्यते लिङ्गे लिङ्गी भवत्येवेति तत्र लिङ्गे चैवलिङ्गिनियमस्तथा चेदं
10 दोषजातं—तेभ्य किमिति नेष्यते ? धूमावधारणकारणविशेषाणां तीव्रतरमन्दमन्दतनादिविशेषसद्भावात् धूमादग्निगतिवत् तदवधारणकारणविशेषसद्भावादग्निविशेषः कस्मान्नेष्यते ? तेभ्य एव—धूमावधारणकारण विशेषेभ्यः साम्यतमदर्शनमिति चेत्तमेति दर्शनमस्तीत्युच्यते तद्यथा—मधुरहरितेत्यादि, यत्र दोग्धारः पुरुषा एव दोहयन्ति इति विशेषिता । गोकुले हरिततृणावकीर्णे, न चाऽऽवासे, गवां मशकनिवारणार्थं हरिततृणेन्धनोऽग्निः क्रियते, तत्रैव तदुत्पन्नोक्तविशेषो धूमः तार्णोऽन्यतादिविशेषानग्नेर्गमयति तथा
15 पाकेऽन्यापि न तेषाऽऽग्निरग्ना विशेषः इत्[त]ुषैर्मृत्पात्रकाराः शिल्पिनस्तद्गृहाङ्गणकाऽऽौषकौपाग्निं गमयतीति विशेषाणामपि लिङ्गित्वप्रदेशेऽग्निः—धूम एव लिङ्गिनः—अग्नेर्भावः, तस्मात्तदवधारणनैरपेक्ष्येन लिङ्गलिङ्गिता, न च विशेषागम्यतेति ।

तस्मान्निर्णयात् प्रत्यक्षेणानुमानाधारप्रत्येकसम्बन्धिन्येवाग्नौ धूमस्तत्स लिङ्गत्वमन्यथाऽऽतम्मदैरन्यनर्थतिः अन्यानुमानाऽन्य तथ [illegible] सम्बन्धस्य लिङ्गत्वात् न हि प्रसिद्धं गम्यते, [illegible] लिङ्गित्वं तत्र लिङ्गाभावात्, लिङ्गावधारणासम्भवात्,
20 न हि ते लिङ्गस्ते लिङ्गदर्शनात् तेषां लिङ्गित्वेऽसम्भवेन [illegible] धूम [illegible] सम्बन्धाभावेन लिङ्गमिति भाव । धूमविशेष [illegible] प्रयत्नं न भवति [illegible] [illegible] [illegible] तेषां [illegible] [illegible] [illegible] यद्यपि [illegible] वस्तुतरिति । अत्र लिङ्गे लिङ्गी भवत्येवेत्यत्र दोषमाह—यथा चेति । यदि लिङ्गे [illegible] धूमोऽग्निगतत्वेऽप्यादि कुतो न गमयति [illegible]—तत्र लिङ्गे चे-
25 तिरिति । लिङ्गे लिङ्गिनियमेन [illegible] [illegible] धूमनिर्धारणेभ्यः [illegible] [illegible] [illegible] विशेषाणां यदि कि नेष्यते [illegible] सामान्यधर्मा एव गम्या न विशेषधर्मा इत्यत्र— धूमावधारणेति । धूमावधारणकारणविशेषाणामिति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]—साम्यत- मिति । तात्पर्यं दर्शनं नास्ति दर्शनमस्तीति । [illegible] दर्शनमित्याह—तद्यथेति । [illegible] [illegible] [illegible] गोकुले [illegible] [illegible] [illegible] अग्नौ च [illegible]
30 [illegible] इति भावः । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] मते [illegible] धूमे [illegible] [illegible] [illegible] इति भाव । तथैव धूमविशेषाणां [illegible] लिङ्ग एव लिङ्गिनो भाव इति [illegible] [illegible] लिङ्गलिङ्गित्वाभावे [illegible] विशेषाणामपीति । [illegible] [illegible] [illegible]

१ सि. क डे. लिङ्गित्वात् । २ सि क डा डे दोषाभाव । ३ सि क डा डे धूमाद्यवधारण । ४ सि क डा. डे दोहयन्तीति चि । ५ सि क डा. डे मात्राग्नि । ६ सि क डा. डे इत्यादयः ।

अथोच्येत तस्यैव व्यभिचारिणो विशेषा न तु गम्यन्त इति विशेष्योक्त एवेत्येतदपि न, तैक्ष्ण्यादिवचनात्, मया तत्रापि चोक्तमेव तद्भावदर्शनविशेषेण तदिति, तस्माल्लिङ्गे लिङ्गी भवत्येवेत्ययुक्तमुक्तम् ।

अथोच्येतेत्यादि, स्यान्मत मया विशेष्योक्त एव तार्णादिपाविविशेषा न तु गम्यन्ते, केषाम्? तस्यैव व्यभिचारिण इत्येतदपि न तैक्ष्ण्यादिवचनात्—त्वया हि दीप्तितैक्ष्ण्यादयो विशेषा न गम्यन्त इति 5 कारिकाया विवृणतोक्तत्वात्, तैक्ष्ण्यादीनाञ्च गम्यत्वस्य दर्शितत्वादिति, किञ्चान्यत् मया तत्रापि चोक्तमेव तद्भावदर्शनविशेषेण तदिति—तदपि च विशेषाणां गम्यगमकत्वस्य साध्यसाधनधर्मयोस्तद्भावेन द्वयोर्विधिरूपेण संयोगिवद् द्वयोः द्रष्टव्येनैव, न व्याप्त्येवाभिहितमेव, तस्माल्लिङ्गे लिङ्गी भवत्येवेत्ययुक्तमुक्तम्, लिङ्गेन न विना लिङ्गीत्यभिप्रायोक्तम साधूक्तः ।

यदप्युक्तं लिङ्गिन्येव लिङ्गमिति तदपि— 10

न च लिङ्गिन्येव लिङ्गमिति नियमो वासगृहवत्, शक्यते च लिङ्गे धूमे नियमादग्निरिति वक्तुम्, असम्भुक्षितानग्नित्वात्, स ह्यसन्दीप्तेन्धनावस्थोऽरण्यवस्थो वाऽग्निरधूमकोऽधूमकत्वादनग्निरेव, असम्भुक्षस्यापि वाष्पोष्मपुद्गलनिःसरणात् सेन्धनस्य सधूमत्वस्य परमार्थतः तत्परिणामात्, सर्वत्र धूमेऽग्निर्नियतः, तथाऽग्नौ धूमः, एवञ्च लिङ्गं लिङ्गिनि व्यापि स्यादेव गमकत्वं भजते, कृतकानित्यत्ववत् । 15

(न चेति) न च लिङ्गिन्येव लिङ्गमिति नियमो वासगृहवत्—यथा वासगृहेऽग्नीतादिके लिङ्गिनाऽग्निना विना धूमस्य दर्शनादग्निर्निर्धनावस्थस्येति[वा], शक्यते च लिङ्गे धूमे नियमादग्निरिति वक्तुम्, कस्मात्? असम्भुक्षितानग्नित्वात्—स ह्यसन्दीप्तेन्धनावस्थोऽरण्यवस्थो वाऽग्निरधूमकः अधूमत्वा-

त्वादयुक्तमेव भिन्निम विशेषाणामगम्यत्वमिथ्यावादिते—अथोच्येतेति । व्याख्यो—व्याख्यातमिति । लिङ्गे लिङ्गी भवत्येवेति कारिकार्थं [illegible] तथा [illegible] न तैक्ष्ण्यादिभिरिति हि व्याख्यातम् [illegible] तेषां 20 गम्यत्वं प्रतिपादितमेवेत्युत्तरयति—इत्येतदपि नेति । तथा तैक्ष्ण्यादीनामगम्यत्वं दर्शितम् मया चाप्युक्ता धूमविशेषैस्तद्वत्तरा अग्निविशेषा गम्यन्त इति दर्शितं तैक्ष्ण्यादीनां गम्यत्वमित्याह—त्वया हीति । तदेव वोधयत्याह—मया तत्रापीति, दीप्ति-तैक्ष्ण्यादिविशेषाणामपि तद्भावदर्शनविशेषेण तथाऽन्यथा च [illegible] भावः । विशेषाणां गम्यगमकभावोऽपि साध्यसाधनभूतयोस्तद्भावदर्शनविशेषेण [illegible] न न [illegible] व्याप्तिवक्तैवेत्याह—तदपि चेति । निगमयति—तस्मादिति । यत लिङ्गिन्येव लिङ्गमित्यवधारणं वासगृहादौ भूतादिके धूमवति व्यभिचारीति 25 एतदपि—न च लिङ्गिन्येवेति । न [illegible] मूतादिके वासगृहादौ [illegible] धूमस्य योगाभिप्रायो—न चेति । [illegible] धूमस्य [illegible] दर्शयति—शक्यते चेति । ननु नानाग्निकत्वे तत्र धूमः न हि धूमस्तदेवाग्निरिति [illegible] न [illegible], यतो हि स न [illegible] तत एतानपि [illegible]—असम्भुक्षितेति [illegible] । अग्नि-

१ सि. क्ष. डे. पृथग्लेखनानि रोचन्तु । २ सि क्ष. डे. चाह ।

वनभिरेव, अगि रगि लगि गत्यर्था इत्यर्थनात् गमनाद्यभिः, येनैष्यमो न गच्छति न वहति, आगच्छ-
मैरहननभिरेव, मत्तच्छमत्तादि भाव्योऽप्युपलब्धिभरणात् सैन्धनत्वं सधूमत्वञ्च परमार्थतः तत्परिच्छ-
मात्—भस्मभितृच्छत्रत्वादीन्धनानां सम्दीपनप्रज्वलनज्वालाङ्गारमुर्मुरभस्मच्छमोष्ममात्रावस्थासु सत्त्व-
धूमपरिणामाद्यन्यत्वात् सर्वत्र धूमेऽग्निर्नियतः तथाग्नौ धूमः एवञ्च कृत्वा प्रयोगः—छिन्न धूमो
5 छिन्निन्यग्नौ व्यापित्वादेव गमकत्वं भजते—विविधूपत्वेनेत्यर्थः कृतकानित्यत्ववदिति दृष्टान्तः यथा
कृतकत्वमनित्यतां व्याप्नुवत्समयति तथा धूमोऽप्यग्निमिति, एवं छिन्ने छिन्नमपि भाव्यम्।

त्वन्मतविभेदं कृत्वा साध्यधर्मस्य छिन्नत्वे साधनधर्मस्य छिन्नत्वेऽपि ब्रूमः 'यथा छिन्नमपि
व्यापि छिन्निन्यन्नमपि तत्तथा। व्यापित्वादुभयोर्छिन्नाछिन्नता गोविषाणवत्। (मध्यकृतः)
संयोगिसमूहौ साध्यसाधनयोः प्रवेशधर्मत्वात् प्रसिद्धाप्रसिद्धसम्बन्धित्वविवक्षया धर्मिण
10 एवैकस्य छिन्नत्वाछिन्नत्वाच्च।

त्वन्मतविधिरित्यादि, अस्मन्मतेन साध्य व्यापकत्वैकमेवेत्युक्तत्वात् परस्परव्यापित्वाद्भिन्नत्वे
वैलोमकतोऽपि गम्यगमकत्वं न व्याहन्येत किं चित्रम्? त्वन्मतेनापि भेदं कृत्वा साध्यधर्मस्याभिन्नत्वे
साधनधर्मस्य—धूमस्य भिन्नत्वेऽपि ब्रूमः 'यथा छिन्नमपि व्यापि' (मध्यकृतः) इत्यभिप्रायेण, यथोच्यते

तत्रार्थमाह—अगि रगीति धातुपाठपठितं गत्यर्थानां धातूनामर्थम्, बहुव्रीहौ हि न गम्यते न वा वहति [illegible]
15 [illegible] [illegible] भाव । ननु भस्मना प्रज्वलनाभे [illegible]—भस्मच्छत्रव्यापीति
[illegible] [illegible] एवं [illegible] सधूमत्वं च परमार्थतोऽस्तीत्, धूमे हि
[illegible] परिणामि [illegible] परिणामं च [illegible] त्वामपि त्वागुमिति भाव । [illegible]—भस्मविभृतेति,
[illegible] तेषां सम्दीपनप्रज्वलनादयो या [illegible] धूमो धूमपरिणामोऽस्तीति
तस्मात् सर्वत्र धूमेऽग्निर्नियत एवं सर्वत्राग्नौ धूमोऽपि नियत एवेति भाव । प्रयोगमाह—एवञ्च कृत्वेति ।
20 छिन्नं छिन्नमिति गमकत्वं भजते—धूमोऽग्नेर्गमकत्वं भजते व्यापित्वादित्यर्थः [illegible] न हि [illegible], न व्याप्ति
[illegible] यदि हि [illegible] तर्हि धूमस्य धूमत्वेन [illegible] हेतु स्यादिति भाव ।
तथापि [illegible] विविधूपत्वेनेत्यर्थ इति । दृष्टान्तमाह—कृतकेति ।
[illegible] भजते [illegible]—एवं छिन्नं इति । [illegible]
परस्परव्याप्तिविशेषणैव प्रयोजन साध्यत्वं साधनत्वं भजते इत्यनिर्धारणात्, [illegible]
25 [illegible] तथैव एव [illegible] साध्यत्वसाधनत्वमुपयोर्द्वा [illegible], परन्तु त्वन्मतेन भेदं
[illegible] परस्पर[illegible] त्वन्मतविधिरिति । [illegible]—अस्मन्म-
तेनेति साध्यं साधनव्यापकमेव एव एव [illegible] परस्परव्यापिनी प्रयोजन [illegible] साधनसाध्ये परस्परं
[illegible] तव मते तु साध्यसाधनयोर्भेदात् [illegible] साध्यधर्मस्याभिन्नत्वं साधनधर्मस्य धूमस्य भिन्नत्वमपि
प्रतिपादयाम इति भाव । सोऽपि [illegible] यथा छिन्नमपीति [illegible] उदाहृतो 'यथा
30 छिन्नमपि व्यापि छिन्निन्यन्नमपि तत्तथा । व्यापित्वादुभयोर्छिन्नाछिन्नता गोविषाणवत्' इति । तत्र [illegible]

---

१ सि. क्ष. डे. [illegible] । २ सि. क्ष. डे. [illegible] । ३ सि. क्ष. डे. [illegible] ।
४ सि. क्ष. डे. एवं छिन्न एवं छिन्नी । ५ सि. क्ष. डे. छिन्नत्वे ।

यथा 'कामं लिङ्गमपि व्यापि लिङ्गिन्यपि तु तत्त्वतः। व्यापित्वान्न तु तत्तस्य गमकं गोविषाणवत्' ॥ (प्रमा० स०) इति विमुक्तं भवति—सत्यपि लिङ्गे कृतकानित्यत्ववत् संयोगिवद् व्याप्योऽव्याप्यव्यापित्वे धूम एवाग्नेर्गमको नाग्निर्धूमस्य यथा गोत्वाद्विषाणीति गोत्वं विषाणित्वस्य गमकं न विषाणित्वं गोरिति विषाणित्वस्य गोगवयमहिषवराहादिषु व्यभिचारादिति, अत्रापि गम्यगमकनियमोऽसम्भवतेनैव श्लोकः यथा लिङ्गमपि व्यापीति, अस्य व्याख्या—संयोगिवद् व्यापित्वादि, प्रदेशधर्मत्वात् तस्यैव साध्यसाधनत्वोपवर्णनं प्रागुक्तमविशिष्य तथा लिङ्गमपि व्यापि, तत्त्वादिव्युदासेन, अग्निपरिणामत्वेन धूमसूक्ष्मत्वादेरुभयत्र लिङ्गलिङ्गित्वाऽस्यैव प्रागुक्तं सर्वतो को दोषः ? इति ।

तमेव न्यायं सारयति—

अत एव च यत्नद्गोविषाणवदेकतो व्यभिचाराभावादुभयं लिङ्गं लिङ्गि वा, विषाणं हि प्रमेयत्ववत् व्यभिचारि, इतरवद्गौरव्यभिचारी कृतकानित्यत्वयोस्तूभयमव्यभिचारात्, अस्मदुक्तव्याप्तेर्विधिरूपाया एव गम्यगमकत्वात् 'विधेयार्थप्रकारेण यस्माद्व्याप्तिरपेक्ष्यते । लिङ्गे लिङ्गिनि च व्याप्तिः तस्मात् सत्येव कारणम्' ॥ (ग्रन्थकृतः) इति, न यथा त्वयोच्यते 'प्रतिषेध्यप्रकारेण यस्माद्व्याप्तिरपोह्यते । लिङ्गे लिङ्गिनि च व्याप्तिस्तस्मात् सत्यप्यकारणम्' ॥ (प्र० स०) इति, विधेयो भावः नाभावः प्रतिषेध्यः तस्य प्रकारः नाप्रकारः, तदर्थगमनप्रकर्षेण चारः प्रकारः, अन्य　　　　न धूमसामान्याग्निप्रतिषेधद्, यस्माद्व्याप्तिरेषविधा परस्पर संसृष्टाऽपेक्ष्यते गतार्थस्य, असमविष्टा वैविध्येन व्याप्तिरुभयाव्यभिचारात्मिका तस्मात् स्फुटमेवान्वयदृष्टान्तो नोच्यते यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्राग्निः, यत्र यत्राग्निस्तत्र तत्र धूम इति, तस्मात् सत्येव साधनम्, तस्माद् दृष्टान्तलक्षणमपि 'साध्येनानुगमो हेतोः साध्याभावे च नास्तिता　　　　॥' (प्र० स०) इत्यनर्थकमयथा व्याख्यातम् ।

व्यापित्वमुदाहरति-कामं लिङ्गमपीति । अस्य अर्थमाह-विमुक्तं भवतीति धर्मे हि कृतकत्वमनित्यत्वं संयोगिवत्, एतदुभयमभिव्याप्ते नाभावाभेदमात्रेण भवेत् एतदभिधानमपि भवेत् संयोगिवदेव कृतकानित्यत्वयोरेव परस्परव्यापित्वे तथापि यथा कृतकत्वमेव लिङ्गमनित्यत्वस्य लिङ्गि कृतकत्वं धूमता गमकत्वम्, अनित्यत्वम्नु धूमाऽगमकत्वम्, इत्यत्रमभिचारादेरुत्पत्तिनियमोऽभिन्नत्वेन कृतकत्वेनानुमानत्वात् तस्यैव साध्यसाधनत्वोपपत्तिः ..., तथा धूम एवाग्नेर्गमको न त्वग्निर्धूमस्येति भावः । तत्र निदर्शनं दर्शयति-यथा गोत्वाद्विषाणीति विषाणित्वं ... न तस्य गोत्वगमकत्वम्, गम्यगमको तस्य सत्येव व्यभिचारात् व्यापित्वात्तु ... भवतीति भावः । ... लिङ्गिनि लिङ्गमपि यथेप्सितं व्यापि भवतु, परमार्थतस्तु लिङ्गी व्यापी भवति व्याप्तिस्तस्य ..., अत एव व्यापित्वेन लिङ्गं लिङ्गिनो न गमकम्, गोविषाणवदिति ... उभयत्रापि व्यभिचारा दर्शयति-यथा लिङ्गमपीति, तत्र ... स एवाग्निधूमो भवति तस्मात् ... तौ संयोगिवदेव तौ च विविच्यैव दर्शयेत् न ... यत्र धूमाग्नी न ... नियमः ... एवं ... संयोगिवदेव तस्यैव च प्रदेशस्य ... साधनत्वात् ... यथा लिङ्गी व्यापी भवति तथा लिङ्गमपि ... व्यापि भवति ... धूमसूक्ष्मत्वादि ... एव धूमोऽग्नेः परिणामः, तथापि च धूमाग्नी परस्परव्यापिनौ ... लिङ्गलिङ्गिता ...

[illegible]

अत एव चेत्यादि सहेतुक प्रतिज्ञात नियमयति यद्धूमोपिपाक्यवत्—यच्छन्यो यस्यार्थे तत्क्षम साभिरेतेते, यस्माद्धूमोपिपाक्यवत्वो न व्यभिचरति तस्मादुभय लिङ्गं लिङ्गि चेति भावम्, तद्व्याख्या—विपा ईत्यादि, यथाधर्मवर्णनं गोविपाक्ययोः कृतकानित्यत्वयोश्च गतार्थं प्रमेयत्ववत् व्यभिचारि विपक्षित्वम् इतरो धूमः तद्वारान्यभिचारीति, किं कारणमित्यमिति चेत्—यस्माद्रूपा व्याप्तेर्विधिरूपाया एव गम्यगम
5 रत्वादिति, अत आह— विपेयार्थेऽप्यादि प्रोक्ता अत्रापि न यथा त्वयोच्यते—प्रतिषेध्यप्रकारेणैतत्स पद्व्याख्या—विवेको भाव इत्यादि, भावग्रहणमभावरूपायाः व्याप्तेर्निराकरणार्थम्, कस्मात् ? अर्थतो तस्य भावस्य नाभावः प्रतिषेध्यः तत्रप्रकारः स चाप्रमाणकत्वं भवितुमर्हति, अर्थान्तरस्यासम्बन्धाभावस्य विनिश्चितत्वात् प्रागुक्तोपसम्भवाच्च, प्रकर्षेण गतिः प्रकारः—मतुपभावाभावगम इत्यर्थः, अनुलिङ्ग गमनिषेधेति, तत्र्यंगमनमन्यथागमनम् वैधर्म्येण, न यथा त्वदिष्टमिति दर्शयति न धूमधामान्याभिमुखमिति

10 विरहेर्ये कृत्वा साध्यधर्मस्य लिङ्गे साधनधर्मस्य लिङ्गित्वेऽपि यन्कामस्यार्थ भूम इति तत्सहेतुकं नियमयतीत्यत आह—सहेतुकमिति यत एव चेति तत्र हेतुत्वमित्यत धूमसामान्यविपाक्यत्वेन वस्तुनत्वादिविशेषमनुत्वेन तस्य पक्षीयमत्वेन तदभिनवत्वतत्वेऽनि यत्ते न तदभिमत तस्य तद्वानैकान्त्यभिचारात्मलिङ्गलिङ्गित्वादेव चोभयाभ्यनेकान्तिकत्वाभिधूमेत्यर्थं लिङ्गत्वं लिङ्गित्व इति भाव । यस्मादिति, यस्मात् साध्यत्वे नियमित्वं व्यभिचरति न च नियामकत्व साध्यत्वे चेत् व्यभिचरतीत्येव व्यभिचारि नियामिकं धूमस्तु न तथा तस्मादुभयं लिङ्गं लिङ्गि वा यथाभिमतं भवत इति भावः । तदेव व्याख्याति योजयति
15 तद्व्याख्येति यो साध्यत्वे प्रमेयत्वविपाक्यत्वं व्यभिचारि नियामकत्व साध्यत्वे धूमत्वेनव्यभिचारित्वेऽपि व्यभिचार इत्यत्राभिव्यक्तोऽपि न व्यभिचारः इत्येव योगिपाक्ययोः कृतकानित्यत्वयोरेतद्धर्मत्वमिति भाव । इतो वैधर्म्ये विरुद्धाभिचार अयमुक्तत्या इति तद्ध्वाभासत्वाद्विरोधेन साध्यसाधनयोरन्यथाभावसाधनत्वादिति भाव । इत्येव विरुद्धं यदित्वा तथा दर्शयति—विपेयार्थेत्यादि विधेयार्थप्रकारेण व्याख्यातत्वात् । विधि विधिरिति च व्याप्ति तस्य एतेन धारणम् च इति वार्तिकस्य व्याख्याने । तथा विधेः विधिरिति च वाक्ये तत्रापि व्याप्ति कारणत्वेन मेयते न
20 व्याप्तिरिति व्यापकप्रत्ययमनुपपत्तात् तदविवक्षणात्मकाभाव प्रतिषेधोऽप्यत्र तत्र्योपलक्षणमात्र एव व्याप्तिरनुमान यत उच्यते तथा 'प्रतिषेध्यप्रकारेण वस्तुत्वादित्यत्रोच्यते । विधेः विधिरिति च व्याप्तित्वात् उदाहरणम् च' इति तदनु विधानत्वाद् प्रभाववीति यथा तथा कारिकायामुच्यते न तथा किन्तु स्व कारिका परिवर्तनेन वक्तीति भाव । वार्तिक व्याख्या—विवेको भाव इति विधिरूपसर्वोपविक्षिप्ता भाव न तु व्याप्तिरूपसर्वोपविक्षिप्तोऽप्यभावरूप अर्थसामान्यम् न वर्तिक्यार्थं वैयर्थ्यमनयोरर्थः, विवेकात्मनो हि भावस्य भावस्यैकात्मम्य व्याप्तेर्भवति भावस्वभावत्वात् भावाभाव
25 किं तु तदभिमतेऽन्य प्रतिषेधेऽप्यभावो व्यावहारकमाधारेणोक्तत्वा व्याप्तिरितरैवोक्तेः तदाभूतस्वाभाविकत्वात्मिकत्वातीति न तत्त्वमुपलमप्रिया व्याप्तिरपेक्ष्यते यत्र धूमसामान्यमिति तदु न सम्यग्नुपपन्नम् अभावे व्याप्यावृत्तप्रयत्नात्मत्वात् तस्मादभावत्वा व्याप्तिरपेक्ष्यत इतीति भावः । भावाय इति अभावे न प्रतिषेधं योग्य प्रतिषेध्यस्य भावस्य प्रमाणमिति भाव । यदि प्रतिषेधेऽप्यभिमत् व्याप्यप्राप्यमाणत् तस्यैव उपापेक्षते तदभिव्याप्तस्य स्वाभाविकत्वा यथाप्यन्तरभावनिवृत्तिमित्यत्र भावाभावस्वरूपस्य तद्रूपत्वं भावविधूमाभ्यां गतिः वार्तिकस्यानुमानप्रमाणाधारविशेषस्य
30 व्याप्त प्रधानस्तरस्येति । एतच्च विधेयार्थस्य प्रकर्षेण गतिः यत्तु चैव दर्शयत्यस्ति तदभावाभावात् विवेकार्थप्रकार इत्यत्र प्रकर्षेणेति । अनुलिङ्गलगमनिषेधेति विपक्षादिभावः यमनिता—व्याख्या अनुलिङ्गस्य भावनामावृत्य परिवृत्ते कार्य । अन्यथापि वर्णयति—तत्र्यंगमनमिति यत्र धूमसामान्यमित्यत्र यमने तत्कैवमम्, तदैरविवेक यवनमम्बन्धम्य तत्र यथाभिमत तत्र धूम इति । न तु त्वदिष्टा गति वैधर्म्य धूमादिभाग्यपि भावयतिवर्तमानत्वाच्च—न धूमसामान्येति

१ मि अ. का. दे यथार्थम् । २ मि दे अनुलिङ्गगमन ।

एकत्वो व्याप्तिं विषाणित्वादिकस्यां दर्शयति, यस्माद्व्याप्तिरेवंविधा परस्परसम्बद्धाऽपेक्ष्यते गवार्थस्य, तस्मात् सत्त्वेन व्याप्तिः साधनमित्यभिसंबध्यते, विशकलस्य ²वैविध्यार्थत्वात् तद्दर्शयति—अस्मनिष्ट वैविध्येन व्याप्ति रुभयाव्यभिचारात्मिका तस्मात्किम् ? स्फुटमेवान्वयात्मको दृष्टान्तो नोच्यतेऽस्माभिः, यत्र यत्रेत्यादिरुभय-व्याप्तिप्रदर्शनो गतार्थो यावत् सत्त्वेन साधनमित्युपसंहार इति, तस्मात् दृष्टान्तलक्षणमपि 'साध्येनानुगमो हेतोः' इत्यादिप्रयोगनियमाभिधानात्मकमनर्थकमयथा भाष्यत्र । 5

अत्राभ्यधिधूमः—

यथाऽग्निसान्निध्यार्थविशेषणैर्धूमात्मलाभादूमवत्त्वमग्निसान्निध्यसाधकं तथा शब्दकृत-कत्वं, पूर्वपूर्ववर्णविनाशस्योत्तरोत्तरवर्णोत्पत्तेः कारणत्वात्, शिवकादिविनाशक्रमेण घटकृत-कत्ववत्, अस्मादेव च न्यायाद्यदप्युक्तं त्वया 'नाशिनः कृतकत्वेने'त्यादि तदप्येवमभ्ययं 'नाशिनः कृतकत्वेन व्याप्तेस्तत्कृतकं कृतम् । अनित्यत्वमभिव्याप्त्या कृतकेऽर्थे प्रदर्श्यते ॥ 10

तद्व्याप्त्या चेयं कृतकत्वस्यानित्यत्व

मिति, एतस्मादेव न्यायात् यो द्युक्तः 'विषाणित्वेन गौर्व्याप्तः' इत्यादिश्लोकः सोऽप्येवं पठितव्यः, 'विषाणित्वेन गौर्व्याप्तो विषाणित्वं प्रसाधयेत् । गव्येवानियमात्तत्तु न गवार्थ प्रसाधनम् ॥' गोत्वाद्विषाणीति संयोगिसन्निधिवृत्तेः साधयेत् विषाणितां गोत्वम्, तेनैव निय-तत्वात्, विषाणित्वं पुनरस्मादेव न्यायात् गवार्थं न साधयेत्, एवं तावदाधाराधेयवद्वृत्तिपक्षे 15 दोषाः संयोगिसन्निधिवृत्तिपक्षे गुणाश्चेति प्रथममप्युक्तम् ।

यथेत्यादि, एव कृत्वा यथाऽग्निसान्निध्यार्थैर्विशेषणैः धूमात्मलाभादग्निसान्निध्यसाधकं [धूमवत्त्वं] तथा कृतकत्वं घटादौ च [अाकार]^6^ विनाशाऽऽकारविसर्जनीयानां पूर्वस्य पूर्वस्य विनाशः उत्तरोत्तरोत्पत्तेः कारणं तत एव विनाशः अनित्यत्वानुत्पत्तः कृतकत्वस्यात्मलाभाद्विनाशसान्निध्यं गमयतीत्युभयतो व्याप्तिः

सामान्यलक्षणमन्यव्याप्तिरित्येतदाह । कुत एतदाह—यस्मादिति अर्थस्य यतो यस्मात् परस्परस्पृष्टा व्याप्तिरपेक्ष्यत तस्मादित्यर्थः । 20 एकत्र नियमात्मव्याप्तिः कारणमेव नान्यदनमिति दर्शयति तस्मादिति । एव व्याप्तिः परस्परसंबद्धेत्याह—विशाकलस्येति विविधप्रकारैर्व्याप्तिर्योऽभिहितस्तत्र भीत्युपलक्ष्यस्य वैविध्यार्थत्वादिति मन्तव्यं । कथं वैविध्यं विवक्षितमित्याह—अस्मनिष्टेति । परस्परव्याप्तिरग्निधूमयोरुभयव्यभिचाराभावात्मकत्वात् सिद्धधूमसामीप्य प्रसिद्धाग्निमत्त्वं स्थानविशेषैरेवेति प्रयोगस्य साध्यसाधन-लक्षणस्यैव, अत एव यत्र धूमस्तत्राग्निरिति यत्राग्निस्तत्र धूम इति दृष्टान्तो नोपन्यस्यते व्याप्तिप्रदर्शनं हि दृष्टान्तप्रदर्शनम्, व्याप्तिव्याप्तिकयोर्धूमाग्न्योर्विशेषस्य परिणामपरिणामिभावेन परिस्फुटमनयोरेवेति नार्थक्येनोपादानेनाह—स्फुटमेवेति । एवं 25 परार्थानुमानेऽप्यस्य दृष्टान्तप्रयोग कार्यं इत्यपि नियमोऽनर्थकः तस्मान्नापेक्षितः प्रयोगेऽन्यतीति नियमेनाभिधानं दृष्टान्तस्य दृष्टान्तमन्तरेणापि उभयाव्यभिचारात्मकव्याप्तिज्ञापकत्वमयथार्थमित्याह—तस्मात् दृष्टान्तेति । अग्निधूमयोरन्योन्यमव्यभिचारात् परस्परस्पृष्टा व्याप्तिरस्त्येव कृतकानित्यत्वयोरपीति दर्शयति—यथेति । एतस्मात्ततो धूमः साध्येऽग्निविनाशे साध्ये धूमेऽपि व्यभिचारि-त्वमव्यभिचारादग्निपरिणामभूतस्य धूमस्याग्निसान्निध्यविशेषैरेव धूमस्य स्वरूपलाभात् स यथाऽग्निमत्त्वं गमयति तथाऽग्नेः सन्निहितत्वं निमित्तस्य गमयति तद्वत् शब्दानां कृतकत्वमपीत्याह एवं कृत्वेति अग्निसान्निध्यमर्थैर्धूमस्याग्निविशेषैर्गुणैरेव 30 धूमस्याग्नि आत्मलाभादग्निसान्निध्यसाधकत्वं तथा व्याप्तिरुभयतः कृतकत्वस्यापि, यदि कृतकत्वं पूर्वपूर्वविनाशमन्तरेण

१ सि क्ष भा. के गवार्थप्रसा । २ सि क्ष भा. के वैविध्या । ३ सि क्ष. भा के °मेवदृष्टान्तो नावास्यभिधूमः । ४ सि क्ष के भा. सान्निध्यार्थैर्वि । ५ सि. क्ष भा के. °कत्व । ६ सि. क्ष. भा के. अग्निसान्निध्यमेवाग्निसान्निध्यसाधि° ।

सत्येव करणम् । शिबिकादिविनाशक्रमेण एतदर्थमावस्य ग्रामाः, अग्निसाधिम्यर्थेऽपि [illegible]-भविष्यति तथा ग्रामेऽपि भावयितव्यं प्रथमान्तरीयकत्वानित्यत्वयोरिति, अस्मादेव च न्यायात् [illegible] तथा 'नाशिनः कृतकत्वेन' इत्यादि [illegible] न्यायनिगमनप्रदर्शनार्थं तदुच्येतमस्य 'नाशिनः कृतकत्वेन न्यायेऽस्तत्तगक कृतम् । अनित्येनरमभिव्याप्त्या कृतकोऽर्थे प्रवर्तते ॥' ( ) तन्न्यायस्थं च

5 मित्यादि यावत् कृतकत्वस्यानित्यत्वमिति गतार्थम्, स्थापितमित्युपर्यनादिति एतस्मादेव न्यायायो [illegible] 'विषाणित्वेन गोत्वासः' इत्यादि श्लोकः सोऽप्यौतं पठितव्यः 'विषाणित्वेन गोत्वासो विषाणित्व प्रसाधयेत् ।' गोत्वादिशिरावीति संयोगिनाडिविषये साधयेत्यिपणितो गोत्वम्, तेनैव निरुक्तत्वात्, विषाणित्व पुनरस्मादेव न्यायात् गम्यकानिम्नात्तु न गतार्थप्रसाधनम्' [एव] तावदित्यादि भवत्याऽर्थोपसंहारो इत्यमनुक्तम् अन्यापोहविशिष्टैकदेशान्वयदर्शनमनुमानमभिधानं वा व्यापाराप्रेयमाकृत्या न गमयतीत्युक्तम्, अत्र च

10 पक्षे [illegible] न पाठान्तरम्, संयोगिनाडिविषयोपमतो न्याय्या गमयतीत्यत्र च पक्षे गुण्यनन्यपामेत्येवमन्यत् स्मारयति ।

न गमयति यथा [illegible] नोत्पद्य इति पूर्व[illegible] [illegible] पौर्वापर्यविनाशो हेतुः एवं पूर्वस्योत्पत्तिं विना विनाशोऽपि न भवति, अत उत्पत्तिरपि [illegible] विनाशस्य [illegible] कृतकत्वम्, एवं कृतकत्वे सति [illegible]

15 [illegible] भावानुमाने [illegible] गमयतीति भावः । ननु [illegible] सत्येव यदि [illegible] यदि [illegible] तत्र सर्वं प्रयत्नानन्तरीयकत्वात् [illegible]-तथा शब्देऽपीति [illegible] प्रयत्नानन्तरीयकत्वं साधितमेव अत [illegible] व्यभिचाराभावात् परस्परव्याप्त्या [illegible] सत्येव कारणमिति भाव । [illegible] सहैव विषयिरिकत्वं [illegible] [illegible]-प्रसिद्धा [illegible]-नाशिन इति [illegible] कृतकत्वेन [illegible] प्रयत्नानन्तरीयकत्वादिवत्[illegible]

20 प्रयत्नानन्तरीयकत्वं यथा [illegible] तथा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] पठितं-नाशिना कृतकत्वेनेति । अत्र [illegible] न [illegible] न [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] पठितं [illegible]-एतस्मादेवेति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] गोत्व विषाणित्व [illegible] । पठितं [illegible] [illegible]-विषाणित्वेनेति । [illegible] विषाणित्व यदि [illegible] न [illegible] च [illegible]

25 [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] विषाणित्वेन [illegible] [illegible] [illegible] विषाणित्वं [illegible] [illegible] गोत्वेन [illegible] न [illegible] तु [illegible] गतार्थमपीति [illegible]-गोत्वादिति । [illegible] विषाणित्वमिति [illegible] विषाणित्वं पुनरिति । [illegible] [illegible] भाव । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] भवति [illegible], [illegible]

30 [illegible] न [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] इति भाव । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

---

१ [illegible] सि. क. डे. [illegible] । २ सि. क. डे. [illegible] । ३ सि. क. डे. [illegible] इत्योर्वे [illegible] । ४ सि. क. पा. डे. [illegible] । ५ सि. क. डे. [illegible] ।

किञ्चान्यत्—

यत्पुनर्निरुक्तीकृत्यान्वयासम्भव व्यतिरेकासम्भवमाशङ्क्योक्तं स्यादेतद्व्यतिरेकस्याप्यस म्भव इति, तदयुक्तमुक्तम्, उत्कर्षयोगिवृद्धिनिवृत्तिमन्तरेणान्वयव्यतिरेकयोरभावात्, अन्वय व्यतिरेकौ हि प्रत्ययात्मकौ, न वस्तुगते तुल्यातुल्ययोर्वृत्त्यवृत्ती त्वदुक्ते, विशेषस्यैव वस्तुत्वात् ।

यत्पुनर्निरुक्तीकृत्येत्यादि, तथाऽन्वयव्यतिरेकपर्यायानुमाने द्वारमित्युक्त्वा गुणसमुदाये 5 क्रियाख्येऽर्थे घटकुम्भाद्यवयवसामान्याभिधानादन्वयासम्भवं निरुक्तीकृत्यान्वयासम्भव[व्य]तिरेकासम्भव माशङ्क्योक्तं स्यादेतद्व्यतिरेकस्याप्यसम्भव इति तदयुक्तमेव त्वयोक्तम्, कस्मात्? उत्कर्षयोगिवृद्धिनिवृत्तिमन्तरेणा न्वयव्यतिरेकयोरभावात्, तयोरेव लक्षणम्, अन्वयव्यतिरेकौ हि प्रत्ययात्मकौ—समानभवनानुवृत्तिप्रत्य योऽन्वयः, तद्विपरीतो व्यतिरेकः, न वस्तुगते तुल्यातुल्ययोर्वृत्त्यवृत्ती त्वदुक्ते, कस्मात्? विशेषस्यैव वस्तु- त्वात्, अस्य नयस्य स्याद्वादेऽनेकात्मकत्वात् । 10

तत्रान्वयाभाव उक्त एव त्वया, अस्माभिश्च त्वन्मतवत् व्यतिरेकाभावोऽधुनोच्यते—

न च सम्भवोऽस्ति लिङ्गस्य सर्वान् व्यावर्त्यान् व्यतिरेचयितुम्, आनन्त्यात्, सर्ववृक्षार्थान्वयवत्, यदुच्यतेऽतुल्ये सत्यप्यानन्त्ये सतोऽन्यस्याभावमात्रं सामान्यतो व्यति रेचनीयं लिङ्गेनेति, अत्र ब्रूमः, न दृष्टमलिङ्गं लिङ्गिनं यदि प्रकाशयेत् सर्वत्र लिङ्गिन्यदर्शनात्त लिङ्गं लिङ्गमेव न स्यात्, अगतिर्वा सर्वथा भवेत्, लिङ्गमपदेशः कारणं निमित्तमित्यादि, 15 तत्र विशेषस्यैव वाच्यत्वादनुमेयत्वाच्च सामान्यस्यासत्त्वादेव पूर्वमदृष्टत्वे विशेषस्यैव दृष्टस्य कस्यचित्सामान्योपसर्जनद्वारेण वाच्यत्वम्, शब्दस्यापि तथैव वाचकत्वम्, तथाऽनुमानेऽपि, भेदाविवक्षापादितैकत्वसामान्यलिङ्गभावापन्नधर्मस्याभावितैकत्वयाप्यलिङ्गभेदात्तद्भावदर्श नादेव गम्यो गमकश्च ।

अन्न तु तुल्ये भावत्वं सर्वत्र वृत्तिरन्वयः अतुल्ये च निवृत्तिरन्यो व्याप्त्याभावात्, न हि तत्सम्भवस्य सर्वेषु तत्सु सर्वेणापि 20 दर्शनस्यासम्भवः तस्मादनुमानमिदमन्वयाभावः यद्यपि च निवृत्त्यादिषु सम्भवोऽस्ति तथापि व्यावृत्त्यर्थेष्वसमुदायस्य भित्वादि- सर्वसमानप्रवृत्तेर्न व्यावृत्त्युत्थम्, अत एव व्यतिरेकानुमाने सर्वोऽभिमतनिवृत्तिरूपस्यासम्भव इति यदुक्तं तथा तदपि तुल्योभयत्वेन मन्तव्यम् तदाह—यत्पुनरिति । व्याचष्टे—त्वयेति व्याप्त्या त्वया । तदयुक्तमाह— उत्कर्षयोगीत्यादि एकस्यैव प्रवेशस्य भिन्नाभिन्नत्वात् साध्यसाधनभावा भेदविवक्षायामनुपयोगे संयोगिवृद्धिनिवृत्त्या- ऽन्वयव्यतिरेकोपसर्जनभावेन नियमेन भवन्तौ तावपि प्रमाणत्वं साध्यसाधने भवत इति एतौ संयोगिवृद्धिनिवृत्तिमन्तरेण 25 नान्वयव्यतिरेकौ भवत इति भावः । तथा तुल्ये सर्वत्र वृत्तिरन्वयः अतुल्ये सर्वतो निवृत्तिर्व्यतिरेक इति वस्तुनो धर्मभूतौ यावन्व- यव्यतिरेकौ मतौ अविशेषत्वाभिमतौ नैकान्तवाद्यनुमतौ तदेव विशेषस्यैव वस्तुत्वात् तदुक्तवाच्यत्वादनन्वयव्यतिरेकौ प्रमाणत्वापत्तेः तयोरेव लक्षणमिति अन्वयव्यतिरेकयोरेव लक्षणं समानभवनात्मा चानुवृत्तिप्रत्ययान्वयः असमानभवनरूपव्यावृत्तिप्रत्ययो व्यतिरेक इति तयोर्लक्षण- मिति भावः । तदुक्तौ वृत्त्यवृत्ती न तथेत्याह—न वस्तुगते इति । अन्वयाभावस्य तत्कथनपरतया व्यतिरेकासम्भव एव अस्माभिरुच्यते सूत्रम्—तत्रान्वयाभाव इति । किं पुनः स्पर्शमात्रं गम्यात् व्यावर्त्त्यानामानन्त्यमाह—न च सम्भव इति । तत्र व्यावर्त्यं विवृणोति—व्यावर्त्यानिति 30

१ सि० क्ष० छा० ड० असमतुल्य ।

न च सम्भवोऽस्तीत्यादि, इत्थम्भूतस्य पक्षिणीति सर्वोपसंहारम् व्यतिरेकसिद्धिम् कस्मात् ? आनन्त्यात् आनन्त्ये हि भेदानामित्यादिनिगमनभाष्यपर्यन्तमप्यनुमानार्थानां घटपटादीनामान-न्त्यात् व्यतिरेकनाभावे न्यायो द्रष्टव्यः, सर्वकृतकार्थान्वयमिति दृष्टान्तः यथा सर्वे कृतार्था आनन्त्यात् अन्व-यात्कस्यावग्रहणमानोपायमभिधेयाः तथा चक्षुरम्यावर्तघटपटाद्यनन्तत्वाद्व्यतिरेकः तथा धूमस्योर

5 अग्निसर्वोनाभिव्यतिरेकेन सामर्थ्याभावो वाच्यः सर्वकृतानन्त्यादन्वयवदिति, अत्र परिहारस्त्वयोक्त आर्ष-त्वाद्—प्रत्युच्यत इत्यादि, अन्वयगमोपेभाव व्यतिरेकानुगुण्यं दर्शयति भवान्—अनुत्वे सत्यप्यानन्त्य इत्यादि यतोऽन्यसाभावमात्रं सामान्यतो व्यतिरेकेनीव तदेकरूपाव्यस्वं[स]ता अन्येन लिङ्गेन वा तस्मात्सदोष इति परिहारः, अत्र ब्रूमः, न दृष्टमित्यादि यदि दृष्टाविधिरूपेण लिङ्गं किञ्चित्र प्रवर्तेत सर्वत्र लिङ्गिव्यवहारमापाद्यलिङ्गं लिङ्गमेव न स्यात् अगतिर्वा सर्वथा भवेत् कस्यचिदर्थस्येति पिण्डार्थः,

10 एतद्व्याख्या—लिङ्गमपेक्षः कारणं निमित्तमित्यादिपर्यायवचनम्, अन्यः परार्थः, धूमादिः स्वार्थः, वाच्यवाच-

---

कासम्बन्ध सर्वोऽभावमात्राधिकार भाष्य तथाहि इत्यमिदो अपूर्वादिसम्बन्धे अध्यासितया न यथा सर्वमेव दृष्टान्तस्य पक्षिणीति तथा तत्र अभ्यापेत् न्यायर्थमित्युपपि तत्र पक्षिणीति आनन्त्यात्प्रसक्तानामिति मतः। तत्रैव हेतुमाह भावान्त्यादिति । भागुक्तेरुगानन्त्यमत्रापिविचार्यम्—आनन्त्ये हि भेदानामित्यादीति । भेदानां घटान्ते पटाद्यर्थानां अन्वय सर्वेषामनुमतत्वा न वाक्यसम्बन्धेनाभिधानमे यथा तत्र व्यापर्तानां भेदानामनन्ता अनुमाहित्य न च

15 व्याप्तेन् व्यावर्तयिदं कम इति भाव । दृष्टान्तमाह—सर्वकृतार्थेति । दृष्टान्तं विवृणोति—यथा सर्वे इति । दार्ष्टा-न्तिकमाह—तथा चक्षुरवेति । अथ तावतास्यैव लिङ्गमुपादाय व्याचष्टे—तथा धूमस्येति यथा विविक्तानां स्वानामानन्त्येन प्रत्येक तत् सम्बन्ध अन्यानुमतत्वमसाधारणमिव्याप्तिमुपलक्षयेत धूमस्याग्निमत्वात् व्यापार्येन् व्यावर्त्येन् अवगम्यमिव व्यावर्तयितुं नास्ति सामर्थ्यमिति भाव । ननु भवतु दृष्टान्तेन सर्वानामभिधानाभावकत्वा सम्बन्धाश्रयत्वात्, व्यतिरेकस्तु तत्कथं यदि दैशिका अन्ययतो विशेषतो व्यावर्तनीयाः निरवयवग्रहमात्र्यं व्यावर्त्यं अन्येन लिङ्गेन अनभिमतमाप्यभिधा-

20 वक्ष्ये—प्रत्युच्यत इत्यादीति । भवतु येन रूपेण दृष्टत्वे तत्रपकारविशेषमपि अन्यो वा कथं तर्हि अन्यो वा स्यात्, यान्यां हि येन रूपेण नोच्यते नतु न तथा तत् दृष्टत्वे कथात् दृष्टविरूपकर्मतानपर्यन्तैव स्वामित्वमपेक्षोपरतत्—न दृष्टमिति । सर्वेत्र लिङ्गिनीति, न हि सर्वत्र किञ्चिदपि लिङ्गं अन्यतोऽप्यनिरुपलक्षणं सर्वलिङ्गमनुमानकत्वेन न तथैवमिति भाव । अन्या-पेक्षयेव वस्तुनोऽसंभावना नोपेक्ष्यमपि तदर्थानामिदमाह—अगतिर्वेति । विरूपेण अन्योऽन्योऽर्थे युक्तिमाह—लिङ्गमप-क्षेता इति लिङ्गं हेतुरेव अन्य इति पर्यायत्वात् कार्यत्वं लिङ्गं परार्थस्वार्थोऽपेक्षया अन्यथा लिङ्गमेव प्रतीत इति भाव ।

25 हेतुमाह सर्वोरेखेन भवे—वाच्यवाचकेति अनुमानानुमेयसम्बन्धाभिधानाभिधेयसम्बन्धयोर्विशेषो नास्ति अर्थ प्रत्य-यस्तत्त्वेन सह यस्य व्याप्त्या च संयोगादिसम्बन्धो न सम्भवति तावता व्याप्यव्यापकभावेन व्यवस्थाप्रतिपादनात्, एवं पदार्थहेतुत्वे गोत्वेनेत्यनन्तम्, सर्वत्र व्यतिरेकमन्वयाय व्यावर्तनामभिधानेन हेतुत्व तदभिप्रायः सम्बन्धस्यानुपपत्तिरिति व्यावृत्त्याभावव्याप्तम् अत एव भेदवतापि न सम्बन्ध भेदाभेदविकल्पाभ्यां तदसम्भवात्, ननु तर्हि अपार्थको सम्बन्धस्यैव अन्यार्थस्थानी कथमिति चेदुच्यते वस्तुवर्गेषु प्रतिपाद्यपेक्षयाऽभिधाने सम्बन्ध सम्बन्धिनामभिधानाभिधेयत्वं तथापि

30 तदभिधानादिदं वचनमात्रमिति चिन्त्य तथा च तदभिधानवचनमेव वचनमात्रमात् अन्यार्थप्रतिपादनमात्रत्वात् अन्यथा तदर्थप्रतिपादनमिति तथापि तत्र प्रयोजनमनुसरेत् । न अभिधानमेव अन्यार्थस्थानी अन्यस्य धूमस्येव वाचकत्वं न स्वार्थ-बोधिकत्वे वाचकमिति वाच्यम् तस्मात् कृतेन प्रतिपादनार्थं प्रतिपाद्यामित्याद्यनुमानमन्यो इति अन्यस्य वाचकत्वाने-केनापि एकाभिधानाभावात् वाच्यवाचकानुमानानुमेयमत्वम् इति विरुद्धे अन्यत् पिण्डार्थो वाक्येन लिङ्गेन अन्येन

---

१ सि क्षा. प्र है आनाकाल । २ सि क्ष. प्र है दोषाभावे ।

कसम्बन्धस्यानुमानानुमेयसम्बन्धस्य चाविशिष्टत्वादैकम्येन द्विविधस्याप्यनुमानस्य ग्रहणम्, तत्र विशेषस्यैव वाच्यत्वादनुमेयत्वाद्वार्थस्य सामान्यस्यासत्त्वाभावमात्रो वाच्यः, खपुष्पवत्, तस्य-सामान्यस्यासत्त्वादेव पूर्वमदृष्टस्य विशेषस्यैव दृष्टस्य कस्मिंश्चिदसत्सामान्योपसर्जनद्वारेण वाच्यत्वात् शब्दस्यापि तथैव वाचकत्वात्–सामान्योपसर्जनोपायेन, तथाऽनुमानेऽपि विधिः [कर्म] तत्वात् लिङ्ग शब्दो धूमादि वा कथं गमकं भवति? उच्यते–भेदानामविवक्षया सामान्यस्यैकत्वापादितं–[आपादित]येषामेकत्वं भेदानां धर्मिणां विशेष भेदाविवक्षापादितैकत्वसामान्यं लिङ्गं तद्व्यापको धर्मो धूमशब्दादिः, तथा भावितैकत्वस्य–तेन शब्दधूमादिप्रकारेण भावितमेकत्वं शब्दादिभिन्नावयवत्वयोः तापादिभिन्नकर्मतद्धर्माभेः लिङ्गिनश्च, वाच्यलिङ्गभेदात् प्रागुक्तन्यायेनात्मनैवात्मनो वाचकः आत्मनैवात्मनोऽनुमेयः, तद्व्यपदर्शनादेव सामान्यस्य विशेषप्रतिपादनार्थत्वात् शिबिकावाहकयानेश्वरयानवद्गमक[त्व]म् तद्भावेनैवाभेदेन धूमत्वात् तद्धूमत्वाविशिष्टतया धूमस्यैवाग्निस्वाद्यादिभ्यान्येषु अरण्यादीन्धनसम्भवत्सुर्मुरादयवधूमादिपुरुषाग्नित्वात्, एवं मुख्यन्यायेन लिङ्गं गमकं लिङ्गी गम्यमेवमपोह इत्यस्यैव न्याय स्मारयति।

यदि तु न तया प्रकाशयतीतीष्टं किन्त्वन्यापोहेन, ततो नैव प्रकाशकं स्यात् सर्वस्यादर्शनात्, प्रतिद्वन्द्व्यमपोह्यस्यादर्शनात् किं तदर्थादन्यददृष्टमेव भवेयतस्य बुद्धेर्व्यावृत्तिरिष्टा? न हि स वृक्षोऽग्निर्वा भवति ततोऽन्यो वा, अदृष्टत्वाद्वन्ध्यापुत्रवत्, दृष्ट एवायमत्र भवति न भवत्यन्यो वा ततः, न च तेन दृष्टेनातुल्यमतच्छब्दमतद्रूपमवृक्षोऽनग्न्यादि वा, तथा तथाऽदृष्टं हि प्रतिपत्तुमशक्यम्, अप्रतिपत्तेश्चान्यस्याभावात् कस्य कर्म चाऽपोह्यः स्यात्?।

इति मुख्यता प्रकृतस्तेनापेक्षत्र वार्थसदर्थस्वयन्त द्विविधस्याप्यनुमानस्य ग्रहणमिति। अर्थभिन्नाया विशेष एव सम्बन्धि तथैव प्रतिपत्तेरपेक्षया सम्बन्धस्यात् वाच्यत्वं तथाऽनुमेयत्वमपि, न तु सामान्यस्य, अर्थक्रियाऽक्षमत्वेनासत्त्वात् वाच्यत्वमनुमेयत्वं च खपुष्पवदिवाद्–तत्र विशेषस्यैवेति अत्र वाच्यवाचकयोः विशेषेण विशेषेण भवितव्यम्, अन्यस्यार्थस्याभावात्, स हि पूर्वमदृष्टः नापि पूर्वदृष्टेन सम्बन्धः श्रोतुरवाच्यवाचकत्वान्नावश्यम्भावस्य स एव विशेष सामान्योपसर्जनोपायेन शब्देन ज्ञाप्यते अतः स एव वाच्यः शब्दोऽपि न सामान्यस्य वाचकः सामान्यस्यासत्त्वात्, किन्तु सामान्योपसर्जनद्वारेण विशेषस्य एव तथा वाच्यत्वात् लिङ्गलिङ्गिनोः विशेषस्य धूमादिविशिष्टधूम एव वाचकः अन्यस्मादपि विशिष्टः विशेषोऽनग्नित्वादिविशिष्टाग्निरेव वाच्य इति भावः। विशेषस्यैव वाच्यत्वेऽनुमेयत्वे च तेषामनन्तत्वेनाभिधानाकल्पत्वानुपपत्तेः शब्दस्य धूमस्य वा गमकत्वं कथं स्यादित्याशङ्कते भवन्त्वस्यादिति। विशेषभावाना परस्परवैलक्षण्यानामविवक्षया तेषु सामान्यादेकत्वमापाद्य लिङ्गलिङ्गिवाच्यवाचकभावाविवक्षायां तद्व्यपदर्शनस्यापि लिङ्गलिङ्गिनोर्वाच्यवाचकयोरभेदात्तेऽप्यविवेकत्वेऽपेक्षितत्वात् तयोः प्रकाश्यप्रकाशकसम्बन्धविवक्षया प्रकाशकत्वस्यात्मनैवात्मन आप्यत्वात् तद्भावमात्रस्य च पश्यपश्यमात्रोपपत्तिरित्युच्यते भेदानामविवक्षयेति। तथा भावितेति अत्र शब्दधूमयोरेकत्वं भावितं तथैव वाच्यस्य तयोर्लिङ्गिनश्चाभेदेकत्वं भाव्यमिति भावः। अविवक्षितविशेषभेदमनेकविशेषात्मकं सामान्यं लिङ्गं तदेव च तदविनाभिन्नपरिणामभूतमीश्वरवाच्यार्थविशिराद्वाहकयानाद्विशेषप्रतिपादकत्वमिति दर्शयति–तद्व्यपदर्शनादेवेति, धर्मिभावोपन्यासव्यवहारकमिति–तद्भावेनैवेति। एवमनन्तरमुक्तमे चोपपाद–यदि त्विति।

1 सि भ दे का सामान्यसैकत्वापादितं।

यदि तु न तथेत्यादि, परमते दोषः, यदि येन प्रकारेण दृष्टः [घटो]ऽनेनैव प्रकारेण सिद्धं दृष्टं तेनैव च प्रकारेण विधिना प्रकाशकत्वसिद्धं न[ ]त्वया तु किमिष्टम्? अन्यापोहेनेति चेत्। किं? ततो नैव प्रकाशकं स्यात्, कस्मात्? सर्वसामर्थ्येनात्, यथा विवेकमदृष्ट त्वन्मतेन तथा न्यायवर्त्मापि किञ्चिद् एकमप्रधानत्वात्सत्त्वम्, घटपटादिविशेषाणामानन्त्यात्, वृक्षं वृक्षं प्रति प्रतिवृक्षमपोहसामर्थ्यमयात्

5 किं घटमादिवशेषीत्यात्–अप्रधानात्वात्सत्त्वमत्यन्तमेव भवेत् अतश्च बुद्धेरर्थोत्पत्तिरिति? न तदाऽर्थमर्थं मयसर्वं न भवतीत्यन्यत्वमतिरेकौ भवितुमर्हतः बुद्धेर्देशनेन हि बुद्धिरभिधायकेन तेन एव च न्याय र्थितं यथा देवदत्तोऽयं यज्ञदत्तो नेत्यादि, नात्यन्ताद्दृष्टपुष्पवन्ध्यापुत्रादिविषया, एतदर्थप्रकाशनार्थमाह– न हि स घटोऽभिन्नो भवति ततोऽन्यो वा घटादिः, अदृष्टत्वात् वन्ध्यापुत्रवत्, एवं यथा[व]मत्र [भवति] न भवत्यन्यो वा ततः न च तेन घटेनानुपमप्रकारं–न स वृक्षमन्योऽभिसम्बन्धो वा घटोऽस्य तदितरमतत्त्व-

10 रूपम् अघटोऽन्यत्वादि वा, तथा च तस्य रूपं रूपमस्य–अदृष्टम्, किं कारणं? यस्मात्तथा तथा–येन येन प्रकारेणादृष्टम्–घटपटवृक्षादिविशेषप्रकारेणादृष्टत्वात् प्रतिपत्तुमशक्यम्, ततश्चाप्रतिपत्तेर्नेत्यादि न्याय्या वार्यभिन्नरूपेण वचनेऽपि नास्ति सति व्यापकेऽन्यस्य व्याघातात् कस्य कथ वाऽपोहः स्यात्?–प्रागुक्तविधिना किं येन घटोऽपोह्येत इत्यादि मन्त्री योज्य इति।

[illegible] स्यात्–परमत इति। तत्र प्रकाशकत्वसिद्धं [illegible] –यदि येनेति [illegible]
15 [illegible] प्रकाशकत्वेति [illegible] भावः। तथा [illegible] त्वया किमिति, अन्यापोहेन प्रकाशकत्वसिद्धिरिति भावः। अन्यापोहेन तु [illegible] नैव भवतीत्याह–ततो नैवेति। हेतुमाह–सर्वेत्येति, यथा तव मते विविक्तेन वस्तु न [illegible] किन्तु [illegible] तथा न्यायवर्त्मापि न [illegible], ततो [illegible] न्यायवर्त्म, ते च [illegible] यथा विवेकमिति। [illegible]
20 [illegible] बुद्धिरिति? [illegible] भवतीति। [illegible] –बुद्धेर्देशनेनेति [illegible] बुद्धिरभिधायिका [illegible] न [illegible] भवति न [illegible] बुद्धि [illegible] इति भावः।
न हि स इति, [illegible] घटोऽभिन्नो भवतीति [illegible], ततोऽन्यो वा घटादिरिति [illegible]
25 [illegible] भवतीति भावः। [illegible] –एवं यथेति [illegible] न्यायवर्त्म हि [illegible] न हि [illegible] –न च तेनेति [illegible] घटोऽभिन्नो [illegible] वा तेन न [illegible] इति [illegible] भावः। [illegible] –तथा तथेति। [illegible] न हि प्रतिपत्तुं शक्यमिति भावः। [illegible]
30 [illegible] कथं न [illegible] कोऽसौ [illegible]? [illegible] इत्याह–न्याय्यावार्येति [illegible]

---

१ सि० क्ष० डे० तेनैव। २ सि० क्ष० डे० मन्त्रवाद। ३ सि० क्ष० डे० बुद्धिरभिधायकत्वेन [illegible] न्यायवर्त्मना।

अपितृत्ववत् स्यादिति चेत्—यथा पितुरन्ये सर्वे पुरुषा अनाभिन्नभेदरूपा अन्यत्वव्यावृत्तिबुद्धिमात्रेण निरवयवा एव प्रतीयन्ते तथाऽवृक्षाम्बलना वृक्षग्रहणपर्युदासेनानन्तभेदा अपि व्यावृत्तिबुद्धिमात्रेण निरवयवाः प्रतीयेरन् को दोष इति चेन्न, सर्वस्यादर्शनात्, सा हि पितरि असमदर्शनेन दृष्टे तत्पर्युदासेनान्यस्मिन् पितृविपरीतबुद्धेर्गृहीतेरेव पिता देवदत्तो नेमे वसुरातादय इति प्रत्ययोत्पत्तिरिति युक्तम्, स्वदर्शने पुनर्गुणसमुदायस्य न तु 5 पितुरेवादर्शने, असति वा ।

(अपितृत्ववदिति,) अपितृत्ववत् स्यादिति चेत्-स्यादित्याशङ्का पक्षवादिनः, यथास्या पितुरन्ये सर्वे पुरुषा अनाभिन्नभेदरूपाः तदन्वयाद्वेऽपि दृष्टात् पितुरन्यत्वव्यावृत्तिबुद्धिमात्रेण स्वभेदान-पेक्षा निरवयवा एव प्रतीयन्त इति दृष्टान्तः, तथाऽवृक्षाम्यामन्येऽवृक्षाम्बलनाः वृक्षग्रहणपर्युदा सेनानन्तभेदा अपि व्यावृत्तिबुद्धिमात्रेण निरवयवाः प्रतीयेरन् को दोष इत्यत्र दोषमुद्भावयन्नाह–न 10 सर्वस्यादर्शनान्न स्यात्, युक्तं पितुरसमदर्शनेन विधिरूपेण दृष्टस्य 'अद्भावद्भावात् सम्भवति' (द्वा न, ६ ४ १) इत्यादि न्यायात् स्वतन्त्रस्य गुणसमुदायरूपस्य प्राप्यम् तद्वतः पर्युदासेनान्यस्य प्रत्याये स्वजनस्य पितृ विपरीतबुद्धेरभ्यासेन मातरस्यैव पिता देवदत्तो नेमे वसुरातादय इति पितुरपितुश्च व्यवस्थापणोत्तरकाल परजनस्य योऽन्यस्यापितृत्व प्रतिपाद्यतेऽभिप्रायोऽस्ति न्यायः, स्वदर्शने पुनर्गुणसमुदायस्य न तु पितुरेवादर्शने युक्तमिति वर्तते,–न घटते पितुरेव ग्रहणासम्भवे, असति वा पितरि गुणसमुदायमात्रार्थग्रहणाभिमाना- 15 भावप्रकारेण वचनेन, स[ा]हि पितरीत्याभिना दर्शनविधिं पितुः पितृदर्शनाद्यापितृत्वं तद्वितरभेदानाञ्च कल्पयति दर्शनविधिं यावत् प्रत्ययोत्पत्तिरिति प्रत्येन, एषा दृष्टान्तवर्णना ।

प्रत्यायैकैकं । अत्र तद्रूपेण ग्रहणमात्रेऽन्यस्यानन्यापरिस्फुरते प्रश्नं समाधेयमाशङ्कते–अपितृत्ववदिति । आशङ्के– स्यादित्याद्याह इति पितृव्यतिरिक्ता सर्वेषां पुरुषाणां तद्रूपेण ग्रहणमात्रेणानाभिन्नभेदरूपाणां विधिरूपमन्तरेणापि पितुरन्यत्वव्यावृत्तिबुद्धिमात्रेण निरवयवतया ग्रहणं यथा भवतीति भावः । दार्ष्टान्तिकमाह–तथाऽवृक्षाम्यामिति 20 भाविना स्वरूपेण न भासन्ते यद्यपि वृक्षविधायकत्वेन प्रतिषेधकस्यापि तेषामन्यापितृव्यतिरिक्तात् समानत्वात्- बुद्धिमात्रेणानपेक्षितस्वान्तरभेदाः प्रतीयेरन् को दोष इति भावः । तत्र दोषमादर्शयति–सर्वस्येति तत्र मतेन पितुरन्योऽपि न दृश्यते गुणसमुदायरूपो हि पितृरूपोऽर्थः गुणाश्च सर्वे प्रतिषिद्धाः अत एव तत्समुदायरूपस्य पितुरप्यग्रहणात्तस्य प्रतिपत्तिर्न भवेदित्येव वयमुपपादयामः पिता विधिरूपेण दृष्टः तदन्यस्य वचना प्रत्यायक पितृग्रहणाभावेन पितृविपरीतबुद्धेरभ्यासेनैव मे पिता देवदत्तः नेमे वसुरातादय इति प्रत्ययः तदेवं पितुरपितुश्च युक्तं परिज्ञानानन्तरं परजनेषु पितुरन्यत्वं प्रतिपत्तुं शक्यत 25 इति भावः । तदेव समर्थेन प्रतिपत्तव्यमित्याह–युक्तमिति अत्र प्रयोगः तव मते तु नैवं प्रतिपत्तिः सम्भवतीत्याह– स्वदर्शने पुनरिति, तव मते पिता गुणसमुदायरूपः न हि सर्वेऽप्यनन्ताः सम्भवन्ति इति पितुरदर्शनम्, तदा कथं तदन्यत्व- प्रतिपत्तिर्भवेत इति भावः । गुणसमुदायमात्रेति पितृरूपेऽर्थे गुणसमुदायमात्रे अत एव तस्य ग्रहणं देवदत्तव्यक्त्यभिमानं वा न सम्भवतीति ग्रहणाभावापेक्षाभिमानाभावकत्वेन च पिताऽसदिति भावः । सूत्रेण तत्र स्वरूपेण पितुर्दर्शनविधिः प्रत्ययग्रहणेषु प्रत्यभिज्ञत्वेनापितृणां दर्शनविधि वेदेन प्रत्येन तद्वितरभेदाना दर्शनविधि प्रत्यय इति दर्शयति–सा हीति व्यावृत्तिबुद्धि- 30

---

१ सि. क्ष डा० दे °भ्यासेन । २ सि क्ष डा दे भाव्यत ।

दार्ष्टान्तिकं समासयत्येतामिम्—

यथा त्विदं तुल्ये वृत्तिरतुल्येऽवृत्तिरिति व्याख्यानस्य तव मते पितृकस्यस्य दर्शनवत् स्वार्थस्य परार्थस्य तदन्यस्य तदपोहस्य चाऽप्रतिपत्तिरिति, अथ वा यदि हि स्वार्थः सामान्योपसर्जनो विशेषः समस्तः शिंशपादिरभिहितः स्यात् तेनापोहश्च संपिण्ड्यायमन्योऽस्मादिति गृहीतः स्यात् तत एवं प्रतिपद्येतायं अयमेव भवति, ततोऽन्योऽयं न भवतीति, मत्वेव स्यादुभयस्य, नास्त्यन्तावधिरितवृक्षावृक्षसम्भवतायां न चास्यन्तादृष्टवृक्षावृक्षस्वरूपतायां वा सा प्रतिपत्तुर्भवितुमर्हति, खपुष्पवन्ध्यापुत्रादिवत् ।

यथा त्विदमित्यादि, यथा त्वयेदं तुल्ये वृत्तिरतुल्ये चावृत्तिरित्युक्तादेव यावत् सर्वथाऽनुमानाभ्यास इति नैवं व्याख्यानेनैव गतप्रत्यागतन्यायेन स्वयुक्त्येव यथा सर्वस्यादर्शनात् पितृकस्यस्येवाविस्य दार्ष्टान्तिकस्यैवम्भावात् गतार्थं चास्य तदपोहस्य चाऽप्रतिपत्तिरिति, तन्मतेन कस्याचिदेव स्वार्थस्य परार्थस्य चादर्शनादपि विलक्षणसामान्य एवेति पिण्डार्थः अथवा सर्वस्यादर्शनादित्यादिना प्रकारान्तरेण दोष भूमा यदि हि स्वार्थ इत्यादि वृक्ष इत्युक्तेऽवृक्षत्वेन न्यायेन सामान्योपसर्जनो विशेषः समस्तः शिंशपादिरभिहितः स्यात्, तेनापोहमात्रः समेतो घटपटादिः सम्पिण्ड्यायमन्योऽस्माद्वृक्षादिति गृहीतः स्यात् तत एव प्रतिपद्येत—अयं वृक्षोऽयमेव-वृक्ष एव भवति ततोऽन्योऽयं-घटपटादिरवृक्षो वृक्षो न भवतीति, किं कारणं? प्रत्यक्षतायामुभयस्य नास्त्यन्तावधिरितवृक्षावृक्षसम्भवतायां न चास्यन्तादृष्टवृक्षावृक्षस्वरूपतायां वा सा प्रतिपत्तुर्भवितुमर्हति अयं वृक्षोऽयं न भवतीति, खपुष्पवन्ध्यापुत्रादिवदिति ।

मात्रेण प्रतीतिर्दृष्टा । अथ दार्ष्टान्तिके घटयति—यथा त्विदमिति । ननु त्वया तुल्ये वृत्तिरतुल्ये चावृत्तिरिति कथं व्याख्यानेन [illegible] इति सर्वथाऽनुमानाभावात् [illegible] सर्वस्यादर्शनात् [illegible] यथा त्वयेदमिति । [illegible] स्वमतनेति । [illegible] [illegible] इति [illegible] वृक्ष इत्युक्ते इति [illegible] [illegible]

1 सि० क० डे० [illegible] गतप्रत्यागतन्यायेन ।

एतदर्थनिदर्शनार्थं दृष्टान्तमाह—

वृक्षशब्दार्थवद्विपर्यशब्दोऽनन्यत्वाद्वृक्षः तथा तदर्थोऽभेदाद्घटादिः, उभयत्र वा सत्त्व-द्रव्यत्वादि सामान्यविशेषधर्मेभ्योऽनभिरवृक्षश्चेति विदितसकलवृक्षावृक्षाद्यनभिधानशब्दार्थस्यैव तज्ज्ञान दृष्टम्, न हि कश्चिद्दर्शनमात्राद्वा प्रवृत्तिनियमौ भवतः, व्यभिचारात्, घटमानपादपलाशशाखिभेदवृक्षव्यभिचारात् वृक्षोऽवृक्षो घटोऽघटश्च, अन्योऽपि हि भवन्ननन्यो भवति, पीलुवस्तिवृक्षवत् सामान्यविशेषशब्दपर्यायशब्दार्थेभ्यः ।

(वृक्षशब्दादिति) वृक्षशब्दाद्वि[प]र्ययोऽनन्यत्वाद्वृक्षः, तथा तदर्थः, अभेदाद्घटादिः, उभयत्र वा सत्त्वद्रव्यत्वादिसामान्यविशेषधर्मेभ्योऽनभिरवृक्षश्चेति विदितसकल[वृक्षा]वृक्षाद्यनभिधानार्थस्यैव तज्ज्ञान दृष्टम्, तथाऽऽकाशशब्दादिषु तद्गतविषयादिसत्त्वद्रव्यत्वादिधर्मापेक्ष तदुदाहयोज्यम्, न हि कश्चिदित्यादि न हि किञ्चिद्दर्शनमात्राद्वा[तद]प्रवृत्तिनियमौ वा भवतः, कस्मात्? 10
व्यभिचारात्-वृक्षान्येऽपि तत्तत्पुरुषव्यभिचाराद्भवनधर्माभावव्यभिचारादवृक्ष एव, अवृक्षघटोऽपि घटमानपादपलाशशाखिभेदवृक्षव्यभिचाराद्वृक्षोऽवृक्षो घटोऽघटश्च, अन्योऽपि हि भवन्[न]न्यो भवति पीलुवस्तिवृक्षादिवत् सामान्यविशेषशब्दपर्यायशब्देभ्यः ।

सामान्यशब्दार्थेषु तावत् सविकल्पश्च भवतीति, अत्र टुप्पी वृत्तिः—भगवच्छ्रीकृतार्या-

एतदर्थेति । पर्यायशब्दानां तदर्थानामानन्यत्वमाह—वृक्षशब्दादिति । [illegible] 15
[illegible]—वृक्षेति [illegible] उभयत्र [illegible]
[illegible] इति भावः । तदर्थानामप्यनन्यत्वमाह—तथा तदर्थ इति [illegible]
[illegible] भावः । अन्यत्वमाह—उभयत्र वेति, [illegible] वा [illegible] वा
[illegible] न हि [illegible]
धर्मभेदादिति भावः । [illegible] 20
[illegible] इति विदितेति । [illegible]
[illegible]—तथाऽऽकाशशब्दादिष्विति [illegible]
[illegible] योज्यमिति भावः । न हि [illegible]
[illegible]—न हि किञ्चिदिति [illegible]
[illegible]—व्यभिचारादिति व्यभिचारमेव दर्शयति—वृक्षान्येऽपीति [illegible] 25
[illegible]
[illegible]
[illegible] दर्शयति—तत्तत्पुरुषव्यभिचारादिति [illegible]
[illegible] दर्शयति—अवृक्षघटोऽपीति [illegible]
[illegible] इति भावः । 30
अत्र [illegible]—पीलुवस्तिवृक्षादिवदिति [illegible] ।
[illegible] । अत्र सामान्यशब्दार्थेषु [illegible]—सामान्यशब्दार्थेषु तावदिति ।

१ सि. [illegible] । [illegible] । २ सि [illegible] ।

न्तरवृत्तिः शब्दोऽङ्गीकृतार्थान्तरवृत्तिर्वा स्यात्, तत्र व्युदस्तभेदसामान्यमात्रवृत्तिरनङ्गीकृतार्थान्तरवृत्तिः शब्दोऽपोहः केवलो व्यावृत्त्यर्थो निर्निबन्धनः, सविस्तुकेऽस्तम भवतीति, द्विर्नञ्प्रयोगाद्विध्यर्थ एव ज्ञायते, ततः सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थ इति नियम्यते सत्त्वमेव, यो न भवति यथा वा न भवतीति, तस्य द्विविधस्याप्यत्र सम्बन्धो नास्तीत्युक्तं भवति,
5 स च प्रतिषेधो न विधिप्रधानपर्युदासः, प्रसज्यप्रतिषेधमात्रं तत्, ततश्च अयमस्माद्वन्य इत्यन्यस्याभावात् पर्युदासात्मकान्यशब्दार्थान्तरापोहस्वार्थाभिधानलक्षणाभ्युपगमत्यागदोषाः स्युः।

(सामान्यशब्दार्थेष्विति) सामान्यशब्दार्थेषु तावदुदाहरणं सविस्तुकेऽस्तम भवतीति, अत्र द्वयी वृत्तिर्विमृश्यते–अनङ्गीकृतार्थान्तरवृत्तिः शब्दोऽङ्गीकृतार्थान्तरवृत्तिर्वा स्यात्, तत्र प्रथमं तावत्–व्युदस्तभेदसामान्यवृत्तिरनङ्गीकृतार्थान्तरवृत्तिः शब्दः, स कीदृश इति मेवमिरूपणार्थमाह–अपोहः केवलो
10 व्यावृत्त्यर्थो निर्निबन्धन उच्यते, तदुदाहरणं–सविस्तुकेऽस्तम भवतीति, द्विर्नञ्प्रयोगात् प्रकृतार्थगमकत्वेनेति विध्यर्थ एव ज्ञायते ततः किं संवृत्तम्? सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थ इत्यस्तम भवतीति शब्दो प्रतिषेधाम्बर्थं नियम्यते विधिर्न सत्त्वमेव तत्त्वमिति वेत्युच्यते यो न भवति घटपटादिः यथा वा न भवति–पटवदादिप्रकारेण, तस्य द्विविधस्यापि–प्रकारस्यार्थस्य–अत्र सम्बन्धो नास्तीत्युक्तं भवतीति, स च प्रतिषेधो[न] विधिप्रधानः पर्युदासः ततोऽन्यत्र विधिः, प्रसज्यप्रतिषेध एवार्थः इत्यत्रोक्तन्यायेनासज्यमानार्थो विधि
15 प्रधानपर्युदासात्मकः सक्तः स्यात् स[न]एव एषो भवति सत्त्वात्, ततोऽन्यस्मात्ततोऽन्यस्याभावात् प्रसज्यप्रतिषेधमात्रम[स]त् प्रसक्त प्रतिषिद्धमित्ययोऽर्थः स्यात्, तस्मात्–प्रसज्यप्रतिषेधमात्रार्थत्वात् ततश्चायमस्मादन्य इत्यन्यस्याभावादन्यापोहः स्वा[र्थः] इत्यस्याभ्युपगमस्य त्यागः स्य इति

तदनन्तरं [illegible] सामान्यशब्दार्थे व्याचष्टे–सामान्येति, नहि [illegible] भवतीति तत्र [illegible] प्रतिषेधमात्रोऽन्य तस्तोऽविरुद्ध [illegible] प्रतिषेधमनुपपन्नेति विचारितमिति भावः। तत्र [illegible]
20 वा वर्तेत तत्र [illegible] प्रवृत्तिरिति [illegible] उच्यते इत्याह–व्युदस्तेति। [illegible] सामान्यमर्थं [illegible] वा [illegible] अपोह इति। तत्र [illegible]–सविस्तुक इति, [illegible] प्रतिषेधद्वयेन [illegible] इति भाव। तत्र व्याचष्टे–ततः किमिति। [illegible] तत्र [illegible] किन्तु [illegible] भवति किन्तु [illegible] स्यात्, [illegible]
25 [illegible] सम्बन्धो नास्तीति, [illegible] प्रतिषेधोऽन्यत्र [illegible] एव [illegible] न पर्युदासस्य इति भाव। [illegible] प्रतिषेधमात्रार्थत्वात् न स प्रधेति, [illegible] प्रतिषिद्धत्व इति भाव। तथा च [illegible] प्रसज्येति। प्रसज्यप्रतिषेधेति तत्र [illegible] न न भवति [illegible] न भवति [illegible] सत्, [illegible] प्रतिषेधमात्र इव स्यात्, [illegible]
30 [illegible] प्रसज्यप्रतिषेधत्वात्, तथा [illegible] स्य [illegible] इति भाव., [illegible]

1 सि. क्ष डे. वे [illegible] ।

दोषः स्यात्, किञ्चान्यत्—तत एवार्थान्तरापोहं हि स्वार्थे कुर्वती श्रुतिरभिधत्त इत्येतस्यार्थान्तरापोहेन स्वार्थाभिधानमिति क्रमस्य त्यागः कृतः स्यात् यथोऽप्यभ्युपगमत्यागदोषोऽपर इति, एवन्तावदनङ्गीकृतार्था न्तरवृत्तिः सवित्यसत्त्व भवतीति सामान्यशब्दार्थेऽन्यापोहो न युक्तः, विधिरेव युक्त इति ।

अथैतेभ्य एव भयादङ्गीकृतार्थान्तरापोह इष्यते तत इदं विघटते सवित्यसत्त्व भवतीति, प्रतिस्वं सत् सर्वमपि घटादीति, सर्वमपि हि प्रतिस्वं प्रत्यात्म सदेवासदपि भवतीतरेतरा 5 भावादिभ्यः, अत्र प्रयोगः—असताऽपि हि तेन सता केनचिद्भवितव्यम्, प्रत्येकवृत्तित्वात्, यथा घटादन्यः पटो घटत्वेनासन्नेव पटत्वेन सन् दृष्ट इति, एवमङ्गीकृतार्थभेदत्वे सत्त्वस्यैवासत्, अभ्युपगतमपि नैतत्त्वयापि घट इत्यघटो न भवतीति वृक्ष इत्यवृक्षो न भवतीत्येवमाद्य न्यापोहशब्दार्थवादित्वादिति ।

अथैतेभ्य एवेति, अथ मा भूदेते पर्युदासात्मकान्यशब्दार्थान्तरापोहस्वार्थाभिधानक्रमा 10 भ्युपगमत्यागदोषा इति तेभ्य एव भयादङ्गीकृतार्थान्तरवृत्तिरपोह इष्यते तत इदं विघटते सवित्यसत्त्व भवतीति, कस्मात्? प्रतिस्वं सत् सर्वमपि घटादीति, इतिशब्दस्य हेत्वर्थत्वात् प्रतिस्वं सर्वस्य सत्त्वात्, सर्वं हि प्रतिस्वं प्रत्यात्म-प्रत्येकमात्मना सदेवासदपि भवति, न त्वसत्त्व भवति, कुतः? इतरेतराभावादिभ्यः प्रागभावप्रध्वंसेतरेतर[ात्यन्त]संयोगसमवायप्रमाणसामर्थ्यादिभेदेन सदेवासद्भवतीति विस्तरतः स्वतन्त्रैरेव प्रतिपादितमस्माभिः घटो घटात्मना सन्नेव भवत्यसन्नेव पटात्मनेत्यादि अत्र प्रयोगः—असताऽपि हि तेन 15 सता केनचिद्भवितव्यमिति प्रतिज्ञा यो भवति येन प्रकारेण न भवति तेन द्विविधेनाप्यसता भवितव्यमित्यर्थः, कस्मात्? प्रत्येकवृत्तित्वात्-प्रतिस्वमात्मरूपेण वर्तमानत्वात् अथवा सत्त्वाद्यः सन् प्रत्येकं वा वर्तते

न्तरापोहं हि स्वार्थे कुर्वती श्रुतिरभिधत्त इति क्रमस्यापि त्यागः प्रसक्त इत्याह तत एवेति अन्यशब्दार्थवादिनोक्तः । अभ्य- पगमाभ्युपगमदोष एवेत्याह—यथोऽपीति । उक्तं स्वीति सामान्यशब्दार्थे प्रथमा दृष्टिरनङ्गीकृतार्थान्तरवृत्तिरपा वृत्तिरेवाह—एवं तावदिति । अङ्गीकृतार्थान्तरवृत्तिपक्षप्रयोगेनाङ्गीकृतार्थान्तरवृत्तित्वं सामान्यशब्दस्य न सम्भवतीति सामान्योप- 20 सर्वस्यारेव विधिरूपो विशेष एव शब्दार्थ इत्यस्येनाह—विधिरेवेति । नन्वेवमपि विधिवादपक्षं शब्दस्य नाभ्युपगच्छामः किन्त्वङ्गीकृतार्थान्तरवृत्तिरूपेण इत्याह अथैतेभ्य इति । व्याचष्टेऽथ—अथ मा भूदिति पर्युदासात्मकं शब्दार्थं शब्दान्तरमर्थान्तरस्य तदपोहद्वारेण स्वार्थाभिधानक्रमस्य योऽभ्यनभ्युपगमः तत्त्यागदोषो मा भूदिति तदोषभयादनङ्गी- कृतार्थान्तरवृत्तित्वमपहायाङ्गीकृतार्थान्तरवृत्तिरपोह स्वीक्रियत इति भावः । तत्पक्षेऽपि सवित्यसत्त्व भवतीति न युज्यत इत्याह- तत इदमिति । यानि सन्ति पदार्थजातानि तानि सर्वाणि प्रत्येकं स्वरूपेणैव तेऽसत्त्वसम्भवानुपपत्तिः सर्वं वस्तु सदपि 25 असदपि भवति नहि किञ्चिदसत्त्व भवतीत्याह—प्रतिस्वमिति प्रतिस्वं सर्वस्य सत्त्वात् न भवत्यसदिति कथं वाऽपि युज्यते प्रागभावप्रध्वंसाभावेतरेतराभावादिभिः सत एवासत्त्वात्, स्वतस्त एव हि घटस्याभावः घटस्य एव स्वासत्त्वमात्मा स एव ध्वंसेतरेतराभाव प्रध्वंसेतरेतराभाव इत्येवं सत एवासद्भूयस्तेति भावः । तदर्थं दृष्टान्तमाह—घटो घटात्मनेति । अनुमानेनापीदं साधयति—अत्र प्रयोग इति असताऽप्यसता भवितव्यम्, सत् अवश्यमपि साध्यमर्थं तथा केनचिद्रूपेण सताऽसताऽपि भवितव्यम्, नहि किञ्चित् सर्वथा सद्भवति तच्च न केनचिद्रूपेण असत् तदपि असत् साध्यमिति साध्यार्थः । एतदेवाह—यो 30 भवतीति सामान्यतः सदसत्पक्षार्थं येन प्रकारेण भवति तत्त्वेन रूपेण सत् असदपीत्यर्थः । हेतुमाह प्रत्येकवृत्तित्वादिति

---

१ सि क्ष क्ष डे डवृत्ति । २ सि क्ष क्ष डे सत्त्व ।

सोऽसन्नपि केनचित्प्रकारेण दृष्टो भावः यथा घटात्मना घटो घटत्वेनासत्त्वेन पटत्वेन सन् दृष्ट इति तदनि-
दमप्यसत्त्वेन सद्भवतीति तथा मत्वेन व्यक्तिमानिति एवमङ्गीकृतार्थान्तरत्वे सत्त्वमेवासत्, अभ्युपगममपि
नैतत्त्वमाऽपि विरुद्धमभूना यथा व्यर्थमेवत्, यथा घट इत्यघटो न भवतीति पृष्ट इत्यघटो न भवती-
त्यस्मादप्यापोहस्यार्थवादित्वाद्भवतः एव सम्बन्धसामान्यार्थ उक्तः ।

5 द्रव्यादिसामान्यसम्बन्धार्थेष्वपि द्विविधा सैव, तत्र तावदनङ्गीकृतार्थान्तरतायां द्रव्य-
मित्युक्तेऽद्रव्यं न भवतीति द्विर्नञ्प्रयोगात् द्रव्यमेव 'सिद्धे सत्यारंभो नियमार्थः' इति नियम्यते
यो न भवति यथा वा न भवतीति तस्य द्विविधस्याप्यत्र सम्बन्धो न भवतीत्युक्तं भवति, स च
प्रतिषेधो न विधिप्रधानः पर्युदासः, प्रसज्यप्रतिषेधमात्रं तत्, ततश्च भावितवदभ्युपगमत्यागः,
अर्थान्तरापोहतायां प्रतिसंख्यायात् यथायोगं तथैव योज्यम् ।

10 (द्रव्यादीति) द्रव्यादिसामान्यसम्बन्धार्थेष्वपि द्विविधा सैव, अ[नङ्गीकृता] ङ्गीकृतभेदार्थत्वविकल्पात्,
तत्र तावदनङ्गीकृतार्थान्तरतायामित्यादि, स एव न्यायः प्राप्नोऽद्रव्यं न भवतीति [द्वि] र्नञ्प्रयोगात् द्रव्य-
मेवेति 'सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थो' यो न भवति येन न भवतीत्यादि स एव ग्रन्थो विधिप्रधानपर्युदा-
सात्मकाद्रव्यसम्बन्धार्थत्यागविरोधापादनः प्रसज्यप्रतिषेधमात्रार्थत्वादित्येवमर्थोऽतिदेशो गतार्थो भावितवद-
भ्युपगमत्यागः द्वितीयविकल्पेऽप्यर्थान्तरापोहतायामित्यादि तथैव न्यायप्रतिविहितप्रतिसंख्यानमात्-प्रति-
15 संख्यानात् सर्वद्रव्याणां द्रव्यमित्युक्तेऽर्थं भवति, इतरेतरात्मपादित्य इत्यादि यथायोगं योज्यं तथैव ।

अत्राह—

ननूच्यमानसम्बन्धव्यवच्छेदस्थितिः, या सम्बन्धः स सतः स्थापनादाह्वानात्, यतो यथा
घटघटः एव सद्भावी एवञ्च नासम्बन्धः तथा सद्भस्त्वपि स्यादिति, अत्र ब्रूमः—यदि सम्ब-

न्धं हि भवतु घट आत्मरूपेण वर्ततेऽसत् पटात्मरूपेण न वर्तत इति विकल्पतीति भावः । एवं सतोऽसत्त्वमप्यर्थसत्त्वेऽपि तत्स्वभाव-
20 मथ वेति घटत्वेन वा सन् न आत्मरूपेण वा वर्तते स केनचित्प्रकारेणासत्त्वमपि सन् दृष्टः तेन प्रकारेण अर्थसद्भावित्वादेव सत्त्व-
मसत्त्वेनासत्त्वेन घटः पटत्वेन सन् दृष्ट एवं केनचिद्रूपेणासत्त्वमपि सद्भवतीति भावः । यदि त्वयाऽर्थान्तरमङ्गीक्रियते तर्हि तत्त्वेनार्थान्तरं
भवतीति सत् अतएव भवत्येवैतत् एवमिति । एवं त्वयाऽप्यनुमतमेवैतत् विरुद्धोऽन्य एव मया व्यर्थमित्यत अभ्युपगत-
मपीति । तत्र एतदर्थान्तरतयैवोऽत एवार्थान्तरमनुमतमेवेति दर्शयति—यथा घट इतीति तथा हि अर्थान्तरापोहेन कार्य
कल्पोऽभिधान एतदनुभवते इत्यादिरतद्वे न भवतीत्युक्ती तेन घटोऽघटादित्येवावसीयते स्यात्, घटो भवघटो न भवतीत्यर्थ
25 पर्युदासस्तत् भवनमभवनमनुमन्योऽपगतयेवमात्रसम्बन्धार्थत्वादभ्युपगमविरोध इत्युक्ति भाव । द्रव्यादिसामान्य-
सम्बन्धेषु योज्यमानमतिदिशति द्रव्यादीति । विकल्पेऽप्यनङ्गीकृतार्थान्तरतविकल्पसम्बन्धोऽङ्गीकृतार्थान्तरतविकल्पे इति पूर्ववदेवाह
द्रव्यादिसामान्येति । अद्रव्यं न भवतीति अर्थान्तरमनभ्युपेत्य द्रव्यशब्दार्थो यद्युच्यते तर्हि अपूर्वत्वयोगेन प्रकारान्तर
निरस्य पुनरुक्तमेव नियमान् द्विविधद्रव्यमसम्बन्धप्रतिषेधमात्रमेव विधिप्रधानपर्युदासत्यागाभ्युपगमत्याग पूर्ववत् प्रसज्यत
इत्याह—तत्र तावदिति । अङ्गीकृतार्थान्तरतापोहतामनुपगमे तु सर्वस्य द्रव्यस्याद्रव्यमात्रत्वमद्रव्यं न भवतीति नियम्यते अपितु
30 सर्वस्य द्रव्यत्वादितरेतरात्मत्वापत्तिरप्यापद्यते, यतोऽहि केनचिद्रूपेण द्रव्यं भवत्यद्रव्येणाप्यसम्बन्धमपि प्रतिषेधतीति अनुपगमे
न्यायप्रतिविहति—द्वितीयविकल्पेऽपीति । ननु यथा घोष्यमाना उच्यन्ते वर्तमानाः, भावरूपं, अन्यथाप्यसम्बद्धोऽपि न सत्त्वम्,
तथा घटस्यापि सत्त्वरूपेण भावस्य सम्बन्धादाह—ननूच्यमानेति । उच्यमानस्याप्यसमानत्वविशेषप्रयोजनं सूचयति—सिद्ध

ब्दोऽसच्छब्दोऽपि भवति तत एव लोकेऽन्यापोहवादे च घटशब्दाद्युदाहरणमवकाशं लभते, सच्छब्द एव सन्नसच्छब्दो भवति, एवं सर्वेष शब्दयन् घटादिः घटाद्यशब्दतां गमनादसच्छब्दो भवत्येव, इतरथा सत्त्वाभावात् सङ्करादिदोषाच्च, एवमर्थतोऽसच्छब्दो न भवतीत्ययुक्तम् शब्दतोऽपि रूपसिद्धिकृतनानात्वात् सच्छब्दो भवत्येव न भवतीति ।

(नन्विति) नन्वुच्यमानसच्छब्दवदेतत्सिद्धिः—सिद्धं सच्छब्दमसत्स्वरूपविनिर्मुक्तं मन्यमानस्यो- 5 दयति—यः स[त्] शब्दः [स] सतः स्वपर्यायाभिधानात्, अतः शब्दादयः सच्छब्द एव सैवाच्येव च, नासच्छब्दः, नासदर्थवाची वा, यथा सदस्त्वपि स्यादिति, घटशब्दादिरप्यविशेषशब्दः, तदर्थश्च तथा न घटादिशब्दतदर्थौ वा भवितुमर्हतीति, तस्मादयुक्तमुच्यते सदसद् भवतीति, अत्र ब्रूमः—यदि सच्छब्दोऽ- सच्छब्दोऽपीत्यादि, नाभ्युपगच्छाम एवं [सच्छब्दोऽ] सच्छब्दो न भवतीति, तयोरुदाहरणस्यासम्भवात्, सच्छब्दासच्छब्दत्व यथोदाहरणत्वसिद्धेः, यदि हि सच्छब्दोऽसच्छब्दोऽपि भवति तत एव लोकेऽन्या 10 पोहवादे च घटशब्दाद्युदाहरणमवकाशं लभते, अन्यथा कुतोऽस्य घटाद्युदाहरणस्यावकाशः, तदुपपादे— सच्छब्द एव हि सन्नसच्छब्दो भवति, एवं सर्वेव शब्दयन् घटादि पैटाद्यशब्दतां गमनादसच्छब्दो भवत्येव, इतरथा—घटस्य सतः पटाद्यसत्त्वाभावे सत्त्वाभावः, सत्त्वाभावात् सङ्करादिदोषाच्च, न लोकस्य सतः स्वपर्यायशब्दः स्यात् शब्दोऽङ्गीकृतमेवार्थत्वे, तस्मादयुक्तमुक्त सच्छब्दमवदसत् भवति सदस्त्विति, एवमर्थतः—सतः शब्दः सच्छब्द इत्यर्थद्वारेण सच्छब्दोऽसच्छब्दो न भवतीत्ययुक्तम्, शब्दतोऽपि चास्ति 15

सच्छब्दमिति अभिधानात् प्राक् सच्छब्दोऽभिधेयस्य तत्समर्थेति तदानीं सोऽसच्छब्दरूपोऽपीति न तत्र विवादः उच्य- मानसच्छब्दस्तु सिद्धोऽसत्स्वरूपविनिर्मुक्तोऽपीति उच्यमानसच्छब्दः स्यादित्याह । तत्र आक्षेप इति बहुधा विभक्ता शब्दाः सतः शब्दः सच्छब्दः सदभिधायीत्यर्थं इत्याह—य इति । उच्यमानत्वेन स्वपर्यायस्य सच्छब्दः सच्छब्द एव, नासच्छब्द सत्त्वाभिधानात्, असदर्थाभिधानात् तथा सदस्त्वपि शब्द एव नासद्रूप इत्याह—अतः शब्दादिति । एवं शब्दस्यासदर्थ योरेकत्वस्याभ्युपगमात् विशेषशब्दार्थयोरभावाद्—घटशब्दादिरपीति असच्छब्दोऽपि घट शब्द एव असत्त्वाभावात् न 20 विशेषशब्दो न भवतीत्याह अतएव नापरस्वरूपपदार्थाभिधायकः तथा तदर्थोऽपि घट एव नापरः पटादिः एवम् सदसत् भवतीति अयुक्तं तदुक्तमिति भावः । सच्छब्दो न भवत्यसच्छब्द इति न वयमभ्युपगच्छाम इत्याह—अत्र ब्रूम इति । सच्छब्दस्यासच्छब्दत्वं न चेष्यमस्ते सच्छब्दोऽभिधेयमर्हतुं कर्म पारयति, सत एवासच्छब्दत्वमभिधानमपेक्ष्य कस्तेन [illegible] तत्रोऽभिधायकस्य भावतोऽपि शब्दस्याभ्युपगमस्ते समस्तत्वाभावादिति दर्शयति—नाभ्युपगच्छाम इति । कथं उदाह- रणस्याभिधानाद्—सच्छब्दासच्छब्दत्व यथेति ततोऽसत्त्वाभिधायकस्य एव शब्दस्य सच्छब्दत्वे असच्छब्दत्वाप् 25 तस्यापेक्षोदाहरणसिद्धिरिति भावः । तदेव स्फुटयति—यदि हीति । व्याख्यया तदेव व्यतिरेकेण—सच्छब्द एव हीति । सद्रूपं व्यावृत्तस्वमित्यभिधान एव सच्छब्दत्वे व्यावृत्तिरूपोऽप्यसद्रूपत्वमभिधानात्सदसदर्थः; असच्छब्दो भवति सद्रूपस्य असत्त्व पटाद्यसत्त्वात्, असत्त्व यदि व्यापकरूपं नैष्यते सद्रूपमेवेष्यते तथा नेतरार्थतया अभ्युपगमात् सर्वेकरूपसत्त्वमा एव अतः व्यावृत्तस्वरूपतया च सकलघटादिविरोधः स्यात्, तथाविधैकस्यासिधाभिधानात् शब्दत्वाभावात् व्यावृत्तेश्च इत्युप- रोधमवलम्ब्य एव वाचीति भावः । एवं युक्त्या सतोऽसमानसच्छब्दत्वम् सदसद् भवति इति तदुक्तमित्याह—तस्मादिति । एवं 30 सदसद्रूपत्वमभिधायकत्वापेक्षया शब्दस्य सदसद्रूपत्वमुपपाद्य—एवमर्थत इति । शब्दरूपेणापि तदाह शब्दतोऽपीति,

---

१ सि क्ष सत्त्वाभ्येकत्वासच्छब्दोत्वात । २ सि. क्ष डा. °रमिति । ३ सि क्ष. डा. दे घटाद्यशब्द भावमवगाहन । ४ सि क्ष. डा. दे सत्वेकस ।

सच्छब्दः अस्य वाच्यः अन्यस्य सदिति रूपसिद्धेः यः सच्छब्दः सोऽस्य एव सर्वार्थतो भिन्नस्य वा सच्छब्दः सोऽन्यस्य एव सदिति सच्छब्दो न भवत्येवासिप्रसिद्धसच्छब्दः तस्मात् सच्छब्दोऽपि सच्छब्दो भवत्येव न भवतीति ।

एवं द्रव्यादिशब्देष्वपि सत्त्वासत्त्वे द्रष्टव्ये, एवं तावन्महासामान्यापरसामान्यशब्दार्थेषु
5 सर्वस्यादर्शनाद्युक्तोऽप्यपोहः ।

एवमित्यादि, यथा सच्छब्दस्य रूपसिद्धिव्यञ्जनानात्वकृते सत्त्वासत्त्वे तथा द्रव्यशब्दस्यापि द्रष्टव्ये, तथा द्रोर्विकारो द्रव्यम्, द्रोरवयवो वा द्रव्यम्, द्रव्यञ्च भव्ये भवतीति भव्यं द्रव्यम्, द्रवतीति द्रव्यं द्रूयते वा द्रवणात् गुणान् गुणसन्द्रावो द्रव्यमित्यादिव्युत्पत्त्या पृथिव्यादित्वभेदापेक्षया च द्रव्यशब्दः समद्रव्यसन्नम द्रव्यादिशब्देष्विव्याविभक्त्यात् पृथिव्युदकादिसामान्यशब्देष्वपि स्वभेदापेक्षेषु वाच्य-
10 मिस्रवृत्तेरर्थः, एवमर्थेष्वपि द्रष्टव्यम्, एवं तावन्महासामान्यापरसामान्यशब्दार्थेषु सर्वस्यादर्शनाद् युक्तोऽप्यपोहः ।

विशेषशब्दार्थेषु तु घट इत्यघटो न भवतीत्यत्रापि न भवत्यघटो भवत्यघटः, तद्यथा—मातृपिण्डादिघटोऽघटः घटनसामर्थ्याभावादचेष्टत्वात्, अघटोऽपि च घटो भवति चेष्टार्थत्वात् घटते घटयति वा तन्तुतन्तुवायवाग्ध्यादिरिति, तथा प्रत्यक्षसिद्धे हि वागादिषु
15 वर्तमानस्य गोशब्दस्यैकत्वम्, अतोऽनन्यत्वमनाशङ्कनीयं भिन्नयोऽन्यो गोशब्द इति, तच्छब्दविशेषानिरूप्यत्वात्, यदि हि विशेषरूपस्यानिरूप्यत्वाभासस्यानन्यत्वं ततः तत्सम्बन्धा-भाव्यत्वात् शब्दानामर्थप्रत्यायनमन्याय्यम्, तस्मादेकत्वमकृतं गोशब्दस्य, तस्मिंश्च सति शब्दस्य शक्तिभेदात् सम्बन्धिभिरभिव्यक्तार्थप्रत्यायनशक्त्या प्रकल्प्याः, एकपुरुष-पितृपुत्रादिवत्, प्रतिसम्बन्धमन्यथावृत्तेः, तस्मात्—वागादिभिरर्थवाचित्वाद्गौरेवागौर्भवति,
20 अगौरपि गौर्भवति ।

विशेषशब्दार्थेष्वित्यादि, तुल्यो भेदाभेदरचनाकल्पविकल्पसामर्थ्यं सामान्यशब्दार्थवद्विशेष-शब्दार्थेषु दर्शयति, घट इत्यघटो न भवतीत्यत्रापि न भवत्यघटो भवत्यघट इति, तद्यथा मातृपिण्डादीति,

---

[illegible] भवतीति भावः । एवं द्रव्यादिशब्देष्वपि [illegible] एवं द्रव्यादिशब्देष्वपीति । व्याख्ये यथा सच्छब्दस्येति । [illegible]
25 [illegible] द्रोर्विकार इति, [illegible] द्रवतीति द्रवन् इति वा द्रव्य [illegible] भावः । [illegible] द्रव्यादीति । [illegible] एवं तावदिति । विशेषशब्दार्थेष्वपि [illegible] विशेषशब्दार्थेषु त्विति । [illegible] तुशब्द इति [illegible]
30 [illegible] तुल्यो [illegible] भावः । घट इत्यघटो न भवतीत्यत्रापि [illegible] घट इतीति । [illegible] मातृपिण्डादीति, [illegible]

आमघटच्छिद्रघटो न भवति, आविर्भाव्यात् चित्रलेप्यादिघट इत्यादयो घट एवाऽघटाः, घटनसामर्थ्या-
भावापेक्षत्वात्, घटत्वादघटः स्यात् प्रयोक्तृकर्तरि, तदभावादप्यघटो भवत्येवेति, किञ्चान्यत्—अघटोऽपि
च घटो भवति चेष्टार्थत्वात् स्वतन्त्रः प्रयोज्य च, तद्दर्शयति—घटते घटयति वा कुसुमकुड्यवायव[वा]यवादिरिति,
प्रकृतत्वात् ण्यन्ताच्च कर्तृरूपो विहितत्वात्, तथा प्रत्ययेत्यादि, गौरित्यगौर्न भवतीत्येतदपि न युक्तम्,
यस्मादगौरगौर्भवति, अगौरपि गौर्भवतीत्येतत् प्रदर्श्यते—तत्र हि द्वयी शब्दानां गतिः, एकः शब्दोऽनेकार्थोऽनेकः 5
शब्द एकार्थो भवति, तत्र य एकोऽनेकार्थः स चिन्त्यते—गोशब्दस्य वाग्दिग्भूरश्मिषु वर्तमानस्यैकत्वं प्रत्यक्षसि-
द्धम्, सकृदुच्चरितस्य वाग्दिग्भूरश्मीत्यादिषु दृष्टत्वात्, अतः प्रत्यक्षप्रसिद्धेरनन्यत्वं सिद्धम्, तथानात्वमनुमीय-
मिमन्योऽनन्यो गोशब्द इति, तस्मादन्यत्वानन्यत्वम् स्वान्यत्व भिन्नार्थगतेर्गोशब्दस्यान्यत्वम्, सादृश्यात्तु
स एव भवतीत्येतच्च न, तच्छब्दविशेषानिरूप्यत्वात्, अयमनुदात्तोऽनुदात्तः स्वरितो वा विवर्तते, यदि हीत्यादि,
विशेषरूपस्यानिरूप्यस्याभावान्[न]न्यत्वं प्रत्यक्षस्यानुमानाद्बलीयस्त्वाच्च, यतः किं? तदवस्थसम्बन्धाऽनन्य- 10
त्वम् अनिरूप्याणामरूपाणामसतां पृथगनुपलभ्यमानां नानार्थैः सह च न शक्यः सम्बन्धः कर्तुम् अहत्वस-
म्बन्धानाञ्च शब्दानामर्थप्रत्यायनसामर्थ्यम्, श्लेष्ममधुकशब्दवदन्यवदप्यर्थप्रतीतिप्रसङ्गात्, तस्मादेकात्मकत्व

घट इति घट इत्येवादिरूपो घटार्थे [illegible] घटो न भवतीति अवस्थतोऽन्यघट एवेति भावः।
एवं घटनक्रियाया कर्मान्तरापेक्षकर्तरि घटत इति घट इति घटनमये घटेऽप्यघटत्वमुक्त्वा घटयतीति घट इति णिजन्ततया कर्तुः प्रयोज्यकर्तृ-
त्वव्यपेक्षयोऽपि प्रयोक्तृकर्तुः तदाविर्भावापादनसामर्थ्यापेक्षयाऽपि घटत्व[illegible]विशेषसामान्याभावादघटत्वमपीत्याशयेनाह– 15
प्रयोक्तृकर्तरीति । घटते चेष्टां करोतीति व्युत्पत्त्या यः कोऽपि चेष्टावान् कर्मान्तरानपेक्ष स्वतन्त्र तदपेक्षो वा प्रयोज्य
एतादृशः तत्पुरुषादिर्वा घटत्वसामान्यविशेषविशिष्टतयैवाऽघटोऽपि घटो भवतीत्याह–अघटोऽपि चेति । घटत इति घटः
घटयतीति घट इत्युभयत्रापि घटनादिचेष्टावत्त्वेन [illegible] यः कोऽपि घटो वा तद्भिन्नो वा
[illegible] सोऽपि घटो भवतीत्याह–घटत इति । एवं गोशब्दोऽप्यगौर्गौर्भवतीत्येत-
द्दर्शनायाह–गौरितीति । अनेकार्थप्रतिपादक[illegible] द्विधा दर्शनायाह्वे विभागं दर्शयति– 20
तत्र हीति । तत्र [illegible]—तत्र य एक इति यथा गोशब्द एक एव सन् [illegible]नेकार्थेषु वर्तत इति
प्रत्यक्षत इत्यर्थः । वाग्दिग्भूरश्म्यादिषु अनेकार्थेषु वर्तमानोऽपि गोशब्द प्रत्यक्षेणैक [illegible]
[illegible] भवतीत्याह–गोशब्दस्येति । एकत्वे [illegible]—सकृदुच्चरितस्येति । ननु घटस्य
[illegible] अपि भेद [illegible] सर्वेषुद्गीतान्यथासिद्धत्वम् [illegible]–तथा
त्वमिति । अयं गोशब्दोऽन्योऽयं गोशब्दोऽन्य इति शब्द विशेषस्य निरूपयितुमशक्यत्वादेक एव गोशब्दो न त्वनेक इत्याह– 25
तच्छब्दविशेषेति गोशब्दानां परस्परविशेषस्य निरूपयितुमशक्यत्वम् न चायं गोशब्द उदात्तोऽयमनुदात्तोऽयम् स्वरित
इत्युदात्तानुदात्तस्वरितादिभिर्विशेषैर्[illegible] निरूपयितुं शक्या इति वाच्यम्, यत [illegible]
[illegible] वा गोशब्दस्यैकस्यैव त एते उदात्तादयो विवर्ताः, [illegible] विवर्त इत्युदीरित परिणामरूप
एव वेति भावः । विशेषे [illegible]–यदि हीति विशेषस्य [illegible] न भवतेऽन्यत्वेन भवते [illegible]
[illegible] चेदर्थैः गोशब्दानां [illegible] सह सम्बन्धः कर्तुम्, अनिरूपितस्वरूपाणां 30
[illegible] भावः । तथापि गोशब्दस्य [illegible] पार्थक्येनानुपलभ्यमानं [illegible]
सम्बन्धः कर्तुं शक्य इत्याह–पृथगिति । एतदेवाह–अनिरूप्येति । अहत्वसम्बन्ध– [illegible] इत्याह–अहत्वेति ।

---

१ सि. क्ष. डा. कर्तुर्यत्ते । २ डा. हि. वाग्दिग्भूरश्म्यादिषु । ३ सि. क्ष. डा. °नुरूपत्वं ।

गोशब्दस्य, तस्मिंश्च—एकस्मिन्नर्थे सति शब्दस्य शक्तिभेदात् सम्बन्धिभिरभिव्यक्तत्वात् तत्पर्यायत्वादनन्यत्व-मवसेयम्? किमिव? एकपुरुषपितृपुत्रादिवत्—यथैक एव पुरुषोऽनेकशक्ति[:]सम्बन्धिभेदापेक्षया पिता पुत्रो मातुलो भागिनेय इत्यादि व्यपदेशभाग् भवति तथा गोशब्दोऽपि वागादिषु? कस्मात्? प्रतिसम्बन्ध-सम्बन्धात्(?)—स एव सम्बन्धं सम्बन्धं प्रति सम्बन्धिप्रभिन्नमन्यथा वर्तते तस्मादेकस्याप्येकशब्दस्य वागादि-

5 भिन्नार्थाभिधायित्वाद्गौरेव वागादिरगौर्भवति, अगौरपि गौर्भवति।

स्यान्मतं निमित्तभेदाद्गोशब्दो भिद्यते तानि च निमित्तानि गमनगर्जनगमनगरणादीनि पृषोदरादि-त्वात्प्रसिद्धेरत्यन्तमेवैतदनभिधित्य न युक्तमप्युपगम्य—

गमनादिविशेषनिरूप्याभ्यासे वा गवान्तरवद्गौरेवेत्यस्मिन्नपि पक्षे गौरित्यगौर्भवतीत्यपि, वागादिगवाभ्यतिरेकाव्यतिरेकवत्, अनेकशब्दैकार्थत्वेऽपि एकोत्तरशतनामत्वाद्वाभ्यसो विष-

10 ममविषं मधस्यविषमपि विषं जीवनात्मकमप्युदकादि मारणात्मकं दुष्प्रयोगात्, तथा पीलुर्न योऽप्यभावात्पीलुर्भवति वनादिवत्, हस्तिवत् पीलुर्वा तथा विपर्ययेण, अतः पीलुरपीलुश्च, अपीलुरपि पीलुश्च, एवं हरिरामार्जुनादयोऽपि, शक्रसिंहवासुदेवमण्डूकवानरहयादिषु रम्य-वर्णाद्याकारभिन्नभेदेनामवत्स्वेषु तृणसुवर्णसूर्यपाण्डवशुक्लचर्यादिषु च दर्शनात्।

(गमनादीति) गमनादिविशेषनिरूप्याभ्यासे वा गवान्तरवत् गौरेव—यथाहि गोशब्दः सास्ना-

15 दिमत्यर्थकस्मिन्नर्थे गमननिमित्ते वृत्तोऽपि खण्डमुण्डशाबलेयबाहुलेयसौरभेयादिषु गवान्तरेषु गौरेव, इति[:]हिरत्यर्थे यस्मात् खण्डादिविशेषापेक्षया सामान्यशब्दो गोशब्दः, तस्मात् पूर्ववदस्मिन्नपि पक्षे

[illegible]—एकोऽनेकेति [illegible] नैकस्य [illegible] इति मुख्ये [illegible] इति भावः। [illegible]—तस्मादिति। ननु [illegible] सतीति [illegible]

20 [illegible]। दृष्टान्तमाह—एकपुरुषेति। प्रकृतेन [illegible] प्रतिसम्बन्धमिति [illegible] इति भाव। तथा च [illegible] तस्मादेकस्यापीति [illegible] गौरेव [illegible] भवति [illegible]। अथ [illegible] भवति, [illegible]

25 पृषोदरादित्वात्, [illegible]। [illegible] इति, [illegible] गमनादीति। [illegible] तथापि [illegible] एव [illegible] खण्डमुण्डशाबलेयबाहुलेयसौरभेयास्त [illegible] गौरेव [illegible] च [illegible] एवं [illegible] तथा च [illegible]

30 [illegible]—गमनादिविशेषेति। [illegible] विशेषो न [illegible] विशेषोऽस्तीति, तथा [illegible]—यथाहीति। गोशब्दो हेतुमाह—सास्नादिमत्या-

---

१ सि. क्ष डे. । २ सि. [illegible] क्ष डे. [illegible] । ३ क्ष [illegible] ।

गौरित्युक्ते गौर्भवतीत्यभिमत[म्, क]स्मात् ? वागादिगवाम्व्यतिरेकाव्यतिरेकवत्—यथा वा गौरित्युक्ते वागादिषु न व्यतिरिच्यते गोत्वं, गोशब्दवाग्दिगित्युक्ते दिगादिभ्यो व्यतिरिच्यते चौ[ः]दिगिति ततो गौरगौरपि भवतीति गत्वार्थमुदाहरणम्, एवं तावदनेकार्थैकशब्दस्यान्यापोहाभावः अनेकशब्दैकार्थत्वेऽपि तद्यथा—एकोत्तरशतनाम स्थावाम्भस इत्यादि सलिलमुदकममृत वा[रि]जीवन विषमित्याद्येकोत्तरशतमुदकनामानि निरुक्ते पठ्यन्ते, ततो विषमविषं भवति, अविषमपि विषं भवति, अपानीयं मण्यादिसर्पादि विषं म[ा]रणात्मकं न जीवनात्मकं 5 जीवना मकममृतमुदकमपि मारणात्मकं दुःप्रयोगादित्यादि गमनिका, आदिग्रहणात् घृतमघृतमित्यादि, तथा पीलु[ः]रामोऽपक्वत्वादपीलुर्भवति धनादिवत्, हस्तिवत् पीलुर्वा हस्त्यपि पीलुरपीलुर्भवति हस्तित्वात् मनुष्यवत्, तथा विपर्ययेण—अहस्तित्वादपीलुर्भवति पीलुद्रुमः, अद्रुमत्वात् अपीलुर्हस्तीति अत इत्युपसंहरति—पीलुरपीलुश्चापीलुरपि पीलुश्चेति, एवं हरिरामार्जुनादयोऽपीति व्याप्तितामस्य न्यायस्योदाहरणबाहुल्येन दर्शयति, शक्रसिंहवासुदेवमण्डूकवानरव्यालादिषु हरिशब्दवर्तनादहरिर्हरिश्च रामो रम्यवर्णदाशरथिवलदेवजामदग्न्येषु, 10 अर्जुनः तृणसुवर्णहैहयपाण्डवककुभादिषु वर्तनादित्यादि, तथात्र पूर्ववत् ।

एवं श्रुतिमात्रतत्त्वो गवादिरेकः शब्दोऽप्रतिलब्धविभागोऽनेकार्थगमकशक्तियुक्तः, घटादिवत्तानेकार्थकारित्ववत्, अस्त्यर्थवृत्तिव्यवस्थापका हेतवो यथोक्तं—'संसर्गो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता । अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य सन्निधिः ॥ सामर्थ्यमौचिती देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः । शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः ॥ (वाक्यप० का० २ श्लो० ३१७-३१८) 15 सवत्सा धेनुरवत्सा धेनुः रामलक्ष्मणौ, रामार्जुनौ, अञ्जलिना जुहोति, सैन्धवमानय, अक्ताः शर्करा उपदधाति, अर्जुनः कार्तवीर्यः, मनुष्यरा कन्या, सीरासिमुसलैः, मधुरायाः प्राचीनाश्च

व्यतिरेकेति । व्याचष्टे—तद्यथेति सामान्येन यदि गौरित्युच्यते तदा चोक्तं वागादिषु सर्वार्थेषु समानं न तु कस्यापि विशिष्टम्, यदा च वागुरोबेन गोशब्दस्याभ्युपगमे तदा योऽसौ तस्य सर्वस्य हेतोर्यत् न विदिति दिगादिभ्यो व्यतिरिच्यते तस्माद् गोशब्दवाच्यत्वेन गौरपि सती गोशब्दवाच्याविभागव्यतिरिक्तत्वेनागौरपि भवति तथा तथोऽपि 20 तदेवमनेकार्थैकशब्दस्यान्यापोहो न सम्भवतीति भाव । एकोऽर्थो अनेके शब्दा इति पक्षेऽप्यन्यापोहासम्भवं दर्शयति—अनेकशब्देति । तद्विवरणाय—एकोत्तरेति एकोत्तरशतं सलिलनामानि निरुक्ते पठ्यन्ते जीवनात्मकममृतमुदकादिनामभिर्दुःप्रयोगादिना मरणात्मकं विषं भवति तथा विषमपि सुप्रयोगादिनाऽमृतं भवतीत्येवं विभागमनेकत्वे सर्वं चेति भावः । एतदेव दर्शयति—ततो विषमिति । अनेकार्थैकशब्दस्यान्यापोहं निदर्शनान्तराण्याह—तथा पीलुर्द्रुम इति 'द्रुमप्रभेदस्यापक्वमप्युपादि पीलुम्' इत्यमर अपक्वत्वात् पीलुरपक्वत्वादपीलुर्भवतीति पीलोर्भोज्यत्वेनाभक्ष्यत्वं स्थितम् 25 तथा च एतद्वत्वात् हस्तिवत् पीलुरपि भवति, हस्ती हि अत्र पीलुशब्दवाच्यत्वात् पीलुरपीति भाव । एवं पीलुरपि हस्ती हस्त्यादिव्युत्पत्त्याऽपीलुरपीलुरपि हस्तित्वाद्यस्तीत्याह—हस्त्यपीति । अपीलुरपि पीलुर्भवतीत्याह तथा विपर्ययेणेति । न्यायस्य तदन्तरस्याप्यस्य व्यापकत्वमादर्शयितुं अनुपनिबद्धोपन्यासमित्याह—एवं हरिरामेति । हरिशब्दस्यानेकार्थमाह शक्रेति एकहरिशब्दार्थत्वेन हरिरपि अन्यहरिशब्दार्थत्वेनाहरिरपीति बोध्यमेवं सर्वत्र । रामशब्दस्यानेकार्थमाह—राम इति । अर्जुनशब्दस्यानेकार्थमाह अर्जुन इति । एवमेव शब्दोऽनेकार्थोऽवगमयति नास्ति शब्दस्य भेद श्रुतिनिष्पत्तिमूलत्वमस्ये 30 विशेषमवादित्याह—एवं श्रुतिमात्रतत्त्व इति । व्याचष्टे अनेकेति श्रुतिनिष्पत्तिमूलत्वादेतदेव स्वल्पत्वापेक्षया गोस-

---

१ अ. °गौर्भवती । २ सि क्ष डे °निरेकवद् । ३ नि क्ष वागादिष्विति ।

यदागच्छामि, द्वारम्, ग्रामस्याथ समेत, स्थूलपृषतीमालभेतेत्यादिषु निमित्तान्तरैरर्थ-
स्यावच्छेदः ।

एष श्रुतिमात्रेत्यादि, अनेनोक्तन्यायेन श्रुतिमात्रमतो नातिरेकः शब्दोऽ[र्थ]निरपेक्ष-
विभागाऽन्तरार्थगमनं नियुक्तं किमिति? एतावदित्यादि यावत् कारितत्वमिति एतदर्थं प्रोक्तार्थोपसंहार-
5 न्यायगमनप्रत्यानयापरागेय विभागप्रतिरयमाधारभ्यन्तरउच्यमत इति, तत्र मत्वर्थवृत्तीत्यादि यावत्
'निष्प्रत्यूहितः' इति यथासंख्य सकलमाधुर्यास्य माविनाथ कारिताद्य निमित्तान्तरादैकार्थावच्छेदा-
स्थानम्, भारतिमन्यात् गौणमुख्यस्तुतिनिन्दाविभागावशादन्यावच्छेदादिति ।

अथाप्यत ननूक्तमत्र गुणसमुदायमात्रार्थस्य सर्वथा दर्शनासम्भवः सत्यपि च दर्शनेऽ-
नुमानासम्भव इति पुनरिदानीं को विचारो दर्शनं स्यादिति? स्थिते तु स्वार्थाभावे सामान्य-
10 रूपस्याभावमात्रस्य निवृत्तिः, अभावप्रदार्थसंस्पर्शात्, वृक्ष इत्यवृक्षो न भवति अग्निरित्यनग्निर्न
भवतीत्यवृक्षानग्नी अभावमेवार्थसंस्पर्शेनोच्यते तस्मात् सर्वाभावप्रदर्शनेन विनैवापोहो गमक
इत्यभाष्यत अथ स्वार्थाभावाभावमात्रस्य वृक्ष इति धूम इति सच्छब्दलिङ्गाभ्यामपोह्यो घटादि
भेदरूपाण्यसंस्पृश्य प्रसज्यप्रतिषेधेन तन्मात्रमत्र च गम्यते, न वृक्षादिपर्युदासेन घटादिरर्थान्तरमा
क्षिप्त, अन्यस्यासत्त्वादविवक्षितत्वाच्च, स्वयमनवगतः कथमभावं विशेषयितुं शक्नुयात्
15 अवृक्षो वृक्षाभावो न घटाभाव इति, तस्य भावरूपान्तरमत्रात्वात्, उभयत्र सपक्षासपक्षयो
न किञ्चित् फलविशेषयितुं शक्यम् ।

[illegible]

अपोह्येतेत्यादि, अथ परेणोच्येत ननूक्तमेव गुणसमुदायमात्रस्य काणादादेर्दर्शनासम्भवः, सत्यपि च दर्शने सर्वथाऽनुमानासम्भवः, सर्वप्रकारेणापोहस्याभि[ति] निराकर्तुमीहते सूक्त एव पुनरिदानीं को विचारो दर्शनं स्यादिति ?, स्थिते तु स्वार्थस्याभावे सामान्यरूपस्याभावमात्रस्य निवृत्तिः, अभावभेदासंसर्गात्—धूम इत्यपोहो न भवति, अभिन्नमभिन्नं घटादीनामनामी अभावभेदासंसर्गेनापोह्येते, न चाऽभावस्य भेदाः सन्ति, तस्मात् सर्वाभावभेददर्शनेन विनैवापोहो गमक इत्यत्रोच्यते—अथ स्वार्थाभावाभावमात्रत्वे 5 तद्विशिष्टे का सम्प्रार्थ इति पृच्छति—धूम इत्यादि प्रस्तुतार्थं अत्राप्यपोहाभावमापादयितुकामः तच्छब्दो—धूमशब्दः पर्यायेऽनुमाने, स्वार्थे धूमस्य लिङ्गे, ताभ्यामन्या[प]ोहो—अधूमाभावो घटादिभेदरूपाण्यसंसृज्येतामभिमतोर्थसूचनम्, प्रसज्यप्रतिषेधार्थे[न]धूमो न भवत्यधूम इति तन्मात्रमेव च गम्येत न च तस्यत इत्यभिप्रायः, धूमादन्योऽधूम इति न धूमपर्युदासेन घटादिरर्थान्तरमाऽन्यः कश्चिदुच्यते, अन्यस्यासत्त्वादविवक्षितत्वाच्च धूम एव व्यावर्त्येयो विवक्षितत्वात्, सममनवगतः कथमभाव विशेषयितुं शक्नुयात् ? अधूमो 10 धूमाभावो न घटाभाव इति खपुष्पमिव वन्ध्यापुत्रः कस्मात् ? तस्य—अभावस्य भावेन सम्बन्धासम्भवात्, सः स्वयमसन् कथमसतो विशेषणं स्यात्, उभयत्र च—अन्वये व्यतिरेके च घटादीनां भेदरूपाणां सपक्षासपक्षयोरसंसृष्टत्वेनेष्टत्वात् न किञ्चित् केनचिद्विशेषयितुं शक्यम् ।

नास्ति स्वार्थो नाम कश्चित्, तथा च सत्येन लिङ्गेन च स्वार्थाभावस्य सामान्यस्य निवृत्तिमात्रं क्रियते यथा [illegible] स्वार्थाभावेनात्मसामान्यस्य निर्देश न हि धूमसामान्याभावो घटपटादीनस्मात् व्यपैति अभावस्य भेदाभावादित्याह—स्थिते 15 तु स्वार्थस्याभाव इति, अन्यथान्यस्य धूमादिभावरूपस्य भावेस्य गुणसमुदायरूपस्याभावे निश्चितेऽधूमोऽपि धूमसामान्याभाव एव सामान्यरूपो न तु घटपटादिविशिष्टरूपो इत्याभाव तस्य घटपटादिभिर्विशेषैः संसर्गाभावात् केवलं एव इति [illegible] मात्रमनुच्यते अभिधित्सन [illegible] माव । एवमसम्भूतानां घटपटादिभिर्विविक्तोऽभावमपरिशि[illegible] पि यमस्य [illegible]—तस्मादिति एवमपोहस्वार्थाभाव अभवत्वं न भवतीत्यन्वयव्यतिरेकौ न भवितुमर्हतः स्यानेन हि बुद्धिरभिधानेन एव च व्यावर्त्येन, नासन्तावर्थान् वसुप्रकन्यापुत्रविशेषणानिरूपादयिति भाव । अत्रापार्थे 20 माह—अथ स्वार्थाभावेति स्वार्थाभावस्य सामान्याभाव एव भवतीष्यते तर्हि धर्मेण न कश्चिदर्थो धर्मेतेऽभिप्रायः । तमेव स्पष्टयति—धूम इत्यसतीति व्यक्तिना धूम इतीति भावम्, धूम इति शब्द परार्थानुमानभूतो भावः धूम इति कार्यानुमा[illegible] अत आह—तच्छब्द इति ताभ्यामन्यो हि अपोहो भवत [illegible] पूर्वेणानभिम [illegible]? मेदस्यापि घटपटादीनामसंसृष्टस्य एवं तर्हि [illegible] धूमाभाव एवार्थो न तु [illegible] व्यावृत्तिः एवमनभिमतस्यापि भवतीति चेत् तथा सति प्रसज्यप्रतिषेधेन धूमो न भवति अभिन्नं भवतीत्यभावमात्रं गम्येत न च तथा गम्यत इति भावः । 25 गम्यते च पर्युदासेन धूमादन्योऽधूमो घटपटादिरर्थः भवत्यत्र तु तदभिधोऽन्यपोहार्थो नास्ति गुणसमुदायरूपस्य तदादर्शनात् कश्चित् सत्यपि [illegible] न विवक्षित [illegible] प्रतिपिपादयिषितत्वाभिप्रायेणाह—धूमादन्य इति । ननु अन्यस्यासत्त्वं भवतु धूमस्य विवक्षितत्वात्तथा इति धूमाभावस्यैव को दोष इत्याह सममनवगत इति [illegible] हि गुणसमुदायरूपस्यासत्त्वात् एवं [illegible] व्यावर्त्य एव कथं न स्यात् अनवगतो हि [illegible] सामर्थ्य [illegible] मर्हति कथं [illegible] न [illegible] वन्ध्यापुत्र [illegible] शक्नोति [illegible] भाव । तमेव हेतुमाह— 30 तस्येति अभावस्य [illegible] भावेन भवति, अस्वभावो [illegible] अभाव [illegible] भाव एव [illegible] तथा कथं सोऽभावस्य स्वरूपं कल्पयितुं क्षम [illegible] भाव । एवमपि धूमो भवति अधूमो न भवतीत्यन्वये व्यतिरेके च [illegible] घटपटादेर्भेदरूपस्यासंसर्गात् किं केन विशेषणीयम् इति दर्शयति—उभयत्र चेति । एवम् [illegible] न भवतीत्येवं

---

१ सि ए. ब डे [illegible]र्थसूचं च । २ सि ब डा डे आलोकदृमात ।

ततश्च धूम इत्ययं शब्दो न भवतीत्युक्त इत्युक्तं भवेत् योऽभावाभावः स धूम इति नान्यद्
भावनिवृत्त्या, ततो घटपटादीनां धूमतापत्तेः धूमशब्दार्थत्वप्रसक्तेः कुतोऽपोहस्तेषां स्यात्,
सर्वथा वा गतिर्भवेत्, अतः सर्वदर्शननिराकरणाहृतायां सत्यां शब्दादनुमानाद्वाऽभावाभावमात्र-
वृत्तित्वात् विशेषवचनमत्यन्तानर्थक्यम्, अभावाभावमात्रस्यैकत्वात्, भेदविषयवचनानुमान
5 व्यवहारनिर्विषयत्वात् अभूतभेदविषयत्वाद्वा खपुष्पादिवत्, अगतिरज्ञानं वा धूमशब्दोच्चार
णाद्यवत् सर्वथा, गन्तव्याभावात्, अभावाभावमात्रवृत्तित्वाच्छब्दानुमानयोरिति ।

ततश्चेत्यादि, अस्माद्युक्त्यापातेन मन्यार्थः संवृत्तः धूम इत्ययं शब्दो न भवतीत्युक्ते इत्युक्तं भवेत्
नन्वमान्येत, योऽभावेत्यादि अभावस्याभावो धूम इत्युक्तं स्यात्, नान्यद्भावनिवृत्त्या, ततो घटपटादीनाम-
भावनिवृत्तिमात्रत्वात् धूमतापत्तेः धूमशब्दार्थत्वं प्राप्तम्, कुतोऽपोहस्तेषां स्यात्? तत्संसर्गे हि स्यादपोह
10 नऽधूमो न भवतीति इत्यभावाभावः अभिन्नत्वात्, किञ्चान्यत्—सर्वथा वा गतिर्भवेत्—अभावाभावत्वाविशेषे
हि धूमोऽभिन्नः स्यात्, न सपक्षासपक्षभेदसंसर्गेण इत्यत, अतः सर्वदर्शननिराकरणाहृता, तस्यां च सत्यां
शब्दात्—धूमात् अनुमानाद्वा—धूमादभावाभावमात्रवृत्तित्वात् धर्मभेदासंसर्गादेव अग्न्युक्त्या धूमो-
ऽग्निरिति च विशेषवचनमत्यन्तानर्थक्यं स्यात्, कस्मात्? अभावाभावमात्रस्यैकत्वादिति, शब्दानुमानयोः
सामान्येन हेतुः खपुष्पवदिति दृष्टान्तः विशेषेण वा हेतुः—भेदविषयवचनानुमानव्यवहारनिर्विषयत्वात्,
15 अभूतभेदविषयत्वादिति सामान्येन स एव दृष्टान्तः सर्वत्रान्यत्रोऽभिहितत्वात्, अयमन्यो व्याख्याविकल्पः,

---

[illegible] । व्याख्या—अस्माद्युक्त्यापातादिति [illegible] । [illegible]
[illegible] योऽभावेत्यादीति [illegible]
[illegible]
20 [illegible]
[illegible]
[illegible] —सर्वथा वेति, [illegible]
[illegible]
[illegible]
25 [illegible] सर्वदर्शनेति [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] —खपुष्पादीनि । [illegible]
30 [illegible] अभूतभेदविषयत्वादिति [illegible]
[illegible]
[illegible] —अयमन्य इति । [illegible]

तद्यथा—सर्वथा नाऽनग्निर्भवेत् प्रत्येकमभावादरत्वात् भगवियान धूमसम्बोधारणाद्भवेत् सर्वथा, कस्मात्? गम्यस्याभावात्, गम्यस्याभावश्चाभावाभावमात्रवृत्तित्वादन्यस्यानुमानस्येति ।

अत्रोच्यते न स्वभेदा अपोह्यन्ते नाप्यशेषभेदासंस्पर्शनाभावमात्रम्, किन्तर्हि? स्वसम्बन्धिसामान्यधर्मानुबन्धिभेदेष्वविनाभाविषु दर्शनसंस्पर्शने तद्व्यतिरिक्तेऽन्यस्यापोहस्य प्रवृत्तिरिति नोक्तदोषाः, अत एव चेद स्वसम्बन्धिभ्योऽन्यत्र[।]दर्शनात्तद्व्यवच्छेदानु 5 मानमिति, अस्य व्याख्या—यत्र दृष्टः सोऽत्र सम्बन्ध्यभिप्रेतो न त्वविनाभावित्वसम्बन्धेन,

अपृथग्भोऽग्निर्वा न भवतीति, एवञ्च कृत्वा धूमशब्दाद्माधानेकाविनाभाविनां पृथिवीद्रव्यत्वादीनामनुमानमुपपन्नं भवति, तद्दर्शनस्पर्शनवृत्तत्वात्, इतरथा त्वनुबन्धिनाम न्यत्वात्तुल्ये एव वृत्तेरपक्षधर्मत्वादनैकान्तिकत्वविरुद्धत्वानुमानाभासदोषाः स्युः, अनुबन्धिनां त्यागे च तदविनाभाविनः स्वार्थस्यासम्भव एव, ततः प्रत्याय्यप्रत्यायनयोरनुपपत्तिः, तस्मात् 10 स्वसम्बन्धिभावाभावाभ्यां दर्शनादर्शनयोरभिप्रेतानुमानसिद्धिरिति ।

अत्रोच्यतेत्यादि, स्वभेदाभावव्यावृत्तिलक्षणान्यापोहेऽनन्त्वात्सम्भवसम्बन्धाभिधानादिदोषा उक्ताः, सामान्याभावाभावमात्रे सर्वैकत्वानर्थक्यापोहाभावदोषा उक्ताः तेषां पक्षद्वयानभ्युपगमात् परिहारः । नाप्यशेषेत्यादि किं तर्हीति पक्षान्तरं प्रस्तौ निर्दोषं मन्यमानः स्वसम्बन्धि[नो]द्रव्यसामान्या सत्त्वाद् व्यत्वादिसामान्यधर्माः तदनुबन्धिनो भेदाश्च शिंशपादयः तेष्वविनाभाविषु दर्शनसंस्पर्शने तद्व्यतिरिक्तेषु 15 घटादिष्वदर्शनसंस्पर्शने वृक्षादिषु चान्यापोहस्य प्रवृत्तत्वात् सम्भवत्युभयपक्षगता दोषाः अत एव चेदमि-

साधितम्—अग्निरग्न्यन्तमिति । प्रथमकालं मत्वेत्यसदाह—गम्यस्याभावादिति अर्थगत्यर्थ हि शब्दप्रयोगो न चात्र पक्षे कश्चनार्थो गम्यत इति भावः । सोऽपि कथमित्याह—गम्यस्याभावश्चेति, अन्यानुमानप्रमेयनिरपेक्षाभावमात्रत्वेऽपि कारणं प्राप्यं वा न निमित्तादीति भावः । ननु प्रत्यक्षेण भेदभावमभिधायते स्वार्थाभावाभावात् सम्बन्धाभावत्वादन्यस्याभाव भावमित्येवमपि व्यावर्तमानमपि व्यपदेशीनामानन्त्यात् तेन तेन प्रकारेणाभावत्वप्रतिपत्त्यपोहासम्भव इत्यादिदोषा उक्ताः 20 अन्यसम्बन्धिरूपयोर्भेदसामान्यसर्वो भावाभावमात्रत्वेन व्यपदेशान्तरानन्त्येन सर्वोऽयमेकत्वं विशेषवचनप्रसङ्गेऽपि सर्वेषां प्रत्येकापेक्षाभावापेक्षाभावदोषा यथा तदिदं पक्षद्वयं परित्यज्य भावी प्राहते—अत्रोच्यतेति । व्याख्या—स्वभेदेति व्यापीना ये भेदास्तदभावमात्रवृत्तिलक्षणान्यापोहपक्षे भेदानामानन्त्यात् सम्बन्धाख्यानादसम्भवाद्यापोहाभावदोषाः एवं व्यतिरेके भेदनिरपेक्षेऽपि विशेषम् । भेदव्यापारत्वपक्षे दोषमाह—सामान्याभावेति व्यपदेशानामानन्त्ये भेदत्वं भिन्न-वचनप्रसङ्गान्यत्वापोहाभावापोहाभावदोषा उक्ता वाच्यत्वेनेति भावः । उक्तदोषाणां परिहारश्चोभयत्रापि अनभ्युपगमादित्याह—25 तेषामिति उक्तदोषाभावमित्यर्थः । अन्यविधापोहत्वाभिमतं नापोहत इति द्वितीयाभावं दर्शयति—नाप्यशेषेत्यादीति । द्रव्यसामान्या ये सम्बन्धिन सामान्यधर्मा तदनुबन्धिनो विशेषाश्च, एतेऽन्यतमा अत्र दर्शनं स्पर्शनञ्च सम्भवति एतद्व्यतिरिक्तेषु दर्शनस्य स्पर्शनस्य चान्यतरस्यापोहः प्रवर्तत इति पक्षान्तरं दर्शयति—स्वसम्बन्धिन इति । तेष्वविनाभाविष्विति एभिर्विना वृक्षादेरसम्भव एषु दर्शनं स्पर्शनञ्च भवति वृक्षादिव्यवहारे न गुणसमुदायमात्रता निवर्तिता दर्शनादसम्भवादिति

१ सि क्ष भा के तदभाविनः सर्वथा । २ सि क्ष भा के वृक्षान्य । ३ सि क्ष प्रा के संस्पर्शन । ४ सि क्ष भा. के संस्पर्शन ।

त्यादि—एतत्प्रसङ्गभयदर्शनार्थं भाष्यमप्याह—स्वसम्बन्धिभ्योऽन्यत्रादर्शनादित्यादि, अस्य व्याख्या टीकायामप्यः—येन यत्र इत्यादि यावद् यत्र योऽनभिप्रायो न भवतीति गतार्थः। एवञ्च वृक्षत्वादि यावदुपपन्नं भवतीति, अनेकान्तिकमभाविनां पृथिवीद्रव्यत्वादीनां वृक्षत्वाद्यभावानुबन्धिनामनुमानं युज्यते, तद्दर्शन-स्पर्शने, वृक्षत्वात् पृथिवी द्रव्यं सत्, धूमत्वाच्च धूमवदग्निमवेति, इतरथा त्वित्यादि, अन्यत्राभावानुबन्धितिरेके सम्बन्धिनामभावेऽनुबन्धिनां द्रव्य[त्वा]दीनामप्यभावानुबन्धे विपक्ष एव वृक्षेऽपि धर्मत्वादनैका-न्तिकत्वविरुद्धत्वानुमानाभासदोषाः स्युः अनुबन्धिनां द्रव्य[त्वा]दीनां त्यागे तदविनाभाविनो वृक्षस्य त्यागेनासम्भव एवेति च दोषः ततः प्रमाणप्रमाणाभासयोः—अर्थान्तरयोरनुपपत्तिः, तस्मात् स्वसम्बन्धि-भावेनापुनरुक्तप्रसङ्गः सम्बन्धिनोऽर्थान्तरस्य भावे वचनात् सम्बन्धिन एव भावाभावेऽदर्शनादनुमानस्या-सिद्धेरेतस्य सिद्धिरिति।

अत्रोत्तरमुच्यते—

एवं तर्हि यदि सत्त्वादीनि विशेषणानि वृक्षस्य वृक्षादभिन्नानि वृक्षो भवन्ति स वा वृक्षस्तानि भवति तेन तानि विशेष्यन्ते देवदत्तपाण्यादिवदेकभवनात्मना, तस्मिन्नेकभवने प्रयोगः खल्वादिमति दर्शनमित्युच्यते, तस्यासम्भवत्, ततोऽन्यत्वात् द्रव्यादिवृक्षभावदर्शनात्,

---

अन०। तद्व्यतिरिकेष्वित्ति सत्त्वादिष्वनभिन्नाविनाभाविभेदष्वतिरिकेषु व्यपदादिषु यत [illegible] दर्शनेन न भवतोऽत्र एव तदाभासोऽस्य व्यक्तिरिति यावत् पूर्वोक्तिगणदोषा इति भावः। अनन्येन यद्योऽयमर्थ सम्भव इति तावर्थव्याख्याने व्याख्यानी प्रत्यक्षेति। यत्र यतो दर्शनं च सम्भवति सत्यपि च तन्निरूपणे नानुमानसम्भवोऽत्र एव तत्र तत्र [illegible] त एव तत्सम्बन्धिपदार्थ [illegible] न तु ते विपक्षो नैर्धेना न सम्भवन्ति तु [illegible] ते सर्वं सम्बन्धिन [illegible] व्याहर्तं भाष्यविकल्पप्रयुक्तसत्ति—अस्य व्याख्यायामाह इति। तत्र तत्र [illegible] धूमादिलिङ्गस्य दर्शं तत्र [illegible] ततोऽन्यत्र [illegible] तदानुमानस्यास्य सतो न भवतीति तदन्यप्रसक्तौ—यत्र यत्र इत्यादीति। अथ चाभिधेयानुमेयस्वाभावादिरन्यत्र [illegible] विपक्षदर्शनाद्यभावाभावान्नियमेनानुमानं भवति तत्र पृथिवीद्रव्यत्वाभावेऽपि [illegible] पृथिवीद्रव्यत्वानुमानं भवतीत्याह अनेकान्तिकमभाविनामिति अनेकैः सह [illegible]। तद्दर्शन-स्पर्शने इति पृथिवीद्रव्यत्वादेरनुमानाभिमाने [illegible]। तथाह—वृक्षत्वादिति। [illegible] तत्र [illegible] भाव्यन्तो [illegible] भवति च सम्बन्धिन यदि तेषां [illegible] न [illegible] भवतीत्यर्थः। तैर्विना [illegible] स्युः एवं द्रव्यत्वादौ [illegible] तथा [illegible] एव [illegible] न स्यात्, [illegible] तस्य [illegible] [illegible] [illegible] इत्यादि—अत्यस्तेति। [illegible] अनुबन्धिनामिति। एवं [illegible] प्रमाणाभासयो वा [illegible] इति। [illegible] [illegible] [illegible] सम्बन्धिन इति। [illegible] ।—एवं

---

१ सि क डा. डे. अत। २ सि क सर्वेण डा. तद्दर्शनस्पर्शने। ३ सि क डे क वृक्षत्वादिति। ४ सि क. डा. डे अन्य-न्यायत्वे।

द्रव्याद्यभावदर्शनानभ्यनुज्ञानादतिस्फुट एवायं विधिवादस्त्वयाऽभ्युपगतः, भवनपरमार्था-
र्थाभ्युपगमात्, यः कोऽपि भवति वृक्षादिस्तदपि भवनमेव भवत एव भवनात् योऽप्यसौ
व्यावृत्त्यभिमतः तदपि भवनमेव, भवत एव व्यावृत्तेः पर्वतादेः देवदत्तादेः व्यावृत्तिवत्, वैधर्म्येण
खपुष्पवत्, एवं भवद्भवननिरूपणेऽयमस्य स्थित एवार्थः स चान्यव्यावृत्त्यान्यापोहपरिगतोऽनु
गमो विधिरेव, तस्मिंश्च सति सर्वथा वा गतिर्भवेदिति । 5

एवं तर्हीत्यादि, यदि सत्त्वादीन्यपि—सत्ताद्रव्यपृथिवीत्वादीनि विशेषणानि वृक्षस्य
वृक्षाश्चेमानि सन्ति वृक्षो भवन्ति—तानि वृक्ष एवेत्यर्थः स वा वृक्षस्तानि भवति, तेन तानि विशेष्यन्ते
दैवदत्तपाण्यादिवदेकभवनात्मनेत्यतदापन्नम्, तस्मिन्नेकभवन प्रयोगः शाखानिमित्तं दर्शनमित्युच्यते,
अस्यार्थः स एकभवनात्मकोऽर्थोऽस्य वृक्षशब्दप्रयोगस्य, किमिव? तत्सात्मवत्—सत्ताद्रव्यत्वादिवृक्षत्वात्मवत्,
वृक्षस्य सत्ताद्रव्यत्वादित्वात्मवदेकभवनात्मकत्वादित्यर्थः, कस्मात्? उभयन्यायेन ततोऽनन्यत्वात्—तेभ्य- 10
स्तस्य, तस्माच्च तेषामनन्यत्वात् द्रव्यादिवृक्षाभावदर्शनात्—वृक्षद्रव्यादिभावदर्शनादित्यर्थः, कस्मात्? द्रव्या
द्यभावदर्शनानभ्यनुज्ञानात्—पृथिवीद्रव्यसत्त्वाभावे दर्शनं वृक्षस्य वृक्षाभावे वा पृथिव्यादिभावदर्शने
वृक्षात्मविपर्ययाभ्यनुज्ञाप्रसङ्गे यस्मात्, तस्मादेकभवनात्मकत्वानुज्ञानाद्द्रव्याभावादतिस्फुट एवायं विधि
वादस्त्वयाऽभ्युपगतः, पूर्वेष्वपि पक्षेषु स्फुट एव विधिवादः अस्मिंस्त्वतिस्फुटः, कस्मात्? भवनपरमार्था-
र्थाभ्युपगमात्—वृक्षशब्दस्य सद्द्रव्यपृथिवीत्वादिवृक्षैकभवनात्मकः परमार्थतोऽर्थ इत्यभ्युपगतत्वात् यः कोऽपि 15
भवतीत्यादिना भवनमेवेति दर्शयति—यावद्वैधर्म्येण खपुष्पवदिति, योऽप्यसावित्यादि व्यावृत्त्यभिमतोऽपि

तर्हीति । सत्तादीनां वृक्षादिभिः सह तादात्म्याद्विशेषणत्वेऽभिमतेऽस्मत्पक्ष एव, सत्तादीनि वृक्षादीन्येव न व्यतिरिच्यन्ते सुरूपता
वृक्षादीन्यपि सत्तादीनि सुनिर्भिन्नस्वरूपाणीति भावः—सत्ताद्रव्येति । सत्तादीनां वृक्षरूपतया विशेषणत्वं वृक्षादीनां सत्ता-
दिरूपतया विशेषणत्वं स एव च भवतीति । वृक्षादीनां विशेषणत्वे दृष्टान्तमादर्शयति—दैवदत्तेति पाण्यादीनां दैवदत्तो विशेषणम्,
तदात्मकत्वात्तस्येति भावः । एकभवनभवनात्मनेति देवदत्तस्य पाण्यादेः सत्तादेर्वृक्षादेश्च भवनमेकमेव न पृथग्भूतम् तयोरन- 20
न्यत्वादिति भावः । तेनैकभवनेन सह वृक्षादिशब्दस्य प्रयोगदर्शनमेव तदेकभवनं वृक्षादिशब्दाभिधेयं भवतीत्याह—तस्मि-
न्नेकभवन इति । सत्ताद्रव्यत्वादिवृक्षत्वात्मत्वे वृक्षादिशब्दप्रयोग एव शाखादिमति वृक्षे वृक्षशब्ददर्शनमित्युच्यत इति भावः ।
दृष्टान्तमाह—तत्सात्मवदिति सत्ताद्रव्यत्वादीनां वृक्षसात्मत्वम्, तथा वृक्षस्य सत्ताद्रव्यत्वादिसात्मत्वम्, तयोर्हि भवनमेक-
मेवेति भावः । एकभवनात्मकत्वे हेतुमाह—उभयन्यायेनेति अन्वयव्यतिरेकाभ्याम् दर्शनादर्शनतोऽनन्यत्वात् सत्तादिभ्यो
वृक्षस्य वृक्षात् सत्तादीनामिति भावः । उभयन्यायमेव दर्शयति—द्रव्यादीति द्रव्यत्वादिभावे एव वृक्षस्य दर्शनात्, वृक्षभाव एव 25
तदात्मना द्रव्यत्वादेर्दर्शनादित्यर्थः । व्यतिरेकमाह—द्रव्यादीति तदन्यभिन्नयोऽन्यतरादर्शनाभ्युपगमादित्यर्थः । एकभवन-
नात्मकत्वं तयोरनन्यत्वं यदाऽभ्युपगतमेव स्यात्, तदा सत्ताद्रव्यपृथिवीत्वादिभ्यो वृक्षस्यैकभवनात्मकत्वं सत्त्वादिरूपत्वम्
अभावाभावादन्यापोहासम्भवेन स्फुटो वादोऽयं विधिवाद एवास्फुटमिति भावः । अतिस्फुटत्वे हेतुमाह—पूर्वेष्वपीति ।
अतिस्फुटत्वे हेतुमाह भवनपरमार्थेति सामान्यविशेषभेदविभिन्नविधिप्रधानवाद्यर्थः परमार्थत्वसाम्युपगमादिति भावः । भवतीत्य
भवति वृक्षादि भावकम्, घटपटादीनामपि भवनव्याप्तत्वाद् व्यावृत्त्यभिमतोऽपि भवनमेव भावकम्, भवत एव व्यावृत्तेः 30
पर्वतादेरपि व्यावृत्तिः स्यात्, घटपटादेरपि व्यावृत्तिः स्यादित्याशयेनाह—यः कोऽपीति । भवत एव व्यावृत्तेरित्यत्र भवत इति पदं

---

१ सि क्ष डे. पृथिव्यादीनि । २ सि क्ष डे. विपर्ययात्म । ३ सि क्ष डे. यः कोऽपि ।

भवन्[म्]परमार्थत इति वर्तयति—भवत एव व्यावृत्तेरिति हेतुः, भवतैव व्यावर्त्यते, कर्तरि षष्ठीविव-क्षयास्य, यदि भवितस्य देवदत्तस्य व्यावृत्तिवत्, भवत एव व्यावृत्तिरित्यपादानलक्षणा पञ्चमी वा, यो भवति पर्वतादेः तस्मात् भवत एव पर्वतादेर्वेभवतादेर्व्यावृत्तिवत्, न तत्पुत्रादिवदिति विधिवाद एव स्फुटीकृत, ततः किं? तत इद—एव भवतश्चानेत्यादि, इत्थं भवदेव भवतीति निरूपणेऽयमस्य स्थित एवार्थः, स चान्य-
5 मेतमनन्यापोहपरिग्रहः तस्मिंश्च सति सर्वथा वा गतिर्भवेत्, अनुगमो विधिरेवत्युपसंहरति ।

अथवाऽभिर्वाहकत्वात्स्याविकल्पा एकान्तरूपा उपन्यस्ताः, सर्वथाशब्दो विमर्दरमणीयः परिनिष्ठिताऽयं पिण्डार्थ इत्येतदाख्यानार्थः, वाशब्दो विकल्पार्थः, विकल्पानां गतिः निश्चयः परिनिष्ठा, अनेकान्तः स एवैव भवेत्, इत्थं सर्वन्यायपरिशुद्धफलत्वादस्य सर्वविकल्पाः विधिप्रतिषेधौ स्वप्रवचनादेवापतितौ विधिविकल्पोऽपि तदात्मकार्यग्रहणात्, अपोहविकल्पो
10 ऽपि स्वसमयस्यान्यप्रतिषेधार्थत्वात् तेन सर्वथा विकल्पानां गतिः स्याद्वादः, स च द्रव्यार्थ-पर्यायार्थौ, एकान्तत्यागरूपैकवाक्यमत्यात्मकौ, द्रव्यार्थतः स्यादनपोह इत्यादि न च तेन सर्वेषामपि, ततश्चेदमपि दुरधीतमेवान्यापोहवादिना ।

अथवाऽभिर्वाहकेत्यादि, ये त्वमी व्याख्याविकल्पाः कल्पिता विधिवादेऽन्यापोहवादे वा एकान्तरूपाः ते सर्वे न निर्वहन्तीत्युपेक्ष्याः, उभयदर्शनात् सर्वथाशब्दो विमर्दरमणीयः परिनिष्ठितोऽयमिति
15 विचारस्यास्य पिण्डार्थ इत्येतदाख्यानार्थः, कोऽसौ पिण्डार्थ इति चेदुच्यते येति, वाशब्दो विकल्पार्थः विकल्पानां गतिरिति विकल्पानामेव ज्ञान निश्चयः परिनिष्ठा—सर्वथा घटो घटोऽघटोऽपीत्यादिनिश्चयः, का सा गतिः? अनेकान्तः, स एव यदि भवेत्—स एवानेकान्तो विमर्दक्षमो विचारपर्यवसाने अवतिष्ठेत इत्थं सर्वन्यायपरि

कर्तृप्रधानं व्याख्यानं इतिविशेषविषयम्—कर्तरि षष्ठीति 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति षष्ठीविधानात्, भवतस्य देवदत्त पर्वतेन [illegible] व्यावर्त्य इति भाव । भवत इति पदस्य पञ्चम्यन्तत्वमभिप्रेत्याह—भवत एवेति भवनवाद पर्वतादे भवनस्यैव देवदत्त
20 व्यावृत्तिर्भवति एवम् व्यावृत्ति[illegible] एव व्यावृत्तिरत तापि भवनस्यैव स्फुटो विधिवाद इति भावः । एतयो-रन्योन्यापरस्य [illegible] न [illegible] सर्वैस्तै[illegible] तथा च सर्वथा [illegible]-[illegible]—इत्थं भवदेवेति । सर्वथा वा गतिर्भवेदित्यस्य [illegible]—अथवेति । व्याख्या-विकल्पानेव [illegible]—ये त्वमी इति । [illegible] प्रदर्शनात् [illegible] सर्वथाशब्द एव [illegible]—तत्प्रदर्शनादिति [illegible] । [illegible] विचारस्यास्य
25 [illegible] विमर्दरमणीय परिनिष्ठित इति [illegible], [illegible] वा गतिः [illegible] व्याख्याविकल्पानां गतिः निश्चय [illegible] एव भवेत्, यथा घटोऽघटोऽपि [illegible]—[illegible] इति । [illegible] विचारस्य [illegible]-स एवेति । [illegible] विधिवदपि [illegible] प्रतिषेधेऽपि च [illegible] एव [illegible]
30 [illegible] एव प्रतिषेधात्मना इति सर्वनियमा [illegible]—इत्थं सर्वन्यायेति व्याख्या [illegible] अर्थम् । एवं च सर्वनियमाना [illegible] स्याद्वादस्य

---

१ सि. क्ष डे. क्ष [illegible] एव ।

[विफलत्वादस्य सर्वविकल्पाः संक्षेपेण विधिप्रतिषेधौ, तावुभावित्य गृहीताविति दर्शयति—विधिविकल्पोऽपि
[स्वा]त्मकार्यग्रहणाविति विधिं अपोहविकल्पोऽपि स्वसम्बन्ध्यन्यप्रतिषेधार्थत्वादिति प्रतिषेधमेतौ स्थापना
वापवितौ, तेन सर्वथा विकल्पानां [गतिः]नागतिः स्याद्वादः, स च द्रव्यार्थपर्यायार्थावेकान्तत्यागरूपैक-
ान्यमतात्मकौ, तयोर्विषयविभागेन शब्दार्थमुपसंहृत्य दर्शयति यथासंख्यं द्रव्यार्थत इत्यादि गतार्थं
ोदाहरणं यावत् स्वात्मनपोह इत्यादि, आविर्भाव्यपयनपि यत्किंचिदन्यैरप्युद्धाहित वस्तूदाहरणमेवास्य 5
र्वगतासर्वगतकारणकार्यत्वादीत्यभिप्रायः, न च तेनेत्यादि यावत् सर्वेषामपीति वादपरमेश्वरस्यप्रदर्शनं
माद्यदस्य गतार्थम् । ततश्चैवमपि वुद्धीतमेवान्यापोहवादिनस्तु ... ानुसारेणाविशेषेण दूषयति कारिकाम्
अन्यापोहस्य केवलस्य दूषितत्वात् दर्शनबलेनैव शब्दार्थप्रतिपत्तेरन्योन्यस्यावत्वात्, अन्ते वा स्याद्वादोपसंहारवत्,
रूपान्तविधिभावदूषणस्य प्रकाशितप्रकाशनवदैयर्थ्यमिति ।

यदुक्तं वृक्षो मद्यकः क्रियत इत्यत्र वृक्षशब्दोऽर्थप्रकरणशब्दान्तरसंनिध्यादिभिः शिंश 10
ादिष्वपि दृष्टत्वात् सर्वत्र सर्वथा केवलोऽपि शिंशपावाची स्यात् अथ बहुषु पलाशादिषु दृष्टो-
ऽयं वृक्ष इति सामान्यात् संशयो भवतीति चेदेव सति वृक्षार्थे सत्त्वद्रव्यत्वपार्थिवत्वानि
दृष्टानि तेषु निश्चयस्तु दृष्टः, अवृक्षनिवृत्त्यर्थाभिधानवद्पृथिव्यद्रव्यासत्त्वव्यावृत्त्या वृक्षाभिधा
नात्, यथा हि वृक्षादिशब्दाः स्वार्थवान् तदनुबन्धिनश्चार्थान् व्याप्नुवन्ति स्वार्थाभावे न
वर्तन्त इति व्याप्तिबलेन निश्चयहेतवः, शिंशपादिस्वार्थाभावेऽपि पलाशादौ वृत्तेरन्वये संशय 15
हेतव इति वयन्तु ब्रूमो गुणे दोषाभिमानस्ते स्वपक्षरागात्, अन्वयद्वारेणादृष्टत्वात् केवलात्
संशयः यथादर्शनमनुमानप्रवृत्तेर्विशेष एवार्थादिरपि निश्चयस्तु विशेषसहितस्य दृष्टत्वात्, सत्त्व
द्रव्यत्वपार्थिवत्वादावपि निश्चयो दृष्टबलादेव ।

यदुक्तमित्यादि, स्वपरेण दोषजातमुपन्यस्य विधिवादिन प्रति तत्परिहारक्रमः पूर्वपक्षपति-
वृक्षो मद्यकः क्रियत इत्यादि अर्थप्रकरणशब्दान्तरसंनिध्यादिभिः[1] शिंशपादिष्वपि दृष्टत्वात् सर्वत्र सर्वथा 20
केवलोऽपि शिंशपावाची स्याद्वृक्षशब्दः अनिष्टमेतत् केवलस्याप्रयोजनात् अथ बहुष्वित्यादि सोऽन्या

परीसत्यैकान्तद्रव्यार्थपर्यायार्थौ ... —तेन सर्वथेति । द्रव्यार्थपर्यायार्थयोर्विषयविभागेन
सोदाहरणं शब्दार्थता दर्शयति—तयोर्विषयविभागेनेति अत्र मूलं नोपलभ्यम् । अन्येषामप्यन्यैरप्युपगतानां सर्वगतासर्व-
गतत्वादीनां वस्तूनामपि द्रव्यार्थपर्यायार्थयोरुदाहरणत्वं विशेषमित्यादिना दर्शयति—आविर्भावयत्यादिति । तैः सर्वगतादिभिस्स-
विकल्पैः सह न स्याद्वादस्य विरोध स्याद्वादस्य विधिविकल्पविषयत्वेनैक्य भावत्वात् स हि सर्वेषां वादानां विषयत्वं व्यापविता 25
सम्भवतस्तावत् वाक्यं विधत्त इत्याह—न च तेनेत्यादीति । अन्यापोहवादपूर्वं कारिकान्तरमविशेषेण दूषयति—ततश्चैवमपीति
अत्र कारिका नावगम्यते अथ तथा मद्यको क्रियत इत्यादौ सामान्येनोक्तस्य वृक्षशब्दस्य विशेषविषये व्यापकत्वात् तद्विशेष
सर्वार्थप्रकरणशब्दान्तरसंनिध्यादिभिः शिंशपादिविशेषविषयत्वेन निर्णयात् सर्वत्र वृक्षशब्दः शिंशपावाच्येव स्यात्, न तदन्य-
तरुविशेषपलाशादिविविधाभिधायी स्यात् यदि दर्शनं तेन शब्दार्थप्रतिपत्तिः स्यादित्याशङ्क्य यदुक्तमिति । व्यापो-
यत्परेणेति । न चेत्यादि वृक्षशब्दस्य केवलस्य शिंशपाप्रतिपत्तिरप्रयुक्तत्वादित्याह—अनिष्टमेतदिति । तथाऽऽशङ्क्यान्तरं 30

[1] सि क्ष डा शिंशपादिषु ।

पोहवाचेव परमतमाशङ्कते-वृक्षपु पलाशादिषु इहोऽयं वृक्षः तस्मात् क्रमं एषां विवक्षिता स्यादिति सामान्याद् संशयो भवतीत्यासङ्क्य तत्रापि योऽयं भूयावन्यापोहवादी पत्र सर्वात्मानि, वृक्षार्थे सत्त्वद्रव्य-त्वपार्थिवत्वानि[इ]त्यादि तेषु निश्चयस्तु तत्र इत्यनैकान्तिकमेवत्, केन पुनर्व्यपेमेति चेत्-अक्षनिवृत्त्य-र्थोभिधानतत्पृथिव्यद्रव्यासत्त्व[व्या]वृत्त्या वृक्षाभिधानात् व्यावृत्तिवस्तुतस्य च व्यावृत्त गुणोपचमतर्थेन

5 –यथा हि वृक्षेत्यादि गत्वार्थं यावत् संशयहेतवः इति यथेष्टु भूमो गुणे दोषाभिमानत्वे तत्परागमिति, व्याख्या–अन्ययद्वारेणेत्युक्तत्वात् केवलात् संशयः, किं कारणं ? यथादर्शनमनुमानमवृत्तेर्विशेष एवार्थोऽपि शिंशपादिविशेषापर्यायेण पर्यायोऽनापि वृक्षद्रव्यसामान्यात् संशयो भवत्यद्रव्य[ा]दिविशेषविरहितस्य, निश्चयस्तु विशेषसहितस्य दृष्टत्वात् यथप्युच्यते सत्त्वद्रव्यत्वपार्थिवत्वादिषु क्रमाभिमयो भवतीति, तत्रापि एवमन्वयेन ।

10 एवमेव च वृक्षार्थभवनप्रतीतिवृक्षशब्दात् पार्थिवद्रव्यसत्त्वानि प्रतीयन्ते तैर्विना वृक्ष भवनस्यैवादर्शनात् विधिरूपेण दर्शनसामर्थ्येनैव वृक्षपार्थिवद्रव्यसत्त्वक्रमा आनुलोम्येननिश्चयध-र्मनिश्चयहेतवः प्रातिलोम्येन संशयहेतवः, एवमन्यतामर्थप्रकरणादिसहितावृक्षशब्दात् शिंश-पाया वृक्षत्वतस्यान्यपादिभ्योऽर्थेभ्योऽन्यस्याः शिंशपादिशब्दादिव गतिविशेषदर्शनादेवेति ।

एवमेव च वृक्षार्थेत्यादि, यावद्वृक्षभवनस्यैवादर्शनादिति एतदुक्तं भवति यथा वृक्षः स्वार्थभवनेन

15 विना न भवतीति वृक्षशब्दात्तद्वर्त्तनं प्रतीयते तथा पार्थिवद्रव्यादिभिस्तैर्विना वृक्षत्वस्य [भवनाद् वृक्षार्थभवन]-

मिति-वाक्यमिति । 'वृक्षाऽयमितिवस्य सामान्याद् संशयो भवेत् । [illegible] निश्चयो यत्रोऽयमवस्थायतीति ।' [illegible] [illegible] तस्मात् [illegible] एवं [illegible] एतदेव संशय-स्यात्, किं पचत्वं निश्चित एव एवं इति, एवं सत्त्वे परेषोऽन्यापिकेऽन्यापोहवादी तत्र क्रमाभिमयमिति [illegible]-वृक्षेषु पलाशादि-ष्विति । क्रमाभिमत निर्दर्शयति-वृक्षार्थे इति सामान्यमात्रस्य संशयोऽस्मिन् व्यभिचारः तथा हि [illegible] [illegible]-

20 विशिष्टसत्त्वविशिष्टो विशेष उच्यते तथा च सत्ताद्रव्यत्वादौ [illegible] [illegible] दृष्टत्वात् [illegible] न च भवति किन्तु निश्चय एव तत्र इति व्यभिचारः [illegible] हि [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] हि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति भाव । [illegible]-[illegible] व्याख्यात अथवेति । च [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] तेषां सत्तादीनां निश्चयो भवतीति पुन [illegible]–व्यावृत्तिवक्षमेति । कोऽयं

25 पुनः [illegible] न [illegible] संशयो न स्यात् किन्तु तत्र निश्चयो न स्यात् तथैव [illegible]–यथेष्टु भूम इति । अन्वयद्वारेणेति अन्वयद्वारेण विशेषविरहितस्य सामान्यस्य दृष्टत्वात् [illegible] विशेषसहितस्य [illegible] [illegible] संशयो [illegible] स्यादिति भाव । [illegible]-शिंशपादीति । [illegible] [illegible] न [illegible] तु निश्चय एव [illegible] यथा [illegible]–यदप्युच्यत इति [illegible]–एवमेव चेति । [illegible] [illegible] [illegible] विना

30 [illegible], [illegible] एव च [illegible] विशेष प्रतीयते तथा वृक्षत्वस्य पार्थिवत्वाद्यभिचरितत्वात् [illegible]-[illegible] भवतीति-एतदुक्तं भवतीति । [illegible] [illegible] यथा [illegible] तदितरप्रयोगि-

१ सि क डे निश्चयो न स्यात् । २ सि क डे [illegible] । ३ सि क [illegible] । ४ सि क [illegible] । ५ अत्र [illegible] [illegible] [illegible] परिपूर्णता ।

प्रतीतिवत् पार्थिवद्रव्यसत्त्वानि प्रतीयन्ते, तैर्विना तदैवादर्शनादिति, यद्यपि च वृक्षशब्दात् पार्थिवद्रव्य-
सत्त्वप्रत्ययगतिः, पार्थिवशब्दात् द्रव्यसत्त्वप्रत्ययगतिः, द्रव्यशब्दात् सत्त्वगतिः आनुलोम्येन, सत्त्वादिभ्यः प्राति-
लोम्येन चोत्तरेषु पूर्वस्मात् संशय इति तदपि विधिरूपेण दर्शनसामर्थ्येनैव च वृक्षपार्थिवद्रव्यसत्त्वशब्दा-
नामानुलोम्येनेत्यादि तथादर्शनं गतार्थं यावत् संशयहेतव इति दर्शनस्यैव निश्चयसंशयहेतुत्वात्, एव-
मन्यतामित्यादिरुक्तोपसंहारः तदर्थमभ्युपगम्य विशेषिताद् वृक्षशब्दात् शिंशपा[याः] वृक्षत्वतत्त्वाद्यादिभ्योऽर्थे- 5
भ्योऽन्यस्याः शिंशपादिभ्यश्च विशेषास्तत्त्वतिव[गतिः]विशेषदर्शनादेवेति ।

यद्यप्यनियतसंशयं मन्यसे सोऽपि विशेषाविशेषदर्शनेनैव, यथाऽग्निमात्रैकदेशधूम-
दर्शनादग्निसंशयो यत्नमूलत्वादिविशिष्टधूमदर्शनात्तु तन्निर्णयस्तथा वृक्षशब्दाद्विशेषदर्श-
नान्निर्णयोऽविशेषदर्शनाच्च संशयः, तद्भावदर्शनन्यायवत् एष वृक्षत्वस्य शिंशपादिविशेषेषु
पृथिव्यादिसामान्येषु चानेकत्र वृत्तेस्तुल्यत्वेऽपि स्वार्थेन सहैव वृत्तेः पृथिवीत्वादिभिर्वृक्षत्वादरा- 10
नुलोम्येन तथादर्शनात् प्रातिलोम्येन दर्शनाच्च निर्णयसंशयौ ।

यदप्यनियतसंशयमित्यादि, योऽयं वृक्षशब्दोच्चारणे कदाचिच्छिंशपायां गतिः कदाचिदगति-
रित्यनियमः अविशेषदर्शनादगतिर्विशेषदर्शनाद्गतिः, तत्र निदर्शनम्—यथाऽग्निमात्रैकदेशेत्यादि धूमविषय-
मात्रदर्शनं दर्शनं संशयाय विशिष्टस्तु निश्चयायेति दृष्टान्तः, दार्ष्टान्तिकोऽर्थस्तथा वृक्षशब्दादित्यादि यावत्संशयः,
केन पुनर्न्यायेन तदेवमिति तद्व्याचष्टे—तद्भावदर्शनन्यायवत्—यथोपवर्णितं प्राक् येऽग्नौ वाऽग्निधूमात्मकत्वादयेन 15
दृष्टो विधिनाऽऽत्मानमेवाऽऽत्मना भावयतीत्यादि स एवात्रापीति, एष वृक्षत्वस्येत्यादि प्रकृतोपसंहारः,
शिंशपादिविशेषेषु पृथिव्यादिसामान्येषु च तुल्यमप्यनेकत्र वृत्तं स्वार्थेन सहैव वृत्तः [वृक्षः] पृथिवीत्वादिभिः
गम्यते त्रिभिरनुलोम्येन पृथिवीद्रव्यसत्त्वैः पृथिवी द्रव्यसत्त्वाभ्यां [द्वाभ्याम्] द्रव्यं सत्त्वेनेत्येवमेवाऽऽनुलो-
म्येन तथा दर्शनात्, सत्त्वादुत्तरोत्तरसंशयस्तु प्रातिलोम्येन[1], दर्शनादेव तथेति यावन्निर्णयसंशयाविति गतार्थः ।

यद्यपि चेति । विधिरूपेणानियतस्य शब्दस्याऽऽनुलोम्यप्रातिलोम्याभ्यां निश्चयसंशयौ भवत इत्याह—विधिरूपेणेति यथा शिंशपा- 20
विशेष[illegible] सामान्यात् वृक्षशब्दादपि वृक्षमूलत्वादिभिर्नाम शिंशपाया अग्नादि-
दर्शनादेव भवतीत्याह—तदर्थेति । [illegible] विशेषाविशेषदर्शनादेव भवत्यस्येति निरस्यति—
यद्यपीति । [illegible]—योऽयमिति [illegible] शिंशपायां [illegible] दर्शनाच्च [illegible]
भावः । विशिष्टो धूमोऽग्निनिश्चायक [illegible] धूमोऽग्निसंशयहेतुरिति प्रदर्शयति—यथाऽग्निमात्रेति । [illegible] 25
[illegible] तद्भावदर्शनेन यथा [illegible]
[illegible] दर्शयति—तद्भावदर्शनेति [illegible] । तमेव न्यायं स्मारयति—यथोपवर्णितमिति ।
पृथिवीत्वादिसामान्य[illegible] शिंशपादिविशेषसामानाधिकरण्यतया [illegible] पृथि-
वीत्वादिसामान्यैः स्वार्थेन सहैव [illegible] पृथिवीत्वैर्न शिंशपादिभिर्न गम्यते, पृथिवीत्वस्य [illegible]
[illegible] पृथिव्यादिद्रव्यं गमयति तथैव दर्शनात् [illegible] किं द्रव्यं गुणादि
वा पृथिवी जलादि वा वृक्षो घटादिर्वेति [illegible] तथैव दर्शनात् तथा द्रव्यशब्देन किं पृथिवी जलादि वा तत् वृक्षो घटादिर्वेति 30
[illegible] पृथिवीशब्देन किं वृक्षो घटादि वा [illegible] यावत् इति दर्शयति—एवं वृक्षत्वस्येति । दर्शनतः निश्चयसंशय-

---

1 मि छ का व प्रातिलोम्येन प्रापयानुलोम्येन । 2 मि. छ °न्यायात् । 3 मि छ. का नाम ।

अथ मन्येत तावेतौ न युक्तौ दर्शनादुभयतोऽपि, वृक्षदर्शनस्य यथार्थशिंशपयोरविशेषो निश्चय एव वा स्यात्, मन्यते पुनः तौ युज्येते, अतुल्यत्वात् स्वार्थाभावे वृत्त्यवृत्त्योः, ते हि संशयनिश्चयहेतू संशयहेतवस्तावत् वृक्षादिशब्दाः शिंशपादिस्वार्थाभावेऽपि पलाशादौ वृत्तेः, निश्चयहेतवस्तु वृक्षावयवान् तदनुबन्धिनश्च पार्थिवादीन् व्याप्नुवन्ति स्वार्थस्याभावे न वर्तन्त इति ते व्यावृत्तिबलेनैवेति ।

अथ मन्येतेत्यादि, परमतमाशङ्कते—तावेतौ—निश्चयसंशयौ न युक्तौ दर्शनात्, उभयतोऽपि वृक्षदर्शनस्य यथाशिंशपयोरविशेषो निश्चय एव वा स्यात् मन्यते पुनरन्यापोहे स्वार्थाभावे [वृत्तेः] संशयो युज्येत अवृत्तेश्च निश्चयः कस्मात्? अतुल्यत्वात् स्वार्थाभावे वृत्त्यवृत्त्योः, ते हि—स्वार्थाभाववृत्त्यवृत्ती यथासंख्यं संशयनिश्चयहेतू तद्व्याचष्टे—संशयहेतवस्तावद् वृक्षादिशब्दाः शिंशपादिस्वार्थाभावेऽपि पलाशादौ वृत्तेः सदादिशब्दाश्च द्रव्यादिस्वार्थाभावेऽपि गुणादौ वृत्तेः संशयहेतवः निश्चयहेतवस्तु वृक्षावयवान् शाखादीन् व्याप्नुवन्ति पार्थिवद्रव्यादींश्चानुबन्धिनोऽर्थान्, स्वार्थाभावे न वर्तन्ते ततस्ते व्यावृत्तिबलेनैव निश्चयहेतव इति ।

एतच्च—

न, दर्शनोत्सर्गापवादाभ्यां वस्तुनोऽतुल्यत्वात् संशयनिश्चयौ, स्थाणुपुरुषविषयशकुनिनिलयनवल्लीसर्पणनियतोत्सर्गापवादमूलोर्ध्वत्वसामान्यदर्शनवत् ।

(नेति) न, दर्शनस्यैवोत्सर्गापवादमूलत्वात्, वृक्षवचनदर्शनमेव हि पलाशादिशिंशपादिषूत्सर्गेण प्रवृत्तं शिंशपावचननियतमपवादमूलं निश्चयाय कस्मात्? वस्तुनोऽतुल्यत्वात्—वस्त्वेव हि विशिष्टमतुल्यं शिंशपापलाशादि परस्परतोऽनुपकारित्वात् सामान्यासमवनस्य, सामान्यानुपसर्जनादितुल्यत्वात् किमिव? स्थाणुपुरुषेत्यादि दृष्टान्तो यावद्दर्शनवदिति, यथोर्ध्वत्वं सामान्यं स्थाणुः स्यात् पुरुषः स्यादिति

सामान्यमुक्तम्, व्यक्तिसमवायित्वेन स्वदर्शनप्रवृत्तिमाशङ्कते अथ मन्येतेति । [illegible]—परमतमिति [illegible] उभयत्र वृक्षदर्शनादेव संशयो वा निश्चय एव वा स्यादिति भावः । समर्थयते तौ [illegible]—मन्यत इति [illegible] [illegible] यत्र पलाशादौ [illegible] वृक्षे संशयो भवति, एवं सदादिशब्दा अपि [illegible] गुणादौ वृत्ते [illegible] न [illegible] कार्यप्रतीतावभावे [illegible] [illegible] सर्वत्राप्यभावात् स्वार्थाभावानुवृत्ती [illegible] भावः । [illegible] संशयहेतव इति । दर्शनमेव [illegible] उत्सर्गमूलं तत् [illegible] [illegible] [illegible] समाधत्ते—न दर्शनेति दर्शनस्योत्सर्गापवादाभ्यां वस्तुनोऽतुल्यत्वेन [illegible] मत्वा व्याचष्टे—वृक्षवचनेति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] भवति [illegible] [illegible] भवतीति भावः । तत्र हेतुमाह—वस्तुन इति सामान्यमात्रस्य [illegible] भवतीति सामान्यविशेषौ वस्तुनी न तुल्ये [illegible] [illegible] भवतीति भावः । दृष्टान्तमाह—स्थाणुपुरुषेति [illegible] सामान्यमूर्ध्वत्वदर्शनं [illegible] [illegible] [illegible], तथा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

संशयहेतुः, शकुनिनिलयनं स्थाणुरेवेति निश्चयहेतुः, विशिष्टत्वात्, चलनस्पन्दनं वा पुरुष एवेति, तथैव वृक्षशिंशपादिष्वपि दर्शनादेव ।

अत्राह—

ननूक्तं वृक्षादेरभावो ह्यवृक्षादिस्तत्रैवादर्शनम्, ततो व्यवच्छेद्यमानं यदवृक्षादि न भवतीति तदेव स्वार्थाभिधानमिति, एवञ्च सति क्व दर्शनं यस्त्वयेष्टम्? यथं ज्ञानस्यव्यभिचारादिदोषाद्दर्शनपक्षेऽसपक्षादर्शनसाधनार्थमवृक्षाद्यभावो वृक्षादिशब्दार्थ इति कल्पयामः, दर्शनस्यैवाभावात्तद्दोषासंस्पर्शात्, अदर्शनमात्रस्याभिमतत्वादित्यत्रोच्यते नन्वदर्शनादिति दर्शनस्यैव सिद्धिरेवम्, अदर्शनस्यादर्शनात्, यदि दर्शनमन्वयो नाभ्युपगम्यते न वृक्षो नाम कश्चित् स्यात् तत इदमदर्शनमेवाभावमात्रं खपुष्पादिवन्न किञ्चिदुक्तं स्यात्, अवृक्षस्यैवाभावो वृक्षीभूतत्वात् सर्वस्य कुतस्तदर्शनम् वृक्षदर्शनमन्तरेणैव वाऽवृक्षदर्शनसिद्धिः, वृक्षावृक्षदर्शनाभावे वृक्षोऽयं घटादिरवृक्ष इति सिद्धिर्नास्ति इति दर्शनमेवैवं सिद्ध्यति ।

नन्वूक्तमित्यादि, वृक्षादेरभावो ह्यवृक्षादिः, तत्रैवादर्शनम्, ततो व्यवच्छेद्यमानं यत् तदवृक्षादि न भवतीति तदेव स्वार्थाभिधानमिति, एवञ्च सति क्व दर्शनं यस्त्वयेष्टं यतो दृश्यतोरुत्सर्गापवादाभ्यां वस्तुनोऽतुल्यत्वात् संशयनिश्चयाविष्येयाताम्, ननु नास्ति दर्शनम् यथ ज्ञानस्याव्यभिचारादिदोषात् दर्शनपक्षेऽ[स]पक्षादर्शनसाधनार्थ[म]वृक्षाद्यभावो वृक्षादिशब्दार्थ इति कल्पयामः दर्शनस्यैवाभावात्तद्दोषासंस्पर्शादर्शनमात्रस्याभिमतत्वादिति अत्रोच्यते—नन्व[दर्श]नादित्यादि, ननु दर्शनस्यैव सिद्धिरेवम्, अदर्शनस्यादर्शनात्, तद्व्याचष्टे—यदि दर्शनमन्वयो विधिर्नाभ्युपगम्यते वृक्ष इत्यत्राऽवृक्षस्याभाव एवोक्तः स्यात्, न वृक्षो नाम कश्चित् स्यात् ततः किं? तत इदमदर्शनमेव—अवृक्षव्यतिरेक एवेत्यर्थः, तदभावमात्रमेव खपुष्पादिवदित्यादिनाऽनुक्तत्वान्न किञ्चिदुक्तं स्यात् अवृक्षाभावो वृक्ष इत्यभावमात्रत्वात् तथाऽवृक्षस्यैवाभावो वृक्षीभूतत्वात् सर्वस्यावृक्षाभावस्य कुतस्तदर्शनं अवृक्षस्य वृक्षदर्शनेनैव व्याप्तत्वात्,

---

विवक्षणमिति भावः । ननु तुल्यातुल्यमात्रत्वादुत्सर्गापवादाभ्यां स्वार्थस्य तदन्यस्य चादर्शनात् केवलं स्वार्थाभाव एव क्रियते न तु स्वार्थाभावमात्रं व्यावर्तितं तस्मात् सामान्यमात्रसाधनाद्विशेषव्यवच्छेदो भवति अवृक्षादि न भवतीति तदेव च वृक्षस्य स्वार्थाभिधानम्, न तु स्वार्थो नाम कश्चिदभिधीयते येन दर्शनं तद्विषयं तद्व्याप्तदर्शनपक्षे भवेत्, एवं चोत्सर्गापवादाभ्यां निर्णयसंशयौ भवेतामित्याशङ्कते—ननूक्तमिति । तदेव व्याचष्टे वृक्षादेरभाव इति तुल्यातुल्यमात्रत्वाद्वृक्षादेरदर्शनम् तथा तदन्यस्यापि अभावात् केवलमपोहत्वात् वृक्षादिशब्दात् स्वाभिधानमभिधीयते न व्यवच्छेद्यस्य अभावस्य विधानाभावात् तस्मात् सामान्येन तदभावदर्शनात् विशेषमदर्शनेऽपि तद्विशेषदर्शनस्य चाभाव एवेति भावः । तत्र कारणमाह यथं हीति ज्ञानस्याव्यभिचारादिदोषाद्व्यभिचारादभिधानस्याभावात् दर्शनपक्षे तदन्यस्य दर्शनं नास्तीति प्रतिपादनाभावाभावमात्रस्य वृक्षादिशब्दार्थत्वं ब्रूमः तत्र दर्शनपक्षाभावस्याव्यभिचारादिदोषा न सन्ति अदर्शनस्याभावसामान्यस्य विशेषासंस्पर्शनाभिमतत्वादिति भाव । अन्यदर्शनादिकमनुपलम्भादसत्वे तदभावदर्शनात् तदभावव्यवच्छेदादर्शनस्यादर्शनं व्याप्तम्, स्वार्थस्याप्यदर्शनात्, एवमदर्शनस्यादर्शनं दर्शनमेव भवेदिति समाधत्ते—ननु दर्शनस्यैवेति । प्रोक्तमर्थं स्फुटीकरोति—यदि दर्शनमिति दर्शनं हि विधिरुच्यते तदभावमुपगम्ये तदभावमात्रमभावस्याप्रयुक्तं भवेत् न तत्ववस्तु निष्पादना तत्र एवमभावपक्षात्तत्—

वृक्षदर्शनवशादेव नाऽवृक्षदर्शनसिद्धिः, वृक्षावृक्षदर्शनाभावे वृक्षोऽयं घटादिरवृक्ष इति सिद्धिर्नास्ति तस्मादर्थ-मेवैतं सिद्ध्यति नापर्मनमिति ।

अपितृवदवृक्षादर्शनं व्यतिरेकस्त इति चेत्, अन्यस्य पितृकस्यस्य दर्शनमत्रापि स्यात्, न चेत् प्रागुक्तवदेवानुपपत्तिः, व्यवस्थाकारिदर्शनेनायं वृक्षोऽयमन्योऽस्मादघ-
5 टादिरवृक्ष इति व्यवस्थिते हि विधेये वृक्षेऽदर्शने त्ववृक्ष इति स्यात् ।

(अपितृवदिति) अपितृवदवृक्षादर्शनं व्यतिरेक[स्त] इति चेत्—स्यान्मत पितुरन्योऽपिता सर्व इत्यादिप्रागुक्तवदर्शनमिलितत्वान्न, अन्यत् पितृकस्यस्य दर्शनं स्यादत्रापि, न चेत् प्रागुक्तवदेवानुपपत्तिः, मत्पक्षधर्मप्रदर्शनेन यथं वृक्षोऽयमन्योऽस्माद्घटादिरवृक्ष इति व्यवस्थिते विधिना वृक्षेऽन्यापोहकमप्यदर्शनं सामान्यमपेक्षि, एतदर्थप्रदर्शनो मन्यो व्यवस्थाकारिदर्शनादि यावत्[व्यव]स्थिते हि वृक्षे विधेयेऽदर्शनेन त्ववृक्ष
10 इति स्यात्—विधिना दर्शनमात्रमये सति सिद्धमेवमिति दर्शयत्येव मन्या ।

व्यावृत्तिपक्षे स्वनियमापादनम्—

स तु तव सदा स्याद्यदाऽन्यस्यासाधारणाय व्यावर्त्यव्यावर्तकयोर्विधिना व्यवस्थापकं दर्शनं भवेत् तच्च नेष्यत एव, विधिप्राधान्ये तु पृथिवीत्वाद्युत्तरभावा वृक्षादिपूर्वभवनविज्ञानविध्या-पाद्याः स्युः वृक्षाद्यात्मकत्वाद्वृक्षादिस्वात्मवत् वृक्षादिपूर्वभावाः पृथिव्याद्युत्तरभवनविज्ञान-
15 विध्यापाद्याः तदनतिरिक्तात्मकत्वात् वृक्षमूलादिवदेवं विधिरूपेण दृष्टवदेवानुमानमभि-धानञ्च युज्यते ।

स तु तव तदेत्यादि, यावच्च नेष्यत एव त्वयेति विमतिविपरिणामात्, घटादिभ्यो व्यावृत्तो

यद्व्यतिरेक एव स्वमन्यार्थं स्यात्, यमानविशेषाभावात् वृक्षावृक्षभावात् वृक्षोऽयमवृक्षोऽयमिति स्यादिति भाव निश्चितं स्यात्, एवमत्र योऽपि नास्ति तत्प्रसाधकसामान्यं व्यपदेशनिमित्तभूतार्थसामान्याभावेन वृक्षमूलत्वात्, यो हि
20 वृक्षे व्यपदेशरूप कार्यमिति भाव । यमन्यापोह व्यतिरेकाय—वृक्षादर्शनवशादेवेति स्यात् एतदवृक्षदर्शनमन्तरेण दर्शनादर्शनमेव प्रमाणं इति भाव । ननु पितुरन्ये पुत्रादयस्तत्पूर्वेण पिता न पितृत्वेनातदा अन्योऽपि पितुरन्यत्वेनापितृत्वातिरेकेण न तदन्य एव यथा तथा वृक्षादर्शनाभावेऽपि गम्यते—अपितृवदिति । यथा पितुरन्ये सर्वे पुत्रा अनादिस्तमेवस्य अन्यत्वस्य-दर्शितुमिमादेव निरवस्था एव प्रतीयन्ते पिता नापितृत्वातिरेकेण व्यवस्थापीति व्यावृत्तो व्यवस्थितमिति । पितापि तस्यैव प्रमाणो विधिरूपेण तत्सर्वमुपस्थापयेत् मे पिता मेऽपि भ्रातादय इति प्रतीते यद्यन्येषु पितुरन्यत्वं प्रसिद्धं अन्यस्येति मद्युक्तेः
25 स्यादपि—अन्यत्वादिति । अन्यथा सर्वमादर्शनात्मकत्वादपितृपितृत्वव्यवस्थापितृत्वातिरेकेण दर्शनं नैयोगकस्य एवास्य-भेदात्—न चेदिति । तयोरन्योऽन्यत्वादि विधिरूपो दर्शनम् एवं प्रसज्यते विधिरूपेण दृश्यते यो विधिरूपेण न यो व्यवस्थापकत्वमेवं वृक्षोऽयं व्यावर्तितमात्रभावात् इति दर्शनेन विधेये वृक्षे व्यवस्थिते तदर्थं चारय इति सामर्थ्याद्—मत्प-क्षदर्शनस्यैवेति । एवमुक्तानामप्रसक्ते निषिध्येति । अन्यापोहवादिनोऽदर्शने व्यतिरेकमात्राभावादन्यापोहाद्यन्यथा-प्रमाणदर्शी—स तु तवेति । स्वमति तदेतत्त्वस्य पुनरन्यस्य वृक्षादीनामस्य निर्दोषमन्य नैष्यत एवेत्येवं पक्षे दोषम-
30 नर्थो भाव । अत्र वृक्षादिरन्यस्मादन्यापोहेन वृक्षादिरोऽन्यः स्यात् यदा व्यावर्त्यव्यावर्तकयोर्विधिनाऽवस्थापकते विधिः स्यात् व्यावृत्तिपक्षेऽपि व्यावर्त्यव्यावर्तकयोः विधिना स्यात् सिद्धो स्यात्, न हि स्वाभाव्यैकमन्यमुपपद्यतेऽभिनिविष्टत्वात्सिद्धो वा व्यवस्था-पनविषया इत्यन्यनिति स्यादि—घटादिभ्य इति । परस्परविलक्षणानिविधिरूपयोरस्तु दर्शनस्य व्यवस्थापकत्वमनुपपत्ते न

सत्यां वृक्षादिसिद्धिः, तत्सिद्धौ पार्थिवाद्यावर्त्यसिद्धिरित्यनवस्था परस्परतः स्यात्, सा मा भूदिति वक्तव्यम् व्यापकमेवेष्टव्यं विधिना[व्यावर्त्य]व्यावर्तकयोः—वृक्षादिसद्भावपृथ्व्यादिसद्भावयोरिति, कथं पुनर्विधिप्राधान्ये तद्दोषाभावः? उच्यते—विधिप्राधान्ये तु पृथिवीत्वाद्युत्तरोत्तरादिभावेन भावत् स्वात्मवदिति, वृक्षपृथिवीद्रव्य-सत्त्वाः, वृक्षशिंशपाङ्कुरकुसुमानि मूलस्कन्धशाखापत्रादयश्च वृक्षादयः पूर्वे चोत्तरे च भावा विधिना दृष्टाः, पार्थिवभवनं वृक्षभवनविज्ञानविष्याधायमेव, वृक्षात्मकत्वात् ततोऽनन्यत्वात्, वृक्षस्वात्मवत्, वृक्षात्मकत्वञ्च 5 पार्थिवत्वादीनां पूर्वभावादित्वम् मूलाद्युत्तरभावानाञ्चैतत्तदेकात्मकत्वसिद्धौ सत्यां साधनस्य साधीयस्त्व तथा पृथिवीभवनमेव द्रव्यभवनं द्रव्य[भवन]मेव सद्भवनमिति तथा वृक्षादिपूर्वेष्वपि साधनं तद्विपर्यये चोत्तरधर्मभवनापादनम्, तदनतिरिक्तात्मकत्वात् ततोऽनन्यत्वात्, वृक्षमूलादीति दृष्टान्तः, शिंशपाद्यु-त्तरभवनविज्ञानविष्याधायो वृक्षतदात्मकत्वात् मूलस्कन्धपलाशादिधर्मात्मना वृक्ष एव यथा भवन् दृष्टः तथा शिंशपाद्यात्मना वृक्ष एव भवतीति, एवं विधिरूपेण दृष्टवदेवानुमानं विधिप्राधान्ये युज्यतेऽभिधानञ्च । 10

स्यान्मतं—

व्यावृत्तिप्राधान्ये तु दृष्टवत् पार्थिवत्वाद्यसिद्धौ वृक्षो नैव वृक्षादि स्यात् तोयवत्, पार्थिवं द्रव्यत्वेनासिद्धत्वात् पार्थिवं नैव स्याद्गुणवत्, एवं द्रव्यं द्रव्यं न स्यात् सत्त्वेनासिद्धत्वात् खपुष्पवदिति, पार्थिवद्रव्यसत्त्वासिद्धयोऽसिद्धा इति चेन्न, व्यावृत्तिप्राधान्येऽन्यत्वात्, यथा सदपि न सत्, द्रव्यादित्वेनासिद्धत्वादेवं पूर्वं पूर्वं नात्मरूपभाक् स्यादुत्तररूपेणा 15 भूतत्वादभिवदिति ।

व्यावर्तीत्याह-सा मा भूदिति वृक्षादिव्यावर्त्यव्यावर्तकसिद्धिर्न व्यावृत्तिरूपेण किन्तु वृक्षादित्वेन विधिरूपेण दर्शनादेव व्यावर्तकस्य व्यावृत्तिर्व्यावर्तिनो व्यावृत्ते सिद्धिश्च नान्यथाऽऽदिरूपेण अपि तु वस्त्वैक्येन तदनादेवेति भावः । भावमनुमेयं समर्थयति—विधिप्राधान्येत्विति । वृक्षपृथिवीति पृथिवीद्रव्यसत्त्वे वृक्षानुगामिनो उत्तरे भावाः शिंशपाद्यङ्कुरादयो मूलस्कन्धादयश्च वृक्षादयश्च पूर्वे भावाः वृक्षमेव पूर्वोत्तरभावात्मत्वेन वृक्षात्मकत्वमिति मूलकारेण पृथिवीत्वाद्युत्तरेऽभिधानात् 20 टीकाकृदभिमतेन तु पृथिवी द्रव्यं पूर्वभावा वृक्षशिंशपादय उत्तरे भावाः पूर्वे चोत्तरे च भावा दृष्टा इति ध्येयम् । वृक्षादिभवन एव पार्थिवादिभवनात्मकत्वं निगमयति पार्थिवादिभवनं वृक्षादिभवनविज्ञानविष्याधायं भवति अतस्तद्विषयस्य पार्थिवभवनस्य वृक्षात्मकत्वादेव निगमय सदतिरिक्ततदर्शनात् तदात्मकत्वं वृक्षभवनात्मकत्वम्, एवं मूलादिपूर्वभावा अपि वृक्षाद्युत्तरभवनविज्ञानवि-ष्याधायाः वृक्षात्मकतदात्मकत्वात् न तद्व्यतिरिक्ता … मूलस्कन्धादिभवनमेव वृक्षभवनात्मकत्वात्, एवं शिंशपादिभवनमेव वृक्षभवनम् शिंशपाद्यात्मना … पार्थिवभवनमिति पृथिव्याद्युत्तरभवनापेक्षयैव वृक्षा 25 दिपूर्वभवनम् मूलस्कन्धादिपूर्वभवनापेक्षया च वृक्षादिभवनस्य विज्ञानात् वृक्ष एव शिंशपाद्यात्मना भवतीति भावार्थः । वृक्षात्मकत्वं पार्थिवादीनां …—वृक्षात्मकत्वं चेति । पृथिव्यादिभवनानां तदुत्तरभवनात्मकत्वमाह—तथेति । उत्तरभवनानां पूर्वभवनात्मकत्वमाचष्टे—वृक्षादिपूर्वेष्वपीति । वृक्षभवनं न निरिच्यते, अपि तु मूलस्कन्धपलाशादिपूर्वभावात्मैव तद् इत्याह—मूलस्कन्धेति । एवञ्च शिंशपादिभवनमेव वृक्षादिभवनमिति दार्ष्टान्तिकमाह तथा शिंशपाद्यात्मनेति । एवमनुमानमभिधानञ्च … विधिप्राधान्येन भवति न तु व्यतिरेकेणेत्याह—एवमिति । व्यतिरेकप्राधान्ये दोषमाह— 30 व्यावृत्तिप्राधान्ये त्विति । … पृथिवी … पृथिवीभवनमेव वृक्षभवनमिति

(व्यावृत्तीति) व्यावृत्तिप्राधान्ये तु दोषः, यथा–घटवत् पार्थिवत्वाद्यसिद्धौ–पार्थिवद्रव्यसत्त्वे आरम्भकमनन्तमेव वृक्षमवनमभिप्रेत्योऽप्यत्यन्तं ते वृक्षो नैव वृक्षः स्यात्, पार्थिवत्वेनासिद्धत्वात् तोयवत्, यथा तोयं पार्थिवत्वेनासिद्धं वृक्षो न भवत्येव वृक्षोऽपि वृक्षो नैव स्यात्, तथा पार्थिवं द्रव्यत्वेनासिद्धत्वात् पार्थिवं नैव स्याद्गुणवत् यथा गुणस्य द्रव्यत्वेनासिद्धत्वादपार्थिवत्वं तथा पार्थिवस्याप्यपार्थिवत्वं स्यात्
5 एवं द्रव्यं न द्रव्यं स्यात् सत्त्वेनासिद्धत्वात् खपुष्पवदिति पार्थिवद्रव्यसत्त्वासिद्धयोऽसिद्धा इति चेन, व्यावृत्तिप्राधान्येऽप्यस्वात्–स्वार्थानुवृत्तिमेवानामपि व्यावृत्तित्वात् स्वार्थाभावाभावस्यार्थत्वाभावात्, प्रसिद्धिविरोधदोष इति चेत्तवैव व्यावृत्तिप्राधान्याभ्युपगमाद्दोषो न ममेति तथा सदपि न सत्, द्रव्यादित्वेनासिद्धत्वात् खपुष्पवदिति वर्तते, एवं पूर्वं पूर्वं मात्मरूपमात्रं स्यात्, उत्तररूपेभ्यमूरत्वादभिवनिति यथायद्वार्थमभिधापारम्भ ।

10 यदप्युक्तं 'गुणस्वगन्धसौरभ्यसन्निवेशैरनुक्रमात् । अद्रव्यादिव्यवच्छेद एकवृक्षोऽस्य ताविवत् ॥ इति व्यावृत्तिप्राधान्ये गुणवत्त्वादिभिरद्रव्यादिव्यवच्छेद एकवृक्षता युज्यते विधिप्राधान्ये तु घटवदपि सिद्धिः स्यात् सौक्ष्म्यरूपगुणाभिन्नतात् । क्रमवत्प्रातिलोम्येऽपि भिन्नैककार्यगतिर्भवेत् ॥' इति, तदपि 'दृष्टानुवृत्तेः ,

तद्व्याख्या–दृष्टानुवृत्तेरेव नादृष्टव्यवच्छेदात् आनुलोम्यान्निश्चयः प्रातिलोम्यात्तु संशयः,
15 यतस्तत्र तुल्येऽन्यत्वे गुणत्वाद्गुणे निश्चयो द्रव्यकर्मणोर्न, दर्शनादेव चैकानेकारम्भाभिन्न-गुणत्वादिभिर्गुणरूपसौक्ष्म्येषु संशय इति ।

(यदपीति) यदप्युक्तं गुणस्वगन्धसौरभ्यसन्निवेशैरनुक्रमात् । अद्रव्यादिव्यवच्छेद एकवृक्षो-स्यभावित् ॥ (प्रमा स) इति व्यावृत्तिप्राधान्ये गुणत्वादिभिरद्रव्यादिव्यवच्छेद एकवृक्षता

घटवदनुपपन्ने द्रव्यार्थेऽन्यत्रैव न स्यात् तत्र पार्थिवत्वेनासिद्धत्वादिति व्याख्ये–घटवदिति तत्रान्ते हि यः [illegible]
20 पार्थिवत्वादिधर्मारम्भकत्वात् पृथिवीद्रव्यसत्त्वानां [illegible], पृथिवीद्रव्यसत्त्वाना वा एव [illegible] तत्रानु-पपत्तेः स्यादेवमिति पार्थिवादीनां तत्त्वानामत्वेन तत्र रूपेण तत्त्वाभिन्नत्वादिति भाव । तदन्यत्वात्–तोयवदिति । एवं पार्थिवत्वादिभिरपि तथा पार्थिवमिति । द्रव्यत्वादिभिरपि–एवं द्रव्यमिति । पार्थिवादिभिरनादिसिद्धत्वादिति हेत्वाभ-सिद्धत्वमाशङ्क्य–पार्थिवमिति समानार्थत्वाच्च मेदानाव [illegible] तदन्यत्वानुपपत्तेरिति भाव । तविरुद्धोऽपि–व्या-वृत्तिप्राधान्य इति । [illegible] व्यावृत्तेः–सामान्यधर्माणां केवल [illegible] परस्परभ्य-
25 [illegible] तेषां [illegible] पार्थिवत्वेनासिद्धत्वमेवेति भाव । ननु प्रसिद्धिविरोधेऽन्न [illegible] स्वार्थानां पार्थिवादीनां [illegible] प्रसिद्धीति । न ममायं दोष [illegible], किन्तु त विधास्या [illegible]–तवैवेति । एवं पूर्वोत्तर [illegible] अनु-पूर्वोत्तर पूर्वं पूर्वं [illegible]–यथा सदपीति । ननु व्यावृत्तिरेव [illegible] [illegible] अपूर्वमिव, [illegible]
30 नियम पृथिवीद्रव्यार्थे पृथिवीत्वे [illegible] द्रव्ये [illegible] नियमो ननु [illegible]–यदप्युक्तमिति । व्यावृत्तिप्राधान्ये पूर्वं विधिप्राधान्ये दोषम प्रदर्शयति–गुणत्वमन्यत्वेति एवं [illegible] व्यावृत्तिप्राधान्ये [illegible] । विधिप्राधान्ये

युज्यते, विधिप्राधान्ये तु 'दृष्टवदपि सिद्धिः स्याच्छौक्ल्यरूपगुणाश्रितात्। क्रमवत् प्रातिलोम्येऽपि त्रिक्षेप-कार्यगतिर्भवेत् ॥' (ममा स) इति, यदपि 'दृष्टानुपूर्व्येः इत्यादि श्लोकः, क्रमेण त्रिक्षेपकार्यगतिवत् प्रातिलोम्ये त्रिक्षेपकार्यगतिर्न भवति, तथा दर्शनादर्शनाभ्यामिति, तद्व्याख्या—दृष्टानुपूर्व्येरेव—नादृष्टाव-क्षेपात्—नादृष्टानुपूर्व्येरानुलोम्याभिमयः, प्रातिलोम्याद्य संशयः, कस्मात्—[1]यतस्तत्र तुल्येऽन्यत्वे शुक्लत्वाद्युभे निश्चयो द्रव्यकर्मणोर्नेति तयोरपोहो न सत्त्वगुणयोः, शौक्ल्यरूपादीनामैकात्म्याभिमयः, दर्शनादेव 5 भेदानेकात्म्यामाश्रितगुणरूपादिभिर्गुणरूपशौक्ल्येषु संशय इति।

तत्रानुपलब्धितत्त्वदर्शनादैकात्म्यत्वमिति चेत् शुक्लं तर्हि नीलरक्तपीताद्यपि स्यात् रूपाद-नन्यत्वात्, शुक्लगुणस्वरूपवत्, एवमेव रसाद्यपि रूपं स्यात् गुणादनन्यत्वात्, गुणः कर्माद्यपि स्यात्, आश्रितानन्यत्वात्, आश्रितं द्व्यणुकाद्यपि उत्क्षेपणादि रूपादि च स्यात्, आश्रितं स्यात् तथा चाऽऽश्रितादिना गुणादिसंशयो न स्यात्, शौक्ल्यैकात्म्यात्। 10

(तत्रेति) तत्रानुपलब्धितत्त्वदर्शनादैकात्म्यत्वमिति चेत्—स्वाभिमतं ब्रूयात् पार्थिवद्रव्यत्वसामान्य-वदन्यानि शौक्ल्यरूपगुणाश्रितानुपलब्धीनि, तस्मात्तत्र निश्चयोऽनपोह्य, येऽन्ये तेषामरूपगुणानाश्रिता-नामपार्थिवत्वादिवद्भावापोह इत्यत्र ब्रूमः—शुक्लं तर्हीत्यादि, नीलरक्तपीताद्यपि शुक्लं स्यात् रूपादनन्यत्वात् शुक्लगुणस्वरूपवत्, एवमेवैतानि गन्धादीन्यनिष्टापादनानि यावद् द्व्यणुकाद्यपीति, द्व्यणुकं कार्यं द्रव्यमाश्रित

योऽस्माह—दृष्टवदपीति। रूपस्यानपेक्षत्वादिपक्षेण रूपस्य गुणत्वाश्रितत्वस्य च निश्चयो रूपस्य तदाश्रितत्वमैकात्म्यात्, रूपं 15 गुणाश्रितत्वाभ्यां गुणाश्रितत्वेन निश्चीयते [illegible] शुक्लाद्यभिधानात् क्रमवत् त्रिक्षेपकार्यगतिर्यथा भवति तथा प्रातिलोम्येऽपि त्रिक्षेपकार्यगतिर्भिद्यते स्यात्, सामान्येन विशेषेण दर्शनस्य समानत्वादिति भावः। तत्र समाधानमभिधत्ते—यदपीति [illegible] दृष्टानुपूर्व्ये सिद्धिः स्यात् शौक्ल्यरूपगुणाश्रितात्। क्रमवत् प्राति-लोम्ये तु न त्रिक्षेपकार्यगतिः ॥ इति। व्याचष्टे—क्रमेणेति। हेतुमाह—तथा दर्शनेति। तं व्याचष्टे—दृष्टानुपूर्व्येरेवेति। न सत्त्वगुणयोरिति शुक्लत्वेन सत्त्वगुणयोरपोहो न भवतीति भावः। मायार्थमाह शौक्ल्येति। शौक्ल्यस्य रूपगुणाश्रितै- 20 कात्म्यात् निश्चयो दर्शनादेव आश्रितस्य च गुणरूपशौक्ल्यैकात्म्यात् संशयः तेषामैकात्म्यादर्शनादिति भावः। ननु शुक्लाश्रितत्वात् रूपगुणाश्रिता अनुपलब्धिः अत एव तत्सम्मूलाः नान्ये तस्मादन्यत्वे तुल्येऽपि शुक्लत्वाद्युभे निश्चयो न द्रव्यकर्मणोस्तत्र दर्शनादिति न गुणविषयश्चेत्—तत्रानुपलब्धीति। व्याचष्टे—स्वाभिमतमिति। यथा द्रव्यस्य [illegible] पार्थिवत्वधर्मो सामान्यधर्माः तदनुपलब्धितो भेदाय [illegible] एते सर्वेऽनिपमाश्रितादनन्ये, एवं शौक्ल्यादिसामान्यानि रूपादीनि नान्यानि तस्मात्तत्र निश्चय एव आश्रितगुणरूपादिभिर्गुणरूपशौक्ल्येषु तस्य [illegible] भावः। [illegible] तथाऽरूपगुणा- 25 नाश्रितानामपोहस्तेषामेवान्यत्वात् येऽन्ये तेषामिति। यदि रूपादीनां शौक्ल्याश्रितादनन्यता तस्माद्रूपादिभिर्गोहस्ते तर्हि नीलपीतादीनामपि [illegible] शौक्ल्येनानन्यत्वं स्यात् [illegible], एवं रसादिरपि रूपं स्यात्, रूपरसयोर्गुणाभिन्नत्वात् न हि रसत्वोऽगुणा येन रसादीनामपोहः स्यात्, एवं कर्माद्यपि गुणः स्यात् आश्रितत्वाभेदात् न हि कर्मणोऽनाश्रितत्वं येन तदपोहः स्यात् एवमाश्रितं द्व्यणुकाद्यपि उत्क्षेपणादिरूपादि च स्यात्, आश्रितत्वादेव न [illegible] येनापोहस्तस्य स्यात्, एवमाश्रितेन गुणकर्मणोः संशयो न स्यात्, गुणैकात्म्यात्, गुणेन 30 रूपरसादिसंशयो न स्यात् रूपैकात्म्यात्, एवं रूपेण शौक्ल्यनीलादेः संशयो न स्यात् शौक्ल्यैकात्म्यादित्याशयेन समाधत्ते नीलरक्तपीताद्यपीति। एवमेव कर्मणोऽन्तरभेदा [illegible] स्यात् [illegible] कर्माभेदात्, गुणान्तरभेदा

---

१ भा. [illegible] ।

परमाण्वोरश्लेषस्यापि रूपादि च स्यादिति, आश्रितत्वाविशेषात्तयोः संशयो न स्यात् कर्मगुणेषु घटभेदेष्वनु
वृत्तिपदान्यत्वात् तदुपायप्रदर्शनं सर्वगुणविपरिक्रमेण, कस्मात्? शौक्ल्यैकात्म्यात्त्वमिष्टानिति ।

अत्राह—

अनन्यत्वमेव तावद्गुल्यं शौक्ल्यादेः, रूपादयो नान्ये शौक्ल्यादेः तद्रूपानुबन्धित्वात्,
५ गृहादिपार्थिवत्ववत्, अरूपादित्वे तच्छौक्ल्यमेव न स्यात्, अरूपादित्वात्, रसोऽप्यादिवत्,
तस्मात्तेन सहानन्यत्वात् न तदपोहः, ये पुनरन्ये आश्रितादेस्तु गुणादयः ततः तेषामपोहान-
पोहाभ्यां संशयः, तद्यथा—गुणोऽयमाश्रितत्वादित्याश्रित एव नियमात्, आश्रितस्तु गुणः
कर्म सामान्यं विशेषः समवायो वेत्यनियमः तस्मात्तेन सह तेषामन्यत्वादपोहोऽनपोहश्चेति
संशयः स्यादिति ।

10 (अनन्यत्वमेवेति) अ[न]न्यत्वमेव तावद्गुल्यं शौक्ल्यादेः—एवं तर्हि नान्यत्वं, किं तर्हि?
अ[न]न्यत्वमेव मा भूदेवमनिष्टमिति, तदर्थमाह—रूपादयो नान्ये शौक्ल्यादेः, कस्मात्? तद्रूपानुबन्धि-
त्वात् गृहादिपार्थिवत्व[वत्] किं कारणम्? अनिष्टापत्तेः किं तदनिष्टमिति चेत्—अरूपादित्वे शौक्ल्यस्य
तच्छौक्ल्यमेव न स्यात्, अरूपादित्वात्, रसोऽप्यादिवदिति, तस्मात्तेन सहानन्यत्वात् शौक्ल्येन रूपादेः,
न तदपोहः—न रूपापोहः, ये पुनरन्येऽपि तत्र तेषामपोहानपोहाभ्यां संशयः यो पुनस्त उच्यन्ते—आश्रि
15 तादेस्तु गुणादयः तद्यथा—गुणोऽयमाश्रितत्वादित्याश्रित एव नियमाद्गुणो नाश्रितोऽस्तीति, आश्रितस्तु
गुणः कर्म सामान्यं विशेषः समवायो वेत्यनियमः, तस्मात्तेन सहाश्रितत्वेन तेषां गुणादीनामन्यत्वाद
पोहोऽनपोहश्चेति संशयः स्यादिति ।

रसादयोऽपि एवं स्यात् [illegible] मान्येषाम् कर्मगुणेष्विति । न हि तत्र [illegible]
[illegible] स्यात्, किन्तु [illegible] अनन्यत्वमेवेति ।
20 [illegible] शौक्ल्यादेरनुपलम्भः स्यात् एवं तर्हीति । शौक्ल्यादि रूपादीनां [illegible]
[illegible] पार्थिवत्व[illegible] पार्थिवत्वेऽप्याह—रूपादय इति ।
[illegible] शौक्ल्यमेव न स्यात् [illegible]
[illegible] किं कारणमिति । [illegible]
न [illegible]—तस्मात्तेन सहेति । [illegible]—ये पुनरन्येऽपीति शौक्ल्यस्य [illegible]
25 [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
30 [illegible] तेषामिति [illegible] । [illegible]—

---

१ सि. क. प्र. [illegible] °पाश्रिता । २ क. °मित्यथा । ३ सि. क. प्र. [illegible] °पार्थिवत्वात् । ४ सि. क. प्र. [illegible] उच्यते ।

आचार्य आह—

अथैतदेव कुतस्त्वया प्रत्यक्षगत तद्रूपकम्यम्, असन्निविष्टयस्त्वस्वयपदर्शनादेवैतत्सिद्धम्, तदभावे तदप्रसिद्धेः, एव तावद्भेदपक्षे पर प्रयुक्तयोरानन्त्यानुक्तिव्यभिचारदोषयोः सविशेष-योरप्यापोहपक्षेऽप्यसिद्धत्वं दर्शितम् ।

(अथेति) अथैतदेव कुतः—शौक्ल्यादिरूपादिषु निश्चयः, आश्रितत्वाद्गुणादिषु संशय इति 5 त्वया यतः प्रत्यक्षगत तद्रूपकत्वं विशेषणत्वेन व्यावृत्तिप्राधान्यवादिना, विधिना दर्शनमन्तरेण वस्तुनो न शक्यम्, असन्निविष्टयस्त्वस्वयपदर्शनादेवैतत्सिद्धम्, तदभावे तन्नियमानियमाप्रसिद्धेः, एव तावदित्यादि, भेदपक्षे परं प्रयुक्तयोरानन्त्याद्युक्तिव्यभिचारदोषयो [र]प्युक्तेरन्यशब्दार्थे' इत्यादिनाप्यपरूढत्वात् सविशेषयो-रप्यापोहपक्षेऽप्यसिद्धत्व दर्शितमित्युपसंहारः ।

अनन्तरस्यापि चाभावः—तद्यथा 'अर्थान्तरस्य प्रतिषेधस्य तद्भेदार्थैरभिन्नता' असन्निवृत्तेः 10 सर्वभेदव्यापित्वार्थैरभिन्नार्थत्वात् सामानाधिकरण्यमुपपन्नमित्येतन्न, यस्मात्—'असन्निषेधा भावत्वाद्विशेषार्थैरभिन्नता' सामान्यशब्दस्य हि सदादेः स्वभेदाप्रतिक्षेपेणार्थान्तरव्युदासे कृतो व्यापारोऽवधारितः प्रागुक्तं विस्मृत्य, अत्र तु यत्र ब्रूमः स स्वभेदप्रतिक्षेपेणैवेति, तस्य तन्निष-मार्थत्वात्, असत्प्रतिषेधस्याभावत्वात्, ततो भेदानां परस्परतः सदसत्त्वात् स्वभेदाः प्रति-क्षिप्ता एव, सन्तोऽप्यसंत एव न भवन्तीति प्राप्तम्, ततश्च भेदश्रुत्या सामानाधिकरण्यमनु 15 पपन्नम्, असन्निवृत्तेरभावसाधनत्वात्, अभावेन चैकविभक्तित्वमनुपपन्नं भेदानाम् ।

(अनन्तरेति) अनन्तरस्यापि च[ा]भावः—यदप्युक्तमनन्तरस्यापि जातिसम्बन्धाभिधानपक्षयोरु-क्तस्य समानाधिकरण्यभावप्रसङ्गदोषपरिहारस्य[ा]भाव इति तद्यथा 'अर्थान्तरस्य प्रतिषेधस्य तद्भेदार्थैरभिन्नता ।'

अथैतदेवेति । शौक्ल्यादिना रूपादेर्निश्चयः आश्रितत्वेन गुणादेः संशय इति यदुक्तं त्वया व्यावृत्तिप्राधान्ये भेदवाद-विनिवृत्तस्येन सर्वास्तदर्शनादभावतोऽनिश्चेयमिदमसमर्थमिति[ा]स्थात्, न हि विधित्वेन भेददर्शनमन्तरेण संशयनिश्चयौ सम्भवतः 20 सम्भवतीति भावो—शौक्ल्यादीति । तदभाव इति अन्यत्वस्य वस्तुनो दर्शनाभावे गुणो नियमाश्रित एव नानाश्रितो वाश्रितस्तु गुणो वा कर्म वा सामान्यं वा विशेषो वा समवायो वेत्यनियम इति प्रतिपत्तिः कथं स्यात्, नैव भवेदिति भावः । ननु भेदार्थैकपक्षे भेदानां बहुत्वेन सम्बन्धात्तस्याभिधानं भेदानाम्, किञ्च सत्त्वको यथा द्रव्ये वर्तते तथा गुणादिष्वपीति व्यभिचार तस्माच्च भेदेऽभिधीयते किन्तु दर्शनस्य सर्वत्राभावात्, सम्भवे वा सर्वाद्यनुमानाभावात् नानुपलब्धिस्त्योऽन्यत्र स्वाभिप्रा-दर्शनात् तदनन्तरानुमानात्तस्य विधेन कार्याभिधानमिति त्वया साधितम् । तदेतत् मतेऽपि तुल्यं भेदानन्त्यात् गुणगुणत्व- 25 मानत्वात् सर्वत्रकार्यदर्शनात् कार्यत्वस्य दर्शनात् कार्योत्पत्तिसामर्थ्यस्य कस्यापि गुणानुगुणभावेन सम्बन्ध-त्वात्सम्भवात् तदनन्तरमपि च कार्यस्य स्वरूपानुमेयत्वेन न ह्यनुमानस्य नाभिधानस्य वा स्वाभाव्यः भवति नन्-त्वविवेकन्ये तावदिति व्यभिचारदोषप्रसङ्ग—भेदपक्ष इति । अथवानिषेधे त्वया सामानाधिकरण्याभावदोषपरिहाराभ्युपगमेऽपि तदभावस्य त्वन्मतेऽपि न युक्तः इत्याह—अनन्तरस्यापि चेति । जातिपक्षे भेदानन्त्यव्यभिचारदोषपरिहारार्थं सम्बन्धोक्त्वा चाव्यभिचारत्वं इति विशेषेति विभक्तिनिमित्तमन्वीति चार्थप्रतिपादकत्वस्य सामानाधिकरण्यासम्भवं भेदाक्षेपासम्भ- 30 वादुक्तमा अपोहेऽप्यन्यापोहस्य स्वसम्बन्धेन निवृत्तेषु तद्भेदेषु विषयापन्नत्वादिषु व्याप्तेः सतामेवात्र सामानाधिकरण्यं चेत्स्यादिति यदभिहितं तत्र सम्भवतीत्यभिप्रायो व्युक्तिमाह—अनन्तरस्यापि चाभाव इति । तदेव स्मरते तदभा-वप्रदर्शयति—तद्यथेति, व्याप्तेरिति । अन्यनिषेधस्य अपोहस्य व्याप्तेः निवृत्तिभेदव्याप्तत्वात् तद्भेदार्थैरभेदविषयप्र-

(प्रमा० स०) सदित्यसत्त्व भवतीत्यस्यो निवृत्तिः सर्वद्रव्यगुणकर्मपदरूपोपक्षेपणाविभेदव्यापिनी तस्या असन्निवृत्तेः सर्वभेदव्यापित्वात् ऐरभिन्नार्थत्वात् सामानाधिकरण्यमुपपन्नमित्युक्तम्, यस्मात् 'असन्निषे-धाभावत्वात् विशेषार्थत्वमिन्नता ।' (मूलकृता) तथाप्यत्र—सामान्यशब्दस्य इत्यादि, सामान्यशब्दस्य हि सर्वार्थेषु अर्थान्तरव्युदासेऽसत्त्व भवतीति कुतो व्यापारः ? स त्वपेक्षमनुपचारित

5 न्यभेदाप्रतिक्षेपेणेति वाङ्मात्रेणोक्त प्रागुक्त विसदृशेति पूर्वपक्षमस्युच्चारणम्। अत्र तु वयं ब्रूमः—स न्यभेदाप्रतिक्षे-पेणेति कस्मात् ? तस्य भवच्छब्दस्य सन्निकृष्टार्थत्वात् असत्त्व भवतीति द्विप्रतिषेधस्य प्रकृत्यापत्तेः सत्त्वेन निश्चितत्वादसत्प्रतिपक्षसामान्यत्वात्। ततः किं ? तो भेदानां परस्परतः सदसत्त्वाविरोधाभावता इतरेतरं सन्निधानात् एतन्मतः न्यभेदाः प्रतिक्षिप्ता एव, सन्तोऽप्यसन्त एव न भवन्तीति मार्गं ततश्च भेदश्रुत्या द्रव्यगुणादिकया घटपटादिकया च सह स[ा]मानाधिकरण्यमनुपपन्नमसन्निवृत्तेरभावसाधनत्वात्,

10 अभावेन वैयधिकरण्यमनुपपन्नं भेदानाम् सद्द्रव्यं सन् गुणः सन् घट इत्यादि ।

न विभक्तिमात्रसामानाधिकरण्यानुपपत्तिरेव किं तर्हि—

पदत्वाप्यनुपपन्नं सामानाधिकरण्यं विभक्तिभेदेनापि, सद्द्रव्यस्य गुणस्य चेत्यादि सम्बन्धस्यापि भेदैरभावस्यानुपपत्तेः सच्छब्देनाभिधानस्यानिवृत्तिमात्रोपादानात्, यथैव शुक्ल हि द्रव्यस्य गुणस्य वा तथैव हि सामानाधिकरण्यं

15 न स्यात्, यथा न हि सत्ता द्रव्यं गुणो वा भवति तथा नहि सदसन्निषेधाभावः, किं

[illegible] —अभिन्नेऽ [illegible] सामानाधिकरण्याभावप्रसङ्ग [illegible] नास्तीति भावः । [illegible] सत्त्वादि [illegible] भेदेषु—सदितीति । [illegible] —असन्निषेधेनेति । [illegible] —सामान्यशब्दस्य इति, [illegible] तथापि [illegible] न्यभेदाप्रतिक्षेपेणेति [illegible] न न्यभेदाः

20 प्रतिक्षिप्ता इति [illegible] प्रतिषेध [illegible] इति भावः । प्रागुक्त विसदृशेति, [illegible] । न्यभे-दाप्रतिक्षेपेणा [illegible] न भवति किन्तु न्यभेदाप्रतिक्षेपेणैवेति एवं ब्रूमः इत्याचार्य आह अत्र तु वयं ब्रूम इति । भेदाविरोध [illegible] भवच्छब्दस्येति [illegible] असत्त्व भवतीति प्रतिपादयता [illegible] द्विप्रतिषेधस्य प्रकृत्यापत्तेः [illegible] सत् [illegible] भावोऽयं [illegible] नास्तीति प्राह्यम् [illegible] भेदस्तु न

25 सत्त्वेन [illegible] किन्तु [illegible] सामान्य [illegible] सत्त्वेन [illegible] अत्र सामान्यशब्द [illegible] भेदान् प्रतिक्षिपतेव [illegible] सामानाधिकरण्यं [illegible] सत् गुणः [illegible] न सम्भवतीति भाव । [illegible] भेदानामभेदत्वात् [illegible] भावः प्रतिभाति अभावेन

30 वैयधिकरण्येन । [illegible] सामानाधिकरण्याभावमात्र [illegible] —पदत्वापीति । विभक्तिभेदेऽपि [illegible] सम्बन्धो वा न तु द्रव्यगुणादि, तथा च सत् द्रव्यं सत् गुण इति [illegible] सामानाधिकरण्यं न भवतीति व्याचष्टे—पदत्वेति अत्र [illegible] सम्बन्धे

1 सि. क्ष. डे. [illegible] । 2 सि. क्ष. डे. [illegible] । 3 सि. क्ष. डे. [illegible] । 4 सि. क्ष. [illegible]

तर्हि ? द्रव्यस्य गुणस्य वा भावाभाव इति, इयं व्याख्या स्वमतानुसारिण्येव, आह च
'विभक्तिभेदो नियमाद् गुणगुण्यभिधायिनोः । सामानाधिकरण्यस्य प्रसिद्धिर्द्रव्यशब्दयोः ॥'
(वा० तृ० वृ० ८ श्लो०) इति ।

(पदस्येति) पदस्याप्यनुपपन्नं सामानाधिकरण्यं विभक्तिभेदेनापि, सद्द्रव्यस्य गुणस्य चेत्यादि सम्बन्धस्यापि भेदैर्द्रव्यादिभिरभावस्यानुपपत्तेः कस्य वाऽसौ भेदः ? सच्छब्देनाभिधासत्त्वनिवृत्तिमात्रोपादा- 5
नात्, तस्मादपृथक्श्रुति दोषोऽस्त्येव, तद्व्याख्यानार्थां टीका—यथैव सुकरा हीत्यादिका दृष्टान्तत्वेन गतार्था यावद् द्रव्यस्य गुणस्य चेति, तथैव हीति दार्ष्टान्तिकत्वेन च मतप्रदर्शनमेव यावत् सामानाधिकरण्यं न स्यात्, यथा न हि सत्ता द्रव्यं गुणो वा भवतीत्यादि तथा न हि सदसदभिधेयाभावस्तन्मतेऽभ्युपगतस्य प्रतिषेधप्रतिषे-धेयस्य सतः सत्त्वेनस्यानभ्युपगमे द्रव्यं भवति गुणो वा, किं तर्हि ? द्रव्यस्य गुणस्य वा भावाभावः—सदसत्त्वा-भिव्यक्त्यर्थः, द्वितीया व्याख्या स्वमतानुसारिण्येवेति, आह चेति ज्ञापकमप्याह— 'विभक्तिभेदो नियमात्' इत्यादि । 10

ननु सत्तासम्बन्धाभिधानपक्षयोरपृथक्श्रुतिदोषोऽस्ति, नापोहपक्षे विशेषहेतुसद्भावात्, तत्र हि गुणो सत्तासम्बन्धी विशेषणत्वात्, तद्वस्तु गुणीस्यतः सामानाधिकरण्याभावो युक्तः, इह त्वर्थान्तरापोहो नामत्वमात्रमेवोच्यते किं तर्हि ? अर्थान्तरापोहेन विशिष्टं वस्त्वेव सदित्यु-च्यते यस्मिन् वस्तुन्यपोहः क्रियते, तच्च द्रव्यं शब्दार्थो नापोहमात्रम्, स चार्थः सच्छब्देन व्याप्तो न तु साक्षादुक्तः, तद्यथा सच्छब्दः साक्षान्न द्रव्याद्यभिधायी, संशयोत्पत्तेः तस्मात् सामानाधि- 15
करण्यं विशेषार्थैः द्रव्यादिशब्दैः सच्छब्दस्य सद्द्रव्यं सन्गुण इत्यादि वाक्यार्थे युक्तं न पदार्थे ।

यत्तु सत्तेत्यादि, सत्तासम्बन्धाभिधानपक्षयोरपृथक् श्रुतिदोषोऽस्ति नापोहपक्षे, विशेषहेतुसद्भा-

---

वात् । सत्त्वादुपादीनां सम्बन्धोऽपि न सम्भवतीत्यत्र सद्द्रव्यस्येति सच्छब्दार्थोऽसत्त्वव्यावृत्तिमात्रमेकेन द्रव्येण गुणेन वा सम्बन्धो न सम्भवति सद् द्रव्यसम्बन्धि गुणसम्बन्धि चेति अभावस्य नीरूपत्वेन सम्बन्धासम्भवादिति भावः । यथैव सुकरा हीति । मूलं नोपलभ्यते । सच्छब्दस्य व्यावृत्तिमात्राभिधायित्वे यथा सत्ता द्रव्यं सत्ता गुण इति न सामानाधिकरण्यं सत्ताद्रव्ययोः 20
सत्तागुणयोर्वा भवितुमर्हति तथा सच्छब्दवाच्यसत्प्रतिषेधस्याभावरूपत्वेन न सद्रूपता लभ्यते तस्मात् सच्छब्दवाच्यं न द्रव्यं भवति गुणो वा, सत्त्वेनस्य सतोऽनभ्युपगमात् असन्मते तु प्रतिषेध्यस्य विधिरूपत्वात् भेदरूपस्य सत सद्रूपता भेदानां परस्पर-व्यावृत्तरूपत्वात्सद्रूपता च तथा च सच्छब्दवाच्यं द्रव्यमपि भवति गुणोऽपि भवतीति द्रव्यं भावाभावरूपं गुणोऽपि भावाभाव इत्यभिप्रेत्याह—यथा न हि सत्तेति तथा च सामानाधिकरण्यं न तव मते सम्भवति भिन्नत्वसम्भवात् एवेति भावः । तत्र भवदीयवचनमिमेवानुसृत्येयं व्याख्या इत्येवाह—इयं व्याख्येति । न चैका कारिकमात् विभक्तिभेदो नियमादिति 25
गुणद्रव्ययोरभिधायकशब्दयोर्योगे यथा शुक्ल इत्यादौ गुणप्रधानभावस्य धर्मत्वात् पदाभिधेय प्रधानोपसर्जनभेदात् [illegible]सामिधा-यकः अत एव गुणमभिधायि उपादीयते [illegible] प्रधानत्वमस्तु [illegible] प्रतिपादनात् प्रथमया युक्त इति विभक्ति-भेदोऽभिधीयते, नील शुक्ल इत्यादिसामानाधिकरण्ये तु द्वयोरपि द्रव्यसम्बन्धेन [illegible]मात्राभिधानात् [illegible] गुणप्रधानभावस्यात्र सामर्थ्यमिति कारिकार्थः । सत्तासम्बन्धस्य वा सच्छब्दवाच्यत्वे सद् द्रव्यमिति एकविभक्तित्वाद्या अपृथक् श्रुति वा न स्यात्, विभक्तिभेद एव स्यात्, सत्ताया द्रव्यस्य च व्यधिकरणत्वादित्याह—यत्त्विति । अपृथक्श्रुतिदोषाभावमाह— 30
सत्तासम्बन्धेति । अपोहपक्षे चायं दोषो नास्ति तत्र विशेषहेत्वोः सत्त्वात् भोजमते तु नास्ति विशेषहेतुरित्याशयेनाह—नापोहपक्ष इति । सत्तासम्बन्धो [illegible] सद् द्रव्यं सन् गुण इत्यादौ सच्छब्दार्थः सत्तासम्बन्धो वा गुणभूत एव

---

१ सि. क्ष. डे. छा. [illegible] । २ सि. क्ष. छा. डे. तथैव ।

णात्, तस्य विशेषहेतोः प्रतिपादनार्थमुक्तं—तत्र ईत्यादि, सत्तासम्बन्धा[भिधा]नपक्षयोर्द्वयोः सत्तासम्बन्धो विशेषणपरत्वात् वाक्यस्तु गुणीभूतः सामानाधिकरण्य[ा]भावो युक्तः, इह त्वर्थान्तरापोहः सविशेषण भवतीति नापोहमात्रमेवोच्यते, किं तर्हि? अर्थान्तरापोहेन विशिष्टं वस्त्वेव सदित्युच्यते, यस्मिन् वस्तुन्यपोहः क्रियते तत्र द्रव्यं शब्दार्थो नापोहमात्रम्, स चापोहविशिष्टोऽर्थो द्रव्यादिः सच्छब्देन व्याप्तोऽपरित्यागात्
5 न तु साक्षादुक्तः तदुपात्त्या—यथा—सच्छब्द इत्यादि, कस्मात्पुनरभिधानमिति चेत् संसर्गोऽत्र[ा][न] रूपतत्त्वे समानमिति संशयः स्यात्, तस्मात् सामानाधिकरण्यं विशेषणैः द्रव्यादिशब्दैः सच्छब्दस्य वाक्यार्थे युक्तं न पदार्थे, तद्दर्शयति—सद्द्रव्यं सद्गुण इत्यादि, तथा हि स्वार्थाव्यभिचारो विशेषणसहितस्यैव विशेषणस्य प्रयोगः ।

कोऽसौ वाक्यार्थ इत्यत आह—

10 यस्मादवयवशब्दार्थाभ्यामन्यः समुदायार्थः तस्य च वाचकौ तौ समुदितौ न विपरीतार्थौ—न तु सच्छब्दो द्रव्यार्थमाह न द्रव्यशब्दः सदर्थं कथमिदं तर्हि यत् सद्द्रव्यं यद्द्रव्यं तत्सदिति? उभयशब्दार्थव्युदासानुगृहीतस्य समुदायार्थस्यैकत्वात्, संहतशब्दद्वयाभिधेयात्, न तु सदर्थस्य द्रव्यशब्देनाभिधानादिति ।

(यस्मादिति) यस्मादवयवशब्दार्थाभ्यामन्यः समुदायार्थः सद्द्रव्यशब्दार्थावयवावद्रव्य-

15 द्रव्यस्य गुणस्य वा विशेषणत्वात्, द्रव्यं गुणो वा विशेष्यम्, न हि [illegible] सम्बन्धात् वा द्रव्येण गुणेन [illegible] केन सामानाधिकरण्यं सच्छब्दद्रव्यशब्दयोः स्यात्, एकार्थप्रतिपादकत्वाभावात्, किन्तु आधाराधेयभाव एव [illegible] पत्त्या द्रव्येण गुणेन वा सम्बन्धतापि तावत् स्यात्, एवं [illegible] स्यात् सामानाधिकरण्यमिति । श्रूयते च सद्द्रव्यं सद्गुण इति, तस्मात् [illegible] दोष इति दर्शयति—सत्तासम्बन्धाभिधानपक्षयोरिति । अन्यापोहपक्षे तु नायं दोष इत्यत—इह त्विति । सच्छब्देनोच्यमानोऽर्थान्तरापोहः [illegible]-
20 [illegible] न हि, किन्तु अर्थान्तरापोहविशिष्टं वस्तु, [illegible] इति भावः । तदेवाह—यस्मिन् वस्तुनीति, [illegible] द्रव्यादि [illegible] इति भावः । [illegible] किं द्रव्यं किं गुणः कर्म वा [illegible] द्रव्यादिशब्देन [illegible] सच्छब्द—
25 [illegible] सच्छब्द इत्यादीति । [illegible] सामानाधिकरण्यं युज्यते [illegible] न द्रव्यस्य भेदोऽर्थः [illegible] स्यात्, स च [illegible]—तस्मात् सामाना-
30 धिकरण्यमिति । वाक्यार्थं दर्शयति—यस्मादिति । [illegible] यस्मादवयवेति [illegible]

1 सि. विशेषणविशेष्य[illegible] क्ष डा. विशेषणं द्रव्य[illegible] । 2 सि क्ष डा. दे. वाक्यार्थयुक्तं ।

निवृत्त्युपलक्षितौ ताभ्यामन्य उभयशब्दा[र्थ]भ्युदासानुगृहीतः समुदायार्थः, तस्य च वाचकौ तौ समुदितौ न विपरीतार्थौ, तद्दर्शयति—न तु सच्छब्दो द्रव्यार्थमाह न द्रव्यशब्दः सदर्थमिति, यथोक्तं-'अपोह्यभेदात् भिन्नार्थाः स्वार्थभेदगतौ जडाः ॥ एकत्राभिन्नकार्यत्वाद्विशेषणविशेष्यकाः' (प्रमा० स०) इति, अत्र चोद्यं कथ[मु]च्यत इति, यत् सद्द्रव्यं यद् द्रव्यं तत्सदिति भिन्नार्थत्वेन युक्तमित्यत्र तेनैवोच्यते—उभयशब्द[र्थ]भ्युदासानुगृहीतस्यासद्द्रव्यनिवृत्त्यनुगृहीतस्य संहतशब्दद्वयानभिधेयस्य समुदायार्थस्यैकत्वात्तत्रोच्यते न तु 5 सदर्थस्य द्रव्यशब्देनाभिधानमिति पूर्वपक्षः ।

उत्तरपक्षः—

तथापि शक्यं वकुभपुष्पकश्रुतिदूषणम्, द्रव्याद्यभावाभावस्य गुणित्वात् सदभावाभावस्य चाश्रितस्य गुणत्वात्, या त्वयोक्तोपपत्तिः सा जातियोगपक्षयोरपि क्रमते, इह तु जातियोगौ यस्मिन् वस्तुनि त्वयोक्तापोहनिवृत्तिवत् वर्तेयाताम्, तत्रैव तत्त्वमिति, शेष- 10 त्वदुक्तोपपत्तिमन्यवस्तुन्यगमो वाचच्छब्दद्वयाभिधेयत्वात् ।

तथापि शक्यमित्यादि, तज्जातियोगपक्षयो विभक्तिभेदप्रसङ्गो दोषोऽत्रापि शक्यो वक्तुम्, आश्रितस्य गुणत्वात्, तद्यथा—सदभावाभाव आश्रितो द्रव्याद्यभावाभाव आश्रयः, तयोश्च गुणगुणिनोर्भेदाद्वदभिधायिनोः सामानाधिकरण्याभावप्रसङ्गः, या त्वयोक्तोपपत्तिः सापि जातियोगपक्षयोरपि क्रमत इत्येतदपदर्शनार्थमाह—इह तु जातियोगौ यस्मिन् वस्तुनीत्यादि, तेनाप्युभयशब्दवाच्यसम्बन्धाद्य सति 15

[illegible] यदि सच्छब्दो द्रव्यशब्दार्थं द्रव्यशब्दो वा सच्छब्दार्थं वक्ति इति भावः । [illegible]—न त्विति । तत्रैव प्रमाणमाह—अपोह्यभेदादिति अपोह्यो यदि [illegible] तर्हि [illegible] सर्वेषां पर्यायता स्यात्, अपोह्ये भेदाभावात्, [illegible] न युक्तं, अपोह्यभेदात् ते शब्दा भिन्नार्थाः [illegible] भेदः [illegible] शब्दाः [illegible] जडाः निर्व्यापाराः [illegible] तेषाम्, अपोह्यभेदात् भिन्नार्थत्वात् सच्छब्दो न द्रव्यं द्रव्यशब्दश्च न सदर्थमाह ननु तर्हि 20 कथं तयोः सामानाधिकरण्यं यत् सत् तद्द्रव्यम्, यद् द्रव्यं तत् सदिति [illegible] तर्हीतीति । [illegible] उभयशब्दाभ्युदासानुगृहीत समुदायार्थ एक [illegible] [illegible] सामानाधिकरण्यं विशेषणविशेष्यभाव स्यात्, न [illegible] पूर्वपक्षः । उत्तरमाह—तथापि शक्यमिति । [illegible] न वो दोषो विभक्तिभेदे [illegible], [illegible] स दोषस्तत्रापि [illegible]- 25 तज्जातियोगपक्षेति । आश्रितस्येति सद् द्रव्यमिव द्रव्यं विशेष्यमाश्रय [illegible] गुणः आश्रितो च [illegible] स्यात्, न [illegible] विभक्ति अत एव तयोः [illegible] सामानाधिकरण्यमपि न सम्भवतीति भावः । [illegible] किन्तु [illegible] वाच्यम्, यस्मिन् वस्तुनि [illegible] वस्तु [illegible], किन्तु [illegible] इति [illegible]—या त्वयेति [illegible] 30 [illegible] सामानाधिकरण्यं [illegible]

---

१ सि °त्स्वपाभि । २ सि क्ष. डे भा. गुणित्वात् । ३ पावतो । ४ सि क्ष. भा. डे मता सच । ५ सि क्ष भा. डे तदेव ।

वर्तते वस्तुनि इत्यादिमेवमति, सत्त्वसत्त्वादिभेदोपचारान्यतुल्योपाद्य त्वयोक्तापोहनिवृत्तिवत् वर्ण्यमाना जातिर्योगी सर्वेव सत्त्वमिति क्षेपस्तत्तुल्योपपत्तिम्भवत्युत्क्रामो पावकस्य[illegible]मिमेवस्यानिति, गवार्थे, तस्मात्त्वमत्र एवापूर्व[illegible]विरोधः ।

पश्चिमस्यापि च दोषस्य भाव एव, नाभावः, यदुक्तं जातिमत्पक्षे 'तद्वतो नास्वतन्त्रत्वा-
5 द्भेदाद्व्याप्तेरजातितः' इत्यादिदोषजातं तस्याभावोऽप्यपोहपक्षे, साक्षाद्वृत्तेरिति, तत्र भवति साक्षाद्वृत्त्यादिदोषजातस्य जातिवादस्योक्तत्वात् सच्छब्दोऽपोहमात्रस्वरूपोपसर्जनं द्रव्यमाह न साक्षादित्यादि सर्वं प्रागुक्तं जातिमद्वदपोहवानित्युपक्रम्य, तत्र दोषा यथा सङ्कृतास्तथा प्रतिपादिता इति न पुनरुच्यते ।

(पश्चिमस्यापीति) पश्चिमस्यापि दोषस्य भाव एव नाभावः, यदुक्तं जातिमत्पक्षे 'तद्वतो
10 नास्वतन्त्रत्वात् भेदाद्व्याप्तेरजातितः' इत्यादि दोषजातं तस्याभावोऽप्यपोहपक्षे साक्षाद्वृत्तेः, तत्र हि सच्छब्दः सत्तामुपादाय द्रव्ये वर्तमानस्तद्वेषाम् घटादीनां[हि]गुणसमर्पी, भेद्य पुनरसत्प्रतिषेधेन साक्षादर्थेव इति तत्र वै विशेषाकारान् प्रतिक्षिपति तस्मादिहाभावेऽपरोनो न्यस्य भाक्तदोषोऽप्यत्र एव नास्ति, न जातु युक्त्या वृत्तिर्द्रव्यादिपूपचर्यते नापि भेदानामव्याप्तानामभिधानदोषः कस्मात्? अभेदात् न धर्मान्तरापोहो भेदेषु भिद्यते, अभावात्मभावत्वं ह्यभेदेनोच्यते, न भेदाः, तथा सामान्यदोषोऽपि

15 तत्र पुनः इत्यादि, असत्पक्षसत्पक्षार्थाभ्यामभ्यः समुदायार्थं तस्य च वाचकौ तौ समुदितौ च विपरीतार्थौ न तु सच्छब्दो द्रव्यार्थमाह-द्रव्यमस्य व्यर्थम्, कथं तर्हि घटः सत् तस्य सामर्थ्यं तत् सत्त्वमिति [illegible] समुदायार्थं [illegible] न्यायात्मनिर्भेदात्मीति वस्तु असत्त्वमिति भाव । [illegible] सत्त्वमपि [illegible] अभेदोपचारात् [illegible] नाभावोऽपि [illegible]-सत्त्वमिति । [illegible]-तस्मादिति । [illegible] सामान्याविकल्पाभावोऽपि [illegible] जातिमत्पक्षोपरि 'तद्वतो नास्वतन्त्रत्वाद्भेदाद्व्याप्तेरजातितः' इत्यादि [illegible]
20 [illegible]-पश्चिमस्यापि चेति [illegible] । जातिमत्पक्षे सच्छब्दो [illegible] न साक्षादिति [illegible] सामान्यविकल्पाभावस्य [illegible] दोषोऽपि [illegible]-पश्चिमस्यापि दोषस्येति । [illegible]-यदुक्तमिति । अपोहपक्षे साक्षाद्वृत्तेरिति न तु [illegible] सामान्यवृत्ति [illegible] [illegible] तस्मात् सामानाधिकरण्याभि [illegible] एवं तद्वतो नास्वतन्त्रत्वादित्यस्य [illegible] सच्छब्दे मुख्यया वृत्त्या [illegible] [illegible]
25 [illegible] तत्र [illegible] इति [illegible] नाप्युपचरितोऽपि भाक्तदोषोऽपीति । भेदानामव्याप्त्यभिधान-दोषोऽपि नास्तीत्याह-नापीति [illegible] मात्र । नैव दोषोऽस्ति [illegible] हि धर्मान्तरापोह [illegible] न भिद्यते [illegible] इत्याह-अभेदादिति । [illegible] न भिद्यत इत्याह-अभावादिति [illegible] न तत्र भेदोऽस्ति [illegible] न तु [illegible] मात्र । ननु
30 जातिपक्षे यदि सच्छब्देन भेदानामपि [illegible] सर्वं प्राप्तो न स्यात्, [illegible] सर्वे च [illegible] न जातियुक्ते दोषोऽन्यापोहपक्षेऽपि [illegible] भेदे [illegible]

1 सि. क्ष. डे. यदुक्त । 2 सि. क्ष. डे. भेदात् ।

नास्ति, यदुक्तं सर्वत्र घटशब्दार्थो न पटादिषु वर्तत इति,[न]साक्षात्तदपवादिष्वसत् प्रतिक्षेपादिति, तच भवति, यस्मात् साक्षाद्वृत्त्यादिदोषजातस्य जातिसम्बन्धोक्त्यादयोऽभिः, तदेव व्याख्यमाह—स्वरूपोऽपोहमात्रस्वरूपोपसर्जनं द्रव्यमाह, न साक्षादित्यादि सव प्रागुक्तं जातिमदपोहपाक्षिस्वपक्षस्य, तत्र च जातिमतीवापोहवत्यपि सर्वे दोषा यथा सङ्गतास्तथा प्रतिपादिता इति न पुनर्लिख्यन्ते ।

साम्प्रतं जातिमदपोहवत्त्वमप्ययुक्तमिति तदाक्षिप्यते— 5

यदुक्तमन्यापोहवादिना परं प्रत्याशङ्क्य ततः 'अन्वय्यस्वाच्च भेदाच्च' इति कारिका या च तद्भाष्ये लिखिता तद्व्याख्या नाप्यर्थान्तरापोहो नामेत्यादि यावन्नास्ति सामान्यदोष इत्यपोहपक्षे जातिमत्पक्षगतदोषाभावप्रतिपादनविशेषदर्शनादिति, वयमत्रोत्तरं ब्रूमः—'तद्वच्च स्वयुक्तवत्', ननु भावान्तरत्वेव सामान्यवत्तद्व्यावृत्तेरपि, तद्वतोऽन्यप्रत्ययात्मकत्वात्, अथ त्वमते तद्रूपे न सामान्यं न व्यावृत्तिमदिति कुतस्तद्विशिष्टवस्त्वभिधानम्? खपुष्पशेखर 10 विशिष्ट व्यापुत्राभिधानवत् ।

(यदुक्तमिति) यदुक्तमन्यापोहवादिना परं प्रत्याशङ्क्य—तथा स्वापोहविशिष्टस्य इत्यादि यावदुक्तस्य शब्दार्थस्य समानत्वम्—शब्दस्य च समानत्वमर्थस्य चापोहपक्षेऽपीति वाक्यशेषः, इत्य पूर्वपक्षीकृत्योत्तरमाह—ततः 'अन्वय्यस्वाच्च भेदाच्च' इति कारिका या च तद्भाष्ये लिखिता तद्व्याख्या—नाप्य र्थान्तरापोहो नामेत्यादि यावन्नास्ति सामान्यदोष इत्यपोहपक्षे जातिमत्पक्षगतदोषाभावप्रतिपादनविशेषा 15 दर्शनादिति स्वमभिप्रायं प्रदर्श्य वयमत्रोत्तरं ब्रूमः—तद्वच्च च स्वयुक्तवत्—अस्य व्याख्या—ननु भावान्तर वेवेत्यादि, यदि परमताभ्युपगमात् सामान्यवत्पक्षे स्वसामान्याभावात् सामान्य[व]द्विशेषणस्य सामान्यता र्थान्तरत्व पारतन्त्र्यादि च ब्रूषे सामान्यवद्व्यावृत्तेरप्यर्थान्तरत्वं विशेषणत्वं पारतन्त्र्यादि च ननु तद्वत्त्वमेव

[illegible] न सामान्यं [illegible] यदुक्त मिति । [illegible] । आचार्यं उत्तरमाह—तच भवतीति—[illegible] 20 [illegible] । व्याख्यमाह—साक्षादिति, [illegible] न वर्तत इति [illegible] । [illegible] । अथ जातिमदपोहवत्त्वं [illegible]— यदुक्तमिति । परं प्रति [illegible] । [illegible] । आचार्यं आह—यदि परमताभ्युपगमादिति [illegible] 25 [illegible] । तदेव व्याख्यमाह तद्वत् इति [illegible] । [illegible]

1 सि. क. डा. दे. [illegible] न पटादिषु वर्तत इति । 2 सि. क. डा. दे. तद्भाष्ये लिखिता । 3 सि. क. डा. दे. पारतन्त्र्यादिरुक्त ।

तद्वतोऽन्यमतव्यासक्तत्वात् सामान्यवत्स्वरूपाप्रतेरपि, अथ स्वमते तद्रूपे न सामान्यं न व्यावृत्तिमिति कुवतोऽभिहितस्वत्वभिधानम् ? तद्गुणकेवलविशिष्टवस्त्वनुगामिधानवत् ।

अपि च भावान्तराभावान्तरत्वाभ्यां न किञ्चित् प्रयोजनमस्ति किन्तु बुद्धिस्वस्यान्वयव्यतिरेकद्वारेणावधारितस्यार्थस्यानुगुण्येन विधिप्रतिषेधयोर्भेदेन प्रत्ययः शब्दार्थसम्बन्धस्य
5 शब्दप्रयोगादुत्पद्यते सामान्योपसर्जनविशेषप्रधानार्थपक्षे वा द्वयोरपि च पक्षयोरुपसर्जनीकृतविशेषणस्याभेदानाक्षेपादस्वार्थभ्यादनभिधानं तुल्यमित्येष विचारः प्रयासार्थः, यथा जातिस्वरूपापोहगुणा विशेषणानि पारतन्त्र्यादेव श्रुतगुणमेवाभेदत्वाभेदानामनाक्षेपः, तथा यथा कथञ्चित् स्वार्थभ्यहेतुत्वादिति ।

अपि च भावान्तरेत्यादि, अत्र प्रस्तुतार्थोपकारापन्नप्रयोजनत्वाभावाद्भावान्तराभावान्तरत्वाभ्यां न
10 किञ्चित् प्रयोजनमस्ति किन्त्विदमत्र प्रस्तुतार्थोपयोगित्वम् तद्यथा—बुद्धिस्वस्य—शब्दप्रयोगजनितज्ञानोपलक्षितस्यान्वयव्यतिरेकद्वारेणावधारितस्यार्थस्यानुगुण्येन—अनर्थितयाऽयं भवत्ययं न भवतीति तयोर्विधिप्रतिषेधयोर्भेदेन प्रत्यय[ः]शब्दार्थसम्बन्धस्य शब्दप्रयोगादुत्पद्यते, सामान्योपसर्जनविशेषप्रधानार्थपक्षे वा द्वयोरपि च पक्षयोरुपसर्जनीकृतविशेषणत्वात् भेदानाक्षेपादस्वार्थभ्यादनभिधान तुल्यमित्येष विचार[ः] प्रयासार्थः, तद् दृष्टान्तेन दर्शयति—यथा जातिस्वरूपेणाभिन्न तद्गुणस्वाभिमतेन चापदनाक्षेप इति,
15 दार्ष्टान्तिकेन च तथा यथाकथञ्चिदभिहितानभिधा चापत् स्वार्थभ्यहेतुत्वादिति युज्यते पश्चिमस्यापि दोषस्य सातिशयस्य भाव एवेति ।

यदप्युक्तं—अर्थान्तरापोहोऽसत्प्रवृत्तिनिवृत्तिः सन् एव इति, तस्मात् सामान्यदोषोऽपोहपक्षे नास्तीति, तदपि प्रयासप्रयासोक्तं विस्तरस्य त्यागाऽभिहितमिति बोधयितुकाम इदमेव तावत् प्रस्तुतारयति—

विस्तरस्याभिधाने साक्षात् अथ स्वमत इति । तत्सम्मात्रस्य भावान्तरत्वमभावान्तरत्वं वैयाकिरणोऽभिहितं स्वात-
20 अपि चेति । यथा व्याकरणमुत्पादयति विज्ञोमात्या मर्त्त्, तदा सामान्यरूपोऽविशेषप्रकारो गमता व्यावृत्ताभावाभावमन्या व्यावृत्तिरिति, अपि तु व्यावृत्त एव भावे भेदान्तरप्रतिषेधमात्रविज्ञानस्य तथाऽभिधीयते तेन यथा जाती प्राधान्येन जात्यासा पारतन्त्र्येण तद्वतोऽभिधानात् तद्गतभेदानाक्षेपात्तेन तद्वत्ताभिधानादेरभावमथवा तत्सामान्यपक्षे नाक्षत्री व्यावृत्तिव्यापारेऽस्वतोऽनभिधानात् भावान्तराभावान्तरत्वविचारस्य प्रस्तुतेऽर्थे सम्बन्धाभिमते उपकारापकारयोरभावात्प्रयोजनाभावेन विचारेण न किमपि प्रयोजनमस्ति किन्तु बन्धार्थसम्बन्धस्याभिधानाभिधेयभावलक्षणस्य हेतुः शब्दप्रयोगस्तस्मै भवतीति
25 विधिमात्रं न भवतीति प्रतिषेधेन पार्थक्येन सामान्योपसर्जनविशेषप्रधानस्य वा बोधो भवति शब्दप्रयोगेण हि तस्य तुल्यातुल्यत्वप्रतिपत्त्या उभयार्थविचारस्य निष्फलत्वात् ... प्रयासार्थ इति । अत्र दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकपरत्वेन व्याख्येये । ननु एवं च ... इति वदत्—यदप्युक्तमिति । ... तर्हि चेत् ... तत्
30 ... इति । ... भवति ... न तु ... तर्हि । ... न तु ...

यदि चार्थान्तरापोहो न भावान्तरमित्यपोहवानर्थः शब्दवाच्यो न भवत्यसौ नापोहो विशेषणमिष्टं कथमिदं तर्हि यत् सत् तद्द्रव्यं, यद्द्रव्यं तत्सदिति ? उभयशब्दार्थस्योपादानानुगृहीतस्य समुदायस्यैकत्वात् संहतशब्दद्वयाभिधेयत्वात्, न तु सदर्थस्य द्रव्यशब्देनाभिधानात् तथार्थान्तरापोहेन विशिष्टं वस्त्वेव सदित्युच्यते यस्मिन् वस्तुन्यपोहः क्रियते तद् द्रव्य शब्दार्थो नापोहमात्रमिति, किमुक्तं भवतीति चेदुच्यते यदि द्रव्य यदद्रव्यमर्थान्तरा 5 पोहः तद्वांस्तदर्थः शब्दार्थत्वेन विवक्षितत्वादुच्यत एव, बुद्धिस्थान्वयव्यतिरेककार्यमेवप्रत्ययोत्पत्तिदर्शनादिति, तस्मादनपहृतः पश्चिमदोषोऽपीत्यलं प्रसङ्गेन ।

यदि चार्थान्तरापोहो न भ[ा]वान्तरमित्यादि, अभावान्तरत्वादर्थान्तरापोहस्यापोहवानर्थः शब्दवाच्यो न भवत्यसौ नापोहो विशेषणं नापोहवान् सोऽर्थ इति यदि त्वयेष्टमिति, अस्य विरोधापादनार्थमुच्यते कथमिदमित्यादि पूर्वपक्षितमस्माभिर्यावत् न तु सदर्थस्य द्रव्यशब्देनाभिधानादित्येतस्य 10 सूचनसूत्रेण यावन्नापोहमात्रमिति गतार्थम्, किमुक्तं भवतीति चेदुच्यते यदि द्रव्य यदद्रव्यमर्थान्तरापोहस्तद्वांस्तदर्थः शब्दार्थत्वेन विवक्षितत्वादुच्यत एव, बुद्धिस्थान्वयव्यतिरेककार्यमेवप्रत्ययोत्पत्तिदर्शनादित्युक्तं भवति, न हि लोके शब्दप्रयोगाद्जनितप्रत्ययपरिच्छेद्यापलापेनान्यः शब्दार्थः शक्यः कल्पयितुम्, सुदूरमपि गत्वा प्रतिपत्तिकरणावसानत्वाद्वादानामिति भाव निःसरणोपायः तस्माद[न]पहृतः पश्चिमदोषोऽपीति, एतेनाप्यात्मवादेष्वात्मवादेराजावित इति सम्यगन्यायविकल्पा दोषास्त्वयोऽपरिहृता यदितव्याः, येषां त्वदुक्त 15 न्यायाभ्यानतिक्रमात् परिहारवस्तूनां तद्विकल्पानुसारित्वादेत्यलं प्रसङ्गेन ।

प्रस्तुतनयमते शब्दार्थो विचार्यते–

अत्र च सद्भावो वर्णपदवाक्यादीनां शब्दार्थ तत्सत्तामिव्यक्तौ वा, यद्यप्यभावस्वीग

[illegible] इति दर्शयति–यदि चेति । अर्थान्तरापोहो न भावान्तरम् न द्रव्यस्य न प्रथमप्रतिषेधविषय मिति यावत् [illegible], तस्मादन्यत्वात्योऽर्थो नापोहवान् [illegible] मवेदिति [illegible]–अभावा 20 [illegible]दिति । अयमनुपपन्नो विरुद्ध [illegible] [illegible] पूर्वमवता [illegible] दन विरोध [illegible]–कथमिदमित्यादीति । अस [illegible] सदर्थ [illegible] सर्वे–सूचनसूत्रेणेति [illegible] अर्थान्तरापोहो [illegible] किं तर्हि ? अर्थान्तरापोहेन विशिष्ट वस्त्वेव सदित्युच्यत [illegible] । [illegible]–किमुक्तमिति अर्थान्तरापोहो द्रव्यं–भावान्तरं अद्रव्यं अभावान्तरं वा भवतु, [illegible] शब्दार्थत्वेन विवक्षितत्वादुच्यत एव [illegible] 25 [illegible], [illegible] भवति [illegible] न भवतीति [illegible] । तस्मात् यदि द्रव्यमिति । हेतुं दर्शयति–बुद्धिस्थेति । [illegible] हेतुं समर्थयति–न हि लोक इति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । तस्मात् पश्चिम[illegible] भाव एव [illegible] [illegible] तस्मादनपहृत इति । तदाह–एतमिति । [illegible] त्वयो[illegible] तेषां 30 त्वदुक्तेति । [illegible]–अलं प्रसङ्गेनेति । [illegible] चेति ।

१ [illegible] ।

प्रकाशादिप्रपञ्चा व्यक्तिरेकैव—एकार्थविषया, 'सत्त्वमिति वा रज इति वा तम इति वा प्रधान इति वा यथेच्छसि तथास्तु सर्वथाऽप्येकस्य कारणाख्यस्य वस्तुनः सूक्ष्मस्य स्थूलैव व्यक्तिरिति तद्विषया व्याख्यार्थैव इति, इतिः विचारपरिसमाप्त्यर्थः, यत् प्रतिज्ञातं सत्त्वं प्रकाशात्मकयोः रजस्तमसोः अप्रमादाय व्यवस्थितत्वे तत एकमेकैककारणमिति तत् साध्यस्यधर्मेति, त्वया यदुच्यते रजःप्रभृतिकार्यमित्यादि अन्य-

5 त्रापि समानदोषापादनार्थोऽतिदेशः साम्य एव सुखदुःखादिसोपायत्वान्न विप्रियते विशेषणविन्या- सोपायश्च सुखितिव एव प्रकाशस्थाने प्रवृत्ति दुःखेत्यादि सर्वमनुगन्तव्यं यावत्सुखमिति । तथा यथा सत्त्वकार्यमित्यादि तथैवानुगन्तव्यं यावत्त्वमपापमिति ।

एवमवसायितप्रसङ्ग इदानीं साधनमाह—

अतस्त्रीण्यप्येकम्, अपृथग्भूतसमवस्थानस्वरूपभेदात्मकत्वात्, घटगतरूपादिवत् ।

10 अतस्त्रीण्यप्येकमित्यादि यावद्वदिति, सत्त्वरजस्तमांसि त्रीण्यपि प्रकाशप्रवृत्तिनियमात्मकानि वाक्यान्तराभिमतान्येकम्, वस्तुतः त्रित्वस्यार्थवत्त्वात्त्रिमप्यभिन्नमिति पक्षार्थः, परमतापेक्षया प्रधानामेकत्वासिद्धेः साध्य त्रीण्यपि च परस्परसिद्धानि धर्मित्वेनाश्रयाक्षम्य वस्तुप्रतिज्ञमेदेनैवविशेषं साध्यते, अन्यथा त्रीणि चैकमेति विरुद्धं स्यात्, अपृथग्भूतसमवस्थानस्वरूपभेदात्मकत्वात्—भूतं भवनं भावो भूतिरिति [भावे] निष्ठाविधानात्, अपृथग्भवनम् सङ्घातैकीभावेनावस्थानं तदिदमपृथग्भूत-

15 समवस्थानं तदेव स्वरूपं भेदात्मानस्तु तेषां तानि सत्त्वादीनि अपृथग्भूतसमवस्थानस्वरूपभेदात्मकानि तद्भावात् क्षीरोदकवदेककालभेदेन सहभवनेऽपि सङ्घातैकीभवनस्वरूपत्वविशेषणात् क्वचित् कदाचित्

त्वाद-सत्त्वमिति वेति । एतस्यैकस्यकारणस्यानुगमे तावत्स सौक्ष्म्यनिरपेक्षस्यतामनुक्रमविदं प्रधानं विचारसमाप्त्यर्थो-इतिरिति । कुत्रयोरेत्यपक्षे यत्त्वविषयेव-प्रकर्षं निर्दिश्य पूर्वं विचारमेव रजोविषयत्वे तमो-विषयत्वे चातिदेशयति त्वया यदुच्यत इति । अत्र मार्गं पूर्ववत्सा च गम्यते । अतिदेशोऽप्रमादार्थमेव गतेत्या

20 इति मन्ये तावद् बोध्य इति अतिदेशाति । अथ सत्त्वरजस्तमसामैक्यं साधयितुमाह-अत इति । त्रीण्यप्येकमिति त्रित्वमि- ति एकस्य विचार्ये भावतार्थे भवतीति पक्षार्थ विवक्षयति-वस्तुत इति तत्र प्रधानमतप्रधानमिदं विशेष- साधनस्वभिन्नविशिष्टपुरुषस्वरूपत्वात् भवेत् अथवा वाक्यान्तरत्वेन भिन्नतया मान्याभिमतानि सत्त्वादीनि तानि एक- त्वविशिष्टान्येवैति मत । तथैवत्वं वाक्यमात्रमभिमतं साध्यत इत्याह परमतापेक्षयेति प्रधानमतापेक्षमैक्यं तेषु मते सत्त्वादीनां परस्परं विरुद्धत्वात्कर्मीत्वम्, अस्माकमपि पृथक् धर्मोऽस्त्यथवा तेषां वस्तुप्रतिज्ञविशेषतया विरुद्धत्व-

25 सिद्धं भावो धर्मप्रतिनिर्देशात्-त्रीण्यपि चेति । प्रतिज्ञाते हेतुमाह-अपृथगिति । अत भूतशब्दो भावे कमकर्मान्त- वाक्यैकमात्रस भावसाधनगर्भो भूतस्य इत्याह भूतमिति । निष्ठाविधानादिति भावत्वे कमकरस निष्ठया कृत्वा कमकरस भावेऽपि विधानादित्यर्थं । हेत्वर्थं स्फुटीकरोति-अपृथग्भवनमिति अयं भावः वाक्यान्तरत्वेन प्रधा- नमभिमतानि सत्त्वरजस्तमांसि वस्तुतोऽभिन्नान्येव सङ्घातैकीभावेनावस्थितत्वमपि तेषां सङ्घातमात्रेणावस्थितत्वात्, यथा सत्त्व- गीकरणाद्युक्तीकरणसम्पन्नं द्रव्यं सत्त्वस्य सम्मुखीभवते तत्र मतं प्रधानता भवति एतेषां द्रव्यत्व रजसि मोहस्य

30 च कस्मिन् कालान्तरतया वस्तुभेदमभिभवन्ती भवति, रजसो रस्यैकमभिभवते वस्तुविपर्ययतनां कार्यभावानां प्राधान्यं भवति, तेषां रस्तूनां प्रादुर्भाव भवति प्रधानमात्रत्वात् विचारात् यथाक्रमे महाभूतेऽपि रस्यात् तथैवाकर्षित सत्त्वरजसो एकमितभवते च च रजोभावनीभेदकत्वानां कर्मणां द्रुतम् अथवा प्राधान्यमियात् तु तत्र मोहस्य- दुःखं मोहस्य च तत्र वस्तुतोऽस्त्यवस्थावत् सत्त्वं यदु भोक्तृत्वं भावश्च तम तमसो हेतुरूपमोहात्मकं तम इत्येवम्

---

१ सि. यथर्थ । क. यथार्थक । २ सि. क °भावक । ३ सि° वैभाव ।

पृथग्भवनाभावादित्युक्तं भवति, तत्स्वरूपभेदात्मकत्वञ्च वादिप्रतिवादिप्रसिद्धम्, दृष्टान्तो वरत्रादिवत् तन्तुवत् यथा वरत्रसन्नाहपल्ययनवैमर्त्स्यवैम्यगौरवाणां परस्परतो भिन्नानां छागरमत्वम्भगविकरणारोप-णविपाकाभोगममधर्माणां भेदात्मकत्वे सत्यपि मोहात्मकत्वसारूप्यानतिक्रमेणैक्यमपृथग्भवनसमव-स्थानतत्स्वरूपभेदात्मकत्वात् तथाऽस्मादेव हेतोः सत्त्वादीन्येकमिति । 5

अत्राह—

अपृथग्भवनसमवस्थानस्वरूपभेदात्मकत्वमसिद्धं सुखदुःखमोहानां आत्यन्तरत्वात्, कथं पुनरेतदुपलभ्यते सुखदुःखमोहा आत्यन्तराणीत्यत्रोच्यते सुखं लघुप्रवृत्तिशीलं प्रकाशकं दृष्टम्, सुखाश्च करणप्रकाशाः, तस्मात् प्रवृत्तिनियमाभ्यामन्ये, तथा दुःखं चलमप्रकाशकं प्रवृत्तिशीलं दृष्टम्, दुःखाश्च करणप्रवृत्तयः, तस्मात् प्रकाशनियमाभ्यामन्या तथा मोहो गुरुरप्रकाशको दृष्टः मूढाश्च करणनियमाः तस्मात् प्रकाशप्रवृत्तिभ्यामन्य इति, एवं आध्या- 10
त्मिकानां कार्यकरणात्मकानां सुखदुःखमोहमयत्वं बोध्यम् । सत्त्वरजस्तमांसि आत्यन्तराणि, लक्षणभेदात् चेतनशरीरवत्, लक्षणभेदश्च सत्त्वं लघुप्रवृत्तिशीलं प्रकाशकं दृष्टमित्युभाभ्या-मन्यत्, रजश्चलमप्रकाशकं प्रवृत्तिशीलमित्युभाभ्यामन्यत्, मोहो गुरुरित्युभाभ्यामन्य इति ।

अपृथग्भवनसमवस्थानेत्यादि आत्यन्तरत्वसाधनानि यावद् गुरुरित्युभाभ्यामन्य इति, अमूलमन्यतो वीत यथाऽऽह—कथं पुनरेतदुपलभ्यते सुखदुःखमोहा आत्यन्तराणीति, अत्रोच्यते सुखं 15
लघुप्रवृत्तिशीलं प्रकाशकं दृष्टम् सुखाश्च करणप्रकाशास्तस्मात् प्रवृत्तिनियमाभ्यामन्ये, तथा दुःखं चल-

---

पदप्रसिद्धलक्षणभेदात्मकत्वाद् न तानि आत्यन्तराणीति । यथैषामात्मवर्तित्वं सत्त्वादीनां अन्योऽन्याभिभवाश्रयजननमिथुनवृत्तय-श्च इति वदता वादिनामपि सम्मतमेव अत एवोच्यते—तत्स्वरूपभेदात्मकत्वञ्चेति । सत्त्वादीनां धर्मं दर्शयति-ताद्वैति सत्त्वादयो भिन्नलक्षणा अपि समकोऽभिव्यक्तये लक्षणा एव एकत्वैकीभावेनावस्थिता अत एव न तेषां कश्चित् कदाचित् पृथग्भवनं भवति एवं सत्त्वादयोऽप्यपृथग्भूततत्त्वलाभविनाभाववर्तिन एकत्वैकीभावेनावस्थिता लक्षण- 20
भेदेऽप्येकत्वा एवेति भावः । ननु सत्त्वरजस्तमसामभिभवाभिभावकत्वात्सातिशयत्वात्सुखे हेतुरसिद्धः लक्षणभेदेन तेषां आत्य-न्तरत्वप्रसिद्धावधृते अपृथग्भवनमिति । ननु पूर्वमिव्यक्तस्य प्रकाशपूर्वकत्वसमर्पणसमये चैतन्यमानप्रतिभासकत्वविचारे सत्त्वा दीनामन्यत्वमसत्त्वात्सुखसम्भवाद्दे न आत्यन्तरत्वमिदानीमुपलभ्यते—अमूलमिति । सत्त्वादीनां लक्षणभेदाद्भेद दर्शयति-सुखमिति तत्त्वभिन्नं कर्तृमनस्विर्यमनहेतुर्धर्मो लघुत्वं एतथाभिभाव्याभिव्यक्तस्वरूपाणि अतो एवोपलभ्य-तेन तत्त्वप्रकाशितम्, दृश्य कारणधर्मम्, न तु कथम् समकोऽप्यप्रतीतत्वात्, एवमेवोऽपि प्रकाशे सुखप्रतिपत्ति- 25
प्रभेदः ...सत्त्वं लघुत्वादेव सत्त्वप्रतिबद्धं दर्शयति—सुखाश्चेति आहरणधारणप्रकाशनसाधनानां मनोबुद्ध्यहङ्कारेन्द्रियाणां करणानां प्रकाशा ... गुणानां वृत्तीनां ... सुखप्रतिबद्धं हेतुर्धर्मम् भवति तदेवमत्रेन्द्रियाणि बुद्धिरहङ्कारोऽपि मनोरूपमिव करणम् सुखाहङ्कारस्य करणैरावृतं यथा शास्त्रकारैः प्रकाशितं पञ्च-कर्मकरणानि चास्मिन्, तस्मात् करणानामाहरणधारणप्रकाशा लघुत्वप्रकाशत्वकार्याः सुखरूपाः अत एवोक्तं 'प्रीत्यप्रीतिविषा-दात्मकाः प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः' इति । एवञ्च सुखरूपं सत्त्वं प्रवृत्तिनियमाभ्यां रजस्तमोभ्यामन्यत् लघुत्वादित्य इति भावः । 30
दुःखमिति रज इत्यर्थः तच्च तु चलत्वात्, चलं चलितत्वेन प्रवृत्तिशीलं न प्रकाशकारि न करणमिदं चालकम् कार्यं प्रव-र्तयेत्, चलता च द्विविधा ... परिणामस्तु सर्वेषां गुणानां सत्ये भवति सत्त्वमप्येव रजस एव ... सोऽयं ... प्राणादीनां कर्मेन्द्रियवृत्तीनां वचनादीनां चाध्यात्मं इत्याद्युपलक्षितमयमर्थः तत्र करणप्रवृत्तयः कर्मेन्द्रियप्रवृत्तयः-

---

१ सि. क 'त्यामिपीत ।

अप्रकाशकं प्रवृत्तिशीलं रजः दुःखात्म चरत्वप्रवृत्तत्वसमात् प्रकाशनियमाभ्यामन्यत्, तथा मोहो गुरु प्रकाशको रजः, मूढात्म चलननियमात्मत्वात् प्रकाशप्रवृत्तिभ्यामन्य इति । एतेनाध्यात्मिककार्यकारणात्मकानामित्यादिनोत्तरेण ग्रन्थेन त्रैगुण्येनादिसंसारगताध्यात्मिककार्यकारणात्मकभेदा [1] सुखदुःखमोहमयत्वादिभेदाः कार्यकारणात्मकत्वात्तेषामपीति । अस्य ग्रन्थस्यार्थव्याख्यानं साधनेनैव क्रियते-
5 सत्त्वरजस्तमांसि असमत्वादीनि लक्षणभेदात्, चेतनशरीरवत् लक्षणभेदः— सत्त्व लघुप्रवृत्तिशीलं [प्रकाशकं] रजमित्यादि तत्साधनं भाष्ये सुविलिखितमिति न विवृण्महे, तथा रजस्तमसोरप्यसाधारणसाधनान्युगपत्प्यानि यावद्गुरुरित्युभाभ्यामन्य इति ।

आचार्य उत्तरमाह—

नन्वु लक्षणभेदहेतुत्वमपि न, लघुत्वप्रकाशाप्रवृत्तिशीलत्वान्यपि ह्येकम्, अपृथग्भूत
10 समवस्थानस्वरूपलक्षणभेदात्मकत्वात् भिन्नलक्षणतमस्त्ववत् ।

ननु लक्षणभेदहेतुत्वमित्यादि यावत्तमस्त्ववत् लक्षणभेदहेतुना लघुत्वादीनामप्येकत्व तम एतेनैव प्रत्युक्तत्वात्, कथम् ? लघुत्वप्रकाशाप्रवृत्तिशीलत्वान्यप्येकम् अपृथग्भूतसमवस्थान स्वरूपलक्षणभेदात्मकत्वादिति भिन्नलक्षणतमस्त्ववत्, तथैव व्याख्येय लक्षणलक्षणाभिधेयेन विभक्तवस्तु-तत्स्वरूपमेव लक्षणं स चैव भेदो यस्येति तस्मात् ।

15 तादृक्स्वरूपलक्षणभेदात्मकत्वमप्यहेतुरतो नानैकत्वं सत्त्वादीनामितीदार आह—

न, अपृथग्भूतसमवस्थानस्वरूपेत्याद्यसिद्धम्, तत्कथमिति चेत्-सुखं मोहाद्गुरोरन्यत्, लघुत्वात्, लोष्टादिवाकृतुलः, दुःखात् प्रवृत्तिशीलादन्यत्, अप्रवृत्तिशीलत्वात्, वायोरिवाकाशम् दुःखमोहाभ्यामप्रकाशकाभ्यामन्यत् प्रकाशकत्वात्, घटादिव प्रदीपः, दुःखं मोहात्

[illegible] इति भाव । तथा मोह इति तमसो गुरुत्वं लक्षणम्
20 [illegible] इति भावः [illegible]
[illegible]
[illegible] त्रैगुण्येनादीति [illegible]
[illegible] एकैव एव मानुष [illegible]
[illegible] सत्त्वरजः इति ।
[illegible]
25 [illegible]
[illegible] —भवितेति । [illegible]
[illegible] —लघुत्वादीति । [illegible]
[illegible]
[illegible]
30 देति । [illegible] —सुखमिति । [illegible]

१ लि क. °त्मके । २ लि क. °दुःखाभेदे । ३ लि क. व्याख्यते ।

चलादन्यत् चलत्वात् पर्वतादिव वायुः, सुखादप्रवृत्तिशीलादन्यत्, प्रवृत्तिशीलत्वात्, आकाशादिव वायुः, मोहः सुखदुःखाभ्यामगुरुभ्यामन्यो गुरुत्वात्, अर्कतूलादिव लोहपिण्डः। दुःखं सुखात् प्रकाशकादन्यत्, अप्रकाशकत्वात्, प्रदीपादिव घटः, अतश्च सुखत्वदुःखत्वमोहत्वादिसादयोऽप्यन्यत्वहेतवः स्युः, शरीरेन्द्रियगत आत्मैकदेशसत्त्वैकदेशभूताभ्यां रजस्तमोभ्यामन्यः सुखत्वाल्लोष्टवत्, लोष्टादिर्हि सुखदुःखमोहैः पुरुषभोग्यैरन्योऽन्यतोऽन्यैरुपेतः, 5
एवं दुःखमोहौ।

न, अपृथग्भूतेत्यादि, हेत्वसिद्धिप्रतिपादनसाधनानि लोकप्रसिद्धदृष्टान्तानि यावत् प्रदीपादिव घट इति, लोष्टदृष्टान्तो यत्नते सुखदुःखमोहैः पुरुषभोग्यैरन्योऽन्यतोऽन्यैरुपेत इत्यतिदेशसाधनोक्तिप्रकाशे पर्यन्तः। अपृथग्भूतसमवस्थानलक्षणत्वादसिद्धं तत्कथमिति चेत्—तत्साधनैरेवोच्यते सुखमोहदुःखेत्यादि सुखोपलाभ न्यायस्थैर्यं परस्परान्यत्वसाधनकदम्बकं यथा माध्यमिकैरनुगम्यम्, 10
पुनः—अतएवमादि, एतस्मादन्यत्वसाधनप्रपञ्चात् सुखत्वादुःखत्वमोहत्वादिलादयोऽप्यन्यत्वहेतवः स्युः, आदिग्रहणात् प्रसादादयोऽपीति, तत्प्रयोगनिगुपप्रदर्शनार्थमाह—शरीरेन्द्रियगत आत्मैकदेशसत्त्वैकदेशभूताभ्यां रजस्तमोभ्यामन्यः, सुखत्वाल्लोष्टवत्, यथा लोष्टो भोग्यो हि पुरुषस्य भोगरूपभोगार्थमपचेः कपोतोद्वेजनार्थं क्षेपणादानादिषु सुखं दृष्टं भक्ष्यपीडनादौ दुःखं लोष्टो तु कपोतो भिद्यादि संशयादिष
संपादिषु मोहः, तस्मात् सुखं दुःखमोहाभ्यामन्यत् लोष्टवत्, एवं दुःखमोहावित्यतिदेशः, दुःखं शरीरे- 15
न्द्रियगतं तदात्मैकदेशभूताभ्यामन्यत् दुःखत्वाल्लोष्टवत्, मोहः सत्त्वरजोभ्यामन्यो मोहत्वाल्लोष्टवदिति।

अत्र ब्रूमः सर्वेऽप्येतेऽन्यत्वहेतवोऽसिद्धसाध्यधर्मसमन्वयव्यावृत्तयः, पृथग्भूतसुखाद्यात्मकसत्त्वादिलक्ष्यादितूललोष्टादिवस्त्वभावात्, सर्वस्य त्रैगुण्याव्यतिरेकाच्च न चैषां विपक्षाद्व्यावृत्तिरस्ति, तूललोष्टादेरेव विपक्षत्वेन व्यवस्थानात्, साध्यसाधनोभयानन्वयो धर्म्यसिद्धिश्च, साध्याव्यावृत्त्यादिदोषश्च, स्वत एवानुमाननिराकृतस्य पक्षीकरणार्थोऽयमिति। 20

अत्र ब्रूमः सर्वेऽप्येत इत्यादि, सर्वग्रहणात् दुःखत्वादयो मोहत्वपर्यन्तास्त्वदोक्ता अन्य

[illegible]ऽन्यत्वसाधनेऽनुरूपमेव प्रदर्शयत इत्याह—लोष्टदृष्टान्त इति अतिदेशसाधनोक्तिप्रकाश इति शरीरेन्द्रियगत आत्मैकदेश इत्याद्यनुमानप्रदर्शनावसर इत्यर्थः स्वप्रसन्धाय। शरीरेति शरीरस्येन्द्रियाणाञ्च व्यापकत्वात् सुखव्यक्तिः शरीरेन्द्रियैकदेशः रजस्तमोऽधिकरणशरीरेन्द्रियैकदेशाभ्यां भिन्नः सुखत्वात्, यथा यथा येन सुखरूपता रजस्तमोभ्यामन्य एव पुरुषोपभोग्यं हि सर्वेषां तज्जनम्, यथा यथा पुरुषस्योपभोगस्य तेन प्रकारेण तदात्मा भवति कपोतोद्वेजनादिप्रवृत्तौ प्रव- 25
र्तमानः स सुखरूपो भवति भक्षणे पीडाकारी यदा भवति तदा स दुःखात्मकः यदा चायं लोष्टो न कपोतो वेत्ति संशयकारी स मोहः कपोत एवेति विपक्षकारी वा तदा स मोहरूपो भवतीति सुखात्मकत्वप्रसाधनात् रजस्तमोभ्यामन्यतया शरीरेन्द्रियगतः सुखादिरेषोऽपीति भावः। एवं दुःखान्यत्वं मोहान्यत्वं शरीरेन्द्रियगतं पक्षीकृत्यापि भेदो भाव्य इत्याह—एवमिति। अथोक्तानामन्यत्वसाधनानां दोषप्रदर्शनायाह—अत्र ब्रूम इति। सर्वस्यान्यत्वान् हेतून् दर्शयति—सर्वग्रहणादिति। भोगहेतुत्वं साध्यधर्मेण व्याप्तो व्यतिरेकव्याप्तिश्च इत्यर्थः। कर्मैकत्वकारणपक्षेऽभावादौ[illegible]न्यायतश्चतत्वेनापि- 30

---

१ सि. धर्मभूतस्य शरीरस्य कारणभूताभ्यां चेन्द्रियाणामात्मिकानामेकदेशत्वात्तत्भूतत्वात्[illegible]भूताभ्यां रजस्तमोभ्यामन्या। २ सि. क.तो भवमर्थं।

त्वद्धेतवोऽप्रसिद्धसाध्यधर्मसमन्वयव्याप्तयः, एते हेतवोऽसिद्धाः पक्षधर्मत्वेन इति वक्ष्यति, सिद्धत्वेऽप्यप्रसिद्धसाध्यधर्मसमन्वयाः, पृथग्भूतसुखाद्यात्मकस्य रथादिकस्यानित्यत्वोदाहरणस्याभावात् सर्वस्य त्रैगुण्याव्यतिरेकात्, न चैषां विपक्षाद्व्यावृत्तिरस्ति तृणकाष्ठादेरेव विपक्षत्वेन व्यवस्थानात्, विविक्तसुखाद्यात्मकादि वस्तुनोऽन्यद्विविक्तदुःखाद्यात्मकं स्यात्, सपक्षस्तु नास्ति, सर्वस्य त्रिगुणा-
5 त्मकत्वात्, न पुरुषोऽसत्त्वात्, तस्यापि सुखाद्यव्यतिरेकिणि, ततश्च तृणकाष्ठादेरपि विपक्षत्वात्तत्र सुखादिहेतुसामर्थ्यव्यावृत्तेरप्रसिद्धसाध्यधर्म[समन्वय]व्यावृत्तयस्ते हेतव इति विरुद्धस्य हेतुदोषः, साध्यसाधनोभयानन्वयो धर्मसिद्धिश्च साधर्म्यदृष्टान्ते, साध्याव्यावृत्त्यादिदोषश्च वैधर्म्यदृष्टान्ते इति दर्शयति । किञ्चान्यत् स्वत एवार्थानुमानविराधनस्य पक्षीकरणार्थमेते हेतव इति वर्तते, अस्ति प्रधानं भेदानामन्वयदर्शनादिति प्रकृत्य सुखदुःखमोहान्विता आध्यात्मिका भावाः शब्दादयः कार्यात्मकाः,
10 प्रमाणामेककार्यभावात् तथा तत्प्रधानकारणपूर्वका अम्भोभूमयो भूतान्यपि तथैवानुमानेन सप्रयोजनानि इन्द्रियाणि च तथैवापि प्रमाणामेककार्यभावात् सुखाद्यन्वितान्येव [illegible] मानसिद्धं त्रैगुण्यं यस्मात् सुखं दुःखमोहाभ्यां व्यपैत चैतन्यमात्रपक्षं निराकरोति तस्य स्वपक्षानु-मानविराधनाप्यादिविरुद्धसाधर्म्यो [illegible] सतः पक्षीकरणार्थां एते हेतवः संवृत्ता इतीत्थमनुमान-विरुद्धप्रतिज्ञादोषोद्भावनमुक्तिरेषा ।
15 किञ्चान्यत्—

अनवधारितलघ्वादिधर्मतायामितरात्मकमपीति लघुत्वलघुर्वाद्यात्मकत्वयैव पक्षधर्मता स्यादित्यतया तेनैव असजातीयलक्षणव्यावृत्त्यर्थविपक्षतया असमान् प्रति तावदसिद्धं लघु रेवेति । तथा 'भिण्णलयमो सव्वलहु'त्ति गाथा ।

[illegible] एवम्–एते हेतव इति । [illegible]
20 [illegible]–पृथग्भूतेति [illegible] [illegible] सर्वेति । [illegible]–न चैषामिति । [illegible] विविक्तेति । [illegible]–सर्वस्येति । [illegible] इति न [illegible]
25 [illegible]–न पुरुष इति । [illegible]–ततश्चेति । [illegible] विरुद्धत्वमिति । साध्येति [illegible] । [illegible]–साध्येति । [illegible]–स्वत एवेति [illegible]
30 [illegible] इति यत्र । [illegible]–अनवधारितेति । [illegible]–सर्वेति [illegible]

१ सि. क. विविक्तै । २ सि. क. विरुद्धस्य । ३ सि. क. °व्यावृत्ते । ४ सि. क. °सुखते निराकृतत्र प्रस्मी । ५ सि. क. दर्शयामि । ६ सि. क. प्रस्मी ।

अनवधारितेत्यादि यावत्तथा तेनैव, लघुत्वादित्यादयो हेतवः किमवधारितार्थाः ? उतान वधारितार्थाः ? इति सन्दिग्धार्थमेतत्, लघ्वेव सर्वं न गुरु न लघु वा तथाऽन्येषामपि लघ्वादीनाम्, लघ्वेव गुर्वेव प्रवृत्तिशीलमेवेति, तत्रानवधारितलघ्वादिधर्मतायां सत्यामितरात्मकमपीति—लघुत्व-गुर्वादिव्यात्मकमपीति लघुत्वगुर्वादिव्यात्मकत्वेन पक्षधर्मता स्यादेषां यथा सतीत्यथा तेनैव—अन-न्यत्वेनेत्यर्थः, इतिशब्दस्य हेत्वर्थत्वात् व्यात्मकैकत्वादित्यर्थः, असजातीयेत्यादि यावदस्माद् प्रति 5
तोषदसिद्धम्, अथावधारितार्था एते लघ्वादिहेतवो गुर्वाद्यसजातीयलक्षणव्यावृत्तार्थविषयाः ततस्ते षामसजातीयलक्षणव्यावृत्तार्थविषयतैषा विशेषहेतोः पक्षधर्मतैव सर्वतः, तत्रास्माम् प्रति वादिपक्षधर्मत्वम्, तद्यथा 'निच्छयओ सव्वलहुं'ति गाथा, निश्चयाभिप्रायं नयतो—ज्ञानतः परमार्थन-यतो वा सर्वथा लघु सर्वं वा लघु न विद्यते तथा सर्वगुरुद्रव्यम्, परमाणुद्विप्रदेशाद्यसंख्येयानन्तानां केषाञ्चिदनन्तप्रदेशानामपि स्कन्धानां शेषद्रव्याणामगुरुलघुत्वात् ततः परमनन्तानन्तप्रदेशानां बाद- 10
राणामापेक्षिकलघुगुरुपरिणामित्वात्, व्यवहारनयेन तु युज्यते लघुत्वं गुरुत्वञ्चान्योन्यस्मात् लघुर्गुरु-श्चेति बाद रादीति बादरा बादरसमाप्तबादरा वा स्कन्धाः स्थूला इत्यर्थः, न इतरेषु—नेतरेषु मागुरुपरमाण्वादिषु सूक्ष्मेष्वगुरुलघुत्वमेवेत्यर्थः ।

अत्यन्तगुरुतायामेतदेव पतेत् संयोगभावेऽप्यविशिष्टगुरुत्वात् प्रतिबन्धानिष्टार्थस्थूलो पलवत्, योगिनोऽपि च गुरुत्वात् सुतरां पतनमेव स्यात् शिलावच्छिलावत् । 15

अत्यन्तगुरुतायामित्यादि, निरपेक्षैकान्तगुरुतायामेतदेव पतेत्—पतनक्रियमेव स्यात् न तिर्यगूर्ध्वं वा गच्छेत्, गुरुत्वात् एतदन्यो पत्स्यमानः, स्यान्मत पतेदेव यदि प्रतिबन्धी न स्यात्,

---

लघुतायामपरस्य वस्तुनो गुरुत्वलघुत्वादिधर्मतायामविशेषेण लघुगुरुलघुत्वादयश्चानुत्पादितेतद्वे लघुगुरुलघुत्वात्मका एव धर्मा सर्वेषु तथा च यदि सर्वं न एकस्मान्यस्मात् व्यात्मकैकत्वादिति भावः । इति सन्दिग्धेति । स्यादितीतरस्यति सम्बन्धेनार्थः तथा च सर्वत्र व्यात्मकैकत्वेन तदविशिष्टस्य सम्भवितमात्रात् सर्वे हेतवः पक्षधर्मता इति तैर्न साध्यधर्मेण 20
यद सम्भवो व्यतिरेकाभावश्चैव एव पक्षविपक्षयोरभावादिति भावः । अवधारणपक्षे दोषमाह—असजातीयेत्यादीति एकान्तेन लघुत्वादेर्गुरुत्वादिभिरसजातीयैर्व्यावृत्त एवैकान्तलघुत्वे लघ्वादेरेकान्तेन केवलं पक्षधर्मतैव स्यात् युक्ता स्तकलघुत्वादिविशेषैकान्तलघुतामापादितेति मवन्मतमनुपलब्धेरिति भावः । एकान्तेन नैकान्तलघुगुरुत्वस्य प्रतिबोधयितुं एव लघुत्वादिहेतव इत्यत्र—तथासामिति अभावे यथा व्याप्यत्व—तथैवेति निच्छयओ सव्वगुरुं सव्वलहुं वा न विज्जए दव्वं । ववहारओ उ जुज्जइ बायरखंधेसु णण्णेसु (बृहत्कल्पभाष्ये गा. ९५) इति गाथा दस्सवे सूक्ष्माणां गुरुलघुत्वानां 25
नैयायिकानां धर्माधर्मादयस्तेषां निश्चयनयेनागुरुलघुत्वात् बादरस्कन्धानामापेक्षिकलघुगुरुत्वात् न निश्चित् सर्वथा लघु गुरु वा न वा सर्वं वस्तु गुरुलघु वा विद्यते व्यवहारनयेन तु बादरस्कन्धेष्वेव यावेर्वा लघुत्वं गुरुत्वमपि न सूक्ष्मेष्वपि नेति तदर्थः । एकान्तेनैकान्तेनापि न किञ्चिल्लघुरेव गुरुरेव चेति एवमादय लघुत्वादिहेतवोऽसिद्धा एवेति भावः । एकान्तेन गुरुत्वाङ्गीकारे च दोषमाह पञ्चमीति—अत्यन्तेति । एतस्मादेव निश्चयेन स्वभावेनैव पतनक्रियमेवेति । ननु प्रतिबन्धकाभावेनैव पतनं कर्मणा सक्रियत्वमेवेति यदि निश्चयः शास्त्रतोऽपि अविनाभावसम्बन्धेन धर्मादयस्तन्मात्रादप्रतिबन्धकत्वात् स्यान्मतमिति योगिनां 30
गुरुत्वेऽपि पतनप्रतिबन्धस्त्वाकाशादिसंयोगस्य सत्त्वेन न भवेत् यथा लघुनस्तृणस्य, इत्थं भवत्पक्षगमनस्यैव संयोगनिषेधः ।

---

१ सि. क. तच्चान । २ सि क. भर्वतमिति । ३ सि क. °मित्यवतामविशेषतावामि । ४ सि क सूक्ष्मः । ५ क मनन्तप्रदेशानां । ६ सि क जम्मत ।

अस्ति तु संयोगः प्रतिबन्धी पतनस्य, फलस्येव वृन्तमतो विशेषयामः संयोगमात्रेऽपि पतनप्रतिबन्ध विषयगुरुत्वादिति, प्रतिबन्धिना चाप्रतिपक्षं न भवति गुरु वस्त्वतेनेव, स चास्य नास्ति प्रतिबन्धी सर्वे कर्म्यगुरुत्वाभ्युपगमात् स तु प्रतिबन्धाभिचारैस्सूतोपपन्नत्—एतेन वस्तुना प्रतिबन्धिना सत्यपि संयोग-माने तद्विषयगुरुत्वात् पतत्येव यमोपलब्धयैतत् पतेतैव ध्रुवं लघुत्वाद्यन्यगुरुत्वादिति । योगिनोऽपि

5 तेजसि, योऽपि नास्ति योगी प्रतिबन्धकः तस्यापि च योगिनः प्रतिबन्धिनो गुरुत्वात् पतनोपपन्न-हेतुत्वात् ध्रुवतरं पतनमेव स्यात्, पतेतैव तेनापि सह शिलावच्छिलावदिति पातहेतुत्वं दर्शयति, एव तावद्धर्म्यगुरुत्वे पतनमेव प्रसक्तम् ।

अथवा मा भूदेष दोष इत्यत्यन्तलघुत्वमिष्यते ततः—

अत्यन्तलघुतायां न कदाचिदपि पतनं स्यात् तस्योत्पत्तिकारणाभावात् लघुत्ववत्,

10 दर्शितस्थसुम्यते गुरुलघुत्वदर्शनात्, अर्कतूलो लघुर्गुरुर्लोहपिण्ड इति, न, कल्पानुदरवत्तु व्यवहारोऽयमपेक्षाकृतो बादरस्कन्धविषय इति ।

(अत्यन्तेति) अत्यन्तलघुतायां न कदाचिदपि पतनं स्यात्—गावाकाशो भाव एव न स्यात्, तस्योत्पत्तिकारणाभावात्—यत कार्यं गुरुत्वं पतनस्य तदभावात् लघुत्ववत्, व्याप्यत्वं दर्शितस्थ सुम्यते गुरुलघुत्वदर्शनात् अर्कतूलो लघुर्गुरुर्लोहपिण्ड इति दर्शनादिति, एष दोषो न, यस्मात् व्यव

15 हारतस्तु पुम्भव इत्युक्तमादित्व आह—कल्पानुदरवत्तु व्यवहारोऽयमपेक्षाकृतो बादरस्कन्धविषय इति यथाऽनुदरा कन्येत्यत्राल्पोदरत्वमात्रविवक्षया सदसदुदरत्वया नारीत्सुदरवमेवानुदरेत्युच्यते व्यव-हारतः तथा बादरस्कन्धेषु लघुगुरुत्वे ।

यदपि च लोहपिण्डार्कतूलयोरन्तरं तदपि वेणुका[भारा]पेक्षिकलघुगुरुत्वे एव सावयतीत्यत आह—

एवमापेक्षिकलघुगुरुत्वे अनवस्थिततत्त्वे अस्माभ् प्रति न परस्परतोऽन्ये इति मायमपि

20 व्याकर्तूलदृष्टान्तोऽस्ति ।

योगादि प्रवेश गुरुत्वादिसमुचिते व्यक्तो व्यभिचारे कथिते हेतुं विशेषयति—अतो विशेषयाम इति । एतस्येव गुरुत्वाभ्युपगमात् प्रतिबन्धकस्य प्रतिरोधकत्वे प्रतिबन्धाभिचारैस्सूतोपपन्नत्वात्—पतेतैवाह—प्रतिबन्धिनेति एतेन वस्तुनापि—एतेनेति । अत्यन्तगुरुत्वाभिप्रायेणाह—लघुत्वेति । तर्हि यत्प्रतिबन्धकत्वमपि च गुरुत्वादिकत्वात् यदा यथा शिला पतत्येव तथायोगोऽस्पष्ट तथा प्रतिबन्धयुक्तमपि तथापि ध्रुवं पतेतैवाह—योगिनोऽपीति प्रतिबन्धकत्वाभिप्रायेणोऽपि

25 प्रतिबन्धकस्येत्यर्थः । तेनापि सह प्रतिबन्धकेनापि सहेत्यर्थः । अत्यन्तगुरुत्वाभावादत्यन्तलघुत्वाभ्युपगमे तु लोकादीनां कदाचिदपि पतनं न स्यात् पतनस्य गुरुत्वकार्यत्वात्, यत्र यत्कार्यं नास्ति तत्तस्य तद् यथा लघुत्वमित्याह—पतनन्तलघुतायामिति । अन्यत्र गुरुत्वलघुत्वाभावप्रतिपादनं व्यवहारनिरासम्, दृश्यते हि व्यवहारेऽर्कतूलादौ लोहपिण्डादौ च गुरुत्वाभावादत्ये व्याप्यत्वमिति परामर्शात एतत्स्यादपि तथाप्यत प्रतिपादित ननु व्यवहारपक्षेण तथैव चार्वाकस्य लघुत्वगुरुत्वाभ्युपगमात् न तन्निषेध इत्याह—एष दोषो नेति । अर्कतूललोहपिण्डादीनां लघुगुरुत्वव्यवहारे वैधर्म्येण

30 लघुगुरुत्वव्यवहारान्यथा अपि तदपेक्षिकलघुगुरुत्वमनुसृत्य अनुदरकन्यावत् अन्यथेति व्यवहारसिद्धाह—कल्पेति, तत्र हेतुमाह—बादरेति व्यवहारस्य स्थूलद्रव्यविषयत्वेन गुरुत्वलघुत्वावलम्बनेन तत्र लघुत्वव्यवहारापेक्षयाऽपि दैवैः अनुपलब्धैव यत्र व्यवहारविषयलघुत्वगुरुत्वयोरत्यन्तमनवस्थितमेव तस्मात् लोहपिण्डो गुरुरेव अर्कतूलो लघुरेवेति भावुकोपादानव्यत्ययात् प्रतिनियमेनाह—एवमिति । 'एकमेव विवक्षया भाव एव प्रकीर्तितः । तुलावच्छ्रेदे हि चर्मणैव

---

१ सि. क. लघु । २ सि. क. पीतो । ३ सि. क. बादरयोगी । ४ सि. क. °तरयोगुरु । ५ सि. क. लघुत्वा° ।

एवमापेक्षिकेत्यादि यावदनवस्थितत्वे अल्पावधिकोऽयःपिण्डकः पलमात्रप्रमाणोऽर्कतूल-भाराल्लघीयान् 'पलशतिका तुला, विंशतितुला भार' इति परिभाषितत्वात्, अयःपिण्डो गुरुरपि लघु-रर्कतूलो लघुरपि गुरुरिष्ट इत्यनवस्थितगुरुत्वलघुत्वतत्त्वे गुरुलघुत्वे आपेक्षिकत्वादस्मान् प्रति न गुरु-लघुत्वे परस्परतोऽन्ये[1] ततो नायःपिण्डार्कतूलद्रव्यान्तोऽस्ति ।

इतर आह—   5

अथ ममाऽत्र किम् ? यत्तु भवतश्च प्रसिद्धम् यदपि च भवत्सिद्धान्तेनोक्तम्—द्रव्यायै-तदेवं लघुगुरुत्वापेक्षया तदेव दृष्टमिति, तन्नोपपद्यते, गुरुलघ्वादयो हि गुणाः सत्त्वरजस्तमांसि च, द्रव्यता तेषां सन्द्रावे एकत्वापत्तौ भवति, ते च गुणाः परस्परतोऽन्य इति ।

अथ ममाऽत्र किमित्यादि यावदेकत्वापत्तौ भवतीति, यदि युष्मत्सिद्धान्तेनानवस्थि-तत्वे लघुगुरुत्वे युष्मेते ततो युष्मत्स्मान् प्रत्यसिद्धं लघुरेवेति, ततो ममात्र किम् ? यत्तु भवतश्चोक्तं 10 भवतश्च प्रसिद्धमिति तद्युक्तमुक्तम्, यदपि च भवत्सिद्धान्तेनोक्तं यस्माद्द्रव्यायैतदेव लघुगुरुत्वापेक्षया तदेव दृष्टमिति, तदपि नोपपद्यते गुरुलघ्वादयो गुणाः सत्त्वरजस्तमांसि च,—लघ्वादिप्रकाशा-त्मका गुणास्त्रिगुणे तल्लक्षणा भवोच्यन्ते, तेषां—गुणानां सन्द्रावे—सङ्गमे तदर्थगतेरेकत्वापत्ताविति तस्मे तस्मिन् गुणैकगमने द्रव्यता भवति 'गुणसन्द्रावो द्रव्यम्' (पात० महा० अ० ५ पा० १ सू० ११९) इति लक्षणात्, ते च गुणाः परस्परतोऽन्ये, तस्मान्नासिद्धमितराभिप्रायः ।   15

लिघवः ॥ इति पलशतस्य तुलात्वेन तुलाविंशतेर्भारत्वेनोक्तत्वात् तुला पलापेक्षया गुर्व्यपि भारापेक्षया लघ्वीति नास्ति तत्त्वे लघुगुरुत्वे इति दर्शयति—अयःपेति, भवत्सिद्धान्ते लघुत्वगुरुत्वयोरप्रसिद्धत्वं स्यात्तावन्न किं नसिद्धमित्याशङ्कते—अथेति । अनवस्थितत्वस्य इति गुरुत्वलघुत्वयोस्तत्त्वमनवस्थितम्, इदं लघ्वेव गुर्वेवेति नास्ति तत्स्वेऽवस्थानं तयो आपेक्षि-कत्वात्, अपेक्षया लघोरपि गुरुत्वाद्गुरोरपि लघुत्वात्, तथाविधयोरेव तयो प्रमाणसिद्धत्वात् तस्माल्लघुरेवेति हेतुरसम्य-गिति प्रसाधितार्थं भवतु युक्तं भवतु, अनवस्थिततत्त्वमेवतयोरस्तु मदनुमानं किमिति भावः । यत्तु भवद्भिः सत्त्वादीनां 20 द्रव्यं च सम्य इति [illegible] प्रतिपादितं तथ भवत[illegible] न तदेव गुरुलघुत्वमापेक्षिकमनुमन्तव्यमुक्तं तदपि नास्त्यस्मभिप्रायमित्याशङ्कते—यत्तुभवतश्चो-क्तमिति [illegible] सत्त्वादेर्द्रव्यत्वमुक्तम् [illegible] भवतश्च प्रसिद्धत्वादिति भावः । तत्र द्रव्यत्वापेक्षा-पेक्षिकं लघुगुरुत्वमिति व्यवहारस्तु गुणत इति भवत्सिद्धान्तेनोक्तं तदपि न युक्तमिति दर्शयति—यदपि चेति । तन्नगुरु-लघ्वादय—गुरुलघ्वादय इति सत्त्वरजस्तमसामादित्वेन 'गुणास्तु न [illegible] नोपयान्ति' इत्येतदुत्तरेणाभिप्राया-   25 नासयर्क तेषा भवतं [illegible] परिणमन्तु न [illegible] तस्मात भवत [illegible] द्रव्यत्वं सत्त्वादे न वा गुणत्वस्य द्रव्यत्वम्, तेषां लघुगुरुत्वाद्यवस्थत्वेऽपि गुणोपकरणत्वात् [illegible] गुणत्वमेव प्रकाशादीना-मेव तेषां [illegible] द्रव्यत्व सन्ततत्वं गुणत्वात्, पार्थक्येन स्थितानां गुणानामेवाभिमानस्मरणं हि गुणानां समानत्वेन च द्रव्यत्वम्, तस्मात् सत्त्वादयो गुणा परस्परतोऽन्ये [illegible] भावः । [illegible] द्रव्यत्वं दर्शयति—गुणेति [illegible] एकीभावो गम्यते इति सन्द्राव गुणानां सन्द्रावो गुणसन्द्राव 'यस्य गुणान्तरेष्वपि प्रादु-   30 र्भवत्सु तत्त्वं न विहन्यते तद्द्रव्यं [illegible] पीतादयश्च गुणाः प्रादुर्भवन्ति, आमलकं तदेवेति भवति, अन्वर्थं खल्वपि निर्वचनं गुणसन्द्रावो द्रव्यमिति' महाभाष्ये दृश्यते । [illegible] सत्त्वादीनां द्रव्यत्वमेव न गुणत्वम्, तेषां [illegible] सत्त्वरजस्तमसां हि परस्परं [illegible] 'अन्योन्यमिथुनाश्च' इत्याश्रिता भवद्भिरपी-

---

१ सि. क. °र्कतूले । २ सि. क. °तोऽन्यत्वे । ३ सि. क. °नोक्तं तदपि नोपपद्यते च । ४ सि. क. तदर्थगतिरे ।

आचार्य आह—

न अद्यापि प्रतिपादनमेव वर्तते ऽन्यत्वं गुणानाम्, गुणसन्द्रावद्रव्यत्वे तथाप्येतद्द्रव्यमेव न गुणाः पृथक् सन्मुखानामेवावस्थानात् कुतः स्यात् सन्द्रावः? तत्रापि च प्रतिज्ञायते सत्त्वादयो गुणाः तत्सन्मुखविलक्षणं द्रव्यमेव शब्दादिभावेन व्यवस्थानात् शब्दादिस्वात्मवदिति।

5 न अद्यापीत्यादि यावच्छब्दादिस्वात्मवदिति, नन्वेतत् प्रतिपादनमेव वर्तते ऽन्यत्वं गुणानाम्, तस्मादेकोऽनेककारणम्, यदि भवता गुणसन्द्रावो द्रव्यमिष्यते तथाप्येतद्द्रव्यमेव, न गुणाः पृथक् सन्मुखानामेवावस्थानात् कुतः स्यात् सन्द्रावः? न प्रधानावस्थायां नापि व्यक्तावस्थायां सन्द्रावो यतोऽसत्सन्द्रावाद्द्रव्यत्वं स्यात्, तस्माद्द्रव्यमेव न पृथक् सत्त्वादयो गुणा इति, तत्रापि प्रतिज्ञायते—सत्त्वादयो गुणा अगुणत्वविधर्मेणा तत्सन्मुखविलक्षणं द्रव्यमेव, शब्दादिभावेन व्यवस्थानात्,

10 यो यः शब्दादिभावेन व्यवतिष्ठते स सोऽर्थो शब्दादिलक्षणगुणैः सन्मुखद्रव्यमेव, शब्दादिस्वात्मवत्, यथा शब्दादिस्वात्मा सत्त्वादिगुणसन्मुखविलक्षणं द्रव्यमेव शब्दादिभावेन व्यवस्थानात् तथा अगुणत्वविलक्षणाः सत्त्वादय इति।

अनापन्नतद्रूपसत्त्वस्यासत्त्वस्यासन्मुखस्य स्वेनैव रूपेण स्थितस्य प्रागारम्भादारम्भमापन्नस्य शब्दादिभावापत्तिक्रमः व्यवस्थाशब्देनोच्यते इति चेन्न, पूर्वतुल्यत्वात्, नान्तरेण प्रवृत्त्या-
15 पेक्षत्वगतिं व्यवस्थापत्तेः।

अनापन्नतद्रूपेत्यादि यावदुच्यत इति चेदिति, शब्दादिरूपमनापन्नस्य सत्त्वस्यासत्त्वस्या-सन्मुखस्य गुणान्तरसहितस्य-तदनारम्भकस्य स्वेनैव रूपेण स्थितस्य प्रागारम्भादारम्भमापन्नस्य च यः शब्दादिभावापत्तिक्रमो यावदनिष्पन्नशब्दादित्वकाल इत्यर्थः, सा अवस्था-सत्त्वं शब्दकार्यं प्रकाश शब्दात्मना व्यवतिष्ठमानमिति व्यवस्थाशब्देनोच्यते, अन्यथा व्यवस्थितमेव शब्दादिभावेन स्यादित्यमिति,
20 एतच्च न, पूर्वतुल्यत्वात्, यथा प्रागुक्तं शब्दादिलक्षणसत्त्वापेक्षापत्तिर्द्रव्यम्, तत्र कदाचित् सत्त्वादि प्रधानावस्थायाम्, यदि व्यक्तावस्थायामिति च आह—नान्तरेण प्रवृत्त्यापेक्षत्वगतिं व्यवस्थापत्तेरिति,

इत्येतैः तथाप्येतद्द्रव्यमेवेत्यस्यार्थमाह—तत्र [illegible] तत्सत्वमत्स्या अपि विशेषाभावात् गुणानामपि गुणत्वबुद्धि- न अद्यापीति तत्वादीनां द्रव्यत्वमेव न गुणत्वम्, द्रव्यत्वस्थानात् सन्मुखानामेवावस्थानादित्याह—यदि भवतेति द्रव्यसन्द्रावाधिकारे तेषां कदाचिदपि स्यात् सन्द्रावो न मर्षितव्यः—कुत इति, प्रधानावस्थायां व्यक्तावस्थायां वा सन्द्रा-
15 वाभावात् द्रव्यत्वं न स्यात् तस्य द्रव्यत्व तत्त्वात् तत्त्वा सन्मुखा एवेति तेषां पृथक्त्वाभावात् गुणत्वानिष्पत्तेः सत्त्वा-द्यात्मकमिति तेषां द्रव्यत्वमेव वैलक्षण्यमिति भाव। तत्रापि प्रतिज्ञायते—तत्रापीति शब्दादिभावेन व्यवस्थानादित्य व्यवस्थानशब्दार्थमाह—अनापन्नेति अनापन्नशब्दादिरूपस्य शब्दादिस्वरूपापत्ति गुणान्तरसहितं कारणत्वेन सत्त्वादेः शब्दात्मना व्यवतिष्ठमानमित्युच्यते तथापीह द्रव्यत्वं नास्तीति चोदयतोऽनुमानं द्रव्यत्वं सिध्यतीति दर्शयति। तत्प्रत्युत्तरं दर्शयन्नाह—अन्यथेति। एवं तेषामनारब्धशब्दादिरूपाणां सन्द्रावः कदाचिदपि न स्यात् तत्र यावद्द्रव्यत्वमेव
20 तेषां प्राक्तनगुणैर्गुणत्वमपि—पूर्वतुल्यत्वादिति। तत्र व्यक्तावस्थायां तेषां सन्द्रावो यदि च वक्तव्याह—नान्तरेणेति

१ सि. क. °त्वमर्थं। २ सि क. °पेक्षया। ३ सि क. सम्मुखानामे। ४ क. [illegible]। ५ क. गुणसंयदपि। ६ सि क. °वस्थानं।

मादिग्रहणान्नियमो गृह्यते, प्रवृत्तिनियमाभावान्तरेण न व्यवस्थापयितव्यस्ततो हेतोः भावान्तरेण प्रवृत्त्यापेक्षत्वगतिं व्यवस्थापयेः पूर्वेण गुरुत्वमिति नास्ति सत्त्वादिपृथक्त्वं तथापीति ।

अतो यथाहेत्वनैकान्तिकस्त्वां प्रति यथा सुखं मोहाद्गुरोरनन्यत् लघुत्वात् लोहपिण्डवदर्कतूलवत् शब्दभावव्यवतिष्ठमानसुखादिवद्वा, दुःखात् प्रवृत्तिशीलादनन्यत्, अप्रवृत्तिशीलत्वात् वायुवदाकाशवदित्यादि, स्वप्रयुक्तलक्षणभेदवैलक्षण्यविशेषणपक्षविरचनया लभ्यादय एव विपर्यसनीयाः ।

अतो यथाहेत्वनैकान्तिक इत्यादि भावविपर्यसनीयाः, एतदुक्तमेव सत्त्वापेक्षत्वात् यो यो हेतुर्यथाहेतु सुखं मोहाद्गुरोरन्यत् लघुत्वादित्यादि त्वत्प्रयुक्तः स स हेतुर्विक्षेपेणाप्रसक्तः साध्यमनेकान्तिको भवति त्वां प्रति ¹यथानेकान्तिको भवति तथोच्यते—सुखं [मोहात्] गुरोर[न]न्यत् लघुत्वात्, यथोक्तमु तद्गुरोर[न]न्यत्, लोहपिण्डवदर्कतूलवत्, यथा प्रागुपवर्णितमापेक्षिकमर्कतूल-　10
गुरुत्वं लोहपिण्डलघुत्वञ्च तदयं सहित दृष्टान्तः शब्दभावव्यवतिष्ठमानसुखादिवद्वेति—लौकिकधर्मातिक्रमेऽपि त्वन्मतेनैव दृष्टान्तान्तरमिति, तथा दुःखात् प्रवृत्तिशीलादनन्यत्, सुखमिति वर्तते, कुतः ? अप्रवृत्तिशीलत्वात् वायुवदाकाशवदिति, यथा वायुराकाशं वा सुखात्मकं दुःखात् प्रवृत्तिशीलादनन्यदपेक्षापीति, आदिग्रहणात्—दुःखं सुखादनन्यत् अप्रवृत्तिशीलात् प्रवृत्तिशीलत्वात् यथैव प्रवृत्तिशील तदप्रवृत्तिशीलादनन्यत्, वाय्वाकाशवत् तथा सुखं दुःखमोहाभ्यामप्रकाशकाभ्यामनन्यत् प्रकाश-　15
कत्वात्, घटप्रदीपादिसुखवत् तथा दुःखं मोहादनन्यदचलात् चलत्वात् पर्वतादिदुःखवत्, तथा सुखात् प्रकाशकादनन्यत् अप्रकाशकत्वात् प्रदीपघटादिदुःखवत्, तथा मोहः सुखदुःखाभ्यामगुरुभ्यामनन्यो गुरुत्वात् पृथिव्यादिगुरुत्ववत्, एवञ्च सुखत्वाद्दुःखत्वान्मोहत्वात् प्रसादादिकार्यत्वादित्यादयोऽप्यनन्यत्वहेतवः, एव प्रत्येकमितरगुणैकरूपानन्यत्वं प्रतिज्ञाय तत्सम्पत्तिनिवृत्तिहेतवो यस्किञ्चिद्दृष्टान्त साम्यम्, सर्वस्य लोकादेर्दुःखादिपरस्परापृथग्भूतगुणात्मकत्वात् तद्यथा शरीरेन्द्रि-　20
यगत आत्मैकदेशवर्तिकार्योद्भूताभ्यां रजस्तमोभ्यामनन्यः सुखत्वात्लोहवत्, सत्त्वरजोभ्याममन्यो

अनन्यत्वस्य धर्मं व्यवस्था त्वं हि अनुपगतत्वमस्त्यादिप्रयोगस्य प्रसम्प्रत्यवसितत्वस्य भावाभ्युपगमस्य तदनुसृतता एवम् अभिनिवेशमात्रतो भिन्न न तम्मतसेवैति अनुगतमपरमभ्युपेतमिति तस्मात् भिन्नानुपपत्तेरापसत्वासम्भवात् अतैकमात्र वर्तनाय न तत्परिमोहादिभिन्नमिति भावः । एवञ्च सत्वं मोहाद्गुरोरन्यल्लघुत्वादिति अनुत्पत्तिहेतवो गुरुस्तेरभावप्रवृत्तिता दृष्टान्तिस्य इत्यत्र—अत इति भेदसाधनाय ये ये हेतव प्रयुज्यन्ते ते सर्व एव हेतवोऽनैकान्तिका इति भावः सुखमिति　25
दुःखं धर्मधर्मी मोहान्यत्वं साध्यधर्मः तत्र मोहस्य साध्यस्य गुरुत्वं विशेषणं लघुत्वादिति हेतुः लोहपिण्डवदर्कतूलवदिति दृष्टान्तः, लोहपिण्डे गुरुत्वापेक्षिकत्वाल्लघुत्वमपि वर्तते अर्कतूले लघुत्वापेक्षिकत्वाद्गुरुत्वमपि वर्तते तथा च स एव लघुः स एव गुरुः स एव गुरुः स एव लघुरिति तत्त्वस्य क्वचिदेकैव स्थितिरिति लघुत्वं हेतुर्भेदे साध्येऽनैकान्तिकमिति भावः । यथेति आपेक्षिकलघुगुरुत्वप्रदर्शनायैव समुच्चित्य दृष्टान्तता एकत्वार्थसूत्रे लघुत्वमपि लोहपिण्डे गुरुत्वं गुरुत्वेऽपि लघुत्वमिति परस्परं भेद इति सर्वलोकप्रसिद्धोऽर्थ इति भावः । तदुपेक्षया तन्मतप्रसिद्ध्येन दृष्टान्तमाह शब्देति, शब्दो हि सत्त्वादि-　30
त्र्यात्मकः, अत एव लघुत्वमपि एवञ्च शब्दात्मकत्वं मोहस्य गुरोरनन्यत्वेन मोहत्वमपि शब्दात्मकत्वादिति भावः । एवं पूर्वोक्तम् हेत्वनैकान्त्यं विपर्यासयति—तथा दुःखादिति स्पष्टं सर्वमन्यत् । स्वप्रयुक्तेति सुखं मोहाद्गुरोरन्यदिति वाक्येन

1 सि. क. °र्वैकान्तिकेच्चा । 2 सि क तस्मादेव । 3 सि क. यथैव । 4 सि क. यथैव ।
5 सि क. तच्चवत्त्वात् । 6 सि क °शीलात्° । 7 सि क तदयम् । 8 सि क. °कैव प्रकारो भावि ।
9 सि क. °षेपसारेकत्तोव ।

मोहस्यासोढवत्, तथा शरीरेन्द्रियगत आत्मैकदेशत्वादेकदेशभूताभ्यां रजस्तमोभ्यामनन्यः प्रसाद धर्मत्वात्सोढवत् एवं तावत् प्रसादादिभ्यः, तथा सत्त्वतमोभ्यामनन्यः शोषत्वात्सोढवत्, एवं ताप दिभ्यः, तथा सत्त्वरजोभ्यामनन्यः वरणत्वात् एव सदनादिभ्य इति । एष तावत्पक्षहेतोरनैकान्तिकत्वं प्रति, न यथाऽन्यत्वहेतवोऽनन्यत्वहेतव इत्युक्त्या लक्षणभेद [भेद] वैलक्षण्यविशेषणपक्षविरचनया कथ्यादेय एव ।

अथवा सुखस्यापि तां सत्त्वादिभेदलक्षणाभिमतेभ्य एव त्वदुक्तेभ्यो लक्ष्यादिहेतुभ्योऽभेदसिद्धिः शक्याऽऽपादयितुं स्फुटेनैव न्यायात्मना । सुखं मोहादनन्यत् अपुरुषत्वे चलत्वात् मोहस्वात्मवत्, दुःखादनन्यत्, प्रवृत्तिशीलत्वात् दुःखस्वात्मवत्, तथा दुःखादि ।

(अथ वेति) अथ वा सुखस्यापि तां—लक्षणभेदहेतूनां सुखं मोहाद्गुरोरनन्यत् दुःखान्महाशोक-पिण्डार्थत्वादीनां विशेषणमन्तरेण भेदो न लभ्यः साधयितुमिति तद्वचनाक्षरविवेचना त्वया क्रियते तथैव मया कृता, किन्तु तां सुखस्यापि लक्षणभेदवैलक्षण्यविशेषणपक्षविरचनां सत्त्वादिभेद-लक्षणाभिमतेभ्य एव त्वदुक्तेभ्योऽभेदसिद्धिः शक्याऽऽपादयितुं स्फुटेनैव न्यायात्मना भ्रान्तिवचनेन विनेत्यर्थः तद्यथा—सुखं मोहादनन्यत् अपुरुषत्वे चलत्वात्, मोहस्वात्मवत्, अपुरुषत्वविशेषणं ग्रहण्यभिचारात्, दुःखस्यात्मवदिति तथा दुःखादीनामपि ।

इतर आह—

नन्वेवं विरुद्धाव्यभिचारिवदुभयानिश्चयः, न, तुल्यत्वात् ।

(नन्वेवमिति) नन्वेवं विरुद्धाव्यभिचारिवदुभयानिश्चयः यथोक्तलक्षणयोर्द्वयोर्विरुद्धयोर्नि-त्यानित्य[त्व]साधकयोरेकत्र सन्निपतितयोर्हि तयोरेकस्मिन् धर्मिणि शब्दे परस्परनिवारितत्वात्तयोः साधन[त्व] कृतकत्वयोः प्रयत्नघटादिदृष्टान्तयोरुभयत्र संशयो भवतीति तथेहाप्यन्यानुक्तेभ्यस्त्वान्-

[illegible]

[illegible]

१ सि. क. सत्त्वतमोभ्या । २ सि क. °त्सैका । ३ सि क. विरचना ४ सि क. शैलादिभि ५ सि क. वादी । ६ सि क. °केन ।

न्यत्वहेतुभिरुभयानिश्चयोऽस्तु मा भून्मोक्षनामैवैकान्तिकत्वमित्यत्रोच्यते न, तत्करणात्–नैव तम थानिश्चयो युज्यते, अस्माभिर्विभागरूपतया स्थितत्वानि प्रक्रम्य युक्तं दुःसाधनन्वम्, अनात्मत्वे सत्यपर पाधारमरूपत्वात्, दुःखसारमयविद्यादिभिरनैकान्तिकैर्हेतुभिरन्यस्यस्य निषिद्धत्वात्, अथवा न, तत्करणादिति, सत्त्वपुरुषानामन्यत्वहेतूनां लघुत्वादीनामुपलम्भोपपत्तेः, सर्वेऽप्येतेऽप्रसिद्धसाध्यधर्मसमन्वयव्याप्त्यभावः अनुमानविराद्धपक्षा अनवधारणे विपर्ययहेतवः, अवधारणे चापक्षधर्मा एवेति तस्मादनैकान्तिकाः, 5 तेषामनैकान्तिका अप्रयुक्ता निवर्तका एवेति न तुल्य[त्व]भावयोः ।

इतश्चातुल्य[त्व]भावयोः—

भावितत्वाच्च गुणेषु सदा सम्प्रायस्य, विरुद्धाव्यभिचारिणि च न परस्परनिवारितत्वासिद्धमात्रात् संशय एव, किं तर्हि ? प्रत्यक्षागमबलीयस्त्वभूतादेव निश्चयोऽन्वेष्यत इति युक्तम्, बलीयस्त्वञ्चासत्त्वहेतूनामाद्यहेतुभावनातः । 10

(भावितत्वाच्चेति) भावितत्वाच्च गुणेषु सदा सम्प्रायस्य–बहुधा भावित हि सदा सत्त्वादयो गुणाः सम्भूता एव प्रधानमहदहङ्कारादिसर्वावस्थासु, न जातु पृथग्भूतसमवस्थानामेति, विरुद्धाव्यत् विरुद्धाव्यभिचारिणि च–उक्तविरुद्धाव्यभिचारिण्यपि न परस्परनिवारितव्यासिद्धमात्रात् संशय एव, किं तर्हि ? प्रत्यक्षागमबलीयस्त्वभूतादेव निश्चयोऽन्वेष्यत इति युक्तम्–तयोर्विरुद्धाव्यभिचारिणोः पक्षश्च भेदयोः प्रत्यक्षीकृतार्थेनागमेन बलीयान् प्रत्यक्षसंवादिना प्रत्यक्षेण आगमेन च अनित्यत्वाद्य प्रत्य- 15 क्षेणैवागमेनैव वा यथाप्रसिद्ध यो बलीयान् तत एव निश्चयोऽन्वेष्यत इत्यादिव्याख्याविकल्पेषु प्रत्यक्षागमेन घटादिषु प्रसिद्धसाध्याभिमतत्वान्वयस्य कृतकत्वहेतोर्बलीयस्त्वात्ततोऽनित्य इति निश्चयः

मोहाद्यभेदः सिध्यति न तु तेषां मोहादिभेदसाधनेऽनैकान्तिकत्वमिति भाव । मोहादिभेदाव्यभिचारित्वेन कथं तर्हि गाढीभाव्येन समाधत्ते–नैव इति । अस्माभि सत्त्वरजस्तमसां विभागरूपतया विभागस्थितानि प्रक्रम्य दोषस्युपदर्शितात्मत्वे सत्त्वपरत्वात्मरूपत्वादिभिरनैकान्तैः भावितत्वेन न लघुत्वादेर्मोहादिभेदाव्यभिचारित्वम् सत्त्वादीनां हि पर 20 स्परं भेदे यदि लघुत्वादीनां मोहादिभेदाव्यभिचारित्वं स्यात् स एव नास्तीति भाव । तत्करणादित्यस्य सत्त्वादीनामभेदस्योपपत्तादिसाध्यधर्मभिमत तदनुसारेण व्याख्यान्तरमाह लघुत्वादेर्मोहादिभेदसाधने दोषाभ्युपगमात्तद्धर्मानुसारेण व्याख्याति–अथ वेति । येनाधिकृत पूर्वोक्तितान् दर्शयति सर्वेऽप्येत इति व्याख्यात एव पूर्वोऽर्थ मन्त्र । अन्यथापि तुल्यत्वाभावमाह–भावितत्वाच्चेति तत्त्वादय परस्परमनादित एकस्वभावसिद्धा एव न तु कदाचिदपि तेषां पृथगवस्थानमस्ति तथात्वे तेषां प्रधानावस्थायां व्यक्तावस्थायां वा सम्प्रायाभ्युपगमेन महदादिसर्गं नैव स्यात्, तस्मादव्यक्तावस्थायामपि नास्ति तथा भेदो नैव तुल्यता भवतीति 25 भाव । विरुद्धयोरव्यभिचारित्वात् संशयो भवतीत्येतदपि न युक्तं तुल्यबलयोरेवागमप्रत्यक्षयोरेकत्रैकदाऽसम्भवात् प्रत्यक्षेणागमेन वाऽन्यतमस्य बलीयस्त्वात्तत्त्वनिश्चय एव भवतीति ततोऽपि न तुल्यतेत्याह–विरुद्धाव्यभिचारिति । प्रत्यक्षागमबलीयस्त्वे पक्ष व्याख्यानभेदान् दर्शयति–प्रत्यक्षीकृतार्थेति प्रत्यक्षीकृतोऽर्थो यस्यागमस्यासौ प्रत्यक्षागमस्तेन बलीयविशेषो व्याख्यानभेद प्रत्यक्षसंवादिना प्रत्यक्षेणागमेन च अनित्यत्वादुक्तं तेन यो बलीयानिति प्रत्यक्षेण वाऽऽगमेनैव यो बलीयानित्यपर इति । पूर्वोक्तदृष्टान्तेऽपि न संशयः प्रत्यक्षानिश्चयान्वयस्य कृतकत्वे प्रत्यक्षीकृतत्वेन तस्य बलीयस्त्वम्, आकाशे नित्यत्वान्वयस्य 30 अमूर्तत्वे न प्रत्यक्षत प्रसिद्धता अमूर्तत्वादेरप्रसिद्धत्वाभिधानात्–प्रत्यक्षागमेनेति । असत्त्वात्सत्त्वहेतूनां बलीयस्त्वमाह बलीयस्त्वञ्चेति विभागस्थानामविभागाविभागेन भेदे दोष प्रदर्श 'तथैव ते येऽव्यक्ता परिदृश्यन्ते ते चैव ते येऽव्यक्ता इतिमिश्र-

---

१ सि.क. °रकस्य । २ क. भावोर्थस्य । ३ सि क, सम्भूता एव । ४ सि. क. तत्त्वा । ५ सि क. °त्वा सूत्र एव । ६ सि क. बलवती ।

स्यात्, न तु भावपरत्वस्य प्रधानत्वे प्रसाधीकर्तुं शक्योऽन्यथा प्रधानत्वस्याप्रसिद्धत्वादिति, यद्वत् किमिदं साधर्म्यमिति चेदुच्यते–बलीयस्त्वप्रामाण्यहेतुसामान्यहेतुभावना[त्,]मिमासकत्वायास्तित्वादि प्रकल्पना- स्मत्वे समवरणाद्यात्मकत्वादिभ्यामितिपरापहेतुभिः प्रमाणागमबलीयस्त्वमापादितम्, तस्मान्न संभवेति।

इतर आह—

5 मा मंस्याः त्वदीया हेतवो बलीयांसः, तद्बलत्वस्यासत्पक्षसाधनाय इतोऽपि विपरिव- र्तयितुं शक्यत्वात्, यथा सुखादन्यद्दुःखं प्रसादाद्यनात्मकत्वात् पुरुषवत्, मोहश्च दुःखा- दन्यः तत एव तद्वदिति, अत्रोच्यते किं तन्मात्रादेव विपरिवर्तनम्? उत वैलक्षण्यात्? वैल- क्षण्यादिति चेन्न, आदिलक्षणमेव हि नासीद् यदाधारेण दोषद्वयम्, न ह्यनात्मकत्वं नाम किञ्चि- दस्ति, आत्मा न भवति आत्मैव नास्तीत्यनात्मकमिति द्विधाऽप्यसिद्धं दुःखस्यानात्मकत्वं

10 धर्म्यसिद्धत्वापत्तेः, न दुःखं नान्यो मोहः पुरुषो वा प्रसादाद्यनात्मकत्वात् खपुष्पवत् स्यादिति।

(मा मंस्या इति) मा मंस्थास्त्वदीया हेतवो बलीयांसोऽवरणाद्यात्मकत्वादय इति, तद् बलत्वस्यासत्पक्षसाधनाय इतो विपरिवर्तयितुं शक्यत्वात्, पूर्वहेतुबलापवाद यतः शक्यन्तेऽत्र इतोऽपि–सुखं पुरुषनिवृत्त्यर्थमनात्मत्वविशेषणादृतेऽपि विपरिवर्तयितुम्, तद्यथा सुखादन्यद्दुःखं प्रसादाद्यनात्मकत्वात् पुरुषवत्, असमर्थसमासेनानात्मकेनापि अर्थं गृहीत्वा वैशेषिकस्य सुखादेर्बोध्यम्,

15 मोहश्च दुःखादन्यस्तत एव तद्वदिति, सुखाद् दुःखमन्यो दुःखमोहौ सुखप्रधानात्मकत्वात् पुरुषवत् तथैव व्याख्या द्वे साधने समस्तोक्ते, मोहादन्ये सुखदुःखे वरणाद्यनात्मकत्वात् पुरुषवदिति तथैवेति, अत्रो- च्यते किं तन्मात्रादेव विपरिवर्तन[मु]त वैलक्षण्यादिति प्रश्नः, प्रकारणार्थं भावनाविप्रलम्भसहितपक्षान्य-

---

[illegible] परीत्यमिति इत्यनयापक्षे नैयत्यं समर्थितं येनात्मनैतत् प्रसादात्मकमितीव इति भावः। अत्र न सन्ति त्वदीया हेतवो बलीयांसः अवयवमितरपि तेषां दौर्बल्यं दर्शयितुं शक्यत्वात्, तेनाभासत्वमिति दर्शयितुमुपक्रमते मा मंस्या इति। प्रसाद-

20 लाघवस्य [illegible] सुखादेः [illegible] प्रसादाद्यात्मकत्वं तत्त्वं [illegible] प्रसादादीनामात्मा [illegible] प्रसादाद्यनात्मकत्वात् [illegible] सुखादन्यो दुःखमोहौ [illegible] तथा च [illegible] अनुमानमाह–यथेति। मोहोऽपि प्रसादादुःखेन [illegible] प्रसादात्मकोऽपि तत एव हेतोर्भेदसाधने [illegible] मोहश्चेति। [illegible] प्रसादाद्यनात्मकत्वादसिद्धत्वादिति [illegible] विशेषणं [illegible]

25 तद्विपरीतमपि [illegible] विपरिवर्तयितुं शक्यते [illegible] विशेषणं [illegible] सुखादन्यत्वं [illegible] विपरिवर्तनीयम् सुखादन्यद् दुःखं प्रसादाद्यनात्मकत्वात् पुरुषवत् [illegible] पूर्वहेतुव इति। इत इति [illegible]। प्रसादादीनां [illegible] प्रसादाद्यनात्मकत्वादिति [illegible] असमर्थेति। [illegible] न तु [illegible] इति भावः।

30 [illegible] इति विचार्य दूषयितुमाह- किमिति। [illegible] प्रसादाद्यर्थमिति [illegible]। [illegible] तस्मात्मैव [illegible]

१ सि क. धर्मसिद्धि। २ सि क. °त्वाद् यथा। ३ सि. क. त्रयं बोधेषुना ।

व्यासक्तप्रयोगमात्रात् पक्षधर्मसादृश्यात् त्रैलक्षण्यशून्यम परिवर्जनमित्यभिप्रायः, स्यान्मत न यस्मा त्रात्, किं तर्हि ? त्रैलक्षण्यात्, एवञ्चेन्मन्यसे तदयुक्तं, प्रसादादिलक्षणमेव नास्तीह—पक्षधर्मत्वमेव तावन्नास्ति पक्षाधारेण क्षेपाद्यम्, कथं पक्षधर्मो नास्तीति चेत् यस्मात्प्रसादनात्मकत्वं नाम किञ्चिदस्ति, यदि प्रसादाद्यात्मा न भवतीत्यनात्मकं दुःखमुच्यते, अथात्मैव नास्तीत्यनात्मकमित्युच्यते द्विधाऽप्यसि द्धं दुःखस्यानात्मकत्वम्, धर्म्यसिद्धिप्रसक्तेः, कथमिति चेदुच्यते—न दुःखं नाम्नो मोहः पुरुषो वा व्यत- 5 रिक्तस्तिव दुःखं प्रसादाद्यनात्मकत्वात् खपुष्पवत्स्यादिति धर्म्यभावात्पक्षधर्मत्वम् ।

इतर आह—

नन्वन्यपदार्थविषयत्वाद्बहुव्रीहेरनात्मकश्रुतेरस्ति प्रसादाद्यनात्मा वा चित्रगुदेवदत्तवत् कोऽप्यन्यः, सोऽत्र च सद्धर्मवान् धर्मी पक्षो भवितुमर्हतीति ।

नन्वन्यपदार्थेत्यादि यावत् सद्धर्मवान्, ननु बहुव्रीहेरन्यपदार्थविषयत्वात् तत्सूचकसमा- 10 सान्तकप्रत्ययान्तत्वादनात्मकश्रुतेरस्ति प्रसादाद्यनात्मा वा चित्रगुदेवदत्तवत् कोऽपि वर्णादिभ्यः प्रसा- दादिभ्यश्चान्यः सोऽत्र च सद्धर्मवान् धर्मी पक्षो भवितुमर्हतीति ।

अत्रोच्यते, बहुव्रीहेरन्यपदार्थविषयत्वानैकान्त्यात्, एवमपि स्थूलशिरा राहुरिति बहु व्रीहिविज्ञानप्रत्ययेन शिरोऽव्यतिरिक्तस्य राहोरसत्त्वादन्यथा व्यपदेशिवद्भावेन यथा व्यव- हारो दृष्टस्तथैवमपि स्यात्, तस्य व्यपदेशिवद्भावव्यवहारानभ्युपगमे धर्मधर्मिस्वरूपविरोधात् । 15

(अत्रेति) अत्रोच्यते नैतदुपपद्यते बहुव्रीहेरन्यपदार्थविषयत्वानैकान्त्यात्, एवमपीत्यादि यावद्धर्मधर्मिस्वरूपविरोधादिति, स्थूलं शिरोऽस्य स्थूलशिरा राहुः, कपोऽर्थत्वात्, बहुव्रीहेरेव तत्र

इत्यादि पक्षधर्मेति । मात्रपदव्यावर्त्यं दर्शयति त्रैलक्षण्यशून्यादिति पक्षधर्मत्वसपक्षसत्त्वविपक्षव्यावृत्तिरूपा- त्रितयं । द्वितीयं विकल्पमुत्थाप्य निराकरोति स्यान्मतमिति । पक्षधर्मत्वमेवेति उपलक्षणमिदमसत्त्वयोः हेतौ सत्त्वेऽपि नाभावः न हेतुः पक्षे न वर्तते तावता लिङ्गविधिनैव साध्यधर्मिणि न साध्यनिश्चयो भवितव्यतीति पक्षधर्मत्वं मुख्य- 20 तया हेतोरावश्यकं तत् कुतस्तत्र ? अथापि [illegible] भवत इति भावः । [illegible] नानात्मकत्वं नाम धर्मं प्रसिद्धधर्मिधर्मो यदीति यस्मात्प्रसादादिर्न भवति तद् अनात्मकमुच्यत इति [illegible] पक्षे, आत्मा नास्तीत्यनात्मकमिति प्रतिषेधपक्षे उभयोरपि पक्षयोर्दुःखं नास्ति प्रसादाद्यनात्मकत्वात् खपुष्पवदित्यनुमाने तु [illegible] धर्म्यभावात् न [illegible] द्विधापीति । अनात्मकत्वमिति बहुव्रीहिणा समस्तं पदम्, [illegible] बहुव्रीहिश्च अनेकमन्यपदार्थे इति [illegible] 25 [illegible] समासो विधीयते यथा चित्रा गावो यस्यासौ चित्रगुरिति चित्रगोभ्योऽतिरिक्ते देवदत्ते बहुव्रीहिः तस्मात् प्रसादाद्यनात्मा कश्चिदस्ति स एव [illegible] तेन वा पक्षधर्मता हेतोरित्याशङ्कते—नन्वन्यपदार्थेति । सद्धर्मवानिति [illegible] धर्मीति साधनमिति भाव । [illegible] बहुव्रीहेर्दर्शनात् [illegible] समाधत्ते- अत्रोच्यत इति । [illegible] बहुव्रीहिरित्यभ्युपगम्यते स्थूलशिरा राहुरित्यत्र शिरोऽव्यतिरिक्तस्य राहोरभावेऽपि 30 तद्विशिष्टं राहुं [illegible] तत्र स्थूलशिरस्त्वेन व्यपदिश्यते तदाह—एवमपीति । ननु स्थूलशिरा राहुरिति कथं बहुव्रीहिः [illegible], कथं वा न [illegible]—कपोऽर्थत्वादिति [illegible] स्थूलशिर [illegible]

---

1 सि. क. °श्रुते नास्ति प्रसादाद्यात्मा वा ।

स्यात्स च नान्यपदार्थत्वव्यभिचारं दर्शयति, तद्गुणसंविज्ञानपक्षाश्रयेण 'भवति बहुव्रीहौ तद्गुणसंविज्ञानमपि' (महाभा० अ १ पा १ सू० २१) इति वचनात्, न हि स्थूलशिरोऽभिव्यक्तव्यतिरिक्तो राहुरस्ति, चित्रगोविशिष्टदेवदत्तवत् तदेव हि स्थूलशिरो राहुः, यद्वोऽसत्यात्मा—शिरोव्यतिरिक्तस्याऽऽत्मा व्यपदेश्यः स्थूलेन शिरसा व्यपदेशेन चित्राभि[र्गोभि]रिव व्यपदेशिनो देवदत्तस्य व्यतिरिक्तस्य तद्वद्व्यतिरिक्तस्यापि राहोः, तथा व्यपदेशिवद्भावं कृत्वा व्यवहारो दृष्टोऽसतोऽपि तथेदमपि स्यात्, तस्य च व्यपदेशिवद्भावव्यवहारस्यानभ्युपगमे—उक्तोपपत्त्या दृष्टमिममसदात्मना व्यपदेशिवद्भावव्यवहारमनभ्युपगच्छतस्ते धर्मधर्मिस्वरूपविरोधौ दोषौ भवतः ।

धर्मिस्वरूपविरोधस्तावत्—

आत्मनोऽनन्यदेव दुःखम्, प्रसादाद्यनात्मकत्वात्, आत्मस्वतत्त्ववत्, पुरुषत्वापत्तिश्च, अन्यथा सुखान्यत्वप्रसादाद्यनात्मकत्वानुपपत्तेः ।

(आत्मन इति) आत्मनोऽनन्यदेव दुःखम्, पुरुषाविशेषः, प्रसादाद्यनात्मकत्वात् बहुव्रीहिसामर्थ्यात् प्रसादाद्यात्मनोऽन्यत्वाविशेषः, आत्मस्वतत्त्ववत् पुरुषस्यात्मवदविशेषः पुरुषत्वापत्तिश्च दुःखस्य धर्मिस्वरूपवैपरीत्यम्, अतो धर्मिस्वरूपविरोधः । किं कारणं ? अन्यथा सुखान्यत्वप्रसादाद्यनात्मकत्वानुपपत्तेः पुरुषत्वापत्तिमन्तरेण सुखस्य दुःखादन्यत्वं चरणाद्यनात्मकस्य दुःखस्य वा सुखान्यत्वं प्रसादाद्यनात्मकत्वं मोहस्य स्वाभ्यामन्यत्वं प्रसादादिविशेषाद्यनात्मकत्वञ्च नोपपद्यत भावित्वाभावत्वात् सुखदुःखमोहानामैक्यानुवृत्तित्वस्य तस्मात् पुरुषस्वरूपापत्तेः प्रसादादिविशेषाविशेषाणां सुखदुःखमोहानां धर्मिस्वरूपविपरीततेति ।

पुंस्त्रिलिङ्गेन बहुव्रीहेरेव तत्सत्वाद-न्यपदार्थत्वव्यभिचारमिति भावः । तद्गुणेति तस्य अन्यपदस्यान्यप्रतीतिविषयस्य गुणा विशेषणानि तेषां संविज्ञानं यत्र सोऽयं तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिः बहुव्रीहिसमासघटकपदप्रतिपाद्यपदार्थाः प्रतीतिविषयस्य विशेषणानि स्थूलशिरोरूपाणि तद्गुणसंविज्ञानस्य तदभिन्नस्य राहोर्लौकिक्यपि भवति देवमोहादयश्च चित्रेति तत्र स्थूलशिरोऽव्यवहारोऽपि नत्र तु तदेव समासघटकपदार्थ एव तद्वतो राहोरसदात्मा भवतीत्यर्थः । भवतीति तथापीति सर्वनामार्थत्वेन सर्व नामत्वं तालेनाभाष्यौ शिरो सर्वनाम्नस्य सर्वनामसंज्ञा न प्राप्नोति अन्यपदार्थप्रधानत्वाद्बहुव्रीहेः अन्यथा सर्वनाम्नस्तस्य सर्वनामसंज्ञा प्राप्नोतीति समाधानार्थमेव चोक्तं भवति हि बहुव्रीहौ तद्गुणसंविज्ञानमपि यथा चित्रवाससमानय इति तद्गुण आनीयत इति महाभाष्ये प्रोक्तम् । व्यपदेशिवद्भावमिति यत्र निमित्तसद्भावाभावात्मुख्यो व्यपदेशो नास्ति स व्यपदेशी यस्तु व्यपदेश्यत्वमात्राद्विद्यमानस्य २० देव स तेन तुल्य वर्तते कार्यं प्रतीति व्यपदेशिवद्भावः ज्ञातुमर्हते देवदत्तस्य चित्राभिर्गोभिर्व्यपदेशो मुख्यः राहोरसत स्थूलशिरसा व्यपदेशो गौण इति भावः । एवं दुःखस्य प्रसादाद्यनात्मकत्वात्...व्यपदेशिवद्भावेन व्यवहारमित्याह—तथेदमपीति । तदनभ्युपगमे दोषमाह—तस्य चेति । व्यपदेशिवद्भावमनभ्युपेत्य सुखं एव प्रसादात्मकं व्यवहारोऽभ्युपगम्यमाने पुरुषस्यापि प्रसादाद्यनात्मकत्वात्तस्य सुखवत्ता पुरुषात्मनो भवति तथा दुःखस्यापि प्रसादाद्यनात्मत्वात् पुरुषात्मकत्वेन पुरुषस्यापरत्वात्धर्मिस्वरूपविरोध प्रसज्यत इत्याह—आत्मन इति पुरुषाविशेषं । यदि दुःखं ३० पुरुषस्य न भवेदिदं तत् प्रसादाद्यनात्मकत्वं सुखं न स्यात् दुःखस्यापि सुखं न स्यात् पुरुषव्यतिरिक्तस्य सुखदुःखमोहात्मकत्वेन पूर्वं व्यवस्थापितत्वात् तत्र च प्रसादाद्यनात्मकत्वात्पुरुषत्वं तत्स्वव्यवहारमनुपपन्नत्वात् पुरुष एव च सुखात्मा एवं दुःखादौ प्रसादाद्यनात्मकत्वात्...सुखत्वं पुरुषस्वरूपाभिर्निवर्तितमाह—पुरुषत्वापत्तिश्चेति । इदमेव कारणमाह—अन्यथेति । इतो भेदस्य इत्याह—भावित्वेति । एवं सुखदुःखमोहानां पुरुषत्वापत्तौ सुखादीनां पुरुषत्वेन

किञ्चान्यत् योऽपि धर्मस्वरूपविरोधः सोऽप्युच्यते तद्यथा—

धर्मस्वरूपविरोधोऽपि चैवमेव, ततश्च प्रकृतिपुरुषयोरप्येकत्वैव, एवं सुखमोहयोरपि ।

(धर्मेति) धर्मस्वरूपविरोधोऽपि चैवमेव—यथा पुरुषत्वापत्तौ सुखादीनां सुखाद्यात्मपरित्यागे धर्मिस्वरूपविरोधः तथा पौंस्त्वापत्तौ त्रयाणामैक्यापत्तौ चान्यधर्मस्वरूपविरोधश्च, ततश्च प्रकृति पुरुषयोरप्येकत्वैव—तस्माद्धेतोः पुरुषत्वापत्तेरनन्यत्वापत्तेश्च प्रकृतिः पुरुषादन्या पुमान् वा प्रकृतेरन्य 5 इति नोपपद्यते, ततोऽस्मदभीष्टमेकमेव कारणमित्येतद्दर्शनं साधीयः, एवं सुखमोहयोरपि—यथोक्तं सुखं सुखादन्यदिसेवत् किं तस्मात्रात [एव] त्रैगुण्यादित्यतः प्रभृति यावत् प्रकृतिपुरुषयोरप्येकत्वमेसुक्त तथा सुखं दुःखमोहाभ्यामन्यत् मोहः सुखदुःखाभ्यामन्य इत्येतेष्वपि चतुर्षु दुःखं सुखादन्यदिति च साधनेन सह एवं ग्रन्थो योज्य इति ।

अथ मा भूदेष दोष इत्यनात्मत्वविशेषणं स्वमुदाहृतीमीरमुच्यते तथा सति यथा किं 10 सुखादन्यत् आत्मानं मुक्त्वा इव तदिति निदर्शयितुं शक्यते ? इति समन्वयाभावः सुखादे-रपि सुखादन्यस्य विपक्षत्वाद्विपक्षाद्व्यावृत्तिरपि ।

(अथ मा भूदिति) अथ मा भूदेष दोष इत्यनात्मत्वविशेषणं त्वदुक्त—एतद्दोषपरिहारार्थं यथा त्वयाऽनात्मत्वे सति चरणाद्यात्मकत्वात् सुखं दुःखात्[न]न्यन्मोहवदित्याद्यभिहितं तथाऽस्मत्वे मत्वे सति सुखत्वात् सुखं दुःखादन्यन्मोहवदित्यादयीन्यतो[धर्म]धर्मिस्वरूपविरोधौ प्रकृतिपुरुष- 15 दोषश्च नेति, अत्रोच्यते तथा सति यथा किमिति—एव सति यथा किं सुखादन्यदात्मानं मुक्त्वेति दृष्टान्त इदं तदिति निदर्शयितुं न शक्यते—इह तत् सुखात् पुरुषाच्चान्यदस्तीति समन्वयस्याभावः, अत एव चान्यत्वेन पक्षीकृते सुखादिपुरुषव्यतिरिक्तसपक्षाभावात् सुखादेरपि सुखादन्यस्य विपक्षत्वा-द्विपक्षाद्धेतोर्व्यावृत्त्यर्थं यदुच्यते यच्च सुखादनन्यत् तदनात्मत्वे न प्रसादाद्यनात्मकं न कम्बाद्यनात्म कमेति निदर्शयितुं न शक्यते, न च मोहादि सुखादन्यद्भवतीति शक्यं दर्शयितुमिति विपक्षाद्व्यावृत्तिरपि 20 अतो विपक्ष एव सत्त्वादिरुद्धश्च हेतुः इत्यभिप्रायः ।

प्रकृतिधर्मेण न स्यादिति धर्मस्वरूपविरोध इत्याह धर्मस्वरूपेति । दोषान्तरमप्याह—ततश्च । पुरुषत्वापत्तेरेकत्वं । सुख-दुःखमोहात्मक एव प्रकृतित्वात् सुखादीनां पुरुषत्वापत्तौ पुरुषादनन्यत्वे च पुरुष एव प्रकृतिः स्यात् अन्या काचित् प्रकृति-पुरुषादन्यद् एकमेव कारणं सुखं वा दुःखं वा मोहो वा प्रकृतिर्वा पुरुषो वा भवतु न तु न्यायसमर्थमेवं भवतीति भावः । मोक्षे तु यथाविधं विचारमेव सुखमोहयोरपि समानं यावदतिदिशति—एवमिति । एतमेव स्फुटयति—यथेति । चतुर्ष्विति 25 सुखं दुःखादन्यत् सुखं मोहादन्यत् मोहः सुखादन्यः दुःखादन्य इति षड्भेदाः । अत्र सुखादीनां पुरुषत्वापत्ति-प्रसङ्गं दुःखादि दुःखादन्यत् अनात्मत्वे सति अनुगतमिति हेतुः उच्यते दृष्टान्तदर्शनाये—मयेति त्वदुक्तमिति सर्वमिदं सुखं दुःखादन्यत् अनात्मत्वे सति चरणाद्यात्मकत्वादित्यत्र मयैव हेतुर्विशेषितस्तथाऽस्मामिरपि पुरुषव्यावर्तनाय तथैव विशेषणमुच्यते तथा च न पूर्वोक्ता दोषा इति भावः । एवं सति ते हेतोरप्रसिद्धसाध्यधर्मसमन्वयमनुगतयो निदर्शने सुखादि—तथा सतीति अनात्मत्वे सतीति विशेषणे कृत एतदर्थं दुःखं सुखादन्यत् अनात्मत्वे सति प्रसादाद्य- 30 नात्मकत्वादिति प्रयोगे पुरुषव्यतिरिक्तस्य निदर्शनाय सपक्षस्य दृष्टान्तस्य कस्यचित् प्रदर्शयितुमशक्यत्वात् साध्यसा-धनयोरन्वयः सिध्यति, सर्वं हि सुखदुःखमोहात्मकमविनाभावत्वमतः इदं सुखं दुःखं मोहो वेति न कश्चिद् निमग्नं दर्शयितुं

१ सि क. दुःखं । २ सि क. सुखं दुःखात् । ३ सि क. दुःखं सुखं । ४ सि. क. सुख मोहात् । ५ सि क. हेत्वन्तः नयर्वसमयम् ।

अथ तु विभक्तस्वतत्त्वं सुखं सुखाद्यन्यच्च भवति प्रसादाद्यनात्मकमपि न भवतीति, उच्यते तथा सति तेन प्रकारेण नियमवत् सुखमेवानन्यत् प्रसादाद्यात्मकं भवति चेति तथा तस्य वस्तुनः प्रवर्तनात् तथाप्यनेकेन नियमप्रवृत्तिप्रकाशात्मकं सुखमेवेति त्वदभ्युपगमेनैवैक्यं मोहादीनामापन्नमस्मिन् साधने, एवं शेषसाधनेष्वपीति को वादार्थ उभयोरपि ।

अथ त्विव्याद्यावत्सुखमिति, अथ मतं यद्विभक्तस्वतत्त्वं दुःखमोहाभ्यां वस्तुत्वं सुखाद्यन्यच्च भवति तत् प्रसादाद्यनात्मकमपि न भवतीति विविक्तस्वरूपस्य सुखस्य दुःखाद्यन्यत्वात् प्रसादाद्यात्मकत्वाच्च तदेव प्रख्यते वैधर्म्येण निदर्शयितुमयत एव च तमः सुखाद्यन्यत् विविक्तरूपम-प्रसादाद्यात्मकमप्युपपन्नोऽति साधर्म्यदृष्टान्तश्च स्यादिति, एवमितरसाधनेष्वप्युभयदोषपरिहार इत्यत्रो-च्यते तथा सतीत्यादि यावत् को वादार्थ उभयोरपीति एवं सति तेन प्रकारेण नियमोऽयं यत् 10 सुखादन्यत् न भवति तत् प्रसादाद्यात्मकमपि न भवत्येवेति, एतेन प्रकारेण नियमवत् सुखमेवा-नन्यत् प्रसादाद्यात्मकं भवति चेति तथा तस्य वस्तुनः प्रवर्तनात् तथाप्यनेकेन नियमप्रवृत्तिप्रकाशा-त्मकं सुखमेवेति त्वदभ्युपगमेनैवैक्यं मोहादीनामापन्नमस्मिन् साधने, एतदभ्युपगमवच्च शेषसाधने-ष्वपि, दुःखाद्यन्यत् सुखं मोहश्चेत्येवमादिषु पक्षवचनासम्भवे दुःखाद्यन्यच्च भवति तच्छोषादिवरणा-द्यनात्मकमपि न भवतीत्येवं नियमात्मकेः प्रवृत्तेरैक्यं मोहादीनामभ्युपगत त्वयैवे[ती]तरेतरैकत्वाभ्यु-15 पगमः इत्यभिप्रायो हेत्वर्थे इमतः को वादार्थः—वादप्रयोजनमुभयोरावयोः त्वयैवैक्याभ्युपगमात्र वादार्थत्वं ममापि प्रतिपन्नार्थप्रतिपादनवैफल्यादिति ।

एवं तावदवरणाद्यात्मकत्वादिहेतवः प्रथमोक्तानन्यत्वपक्षस्यैव साधका अनात्मत्ववि-शेषणा अपि तथैव त्ववरणाद्यात्मकत्वादिवद्विरोधा लघ्वादिहेतवोऽपि ।

(एवं तावदिति) एवं तावदवरणाद्यात्मकत्वादिहेतवः प्रथमोक्तानन्यत्वपक्षस्यैव साधकाः,

---

20 उच्यते तस्मात् तत्त्वोऽपि सुखस्य साध्यसाधन[illegible] [illegible] हेतोर्वै [illegible] प्रदर्शयितुं [illegible] अत एव च यत् सुखादन्यच्च भवति तत् प्रसादाद्यात्मकमपि न भवति तथा दुःखादन्यो मोह इत्यपि दर्शयितुमशक्यत्वात् [illegible] न [illegible] [illegible] भावः । अथ सुखादयो नाविभक्तस्वतत्त्वाः किन्तु विभक्तस्वतत्त्वा एव तथा च साध्यसाधनयोरन्वयव्यतिरेकौ [illegible] इत्याशङ्कते—अथ त्विति । व्याचष्टे—अथ मतमिति सुखदुःखमोहानां विविक्तस्वतत्त्वात् दुःखादन्यत्वे सत्यपि मोहस्यावर्मकत्वाच्च सुखस्य वैधर्म्यदृष्टान्त इति प्रदर्शयितुं शक्यते ततश्च नानन्यत्वे न 25 [illegible] इति भावः । एवं सति सुखमेव प्रसादाद्यात्मकमिति नियमात्मकप्रवृत्तेः [illegible] सुखदुःखमोहानामैक्यापत्त्या [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]—तथा सतीति । विभक्तस्वतत्त्वानां सुखादीनामपि तथा [illegible] । सुखस्य नियमो भवन् दर्शयति—तेन प्रकारेणेति सुखं सुखमेव सुखादन्यन्न भवति, प्रसादाद्यात्मकमेव, प्रसादाद्यात्मकं च भवतीति [illegible] । सुखस्य [illegible] [illegible] दर्शयति—तथा 30 तस्येति सुखं सुखस्वतया प्रवर्तते प्रख्यते चेति [illegible] । एवं दुःखमोहयोरपि [illegible] [illegible]—एतदभ्युपगमवच्चेति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] पुनः [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]—इत्यत इति । [illegible] [illegible] एव [illegible] न [illegible], [illegible]—एवं तावदिति । [illegible] [illegible]

असारत्वविशेषणा अपि, नान्यत्वपक्षस्येति प्रतिपादिताः, तत्रैव—अनन्यत्वपक्ष एव त्वदरणाद्यात्मक-त्वादिवत् विरोधा रूपादिहेतवोऽपि, नान्यत्वपक्षे, तत्र सदोषा एवेत्यभिप्रायः ।

ननु रूपादयोऽनन्यत्वहेतव उक्ता एव, किं पुनरनुक्तयेनेत्यत्रोच्यते—

सुखादावपि च परिहारपक्षेऽपि कृतेऽपि च परधर्मेणापि विशिष्टेन प्रतिपादनविधि नाऽनन्यत्वहेतवः सुखं दुःखादनन्यत् चलाप्रकाशकत्वात्, अविभक्ताशेषगुणात्मकत्वोदिवत् 5 वदिति ।

(सुखादावपि चेति) सुखादावपि च न सत्त्वादिष्वेव तत्रापि च परिहारपक्षेऽपि कृतेऽपि[1] च—यथा त्वया सुखं मोहाद्गुरोरन्यदिति परिहारपक्षे कृतेऽपि च परधर्मेणापि दुःखं सुखादनन्यद्गुरुत्वा विशेषेणापि—न केवलममासत्वे चलत्वादेवेति, इत्थं विशिष्टेन प्रतिपादनविधिनाऽनन्यत्वहेतव इति, अभिमतत्वात् स्वधर्मेण—सुखं दुःखादनन्यत्, लघुत्वादिभिः सुकरप्रतिपादनमेवेत्यर्थः । परधर्मेण 10 तावत्— सुखं दुःखादनन्यत्, चलाप्रकाशकत्वात्, चलप्रकाशक प्रवृत्तिशील दुःखमिति यथा-दुःखधर्मेण सुखं ततोऽनन्यदिति साध्यते, अविभक्ताशेषगुणात्मकत्वोदवदिति दृष्टान्तः, प्रागुपवर्णितः । अविभक्तसुखदुःखमोहात्मकसत्त्वरजस्तमोगुणात्मको घोद इति त्रिस्वैकत्वानतिक्रमाद्वात् एवाशेषगुण-त्रयात्मको घोदः चलाप्रकाशकत्वात् दुःखादनन्यदिति स एव घोदो दृष्टान्तो भावितः सुखाद्यात्मक-त्वात्, एवं तावत् परधर्मेण । 15

एवञ्च स्थिते सुखं दुःखादनन्यद्गुरुत्वात्, चलप्रवृत्तिशीलत्वात् प्रकाशकत्वादेतानि च चत्वारि साधनानि, अत्र द्विकसंयोगेनापि त्रीणि, एवं मोहादपि परधर्मेण सुखस्य दुःख धर्माभ्यां प्रत्येक द्वे समुदायेनैकमिति त्रीणि, प्रवृत्तिशीलत्वादित्यपि तत्संयोगेनेतराभ्यामपि सप्तसाधनानि, एवं मोहादपि, एवं सुखं दुःखादनन्यत् गुरुत्वादप्रकाशकत्वात्तत्संयोगाच्च । एवं मोहादपि द्वाभ्यामप्यनन्यत् सुखं तेभ्य एव हेतुभ्य इति एत एव सर्वे हेतवः स्वपरधर्माः । प्रत्या- 20 यावयवेतरेतरसंयोगेन चाभ्यूह्याः, अन्येऽप्यचेतनत्वादिसमासव्यस्तकमध्ये यावच्छरीरादाप त्त्वात्प्रकृतिधर्मैस्सामान्यभूतैर्विशेषितैश्च यावत्किञ्चिदिहास्ति सर्वं तदनन्यत्वे त्रिलक्षणतां प्रति-पद्यते धर्मजातमित्यतः कुतः सङ्ख्यना ? भावितत्रैगुण्यैकात्मकघोदादिवस्तुव्यापव्यापित्वात् ।

[illegible] तु वाऽनन्यत्वमित्थं साधितमेव पुनरपि विमर्शं तदेवोच्यत इत्यत आह—सुखादावपि चेति [illegible] स्वपरधर्माः सर्वे एवानन्यत्वसाधना भवन्तीति प्रत्यक्त इति भावः । अविभक्तार्थमाह—न सत्त्वादिष्वेवेति न केवलं 25 सत्त्वादीनामनन्यत्वसाधन एव ते हेतव इति भावः । त्वया परिहारपक्षे कृतेऽपि सोऽनभिमतार्थ इत्यादिनेनाह—तत्रापि चेति । परधर्मेणापीति त्वदभ्युपगमेन तु चार्वाकुत्वादि परधर्मः सुखं चलप्रवृत्तिशीलं प्रकाशकं चाभिमतमेव । अविभक्तार्थमाह—न केवलमिति । चलत्वममात्रसत्त्वं च दुःखधर्मः । तदेव स्पष्टयति सुखोऽनन्यत्वसाधने हेतुमिच्छते चलाप्रकाशक-त्वादिति । अविभक्तेति, अविभक्ता अपृथक्स्थितत्वात् येऽशेषा गुणाः सुखदुःखमोहात्मका घोदः तदात्मकः । भावितव्य इत्यादु [illegible] प्रागुपवर्णित इति । अथ 30 इत्यादीनां परस्परेणानन्यत्वसाधनहेतूनां तद्रूपत्वमभिधातुं चापरधर्मेण परीक्ष्य [illegible] तदुक्तादि—एवञ्च स्थित

१ सि. क. [illegible] इत्यधिकं दृश्यते । २ सि. क. विपरिहार । ३ सि. क. °रि च न च । ४ सि. क. पञ्चोक्त्वाने ।

(एकश्चेति) एवम्र स्थिते—स्वधर्मेणापि श्लोकादयर्मानां सुखापेक्षरसत्वे स्थितेऽनन्यत्वे अमुखा-दिहेतवोऽपि साधका इति तद्दर्शयति—सुखं दुःखादनन्यदसुखत्वात् श्लोकादिवदिति वर्तते, एवमप्रवृत्ति-शीलत्वात् अप्रकाशकत्वादेतानि च चत्वारि साधनानि— प्रत्येकं त्रीणि समुदितान्येकमिति, अत्र द्विकसं-योगेनापि त्रीणि—अचलप्रवृत्तिशीलत्वात् अगुरुप्रकाशात्मकत्वात्, अप्रवृत्तिप्रकाशात्मकत्वादिति । एवं

5 मोहादपीति—मोहात् सुखमनन्यदित्यत्रापि त एव हेतवस्तावन्तः, परधर्मेण सुखस्य दुःखसमान्यो प्रत्येकं द्वे समुदायेनैकमिति त्रीणि चलत्वादप्रकाशकत्वात् चलाप्रकाशकत्वादिति, प्रवृत्तिशीलत्वादितानि तत्संयोगेनेतराभ्यामपि सप्तसाधनानि एवं मोहादपीति मोहादनन्यत् चलत्वादिभ्यस्तेभ्यः एवं सुखं दुःखादनन्यत्, गुरुत्वादप्रकाशकत्वात्तत्संयोगाच्चेति, एवं मोहादपीति, तेभ्य एव मोहधर्मेभ्य-श्चिभ्यो मोहादप्यनन्यत् सुखमिति द्वाभ्यामप्यनन्यत्—सहिताभ्यामपि दुःखमोहाभ्यामनन्यत् सुखं

10 असुखत्वादिभ्यस्तेभ्य एव हेतुभ्यो द्वित्रिचतुरादिसंयोगेन प्रत्येकमनुगन्तव्यमिति, अत आह—एष एव सर्व इति अनया दिशाऽभ्यूह्याः, न केवलमेत एव असुखादयः चलत्वादयो गुरुत्वादयो वा स्वपरधर्महेतवः, किं तर्हि ? स्वपरधर्माः प्रसादादयश्च प्रसादलाघवादयः शोषतापभेदादयः वरण-सदनापध्वंसनादयश्च इतरेतरेत्यादि द्वित्रिचतुरादिसंयोगेन चेति सुखस्य दुःखान्मोहाद्वाभ्यामनन्यतया सिद्धः, एवं दुःखस्य सिद्धः मोहस्य सिद्धः त्रयाणां परस्परतोऽनन्यता एकैकेति वक्ष्य प्रतिज्ञाः एवम्

15 सुखधर्मो लघ्वादयो दुःखधर्माश्चलादयः मोहधर्मो गुरुप्रकाशौ प्रत्येकं द्विकादिसंयोगेन सहलक्षित सर्व साधनानाम् लाघवगौरवे स्वधर्मीय प्रसादादिशोषादिवरणादीनामाद्य हेत्वर्थं पञ्चविंशत्यादि पञ्चशतानि च षट्त्रिंशानि चिन्त्यान्यत् न केवलमेत एव हेतवोऽन्येऽप्यचेतनत्वादिसमासप्रत्ययमये चायष्यशरीराद्यापत्त्यादि महदादिधर्मैः सामान्यभूतैर्विशेषितैश्चापुरुषत्वे सति सत्त्वात् प्रमेयत्वात्

इति । स्वधर्मेण सुखे दुःखादनन्यत्वे हेतून् दर्शयति—स्वधर्मेणापीति । सुखे अचलप्रवृत्तिशीलं प्रकाशं इत्यादि

20 चत्वारश्चत्वारो हेतव इत्याह—सुखमिति दुःखादनन्यत्वे साध्ये प्रत्येकं त्रीणि विकल्पयोगेनैकं द्विकसंयोगेन त्रीणीति एवं सप्त-मानीति भाव । एवं मोहादनन्यत्वे साध्ये त एव सप्तमो हेतव इत्याह—एवं मोहादपीति । दुःखं चलप्रकाशकं प्रवृत्ति-शीलं चेत्यतो दु परधर्मेण सुखस्य दुःखादनन्यत्वे साध्ये सप्त हेतव मोहादनन्यत्वे च साध्ये त एव सप्तमः इत्याह—परधर्मे-णेति । मोहो गुरुरप्रकाशो च इति वचनात् मोहधर्मेण सुखस्य मोहादनन्यत्वे साध्ये सप्त हेतव इत्याह—एवं मोहादपीति । मोह एव सर्वे हेतवो दुःखमोहाभ्यामनन्यत्वे साध्ये प्रत्येकं इत्याह द्वाभ्यामपीति । एवं प्रसादलाघवादिभिः चोदितैश्च

25 सुखस्य धर्मैः शोषतापभेदादिभिर्दुःखधर्मैर्वरणसदनापध्वंसनादिभिर्मोहधर्मैरपि मोहश्चेति तथैव प्रसादादयोऽपि सुखस्य दुःखादनन्यत्वे साध्ये हेतवो भवन्तीत्याह किं तर्हीति । स्वपरस्य स्वधर्माः प्रसादादयः परधर्माः शोषादयो परस्पर-मपेक्षेति बोध्यम् । अथ प्रतिज्ञाभिप्राय प्रदर्श्य हेतुवक्ष्य पश्चाच्च आह—द्वित्रीति । अनन्यतया—अत्र-सत्त्वाद्येकत्वं । त्रयाणामिति सुखदुःखमोहानां परस्परतोऽनन्यत्वसाधनं एव प्रतिज्ञा अन्योऽन्यानन्यत्वं एकैकेस्यैकत्वं । तावन्ति पञ्चवि-शतानीति प्रोक्तप्रतिज्ञाविस्तरं । लाघवगौरवे स्थिति अनुलघुत्वगुरुत्वे सुखधर्मे मोहधर्मे चोक्तत्वादिति भावः, एते-

30 भ्योऽपि बहूनि साधनानि सम्भवन्तीत्याह—चिन्त्यान्यदिति । यथैवं सुखदुःखमोहानामनन्यत्वसाधने सुखादयस्तत्त्वैक परमार्थतो वस्तु साधनं सुखमिति दुःखमिति मोह इति वचनमपि न भवेत् तथा दुःखसुखाद्यापन्नत्वलक्षणं लक्षणानि स्वस्य, लोकेन तेषां निश्चयस्यैवानुभवात् लोकमितेऽथ शरीरे विकारविशेषानुभवस्यानां सुखी अत्र दुःखी अत्र सुखं इत्येवं

1 सि क °न्यायिति । 2 सि क. स्तूक । 3 सि क °भूतैरपि ।

सर्वगतत्वादकर्तृत्वादित्यादि वा यावदिकद्वित्रिचतुरादि सर्वं तदनन्यत्वे त्रिलक्षणतां प्रतिपद्यते धर्म यावदित्यतः कुतः सङ्कलना ? न शक्यमेव संकलयितुम्, प्रत्येकद्वित्रिचतुरादिसंयोगधर्मानन्त्यादिति स्वपक्षसाधनहेतुसौलभ्यं दर्शयति भावितत्रैगुण्यैकात्मकलोकादिवस्तुन्यायव्यापित्वादिति ।

इतर आह—

नन्वेवं स्ववचनविरोधादिदोषा अनन्यत्वप्रतिज्ञाया इत्ययुक्तम्, तवात्मन एवोपालम्भात् ।

नन्वेवं स्ववचनविरोधादीति, सुखं दुःखादनन्यदिति पक्षे सुखदुःखयोः प्रतिपुरुषं स्वानुभवेन पृथक्त्वसिद्धेः शरीरविकारादिभिरनुमेयत्वात् लोकप्रसिद्धेरभ्युपगतत्वात् त्वयापि स्ववचनेन च सुखं दुःखमिति पृथगुच्चारणात् स्ववचनाभ्युपगमलोकप्रसिद्धिप्रत्यक्षानुमानविरोधदोषा अनन्यत्वप्रतिज्ञाया इति एतदयुक्तम्, तवात्मन एवोपालम्भात्, यस्मादेवं पुनः स्वसिद्धान्त एव स्ववचनादिविरोध उपनीयते त्वयाऽऽत्मन एव, न ममोदितस्य आत्मनोऽपरिहारेण वचनवक्तव्ययोर्लभ्यते ।

कुत इति चेदुच्यते—

प्रधानमेकं सुखदुःखमोहात्मकत्वादभिन्नगुणात्मकं साम्येन चावस्थितमिति तथा परस्परमुपकुर्वन्ति सत्त्वादयः शब्दादिभावेन च व्यवतिष्ठन्ते प्रत्येकं सुखाद्यात्मनेति सुखादिव्यात्मकत्वं घटादावेकस्मिन्नेव चेति त्वयैवाभ्युपगतत्वात् कस्य स्ववचनविरोधादिदोषाः ? इति स्वस्थेन चेतसा चिन्त्यताम् ।

प्रधानेत्यादि यावदभ्युपगमात्, प्रधानमेकं सुखदुःखमोहात्मकत्वादभिन्नगुणात्मकं साम्येन चावस्थितमिति कथमयं स्ववचनविरोधः तथा परस्परमुपकुर्वन्ति सत्त्वादयः शब्दादिभावेन च व्यवतिष्ठन्ते प्रत्येकं सुखाद्यात्मनेति सुखादिव्यात्मकत्वं घटादावेकस्मिन्नेव चेति त्वयैवाभ्युपगतत्वात्, त्रैगुण्यस्यैकत्वोक्तेश्चेति कस्य स्ववचनविरोधादिदोषा इति स्वस्थेन चेतसा चिन्त्यताम्, मम तु त्वद्दोषो द्भावनपरत्वप्रयासत्वाददोषः, एवमस्मद्दोषोत्कीर्तनद्वारेण स्वदोषोत्कीर्तनमेवैतत्कृतवान् इति ।

यदि चैकानुमानानुमानविरोधवेलायामाहते—नन्वेवमिति । एवं स्वतत्त्वैरयं दोषो न ममेत्यादयेनोपदर्शयति—तवात्मन एवेति । विरोधमेवोद्भावयति—प्रधानमेकमिति सुखदुःखमोहात्मकत्वादभिन्नगुणात्मकमेकं प्रधानं धर्मधर्मिणोरेकत्वादनन्यत्वात्, तादात्म्येन भेदरहितमभेदोऽव्यक्तात्मकमेकमनुगतविभक्तावैकत्वावस्थितमभ्युपगम्यते न्यूनाधिकभावरहितावस्थायां प्रधानमेवं पुनरेकत्वरमपेक्ष्य वर्तते यथानुभवात्मभावं सुखदुःखमोहात्मभावव्यञ्जनात्मना परिणमन्ति सत्त्वादयः सत्त्वादिव प्रतिपत्तृपरिणामवशात्तथा यत् एक एव वचनं सुखाकरोति तं प्रति तस्य सुखत्वसमुद्भवात्, वचनं दुःखाकरोति तं प्रति तस्य दुःखत्वसमुद्भवात्, वचनं मोहयति तं प्रति तस्य मोहत्वसमुद्भवादित्येवम् सुखदुःखमोहात्मकत्वं वस्तुतस्त्वैव स्ववचनाभ्युपगमलोकप्रसिद्धिप्रत्यक्षानुमानविरोधदोषाः त्रिगुणस्यैकत्वेऽपीति विरोधादिति भावः । मम च प्रमाणं केवलं तव मते दोषमुद्भावयितुम्, न तु यथा मया प्रतिपादितं तथा मम मतम्, अतो न मे विरोधादिदोषः एवं मयि दोषमुद्भावयता त्वया तव मत एवोद्भावित इत्याह मम त्विति । एवं हेतुदोषं वाच्यदोषोद्भावनसामर्थ्याद्धेति-

1 सि० क० प्रत्यक्षं । 2 सि० क० त्वानुमते । 3 क० दुःख । 4 सि० क० स्ववचनादिति । 5 सि० क० प्रयास । 6 सि० क० त्रैगुण्यस्यैकत्वोक्तेति ।

किञ्चान्यत्—

हेतुविरुद्धतोऽप्यप्येवमेवेति स्फुटमेव सुखं सदा व्यक्तशब्दस्पर्शरूपरसगन्धं चेत-
भ्युपगम्यताम्, किमन्यापादनेन परदोषाभिधानेन वा तत्त्ववादिनैव भवितव्यमृजुना, तेभ्य
एव छाद्यादिभ्यो हेतुभ्यो विषयादिवदिति, स्वमतेन तु व्यक्तशब्दस्पर्शरूपरसगन्धवत्प्रति-
5 ज्ञायां वियदुर्वाम्युदाहरणानि ।

(हेत्विति) हेतुविरुद्धतोऽप्यप्येवमेव—यथोक्तमेते हेतवः समर्थाः सविशेषणनिर्विशेषणा
प्रतिज्ञादोषोद्भावनद्वारेण विरुद्धाव्यभिचार्युद्भावनद्वारेण चासमर्थसमानन्यायत्वस्य साधका इति यथा
हेतुविरुद्धतापि अन्यायपक्षे भागन्यायाद्यात[स]मन्वयव्यानुवृत्तमात्रविधिनाऽन्यासंपाद्य एव दर्शनादिति
तदुपसंहारार्थमाह इति स्फुटमेवेत्यादि यावद्विषयादिवदिति, इतिशब्द[स्यो]पसंहारार्थत्वात्, यदभि-
10 निविष्टस्त्वया प्रधानं नाम गुणसाम्यावस्थानं किञ्चिदस्तीति तन्नाभिनिवेष्टव्यम्, सुखं सदा व्यक्त-
शब्दस्पर्शरूपरसगन्धं चेतभ्युपगम्यतां स्फुटमेव किमन्यापादनेन परदोषाभिधानेन वा, तत्त्ववादिनैव
भवितव्यमृजुना, तेभ्य एव छाद्यादिभ्यो हेतुभ्यो विषयादिवत्—यथाऽऽकाशवाय्वग्न्युदकभुवः पञ्च
महाभूतानि व्यक्तशब्दादिसाधनानि यथा सुखमिति छाद्यादिभ्य एव हेतुभ्यः पृथिव्यामिव शब्दादयः
पञ्चापि, शेषेष्वपि च चतुर्षु भूतेषु व्यक्ता इत्यभ्युपगम्यताम्, परिणतिविशेषात्तु हि[illegible]गम्यत एषे
15 रूपरसगन्धास्तु कथंचिदेव प्रकाशता [illegible] अभिभवादिभिरिति परमतेनैवैतदुक्तम्,
स्वमतेन तु व्यक्तशब्दस्पर्शरूपरसगन्धवत्प्रतिज्ञायां वियदुर्वाम्युदाहरणानीति 'स्पर्शरसगन्धवर्णवन्तः
पुद्गला इति' [तत्त्वा० अ० ५ सू० २३] सामान्येन 'अणवः स्कन्धाश्च' [तत्त्वा० अ० ५ सू० २५]
मूर्तत्वात् पृथिवीवत् वाय्वादयोऽपि, शब्दबन्धसौक्ष्म्यस्थौल्य[illegible] स्कन्धेष्वेव पुद्गलेष्विति, आकाश-

---

विरुद्धाव्यभिचारित्वमित्यभिप्रायदोषोऽन्यायत्वस्य एव च समन्यायत्वस्य इत्याह—हेत्विति । एतदेव विवृणोति—यथोक्तमिति
20 सविशेषणेति अनन्तरमुक्तैर्व्यतिरेकिभिर्विशेषणैः सहिता रहिता वा हेतवः प्रतिज्ञादोषोद्भावनेति गुणोपाधिना [illegible]
रहिता वेति भावः हेतुविरुद्धतोऽप्यप्येवमेव स्वन्यायस्य एव भागन्यायस्य इत्याह—तथा हेत्विति । तावत् निगमयति—एव
निर्दिश्यत इति सुखं सदा व्यक्तशब्दस्पर्शरूप[illegible] विषयादिवदिति सदा [illegible]
[illegible] तत्र [illegible] भूतेषु [illegible]
[illegible] इत्यभ्युपगम्यताम्, यथा च परिणामविशेषेण [illegible] एषे [illegible]
25 [illegible] अभिभवात् तथाऽऽकाशे शब्दस्यैव [illegible] शब्दस्पर्शयोरेवापि [illegible]
शब्दस्पर्शरूपरसाश्च पृथिव्यां शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा [illegible] इति भाव । [illegible]
[illegible] पौद्गलिकत्वात् [illegible] पुद्गल[illegible]—स्वमतेन
त्विति । [illegible] पुद्गलानामेव धर्मा [illegible] ते पुद्गला [illegible] स्कन्धा [illegible]
[illegible] परस्परे [illegible] स्कन्धाः [illegible] इति पुद्गलेषु-
30 क्तम् । अथ कथं पृथिवी मूर्तत्वात् स्पर्शादिचतुर्गुणा तथा वाय्वादयोऽपीत्याह—मूर्तत्वादिति एव हि मूर्तिः मूर्त-
[illegible] नहि स्पर्शरूपे मूर्ति [illegible] अविनाभावित्वात् [illegible] रूपपरिणाम [illegible]
भवन्ति तत्र परमाणवपि ते विद्यन्ते, न च [illegible] भेदाः [illegible]

1 सि. क्ष. °न्यायस्य । 2 सि क्ष. °बन्धसम्बन्ध ।

साधनाद्युपकारस्था नैते धर्माः सन्तीति सांख्यमतमेतदसमञ्जसम्, अतो विपर्ययोऽन्वुदाहरणानीत्युक्तम्, इत्थ सुखदुःखमोहानां सामान्यस्यासिद्धिरापादिता ।

यस्मादेव वीतावीतानां सुखादित्रैगुण्यकारणपूर्वकत्वानुमानानामनुमानाभासतेत्यत आह—

सत्त्वादित्रयविषयसमन्वयपरिमाणोपकारशक्तिप्रवृत्तिवैश्वरूप्यगत्याख्यानां प्रकृतिसाधनानां वीतानां व्यवहारसम्प्रसिद्धेः प्रत्ययसर्गास्तित्वैकत्वार्थवत्त्वपारार्थ्यान्यत्वाकर्तृत्वपुरुषबहुत्वयोगवियोगस्थितिविषयस्य शास्त्रस्यैतेषामेव पञ्चानां वीतानां हेतुत्वावधारणार्थानामवीताना- 5
मतथार्थत्वात्तद्विषयः प्रत्ययोऽप्यज्ञानमेव, तदज्ञानत्वात् ज्ञानमाप्यपुरुषार्थाभावोऽपीति किम-
वशिष्यते वार्षगणे तन्त्रे सुभाषिताभिमतमतस्यान्योऽप्यमनुपपन्नपरोक्षार्थवादः । * * * * *

[सत्त्वादि] त्रयविषयसमन्वयेत्यादि यावद्वीतानां व्यवहारसम्प्रसिद्धेरित्यादि यावत्
हेतुत्वावधारणार्थानामवीतानामतथार्थत्वादिति, तेषां वीतावीतानां लक्षणं तद्यथा—प्रागनुमानं सप्रभेदं 10
व्याख्याय तेषां पूर्ववत् सामान्यतो दृष्टं शेषवत् एव हेतुरतीन्द्रियाणां भावानां समधिगमे, तत्र
प्रयोगोपचारविशेषात्[1]द्वैविध्यम्, वीतः[अवीत]इति सामान्येन, [2]विशेषेण च स्वरूपेण वीत-
सिद्धिः, यदा हेतुः परपक्षधर्मेष्वप्य यथार्थेन स्वरूपेण कार्यसिद्धावपविश्यते तदा वीताख्यो
भवति, परिशेषोऽवीतसिद्धिः, यदा नेदमतोऽन्यथा सम्भवति, अस्ति चेदम्, तस्मात्

न्यङ्गुलत्वं गुणपरिणममासाद्य परान् सजति यथा जलस्यैकस्यैव वृक्षादिपरिणामसामर्थ्यवती ओषधयः सर्वेनाभिप्रवृत्तयोऽन्तरतमुत्तेषु 15
तत्र तत्र स्थिते रसः भावानामप्ययमेव सामान्यम् । न च धर्मस्वरूपं तत्र सम्भवन्त्यापि पुनर्भेदेषु सत्त्वे परिणामविशेष-
त्वात् एवं पार्थिवाप्यतैजसवायवीयाकाशोऽप्येकस्वभावा कदाचित् क्वचित् परिणामं विरतो न सर्वेऽपि सम्भवा भवन्ति अतो
स्वरसप्रत्ययसर्गा एव विचित्रपरिणामसृष्टिः सत्त्वे मूर्तिमत्पदार्थसमावो भवन्तीति भावः । तत्र सर्गादेव परमाणुषु स्कन्धेषु
च प्रादुर्भवन्ति, अव्यक्तस्तु अनन्तानुस्कन्धविषया एवैत्याह—शाश्वतान्येति अव्यक्ते अनिर्देश्यस्वभावो नियतस्वरूप-
धर्माविभागवान्, अन्य परस्पराभेदेनैव प्रयोजनविशेषाभिमतेन सोऽस्त्यनेकमिव प्रत्येकमपेक्षिकमस्त्येतम्, अभिप्रायात् 20
संस्थानमेतदमनात्मकावयवोपादानात्मा महत्त्वम् एते सर्वे अव्यक्तस्य स्वर्गादयश्च पुरुषेभ्यो भवन्तीति विपर्ययं कृतमिति भावः ।
इत्यनेन प्रकृतिसाधकानुमानानामनुमानाभासत्वमाह—सत्त्वादित्रयविषयेति प्रकृष्टु कर्मोत्पत्तिविपर्ययेषु 'भेदानां परिमाणात् स-
मन्वयाच्छक्तितः प्रवृत्तेश्च । कारणकार्यविभागादविभागाद्वैश्वरूप्यस्य' ॥ इति कारिका अत्र हेत्वोऽत्र प्राह्याः । प्रागिति प्रमाण-
प्रविभागव्याख्यावसरेऽनुमानस्य पूर्ववत् शेषवत् सामान्यतो दृष्टमिति त्रीन् भेदानाख्याय तत्र सामान्यतो दृष्टं शेषवदतीन्द्रियाणां
प्रकृतिपुरुषादीनां प्रतिपत्तौ समर्थं भवतीति प्रोक्तमिति भाव । तत्रापरानुमानं द्विविधं वीतमवीतञ्च वीतं पूर्ववत् सामान्यतो 25
दृष्टमिति, अवीतन्तु शेषवदित्याशयेनाह—तत्रेति अनुमानभेदत्वं तत्र तल्लक्षणम् 'यदा हेतुः स्वरूपेण साध्यसिद्धौ प्रयुज्यते ।
स वीतोऽर्थान्तरक्षेपादितरः परिशेषितः ॥' इति तत्र साधनस्य स्वरूपं त्रिविधम् साधारणमसाधारणमिति, इन्द्रियप्रत्यक्षयोग्या-
र्थाभिमानविषयं साधारणं तत्सामान्यतस्समुच्यते इत्येव च पूर्ववदिति असाधारणन्तु इन्द्रियप्रत्यक्षयोग्यार्थाभिमानविषयं
तत्सम्भिन्नमेव च सामान्यतो दृष्टमुच्यत इत्याशयेनाह—सामान्येनेति । वीतलक्षणमेव दर्शयति—यदा हेतुरिति परपक्ष
दोषपोषणप्रवृत्तत्वं अन्वयव्याप्तिप्राधान्येन प्रवर्तमानं विधायकं वीतमिति भावः । यदा तु असाध्यारम्भान्तरभूतानां प्रसक्ति- 30
प्रतिषेधं विधाय परिशेषात् साध्यसिद्धावपविश्यते तदाऽवीतं व्यतिरेकव्याप्तिप्राधान्येन प्रवर्तमानं भवतीत्याह—परिशेषादिति
प्रसक्तिप्रतिषेधं दर्शयति—यदेति इदं सुखादिधर्मं परमाणुपुरुषेश्वरकर्मदैवकालस्वभावादन्यतमो न सम्भवति अस्ति चेदं

1 सि क्ष °गुणलक्षणात् । २ सि प्रयोगोपचारविशेषा । ३ सि क्ष. विशेषेण तु स्वरूपादीत । ४ सि. क्ष.
°न्यायेनाविशेषेण कर्मेण । ५ सि क्ष. चाबीत ।

परिशेषतो हेतुः पक्षधर्मविपर्ययार्थं कार्यसिद्धौ व्यपदिश्यते तथाऽवीताख्यो भवतीति प्रयोगक्रमणम्, अनन्तरमस्य परपक्षप्रतिषेधेन स्वपक्षपरिग्रहक्रिया वीत इति, वीतस्य चाऽवयवाः, पञ्च प्रदेशाः प्रतिज्ञा हेतुर्दृष्टान्त उपसंहारो निगमनमिति, तत्र साध्यावधारणं प्रतिज्ञा, साधनसमासवचनं हेतुः, तन्निदर्शनं दृष्टान्तः, साध्यदृष्टान्तयोरेकक्रिया उपसंहारः, प्रतिज्ञाभ्यासो निगमनमिति । पुरस्तादीतस्य प्रयोग व्याख्या सम्प्रत्ये पञ्चावयवीतस्येति प्रयोगश्च—अस्ति प्रधानं भेदानामन्वयदर्शनात्, आध्यात्मिकानां भेदानां कार्यकारणात्मकानामेकजातिसमन्वयो दृष्ट इति, यथा- शकलादिष्वात्मं पश्यति सामान्यपूर्वकत्वाच्च भेदानामिष्यामि एकजातिसमन्वयप्रदर्शनार्थं, सुखादित्रिगुणैकजातिसमन्वितानां कार्याणां तत्समन्वितविशेषत्वं पक्षीकृत्यैककार्यत्वादिति हेतुमाह तयोश्चतत्रोपसंहारात्, पञ्चानां पञ्चावयवानामिति विवक्षया व्याप्तिं दर्शयति, यथा

अथ पुनरपि तस्मात् परिशेषात् प्रधानास्तित्व [illegible] सम्भवतीति साध्यसिद्धौ हेतुरपदिश्यते तथाऽवीताख्यो भवतीति भाव । यथा [illegible] परं प्रतिपिपादयिषितुं [illegible] तदन्तरेण परं [illegible] तस्य च पुनः [illegible]—पञ्चप्रदेशा इति पञ्चावयवा इत्यर्थः [illegible] तस्य साध्यस्य [illegible] [illegible]—साध्येति । साधनेति । साध्यतेऽनेनेति साधनं लिङ्गम्, [illegible] साधनस्य [illegible] [illegible] साधनम् [illegible], यथा हेतोः [illegible] भावः । दृष्टान्तमाह—तदिति तस्य साधनस्य साध्येन [illegible] दृष्टान्तः यथा [illegible] परार्थं दृष्टम्, [illegible] भावः । उपसंहारलक्षणमाह—साध्येति [illegible] दृष्टान्तस्य च [illegible] समानत्वात् [illegible] उपसंहार इत्यर्थः । निगमनलक्षणमाह—प्रतिज्ञेति हेतुदृष्टान्तोपसंहारापेक्षया पुनः प्रतिज्ञाया अभ्यासो निगमनं यथा तस्मादस्ति प्रधानमिति [illegible] भाव । वीतावीतयोः प्रयोगनिरूपणमाह—पुरस्तादिति अवीतस्य हि [illegible] परिशेषात् साध्यानुमानम् तत्र प्रथमं वीतेन [illegible] [illegible] इति भाव । अथ पञ्चावयवात् वीतप्रयोगात् दर्शयितुमादौ भेदानां समन्वयादिति प्रथमहेतुं दर्शयति अस्तीति भेदानां [illegible] समन्वयात्, समन्वयोऽनुगमः [illegible] यथा [illegible] चन्दनादि तथैषामपि आध्यात्मिकानां कार्यकारणात्मकानां सुखदुःखमोहानुगतत्वादेकजातीयेन [illegible] आध्यात्मिकानामिति । एतमेव व्याख्यानं [illegible] दर्शयति—सामान्यपूर्वकत्वाच्चेति [illegible] मूलं [illegible] सामान्यपूर्वकत्वाच्च भेदानामाध्यात्मिकानां कार्यकारणानां यथा [illegible] सुखदुःखमोह [illegible] [illegible] [illegible]—सामान्यपूर्वकत्वाच्च भेदानामिति । सामान्यपूर्वा आध्यात्मिका भेदाः [illegible] [illegible]—तत्समन्वितविशेषत्वेति । [illegible] व्याप्तिं दर्शयति

१ सि. क. दृष्टान्तः । २ सि. क. °समन्वयं कार्यकारणानां ।

कार्यसमन्वयानां भेदम्, प्रसादादिशोषावरणादि का[र्यो]त्पत्तेः दृष्टं गुणत्रयैकजातिसमन्वितम्, वैशारद्याद्याकाशादीनि भूतानि एकोत्तरगुणवृद्ध्या तत्कार्यत्वात्तत्समन्वयाच्च तत्पूर्वकाणि, तथा भावानामपि तैर्दैन्योनमानुपर्वेणानां तत्पूर्वकत्वेति, तस्मात् त्रैगुण्यमन्वितत्वाद्भेदाः त्रिगुणपूर्वकाः घटादिवदर्थवत्, घटकरूपाकाशमनुभूषणप्रभृतीनामिति व्याप्तिदर्शनार्थं साधनस्य दृष्टान्तबाहुल्यम् । इत्यस्ति प्रधानम्, भेदानां परिमाणात्, आध्यात्मिकानां कार्यकारणभूतानां परिमाणं दृष्टम्, सामान्यतः त्रयः सुखदुःखमोहाः कार्यम्, कारणं विशेषतः षोडश भावाः—पञ्च भूतानि, एकादशेन्द्रियाणि चेत्यादि रूपपरिमाणम् प्रवृत्तिपरिमाणं द्विधा—हिताहितप्राप्तिपरिहारार्थत्वात्, धर्मार्थप्रयोजनत्वाच्च तुर्या, वृत्तिसदाचारकामसुखदुःखनिवृत्तिप्रयोजना पञ्चधा प्राणादिलक्षणा चेति प्रवृत्तिपरिमाणम्, फलपरिमाणं द्विविधं दृष्टमदृष्टं च, अदृष्टं कार्यकरणसामर्थ्यं प्रसुप्तशक्ति, साधनसान्निध्य विमुक्तशक्तिश्चेति द्विधा, एवमभिव्यक्तिविपरीता द्विधैव, शक्तिर्देवगन्धर्वयक्षरक्षःपितृपिशाचाः, अशक्तिर्मानुषपशुमृग- 10
पक्षिसरीसृपस्थावराणि, प्रकृतेः प्रकृतिः शरीरं निमित्तमनपेक्ष्य [illegible] योनिसंयोगाः मातापितृभ्यां जरायु, अण्डज तत् पाट्कौशिकम्, पृथिव्या उद्भिज्ज पृथिव्युदकसंयोगासंयोगजम्, इत्यादिफल-

प्रसादादीति । एकोत्तरेति आकाशस्य शब्दः वायोः शब्दस्पर्शौ तेजसः शब्दस्पर्शरूपाणि अपां शब्दस्पर्शरूपरसाः पृथिव्याः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा इति भावः । समन्वयात् तत्पूर्वकत्वं दर्शयति—तस्मादिति । प्रधानसाधकं द्वितीयं हेतुमाह—इत्यस्तीति भेदानां कार्यकारणरूपाणामध्यात्मिकानां परिमाणं दर्शयति—आध्यात्मिकानामिति, रूपपरिमाणं 15
प्रवृत्तिपरिमाणं फलपरिमाणञ्चेति परिमाणं त्रिविधं तत्रादौ रूपपरिमाणमाह—सामान्यत इति । प्रवृत्तिपरिमाणं द्विधा चतुर्धा पञ्चधा च दर्शयति—प्रवृत्तीति हितप्राप्त्यर्थाऽहितनिवृत्त्यर्था चेति द्विधा धर्मार्थकाममोक्षार्था चेति चतुर्धा वृत्त्यादिभेदेन पञ्चधा तत्र व्यवसायात्मकत्वेन वृत्तिः सर्वनियमिनी रजस्तमोयुक्ता च [illegible] सदाचारेषु धर्मेषु [illegible]- प्रवृत्तिः [illegible] सदाचारः कामः [illegible] सत्त्वरजोयुक्तः । [illegible] सुखे [illegible] 20
[illegible] तमोयुक्ता चेति । प्राणापानसमानोदानव्याना पञ्च प्रकाराः [illegible] इति भावः । फलपरिमाणमाह—फलेति [illegible] कर्मोऽन्यम्, तत्र प्रसुप्तवि कार्यकरणसामर्थ्यम्, तथा हि पुरुषस्यार्थं कर्तव्य इति [illegible] धर्माधर्मनिमित्तेन [illegible] तेषु तेषु निकायेषु [illegible] प्रधानस्य प्रसुप्तिः । साधनसान्निध्ये [illegible] धर्माधर्म [illegible] निमित्तस्य 25
[illegible] स्थूलं शरीरं नैमित्तिकम्, निमित्तरूपा अपि प्रकृतिः [illegible] प्राकृतिक [illegible] वैकृतिक [illegible] अपि । तत्र वैकृतिकधर्मादिनिमित्तेन नैमित्तिकं दर्शयति शक्तिरिति [illegible] धर्मादिनिमित्तेन [illegible] भावः [illegible] मनुष्यलोके [illegible] भावः तत्र धर्मादयस्तत्र [illegible] सर्वं [illegible] संसारे, [illegible] शरीरं [illegible] इत्याह—शक्तेरिति । 30
पाट्कौशिकमिति [illegible] योनेर्निर्गतं पाट्कौशिकं [illegible] तत्र [illegible] पितुः तत्र जरायुजमण्डजं [illegible] उद्भिज्जं [illegible] पृथिव्या इति [illegible] । [illegible] फलपरिमाणमाह—

1 सि. क. [illegible] ।

परिमाणम् । उपरक्तपरिमाणं करणानि प्रवर्तमानानि[1] क्रियन्ते सामान्यतस्तुष्टी उपयादीनामभ्यस्य
प्रसर्य कुर्वन्ति, अधिरुह्य सिद्धिरूपेण साम्न तारं सम्येन सुतारमध्ययनेन तारतारं तारादीनामा-
ध्यात्मिकमपि अभ्यस्तस्य क्रियया तारसुतारतारतारं तदभ्यसनेन प्रमोदं मानुषाद्याधिभौतिकमभ्यस्य
तदभ्यसनेनैव प्रमुदितं शीताद्याधिभौतिकाभ्ययेन तदभ्यसनेनैव मोदमानं यथा कुशलसंसारदम्य-
5 पायमपात् रविहाविकमात्मस्तसेन रम्यकं दौर्मनस्यादिक्रमेण सदाप्रमुदितमित्यष्टौ सिद्धयः । सवि-
तविषयसन्तोषाविषिर्विवादर्शोद्भूतस्य निवृत्तिरेवैका तुष्टिरुपायनत्वात्मनविषया तुष्टिः प्रकृत्युपादान-
कालभागधारण्यपूर्वकपुरुषाभ्यस्तापरिहाणाग्न्याभ्यस्थ्यतामः, अम्भःसलिलौघवृष्ट्याख्याः शरीरस्थीरि-
विशेषपोषाधाभ्रतसमुच्चयः, बाह्याश्च विषयनिर्वेदजाः पञ्चविषयेषु अर्जनरक्षणक्षयसङ्गहिंसादोष-

---

उपरक्तेति करणानि मनोबुद्ध्य एव बाह्येन्द्रियाणि द्वाराणि द्वारवती च समप्रोद्धारा बुद्धि । एतानि प्रवर्तमानानि बहिर्बुद्धि-
10 सिद्धिविपर्ययाणामभ्यस्तम विरमति, एष सामान्यत प्रत्ययसर्ग उच्यते विशेषतस्तु पञ्चाशत् प्रकार प्रत्ययवर्ग । प्रमुक्तवानि
पूर्वमुद्देशमात्र शास्त्रिकत्वति । ऊहेनेति यस्य जन्मान्तरसंस्कारविशी जन्मनोपकारकमुक्तेस्तत्त्वाय प्रज्ञानुसारान्तर
ज्ञानमुत्पद्यते तस्य सिद्धिरहेतुका प्रथमा तारमित्युच्यत इति भाव । शब्देन सुतारमिति इतरेषामिमानं संसरणं
विपन्न कुरुते तत्तत्ज्ञानं या सिद्धि शब्दहेतुका द्वितीया सुतारमित्युच्यत इति भाव । अध्ययनेनेति यस्य शिष्याचार्य-
सम्बन्धेन शास्त्रपाठं अध्यायोऽर्थतश्चादीश्च ज्ञानमुत्पद्यते तदध्ययनहेतुका तृतीया सिद्धि तारतारमित्युच्यत इति भाव ।
15 आध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकानि त्रीणि दुःखानि तदभिघातस्याविशेषे सिद्धीनाह—तारादीनामिति आध्यात्मिकाना तारा-
दीना सिद्धिभिरोधिनामानुवृत्तिनियायामनेन विचार्य कृत्वा दुःखोच्छित्त्यर्थी तारसुतारतारताराभ्यसनेन साध्यते या चतुर्थी
सिद्धि प्रमोदमित्यभिधीयत इति भाव । मनुष्यादीति मानुषादिनिमित्तकनामाधिभौतिकाना सिद्धिविरोधिना तन्नाप-
भोक्तृत्वा यतिबन्धोत्पत्तौ योऽनेन निरोध इत्वा ताराभ्यसनेन यद् प्रज्ञापनं या पञ्चमी सिद्धि प्रमुदितमित्युच्यत
इति भाव । शीतादीति शीतादीनामाधिदैविकाना दुःखाना तत्कर्मोत्पत्तौ समभावेन पूर्वेण तारादीनामभ्यसनेन
20 दत्तावर्ण च षष्ठी सिद्धिर्मोदमानमित्यभिधीयत इति भाव । यथेति यथा तु कुशलं शास्त्रं सम्यक्प्रमाणेन प्रसन्नमिति यस्मै
न तु गुरो प्रज्ञापनज्ञानवती या सिद्धि सप्तमी रम्यकमित्युच्यत इति भाव । दौर्मनस्येति यथा च दौर्मनस्य दानेनादीन
ज्ञानसम्बन्धनिर्मलया परिहारेण तारसमभ्यसनेन विशेषाज्ञानं साधयति ऐन्द्रमासी सिद्धि सदाप्रमुदितमित्युच्यत
इत्यष्टौ सिद्धयो वैदिकाः इति भाव । अथ तुष्टिद्विरेवस्येन विपर्ययेण सम्मोहात् निर्विकल्पसुखमात्रेणैव निवृत्ति सन्तोष-
तुष्टि ऐन्द्रमेऽपि विषयमेवायमभेवात्—सविषयितसि । प्रकृतीति प्रकृतितुष्टिरुपादानतुष्टिः कालतुष्टिर्भाग्यतुष्टिरेवमाद्या
25 विषयवशत यत्र कश्चित् प्रकृतिमात्रं जानाति तद्विपरिणामस्य तारतार तत्स्वभावसमुत्थ प्रकृतिरेव न जानाति तथा
तत्त्वतृष्णाविच्छेदाभिलाषस्तत्वेनाभेदपरत्वसर्वविषयत्वाभिधर्मान् न चैतावता मोक्षकारणमेव प्रकृतिस्तुष्टिरम्भ इत्यभिधीयते
प्रमाणमिदं मानीभूतम् इति प्रयुज्यते । प्रव्रज्यादि उपादानतुष्टिमम्, तत्प्रायेण तुष्टिः सलिलाख्या न प्रकृतिज्ञानमात्रेण
तत्स्वभावेन परिजुष्ट प्रव्रजितस्योपादानस्य द्वितीया तुष्टि सलिलाख्या कथ्यते । न केवलं प्रकृत्युपादानमात्रेण
किन्तु कालपरिपाकापेक्षया सिद्धिर्भवतीति तुष्टि कालापेक्षी निवृत्तस्य तृतीया तुष्टिरोघाभिधानेनोच्यते । या तु न प्रकृत्युपादान-
30 काल या भाग्यात्, किन्तु भाग्यादेवैति मन्यमानस्य तुष्टिर्भाग्यमिति तुष्टिरस्य भाग्याख्या चतुर्थी तुष्टिरित्युच्यते । बाह्या अर्जन-
मात्रादेव भोगोत्पत्तिरिति, रक्षणमात्रापोत्पत्तिर्ने प्रमाणमात्रमिति क्षयमात्रादेव तत्त्वं केवलं प्रकृति उपादानतो नैति,
भाग्यादेव भोगोत्पत्तिर्न केवल प्रकृत्युपादानकालेभ्य इति चतस्र प्रकृत्यादितुष्टयो विवेकाः । बाह्याः पञ्च तुष्टयः-बाह्याभ्येति
जन्मतुष्टयासमिचारस्य योगिनो विषयदोषदर्शनमात्रात् तत्त्वोपशान्तिर्निवृत्ता तुष्टि अर्जनविषयाचरणेऽपि तस्मै विषये
वायोगे हिंसादि दोषदर्शनेभ्यो निवृत्तिर्वाह्या तारसुतारसुमेरुसुमरीचीत्यमाख्याः पञ्च तुष्टयः पूर्वतुष्टिभि सह

---

[1] सि क. °क्रियन्ते या ।

दर्शनात् तारसुतारसुनेत्रसुमरीचोत्तमाम्भसिकाख्या इति नव तुष्टयः । एकादशेन्द्रियवधा बधिरा-न्धत्वमूकजडोन्मादकुणिकुष्ठिक्लीबोदावर्तपङ्गुताः, पूर्वोक्तेभ्यः सिद्ध्युपायेभ्यो विपरीतनामानोऽष्टाव-सिद्धयः, तथा तुष्टिविपरीतनामानोऽनाम्भसिकाद्यो नवातुष्टय इत्यष्टाविंशतिविधा अशक्तयः । अज्ञानाहङ्कारममकारक्रोधमरणविषादाः तमोमोहमहामोहतामिस्रान्धतामिस्राः पञ्च विपर्यया इत्येवं पञ्चफलपरिमाणम् । इत्थं रूपप्रवृत्तिफलपरिमाणमाध्यात्मिकानां कार्यकारणात्मकानां भेदानां 5
निर्दिष्टम् । अनेन तैर्यग्योनमानुषदैवेष्वपि समपञ्चेषु ज्ञेयम्, तस्मात् परिमितत्वात् संसर्गपूर्वका भेदा व्रीह्यादिषु संसृष्टा मूलाङ्कुरपर्णनालकाण्डप्रसवतुषशूकपुष्पक्षीरतण्डुलकणभावाः, यथा वा शुक्रशोणित संसृष्टाः कललार्बुदमांसपेशीशरीरस्पर्शनास्यकौमारयौवनस्थाविरा भावा इति । इतश्चास्ति प्रधान भेदानां कार्यकरणभावात्, शब्दात्मना व्यवस्थितमानानि सत्त्वरजस्तमांसि प्रकाशप्रवृत्तिनियमैः पर स्परार्थं कुर्वन्ति, सत्त्वं शब्दात्मना व्यवस्थितमानं तदुपायेतरयोः प्रवृत्तिं स्थापयति, एवं रजः प्रव 10
र्तयति तमो नियमयति शब्दाद्यारम्भाणि पृथिव्यादीन्यारम्भकक्रमेण धृतिसङ्ग्रहपक्तिव्यूहावकाशदानैः पर स्परार्थं कुर्वन्ति, इन्द्रियाण्यन्योन्यविषयग्रहणसाहाय्यकेनोपकुर्वन्ति, यत्र यस्य विषयं प्रकाशयति अर्जयति पाति संस्कारमभ्युपपद्यते वा तत्कारणमितरत् कार्यम्, स्थानसाधनाशनमध्यासुपभोगैः करणार्थं करोति कार्यम्, करणं इन्द्रियश्रवणमर्दनरोहणसंस्नानपरिपालनैः कार्यार्थं करोति, एवं बाह्याध्यात्मिकानां दैवमानुष

नव तुष्टय इति भावः । अशक्तिभेदमनुक्त्वा अशक्तीराह—एकादशेति इन्द्रियाणां प्रकाशोपघातेन तमसा प्रबलतमस 15
सत्त्वस्याभिभवात् स्वस्वविषयाग्रहणम् इन्द्रियाशक्तिभेदास्तावत् [illegible] तत्र बाधिर्यमश्रुतत्वमन्धत्वमि [illegible] चक्षुषाम् मूकता वाचो जडता रसस्येन्मादो मनस कुणिता पाणेः कुष्ठिता त्वचः क्लीबतोपस्थस्योदावर्तः पायो पङ्गुता पादयोरिति ।
एवं सिद्धिविपरीताः [illegible] अष्टविधा तुष्टयः [illegible] नवविधा इत्याह—पूर्वोक्तेभ्य इति विपर्ययभेदानाह—अमेयप्रवृत्तीति [illegible]
[illegible] तमो विपर्ययस्तम उच्यते [illegible] मोहो द्वितीय [illegible] विषयेषु [illegible] 20
[illegible] महामोहस्तृतीय [illegible] क्रोधोऽभिनिवेश [illegible]
तामिस्रश्चतुर्थ मरणविषादोऽन्धतामिस्र पञ्चम इति सामान्येन पञ्च विपर्ययभेदा इति [illegible] । तदेव [illegible]
[illegible]—इत्थमिति [illegible]—अनेनेति [illegible] पञ्च [illegible] मानुष
एकविधं [illegible] दैवसर्ग इति [illegible] परिमाणं [illegible]मिति भावः । अत्र
हेतौ [illegible]—तस्मादिति व्रीह्यादिषु [illegible]म्, शुक्रशोणितेति [illegible]म्, [illegible] 25
[illegible] यथा [illegible] तथैव भेदा इति भावः । तृतीय [illegible]
इतश्चास्तीति [illegible] कार्यकारणे [illegible] पूर्वनिपात [illegible] अत्र कार्यकारणभावपक्षेन [illegible]
[illegible] यदुपकरोति तत्कारणम्, यदुपक्रियते तत्कार्यम्, तत्र [illegible]
[illegible] प्रवृत्तिं दर्शयति—शब्दात्मनेति । एवमेव [illegible]—सत्त्वमिति
[illegible] परस्परोपकारमाह—शब्दादीति [illegible] 30
[illegible] पृथिव्यादीनि, [illegible]
[illegible]
[illegible] भाव । [illegible] इन्द्रिया
णीति । शरीरे कार्यकारणयोः परस्परोपकारमाह—स्थानेति । दैवादिष्वप्युपकारमाह—दैवेति दैवं [illegible]

तैर्वान्योन्यमां समपरिमाणानामन्योन्योपकारः, रसादिसम्बन्धेनसमपूर्वजनपोषणअभिवृद्धिभूपादेर्विकृता यथोक्त मारीनां योग्याः । एककर्तृका भेदाः परस्परोपकार्योपकारकत्वात्, शयनासनाङ्गवत्, तस्मादस्ति प्रधानम् । इतश्चास्ति [प्रधानम्,] शक्तितः प्रवृत्तेः स्वात्मनो कार्यकरणानामविज्ञानात् स्वकार्यसमर्थाः त्रिषु कालेषु शक्तयोऽवतिष्ठन्ते, तद्यथा—प्राक् प्रवृत्तेः शक्त्यवस्थानमनुमीयते प्रवृत्त्युपलम्भे, प्रवृत्तिकालेऽवस्थानम् अपवर्गदर्शनात् प्रवृत्त्युपरतिकालेऽवस्थानम्, प्रवृत्तिव्यतिरेकेणापि स्वात्मदर्शनात्, एवमादिव्यक्तस्योपलम्भ व्यक्तावस्थाऽवस्थाऽस्ति, अनवस्थितत्वेनाव्यवसानप्राप्तेः, अनवस्थितस्वरूपेण तदभावात् यतः पिण्डाभिमानवत् तस्मात् व्यक्तशक्तिप्रवृत्त्युपलब्धेरस्ति प्रधानमिति । इतश्चास्ति प्रधानम् वैश्वरूप्यस्याविभागप्राप्तेः, देशकालप्रमाणस्वरूपप्रमाणसंख्येयसम्भावोच्छेदप्राप्तिः जलभूम्योः पारिणामिकं रसादिवैश्वरूप्यं स्थावरेषु दृष्टम्, तथा स्थावराणां जङ्गमेषु जङ्गमानां

10 स्थावरेषु स्थावराणां स्थावरेषु जङ्गमानां जङ्गमेषु, जात्यनुच्छेदेन सर्वं सर्वात्मकम् देशकालाकार

यतः परस्परमेतोऽनुमतैरन्योन्यमनुपकरोति यावुदं द्रव्यासापत्तुविधिभिर्वैर रजति येलनमेवगतैम तैरन्योन्यमुपकरोतीति भावः ।
यत्कप्रमिरूपमेतासा यथोनामाभयत्वात् भावुकानां परस्परमुपकारमाह—रसेति । तत्पुपकार्योपकारकभावक दुमिडागोत दर्शनात् तज्जन्मापिता भवितव्यात् यतोऽत्र विभाग इति न तावदिविशिलाह—एककर्तृका इति । नन प्रवृत्तिमात्रस्य शक्तिपूर्वत्वात् व्यक्तत्वजमप्रवृत्तिरपि शक्तिर्भवेति शक्तिमत्वेऽन्यवस्य सिद्धिरिति प्रधानसाधकं दुर्बलमित्याह—इतश्चास्तीति । कथंचि
15 त्रिकालावस्थानं साधयति—तद्यथेति, नन प्रवृत्तुपकारितुर्व शक्ति शक्तिः तदानीं कार्योत्पत्ति तत्तत्समर्थपिण्डाविति वाच्यम्, इत्यादर्थे भोपलेषु प्रतिबन्धेन कार्योत्पादेऽपि शक्तिसद्भावाभावात् प्रतिबन्धापगमे प्रवृत्तिदर्शनात् न च प्रवृत्तिकालव्यवस्थेव सत्कार्येषि प्रधाने उपकुर्वतीति वाच्यम्, वर्णतत्त्वमुपलम्भेव प्रत्यक्षोपलम्भात् प्राक् प्रागेव शक्तिसिद्धिरिति भावः ।
ननु प्रवृत्तिप्रकारे कार्योत्पादे अक्षिमित्वात् प्रवृत्तिकाल इति अपवर्गदर्शनात्—कार्यविभागदर्शनादित्यर्थः यदि शक्ति व्यक्तत्वमेव तस्य विनाश स्यात्, तर्हि कार्यविनाशे न स्यात् तद्विभिन्नत्वात् अर्थसेवी भाव । ननु प्रवृत्त्युपरमकाले तद्विनाश
20 सामिवनाद प्रवृत्त्युपरतिकालमिति विनाशतामभावात् शक्तिस्थिता अभ्यासाविरुत्वात् प्रवृत्तिमन्तरेणापि तत्तत्समे नाशकाभावात् प्रवृत्तिपूर्व तदनुभावात् प्रवृत्तं शक्तिविनाश पुनः प्रवृत्तिदर्शनाच्च व्यक्तस्योत्पत्ती हेत्वा भावेति भाव । इतश्च व्यक्तस्य पूर्वोत्तरकोटिदर्शनात् सत्कार्यविवेषात् तदनाशमन्ते च तदवस्थानादव्यक्ताव्यक्तसंशु- कते व्यक्तस्याव्यक्तिकस्य पूर्वोत्तरव्यक्तास्वयम्भावित्वमुपकरोति प्रधानसाधकहेतुरित्युक्तम्—एवमादिव्यक्तस्येति । अन परत्र योग्याह—इतश्चास्ति प्रधानमिति वैश्वरूप्यं नानारूपं भवविवर्तं तदविभागात् विरोधात् एकाकोटिकं
25 कार्यमात्रस्य कारणकाले शक्तिविभागप्राप्तेरिति भाव यथा वैश्वरूप्यस्य यथात न विकारोऽन्योन्यविभागः शक्तिमत्व तत्र पश्चि वैश्वरूप्यतामिनवतुपकर्मीत्वा वैश्वरूप्यतामविभागप्राप्त्युपेनत्वादिति भावः । तत्र विभागस्य विरोधमाह देशकालेति । विश्वरूपतामिभागपूर्वकत्वमाह—जलभूम्योरिति परस्परसम्बन्धवतो जलस्य हि यत्तरलकालस्वं सम्पन्नता भूमेश्च पारिणामिकं स्वरसविकारानुरूपादि मूलदलप्रसवतत्समाविपाकपर्यायैर्वैश्वरूप्यं दृष्टम्, येऽग्रस्मैवमशक्तिस्तेषां भूवेरव्यक्तस्य वा जलस्य न परिणामो भवितुमर्हति, अबलत्वोर्जातस्य परिणतत्वात्, तथा स्थावराणां जङ्गमेषु मनुष्याद्याश्र-
30 येषु रसादिवैचित्र्यं दृष्टम्, तन्मुख्यता हि ते जङ्गमेषि रसादिभेदप्रत्यासाद्यन्तीति एवं जङ्गमानां पारिणामिकं स्थावरेषु दृष्टम्, कीटादयोऽपि विषु शरीरेषु जङ्गमाद्याभिः सम्भवन्तीति सर्वेषु वस्तुषु सर्वविकारसम्भवाद्विकृतिः स्थिताः, तत् हेतुमाह—जात्यनुच्छेदेनेति जलभूम्यादिजात्ये सर्वेण सर्वविकारसम्भवात्मकेऽनुच्छेदादिति भावः । ननु एवं सर्वेण सर्वोप सर्वात्मत्वं सर्वदा तदविभागात् प्रत्यक्षेणैव ज्ञानानामभिव्यक्तिः प्रसज्येत यदि तद्विकृतविभागकत्वे सर्वे विकारिभ्युपलक्षिकार देशकालेति जलाभ्यवहारोचितकाले नाभिव्यक्ति यथा इष्टुमान यावान्तेषी भावे
35 स्थिते तस्मै यथा मनुष्यादेरुपलब्धः इत्यत नाभिर्भाव देहादे प्रतिबन्धादिति भाव । एतत्र विभक्ताः प्रतिबन्ध-

निमित्तावबन्धात्तु न समानकालमात्माभिव्यक्तिस्तेन मन्यामहे जलभूम्योरप्येतत् पारिणामिकं रसादि-
वैश्वरूप्यम्, अन्येषाञ्च भूतानामन्यपरिणाम इत्येवं तदप्यन्यस्यैवाव्ययस्याभाव्यविभागः, यत्र चावि-
भागस्तत् प्रधानम्, वैश्वरूप्यस्याविभागकारणपूर्वकत्वात्, मयूरबर्हवैचित्र्यस्येव तदण्डकरसपूर्वकत्वम्,
तस्मादस्ति प्रधानमित्येभिः पञ्चभिर्वीतैः समन्वयपरिमाणोपकारशक्तिप्रवृत्तिवैश्वरूप्यगत्याख्यैः सामान्य-
संसर्गैककर्तृकशक्तिमच्छक्त्याविभागरूपं प्रधानं सिद्धमत एवैकस्य सर्वार्थस्य परार्थत्वं संहत्यकारिणां पारा- 5
र्थ्यात्, शयनासनादिवच्च पुरुषार्थित्व[मकर्तृत्व]मन्यत्वं बहुत्वञ्च पुरुषाणां प्रधानस्याप्यन्य-
पुरुषार्थयोरुपलभ्यमनन्तरं निवृत्तिः प्रीतुरङ्गवत् रङ्गनर्तकीवच्चेति प्रधानपुरुषसंयोगविभागौ, [स्थितिः
शरीरस्य च] इत्यत्र इत्यत् परिमाणफलञ्च शास्त्रम्, यथा संव्यवहारप्रसिद्धेरित्यादि यावद्वीताना-
मिति, व्याख्यात ग्रहण्यम् । एतेषामेव पञ्चानां वीतानां परिशुद्ध्यर्थाः पञ्चैवावीताः, एवमेभिः
पञ्चभिर्वीतैः प्रधानस्य परिग्रहं कृत्वा पुनरवीतैः करिष्यामः, परपक्षप्रतिषेधेन स्वपक्षपरिग्रहक्रिया 10
अवीत इत्यपदिष्टं पुरस्तात्, तस्माच्च प्रतिपक्षाः सर्वैकान्तिनः पुरुषेश्वराणुप्रधाना विकारपुरुषा वैना-
शिकाश्च तेषां वैनाशिकप्रतिषेधप्रक्रमे वक्ष्यामः, कस्मात्? चिकित्सितमास्थिता हीदं इत्यतः प्रत्यस्तु-
पगम्याद्युपलभ्येमांवीति द्वितीयस्य शिरसोऽभ्युपगतत्वात्तत्त्वस्याव्यभिचारप्रसङ्गे गते पाव-

स्कार-तेनेति यथा जलभूम्योरेकरसयोर्बीजैर्वैश्वरूप्यमभिव्यक्तमस्ति एवं स्वमदानां जलेषु जायमाना स्वमरैव्येनमभिव्यक्ते-
ति । तत्र सर्वे खेव प्रत्ययस्येऽभिमार्गं पश्चिमव तत्प्रधानमिति भावः । यावत्सुपदर्शयति-यत्र चेति । पञ्चवीतान् 15
पर्दर्शयति-एभिः पञ्चभिरिति समन्वयहेतुना सामान्यवस्य परिमाणहेतुना संसर्गैककस्यैककारैककर्तृकस्य शक्ति-
मात्र शक्तिमच्छक्त्या वैश्वरूप्यस्या चाविभागस्येत्यस्य प्रधानस्य सिद्धिरिति भावः । परिशेषप्रधानं प्रतिपदार्थस्याव्यवसाय्यन्येन
संव्यवहारप्रसिद्धमिति दर्शयति-अत एवेति-'अविकल्पमेकत्वमसार्वत्वं पारार्थ्यमन्यत्वमकर्तृभाव' । योग्ये नियोगो
भवति पुनरेव स्थितिः शरीरस्य च शेषवृत्ति । पञ्चभिर्वीति प्रधानस्याविकल्पमेकत्वम्, एवं तदेव पञ्चपुरुषोपभोगप्रयुक्तस्य
परिणमते, अनन्तत्वं पुरुषस्य विपरीतं संयोगमेव वियोगमेव च पारार्थ्यमन्यार्थत्वं प्रधानस्य लोके हि ये संहत्य स्वार्थे 20
परार्थं तत्र पर्यङ्कवस्वावक एवं महदादीनां संघात परार्थ एव, न स्वार्थो न परस्परार्थो वेति प्रधानप्रधानैकत्वार्थ
परस्परार्थत्वानि परत्वादेव पुरुषस्यान्यत्वं निर्गुणत्वादप्रसवधर्मित्वाच्चाकर्तृत्वं जननमरणादीनां प्रतिनियमाच्च पुरुषबहुत्वमित्य-
स्यास्वार्थत्वबहुत्वानि पुरुषगतानि अविरत योगो वियोगश्चेति प्रधानपुरुषयोरभ्युपगन्तव्य । पुरुषार्थो हि प्रधानस्य प्रवृत्तिः स
च पुरुषार्थो द्विविधः शब्दाद्युपलब्धिरूपो गुणपुरुषान्तरेषु पुरुषः शब्दादिभिर्विषयैः योजयितव्य इति गुणपुरुषान्तरोप-
लब्धिलक्षण तस्यां सम्यक्त्वाने जाते पुरुष स्वरूपस्थितो भवति प्रकृतिरपि कृतार्था निवृत्तप्रसवा भवति यद्यपि 25
प्रकृतिपुरुषयोः सर्वगतत्वात् संयोग सर्वदा सम्यक्त्वेव तथापि नित्तुयो शिविर्विवेकेनाविस्मृतिरेऽपि यथा न प्रयोजन तथा प्रकृ-
तिरपि ज्ञातवैलाभिमुखा निवृत्तप्रसवा भवति पुरुषोऽपि रङ्गमध्ये नाटकीवत्नर्तकी दृष्टा यथा लोके पुरुषो दृष्टे मया वृत्त
वेति निवृत्तेवार्थव्यापारोदासीनतिष्ठति तदेवं लोके वियोगयोगमतो । पञ्चविपर्ययत्वात्प्रधानमिन्नेऽपि पूर्वद्रव्योर्धर्माधर्मयोर्बल
[illegible] शरीरे च स्थिते वैराग्यमात्रेऽपीति दर्शितोऽर्थः
एतेषां पञ्चानां प्रत्यवमर्श इति निश्चिता प्रतिपदार्थोऽव्यभिचारः शास्त्रम्, एभिरेव पदार्थैः लोकव्यवहारप्रसिद्धेरिति 30
भावः । एवं पञ्च वीता व्याख्याता इत्युपसंहरति-तथा संव्यवहारेति प्रतिपदार्थमव्यवस्थाप्यप्रसिद्धेरिति
भावः । ननु किमर्थं पूर्वं न च उक्तमिति अथाविज्ञात परपक्षप्रतिषेधमूलस्य वीतानुप्रवृत्तस्य प्रश्नं दर्शयति-एषा
मेवेति प्रधानवादस्य प्रतिपक्षाभाव तत्त्वान्येवेति अत्र इति प्रकमस्थितं अपरेषामपि निषिद्धेनप्रतिपक्षतायाः स्यादि-
त्याह-चिकित्सितेति । द्वितीयस्य शिरस इति किं वर्जनीयो वद? प्रमाणत? अस्योपनिषद् संदर्शिति

---

1 सि क. °लोमन्येमहोत्मक ।

प्रागभावेऽपि काले न भविष्यतीति । किञ्चान्यत् यदि व्यक्तस्यासत उत्पत्तिर्भवत्यपौर्विमित्युपादा-
नासुका मुक्तमनिरवद्यपर्णानि क्रियेरन्, कस्मात् ? मायक्रिया गुरुकार्यसमावक्रिया उच्यते, न लेवं
क्रियते तस्मादयुक्तमित्यादि यावदुक्तोत्तरस्यासम्यग्विधिः । किञ्चान्यत् यदि व्यक्तस्यासत उत्पत्ति-
र्योग्यसाधारेकत्वमसङ्गः, प्रधानाभावात्, सामान्यमात्रमिव व्यक्तं निर्विशेषमित्येवत् प्रसज्येत,
5 कस्मात् ? सामान्यपूर्वकत्वाद्विशेषाणाम्, सामान्यपूर्वका हि लोके विशेषा दृष्टाः, तद्यथा क्षीरपूर्वकम्
[द्रव्य] दधिमस्तुनवनीतघृतादिदधिक्रियाद्यपूर्वका भावाः, न त्वसति भावः कश्चिदस्ति यत्पूर्वका
व्यक्तविशेषाः स्युः, तस्मात् सामान्यमात्रमिदं व्यक्तं निर्विशेषमित्येवत् [प्राप्तम्] न चेदं
तादृक्, तस्मान्नेदं व्यक्तमसत उत्पद्यते, न चेद् सत उत्पद्यते, पारिशेष्यात् प्रधानात्तेनेदं व्यक्तमुत्-
पद्यत इत्येतत्स्वरूपम्, तस्मादस्ति प्रधानमिति पयोऽन्यपर्यीतस्यावीतः । किञ्चान्यदित्यादि तथैव योग्यभावा-
10 दनवस्थामसङ्गः परिमाणस्य संसर्गपूर्वकत्वाविनाभावादित्यर्थः, प्रधानाभावाभिप्परिमाणमिदं व्यक्त-
मपरिमितमित्येवत्प्रसज्यते, कस्मात् ? सतां प्रयोगां लोके परिमाणं दृष्टं तुलामानद्रव्यप्रमाणारम्भात्मोप-
पत्तेः, न त्वसति भावः कश्चिदस्ति यः प्रतिपद्यमानः परिमाणोऽवतिष्ठेत, तस्मादिःपरिमाणमिदमपरि-
मितमित्येवत् प्रसज्येत न चेदं तादृक् तस्मान्नेदं व्यक्तमसत उत्पद्यते, न चेदं सत उत्पद्यते परिशेष्यात्
प्रधानादेवेदम्, तस्मादस्ति तत् । किञ्चान्यत् एकत्वादिसमन्वयाभावप्रसङ्ग इति, तथैव लाक्षीपदेत्यादि,
15 द्रव्याभ्यविशेषः, सामान्यविशेषैकात्मनायैमुच्यते, अत्र परो ब्रूयात् विशेषमात्रस्य दर्शनादसत उत्पत्तिः,
तद्यथा—भास्वरो गौरवमित्यादि धर्मभेदादिति, तत्रोत्तरं तादात्म्येनोपकारात्तदोष इति, धर्मभेदपरिणामा

विभागाद्वै द्विविधमित्यस्योत्तरं भस्य यत्र वैनाशिकैरभ्युपगम्यतीति भाव । व्यक्तकार्यत्वादि देवान् सति—किञ्चान्य-
1 दिति । सर्वस्मात् सर्वसम्भव प्रसङ्गात इति भाव । प्रधानाभ्युपेतावापेक्षणाऽप्रधानाभ्युपेतावे आत्मनं हेतुमाह—सामान्य-
वैति दोषान्तरमाह किञ्चान्यदिति हेतुमाह—योग्यभावादिति व्यक्ते व्यक्तेतरे व्यक्तस्य [illegible]
20 न विशेषस्य सामान्यस्य हि विशेषपरित्व व्यक्तस्य निरवयवस्यानिर्विशेषपरिमो दुष्प्रयात् तस्य 'निरवयवस्यावर्णं सर्व-
मनुपपन्नं' । इति विशेषप्रत्येक्षसामान्याभावस्येति भावः । विशेषस्य हि सामान्यपूर्वकत्वमनुमानसिद्धम्,
तत्कथं सामान्यमात्रमिदं विशेषमात्रमित्युक्ते वैनाशिकस्यैवाभिमतम् एवं एकस्यैव धर्मस्य भावात् विशेषस्य सामा-
न्यमात्रमिदं व्यक्तं तत्पूर्वकत्वं वैनाशिकी दर्शयति—सामान्यपूर्वका इति । लोके यावत् दृश्यते तत् परिच्छिन्नपरिमाण-
वत्, यथा घटादिपरिमाणस्येत्यादि परिच्छिन्नपरिमाणे यदि सर्वं व्यक्तं भवेत् [illegible] भाव, तदा तत् परिच्छिन्नपरि-
25 माणे न स्यात्, दृश्यते च व्यक्तस्य परिमाणं [illegible], तस्मादस्ति प्रधानमस्य योनिरित्यनेन किञ्चान्यदिति ।
अनवस्थाप्रसङ्ग इति एतावद्भिर्योगसम्बन्धं नाम्नैवेति न क्वचित् व्यक्तस्य नियमो योग्यभावात् तस्मात् परिमाणमव्यक्तमिति
भाव । एकवस्तुगतत्वे भेदाभेदायोगेन तथाभूतं कार्यं स्याम्, यथा पिण्डस्यादीनां [illegible]
मिति, [illegible]—एकत्वादीति । एकत्वानुपपत्त्यभावे पर्यालोचनयैकमात्रेण वैनाशिकमतस्य प्राप्त इति
सामान्यविशेषात्मकत्वात्सदसत्त्वेऽपि वैलक्षण्ये—सामान्यविशेषेति । [illegible] सूक्ष्मत्वेन [illegible]
30 [illegible] एकसामान्येनसाधुत्वमपेक्ष्य [illegible]—अत्र परः । इति यदि
[illegible] भास्वर इति [illegible] गौरवं [illegible] च । [illegible] इति वै
[illegible] । [illegible] भेद गौरवं प्रथा गौरवं [illegible]

१ हि क. °मता । २ हि. क. °विशेषोत्पात ।

लोकवृत्तान्वयमनादिमुपकारभेदप्रपञ्चमात् कार्यकारणभाववीतस्य वीतस्यच्छेदं न स्पृशतीति तथैव मन्यावृत्तगन्तव्य यावत् पुरस्तात्तावस्थात यथा तैर्यग्योनमात्रुपदेशानि परस्पराय कुर्वीरन्निति, तत्र यदुक्तं सूत्रार्थो तत्समूहनाञ्च न्यायदेवविक्षेपमात्रमिव व्यक्तं, तस्मात्सत उत्पाद इति, एतदयुक्तमिति, पुनरस-त्समन्वयमाह्वो निरस्य प्रपञ्चेन याचतस्तदायुक्तमेवयोन्यमायामेदमसङ्ग इति, एषोऽन्वयवीतस्यावीतप्रसङ्गो-न्याख्यातः, आचार्येणापि तथैव व्यवस्था तुल्यजातिसमन्वयादित्युक्त्वा, तेनैव क्रमेण आविर्भाव- 5
व्यपदेशेन व्यवस्थीताः सूचिताः, तत्र कार्यकारणवीतस्यावीतत्वापत्–भिन्नान्यत् कार्यकारणयोश्च व्यत-मिदं द्विधा कृत्वा कार्यराशिं कारणराशिं च, भिन्न नोऽसत उत्पत्तिः, सम्भवतीति वाक्यशेषः, क्रमयौगपद्यप्रवृत्त्यसम्भवात्, परस्परयोरसमत्वात् कार्यकारणयोरन्योन्यानिरूप्यासम्बन्धाभावोऽतः क्रमेण प्रवृत्त्यभावः व्यवस्थावत्, असत्त्वादसद्वादिनः तथा युगपदपि, अमूर्तविनष्टयोरनपेक्षत्वात् शरनिपातवत्, क्रियाऽऽदिमध्यावसानेष्वसत्त्वादेव प्रवृत्त्यसम्भवः, यदारभ्यते तत् क्रियते निष्ठाम् 10

वत्। यैर्यं रक्षा धविनामं सम्भावनं योजका गुणा ॥ कन्यागं यावकं रस यावकं मधु मात्सरम्। प्रयांसोऽपि च व्योऽपि पूर्वेभ्यो भिन्नलक्षणम् ॥ द्विर्मात्रं धवित्रलमात्रेण गोत्वं सकम्। यथान्यथतया तैलं यासोऽर्थतः पृथमिधा ॥ सर्वे भवीरम्पृष्ठेऽभिव्यक्तमवेति ते मताः। आगमधर्मो व्याख्याता पूर्वपूर्वविलक्षणाः ॥ तेषामत्तु यत्कार्यं सामान्यं ते मताः खः। इतरेतरधर्मेभ्यो विशेषाणां चैवम् ४' इति कारिकोक्ता आकाशादयो धर्माः। एते धर्माः पृथिव्यादेर्लोकस्य भूतान्तराणामुप-कारकाः तत्राकाशस्य व्यापित्वं अवगाहदानेनाऽऽकाशमिति गौरवादेवावस्थानम्, तैजसाणां पवने वेगस्य भूतानाम्, 15
यत्प्रकरणमिश्रेणासा कारणम्, सैर्याद् पृथि प्रवायें भूतान्तराणाम् स्थितेर्यात्वादिविधानमपदुष्टाः मैत्रावरुणिनिष्पत्ति न्यूनाधिक्यतानाम्, कार्म्येऽपमोपयोगता [illegible] प्राप्तिसम्पत् कार्याकार्यसिद्धिरिव धर्मोपभोग्यत्वात् सर्वभूतानु- ग्रहः। एवं तेषामिमिति परस्परोऽनुग्रहः। एवं तम्यस्पर्शविविधिता पृथिव्यादय आकाशादिधर्मैस्तद्रूपत्वेन परिणामिनो न केवलं धर्ममात्रमिन्नापन्नैरेवपरस्ति–तादूप्येणेति आकाशादिरूपेणैव एकजातिसमन्वितानामेषां पृथिव्यादीनां कार्यादिधर्ममात्रेण व्यवस्थान्तराणाऽऽसीत् तत्त्वेन योऽन्यथाऽऽरम्भणादिति। तत्कार्योपकारकभावस्य कार्यकारणवीतस्यार्थं 20
परस्परोपकारे योत्साहत्वं सम्भवति अपि तु पूर्वस्माद्धर्मिणोऽपरस्यैव युक्तिमाह–धर्मभेदेति परिणामो हि त्रिविध, धर्मिणो धर्मः परिणामः धर्माणां लक्षणैः परिणामः लक्षणानामवस्थाभिः यथा पृथिव्यादीनां गौरपीतादिधर्मैरादिधर्माणां धर्मेणैव गौरपीतादेरनागतवर्तमानातीताख्यलक्षणैः परिणमन्ते लक्षणानाम् नवपुराणत्वादवस्थापरिणामः भेदेन च धर्मधर्मिणोर्भेद यस्मान्न्य अभेदात्मकेन सैव एव परिणाम इति योज्यम्। आचार्येणेति पञ्चशिखाचार्येणेति एकजातिसमन्वयमात्रत्वेन हेतुनोक्ते, कार्यकारणवीतस्यार्थोऽयमाह–तत्र कार्यकारणयोरिति इदं कार्यमिदं कारणमिति विभागं कृत्वा द्विधाऽसदुत्पादनम् 25
यथाभिप्रेतमपूर्वम्, यथा ब्रूते यस्मात्कार्यकारणयोः तथाऽसत्कार्यपक्षेऽनुपपत्तिमभिधत्ते साध्ये भिन्न नासत इति, तत्र हेतुमाह–क्रमेति योऽयं परस्परोपकारोऽनुपपन्नस्तत्र च किं क्रमेण ? किं वा युगपत् ? तत्र न तावत् कार्यकारणयोः क्रमेण परस्परोपकार इत्यत्राप्यतया कस्यापि प्रथमं प्रवृत्त्यसम्भवात् अन्यतरस्यान्वयाभावात् उपकारमन्तरेणापेक्षा भावासम्भवात्यपि तथा प्रतिबन्धेन कार्यकारणयोर्द्वयोः परस्परापेक्षासमकालता नोपपद्येत एकस्य च वा तदिदमुक्तम्–परस्प रेति। भावाभावैककालत्वेन न युगपदपि प्रवृत्त्यसम्भव इत्याह–तथा युगपदपीति। क्रियेति भावाभावस्यैकक्षणा- 30
देव क्रियाया आरम्भप्रभृतिनिष्ठा नैवात्र सम्भवति यत्र लोके यदेवारभ्यते तदेव क्रियते तदेव निष्ठां यात्यत्रैवोत्पत्तेर्न यदि तु कार्यं तत्र यदैवाहिं कारणकार्ययोः परस्परापेक्षासम्भवेऽप्यारम्भप्रभृतिनिष्ठा न स्यु युक्ततः अत कार्यकारणभाव विशेषव्यवस्थानाभावाभावप्रसङ्गः इति भावः। कार्येण सम्बद्धं कारणं कार्यस्य जनकं भवति सम्बन्धश्च कार्यजातेन न सम्भवति, कारणैरारम्भकत्वे कथमस्य सर्वं कार्यजातं तदेवमनुपेक्षितविशेषात् न च शक्तिप्रतिनियमात् कार्यप्रतिनियम तापि हि शक्तिः [1]
कार्यसम्बन्धैव कारणे भवेत् कार्यस्य चासत्त्वे कथं सम्बन्धः तस्मात् यदेव कार्यम्, अन्यदपि कार्यं तदपि शक्तिसम्बन्ध- 35

---

१ सि. क. °त्सुक्तम्। २ सि क. भिन्नासतः।

गच्छतीति भावे दृष्टम्, तत्परस्परापेक्षात्मन्यात्मन न सम्भवति अन्याश्रयमित्युक्तम्, तस्मात् क्रमयौगपद्य-
मृत्स्वसम्भवात् क्रमकारणत्वमसङ्गम्, क्रमकारणमूर्तं तत्त्वम्, तस्मादेवमसत्त्व वस्तुत्वे, परिशेषतः
प्रधानादेवेत्यमिति कालकारणभावाभावः। विज्ञान्तम् निर्विशेषकस्यानुत्पद्यमानं व्यक्तमनेकप्रकार
प्रधानासम्भवे [न] स्यादेव, सम्भवतोऽसत्त्वे तस्मादप्रसत्त्व इति प्रतिविधानाभावः। शेषस्तु मत-
5 स्यानुमत एव विचारेण [भवम्]। 'संस्थानव्यतिरिक्तमात्रं स्पर्शादीनां विनाश्यविनाशिनामेव विज्ञाति
मत्प्रमात्रं स्पर्शादीनां विनाश्यविनाशिनां तत्त्विम् विकारसंज्ञा', [पातं० यो० पा ३ सू० १३ भाष्ये]
तत्र यदुक्तं विकारस्य विनाशित्वात् प्रधानस्य विनाशित्वमित्यत्रयुक्तम्, गुणाव्यतिरिक्तगुणत्वात् विकारत्वाभा-
वात्तत्वक्रियाः प्रकृत्यभावादेवमपि प्रत्यभिज्ञानावक्रियादुत्कर्षेनिष्पत्तिरिति पृथुमिरन्यव्यासयुक्तवि-
विनाशप्रतिपत्तिः सर्वो धर्मी वैरूप्यादिभागगतिवशात्कालगतो द्रष्टव्य इति, एतेषां प्रधानादिविलक्षणा-
10 विशेषत्वानाम्[र्णा]दीनां तत्त्वाव्यवस्थया व्यवस्थापकस्य कारणेन व्याप्यकपोतिद्युतिमदवान्नि-
लेवरपरमाणवाद्याकारामसत्त्वपायस्तदुक्तविधिना प्रतिपादितत्वेन पुरुषत्वपरिणामित्वं वैयर्थ्यान्यत्वं
विपरिणामः पुनः साम्यापत्तिमति तदनुरूपेऽजगत्सर्गसंहारकल्पना निमूला, प्रधानाभावात् तन्निमूल-
त्वात् पुरुषार्थेन हेतुना प्रवृत्ता प्रवृत्तिरित्येतदपि वितथम्, तद्विपर्ययात्वात्तद्विपर्ययः प्रत्ययोऽप्यज्ञानत्वम्, तत्
ज्ञानत्वात् ज्ञानस्यानुपपत्तावभावोऽपीति सम्यक्त्वार्थविषयत्वमेवेति विमर्शनीयमेव वाक्यतो नैव युक्तानि
15 तामिमत एतस्या योऽयमनुपपन्नः परोक्षोपचारः, अप्रत्यक्षेण परोक्षार्थगतिः त गृहीताम्, न सूत्रतः।

[illegible]

तस्मात् सर्वसर्वात्मकत्वपरिग्रह एव न्याय्यो न पुनः सर्वासर्वात्मकत्वपरिग्रहः, अ भवनद्वैतपरिग्रहाद्विमुखभवनयैकान्तोपपत्तेः, तत्र भवति भावद्वैतं भवतो भावस्य, सन्निध्यापत्तिभवनद्वैतम् ।

(तस्मादिति) तस्मात् सर्वसर्वात्मकत्वपरिग्रह एव न्याय्यः, न पुनरित्यादि, न सर्वात्मकत्वपरिग्रहो न्याय्यः, अन्यथा भवनद्वैतपरिग्रहाद्विमुखभवभयैकान्तोपपत्तेः, तत्र भवति द्वैत भवतो भावस्य भाव्यमविद्यमाना भेदाभ्यां भावोपपत्तिरित्येतत् प्रतिपादयिष्यते, न त्वेव नन्वरत्नृपिव सन्निध्यापत्तिभवनद्वैतम् ।

तत्र तावत् सन्निधिर्नहि स सन्निधिमात्रवृत्तिरस्ति, अनापन्नत्वात्, अनाविर्भूत अनाविर्भवनमप्रवर्तनमप्रवर्तनप्रानियमः, अथयाऽऽपत्तिर्विपरिणामः, आविर्भावो प्र प्रवृत्तिर्नियमस्वरूपत्वमतो विपर्ययेभ्यो हेतुभ्योऽनापन्नत्वादिस्वरूपेभ्यो नास्ति घटव वत् सन्निधिः ।

(तत्र तावदिति) तत्र तावत् सन्निधिर्न हि स सन्निधिमात्रवृत्तिरस्ति, कुतः ? अनापन्नत्वात्, आपत्तिरनाविर्भूतत्वाविर्भावः, तत आह—अनाविर्भूतत्वात्, अनाविर्भवनमप्र अप्रवर्तनप्रानियमः, अथवाऽऽपत्तिर्विपरिणामः भावान्तरेणोपलब्धिः, आविर्भावो व्यक्तिः, । प्रवृत्तिः परिणामप्रबन्धः, नियमस्वरूपस्य अधिगतप्रत्यार्थमात्रसिद्धिरेतो विपर्ययोऽनापन्न तेभ्यो हेतुभ्योऽनापन्नत्वादिस्वरूपेभ्यो नास्ति वन्ध्यापुत्रवत् सन्निधिः, आदिग्रहणादप्रवृत्तेरव्यक्तेर रित्यादिभ्यः, अतः सन्निधेरसत्पर्यायत्वात् सन्निधिभवनाभावः ।

अनुक्रमस्तिमयत्वादिष्वस्तिवर्तती सन्निधिप्रापिनी भवतिविषयी सामान्यभ

पर्वेषां सर्वात्मकत्वपरिग्रह एव न्याय्य इत्याह—तस्मादिति प्रभवत्वापरिणामित्वेनाप्रवृत्तिस्वारस्येनार्थं । एवम्भव सर्व न तु सर्वेषामिति परिग्रहो न्याय्य इति भाव । न त्विपति पुरुषस्य स्थितिरेव प्रभावमेव स्थित्युत्पत्तिरूपा इत्येवं स भतिभवनद्वैतं न युक्तम्, किन्तु प्रतिविधित्सुरितिः सर्वतोऽभिप्रायः भवितेत्यर्थे भाव त एव तस्य प्रवर्तकः अभिप्रेयो भाव्य इत्यरथे भाव च एव भवत्य इति भावद्वैतं विमुखभवनस्यभवतमिति भावः । यम्भवति प्रभवान्तरेण स्वरूपेण भावेनैव भवति पुरुषत्तु न भवति पुरुषरूपतयाऽभिव्यक्तिमात्रप्रतीत्यैवं प्रभावेणेत्यर्थः परन्तु चेतनोऽचेतनभ धर्मो भवतीति भाव । सांख्यसम्मतस्य सन्निधिभवनरूपस्य पुरुषसामर्थ्यं भावयति—तत्र तावदिति, सत्कार्य सनि न सन्निधिरूपम् भवप्रवृत्तिनियमात्मकत्वाभ्यामाद्युभयापीति भावः । तस्याभिप्रायं निवेदि—अनापन्नत्वादि आपत्तिरेवाविर्भाव इत्यपरेणाह—अनाविर्भूतत्वादिति न एव प्रभवः तथैव भवत्येव स एव न नियम इत्युक्त तदुपरेणाह—अनाविर्भवनमिति । आपत्त्याविर्भावयोरैक्यं अभिप्रेत्यमनुरूपमाह—अथ वेति पूर्वधर्म ति स्वरूपात्प्रच्युतो धर्मी धर्मान्तरेणाविर्भवति तथाऽवस्थानं परिणामः प्रवृत्तेरेव तस्य नियमात्मस्य तथैव प्रवृत्तिभवनमा न एव व्यक्तिः प्रकाश इत्युच्यत इति भावः । अव्यक्तपरिणामपरम्परा प्रवृत्तिरित्याह प्रवृत्तिरिति । भावान्तरेण प धर्मिणोऽवस्थानं नियम इत्याह नियमेति । प्रवृत्त्यादिनियमात्मकस्य वस्तुनो धर्मिभावत्वमेवेत्याह—अतो नि इति । एवं सति घट पुरुषादेः सन्निधिभवनस्यायुक्तत्वमाह एवंतुल्यत्वेन—अत इति । अस्मादीनां पूर्वोक्तानि प्रपञ्चे—अनुक्रममिति । अस्मादयोऽप्यभिप्रायेण तत्समासप्रभिधानिना तथा भाऽऽपत्तिप्रत्ययोरप्यभिधानस्य

१ सि. क. भाव-युक्तिमादि । २ सि क. तोविर्भूतत्वात् । ३ सि. क. °प्रवेति । ४ सि क स्थितिरम...

विनी पञ्चविंशतिपञ्चभवनवाचीति सत्यमुक्तं सर्वेऽप्यमी सत्तार्थमेवाविशेषेण ब्रुवते, पञ्चवि-
वर्तस्वर्गमप्यपृथक्त्वात्सत्ताया इत्युक्तम्, न हि द्रव्यादिषड्भेदोपादानवत् पञ्चविवर्तस्युभयोपादानम्
किन्तु अस्त्यादितुल्यार्थत्वेन, सत्तार्थं इत्यविशेषेण वचनात्, एवं तावत्सन्निधिभवनं नास्त्येव
निरूपणानुपपत्तेः ।

५ (ननूक्तमिति) ननूक्तमस्तिभवत्यादिष्वस्तिर्वर्तते सन्निधिवाचिनी, भवतिपचती सामान्य-
भवनवाचिनी, पञ्चविंशतिपञ्चभवनवाचीति, सत्यमुक्तम्, अयुक्तं तूक्तमस्त्यादीनां सन्निपातपद्यानां
सत्तार्थवाचित्वात्, सर्वेऽप्यमी सत्तार्थमेवाविशेषेण ब्रुवते, सा च सत्ता पञ्चविवर्तत्वेनार्थैकत्वात् आह-
पञ्चविवर्तस्वर्गमपृथक्त्वात् सत्तायाः, आम्नातं सद्विशेषद्रव्यगुणकर्मवदर्थवतिपञ्चस्वुभयोपादानं वैशे-
षिकपक्षेणेनैतद्वायुक्तम्, यस्मात् हि द्रव्यादिषड्भेदादि पादसुपादानमिति गतार्थम्, किन्तु-
१० पादानम्, [१] उच्यते, अस्त्यादितुल्यार्थत्वेन, कुतो ज्ञायत इति चेत् सत्तार्थं इत्यविशेषेण वचनात्, अस्ति-
भवतिविद्यतिपद्यतिवर्ततयः सन्निपातपद्याः सत्तार्था इत्यविशेषेणोच्चरणात् सिद्धसेनसूरिणा, एवं
तावत्सन्निधिभवनं नास्त्येव, निरूपणानुपपत्तेः ।

आपश्चिमभवनमपि नास्ति कर्मेति चेत्—

यद्यपि चापश्चिमभवननिरूपणं प्रधानमेव भवति महदादिविकारापत्त्या, तेन किञ्च भूयते
१५ इति तदपि न, तस्यापि भाव्यमानत्वाभावविचारमन्तरेण भाव्यत्वानुपपत्तेः, अनाप्तमतत्वात् ।

(यद्यपि चेति) यद्यपि चापश्चिमभवननिरूपणं सांख्यैः क्रियत इति शेषः, प्रधानमेव भवति
महदादिविकारापत्त्या यस्मात्तेन किञ्च भूयत इति, इतिशब्दस्य हेत्वर्थत्वात्-महदादिभावमापद्यत
इत्यस्मात् कारणात् प्रधानमेव भवति तेनैव भूयते सत्त्वादिमयत्वादित्यस्येति, क्रियाध्याहारः क्षेपे, एवं
किञ्च तेषां मतमिति, स च क्षेपोऽनुपपन्नमानत्वात्, कथमिति चेदुच्यते तदपि न, तस्यापि भाव्यमा-
२० नत्वाभावविचारमन्तरेण भाव्यत्वानुपपत्तेः, सत एव [न] भवतीत्यर्थः, भाव्यमानत्वं वक्ष्यमाणोपपत्ति-
कत्वात् सिद्धम्, तयोस्त्वागृह्य द्वितीयेन व्यापारेणान्तरेण विना न प्रवर्तितुमर्हति, अनाप्तमतत्वात्, अना

ङ्गापि भवतीति सन्निधानात् तेषूपवर्णिता सत्यमुक्तमिति । यत्र चोत्स्यमानत्वाह–अस्त्यादीनामिति । अस्तीत्यादिमन्त्र-
सर्वेऽप्यमीति अस्त्यादिशब्दं विविधभवनार्थेन वाचीत्यवदेत इति भावः । ननु पक्षे यथा द्रव्यगुणकर्माणि विशेषाश्च
तथाऽथा विशेषौ पञ्चविवर्तवैशेषिकदर्शनाव्यत्वे–आम्नातमिति विरूपयेति स्वपक्ष सन्निधिभवननिरूपणानुपपत्त्यात्ववन्ति ।
१५ आपश्चिमभवनमपि सांख्योक्त निरस्यति–यद्यपीति अव्यक्तस्यात्मैव बन्धमापि महदादिभवनानन्तरात् अरर्वकस्य
तान्मात्रेण प्रधानमनुमेयम्, तच्च न यदि तस्य भाव्यत्वमन्तरेण भावविचारं नोपपद्यते इत्याह–तदपि नेति । प्रधान-
मेव महदादिना तेन तेन रूपेण परिणमत इत्येतावता सांख्यैरापश्चिमभवनमुक्तमिति दर्शयति–प्रधानमेवेति, तच्च
भाव्यत्वस्य प्रधानस्येति. भाव्यत्वं प्रवर्तमानत्वम्, तच्च कर्तारौ व्यापारौ तथा प्रवर्तितामन्तरेण न भाव्यत्वं
तथा प्रधानमपीति भावः । एतमेवाह–तयोरिति प्रधानं व्यापारो पैरुष्येण व्यापारेण विना न प्रवर्तितुमर्हति यतेन हि

---

१ सि. क. वर्तते । २ सि. क. युक्तम । ३ सि. क. पञ्चतोभवा । ४ सि क. सत्ता । ५ सि क.
भवनादि । ६ सि. क. महदादिभावमापद्यमानतया । सि. क. व्यापारान्तरेण ।

ममस्य च सन्निधिमात्रस्याऽऽपादितासत्त्वात्, तस्मादनापन्नस्य च सत एवापरस्याभावाद्युक्त्यापत्तिमवर्त्म नोपपद्यत इति ।

किं कारणमनुपपन्नमिति चेत्—

अस्वतन्त्रत्वात्, शब्दादिवत्, तस्मात्ततोऽन्यो भवति मुख्यः, कोऽसौ? यः कर्ता, कः कर्ता? यः स्वतन्त्रः प्रवर्तनवृत्तत्वात्, प्रवर्तयद्धि कारणं तद्भावमापद्यते सत्त्वादि, तथा- 5
भवनप्रवृत्तत्वात् तन्तुपटवत् ।

(अस्वतन्त्रत्वादिति) अस्वतन्त्रत्वात्, अस्वतन्त्रं हि तत् प्रधानाख्यमचेतनत्वात्, को दृष्टान्तः? शब्दादिवत्, यथा शब्दादयः सत्त्वरजस्तमोमयत्वा[द]स्वतन्त्राः तथात्मकेन प्रधानेन भाव्यतेऽन्येन व्यापृता अपि व्यापारयिता, तस्मात्ततोऽन्यो भवति मुख्यः, कोऽसौ? यः कर्ता, कः कर्ता? यः स्वतन्त्रः, कस्मात्? प्रवर्तनवृत्तत्वात्—प्रवर्तयतः क्रियाप्रवर्तनम्, तेन प्रवर्तनेन वृत्तत्वात्, प्रवर्तयितृत्वेन वृत्त- 10
त्वादित्यर्थः, प्रवर्तयद्धि कारणं तद्भावमापद्यते सत्त्वादि—यथा प्रवर्तयत् सत्त्वरजस्तमोलक्षणं कार्यं शब्दादिभावमापद्यते स्वमतेन तथाभवनप्रवृत्तत्वात्—तेन प्रवर्त्यमानरूपेण भवनं तेन प्रवृत्तत्वात् प्रवर्तयितारमन्तरेणाभवनात्[प्र]वृत्तत्वात् तन्तुपटवत्—यथा तन्तवः पटं प्रवर्तयन्तः पटस्य कारणमिष्यन्ते पटस्य तन्तुमयं तैः प्रवर्त्यत्वात् ।

नन्वेते प्रधानशब्दादिपटादिदृष्टान्ता अद्वैतवादं समर्थयन्तीति, उच्यते प्रवर्तयितृत्वमा- 15
त्रसाधर्म्यात्तदभ्युपगम्यते, अन्यथा विप्रुमयैकान्तोत्थानाभावात्, भाव्यभावकभेदप्रसिद्धेश्च, अणुधर्मादयोऽपि भाव्यमाना एव ।

(नन्वेत इति) नन्वेते प्रधानशब्दादिपटादिदृष्टान्ता अद्वैतवादं समर्थयन्तीति, उच्यते प्रवर्तयितृत्वमात्रसाधर्म्यात्तदभ्युपगम्यते तेन निदर्श्यते, अन्यथा पुरुषादिवदद्वैताभ्युपगमे विप्रुमये

तेन तेन रूपेण भवति तथैव प्रवर्तकम्, प्रधानस्तु व्यापृतत्वात्तथा तथा भावयत इति न तत्प्रवर्तयितुमर्हतीति भावः । 20
भाव्यत्वं कथमनुपपन्नं प्रधानस्य [illegible]—अस्वतन्त्रत्वादिति कर्तैव एव प्रवर्तकं मुख्यं गौणं तु प्रवर्तकमकर्तृकोऽपि स्यात्, अतो मुख्य इत्युक्तम् । कोऽसौ मुख्यः प्रवर्तक इत्यत आह—कोऽसाविति । ननु क्रियानिर्वर्तकत्वस्य कर्तृत्वं सर्वेषामस्तीति न तेन प्रधानादिव्यावृत्तिरित्याशङ्कते—कः कर्तेति । क्रियायां निर्वर्ती न कर्ता, स एव कर्तेत्याह—यः स्वतन्त्र इति । ननु [illegible] सर्वेषां कारकत्वात् [illegible] तर्हि [illegible] कस्मादिति, [illegible] प्रवर्तयिता भवति स एव कर्ता मुख्यः कर्ता [illegible]—प्रवर्तन- 25
वृत्तत्वादिति [illegible], [illegible] प्राह [illegible] भावः । यः प्रवर्तयिता स एव अप्रवर्त्यमानरूपेण भवति यथा प्रधानं शब्दादीनां प्रवर्तयितृ, अत एव तत् अप्रवर्त्यमान[illegible] भवति यथा प्रधानमपि [illegible]—प्रवर्तयतीति । यत् अप्रवर्त्यमानरूपेण भवति [illegible]—तथा भव- तीति । ननु [illegible] सर्वेषां प्रवर्तकत्वात् प्रवर्तयितृत्वेन [illegible] एव प्रधानतत्त्वा[illegible] प्रवर्तकत्वमिति [illegible]—नन्वेत इति । [illegible] उच्यत इति । प्रधानादीनां प्रवर्तयितृत्व- 30
मात्रेण [illegible] नेव भवेत्, पुरुषादिवत् [illegible]—

1 नि क. कन्पति ।

कान्योत्थानामभावात्, साध्यसाधनभेदप्रसिद्धेश्च, अभावितश्वासस्वादम्यासप्रभवात्, अणुधर्मादयोऽपि साध्यमाना एव सुरियोगस्यापर्यन्तप्रसङ्गाः प्रत्याख्यः ।

यद्येवं प्रस्तुतं धर्माधर्मोपचयो वा कारणमस्त्येवेति सिद्धत्वात् किमनुमितेन कारणेनेति चेत्तेदुच्यते—

धर्माधर्माण्वादीनामपि च तन्त्वश्वादिवत् प्रवर्तकः पूर्वपूर्वप्राकट्यतारतम्येनेश्वरः सन्निहि

5 तत्वशक्तिः प्रतिविशिष्टबुद्धिः स्वतन्त्रः तस्याभिप्रायेणैव प्रवृत्तिमापद्यन्ते धर्माधर्माण्वादयः, सोऽपि चाभिप्रायप्रवृत्त्यापत्तेर्न सन्निधिमात्रवृत्तिरतः प्रवर्तयिता, प्रवृत्तिनिवृत्तिविनियोगेषु स्वातन्त्र्यात्, विष्णुसत्त्वादीनामधिकृतपुरुषाणामिव प्रवर्तनम्, तस्यैव प्रवर्तयितृत्वात् ।

[धर्मा]धर्माण्वादीनामपि च तन्त्वश्वादिवदित्यादि यावत् प्रतिविशिष्टबुद्धिः, यथा पटस्तन्तुपूर्वकः, तन्तवोऽंशुपूर्वकाः, अंशवस्त्रुटिपूर्वकाः, त्रुटीनामपि प्रवर्तने सकः सूक्ष्मः पूर्वे पूर्वे

10 यावद्द्व्यणुकस्तुवोऽपि पूर्वे पूर्वे यावद्व्यणुकः परमाणुरित्यनुमीयते तथापि यावत् प्रधानम्, तथाऽण्वादीनामप्यचेतनानां प्रवर्तकौ धर्माधर्मौ, आदिग्रहणात् प्रत्यक्षमात्रनियमादिवाद्यन्तरपरिकल्पिता, एवं पूर्वपूर्वसन्ततारतम्येनेश्वरः सन्निहितशक्तिमत्सर्वशक्तिः, धर्माधर्माण्वादेः प्रधानकल्पस्येश्वरस्य विनियोजने सन्निहिता यस्य शक्तिः सोऽस्ति, कुतः तद्विषयविनियोगसमर्थज्ञानवत्त्वात् तस्येति चेदुच्यते—प्रतिविशिष्टा बुद्धि-रस्याऽसौ प्रतिविशिष्टबुद्धिः, विशिष्टबुद्धिभ्योऽपि अपरिच्छिन्नज्ञानादिभ्यः प्रतिकर्तुं विनियोजनप्रवृत्तिनिवृत्ति

15 विनियोगेषु प्रसवात् स्वातन्त्र्याच्च तेषां भावानामीष्टे, न ते तस्येशते, नाप्यासमानो न च परस्परम्, अथा-

न्यपरेति । यथान्तरोत्थाने वा प्रत्यु, किं न विवक्षितवान्—साध्येति साध्यं भावकमेवेति इदं परस्परमिदं प्रत्युक्तं चेत् अपि च तेऽपि भावक एव पुरुषः न च भाव्यमेव प्रधानादिर्वैषम्यम्, प्रधानादिः केनाप्यन्यतरस्यैव प्रवर्तमानवपेक्ष्यमाणा-दृष्टाद्यपेक्षस्यैव, पुरुषोऽप्यनन्यकर्तृत्वात् स्यात्, प्रवर्तकाभावात्, प्रवर्तकापेक्ष्यमाणमपीति भावः । तथा च अन्या-दृशोऽप्यचेतनत्वप्रसक्तिमता प्रधानेन यथा साध्यन्ते तदप्यनुपपन्नंस्योऽप्यचेतनत्वप्रसक्त्यमाना एवेति साध्यमानत्वाद्वये

20 प्रत्यायः तावन्नोपपन्ना इत्याह—अभिवृत्तीति । ननु प्रकृतिः परिणामिनी अनुमीयमानः अभिमतत्वसर्वसिद्धात्वधर्मादयः प्रधानं वा स्यात् किमनेनाभिधेय प्रवर्तयिता प्रयोजनमिह—धर्माधर्माण्वादीनामपीति अपि च प्रकृतिः प्रवर्तकत्वे चाभिप्रायत्वात् कथं तावदेव तदर्थं निरिति च विरुद्धम्, यथा तन्त्वादिकार्यकारणपरम्परा प्रत्यक्षे प्रधाने वैशेषिक-मतेऽपि निरतिशये कारणमात्रे यदा तदा कारणमात्रादौ वा तथैव प्रवर्तकत्वविशेषावस्थायामपि अविशिष्टमतं स्यात्, न च तावदपेक्ष्यात् तृण्योऽदृष्टधर्मादिविशेषवत्त्वेनाह—यद्येवेति । इत्यादिकमपिभ्यामात् न तु यथा विष्णु तावन्नवाभिमतत्वेनान्यः

25 प्रतिपत्त्यर्थं एव पुरुष इत्याह—कुत इति । धर्मादीनां द्वयकारणत्वाद् प्रकृतित्वात् तद्विषयविनियोगसमर्थविशेषज्ञानवत्त्वात्— प्रतिविशिष्टेति इतो प्रतिविशिष्टा न तन्त्वादिवत् विशिष्टा तेन इतरापेक्षी योगिज्ञानात् प्रकृत इतरापेक्षितत्त्वात्, योगिज्ञानं तन्मात्रसमर्थत्वात्, इत्यादीन प्रवर्तनादिविशेषत्वेनाप्रवृत्त्य प्रत्ययमात्रादिति भावः । तदपेक्षया-विशिष्टबुद्धिभ्योऽपीति । योगाभ्यासजन्यमपि प्रत्यक्षविशेषविशिष्टमाचारपरिज्ञानतात्पर्यमप्रत्ययादिति भाव । तत्परत्वेन तदनन्तरं विशिष्टत्वे प्रवर्तने निवर्तने विनियोगे च स एव समर्थो भवेत्तदाह—प्रतिकर्तुमिति । नन्वीदृशं ज्ञानं सर्वज्ञत्वमप्यापाद्य-

30 मन—स्वातन्त्र्याच्चेति देवदत्तादिवत् अनेकपुरुषं स्वातन्त्र्यम्, अनेकेषु स्वातन्त्र्यस्य प्रतिबन्धत्वात्, इत्यादिविस्वातन्त्र्यस्य च नयपरवेश्वरेषितत्वात्, सुखानामप्यनीशत्वात् अनीशत्वे वा दुःखिकारणपरिग्रहत्वात्, दुःखिनश्च एव तथाविधस्वातन्त्र्याद्यभावेऽपि ईश्वरस्य च सर्वेशत्वात् विफल्ये च अनीशत्वं न विनाशप्रतिबन्धादिति भावः । तत एवाह—तेषां भावानामिति किं प्रकृत्यादिविषयाभि-मानस्यैव तस्यैवेति भाव । अन्योऽपि नित्यः अणुप्रधानादयो योगस्य धर्माधर्मादयश्च तदुपलम्भव्यतिरेकेण न प्रवर्तयितुम-

१ सि क. °विकल्पनवद् । २ सि क. प्रवृत्तिविनियोगेषु ।

स्वतन्त्रत्वाभ्याम्, स तु मतिविशिष्टपुरुषत्वात् स्वतन्त्रः, तस्याभिप्रायेणैव प्रवृत्तिमापद्यन्ते धर्माधर्माण्वा-दयः, सोऽपि चाभिप्रायप्रवृत्त्यापत्तेन सन्निधिमात्रवृत्तिः, अचलेषां प्रवर्तयिता प्रवर्तयितृत्वात् कारणस-क्षिवत् स एव, तेषां सक्रियतामपि माध्यस्थेनास्वातन्त्र्यात् तस्यैव तत्—प्रवृत्तिनिवृत्तिविनियोगेषु स्वात-न्त्र्यात् जगत्सर्गस्थितिलयप्रक्रमप्रलयमहाप्रलयेषु प्रवर्तनम्, प्रागौदासीन्येन स्थितानां धर्मादीनां सृष्टेः प्रवर्त-नम्, प्रवृत्तानां पुनरुपसंहाराभिवर्तनम्, विनियोगो देवमानुषतैर्यग्योनसरित्समुद्रादिवत्सुकरणाद्यवयव 5
विभागविन्यासः, विष्णुसत्त्वादीनामधिकृतपुरुषाणामपीह परमेश्वराभिप्रायानुरोधेन प्रवर्तनम्, अधिकृत राजमानीयादिपुरुषाणामिव, तस्यैव प्रवर्तयितृत्वात् ।

इत्यस्य साधर्म्यप्रदर्शनार्थमाह—

अधिकृतपक्तृवत् सम्भवनधारणज्वलनविक्लेदनव्यापारेषु स्थालीकाष्ठतण्डुलादीनां प्रवृत्तिनिवृत्तिविनियोगेषु स्वातन्त्र्यात् सूपकारस्तस्तदात्मा प्रवर्तयितृप्रयोजनमात्रत्वात् 10 क्रियायाः, अथवा कर्तृकर्मकरणाधिकरणसम्प्रदानानि प्रतिकारकं पचादीनां क्रियामेवाऽथया-स्वशक्ति स्वातन्त्र्यात् कर्तॄणि, यथाधिकरण स्थाली सम्भवनधारणे कुर्वती पचतीत्युच्यते तथापि उपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यवसानासु क्रियासु देवदत्तस्यैव स्वातन्त्र्यादुच्यते देवदत्त एव पचति तेन पच्यत इति ।

(अधिकृतपक्तृवदिति) अधिकृतपक्तृवत्, तद्व्याख्यामाह सम्भवनधारणेत्यादि यावत् 15 प्रयोजनमात्रत्वात् क्रियाया इति, यथा राज्ञा नियुक्तः सूपकारः स्थालीकाष्ठतण्डुलादीनां सम्भवनधारण-ज्वलनविक्लेदनव्यापारेषु प्रवृत्ति[निवृत्ति]विनियोगेषु स्वातन्त्र्यात् तदर्थारम्भा भवति तथेश्वरेणेति ।

तथा भवितुमर्हन्ति, किन्तु चेतनाभिप्रायानुसारेणैवेत्याह–तस्याभिप्रायानुसारेणैवेति । ईश्वरोऽपि धर्माधर्माद्यपेक्षः [illegible] तथा भविष्यति न तु [illegible] सन्निधिमात्रवृत्तित्वादित्याह–सोऽपि चेति । न च तत्सम्ब-न्धित् [illegible] कारणपरम्परया [illegible] तस्य [illegible] स एव 20 प्रवर्तयितेत्याह–अचलेषामिति । [illegible] एव प्रवर्तयिता । [illegible]–तेषामिति । तत्र हेतुमाह–प्रवृत्तीति । जगतः [illegible] प्रवर्तयतीत्याह–जगदिति । [illegible] धर्मादयो [illegible] न [illegible] प्रयोजनमस्ति [illegible]त्वात्, न हि कार्यं कारणं [illegible]ति, न च [illegible] इति वाच्यम्, [illegible] अत एवोक्त-[illegible]–प्रागिति । [illegible] 25 प्रवर्तयितेश्वरः धर्मादयस्तु कारणम् इति भावः । [illegible] प्रवृत्तानां [illegible] प्रवर्तयिता च [illegible]त्याह–प्रवृत्तानामिति । विनियोगविभागक्रममपि तस्यैवेत्याह–विनियोग इति । जगतः स्थितिसंहारकर्तृत्वेन [illegible] विष्णुमहेश्वरादयोऽपि [illegible] परमेश्वरस्य [illegible] प्रवर्तन्ते ते तस्यैव परमेश्वरस्य [illegible] परिकल्पितमूर्तयः [illegible]त्याह–विष्णुसत्त्वादीनामिति । राज्ञा नियुक्ताः पुरुषा यथा राज्ञोऽभिप्रायानुसारेण प्रवर्तन्ते तथेव [illegible] इति दृष्टान्तमाह–अधिकृतेति । दृष्टान्तान्तरमाह–अधिकृतपक्तृ- 30 वदिति । राजनियुक्तस्य सूपकारस्य स्थाल्यादिव्यापारेषु [illegible] स्वातन्त्र्येण [illegible] प्रवर्त-यितृप्रयोजनकत्वं तथा धर्माधर्माणुविन्यासादीनां [illegible] तदभिप्रायप्रतिनियत

---

१ सि. क. °पीडन । २ सि. क. प्रवर्तयतामपीह । ३ सि. क. तत्पदात्मा । ४ सि. क. °परेश्वर ।

अथ वा कर्तृकर्मकरणाधिकरणसम्प्रदानानि प्रतिकारकं पचादीनां क्रियाभेदापत्त्यास्ति स्वातन्त्र्यात् कर्तृणि यथाधिकरणं स्थाली निदर्शनमात्र सम्भवनधारणे कुर्वती पचतीत्युच्यते ज्वलनं कुर्वन्ति काष्ठानि पचन्तीत्युच्यन्ते, अभिमतयोः कस्यचनतन्दुलकापनेयोपकर्षणादिक्रिया कुर्वन् देवदत्तः पचतीत्युच्यते, इत्यादि प्रतिकारकं स्वातन्त्र्ये सत्युपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यवसानासु क्रियासु तस्यैव स्वातन्त्र्यात्,
5 सम्भवनादिप्रत्ययतायामपि पचनशक्तिमतामप्यधिकरणादीनां देवदत्तस्य प्रवर्तयितृत्वाद् बोध्यते देवदत्त एव पचतीति, मार्गोऽभीष्टपरत्वात्, तां मुख्यां कर्तृशक्तिं दर्शयति—येन पच्यते स्थाल्या कर्तृविहितया, स पचतीव प्रथमया तत्र विहितविभक्त्यसमानाधिकरणया ।

पुनरपि स्फुटीकरणार्थं व्यापित्वप्रदर्शनमार्थेन—

साक्षाद्वा भवितृत्वम्, यथा च सम्भवनधारणरोहणादिसमर्थभूमिम्युदकादिव्यापारितव्रीहि-
10 भवनप्रत्ययतायामपि व्रीहिर्भूयते, भवत्यन्तसन्निविष्टस्वातन्त्र्यात् तस्यैवेश्वरस्य प्रयोजकत्वा-दुच्यते भवती च भवतीति ।

(साक्षाद्वेति) साक्षाद्वा भवितृत्वम्, तत्कर्मेव यथा च सम्भवनेऽस्मिन् पावकुर्वती च भवतीति, न केवलं पचत्यादिव्यापारक्रियाविषयमेव प्रयोजकत्वात्, किं तर्हि ? भीत्यादिभवनाद्यन्तःक्रिया-

---

तेष्वपीति भावः । प्रकारान्तरेण व्याचष्टे—अथ वेति पचादीनां हि प्रतिकारकं क्रिया भिद्यते तद्वेतुत्व कर्मादीनां कर्तृत्वमपि
15 भवति स्वव्यापारे स्वातन्त्र्यात् सर्वेषामिति भावः । एतदेव निदर्शयति—यथाऽधिकरणमिति । स्थाली अधिकरणकारकं तदपि स्वव्यापारे कर्तृ भवति । तस्याः क्रियामभिधत्ते—सम्भवनेति सम्भवनं [illegible] धारणं तिरस्कार [illegible] धारणम् तत्कुर्वती स्थाली पचतीत्युच्यते, एवं एवाधिकरणस्य पाक [illegible] कुर्वन्ति काष्ठानि पचन्तीत्युच्यन्ते [illegible] करणस्य पाक [illegible] कुर्वन्नेव देवदत्तः पचतीत्युच्यते अभिमतयोः [illegible] त्यक्त्वा [illegible], [illegible], [illegible] तत्र अपर्ण [illegible] [illegible]
20 [illegible] एतत्क्रिया प्रधानस्य कर्तुः पाक इति भावः । कारकप्रयोक्तृत्वमेव कर्तुः स्वातन्त्र्यं न त्वन्यो-पित्याह—उपक्रमप्रभृतीति । ननु [illegible] प्रधानं [illegible] परिकल्पितेऽस्तानां [illegible] न सर्वकारकाणामन्यतमा क्रिया यदि [illegible] तथा [illegible] [illegible] पचतीति प्रयुज्यते न प्रयोक्तृत्वविवक्षायामेव एव [illegible] [illegible] अन्यत्र तथैव पचतीति प्रत्ययानुपपत्तेरेव प्रयुज्यते [illegible]
25 [illegible] सम्भवनादिप्रत्ययतायामपीत्युक्तम् न [illegible] [illegible], क्रिया भवे-[illegible] न [illegible] निर्देष्टुमिति महाभाष्ये [illegible] [illegible] तथाऽन्यत्रलभ्यत इति सूचितम् । यथा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] देवदत्तादीत्याह—पचनेति । तत्र [illegible] [illegible] भावः ।
30 देवदत्तस्य मुख्यां कर्तृशक्तिं दर्शयति—तामिति अधिकरणादिस्मरणे यत् कर्ते वा कर्मणि वा कर्मकर्तरि वा प्रयोगान्तर्गता-विति भावः अन्यथापि व्याचष्टे—साक्षाद्वेति [illegible] [illegible] न भवति यथा तथा परमेश्वर एव [illegible] [illegible] भावः । यथा [illegible] भूम्यादिना व्रीहिभवनेऽपि [illegible] [illegible] न व्रीहिर्भवते तथैव भवते [illegible]

---

१ लि क भाव्यदीपरत्वात् ।

विषयमपि प्रयोजनं तथा भवत् पृथिव्युदकादिवत् व्रीह्यादिजायते भवतीत्यन्वयवचनम्, सम्भवमधारणसमर्था पृथिवी, रोहणसमर्थमुदकम्, पाकिमहणावर्तनसमर्था वायुकाशम, तैः कारितस्य व्रीह्यादिभवनस्य प्रत्यक्षवायामपि सत्यां व्रीह्यादिजायते भवत्यन्वयसम्भिविष्टस्वार्थम्याम् तस्यैवेश्वरस्य प्रयोजकत्वादुच्यते भवती च भवतीति–भवनमपि भवदेव भवतीति, स्वरूपमात्रप्रकाशोऽपि तद्वत्वादित्यर्थः ।

अथवा प्रस्तुतप्रधानकारणत्वादिसिद्धमेवेद निदर्शनम्—

सत्त्वतमःप्रकाशनियमप्रवृत्ती स एवेत्युक्तम्, इतरयोः स्थापयतीति वचनात्, रजस्तु प्रवृत्तिलक्षणमेव, विशेषतः सत्यपि प्रवृत्तिसामान्ये करोति प्रवर्तयतीति वचनात् प्रवृत्त्या रजोभवनवत् ।

सत्त्वतम'प्रकाशेत्यादि यावद्रजोभवनवत् यथार्थस्य सत्त्वस्य प्रकाशप्रवृत्तिस्तमसो नियमप्रवृत्तिर्भे स एवेत्युक्तम्, तत्र क्रमात्मना व्यवस्थितमान प्रवर्तमानमित्यादिपरस्परोपकारवीते 10 प्रकाशादिलक्षणस्य सत्त्वस्य प्रवृत्तिः गुरुवरणलक्षणस्य तमसः प्रवृत्तिर्यथासंख्यमितरयोः स्थापयतीति वचनात्, रजस्तु प्रवृत्तिलक्षणमेव प्रवृत्त्येकमिष्टं विशेषतः सत्यपि प्रवृत्तिसामान्ये करोति प्रवर्तयतीति वचनात्, यथाऽदृष्टाद्यादिमूलकामादिप्रवर्तमानसामान्येऽपि ईश्वर एव प्रवर्तयितृत्वात् कारणमिति ।

दृष्टान्तबाहुल्यप्रदर्शनं प्रतिसिद्धान्तपरिदृष्टादृष्टादेः प्रवर्तयितृत्वस्थापनार्थमिति स एव भवति सर्वव्यक्तिप्रवृत्त्यात्मकत्वात् तासामेव चास्याप्टमूर्तितोच्यते स्वशक्त्या व्यासरूपत्वात् 15 तासु स एव भवति सोऽसौ च ।

(दृष्टान्तेति) दृष्टान्तबाहुल्यप्रदर्शनं प्रतिसिद्धान्तपरिदृष्टादृष्टादेः प्रवर्तयितृत्वस्थापनार्थम्– सिद्धान्तं सिद्धान्तं प्रति प्रतिसिद्धान्तं तेषु तेषु वैशेषिकादिसिद्धान्तेषु कल्पितानां परितोऽनुमानैः दृष्टानामदृष्टाणुप्रधानविष्णुसत्त्वादीनां प्रवर्तयितेश्वर इति दार्ष्टान्तिकोपनयनात्, इति स एव भवति– इत्यमीश्वर एव भवति परमार्थतः सर्वव्यक्तिप्रवृत्त्यात्मकत्वात्–यथासौ व्यक्तीनां प्रवृत्तय आत्माऽस्य 20 सर्वाभिव्यक्तिप्रवृत्त्यात्मकः तद्विविधप्रवृत्तिरूपतया व्योमरूपत्वात्तस्यात्मा च तासाऽष्टमूर्तितोच्यते–क्षितिजलपवनहुताशनयजमानाकाशसोमसूर्याख्याष्टमूर्तिताऽस्य स्वशक्त्या व्यासरूपत्वात्तासु स एव भवति सोऽसौ च ।

भिन्नेश्वर एवेत्याह–किं तर्हीति । तैः कारितस्येति पृथिव्यादिकारितत्वेन व्रीह्यादिभवनस्य प्रकाशकत्वेऽपीत्यर्थः । सांख्यमतेन रजोदृष्टान्तमाह–सत्त्वतम इति सत्त्वतमसोरपि प्रकाशनियमयो प्रवृत्तिः पूर्वमुक्ता तथा च तत्प्रवृत्ति प्रति तेषां समर्थ्योऽपि प्रवृत्तिमात्र एव एव हेतुः प्रवृत्तिलक्षणत्वादस्य तथाऽदृष्टादीनां प्रवर्तकत्वेऽपि सर्वेषां प्रवर्तयितृत्वादीश्वर एव 25 कारणमिति भावः । सत्त्वं क्रमात्मना व्यवस्थितमानं प्रकाशादितरयोः स्थापयतीति पूर्वोक्तिं स्मारयति–स एवेत्युक्तमिति, अनेकदृष्टान्तप्रदर्शनस्य प्रयोजनमाचष्टे–दृष्टान्तेति प्रवर्तयितृत्वेन तत्तद्दर्शनप्रसिद्धानामदृष्टादीनां न मुख्यं प्रवर्तयितृत्वमपि तु प्रवर्तनम् तेषामपीश्वराप्रवर्तकत्वात्, तस्मादीश्वर एव मुख्यः प्रवर्तयितेति भावः । प्रवर्तकत्वेनास्य किंचित् प्रतीतेरात्म आत्मभूतोऽसौ भवत्यात्मा परमात्मेति भवति विविधबुद्धिरूपव्यक्तिरूपत्वेन सर्वेण व्याप्तत्वादित्याशयेनाह–इत्यमीश्वर एवेति । प्रवृत्त्यात्मकतया व्यक्तिप्रवृत्त्यात्मकः प्रतिरूप प्रवर्तयितृत्वादेव सर्वेषां शरीरत्वमुक्तं प्रकाशयन्नाह–तस्यात्मैव चेति । स एव तदत 30

1 सि क. °भवनवत् । 2 सि क. प्रायभवनात् । 3 सि क आरेत्युक्तम् । 4 सि क. प्रवर्तमान । 5 सि क. सत्त्वस्य । 6 सि क. °बाहुल्यप्रदर्श । 7 सि क दृष्टीनां । 8 सि क. इति । 9 सि क तत्सदृ स्यात्मानमेव वा ।

क्रियाण्यत् प्रवृत्तिफलोत्कर्षा[पकर्ष]भावप्रसङ्गादीश्वर एव कारणम्, नादृष्टमपि न प्रधाना-दीत्येव आह—

इतरथा यथादृष्टयोः प्रधानादेर्वा प्रवृत्तयः फलानि वा स्युः तर्हि तयोः स्वानुरूपकार्य-कारणानुबन्धसामर्थ्याभ्युपगमादुत्कर्षापकर्षाभावप्रसङ्गः परस्परानुरूपशालिबीजाङ्कुरादिहेतु
5 कार्यभावश्च भवेत्, दृष्टौ च तौ, ततो नान्यदस्ति कारणमीश्वरकामचारेरणादृते।

इतरथेत्यादि यावद् दृष्टौ च तौ, यथादृष्टयोः प्रधानादेर्वा प्रवृत्तयः फलानि वा स्युः क्रियाणां पूर्वकृतकर्मफलप्रेरितानां तदनुरूपत्वात् फलानां च फलप्रेरितकर्मानुरूपत्वात् मनुष्यनिर्वर्तनीया एव समा-यमार्जवादिक्रियाः कृत्वा मनुष्य एव पुनरपि स्यात्, मा भूत् सरागसंयमादिदेवगतिनिर्वर्तनीयक्रिया सम्बन्धी तदनुरूपवैक्रियशरीरादिफलाभ्युत्कर्षभावः, तथा बह्वारम्भपरिग्रहादिनिरयायुःसंवर्तनीयकर्मणा
10 तदनुरूपदुःखैकरससमारम्भनिरयफलानुभावी च मा भूत्, परस्परानुरूपशालिबीजाङ्कुरादिहेतुकार्यभा-वमप्यभवात्, [1]विशिष्टबुद्धिमत्प्रकारणभेदाभावात् स्वानुरूपकार्यकारणानुबन्धसामर्थ्याभ्युपगमाच नात्यात्म प्रधानादेर्वैषम्यं स्यात्, दृष्टेषु वैषम्यमध्ययनविपाऽऽगमानामधिगमादुत्कर्षापकर्षयोः [2]नान्यदतो विमर्देनम कारणमतीश्वरकामचारेरणादृते—तदभिप्रायसम्प्रतिपातस्य प्रवृत्तिः कामचारः, तेन प्रेरणं

दृष्टेन प्रवर्तनात्—तादृशीति। वैषम्य [illegible]माह—इतरथेति। कार्यकारणभावो हि तत्स्वभावेन
15 यथा यथादृष्टयोः प्रधानादेर्वा सम्बन्धीत्यत्र [illegible] तथैव कार्यकारण[illegible] मनुष्यकर्मण्यापादिते मनुष्य एव भवति मनुष्याच्च मनुष्यकर्मण्यापादितेन भवतीति [illegible] न स्यादेव तथा मनुष्येऽप्येकस्मिन् कस्मिंश्चित् [illegible] [illegible] तिर्यगादिषु [illegible] वैषम्यं न भवेत्, दृश्यते च वैषम्यम्, तत्र च नान्यत् कारणं [illegible] ईश्वर एव [illegible] कारणमिति भाव.। एतदेव स्फुटयति—यथादृष्टयोरिति। क्रियाणामिति [illegible] क्रियाणां [illegible] फलानां च फलप्रेरितकर्मानुरूपत्वेति [illegible] दर्शितम्। तथा च किं भवतीत्यत आह मनुष्येति। मनुष्यायुष्क [illegible]
20 रिया। समासमार्जवस्य [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] बह्वारम्भपरिग्रहत्वादेव प्रवृत्तम्। [illegible] देवायुषो [illegible] न सम्भव इत्याह मा भूदिति सरागसंयमो देवगतीति [illegible] [illegible] [illegible] सम्बन्ध इत्यादयो देवायुर्बन्धा क्रिया वैक्रियशरीरादिफलभव न भवेदिति भावः। नारकायुर्बन्धक्रिया [illegible] न भवे-दुरित्याह—तथा बह्वारम्भेति [illegible] [illegible] च नरकायुष [illegible] भवति [illegible]
25 भाव। तत्र दृष्टान्तं दर्शयति परस्परेति शालिबीजाङ्कुरयो परस्परं [illegible]। कार्यकारणभावे [illegible] शालिबीजात् [illegible] एव भवति, [illegible]। [illegible] इत्याह विशिष्टबुद्धीति विशिष्टा बुद्धिर्यस्य [illegible] [illegible] तस्य [illegible]। [illegible] कार्यकारणभावस्य सामर्थ्यमाह—स्वानुरूपेति। वैषम्यं च [illegible]—दृष्टेति। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] वैषम्यं [illegible] इत्यर्थः। तत्र [illegible] ईश्वर एव कारणमित्याह—नान्यदत इति। तेन [illegible] [illegible]
30 [illegible] [illegible] [illegible] कामचार [illegible] कामचारेरणेत्यर्थः तदभिप्रायस्येति। [illegible]-[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] तदा तथा [illegible] [illegible] च [illegible]—[illegible]

१ सि क. विशिष्टविशिष्ट । २ सि क. दृष्टान्ते । ३ सि. क. अन्यदतो ।

मातानां प्रवर्तन स्वाचाराणामप्यनिष्टफलसम्बन्धो दुराचाराणामिष्टफलसम्बन्धः, तस्मात् स्वमीश्वरप्रवर्तित प्रवर्तते नान्यथा ।

प्रयोगश्च—

तनुकरणभुवनसाधनायादृष्टप्रधानकालादिप्रेरितानि परमाणुसत्त्वभूतादीनि विशिष्टचेतनाधिष्ठितान्येव प्रवर्तन्ते, सम्भूयैकार्यकारित्वात्, तक्षाधिष्ठितरथदारुगणवत् तथाऽचेतन- 5
त्वात्, अयथा स्थित्वा प्रवृत्तस्तुर्यादिवत् ।

तनुकरणभुवनसाधनायेत्यादि यावत्तक्षाधिष्ठितरथदारुगणवदिति, यथायथमपि शरीरेन्द्रियाणि भुवनञ्च साधयितुमधितिष्ठद्भिः अदृष्टैः प्रेरिताः परमाणवो वैशेषिकाणाम्, प्रभूतानि सत्त्वादीनि प्रधानेन सांख्यानाम्, अन्येषाञ्च भूतानि कालस्वभावनियत्यधिष्ठितानि, इत्यभिमतानि प्रवर्त्यानि
प्रवर्तमानानि विशिष्टचेतनाधिष्ठितान्येव प्रवर्तन्त इति प्रतिज्ञा, सम्भूयैकार्यकारित्वादिति हेतुः, 10
सम्भूयकारिणः पूर्वपूर्वसन्तानसम्बन्धकारणानुमानात्केः परमाणुसत्त्वाद्यः तन्मात्रत्वेनावस्थिताः परस्परेण सम्भूय गमनाद्यवयवारम्भसुखदुःखानुभवरूपाणुपलम्भविषयसत्त्वगणाधारतादिकार्य कुर्वन्तो दृश्यन्ते
तत्सिद्धमेषां सम्भूयैकार्यकारित्वम्, तक्षाधिष्ठितरथदारुगणवत्—रथार्थो दारुसङ्घातो [रथ] दारुगणः
स यथा विशिष्टचेतनेनाधिष्ठितस्तथैतानि, तथा तेऽचेतनत्वात्, तथेति, तस्यामेव प्रतिज्ञायामचेतनत्वा-
दित्युपनयहेतुः, स एव रथदारुगणो दृष्टान्तः, अन्यथाऽयो वा तुर्यादिवदिति, तनुकरणभुवनानामचेतनत्व 15

पणामर्थापत्ति । चेतनकर्तृत्वाभावेऽपि स्त्रीणामाचारमपि तदन्यचेष्टाकर्तृत्वानुष्ठितानामित्यर्थः । यथा लोके सदाचारिष्वमनिष्टं दुराचारेष्वपि इष्टं दुराचारित्वमिति दुराचारितं दृश्यते तदीश्वरप्रवर्तनमेवेति भावः । ईश्वरसाधकं तदनुमानमाह्वयति-तनुरिति तनु शरीरं करणमिन्द्रियाणि भुवनं लोकः एतेषां निष्पत्तये अदृष्टादिभिः प्रेरितानि परमाण्वादीनि
विशिष्टचेतनाधिष्ठितानि सन्ति प्रवर्तन्ते इति प्रतिज्ञार्थः अत्र तन्वादीनीति पक्षमुखं परमाण्वादीनीति परिणामिकारणमुपादान-
कारणं वापतिमवगमुखम्, अदृष्टादीन्यपेक्षाकारणमुखम्, विशिष्टचेतनाधिष्ठितत्वं साध्यम्, विशिष्टचेतनश्च निमित्तकारणं 20
सन्निधिमात्रं प्रवर्तकमुखम् । अदृष्टैरिति परमाण्वाद्यारम्भस्य कर्मण पुरुषकर्मापेक्ष ईश्वरो निमित्तकारणम् तस्मिन्नवा प्रवर्तमानोऽप्यचेतनं वस्तुभावमनुविधीयमानं धर्माधर्मसहकारी यद्येनैव नियतं तेन न स्वातन्त्र्यवती निरपेक्षत्वात्साध्यमिति
चैतन्यमैश्वर्याद्विशेषा आपादकमात्राणीति वैशेषिकम् । प्रभूतानीति योऽयमयं प्रधानं प्रभूतानि सत्त्वादीन्यपि
विशिष्टचेतनाधिष्ठितान्येव प्रवर्तन्ते अन्यथा साम्यावस्थाविरोधिनी प्रवृत्तिरिति भावः । अन्येषाञ्चेति कालादीन्येतानि एव
भूतानि तन्वादीन् साधयन्तीत्यनुपपन्नानामचेतनत्वादितरैर्विना नैव प्रवृत्तिरिति भावः । साधनमाह—सम्भूयेति । परमाण्वादयो 25
मिलिताः सन्त एककार्यं कुर्वन्ति वा एककर्तृत्वे एव ते विशिष्टचेतनाधिष्ठिता न चैकं निमित्तकारणमीति स्यादेव कृतं कार्यारम्भ
कार्यम्, तत्र तथैव रथदारूणामपि कार्यत्वम् तदेवं सम्भूयकारित्वमनुमानस्य तत्राऽपि कर्तृत्वेन तन्मात्रवतश्चाऽन्यसम्भूय
कारित्वस्थिती तत्रापि कर्तृत्वेन तथाविधकारणनिमित्तेन यावत् परमाणुसत्त्वादि सम्भूयकारित्वात् नीयते इति परमाणुसत्त्वादीनां सम्भूयकारित्वं विवृणोति—सम्भूयकारिण इति । तेनाभ्यासमाह—गमनेति गमनं तन्वीकरणमेवेन्द्रियादिकार्यम्,
अवयवारम्भं गमनं कार्यमिदकार्यम्, सुखदुःखानुभवो मनसः स्वप्रत्युत्पन्नविषयप्राप्तिः सत्त्वगणाधारता अनिपातकता भुव 30
नस्य । दृष्टान्तमाह—तक्षेति । यथा दारूणि रथारम्भे वा कुटिलता तक्षाधिष्ठितमचेतनत्वात् प्रवर्तन्ते तथा परमाण्वादयोऽपीति
पूर्वपक्षिन्यायेन हेत्वन्तरमाह—तथा त इति त परमाणुसत्त्वादयस्तथा विशिष्टचेतनाधिष्ठिता इत्यर्थः । साधनान्तरमाह—

1 सि क. सम्भूयकारित्वं । 2 सि. क. प्रभूताः ।

सिद्धम् । अथवा स्थित्वा प्रवृत्तेस्तुर्यादिवत्, यथा तुरीवेमशलाकानलिकाकरणचक्रनलिकासूत्रादीनि प्राग्-प्रवृत्तानि कञ्चित्कालं स्थित्वा [प्र] वर्तमानानि विधिप्रवृत्तिमत्पुरुषाधिष्ठितानि पटनिष्पत्तये प्रवर्तन्ते तदनुकरणभुवनानि तथेति ।

चेतनानधिष्ठितक्षीरदधिमेघादिवदनेकान्त इति चेन्न, अदृष्टकर्तृकत्वविषयप्रतिज्ञार्थाव्य-
5 तिरेकात्, शब्दानित्यत्वसाधने प्रतिज्ञानुनीततद्विभिन्नानित्यत्ववत् ।

(चेतनेति) चेतना[न]धिष्ठितक्षीरदधिमेघादिवदनेकान्त इति चेत्—आत्मनत प्रतिविहि-तपुरुषा केनचिदनधिष्ठितेषु क्षीरदधिमेघादिषु संभूयैककार्यकारित्वाचेतनत्वस्थित्वाप्रवृत्तिधर्माणां दर्शना-दनेकान्तिकता संभवहेतुत्वेनेति न, अदृष्टकर्तृकत्वविषयप्रतिज्ञार्थाव्यतिरेकात्, अदृष्टोऽस्याः कर्ता विषयः सेयमदृष्टकर्तृकविषया प्रतिज्ञा, तस्याः प्रतिज्ञायास्तदनुकरणभुवनधर्मिकायाः प्रतिविधिसिद्धपुरुषाधिष्ठि-
10 तत्वसाध्यधर्मणः क्षीरदधिमेघादिधर्मिणामपृथग्भूतत्वात् प्रतिज्ञान्तःपातित्वाद्विपक्षाभावे हेतुव्यभिचाराभावा-दनेकान्तः, शब्दानित्यत्वसाधने प्रतिज्ञानुनीततद्विभिन्नानित्यत्ववत्, यथाऽनित्यः शब्द इति प्रतिज्ञाते कृतकत्व हेतावाकाशस्यानन्तरं वेगविभक्ते पुरुषादिभेदेन पानवरते सामित्वे च दृष्टत्वादनेकान्त इति चेन्न तदाभाससंभूर्णस्याविशिष्टानामप्युपादानमेवमित्यर्थां शब्द इति श्रोत्रग्राह्यत्वाभेदेन प्रतिज्ञा-यामेव शब्दत्वानतिक्रमात् पक्षान्तर्भावित्वात् तदनित्यत्वं कृतकत्वाविनाभावि, शब्दान्यस्य नित्यस्य
15 कृतकस्यादर्शनाच, वायवे वेगकालोपादानभेदभिन्नस्यापि सत्युपलभ्यधर्मणोऽनुपलभ्यत्वात्सर्व-व्यक्तिधर्मित्वाच चानुत्तरत्वं तस्मादनुत्तरमिति ।

स्थित्वाप्रवृत्तिचेतनानधिष्ठितेश्वरवदनेकान्तः, ईश्वरस्य वा चेतनाधिष्ठितता स्थित्वा प्रवृत्तेरदृष्टाणुप्रधानादिवत्तोऽनवस्था स्यादिति चेन्न, चेतनाधिष्ठितप्रवृत्तिमत्त्वसाध्यधर्मत्वात् ।

अथ चेति यत् स्थित्वाप्रवृत्तत्वमप्यपरस्य प्रवृत्ते तद्विशिष्टस्य चेतनाधिष्ठितं तत्र, यथा नादौ [illegible] प्रवर्तते न स्थित्वा
20 परमाण्वादि [illegible] भावार्थ । तत्र हेतोर्व्यभिचारमाशङ्कते—चेतनेति क्षीरस्य दधिभवनम् परमाण्वादीनां मेघादि भवनं चेतनानधिष्ठितमेव दृष्टं तत्र [illegible] क्षीरादिषु हेतो [illegible] व्यभिचार इति भावः । [illegible] [illegible] [illegible] प्रतिबद्धचेतनकर्तृकत्व [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न हि [illegible] सिद्धम्, न वा कर्तुं [illegible] भाव [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
25 चोदयति—अदृष्टेति । अदृष्टकर्तृकत्वेन तन्वादीनामिव क्षीरादीनामपि प्रतिज्ञान्तर्भावात्ततो न व्यभिचार इत्याह—तस्या इति । अस्यार्थे दृष्टान्तमाह—शब्देति । अनित्य शब्द कृतकत्वादिति प्रयोगे [illegible] [illegible] निरन्तरं [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति तदिदं [illegible] यदि [illegible] [illegible] [illegible] अपि तु [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] भाव । [illegible]—वेगेति । [illegible] [illegible] [illegible] दर्शितम्, पुरुषेति [illegible] च भिन्ने
30 कृतकत्वं दर्शितम्, तदेव पक्ष इति कृतकत्वमनैकान्तिकमिति भाव । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति प्रतिज्ञायामन्तर्भूतत्वेनानित्यत्वं कृतकत्वाविनाभाव्येवेति भावः । तस्मात् [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible] तस्मादनुत्तरमिति भावः । प्रकारान्तरेण व्यभिचारमभ्यस्य [illegible]-स्थित्वेति चेतनाधिष्ठितत्वे साध्ये स्थित्वा प्रवृत्तेरिति हेतुरीश्वरेऽनैकान्तिक ईश्वरस्य स्थित्वा प्रवृत्तित्वात्, [illegible]

१–२ सि क. [illegible] । ३ सि क. [illegible] । ४ सि क. [illegible] । ५ सि.क. [illegible] ।

(स्थित्वेति) स्थित्वाप्रवृत्तिचेतनानधिष्ठितेश्वरस्यानेकान्त इति चेत्—स्यान्मतं यथेश्वरः स्वयं प्रागप्रवृत्तः स्थित्वा प्रवर्तमानमपि चेतनान्तरेणानधिष्ठितः प्रवर्तते तथा तन्त्वादीनि स्थित्वा प्रवृत्तानि स्युरित्यनेकान्तः, ईश्वरस्य वा चेतनाधिष्ठि[त]त्वेऽपि, एवमनैकान्तिकत्वमिच्छायां वा चेतनाधिष्ठितोऽसावीश्वरः प्रसक्तः, स्थित्वा प्रवृत्तेः, तन्त्वणुप्रधानादिवत्सोऽप्यन्येश्वरतः, तदधिष्ठितश्चापुरुषादिव तस्यापि चाधिष्ठातुरन्याधिष्ठितत्वेऽनवस्था स्यादित्येतच्च न, चेतनाधिष्ठितप्रवृत्ति[म]त्त्वसाध्यधर्मत्वात्, नैष दोषः, चेतनाधिष्ठितप्रवृत्ति[म]त्त्वं हि साध्यते धर्मः, स चाचेतनमेव तद्धर्मिविषयत्वात्, चेतनानां स्थितत्वात् प्रयोजनाभावाच्च, तनुकरणभुवनसाधनप्रवृत्तात्तन्त्वणुप्रधानानि ह्यचेतनानि धर्मीणि चेतनाधिष्ठित[प्रवृत्तिमत्]त्वधर्मेण विशिष्टानि साध्यन्त इति प्रतिज्ञाविषयत्वानानैकान्तदोष इति ।

देवदत्तादेस्तर्हि चेतनेश्वराधिष्ठानं न प्राप्नोति, इष्यते च त्वया चेतनानामपीश्वराधिष्ठानम्, यथा पुरुषवादनिरसनाय—'अज्ञो जन्तुरनीशोऽयमात्मनः सुखदुःखयोः । ईश्वरप्रेरितो गच्छेत् स्वर्गं वा श्वभ्रमेव वा' ॥ इति (महाभारते वनपर्वे अ० ३० श्लो० २८) चेन्न, प्राण्यदिदृष्टबुद्धिचेतनप्रतिज्ञानात्, विशिष्टबुद्धित्वमपि वास्यादीनामर्थक्रियायोग्यत्वेन सन्निवेशकत्वात् स्वपतिवत् ।

(देवदत्तादेरिति) देवदत्तादेस्तर्हि चेतनेश्वराधिष्ठानं न प्राप्नोति, ततो देवदत्तादिकचेतनानधिष्ठितानि तन्त्वादिसाधनमार्गात्तन्त्वणुप्रधानादीनीत्यनेकान्तः, सोऽपि चेश्वरस्य चेतनान्तराधिष्ठित इति प्राप्तम्, इष्यते च त्वया—इष्यत एव त्वया चेतनानामपीश्वराधिष्ठानम्, यथा 'अज्ञो जन्तुरनीशोऽयमात्मनः सुखदुःखयोः । ईश्वरप्रेरितो गच्छेत् स्वर्गं वा श्वभ्रमेव वा' ॥ (महाभार० वन० अ० ३० श्लो० २८) पुरुषवादनिरसनायेति श्लोकवचनप्रयोजनमाह—मा भूत् पुरुषस्य स्वकारणत्वप्रसङ्गस्तत्र स्वामात्र तन्त्वदृष्टप्रधानाण्वादीति, अत एव भवता 'अज्ञो जन्तुरनीशोऽय'मिति, अत्रोच्यते न प्राणि-

प्रतिविशिष्टत्वाच्च यदि तस्यापि चेतनस्यान्येनाधिष्ठितत्वमिष्यते तर्हि तस्याप्यन्यस्य चेतनस्येतरचेतनेनाधिष्ठितत्वं [illegible] प्रसज्यते तस्याप्यपरचैतन्यस्येति परिहर्तुमिच्छवः । एवमेव व्याचष्टे—स्यान्मतमिति । अनवस्थां दर्शयति—एवमिति । व्याचष्टे—चेतनेति । चेतनाधिष्ठितप्रवृत्तिमत्त्वं हि साध्यम्, न तु चेतनान्तराधिष्ठितप्रवृत्तिमत्त्वम्, तथा च चेतनाधिष्ठितप्रवृत्तिमत्त्वधर्मोऽचेतन एवाऽऽयाति न तु चेतने, तत्र चेतनान्तराधिष्ठितप्रवृत्तिमत्त्वमेव प्रसङ्गात् अतश्च साध्यधर्मोऽचेतनपक्षव्यतिरेकेण कल्प्यते, न तु चेतनता प्राप्ता तस्य चेतनाधिष्ठितत्वस्य स्थितत्वात् तत्त्वादेः प्रयोजनाभावात् एवं चेतनाधिष्ठितप्रवृत्तिमत्त्वविशिष्टाचेतनस्यैव प्रतिज्ञाविषयत्वादिति भावः । पूर्वोक्तिरनुमानेनाचेतनप्रवृत्त्यधिष्ठातृत्वेनेश्वरसिद्धावपि चेतनानामधिष्ठातृत्वात् तत्रापि चेतनानां प्रवृत्तिर्न चेश्वराधिष्ठितेति त्वदभ्युपगमविरोधः चेतनप्रवृत्तीनामपीश्वराधिष्ठितत्वाभ्युपगमात्तदाह—देवदत्तादेरिति । देवदत्तादय इत्यचेतनाद्यधिकारणोऽपि चेतनाधिष्ठिता इत्युः चेतनप्रवृत्तीनामपीश्वराधिष्ठितत्वे ईश्वरस्यापि चेतनान्तरेणाधिष्ठितत्वं स्यादित्यनवस्थेत्याह—तत इति । चेतनाचेतनानामीश्वराधिष्ठितत्वे पुराणवाक्यमुदाहरति—यथा इति, प्राणी तथाविधा सतामपि सुख-दुःखभवयोग्यपरिज्ञानात् स्वतःप्रतिपत्तिविरहेण तत्कर्माधीना ईश्वरेण प्रेरित सन् निजकर्मानुरूपं स्वर्गं सुखानुभवयोग्यं नरकं वा दुःखानुभवयोग्यं गतिविशेषं प्राप्नोतीत्यर्थः । वाक्येनं पुरुषस्यैव स्वार्थकत्वमिति मतं प्रस्तावयन्नाह—पुरुषवादनिरासायेति । व्याचष्टे—अत्रोच्यत इति, विशिष्टचेतनाधिष्ठितान्येव प्रवर्तन्त इति हि पूर्वं प्रतिज्ञातं न तु चेतनाधिष्ठितान्येव प्रवर्तन्त इति चेतनो विशिष्टश्चायमयमीश्वरस्तत्त्वानेवेति दर्शयति—प्राणीति ।

१ सि क. चक्षेव । २ सि क. देवदत्तादेस्तर्हि । ३ सि क. प्रधानादीनाम । ४–५ सि क अज्ञो ।

शिष्टबुद्धिचेतनप्रतिज्ञानात्–प्रागस्माभिर्निर्दिष्टेयं विशिष्टबुद्धिमत्पूर्वकत्वमिति तन्वादीनीति, विशिष्टबुद्धिश्च व्यापारधीनं सार्वज्ञ्यम्, कुतः सिद्धमिति चेदुच्यते–विशिष्टबुद्धित्वमपि वास्यार्थानामर्थक्रियायोग्यत्वेन सन्निवेशवत्त्वात् तन्वादीनि विशिष्टबुद्धिपूर्वकाणि, अर्थक्रियायोग्यत्वेन सन्निविष्टावयवत्वात्, स्नान-गमनशयनासनाद्याधारभोग्यानि हि तन्वादिषु क्रियन्ते, तत्क्रियायोग्यावयवसन्निवेशात्, स्थपतिबुद्धि-
5 पूर्वकप्रासादवत्, यस्मादर्थक्रियायोग्यत्वेनावयवानां सन्निवेशकः स स्थपतिवत् तस्माच्च विशिष्टबुद्धिरिति ।

अनैकान्तिकत्वोद्भावनार्थमाह—

तन्वादीनि स्वभावेनैव प्रवृत्तानि न तु केनचिद्विशिष्टबुद्धिना, नीलोत्पलनालकण्टकमयूरचन्द्रिकादिवदिति चेन्न क्षीरदधिमेघादिवदुक्तोत्तरत्वात् ।

तन्वादीनीत्यादि यावन्नीलोत्पलनालकण्टकमयूरचन्द्रिकादिवदिति, नहि प्रत्यक्षानुमानवर्णगन्ध-
10 रसस्पर्शस्य अत्यन्तनियमस्य अवयवसंनिवेशस्य कण्टकस्य मृदुत्वपादोपभोगसाधनभूतस्य लोके केनचित् अनुपपत्या मा भूदिति कर्तेति कण्टकाः कृताः, नीलोत्पलनालादिष्वतिप्रसङ्गात्, न च मयूरचन्द्रिका-स्वभिन्नरूपवर्णप्रतिसर्गविचित्रिता कृता कुड्यादिषु चित्रकारेणेव केनचिद्विशिष्टबुद्धिना, चित्रकर-चेतनत्वानामभावप्रसङ्गादित्यभिप्रेत्योच्यते, न, क्षीरदधिमेघादिवदुक्तोत्तरत्वात्, क्षीरदधिमेघादिवत् पद्मना-लकण्टकमयूरचन्द्रिकादीनां तन्वादिवद्बुद्धिमत्कर्तृकत्वपक्षप्रविष्टानां व्यतिरेकाभावेनैकान्तिकत्वाभाव इत्युक्तो-
15 त्तरमेतत्, एवं तावत् सामान्येन विशिष्टबुद्धिपूर्वकत्वोक्ता ।

प्रस्तुतक्रमविभ्रमव्यपेक्षया चैव प्रतिज्ञायते—

लघुमध्यमप्रवृत्तिगुरुस्मरणनियमादयः परस्परप्रत्यनीकाः विशिष्टबुद्धिपूर्वकाः संहत्यैकार्थ-कारित्वात् पाचकाधिष्ठितानलोदकौदनसाधनवदिति ।

इत्थं चातेर्म्यं तत्र इत्य विवक्षितात्मक तन्वादये–कुत इति । विशिष्टबुद्धित्वमपीति तन्वादिष्वनर्थक्रियाव –प्रति-निमित्तयोगार्थक्रियायोग्यत्वैकावयवानां संयोजनं कर्तृविशिष्टबुद्धिचेतनव्यतिरेकेण न सम्भवति नहि स्थपत्यभावे प्रासादसम्भव
20 तदर्थक्रियायोग्यतया वयवसंनिवेशप्रासादावयवसंनिवेशः कुड्यतदाकारविरचनं सम्भवति तस्मादस्ति तस्य तादृशी विशिष्ट-बुद्धिरिति स एव चेतनात्मेश्वराधिष्ठातेश्वर इति भावः । तन्वादीनां विशिष्टबुद्धिपूर्वकत्वं साधयति–तन्वादीनीति । ननु स्वभावतः कण्टकतैक्ष्ण्यमयूरचित्रकर्मविचित्रतादयो न केनापि कृता दृश्यन्ते किन्तु स्वभावत एव भवन्ति तथा तन्वादयोऽपि स्वभावत एव भव-न्तीति विशिष्टबुद्धिपूर्वकत्वाभावेन नैकान्तिकत्वमनैकान्तिकत्वमिति चेदत्राह–तन्वादीनीति तन्वादयः स्वभावतः प्रवर्तन्ते चेत्तन्वादयस्तथा-नवधारितेति प्रसङ्गेन । न हीति नहि स्वभावत केनचित् कण्टकाः कृताः मा भूदिति पादविभेदनमिति तत्कल्प । यदि
25 केनचित्कृतार्थाः नीलोत्पलस्य कुतो न कण्टकाः कृताः स्यात्–नीलोत्पलेति । कुड्यादिषु चित्रकारेण यथा विचित्रवर्णता क्रियते नहि तथा केनचिद्विशिष्टबुद्धिना मयूरचन्द्रिकादिविचित्रवर्णता कृतेत्यत आह–न चेति । यदि तथा विचित्रवर्णता केनचित् कृता तर्हि चित्रकारेण यथा चित्रे मयूराद्यैकत्वं न भवति तथा तेनापि मयूराद्यैकत्वं न स्यात् सातिशयत्वेनाह–चित्रकरे-ति । अन्यथा क्षीरेति स्वभावत एव यदि भवेत् तर्हि दध्यादिरूपेणापि नापेक्षेत तदर्थमपि स्वभावतः हुतभुक्त्वाद्, न हि तदर्थं क्षीरमवतीर्य यत्न दधिभावादिकरणापेक्षयैव क्षीरादेर्विपरिणामः भवति इति चेत्तर्हि विशिष्टबुद्धयधिष्ठितत्वेन क्षीरादि दधि-
30 भावमापद्यते इत्येतदर्थोऽभिमते विशिष्टकत्वाभावात्, कर्ता न दृश्यत इति चेत्र उक्तेन कारणेन कारणं मतत्वाभिमतम् तत्कार्यकर्तृ-कत्वेन क्षीरादवपि प्रतिज्ञातव्यमेवेति भावः । पुरुषार्थत्वेन प्रवर्तमानानां तत्त्वार्थकर्तृत्वं साधयति पुरुषार्थेन तत्तत्कारक-व्यापारसमर्थकर्तृत्वमीश्वर एवाधिष्ठातृ इत्याशयेन तन्वादयुपपत्तिरिति हेत्वन्तरं साधयति–लघुमध्यमेति प्रत्यनीका

1 लि क. पूर्वोक्तानेकान्तिकत्वमप्रा ।

लघुप्रकाशेत्यादि यावत् पाचकाधिष्ठितानलैकत्वैवमसाधनमिति, यथा परस्परप्रत्यनीकयो रम्बुदकयोर्प्रत्यनीकत्वविघातिना विशिष्टबुद्धिना पाचकेनाधिष्ठितयोः सत्यपि मिथः प्रत्यनीकत्वे बहुधि धसवर्तिनो संहत्यकारित्वादोदनसाधन दृष्टम्, तथा लघुगुरुणोः प्रकाशावरणयोः प्रवृत्तिनियमयोश्च मिथो विरुद्धयोरपि संहत्य महदादिभावेनैककार्यकारित्वाद्विशिष्टबुद्धिपूर्वकत्वेति ।

अन्योऽन्याभिभवमिथुनवृत्तित्वपरिणामादिति चेन्न परिणामस्यापि कार्यत्वात् धर्मा ५ न्तरैक्यादिपरिणामो हि धर्मान्तरनिषेधो धर्मान्तराविर्भवनञ्च, तद्रूप कार्यम्, पूर्ववत् प्रति ज्ञार्थाव्यतिरेकात्, विशिष्टबुद्धिमद्विहितम् ।

(अन्योऽन्येति) अन्योऽन्याभिभवमिथुनवृत्तित्वपरिणामादिति चेत्—स्यान्मत सत्त्वरजस्तम सामेवाङ्गाङ्गिभावः, पुरुषार्थमुद्दिश्य प्रवृत्तानां वैषम्यपरिणामान्महदादिसाधनम्, तेषां प्रयोक्त्रे तत्र न, परिणामस्यापि कार्यत्वात्, तद्व्याचष्टे धर्मान्तरैक्यादिपरिणामो हि धर्मान्तरनिषेधो धर्मान्तरावि- 10 र्भवनञ्च तद्रूपमूर्तं कार्यं, स तु परिणामः कार्यत्वात् पूर्ववत् प्रतिज्ञार्थाव्यतिरेकात् रथादिवत्, सोऽपि विशिष्टबुद्धिमद्विहितम्, तस्मादयुक्तं स्वत एव परिणमन्ते सत्त्वादय इति ।

अन्याह 'एको वशी निष्क्रियाणां बहूनामेकं बीजं बहुधा यः करोति । तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम्' ॥ (श्वेता० ६–१२)

अन्याह एक इति, शिवमतानुसारेण, एकोऽद्वितीयः प्रधानो वा, वशी—स्वस्वातन्त्र्यात्मा, 15 निष्क्रियाणां—अस्वातन्त्र्याणाम्, परसंज्ञा ह्या अपि निष्क्रिया एव, बहूनां—अनन्तानां प्रधानादीनां कर्मक- रणसम्प्रदानापादानाधिकरणप्रधानशक्तीनामनन्तानामपि प्रवर्तयितृत्वात् स्ववशीकर्तुं शक्त्वा[ऽ]धीति, एकं बीज—प्रधान महदादि विपरिणता बहुधा—महदादिस्थावरान्तानन्तभेदभिन्नजगत्तया यः करोति—सुबति-

---

कल्पादयो विशिष्टबुद्धिपूर्वका संहत्यैककार्यकारित्वात् अनलोदकयोः पाचकपूर्वकत्ववदिति प्रयोग परस्परविरुद्धयोः संहत्यैव कैकमिदं विशिष्टबुद्धि कल्पन विना न घटते परस्परप्रत्यनीकौ च लघुगुरु प्रकाशावरणौ प्रवृत्तिनियमौ च तथापि विशिष्ट- 20 बुद्ध्यधिष्ठितौ महदादि घटत इति भाव । ननु सत्त्वरजस्तमसां प्रयोजकाधीनत्वेनान्यतमेनान्यतमाभिभूयते यथा सत्त्वं रजस्तमसी अभिभूयात्मन शान्ता वृत्ति लभते एव रजस्सत्त्वे अभिभूय घोरा तमश्च सत्त्वरजसी अभिभूय मूढामिति तथा सत्त्वाद- योऽन्योन्यमिथुनवृत्तय सर्वस्य त्रिगुणात्मकत्वेन परस्परं मिश्रिता सर्वे सर्वगमकाः एवमन्योन्यपरिणामा अन्यतमोऽन्यतममपेक्ष्य परिणमते तस्मात् सत्त्वरजस्तमसामङ्गाङ्गिभाव एव प्रयोक्तेत्याशङ्कते—अन्योऽन्येति अन्योऽन्याभिभवात्मत्वात्, अन्योऽन्य- मिथुनवृत्तित्वात् अन्योऽन्यपरिणामात् महदादिकार्यं न तु विशिष्टबुद्धिपूर्वक इति भाव । अङ्गाङ्गिभावस्य नियमाद्वैषम्यं प्रतीत्या- याह—स्यान्मतमिति । तत्र हेतुमाह—पुरुषार्थमुद्दिश्येति सत्त्वादयः पुरुषार्थमुद्दिश्य वैषम्यपरिणाममङ्गाङ्गिभावमनुगम्य 25 महदादीन् साधयति गतत्वमपेक्ष्य सत्त्वादीनां प्रयोज्यप्रयोजकभाव एवेति भाव । अङ्गाङ्गिभावो हि तेषां वैषम्यलक्षणा परिणाम उच्यते तदपि कार्यमेव साम्यावस्थाभिरवी हि वैषम्यपरिणामो भवति यदि साम्येनावस्थिता सत्त्वादयोऽविषम हीना वा भवितुमर्हन्ति तस्मात् परिणामस्य कार्यत्वात् घटादिवत्तस्यैव विशिष्टबुद्धिपूर्वकत्वमेवेति समाधत्ते—परिणामस्या पीति । परिणामस्य कार्यत्वं समर्थयति—धर्मान्तरेति यथा तदन्यधर्मोद्भवात् पूर्वधर्मे तिरोभवन्ति सत्त्वादयस्तथा धर्मी धर्मान्तराविर्भवति तदवस्थानं परिणाम उच्यते उक्तञ्च 'अवस्थितस्य धर्मान्तरं पूर्वधर्मपरित्यागे धर्मान्तरम् । तत्त्वसमनुगते धर्मी 30 परिणम य उच्यते' इति । प्रधानादितो महदादिसर्जनमपि विशिष्टबुद्धिमत्पूर्वकमेवेत्युपनिषदं प्रमाणयति—अन्याहेति । अचेतनमचेतना जीवा अपि परतन्त्रत्वाविष्क्रिया एवेत्याह—परसंज्ञा इति । शिवादीति शिवादयोऽपि मूर्तिकाः सर्व

---

१ सि क ˚प्रसादे । २ सि क. ˚पादस्य । ३ सि क. ˚ग्योऽप्रमती । ४ सि क. पाचकेना । ५ सि क पाम्यः । ६ सि क. पूर्व ।

अविविदिषुरस्माभिप्रायानुक्रमेण यथा तथा व्यवस्थापयति, तमीश्वरं सतो मिथस्य भाव्यमानस्य प्रभा-मात्रविलक्षणस्य भावयितारं, मासस्य—आत्मनि स्थित चिदात्मकमूर्तिसर्वगत सर्वत्र तासां सद्भावात्, येऽनु पश्यन्ति—तत्प्रसादादेव तज्ज्ञानानुसारेण योगाभ्यासप्रसादक्रमेण येऽनुपश्यन्ति धीराः—अविचलितयो गससाधयः, को योगः ? 'प्रत्याहारस्तथा ध्यानं प्राणायामोऽथ धारणा । तर्कः समाधिरित्येषः षडङ्गो

5 योग उच्यते ॥ (अमृतनादोपनिषत् ६) इन्द्रियाणां विषयेभ्यो मनसश्च प्रत्याहरणं प्रत्याहारः, प्राणायामस्त्रिविधः रेचकः कुम्भकः पूरक इति, तत्र रेचक आन्तरं वायुं बहिर्निःश्वासयति नासिका द्वारेण, पूरको वायुमन्तःप्रवेश्य पूरयति कुम्भकः पूर्णकुम्भवदवस्थाय वायुं सामीप्येनावस्थापयति, ध्यानं इष्टदेवताचिन्तन वा धारणा यथाऽभ्यासं हृदयादिषु प्रदेशेषु मनसोऽवस्थापनम्, यथा पूर्वं नाभौ ततो हृदये कण्ठे नासिकाग्रे भ्रुवोर्मध्ये ब्रह्मरन्ध्रमूर्ध्नीति । ततः शून्यागारगिरिकन्दरादेकान्ते शुचौ देशे

10 स्थिरं सुखमाऽऽसनमास्थाय प्राणायामेन सम्भाव्य पश्यञ्चक्षुःस्थिरबुद्धिसमाधानं समपादयितव्यं वाऽऽ-सार्य ध्यायतो मे समाधिर्भवतीति तर्कयेत अनेनैवं कृते क्रियाविशेषेणाऽऽहारविहारशान्त्यापारिभा ध्यानसमाधिर्भवतीति तदुपायविचार तर्कस्तर्कः ध्यानयोगादिरतिः समाधिरित्येषः षडङ्गो योगः ।

कर्मस्वेवाध्यासु सिद्धतत्परोऽसौ यथो ध्यानस्य क्रमात इति भाव । परमात्मस्वरूपसाक्षात्कारविशेषात् दिदृक्षमाणस्य मनस्य परमप्रेमास्पदे निश्चितात्मनो योगिनो मनसाऽभिमुखीभूतत्वं आभिमतमुपयाति प्रसादाधिकार-तत्प्रसादादे 15 देवेति तज्ज्ञानं हि सर्वं श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणानि तदनुसारेण तनोत्पन्नेयाभ्यासप्राशस्त्यक्रमेण ये योगिन परमात्मानं निष्पश्यन्तीति भाव । तत्र योगमाह—को योग इति योगविचारविशेषेण तत्स्वरूपमाह षड् प्रत्याहारादीनि, चित्तस्थैर्य-करत्वात् । तत्र प्रत्याहारमाचष्टे—तत्रेति पञ्चमस्य इत्यर्थं इन्द्रियविषयसम्बन्धेनवतो इन्द्रियाणां चित्तवशानुकारिता प्रत्याहार इति पातञ्जले विजितेन्द्रियस्य हि विषयानुधावीनीन्द्रियाणि भवन्ति, अविजितेन्द्रियस्य तु चित्तमिन्द्रियानुकारि भवति । श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः प्राणायाम स च रेचकपूरककुम्भकभेदात्त्रैविध्यं प्राप्नोतीत्याह—प्राणायाम 20 इति यत्र कोष्ठ्यो वायुर्निःसृत्य बहिर्विसर्ज्यते स श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदात्मा रेचक प्राणायाम यत्र बाह्यो वायुराचम्यान्त-र्धार्यतेऽसौ गतिविच्छेदात्मा पूरक प्राणायाम यत्रोभयो सकृत्प्रयत्नेन वायुं स्तम्भयन् धारयत्यसौ तदुभयाभाव कुम्भकः प्राणायाम इत्याद्यैस्तदुक्तं तत्र रेचक इति । प्रत्ययान्तरैरपरामृष्ट ध्येयदेवताप्रत्ययैकतानतारूपप्रत्ययप्रवाहविशेषो ध्यानमित्याह—ध्यानमिति । यत्र देशविशेषे ध्येयं चिन्तयेत् तत्र चित्तस्यावस्थानं स्थापनं धारणेत्याह—धारणेति । देशविशेषमेवाह—यथेति तदुक्तं 'आद्याभ्यां हृदये मध्यम तृतीये च तयोरपि । कण्ठे मुखे नासिकाग्रे नेत्रभ्रूमध्यमूर्धसु । किञ्चित्तस्मात् परस्मिन् 30 धारणा दश कीर्तिता ॥ इति । विचारस्वरूपं तर्कमाह—ततः इति तर्केण विचारैर्ध्यानमवधारणं विधिवत्सर्वमत्र परीक्ष्यमाणा वक्ति भवति तदथ समाधिविषये प्रवर्तते यथा देशान्तरे शुचौ देशे मौनी सन् परमात्मस्वरूपं ध्यायन् ... ध्यायतः समाधि-र्निष्पद्येतेति चिन्तयति तथा तदनुष्ठानेन ध्यानसमाधिर्भवतीति विचारस्तर्क इति भाव । ध्यानमेव यदा ध्येयमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव भवति ध्येयप्रत्ययाद्यन्यदपि न स्फुरति यदा ध्यानं तदेव समाधिरित्यत 30 इत्याह समाधेरिति ध्यानस्य येन तद् यो योगे निरुद्धीकरण तत्र यदि. सर्ववृत्तिनिरोधकरं स्वयं समाधिरित्यर्थं । समाधिर्द्वि-विधो भवति सम्प्रज्ञातोऽसम्प्रज्ञातश्चेति, वितर्कविचारानन्दास्मितानुगमात् सम्प्रज्ञात निरोधवशात्तु असम्प्रज्ञात सम्प्रज्ञात आद्य सालम्बन द्वितीयो निरालम्बन सम्प्रज्ञातश्च वितर्कविचारानुगत विचारादिनानुगत आनन्दादि

---

१ सि. क. धारणा ।

अनेन योगेन सर्वत्र क्षित्यादिमूर्तमीश्वरं दृष्ट्वा पश्चाद्भावितात्मा तमात्मसमेव पश्यति—यदत्र मम शरीरे कठिनं सा पृथिवी परमेश्वरमूर्तिः, मद्रूपं सलिलमूष्मा तेजः चलं वायुः सुषिरमाकाशम्, यश्चैतस्य स यजमानः, चक्षुः सूर्यो जिह्वा सोमो मनो चन्द्रमा इत्यन्येष्वप्यवयवेषु यथासम्भवं येऽनुपश्यन्ति ते धीराः शाश्वतीं शान्तिमाप्नुवन्ति ते एतत्परेण सायुज्यं निर्वाणं मोक्षमित्यर्थः नेतरे प्रधानपुरुषनियत्यादिकारणिन इति ।

नयस्वरूपज्ञानायाह—　　5

अयं विधेरुभयभाक्, विधिर्व्याख्यातः पूर्वमनपवादप्रवृत्तिः तस्योत्सर्गाद्विधानात्मा विधिर्विधीयते सर्वसर्वात्मकत्वात्, नियमः सन्निधिप्रयोग्यसतोरप्रवृत्तेरसत्त्वम्, तयोरसत्त्वात्, स्वतन्त्रस्य कर्तुरैश्वर्येण भवनात् तस्मान्नियम्यते च ।

(अयमिति) अयं विधेरुभयभाक्—उभयं विधिं नियमं च भजत इत्युभयभाक् विधिर्व्याख्यातो लोकवदिति पूर्वमिति स्मारयति, पुनः संक्षेपेण व्याचष्टे—अनपवादप्रवृत्तिः—न कश्चिदपवदन [व] इरति　10
किं न पठेन ? यदि सामान्यं यदि विशेष इत्यादि, तस्य विधेरुत्सर्गाद्विधानात्मा विधिर्विधीयते, कस्मात् ? सर्वसर्वात्मकत्वान्निरपवादः प्रवर्तन एव प्रवर्तते न क्वचिद् व्यावर्त्यते, अयं हि नयः सर्वं सर्वात्मकमिति मन्यते, यथा सूचितं, क्व ? सन्निधिप्रयोगव्याख्याने तदेवात्रापि वक्ष्यते, नियमः सन्निधिप्रयोग्यसतोरप्रवृत्तेः—यावदावनन्तरोक्तौ सन्निधिवन [न] व्यापद्यमवनसंहारौ इश्वर [:] प्रयत्नों वा प्रयोगप्रधानाव्यादिभावः तयोरीश्वरप्रवृत्तेरसत्त्वम्, किं कारणं ? तयोरसत्त्वात् तदुभय ईश्वरेण　15
सदुच्यते, स्वतन्त्रस्य कर्तुरैश्वर्येण भवनात् तद्विलक्षणस्याभवनाभवस्याप्रवृत्तस्यासत्त्वात् खपुष्पवत्, तस्मान्नियम्यते नियम्यते चेति, ततोऽयं विधिरुभयभागिति ।

शब्दार्थोऽधुना—

सादृश्यं सामान्यं च शब्दार्थः, ननु सामान्यमविकल्पात्म पुरुषनियत्यादि, सर्वसर्वात्मकत्वादिति पूर्वपक्षप्रसङ्ग इति चेन्न सर्वसर्वात्मकत्वेऽपि च सुखार्थत्वात्, अभिहितन्यायेन　20
सत्त्वादिशब्दादितन्यादिविकल्पप्रत्ययस्य सत्यार्थत्वात् अद्वैतप्रत्ययस्यासत्यार्थत्वात् ।

इत्यनुमता अभिहितमात्रयेति चतुर्थेन च प्रकारान्तरमेवाह—अनेन योगेनेति । नयस्वरूपोपसंहाराय—अयमिति अयं विधेरुभयभागिति नयोऽयं विधिनियमे विधाने नियमं च भजते सर्वसर्वात्मकत्वाभ्युपगमात् क्वचिद् व्यवच्छेदानवकाशात् विधिमुत्सर्गतो विधीयत एव न तदपवादकेन भवनमित्युभयगामितमस्योऽप्यतीत्युभयभागिति भावः । अमुमेव भावं स्फुटयति-विधिर्व्याख्यात इति प्रथमेऽरे इति भावः । सन्निधिवचनस्य ईश्वरः आपत्तिवचनस्य ईश्वर　25
स्वार्थे प्रधानोऽव्ययितः एतयोरीश्वरस्यैव अनापन्नस्य सन्निधिवचनस्यासत्त्वात् तदभावादेव च प्रधानादीनामप्य भावः भावमात्रत्वात् भावविकारमन्तरेण भावस्याप्युपपत्तेरित्याशयेनाह-नियम इति । योऽधुनास्य नये शब्दार्थं इत्याह—सादृश्यं सामान्यञ्चेति तत्तत्परिणतिरूपं सामान्यं शब्दार्थो न व्यक्तिः न वाऽन्यापोहः च पुनरेतेऽर्थं नयो विधेरुभयभाक् तथा शब्दार्थोऽपि सादृश्यमूर्तं सामान्यमिति भाव । सामान्यमत्र न वैशेषिकाभिमतं व्यक्तिभिन्नं जातिरूपं निर्दिष्टम्, किन्तु वस्तुनो व्यापकतया व्यक्तिभ्यो भिन्नाभिन्नं सादृश्यविधायकं सादृश्यं सामान्यमिति तत्र व्याख्या　30

---

१ सि. क्ष. तमेव । २ सि. क्ष. विशेषण । ३ सि. क्ष. क्वचिद् । ४ सि. क्ष. सदर्थ ।

(सादृश्यमिति) सादृश्य सामान्यञ्च शब्दार्थः वाक्यार्थस्य वक्ष्यमाणत्वात् पदार्थ इति गम्यते, सदृशैः समानमानैर्मीयत इति समानम्, समानं दृक् यत्र द्रष्टा तत् सदृशं, सदृशं समान समानभावः सामान्य जातिलिङ्गमत्ययाभिधायकमिति, नान्यापोहो न समानवस्त्वतिरिक्तवस्त्वामि वा, तदनुपपत्तेः, एवंसामान्यं शब्दार्थः । ननु सामान्यमविकल्पात्मं पुरुषनियतत्वात् सर्वसर्वात्मकत्वादिति पूर्ववाक्यसङ्ग

5 इति चेदेतदुच्यते सर्वसर्वात्मकत्वेऽपि च सत्सर्वगतत्वात्–जगत्स्थितिप्रलयोत्सर्गव्यापित्वात् तद्धर्मत्वात्तस्य नयस्य नाविकल्प इति संमतस्वाद्वे मत्वचशब्दार्थः, अभिहितान्वयेन सत्त्वादिशब्दादि तत्त्वादिविकल्पप्रत्ययस्य सत्यार्थत्वादवैतथप्रत्ययस्यासत्यार्थत्वादिति पदार्थं उक्तः ।

वाक्यार्थोऽधुना—

वाक्यमपि च पृथक् सर्वं पदम्, यथा देवदत्त ! गामभ्याज शुक्लामित्येकैकं पदं

10 वाक्यम्, तस्मादेव, देवदत्तोऽपि हि गवात्मकोऽभ्याजात्मकश्च तथाप्रवर्तनात्तदवाप्तेः, ताम्यपि तथाप्तेरिति ।

(वाक्यमपि चेति) वाक्यमपि च पृथक् सर्वं पदमिति, वाक्येऽवधारिते तदवधारण सौकर्यात्, 'आख्यातः शब्दसंघातो जातिः संघातवर्तिनी' [वाक्यप का २ श्लो० १] इत्यादिषु वाक्यलक्षणविकल्पेष्वस्य नयस्य मतेन पृथक् सर्वं पदं वाक्यं, वाक्यार्थः पृथक् पृथक् सर्वपदार्थ

15 इति, यथा 'देवदत्त ! गामभ्याज शुक्लां' (महाभा० अ० १ पा० १ सूत्रे १) मित्यत्रैकैकं पदं वाक्यम्, किं कारणं ? तस्मात्–सर्वसर्वात्मकत्वादेव, यस्माद्देवदत्तोऽपि गवात्मकोऽभ्याजात्मकश्च तथाप्रवर्तनात् तदवाप्तेः तान्यपि तथेति तस्मात् सर्वसर्वात्मकत्वात् पृथक् पृथक् सर्वं पदं वाक्यमिति ।

एतस्य विध्युभयनयस्य शब्दार्थभेदोऽर्थः, पूर्वविकल्पस्वाश्रयानाम्, सङ्ग्रहदेशस्या-

---

20 विशेषेण क्रमेण गावो न सामान्यं भवतीति तात्पर्यम् । व्याख्यानान्तरम्–नान्यापोह इति न तावद् यथाऽन्यापोहोऽर्थो बौद्धस्य शब्दार्थो वैशेषिकस्य नाप्यसामान्यापोहो युक्तः एवेति कथं स शब्दार्थः स्वपरवस्तुत्वादन्यापोहस्य अनुपपत्तेरिति भावः । न समानेति वस्त्वन्तरवस्तुव्यतिरिक्तस्य वस्तुत्वमूलस्य सामान्यस्य व्यक्तिव्यतिरेकेणाप्रदर्शनात् तस्यानुपपत्तेश्च न सामान्यरूपतेति भाव । एतदर्थमभिप्रेत्य हेतुमाह–तदनुपपत्तेरिति । ननु यदि सामान्यं शब्दार्थस्तर्हि तस्य पुरुषनियतत्वे

25 रिव नामजात्यादिकल्पनानियतत्वेन तत्त्वविकल्पसामान्यमनुपपन्नमुक्तस्य नयस्य पूर्वनयतिरिक्तता स्यादित्याशङ्कते–ननु इति, सामान्यमिदं यमादपि विरुद्धं तदपि वक्तव्यं, न तत्रैवोपात्तत्वमपत्र इत्यनुपपन्नम्, पूर्वानयाभ्यां भिन्नत्वादिसाधनेन इत्याह–सर्वसर्वात्मकत्वेऽपीति सामान्यस्य प्रमाणात् सर्वसर्वात्मकत्वेन व्यापकत्वेऽपि तदात्मकेन व्यवस्थितत्वेनार्थवत्त्वमिति भाव । नयान्तरात्तस्य भेदमाह–सत्त्वादीति । यो वाक्यार्थं इति तदात्मा तत्स्थितात्मकार्थं प्रथमं व्याख्येय इत्येवमाह–वाक्यमपीति इत प्रथमं वाक्यस्य निरूपणं न तु वाक्यार्थस्यातएव–वाक्येऽवधारित इति । यथेति देवदत्त ! गामभ्याज शुक्लामित्यादौ देवदत्तादिपदार्थस्य वाक्यम्, अन्यथाऽप्रत्ययेनाप्यवक्त्रा पूर्वपरसम्बन्धविरहात्

30 एकपदमात्रप्रयोगेण वाक्यमनर्थकं स्यात्, तस्मादेकैकपदस्यार्थप्रतिपादकत्वम् तदपि न देवदत्तादिपदमात्रं केवल वाच्यमस्यात्, ननु यदेकस्यैव पदस्य तत्समासार्थत्वेऽपि तदपरपदोपादानवैयर्थ्यं प्रसज्यत इति चेन्न प्रतिपत्तृ वाक्यार्थस्य व्याख्यानस्य तात्पर्यात्, देवदत्तेन देवदत्तपदमात्राप्रयोगेऽपि तदुपस्थितेर्न तु देवदत्तपदेनोक्तमेवेति भावात् तदात्मकैकस्यैव पदात् सर्वपदोपस्थितौ वाक्यार्थोऽपि पृथक् तदन्यपदोपस्थापित एवेति भाव तथाऽपि किं इत्येवार्थः पदानां देवदत्त–पदत्वादिति । इत्यभिप्रेत्यैतस्य नयार्थं पूर्वनयसम्मततत्त्वप्रत्ययविकल्पप्रत्ययासत्यत्वाश्रय विध्युभय

द्रव्यार्थः, द्रव्यमपि गुणसन्द्रावः, विध्युभयनयत्वात् सन्निहिततद्विपक्षकीश्वराप्पृथक्त्वाद्भ्वा-दीनां तदेकैकसर्वात्मकत्वाच्च तेनापि तद्वशित्वात् ।

(एतस्येति) एतस्य विध्युभयनयस्य द्रव्यार्थभेदोऽयं , पूर्वविरुद्धस्वाभयानाम्, अविकल्पाभा-द्विविधविधिनयाद्विकल्पार्थद्रव्यार्थता भिद्यते, अयोध्यानां नयानां कस्मिमन्तर्भाव इत्यत आह सङ्ग्रहदेशत्वाद्द्रव्यार्थः, सङ्ग्रहनयस्यापि सतथा भेदावदेशः सर्वेकदेशः द्रव्यस्यार्थः, कथमस्मिन् 5 विग्रह इति चेदुच्यते द्रव्यमपि गुणसन्द्रावः, तद्व्याख्या सम् एकीभावे द्रु गतौ तस्माद्गुणानामेकीभावेन द्रवणम्, कारणे कार्यस्य सत्त्वात्, सतामेव मृदादीनां रूपादीनां पृथक् पृथक् सन्निहितानामैक्य गमनाज्जीवपरिणामः, सङ्ग्रमनमाह–विध्युभयनयत्वात् सन्निहिततद्विपक्षकीश्वराप्पृथक्त्वाद्भ्वादीनां तदेकैकसर्वात्मकत्वाच्च, तेषां भवत्वेकीभावो मा भूदीश्वरस्येति [चेत्] नेत्युच्यते तेनापि तद्वशित्वात्–सन्निहिततच्छक्तिनापि सहेश्वरेणैकीभावे तच्छक्तिव्यक्तेर्नान्यमेति, तत एव चास्य नयस्याविशेषावादभेदः । 10

आह—

किं स्वमनीषिकया तदुच्यते ? न, उपनिबन्धनमस्य 'दुविहा पण्णवणा पण्णत्ता जीव-पण्णवणा अजीवपण्णवणा चे' ति, अथवा 'किमिदं लोएत्ति पवुच्चई ? गोयमा ! जीवा चेव अजीवा चेव, एवं रयणप्पभा जाव ईसीपब्भारा समयावलियादि' ॥

(किमिति) किं स्वमनीषिकया तदुच्यते ? आहोस्विदस्त्यस्य किञ्चिदुपनिबन्धनमापमपीति ? 15 अत्रोच्यते–उपनिबन्धनमस्य 'दुविहा पण्णवणा पण्णत्ता, जीवपण्णवणा अजीवपण्णवणा चे'ति, (पण्ण० सू० १) अथवा 'किमिदं लोएत्ति पवुच्चई ? गोयमा ! जीवा चेव अजीवा चेव, एवं रयणप्पभा जाव ईसीपब्भारा समयावलियादि' (स्था० २ ४ ४) ॥

इति विध्युभयारस्तृतीयो नयचक्रस्य ॥

द्रव्यार्थतया भिद्यत इति भावः । अत एवाह–पूर्वविरुद्धत्वादिति । द्रव्यार्थे कस्मिन्नन्तर्भाव इत्यत्राह–सङ्ग्रहदेशत्वा 20 दिति । केन विग्रहेण द्रव्यार्थोऽयमित्यत्राह द्रव्यमपीति सत्त्वरजस्तमांसि गुणास्तत्परिणामरूपाश्च तदात्मका एव सत्त्वादयः एव गुणाः तत्त्वपातरूपाश्च महदादिद्रव्यम्, न तु तदतिरिक्तमवयविद्रव्यमस्ति भिन्नस्यैकीभावेन द्रवणमेव द्रव्यमित्याशयेनाह–तद्व्याख्येति । ननु ईश्वरव्यतिरिक्तस्य प्रधानात्मादेः प्रत्येकं सर्वात्मकत्वैकीभावेन तद्गमनलक्षणं द्रव्यत्वं स्यात्, नत्वीश्वरस्य तदात्मकत्वाभावादित्यत्राह–तेषामिति ईश्वरो हि स सर्वज्ञः प्रधानात्मादीनां तत्तद्भावनिमित्तत्वात् सन्निहितत्वान्निर्व्यापार एव प्रधानात्मादीनां च तदेकीभावं गच्छति तदेव प्रधानात्मादीनामीश्वरस्य च चकि व्यक्तीभवति, नान्यमेति तदात्मेकी- 25 भावोऽप्यस्त्येवैकत्वेन उच्यते–तेनापीति । उपपादितनयस्यार्थं निबन्धनमाह–किमिति । दुविहा इति, द्विविधा प्रज्ञापना प्रज्ञप्ता जीवप्रज्ञापना अजीवप्रज्ञापना चेति, । तथा किमिदं लोक इति प्रोच्यते ? गौतम ! जीवाश्चैव अजीवाश्चैव एवं रत्नप्रभा यावत् ईषत्प्राग्भारा समयावलिकादि, इति छाया ।

इत्याचार्यसिंहसूरिगणिवादिक्षमाश्रमणविरचिते द्वादशारनयचक्रस्य विषमपदविवेचने तृतीयो विध्युभयारः ॥

चतुर्थो विधिनियमारः ।

नन्वेव त्वदुक्ता एवोपपत्तयः प्रत्यक्षं सर्वप्राणीश्वरत्वं साधयन्ति, बाह्याध्यात्मिकसुख-
दुःखमोहमात्रत्वाज्जगतः, सदसद्वेद्यमोहान्तरायभेदानां सुखादित्रयविपाकफलत्वानतिवृत्तेस्त-
दात्मसंवेद्यलक्षणत्वात् कर्मणः, सुखादिसंवेदनेनैव हि लक्ष्यते, अतः कारणे कार्यस्य सत्त्वात्
5 कार्ये कारणोपचारात् सुखादयः कर्म, अन्नप्राणत्ववत् ।

नन्वेवमित्यादि, पूर्ववदभिन्न दर्शने न परितुष्यतः त्वामामित्यभिसम्बन्धः, नन्वित्यसूया-
पने, नन्वेव त्वदुक्ता एवोपपत्तयः प्रत्येकं सर्वप्राणीश्वरत्वं साधयन्ति, बाह्याध्यात्मिकसुखदुःखमोह-
मात्रत्वाज्जगतः, सदसद्वेद्यमोहान्तरायभेदानां सुखादित्रयविपाकफलत्वानतिवृत्तेस्तदात्मसंवेद्यलक्षणत्वात्
कर्मणः, सुखादिसंवेदनेनैव हि—स्वकार्येण फलेन लक्ष्यते—अनुमीयते सामान्यतो दृष्टानुमानेन देशा-
10 न्तरप्राप्त्येवाऽऽदित्यादिगतिः, अतः कारणे कार्यस्य सत्त्वात् कार्ये कारणोपचारात् सुखादयः कर्म,
अन्नप्राणत्ववत्, अदृष्टं धर्माधर्माख्यं परैरिष्टमेव कर्मेति ।

आत्मापि कर्म ततः सुखादि, पुनरपि सुखाद्रागादिफलं ततः पुनः कर्म ततः सुखादि
फलम्, तच्च जीवपरिणामात्मसात्कृतकर्मणयोग्यपरिणामपरमाणुसमूहः एवात्मस्वमेकीभूतमा-
त्मना, तच्च संवेद्यम्, कर्तुः संवेदनात्, प्राक् प्रतिपादितं हि द्व्यणुकत्र्यणुकादिसंयोगैः
15 पृथिव्युदकाग्नीध्रकुट्यादिपरिवृत्तिरूपेणात्मनस्तेषामैकत्वं सर्वसर्वात्मकत्वाच्च, तस्मात् कर्मकारणां
जगत्प्रवृत्तिं साधयन्ति त्वदुक्ता एवोपपत्तयः ।

(आत्मापीति) आत्मापि कर्म, यथाऽऽत्ममात्मनो रागादिकर्मविपाकपरिणतत्वात् [illegible] प्रयोग-

---

एवमपि मायीपुरुषस्य परस्परात्मकतामात्रतो धर्मकत्वमन्यथाभावे स्वात्मैकत्वानुपपत्तेरीश्वरस्यापि च प्रकर्षेऽनुपपत्ते-
रुत्कर्षात्मप्रयोगस्य कर्मकारकत्वात् एवं सर्वं कर्मैवेति विधिनियमरूपत्वाद्विधिनियमचतुर्थोऽरकमिति प्रदर्शयितुं पूर्वमतं
20 पूर्वपक्षयति—नन्वेवमिति । चतुर्थे नयारमिदेष [illegible] योग्या । यथा पूर्वं नियत्यादिवादेन
परितोषाद्विधिनियमारम्भ [illegible] परितोषमप्राप्तोऽविधिनियमारम्भ इति [illegible] दर्शयति—पूर्वव-
दिति । [illegible] धर्मपूर्वकत्व [illegible] साधयति—बाह्याध्यात्मिकेति बाह्याध्यात्मिकजगत् [illegible]
सुखदुःखमोहात्मम्, तत्र सुखादि सदसद्वेद्यमोहान्तरायभेदा [illegible], [illegible] सुखसातवेद्यादु [illegible] मोहान्तरायात्मा-
मात्रत्वात् [illegible] भाव । ननु [illegible] किं मानमित्यत्राह—तदात्मेति [illegible]-
25 [illegible] धर्मे [illegible], तथा च कार्येण [illegible] भवतीति भावः । पूर्व [illegible]
[illegible] निमित्तेन [illegible] सामान्यत इति यथा [illegible] देशान्तरप्राप्तिर्वा तथ
[illegible] सामान्येन देशान्तरप्राप्त्या [illegible] तत्र देशान्तरप्राप्ति [illegible] सुखादि [illegible]
कार्यं कर्मानुमीयत इति भाव । ननु कारणे कार्यस्य [illegible] कार्यं [illegible] इति यथा [illegible]
[illegible] कर्मसु कारणेषु सुखादीनां [illegible], कार्ये सुखादौ कारणस्य कर्मण उपचारोऽयमित्याह—अत इति । परैरपि
30 कर्मत्वेनाभिमत [illegible]—अदृष्टमिति [illegible] बाह्याध्यात्मिकं जगत् कर्मेति सिद्धमिति भावः । न [illegible]
कर्म [illegible]—आत्मापीति । [illegible] प्रयोगपरिणमात् कर्मतामा-
पन्नः [illegible] तथैवेति [illegible] कर्मता [illegible] सुखादिविकल्पितो

1 सि॰ क॰ कर्मक्षणं । 2 सि॰ क॰ [illegible] ।

परिणामात् कर्मतामापन्नम्, [ततः सुखादि] पुनरपि सुखाद्यरागादिफल—फलादि, ततः पुनः कर्म ततः सुखादिफलं तच्च जीवपरिणामारम्भसाकृतकार्मणयोग्यपरिणामपरमाणुसमूह एवात्मसमनेकीभूतमात्मना। यथोक्तम् 'योगैः सकृत् स्वयोगाग्मूर्तः सत्त्वादपमर्यमात्रके। आत्तस्य चाशुभयन शस्य प्रति स च ततोऽनन्यः ॥' (   ) तच्च संवेद्यम्, कर्तुः संवेदनात्, ततः संविषयलक्षणत्वात्

कर्मणः 'सर्वप्राणीश्वरतेति सम्मत्स्यते, कर्म हि प्रतिप्राणि नियतकर्तृकत्वं विपाकसुखादित्वेन संवेद्यते, 5
नाण्वनामेव कर्मपरिणामापन्नानामात्मैकीभावेन वेदनं संवेदनम्, तेन च पुरुषेण तेषां तथा प्रयोजनात् कर्तृत्वम्, अतः सुखाद्यदृष्टाणूनामपि च कर्मत्वादित्याह—प्रागू प्रतिपादितं हि द्व्यणुकत्र्यणुकादिसंयोगैः पृथिव्युदकज्योतिरङ्कुरादिपरिवृद्धिरूपेणात्मनः तेषामेकस्य सर्वसर्वात्मकत्वञ्च, तस्मात् कर्मकारणो जगत्प्रवृत्तिं साधयन्ति तद्युक्त्या एवोपपत्तयः।

इतश्च कर्मपूर्वकं जगत्, कर्मप्रवर्तनाभ्युपगमात् सर्वप्राणिनाम्, कर्तृत्वात् कर्तुरेव 10
भवितृत्वाभ्युपगमात् तस्यैव भवितुश्च प्रयोजनात्।

(इतश्चेति) इतश्च कर्मपूर्वकं जगत्, कर्मप्रवर्तनाभ्युपगमात् सर्वप्राणिनाम्—कर्मवशादेव हि प्राणिनः शुभाशुभजातिकुलरूपायुष्कर्षापकर्षाः, यथोक्तम् 'स्वकर्मणा युक्त एव सर्वोऽप्युत्पद्यते जनः। स तथाऽऽकृष्यते तेन न यथा स्वयमिच्छति ॥' (सूत्रकृ० टी० पृ० २१०) 'यथाऽऽहाराः काले परिणतिविशेषक्रमवशात् सुखं पथ्योऽपथ्योऽसुखमिह विधत्ते तनुभृताम्। तथा धर्माधर्माविति 15

परम्परा प्रवर्तते अनवस्थिताऽऽत्मनाऽऽरम्भ स एव संसार इत्यभिप्रायेणाह—पुनरपीति। रागादिप्रत्ययोपात्तकषायादिकरणयोगात्मनोऽनात्मोपनिबद्धकर्मपरिणतिर्भवति तदाभिवसात्मन कर्मशरीरपरिणाम आत्मैकत्वात् योगकषायपरिणतियुक्तोऽपि कर्मयोग्य पुद्गलग्रहणे आत्मसात्करणे एकत्वपरिणामापादने समर्थो भवति तदेवमात्मनाऽनुगतकर्मयोग्यपरमाणुसमूह एव कर्मेत्यत इत्यभिप्रायेणाह—तच्चेति। तत्र सुखादिफलमित्यस्य सुखादीनामेषां पौद्गलिकत्वात् कार्यकारणयोरभेदादेवेति भाव तत्र सुखाद्यभिन्नं कर्म कर्ता संवेदनात् संवेद्यमतस्तस्य सर्वेश्वरत्वमित्याह—तच्चेति सुखाद्यात्मककर्मसर्वं। अथवा कर्ममात्रस्य कर्मणात्मसर्व- 20
वैकत्वात् सर्वेषामात्मना सर्वज्ञता कर्मात्मनोरैक्यपरिणामात् कर्मणो जगत् तेनात्मनोऽपि जगत्कर्तृत्वमीश्वरत्वमिति सर्वप्राणिनामीश्वरत्वमित्यभिप्रायेणाह—ततः संविषयलक्षणत्वादिति। एतदेवोपपादयति—कर्म हीति कर्मत्वपरिणतानणूनिवासौ वेदयति न अपि तु सर्वं सुखादि तथैवाणून् प्रयोजयति सुखादीनामपि पौद्गलिकत्वात्सर्वकर्तृत्वमिति भाव। सर्वसर्वात्मकत्वं पूर्वप्रतिपादितं स्मारयति—प्रागिति तथा च कर्माणूनामेव द्व्यणुकादिक्रमेण जगद्रूपेण सुखाद्यात्मना च भवते कर्मपूर्वकं जगदिति भावः।
कर्मैवेश्वरत्वं जगद्वैचित्र्यकारणम्, तत्कर्तृक आत्मा सोऽपि न सर्वविध्यानशक्तिः किन्तु तथा तथा भविता अन्यथा 25
कर्मण एव कर्तृत्वात् तत्फलभोग आत्मनो न स्यात्, अकर्तुर्भोक्तृत्वेऽकृताभ्यागमकृतविप्रणाशदोषौ भवत इत्यभिप्रायेणाह—इतश्चेति। कर्मण एव हेतोर्जीवस्य शुभाशुभादिरुत्कर्षापकर्षौ भवत इत्याह—कर्मवशादेव हीति। कर्मप्रवर्तनमेव कर्मविचित्र्यात् प्रमाणयति—स्वकर्मेति। आगमबोधाधिगताहितफलस्वकर्मयुक्त एव सर्वो भावी नरादिभावेनोत्पद्यते कर्मणैव जीव सुखी दुःखी वा धर्मीऽधर्मी वा सुखम् दुःखं वा प्रियते न स्वसौ जीवो यथेच्छति तथा भवितुं शक्नोतीति प्रयत्नपरिश्रयः।
यथाऽऽहार इति यथाऽऽहारकाले आहृतोऽऽहारः परिणतिविशेषक्रमवशात् रसरक्तमांसाद्यात्मना परिणमति 30
मानयति तथा रागादिपरिणामवशेनात्मनोऽभ्युपगतकर्मपरमाणवो यथा भवति तथा कर्मप्रवर्तनमेवाशयेत्यभिप्रायेणाह कर्मवशेनेत्यादि

१ सि. क सर्वेश। २ सि.ग °कर्तृकत्व। ३ सि पदमिदं नास्ति। ४ सि क स्वकर्मयुक्त एवायं सर्वोऽप्युत्पद्यते नरः। स तथा क्रियते तेन न यथा स्वयमिच्छति।

विगतसङ्गमपि कर्ता कथं भोक्तु नेमे विषमविषमेगस्वयिव ॥' (   ) किञ्चा-
न्यत्—कर्तृत्वात्, प्राणिनामिति वर्तते, मा भूवमकृताभ्यागमकृतप्रणाशकर्मान्तरफलसंक्रान्त्या-
दयो दोषा इति सदसद्वादाः प्राणिन एव कर्तारो मोक्षश्चाभ्युपगम्यस्मात्, अन्यथा हिता-
हितप्राप्तिपरिहारार्थानां शास्त्राणामानर्थक्यप्रसङ्गात्, ततः कर्तुरेव भवितृत्वाभ्युपगमात्, कः
5 कर्ता ? यः सर्वज्ञः, यः सर्वज्ञो भवितापि स एव । स्यान्मतं नन्वीश्वरः प्रयोक्तृत्वात् कर्तेत्युच्यम्
नेत्युच्यते—तस्यैव भवितुश्च प्रयोजनात्—सर्वः प्राणी प्रत्येकं भविता प्रयोजयत्यात्मनाऽऽत्मानं स्वकृत-
कर्मविपाकसमकालगोचरसमयगौरवाभिधर्मचोदितः । यथोक्तम् 'प्रयाम एवापरजन्मजाऽत्र सूर्यसमः प्राक्
तनमपारः । व्यवस्यतामेव हि दैवसिद्धिमुत्साहिनं श्रीभजते मनुष्यम् ॥' (   ) इति । तस्मात्
सत्त्वादिप्रभावाण्वादिषु सत्स्वपि प्रवर्त्येषु तेषामेव कर्मसङ्गतानां प्राणिनां भवितृत्वात्तदुपपत्तेः सर्व
10 प्राणिनां स्वातन्त्र्यात् कर्मवशमेरिवकायकरणमात्रेण सततभवनात् तथाप्रवर्तकस्यैकैकस्य सर्वात्मकत्वात्
सर्वेश्वरतेति साधूक्तम् ।

इदानीं त्वविशेषेश्वरकारणत्वे तु दोषा वक्ष्यन्ते—

ईश्वरात्तु कर्मणः प्रवर्तनं किं सतः ? असतो वा ? तद्यद्भूतस्य तत्तथाद्वैतम्, तस्यापि
तदात्मकत्वात्, भूतस्य चेत् प्रागपि सत्कर्मास्ति कारणे कार्यस्य सत्त्वात्, तथेश्वरात्मैव,
15 तनुकरणादिभाव्यवत् तथापि सुतरामद्वैतम्, तदात्मकत्वादेव पुरुषादस्थानवत्, ईश्वरो भाव्यः
तदात्मककार्यापि भवनवद्वा ।

ईश्वरात्त्वित्यादि, इदं चिन्त्यं ईश्वरात् कर्मणः प्रवर्तनं किं सतोऽसतो[वा], किञ्चातः ?
तद्यद्भूतस्य कर्मण ईश्वरः प्रवर्तकः तदद्वैतेव पुरुषाद्वैतवत् प्राप्तम्, तस्यापि तदात्मकत्वात्
कर्मणोऽपीश्वरात्मकत्वात् ईश्वरस्यैव कर्मत्वेनोपपत्तेः । भूतस्य चेत्—अथ भूतस्य कर्मण ईश्वरात्
20 प्रवृत्तिस्तत एतस्मात् प्रागपि सत्कर्मास्ति कारणे कार्यस्य सत्त्वात् तथेश्वरात्मैव तनुकरणादि भाव्यवत्,

---

योऽभ्युपगम्यते पुरुष स्वयमेव प्रभवति परिणमति तत्कालस्वभावविशेषात् [illegible]
[illegible] यावद्भवयोग्यता [illegible] सर्वज्ञत्वाभ्युपगमात् [illegible]
[illegible] तादृशी कर्ता नि ग्राह्यमपि [illegible]
[illegible] इति प्रतिपादितम् । [illegible]
25 [illegible] अनुप्रेक्ष्यम्, न तु [illegible] सामान्यभावविशेषात् [illegible]
कर्तृत्वादिति । न चैवं प्रयोक्तृत्वात् कर्ता भवितुमर्हति यो हि कस्त्रा कर्ता भविता स एव प्रयोक्ताऽपि न तद्वोऽन्य
इत्याद—स्यान्मतमिति । इदं चिन्त्यमिति [illegible] ईश्वरः प्रवर्तकत्वात् [illegible] प्रवर्तकत्वेऽपि
[illegible] ईश्वर एव [illegible] तत्र एव [illegible] ।
तत्र कर्मैव प्रवर्तकत्वेऽभ्युपगमे दोष इत्याह—भूतस्य चेदिति कारणे ईश्वरे कार्यस्य कर्मण [illegible] एव तथाऽभ्युपगम्यते तथा
30 प्रवर्तते तथा [illegible] कर्मेश्वरत्वमेव [illegible] तथापि हि [illegible]
[illegible]
[illegible] ईश्वरस्याभाव एव भवेत्, तथा च [illegible] पुरुषाद्वैतवत् [illegible]

१ सि. क. क । २ सि च सत्ता ।

तथामूर्तेस्तथाप्रवृत्तेस्तत्प्रापणेरित्यादिभिर्युक्तिभिः, तथापि सुतरामतैव तत्रासमञ्जसादेव पुरुषावस्थावत्, ईश्वरो मान्यः तत्रासमञ्जसकार्यादिमत्त्वाच्च ।

अथ यस्मै प्रवर्त्यते यया तेन तत्तत्प्राप्यात्मकं तदित्यत्रोच्यते तस्मात्तर्हि तत्तथामूर्तं प्रत्येकं प्राणिनः कारणात् तद्वशात्तयेश्वरप्रवृत्तेः कृतं त्वदिष्टेनेश्वराख्येन, अथ तत् कृतमपि पुरुषकारराजप्रसादवदीश्वरापेक्षं प्रवर्त्तत इत्यत्रोच्यते कर्तृतां प्रति स्वातन्त्र्यं सिद्धं 5 तस्यैव, पुरुषकर्मजन्यप्रसादराजवदेव ईश्वरस्याप्यन्यतरपुरुषकृतकर्मप्रत्ययप्रसादोत्पादनात् कर्मस्वातन्त्र्यं प्रवृत्तौ फले वा ।

(अथेति) अथ यस्मै प्रवर्त्यते यथा—यथाऽऽपन्नीया न कर्मेश्वरात्मकम्, किं तर्हि ? यस्मै प्राणिने शुभमशुभं वा नरकतिर्यगमर[नर]विचित्रभेदरूपेण येन येन प्रकारेण प्रवर्त्यते तेनेश्वरेण तत्तत्प्राप्यात्मकं तदित्यत्रोच्यते, तस्मात्तर्हि तत्तथामूर्तं प्रत्येकं प्राणिनः कारणात् तस्मात्तस्मात्तथा तथा 10 मूर्तमित्यर्थः, तद्वशात्तयेश्वरप्रवृत्तस्तत्तस्य प्रवर्तने स एवेश्वरः कृतं त्वदिष्टेनेश्वराख्येन, आत्मवशेन तथाप्रवर्त्तयतस्तस्य तस्य प्राणिन ईश्वरस्य नेश्वरस्य, तथाप्रवर्त्यत्वात्, कर्मकरवत् । अथ तत्कृतमपि पुरुषकारराजप्रसादवदीश्वरापेक्षं प्रवर्त्तते—अत्र मत प्राणिभिः कृतमपि कर्मेश्वरकृतमेव, ईश्वरवशात् प्रवर्तमानत्वात्, यथा द्वयोः पुरुषयोस्तुल्यपुरुषकारयोरपि राजा एकस्यैव प्रसीदति नेतरस्येति फलं राजवशेन दृष्टं न पुरुषकर्मवशेन, तथेश्वरवशात्तत्कर्मप्रवृत्तिरित्यत्रोच्यते, कर्तृतां प्रति तावत् 15 स्वातन्त्र्यं सिद्धं तस्यैव—प्राणिनोऽपितेश्वरेण प्राप्यशुभेतरकर्मप्रत्ययप्रसादोत्पत्तेः, तत्र च राज्ञो निमित्तमात्रत्वात्, पुरुषकृतकर्मजन्यप्रसादराजवदेव ईश्वरस्याप्यन्यतरपुरुषकृतकर्मप्रत्ययप्रसादोत्पादनात् कर्मस्वातन्त्र्यं तत्कृतं हि कर्मैवेश्वरप्रसादमुत्पादयति, अन्यतरेण कृतं नेश्वरेणेत्यर्थः, अन्यतरपुरुषकृतकर्मप्रत्ययस्येश्वरप्रसादस्य तेनोत्पादितत्वात्, तस्मात् पुरुषकर्मापेक्षस्यापीश्वरप्रवृत्तेः कर्मप्रामाण्यं प्रवृत्तौ फले वेति । 20

ईश्वरस्य पुरुषकृतत्वात् पुरुष एव सर्वं तथाप्रवर्तयतीति भावः । अथवा ईश्वरस्यैव प्रधानात्मादिवदनुपकारकत्वान्मान्यत्वेऽप्यमान्यः स्यात्, तथा च मानमन्तरापेक्षायामनवस्थाप्रसङ्गान्न—ईश्वर इति । ननु कर्मकृतमेव किन्तु न तदीश्वरात्मकम्, यस्मै प्राणिने येन येन प्रकारेणेश्वरेण कर्म प्रवर्त्यते तत्प्रत्ययं तदित्याशङ्कते—अथेति । प्राणिभिर्हि यथा कर्म कृतं तथा कर्मेश्वरस्याश्री प्रवर्तत इति पक्षनिरासेन तदीश्वर एव प्रवर्तः प्रवर्तकश्च कर्मेति कर्मैव एवेश्वरत्वमित्युत्तरयति—तस्मात्तर्हीति । आत्मवशेनेति कर्मवशेन सतो वा कर्मात्मकत्वमिति एवेदं प्रवर्तकमतीति सर्वे प्राणिन ईश्वरास्तथाता इति भावः । यथा 25 राजा प्रवर्त्यं कर्मकरो नेश्वरः पराधीनत्वात्तथेश्वरोऽप्यधीनात्—कर्मकरवदिति । ननु प्राणिभिः कृतमपि कर्म राज्ञानामेश्वरेण प्रवर्तित एव प्रवर्तत इति मतमुत्थापयति—अथेति । दृष्टान्तं व्याचष्टे—यथेति । समाधत्ते—कर्तृतामिति जीव एव कर्मकर्त्री स्वतन्त्र इति तदुचित एव सिद्धः । प्राणिकृतकर्मणा सम्युक्त ईश्वरः प्रत्युपक्रितकर्मानुगुणं प्रसादी भवतीत्यभ्युपगमात्, कर्मकरकर्मसु राज्ञो निमित्तत्ववत् प्राणिभिः स्वातन्त्र्येण कृतेषु कर्मसु निमित्तत्वमेवेश्वरस्य न स्वातन्त्र्यमिति प्रत्युक्ता सिद्धमिति भावः । तथा च कर्मैव एव स्वातन्त्र्यमीश्वरस्य प्रवर्तने फलदाने च यथा कर्म तथैवेश्वरेण फलदानात्, न 30 तेनानपेक्षणात्—तत्कृतं हीति । प्राणिकृतं तीव्रं । अन्यतरेणेति । तयोः कर्म अन्यतरेणैव पुरुषयोर्द्वयोः कृतं नेश्वरेण

१ सि क. कृतं त्वदिष्टमीश्वराख्यम् । २ सि क. प्रसादवदीश्वर । ३ सि क. कृतवत् । ४ सि क. नेतरेणेत्यर्थः ।

साम्प्रतं तत्रापरेण कर्मणः प्रवृत्तौ फलप्रदाने वा ईश्वरापेक्षत्वात् प्रधानं कारणमित्येतच्च न, यस्मात्—

द्रव्यादिपञ्चकापेक्षं हि कर्म प्रवृत्तौ फलदाने वा स्वतन्त्रम्, सेवादिक्रियाफलप्रत्ययवत् ।

द्रव्यादिपञ्चकेत्यादि यावत् प्रत्ययवत्, द्रव्यं क्षेत्रं कालं भावं भवञ्चापेक्ष्य हि कर्मणां
5 प्रवृत्तिः, इत्यनाशकफलं प्रत्ययं उपलभ्यते, स एव पुरुषः कर्ता द्रव्यं, दाता देवो वा द्रव्यं
दत्तमुपभोग्यं, क्षेत्रं ग्रामनगरारण्यभूम्यादि यत्र लभ्यते फलम्, कालः कस्मिंश्चित् काले दिवा रात्रौ
पूर्वाह्णेऽपराह्णे सन्निधिरिति, भावः प्रसन्नः कुपित इत्यादि, भवः इह्निमह्यामात्रयोः शरीरानुरूपाहार
भूषणादिदानमिति, अत्र प्रयोगः परत्रापि प्राणिकृतफलं प्रतिनियतद्रव्याद्यपेक्षम्, सुखादिक्रियायाः
फलत्वात् द्रव्यादिपञ्चकापेक्षसेवादिफलवत् तस्माद्द्रव्यादिपञ्चकापेक्षमपि कर्म फलदाने स्वतन्त्रम्—
10 [प्रति]प्राणि नियतेः प्रधानम् नेश्वरं तत्कर्मोऽपेक्षते परतन्त्रत्वाच्चेति ।

त्वदभिमतेश्वरस्तु यदि स्वतन्त्रः प्रधानादि वर्तयति ततः प्रतिपुरुषनियामककर्मान-
पेक्षायां प्राणिगणस्य स्थानविग्रहेन्द्रियोपभोगलक्षणाविशेषः, तद्विशेषहेतोरीश्वरस्य समान
त्वात्, स तु विशेषो द्रव्यक्षेत्रकालभावभवापेक्षकर्मनियतेः स्यात् तस्मात् कर्मापेक्षमीश्वरत्वं
सर्वप्राणिनाम् ।

15 त्वदभिमतेश्वरस्त्वित्यादि, अस्तु तावदीश्वरस्य स्वातन्त्र्यं कर्मानपेक्षा च तस्य जगदुत्पा-
दनार्थं प्रधानादि वर्तयतः प्राणिनो कर्मकारणत्वे तदनपेक्षायामत्र दोष उच्यते तथा ततः प्रतिपुरुषेणापि,
पुरुषं पुरुषं प्रति द्रव्यादिपञ्चकत्वेन नियामकं नियतं यदि कर्म न स्यादीश्वर एवाविशिष्टो हेतुः स्यात्,
ईश्वरात्मनः कारणस्याविशिष्टत्वादविशेषः स्यात् कस्य ? देवमानुषतैर्यग्योनात्मप्राणिगणस्य, कीदृग्-
विशेष इति चेदुच्यते स्थानविग्रहेन्द्रियोपभोगलक्षणो विशेषो न स्यात् कस्मात् ? तद्विशेषहेतोरपी
20 श्वरात्मनः समानत्वात् स तु विशेषो द्रव्यक्षेत्रकालभावभवापेक्ष[कर्म]नियतेः प्रतिपुरुषस्य नियामके

फलमित्यर्थः । [illegible] प्रधानमनुमन्यते [illegible]
द्रव्यादिपञ्चकापेक्षमपि कर्म स्वतन्त्रमेवेत्याह द्रव्यादीति । द्रव्यं प्रवर्तयति—स एवेति [illegible] स एव कर्ता
पुरुषो द्रव्यं [illegible] तदपि द्रव्यमिति भावः । भाव इति
[illegible] इत्यर्थः ।
25 [illegible] परत्रापि [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
त्वदभिमतेश्वरस्येति । यदि कर्म न स्यादिति द्रव्यादिपञ्चकापेक्षं हि कर्म प्रतिपुरुष [illegible]
30 [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
न स्यादिति भावः । [illegible] स तु विशेष इति [illegible]

कर्मणि तत्सहकार्यपेक्षविपाके सति स्यात्, दृष्टश्च सोऽस्मदभीष्टप्रतिनियतद्रव्यादिविपाकक्रमः प्राणिगणे प्रवर्तते सति सुखदुःखे केषाञ्चिदभ्युदयः केषाञ्चित् प्रत्यवायः केषाञ्चिदपवर्ग इति । अत्र प्रयोगः अनुपपन्नस्थानविभागेन्द्रियोपभोगाभ्युदयप्रत्यवायापवर्गादिविशेषमिदं जगत् स्यात् तुल्यकारणत्वात् पटतन्तुवत्स्ववत्, यथा पटस्तन्तुकारणत्वाविशेषात्तान्वयो न मार्त्तिकः सौवर्णो वेति जात्याकृतिवर्णा-दिविशिष्टस्वरूपं जगत् स्यात्, न तु भवति तस्मादयुक्तम् । अथवा प्रतिनियतद्रव्याद्यपेक्षविपाकयत्ने ५ केश्वरकारणपूर्वकमेवेदं जगत् प्रतिविशिष्टजात्याकृतिवर्णादिमत्त्वात्, घटपटरथादिवत्, तस्मात् कर्मापेक्ष मीश्वरत्वं सर्वप्राणिनामिति ।

अभ्युपेत्यापि कर्मानपेक्षां तत्र दोषं ब्रूमः—

अनपेक्षा च कर्मणः किं सतोऽसतो वा ? यद्यसत एव क्रियाविलोपः, दृश्यन्ते च ताः यस्मादुक्तश्च वः शास्त्रे 'योगं साधयिष्यन्निष्यादि यावन्निद्रार्तग्राममभावादस्पर्शरक्षितश्च स्या'दि 10 त्यादि, कर्माभावे च सर्वप्राणिमुक्तः तन्निन्द्रियविषयसम्बन्धाभावेन तन्वादिसृष्टिरीश्वरस्या नर्थिका, ततश्च भाव्यभावकभेदाभावादीश्वरकर्मप्रधानाद्यद्वैतकल्पनानिर्मूलता ।

अनपेक्षा चेत्यादि, किमिदमीश्वरस्य धर्माधर्मलक्षणस्य कर्मणोऽनपेक्षा सतोऽसतो, वा किमिति प्रश्नः, किञ्चातः ? यद्यसत एव धर्माधर्मयोरसतोरेवानपेक्षा, ततः किमिति चेदुच्यते क्रियाविलोपः—असतोर्हि तयोः खपुष्पखरविषाणयोरिव काऽपेक्षा, ततश्च हिताहितप्राप्तिपरिहारार्थाः 15 सर्वाः क्रिया विलुप्येरन्, दृश्यन्ते च ताः, यस्मादुक्तश्च वः शास्त्रे 'योगं साधयिष्यन्नित्यादि गताप यावत् निद्रार्तग्राममशानाध्वरक्षितश्च स्या'दित्यादि' (   ) इत्याचारविधायिग्रन्थ सारम्भः । किञ्चान्यत् कर्माभावे चेत्यादि यावन्निर्मूलता, अकर्मत्वात् प्राणिनः सदा मुक्ताः स्युः, ततश्च तन्निन्द्रियविषयसम्बन्धिनो न भवन्ति ततश्च तन्वादिसृष्टिरीश्वरस्यानर्थिका, ततश्च भाव्यभावक-

---

च पाकेऽनुमाने एव एतच कर्मविपाकश्च द्रव्यादिपाकापेक्ष कर्मकृता विपाकं जनयति विपाकोऽपि पाकापेक्षः स्यात 20 मिन्नानि जगन्ति, यतो जगतो वैचित्र्यमुपपद्यते न तु केवलतदीश्वराधीनमिति भावः । [illegible] साधकानु-मान प्रयोग इति जगत् [illegible] हेतुः सूत्रानुसारेण [illegible]—अथ वेति । तत्र जगत् पक्षः प्रतिनियतद्रव्याद्यपेक्षविपाकयत्नकेश्वरकारणपूर्वकत्वं साध्यधर्मः [illegible] प्रतिनियतद्रव्याद्यपेक्षविपाकयत्नकेश्वर पूर्वक [illegible] भावः । तस्मात् [illegible] सर्वे प्राणिन ईश्वरा इत्यु- 20 पपन्नमिति । [illegible] अनपेक्षा चेति । [illegible] हिताहितप्राप्तिपरिहारार्थक [illegible] यद्यसत एवेति । [illegible] [illegible] स्यात् । दोषान्तरमाह—कर्माभावे चेति [illegible] कर्मणोऽभावे प्राणिनां [illegible] 30

---

१ सि क. कर्म विशेषे काद् । २ सि क. निराममकेश्वर । ३ सि क. सर्वं वाक्यं नास्ति । ४ सि. क. 'किमिति प्रश्नः' इति नास्ति । ५ सि क. °मित्यादिरिका ।

सेवाभावः, तस्मात्साम्यभावकर्मेवाभावादीश्वरकर्मप्रधानाभ्यनिर्वैवकस्यनानिर्भूत्वा, एवं तावत्सतः कर्मणोऽनपेक्षा न युक्ता ।

अथ तु सदपि नापेक्षते सः स्वतन्त्रत्वादिति मन्यसे तत आ क्षीणोदितकर्माशय च धर्माधर्माभ्यामकृताभ्यागमकृतप्रणाशौ स्याताम् धर्माधर्मनिरपेक्षत्वात्, स्वभावपुरुषादिवादि
5 मतवत् ।

(अथ स्थिति) अथ तु विद्यमानावेव धर्माधर्मावभ्युदयप्रत्यवायनिःश्रेयसक्रियायां नापेक्षते स ईश्वरः स्वतन्त्रत्वात् प्रयोजनाभावाच्च तयोः, विद्यमानयोरपि निःक्रियायां बलीवर्दानपेक्षवदिति मन्यसे ततोऽकृताभ्यागमकृतप्रणाशौ दोषौ स्याताम्, कथम् ? यथासंख्यमा क्षीणोदितकर्माशयस्य मोक्षाभ्यां-यावत्क्षीणकर्मणोऽपि बन्धाभ्युदयप्रत्यवायसम्बन्धकृताभ्यागमः स्यात्, कुतः ? धर्माधर्म-
10 निरपेक्षत्वात् स्वभावपुरुषादिवादिमतवत्, तथैवाभ्युदयप्रत्यवायकर्माशयस्य भारकारेरपि सुखदुःखम् संगत्वी कृतप्रणाशः स्यात् धर्माधर्मनिरपेक्षत्वात्, स्वभावपुरुषादिवादिमतवदेव, अनिष्टञ्चैतत्, एवं तावदीश्वरस्य कर्मानपेक्षाऽनिष्टापत्तेरयुक्ता ।

अथैवं कर्मापेक्षः प्रवर्तत इति मन्यसे ततस्तान्येव कर्माणि कर्तॄणि भवितॄणि ईश्वराणि, तेषां तस्यापि तथाभावयितृत्वात्, न स तानि तथाभावयति तथाभाव्यमानत्वात्, यथा च
15 पृथिव्युदकादीन् व्रीहिरेव तथाभावयति, पृथिव्याद्यपेक्षोऽपि तथापत्तेः, न पृथिव्यादयस्य पाऽन्नाद्यपत्तेः तेषामसत्त्वात् असत्त्वज्ञानाभावस्यासत्त्वात् खरविषाणवत् अस्वतन्त्रत्वाच्छब्दादि वत् भवति कर्ता स्वतन्त्रः सर्वः पुरुषः प्रवर्तनप्रवृत्तत्वात्, प्रवर्तयति कारणं तथाभावमापद्यते घटादि, तथाभवनप्रवृत्तत्वात् प्रवर्तयितारमन्तरेणाभवनादवृत्तत्वात् तन्तुपटवत् ।

(अथैवमिति) अथैव विधानिष्टापत्तिभ्याद्रूत्वं कर्मापेक्षः प्रवर्तत इति मन्यसे ततस्तान्येव
20 कर्माणि कर्तॄणि स्वतन्त्राणि भवितॄणीश्वराणि, कस्मात्? तेषां तस्यापि तथाभावयितृत्वात्—यथाय-मपीश्वरं तेन तेन प्रकारेण भवन्तु तान्येव कर्माणि, न स तानि कर्माणि तथाभावयति, कुतः ?

भाव्यवस्तुभावेन भाव्यभावकर्मेवाभावादीश्वरप्रधानस्य तत्त्वादीत्यत्र [illegible] भाव्यभावकर्मेवाभावात्सते [illegible] ।
[illegible] कर्मणोऽनपेक्षाया दोषमाहर्तुकाम—अथ स्थिति । धर्माधर्माविति [illegible]
25 [illegible] धर्माधर्मौ [illegible] यदि नापेक्षते तर्हि [illegible] स्यादिति भाव । [illegible]
दोषोऽपि तु [illegible] श्रेयांसि [illegible]
[illegible] स्यातामित्याह—तत इति । [illegible]
[illegible] इति भाव । [illegible] मन्यते तर्हि [illegible]
भाव्यभावकर्तृत्वेन [illegible] त्वेनेश्वरत्वं न तु [illegible]—अथैवमिति । तान्येव
30 कर्माणीति कर्तॄणीति [illegible] । न स तानीति

1 सि क. तथाय ।

तथाभाव्यमानत्वात्, प्रधानेन शब्दादिवदिति वक्ष्यमाणदृष्टान्तत्वात्, यथा च पृथिव्युदकादीन् व्रीहिरेव तथाभावयति, पृथिव्याद्यपेक्षोऽपि तथाऽऽपत्तेः, न पृथिव्यादयः, तथानापत्तेः, एवं कर्माण्येवेश्वरमपि, तथाभावयितृत्वात्, न स्वविदीश्वरः, तथाभाव्यमानत्वादिति स्यान्मतम् पृथिव्युदकादीन्यपि भावयन्त्येव व्रीहित्वेन[व्रीहि]मनापन्नान्यपीत्येतदायुक्तम् तेषामसत्त्वात्, असत्त्वञ्चानापन्नत्वात्, खरविषाणवदिति सन्निधिमवचनरूपमेव प्रकान्तमेव न्यायं वर्णयति, असत्तत्त्वाच्छब्दादिव- दिति, एष दृष्टान्तः सर्वत्र प्रधानकारणत्वसाधर्म्येणोपात्तः अपिकाम् प्रति, यथा प्रधान[स्य]स्वातन्त्र्या- त्तत्कारणत्वं गमयति शब्दाद्यात्तीयकारणस्याभावप्रसङ्गात्तदयोपामिति भाव्यत्वस्य व्यक्तस्येव प्रधा- नता भवतीति यथा तथैवोक्त तथैवेश्वरोऽस्वतन्त्रत्वात् कर्मापेक्षत्वादकारणं तान्येव कारणानीति गमयति ताभिरेव त्वदुक्ताभिरुपपत्तिभिरतो यदुक्तं त्वदुक्तस्य एवोपपत्तयः सर्वमायीश्वरतां साधयन्तीति तत्साधु, तदुपपदमाह—भवति कर्त्तेत्यादि, प्रागभ्यास्यातान्येव भवन्नेकार्थपदानि यावत्तन्तुपटवदिति, यथा तन्तव एव पटनिष्पादनेन भवन्तः तथाप्रवचनभूतत्वात् पटकारणानि तथा पुरुषा एव कर्तार इति ।

ईश्वरस्यापि च तन्त्वेश्वरादिवत् पूर्वपूर्वशाकतारतम्येन प्रवर्त्तकाः सर्वाः एव पुरुषाः, कर्मणि कृताः सूत्रातिशयप्रकृपस्य, सन्निहिततद्विधशक्तिः प्रतिविशिष्टबुद्धिप्रमाणीकृतक्रियः, स च स्वतन्त्रः, तत्प्रवृत्त्यापत्तेः, आ ईश्वरात् प्रवर्त्तयितृत्वात् ।

ईश्वरे न तानि कर्माणि तथाभावयतीत्यर्थः प्रधानेन शब्दादिवदिति अनुपदमेवासौ दृष्टान्त उपपादितोऽस्वतन्त्रत्वाच्छब्दा- 15 दिवदिति । यथा चेति यथा हि पृथिव्याद्यपेक्षोऽपि व्रीहिस्तेन तेन प्रकारेण भवन् पृथिव्यादीन् भावयति व्रीहिरेव हि अङ्कुरादिरूपेण भवति न तु पृथिव्यादयो व्रीहिं भावयन्ति पृथिव्यादीनामङ्कुरादित्वेनानापत्तेः एवं कर्माण्येव तेन तेन प्रकारेण भवन्तमीश्वरं भावयन्ति तथा भावयितृत्वात् तादृश्यात् कर्माण्येवेश्वरमपि न त्वीश्वरः कर्माणि भावयति भाव्यमानत्वादिति नात्मेश्वर इति भावः । ननु भावान्तरतामनापन्ना अपि पृथिव्यादयः सन्निधानमात्रेण भावयन्त्येवेत्याशङ्कते स्यान्मतमिति । एवं सति पृथिव्यादयो न सन्त्येव अनापन्नत्वात्प्रत्येकमविशेषेण खपुष्पवदिति सन्निधिमात्रभवनमित्यभ्युपगमपरे त्वयैवोच्ये 20 न्यायोऽत्र प्रवर्तितुमर्हति—तेषामसत्त्वादिति । दृष्टान्तेन कर्तृत्वनिवृत्तेश्वरस्येषु हेत्वन्तरमाह—अस्वतन्त्रत्वादिति । सर्वधर्मेषु प्रधानमेव कारणं सर्वस्य तत्तत्कार्यभावेनोन्मेषात्, न तु भूतादीन् प्रति सन्निहितमपि शब्दादि कारणमस्वतन्त्रत्वादिति [illegible] प्रधानमपि च सर्वकार्यापेक्षत्वात्, तथान्यस्य कारणोऽन्येन प्रधानेन प्रधानमप्यन्येन व्यापारितत्वा- त्कर्मैव भाव्यते इति व्यक्तस्य शब्दादिसाम्यरूपस्य प्रधानस्यापि यथाऽप्रधानता त्वयेष्यते तथैवेश्वरोऽपि कर्मनियन्त्रितत्वेना- स्वतन्त्रत्वात् प्रधानं कारणमपि तु कर्माण्येवेति भावः । तदेवं कर्मतामीश्वरस्य कर्माधीनभूताः प्रभवन्तोऽपीश्वरा एवेत्याशयेन सर्वत्रा- 25 पीश्वरत्वं पूर्वोक्तं स्मारयति—यदुक्तमिति । सर्वस्यापीश्वरत्वमेवेश्वरतामभिहितमायन्वेनोपनयति—भवति कर्त्तेति वा पुरुषः स एव भवति यस्य कर्ता स एव पुरुषः योऽसौ कर्ता स एव कर्ता कर्त्ता एव हि प्रवर्तयितृत्वेन वर्तते प्रवर्तयति कारणं तद्दृष्टान्तमापद्यते यथा प्रवर्तमानस्यैव प्रधानं धर्म्यादिभावमापद्यते सामान्यतोऽयं प्रवर्तमानस्यैव पटभवनेन प्रवृत्तस्यापि तन्तवः पटभवनं प्रति तन्तुकार्यं तन्तुभिः प्रवर्तितत्वात्, न च पटभवनं प्रवर्तयितारमन्तरेण भवति, तथैवेश्वरोऽपि प्रवर्त्यमानत्वेन भवनात् प्रवर्तयिता कर्मादयः सर्वे पुरुषा एवेति सर्वप्रवर्तितामीश्वरत्वमिति भावः । ईश्वरप्रवर्त्ये प्रेक्ष्य जन्ता 30 अनुसरति कर्मप्रधानपक्षेऽपि यस्मात् ईश्वरस्यापि चेति । यथा धर्माधर्मादीनामपि च तन्त्वेश्वरादिवत् पूर्वपूर्वशक्त- तारतम्येश्वराः प्रवर्तकत्वेन तथा तथा विविधेषु सन्निहितशक्ति प्रतिविशिष्टबुद्धित्वादेश्वरस्यापि प्रवर्तकं कर्म तदेव अपर- कथा तथा विविधेषु सन्निहितशक्तिमत् कर्मणैव कर्मनियन्त्रितत्वात् पुरुषोऽपि कर्माधीनत्वात् तथाविध इति भावः ।

१ सि क. [illegible] । २ सि क. [illegible] । ३ सि क. [illegible] ।

ईश्वरस्यापि चेत्यादि, तासामेवोपपत्तीनामितो मुग्धो भावयत्ननेनापि मयेन, यथा त्वया प्रागुपपादित सुवचा पूर्वपूर्वक्रमतारतम्येन सन्निहितवदिसवशक्तिर्विशिष्टबुद्धिरिति तयेहापि तामिरेवो-पपत्तिभिरेतैरेव तत्संबन्धादिभिर्दर्शनैः कर्मणि वृत्तेः—कर्मनिमित्तत्वात् उत्कर्षापकर्षस्य, कर्मणो पुरुषत्वात् सर्व एव पुरुषः सन्निहितवदिसवशक्तिः प्रतिविशिष्टबुद्धिप्रमाणीकृतक्रियः—प्रतिविशिष्टबुद्धिना तेनैव

5 भरेण मान्येन शास्त्रकारैर्विपश्चिद्भिरपि प्रमाणीकृत[क्रियः]वरिक्रियाफलपरिज्ञानार्थत्वाच्छास्त्रकारप्रवृत्ती-नाम् सिद्धशास्त्राणामनतिशयत्वात्, स च स्वतन्त्रः तत्प्रवृत्त्यापत्तेः तेन प्रकारेण कर्मप्राप्तिप्रवृत्तिपरीत्य-रत्वापि प्रवृत्त्यापत्तेः [मा]ईश्वरात् प्रवर्तयितृत्वादिति—मा ईश्वरात् यावदीश्वरत्वात् प्रवर्तयितृत्वात् ईश्वरस्य प्रवर्त्यत्वात् कारणानि सर्वपुरुषाः ।

शक्तिमत्प्रवृत्तीत्यादि यावत्सत्त्वादिपदिति पूर्ववत् सर्वव्यक्तिप्रवृत्त्यात्मकत्वादस्य सर्व-

10 मूर्तिता एवमेव चास्य पृथिव्याद्यष्टमूर्तितोच्यते, तासु तस्यैव निमित्तत्वात्, प्रवृत्तिफलो-त्कर्षाभावप्रसङ्गात् कर्म एव कारणं नेश्वरादि, इतरथा ईश्वरादेः प्रधानादेर्वा प्रवृत्तयः फलं वा सुखादि तस्यैकरूपत्वादुत्कर्षापकर्षौ न स्याताम्, दृष्टौ च तौ न निर्बीजेश्वरकर्मचारेरणात्, अतोऽन्यग्निसर्वधर्मं कारणमस्तीति ।

शक्तिमत्प्रवृत्तीत्यादि, ईश्वरस्यापि तेषामेव शक्तिमतां पुरुषाणां शक्तिसाकल्य[सन्निध्य]-

15 सन्निध्योः प्रवृत्त्यप्रवृत्तिदर्शनादिति तदेवोपपत्तिजातं स्मारयति यावत्सत्त्वादिपदिति आदिग्रहणाद्योक्त प्रवृत्तिपरिमाणादि पूर्ववदेव ग्रन्थं चा[ति]दिशति यावदेवास्य सर्वत्वात् सर्वमूर्तिता, एवमेव चास्य पृथिव्याद्यष्टमूर्तितोच्यत इत्येतस्मादेवारादीयो ग्रन्थः सर्वो ग्रहम्यः, तामिरेवोपपत्तिभिः सर्वप्राणीश्वरत्वे तदपेक्षेति पुनरपि चोत्कर्षापकर्षदर्शनादित्यादिरीश्वरसर्गद्योतनार्थो ग्रन्थः प्रवृत्त्युद्भवफलेऽपि तदेव यावत् पुरुषाद्यप्रवृत्तेरेवोत्कर्षापकर्षौ न निर्बीजेश्वरकर्मचारेरणादिति कर्मकारणार्थो गतार्थः, तस्मात्

20 कर्मापेक्षत्वात् सर्वसर्वात्मकत्वात् सर्वेश्वरतेति ।

एतदेव व्याख्यानमपि—तयेहापीति । प्रतिविशिष्टेति तथेश्वरेण परैरपि सर्वैः शास्त्रकारैः क्रियाया प्रमाणीकृतत्वात्, प्रतिविशिष्टबुद्धिभिः प्रमाणीकृता क्रिया यस्य सर्वपुरुषस्यासौ प्रतिविशिष्टबुद्धिप्रमाणीकृतक्रिय इति विग्रहः । ईश्वरापेक्षमेव सर्वं प्रवर्तत इति प्रत्यवस्थानतो भेद एव कर्मापेक्ष एवेश्वरः प्रवर्तत इति प्रत्यवस्थान चोच्यते इति दर्शयन्नाह—शक्तिमदिति तत्र चेश्वरस्यापि प्रवर्तिता कर्मापेक्ष्य पुरुषविशेष तदभावे तदभावप्रसङ्गात् न हि तत्र प्रवर्तकत्वमपेक्षा पुरुषे

25 स्वातन्त्र्यहते अपेक्षते चेश्वर पुरुषशक्तिमतोऽर्थो तथा प्रवर्त्यं कर्मतया पुरुषापेक्षेवनात् तस्य एव प्रवर्तकत्वम्, तस्मादे प्रधानप्रतिबन्धमर्थेऽपि तत्र एव यथा प्रवर्तकत्वं तथा कर्मैव एव प्रवर्तकत्वं तत्प्रधानत्वादेवेति भावः । सर्वेषां प्राणिनां प्रवृत्ती कर्मैव एव कारणत्वम्, सम्बन्धविशिष्टसामर्थ्यात् सर्वेण सर्वत्वादु कर्मैव एव निमित्तत्वात्, सर्वमूर्तित्व तस्यैव निमित्तरूपत्वात् पृथिव्यादिमूर्तिमपि तासु तस्यैव निमित्तत्वादिति पूर्ववदेव सर्वं व्यवस्थितम्—यस्य सर्वत्वादिति । एवमेव पूर्वं ईश्वरकारणवादिपरम्परया कर्मकारणपरतया चैव इत्याह—इत्येतस्मादेवेति । तदपेक्षेति ईश्वरकारणमर्थ-

30 परेण कर्मकारणमर्थं चार्थमिति भाव । ईश्वरकारणत्वे न प्रतिनियतोत्कर्षापकर्षप्रसङ्ग इत्यादि स एव कर्मापेक्षकारणत्वे ईश्वरकारणत्वादिसमर्थेन प्रयोजनाद्यापादनेन इत्याह—पुनरपि चेति अत्र सर्वत्र पूर्वग्रन्थसाम्येनैव सूत्रमनुमितम्, कर्मोपलभ्यमानमतीन्द्रियो निमित्तपरित्व पूर्वविधमनुसारेण तत्र सूत्रमनुमितत्वात् । कर्मापेक्षमुत्तमत्वेऽपीश्वरस्य कारणत्वाप-

---

१ सि क. प्रमाणीकृत्य । २ सि क. प्रकृर्णतो ।

कर्मापेक्षत्वेऽपि न स्वार्थमीश्वरकारणत्वं तदभावे प्रवृत्त्यभावात्, दार्वपेक्षरथकारकारणत्ववदिति चेन्न, इतरत्रापि तुल्यत्वात्, ईश्वरापेक्षत्वेऽपि न कर्मैश्वर्यं तत एव हेतो[1], रथकारापेक्षरथदारुवदिति, प्रवर्तयितृत्वाच्चेश्वरस्य दासस्य स्वामिवत् तच्च कर्मणः सिद्धम्, प्रवर्त्यत्वाच्चेश्वरस्य, तथाप्रवर्तकं कर्मेति पुरुष एवेश्वरः सर्वं इति ।

कर्मापेक्षत्वे इत्यादि यावद्रथकार[कारण]त्ववदिति चेत्—स्यान्मतं कर्मापेक्षत्वेऽपि न स्वार्थमीश्वरकारणत्वं तदभावे प्रवृत्त्यभावात् यत्र यदभावे प्रवृत्त्यभाव प्रवर्तकस्य तत्रेश्वरस्यापि नैश्वर्यं दृष्टम्, यथा रथकारप्रवृत्तौ रथार्थं दार्वाद्यपेक्षणमिति चेन्मन्यसे तन्न, इतरत्रापि तुल्यत्वात् तत्कथमिति चेत् प्रयोगत एव दर्श्यते विपर्ययसिद्धिः तद्यथा—ईश्वरापेक्षत्वेऽपि न कर्मैश्वर्यम् तत एव हेतोः, रथकारापेक्षरथदारुवदिति विरुद्धैकान्तिकः, तदुपसंहृत्याह प्रवर्तयितृत्वाच्चेश्वरस्येत्यादि यावत् पुरुष एवेश्वर[ः सर्वं] इति—प्रवर्तयिता हीश्वरो दासस्य स्वामिवत्, तच्च—प्रवर्तयितृत्वं कर्मणः सिद्धमुक्तविधिना प्रवर्त्यत्वं चेश्वरस्य तथा प्रवर्तकं कर्म, कर्मणा पुरुषः प्रवर्त्यते इति प्रकृतत्वाद्गम्यते, इति-शब्दो हेत्वर्थे, तस्मात् पुरुष एवेश्वरः सर्वं इति, एवं कर्मेश्वरतापि तु यथैव तयोरत्र भावयिष्यते, पुरुषस्य तावत् सर्वस्येश्वरत्वमुक्तमिति ।

एवं प्रतिघातप्रसङ्गोऽपि सापेक्षप्रवृत्तित्वाद्रथकारवत्, यथा रथकार उपादानोपकरणानामसामर्थ्यवैकल्ययोः प्रतिघातस्तथाऽप्यचितकुम्भकमनुजिघृक्षतः तद्विपरीतञ्चोपघित्सत ईश्वरस्य यद्यप्रतिघातः स्यात् स्यात् स्वातंत्र्यम्, न तु भवति पुरुषकर्मप्रत्ययनेश्वर प्रवृत्तेः प्रतिघातदर्शनात्, अन्यथा शुभकर्माणं दुःखेनेतरञ्च सुखेन योजयेत् तच्च नेष्टमित्यनीश्वरः सः ।

स्यान्मतमाशङ्कते—कर्मापेक्षत्वेऽपीति । कर्मेश्वरस्य कर्मापेक्षप्रवृत्तिमत्त्वेऽपीश्वरकारणता न स्वार्था ईश्वराभावे कर्मणामचेतनानां प्रवृत्त्यभावात्, यथा रथकारो रथनिर्माणाय दार्वाद्यपेक्षप्रवृत्तिमानपि तदभावे दार्वादीनां प्रवृत्त्यभावात् रथकारस्य ऐश्वर्यं प्रवर्तकत्वात्तदपेक्षत्वेऽपि प्रवर्तक इति भवत—स्यान्मतमिति । ईश्वर एव प्रवर्तयिता न कर्मेत्यत्र निमित्तस्याभावात्तदुपन्यासतुल्यैव कर्मैव प्रवर्तयितृत्वमिति साम्यतो दर्शयति—इतरत्रापीति । तत्तुल्यो हेतुरन्यत्रापि साधयन् स विरुद्धो भवतीत्याख्येनाह—प्रयोगत एवेति । कर्मणामप्यैश्वर्यमीश्वरापेक्षा नास्त्येवेति सूच्यते तत एवेति । तदभावे प्रवृत्त्यभावादिति हेतोरित्यर्थः । रथकारापेक्षत्वेऽपि न हि दार्वैश्वर्यमिति दृष्टान्तमाह—रथकारेति । ईश्वरस्य प्रवर्तयितृत्वं कर्मणः पूर्वोक्तविधिना सिद्धमत कर्मेश्वरत्वमिति कर्मात्मा पुरुष एवेश्वरो दासस्य स्वामिवदिति तथैवादो नेश्वरः कर्मैव प्रवर्तकत्वात्तत्पुरुषस्यैवेति—प्रवर्तयितृत्वाच्चेति । यो हि प्रवर्तयिता स एवेश्वर उच्यते दासस्य स्वामिवत् कर्म च प्रवर्तयितृ ततः स एवेश्वर तदीश्वरस्तु प्रवर्त्य इति भावः । ईश्वरस्यानीश्वरत्वं प्रकारान्तरेणाह—एवमिति । परापेक्षप्रवृत्तौ कदाचिदपि प्रतिघातो दृश्यते यथा रथकारेऽसमर्थमुपादानं निष्फलानि चोपकरणानि परिप्राप्य प्रतिघातो दृष्टः तथेश्वरोऽपि कर्मापेक्षप्रवृत्तेः शुभान् निग्रहीतुं दिव्याद् परिपालयितुमिच्छन्नपि कदाचिद् प्रतिहन्यत एवेति भावो वर्तते तदिच्छाविघातात् तदभावे हि तस्य स्वातन्त्र्यं स्यात्, न चैवं दृश्यते सापेक्षप्रवृत्तेः प्रतिघातस्याप्यत्यागात्, ईश्वरो हि पुरुषकृतकर्मापेक्ष प्रवर्तते यदि तु स्वतन्त्र प्रवर्तेत तर्हि शुभकर्माणं दुःखेनाशुभकर्माणं सुखेन योजयेत् न चैवमस्ति तस्मात् परापेक्षत्वात् स्वातन्त्र्याभावादनीश्वर एवेति भावः । इदमेव व्याकरोति—

---

१ सि. क. कर्मैश्वर्यं । २ सि. क. कर्मेण पुरुषः प्रवर्त्यते ।

एव प्रतिघातप्रसङ्गोऽपीत्यादि, क्रियान्यत् प्रतिहन्यते च त्वदभिमतेश्वरः सापेक्षप्रवृत्तित्वात् रथकारवत् अस्य साधनस्य व्याख्या यथा रथकार इत्यादि, उपादानं दारु, उपकरणानि वास्यादीनि तेषामसामर्थ्यं वैगुण्यं सततमेव, वैकल्यं सान्निध्याभाव एव तत्र प्रतिघातः दृष्ट इति वाक्यशेषः, तथेहाविशेषार्थोऽधिकं सापेक्षप्रवृत्तिसाधर्म्यानुगमेनोपनयनमीश्वरे द्रष्टव्यम्, वैधर्म्येण तु दर्शयति अपचितपुण्यमनुग्रहीतुम् इत्यादिना, पुरुषमपचितशुभकर्माणमनुग्रहीतुमिच्छतस्तद्विपरीतमापादयितु-मिच्छतश्चेश्वरस्य यद्यप्रतिघातः स्यात् स्यात् स्वातन्त्र्यम्, न तु भवति, अपेक्षत्वस्य कर्मणः स्वकृतकर्मणः प्रसवेन तद्वशेनेश्वरस्य प्रवृत्ति[प्रति]घातदर्शनात् न चेदेवमिष्यते शुभकर्माणं दुःखेन इतरञ्च सुखेन योजयेत् यथा चाकृताभ्यागमकृतप्रणाशौ स्यातामित्युक्तम् तच्च नेष्टम् यस्मात् पुरुषकर्मप्रसवेनेश्वरप्रवृत्तिप्रतिघातोऽस्ति, प्रवृत्तिप्रतिघाताच्च नैश्वर्यम् तस्य प्रतिघातत्वात्, पृथग्-ज[न]वदनीश्वरः स इति ।

यदुच्यते सर्गादौ धर्माधर्मविकलानां शरीरेन्द्रियविषयोत्पादने निरपेक्षोऽप्रतिहतत्व-स्वक्रियत्वादेव शरीरादीनुत्पाद्य बुद्धानां धर्माधर्ममर्यादामुपदिशति, तपोदानयज्ञादि कुरुत । हिंसां मा कार्ष्टेति मध्यकाले च तेषां प्राणिनां यथास्वं धर्माधर्ममर्यादामनुतिष्ठतामनुष्ठाना-नुरूपेण फलेनानुग्रहं करोति यदा तदा सापेक्षोऽप्रतिहतस्वाक्रियत्वादेव, ये पुनस्तदुपदिष्ट-मोक्षमार्गप्रस्थितास्तांश्च सायुज्यं गमयति, पुनरन्तकाले च शरीरेन्द्रियसमूहस्य तेषां धर्मा-धर्मावपि संहृत्य तान् दिवससंध्यायां परिश्रमाभिभूतान् बालकान् पुत्रकानिव पिता प्रलय-पार्यां स्वापयतीत्यन्तेऽपि निरपेक्षाप्रतिहतस्वातन्त्र्यः स एवेष्ट इति ।

यदुच्यत इत्यादि यावत् प्रलयपार्थं स्वापयतीति, कालभेदेन सापेक्षनिरपेक्षप्रवृत्तिपक्षयो-रभ्युपगमादुभयथापि प्रवृत्तिप्रतिघातासम्भवाददोषः तद्यथा सर्गादौ धर्माधर्मविकलानां शरीरेन्द्रिय-विषयोत्पादने निरपेक्षोऽप्रतिहतस्वक्रियत्वादेव शरीरादीनुत्पादयति, तांश्चोत्पाद्य बुद्धानां—ज्ञानोत्पत्तिमतां धर्माधर्ममर्यादामुपदिशति—तपोदानयज्ञादि कुरुत हिंसां मा कार्ष्ट—हिंसानृतस्तेयागम्यगमनादीनीति तयोश्च धर्माधर्मयोः सीमाच्छेदेन व्यवस्थां मर्यादामुपदेशेन व्यवस्थापयति, मध्यकाले च तेषां प्राणिनां यथास्वं धर्माधर्ममर्यादामनुतिष्ठतामनुष्ठानानुरूपेण फलेनेष्टेनानिष्टेन वा विषयोपभोगलक्षणेनानुग्रहं

क्रियान्यदिति । रथकारे यथा दृष्टान्ते उपदिष्टे तथेश्वरेऽप्युक्ते स्यात्—तथेत्यतीति ननु यथा प्रतिपक्षेऽन्यत्रे-श्वरस्य निरपेक्षा प्रवृत्तिरस्त्येव नास्ति तत्कथं प्रतिघात मध्यकाले च पुरुषकर्मानुरूपेण तस्य प्रवृत्तेर्भवति तथापि प्रतिघात इत्याशङ्क्य—यदुच्यत इति ग्रन्थेन पूर्वपक्षं दर्शयति—कालभेदेनेति । धर्माधर्मेति [illegible] [illegible] सर्वथा विनाशात् [illegible] धर्माधर्माभ्यां प्राणिनां [illegible] न [illegible] इति [illegible] [illegible] भाव । [illegible] शरीरेन्द्रियविषया [illegible] तेषां धर्माधर्मौ [illegible] [illegible]—शरीरादीनीति । मध्यकाले [illegible] मध्यकाले चेति [illegible]

1 सि क [illegible] । 2 सि क. विशेषः । 3 सि क. के । 4 सि क रथकारे । 5 सि क. [illegible] । 6 सि क. धर्मेऽधर्म । 7 सि क. स्थापयति । सि क. विषयोपभोग० ।

करोति यदा तदा सापेक्षोऽप्रतिहतस्वशक्तित्वादेव, स्यान्मतं धर्मानुष्ठानफलोपभोगेनेष्टेनानुग्रहो युज्यते, कथमधर्मानुष्ठानफलोपभोगेनानिष्टेन युक्त इत्यत्रोच्यते अयमनुग्रह एव तेषाम्, तदृणमोक्ष णादिति । ये पुनस्तदुपदिष्टमोक्षमार्गमाश्रिताः तांश्च मोक्षमार्गोपसेविनः सायुज्यं गमयति, कोऽसौ मोक्षमार्गः? माहेश्वरो योगविधिः, तदात्मना सह युक्त इति सयुक्, तद्भावः सायुज्यं तेषामीश्वरसा- द्भावः, तं गमयति भवति, एवं मन्ये सापेक्षमैश्वर्यम् । पुनरप्यन्त्यकाले च शरीरेन्द्रियभूतवत् यथा 5 शरीरेन्द्रियाणि भूतान्यपि विषयांश्चोपसंहरति तथा कल्पक्षयकाले तेषां धर्माधर्मावपि संहृत्य तान् पुरुषान् सर्गाहनि संसृजतः तेन धर्माधर्मफलेनेष्टानिष्टोपभोगासम्भवेन निवृत्तसंस्थायां परिश्रमाभिभूतान् स्वाप- यन् पुत्रानिव पिता सर्वपुरुषान् संसारहेतुभूतधर्माधर्मावुपसंहृत्य प्रलयक्षपायां स्वापयतीत्यन्येऽपि निरपेक्षाप्रतिहतसामर्थ्यः स एवेष्टः, तस्मादुभयथाऽप्यपेक्ष्यानपेक्ष्य च तदैश्वर्यसिद्धेरदोष एव दोषाभि- मता त्वयोक्ताविव परपक्ष इति । 10

अत्र वयं ब्रूमः कर्मणामेव तन्निरपेक्ष्य प्रवृत्तौ तस्य प्रतिघातादपरिहृतपूर्वदोषत्वाच्च किञ्चिदेतत्, तत्कारित्वात्तज्ज्ञत्वमिति यत्सर्वज्ञत्वमाकाङ्क्ष्यते तदपि नैव, अस्यानर्थकार्यप्रवृत्त त्वात् बालादिप्रवृत्तिवत् धर्माधर्ममर्यादोपदेशप्रवृत्तेरनर्थकार्यविषयत्वात्, न च धर्माधर्मयोः शरीरादिकारणत्वम्, कारणलक्षणाभावात्, यस्याभावे यस्याभावो यस्य च भावे यस्य ध्रुवो भावस्तत्कारणमितरत् कार्यमिति हि कारणलक्षणम्, न च धर्माद्यभावे शरीराद्यभावः, सर्गादौ 15 तदभावेऽपि प्रभुसृष्टेः शरीरादिनिर्वृत्त्यभ्युपगमात्, धर्मादिभावेऽपि प्रलयकाले शरीराद्य भावाभ्युपगमाच्च, तस्योपदेशसाफल्यानभिज्ञत्वञ्च निष्कारणशरीरेन्द्रियादिसर्जनादादिकाले, भवदफलकुशलाकुशलसंहारादन्त्यकाले च ।

(अत्रेति) अत्र वयं ब्रूमः, कर्मणामेव तन्निरपेक्ष्य प्रवृत्तौ तस्य प्रतिघातादनैश्वर्यम्, सृष्ट- भाविसंसारकाले सर्गादन्त्यमोक्षकालाभ्यागमकृतविप्रणाशादिदोषाः तदवस्था एवेत्यपरिहृतदोषत्वाच्च 20 किञ्चिदेतत्, अन्योऽपि च दोषः—तत्कारित्वात्तज्ज्ञत्वमिति यत्सर्वज्ञत्वमाकाङ्क्ष्यते तदपि नैव, यदपि

स्यादधर्मफलोपभोगेन कथं दुःखमित्याशङ्क्य समाधत्ते—स्यान्मतमिति युक्त इति, अनुग्रह इत्यादिः । तेषामज्ञो यदि ह्युपमेनानुग्रहोऽर्थापत्तिः तेऽधर्मस्य फलिनो भवेयुः तत्फलाभावात्, तत्तादृशेन मोचयितुं तत्फलदानेनानुग्रहं करोत्यपेक्षा- रूपेण—अयमनुग्रह एवेति । माहेश्वर इति योगविधिरिति महेश्वरसम्बन्धियोगविधानमित्यर्थः भगवता वाचा कायेन च मनसापि सर्वकर्मार्पणपूर्वको भावनाविशेष स च भक्तिविशेष आत्मनो हृत्पुण्डरीके प्रतिष्ठिते परमेश्वरे भवति 25 यमनियमाद्यभ्यासतो विच्छिन्ने निरन्तरमात्मनि भगवत्स्वरूपानुभवात् तत्सायुज्यमविच्छिन्नं [illegible] सोऽयं भक्तिविशेषो माहेश्वरो योग उच्यत इति भावः । सायुज्यमर्थं व्याचष्टे—तदात्मनेति मोक्षमार्गोपसेविनस्तान् आत्मसाद्भावं गमयतीति भावः । अन्त्यकाले शरीरेन्द्रियभूतानि यथोपसंहरति लोकस्य तथैव जीवानां धर्माधर्मावप्युपसंहरतीत्याह—पुनरपीति । एवमुभयथापि परमेश्वरस्यापि दोषाभावदर्शने दोषतुल्यता भवतोऽप्रतिपाद्य इत्याह—तस्मादिति । सर्वेषां प्रवादिनां मतेन ऐश्वर्यप्रवृ- त्तेरपि धर्माधर्मस्य कर्मापेक्षया च प्रलयकाले भवति तन्निरपेक्षप्रवृत्तावनैश्वर्यदोषस्य कर्मानपेक्षत्वे च सृष्टिकाले 30 प्रलयकाले च कृतनाशाकृताभ्यागमादिदोषाणां पूर्वोक्तानामपरिहारात् [illegible] भवतापि दोषमनुद्धरता [illegible] इत्याशयेनाह—अत्र वयं ब्रूम इति । दोषान्तरमप्याह—अन्योऽपीति यस्य कर्तृत्वं तस्य ज्ञानं तज्ज्ञत्वम्, यो यत्करोति स तज्जानातीति व्याप्तिः [illegible] ।

धर्माद्यस्त्वे तस्य सर्वज्ञत्वं सर्वकारित्वात्, करणस्य ज्ञानाभावात् सर्वज्ञेत् कर्तृत्वं सर्वमसौ वेत्तीति सर्वकारित्वात् सर्वज्ञ इति तदपि नैवोपपद्यते, असामर्थ्यकार्यप्रवृत्तत्वात् बाह्यनिमित्तवत् अनुग्रहक्रियासामर्थ्योपयोगोऽसौ, बाह्यनिमित्तसमीक्षितप्रवृत्तित्वाविशेषवद्भया कल्पनयाऽस्माकं त्वया प्रतायी- क्रियते, किं कारणं? धर्माधर्ममर्यादोपदेशप्रवृत्तेरनर्थकार्यविषयत्वात्—अनर्थकौ धर्माधर्मावयं तत्र
5 धर्माधर्मोपदेशोपदेशस्य न च तयोर्धर्माधर्मयोः शरीरादिकारणत्वम्, विनापि धर्माधर्ममर्यादया सर्गादौ प्रसृतेः शरीरादिनिर्वृत्त्यभ्युपगमात्, धर्माधर्ममर्यादायां सत्यामेव च प्रलयकाले शरीराद्यभावाभ्युपग- माच्च ईश्वरसामर्थ्यादेव, तस्मात्तयोर्नास्ति कारणता करणस्वभावायोगात्, कथं तद्योग इति चेदुच्यते, न च धर्माधर्माव् इत्यादिना ग्रन्थेन, तयोः कारणाभिमतयोरभावेऽपि शरीरादेः कार्यस्य भावं भावेऽपि चाभावमुपदेशसाफल्याभिप्रेतत्वात् दर्शयति व्यवहारव्यभिचारसद्भावसद्भावानयव्यभिचार इति गतार्थ-
10 त्वान्न विप्रियतेऽस्माभिः ।

किञ्चान्यत्—

यथा चोपदेशानभिज्ञस्य तस्य तथा प्राणिनामनुग्रहक्रियाया अपि, यदा सर्वेषं न्यायस्तु तथैव स्थितानां प्राणिनां मृतकवत् तेषां शरीरमुत्पादयामि धर्माधर्ममर्यादां प्रणयामि तत्र प्रवर्तयामि तत्फलैरनुपभामि तान् फलानुरूपमुपभोगं विधायानुगृह्णीयामुपभोगविभाग-
15 मानुग्रहक्रियायामस्तिगरीयस्यां क्रिमिति वर्तते इत्यत्यन्तपरवशत्वमेवैश्वर्यम् ।

यथा चोपदेश इति चानुग्रहक्रियाया अपि अनभिज्ञत्वमिति वर्तते, न केवलमुपदेशानभि- ज्ञत्वमेव तस्य, किं तर्हि? प्राणिनामनुग्रहक्रियानभिज्ञतामपीति तदर्शयति, तत् कथं गम्यत इति चेदुच्यते—यदा सर्वेषं न्यायमुपदेशामि प्राणिनामन्वः चाद्युपभोगविभागमनुग्रहक्रियाया[म]तिगरीयसी क्रिमिति वर्तते—तस्मिन् हि काले प्राणिनो मृतकवत् प्रकृतेरीश्वरस्यैव, तेषां शरीरमुत्पादयामि, धर्मो-

---

20 तथिरादयेति–अशोषेति अनर्थकेषु कर्मस्वसौ प्रवर्तते तस्मात्तस्य प्रवृत्तिर्नाभिप्रेतानुग्रहा [illegible] भावः । [illegible] सर्वकारित्वात् सर्वज्ञत्वं [illegible]–अनुग्रहक्रियेति । [illegible] धर्माधर्मेति धर्माधर्मयोर्मर्यादायाः [illegible] धर्माधर्मयोरनर्थकत्वस्य शरीरादिका- रिकारणत्वायोगात् [illegible] भावः । व्यतिरेकव्यभिचारं दर्शयति–विनापीति । अन्वयव्यभिचारमाह–धर्माधर्मेति । [illegible] व्यभिचारं पोषयति–कारणत्वस्येति । चोपदेशस्य [illegible]
25 न [illegible]–उपदेशसाफल्येति [illegible] तत्र [illegible] धर्माधर्मयोरपि [illegible] । प्रलयकाले च तेषां प्राणिनां [illegible] धर्माधर्ममर्यादा [illegible] करोतीति [illegible]–यथा चेति । [illegible] तयोरनभिज्ञत्वात् तथा [illegible] निरन्तरमतिक्लिष्टत्वात् [illegible] तदैश्वर्यम् न तु [illegible] धर्माधर्ममिति [illegible]
30 [illegible] भावः । प्राणिनामनुग्रहक्रियास्थितिं दर्शयति–तेषां शरीरमिति । यदा सर्वेषमिति तस्मिन् काले प्राणिनः [illegible] हि [illegible] प्राणिनामभिज्ञस्य मृतकवदित्यनेन सम्बन्धः । [illegible] तथा [illegible] प्राणिनः [illegible] च [illegible]

१–१ सि. क. धर्माधर्मोपदेश । २ सि क विप्रियते । ३ सि क. प्राणिनामनुग्रहक्रियाया ।

धर्ममर्यादां प्रणयामि, तत्र प्रवर्तयामि, तत्फलैरनुग्रहामि, तान् प्राणिनः फलानुरूपमिष्टमनिष्टं वोपभोग-
विधौ[च]अनुगृह्णामि, एवमादिक्रियाऽनुग्रहक्रियया क्लिश्यमानस्यानेकपुरुषाधीनसुखकरणसाधारणस्येव
भृतकस्यापि क्लेशः, इतिः हेत्वर्थे, तस्मादविक्लेशस्याप्यन्यपरवशत्वमेवैश्वर्यं भीतलिकापर्यायशब्दाभिधेय
तावदुच्यत इति ।

किञ्चान्यत्— 5

अनुग्रहोऽपि विपर्ययेणोच्यते दुःखहेतुदुःखात्मकत्वाभ्यामिष्टानिष्टोपभोगस्य, विषकृत-
भोजनक्लेशनवत्, यच्चोक्तं दुःखमपि तद्गुणमोक्षणवदनुग्रह एवेत्येतदप्ययुक्तम्, संसारमोचक-
व्याधधीवरादिमारितसत्त्वानुग्रहप्रसङ्गात्, सत्त्वनिकायकलिकलुषकृतात्मोपनिपातेनाऽऽज्ञा-
भावे सत्त्वानुग्रहवदज्ञानप्रसङ्गाच्च, तत्सायुज्यगमनेऽप्येवम् ।

(अनुग्रहोऽपीति) अनुग्रहोऽपि विपर्ययेणोच्यते—अननुग्रह एव सोऽनुग्रह इति, किं कारणं? 10
दुःखहेतुदुःखात्मकत्वाभ्यां दुःखहेतुत्वादिष्टोपभोगस्य हिंसाद्यारम्भोऽर्थसंरक्षणभयसङ्गदोषे दुःखात्मक-
त्वाच्च, अनिष्टोपभोगस्य दुःखात्मकत्वाच्चाननुग्रह एवासौ, दृष्टान्तः—विषकृतभोजनक्लेशनवत्, यथा
कश्चित् क्रूरमूर्खनृपतिः स्वपक्षान् भृत्यान् विषमिश्रमाहारं भोजयन्ननुगृह्णामि च इति ब्रूयात्तथा त्वदभि-
मतेश्वरोऽपीति । यच्चोक्तं दुःखमपि तद्गुणमोक्षणवदनुग्रह एवेत्येतदप्ययुक्तम्, संसारमोचकव्याधधीवरा-
द्यादिमारितसत्त्वानुग्रहप्रसङ्गात्, सत्त्वनिकायकलिकलुषकृतात्मोपनिपातनेनाऽऽज्ञाभावे सत्त्वानुग्रह- 15
वदज्ञानप्रसङ्गाच्च । तत्सायुज्यगमनेऽप्येवम्, ईश्वरेण किल सायुज्यं मोक्षः, आत्मना सायुज्यं गम-
यत्यसौ प्राणिगणमविक्लेशमापादनमेव करोति, क्लिष्टसंसारक्लिष्टेश्वरत्वमोक्षलक्षणस्याभोक्षत्वाद्दिति प-
स्यात्, अकर्मैश्वर्येण मोक्षेण च तादृशा सदा सर्वपुरुषव्यापारोपग्रहणाऽऽयासात्मना, तदरमात्मस्वाधीन-
मपेक्ष्येदं दौर्गत्यमपीति ।

एवञ्च यथास्वाभिमते स्वयाऽऽयस्थपरिमाणिना मन्येन जिनेश्वरेण क्लिश्यते दोषा इतीहाखे 20
सहापीश्वरेण तथैव भवन्तीति तदर्शयन्नाह—

आद्यन्तमध्येऽपि धर्माधर्मक्रियाः प्राणिनां न स्युः, फलाभावात्, ईश्वरवशादेवाऽऽ-
द्यन्तमध्येषु फलसङ्करात्, ततश्च सर्वप्राणिनां निर्मोक्षः सर्वानिर्मोक्षो वा प्रसक्तः, तत्प्रसक्तौ
क्रियाविलोपः, ईश्वरप्राधान्यात् ।

स्वरूपं तदर्थमात्रायासैकोऽसहमनसैव च दुःखहेतुत्वम् अनिष्टोपभोगस्य साक्षाद् दुःखस्य एव तदनिष्टोपभोगप्रसङ्गदुःखम- 25
कर्म स्यात् यस्तुतोऽननुग्रह एवेत्याचष्टे—अनुग्रहोऽपीति अनाद्यर्थनासौ हिंसादिसम्बन्धेन तदुपभोग्ये दुःखहेतु
वर्जितस्यापि रक्षणे दुःखं रक्षितमपि नश्यति दुःखमिष्टोपभोगो दुःखहेतुः दुःखात्मकत्वात्—दुःखहेत्विति । अनिष्टोपभोगस्य
दुःखरूप एवेत्याह—अनिष्टेति । तत्सीवनवद् कण्टने योऽनुग्रहः तथा योऽपि न दुःख इत्याह—यच्चोक्तमिति । एव-
मन्यद् । आद्यन्तवदिति सर्वदानी प्रत्यक्षेण नेश्वरस्य यथा निरपेक्षा प्रवृत्तिस्तथा मध्यमकेऽपि निरपेक्षप्रवृत्तिप्रसङ्गेन प्राणिनां
धर्माधर्मक्रिया न स्युः फलोपभोगाभावात्, ईश्वरवशादेवाद्यन्तमध्येषु फलप्राप्तिसम्भवात् ततश्च सर्वप्राणिनां निर्मोक्षः प्रसज्यते 30
ईश्वरवशादेव यस्य कस्यापि कस्यापि मोक्षो न स्यादेव यतो हि धर्माधर्मयोरनिमित्तत्वम्, सर्वेश्वरस्यैव प्रधान्यादिति ।

आर्येन्तमविद्यादि तथानन्तरदोषाच गतार्थं हेतुहेतुमद्भावप्रतिपादनक्रमेण पापवत्सर्वे क्रियाविशेषाः, कुतः ? ईश्वरप्रामाण्यात्, तथानन्तरदोषाचेति धर्माधर्मक्रियाः प्राणिनां न स्युः, फलमभावा ईश्वरप्रसादेन आयत्यामप्येषु फलसङ्करात्, ततश्च सर्वप्राणिनां निर्मोक्षः—निःशेषमोक्षः तद्भावेन सर्वानिर्मोक्षो वा प्रसक्त इति ।

5 ननु सर्वेशादार्थनियमनापादादनुध्यानाद्धर्माधर्मापेक्षः स एव स्वशक्तितो जगत्सर्जनाय व्याप्रियते ततश्च प्राणिगणं धर्माधर्ममर्यादामुपविश्य मध्ये तत्परिपालयन् ब्रह्मादीनाधिकारिकान् विनियुङ्क्ते, अन्ते च शारीरेन्द्रियविषयानुपसंहृत्य प्राणिगणं कुशलाकुशलफलभुजं स्थापयतीति ।

ननु सर्वशास्त्रेत्यादि एतद्दोषपरिहारार्थं कर्माणुपसर्जनत्वेश्वरप्रामाण्यकारणे मोक्षे, कथ
10 मिति ? तद्भावसुन्दरेण मन्येन—आदौ स एव स्वशक्तित इत्यादिना यावच्छरीरादि[त]कुशलाकुशलफलभुजं स्थापयतीति गतार्थः पूर्वपक्षः, धर्माधर्ममर्यादायाः परिपालयन् ब्रह्मादिकानाधिकारिकान् विनियुङ्क्त इति[वि]शेषः ।

अत्रोत्तरमाहाचार्यः—

इयमप्यर्थोऽप्युच्यते ईश्वरकर्मणोः प्रधानोपसर्जनभावाभ्युपगमाद्वैतम्, मान्यतेऽन्यथा,
15 स एव शक्तित एवात्मनिरपेक्ष इत्यवधारणाद्द्वैतार्थभावनात् एवंनियमनायेयमपि भावना तदनुध्यानात् पुण्यमुत्पाद्येत्येवाऽन्यद्वैतभावनैव, मत्युपसंह्रियते तु द्वैताद्वैते द्वे अपि त्यक्त्वा ।

इयमन्यथैवोच्यत इत्यादि, अन्यथा तावत् प्रतिज्ञायते ईश्वरकर्मणोः प्रधानोपसर्जनभावाभ्युपगमाद्द्वैतम् मान्यते—सामर्थ्याद्धेतुत्वाभ्यासार्थं क्रियतेऽन्यथा—कथमिति चेत् स एव शक्तित एवात्मनिरपेक्ष इत्यवधारणाद्द्वैतार्थभावनात्—ब्रह्मादीनां तथाकर्तृणाम् ततो व्यतिरिक्तानां निरासेन
20 साधारणप्रयोजनेन कस्यचित् किञ्चिदप्यप्रयोजकतया साक्षात् स्वशक्तित एवावधारणया चाद्वै

हेतुहेतुमद्भावेनेति । धर्माधर्मक्रियाभावे निरपेक्षेश्वरप्रतिपत्तौ फलाभावो वा फलभावे हेतुरीश्वरस्तस्मात् फलसङ्करः, निर्मोक्षानिर्मोक्षयोः प्रसङ्गो धर्माधर्मक्रियाभावे ईश्वरप्रसादेन फलसङ्करो वा हेतुविशेषो भाव्यम् । ननु क्रियाविशेषो नास्ति ईश्वरस्य धर्माधर्मयोः कर्तृत्वात्, तथाहि हि तत्र तेनैवानुभूयते न च कोऽप्यन्यस्तत्र कर्तृत्वं युज्यते तस्मात् स एव कर्ता अन्यथा तदपि सामान्यतः प्रतिपत्तिमानिति न भवेत्, न हि तमात्मभूते क्वचित् सम्भवात्, एवासिद्धमनियामि
25 साधनानि तथापि तेन, ईश्वरस्य पूर्वपूर्वकर्मानुध्यानापेक्षया प्रवृत्तौ धर्माधर्मयोः प्रवर्तनाभि न तु स्वतन्त्रतया एव प्रवर्तनाभि तस्मात् धर्माधर्मापेक्षैवेश्वरस्य प्रधानभावत्वमिति पूर्वपक्षवादी आह अत एवोक्तम्—एतद्दोषपरिहारार्थमित्यादि । आदौ स एव स्वशक्तित एवेत्यात्मनिरपेक्ष इत्यवधारणमिति विशेषम् । सर्वशास्त्रार्थतत्त्वापेक्षया धर्मापेक्षेश्वरप्रतिपत्तिः प्रतिज्ञाता, आदौ च स्वेच्छया तु स्वतन्त्रेण प्रतिज्ञातम्, उपसंहियते च प्राणिगणं कुशलाकुशलफलभुजं स्थापयतीति तस्मात् प्रतिज्ञाभङ्ग मोक्षद्वारा परस्परविरुद्धार्थे इत्याह—इयमन्यथैवेति प्रतिज्ञात धर्माधर्मापेक्षया उपसर्जनभावेन द्वैतं प्रतिज्ञातम्, स एव
30 स्वशक्तित इत्यादिना तदेतं प्रतिविरुद्धमन्यथोच्यते इत्याह—अन्यथा तावदिति । अतोऽत्रोच्यते अद्वैतप्रतिपत्ति-ब्रह्मादीनामिति

१ लि. क. धर्मापेक्षयादि । २ लि. क. मोक्ष इति ।

तमेव भाव्यते भवता, पुनरप्याह—एवनियमनायेति—अद्वैतनियमनायैवमपि भावना, कतमा सा भावनेति चेत्तदनुध्यानात् पुण्यमुत्पाद्येत्येवमप्यद्वैतभावनेनेति, एष तावत् प्रतिज्ञाते द्वैतमद्वैत भावितमि- त्युक्तम्, प्रत्युपसंह्रियते तु द्वैताद्वैते द्वे अपि त्यक्तव्येति—प्रतिज्ञातभाविते द्वैताद्वैते अपि त्यक्ता।

तत्राद्वैतस्य त्यागस्तावत् धर्माधर्ममर्यादास्थापनवचनेन, मर्यादा नामानतिक्रमस्थान विषयतस्तु सुखदुःखप्रवृत्तिसीमा, इयति विषये सुखमियति विषये दुःखमिति धर्माधर्मयोः 5 सीमनि स्वके स्वके व्यवस्थापनम्, ततश्च सर्गादौ स्थानाद्यात्मके अपि न स्याताम्, अनिय तविषयत्वात्, प्रलयवत्, अन्ते च स्यातामनियतविषयत्वात्, मध्यकालवत्, अथवा निय- तविषयत्वात्तदापि स्याताम्, मध्यकालवत् मध्ये वा न स्यातामन्तवदिति।

(तत्रेति) तत्राद्वैतस्य त्यागस्तावत्—धर्माधर्ममर्यादास्थापनवचनेन, कथ इति वाक्यशेषः, का मर्यादा? उच्यते—मर्यादा नामानतिक्रमस्थानमिति मर्यादालक्षणमाह विषयतस्तु सुखदुःखप्रवृत्ति 10 सीमा—इयति विषये सुखमियति दुःखमिति धर्माधर्मयोः सीमनि स्वके स्वके व्यवस्थापनम्—धर्मस्य दुःखप्रवृत्ति[व्यव]च्छेदेनाधर्मस्य सुखप्रवृत्ति[व्यव]च्छेदेनायमसावस्योऽयमितरस्यावस्य इति सीमा- विभागः, ततः किमिति चेत् ततश्च सर्गादौ स्थानाद्यीति—स्थानविमोहेन्द्रियविषयाः स्थानादयः तदा- त्मके सुखदुःखे अपि न स्याताम्, कस्मात्? अनियतविषयत्वात्—अनियतौ हि विषयौ तदा, सुखदुःखयोरविद्यमानस्थानादित्वात्, अविद्यमानधर्माधर्मादित्वाच्च, दृष्टान्तः प्रलयवत्—यथा प्रलये 15 [धर्मा]धर्माभावादेवानियतविषये सुखदुःखे ततश्चासती, तद्वत् सर्गादावपि स्यातामिति। किञ्चान्यत्— अन्ते च स्याताम्, सुखदुःखे इति वर्तते, कुतः? अनियतविषयत्वात्—विषयानियमोऽपि रूपादिपञ्च- कस्थापनाभावादुपसंहरणकाले, मध्यकालवत्, अथवा नियतविषयत्वात्—व्यवस्थापितधर्माधर्ममर्याद

अनुध्यानस्यैवमपि प्रतिज्ञातस्य पूर्वमद्वैतधर्माधर्माद्यनुचिन्तनस्यैवाद्वैततयैव भावितमित्याह—एवं नियमनायेति अद्वैतनियमनियमनाय पूर्वमद्वैतधर्माधर्माद्यनुचिन्तनप्रतिपादनादिनाऽपि ईश्वरसाक्षात्कारमात्रमपि भावितमिति भावः । पूर्वं 20 मम पापं पुण्यं पापं वाऽऽसीदद्वैतेऽद्वैतमित्युत्पाद्य इत्यद्वैतमित्यर्थमाह—पुण्यमुत्पाद्येति । प्रत्युपसंह्रियत इति अन्ते चैवमपि ना प्रत्येकेति शेषः । अथ भावितस्याद्वैतस्य त्यागं दर्शयति—तत्राद्वैतस्येति, इत्यादिनियमो हि मर्यादा अनतिक्रम्यस्थानं स्थानं भावोऽभ्यन्तरस्य स्थितिरित्यनतिक्रमस्थानं मर्यादेत्याशयेनाह—का मर्यादेति, इयं स्थानविमो- हेन्द्रियार्थे योज्या । विषयमयमाह—विषयतस्त्विति । स्वके स्वके व्यवस्थापनमिति व्याचष्टे—धर्मस्येति धर्मे दुःखादिप्रवृत्तिव्यवच्छेदेनाधर्मे च सुखादिप्रवृत्तिव्यवच्छेदेन तयोः परस्परं पार्थक्येन व्यवस्थापनमित्यर्थः । एवञ्च स्थानविमोहे- 25 न्द्रियविषयाणां एकत्र एव व्यवस्थापनमभावपक्षे अपि सुखदुःखयोः प्रवर्तकत्वादीश्वरसाक्षित्वाद्भवतः इति भावः । ततश्च शेषमाह— ततश्चेति सर्गे प्रारम्भे स्थानाद्यात्मके सुखदुःखे न स्याताम्, अनियतविषयत्वात् प्रलयकालवत् सुखदुःखयोर्हि नियता भावतः प्रलयकाल इव तदानीमपि नास्ति अत एव न सुखदुःखे स्त इति भावः । अनियतत्वे हेतुमाह—सुखदुःखयोरिति स्थानादयो हि सुखदुःखयोरुपादानं तान् प्रत्येव हि सुखदुःखयोरुत्पत्तेः । धर्माधर्मावपि तदानीं नास्ति धर्माधर्मयोरप्य- भावात्सुखमभावदित्याह—अविद्यमानेति । अथ नियतविषयत्वेऽपि यदि सर्गादौ सुखदुःखे नाभ्युपगम्येते तर्हि सर्गान्तकालेऽपि 30 स्यातामित्याह—किञ्चान्यदिति रूपादीति प्रथमं पञ्चभूतानां पृथिव्यादीनामुपसंहरणात् रूपादिपञ्चकस्थापनाभावा- भवविषयाभावादिति भावः । मध्यकाले यथान्ते तत्काल इव तत्त्वादयुक्तं हेतुमाह—अथ वेति । ननु धर्माधर्ममर्यादा न

---

१ सि. क्ष. सुखप्रवृत्ति । २ सि. क्ष. दुःखप्रवृत्ति । ३ सि. क्ष. स्थानादीन्स्यातामिति ।

स्यात्, सुखदुःखे तथा नियतविषये तस्मात्तथापि स्याताम्, अन्यकालवत्–सूक्ष्मपरकालवदित्यर्थः, तद्विपर्ययेण वा साधनम्–अन्ये वा न स्याताम्–सुखदुःखे नियतविषयत्वादिति वर्तते, अन्यवदिति।

अथोच्येत अत एव न सुखादिप्रवर्तनात्मिका धर्माधर्ममर्यादा, ईश्वरस्यैव सुखदुःखयोः प्रवर्तकत्वात्, यदि सा न प्रवर्तयति किमर्थमसौ तां व्यवस्थापयतीति चेदुच्यते, अयं
5 धर्मोऽयमधर्म इत्येवमुपदेशेन स्वरूपसंज्ञाव्यवस्थापनमसौ करोतीति।

अथोच्येतेत्यादि, यावदधर्मोऽयमिति, साम्प्रतमत एवेश्वरस्यैव कारणत्वात् सुखादिप्रवर्तनात्मिका धर्माधर्ममर्यादा–ईश्वरवचनाद्धर्माधर्मेत्यर्थः, ईश्वरस्यैव सुखदुःखयोः प्रवर्तकत्वात्, यदि सा न प्रवर्तयति सुखदुःखे धर्माधर्ममर्यादा किमर्थमसौ तां व्यवस्थापयतीति चेदुच्यते स्वरूपसंज्ञाव्यवस्थापनमसौ यथार्थोऽनव्यवहारार्थं करोतीत्यत आह–किं तर्हि अयं धर्मोऽयमधर्म इत्येवमुपदेशेन।

10 अत्रापाय उत्तरमाह–

एतदपि तुल्यं पूर्वेण, असत्त्वात्, धारणाद्धानाद्वा धर्म इति निरुक्तः, एतस्यार्थस्याभावे कथमसौ धर्म उच्यते तद्विपर्ययो वा कथमधर्म इति, धर्माधर्मावित्येते सुखदुःखकारणे व्यभिचारिते, तस्मादयुक्तं संज्ञाकरणमात्रेण मर्यादेति।

(एतदपीति) एतदपि तुल्यं पूर्वेणासत्त्वात् सदाद्यन्यवत् स्यातामनियतविषयत्वादन्ये च
15 स्याताम् नियतविषयत्वात् अन्यवत्, अन्ये वा न स्यातामन्यवदिति, इत्येव दोषजालं प्राप्तम्, किं कारणं? धारणाद्धानाद्वा धर्म इति निरुक्तः, यदि यथार्थं धारयति प्राणिनाम्, सुखे चैनां धत्ते ततो धर्म इति एतस्यार्थस्याभावे कथमसौ धर्म उच्यते तद्विपर्ययो वा कथमधर्म इति तद्विपरीतार्थाभावे, तस्मात् सुखस्यातादिधारणाद्धर्मः सुखकारणं तदव्यभिचरितमिष्यते, यस्याभावे यस्याभावो यस्य च भावे यस्य भावोऽभावस्तत्कारणमितरत् कार्यमिति कारणस्य धर्मस्य कार्यस्य सुखस्याव्यभिचारात्,
20 एवमधर्मेऽपि व्याख्या विपरीतार्था कार्या, तस्मादयुक्तं संज्ञाकरणमात्रेण मर्यादेति।

अथ तु तस्यैव रूपे सुखं दुःखं च, न धारणपानप्रवृत्त्याद्यात्मकत्वाद्धर्मस्यातत्त्व वा, उच्यते

[illegible]

१ लि॰ च तथावेत । २ लि॰ च किमर्थमसौ ।

धर्माधर्ममर्यादावचनस्यानर्थकत्वात्, यदुक्तं प्रतिबुद्धानां प्राणिनां धर्माधर्ममर्यादामुपदिश्यो-त्तरकाल स्वमर्यादानुष्ठानानुरूप्येणेत्यादि तत्सर्वमनर्थकम्, सदैवेश्वरशक्तिमात्रवशादेव यथा तथा सुखस्य दुःखस्य वा यस्य कस्यचित् सिद्धेर्धर्माधर्माकारणत्वादाद्यन्तवत्तन्मर्यादावचन-मनर्थकमिति ।

अथ त्वित्यादि आम्नाय तस्यैव-ईश्वरस्य स्वैरेच्छातः सुखं दुःखं वा न कारणभाव- 5
मप्रत्यारमकत्वात् धर्मस्य अधर्मस्य वा कस्यचिदिति, अत्रोच्यते धर्माधर्ममर्यादावचनमनर्थकम् । यदुक्तं प्रतिबुद्धानां प्राणिनां धर्माधर्ममर्यादामुपदिश्योत्तरकाल स्वमर्यादानुष्ठानानुरूप्येणेत्यादि तत्सर्वमनर्थकं संवृत्तम्, तत्साधनार्थं हेतुमाह सदृष्टान्त-सदैवेत्यादि यावदस्य कस्यचित् सिद्धेराद्यन्तवदिति, सर्गस्यादौ मध्येऽवसाने च सदैव-सर्वकालमीश्वरशक्तिमात्रवशादेवान्यस्य कारणस्याभावेऽपि यथा तथा—येन वा तेन प्रकारेण सुखस्य दुःखस्य वेष्टानिष्टशरीरादेरनियमेन यस्य कस्यचित्-मारकस्य हिंसकस्य वा सिद्धेः 10
धर्माधर्माकारणत्वम्, तदकारणत्वादाद्यन्तवत्-प्रथमावसानकालयोरिव तन्मर्यादावचनमनर्थकमिति, एष तावद्दैवत्यागः ।

न केवलमद्वैतत्याग एव किं तर्हि—

तथा द्वैतमपि त्यक्तम्, साक्षाद्व्यापारवचनात् तद्व्यापृतत्वस्य सर्वथा सर्वदा सर्वत्र चाऽ-व्याहतवृत्तित्वात् किं धर्मादिना? किं स्थानविग्रहेन्द्रियविषयैः प्राणिभिर्वा? क्रियाधिकारिकैः? 15
अथ मन्यसे तद्विना शक्तिर्व्याहन्यते तस्य तर्ह्यस्य व्याहतशक्तित्वात्तु अनीश्वरता कार्यान्त-रापेक्षः प्रमाता, इतरवत् ।

(तथेति) तथा द्वैतमपि त्यक्तम्, कुतः? साक्षाद्व्यापारवचनादित्यादि यावत् क्रियाधिकारिकैरिति, साक्षाद्व्यापारे हेत्वर्थम्, तद्व्याचष्टे तद्व्यापृतत्वस्य सर्वैः प्रकारैः सर्वकाले सर्वदेशे चाऽव्याहत-वृत्तित्वस्य, अव्याहतव्यापृतवृत्तित्वात् किं धर्मादिना? आदिग्रहणादधर्मेण, किं स्थानविग्रहेन्द्रियविषयैर्वा? 20
प्राणिनां सुखदुःखानुभवैः, प्राणिभिर्वा किं क्रियते न किञ्चिदित्यभिप्रायः क्रियाधिकारिकैः? अथ मन्यसेत्या-

---

सर्गे सर्वत्रापन्नत्वमनपेक्ष्यैव धर्माधर्मयोः सुखदुःखकारणयोरभावेऽपीश्वरेच्छयैव धार्मिकस्याधार्मिकस्य वा प्रयोगेन धर्माधर्मयोरानर्थक्याभिप्रायेणाह यदुक्तमिति स्पष्टमन्यत् । सिद्धेरिति मारकस्य हिंसकस्य वा यथा तथा सम्पादनेऽपि सुखस्य दुःखस्य वेश्वरशक्तिमात्रवशादेवाद्यस्य सम्भवात्सिद्धेर्धर्माधर्मयोरकारणत्वात्तन्मर्यादावचनमनर्थकमिति भावः । अथ यच्चोक्तम् ऐश्वर्यभावो प्रतिज्ञातं द्वैतमपि त्यक्तमित्याह—तथेति धर्माधर्ममर्यादायाः सर्वैः [illegible] तस्य कार्यार्थं 25
हेतुकाय इति भावः । साक्षाद्व्यापारवचनादिति कार्ये कस्यचिदपि प्रेरणे वचनात् यतो व्याप्रियमाणो कारणानां प्रयोजकस्य च निरपेक्ष साक्षादेव व्यापारमुपगमात्प्रतिपादनात् 'स्वेच्छया सृजति [illegible] सर्वत्र [illegible] । [illegible] महेश्वरस्य' ॥ इतीश्वरस्याप्रतिहतशक्तित्वमेवैश्वर्यमित्यभ्युपगमात् धर्मादिनिरपेक्षत्वा-पत्तस्य वैधर्म्यमित्याह—तस्मादिति तदावृते धर्मादिव्यापारे ईश्वरप्रेरितव्यापारत्वेन धर्मादिना तत्कार्यमुपपादक-स्थानविग्रहादिना प्राणिभिरधिकारिकपुरुषैर्वा किं? न किमपि भावः । यदि पुनः धर्मादीनपेक्षते तर्हि तद्व्यतिरेकेण तत्कार्य-30

निमित्तमौपसर्गमर्यादासामञ्जस्यार्थं विनियुञ्जानेनैवेति, अथ मन्यसे तैर्विना तत्सिद्ध्योऽप्यन्यते तत्सेश्वरस्य तत्कार्यस्य व्याहतशक्तिस्वास्येवमीश्वरता कार्यान्यतरासत्त्वेः प्रमाता इत्यवसितमिति पूर्वग्रन्थसंदर्भः।

ननु प्रधानोपसर्जनद्वैतमुद्भाव्य तदर्थसंवादेनोपसर्जनेन विनापि प्रधानस्य प्रवृत्तिसम्भवात् चित्राचार्यस्येव शिष्येण विनापि सर्गादौ तथाऽदृष्टाद्यभावेऽपि प्राधान्यात्, भाव्यत्वादिति

5 चेन्न, आविष्कृतस्य कर्तृत्वात्, अभ्यस्यमानप्रकारव्यक्तिरादिः, आदानात्, आदित्योदयादिवत्, तत्प्रयोजनपरमार्थत्वाभ्युपगमस्य, यः प्रयोजयति परमार्थतः स कर्ता भविता न प्रयोज्यो मूलग्रन्थोः सर्वथास्वार्थत्वात्।

ननु प्रधानोपसर्जनेत्यादि यावत्तथाऽदृष्टाद्यभावेऽपीश्वरस्येति, आह द्वैतमेवोद्भाव्य भावितं प्रत्युपसंहृतश्च नान्यथोद्भावनोपसंहारः, कथं? प्रधानमुपसर्जनञ्च द्वैतं प्रतिज्ञातं तदेवार्थस्य संवा-

10 देनेश्वरः प्रधानं न कर्मैवेत्युद्भावनार्थं सर्गस्यादौ साक्षात्त्विषः स एव साक्षाद्भाविषयत्वमुच्यते, कस्मात्? उपसर्जनेन विनापि प्रधानस्य प्रवृत्तिसम्भवात्, चित्राचार्यस्येव शिष्येण विनापीति यथा शिष्यमप्रयोज्य प्रादयित्वा चित्रकर्म प्रादयित्वा वा प्रधानोऽयं तेन विना सह वा चित्रकर्मणि चित्राचार्यः प्रवर्तते, एवं तत्प्राधान्यात् सान्निध्यासान्निध्ययोरपि शिष्यस्य प्रवर्तकत्वात्, एवमीश्वरोऽप्यदृष्टादिसान्निध्यासान्निध्ययोः प्रवर्तते प्रधानत्वादिति भाव्यत्वादिति भाव्यत्वादुद्भावितैवानुरूपभावनोपसंहारासम्भवान्न कश्चिद्दोषः

15 इत्येवञ्च न, आविष्कृतस्य कर्तृत्वात् आविष्कृतोऽऽविष्कृतः, स एव च कर्ता, तस्यैव कर्तृत्वात् कोऽसावा-विरिति चेदुच्यते अभ्यस्यमानप्रकारव्यक्तिरादिः तत्र पदार्थस्याभ्यासस्य केनचित् प्रकारेण व्यक्ति-रादिः, कुतः? आदानात् आदानमादिरित्यक्षरार्थमित्युक्तिमाह, हेतौ दृष्टान्तश्च आदित्योदयादित्यवदिति यथाऽऽदित्यस्योदयमभ्याहाद्यमपरप्रकारेण दिवसादिविभागानां दिवसमानानां व्यक्तिरेवम् तत्र प्रयो-

प्रकाशः अविस्पष्टवाचिस्येवमीश्वर एव सार्थिमाह—अथ मन्यस इति। तत्र पक्षान्तं दर्शयति—कार्यान्यतरासत्त्वेरिति अपरकार्य-

20 व्यवहारात् अन्यथा सामान्यं क्वचित् धर्मकरत्वानां प्रकृते कार्यं प्रति यथाऽर्थपरो भवति तादृशिति भावः। अत एव उपसर्जन-प्रधानमीश्वर इति यस्तूद्भावनाप्रसरस्य प्राधान्यमात्मनाऽऽद्यो यथाविधं दृष्टान्तमुपदर्शितम् प्रधानं हि उपसर्जनं तदपि कार्यं कर्तुमुद्यते अन्यथा प्रधानाप्रधानभेदानुपपत्तेः। प्रधानोपसर्जनभूतशिष्यव्यतिरेकेणापि चित्राचार्यवित्रे प्रवर्तत इत्याह—ननु प्रधानेति उपनय भावनोपसंहारश्च न वेदव्यभिचारदर्शनादि द्वैतमेवेति। च एव तत्पक्षित्व इति नाद्वैतं भावितमपि तु प्रधानद्वैतस्य भावितमाह—तदेवार्थस्येति प्रतिज्ञातार्थसंवादः। इति भाव्यत्वादिति व्याप्तिप्रदर्शनाय समुपसंहार-

25 विवरणं। तेन च द्वैतमर्थस्य वा सत्य इति भावः। न यथाऽसौ करोति स एव कर्ता कर्मनिरपेक्ष यथाऽसौ यदि करोति तर्हि स एव कर्ता स्यादित्युपसंहरति—आविष्कृतस्येति। आविष्कारार्थमनभिव्यक्तप्रकारव्यक्तिमेव दर्शयति अभ्यस्यमानेति। आविष्कार-व्युत्पत्तिमाह—आदानमिति उपादानं प्रकारस्येति भावः। दृष्टान्तमाह—आदित्येति उपयोगिप्रकाशित आविष्कृतोऽस्य एव तत्कर्ताऽस्तीति भावः। यथा यस्तुतः प्रयोजयति स एव कर्ता भविता न प्रयोजकत्वमात्रात् विशेषणविशेष्यत्वात्, मूलग्रन्थस्य प्रमाणविषयत्वात् तात्पर्यव्यतिरेकेण विशेषस्याभावात् मूलग्रन्थोः सर्वथास्वार्थत्वात् तथा न यथाऽसौ प्रयोजयिता सर्वथासमर्थो

30 कर्ता भविता नेत्याह—तथेति। एतच्च सर्वथाविषयत्वमाह—एतदुक्तं भवतीति सर्वाणि वस्तूनि व्यक्तिकल्पितानां

१ सि क. द्वयावभावे। २ सि व्यक्ताणि। ३ सि. क. विनापीति। ४ सि क. प्राप्तेर्थं। ५ सि. क. प्रवर्तिता। ६ क. "द्वैतमेव तु। ७ सि क द्वैतपक्षमभावितो।

स्वपरमार्थत्वान्निवृत्तस्य, यः प्रयोजयति परमार्थतः स कर्ता भविता, मृत्स्नोः सर्वधात्वर्थत्वात्, न प्रयोज्य इत्यस्मात् कारणात् य आदिकरः स कर्ता यश्च कर्ता स भवति, मृत्स्नोः सर्वधात्वर्थव्यापित्वात्, एवमुक्तं भवति यतः प्रकारान्तरेणाभिव्यक्तस्य प्रकारान्तरस्यादिकरत्वाद्भवति वस्तु तत एवैकैकस्य सर्वत्वं सर्वस्यैकस्य परस्परापेक्षाभिव्यञ्जनेनादिकरत्वादिति ।

अस्मिन्नर्थे व्यापकं दृष्टान्तमाह स्फुटीकरणार्थम्— 5

आदिकरत्वञ्च यथा व्रीहौ सम्भाव्यते, अव्रीहेर्मृदादेर्व्रीहित्वेनादिकरत्वात्, तथा प्रागप्यादिकरत्वं तथा पश्चादपि, तदादित्वाद्व्रीहेस्तेषामादिकरत्वं तथाभिव्यक्ते तत्प्रयुक्तत्वाच्च, ते तस्य प्रयोक्तारः ।

आदिकरत्वञ्च यथा व्रीहौ सम्भाव्यत इति, तद्व्याख्या—अव्रीहेर्मृदादेर्व्रीहित्वेनादिकरत्वादिति—मृत्स्नाम्बुवाय्वाकाशानामव्रीहीणां व्रीहिप्रकारेणाभिव्यक्तिं कुर्वन् व्रीहिरादिकरः, एतमर्थं 10 हेतुत्वेन व्यापारयति सिद्धं कृत्वा पञ्चम्या—[1]व्रीहित्वेनादिकरत्वादिति, तथा प्रागित्यादि—एवञ्च कृत्वा व्रीहित्वात् प्रागपि पृथिव्याद्याकाशान्तानामप्यादिकरत्वं पश्चादपि, तेन प्रकारेण तथा, व्रीहिरेव तदादित्वाद्व्रीहेः, ते आदिः पृथिव्यादिः यस्य व्रीहेः प्राक् पश्चाच्चेति, तेषामादिकरत्वं, तेन प्रकारेणाभिव्यक्तेः, किञ्चान्यत्—तत्प्रयुक्तत्वाद्व्रीहेः, ते तस्य प्रयोक्तारः, यो यस्य प्रयोक्ता स तस्य कर्ता, यथाऽसितोदयादित्वमभिहितमुक्तम् । 15

आह—

तत्प्रयुक्तो व्रीहिः, पृथिव्याद्येव न भूतो व्रीहिः, आदिकरत्वादादित्योदयादित्वमदित्य चोद्यते को वा ब्रवीति पृथिवी न भूता, उदकादिश्च व्रीहिरिति तत्प्रयुक्तत्वाद्व्रीह्यादि वा पृथिव्यादि न भूतमिति, तत्प्रयुक्तत्वाद्व्रीहिरपि पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशादि भवति पृथिव्युदकवाय्वाकाशाद्यपि च व्रीहिप्रयोजकत्वादि भवति, तत्कृताहारोऽपि पृथिव्यादि व्रीह्यादि, 20 पृथिव्याद्यपि तत्कृताहार इत्यवेतव्येति सर्वस्यैकैकस्य तदात्मकत्वात्तत्त्वेन ।

प्रकारान्तरं प्रधानभावाभिव्यक्तानि तेषां तदधीनत्वात्, वस्तुमात्रस्य परस्परापेक्षया प्रकारान्तराभिव्यञ्जनादेकैकस्य सर्वत्वं सर्वस्य चैकत्वमिति भावः । एतदेव दृष्टान्तेन भावयति—आदिकरत्वञ्चेति अव्रीहिरूपाणां पृथिव्याद्याकाशान्तानां व्रीहित्वेनादिकरत्वात् व्रीहिरादिकरः तेषां तद्रूपेण हि व्रीहिर्भवतीति भावः । व्रीहिरादौ वर्तते त न भूम्यादीन् व्रीहित्वेनाभिव्यञ्जयतीति व्रीहे प्रधानभूतत्वप्रसिद्धं सिद्धत्वेन हेतुतया व्रीहेरादिकरत्वे दर्शयति—एतमर्थमिति । पृथिव्यादयोऽपि व्रीहिरेवाऽऽदिकरा तेन 25 प्रकारेणाभिव्यक्तेरिति व्रीहे पूर्वापरभूतपृथिव्यादीनामादिकरत्वं प्रकाशयति—तथा प्रागित्यादीति । तेनेति व्रीहिप्रकारेणाभिव्यक्तेरिति भावः । हेत्वन्तरमाह—तत्प्रयुक्तत्वादिति भूम्यादिभिः प्रयुक्तो व्रीहिः यश्च प्रयोक्ता स कर्तेति भूम्यादय आदिकरा इति भावः । ननु पृथिव्यादयो व्रीहे प्रयोक्तारो भवन्तु नाम किन्तु तत्प्रयुक्तत्वात् आदित्वोदयादित्वमादिकरत्वात् पृथिव्यादिरेव व्रीहिर्भवतीति न युक्त इत्याशङ्कते—तत्प्रयुक्तो व्रीहिरिति । अथवा तत्प्रयुक्तत्वादादित्योदयादित्ववत् आदिकरत्वं पृथिव्यादीनां भवतु नाम किन्तु पृथिव्यादिरेव व्रीहिर्भूत इति तु न न ज्ञायते [illegible] आशङ्कते— 30

---

१ सि. क. व्रीहित्वेनादिति । २ सि. क. [illegible] ।

(तत्प्रयुक्त इति) तत्प्रयुक्तो व्रीहिः, कस्मात्? पृथिव्येव न भूतो व्रीहिः, पृथिव्येवोदक-
मेव वायुरेव वाऽऽकाशमेव वा तत्प्रयुक्तत्वाद्व्रीहिकरणाद्व्रीहिसोदकमावित्वमिति, यथोच्यते को वा भवति
पृथिवी न भूतः तत्कायिक व्रीहिरिति, तत्प्रयुक्तत्वाद्व्रीह्यादि वा पृथिव्यादि न भूतमिति, तत्प्रयुक्तत्वा
द्व्रीहिरपि पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशादि भवति, पृथिव्युदकवाय्वाद्याकाशादपि च व्रीहिसाधारणम्यादि
5 भवति, वस्त्वाहारोऽपि पृथिव्यादि व्रीह्यादि, पृथिव्याद्यपि वस्त्वाहारः—वस्त्वाहारशरीरेन्द्रियगु
णादि—वस्तुत्वमनुष्यविषमारकत्वेनादि च वस्त्वाहाराद्व्रीह्यादि, पृथिव्यादि च वस्त्वाहारशरीरेन्द्रिय
पुरुषमनुष्यादि सर्वं परस्परतः सर्वात्मकं भवति तत्प्रयुक्तत्वात् यथाऽभिव्यक्तेः तदात्मकत्वादिहेतुभिः,
किमयोपादीयते, व्यापकत्वाद्व्यापित्वात् सर्वं वस्तुस्वरूपमेव विश्वात्मकस्वभावमाह—इत्यमेवमेति
यदि व्रीहितो व्रीहेरनतिरिक्तत्वमथ पृथिव्यादितः पृथिव्यादेरनतिरिक्तत्वमिति तान्येवोदाहरणानि, एवं
10 वस्त्वाहारशरीरेन्द्रियादिष्वपि द्रष्टव्यम् सर्वस्यैकैकस्य सर्वात्मकत्वात्तदाह—सर्वात्मकत्वात्तदन्य-
तिरिक्तत्वात्तथैवेति तस्य तस्य प्रकारस्य हेतुत्वं दृष्टान्तत्वञ्चेति ।

एवं दृष्टान्तभूतं प्रस्तुतन्यायप्रसाधितं सर्वसर्वात्मकत्ववादं प्रदर्श्य दार्ष्टान्तिकं पुरुषकर्मणा
कर्मीश्वरकारणनिराकरणायाह—

पुरुषकर्मत्वस्यैवमेव, पुरुषः कर्ता कर्मयोग्यानां पुद्गलानां कर्मत्वेनाविष्करः, यथाविधोप
15 योगगतेः ।

पुरुषकर्मत्वस्यैवमेवेत्यादि, पुरुषः कर्ता कर्मयोग्यानां पुद्गलानां कर्मत्वेनाविष्करः,
कर्मयोग्याः पुद्गला उच्यन्ते—समानजातीयानामेकत्वो पुद्गलाऽवस्थापितानां पिण्डो वर्गणा, कुवि-
कर्णकशरीरधर्मगोपिण्डवत्, परमाणुवर्गणा द्विप्रदेशवर्गणाः—त्रिप्रदेशवर्गणा एवमग्रे

पृथिव्येव न भूत इति । पृथिव्यादपि तथा तथा भवतीत्याह—को वा भवतीति पृथिवी व्रीहिर्न भूतः तत्कायिकमेव
20 भूत इति को वा भवतीति योजना । व्रीहि- पृथिव्यादि भवति तत्प्रयुक्तत्वात् पृथिव्यादिरपि व्रीह्यादिर्भवति तत्प्रयुक्तत्वादेवेत-
त्योभयमस्याह—तत्प्रयुक्तत्वादिति । वस्त्वेति व्रीह्यादिरूपेण एवं च तत्प्रयुक्ततत्त्वमभिव्यक्तितदात्मकत्वादिहेतुभि-
रुक्ते सर्वात्मकं भवतीत्युपसंहरति—तत्प्रयुक्तत्वादिति । तत्प्रयुक्ते हेतुमाह—तदात्मकत्वादिति पृथिव्यादेर्व्रीह्यात्म-
कत्वाद्व्यापकव्यापित्वात् व्रीह्यादिरेकैकस्य, अथ दार्ष्टान्तिकं पुरुषकर्मावस्थानमाह—पुरुषेति पुरुषो हि कर्ता कर्मपुद्गला
योग्यानां कर्मत्वेनाभिव्यक्तः अतोऽसौ कर्मत्वेनाभिव्यक्तत्वादाविष्करः पुरुषस्य स्वकर्मस्वपरिणामजपुद्गलस्वभावकर्मत्व-
25 रूपत्वेनपरिणामात्तथैवं एवं पुरुषोऽप्याविष्करः कर्मपरिणामयोग्यपुद्गलान् कर्मत्वेन परिणमयति तत्सामर्थ्यं मनोऽनुसार
योगस्य यथोक्त स तत्र कर्मत्वाविष्करः स इति भावः । तत्र हेतुमाह—यथाविधेति, ... कर्मयोग्याः इति के कर्मयोग्याः पुद्गलाः इत्याकाङ्क्षायां ते अनुमेयत्व
... । समानेति समानजातीयानां पुद्गलानामेकत्वे ... पुद्गला ... व्यवस्थापि-
तानां पुद्गलानां समूहो वर्गणा । कुविकर्णेति । ...
30 ... ते ... च
...
...
...
... । सा एव वर्गणा आह—परमाणुवर्गणेति

1 सि. क. समदृश्यर्वगणा इत्यधिकं दृश्यते ।

ह्यादि संख्येयप्रदेशवर्गणाः, अनन्तप्रदेशवर्गणा अपि काश्चिद्ग्रहणयोग्याः काश्चिदग्रहणयोग्याः, ग्रहणयोग्या-योग्यत्वञ्चासिरसूक्ष्मसूक्ष्मतरनात्, मर्त इव परमाणुस्कन्धानां [अयोग्यत्वात्] योग्यत्वाच्च मध्यमपरिमाणानाम्, तत्र या ग्रहणयोग्याः पुद्गलस्तो गणनायां मानेन सिद्धानामनन्ततमो भागः, अभव्यसिद्धाना-मनन्तगुणः, एवं तावदौदारिकयोग्यस्य जघन्यस्य विधिः, तदुपर्येकपरमाणौ प्रक्षिप्ते द्वितीयाऽप्यौदारिकयोग्या, एवमेकैकवृद्ध्याऽनन्तानन्तानि स्थानान्यौदारिकाकारत्वेन ग्रहणयोग्यानि, जघन्यादुत्कर्षस्था- 5 नमसंख्येयगुणम्, यस्मात् परम्परोपनिधया प्रथमस्थानादारभ्यानन्तस्थानेषु[ग]तेषु द्विगुणता भवति तस्मादसंख्यगुणं संख्येयगुणं वा, अनन्तरोपनिधया तु रूपाधिकमेव, तस्मिन्नुत्कृष्टौदारिकयोग्यद्रव्ये रूपे प्रक्षिप्ते जघन्यं वैक्रियशरीरस्याग्रहणयोग्यम्, एवं रूपाधिकवृद्ध्या तान्यप्यनन्तानन्तानि स्थानानि पूर्ववत्, जघन्यादुत्कृष्टमसंख्येयगुणम्, को गुणकारः ? श्रेण्यसंख्येयतमभागः, तेषामग्रहणानामुपरि वैक्रियस्य जघन्यं ग्रहणयोग्यम्, तान्यपि स्थानानि पूर्ववदनन्तानन्तानि, पुनराहारकाग्रहण[योग्या]नि, 10 तथा तदुपरि तद्ग्रहणयोग्यानि तथैव, औदारिकशरीरयोग्येभ्यो वैक्रियशरीरयोग्यान्यसंख्येयगुणानि, ततोऽसंख्येयगुणान्याहारकयोग्यानि तावदसंख्येयगुणानि ग्रहणाग्रहणानि, पूर्वस्मात् पूर्वस्मात्तदुपर्याहारकोत्कृष्टे रूपे प्रक्षिप्ते जघन्यमग्रहणं तैजसस्य, जघन्यादुत्कृष्टमनन्तगुणम्, को गुणकारः ? अभव्येभ्योऽनन्तगुणः, सिद्धानामनन्ततमभागः, तदुपरि रूपाधिके तैजसशरीरयोग्यं जघन्यादुत्कृष्टमनन्तगुणम्, को गुणकारः ? सिद्धानामनन्ततमभागः, अभव्येभ्योऽनन्तगुणः, अनेन विधिनोत्तरेषां 15

एकत्वेनापरिणतानामेकैकपरमाणूनां समुदायः सजातीयत्वादेका परमाणुवर्गणा ततः एकत्वपरिणतानां द्विप्रदेशिकस्कन्धानां द्वितीया वर्गणा ततः त्रिप्रदेशिकानां एकत्वानामपि स्कन्धानां तृतीया वर्गणा एवमेकैकपरमाणुवृद्ध्या संख्येयप्रदेशिकानां स्कन्धानां संख्याता वर्गणाः असंख्यातप्रदेशिकानां स्कन्धानामेकैकपरमाणुवृद्ध्यानामसंख्येया वर्गणाः अनन्तपरमाणुनिष्पन्नस्कन्धानामनन्ता वर्गणाः अनन्तानन्तप्रादेशिकानां स्कन्धानामनन्तानन्तवर्गणाः सर्वा अप्येता अल्पपरमाणुकत्वेन स्थूलपरिणामतया च समागमनीयानां मध्ये न समागच्छन्तीत्यग्रहणवर्गणा एताः सर्वा अनुक्रमन्त इति भावः । 20 तत्र ग्रहणयोग्यायोग्यत्वे हेतुमाह-ग्रहणयोग्येति यद परमाणुवर्गणा इव या अतिसूक्ष्मा अतिस्थूलाश्च ता अग्रहणयोग्या मध्यमपरिमाणाश्च ग्रहणयोग्या इति भावः । परमाण्विति परमाणुप्रभृतिसूक्ष्मत्वात् सर्वेषां चातिस्थूलत्वादयोग्या इति भावः, तत्रेति औदारिकशरीरारम्भग्रहणयोग्या वर्गणा सर्वा एकप्रदेशिकस्कन्धानन्तगुणं सिद्धानन्तभागमात्रैरिति परमाणुभिर्निष्पन्नैः स्कन्धैरारब्धा ग्रहणयोग्या जघन्यौदारिकवर्गणा भवतीति तथा स्कन्धानामपि तावत् मात्रमिति भावः । अभव्यसिद्धानामिति भव्या एव सिद्धा न ते न भवन्ति तेऽभव्याः सिद्धास्तेषामित्यर्थः । पुद्गलद्रव्याणां हि यथा यथा प्रभूतपरमाणुनिचयः सम्पद्यते तथा तथा सूक्ष्मसूक्ष्मतरः परिणामः सम्पद्यते तत्रौदारिकाग्रहणवर्गणाः औदारिकग्रहणवर्गणाः अग्रहणवर्गणाः 25 वैक्रियग्रहणवर्गणाः अग्रहणवर्गणा आहारकवर्गणा अग्रहणवर्गणा तैजसग्रहणवर्गणाः अग्रहणवर्गणा भाषावर्गणा अग्रहणवर्गणा आनपानवर्गणा अग्रहणवर्गणा मनोवर्गणा अग्रहणवर्गणा कार्मणग्रहणवर्गणा इत्येवमौदारिकादिकार्मणग्रहणवर्गणान्ता वर्गणाः पूर्वपूर्वस्मादुत्तरोत्तराः सूक्ष्मा विज्ञेयाः । तत्रौदारिकस्य ग्रहणयोग्याजघन्यायोग्यता वर्गणा स्वल्पपरमाणुनिष्पन्नत्वात् स्थूलपरिणामत्वाच्च तस्याग्रहणप्रायोग्या औदारिकग्रहणयोग्योत्तरा अणुपरिवर्तन्ती वर्गणाः प्रभूतपरमाणुनिष्पन्नत्वात् सूक्ष्मपरिणामत्वाच्च तस्याग्रहणयोग्या एवं वैक्रियादीनामपि विज्ञेया । अनन्तानन्तानीति अनन्ते राशौ 30 भूयोऽनन्तगुणकारेऽनन्तानन्त इति प्रोच्यते । औदारिकजघन्यस्थानादसेयोत्कर्षस्थानमार्गणेऽसंख्येयगुणत्वमुपपादयति-यस्मादिति परम्परया क्रमक्रमेण वृद्धौ भिन्दन्ति स्थानानि गुणा तत कर्मोपनिधा-मार्गणे विचारणे परम्परोपनिधा

---

१ सि. क. °सूक्ष्मयोग्यत्वात् । २ सि. क. °औदारिक । ३ क. श्रेण्यसंख्येयतम ।

भाषाप्राणापानमनःकर्मयोग्यानामणूनामवरितानां भाषाणामुत्तरोत्तरानन्तगुण[त्व]मानेयम्, अनन्त-
रेषु भाषाणां जघन्योत्कृष्टो विशेषाधिकः सर्वत्र को विशेषः ? तस्यैवानन्तभागः, अग्रहणानां
जघन्यादुत्कृष्टोऽनन्तगुणः, को गुणकारः ? सिद्धानामनन्ततमभागः, अभव्येभ्योऽनन्तगुणः एवंविधैः
पुद्गलैः सर्वत्र लोकेऽवगाढनिचिते कर्मतया परिणमनयोग्यान् कायवाङ्मनःकर्मलक्षणानां त्रयाणां
5 योगानां काययोगेन गृह्णाति, तेनैव कर्मणा शरीरतया परिणमयति, पुनः स्ववीर्येण योग्यानेव
वाङ्मनःप्राणापानतया परिणमय्य काययोगेनैव वाङ्मनःप्राणापानतयाऽवलम्ब्य विसृजति, यथो-
क्तम् 'जोगेहिं तयणुरूवं परिणमयति गेण्हिऊण पंच तणू । पाउग्गे वा लंबति भासाणमणत्तणे बंधे ॥'
(कर्म प्र० गा० १७) तथा 'मनसा वाचा कायेन वाऽपि युक्तस्य वीर्यपरिणामः । जीवस्यात्मनि-
यः स तु स योगसंज्ञो जिनैर्दिष्टः ॥' (तत्त्वार्थटी० अ० ७ पृ० ७०) 'तेजोयोगाद्यथा ह्युत्का-
10 दिर्वेदस्य परिणामः । जीवकरणप्रयोगे वीर्यमपि तथाऽऽत्मपरिणामः ॥ (　　) इति । किं कारणं ?
तथाविधोपयोगगतेः,—ग्रहणयोग्यपरिणामापन्नपुद्गलद्रव्यग्रहणपरिणतत्वप्रयोगपरिणामापत्तेः पुद्गले
कर्मः, यथोक्तं 'स्नेहगुणः सन् दीपः स्नेहं वर्त्या यथा समादत्ते । आदाय शरीरतया परिणमयति
चापि तं स्नेहम् ॥ तद्वद्रागादिगुणः स्वयोगवर्त्याऽऽत्मदीप आदत्ते । स्कन्धानादाय तथा परिणमयति
तांश्च कर्मतया ॥' (तत्त्वार्थटी० अ० ५ पृ० १४२) 'स्नेहाभ्यक्तस्याङ्गे यथैव रजो मलीभवति
15 वा । रागद्वेषस्नेहाभ्यक्तस्य तथा भवति कर्म ॥ (　　) स्पृशति रूप्यतो ननु यत्र स्निह्यति च
रज्यतः पुंसः । औदारिकोऽपि देहो भाववशात् परिणमत्येवम् ॥' (प्रज्ञा० टी० पृ० ४५५　　)

एवं विधैरिति [illegible] पुद्गलैः सर्वो लोकोऽवगाढ [illegible] तत्र निचिते व्याप्ते जीवस्य यत्राकाशेऽवगाहस्तत्रैव ये
कर्मयोग्याः पुद्गलास्तान् कर्मतया परिणमय्य [illegible] [illegible] कर्मणि [illegible] [illegible]
[illegible] एव योगा उच्यन्ते तेषां मध्ये काययोगेन गृह्णाति तेनैव च कर्मणा शरीरतया परिणमयति [illegible]
20 [illegible]—पुनश्च इति । [illegible] वीर्यपरिणतिर्भवति तथाविधेन [illegible] । तत्र [illegible]-
दर्शयति जोगेहिं इति [illegible] पुद्गलद्रव्यं [illegible] वा पुद्गलस्कन्धान् [illegible] [illegible]
[illegible] वीर्यं भवति तेन योगेन औदारिकादिशरीरप्रायोग्यान् पुद्गलान् प्रथमतो गृह्णाति [illegible]
[illegible] परिणमयति तथा भाषाप्राणापानमनोयोग्यान् पुद्गलान् प्रथमतो गृह्णाति [illegible] च भाषाप्राणापानादितया
परिणमयति [illegible] च [illegible] तान् पुद्गलस्कन्धान् [illegible] [illegible]-
25 [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] दर्शयति मनसा वाचेति [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] इत्यते 'मनसा वयसा कायेण वा वि जुत्तस्स वीरिय
परिणामो । जीवस्स [illegible] [illegible] जिणक्खाओ' ॥ तथा [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] परिणामो । [illegible] वीरियमवि [illegible] ॥' इति । [illegible] [illegible]-
तेजोयोगादिति [illegible] [illegible] तथा जीवस्य [illegible]-
30 [illegible] एव प्रादुर्भवति न [illegible] भाव । अत्र हेतुमाह—तथाविधेति यथा च दीपः [illegible]
[illegible] परिणमयति तथा रागादिगुणयोगात् [illegible] [illegible] [illegible]
परिणमयति [illegible] स्नेहगुण इति । यथा च [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] भवति
[illegible] च तथा रागादि [illegible] [illegible] [illegible]

1 लि० क० °[illegible]। 2 लि० क० °[illegible]। 3 [illegible] इति [illegible]। 4 लि० क० [illegible]।
5 लि० क० [illegible]। 6 लि० क० [illegible]। 7 लि० क० °[illegible]।

तस्मादात्मा करणयुक्तः कर्मत्वेनादिकरः, तदपि च कर्म आदिकरम्, बाह्यमपि घटादिकं सर्वमादिकरम् ।

(तस्मादिति) तस्मादात्मा करणयुक्तः कर्मत्वेनादिकरः, पूर्ववत् प्रयोजनपरमार्थत्वात् भवितृत्वस्य, क्रियात्मैवाऽऽदिकरः । नेत्युच्यते तदपि च कर्माऽऽदिकरम्— तदपि च ज्ञानावरणादिकर्मग्रहणयोग्यमौदारिकादिशरीरभेदादिविपाकं पुद्गलम्, किं भवति ? नरनारकदेवतिर्यगादिसूक्ष्मभवनवास्यादिनैकप्रभेदसर्वात्मशरीराणां तत्सम्बद्धात्मनां चाऽऽदिकरं भवति, यथोक्तं 'जीवपरिणामहेतुं कम्मत्ता पोग्गला परिणमन्ति । पोग्गलकम्मणिमित्तं जीवो वि तहेव परिणमइ' ॥ [प्रज्ञा-टी-पृष्ठ. ४५५] इति, न केवलमाध्यात्मिककर्मैवादिकरम्, किं तर्हि ? बाह्यमपि घटादिकं सर्वमादिकरम् ।

विपर्ययेणापि भावयितुकाम आह—

यथा चात्माऽकर्मणां कर्मत्वेनादिकरस्तथा प्राक् पश्चादपि कर्माऽऽदिकरम्, तदादित्वादात्मनः तथाऽभिव्यक्तेस्तत्प्रयुक्तत्वाच्च, आदित्योदयादित्यवत् । तत्प्रयुक्तं कर्म, आत्मैव च कर्मभूतः, आदित्योदयादित्यवदित्यत्रोच्यते, को वा ब्रवीति न कर्मभूतोऽसौ, कर्माणि चात्मभूतानि नेति, आत्मापि कर्म भवति, कर्माण्यात्मा भवति तथाविधोपयोगगतेस्तत्प्रयुक्तत्वादित्यादिभिर्हेतुभिः, तस्मात् सर्वसर्वात्मकत्वात् कोऽन्य ईश्वरः, का वाऽन्या प्रकृतिरिति ।

यथा चात्माऽकर्मणामित्यादि पूर्ववत् सचोद्यपरिहारं गतार्थम् यावत् को वा ब्रवीति न कर्मभूतोऽसौ, कर्माणि चात्मभूतानि नेति, तथाविधोपयोगगतेस्तत्प्रयुक्तत्वादिभिर्हेतुभिः, तस्मात् सर्वसर्वात्मकत्वात् कोऽन्य ईश्वरः, का वाऽन्या प्रकृतिरिति ।

इतश्चान्योन्यादिकरता कर्मकर्मिणोः, अचेतनज्ञानावरणकर्मप्रयुक्तत्वादात्मनः ।

(इतश्चेति) इतश्चान्योन्यादिकरत्वं, आदिकरत्वात् कर्मकर्मिणोः सर्वसर्वात्मकत्वेति, कारणमाह—अचेतनज्ञानावरणेत्यादि, अचेतनानि ज्ञानदर्शनावरणवेदनीयमोहायुर्नामगोत्रान्तरायाख्यानि

प्रमाद—चेतनात्मकत्वेनेति । तस्मादिति, तथाविधोपयोगमयोऽपि भवनात्मककर्मयोगात् पुद्गलानां कर्मत्वेनादिकर इत्यर्थः । एतदेव स्पष्टयितुमाह—पूर्ववदिति यो हि प्रयोजयति परमार्थेन स कर्ता भविता पुद्गलो सर्वभवनकर्तृत्वात् न प्रयोज्यः कर्ता भविता भवति न आदिकरः न कर्ता यत्र कर्ता च भवतीति भाव । कर्मणोऽप्यादिकरत्वमाह क्रियात्मैवेति । ज्ञानेति ज्ञानावरणादिकर्मग्रहणयोग्यं पुद्गलमत्र कर्मपदेन ग्राह्यम्, तद् औदारिकवैक्रियादिशरीराऽऽत्मपानादिरूपेण भवतीति भावः । तद् कथमादिकरमित्याह—नरनारकेति नरादिभवीनां सूक्ष्मे येषु भवनवास्यादिनैकप्रभेदसर्वात्मशरीरेषु तेषां तथाविधशरीराणां तदैक्यतया तत्सम्बद्धात्मनां चाऽऽदिकरमित्यर्थः । जीवकर्मणोरन्योन्यादिकरत्वे प्रमाणं दर्शयति—जीवपरिणामहेतुं इति । न केवलमाध्यात्मिकमेव कर्मपुद्गल आदिकरः अपि तु बाह्यमपि सर्वमित्याह—न केवलमिति । आत्मकर्मणोरन्योन्यादिकरत्वं साधयति—यथा चेति तदेव कर्मत्वादिवैलक्षण्यमात्मा तद्भावात्तदादित्वात्तथा कर्मैव हि आत्मा भवति अन्यथा तथाभिव्यक्तिरेव स्यात् तदसामाने आदित्यप्रकाशाभिव्यक्तेरसत्व एवाभिव्यक्त्या यथाऽऽदिकरत्वादात्मनोऽपि कर्म एवमपि आत्मप्रयुक्तमेव कर्म स्यात् न आत्मा कर्मेव इति कथं चर्चे सर्वात्मकमित्याशङ्कते—तत्प्रयुक्तं कर्मेति । कर्मात्मनोरुभयोरप्यन्योऽन्यत्वमाह—को वा ब्रवीतीति । पुनरन्योन्यादिकरत्वं साधयति—इतश्चेति ।

---

१ सि. क. तथाविधं यदि । २ सि. क. °न्योऽन्यादिकरतादिकरत्वात् । ३ सि. क. °ख्यानि, अचेतनानि-ज्ञानावरणेत्यादि ।

नन्तभेदानि कर्माणि पुद्गलात्मकानि सर्वेषामप्यात्मनोऽनन्तभागमुपयोगस्याच्छादयन्ति केवलं कार्यप्रत्यक्षम् एकेन्द्रियनिगोदसूक्ष्मापर्याप्तजीवानाम्, अमन्त्री क्षयोपशमवैचित्र्यात् । 'सव्वजीवाणं पि य णं अक्खरस्स अणंतभागो णिच्चुग्घाडिओ चिट्ठइ, जइ पुण सो वि आवरिज्जा तेण जीवो अजीवत्तं पावेज्जा, सुट्ठु वि मेहसमुदए होइ पभा चंदसूराणं' (नदी० सू० ४२) तथा 'कर्म रजो ९[... मनः करोति ... सोमः । ...] ... ॥ ( ) इति, तस्मात् कर्मधर्मिणोरन्योन्यावि... कत्वम्, ... तथापि ... सिद्धम्, सिद्धो कर्म-धर्मनिर्मुक्तः ... ।

१० तन्त्वात्मकत्वाद्यापत्तिप्रसङ्गादेर्वा भेदपक्षोक्तः स्ववचनविरोध इत्यतस्, पाठनपूरण-पुरुषत्वात् निरुक्तिभेदाऽप्यर्थवत्त्वात् । यथैवं नृप्यते सतो नैरात्म्यं पच्यते कर्मणा, ततश्च तत्पाभूतः शुभाशुभेन पुण्यतः, विमुक्तत्वात्, मुक्तत्वात्, मुक्तो वा पच्यते, तत एव तद्वत् ।

(तन्त्विति) तन्त्वात्मकत्वेऽप्यात्मत्वनादेर्वा भेदपक्षोक्तः स्ववचनविरोध इत्येतत्, कस्मात् ? पाठनपूरणपुरुषत्वात् 'पृ पालनपूरणयोः' [पूर्वादि] धातुपाठे शुभाशुभकर्मभिर्लोकस्य पुरणा-

१५ त्पालनभेदैर्वा सम्यग्ज्ञानादिभिः पालयति वा पुरुषः पूरयति तान् तैः पूरण इति पुरुषः । पुर्यां निवसति पुंसा वा निरुक्तः इति पुरुषः पूर्णात्मकत्वात् पुरुष इति निरुक्तिभेदेऽप्यर्थवत्त्वात् [पुरुष]

पुरुषसम्बन्धयोरित्रस्तस्य[क्षण]स्यैककार्यत्वादपदोषः । अथैवं नेष्यते–यथा मयोक्तं कर्मकर्मिणोरन्योन्याधिकरत्वं यदि न स्यात्, ईश्वरवशात् स्वभावात् प्रकृत्यादेर्वा कुतश्चित् संसारवैचित्र्यं स्यादितीष्यते ततो नैवात्मा बध्येत कर्मणा–संसारबीजभूतेन शुभाशुभेन, ततश्च तत्फलभूतैः शरीरेन्द्रियस्थानविषयैः शुभाशुभैर्न युज्येत, विकर्मत्वान्मुक्तवत्, मुक्तो वा बध्येत, तत एव तद्वत् । स्यान्मतं मुक्तामुक्तविकल्पसम्भव एव परमार्थतः, सृष्टिबन्धव्यवस्थानादिति, तदपि नोपपद्यते प्रकृतीश्वरादिसृष्टिवशादेव न बध्येत तनुकरणादिभिः, न मुच्येत मुक्तेन च, अमूर्तत्वादाकाशवत्, आकाशं वा बध्येत मुच्येत तदवस्थादिभिः, तत एव त्वदभिमतपुरुष इव, अनिष्टश्चैवमेतदिमम[र्थं] इति ।

किञ्चान्यत्—

यदि स्वदृष्टाभावेऽप्यसावीश्वरः सततं मुक्तानामपि तनुकरणानि भुवनानि च कुर्यात्, ईश्वरत्वात् सर्गादिवत्, प्रलयकालेऽपि सर्वेषां कुर्यात्तत एव तद्वत्, मध्ये वा न कुर्यात्, ईश्वरत्वात् प्रलयकालवत्, अनिष्टञ्चैतत्, अस्मात् कर्मैक्यात् सर्वसर्वात्मकत्वात् सर्वेश्वरता, अत एव चाणुत एव सुखादयः, तस्माददृष्टादितः सृष्टिरिति वादान्तरपरिकल्पितं त्यक्त्वाऽस्मदभ्युपगमोऽवश्यम्भावी, तस्मात् सम्भूयकारित्वाचेतनत्वस्थित्यादिप्रवृत्तीनामपक्षधर्मता, पक्षत्वात् ।

यदि स्वदृष्टाभावेऽपीत्यादि, यथा तावन्नित्यमदृष्टाख्यकर्मत्वापन्नसर्वपुरुषेश्वरत्वमुक्तम्, तस्य तस्य तत्तदैकाधिकरत्वात्, तच्च नेदिष्यमाधिकरत्वमिच्छसि ततोऽपि त्वदनुक्त्याऽभ्युपगतेऽप्यदृष्टाख्यकर्माभावेऽपि यथा दोष उच्यते–असावीश्वरस्ततो मुक्तानामप्यमूर्तत्वानादिहेतुकर्मणां तनुकरणानि भुवनानि चासौ कुर्यात्, ईश्वरत्वात्, सर्गादिवत्, तथा प्रलयकालेऽपि सर्वेषां कुर्यात् तत एव तद्वत्, मध्ये वा न कुर्यात्, ईश्वरत्वात्, प्रलयकालवत्, अनिष्टश्चैतत्, अस्माद्वानिष्टात् कर्मात्मैक्यात् सर्वसर्वात्मकत्वात् सर्वेश्वरता, अत एव चेतानि, कर्मात्मैक्यसर्वेश्वरत्वम्यामणुत एव–कर्मैव एव सुखादयः, तस्माददृष्टात् सृष्टिः प्रधानात् सृष्टिः पुद्गलाणुभ्योऽदृष्टयोरितेभ्यो वा सृष्टिरिति

तथैव पुद्गलाः पुद्गलाः ... ... । ... ... संसारवैचित्र्यानुपपत्ते ... –अपीदमिति । ... ... परिणामस्यानुपपद्यमाने दोषमादर्शयति–यदि स्विति पूर्वं ... ... मुक्तानामपि ... ... इति चेत् । अमूर्तेति ... ... न मुक्तानि ... । ... ... प्रलयकालेऽपि ... न ... , ... न ... तर्हि मध्यकालेऽपि न ... ... –तथा प्रलयकालेऽपीति । तस्मात् कर्मैव ... ... सर्वेश्वरता–... ... –अस्माद्वेति । ... ... –कर्मात्मैक्येति । ... ... , ... परस्परमव्यभिचारेषु

1 सि क. मुक्तेऽपि । 2 सि क. नाभिमत । 3 सि क. तथानादि° । 4 सि क. °मप्यमूर्तत्वानादिहेतुकर्मणां । 5 सि क. मत्त ।

चावाम्बरपरिकल्पितं तस्मादात्मपुरुषकर्मेश्वरस्वभावसर्वात्मक[त्व]सर्वेश्वरत्वाभ्युपगमोऽवश्यम्भावी तस्मात्तयोरसम्भूयैककार्यकारित्वाच्चेतनत्वविरुद्धाप्रवृत्तीनामपक्षधर्मता, पक्षत्वात्, कस्य द्वितीयस्य केन सह सम्भूयैककार्यकारिता ? किं तदचेतनं चेतनात् पृथग्भूतं ? सत्त्वरजस्तमःसत्त्वपुरुषपाकनगमनपुरुषार्थाभिधर्मत्वाच्च का विरुद्धा प्रवृत्तिः ? इत्यसिद्धार्थत्वाद्विविधस्यैवचेतनाधिष्ठितत्वं पर्वतादीनां न साधयितुमलमिति, यदपि
5 विविक्तोक्तं भिन्नाः प्रत्यनीकसम्भूयैककार्यकारित्वादिति तदसत्त्वं तु पूर्वोक्तमेव, 'मिथ्यात्वो सम्यक्तु' इत्यादिगाथया, तस्मादेकेश्वरपूर्विका सृष्टिः, किन्त्वनेकेश्वरपूर्विकेति विज्ञेया ।

एवञ्च कृत्वा कर्मैकान्तवाददोषप्रकाशनमपि कृतं वेदितव्यम्, असम्बद्धत्वात्तस्य, पुरुषकारं निराकुर्वन्तः कर्म समर्थयन्तस्त इत्यमाहुः यदि प्रवर्तयितृत्वात् पुरुषकारः कारणं न कर्मापीति चेत्तत इदमनिष्टं ते प्राप्तम्, तत्कर्मार्थिपुरुषकारैकत्वात्, प्रधानमध्यमाधम-
10 भेदभिन्नाः पुरुषकारा न स्युः ततश्च तत्फलभूताः सम्प्रभेदास्ताः सिद्ध्योऽसिद्ध्यश्च नाना-जातीया न स्युरन्यातिरिक्तकारणत्वात्, तुल्यतन्तुपटवत् ।

एवञ्च कृत्वेत्यादि, अनेनैकान्तेश्वरपूर्व[त्व]वाददोषप्रकाशनेन कर्मैकान्तवाददोषप्रकाशन-मपि कृतं वेदितव्यम्, असम्बद्धत्वात्तस्य—कर्मैकान्तवादस्य कथं पुनस्ते कर्मैकान्तवादिन आहुः कथं वा ते असम्बद्धाः इत्यत आह—तद्दर्शनार्थत्वात् पुरुषकारं निराकुर्वन्तः कर्म समर्थयन्त त इत्यमाहुरिति
15 तदुपपत्तीर्दर्शयति यथा—यदि प्रवर्तयितृत्वात् पुरुष [कारः] कारणं स्यादिति—पुरुषकार एव कारणं न कर्मापीति चेन्मन्यसे इत्येकान्तं सूचयति—तत इदमनिष्टं ते प्राप्तं—पुरुषकारकारणैकान्तिकत्वे प्राप्तम् कथमनिष्टं ? उच्यते प्रधानमध्यमाधम[भेद]भिन्नाः सिद्ध्योऽसिद्ध्यो वा नाना न स्युः, ताश्च दृष्टाः न हि दृष्टानुपपन्नं नाम प्रमाणमस्ति, कथमनाना न स्युरिति चेदुच्यते—तत्कर्मार्थिकारै-कत्वात्—आत्मीयकर्मार्थी पुरुष एव कारणं न कर्मापि कारणमिति पुरुषकारकारणैकान्तवादसाध्ये—
20 पुरुषकारैकत्वं—तत्कर्मार्थिपुरुषकारैकत्वं—तत्कर्मार्थिनः पुरुषस्य क्रिया—कारः तदेकत्वात् प्रधानम-ध्यमाधमभेदभिन्नाः व्यापारपुरुषकारविकल्पात्मकत्वा लोकप्रसिद्धाः पुरुषकारा न सिध्यन्ति, एक एवो-

---

सर्वतं प्रत्येतव्याद्—तस्मात्तयोरेकेति इत्यत्र पक्षधर्मतायाः पक्षव्यापकतामुपपन्ने विज्ञेयम् । तत्र अपेक्षात्वापेक्षया यथा परस्परस्वरूपविरुद्धयोरपि [illegible] विविधपुरुष पक्षेनाधिष्ठितो यद्यपि भिन्न [illegible] वर्तिने [illegible] यथा कथञ्चिद् [illegible] जातिविशेषेण भिन्नो भिन्नयोरपि [illegible]
25 [illegible] परस्परविरोधि [illegible] सर्वज्ञ [illegible] देवादिषु [illegible] । एवञ्च कर्मैकान्तवादनिरासेनेश्वरपूर्विका पूर्विकेत्यादि—तस्मादिति । एकेश्वरवादनिराकरणेनैव कर्मैकान्तवादोऽपि निराकृत एवेत्याह—एवञ्च कृत्वेति । पुरुषकारै-कत्व कारणत्वे पौरुषमात्र [illegible] न स्यात्, [illegible] कर्मैकान्तवादिना कृतं पुरुषकारै-कान्तवादिनं प्रति [illegible]—पुरुषकारमिति । इदं दर्शयति—तत्कर्मार्थीति तत्कर्मार्थी पुरुषस्तस्य कार क्रिया
30 पुरुषकारस्तदेकत्वात्विति एवमेकत्वे—आरमेति । तस्य पुरुषकारस्यैकत्वे नानुपपत्तिमाह—प्रधानेति । पुरुषकारप्रायो

१ सि क. °विकल्प। २ सि. क. °न्यायसम्भव । ३ सि क. °कार्त्यैक° ।

कृष्टां प्राप्नोति, तथा च तस्याप्यानामपि फलभूतानां प्रधानमध्यमाधमानां शुभाशुभानां भेदा न प्राप्नुवन्ति, एकैवोत्कृष्टा सिद्धिः प्राप्नोति, न मध्यमाधमभेदे सिद्धी स्याताम्, नापि च पुरुषकाराणामसिद्धयः स्युः, ताश्च दृष्टा इति वस्तूपसंहृत्य साधनमाह—सम्भेदास्ताः सिद्धयोऽसिद्धयश्च नानाजातीया न स्युरव्यतिरिक्तकारणत्वात्, तुल्यतन्तुपटवदिति, पुरुषकारस्यैव कारणत्वादव्यतिरिक्तकारणाभावाद्भवतः पुरुषकारकारणैकान्तवादिनः कर्मानपेक्षत्वादिति । 5

इत्थं परपक्षे दोषमुक्त्वा स्वपक्षसाधनमाह—

कार्यातिरेकात्तु कारणातिरेक इति कर्मैव प्रवर्तयितृ, द्विविधा च सिद्धिरसिद्धिः कार्यस्य कर्मणः कारणत्वे एव सम्भवति, नेतरस्य, तत्र त्वदिष्टपुरुषव्यापारस्यावतारासम्भवात्, चेतनस्य स्वधात्म्याधानासमर्थत्वात्, चेतनामात्रसारो हि पुरुषकारः शक्तिः, न च स तां स्वां चैतन्यशक्तिमिष्टे मनुष्यत्वे पशुत्वे वर्तमान आधातुं समर्थः, मनुष्यः सन् न 10 पश्वादी वा, तस्यापि कर्मतन्त्रत्वात्, अपि तर्हि संभाव्यं गङ्गायाः स्रोतसः कर्मणाऽन्यथा प्रवर्तनमिति ।

कार्यातिरेकात्तु कारणातिरेक इति कर्मैव प्रवर्तयितृ, इतिशब्दो हेत्वर्थे, कार्याणामनेकप्रभेदानां सिद्धीनामसिद्धीनाञ्च परस्परतो व्यतिरिक्तत्वात् कारणातिरेकेणावश्यं भवितव्यम्, तच्च कारणं कर्मैव, पुरुषस्य स्वतन्त्रमितस्य प्रवर्तयितुः प्रवर्तनमनेकभेदमिति प्रतीतव्यम्, तस्य कार्येनाना- 15 त्मस्तुमितस्य कारणसामान्यस्य कर्मेति संज्ञा क्रियते, पुरुषकारस्य पुरुषादीनाञ्च कारणानां निराकृतत्वात्, तत्र सिद्ध्यसिद्धिभेदकार्यलिङ्गादनुमानम्, देशान्तरप्राप्त्यनुमेयादित्यगतेरिव, द्विविधा चेत्यादिना पक्षिसिद्धिपरिहारार्थं साधनान्तरमेवेति गतार्थम्, प्रसिद्धलिङ्गमित्यर्थः, तत्रेत्यादि, तत्र—एतस्मिन् कारणवैचित्र्यानुमानलिङ्गे कार्ये त्वदिष्टपुरुषव्यापारस्यावतार एव नास्तीत्याचष्टेऽसम्भवोक्त्यैव प्रसिद्धं कार्यलिङ्गं त्वदभिमते कारणासम्भवोऽसम्भवे कारणसम्भव एवेति च दर्शयति, कस्मात् ? स्वधात्म्याधानासमर्थ 20

एवं वैचित्र्यानुपपत्तिमाह—तथा चेति तथा सति सिद्धिरेकैव एव स्यात् मध्यमाधमसिद्धी चापुरुषवैचित्र्यात्स्ये इत्यर्थः । नापि चेति । पुरुषकारणस्य सर्वत्र [illegible] भवितव्यो न स्युरिति भावः । एवमैकरूप्यमापाद्य हेतुमाह—अव्यतिरिक्तेति एकरूपस्यैककारणारब्धत्वात्, विजातीयकारणानपेक्षकारणारब्धत्वादिति भावः । दृष्टान्तमाह—तुल्यतन्तुपटवदिति, एकजातीयतन्तु भ्योऽनेकैः [illegible] पटोऽनेकोऽपि [illegible] न [illegible] तथैकजातीयपुरुषकारकारणारब्धा अपि कार्याणि [illegible] स्युः न मध्यमाधमप्रभेदा सिद्धी न चासिद्धयः स्युः विजातीयकर्मानपेक्षकारणारब्धत्वादिति भाव । अथ 25 [illegible] दोषमाख्याय [illegible] कर्म समर्थयते—कार्यातिरेकादित्यादि कार्याणामतिरेकः परस्परं वैषम्यं तस्मात् कारणानामपि वैषम्यं भवेदेव [illegible] कर्मैव [illegible] पुरुषादिभिरपि प्रवर्तितुं पुरुषादे प्रवर्तनं सिद्धं [illegible] तस्मात् [illegible] कर्मेत्यन्यत्वासम्भवात् कारणसामान्यस्य कर्मैव एव तै पुरुषादिसंज्ञा क्रियते पुरुषस्य पुरुषकारादेर्व्यावर्तितत्वा कार्यवैचित्र्यसाधकत्वादिति भावः । कर्म कार्योऽनुमीयत इत्याह—तत्रेति [illegible] मनुष्यत्वे [illegible] विशेषो [illegible] वा वैचित्र्यं तत्र निर्हेतुकं सामान्यहेतुकं वा विचित्रधर्मत्वात् अन्यथा तदा 30 [illegible] इति कार्यवैचित्र्यं वैषम्यमिति भाव । कार्यवैचित्र्याच्च [illegible] न पुरुषादिकारणे [illegible] द्विविधा चेति । इतरस्य पुरुषादेः कारणत्वे इष्टे न सम्भवतीत्याह तत्रेति । स्वधात्म्येति पुरुषकारो हि [illegible] न च [illegible] पुरुषो मनुष्यत्वे वर्तमानो देवत्वे पशुत्वादौ वा [illegible]

त्वात्, कस्य सामर्थ्यमिति चेत्–चेतनस्य–पुरुषस्य, चेतनामात्रसारो हि पुरुषकारः शक्तिः, चिन्मात्रो यथार्थो, यतोऽस्यैषा शक्तिः, एतदेवाभ्युपगतवतोऽसाविह मनुष्यत्वे पशुत्वे वा यथाकामं इति, तत्र तथाध्यानासामर्थ्यं दृश्यते–न च स इमाविति तस्मिन्नपि चेतन्ये तां तां चेतन्यशक्तिं कर्मवशात्क्वचिदेव कुर्वन्नसमर्थो वर्तमानो न विशिष्टमनुष्यचेतन्ये स्थापयितुं शक्त इति, विपर्ययेण मनुष्यः सन् तदध्यानं चेच्छातो ध्यातुं समर्थ इति वर्तते तस्मात्मनो पशुत्वमिति तथा प्रदर्शित तत्र शक्नोति कर्मवशीकृतो योनिजात्यन्तरस्थो योनिजात्यन्तरेऽन्यत्रापयातुं, कुतः ? तथापि कर्मकल्पत्वात्–यशोर्मनु-ष्यस्य वा चेतनस्य कर्मवशादेव तथाभावात्, मनुष्यः पशुर्वा तत्तज्जातिनामकर्मोदयादेव भवतीत्यर्थः, तदुदयस्य कारणान्तरदुर्निवारत्वात्, यत्र दृष्टमाप्याद्–अपि यर्हि गङ्गाया इत्यादि सम्भावनवेद-युच्यते–अपि चेतसम्भाव्यं दैवकिंचोत्पादितमिमा गङ्गास्रोतसोऽन्यथा प्रवृत्तस्य कर्मणाऽन्यथा प्रवर्त-

10 नमिति, एवं तावदभ्युपगम्य स्वतंत्रं चेतनं पुरुषकारश्च तथोक्तम् ।

नैव चाऽभ्युपगन्तव्यम् एतत्सर्वं किञ्चित् कर्मव्यतिरिक्तकृतम्, तत्प्रतिपत्तये कर्मव्यतिरिक्त-कारणानवस्थानाविशेषदर्शयति—

यापि चेष्टानिष्टतुल्यप्रवृत्तिः पुरुषस्योपक्रमप्रभृति यावच्छरीरं स्यात्, सा कर्मैव एव चेतनाधिष्ठितशरीरवत् यथाऽङ्गारविशेषग्रहणलवणरसादिभावविभवनायसश्चेतिताम्भक्

15 क्रियास्वस्वतंत्र एव गर्भादिषु सुखः, ताः कर्मकृताः पुरुषो मत्कृता इत्यभिमन्यते तथा-भासमानत्वात् तत्कार्यतायां हि तासां कदाचिदकरणाभावादिदोषानुषङ्गप्रसङ्गः ।

यापि चेष्टादि यावच्छरीरमित्यादिशरीरवदिति, कर्मचेतनाधिष्ठो हि पुरुषोऽस्वतंत्र इष्टानिष्ट-तुल्यप्रवृत्तिः परवशत्वात् पुरुषस्योपक्रमप्रभृतीत्यादि यावच्छरीरमिति तत्कार्यत्वाभावप्रतिपादनार्थो

इति भावः । एवमेव भावमात्रस्वभावो न च स इति तः चैतन्योऽपीदं पशुत्वे वर्तमानः स्वात्मचैतन्यशक्त्यभिव्यक्तिं मनुष्य-

20 त्वादौ स्थापयितुं न समर्थ इति भावः । विपर्ययेणेति स चेतन इहे मनुष्यत्वादौ वर्तमान स्वां शक्तिमभिव्यक्तां पश्वादौ स्थापयितुं समर्थं इतीदमिदं चैतन्यविशेषाभावासामर्थ्यं प्रदर्शितमिति भावः । कुतस्तन्मात्र–तदयावस्था इति कारणं पुरुषकारे तत्स्वरूपे तद कारणं पुरुषकारं चैतन्यशक्तिमित्यर्थं । तथापीति मनुष्यपश्वादेरपीत्यर्थः. नरपतौ प्रागपि चात्यन्त-भावपत्वादीनि नीचमिति नाम यदि तावन्तं कर्मनिमित्तमिति, जातिर्नाम जातिनाम तदेव कर्म जातिनामकर्म अत्र यद्योनिज-जातिनामकर्मात्यन्तरमेवाधिष्ठान मनुष्यजातिनामकर्म पश्वादिजातिनामकर्मेति तेनाद्धुतस्य कर्मनिपाकविशेषपरिणामवशादेव मनुष्यत्वेन

25 भावित्वं । जातिनामकर्मोदयस्य कारणान्तरैरनिश्चितमवश्यत्वात् पुरुषकाराद्यभावाभावतदिच्छानामेव–तदुदयस्येति । कर्मकृतत्वात्त्वां तथाभावस्य तत्स्वभावत्वे–अपि चैतदिति । एतत्–कर्मे सत्यमतान्तरमित्यर्थ । किं तदित्यत्र–दैवेति स्वकर्मनिर्देशस्य क्रियाविशेषेण उत्पादिता वा चेतनिकल्पमेव यदाऽन्यतरस्य पूर्वाभिमुखे प्रवृत्तस्य पश्चिमाभिमुखतया प्रवर्तितं सम्भाव्यते यथास्रोतसो निवर्तितं तथा कर्मैव तत्स्वरूपं मार्गेण चेतनिकया यतो पुरुषादिकरणं कर्मैव कारणं तु पुरुष-कारोऽपीति भावः । अतो न किमपि दृश्यते कर्मस्वरूपं वा तावदेव कर्मोदयेन च पुरुषकारादिकमित्यर्थः–यापि चेति

30 इष्टानिष्टेति दृष्टेऽनिष्टे च प्रयत्ना प्रवर्तमानस्य यदि पुरुष एव कारणं स्यात् तर्हि स्वतन्त्रत्वात् इष्ट एव प्रवर्तेत नानिष्टे, दृश्यते च तथापि प्रवर्तितयो निवर्तते पुरुषोऽनिष्टस्य परवशादेव प्रवर्तते तस्मात् तदानीं कर्मैव पुरुषं प्रवर्तयेदेवाक एव पुरुषस्तु कर्मपरतन्त्र एवेति भावः । इष्टानिष्टतुल्यप्रवृत्ति–पुरुषस्येति । कर्मेऽपि तत्र प्रवृत्तिः परायत्तेत्यत्र-

---

१ सि. क. °जातिरेवाता । २ सि. क. °मिहतवत् वा । ३ सि. क. °स्वसमायातु । ४ सि. क. °स्थानीयं तु-

निषेकोपक्रमाहारादारभ्य मरणापवर्गपर्यवसान इति गतार्थः । पुनरप्यतो—यथाऽऽहारविक्षेपेत्यादि यावदिदे-
वाद्भुतमसङ्गः, मातुरोजः पितुः शुक्रम प्रथमाहारः, ततः प्रथमाहारः ततः सप्ताहं कललं भवतीत्यादिना
क्रमेण शरीरेन्द्रियादिकारणाहारः प्राणनादिपाकासमर्थः, तस्य च दशरसादिभावेन विभजनमित्याद्यसङ्के-
तिताव्यक्तक्रियासन्ततय एव गर्भादिषु सुगमम्, तास्तु क्रियाः कर्मकृताः पुरुषो मत्कृता इत्यभिमन्यते,
यथामासमानत्वात्, तत्कार्यतायां हि—पुरुषकारकार्यतायां हि तासां क्रियाणां कदाचिदकरणाभावात्— 5
प्रथमस्थितिहेतुत्वमुपरमात् मरणाभावः, तस्मादिदैवाऽमृतत्वाय कल्पेतेति दृष्टेष्टविरोधदोषप्रसङ्गः ।

तथा—

कार्येन्द्रियनिर्वर्तनेऽप्यनिष्टशरीरेन्द्रियादि न स्यात्, सम्पूर्णेन्द्रियजातिसंस्थानसंहनन नादियुक्त एव स्यात्, तस्मात्सर्वमेव तत्कर्मण एव, तद्व्यतिरेकेण क्व आत्मनि प्रतिपद्येत? तस्मादहेतुः पुरुषस्तत्कारणम् । 10

(कार्येति) कार्येन्द्रियनिर्वर्तनेऽप्यनिष्टशरीरेन्द्रियादि न स्यात्—काणकुण्ठबधिरादि, सम्पूर्णेन्द्रियजातिसंस्थानसंहननादियुक्त एव स्यात्—पुरुषकारकार्यनिर्वर्तने च धर्मोपगुणानविषयोपभोगा दावेष्टस्यैव करण स्वातन्त्र्यात् स्यात्, तस्मात्सर्वमेव तत्कर्मण एव—हेतोर्नात्मनः, कर्मण इति पञ्चम्या हेत्वर्थे विहितत्वात्, तद्व्यतिरेकेण क्व आत्मनि प्रतिपद्येत—तस्मादेवंविधात् क्व आत्मन्येवमनुपपद्यमान कर्म[णः]व्यतिरेकेणाभ्युपगच्छेत्? नाभ्युपगच्छत्येव विद्वानित्यभिप्रायः, तस्मादहेतुः पुरुषस्तत्कारणम् । 15

अकारणमपि कर्म सहायापेक्षम्, कवलास्यप्रक्षेपादिवत्, अतो भारोत्पाटवत् फलोपहाराय तत्स्वामिनः कर्तुर्नियोगोद्योगाद्यन्तरापेक्ष्यौ, बाह्या च प्रकृतिरिति न मन्तव्यम्, तान्यपि हि

पुनरपीति पुनरप्यतः—अनेन मन्येनोपन्यस्तमपि पुरुषकारकार्यं कर्मफलमिति भाव तदेवाह—यथाऽऽहारेति निषेकाद्यवस्थायामाहारस्य वहिः गर्भे च शरीरेन्द्रियादिनिर्वृत्तिकारणस्य तथा तथा परिणम्य विभजनं तथा गर्भे मातुरोजः पितुः शुक्रं प्रथमाहारः ततः सप्ताहं कललं भवति ततः सप्ताहमर्बुदमर्बुदात्तु जायते पेशी पेशीतो जायते घनमित्यादिना क्रमेण 20
शरीरेन्द्रियादिनिर्वृत्ति तत्सर्वं कर्मत एव ततस्तदनन्तरमपि प्राणनादिक्रियाद्यसमर्थस्याहारस्य दशरसादिभावेन परिणम्य यदिदं रसा-
दिभावेनाव्यक्तक्रियाभावेन विभजनमित्याद्यनभिसन्धिपूर्वकक्रियाः कर्मत एव न पुरुषादिव्यापारतस्तत्फलमिति भावः ।
एतदेवाह कर्मकृतमपि पुरुषव्यापाराविषयाहाराद्यारब्धिका शरीरादिनिर्वर्तनं मयैव कृतमित्यभिमन्यते केवलम् न तु वस्तुतः
तथैव तथा प्रथमस्थितिहेतोरुपरमाभावात् क्रियाः पुरुषेण सर्वदा क्रियेरन् तथा चैवायमेतो मयैव मरणाभावात् न चैवं दृश्यते
इष्यते च तस्मात् पुरुषकारनिरपेक्षमित्याह—तास्तु क्रिया इति । पुरुषकाराकार्यत्वे दोषान्तरमप्याह—कार्येन्द्रियेति । 25
सम्पूर्णेति शुभा ये इन्द्रियजातिसंस्थानसंहननादयस्तैर्युक्त एव स्यात् सर्वेन्द्रियपरिपूर्णोपाङ्गानि श्रोत्रादीनीन्द्रियाणि
शरीरसम्बन्धीनि शुभानि, जातिः पञ्चेन्द्रियजातिः संस्थानं चाकारविशेषः समचतुरस्रसंस्थानं शुभम्, संहननं वज्रर्षभनाराचसंहननं शुभम् जातिश्च [illegible] इत्याद्याः प्रकाराः । पुरुष-
कारेण यदि कार्यनिर्वृत्तिस्तर्हि धर्मोपगुणानविषयोपभोगादावेव तस्य प्रवृत्तिः स्यात् स्वतन्त्रत्वादात्मन इति भाव ।
एतदेवाह कर्मण एव हेतोरात्मनो हेतुत्वं नेति तस्मात्सर्वमेवेति । ननु यदि पुरुषकारो न कारणं तर्हि तं कर्म कथमपेक्षते 30
यथा च तदेव कर्मणा तथाविधकर्मसद्भावेऽपि पुरुषेण कवलमास्ये यावत् न क्षिप्यते तावत् कर्मनिमित्तकमपेक्षते
कर्मणा पुरुषकारसापेक्षणात्, यत कर्म कारणमकारणं वा भवता भारोत्पाटकसामर्थ्येऽपि पुरुषकारसद्भावेऽपि भारस्य
उत्क्षेपो निक्षेपो च विना नेव शक्नोति नेतुमिति पुरुषकार कारणमकारणमपेक्षते तथा कर्मापीत्याशङ्कते—अकारणमपीति,

1 सि. क. °हेत्वनुपरमात्।

स्वामिधर्माधर्मरक्षुनिबद्धानि तदायत्तत्वात्तद्भोग्यत्वात्तन्तुपटवत्, यदि ताम्येवं नेष्यन्ते तता सर्वाविशेषत्वप्रसङ्गः ।

(अकारणमपीति) स्वाम्यत्वमकारणमपि कर्म सहायापेक्षम्—पुरुषकारमकारणमपि कर्म सहायमपेक्षते, कचकाममक्षेपाविवत्, यथोक्तं 'भारूस्थापो निरुत्साह, स किञ्चिमामुते फलम् । तत-क्षीरादिपानश्च पौरुषाम विधिम्यते' ( ) भारो भारोत्पाटवत्—यथा भारं समुद्वहन् पुरुषः सहायमुत्क्षेप्तारं निक्षेपकश्चान्तरेण स्वयमेव न शक्नोति वोढुमिति कारण[म]कारणश्च एवमवा कर्म पुरुषकारमन्तरेणाति [कारणम]कारणश्चेत्येवमपि च न मन्तव्यम् [अ]कारणमपीत्यादिना वमेव पूर्वपक्षं व्याचष्टे, भारोत्पाटापत्रभारोत्पाटकवत् किं सहाय कर्मणाऽपेक्ष्यमिति चेदुच्यते—फलोपभोगा-पेक्षाणि फलमुपहरिष्यतः कर्मफलस्वामिनः कर्तुर्नियोगोपयोगाद्यपेक्ष्यो, भारा[व] स्वामारादि-महतीः, किं पुनः कारणमेवं न मन्तव्यम्? उच्यते—यतस्तान्यपि हि स्वामिधर्माधर्मरक्षुनिबद्धानीत्यादि यावत्तन्तुपटवत्, सहेतुकदृष्टान्तेन पटवाक्येनाभावादीनां धर्माधर्मकार्यत्वमापाद्य कर्मकारणाव्यवहार-यात् पुरुषकारं निराकरोति, तदायत्तत्वात्तद्भोग्यत्वादित्यादिना हेतुद्वैतन्यत्र दर्शयति, तन्तुपटवदिति-वचनायत्तपटवत् पटत्वेन तन्तूनामेव भोग्यत्ववत्, यदि तानीत्यादि, एवमनभ्युपगमे सर्वाविशेषप्रसङ्ग इत्यनिष्टापादनम् ।

यो॒ऽपि स्वामिपुरुषकारः सोऽप्यधर्मफलत्वात् कर्मैव क्लेशत्वात्, अथैवं पुरुषकारं संक्लिष्टा-धर्मफलं नेच्छसि ततो न तर्हि दुःखमधर्मफलमिति प्राप्तम्, शिरोरोगादिक्लेशत्वाद्यथायोग-पुरुषकारवत् । अथ प्रसिद्धिविरोधदोषभयाद्दुःखमधर्मफलमिति त्वयाऽनुज्ञायते तस्यापि क्रियायाश्च हिंसादेरिष्टफलप्राप्तिरिति प्राप्तम्, धर्माधर्मफलविपर्ययात् ।

योऽपीत्यादि यदपि चोक्तं स्वामिनियोगोपयोगाद्यपेक्ष्यादिति स्वामिपुरुषकारः, सोऽप्यधर्मफल-त्वात् कर्मैव, न पुरुषकारो नाम कर्मातिरिक्तोऽस्तीत्यवधारणार्थं प्राङ् प्रतिज्ञातं समर्थयति क्लेशत्वात्

पुरुषकारमिति चेत् पुरुषकारत्वापेक्षामीत्यादीन् दर्शयति मातरस्यादिति । एव इति पुरुषकार इति चेत् । कर्मफलापेक्षं राज्यादि निरर्थकत्वाऽभिप्राय दर्शयति फलमुपहरिष्यत इति यथो विचारः तथोक्तं प्रकृतिं—अथानन्तरम् । यथोद्योगमात्राद्रव्यादिनापि कर्मैव एव कामात् कर्मैव कारणं न त्वप्रयत्नं पुरुषकारापेक्षत्वादित्याद्येव व्यापादे यदत्यन्तमपि हीति यथोद्योगमात्रानपेक्षं अत्र प्रयोगः यथोद्योगादीनि धर्माधर्मफलान्यपि तदायत्तत्वात्, तद्भोग्यत्वात्, तदायत्तं तदात्मकम् यथा तन्त्वायत्तं पटतन्तुधर्मम् तैरात्मना च भोग्यं तदात्मा तद्धर्मम् यथा पटात्मना तन्तवो भोग्या अत एव पटतन्तुधर्मम्, एवं तदायत्तत्वात् यथोद्योगादि यथोद्योगाद्यात्मना च कर्मणामेव भोग्यत्वात् उद्योगादि धर्माधर्मरूपमिति भावः । यथोपेक्षणीयं कर्मफलं यावत्प्रयत्ने च एव यत्नोऽपि पेक्षणो हिंसादिविषयप्रयासादिष्वपेक्षा यदि तानीत्यादीति । एवं धर्माधर्मयोः पुरुषकारविनिमयात इति पुरुषकार एव कर्मेति प्रतिपादितं तत्त्वमर्थात्पाद्य याऽपीति यथोद्योगादिना पुरुषकारः कर्मैव अधर्मफलत्वात् यदि पुरुषकारः कर्मैव कर्मफलतीतोऽप्यतिरिक्त-पर्यायीति । यथोद्योगादि एवमधर्मफलमित्यादि क्लेशत्वादीति । यद्वा तत्र हेयत्वमधिकमिमात् क्लेशो हीति, यथो

१ सि क सहायापेक्षणात् । २ सि क. धर्माधर्मरज्जुनि निबद्धानी आदि ।

इष्टो हि चिन्ताव्यायामरूपो मनःशरीराऽऽयासात्मकत्वात्, ज्वरवत्, यथेष्टमपि, अथैवं 'पुरुषकारं संक्लेशाधर्मफलं नेच्छसि मनोत्साहयुक्तस्य प्रसक्तत्वेनेष्टत्वाल्लोके ततो न तर्हि दुःखमधर्मफलमिति प्राप्तं शिरोरोगादिक्लेशत्वात्, नयोद्योगपुरुषकारवत्, यथोक्तं 'अमर्षपाण्डित्यसमर्थीन यत्निवः सुतेषु दारेषु च नित्यसक्तिवः । निशासु जागर्ति हिनस्ति बान्धवानमोऽस्तु राज्याय वरं दरिद्रता ॥' इति, (　　)
अथ प्रसिद्धिविरोधदोषभयाद् दुःखमधर्मफलमिति त्वयाऽनुज्ञायते तस्यापि व्यक्रियाभावे हिंसादेर्दुःख- 5
मापनतो गतस्तोतत्कर्मणो हेतोः प्राणातिपातादेरधर्मफलप्राप्तिः, का सा ? चि[शि]रःशरीरेन्द्रियसुख- सम्यग्ज्ञानारोग्यादिप्राप्तिरिष्यैवत् प्राप्तं शुभाशुभयोरिष्टविपर्ययफलाभ्युपगमात्, धर्माधर्मयोर्योगे सुखं चेत्सुखत्वात्, अत एव प्राप्तमधर्मफलाद् दुःखात् सुखं धर्मफलमिति प्राप्तम्, किं तत् ? य[द]विष्टमात्रं प्रवर्तयति—इष्टप्राप्तिरिति, इष्टशरीरेन्द्रियादिप्राप्तिरिष्यैवत् प्राप्तम्, किं कारणं ? धर्माधर्मफलविपर्ययादिष्टतः पुरुषकारस्यैवार्थस्य प्रायश्चित्तत्वाविशेषात्, अतो यदुक्तं कर्मैव कारणं पुरुषकारस्यापि कर्मफलत्वा- 10
दिति नैषाम् पक्षः, यथोक्तं 'यथा यथा पूर्वकृतस्य कर्मणः फलं निधानस्थमिवोपतिष्ठते । तथा तथा पूर्वकृत्यानुसारिणी प्रदीपहस्तेव मतिः प्रवर्तते ॥ (सूत्रकृ० टी पृ० २१०)

अभ्युपगम्यापि पुरुषकारं दोषं ब्रूमः, स निर्हेतुकः सहेतुको वा स्यात्, यद्यहेतुकः मुक्तानामपि स्यात्, सहेतुकश्चेत् कर्मणा यथाचेतनाच्छुभादप्यनर्थावाप्तेरशुभादप्यर्थावाप्तेः शुभाशुभवैचित्र्यमनुमातुं शक्यते, युक्तिक्षमहेत्वन्तराभावात्, नान्यथाऽन्विर्वक्षमं कारणमस्ति । 15

(अभ्युपगम्यापीति) अभ्युपगम्यापि पुरुषकारं दोषं ब्रूमः, स निर्हेतुकः सहेतुको वा स्यात्, किञ्चातः ? स पुरुषकारो यद्यहेतुको मुक्तानामपि स्यात् नयोद्योगलक्षणो न चेष्यतेऽयम्, अथ मा भूदेष दोष इति सहेतुरिति ब्रूयात्तदा सहेतुश्चेत् कर्मणा यथाचेतनाच्छुभादपि पुरुषकारात्तस्यैवापि

इ चिन्तात्मकः मनआयासात्मकः शरीरश्च व्यायामरूपः शरीरायासात्मकः मनआयासात्मकः च क्लेशरूप एव यथा ज्वरशिरोरोगाद्या नयोद्योगादिरिति भावः । ननु मनोत्साहयुक्तस्य नयोद्योगवतो लोके श्रेयपुरुषतयाऽभिमतत्वात नयोद्योगी क्लेशस्याधर्मफलत्वाभिधानमनुपपन्नमत आह—न तर्हीति दुःखमपि क्लेशात्मकमपि नयोद्योगपुरुषकारवदधर्मफलं न स्यादिति भाव । नयस्य दुःखात्मकत्वं कारिकया दर्शयति—अमर्षेति निरर्थकं नीतिपात्रं सम्यगन्यायस्य पुत्रदारादिष्वपि शास्त्रानुसारिमीमांसा मिलेत् यदि तु निशास्वपि जागरूकः बन्धूनपि राज्यप्रसिद्धीक्षया हिनस्ति इत्थं राज्य चिह्न, अतो दरिद्रतैव श्रेयः तत्र हि नहि निशासु जनः स्वपितीति भावः । अथ दुःखस्याधर्मफलत्वानभ्युपगमे दुःखमधर्मफलमिति लोकप्रसिद्धिविरोधः तस्मात्तदधर्मफलमेवेष्टं तथापि दोषमाह—अथ प्रसिद्धीति दुःखमधर्मफलमिति लोकप्रसिद्धेरनुज्ञा यद्युपगम्यते तर्हि नयोद्योग- 20
स्यापि धर्मफलत्वमनुपपन्नं तर्हि यस्तु तो दुःखापन्नस्य हिंसादेस्तोषस्य धर्मफलविपरीतं भवेत् शुभाशुभ- योरिष्टविपर्ययफलत्वानुपपत्तेरिति भावः । तदेव दर्शयति—धर्माधर्मयोर्योगी सुखदुःखयोर्युक्तत्वादिति यस्तु तो दुःखापन्नस्य तु शुभादपि अशुभेनाभ्युपगतमधर्मफलं सुखमपि भवतीति प्रसज्यत इति भावः । इत्थं धर्माधर्मविपर्ययाभ्यु- पगमेन पुरुषकारो निरर्थक एव धर्माधर्मफलयोर्विपर्ययस्याविशेषादित्याह—धर्माधर्मफलेति । एवं पुरुषकारस्य कारणत्वाभ्यु- पगमापेक्षया कर्मकारणत्वाभ्युपगम एव न्याय्यः पुरुषकारस्यापि कर्मफलत्वादित्याह—अतो यदुक्तमिति । कर्मकारणत्वे 30
प्रमाणमाह—यथा यथेति । पुरुषकारं स्वीकृत्यापि दोषमभिधत्ते—अभ्युपगम्यापीति । सहेतुश्चेदिति तदर्थं

१ सि क पुरुषकारसंक्लेशमधर्मफलं । २ सि क. गतस्तोतत्कर्मणः । ३ सि क. पुरुषकाराः ।

कादर्नर्योपाप्तेरनुमानादपि भावाविपात्रादेरर्थापत्तेर्धर्माधर्मफलसंसारयोरेकरनुमातुं शक्यते—यदर्थं बुद्धिपूर्वं कार्यचेतनकर्मपक्षादेवैव शुभाशुभवैचित्र्यम्, किं कारणम् ? बुद्धिमदीश्वरमारामाभावात्, विचारितमिति सिद्धत्वात् पुरुषनियतिकालस्वभावादीश्वरान्तराणाम्, नात्राभ्यधिकमपरं किञ्चित् कारणमस्ति—अन्यदतो देवान्यात् कर्मणः।

5 यदा चैवं प्रवृत्तौ कर्मण एव कर्तृत्वं सिद्धं तदा द्रव्यतीति द्रव्यं कर्तृसाधनं न भवति, स्वतन्त्रस्य कर्तुरनुपपत्तेः, कर्मपरिग्रहविशेषात्तु द्रव्यं द्रूयते गम्यते भोग्येन कर्मपुरुषेण तेन द्रव्यं क्रियते कर्मपुरुषेणैव कर्मपुरुषः क्रियत इत्युक्तं भवति, यथा व्रीहिणैव व्रीहिः क्रियते कार्येणैव बीजव्रीहिणाङ्कुरव्रीहिरिति।

यदा चेत्यादि, यस्मिन् काले यत्नं कृत्वा पुरुषस्य प्रवृत्तौ साध्याभावो नास्ति कर्तृत्वमिति 10 सिद्धं[1]—कर्मण एवेति सिद्धं[2] तदा—तस्मिन् काले द्रव्यतीति द्रव्यं कर्तृसाधनं न भवति, स्वतन्त्रस्य कर्तुरनुपपत्तेः कर्मपरिग्रहविशेषात्तु—तुशब्दो विशेषावधारणार्थः, कर्मसाधनमुपपन्नार्थं द्रव्यं द्रूयत इत्येव विशेषोऽवधार्यते, तदिदमुच्यते—द्रूयते गम्यत इत्यादि, तदिदमेव निरूप्यते—भोग्येन कर्मपुरुषेण तेन द्रव्यं क्रियते किमुक्तं भवति ? कर्मपुरुषेणैव कर्मपुरुषः क्रियत इत्युक्तं भवति, तत्र दृष्टान्तो यथा व्रीहिणैव व्रीहिः क्रियत इति कार्येणैव बीजव्रीहिणाङ्कुरव्रीहिरिति तद्व्याख्या एवं तावदयमार 15 येन कर्मैवं निराकृतः, कर्मैकान्तवाद उपपादितः, चेतनाचेतनैकत्वात् सर्वसर्वात्मकत्वाच्च, अन्यश्च ईश्वरोऽन्यो हेतुरिति चेति।

यथाप्येवं वादिनस्ते कार्यलक्षणत्वात् कर्मणः कार्यं कर्म प्रतिपद्यते तत्कर्मेत्यव-शार्थापत्त्यानुमेयः कर्ता, तस्मात् कर्मणोऽन्यं कर्तारमन्तरेण कर्माभावात् घटस्येव कुम्भको

कुम्भकारः कोऽनुमेयो यदि तर्हि न हेतुः कर्मैव सुखदुःखभवसामर्थ्यं प्रसाधनपुरुषस्य प्रयत्नं प्रति कर्मापि नान्यत्, 20 कार्योऽनुमीयते एवमनुमानमनैकान्तं कर्मवादेन बुद्धिमदीश्वरान्तराभावादिति, हेत्वन्तराणां कारणत्वं विचारेण विधिवदेव तस्मात् कर्मैव कारणं नान्यत् पुरुषादयोऽपि न कारणमिति भावः। प्रवृत्तिं प्रति कर्मैव एव कर्तृत्वोक्तेः पुरुषे न प्रवृत्तिं प्रति करोति पुरुषस्य कर्मांशकर्मकर्तृत्वात् स्वतन्त्रत्वं भोग्यस्य स्वतन्त्रत्वात्, किन्तु द्रूयते गम्यते कर्मद्रव्यमिति कर्मपुरुषेण द्रव्यत्वं तदेवाह—यदा चैवमिति। कर्मैव एव कर्तृत्वे पुरुष कर्मद्रव्यं भवेत् द्रव्यतीति हि द्रव्यमुच्यते तत्र स्वतन्त्रस्य कर्तुः विधित्वात् कर्तृत्वेन च कर्तृत्वात् स्वतन्त्रस्य पुरुषस्य न द्रव्यत्वेऽसाधकत्वाभावात् तस्मिन् काले इति। किन्तु द्रव्य- 25 त्वस्य कर्मपुरुषस्य द्रूयते द्रव्यं भवतीत्याह—कर्मपरिग्रहेति। कर्मपरिग्रहविशेषादेवेदं तत्र च द्रव्यत्वं कर्म-साधनं द्रूयते कर्मद्रव्यमिति मनुष्यत्वादि भावः। तदर्थमाह भोग्येनेति भाग्यभक्ताविना भोग्यं हि कर्म, तेन द्रूयते पुरुष इति तात्पर्यम्। तत्र च कर्मैव पुरुष एव कर्माभ्यं पुरुषं करोति कर्मपुरुषयोरभेदोऽभ्युपगतत्वात्, कर्म एव पुरुषो भवति पुरुष एव कर्म भवतीत्युक्तत्वात् प्रयोजनपरार्थत्वादनुमितपुरुष कर्मैव प्रयोजकत्वेन परमार्थतः तदेव भवति, यथा बीजव्रीहिणा व्रीहिणाङ्कुरव्रीहिः क्रियते तथैव कर्मपुरुषेण कर्मपुरुषः क्रियत इति भावः। कर्मवादीति एवं तावदिति, 30 कर्मपुरुषेणैकत्वादेव द्रव्यमिति कर्मैकान्तवाद् कर्मैकान्तवाद उपपादितः न तु पुरुषोऽपि कारणम्, कर्मैकान्त-वादे दोषमाहाते—यथाप्येवमिति, किम इति अनुपपन्नं कर्मणः कार्यलक्षणत्वात् तस्यापि चेतन कर्तृप्रयोज्य

---

१ भि क. तदुमानम्। २ भि क. पुरुषपि पुरि। ३ भि क. सिद्धं।

व्याप्येप्यः कर्तेति, तन्न, ननु कर्मणैव करिष्यते स्वत एव कर्मणा कर्म क्रियते, न तु तद्व्यति रिक्तेन कर्त्रेत्युक्तम्, ।

यथापीति, न केवलं कर्तृसाधन एव दोषः, किं तर्हि ? कर्मैकान्तवादोऽप्ययुक्तः, तत्प्रदर्शनार्थमाह एववादिनः ते पुनः कार्यलक्षणत्वात् कर्मणः कार्यं कर्म परिकल्प्यते तत्कर्म, 'कर्तुरीप्सिततमं कर्म'ति (पा० १–४–४९) लक्षणादक्षरार्थाच्चानुमेयः कर्ता, तस्मात् कर्मणोऽन्यं कर्तारं कर्मव्यतिरिक्तमन्तरेण कर्माभावात्तदृष्टत्वेन कुम्भको व्याप्येप्यः कर्ता, प्रयोगश्च तस्यो व्यतिरिक्तचेतनकर्तृकम् सविदं कर्म, कार्यत्वात्, क्रियमाणत्वात्, घटवदिति, अत्रोत्तरं परः—ननु कर्मणैव करिष्यत इति, स्वत एव कर्मणा कर्म क्रियते न तु तद्व्यतिरिक्तेन कर्त्रेत्युक्तम्, व्रीहिणैव व्रीहिः कार्येण बीज व्रीहिणा कार्योऽङ्कुरव्रीहिः क्रियत इत्युक्तं मयेति स्मारयति ।

इतर आह— 10

ननु सुदूरमपि गत्वा त्वयाप्येतदभ्युपगन्तव्यं कर्मव्यतिरिक्तः कर्ता पुरुषोऽस्तीति, व्रीहेरव्यापकत्वात्, स्वरूपभेदात्, अक्षरार्थाच्च निर्विवादकृतकत्वात् कर्मणः कर्तुरेव भावात् सर्वस्य, एवञ्च त्वदुक्तहेतोरेव कर्मव्यतिरिक्तपुरुषसिद्धेरापर्तकधर्म्येण कर्मणः कृतकत्वं कर्त्रयोगान्तरभूतस्यावधारणमयुक्तम्, तदुक्तेः ।

ननु सुदूरमपि गत्वेत्यादि, विचार्य विचार्याप्यारम्भव्यतिरिक्तपुरुषाविनाभावित्वात् कर्मण 15 त्वयाप्येतदभ्युपगन्तव्यं कर्मवादिना कर्मव्यतिरिक्तः कर्ता पुरुषोऽस्तीति, कस्मात् ? व्रीहेरव्यापकत्वात्, अस्यापि व्रीहिदृष्टान्तस्य बिसुदककाकस्याङ्कुराद्यावृत्तिरूपत्वात् तेषाञ्च स्वरूपभेदात् स्वतः पृथग्भूतकर्त्रविनाभूतं कर्म सिध्यति, अतो विपर्ययसाधनत्वमिति क्रियान्तरम्—अक्षरार्थाच्च—क्रियत

एव यतः कर्त्राऽमुं यदिष्यमाणतमं तत्कर्म भवतीति व्याकरणेऽपि कर्तृलिङ्गः अक्षरानुपपत्तिन्याय कर्मणोऽपि कर्ताऽनुमेयस्तस्मात् कर्म कर्तारं आरभ्यमिति कर्मैकान्तवादोऽपि न युक्त इत्यर्थं वर्णयति—न केवलमिति कार्यत्वं कर्मणो लक्षणम्, 20 परिकल्प्यते तत्कर्मेत्यक्षरार्थः पक्षिमाह तस्मादिति कर्मव्यतिरिक्तं कर्तारमन्तरेण कर्मणोऽसम्भवात् कर्ता सिध्यतीति भावः । व्याप्येप्य इति व्याप्येन कर्मणोऽभिव्यक्तचेतनः कर्तेत्यर्थः । अनुमानेन तमेवार्थमाह प्रयोगश्चेति तदीयं कर्मेति धर्मः पक्षो व्यतिरिक्तचेतनकर्तृकमिति साध्यधर्मः कार्यत्वादिति लक्षणमूलो हेतुः क्रियमाणत्वादित्यक्षरार्थो हेतुः घटवदिति दृष्टान्तः इत्थं कर्तारं प्रसाध्य कर्मणः स्वातन्त्र्यं प्रतिषिद्धम् । समाधानमाह—अत्रोत्तरमिति परः कर्मैकान्तवादी अर्थः अतो व्यतिरिक्तकर्तृसाधनमसिद्धम्, कर्मणैव कर्म क्रियत इति पूर्वमुपपादितत्वादिति भावः । अमुतं विचार्य विचार्यापि 25 कर्मव्यतिरिक्तः कर्ताऽभ्युपगन्तव्य एव नहि पुरुषं विना कर्म क्रियते कर्तेति व्रीहिणैव व्रीहिः क्रियत इति दृष्टान्तोऽप्यसिद्ध एव व्रीहेर्भूम्यादिविचारात् भूम्यादेव व्रीहेर्निवर्तमानत्वाच्च व्रीहित्वमिति सोऽपि कर्मव्यतिरिक्तकर्तृकमाप्तेत्यभ्युपगमनाद् तन्निवृत्ति कर्मपुरुषेणैव कर्मपुरुष क्रियत इत्येतावतैव न विचारविरमणं भवति कर्मणोऽपि कार्यत्वात्, तस्य चापेक्षाती व्यापकत्वमपेक्ष्य व्यतिरिक्तं कारणमवश्यमेवाभ्युपगम्यमिति भावः । एतदेवाह—विचार्य विचार्यापीति, व्रीहिदृष्टान्तस्य स्वरूपभेदविपर्ययसेन साधन इति वर्णयति अस्यापि व्रीहिदृष्टान्तस्येति । क्रियत इति कर्मोत्पाद कर्मानुत्पत्त्या प्रकृतकर्मत्व 30 प्रकृतिनाशात्मकेन कर्मणो जन्यते न तु स्वतोत्पत्तम्, तथा च प्रकृतकर्तोऽन्यो नास्य यस्य प्रमाणात् कर्माऽऽत्मलाभं लभत इति तदभिप्रायकविचारतः कर्तेन पुरुषेणारब्धमित्यर्थ इत्याह—अक्षरार्थाच्चेति । कर्तुरीति न षष्ठी किन्तु पञ्चमी

---

१ सि. क. कर्तरि । २ सि. क. तत्रैवा ।

इति कर्म, कर्तुरीप्सिततमं कर्म (पा १-४-४९) इति कर्मशब्दार्थः, ततश्च कृतकत्वं निर्विकारम्, तस्माच्च निर्विकार[कृत]कत्वात् कर्मणः कर्तुरेव भावः सर्वत्रैव पुरुष एव भवति, कर्तुरेव भावः सर्वमपि पञ्चमीनिर्देशात् पुरुषादेव सर्वं भवति कारणात्, एवञ्च स्वबुद्ध्येवारेव कर्म व्यतिरिक्तपुरुषसिद्धेः—कर्मणश्च तद्व्यतिरिक्तस्य सिद्धेरावर्तकत्वेनधर्म्येण कर्मणः कृतकत्वं कर्त्रधीन 5 भूतस्वभावकारणप्रायुक्तम्, कुतः? तदुच्यते—तस्मादेव हि कर्तुः पुरुषात् कर्मणः कृतकत्वशक्तिः, कर्तुर्वा पुरुषस्य करणशक्तिः, न भीतिरेव भीतिरपादानत्वेनेति ।

न हि सा क्रियमाणाऽऽत्मलाभमनुपतित्वादस्वतन्त्रत्वाच्च भवति, अभूतदेवदत्तवत्, अनिष्टत्वेतत्तथापि । पुरुषकारप्रत्याख्याने च सर्वशास्त्रवैयर्थ्यप्रसङ्गः, हिताहितप्राप्तिपरिहारार्थानि हि सर्वशास्त्राणाम्, ताभ्यां प्रमाणान्तरसंवादेन निरूपीकृतसत्यत्वानि चिकित्सितादीनि 10 शास्त्राणि पुरुषक्रिययोरभावे निराकृतानि स्युः, नैवेष्यते तन्निराकरणमेवम्, स्वबुपदेशादि क्रियाणाञ्च दृष्टार्थानाम्, कर्मप्रवृत्तिभावप्रत्यक्षप्रतिपत्त्यप्रतिपत्त्योः ।

न हि सा क्रियमाणेत्यादि यावत्-भूतदेवदत्तवदिति, सैव भावयति तस्याः कर्मशक्तेः [अ]लब्धात्मलाभमनुपतित्वात्, अस्वतन्त्रत्वाच्च कुतो भवनम्? दृष्टान्तः—अभूतदेवदत्तवत्—यथा गर्भोपक्रमावस्थायां कार्याणामलब्धात्मवृत्तित्वादस्वतन्त्रः, अस्वतन्त्रत्वादकर्तृत्वमकर्तृत्वाच्च न भवति 15 कार्यावस्थाव्यतिरेकेण यथा देवदत्तस्य कार्यावस्थायां कथमपि क्रियमाण न भवेत्, अनिष्टत्वेतत्तथापि तस्मात् कर्म भवति तच पृथग्भूतपुरुषभवनादृते न भवतीत्यस्ति पुरुषः । किञ्चान्यत् पुरुषकारप्रत्याख्याने सर्वशास्त्रवैयर्थ्यप्रसङ्गः, कथं? यस्मात् हितप्राप्त्यहितपरिहारार्थानि सर्वशास्त्राणाम्, ताभ्यां हिताहितप्राप्तिपरिहाराभ्यां निरूपीकृतसत्यत्वानि प्रमाणान्तरसंवादेन चिकित्सितादीनि शास्त्राणि,

तच न सर्वं कर्तुः पुरुषादेव कारणाद्भवतीत्यर्थं दृष्टान्त-कर्तुरिवेति । तत्पुरुषव्यतिरिक्तपुरुषोऽस्ति एव कर्मव्यतिरिक्तः पुरुषः 20 [illegible] कर्मपुरुषयोर्व्यतिरेकमिदं दर्शयति । [illegible] कर्तुरीप्सिततमं कर्म [illegible] पुरुषस्य च कारणशक्तिः [illegible] भाव । [illegible] कर्मपुरुषयोः क्रियत इति [illegible] पुरुषात् न तत [illegible] 25 [illegible] कर्मभूतपुरुषः कथं क्रियत इति भावः । तत दृष्टान्त माह-अभूतदेवदत्तवदिति यथा गर्भस्य प्राग्भावावस्थायां [illegible] [illegible] कर्मापि [illegible] क्रियमाणं न भवेत्, क्रियमाणत्वं च न [illegible] भाव । पुरुषक्रियाया अनभ्युपगमे दोषान्तरमाह-पुरुषकारेति पुरुषक्रियाया निराकरणे 30 [illegible] पुरुषस्यार्थक्रियया [illegible] भाव । [illegible] प्रमाणभूतानि [illegible] ताभ्यामिति । [illegible] चिकित्सितादीनीति [illegible] । [illegible]

१ [illegible] । २ [illegible] । ३ [illegible] । ४ [illegible] । ५ [illegible] ।

यथा 'कटुकः कटुकः पाके वीर्योष्णश्चित्रको मतः । तद्वद्दन्ती प्रभावात्तु विरेचयति सा नरम् ॥' (चरके
सू० अ २६ श्लो० ६८) 'नागरादिविपाकमुखाश्रयः स्यादामपाचनः' (चरके चि अ १५
श्लो ९८) इत्यादीनि, पुरुषक्रिययोरभावे कर्मकारणैकान्ते निराकृतानि स्युः, इत्थ मेवेष्यते तन्नि
राकरणम्, कस्यचित् प्रामाणान्तरसंवादिनः शास्त्रस्य प्रामाण्यदर्शनात्, त्वदुपदेशादिक्रियाणाञ्च दृष्टा
र्थानां, निराकरणमेवमिति वर्त्तते, कर्मकारणैकान्ते पुनः पुरुषस्य स्वतन्त्रस्य तत्क्रियायाश्चाभावे पर 5
प्रतिपादनार्थं तच्छब्दयुक्तशब्दोच्चारणक्रिया न स्यात्, कर्मत एव प्रवृत्तेः, आतिभक्ष्यादेर्वनस्य मुख-
संयोजनादिक्रियाश्च न स्युः कर्मप्रवृत्तिमात्रत्वात्तत्प्रतिपत्त्यप्रतिपत्त्योः–त्वदुपदेशार्थप्रतिपत्तिः कर्मत एव
परस्य सा प्रतिपद्येत विनाप्युपदेशेन, न प्रतिपद्येत वा सत्यप्युपदेशे ।

कर्मप्रवृत्तिमात्रत्वात्तत्प्रतिपत्त्यप्रतिपत्त्योः कर्मत एव भवतीत्युपपद्यते, प्राज्ञपुरुषप्रति
पत्तिवत् बलीवर्दाद्यप्रतिपत्तिवच्च तस्मात् सर्वाण्येतानि कर्मण एवेति चेत्, त्वमिदमसि तावत् 10
प्रष्टव्यः, अथ तदादिकर्म कुतः? किं तदपि कर्मण एव? उत पुरुषात्? इति, ब्रूयास्त्वं ओमिति
गत्यन्तराभावात्, न, व्रीहिवैधर्म्येणाकर्तृकत्वात् कृतकत्वमपयाति, ततो बाह्यो व्रीहिर
कृतकः, ततश्चाक्रियमाणत्वान्न कर्मत्वं तस्य आत्मादिवत्, उत्क्षेपणादिवदिति, एवञ्च कृत्वा
तदपि सर्वमसम्बद्धं यत्कर्मकारणैकान्तिन आहुः, यच्च पुरुषकारकारणैकान्तिन आहुः ।

कर्मप्रवृत्तिमात्रत्वादित्यादि, यावत् कर्मण एवेति चेत्, आम्नाय उच्यते शास्त्रनिरा- 15
करणमेवं त्वदुपदेशादिनिराकरणञ्च कर्मणोऽस्वतन्त्रत्वे तत्प्रवृत्त्यासन्नवृत्तित्वादमूर्तत्वेनत्वदवयवम निर्वि
कारकत्वकरणात् कर्तुरेव भावः, तच्छक्तेः व्रीहेरप्यावर्तकत्वात् स्वरूपभेदात् पुरुष एव भवतीत्यादि

कटुक इति श्लोकनिर्दिष्टपचित्रको रसे कटुकः विपाके कटुकः वीर्ये उष्णः सम्मतः एवमभिधानेऽपि रसवीर्यविपाकेषु
चित्रकसमानगुणा भवति तत्र रसेन वीर्येण विपाकेन न इत्थं किञ्चित् किञ्चित् कर्म इष्यते एवं प्रभावेणापि दन्ती कटुकर
सवीर्यविपाकेऽपि प्रभावात् नरं विरेचयति न चित्रकः एवं रसे तुल्यत्वेऽपि विपाकेऽधिके रसविपाके तुल्यत्वेऽपि 20
वीर्यभेदेऽधिके रसवीर्यविपाकत् समत्वेऽपि प्रभावोऽधिक इति यथा दन्ती अत्र हि प्रभावेण रसवीर्यविपाका अभिभूयन्त इति
श्लोकाभिप्राय श्लोकान्तरमाह नागरेति आमिदोषविनिर्दिष्टित- आमा आमे पाचयतीत्यर्थः, एतेषां वचनानां श्लोक
निर्दिष्टज्ञानेन तदुपलम्भनाद्वे संवादेन तत्सार्थमिति भावः । पुरुषतत्क्रिययोरभिमतत्वे कर्मत एव प्रमाणपरत्वे यतः
कर्मपरपुरुषप्रत्ययमतेन शास्त्राणि वैयर्थ्यान्निराकृतानि भवेयुरित्याह–पुरुषेति । न चैवमिष्यते शास्त्रप्रमाणमनुपप
न्नमित्याह–इत्थं नैवेष्यत इति । दोषान्तरमाह त्वदुपदेशादीति त्वदुपदेशादिक्रियाणाञ्च दृष्टार्थानां निराकरणमेवमिति 25
योज्या तदर्थमाह–कर्मकारणैकान्त इति, यदि कर्मैव कार्ये भाव्यत निर्विवादं परं बोधयितुं शब्दोच्चारणं न
स्यात्, कर्मत एव प्रतिपत्त्युपपादितत्वं । त्वदुपदिष्टार्थस्य बोध परस्य यदि कर्मत एव स्यात् न तु पुरुषकारणादि त्वदुपदेश
मन्तरेणापि प्रसुयात् नैव वा प्रसुयादुपदेशे सत्यपि तत्वाभिवर्त्याभावाद्दोषबोधादिक्रिया व्यर्थैवेति निराकृता भवेत्
कर्मान्यत्वात् इत्याह कर्मप्रवृत्तिमात्रत्वादिति । अथ कर्मान्यवादी पुरुषवादिनोक्तान् दोषान् तादवस्थ्येनाह एतदपि
व्याख्यातमिति शास्त्रनिराकरणं तदुपदेशनिराकरणप्रसङ्गमेवम्, कर्मणोऽस्वतन्त्रत्वादि तु न हि तैरभिमतेन पुरुषवादिनो- 30

---

१ कि तत्प्रतिपत्त्यो: । २ सि° वचनम् ।

सूत्र नोपपद्यते कर्मैव एव भवतीत्युपपद्यते कर्मप्रवृत्तिमात्रत्वात् तथा शास्त्रार्थस्याप्युपदेशादिक्रिया-मात्र प्रतिपत्त्यप्रतिपत्त्योः कर्मप्रवृत्तिमात्रत्वात्, ग्रामपुरुषप्रतिपत्तिवत् बलीवर्दाप्रतिपत्तिवच्च तस्मात् सर्वाण्येतानि कर्मण एव हेतोर्भवन्ति पूर्वोक्तन्यायवत् वृथा स्वाध्यायादिशास्त्रपरिमाणस्यासहोक्त-फलत्वाच्चेति, वेदान्तानाम् एवाध्येष्यन्यसे तत्त्वमित्यमसि तावत् प्रष्टव्यः, अथ तदाकिर्म इव

5 इति, मम तावदभिप्रायः कृतकत्वात् कर्मणः पुरुषार्थेन भवितिति तमेष्यता त्वया वक्तव्यं कुतस्तदपि कर्म ? यत एतस्यैव प्रतिपत्त्यप्रतिपत्तिहेतुत्वात्रादीति, त्वदभिप्रायावर्णनार्थः प्रश्नः किं तदपि कर्मण एव ? उत पुरुषादिति, ब्रूयास्त्वं यो-पुरुषार्थेनेति,–एवं नामास्तु को दोषः गत्यन्तराभावात्, कर्मैव यदेतमपि प्रायः स्यादिति, अत्र ब्रूमः, न व्रीहिवैधर्म्यप्रसङ्गात्‌ व्रीहेरसाकर्तृकत्वात् कृतकत्वमपवादि ततो बाऽन्यो व्रीहिरकृतकोऽकर्तृकत्वात्, तत्प्राक्क्रियमाणत्वान्नोपपद्यते कर्मणः कर्मत्व तदादिकर्मणः

10 किमिव ? आत्मादिवत् यथाऽऽत्माकाशकालदिगादीनि न केनचित् क्रियन्ते इत्यकृतानि तथाऽऽदिकर्मापि स्यात्, वेदक्षेपणादिवदिति, वैधर्म्ये[णि]दर्शनम् यथोत्क्षेपणं कर्म तदुपरतिरेकेणो हेत्रा विना न भवति [न]वदेवमिति एवं पुरुषकारवादिम कर्मवादी दूषितः कर्मवादिना प्राक् पुरुषवादी, तस्मादयुक्तमे तन्न कृत्वा तदपि सर्वमसम्बद्धं परस्परैककारणैकान्तिन स्याद्वः एवं पुरुषकारकारणैकान्तिन स्याद्वा-दपि सर्वमसम्बद्धं परस्परदूषितत्वादिति ।

---

15 एम्, विधिवाद्यारभ्यत्वादिति यद् प्रागस्मपि यत्वेनाभि प्रत्येकोऽर्थ एवमनूद्यत सर्वो प्राप्ति कर्मैव एवोक्त कर्मैव एव भवतीत्युपपद्यते इति तत्र हेतुमाह कर्मप्रवृत्तिमात्रत्वादिति पुरुषस्य सर्वो मतम्। कर्मैव एव न हि तद्व्यति-रेकेण न हेत्वपि सम्भिन्नु भाव इति यावत् । शास्त्रोक्तविधिविशेषेष्वप्येकस्योत्पन्नपुरुषस्यैकस्यार्थक्रियामात्र प्रतिपत्त्यप्रतिपत्त्यो एवं कर्मैव एवेत्याह–तथा शास्त्रार्थस्येति । यदपि यस्तदर्थमेवार्थी प्राज्ञः पुरुषस्तदर्थमभिप्रपन्नो, यतो कर्मपरि-र्णतिप्रपन्नो प्रत्येऽपि प्रत्ये तस्यत्वर्थं कर्मनिमित्तमित्याह ग्रामपुरुषेति । पूर्वोक्तन्यायवदिति कार्यान्तरेष्वपि यस्माद्

20 देव इत्यादि पूर्वोक्तन्यायवत् कर्मैव प्रवर्तकमिति भाव । पुरुषकारस्तु वृथैव न्यायवत्सत्येन निष्फलत्वादित्याह वृथा स्विति । अथ पुरुषकारवादी निरस्य समाधत्ते–तत्त्वस्त्वमित्यमसीति प्राथमिकं कर्म इत्य त्वत्पक्षम्, द्वितीयादिकर्मार्थं पूर्वकर्मतत्प्रयुक्तोऽपि प्राथमिकं कर्म नन्वपपद्यते तदुक्तं कर्मणोऽभावात् कर्मैव क्रियमाणत्वात् क्रियमाणस्य च कर्तृत्वस्य-त्वादिति भाव । पुरुषवादी तदभिप्रायमाह मम तावदिति मध्यन्तानुवादी एवं पुरुषार्थेन तदादिकर्म भवतीति भवान् ब्रूयादथवा कोऽपि तद्बूयात्–ब्रूयास्त्वमिति निगमयति ममाभिप्राय अपि तु त्वदाक्षेपेऽप्येवम् कोऽत्र दोष इति

25 भाव । दोषमत्राह पुरुषवादी–अत्र ब्रूम इति मध्यन्तानुवादी एवं निर्वस्तु करोति, यतः कर्म तत्स्थं कर्तृत्वस्यापि यदि तत्र तत्कर्तृकं यथा व्रीहिरिति व्रीहिवैधर्म्येणाकर्तृकत्वेनाकारकत्वस्यैव विद्यते अन्यथा व्रीहेः अकर्तृकत्वादनुपपन्नो-कर्तृकत्वाद्व्रीहिरपि न कृतक स्यादिति भाव । एतच्च कर्मणोऽप्रकृतत्वसिद्धौ क्रियमाणत्वाभावेन विकल्प इति कर्मेति प्रवृत्ति-सिद्धं कर्मत्वमपि न स्यादित्याह–तत्त्वमेति । आदिकर्मणोऽपि न कर्म अक्रियमाणत्वात्, आत्मादिवत् वैधर्म्येणोत्क्षेपणादिवत्, उत्क्षेपणादि क्रियमाणत्वात् कर्म तथात्वेन नोत्क्षेपणस्यान्तरेण तत्र भवति न वैधर्म्यादिकर्मेति भाव । एवम् कृत्वा कर्मणोऽस्त्वनार

30 दोषप्रसक्तमेव कृतं वैतदन्यस्यासम्बद्धत्वप्रसङ्गेति पुरुषकारवादिनोक्त तथैव स्यादनन् तदाह इत्यादमपि यावो पुरा एवेति नियत यदि–तस्मादयुक्तमिति हेतुमाह–परस्परेति परस्परेण परस्परं दूषितत्वात् कर्मवादिना पुरुषकारस्य पुरुषवादिना च

---

१ सि प्रतिपत्तो । २ भि प्रत्यावर्तस्यापी । ३ पुरुषार्थेनेति पुरुषं भावि । ४ भि॰ स्वावर्तकत्वात्कृतपुरुषार्थि तन्मेयत्वो व्रीहि । ५ सि क॰ योत्क्षेप ।

तदुभयमिदानीमेकमेवाप्यसम्बद्धमिति प्रदर्शयितुकामः प्रश्नयति—

कथमसम्बद्धम्? नहि शुभमशुभं वाऽत्र किञ्चिदाभ्यन्तरं बाह्यं वा इष्टस्य कारणम् अनिष्टस्य वा, सर्वमेतदिष्टकारणमप्यनिष्टकारणमपि शुभमप्यशुभमपीति गृहाण, यथा त्रिदोषघ्नं मोदकादि प्रमाणाप्रमाणकालाकालाऽऽहारितं तथैक एव शुभाशुभादिधर्मा अयं पुद्गलकायः, पुद्गलनिरुक्तिकः कायः शरीरं चितत्वात् पुद्गलस्य पुद्गलस्यैव वा कायः इति भोक्तृभोग्यात्मकविपरिणामवृत्तित्वात्, आहारवत्, कायचैतन्ययोर्वा ऐक्यपरिणामापन्नयोरेव भोक्तृभोग्यविपरिणामवृत्तित्वं सिद्धमतो भोक्तृत्वाद्भोग्यत्वाद्वा शुभोऽशुभश्च कायः।

कथमसम्बद्धमिति, परवचनेन स्ववचनेन चैकत्वात्तयोः पृथक् कर्म पुरुषकाराभावादेवा-सम्बद्धमिति तत्प्रतिपादयिष्यमाणः यस्मान्न शुभमशुभं चेत्यादि यावत्कायः इति, अयं तावद् दृश्यमानः कायः पुरुषो वास्तु यत्तेऽभिरुचितं न मे कश्चिदत्र पक्षपातः, तत्र यस्मान्न किञ्चिदत्र शुभमेवाशुभमेव वा, बाह्यमपि कायादिममभिमतं रूपादि इष्टस्य सुखस्य कारणं चित्रमयूरखङ्गचन्दनभ्रमररुतादि, अनिष्टस्य वा दुःखस्यातिविवर्णदुर्गन्धसंस्पर्शकण्टकशिलातलादि, सर्वमेवेष्टकारणमप्यनिष्टकारणमपि शुभमप्यशुभमपीति गृहाण, द्रव्यक्षेत्रकालभावपुरुषान्तरसंयोगविशेषाभ्यपरिणामविशेषापत्तेः सुरभिमधुरसुरससुरूपसुखस्पर्शेतरभावमुपगच्छत्, अभक्षितभक्षितमोदकवत्, पक्वापक्वफलवत् पद्मकेसरलाभवत्, वाताभावविषमाविषमरात्रिवत्, सस्यासस्यस्त्रीपुरुषगीतरुदितादिवत्, यथोक्तमार्षे 'जे चेव पोग्गला सुब्भिगन्धत्ताए परिणमंति ते चेव पोग्गला दुब्भिगन्धत्ताए परिणमंति' (   ) इत्यादि, तस्मान्न शुभमशुभं चैकान्तेन किञ्चिदस्ति भिन्नजाति, किं तर्हि? तदेव शुभं तदेवाशुभं तदेवेष्टकारणमनिष्टकारणञ्च, यथा त्रिदोषघ्नं मोदकादि प्रमाणाप्रमाणकालाकालाऽऽहारितमिति सकलसर्पदष्टाहारितविषवद्वा, तथैक एव अयं पुद्गलकायः पुद्गलनिरुक्तिकः कायः शरीरं चितत्वात्, रोगादिदुःखनिवासत्वाद्वा सर्वोऽपि बाह्याभ्यन्तरो मूर्तद्रव्यसंघातः कायो रूपादिसंघा-

र्मपरत्व पृथक्त्वादिति भाव । द्वयमपि एकत्वे योजयन्नाह—तदुभयमिति । कथं कर्मपुरुषयोरप्यसम्बद्धमित्यर्थं दर्शयति—कथमिति । कथं कर्मपुरुषयोरप्येकत्वेनैकत्वात् पृथक्त्वाभावादेवासम्बद्धत्वात्—परवचनेनेति । बाह्यमाभ्यन्तरं वा वस्तु किञ्चिदेकान्तेन शुभं किञ्चिदेकान्तमशुभं किञ्चिदिष्टमेव साधनं किञ्चिदनिष्टमेवेति नहीदं किन्त्वेकमेव शुभमशुभमिष्टसाधनमनिष्टसाधनमपि द्रव्यक्षेत्रकालभावपुरुषान्तरसंयोगविशेषेण तथा तथा परिणामविशेषमापद्यत इत्याह—अपि त्वन्यदिति । रूपादीति चित्रादिरूपादिकम् । एकस्यैव सुरभित्वादिपरिणामापत्तौ दृष्टान्तमाह—अभक्षितेति अभक्षितं मोदकं सुरभि भवति, भक्षितमसुरभि पक्वाम्रफलं मधुररसं भवति अपक्वमामधुरम्, पद्मकेसरादि सुखस्पर्शं पद्मनालं कठिनस्पर्शं अभिघातोऽभिपद्यो वा भवन् दुःखो भवति अनभिघातो विषाभिघातो वा भवन् सुखो भवति अस्याऽस्त्रीपुरुषगीति सुखा भवति असस्त्रीपुरुषरोदनं दुःखदं भवतीति दृष्टान्तार्थः । एकस्यैव शुभाशुभत्वे निदर्शनमाह—यथा त्रिदोषघ्नमपि मोदकादि प्रमाणेन काले चाहृतं शुभं दुःखकारणं चान्यथाऽशुभमनिष्टसाधनमेवेति भाव । निदर्शनान्तरं समुच्चय-नाहेति, सर्पदष्टेनाहृतं विषमपि स्वस्य सप्तसु कालेष्वाहृतं विषं विषवेगेन दुःखसाधनम्, सर्पदष्टनिवर्त्ति-करणादिति भाव । एवमेव पुद्गलकायः शुभाशुभादिधर्मा भवति भोक्तृभोग्यात्मकविपरिणामवृत्तित्वात् आहारवदित्याह—तथैक एवेति । पुद्गलकायस्य व्युत्पत्तिमाह पुद्गलनिरुक्तिक इति । बाह्याभ्यन्तरमूर्तद्रव्यसंघातस्य कायत्वमुक्त्वा

१ क. °न्यादि । २ सि क° सकलसर्प । ३ सि° सुरा ४ ५ तथर् ।

तस्मात्, परमाणोरपि, पुरुषस्य पुरुषस्येव वा कायः, इति विग्रहसमासौ, अथवा पृथक् परिकल्पनयाऽनया किं ? इन्द्रियप्रत्यक्षोऽभिमतः शरीराख्यः पुरुषकायः, स्वसंवेद्यज्ञानात्मकक्रियाविशिष्टलिङ्गानुमेय आत्मा वा सोऽयमेक एव, न त्वत्र व्यतिरेकबुद्धिः कार्या, कर्मपरिणामैक्यापत्तेः एतयोरपर्यायेणैक एव शुभाशुभादिधर्मेति साध्यस्य कायस्य वक्ष्यमाणाहारदृष्टान्तसाम्यमापाद्य हेतुत्वेन तस्यापर्यायमाह भोक्तृभोग्यात्मकविपरिणामवृत्तित्वादिति, यो हि पुरुषकारवादिमतेन भोक्ता स एव कर्मवादिमतेन
5
भोग्यः, तस्मात् कायो भोक्तृभोग्यात्मकः, तत्र विपरिणामो वृत्तिरस्येति कायः सम्बध्यते भोग्यस्य भोक्तर्या विपरिणाम इति शुक्रशोणित कलमार्बुदमांसपेश्यादि च मातुरुदरकारणमस्य शरीरस्य चतुर्थं भोक्तृ भोग्यश्च अन्योऽन्यभावापत्तेः, तथा चतुर्विधोऽप्याहारोऽशनादिराहर्तारं मांसभोक्तृभोग्यश्च, तत्र शुभाशुभेष्टानिष्टकारणमेवेति, चेतनाचेतनयोर्वा चैतन्यपरिणामापन्नयोरेव भोक्तृभोग्या[त्मकवि]परि
10 णामवृत्तित्वं सिद्धमत आहारवच्छुभाशुभादिधर्मताऽस्येति, यथाऽऽहारः शुभश्चाशुभश्च दृश्यते संस्कृतोऽसंस्कृतः, संस्कृतोऽप्यशुभ एव संस्क्रियमाणामायशुभत्वात् संसर्गकामिमतकर्पूरादेरपि कालान्तरे दौर्गन्ध्यादिदर्शनात् सर्वपुद्गलानां प्रागुक्तविधिना शुभाशुभत्वपुद्गलत्वादाहारः शुभोऽशुभश्चेति तथा कायं इति, अथ वा चेतनाचेतनयोरात्मशरीरयोरैक्यपरिणामापत्तेर्व भोक्तृ भोग्यश्चैतनेनैवाहारदृष्टान्तेन सम्बद्धं मत्वैकमपि साधयन्नेवधर्मद्वयमभिमतमाह भोक्तृत्वाद्भोग्यत्वादिति, एवं कर्तृत्वात् कर्म

15 रूपादित्वादित्वादि परमाणोरपि कायत्वमाह–परमाणोरपीति । मूर्तिमत्त्वसत्त्वस्य कायत्वाभिधानेन अमूर्तस्यात्मनो चेतनस्यैकत्वेऽपि न कार्यं इति पक्षान्तरमाह–अथ वेति । अन्येति आत्मपुद्गलानां परस्पराश्लेषे क्षीरोदकवद् यथा च एव परिणामयोरात्मशरीरयोरैक्यमवस्थानं तस्यैव एव पुद्गलानाः शुभाशुभादिधर्मत्वात् भवतीति भावः । भोक्तृभोग्येति कायो हि पुरुषवादिमतभोक्त्रात्मकः कर्मवादिमतभोग्यात्मकश्च जीवपुद्गलयोरैक्यपरिणामैकत्वात् तयोरेव कायत्व निर्दिष्टमात्मकः शुभोऽशुभश्च इति धर्मी तथा च भोक्तृभोग्यात्मकस्य विपरिणाम भोक्तृभोग्यात्मकविपरिणामः स एव वृत्तिर्यस्मिन्
20 यस्य स भोक्तृभोग्यात्मकविपरिणामवृत्तिः भाव तद्भावस्तत्त्वादिति सिद्ध । स एव व्यक्तयति–यो हीति । कामाग्न्यादयश्च इत्यस्यावस्थैव कायस्ये तत्र भोक्तृभोग्यात्मकत्वं व्यनक्ति–शुक्रशोणितमिति कोऽपरयोः शुक्रशोणित धर्मस्य मूर्तमांसचातात्मकस्य भोक्तृभोग्यरूप अन्नमाहारः तत्र मात्राद्यपरिणतत्वादि पर्यायो भोग्यस्याहार इति यथोऽसौ भोक्तृभोग्यात्मक धर्माधर्मात्मकचेतनयोरैक्यपरिणामादिति भाव । आहारोऽप्यशनपानखाद्यस्वादिमचतुर्विध आहारः शरीराहार्ये तयोरैक्यपरिणामाद्भोक्तृभोग्यात्मकत्वं भवत्य तथा शुभाशुभधर्मत्वमपीत्याह–तथा चतुर्विधोऽपीति ।
25 आत्मशरीरैक्यपरिणामाश्रयपक्षान्तरे तु हेतु सिद्ध इत्याह–चेतनाचेतनयोरेवेति । आहारे दृष्टान्ते साध्यं शुभाशुभादिधर्मत्वं व्यनक्ति–यथाऽऽहार इति संस्कृतः शुभ असंस्कृतश्चाशुभ संस्कृतोऽप्याहारो नैकान्तेन शुभ एव संस्कारापादकानुगमनात् परस्परकृत कर्पूरादेरेकान्तेन शुभत्वाभावात् तत्र कालान्तरे दौर्गन्ध्योपलब्धेरित्याह–संस्कृतोऽ पीति व्यक्तिरिति चेत । भोक्तृभोग्यात्मकविपरिणामवृत्तित्वादित्युक्तेऽथ भोग्यात्मकविपरिणामवृत्तित्वात् भोग्यात्मकविपरिणाम इत्यादीति हेतुपरिभ्रंशेन व्याप्त्यनुमाह–अथ वेति चेतन भोक्तृभोग्यचेतनेन भोक्तृत्वभोग्यत्वयोरभिमताः अर्थिता,
30 अत एव च शुभाशुभादिधर्मत्वस्य व्याप्तेनाव्यभिचारात् प्रत्येकं तयो भोक्त्रात्मविपरिणामवृत्तित्वपक्षेण भोक्तृत्वेन निर्दिष्टं तथा भोग्यात्मविपरिणामवृत्तित्वपक्षेण भोग्यत्वम्, तत्र च पुद्गलस्य शुभाशुभादिधर्मत्वात् भोक्तृत्वात्, भोग्यत्वात्, आहारवदिति पक्षितमिति भावः । एतदेव मनसिकृत्याह–भोक्तृत्वाद्भोग्यत्वादिति । भोक्तृभोग्यो

1 सिंह विग्रहसमासौ । 2 सिंह °प्रत्यक्षाभिमत° । 3 सि क वादि । 4 सि क. मातरबीच । 5 सि क. संस्कृतासंस्कृत । 6 सि क. संस्कारवामिमत । सि क. चर्चेति ।

त्वादाहारवच्छुभोऽशुभश्च काय इति । अथ वा सुखोऽपि दुःखोऽपि स एव कायः, सुखत्वाद्दुःख त्वादाहारवत्, दुःखं सुखत्वादाहारवत्, यत् परस्परसिद्धं तदितरेण सिद्धेन धर्मान्तरेण साम्यम्, एवमिष्टोऽप्यनिष्टत्वादनिष्टोऽपीष्टत्वादाहारवदेव ।

इतर आह–

तच्च न, तदकशुभाशुभत्वे प्रतिविशिष्टसदसद्योगकृते, तस्मादुभयधर्मता सर्वद्रव्या- 5 णामित्येतच्च न, एकैकस्य सर्वरूपद्रव्यभवनपरमार्थत्वात् सर्वशुभाशुभेष्टानिष्टकारणत्वादिरूपो हि द्रव्यभवनपरमार्थः, एष हि भावादेव भवद्द्रव्यं परमार्थतो भवति, नान्यथा, भावानुमानं तदेव तत्, तत्परमार्थत्वात्, तद्वत्, एतदुक्तं भवति तत्तत्स्वरूपभवनपरमार्थत्वात्, तच्च रस्वरूपवत् ।

(तच्च नेति) तच्च न, यदकशुभाशुभत्वे प्रतिविशिष्टसदसद्योगकृते प्रतिविशिष्टकर्पूरादिकस्य 10 शुभद्रव्ययोगे सति लशुनादि अशुभगन्धमपि सत् सुरभीक्रियते, अधिकगुणाभिभवमात्रतया, एवमशु भ्यपकृष्टद्रव्ययोगे सति तदुत्कटगन्धाभिभवात् तद्भावनया कर्पूरादपि तद्गन्धीभवदुपलभ्यते, अथ वा तदेव विनष्ट शुभतरागादिगतसर्वं शुभ्यच्छुभ्यत् कर्पूरगन्धं भवदुपलभ्यते, नालिकेरफलानि सुरभीणि सन्ति पूतीभवन्ति दृश्यन्ते तस्मादुभयधर्मता सर्वद्रव्याणां तथा कायोऽपीत्येतच्च न, एकैकस्य सर्वरूप द्रव्यभवनपरमार्थत्वात्, वीप्सया व्याप्तिं सर्वरूपद्रव्यभवनस्य भावकस्य भाव्यस्य च दर्शयत्येकैकस्येति, 15 सर्वशुभाशुभेष्टानिष्टकारणत्वादिरूपो हि द्रव्यभवनपरमार्थः, एष हि भावादेव भवद्द्रव्यं परमार्थतो भवति नान्यथा यथोक्तं 'एगमेगस्स णं भंते जीवस्स एगमेगे जीवे माइत्ताए' इत्यादिर्ग्रन्थः यावत् 'असतिअदुवा अणंतखुत्तो' ... गोयम । असइं अदुवा अणंतखुत्तो एवं सव्वजीवाण वि एगजीवो एगजीवस्स वि सव्वजीवा' तथा

कर्म्मभेदत्वादाह–एवमिति । शुभाशुभयोः सुखदुःखफलयोरेव साम्यं हेतुमात्रेणाह–अथ वेति आहारस्य भोजनस्य सुखं यावत्फलस्य पूर्वमुक्तत्वेन तयोरव्यभिचारात् फलस्य तु यावत्फले तेनैव हेतुना सुखत्वफलं सुखफलत्वे च तेनैव 20 दुःखफलत्वमपि साम्यमिति भावः । ननु कायस्य भोक्तृभोग्यात्मकस्य शुभाशुभत्वधर्मयोः विपरिणामरूपा इति मनुष्यते तत्र दुष्टम्, विकल्पे वकारो शुभाशुभतायाः प्रतिविशिष्टसदसद्द्रव्यसंयोगेनैव दर्शनादित्यत्राह–तच्च नेति तदेव संक्षिपति– प्रतिविशिष्टेति अशुभगन्धमपि सदिति अपिनाऽगन्धमपि सदिति योज्यते भूयोगुणाभिभवमात्रतयेति भावः तथाऽशुभद्रव्यसंयोगे शुभगन्धमपि सत् तथाभावनयाऽसुरभीक्रियते तथा कर्पूरादपि सोत्कटगन्धाभिभवात् दुर्गन्धीभवतीति आह–एवमिति तथैवाशुभगन्धं लशुनादि प्रतिविशिष्टशुभतरागादियोजितं शुभ्यच्छुभ्यत् कर्पूरगन्धं भवति तदभावादिविवक्षयाह– 25 अथ वेति । शुभगन्धस्याशुभगन्धीभवने निदर्शनमाह–नालिकेरेति तदेवं द्रव्यस्य शुभाशुभत्वे सदसद्द्रव्यसंयोगकृते एव न वस्तुनः परिणामः तथा कायोऽपि द्रव्यान्तरसंयोगादेव शुभाशुभधर्मेति पूर्वपक्षाभिप्रायः । सर्वरूपेण द्रव्यस्य भवनं पारमार्थिकमेव ... एकैकस्येति प्रत्येकं द्रव्यं तद्भाव्यं वा भावकं परमार्थतः सर्वरूपेण भवनयोग्यमेव भाव्यं शुभाशुभद्रव्यसम्बन्धेन शुभाशुभरूपेण भवनयोग्यत्वेनाभिमतम्, भावकं शुभाशुभभवननिमित्तं द्रव्यम् । शुभत्वेनाशुभ- त्वेनाकारणत्वेनाविकारत्वेन सर्वरूपेण भवनस्य द्रव्यभावमात्रादेव द्रव्यं तथाभवितुमर्हतीति भावयेत्याह–सर्वेति । एकस्यैव 30 जीवस्य मातृत्वादिपर्यायसमानता तथैकस्यैव पुद्गलस्याहारादिरूपेण भवनसमानता सूत्रेण प्रमाणयति यथोक्तमिति ।

---

१ सि. क. प्रतिविशिष्टसदसद्योगकृते । २ सि. क. ६ गन्धमपि ।

'सम्मपोमगस्स एगजीवस्स सम्मजीवाण च आहारत्ताए उसासत्ताए भासत्ताए सरीरत्ताए इंदियत्ताए मणत्ताए आणापाणत्ताए' (   ) इत्याद्यर्थस्यापत्तौ ज्ञापकम्, सर्वलोकत्वात्, अत्रानुमानं तदेव तदिति प्रतिज्ञा,—मातृत्वाभिमावेन यज्ञदत्ति शरीराभिमावेन च तदेकैक सर्वरूपमितर्था तत्परमार्थत्वात् तद्वत्, एतदुक्तं भवति तत्तत्स्वरूपस्वभवनपरमार्थत्वात् तत्तत्स्वरूपवत्, एवमितरमपि 5 पत्नीत्वम साध्यम्, यत्स्वरूपमिद भवति कर्पूरं शरीरमभावि वा तत्रैवेत्सर्वा, यच्च यदेव न भवति [न] तत् परमार्थं यथा खपुष्पं खरविषाण वा भवम्यस्माऽन्यात् तत्तदन्यत्स्वरूपापत्तेः स्यादेवमस्मात्र इत्थं तस्य स्यात् बहिरङ्गस्य चान्यत्वमिति तदेव द्रव्यत्वाभिमतं अस्माभिस्तस्यैव तद्रूपमिति साध्यते तथाजनाश्रयान्यथात्वं न चासिद्ध तत्परमार्थत्वमिति ।

अभ्युपेत्यापि—

10 अन्यथात्वेऽपि तदनतिरेकात्, तन्तुयज्ञोपवीतवत्, यथा चात्र सर्वसर्वस्य चात्मस्य परिणाम्यपरिणामकभावादेकत्वं परिणामश्च द्रव्यमात्रम्, यदन्नयति स परमार्थोऽस्य यथा क्षीरादेर्यावच्च घटादेः तथात्मकर्मणोरपि, आत्मा परिणमयति तथाभवनसामर्थ्योद्गतिजात्या विना पुद्गलानिति परिणामकस्ते परिणाम्याः, पुद्गलाश्चात्मान मिथ्यादर्शनादित्वेन परिणमयन्ति तद्भावेनात्मा परिणम्यते, एतस्य कर्मकर्मिद्वयस्याम्योऽन्यपरिणामकत्वादनादित्वमेकत्वम्, 15 संसारस्य कर्मकर्मिद्वयस्य यत्त्वात्तस्य चानादित्वात् ।

(अन्यथात्वेऽपीति) अन्यथात्वेऽपि तदनतिरेकात्मकत्वात्, तदेव तदिति वर्तते यथा- यस्य चाऽनतिरेकः स आत्माऽस्येति तदनतिरेकात्मकत्वात् यदनतिरेकात्मकमन्यथात्वेऽपि तदेव तद् दृश्यते किमिव ? तन्तुयज्ञोपवीतवत् तन्त्वनतिरेकात्मकत्वाद्यज्ञोपवीतस्य यज्ञियसाम्यभावेऽपि तन्त्वा-

त्मकमिवाद्धवानेन घ्वनति-अत्रानुमानमिति । मीमांसकैरेव प्रतिज्ञार्थमाह मातृत्वाद्यभिमावेनेति । यद् येन येन 20 रूपेण भवति तद् तद्रूपेण सर्वं सर्वे सर्वरूपं इत्येकस्य तथात्मकत्वमिति मतम् । हेतुं वक्ति—तत्परमार्थत्वादिति तदेव परमोऽर्थो यस्य तद्रूपत्वमात्मिति विग्रहः एवो गौण एव हि मातृत्वेन पितृत्वेन भ्रातृत्वेन यावदभिमतत्वेन भवत्यतः न गौणो मात्रादिरूपस्य एव मातृत्वस्य एव न तु पित्रादिरूपस्य इति न वाच्यम्, यथा गौणस्य गौणत्वस्यैव मतमर्थं परमार्थं इति च गौणत्वस्यापि मात्रादिरूपस्यैव तत्त्वमपि परमार्थं इति इत्वा च मात्रादिरूपोऽपीति भावार्थः । दृष्टान्तमाह भावार्थं सर्वतात्र शरीरस्यात्मात्मत्वं विरुद्धवचनदोषपरिहारार्थं च-एतदुक्तं भवतीति । दृष्टान्तमपि पक्षीकृत्येदं साधनीयमित्याह-एवमितरम 25 पीति, दृष्टान्ते सर्वार्थं तत्सिद्धी-यत्स्वरूपमिदमिति इदं दृष्टान्तम् । यतासिद्धेनापि यदन्यत् तदपि तत्तदन्य-स्वरूपतयैव भवेत्, अन्यथा तस्य न तत्तद्भिन्नरूपपरिहारेणान्यस्वरूपता स्यात्तथाभिमतस्वस्मात्मभूतस्य तस्य विशेषाभिमतत्व बहिरङ्गत्वमन्यत्वं तदेवं स्यात्, तदेव द्रव्यत्वमिमतं यदि तत्त्वेनाभि यदीदं स्वरूपत्वमन्यत्वात्पूर्वं चाव्यतिरेकात् स्यात् विधित्वस्यैव न च तत्परमार्थत्वासिद्धमित्याह अभावस्येति । तदेवान्यत्वमभ्युपगम्यापि चोदयति-अन्यथा-त्वेऽपीति । अन्यथात्वमस्मात् परमात् सर्वसामान्यतत्त्वेऽपि चान्यत्वातिरिक्तस्वरूपत्वाद्यत्स्य तद् न तु तस्मै भिन्नमित्याह 30 तदेव तदिति । अतोऽन्यथात्वस्यान्यथात्वेऽपि तदनतिरेकात् तदात्मकत्वमेवेत्याह—तन्तुयज्ञोपवीतवदिति । इदं एव दृष्टान्तस्य द्रव्यार्थिकाभिमतस्य निर्विशेषस्य भोक्तृभोक्तव्यस्य व्यवस्थापितस्यान्यथात्वानतिरेकत्वं भावितमेवेत्याह

१ भि. क. °नामाद्या ।

सत्कत्वमेव, यथा सुवर्णादिषु भावनीयम्, तदनतिरेकात्मकत्वाच्च मानिवार्यमेव 'ते चेव ते पोग्गला सुब्भिगंधत्ताए' इत्यादिना। यथा चात्रेत्यादि, एवञ्च तदेव तदिति सर्वसर्वस्य चात्मनः परिणाम्यस्य परिणामयितुश्च तस्य, योऽधिकगुणस्य ताद्गुण्यं प्रतिपद्यते स परिणामी, योऽधिकगुणो न्यूनगुणस्वमा-पादयति स परिणामक इत्युच्यते व्यवहारतः, निश्चयतश्च परिणाम्यपरिणामकाद्याविर्भावतिरोभावमा-त्रभेदो सत एव चेत्यस्य नयस्य दर्शनम्, परिणामश्च द्रव्यमात्र 'द्रव्यञ्च भव्ये' यद्यद्भवति स परमा-5 र्थोऽस्येति तदन्येन भावित क्षीरादेर्यावत् घटादेश्चापद्रोद्रव्यम्, यथाऽधिकृतस्याध्यात्मिकस्य कर्मकर्मि संज्ञस्य शरीरशरीरिसंज्ञस्य वा भावमार्थमुपनयति—यथाऽऽत्मकर्मणोरपीति, तद्व्याचष्टे—आत्मा परिणम-यतीत्यादिना यावदनादित्वमेकत्वमिति, परिणाम्यपरिणामकयोरनियतत्वेऽप्येककालभावादिरूपतां दर्शयति यथाभवनसामर्थ्योद्भूतिव्यक्त्यादिना—पुद्गलानिति उपयोगलक्षण आत्मा गतिजातिशरीराङ्गोपाङ्गाद्यनुभव-नोपयोगात्मतया तान् पुद्गलान् परिणमय[ती]त्यात्मनः परिणामकत्वं तेषां परिणाम्यत्वम्, पुद्गला-10 आत्मानं मिथ्यादर्शनादित्वेनेति, मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकषाययोगगुरुलघुरसोदयक्षयोपशमादिभावेन परिणमयन्ति तद्भावेनात्मा परिणम्यते स च मिथ्यादर्शनोदयादिभावो भवभ्रान्तिहेतु, तदात्मा संसर-णात्, एवमस्य कर्मकर्मिद्वयस्यान्योन्यपरिणामकत्वादनादित्वमेकत्वमेव पक्कलक्षणेन पर्यायभूतेन तत्त्वं व्याचष्टे संसारस्य कर्मकर्मिद्वयसम्बन्धत्वात्तस्य च सम्बन्धस्यानादित्वात्, यथोक्तं 'पुव्विं भंते! कुक्कुडी पच्छा अंडए, पुव्विं अंडए पच्छा कुक्कुडी' इत्यादि प्रश्नव्याकरणं 'रोहा! पुव्विं एते पच्छावि एते दोवि 15 एते सासता भावा अणाणुपुव्वी एसा रोहा'' इत्यादि, (भग० श० १ उ० ६ सू० ५३) मिथ्यादर्शनग्रहणं सर्वकर्मबन्धाधारमूलत्वाच्छेषस्यापि सर्वस्य सूचनम्।

तदनतिरेकात्मकत्वाच्चेति। एवं वाच्यवाचकचेतनाचेतनभेदत्वं प्रतिपाद्य चेतनाचेतनयोरप्येकत्वमाह—यथा चात्रेत्यादीति सर्वमेव सर्वमिति सर्वसर्वं प्रत्येकं सर्वेषां सर्वत्वतया व्यक्ताव्यक्तभेदेनाविर्भावतिरोभावत्वभेदेन व्यवहारत एव भेदः क्वचित् परिणाम्यं क्वचित् परिणामक इति भेद इति भावः। तत्त्वं एकत्वम् परिणाम्यपरिणामकयोर्भेदमाह—य इति यो 20 न्यूनगुणोऽधिकगुणस्य ताद्गुण्यं तादात्म्यं प्रतिपद्यते स परिणामी परिणामकस्तु न्यूनगुणस्वभावापादकोऽधिकगुण इति। परिणामोऽपि नातिरिक्तः क्वचित् किन्तु परिणमितात्मस्य एवेत्याह—परिणामश्चेति द्रव्यस्य भवनलक्षणत्वादिति भावः। द्रव्यस्य भवनमेव परमं तत्त्वं न त्वभवनत्वं निश्चितुं शक्तुमर्हति तथात्वाविर्भावतिरोभावी द्रव्यस्य स्वभाव इत्याह—यद्यद्भवतीति। आत्मपुद्गलयोरन्योन्यपरिणामकत्वादात्मना पुद्गलानां परिणमनमाह—उपयोगलक्षणेति उपयोगलक्षणो जीवोऽध्यवसाय-विशेषाद्भवभ्रमणप्रत्ययिकर्मयोग्यान् कर्मवर्गणायोग्यानन्तानन्तप्रदेशान् स्कन्धान् स्थित्या पुद्गलान् योग्यविशेषान् 25 गृहीत्वा गतिजातिशरीराङ्गोपाङ्गनिर्माणबन्धनसंघातसंस्थानसंहननस्पर्शरसगन्धवर्णानुपूर्वीनामकर्मादित्वेनानुभवयोग्यतया परिण-मयतीति भावः। पुद्गलैरप्यात्मा परिणम्यत इत्याह—पुद्गला इति अपर्यायपुद्गलसम्बन्धात्मनापि मिथ्यादर्शनादित्वेन परिणमतीत्यर्थः। मिथ्यादर्शनोदयेति मिथ्यादर्शनं विपरीततत्त्वाभिनिवेशः अविरतिः पापस्थानेभ्यो निवृत्तिपरिणामाभावः इन्द्रियविषयाभिष्वङ्गरूपः प्रमादः क्रोधमानमायालोभाः कषायाः योगा मनोवाक्कायव्यापारलक्षणाः इत्येवं प्रसिद्धे, एतेषामुदयादिभावेन पुद्गला आत्मानं परिणमन्ति अतस्तदुपात्तस्य मिथ्यादर्शनस्योदयभावो भवभ्रमणहेतुरिति भावः। 30 अनादिसम्बन्धस्य बीजाङ्कुरन्यायवदनादित्वेन संसारकालादित्वम् अन्योन्यसम्बन्धादित्वेन च तयोरेकत्वपरिणामेऽप्य-नादित्वमाह—एतस्येति। संसारस्य कुक्कुटाण्डवदनादित्वात् प्रश्नव्याकरणं प्रदर्शयति—यथोक्तमिति। अन्यत्र

---

१ सि॰ क॰ °व्यवधानात्।

आह—यदुक्तं त्वया कर्पूरादचेतनमात्रं परिणाम्यपरिणामकभावादेकत्वं चेतनाचेतनयोश्च जीवकर्मणोरिति तदुक्तं किन्तु रूपादि उपयोगीभवत् आत्मा भवति आत्मापि, रूपादि भवति तत्परिणामादिति, एतच्चोपपद्यते सभावाभिनाभावित्वाच्चोच्यते—

यद्यपि च बहिर्भिन्नं विषयजातं रूपादि तदप्यात्मन एव तत्त्वमुपयोगात्मकत्वात्, मत्या-
5 दिवत्, कथं रूपादेर्विषयस्योपयोगः आत्मेति चेदुच्यते, तदव्यतिरेकलभ्यत्वात् ।

यद्यपि चेत्यादि यावल्लभ्यत्वादिति, यदपि च बहिर्भिन्नं विषयजातमुपयोगनिमित्तभूतं रूपादि तदप्यात्मन एव तत्त्वम्, रूपादितत्त्वमात्मनश्च वक्ष्यामः कुतो रूपाद्यप्यात्मन एव तत्त्वमिति चेदुच्यते, उपयोगात्मकत्वात्, मत्यादि चक्षुर्दर्शनादिभेदभिन्न उपयोग आत्माऽस्य रूपादेर्विषयस्य सोऽयं तदात्मकः, कथं रूपादेर्विषयस्योपयोग आत्मेति चेदुच्यते तदव्यतिरेकलभ्यरूपत्वात्, रूपं रसो गन्ध
10 इत्यादिविषयस्वरूपाकारेणोपयोगेन अव्यतिरिक्त एकीभूत एवोपलभ्यते रूपादिविषयो नान्यथा, अन्यथा विषयस्वरूपानवधारणात्, तस्मात्तदव्यतिरेकलभ्यरूपत्वात् रूपादिविषय उपयोगात्मकः, तदुपयोगात्मक तदात्म[न] एव तत्त्वम्, यथा मत्यादिचक्षुर्दर्शनादिभेद उपयोग इति ।

साम्प्रतम्—

रूपादीनां देशभेदेन युगपदवस्थायिनां देशकालादितोऽत्यन्तमेवमाद्येऽभवनात्मकत्वात्
15 निर्वस्तुत्वापत्तिर्वन्ध्यापुत्रवत्, ततश्च द्रव्यमेव तथातथाभवनलक्षणं सत्यं न रूपादयो नाम केचिदिति, कथं पुनस्तत् भेदेन भवतीति चेत्, चक्षुरादिप्रत्ययोपयोगव्यपदेशेन, भागिनेयापत्यपौत्रपितृपितृव्यैकस्वरूपपुरुषवदिति सामान्यमेकमेव सर्वात्मकमिति ।

(रूपादीनामिति) रूपादीनां देशभेदेन युगपदवस्थायिनां रूपं रसो गन्ध इत्यादयः परस्परतो देशभिन्ना गृह्यन्ते यस्य देशस्य परमाणुतो भेदेन रूपं रसो गन्धश्चोपलभ्यते—देशसम्बन्धेनोपल-

20 चेतनाचेतनयोश्च तयोः [illegible] नाम आत्मा रूपादीपरिणामः [illegible] परिणमति परिणामश्च द्रव्यमात्रमिति रूपादिरात्मा भवति आत्मा च रूपं भवतीति यदुच्यते तदोपपद्यत इत्यत्राह— यदुक्तं त्वयेति इत्यादि—यद्यपि चेति [illegible] विषयाभेदात् [illegible] [illegible] तथा रूपादयो विषयास्तत्त्वमात्मनस्तत्त्वम्, [illegible] आत्मन एव तत्त्वम् उपयोगात्मकत्वात्
25 मत्यादिवदिति भावः । रूपादिविषयजातमात्मन एव तत्त्वमिति प्रतिज्ञायां हेतुं पृच्छति—कुत इति । रूपादेरुपयोगात्मकत्वम् [illegible]—तदव्यतिरेकलभ्यरूपत्वादिति । रूपादिविषय उपयोगात्मकः तदव्यतिरेकलभ्यरूपत्वात्, मत्यादिभेदवत् यथा मत्यादिभेद उपयोगाव्यतिरेकेण नोपलभ्यते [illegible] तथा रूपादिभेदोऽपि [illegible] [illegible] विषयस्वरूपनिर्भास एव च स्यादिति भावः । यद्
रूपादयो युगपदवस्थायिनः परस्परं भेदेन गृह्यन्ते तत्र देशे [illegible] भेदे [illegible]
30 च रूपादीनां भेदः स्यात् एवं [illegible] [illegible] भेदे रूपादीनामभवनमेव भवेत्, अविरत्वभिन्नेन रूपाद्यनात्मकत्वप्रसङ्गः, एवं [illegible] रूपादीनां [illegible]—रूपादीनामिति । [illegible]—रूपं रस

१ सि क्ष. °भिन्न । २ सि. क्ष. °पयोगात्मकेन वि ।

न्यमाना भवन्ति, ऐकध्योऽन्यत्वमेवमादे तेषामभवनम्, तथा क्षणभेदे प्रथमक्षणेऽन्यद्रूपं द्वितीयक्षणेऽन्यदिति गृह्यते येन रूपं नाम किञ्चित् स्यात् तत्रैकस्य कालस्य रूपग्रहणाभावसम्बन्धाभावादिभवनात्मका रूपादयः स्युः, आदिग्रहणमध्यमभेदेनैकगुणद्विगुणत्रिगुणकृष्णादिभेदेनागृह्यमाणस्यादविशिष्टस्य सामान्यस्यैव ग्रहणात्, ततः किं? अभवनात्मकत्वान्निर्वस्तुत्वापत्तिर्वन्ध्यापुत्रवत् तत्रश्च निर्वस्तुत्वापत्तेरे-
तत्प्रतिपत्तव्यं द्रव्यमेव तथा तथा भवनलक्षणं तस्य न रूपादयो नाम केचिदिति, तथा तथेति रूपर 5
सप्रकारेण भवति श्यामरक्तत्वादितत्तद्भेदप्रकारेण चेति, द्रव्यञ्च भव्ये भवति द्रवतीति । कथं पुनरद्र
व्यमभिन्नं सत् रूपादिभेदेन भवतीति चेत् चक्षुरादिप्रत्ययोपयोगापेक्षेण भवति, चक्षुरादिप्रत्यया इति
अधिपत्यालम्बनहेतुसमनन्तरप्रत्ययाः, तदपेक्षेण रूपादि भवति ज्ञानापेक्षेण–चक्षूरूपादिप्रत्ययेनेत्यर्थः,
यथोक्तं 'रूपालोकमनस्कारचक्षुर्भ्यः सम्प्रवर्तते । विज्ञानं मणिसूर्यांशुगोशकृद्भ्य इवानलः ॥' इति
(   ) दृष्टान्तो भागिनेयाद्यपेक्षाविशिष्टैकत्वसत्पुरुषवत्–यथैक एव पुरुषोऽनेकसम्बन्धे 10
स्त्रीपुरुषापेक्षापेक्षाविशिष्टो भागिनेयो मातुलो भ्राता पतिः पिता देवरः श्वशुरः पुत्रो भ्रातीय इत्यादि
र्भवति देवदत्त एक इतीव च तत्तथा द्रव्यमेकमेव रूपादि भवति चक्षुराद्यपेक्षादिति तादृक्-
मेकमेव सर्वात्मकमिति, एवमुपयोगात्मकस्य पुद्गलस्य रूपादिप्रभेदप्रोक्तम् ।

इदानीमुपयोगस्यापि पौद्गलत्वमुच्यते—

यथोपयोगस्तत्त्वं भवतीति तदपि पुद्गलात्मतत्त्वम् रूपाद्यात्मकत्वात् घटादिवत्, स हि 15
उपयोगलक्षण आत्मा परमाणुद्व्यणुकत्र्यणुकादिषु रूपाद्यात्मकेषु पुद्गलेषूपयुज्यते कृत्स्नो
व्याप्रियते, तत्प्रदेशस्यापि रूपाद्यात्मकत्वमात्मनोऽभ्युपगम्यते तदुपयोगात्तत्परिणामात्तदेव
तदिति न्यायाच्च, यद्येवं ततोऽसंख्यातप्रदेशोऽपि सर्वात्मना सर्वैः प्रदेशैर्भोग्ये उपयोगं यायात्,
मृत्पिण्डः शिवकादिभावमिव, उपयोगमगच्छन्ननुपयुज्यमानोऽचेतन एव, यद्यनुपयुक्तघटा-
दिवत्, चेतनो ह्युपयोगलक्षणस्तदभावादचेतनः स्यादिति । 20

इति । कस्तोऽभवनम्याह–तथा क्षणभेद इति । कस्मादाह–तत्रैकस्येति । कस्तोऽभवनमाह–आदिग्रहणादिति । एवं रूपादीनामभवनात्मकत्वेनावस्तुत्वादन्यमेव रूपरसादिरूपतया एतत् इत्याह–तत्रश्चेति तथा तथा भवनलक्षणत्वात् न रूपादयो नाम केचित् सन्तीति भावः । अभिन्नं द्रव्यमेव चक्षुर्ग्रहणाभावाय रूपमिति स्पर्शनग्रहणाभावाय स्पर्श इति घ्राण-ग्रहणाभावाय गन्ध इति रसनग्रहणाभावाय रस इति भवतीत्यत आह–चक्षुरादीति । चक्षुरादिप्रत्ययापेक्षेणोपयोगेनापेक्षेण चेत्यर्थः । चक्षुरादिप्रत्ययानाह–चक्षुरादिप्रत्यया इति, तत्राधिपत्यालम्बनौ पर्वतेऽधिपत्यालम्बनविषय 25
विज्ञानादिप्रत्ययः ... ... एव
हेतवो हेतुप्रत्ययाः ... ... समनन्तरप्रत्यया इति बौद्धदर्शने प्रसिद्धाः एते एतेषामपेक्षेण ज्ञानापेक्षेण
चाभिन्नं द्रव्यं रूपादिभेदेन भवतीत्यर्थः अत्रैव बौद्धकारिकां व्याचष्टे–यथोक्तमिति ... ... विज्ञाना-
दीनां चित्तं चित्तान्तरम् ... ... चक्षुर्विज्ञानमुत्पद्यते चक्षुर्भिर्विषयैश्च इति बौद्धसिद्धान्तात्, तत्रापि
चाधिपत्यवता चक्षुषा ... चक्षुर्विज्ञानमिति यथाक्रमं ... ... भवतीति तदर्थः । एतस्यैव 30
द्रव्यस्य निमित्तविशेषयोगेन नानात्वप्रतिपत्तिमिति निदर्शनमाह–भागिनेयादीति । एवं पुद्गलस्योपयोगात्मकत्वमुक्त्वो-
पयोगस्यापि पुद्गलात्मतोच्यते–यथोपयोगस्तत्त्वमिति ... ... भावः, उपयोगलक्षणो

१ सि क. °व्याविष्टस्य ।

(यथेति) यथोपयोगलक्षणस्य मत्यादि तदपि पुद्गलात्मतत्त्वमिति पक्षः, कस्मात्? रूपाद्यात्मकत्वात् घटादिवत्, स ह्युपयोगलक्षण आत्मा परमाणुद्व्यणुकत्र्यणुकादिषु रूपाद्यात्मकेषु पुद्गलेषूपयुज्यते कृत्स्नो व्याप्रियते–सार्वात्म्येन व्याप्य उपयुक्तः समाप्त इत्यर्थः, तेष्वेकस्यापि रूपाद्यात्मकत्वमात्मनोऽभ्युपगम्यते, असंख्यातप्रदेशोऽपि रूपाद्यात्मक एव प्रदेशसंख्येयासंख्येयानन्तप्रदेशपुद्गलवत् तदुपयोगात्मपरिणामात्वेन तदिति पूर्वोक्तन्यायात्, यथैवं रूपादिमदेकद्रव्योपयोगतादात्म्य भावे यातीति तथोऽसंख्यातप्रदेशोऽपि सर्वात्मना सार्वात्म्येन सर्वैः प्रदेशैर्मध्ये इत्थं उपयोगमयात्, उपयोगमगच्छन्ननुपयुज्यमानोऽचेतन एव, घटानुपयुक्तघटादिवत्, स्यादिति संबध्यते, कथं पुनरुपयोगं यायात्? मृत्पिण्डः शिवकादिभावमिव यथा मृत्पिण्डः कृत्स्नः शिवकादिभावे सार्वात्म्येन व्यापारं गच्छति तथा यदि न गच्छेदात्मा भावे तत्तादात्म्यमप्रतिपद्यमानः सोऽचे[त]न एव स्यात् घटेऽनुपयुज्यमानघटादिवदिति यथाक्रमं वैधर्म्येण साधर्म्येण च दृष्टान्तौ, चेतनो ह्युपयोगलक्षणत्वस्माद् अचेतनः स्यादिति, एष दोषो रूपाद्यात्मकत्वाभावे स्यादात्मन उपयोगलक्षणस्य, तस्मात् सिद्धं रूपाद्यात्मकत्वमात्मन उपयोगात्मकत्वात्, अतः पुद्गलतत्त्वमेव मत्यादीति साधूक्तम् ।

इत्थमात्मा पुद्गलतत्त्व एव—

आत्मस्वतत्त्वज्ञानावरणाद्युदयप्रवृत्त्यव्यतिरिक्तरूपत्वादात्मा पुद्गलतत्त्व एव तादात्म्यप्रतिपत्तेः ।

भावे मत्यादि त च भावरिक्ते [illegible] प्रदेशमयमिति [illegible] परमाणुद्व्यणुकादिरूपाद्यात्मकेषु व्याप्रियते व्याप्रियमाणत्वात् सार्वात्म्येन उपयोगात्मप्रदेशत्वात् [illegible] व्याप्रियते इत्याह—स हीति उपयोगः [illegible] [illegible] आत्मा [illegible] आत्मा च [illegible] प्रतिपद्यत इति भावः । प्रदेशोति परमनिकृष्टोऽत्र प्रदेशः [illegible] पुद्गल यथा [illegible] रूपाद्यात्मका । न [illegible] प्रदेशो रूपाद्यात्मको भवति तथाऽसंख्येयप्रदेश आपि सर्वे रूपाद्युपयुक्ता रूपाद्यात्मका एव शरीरमात्मा वा [illegible] तदात्मकमेतत्परमार्थत्वात् [illegible] एव [illegible] एव तत्त्वम्, उपयोगात्मकत्वात् [illegible] पूर्वोक्तन्यायादिति भावः । यथा [illegible] रूपादिमत्त्वे [illegible] उपयुक्तो भवति तथा सर्वात्मप्रदेशैरपि तादात्म्येनोपयुक्त एव यथा मृत्पिण्डः । शिवकादिभावं सर्वात्मना याति न तु [illegible] यदि सर्वात्मप्रदेशैरपि तादात्म्येनोपयुक्तो न भवति [illegible] एव भवेत् यथा [illegible] [illegible] तस्मात् [illegible] रूपात्मक एव [illegible]—यथैवमिति । वैधर्म्य दृष्टान्तमाह—घटेति । साधर्म्यदृष्टान्तमाह—मृत्पिण्ड इति । [illegible]—तस्मादिति । [illegible] पुद्गलत्वम् इति दर्शयति—आत्मस्वतत्त्वेति [illegible] [illegible] ज्ञानावरणादि [illegible] [illegible] [illegible] रूपा [illegible] भावा एते हि भावाः परिणामविशेषा आत्मैव [illegible] अन्योन्यानुगतौ [illegible] [illegible] [illegible] भावा [illegible] [illegible] [illegible]

---

१ सि. क. [illegible] । २ सि. क. पदमिदं नास्ति । ३ सि. क. भासुव । ४ सि. क. °प्रदेशत्वादि । ५ सि. क. °पयोगेत्यादन्यमाद्यो । ६ सि. क. संबध्यते । [illegible] सि. क. यथा । ८ सि. क. [illegible] ।

आत्मस्वतत्त्वेत्यादि यावद्रूप्यमव्यतिरिक्तरूपत्वात्, आत्मनः स्वतत्त्वमौपशमिको भावः, क्षयेन भव औदयिकः कस्य कर्मणः ? ज्ञानावरणीयादेरष्टविधस्यापि स च तदुदयप्रवृत्तितोऽपूर्वम् तोऽव्यतिरिक्तो भावः स्वतत्त्वमात्मनः तदव्यतिरिक्तरूपश्चात्मा, तस्मादात्मस्वतत्त्वज्ञानावरणाद्युदयप्रवृत्त्यव्यतिरिक्तरूपत्वाच्चात्मा पुद्गलात्मस्वतत्त्व एव, तादात्म्यप्रतिपत्तेः रूपाद्यात्मकपरमाण्वा[त्मकत्वा]-दिसर्वः । 　5

आह—

नन्वेवं पुद्गला एवात्मा प्राप्ताः, तस्योपयोगात्मनः पुद्गलत्वात्, योऽयं पुद्गलोपयोगः स चात्मोपयोग एव, उपयोगव्यतिरिक्तरूपादेरभावात्, तस्मात् कुतोऽस्य रूपाद्यात्मकतेति, एतच्च, उपयोगात्मकत्वादेव रूपादीनामप्युक्तवत्, अनेन सर्वमपि सर्वात्मकम्, आत्मपुद्गलयोरितरेतरात्मकत्वात्, एवञ्च कर्मैव कारणं पुरुषकार एव कारणमित्येकान्तमसम्बद्धमिति 10

नन्वेवमित्यादि यावत् कुतोऽस्य रूपाद्यात्म[क]तेति, ननु भोः ! त्वदुक्तेन विधिना एवं नैव पुद्गला एवात्मा प्राप्तः तस्योपयोगात्मनः पुद्गलत्वात्, योऽयं पुद्गलोपयोगो रूपं रस इत्यादिविज्ञानात्मनः स चात्मोपयोग एव, उपयोगव्यतिरिक्तरूपादेरभावात्, उपयोगस्य रूपाद्यात्मकत्वादुपयोगरूपत्वाच्च रूपादीनां, तस्मात् कुतोऽस्यात्मनो रूपाद्यात्मकतेति प्रस्तुतस्योपयोगस्य मत्यादेः पुद्गलात्मत्वमुपपन्नमिति एव विचार इत्यत्रोच्यते एतच्च, उपयोगात्मकत्वादेव रूपादीनामपि, उक्तवत् नै[व यो] यो रूपाद्या- 15
त्मनो रूपादीनामुपयोगात्मकता, यस्मादुपयोगात्मकत्वं रूपादीनामप्यनन्तरमेवोक्तम् तस्माद्रूपादीनामप्युपयोगात्मकत्वादुक्तवत् पुद्गलोऽप्यात्मा, आत्मापि पुद्गल एवेति रूपाद्यात्मकत्वमतो न दोषाय, अनेन सर्वमपीत्यादि यावदितरेतरात्मकत्वात्, एवञ्च कृत्वा पुरुषस्य रूपादिमत्पुद्गलात्मकत्वात् पुद्गलस्यापि उपयोगात्मकपुरुषात्मकत्वात् यदुच्यते कर्मैव कारणं पुरुषकार एव कारणमित्यवधारितम् तदसमप्येकान्तमसम्बद्धं बोद्धव्यमित्युभयोः पक्षयोः सहदोषोक्तिरेषा । 　20

इदानीं तु प्रत्येकमयुक्तिभावनाविक्, कर्मैकान्तवादमयुक्तिविक् तावत् प्रदर्शयितुमुत्थाप्य पुरुषस्य कारणमुत्कर्षार्थी, तस्यैवोक्तवत् सर्वत्वात्, असावेव पुरुषः प्राणादिमांश्चेतनः कर्मापि,

पुद्गलात्मकत्व एव स इति भाव । एवमेव व्याख्यते आत्मन इति ननु एवंविधा सर्वात्मप्रसक्तिरात्मनः पुद्गलेषु व्याप्तत्वे पुद्गलोपयोगात्मत्वप्रसक्तेरन्योन्यस्योपयोगव्यवस्थान एव तद्रूपाद्युपयोगात्मकत्वमात्मनो न स्यादित्याशङ्कते-नन्वेवमिति । प्रकृतेन प्रकारेण वाक्येन पुद्गलेष्वात्मनो व्याप्तत्वेन पुद्गला एवात्मा प्राप्ताः ज्ञानस्वरूपत्वादात्मनो योऽयं पुद्गलेषूपयोगः स 25 आत्मोपयोग एव वस्तुतः यदि रूपादि किञ्चिदुपयोगव्यतिरिक्तमपि स्यात्तदुपयोगस्य चान्योऽन्यमेकत्वाच्च न रूपादेस्तदु... [illegible] ... ननु भो इति । रूपादय उपयोगात्मका एवेति ... [illegible] ... अपि ... [illegible] ...-उपयोगात्मकत्वादेवेति । एवमात्मपुद्गलयोः परस्परात्मकत्वाच्च सर्वं सर्वात्मकमित्याह-अनेनेति । अथ प्रस्तुतमसम्बद्धत्वमाह-एवञ्च कृत्वेति । पुरुषस्यैवोपयोगात्मकत्वादेकान्ततः कर्मैकान्तवादः पुरुषकारैकान्तवादश्च तु एवेति पक्षद्वये चौभयपक्षेण दोष 30 आवर्तित इति भावः । सम्प्रति प्रत्येकपक्षस्य निराकरणं मनसि कृत्वाह इदानीमित्यादि । कर्मैकान्तवादे वा निराकरण-

1 सि क. सोऽप्यवृत्तितोः ।

अस्मिन् पक्षे कर्मादिसर्वसर्वत्वात् किं तदन्यत् कर्मेति, तस्यैव कर्मतापि, तस्मादेव पुरुषकारयत्नां तत्साध्यमानाश्च सिद्धयोऽसिद्धयश्च नाना स्युरेव उत्कर्षपरम्परया बहुप्रभेदाया अपि मानुके पुरुषस्यैवाव्यतिरिक्तभिन्नकारणत्वात्, अहिभोगविस्तरणाकुञ्चनवत्, तथाऽनतिरेकातिरेकवत् कर्मापि प्रवर्तयितृ ।

5 (इदानीमिति) इदानीं[तु]प्रत्येकमवृत्तिभावनादिषु युगपद् विशेषणार्थः, युगपत् प्रवृत्ति-वित्तः प्रत्येकप्रवृत्तिविनिवृत्तिरिष्यते कर्मैवाप्रवृत्तावप्रवृत्तिरिह तावत् प्रवर्तयितृत्वात् पुरुषश्च कारणम् उत्कर्षार्थी, यदन्यात् कर्म येनैकान्तप्रतिषेधस्य वक्ष्यमाणत्वात् उत्कर्षप्रवर्तवतीमुत्कर्षार्थी, उत्कर्ष प[र]र्यः सोऽस्यास्तीति 'अर्शआदिभ्योऽच्' (पा० ५ २ १२७ सूत्रे का०) इति इनिः स चोत्कर्षो बाह्यो धनधान्यमित्रभूम्यादिसम्पत्, आभ्यन्तरस्त्वारोग्यज्ञानादिसम्पत्, तदर्थस्य तदर्थारम्भोपरमात्, 10 असमिद्दिताऽर्थोऽस्तीति कस्मात् पुरुषश्च कारणमिति चेदुच्यते तस्यैवोत्कर्षात् सर्वत्वात् व्रीहिरेव व्रीहिः क्रियत इत्यादिन्यायोक्तवत् असावेव पुरुषः प्राणादिमांश्चेतनः कर्मापि, अविशेषात्कर्मापि प्राणापान-प्राणापानोद्रव्यादि पुरुष आध्यात्मिको बाह्योऽपि रूपादिपुद्गलचेतनो यस्मात्तस्मात् स एव प्रवर्तयिता तस्यैव अस्मिन् पक्षे कर्मादिसर्वसर्वत्वात् किं तदन्यत् कर्मेति तस्यैव कर्मतापि अविशेषात् पुरुषतापि पुद्गलस्यापि, तस्मादेव प्रवृत्तं प्रधानमप्रधानमप्रधानमप्रधाना पुरुषकारयत्नाञ्च सिद्धयोऽसिद्धयश्च प्रधानमप्रधानमप्रधाना 15 नाना न स्युरिति तदयुक्तमुक्तम्, पुरुषकारयत्नाश्च तत्साध्यमानाश्च सिद्धयोऽसिद्धयश्च नाना स्युरेव किं कारणम् ? उत्कर्षपरम्परया बहुप्रभेदाया अप्यानुके पुरुषस्यैवाव्यतिरिक्तभिन्नकारणत्वात्-स एवाव्य-तिरिक्तो भिन्नश्च कारणं तस्यैव सर्वप्रभेदात्मकत्वात् भिन्नत्वं तेषाञ्च कर्मणां बाह्यरूपादिभेदपुद्गलानां पुरुषोपयोगात्मकत्वादव्यतिरिक्तत्वम्, तस्मात् पुरुष [illegible] तत्साध्यसिद्ध्यसिद्धिनानात्वानि न स्युरेव, स चैक एव कारणम् कथमिव को दृष्टान्तः ? अहिभोगविस्तरणाकुञ्चनवत्, यथाऽहिः स्वफटाटोप-20 [illegible]युगपदवस्थादिधर्मैः रूपादिभिर्युगपदवस्थादिभिश्च भिन्नोऽप्यव्यतिरिक्तोऽहित्वसमा[illegible]

[illegible] प्रत्येकमिति [illegible] युगपदर्थं [illegible]-युगपदिति । कर्मैवाप्रवृत्तावप्रवृत्तिरिह तावदाह-कर्मैवाप्रवृत्तेति न [illegible] पुरुषोऽपीति [illegible] दर्शयति-यदन्यादिति । कर्म च [illegible] भाव. । प्रत्येकप्रवृत्तिमभिधाति, [illegible] बाह्यो चोत्कर्षे आरम्भादिनिवर्तितस्य [illegible] न [illegible]-स चोत्कर्ष इति । पुरुषस्योत्कर्षार्थित्वेन प्रवर्तयितृत्वात् [illegible] 25 [illegible] कर्मोत्पत्तिरूपत्वात्-तस्यैवेति चोत्कर्षोऽपीति [illegible] कर्मेति दर्शयति-प्राणापानेति [illegible] इति । [illegible] अस्मिन् पक्ष इति । [illegible] पुरुषकारयत्नाश्चेति । [illegible] 30 [illegible] दर्शयति-उत्कर्षपरम्परया इति । [illegible]-अहिभोगेति ।

१ नि. क. स्युरेव न स्यु । २ नि. क. [illegible] । ३ क. [illegible] ।

व्यतिरिक्तभिन्नकारणत्वात् प्रवर्तयिता यथा पाण्यादिसंघातसद्वर्तिपुरुष उपयोगात्मा गत्याद्युत्कर्षार्थी तेषु युगपत्प्राप्तेषु पुरुष एव सत्य इति । यथाऽनतिरेकातिरेकात् कर्मापि प्रवर्तयितृ, यथा पुरुषः पुरुषात्मककर्मधर्मप्रमेयभिन्नोऽप्यव्यतिरिक्तः प्रवर्तयिता तथा कर्मापि तदनतिरिक्तातिरिक्तकारणत्वात् प्रवर्तयितृ ।

किञ्च—

चेतनाचेतनपरमार्थत्वाच्च पुरुषस्य, इष्टानिष्टविधिव्याप्रियमाणत्वात्, अथैव नेष्यते 5 तथा ततोऽसौ भवेत् पशुवन्मनुष्यत्वेनापि गम्यागम्यभक्ष्याभक्ष्याद्यविशेषज्ञः तद्वत् पशुरपि वा विशेषज्ञः ।

(चेतनेति) चेतनाचेतनपरमार्थत्वाच्च पुरुषस्येष्टानिष्टविधिं प्रति व्यापारः, स एव हि पुरुषश्चेतनोऽचेतनश्च, कुतः ? इष्टानिष्टविधिव्याप्रियमाणत्वात्-उत्कर्षापकर्षौ इष्टानिष्टौ तयोर्विधिः—तत्प्राप्त्युपायः प्रमादाप्रमादौ च दृश्येते, तस्मादयं पुरुषश्चेतनोऽचेतनश्च, प्रमादाप्रमादयोरिष्टानिष्टविध्योः 10 व्याप्रियमाणत्वात्, अतोऽचेतनकर्मानुभावोपलम्भात् चेतनपुरुषानुभावोपलम्भाच्चेति तद्द्वयं परमार्थः, तस्माच्च कर्मापि प्रवर्तयितृ । अथैवं नेष्यते तथा यदि च पुरुषश्चेतनशक्तिरेव प्रोच्यते ततोऽसौ भवेत् पशुवन्मनुष्यत्वेनापि गम्यागम्यभक्ष्याभक्ष्याद्यविशेषज्ञः—यथा पशुर्भक्ष्यस्याचेतनस्तथा मनुष्यस्यापि भवेत्, व्यक्तवर्णपदवाक्यार्थप्रत्यायनसमर्थशब्दोच्चारणादिशक्तिश्च मनुष्यवत् पशुरपि भवेत् कृम्यादिवन्मनुष्योऽविज्ञः स्यात्, मनुष्यवत् कृमिरपि पण्डितः स्यादित्यादि, तस्मात् कथञ्चित् चेतनः 15 पुरुषोऽपि अचेतनः तयोरुभयमविभक्तमिति भावम् ।

एवमकृत्वा तस्यैव तत्त्वेतरवदविभक्तद्व्यात्मकतायां द्विविधः प्रवृत्तिप्रबन्धः फलपरिणामप्रबन्धः प्रागभवीयकर्माख्यपुरुषकारस्य साध्योऽसाध्यश्च, तीव्रमन्दादिहेतूपसेवनसञ्चितत्वात् साध्यासाध्यव्याधिवत्, चलनीयोऽचलनीयश्च बद्धाबद्धमूलत्वात् वृक्षद्वयवत्, निकाचितानि काचितापचयत्वात्, [illegible] । 20

पुरुषवत् कर्मोप्यव्यतिरिक्तभिन्नकारणत्वात् प्रवर्तयितृ तदि कालभेदापेक्षया पुरुषापेक्षया भिन्नमपि सत् कर्मातीव्यापाराव्यतिरिक्तत्वादपि प्रवर्तयितृ स्यात्—तथाऽनतिरेकातिरेकादिति । अथ चेतनानुभवस्योपलम्भात् पुरुषस्य चेतनत्वमचेतनानुभवस्योपलम्भाच्चाचेतनत्वं वास्तविकमतः पुरुषः कर्मापि प्रवर्तयितृ स्यात्—चेतनाचेतनेति । प्रमादरहित इष्टेषु व्याप्रियते प्रमादी चानिष्टेषु, प्रमादश्च सर्वथाऽविदितस्यैव भावः तेन मिथ्यादर्शनप्रवर्तमाने तत्र च प्रकृष्टप्रयोजनविज्ञानविषये विपरीतज्ञानदर्शनावरणादीनां तत्त्वादरीर्व तत्त्वमचेतनत्वमेवेति तथाऽचेतनत्वं परमार्थः अप्रमादस्तु ज्ञानावरणीयादि 25 क्षयोपशमादिजन्यचैतन्याविपरीतज्ञानस्वरूपत्वात् चैतन्यं परमार्थं इत्यन्वयेन हेतुं दर्शयति—इष्टानिष्टेति । शुभप्राप्त्युपायोऽप्रमादः अशुभप्राप्त्युपायश्च प्रमादः एतयोश्च चैतन्याचैतन्यत्वं तथाविधकर्मचैतन्यसिद्धिरिति भावः । यदि पुरुषस्य चेतनत्वमेव परमार्थो न त्वचेतनत्वम्, तदा पशुश्चेतनोऽपि सन् भक्ष्याभक्ष्यादिविवेकं न जानाति तथा मनुष्योऽपि न जानीयादिति— अथैवमिति । यथोक्तं प्रमादप्रमादे न प्रमादप्रमादजनितं तदेव तयोरिति विशिष्टं विज्ञानं नास्ति तथा मनुष्य 30 स्यापि न स्यादिति भावः । मनुष्यवत् पशुरपि विशेषज्ञः स्याच्चेतनत्वाविशेषादित्याह—तद्वदिति । एवञ्च द्वयं परमार्थं पुरुषस्येति स्यादत—तस्मादिति । एवं पुरुषस्याविभक्तत्वेन चेतनाचेतनात्मकतायां न किञ्चिदनुपपन्न इत्याह—एवमकृत्वेति । प्रवृत्तिप्रबन्धः फलपरिणामप्रबन्धश्च कर्माख्यपुरुषकारस्य साध्योऽसाध्यश्चेति द्वैविध्यं पुरुषस्य चेतनाचेतनात्मकतयैव

१ सि. क. तथाऽप्रतिरेकात् कर्मापि । २ सि. क. °विधिप्रियमाणत्वात् ।

(एव कृत्वेति) एवं[च]कृत्वा तस्यैव तत्तदितरपदविमर्शात्मकत्वापत्तेः—चेतनाचेतनैकरूपतायां सत्यां द्विविधः प्रवृत्तिप्रपञ्चः फलपरिणामप्रपञ्चः प्राक्तनीयकर्मणोऽस्य पुरुषकारस्य साम्योऽसाम्यश्च तत्तत्प्रयत्नहेतुमूलोपादानफलपरिणामवैचित्र्यात् तदर्शयति—तीव्रमन्दादिहेतूपसेवनसञ्चितत्वादिति[1]—तीव्रयोगपरिणामेन सञ्चितं कर्म तीव्रानुभावमिति तीव्रेण पुरुषप्रयत्नेनाभिभावितं मृदु तु तत्फलमुपक्रमितुमशक्यत्वात्साम्यमनन्यं विपद्यते, मन्देन तु सञ्चितं मन्दानुभावादि तत्प्रयत्नादुपक्रम्यम्, साम्यासाम्यव्याधिवत्—यथा व्याधिर्निदानविशेषात् निदानमन्दतीव्रताभ्यां साम्योऽसाम्यश्च भवति, तथा कर्मोऽस्य पुरुषप्रयत्नप्रवृत्तिप्रपञ्चः साम्यासाम्यभावव्याख्यानञ्च—चलनीयोऽविचलश्च वृक्षादिमूलत्वात् वृक्षवत्—यथार्थस्य साम्यमस्तित्वस्य इतरोऽविचल्या न चालयितव्यः प्रथमो दृढमूलो वृक्षवत्, द्वितीयो दृढबद्धमूलः, दुःखविशेषः सुखविशेषश्चैत्यर्थः, निराविलामिश्रविशादप्रदत्वात्—निकाचिता कर्मभेदा[illegible]परिणामेन अनिकाचिता मन्दपरिणामेन किमिव ? अयःशलाकाकलापवत् यथा सूक्ष्मारोपमिश्रा अयःशलाका एकत्वापादकप्रयासेन सर्वाः प्रत्यक्षमेव प्रत्यक्षसम्पृक्तवृत्ताः संपर्कमात्रे न शक्याः पृथक् कर्तुं तथा कर्मविधिः ।

परिणमनमपि च तस्यापि पूर्वकर्मणः पुरुषकारस्य विषयो न विषयः कश्चित्, अप्राप्तप्राप्तविपरिणामावस्थत्वात् पुष्पगुच्छफलवत् यथा च क्रियासहायश्च स फलं प्रयच्छति, क्रियासहायस्य फलप्रदानमापक्वानपक्वशक्तित्वात्, भारोत्पाटवत् ।

परिणमनमपि चेत्यादि यावत् पुष्पगुच्छफलवत्, तस्यापि पूर्वकर्मणस्तीव्रमन्दहेतूपसेवनसञ्चितस्य फलदानमित्तपुरुषकारस्य तपःप्रयत्नसाधनानियमानुष्ठानस्य विषयो न विषयः कश्चिदिति, अप्राप्तप्राप्तविपरिणामावस्थत्वात्—यथार्थस्य अप्राप्तपरिणामावस्थं पुरुषकारविपरिणम्यं पुरुषकारेण

पुष्यते नाम्नः [illegible] । तत्प्रयत्नेति । [illegible] ।
[illegible]

1 [illegible]

विपाच्यते—विपक्वतामानीयते—उदीरणाकरणेनोदीर्यते, प्राप्तपरिणामावस्थमप्तु वैयर्थ्यान्न विपचीक्रियते—पुरुषकारेण न विपाच्यते—नोदीर्यते, स्वयमेव विपक्वत्वात्, किमिव ? पुण्ड्रगुडफलवत्—पुण्ड्रोर्कदडफलस्य यथासंख्यं दृष्टान्तौ—यथा दडफलं स्वयमेव विपच्यमानं न पाच्यते पुरुषकारेण, पुण्ड्रोक्षुस्तु पुष्पायुर्वेदविधिना विपाच्यते, अथवा पुण्ड्रोक्ष्वैवोत्पन्नस्य दड फलस्य भावीति दडफलं तादृक् तस्यैवोत्पन्नमिति तस्यैव भवति, तच्छक्तिविरहितस्य न भवतीति, अप्राप्तपाककालं कनककाम्रादिफलं 5 कोद्रवपलालादिवेष्टितं निखातं वा पार्श्वभूमाग्निभिर्विपाच्यते, नेतरत्स्वयं विनाशीति, अथवा अप्राप्तवि-परिणामावस्थं पुण्ड्रोक्षमतिमदुस्वादुपक्रमेणापि न पाच्यते, पाचनायोग्यत्वात्, कुथ्यति विलीयते वा, दडफलं तु पाचनयोग्यं प्राप्तकालत्वात् पाच्यते, एवञ्च कृत्वा क्रियासहायश्च स फलं प्रयच्छति, सहा-यीभूतायाः क्रियाया अपि तच्छक्तिमात्रत्वात्, क्रियासहायस्य पुरुषकारस्य फलप्रदाने सापेक्षानपे-क्षत्वात् भारोत्पाटवत्, यथा भारमुत्पाटयन् कश्चित् पुरुषः स्वयमेवोत्पाटयति कश्चित् पुनः सहा- 10 यापेक्षः, एवं पुरुषकारोऽपि फलप्रदाने सहायां क्रियामपेक्षते कश्चिदेवेति ।

सोपक्रमस्य क्रियापेक्षा न निरुपक्रमस्य, तत्र सोपक्रमस्य कर्मात्मनः पुरुषात्मनैकीभूत स्योदयोपशमक्षयोपशमक्षया अवस्थाः सापेक्षा भवन्ति, मदनफलाद्वमनवत् मलपटलाच्छा-दितभास्वद्वत्, दरविध्यातवह्निप्रज्वलनवत्, तृणदाहवच्च ।

(सोपक्रमस्येति) सोपक्रमस्य क्रियापेक्षा न निरुपक्रमस्य, तत्र सोपक्रमस्य कर्मात्मन इत्यादि 15 यावत्तृणदाहवच्चेति, तस्यैव सहैकीभूतस्यात्मनश्चेतनाचेतनत्वेन पुरुषात्मनैकात्मना सापेक्षानुदयोपश-मक्षयोपशमक्षयानवस्थाविशेषान् दर्शयति सोदाहरणान् ।

एवमनयैव दिशा पुरुषकारैकान्तवादः प्रतिषेध्य[1] तद्यथा—कर्म च कारणं प्रवर्तयितृत्वात् सुखदुःखोत्कर्षापकर्षविकल्पानुभवायतनं भावितस्य चैकस्यैवोत्कर्षवत् सर्वोपयोगत्वात् पुरुषस्यापी-ष्यादि सर्वमदोषं योजनीयम्, अनेकस्य स्वातन्त्र्यं तत्तत्प्रदर्शितत्वस्येतरस्यापीति भावनीयम्, 20

मानीयते उदयावलिकायां प्रवेश्यते [illegible] स्थितिक्षयेण वा योगपरिणामेन वीर्यविशेषेण समाकृष्योदये [illegible] नोदीर्यते प्राप्तपरिणामावस्थन्तु नोदीर्यते वैयर्थ्यात् तस्य उदये समागतत्वादिति भावः । दृष्टान्तमाह—पुण्ड्रगुडेति [illegible] । एवञ्च पुरुषकारः क्रियासहायः [illegible] [illegible] सहायापेक्ष [illegible] न निरपेक्ष [illegible] सापेक्षत्वे पुरुषस्य [illegible] एवञ्च कृत्वेति । सोपक्रमस्येति [illegible] क्रियामपेक्षते । पुरुषकर्मापेक्षा- 25 [illegible] यथा मदनफलस्य [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] 30 [illegible] इति पुरुषकारस्याप्यपेक्षणात् कर्मैकान्तवादः प्रतिषिद्धः । अथ पुरुषकारस्य एकान्तेन कारणत्वं प्रतिषेधुमाह—एवमनयैव दिशेति [illegible] । विवृणोति—तद्यथेति ।

1 सि क. °धेयाय । 2 सि क. कर्मात्मनस्य ।

यथा चात्र तत्त्वं कर्मात्मनोः सर्वप्रभेदेषु पूर्वं भावितमस्माभिस्तथाऽवगाहादिविलक्षणैरस्तिकायैः सह, कर्मात्मविचारोक्तात् प्रवर्तकप्रवर्त्यन्यायात् ।

एवमनयेत्यादि यावद्भावनीयमिति, एवं तावद् द्व्यात्मकतयाऽऽत्मकर्मैकान्त्यवादप्रसुप्तिरीतिः प्रदर्शिता, अनयैव दिशा अनयैव पुरुषकार इत्याद्युक्तन्यायेन तदेव वस्तु कर्म संज्ञामात्रेण भावयित्वा पुरुषकारैकान्तवादः प्रतिषेध्यः, तद्यथा—कर्म च कारणं प्रवर्तयितृत्वात् सुखदुःखोत्कर्षापकर्षविकल्पानुभवावतर्पमावितचैतन्यैकत्वोपपत्तेः सर्वोपभोगत्वात्, पुरुषतापीत्यादि सर्वमशेषं योजनीयम्, यत् परे नाभ्युपगतमस्मत्तरविवरत तद्विवरणमिमाभाषाम्, तत आह—अत्रैकस्य सार्वात्म्यं तदवस्थाविवक्षया सर्वस्यापि भावनीयमिति भावनोपायं प्रदर्शयति सामान्येन, तथा विशेषेण भावितमेवास्माभिरिति, न केवलं कर्मात्मनोरेवाभिन्नैकत्वम्, किं तर्हि ? यथा चात्र तत्त्वं कर्मात्मनोः सर्वप्रभेदेषु पूर्वं भावितमस्माभिस्तथाऽवगाहादिविलक्षणैरस्तिकायैः—अवगाहगतिस्थितिविलक्षणैराकाशधर्माधर्माख्यैः सह कर्मात्मविचारोक्तात् प्रवर्तकप्रवर्त्यन्यायात् भावनीयमिति वर्तते, यथा प्रवर्तक एव प्रवर्त्यं इत्युक्तं तथाऽवगाहादि प्रवर्तकं प्रवर्त्यश्चायमवगाहेनेव कर्मात्मवदिति ।

पुनरपि तद्भावनार्थमाह—

तद्रूप्यत्वात्, पृथिव्यादिग्रीवादिपृथिव्यादिवत्, तद्रूप्यत्वमसिद्धमिति चेन्न, अवगाहकेष्व द्रव्यं यथा नियतादि एवमात्माद्यपि, तस्यैव तथाभूतेः, तदक्ष्यादिग्रीवादित्वाशिवक्ष्यादिवदात्मवत् ।

ननु पुरुषकारस्यैव कारणत्वं तदैकात्म्यमप्युपगमात् भावमात्रमित्यस्मा न कर्मस्वेषु कर्मैवैकमिति कारणत्वेनिन्नकारणसम्भाव्य प्रत्यायनं कर्मैव पुरुषकारस्यापि कर्मैवाभिधानम् सूचयति अनयैवेति । प्रतिषेधोपायं दिशा दर्शयति—तद्यथेति । कर्म कारणं प्रवर्तयितृत्वादिति कर्मैवात्मतत्त्वं कर्म च कारणं प्रवर्तयितृत्वादिति विशेष्यं वक्तव्येन पुरुषस्य प्रसूनः कर्म चेतनाचेतनयोरेकत्वात् सर्वसर्वात्मकत्वात् एवैकस्य सर्वस्य परस्परमपरस्परात्मकत्वात् मातृत्वादिवत्वेन तदितरविवक्षेण न भवति तदैवैकं सर्वमिति तदेव तदिति भाव । यद्यपि भवत्प्रथमा अन्यस्यैवाभिमतं तदवस्थानमपि पश्चादस्य तदवस्थानं तावत इत्याह—अत्रैकस्येति कर्मैव सार्वात्म्यवत् पुरुषस्यापि सार्वात्म्यमात्मवर्ति तथा पुरुषस्य सार्वात्म्यमात्मवर्त्यपि सार्वात्म्यमात्माधीनमिति भाव । यथा च कर्मात्मनोरभेदः प्रवर्तितस्तथैवाभेदस्यापरत्वं भावनीयमित्यत—न केवलमिति । अवगाहादिविलक्षणैरिति अवगाहकत्वमात्मकम् अवकाशदानं कर्म स्थितिप्रेरणादात्मकत्वम् वस्तुतोऽपि तद्भावप्रसङ्गात् अवगाहिनां धर्माधर्मपुद्गलजीवानां अवकाशदानमाकाशस्येति तथैव तत्र व्याप्तम्, [illegible] धर्माधर्मपुद्गलजीवाः । परिमिता मते स्थितिमतां पुद्गलाः स्थितेरपेक्षाकारणं धर्माधर्मौ प्रसिद्धावप्रमये धर्माधर्मौ प्रतिपादयति [illegible] अपि च तदो [illegible] । यथा च कर्मात्मनोरैक्यं कर्मात्मत्वस्य प्रवर्तकप्रवर्त्यैकत्वापादनमुखेन प्रतिपादितं तथाऽऽकाशादावपि भावनीयमिति दर्शयति—यथा प्रवर्तक एवेति तथा चायमत्र प्रवर्तकः अवगाहकोऽपि धर्माधर्मौ प्रवर्त्यौ तयोरेकत्वात् तत्स्वरूपैक्यं तथाऽवगाहस्यावगाहकं च सर्वपुद्गलादि अवगाहक एव चावगाहकोऽवगाह्य एव गतिस्थित्योः प्रवर्तकत्वे सति प्रवर्त्यत्वात् धर्माधर्मयोरैक्यम्, एवं धर्मधर्मिणो जीवपुद्गलयोरैक्यत्वं भावनीयमिति भावः । तद्भावना तावदिहापि तद्रूप्यत्वादिति तथा एवमन्यत्रापि तदिति एवं हि भावनेन भवत्यात्मा भवति पृथिव्येव हि ग्रीवादिविशेषेण पृथ्वी पुनः पृथिव्यादित्वेन भवति तदात्मकत्वं पृथिव्येव [illegible] भावः । तदेवाह

1 सि. क. भावनीयमिति ।

(तद्रूपत्वादिति) तद्भव्यत्वात्—यद्द्रव्यं तत्तथा यथा प्राग्भावित पृथिव्यादिव्रीह्यादि पृथिव्यादिवत्, तद्भव्यत्वमसिद्धमिति चेन्नेत्युच्यते, अवगाहादेव द्रव्यं यथा वियदादि एवमात्मादयोऽपि, यथाऽवगाहोपकारगुणमाकाशं गतिस्थित्युपकारगुणौ धर्माधर्मावेवमात्मपरमाण्वादिद्रव्यमपि, कुतो हेतोः ? तस्यैव तथाभूतेः—तस्यैव आत्मपुद्गलद्रव्यस्य तथा तथाऽवगाह[गति]स्थितिरूपेण भवति, किमिव ? उदकादिव्रीह्यङ्कुरशिवकादिघटत्ववत्—यथोदकपृथिव्याकाशवातबीजाङ्कुरादय एव व्रीहीभवन्ति युगपद्भाविनो भावाः, यथा च क्रमभाविनः शिवकस्थासककुशूलकादय एव घटीभवन्ति तथाऽऽत्मादयोऽवगाहादि, अवगाहादि वियदादि, वियदादि अवगाहादि, अवगाहादि आत्मादि च भवतीति तस्य तस्य तद्भव्यत्वं तद्भव्यत्वात् प्रवर्तकप्रवर्त्यैकत्वन्यायोऽवस्थितः, तस्मादात्मपुद्गलाकाशधर्माधर्मास्तिकाया एकं तत्त्वं सर्वमभेदवृत्तमिति ।

किञ्चान्यत्—

अविभक्तावगाहस्यात्मादेरविभक्तमवगाह्यमप्याकाशमित्येकमेवेदं भवनम्, तत्पुनरन्यथा मिथ्याग्रहोत्थापितनानात्वमेवेदं विकल्पितम्, तान् प्रति सर्वगतेतराभिमतद्रव्यस्वरूपमुत्क्षेपणादि, तदव्यतिरिक्तत्वात्, घटपटभवनवत्, यथा घट एव पटभवनं न ततोऽन्यत् ततस्त दव्यतिरिक्तम्, यद्यन्यत् स्यात् घटो न भवेत् भवनादन्यत्वात्, खपुष्पवत्, भवनं वा तस्य न स्यात् ततोऽन्यत्वात् पटभवनवदिति ।

अविभक्तेत्यादि यावदेकमेवेदं भवनम्, अवगाहोऽवगाहमानादात्मादेरविभक्तः, अवगाह्य-

यद्द्रव्यमिति । यथा व्रीहिः पृथिव्यादिरूपं तथाऽवगाहो धर्मादिद्रव्यमवगाहस्वरूपत्वेनावगाहादि [illegible] द्रव्यं भवति तद-[illegible]—अवगाहादेवेति । अवगाहो हि [illegible] तत्तत्क्रमात् [illegible] तत्तत्त्वेन परिणिष्ठितौ धर्माधर्मौ एवमात्मपरमाण्वादयोऽपि अवगाहोऽनुप्रवेशो नाम संयोगविशेषः यदि [illegible] परिणमतो एते जीवपुद्गलयोः परिणामपरिणामिनोरैक्यात्तद्भावेन तथोपकारका आकाशधर्माधर्माः उपकार्योपकारकयोरैक्यात् जीवपुद्गल- तयोरपि [illegible] तथा च जीवपुद्गलौ अवगाहकौ अवगाहव्यापकत्वस्य इति तेषामेकद्रव्यत्वमिति भावः । एतदेव हेतुपरीक्षया—तस्यैव तथाभूतेरिति तस्यैव जीवादेरवगाहादिरूपेण भवनात्, तत्र आकाशादित्वमिति भावः । दृष्टान्त माह—उदकादीति । उदकपृथिव्यादेर्व्रीह्यादिरूपेण भवनमिति युगपद्भाविनामङ्कुरादीनां तथाभवने दृष्टान्तता शिवकादेर्घटी भवनमिति अयुगपद्भाविनां शिवकस्थासकादीनां तथाभवने दृष्टान्तेति दर्शयति—यथोदकेति । आत्मादिरवगाहस्य अवगाहादिरवगाह्यस्य [illegible] अवगाहादिरात्मादेरिति तस्य तस्य तद्भव्यत्वमित्यन्योन्यमेकत्वमिति दर्शयति— मात्मादयोऽपीति [illegible] पुद्गलधर्माधर्माः अवगाह[illegible] गतिस्थिती [illegible] धर्माधर्मौ [illegible] । एवमात्म- पुद्गलाकाशधर्माधर्माः सर्वमभेदेन [illegible] तत्त्वमिति दर्शयति-तस्मादेवेति । अथ [illegible] एव भवन- [illegible] पारमार्थिकं भवतीत्याह दर्शयति—अविभक्तेति । तदेव भवति—अवगाह इति आत्मादीनां अवगाहो भवति [illegible] परिणामः परिणामपरिणामिनोरभेदात् आत्मादेरवगाहस्याविभक्तता अवगाहस्यावगाह्यत्वाऽऽकाश- [illegible] [illegible] एवमात्मपुद्गलाकाशधर्माधर्माणां द्रव्याणां भवनमात्र [illegible] अवगाह्यमिवेदं द्रव्यमेवेदं, [illegible] तथा द्रव्यमेव हि [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] द्रव्यार्थनयाभि

1 सि क. °गुणै । 2 सि क. °त्मनोऽपर ।

सम्याकाशसमवगाहधर्मस्य स्वलिङ्गस्य पृथगसिद्धेरवगाहकादविभक्तम्, द्रव्यार्थविवक्षायां पर्यायस्यापाद्-
तदभावेऽप्यभेदेन भवनमिति सामूहम्। यत्पुनरन्यत्र प्रतिवादिमते मिथ्याग्रहोत्थापितेत्यादि यावत् सर्व-
गतेतरादिमिवद्रव्यमिति, कार्यद्रव्यं पटादि कारणद्रव्यात्तन्त्वादेरन्यत्, तन्त्वादि च पटादेरन्यत्, एवं
गुणाः पटरूपादयस्तन्त्वादयः पटात् कारणकार्याभ्यां परस्परतश्च कर्मोत्क्षेपणादिक्रियाः द्रव्यसमवेता
5 सर्वगतासर्वगतद्रव्याणि गुणेभ्यः परस्परतश्च, द्रव्यगुणकर्मभ्यः परस्परतश्चान्ये सामान्यविशेषसमवा-
या इतीत्थमभेदं तदेवास्मदुक्तं भवनं मिथ्याग्रहोत्थापितं केचित्, येषामेतत् विकल्पितं तान् प्रति सर्वगते-
तरादिमिवद्रव्यस्वरूपमुत्क्षेपणादि आदिग्रहणात्परत्वादिगुणाः सामान्यविशेषसमवायाश्च, तत्
सर्वगतासर्वगतद्रव्यस्वरूपमात्रमिति प्रतिज्ञार्थः, तदव्यतिरिक्तत्वादिति हेतुः, अनन्यत्वोपपत्तिश्च च
तदव्यतिरिक्तत्वं सिद्धम्, तत्स्वरूपमात्रं तदव्यतिरिक्तमनयोः कोऽर्थभेद इति चेत् न कश्चिदेकार्थत्वेन,
10 अपरस्तु सम्प्रत्युत्थानमेवमिच्छतीति तन्मतापेक्षयैतदुक्तम्, दृष्टान्तो घटपटभवनवत् यथा घट एव भ-
वनं न ततोऽन्यत् तदव्यतिरिक्तम्, यद्यन्यत् स्यात् घटो न भवेद्भवनादन्यत्वात्–भवनव्यति-
रिक्तत्वात्, खपुष्पवत्, भवनं वा तस्य न स्यात् ततोऽन्यत्वात् पटभवनवदित्यतो घटमात्रं घट-
भवनं तदव्यतिरिक्तं च एवं सर्वगतेतरद्रव्यमात्रमुत्क्षेपणादीति।

एवं पचिक्रियापि [illegible]द्रव्यस्वरूपा उत्क्षेपणादिवदेव पृथिव्यादिकाष्ठादि
15 द्रव्यमात्रं भवनमेव, स च भावः पुरुषादिनियतचेतनाचेतनविकल्पाद्युतविशेषणविनिर्मुक्त-
सर्वात्मकः यथा घटादि पटो भवति व्रीह्यादिकं मनुष्यो नभो धर्माधर्मादि वा पटोऽपि घटो
व्रीह्यादिरुपाकाशादिविशेषेण सर्वं भवत्येवैकम्।

एवं पचिक्रियापीत्यादि काष्ठाग्निपृथिव्यादिद्रव्यस्य प्रतिनियता पचिक्रियाया इति पूर्वोक्त-

---

प्रत्येकमर्थं द्रव्यस्य [illegible]–द्रव्यार्थविवक्षायामिति। [illegible]
20 मिथ्याग्रहोत्थापितेत्यादि [illegible] परस्परतो द्रव्याणां गुणानां कर्मणां [illegible]
तान् प्रति [illegible]–तत्पुनरन्यत्रेति। [illegible] मिथ्याग्रहोत्थापितं [illegible]
[illegible] एवमपि मिथ्याग्रहोत्थापित इति। [illegible]–कार्यद्रव्यमिति। [illegible]
प्रतिवाद्यादयस्तान् प्रतीति। [illegible]
[illegible] नाभिमत [illegible] इति। [illegible]
25 [illegible] परमते [illegible]–तत्स्वरूपमात्रमिति। [illegible]
[illegible] भेदाभावेऽपि [illegible]
[illegible]
[illegible]–यथा घट एवेति। [illegible]–यद्यन्यदिति। [illegible]
30 [illegible]–एवं पचिक्रियापीति। [illegible]
[illegible] इति। [illegible]

१ सि [illegible]। क. [illegible]। २ सि क. तथा।

सर्वपरिणत्याऽव्यति[रिक्त]रूपत्वादन्योन्यस्वरूपापत्तेश्च तेषामैक्यापत्तिश्च, अनतिक्रान्त द्रव्यस्य स्वरूप देशे काले वा यया यथैक्रियया सा क्वचिद्व्यनतिक्रान्तद्रव्यस्वरूपा सा चोत्क्षेपणादिवदेव पृथिव्या दिकाद्यतिद्रव्यमात्र भवनमेव, भवन भावोऽस्तित्वमिति पर्यायाः, तच्च भवनं चेदसौ भवति स च स्वभावो न ततोऽन्यः 'स्वभावसम्बन्धार्थस्तु पञ्चपदेषाः कव्यपतयेतस' ? इति वचनात् (　　　　　　)

स्वार्थोभिधायिन्येवाभेदे कर्तृलक्षणा षष्ठी द्रव्यस्य भवन द्रव्यमेव भवतीति, स च भावः पुरुषादिनिर्दे-　5
शेनाचेतनविकल्पद्वैतविक्षेपणविनिर्मुक्तः—पुरुष एव नियतिरेव काल एवेत्यादि चेतनमचेतनं भवती त्यनेन विकल्पेन द्वैतमिदं मनुष्यादि घटादि चेति विक्षिप्यते, यत्पुरुषादिवादे आत्मस्तुत्यापवस्थामभेदेन क्रमयौगपद्यादिभेदेन वा, तेन विक्षेपणेन विनिर्मुक्तः स भावो निर्विशेषण एव सर्वात्मकः, यथा घटादि घटो भवति व्रीहिरङ्कुर मनुष्यो नैमो धर्माधर्माविति, घटोऽपि व्रीह्यङ्कुरादि इत्यादिविशेषेण सर्वं भवत्येवैकमिति ।　10

तदेव हि भवन यत्सर्वात्मकमसङ्ख्यावृत्त्यर्थम् न ह्यसन्नाम किञ्चिदस्ति, अनेन हि प्रवर्तयितृत्वात् सर्वप्रभेदेन भूयते न न भूयतेऽपि तदात्मानतिरिक्तत्वात्, बालकुमारादिवत्, अन्यथाऽभावत्वापत्तेः ।

(तदेवेति) तदेव हि भवन यत्सर्वात्मकमसङ्ख्यावृत्त्यर्थम्, न ह्यसन्नाम किञ्चिदस्ति, किं कारणं ? यस्मादनेन प्रवर्तयितृत्वात् सर्वप्रभेदेन—व्रीह्यङ्कुरकाण्डनालाङ्कुरादिना भूयते न न भूयतेऽपीति—द्विः प्रतिषेधा-　15
त्प्रकृतमेवावधृतम्यावृत्त्या नियम्यते भवत्येव न च न भवतीति, केन पुनर्न भवति अभावेन—प्रागभावा-दिना ?, अस्मिन् हि नये न केनचित्प्रकारेण किञ्चिन्न भवतीति प्राक्प्रध्वंसान्योन्यात्यन्ताभावाः सन्त्येव, कुतः ? तदात्मानतिरिक्तत्वात्—स स आत्मा तदात्मा तस्मात् तदात्मा तदात्मा ततोऽनतिरिक्तत्वात्, यद्यदात्मानतिरिक्तं तस्य तस्य प्रागभावाद्यभावेनाप्यात्मना भवत्येवेत्यर्थः, किमिव ? बालकुमारादिवत् ।

धीनतिरेकेति एवं यथा चक्रभ्रमणादिविपरतामाचारे तदेव द्रव्यं रूपादिव्यपदेशमासादयति तथा कर्मापि [illegible]　20
द्रव्यपरिणामो द्रव्यादव्यतिरिक्तं, द्रव्यस्य भव्यत्वात् [illegible] तथा च द्रव्यं भवनलक्षणम्, द्रव्यं भवनं [illegible] पर्यायत्वादिति भावः । [illegible] भवनमेव द्रव्यस्य स्वभावः न तु द्रव्यमन्यो। [illegible] द्रव्यस्य भवनमिति [illegible] तथा भवनमिति । अयं भावः पुरुष एवेति नियतिरेवेति काल एवेति चेतनस्याचेतनस्य वा व्याख्यानेन विशेषणेन विनिर्मुक्तः पुरुष एव भवती-त्युक्ते हि अचेतनस्य व्यावृत्तिः स्यात्, नियतिरेव काल एवेत्युक्ते च चेतनस्य व्यावृत्तिः स्यात्, भाव एवेत्युक्ते तु न चेतनस्या-　25
चेतनस्य वा व्यावृत्तिरित्याशयेनाह—स च भाव इति । तथा च भाव एव प्रत्येकं सर्वात्मको भवतीत्याह—यथेति । तदिदं भवनमनु [illegible] भवनस्य सर्वात्मकतया सत एव प्रवर्तयितृत्वात् न हीदं किञ्चिदपूर्वं भवति चेत्याशयेन किञ्चिद्रूपेण स्यात्—तदेव हीति । भवनमिदं [illegible] भवति न पुनरतिरिक्तेन भावस्याभाविना भवनस्य पर्यायत्वात्, सर्वं हि भवनमेवात्मा अत एव प्रतिषेधद्वयोऽभावे [illegible]—केन पुनरिति । प्रागभावादीनां वस्त्वनतिरिक्तत्वेन तदा [illegible] भवनमेव प्रागभावादिना भवतीत्याशयेनाह—तदात्मेति प्रागभावादीनामनतिरिक्तत्वात् [illegible] प्रागभावादेर्भावस्य　30
[illegible] तथाऽनतिरिक्तेन प्रागभावादिनाऽभावेन वस्तु न भवतीति भावः । दृष्टान्तमाह—बालकुमारादिव-दिति कुमारादीनां बालकाले हि [illegible] कुमारादिभावोत्पादात् प्राक् कुमारादेरभावः [illegible] एवमादिर्भूतकुमारादिसत्त्वा

१ सि क. भवतो न भवति । २ सि °नियम । ३ सि क. नथो । ४ सि क. °भावा न स ।

यथा बालः कुमारो युवा मध्यमः स्थविरो वेति देवदत्त एव तेन तेन प्रकारेण भवति, बालकाले कौमाराभावेन कौमारे बालाभावेन यौवनमध्यमयोऽन्याभावेन स्थविरावस्थायामन्याभावेन च एवं सर्वदा सर्वत्र सर्वथा च भवति स एव देवदत्तव्यवहारमधः तथा सर्वद्रव्यमयमनभिव्यक्तमूर्त्वा न भवति भूत्वा च भवतीति मृत्पिण्डकाले न न भवति घट[:अ]व्यतिरिक्तात्मकत्वात्, देवदत्तबालकुमारादिवत्,
5 कपालकाले[न] न भवति घटः तदव्यतिरिक्तात्मकत्वात्, देवदत्तबालकुमारादिवत्, कस्मात्? अन्यथाऽभावत्वापत्तेः,—असत्त्वापत्तेः ।

यद्येवं नेष्यते त्वया प्रागभावादिनापि भवत्येवेति, ततस्तस्य देवदत्तादेर्बालकुमारादि सर्वावस्थात्मपरित्यागे किं तद्देवदत्ताख्यं वस्तु? कास्तदव्यतिरिक्ता बालाद्यवस्थाः? इत्य-भाव आपद्यते ।

10 (यद्येवमिति) यद्येवं नेष्यते त्वया प्रागभावादिनापि भवत्येवेति, ततस्तस्य देवदत्ता-देर्वस्तुनो बालकुमारादिसर्वावस्थात्मपरित्यागे किं तद्देवदत्ताख्यं वस्तु? कास्तद्व्यतिरिक्ता बालाद्यवस्थाः इत्यभाव आपद्यते, न संभवन्त्यः परस्परसम्बन्धाभावात् वन्ध्यापुत्रवत्, नास्त्यवस्थावत् अवस्थाव्यति-रेकेणानवधारणात् वन्ध्यापुत्रवत् ।

अथाह—

15 न चेतनोऽचेतन इति नञा प्रतिषेधवाचिना सम्बन्धाद्चेतनरूपेण चेतनस्य भावाभा-वात्मभाव इत्यत्र ब्रूमः, अचेतन इति चेतनादन्य आत्मैवोक्तः स्पर्शास्पर्शादिधर्मणस्तस्यैवोपयो गाद्यस्पर्शरूपादन्येन रूपेण स एव स्पर्शादिमान् ज्ञानावरणादिकर्मरूप आत्मा ।

(नेति) न चेतनोऽचेतन इति नञा प्रतिषेधवाचिना सम्बन्धाद्चेतनरूपेण चेतनस्य भावा-भावा[त्म]भाव इत्यत्र ब्रूमः अचेतन इति चेतनादन्य आत्मैवोक्तः, पर्युदासवाचित्वान्नञः, नास्त्या-

20 कौमाराद्यवस्थान्तरभवनमेव पूर्वावस्थाविरोधात् पूर्वावस्थाभावत्वमुच्यते न हि किंचित्तु विनाशमभावीभूतम् कालत्रयेऽपि बालतादिवत्ता परस्परव्यतिरेकात्मकमन्योन्याभावः कालत्रयावस्थानादनोऽपि देवदत्त एव समधिगम्यः इति भव-नरूपानतिरेकित्वात् सर्वथाऽसत्त्वं देवदत्तो भवत्येव तथा भवनमपि नहि भवनमभूत्वा भवति भूत्वा वा विनश्यति सत्त्व एव व्यवस्थो भावः इत्येतेनकरणमात्रापेक्षया प्रागभिव्यज्यमानत्वे प्रागपि पुनर्भावाभावत्वे तथा सर्वं घटमेवेति देवदत्तवत्-मृत्पिण्डमेवमविकमपि निवर्तत एव भावते तदाश्रयाभावाविशेषात् भावता अन्यथा ते भावा न भवेयुः भवनव्यतिरेकित्वात्, अत
25 एवोच्यते अन्यथा त्वभावापत्तेरिति। अन्यथात्वस्य विपरीतं एतदभावि-यद्येवमिति यथाभिहितेन प्रागभावादिनापि देव-दत्तादेर्भेदेनाऽवस्थावस्थितस्य व्यतिरेकाभावेन न देवदत्तः किं वस्तु स्यात्, तदभावाभावत्वाद्बालाद्यवस्थानामभावेन निरा-त्मा भवता न भवेयुरिति वा अन्यत्वत इति दर्शं भवत् अतस्त इति व्याचष्टे—यद्येवं नेष्यत इति। अवस्थाव्यतिरेकेण प्रागभावादिनापि देवदत्ते भवत्येवेति यदि नेष्यते इति भाव । ननु न चेतनोऽचेतन इति प्रयुज्यते तत्र चेतनस्यैवाचेतनत्वेन अन्यापि तथैव चेतनस्य परस्परविरोधात्मकचेतनेन चेतनस्य सम्बन्धाभावाच्चेतनो नास्त्येवाभावः—न चेतन इति,
30 यथा पटो न भवतीति पट भवतीति घटपटयोः प्रतिषेध एव भवतीति तथाऽऽस्त्वनात्मभाव इत्येवं भावः । अचेतनत्वं न तदचेतनधर्मैकत्वम् सर्वथा निषेधस्वभावतत्त्वाभावात् किञ्चिदपि चेतन्यानुवृत्तिसंभवात् आत्मैवाचेतनत्वेन प्रोच्यते ननु तथात्वेन चेतन्यानुवृत्तिसंभवात् यथाऽन्यतम इत्यादौ पर्युदासवत्प्रतिषेधवाचिनो नञोऽर्थं प्रतिपादयन् तथात्वेन चेतनस्य भावाभावात्मकत्वमाह—अचेतन इति । अन्य आत्मैवेति प्रयुज्यते न चोऽन्यचेतनमात्मा-

1 सि० क० भूत्वा अभवनभूत्वा च भवतीति ।

भावबाधित्वात्, स कोऽन्यश्चेतनात्, अन्य आत्मैवेति चेदुच्यते स्पर्शास्पर्शादिधर्मणः तस्यैवोपयोगात्म स्पर्शरूपादन्येन रूपेण स एव स्पर्शादिमान् ज्ञानावरणादिकर्मरूप आत्मा, तेन चेतनादन्येनाचेतन इति चेतन एवोक्तः ।

न तु भवन्मतासन्त्वचेतनाभावरूपेण चेतनो न भवत्यचेतन इति चेतना न भवत्यचे तनेति ज्ञानादि न भवतीत्यज्ञानादि चोच्यते किन्तु चेतनाया अन्याऽचेतना स्पर्शादि, ज्ञाना 5 देरन्यदज्ञानादीति, प्रसज्यप्रतिषेधस्तु नेष्यते यथा चेतनो न भवत्यचेतन इत्यादिरिष्यते त्वया ततस्त्वया सर्वतो व्यावृत्तेश्चेतनाचेतनयोर्व्यावृत्तिः स्यात्, निर्विशेषव्यावृत्त्यर्थत्वात्रञः स्वतोऽपि व्यावृत्तेः खपुष्पवदसत्त्वादन्यत्वाच्च सत्यमेव चेतना ।

(न त्विति) न तु भवन्मतात्यन्तचेतनाभावरूपेण प्रसज्यप्रतिषेधात्मना विकल्पान्तरमामा-श्रित्योच्यते चेतनो न भवत्यचेतन इति, तथा चेतना न भवत्यचेतनेति नोच्यते, किं तर्हि ? चेतनाया 10 अन्याऽचेतना, का सा ? स्पर्शादीति, तथा ज्ञानादि-[ज्ञानदर्शनवीर्यादि] न भवत्यज्ञानादि [इति] नोच्यते किं तर्हि ज्ञानादेरन्यदज्ञानादि स्पर्शादेव, अचेतनौज्ञानयोर्भूय उदाहरणं चेतनात्मनो द्रव्यस्य निर्देशेनाप रिशुद्धस्य परस्य तदभिप्रेतपर्यायनिर्देशेन प्रतिपादयितुमर्थमज्ञानादि चेति, कियती वोदाहरणमात्रा क्रियते योऽप्यज्ञानसंशयविपर्ययज्ञानादिविज्ञानादिस्म इत्यभिमतो धर्मकलापः सोऽपि ज्ञानाज्ञानासमर्थत्वादेरभिन्न एवेति ज्ञानादिरूपेणोच्यत इति, परोक्त को न्यायो नेष्यतेऽन्यः ?, स प्रसज्यप्रतिषेध आख्यायते । चेतनो 15 न भवत्यचेतन इत्यादिरिष्यते त्वया तत एवं सति तथा—तेन प्रकारेण सर्वतो व्यावृत्तिः पटः पटो न भवति इति पटोऽपि पटो न भवतीति परस्परव्यावृत्तिवत् सर्वभावव्यावृत्तेश्चेतनाचेतनयोर्व्यावृत्तिः ततश्च सर्वतो व्यावृत्तेरयुक्तः प्रसज्यप्रतिषेधः निर्विशेषव्यावृत्त्यर्थत्वादम्म इति । साम्प्रत तत्वस्तु

वहते-स कोऽन्य इति । [illegible] । [illegible] इति सर्वमति-स्पर्शास्पर्शादीति आत्मा हि पूर्वनिरुक्तात्मा पुद्गलात्मकोऽत एव स्पर्शास्पर्शादिधर्मा तथा चोपयोग[illegible]स्पर्शादि- 20 [illegible] ज्ञानावरणादिकर्मैव आत्मैवाचेतन उच्यत इति भावः । चेतनादन्योऽचेतन इत्येतेष्यते न तु चेतनो न भवतीत्यचेतन इत्युच्यते पुद्गल[illegible]धर्मात्मना [illegible] साधितत्वात् सर्वेषा चेतनस्येव भवनात् [illegible] न अचेतनो न भवतीत्यचेतनः [illegible]-न त्विति । ननु प्रसज्यप्रतिषेधः पर्युदासे[illegible] प्रसज्यप्रतिषेध[illegible] चेतनो न भवतीत्यचेतन चेतना न भवतीत्यचेतना ज्ञानादि न भवतीत्यज्ञानादीति [illegible] न [illegible]-[illegible]-न तु भवत्यस्येति । पर्युदासस्यो[illegible] [illegible]—चेतनाया इति [illegible] 25 [illegible] इति भावः । चेतना न भवत्य चेतना ज्ञानादि न भवत्यज्ञानादि[illegible]—अचेतनेति । प्रसज्य प्रतिषेधपक्षे दोषमाह—चेतनो न भवतीति अत्र यथा चेतनसामान्यप्रतिषेधे सर्वव्यावृत्तिश्चेतनाचेतनयोरैक्यात् तथा पटः पटो न भवतीत्यत्रापि [illegible] स्यात् [illegible] निर्विशेषं व्यावृत्तिः [illegible] [illegible] भाव । ननु पटः पटो न भवतीत्यत्र [illegible] सर्वप्रकारेण पटादेर्निषेधे च 30

---

१ सि क. °व्यावृत्त्य । २ सि क. नोच्यते ज्ञानादि-ज्ञानदर्शनवीर्यादि न भवतीति इत्यधिकं दृश्यते । ३ सि क. °न्यज्ञान । ४ सि क °ज्ञानादिर्मिश्र । ५ सि क. °प्रतिषेधव्याख्ये ।

अव्याप्तिर्भविष्यति घटवत् [इति] चेदुच्यते, सततोऽपि व्याप्तेः—सततोऽपि तर्हि व्याप्तेः तत्र एकस्मिन्नेवं वस्तु प्राप्नोति सर्वतो व्याप्तत्वात् खपुष्पवत्, तस्मादवस्तुत्वं सततो व्याप्तत्वात् खपुष्पवदेवेति, ततः आह—असत्त्वादिति, तस्मात् नियतमेवं सत्त्वमसत्त्वात् प्रसज्यप्रतिषेधाभावात् प्रागभावादिव्याप्तेरन्यत्वमर्थो बालः कुमारो न भवतीत्यादिषु, तत्र तदुपसंह्रियते भूत एव—अन्यत्वात्

5 सत्त्वमेव—प्रागभावादिव्याप्तेर्बालकुमारादिरूपादिपर्यायस्यैव चेतनेति ।

सा पुनरिदानीं चेतना किं स्वरूपा वाच्या ? उच्यते—

ज्ञानदर्शनादिसंवेदना सापि च निर्वृत्त्युपकरणलब्धितस्य उपयोगात्मा, अतो रूपादि मद्रूपात्मा, चेतनत्वात् अभिमतात्मवत्, तस्यैव तथाभूतत्वात् एवञ्च कृत्वा ज्ञानमज्ञानं पुद्गलात्मकत्वात् रूपादिवत्, अज्ञानमपि च ज्ञानं तत एव तद्वत्, चेतनोऽचेतनः, अचेतन-

10 श्चेतन इत्यादि सर्वत्र सर्वसर्वात्मकत्वं भावनीयमिति ।

(ज्ञानेति) ज्ञानदर्शनादिसंवेदना—साकारानाकारोपयोगौ समभेदौ ज्ञानदर्शनग्रहणेन गृहीतौ, आदिग्रहणेन सुखदुःखरागद्वेषभयादिसंवेदना गृहीता सापि च निर्वृत्त्युपकरणलब्धितस्य उपयोगात्मा—इन्द्रियाणां चक्षुरादीनां निर्वृत्तिः पक्ष्मपुटकृष्णतारादित्वेन निष्पत्तिः, उपकरणन्तु मसूरकातिमुक्त-कचन्द्रकक्षुरप्रायनेकप्रकारतया प्रदेशानां निष्पत्तिः, एतद्ग्रहणेन वा तदुपादानमङ्गप्रदीपाद्युपकारक-

15 मुपकरणं सर्वमुपकरणम्, लब्धिः पुनर्निर्वृत्तेः प्राक् पश्चाच्चात्मना पूर्वोपात्तं तयोरावरणकर्मोदयं

प्रागभावादिभेदाभावः सर्वव्यापित्वप्रसङ्गः तस्मिन् व्याप्तत्वस्य सततो व्याप्तत्वप्रसिद्धाभावात्, प्रागादिवस्तुनामपि खपुष्पवत् सततो व्याप्तत्वं भवेदिति समाधत्ते—सततोऽपीति । तथा च प्रसज्यप्रतिषेधाभावे यथा सततो व्याप्तेः [illegible] पक्षस्य [illegible] तथाप्यसत्त्वमेवार्थः तत्र च [illegible] एव बालकुमारादिरूपेण भवति तत्र [illegible] चेतनाचेतनत्वेन भवति एवञ्च चेतनस्य [illegible] चेतना [illegible] चेतनाऽचेतनेत्युभयत इत्याह

20 तस्मादवस्तुत्वमिति । चेतनास्वरूपप्रश्ने—ज्ञानदर्शनादीति साकारेति उपयुज्यते [illegible] व्यापार्यते [illegible] उपयोगः [illegible] व्यापारो येन [illegible] साकारानाकारभेदात् स द्विविधः आकारो [illegible] प्रतिनियतः [illegible] सह वर्तत इति साकारः स चेतनोऽचेतने योऽनुपयोगः [illegible] यदा [illegible] वस्तु परिच्छिनत्ति तदा स उपयोगः साकार उच्यते यदा च सामान्यमात्रमेव परिच्छिनत्ति स उपयोगो निराकार उच्यते [illegible] मतिश्रुतावधिमनःपर्याय-केवलज्ञानमत्यज्ञानश्रुताज्ञानविभङ्गज्ञानभेदो द्विविधश्च चक्षुर्दर्शनाचक्षुर्दर्शनावधिदर्शनकेवलदर्शनभेद इति भावः । आदिग्रहणात्—आदिग्रहणेनेति । [illegible] आत्मा [illegible] इन्द्रियम्, तत्तत्प्रकारं

25 याद्, इन्द्रियैर्हि [illegible] आत्मा इन्द्रियवान्, तदेतद् निर्वृत्त्युपकरणलब्ध्युपयोगभेदात् [illegible] निर्वृत्त्युपकरणमयोऽयमिति निर्वृत्तिलब्धिस्तस्य [illegible] एतावता—सापि चेति तदेतद् द्विविधं द्रव्यभावभेदात्, द्रव्येन्द्रियं निर्वृत्त्युपकरणभेदम्, भावेन्द्रियन्तु लब्ध्युपयोग-भेदम्, तत्र निर्वृत्तिः [illegible]—इन्द्रियाकारेति निर्वृत्तिर्नाम प्रतिविशिष्टः [illegible] बाह्याभ्यन्तरभेदभिन्नं [illegible] उपकरणम्—उपकरणमिति [illegible] प्रतीन्द्रियम्, अन्य-

30 दपरं [illegible] भवतीन्द्रियम्, इन्द्रियान्तरे विवेचितं नानाप्रकाराणां स्वस्वविषये विवेकम् । [illegible] उपकरणेन्द्रियन्तु निर्वृत्तिस्थिताः [illegible] उपयोगोऽनुपकरणेन्द्रियमिति [illegible] एतद्ग्रहणेन वेति । लब्धीन्द्रियमाह—लब्धिः पुनरिति [illegible] कृतपरे [illegible]

द्रव्यम्, ज्ञानदर्शनावरणयोर्वीर्यान्तरायस्य च क्षयक्षयोपशमौ तत्त्वतः उपयोगो ज्ञानदर्शनलक्षणस्य व्यक्तिः, स एव चात्मा, ततः किमिति चेत्? अतो रूपादिमदप्यात्मा, पञ्चेन्द्रियरूपादिधर्म मूर्तं पौद्गलमाध्यात्मिकमिन्द्रियपाण्याद्यवयवात्मकं शरीरं तदप्यात्मैव, कुतः? चेतनत्वात्—चेतनस्याप्यात्मानन्यत्वं प्रतिपादितम्, किमिव? अभिमतात्मवत्—यथा शुद्धोपयोगलक्षणः केवल्यात्मा चेतनत्वात् तथेन्द्रियाद्यपि रूपादिमदिति, तत्समर्थयति—तस्यैव तथाभूतत्वात्, आमुक्तः स एव हि द्रव्यकेवली संसारावस्थः उपयोगात्मा तथाभूतो निरावरणज्ञानदर्शनसंभृतोऽभिमतात्मा, तस्मादामुक्तेस्तस्यैव तथाभूतस्येहापि संसारे स एवेति रूपादिमतः पुरुषस्य मुक्तस्य चोपयोगात्मकत्वादविशेष एव, एवञ्च कृत्वा ज्ञानमज्ञानं पुद्गलात्मकत्वाद्रूपादिवत् पुद्गलात्मकत्वाच्च ज्ञानस्यानन्यत्वं प्रतिपादितम्, अज्ञानमपि च ज्ञानं तत एव तद्वत्, चेतनोऽचेतनः अचेतनश्चेतन इत्यनेकधा सर्वसर्वात्मकतां भावयति, इत्यादिग्रहणाच्च निदर्शनमात्रमेवमुपादितमनया दिशा सर्वत्र भावनीयमित्याह। 10

अथोक्तेषु नयेषु [क]तमोऽयमित्यत्रोच्यते—

एषश्चायं सङ्ग्रहेषु द्रष्टव्यः, तेऽपि च सङ्ग्रहाः त्रिविधा द्रव्यस्थितनयप्रकृतयः, तेषु चाऽयं द्रव्यप्रकृतिनयः स्थितप्रकृतिविरोधिनोरविशुद्धप्रधानयोर्विपक्षः।

(एषश्चेति) एषश्चाय सङ्ग्रहेषु—सङ्ग्रहः शतविकल्पः 'एक्केक्को य सयविहो सत्त नयसया हवंति एमेव' इति (आव० भा० २२६ निर्यु० ९२६४) वचनात्, तेषु सङ्ग्रहेष्वयं विधिनियमनयो 15 द्रष्टव्यः, य एव वर्णितास्तेऽपि च सङ्ग्रहाः सङ्ग्रहेण त्रिविधा भवन्ति—द्रव्यस्थितनयप्रकृतयः, [द्रव्यप्रकृतयः] कर्मपुरुषकालाद्यपेक्षान्तवादाः स्थितप्रकृतयः पुरुषकालनियत्यादिवादाः, नयप्रकृतयः प्रकृतीश्वरादिकारणवादाः, तेषु चाऽयं नयः स्थितप्रकृतीनां पुरुषकालनियतिस्वभावनयानां विरोधिनो ईश्वरनयस्य प्रधाननयस्य चाविशुद्धप्रधानाख्ययोर्विपक्षो द्रव्यप्रकृतिनयो विधिनियमभङ्गो द्रष्टव्यः।

क्षयात्मकत्वात् कारणमात्मकार्ये अन्तरायक्षयस्तु ज्ञानदर्शनयोरविशेषेणात्मनो वीर्यस्य लब्धौ मतिज्ञानदर्शनावरणयोः क्षयः क्षयोपशमश्च 20 अन्ये तु मन्यन्ते कर्मक्षयोपशमापेक्षा इन्द्रियविषयोपयोगलक्षणाभिव्यक्तिरिष्यते। इत्यभिव्यक्तिरित्युपयोगमाह—उपयोग इति एतस्मिन्निमित्तत्वात्सोपयोगलक्षणस्य यतः ज्ञानदर्शनलक्षणयोः आवरणयोरस्यावरणमुक्तयोर्वा चैतन्यम् उपयोगस्तु द्विविधा चेन्द्रियसंनिकर्षानाकारभावलक्षणश्च च तत्र चक्षुरुपलब्धिः मतिज्ञानलक्षणा श्रुतं तु मतिपूर्वकमाद्यमनाकारलक्षणा ज्ञानमवग्रहमुपयोगमस्मात् लब्धिमत एवोर्ध्वं ज्ञानदर्शनादिसंभवेति। एतस्योपयोगस्य निर्वृत्युपकरणाभ्यामिन्द्रियाभ्यामनन्यत्वात् उपयोगलक्षणत्वाच्च रूपादिमत्पुद्गलमयेन्द्रियपाण्यादिमत् शरीरमप्यात्मेति भावयति—अतो रूपादिमदिति, 25 रूपादिमच्छरीरं पक्ष आत्मत्वं साध्यम् चेतनत्वादिति हेतुः अभिमतात्मवदिति दृष्टान्तः अत्र दृष्टान्तोपपत्तिपूर्वकं निगमयति—यथेतदिति। एवञ्च रूपादिमतः पुरुषस्य तद्वैलक्षण्ये मुक्तस्य चोपयोगात्मकत्वैकत्वात् यथा रूपादिमत्पुद्गलात्मा भवति चेतनत्वादेव इदं ज्ञानमज्ञानं भवति पुद्गलमयत्वात्, रूपादिमत्पुद्गलेन्द्रियमनोलक्षणात्मनः सर्वस्येतरपुद्गलाद्यात्मकस्य भावात्मपुद्गलमयत्वं सिद्धमेवेत्यत—एवञ्च कृत्वेति। भावं नयमुपवर्णयति—इत्यनेकधेति। तद्ग्रहणेषु नयान्तर्भावमिति—एषश्चायमिति। यथा सङ्ग्रहाः मूलनयाः सप्त भवन्ति तदेकैकस्य प्रभेदतः शतविधत्वात् सर्वेऽप्यप्रभेदे 30 सप्त नयशतानि भवन्तीत्याह—एक्केक्को य इति। शतविधात् सङ्ग्रहात् त्रिधा विभज्य दर्शयति—य एव वर्णिता इति अत्रैवं द्रव्यनयादिषु भावनीयं द्रव्यप्रकृतय इति अत्र द्रव्यपदेन तत्स्वभावनयावच्छिन्नावधिता निर्माणकारणव्यवस्थितप्रकृतिः यथा पुरुषकालादयः सर्वेषामेव कारणमात्रत्वात् प्रतिनियतत्वेन केवलं कारणत्वेन निर्मोचिता नयप्रकृतिः यथा प्रधानमीश्वरश्च एवं त्रिधा सङ्ग्रहेषु सङ्ग्रहेष्वयं नयो द्रव्यप्रकृतिनय एकैकस्य चेतनस्याचेतनस्य वा चेतनाचेतनत्वात्,

<u>स च</u> सङ्ग्रहैकदेशत्वाद्द्रव्यार्थः, द्रव्यशब्दोऽपि कर्तृसाधनो द्रव्यमिति द्रवति याति न विच्छिद्यते भिन्नरूपमुपयास्यतीति । ननु कर्मणि कर्मसाधनत्वमुदितम् तत्कथमधुनाऽभ्यधायि द्रवतीति द्रव्यं कर्तृसाधनम् ? उच्यते ननु कर्मसाधनव्याख्यानेन तेनैव कर्तृसाधनत्वमेव व्यवस्थापितं द्रव्येणैव द्रव्यं क्रियते व्रीहिवदिति, तस्यां कर्मतायामपि कर्तृत्वं द्रव्यत्वादिति ।

5 (स चेति) स च सङ्ग्रहैकदेशत्वाद्द्रव्यार्थः, <u>नियमात्मकत्वात्</u> पर्यायोपसर्जितेऽपि सङ्ग्रहैकदेशत्वाद्द्रव्यार्थं यथावमिति । <u>द्रव्यशब्दोऽपि</u> कर्तृसाधनो द्रव्यमिति, द्रवतीत्यादिपर्यायैस्तदर्थं व्याचष्टे द्रवति याति न विच्छिद्यते भिन्नरूपमुपयास्यन्—भिन्नानि रूपाणि चेतना[न्यचेतना]नि व्रीहिघटादीनि देवमनुष्यादीनि च सामस्त्येन व्याप्नोत्येव न किञ्चिदपि त्यजतीति । चोदक आह—<u>ननु कर्मणि</u> कर्मसाधनत्वमुदितं—कर्मकारणव्याख्यानेऽयं द्रव्यशब्दः कर्मसाधन एवोक्तो द्रूयत इति द्रव्यमिति, कर्मवादस्य 10 विधिनियमभङ्ग इत्युक्तम्, तत्कथमधुनाऽभ्यधायि द्रवतीति द्रव्यं कर्तृसाधनमुच्यत इत्यत्र विधिनियमनयो मूले पूर्वोक्तमेव स्मारयन् <u>ननु कर्मसाधन</u>व्याख्यानेन तेनै[व] कर्तृसाधनत्वमेव व्यवस्थापितमिति, तत्कथमिति चेदुच्यते द्रव्येणैव द्रव्यं क्रियते व्रीहिवदिति, कर्तरि तृतीया द्रव्येणेति तथा कर्तृसाधनत्वाभ्युपगमात्, <u>भागस्वामिः</u> पुरुषकर्मपृथिवीव्रीह्यादीनामात्ममैवात्मनः कर्तुः कर्मत्वस्य विस्तरेण वर्णितत्वात् <u>तस्यां</u> कर्मतायामपि कर्तृत्वं द्रव्यत्वादिति सामान्यार्थस्याविच्छेदात् सार्वत्र्यात् ।

15 <u>एतस्मिंश्च</u> नये द्रव्यमेव शब्दार्थः स च नित्यो विच्छेदाभावादवस्थितत्वाद्वा ।

(एतस्मिंश्चेति) एतस्मिंश्च नये द्रव्यमेव शब्दार्थो न पर्यायार्थः, स च नित्यो विच्छेदाभावादवस्थितत्वाद्वा <u>सर्वात्मकैकस्य</u> सर्वार्थरूपानुसृतत्वात् ।

<u>अन्वाह</u> च पृथिवी धाती किं सत्यम् ? विकल्पः विकल्पे किं सत्यम् ? ज्ञानम्, ज्ञाने किं सत्यम् ? ओम् तदेतद्ब्रह्म ।

20 अन्वाह चेति । ज्ञापकमाह <u>एकमेव</u> नयमनुवर्तमानोऽन्योऽप्याह पृथिवीधातादिसारं यावच्च

वर्तेत नैकत्वमस्तीति भाव । द्रव्यपर्यायविनियमयोर्मध्ये ज्ञायमानमतोऽत्र इत्याह—स चेति । व्रीहिघटादिदेवमनुष्यादि पर्यायोपसर्जितेऽपि सर्वपुरुषयोरपि नियमात् सङ्ग्रहरूपतया द्रव्यार्थत्वमिति भावः । इदमेवाह—नियमात्मकत्वादिति । द्रव्यशब्दस्य व्युत्पत्तिं—द्रव्यशब्दोऽपीति तदेव धर्मी पुरुषत्वं तथा तथा भवति व्यवस्थितत्वेन देवमनुष्यादित्वेन न स्वेन त्यक्ता विच्छिद्यते द्रव्यपर्यायस्वरूपात्मभूतत्वादिपर्यायपरिणामेन सर्वेष्वेषु व्याप्नोतीति द्रव्यमिति भावः । यद् 25 द्रव्यशब्दस्य कर्मसाधनत्वेनैव [illegible] पूर्वं तदा चैवं भवति कर्मैव एव कर्तृत्वं स्थितं तदा द्रवतीति द्रव्यं कर्तृसाधनं न भवति [illegible] कर्तृसाधने [illegible] द्रव्यं द्रूयते गम्यते [illegible] इत्यादिप्रकारेण ननु कर्मणीति । तथा तदा [illegible] कर्तृसाधनत्वमपि [illegible] व्रीहिणैव व्रीहिः क्रियत इति [illegible] कर्मैव कर्तापीत्युक्तम् इत्युपगतेः—ननु कर्मसाधनेति । [illegible] कर्तृत्वं [illegible]—भागस्वामिरिति । [illegible] 30 [illegible]—तस्यामिति [illegible] द्रव्यस्यार्थस्य [illegible] भावः । एतस्मिन् नयस्य किं शब्दार्थ इत्याह—एतस्मिंश्चेति । अस्मिन् नये द्रव्यमेव शब्दार्थो न पर्यायः [illegible] किन्तु द्रव्यस्य नित्यत्वेन [illegible] तदेव शब्दार्थ इति भाव । [illegible] द्रव्यस्य सर्वगते— सर्वात्मकैकेति । [illegible] द्रव्यस्य शब्दार्थत्वे च परस्यापि सम्मतिम्—अन्वाह चेति । [illegible] एकमेवेति । पृथिवी धातव [illegible] [illegible]

इति, पृथिव्येव पृथिवीधातुः, प्रभूत्यादिधर्ममात्रत्वात्, तत्र किं सत्यं ? विकल्प इति, स्वयमेव पृष्ट्वा व्याचष्टे न काचिदप्यत्र पृथिवी नामास्ति अन्यसिकतामृल्लोष्टपाषाणादीन् विमुच्य, त एव हि विकल्पाः पृथिवी, स पृथिव्येव ते विकल्पाः, किं सत्यं ? ज्ञानम्, तेऽपि च विकल्पा ज्ञानादन्ये न सन्ति, ज्ञानमेवास्य कर्मलक्षणं चैतन्यं तथा तथा विजृम्भते, चैतन्यस्यैव व्यवहारमार्गपातित्वात्, ज्ञाने किं सत्यं ? ओम्, भवति रक्षति पाति प्रीयते तृप्यति चेतनाचेतनभेदे सति, एवमादिधात्वर्थात्मना विपरिणममान 5 कर्मोत्सत्यैर्भवति येन यथा परिकल्प्यते तत्तथाऽनुवर्तत इत्योम्, तदेतद्ब्रह्म, स एव परमार्थः, तदेतत्तत्त्वं परमं ब्रह्म बृहदिति ।

तस्यार्थं कथयति–

एतदुक्तं भवति–अतः परं शब्दार्थव्यवहारो निवर्तते निर्विकल्पत्वात्, व्यवहारातीतो सोऽयमर्थः, कथमोमित्येषोऽन्वयव्यतिरेकरहितः शब्दार्थो भवितुमर्हतीति चेत् को ब्रूतेऽन्व 10 यव्यतिरेकरहित इति यस्मादत्रानुवृत्तिव्यावृत्ती अनन्तरोक्तपृथिव्यादिधातुविकल्पज्ञानसत्य-त्वानुप्रबन्धसामर्थ्योपहितरूपे, एते चानुवृत्तिव्यावृत्ती यथाभाग प्रसिद्धिं गच्छतः, स च शब्दार्थोऽनाद्यनुप्रबन्धसामर्थ्योपहितानुप्रवृत्तित्वान्नित्यः, अत्रोत्पादविनाशशब्दावपि तत्स्थित-रूपावेव, नासदुत्पद्यमानात्यन्तविनाशरूपो, ऊर्ध्वपतनव्यवस्थितसर्पनिपतनवद्द्रव्यस्य तस्यावेचोत्पद्यते विनश्यतीति चोच्यते । 15

(एतदिति) एतदुक्तं भवति अतः परं शब्दार्थव्यवहारो निवर्तते निर्विकल्पत्वादिति–इदं शब्दार्थव्यवहारगतिनिर्वाचनिर्विकल्पं ज्ञानमेवायमिति, अतः परं ब्रह्मेति यत्परं तत्त्वं तत्त्वज्ञानमपि निर्विकल्पं तत्र लभते तद्दर्शयति व्यवहारातीतोऽयमर्थः भवमिति सर्वस्यातोऽधिगमोपायोपक्रममात्रं

तस्य प्रमाणसिद्धत्वात्–तत्र किमिति । विकल्पा अपि न वस्तुभूताः ज्ञानव्यतिरेकेण तदात्मकत्वाभावात्, ज्ञानमेव तत्त्वं बुद्धिपरिकल्पितत्वेनान्यस्य एतत् प्रमाणमेवाव्यवहारः प्रमातृव्यवहारश्च तदपि चार्थोऽर्थे बुद्ध्यारोपमन्तरेण व्यवहारानव- 20 तारात् नहि प्रमाणमन्तरेणोपलब्धिविकल्पत्वे प्रमाणप्रमेयव्यवहारो [illegible] नहि [illegible] परतो [illegible] ईर्ष्याभावो भवति तस्मात्तद्व्यतिरिक्तं तत्त्वमिति ज्ञानमेवास्य चैतन्यमेव तथा तथा विजृम्भते तस्य तथा [illegible]-कमेणाह–तेऽपि च विकल्पा इति । ननु ओमित्युपलक्षणम्, तत्राह– नहि [illegible] पुनः तथा च सर्व-व्यवहारः पृथिव्यादिधात्वर्थोमर्थात्मना भवतीति [illegible] दर्शयति–ओमिति [illegible] परं तत्त्वमूलं निर्विकल्पमोऽध्युपगम्य ब्रह्म परमार्थं दर्शयति [illegible] ओमिति [illegible] विधिमते 25 [illegible] शब्दान्तरमुपादाय तस्मिन् [illegible], ओंकारवाच्यस्य ब्रह्मणोऽभिधानमपि [illegible] वाच्यम् अत एवोक्तमतेऽन्वयव्यतिरेकाभावात् शब्दार्थ इति । पूर्वोक्तयुक्तिविस्तरमाह–एतदु-क्तं भवतीति परमार्थतोऽस्य निर्विकल्पस्य [illegible] हि द्वे रूपे मूर्तामूर्तविकल्पारोपिते व्यावहारिकरूपे तत्र [illegible] पृथिवी परमार्था तत्पेक्षयोत्पत्तिविनाशरूपे [illegible] तत्रापि [illegible] अपाक-[illegible] तत्र मूर्तामूर्ते [illegible] व्यवहारनिमित्तत्वात् [illegible] 30 [illegible] ब्रह्म [illegible] । तादृक् परतत्त्वं ब्रह्म [illegible] तत्त्वज्ञानमपि बोधयितुं न शक्यम् [illegible]–अतः परं ब्रह्मेति । व्यवहारातीतोऽयमर्थ इति । ननु [illegible]-

---

१ सि क. [illegible] । २ सि. क. [illegible] । ३ सि. क. [illegible] ।

दर्शयति, कर्मभोगनिक्षेपोऽन्वयव्यतिरेकरहितः शब्दार्थो भवितुमर्हतीति चेत् को ब्रूतेऽन्वयव्यतिरेकरहित इति, पञ्चात्मकानुवृत्तिव्यावृत्ती अनन्यरोकपृथिव्यादिधातुविकल्पस्थानसत्त्वानुप्रबन्धसामर्थ्योपहित-रूपे-पृथिव्यादिधातूनामचेतनाभिमतानां विकल्पसत्त्वानां चेतनकर्मात्मनोः कर्माभिमतानाञ्च ज्ञानसत्त्व-स्वरूपपुरुषचेतनाभिमतव्यतिरिक्तानामात्मनोरिति कर्मात्मैक्यापत्त्या तत्सत्त्वानुप्रबन्धेन अप्युपमानं निक्षेप चैवान्वयव्यतिरेकवानेवायं शब्दार्थः, एते चानुवृत्तिव्यावृत्ती यो यो भागो यथाभागं प्रसिद्धि अभिधानाभिधेयव्यवहारात्मिका कर्मेति पुरुष इति कर्मपुरुषकार इति एकमेवेति वा प्रसिद्धिं गच्छतः इति, स च शब्दार्थोऽनाद्य[न्त]प्रबन्धसामर्थ्योपहितानुप्रवृत्तिव्यापित्वः, अत्रोत्पादविनाशस्वरूपापत्ति तत्स्थितरूपावेव, नासतुद्भूतात्मनिर्विनाशरूपाविति, तस्मादुच्यते ऐन्द्रधातोरनेनापि गतार्थम्, यथार्थसमाभि-र्भावतिरोभावस्वरूपयोरपि भावाभिधायित्वात्पक्षिव पदार्थः उत्पद्यते विनश्यतीति चोच्यते तथा तथा परिणममानः ।

अनित्यघटादिशब्दा अपि नात्यन्तमुत्पन्नमभूतमार्थं ब्रुवते, सतस्तत्त्वबीजं द्रव्यमेवा-विच्छिन्नमाहुः ।

अनित्यघटादिशब्दा अपीति—अनित्यः अन्यत्र इत्यादयो घटः पट इत्यादयश्च शब्दाः पृथिव्यादिविषया अपि नात्यन्तमुत्पन्नमभूतमार्थं ब्रुवते, किन्तर्हि ? सतस्तत्त्वबीजं द्रव्यमेवाविच्छिन्न-माहुः— कस्तत्त्वं यदभूत्वा भवति भूत्वा च न भवति तदनित्यम्, 'समानकर्तृकयोः पूर्वकाले' (पा०

रात्रेव स्मर्यते पुनरत्रैव व्याख्यायते चेति विरोध इत्याशङ्कयमाह—यथमिति व्याख्यातः अभिधानाभिधेयव्यतिरेकेण ज्ञानाभिधानोपलब्धावर्तमानविषयत्वोऽप्यर्थोऽप्रतीतः परेण प्रत्यक्षोऽभावत्व प्रत्यक्षमिति प्रतिभाति । ननु तत्र [illegible] कर्मभोगेति चरक तत्र चरितम् अन्वयव्यतिरेकरहितत्वात् तदन्यनिक्षेपमुक्त एव हि शब्दार्थं इत्याशङ्क्य—कर्मभोगनिक्षेप इति । तत्र पृथिव्यादिधातूनां पूर्वपूर्वकालस्वरूपापत्त्या व्याप्तिरुक्ता, उत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वपरित्यागेन ज्ञानस्वरूपतोपत्त्या च चात्मस्वरूपव्यतिरेकेण तथोऽचेतनाभिमतस्य स्वरूपतामुपपन्नात्मन चोक्तिस्य तदित्युक्तत्वात् इत्यादयोऽयम्—यथा-नुवृत्तीति । विकल्पसत्त्वानां—व्यापकत्वानाम्, पृथिव्यादिधातवश्चेतनकर्मात्मनोश्चैव कर्माभिमता इत्याह—पृथिव्या-दिधातूनामिति । [illegible]—तत्त्वस्वरूपाणाम् । तस्योत्पत्तिव्यापारयोश्चैव कर्मानुगतं पादमुखेन कर्मेति वा पुरुष इति वा कर्मपुरुषकार इति वा प्रसिद्धि लोके व्यवहारतया स्व इत्याह—एते चेति । इत्थं कर्मात्मैक्यापत्त्या प्रबन्धेन इत्यभिप्रेत्याह—स चेति । तत्र कर्मात्मैक्यप्रबन्धत्वे नित्यत्वमुत्पादोत्पादविनाशावपि नित्यस्याविर्भावतिरोभाव-रूपाविति दर्शयति—अत्रेति । उत्पन्नस्यापि द्रव्यत्वतत्त्वमूलत्वेन न कूटस्थो नाम कश्चिदर्थोऽस्ति अभूतत्वमात्रतः न वा नश्यतिरत्यन्तोऽभावतां प्रतिपद्यते, किन्तु स्वत एव उत्पत्तिविनाशरूपेण वर्तमान परिणाम स्वरूपविनाशो [illegible]-[illegible] तिरोभूतं समुदायात्मत्वेन विनाश उच्यते अतत्त्वमत्वात् हि वर्तमान निवर्तनेन विनाश तथा द्रव्यत्वमनुत्पाद्यविनाशी तथा च नित्यं द्रव्यमेव तथा तथा परिणममानमुत्पद्यते विनश्यतीति वस्तुस्वरूपमुत्पत्त्वमुक्त इति भावः । [illegible] पर्यायविशेषविशिष्टद्रव्यत्वेन चेतनस्वरूपविनाश—अनित्येति । तदेव व्याचष्टे—अनित्याः अन्यत्र इत्यादयश्च इति, अनित्यत्वमत्यन्तमुत्पत्ति—एकान्तेन पूर्वमसत्त्वं पश्चात्सत्त्वं पर्यायं प्रकाश-[illegible] अभूतं विनाशमत्वेनाभिधानं न ब्रूत इत्यर्थः । तर्हि किं ब्रुवते तेऽनित्यघटादिशब्दा इत्याह—सतस्तत्त्वबीजमिति, सतस्तत्त्वबीजं द्रव्यत्व तत्त्वमूलत्वेन पर्यायविशेषे द्रव्येण हि तेन तेनाकारेण वर्तते [illegible]

1 सि० क० कर्मात्मकमो. । 2 सि० क० कर्तृवयवमिताः ।

२ ४-२१) [इति] स्त्वाप्रत्ययविधानात्' 'तदेव तु द्रव्या[द्रव्य]परिणामाभ्यां भवति न भवतीति सततस्थास्नित्यत्वस्य बीजं द्रव्यमेवार्थः, घटादिकार्यवदनित्यैः तस्मै बीजमवस्थितं द्रव्यं सामान्यमेव, अङ्कुरादिप्रभवित्, तदेवाविच्छिन्नं महापृथिवीवदनुत्पादव्ययध्रौव्ययोगपद्यक्रमविचारात् कूटस्थं ध्रुवं मान्यमिति पदार्थः ।

वाक्यार्थोऽपि च पृथक् सर्वं पदम् ।   5

(वाक्यार्थोऽपि चेति) वाक्यार्थोऽपि पृथक् सर्वं पदम्, प्रत्येकं पदं वाक्यम्, देवदत्त ! गामभ्याज शुक्लामित्यत्र देवदत्त पदेतरपदार्थपरिसमाप्ते[ः]कर्मविभक्त्यन्ते गोशब्दे च तथा परिसमाप्ते-रितरपदार्थानाम्, तत्र सर्वसर्वात्मकत्वादुक्तन्यायादुपपन्नम् ।

न चैतः सामग्रीधिका उच्यन्ते किन्तु—

निबन्धनमप्यस्य ' जे एगणामे से बहुणामे' इति ।   10

(निबन्धनमपीति) निबन्धनमप्यस्य दर्शनस्यार्थमस्ति यतोऽस्य दर्शनस्य विनिर्गम इति तद्दर्शयति 'जे एगणामे[से]बहुणामे' (आचा० १ श्रु० ३ अ० ४ उ० सू० १२४) यदेकस्य भावः तत्सर्वस्यापि, यत्सर्वस्य तदेकस्यापीति ॥

चतुर्थोऽरो नयचक्रस्य समाप्तः प्रथमश्च मार्गो नेमिरित्यर्थः

अर्धमेतत् पुस्तकं समाप्तम् ॥   15

भावत्वम् अवस्थानादेरवस्थानात्कालादकृत्स्नु[illegible] भवत इति चोच्यते अनु-पमकृत्ये दत्तत्वादन्यतरभावे चाददत्त्वात् तस्माद्व्यक्तेन तथा तथा भवनात् यत्रादौ व्यवच्छेदः तत्र तत्तं द्रव्यं तद्वीजमिति वर्णे तथा पदार्थमुखेन निसृष्टं द्रव्यमेवाहुरिति भावः । द्रव्यात्मना च [illegible] निरूप्य—अवस्थितं द्रव्यमिति । वाक्यार्थमाह—वाक्यार्थोऽपि चेति एकैकस्य पदस्य सर्वार्थयोगत्वात् पदमेव वाक्यं व्यर्थं वाक्यार्थ इति भावः । तदेव दृष्टान्तेन दर्शयति—देवदत्तेति । कर्मकारक[illegible]—तथेति   20
इतरपदार्थयोगत्वात् । आगममूलत्वमस्य नयस्य दर्शयति निबन्धनमपीति ।

इत्याचार्यसिंहसूरिकृते न्यायागमानुसारिण्यां नयचक्रटीकायां विषमपदविवेचने चतुर्थो विधिनियमारः ॥

---

१ सि. क. च पृ० । २ सि क. [illegible] । ३ सि. क. तथा धी' । ४ सि क. भावात ।

अथ उभयनयः

एवमनन्तरनयेनाभिहिते ब्रवीत्युत्तरः—

सत्यमेतदुच्यते त्वया भवतीति भाव इति किन्त्विदं द्रव्यमेवार्थ इति विरुध्यते
5 अभ्युपगमेन स्ववचनेन वा तदवयवेन वा, भवतीति द्रव्यमिति चैकस्मिन्नेव पदे प्रकृतिप्रत्ययार्थभेदोपादानात् ।

(सत्यमिति) सत्यमेतत् यदुच्यते त्वया भवतीति भाव इति, किन्त्विदं द्रव्यमेवार्थ इति विरुध्यते–द्रव्यञ्च भव्ये द्रवतीति द्रव्यं द्रवत इति वा द्रव्यमिति कर्तृकर्मसाधनमुत्पत्तिमात्रभेदे सत[्य]पि भेदाभावात् सर्वसत्तासमरसत्वा[त्] द्रव्यमेव द्रवितृद्रावितृद्रवणादिभावेन भवति, तस्मात्
10 कस्मिन्नपोऽडर्थोऽस्मेवत्वमपारम्भं विरुध्यते, केन सह विरुध्यते ? अभ्युपगमेन, यस्मात्त्वयैवाभ्युपगतं विशेषणं द्रव्यं भवतीति भाव इति भवनलक्षणस्य प्रकृत्यर्थस्य साध्यस्य द्रव्यलक्षणेन प्रत्ययार्थेन साधनेन कर्त्रा विशेषणात् तदर्थताऽभ्युपगतेति विशेष्यविशेषणयोश्च भेदाद् द्रव्यमेवार्थ इति पूर्वोऽभ्युपगमो विरुध्यते, इतरथा वैयर्थ्यं पौनरुक्त्यं वा स्यात् द्रव्यं भवतीति, अथवा प्रकृतकालेनाभ्युपगमेन विरुध्यत इति निर्दिष्टमात्रम्, किन्तु स्ववचनेन वा, विरुध्यत इति वर्तते वाक्यस्य विरुद्धार्थत्वात् तदुभ-
15 यार्थत्वाद्वा, अभ्युपगमेन स्ववचनेन च विरुध्यत इति, तत आह–तदवयवेन वा, भवतीति द्रव्य मितीति वा विशेष्यविशेषणभेदानुपादानेऽप्येकस्मिन्नेव पदे प्रकृतिप्रत्ययार्थभेदोपादानात्–भूसत्तायां प्रकृतिः, कृद्प्रत्ययः कर्तरि, तौ प्रत्ययार्थे सह भूतः प्रधानोपसर्जनभावेन, यथा राजपुरुषो पुरुषार्थमिति तथा द्रव्यमित्यत्रापि द्रु गतौ 'कृत्यल्युटो बहुलं' (पा० ३–३–११३) इति कर्तृकर्मोप म्यानमसाधने प्रत्यये प्रकृतिप्रत्ययार्थ[थ]भेदोपगमात् ।

---

20 अथ भवितृभवनयोरव्यतिरेकोऽव्यतरत्वात्तेषामभावाद् भेदपदे अभावप्रसतेरत्रो विविक्तिमो प्रयाणवेद द्रव्यभावार्थमा- त्वमभिमुखमनवरतमनु वास्मिन्नुपम आह–एवमनन्तरेति उत्तर –नय इति शेष । पूर्वनयोक्तमनुपपत्तावमरर्षणी- सत्यमेतदिति । अनभ्युपगतांशमाह–किन्त्विदमिति । द्रव्यपदस्य कर्तृकर्मभुत्पत्तिभेदं प्रदर्शयन्नेवमेवमन्त्रीहस्य द्रव्य- मेवमेव तदन्यद् भवतीत्यभिधानं विरुद्धं भवतीति भवतीति–द्रव्यं चेति । केन सह विरोधोऽभ्युपगमस्येत्याह अभ्युपग- मेनेति । भवति भवतीति भावो द्रव्यमित्युच्यते तत्र भूवातोर्भावमनुच्यते विशेषार्थे. कर्ता तत्र च द्रव्यमर्थः भवतीति तदर्थं
25 भवने विशेष्ये विशेषणे च द्रव्यं तत्तु भवनमनु चोक्ति तत्पूर्वमेवे भेदाभ्युपगमात् इयति द्रुवत इति कर्तृकर्मसाधनमनु पत्तिर्भवत्यपि अर्थभेदाभावाभ्युपगमो विरुध्यते विशेष्यविशेषणयोर्भेदप्रसिद्धि भाव । तयोरभेदे तु भवतिपदमेव द्रव्यस्येव द्रव्यपदस्य पुनरुक्त- त्वं व्यर्थं स्यात् पुनरुक्तं वा स्यादित्याह–इतरथेति । द्रव्यं भवतीति तत्पूर्वमभ्युपगत तत्र किं ? अनुक्त भवतीति भाव इति यदुच्यते तेन वचनेन विरोध अप्रस्तावेनाह अथ वेति । पदद्वयाभिन्नविशेष्यविशेषणभावे तदर्थभेदोऽसाधारणत्वेऽपि एक- स्मिन्नेव पदे तदवयवाभिन्नविशेष्यविशेषणभावेऽर्थभेदो दुर्वार इत्याशयेनाह–तदवयवेन वेति प्रकृतिप्रत्ययो प्रत्ययार्थं सह
30 भूतः प्रधानोपसर्जनभावेनेति विवक्षयोरत्र भूसत्तायामिति भूधातु कर्तरि कृत् प्रत्ययः, तदर्थे साधनविशेषे कृत् प्रत्ययः तयोरर्थ न कर्मणि च भावे केवलेन तत्र कर्तरि विधानात् तदुभौ प्रत्ययार्थेन सह प्रत्ययार्थे भूतः प्रकृत्यर्थेन तदेतदुक्तम्

1 क. तदय । 2 सि. 'तत्वार्थ । 3 सि. क. भेदाद्रवात् ।

किं कारणम् ?

यत्तद्भवति तस्य भावत्वादपि यत्तदिदं द्रव्यं तद्भावोऽपीति भवनस्य द्रव्याव्यभिचारित्वात्, अतोऽन्यथाऽसत्त्वात्, यदि द्रव्यं भावोऽपि न स्यात्तत्तदसत् स्यात्, अभावत्वात् खपुष्पवदिति न द्रव्यमात्रमुत्क्षेपणादि, तस्माच्च नैकं सर्वमनन्तरनयदर्शनम्, न सर्वमेकं पुरुषनियत्यादिनयदर्शनम्, नापि विध्युभयदर्शनम्, किं तर्हि ? उभयं द्रव्यं भावश्च, अस्य प्रधानत्वाच्च तुल्यबलत्वात् ।

(यत्तदिति) यत्तद्भवति तस्य भावत्वादपि यत्तदिदं द्रव्यं तद्भावोऽपि क्रियापि, क्रिया भावः प्रवृत्तिरिति पर्यायाः, भावस्यापि भावात्, भवतीति भाव इति व्युत्पत्तेः द्रव्यमिति भवतीति च वचनात्, भवनस्य द्रव्याव्यभिचारित्वात्, अतोऽन्यथाऽसत्त्वात् यदि द्रव्यं भावोऽपि न स्यात्—क्रियापि न स्यात् तत्तदसत् स्यात् अभावत्वात्–अक्रियात्वात् खपुष्पवत् इति, तस्माद्द्रव्यक्रिययोः सत्त्वात् यदुक्तं 10 त्वया द्रव्यमात्रमुत्क्षेपणादीति तदसत्, तस्माच्च नैकं सर्वमनन्तरनयदर्शनम्, न सर्वमेकं पुरुषनियत्यादिविकल्पविधिविधिनयदर्शनम् नापि विध्युभयदर्शनम्, कर्त्रकर्तृभूतप्रकृतिपुरुषभेदमविद्याप्रविवेकमेवमीश्वरकारणं प्रधानोपसर्जनभूतं प्राग् निर्दिष्टम्, किं तर्हि ? उभयं कर्तृ भवनस्य, प्रधानत्वात्, तुल्यबलत्वाच्चास्य भावो भवतीति सामान्येन, किं पुनस्तदुभयमित्यत आह द्रव्यं भावश्च, अत्र भाव शब्दः क्रियावचनः, क्रिया भावो धातुरिति वचनात् तस्मादेव सर्वं घटपटादि भवतिपचत्यादि च । 15

प्राक्सर्वो विशेषः प्रकारो विशेष्यम् यथा राज्ञः पुरुषो राजपुरुष इत्यत्र राजसम्बन्धः पुरुषस्य प्रधान्येनोपसर्जनभावेन राजपुरुषो भूतः पुरुषश्च प्रधानं तथात्रापि भाव इत्येवं भवनाभावस्य द्रव्यमित्यनेन च सम्बन्धस्य भेदात् प्राक्सर्वस्य सर्वार्थयोर्भेदोऽनुपपन्न इति भावः । प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्भेदेऽपि द्रव्यभवनयोर्भेदः कथमिति पृच्छति—किं कारणमिति । यो हि भवति स भाव उच्यते भवनं क्रिया च द्रव्यमपि क्रियापि भवतीति भाव इति वचनात् क्रियाख्यस्य भावस्य भावत्वं द्रव्यं भवतीति वचनात् द्रव्यस्यापि भावत्वम्, भवनस्य द्रव्यसम्बन्धेऽपि सत्त्वात् तस्मात्सर्वं द्रव्याक्रियं प्राक्सर्वत्वात् असमार्थत्वाच्च द्रव्यक्रिययोरित्याशयेनाह—यत्तद्भव- 20 तीति । अनेन भावस्य स्वरूपं प्रोक्तम्, भवतिक्रियैवानेन द्रव्यस्य भावस्य च भावत्वमुक्तम् तस्मात्सर्वं द्रव्याक्रियं न तु द्रव्यमेव भवनमिति भावः । द्रव्यभावयोर्भावत्वं तावद्दर्शयति—भावस्यापीति । द्रव्यस्य भावत्वमाह—द्रव्यमितीति । द्रव्यस्य भावत्वाभावे दोषमाह—यदीति । भावव्यतिरिक्तस्य वस्त्वन्तरभावात् खपुष्पवदसत्त्वमित्याह—अभावत्वादिति । एवञ्च सर्वमेवैतदभिमतद्रव्यमात्रमुत्क्षेपणादि तदव्यतिरिक्तत्वात् खपुष्पवदसत् इति द्रव्यमात्रमुत्क्षेपणादेरित्युच्यते तदसत्, तदव्यतिरिक्तत्वस्य सिद्धेः कार्यकारणयोरव्यतिरिक्तत्वाभावाभिधानेनैव कार्यकारणयोरव्यतिरिक्तत्वे कार्यकारणाभेदेन 25 पौनरुक्त्यादिप्रसङ्गात् तस्मादुभयोरपि व्यतिरिक्ताव्यतिरिक्तत्वमनेकान्तेनाह—तस्माद्द्रव्यक्रिययोरिति । पूर्वोक्तिनयनामसाधारणमाह तस्माच्चेति अनन्तरनयदर्शनं विधिनियमनयदर्शनम् सर्वमेकमद्वैतं नये प्रतिपादिता विधिविधिनये केवल पुरुषादि सर्वमेकमेव विध्युभयनयदर्शने तु पुरुषादिकारणैरवक्तव्या प्रकृतिपुरुषभावमुपन्यस्य तदितरापरवेशेषरूपयोरविद्याविवेकस्यो प्रधानोपसर्जनभावोर्निरूपणं कृतम् तदेतत्सर्वमसदेवेति भाव । किं तर्हि सविकल्प नयप्रतिपाद्यमर्थं दर्शयति—उभयमिति भवनस्य कर्तृभूतं प्रधानं द्रव्यक्रियारूपमुभयं तदिति भावः । उभयस्य प्राधान्ये हेतुमाह— 30 तुल्यबलत्वादिति भवतीति भावस्य भवनस्यैवात्र सामान्यत्वादिति भाव । द्रव्यं भावश्चेत्यत्र भावशब्दो न भवनपरः किन्तु क्रियापर इत्याह—अत्रेति । एवञ्च घटपटादयो द्रव्यरूपा भवतिपचत्यादिक्रियारूपा इति प्रधानं द्वित्वं तत्परिभुग्ना-

१ सि. क. कर्तृकर्तृभूतं । २ सि. क. पुरुषभेदं चाविद्याप्रविवेकमित्यर्थमितीभा । ३ सि. द्रव्यं द्रव्यं ।

तत्र सम्मूर्च्छितसर्वप्रभेदनिर्भेदं बीजं द्रव्यमित्येतद्द्रव्यलक्षणम्, तथाभवनाविनाभूतसन्निधिवस्तुत्वव्यक्तिः क्रिया प्रवृत्तिः भावः ।

(तत्रेति) तत्र सम्मूर्च्छितसर्वप्रभेदनिर्भेदं—सम्मूर्च्छिता संसृष्टा अविनिर्भागेन सर्वप्रभेदाः पैप्पिपठिमुद्गिगन्धाद्युपायाः कृष्णगौरवर्णतुषसाधीर्पेतादयश्च यस्मिंस्तत्सम्मूर्च्छितसर्वप्रभेदं तत् सर्वत्र

5 स्वरूपसमवस्थानात् निर्भेदञ्च तथागृहीतवर्णादिप्रभेदसरःसलिलवत्, तेषां बीजमाश्रयो द्रव्यमित्येतद्द्रव्यलक्षणम्, तथाभवन[ा]विनाभूतसन्निधिवस्तुत्वव्यक्तिः क्रिया, तेन प्रकारेण पैप्पिपठि[मुद्गि]गन्धादिना भवनं तथाभवनं, तेन भवनेन[ा]विनाभूतः सन्निधिः सैवासाभावस्था ×व्यक्त्यभिव्यक्ति यस्य वस्तुनः तत् तथाभवन[ा]विनाभूतसन्निधिवस्तु तस्य भावो वस्तुत्वं तद्व्यक्तिः—वस्तुत्वाभिव्यक्तिः× क्रियते तत् क्रियालक्षणम् प्रवृत्तिः क्रिया भाव इति पर्यायकथनम् ।

10 तस्य द्वयस्य स्वतत्त्वस्य भावस्य निदर्शनम्—

वदनगतक्रमपताकिकासन्तानैनिष्क्रमणवत्, यथा मायाकारकत्वद्रव्यावगुल्यादव्ययात्मकात् पृथिव्यादेर्मूलादयो यथास्वं पताकिकामालावत्क्रियात्मानो नियता एव क्रमेण निष्क्रामन्ति, तथा पचतिगच्छत्यादिक्रिया द्रव्यादेवपदार्थादेः, एवं तस्मिन्नेव वस्तुनि गुणादीनामन्तर्भावात् पदार्थान्तरकल्पनावैयर्थ्यम् ।

15 वदनगतेत्यादि यावन्निष्क्रमणवदिति मायाकारकवदने व्यवस्थितः क्रमो यासां यावत्स्थानि परिमाणानि च ता मायाकारक[वदनगतक्रम]पताकिकास्तासां सन्तानस्य निष्क्रमणवत्, पुनश्च तयोः स्वरूपव्याख्यानार्थमाह मायाकारकत्वद्रव्यावगुल्यादव्ययात्मकात् पृथिव्यादेर्मूलादय इति यावत् दार्ष्टान्तिकं दृष्टान्तेन मायाकारकेण समीकुर्वन् द्रव्यं व्याचष्टे, क्रियाश्च यथास्वं पताकिकामालावत् क्रियात्मान इति च—यथा स यथास्व पताकिकामाला वर्णवत्क्रमेण नीलपीतादिवर्णा ह्रस्वदीर्घादि-

20 स्थूलादिसंस्थानप्रमाणा नियता एव क्रमेण निष्क्रामन्ति तथा पचतिगच्छत्यादिक्रिया द्रव्यादेवपदा-

इति–तथाद्रव्यमिति । अत्र द्रव्यक्रिययोर्लक्षणमाख्ये–तत्रेति । द्रव्यलक्षणं प्रकाशयति–सम्मूर्च्छिता इति । अन्यनिर्भेदतीर्थिकविभक्तिप्रत्ययभूतं द्रव्यमिति व्याचष्टे । तथाभूतं निदर्शनमाह–तथागृहीतेति तदवयवा भिन्नवर्णरूपं द्रव्यमिति तात्पर्यम् । क्रियालक्षणमाह–तथाभवनेति । तत्र क्रियासामान्यं तथाभवनादेवक्रियात्वमर्थवशात् इति पचतिपठतिमुद्गिगन्धादिभवनक्रियात्मकी तथाभवनस्य वर्णभिन्नरूपेणावस्थानं तत्र तथाभूतव्यवस्तुनः कर्तृत्वा-

25 वस्थाभिव्यक्ति यथाविशेषेण वा क्रियेति पचिपठ्यादेर्विशेषान्तर्भावाभिव्यक्तक्रियारूपत्वात् तथाभवनमभिव्यक्ति क्रियेति अर्थं पठितम् । तत्र द्रव्यक्रियोर्योर्व्याप्तिभिन्नयोरभिन्नरूपयोर्वास्तवं निदर्शनमाह–वदनगतेति । मायाकारक-वदनान्तर्गतं प्रतिनियतवर्णाकारादिपरिमाण पताकिकासन्तानं प्रतिनियतक्रमेणैव निष्क्रामति यथा तथैव क्रियाद् पृथिव्यादेर्मूला-ङ्कुरादिकं क्रमं क्रमस्य प्रतिक्रमेणावस्थितं यदि क्रमेण निष्क्रामति तथैव च देशकालार्थवशात्, पचतिपठतिमुद्गि-गन्धादयः क्रिया अपि यथास्वं निष्क्रामन्तीति द्रव्यक्रियाभेदेन भावस्य नास्तिकत्वं न न्यूनत्वमिति भावः । दृष्टान्तेन सदेव दार्ष्टा-

30 न्तिकं प्रकाशयति मायाकारकवदिति । अनेन द्रव्यात्मविशेषाणां निष्क्रमणं प्रदर्शितं, ततो द्रव्यादेव क्रियाभिव्यक्तिः-

१ २ सि. वचित्तं नास्ति । ३ सि क. सन्निमत्यानामकाः, ×× एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः सि. पुस्तके नास्ति. एतत्पाठोऽपि सिद्धसेनीयेऽवबोध्यः । ४ ५ सि क निष्क्रमणवत् ।

देरिति, ततोऽन्या अपि च तत्त्वेन विना न भवन्ति, सोऽपि ताभिर्विना न भवति, अत एव नियताकार-रूपपरिमाणात्वात्, स च तत्परिणतिव्यक्तिरिति द्वयमपि भवतीति, एवं तस्मिन्नेव द्रव्यक्रियात्मनि वस्तुनि [गुणादीनां] अन्यभावात् पदार्थान्तरकल्पनावैयर्थ्यम् [गुणादीनां] क्रियामात्रत्वाद्गुणादीनामपि तपदार्थानां द्रव्यजातिभेदपरिकल्पनावैयर्थ्यञ्च, सर्वद्रव्याणां क्रियावत्त्वादिति ।

तत्प्रदर्शनार्थमाह—　　5

अद्रव्यद्रव्यवद्द्रव्यसंयोजनवियोजनरूपरसगन्धस्पर्शशब्दोत्क्षेपणापक्षेपणभवनविशेषसम वयनादयो भवनमेव, न गुणादयः सन्ति, द्रवति जानाति इच्छति द्वेष्टि नियतते संयुनक्ति वियुनक्ति श्लेषते इत्याद्याकारकलङ्करेण कर्तृधात्वभिना क्रियाविशेषाणां सकर्तृकाणामभिधानात् ।

(अद्रव्येति) अद्रव्यद्रव्यवद्द्रव्यसंयोजनादयः, गुणादयस्त्वावक्रियैवेति प्रागुक्तमधुनाप्यु च्यते तद्द्वारेण व्यासमेतद्, द्विविधं हि द्रव्यमद्रव्यमनेकद्रव्यञ्च नास्य द्रव्यं समवायिकारणमित्यद्रव्यम्, 10 आत्माकाशकालदिक्परमाण्वाद्यम्, द्रव्यवद्द्रव्यन्तु द्व्यणुकादिमहापृथिवीपर्यन्तम्, तस्य द्विविधस्यापि द्रव्यस्य जातिभेदाभावः, यस्मात् संयोजन प्राप्तिः क्रियापरिणतिलक्षणा सैव संयोगो गुणोऽन्याका-शादीनाम्, आत्माकाशादेरपि परिणमनक्रियावत्त्वात्, वक्ष्यद्विप्रसासत्त्वात्, एवं वियोजनं-विभागः क्रियामात्र, न गुणः, तथा रूप्यतेऽक्षिभ्यामिति रूपम्, रस्यते जिह्वयेति रसः, एवं गन्धस्पर्शशब्दाः, अन्ये च संख्यादयो भेदाः गुणाः संख्यायमानत्वात्, उत्क्षेपणापक्षेपणादि[1] कर्मोत्क्षेपणादिक्रिया द्रव्य- 15 धर्मो द्रव्यमभेदः, तथा भवनमिति सत्तासामान्यं, द्रव्यस्यैव समानस्य भवन, असमानेन भूयते, विशेषणमिति विशेषः क्रियैव, येन नीलाभिना गमनाभिना क्रियामात्रेण द्रव्यस्य विशेषणमथन स वि-शेषः, समवयन सम्बन्धः, सोऽपि संयोग एव, समितेष्विभावेनावयवानामवस्थानम्, तन्त्वादीनां

पट्यत्वमिति । द्रव्यक्रिययोर्भेदोऽप्यविभागार्थं प्रदर्शयति—ततोऽन्या अपि चेति द्रव्यात् क्रियया अन्यत्वेऽपि द्रव्येण विना क्रिया न भवति क्रियया च विना द्रव्यं न भवतीत्यविनाभावस्तयोरिति भावः । तेन विना—द्रव्यत्वरूपपृथिव्यादिस्वरूपतां विना 20 विना इत्यादिकर्तृ निरात्मकेति—एवं तस्मिन्नेवेति । [illegible] गुणमेवेत्याऽऽकाशपृथुत्वयोगपृथिवीनां विभि-न्नत्वमिप्यत्वमपि व्यर्थमाह—गुणादीनां क्रियामात्रत्वादिति । नवं हि [illegible] पदार्थानां न [illegible] त्रिचैव प्रातिनियतमित्यनुपपन्नमिति एतन्मतेन [illegible] न सन्ति तदन्यायं क्रिया वैतुभवनेन गुणत्वमिति भावः । एतदेव भवति—अद्रव्यद्रव्यवदिति । अत्र [illegible] द्रव्यार्थं पृथिव्यादेरेकत्वमिति [illegible] समान्यविशेषसमवायानां द्रव्यक्रिययोरन्तर्भावं निरूपते—द्विविध- 25 मिति, [illegible] दिति [illegible] संयोजनवियोजनाभ्यामुत्पत्ति-[illegible] संयोजनवियोजने [illegible] क्रियात्मत्वेन क्रिया च द्रव्यमात्र[illegible] भावः । [illegible] रूप्यत इति [illegible] क्रियाविशेषत्वात् क्रियावाच [illegible] मिति भावः । उत्क्षेपणादि च क्रिया [illegible]—उत्क्षेपणेति । सामान्यमपि [illegible] भवनमितीति । [illegible] समवायोऽपि क्रियैवेत्याह—समवयनमिति । तदेवं द्रव्यगुण- 30 क्रियासामान्यविशेषसमवायानां [illegible] ततो भिन्नस्य [illegible] वस्तुतत्त्वमुपा [illegible] न

[1] सि. क. [illegible] ।

पर्यायेण समवायः इहेति कार्यकारणयोरेकीभवनम्, भाविभवनात् यावत् समवायिद्रव्यमेवात् सम-
वायानन्यत्वं दर्शयति षट्पदार्थपरिमाणाभावश्च परिमाणधर्मानन्यत्वात् क्रियागुणादिपदार्थानन्यत्वाच,
भवनमेव भाव एव क्रियैव न गुणादयः सन्तीति भवनशब्देन क्रियां दर्शयति, इदानीं द्रव्यं दर्शयि-
तुकाम आह—द्रवतीत्यादि यावच्छब्देनाह ईलापाकारकारकारेण कर्तृवाचिना द्रुवेपिद्रिपिमिषविसंदु
5 चिविदुविविदीनां साध्यानां क्रियाविशेषाणां सकर्तृकमयाममिधानात् ।

तयोरन्योन्यव्यतिरिक्तयोर्द्रव्यक्रिययोरभावप्रदर्शनार्थो ग्रन्थः—

पृथिव्यादिसंयोजनवियोजनादीनामभावे न मृदादि, भावो वेति द्रव्यभावपरिग्रहो युक्तः ।

पृथिव्यादिसंयोजनेत्यादि यावत् मृदादिभावो वेति व्यञ्जनामेव द्रव्यमेवाभावसमवाये
संयोगमात्रः क्रियाभेदा[न]सन्तीत्यादि तेनाभिप्रायारम्भम्, तस्माद्द्रव्यभावपरिग्रहो युक्त इत्युपनयति,
10 इतिशब्दस्य हेत्वर्थत्वात् ।

एतच्च कृत्वा नहीह कश्चिदपि स्वस्मिन्नात्मनि मुहूर्तमप्यवतिष्ठते वर्तते वा यावदनेन
वर्तितव्यमपायेन वा युज्यत इति ग्रन्थः, नहि कश्चिदर्थो द्रव्यं स्वस्मिन्नात्मनि निर्भेदमि-
क्रियात्मे मुहूर्तमपि अवतिष्ठते अपिशब्दात् [illegible]समयमपि नावतिष्ठते, एतेन वृद्धिहानिसतत-
सम्भवृत्तिरूपं सर्वं वस्त्विति द्रव्याऽऽख्यानमेव कृत्स्नम् वर्तते यावदनेन वर्तितव्यमिति तु पुनः

15 द्रव्यं नाम [illegible] द्रव्यभाव[illegible] [illegible] द्रव्यमपि [illegible] द्रवति–द्रवतीमिति ।
द्रवतीति हि द्रव्यमुच्यते [illegible] कर्तरि कर्मणि वा [illegible] इति [illegible] यदि क्रियाकर्म वा तत्र [illegible]
च क्रियाकारक[illegible] [illegible] [illegible] [illegible], तथा क्रिया [illegible]
[illegible] तत्र [illegible] भावः । द्रुवेति,
द्रु गतौ, [illegible], [illegible], [illegible] गतौ [illegible] इति यावत्
20 [illegible] द्रव्यमिति भावः । [illegible] द्रव्यस्य
[illegible] पृथिव्यादि[illegible] [illegible] द्रव्यं भावयेन-
त्युक्तं [illegible]–पृथिव्यादीति । [illegible]–एतच्च कृत्वेति [illegible] च भाष्ये "[illegible]
(४ १-१) इति सूत्रे [illegible] [illegible] पुनः [illegible]
[illegible] पुनः [illegible]
25 [illegible] न हि कश्चिदपि स्वस्मिन्नात्मनि मुहूर्तमप्यवतिष्ठते वर्तते वा यावदनेन वर्तितव्यम्, अपायेन वा
युज्यते [illegible] यथा '[illegible]
[illegible] इति । [illegible]–न हि कश्चिदर्थ इति [illegible]
[illegible] परिणामं [illegible] परिणामाभावे तु [illegible]
[illegible] द्रव्यमिति भावः ।
30 [illegible]–एतेनेति । [illegible] [illegible]
[illegible] न हि [illegible] [illegible] एवम् [illegible]
[illegible] द्रव्यं [illegible]
[illegible] हि 'गुणानां परमं रूपं न दृष्टिपथमृच्छति' इतीति भावः । ननु [illegible]
एवं [illegible] परिणामो [illegible] तर्हि [illegible] वर्तते इति ।

1 सि क. [illegible] । 2 सि क. [illegible] ।

यत्परिमाणस्य यावदिति नियतपरिमाणा वृद्धिं दर्शयता तस्यैव द्रव्यस्यावस्थितस्यावस्थाविशेष एव वृद्धिरिति दर्शितं भवति, तथाऽपायोऽपि, यावदनेनापेतव्यं तावदेवापायेन वा युज्यत इति ।

एवम कृत्स्नेत्यादि यावदपायेन वा युज्यत इति भाष्यकारेण सांख्याशाङ्कोक्तो ज्ञापकग्रन्थः, सोऽयमस्मिन्नेव द्रव्यक्रियात्मकवस्तुवादे घटते, न परमतैकान्तद्रव्यापरिणामवादे, नापि तथाप्रवृत्त क्षणिकवादे, तद्व्याचष्टे–नहि कश्चिद्धर्मो द्रव्य, नहि किञ्चिदिति भाष्यस्य सामान्यनपुंसकनिर्देशस्यार्थ इति पुंलिङ्गेन विशेष्य व्याख्यानम्, यथोक्त 'अव्यक्ते गुणसन्देहे [च]नपुंसकलिङ्ग प्रयोक्तव्यम्, जायमाने हि द्रव्यमेव जायते पुमान् स्त्री वा, तथापि वक्तारो भवन्ति किमस्य जातम् ? इति (एतस्य मानार्थकः पाठो महाभाष्ये अ १ पा २ आ ३) पुनरपि धर्मपर्यायमाह-द्रव्यमिति, भाष्यकारमतेनैव, अस्मिन्नारम्भे-द्रव्यात्मनीत्यर्थः, निर्भेदनिष्पाक्ये–गमनस्पन्दननिमेषोन्मेषादिभेदविरहिते वस्तु भेदविरहितस्य निरुपाख्यत्वात्, नहि द्रव्यं धर्मरहितमुपाख्यातुमशक्यम्, अनुपाख्यत्वादसदेव स्यात्, अतस्तन्मुहूर्तमपि नावतिष्ठते परिणतिक्रियाविरहितम्, तद्व्याचष्टे–अपिशब्दादयावत् क्षणमपि नावतिष्ठते, नाडिकाकलाकाष्ठाप्राणोच्छ्वासनिःश्वासक्रमहान्या, ततः परं सूक्ष्मकालाभावात्, एतेन–व्याख्यानव्याख्यानवचनेन वृद्धिहानिसततसं[प्र]वृत्तिरूपं सत्र घटितमिति द्रव्याऽऽख्यानमेव कृतम्, वर्तेते

आविर्भावस्य वा निरन्तरा प्रवृत्तिस्तया स्थितिरवकल्पते अभेदादवस्थानादिति भाव । तथाऽपगमस्य निरन्तरप्रवृत्तिरभेदादव स्थानात् स्थितिर्भवत्यादित इत्याशयेनाह–तथापायोऽपीति । सांख्याशाङ्कस्येति, शोका हि सत्त्वरजस्तमसां पुरुषार्थ स्वतन्त्रपरिणामिनामुपचयापचयमात्रस्वरूपा अवस्थाविशेषा यथायोगं पुंस्त्वादिलिङ्गमवलम्बन्ते तदेतद्भाष्यकाराभिमतं किं न तु सोऽयमस्मिन्नेवेति सम्बन्धोऽयं शास्त्रानुसारीति भावः । एतासाञ्च व्यवस्थाना अन्यदर्शनेष्वसम्भवं दर्शयति सोऽयमस्मिन्नेवेति एकान्तानित्यपक्षे एकान्तनित्यत्वपक्षे च क्रियाव्यवस्था न सम्भवतीति भाव । न हि कश्चिदिति सामान्येनोपादानात् किञ्चिदिति नपुंसकत्वे प्रयोक्तव्ये कश्चिदिति धर्मसम्बन्धाभिप्रायेणोक्तमिति व्याख्यातमित्याह–न हि किञ्चिदिति । नपुंसकलिङ्गव्यवस्थाप्रयोजनमाह–यथोक्तमिति । अव्यक्त इति । 'नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम्' इति सूत्रे (पा १-२-६९) भाष्ये 'कथं पुनर्ज्ञायते नपुंसकं प्रधानमिति ? एवं हि दृश्यते लोके अनिर्ज्ञातेऽर्थे गुणसन्देहे च नपुंसकलिङ्गं प्रयुज्यते किं जातमित्युच्यते द्वयं चैव हि जायते स्त्री वा पुमान् वेति पाठो दृश्यते नपुंसकस्य प्रधान्यप्रदर्शनपरं भाष्यम्–सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्थारूपा स्थितिर्लिङ्गमव्युच्यते सा च सर्वत्र व्यापिनी, स्थितिरूपत्वेन स्त्रीपुंसयोरपि विवक्षायां नपुंसकलिङ्गप्रयोगोऽत्र एव भवति, स्त्रीत्वादीनां गुणानां सन्देहे साम्यरूपेण ज्ञाते स्त्रीत्वादिना पुनरज्ञाते नपुंसकलिङ्गं प्रयुज्यते–किं जातमित्यनिर्ज्ञातेऽर्थे निदर्शनम्, द्वयं चैव हि जायते स्त्री वा पुमान्वेति गुणसन्देहे निदर्शनमिति अर्थं भावः सत्त्वादयो गुणा वैषम्य भावमापन्नाः तत्तल्लिङ्गत्वेन प्रवर्तन्ते तथापि प्रतिक्षणं प्रवृत्तप्रवृत्तिस्वभावानां सत्त्वादिधर्माणामनुवृत्तिः तदेवं गुणसाम्यात्मनस्तेः सर्वावस्थास्वेते गुणाः तदनुवृत्तिप्रत्ययस्य हेतवो भवन्तो गुणाः सत्त्वादयः स्थितिलिङ्गतामापादयन्ति साम्यं हि गुणानां स्थितिः । तत्र च सामान्ये सर्वत्रैवान्वयोत्पत्त्याविर्भावतिरोभावयोरपि तदनुगमात् स्त्रीत्वादिलिङ्गभेदस्य नपुंसकलिङ्गं स्थितिसम्बन्धात्वं सर्वनामैव सर्वनाम व्यपदिश्यते अनिर्ज्ञाते गुणसन्देहे तत्रैव प्रयोगार्हत्वादिति द्रष्टव्यम् । सामान्यस्य द्रव्यस्य निर्भेदव्याख्याने कालस्येऽप्यस्थितो केनापि धर्मेण तदपायानुपपन्नत्वात्स्वरूपेण न कालस्येऽप्यवस्थित इत्यायस्थितिरुपसिद्धमस्मनीति । तदपास्या–एक्ष्यः तेन चाऽऽरम्भनिमित्तस्य योगादिति भाव । स्थितिरूपं द्रव्यं यदि स्थितमेव धर्माणां भेदं, तर्हि आविर्भावतिरोभावकालनभेदादन्यत् इति तत्रानन्यत्वमिति मुक्तत्वपर्यायवत्द्रव्यमेव स्यात् यथाविर्भावतिरोभावयोर्भेदकल्पने तथापि आविर्भावतिरोभावाभ्यां न स्याताम्, भूतत्वाभावादिति तथापि द्रव्यं न स्यादिति आविर्भावतिरोभावयोर्निरन्तर प्रवृत्तिरूपस्थितिस्वभावभूतत्वात्सव्यापकत्वादाह–व्याख्यानव्याख्यानवचनेनेति । वृद्धिहानिप्रवृत्तिरूपं द्रव्याख्यानम्

१ सि क. द्रव्याख्यानमेव ।

यावद्येन वर्तितव्यमिति तु पुनर्वत्सरिमाणस्य यावदिति नियतपरिमाणां वृत्तिं यवादीनामिव साधिक-
सहस्रयोजनात् परतो न मूर्ता कदाचिदिति दर्शयता तस्यैव द्रव्यस्यावस्थितस्यावस्थाविशेष एव वृत्ति-
रिति दर्शितं भवति, तथाऽपायोऽपि—यावदनेनापेतव्यं तावदेवापायेन युज्यत इति यावच्छब्दार्थमपि
इत्थं भावयति—यथा सूक्ष्मनिगोदापर्याप्तजीवस्यावरणान्तरायक्षयोपशमकृतयोगोपयोगौ ज्ञानावरणान्-
5 तरायक्षयोपशमभागोपलभ्यमभावोऽप्यस्य समवतिष्ठते, ज्ञानदर्शनावरणवीर्यान्तरायोदयवशनिरोधे योगोपयोगौ हानिर्न ततः
परं हीयते, अन्यथा तस्याजीवत्वप्रसङ्गादिति तस्यापायस्यमात्रस्यैवाभावितं वर्तते [हीयते]ति
यावच्[छब्द]स्यापायपरिवर्तसमवस्थितत्वसमर्थितेत्येषोऽस्य ग्रन्थस्यार्थः ।

तस्मादयमपि ग्रन्थो व्याख्यानदर्शनेनैव नेतुं शक्यते, सन्निहितव्यक्तियुक्तत्वात्, तत्र
द्रव्यमेवेति तावन्न युज्यते, यदि तु द्रव्यमित्येवाक्रियमभवनमभविष्यत् ततो नाभविष्यत्,
10 यदि न प्रावर्तिष्यत न क्रियापि स्याद्द्रव्यं प्राक् केनचित्प्रमनाविप्रकारेणावृत्तं तदेवेदानीं पश्चादपि
अप्रवृत्तत्वात्, भवदेव हि भवति न निरुपाख्यम्, यदि निरुपाख्यमपि स्यात् खपुष्पमपि
स्यात् खपुष्पमपि वाऽभविष्यत् त्वदभिमतद्रव्यवत् अभवनवत्त्वात् ।

(तस्मादिति) तस्मादयमपि ग्रन्थो व्याख्यानदर्शनेनैव नेतुं शक्यते, नान्यथेति प्रतिपत्तव्यम्,
किं कारणं ? सन्निहितव्यक्तियुक्तत्वात्—सन्निहितस्यावस्थितस्यैव व्यक्त्याविर्भावः सन्निकर्षेण
15 [द्र]व्यभिगम्यत्वं, तथा व्यक्तेर्युक्तत्वात् द्रव्यस्य क्रिया च भवतीति भावम्, अन्यथा तद्युक्तेरसत्कार्य-
वादप्रसङ्गादसम्भवाच्च द्रव्यमेव क्रियैवैवमेवयोर्वादयोरनुपपद्यते—तत्र द्रव्यमेवेति तावन्न युज्यते,
कथं ? यदि तु द्रव्यमित्येवाक्रियमभवनमभविष्यत्—वृत्तिव्यपरहितमपरिणामैकान्तरूपं यदभविष्यत्

दर्शयति—वर्तते यावद्येनेति । यवैः [illegible] यवादीनामिवेति [illegible]
[illegible]
20 [illegible] न इतीति भावः । [illegible] दर्शयति—तथाऽपायोऽपीति ।
सूक्ष्मनिगोदापर्याप्तजीवे योगोपयोगौ । [illegible] यथेति [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] —तस्मा-
25 यावदिति । [illegible] —तस्मादयमपीति । [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] सन्निहितेति [illegible]
[illegible] द्रव्यं क्रिया च भवतीति भावः । [illegible]
30 [illegible]
[illegible] भावः ।

टि × × १ क. °तथाऽपो° । २ नि क. °[illegible]° ।

ततो नाभविष्यदिति क्रियातिपत्तौ लृङ्, अभवनमेवापद्यते न भवत्येवेत्यर्थः, क्रिया भवनं प्रवृत्ति रित्यर्थः, यदि न प्रवर्तेत—परिणमेत न क्रियापि स्यात्, द्रव्यं प्राक् केनचित्प्रवर्तनादिप्रकारेणाप्रवृत्तं तदे वेति—सामान्यकालवाचिना लङ्नेनेदानीमपि निर्देशकाले तदप्रवर्तमानं पश्चादेष्यत्कालेऽप्रवर्तिष्यमाणं तस्मादित्यर्थः, अप्रवृत्तत्वात् किमुक्तं भवति? प्राक् नासीत्, इदानीमप्रवृत्तत्वात् खपुष्पवत्, इदानीं न स्यात्, प्रागप्रवृत्तत्वात्, खपुष्पवत्, पश्चाच्च भविष्यति, इदानीमप्रवृत्तत्वात्, खपुष्पवदेवेत्यभूत तस्मात् 5 द्रव्यं क्रियात्मकत्वात् परिणामस्वरूपत्वात् अप्रवृत्तत्वादित्यर्थः, भवदेव हि भवति—प्रवर्तमानमेव हि केनचिद्धर्मेण क्वचित् क्वचित्कालीनं भवति, न निरुपाख्यम्, यदि निरुपाख्यमपि स्यात् खपुष्पमपि स्यात्, खपुष्पमपि चाऽभविष्यत् भवति भविष्यति, स्वद्रव्यमिव द्रव्यवत्, अभवनादिति, अक्रियत्वा नामित्यर्थः।

स्यान्मतम्— 10

अनैकान्तिकमेव तत्, आकाशादीनामप्रवृत्तिभवनानां सत्त्वदर्शनादित्येतदयुक्तम्, तद्विपक्षत्वासिद्धेः आत्मादयपि च प्रवृत्तमेव द्रव्यत्वात्, तन्तुपटीजवदिति, तस्माद्येन तेन प्रकारेण परिणममानं प्रवर्तमानं वस्तु भवतीत्युच्यते।

(अनैकान्तिकमेवेति) अनैकान्तिकमेव तत्—अभवनात् खपुष्पमपि नैवेत् द्रव्यवत्, द्रव्यमपि मा भूत्, अप्रवृत्तत्वात् खपुष्पवदिति, कस्मात्? आकाशादीनामप्रवृत्तिभवनानां सत्त्वदर्शनात्, 15 अपरिणामित्वादित्यर्थः, इत्येतदयुक्तम्, तद्विपक्षत्वासिद्धेः, यस्मात् आत्मादयपि च प्रवृत्तमेव द्रव्यत्वात्तन्तुपटीजवदिति, यथा तन्तवः तन्तववस्थायां पटावस्थायाञ्च प्रवृत्तत्वात्प्रवर्त्यन्त एव तथाऽऽत्मा दयः, बीजमेव अङ्कुरादिभावेषु प्रवृत्तमेव तथाऽऽत्मादय इति दृष्टान्तद्वयोपादानात् न्यायव्यापिता

क्रियातिपत्ताविति लृङ्विधिनिमित्तप्रदर्शनम्, क्रियायाः अनिष्पत्तिः क्रियातिपत्तिः एवमन्वयपरिणामित्वाभावसाधनेन भवनक्रियानि- ष्पत्तिरूपत इति तत्र अभिमतोऽभवनत्वे द्रव्यमेव हेतुरिति द्रव्यमित्येवैतदुक्तं यतो हि तद्भवत एव तदभिमतभवनमेवा- 20 पत्स्यतीति क्रियाभवनप्रवृत्तीनां पर्यायत्वसंदर्शनार्थमभवनमिति पर्यायानुसारेणोक्तम् प्रतिज्ञान्येन पुनराह—यदि न प्रवर्तेतेति क्रियायां प्रवर्तितत्वात् प्रवृत्ती कर्ता हि क्रिया स्यात् तस्या न तथ्यं भवनं स्यात् प्रवृत्तिः—परिणामः तत्र यदि द्रव्यं न परिणमेत्—यदि पूर्वं क्रमभाविना न परिणतं तदिदानीमपि न परिणामं प्राप्नोति भविष्यत्कालेऽपि न परिणंस्यते अभव एव भावात् न तमभवत् इति द्रव्यं क्रियापि न स्यादिति भावः। अनुमेन साध्यप्रदर्शनमिति—द्रव्यं प्रागिति। अप्रवृत्त- त्वादिति, अनेन प्रयोगः दर्शितः एतदेव प्रश्नमुखेन व्याचष्टे—किमुक्तं भवतीति। भवदेव भवति भावस- 25 त्त्वो नित्यत्वमिव्याह—भवदेवेति। ननु सततप्रवृत्तिप्रसाधनमाकाशादीनामप्रवृत्तत्वात् अभवनात् खपुष्प द्रव्यवत्प्रवर्तमानत्वप्रदर्शनमुखेनाप्रवृत्तत्वादिति हेत्वाभास इत्याशङ्कते अनैकान्तिकत्वाभिप्रायेण—अनैकान्तिकमेवेति। आका- शादीनामपि प्रवृत्त्याभावस्याविशेषे हेतोरनैकान्तिकत्वमाशङ्क्येदं तद्विपक्षत्वासिद्धेरिति समाधत्ते ततो द्रव्यत्वाविशेषेऽपि ... 30 ... तन्तुपटीजवदिति ... न्यायव्यापितां ...

1 क. नाभविष्यदवति भविष्यति स्वद्रव्यमिव द्रव्यवत् अभवनादिति।

मतमेवैतत्, यथोक्तं अस्तिभवतिविद्यतिपद्यतिवर्ततयः सन्निपातषष्ठाः सत्तार्थाः' ( ) । इति, तस्मात्तेन तेन प्रकारेण परिणममानं प्रवर्तमानं वस्तु भवतीत्युच्यते तेन तेन च पारिणामिकेन प्रकारेण भवति परिणमतीति ।

अत्रोपपत्तिमहेतुमाह—

5 तथा च चैतन्यादिलक्षणताऽऽत्मादेरुपपद्यते तथाभवनप्रवृत्तिसामर्थ्यात् द्रव्यत्वतुल्यत्वे सत्यपि ।

तथा च चैतन्यादिलक्षणतेत्यादि यावत्तुल्यत्वे सत्यपि, तुल्ये द्रव्यत्वे—अस्त्येव जीवद्रव्याणामजीवद्रव्याणाञ्च भवनविशेषः तद्यथा—जीवद्रव्यस्य चैतन्यवीर्यामूर्त्त्यसंख्यातप्रदेशावगाहादिः तथाभवनप्रवृत्तिसामर्थ्यम्, अजीवद्रव्येष्वपि पुद्गलानां रूपरसादिधर्मोऽपि तथाभवनसामर्थ्यम्,

10 यथासंख्यञ्च धर्माधर्माकाशकालानां गतिस्थित्यवगाहवर्तनात्तथाभवनसामर्थ्यानि, तस्मादात्मादेर्द्रव्यत्वतुल्यत्वे सत्यपि तथाभवनप्रवृत्तिसामर्थ्याच्चैतन्यादिप्रतिविशिष्टलक्षणतोपपद्यते, एवं तावद्द्रव्यस्य क्रियाविरहितस्याभाव उक्तः ।

तथैव युक्त्या क्रियाया अपि विना द्रव्येणासत्त्वमित्यत आह—

अथ तु प्रवृत्तिर्भूतिरित्येवाद्रव्या ततो नैव स्यादसमा पूर्ववत्, भवत्येव हि भवति

15 द्रव्यार्थसः, एतदनिष्पत्तोऽस्तिभवनसामर्थ्यात् खपुष्पमपि वा स्यादद्रव्यत्वात्क्रियावत्, भूतार्थसामर्थ्यादेव हि प्रवृत्तिः, गुणाद्यपि च द्रव्यमेव प्रवृत्तत्वात्तस्यादिवत् ।

(अथेति) अथ तु प्रवृत्तिर्भूतिरित्येवाद्रव्या प्रतिक्षणप्रादुरुपरमलक्षणा भूतिरित्येव, यदेतत्

स्थानमिति न किमपि द्रव्यं पारिणामिकं रूपमनापद्य वर्तत इति भावः । क्रियायत्तमेव दर्शयति—यथोक्तमिति योऽयं भवति तद् द्रव्यम् तद्रूपत्वात् तस्मात् क्रियाविरहितमपि किञ्चिदेकदाऽप्यद्रव्यमेव नास्तीति भावः । एवमेव जीवधर्मा-

20 धर्मादिषु तत्तदनुगतता द्रव्याणां द्रव्यत्वेन यथा क्रियायत्तत्वं तथाऽऽत्मीयात्मीयवैशेषिकलक्षणेभ्योऽपि परस्परभिन्नानां द्रव्याणां क्रियायत्तत्वमिति दर्शयितुमुपपत्तिहेतुमाह तथा चेति । अन्वेष्य द्रव्यत्वतुल्यतां दर्शयति—तुल्ये द्रव्यत्व इति । विशेषलक्षणानि दर्शयति जीवद्रव्यस्येति उपयोगलक्षणचैतन्यपरिणामो वीर्यपरिणामः असंख्येयप्रदेशादिपरिणामः लब्धिरूप-भावरूप जीवनाम्, धर्माधर्मयोर्गतिस्थित्युपग्रहकारित्वमात्रतासमन्ययप्रदेशपरिणामत्वमात्रताऽमूर्त्तत्वमात्रता च नभसोऽवगाह-दानलक्षणता अनन्तप्रदेशपरिणामत्वमात्रताऽमूर्त्तता च कालस्य वर्तनापरिणामलक्षणता द्रव्यपर्यायसंख्येयताऽनन्तसमयत्वादि

25 मात्रताऽमूर्त्तता च सर्वैरन्यैरसंख्यातप्रदेशत्वमनुसृत्य वर्णादिमत्त्वेनाप्युपलक्षणता मूर्त्तत्वमात्रताऽसंख्येयसंख्येयानन्तप्रदेशपरिणामलक्षणता च पुद्गलानामिति सर्वत्रास्त्येवामभवादिस्वरूपविशिष्टरूपसत्ता । तथाभवनप्रवृत्तिसामर्थ्यात्तत्तत्स्वरूपो न स्यादित्यभिप्रायमपि तुल्ये द्रव्यत्वे सत्यपि तत्तल्लक्षणतभिन्नत्वे हि स्वार्थेनमेवेन भेदो न स्यात् न भेदे तत्तुल्यत्वमात्मीयस्वरूपमिव तुल्यमित्यर्थः । एतच्च न किञ्चित् क्रियाविरहितं द्रव्यमस्तीत्युपदर्शितम्—एवं तावदिति । अथ क्रियामात्रपक्षे दोषं वक्तुमाह अथ त्विति तुल्यत्वे द्रव्यपक्षस्यानुसरणं । प्रतिक्षणं विविधक्रियायत्तत्वानु-

30 पपत्तेऽपि व्यत्यासे न सर्वक्रियाः प्रतिक्षणेति एवञ्च पर्यायस्य प्रादुरुपरमः च विनाश इति क्षणिकमनुगतमस्य सर्वं भवत्येव भावात्मकमित्यत न तु तथा स्वरूपमिति भवनस्यैकस्य द्रव्यस्वरूपस्याभावात् भावादर्शं द्रव्यमपि तद्रूपत्वात्

---

1 लि. ख. तुल्यत्वे ।

धारणात्, अद्रव्या—द्रव्यविरहिता क्रियैवेत्यर्थः, ततो नैव स्यादसौ पूर्ववत्—प्राक् पश्चाच्च वाऽद्रव्यत्वादभूतत्वात् खपुष्पवदिति व्याख्येयम्, निर्बीजत्वादस्थितत्वाविभागित्वपर्यायैः त्रिष्वपि कालेषु साधनानि योजयद्भिरिति विशेषः, भवदेव हि भवति द्रव्यार्थत इति स्थितिरूपं द्रव्यार्थभवनमाचष्टे, एतदनिच्छतोऽस्थितभवनसामर्थ्यात् खपुष्पमपि वा स्यादद्रव्यत्वात् भाववत् क्रियावत् अनिष्टापादनमेवत, भूतार्थसामर्थ्यादेव हि प्रवृत्तिः—द्रव्यार्थसामर्थ्यादेव हि प्रवृत्तिः—द्रव्यार्थसामर्थ्यादेव यस्मात् प्रवृत्तिः क्रिया न 5 निर्बीजेत्यर्थः, अत्रापि पूर्ववदनैकान्तिकाशङ्का—ननु निर्बीजगुणादिप्रवृत्तिर्दृष्टेति, अत्रोत्तरमाह—गुणाद्यपि च द्रव्यमेव, प्रवृत्तत्वात् तत्त्वादिवत्—तन्तुबीजपटादिवदिति प्राग्वत्, इह तु द्रव्यभवनमन्तरेण प्रवृत्त्यभाव इति प्रकर्षोपनेयमिति विशेषः ।

एवं क्रियापि द्रव्येण विना नास्तीत्युक्त्यायवदेवेति द्रव्यक्रियालक्षणं द्वैतमुक्त्वाऽपरार्थन्यायेनापि प्रतिपादयिष्यन्नाह— 10

भवतीति भावः स च कर्ताऽकर्ता च द्रव्यम्, यतोऽसौ भवतीति भावः तद्द्रव्यं स भावो, भवनसम्बन्धाद्भवतीति भवति तस्मात्तद्भवनं भावः सा क्रिया ।

भवतीति भाव इति, अत्र 'भुवश्च' (   ) इति कर्तरि णप्रत्ययं केचिदाहुः, इह तु भूयत इति भावे घञ् प्रत्ययः, तयो च येन भूयते स भाव इत्यर्थः सामर्थ्याद्यो भवति स एव सम्बध्यत इति भवतीति भाव इत्युक्तम्, स च कर्ताऽकर्ता च द्रव्यं तस्माद्भावशब्दो द्रव्य- 15 वाची क्रियावाची च यतोऽसौ भव[ती]ति भावः—यस्मादेतयोर्येन प्रकारेण यतो धर्मेण धर्मोऽन्य भवति तद्द्रव्यं स भाव इति, इतिशब्दस्य हेत्वर्थत्वाद्भवतीत्येतस्यतो भवति स भावः सा च क्रिया,

---

ख्यातमात्मपातिति भावः । भास्मादि चाव्ययेऽपि न स्यादद्रव्यत्वात्, अभूतत्वात् खपुष्पवदिति भावार्थः । निर्बीजत्वादिति अभिप्रायेण क्रियया उपादानकारणस्य स्थिरभूतस्य अभावप्रभावेण भूतत्वीवतत्वादिति भाव । एवं निर्बीजत्वमित्यत्र अस्थितत्वादिति तमित्यादिशब्दक प्राक् नासीत् इदानीं निर्बीजत्वात् खपुष्पवत्, इदानीं न स्यात् प्राक् निर्बीजत्वात् पश्चाच्च 20 न भविष्यति इदानीं निर्बीजत्वात् खपुष्पवदेवमुक्तं तस्मात् भास्मादि, अस्थितत्वादिति भावः । स्थितस्यैव भवनं सम्भवति न तु निर्बीजस्येत्याह—भवदेव हीति । विपर्यये दोषमाह—एतदनिच्छत इति । ननु सत्त्वादिगुणानां सामान्यरूपाणामपि प्रवृत्तिदर्शनाद्व्यभिचारिता क्रिया सम्भवतोऽनैकान्तिको निर्बीजत्वादित्युक्तस्य साधन इत्याशङ्कते ननु इति । गुणादीनामपि तत्त्वादिवत् प्रतत्त्वेन तेन तेन प्रकारेण प्रवर्तमानत्वात्, न हि द्रव्यस्य तथाभवनमन्तरेण प्रवृत्तिः सम्भवतीत्युत्तरयति—गुणाद्यपि चेति । एवं द्रव्यक्रियोरन्यतराभावेऽपराभावप्रसङ्गमभिधायेत्यर्थः प्रकाश्य भावपदार्थस्य द्वैविध्यं दर्शयति—भवतीति भाव इति । 25 भावशब्दनिष्पत्तौ विकल्पं दर्शयति अत्रेति भवतीति भाव इति केषाञ्चिन्मतेन कर्तरि णप्रत्यये भवति पाणिनीयमते तु भवतीति भव इत्यच्प्रत्ययेन भवति भाष्यमते तु प्रत्ययर्थप्रत्ययात् घञ्प्रत्यये भाव इति भवति चान्द्रादिमतेन तु भवतेर्णिमात्वा कर्तरि घञ्प्रत्यये भावः भव इति रूपद्वयं भवति । इह तस्य भावसम्बन्धनिष्पत्तिमाह—इह त्विति येन येन रूपेण हरितादिना अभावरूपेण वा भूयते स भावः । केन तथा भूयते ? सामर्थ्याद्यो भवति स एवेति भूति भवतीति भाव इत्युक्तं न तु भावशब्दप्रवृत्तिः प्रवृत्तिनिमित्तेनाह—तदाचेति । स च भावः कर्तृभूतश्चाकर्तृभूतश्च द्रव्यं भवति अकर्तृभूतस्य क्रियाया अपि द्रव्य 30 स्थैर्यरूपत्वात् तथा च द्रव्यं क्रिया च भाव इत्युक्तं भवतीत्याह—स चेति । द्रव्यस्य भावत्वमाह यतोऽसाविति । यस्मादे

---

१ क. पर्यव । २ सि. क. स च ।

कुतः पुनर्भवतीति ? भवनसम्बन्धाद्भवतीति भवति तस्य द्रव्यस्य, तस्मात्तद्भवनं भावः सा क्रिया प्रवृत्तिर्भवनमित्यर्थः ।

अत एव तदर्थगतेः प्रकृतिपर एव प्रत्ययः प्रयोक्तव्यः प्रत्ययपरैव च प्रकृतिरिति [पात० महाभाष्ये० अ० ३ पा० १ सूत्रे २]व्युत्पत्तिः, उभयार्थवत्त्वप्रदर्शनाय च कोऽसौ
5 भावो नामेति प्रश्नोपक्रमं व्युत्पाद्यते क्रिया, पचत्यपत इति, नोच्यते योऽसौ भवति कोऽपीति, असत्साम्योपादानसाम्यभावत्वात् भावस्याक्षतुपकानुकारात्, तद्विपर्ययेण तु द्रव्यभावस्य प्रश्नप्रतिवचने दृष्टे व्युत्पादनकाले, तद्यथा कस्य भाव इति प्रश्नः, प्रतिवचनमपि योऽसौ भवतीति उच्यते नोच्यते पचत्यपते तद्भवनमेव, किं भूयते न भूयते केनापीति, स्वसम्बन्धोपादानसिद्धभावत्वात् तस्य ।

10 अत एवेत्यादि, तस्योभयार्थत्वदर्शनस्य दृढीकरणार्थं यावत् प्रत्ययपरैव प्रकृतिरिति, कथा नार्थम्, क्विप्प्रत्यये चिदादीनां प्रथमैकवचने प्रकृतिमात्रप्रयोगदर्शनात् अधुनेत्यादिषु च प्रत्ययमात्रश्रवणात् व्यभिचरतीति चेत् ? अत एव तदर्थगतेरन्यत्र चोभयप्रयोगदर्शनादनुमीयते तदर्थमिति, व्युत्पादनकालेऽपि प्रकृत्यर्थव्युत्पत्तिरन्यथा, अन्यथा प्रत्ययार्थव्युत्पत्तिः शास्त्रेऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां क्रियते, तत्किमर्थमिति चेत् ? उभयार्थवत्त्वप्रदर्शनाय चेत्यादि यावत् कोऽपीति, कोऽसौ भावो नामेति प्रश्नोपक्रमं

15 योऽयं भावो भवति तद्भवनं क्रियेत्युच्यते [illegible] द्रव्यं भाव [illegible]–इतिप्रामाण्येति तस्य द्रव्यस्य भवनस्य सम्बन्धात् तद्भवनं भवतीति भवति भाव इति भावः । अत एवेति, अत एव भावशब्दे द्रव्यं क्रियावाद् [illegible] तथा हि द्रव्यं क्रियत्वं क्रिया च तापरस्य भाव इत्येवमस्योपात्ते एवमित्यर्थे पुनरपि [illegible] [illegible] क्रियाभ्यामुभयार्थप्रतिपादनं [illegible] अन्वयव्यतिरेकाभ्यां शास्त्रे प्रकृतिप्रत्ययविभागकल्पनयाऽर्थ- [illegible] [illegible] क्रियासां प्रत्ययमात्रः क्रियते [illegible]
20 मिति एवं [illegible] प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थे तत्र एव [illegible] प्रयोक्तव्यः प्रत्ययपरैव च प्रकृतिरिति व्युत्पत्तिरपि क्रियतेति भाव । न केवलं प्रकृतिः प्रयोक्तव्या नापि प्रत्यय इति प्रकृतिपर एव प्रत्ययः प्रत्ययपरैव प्रकृतिरिति नियमयोर्व्यभिचारं शङ्कते क्विप् प्रत्यय इति [illegible] क्विपि प्रत्ययलोपे च [illegible] प्रकृतिमात्रं श्रूयते [illegible] [illegible] प्रत्ययमात्रं श्रूयत इति नैवनियमव्यभिचार इति भावः । [illegible]
25 [illegible] एवेति । [illegible] प्रकृति [illegible] व्युत्पादनकालेऽपीति प्रकृति- [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
30 [illegible] [illegible] [illegible]–उभयार्थवत्त्वेति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] भाव इति च [illegible] [illegible]

1 सि. क्ष. प्रयोक्त° ।

व्युत्पाद्यते क्रिया, भवनं भूयत इति, भावे ल्युट्प्रत्ययविधानात्, भवतीति च भवनमेव प्रकृत्यर्थो निर्दिश्यते, सोऽभ्यते योऽसौ भवति कोऽपीति, येन येन भूयते योऽसौ भवति कर्ता प्रत्ययार्थः, स सोऽभ्यते यस्मिन् प्रश्ने, तस्मात् प्रकृत्यर्थपरा व्युत्पादना एव प्रकारा, किं कारणं ? असत्त्वभूतोपादानसाध्यभावत्वात्तदवस्थाप्यनुपकारात्, यथोक्तमन्यैः 'द्रव्यभावयोरुक्तिक्रियाश्रयो भेदोऽयं प्रवर्तते सत्त्वोपादानसिद्धभावः सत्त्वम्, असत्त्वोपादानसाध्यभावो भाव इत्येतदुक्तिक्रियाश्रय सत्त्वभावयोः पृथक्त्वमिति'(　　　　　5

) प्रसिद्धं हि लोके शास्त्रेषु च 'क्रियावाचकमाख्यातं द्रव्याभिधायकं नामेति'(　　　　)

'असमाप्तसिद्धं द्रव्यं क्रिया चैव हि भाव्यते' (महाभा० अ० १ पा ३ आ १) तथा 'पूर्वापरीभूतं भावमाख्यातेनाचष्टे, उपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यवसानम्, परिनिष्पन्नं नाम्ना मूर्तं सत्त्वम्, यथाऽऽस्ते भवति पचति व्रज्या पक्तिरिति' (　　　　)तस्माद्घटपटादिसत्त्वा द्रव्यस्य सत्त्वाः पचतिगच्छत्यादयः क्रियायाः, भावशब्दश्च द्वयोरपि दृष्टः, तथाऽसत्त्वस्य द्रव्यवाचिनो घटपटादेरनुपादानेन 10

भावव्युत्पत्तिविधानेन भवनं भाव इत्युक्तम्, अत्र भवनशब्देन सपरिस्पन्दापरिस्पन्दसाधनसाध्यक्रियाविशेषो विवक्षितः तेन असत्त्वभूतमस्य भवनलक्षणस्य धात्वर्थं सिद्धम्, भवनं भाव इति कर्तृसाधननिरासार्थः एतदेव दर्शयति–भवतीति चेति । भवतीति भाव इति कर्तृव्युत्पत्तिं निरस्यति–सोऽभ्यत इति, इत्यभिधानात्यपि धातुसंज्ञा प्रसज्यत तान्यपि हि भवन्ति तत्प्रत्याख्येयं तथेति भावः । कर्तृव्युत्पत्तिसिद्धो भावस्तु प्रत्ययार्थः द्रव्यमर्थस्तेनेदानीं व्युत्पाद्यमानत्वात् भाववचनो धातुरिति भाववचनो न कर्तृसाधन इत्याशयेनाह–स सोऽभ्यत इति । यो भाव्यते स भाव इति साध्यमानावस्थायार्थस्य भावत्वात्प्रसिद्धं 15 प्रकृत्यैवाह तस्मादिति । द्रव्यक्रियाभिधायिनोः शब्दयोः भेदमाह–यथोक्तमिति मन्ये यथा द्रव्यं घटस्य काले लभ्यते द्रव्यात् साधनात् यथा भूतमूले दर्शयितुं न शक्यते तथैव वचनेऽपि स न साध्यमानेन किन्तु असत्त्वोपादानसिद्धमावो द्रव्यमसत्त्वोपादानसाध्यभावो भाव इति तदेतस्मिन् व्यवस्थितमिति । क्रियेति क्रियाप्रधानमाख्यातं भवति द्रव्यप्रधानं नामेति महाभाष्ये ५-३-६६ सूत्रे पाठो दृश्यते अन्यत्र तु भावप्रधानमाख्यातं सत्त्वप्रधानानि नामानीति दृश्यते तत्राख्यातपदेन क्रियैवोच्यते तथैव लोके व्यवहारात्, कथमाख्यातं क्रियाप्रधानं भवतीति चेत्, क्रियाप्रश्ने तिङन्तेन प्रतिवचनात् यथा 20 किं करोति देवदत्त इति पृष्टः पचतीति तिङन्तेनाऽऽचष्टे प्रश्नावाक्येन क्रियाया एवावगमात्, तथाख्यातेनैवोपदेशोपलम्भात् समर्थत्वादपरनाम्नोऽप्यभिधानेऽपि आख्यातस्य क्रियाप्रधानत्वमवगम्यत इति । केचित्तु नामपदमाख्यातार्थभवक्रियाप्रधानो भावः नामपदार्थादि च यत्र प्रधानं गुणभूता च क्रिया तदिदं भावप्रधानमाख्यातम्, आख्यातवदेवेदं गुणभावेन सर्वभावाऽनेकधार व्यवस्थितत्वात्प्रधानत्वमस्याभिधानकत्वगुणीभूता क्रियेत्याख्यातमिति व्युत्पत्तिरिति वदन्ति । असमाप्तसिद्धमिति समाप्तेन सम्य परिसमाप्तेन सिद्धं पूर्णरूपेण सिद्धावस्थेन द्रव्यं सम्पादितम्, यद्यपि क्रियापि पूर्णरूपेण सिद्धावस्था तथापि तदवस्थि- 25 तसामान्यात् भाव्यत एव प्रतीयत इति तदर्थः । अत्र शाब्दव्यवहाराः यथोऽर्थः क्रियेत्यस्य दर्शनमात्र निरुक्तं वचनं प्रमाणयति– पूर्वापरीभूतमिति, पूर्वापरीभूतं भावमाख्यातेनाचष्टे व्रजति पचतीत्युपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यन्तम् (निरु अ १ख. १४) मूर्तं सत्त्वभूतं सत्त्वनामभिः (ख. १५) व्रज्या पक्तिरिति (ख. १६) इति पाठक्रमो दृश्यते तदानुपूर्व्यात्रय क्रियाया एकत्वात्पूर्वापर च्छेदं पूर्वापरमिव भूतं पौर्वापर्येणावस्थितं भावं किं करोतीत्याख्यातेनाचष्टे–पृच्छते पचतीति, अस्य उपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्य- वसानं भावं भवति पचतीत्याख्यातेनाऽऽचष्टे, उपक्रमः प्रारम्भप्रभृति अपवर्गोऽन्तिमक्रिया पर्यवसानम्, एकानेकक्रियाभि- 30 व्यक्तो भाव आख्यातेनोच्यत इति भावः । कस्मिंश्चित् तमेवोपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यन्तमध्यविच्छिन्नं भावं मूर्तं–किमपि स्वान्तरतमापन्नं सत्त्वभूतं द्रव्यत्वं प्राप्तं भावं सत्त्वनामभिः व्रिज्यैकसाधुकैः वर्णैराचष्टे यथा करोति देवदत्त इति प्रश्नं पृष्टा च पाचकः कारक इति नाम्नाऽऽचष्टे । तदुदाहरणं दर्शयति–व्रज्यापक्तिरितीति, इत्यभिहितभावस्य द्रव्यत्वप्रकाशनात्, अत्र मते गुणगुणभावस्य द्रव्यत्वं चेष्यम् इव द्रव्यं क्रिया च भाव उच्यत इत्याह–तस्मादित्यादीति । असत्त्वोपादानेऽस्मिन्नूर्ध्वमाह–तथेति

१ सि. क. भवनमसिद्धि० । २ सि. क. °सिद्धमावं ।

साध्यो भावः साध्यत्वं याऽसावनुमानगम्या क्रिया न स्वयमा साधनात् पृथग्दर्शयितुम्, गर्भवन्निर्लुठिता सा परतः साधन एव यथाऽऽत्मानं लभते तथाऽभिधानेऽपीतरसम्बन्धोपादानः साध्यभावो भावः क्रियेत्यर्थः तद्भावात् भवत्सम्बन्धोपादानसाध्यभवनत्वाद्भावस्य प्रवृत्तिलक्षणस्यैव प्रश्नप्रतिवचनसिद्धिरिति, तद्विपर्ययेण तु द्रव्यमात्रस्य प्रश्नप्रतिवचने दृष्टे व्युत्पादनकाले, तद्यथा कस्य भाव इति प्रश्नः कस्य क्रिया प्रवृत्तिः कर्तरि षष्ठी कृत्वा, तदनुरूपं प्रतिवचनमपि योऽसौ भवतीति यो भविता स एव वा द्रव्यलक्षणः स उच्यते, नोच्यते यदनूद्यते तद्वचनमेव किं भूयते ? न भूयते केनापीति, अनिर्दिष्टकारकं हि भावसामान्यमेव, भावस्याभिन्नत्वात्, किं कारणं ? स्वसम्बन्धोपादानप्रसिद्धभावत्वात् सत्त्वस्य स्वलक्षणेनैव पृच्छ्यते कस्य भावः ? को भवतीत्यर्थः, न पृच्छ्यते किं भूयते ? न भूयते केनापीति प्रतिवचनमपि, तथोच्यते योऽसौ कोऽपि भवतीति तस्य भावः स भवति तेन भूयत इति नोच्यते यदनूद्यते केनापीति, अतस्तदर्थं वचनमात्रं न व्याख्यायते तदभावप्रत्वात्, किं कारणं ? क्रियाकारकसाधनव्युत्पादन विपर्ययेण प्रश्नव्याकरणदर्शनात्तदर्थप्रसिद्धेः यथाविवक्षप्रवृत्तेरपि तदनुरूपत्वादिति ।

भावप्रधानं हि आख्यातं भवति तथा च पचतीत्यादौ देवदत्तादिस्तत्कर्ता पाक इति बोधात् [illegible] काशिते इति साध्यत्वेन प्रतीयमानत्वं क्रियायाः [illegible] क्रियाया [illegible] साध्यत्वेन क्रियोपादीयत इति भाव । एतदेव स्फुटयति-याऽसाविति क्रिया [illegible] निर्दर्शयितुम्, यथा गर्भो निर्लुठित [illegible] मूर्खादिषु [illegible] भावः, [illegible] स्वतः एव [illegible] निर्देष्टुमशक्या [illegible] तदेवाह यथाऽऽत्मानं [illegible] ततः साध्यत्वेनाभिधीयमानः [illegible] क्रियापदमात्रेणैव [illegible] एवं [illegible] तथा [illegible] तदनुरूपत्वमपि [illegible] क्रिया [illegible] भावप्रधाने [illegible] एतच्च [illegible] नोच्यते [illegible] साध्यभावत्वं क्रियाया इति भाव । प्रवृत्तिलक्षणस्येति [illegible] तथा द्रव्यमात्रेण [illegible] निर्देष्टुं न [illegible] क्रियाकारकसम्बन्धोपादर्शनमिति भावः । [illegible] तेन [illegible] पुनरपि [illegible] तद्विपर्ययेण स्थिरत्वं क्रियाप्रविपर्ययेण स्थितम् । [illegible] तद्यथेति [illegible] न तथा [illegible] भाव । साध्यसाध्यत्वं निरस्यति-योऽसाविति । क्रियाकारक [illegible] द्रव्यमात्रस्य च [illegible] अनिर्दिष्टेति [illegible] क्रिया [illegible] नापि क्रिया [illegible] क्रिया [illegible] योऽसौ भवतीत्युच्यते नोच्यते न यदनूद्यते इति भाव । तदभावेति [illegible] इति भाव । ननु [illegible] क्रिया न [illegible] द्रव्य एव [illegible] इति द्रव्ये [illegible] क्रिया च न [illegible]

किञ्चान्यत्—

लिङ्गादिभिर्द्रव्यं तद्रहिता च क्रिया भिन्नमुभयमेव भाव इति लिङ्गसंख्यावतो द्रव्यात् वस्त्वेकत्वगता क्रिया स्वरूपतोऽन्यैव, अलिङ्गसंख्यत्वात् प्लक्षादिवत्, भिन्नानां पदार्थानामेकसम्बन्धिविषयत्वार्थः, समुच्चयोऽन्वाचयः समाहार इतरेतरयोगश्च पदार्थोत्तरकालभाविनः द्रव्याणां गुणानां क्रियाणाञ्च दृश्यन्ते, न चैते द्रव्यं न क्रिया न गुणः किन्तु धीरपुरुषविशेषणविशेष्यैकत्ववत् वस्त्वेकत्वगत्याऽनन्यान्यत्वभावो धर्माः । 6

लिङ्गादिभिरित्यादि यावदुभयमेव भाव इति, द्रव्यं लिङ्गसंख्याकालकारकयोगि, क्रिया तद्रहिता, लिङ्गादिमत्त्वाच्च भवतो द्रव्यस्य भवनमलिङ्गसंख्यं भिन्नं वस्तु तद्भवनभूतं तद्रहिता, तस्मादुभयं वस्तु, तदेकमिति प्रतिपाद्यमुपपन्नम् इत्यतः प्रतिज्ञायते लिङ्गसंख्यावत इत्यादि, वस्तुत्वे-नैकत्वं वस्त्वेकत्वं तस्य गतिरापत्तिः, वस्त्वेकत्वमापन्ना क्रिया स्वरूपतोऽन्यैव, द्रव्यात् क्रिया- 10
स्वरूपं भिन्नमेकं वस्त्वित्यर्थः, कस्मात्? अलिङ्गसंख्यत्वात्—न लिङ्गसंख्ये यस्य तदिदमलिङ्गसंख्यं भवनम्, यदि वस्तुत्वेनैकत्वं गतं सत् द्रव्येण सहैकं स्यात्, अन्यदेवेति प्रतिज्ञार्थोऽनेन साध्यते, अलिङ्गसंख्यत्वादिति हेतुः, दृष्टान्तः प्लक्षादिवत्, भिन्नानां पदार्थानामेकसम्बन्धिविषयत्वार्थः, यथा प्लक्षश्च न्यग्रोधश्चेत्यत्र च-शब्दः प्लक्षन्यग्रोधयोरन्ययोः समुच्चेतापि समुच्चयमेकमेव सम्बन्धिनं विषयीकृत्य वृत्तत्वादनन्यत्वेऽपि स्वसम्बन्ध्येवार्थस्य वाचकः, तथा द्रव्यक्रियात्मकवस्त्वेकत्वान्यत्वमिति । अत आह द्रव्यादन्यत्वेन पदी- 15
कृतायां क्रियायां समुच्चयनमित्येव यदि दृष्टान्तत्वेनोच्यते साध्यत्वाद् दृष्टान्तः, अथ मा भूदेष दोष इति द्रव्यान्तरसमुच्चयो यदि दृष्टान्त उच्यते तथापि द्रव्यार्थभागः, प्लक्षन्यग्रोधसमुच्चयस्यापि सर्वसत्त्वार्थसङ्ग्रहार्थत्वाद् द्रव्यार्थस्य, अ[थ] द्रव्यार्थं मा भावमिश्रैकत्वमेवेष्यते पुनरपि दृष्टान्ताभावः द्रव्यादिलक्षणार्थान्तरस्याभावादित्यभिप्रेत्योच्यते, पदार्थानामिति पदार्थग्रहणादेव दो[षः], प्रातिपदिकार्थो हि क्रियासम्बन्धी,

किञ्च अलिङ्गसंख्यत्वादपि द्रव्यादन्येयमित्येतदाह—लिङ्गादिभिरिति । उभयस्य भावत्वैकत्वेऽपि लिङ्गादिमत्त्वतद्रहितत्वाभ्यां 20
तयोर्भेद इत्येतदाह—लिङ्गादिमत्त्वाच्चेति, भवतो द्रव्यस्य लिङ्गादिमत्त्वाच्च भवनमलिङ्गसंख्यं भिन्नं वस्त्विति योजना [illegible] लिङ्गादिमत्त्वात् [illegible] इति [illegible] भावस्य लिङ्गसंख्यायोगाभावात् द्रव्यक्रिययोर्वस्तुत्वेनैकत्वेऽपि भवनाभिहिता क्रिया द्रव्याद्भिन्नेति भावः । यद्यपि [illegible] तथापि ते [illegible] इत्येव बोध्यम् । तद्भवनभूतमिति द्रव्यस्य भवनभूतं [illegible] द्रव्यं क्रिया चेत्युभयमपि भावः [illegible] द्रव्यात् क्रियाया 25
भेदः साध्यत इति भावः । दृष्टान्तं निदर्शयति—प्लक्षादिवदिति यथा परस्परनिरपेक्षाः पदार्थाः क्रियायां समुच्चीयन्ते तदा समुच्चयार्थो भवति [illegible] तदा समुच्चयक्रिया- [illegible] तथैव [illegible] क्रिया द्रव्यात् [illegible] भाव । [illegible] द्रव्यात् क्रियाया भेदे साध्ये क्रियाया एव दृष्टान्तो न सम्भवति तथापि द्रव्यभेदस्य साध्यत्वेन दृष्टान्ताभावे [illegible] 30
[illegible] । [illegible] क्रियायां [illegible] न साध्य- [illegible] अथ मा भूदिति । [illegible] दृष्टान्ताभावे [illegible]—अथ द्रव्यार्थमिति । समाधत्ते—पदार्थानामितीति, नात्र क्रिया

१ सि. क्ष. [illegible] । २ सि क्ष. द्रव्यक्रिया[illegible] । ३ सि क्ष. [illegible] । ४ सि क्ष. [illegible] । ५ सि क्ष. [illegible] ।

अन्तरङ्गत्वात् क्रियायाः, न पदार्थो बहिरङ्गत्वात्, यथा पुत्रमिच्छति पुत्रीयतीति द्वितीया बहिरङ्ग-मोमिथायिनी पुत्रस्यैवमोचरं गमसम्बन्धात्, उक्तञ्च 'प्रातिपदिका[र्था]नां क्रियाकृताः सम्बन्धा भवन्ति' (पदस्तमानार्थः भा० अ० २ पा० ३ आ० १) इति, पपितुरेवरत्तस्य पुत्रेणाभिसम्बन्धो न पदार्थेन विभक्त्यन्तेन, पदान्तरसन्निधौ तु तद्व्यक्तिः 'कारकाणां प्रवृत्तिविशेषः क्रियेति' (महाभा० अ० १ पा० ३ सू० १) वचनात् क्रियया सम्बन्धमित्वा कर्मत्वमेवेतीति पूर्वमिव क्रियया सम्बन्धः, यदि क्रियासम्बन्धवत् प्रातिपदिकार्थानामेव समुच्चयादिसम्बन्धोऽपि स्यात्तदा प्रातिपदिकार्थातिरेकात् सम्बोधनवदसामर्थ्यविषया प्रथमा स्यात् द्वितीयादयश्च न स्युः, कर्माद्यधिके हि प्रातिपदिकार्थे ता विधीयन्ते, यदि तु समुच्चयाद्यधिको कर्मोपस्तीति द्वितीयादयः स्युस्तदा कर्माद्यधिक्येऽपि प्रातिपदि

[illegible]

1 सि क० 'कर्मान्तरत्वात्' ।

कार्योऽस्तीति भयमेव स्यात्, अतः पदार्थोत्तरकालभाविनि वाक्यार्थे उपजायते, तस्योपकुर्वन्त्यभावतया पदैरपि सम्बध्यन्ते इत्यत उच्यते भिन्नानां पदार्थानामिति क्रियासम्बन्धमुद्दिश्य नार्थम्, स च समुच्चय पक्षसम्बन्धिविषया, कोऽसावेकः सम्बन्धी ? वाक्यार्थः पृथगपायेऽप्येकत्वा, अन्वाचयसमुच्चययोरनय-मतयनादि, उक्तञ्च 'चार्थे द्वन्द्वः' (पा० अ० २ पा २ सू० २९) चस्य कोऽर्थः ? समुच्चयोऽन्वाचयः समाहार इतरेतरयोगश्च पदार्थोत्तरकालभाविनः, तत्र समुच्चयः 'ग्रामञ्च पुरुषं शकुनिं पशुमहरहर्नयमानो 5 वैवस्वतो न तृप्यति सुरया इव दुर्मदी (एतत्समानः पाठो महाभा० २ अ० २ पा० २९ सूत्रे) अन्वाचयो यथा देवदत्त ! भिक्षामट गाञ्चानय, पाणिपादं ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्राः, रामकेशवाविति समाहारेतरेतरयोगौ, ते[1] च द्रव्याणां गुणानां क्रियाणाञ्च दृश्यन्ते यथा घटश्च पटश्चेति, रूपञ्च रसश्चेति, हसति तिष्ठति रमते चेत्यादयः पदार्थोत्तरकालभाविनः समुच्चयविकल्पादयः, न चैते द्रव्यं न क्रिया न गुणः किन्तु द्रव्यस्यैव क्रियात्वात् वीरपुरुषविशेषणविशेष्यैकाश्रयवत् वस्त्वेक- 10

पदार्थैस्तद वाक्यस्य सम्बन्धो न भिन्नैरित्याह–तस्योपकुर्वन्त इति । एकसम्बन्धिनं दर्शयति–कोऽसाविति वाक्यार्थमुप एकाश्रयत्वात् समूहः एकः सम्बन्धी स च धर्मभूतत्वादेकदेशस्य इति भावः । अनयेतरेतरसमाहारस्तौ साम्याः अन्वाचयसमुच्चयस्तु तु भिन्नैरित्याह–अन्वाचयेति । चार्थे द्वन्द्व इति अनेकं सुबन्तं चार्थे वर्तमानं वा समस्यते स द्वन्द्व इति सूत्रार्थः । चस्यार्थमाह समुच्चय इति परस्परनिरपेक्षस्यानेकस्यैकस्मिन्नन्वयः समुच्चयः, अत्र च– शब्देन समभिव्याहृतपदार्थे इतरापेक्षत्वं द्योत्यते तदसमभिव्याहृते तु न अत एवात्रैकस्याप्रयोगः अनेकं सुबन्त 15 मस्येति अनेकस्यान्यस्यैकस्मिन्नितराविशेषेऽप्येकस्य क्रियायामन्वयेऽप्यन्यस्य चार्थेऽनेकसुबन्तस्य तद-भावात् समुच्चये समासः । ग्रामञ्चेति भाष्ये 'अहरहर्नयमानो ग्रामञ्च पुरुषं पशुम् । वैवस्वतो न तृप्यति सुरया इव दुर्मदी' ॥ इति दृश्यते तु येन यो मायति स यथा सुरया न तृप्यति एवं यमो पशूनादीन् नयमानः इति तदर्थः, सुरया इति दोषनी अत्र नयत्यासावपि अहरहः इत्यनेन चार्थसम्बन्धसामान्यादितरेतरयोगसमुच्चयप्रतीतेः द्वन्द्वः प्राप्नोति परन्तु नयत्यैवैव अनेकेतरेतरयोगः प्रतीयते तत्रैव समासो भवति अत एव न समुच्चयसमासोदाहरणमिदम् । अन्वाचय इति, 20 अन्यतरस्यानुषङ्गिकत्वेऽन्वाचयः असमभिव्याहृतपदनिष्पाद्यत्वम् तथाप्रधानम् अवयवी हि यं भावयति तयोः प्रधानस्य भावात्तत्र समासः । पाणिपादमिति अङ्गत्वात्प्राण्यङ्गानां समूहः समाहारः अयमेव विशेष्योऽत्र एव तदेकवचनम् । ब्राह्मणेति परस्परापेक्षाणामुद्भूतावयवभेदसमूहस्यानामेकधर्माभिसम्बन्धितवैराग्यम् इतरेतरयोगः अत्र साहित्यं विशेषणं द्रव्यं प्रधानं समाहारे साहित्यं प्रधानं द्रव्यं विशेषणम्, अन्नाभ्योऽभ्यासिकयोऽभ्यसाहित्यं गम्यते यथा ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्राः । क्षत्रियपदेन स एव विट्पदेन शूद्रपदेन च स एव अत एव साहित्यस्य प्रतिपदं वचनप्रयोग 25 इति बोध्यम् । रामेति इतरेतरयोगस्यैवोदाहरणम्, अत्रापि रामपदेन रामकेशवयोः केशवपदेन च तयोरभिधानाद्गुणाति द्वन्द्वः समासयोगेन पुनरुक्तत्वबोधसामर्थ्यम्, अतो भाष्यकारवैचित्र्यम्, समूहापेक्षया द्विवचनमिति बोध्यम् । समुच्चयादीनां द्रव्याद्यन्यत्वाद्–ते चेति । इत्यनिच्चयसमूहपदार्थे दर्शयति–न चैत इति, तेऽर्थाः समूहादयो न द्रव्यगुणक्रियात्मकाः अपि तु भेदाभेदरूपा प्रतीतेरित्याह–किन्त्विति नाम चार्थः क्रिया क्रियागुणयोश्चार्थत्वमाश्रयत्वात् द्रव्यापेक्षे द्रव्यस्यैव क्रियात्वसम्भवात् किन्तु द्रव्यगुणक्रियासाधारण्य प्रतीतेरिदं चार्थभूतसमूह इति भावः । वीरेति, अत्र वीरादिः 30 शब्दोऽभ्येतिविशेषणपदसम्बन्धो व्यतिरिक्तः कार्यमात्रगत पदान्तरसम्बन्धेऽपि तत्र तादात्म्यभावात् निर्दिश्यते तत्र च दृश्यन्ते गुणप्रधानभावगतसम्बन्धाद्विशेषणविशेष्यभावो वाक्यार्थः न तु स प्रातिस्विकार्थे पदान्तरविधान एव तत्र प्रतीते विशेषणविशेष्यत्वयोर्भेदेऽनन्यत्वेऽप्यप्राधान्यभावापत्त्या, विशेष्यं हि सामान्यात्मना क्रियासम्बन्धित्वया-नुपपन्नं ज्ञातमपि अपरविशेषैर्नानिश्चितत्वाद्विवक्षया ज्ञापकत्वेन विधित्वे वीरादिगुणः प्राधान्ये विशेषणं भवति तत्त्वेन प्रधानं विशेष्यम् ज्ञापकन्तु परोपकारत्वेनार्पितस्वार्थं देशभूतमप्रधानं विशेषणम् द्रव्यं हि साक्षात् क्रियासम्बन्धात

1 सि क. ते च । 2 सि क. च चेद्रव्यं ।

त्वगताऽनन्याश्रयत्वमावो धर्मः प्रवृत्तिरेवेति सम्बन्धः, यथाऽत्र वीरत्वस्य पुरुषसामानाधिकरण्यात् वस्तुत्वेनैकत्वं गतः तथा पुरुषत्वस्योऽपि वीरसामानाधिकरण्यात्, अन्यथा वैयधिकरण्यप्रदर्पणादि[दम्] सम्बन्धादिदोषाः स्युः, द्वयोरप्ययोरैकस्य सामानाधिकरण्यात्, अथ च वीरो विशेषणं पुरुषो विशेष्य इति परस्परतो भिन्नार्थत्वमनयोः, इतरथा सामानाधिकरण्याचावास्यात् पौनरुक्त्यादिदोषाः स्युः
5 द्वयोरप्ययोरैकत्वं सामानाधिकरण्याद्विशेष्य[विशेषण]भावाभाव्यत्वम् एव प्रमाणविषयम्, तेन द्रव्यान्य- परिपूर्णत्वे सत्युपरक्तभाविनमार्थसैकसम्बन्धिविषयत्वं प्रमाणवाक्युपायैकसमुच्चयगोचरत्वमित्यनन्य- त्वम्, अन्यत्वमपि प्रमाणयोरेवासौ समुच्चय इति, तथा द्रव्यादभिन्नसंख्यो भावो वस्तुत्वेकत्वगतिर न्याय्योऽप्यत्रेति । इत्थं वा व्याख्यानेऽप्यत्रैकान्तो द्रव्यार्थभागोऽन्यपदभागमेति परिहृता दोषाः ।

अतः परमभिन्नसंख्यत्वमविप्रतिपन्नतयोक्तवते ग्रन्थः—

10 साधु भवतीत्यादौ भवने भवितृषु लिङ्गसंख्याभेदवत्सु याः लिङ्गसंख्यास्ता न भवन्ति, भवने नपुंसकलिङ्गमेकवचनमानुमीयते भूयते च तद्विशेषणे साधुशब्दे, तस्मादन्यत्वकर्म भवनस्य ।

साधु भवतीत्यादि यावद्भवत्सु याः [लिङ्ग]संख्यास्ता न भवन्तीति, एकस्मिन् द्वयोर्बहुषु वा देवदत्तादिभवितृषु लिङ्गसंख्याभेदवत्सु यल्लिङ्गं संख्याभेदवत्त्वात्ता न भवन्ति भवने नपुंसकलिङ्ग-
15 मेकवचनमेव चानुमीयते, तद्विशेषणे साधुशब्दे भूयते साधु भवनं पश्येत्यादिकारकत्वातिरेकेऽपि, तस्मादन्यत्वमयं भवनस्य देवदत्तादिभ्यः करणतो वस्तुत्वैकत्वे ।

साम्प्रतं किमर्थं नपुंसकलिङ्गं प्रथमैकवचनमत्रोच्यते—

प्रत्ययपरप्रकृतिव्यवस्थायामपि प्रथमैकवचने अतिक्रमकारणाभावात्, नपुंसकत्वं भवन-

प्रधानम्, पुरुषस्तु तदाश्रयत्वेन भिन्नस्वभावमस्तु धर्मः, द्रव्यात्मकोऽर्थस्यैकत्वस्याभावात्मकतः अतस्तु विशेषणविशेष्यभावः सामानाधिकरण्य-
20 समासः च न चानयोर्भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तकत्वे तदेकार्थत्वमितरम्, धर्मिणोस्तु विशेषणत्वं वीरे पुरुषविशिष्टं विशेष्यत्वम् पुरुषे वीरविशिष्टं तयोः सम्बन्धः तद्विशिष्टं सम्बन्धः, तथा वीरत्वपुरुषत्वसमुच्चयात् वीरपुरुष इति बोधः, पुरुषस्वैकत्वसंयोगतोऽर्थैव- कोऽपि विशिष्टत्वात्सामानाधिकरण्यम्, तत्र भिन्नाभिन्नत्वमिति यथैव समुच्चयतो वस्तुतः तद् भिन्नाभिन्नत्वम् इति भावः । अयमेव व्यनक्ति—यथाऽत्रेति वीरत्वस्य वीरत्वप्रतिपादक वीरत्वं पुरुषत्वं च समानाधिकरणौ धर्मौ, धर्मधर्मिणो- र्भेदाभावात्तयोरैकत्वं गतस्य इत्यर्थः । विशेष्यत्वाविशेषणत्वाभाव तयोर्भेदोऽभिप्रायः—अथ चेति वस्तुत्वं न सामानाधिकरण्येन
25 वीरपुरुषस्य पुरुषत्वस्येन च वीरपुरुषस्य बोधात् पौनरुक्त्यं भवेदिति सेयोऽप्यनुमेयं इति भावः । प्रमाणे भेदाभेदस्याद- यत्वमिति । द्रव्यविषयेऽप्यर्थभिन्नयोर्भेदाभेदमनुवदति—तथा द्रव्यादिति । अथ क्रियायां भिन्नसंख्यत्वं प्रदर्शयति— साधु भवतीत्यादाविति । एतदेव विवृणोति—एकस्मिन्निति । साधु भवतीत्यत्र साधुशब्दो भवनक्रियाविशेषणम्, अत एव द्रव्यधर्मान् लिङ्गसंख्यादीन् न च प्राप्नोति भिन्नलिङ्गसंख्याभेदवत्स्वपि भवनेषु तद्विशेषणभूताभिधायि साधुशब्दे निर्दिश्यते अतः तु क्रिया द्रव्येण एकत्वेनोपस्थाप्यते साधु भवनं पश्येति तदा तु तस्या द्रव्यवद्व्यवहारात्, कर्मत्वमुपैति
30 इदं कर्तृत्वमपि भवनं पश्येत इतीति भावः । भवन इति भाववाच्यप्रत्ययस्य तत्र लिङ्गविशेषं नपुंसकलिङ्गमेव भवति भेदाभावादव्ययमेकत्वस्य न लोकव्यवहारमेति भावः । तदेव पुनः स्फुटयति—प्रत्ययपरेति साधु भवतीत्यत्र क्रियाविशेषणस्य साधुशब्दस्योक्तं कर्मादिनामभावात् द्वितीयाविभक्त्यभावात् प्रातिपदिकार्थमात्रविवक्षायां प्रथमैकवचनमेव कर्मी

स्याम्यकत्वात्, यथा लोके दृष्टं किमपि दृश्यत इति, तथा त्रिकालविषयाद्द्रव्याद्न्यो भावो न च तेन विना कारकः त्रिकालत्वात्, द्रव्यं त्रिकालविषयम् भावस्य त्रिधा भिन्नकालस्येऽप्ये करूपत्वात्, वर्तमानत्वेनावतिष्ठमानं तत्सम्बन्धे द्रव्यं त्रीणपि कालान् विषयीकरोति गमनगन्तृवत्, वर्तमान एव देवदत्ते गन्तरि गतेस्त्रैकाल्य दृष्टम्, अगमद्गच्छति गमिष्यतीति तथाऽभूद्भवति भविष्यति द्रव्यमिति ।　　5

(प्रत्ययेति) प्रत्ययपरप्रकृतिव्यवस्थायान्तु प्रथमैकवचने, किं कारणं? अतिक्रमकारणाभावात् अवश्यञ्च प्रत्ययपरा प्रकृतिः प्रयोक्तव्या 'प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा' (पा० २ अ० ३ पा० ४६ सू०) इति सत्तामात्रेऽपि प्रथमाविधानात् ततोऽतिरिक्तार्थासम्भवात् प्रथमातिलङ्घने फलाभावात्, वचनस्य वचना[न]न्तरोपकत्वात् सत्तामात्रार्थकारणत्वात् कारणान्तराभावात्, कारणाद्धि तदतिक्रमः स्यात्, नपुंसकञ्च भवनसामान्यत्वात्, अव्यक्ते गुणसन्देहे [च] नपुंसकलिङ्गं प्रयोक्तव्यमिति, 10 किं यथा लोके दृष्टमिति चेदुच्यते किमपि दृश्यत इति—यथा हस्त्यश्वनरादिसमूहं दृष्ट्वा वक्तारो भवन्ति किमपि दृश्यत इति, इतिः प्रदर्शने, एतदेव वाक्यमुदाहरणत्वेन प्रदर्शयति तथात्रापि, पूर्वसाधने तस्मि- न्नेवपक्षे हेत्वन्तरमुपनयरूपेणोच्यते तेन प्रकारेण तथा, यथा पूर्वं वस्तुत्वैकत्वगत्याऽनन्यद्द्रव्यमिति पक्षीकृत्य साधितं तथाऽत्रापि त्रिकालविषयाद्द्रव्यादन्यो भावः, न च तेन विना कारक इति पक्षः द्रव्येण विना न स्वयं कारको भावः, तत्सद्वृत्तिरेवास्यस्येऽपीत्यर्थः, कस्मात्? त्रिकालत्वात्, त्रयः काला 15 अस्येति त्रिकालः, कोऽसौ? भावः क्रियालक्षणः, अभूत् भवति भविष्यतीत्युपनेयमानत्वात्, भेदेन

विभक्तेरप्यभावेन स्थितिरर एव प्रत्ययः प्रत्ययपरैव च प्रकृतिः प्रयोक्तव्येति व्यवस्थया प्रत्ययमात्रप्रयोगार्थसम्भवेन प्राति- पदिकार्थे प्रथमैव भवति तत्रापि प्रथमोपस्थितत्वात् विभक्त्यन्तरमिव्यक्त्यैकत्वस्यैकवचनमेव भवतीति भावः । तदेवाह- अतिक्रमेति । प्रातिपदिकमात्रव्येन निरपेक्षमाणोऽर्थः सत्ता सा हि सर्वैरन्यानभिधीयमाना प्रथमं प्रतीयमाना विभ- क्त्यन्तरमनपेक्ष्य प्रातिपदिकमात्रस्यार्थः तत्र प्रथमाविभक्तिर्भवतीति विधायकं सूत्रं प्रमाणयति—प्रातिपदिकार्थेति । 20 ततोऽतिरिक्तेति तदतिरिक्तार्थस्य तादृशस्येतरस्याभावादिति भावः । अत एव प्रथमाविभक्तिपरित्यागे बीजाभाव इत्याह- प्रथमेति । सत्तामूलार्थस्य एकत्वात् भेदव्यवहारार्थभेदकस्यैकत्वविनाभावात् तत्प्रथमार्थाभिधाने भेदनिमित्ता- भावेन एकवचनमेवाभिधातुं योग्यतया तदतिक्रमे हेत्वभावादेकवचनमेव प्रयुञ्ज्यात इत्याशयेनाह—वचनस्येति वचनं वक्ता विवक्षितमर्थं तत्परत्वात् तदभिप्रेतं भावः । एकवचनप्रयोगे सत्तामूलार्थ एव नैतदं हेतुर्नास्य इत्याह—सत्तामात्रार्थेति । अथ नपुंसकत्वे हेतुमाह—नपुंसकञ्चेति भवनस्य इत्यादिव्याख्यातमेव पूर्वम् । पुनरपि द्रव्यात् क्रियाया अनन्यत्वं समर्थयति- 25 द्रव्येऽस्मादीति द्रव्यं सत्तया भिन्नत्वात् न भावत्वं तत्सत्तामात्रभिन्नमपि क्रियात्वमन्यान्भूतभविष्यद्वर्तमानभेदो भवति तदेव त्रिकालविषयम् कालत्रयेऽपि तस्य भवनात् क्रिया तु वर्तमानोऽभिन्नकाल एव च कालत्रयमनुभवति तत एवेति त्रिकाल एककाल क्रियायाः कालत्रयानुपपन्नात् प्रत्यक्षे भिन्नत्वेऽपि वर्तमानैकविषया भवतीति त्रिकालविषयादभिन्नत्व- द्रव्यात् वर्तमानविषया क्रियाऽन्या त्रिकालत्वादिति भावः । अनुमानमिदोपनयमाह—त्रिकालविषयादिति कारकः क्रिया भाव इत्यर्थः त्रिकालत्वमस्य दर्शयति—अभूदिति भूतकालत्वेन सर्वेनामिधेयत्वात् अभूत् भवति भाव भूतत्वं न तावद्द्रव्य 30 एव इत्यतोऽन्य पर्यायार्थस्तथापि क्रियात्वमेव हि तावत्तमावानां कालेन सम्बन्धात् कालत्रयात्मा स्वार्थभूता तथाऽऽत्मा क्रिया स्थेनुत्पन्ने प्रत्यय च प्रत्ययत्वात्रितयीति परस्परैव कालेन सम्बन्धो न तु पदार्थान्तरप्रत्ययोऽस्त्यत्र च कालत्रयात्मा क्रियायाः कालत्रयवतीति त्रिकाला सा तथात्विकनिमित्तादेव द्रव्यं सम्बध्यत इत्यनिवार्यं द्रव्यं त्रिकालविषयमिति तत्र

त्रिभिरपि कालैरभिसम्बन्धदर्शनात् भावस्य त्रिकालत्वं सिद्धत्वाद्धेतुः, द्रव्यं त्रिकालविषयमिति, भावस्य त्रिधा भिन्नकालस्यैकरूपत्वात्, वर्तमानेनावच्छिन्नमानं तत्सम्बन्धे द्रव्यं त्रीनपि [कालान्] विषयीकरोतीति त्रिकालविषयमित्युच्यते त्रिष्वपि कालेषु तदेव भवतीत्यर्थः, अत्रिकालं द्रव्यं त्रिकालविषयमिति, क्रिया तु त्रिकालस्य वर्तमानविषयेत्युक्तं भवति, गमनगन्तृवदिति दृष्टान्तः, तत्सामर्थ्ये वर्तमान एव देव
5 दत्तं गन्तरि, एवकारोऽवधारणे, त्रिष्वपि कालेषु गन्तुर्वर्तमानैककालत्वादवधारयति गतेः त्रैकाल्ये गमनस्य त्रयोऽपि कालाः अव्यभिचारित्वैकरूपा दृष्टाः, तथैवर्तमाने अगमद्गच्छति गमिष्यतीति यथाऽयम् [भि] न्नाविषयत्वयो व्याख्यातार्थः।

भावस्य द्रव्यात् पृथक्त्वासिद्धिवत् गन्तुर्गमनपृथक्त्वासिद्धेरि दृष्टान्तः साध्यैकदेश इति चेदुच्यते देवदत्तगमनयोः त्रैकाल्यात्रैकाल्यमेवसिद्धेः द्रव्यभावयोरपि तद्वत्, युगपदयु
10 गपदत्वस्वलपटवत्।

भावस्वस्यापि परमवाह्या आग्मत भावस्य द्रव्यादन्यत्वेन तत्पृथक्त्वेन च साध्यत्वात्प्रभागमनयोरेकार्थत्वात् द्रव्याभूतमपृथक्त्वासिद्धिवत् गन्तुर्गमनपृथक्त्वा[सिद्धे]रि[1] दृष्टान्तः साध्यैकदेश इत्येतस्यां विचिकित्सायां कथं साधनमिति चेदुच्यते, देवदत्तगमनयोस्त्रैकाल्यात्रैकाल्य-भेदसिद्धेर्द्रव्यभावयोरपि तद्वदिति सामान्यविशेषयोः साध्यसाधकत्वाभ्यां विवक्षितत्वाददोषः, तद्विचिकि-
15 त्सायामपि दृश्यतेति, युगपदयुगपदत्वस्वलपटवदिति दृष्टान्तः, तत्र भावः तत्त्वम्, तैरेव भवतीत्यर्थः, ननूक्तं द्रव्यभेदे द्रव्यार्थभागः, भावाभागोऽन्यथाभाव इति नैव दोषः युगपदयुगपत्त्वविशेषणात्, आत्मा-

'परतो भिद्यते सर्वं आत्मा तु न भिद्यते। [illegible] परतोऽपि भिद्यते ह' इति, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न तु [illegible] तत्त्वं। [illegible] भावस्येति भावस्य-क्रियायाः [illegible] द्रव्यस्यैकत्वसत्त्वेऽपि [illegible]
20 हेतुं [illegible]-वर्तमानेनेति [illegible]-[illegible] इति। तत्सर्वमाह-अत्रिकालमिति। दृष्टान्तमाह गमनगन्तृवदिति देवदत्ते द्रव्यं वर्तमानैकरूपत्वादव्यभिचारित्वम् [illegible] [illegible] भावमात्रिता [illegible] अगमत् गच्छति गमिष्यतीति एवं द्रव्यं भावश्च त्रिकालमिति भावः। अथ गमनगन्तृदृष्टान्ते द्रव्यक्रियात्मतया साध्यैकदेश एव तयोर्भेदासिद्धेरत्र [illegible] तत्र दृश्यते-भावस्येति। भावस्य हि द्रव्यान्यत्वे [illegible] [illegible] तत्र न [illegible] [illegible] तथा [illegible] [illegible] भावस्य [illegible] [illegible]
25 साध्यत्वमिति। ययोरपि भिन्ना गमनमपि [illegible] तयोरैक्यमाह-भावगमनयोरिति [illegible] साध्यैकदेश इति भावः। गन्तुरैकत्वस्य गमनस्य च विशेषत्वात् तयोश्च त्रैकाल्यात्रैकाल्यत्वेऽपि भेदः सिद्ध एवेति तथैवत्वेन द्रव्यभावयोरन्यत्वं साध्यत इत्याशयेन व्याचष्टे-देवदत्तगमनयोरिति। सामान्यविशेषयोरन्यत्वे दृष्टान्तमाह-युगपदिति युगपत्त्वं सं तत्सामान्यं [illegible] सामान्यम् अयुगपत्त्वो [illegible] क्रमभावी विशेषः तयोरन्यत्वेऽपि [illegible] तथा [illegible] [illegible] भाव तदेव-युगपदयुगपत्त्वस्थलपटवत् इव। [illegible]
30 [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]-ननूक्तमिति। व्याचष्टे-युगपदिति [illegible] न द्रव्यार्थभागे न [illegible] इति भाव। द्रव्यार्थभागे दर्शयति-आत्मादीति। तत्रैव भेदं दर्शयति-प्रत्यात्मैव वेति। [illegible] द्रव्यार्थविशेषत्वे

1 लि. क. दृष्टान्त्या। 2 लि. क. त्रैकाल्या। 3 लि. क. वदत।

सिद्धमैकाल्यायुगपत्त्वं तं द्रव्यार्थस्याभेदत्वादेः द्रव्यस्यैव चाऽयुगपत्त्वो यतः तथा त्रैकाल्यात्रैका-
ल्यवत्त्वम्यानन्यत्वे द्रव्यभावयोः ।

अथ मतं द्रव्यार्थाभेदत्वादस्य नयस्य द्रव्यार्थस्य च नित्यत्वात् कथमिदं प्रागभावप्र-
ध्वंसाभावात्मक त्रैकाल्यम्, पूर्वापरकालतुल्यत्वात् द्रव्यार्थाभ्युपगमात् द्रव्यस्यैव चाऽत्रैका-
ल्याभ्युपगमे भावस्य द्रव्यार्थत्याग इत्यत्रोच्यते, प्रवृत्तिनित्यत्वात् नात्रापि द्रव्यार्थत्यागः, 5
वस्तुनो द्रव्यभवनारम्भकत्वोभयत्वादेव नित्यत्वस्यापि स्थित्वम् तदपि नित्यं यस्मिंस्तत्त्वं न
विहन्यत इत्युक्तत्वात् ।

अथेत्यादि, अथ मतं द्रव्यार्थाभेदत्वादस्य नयस्य द्रव्यार्थस्य च नित्यत्वात् कथमिदं प्रागभाव-
प्रध्वंसाभावात्मकं त्रैकाल्यम्, युज्यत इति वाक्यशेषः, नैवमाभावयुना भवति तद्वर्तमानमित्यु च्यते
तद प्रागभूतम्, पश्चिनष्टमतीतं प्रध्वस्तम्, अभूतं यद्भविष्यति तदपि प्रागभूतमिदानीमभावात्, 10
मृत्पिण्डघटकपालादिदर्शनात् तच पूर्वापरकालतुल्यत्वान्नित्यस्य न युक्तम् न भवतीति नित्यमिति
विरुद्धेः, तस्मात् सिद्धं भावस्य(।) त्रैकाल्यमं द्रव्यार्थाभ्युपगमात्, द्रव्यस्यैव चाऽत्रैकाल्याभ्युपगमे भावस्य
द्रव्यार्थत्याग इत्यत्रोच्यते न दोषः, प्रवृत्तिनित्यत्वात्—नात्रापि द्रव्यार्थत्यागः प्रवृत्तिनित्यत्वात् भवनं प्रवृ
त्तिर्भाव इत्यर्थः, सा च प्रवृत्तिर्नित्या सदा प्रवृत्तेः वस्तुनो भावोऽपि नित्य एवेति न द्रव्यार्थत्यागोऽत्रै
काल्यमिति । इतर आह—कुतो नित्यत्वस्य द्वैतमिति अत्रोच्यते वस्तुनो द्रव्यभवनारम्भकत्वोभयत्वादेव 15

वस्तुनाऽभिन्नेन नित्येन भवितव्यम्, तस्मादनं क्रिया योगमयपि नित्यमेवेति कथं क्रियाप्रक्रियात्वं नित्यस्य द्रव्यवत्
प्रकारवत्त्वान्यासम्भवाभिप्रायाद्रुते—अथ मतमिति । प्रागभावेति विद्यमानवर्तमानप्रतियोगिसमयत्वं भूतत्वं वर्तमानप्राग-
भावप्रतियोगिसमयत्वं भविष्यत्त्वम्, प्रारब्धापरिसमाप्तक्रियाविशिष्टत्वमयत्वं वर्तमानत्वम्, इमानि च नित्यप्रतिपत्तिरूपाया क्रियायां
न सम्भवन्ति यथा पर्वताः तिष्ठन्ति नद्यः स्यन्दन्ति स्थितो सर्वदा प्रवृत्तमिति भावः । प्रकृतार्थं व्याचष्टे—यद्भावा-
दिति यत्पूर्वमविद्यमानं इदानीं भवति तद्वर्तमानमित्युच्यते यतो हि प्रथममविद्यमानं इदानीं भवतीति वर्तमानं स इति 20
यद्विनष्टं प्रध्वस्तं तदतीतं यथा घटस्य इदानीमभावात्, यथाभूतं तद्भविष्यति यथा कपालानि तत्राभिदानीमपि नास्ति
एवमादिरभविष्यतोरभावस्तथा तत्तत्प्रतिपत्तिकस्य द्रव्यार्थतो नित्यस्य भावस्य तौ कालौ न भवत इति कथं त्रैकाल्यं युज्यत
इति भावः । एतदेव हेतुपूर्वकमाह—तच्चेति सर्वथा तुल्यत्वेनाऽऽत्मत्वान्नित्यस्यैव न युक्तमिति भावः । नित्यत्वं वर्तमानमि-
त्येति यो न भवतीति—विरोधेन न गतिः यदि नित्यम् न हि क्रियाभावस्य कदाचिदपि भावोऽस्ति तस्मात्क्रिया सेति न त्रैकाल्यं
युज्यत इति भावः । अत्रैकाल्ये हेतुमाह—द्रव्यार्थेति । यदि द्रव्यमेवाऽनित्यत्वं न तु क्रिया तर्हि भावे द्रव्यार्थता कथं भवेत् 25
क्रियाभावमभ्युपगम्याशिङ्काह—द्रव्यस्यैव चेति । समाधत्ते—न दोष इति भावानां प्रतिनियतेन सर्वैव सर्वदाऽनुभव
नित्यत्वात् तत्तत्प्रतिनियतस्वनित्यत्वेऽपि प्रवृत्तिसामान्यस्यैव नित्यत्वात् द्रव्यार्थस्याप्य' आह च 'अभिधानैर्न भिद्यन्ते धातु-
कर्मत्वः क्रिया । एकस्यैवाविशेषस्य प्रवृत्तिः सार्वकालिका ॥' इति प्रवृत्तिः कस्यापि नित्या न हीदं कथितरपि कस्मिंश्चिदस्मिन्
प्रवृत्तेमप्रवृत्तिर्वा वर्तते वा भावत्वेन वर्तितव्यम् अपायेन वा युज्यत इत्युक्तस्य भावे सदा प्रवर्तनात् वस्तुनो भावोऽपि
नित्य एवेति त्रैकाल्यं द्रव्यार्थत्वाऽभेदस्योपपद्यत इति भावः । एवम् कालनित्यता प्रवाहनित्यता चेति द्रव्यमेवाऽनित्यत्वं 30
द्विविधमिति प्रकारद्वयं समर्थयति—कुत इति । क्रियाया कथंचिद्भावपर्यायेऽपि सर्वत्र क्रियाभावमभ्युपगमोऽयुक्तः यस्य
त्वरे वस्तुपरम्परात् एवमैकाल्यपरपरामर्शपर्याये तथा नित्यत्वमेवेति द्विविधं नित्यत्वमेवापत्तेन समाधत्ते—वस्तुन इति ।

---

१ क xx । २ लि क. ...म्भवात् । ३ भि. ...रूपव । ४ लि क प्रवृत्तिनित्यत्व ।

नित्यत्वस्यापि स्थितं सिद्धम्, यथा भाष्यकारैर्भणितं 'नहि वयमितरानि यावत् तदपि हि नित्यं यस्मिंस्तत्त्वं न विहन्यते' (महाभा० अ० १ पा० १ आ० १) इत्युक्तत्वात् ।

इदानीमपि तदिदं प्रदर्श्यते—

कूटस्थस्य द्रव्यस्य सर्वप्रभेदनिर्भेदस्य बीजभूतस्य गमनस्थानादिसर्वात्मकत्वेनावस्थित-
५ स्यानन्तमात्मानं पर्यनुभवतस्तदर्थानुभवनात्मत्वादेव द्रव्यकौटस्थ्यं युज्यते, इतरस्य तु तथा-
तथाऽभिव्यज्यमानस्य सततप्रवर्तनात्मनो भावस्याकौटस्थ्यं सततसंप्रवृत्तिरूपं नित्यत्वम् ।

कूटस्थस्येत्यादि, द्रव्यं हि कूटस्थं नित्यं पूर्वापरकालानुस्यूतत्वात् यस्य कूटस्थस्य द्रव्यस्य सर्वप्रभे-
दनिर्भेदस्य बीजभूतस्य गमनस्थानादिसर्वात्मकत्वेनावस्थितस्यानन्तमात्मानं पर्यनुभवतस्तदर्थानुभवना-
त्मत्वादेव द्रव्यकौटस्थ्यं युज्यते, इतरस्य तु भावस्य तथातथाऽभिव्यज्यमानस्य पर्यनुभूयमानस्य क्रमेण
10 युगपद्वा सततप्रवर्तनात्मनो भावस्य प्रवृत्तेरकौटस्थ्यं सततसंप्रवृत्तिरूपं—अव्यवच्छिन्नप्रवर्तनात्मकं नित्य-
त्वमिति नित्यस्यापि स्थितमिति तात्पर्यम् ।

अत एव भूताभूतभावत्वं द्रव्यादेर्धर्म्यन्तरस्य प्रवृत्तेरन्यत्वकारि, भूताभूता क्रिया, द्रव्यं
भवदेव व्यतिक्रान्तस्यव्यतिक्रान्तिभावत्वात् यथा कृतः कटो देवदत्तेन, कृतः कर्मणा विभागः
तत्र विभागः कटकर्तृसंयोजनात्मकस्य कर्मण ईप्सिततमत्वात् कर्म, चलनेन देशान्तरं प्रापयित्वा
15 क्रियत इति सा व्यतिक्रान्तेति, विभागः कर्म च न व्यतिक्रान्तः शब्दार्थस्य पिण्डितत्वात्, न
च व्यतिक्रमो निर्निमित्तो भवितुमर्हतीति, दृष्टश्च वर्तमानयोः कर्मविभागयोर्द्रव्ययोरव्यतिक्रमे
कारणस्य व्यतिक्रमः ।

अत एवेत्यादि एतस्मादेव नित्यत्वाद्वितादन्यदिदमपि कार्यं भूताभूतभावत्वं द्रव्यादेर्धर्म्यन्त-
रस्य प्रवृत्तेरन्यत्वकारि—द्रव्यादन्यो भाव इत्यस्यार्थस्य साधनं—द्रव्यविलक्षणो भाव इत्यत्र हेतुरित्यर्थः,
20 भूताभूता क्रिया द्रव्यं भवदेव—भूता वर्तमाना च क्रिया द्रव्यं वर्तत एवेत्यर्थः, अथ वा भूतं द्रव्यममूर्तं

तथैव महाभाष्ये [illegible] भावयति—यथा भावितिति । महाभाष्ये मुख्यम् अथवा येनैव [illegible] तदपि नित्यं यस्मिंस्तत्त्वं न विहन्यते' इति, तत्परिकल्प्य
नाशेऽपि [illegible] न [illegible] इति भावः । अथोभयमपि नित्यत्वं दर्शयति—कूटस्थस्येति ।
25 द्रव्यं दीप्ति यथा हि [illegible] एव [illegible] भवति, [illegible] एव [illegible] भवति, [illegible] एव [illegible] भवति, न एव
च [illegible] भवति [illegible] एव [illegible] भवन्ति [illegible] च [illegible] भवन्ति तत्र [illegible] बीजमेव
[illegible] प्रभेदमनुभवति, [illegible] स्थिति [illegible] इति [illegible]
[illegible] इति [illegible] भावः । [illegible] च [illegible]
[illegible]
30 इतरस्य स्थितिः । अतश्च [illegible] तत एव [illegible] भूताऽपि अभूतापि [illegible] भावो [illegible]
[illegible] हेतुं [illegible]—अत एवेति । तत्पाठे—एतस्मादेवेति । [illegible]
[illegible] नित्यत्वात् न तु [illegible] नित्ये द्रव्ये [illegible]
भूतेति । यथासंख्यमिति, [illegible] वर्तमानत्वमित्यर्थः । द्रव्यक्रिया

करणं सिद्धं गतश्च यथासंख्यं व्यतिक्रान्ताव्यतिक्रान्तविभागकर्तृक्रिया क्रिया द्रव्यभावः यद्यथा कृतः कटो देवदत्तेन, देवदत्तः कटकरणकाले करणोपरमे च कटस्यैकरूप एव, क्रिया तु वीरणसंयोगावस्थाया-मव्यतिक्रान्ता कटनिर्वृत्त्युत्तरावस्थायां व्यतिक्रान्ता, तथा कृतः कर्मणा विभाग इति द्वितीयमुदाहरणम् कर्तृकर्मसमवायित्वात् क्रियायाः चैविमिरिवत् वैयाकरणसिद्धान्तेन तु 'कर्तुरीप्सिततमं कर्म' (पा० अ० १ पा० ४ सू ४९) क्रियैव तु वैशेषिकस्य, शुद्धाविशेषेण विभागहेतुः क्रिया विभागश्च　5
सम्यक्समुपरमात् द्रव्यचरमस्थित इति विवक्षितस्य विभागः कटकर्तुरसमासमकस्य कर्मण ईप्सिततम-त्वात् कर्म, येनानेन द्रव्यं देशान्तरं प्रापयित्वा क्रियत इति सा क्रिया व्यतिक्रामति विभागं कर्म च न व्यतिक्रामति, सम्प्रार्थस्य पिण्डितत्वात्—नामस्थापितोऽर्थः । न च व्यतिक्रमो निर्निमित्तो भवितुमर्हति, द्वयम वर्तमानयोः कर्मविभागयोर्द्रव्ययोरव्यतिक्रमे करणस्य क्रियायाः विभागविषयस्य व्यतिक्रमः ।

न चैकस्मिन् व्यतिक्रमाव्यतिक्रमौ युगपद्भवतो विरोधात् तस्मादेतदनुमीयते—देवदत्ते　10
द्रव्ये कटस्य कर्तरि कर्मणि वा कर्तरि चलने वीरणानां कटे वा कर्मणि करणलक्षणया प्रवृत्त्या तदतद्भवनस्वरूपया द्विरूपतया भवितव्यमविच्छेदेन ।

(नचेति) न चैकस्मिन् व्यतिक्रमाव्यतिक्रमौ युगपद्भवतो विरोधात् प्रमाणान्तरापेक्षामन्तरेण,

---

योर्व्यतिक्रान्ताव्यतिक्रान्तत्वे दर्शयति—तद्यथेति कटोदाहरणे वीरणसंयोजनादिक्रिया देवदत्तगता भाव्या । कर्तृकर्मभवपक्ष-क्रियया निदर्शनमाह—कृतः कर्मणेति । चविमिरिवदिति [illegible] कर्तृसमवायित्वम्　15
[illegible] कर्तृसमवायित्वे द्वितीयमुदाहरणमाह कर्मभूतद्रव्यसमवायित्वम्, एवमेव कृतः कर्मणा विभाग इत्यत्रापि [illegible] कर्तृभूतकर्मगता विभजनक्रिया कर्मभूतविभागगता विज्ञेया । विभागस्य व्याकरणसिद्धान्तेन कर्मत्वं दर्शयति—वैयाकरणेति । कर्तुरीप्सिततमं कर्मेत्यस्य कर्तुः क्रियया [illegible] प्रकारेणेप्सितोऽर्थः कर्म [illegible] क्रियाया [illegible] कर्मेति यावत्, तत्र कर्म [illegible] द्रव्यं वा भवतु क्रिया वा न तत्राग्रहः 'क्रिया हि नाम लोके कर्मेत्युपचरन्ति यां क्रियां करिष्यति किं कर्म करिष्यतीति तथा क्रियापि　20
क्रियेप्सिततमा भवतीति' महाभाष्ये प्रोक्तत्वादिति । वैशेषिकमते तु क्रियैव कर्मेत्युच्यते द्रव्यगुणकर्मेषु [illegible] कर्मपदेनोत्क्षेपणा-दिक्रिया एव [illegible]—क्रियैव [illegible] । अस्य कर्मपदेन [illegible] दर्शयति—शुद्धाविशेषेणेति विभागस्य हेतुभूतं तदेवात्र कर्मेत्युच्यते तथाविशेषेण क्रियाऽपि विभागोऽपि भवति [illegible] क्रियात्वाविशेषेण [illegible] द्रव्यसमवायित्वात् [illegible] भावो द्रव्यवत् [illegible] इति [illegible] भावः । कृतः कर्मणा विभाग इत्यत्र विभागक्रियाया कर्मत्वं [illegible] विभागस्य [illegible] व्यतिक्रान्ताव्यतिक्रान्तत्वं प्रदर्शयति—विवक्षितस्य विभाग इति　25
[illegible] कटकर्तुः [illegible] कर्म [illegible] ईप्सिततमो विभागः तत्कर्म भवति स च विभागः [illegible] [illegible] द्रव्यं देशान्तरं प्रापयित्वा क्रियत इति [illegible] क्रिया व्यतिक्रामति [illegible] [illegible] कर्मभूता द्रव्याश्रयत्वा क्रिया न व्यतिक्रामतीति भावः । कर्मविभागयोरव्यतिक्रमे [illegible] न प्रमाणं दर्शयति—न च व्यतिक्रम इति द्रव्याश्रित क्रियाया [illegible] [illegible] [illegible] क्रियायाश्च व्यतिक्रमत्वं युक्तमेव [illegible] न तथा व्यतिक्रमो द्रव्यासमानकर्मविभागयोरव्यतिक्रमे, [illegible] भावः ।　30
[illegible] कर्मैव [illegible] व्यतिक्रमाव्यतिक्रमौ [illegible] प्रमाणान्तरेण न [illegible], तस्मात् कर्मविभागप्रतिपत्त्यर्थं [illegible]—न चैकस्मिन्निति तथा च कर्मणि करणस्य व्यतिक्रमे कर्म मूर्तं भवति [illegible], [illegible] [illegible] इति तत्र करणं [illegible] भवतीति भावः । एतदेव विवृणोति—न चैकस्मिन् व्यति-

---

१ सि क. इति क्रिया। २ सि क. चविमिरिवत्। ३ क ×× । ४ क. व्यतिक्रमाव्यतिक्रमे। ५ सि। क. न निमित्तो।

तस्मादेतदनुमीयते यथा देवदत्ते द्रव्ये कस्य कर्तरि कर्मणि वा कर्तरि पचने वीरणानां कटे वा कर्मणि करणसम्बन्धस्य प्रवृत्त्या भवितव्यमविच्छेदेन, सा च प्रवृत्तिः क्रिया तदवकूलनस्वरूपा—तस्मिन् द्रव्येऽस्मिन्न करणे भवनमसत्याः प्रवृत्तेः स्वरूप तथा च [व्यतिक्रमा] व्यतिक्रमविभागतया द्विरूपतयाऽर्धद्वयमव्यवच्छिन्न[ा]कृष्टतया प्रवृत्तिभवनारम्भकया भवितव्यमिति ।

5 यथा देशान्तरसंयोगविभागफलं कर्म गमनं गन्तुः पदार्थान्तरम्, तयोः तत्कारणस्य च कर्मणो यावद्द्रव्यभावाभावात् पदार्थान्तरतायां सत्यां गन्तुर्गमनेन सम्बन्धः गच्छति देवदत्त इति, व्यतिलंघितगमनश्च गत इत्युच्यते, तथा गमनाद्यपि करणसम्बन्धमन्तरेण न भवतीति क्रिया सिद्ध्यति अतो भिन्नं स्वतन्त्रत्वात्, यदि स्वतन्त्रस्याश्रयो न स्यात् कर्मेति न स्यात्, क्रियमाणाद्धि तत्कर्म करणव्यतिक्रमे च कृतमिति न स्यात्, तथाभवद्वा स्वसम्बन्ध-
10 व्यतिक्रममन्तरेण कृतमित्येतं व्यपदेशं न जनयेत् करणसम्बन्धाभावात्, आकाशादिवत् तथा च तन्मयकर्मसत्त्वात् करणसम्बन्धाच्च सदसत्कारणमिति भिन्नं स्यात्, सत्कारणवनित्यमिति नित्यलक्षणयोगात् ।

यथा [देशान्त]रसंयोगेत्यादि, इदमधुना गन्तृगमनलक्षणयोर्भिन्नपदार्थाम्वि कणोक्त मागुक्तकणादानभ्युपगमे दोषाभिधित्सयोच्यते, 'संयोगविभागाः [च] कर्मणाम्'
15 (वैशे० अ० १ आ० १ सू० १०) कार्य सामान्यम्, 'गुरुत्वप्रयत्नसंयोगानामुत्क्षेपणम्' (वैशे० अ० १ आ० १ सू० २०) कार्य सामान्यमिति वचनात् देशान्तरसंयोग द्रव्यस्य देशान्तरविभागश्च गमनकर्माऽऽरभते गुरुत्वादिकार्यं चोत्क्षेपणं कर्म तस्मात् संयोगविभागफलं कर्म गमनं गन्तुः पदार्थान्तरम् तयोः संयोगविभागयोः तत्कारणस्य कर्मणो यावद्द्रव्यभावाभावात्, वैशेषिकमतवत् पदार्थान्तरतायां सत्यां गन्तुर्गमनेन सम्बन्धः, तत्सम्बन्धमन्तरेण गमनं [न] भवति गच्छति देवदत्त

---

20 कर्मेति । देवदत्त इति देवदत्तेन कट इव इत्थं देवदत्ते द्रव्ये कर्तरि कटे कर्मणि [illegible] विभागः [illegible] कर्तरि च करणेन भवितव्यम्, तत्र [illegible] द्रव्ये [illegible] व्यतिक्रमात्मविभाग[illegible] [illegible] भाव । [illegible] तत्र विभवं [illegible]—यथेति । [illegible] [illegible] [illegible]—देशान्तरेति । अत इति, [illegible] [illegible] [illegible]—[illegible] [illegible] [illegible]
25 [illegible] [illegible], [illegible] भाव । [illegible] [illegible], क्रिया तु [illegible] भाति । [illegible]—इदमधुनेति । संयोगेति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । गुरुत्वेति [illegible] [illegible] [illegible] । एवं [illegible] [illegible]
30 [illegible]—देशान्तरेति । [illegible] तयोरिति [illegible] न [illegible] [illegible] [illegible]

---

१ मि [illegible] । २ डि क. [illegible] । ३ मि क. [illegible] ।

इति हि गमनसम्बन्धात् दृष्टम्, व्यतिक्रमितगमनश्च गत इत्युच्यते, तस्मात्तद्व्यतिक्रममन्तरेण गतमिति न भवति, एष विधिः कर्मविशेषे गमने दृष्टः, तथा गमनाद्यपि करणसम्बन्धमन्तरेण न भवतीति क्रिया सिद्ध्यति यतो भिन्न स्वतत्त्वात्—कर्मत्वात् द्रव्याच्च [यदि] कर्मत्वस्य स्वतत्त्वस्याश्रयो न स्यात् कर्मेति न स्यात्, क्रियमाणाद्धि तत् कर्म करणे सति, करणव्यतिक्रमे च कृतमिति स्यात्, कर्मणि तु भिन्ने द्रव्यात् स्वतत्त्वाच्च स्यादिति, तथा भवदित्यादिना करणं भवदपि तत्सम्बन्धव्यतिक्रममन्तरेण कृतमित्येत 5 द्व्यपदेशं न लभेत् तं च दृष्टः, किं कारणं न स्यादिति चेत् करणसम्बन्धाभावात्, किमिव ? आकाशादिवत्, अतः किं स्यात् ? तथा च तद्रूपकर्मसत्त्वात् करणासम्बन्धाच्च सदसत्का[रण]मिति नित्यं स्यात् नित्यलक्षणयोगात्, किं नित्यलक्षणमिति चेदुच्यते 'सदकारणवन्नित्यम्' (वैशे० अ० ४ आ० १ सू० १) इति नित्यलक्षणं वैशेषिकमतेनेति, एवं तावत् कर्म गमनादि करण सम्बन्धानुवर्तीत्युपपादितम् । 10

यथा च कर्म क्रियया विना न भवति तथा करणमपि भवनव्यक्तिमन्तरेण नैव भवेत् तथा भवनसम्बन्धव्यतिक्रममन्तरेण भूतमिति न स्यात् ततश्च प्रागादिनिर्विशेषणः नास्त्य-भाव इत्यविशेषेणैवात्यन्ताभाव एव स्यात्, न भवेदेव सर्वम्, खपुष्पवत् असत्कारणत्वाद्वा अभूतभवनसम्बन्धव्यतिक्रमत्वात् ।

यथा च कर्मेत्यादि, यथा च गमनादिकर्म क्रियया विना न भवति तत्क्रियाविना तथा 15 करणमपि भवनव्यक्तिमन्तरेण—भवनक्रियाविर्भावेन विना नैव भवेत्—न भवितुमर्हतीत्यर्थः, तथा भवनसम्बन्धव्यतिक्रममन्तरेण भूतमिति न स्यात्—तत्सम्बन्धे भवतीति भवति, तत्सम्बन्धव्यतिक्रमे च भूतमिति पूर्वपूर्वोत्तरोत्तरकार्यकारणभावेनेति क्रियासम्बन्धप्रश्नं च मर्शयति, ततश्च प्रागादि

यदा द्रव्ये वस्तुदेशे तदैव देवदत्तो गच्छतीत्युच्यते तदुपरमे च गत इत्युच्यते तस्मात् क्रियायाः [illegible] भवति [illegible] इति भावः । एवं गमनमपि करणसम्बन्धेन भवतीत्याह—तथेति तथा च करणं क्रियातो द्रव्याच्च भिन्न 20 मिति भावः । क्रियाऽऽश्रुयमाणं हि कर्म तस्मात् क्रिया कर्मलक्षणम् तदेव कर्मत्वमुच्यते ततश्च यदि कर्म कर्मत्वस्याश्रयो न स्यात् कर्मैव [illegible] कर्मैव न स्यात् [illegible] एवञ्च कर्म क्रियासम्बन्धात् भवति तद्व्यतिक्रमे च कृतमिति भवतीति क्रियातो द्रव्याच्च कर्म भिन्नमित्याह—यदीति कर्मत्वस्येति । कर्मणि भवत् करणं तत्सम्बन्धेन तत्र कर्मव्यवहारं व्यतिक्रमेण च कृतमिति व्यवहारं जनयतीत्याह—करणं भवदपीति । आकाशादौ करणसम्बन्धाभावात् कृतमिति व्यपदेशो न भवति एवं तत्सम्बन्धाभावे कर्मणोऽपि कृतमिति व्यवहारो न स्यादित्याह—आकाशादिवदिति । तथा चापत्तिमाह—तथा 25 चेति करणसम्बन्धाभाव इत्यर्थं क्रियाजन्यकर्मणः सद्रूपत्वात् पुनः करणसम्बन्धाभावात् तस्य सदकारणवत्त्वमिति कर्मणः [illegible] नित्यत्वं स्यादिति भावः । यथ कर्मैव क्रियया विना [illegible] अपि भवनमन्तरेण [illegible] तस्माच्च भवनसम्बन्धव्यतिक्रमे [illegible] भवति भूतमिति व्यपदेशं लभते इति समर्थयति—यथा चेति [illegible] इति भावः । एतदेव स्पष्टीकरोति—यथा च गमनादीति । किं करोति इति प्रश्ने गच्छतीति गमनं करोतीति प्रतिवचनात् गमनक्रियायामपि करणं यथा करोतेः तथा किं करोतीति प्रश्ने न करोति 30 क्रियाया इति [illegible] प्रतिवचनाच्च करोतेर्भवन क्रियासामान्यविषयत्वात् करणस्यापि भवनं विवक्षितमिति भावः । पूर्वपूर्वेति पूर्वं कर्म कारणं कार्यं च परं कारणमिति

---

१ सि. क. गच्छतो । २ सि. क. न स्यात् । ३ सि. क. तत्र दृष्टः ।

निर्विशेषत्वं इत्यादि भवनसम्बन्धे तदूव्यतिक्रमे चासति प्राक्पश्चाच्चेतरेतरसंयोगाद्यभावाभावात् अभावभेदरहितो नास्त्यभाव इत्यनर्थान्तरमितरविशेषैकात्म्यावाप एव स्यात्, भवनसम्बन्धव्यति क्रमाभावात्, खपुष्पवदिति, यथा खपुष्प भवनसम्बन्धाभावात् तद्व्यतिक्रमाभावाच्च न भवेदेवं सर्वं घटादि स्यादिति, असत्कारणत्वाच्च—यदा हि वस्तुनो भवनकारणं योऽसौ कारणसम्बन्धो भवन-
5 सम्बन्धश्च स नास्ति तद्व्यतिक्रमो चेत्यसत्कारणमभावकारणत्वात्सम्भवाभाव एव स्यात् खपुष्पवत् सर्वं घटादि तदुपसंहारे हेतुमाह—अभूतभवनसम्बन्धव्यतिक्रमत्वादिति, गतिस्थितिक्रियादिकरणभवनसम्बन्ध-व्यतिक्रमसद्भावात् गच्छति तिष्ठति करोति भवति गतस्थितकृतभूतभावत्वात्सम्यक् हेतुरयमस्तु भवतु च लभ्यते [न] चाभ्येतीति।

साम्प्रतं भवनस्य तत्तत्सम्भवतस्य [न] व्यतिक्रम इत्यत्रोच्यते—

10 व्यतिक्रमश्च भवति गुणकर्मादौ कटविभागप्रविभजनभूततायां, गुणं कटो भवति गमनकर्म विभागो भवति संयोगश्चान्येनेति कथं गुण कटो भवति, कर्म विभागो भवतीत्येत-दुच्यते? ननूक्तं द्रव्यं क्रिया च द्रव्यमेव सर्वमिदमिति, तस्य भूतता व्यतिक्रमः।

(व्यतिक्रमश्चेति) व्यतिक्रमश्च गुणकर्मादौ—गुणकटस्यादीनां कर्म गुणकर्म, आदिग्रहणात्

नहि पश्चात्क्रिया कर्तारं कर्म करणादि विना भवतीति भावः। भवनसम्बन्धानुपपत्तेरिति भवनसम्बन्धव्यतिक्रमाच कर्म भूतमिति
15 व्यपदिश्यते यत्र भवनसम्बन्धात्, एवं प्रागभावः भवनसम्बन्धे भावः भवनसम्बन्धव्यतिक्रमे च प्रध्वंसाभावो भवति अत एव च क्रिया भूता भवति भविष्यतीति वासम्बन्धसम्बन्धव्यपदेशं लभते एवञ्च भवनसम्बन्धे यदि क्रियाया योगस्ते तर्हि भावस्वरूपत्वप्रमाण एव प्रसज्यते योऽन्यभावः नैरन्तर्यसम्बन्धाभाव एव एव न तु प्रागभावादिरपः भवनसम्बन्ध यदेव तत्सम्बन्धस्य प्रागपश्चाद्भावपेक्षया तत्प्रागादिव्यपदेशमाह भवनसम्बन्ध इति अभावभेदरहित—अभावस्य भाग्यरूपैः रहितः नैरन्तर्यसम्बन्धाभाव एक एव सामिलार्थ। एवञ्च भावस्वैकात्म्यात् सर्वं घटादि खपुष्पवत् भवेदित्याह
20 यथा खपुष्पमिति। हेत्वन्तरमाह—असत्कारणत्वाच्चेति यत कारणसम्बन्धाभावात्, तदूव्यतिक्रमो हि भवनसम्बन्धः करणसम्बन्धव्यतिक्रमश्च कारणम् नहि क्रियाया भवनस्य वा प्रागभावादिव्यपदेशकारणभूतसम्बन्धयोगाभावे द्रव्यं नाम किञ्चिदपि तस्मात् कारणाभावात् सर्वं घटादि न भवेदेव खपुष्पमिति भावः। अथान्ते हेतुमुपसंहरति—अभूतेति। वस्तुनः करण-भवनसम्बन्धव्यतिक्रमो नित्यसंसृष्टौ—गतिस्थितिक्रियादीति, कथ्यते गच्छति तिष्ठति करोतीति करणभावे भवतीति भवनस्य भावे यत स्थितः कृत इति करणसम्बन्धव्यतिक्रमे भूत इति भवनसम्बन्धव्यतिक्रमे एक एव हेतुत्वे भवतुलभ्यते,
25 तत्र तत्सम्बन्धव्यतिक्रमाभावे हेतुरतोऽसत्त्व सर्वोऽपीति यदेवं तदस्तु यथावतो भावः प्रत्यक्षप्य भवति भवति भवति भवति भवनस्वभावेति भवतीत्या पर्यायानभिधानात् आत्मभवनकाले हि भवति आत्मभवनेन स्वरूपानि धारणसूत्रं चतिरि प्रत्ययेन रूपम्, तच्च नैरन्तर्येण तथा भावेन वस्तुनि परिच्छिन्नत्वेऽपि चात्मकारणत्वादपि तत्र तत्स्वेन तदात्मत्वं रूपादीनाम् यथा घटे वृत्ते रूपरसादेः प्रागभावादि रूपान्तरत्वम्, एवञ्च भवति रूपादिरस कर्तृत्वेन परिच्छिन्न तत्कर्तृका करोति चेत् पश्चात्क्रिया भवतीतिक्रियाः कर्मणि भवन्तीति वा चेत् कथं तत्सम्बन्धाभावः
30 उभयस्य स्थितिविशिष्टभावस्य स्थित्वा भवनभवनसंयोगव्यवसायात् परिणामानुरूपतमात्मस्वभावानां भवनेऽपि भव-त्वपत्तम्, तदेवैकविभागपेक्षया च भवनक्रियया अपि भूतमित्यमिति। ननु भवनं हि कार्यमुत्तिरूपं तस्य कथं व्यति-क्रम इत्याशङ्क्य—व्यतिक्रमश्चेति प्रतिपक्षभावभावनयाश्रयेण तत्तत्प्रतिपक्षस्वभावैर्भावितेऽभावरूपेण स्थितिसम्पन्नताया अवस्थानेन गुणादिसंभवव्यतिक्रमेण व्यापृतत्वमावसंज्ञानात् गुणादिभावस्वभावो व्यतिक्रम एव भवतीति भावप्रतिपत्तिरिति भाव। आदिग्रहणादिति कर्मादिविभागादिपरिग्रहः विभागादिग्रहणप्रविभक्तत्वात् चविभागमेव-

१ सि. क. 'मिश्रितम्भी' । २ सि. क. 'कात्सर्विते' । ३ सि. क. भावु भावम । ४ सि. क. काय ।

संयोगः यथार्थस्य कटविभागादिभवनभूतत्वात्—अत्राप्यादिग्रहणात् पटविभागसंयोगादयो गृहीताः, भवनस्य भूतधातोरेवाव्ययस्य भवति व्यतिक्रमः, तृणं कटो भवति, गमनकर्म विभागो भवति संयोगश्चान्येन, साम्प्रतं कथं तृणं कटो भवति कर्म विभागो भवतीत्येतदुच्यते इति, अत्रापि ननूक्तं द्रव्यं क्रिया च द्रव्यमेव सर्वमिदमिति, संयोगादिसर्वगुणक्रियात्वप्रतिपादनात्, तस्य भवनस्य भूतता व्यतिक्रम एव । 5

एवञ्च भावक्रियाद्वयोऽयं कारकाणां कर्मादिभावः न नियतरूपः, न हि किञ्चिज्जाति विशेषयोगात् नियतम्, किं तर्ह्यनियतशक्तिविषयम् तदेव हि द्रव्यमन्यया क्रियया कर्म भवति, अन्यया करणमन्ययाऽधिकरणमित्यादि, तस्मात् सर्वप्रभेदनिर्भेदं बीजं वस्तु द्रव्यं तत्त्वम्, तद्भेदभिन्नमिदमन्यत्किञ्चित् ।

एवञ्चेत्यादि, एवंकृत्वा भावक्रियाद्वयः—भाव एव क्रिया, द्रव्यं भावः स एव च क्रिया, 10 द्रव्यस्य वा क्रिया तदाश्रयः द्रव्यभवनाद्वयोऽयं कारकाणां कर्मादिभावः कर्मकरणादिभावः न नियत रूपः विविधक्रियाभवनसम्बन्धाद्भवति देवदत्तः पचत्योदनं काष्ठैः स्थाल्याम्, ओदनो भवति, काष्ठानि ज्वलन्ति—संधुक्षन्ति स्थाली धारयति अधिश्रित[ा] इत्येवमादिदर्शनात्, न हि किञ्चिज्जातिविशेषयोगात् गोत्वादियोगादिवत् कर्मत्वकरणत्वाधिकरणत्वादियोगात् कर्मैवेदं करणमेवाधिकरणमेव नियतं नाप्यत्रापि

एवं भावः यथार्थस्यमित्यस्य तृणकर्मसंयोगाभ्यां कटविभागादिभवनम् तन्तुकर्मसंयोगाभ्यां पटविभागसंयोगादिभवन- 15 मित्यर्थः एवञ्च तृणसंयोगात् कटो भवति तृणकर्मणा कटविभागः तन्तुसंयोगात् पटः तन्तुकर्मणा पटविभागः तस्मात् कैवल्यादसंयोगश्चेति व्यतिक्रमते तृणादौ प्रकृतिप्रत्ययो व्यतिक्रान्त इदानीं व्यत्ययेन तस्य भवनमिति भावः । अथ द्रव्यमिदं द्रव्यं कर्म कटो भवति तदभावे वा कर्म कर्म विभागो भवतीत्याशङ्क्य भावाभावरूपतानिमित्तत्वात् सर्वत्र भेदाभेदत्वादीनामनुगमात् क्रियास्वरूपं यथादिभ्यस्त्वादीनां रूपान्तरस्वभावानुगमश्च दर्शितत्वादिति समाधत्ते- प्यान्यत्वमित्यादिना । द्रव्यतत्त्वस्यान्वयवशसामर्थ्यादैक्येनैव द्रव्यं नानात्वं भवतीत्याह—एवञ्चेति । भावक्रियाद्वय 20 स्यास्य व्याख्यानमेवाह—भाव एव क्रियेति अनेन सामान्यविशेषभिन्नयोरभेदः दर्शितः, द्रव्यं भाव इति अनेन द्रव्यक्रियोरभेदः दर्शितम्, द्रव्यस्य वेति अनेन द्रव्यक्रियोरन्यत्वं दर्शितम् । तात्पर्यमाह—द्रव्यभवनेति द्रव्याणि क्रियाभवनलक्षणत्वाविशेष कारकं साधनमिति चोच्यते विवक्षया द्रव्यस्य कारकता क्रियाभवनलक्षणानुपपत्त्या प्रत्ययाभिधानेन तत्तत् साधनमिति वचनेनैव साधनम्, तत्र कर्तृकर्मणोः आश्रयसमवेतक्रियाजनकत्वा करणादीनामाश्रयान्तरसमवेतक्रियाजनकत्वा किञ्च द्रव्यस्य कारकत्वे तत्तत्कारकत्वेन सर्वत्रैव क्रियानुपपत्तिः इत्यत्र न च यदि यस्य कर्तृत्वं तस्यैव कर्त्रे न कर्म नियमेनापत्तौ कर्मत्वेऽपि- 25 त्यम् सर्वस्य च सर्वकारकत्वे कारकनियमाभावप्रसङ्गः तथानियमाभावे क्रियानियमाभावोपपत्तिः अनियतत्वादिद्रव्यस्यापि द्रव्यो व्यवस्थानमिति व्यवहारः प्रतिक्षणविभागेऽभेदस्यापि सत्त्वात् कस्मात् करोतीत्यादौ च कर्त्रेऽपि द्रव्यस्य भावतया तत्तत्कारकत्वेन इति भावः । देवदत्त इति देवदत्तः काष्ठैः स्थाल्यामोदनं पचतीत्यत्रापि विशेषेण पचतेर्धातोः सर्वकारकव्या- पारसमुदायाभिधायकत्वात् तत्तद्व्यापाराभिधायी धातुरिति दर्शितम् । अथ कर्मादिभूतानामपि व्यापारविशेषेषु कर्तृत्वं प्रदर्शयति— ओदनो भवतीति अत्र कर्मैव कर्ता ओदनः काष्ठानि ज्वलन्ति काष्ठानि पचिक्रियाकरणान्यपि स्वव्यापारे स्वतन्त्राणि कर्तॄणि 30 स्युः कर्तृत्वे, स्थाली धारयति, पचिक्रियाया अधिकरणमपि स्थाली स्वव्यापारे धारणे स्वतन्त्रत्वात् कर्त्री इति कर्मादीनि न नियत- रूपाणीति भावः । गोत्वादिजात्यादिवत् कर्मत्वादीनि न प्रतिनियतजातिरूपाणि तेन कर्मत्वादौ नियमाभावो न भवतीत्याह- यतेनाह—न हि किञ्चिदिति । ननु कर्मत्वादयो न जातिरूपास्तर्हि किमात्मका इत्यत्राह—अनियतेति क्रियाभवनलक्षणत्वाविशेष

१ क अमोघस्य इत्यधिकं दृश्यते ।

भवतीति, किन्तर्हि ? अनियतशक्तिविषयम् शक्तीनां कारकत्वात्, तदेव हि द्रव्यमन्यया क्रियया प्रमाणं मेयमिति मेयमपि कर्म भवति, अन्यथा करणं नेत्रेण पश्यतीति, अन्यथाऽधिकरणं नेत्रे अञ्जनं तिष्ठतीति, तस्मात् सर्वप्रमेयनिर्भेदं बीजं वस्तु द्रव्यं तत्त्वं तद्विभजनव्यक्तिः क्रिया ।

यदि द्रव्यवत् क्रियापि वस्तुनस्तत्त्वं स्यात् ततस्तया विना नैव स्यात् तत्त्वात्तदात्मत्वात्त-
5 त्स्वरूपत्वात् न तदेन विना भवति देवदत्तवाग्यादिवत्, घटरूपादिवत्, दृष्टैवतु गमनादि क्रियया विनापि देवदत्तस्य वस्तु, अन्तरेणापि तु क्रियां भवत्येव वस्तु दोषादर्शनात् ततोऽन्यत्, तदन्तरेणापि भावात् यद्यदन्तरेणापि भवति तत्ततोऽन्यत्, घटपटवत् ।

यदीत्यादि, एवमभिमतो दोषो यदि द्रव्यवत् क्रियापि वस्तुनस्तत्त्वं आत्मा स्वरूपं स्यात् ततस्तया विना क्रियया नैव वस्तु स्यात्, तत्त्वात्तदात्मत्वात्तत्स्वरूपत्वात्, यद्यत्तत्त्वं आत्मा स्वरूपं
10 वा न तदेन विना भवति देवदत्तवाग्यादिवत्, यथा देवदत्तस्य आत्मभूतोऽवस्थाविशेषाः [illegible] न तेन विना भवन्ति तथैवापि वस्तु क्रियया विना न स्यात्, घटरूपादिवदिति घटस्य रूपादयो युगपद्भाविनस्तेन विना न भवन्ति तथा क्रियया विना वस्तु न स्यादिति विशेषः दृष्टैवतु गमनादि क्रियया विनापि देवदत्तस्य वस्तित्वमनिष्टापादनमेतत्, दोषादर्शनादपि वस्तु भवतीत्येतदर्थसाधनमाह– अन्तरेणापि तु क्रियां भवत्येव वस्तु तेस्य विनाभावे दोषादर्शनात्ततोऽन्यत् क्रियातोऽन्यदस्तित्विति यदि
15 तदन्यम् न केवलं दोषादर्शनादेव, किं तर्हि ? अन्यत्वहेतुरप्यस्तीति, तत आह–तदन्तरेणापि भावात्, यद्यदन्तरेणापि भवति तत्ततोऽन्यत् घटपटवत्, यथा घटः पटमन्तरेण भवन्नन्यः पटश्च घटमन्तरेणापि भवंस्ततोऽन्यः, तथा क्रियामन्तरेणापि भवद्वस्तु ततोऽन्यदिति ।

अतिदर्शनान्तरं विचारान्तरासत्त्वमप्याह—

दृश्यते हि देवदत्ते गच्छति कृषिं करोति यज्ञदत्त इति, अत्र यज्ञदत्तस्य कृषिकरणं
20 गमनं देवदत्तस्यैववस्तुनो द्रव्यपरमार्थः तथा क्रियापि स्यात्, गमनवत्क्रियात्वात् स्थानमपि

[illegible] प्रमेयत्वेऽपि कर्तृविवक्षायां कर्मत्वादि [illegible] इति भावः । [illegible]–तदेव हि द्रव्यमिति । [illegible]–तस्मादिति । [illegible]–यदीति । [illegible] क्रियया विना [illegible]
25 [illegible]–यदि द्रव्यवदिति । [illegible]–यथेति । [illegible] विशेष इति [illegible] इति भावः । अन्तरेणापि तु क्रियामिति [illegible] इति भावः । तया विना भाव इति क्रियया विना [illegible] । [illegible]–तदन्तरेणापीति ।
30 क्रियामन्तरेणापीत्यर्थः । [illegible] दृश्यते हीति [illegible]

१ १ ३ सि० क० दोषदर्श० । २ सि० क० [illegible] । ४ सि० क० [illegible] ।

परमार्थ इति प्रागेव स्थानक्रियया गमनविरोधिन्या यदि देवदत्तोऽवरुद्धः स्यात्तदा तस्य गमनं नैव स्यात्, देवदत्तस्यावरुद्धदेशे यज्ञदत्तस्यवत्, गमनक्रियापरमार्थदेवदत्तस्य वा स्थानं नैव स्यात्कदाचिदपि, गमनेनावरुद्धत्वात्, देवदत्तस्यावरुद्धे यज्ञदत्तस्यवदेवेति यानस्थानयोरभावाद्यज्ञदत्तस्य वृत्त्यवृत्ती स्याताम्, यानाभावाभावात् पूर्ववद्वृत्तेर्यज्ञदत्तवृत्त्यभावः, देवदत्तस्य वा गमनकालेऽपि भावे सततमवृत्तिर्वा स्यादिति, एवं स्थानाभावादपि तथेति । 5

(दृश्यते हीति) दृश्यते हि देवदत्त गच्छति' वृत्तिं करोति यज्ञदत्त इति, अत्र यज्ञदत्तस्य वृत्तिकारणं गमनं देवदत्ताख्यवस्तुनो द्रव्यपरमार्थस्तथा क्रियापि स्यात्, गमनवत्क्रियात्वात् स्थानमपि परमार्थ इति प्रागेव स्थानक्रियया गमनविरोधिन्या यदि देवदत्तोऽवरुद्धः स्यात्तदा तथाऽवरुद्धत्वात् तस्य देवदत्तस्य गमनं नैव स्यात्—कदाचिदपि न गच्छेद्देवदत्त इत्यर्थः, देवदत्त[स्य]ावरुद्धदेशे यज्ञदत्त[स्य]वत्, यथा देवदत्ताख्यं वस्तु देवदत्तस्थेनावरुद्धमिति तद्विरोधिनो यज्ञदत्तस्य स्थानवत्त्वाद्यज्ञदत्तस्य 10 नैव जातु भवति तथा देवदत्ते स्थानेनावरुद्धे गमनं नैव जातु स्यादिति, अथ मा भूद्यज्ञदत्तवृत्तिकारणस्य देवदत्तस्य गमनस्याभाव इति गमनवत्त्व एव देवदत्त इष्यते तथापि गमनक्रियापरमार्थदेवदत्तस्य [वा] स्थानं नैव स्यात्कदाचिदपि, गमनेनावरुद्धत्वाद्देवदत्तस्य, देवदत्तस्यावरुद्धे देवदत्ते यज्ञदत्तस्यवदेव, इतिशब्दो हेत्वर्थे, ततश्च देवोर्यानस्थानयोरभावात्, यानाभावाभावात् पूर्ववद्वृत्तेः—यथा प्राग्गमनोत्पत्तेर्गमनाभावस्याद्वृत्त्यभावः तथा गमनाभावाद्गच्छत्यपि देवदत्ते यज्ञदत्तस्य वृत्त्यभावः, देवदत्तस्य गमनकालेऽपि 15 भावे यथा यज्ञदत्तस्यावृत्तिर्भवत्येव सततमवृत्तिर्वा स्यादिति, एवं स्थानाभावादपि वृत्त्यवृत्ती स्यातामुक्तन्यायेन तथेति—तेन प्रकारेण प्रोक्तोपपत्तिक्रमप्रापिताभावप्रकारेण यानस्थानयोरिति ।

तत्रैव यज्ञदत्तस्य वृत्तिर्देवदत्तस्य गमने सत्येव भवति एकैकस्या द्रव्यद्वयस्थितत्वसंभवात्, तथा च तत्र यज्ञदत्तस्य वृत्तेः कारणं देवदत्तस्य गमनमेव तदन्यतरैव तदवगम्यमानत्, तच्च गमनं यदि देवदत्तस्वरूपमेव तर्हि स्यात्, गमनात् प्राक् देवदत्तस्य स्थितिक्रियापि देवदत्तस्वरूपमेवेति तया क्रियया देवदत्तस्यावरुद्धत्वात् तस्य गमने कदापि न भवेत्, गमनविरोधिन्या 20 स्थितिक्रियया तस्यावरुद्धत्वात्, देवदत्तस्यैवावरुद्धे देवदत्ते यज्ञदत्तस्य तद्विरोधिनोऽवकाशाभाववत् तथा देवदत्तस्य कदाचिद् गमनं कदाचित् स्थितिरिति क्रिया न देवदत्तस्वरूपैवेति भाव । तदुक्तं पूर्वार्धे मर्मेति—अथ यज्ञदत्तस्येति, तथा क्रियापि—गमनवत् क्रियात्वात्गमनमपि देवदत्तस्वरूपं स्यादित्यर्थः । गमनवत् स्थानमपि गमनवत् क्रियेति तदपि देवदत्तस्वरूपमिति प्रथममेव देवदत्ते गमनविरोधिस्थानक्रियाऽवस्थ इति तस्य कदापि गमनं न स्यादित्याह—गमनवदिति । तदुक्तमाह—देवदत्तस्येति । स्थानेन स्थितिक्रियया पूर्वमाप्तेनेत्यर्थः । गमनस्तत्त्व एव यदि देवदत्तस्तदा स्थितिस्तस्य कदापि न भवे- 25 दित्याह—अथ मा भूदिति । तथाऽवरुद्धत्वाद्गमनतत्त्वे देवदत्तस्य स्थितेरभावः स्थितितत्त्वे गमनाभाव इत्युभयाभाव इत्याह—ततश्चेति । देवदत्तस्य यानाभावात् यज्ञदत्तस्य वृत्त्यवृत्ती तावदुपपादयति—यानाभावादिति देवदत्तस्य पूर्ववृत्ते यथा हि तस्य गमनात् पूर्वं वृत्तिरासीत् तथैव गमनकालेऽपि देवदत्तस्य स्थितिक्रियावरुद्धत्वेन देवदत्तस्य गमनाभावाद्यज्ञदत्तस्य वृत्त्यभावः स्यात् देवदत्तस्य गमनकालेऽपि यज्ञदत्तस्य वृत्त्यविरोधेऽपि तर्हि सततं तदवृत्तिरेव स्यात् देवदत्तस्य गमनेऽगमनेऽपि तत्सत्त्वादिति देवदत्तयानाभावाभावयोरविशेषात्तयोर्भवेतामिति भावः । एवं स्थानाभावादपि यज्ञदत्तस्य 30 वृत्त्यवृत्ती भाव्येते इत्याह—एवं स्थानाभावादपीति तथैव देवदत्तस्य स्थानाभावादनुक्रमेण यज्ञदत्तस्य वृत्त्यवृत्ती भाव्येते ।

१ सि क °द्देश । २ सि. क. जातु । ३ सि क °वस्तुनि । ४ सि. क. °मपि । ५ सि क °भावात् । ६ सि. क. °वृत्त्यभावः । ७ सि क °दत्तस्य । ८ सि क. °भावेऽपि ।

तथा गमनात्मकत्वादस्य देवदत्त एवास्य वृत्तिनिमित्तमिति यावद्देवदत्तं वृत्तिप्रसङ्गः, तदात्मत्वात्तत्काळवत्, तस्य गतिपरमार्थस्याभस्थानाच, स्थित्यात्मकत्वाद्वाऽस्य गच्छत्यपि देवदत्ते यज्ञदत्तावृत्तिरेव सदा स्यात्, स्थानकालवत्, एवं तावद्देवदत्तगतिस्थितिविषयमज्ञदत्तवृत्त्यवृत्तिविचारद्वारेण दोषा उक्ताः । इदानीं यज्ञदत्तवृत्त्यवृत्तिविषयोऽपि विचारस्तथैव कर्तव्यः, अत्रापि यदि द्रव्यपरमार्थवदित्यादिग्रन्थो यावद्वृत्त्यवृत्ती यज्ञदत्तशब्दोच्चारणेन यथासम्भवं योज्यः, प्रकारान्तरेण तु यज्ञदत्तवस्तुस्वरूपवद्वृत्त्यवृत्तिक्रिययोः तदव्यतिरिक्तत्वात् देवदत्तगमनस्थानयोरपि तदव्यतिरेकाद्यावद्देवदत्तगमनस्थानञ्च वृत्तिरेवावृत्तिरेव वा स्यात्, विरोधिनः क्रियान्तरस्याभावात् पूर्ववत् ।

तथा गमनेत्यादि, गमनस्थानभावाभ्युपगम्यापि दोष उच्यते, तत्र गमने तावद्यथा देवदत्ते गच्छति वृत्तिरस्य तथा तदात्मकत्वाद्यावद्देवदत्तं वृत्तिप्रसङ्गः, यथा देवदत्तगमनकाले यज्ञदत्तस्य वृत्तिर्हेतुर्देवदत्तो गमनात्मकत्वात् तथा यावज्जीवमात्मनो यावदायुर्यज्ञदत्तवृत्तिहेतुरेव स्यात्, गमनात्मकत्वात् तदात्मकत्वमिति, तस्य—देवदत्तस्य गतिपरमार्थत्वादस्थानाभाव—देवदत्तस्य गमनात्मनः पूर्वोत्तरकालयुक्तत्वात्, भवत्वद्विपर्यार्थमाह—देवदत्त एवास्य वृत्तिनिमित्तमिति इतिशब्दो हेत्वर्थे, यतो देवदत्तो गमनात्मैव तस्मात् सतत वृत्तिप्रसङ्गः, एवं तावद् स्थानविरोधिन्या गतेर्भावेऽभिहितो दोषः गतिविरोधिन्याः स्थितेरेव वा भावे स्थित्यात्मकत्वाद्वाऽस्य—देवदत्तस्य गच्छत्यपि देवदत्ते यज्ञदत्तावृत्तिरेव सदा स्यात् स्थानकालवदेवदत्तस्थानवदिति, एवं तावद्देवदत्तगतिस्थितिविषययज्ञदत्त[वृत्त्य]वृत्तिविचारद्वारेण दोषा उक्ताः, इदानीं यज्ञदत्त[वृत्त्य]वृत्तिविषयोऽपि विचारस्तथैव कर्तव्यः अत्रापि यदि द्रव्यपरमार्थवदित्यादिग्रन्थो [यावद्] वृत्त्यवृत्ती यज्ञदत्तशब्दोच्चारणेन यथासम्भवं योज्यः प्रकारान्तरेणापि तु यज्ञदत्तादि यावद् वृत्तिरवृत्तिर्वा यज्ञदत्तद्रव्यात्म हि वस्तुस्वरूपं वृत्त्यवृत्तिक्रिये च तदव्यतिरिक्ते ततो देवदत्तगमनस्थानयोरपि देवदत्ताव्यतिरेकात्तद्यावद्देवदत्तगमनस्थानयोरिति वृत्तिरेवावृत्तिरेव वा स्यात्, यज्ञदत्तवस्तुवत्, विरोधिनः क्रियान्तरस्याभावात् पूर्ववत् ।

अथ उक्त वाक्यस्यार्थमनुपेक्ष्य दोषमाह—तथा गमनात्मकत्वादिति देवदत्तस्य गमनात्मकत्वे सदा गच्छति यज्ञदत्तस्य वृत्ति कारणत्वात् तथा तदात्मकत्वेऽपि वृत्तिप्रसङ्गेन यावद्देवदत्तं यज्ञदत्तस्य वृत्तिरेव भवेत् । तदात्मकत्व तत्काळवदिति यज्ञदत्तस्य सदा वृत्ती हेतुमाह—तस्य देवदत्तस्येति । व्याचष्टे—यतो देवदत्त इति । देवदत्तस्य स्थित्यात्मकत्वे यज्ञदत्तस्य गच्छत्यपि तस्मिन् यज्ञदत्तस्याभिवृत्त्या गच्छत्यपि सदाऽवृत्तिरेव यज्ञदत्तस्य स्यादित्याह—स्थित्यात्मकत्वाद्वेति । तथा देवदत्तगमन यज्ञदत्तवृत्ती कारणमनुपेक्ष्य देवदत्तस्य वाक्यस्यार्थमन्यथा यज्ञदत्तस्य इत्यादौ विचारित । अथ यज्ञदत्तस्य वृत्तिर्देवदत्तगमने कारणमनुपेक्ष्य यज्ञदत्तस्य वृत्त्यवृत्तिभ्यां देवदत्तस्य गमनस्थाने योजयितुं मानसे इत्याह—इदानीमिति । पूर्वग्रन्थयोजनोपायमाह—अत्रापीति अत्र यदि द्रव्यपरमार्थो यज्ञदत्तस्य वृत्ति वृत्तिमत्क्रियारूपतातिरपि परमार्थं इति मत्वा वृत्तिक्रियया वृत्तिविरोधिन्या यदि यज्ञदत्तोऽवस्थ आत्मत्व तत्र वृत्तिरेव स्यात् यज्ञदत्तगमनावस्थायां देवदत्तवत् वृत्तिविरा-
त्मार्थं यज्ञदत्तस्य वाऽवृत्तिरेव स्यात् कदाचिदपि इत्याद्यभ्यसनात् यज्ञदत्तगमने देवदत्त गच्छेदपि इत्यादयो देवदत्तस्य गमनस्थाने स्यातां इत्यभावाभावात् पूर्वग्रन्थोऽयं यज्ञदत्तस्य गमनाभाव यज्ञदत्तस्य वा वृत्तिमत्त्वेऽपि मानसे यावदं गमनाभाव एव वा स्यात्, एवमग्रेऽप्यापाद्यपि तथा तथा इत्याद्यभ्यूहनात् यज्ञदत्त एवास्य वृत्तिनिमित्तमिति यावद्यज्ञदत्तं गमनप्रसङ्गः तदात्मकत्वात् तत्काळवत्, तस्य स्थितिपरमार्थत्वादगमनात् । गत्यात्मकत्वाद्वाऽस्य वृत्तिमत्यपि यज्ञदत्ते देवदत्तस्थानमेव सदा स्यात्

1 सि. क. तथात्मकत्वादि, अत्रमनुपार्थं व्याख्यातं तु पुस्तकानि । 2 सि. क. यज्ञदत्त इत्यादिरपि अनुचितमेव व्याचक्षते किन्तु एवम् । 3 सि. क. तथावत् ।

तस्मादेतेन क्रियाया अपि नित्यत्वमित्याह—

तदतद्भवनाविच्छेदात्मकप्रवृत्तिनित्यत्वस्याकूटस्थत्वाद्भवनमेवेदं गतिवृत्तिस्थित्यादि, सततसंप्रवृत्तिरूपभवनात्मकत्वादतो द्रव्य क्रिया चोभयं नित्यं भावः ।

(तदतदिति) तदतद्भवनाविच्छेदात्मकप्रवृत्तिनित्यत्वस्याकूटस्थत्वात्—तद्भवनमतद्भवनञ्च सकृदेकशेषात्तदतद्भवनम् [तद्भवनं] यावत्स्थितमवस्थितिविषयं पुनःपुनर्भवत्येवेति, अतद्भवनं स्थानाद्गमनं 5 गमनाच्च स्थानमिति, तदतद्भवनं भवनसहिते ते एव स्थानगमने, तथा वृत्त्यवृत्ती, तयोरविच्छेद आत्मा यस्याः प्रवृत्तेरविच्छेदात्मिका सा तदतद्भवनाविच्छेदात्मकप्रवृत्तिः, तस्या अपि नित्यत्व तत्कूटस्थ— कूटस्थद्रव्यनित्यत्वविलक्षणं तद्भावात्—तदतद्भवनाविच्छेदात्मकप्रवृत्तिनित्यत्वस्याकूटस्थत्वाद्भवनमेवेदं गतिवृत्तिस्थित्यादि—एता यानस्थानवृत्त्यवृत्त्यात्मिकाः परस्परविरोधिन्यः क्रियाख्या एता भवनमेव, सततसम्प्रवृत्तिरूपभवनात्मकत्वात् सर्वेद्भवनविलक्षणं नित्यञ्च प्रवृत्तिभवनमेवैताभिर्न क्रियामात्रमतो 10 द्रव्य क्रिया चोभयं नित्यं भावः ।

साम्प्रतं क्रियामेवाभावाद्विज्ञानव्यवहाराभावः स्यात्, इत्येते भेदज्ञानं भेदव्यवहारश्चेत्ये- तदप्युक्तम्—

तस्माद्भेदज्ञानव्यवहारौ तु क्षणभेदद्रव्यप्रवृत्तित्वानुरूप्यात्, शक्तिमतो द्रव्यस्य

[illegible] 15
[illegible] 20
[illegible] 25
[illegible] 30

---

१ [illegible] । २ [illegible] । ३ [illegible] ।

शक्तयो युगपद्भाविन्यो रूपरसादयः क्रिया एव, गमनस्थानादिक्रियास्तु क्रमभाविन्यः, विचक्षापि च तासां शक्तीनां यथानुरूपं प्रतिनियतनियतप्रत्यायनवृत्तित्वात्, रूपादिद्रव्यशक्तिप्रवृत्तिभेदमिय चेन्द्रियग्राह्यत्ववत्, नियतप्रवृत्तिविशिष्टवस्तुभागाभिनिवेशिभिरभिधानैः सर्वस्य वस्तुरूपस्याभिधातुमयोग्यत्वात्, यथा देवदत्तो गच्छतीत्यादौ देवदत्तशब्दो गत्यादीन् नोपादत्ते
5 न वा व्युदस्यति तथाऽऽस्यातमपि देवदत्तादीन् नोपादत्ते न वा व्युदस्यति क्रियांशनियतनियतशक्तित्वात्, तदेवं द्रव्यशक्त्यंशनियतशब्दप्रवृत्त्यनुपातमयं भेदप्रत्ययः ।

(तस्मादिति) तस्माद्भेदज्ञानव्यवहारो तु गच्छति तिष्ठति इति करोमीति वा न वेति शब्दभेदो द्रव्यभेदद्रव्यप्रवृत्तित्वानुरूप्यात्—शब्दो भेदो यथा द्रव्यप्रवृत्तेः सा क्रमभेदद्रव्यप्रवृत्तिः क्रमोऽन्यो द्रव्यात्, प्रवृत्तिः क्रिया गुणोऽपि क्रियेति प्रागुक्तम्, रूपरसगन्धस्पर्शभेदास्याः प्रवृत्तेः क्रमभेदा [द्रव्य]
10 प्रवृत्तिरन्या तस्मात्तस्य वर्णानुपूर्वीसमवायादिरूपं तदनुरूप्यात् क्रमभेद[द्रव्य]प्रवृत्तित्वानुरूप्याद्भेदज्ञानं भेदव्यवहारश्च भवति शक्तिमतो द्रव्यस्य शक्तयो युगपद्भाविन्यो रूपरसादयः क्रिया एव, गमनस्थानादिक्रियास्तु क्रमभाविन्यः, यथोक्तं 'शक्तिमात्रासमूहस्य विश्वस्यानेककर्मणः । सर्वथा सर्वदा भावात् क्वचित् किञ्चिद्विवक्ष्यते' ॥ (वाक्य का ३) इति विवक्षापि च तासां

द्रव्यप्रवृत्तिरन्या अन्या च क्रमप्रवृत्तिभेदनेनाह—शब्दो भेदो यथा इति, [illegible] द्रव्यम् [illegible]
15 [illegible] इति पूर्वमुक्तम्, ततश्च द्रव्यं [illegible], [illegible]
[illegible] द्रव्यम् [illegible]
[illegible] भवतीति भावः ।
प्रवृत्तिः क्रियेति [illegible] क्रिया भाव इति पूर्वं [illegible], [illegible] गुणाऽपि [illegible] भावः ।
तस्मात्तस्येति, तस्य [illegible] भेदः [illegible], [illegible]
20 [illegible] 'घटे' न वर्णो [illegible] न वेति [illegible], भेदव्यवहारो भेदज्ञानं च [illegible]
[illegible] इति [illegible]
[illegible], [illegible] राज्ञा [illegible]
[illegible] न स्यात्, [illegible], एवं [illegible], अत एव
[illegible], [illegible]
25 [illegible] भवति [illegible] अत एव
इति [illegible], [illegible]
[illegible] च [illegible],
[illegible]
[illegible] गौणम् । [illegible]
30 [illegible] 'शक्तिमात्रासमूहस्य विश्वस्यानेककर्मणः' इति [illegible] च 'सर्वमात्रासमूहस्य [illegible]'
इति [illegible] हि [illegible], [illegible]
[illegible] इति [illegible] । [illegible]
[illegible]—विवक्षापि चेति [illegible] भवति च एव [illegible]

1 सि क्ष 'ज्ञाविवर्धनात् ।

शक्तीनां यथानुरूपं प्रतिविषयनियतप्रत्यायनवृत्तित्वात्—सत्यपि सर्वसर्वात्मकत्वे द्रव्यार्थनयस्य चर्णोरूप-कपटक्षणप्रमुखेः पृथुबुध्नकुम्भोदराद्याकारप्रत्यायने नियता वृत्तिनामन्यत्र, रूपादिद्रव्यशक्तिप्रवृत्तिभेदनियते-न्द्रियग्राह्यत्ववत्, शब्दशक्तिप्रवृत्तिभेदाद्भेदज्ञानव्यवहाराविसर्थः, तदुपपादने नियमवृत्तीत्यादि, नियमवृत्तेः क्रमभाव्या विशिष्टो यो वस्तुभागस्तद[भि]निवेशिभिरभिधानैः सर्वस्य वस्तुरूपस्याभिधातुं सर्वैरयोग्यत्वा-दिति, तन्निदर्शयति—यथा देवदत्तो गच्छतीत्यादि यावत् वा भ्युदयतीति गत्यार्थम्, यथाऽऽख्यातमपीत्यादि 5 तदेव गत्यर्थं यावत् क्रियांशविषयनियतशक्तित्वादिति, नामाख्यातयोर्नियतवस्तुभागाभिनिवेशित्वादिति तदेव कारणं तदनुपात्यं भेदप्रत्यय इत्युपसंहरति, द्रव्यशक्तत्वसमियतमात्रैमवृत्त्यनुपाति भेदज्ञानमित्यर्थः।

सर्वेष गतिस्थितिवृत्त्यवृत्त्यादिभेदव्यवहाराः, सर्वभेदपर्यनुभवार्थत्वाभिसम्प्रवृत्तेः, याऽसौ सततसम्प्रवृत्तिः सा सर्वान् गमनादीन् भावभेदान् पर्यनुभावयामि द्रव्यमिति प्रवर्तते, यदि नानुभवेत् ततो न ते स्युः, तेनापर्यनुभूयमानत्वात्, खपुष्पवत्, सर्वप्रभेदनिर्भेदं बीज 10 द्रव्यमिष्यते तथा द्रव्यं न स्यात् भेदापर्यनुभवनात् खपुष्पवत्।

(तथैवेति) तथैव गतिस्थितिवृत्त्यवृत्त्यादिभेदव्यवहाराः सर्वभेदपर्यनुभवार्थत्वाभिसम्प्रवृत्तेः, याऽसौ सततसम्प्रवृत्तिः सा सर्वान् गमनादीन् भवनभेदान् पर्यनुभावयामि द्रव्यमिति प्रवर्तते, यदि नानुभवेत् क्रियाभेदान् द्रव्यं ततो न ते स्युः तेनापर्यनुभूयमानत्वात् खपुष्पवत्, सर्वप्रभेदनिर्भेदं बीजं द्रव्यमिति चेष्यते, तथा द्रव्यं न स्यात्, भेदापर्यनुभवनात् खपुष्पवत्—यदं तद्द्रव्यं बीज स्यादि- 15 तान् भेदान् पर्यनुभवेत्।

स्याद्—यथाऽनन्तरोक्तदेवदत्तशब्दो गत्यादीन् नोपादत्ते न च व्युदस्यति, नियतत्वाच्छब्दश-क्तीनां प्रवृत्तस्य तथा वस्तुनापि देवदत्तेन गत्यादयः किमनुपात्ताव्युदस्ताः ? नेत्युच्यते विशेषः—

[illegible] शब्दार्थयोः प्रतिनियतत्वप्रतिपत्त्याऽपि प्रतिनियतशब्दार्थविषयनियमोऽस्तीति तदर्थः। तदेव व्याचष्टे—सत्यपीति। 'इन्द्रियार्थं [illegible] यथा। [illegible] शब्दानां शब्दशो येनकश्च यथा' ॥ इति शब्दानां प्रतिविषयनि- 20 [illegible]। [illegible] रूपादिद्रव्येति। [illegible] तदेव [illegible] भेदज्ञानमभेदज्ञानं तथा व्यवहारमेवाह—शब्दशक्तीति। [illegible] न सर्वोऽभिधत्ते, अपि [illegible] प्रतिनियतार्थाभिधायकत्वं दर्शयति—नियमवृत्तेरिति यस्मिन् हि शब्दे व्यवस्थिते [illegible] परिच्छित्तिरपि च शब्दो बोधयति, नार्थान्तरम्, अत एव [illegible] [illegible], न तु [illegible] अत एव नामाख्यातादिपरभेदः [illegible] क्रियामेव बोधयति न [illegible] 25 [illegible] बोधयति न क्रियामिति भावः। तदेवं [illegible] द्रव्यार्थदेशोति। [illegible] [illegible] प्रवृत्तिमेवाह—तथैवेति [illegible]। गतिस्थित्यादयः [illegible] [illegible] द्रव्यमनुभवति [illegible], तदनुभवितव्यस्य [illegible] [illegible] एव द्रव्यं सर्वभेदाननुभवत् ततो निर्भेदमित्याह—याऽसाविति [illegible] क्रियैव न [illegible] 30 क्रियाभेदानिति। तच्च द्रव्यमपि न स्यादित्याह—तेऽपीति तच्च न [illegible] इति [illegible]। [illegible] प्रतिनियत [illegible] [illegible] तथा [illegible] स्यात् [illegible] व्याचष्टे—स्यादिति। [illegible] देवदत्ते [illegible]

1 सि क. °भेदाभाव । २ सि [illegible] । क. [illegible] । ३ सि. क. °[illegible] । ४ सि क. °[illegible] । ५ सि. क. °[illegible] । ६ सि क. [illegible] । ७ सि क. °[illegible] ।

देवदत्तवस्तुना शब्देनानुपादीयमानापि हि गतिरुपात्तैव, नियतभावात् तदात्मत्वादिति विशेषहेतोश्च, यद्यदात्मकं तेन तदुपात्तमग्निनेवौष्ण्यम् तथा देवदत्तेन गतिरिति, गच्छतिशब्देन च देवदत्त उपात्तः, देवदत्ताभिसम्बन्धात्, शब्देन चेदर्थ उपात्तोऽर्थेन देवदत्तार्थ उपात्त एव, तदात्मत्वात्, तथा शब्देऽप्येष विधिः, उभयवस्तुत्वात्।

5 देवदत्तवस्तुनेत्यादि, देवदत्तशब्देनानुपादीयमानापि हि गतिः—वस्तुना तेनोपात्तैवाऽसौ, नियतभावात् विशेषहेतोश्च, को विशेषहेतुरिति चेदुच्यते तदात्मत्वात्, गत्यात्मको हि देवदत्तः तत्पर्यायानुभवनात्, यद्यदात्मकं तेन तदुपात्तमग्निनेवौष्ण्यम्—यथाग्नेरौष्ण्यमात्मभूतमग्निनोपात्तं तथा देवदत्तेन गतिरिति, एवं तावद्देवदत्तवस्तुना गतिरुपात्ता न देवदत्तशब्देनेति विशेष उक्तः, किं गच्छतिशब्देन गत्यर्थेन देवदत्तार्थोऽनुपात्तः? नेत्युच्यते—गच्छतिशब्देन च देवदत्त उपात्त इति, किं—देवदत्ताभिसम्बन्धात्,
10 शब्देन चेदर्थ उपात्तोऽर्थेन गच्छतिशब्दार्थेन देवदत्तार्थ उपात्त एव तदात्मत्वादिति विशेषः, यथा च तदवयवसमाविष्टैकात्मवृत्तिनिर्वर्तनस्वरूपत्वात्स्वरूपनमेवेदं गतिस्थितिस्वरूपत्वादीति गत्यादिप्रवृत्तिमत्त्वेन भवद्रूपमनुपात्त्येव, उभयात्मत्वात्तयोः—द्रव्यक्रियात्मकत्वादर्थेन गत्यनुपात्तं देवदत्तादि गमयतीत्युक्तं "क्रियाया द्रव्यमेदपर्यनुभवन[प्रवृत्त]त्वात्"इति, तथा शब्देऽप्येष विधिः—गच्छतिशब्देनापि गच्छतिशब्देन च देवदत्त [उपात्तः] उभयवस्तुत्वात्—उभयस्य द्रव्यमेदपर्यनुभवनप्रवृत्त-
15 त्वादिति× एवं तावत् सर्वसर्वात्मकद्रव्यार्थोपात्तत्वात्तयोः भेदान् कल्पितानाश्रित्य भेदाभावव्यवहार उच्यते।

परमार्थतस्तु अर्थनियतत्वात्तु वचसः देवदत्तशब्देन गत्यादि नानुपात्तम्, तद्वचनार्थत्वात् देवदत्तशब्दस्येति गृहाण, देवदत्तशब्दो हि द्वितीयादिविनाभूतः केवले कर्तर्येव प्रयुज्यते, कर्ता

[illegible] देवदत्त [illegible] इत्याह—देवदत्तवस्तुनेति। देवदत्तवस्तुनो द्रव्यत्वात् [illegible]
20 [illegible] एव च तु देवदत्तशब्देन देवदत्तार्थ [illegible] क्रिया उपात्त इत्याह—देवदत्तशब्देनेति, हेतुमाह—नियतभावादिति [illegible] भावः। हेत्वन्तरमाह—विशेषहेतोश्चेति [illegible]। देवदत्तशब्देन [illegible] देवदत्तादि [illegible] एवेति [illegible]—किं गच्छतिशब्देनेति। किं [illegible] इत्याह—देवदत्ताभिसम्बन्धादिति [illegible] देवदत्तवस्तुना [illegible] शब्दो हि [illegible]। तत्र च [illegible]
25 देवदत्तो [illegible] देवदत्तार्थं [illegible] एव [illegible] भावः। [illegible] द्रव्यस्य [illegible] क्रियया [illegible] उपात्तार्थं [illegible] इत्याह—यथा चेति। [illegible]—यथैवेति। [illegible] क्रियारूपो द्रव्यस्य [illegible] तथा शब्देऽपि [illegible] द्रव्यस्य [illegible] इत्याह—उभयवस्तुत्वादिति। एवं [illegible] परमार्थ [illegible] एवं तावदिति [illegible]
30 [illegible] च [illegible] तत्र [illegible] एवं [illegible] भवत इति भावः। अथ [illegible] इत्याह—परमार्थतस्त्विति, [illegible]

1 सि क्ष. °मामकारि । २ सि. क्ष. °नियतभावात् । ३ सि. क्ष. °र्थे उपात्तो । ४ क्ष. ××।

च क्रियायाः साधनत्वात् क्रियामन्तरेण न भवति, तत्र स्वयमसौ कर्ता तेन तेन प्रकारेण वर्तमानः, तथा शब्दोऽपि तत्तदर्थप्रत्यायी यथाहुरन्यत्र 'अस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति' (महाभा० अ० २ पा० ३ सू० १) स एष उपात्तगत्यर्थो देवदत्तशब्दो देवदत्तकर्मार्थप्रत्यायनार्थो नानर्थकः, अर्थप्रत्यायनार्थत्वाद्वचनप्रवृत्तेः ।

परमार्थतस्तु अर्थनियतत्वात्तु वचस इत्यादि शब्देनापि गत्यादि नैवानुपात्तमुपात्तमेवार्थवत्, कुतः ? तद्वचनार्थत्वात्—तस्य वचनं तद्वचनं गत्यादिवचनमेवार्थो देवदत्तशब्दस्येति देवदत्तार्थेनैव गमर्थोऽप्युपात्त इति एतावत्, मा भूदिष्टाच्छ्रवणार्थत्वमसिद्धमित्येतदाह—देवदत्तशब्दो हीत्यादि, यथा स्वार्थद्रव्यलिङ्गसंख्याकर्मादिवाचि प्रातिपदिकं विभक्त्यन्तसमुपश्लिष्टकाः विपक्षाभावात् कारकविशेषाभावे च कर्मादीनामपि कारकत्वात् कर्तृत्वमिष्टमेवेति सिद्धान्तवादी विशेषाणामप्यपेऽपि द्वितीयादिविनाभूतो देवदत्तशब्दः केवले कर्तर्येव प्रयुज्यते, कर्ता च क्रियायाः साधनत्वात् क्रियामन्तरेण [न] भवति, क्रियाभावासिद्धिविधिविघ्नाद्यपः तासु स्वयमसौ कर्ता तेन तेन प्रकारेण वर्तमानः तथा शब्दोऽपि तत्तदर्थवाची, यथाहुरन्यत्र इति ज्ञापकम्, विचारावसाने वैयाकरणैरेतदभिहितम् अस्तिर्भवन्तीपरः इत्यादि, तद् भवन्तीत्युच्यते, शेषं गतार्थम्, प्रथममध्यमोत्तमपुरुषमध्यवदपि क्रियापदं भवत्येव, विभागोऽभिधानात्, त्वमसि, अहमस्मि तिष्ठसि तिष्ठामीत्यादीनां नियमाभावात्, क्रियापदेन विना

धर्मिणमाभिनी, तस्मात्कारकाऽऽग्यत्वात्प्रतिपाद्या क्रिया क्रियावचना च भवतीति वाक्यतात्पर्यस्य सत्त्वप्रधानेन क्रियाऽऽर्थंका च निवर्तत इति सामान्यतः देवदत्तादिलक्षणवचनं तथैव साधनं निर्दिष्टं च भवतीति वाचकवाच्यत्वात्रापि वाक्यार्थत्वात् क्रियावाचकत्वं न्याय्यमिति देवदत्तादिशब्देन यथाविधिर्नोपात्तैवेति भावः । तदेतद्व्याचष्टे—शब्देनापीति देवदत्तादिशब्देनापीत्यर्थः । अनुपात्ते हेतुमाह—तद्वचनार्थत्वादिति, देवदत्तस्य गमनादिवचनमेव परमार्थः नहि द्रव्यं गमनादिभ्य एव प्रवृत्तिमपार्थं वक्तुमिच्छतीति तथा वाच्यवाचकयोस्तादात्म्याद्देवदत्तशब्दस्य गमनादिवचनं परमार्थः इति भावः । एतदेवोपपादयति—यथा स्वार्थेति पञ्चकस्य प्रातिपदिकार्थत्वात् प्रातिपदिकेनैव विभक्त्यर्थस्य संख्यादेरुक्तत्वात् प्रथमाविभक्तेः प्रातिपदिक एव समासेन कारकत्वेन कर्मादीनां प्रातिपदिकेन प्राप्तावपि कर्मत्वादिना तथैव विशेषविवक्षायां कर्मादिसमवायकारकविशेषाभावात्, कर्मादीनां कर्तृत्वात् कर्मादीनामपि कर्तृत्वमिष्टमेव सिद्धान्तवादिनः कर्मत्वादिविशेषानपेक्षायां द्वितीयादेर्विनापेक्षत्वात् देवदत्तादिशब्दः केवले कर्तर्येव प्रयुज्यते कर्ता च क्रियायाः साधक इति क्रियया विना न तस्य कर्तृत्वं सम्भवतीति क्रियाऽऽक्षेपको तावाद्ये सर्वे विशेषा वाच्यत्वेनाप्रतिभासमानाः सार्थत्वेन कर्तृत्वादुपक्षेपवचनसिद्धाया क्रियाक्षेपेण देवदत्तादिशब्दं वर्तत इति देवदत्तादिशब्दः तत्तद्व्यापारविशेषेण भवन्तं देवदत्तादिशब्दं प्रतिपादयतीति तद्वचनार्थत्वं तस्य न्याय्यमिति भावः । प्रथमादिविभक्तौ हि सूत्रे विभक्तौ एव भवति कर्मणि द्वितीयेत्यादिसूत्रार्थवशाद् कर्मादिविशेषत्वात्, 'लिङ्गमात्राधिक्ये प्रथमा' इति वार्तिकार्थ यत्र तु क्रियापदं न श्रूयते तत्र तदध्याहारार्थमित्याशयेनाह—यथाहुरन्यत्र इति विचारावसाने—मन्यमिदिति इति एतद्विचारावसाने भाष्ये, भवन्तीपरः इत्यत्र भवन्तीत्यस्य लट्प्रत्यये संकेतित इत्याह—तद् भवन्तीत्युच्यत इति यावं यस्तु परं प्रतिपादयितुं शब्दः प्रयुज्यते प्रथम विधायकस्तैव तथापन विचारान्तरसाप्रयोगमप्रयोगेऽर्थतः सत्ता प्रतीयत इत्यस्तीति क्रियापदसम्बन्धात् कर्तव्य इति तदर्थः एवं च यत्र क्रियाविशेषार्थं पुरुषविशेषार्थं वचनविशेषार्थमेव प्रयोगं नास्ति तथापीयत्वेन प्रथमपुरुषार्थम्, सामान्यस्य चाऽस्मभिधायित्वादिति भावः । इति विधिज्ञापके मध्यमोत्तमपुरुषयुक्तमन्यदपि क्रियापदमस्ति ज्ञापकस्य विषयानभिर्देशमर्थविशेषमाह—प्रथमेति । एवमेव वर्तमानं त्वमसीति । ननु

---

१ सि क. कर्मो नियमितानुरूपस्य इमा । २ सि. क. वाक्येपाद । ३ सि क. °वाक्यत्वामपि । ४ सि क. तथात्वा ।

[न] भवतीत्येव हि नियमः, स एव उपात्तगसर्थो देवदत्तशब्दो देवदत्तकर्तृकगमनप्रत्यायनार्थो ऽनर्थकः, सम्यक्प्रत्ययापेक्षावानिति वर्त्यते, तस्मा अर्थप्रत्यायनार्थत्वात् वचनप्रवृत्तेः—अयं प्रत्याययिष्यामीति वचनं प्रवर्त्यते, तस्मादानर्थक्यं समीहितकर्तृत्वोक्तिस्वात् प्रमाणान्तरोपलभ्यत्वाच्च देवदत्तस्य ।

देवदत्तशब्दो न देवदत्तस्य वाचकः किन्तर्हि देवदत्तशब्देन देवदत्तार्थो विज्ञायमान
5 एवानूद्यते स गच्छतीति विधानाय, स्थानविपरीतगमनप्रतिपादनाय च देवदत्तं गतिकर्तृत्वे
नाध्यारोहयामीति प्रयुज्यते यो गच्छति स देवदत्त इति ज्ञातार्थेनानूद्यमानेन विधानात्, तथा
च देवदत्त इत्युक्ते विशिष्टक्रियात्मककर्तृनिर्देशात् गतेर्गतत्वात् गच्छतिशब्दोऽनर्थकः पुनरुक्तश्च,
तौ च न विभक्तिविध्यनुवादार्थवक्तारं श्रोतारं वा प्रति भवतः ।

(देवदत्तशब्द इति) [देवदत्तशब्दो] न देवदत्तवाचकः किं तर्हि ? देवदत्तशब्देन देवदत्तार्थो
10 विज्ञायमान एवानूद्यते ज्ञातार्थो ह्यनुवादो विध्यङ्गत्वात्, किमर्थोऽनुवाद इति चेत् ? स गच्छतीति विधा-
नाय—देवदत्तविशिष्टगतिविधानाय गतिर्हि ज्ञातार्थत्वादभिधीयते देवदत्तकर्तृकत्वेन देवदत्तानुवादो गतिविधा-
नार्थोऽस्तु, गतिविधानं किमर्थमिति चेत् उच्यते—स्थानविपरीतेत्यादि, अध्यारोप्य देवदत्तकर्तृसाधनं गमनं
विवक्षितं तत्प्रतिपादनाय देवदत्तं गतिकर्तृत्वेनाध्यारोहयामीति प्रयुज्यते, तदिदर्शयति—यो गच्छति च

[illegible] इति भावः । [illegible]
15 [illegible] —स एव उपात्तगसर्थ इति [illegible]
[illegible] इति भावः । [illegible]
20 [illegible] —देवदत्तशब्द इति । [illegible]
25 [illegible]
30 [illegible] यो गच्छतीति । [illegible]

देवदत्त इति—यथा [च] योऽसौ गच्छतीति [स] देवदत्तो गतिक्रियायाः कर्तेति सामर्थ्येनानूद्यमानेन विधानात्, द्रव्यक्रियाभिधायिनोश्चाभिन्नार्थत्वोपपत्तेः, एवं सति पौनरुक्त्यमिति चेदभ्युपगम्यते, तथा चेत्थमपि, एवञ्च कृत्वा देवदत्त इत्युक्ते विशिष्टक्रियात्मकद्रव्यनिर्देशाद्गतेरवगतत्वाद् गच्छतिशब्दोऽनर्थकः पुनरुक्तश्च तथा गच्छतिशब्दादेर्विशिष्टकर्तृगमनवचनाद्देवदत्तार्थगतेर्देवदत्तशब्दोऽपि, तौ चानर्थक्य-पौनरुक्त्यदोषौ न विभक्तविध्यनुवादार्थवक्तारं श्रोतारं वा प्रति भवतः ।   5

किं तर्हि प्रति ? उच्यते—

विभक्तविध्यनुवादार्थाविवेक्तारं प्रति अन्यतरस्यैव वानयोरविवेक्तारं वक्तारं श्रोतारं वा स्यात् ।

(विभक्तेति) 'विभक्तविध्यनु [वादार्थाविवे]क्तारं प्रति—विवेक्तो विधिरयमविज्ञातार्थत्वात् शब्दोऽनुवादोऽयं विज्ञातार्थत्वात्, विध्यनुवादावेत्यविवेक्तारं वक्तारं श्रोतारं वा स्यात्—आनर्थक्यं 10 पौनरुक्त्यं वा स्यात् अन्यतरस्यै[व] वाऽनयोरविवेक्तारं विध्यनुवादार्थाविति ।

साम्प्रतमस्तु अय[म]भिमतद्रव्यक्रियात्मकैकवस्तुविध्यनुवादार्थवचनं वक्तारं प्रति, कथं पुनः श्रोतुरिति चेदुच्यते तथापि—

प्रथमपदोपादानसन्निहितार्थव्यञ्जनं द्वितीयपदं सन्निधिमात्रेण तथाप्रतिपत्तुः श्रोतुरुप कारकं नान्यस्य, न स पुनः शब्दापराधो यदसौ तदर्थं न प्रतिपद्यते, यथा न हि स सूर्यस्यापराधो 15 यदेनमुलूको न पश्यतीति, अत्र प्रयोगः—प्रथमपदोपात्तार्थमेव द्वितीयपदम्, तन्नान्तरीयकोपादानसन्निहितार्थविवर णार्थत्वात्, भाष्यमन्यवत् ।

प्रथमपदोपादानेत्यादि यावच्छ्रोतुरुपकारकमिति, प्रथमं पदमत्र देवदत्त इति गच्छतीति वा यथाविवक्षं प्रयुक्तं, प्रथमपदस्योपादानमस्य सोऽयं प्रथमपदोपादानः सन्निहितश्च द्वितीयपदाभिधेया-[भि]मतः, तस्य व्यञ्जन—शब्दो द्वितीयपदं तत् सन्निधिमात्रेण प्रयोगमात्रेण प्राक्प्रतिपन्न एवाभि 20 व्यज्यते सोऽर्थस्तेनेत्यर्थः, तथाप्रतिपत्तुः श्रोतुरिति—वक्तुरभिप्रायभूमिं समर्थस्य गृहीतसङ्केतस्येत्यर्थः, उपकारकं—प्रतिपत्त्याधानसमर्थं नान्यस्य—अविभक्तविध्यनुवादार्थस्याकृतसङ्केतस्य वा, न स पुनः शब्दाप-

पर्य सवीति । एतदेव स्पष्टयति—एवञ्च कृत्वेति तथा च नाताऽऽख्यातेन वा विधिश्चानुवादश्चाभिधीयमाना वक्तपदी विध्यनुवादविवेकाभावे पौनरुक्त्यानर्थक्यमाव वक्तृवक्तारं श्रोतारं प्रति भवेत् विध्यनुवादार्थविवेचने तु नैति भावः । तर्हि कं प्रति आनर्थक्यपौनरुक्त्यदोषौ भवत इत्याह—विभक्तेति विभक्तयोर्विध्यनुवादार्थयोरविवेचकमविवेकः विध्यनुवादयोरविवेक- 25 मावेऽन्यतरस्य वा विवेकाभावे वक्तारं श्रोतारञ्च प्रति तौ दोषौ भवतः न केवलमेकस्यैवोभयोः वक्तुः श्रोतुर्वेति भावः । ननु दोषौ वक्तारं प्रति दुष्टौ तयोरेव नाताऽऽख्यातार्थस्यऽऽख्यातेन नामार्थस्य प्रकाशनात्, श्रोतारं प्रति कथं भवतः तत्र प्रमाणाभा-वेऽविवेकस्यापि अनुपलक्षितत्वादित्याशङ्कते—साम्प्रतमिति । एकपदेनोपात्तस्यापरपदार्थस्यापरपदं व्यञ्जकं तत् वक्तुः श्रोतुश्च सन्निहितं उपकारकं भवति न तु सार्वसामान्यस्याभिधायकं तत् तदुपलभ्य अनुपलम्भश्च श्रोतुरेवापराधो न तु शब्दस्ये-त्याह—प्रथमपदेति । देवदत्तो पचति पचति देवदत्त इत्यत्र वा यथाविवक्षं देवदत्तपदं पचतिपदं वा देवदत्तकर्तृकपचनस्य 30 व्यञ्जकम्, तत्र च प्रथमपदप्रयोगेणैव सन्निहितं तथापि यदि द्वितीयपदं तद्व्यञ्जकमिति कारणाभावादानर्थक्यपौनरुक्त्यौ न स्यातां तर्हि

१ सि० क्ष० अथानर्थक्ये । २ सि० क्ष० °मित्यर्थत्वात । ३ सि० क्ष० वेदमि । ४-५ सि० क्ष० भवि । ६ सि० क्ष० वक्तारं श्रोतारं वा वानर्थक्यं पौनरुक्त्यं वा स्यात् वाऽन्यतरस्यैवानयोरविवेक्तारमित्यधिकं दृश्यते ।

परार्थो भवन्नौ वस्तु न प्रतिपद्यते, यथा न हि स सूर्यस्यापरार्थो परेणमुक्तो न पश्यतीति, तस्मादेतदर्थं सत्यपि बिम्बमुपादाय भिन्नार्थविदौ, अत्र प्रयोगः—प्रथमपदोपात्तार्थमेव द्वितीयपदम्, तदुपहितार्थविवरणा-र्थत्वात्—यदुपहितो[ऽर्थो]गमनमवनामिसम्बन्धी देवदत्तः तद्विवरणार्थो गच्छतिशब्दो देवदत्त[र्थ]स्य सूक्तः, 'आगृहीतगतिरपि न परेण ज्ञायते' ( ) इत्युक्तत्वात्, यदुपहितार्थविवरणार्थं पदं तत्पूर्व-
5 पदोपात्तार्थमेव दृष्टम्, भाष्यमन्थवत्, यथा 'वृद्धिरादैच्' (पा० अ० १ पा० १ सू० १) इति सूत्रेणैवो-पात्तमर्थं भाष्यमन्थपदानि विवृण्वन्ति—वृद्धिरितीयं संज्ञा भवत्यादैच्वर्णानामिति शब्दानुशासनादिविचार-पारेण सूत्रेणैवोपात्तत्वात् तथा चोक्तं 'सूत्रेष्वेव हि तत्सर्वं यद्वृत्तौ यच्च वार्तिके। तदुदाहरणमन्यत्र प्रत्युदाहरणं पदोः ॥' (महाभाष्यटीकायामुद्योते पूर्वार्धमात्र दृश्यते अ० १ पा० १ आ० १) इति।

व्याख्यातम्—

10 प्रथमपदोपात्तार्थत्वेऽद्वितीयपदं प्रथमपदोच्चारणकाल एव ततः प्रतिपत्तेः पदुत्वात्वा प्रतिपत्तुः श्रोतुरुपकारकं स्यात् तेनैव व्यक्तत्वादित्यत्रोच्यते कस्यचिन्नवत्यपि केषाञ्चिदिव एव तदर्थस्य कारकं तथाव्यक्तव्यञ्जनत्वात् प्रदीपवत्।

(प्रथमेति) प्रथमपदोपात्तार्थत्वेन[द्वितीयपदं]प्रथमपदोच्चारणकाल एव तदा—तस्मादुच्चरणा प्रतिपत्तेः, केन? पदुत्वात्—पदुत्वेन वचनात्, यथा यच्छति प्रतिपत्तिः मातृपवाता गच्छति[इति पदं]
15 देवदत्तकर्तृविषयं प्रयुक्तेऽन्नमिति' [१][पदमेव]तदा प्रतिपत्तुः श्रोतुरुपकारकं स्यात्, तेनैव व्यक्तत्वादित्य श्रोच्यते कस्यचिन्नवत्यपि केषाञ्चिदिव एव तदर्थस्य कारकम्, तथाव्यक्तव्यञ्जनत्वात्—येन प्रकारेण व्यक्तवाच्यतः देवदत्तशब्दोच्चारणश्रोतुर्विशिष्टक्रियाकर्तृको देवदत्त इत्येतावदवगतोऽपि स्वे बुद्धौ, तस्मात्तत्राभ्यतः तत्र व्यञ्जनो गच्छतिशब्दो नापूर्वं किञ्चिदाह, तदनुवादित्वात्तदवाच्यव्यञ्जन-

भसार्थं योग इति निमन्त्रणमिति भावः। तत्र तात्पर्यमार्गयति—यथा न हीति। एवम् निमन्त्रणलक्षणेत्यनेन वदि
20 न योग इत्यत्र—तस्मादिति। प्रथमपदेनैव द्वितीयपदार्थं क्वचित् प्रयोगेऽपेक्षायां प्रयोग इति। हेतुमाह—यदुपहितार्थेति प्रथमपदेन सदुपहितस्य पदार्थस्य सामान्यतार्थं पदमुपहितमिति भावः। व्याख्यान-भाष्यग्रन्थवदिति भाष्ये तत्र सम्यगुपपादितमित्यत्र विचारपरता व्याकरणमहाभाष्ये 'नहि सूत्रत एव शब्दान् प्रतिपद्यन्ते किं तर्हि? व्याख्यानतश्चेति तदेव सूत्रं विगृहीतं व्याख्यानं भवति यदि विगृहीतम्—ननु चोक्तं न केवलानि चर्चापदानि व्याख्यानम्, इति भवत् देत्, इति, किं तर्हि? उदाहरणं प्रत्युदाहरणं वाक्याध्याहार इत्येतत्समुदितं व्याख्यानं भवति'
25 इत्येवं विचार्य कृतः उपसंहारः 'सूत्रत एव हि शब्दान् प्रतिपद्यन्ते' इति तत्रैव व्याख्याने तत्रोक्ते 'एवमुक्तेन सर्वे सूत्रेष्वेव हि तत्सर्वं यद्वृत्तौ यच्च वार्तिके' इत्युक्तम्। तन्त्रवार्तिके च 'सूत्रेष्वेव हि तत्सर्वं यद्वृत्तौ यच्च वार्तिके। एवं [illegible] पर्वं तत्र [illegible]' दृश्यते। ननु प्रथमपदं यदि द्वितीयपदार्थं बोधयेत् तर्हि प्रथमपदोच्चारणकाल एव द्वितीयपदार्थं बोधापत्तिरित्याशङ्कते—प्रथमपदेति। यद्यर्थोऽयं प्रथमपदोच्चारणकाल एव द्वितीयपदार्थप्रतिपत्त्या श्रोतुरपि स्यादिति व्याप-मानत्वेयाह—पदुत्वादिति। अभिहितान्वयवादी मीमांसकः समाधत्ते—कस्यचिन्नवत्यपीति कस्यचिद्वचनादेरर्थस्य
30 पदार्थपदार्थान्तर योगे भवत्यपि केषाञ्चित् अव्यक्तस्य एव तदर्थस्य कारकमित्यर्थः। तत्रसमाधत्ते—तथाव्यक्तेति प्रतिपत्तु वाक्यार्थसामान्यविशेषमिश्रमिश्रविषयं ज्ञाते न वैशद्यं वाक्यार्थे पदार्थम्, एतेन पदेन तदर्थपदार्थजातेति वक्तव्यज्ञानविशेषतो पदान्तरं क्रियापदानुवादतया योजयताविति भावः। अभिव्यक्तस्यार्थस्याभिव्यञ्जकमुपपत्तिर्भवति

1 लि० क० तावत्तु। २ लि० क० कारित। ×× एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः प्रतिषु ५२१ पृष्ठे ६ पङ्क्तौ 'वृद्धा-दिति'इत्यनन्तरं दृश्यते।

त्वात् [प्र]दीपवत्, यथा प्रदीपः प्रागभिव्यक्तं घटं [त]मःस्थं व्यनक्तीति नात्रैव एव तदर्थज्ञानस्य कारकः तथा तु वाक्ये गच्छतिशब्दोऽपीति, अथ वा द्रव्यार्थवादे कुम्भकारोऽपि विद्यमानमेव घटं तथाभिव्यनक्ति नाविद्यमानमुत्पादयति प्रदीपवत् तस्मात् कुम्भकारस्यापि व्यक्त्यभिव्यञ्जकत्वात् पिण्डावस्थायामपि व्यक्त एव घटः क्रियाक्रमाभिव्यक्तिमत्त्वात् प्रदीपव्यक्तघटवत्, तथा देवदत्तो गच्छतीत्यत्रापि व्यक्त्यभिव्यञ्जकत्वान्नात्रैव एव तदर्थज्ञानस्य कारक इति ।

मा च मस्याः केवलोपपत्तिमात्रकमेवैतदुच्यते प्रथमपदोपादानार्थमाक्षि द्वितीयपदमिति, किन्तु लोकेऽपि व्यवहारप्रसिद्धिस्तथा दृश्यते तद्दर्शयितुमाह—

तथा च विनापि तत्सन्निधिं पूर्वश्रुतशब्दवृत्तेरेव तथानियतत्वात्तथैव प्रतिपत्तारो दृश्यन्ते यथा प्रविश पिण्डीमिति प्रविशशब्दश्रवणात् सुषिरं गृहादि कर्मपदमप्रेति पिण्डीमिति च कर्मपदश्रवणात्तयोरन्यभक्षिक्रियाकर्तृकर्मकमिति ।

तथा च विनापीत्यादि यावत् प्रविश पिण्डीमितीति पदद्वयं कृत्वा तदर्थोनुवादमात्रमिदमार्थस्य शब्दस्य सन्निधिमन्तरेणापि पूर्वश्रुतशब्दोपात्तस्यार्थस्य वृत्तेरेव तथा नियतत्वात् तथा हि तच्छब्दप्रवृत्तिर्नियता यथा कश्चिदश्रूयमाणद्वितीयपदोऽपि तस्य पदार्थविषयप्रतिपत्तिहेतुर्भवति, तथैव च प्रतिपत्तारो दृश्यन्ते तथा प्रविश पिण्डीमित्यत्र प्रविशशब्दश्रवणात् प्रवेशयोग्यं प्रकरणादिभिः सुषिरं गृहादि कर्मपदमप्रेति पिण्डीमिति च कर्मपदश्रवणादनन्तरोक्तप्रविशि[भ]सम्भवात् तयोरन्यभक्षिक्रिया कर्तृकर्मकमिति प्रतिपद्यन्ते, तस्मात् प्रथमपदोपादानार्थव्यञ्जनं द्वितीयपदमिति साधूक्तम् ।

यथा देवदत्तशब्दोपादानार्थवाची गच्छतिशब्दः—

तथा गच्छतीति च तिपोपात्त एव कर्ता, 'लः कर्मणि च' (पा० अ० ३ पा० ४ सू० ६९) इति । कर्तरि विहितलकारादेशत्वात्तिपा, स च देवदत्त एव विशिष्टः, विशिष्टकर्तृविष-

भिन्नपदार्थैकत्वप्रत्ययस्य व्यक्त्यभिव्यञ्जकं प्रदीपं दृष्टान्तीकरोति–प्रदीपवदिति एतदर्थमेवाभ्युपगमेन दृष्टान्तमाह–अथ वेति । तस्मात् प्रथमपदोच्चरितात् पदात् विशिष्टक्रियाकारकोपस्थितिः तावन्मात्रेणैव एवं वाक्ये प्रयोक्तृश्रोतृपरिपूर्णं तथा व्यवहार-प्रसिद्धिमपि लौकिकीमाह–तथा चेति । अनुवादमात्रफलस्य द्वितीयादिपदस्य सन्निधिना विनापि प्रविशेत्येतावन्मात्रोक्तावपि प्रवेशक्रियाकर्मैकदेशस्य प्रकरणादितः एवासौ प्रतिपत्तिर्भवति, तथा पिण्डीमित्येतावन्मात्रोक्तं कर्म तद्योग्या क्रियामात्रभक्षण-क्रियैव प्रकाशयति तत्रानुपात्तपदस्यानुवादमात्रत्वेन भेदात् तदभावेऽपि पूर्वपदस्य एवं पदार्थकार्थ्य इति न्यायेन तदर्थ-मेवैतत्प्रवृत्तिनियतत्वमिति यदभिव्यक्तार्थप्रथमपदमेवोत्तरपदमिति व्याख्येयमिति–अनुवादमात्रमिदमार्थस्येति । पिण्डीमिति पदं हि [illegible], [illegible] प्रविशादिना पिण्डीकर्मकभक्षणक्रियाया बोधकत्वादयुक्तत्वम् एवं प्रविशेत्यस्यापि प्रकरणादिना गृहादिकर्मकप्रवेशनक्रियाबोधात् विशिष्टाभिधायकं वाक्यमेव तस्मादेव प्रथमपदे द्वितीयपद-मुपात्तमनुवादमात्रमेव केचित्तु प्रविश एवं, पिण्डीं भक्षयेति [illegible] । यथा नामपदं [illegible]–तथा गच्छतीति चेति । गच्छतीति पदं हि [illegible] प्रकृत्यर्थः क्रिया तिप्प्रत्ययार्थः कर्ता 'लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः' इति सूत्रेण लकाराः सकर्मकेभ्यो धातुभ्यः कर्मणि कर्तरि च स्युः अकर्मकेभ्यो भावे कर्तरि चेत्यनेन कर्तरि लस्य

१ क. एव च तद् । २ क. तत्र पुनस्तात् । ३ सि सुषिरं गृहादीमिरित्यधिकम् ।

यगमनविवक्षितत्वात् तच्छब्दस्य वस्तुस्वरूपत्वाद्वा गच्छतिः साङ्गोपाङ्गार्थविषयक एव, चक्षुर्विषयायामभ्युपेयस्यानर्थक्यात्, अर्थप्रकरणाद्यापादनाच्च, श्रोत्राप्यश्रुतोऽपि गृह्यते स इति गच्छतीत्युक्ते, अन्ते च नाम्नः कर्तृत्वप्रतिपत्तिरिति ।

(तथेति) यथा गच्छतीति च तिपोपात्त एव कर्ता, किं कारणं ? 'लः कर्मणि च' (पा० अ० ५ ३ पा० ४ सू० ६९) इति कर्तरि विहितलकारादेशत्वात्तिपः, कोऽसौ कर्तेति चेदुच्यते स च देवदत्त एव विशिष्टः विशिष्टकर्तृविषयगमनविवक्षितत्वात्, अथवा गच्छतिः साङ्गोपाङ्गार्थविषयक एव, तच्छब्दस्य वस्तुस्वरूपत्वात्, यो यच्छब्दस्य वस्तुस्वरूपः शब्दः स साङ्गोपाङ्गार्थविषयक एव दृष्टो यथा घटशब्दस्य वस्त्वभिधायकोऽर्थो[घट]स्वामिति, एवमनिच्छतो दोष उच्यते—चक्षुर्विषयायामभ्युपेयस्यानर्थक्यादिति—देवदत्तकर्तृविषयां गतिं प्रति[पि]पादयिषता हि वक्त्रा गच्छतिः प्रयुक्तो यदि तमेवार्थं १० न ब्रूयात् तर्ह्यन्यः कोऽर्थः स्यादित्यानर्थक्यं प्राप्तमिति, किञ्चान्यत् अर्थप्रकरणाद्यापादनाच्च—संसर्गविप्रयोगसाहचर्यविरोधार्थप्रकरणलिङ्गशब्दान्तरसन्निधौ वितीर्देशकालव्यक्तिस्वरादिसामर्थ्यभेदैरर्थावा-

---

विभागादिरचनस्याभिधायकेति [illegible]–किं कारणमिति । [illegible] कर्ता विशिष्ट एव देवदत्तादिरर्थ स चेति कर्तृत्वेन तिप कर्तृसामान्यप्रतीतावपि विशिष्टकर्तृविषयगमनस्यैव विवक्षितत्वात् देवदत्तादेरेवागम इति [illegible] [illegible] इति भावः । न केवलं [illegible] [illegible] [illegible] प्रयुज्यत इति किन्तु १५ [illegible] [illegible] प्रयुज्यते [illegible]–अथ वेति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible] [illegible] हि [illegible] [illegible] इमे [illegible] प्रयुज्यते एवमेव [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] भावः । तदेव चक्षुर्विषयाया [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] प्रयुक्त य [illegible] यदि [illegible] न [illegible] तर्हि च [illegible] [illegible] [illegible] अर्थ एव [illegible] भाव । [illegible] [illegible] [illegible] २० [illegible] [illegible] [illegible] हि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति 'संसर्गो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता । अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य सन्निधिः ॥ सामर्थ्यमौचिती देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः । शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः ॥' [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] २५ [illegible] [illegible] [illegible] ; [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], रामो [illegible] [illegible] [illegible] रामः परशुरामः, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] 'रामं प्रत्यग्र' [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] परमेश्वर [illegible] [illegible] परमेश्वरपरं रामपरम्, [illegible] [illegible] ३० [illegible] मित्रो [illegible] मित्रं [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति । वस्तुत [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] स्वरादिसामर्थ्यभेदैरिति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] हि गच्छतीत्युक्ते [illegible] च

---

१ लि० च० कर्तरि ।

भवगम्यमानस्य कर्मभिभावानुवर्तिभिर्व्यास्यातृभिर्विक्षेपेऽवस्थापनं दृष्टम्, तत्र तेनैव क्रमेणोपाचार्ये घटते नान्यथेति, तथा श्रोत्राप्यश्रुतोऽपि गृह्यते स इति गच्छतीत्युक्ते, को गच्छति देवदत्त इत्यन्ते-ऽवसाने नाम्नः कर्तृत्वप्रतिपत्तिः, यद्यपि तिपोपात्तं कर्तृत्वं तथापि यां तां गतिं गत्वा नामपदार्थं एव करोतीति प्रतिपत्तिः श्रोतुरपि भवन्ती दृष्टेति[×], [एवञ्च] अन्योऽन्याभिसम्बद्धद्रव्यक्रियावाचिनो नामा-ख्यातशब्दाविति सामूह्यम्, एवमुपपत्त्यनन्तरं शब्दार्थोऽपि द्रव्यक्रियात्मकवस्तुविषय इति भावितम्। 5

अनया च शब्दार्थगतिभावनया लोके दृष्टया भवनमेवैवमेकरूप देवदत्तभेद गतिभेद स्थितिभेदं नृत्यवृत्तिहसनकम्पनादिभेद वा भवतीति सर्वत्र व्यक्तेर्भवति तेन तथा तथा भूयत इति।

अनया चेत्यादि, एतया शब्दार्थगतिभावनयाऽस्मद्व्याख्यातया लोके दृष्टया भवनमेवैवमेकरूपं देवदत्तभेदं गतिभेदं स्थितिभेदं नृत्यवृत्तिहसनकम्पनादिभेदं वा भवतीति सर्वत्र व्यक्तेर्भवति, यस्मात्तेन तथा [तथा] भूयत इति, इतिशब्द[स्य] हेत्वर्थत्वात्—यस्मादेकमेव भवनं देवदत्तद्रव्यात्मकं गतिस्थित्या-दिक्रियारूपञ्च भवति तेनैव तेन तेन रूपेण भूयते न भवनशून्यमन्यत् किञ्चिदस्ति, भवनमेव भवतीति। 10

ननु कारकाणां प्रवृत्तिविशेषः क्रियेत्येतन्न्यायः क्रियालक्षणम्, न सत्तासम्प्रवृत्ति मात्रम्, सर्वत्र प्रवृत्तिसम्भवेऽपि केनचित्फलोद्देशेन कारकवत्याः क्रियायाः पचिपठिगम्यादेः परिग्रहार्थं विशेषग्रहणम्, प्रवृत्तिमात्रपरिग्रहे तु सर्वभावेषु हि प्रवृत्तिरस्तीति सहभाविभिरसह भाविभिर्विशेषैः प्रत्याश्रयं सहिता प्रत्ययाप्रत्ययफला सा तस्याः सर्ववस्तुनि वसन्त्या मुहूर्तमप्यन 15 वस्थानात् किं फलं लौकिकं स्यात्? विशेषास्तूपजायमानाः पच्याद्य ओदनादिफलान्तरहेतव स्वाश्रयाः कारकान्तराण्यपेक्षन्ते, यथा विक्लेदस्तण्डुलाश्रयः काष्ठादीन्यपेक्षते, तत्र या प्रवृत्तिः भवनरूपा सा कारकान्तरानपेक्षत्वेन विशेषाव्यापित्वाच्च प्रवृत्तिसामान्यं क्रिया लोकव्यवहारा-नङ्गत्वात्, भावश्च क्रिया द्रव्यञ्चेति यदुच्यते तत्र क्रियायाः फलोद्देशकारकसम्बन्धाभावात् 20 कुतः क्रियात्वम्? गच्छत्यादिव्यापिरूपता वा? प्रवृत्तिविशेषत्वेनाभूतत्वात्, कारकवत्, वैधर्म्येण तक्षेत्वत्।

इति प्रतिपत्तिः तत्र को गच्छतीति कर्तृविशेषजिज्ञासया देवदत्तो गच्छतीति देवदत्तादिनाम। तत्कर्तृविशेषाऽवगतिरित्याशयेनाह—श्रोत्रापीति। एवं नामाख्यातशब्दौ परस्पराभिसम्बद्धद्रव्यक्रियावाचिनौ क्रियाभिमुखद्रव्य—एवञ्चेति। द्रव्यमेकमेव भवत्स द्रव्यक्रियाव्यतिपत्तव्यवत् कर्मभिरुत्थमेव कर्तृत्वेनात्, देवदत्तादिद्रव्यभेदं भवत्साविभेदेन भवतीति द्रव्यक्रिययोर्भवन सामान्यानुगमभेदं सर्वमिति प्रकृतमभिप्रायमुपदर्शयति अनया चेति शब्दार्थयोर्या गतिर्भाविता तयेत्यर्थः एक एव भावरूप 25 भवत्साधनभेदो वा यथा सर्वतथित्वात् द्रव्यक्रियात्मकस्य विधिविशेषस्य बोधकाः सर्वे शब्दाः सर्वार्थाभिधानसमर्था इती-[illegible]मेव भवनं वस्तु द्रव्यक्रियात्मकं भवति भवनव्यतिरिक्तस्य कस्यापि वस्तुनोऽभावादित्याशयेन व्याचष्टे—एतयेति। तथा च सर्वे भवनरूपमेवेति भवनसामान्यस्यैव क्रियात्वे प्रतिपादिते तदयमुपपन्नफला वैयाकरणेन [illegible] तदर्शयति—ननु कारकाणामिति सूत्रस्यो भाव इति सूत्रव्याख्यानावसरे भाष्यकार क्रियावचनो धातुरिति पूर्वपक्षयन्तु [illegible] करोतीति विशेषमुपपन्नादिविशेषविवक्षितं करोतीच्च सामानाधिकरण्याभावात्तदानां धातुत्वं वक्तव्यमिति चोदितम् 30 लोके हि परिस्पन्दलक्षणा क्रिया प्रसिद्धा [illegible] न परिस्पन्दलक्षणोऽर्थ इति [illegible] क्रियालक्षणं कारकाणां प्रवृत्तिविशेष इति भाष्यकृता प्रणीतम्, सर्वेषां कारकाणामपेक्षणीयप्रवृत्तेरसम्भवात् देवदत्तः पचति काष्ठानि पचन्ति स्थाली पचतीत्येवं सर्वत्र पचिप्रयोगात् प्रवृत्तेरपेक्षणीयत्वात् प्रवृत्तिविशेषः क्रियेति कथितम्, एवञ्च पचनक्रियायां भिन्ने देवदत्ताद् प्रवृत्तिविशेषत्वं सिद्धम्, एतावता वैयाकरणानां [illegible] समाहितं तथा 'सर्वे क्रियाशब्दाः

ननु कारकाणामित्यादि, भवनमेवाविशिष्टं सर्वत्र क्रियेत्यापादिते तदयुक्ततरं वैयाकरणेन क्रियालक्षणमभिधीयते प्रवृत्तिविशेषः क्रियेत्यतस्त्वयाः क्रियालक्षणं न सततसम्प्रवृत्तिमात्रम्, तत्र कारकाणामित्येतस्य व्याख्यानमनुरूपयन्नेः [कृत्यम्] कारकस्येव क्रियात्वं मा विज्ञायि अथवा कारकपूर्वम्भूता प्रवृत्तामिति भेददर्शनार्था षष्ठी, विशेषग्रहणं पुनः किमर्थमिति चेदत आह—सर्वत्र प्रवृत्तिसम्भव
5 इत्यादि, क्षेमविस्फोटेद्देशेनेति, सांव्यवहारिकमोदनादिफलमुद्दिश्यते, कारकचेष्टा इति साधनाङ्गम् तण्डुलादिसाधनवता इत्यर्थः, सर्वा हि क्रिया कर्तृसमवायिनी वा स्यात् पचतीतिमितविक्लेदनवतीति, पर्यवसानाः पचिपठिगम्यादेः परिग्रहार्थं क्रियायेन्न विशेषग्रहणमिति, प्रवृत्तिमात्रपरिग्रहे त्वस्मिन् दोष उच्यते—सर्वभावेषु हि प्रवृत्तिरस्तीत्यादि रूपादिभिः सद्भावैरसद्भावैर्गतिस्थितादिभिश्च विशेषैः प्रत्यात्मं वस्तुनि सन्निहिता—युक्तैव सा प्रवृत्तिः प्रादुर्भावतिरोभावात्मिकेति, [स्व]रूपस्य
10 स्थाः क्रियमिति, भवत्याम्भवनपरमेति कार्यसामान्यक्रियां गृहीत्वोक्तं भाष्यकारेणेति तस्याः सर्वत्र वस्तुनि वसत्त्वाः स्वरूपस्वरूपमात्रप्रदर्शनार्थमुक्तमिति मन्य प्रयोजनमस्ति, सर्वस्या मुहूर्तमप्यनवस्थानात् किं फल

वस्तुर्दशा अन्यथा हि कारकमन्तरो प्रवर्तन्ते अन्यथा हि [१]क्रियतामित्युक्तम् । अत्र [illegible] मवनमेवेति । [illegible] किमार्ते [illegible] कारकमिति [illegible]—तत्र कारकाणामिति कारकान्वयेन [illegible]
15 [illegible] । विशेषग्रहणप्रयोजनम्—विशेषग्रहणमिति सर्वे सर्वा प्रवृत्तिरन्या, तत्र [illegible] इति भावः । [illegible]—सांव्यवहारिकमिति । [illegible]
20 [illegible]—कर्तृसमवायिनी वेति [illegible] इति भावः । [illegible]—प्रवृत्तिमात्रेति [illegible]
25 [illegible] इति भावः । [illegible]
30 भावः । स्वरूपेति [illegible] इति भावः । [illegible]—सर्वस्या इति सर्वस्याः [illegible] भावः । [illegible]

---

१ सि क. [illegible] । २ सि क. [illegible] । ३ सि क. [illegible] । ४ सि. क [illegible] ।

लौकिकी—सांव्यवहारिकमिति व्यवहारासमर्थां दर्शयति, विशेषग्रहणसामर्थ्यात् पुनर्विशेषास्तूपजायमानाः पच्यादयः ओदनादिफलसम्पत्तिहेतवः सामग्र्याः कारकान्तराण्यपेक्षन्ते, तमिदर्शयति यथा विक्लेदनस्तु-ण्डुलानाम् काष्ठादीन्यपेक्षत इति, तदुपनयति तत्र या प्रवृत्तिरित्यादि गतार्थं यावत् प्रवृत्तिसामान्यमिति इति विशेषग्रहणसाफल्यं व्याख्यातं भवति, प्रवृत्तिसामान्यस्याक्रियात्वञ्च यावच्च क्रियेत्यादि यावत् कुतः क्रियात्वम् ? फलोद्देशकारकसम्बन्धा[भा]वादुच्यते द्रव्यं च क्रियत इति प्रश्नपदच्छेदेन स्वमोच्यते 5 द्रव्यक्रियात्मको भाव इति तत्र सिद्धसति त्वदभिमतक्रियाभावासिद्धेरित्यर्थः, इतश्चासिद्धिः विशेषाव्यापित्वात् प्रवृत्तिसामान्यं क्रियेति तत्प्रदर्शनार्थमाह गच्छत्यादिव्यापिरूपता चेति, कुत इति वर्तते, गच्छत्यादिव्यापिनी न भवति त्वदिष्टप्र[वृ]त्तिसामान्यलक्षणा क्रिया, प्रवृत्तिविशेषत्वेनाभूतत्वात्, यद्यत् प्रवृत्तिविशेषत्वेनाभूतं तद्गच्छत्यादीन् न व्याप्नोति यथा कारकं कारकाणां प्रवृत्तिविशेषत्वेनाभूतमक्रिया, अक्रियात्वञ्चानयोः सिद्धमिति दृष्टान्तः साधर्म्येण, वैधर्म्येण तदेवमिति, या या क्रिया सा सा 10 प्रवृत्तिविशेषत्वेन भूता यथा गच्छतितिष्ठत्यादिक्रियाभेदो भ्रमणपतनसर्पणरिङ्खणादयो वा गमनविशेषाः, तस्माद्गच्छत्याद्यव्यापित्वादप्यक्रियात्वं प्रवृत्तिसामान्यस्य कारकवदिति ।

भावना व्यवहारानङ्गत्वं किं प्रसिद्धेनैव दर्शितमित्याह—लौकिकमिति । समारोपितवस्तुस्वरूपाख्य एव यद्वाच्यः प्रत्ययो विशेषस्यतानुपत्ता व्यवहारक्षमा भवन्तीत्याह—विशेषग्रहणेति प्रवृत्तिरूपत्वेन क्रियारूपाविनी सामान्यविशेषैः एव सम्यगेव साधयितुं भावः प्रतिभवा भवति विशेषत्वतामापाद्य कारकान्तराणि प्रवर्तयतीति भावः । तदेवाऽऽह—यथा 15 विक्लेदन इति । कर्तृकर्मादिकारकमेवेऽप्यनुवर्तमानत्वमेव प्रवृत्तेर्विशेषेण जायमाना पचतीत्यादिप्रत्ययलक्षणः स च विशेषः साधनभूतक्रियानुरूपेण साध्यः तथा च अत एव साधनव्यापारैकपाकसाधनात्मका सामान्यभूता प्रवृत्तिस्तु न क्रिया व्यवहार्यत्वात् पचिपठिगम्यादिक्रिया एव हि साध्यत्वेन प्रतीयन्ते न तु प्रवृत्तिमात्ररूपा प्रवृत्तिर्निर्लक्षणत्वादित्याशयेनाह—तत्र या प्रवृत्तिरिति यदोक्तं मूले न एतदनुपपद्यते । यावच्च क्रियेति भवदभिमतप्रवृत्त्यनुपपद्यते तादृशी भावः क्रिया सम्भवतीति यावत् फलोद्देशकारकसम्बन्धाभावात्, वैयाकरणैः सामान्यक्रियाविशिष्टा भावरूपेण साधनसिद्धीनप्राप्तेऽपि विशेष सामान्यविशेषात्मकवस्तुसामर्थ्यात् सविशिष्ट एव सामान्यविशेषयोरनन्यत्वेऽप्यभावात् एकत्रविशेषपरिहारेण 20 सामान्यस्यानुपपत्तेरिति लौकिकत्वे ये तु सामान्यं विशेषेभ्यस्त्वे तेषान्तु भावस्य विशेषगतात्मकस्य क्रियात्वं नोपपद्यत इतीदं ध्येयम् । सामान्यात्मकक्रियाया अभावं साधयति—उच्यत इति विशेषात्मकसामान्यक्रियायाः फलोद्देशकारकसम्बन्धायोग्यताया अयुक्तत्वात् कथं द्रव्यं क्रिया चेत्युभयं भावो भवतीति भावः । हेत्वन्तरमाह—विशेषाव्यापित्वादिति किं करोतीति प्रश्ने पचति किं करिष्यति ? पक्ष्यति किमकार्षीत् ? अपाक्षीदिति सामान्यविशेषभावेन पच्यादेः करोतिना सामानाधिकरण्यात् यथा क्रियाविशेषाः पच्यादयः विशेषव्यापिनः तथा भवदिष्टसामान्यादिकरण्याभावात् क्रियासामान्यरूपो भावो न 25 विशेषव्यापीति न तस्य क्रियात्वमिति भावः । अत एवोच्यते—गच्छत्यादीति । अनेन प्रयोगमाह—गच्छत्यादिव्यापिनीति । यथा क्रियाविशेषव्यापकत्वात् कारकं कारकं न भवति विशेषरूपतामन्तरेण सामान्यरूपताया असम्भवात् तथा क्रियापि विशेषव्यापित्वेऽसत्येवेति दृष्टान्तं दर्शयति—यथा कारकमिति । करोतीति हि कारकमिति क्रियायाः सम्बन्धेन प्रतीतेरविशेषरूपतया कर्त्रादिविशेषाप्रतिपत्तिः तथा विशेषाप्रतिपत्तौ भवदभिमतक्रियात्वं तदेवमेवाह—अक्रियात्वञ्चेति । वैधर्म्यदृष्टान्तेन व्याप्तिं दर्शयति—वैधर्म्येणेति यथा पच्यादयः क्रियात्वात् प्रवृत्तिविशेषत्वेन भूताः न तथा 30 भवदुक्ता क्रियेति तथा भविष्यत्वमेव पुरे पठ्यादिक्रिया अपि द्रव्यगमनादिप्रवृत्तिविशेषा एव क्रिया भवन्ति न तथा भवनमिति

---

१ सि. क्ष. साधनात् । २ वैधर्म्यं ।

तथा च द्रव्यं क्रिया च द्वौ भावाविति द्रव्यस्य द्वितीयो भावः क्रियेत्येतदपि च नोपपद्यते, तस्याः क्रियाया असत्त्वात् खपुष्पवत्, असत्त्वमद्रव्यस्य सत्त्वगत्यादित्वात् खपुष्पवत् अगत्या दित्वाच्च सद्व्यापित्वादिति ।

तथा चेत्यादि, एवञ्च इत्यतः द्रव्यं क्रिया च द्वौ भावाविति द्रव्यस्य—भावस्य द्वितीयो भावः 5 क्रियेत्येतदपि प्रवृत्तिसामान्यक्रियावादिनो नोपपद्यते, तस्याः क्रियायास्तदन्वयिन्या असत्त्वात् खपुष्पस्येव, यथा खपुष्पममत्त्वाद्द्रव्यस्य द्वितीयं न भवति तथा प्रवृत्तिसामान्यमिति, असत्त्वमसिद्धं प्रवृत्तिसामान्यस्येति चेत्—असत्त्व[म]द्रव्यत्वे सत्यगत्यादित्वात् खपुष्पवत्, अगत्यादित्वञ्च सद्व्यापित्वादिति तस्मात् प्रवृत्तिविशेषः क्रिया न प्रवृत्तिसामान्यमिति वैयाकरणपक्षः ।

अत्रोच्यते अभ्युपगता तावदस्मदभिमतवत् सर्वभावविषया प्रवृत्तिभावानामात्मेति 10 न हीह कश्चित्स्वात्मनि मुहूर्तमप्यवतिष्ठते वर्धते यावदनेन वर्धितव्यमपायेन वा युज्यत इति ब्रुवता, स चाभ्युपगमोऽस्मन्मतसाम्यात् प्रवृत्तिसामान्यक्रियात्वं समर्थयति फलान्तरहेतुं हेतुभावाभिमुखवृत्तिः सर्वभावव्यापित्वात्, न हीह कश्चित् स्वात्मनीति वचनात् ।

अत्रोच्यते अभ्युपगता तावदस्मदभिमतवदित्यादि, ननु त्वयापि प्रवृत्तिविशेषक्रि-यावादि[ना] प्रवृत्तिसामान्यमेव क्रियेत्यभ्युपगतमस्मदभिमतवत्, कथमिति तद्दर्शयति—सर्वभावविष 15 या प्रवृत्तिभावानामात्मेति भाष्यकारैरभ्युपगतं त्वया 'न हीह कश्चित् स्वात्मनि मुहूर्तमप्यवतिष्ठते वर्धते [वा] यावदनेन वर्धितव्यमपायेन [वा]युज्यते' (महाभा० अ० ४ पा० १ आ० १) इति ब्रुवता भवता-ऽभ्युपगतमनन्तरमिति । स चाभ्युपगमोऽस्मन्मतसाम्यात् प्रवृत्तिसामान्यक्रियात्वं समर्थयति, किं कारणं ? फलान्तरहेतुहेतुभावाभिमुखवृत्तिः सर्वभावेष्वविशिष्टः—यथा बीजादिप्रवृत्तौ हेतुभूतस्याङ्कुरादि फलाऽन्तराणि पत्राणि पुष्पफलानि तत्सुखदुःखादीनि तत्ताद्धर्म्यात्... क्रमेण हेतवः 20 पूर्वे पूर्वे उत्तरस्योत्तरस्य पूर्वे पूर्वेऽभाविना हेतवः त एव भावाः क्रियमाणाः, तैरेवाभिमुखा वृत्तिः वर्तनं गमनमभ्युदितिः सर्वभावेष्वविशिष्टत्वात्, कथमुक्तं ? न हीह कश्चित् स्वात्मनीत्यादिवचनात् सर्वभावेषु बीजाङ्कुरपत्रादिपूर्वं तत् प्रवृत्तिसामान्यं तन्तुपटादिद्रव्यादीनामपि तत्कारणामतिदिश्य ।

क्रियान्यत्—

यदपि चोक्तं केनचित् फलोद्देशेन प्रवृत्तिविशेषः कारकाणामिति, एतेनापि वचनेन सामान्यप्रवृत्तरेव क्रियात्वमुक्तम्, अनन्तरोक्तविशेषद्वयसन्निधानात् प्रवृत्तिविशेषात्मिकापि सैव, यदपि चोक्तं विशेषास्तूपजायमाना इत्यादि यावन्न प्रवृत्तिसामान्यं लोकव्यवहारानङ्गत्वादिति, अत्रोच्यते इहापि समानकल्पत्वात्, यथा च विशेषा उपजायमानाः 5 पच्यादय ओदनादिफलनिर्वृत्तौ कारकान्तराण्यपेक्षन्ते तथा मृद्भवनमपि घटफलनिर्वृत्तौ कारकान्तराण्यपेक्षत एव कर्त्ता कुम्भकारोऽस्य करणेन दण्डादिना जलाद्याहरणाय मृदाहृत्य तच्छालायां घटं निर्वर्तयति, मालवनगरे सप्तवर्षशतानि यावत् स एव घट आम्री-विसामिश्रुक्लनवयुवाद्यन्ययामवनेऽपि तथावस्थामवति तत्रास एव घटो वर्षे न दृश्यते तत्रोच्यते च गोदोह वा तडागादौ, तथैवापरस्य क्षणमप्यनवस्थानमुदके प्रक्षिप्तस्येति, 10 प्रवृत्तिविशेषत्वेनाभूतत्वादसिद्धतापि नैवमुक्तैव ।

यदपि चोक्तं केनचित्फलोद्देशेन प्रवृत्तिविशेषः कारकाणामिति, स च विशेषः, सद्भाविनो रूपादयोऽसद्भाविनो गमनस्थानादयश्च तैः प्रत्यासन्नं मुख्यं तदात्मिका चैवैतेनापि वचनेन सामान्यप्रवृत्तेरेव क्रियात्वमुक्तम्, किं कारणं ? अनन्तरोक्तविशेषद्वयसन्निधानात् सर्वत्र तेषामेव च विशेषाणां सामान्यप्रवृत्त्यात्मकानामोदनाद्युद्दिश्य फलरूपत्वात् सन्निधानाच्च फलान्तरहेतुत्वात् तेषामेव, 15 त एव लोकमाविफलान्तरहेतवो नान्यः कश्चित्, अतः प्रवृत्तिविशेषात्मिकापि सैव—सामान्यप्रवृत्तिरेवेति[1], यदपि चोक्तं विशेषास्तूपजायमाना इत्यादि—तदनन्तरोक्तो ग्रन्थो यावन्न प्रवृत्तिसामान्यं लोकव्यवहारानङ्गत्वादिति, अत्रोच्यते इहापि समानकल्पत्वान्न दोषो विशेषग्रहणानर्थक्यञ्च परपक्ष इत्यत आह—

यिवति । कारकाणां प्रवृत्तिविशेष क्रियेत्यनेनापि प्रवृत्तिसामान्यस्यैव क्रियात्वमुक्तमत एवैतदाह—यदपि चोक्तमिति । केनचिदिति फलजननसमर्था कारकाणां सामान्यारिणा क्रियैव प्रवृत्तिविशेष इत्युच्यते सर्वकारकाणां फलजननायैव 20 प्रवृत्तेः परिस्पन्दलक्षणव्यापारस्यैव लोकप्रसिद्धस्य न्यायतयाय प्रवृत्तिविशेष इत्युक्तं न तु प्रवृत्तिसामान्यमुपलक्षणाय सर्वा प्रवृत्ति-मत्यन्तमपरिहरमाणा विशेषस्यवाभावपत्त इति प्रवृत्तिरेव क्रिया प्रवृत्तिविशेष इत्युक्तमिति भाव । अनेनापि वचनेनासद्भिम-तप्रवृत्तिसामान्यस्यैव क्रियात्वमुक्तमित्याशयेन व्युत्पत्ति—सामान्यप्रवृत्तेरेवेति । हेतुं दर्शयति—अनन्तरोक्तेति सामान्य-स्यात्मा एव भावे किञ्चिदपेक्षया फलत्वात् किञ्चिदपेक्षया च हेतुत्वाद्विशेषद्वयसन्निधानात् सामान्यप्रवृत्तिरेव सेति भावः । एतदेव व्याचष्टे—सर्वत्रेति यथा पचन पचो भावकीलादी तत्तद्विशेषेण कर्तृसम्बन्धपेक्षया साध्या सर्वक्रियापेक्षया च कर्म भवति 25 न च पूर्व कर्म द्वितीयाप्रसङ्गादिति परत्वेनाभावात् विशेषः प्रथमं साध्यत्वं ततः साधनत्वमिति न लिङ्ग्या ते धर्मिणस्तस्य साधनत्वात्मत्वात्, एवमेव विशेषद्वयसन्निधानात् प्रवृत्तिविशेषोऽपि सन् प्रवृत्तिसामान्यरूप एवेति भावः । अत्रोपजायमाना प्रवृत्तिविशेषाः कारकाण्यपेक्षन्ते न तु प्रवृत्तिसामान्यं तस्य व्यवहारानङ्गत्वादिति यदुक्तं तन्निराकर्तुमाह—यदपि चोक्तमिति 'सामस्त्येनाभिधं च साध्यत्वेनाभिधीयते । आश्रितक्रमरूपत्वात् सा क्रियेत्यभिधीयते' । इत्युक्तया साध्यत्वेनाभिधीयमानाऽऽ-श्रितक्रमरूपा प्रवृत्तिरेव प्रवृत्तिविशेषस्योत्पत्ती तथाविधा प्रवृत्तिः साध्यत्वात् कारकान्तराण्यपेक्षते एवञ्चाश्रितक्रमरूपा 30 प्रवृत्तिः प्रवृत्तिसामान्यम्, निरस्य प्रवृत्तिः प्रवृत्तिविशेष इत्युक्तं भवतीत्येवं तात्पर्यं पूर्वपक्षस्य प्रतिभाति । अयमपि पक्षः प्रवृत्तिसामान्यवद्विशेषयोरिव्यापारत्वादेव निरस्त इत्यतस्तेन समाधत्ते अत्रोच्यत इति । प्रवृत्तिविशेषस्येव प्रवृत्तिसामान्यस्य

---

[1] सि क. ˚रेवेति ।

यथा च विशेषा इत्यादि, प्रवृत्तिविशेषसामान्यलक्षणयोः क्रिययोरविशेषापादनमन्यो ग्रन्थार्थः, पचेरोदन-
फलनिर्वृत्तौ कारकान्तरापेक्षोपलम्भवद्भवनस्यापि घटफलनिर्वृत्तौ कारकान्तरापेक्षेति पिण्डादिषु सर्वेषु भवनमेव
कुम्भकारादीनि यतोऽन्यानि कारकाण्यपेक्षत इत्यर्थः, तान्युदाहरति–कर्ता कुम्भकारोऽस्येत्यादि, कर्तृकर्म-
करणसम्प्रदानापादानाधिकरणानि कुलालो दण्डादिमोदकार्थं मृदादेश्च चक्राधारमिति, कालोऽपि केषा-
5 ञ्चित् कारकमिति तदपेक्षणात्–मासवनगरे समवर्तिष्यामीति, तथैव एव घटो नैवं न वर्तते सद्भोप्यते
च सद्भोपितसारादि द्रव्य[मिति]स्थापनार्थं गोदोहं वा दशागारादिति, [illegible]
दर्शने प्रतिपत्स्येति च कारकविशेषापेक्षामदर्शनम्। यदप्युक्तं [प्रवृत्ति] सामान्यं प्रवृत्तिविशेषत्वेनाभूतत्वात्
कारकचक्रप्रवृत्त्याविष्यापी न भवतीति तदपि भावुमानमसिद्धहेतुत्वात् प्रवृत्तिसामान्यस्य प्रवृत्तिविशेष-
त्वेनाभूतत्वमसिद्धम्, प्रवृत्तिविशेषस्वरूपत्वादेव तत्सामान्यस्य सामान्यस्य प्रवृत्तिविशेषस्वरूपत्वञ्च
10 सर्वभवनव्याप्यविच्छिन्नत्वात् तदविनाभावाच्च गत्यादिविशेषाणाम्, भवनसारमथेति, तस्मात्-
मनुस्मारयन्नाह प्रवृत्तिविशेषत्वेनाभूतत्वासिद्धतापि नैवमुक्तैव, व्याभिचाराद्विरोधाविरोधभावो
द्रव्यक्रिययोरेवमुपपन्नैवेति।

यदप्युक्तमसत्त्वाद्भ्यद्वितीयतापि नैव प्रवृत्तिसामान्यस्यासत्त्वात् खपुष्पवद्गत्यादित्वादिति,
अत्रोच्यते–

---

15 भवनस्यापि कारणापेक्षा दर्शन दर्शयति–पचेरोदनफलनिर्वृत्ताविति [illegible]
अपि प्रवृत्तिविशेषत्वमेव अन्यथा तेषां वस्तुसंज्ञा नोपपद्येत तादृशस्य भावे भवनस्यापि क्रियाविशेषत्वम्, अन्यथा हि कारक-
व्यक्ती प्रवर्तन्ते अन्यथा हि मिथ्यो' इति यत्र च प्रवृत्तिसामान्यं भवनं प्रवृत्तिविशेषाः पचनादय इत्यादिना तस्यापीनां
प्रवृत्तिविशेषाणां कारकापेक्षावत् प्रवृत्तिसामान्यं भवनमपि व्यक्तिकारणे कारकान्यपेक्षत इति विशेषाभावात् प्रवृत्तिविशेष
इत्यत्र विशेषणोपादानमनर्थकमेवेत्युक्तमिति। कारकाण्येव दर्शयति–कर्ता कुम्भकार इति यत्र कर्ता कुम्भकार इत्यर्थं
कुम्भकार कर्ता दण्डादि करणम्, मत्कारकत्वार्थं सम्प्रदानम्, मृदपादानम्, चक्राधिकरणमित्येतानि कारकाण्यपेक्षन्ते
20 इति भाव। [illegible] कालोऽपि [illegible] मासपाके गोदो-
हमात्रे [illegible] कारके भवतीति [illegible]
पेक्षया तदन्यथा मासवनगरे इति प्रवृत्तिसामान्यसाधिकारे वस्तुत्व भावं दर्शयति–यदप्युक्तमिति। प्रवृत्ति
सामान्यस्यैव प्रवृत्तिविशेषत्वात्युक्तो हेतुरसिद्ध इत्याह–तदपि भावुमानमिति। भवनं हि वस्तुतु सर्वदा वर्तते न
[illegible] विशेष स्यात् [illegible] विशेषप्रतिपत्ती [illegible]
न चैवमिति [illegible] विशेषोऽपि प्रवृत्तिसामान्यमेव तच्च च [illegible] यथा [illegible]
25 एव तथा प्रवृत्तिविशेषेऽपि भवनमूल एवेति प्रवृत्तिविशेषत्वेनाभूतत्वं सामान्यसाधिकमित्यादर्शयति सामान्यस्येति सर्वभव-
नव्याप्यविच्छिन्नत्वात् [illegible] भवनस्य [illegible] भावना विशेषस्यैतावत्स्वादिति भावः

---

१ सि क 'भेदाद्य। २ सि क. [illegible] इति। ३ सि क. दर्शनम्।
४ सि. क. तदेवासदत्त। ५ सि क. प्रवृत्तिविशेषत्वेनाभूतत्वमसिद्धम् प्रवृत्तिविशेषस्वरूपत्वात् सामान्यस्य प्रवृत्तिविशेष-
स्वरूपत्वात् इत्यधिकं दृश्यते।

अगत्यादित्वाच्च नासत्त्वं हेत्वसिद्धेरेवोक्तवद्गत्यादिस्वरूपत्वात् सततभवनस्य, नन्व-
गमनस्थानमाकाशं भवत्येव, तत्र किमगत्यादित्वादसत् स्यात् खपुष्पवत् ? उताकाशवत् सत्
स्यादिति सन्देहहेतुता ।

(अगत्यादित्वाच्चेति) अगत्यादित्वाच्च नासत्त्वं हेत्वसिद्धेरेवोक्तवद्गत्यादिस्वरूपत्वात् सतत
भवनस्येति, अभ्युपगम्याप्यगत्यादिहेतुसिद्धिमनैकान्तिकस्य ब्रूमः, नन्वगमनस्थानमाकाशम्-अगत्यवकाशमिति च 5
व्योम भवत्येव, तत्र किं अगत्यादित्वादसत् स्यात् खपुष्पवत् ? उताकाशवत् सत् स्यात् ? इति
सन्देहहेतुतेति ।

स्यान्मतमगत्यस्तु कथमस्थानमाकाशम् ? नित्यस्थितत्वात्, तस्मादगतित्वादिति संशयहेतुता
स्यात् [अतः] अस्थानत्वादित्युक्तमित्यत्रोच्यते—

नित्यस्थितत्वादाकाशस्य नेति चेदुच्यते, अस्थाप्यस्थानत्वमेव, प्रागतिनिवर्तनवदस्था 10
नमिति च स्थानादन्यद्गमनादुच्यते, न स्थानस्यात्यन्ताभाव एव, तस्मादाकाशमप्यस्थानगमनं
सत्, गत्यभावोऽप्रवृत्तिर्गतिनिवृत्तिरिति चेत् अथ निरुपाख्यमेव स्वपरिकल्पितगत्यभाव
मात्रस्थानं प्राप्नोति, अभावत्वात् अभावस्याख्यानप्रवृत्तत्वात् खपुष्पवत्, आकाशादि च
अप्रवृत्तं स्थानवदस्थानञ्चेति पश्यामः ।

(नित्येति) अस्थाप्यस्थानत्वमेव यस्मादुच्यते प्रागतिनिवर्तनवत् स्थानं गतिनिवृत्तौ प्रवृत्तं
प्रवृत्ताया गतेर्या निवृत्तिः प्रतिबन्धः सा स्थितिः वस्त्वभाववत्, न चास्याभावात्गतेराकाशस्य प्रतिबन्धः, 15
प्रागुत्पन्नगतेरेवप्रागतिनिवर्तनवत्, अस्थानमिति च स्थानादन्यद्गमनादुच्यते न स्थानस्यात्यन्ताभाव एव,

---

गमनादयस्ताधीनामविशेषादेव गमनादीनां भवनतामान्याभिन्नमूलत्वम् भवनसामान्यवत् तदेतत्त्वं भवनमेवेदमेकत्वं देवदत्तमेदं परिमेदं स्थितिभेदं तत्प्रागिन्द्रवनगमनादिभेदं वा भवतीति यतेन व्यपेक्षमपि तेन तेन भूयत इत्यन्येन मन्येनोक्तमेवेति पूर्वोक्तम् अन्यसत्वं तत्सामान्यानुसारगतिविशेषत्वेन भवतीति भाव । इत्यत्र द्वितीयो भावः कियाऽपि नोपपद्यते इत्यतो पक्षमभावितत्वात् खपुष्पवदिति यद्वा तदित्याह-इति—अगत्यादित्वाच्चेति अपवादित्वादसत्त्वं प्रतिपादमानस्य साध्यते तदपि न अगत्यादि- 20 त्वसाधितेः तदेव यतिस्थित्यविभेदं भवतीत्युक्तत्वादिति भावः । यदि स्थित्यादिकस्य भवनसामान्यस्याभावादित्वं सिद्धमित्युच्यते तदाऽप्याह—अभ्युपगम्यापीति, अयमर्थः हि न गमनत्वं स्थितित्वं वा तथापि भवतीति तत्र तत्त्वेन तमाभाविकत्वत्वमवसाधितत्वं एवम्, खपुष्पे चासत्त्वेन तथाभाविकत्वम्, तथा च प्रतिपत्तव्यं किमयमादित्वात्प्रयत्नत् एव किं वा खपुष्पवदसदिति संशयजनकत्वादनैकान्तिकत्वमनैकान्तिकमिति भावः । अन्यभवनादित्वमयकारणे नाति अगत्यादित्वमेवासतीका नित्यत्वादेर्नियतत्वा तत्र गमनादिरपि स्थितेः सत्त्वेन अपरिस्फुरदेवेऽव्याप्तिव्याप्तिरप्यसिद्धत्वरूपोऽतोऽनैकान्तिकस्य भावोऽसत्त्वात् समाधत्ते— 25 नित्यस्थितत्वादिति आकाशस्य नित्यस्थितिर्व्यवस्थानुसारेण वैलक्षण्यत्वेन तथापि नियुक्तत्वाभावात्, अन्यथा स्त्रीपुं- पुंस्त्वमीमांसोपपत्तिभेदेन, प्रतिबन्धकत्वादित्वस्य पुष्कलस्थानस्याच इत्यवसेयं योज्यम् । आकाशोऽपि न स्थितिमानित्यत- अस्थापीति यतिनिवृत्तिस्थानं हि प्रतिमत एव भवति न त्वप्रतिमतः अप्रतिबन्धकत्वात्तस्य आकाशस्य न प्रतिमानतो न स्थितिमानपीति नित्यस्थितत्वं तस्यानुपपन्नमतोऽस्थितत्वमपि मन्ये सत्त्वव्यभिचारित्वमेवानैकान्तिकमिति भावः । यथा स्थानत्वं पतिनिरोधित्वं योजयति तथाऽस्थानत्वमपि स्थितिनिरोधित्वं आत्मेन योजयति न तु निर्विशेषसमावमात्रम्, तस्मादाकाशं 30 न स्थानत्वं च वा गमनसमर्थमिति तस्मादसिद्धमस्थानत्वमनैकान्तिकत्वं हेतोर्वीर्यमिति दर्शयति—अस्थानमिति चेति ।

---

१ सि. क. °नैकान्तिकत्वात् । २ सि. क. चास्यात । ३ सि. क. दस्थानमिति इत्यो महत्वम । ४ सि. °मात्रकत्वात् । ५ सि. क. प्रत्यक्ष प्र ।

तस्मादाकाशस्थानगमनं सर्वेष्वनैकान्तिकहेतुना तदवस्थैव साधनयोरनयोरिति । गत्यभावोऽप्रवृत्ति-गतिनिवृत्तिरिति चेत्—साम्प्रतं गत्यभावगतेर्गतिनिवृत्तिर[प्र]वृत्तिः, तस्मादभावमात्रत्वात् स्थितेरभा-वत्वाभास्थानं न स्थानं तदेव चाकाशं गतेरेवाभावादित्यत्रोच्यते अथ निरुपाख्यमेवैतानि, तथापि सैवा, निर्गतोपाख्यं त्वत्परिकल्पितगत्यभावमात्रस्थानं तथाप्नोति, अभावस्याभावत्वाद्वाऽनवधृतत्वात्,
5 खपुष्पवत् आकाशादि च प्रसूच्य स्थानवदस्थानमेवेति यत्नाभावः ।

गतिविशेषणसामर्थ्यादिति चेत् तदेवेदमसदिष्टं गत्यभावस्य स्थानस्य सत्त्वं सिद्धम्, स्थित्यभावस्य गमनस्य सत्त्ववदिति गतिविशेषणसामर्थ्यापादितस्थित्यानुत्तरभावसत्त्वादेव सर्वात्मकगतिस्थित्यादिभवनतत्त्वमवलम्ब्य तदपरित्यागेन तत्स्वाभाव्यान्निरुप्यते भवनं भाव इति ।

10 (गत्वेति) गतिविशेषणसामर्थ्यादिति चेत्—साम्प्रतं यदि सर्वथा स्थानं निवृत्तिरभाव इति अविशेषं ब्रूयाम् खपुष्पवदनिरुपाख्यं स्यात्, किं तर्हि ? गत्या विशिष्टं स्थानं गतिनिवृत्तिरिति ब्रूमः, तस्मात्तदभाव इति सोपाख्यमित्यत्रोच्यते तदेवेदमसदिष्टं स्थानस्य सत्त्वं गत्यभावस्य[स्थित्यभावस्य] गमनस्य सत्त्ववत् गतिविशेषणयोगात् भवत्यनवविरुद्ध [सिद्धम्] तस्मिंश्च सिद्धे स्थाने तद्गतिस्थित्यादिसर्वक्रिया-पदाभिधेयो भावः—सैव भावसत्त्वसिद्धि तस्माच्च गतिविशेषणसामर्थ्यापादितस्थित्यानुत्तरभावसत्त्वात्,
15 अत एव च सर्वात्मकेत्यादि यावद्भवनं भाव इति, येन निरुक्तिर्भवनं भाव इति सामान्यतस्तदेव कारणात् गतिस्थित्यादिसर्वात्मकमेव भवनम् तत्त्वमवलम्ब्य तदपरित्यागेन तत्स्वाभाव्यात्—यथाक्रम-मानुपूर्व्यभावत्वात् पूर्वस्य गत्यभावस्योत्तरस्य स्थितिस्वभावस्य अथवा पूर्वस्य स्थिति[स्व]भावस्योत्तरस्य गति[स्व]भावस्य यथाविवक्षाक्रमं यथापरिणतिक्रमाच्च यथार्थत्वमेकत्वाभिप्रायप्रवेशतरस्थानभिन्नत्वाच्च भवनं भाव इति निरूप्यते ।

---

२० ननु [illegible] ... इति, [illegible] ... यथाति । [illegible] ...

२५ [illegible] ... गतिनिवृत्तिरिति । [illegible] ...

३० [illegible] ...

१ भि. च सूच्य । २ भि. च तथैव ।

यस्मान्मतं विरोधिनो भावस्योत्तरस्य स्थित्यादेः प्रादुर्भावाद्गतेर्विनाशो गतेर्वा प्रादुर्भावे स्थितेः, स चाभावोऽपि भावः पाकजोत्पत्तिवदित्युच्यते—

योऽप्यभावाभिमतो विनाशो विरोधिभावप्रादुर्भावे भावान्तरनिवृत्तिरितीष्टः सा च भावान्तरानभिव्यक्तिस्तस्य भावान्तरस्य भाव एव, विरोधिभावप्रादुर्भावत्वादेव, यथा जागरणेन स्वप्नो निवर्त्यतेऽनभिव्यक्तिं नीयत इत्युच्यते तथा स्वप्नेन जागरणम्, अभ्यन्तरापनयनेनाभ्यन्तरभवनात् सर्पस्फटाटोपकुण्डलभवनवत्, न हि क्रियान्तरादन्यन्नीयते न वाऽन्यज्जायतेऽपूर्वमिह किञ्चित्, एवमिहापि च गतिभवनं स्थितिनिवृत्तिः स्थितिभवनमेव गतिनिवृत्तिरिति ।

(योऽपीति) योऽप्यभावाभिमतो विनाशो विरोधिभावप्रादुर्भावे भावान्तरनिवृत्तिरितीष्टः सा च भावान्तरानभिव्यक्तिः, तस्य भावान्तरस्य—स्थितेरन्यस्य गत्यादेः, गतेर्वाऽन्यस्य स्थित्यादेर्भाव एव, भावो विरोधिभावप्रादुर्भावत्वादेव, यथा जागरणेन स्वप्नो निवर्त्यते तेनानभिव्यक्तिं नीयत इत्युच्यते यथा जागरणेन स्वप्नोऽनभिव्यक्तिं नीयते तथा स्वप्नेन जागरणम्, जाग्रतोऽपि च सुप्तवन्मन्दमन्दतरमन्दतमचैतन्यदर्शनात् सुप्तस्यापि जाग्रत इवाभिव्यक्तताभिव्यक्ततमस्वप्नदर्शनात्, तथैव हि चैतन्यतीव्रमन्दतापरमोपचयोपशमापेक्षं निद्राप्रचलादिभेद पटुपटुतरपटुतमैन्द्रियादिभेदश्च दृश्यते, तस्मादेकस्यैव वस्तुनोऽभिव्यक्त्यनभिव्यक्तिकृते स्वप्नजागरणे, अभ्यन्तरापनयनेनाभ्यन्तरभवनात्, सर्पस्फटाटोपकुण्डलभवनवत्, अत आह न हि क्रियान्तरादन्यन्नीयत इत्यादि गतार्थं यावदिह किञ्चिदिति, एवं दृष्टान्तवर्णना इहापि च गतिभवनमित्यादि गतार्थं दार्ष्टान्तिकवर्णनमपि, तस्मात् क्रियान्तरप्रादुर्भावे पूर्वभावनिवृत्तिर्भाव इति ।

अत्राह—

स्यादेतत् यथा तु भुक्तिक्रियाप्रवृत्तिस्तृप्तिफलावसाना, प्रयोजनाभावे कारकानभिसम्ब-

---

[illegible] स्वामस्य विनाश तथैव स्थित्यादेः प्रादुर्भावे गतेर्निवृत्तिर्गतिविनाश एव कथं भवति? इत्याशङ्क्याह— स्वाभाव्यमिति । योऽप्यभावाभिमत इति [illegible] क्रियाविशेषरयस्यापि क्रियाविशेषाभिवेशेन सा न व्यवहारपथमवतरति तथाविधस्थितिक्रियाविशेषस्यैव व्यवहार्या [illegible] यत्क्रियाविशेषेण सोच्यते स क्रियाविशेष एवाभिव्यक्तिरूपतिरोभवे अपरक्रियाविशेषाणां [illegible] ते तिरोभूता विनष्टा उच्यन्ते न च विनाशो न सत्स्वभावः कश्चिद् [illegible] प्रत्येतुमशक्यत्वात् नहि [illegible] नास्तीति युज्यते तस्मात्तदनन्तरं क्रियाविशेषव्यवहारमेव विनाश इत्युच्यते तथा च स्थितिक्रियैव [illegible] गतिक्रियानानुभवनं गतिक्रियैव वा [illegible] स्थितिक्रियानानुभवनमिति भावः । तत्र दृष्टान्तमाह—यथा जागरणेनेति [illegible] तरतमभावेन [illegible] यथानुक्रमादन्यविरोधात् चैतन्यस्य तरतमभावेनाभिव्यक्तिरेव तथा तथा चैतन्याभिव्यक्तिर्जागरणस्य तथा तथा विनाश उच्यते न [illegible] गत्यभिव्यक्तिरेव स्थितिनिवृत्तिरिति भावः । इदमेवोपपादयति—न हि क्रियान्तरादिति अत्र मूलं [illegible] नहि सर्पस्य क्रियाविशेषात् [illegible] पूर्वभावाः परभावाविर्भावे निरन्वयं नश्यन्ति यथा परमाणवः अपूर्वा उत्पद्यन्ते किन्तु विद्यमाना एव क्रिया तदेवाभिव्यज्यन्त इत्युत्तरभाव एव पूर्वभावनिवृत्तिरिति भावः । ननु [illegible] कारकाणां प्रवर्तिष्यते न तु निष्प्रयोजनम् तथा च तस्मिन् प्रयोजने निष्पन्ने सति तानि कारकाणि न प्रवर्तन्ते यथा तृप्तिफले निष्पन्ने भोजनक्रिया निवर्तते न तु तृप्तिरेव भोजननिवृत्तिः तयोः साध्यसाधनभावात् भोजननिवृत्तौ हि तृप्तिरेव हेतुः तथा च तृप्तेः कारणस्य पूर्वभावस्य [illegible] कार्यस्योत्तरभावस्य [illegible] पूर्वभावनिवृत्तिरित्याशङ्कते—स्यादे

---

१ सि. क. निवृत्ति ।

न्यायाद् भुजेः निवृत्तिर्न क्रियान्तरपाचनात् तथैव तदपि स्यात्   अत्रोच्यते अत्रापि तु मा मंस्था भुजिनिवृत्तिरभाव एव, किं तर्हि ? फलं क्रियान्तरम् , बुभुक्षां हि बाधित्वा भुजिक्रियाप्रादुर्भावः भुजिं बाधित्वा तृप्तिक्रियाप्रादुर्भाव इत्येवं क्रियाचक्रकाण्येतानि, तद्वदभावो गतिनिवृत्ति-भाव एव स्थितिरिति ।

5 स्यादेतदित्यादि यावदेवमेतदपि स्यादिति, यथा तु भुजिक्रियाया निवृत्तिस्तृप्तिफलावसाना-तत्प्रयोजनभुजिरूप कारकप्रवृत्तेः, तस्मिन्नवसिते प्रयोजने कारकाणि न प्रवर्तन्ते तस्मात् कारकानभि-सम्बन्धात् भुजेर्निवृत्तिः न क्रियान्तरपाचनात्, एवं गतिरपि प्राप्तिफलावसाना प्रयोजनाभावे कारकान-भिसम्बन्धान्निवर्तते न क्रियान्तरपाचनात्, संदेहश्च किं समवायरूपपरिस्पन्दान्तरप्रत्ययभवने क्रियान्तरे, कुतः तादात्म्ये सत्येव स्यात् ? तत् सम्बन्धनिवृत्तिरेव गतेः, फलावसाने भुजिक्रियावदिति, अत्रोच्यते

10 अत्रापि तु मा मंस्था भुजिनिवृत्ति[र]भाव एवेति, किं तर्हि ? फलं—तृप्तिः क्रियान्तरं प्रवृत्तेरेव क्रियात्वात् बुभुक्षां हि बाधित्वेत्यादि यावत् क्रियाचक्रकाण्येतानि, एतदुक्तं भवति क्रियान्तरप्रादुर्भावेन विना न क्रियानिवृत्तिः, नापि पूर्वक्रियाप्रध्वंसमन्तरेण क्रियान्तरप्रादुर्भावः, बुभुक्षाभुजितृप्तिक्रियाचक्रवत् पूर्वपूर्वबाधयोत्तरोत्तरप्रादुर्भावात् समानमेतदपीति   तस्मात्तदभावो गतिनिवृत्तिः, भाव एव स्थितिरिति ।

एतदभिप्रायोऽयं उच्यते—

15 यदि स्थितिर्नाम न भावस्तद्र्थवस्तुकत्वे विवक्षाशब्दयोरप्रवृत्तिरित्यभिधानाभावः अर्था-भावात् खपुष्पासितादिवदनर्थकता तस्य स्यात् , अथ द्रव्यमात्रं स्थितिर्गतावपि स्यात् , उभयत्र द्रव्यस्य सत्त्वाविशेषाभावाच्च, यतस्तु तत्र विरोधाविरोधात् भाव एव गतिस्थिती द्रव्यवत्, अत एव द्रव्यभवनादनन्यैव सती भवनान्यत्व एव गतिविरोधिनी स्थितिरिति ।

तदिति भुजिक्रियाभवने फलावसाने [illegible]—तत्प्रयोजनमिति प्रयोजनाभिनिर्वृत्तौ कारकाणां प्रवृत्त्यभावात् प्रवृ-
20 त्त्यभावेनत्वमयातेन भुजिनिवृत्तिर्न तृप्तिरूपक्रियान्तरेण भुजेर्बाधनम्, येन क्रियान्तरत्वमेव भुजिनिवृत्तिर्भवतीति भावः । तदेव दार्ष्टान्तिकाय दर्शयितुमाह—एवं गतिरपीति [illegible] तथैवती [illegible] परमाद् पतिनिवृत्तिः न तु स्थितिरूपक्रियान्तरेण [illegible] यावत् पतिनिवृत्तिरिवार्थं । विरोधुत्तरभावप्रादुर्भा-वाभावे पूर्वाभावनिर्वृत्तिर्निरोधिभावत्वस्येति [illegible] तत्र समवायरूपमिति—अतः संदेहः इति तत्र विरोधुत्तरभिन्नाप्रादुर्भावे सति पूर्वनिवृत्तिरुत्तरक्रियाजन्मने सत्येव तथा [illegible] एवं [illegible] पूर्वक्रिया [illegible]
25 निवृत्तिर्भुजिक्रियात्मने तथा [illegible] न पतिनिवृत्तिरपि किं विरोधिक्रियाप्रादुर्भावे सति विरोधुत्तरक्रियात्मना ? तत आह— [illegible] फलावसाने गतेर्निवृत्तिरेवेति [illegible] विरोधुत्तरभावप्रादुर्भावात्मनेति तादात्म्यसम्बन्धोऽयमनैकान्तिक इति [illegible]-मत । समाधत्ते—अत्रोच्यत इति विरोधुत्तरभावप्रादुर्भावस्वभावेति नाभिमन्तव्यो हेतुः भुजिनिवृत्तेरभावात्मकत्वासम्भवात्, न हि भुजिक्रियात्मने विरोधुत्तरक्रियाप्रादुर्भाव एव भवतीति किन्तु तृप्तिरेव विरोधुत्तरक्रिया तत्स्वरूप एव च भुजिनिवृत्तिरिति भाव । क्रियान्तरप्रादुर्भावात्मिका भुजिक्रियात्मने प्रदर्शयति—बुभुक्षां हीति । तात्पर्यं विवृणोति—एतदुक्तं भवतीति
30 क्रियान्तरप्रादुर्भावेन विना न पूर्वक्रिया निवर्तते न वा पूर्वक्रियानिरोधेन विना क्रियान्तरप्रा-दुर्भवतीति परस्परापेक्षत्वेन उत्पादव्ययौ [illegible] तस्मात् गतिनिवृत्तिरपि स्थितिरूपेणैवेति भावः । स्थितेर भावात्मत्वेऽनुपपत्तिं दर्शयति—यदीति स्थिते [illegible] स्थितिर्नाम भावो वा स्यात्, अभावो वा

1 सि °भावते ।

यदि स्थितिर्नामेत्यादि, स्थितेर्भावस्यानभ्युपगमे द्वयी गतिः स्थितिशब्दस्य स्यात्, तृतीयविकल्पाभावात्, यद्वा स्थित्यभिधानमवस्तुकं यद्वा द्रव्यमात्रविषयं स्यात्, किञ्चातः ? इदमतो भवति दोषजातम्, अवस्तुकत्वे विवक्षाशब्दयोरप्रवृत्तिप्रसङ्गः—यदवस्तुविषयं स्थितिशब्दवचनं वक्तुमिच्छा विवक्षा सा सनिमित्तमयं परं प्रत्याययामीति जायते, अर्थाभावाच्च न जायते, तथा चाभिधीयतेऽनेनेत्यभिधानं स्थितिशब्दः, तस्याभावः स्यादर्थाभावात्, काकवासितामिवदनर्थकं वा तस्मादिति, एवं 5 तावदवस्तुकत्वे दोषः, अथ द्रव्यमात्रे स्थितिः द्रव्यस्याविरोधाद्गतावपि स्यात्, यथा देवदत्तस्य द्रव्यस्याविरोधाद्देवदत्तो गच्छतीत्यत्र देव[दत्त]त्वाभिधानं प्रवर्तते तथा देवदत्तस्तिष्ठति गच्छति चेत्स्थित्यभिधानं प्रवर्तेत, उभयत्र द्रव्यस्य सत्त्वाद्विशेषाभावाच्च एव दोषदर्शनाच्च गत्यभावमात्रं स्थितिः, यदस्तु वस्त्वस्त्यपि विरोधाविरोधाभ्यां भाव एव गतिस्थिती—गतिस्थित्योः परस्परतो विरोधात् देवदत्तद्रव्येण सहाविरोधाद्भाव एव गतिस्थिती द्रव्यवत् यथा गतार्थो यावद्गमनाभावस्य एव गतिविरोधिनी स्थितिरिति, 10 गमनाभावस्य इति द्रव्यमवधार्यानन्येव गतिः स्थितिर्वा इति प्रवृत्तिगमनाभावस्य यथेति यथोपक्रान्तमुपसंहरति ।

स्वाभिमतं विरोधित्वादित्यनैकान्तिकमभावप्रसङ्गात्, गतेरभावो गत्या विरुध्यते प्रकाशाभावेनेव तमसा प्रकाशः स्वमतेनैव, स्थित्या विरोधवत् खपुष्पादिना गत्यभावेनापि विरोधस्तत्र तद्विरोधित्वात्तदविनाभावात्, खपुष्पादेर्वा भावत्वमेव स्यात् गतिविरोधित्वात् 15 स्थितिवत्, एवं सति कुत एतद्भावविषयमेव, अभावविषयमेवैतदिति कुतः ? इति ।

स्थितिरिति गतिप्रत्यनीकस्य गतेरभाव इत्याह—स्थितेरिति । यदीदं भवर्यादि—यद्वेति । तत्र प्रथमपक्षे दोषमाह—अवस्तुकस्य इति, विवक्षापूर्विका हि शब्दप्रवृत्तिः तत्र यदि स्थितिरवस्तु तर्हि तत्र विवक्षाऽनुदयेन शब्दप्रवृत्तिर्न स्यादिति भावः । एतदेव स्फुटयति—यदवस्तुविषयमिति, गतिनिवृत्तिर्गत्यभावस्यार्थोऽवस्तुत्वात् स्थितिशब्दोऽनभिधानं स्यादेव तेन अनभिधानमिति भावः । ननु अभावोऽपि अवस्तु अवाच्यम् निवृत्तिमात्रत्वात् तथापि अपि 20 अनर्थकोऽयम् यथा अश्वविषाणमिति पदप्रतिपाद्याभावः स्यात् इत्यनुपपन्नम्, अवस्त्वात्मकमपि कार्ये ज्ञानं प्रत्यक्षतोऽस्ति हि । इति तथाभावाभिधानं स्थितिशब्द इत्याशङ्कयाह—काकवासितादिवदिति । अथ द्वितीयपक्षे दोषमाह—अथ द्रव्यमात्रमिति यदि स्थितिशब्दस्य द्रव्यमर्थस्तर्हि तस्य यदा स्थिती द्रव्यत्वाद्गतावपि स्थित्यभिधानं प्रवर्तेतेति भावः । विशेषाभावाच्चेति यथाहि द्रव्ये यथाप्रतीतम् एव प्रयोजको न तु स्थितिविषय इत्यत्र विनाशकमात्रविषयः । उपसंहरति—एवमिति उभयत्र स्थितेर्विनाशमात्रतो दोषदर्शनाच्च तस्मान्न स्थितिः किन्तु गतिविरोधिभावविशेष एवेति भावः । 25 अथ गतिस्थित्योर्भावत्वे परस्परतोऽन्यत्वं च तावदाह—यदस्तु वस्त्विति अत्र मूलं तन्मात्रमेवोपक्रम्यम् । यथा गतिस्थित्योर्भावत्वेनाविरोधात्त्वम्, तथा भवनस्य प्रवृत्तिरूपत्वात्तत्र एव गतिस्थित्योर्विरोध उपपद्यते, अतो विरोधाविरोधप्रयुक्तत्वं गतिस्थित्योरन्यथा न स्थितिर्भाव एव तद्विरुद्धत्वादिति भाव । अथ विरोधित्व तयोर्न सम्भवति भावाभावयोरेव विरोधात् एवं हि प्रकाशाभावस्यैव तमसा प्रकाशस्य विरोधः यदेव स्थित्या विरोधवत् खपुष्पादिनापि विरोधोऽस्ति तत्रानैकान्तिकविरोधपक्षापेक्षया गत्यभावेनानैकान्तिकत्वेन विरोधो व्याख्यातः अस्ति हि प्रसङ्गः व्याख्यानमपेक्षतेऽपीति 30

---

१ सि क. °र्थोवत्वादन्तु । २ सि. क. °त्यावचनमिति । ३ सि क. विरोधिमात्रावस्तुनिर्विता । ४ सि क. °मवनात्स्वैव ।

स्योदिति, यदि त्वन्मतं विरोधित्वादित्येवमनैकान्तिकमभावमसङ्गात्, गतेरभावो गत्या विरुद्धते प्रकाशाभावेनेव तमसा प्रकाशः, यथा त्वन्मतेनैव—ननु प्राग् गतिरेव क्रियान्तरप्रादुर्भावेनाभ्यमिव्यक्ति नीयमाना भाव एवेत्युक्तम्, तत्र स्थित्या विरोधवत् खपुष्पादिना गत्यभावेनापि विरोधः, तत्र तद्विरोधित्वात्तदविनाभाव इति गतिरभावाविनाभाविनी स्यात्तद्विरोधित्वात्, यच्च यद्विरोधि तत्तेना विनाभावि दृष्टम्, यथा गतिः स्थित्या, खपुष्पादेर्वा भावत्वमेव स्याद्गतिविरोधित्वात् स्थितिवत्, एवं तद विनाभावित्वे सति कुत एतद्भावविषयमेव एतदभिधानं स्थितिरिति, खपुष्पादिरिक्तमावविषयमेवैतदिति वा कुतः ? विशेषो वाऽत्र वाच्य इति।

अत्र ब्रूमो यद्यभावोऽपि भावेनाभावेन वा भावो विरुध्यते तावुभौ भावावेव तर्हि, विरोधित्वात् यत्किञ्चिद्देशतः कालतो वा, गत्यभावमात्रविषयत्वे चानुपपद्यमानस्थितिर्गति-

10 निवृत्तिरिति स्यात् तथा च कल्प्यमानायामनुपपद्यमानस्थिता गतिस्थित्याद्येकभवनाविना-भूतद्रव्यविनाशविपर्यं स्थानमित्यभिधानं स्यात्, न चैवं द्रव्यस्य कूटस्थनित्यत्वाद्भवितुमर्हति, तस्मादेव च गतिनिवृत्तिः स्थितिर्नाभावः खपुष्पादिवत्, तस्माद्गत्यभावलक्षितभावविशेषस्थित्य-विनाभाव्येव द्रव्यमिति।

अत्र ब्रूमो यद्यभावोऽपीत्यादि, खपुष्पादेर्विपर्यं कृत्वा मैवेत्यानिष्टापादनम् किं विशे-

15 षेणोक्तेन ? यथा स्थितेरभावत्वानुक्तिवत् खपुष्पादेरितमभिमानः, तस्यैव भावस्य इति तदुच्यते—यद्यभावो भावेन अभावेन वा भावो विरुध्यते तावुभौ यौ विरुध्येते भावावेव तर्हि विरोधित्वात्, यत्कि-ञ्चिद्विरुदाहरणसौक्ष्म्यं दर्शयति, अहिनकुलादिवत् घटपटादिवत् घटकपालादिवद्वा सर्वत्र सहानव स्थानलक्षणविरोधदर्शनादेशतः कालतो वेति, तस्मात् खपुष्पादेरपि भावत्वं नानिष्टमिति, यदपि च त्वया स्थितमित्यभावविषयमिति मन्यते तत्रापीयमनुपपत्तिः स्यादुक्तम्यी तद्यथा गत्यभावमात्रविषयत्वे

20 तदैकस्थानं स्थितिवचनं भावे अभावे च स्थित एकानैकान्तिकमिति चाहते—त्वन्मतमिति। यदीदं ननु भाव एवेत्युक्तमित्यादि-ननु प्रागिति गतिर्नाम क्रियान्तरेणाभिव्यक्ति नीयमानत्वात् एवमादिभिरिति भाव। यदि स्थित्या विरोधवत्तेनान्येनापि विरोधो [illegible] इत्याह—तत्रेति गत्यभिमतं। यतिरभावाविनाभाविनी अभावविरोधित्वात् स्थितिवदित्यात् तत्र तद्विरोधित्वादिति। अभावविरोधित्वात्तदविनाभावित्वम्यात्मतोऽपि स्थितेर्भावत्वमिष्यते चैवहि खपुष्पादेरपि भावत्वं स्यादित्याह—खपुष्पादे र्वेति यद्विरोधित्वात् स्थितेरिव खपुष्पमपि भाव स्यादिति भाव। एवं तद्विरोधित्वेन तदविनाभावित्वस्य स्थितिखपुष्पयो

25 रुभयत्रापि स्थितित्वे भावमेव यदि भावाभाव खपुष्पमपोऽभावत्वेन यदि न तु भावमिति इत्यै वैषम्यम्, विशेषहेत्वभावादिति दर्शयति—एवमिति। तद्विरोधित्वस्य भावत्वमप्रकृत्वात् खपुष्पादौ यदि तद्विरोधित्वमनुपपन्नमिति तर्हि स्थातव्यापि भावत्वम् किं च. विवक्षितमपरेण यथागते—अत्र ब्रूम इति एवं खपुष्पादेर्व्यभिचारापादन. तद्विरोधस्य यत्प्रदर्शनानुपपत्तेर्विरोधि-मित्यर्थ। एतदेवाह—खपुष्पादेरिति। यदि तथापि हेतुरनुपेयते तर्हि सोऽपि भाव इत्याह—किं विशेषेणोक्तेनेति। हेतुत्वेनेव भावत्वात् तावता स्थितेरिव खपुष्पादेरप्यभावत्वमनुपपन्नमेव स्यादित्याह—यथा स्थितेरिति। भावत्वमेव दर्शयति—

30 यद्यभाव इति भावयोर्विरोधित्वं चैतत् कालतो वा देशतः [illegible] सहानवस्थानलक्षण अहिनकुलादिवदिति। यदि स्थितिर्भावाभावविषयैव तर्हि तथा दोषमभिधत्ते—यदपि चेति यदभिमति

१ सि मत्कोद वरम्। २ सि क भावात इति। ३ सि क. भावातति। ४ सि क. वोभिरुध्यते। ५ सि क. "त्वया"।

चानुत्पद्यमानस्थितिर्गतिनिवृत्तिरिति, तथा च कल्प्यमानायामनुत्पद्यमानस्थितौ गतिनिवृत्तौ गतिस्थित्याद्य-मूर्तं भवत् प्रागुक्तन्यायकं तेनाविनाभूतं द्रव्यं तस्य विनाशोऽन्यत्वमभावस्तत्रिपत्त स्यानमित्यभिधानं स्यात्, न चैव द्रव्यस्य कूटस्थनित्यत्वान्नष्टुमर्हति, तस्मादेव च-तद्भिन्नभयात् प्रतिपत्तव्यं गतिनिवृत्तिः स्थितिर्नाभावस्तथा खपुष्पादिरपीति, तदुपसंहरति—तस्माद्भव्याभावलक्षितेत्यादि गतार्थम् ।

अनन्तरं खपुष्पादिरपि प्रसङ्गतोऽभिधित्स्यः—

अभाव इति च भावादन्यो भावविशेषः, अब्राह्मणक्षत्रियादिवत्, एवं खपुष्पाद्यसत्त्व-वाचिशब्दानां भावार्थत्वम् वक्ष्यते चास्योदाहरणम् ।

(अभाव इति) योऽभावत्वाभिमतस्तत्राप्यभाव इति नापदार्थ उच्यते, किं तर्हि ? नञः पर्युदासवाचित्वाद्भावादन्योऽभाव इति भावविशेषः, अब्राह्मणक्षत्रियादिवत्, एवं खपुष्पाद्यसत्त्ववाचि-शब्दानां भावार्थत्वम्, एवमसद्भावाभिमतेष्वपि सदर्थविषयत्वमिति न्यायव्यापितां दर्शयति-वक्ष्यते चा- 10 स्योदाहरणमतिदेक्ष्यम् ।

इह तावत् सङ्क्षेपं भाष्यते—

यथा तिष्ठति पचतीत्यन्ययाभवनं प्रवृत्तिसामान्यं भवत् नातिवर्तते तथा विनश्यति प्रध्वस्यते मियते म्रियतीत्यादयोऽपि, येऽप्यसत्त्वाभावाभिमताः खपुष्पादिशब्दवाच्यास्तेषामपि न तु

स्थितेरनुत्पद्यमानताऽन्यथाऽप्रसक्तेर्युज्येत तथा च गत्यविनाभूतद्रव्यविनाश एव स्थितिरिति स्यात्, कूटस्थनित्यस्य द्रव्यस्येदृशी 15 अवस्था नैव सम्भवेति भावः । गतिस्थित्यादीति गतिमत्त्वेन स्थितिमत्त्वेन वा केनचिद्विशेषेण भवनेनाविनाभूतं द्रव्यं भवति द्रव्यत्व धर्मस्वभावादिधर्मसमेतानुगमनरूपमिति पूर्वं समर्थितमेव स्थितेर्गमनाभावरूपत्वे तु गमनाविनाभूतद्रव्यनिवृत्तिरेव स्थितिरिति स्यात्, द्रव्यस्य कूटस्थनित्यत्व न सम्भवतीति भावः । एवं गतिनिवृत्तिः स्थितिरूपा भाव एवाऽन्यथैव इत्याह-तस्मादेव चेति । गत्यभावलक्षितेति अत्रापि मूलं नोपलभ्यते । गत्यभावेन लक्षिता या भावभूता स्थितिस्तद्विना भावेन द्रव्यमिति भावः स्थापितमिति प्रतिभाति । ननु 'नञिव युक्तमन्यसदृशाधिकरणे' इति न्यायात्, अभाव इत्यत्र भावसदृशस्य 20 भावान्तरस्य गमनम् ...इत्यभिप्रायेणाह—अभाव इति चेति निषेधके न्याये ... समारोपे तदन्यत्वप्रसङ्गात् भावादन्योऽभाव इति ननु प्रयुज्यते भावादन्योऽभावमिति बोधयितुम् यत्र भावस्य ... इत्येवं ... प्रयुज्यते सोऽयं मिथ्याध्यवसायो यथा शुक्तिका-यामिदं रजतं तथा नञः प्रयोगः ... घटादिविरहप्रदेशो नाम भावो मिथ्या ... किन्तु पर्युदासवाचित्वात् ... समारोपनिषेधस्य 25 ...तथा निषेधेऽपि ... भावस्य प्रयोगात् ... तु ... भावः । सर्वे एव शब्दा गुणद्रव्यत्वे वर्तन्त इति पक्षे ... प्रतीतेः सामान्यम् ... खपुष्पादौ सामान्यविशेषाभिमतस्य प्रयोगात्तोऽभावपदं प्रयुज्यते, तस्मान्नञि च खपुष्पादौ यो विशेषो नास्ति ... भावोऽसाविति अभावत्वाभिमताः खपुष्पादि ... ... किन्तु भावविशेषस्यैव निषेधः प्रतीयत इति भावविशेषादन्यो भावविशेष एव खपुष्पादिरिति भावः । 30 ... विशेषसामान्यमपि ... ... इति भावः । खपुष्पादेर्भावत्वं ... वक्ष्यते चेति ... भावः । अथ विशेषत्वमपि सामान्यभवनं नातिवर्तन्त इत्यादर्शयति—यथा तिष्ठतीति ।

१ सि. क. खपुष्पाभिधान । २ सि अपेक्षा ।

तथाऽभवनं किन्तु भवनमेव, यथाऽगतिस्थितिः गतेरेव प्रकारान्तरता, सति नियतत्वात् प्रकाराणाम् ।

(यथेति) यथा तिष्ठति पचतीत्यन्यथाभवनं—अन्येन प्रकारेण परिस्पन्दपरिणतस्य द्रव्यस्य ततः प्रकारादन्येनापरिस्पन्दपरिणतिप्रकारेण भवनं तिष्ठन्नास्ते शेते इत्यादि, तण्डुलादिकठिनद्रव्यस्य
5 भवन पचतीत्यादि, यथैता: क्रिया अन्यथाभवनमात्रभेदाः प्रवृत्तिसामान्यं भवनं नातिवर्तन्ते तथा विनश्यति मन्यसते निष्ठितीत्यादयोऽपि भवनप्रकाराः प्रवृत्तिसामान्यं भावस्वरूपं नातिवर्तन्ते, एवं क्रियापरत्वाच्च कार्यसाम्यथाभवनमात्रता व्याख्याता, येऽप्यसम्भावमाभाविनः खपुष्पादिशब्दवाच्या तेषामपि न तु तथाऽभवनं—अन्येन प्रकारेण न त्वभवन[किन्तु]भवनमेव नात्यन्ताभवनमित्यर्थः, यथाऽगतिस्थितिः—गतेरन्या स्थितिरगतिस्थितिः, न तु गत्यभावमात्रं गतेरेव प्रकारान्तरता यथा सा स्थितिर
10 न्यथाभवनमेव खपुष्पादिरप्यन्यथाभवनम्, किं कारणं ? सति नियतत्वात् प्रकाराणाम्, प्रकारत्वात् सत्येव खपुष्पादिः, यो यः प्रकारः स सत्येव, यथा गतिनिवृत्तिः स्थितिरूपत्वात् [स]ती ।

कथं खपुष्पादेः प्रकारतेति चेदुच्यते—

खपुष्पस्य च समवायरूपेणानभिव्यक्तिः, अशोककुसुमादिप्रकारेणाभिव्यक्तिरिति प्रकारत्वानतिवृत्तेरभिव्यक्तियोश्च सर्वासमवायाभवनद्वयाभेदात् कतमत् खं ? कतमच्च पुष्पाणां विक-
15 सनमन्यदिति देवदत्तगमनभवनद्वयस्येव तदपि, एवञ्च गमनस्थानादिक्रमभाविनीनामपि क्रियाणां सततप्रवृत्तितादात्म्यानतिक्रमादेक एव पूर्वापरीभूतो भावः प्रवृत्तिरित्युच्यते, प्रकर्षेण वर्तनात् स च प्रकर्षः सर्वप्रभेदानुगमनरूपः स एव चान्तर्भावितप्रभेदत्वात् प्रवृत्तिविशेष इत्युच्यते न त्वविदितकारकाणां प्रवृत्तिविशेषः सामान्यप्रवृत्तेर्भिन्नः कश्चित् मुक्तिविशेषवत् ।

यथैताः क्रिया इति [illegible] विशेषत्वात् [illegible] इत्येकत्र [illegible]
20 [illegible] सामान्य[illegible] पक्षविशेषत्वाः यथा वा [illegible] पचतीति भवति एवं [illegible] तिष्ठति शेते इत्यादि [illegible] भवति, [illegible] विशेषाः [illegible] नातिवर्तन्त इति भावः । तथैव द्रव्यस्य [illegible] तथापि [illegible]
25 [illegible] इति भावः । [illegible] येऽप्यसम्भावमाभाविनः इति [illegible] तेषामपि प्रकारत्वात् यथा गतेरन्या स्थितिरेव प्रकारान्तरं न तु गतेरत्यन्ताभावः तथा खपुष्पादिरपि [illegible] न तु अत्यन्ताभाव इति भावः । खपुष्पादिर्नाम प्रकारत्वात् स्थितिरिति [illegible]—यथाऽगतिस्थितिरिति
30 गतेरन्यप्रकारेण भवनमेव स्थितिर्न तु गत्यभावमात्रमित्यर्थः । हेतुमाह—सति नियतत्वादिति प्रकारत्वस्य [illegible] आह । [illegible]—यो यः प्रकार इति । [illegible] खपुष्पादौ हेतुं प्रकारत्वं [illegible]—खपुष्पस्य चेति

1 सि क. [illegible] ।

(सपुष्पस्य चेति) सपुष्पस्य च समवायरूपेणानभिव्यक्ति, अशोककुसुमादिप्रकारेणाभिव्यक्तिरिति प्रकारत्वामविवृत्तेर्द्रव्यक्रिययोः सर्वात्मकत्वात् तस्मिन् द्रव्यार्थनयभेदे सच द्रव्यं क्रिया च गमयति, द्रव्यभेदानां गमनादिक्रियाभेदानामशोककुसुमनभसोर्भेदात् कथमत् तत्? कथमस्य पुष्पाणां विकसनमन्यत्? इति देवदत्तगमनवदवश्यम्भावात् तदपीति-सपुष्पादिरपि भावः, एवमेवेत्यादि-एवञ्च कृत्वा गमनस्थानासिक्रमभाविनीनामपि क्रियाणां सततसम्प्रवृत्तितादात्म्यानतिक्रमादेक एव पूर्वापरीभूतो भा- 5 व[:प्र]वृत्तिरित्युच्यते, एवमेव च तदुपपद्यते यदुक्तं 'पूर्वापरीभूतं भावमाख्यातेनाऽऽचष्टे व्रजति पचती' (निरु० अ० १ सू० १४) त्यादीति, सर्वभावस्यैकार्थ्यस्य चानन्तर्यमुपपादयिष्यमाणत्वात्, कस्मात् स भावः प्रवृत्तिरित्युच्यते? ब्रूमः, प्रकर्षेण वर्तनात्, स च प्रकर्षः सर्वप्रभेदानुगमनरूपः, स एव चान्वयोंचितसर्वभेदत्वात् प्रवृत्तिविशेष इत्युच्यते, रूपादिगत्यादीन् तत्प्रभेदानन्वयोंभयमेव भावः सा- मान्यभवनलक्षणो भवनभेदानां परस्परतो विशेषाद्विशेषो भवानभ्युपगतत्वात्, न त्वविशिष्टः कारकाणां 10 प्रवृत्तिविशेषः सामान्यप्रवृत्तेर्भिन्नः कश्चिदिति, दृष्टान्तो भुजिविशेषवदिति।

तद्व्याख्यानम्—

यथा भुजिरेवाशनपानादिना द्रव्यक्षेत्रकालभावभेदेन प्रकारमात्रं भिद्यते, न हि तेषु कश्चिद्भुजिरक्रिया वा, सर्वोऽप्यसौ भुजिरेव, तथा सामान्यप्रवृत्तिरेव प्रवृत्तिविशेषः, अस्त्यर्थस्य सर्वगतिस्थित्यादिभेदात्मकत्वात्, एवं गतिस्थित्योरस्तिक्रियात्वोर्वा सर्वैव चासौ प्रकारमात्रभिन्न- 15 सामान्यभवनलक्षणक्रियैव भुजिसामान्यमात्रप्रकारभिन्नभुजिविशेषवत्।

सपुष्पादेः सपुष्पस्येव विविक्तरूपेणानभिव्यक्तिः पुष्पस्यैव रूपेण चाभिव्यक्तिरिति तदानभिव्यक्तिप्रकारेण सत्त्वमेवेति नास्ति कश्चिद्भेदोऽपीति भावः। एतस्मिन्नये सर्वेषां सत्त्वादिद्रव्यविशेषाणां द्रव्यात्मकत्वात् कस्मादितिक्रियाविशेषाणां क्रियात्मकत्वाद्द्रव्यक्रिययोः भवनात्मकत्वविशेषात् विशेषा एव सामान्यव्यतिरिक्ता न सन्तीति कथमत् तत्? कथमस्य पुष्पाणां विकसनमिति देवदत्तगमनयोर्भेदात् भवतीत्यत्राह सपुष्पादेरपि भावत्वात्तदविशिष्टत्वमेवेति तदुपपन्नवानयम् अविशेषेणापेक्ष्य-द्रव्यक्रिययोरिति। एवञ्च 20 क्रियाविशेषाणां सामान्यात्मकत्वादेव कारकाणां प्रवृत्तिविशेषलक्षणाः क्रियाः सततसम्प्रवृत्तिभवनसामान्यक्रियाव्यतिरिक्ता भवनत्वादेव क्रियामात्रं सततसम्प्रवृत्तितत्त्वमेवेत्याह-एवञ्च कृत्वेति एवञ्च पूर्वापरीभूतो भाव एव प्रवृत्तिः विशेषोऽपि इति भावः। एतदभिप्रायेणैव नैरुक्तं वचनं सम्यक्त्वं इत्याह—यदुक्तमिति पूर्वापरीभूतमिति विकल्पानां परम्, क्रियया एकत्वादपूर्वापरत्वे तत्वं पूर्वापरमिव भूतं पौर्वापर्येणावस्थितं भावं प्रवृत्तिरूपकर्मख्यातेनाऽऽचष्टे इति तदर्थः। पचतिगच्छतिभुजिप्रभृति- सर्वप्रवर्तनानां प्रवृत्तिसामान्यमात्रत्वमनुपदमेवोपपादयिष्यत इत्याह—सर्वभावस्येति। ननु पूर्वापरीभूतो भाव एव प्रवृत्तिरिति 25 कस्मात् प्रोच्यते प्रवृत्तिरिति कुतः उच्यते एकस्य क्रियात्वं यो वा प्रकर्षः इत्यत आह—कस्मादिति। सर्वासु क्रियाप्रभेदासु सततमेव समानेनाद एव सर्वान् प्रभेदाननुगच्छतीति प्रकृष्टवर्तनरूपत्वादसौ प्रवृत्तिरिति प्रवृत्तिविशेष इति चोच्यते न तु प्रवृत्तिरन्या अन्यश्च प्रवृत्तिविशेष इत्याशयेनाह-स च प्रकर्ष इति। यथैव स्फुटयति रूपगत्यादीनिति प्रवृत्तेरपि विशेषाणामन्वयोपगतविशेषाभावात् परस्परतो भेदात् प्रवृत्तिसामान्यमेव प्रवृत्तिविशेष उच्यत इति भाव। दृष्टान्तं भुजिविशेषं व्याचष्टे—यथा भुजिरेवेति अशनपानादयो भुजेरेव प्रकाराः, द्रव्यविशेषेणैव भुङ्क्ते इति व्यवहारात्, एवञ्च सामान्यविशे- 30 षत्वा भिन्नेति भावः। एवं वैयाकरणैरपि अभिन्नार्थैव क्रिया प्राहुः द्रव्यवशात् क्रिया एकानेकविशेषसत्ता प्रतीता सर्वनामिका च

---

१ सि क्ष. विशेषाविशेषो।

यथा मुक्तिरेवेत्यादि यावत् प्रकारमात्रं भिद्यत इति, अशनपानस्वापजागरादिरूपभेदेन भोजनपानयोः पाने वा पाने वेति भेदभेदेन प्रथमद्वितीयमासादिना दिनरात्र्यादिना वा कालभेदेन तीव्रमन्दसुखितत्वभोगप्रकारसामान्याविभावेन च प्रकारमात्रेणैव भिद्यते न मुक्तित्वेन, न हि तेषु प्रकारविशेषेषु कश्चिदमुक्तिर्भवत्यक्रिया वा, किन्तु सर्वोऽप्यसौ मुक्तिरूपानतिक्रमान्मुक्तिरेव, अथवा परस्परतः
5 प्रकारमात्रमेवाभिद्यते, सामान्यप्रवृत्तिरेव प्रवृत्तिविशेषो वर्तते, अस्वपर्यस्य सर्वगतित्वसिद्धावभेदत्वात्, एवं गतिस्थित्योरविभक्तयोर्भेदेऽपि विरोधिभावप्रादुर्भावोऽपि सामान्यवचनस्यैव प्रकारमात्रभिन्नत्वात् विसम्भिन्नमिति, तन्निगमयति—सर्वैव यावदिति यावत् स्थितैव, तथात्वस्थितिवतिस्थितिपरिवर्तिनीनामेकार्थत्वात् प्रकारभेदत्वं तयोऽ[न]न्यसामान्यप्रवृत्तिविशेषो मुक्तिसामान्यमात्रप्रकारभिन्नमुक्तिविशेषवदिति ।

10 निदर्शनम्—

एवञ्च मुक्तिगतिस्थितिपथ्यादीनामपि तथा तथा सर्वभावव्यापिता भावतिज्ञानादिभेदत्वादीनामपि पूर्वोत्तरव्यक्त्यव्यक्तिमदनेकत्वादेव च, पूर्वमभावमानो गच्छन् तिष्ठन् आसीनो वा पश्चाज्ञायते, तथा पश्यति जानातीच्छति द्वेष्टि प्रयतते स्मरतीत्यादिषु तुल्यत्वात् ।

एवञ्चेत्यादि, न केवलमस्माभिय एव सर्वधात्वर्थव्यापित्वात् सामान्यप्रवृत्तिमात्रभावत्वं
15 निदर्शनम्, किं तर्हि ? मुक्तिगतिपथ्यादीनामपि तथा तथा सर्व[भाव]व्यापिता मुक्तेस्तावत्—मुक्तेरभ्यवहरणार्थस्योपयोगपर्यायत्वात् उपयोगस्यात्मपर्यायत्वादापत्तेः परिणामार्थत्वात् परिणामस्य वृत्तिसत्ताव्यार्थत्वात्, तथा गतिरपि सर्वभावव्यापिनी गमनवचनस्यपरिणामौपेकार्थत्वात्, द्रवति द्रोष्यति दुद्रावेति द्रु, द्रोर्विकारो द्रव्यं द्रव्यञ्च भव्ये द्रव्यं सदैव गत्यारम्भं विपरिणामारम्भमित्यर्थः, आर्षोऽपि यथा 'गोयमा ! से णं भंते ! किं एयति वेयति चलति फंदति खोभति घट्टति तं तं भावं परि-
20 णमति ? हंता गोयमा ! सदेव जाव परिणमति (भग० श० ५ उ० ७ सू० २१२) इति, स्थितिरपि

इति द्रव्यपर्यायभेदेन प्रकारभेदेन मुक्तेरेव इति दर्शयति—अशनपानेति । सर्वत्रापि मुक्तु इति व्याप्त्यभिप्रायेण, न हि तत्र प्रकारं मुक्ते न मुक्तु इति व्यपदिश्यत इत्याशयेनाह—न हि तेष्विति । एवं गतिस्थित्योरिति विरोधिभावप्रादुर्भावेन, अविनाभावेऽपि सामान्यविशेषभावप्रादुर्भावः सर्वत्रापि प्रतिसामान्यस्य प्रकारभेदेन एव यत्तत्परिणामस्तत्र सर्वपदार्थेषु भिद्यमानत्वात् तदपर्यायत्वात् तत्प्रकारभेदत्वात्, मुक्तिसामान्यमात्रप्रकारभिन्नमुक्तिविशेषवदिति भावः । एवं सर्वधात्वर्थेषु धात्वर्थव्या-
25 व्यापित्वात् सर्वधातव्यः सर्वे धात्वर्थाश्च इति भावात् सर्वधात्वर्थस्य सर्वधात्वर्थव्यापित्व इत्यादर्शयति—एवञ्चेति । तत्र मुक्तेः सर्वधात्वर्थव्यापित्वं दर्शयति—मुक्तेस्तावदिति अभ्यवहरणरूपं भक्षणं उपयोगविशेष एव, तथोपयोगो चैतन्यस्वरूपं जीवस्य सत्तात्मक इति तन्त्रान्तरे वा परिणामविशेषः वृत्तात्मा अविनाशिनी सत्तास्वरूपमेवानन्यत्वात् एवं मुक्तेः सर्वभावव्यापित्वं स्फुटमेवेति भावः । एवं गतेः सर्वभावव्यापित्वमाह—तथा गतिरपीति गमनस्य परिणामपर्यायत्वेन क्रियान्तरस्य द्रव्यत्वात् सर्वधात्वर्थव्यापीति भावः । तदेव द्रव्य-
30 शब्दव्युत्पत्त्या दर्शयति—द्रवतीति । तत्र आर्षं दर्शयति—आर्षोऽपीति । स्थितेः सर्वभावव्यापित्वमाह—स्थितिरपीति स्थितेः ... पुनः, किञ्च न कदाचिदपि परिणामत्यागः ... एव ... सर्वभाववर्तिनीति स्थिते सर्वभावव्यापित्वमिति भावः । ...

१ सि क. द्रवते । २ सि क. स्थितिवतो । ३ सि क. °मानत्वा । ४ सि क. °भेदत्वात् ।

सिद्धमात्रेऽस्ति स्वरूप न त्यजति परिणमति यथा तथा भवतीत्यर्थः, पचतिकुपतिछिनत्ति पच्यादयः, तेषामपि पच्यादीनामस्त्याद्यविशेषः, पाकस्य क्रियाफलत्वात् क्रियायाश्च हेतुफलरूप परिणतिस्वात्, पच्यते पचत्यासमानं भीवमधूरीभवति वासयतेऽस्ति विपरिणमतीत्यायेकार्थत्वात्, कुपति छिनत्ति तथाऽऽत्मनः शिरो दर्शयति कर्णेमूयत इत्याद्येकार्थम्, तथा तथा सर्वभाव स्यान्यतमस्तु भुज्यादीनां सर्वभावव्यापिता, गतिस्थितिसत्ताविपरिणामापनतिक्रमात्, पठिहसि लिखिगम्यादीनां कथमिति चेदुच्यते मापतिगामादिभेदत्वादीनामपि पूर्वोत्तरव्ययव्यक्तिमदनेक च तथा तथा सर्वभावव्यापितेति वर्तते, भाव व्यत्ययो वाचि, गाऽऽवबोधने, भिदा वर्णे गति वदने इत्येवमादीनां पूर्वोक्तपूर्वापरीभूतव्यक्तिक्षणभवनस्यैकत्वात्, एकमेव हि पूर्वापरीभूतं भवनं गति दिवत् क्रियात्वादित्युक्तम्, तथा छपत्यादीनामपि, पूर्वापरीभूतैकभवनव्ययव्यक्तिक्षणक्रियात्व हृत्वेः सर्वभावव्यापितैव, पूर्वमभापमाणो गच्छन् तिष्ठन्नुदासीनो वा पश्चाज्जायते, पश्यति जानाति देहि भवन्ते स्मरतीत्यादिषु तुल्यार्थः, तस्मात् काचित्पूर्वापरीभूता क्रियाऽस्ति क्रियात्वात् सर्वेषा सर्वथास्वर्थव्यापिन इति साधूक्तम्, एवन्तावत् प्रवृत्तिसामान्यमेव क्रियाप्रवृत्तिविशेष इत्युक्तम् ।

अमुमा लक्षणान्तरं परीक्ष्यमत आह–

यदप्यादिनैगमनयदर्शनमनवबुध्य पूर्वनयनिपातिस्थितिस्वरूपनिरूपण क्रियते, द्रव्यावस्थाविशेषो गतिवदिति, यथा गतिर्द्रव्यस्यावस्थाविशेषो बालकुमारादिवद्द्रव्याव तथा स्थितिरिति गतिस्थितिवच्च सर्वक्रिया इति ।

यदप्यादिनैगमेत्यादि, 'णेगेहिं मिणति माणेहिं णेगमो एस तस्स णेरुत्ती'। 'संगहिय पिं

पचतीति । पाकस्य सर्वभावव्यापित्वमाह–पाकस्येति । पचिपाकयोः पाकोऽर्थः पाके नाम क्रियायाः फलम् । तस्य च क्रियोः सर्वेषामप्यनुयोरभिन्नपरिणतित्वात्, वासयतेऽस्ति विपरिणमते वर्ततेऽस्तीत्येवं भिन्नस्यतीति पचमात्रविकाराभिन्न सर्वभावव्यापितेति भावः । एवमितरेषामपि धात्वर्थानां सर्वभावव्यापित्वं प्रदर्शयति–भापतीति पठिहस्येर्मापवाद्यर्था त्मक् विशेषधात्वर्थानामर्थैकत्वात् तदात्मकैकभावशरीरोपस्था पूर्वमभापमाणोऽपठत्यहसन् पश्चाज्जायते पठति हसति चेति का व्यापकाया भवनात्मना सर्वस्वमिति सर्वाः क्रियाः पूर्वापरीभूता भवनाविशिष्टाः प्रातिविशेषतयैवाभिमताः प्रातिस्वमाव सर्वेषामेवैषां भेदैकमिति भावः । एतदेव दर्शयति–एकमेव हीति । न्यायव्यापितामात्रमर्थवैशिष्ट्यमेवमनुस्मृत्यार्थवीति क्रियात्वमेवं निष्पन्नति–एकत्वादविति पच तत्तदवस्थास्वाप्यमानस्याभ्यवहारीभ्यस्यावस्थाविशेषः वारयन्तो म येत्वाच विभेति पारस्यर्थं निराकर्तुमाह–यदपीति । णेगेहिं इति, एकस्याप्यनेकमर्थावगमेन्नास्ति पचादर्थ पार्थस्मिन्नत्र दृश्यते तथाहि–'णेगेहिं माणेहिं मिणइत्ति णेगमस्स णेरुत्ती' ॥ ७५५ ॥ इति तत्र संगहियपिंडियत्थं सं ग्गहवयणं समासओ बिंति' ॥ ७५६ ॥ इति । किन्तु नैगमस्य विभागप्रधानत्वेन चारम्भात् विभागप्रधानत्वेनैव विशेषप्राधान्यमत्र प्र पदार्थेऽयं वस्तुविचारः दीपकाभिधानम्नयदेति प्रतिभाति । तथा णेगेहिं मिणइ माणेहिं इत्यर्थं पश्चात् नयान्तरव्याप्येन भाव्यते । नयनाने कत्वाप्रमाणात् मासे द्विविधः द्रव्यभिन्नाभेदाविशेषं वस्तुनो द्वैविध्यप्रतिपादकं दर्शनमापद्यैवमनवदर्शनमुच्यते तस्य भिन्नाभिन्ना विभागकल्पनापेक्षया प्रथमत्वात्, नैगमादिविशेषदर्शनानि हि द्वितीयादिनैगमादि भवन्ति अत एवं स्थितावि भूतार्थं न युज्यते वस्तुनो द्वैविध्यात्, एतस्मिन् स्थितिरर्थव्यवस्थानमेवं तदत् क्रियात्मा स्थानमत्र तदितरनयवत्सरमात्मा

---

१ सि. क. 'त्यागीरोपायेत्वात् । २ कर्णेमूयत इत्याद्येकार्थमिति वाक्यं प्रतिषु 'पूर्वमितकस्वयं दृश्यते ।

यथा सुषिरेष्वेत्यादि यावत् प्रकारमात्रं भिद्यत इति, अशनपानखादस्वाद्यादिद्रव्यभेदेन कोष्ठपाण्यो पाणौ उदरे चेति क्षेत्रभेदेन प्रथमद्वितीयमासादिना चिरकालादिना वा कालभेदेन दीर्घ-मन्दद्रुतविलम्बितगत्यौपम्यसरसविरसास्वादाभिभावेन च प्रकारमात्रेणैव भिद्यते न सुषिरत्वेन, न हि तेषु प्रकार-भेदेषु कश्चित्सुषिरैर्विनाकृतो वा, किन्तु सर्वोऽप्यसौ सुषिरत्वापत्तिभ्यामासुषिरैव, अथवा परस्परतः प्रकारमात्रभेदाभिधित्सया, सामान्यप्रवृत्तिरेव प्रवृत्तिविशेषो वर्तते, अस्त्यर्थस्य सर्वगतिस्थित्यादिभेदात्मक-त्वात्, एवं गतिस्थित्योरपि तयोर्वेति विरोधिभावप्रादुर्भावोऽपि सामान्यभवनस्यैव प्रकारमात्रभिन्न विलक्षितमिति, तमिममर्थमाह—सर्वैव चासाविति यावत् क्रियैव, तस्मादस्तिभवतिविद्यतिपद्यतिवर्त-तीनामेकार्थत्वात् प्रकारभेदात्र तयोऽ[न]न्यसामान्यप्रवृत्तिविशेषो सुषिसामान्यमात्रप्रकारभिन्नसुषिर-विशेषवदिति ।

किञ्चान्यत्—

एवञ्च सुषिगतिस्थितिपथ्यादीनामपि तथा तथा सर्वभावव्यापिता भावविज्ञानावि-भेदत्वादीनामपि पूर्वोत्तरव्यक्त्यव्यक्तिमदनेकत्वादेव च, पूर्वमभावमानो गच्छन् तिष्ठन्वा-सीनो वा पश्चाज्जायते, तथा पश्यति जानातीच्छति द्वेष्टि प्रयतते स्मरतीत्यादिषु तुल्यमेतत् ।

एवमेवेत्यादि, न केवलमस्मादेव एव सर्वभावधर्मव्यापित्वात् सामान्यप्रवृत्तिमात्रभावधर्मा निदर्शनम्, किं तर्हि ? सुषिगतिपथ्यादीनामपि तथा तथा सर्व[भाव]व्यापिता, सुखेत्यावत्—सुषेरव्यव-हरणार्थस्योपयोगपर्यायत्वात् उपयोगस्यापरस्वार्थत्वादात्मनः परिणामार्थत्वात् परिणामस्य वृत्तिसत्तावच-नार्थत्वात्, तथा गतिरपि सर्वभावव्यापिनी गमनचलनस्पन्दनपरिणामोपेतार्थत्वात्, द्रवति द्रोष्यति दुद्रावेति द्रु, द्रोर्विकारो द्रव्यं द्रव्यञ्च भव्ये द्रव्यं सदेव गत्यात्मकं विपरिणामात्मकमित्यर्थः, आर्षेऽपि यथा 'पोग्गले णं भंते ! किं एयति वेयति चलति फंदति घट्टति खुब्भति तं तं भावं परि-णमति ? हंता गोयमा ! तहेव जाव परिणमति' (भग० श० ५ उ० ७ सू० २१२) इति, स्थितिरपि

इति द्रव्यक्षेत्रकालभेदेन प्रकारभेदेन सुषेर्भेद इति दर्शयति—अशनपानेति । पाण्यादिषु सुषु इति व्याख्यातमिदं न [illegible] सुषौ न सुषु इति व्याख्यातः स्यात्तेनाह—न हि तेष्विति । एवं गतिस्थित्योरिति विरोधिभावप्रादुर्भावे, [illegible] सामान्यविशेषभावप्रादुर्भावः [illegible] प्रवृत्तिसामान्यस्य प्रकारविशेष एव अस्त्यर्थस्य [illegible] तद्वर्तीनाम् तत्प्रकारभेदत्वात् सुषिसामान्यमात्रप्रकारभिन्नसुषिविशेषवदिति भाव । एवं तदेवाह [illegible] व्यापिता सर्वभावव्यापित्वं [illegible] इति न्यायात् [illegible] सर्वभावधर्मव्यापिन इत्याह—एवमेवेति । तत्र सुखेस्सर्वभावव्यापिता [illegible]—सुखेत्यावदिति [illegible] उपयोगविशेष एव, तथोपयोगे [illegible] परिणामविशेषः [illegible] एवं सुषेरत्राप्यर्थेन सर्वभावव्यापित्वं स्फुटमेवेति भाव । एवं गतेः सर्वभावव्यापित्वमाह—तथा गतिरपीति [illegible] सर्वभावव्यापीति भाव । द्रवतीत्यादि [illegible] दर्शयति—द्रवतीति । तत्र मतं दर्शयति—आर्षेऽपीति । स्थितेः सर्वभावव्यापित्वमाह—स्थितिरपीति स्थितेः [illegible] परिणामान्तरेण [illegible] इति भाव । [illegible]

१ सि॰ क॰ सुखार्थे॰ [illegible] सि॰ क॰ स्थितिरपि [illegible] सि॰ क॰ [illegible] । ४ सि॰ क॰ [illegible] ।

तिष्ठमानोऽस्ति स्वरूप न त्यजति परिणमति तथा तथा भवतीत्यर्थः, पचतिकृषतितिष्ठत्यादयः पच्यादयः, तेषामपि पच्यादीनामस्त्यायविशेषः, पाकस्य क्रियाफलत्वात् क्रियायाश्च हेतुफलरूपाभिन्नपरिणतित्वात्, पच्यते पच्यमानमार्द्रं बीजमङ्कुरीभवति जायतेऽस्ति विपरिणमतीत्यायेकार्थत्वात्, तथा कृषति लिखति तथाऽऽत्मनः स्थितं वर्धयति कर्षूकृषत इत्याद्येकार्थम्, तथा तथा सर्वभावप्रवृत्तेः। साम्प्रतमस्तु गुण्यादीनां सर्वभावव्यापिता, गतिस्थितिसत्ताविपरिणामापमतिक्रमात्, पठिवसिविरि-चितिपच्यादीनां कथमिति चेदुच्यते भापतिमामातिष्ठेवमादीनामपि पूर्वोत्तरव्ययपर्यायत्वमनेकत्वादेव च, तथा तथा सर्वभावव्यापितेति वर्तते, भाप व्यक्तायां वाचि, ष्ठाऽवबोधने, भिदा वर्णे गतिः यदनेकत्वे स्ते इत्येवमादीनां पूर्वोक्तपूर्वापरीभूतव्यपदिष्टक्षणभवनस्यैकत्वात्, एकमेव हि पूर्वापरीभूतं भवनं गतिस्थित्या-दिवत् क्रियात्वादित्युक्तम्, तथा सपत्यादिनामपि, पूर्वापरीभूतैकभवनव्ययपर्यायव्यपदिष्टक्षणक्रियात्वाद्गति-वृत्तेः सर्वभावव्यापितैव, पूर्वमभावमानो गच्छन् तिष्ठन्नुदासीनो वा पश्चाद्भापते, पश्यति जानाति इच्छति द्वेष्टि प्रयतते स्मरतीत्यादिषु तुल्यमर्थः, यस्माच्च कश्चिदपूर्वापरीभूता क्रियाऽस्ति क्रियात्वाच्च सर्वधात्वर्थाः सर्वधात्वर्थव्यापिन इति साधूक्तम्, यद्भावात् प्रवृत्तिसामान्यस्यैव क्रियाप्रवृत्तिविशेष इत्युक्तम्।

अधुना लक्षणान्तरं परीक्ष्यमत आह—

यदप्यादिनैगमनयदर्शनमनवबुध्य पूर्वनयनिपातितस्थितिस्वरूपनिरूपण क्रियते, सा तु द्रव्यावस्थाविशेषो गतिवदिति, यथा गतिर्द्रव्यस्यावस्थाविशेषो बालकुमारादिवद्व्यावद्नव्या तथा स्थितिरिति गतिस्थितिवच्च सर्वक्रिया इति।

यदप्यादिनैगमेत्यादि, 'णेगेहिं मिणति माणेहिं णेगमो एस तस्स णेरुत्ती'। 'संगहिय पिंडियत्थं

पचतीति। पाकस्य सर्वभावव्यापित्वमाह—पाकस्येति। पचिधातोः पाकोऽर्थः पाको नाम क्रियाया फलम्। तथा च क्रियाफ-लयोः अर्थेकत्वमुत्तयोरभिन्नपरिणतित्वात् जायतेऽस्ति विपरिणमते वर्धतेऽपक्षीयते विनश्यतीति षड्भावविकाराभिन्नार्थत्वात् सर्वभावव्यापितेति भावः। एवमितरेषामपि धात्वर्थानां सर्वभावव्यापित्वं प्रदर्शयति—भापतीति पठिवसोर्भापधात्वर्थेऽन्तर्भावे-त्यत् विशेषार्थानामन्तर्गतत्वाच्च तदाभावेनास्मदीयमेवेत्या पूर्वमभावमानोऽपठत्वस्य पश्चाद्भापते पठति इत्यादि चेति भ्रमात्मस्य भावत्वा भवनात्तेन सर्वैकत्वमिति सर्वाः क्रिया पूर्वापरीभूता भवनाभिन्नाः प्रवृत्तिविशेषत्वेनाभिमताः प्रवृत्तिसामान्यमेवेति सर्वधात्वर्थं भिन्नमिति भावः। एतदेव दर्शयति—एकमेव हीति। न्यायव्यापितामाचर्यस्मिन्नुपसंहरन्नाचेति योज्यम्। क्रियालक्षणं निगमयति—यद्भावादिति अथ तत्तदवस्थान्यासत्ताभावापत्तिरेव द्रव्यस्यावस्थाविशेषः। तदवस्थां प्रवृत्तिवि-शेषरूपत्व क्रियेति लक्षणान्तरं निराकर्तुमाह—यदपीति। णेगेहिं इति एतदर्थकी गाथाऽऽवश्यकनिर्युक्तौ गाथाद्वयमप्याप-र्यपर्यायत्व दृश्यते तद्यथा—'णेगेहिं माणेहिं मिणई णेगमस्स णेरुत्ती' ॥ ७५५ ॥ इति तदेव 'संगहियपिंडियत्थं संगहवयणं समासओ बिंति' ॥ ७५६ ॥ इति किन्तु नैगमस्य निगमपदार्थात्मक आरम्भात् निगमपदार्थरेव विशेषप्रवृत्त्यानुक्रमेण प्रदर्शितं नानार्थानां वस्तुविस्तारदीपकमित्यनयोरेति प्रतिभाति। तथा णेगेहिं मिणई माणेहिं इत्यत्र पाठो यथायथमत्रैव मन्यते। नैगम-नयस्यानेकप्रकारत्वात् भावो द्विविधः द्रव्यक्रियाभेदाभिदेन वस्तुनो द्वैविध्यप्रतिपादकं दर्शनमाद्यनैगमनयदर्शनमुच्यते तत्रायमस्य स्थितिपतिता क्रियात्वकल्पेऽपेक्षया अवसरत्वात्, द्वैविध्याविनिवर्तनानि हि द्वितीयादिनैगमानि भवन्ति अत्र नये स्थित्यादेर्व्यापा-रत्वमेव न युज्यते वस्तुनो द्वैविध्यात्, एतन्मते स्थित्यादिर्व्यापारस्वरूपं तत् क्रियात्वं कथमपि पतितमतत्रमातानिवृत्तिम-

---

१ लि° क. °न्नामीदोषापेत्वात्। २ कर्षूकृषत इत्याद्येकार्थमिति पाठः प्रतिषु °कृषतेरित्यन्तरं दृश्यते।

संग्रहनयं समासेन ॥[1] (   ) इत्यवमादिनयलक्षणे द्रव्यक्रियात्मकत्रित्वात्मनेकत्वो गमो नैगम इति निरुक्त्यपेक्षया द्रव्यक्रियाद्वित्वात्मकवस्तुवाद आदिनैगमनयदर्शनम्, त्रित्वादिवस्तुवादो द्वितीयादिनैगमत्वात्, एतद्दर्शनमेतनयमुक्त्वा पूर्वनयनिपातितं—संग्रहनये निपतितं धीरं यस्य निरूपणस्य यदिदं स्थितिस्वरूपनिरूपणं क्रियते संग्रहनयदर्शनानुपाति, प्रथमात् विधिभङ्गात् व्यवहारनयात् आरातीया येऽर्वाचा
5 पूर्वेभ्यः ते संग्रहनयभेदाः तदनुपाति चतुष्टयं क्रियाल्पत्वं स्थित्युदाहरणद्वारेणोच्यते तत्स्वरूपमिदं नाम तदविशिष्टसमवियमविवेकैरेवोच्यते, कथं पुनस्तैः स्थितिस्वरूपनिरूपणं क्रियते? उच्यते—सा तु द्रव्यावस्थाविशेषो गतिवत् प्रतिपत्तव्येनैव निरूप्यते यथा गतिर्द्रव्यस्यावस्थाविशेषो बालकुमारादिवत् द्रव्यावस्था तथा स्थितिरिति, गतिस्थितिवच्च सर्वक्रिया इति ।

अत्रापि प्रथमान्तरे दोष उच्यते—

10 अत्रोच्यते, अविकल्पितैकत्वे यत्नप्रसाधितक्रियार्थान्तरत्वत्यागः, अव्यक्तद्रव्यावस्थात्वात्, यद्रूपं ततो नान्याऽवस्था तदवयवत्वात्, देवदत्तबालकुमारादिवत्, ततश्च द्रव्यार्थान्तरभूतक्रियापदार्थाभ्युपगमविरोधः, एवमभिधानार्थव्युत्पत्तौ व्युत्पत्तौ चोभयथापि स्ववचनादिविरोधः, तत्र तावद्व्युत्पत्तौ अवस्थायास्ततोऽन्यत्वं, तत्स्वादिविषयशब्दवाच्यत्वात्, देवदत्तान्यवत्, यथा देवदत्तस्य इत्युक्ते देवदत्तस्य स्वमन्यः, सोऽस्य स्वामीति तेन
15 विषयेणान्यथान्येन तस्य वाच्यत्वात्ततोऽन्यत्वं तदेव द्रव्यावस्थेति ।

(अत्रोच्यत इति) अविकल्पितैक[त्व]इति चेदुच्यते यत्नप्रसाधितक्रियार्थान्तरत्वत्यागः—याव[त]यत्नेन प्रसाधितमुक्तिक्रियाख्यपदार्थाभिधानेन द्रव्यादर्थान्तरं क्रियेति तस्य त्यागो दोषः, किं कारणं? अव्यक्तद्रव्यावस्थत्वात्, इह भवतास्माभिश्चाभ्युपगता क्रमभाविनो बालकुमारादयो धर्मा द्रव्यस्यैव देवदत्तादेरवस्था एवोच्यन्ते, ते चांशावयवत्वात्ततो नान्ये, तस्माच्च ततोऽर्थान्तरमितीदमनुपपन्नम्, स चाभ्यु-

---

20 [illegible]नैगम-इत्येवमादिनयलक्षण इति । [illegible] संग्रहनयभेदाः [illegible] पूर्वं [illegible] संग्रहनयभेदाः, तथा [illegible] क्रियाख्य स्थितिद्रव्यावस्थाविशेषत्वं [illegible] [illegible] संग्रहनयमिति [illegible] प्रथमादिति एतद्व्योपवर्णित[illegible] आरातीया—समीपस्था इत्यर्थः [illegible] चतुष्टयं [illegible]
25 [illegible] । [illegible] स्थितिरिति [illegible] स्थितिरपि एवमेव सर्वा क्रिया [illegible] अत्रोच्यत इति [illegible] इति [illegible]
30 [illegible] भावः । [illegible]

[1] सि क. °नुगुह ।

यगतद्रव्यार्थान्तरभूतक्रियापदार्थत्यागो दोषः, एष प्रयोगेऽपेक्ष्यते यत्तद्रव्यं ततो नान्यदित्यादि गतार्थं यावदभ्युपगमविरोध इति, एवमभिधानाद्व्युत्पत्तौ[व्युत्पत्तौ]रित्यादि, अत्र द्रव्यावस्थेत्यस्य शब्दस्यार्थद्वयकल्पना स्यात्—राजपुरुषाभिसम्बन्धवद्व्युत्पत्तिः, [व्युत्पत्ति]र्वा राजपुरुषशब्दवत्, उभयथापि अवचना[भि]विरोधः, प्रसज्यते तत्र तावद्व्युत्पत्त्यवस्थायास्ततोऽन्यत्व—द्रव्यादन्यावस्था तस्यैवापि विषयत्वस्वाच्यत्वात् तस्य स्वस्वामिसम्बन्धाविर्भावात् विषयिणोऽवस्थासम्बन्धेन वाच्यस्य द्रव्यस्य, इतरथा 5 [द्र]व्यशब्दोऽवस्थाशब्दो वाऽनर्थकः स्यात्, इह तद्विशेषवाचिनोऽपि शब्दस्य वाच्यार्थोऽन्य इत्यवश्यमभ्युपगन्तव्यम्, देवदत्ताश्ववत्, यथा देवदत्ताश्व इत्युक्ते देवदत्तस्य स्वमश्वः सोऽस्य स्वामीति तेन विषयेण स्वामिविषयेणाश्वसम्बन्धेन तस्य देवदत्तस्य वाच्यत्वात् ततोऽन्यत्व दृष्टमेव द्रव्यावस्थेति ।

शिलापुत्रकशरीरवत्तेति चेन्न, अवस्थाशरीरशब्दप्रयोगानर्थक्यात् ।

(शिलेति) शिलापुत्रकशरीरवत्तेति चेत्—स्यान्मत शिलापुत्रकस्य शरीरमित्यत्र शिलापुत्रकादनन्य 10 स्मिन्नपि शरीरे स्वामिविषयसम्बन्धवाच्यत्वदर्शनादनैकान्तिकतेति एतच्च न, अवस्थाशरीरशब्दप्रयोगानर्थक्यात्, यदनन्यच्छिलापुत्रकाच्छिलापुत्रकशरीरं शरीरमेव शिलापुत्रक इति यद्युच्यते, यथाममात्र प्रतीतपदार्थकं भवति अन्यतरप्रयोगानर्थक्यं स्यादुक्तार्थत्वात् तथा द्रव्यमेवावस्था द्रव्यावस्थेत्यन्यतरानर्थक्यम्, तस्मादन्यतरानर्थक्यादेवानुपपन्नं शिलापुत्रकशरीरवत्त्वानैकान्तिकतेति ।

किञ्चान्यत्— 15

अथापि शरीरावस्थाक्रियात्वादन्यत्वम्, शिलापुत्रकेण शीर्यते शरारुत्वाच्छरीरमिति शरारुर्भवति तेन शरारुणा भूयत इति द्रव्यक्रियाभिधानं नातिवर्तते, तथा च द्रव्यस्यावस्था द्रव्यमवतिष्ठते द्रव्येणावस्थीयत इत्यवस्थानस्य क्रियात्वानतिवृत्तेः, व्युत्पत्तावपि सामासिकपदत्वात् समासस्य च षष्ठीसमासत्वात् षष्ठ्याश्च कर्तरि विहितत्वात्, सा यद्विषया द्रव्यस्य कर्तृत्व

एष प्रयोगेऽपेक्ष्यत इति । एवं द्रव्यावस्थेतिशब्देन व्युत्पत्तिस्थले चाभेदाभ्युपगमो विरुध्यत इत्याह—एवमभिधानादित्यादि, 20 द्रव्यावस्थेत्यभिधानादित्यर्थः । अर्थद्वयकल्पनेति राज्ञः पुरुष इत्यादिवदभ्युपगमव्युत्पत्तिपक्षे राजपुरुषशब्दवत्सामासिकशब्दत्वमव्युत्पत्तिपक्षे चार्थद्वयकल्पनेऽपि वचनाभिविरोधो भवतीत्यर्थः । तत्र तावदव्युत्पत्तिपक्षे विरोधं दर्शयति—तत्र तावदिति द्रव्यावस्थायामन्यत्वमभ्युपगतेऽपि द्रव्यस्यावस्थेति षष्ठीसमासार्थत्वात् स्वस्वामिभावसम्बन्धस्य षष्ठीविषयत्वेन द्रव्यादन्यत्वं [illegible] द्रव्यशब्दोऽवस्थाशब्दो वा व्यर्थः स्यादिति द्रव्यावस्थाशब्दयोर्द्वयोः द्रव्यस्यैव विषयत्वमिति भावः । तत्र दृष्टान्तमाह—देवदत्ताश्ववदिति यथाऽत्र देवदत्तः स्वामी अश्वस्य 25 अश्वश्च देवदत्तस्य स्वमिति तयोर्भेदश्च प्रतीयते तथा द्रव्यावस्थाशब्देऽपि सम्बन्धयोर्भेदार्थप्रतिपादकत्वाद्भेदोपादानं सिद्धमिति भावः । ननु स्वस्वामिभावसम्बन्धेऽपि न भेदः प्रतीयते शिलापुत्रकशरीरादौ स्वस्वामिभावसम्बन्धेऽप्यभेददर्शनादनैकान्तिकत्वमित्याह—शिलापुत्रकेति । तदाशयं—स्यान्मतमिति । एवं तर्हि शिलापुत्रकशरीरशब्दयोः समानार्थत्वेन पर्यायशब्दप्रयोगेऽन्यतरवैयर्थ्यं वैयर्थ्यमन्यतरस्य स्यात्, एवं द्रव्यावस्थाशब्देऽपीति स्वस्वामिविषयसम्बन्धवाच्यत्वं भेदव्याप्तमेव न शिलापुत्रकशरीरादौ व्यभिचारः तत्रापि शिलापुत्रकशरीरयोरभेदे समानार्थत्वेन वैयर्थ्यप्रसङ्गात् भेदस्यावश्यकत्वादित्याशयेन 30 व्याचष्टे अवस्थाशरीरेति । किञ्च तयोः परस्परं द्रव्यक्रियात्मकत्वेन शिलापुत्रकशरीरस्यापि तथात्वेन नानैकान्तिकत्वमिति दर्शयति—अथापीति शिलापुत्रकशरीरमित्यत्र शरीरशब्दः क्रियाकर्तृ [illegible] धातुनिष्पन्नत्वेन क्रियाविषयत्वादि

१ सि. क. भवे दि । २ सि. क. °भिधानात्वे । ३ सि. क. °र्थद्वन्द्वि वि । ४ सि. क. °वाध्यते ।

ततोऽर्थान्तरभूतां तां तदन्यगतिविच्छेदप्रतिबन्धात्मिकामवस्थां दर्शयति, आत्मनोऽक्रिया-त्वात् क्रियामन्तरेण कर्तुः कर्तृत्वाभावात्, तस्मात्तु पचावद्युत्पत्ती च यदि द्रव्यं ततोऽन्यत्र यतोऽन्यस्या ततो द्रव्यमिति विरुध्यते ।

(अत्रापीति) अत्रापि शरीरावस्थाक्रियात्वादन्यत्वम्—नन्वस्माभिरुपपादितं द्रव्यक्रियात्मकं

5 तत्र वस्तिवति, तथात्रापि शिलापुत्रकेण शीर्यते शरारुत्वाच्छरीरमिति शरारुर्भवति तेन शरारुणा भूयत इति द्रव्यक्रियाभिधानं नातिवर्तते, यथा च द्रव्यसाधना—द्रव्यमवतिष्ठते द्रव्येणावसीयते इत्य-वस्थानस्य क्रियात्वानतिवृत्तेस्ततोऽन्यत्वमेव, एवं तावद्व्युत्पत्तौ, अव्युत्पत्तावपि सामासिकपरत्वात् समासस्य च षष्ठीसमासत्वात् षष्ठ्याश्च कर्तरि विहितत्वात्—कर्तरि षष्ठीयं द्रव्यसाधनेति द्रव्यस्यावतिष्ठ इत्यपि मामभूत्, सा षष्ठिप्रयमित्यादि यावत् तदन्यगतिविच्छेदप्रतिबन्धात्मिकामवस्थां दर्शयति सा—षष्ठी

10 षष्ठिपद्य द्रव्यस्य कर्तृत्वं—यां क्रियां साधयत् साधन कर्तृ भवति तद्रव्य ततोऽर्थान्तरभूतां तां—अवस्था-मक्रियां, दर्शयतीति सम्बध्यते, किं कारणं ? आत्मनोऽक्रियात्वात्—तस्य द्रव्यस्य स्वयमक्रियात्वात् क्रियामन्तरेण कर्तुः कर्तृत्वाभावात् कर्तरि षष्ठी [न]स्यात्, यता—तस्मात् द्रव्यादन्यत्र गतिः, अन्यस्य गतिः, द्रव्यादिविच्छेद—परिस्पन्दः परिणतिः पूर्वस्या [illegible] प्रच्युतिः क्रियान्तरान्तरागतो वा तयोरन्यगतिविच्छेदयोः प्रतिबन्ध आत्मा यस्या अवस्थानक्रियायाः सा तदन्यगतिविच्छेदप्रतिबन्धा-

15 त्मिका तां दर्शयति षष्ठीति अथवा तदन्यगतिरिति—तस्मिन्न नियमेन गतिर्विच्छेद शेषं पूर्ववत्, पूर्वस्मिन् व्याख्याने भेदोऽनयोः, गतिर्देशान्तरप्राप्तिः[वि]च्छेदं स्वदेशेऽपि व्यावृत्तवेति इह पुनरभेद इति विशेषः, तस्मात्तु पचावद्युत्पत्तौ च यदि द्रव्यं ततोऽन्यस्येति विरुध्यते, यतोऽन्यस्या ततो द्रव्यमिति विरुध्यते, व्याहतत्वात् लोके यथा तस्मात् प्रमाणविरोधः तथानुमेयत्वादनुमानविरोधः, तथैव

20 आह शिलापुत्रकेण शीर्यत इति अनेन क्रिया प्रतिपादिता । शरारुणा भूयत इति अनेन द्रव्यं प्रतिपादितम् । एव द्रव्यस्य साधनत्वेनापि द्रव्यक्रियात्मकं वस्त्वेव इति दर्शयति—तथा चेति । एवमव्युत्पत्तिपक्षमवेत्य येन आदर्शित द्रव्य—पचम्यादावेरिति । द्रव्यसाधनेति षष्ठ्या [illegible] क्रियाकर्तृत्वेन [illegible] अव्युत्पत्ति-मादर्शयति—अव्युत्पत्तावपीति । सा षष्ठिप्रयमिति दर्शं हि षष्ठी द्रव्यसाधनस्यानभिव्यक्तकर्तृत्वं बोधयति द्रव्यस्य क्रियाहेतुत्वात् एवं द्रव्यस्वरूपस्य अन्यत्वमपि दर्शयति द्रव्यस्य क्रियातो भिन्नत्वात्, [illegible] तद् क्रिया-

25 द्रव्यमिति अन्यच तस्य क्रियाकर्तृत्वाभावेन [illegible] कर्तृत्वं दर्शितमिति भावः । अथ द्रव्यान्तरत्वं दर्शयितुमाह तत इति तदन्यगतिविच्छेदप्रतिबन्धात्मिकामिति तस्य षष्ठिविच्छेदयोर्भेदमेवाभ्युपगम्य द्विधा व्याख्यानं कर्तुम-न्यत् व्याख्यानं दर्शयति—तस्माद्द्रव्यादिति अन्यगतिश्च विच्छेदश्च[illegible] तथान्यगतिविच्छेदे तदन्यगति-विच्छेदे इत्येवं तयोः अवस्थानक्रिया हि द्रव्यान्यत्वात्त यदि प्रतिबध्नाति, तथा द्रव्याद्विच्छेदं—द्रव्यस्य [illegible] प्रच्युतिं द्रव्यस्य [illegible] भिन्नमा प्रच्युतिर्वा, तथापि प्रतिबध्नाति षष्ठीति भावः । षष्ठिविच्छेदयोर्भेदमङ्गीकृत्य

30 व्याख्याने भेदं वेति । पूर्वस्मिन्निति पूर्वव्याख्याने षष्ठिविच्छेदयोर्भेदः अत्र व्याख्यानेऽभेद इति विशेषः । भेदस्तु षष्ठी-विच्छेदयोर्दर्शयति—गतिरिति । व्युत्पत्त्यव्युत्पत्तिपक्षयोर्व्याख्यानयोर्भेदात् [illegible] साधनविरोध एवेति [illegible] तस्मादिति । [illegible] दर्शयति—व्याहतत्वादिति [illegible] इत्याशयेनाह [illegible] । [illegible]

1 भि ॰ क॰ एतुज्य ।

त्वविरोधः, एव द्रव्यावस्थाविशेष इति क्रियालक्षणमभ्युपगमादविरोधादयुक्तम्, कारकसाधनयोगे[1] भाव इत्येतयोः का[र्या]त्म्यव्यापारलक्षण[त्व]मिति तैरेव निराकृतमिति ।

स्वमनोरथानुवृत्तेस्तु द्रव्यमात्रदर्शनाभिमुखीभूयापि बलादेवात्माभ्युपगतस्वद्रव्यशब्दार्थवशात् पुनरपि द्रव्यावस्थान्तरभूताया गतिस्थित्यादिक्रियाया आपत्तिः, भवति भवनं वा द्रव्यमिति भव्यार्थत्वात्, तत्र प्रकृतिप्रत्ययार्थव्युत्पत्तेर्द्रव्यक्रिययोः सिद्धिः, यद्भूयते 5 सा क्रिया यद्भवति तद्द्रव्यमिति साध्यसाधनभेदात् ।

स्वमनोरथानुवृत्तेस्त्वित्यादि, द्रव्यस्यावस्थामात्रं क्रिया नार्थान्तरमित्येषः सांख्यमतानुवर्तिनो भवतः परमत्ययो मनोरथः स नोपपद्यते, सर्वत्र द्रव्यक्रियात्मकभावापत्तिभावादुक्तवत्, यथापि स्वमनोरथमनुसृत्य द्रव्यमात्रदर्शनाभिमुखीभूयापि—अध्यक्षतः श्रूयमाणमपि उज्झित्वा, यद्यपि तदुपर्युक्त स्वाङ्गीकृतचेतसो न किञ्चिद् ब्रूमः तथापि बलादेव—उपपत्तेरेवात्माभ्युपगतस्वद्रव्य 10 शब्दा[र्थवशा]त्—बलादागतमभिमत तस्य तव सांख्यस्य च द्रव्यमेवार्थः, तदभिधायिनो द्रव्यशब्दस्य वशात् तदर्थवशाच्च पुनरपि—वारं वारं[2] द्रव्यावस्थान्तरभूताया गतिस्थित्यादिक्रियाया आपत्तिः, सा क्रियाऽऽपन्ना, कस्मात्? भवति भवनं वा द्रव्यमिति भव्यार्थत्वात्, द्रव्यश्च भव्ये भव्यशब्दश्च कर्तरि भावे चाऽस्तु तथा द्रव्यशब्दोऽपि, तत्र द्रव्यशब्दस्य भव्यार्थत्वात् प्रकृतिप्रत्ययार्थव्युत्पत्तिरवश्यम्भाविनी, प्रत्यय[प्रकृति]प्रत्ययार्थव्युत्पत्तेः द्रव्यक्रिययोः सिद्धिः—प्रकृत्यर्थस्य क्रियात्वात् प्रत्ययार्थस्य द्रव्यत्वात् कथं 15 व्युत्पत्तिरिति चेदुच्यते साध्यसाधनभेदात्, यद्भूयते सा क्रिया, यद्भवति तद्द्रव्यम्,—यद्भूयता वस्तुना भूयते स प्रकृत्यर्थो भावः, यद्भवति तत्कर्तृ, तस्मात् कर्तृभाव[ना]नात्वाद्द्रव्यक्रियानानात्वं स्यात्,

---

द्रव्यावस्थयोर्भेदस्य दर्शनादेवविरोध इत्याह—लोक इति । तयोर्भेदस्यानुभवसिद्धत्वेऽपि तयोरैक्यं निरस्यत इत्याह—तथेति । सर्वविरोधमाह—तद्वदेवेति । द्रव्यावस्था क्रियेति अभ्युपगमेऽपि एकत्वाभ्युपगमादविरोधादयुक्त इत्याह—एवमिति । द्रव्यस्य कारकभेदात् साधनयोगाद् भेदात् अभेदोऽप्यभावः साधनयोगो भाव इत्यपरेषां मतं तैरेव प्रकारो दोषमाहुर् 20 दर्शितमिति भाव तदस्तु इति दर्शयति—कारकसाधनेति । अथ द्रव्यमात्रं तत्त्वमिति सांख्यपक्षाभ्युपगमेऽपि क्रियाया अर्थान्तरत्वं प्रसक्ते तदन्यस्य एवेत्याह—स्वमनोरथानुवृत्तेस्त्विति द्रव्यमात्रप्रकाशस्य मनोरथमात्रत्वे कारणमाह—सर्वत्रेति भावस्य द्रव्यक्रियोभयस्वभावत्वात् प्रतिपादितत्वादिति भावः । तदुपरि स्वीकृतचेतसो वयं तव दर्शनविरोधेन स्वपक्षपरिहारेण यद्यपि किञ्चित् ब्रूमो नैवोक्तं स्वपक्षापि युक्तिभिरेव द्रव्यमिथ्या क्रिया सिद्धीत्याह—यथापीति । तद-वैयर्थ्यस्य द्रव्याभिधानक्रियापत्ते हेतुमाह—भवतीति । भवतीति कर्तृव्युत्पत्तिः भवनमिति भावव्युत्पत्तिर्भव्यशब्दस्य, 25 भव्यशब्दो हि 'भव्यगेयप्रवचनीयोपस्थानीयजन्याप्लाव्यापात्या वा' इति सूत्रेण भावे कर्तरि च निपातितः 'द्रव्यं च भव्ये' इति तद्धितसूत्रेण भव्यार्थे द्रव्यशब्दो निपातित तस्माद्द्रव्यशब्दो भव्यशब्दवत् कर्तरि भावे वा तत्तद्व्युत्पत्तिभेदेन च भावप्रधानपक्षे क्रियायाः कर्तृप्रधानपक्षे द्रव्यस्य च सिद्धिरिति भावः । द्रव्यशब्दयोगेन तत्सिद्धिमाह—'द्रव्यश्चेति । द्रव्यशब्दार्थयोगेन तत्सिद्धिमाह—तत्र द्रव्यशब्दस्येति भव्यत्वेन द्रव्यशब्दस्य भव्यार्थत्वेनैकत्वात् क्रियाकर्तृभावविशेषस्य विरोधादुभयोरपि प्रकृतिप्रत्ययविभागकल्पनाऽभिधानात् प्रकृतिभूतस्य भूधातोः क्रिया 30 प्रत्ययार्थः कर्ता द्रव्यमिति द्रव्यक्रिययोः सिद्धिरिति भावः । प्रकृतिप्रत्ययार्थव्युत्पत्तिमेव दर्शयति—साध्यसाधनभेदादिति । धात्वर्थरूपा क्रिया साध्यम्, प्रत्ययार्थरूपः कर्ता सिद्धरूपः भावप्रत्ययार्थोऽपि क्रियैवेति सिद्धसाध्यत्वाभ्यां कर्तृभाव-

---

१ सि क. योगमात्र । २ सि. क. वारं वारं । ३ सि क भावात्वात् ।

नान्यथा, तस्मान्मयोरवयानभक्तद्रव्यक्रियार्थवचनात् भव्यभवनमानिसम्बन्धाच्च भवत्येव द्वितयमितीदं साधूक्तम् ।

यत्पुनरेतदुक्तमविशिष्टदेशसंयोगो वा स्थितिरिति लक्षणं तत्र युक्तं वाक्यानर्थक्यम्, विकल्पार्थासम्भवात् द्वाभ्यामविरोधात् ।

5 (यदिति) यत्पुनरेतदुक्तमविशिष्टदेशसंयोगो वा स्थितिरिति लक्षणं तत्र युक्तं वाक्यानर्थक्यम् तथापि वाक्यस्यानर्थक्यं विकल्पार्थासम्भवात्, कस्मात् पुनरयुक्त ? द्वाभ्यामविरोधात्—क्रिया द्रव्यदर्शनान्तरमिलनेन दर्शनेनाविरोधात्, यस्मिन्नपि क्रियालक्षणेन द्रव्यक्रियालक्षणेन च प्राग्युक्तेन न्यायेन चाविरोधादिति, एवं तावत् प्रवृत्तिसामान्याभिन्नात्वमित्युक्त्वार्थविशेषग्रहणप्रयोजने दोषाभिधानं कृतम् ।

अमुनैवमपि विशेषग्रहणप्रयोजनं दूष्यते—

10 यदपि च द्वितीयं विशेषग्रहणप्रयोजनमभिधीयते सर्वदा सर्वभावानां प्रवृत्तिसम्बन्धात् देवदत्त इति नामप्रवृत्तिकम् सप्रवृत्तिकमेव, पचत्यादिवद्देवदत्तादयोऽपि शब्दाः क्रियावचनाः, तस्मात् क्रियावचनो धातुरिति धातुसंज्ञास्तेऽपि स्युः, विशेषग्रहणसामर्थ्यात् पुनः देवदत्तादयो विशेषा न भवन्तीति नियम्यन्ते, सर्वमेवसम्बन्धानुगुण्यात्तु प्रवृत्तिसामान्यमेवेदं भवनवत् सत्यपि भवभवनभावविशेषे शब्दस्याविशेषार्थत्वात् न क्रियेति ।

(यदपि चेति) यदपि च द्वितीय विशेषग्रहणप्रयोजनमभिधीयते सर्वेषामपि, सर्वेषि
15 प्रवृत्त्यविनाभावि दर्शयति, सर्वभावानामिति व्याप्तिः, कुतः ? प्रवृत्तिसम्बन्धात्, हेतोः देवदत्त इत्यपि न अप्रवृत्तिक—नाकिञ्चं वस्तु तेन शब्देनाभिधीयते, किं तर्हि ? सप्रवृत्तिकमेवोच्यते, यथा पचत्यादीनां क्रियावचनत्वमेव देवदत्तादीनां द्रव्यवाचित्वाभिमतानामपि, वाक्यस्यार्थस्य प्रवृत्त्या सत्तया भवनादिसर्वभवनात्मिकया समन्वितत्वम्, ततः पचत्यादिवद्देवदत्तादयोऽपि शब्दाः क्रियावचनाः, तस्मात् 'क्रियावचनो धातुः' (महाभा० अ० १ पा० ३ सू० १) इति धातुसंज्ञास्तेऽपि स्युः, विशेषग्रहणसामर्थ्यात्
20 पुनर्विशेषा न भवन्तीति नियम्यन्ते, कस्मात् पुनर्देवदत्तादयो विशेषा न भवन्तीति ? उच्यते

भेदाभ्युपगमवशेर्भेद इति भावः । एतदेवाचष्टेऽपि—यदुक्तम् इति । अयोस्त्वयोरिति एतदुक्तेस्माने प्रकृते [illegible] द्रव्यक्रियार्थयोरभेदः । द्रव्यं भव्य इति द्रव्यार्थानुसम्बन्धभवनात्, भव्यभवनं भवत्येव [illegible] भेदद्वितयमित्याह—साध्विति । अथ [illegible] स्थितिलक्षणं [illegible] यत्पुनरिति । [illegible] प्रयोग [illegible] भवत्येव स्थिति [illegible]
25 इति भावः । [illegible] प्रवृत्तिसम्बन्धात् [illegible] क्रिया [illegible] विशेषग्रहणमिति [illegible] यदपि चेति । देवदत्तादेर्नाम्न एव क्रियावचनत्वमित्याह—प्रवृत्तिसम्बन्धादिति, क्रिया हि कारकाद्यैरेव [illegible] कारकाणां हि [illegible] तदेवेदं [illegible] । एवं द्रव्यस्यापि क्रियावचनत्वम् देवदत्तस्य [illegible] । प्रयोगे [illegible] किन्तु [illegible] भावस्यापेक्षैव तथा क्रियावाचकस्य द्रव्यस्यापि प्रयोगे [illegible]
30 देवदत्तादेर्नाम्नस्तदा देवदत्तादिनाम्नामपि क्रियावचनत्वम् [illegible] इति भाव । [illegible] च विशेषग्रहणे क्रिया [illegible] देवदत्तादिशब्दा न क्रियाविशेषवचना इत्याह—विशेषग्रहणमिति । तत्र कारणमाह—सर्वमेवेति [illegible]

सर्वमेवसम्बन्धानुगुण्यात् नाय विशेषः—सर्वैर्हेतिपठितगम्यादिभिर्भेदैर्देवदत्तभवनप्रवृत्तेः सम्बन्धेनाऽनुगुणत्वात् प्रवृत्तिसामान्यमेवेदं भवनवत् सत्यपि भवद्भवमभावविशेषे तु सम्बन्ध[ा] विशेषार्थत्वात्, तस्मात् [न] क्रियेति देवदत्तादेरक्रियात्वमुपसंहरति, इतिशब्दस्य समाप्त्यर्थत्वात्, एवमय विशेषग्रहणमिति प्रकृतोपसंहारः, प्रवृत्तिविशेषः क्रिया न प्रवृत्तिसामान्यमिति न भवनमात्र नापि देवदत्त इत्युपसंहारार्थः ।

अस्यापि विशेषग्रहणस्य सदोषत्वमुच्यते— 5

इदमपि स्वकग्रन्थार्थोत्थानम्, प्रत्यास्यातविशेषग्रहणप्रयोजनतुल्यदोषानुषङ्गश्च ।

(इदमपीति) इदमपि स्वकग्रन्थार्थोत्थानम्,—इदं हि विशेषग्रहणप्रयोजनव्याख्यानमुत्थान एव ग्रन्थार्थत्याग कुरुते, अपिशब्दात् प्रागुक्तभवनसामान्यक्रियात्वनिवृत्त्यर्थं विशेषग्रहणमन्वे क्रियमेव समवतीति स्मारयति, सर्वदा सर्वभावानां प्रवृत्तिसमन्वयादिति हेतुवचनेन देवदत्त इति नामप्रवृत्तिरिति नामवाच्यार्थस्वरूपवचनेन च प्रवृत्तिमात्रमेवेद न द्रव्यं नामेति ग्रन्थार्थस्य प्रागभ्युपगतस्य त्यागः 10 कृतो भवतनेनापि विशेषग्रहणप्रयोजनवचनेन द्वितीयेनेति, न केवल ग्रन्थार्थत्याग एव दोषः, किं तर्हि ? प्रत्याख्यातविशेषग्रहणप्रयोजनतुल्यदोषानुषङ्गश्च ।

इदं कथमिति चेदुच्यते—

यथा तत्र प्रवृत्तिसामान्यनिवृत्त्यर्थे विशेषग्रहणे प्रवर्तत ईहते चेष्टत इत्यादीना धातुसंज्ञा न प्राप्नोति क्रियावचनानामेव धातुत्वात्तेषामक्रियात्वात् तथेहापि देवदत्तादिधातुत्व 15 निवृत्त्यर्थे विशेषग्रहणे घृतादीनां धातुसंज्ञा नैव प्राप्नोति, अक्रियावचनत्वाद्देवदत्तवत्, स वा क्रिया स्यात् सर्वमेवसम्बन्धानुगुणत्वाद्घृतादिवत्, अनिष्टश्चैतदिति । प्रवृत्तिसामान्यनिवृत्त्यर्थे देवदत्तादिद्रव्यनिवृत्त्यर्थे च विशेषग्रहणे द्विधाऽप्यस्वशब्दोपादानसाध्यमाधादिलक्षणमुक्तिवचनस्यानर्थकं स्यात्, द्वयोरपि क्रियात्वात् ।

यथा तत्रेत्यादि ग्रन्थ उपसंहृते दोषास्तत्स्या चोपमेयोत्तरत्वेन समर्थयति, मान्यथरेण भूर 20 कर्तृस्थाः फलोद्देशिन्याः क्रियास्य प्रतिपाद्योपसंहृत तस्मात् प्रवृत्तिविशेषः क्रिया न प्रवृत्तिसामान्यमिति, तत्र दोष आसज्यते यदि प्रवृत्तिविशेषः क्रिया प्रवर्तत ईहते चेष्टत इत्यादीनां धातुसंज्ञा न

धातिर्मोक्षविरोधमात्मका ये एव हि विशेषा तमोन्मुक्ता प्रकृतिः स्थितिरूपा सामान्यात्मिका इत्युच्यते अत एव सामान्ये सर्वं भवति एवमविर्मोक्षविरोधाभावधर्मैरेतस्मिन्नेऽपि सामान्यसैवस्मवता प्रकृत्यात्मत्वेन न प्रवृत्तिविशेषतेति देवदत्तादिद्रव्यवाचिनो न धातुत्वमिति भावः । तत्र व्याख्यातम्—भवनवदिति ग्रन्थस्य—देवदत्तादिशब्दस्य अविशेषार्थत्वात्—भवनमात्रवाचित्वात्, सर्वसाधारणविशिष्टानां भवनसामान्यवाचित्वेन न क्रियाविशेषवचनत्वमेवं देवदत्तादिद्रव्यवाचिनामपीति भावः । तदेवमुक्तं 25 विशेषग्रहणप्रयोजनं दूषयति—इदमपीति विशेषग्रहणेन तत्प्रयोजनवर्णनपरव्याख्यानेन च क्रियाया द्रव्यस्य च निराकरणेन इदं वस्तेति भावः । एतदेवाह—इदं हीति । प्रवृत्तिमात्रमेवैतदिति वैयर्थ्येन द्रव्यस्य त्यागस्तत्त्वाख्यानेन त्याग इत्याह—प्रवृत्तिमात्रमेवेदमिति । प्रत्याख्यातविशेषग्रहणप्रयोजनतुल्यदोषानुषङ्गमेव स्फुटीकरोति—यथा तत्रेति कारकवत्त्व इति वाच्यवाचिनि तत्र शब्दस्य वाचकत्वे प्रकृतिः क्रिया सा पूर्वं सामान्यस्य भावाद् प्रथम वर्तते तस्मात् कारकाणां प्रकृतिविशेषा क्रियेति 30 व्याख्यानमिदम् । तद्व्याख्यानस्य निर्वाहार्थं वर्णं दर्शयति—तस्मादिति । तत्र दोषमुद्भावयति—यदीति विशिष्टप्रयोगेण क्रियात्वे

१ सि. क. सम्बन्धिना ।

प्राप्नोति क्रियावचनानामेव धातुत्वात् तेषामक्रियात्वात्—प्रवृत्तिविशेष[स्य] क्रियात्वाविशेष दोषः यथा तत्र प्रवृत्तेः सामान्यनिवृत्त्यर्थे विशेषग्रहणे, तथेहापि देवदत्तादिधातुत्वनिवृत्त्यर्थे विशेषग्रहणे द्वैतादीनां धातुसंज्ञा नैव प्राप्नोति किं कारणम्? अक्रियावचनत्वात्, देवदत्तवत्, तद्धर्मस्याक्रियात्वादक्रियावचनत्वम्, तद्धर्मस्याक्रियात्वं सर्वभेदसंबन्धानुगुण्यात्, स वा देवदत्तः क्रिया स्यात् सर्वभेदसम्बन्धानुगुण्यात्, 5 द्वैतादिवत्, अनिष्टं चैतदिति, किमन्यत्—प्रवृत्तिसामान्यनिवृत्त्यर्थे देवदत्तादिद्रव्यनिवृत्त्यर्थे च विशेषग्रहणे द्विपात्त्वसम्बन्धोपादानसाम्यमाभाविकत्वमनुक्त्वा प्रत्यानर्थक्यं स्यात्—अनुक्तसम्बन्धोपादानसाम्यभावो भावस्यैव, भावाभिमुख्यात् सम्बन्धोपादानसिद्धभावः सत्त्वमिति लक्षणमुक्तं एव पूर्वमिति[न] वस्तुनोऽपि, सिद्धसंख्याविभक्तिसंख्याविशेषेण द्वयो प्रथमस्य तथा क्रियाक्रियाभिधायकत्वं भूवा-भूवमेव द्वैतादिप्रत्ययस्यग्रहणवचनमनर्थकं द्वयोरपि क्रियात्वादिति ।

10 यथा च समोप्यते नैव दोषः, विशेष इति हि भवतः क सम्प्रत्ययः? य उपादीयमानोऽर्थं निवर्तयतीति परो ब्रूयात् यथैवं द्वैतादयोऽपि उपादीयमाना विशेषाभिवर्तयन्ति तैर्हि गच्छत्यादयो विशेषा निवर्त्यन्ते न गच्छति न शेते न भुङ्क्ते वर्तते एवास्ति भवति विद्यत एव केवलमिति, तिष्ठत्यादिवत् यथा चोक्तं भाष्यकारेण 'सामान्यमपि यथा विशेषस्तद्वदिति', (महा० अ० १ पा० २ सू० २४) तत्रैषां सिद्धा धातुसंज्ञेति यथा तत्र प्रवृत्तिसामान्यनिवृत्त्यर्थे 15 विशेषग्रहणे परिहार एवमिहापि प्रत्युच्यते, एवञ्चोच्यमाने नन्वसन्मृदय एव दृष्टं फलमभिन्नकम्, नन्वस्माभिरप्यभिहित प्रवृत्तिरेव प्रवृत्तिविशेष इति, एवञ्च कृत्वा प्रवृत्तिमात्रस्य सर्वत्र भावात् विशेषग्रहणमनर्थकमुभयोरपि व्याख्याविकल्पयोः ।

सामान्यप्रवृत्तिवाचकानां प्रवर्तेत इत्यादीनां धातुत्वं न स्यादिति भाव । द्वितीये विशेषग्रहणप्रयोजनमपि दूषयति—तथेहापीति । इत्थं विशेषग्रहणे देवदत्तादीनां सर्वविशेषाधारतया सामान्यप्रवृत्तिरूपत्वाच्च धातुत्वं यथा तथैव द्वैतादिसामान्यप्रवृत्तिवाचकानां 20 धातुत्वं न स्यात् [illegible]। सर्वविशेषाधारतया सामान्यरूपत्वेन प्रवृत्तिविशेषत्वस्य क्रियात्वस्याभावादित्याह—अक्रियावचनत्वादिति । सामान्यप्रवृत्तेरक्रियात्वे हेतुमाह—तद्धर्मस्येति द्वैतादिधात्वर्थस्येत्यर्थः । सर्वे ये भेदा विशेषास्तत्सम्बन्धानुगुण्यमित्यर्थः । सर्वभेदसम्बन्धानुगुण्यस्यापि द्वैतादिधातुत्वे देवदत्तादीनामपि धातुत्वमत एव स्यादित्याह—स वेति । प्रवृत्तिसामान्यस्य देवदत्तादेर्वा व्यावर्तनाय मन्तु यत्र विशेषग्रहणम्, उभयोरपि तयोरपि क्रियात्वात्, साध्यत्वेनासम्बन्धोपादानसाम्यो भाव [illegible] सम्बन्धोपादानसिद्धभावो द्रव्यम्, अभिधानस्याभिमान् भावः सिद्धसंख्याविभक्तिमत्त्वम्, अक्रियाभिधायको भाव. सिद्ध-25 रूपत्वं द्रव्ये मूर्ते भाव अमूर्ते द्रव्यभिन्नत्वेन द्रव्यभावसम्बन्धेऽनभिमुख्यभावात एव भिन्नं न तु वस्तुभेदेन तदुभयोर्विरन्विनैव—सिद्धमन्यदिति । भावाभिमुख्यादिति प्राप्यभावस्याभिमुख्यादित्यर्थः । भाविना तत्र भाष्यकारेण विचारद्वारेण समर्थितं द्वैतादीनां धातुत्वं निराकर्तुं भाष्यानुक्तिमत्र प्रवर्तयति—यथा चेति । प्रवृत्तिविशेषस्यैव धातुत्वस्याभिधीयते तथैव दोष. अन्यथा मत विशेषस्य अनर्थकमभिधेयं भवान् दोषवाचो इति भाष्यकारः इत्यादि विशेष इतीति । व्याख्याय विशेषपदार्थं द्वैतादीनां पदे—य उपादीयमान इति । द्वैतादयोऽपि व्यावर्तकत्वेनान्यादिति इत्येव 30 चैव धातुत्वमिति भाष्यकार आह—यथैवमिति । द्वितीयविशेषग्रहणप्रयोजनाभावेऽपि देवदत्तादीनां धातुत्वं दुर्वारम्, तेषामनुपस्थितिवा प्रवृत्तिविशेषत्वादिति दोषमभिधाय भाष्यकार उभयोरपि व्याख्ययोर्दोषमाह—एवमिहापीति । नतु प्रवृत्तिविशेषस्य

---

१ लि. क. [illegible] ।

यथा च तत्रोच्यते नैष दोष इत्यादि, एवं दोषेऽभिहिते स्यान्मतं प्रवृत्तिसामान्यनिवृत्त्यर्थं विशेषग्रहणप्रयोजनदोषं परिहरामीति विशेष इति भवतः कः सम्प्रत्ययः ? इति प्रश्नोपक्रमं दोषवादिनैव परिहारमभिधापयिष्यतस्ते दोषवादी किल ब्रूयात्—य उपादीयमानोऽन्यं निवर्तयतीति परो ब्रूयात्—यद्येवं भूवादयोऽप्युपादीयमाना विशेषान् निवर्तयन्तीति, तर्हि गच्छत्यादयो विशेषा निवर्त्यन्ते न गच्छति न शेते न भुङ्क्ते पचति एवास्ति भवति विद्यत एव केवलमिति, तस्मादुपादीयमाना गमनादीन् विशेषान् 5 निवर्तयन्ति भूवादयस्तिष्ठत्यादिवत्, यथा चोक्तं भाष्यकारेण 'सामान्यमपि यथा विशेषस्तद्वत्' (महाभा० अ० १ पा० २ सूत्रे २४) इति ज्ञापकमिदमिति, गच्छत्यादिविशेषोपादीयमानत्वे विशेषनिवृत्तिहेतुत्वात् तिष्ठत्यादिनिवृत्तिहेतुगच्छत्यादिवत्, ततश्चैषां सिद्धा धातुसंज्ञा—भूवादीनामिति, यथा तत्र प्रवृत्तिसामान्य निवृत्त्यर्थे विशेषग्रहणे परिहार एवमिहापि प्रत्युच्यते—द्रव्यनिवृत्त्यर्थेऽपि विशेषग्रहणे परिहार उच्यते, प्रत्यु- च्येत सत्ता सर्वभावानां प्रवृत्तिसमन्वयादेवमत्र इत्यपि नाप्रवृत्तिकं वस्तु तस्मात्तन्निवृत्त्यर्थं सर्वमेतत् 10 न्याय्यानुगुण्यात्तु नायं विशेष इत्येतदर्थेऽपि विशेषग्रहणे वैयर्थ्यस्य क्रियात्वं स्यात्, भूवादीनां तद्वत्क्रिय त्वात् [धातु]संज्ञा मा भूत्, तत्सम्योपादानसिद्धवादप्रयत्नानर्थक्याद्[वा] विशेषोपादाने कृते स एव प- रिहार उच्यते त्वया, विशेष इति भवतः कः सम्प्रत्यय इत्यादि यावत् सिद्धा धातुसंज्ञा, एवं परिहारद्वयेऽपि समानमित्युत्तरमुच्यते—एवमुच्यमाने अन्यत्समूहस्य एव दृष्ट—नन्वित्यनुज्ञापने—अनुज्ञात त्वयैव यस्य स्वपक्षक्षेत्रस्य वर्धनशीलस्य स्ववचनसलिलसेकेन फलमभिव्यक्तं, तद्दृणोति स्वारयम्—नन्वस्मा- 15 भिरप्यभिहितं प्रवृत्तिरेव प्रवृत्तिविशेष इति—यदुच्यते भूवादिसामान्यमुपादीयमानं गमनादिविशेषं निवर्तयतीति तदयुक्तं यदि भूवादिसामान्यव्यतिरेकेण गमनादिविशेषः स्यात्, स तु सामान्यमेवेत्युक्तम् तस्मात् सामान्यविशेषाभावात् उपादीयमानं विशेषान्निवर्तयितुमर्हति, यदुष्णादिविशेषाणि च ध्ववृत्ति

क्रियात्वे स्थानीनां धातुत्वं न स्यात् तेषां प्रवृत्तिविशेषाभावत्वादिति यदुक्तं भवतो विशेषपदेन किमभिप्रेतमिति दोषवादिनैव परिहारमभिधापयितुमनसे भाष्यकारो वार्तिकं पृष्टवानिदम्—सामान्यमसिति अर्थ हि भाष्यकृता का पुनः क्रिया नाम भवान्— 20 नामयतीति वक्तोऽन्यत् धातुसंज्ञा न प्राप्नोतीति । परोक्तिं प्रदर्शयति—य उपदीयमान इति उक्तं हि भाष्यकृता परोक्तिः 'न ब्रूमः पचामि क्रियेति किं तर्हि ? पचत्यर्थं प्रवृत्तिविशेष क्रिया अन्यथा हि पचामि भुञ्जीत्वे प्रवर्तते अन्यथा च मांसीदने' इति । तामेव युक्तिं भाष्यकार० स्वयं दर्शयति—यद्येवं भूवादय इति अर्थ च भाष्यकृता 'यद्येवं तिष्ठत्यादीनां धातुसंज्ञा अन्यथा हि पचत्यादयो भवन्त्येऽन्यथा हि तिष्ठती' इति । तिष्ठत्यादिष्वपीति उक्तं हि भाष्ये 'एवं तर्हि क्रियावान् क्रिया निर्वर्तिका भवति इत्थं इत्थंक निवर्तकम्, एवं हि कश्चित् कश्चित् पृच्छति किमयमस्तौ देवदत्तः व्यापिरिति 25 स आह—भवत इति अपर आह—अवतीत इति अपर आह स्थित इति स्थित इत्युक्ते सर्वं तेषामपि भीमतेव निवृत्तिर्भवति' इति एवं च क्रिया क्रियान्तरापादकस्य प्रवृत्तिविशेष उच्यते तत्र निवर्त्त धातुत्वम्, तथा च क्रियावत्या क्रिया क्रियान्तरनिवर्तकत्वान् तिष्ठत्यादिनिवर्तकत्वप्रसिद्धवत् गैरस्तैव इत्थंवत्, इत्थं हि इत्थंक निवर्तकं न तु स्थितान्तरस्य वर्भितत्वकथानुगुण्यादिति भावः । एतच सामान्यस्य विशेषत्वमपि द्वितीयम्यान्यायां देवदत्तादेर्भवस्यापि प्रवृत्तिविशेषत्वाद्धातुत्वं भवत्वत इत्याह—एवमि हापीति । एवमपि प्रवृत्तिमात्रत्वात् सामान्यमात्रतिरिक्तविशेषाभावात् विशेषसम्भावनामात्रेण धातुत्वं भवतीति प्रत्युच्यत्वमि- 30 त्यरेव तत्रापि प्रत्यवस्थानमिति इत्येतदपि व्याख्येयोपेक्षायां प्रत्यवस्थानमुद्भावयति—एवमुच्यमान इति । यत्त्वदुक्ती—तस्मादिति

---

१ सि क, भवतः । २ सि क. 'हात्मेवेहापि' । सि क मुत्तरमिदम् । ३ सि चास्मात् ।

विशेषत्वाभावादुभयत्र परिहारे विशेषग्रहणा[न]र्थक्यमेवदत्तक्रियात्ववृत्तावक्रियात्वदोषापादनवत्ता एवेति, तदुपसंहरन्नेवाह कृत्वा प्रवृत्तिमात्रत्वेऽत्यादि गतार्थं यावदनर्थकमुभयोरपि व्याख्यानाविरुद्धयोरिति, एवं तावद्विशेषग्रहणमनर्थकम् ।

न केवलमनर्थकमेव किं तर्हि ? अनर्थोऽर्थमपीत्यत आह—

5 न चाफलमेव, अनिष्टकृदपि, एवं देवदत्तस्य क्रियात्वं स्यात्, अन्यनिर्वर्तनप्रवृत्तिविशेषत्वात्, पचादिवृत्तावितिवदिति, येऽप्यमी भूवादयस्तेऽपि अक्रियात्वात्तदन्यधातुसंज्ञा च स्यात्, सर्वमेवसम्बन्धानुगुणविशेषत्वादेवदत्तवदेव ।

न चाफलमेवानिष्टकृदपीति, तदनिष्टकृत्त्वं साधनेनैव भाव्यते—एवं देवदत्तस्य क्रियात्वं स्यात्, अन्यनिर्वर्तनप्रवृत्तिविशेषत्वात् पचादिवृत्तावितिवदिति प्रवृत्तिविशेषत्वमन्यत्वं तन्निर्वर्तनत्वेऽपि इत्य-
10 न्यस्य प्रवृत्तिसामान्यव्यतिरिक्तस्यार्थस्याभावादेवानुक्तमप्युपगम्यापि दोषः—देवदत्तः क्रिया स्यात्, अन्यनिर्वर्तनत्वे सति विशेषप्रवृत्तित्वात्, स हि गच्छत्यादिविशेषनिर्वर्तनो धावनादिविशेषनिर्वर्तनश्च सामान्यत्वात्, पच्यमानत्वे सत्यन्यनिर्वर्तनत्वात् प्रवृत्तिविशेषश्च, ततश्च पचनादिर्निर्वर्त्यत्वादिवत् क्रिया, क्रियात्वाच्चाप्राप्तिः अस्य च धातुसंज्ञा पूर्वमक्रियात्वस्याभ्युपगमेन, पचत्यादिवद्भूवादयः तद्वदेव देवदत्तश्च इति एवं क्रियैवेत्यापन्नं अनिष्टमेव तदापद्येतेति, येऽप्यमी भूवादयस्तेऽप्यक्रियाः, तदन्यधातुसंज्ञेत्यादि,
15 सर्वमेवसम्बन्धानुगुणविशेषत्वादेवदत्तवदेव, पचादीनाञ्च गमनादिसर्वधात्वर्थव्याप्तिरस्य प्रागुपपादितत्वात् सिद्धोद्भूतत्वात् साधीयः साधनमिदमपि प्रत्यक्षसिद्धत्वादन्यतरोक्तावद्विविधक्रियाव्यतिक्रमकृतत्वाच सर्वनामसम्भूता च स्यात् ।

सामान्यव्यतिरेकेण विशेषाभावादुपादानमस्यार्थे विशेषणं न किमपि व्यावर्तयतीति सर्वेषां प्रवृत्तिसामान्यसमत्वात्, बहुत्वादि विशेषणं बहुत्वादिसमभिव्याप्त्या वा प्रवृत्तिविशेषत्वमप्यतीति भाव । विशेषणस्य वैयर्थ्यमेव केवलमत्र न दोषोऽपि तु
20 अनिष्टकृत्त्वमपीत्याह—न चाफलमेवेति । यद्यपि इत्यादिना प्रवृत्तिसामान्यव्यतिरिक्तमपि विशेषमिव दर्शितं तथापि ते अनुपपन्नापि दोष एवेत आह—प्रवृत्तिविशेषत्वमिति । सामान्यं हि विशेषात्मकं अत एव देवदत्तोऽपि पचनादिक्रियाविशेषान् गमनादिविशेषांश्च निर्वर्तयति, तथा पचमानं तदन्यानि निर्वर्तयतीति प्रवृत्तिविशेषोऽपि अतश्च पचनादिवद् अन्यनिर्वर्तनत्वे सति विशेषप्रवृत्तित्वात् पचनादिवत्पच्यमानत्वे अन्यनिर्वर्तनत्वाच देवदत्तादि इत्थं क्रिया स्यादित्याह—देवदत्त इति । इत्थं ... निर्वर्तकत्वं तस्य ... सामान्यत्वादिति सामान्यं हि विशेषमात्र निर्वर्त-
25 यतीति भाव । किञ्च भूवादीनामपि सर्वसम्बन्धानुगुणत्वेऽपि विशेषत्वे देवदत्तादिवत्क्रियात्वेन धातुत्वं न स्यादित्याह—येऽप्यमीति । ननु भूवादेः सर्वसम्बन्धानुगुणत्वमसिद्धमिति चेत्तत्राह पचादीनाञ्चेति । प्रागुपपादितत्वादिति अन्यत्र ... पूर्वोक्तप्रकारेण ... सिद्धिरिति भाव । सर्वनामसम्भूता चेति इह प्रवृत्ति विशेषस्य ... सर्वे तथापि प्रतिपत्ति ... एवञ्च प्रवृत्तिसामान्य-
मात्र ... प्रवृत्तिविशेष ... प्रवृत्तिसामान्यमात्रावगाहनी तत्र च सर्वविशेषान्वयित्वात् सर्वनामैव सर्वनाम
30 प्रवर्तते ... हि ... सर्वनामत्वप्राप्तिः न तथा पचादीनामपि सर्वविशेषान्वयित्वेन ...

---

१ सि क. ॰भावादेवेत्युक्तम् । २ सि. क. पचनादिविशेषत्वात् सत्यन्यनिर्वर्तन । ३ सि क. ॰निर्वर्तनत्वे ।
४ सि. क. ।

यत्तु पुनः पचादिविशेषनिवर्तकत्वाद्भूतादयो धातुसंज्ञा भवन्तीत्युक्ते नैव निवर्तयन्ति पचादीन् भूतादयो विरोधाभावाद्भूताद्यन्तर्भावात् पचादीनामतो न धातुसंज्ञा भूतादयः स्युरित्याशंक्य तत्प्रतिसमाधानं पुनरुच्यते निवृत्तिरत्रास्माभिर्नार्थधर्मप्रकल्पिता विवक्षिता, किं तर्हि? पचतीत्यादिशब्दधर्मप्रकल्पिता सा विज्ञानप्रवृत्तिनिवृत्तिमात्रकृता, यथा देवदत्ते सर्वधर्मसम्बन्धिन्यपि पचति देवदत्त इत्युक्ते गच्छति तिष्ठत्यस्ति शेत इत्यादिक्रियाकलापं निवर्त्य देवदत्तं पचतिशब्दो पचनक्रिययैव सम्बन्धयति, तद्विषयैकविज्ञानाधानहेतुत्वात्, अयमत्र धर्मो भूतादीनामप्यविशिष्ट इति ।

यत्तु पुनरित्यादि यावदयमत्र धर्मो भूतादीनामप्यविशिष्ट इति, पचादिविशेषनिवर्तकत्वाद्भूतादयो धातुसंज्ञा भवन्तीत्युक्ते परस्याशङ्का स्यात्—नैव निवर्तयन्ति पचादीन् भूतादयो विरोधाभावेन भूताद्यन्तर्भावात् पचादीनामतो विशेषनिवर्तकत्वाभावात् न धातुसंज्ञा भूतादयः स्युरित्याशंक्य तत्प्रतिसमाधानं पुनरुच्यते न वयं वस्तुन्यसद्भावगतनिवृत्तिं ब्रूमः—निवृत्तिरत्रास्माभिर्नार्थधर्मप्रकल्पिता विवक्षिता, किं तर्हि? शब्दधर्मप्रकल्पिता विवक्षिता, अर्थगता हि निवृत्तिरसद्भावजनिता घटपटादिवदेकत्वासम्भवात्, शब्दगता तु विज्ञानप्रवृत्तिनिवृत्तिमात्रकृता सा देवदत्ते सन्निहितसद्भावगतिस्थितिशयनभुक्त्यादिसर्वधर्मसम्बन्धिन्यपि—गच्छति देवदत्त इत्युक्ते तिष्ठत्यास्ते शेते इत्यादिक्रियाकलापं निवर्त्य देवदत्तं गच्छतिशब्दो गमनेनैव सम्बन्धयति, तद्विषयैकविज्ञानाधानहेतुत्वात्, न तथा वस्तुनिवृत्तिः सम्भवति सदवसन्निहितसर्वधर्मात्मकत्वाद्देवदत्तस्य, तदुदाहरति—किं तर्हि? पचतीत्यादि गतार्थमुदाहृतार्थसम्भवादि यावदभिधेयोऽर्थः, अयमत्र धर्मो भूतादीनामप्यविशिष्टो वर्तत इत्येतस्य इत्यादयोऽपि शब्दाः क्रियान्तरनिवृत्तिविज्ञानावसानधर्माणो न वस्तुगतान् धर्मान्निवर्तयितुमलम्, शब्दानां बुद्धिप्रवृत्तिनिवृत्तिक्रियायां प्रभुत्वात्, वस्तुप्रवृत्तिनिवृत्त्युपरमकृतत्वादिति ।

अथ ब्रूमः वस्तुनः प्रवृत्तेः सर्वप्रवृत्तिविशेषसहितायाः पदान्यनुज्ञातत्वान्नावितत्वाच्च

मात्रप्रसञ्जनदर्शनत्वात् सर्वासामितरप्रवृत्तित्वाच्च सर्वासाम् स्यादिति प्रतिभाति । प्रकारान्तरेण इदानीमा समर्थितं धातुत्वं भूतादीनां समर्थनप्रकारमेव दर्शयति—यत्तु पुनरिति एतावता पचादिविशेषान् निवर्तयन्ति सर्वमेकपदं [illegible] निवर्तते, अन्यथा प्रवृत्तिविशेषाणामपि [illegible] विरोधाभावात् [illegible] । तत्र नैयायिकप्रमाणं समाधानं प्रकटयति—तत्प्रतिसमाधानमिति । वस्तुन्येव निवृत्तिविधानादेव सर्वेषामितरेतर [illegible] परस्परं निवर्तयन्ति [illegible] निवृत्तिरत्रेति । वस्तुन्येकधर्मसम्बन्धिन्यपि शब्दानां [illegible] तत्र प्रवर्तनम्, यथा देवदत्ते [illegible] इत्युक्ते [illegible] निवर्तते न [illegible] दर्शयति—देवदत्त इति । एवं वस्तुनः [illegible] विशेषसहितस्यैव सामान्यस्य समर्थितत्वाद्भूतादीनां पचादीनां धातुसंज्ञा प्राप्नोति न वा [illegible] तथैव [illegible] अथ ब्रूम इति । कथं नास्ति इत्यत्राह—सम्भावितैव हीति निवृत्तिरत्रास्माभिर्नार्थधर्मप्रकल्पिता किं तर्हि? पचतीत्यादि-

---

१ सि. क. यत्तु पुनः । २ सि. क. °त्वाच्च । ३ सि. क. भूतार्थं च वस्तात् ।

क्रियासामान्यं भूतादीनां पचादीनां वा धातुसंज्ञा प्राप्नोति न प्राप्नोतीति, वैधर्म्येण सर्वेषां धातूनामसत्त्वमिति सम्प्रवृत्तिसामान्यक्रियाभिधायकत्वानतिवृत्तः ।

अत्र ब्रूमो वस्तुनः प्रवृत्तेरित्यादि, यावद्वैधर्म्येणेति, अपरिसमाप्तमिदं वचः तस्यैव वस्तुप्रवृत्तेः सर्वप्रवृत्तिविशेषपरिहारेण यथाभ्युपगतत्वादपरिमितत्वात्—सम्भावितैवं हि वस्तुप्रवृत्तिः 5 सर्वप्रवृत्तिविशेषास्मिन्नेष्वतीतविचारेषु विस्तरेण चर्चितार्थत्वात् कथं? विशेषवाक्यव्यवहारो विशेषाभ्युपगमविवृत्तिविषयो न वस्तुन्यसम्भवनिर्भेदात्मके प्रवर्ततीति भावयता भवतैव सुभावितत्वात्, क्रियासामान्यं भूतादीनां पचादीनां वा धातुसंज्ञा प्राप्नोति न प्राप्नोतीति, सर्वेषां धातूनामसत्त्वमिति सम्प्रवृत्तिसामान्यक्रियाभिधायकत्वानतिवृत्तेर्वस्तुव्यवहारे द्रव्यव्यवहारे यदि न किञ्चित् प्रसिद्ध्यति, तथा तु पुनरसद्द्रव्यविषयत्वाद्वाग्विज्ञानं समस्तार्थविषयं व्यवस्थापितं वस्त्वसंस्पर्शित्वप्रसङ्गेन ।

10 प्रकृतमुच्यते—

योऽसौ मयाऽऽद्युद्दिष्टो विधिनियमात्मोभयनयः स एव निर्दिष्टः, नैगमदेशत्वात् द्रव्यार्थोऽयम् द्रव्यमपि भावसाधनम्, सैष द्रव्यता, तत्त्वमत्, पदार्थौ द्रव्यक्रिये, वाक्यमस्याद्वाक्यः, तदर्थं उभयोभयभाक्, नयविनिर्गमसूत्रं 'अत्थित्तं अत्थित्ते परिणमति' इति ।

योऽसौ मयाऽऽद्युद्दिष्टो विधिनियमात्मोभयनय इति, विधिश्च नियमश्च सर्वत्र 15 द्रव्यं क्रिया चेति विधिनियमं द्रव्यैकत्वाभावात् स एव निर्दिष्टः—प्रत्यवधीर्यते, केयं पुनरयमार्योऽभिहितानां नयानां भेद इत्यत्रोच्यते नैगमदेशत्वाद्द्रव्यार्थोऽयं न पर्यायार्थः, द्रव्यपर्यायसंगृहीतानन्तभेदार्थे द्रव्यार्थभेदेषु नैगमसङ्ग्रहव्यवहारेषु यो नैगमो नैकभेदस्तस्यैकदेशोऽयं यदेव द्रव्यं, 'एक्केक्को य सयविहो सत्तनयसया हवंति एमेव' (आ नि २२६४) इति वचनात्, द्रव्यकर्मा वि-

---

[illegible] भाव । एतदेव प्रत्याह—विशेषेति [illegible] 20 [illegible] न भवति पठतीति विशेषवाक्यव्यवहार एव [illegible] निर्भेदम् [illegible] वस्तुप्रवृत्तेर्भेदस्य [illegible] धातुसंज्ञां प्राप्नोति वा न वेति भावः । भूतादीनामिति तेषां [illegible] पचादीनामपि [illegible] धातुत्वं न स्यात् [illegible] धातुत्वं स्यात् किन्तु [illegible] धातुत्वं [illegible] । सर्वे धातवो [illegible] सामान्यवचना इति [illegible] भावयतो [illegible] वस्त्वसंस्पर्शित्व [illegible] 25 [illegible] तथा [illegible] इत्याह—तथा तु पुनरिति [illegible] इति तस्मात् [illegible] एव न [illegible] भावः । तदेव द्रव्यं क्रिया चोभयं भाव इति [illegible] तदेव ते निर्दिशन्नाह—योऽसाविति । [illegible] इत्याह—नैगमदेशत्वादिति [illegible] नैगमस्यापि [illegible] नैगम- [illegible] द्रव्यपर्यायात्मा [illegible] नैगमसङ्ग्रहव्यवहारा द्रव्यार्थभेदाः, 30 तेषु प्रथमो [illegible] नैगमस्यैकदेशो [illegible] इति भावः । [illegible] नैगमादीनाम् [illegible] आह—एक्केक्को य

---

१ सि क. प्रवृत्तिरित्यादि । २ सि यथास्वेव हि वस्तुप्रवृत्तिविशेषाभिक० । क यथास्वैव हि च वस्तुप्रवृत्ति सर्वप्रवृत्तिविशेषाभिके । ३ सि क. कथ ।

साधनोऽत्राभिप्रेत इति चेदुच्यते—द्रव्यमपि भावसाधनं यत्तद्भूयते केनापि यो द्रवति गच्छति सततं प्रवर्तते तस्य यद्द्रवणं गमनं सततप्रवृत्तिः स भावः तद्भवनं, तत्साधनो द्रव्यशब्दः कर्तृसाधनाविनाभाविभावसाधनव्याख्यानस्य सोपपत्तिकस्य विस्तरेण कृतत्वात्, सैव द्रव्यता, तस्मात्— द्रव्यक्रियात्मद्रव्यता परस्पराविनाभाविनी, करणादीनां तदव्यतिरिक्तस्वरूपत्वात् सर्वत्र घटपटादिबीजाङ्कुरादिषु च सर्वकालमस्यस्य भावितत्वादिति, पदार्थो द्रव्यक्रिये, उक्तवदिति वर्तते, वाक्यमाख्यातशब्द इति, 5 आख्यातं साव्ययकारकं वाक्यमेकतिङिति च वाक्यम्, तदर्थं वक्ष्यो[ऽयमाह]—वाक्यार्थं वक्ष्योऽयमाह द्रव्यक्रियाद्वयात्मकं वस्तु भवति वाक्यार्थ इति विस्तरेणोक्तोऽनेन विधिनियमभङ्गेन नैगमैकदेशेन द्रव्यार्थेन, नयविनिर्गमसूत्र—'अस्थिरं अस्थिरे परिणमति' (भ श १ उ० १ सू० ११) इति, अस्थिरो भावो भावेऽस्थिरे परिणमति, भावो भाव एव सततं वर्तते, परितः समन्तान्नमति परिणमति एवं च भावमापद्यते तदा कर्तृसहितं चेति । 10

उभयनयः पञ्चमोऽरः परिसमाप्तः ॥

इति । एतच्चानुसारेण द्रव्यशब्दं साधयति द्रव्यमपीति । भावसाधनमिति मूलकारोक्तमाख्यपदार्थमाह—यत्तद्भूयत इति, अनेन भावस्य भावे व्युत्पत्तिरुपदर्शिता अथ कर्तरिव्युत्पत्तिं दर्शयति—यो द्रवतीति । पूर्वमपि व्युत्पत्तिरुपदर्शिता सम्बन्धिता चेत्याह—कर्तृसाधनेति । द्रव्यं भवतीति विशेषणविशेष्यभावोपगमात् द्रवतीति द्रव्यमिति प्रकृतिप्रत्ययार्थभेदोपगमाच्च द्रव्यक्रियोभयात्मकतायाः पूर्वं वर्णितत्वं सूचयति—सैवेति । पदस्यार्थमाह—पदार्थ इति । वाक्यं दर्शयति—वाक्यमिति 15 'आख्यातशब्दो नियतं साधनं यत्र गम्यते । तदप्येकं समाप्तार्थं वाक्यमित्यभिधीयते ॥' इति वाक्यपदीये यथा वर्तीत्याख्यातमात्रे प्रोक्ते देवो वर्षतीति कर्तृकर्माक्षेपात् परिपूर्णार्थत्वे यथा वर्षति देवो वर्षतीति वाक्यं तथा तदप्येकं पदं परिपूर्णं वाक्यमेवाभिधीयत इति तदर्थः । व्याचष्टे—आख्यातमिति आख्यातमिति पदस्य साव्ययकारकमिति विशेषणविशिष्टस्य वाक्यत्वापत्तेर्मूलानुगुणं न प्रतिभाति आख्यातं साव्ययकारकविशेषणमेकतिङिति च वाक्यमिति कारिकान्तरीयं वाक्यान्तरेण वाक्यपदीयप्रसिद्धव्याख्यानस्य बाहितत्वात् । योऽत्र मते वाक्यार्थं इत्याह—तदर्थं इति द्रव्यक्रियात्मको 20 वाक्यार्थः एव इति च तिष्ठतीति वा देवदत्त नामपदाद्व्याख्यातपदाद्वा द्रव्यक्रियोभयात्मकविशिष्टार्थप्रतीतेः प्रागुपपादितत्वात्, न केवलमेव एव इति नामपदस्य तिष्ठतीत्याख्यातपदस्य वा प्रयत्ने द्रव्यक्रियोभयबोधस्याननुभवात्मकमिति वाच्यम्, विशिष्टार्थप्रतीतस्य केवलस्य एव इति पदस्य तिष्ठतीति पदस्य चान्यत्वात्, केवलं वाक्यत्वेन तिष्ठतीति वाक्येऽन्वेतव्यमभिमन्यते एवं च द्रव्यमानमभ्योगादपि विशिष्टार्थप्रतीतेर्द्रव्यक्रियोभयात्मकत्वेन योऽयं प्रयोगो वाक्यान्तरस्य प्रविष्टस्य इति प्रतीत तिष्ठतीति च प्रयुज्यते द्रव्यमानमभ्योगाच्च तिष्ठतीति प्रतीतिविषयार्थप्रतीतिरर्थप्रकरणादितो 25 भवतीति नानियतार्थत्वेन द्रव्योर्विस्तरेण पूर्वमुपपादितमिति सूचयति—विस्तरेणेति । एतच्चन्द्रकमूलमाषयं प्रदर्शयति—नय विनिर्गमसूत्रमिति । भावभूतत्वमभिप्रेत्याह—भावो भाव एवेति । कर्तृव्युत्पत्तिप्रदर्शितार्थमाह—परित इति ॥

इति विजयलब्धिसूरिविरचिते विषमपदविवेचने नयचक्रस्य पञ्चमोऽर उभयनयः समाप्तः ॥

---

१ सि क. °मारकवाक्यमेकमिति ।

षष्ठो विधिनियमविधि

एवं विधिनियमभङ्गारे द्रव्यक्रियासमभावे संहृते षष्ठनय आह—

नन्वेवमुभयमप्यवस्तु, अनुपपन्नस्वावस्थत्वात् खपुष्पवत्, स्वा अवस्थाः स्थित्युत्पत्तिविनाशा द्रव्यस्य वा स्युः क्रियाया वा, ता यदि भावस्य ततो द्रव्यमनवस्थमिति द्रव्यप्रभेदा-
5 सम्भवः खपुष्पस्येव, ततश्च सर्वप्रभेदनिर्भेदं बीजमिति द्रव्यलक्षणहानिः।

नन्वेवमित्यादि, विधाद्यभयं दोषापादनसाधनम्, उभयमपि—द्रव्यं क्रिया चेति, अवस्तु, अनुपपन्नस्वावस्थत्वात्—अनुपपन्ना स्वा अवस्था अस्य तद्भावात्, अनुपपन्नस्वावस्थत्वात्, खपुष्पवदिति, कास्ता अवस्थाः? उच्यते स्वा अवस्थाः स्थित्युत्पत्तिविनाशाः, ताश्च द्रव्यस्य वा स्युः क्रियाया वा, किञ्चातः? ता यदि भावस्य—ताः स्थित्यादयः प्रागुक्तवत्[भवनादिमा]त्रत्वसिद्धिवत्स्युस्तन्मयक्रियाया
10 धाराः क्रियायाः द्रव्यस्येऽवस्था इति, ततो द्रव्यमनवस्थं प्राप्तम्, भवनात्मकत्वादुभयोरप्यनवस्थत्वे [illegible] पर्यायावस्थाव्यतिरिक्तद्रव्याभावात्, भवतु द्रव्यमनवस्थं को दोष इति चेदुच्यते द्रव्यमनवस्थमिति द्रव्यप्रभेदासम्भवः प्राप्तः, इतिशब्दस्य हेत्वर्थत्वादनवस्थत्वादित्यर्थः, द्रव्यप्रभेदा रूपादिगत्यादिविवर्त्ताः ते न सम्भवन्त्यनवस्थत्वात् असत्त्वात्, खपुष्पस्येव, ततश्च यदुक्तं द्रव्यस्य लक्षणं [तस्य] हानिः, कतमत्तदिति चेदुच्यते—सर्वप्रभेदनिर्भेदं बीजमित्यस्य, तस्याभावादि द्रव्यमनवस्थत्वात् खपुष्पवत्।

15 [illegible] परस्परनिरपेक्षत्वात्तयोर्द्रव्यक्रिययोरुत्पत्तिस्थितिविनाशावस्थयोरभावं अनुमानतः परतः [illegible] गुणप्रधानभावेन द्रव्यादि तत् परत [illegible] एकतरपि भवतीति विधिनियमे [illegible] विधिनियमविधिरर्थमनुवदति—एवं विधिनियमभङ्गारे इति। एतस्मिन् [illegible] नन्वेवमिति द्रव्यक्रिययोः परस्परनिरपेक्षत्वभेदमनुक्तं प्रपञ्चय [illegible]। [illegible] अनुपपन्ना इति [illegible] विनाशाः। [illegible] सर्वप्रभेदनिर्भेदं बीजं द्रव्यमिति द्रव्यलक्षणम् [illegible]
20 [illegible] न [illegible], तत्र स्थित्युत्पत्तिविनाशात्मका अवस्थाः [illegible] किं क्रियायाः [illegible] [illegible] प्रतिपत्तव्यं [illegible]—किञ्चात इति, ता द्रव्यस्य क्रियाया वा भवन्तु [illegible] किं वा [illegible] । [illegible]—ता यदीति। तथाभूतेति [illegible] [illegible] । [illegible] द्रव्यस्य [illegible] [illegible] । द्रव्यलक्षण-
25 [illegible] इति । [illegible] इति [illegible] द्रव्यमनवस्थमितीति। रूपादिगत्यादिविवर्त्ता इति [illegible] [illegible] [illegible] । द्रव्यस्य [illegible]—तस्येति । [illegible] [illegible]

1 [illegible]।

ततः किं प्राप्तम् ?—

भाव एव तु स तथाभूत आपद्यते, तद्भेदस्य तदात्मकत्वात्, मृद्वत् ।

भाव एवेति, भाव एव तु स तथाभूत आपद्यते—द्रव्य क्रियैवापद्यते, कस्मात् ? तद्भेदस्य तदात्मकत्वात्, स्थित्युत्पत्तिविनाशा हि द्रव्यमेवाभिमता द्रव्यस्यैव[।]भेदात्मनो भवन्ति तत एवत् योगापन्न क्रियाया आत्मेति, क्रियैव च द्रव्य संज्ञामात्रभेदात्, मृद्वदिति दृष्टान्तः, यथा मृद्भेदाः पिण्डशिवकादयो मृदात्मकाः सन्तो मृद्रूपा एव, तथा स्थित्यादयो द्रव्यभूतमात्रभेदा एवेति द्रव्याभावेऽपीष्टत्वा स्थित्यादयः क्रियाभेदा इत्यापन्नाः ।

यदपि च कल्पितं प्रवृत्तिसामान्यव्यतिरेकेण कारकवत्ता ओदनादिफलोद्देशिन्याः परिग्रहार्थं विशेषग्रहण तदपि न क्षमम्, कस्मात् ?—

प्रवृत्तिमात्रवचनात्तु मत्पक्षे प्रवृत्तावेव व्यतिरेकसम्भवः, तस्मात्तत्रादेव सर्वस्य प्रकृत स्याद्द्रव्यं भाव इत्येतस्यागाद्द्व्यविभागवचनं व्यर्थम्, ततश्च विभागेन लक्षणाभावात्तयोरभावः खपुष्पवत् तदभावात् क्रिया कुतः ? तथाभवनक्रियासन्निधिलक्षण द्रव्य प्रवृत्तिसामान्यञ्च कुतः ? तथाभवनविनाभूतत्वात् खपुष्पवदेवेति सर्वनिर्मूलता चैवम्, अभ्यक्तिरप्यसन्निहित स्यात् खपुष्पवत् ।

(प्रवृत्तिमात्रेति) प्रवृत्तिमात्रवचनात्तु मत्पक्षे प्रवृत्तावेव व्यतिरेकसम्भवः—प्रवृत्तिसामान्यमेव भाव इत्युक्तत्वात् विशेषास्तत्रैव सम्भवन्ति ततोऽस्य व्यतिरेकसम्भवात्, यदप्योदनादिफल तद[पि] प्रवृत्तिसामान्यमेव, तस्मात्तन्मात्रादेव—क्रियाया एव सर्वस्य प्रकृतत्वात् द्रव्य भाव इत्येतस्यत्कम्, तस्यागाद्द्व्यविभागवचनं व्यर्थ—द्रव्य क्रिया च वस्तिवस्तुमयाभ्युपगमो मूलत एव विघटते, ततश्च तथा भवनेन प्रवृत्तिलक्षणेन विना भूतस्य अभिधानमपि निर्मूलम्, ततश्च द्वे अपि द्रव्यक्रिये विभक्ते न

सर्वमेवाभावात्मभूतत्वात् पिण्डशिवकादीनां भेदाना मृदात्मकत्वं आत्मभूतस्य माहात्म्यात्—भाव एव रिवति च इति तथाप्येव द्रव्यं परामृश्यते विशेषाभावात् तुल्यत्वात् । हेतुमाह—तद्भेदस्येति हितीयतत्पुरुषेण क्रियाया ग्रहणम्, द्रव्यादीनां पीठादयः पचिपच्यादयो भेदाभिमताः स्थित्युत्पत्तिविनाशलक्षणा आत्मेत्यतो द्रव्यमेवाभिमताः तस्मात्तेषामात्मा द्रव्यं, द्रव्याभावे ते च क्रियाया एव भवेयुः केवलं संज्ञाभेदाभावेनैव द्रव्यमित्युच्यते भवक्रियेव लक्षिताः कथितेति भावः । दृष्टान्तमाह—यथेति अथवा द्रव्यभेदत्वेनाभिमता द्रव्यादयः पच्यादयश्च क्रियात्मका एवा इति तदात्मभूतत्वादपि क्रियात्वं तुल्यमिति भावः । ननु भवतेव भवति भवत्सामान्येन हि एवादि केनचिद्धर्मेण क्रियाविशेषणेनाविशेषाभावे भवति भावात्मकमिति भवनं प्रवृत्ति निर्दिष्टं कर्मत्वात् भवत्यवयवस्य पदार्थत्वाभावात् तस्मात्तेन तेन प्रकारेण परिणममानं वर्तमानं वस्तु भवतीत्युच्यत इत्युक्तत्वात् भवतेव विशेषसम्भवो न तु तदेवमेवमिनिर्णयादीन्यप्रमात्मप्रत्यक्षणाभिप्रायेणाह—प्रवृत्तिमात्रवचनात्त्विति भवतेव भावत्वाभेदितं । तदेव व्याचष्टे—प्रवृत्तिसामान्यमेवेति । भवतेव भेदाभ्युपगमे द्रव्यभावयोरभ्युपगमस्तावत्स्य एव तथा च यदि द्रव्यं क्रिया चेत्युभयं कथ्यत विभागो भावक्रिया यो—तस्मात्तन्मात्रादेवेति । एवञ्च तत्र द्रव्यं तथाभवनाविनाभूतसन्निधिर्मिरस्तु न भवति पचिपच्यादिरूपेण वस्तुत्वं प्रवृत्ति तेन विनाभूतत्वात् द्रव्यस्य च तथाभवनाविनाभूतत्वविविक्तत्वाभावेन तथाविधसन्निधिस्वरूपलक्षणत्वं क्रियापि

१ सि क भेदात्मानो । २ क सर्वमेवद्भूतत्वात् ।

तः तदवयोर्भेदमनुपपन्नं तदत्र विभागेन लक्षणाभावात्तयोरभावः खपुष्पवत्, तदभावात् क्रिया कुतः ? यथाभवनक्रियाऽभिविच्छिन्नं द्रव्यं प्रवृत्तिसामान्यञ्च कुतः ? यथाभवनविभागाभूतत्वात् खपुष्पवदेवेति, सर्वनिर्मूलता चैवमिति सन्निविनिर्मूलत्वात्, क्रियाया व्यक्तिर्भेदानामव्यक्तिश्च [कुतः] एव विनेत्यत आह—अव्यक्तिरव्यक्तसन्निहितत्वात् खपुष्पवत्।

5 अथोच्येत भावस्य स्थित्युत्पत्तिलयाः कल्पनामात्राः सन्निहिततथाभूतवस्तुतत्त्वव्यक्ति द्रव्यमेवोक्तवत्, ताश्च क्रिययाऽभिव्यक्तिं नीयन्त इत्यत्रोच्यते, एवं तर्हि सर्वप्रभेदनिर्भेदत्वमसत्त्वं द्रव्यस्य, क्रियायाश्चाक्रियात्वम्, सन्निहिततथाभूतवस्तुतत्त्वव्यक्तिकरत्वाभावात्, तदभावोपपत्त्यसिद्धत्वमनुपपन्नत्वावस्थत्वात्।

अथोच्येतेत्यादि, साम्प्रतं भावस्य प्रागुक्तवत् स्थित्युत्पत्तिलयाः कल्पनामात्राः समनन्तरोक्तोपपत्तेर्भावात् सन्निहिततथाभूतवस्तुतत्त्वव्यक्ति द्रव्यमेवोक्तवत् सम्मूर्छितसर्वप्रभेदस्थित्यादिकास्तेषु, ताश्च स्थित्यादयः क्रियया अभिव्यक्तिं नीयन्त इत्यत्रोच्यते, एवं तर्हि सर्वप्रभेदनिर्भेदत्वमसत्त्वं द्रव्यस्य—ये स्थित्यादिभेदा द्रव्यस्यैव संवृता इति निर्भेदत्वोक्तिरभ्युपगम्यते, क्रियाभ्यत् क्रियाया अक्रियात्वम्, सन्निहिततथाभूतवस्तुतत्त्वव्यक्तिः क्रियेष्यते, ते हि भेदाः क्रिययाऽभिव्यक्त्वे भवेयुः नान्यथा क्रियाभिव्यक्तेः सन्ति, तथाभूतत्वात् क्रियाया व्यक्तिकरत्वाभावस्याभाव्यत्वात् क्रिया द्रव्यवत् परविपाकवत्ता न क्रियेति, तदभावे द्रव्यस्याद्रव्यत्वात् क्रियायाश्चाक्रियात्वात् तदुपपत्त्यसिद्धत्वमनुपपन्नत्वावस्थत्वात् द्रव्यस्य क्रियायाश्च खपुष्पवदभाव इति।

भाष्यैकदेशमवतारयति—तदत्र विभागेनेति। तथाहि द्रव्ये भेदानामव्यक्तिः पूर्वं तदत्र व्यक्तिः क्रियत इति वर्ण्यते तदपि न [illegible] क्रियाया अभावादित्याह—क्रियाया व्यक्तिरिति। ननु [illegible] क्रिया [illegible] स्थित्युत्पत्ति[illegible] भिन्न[illegible] भवेयुः किन्तु [illegible] [illegible] न तु सर्वविशेष[illegible] विशेष[illegible] वस्तुभूता क्रियासामान्यात्मा विद्यते [illegible] न एव विशेषात एव सामान्यमनुमन्ये अत एव किं करोतीति प्रश्ने भवति [illegible] प्रतिवचनं [illegible] सामान्यप्रश्ने विशेषेण प्रतिवचनमयुक्तं स्यात्, अत एव विशेषवचना अपि [illegible] प्रयुज्यन्ते तस्मात् स्थित्युत्पत्तिलयाः क्रियासामान्यस्य [illegible] एव तस्य [illegible] अपि तु द्रव्यस्यैव ते इति [illegible]—अथोच्येतेति। पूर्वपक्षेण [illegible]—साम्प्रतमिति द्रव्य एव [illegible] क्रियाऽभिव्यक्त्यैव द्रव्यस्य स्थित्युत्पत्तिलयाः [illegible] न तु [illegible] क्रियासामान्यस्यैव भावाः। [illegible]—सम्मूर्छितेति सम्मूर्छिता [illegible] भेदाः स्थित्यादि[illegible]। द्रव्यस्यैव सन्निहिततथाभूतवस्तुतत्त्वव्यक्तिरूपत्वे [illegible] निर्भेदत्वं न [illegible] सर्वप्रभेदनिर्भेदत्वोक्ति[illegible]—एवं तर्हीति। [illegible] क्रियात्वं न [illegible]—क्रियाभ्यदिति। [illegible]—सन्निहितेति ते स्थित्यादयो भेदाः पूर्वं वस्तुनि सन्निहिताः क्रियया तेऽभिव्यज्यन्त इति अभ्युपगम्यते तर्हि क्रियायाः नाभिव्यञ्जकत्वं सन्निहितत्वादेव [illegible] क्रिया न क्रिय[illegible] क्रियाऽक्रिया [illegible]—ते हि भेदा इति। [illegible]

१ ऋ. XX। २ सि. क्ष. [illegible]।

अथैतद्वेदुभयं नेच्छसि भयात् ततोऽविभागावस्थत्वात् द्रव्यमसदापन्नम्, मा भूद्द्रव्यस्याद्रव्यत्वं क्रियायाश्चाक्रियात्वमिति द्रव्यमविभागावस्थं तद्व्यञ्जिका क्रियेतीष्यते ततो यदैवोत्पद्यते तदैव विनश्यति युगपदयुगपद्भाविपृथिव्यादिभेदाविभागद्रव्यस्यावस्थत्वात् ।

(अथेति) अथैतद्वेदुभयं—द्रव्यनिर्भेदासत्त्वाद्द्रव्य[त्वं] सन्निहितवयाभूतवस्तुतत्त्वस्य भावादक्रियात्वञ्च नेच्छसि, भयात् सर्ववस्तुत्वागमभयात् ततोऽविभागेत्यादि, अविभागावस्थत्वात्—विभागाः भेदाः विभागावस्थाः तदभावाद्द्रव्यमविभागमित्यसदापन्नम्, मा भूद्द्रव्यस्य—भेदासत्त्वाद्द्रव्यस्य अद्रव्यत्वमिति क्रियायाश्चाक्रियात्वमव्यञ्जकत्वात्, प्रागेव तथाभूतव्यक्तेरनर्थकत्वात्मा भूदिति, किमापन्नं ? द्रव्यमविभागावस्थं तद्व्यञ्जिका क्रियेति—क्रिया चाविभागावस्थद्रव्यविषया यथासन्निधिव्यक्तिक्रियात्वादविभागस्यैव सन्निहितस्य व्यञ्जिका हि क्रिया, ततः किमिति चेत् ? ततो यदैवोत्पद्यते तदैव विनश्यति उत्पत्तिविनाशयोरभावः सत्त्वोपलब्धिः, विविधभवदर्शनं विभागोऽनुपलब्धिरभावः, एकरूपत्वाच्च वस्तुनः अविभागव्यञ्जनाच्च क्रियाया उत्पत्तिविनाशयोरप्यभेदाद्यदैवोत्पद्यते तदैव विनश्यति, किं कारणं ? युगपदयुगपद्भाविपृथिव्यादिभेदाविभागद्रव्यस्यावस्थत्वात्—यदा चाविभागावस्थं द्रव्यं क्रिया च तद्व्यञ्जिका तदानीं युगपद्भाविनः पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशकालादिभेदाः रूपरसगन्धस्पर्शसंख्यासंस्थानादिभेदाश्च ये चायुगपद्भाविनो मृत्पिण्डशिवकादिभेदाः ते सर्वेऽप्यविभागावस्थामात्रमित्यापन्नाः, तस्मात् सर्वभेदानामविभागावस्थामात्रत्वादुत्पत्तिर्विनाशश्च युगपदयुगपद्भाविनो भेदौ, तयोश्चाविभागावस्थं द्रव्यं तत्त्वमैक्यम्, एकत्वाच्च यदैवोत्पद्यते तदैव विनश्यतीति साधूक्तम् ।

देशकालादिभेदाभावादस्त्विति चेद्भ्रमः, यदि यदैवोत्पद्यते तदैव विनश्यति ततोऽङ्कुरोत्पत्तौ तस्यैव विनाशित्वप्रसङ्गः, बीजोच्छूनमूलादिपूर्वभेदाना पत्रनालादिपुष्परभेदानाञ्च विनाशावस्थात्वादङ्कुर एवैक इत्यङ्कुरोत्पत्त्याऽप्यमङ्कुर एव विनश्यति तस्य दृष्टेष्टविरुद्धा

विभागावस्थाभावाद्द्रव्यस्य विभागाभावेन क्रियाया अव्यञ्जकत्वेन च व्यापारभाव एव स्यादित्याह—अथैतदिति । एतदेव 20 एतद्व्यक्ती द्रव्येति द्रव्यस्य निर्भेदत्वादसम्भवितव्यत्वमिति भावः । अव्यञ्जकत्वमाह—प्रागेवेति क्रियायाः प्रागेव द्रव्ये भेदा व्यक्तत्वात् क्रिया न व्यञ्जिकेति तस्या व्यर्थत्वमिति भावः । द्रव्यस्याविभागावस्थं क्रियायाश्च तद्व्यञ्जकत्वं यदीष्यते तदा दोषं दर्शयितुमाह—द्रव्यमविभागावस्थमिति । क्रिया चेति क्रिया चाविभागावस्थं द्रव्यं व्यञ्जयति सन्निहितव्यक्तित्वात्, द्रव्ये सन्निहितस्य व्यक्तिस्वभावेऽर्थक्रमत्वे द्रव्यमेव तेन तेन प्रकारेण भवनात् तस्य निर्भेदत्वानुपपत्तिरिति भावः । अविभागावस्थद्रव्यव्यक्तौ दोषमाह— ततो यदैवेति । उत्पत्तिविनाशयोरैक्यं व्यञ्जयन् यथोत्पत्तिः स एव विनाश इति तयोरविभागा- 25 वस्थामात्रत्वादैक्यमेवेति भावः । एकत्वे कारणमाह—युगपदिति । कारणार्थं स्फुटीकरोति—यदा चेति द्रव्यं हि अविभागावस्थामात्रम्, तच्च युगपद्भाविनोऽयुगपद्भाविनश्च भेदा अविभागावस्थामात्रम्, स एव हि यतोऽविभागेन वर्तन्ते तदा द्रव्यमित्युच्यन्ते सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्थायाः प्रकृतित्ववत् तयोरुत्पत्तिविनाशयोरप्यविभागावस्था द्रव्यमुच्यते तथा चावस्थावस्थावतोरैक्यात् यैवोत्पत्तिः स एव विनाशः स्यादिति भावः । अस्यविभागावस्थायां वैषम्यप्रयोजकनियतदेशकालादिभेदाभावात् यदा द्रव्यस्य सर्वात्मकत्वात् यैवोत्पत्तिः स एव विनाशः स्यात् यो देश यदा तु देशकालादिभेदोऽपि तदा यदा यत्रोत्पद्यते 30 तदा तदैव विनश्यतीति न भवति तयोर्भिन्नत्वादिति शङ्कते—देशकालादीति । पूर्वार्धं व्याचष्टे—स्यान्मतमिति एकत्वात्

---

१ सि. भावात् । २ सि. क. व्यक्तिर्भेदे । ३ सि. क. क्रियायाश्च ।

ग्रनुत्पन्नस्याविनाशदोषौ स्याताम्, अङ्कुरोत्पत्तौ तस्यैव विनाशित्वात्, न बीजं विनष्टं नाङ्कुर उत्पन्नः, विनष्टोत्पन्नयोरभेदात्।

(देशेति) देशकालादि[भेदा]भावादस्त्विति चेत्—स्यान्मत यदुत्पादोत्पस्याभिभेदैव्यापदेशो- त्पद्यते तदेव विनश्यतीत्यस्तु तर्हि को दोष इत्यत्र दोषमुद्भावयन्नाह, यदि बीजाङ्कुरयोर्युगपदुत्पत्तिविनाशयोरपि
5 पृथिव्यादियुगपदुत्पत्तिभिदेशमूलत्वाद्यदैवोत्पद्यते तदेव विनश्यति ततोऽङ्कुरोत्पत्तौ तस्यैव विनाशित्वमिति दोषः, उदाहरणेन स्फुटीक्रियते—यथा बीजोऽप्यङ्कुरमूलादिपूर्वभेदानां पत्रनालाद्युत्तरभेदानां च विनाशावस्- त्वादङ्कुर एवैक इति तदयम् ततोऽङ्कुरोत्पत्त्यादयमङ्कुर एव विनश्यति ततश्च दृष्टेष्टविरुद्धाद्यनुत्पन्नाविना- शदोषौ स्याताम्, अङ्कुरोत्पत्तौ तस्यैवाङ्कुरस्यैव विनाशित्वात् बीजं विनष्टं नाङ्कुर उत्पन्नः, विनष्टोत्प- न्नयोरभेदात्, भेदे तु सति युज्येत बीजं विनष्टमङ्कुर उत्पन्न इति, स योऽसावभेदे विनष्टो विनष्टभेदो-
10 त्पन्न इति उभयान्यत्वाभावान्नोत्पन्नो न विनष्ट इति।

अस्तु नामानुत्पन्नोऽविनष्टश्च को दोष इति चेदुच्यते नैक एव, किं तर्हि? सर्व एव वचनादिविरोधाः, अङ्कुरप्रत्यादिनिराकरणादपि च लोकादिविरोधाः।

(अस्त्विति) अस्तु नामानुत्पन्नोऽविनष्टश्च किं नामको ममायं दोषो न्यायसम्पन्नोक्त इति चेदुच्यते नैक एव, किं तर्हि? सर्व एवाति वचनादिविरोधाः, उत्पद्यते येन विनश्यति विनश्यति येनो-
15 त्पद्यते, तथा चोच्यते यदैवोत्पद्यते तदैव विनश्यतीति देशकालादिभेदाभावे कथमुत्पत्तिविनाशार्थ- भेदेन तदे[वे]ति चाभेदेन निर्देशोऽविरुद्धार्थोऽतः स्ववचनविरोधः, उत्पत्तिविनाशयोर्वा स्वभेदाते

देशकालादिभेदाभावेन द्रव्यस्याविनाशस्यानुत्पत्तिरिति। अत्र पक्षे दोषमुद्भावयति—यदीति अङ्कुरे दोषप्रदर्शने कारणमाह— बीजाङ्कुरयोरिति बीजाङ्कुरयोर्युगपदुत्पत्तिविनाशौ भावाः ते च युगपदुत्पत्तिपृथिव्यादिभावान्तरेण न भवन्तीति भावः एतेन देशकालादिभेदत्वमावेदितम्। कथमङ्कुरोत्पत्तौ तस्यैव विनाशित्वमत इति चेदुदाहरणेन स्फुटयति—यथाबीजेति
20 बीजमङ्कुरमूलमनुस्यूतमित्यर्थो विनष्ट इति विनाशपदस्यार्थकथनात् अङ्कुरस्य बीजोऽप्यङ्कुरमूलादिपूर्वभेदानां पत्रनालाद्युत्तरभे- दानामेकत्वेन विनाशावस्थत्वात् अङ्कुरस्यैव तस्योत्पत्तौ तस्यैव विनाशित्वं स्यादिति भावः। अनुत्पन्नाविनाशदोषावेवाह- यदि—अङ्कुरोत्पत्ताविति यस्यैवोत्पत्तिस्तस्यैव विनाशाद्बीजं विनष्टमङ्कुर उत्पन्न इति व्यपदेशस्य कारणाभावादुत्पत्तिविनाशाभावेन यदि बीजमङ्कुरश्च न तर्हि तदीयं यदि विनष्टं न तदुत्पन्नमित्युत्पादविनाशयोरैक्येन व्यवहाराभावात् तस्मादनुत्पन्नोऽविनष्टश्चैक- स्यापरस्य नोत्पन्नोऽङ्कुरो न वा विनष्ट इति अनुत्पन्नाविनाशदोषौ स्यातामिति भावः। अनयोरापत्तौ दोषमाह—अस्तु
25 नामेति। यदैवोत्पद्यते तदैव विनश्यतीति अनुत्पादविनाशयोरापत्तौ दोषमादर्शयति—नैक एवेति अत्र एकोऽपि दोष किन्तु सर्व एव स्ववचनादिविरोधाः भवन्तीति भावः। वचनविरोधं दर्शयति—उत्पद्यत इति उत्पत्तिविनाशयोर्भेदाभेदयोरभावे न विनाशः विनाशप्रसङ्गे वा उत्पाद इति वस्तुस्थितेः यदैवोत्पद्यते तदैव विनश्यतीति तदभिधानं विरुद्धं भवेत् देशकालादिभेदाभावेनोत्पादविनाशयोर्भिन्नत्वाभावाद् कथमुत्पत्तिविनाशार्थभेदाद् विनाशमनुत्पन्नं तदैव तदैवाभेदेन निर्देशो विरुद्धार्थ इति, तस्माद्देशकालादिभेदाभावादस्त्विति वचनं यदैवोत्पद्यते
30 तदैव विनश्यतीति वचनं विरुध्यत इति स्ववचनविरोध इति भावः। अर्थान्तरभावाभावे—उत्पत्तीति उत्पत्तिविनाशयोर्भेदे

१ सि क्ष. °विनाशर्थ। २ सि क्ष °निर्देशोऽवि°।

कापिकरणविरोधात् [स्वविविरोधः] लोके प्रतीतत्वाल्लोकविरोधः, प्रत्यक्ष[तः]घटोत्पादविनाशभेददर्शनात् प्रत्यक्षविरोधः, उत्पद्यमानत्वाच्च विनश्यति विनश्यत्त्वाच्च नोत्पद्यते भिन्नघटपटवदित्यनुमानविरोधः, तथा चाङ्कुरपत्रादिनिराकरणादपि च लोकादिविरोधा इति व्याख्यानमनन्तरोक्तस्यार्थस्य लोकप्रतीतिद्वारेण सुखप्रतिपाद्यत्वादिति गतार्थम्। वचनद्वारेण तु योज्यमुत्पत्त्यानन्त्यादोषाणामिति, एवं तावदनुत्पाद-विनाशादिदोषभावः। 5

न केवलमेव एष दोषः किं तर्हि?—

अनित्यतादोषश्च स च क्षणिकवाद व्यतिलङ्घ्य वर्तते, अतोऽभ्युपगमात्, तत्र न हि यदेवोत्पद्यते तदेव विनश्यति, किं तर्हि? क्षणोऽस्यास्तीति क्षणिक इत्युत्पादादन्यो विनाश क्षणः, उत्पन्नश्च विनष्टश्चेत्यभ्युपगम्यते जातस्य विनाशात्, इह तु उत्पाद एव विनाशः क्रियार्थकालरहितद्रव्योत्पादादित्वात्। 10

(अनित्यतादोषश्चेति) [अ]नित्यतादोषश्च स च क्षणिकवादं व्यतिलङ्घ्यानित्यत्वदोषाति-क्रमेण वर्तते इति, अर्थः—इत्यस्मादेव हेतोः कस्मात्? यदेवोत्पद्यते तदेव विनश्यतीत्यभ्युपगमात्, स चैवमनित्यत्वादिकृतदोषः प्रदर्श्यते तद्यथा—तत्र [न] हीत्यादि[×], तत्र [न] हि—क्षणिकवादे न हि यदेवोत्पद्यते तदेव विनश्यति, किं तर्हि? क्षणोऽस्यास्तीति क्षणिक इत्युत्पादादन्यो विनाशक्षणः, उत्पन्नश्च विनष्ट-श्चेत्यभ्युपगम्यते भिन्नस्य कालस्य क्षणात्मकत्वात् तस्मिंश्च काले जातस्य विनाशात् न जायमानस्य, स 15 हि क्षणिकवादी नैकमेवोत्पादक्षणं विनाशक्षणञ्चेच्छति, एकस्योत्पत्तिभङ्गापत्तिभयात्, यथोक्तं 'यदेक-स्मिन् क्षणे जातः' ( ) इत्यादि, क्षणानां क्षणवर्तिनाञ्च भेदाज्ज्ञापयेति च भावानुक्षणानाञ्च भेदं सूचयति, इह तु—यदेवोत्पद्यते तदेव विनश्यतीति वादे उत्पाद एव विनाशः प्रसक्तः, क्रियार्थक-

यो विनाशोऽभ्यधायि इति तयोरेकत्र प्रत्यक्षप्रमाणविरोध इति भावः। लोकविरोधमाह—लोक इति लोके तयोर्भेदेन प्रतीते-रिति भावः। प्रत्यक्षविरोधमाह—प्रत्यक्षत इति। अङ्कुरो न विनश्यति उत्पद्यमानत्वात् उत्पद्यमानघटवत् नोत्पद्यते 20 चाङ्कुरः विनश्यत्त्वात् विनश्यद्वदिति भेदानुमानादनुमानविरोध इत्याह—उत्पद्यमानत्वादिति। अङ्कुरस्य पूर्वोत्तरभेदाना-मीदृशेऽप्यनित्यत्वाभ्युपगमदर्शनेन निराकरणात् पुनरपि लोकादिविरोधा इत्याह—तथा चाङ्कुरेति। अपरमपि दोषमाह—अनित्यतेति तव इत्थम्भूतस्य नित्यत्वाभ्युपगमादनित्यत्वं प्रसज्यते यदेवोत्पद्यते तदेव विनश्यतीत्युत्पाद-विनाशाभ्युपगमादिति भावः। तदनित्यत्वं विस्पष्टयन्नेवेत्याह—स चेति। अनित्यत्वे दोषान्तरे च हेतुमाह—अत इति, यदेवोत्पद्यते तदेव विनश्यतीत्यस्य वादाभ्युपगमादेवोत्पत्तिविनाशाभ्युपगमादनित्यत्वमिति भावः। लोक-25 प्रसिद्धानित्यत्वादिदोषस्य दर्शयति—तत्र न हीति। क्षणिकवादे हि क्षणे एकस्मिन्नेव नोत्पादविनाशौ भवतः किन्तु प्रथम-क्षणे उत्पादो द्वितीयक्षणे च विनाशः आत्मलाभानन्तरविनाशी धर्मः स यस्यास्ति स क्षणिक इति व्युत्पत्तेरुत्पादानन्तरविना-शस्वभावो भावः एवञ्च जातस्य विनाशो न जायमानस्य तव तु यदेवोत्पद्यते तदेव विनश्यतीत्यभ्युपगमात्सैव विनाशित्वा-भ्युपगमात् क्षणिकवादिनामनित्यत्वं स्यादिति दर्शयति—क्षणोऽस्यास्तीति। एवं चात्र इत्युक्त्वा एतत्प्रवृत्तिभेदेन उच्यते जातस्य विनाशाभ्युपगमात् भावस्वरूपभेदेन उच्यत इत्यत आह्वानामिति। तथा क्षणिकवादिनामित्यत्र 30 दर्शयति तद्विपर्ययोऽत्र प्रदर्श्यते—इह त्विति। हेतुमाह क्रियार्थेति। इत्यभिप्रेतमपरस्वभावेऽतिरिक्तकालाभावात् विनाश-

१ सि. चाप्यंचात्यय्यु। २ सि क. °तावदुत्पादविनाशादि। ३ क. ××। ४ सि क उत्पत्तिरनुविनष्टो०।

कश्चिद्द्रव्योत्पादादिस्यात्—क्रियासम्बन्धाभ्योऽर्थः क्रियैव कालः क्रियाप्रयोजनो वा कालः क्रियार्थकालः स एव ते वैयाकरणस्येष्टः यद्यप्यन्येषामन्यथा, यथोक्तं 'परिमाणवती क्रियैव कालः' ( ) इत्यादि, तादृग्विधक्षणभङ्गरहितं द्रव्यं क्रियात्मककालविनाभूतं तदैवोत्पादो विनाशोऽनन्तरमेवेतीत्यात् क्षणिकवादाविशिष्टस्यैव क्षणिकवादस्तवेति इति साम्प्रतम्।

नास्तिवादेऽपि सिद्धमनवस्थत्वादुत्पादादीनाम्, किं तर्हि—

शून्यवादता वा, अविनष्टानुत्पन्नास्थितत्वात् खपुष्पवत्।

(शून्येति) शून्यवादता वा, यथा प्रागुक्तं सर्वस्मादङ्कुरादनुत्पादाविनाशवदवस्थानमपीति शून्यतासाधनं तदर्थं यावत् खपुष्पवत्।

ननु पृथिवीद्रव्यस्याभेदात्तदंशबीजाङ्कुरभेदात् तत्कृतौ चोत्पादविनाशौ स इति न भेदस्याभेदस्य वा व्यापारः, तस्मात्तदेवोत्पद्यते तदेव विनश्यतीत्यत्रोच्यते, एवं तर्हि इदानीं भेद एवापतितस्तथापि, अश्मसिकतामृल्लोष्टजातिभेदे सति पृथिवी नाम न काचिदन्याऽस्ति, किन्तु पृथिवीत्वजातिमात्रमभिन्नं तद्भेदस्यापि तथा द्रव्यमेकमित्यस्य स्वपक्षस्य विघातकम्, बीजस्याङ्कुरस्य च नानात्वं बीजाद्विनश्यतोऽन्याङ्कुरस्योत्पद्यमानत्वात्, भिन्नाङ्कुरान्य इव देवदत्तात् यज्ञदत्त उत्पद्यमानः, तस्माच्च तदेवोत्पद्यते तदेव विनश्यति, ततश्च यथा बीजं ब्रीहित्व सामान्याभेदे सत्यङ्कुरात् पृथगेवेष्यते तथा पार्थिवत्वमपीति भेदनिर्भेदद्रव्यनिर्मूलनम्।

---

१ [illegible] इति अत्र पक्षे [illegible] । [illegible] क्रियैव चेति [illegible] । [illegible] इति अत्र पक्षे [illegible] अत्र क्रियाया [illegible] काल इति [illegible] ... [illegible] 'परिमाणवती क्रियैव काल' इति । यद्यप्यन्येषामिति [illegible] ... [illegible] —शून्यवादता चेति । [illegible] ... [illegible]

१ सि. क. [illegible] । २ सि. क. [illegible]

ननु पृथिवीत्यादि यावद्भेदस्य वा व्यापाद इति स्यान्मतं पृथिवीद्रव्यस्य शिवकादिभ्यामिव तस्मिन्नाभिन्न यदुत्पादविनाशयोरभेदे सत्यं पृथिवीद्रव्यस्यैवानुत्पादाविनष्टत्वे सत्य एक एव तत्रो-त्पादविनाशौ तत्कालौ च, तस्यैव पृथिवीद्रव्यत्वस्य चोपाभ्यां बीजाङ्कुराभ्यां भेद इत्यस्ति भेदः, कारकसद्भावादिरुत्पत्तिरस्ति तथा विनाशस्तत्कालौ च, इतिशब्दस्य हेत्वर्थत्वात्, एवं भेदस्याभेदस्य च व्यापादो नास्ति तस्मात्तदैवोत्पद्यते तदैव विनश्यति पृथिवीद्रव्यत्वामेवात् यद्यपि बीजाङ्कुरभेदात्तत्कालौ 5 च स्त इति नाभिमन्यते दोषाविति, अत्रोच्यते—एवं तर्हीत्यादि यावत् तदैवोत्पद्यते तदैव विनश्य-तीति, अयमिदानीमस्मत्परिकल्पितो भेद एवापतितस्तथापि, अत्रमसिद्धत्वात्पृथ्वीत्वजात्यादिभेदे सति पृथिवी नाम न काचिद्व्याऽस्ति तद्व्यतिरेकेण, किन्तु पृथिवीत्वजातिमात्रमेवमिव तद्द्रव्यापि, तत्र द्रव्य-मेकमित्यस्य त्वत्पक्षस्य विघातक जातिमात्रमभिन्न दोष सर्वं भिन्नमिति सिद्धत्वात्, बीजस्याङ्कुरस्य च नानात्वं बीजादिविनश्यतोऽन्योऽङ्कुरस्योत्पद्यमानत्वात्, विनष्टः—मृतादन्य इव देवदत्तोपलक्ष्य उत्पद्यमानं 10 इति, तस्मान्न तदैवोत्पद्यते तदैव विनश्यति, अन्यनिवृत्त्यर्थोपधारणस्य भेदसत्त्वे सत्यानर्थक्यात्, तच्च यथा बीजमित्यादि दृष्टान्तः—यथाङ्कुरादिकालेषु भिन्नेष्वपि व्रीहित्वसामान्याभेदे सति पृथगेव बीजमङ्कुरादिरन्यथे मा भूत् पूर्वोक्तोऽनुत्पादाविनाश इति त्वया, तथा पांश्वादित्वमपि—पांशुमृत्पिण्डादि त्वमपि पृथिवीत्वाविभक्तमेवपितव्यम्, ततः किमिति चेद् ब्रूमः—इति भेदनिर्भेदद्रव्यनिर्मूलनमिति—अस्मात् पांश्वादिसभेदाभ्युपगमात् सर्वप्रभेदनिर्भेद न भवति, ततश्च लक्षणाभावाद्द्रव्यमेव निर्मूलितं त्वयेति। 15

एतत्पृच्छते—ननु पृथिवीद्रव्यत्वेति। एतत्र व्याचष्टे—स्यान्मतमिति अनेनावयवावयविनोरभेदो दर्शितः। तस्मिन्नाभि-न्न इति, अनेन येषोत्पत्तिः स एव विनाश इत्युत्पादविनाशयोरभेदः प्रदर्शितः। पृथिवीद्रव्यत्वस्येति अनेन द्रव्यस्यैव दर्शितं। विनाशानुत्पादाविनाशित्वं प्रतीयताम् तस्यैवेति अनेन तदवस्थायास्तैव बीजाङ्कुरादिना तद्भेदस्यापि तस्यता दर्शिता। कारकसद्भावादिति अनेन यदा तथाविधकारकसमवधानं तदोत्पद्यते यदा तु तथाविधकारकासमवधानं तदा विनश्यतीति उत्पत्तिविनाशयोर्भिन्नौ प्रतीयतो। तदेवं पूर्वोक्तदोषाभावं प्रदर्शयति—एवं भेदस्येति एवमवस्थाभेदात्मना भेदाभेदौ 20 न विरुध्यत इति भावः। एवमभ्युपगमे द्रव्यमेव निराकृतं भवतीति समाधत्ते—अत्रोच्यत इति। अवयवव्यतिरिक्तोपलब्धि-लक्षणप्राप्तस्यानुपलम्भेऽपारमार्थिकत्वात्पार्थिवत्वाभेदेऽन्यो व्यतिरिक्ता पृथिवी नाम न काचिदस्तीति दर्शयति अयमिदानीमिति। अवस्था पृथिवी भिन्ना पृथिवी एव पृथिवीति प्रत्ययतो यत् स्थितिकं द्रव्यं भेदस्यापि भवति सा केवलमभिन्ना पार्थिवैव न तु द्रव्यम्, अवयवादिव्यतिरिक्तस्य प्रमाणतो द्रव्यस्यानुपलम्भात् तस्मात् सर्वभेदस्यापि प्रमाणाभावात् द्रव्यं नाम न किञ्चित् तत्पक्षे भिन्नतायैव तदेव पृथिवीद्रव्याभेदाश्रितस्यापि तस्मात् द्रव्यं भिन्नं भिन्नमेवाश्रितं विनश्यतो बीजस्यान्यस्यैवाङ्कु- 25 रस्योत्पादात्, अत एव तदैवोत्पद्यते न तदैव विनश्यतीति प्रतिपादयति—अक्रमसिद्धत्वेति। तद्व्यतिरेकेण—अक्रमसिद्धत्वादि विवक्षितेनार्थः। अनेकस्य द्रव्यस्यापेक्षया उत्पद्यतो न स्यादित्याह—द्रव्यमित्यादिना। न च बीजाङ्कुरादीनामेव द्रव्यता वैषां प्रभेदेन नानात्वदर्शनादित्यवधेयम्—बीजस्येति। निदर्शनमन्यत्र दर्शयति—विनष्टादिति। एवमुत्पद्यमानोऽन्यो विनाशी चान्य इति यदैव तदैवेत्यवधारणाद्विरोधो नोपपन्नः अत्र विवक्षितोऽन्यनिरासार्थः यत्र चान्यसमुत्पत्तावन्यविनाशोऽवधारितं तत्र तदितरव्यवच्छेदार्थ—तस्माच्चेति। यदैव तदैवेति यत्सैवोत्पादस्तस्यैव विनाश इति वर्णयन्, यत्तत्स्वभावैकत्वविपर्ययान्य- 30 निर्वर्तनं रूपमपि विनाशम्, अन्यानन्यापयोरविवक्षितमेवास्य त्वन्मात्, ततश्च पांश्वादिभिः समानैरुत्पत्तिविनाशविवक्षणात्

1 सि क. सत्येन। 2 सि क. तदादि°। 3 सि. क. °मात्रमिदं। 4 सि क °व्याङ्कुरत्वा। 5 सि. क. °दभेदत°। 6 सि क. °मानमिति। 7 सि क. °दाभिदा।

अपि च त्वयैव द्रव्यांशाभ्यां बीजाङ्कुराभ्यां भेद इत्यनेन वचनेनापादितं भेदानां बहुत्वं द्रव्यैकत्वविघाति, किञ्चैतदनिष्टपरिहारार्थमुत्थितेन ननु पृथिवीद्रव्यत्वाभेदादित्यादिवचनेन पार्थिवत्वमपि नानैवोत्थापितम्, बीजादि भेदकमभेदकादन्यत्, भेदकत्वात्, अभेदकमितरच्च, अभेदकत्वात्, यथा द्रव्यक्रिये इति ।

5 अपि चेत्यादि, त्वयैवाऽऽपादितं भेदानां बहुत्वं द्रव्यैकत्वविघाति, कतमेन वचनेनेति चेत् पार्थिवद्रव्यत्वाद्बहुत्वपूर्विकं द्रव्याभेदो नेष्टः द्रव्यांशाभ्यां बीजाङ्कुराभ्याम्, ताभ्यामाभेदकत्वमित्यनेन वचनेनापादितम्, किञ्चान्यत्—इदमप्यन्यदनिष्टं तत्परिहारार्थमुत्थितेन त्वयाऽऽपादितम्, कथं? यथोदितोऽपि बीजाङ्कुरनानात्वं अनिष्ट[वार]यितव्यः द्रव्यवादता च भवतु इति तत्परिहारार्थमुत्थिते[न] ननु पृथिवीद्रव्यत्वाभेदादित्यादिना वचनेन पार्थिवत्वमपि नानैवोत्थापितम्, कथमिति? उच्यते—भेदकं 10 पार्थिवत्वं, बीजादि भेदकं, बीजादिभेदकमभेदकादन्यत्, अभेदकं च भेदकात्, भेदकत्वादिति समानधर्मं हेतुत्वेनाह, इतरच्च—अभावमानभेदकत्वादिति, उभयोर्दृष्टान्तो—द्रव्यक्रिये यथा द्रव्यात् सर्वमि धर्मिभेदास्यन्ता यथाभूतवस्तुतत्त्वमविच्छिन्नमया क्रिया क्रियात्वेन द्रव्यं तथा च पार्थिवत्वमभेदकत्वाद्बीजादिभेदकान्निर्गतमथ तद्भेदकत्वाभावात् स्यात् क्रियाया इव द्रव्यमिति ।

आह—

15 ननु घट उत्पद्यमान एव शिवकत्वेनोत्पद्यमानः पिण्डत्वेन विनश्यति पूर्वोत्तरकालयोरपि मृद्द्रव्यपृथिवीमूर्त्याभेदादवस्थाभेदादवस्थ एवेति स यथोत्पद्यते स एव विनश्यति, तस्मात् पिण्डत्वेनोत्पद्यमानः शिवकत्वेन नश्यति, तथा पुनर्घटत्वेन विनश्यन् पटत्वेनोत्पद्यते, शिवकत्वेनैव विनश्यंश्छत्रकत्वेनेति ।

पररूपं भेदयाप्यांत वहितयामाः पृथिव्या अमाभेनापेक्षमभ्यारक्तं पृथिवीत्वं सामान्यमेवाभिन्नं सर्वभेदानुगतं वस्तु, न तु 20 द्रव्यम्, अतश्च तत्त्वतस्तु भेदभिर्भेदं द्रव्यमिदस्य विघात इति भावः । ननु त्वयैवोत्पत्तुरङ्कुरत्वं बीजादि भिन्नाः पार्थिवद्रव्यत्वेनाभेदे अपि बीजादित्वेन भेदे सत्या भेदानां द्रव्यैकत्वविघातकं बहुत्वमापादितं न तु मयैवेत्याह—अपि चेति । तदेव वचनं दर्शयति—पार्थिवद्रव्यत्वादिति । तच्च पार्थिवत्वमपि नानैवोत्थापितमिति दर्शयति—किञ्चान्यदिति बीजाङ्कुरादित्यन्यत्वस्यानुनेयोऽन्यत्वात् यथैवोत्पद्यते तथैव विनश्यतीत्युक्ते अनिष्टमापादितम् [illegible] योज्या । पृथिवीत्वस्य नानात्वं मानेन दर्शयति—अभेदकमिति पार्थिवत्वमभेदकम् बीजादिभेदकत्वादन्यत्वम् भेदकाद 25 बीजादेः पार्थिवत्वमभेदकमन्यत् बीजादि भेदकमभेदकादन्यत् अत्र मातुः बीजादिभेदकत्वं समानं एकमभेदकमन्यत्वमन्यदन्यो हेतुः अभेदकं पार्थिवत्वं भेदकादन्यत् अत्राप्यभेदकत्वं समान एव भेदकादन्यत्वे हेतुः । यथा द्रव्यादन्या क्रिया तथाभूतवस्तु-तत्त्वमविच्छिन्नत्वात् क्रियात्वं द्रव्यमन्यत् धर्मभेदभिर्भेदत्वात् तथाऽऽपादितं दर्शितं दृष्टान्तमाह—उभयोरिति भेदकाभे-दकात्मकत्वान्योऽभेदकस्य च भेदकादन्यत्वसाधने दृष्टान्तः । दार्ष्टान्तिकं दर्शयति—यथेति । क्रियाया भिन्नत्वमापन्नं द्रव्यस्य यथा नानात्वं अस्याभिन्नधर्मैर्भिन्नधर्मभावात् तथा पार्थिवत्वमभेदकत्वेऽपि नानैवेति बीजादि पुनरपि अभेदं नानाविधं नानीं दर्शय-30 न्नमिति यथा घटस्य पूर्वोत्तरकालयोः मृद्भिन्नदर्शनकालत्वात् घट एव तथामनन्यामनुत्पत्तिविनाशाभ्यां घट एवोत्पद्यते विनश्यति च तथा घटावस्थायामपि घट एव मृद्भिन्नाभिन्नत्वात् पिण्डशिवकादुत्पत्तिविनाशाभ्याम् नानुत्तरत्वमिति [illegible]

---

१ सि. क. पार्थिवत्वादिव बहुत्वपूर्विकं द्रव्याभ्यांशाभ्यां । २ सि. क. भेदानामपि । ३ सि. क. अभेदकत्वं ।

ननु घट उत्पद्यमान इत्यादि यावत् पटत्वेनोत्पद्यत इति, यस्त्वयोक्तं यदैवोत्पद्यते तदैव विनश्यति तथानुत्पन्नविनाशसम्बन्धविरोधादिविकल्पाभावादिप्रसङ्गदोषा न सम्भवन्ति, प्रत्यक्ष-प्रत्यक्षादीनां तथात्वात्, यस्माद् घट उत्पद्यमान एव शिवकत्वेनोत्पद्यमानः पिण्डत्वेन विनश्यति, पूर्वोत्तर कालयोरपि सद्द्रव्यपृथिवीमृत्त्वाभेदाद् घटाभेदात् पिण्डावस्थायां शिवकाद्यवस्थायां मृदादियावत्परमा-ण्ववस्थायां कपालादियावत्परमाण्ववस्थायाञ्च घट एवेति स एवोत्पद्यते स एव विनश्यति, इति 5
द्रव्यस्य हेत्वर्थत्वात् तस्माद् घट एव पिण्डत्वेनोत्पद्यमानः शिवकत्वेन नश्यति तस्मादनुत्पन्नस्यादिदोषाः, यथा पिण्डत्वेनोत्पद्यमानः शिवकत्वेन घट एव विनङ्क्ष्यति तथा पुनर्घटत्वेन विनश्यन् पटत्वेनोत्पद्यते किमिव? शिवकत्वेनैव विनश्यच्छत्रकत्वेन—यथा शिवकत्वानन्तरं छत्रकत्व जायमान तदुत्पन्नं विन ष्टं च तथा देशान्तरभावान्तरान्तरितपटविनाशपटसम्भवयोरप्यभेदो वस्तुत्वाविशेषः, पिण्डशिवकत्व वदिति । 10

अत्रोच्यते, अयमपरिहारः, उक्तोत्तरत्वात्, अर्थतो हि यदैव शिवकोत्पत्तौ शिवकेनैव विनाश इति तदेवाङ्कुरोत्पत्तावङ्कुरेणैव विनाश इत्युक्तं ततोऽयं दोषो बलादापद्यते शिवके नैवोत्पत्तौ शिवकेनैव विनष्टम्यमिति, ततोऽभिन्नत्वात्, यथा स्वयुक्तानन्तरघटोत्पादः, एवं त्वनुत्पत्तौ तस्यैवावस्थितस्य नैवोत्पत्तिः, अत्यन्तभावादन्यत्वात् खपुष्पवत्, अनुत्पन्नस्य च विनाशाभावः खपुष्पवदेव विनाशस्याप्यभावादृष्टादिभवनाभाव[1], भवनसम्बन्धस्य तत्प्रतिक्रमस्य चाभावात् सर्वममूर्तं नास्तीत्येवमाद्यापद्यते । 15

(अत्रोच्यत इति) अत्रोच्यते अयमपरिहारः, उक्तोत्तरत्वात्—नन्वत्रोच्यमेव प्रागङ्कुरत्वेन विनाशित्वादिदोषजातम्, तत्र पिण्डशिवकत्वसंज्ञामात्रपर्यायोक्तिमात्रभेदान्न परिहारो भवति, यतोऽर्थतो यदैव शिवकोत्पत्तौ शिवकेनैव विनाश इति तदेवाङ्कुरोत्पत्तावङ्कुरेणैव विनाश इत्युक्तं ततोऽयं

इति भावः । तमेव व्याचष्टे—यस्त्वयोक्तमिति अनुत्पन्नविनाशाभेदेऽनुत्पन्नविनाशदोषः उत्पादविनाशयोर्भेदे एव सम्भवत् 20 बीजे विनष्टेऽङ्कुर उत्पन्न इति अनुत्पन्नविनाशयोरनुगमे सम्बन्धविरोधादयो दोषाः यदैव तदैवेत्यभेदेनोत्पत्तिविनाशभेदेन न निर्देशात् तथा वक्तिव्यादि उत्पादारम्भकत्वादिविनाशस्य तथा यदैव तदैवेत्यत्र देशकालादिभेदाभावात्, अविकल्पादि-स्वरूपेण अविनष्टानुत्पन्नमित्यत्राद्यसम्भवादिविरोधादयो दोषा न सम्भवन्ति शिवकत्वेनोत्पादस्य पिण्डत्वेन विनाशसामानाधिकरण्यात् तमर्थमेव व्यवस्थापयत्युपपत्त्या यदैवोत्पद्यते तदैव विनश्यतीत्युक्तवदविनाशसिद्धिरप्यसम्भवात् कोऽपि दोष इत्याह-तदनुत्पन्नेति । तमर्थमेवाऽऽह अन्यदेव दर्शयति—यस्माद्घट इति । विनाशेऽप्यत्रापि अत्यन्तमनुत्पन्नत्वाद्धि—यथा 25 पिण्डत्वेनेति पिण्डशिवकत्वयथाक्रमत्वात्सो यथा … तथैव वस्तुत्वाविशेषं व्यवस्थापयत्यन्तरत्वयोरपि तद-वैव … इति भावः । देशान्तरेति पिण्डत्वशिवकत्वादीनि देशान्तराणि … भावान्तराणि । एवमङ्कुरोत्पत्तौ तदैव विनाशित्वप्रसङ्गः बीजोऽङ्कुरमूलत्वेऽपि पूर्वभेदाभावात् … विनाशासम्भवादङ्कुर एवैक स्वाङ्कुरोत्पत्त्याऽनङ्कुर एव विनश्यतीति प्रतिपादितस्य दोषस्यापि समानत्वात्तदर्थं परिहारोऽपरिहार एवेत्याह—अत्रोच्यत इति । एतदेव सूचयति—नन्वत्रेति बीजाङ्कुरादित्वात् … पिण्डशिवकत्वादि … प्रतिपन्नोऽर्थे, न तु विशेषः कश्चित् प्रति- 30 पादित इति भावः । तदर्थमेवोत्तरमत्रापि भवति—यस्मादिति । पिण्डशिवकयोर्भा अत्यभिन्नत्वात् पूर्वोत्तरावस्थयोः विनाशा-पन्नत्वात् शिवकत्वेनैव उत्पत्त्या शिवकेनैवोत्पत्तौ शिवकेनैव विनष्टम् ततोऽभिन्नत्वात् शिवके हि शिवकत्वाभिन्नः तस्मात्

१ सि. क. वदते । २ क × × । ३ सि. क. एकत्वम् अस्ति । ४ सि. क. तस्मादुपैव ।

दोषो यस्मादनपत्ते शिवकेनोत्पत्तौ शिवकेनैव विनंष्टव्यमिति, किं कारणं ? तयोरभिन्नत्वात्, ययो यदभिन्न तदुत्पत्तौ तेनैव विनष्टव्यं यथा स्वतुल्यतन्त्वात्मपटोत्पाद इति, एवं स्वतुल्यपातितादि–स्तम्भेद् त्पत्तिर्नेष्यते तथैवापरस्मिनस्य पटस्य नैवोत्पत्तिरस्ति, अभवत्वं घटाद्यभावात्मकत्वात् खपुष्पवत्, अनुत्पन्नस्य च विनाशाभावः खपुष्पवदेव, विनाशसाम्याभावात् घटादिभवनाभावः, अभिन्नत्वात् तु तेरप्यभावाद्घटादीनामुत्पत्तिविनाशशून्यत्वात्भवनाभावः–भक्तिस्वाभावः, उत्पत्तिविनाशौ हि [भवन-सम्बन्धवत्प्रतिक्रमौ,] भवनसम्बन्ध[स्य]व्यतिक्रमस्य चाभावात् सर्वममूर्त माध्यमिकमायापत्त्ये, आदिमदन्तवत्स्तुसत् अभावो निरुपाख्यमित्यादि ।

अत्र पुनः परिहारः–

मयोऽप्येतैक्य एव भिन्नयोरप्यभेदः, यथा मृत्कुम्भावस्था, रूपादिशिवकादियुगपद युगपद्भाविनिमित्तभवनानि मृद्द्रव्यभवनस्यैव भवनभागा अभिव्यज्यन्ते तांश्च भवनभागान् क्रियापि व्यनक्ति नान्यथेति यथाभिन्नस्यैवावस्थाः स्युः को दोष इति ।

अयोऽप्येतैक्य एवेत्यादि, यथा तत्त्वैक्ये मृत्कुम्भावस्थयोः सर्वसर्वात्मकत्वाद्भिन्नयोरप्यभेदः यथा बीजाङ्कुरादिभेद इत्यभिप्रायः, यथा मृदः कुम्भावस्था, युगपद्भाविनो रूपरसादीनामयुगपद्भाविनाञ्च शिवकादीनां निमित्तानि भवनानि मृद्द्रव्यस्यैव कर्तृभवनस्य रूपादिशिवकादित्वेन तेन प्रकारेण निवृत्ता एव भवनमार्गैः मायाकारकव्यवहारिकाभावमात्रविशेषाभिव्यक्त्योऽभिव्यज्यन्ते प्रथमभवनस्य कर्तृभव नापेक्षत्वात्, तांश्च भवनभागान् क्रियाऽपि व्यनक्ति नान्यथा भावकस्य द्वितीयस्य क्रियाभावित्वात् । यथाभिन्नस्य मृत्कुम्भाद्ययुगपदवस्थाः रूपादियुगपद्भाविद्युग[पद्]उत्पत्तिस्थिति[विनाशाः] अभिन्नस्यैवाव स्थाः स्युः को दोष इति ।

तदुत्पत्तौ तैनैव विनंष्टव्यम्, कथमेतदपपद्यत इत्यत्रोक्तं भिन्नस्यानन्ये च इत्याह शिवकेनेति । तत्स्वरूपमाह हेतुमाह–तयोऽ भिन्नत्वादिति तत्त्वतत्स्वभावत्वात् भिन्नस्वभावस्य तदभिन्नत्वादित्यर्थः । दृष्टान्तमाह–यथेति यथा स्वतन्तुतत्त्वात् भिन्नस्यानन्यत्वेनैकेनोत्पद्यते तथैवेति भावः । शिवकादिपारोपेऽप्येवं पदार्थस्य तत्त्वेनानुत्पत्तौ विनाश स्याभावप्रसङ्ग भवनं न स्यादित्याह–एवमिति । घटाद्यभावादिति किं भिन्नाभावतत्त्वाद्भावेऽतोऽभावे विनाश वैरस्याभावे तदभावप्रसङ्गेन यस्य उत्पत्तिर्न स्यादिति भावः । एवं तत्त्वस्वभावे कथं स्वरूपेण विवक्षा कल्पितं तस्य तद्भवस्वस्वभावत्वात्स्वरूपस्य भवनानुभूतस्य अभिलापं स्यादित्याह–अनुत्पन्नस्य चेति । तत्स्वभावे सर्वं भवनाभाव इत्याह–उत्पत्तीति भवनसम्बन्धोऽतोऽनन्तिभावात्स्वरूपस्य च विनाशत्वादित्यर्थः । भावाभावमाह आदि मदन्तादिति । पुनरयुगपद्भाविनो भेद अभेदरूपेण एव अभिन्नयैव भेदः इत्याह न हि धर्मिस्वरूपव्यतिरेकेण भेदधर्म अभिन्नत्वमपि तत्त्वदेशेन एव भेदाभावात् तेषां च भेदानां धर्मिरूपादेशाभावाभेदत्व विवक्षयाह यत एव वर्ण व्यवहाराणि अभेदवन्ति इमे एव यथार्थं युगपदयुगपद्भाविभावमेव विभिन्नत्वात् मायाकारकवद्वादिभ्रान्त्यर्थेन क्रिया एव वर्णा विवक्षितभावकत्व इति नामूर्त भावादिस्वरूपाभावात् इत्याह–अयोऽप्येतैति । तदेव व्याचष्टे– यथा तत्त्ववतीति, मिश्रणभवनोत्पत्त्यवस्थातत्त्वं यथा भेदोऽभेदश्च भवत्येव तत्तत्स्वरूपैः विशेषीकरणात् विशेषतत्र यथास्व भवति भावः । तदेव वर्णयन्नपरेण भिन्नत्वमतत्त्वं भिन्नाऽऽभिन्नात् इत्याह–यथा मृद इति । ननु भेद-

१ सि. क. तत्रां क. । २ × × सि. । ३ सि. क. वदि भिन्न ।

अत्रोच्यते नन्वस्माभिरपि नोपपद्येते इत्युक्तमनन्यत्वात् सर्वस्य सर्वात्मकत्वाच्च, त्वयाऽभ्युपगतानां स्थित्यादीनां द्रव्यस्यावस्थत्वात् तस्मादविरोधादनन्यत्वमासाम्, अनन्यत्वाच्च पूर्वोत्तराभावात् कः केनाभिभूतो येनैक्यमापद्येरन्, यत इयमनया क्रिययाऽभिव्यज्यते, नेयमिति च, अविद्यमानपार्थक्यात्, पृथक् सिद्धाना मैक्यापत्तिः तन्तुपटवत्, ततः कस्य चिदसत्त्वव्यक्ती नोपपद्येते इति कुत उत्पादादिभेदः? । 5

(अत्रोच्यत इति) अत्रोच्यते—नन्वस्माभिरपीत्यादि यावत् कुत उत्पादादीति, नन्वस्माभिरपि एव नोपपद्येते इत्युक्तं, अभ्युपगम्यव्यक्तीत्यभिसम्बध्यते, तथानियतमवचनमागृह्याप्यस्माभिः व्यञ्जनम् व्यञ्जनत्वेति, कस्मात्? अनन्यत्वात् सर्वस्य सर्वात्मकत्वाच्च, तथानन्यद्रव्यमेव, तस्य च स्थित्युत्पत्ति-विनाशा अनन्ये, किं कारणं? त्वयाऽभ्युपगतानां स्थित्यादीनां द्रव्यस्यावस्थत्वात्—द्रव्यस्यैव ह्यवस्थाः स्थित्यादयः परस्परतोऽनन्य इति हि समाश्रितः त्वयाऽयं पक्षः, परस्परभिन्नस्थित्यादीनां द्रव्यस्यावस्थत्वे 10 सर्वपदार्थव्यवस्थितत्वभयात्, तस्माद्द्रव्यस्यावस्थत्वादविरोधः स्थित्यादीनाम्, न यथा छायातपयोर्विरोधः, तस्माद्द्रव्यस्यावस्थत्वादविरोधः, अविरोधाच्चानन्यत्वमासाम्, अनन्यत्वाच्च पूर्वमिदमुत्तरमिदमिति क्रमाभावात्तः पूर्वोत्तराभावात् कः केनाभिभूतः येनैक्यमापद्येरन् स्थित्यादयः, यतः—एतस्मादियमनया क्रिययाऽभिव्यज्यतेऽवस्था नेयमिति च, कस्मात्? अविद्यमानपार्थक्यात्, पृथक् सिद्धानां ह्यैक्यापत्तिः स्यात् तत्सविरोधे, तन्तुपटवत्, तस्मादभिन्नत्वैक्यानापत्तेः पूर्वोत्तराभावाद्द्रव्यस्यावस्थत्वे सत्यविरोधात् 15 अनन्यत्वात् कस्यचिदसत्त्वव्यक्ती नोपपद्येते, इत्यतदनुपपत्तेस्त्वयानियतमवचनमागम्यव्यक्त्यभिव्यक्तिभावाभ्या-मुत्पादादिभेद इति तदवस्थो दोषः ।

किञ्चान्यत्—

अपि च लोकप्रतीतव्यक्तिधर्मविपरीतत्वादुत्पादाद्यभाव इति ब्रूमः, लोके हि पूर्वव्य-

---

भावेनान्येनाभेदो भवतामिष्टः तथा चोत्पत्तिस्थितिविनाशाः द्रव्यस्यैवान्येनाभिव्यक्तस्य तस्य एव तस्मात् भेदोपपत्तिः स एव 20 विनाशः स्थितिरुत्पादस्य च व्यक्तत्वस्य एवेत्युत्तरयति—अत्रोच्यत इति । यतो भवन्तिर्व तदुक्तो तेनैव भिन्नस्व तत्तोऽ-भिव्यक्तम्, एवं तदुक्तौ विनाशमात्रेण भवतामाशाद् द्रव्यस्थित्यादीनां व्यक्तव्यक्ती न त्वाभिमुख्यं तद्यतीति—नन्वस्मा-भिरिति । स्वरूपाभावस्थयोरैक्यानन्यत्वात् सर्वेषां सर्वात्मकत्वाच्चेमनुपपत्ते हेतु दर्शयति—अनन्यत्वादिति स्थित्यु-त्पत्तिविनाशानां द्रव्यानन्यत्वात्, स्थित्यादीनामपि परस्परतोऽनन्यत्वेन सर्वात्मकत्वाच्चेति भावः। अन्यथा सर्वसर्वात्म-कत्वपक्षमत आह—परस्परेति अवस्थानां परस्परं भेदमभ्युपेत्य तासामवस्थात्वमनन्यत्वे इत्यर्थः । ननु स्थित्युत्पत्तिविना- 25 शानां भिन्नकालेन विरोधात् कथं परस्परमभेद इत्यत आह—तस्मादिति द्रव्यस्यावस्थत्वादित्यर्थः । अवस्थात्वमेव स्थित्यादिना-विरोधादनन्यत्वेनाप्यपूर्वोत्तरभावता नास्ति स्थित्यादीनां विरोधाद्धि घटे हि छायातपयोरिव पूर्वोत्तरभावता भवेत् तत्तश्च अतएव क्रमो नास्ति स हि भेदं न सहते । ततोऽपि व्याख्यातं अवयवेनाभिधीयते च' इति, एतत् द्रव्यमात्रमैक्य-भेन त्वस्थावस्थाभेदेनाभिव्यक्तिमभिभूतोऽभावसमिति नाभिनिर्भूत इत्यनन्यत्वेनोत्पादाद्यभावात्मुतं नाभिमुख्योपादानस्य एवेत्याह—अनन्यत्वाच्चेति । अथानन्यद्रव्यस्य सर्वात्मकत्वमभ्युपेत्य व्यक्त्यव्यक्त्योः सम्भावनमपि व्यक्तस्याभावे न स्यात् 30 घोऽहे हि यत्र यत्र व्यक्तिस्तो व्यक्तिरिक्तसेव व्यक्तव्यं इत्यते तदभाव नाभिमुख—अपि चेति । अभ्युपगम्येति

---

१ सि. क. °भीदृभिन्ना । २ सि. क. °व्योत्यमितिः । ३ सि. क. °तन्तुपटत्ववत् ।

नितिष्ठतीति, अत्रापि हि द्वयी गतिः—तेनाप्युत्पत्तिप्रकारेणावतिष्ठमान यद्वा स्थित्युत्पत्तिविनाशप्रकारैः सर्वथावतिष्ठमान तदेवोत्पद्यते तदेव निस्तिष्ठति चेति, यदि तथोत्पादेनैवावतिष्ठमानमुत्पद्यते नितिष्ठतीत्युच्यते तत उत्पादेनैवावस्थितत्वान्नोत्पद्यत इति उत्पत्तिर्द्विधाऽपि कुतः? उत्पद्यमाने चावस्थानम्? यदुत्पद्यते कथमवतिष्ठते? यदवतिष्ठते कथमुत्पद्यते? इति
5 स्ववचनादिविरोधाः पूर्ववत्।

अयोरुत्पादविनाशसामानाधिकरण्य इत्यादि, उत्पादविनाशैकाधिकरण्ये दोषदर्शनात् निर्दोषोऽयमिति विकल्पान्तरमाश्रीयते तदेवोत्पद्यते तदेव निस्तिष्ठतीति, अत्रापि न निर्दोषत्वमेवेति ब्रूमः, अत्रापि हि द्वयी गतिः तेनाप्युत्पत्तिप्रकारेणा[व]तिष्ठमानं—यद्वोत्पादेनैवावतिष्ठमानमुत्पद्यते निस्तिष्ठतीत्युच्यते यद्वा स्थित्युत्पत्तिविनाशप्रकारैः सर्वथाऽवतिष्ठमानं तदेवोत्पद्यते तदेव निस्तिष्ठति चेत्युच्यते
10 यदि तथोत्पादेनैवावतिष्ठमानमुत्पद्यते निस्तिष्ठतीत्युच्यते तत उत्पादेनैवावस्थितत्वान्नोत्पद्यत इति उत्पत्तिर्द्विधापि कुतः? इति, असंभव इत्यर्थः नास्ति चोत्पत्तिः, उत्पद्यमाने चावस्थानं? कुत इति वर्तते, यदुत्पद्यते कथमवतिष्ठते? यदवतिष्ठते कथमुत्पद्यते? इति स्ववचन[ादि]विरोध[ा]ः पूर्ववदिति—यथाद्युत्पत्तिविनाशैकाधिकरण्योपवर्णने स्ववचनादिविरोधास्तथात्राप्युत्पत्तिस्थितिसामानाधिकरण्ये योज्या इति।

व्यापित्वतत्त्वानुमतांशुतन्तुपटवद् बीजाङ्कुरस्य पूर्वोत्तरतया स्थित्युत्पत्तिविनाशावस्था
15 व्यापित्वतत्त्वानुमतबीजाङ्कुरत्वादय इत्यस्मिन् प्रकल्पे उत्पत्तिस्थितिसामानाधिकरण्ये न स्ववचनादिविरोधा इत्यत्रोच्यते, एतस्मिन्नपि प्रकल्पे बीजत्वांशूनां चाऽनुत्पादित्वादविनाशित्वाच्च नित्यत्वात् स्थितिरेवेति कुतोऽङ्कुरो बीजात्, कुतोऽशुभ्यस्तन्तुः? इति त एव विरोधाः, पूर्वसम्यग्नित्यत्वाद्वा बीजानुत्पत्तेः।

व्यापीत्यादि यावत् प्रकल्प इति, व्याख्यातं व्यापित्वतत्त्वानुमतांशुतन्तुपटवत्—व्याप्नोतीति व्याप्ति

10 अत्रापि सोऽनुत्पद्यमानत्वादवस्थानवचनविरोधादिदोषप्रसिद्धिर्दर्शनेन विकल्पमारचयति—अत्रापीति उत्पादस्थितिभेदोऽभिमतं। तैरनुत्पत्तिप्रकारैर्नावतिष्ठमानस्य वस्तुनः निरुत्पादस्थिती दर्श्येते अथवा उत्पादस्थितिविनाशावस्थस्य वस्तुनो व्यापिन इति द्वैविध्यं दोषाभिधित्सया प्रदर्शयति—तेनापीति। प्रथमप्रकारे दोषमाह—यदीति। तदनुपादकियायामेव तत्त्वे विनाशकाले उत्पत्तौ पूर्वथावा अवस्थानेन कथमुत्पद्यते निरुद्धत्वादिति भावः। उत्पत्तिर्द्विधापीति, सर्वप्रकारासंभवात्मत्वा द्वितीयोत्पत्तिरपि भावः। प्रकारद्वितीयत्वासंभवादेव च स्थितत्वादप्यत्र इत्याह—उत्पद्यमान इति। उत्पादस्थितौ
25 तदवस्थितत्वेन तदनुत्पादविनाशके स्थितिक्रिया स्थितिक्रियायां चोत्पादक्रिया उच्यते च यथा तदेवोत्पद्यते तदेव स्थिति इत्यादि स्ववचनविरोधः देशभेदेन कालभेदेन वा ते हि स्याताम् देशकालभेदस्तु नास्त्येव यतेन तदैकदेशेन निर्दिष्टमिति पूर्वोक्तमेव स्मारयति—पूर्ववदिति। द्वितीयप्रकारे दोषो नास्तीति मन्वानः शङ्कते—व्यापीति उत्पत्तिसर्वथा व्याप्नोति तन्तुत्वादिधर्मव्यापित्वात् अत एवासौ तत्त्वपरिणामात्मभूतः उत्पत्त्यादिधर्मव्यापकत्वेन च तत् अतीत इत्यनुमन्यते व्यापित्वात् अतीतस्यानन्त्येन स्थितिरूपेणापि तन्तुत्वात् सर्वथात्पूर्वविनाशत्वादवतत्त्वं सार्वत्रिकत्वव्यापित्वमेवात्
30 स्थित्युत्पत्तिविनाशरूपत्वात् स्थित्युत्पत्तिविनाशप्रकारैः सर्वथावतिष्ठमानं तदेवोत्पद्यते तदेव निस्तिष्ठतीत्युच्यते इति चेत्तत् स्थित्युत्पत्तिसामानाधिकरण्येऽपि विरोधा इति परिहरति ... । एतदेव व्याचष्टे—व्याप्तमतमिति व्यापकं सर्वं व्याप्नोति

१ सि क. तत्र विनाशसामानाधिकरण्येनामी। २ सि क. भावे। ३, ४ ५, सि क निस्तपति। ६ सि क. तथा तत्त्वानुमतां शुं तु तन्तु।

अविशेषितत्वात् सर्वस्य व्याप्यस्य कार्यस्य व्यापकं कारणमुच्यते व्यापीति, व्यापिनः सतत्त्वमेवेत्यनु-
मतोऽस्तु। तथापि द्रव्यार्थवादाभिमतिना, व्यापि सतत्त्वमस्येति वा विग्रहः, स च व्यापिसतत्त्वस्यानुमतो
ऽङ्कुरेव तन्तुर्व्याप्यः, कारणमयत्वात् कार्यस्य, किमुक्तं भवति ? यथांशुमयस्तन्तुः अतोंऽशुरेव तन्तुरिति
दृष्टान्तः, अंशुरपि तन्तुः तन्तुरप्यंशुरिति वा, तथा बीजमयोऽङ्कुरः, बीजमेवाङ्कुरः, अङ्कुरोऽपि बीजं
बीजमप्यङ्कुर इति वा दार्ष्टान्तिकः, तद्दर्शयति–प्रदीपद्रव्येत्यादि–प्रकृष्टदीपस्य द्रागीयसो द्रव्यस्य 5
मेघादेरिव पूर्वोत्तरतया स्थित्युत्पत्तिविनाशावस्था व्यापिसतत्त्वस्यानुमतबीजाङ्कुरत्वादय इत्यस्मिन् प्रकल्पे
तदेवोत्पद्यते तदेवावतिष्ठत इत्युत्पत्तिस्थितिसामानाधिकरण्ये साधनादिविरोधा न सन्ति, तस्य वस्तु
नोऽवस्थामात्रभिन्नस्यानुत्पादाविनाशिनः स्थितिरेव स्थानित्वोच्यते, एतस्मिन्नपि प्रकल्पे बीजस्य दार्ष्टा-
न्तिकस्यांशूनां वा दृष्टान्तभूतानां वाङ्मात्रस्य वा कस्यचिद्वस्तुनः प्रदीपस्यानुत्पादिनोऽविनाशित्वाच्च
स्थितत्व नित्यत्वात् स्थितिरेव, नोत्पादविनाशाविति कुतोऽङ्कुरो बीजात् ? कुतोंऽशुभ्यस्तन्तुः ? अतोऽङ्कु- 10
रस्तन्तुर्नोत्पत्तिरेवेति, ततः किमिति चेत् ? इति त एव विरोधाः, उत्पत्त्यभावात् पूर्ववत् साधनादि-
विरोधास्तदवस्था एवेति, पूर्वस्यान्यनिवृत्तत्वाच्च बीजानुत्पत्तेः, त एव विरोधा इति वर्तते, ननु त्वदुक्तेनैव
न्यायेन व्यापिसतत्त्वानुमतपूर्वस्यान्यबीजत्व प्रदीपद्रव्यस्थितत्व चेति पूर्वस्यान्य[स]नुत्पादाविनाशि

धर्मान्तरविशेषेण गतो व्याप्नोति, अत एव तत् व्यापीत्युच्यते विचित्रविकल्पात्मकाविसम्बन्धेषु सतोऽनुवर्तमानः प्रदीपेऽन्यत्र
तद्, अत एव तस्याः पूर्वापरोत्तरकालाः विकारयोऽवस्था स्थित्यादिरूपाः विकारात्मत्वावस्था तथांशुतन्त्वोः कार्यं 15
तन्तुरपि यस्य तत्र व्यापि. कारणस्य तन्त्वोरात्मत्वादनुमतोऽस्तु द्रव्यार्थवादाभावात् अतश्च व्यापिसतत्त्वस्यानुमतो-
ऽस्त्वनुमतेति प्रमाणाभावाद्ऽर्थं तत्र तन्तुपटयोरात्मैकत्वविवक्षणात् अंशुमयस्तन्तुरिति अंशुरेव तन्तुः एवमङ्कुरेऽप्यनया
कल्पनया बीजस्य व्यापित्वा प्रदीपस्यास्य विकारत्वाद्बीजमयस्ततो बीज एवाङ्कुर इति अङ्कुराद्युत्पत्तयो बीजस्यैवावस्था
इति भावः। पुनरप्यन्तरमाशङ्कते–व्यापि सतत्त्वमिति। अस्यार्थः सतत्त्वं सतत्त्वं व्यापि सर्वोऽपि धर्मोऽपि व्याप्नो-
तीत्यनुमतोऽङ्कुरेव तन्तुस्तन्तुरेवांशुः पूर्वव्याख्यानाय धर्मपरिणामोऽवस्थावस्थापरिणाम इति प्रतिभाति यथा मृत्पिण्ड 20
शिवकघटकपालादयः यथा वा यस्य यत्पूर्वकत्वात् व्याख्यानत्वेऽपि द्रव्यार्थमभावात् व्यापिनो द्रव्यस्योत्पादादयोऽ-
वस्था इति स्थित्युत्पत्तिविनाशप्रकारैरवस्थितं तदेवोत्पद्यते तदेव तिष्ठतीत्युच्यत इति नोपक्षेप इति तात्पर्यः।
विग्रहेण योऽर्थः पर्यवसित इत्याह किमुक्तमिति आदावुत्पत्त्युदाहरणमाह–यथांशुमय इति अंशोर्व्यापिनस्तन्त्वा-
त्मतयाऽनुमतत्वात् धर्मिधर्मसामानाधिकरण्येनाभेदात् अंशुरेव तन्तुरिति भावः अपरमुदाहरणमुदाहरणमाह–अङ्कुरपीति अत्र
पूर्वपरकालावस्थासमुदायविनाशवत् प्रदीपद्रव्यस्य व्यापिनोऽनुपपत्तेऽवस्थाभिन्नेऽपि तस्य तद्भावात् बीजस्यैव तस्य 25
स्थितिर्निवृत्तित्वात्, अवस्थाभेदेऽपि स्वविशेषाद् तथा व्यापिनोऽयुपादानस्याङ्कुराद्यनुत्पत्तिरेव बीजं विकाङ्-
कुर उत्पन्न इति हि दृश्यते बीजस्य निवृत्ते न कथमेतद्वीजात्मकेन समापन्ने तस्य वस्तुन इति, अत एवं तस्य वस्तुनोऽ-
वस्थामात्रविभक्तस्यानुत्पादाविनाशिनः स्थितिरेव स्थानित्वुच्यते इति योजना विधेया। तदेव दर्शयति–एतस्मिन्नपीति एतद
स्थितिप्रकारेण यदि तदवस्थिते तर्हि कथमुत्पद्यते येन तदेवोत्पद्यते तदेव तिष्ठतीति स्यात् अन्यथा तदेवावतिष्ठमानं
तदेवोत्पद्यत इति विरुद्धं साधनादिविरोधा भवन्तीति दर्शयति–इति त एवेति अपरिस्पन्दत्वेनाविभक्तस्य बीजादेरनुत्पत्ति- 30
रेव पूर्वस्यान्यस्य निवृत्त्यविरोधात्–पूर्वस्यान्येति 'सत्त्वो गुणस्तत्त्वावित्वं' इत्यादि अस्य पूर्वस्यान्यस्य सतत्त्वं सतत्त्वं
व्यापि सर्वधर्मेष्वागमात्, यथाऽस्य व्यापि–सत्त्वं पूर्वस्यान्यः सतत्त्वं तत्स्वभूतमिति व्यापिसतत्त्वानुमतपूर्वस्यान्यबीजं तत्र
प्रदीपद्रव्यं कारणस्य व्यापि तत्त्वैकत्वात्मत्वयोरभिव्यक्तत्वात् एवं तस्य पूर्वोत्तरकालावस्थितावस्थासामान्यविशेषाद्यवस्था-

---

1 मि. क. तन्त्वनुत्पत्ति ।

क्तिव्यतिरिक्तो व्यञ्जकः प्रसिद्धो न तु तद्द्रव्याव्यतिरिक्तः, यदेवोत्पद्यते तदेव विनश्यतीति द्रव्यस्यावस्थाविभागं ब्रुवता त्वया न ततोऽन्यः संयोगः संयोगी वाऽभ्युपगम्यते, क्रियात्मावस्थाद्रव्यमेवमभिधेयात्, तदभ्युपगम्य व्यक्तिधर्मस्त्यक्तः, तत्त्यागाच्च व्यक्तिरनुपपन्नैव, व्यक्तिकारणाभावात् ।

5　अपि चेत्यादि, अभ्युपगम्याभिन्नार्थैक्यापत्तिविषये व्यक्त्यव्यक्ती लोकप्रतीतव्यक्तिधर्मविपरीतत्वात् तत्त्यागाद्वाभाव इति ब्रूमः, लोके हि पूर्वं व्यक्तिव्यतिरिक्तो व्यञ्जनः प्रसिद्धोऽन्यः, उदकाञ्जनदीपादियोगो मृगव्यधचक्षुरिन्द्रियचन्द्रस्पर्शाभिव्यक्तिघटादिदर्शनहेतुः यथासंख्यम्, मुक्तिक्रियासाधनैर्भूयोगिमुक्तादिद्रव्यव्यावृत्तमुपलभ्यते यथा न तथा तद्द्रव्य[ा]व्यतिरिक्तम्, यदेवोत्पद्यते तदेव विनश्यतीति द्रव्यस्यैवावस्थाविभागं ब्रुवता त्वया न ततोऽन्यः संयोगः संयोगी वाऽभ्युपगम्यते द्रव्यक्रियाद्यनन्यत्वात्,
10 द्रव्यावस्थामात्रत्वादुत्पादादीनाम्, किं कारणं? क्रियात्मावस्थाद्रव्यमेवमभिधेयात्–उत्पादादयः क्रियायाः स्वावस्था इत्येव यथा द्रव्यस्यापि परस्परमिमाः सर्वोऽवस्था इत्येतच्च यथा यस्मादभिधीयमानो यत्नम्, द्रव्यनिर्मुक्त्याविरोधात् तस्मादभ्युपगतं त्वया न किञ्चिद्द्रव्य[व्यति]रिक्तमस्तीति, ततश्च तदभ्युपगम्य व्यक्तिधर्मस्त्यक्तः, तद्विपर्ययधर्मणो द्रव्यमात्रस्याभ्युपगमात्, तत्त्यागाच्च व्यक्तिरनुपपन्नैव, व्यक्तिकारणाभावात् ।

15　स्यात् मत निर्दिष्टा व्यक्तिरव्यक्तिश्च द्रव्यधर्मः समानौ, यथोक्तं 'सुदूरमपि संधाय संक्षीणोऽपि ययपरित्यु । न समागमावन्ये कश्चित् प्रतिपद्यते (　　) इति, एतच्चायुक्तम्–

व्यक्त्यव्यक्ती अभिन्नार्थैक्यापत्तिविषयेऽभ्युपगमेऽसत्वं । लोकप्रतीत–उदकेति परलोके मृगव्यधाख्ये नक्षत्रे चक्षुरिन्द्रियस्पर्शाभिव्यक्तौ दीपादियोगो घटादिदर्शने हेतुरित्यर्थः । मुक्तिक्रियायाः साधनं [illegible] मुक्तिक्रियाव्यतिरिक्तमेव लोके [illegible] मुक्तिक्रियेति, [illegible]
20 [illegible] [illegible] भाव । [illegible] [illegible] इति भावः । [illegible] [illegible] [illegible]
25 [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
30 [illegible] [illegible] ।

---

१ सि. क. एवेति । २ सि. क. [illegible] । ३ क. ××। ४ सि. क. [illegible] । ५ सि. [illegible] ।

अहेतुतो व्यक्तेरिव चाऽव्यक्तेरपि तद्वत्त्वे नित्यमेव व्यक्तिरव्यक्तिर्वा सर्वस्य स्यात्, परिणामान्नैवमिति चेन्न, उक्तदोषतुल्यत्वात्, एष तावदुत्पादविनाशयोः संयोगेनाद्य विकल्पः समप्रसंगपरिहारप्रपञ्चोऽभिहितः, तथा वक्ष्यमाणेषु समानः प्रपञ्चो द्रष्टव्यः ।

(अहेतुत इति) अहेतुतो वा व्यक्ते[रि]वाव्यक्तेरपि तद्वत्त्वे तेन तुल्य तद्वत्, तस्य भावस्तत्त्वं व्यक्तिवद्भाव इत्यर्थः, कथं ? यथा व्यक्तिर्निर्हेतुका तथैवाव्यक्तिरपि निर्हेतुका, ततः किमिति चेदुच्यते— नित्यमेव व्यक्तिरव्यक्तिर्वा सर्वस्य स्यात्, निर्हेतुकत्वात्, मृदवस्थायां घटाव्यक्तिवद्घटावस्थायामव्यक्ति-र्घटस्य स्यात्, घटावस्थायां घटव्यक्तिवत् मृदवस्थायां व्यक्तिः स्यात्, मृत्पिण्डे घटव्यक्तिवत् गगनेऽपि स्यात्, नियतव्यक्तिवन्नियतव्यक्तिर्वा स्यादित्यादि, परिणामान्नैवमिति चेत्—स्यान्मतं यथा त्वयोक्तं न तथा भवितुमर्हति परिणामाभ्युपगमात्, अवस्थितस्य द्रव्यस्य धर्मान्तरनिवृत्तौ धर्मान्तरापत्तिः परिणामः, तस्मान्मृत्पिण्डशिवकादिपरिणामैः स्थित्युत्पत्तिविनाशा भविष्यन्ति, न निर्हेतुकाः, तस्मादेव परिणामात् व्यक्त्यव्यक्ती च स्त इति, एतदपि न, उक्तदोषतुल्यत्वात्, ये एतेऽस्माभिर्भावस्वभावस्वपक्षे च भिन्नाभिन्नात्मकत्वेन दोषा उक्तास्ते तुल्या एव परिणामपक्षेऽपि द्रष्टव्याः, परिणामावस्थयोः श्रुतिमात्रभेदात्, तैस्तैः प्रादुर्भावत्वात्, विनाश[स्य] निवृत्तित्वात् अवस्थितत्वेति च [स]द्भावेनैव स्थितिवचनात्, परिणामोच्चारणेन च नन्वेवमुभयमप्यवस्थितत्वादिरविशिष्टो भव्यो योज्यो पावदसमेवावधिरिति, तस्मा-दपरिहारः परिणामः, एष तावदुत्पादविनाशयोः संयोगेनाद्य विकल्पः समप्रसङ्गपरिहारप्रपञ्चोऽभिहितः, तथा वक्ष्यमाणेषु—उत्पादस्थितिसंयोग स्थित्युत्पादसंयोगे स्थितिविनाशसंयोगे विनाशोत्पादसंयोगे विनाशस्थितिसंयोगे त्रिकादिसंयोगेषु च समानः प्रपञ्चो द्रष्टव्यः, यदेवोत्पद्यते तदेव विनश्यतः प्रभृति यावदसमवधिरिति ग्रन्थयोजनया योजयिष्यते ।

अथोत्पादविनाशसामानाधिकरण्ये दोषदर्शनाद्विकल्पान्तरमानीयते तदेवोत्पद्यते तदेव

धर्मिणमनभियुक्तोऽपि भवति—यथोक्तमिति स्पष्टोऽर्थः। दर्शयति—अहेतुत इति कारणकलापनिरपेक्षा व्यक्तिरिति भावः । यथा व्यक्तेरपि तद्वत्त्वे—व्यक्तितुल्यत्वे इति एवं व्याचष्टे—अव्यक्तेरपीति । तदेव व्यक्तितुल्यत्वं दर्शयति—यथेति । अहेतुके भावे नित्यं भावस्य सत्त्वमसत्त्वं वा भवेत तु भावानित्यत्वं तथा सर्वं सर्वत्र स्यात् तदेतत्प्रदर्शयति—नित्यमेवेति । अथ नियतात्मनो नाहेतुको भवन्ति अपि तु परिणामात् स्युरिति शङ्कते—परिणामादिति । परिणामस्वरूपं दर्शयति—अव-स्थितस्येति तत्र निवृत्त्यापत्ती विनाशोत्पादौ अवस्थानं स्थितिः तदेतत्रयं वस्तुनः परिणामित्वमुपपद्यत इति नोक्तदोषा इति भावः । अत्रापि पक्षे दोषमादर्शयति—उक्तदोषेति, किमिदं उपादानरूपः परिणममूलस्य पिण्डशिवकादेर्भावस्य यत परिणामिनो भावस्याभ्यस्तेति विकल्पतः परिणामस्य परिणामिनश्च भेदाभेदाभ्यां च दोषस्तैरेवावासवारत्वादिति प्रदर्शितत्वा-दयमपि पक्षो निर्दोष परिणामावस्थयोः पर्यायत्वात् यद्यपि धर्मैकत्वमवस्थाभेदः परिणामस्य द्वैविध्यं यथा मृदः पिण्ड शिवकादिः धर्मपरिणामः इयत्वी मृत् भवत्यवी भवती वैति अवस्थापरिणामः नवपुराणादिरवस्थापरिणाम इति तथापि धर्मैकत्वयोरवस्थावस्थितेरवस्थापरिणामयोः श्रुतिमात्रभेद एव इति ध्येयम् । दोषमदर्शनमभ्यमर्थविशेषी—नन्वेवमिति । तदेवं यदेवोत्पद्यते तदेव विनश्यतीति उत्पादविनाशसंयोगेन विकल्पे दोषा आदर्शिताः एवमेवापरेणानुत्पादस्थित्यादिसंयोगेषु विभाव्या इति दर्शयति—एवं तावदिति । प्रकृतं दर्शयति—उत्पादेति । अथोत्पादस्थितिभावमवेत्य विकल्पितुमाह—अथेति ।

1 सि० व्यक्तिर्वा हेतुकतः । 2 सि० क० इति मिकत्मेव । 3 सि० क० तमवधिमानु ।

नितिष्ठतीति, अत्रापि हि द्वयी गतिः—तेनाप्युत्पत्तिप्रकारेणानवतिष्ठमानं यद्वा स्थित्युत्पत्तिविनाशप्रकारैः सर्वथाऽवतिष्ठमानं तदेवोत्पद्यते तदेव नितिष्ठति चेति, यदि तयोत्पादेनैवानवतिष्ठमानमुत्पद्यते नितिष्ठतीत्युच्यते तत उत्पादेनैवानवस्थितत्वान्नोत्पद्यत इति उत्पत्तिर्द्विधाऽपि कुतः? उत्पद्यमाने चावस्थानम्? यदुत्पद्यते कथमवतिष्ठते? यद्यवतिष्ठते कथमुत्पद्यते? इति
5 स्ववचनादिविरोधाः पूर्ववत्।

अथोत्पादविनाशसामानाधिकरण्य इत्यादि, उत्पादविनाशैकाधिकरण्ये दोषदर्शनात् निर्दोषोऽयमिति विकल्प्यान्तरमाश्रीयते यदेवोत्पद्यते तदेव नितिष्ठतीति अत्रापि न निर्दोषमेवमिति ब्रूमः, अत्रापि हि द्वयी गतिः तेनाप्युत्पत्तिप्रकारेणा[न]वतिष्ठमानं—यदुत्पादेनैवानवतिष्ठमानमुत्पद्यते 'नितिष्ठतीत्युच्यते यद्वा स्थित्युत्पत्तिविनाशप्रकारैः सर्वथाऽवतिष्ठमानं यदेवोत्पद्यते तदेव 'नितिष्ठति चेत्युच्यते
10 यदि तयोत्पादेनैवानवतिष्ठमानमुत्पद्यते 'नितिष्ठतीत्युच्यते तत उत्पादेनैवानवस्थितत्वान्नोत्पद्यत इति उत्पत्तिर्द्विधाऽपि कुतः? इति, असंभव इत्यर्थः अस्ति चोत्पत्तिः, उत्पद्यमाने चावस्थानं? कुत इति वर्तते, यदुत्पद्यते कथमवतिष्ठते? यद्यवतिष्ठते कथमुत्पद्यते? इति स्ववचन[ादि]विरोध[ा]ः पूर्ववदिति—यथाङ्कुरोत्पत्तिविनाशैकाधिकरण्योदाहरणे स्ववचनादिविरोधास्तथात्राप्युत्पत्तिस्थितिसामानाधिकरण्ये योज्या इति।

व्यापित्वतत्त्वानुमतांशुवत्तुयत्तु मदीयग्रन्थस्य पूर्वोत्तरतया स्थित्युत्पत्तिविनाशावस्था
15 व्यापित्वतत्त्वानुमतबीजाङ्कुरत्वादय इत्यस्मिन् प्रकल्पे उत्पत्तिस्थितिसामानाधिकरण्ये न स्ववचनादिविरोधा इत्यत्रोच्यते, एतस्मिन्नपि प्रकल्पे बीजस्यांशूनां चाऽनुत्पादित्वादविनाशित्वाच्च नित्यत्वात् स्थितिरेवेति कुतोऽङ्कुरो बीजात्, कुतोंऽशुभ्यस्तन्तुः? इति त एव विरोधाः, पूर्वस्मिन्नित्यत्वाद्वा बीजानुत्पत्तेः।

व्यापीत्यादि यावत् प्रकल्प इति, स्यान्मतं व्यापित्वतत्त्वानुमतांशुवत्तुयत्तु—व्याप्नोतीति व्यापी

20 अत्रापि कोऽप्युत्पन्नस्यावस्थानवचनविरोधादिदोषपरिहारविकल्पं विकल्पमारचयति—अत्रापीति उत्पादस्थितिभेदोऽभिमतः। [illegible] वस्तुनः स्थित्युत्पत्तिरेव [illegible] अथवा उत्पादस्थितिविनाशावस्थस्य वस्तुनो व्याप्ति इति द्वैविध्यं दोषाभिधित्सया दर्शयति—तेनापीति। प्रथमप्रकारे दोषमाह—यदीति। [illegible] उत्पन्नमवतिष्ठते पूर्वथा [illegible] कथमुत्पद्यते [illegible] भावः। उत्पत्तिर्द्विधापीति, [illegible] सा द्विविधोत्पत्तिरिति भावः। [illegible] इत्याह—उत्पद्यमान इति। उत्पादस्थित्योर्हि
25 [illegible] कथमुत्पादक्रियाक्षणे स्थितिक्रिया स्थितिक्रियाक्षणे चोत्पादक्रिया उच्यते च भवता यदेवोत्पद्यते तदेव नितिष्ठतीति स्ववचनविरोध इत्यर्थः [illegible] वा ते हि स्याताम्, [illegible] यदेव तदेवेत्यभेदेन निर्देशात् पूर्वोक्तेन [illegible]—पूर्ववदिति। द्वितीयप्रकारे दोषो नास्तीति मन्वान आह—व्यापीति [illegible] व्याप्त्यर्थमवस्थानात् अत एवासौ [illegible] च तत् मदीयं इत्युच्यते व्यापित्वात् मदीयग्रन्थस्य स्थितिमान् [illegible] कार्यत्वाद्युत्पादित्वमभ्युपगमात्, कारणस्य कार्योत्पत्तावव्यापित्वमेवेत्यत
30 स्थित्युत्पत्तिविनाशधर्मत्वात् स्थित्युत्पत्तिविनाशप्रकारैः सर्वथाऽवतिष्ठमानं यदेवोत्पद्यते तदेव नितिष्ठतीत्युच्यत इति नैतत् स्थित्युत्पत्तिस्ववचनविरोधादिदोषा इति परिहारमिच्छन्। एतदेव व्याचष्टे—व्याप्यत्वमिति, व्यापकं कारणं व्याप्नोति

1 सि क. अत्र विनाशसामानाधिकरण्योदाहरणे। 2 सि क. मानी। 3, 4, 5, सि क नितिष्ठति। 6 सि क. यथा तत्त्वानुमतां शुचं तु वस्तु।

अविशेषितत्वात् सर्वस्य व्याप्यस्य कार्यस्य व्यापकं कारणमुच्यते व्यापीति, व्यापिनः तत्त्वमेवेत्यनुमतोऽङ्कुः तथापि द्रव्यार्थतयाऽभिधा, व्यापि तत्त्वमस्येति वा विग्रहः, स च व्यापितत्त्वस्यानुमतोऽङ्कुरेण तन्तुर्व्याप्यः, कारणमयत्वात् कार्यस्य, किमुक्तं भवति ? पर्यायमयस्तन्तुः मतोऽङ्कुरेण तन्तुरिति दृष्टान्तः, अंशुरपि तन्तुः तन्तुरप्यंशुरिति वा, तथा बीजमयोऽङ्कुरः, बीजमेवाङ्कुरः, अङ्कुरोऽपि बीजं बीजमप्यङ्कुर इति वा दार्ष्टान्तिकः, तद्दर्शयति—प्रदीपद्रव्येणापि—प्रकृतदीपस्य प्राचीनस्य द्रव्यस्य मेर्वादेरिव पूर्वोत्तरतया स्थित्युत्पत्तिविनाशावस्था व्यापितत्त्वस्यानुमतबीजाङ्कुरत्वादय इष्यन्ते, प्रकृते तदेवोत्पद्यते तदेवावतिष्ठते इत्युत्पत्तिस्थितिसामानाधिकरण्ये स्ववचनादिविरोधा न सन्ति, तस्य वस्तुनोऽवस्थामात्रभिन्नस्यानुत्पन्नाविनाशिनः स्थितिरेव व्यापित्वमुच्यते, एतस्मिन्नपि प्रकृते बीजस्य दार्ष्टान्तिकस्यांशूनां वा दृष्टान्तभूतानां व्याप्यव्यापकस्य वा कस्यचिद्वस्तुनः प्रदीपेनानुत्पादितत्वादविनाशित्वाच नित्यत्वं नित्यत्वात् स्थितिरेव, नात्यन्तविनाशादिति कुतोऽङ्कुरो बीजात् ? कुतोंऽशुभ्यस्तन्तुः ? अतोऽङ्कुरस्यानुत्पत्तिरेवेति, ततः किमिति चेत् ? इति त एव विरोधाः, उत्पत्त्यभावात् पूर्ववत् स्ववचनादिविरोधास्तदवस्था एवेति, पूर्वकालानित्यत्वाच्च बीजानुत्पत्तेः, स एव विरोधा इति वर्तते, अस्तु तदुक्तेनैव न्यायेन व्यापितत्त्वस्यानुमतपूर्वकालबीजस्य प्रदीपद्रव्यस्थितस्य चेति पूर्वकाल[स्य]नुत्पादाविनाशि-

कार्यान्तर्विशेषेण मतो व्याप्नोति अत एव तत् व्यापीत्युच्यते भिन्नभिन्नकालासन्नपरम्परपर्यायेषु मतोऽङ्कुरत्वेनात्, प्रदीपद्रव्यस्य तत्, अत एव तस्याः पूर्वापरोत्तरकालाः स्थित्यादयोऽवस्थाः भिन्नाभिन्नाः भिन्नाकारमत्वावस्थाः तथाऽङ्कुरस्तन्तोः कार्ये तन्तुरपि पटस्य तत्र व्यापिनः कारणस्य तन्त्वंशत्वतत्त्वानुमतोऽङ्कु द्रव्यार्थतयाऽभावात् अतश्च व्यापितत्त्वानुमतोऽङ्कुरेण तन्तुर्भवतीति [illegible] अत तन्तुरप्यंशुमयस्तन्तुरिति अंशुरेव तन्तुः एवमङ्कुरस्याप्यङ्कुर कार्यान्तराणां बीजस्य व्यापिनः प्रदीपद्रव्यस्य विकारत्वाद्बीजमयत्वमतो बीज एवाङ्कुर इति अङ्कुराद्युत्पादकत्वो बीजस्यैवावस्था इति भावः । [1] अङ्कुरतन्त्वन्तरपातस्तेनाह—व्यापि तत्त्वमिति । अस्यार्थः तत्त्वं तत्त्वं व्यापि सर्वोऽपि कार्योऽपि व्याप्ये पर्यायमनुमतोऽङ्कुरेण तन्तुस्तन्तुरेवांशु पूर्वव्यापकत्वात् कार्येणानेकस्योऽव्यापकत्वस्यापरिणाम इति प्रतिभाति यथा मृदः पिण्डभिन्नघटकपालादयः यथा वा पटस्य तन्तुरान्वारम्भ व्याप्त्वाद्यपेक्षयाऽपि द्रव्यार्थाभावात् व्यापिनो द्रव्यस्यैवाऽवस्थाऽवस्था इति स्थित्युत्पत्तिविनाशप्रभेदैरवस्थितं तदेवोत्पद्यते तदेव विनिश्चीयत इति भेदाभेद इति तद्वार्थः । भिन्नतयैव योऽङ्कः पर्यवसितः इत्याह—किमुक्तमिति आदावनुत्पत्तत्वधारेणाह—पर्यायमय इति अंशोर्मूर्तिपरिणत्याऽ-वस्थानुमतत्वात् अविभक्तसामानिभावेनाभेदात् अंशुरेव तन्तुरिति भावः अपरमुत्पत्त्यन्तधारेणाह—अंशुरपीति अत्र पूर्वापरकालावस्थानुत्पादविनाशयोः प्रदीपद्रव्यस्य व्यापिनोऽम्बुत्पत्त्येऽवस्थाभिन्नेऽपि तस्य अङ्कुरात् बीजस्यैव तत्र प्राणिनिर्विकारनित्यत्वात्, अवस्थान्तरोत्पादविनाशित्वात्, तथा चान्यस्मिन्नोऽप्यबीजादेरङ्कुरादीनामनुत्पत्तिरेव, बीजं भिन्नमङ्कुर अतश्च इति हि दृश्यते बीजस्य निवृत्तौ च कस्यचिद्भिन्नमात्रेण स्थापयते तस्य वस्तुन इति अत पक्षे तत्र वस्तुनोऽवस्थामात्रभिन्नस्यानुत्पन्नाविनाशिनः स्थितिरेव व्यापित्वमुच्यते इति योजना भिन्ना । तदेव दर्शयति—एतस्मिन्नपीति एवं स्थितिप्रकारेणैव यदि तदवतिष्ठते तर्हि कथमुत्पद्यते येन तदेवोत्पद्यते तदेव विनश्यतीति स्यात् अन्यथा तदेवोत्पत्तिकमार्थं तदेवोत्पन्न इति नित्यं स्वाभिमतविरोधा भवन्तीति दर्शयति—इति त एवेति अप्रसिद्धतत्त्वाभिमतस्य बीजादेरप्यनुत्पत्ति-रेव पूर्वकालस्य नित्यत्वादित्याह—पूर्वकालस्येति 'काल्यो ग्रन्थकरणाविशेः' इत्यमरः अतस्य पूर्वकालस्य तत्त्वं तत्त्वं व्यापि सर्वकार्यव्यापनात्, यद्वाऽस्य व्यापि—आद्यं पूर्वकालः तत्त्वं कारणभूतमिति व्यापितत्त्वस्यानुमतपूर्वकालबीजं तत्र प्रदीपस्य कारणस्य व्यापिप्रदीपद्रव्यत्वयोरभिमततया, एवं तस्य पूर्वापरकालनित्यत्वस्यापि सैवानुत्पत्ता-

१ सि क तन्त्वनुत्पत्ति ।

स्वाभिमतत्वं नित्यत्वाद्बीजानुत्पत्तिरतोऽपि यदेवोत्पद्यते तदेवावतिष्ठत इति स्तम्भमात्रविरोधा इति कूपखन्यायस्य व्यापितां दर्शयति ।

अथ मा भूदेते दोषा इति स्तम्भादुत्तरकालं बीजोत्पत्तिरिष्यते ततः—

स्तम्भोत्तरबीजोत्पत्तेस्तु हेतोरङ्कुरवत् स्थितिभिन्नोत्पत्तित्वात् सर्वस्य द्रव्यात्मनोऽनित्यताऽव्यापिता च, एव पूर्वापरभाव एव च, अभेदत्वात् ।

स्तम्भोत्तरबीजोत्पत्तेस्तु हेतोरङ्कुरवदित्यादि—यथाङ्कुरो बीजात्स्थितादुत्पद्यमानः स्थिताद्भिन्न उत्पद्यते, पूर्वदोषभयात्, पूर्वस्तम्भाच्च बीजं तथा सर्वोऽपि स्थितिभिन्नोत्पत्तिः, तस्मात् स्थितिभिन्नोत्पत्तित्वात् सर्वस्य द्रव्यात्मनोऽनित्यताऽव्यापिता च, यथाङ्कुरो बीजात् स्थितादुत्पन्नोऽनित्योऽव्यापी च तथा त्वदभ्युपगतप्रदीपद्रव्यात्मनोऽप्यनित्यत्वमव्यापित्वं च स्यात्तथैव क्रियात्मत्वात् एवं—पूर्वापरभाव एव च, अभेदत्वात्—पूर्वमिदं बीजादि उत्तरमिदमङ्कुरादीत्येतस्य चाभावः, कस्मात् ? अभेदत्वात्, अभिन्नं हि वस्तु द्रव्यमेकमिदम् व्यापित्वात्तस्य बीजाङ्कुरादिप्रादुर्भावस्य क्रियाविषयत्वात्तस्य प्रदीपवत् कल्पना भ्रान्तित्वात् किं पूर्वं ? किमुत्तरमिति पूर्वोत्तरविभागोत्पत्ति[प्र]कल्पनानुपपत्तिः ।

अथोच्येत यदेवोत्पद्यते तदेवावतिष्ठत इत्यनेन वचनेन त्वयमर्थ एव कथितो भवति उत्पत्तिरेवावस्थानमिति, यदि नोत्पद्यते नावतिष्ठेतानुत्पत्तिरूपत्वात्, तस्मात् खपुष्पवैलक्षण्येनैवोच्यते यदेवोत्पद्यते तदेवावतिष्ठते नानुत्पत्तिकमवतिष्ठत इति; एवं सति यदेवोत्पद्यते तदेवावतिष्ठत इत्यस्येदं व्याख्यानं संवृत्तं यत्र यदोत्पद्यते तत्र तदावतिष्ठत इति, प्रागुक्तोत्पत्त्यानैक्यवत् उत्पत्तिस्थित्यैक्ये उत्पत्तिरेवावस्थानमित्यापन्नमुक्तस्थितित्यागात्, न स्थितिरन्या काचिदुत्पत्तेरतश्च क्षणिकत्वापत्तिः, उभयासागामिमतौ चानेकान्तापत्तिरभ्युपगमविरोधिनी प्रक्रिया स्यादिति ।

अथोच्येतेत्यादि, यावत् खपुष्पवैलक्षण्येनैवोच्यत इति, स्यात् परिहारार्थमियमाशङ्का यदेवोत्पद्यते तदेवावतिष्ठत इत्यनेन वचनेनेति स पुनरयमर्थ एवं कथितो भवति—उत्पत्तिरेवावस्थानमिति

नित्यत्वात् बीजस्यानित्यत्वेन यदेवोत्पद्यते तदेव स्थितिमदिति विरुध्यत इति भावः । कूपखन्यायस्येति विशेषेषु सर्वे- —षस्य न्यायस्य प्रवर्तनमिति भावः । ननु स्तम्भादुत्तरकालेऽपि ततो बीजोत्पत्तेरभ्युपगमे दूषणं स्थितिसमानाधिकरण्यं न सम्भवतीत्यत आह—स्तम्भोत्तरेति । पूर्वदोषेति पूर्वस्तम्भनित्यत्वव्यापित्वेन बीजाद्युत्पत्तिदोषप्रसक्तिभयात् एवञ्च स्थितौ- त्पत्तिभिन्नत्वमपि बीजादेः स्तम्भादिवदनित्यत्वमव्यापित्वं तथा [illegible] द्रव्यात्मनोऽनित्यत्वमव्यापित्वं च [illegible] स्यात् इति भाव । एतदेवासर्वगति—यथाऽङ्कुर इति, एवं पूर्वोत्तरभेदानां भिन्नाद्युत्पत्त्यसम्भवात् [illegible] एतस्य [illegible] पूर्वोत्तरभावप्रकल्पना न युक्ता [illegible]—एकमिति अभिन्नं हीति [illegible] [illegible] पदोऽभिप्रेत एव [illegible] न क्रियाविषयभूतस्याङ्कुरादिप्रादुर्भावस्य प्रकल्पना [illegible] पूर्वोत्तरभाव कल्पना न भ्रान्तिरेव [illegible] क्रियाविषयाभिमानात् तस्माच्च पूर्वोत्तरभाव [illegible] इति भावः । अथ यदेवोत्पद्यते तदेवावतिष्ठते इति वाक्यं प्रकारान्तरेण व्याकरोति—अथोच्येतेति अथ दर्शयति—उत्पत्तिरेवेति यदेवो- त्पद्य [illegible] तदेवावतिष्ठत इति [illegible] इति [illegible] प्रतिपादिता भवति तथा च

१ सि क. स्थितात्स्त्वनुत्पद्यते । २ सि क. °भक्रिया । ३ क. ×× सुदूरम् ।

कथितो भवति, यदि नोत्पद्यतेऽवस्थितमभिमतं नावतिष्ठेतानुत्पत्तिरूपत्वात्, खपुष्पवदनुत्पन्नमवस्थितं खपुष्पादि, तदेकक्षण्येन यदैवोत्पद्यते तदैवावतिष्ठते, नानुत्पत्तिकमवतिष्ठते, तस्मादुत्पत्त्यनुमितमेवावस्थानं न व्य[स्त]मेति, अत्रोच्यते—एवं सति यदैवेत्यादि यावत् क्षणिकत्वापत्तिरिति—इत्थं यदीदं व्याख्यानं संवृत्त, यदैवेति—यस्मादित्यर्थः, अन्यथाव्यवस्थापकस्य यत यदोत्पद्यते तत तदावतिष्ठत इति प्रागुक्तो-त्पत्तिमात्रेऽप्यनुत्पत्तिस्थित्यैक्ये[1] उत्पत्तिरेवावस्थानमभिप्रायम्, किं कारणं ? तदवस्थितित्यागात्—उत्प- 5 त्तिरेव स्थितिरित्यनुमानेन स्थितिरुत्पत्तिरेव कृतेति योऽयं व्याप्तिग्रहणत्वानुमतोऽभ्युपगतस्तु मदीयपक्षस्यपू-र्वोपरपक्षा स्थितिरिति सा त्यक्ता स्यात्, तत्त्यागादुत्पत्तिरेवावस्थानं न स्थितिरन्या काचिदुत्पत्तेरतश्च क्षणिकत्वापत्तिः, उत्पद्यत उत्पद्यत एव नावतिष्ठते किञ्चिदिति सर्वं क्षणिकमित्युक्तं भवति, स्यान्मत क्षणिकत्वदोषो मा भूदिति केनचित् प्रकारेण स्थितमुत्पद्यते केनचिदितीष्यते तदुभोभयात्यागाभिमतौ चानेकान्तापत्तिः—यदि स्थित्युत्पत्ती न त्यक्ते त्वया ततोऽभ्युपगमविरोधिनी स्यात् प्रक्रिया अनेकान्त 10 वस्तुतत्त्वमापद्यत इति ।

अथोच्येतोत्पादपूर्वस्वदोषानपरिहार्यान् प्रत्युच्चार्यानुमतस्य योमौ विकल्पौ त्यक्त्वा विनाशप्रधाने विकल्पान्तरे निर्दोषे इत्याश्रयेतेति तथाप्यस्तावद्यदेव विनश्यति तदेवोत्प-द्यत इति, अस्मिन्नपि विकल्पे दोष उच्यते—लोके तावत् प्रत्यक्षादिप्रसिद्धमङ्कुरोत्पत्तौ बीजं विनश्यति, तव पुनर्यदेव विनश्यति बीजं तदेवोत्पद्यते नाङ्कुर इति पूर्ववत् स्ववचना 15 दिविरोधाः, तत्पूर्वपक्षाद्यपोहाय लोकादिविरोधाः, तदेव विनश्यति तदेवोत्पद्यत इति वचने-नानन्यभूतस्यैकस्मिन्नेव काले विनाश उत्पादश्चेति क्षणिकवादातिशयादि स्यात् ।

यस्सेत्पत्तिर्योग्यता यस्यैवावस्थानयोग्यता नानुत्पन्नः स्थितिरूपः एवम्भावधर्मकं तु खपुष्पादीनामनुत्पत्त्यर्थं स्थितिव्याघात-गम्, यथा निमग्नमवतिष्ठते उत्पत्तिमत्त्वात्, यदि नोत्पद्यते नावतिष्ठेत यथा खपुष्पादि, उत्पद्यते चेत् तस्मादवतिष्ठत इति क्षणिकैक-व्यवस्थानमित्यभिमिति भावः । एवं यदि यावदुत्पद्यते तावदवतिष्ठत इत्युत्पत्त्युत्पन्नयोरैक्यं परिभाव्य भवादेवोरेवोत्पद्यत इत्यु- 20 च्यते तदैवावतिष्ठते इत्युक्तं इति पर्यवसितस्थित्योरुत्पत्तेरेव हेतोः स्पष्टत्व इत्यभिधानात् यदावतिष्ठत इत्यभिधाने उत्पत्तिरेव स्थितिरित्युक्तं स्यात्, उत्पत्तिव्यतिरिक्तस्थितिपरित्यागात् अत एव तत एवैकमेवेत्याभिधानात् तथा च स्थितमात्रात् क्षणि-कत्व स्यात् धर्म इत्युपदर्शित एवं सतीति उत्पत्तिरेवावस्थानमित्यर्थः कथितो भवतीत्युपक्रम्य तदीयसर्कः । एतदर्थसंवादि-नित्यप्रव्यक्त्यावचनस्य दर्शयति यस्मादित्यर्थं इति यदाव्यवक्तो हेतावेति बोधयति भावः । प्रागिति यदयो तदेनाम त्वमभ्युपेत्य पूर्वं व्याख्यातार्थमिति भावः । व्याप्तिग्रहणानुमतेनाभिमतेन स्थितिरेवा सा उत्पत्तिरेवावस्थानमित्यनेकेन 25 परिहरेदाह—उत्पत्तिरेवेति यत एवैकं स्थितिरेवोत्पत्तिरित्यवं तत इति पर्यायेण परामर्शात् एवावतिष्ठत इत्यभिधाने उत्पत्तिरेव विनाश इति यदावतिष्ठते भवतीत्यत्र । तत्र दोषमाविर्भवति—अतश्चेति उत्पत्तिपरम्परामात्रत्वात् कथमवस्थानं कथ-मिति क्षणिकत्वात् स्थितत्वे हि द्वितीयादिक्षणस्थित्या क्षणिकत्वं न स्यादिति भावः । क्षणिकत्वापत्तिपरिहाराय यदि केनचित्प्रकारेण स्थितमेव वस्तु केनचित्प्रकारेणोत्पद्यत इति स्वीक्रियते तर्हि तयोस्तयोः स्वीकारेणोभयाप्त एव स्थितिरिति तथाभ्युपगमविरोध्यपि भवत्यतः प्रसज्यत इत्याशयेनाह—स्यान्मतमिति । तदेवं यदैवोत्पद्यते तदैव विनश्यति यदैवोत्पद्यते तदेवावतिष्ठत 30 इत्युत्पत्तिप्रधानविकल्पद्वये प्रोक्तम् दोषानभ्युपेत्य विनाशैतौ विकल्पौ यदेव विनश्यति तदेवोत्पद्यते यदेव विनश्यति तदेवावतिष्ठत इति विनाशप्रधानौ विकल्पौ भवत इत्याह—अथोच्येतेति । यदेव विनश्यति तदेवोत्पद्यत इति विनाशोत्पादयोरविरुद्धं

---

१ सि° °स्थितिस्त्वोत्पत्तिरनुत्पत्तिरेवा । २ सि. स्थितिर्मा काचिदनुत्पत्तिश्च । ३ सि °भवप्राप्ता ।

अथोच्यतेतोत्पादपूर्वत्वदोषानित्यादि, यदैवोत्पद्यते तदैव विनश्यति, यदैवोत्पद्यते तदेवावतिष्ठत इत्युभयोरुत्पादप्रधानयोर्विकल्पयोर्ये दोषास्तत्परिहारार्थं प्रस्तुतार्थं अनुमत्य चोभौ विकल्पौ भेदेत्वा विकल्पान्तरे निर्दोषे मन्यमान धीमान्येव विनाशप्रधाने, तत्रावस्थायीविकल्पः—तदैव विनश्यति यदैवोत्पद्यत इति, अस्मिन्नपि विकल्पे दोष उच्यते—लोके तावत् प्रत्यक्षादिप्रसिद्धमङ्कुरोत्पत्तौ बीजं
5 विनश्यति, यत्र पुनर्यदैव विनश्यति बीजं तदैवोत्पद्यते नाङ्कुर इति अङ्कुरप्रादुर्भाव एव प्राप्तः, इति क्रमस्य हेत्वर्थत्वात् तत्रापि पूर्ववत् स्ववचनादिविरोधाः, तत्पूर्वपक्षाभ्युपगमाच्च लोकादिविरोधाः—अङ्कुरभावेऽङ्कुरपूर्वायां पत्रकाण्डनालपुष्पफलप्रसूत्यादीनामुत्तरेषां लोके प्रत्यक्षादिप्रमाणप्रसिद्धानामङ्कुरपत्रकाण्डपत्रपालोकादिविरोधाः, पूर्ववद्वचनलोकाद्याभ्यां दोषाभिधानमिति, यदैवेत्यादि, तदैव विनश्यति तदैवोत्पद्यत इति वचनेनानन्यभूतत्वेऽपि एकस्मिन्नेव क्षणे विनाश उत्पादश्चेति क्षणिकवादाविशेषः,
10 पूर्वक्रमप्रक्रमे विनाशोत्पादौ हि क्षणिकवादः, स चानेनाक्षिप्यते, आविर्भावतिरोभावविनश्यत्स्वनाशित्वं स्यात् अपुष्पवद्बीजाङ्कुरप्रसूत्यता स्यादिति ।

अथ विनाशोत्पादैकाधिकरण्ये दोषदर्शनाद्विकल्पान्तरमाश्रीयतेऽथाप्युक्तवदेव दोषाः स्थानाभिधानेन तु योज्याः, यथा वा सर्वथा वा विनश्यदपतिष्ठमाने कुतो विनाशः, विनाशे वा कुतोऽस्य स्थानमिति स एवाधिकृतास्ते वचनादिविरोधाः क्षणिकवादातिशयनादि च पूर्व
15 वत् । तस्मादविनाशपूर्वत्वदोषानपरिहार्यान् प्रस्तुतार्थानुमत्य च चतुरोऽपि विकल्पान् त्यक्त्वेमौ निर्दोषौ विकल्पावित्याश्रयेत तत्राद्ये तावत्तदवतिष्ठते तदैवोत्पद्यत इति विकल्पे पूर्वपक्षव्याख्या यावत् क्षणिकवादातिशयनादि, अथ तदेवावतिष्ठते तदैव विनश्यतीति स्थिति पूर्वद्वितीयविकल्पेऽपि व्याख्यानं तदेव योज्यम् ।

अथ विनाशोत्पादैकाधिकरण्य इत्यादि द्वितीयविकल्पे विनाशप्रधानस्थितिपक्षेऽप्युक्तो-
20 द्दिष्टेऽप्युक्तवदेव दोषाः स्थानाभिधानेन तु योज्याः, योजनाविप्रदर्शनमुच्यते यथा वा सर्वथा वेति

तिरन्वं प्रतिकुमार-तत्रापरकल्पादिति । लोके प्रत्यक्षप्रसिद्धं अभ्युत्पद्यत इति तस्मिन्वे स्वमतेन तु यदैव विनश्यति तदैवोत्पद्यत इति प्राप् तथा च बीजस्य विनाशदर्शनात्मोक्षाद्यर- स्याङ्कुरोत्पत्तिरङ्कुरपत्रकादिक्रम इत्याह-लोके तावदिति । पूर्वपक्षपि विकल्पे स्ववचनादिविरोधाः प्रत्यक्षानुमानलोकविरोधाः इत्याह-तत्रापीति । यदैव विनश्यति तदैवोत्पद्यत इति बीजस्यैव विनाशानुत्पत्त्यानुपपत्तेस्तत्कालेन इत्यादयः, तत्पूर्वपक्षे वचनकाण्डत्वमप्रमाणत्वात् लोकविरोध
25 लोके हेतो दर्शनविषयः अङ्कुरभाव इति अङ्कुर पूर्वो चैतत्पूर्वाङ्कुरप्रसूतापत्यामिति विग्रहः अङ्कुरान्तरपत्राद्युत्पत्तिः । पूर्वं यदैवोत्पद्यते तदैव विनश्यतीत्यत्र यथा वचनलोकाद्यविरोधास्तेऽपि विरोधा वचनलोकादयो विरोधा इत्याह पूर्ववदिति । वचनार्थस्यास्तित्वादिनाशयोः कार्यकारणभावोपपत्त्यनुपपत्त्या विनाशकाले वर्तमानत्वेनानुपपत्तिः तदैव यतोऽनिर्वर्त्य इत्याह-तदेव विनश्यतीति । अङ्कुरभावो बीजादिपूर्वपरकालतत्त्वसिद्धान्तप्रसिद्धत्वात् चतुष्टयमिति यथापूर्वमेवेत्याह-आविर्भावादिति परिणामानित्यत्वमतपरिच्छेदः । एवं यदैव विनश्यति तदैवोत्पद्यत इति
30 विनाशस्यानतिरिक्तकालत्वात्तत्क्षणिकसिद्धिरिति भवति । उक्तदोषयोजनाप्रकारं दर्शयति-योजनादिरिति यथा वा-

1 भि. °वाप इत्यादि । 2 भि अन्यो । 3 भि °भाव: यदैव । 4 भि. अवतारैकाधिकरण्ये इत्यादि ।
5 भि च विनाश ।

विनाशप्रकारेण विनाशे उत्पत्तिस्थितिविनाशप्रकारेण वा विनाश इति विकल्प्यते, उत्पत्तिप्रधानविकल्पाभिहितदोषप्रसङ्गोऽपि विनाशप्राधान्येन स्थित्या सह योजितं तथा वा सर्वथा वा विनश्यदवतिष्ठमान कुतो विनाशः, विनाशे वा कुतोऽवस्थानमिति व एवाभिहतास्ते वचनादिविरोधाः क्षणिकवादाविश्रमादि च पूर्ववत्, एवं तावदुत्पादपूर्वयोर्विनाशपूर्वयोश्चोत्पादस्थितिविकल्पयोर्दोषा उक्ताः, अथोच्यते उत्पादविनाशपूर्वतायामित्यादि पूर्ववदुक्ताय दोषाननुमत्य च लक्ष्या चतुरोऽपि विकल्पान् इमौ 5 निर्दोषौ विकल्पाविष्यामत्येव यत्रावतिष्ठमानस्तदेवावतिष्ठते तदेवोत्पद्यत इत्यादि यावत् क्षणिकवादाविशयवादीति, पूर्वपक्षेऽपि व्याख्या कार्या, अवतिष्ठमान इत्युपारम्भेन तु योज्येति, अथ यदेवावतिष्ठते तदेव विनश्यतीति स्थितिपूर्वद्वितीयविकल्पेऽपि व्याख्यानं तदेव योज्य यावत् क्षणिकवादाविशयवादीति गतार्थं शून्यता वेति ।

अस्मिन् विकल्पेऽन्यथापि दोषाभिधित्सयाऽऽह— 10

अवतिष्ठते याऽनन्वयगोचरो व्यतिरेक एव सन्मात्रोपलब्धेश्च सर्वत्रैव तदेवावतिष्ठते तदेव विनश्यतीति व्यपदेशो न सम्भवतीति पूर्ववच्च एव स्ववचनादिविरोधा इति ।

अवतिष्ठते योऽनन्वयेत्यादि यावत् स्ववचन[ादि]विरोधा इति, अनन्वयगोचर इत्यादि, अनवस्थानम[न]न्वयः, व्यतिरेको विनाशः, अन्वयशून्यो व्यतिरेक एवानन्वयः स एव गोचरो व्यतिरेकः—अन्वयशून्यो विनाश एवेत्यर्थः, सन्मात्रोपलब्धेश्च सर्वत्रैव—बीजाङ्कुरप्रवाहे तदेवावतिष्ठते 15 तदेव विनश्यतीति—इत्थमपि व्यपदेशो न सम्भवतीति पूर्ववच्च एव विरोधाः ।

विनाशप्रकारेणावतिष्ठमानं तदेव विनश्यति तदेवावतिष्ठत इत्यर्थः सर्वथा वा—उत्पत्तिस्थितिविनाशप्रकारैरवतिष्ठमानं तदेव विनश्यति तदेवावतिष्ठत इत्यर्थं । उत्पत्तिप्रधानेति उत्पत्तिप्रकारेणावतिष्ठमानं उत्पत्तिस्थितिविनाशप्रकारैर्वाऽवतिष्ठमानं तदेवोत्पद्यते तदेव तिष्ठतीति विकल्पेऽभिहिता दोषा अत्रापि भवन्तीत्यर्थः । दोषं दर्शयति—विनश्यदिति विनाशक्रियाव्याप्तम् पूर्वथा विनाशात्मकेन कुतो [illegible] इति भावः । विनाशस्थितेर्भिन्नकालीनत्वेन 20 यदि विनाशकालेऽवस्थानं कुत इत्याह—विनाशे वेति । उच्यते च भवता तदेव विनश्यति तदेवावतिष्ठत इति [illegible] वचनादिविरोधा इत्याह—त एवेति । अत्रापि [illegible] स्ववचनादिविरोधाः क्षणिकवादाविश्रमादिदोषा वक्तव्या इत्याह—पूर्ववदिति । एवं यदेवोत्पद्यते तदेव विनश्यति यदेवोत्पद्यते तदेव तिष्ठति यदेव विनश्यति तदेवोत्पद्यते यदेव विनश्यति तदेवावतिष्ठत इति चतुर्षु विकल्पेषु दोषा उक्ता इत्युपसंहरति—एवं तावदिति । [illegible] दोषाननुमत्य विकल्पभेदान् सत्त्वा यदेवावतिष्ठते तदेवोत्पद्यते यदेवावतिष्ठते तदेव विनश्यतीति विकल्पद्वयमप्यपि 25 पूर्ववत् दोषा वाच्या इत्याह—अथोच्यत इति । अत्र प्रथमविकल्पे दोषं योजयति—तत्राय इति [illegible] इत्यर्थः [illegible] बीजाङ्कुरादौ बीजावस्थायां तदेवोत्पद्यते नाङ्कुर इत्यङ्कुर [illegible] अवतिष्ठते [illegible] उच्यते च भवता यदेवावतिष्ठते तदेवोत्पद्यत इति स्ववचनादिविरोधाः । क्षणिक एव [illegible] क्षणिकवादाविश्रमः [illegible] [illegible] इति भावः । द्वितीये स्थितिपूर्वद्वितीयविकल्पेऽपि दोषाभिधित्सयाह— 30 अथेति । अत्र कल्पे स्थितिव्यतिरेकेण विनाश एवावतिष्ठत इति यदेवावतिष्ठते तदेव विनश्यतीति व्यपदेशोऽपि न सम्भवति [illegible] [illegible] अवतिष्ठते न तर्हि विनश्यति यदि विनश्यति न तदवतिष्ठते [illegible] इत्याह—अवतिष्ठत इति । तत्रायमर्थः—अनवस्थानमिति स्थितेरन्य इत्यर्थं । [illegible] अन्वयशून्य इति

1 सि. क. वा अन्वय इत्यादि । 2 सि. क. अनन्वयगोचरेत्यादि । 3 सि. विरोधाः ।

अनेनापि प्रकारेण भवताऽऽक्षेपसाधनावयवाः ध्वंसन्ते व्याप्यव्यवस्थानविनाशात्, व्याप्यव्यवस्थानाविनाश एव हि सपक्षमपि तस्मात् न विनाशो, अग्निरत्र धूमादिति यथा, यथा हि धूमो धूमरूपेण व्यवस्थितो व्यवस्थित एवाग्न्यात्मतया तद्वृत्तया च प्रदेशे, त्वन्मतेन तु विधिवाऽदर्शने विनाशो त्वयेष्टयाऽवस्थयाऽवस्य विनष्टम्यमित्यवस्थानविपरीतवृत्तित्वादस्य
5 पक्षधर्मत्वमसिद्धमतः प्रदेशस्याप्यन्यथावृत्त्यादभूतत्वाद्वाऽऽश्रयासिद्धिः विपरीतवृत्तेर्विरुद्धतापि ।

अनेनापि प्रकारेणेति, एवं तावत् पक्षदोषा अभिहिताः, न केवलं पक्षदोषा एव किं तर्हि ? व्यवस्थितानविनाशाभ्युपगमेनानेन भवताऽऽक्षेपसाधनावयवाः ध्वंसन्ते, किं कारणं ? व्याप्यव्यवस्थान-विनाशात् यथा एकुटिरपुरुषत्वात् तरं तरविषाणमाकाशस्फोटनमिति वचनवत्, तद्वैधर्म्येण साधनव्यवस्थां
10 दर्शयति—व्याप्यव्यवस्थानाविनाश एव हि सपक्षमपि तत् स्यात्—यदि साधनं साधनं भवत् पक्षेण सहापि सतो व्यवस्थितस्यार्थस्याविनाशे भवितुमर्हति, न विनाशे, किमिव ? अग्निरत्र धूमादिति यथा, यथा हि धूमो धूमरूपेण व्यवस्थितो व्यवस्थित एवाग्न्यात्मतया तद्वृत्तया च प्रदेशे यथुभयव्युत्पत्त्या-नुगृहीतसमुदायार्थसाध्यता यदि धर्मविशिष्टधर्मिसाध्यता सर्वथा व्यवस्थितस्य वस्तुनो व्याप्यो धूमाद्यो व्यापकेनाग्न्यादिना व्याप्तः तथा व्यवस्थित एव व्यवस्थितं गमयत्यविनष्टमविनष्टं इति स्यात् साधनस्य
15 साध्यत्वञ्च, त्वन्मते तु पुनर्विधिवादर्शने विनाशोऽग्न्याभावेऽन्यभवनरूपे वा विपरीतात्मके त्वयेष्टयाऽ-वस्थयाऽवस्य विनष्टम्यमित्यवस्थानविपरीतवृत्तित्वात्—अन्यथाभवनरूपत्वादस्य—धूमाख्यस्यास्य पक्षध

धीमत्पुरुषापायात् धोत्पत्तिरेव ? न भवेदिति परं दर्शयति, तस्माद्वतेरेवमाक्षिप्यते न तद्भवतीत्याह—तस्माद्वेति, सर्वं एतदविनाशमभ्युपगमात्। ... [illegible] ... तदुक्तं परोक्षपरीक्षे तदेव निरवयवत्वस्वभावमिति ... पक्षे दोषा उक्ताः । तदनन्तरं साधनावयवेष्वपि दोषाभ्यसनं वर्तं ... [illegible] ... इत्याह—अनेनापीति । ...
20 व्यवस्थितस्यार्थस्य विनाशाभ्युपगमेन विनाशपरमार्थेकाल योऽपि हेतुर्दृष्टान्तो वाऽस्ति तेन ... [illegible] ...—व्यवस्थिता-र्थेति । अव्यवस्थितं वस्तु न साधनावयवं भवितुमर्हतीत्यत्र निदर्शनमाह—यथेति ... [illegible] ... वत् व्याप्यधर्मेण साधनमिति ... [illegible] ... तदेव योऽर्थं व्यवस्थितं साधयतीति दर्शयति—तद्वैधर्म्येणेति ... [illegible] ... तदुक्तमपि—तदीति । पक्षेण सहापीति, ... [illegible] ... दर्शयति । ... [illegible] ...—अग्निरत्रेति ... [illegible] ...
25 ... [illegible] ... धूमरूपेण व्यवस्थितो धूमस्वभावे ... [illegible] ... व्याप्तिरेव ... [illegible] ... व्याप्तिरेव व्याप्येन व्याप्तं तत् व्यवस्थितमपेक्ष्येत तच्च ... [illegible] ...—यथुभयेति ... [illegible] ... धूमो न स्यात् ... [illegible] ... धूमस्तु ... [illegible] ... । यदि धर्मविशिष्टेति ... [illegible] ... । ... [illegible] ... व्यवस्थितमेव ... [illegible] ...—सर्वथेति । ... [illegible] ...
30 ... [illegible] ... विनाशस्य ... [illegible] ... तत्र ... [illegible] ... । ... [illegible] ... एवं न ... [illegible] ... । ... [illegible] ...

मैत्वमसिद्धमतः प्रदेशस्याप्यन्वयाद्भूतत्वादभूतत्वाद्वाऽऽश्रयासिद्धिः, विपरीतवृत्तेर्विरुद्धतापि, सा च पक्षधर्मत्वमभ्युपगम्य, धूमो धूमरूपेणावस्थितो[न]भवितरभिरूपेणावस्थानस्यान्यथाभूतस्वात्, अथवाऽव स्थानविपरीतवृत्तित्वादिति स्वव्यवेनेत्य विरुद्धता, अन्यतरसंचारेण तु स्वकीयसर्वहेतुविरुद्धता, अवस्थान-विनाशद्वयरूप यथामिस्तथाऽभ्युपगतः, तत्र यावन्त्वमवसभिस्वकन्यवस्थानरूप सूचयति तावताऽन्यन्तरे स-पक्षे च दृष्टे यावन्त्वत्र विनाशरूप सूचयति तावताऽभिस्वन्यवस्थानाभावः तद्विपरीते वा विपक्षे दृष्टस्- 5 त्वादनैकान्तिकहेतुदोषाः, तस्यैवामेद[वस्थान]विनाशद्वयस्ये[त]द्वतः प्रदेशस्य च धूमस्य व्यव स्थानात्समीमावस्तृ[ना]त् वनस्पतिचैतन्ये साधनस्याधापि पक्षधर्मे च साधन तद्वृत्त्यवृत्त्योः, एव दृष्टान्तेऽपि साध्यसाधनधर्मधर्म्यसिद्धिदोषास्तदन्यावृत्त्यादिदोषाश्च योज्याः ।

एवं त्रिकविभङ्गेष्वपि यावद्योगं दोषाः उक्तवदत्र पक्षे, तस्माद्विपर्ययोऽस्त्विति मन्य तुत्पद्यतेऽन्यद्विनश्यतीत्यादि, यथावस्तुबीजाङ्कुरकर्मात्मधर्माणुस्थूलपृथिव्यादिवत् । 10

एव त्रिकादिभङ्गेष्वपि यावद्योगमिति, एते द्विकसंयोगभङ्गेषु षट्सु दोषा उक्तास्तथा त्रिकादियोगभङ्गेष्वपि वाच्या इत्यतिदिशति, उक्तवदिति, उक्तनिगमादिसाधनामपि विकल्पानाम्, तत्रैकः त्रिकसंयोगो यदेवोत्पद्यते तदेवावस्थितं विनश्यति चेति, यदेवोत्पद्यते तदेव विनश्यत्यवस्थितं चेति द्वितीय इत्युत्पत्तिप्रधानौ द्वौ त्रिकसंयोगौ, तथा विनाशप्रधानौ स्थितिप्रधानौ च, अथवा यदेवो-त्पद्यते तदेवोत्पद्यते विनश्यतीत्यनुत्पत्तिदोषपरिहारार्थं उत्पत्तिस्वरूप विनाशसमानाधिकरणमवधारणम् 15 विकल्पयेत्, तथा दोषेष्वपीति द्वयोर्द्वयोरपि धर्मयोस्त्रिकसंयोगाः कार्याः, उत्पादेनाभिन्नत्वाद्विनाश-स्योत्पादस्य प्रादुर्भावावस्थानस्योत्पादेन सहभावात्, अन्योन्याभिभवाश्रयमिथुनवृत्तयो हि गुणाः सत्त्वरजस्तमोऽभिधाना उत्पत्तिविनाशस्थित्याख्या भवन्तीति । तथा चतुष्कसंयोगाः पञ्चकसंयोगाः षट्कसंयोगाश्च सम्भवन्तो योज्याः, यावद्योगमिति, सकलकरणोपायेन यावन्तो भङ्गास्तावन्त इत्यर्थः, यावन्ति वा दर्शनान्यर्थतः सम्भवन्ति तद्दर्शनानुसारेण तावन्तो भङ्गाः कार्या इत्यर्थः, अभिहितसामा- 20 नाधिकरण्यानुपपत्तिदोषभिया भङ्गोपचयक्रमेण दोषोपचयमपि दर्शयन्निग्याख्येयमित्युपायं दर्शयति अत्र पक्ष इति—व्यवस्थामात्रं स्थित्यादयो न भिन्नाश्च परस्परत इत्यस्मिन् पक्षेऽमी दोषा इति, तस्माद्वि-

पर्ययः [illegible] तावनादेरप्यभ्यवस्थितानेन विरुद्धत्वं न [illegible]—सा चेति विरुद्धता चैवत्वं । विरुद्धतामेव दर्शयति—धूम इति । एवं विरुद्धतोक्तावत्वं स्वमतेनोक्तमवस्थानं नास्ति विनाश एवास्तीति तदभिप्रायाद्धेतोर्विरुद्धतेति [illegible] सर्वस्य [illegible] विनाशद्वयस्य [illegible] तर्हि एव हेतव उपन्यस्यमाना उभयाभिप्रायाभिप्रायमुभयस्यैव साधका इत्यभिप्रायेण—ऽ1 यावत्पक्षे विरुद्धा एवेत्याशयेनाह—अथ वेति, अन्यतरसंचारेण—उभयाश्रयत्वाभावेन हेतोरवस्थानैकान्ताभावादन्यमभावात् विपरीतेऽपि वृत्तेस्तयाप्यत्यावेशेन साधने विरुद्धा भवन्तीति भावः । अन्यतरसंचारेणेत्यादि—अवस्थानेति । एवमन्यत्रापि विरुद्धाव्यभिचारित्वादत्वं विरुद्धाव्यभिचारित्वकथनमनैकान्तिकत्वं प्रदर्शयति—तत्र यावन्त्वमिति । एवं सम्भवद्भङ्गान्तरेषु दोषादिदर्शनाय—तथा चतुष्कसंयोगा इति । स्थित्युत्पत्तिविनाशानां परस्परतामानाधिकरण्ये ये ये दोषा अभिहितास्ते सर्वेऽत्र यथासम्भवं योज्या इत्याह—अभिहितेति । सर्वत्रैतेऽमीभिर्दृष्टं स्थित्युत्पत्त्यादयो द्रव्यस्वैवावस्थाः तत्रस्थितिः क्रियाः 30 ते च स्थित्यादयोऽभिन्नाश्च पूर्वमपि द्रव्याभेदेन दर्शिता इत्यस्मिन् पक्षे प्रोक्तमभिहितदोषा अमी सम्भवन्तीत्याह—अत्र

1 सि. क. [illegible] । 2 सि क भावो दर्श । 3 सि ×।

धर्मोऽपि स्वति तदुपसंहरति—इदमभ्युत्पद्यतेऽन्यद्विनश्यतीत्यादि, आदिग्रहणादन्यद्विनश्यदन्यदुत्पद्यते अन्यद्विनश्यदन्यदवतिष्ठते अन्यदवतिष्ठतेऽन्यदुत्पद्यते, अन्यदवतिष्ठतेऽन्यद्विनश्यति, अन्यद्विनश्यदन्यदुत्पद्यतेऽन्यदवतिष्ठते, इत्यादिभङ्गाः सम्भवन्तो ग्राह्याः, यथावस्तुबीजाङ्कुरकर्मोत्पादधर्मसंस्कारादि-वदिति—यदवस्तु यदा वस्तु बीजमन्यदस्तु विनश्यति, अङ्कुरोऽन्य उत्पद्यते इत्यम्, कर्म—यदनु

5 त्पद्यते नाम विनश्यति आदिग्रहणात् निर्गमो गुणादिगुण उत्पद्यते संशयबुद्ध्यादिर्विनश्यति, आत्मा-काशकालदिग्मनांस्यणूनि नोत्पद्यन्ते न विनश्यन्ति अवतिष्ठन्ते एव, तथावयवोऽपि, पटादिरुत्पद्यते पिण्डादि विनश्यति, धर्मोऽभिषेचनादिकर्मणोत्पाद्यः, उत्पद्यते गुणः संस्कारः प्रयत्नादिश्च, कार्यविनाशादिभिश्च विनश्यति न विभुत्वादिति ।

अत्रानुमानं कारणकार्यनानात्वेऽभिधीयते—

10 यद्यत् सतोऽन्यत् कार्यम्, तदतुल्यविकल्पत्वात् घटपटवत्, कथमतुल्यविकल्पत्वमिति चेदुच्यते, अत्र चत्वारो भङ्गाः—कारणं सत् कार्यञ्च, कारणं सत् कार्यमसत् कार्यं सत् कारणमसत्, कार्यमसत् कारणञ्चेति वा, तेषु द्वौ सम्भवेताम्, कार्यकारणयोर्द्वयोरपि सत्त्वं कार्यसत्त्वमेव च, इतरयोरभ्युपगतप्रतिपक्षत्वात्तदाभावोऽवस्थितप्रयोजनत्वात् ।

(यद्यदिति) यद्यत् सतोऽन्यत् कार्यं तदतुल्यविकल्पत्वात् घटपटवत्, अन्यथा कारणं

15 कार्यञ्च सदित्यभिमतं तत्र बीजादेः पुरुषादेश्च कारणात्पूर्वमुत्पाद्याङ्कुरादिकार्यमस्त्यादित्यभिप्रायः, यदी क्रियते तु सदित्यभिमतात्वस्तुनोऽन्यत् कार्यमिति विशेषयत्यतुल्यविकल्पत्वादिति—सता तेनातुल्यो

यश्च इतीति । एवम् परोक्षेऽत्पद्यते तदेव विनश्यतीत्यादि [illegible], अपि तु अन्यदुत्पद्यतेऽन्यद्विनश्यतीत्यादि-[illegible]-इदमभ्युत्पद्यत इति । [illegible] भङ्गाः पूर्वस्मिन् सम्भवन्ति [illegible] इति दर्शयति आदिग्रहणादिति । [illegible] निदर्शयति—यथावस्त्विति अङ्कुरोऽन्यद

20 बीजं विनश्यति अङ्कुरोऽन्य उत्पद्यत इति [illegible], [illegible] विनश्यति [illegible] उत्पद्यते इति [illegible], [illegible] [illegible] इति भावः । [illegible] [illegible] दर्शयति—आत्मेति [illegible] । [illegible]—तथावयवोऽपीति [illegible] इति मतम् । [illegible] दर्शयति [illegible] । धर्म इति [illegible] [illegible], अभिषेचनं [illegible], [illegible] 'कारणं

25 [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] च ।' [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति दर्शयति—उत्पद्यत इति । [illegible]

30 दर्शयति—कार्यविनाशादिभिश्चेति । विभुत्वादयो [illegible] इतीति [illegible]—मेति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]—यद्यदिति [illegible] [illegible] पुरुषादेर्वा कारणात् [illegible] । [illegible] दर्शयति— सदित्यभिमतादिति । [illegible]—तदतुल्येति [illegible] । [illegible]

१ सि. क. [illegible] ।

विकल्पोऽस्तीति वाक्यमभिसम्बध्यते, तस्य त्वया कारणादन्यत्वेनेष्टस्याभावप्रसिद्धिदोषो हेतोः, घटपट वदिति दृष्टान्तः, यथा घटः पटेनातुल्यविकल्पो लोके पृथुबुध्नोदराद्याकारः कम्बुग्रीवाद्याकारादिविकल्पः पटस्तु वितानदीर्घादिसंस्थानादिविकल्पादन्यो दृष्टः, तथा कार्यं सतोऽन्यदिति, अत्राह—कथमतुल्यविकल्पत्वेति ? असिद्धमतुल्यविकल्पत्वमिति चोदकाभिप्रायः, अत्र चत्वारो भङ्गाः—सम्भाव्येरंस्तु यो वा कारणं सत् कार्यं चेति, यो वा कारणं सत् कार्यमसत्, कार्यं सत् कारणमसत्, कार्यमसत् कारणं 5 चेति वा, तेषु द्वौ सम्भवेताम्, न द्वौ तद्यथा, इह कार्यकारणयोर्द्वयोरपि सत्त्वं कार्यसत्त्वमेव चेत्से-त्यद्विकल्पद्वयं स्यादिति—कारणं सत् कार्यं सत्, कारणमसत् कार्यं सदिति सविशेषौ विकल्पौ भवितुमर्हतो नेतराविति, कस्मात् ? इतरयोरभ्युपगतप्रतिपक्षत्वाद्वादाभावात्—अभ्युपगतः प्रतिपक्षो यस्मिन्येन वादिना सोऽभ्युपगतप्रतिपक्षो विकल्पो वादी वा, तस्माद्वाऽभ्युपगतप्रतिपक्षत्वात्, किं भवति ? वादाभावो भवति, अफलितप्रयोजनत्वात्, परश्चेदभ्युपगच्छति किमिति वादः क्रियते ? तौ च विकल्पौ सत् कार 10 णमसत् कार्यं, असत् कारणमसत् कार्यं चेति, यदि त्वमभ्युपगच्छसि, अफलितप्रयोजनः स्यामहम्, ततो वादाभावाद्विकल्पद्वय स्यादिति ।

किञ्चान्यत् ? उच्यते—

तद्यदि तावदुभयसत्त्वमत्र कारणाविर्भाववत् कार्याविर्भावः, उपलब्धिलक्षणप्राप्तत्वे सति तदात्मकसत्त्वाविशिष्टत्वात्, कारणस्यात्मवत्, अथ न कारणाविर्भाववत् कार्याविर्- 15 भावः, सच्च कार्यमिति निश्चितं ततश्च तद्वैलक्षण्यात्तु तर्हि सत् कारणम्, असत्, सद्विलक्ष-णत्वात् खपुष्पवत्, ननु घटसत्त्वं पटसत्त्वविलक्षणम्, न, इतरेतरासत्त्ववैलक्षण्यात्, अथै-वमपि वैलक्षण्ये कारणसत्त्वविनिश्चयो न निवर्तते आविर्भावात्मकत्वात् सत्, न तर्ह्यनाविर्भावा-त्मकत्वात् कार्यं सत्, खपुष्पवत्, इतरथा हि नित्यमेवाविर्भवेत्, सत्त्वात् कारणवत्, कारणं वा नित्यं नाविर्भवेत्, अनाविर्भावात्मकसत्त्वाविशिष्टत्वात् कार्यवदिति । 20

(तद्यदीति) तद्यदि तावदुभयसत्त्व—कार्यसत्त्वं कारणसत्त्वञ्चेत्येष विकल्पः परीक्ष्यते तिष्ठतु तावदसत् कारणं सत् कार्यमिति विकल्पः अत्र—उभयसत्त्वे कारणाविर्भाववत् कार्याविर्भावः, स्यादिति

तैरेवातुल्यविकल्पत्वं नासिद्धमित्याह—तस्येति । दृष्टान्तं व्यनक्ति—यथेति अत्र विकल्पधर्मेण भेदः प्रतीतः घटपटयो-र्विविधधर्मवत्त्वात् तदतुल्यविकल्पत्वं सिद्धमिति भावः । अतुल्यविकल्पत्वमेव दर्शयितुं पृच्छते—कथमिति । असिद्धतानिरा-करणं चोद्यकाभिप्राय—अत्रेति कारणं सत् कार्यञ्च सत् कारणं सत् कार्यमसत् कारणमसत् कार्यं सत्, कारणमसत् 25 कार्यमसदिति विकल्पाः तत्र सम्भविनौ विकल्पौ दर्शयति—तद्यथेति उभयसत्त्वमथैकसत्त्वयोरेव वादविषयतया तदितरविकल्प-विषये वादाभावादिति भावार्थः । तदेवाह—इतरयोरिति उभयासत्त्वमथैकासत्त्वविकल्पयोरभ्युपगतप्रतिपक्षत्वात् प्रतिपक्ष स्थापने च वादाभावादित्यर्थः । अभ्युपगतः प्रतिपक्षो यस्मिन् येन वेति व्युत्पत्तिमभिप्रेत्याह—अभ्युपगत इति । तत्र प्रथमं विकल्पमुभयसत्त्वं विचारयति—तद्यदीति । तस्मात्परे कार्यसत्त्वमिति । कारणकार्ययोः सत्त्वाविशेषादेकाविर्भावे तदा कारणेऽपि अभिव्यक्त् कार्यस्याप्युपलम्भः स्यात्, योग्यत्वे सत्त्वविशेषात् कारणाभिव्यक्तिसाम्—उभयसत्त्व इति व्याख्यापि 30

1 सि. क सम्भाव्यन्तु ।

यथार्थः समभ्यते, उपलब्धिलक्षणप्राप्तत्वे सति तदात्मकसत्त्वाविशिष्ट[त्वात्,]कारणवत्त्वात्सवत्–
यथाऽऽकाशकुसुमादिसामीप्याद्यनुपलब्धिकारणविरहे सति सत्त्वात्मकं कारणमाविर्भवति नित्यं मृदादि
तथोपलब्धिकारणसत्त्वे सति तदात्मकसत्त्वाविशिष्टं कार्यमाविर्भवेन्नित्यमिति, अपेक्षादि, एतेन सत्त्वेऽ-
प्याविर्भावानाविर्भावकृतं वैलक्षण्यमापाद्यते कारणकार्ययोः, ततश्च सद्विलक्षणत्वादसत् कारणमा-
5 पद्यतेऽभ्युपगमतश्चाविविरुद्धम्, तस्यानैकान्तिकत्वचोदना तु [ननु]घटसत्त्वं पटसत्त्वविलक्षणमिति,
सतो हि घटाद् पटो विलक्षणः संश्च दृष्टः, खपुष्पमसत्, तत्र संदेहः किं खपुष्पवदसत् कार्यं स्यात्?
घटविलक्षणपटवद्वा स्यात्? इति, अत्रोच्यते न, इतरेतरात्मसत्त्ववैलक्षण्यात्–घटः पटात्मना नास्ति
पटोऽपि घटात्मना नास्तीत्येवमसत्त्वाभ्यामेव वैलक्षण्यमनयोरतो विपक्षासिद्धः सपक्ष एव वृत्तेः
नानैकान्तिकः, शेषो ग्रन्थः सत्कार्यवादविपर्ययेण तुल्यगमत्वात्तदनुसारेणोह्यो यावत्माविर्भाव[त्म]-
10 कसत्त्वाविशिष्टत्वात् कार्यवदिति प्रथमचक्रकं भयसत्त्वप्रसङ्गेनोक्तम् ।

अथ न कार्यानित्यप्रादुर्भावयवत् कारणानित्यप्रादुर्भावः सच्च कारणमिति निश्चितं तर्हि
लक्षण्यात्त तर्हि सत् कार्यम्, असत्, सद्विलक्षणत्वात् खपुष्पवत्, इतरः कारणवत्, खपुष्प-
मपि वा सत्, अनित्यप्रादुर्भावानुपलब्धेः कारणवत्, ननु घटसत्त्वं पटसत्त्वविलक्षणम्, न,
इतरेतरात्मसत्त्ववैलक्षण्यात्, अथैवमपि वैलक्षण्ये कार्यसत्त्वविनिश्चयो न निवर्तते प्रादुर्भावात्म-
15 कत्वा तत्, न तत्प्रादुर्भावात्मकत्वात् कारण सत् न त्वेवं भवत्यतः कारण सदुपलभ्यत्वात्
कूपवत्, कूपमपि वा कारणवदसत्, उपलभ्यत्वात्, सत्त्वे वा विशेषो वक्तव्यः, अविशेषे

[illegible]

---

1 मि क तथानुपलब्धि ।

वैलक्षण्यानुपपत्तेः, विशेषोक्षयनेऽपि विशेषस्यासदाश्रयत्वात् ततोऽन्यत्वमेव—तत्रासत्त्वमेव, भघटपटवदिति ।

अथ न कार्यानित्यप्रादुर्भाववदित्यादि कारणासत्त्वमभ्रमङ्गचक्रक द्वितीय यावदुप संहारमन्योऽत्र कारण सदुपलभ्यत्वात्—आविर्भाव[त्म]कत्वात् रूपवदित्यर्थः, सामान्यत रूप पटादि कार्यमकत्वात् कावात् कारणात्मन्यविलक्षणञ्च सत्वस्मादसदनित्ये, तत्र न विशिष्ट रूपमपि कारणवत् 5 सदुपलभ्यत्वादाविर्भाव[त्म]कत्वात् कारणवदेवेति, उपलभ्यत्वविशेषणमावरणाद्यभावप्रकाशानुपल- भ्यिप्रदर्शकमिति, शेष प्रागुक्तसत्कार्यवादद्वितीयचक्रकविपर्ययेण सुस्यगम यावत्ततोऽन्यत्वमेवेति, तत्र किमुक्तं भवति ? तद्भावयन्नार्यमाह—तत्रासत्त्वमेव अघटपटवदिति—घटपटाभाव एव पटो घटस्तथा विशेषोऽपि कल्प्यमानोऽसत्त्व [अ]सद्वारेण स्यात्, नान्यथेत्यविशेषात् वैलक्षण्यानुपपत्तिरिति द्वितीय चक्रम् । 10

अथैतत्साम्यमनिच्छतोऽस्य कार्यमेव सदित्यवधारणपक्षः स्यात्, कार्यशब्दसमीपे एवकारप्रयोगात् सत्त्वं कार्य एव नान्यत्रापीति ततश्च कारणमसदिति प्रसक्तम्, तथा च कारणविपरीतानिर्वृत्तघटादीना सत्त्वतुल्य कार्यसत्त्वमिति कार्यासत्त्वनिवृत्त्येकान्तत्यागाद्या भ्युपगमविरोधः नाममात्रेऽविसंवादः ।

अथैतत्साम्यमित्यादि, पूर्वदोषपरिहारेणान्यतरसत्त्वपरिग्रहे कार्यमसदिति नेच्छतोऽवश्यं 15

प्रादुर्भावानुपलब्धिसमर्थोऽसद्भावात् कारणवत् खपुष्पमपि सदुपैतीति भाव । कारणासत्त्वेति अतः कारणं सदिति ख- वदित्यभ्युपगम्यमानेति भावः । सत इति यथा विशेषो घट आविर्भावात्मकत्वात् सन् तथा कारणमपीति भावः । अथ रूपवत्त्व कारणैकान्त्यं दर्शयते—सामान्यतमिति । उपलभ्यमानत्वे सत्यपि यदि कारणसमानत्वं तर्हि रूपमपि तद्वत्सत् स्यात्, उप- लभ्यमानत्वात् अविशेषात् अनुपलभ्यत् कारणाच्च इदं विलक्षण्यमतोऽसदनित्यमेवेति प्रतिज्ञामानात् विपर्ययसिद्धेरिति पुनरस्ति- तत्र न विशिष्टमिति । आविर्भावात्मकत्वादित्युक्तोपलभ्यत्वादिति विशेषेणाभिधानस्य प्रयोजनमाह—उपलभ्यत्वेति, 20 आवरणाद्यभावपरेण प्रतिबन्धकाभावः सूचितः प्रकाशानुपलब्धिपरेण आविर्भावसामग्रीसम्पत्तिः प्रदर्शिता यदि भवत्मतेन भवत्कारणयोः सत्त्वं तुल्यमेव तुल्ये च सत्त्वे विशेषो वक्तव्यः अन्याविशेषहेतोः भवत्स्वाभिमतप्रादुर्भावः न तु कारणस्य तस्मि त्रिप्रादुर्भावात्मकमपीति नोच्यते चेद्विशेषहेतुरविशेषोऽन्यो अविशेषे च वैलक्षण्यानुपपत्ति घटपटभावमभवत्, यथा घट एव पटतामेति तयोर्न वैलक्षण्यम्, नास्ति विशेषः कथाविर्भावस्य घटित्वादि घटाभावपटघटाभिधानादि प्रवृत्तिस्थितरेतरा- भ्यामाभावस्य इति चेन्न एवं विशेषोक्षयनेऽपि विशेषस्यासदाश्रयत्वात्ततोऽन्यत्वमेवेति भावनीयमित्यतिदिशति—दोषं 25 मप्युक्तेति यथा घटाभाव एव पटो घटाभावश्च पट इति विशेषस्य उभयोरसदाश्रयत्वेन भावानसत्त्वं तथा चाविशेषात् कार्यकारणयोः सत्त्वतुल्यता प्रसक्तेति भाव । अथोभयो सत्त्वमनिच्छतः भङ्गचतुष्क तृतीया भङ्ग कारणमसत् कार्यं सदिति भवमेव सत्त्वरूप इष्यत तदाह—अथैतत्साम्यमिति । पूर्वदोषेति उभयोः साम्यसत्कार्यदोषपरिहारेणेत्यर्थः पूर्वपक्ष- परिहारेणेति वा पाठे उभयसत्त्वपक्षपरिहारेणेत्यर्थः अन्यतरसत्त्वपरिग्रहे कारणमसत् कार्य सदिति पक्षमाश्रित्य इत्योरन्यतर सत्त्वाभ्युपगमेऽकारणस्य ग्राह्ये कार्यमेव सदिति पदार्थः तत्पक्षः कार्यशब्दसमीपे एवकारप्रयोगात् यतः एवकारस्ततोऽन्य- 30 व्यवच्छेदकमिति न्यायात् कार्यमेव सत् नान्यत् कारणमिति कारणमसदिति मतम्, एतच्च इष्टा कारणमसत् कार्य सदिति पक्षोऽस्तीति अवतारः सदिति चेत् क्रियते अभिधानयोरथो तथा वैध सदिति तत् कारणमसदिति चेत् नियत इति न

१ भि. क. अथैतत्साम्यात् सा ।

कार्यमेव सन्नियमधारणपक्षः स्यात्, स चासत्कारणप्रतिषेधवादविपर्ययेण दोषाभिधानवत्येहापि कार्यो यावन्नाममात्रेऽविसंवाद इति, एवञ्च सति कार्यसत्त्वनिवृत्त्यैकान्त्यत्यागाभ्युपगमविरोध इत्यादि गतार्थम् ।

अथैवं सत्त्वं नावधार्यते कारणमप्यसीतीदत्स्यादिति चेत्, अथैकमप्यापादिकृत्वा पूर्व
5 दोष एव, अथोच्येत सर्वथा सत्त्वात् मृत्पिण्डादीनामेककारणता यथैकस्यैवाहेः संवर्ते विवर्ते च तथा तथा तस्यैवावस्थानात्, यदेव कारणसत्त्वं तदेव कार्यसत्त्वमपि, यदेव कार्यसत्त्वं तदेव कारणसत्त्वमपीति नावधारणकृतो दोषोऽस्ति नापि पूर्वतुल्यत्वापत्तिदोषः, एकत्वात्, अनेकविषयत्वात्तुल्यत्वस्येति ।

(अथैवमिति) अथैवं-अथ कार्यमेव सन्नियमधार्यमाणे पक्षे दोषा इति सत्त्व नावधार्यते
10 कार्यमस्त्येव कारणमप्यसीतीदत्स्यादिति चेत्? अथैकमप्यापादिकृत्वा पूर्वदोषा एव । अथोच्येत सर्वथा सत्त्वादित्यादि यावदनेकविषयत्वात्तुल्यत्वस्येति एवमङ्गपोक्तदोषपरिहारार्थमित्थं कल्प्येत सर्वथा सत्त्वात् सर्वेऽपि पिण्डशिवकघटादिभेदा एककारणाः तथा न कश्चिद्विशेषोऽस्ति, यथैकस्यैवाहेः संवर्ते विवर्ते[चा]भिन्नस्यैव कारणता, नाहेः पृथग्भूतौ संवर्तविवर्तौ, तथा तथा तस्यैवावस्थानात् नान्यद्धि संवर्तो विवर्तो वा न भवति तथेति, तद्दर्शयति—यदेव कारणमित्यादि यावत् कारणसत्त्वमपीति नावधा-
15 रणेनानुपनयः, इतिशब्दस्य हेत्वर्थत्वात्, यदि कार्यमेव सत् अथ कारणमेव सदित्युच्येत, यदि सदेव कारणं कार्यमेवेत्युच्यते सर्वथा तस्य कारणस्य संवर्तविवर्तरूपत्वान्नावधारणकृतो दोषोऽस्ति परम-तापेक्षत्वादवधारणस्यापि, नापि पूर्वतुल्यत्वापत्तिदोषः तत्तुल्यत्वापत्तिलक्षणप्रादुर्भावाप्रादुर्भावकारण-

तत्र विसंवाद इति प्रकृतेऽस्मिन् नाममात्रविसंवादिनी—स चेति । कार्यनियमव्यवधानसत्त्वे कार्यमेव सदिति...परिहा-राभिधानात्—एवञ्च सतीति कार्यसत्त्वनिवृत्तिः कार्यसत्त्वं नैकान्त्यत्यागोऽभ्युपगमविरोधः प्रसक्त इति...
20 ...संज्ञामात्रत्वात् तदभ्युपगमविरोध कार्यमात्रस्य सत्त्वादित्यादि भावः । अथ कार्यमेव सदिति नावधार्यते कारणमपि सत्, किन्तु कार्यं सदेवेत्यवधार्यते कार्यं नियमात् सदुच्यतीति, सतु कार्यं वा भवेत् कारणं वा तत्र ...इत्याशङ्कायाम्—अथैवमिति । कार्यकारणयोः सत्त्वे ...विशेषो न स्यादित्यापत्तिदोषः ... एकाद्य-पेक्षमप्यापादिकृत्वा इति । ननु कारणकार्योरपि कार्यं सदेव ... कारणकार्ययोरभेदात् कारणस्य हि ...भेदा, तस्मात् तयोः कारणकार्ययोः कश्चिद्विशेषोऽस्तीति प्राह—अथोच्येतेति । एवमपेति कारण-
25 कार्ययोरन्योन्यत्वे ...सर्वथेति कारणस्य कारणकार्ययोः सर्वथा सत्त्वादित्यर्थः । एकस्यैव हि कारणात् परिणामविशेषा भेदाः संवर्तविवर्तादिव भवन्ति कारणस्यैव तेन तेन प्रकारेणावस्थानात् न भेद कारणात् कार्यस्येति दर्शयति—सर्वेऽपीति । तत्र व्याप्तिं दर्शयति यदेवेति यदेवेत्यादि कारणसत्त्वमपीति नाव-धारणेनाप्यन्य ... कारणस्य कारणकार्ययोरभेदात् कार्यमेव सत् कार्यं सदेवेत्यवधारणकृतो दोषो नास्तीति भाव । तत्त्वनिश्चयकारणमपि दर्शयति—यदि कार्यमेवेति कार्यमेव सदित्युच्यते कारणमेव सदित्यु-
30 च्यतामिति कार्यं सदेवेत्युच्यते तदापि कारणस्य सत्त्वं न निवृत्तमित्याह—यदि सदेवेति । तस्मिन् सत्त्वे पूर्वोक्ततुल्य-त्वापत्तिदोषोऽपि नास्ति तयोरभेदादेव ...हि तुल्यत्वम्, एकमनेकान्यनभेदिभिर्न तुल्यमिति दर्शयति ...-नापीति । तुल्यत्वाभावे हेतुमाह—विरत्वेति । अथ कारणकार्ययोरेकत्वाभ्युपगमेन तत्त्वविशेषाभावस्य ...

1 सि क. तथैवं । 2 सि क. अभेदाभेदा वेककारणा । 3 सि क. ... का । 4 सि क. पीति इति वा ।

कार्याविरुद्धत्वदोषो वाऽस्ति, एकत्वात्, अनेकं हि तुल्यमतुल्यं वा स्यात्, इदमनेन तुल्यं घटादि पटादिवदिति, निरस्तपूर्वापरभावात्मनि कार्ये कतरदिदं कारणं नाम, कारणात्मकभावितकार्यत्वाद्वा कतरत् कारणमिति, न त्वस्ति भेदस्तस्मादयं दोष इति ।

अत्रोच्यते एवमप्येकत्वाद्विशेषाभावः, ततो यथैव कारणमनुपादानसिद्धं सामान्यमन्तर्भावितासेषविशेषसत्त्वात्मकं तथा कार्यमपीति कारणवदेवाक्रमं स्यात् ।

(अत्रेति) अत्रोच्यते एवमप्येकत्वाद्विशेषाभावस्तथाऽमुना वक्ता, ततः किं? तत इति, यथैव कारणमनुपादानेऽनादि यावदक्रमं स्यादिति, विशेषाभावात् कारणवत् कार्यमनुपादानसिद्धम्, अनुपादानसिद्धत्वात् सामान्यं सामान्यस्य स्वात्मन्यन्तर्भाविताशेषविशेषसत्त्वात्मकमेव तस्य कार्यस्य सामान्यत्वादनुपादानसिद्धत्वादन्तर्भाविताशेषशिवकस्थासकोशकुशूलघटादिविशेषसत्त्वात्मकत्वात्, कार्यमपि कारणवदेवाक्रमं स्यात्, उपलभ्यते च क्रमेण प्राक् पिण्डः पश्चाच्छिवक इत्यादि ।

अथ मा भूदेष दोष इत्यक्रममेव कार्यं कारणे कार्यस्य सन्निहितत्वात् यदि क्रमवदुत्पादिकारणं स्यान्न स्यात् कारणं क्रमवत्त्वात् खपुष्पवत्, युगपत्सन्निहितसर्वधर्मकं कारणमिष्टम्, नो चेत् संवर्तविवर्तावहादिवाऽक्रमोऽपि स्यातामुभयोरक्रमतुल्यत्वात्, तस्मादक्रममेव सर्वम्, कारणत्वादेव भेदेनाभवदप्यक्रमरूपेण भवदपि तत् सदेवेति ।

अथ मा भूदित्यादि यावत् सदेवेति व्याख्यात इत्यत यथाक्रमं कारणम्, अहादिव संवर्तविवर्तविवर्तसंवर्तसद्भावात् कारणे कार्यस्य सन्निहितत्वात् यदि क्रमवदुत्पादिकारणं स्यान्न स्यात् [कारणं] क्रमवत्त्वात्—अक्रमत्वाभावादित्यर्थः, अक्रमात् कारणात्मन्यविरुद्धत्वात् खपुष्पवत्, युगपत्सन्निहितसर्वधर्मकं कारणमभ्युपेयम्, नो चेत् संवर्तविवर्तावहादिवाऽक्रमोऽपि स्याताम्, उभयोरक्रमतुल्यत्वात्, यथाहिमभूतेरहिसंवर्तविवर्ताविभिः सदैवाक्रमं यथाहिरात्मस्वरूपभूतेः, तस्मात् कारणत्वादक्रममेव सर्वम्, यथाहिकारणस्यात्मवत्, किमर्थं तर्हि कारणवत्र भेदेन भेदा गृह्यन्ते तदेवेति चेदुच्यते कारणत्वादेव कारणत्वात्मवत्, अहिः संवर्तविवर्ताविभेदेनाभवदपि कारणत्वेनैवाक्रमरूपेण भवदपि स एवास्ति पृथग एव सत्त्वात्, तदेव कारणं तथा तथा गृह्यत इत्यर्थः ।

स्वनुपादानमिति—अत्रोच्यत इति । अविशेषे दोषमाह—यथैवेति कारणस्य हि पूर्वपक्षिणाऽनुत्पत्तिमुपयतानं निर्विकारत्वेनानुपपन्नत्व एव सामान्यम्, तत एवान्तर्भावितनिखिलविशेषत्वादक्रमं तथा कार्यमपि स्यादेकत्वात् निर्विशेषत्वादेवेति भावः । तत्र प्रत्युपपत्तिमाह—उपलभ्यते चेति कार्यस्याक्रमत्वं कारणत्वादेवेत्यभिप्रायप्रवृत्ते—अथ मा भूदिति । अहो संवर्तविवर्तविवर्तसंवर्ताक्रमस्यैव सदा सन्निहितत्वात् सदा सन्निहितानां चेदर्थं पूर्वापरभावानेकत्वस्य क्रम इत्याशयेनाह—अहादिवेति । यदि क्रमवदेव कारणमपि स्यात्तर्हि तत्कारणमेव न भवेत् असन्निहितसर्वधर्मत्वात्, क्रमवत्त्वादित्याह—यदीति । चतुर्थ्यां पञ्चम्यर्थे हेतुप्रदर्शनं हेतुं प्रतिपेक्षत्वया व्याचष्टे—अक्रमत्वाभावादित्यर्थ इति । कारणात्मन्यविरुद्धत्वं भेदेऽपि दर्शयति युगपदिति । कारणे कार्याणां युगपत्सन्निहितत्वे प्रतिनियतकारणत्वं कार्याभिव्यक्तिं व्याप्नोतीत्याह—नो चेदिति । युगपत्सन्निहितसर्वधर्मत्वादेव कारणतया सर्वमभिन्नमेवेत्युपसंहरति—तस्मादिति । ननु युगपत्सर्वेषां कार्याणां सन्निहितत्वे तदानीं भेदभेदेन ग्रहणे न स्यात् इति शङ्कते—किमर्थमिति । कारणत्वादेव ते तदानीं तद्रूपेण न गृह्यन्ते कारणत्वादेव हि कारणस्वरूपत्वमेतेषां भेदेन न ग्रहणमित्याह—कारणत्वादेवेति । तच्च न कारणं भेदेनाभवदपि अक्रमरूपेण भवदपि सदेव

अत्रोच्यते—

तदप्यसत् अनुमानान्तरविरोधात्, खपुष्पमपि तर्हि सत्स्यादनुपलभ्यत्वात् कार्यवत्, कारणञ्च स्यात् अनुपलभ्यत्वात् कार्यवत्, कारणत्वे वा तथा भेदेनाभूतत्वात् सत् स्यात् कार्यवत्, अथैवं नेष्यते कारणमसत् कार्यञ्च सदिष्टं तथाऽनुपलभ्यत्वात् खपुष्पवदेव तदथा-
5 नुपादानसिद्धं कारणमसत् सदुपादानसिद्धं कार्यमसच्च सम्भवति, यदि तु कारणानुपादाना-
दित्ववत् कार्यमनुपादानसिद्धं सत्त्वादिति नेष्टं सदिति नियमो न व्यावर्त्तते तदसत्त्वैलक्षण्यात्
न तर्हि कारणं सदनुपादानादित्वात् खपुष्पवदित्यादि पूर्ववत्पक्षत्रयमपवर्तनम् ।

(तदप्यसदिति) तदप्यसत् अनुमानान्तरविरोधात् खपुष्पमपि तर्हि सत् स्यात्, अनुपल-
भ्यत्वात् कार्यवत् कारणञ्च स्यात् खपुष्पमनुपलभ्यत्वात् कार्यवत्, कारणत्वे वा तथा भेदेनाभूतत्वात्
10 सत् खपुष्प स्यात्कार्यवत्, अथैव नेष्यते कारणमसत् कार्यञ्च सत् त्वदिष्ट तथानुपलभ्यत्वात्—भेदेन
क्रमभाविना हि संवर्तनिवर्तोत्तरिभिरकारेणानुपलभ्यत्वाविशेषे, खपुष्पवदेवेति न चैषमाशीष्टम्, तदथैवानु-
पादानसिद्धं कारणं [असत्] सत् उपादानसिद्धं कार्यमसच्च सम्भवति, यदि स्विदमपि, यथा कारणमनुपा-
दानसिद्ध [न]सत्त्वात्तथा कार्यमनुपादानसिद्धं सत्त्वाभिलेतमेवमनुपादानसिद्धमेवेदम्, असत्त्वापत्तिभयात्
सदिति च नियमो न व्यावर्त्तते भवतः तदसत्त्वैलक्षण्यात्—उपादानसिद्धत्वैलक्षण्याच्च तर्हि कार्यं सत्,
15 कस्मात् ? अनुपादानादित्वात्—सामान्यत्वाद्धर्मोविवादेऽपि[विशेष]सत्त्वासत्त्वादिति सत्कार्यैलक्ष-
ण्यात् खपुष्पवदित्यादि [पूर्ववत्पक्षत्रयमपवर्तनम्] तदनुल्यविकल्पत्वात् घटपटवत् द्रव्यक्रियावद्वा, क्व
मतुल्यता ?, इह कार्यकारणयोर्द्वयोरपि सत्त्व कार्यमेवैकैकतिरिक्तसत्त्वं स्यात्, इतरयोरभ्युपगमप्रतिपक्षत्वा-
द्याभावात्, तदपि तावदुभयसत्त्व तदवधानसत्त्वाविशिष्टत्वात् कारणस्यासत्त्वम् उपलभ्यलक्षणप्रा-
प्तत्वे यथा कारणस्यानुपादानोपलब्धिस्तथा कार्यस्य स्यात् अथ न कारणानुपादानवत् कार्यानुपादानं सत्
20 कार्यमिति निश्चित तद्वैलक्षण्यात्र तर्हि सत् कारणं असत्, सविलक्षणत्वात् खपुष्पवत् इतरः खपटवत्,
ननु पटसत्त्वं पटसत्त्वविलक्षण, न, इतरेतरासत्त्ववैलक्षण्यात्, अथैवमपि वैलक्षण्ये कारणसत्त्वनिनि-
श्चयो न निवर्तते, अनुपादानत्वस्य च तत्, न तदनुपादानात्मकत्वात् कार्यं सत् खपुष्पवत्, इतरथा
हि नित्यमेवोपादीयेत सत्त्वात् कारणवत्, कारणस्योपादानवत् स्यात्, उपलभ्यसत्त्वाविशिष्टत्वात् कार्य-

यथा तथा प्रमाण इति पर्यनन्तरमनन्तरमेवाह–महीरिति । अथ कारणस्य कार्यांश कारणत्वादेव वैलक्षण्यानुपलभ्यत्वे
25 तर्हि च खपुष्पमपि सत् कारणञ्च स्यादनुपलभ्यत्वात् कार्यवदिति समाधत्ते–तदप्यसदिति । कारणस्य कार्यं वर्ति
कारणत्वात्तदनुपलभ्यत्वेऽपि सत् स्यात्तर्हि खपुष्पमपि सत् स्यादिति भाव । कारणात्वकार्यसत्त्वयोरभावे कार्य-
सत्त्वैलक्षण्यात् पक्षान्तरमाह–तदथैवेति । अथैवमिति अनुपलभ्यत्वात् कार्यवत् खपुष्पस्य सत्त्वं नेष्यते कार्यं
सत्त्वैलक्षण्यात् कारणमसदेवेष्यते खपुष्पवदित्यर्थ । तत्र कार्यकारणयोरनुपादानसिद्धत्वमभ्युपेत्य विचारः कृत अथ तदन-
भ्युपगम्य विचार क्रियते–यथा कारणमिति । कारणवत् कार्यं सदिति मत्वासिद्धत्वेनानुपादानसिद्धत्व कारणस्याप्येवं
30 कार्यस्यानुपादानसिद्धत्वमसत्त्वं भवेदित्याशङ्क्याह–असत्त्वापत्तिभयादिति । एवं तर्हि तत्कार्यस्योपादानसिद्धत्वप्रतिप-
त्तेः कार्यं उपादानसिद्धत्वविरुद्धं सत्त्वमपि न भवेदित्याशङ्क्याह–उपादानसिद्धत्वेति । तदतुल्येति तदेव व्याचष्टे–

1 लि. क तथान्तु

यदिति प्रथमचक्रकम्, अथ न कारणमित्युपादानवत् कारणोपादानमसच्च कारणमिति निश्चितम्, यद्येवमन्यथा तर्हि सत् कार्यमसत्, सद्विलक्षणत्वात् खपुष्पवदितरः कारणवत्, खपुष्पमपि वा सत् अनुपादानानुपलब्धेः कार्यवत्, नन्वित्यादि सोत्तरम्, अथैवमपि वैलक्षण्ये कार्यसत्त्वविनिश्चयो न व्यावर्तते, उपादानारम्भकत्वात्, न तर्ह्यनुपादानारम्भकत्वात् गन्धर्वनगरवत् कारणमसत्, न चैव मत- तः कारणं सत्, उपलभ्यत्वेऽनुपादानारम्भकत्वात् रूपवत्, रूपमपि वा कारणवत्, न तु कार्य- मनुपादानानुपलब्ध्यारम्भकत्वात् खपुष्पवत्, सत्त्वे वा विशेषो वक्तव्य, अविशेषे वैलक्षण्यानुपपत्तेः, विशेषोभयनेऽपि विशेषस्यासदात्मकत्वात्ततोऽन्यत्वमेवापटपटवदिति द्वितीयचक्रकप्रवर्तनं फलम् ।

तस्मादसत्कार्यमित्युपसंहरन्नाह—

नन्वेवमसत्कार्यमेवोत्पद्यते ततोऽसत्त्वादवस्थायामपि नाविर्भवेत् कार्यम्, खपुष्पम- प्यवस्थायां वा प्रादुर्भवेत्, असत्त्वादिति, तच्च नास्ति, तस्मात् सत्कारणे कार्यमि- त्येतच्च न, सविशेषणासत्त्वात्, अत्यन्तासत एवासत्त्वादनन्यचन्द्रादित्यवत्, नास्ति घटो गेहे मृत्पिण्डे कपालावस्थायां चेत्यादीन्यसत्त्वानि सविशेषणानि, तेषाञ्च सतामिवासतामप्य- स्याविर्भावदर्शनात्, अत एव प्रकरणचिन्ता, किं घटादिकार्यमसदाविर्भवेदलातचक्रवत्? उतेतरचक्रवत् सदाविर्भवेत्? इति ।

नन्वेवमित्यादि यद्येवमसत्कार्यमेवोत्पद्यते ततोऽसत्त्वादवस्थायामपि बीजमृत्पिण्डाद्यवस्थान- न्तरोत्तरकालेऽप्यङ्कुरो नाविर्भवेत् घटादि च कार्यम्, असत्त्वात् खपुष्पमप्यवस्थायां वा प्रादुर्भवेदसत्त्वादङ्कुरघटादिवदित्येतदनिष्टं प्रसक्तं, तच्च नास्ति तस्मात् सत् कारणे कार्यमित्येतच्च न, सविशेषणासत्त्वात्—योऽयं हेतुरनिष्टापादनार्थमुक्तोऽसत्त्वादिति एषोऽसिद्धः 'अभूतं नास्तीत्यन- र्थान्तरम्' (वैशे० अ० ९ आ १ सू० ९) इति वचनात्सम्भवत एवासत्त्वात्, अनन्यचन्द्रादि- त्यवत्—यथा नास्त्यन्यश्चन्द्रमा इति द्वितीयचन्द्राभावादनन्योऽयमेवेति सामान्यात् प्रतिपद्यते चन्द्रमाः,

---

कारणात्कार्यं क्रियते व्यापारात्मकत्वात् सत्त्वाच्च न क्रियते। एवञ्च कार्यकारणयोरभावात् ततोऽन्यत् कार्यमिति सिद्धे कार्य- मसत्, पूर्वमपि पश्चादप्याविर्भावो न स्यात्, खपुष्पवदसत्त्वाविशेषात् तथाप्याविर्भावे खपुष्पस्याप्याविर्भावः स्यात् न चाप्येवम्, तस्मात् कारणकालेऽपि कारणे कार्यं सदभ्युपेयमित्याशङ्कते—नन्वेवमिति । खपुष्पयोर्नासत्त्वं समान्यम् अपि तु तयोर्विलक्षणमेवासत्त्वं प्रागसत्त्वात्यन्तासत्त्वमित्याशयेन समाधत्ते—सविशेषणेति । बीजेति, बीजावस्थेऽङ्कुरो मृत्पिण्डावस्थायां घटादिश्च यथा नोत्पद्यते तथोत्तरकालेऽपीत्यर्थः । असत्त्वेऽपि प्रादुर्भावे दोष- माह—खपुष्पमपीति। अवस्थायामपि न प्रादुर्भवेत् कार्यम् असत्त्वादित्यत्र हेतुः कार्ये नास्ति असत्त्वमत एवा- सत्त्वस्यत्वात्, गृहमृत्पिण्डकपालादौ प्रागसत्त्वस्य प्रमाणविशेषेणावस्थाविशेषापेक्षत्वात्—सविशेषणेति । अत्यन्तासत एवासत्त्वे खपुष्पादेरत्यन्तासत्त्वमभूतमिति, यत्र कदापि न भविष्यति न वा भूतं तस्य वस्तुनोऽत्यन्ताभावो नास्तीति प्रतीतिविषयोऽनर्थान्तरं प्रत्यक्षः काचित् विवक्षितार्थान्तरस्यानुभावाभिधं प्रत्येकमानान्तरमिति सूत्रार्थः यथा घटे पृथिवीत्वं नास्ति पृथिव्यां घटत्वं नास्तीति। निर्विशेषाभावविषयं निदर्शनमाह—अनन्येति न तत्र विशिष्टविषयनिषेधप्रतिषेधः प्रति- षेधः अन्यचन्द्राभावात्, तथैव कार्ये सामान्यात् सत्प्रतिपत्तेरेवेति भावः । तद्विशेष्यत्वे निदर्शनमाह—तथा- प्यासीदिति घटे घटो नासीदिति मृत्पिण्डे मृत्पिण्डस्य घटानधिष्ठानस्यासत्त्वं प्रतीयते मृत्पिण्डे घटो नासीदिति परस्य

तथा नास्ति घटो गेहे मृत्पिण्डे कपालावस्थायां चेत्यादीन्यसत्त्वानि सविशेषणान्यनन्यथाख्यातित्वनिर्-
देशसूचितानि, तेषां च सतामिवासतामप्यभावानामाविर्भावदर्शनादिति, अत एव प्रकरणचिन्तेयमपि,
'यस्मात् प्रकरणचिन्ता स निर्णयार्थमपदिष्टः प्रकरणसमः' (गौत० अ० १ आ० २ सू० ७)
इति, यस्मादेवाविर्भावद् द्विविधं दृष्टं सैषसत् तद्यथा अभावचक्रवदसत् सच रथचक्रमपि, तत्र सन्देहः
5 किं घटादिकार्यमसदाविर्भवेत् अभावचक्रवत् ? उतेतरचक्रवत् सदाविर्भवेत् ? इति, अत एव संशयो न
तत एव हि निर्णयः, ऐकान्तिको हि हेतुः स्यात् धूमादग्न्याविर्भवेति, असदेव कार्यमिति ।

एवं तर्हि मयापि सत्कार्यं वक्तुं यत्तदसत्ततोऽन्यत् कार्यं तद्विकस्यासमर्थत्वात्, घटपट-
वदित्यादि सत्कार्यसाधनप्रपञ्चोऽतीतः सोऽत्र द्रष्टव्यः, उत्तरमत्र यथुक्तमसत्त्वम्, यथैव मति
तदोभयथावसिद्धिर्निवारयितुमशक्यत्वात्, उभयोरप्यसतस्य वा निषेधे प्रमाणाभावात्,
10 ज्ञानाभिधानयोः प्रमाणयोः द्विरूपार्थविषयत्वादुभयरूपार्थस्थितिसत्यत्वम्, नन्वेवं तथार्थ-
स्थितिसत्यत्वात् सर्ववादनायानेकान्तवादार्पणं कृतम् ।

एव तर्हीत्यादि, सत्कार्यवादी पूर्वाभिहितसत्कार्यवादोपपत्तिभिर्विरुद्धाव्यभिचारितां निर्दि-
र्शयाऽऽह–एवं तर्हि मयापि सत्कार्यं वक्तुम्, तद्यथा यत्तदसत् ततोऽन्यत्कार्यम् तद्विकस्यासमर्थत्वात्, घट-
पटवदित्यादि सत्कार्यसाधनप्रपञ्चोऽतीतः सोऽत्र द्रष्टव्य इति पूर्वपक्षः, उत्तरमत्र यथुक्तमसत्त्वम्, यथाऽ-
15 सत्कार्यसाधनानि अन्यानिवर्त्यानि तथा सत्कार्यवादसाधनान्यपीति, यथैवमिति, यथैवं मतीति

प्राक्सत्त्वं प्रतीयते उत्तरपक्षे [illegible] कपालावस्थायां घटो नास्तीति [illegible] प्रतीयते पूर्वपक्षे घटस्य
सत्त्वात्, [illegible] सतामप्यभावानामाविर्भावदर्शनात् [illegible] कार्येऽसिद्धमिति भावः । द्वितीय-
पक्षाश्रयणे [illegible] निर्णयेन [illegible] सूचितार्थमाह–अनन्यथाख्यातित्वेति । हेतोरस्यानैकान्तिकत्व-
मपि दर्शयति–अत एवेति अत एव [illegible] संशयो भवते
20 [illegible] प्रकरणसमो भवति [illegible] भावः । तत्र प्रक-
रणसम [illegible] –यस्मादिति । किमिति [illegible] इति दर्शयितुं [illegible]
तुमाह । आविर्भावस्य [illegible] दर्शयति–यस्मादेवेति [illegible]
मतः । किंस्वरूपः संशय इत्याह–तत्र सन्देह इति । [illegible]
[illegible] हेतुरेव न [illegible] –अत एवेति । [illegible] हेतुमेव, अविनाभाव
25 [illegible] धूमो हेतुरित्याह–ऐकान्तिक इति । [illegible]
[illegible] –असदेवेति । अथ [illegible]
[illegible] –एवं तर्हीति । एतदेवाह–सत्कार्यवादीति ।
अत्रापि [illegible] इति । [illegible]
[illegible] –यत्तदसदिति । [illegible]
30 [illegible] –उत्तरमत्रेति । [illegible] तर्हि [illegible]
[illegible] –यथैवमिति । ननु [illegible]

---

१ सि. क. सवमेवा । २ सि. क. सत्त्वं ।

इति प्रस्तुतार्थोऽह—अहमपि प्रतीम्येवमपि सत्कार्यसाधनाम्यक्षण्यामि निवर्तयितुं सोपनयसम्प्रपञ्चानां
चतु पुष्कलत्वात्, यथेव—यथा त्वयोपनयसहितेन प्रत्यवस्थानसहितेन च पूर्वोत्तरपक्षप्रसङ्गेन सत्कार्या
सत्कार्यवादयोः तुल्य समर्थनमिति भवतो यदि मतिः सदोभयवादसिद्धिः—सत्कार्यासत्कार्यवादयोः
सिद्धिः, निवारयितुमशक्यत्वात्, साम्यसमन्योन्यनिवारितयोरनयोर्वादयोरसिद्धिरेवेति, असद्ग्राभयण
[चा]मिव इत्येतदायुक्तम्, उभयोरन्यतरस्य वा निषेधे प्रमाणाभावात्, ज्ञानाभिधानयोः प्रमाणयोर्द्विरू- 5
पार्थविषयत्वात्, अतद्विषययोरप्रमाणत्वात्, तस्माद्वस्यमुभयरूपार्थस्थितिसत्यत्वम्, ततः किमिति
चेदुच्यते, मन्नेव तथार्थस्थितिसत्यत्वात् सर्ववादमाधानेकान्तवादाश्रयण कृतम्, त्वयेति वाक्यशेषः ।

अनेकान्तवादो हि वादनायकः सर्ववादविरोधाविरोधयोर्निग्रहानुग्रहसमर्थत्वादरिविजि
गीष्वादीनामिवोदासीननृपः, स चेत्थं—स्यादन्यत् स्यादनन्यत् कारणात् कार्यम्, तदसत्समर्थ
विकल्पत्वात्, एकपुरुषपितृपुत्रादिवदिति सदसद्भावुभयोपनीतहेतुसामर्थ्यादेवानेकान्तसिद्धेः, 10
न च तेन सह कस्यचिद्विरोधः, तस्मात् परित्यक्तपक्षरागैरनभिनिविष्टैरारमहितगवेषिभिः
कुशलैरयमाराध्यः शरणञ्च नयसमूहात्मकत्वात्, यथासौ सर्वैराराध्यः शरणञ्च वादिना किमर्थ
वादिभिः सह विवदते, दृष्टश्च विवादः, तस्माद्विरोधादित्याक्षेपवादिवदनाराध्योऽशरणश्चेत्य-
त्रोच्यते, मम तेन सहाविरोध एव तथापि स्वप्रतिपत्त्यैकान्तवस्त्वनुपपत्तेर्भूमः ।

(अनेकान्तवादो हीति) अनेकान्तवादो हि वादनायकः सर्ववादविरोधाविरोधयोर्निग्रहा 15
नुग्रहसमर्थत्वात्, अरिविजिगीष्वादीनामिवोदासीननृपः, स चेत्थं स्यादन्यत् स्यादनन्यत् कारणा[त्]
कार्यमित्यादि, कुतः ? सदसत्समर्थविकल्पत्वात् तस्मिंस्तस्मिंश्च विकल्पे समर्थत्वात् कारणे कार्य सदन
न्यत् असदन्यदिति वा पक्षे समर्थो विकल्पोऽस्येति, अनन्तरोक्तविकल्पापेक्षहेतुपसमाहारेकरूपोऽस्य हेतुः
पक्षद्वयसाधनसमर्थः, को दृष्टान्तः ? एकपुरुषपितृपुत्रादिवत्—यथैक एव पुरुषोऽपेक्षाविशेषोपनीतैः
पितृपुत्रभ्रातृभागिनेयमातुलादिभिरन्यैश्चान्योऽ[न]न्यश्च तेन तेन प्रकारेण सम्बन्ध कारणकार्यमित्यादि- 20
धर्मकार्यधर्माऽन्यत्वानन्यत्वाभ्यामेव भेद इत्याचष्टे—स्याद्भ्यतमिति । उभायचे—उभयोरिति वदतः सदसत्त्वात्
शानस धर्मस्य च तद्यविषयस्तुप्रमाणत्वात्त्वा सदसत्त्वयोरन्यतरस्य प्रतिषेधे नास्ति सामर्थ्यम्, किन्तूभयधर्मोऽन्यत्वानित्य
त्वान्यतरधर्मसमनो वा योजन एव सामर्थ्यमिति भावः । उभयनिषेधाभिधसाम्यतरनिषेधाभिधस्य वा ज्ञानस्याभिधानस्य
चाऽप्रमाणत्वमेव न तु प्रमाणत्वमित्याह—अतदिति । एवमेकप्रमाणत्वात् तत्त्वेऽन्यनुपपत्तेऽनेकान्तवादाश्रयमेव कृतमि-
त्याह—मन्नेवमिति । तदेकान्तपक्षमेव दर्शयति—अनेकान्तवादो हीति । कथं विरोधाविरोधयोर्निग्रहानुग्रहौ विधत्ते 25
इत्याह—स चेत्थमिति स्यादिपदं सम्यग्मार्गाविनाभिमताद् पर्यायार्थदृष्ट्या इत्युभयोरपायपरतया पूर्वं सदादेव
भावात्, पूर्वमपि स्यात् सत्येऽनुपलभ्यमानयोगात् तथा तत् सदादिभ्यो द्रव्यार्थिकाऽन्यथा सदादिभ्योऽतिरिक्तमानत्वाऽनु
पलम्भात् तथा च स्याद् कारणात् कार्यमन्यत्, स्यादनन्यदिति भावः । साधनमाह—सदसदिति, कथञ्चित्सदसत्पक्षयोरेव
समर्थत्वात्, एकान्तपक्षे च परस्परं पूर्वोक्तविधिना विरोधादिति भावः । तदेव भावयति—कारणे कार्यमिति कारणात्
कार्यं धर्मेण तत्स्वरूपानन्यत्वमनन्यत्वादेव वा सत्त्वम्, असत्त्वादेरन्यत्वमनन्यत्वादेव चाऽसत्त्वमिति पक्षयोः कथञ्चिदन्य 30
मनन्यत्वाभ्यामेव विकल्पाः सन्ति सदसत्त्वे भवन्ति अत्र कथञ्चिदन्यत्वानन्यत्वाभ्यामेव पुरुषः पितृपुत्रभ्रातृभागिनेयादिभिरन्यैरिति
भावः । सदसत्त्वाभ्यां प्रत्येकपक्षोचिता हेतव एव समुचिता हेतुत्वमवलम्बन्त इत्याह—अनन्तरोक्तेति । पक्षद्वयमात्र
प्रत्यये विकल्पादेः । दृष्टान्तं दर्शयति—यथैक इति । पितृपुत्रादिवदस्यान्योन्यैरेकत्र सतो विरोधेन भावेषूपपत्त्यादेरत्र

1 सि. क. °त्वानि । 2 सि क. °त्वानि ।

मात्रिपर्यायपर्यायेणीयत्वेति, अस्य हेतोर्भावनोक्तसाधनप्रयोगेणाधिगम्या विकल्पभङ्गकैश्याच्चावेव, सदसद्गुणभवोपनीतहेतुसामर्थ्यविधानेनान्तसिद्धेः, न च तेन सह कश्चिद्विरोधः, तस्मात् परित्यक्तपक्षगौरव मिमिविष्टैरसमविगतैरपिभिः क्रुश्यते—अन्यथा द्विपायम्यसम्भवादामपणीय इति परिच्छिन्नपामभाप्या शरणश्च भयसम्भ्रान्तमस्यात्, असम्यसाधारणोत्साहप्रभुमन्त्रशक्तियुक्तभरतचक्रवर्तिवद्विजिगीषुमिमिति,
5 भवतो सर्वैराराध्यः शरण्यश्च वादानां किमर्थं वादिभिः सह विवदते ? उच्यते विवादः तस्माद्विरोधाद्रित्वात्क्षेपणाविवरणाराम्योऽशरण्यश्च तथापि च दर्शनाधेन सोल्लुण्ठोच्यते, मम तेन सह[।]विरोध एव तथापि च—किन्तु वयं स्वच्छविपर्यये कान्तवैरस्यमुपपन्ना भूमः—भव स्वगुणमहाय त्वदनुशासिन इति न दोषः।

इदानीं नैगमनय उभयविधिरात्मभवतस्वरूप भवद्वचनः परमतं प्राग्रूपित प्रस्तुतारम्भमित्युपदर्शयति—

10 यत्तद्भूयते येन भूयते द्रव्येण तस्य भवनसामान्यस्योत्सर्जनविधिः प्रवृत्त्यात्मकत्वस्यैवापवादविधानमित्येष उभयविधिस्त्वयेष्ट एवं न भवति किन्तु सत्ताद्रव्यत्वादिगगनादिद्रव्याणामेषां सर्वव्यापिता भव्यादिसहितानां विभुत्वपरिमण्डलत्वादिगुणसहितानां नित्यत्वाद्युत्सर्गः ।

यत्तद्भूयत इत्यादि, यत्तद्भवति तेन भवता यद्भूयते द्रव्येण तस्य भवनसामान्यं क्षेत्रतः
15 सर्वतः कालतो नित्यत्वश्च सर्वात्मक तस्योत्सर्जन विधान स एव विधिः प्रागुक्तः पश्चादितीयः प्रवृत्त्यात्मक[ः] भूताभूतभेदात्मकः तस्यैवापवादस्तस्य च विधानमित्येष उभयविधिस्त्वयेष्ट एवं [न] भवति, कथमिति चेत् ? सत्ताद्रव्य[त्व]ादीति भावनित्यत्वस्योत्सर्ग इति, सत्ता—महासामान्य द्रव्यत्वं पृथिव्या

न विरोध इत्याह—न च तेन सहेति । अनेकान्तवाद एव विवादित्वप्रतिपत्तितारणात्मिति विभाव्यापत्तेन समासमन्तेषा भिन्नोऽभिमतपूर्वैरिविकर्पैरित्याह—तस्मादिति । इतिमिवस्येव परत्वते उद्धन्तयाह—अनन्येति, इत्यैष्य उपपन्नते हि न
20 विषयग्रसि अपि तु तत्त्वमात्रप्रवेष्टपीति भावः । अनेकान्तमपरस्य सर्ववादनायकत्वेन सर्वैः सहविरोधे केनापि सह विरोधमनुपपन्नत्वात् एव न भवेत् इत्यते च विवदमानोऽप्यमपीडर इव तस्मात्तमपि विरोधादिसम्भवादिरपादित्वमपाच एतावरम्योरम्याक्षिताच्छ समाधत्ते—यद्यसाविति, त्वत्प्रतिपत्त्या त्वदभिप्रायेण त्वदनुकम्पया वेत्यर्थः । नैयमनय इति अनेकमिनोर्दुत्प्रभानस्यैव मिरपतपरो नयो द्रव्यपर्याययोरत्योर्विविर्यमिति न नय इदानीं पमतद्युक्त्यापयतीति भावः । पर्युदापनाभिमाम्यभिमानयावत् भावतप्रभुमवविधिनोक्त प्रदर्श कमात दर्शयति—यत्तद्भूयत इति यद्भूयत इति
25 भवनस्य कर्तृप्रधानमूर्त द्रव्यं सर्वप्रभेदाविशेषैः बीजभूतमिति सामान्यविधानं तच्च सर्वात्मकं नित्यत्वं केन भूयत इत्यनेन भव्यो द्रव्यस्य भव्यत्वं प्रतिपत्त्या किन्तु तथाविधिविधतत्त्ववस्तुरमपि यथा भूतभूतभावत्वाद्यव्यतिरिक्त द्रव्यं गुणमुखेनमात्र विधानं पूर्वविरोधमविभ्यमभिमतं न युक्तमिति दर्शयति—यत्तद्भवतीति । एवमभिमतमाचष्टे सत्तेति केवल सर्वगतत्व भवतो नित्यभूतत्वा वस्तुनो विधानमुत्सर्गविधिः सम्प्रत्ययविधिरिति याति । तत्र जातिरूपं सामान्यं महासामान्यसामान्यविशेषात्मकमप्यपराविशेषात्मकमपि च सर्वगतानि एतान्येव द्रव्याणि चातुर्विधपरमाणुगत उद्दिष्टानि परममहत्परिमाणकर्म
30 विभुत्व अणुपरिमाणत्वं पारिमाण्डल्यमित्यादीनि नित्यत्वादीनि विधानमुत्सर्गविधिरिति दर्शयति महासामान्यमिति वैशेषिकाभिप्रायमिदं सामान्यस्तु समानप्रत्ययविधानप्रयोजनतादिवत् सामान्यविशेषत्व विशिष्टविधिना विविधामिनाय यत् विशेषत्वं तु विशेषत्व याति ज्ञेयम् । अत्र विशेषत्वविवक्षा विधानसम्पन्नमपविधानं दर्श

---

१ सि क्ष. भूयते । २ सि क्ष. तथापि । ३ सि क्ष. °रय ।

दिषु सामान्य, आविभक्तमात् गुणत्वकर्मत्वे च रूपादि[षु]गमनादिषु च सामान्यविशेषास्तद्वत् , गगनादीनि—आकाशात्मदिक्कालद्रव्याणि विभक्तसर्वगतानि, द्रव्याणामेषां सर्वव्यापिता—सर्वगतत्वम्, अन्यादिसहित[र्ना]नित्यत्वञ्चेति, तेषां द्रव्याणामणूनाञ्च नित्यत्व कालव्यापिता पार्थिवादिचतुर्विधाणुद्रव्याणाञ्चेति, आविभक्तणान्मनोद्रव्यसहितानामिति, विभुत्वपरिमण्डलत्वादिगुणसहितानां—ते च गुणास्तानि च द्रव्याणि नित्यानीत्यर्थः, एष उत्सर्गः सामान्यविधिः । 5

आरब्धद्रव्यगुणानां कर्मणश्चानित्यत्वादन्यत्वम्, पुनश्च द्रव्यगुणकर्मणां परस्परतः स्वजातिभेदेभ्यश्च सत्तासमवायसामान्यविशेषान्त्यविशेषेभ्यश्च नित्येभ्योऽनित्यानां कार्यकारणतया चेत्यपवादः, तयोर्विधिरेष विधिनियमविधिः ।

आरब्धद्रव्येत्यादि यावदपवाद इति, पार्थिवाप्यतैजसवायव्यैश्चतुर्विधैरणुभिः संयोगापेक्षैः सजातीयैः समानजातीयानि द्व्यणुकादीनि तदारभ्योत्तरोत्तराणि महापृथिव्यादिपर्यन्तानि आरब्धद्रव्याणि 10 द्वे बहूनि वा द्रव्याण्यन्यदारभन्ते चतुर्विधान्येव, 'येषामपि कृत्वमारम्भसामर्थ्यं तैरारब्धे कार्यद्रव्ये तत्समवेता नियमत एव गुणान्तरमारभन्ते' (   ) इति वचनात्, चित्रादय आरब्धगुणाः, तेषामुभयेषामारब्धद्रव्याणामारब्धगुणानाञ्चानित्यत्वात् प्रागुक्तेभ्यो विशेषः, तथा कर्मणश्च सप्रभेदस्य, एवं तावन्नित्यानित्यसर्वगतासर्वगतभेदेनान्यत्वम्, पुनश्च द्रव्यगुणकर्मणां परस्परतो द्रव्येभ्यो गुणानाञ्च कर्मणाञ्च, गुणेभ्यो द्रव्याणां कर्मणाञ्च कर्मभ्यो द्रव्याणां गुणानाञ्च परस्परत इति, स्वजातिप्रभेदेभ्य 15 श्चान्यत्वम्, द्रव्यजातेः परस्परतः—पृथिव्या अबादिभ्यः, अबादेस्तु पृथिवीसहितेभ्योऽन्येभ्यः, एवं व्यवनगगनदिक्कालात्ममनसामितरेभ्योऽन्यत्वमिति, सत्तासमवायसामान्यविशेषान्त्यविशेषेभ्यश्चान्य[त्वं]नित्येभ्योऽनित्यानाञ्च, कार्यकारणतया च—'द्रव्यगुणकर्मणां द्रव्यं कारणं सामान्यम्' (वै० अ० १ आ० १ सू० १८) इत्यादि 'संयोगविभागा[न]कर्मणाम्' (वै० अ० १ आ० १ सू० २०) इत्यादि कार्यकारणनानात्वेन चान्यत्वमित्यपवादः, तयोरुत्सर्गापवादयोर्विधिः—सामान्यविशेषयोः विधिनियम 20 योरित्यर्थः, एष विधिनियमविधिः, न प्राक्तनः स्वरसिकस्थितः ।

यदि–आरब्धेति। आरभ्यन्त्यानि पृथिव्यप्तेजोवायूनां परमाणुभिरारब्धानि द्व्यणुकत्र्यणुकादिमहापृथिव्यादिपर्यन्तानीति द्रव्ये–यदि–पार्थिवाप्येति अत्र समानजातीयत्वं परस्परं संयोगेऽवसानादिरात्मं पार्थिवादिपरमाणवः समानजातीयमेव द्व्यणुकादीनारभन्ते न विजातीयानपरिणतद्व्यणुकादीनिति भावः । द्वे बहूनि वेति द्वाभ्यां परमाणुभ्यामारब्धानि द्व्यणुकानि बहुभिर्द्व्यणुकैरारब्धानि त्र्यणुकादीनि एवं चतुर्विधपार्थिवादिद्व्यणुकादीनामारम्भो नान्यथेति भावः । आरब्धगुणान् दर्शयति–येषामिति पृथिव्यादि– 25 चेतनगुणवत्परमाणुभिर्द्वाभ्यां बहुभिर्वा संयोगापेक्षैः द्रव्यजातैरारब्धे कार्यद्रव्ये कारणसमवेता गुणाः स्वजातीयगुणारम्भकत्व-नियमात् गुणान्तरमारभन्त इति स्मृतीकथितास्ते गुणा आरब्धगुणा इत्यर्थः । एतेषामेषामारब्धानामुत्पत्तिद्युक्तत्वानामनित्यत्वादेव पूर्वोक्तनित्यद्रव्यगुणेभ्यो विशेष इत्याह–तेषामुभयेषामिति । उत्क्षेपणादिप्रभेदं कर्म स्वजातीयानामारम्भकत्वादनित्यत्वात् द्रव्यगुणाभ्यां विशेष इत्याशयेनाह–तथा कर्मणश्चेति । द्रव्यगुणकर्मणां परस्परतोऽन्यत्वमाह पुनश्चेति । द्रव्यादयस्तत्र भेदान् पृथिव्यादीनां परस्परं भेदमाह–स्वजातीति । सामान्यविशेषेभ्योऽपि सत्तादिभ्यो द्रव्यगुणकर्मणामन्यत्वमाह–सत्ता- 30 समवायेति । कार्यकारणभेदेन द्रव्यगुणकर्मणां भेदमभिधाय विधिनियमविधिमुपसंहरति–कार्यकारणतयेति । तत्र

1 सि. क. °नित्यानित्यत्वापवादयोः । 2 सि क. °र्नां कर्मणा ।

यदप्युक्तं त्वया तथाभूतसन्निहितवस्तुशक्तिव्यक्तिः क्रिया सर्वप्रभेदनिर्भेदं बीजं द्रव्यमिति च तन्न भवति, क्रिया हि प्रागभूतनिर्वृत्त्यर्था, जगत्प्रलयकाले च क्व स्वविषयव्यापारलब्धात्मा क्रिया भविष्यत्यदृष्टचोदिताणुगतकर्मण्यसति ? न हि सा निर्वृत्तमेव निर्वर्तयितुं निरर्थकं वा प्रवर्तते, सा चानेकद्रव्यवृत्तायां सत्यां भवति, अनेकद्रव्यत्वं चादृष्टचोदिताणुकर्मान्तरेण न भवितुमर्हति, भेदबीजमात्रद्रव्यशक्तिव्यक्तौ वा न कश्चिदुपकारोऽस्त्यस्य जगतः, न चेदेवमिष्यते तदा निरुपकस्तिमितगगनवदारम्भाभावात् क्रिया निर्विषयैव स्यात् ।

(यदप्युक्तमिति) यदप्युक्तं त्वया तथाभूतसन्निहितवस्तुशक्तिव्यक्तिः क्रिया द्रव्याभेदे सर्वप्रभेदनिर्भेदं बीजं द्रव्यमिति च, तन्न भवति, कस्मात् क्रिया हि प्रागभूतनिर्वृत्त्यर्थो जगत्प्रलयकाले च
क्व स्वविषयव्यापारलब्धात्मा क्रिया भविष्यत्यदृष्टचोदिताणुगतकर्मण्यसति ? सा ह्यदृष्टचोदिताणुकर्मजन्मिताऽ-
10 कर्मनिर्वृत्त्यर्थो जगत्सम्भवो च स्यात्, कर्मैव च नः क्रिया, न हि सा निर्वृत्तमेव निर्वर्तयितुं जीवितमेवा-
स्तिवति [नि]रर्थकं वा प्रवर्तते, सा चानेकद्रव्यवृत्तायां सत्यां भवति, अनेकद्रव्यत्वं चादृष्टचोदिताणुकर्मा-
न्तरेण न भवितुमर्हति, कस्मात् ? अदृष्टवशाणुषु कर्म सम्भवात्, द्व्यणुकाद्यनेकद्रव्योत्पत्तेः तत्समवायात्
तदभावेऽनेकाणुत्वाद्यपूर्वंरूपगत्यनारम्भात्तस्मिन्निकरतत्कार्योपपत्तेर्भेदस्य कस्यचित् स्वविषयनियतस्य क्रियाप्रवृत्तिः,
भेदबीजमात्रद्रव्यशक्तिव्यक्तौ वा न कश्चिदुपकारोऽस्त्यस्य जगतः, किं कारणं ? यस्मादुक्तं 'अणुमनसो-
15 श्चाद्यं कर्मादृष्टकारितम् (वैशेषिकसूत्रपाठः अ० ५ आ० २ सू० १३) इति न चेदेव-
मिष्यते यदाऽदृष्टपरिगृहीतेष्वपि कर्म न भवति तदा वैरूप्येण स्तिमितगगनवदेकं द्रव्यं निःक्रियत्वात्

द्व्यणुकाद्युत्पत्तौ-द्रव्येति द्व्यणुकाद्यनेकं द्रव्यं समवायिकारणमित्यर्थः । [illegible] । कर्मैव प्रयत्निकर्म तथैव [illegible] विधिः [illegible] विधि [illegible] विशेषः नियमः [illegible] विधिनियमविधिरिति विधिनियमयोः [illegible] पूर्वोक्तप्रकारेण [illegible] इति भावः । पुनरपि [illegible]
20 [illegible]—यदप्युक्तमिति । द्रव्यमेव [illegible] विशेष [illegible] क्रियाया अभावात् । [illegible] एव तु [illegible] कर्मो-
त्पाद् तदभिव्यक्तिरिति भावः । [illegible]—यस्मादिति भवति [illegible] क्रिया
च [illegible] द्रव्यमेव [illegible] तदा [illegible], [illegible] क्रिया क्व स्यात् ? [illegible]
25 [illegible] न च द्रव्यं [illegible] युक्तम्, [illegible] तत्राह—न हि सेति ।
[illegible] क्रिया [illegible] अनेकद्रव्यत्वस्य [illegible]
[illegible] नहि क्रिया [illegible], किन्तु [illegible]
[illegible] तथा च [illegible] न तु [illegible]
[illegible] क्रियाक [illegible] इति भावः । [illegible]
30 [illegible] भवतीत्यत्रापि प्रमाणं दर्शयति—यस्मादुक्तमिति [illegible] कर्मादृष्टकारितम्'
(वै० ५-२-१३) इति वैशेषिकसूत्रम् । [illegible]
[illegible] स्तिमितगगनवदेकं द्रव्यं भवेत्, न हि तत्र क्रिया सम्भवति [illegible]-

---

१ सि० क० सर्वभेदाभेद । २ सि० क० न चेदेवमिष्यते ।

स्थितिसारम्भेण, तदारम्भाभावात्तदपि न भवेदेव कर्म, कर्म ह्यारम्भस्वरूपं कल्प्यते, तस्य स्वरूपाभावात् खपुष्पवदभावः, तदभावात् द्व्यणुकाद्यनेकद्रव्यं न भवेत्, तदमूर्तेः क्रिया निर्विषयैव स्यात्, अथानेकद्रव्यविषया न भवत्यारम्भाभावादनेकद्रव्यस्यानुपपत्तेरणावाकाशादेकद्रव्यविषयाऽपि न भव-त्येव सा स्वनिष्ठाऽन्यनिष्ठकर्मविलक्षणा, तेषां नित्यैकत्वमितगगनवदारम्भाभावादगुणवतो द्रव्यस्य गुणा-रम्भात् कर्म चागुणभक्तिपक्षासम्भवेन, स्वन्मतेनापि गुणादीनां क्रियात्वात् क्रियायाश्च द्रव्यप्रधानाया 5 निःक्रियत्वादेवेति क्रियानिर्विषयता सुप्रत्यक्षे एवमन्यानारत् क्रिया द्रव्यं मारभत इत्युक्तम् ।

इदानीं स्वनिष्ठ द्रव्यत्वं मध्ये भवत भवदेवति द्रव्यमित्यमुक्तमिति वक्ष्यामः, कथम् ?—

आरभ्यद्रव्यभूतावपि च द्रव्यादेः कारणकार्यलक्षणारम्भानारम्भभेदादन्यत्वादेव सद्-भूतो, सामान्यादीनाञ्च, स्वाश्रयस्य स्वानुरूपप्रत्ययाधानहेतुत्वात्, ततस्त्वदुक्तद्रव्यस्वरूपलक्ष-णभवनानुपपत्तिरित्युभयस्यापि भवनस्याभावः, किन्तु द्रव्यादिपदभेदस्य सम्भेदस्यैव भावः । 10

(आरभ्यद्रव्येति) अभ्युपेत्याप्यारभ्यद्रव्यं कारणं कायस्यासत्त्वात वर्णितोपपत्तिवत् कारणद्र-व्याभ्यामन्यत्वात् कार्यद्रव्याणाम्, न हि तदेव द्रव्यं भवतीति, अथवाऽयमप्यपवादविधिः—आरभ्यद्रव्य-भूतावपि च पूर्वद्रव्येभ्यः कारणभूतेभ्यः कार्यभूतानामन्यत्वात्, गुणकर्मसामान्यविना तस्यैव वाऽभावात्—द्रव्यस्येति, किञ्च लक्षणारम्भानारम्भभेदाच्चान्यत्वादेव, अन्यत्वमिति 'विशेषकारणम्, 'क्रियावत्०' (वैशे० अ० १ आ० १ सू० १५) इत्यादि द्रव्यलक्षणम्, 'द्रव्याश्रयी०' (वैशे० अ० १ आ० 15 १ सू० १६) इत्यादिगुण[लक्षणम्], 'एकद्रव्यं०' (वैशे० अ० १ आ० १ सू० १७) [इत्यादि]कर्म-लक्षणम्, इदं लक्षणभेदाभावेऽपि द्रव्यगुणकर्माणीति, द्रव्येष्वानारम्भकेभ्यो गगनादिभ्यः पृथिव्यादे-

न चेदेवमिति । कुत क्रियया भवन्नत इत्यत्र—आरम्भाभावादिति निमित्तारम्भात् कस्यचिदारम्भाभावात् कथं क्रिया भवेत्, न हि सा द्रव्यविशेषाऽभिमता भाति क्रिया परिणाम इति तथा आरम्भाभावस्यानुपपत्तेः न हि तस्याः स्थितिमदर्थं विभिन्नात्मकतायामस्तित्वमर्हति मामपि तत्कथमात् तदभावस्वरूपाभावात् कथं क्रिया भवेत् । तदभावे च कर्म वा द्रव्य- 20 कर्मस्वरूपं स्यात् । एवं द्रव्याभावे क्रिया क भवतीति निर्विषयैव स्यादिति भावः । एतदेव स्फुटयति—अथानेकेति । आरभ्येति आरभ्यारम्भकाभावेऽपि यदि तदेव द्रव्यं भवति गुणो वा कर्म वा कायकारणयोरभेदान्नान्यत्वमस्तत्कथमन्यत् तत्र कारणात् कार्यस्यान्यत्वात्, कारणं कार्यस्यात्वात्, अत एव च न गुणस्यैव कर्म वाऽनित्या वा तदेव द्रव्यं भवति द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वा-दीनां परस्परेण स्वस्वरूपाधानादीनामभेदः कारणकार्ययोरभेदात् स्यात् तस्माच तस्यैव तथाभवनमिति भावः । अथ लक्षणभेदेन द्रव्यादीनामन्यत्वमाह किञ्चेति । तत्र द्रव्यादिलक्षणं सूत्रैः प्रदर्शयति—क्रियावदिति 'क्रियागुणवत् समवायि 25 कारणमिति द्रव्यलक्षणम्' (वै० १-१-१५) क्रियाश्च गुणाश्च विद्यन्तेऽस्मिन्निति क्रियागुणवत्, समवायि कारणं कार्यारम्भकं द्रव्यमिति तदर्थः । गुणलक्षणमाह द्रव्याश्रयीति । 'द्रव्याश्रय्यगुणवान् संयोगविभागेष्वकारणमनपेक्ष इति गुणलक्षणम्' (वै० १-१-१६) द्रव्यमाश्रयितुं शीलमस्येति द्रव्याश्रयी, एवञ्च द्रव्येऽवस्थानमगुणवानिति, तथापि कर्मव्यावृत्त्यर्थमाह संयोगविभागेष्वकारणमिति एतदपि संयोगविभागारम्भे कर्मणोऽपेक्षत्वेन इति संयोगविभागेष्वनपेक्ष अत एव कारणं भवति न गुणः संयोगस्य विभागस्य च निमित्तस्य संयोगे च विभागे च अनपेक्षकारणत्वाभावादिति तदर्थः । क्रियालक्षणमाह- 30 एकद्रव्यमिति 'एकद्रव्यमगुणं संयोगविभागेष्वनपेक्षकारणमिति कर्मलक्षणम्' (वै० १-१-१७) एकमेव द्रव्यमाश्रयो यस्य तदेकद्रव्यं न विद्यते गुणोऽस्मिन्नित्यगुणं परमाणुस्थितरूपादिव्यावृत्त्यर्थमिदम् संयोगविभागेष्वनपेक्षकारणं सेयतामर्थं किञ्चित् संयोग-विभागौ प्रति स्वानपेक्षकारणं तदर्थेऽपि । इदं लक्षणभेदाल्लक्षणं द्रव्यादीनां परस्परं भेद लक्षणस्य चान्यत्वादिभेदाद-न्यत्वमिति । द्रव्याणि गुणानां कर्मणां च परस्परं आरम्भानारम्भाभ्यां भेदमाह द्रव्येष्विति अनारम्भकं द्रव्यमारम्भ-

१ सि क. निर्विषयैव । २ सि. क. कर्मगुणा अगुणवाचिवाचा । ३ सि क भवेत् । ४ सि क कर्मत्वा-दिना । ५ सि क. °कारणे ।

दारम्भक[त्व] नानात्वम्, गुणानामपि संयोगविभागरूपादीनामारम्भकाणां विभुत्वाद्यनारम्भकेभ्यो नानात्वम्, कर्मणोऽवयविद्रव्यसंयोगविभागारम्भिणोऽनारम्भकेभ्यो भेदः, अन्त्या[ना]रम्भकस्याकाश-गुणस्य शब्दस्येतरेभ्यो विशेषः, तदभावाद्येषां, विरोधाविरोधकार्यकारणाकारणत्वे च नानात्वम्, आदिमत्त्वात् गुणकर्मणो तदमूर्तेरिति—द्रव्यमेव द्रव्यं भवति न गुणा न कर्माणि, गुणानामगुणाकर्मत्वात्,
5 कर्मणामगुणाकर्मत्वाद् द्रव्येभ्यो विशेषः, सामान्यादीनाञ्चेति, सामान्यस्य सामान्यविशेषाणामन्त्यविशेष-णाञ्चेतरेभ्योऽनारम्भकत्वात्, समवायस्य च, आश्रयित्वे सत्यपि परस्परतश्च साम्यस्य सानुरूपप्रत्यया-भानहेतुत्वाविशेषमात्रविशेषहेतुसद्भावात् सर्वमन्यदेव, ततः किम् ? ततस्तद्गुणद्रव्यस्वरूपप्रमाणस्य चानुपपत्तिः—सर्वप्रभेदनिर्भेदं भिन्नं द्रव्यं तस्यैव द्रव्यस्य तथाभूतशक्तिसन्निधिवत्प्रविभागेन इत्येवं स्वरूप-कथनस्य भवभसानुपपत्तिः, द्रव्यमयत्वभिन्नभवनात्मकत्वात् गुणादीनां द्रव्यान्तराणां सत्तासमवायाद्या-
10 भिव्यक्तार्थान्यम्, इतिशब्दो हेत्वर्थे, तस्मात् कारणाद्युभयस्यापि—सामान्यस्य द्रव्यभवनस्यैकरूपस्योत्स-र्गस्य विशेषभवनस्य चापवादस्य भूतविभेदस्याभावः । कथं तर्हि तयोर्भाव इति चेदुच्यते—द्रव्यादिष्व-एकैकस्य सम्भेदस्यैव—पृथक् पृथक् सत्स्वरूपस्यैव विशेषधर्मकस्य भावः ।

यदपि च तस्य सन्मात्रं तदपि नात्मनैव, यदुच्यते यदयं भवति स्वयमेव यदनेन भूयत इति, नैव पुनर्भावो भवति, कस्तर्हि ? अन्येनान्येन भूयते, सोऽन्य एवास्य भावः, सत्ता, येन
15 च भूयते सोऽपि नास्य भावः न केवलं सत्तैव, यत्सम्बन्धाद्भवतीति भवति, सापि सत्ता भावः, भावेऽप्युभयता, उत्सर्गात् अपवादात्, सा उत्सृज्यते नियम्यते च द्विविधो हि भाव इति, स्वभावसम्बन्धिन्या सत्तया द्रव्यगुणकर्मसु सदिति भवति ।

एवं विशेषं आकाशादीनामपि शब्दाद्यारम्भकत्वात् । विभुत्वादीति परममहत्त्वपरिमाणपृथक्त्वपरिमाणादीनां अनारम्भकत्व-मिति भावः । अनारम्भकेभ्य इति द्रव्यारम्भकसंयोगविभागकेभ्य इत्यर्थं केषामपि कर्मणां द्रव्याभिमते, तदारम्भकेऽन्येन
20 भिन्ने कर्मणि द्रव्योत्पत्तेरिति बोध्यम् । अन्त्यस्य इति [illegible] विशेषः रूपादीनामन्त्यानामारम्भकत्वाभावादिस्य आरम्भकत्वाभावादिति । एवं द्रव्यं कार्यकारणाविरोधि इत्यादि [illegible] । द्रव्यादीनामप्यनेकत्वमाह—आदिमत्त्वादिति । द्रव्यमेव द्रव्यस्वरूपमाश्रयति न गुणः कर्माणि द्रव्यारम्भकाणि भवन्ति तेषां निर्गुणत्वादित्यभिप्रायेणाह—द्रव्यमेवेति । सामान्यादीनां द्रव्यादिभ्यो विशेषमाह—सामान्यादीनाञ्चेतीति सामान्यपदेन [illegible] द्रव्यत्वादि सामान्य-
25 विशेषा विवक्षिताः [illegible] एतेषां नित्यत्वेनानारम्भकत्वादारम्भकेभ्यो द्रव्यादिभ्योऽन्यत्वमिति भावः । [illegible] द्रव्यादिषु आश्रयिभ्यः परस्परतश्च [illegible] एवं [illegible] एवं सामान्येषु [illegible] विशेषाश्च [illegible] परस्परव्यावृत्तत्वम्, तथा समवायस्यापि द्रव्यादिषु [illegible] अनुरूपप्रत्यय [illegible] विशेषस्य [illegible]
30 [illegible] इति [illegible] सामान्यादीनामन्यत्वमित्यर्थः । पूर्वोक्तस्य [illegible] अनुपपत्तिं निगमयति—ततस्त-द्गुणेति । यदपि सर्वप्रभेदनिर्भेदं द्रव्यं तदेव भवति तत्स्वेन न स्वरूपान्तरापेक्षया तदेव भूयतेऽस्ये भावः [illegible] दर्शयति—यदपि चेति । [illegible] द्रव्यस्य नानात्वं [illegible]

1 [illegible] । २ सि० क० [illegible] । ३ सि० क० [illegible] ।

(यदपि चेति) यदपि च तस्य सन्मात्र-स्वरूपमस्ति तदपि नात्मनैव-यदुच्यते यदय भवति स्वयमेव-अर्थान्तरनिरपेक्षं स्वतन्त्रम्, अर्थान्तरेण तदेव व्यक्तीकरोति यन्नेन भूयत इति स्वभावसम्बन्ध इत्यर्थः, अथ त्वयेष्टः स यथास्य भाव इति नैव पुनर्भावो भवति, कस्तर्हि ? अन्येनान्येन भूयते-अन्यापेक्षेण स्वैतया तद्भिन्नेन, सोऽस्य यथाम्य भावः, कोऽसौ ? सत्ता-महासामान्यम्, यन च भूयते सोऽपि चास्य भावः-सन्व्यपदेशादस्य द्रव्यादेः सतोऽपि भावः, न केवल सत्वेव, परसम्बन्धात् भवतीति। भवति सापि सत्ताभावः, सत द्रव्यादि भवतीत्यर्थः, भावेऽप्युभयथा व्यभिचारात् [अपवादात्]-सत्ताया-मपि उभयथा-सामान्यविशेषता सोऽस्तूच्यते नियम्यते च-सोऽप्युत्सृज्यते भावः सर्वगत इति, नियम्यते स्वगत वर्तते सत्तान्तरसम्बन्धनिरपेक्षसद्भावे सति मा भूत् सम्बन्धानवस्था, द्विविधो हि भाव इति सर्वस्य वस्तुनः उत्सर्गापवादौ पृथक् पृथक् विभिन्नरूपौ दर्शयति, तद्यथा स्वभावस्वतन्त्रिपन्येत्यादि गतार्थं यावत् द्रव्यगुणकर्मसु सदिति भवति, स्वरूपसत्ता नार्थान्तरमपेक्षते सम्बन्धसत्ता त्वपेक्षत इत्यर्थः। 10

न तु भवस्येव भावः सद्द्रव्यगुणकर्मवत् सद्द्रव्यादि", महासामान्येऽपि भावानां प्रति स्व स्वभावभेदात् सत्तास्वतत्त्वासमवायात् स्वरूपसत्ताया सतामपि सामान्यविशेषसमवायानां समत्वात् स्वसद्भावादेव सतामितरेभ्यो विशेष ।

न तु भवस्येवेत्यादि, न तु भावः सत्ता सद्द्रव्यगुणकर्मवत् सद्द्रव्यादिः महासामान्येऽपि भावानां प्रतिस्व स्वभावभेदात्-द्रव्यगुणकर्मसद्भेदभ्यात् यथा भवति न द्रव्य भवति न घटादिभवति 15 द्रव्यत्वघटत्वादिसम्बन्धद्रव्यादिघटादिवत् न सद्द्रव्यादि भवतीत्यर्थ, किं कारणम् ? सत्तान्तरत्वा-समवायात्-सत्तासमवायो द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वघटत्वादिवत्सत्तासमवायो वा सत्तायां यतो नास्ति, 'दे

सदी इत्यादि द्रव्यमिति गुणविशेषत्वसमवाय [illegible] भवति न सत [illegible] अन्येनान्येनेति [illegible] 20

[illegible] भावेऽप्युभयत्वेति [illegible]

[illegible] सोऽस्तूच्यत इति । [illegible] द्विविधा इति ।

[illegible] 25

[illegible] न तु भाव इति [illegible]

[illegible] 30

१ सि क. [illegible]। २ सि क. [illegible]। ३ सि क [illegible]। ४ सि क [illegible]।

हि द्रव्यादयः सत्तान्तरसमवायात् सद्द्रव्यघटादिव्यपदेशार्हा भवन्तीत्येषोऽपि विशेषः । किमर्थं सत्तान्तरसमवायाद्द्रव्यादि सद्भवति न पुनर्द्रव्यादिसमवायात् सत्तादिकमपि द्रव्यादीनि न भवन्तीति चेत् उच्यते स्वरूपसत्तायाः सर्वासामपि सामान्यविशेषसमवायानां समत्वात् स्वसत्तयैव सतां सम्बन्धसम्भवद्रव्यादीनां सत्तादीनामितरेभ्यो विशेषः ।

5 स तु सम्बन्धद्रव्यादीनामस्तीति दर्शयति–

दण्डवस्त्वर्थान्तरभूतसत्तादिसमवायादेव स्वानुरूपा विशेष्ये बुद्धिरनुप्रवर्तते न त्वगृहीते विशेषणे, विशेषप्रत्ययस्य गगनादिष्वतत्सम्बन्धिष्वभाववत् ।

दण्डवस्त्वर्थान्तरेत्यादि गतार्थं यावद्विशेष्ये बुद्धिरनुप्रवर्तत इति, विशेषणस्वरूपप्रत्ययनिमित्तत्वाद्विशेषणानाम्, सत्तादिसम्बन्धानुरूपप्रत्ययहेतुत्वं सामान्यादीनाम् स्वात्मन्येव दण्डनिमित्तप्रत्य-
10 यवत् द्रव्यगुणकर्मणाम् न त्वगृहीते विशेषणे, सत्तादिविशेषणप्रत्ययस्य गगनादिष्वतत्सम्बन्धिष्वभाववदिति ।

एवमेव द्वयस्यैकोभयप्राधान्यस्यापि विधिः, अत्यन्तविशेषरूपत्वात् पदार्थषड्भेदानाम् न तु पूर्वनयेष्ट[1], अस्मात्पक्षे कर्तृत्वाभावात्, अस्माभिस्त्वदनुकम्पयाऽभ्युपगतेऽपि कर्तृत्वे द्रव्यस्यैव च प्राधान्यमिति विधानात् क्रियायाः प्राधान्याविधानात्तथा न भवितुमर्हति ।

15 (एवमेवेति) एवमेव द्वयस्यैकोभयप्राधान्यस्यापि [2]विधिर्भवाऽस्माभिरुक्तवदेव सामान्यस्य विशेषस्य च विधिः सम्भवति, अत्यन्तविशेषरूपत्वात् पदार्थषड्भेदानाम्–तथा सामान्यविशेषद्वयविधिरपि भवितुमर्हति, न तु पूर्वनययो द्रव्यक्रिययोरुभयप्राधान्याभावात्, अस्मत्पक्षे कर्तृत्वाभावात् तत्प्राधान्यात्तत्र इति कुत इत्याशङ्क्यते–किमर्थमिति । सत्तादयो हि स्वात्मसमवायाद्भवत्यादिसमवायाद् द्रव्यादयो भवन्ति यत् द्रव्यं गुणः कर्म इत्येवं व्यभिचारि, तत्र यदि स्वात्मकत्वादयः सत्तादयो भवेयुस्तर्हि तत्समवाये द्रव्यता-
20 दिसमवायश्च स्यात् न चैव स्यात् सामान्यविशेषसमवायानां स्वरूपसत्त्वैक्यसिद्धिमत्त्वात्, तथा द्रव्यादेरपि स्वरूपसत्तायोगेन दर्शयति–स्वरूपसत्ताया इति । सोऽयं विशेषः सत्तादीनामस्तीति दर्शयति–दण्डवदित्यादि । दण्डवस्त्वर्थान्तरभूतस्य दण्डस्य सम्बन्धात् पुरुषे यथा स्वानुरूपा दण्डीति विशिष्टबुद्धिरुत्पद्यते तथा द्रव्याद्यर्थान्तरभूतसत्तादिसमवायात् द्रव्यादौ विशेष्ये स्वानुरूपा सत् द्रव्यमित्यादिप्रतीतिरुपजायते इत्याह न त्वगृहीते–विशेषणे इति । न हि केवलसत्तादिसमवायेन विशिष्टबुद्धिर्भवितुमर्हति किन्तु ज्ञातं सत् सत् स्वाकारानुरूपया बुद्ध्या विशेष्यं रञ्जयति तदीयरूपं गमयति यदा च विशेषणं न गृहीतं तदा
25 तथ विशेष्ये स्वानुरूपा बुद्धिं जनयेद् सर्वत्राविशेषत्वात्, यथा गन्धादौ घ्राणाद्ये विषये वा सत्तादिप्रत्यये स्वाकाराविशेषप्रत्ययाभावात् इत्याशयेनाह–न त्वगृहीत इति । एवं द्रव्यादीनां विधिः सत्तादिविशेषणसामान्यविशेषसमवायानामेव तथा सामान्यविशेषयोर्विधिर्भवितुमर्हति न तु पूर्वनययोर्द्रव्यक्रियास्वभावविधिरत्यन्ताविशेषत्वात् यद्यन्येषामिति दर्शयति–एवमेव द्वीति न चाऽस्माभिरुक्तवदेवैकतरं । यथाऽस्मत्पक्षे द्वयोरुभयविधिर्युक्तस्तथैवान्येषामेकस्य प्राधान्येन विधानमपि सम्भवति स्वार्थानामसम्बन्धित्वेन तयोश्च प्राधान्येन भवतोर्द्वयोरप्येवं–उभयप्राधान्यस्यापीति नचेत्र पौरुषत्वमिति चोभयम् । सामान्यविशेषोभयविधिः षडर्थपदार्थानामत्यन्तभेदस्याभ्युपगमेन सम्भवति न तु द्रव्यक्रियात्मके तयोरेकस्यैव विधिः
30 सिद्धिर्बोध्या । सामान्यविशेषोभयविधिः षट्पदार्थानामत्यन्तभेदस्य...
स्यात्वेकस्येत्याह–अस्मत्पक्षेति । कर्म पूर्वनये च सम्भवतीत्याह–अस्मत्पक्षे इति तत्रैव हि कर्ता, क्रिया तु पुरुषस्य सर्वभूता द्रव्यस्यैव च तदानुपूर्व्येणाभ्युपगमादिति भावः । कर्तृत्वाभ्युपगमेऽपि द्रव्यक्रियायोरुभयोः प्राधान्यं न सम्भवेत्

1 सि क. °स्तदभाव । 2 सि क. एवमेवाद्भुतमपसीचे । 3 सि क. भिन्ने ।

वादिति, अस्माभिस्त्वदनुकम्पयाऽभ्युपगतेऽपि कर्तृत्वे—स्वतन्त्रभवनात्मके द्रव्यस्यैव च प्राधान्यमिति विधानात् क्रियायाः प्राधान्याविधानात्, भावः—द्रव्यं कर्तृ स्वातन्त्र्यात्, न क्रिया प्राधान्याभावाविशेषं युक्त्या प्राप्तस्येऽपि त्वदनुकम्पया तयोः कर्तृत्वे वाऽभ्युपगतेऽपि न भवितुमर्हति, उभयप्राधान्याभावाविशेषः ।

किं कारणमुभयप्राधान्यं नास्तीति चेदुच्यते—

तथाभूतार्थविषयत्वात् सन्निधानस्य तथातथाभवनभावाभिमुखसन्निहितपटादिभवन गेहवत् क्रियया न किञ्चित् प्रयोजनम्, सम्भाव्यमानमपि प्रयोजनमभिव्यक्तिमात्रं स्यात्, तस्या अपि तद्भवनतन्त्रत्वाद्द्रव्यभवनस्यैव प्राधान्यस्योपकारमात्रार्थत्वाद्व्यक्तेरप्राधान्यम् ।

(तथाभूतार्थेति) तथाभूतार्थविषयत्वात् सन्निधानस्य—द्रव्यं हि सन्निहितभवनमिष्यते तथा-तथाभवनभावाभिमुखसन्निहितपटादिभवनगेहवत्—गेहसन्निहितपटवत् सर्वथा तेषां क्रियाव्यञ्जनाभिम तानां द्रव्ये सन्निधानाभ्युपगमात् प्रदीपेनेव गेहे सन्निहितानां घटादीनां क्रियया न किञ्चित् प्रयोजनम्, सम्भाव्यमानमपि प्रयोजनमभिव्यक्तिमात्रं स्यात् तस्या व्यक्तेरपि तद्भवनतन्त्रत्वात् द्रव्यभवनस्यैव प्राधान्यस्योपकारमात्रार्थत्वात् व्यक्तेरप्राधान्यमिति ।

अयन्तूभयप्रधानविधिः, आरब्धानारब्धद्रव्याणां पार्थिवपरमाणुद्व्यणुकादीनां भावस-म्बन्धाभिव्यञ्जनाभेदेऽपि सति स्वभावाविभेदात्मानात्म्यम्, भावसत्त्वस्यास्यन्तव्यञ्जनस्वातन्त्र्यात्, अन्यथा भूते, यद्येवं न स्यात्सैव स्यात् सत्तासम्बन्धरहितत्वात् खपुष्पवत्, पृथिव्युदकज्वलन पवनगगनकालदिगात्ममनसां द्रव्याणामपीतरेतराभावात्मनाऽसतामेव सत्तातो द्रव्यत्वाद् व्योऽन्यतश्च तेन तेन प्रकारेणान्यता, अन्यस्य एवेतरेतरासतां भावादिसम्बन्धः, गुणकर्मणो-रप्येवमेव, न चास्य भावस्यान्यस्याभावता, स्वपरप्रकाशहेतुत्वात् प्रदीपवत्, तस्मात् स्वभाव सद्भावेन सत एवास्य सम्बन्धसद्भावाभावात्, नेतरेतरासत्त्वात्, यथा गुणोऽगुण इति, एव

[illegible]। प्राधान्यानभ्युपगमेऽपि [illegible]—अभ्युपगतेऽपीति । उभयोरपि [illegible] प्राधान्यस्याभावे कारणमाह—तथाभूतेति । [illegible] द्रव्ये भवति तद्भवनाभिमुखा हि भावा द्रव्ये सन्निहिताः [illegible] तथा च तत्र द्रव्ये तेन तेन प्रकारेण भवति तत्र किं क्रियया न हि घटे विद्यमानस्य [illegible] प्रदीपः किमपि करोति तद्वत् क्रियायाः [illegible] नास्त्येवेति दर्शयति द्रव्यं हीति । यथा घटे [illegible] तथा द्रव्येऽपि सर्वं वस्तु सन्निहितमपि [illegible]—गेहेति । यथा प्रदीपो विद्यमानस्यैव घटादेरभिव्यञ्जकस्तथा क्रियापि द्रव्ये विद्यमानस्य भावस्य व्यञ्जिका [illegible]—सम्भाव्यमानमपीति । तथापि तस्या अप्राधान्यमेवेत्याह—तस्या इति तस्या अभिव्यक्तेरपि द्रव्यं यदा तेन तेन प्रकारेण भवति तदैवाभिव्यक्तिभवनात् द्रव्यभवनमेव प्रधानं क्रियाकृताभिव्यक्ति-स्त्वप्रधानम्, न हि घटे [illegible] प्रदीपोऽभिव्यनक्ति, [illegible] तथाभवनं भावस्य [illegible] अप्राधान्यमिति भावः । इदानीं उभयोरपि प्राधान्य-विधाने [illegible] इति दर्शयति—अयन्त्विति पार्थिवपरमाण्वारब्धानि अनारब्धानि नित्यद्रव्याणि द्व्यणुकादिद्रव्याणि आरब्धद्रव्याणीति योजना । अस्मिन् हि मते [illegible] तदभिप्रायानुसारेणैव प्राधान्येन

---

१ सि. क. °कृत्यानुर । २ सि. क. °व्यञ्जनात् क्रिया । ३ सि. क. °प्राप्तोऽपि ।

सामान्यं सामान्यमेव, योऽप्यसौ स्वभावसद्भावः कार्यद्रव्यादीनां यतो भावसम्बन्धादाकेव स्वसादेवासदिति न, किन्तर्हि ? तत्र भवतीति भवत्येव अभूत्वा भावात् भूत्वा च भावात् स्वसद्भावद्वैरूप्यम् किञ्चित्तु परमाण्वाकाशकालदिगात्ममनोद्रव्यादि भवदेव भवति स्वसद्भावेन, सामान्यविशेषेऽप्युभयता कर्मणि च, स्वभावसम्बन्धसद्भावाभ्यां भेदाभेदौ, एवं
5 साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां षट्पदार्थेषु वैशेषिकमिति ।

(भवन्त्विति) भवन्तूभयप्रधानविधिरिति निगमनम्, तुशब्दो विशेषणार्थः, एव तयो विशिष्टार्थापितावयपरित्यागेनैव सामान्यविशेषयोर्विधिरिति, कीदृश इति चेत् तमित्युच्यते–आरभ्या आरभ्येत्यादि समभेदषट्पदार्थपरस्परान्यत्वप्रदर्शनार्थो ग्रन्थो यावत् कर्मणि तु स्वभावसम्बन्धसद्भावाभ्यामिति, प्रायो गतार्थः, तथापि किञ्चिदुच्यते–पार्थिवादिपरमाणुद्व्यणुकाद्यारम्भानामपि स्वभावभेदा
10 देशकालभेदेऽपि नानात्वम्, परमाण्वाकाशादीनामनारम्भानाञ्च तत एव, भावसम्बन्धाभिन्नत्वाभेदे ऽपि सति, आरम्भाभावाच्च कादाचित्कत्वानित्यत्वेतरेषां भिन्नत्वाद्विशेषः, भावसत्त्वस्य–सत्तासत्त्व समानसद्भावेऽपि [वि]शेषः, कस्मात् ? असम्बन्धत्वानर्थत्वान्–इतरे भवन्ये स तु भवतन्येवेति, अन्यथा भूतेः–भवसम्बन्धेन प्रकारेण भवनात् सर्वत्र सन्निहितत्वमेव भवतीत्यभावान्यथाऽभूतेरिति, यथेव भावन्यस्तत्तावत्त्वं न स्यात्–नैव स्यात् सत्तासम्बन्धरहितत्वात् खपुष्पवत्–भावो हि सद्भावसत्त्व
15 सम्बन्धाभावात् खपुष्पवत् स्यादिति, पृथिव्युदकेत्यादि, एतान्यपि द्रव्याणि इतरेतराभावसमा न सन्ति, असत्त्वमेव सत्तासम्बन्धात् सत्त्वं भवति द्रव्यसत्त्वसम्बन्धाद्द्रव्यत्वं भवति, ततश्च सत्तातो द्रव्यत्वाद्वान्योऽन्यत्वञ्च तेन तेन प्रकारेणान्यता, अन्यत्व एवेतरेतरासतो भावादिसम्बन्धा–मन्यत्व एवासति सत्त्वमिति, गुणकर्मणोरप्येवमेवेति, भावगुणत्वकर्मत्वादिभिः सम्बन्धात् इतरेतरासतामेव सद्गुणकर्मत्वान्यत्वानि एव भावोऽसतो सम्बन्धात् सत्त्वं जनयति द्रव्यादीनामित्युक्तम्, तथा
20 किं भावस्य सम्बन्धोऽन्येन जन्यते, नेत्युच्यते–न चासेत्यादि, स हि स्वयं सम्बन्धादन्येषां सदभिधा-

सामान्यविशेषयोर्विधानं प्रदर्शयन् इति द्रव्याभिधानप्रवृत्तिनिमित्तविधिरिति व्याचष्टे–तुशब्द इति । अर्थस्वभावस्वकार्यकारणाद्य समानैकत्वेऽपि पृथिव्यादिसमभेदात्मैव तथा भिन्नाभिन्नत्वाभ्यां च भेद इति दर्शयति–पार्थिवेति तत एव स्वभावभेदादेकैकस्य । सत्तासम्बन्धस्य तदैकाभिन्नत्वेऽपि तेनाभेदेऽभिव्यक्ते स्वरूपीकरणेनाह–भावेति । कथमित्यत आह–अभिन्नत्वादित्यर्थः । तदेव स्पष्टयत स्वतोऽपि सत्तासम्बन्धेनैव सत्त्वं तस्य अभिव्यक्तीकरणे भवन्तं तादात्म्यादि–
25 त्याह–भावसत्त्वस्येति । तादात्म्ये हेतुमाह–अन्यथेति आरम्भेऽसत एव कार्यस्य भवनात् नीतिरिति भाव सन्निहितत्वेन–भवने सन्निहितत्वेन धर्मेणेत्यर्थः । ननु वस्तुन स्वरूपतया भवने तथाऽऽप्य सत्त्वं न स्यात्तर्हि वस्तु यदेव न स्यात् सत्सम्बन्धाभावादित्याह–यथेवमिति । अस्तौ पृथिवी सत्तात्मना जलादित्वेन द्रव्यात्मना इतरेतरात्मतयेव पृथिव्यादीन सत्तासम्बन्धात् स्वरूपता द्रव्यत्वादिसम्बन्धाद्द्रव्यादिरूपता सत्ताद्रव्यत्वादयोऽपि परस्परं भेदः पूर्ववदाह भावसत्तादिसम्बन्धादित्याह–एतान्यपीति । एवं गुणादीनामितरेतरासतामसतो सत्ताद्यनन्तरादिसम्बन्धात् सद्गुणादिरूपते–
30 त्याह–गुणकर्मणोरिति । भाव सत्ता या कर्म सती अपरसत्तासम्बन्धात् सत्त्वेऽनवस्थाप्रसङ्गादित्याह–किं भावस्येति स्वयमेव एव अथवा स्वरूपा स्वतःस्वरूपाभावेऽपरत्र सत्त्वप्रतिपादनहेतुत्वासम्भवात् तस्मात् स्वयमेव सत्त्विन् भवन्

१ सि. क. स्वजयवावान्ये वत । २ सि. क. भावादिसम्बन्धाभ्यां युता । ३ सि. क. सत्तासम्बन्धात् एवेति ।

प्रत्ययहेतुनान्यस्मात् सदभिधानप्रत्ययौ लभते, स्वपरप्रकाशहेतुत्वात् प्रदीपवत्—न हि प्रदीपो घटादि प्रकाशनसमर्थः स्वप्रकाशने घटादीनपेक्षते तथा सत्तापि, तस्मात्तस्य स्वभावसद्भावेन सैव एषा सर्वं सम्बन्धसद्भावाभावात्, नेतरेतरासत्त्वात्, यथा गुणोऽगुण इति नास्य गुणोऽस्तीत्यगुण उच्यते, न तु गुणो न भवतीति, कस्मात् ? गुणान्तरसम्बन्धाभावात्, न स्वयमगुणत्वादिति, एवं सामान्य सामान्यमेवेति गतार्थम्, एष तावत्सत एव भावः सत्त्वान्तरानपेक्षः सन्, योऽप्यसौ स्वभावसद्भावः का- 5 र्यद्रव्यादीनां परतो भावसम्बन्धादीदृशः तस्मादेवासदिति न, किं तर्हि ? तन्न भवतीति भवत्यव, अभूत्वा भावात् भूत्वा च भावात् कार्यस्य, स्वसद्भावेनैवासत्त्वम्भवति, सदप्यसद्भवतीति तस्य स्वसद्भावस्य कार्यस्य सदसद्भावद्वैरूप्यम्, तद्वदसमर्थविकल्पत्वादेकपुरुषपितृपुत्रत्वादिवदिति भावितमेव, तस्मात् सर्वमन्यथाऽप्यर्थेन सामान्यविशेषात्मकं भवति, किञ्चिन्नित्यादि—इद पुनर्नैवमेव भवति स्वसद्भावादेव, नाभूत्वा, न सत्त्वसम्बन्धात् परमाण्वाकाशकालदिगात्ममनोद्रव्यादि, आदिग्रहणात् 10 समवायविभुपरिमण्डलपरमाणुगुणादि, सर्वत्र नेतरासत्त्वा[द]न्यथात्वमिति विशेषः, स्वपरभावसत्त्व सामान्यम्, विशेषेऽप्युभयत्वेति, सामान्यविशेषा द्रव्य[त्व]गुणत्वकर्मत्वादयः, अन्त्यविशेषा योगिना-मेवाकाशदेशसीमासमन्यत्वकराः, कर्मणि च स्वभावसद्भावेन कर्मत्वसम्बन्धसद्भावेन स्वेतरेभ्यो भेदाभेदौ एवं द्रव्यगुणयोर्द्रव्यत्वगुणत्वसम्बन्धसद्भावात् स्वभावसद्भावादित्येवमादिसाधर्म्यवैधर्म्याभ्यां षट्पदार्थेषु

च व्यक्तसम्व्यवहारो व्यक्तः तत एव सत्ता पृथिव्यादिभ्य इतरेतरासत्ताऽसती सती भवति अपि तु तत्र स्वरूपेणैवासत्त्वेनाह— 15 यदि स्वयमिति । सत्ता इतरेतरासद्भावाभावे कारणमाह—यथा गुण इति गुणे गुणान्तराभावात् गुणोऽगुण उच्यते न त्वसौ गुणो न भवतीति स्वतस्तस्य गुणत्वात् एवं सत्तादिसामान्यमपि तत्र सामान्यान्तराभावादेव निःसामान्यमुच्यते न तु स्वयं सामान्यं न भवतीति स्वतस्तस्य सामान्यत्वादिति भावः । कार्यद्रव्यादीनां स्वसद्भावरूपं दर्शयति—योऽप्यसाविति कार्यद्रव्यादीनि स्वरूपसन्त्यपि परतः सत्तासम्बन्धात् सन्ति भवन्तीति स्वरूपसत्त्वं तेनाभवतीति व्यवस्थापनीयेनेति सद्विधुरमिव इति भाति । समाधत्ते—तन्नेति अभूत्वैव स्वस्य भवतीति न किन्तु भूत्वाऽपि भवति आद्य सत्तासम्बन्धाभावात् पश्चात्सत्सम्बन्धात् 20 भूत्वा भवनं पूर्वं स्वरूपसत्त्वात् तत सत्तासम्बन्धात् सत्तानुभूत्वा भवनं तस्मिन्नाशङ्कितेऽपि विकल्पे समर्थत्वात् कारणत्वात् कारणत्वात् कारणान् कार्यमिति तथा भवत्व कार्यं सदसत्त्व सदसत्त्वादिति पक्षे तन्नोऽविकल्पोऽसौ इति पूर्वमुक्तत्वादिति भावः । तस्मात् सर्वं सर्वं सामान्यविशेषसम्बन्धात् सामान्यविशेषात्मकं भवतीति दर्शयति—तस्मादिति । नित्यतत्त्वेनाऽऽह—इदं पुनरिति परमाण्वाकाशकालदिगात्ममनोद्रव्यादीन्येवं परमाण्वादिद्रव्यादीनामादिवत्सम्बन्धादसत्त्वमपीत्याह—सर्वत्र भवति । सामान्यविशेषेऽप्युभयत्वेति भूयः व्याचष्टे—स्वपरेति सामान्यपदेन महासामान्यमित्यर्थे तस्य स्वरूपसत्त्वे सति 25 परभावस्य सत्तापादकत्वात् स्वपरभावसत्त्वमितरेतरात्मना भावत्वमेवं विशेषस्यापि स्वरूपसत्त्वादितरेतरात्मना भावत्व-मुभयरूपतया प्रतिभाति । सामान्यपदेन सामान्यविशेषस्य विवक्षणे त्वाह—सामान्येति अपरजात्युपादिभ्यः त्वादिति भावः । विशेषपदार्थमाह अन्त्येति अन्त्येषु भवा अन्त्या स्वाश्रयव्यावर्तकत्वाद्विशेषाः तुल्याकृतिगुणक्रियेषु नित्यद्रव्येषु योगिनां येभ्यो निमित्तेभ्यो विलक्षणोऽयं विलक्षणोऽयमिति प्रतिपत्तिः तेऽन्त्या विशेषाः स्वस्वरूपतोऽन्यव्यावर्तकाः । एवं षट्पदार्थानां सामान्यविशेषता तत्स्वरूपतोऽन्यापरपदेनापि साधर्म्यवैधर्म्ये प्रदर्शिते इत्यत्र च विधिनियमयोर्नियतं व्याख्यातम् 30 एतदुपसंहरति—इत्येवमादीति यथोपलब्धव्यवहारेण वैशेषिकव्याख्यानोऽयं मन्ये न तु वैशेषिकपक्षेणेति विवेचनम् । अत्र

१ सि. क. स्वलेपसत्त्वम् । २ सि क. प्र बाल्यतामपेक्षा । ३ सि क. °तावेव । ४ सि क. सत्तान । ५ क. °गुण व्यावर्त्य व्यावर्त्य, सि गुण व्यावर्त्य । ६ सि क. °ख्यानमन्यदन ।

विशेषा एव वैशेषिकं विशेषप्रयोजनं वा वैशेषिकमिति विधिनियमयोर्विधिरुपपद्यते, न त्वनियमैकवस्तुनि विधिनियमविधिरिति ।

अत्राह किमयं द्रव्यास्तिकभेदः? पर्यायास्तिकभेदो वा? इत्यत्रोच्यते–

नैगमैकदेशत्वाद् द्रव्यास्तिकोऽयम्, द्रव्यमपि द्रव्यत्वसामान्यविशेषसम्बन्धात्, जातिः 5 शब्दार्थः, अन्त्यमेव पदं वाक्यार्थः, स च पूर्वपदज्ञानाहितसंस्कारापेक्षोऽन्त्यपदप्रत्ययः ।

(नैगमैकदेशत्वादिति) नैगमैकदेशत्वाद् द्रव्यास्तिक [अयम्] द्रव्यमप्यस्तीत्यस्य मतिः, न पूर्ववद् द्रव्यमेवास्ति कार्यान्तरवत् सदसमासस्यैव द्रव्यमिति निगमस्य मे निरुक्तार्थभेदः, तेषु द्रव्यमपीत्यादि–द्रव्यत्वसामान्यविशेषसम्बन्धाद् द्रव्यं न भव्यद्रव्यगुणसमुदायसमुदायात्मकम्, जातिः शब्दार्थ इति–सर्वशब्दानां जातिवाचित्वमेव, आकाशादीनामपि जातिवज्जातिरित्युपचारात्, अन्त्यमेव पद 10 वाक्यार्थ।–यथा देवदत्तः काष्ठैः स्थाल्यामोदनं पचतीत्यस्यान्त्येन पचतिपदव्यक्तेन सह परस्परसंसर्गान्वयव्यतिरेकवतोऽर्थस्य परिपूर्णत्वात्, स च वाक्यार्थः पूर्वपदज्ञानाहितसंस्कारापेक्षोऽन्त्यपदप्रत्ययः, प्रत्येकं पदैर्हि स्वार्थविषयैरुत्पादितानि विज्ञानानि संस्कारमादधति, ततोऽन्त्यपदार्थं पूर्वपदज्ञानसंस्कारपरिपाकवशात् सम्बन्धान्तरव्यवच्छेदेन परस्परसंसर्गविषयमुपजनयत इति सर्वेषामन्वयव्यतिरेकाभ्यामन्त्यपदार्थस्यैव वाक्यार्थ इति, यथाह–'नादैराहितबीजायामन्त्येन ध्वनिना सह[1]

---

15 प्रधानभूते भवाद्ये कश्चिदन्तर्भावोऽस्य नयस्य तत्र यदि द्रव्यास्तिकत्वे तर्हि तत्रापि [illegible] एवमेव इत्याह– नैगमेति । अस्याभिमतं द्रव्यास्तिकत्वप्रयोजकं दर्शयति–द्रव्यमप्यस्तीति [illegible] ... [illegible] जातिः शब्दार्थ इति [illegible] ... 20 [illegible] ... 25 [illegible] ... नादैरिति [illegible] ... 30 [illegible]

1 सि. क. [illegible] । २ सि. °सामान्यविशेष[illegible] । ३ सि. क. [illegible] ।

मातृत्वपरिपाकायां बुद्धौ शब्दोऽवधार्यते ॥' (वाक्य० का० १ श्लो० ८५) इति, स च कृतसं-ज्ञप्तेरेव पदादिसम्बन्धार्थग्रहस्य पुरुष[स]मन्वयहेतुर्वाक्यार्थः शब्दो वा, मातृत्वसंस्कृतेः, म्लेच्छप्रयुक्तस्य स्वार्थपरिज्ञानवत् ।

नैताः समनीषिका उच्यन्ते किं तर्हि ? अस्य नयस्य यतो निर्गमः—

तन्निर्गमसूत्रं 'इमाणं भंते' इत्यादि यावत् 'संठाणपज्जवेहिं' (जीवा० ३-१-७८) 5
इति भेदवचनात्, वर्णादिपर्ययादिषु सङ्गृहीतसमासद्वयत्वात् वर्णः पर्ययः समन्तान्नविवेक-वाच्यभावात् वर्णस्यैव परितो भावात्मनाच, वर्णोऽन्य एव गुणान्तरं चित्रवर्णः पाकजो वा तदारम्भनियमादेव पृथिव्यादिषु भवति समन्ताद्रव्यति वा घटादीनि वा द्रव्याण्यारब्धानि तैरप्यनारब्धद्रव्याणि प्रागभावप्रध्वंसात्मकानि वर्णाद्यात्मकान्येव च गृह्यन्ते, तस्मात्तैर्यदाया-त्मभूतैर्वर्णादिपर्ययैरशाश्वती रत्नप्रभा, वर्ण एव च पर्ययो यथासम्भवं श्यामादय आरब्धा 10
नारब्धद्रव्यगताः कारणगुणपूर्वकाश्चतुर्विधे पार्थिवेष्वेव पाकजास्ते, एवं गन्धादिभिरपि ।

(तदिति) तन्निर्गमसूत्रं 'इमाणं भंते' इत्यादि यावत् 'संठाणपज्जवेहिं' इति, एतस्मैवागमं भेदवचनादिति हेतुत्वेनाह नयचक्रकारः, व्याचष्टे च—वर्णादिपर्ययादिष्वित्यादि, पर्यायशब्दस्य परिग मनार्थस्य पर्ययशब्दस्य भावसाधिनो ग्रहणात्, वर्णादीनि पर्ययाणि यस्मिन् समन्ततो भावः, कक्ते-र्वाचोमौवार्थस्य रत्नमाल्यादिगणके पाठात्, वर्णादय एव पर्यायाः पर्यया इति कर्मधारयो वा तस्मैक- 15
शेषत्वात्—सङ्गृहीतसमासद्वयत्वात् समन्ताद्गमनत्वात् समन्ताद्भावत्वात् पर्यायाणां पर्ययाणाञ्च, अत्र केनाप्यर्थेन पर्यायपर्ययार्थयोरेकस्योक्तौ द्वितीयस्यापि सैव निरुक्तिरिति मन्यमान आह—वर्णः पर्ययः सम न्तान्नविवेकवाच्यभावात् द्रव्यगुणकर्मणां सप्रभेदानां सत्तासमवायसम्बन्धप्रधानानां संसृष्टरूपाणामेक-वाच्यभावादिति बहुव्रीहिं दर्शयति—वर्णस्यैव परितो भावात्मनाचेति, कथं पुनस्तत्परिगमनं पर्ययनञ्चेति ?

भाव—स चेति । एतद्वचनमुक्तमर्थानुसारेण दर्शयति—तन्निर्गमसूत्रमिति । इमिव्याख्ये [illegible] 20
[illegible] वचनं वर्णादिपर्ययैर[illegible]वचनदिति, अत्रार्थे सूत्रं पठतीति मत्वाऽऽह—एतमेवेति । कर्मधारयादि-समासद्वयं बहुव्रीहिं[illegible]—वर्णादीति । कर्मधारयसमासे पर्ययपदेन पर्यायपर्यययोरभेदोऽभिहितः, परितो गमनं पर्यायः समन्ताद्गमनं पर्यय इति दर्शयति—पर्यायपर्ययशब्देति । बहुव्रीहिसमासं दर्शयति—वर्णादीनीति । [illegible] [illegible] दर्शयति—[illegible]रिति [illegible] [illegible] [illegible] भावः समन्ततो भावः पर्ययनमस्येति भावः । कर्मधारयसमासं दर्शयति—वर्णादय 25
एवेति, पर्यायाश्च पर्ययाश्च पर्ययाः [illegible] [illegible] वर्णादय एव पर्ययाः वर्णादिपर्ययाः [illegible]
[illegible] बहुव्रीहिसमासविग्रह [illegible] कर्मधारयविग्रहः [illegible] । तथा
च [illegible] समासद्वयं सङ्गृहीतं भवतीति दर्शयति—सङ्गृहीतेति । एकेन [illegible] [illegible] व्याचष्टे—[illegible]ति,
[illegible] द्रव्यगुणकर्माणि [illegible] [illegible]
[illegible] । वर्ण एव पर्ययो यस्मिन्निति बहुव्रीहौ वर्णानां वर्ण एव पर्यय इत्यर्थकामात्, कथं तत्परि- 30
गमनं पर्ययनञ्चेति बहुते—कथमिति वर्णगुणानां कारणगुणपूर्वकत्वात् पृथिव्यां पाकजत्वाच्च [illegible] [illegible]

१—२ सि० क० [illegible] । ३ सि० क० [illegible] । ४ सि० क० [illegible] ।

तद्यथापि तु सोपपत्तिकं सनिदर्शनमाह–वर्णेभ्य एवेत्यादि यावद् द्रव्यस्य इति, वर्णेभ्य एव रूपादिभ्यो गुणान्तरं विवर्णो रक्तश्यामपाण्ड्वादिः पाकजो वा तदारम्भनियमादेवेति यथोक्तम्–'तेषामविकृतमारम्भसामर्थ्यम् (   ) इति, पृथिव्यादिषु वर्णान्तरं भवति समन्तात् प्रच्छादयति वा यानि वर्णादिपर्यायाः पर्याया वा, घटादीनि वा द्रव्याण्यारम्भाणि तैरप्यनारम्भद्रव्याणि प्रागभावप्रध्वंसात्मकानि वर्णाद्या-
5 त्मकान्येव मृत्पिण्डघनस्थानानि घटादीनि कपालादीनि च गृह्यन्ते, तस्मात्तैः प्रागभावप्रध्वंसात्मकैर्वर्णादिसमूर्तैर्वर्णादिपर्यायैरव्याप्नवती, कार्यकारणमूर्तैरित्यर्थः, कर्मधारये वा वर्ण एव च पर्यायो गुणो यथासम्भवमभिव्यक्तारि, गुणा इमे, तैरव्याप्नवतीति च वर्तते, वर्णादिपर्यायैरिति सम्बन्धः, यथासम्भवमारम्भानारम्भद्रव्यगताः केचित् रूपादयोऽनारम्भचतुर्विधाणुगतास्तदारम्भद्रव्यान्तरे कारणगुणपूर्वकास्तुर्विधे पार्थिवेष्वेव रूपादयः पाकजाः संयोगविभागौ [स]क्रियेषु पृथक्त्वं सर्वद्रव्येषु परत्वापरत्वे
10 दिग्देशकालापेक्षे तथैव, व्यापित्वात् गन्धस्पर्शज्ञानादयोऽसाधारणगुणाः पृथिव्याकाशात्मादीनां, एकत्वादिसंख्याः सर्वद्रव्यसाधारणाः, एवं गन्धादिभिरिति तृतीयानिर्देशादेभिर्व्याप्नवती, भिन्ना [च] रूपादिमूर्तिः स्वात्मसामान्यधर्मैर्द्रव्यार्थतो रसभेदत्यर्थः ।

इति विधिनियमविध्यरः षष्ठो नयो नैगमभेदो द्रव्यास्तिकान्तःपाती परिसमाप्तः, अयं चैष च सविभागविन्यस्तद्वादशार इमार इति सम्भिन्नचैकस्य त्रिशतभेदस्य संक्षेपेण षड्भेदाः,
15 एषु च पर्यायशब्दो भाववचनः समन्ताद्भवनात् पर्यायशब्दः समन्तात्प्रतिवचनः द्रव्यस्य पर्यायात्मना परितो गमनादिति ।

(इतीति) इति [विधिनियमविध्यरः] षष्ठो नयो नैगमभेदो द्रव्यास्तिकान्तःपाती परिसमाप्तः, इतिशब्दस्य समाप्त्यर्थत्वात्, विधिनियमविध्यर इति नामनिर्देशः अयमेष च सविभागविन्यस्तद्वादशार इमार इति, भेदप्रभेदसहिता एव च षड्राः, सम्भिन्नचैकस्य त्रिशतभेदस्य संक्षेपेण षड् भेदाः, तत्र विधिः

20 यथो–वर्णेभ्य एवेति । पृथिव्यादेः वर्णयुक्ता व्यवहारेऽपि वर्णस्वभावः तेभ्यो वर्णपर्यायस्य व्यापितावबोधात्–पृथिव्यादिष्विति पृथिव्यादिस्वस्थानभूतवर्णस्य व्याप्तत्वप्रमाणत्वस्यापि वर्णत्वात् पृथिव्यादेः वर्णादि द्रव्यगुणकर्माणि वर्णपर्याय एव, तैः स्वप्रव्याप्नवतीति भावः । कर्मधारयसमासापेक्षया तदर्थमाह–कर्मधारये वेति । अत्र पक्षे वर्णपर्यायस्यैव गुणत्वमेव व्याप्तमिति दर्शयति–गुणा इम इति । शेषं पूर्ववत्–अव्याप्नवतीति । व्याख्यातार्थमाह–यथा सम्भवमिति पृथिव्यादिचतुर्विधपरमाणुगताः रूपादयो गुणा नित्याः [illegible] तदारम्भद्रव्यगतास्तु कारणगुणपूर्वकाः रूपादयः पृथि-
25 व्यादयः पाकजाः अपि सर्वद्रव्येषु संयोगविभागौ पृथिव्यादिष्वपि सक्रियेषु पृथक्त्वं गुणः परत्वापरत्वे दिक्कृते कालकृते च साधारणः स्वस्थानाभिव्यक्तत्वात् गन्धस्पर्शज्ञानादीनां [illegible] यत्र गन्धः पृथिव्यां [illegible] आकाशे [illegible] आत्मनि, एकत्वादिसंख्यास्तु सर्वद्रव्यगता [illegible] एभिर्मूर्तैः पर्यायैर्युक्त स्वप्रव्याप्नवतीति भावः । [illegible] मूर्ता [illegible] द्रव्यत्वसामान्यधर्मेण चेति दर्शयति–भिन्नेति । एतदभिप्रायं स्पष्टयति–इतीति । इति [illegible] दर्शयति–इतिशब्दमिति । [illegible]
30 [illegible] दर्शयति–अयमेषेति । [illegible] दर्शयति–भेदप्रभेदसहिता इति । सम्भि

१ सि क. वर्णावभास । २ सि क. सम्भव इत्या । ३ सि क. स्वार्थे । ४ सि क. °निर्देशोऽर्थे [illegible] भिन्ना । ५ सि क. अयं चैकशतीचक्रं चैवं च षड् ।

विधिविधिः, विधेर्विधिनियमः, विधेर्नियमः विधिनियम पञ्चमाय विधिनियमनियमविधिरिति षड्भेदो द्रव्यार्थिक उपवर्णितः, षडप्येते भेदा द्रव्यार्थिकस्यैवेत्यर्थः, एषु च षट्सु नयेषु पर्ययशब्दो भाववचनः, समन्तादूयनात् पर्यय, सर्वात्मना अयनात्, पर्यायशब्दः समन्तात्परिवचनः, समन्ताद्गमनपर्यायद्रव्यस्य पर्यायात्मना पर्यायः, द्रव्यस्य सर्वात्मना परितो गमनात् नयस्य विग्रहार्थः, षण्णामपि सामान्येनेष्ट द्रव्यं विशेषेण तु यथा दर्शनमेव विध्यादिषु प्रत्येक व्याख्यातस्वरूपभेदमनुगन्तव्यं सर्वगतिसामान्य 5 मतमस्मिन्, सर्वस्य सर्वात्मकत्वात्, एकस्य सर्वात्मकत्वात्, एकैकस्य सर्वात्मकत्वात् सर्वस्य चैकैकात्मकत्वात् सर्वगतिमेव यथादर्शनमाह द्रव्यस्तवनायसूत्रम्, तत्र व्याख्यातमेव यथादर्शनं द्रव्यप्राधान्यात्, पर्यायोपसर्जनादिहाप्ते पर्यायशब्दो व्याख्यात इति ।

द्रव्यार्थनयविकल्पाः समाप्ताः ॥

षडप्येतेति, नैगमसङ्ग्रहव्यवहारस्य द्रव्यार्थिकनयस्य विविधा विवक्षाभेदात् तत्तदेवैते संक्षेपेण षड्भेदा इत्यर्थः । सामान्यात् 10 षड्भेदानाचष्टे–तथाहि । द्रव्यप्राधान्येनैषु नयेषु पर्ययपर्यायशब्दयोरर्थमाह–एषु चेति पर्ययपर्यायशब्दयोरर्थमभिधाय सर्वार्थमाचष्टे–षण्णामपीति सर्वगतस्य सर्वप्रकारविरोधितद्व्यवहारस्य ... सामान्यविधौ यद्यपि विरोधो नास्त्येवेति विधिविधि व्यवहारैकदेशविषयत्वाद्विधेस्तन्निर्धारद्रव्यविषयत्वाद्व्याख्येया द्वितीयस्य मनुष्यत्वतया विधिः सर्वा-त्मकत्वेन विद्यमानोऽपि घटे पट तथाऽन्यथा च भवति एव विधिर्विधिनियम ... तद्भेद इति सर्वस्यैव सर्वात्मकत्वात् सर्वगतत्वद्रव्यविषयत्वाद्व्याख्येया तृतीयस्य पूर्वोक्तस्य ... निर्धारणो विधानात्मा विधिर्विधीयते नियम्यते 15 च न सर्वं एवात्मकं किन्तु सर्वं तदात्मकमिति गुणत्वाद्व्याख्येया चतुर्थस्य एकस्य प्रकृतिपुरुषस्य सर्वस्य द्रव्यात्मक-त्वाभावेऽपि सर्वं सर्वात्मकमिति विधिनियमस्तद्विषयस्य सर्वसर्वात्मकत्वात् ... पञ्चमस्य सर्वभेदेषु व्यापकत्वाद्व्याख्येया पञ्चमस्य ... सामान्याद्वा विधिनियमादिभि ... सर्वात्मैकत्वभावनाद्व्याख्येया षष्ठस्य द्रव्यादिषड्भावानां ... ततः तत्त्वमात्रे नयस्य नयत्व तथात्मा विधानात् विधिनियमविधिविषयत्वाद्व्याख्येया द्रव्यार्थमेति भावः । तत्र 20 सत्स्वन्यमतेषु द्रव्यप्राधान्यार्थत्वं तत्तद्विभागानुरूपं व्याख्यातमेव द्रव्यप्राधान्यात्, न तु पर्यायप्राधान्ये तथा उपसर्जनत्वात्, न तत्सम्मतत्वात् सम्मतत्वानुपलम्भत्वादेव भेद एव नयो व्याख्यात इत्याह–यथादर्शनमाहेति ।

इति विजयलब्धिसूरिविरचिते विषमपदविवेचने नयचक्रशास्त्रस्य
षष्ठो विधिनियमविधिनियमः समाप्तः ।
समाप्तश्च द्रव्यप्राधान्यमङ्गः ।

श्रीलब्धिसूरीश्वरजैनग्रन्थमाला

प्रकाशितग्रन्थसूची

★

प्रकाश्यमानग्रन्थसूची

*

अथवा तिष्ठतु तावत् स्वलक्षणमात्रविषयप्रत्यक्षत्वस्य प्रत्यक्षविधिविधानाभ्युपगमेन विरोध इति, इह तु चक्षुर्विज्ञानसमङ्गीत्येतदेव तु न घटते।

(अथवेति) अथवा तिष्ठतु तावत् प्रत्यक्षविषयत्वाभ्युपगमविरोध इति स्थितम्, यावदस्तु विदूरत्वेनागमेनाभ्युपगतेन प्रत्यक्षविषयत्वस्य विरोध इत्येवत्—इदमेवास्मिन् प्रकरणे चतुरार्थं
5 तच्चक्षुर्विज्ञानसमङ्गीत्यादि तदेव न घटत इति वाक्यार्थः। प्रत्यक्षस्य विधिः—प्रत्यक्षस्य लक्षणं, तस्य विधानं—व्याख्यानं सञ्चिताालम्बनाः पञ्चविज्ञानकाया इति, स एवाभ्युपगमः, प्रत्यक्षविधिविधानाभ्युपगमः, स्वलक्षणमात्रविषयप्रत्यक्षत्वमेव—स्वलक्षणमात्रं विषयो यस्य तत्स्वलक्षणमात्रविषयं, किं तत्? प्रत्यक्षं तस्य भावः स्वलक्षणमात्रविषयप्रत्यक्षत्वं तस्य प्रत्यक्षविधिविधानाभ्युपगमेन विरोधः समनन्तरमभ्योपपादितः स स्थित एव। चक्षुर्विज्ञानमित्येतदेव तु न घटते, तुशब्दो विशेषणे, किं विशि-
10 नष्टि? पूर्वस्मात् प्रत्यक्षवाक्याद् आगमवाक्यात् उत्तरत्वं विशिनष्टि, चक्षुषः चक्षुषि चक्षुषा वा विशिष्टं ज्ञानं विज्ञानमसाधारणविषयं तत्समङ्गि समन्वेतीति चक्षुर्विज्ञानसमङ्गी कः? सन्तानः, विज्ञानस्य तद्रूपं स्वगमनात् तद्द्वारेण तत्सन्तानोऽपि समङ्गीत्युच्यते तत्समङ्गिनो नीलविज्ञानं तदेव प्रत्यक्षं तस्य भावो नमिति इयं स्वलक्षणविषयमित्यादिवचनं तेन अभिमतोदाहरणमिदं तदिति प्रत्यक्षीकरणं प्रदर्शनम् यथा 'वृद्धिरादैजि' (पाणि० अ० १ पा० १ सू० १) सुपलक्षितस्यैव ज्ञापन इत्युदाहरणम्।

15 कथं पुनस्तन्न घटते? तत्र आह—

एवं ते सञ्चयस्य तद्ग्रहणे तदन्यस्यास्याद्रूपमात्रत्वात् सञ्चिताालम्बनकल्पनावैयर्थ्यम्।

एवं ते सञ्चयस्येत्यादि यावत्सञ्चिताालम्बनकल्पनावैयर्थ्यमिति, एवं ते त्वदुदाहरणस्येन्द्रियैर्गृह्यमाणो सञ्चयस्य रूपमात्रत्वात्, किं भवति? सञ्चिताालम्बनकल्पनावैयर्थ्यं स्यादित्यभिसम्बध्यते, रूपमात्रत्वं सञ्चयस्य कुतः? तद्ग्रहणे तदन्यस्यास्यात्, चक्षुर्हि यस्य प्रत्ययत्वं तदाकारमात्रमेव इदं यथा
20 शब्दग्रहे शब्दप्रत्यये शब्दमात्रमेव नातोऽन्योऽर्थ इष्टः, एवं सञ्चयग्रहे नीलरूपमात्रमेव ततः किं? सञ्चिताालम्बनकल्पनावैयर्थ्यम् सञ्चयाभावात् सञ्चयाभावो रूपमात्रत्वात् सञ्चिताालम्बनकल्पनावैयर्थ्यमेवोदाहरणमेव तु न घटते चक्षुर्विज्ञानसमङ्गीत्यादि।

अतस्मात्तत्वे संवृतिसत्त्वात्सञ्चयस्याऽरूपत्वं तत्रविषाणवदित्यचक्षुर्विषयो रूपम्, ततो

यस्य विज्ञप्तेर्न्यायतत्त्वज्ञानस्यत्वा चक्षुर्मात्रं प्रत्यक्षमिति एवं प्रमेयत्वमात्रस्वलक्षणवैषम्यमितरेतराभावस्यापि सम्यगिव
25 त्वद्वचनं न प्रत्यक्षमिति प्रमेयत्वं यावदर्थसन्निधेः मध्यस्थमधिकरणमेवाभिमतमिति विशेषम्। अथवा तिष्ठत्विति अभिधर्मोऽभ्युपगमेन यथाक्रमं कथमिदं इत्यत्र विरुद्धे स्वलक्षणविषयत्वे प्रत्यक्षस्यानुपलम्भमात्रे सञ्चिताालम्बनत्वाभ्युपगमनात् तथाप्येव विरोधो न व्याहित। स तिष्ठतु अस्माकं पौरुषेयत्वप्रसिद्धिवचनम् प्रत्यक्षत्वे चक्षुर्विज्ञानसमङ्गी नीलं विजानाति इत्युदाहरणमात्रं तु न घटत इतीति भावः। पूर्वस्मादिति प्रत्यक्षं प्रत्यक्षप्रमेयत्वमिदं लक्षणविषयमिति पूर्वोक्तवा-वयनादिकम्। अस्यायमर्थः—चक्षुर्विज्ञानस्यासाधारणत्वम्। विज्ञानमिति विज्ञानस्यासाधारणं लक्षणमेव समन्वेतीति
30 सन्तानद्वारेण सन्तानमपि समन्वेतीति सन्तानश्चक्षुर्विज्ञानसमङ्गी भवति। इदं तदिति इदं नीलविज्ञानं तत् चक्षुर्विज्ञानसमङ्गीति प्रत्यक्षमुदाहरणमिति भावः। अतस्मात्तत्त्वे स्वलक्षणमात्रत्वमनुपपन्नं स्वलक्षणमेव प्रत्यक्षस्य न संवृतिसत्त्वेन प्रत्य-क्षत्वमस्यास्त्वनभ्युपगमवत्त्वात् चक्षुर्विज्ञाने चक्षुः प्रत्युदाहरणात् तस्यापि संवृतिसत्त्वं चक्षुषा प्रत्यक्षं न स्यादिति भावः।

रूपसामान्यत्वादचक्षुरचक्षुः श्रोत्रवत्, यथासन्निवेशमेव परमाणुनीलरूपमिदं तथाप्यतीन्द्रियत्वाच्चक्षुर्विषयो रूपमित्युभयथापि रूपाग्राहित्वाद्दृष्टाविव चक्षुर्नैव चक्षुः स्यात् ।

अतन्मात्रत्वे संवृतिसत्त्वादित्यादि यावदुभयथापि रूपाग्राहित्वाद्दृष्टाविवत्, अथ मा भूदेष दोष इति न रूपमात्र समुदायः स एव च गुणवद् इतीष्यते ततः समुदायस्य संवृतिसत्त्वादरूपत्वं खरविषाणवत्, संवृतिसत्त्वञ्च प्रागुपपादितम्, अरूपत्वाच्च न चक्षुर्ग्राह्यः स्यात् समुदायो रूपादन्यत्वात् 5 शब्दवत् खपुष्पवच्च, ततः को दोष इति चेदुच्यते चक्षुर्नैव चक्षुः स्यात्, रूपसामान्यत्वात् घटवत् जिह्वात्वग्वदित्यादि, कथं रूपसामान्यकं चक्षुरिति दृष्टप्रसिद्धिविरुद्धमुच्यत इति चेत् तथैव दृष्टप्रसिद्धिविरोधावापादितौ मया, किं कारणं? उभयथा रूपाग्राहित्वात्तस्य, यदि समुदायत्वादप्यसमस्तरूप एवेत्युक्तत्वाच्चक्षुर्विषयो रूप ततो रूपसामान्यत्वादचक्षुरचक्षुः श्रोत्रवत्, यथासन्निवेशमेव परमाणुनीलरूपमिदं तथाप्यतीन्द्रियत्वादचक्षुर्विषयो रूपमतो रूपसामान्यत्वाच्च चक्षुर्न चक्षुः स्यादित्युक्तमिति सूक्त 10 मुभयथापि रूपसामान्यकं चक्षुरिति । एवं तावच्चक्षुर्विज्ञानसमवृत्तिरत्र चक्षुषोऽचक्षुष्ट्वाच्चक्षुर्ग्रहणमनर्थकम् ।

विज्ञानमप्यनर्थकमित्यत आह—

विज्ञानमपि न विज्ञानं स्यात्, अन्यथाऽर्थप्रतिपत्तेरलातचक्रादिविज्ञानवत्, न च चक्षुर्विज्ञानं समवृत्ति चक्षुर्विज्ञानस्य रूपादन्यत्रासम्भवात्, न वा तत्सन्तानोऽन्यत्र सम्भवति, समुदायापेक्षो व्यभिचारोऽस्त्यतो विशेष्यत इति चेन्न, न हि समुदायो रूपमरूपत्वाच्चक्षुर्विज्ञान 15 समवृत्त्यभावः । यदपि च तद्रूपं रूप्यत इति तद्विषये तदेकागमनं चक्षुर्विज्ञानस्येति, तदपि नास्ति, अविषयत्वादन्येन्द्रियविषयवत्, समुदायविषयमपि चक्षुर्विज्ञानस्य समञ्जनं न, संवृतिसत्त्वात् खपुष्पवत् ।

विज्ञानमपि न विज्ञानं स्यादित्यादि यावत् खपुष्पवदिति, विशेषेण ज्ञानं विज्ञानं तावद्भवदभिमतं यथार्थं युक्तं विज्ञानं न स्यात्, इतरथा कथमाचार्यभीमक्षवादी विज्ञानं न स्यादिति स्ववचनविरोधं 20 नापेक्षतिमानिव ब्रूयात् । किं कारणं पुनर्विज्ञानं तन्न स्यात्? अन्यथाऽर्थप्रतिपत्तेः, अरूपस्य समुदायस्य रूपत्वेन प्रतिपत्तेः, समुदायत्वेन वा रूपमात्रस्य प्रतिपत्तेः, को दृष्टान्तः? अलातचक्रविज्ञानवत्, यथोल्मुकाग्निरूपमात्रमेवं चक्रमिति प्रतिपद्यमानं न विज्ञानमेवं तदपि, भाविग्रहणात् स्थाणुपुरुषज्ञानवदि-

---

न च दूरस्य घटवतस्तलघटे चातीन्द्रियत्वेनापि चक्षुर्ग्राह्यत्वाऽनुपपत्तिरित्याह—यथासन्निवेशमेवेति । तथा च चक्षुर्नैव चक्षुः रूपसामान्यत्वात्, घटादिवत्, अतीन्द्रियत्वाच्च रूपं न चक्षुर्ग्राह्यमतीन्द्रियत्वात् अतीन्द्रियत्वं तत्त्वानामसमस्तत्वात्, तथा च 25 रूपं संवृतिसत्त्वात् खरविषाणवदित्याद्युपपादयामि । दृष्टप्रसिद्धीति, चक्षुषा हि रूपं दृश्यते तत्प्रकारे दृष्टविरोधः रूपग्राहकं चक्षुरिति प्रसिद्धं लोके तत्प्रकारे प्रसिद्धिविरोध इति रूपसामान्यकं चक्षुरिति न युक्तं वक्तुमिति भावः । भवदभिमतमिति अनेन विशेषणमुखेन विज्ञानं विज्ञानं न स्यादिति स्ववचनविरोधमसत्यो दूरीकृतोऽन्यथा यदि तद्विज्ञानं कथं तर्हि विज्ञानं न स्यात्, विज्ञानादित्वात्, यदि तत् विज्ञानं कथं तर्हि विज्ञानं न विज्ञानमित्युच्यते अनभिमतोपगमस्येति विरोधः स्यादिति भावः । भावेन—[illegible] वा [illegible] । युक्तमिति प्रमाणयुक्तमित्यर्थः । तेन तव प्रमाणव- 30 त्वात् विज्ञानं न भिन्नं [illegible] न विरोधः । तत्र विज्ञानत्वाभावे हेतुमाह—अन्यथाऽर्थप्रतिपत्तेरिति, अर्थस्य वस्तुतोऽरूपस्य समुदायस्य, अन्यथात्वेन प्रतिपत्तेर्ज्ञानात् यथा वस्तुतोऽचक्रस्य [illegible] रूपस्य चक्रत्वेन प्रतिपत्तेरिति भावः । यथेति यथा वस्तुतोऽग्निरूपमेवार्थं भ्रमन्तं [illegible] चक्रमिति प्रतिपद्यमानं न [illegible] ।

मादि । एवं तावच्चक्षुरिति विज्ञानमिति च द्वयं दूषितं, चक्षुर्विज्ञानसमङ्गीत्यत्र समङ्गित्वमपि दूषयि-तुकाम आह—न च चक्षुर्विज्ञानं समङ्गतीति, वद्वारेण पुरुषाख्यसन्तानैकगमनं समङ्गनं तदभिप्रेयं, कस्मात् समङ्गति ? चक्षुर्विज्ञानस्य रूपासम्बद्धासम्भवात्, न वा तत्सन्तानोऽन्यत्र सम्भवति, उक्तं हि "सति सम्भवे व्यभिचारे च विशेषणविशेष्यभाव" इति, तत्राचापेक्षो व्यभिचारोऽसम्भवो विशेष्यस्य इति चेत्तत्र, यस्मान्न सम्भवो रूपम्, अरूपत्वाच्चक्षुर्विज्ञानसङ्गत्वभावः । तस्मादेवं नीलरूपाव्यभिचारेण तदेकगमनात् समङ्गीत्युच्यते चक्षुर्विज्ञानमित्येतदयुक्तम्, तथाप्यतीन्द्रियत्वाच्चक्षुर्विज्ञानाविषय-त्वादरूपत्वम् । अभ्युपेत्यापि स्वमतेन यद्यपि च तद् रूपं रूप्यत इति रूपं चक्षुर्विज्ञानेन किन्तु रूप्यत इति, यद्यपि स विषयो यस्य तदद्वयम्, किं ? तदेकगमनं कस्य ? चक्षुर्विज्ञानस्य, तदपि नास्ति, कस्मात् ? अविषयत्वात्, अविषयत्वमतीन्द्रियत्वात् प्रस्तुतप्रसङ्गस्य, अन्येन्द्रियविषयवत्, यथा शब्दोऽन्येन्द्रियविषयश्चक्षुर्विज्ञानेन न समङ्ग्यते तथा तदपि रूपमिति । तस्मात्र समवायचक्षुर्विज्ञानसङ्ग-विशेषः क्वापीत्यत्र ब्रूमः, समवायविषयमपि चक्षुर्विज्ञानस्य समङ्गनं न, अस्तीति वर्तते, कस्मात्तत्त्वं ? संवृतिसत्त्वात्, खपुष्पवदिति, सङ्गमनाभावसाधर्म्येण दृष्टान्तः, एवं तावद्द्वयं चक्षुर्विज्ञानं समङ्गी-त्येतानि दूषितानि ।

इदानीं नीलं विजानातीति च दूष्यम्, तत्र नीलं पदार्थतो दूषितमेव विजानातीति च दूषित-मेव पदार्थतः रूपचक्षुर्विज्ञानानां संगतेन दूषितत्वात्, मा भूदक्षरज्ञानं दूषणशून्यमिति कृत्वा वाक्यार्थतोऽपि दूष्यते—

नीलविज्ञानसम्बन्धी न भवति तत्सन्तानः, तदाकारज्ञानोत्पत्तिहेत्वभावात्, अन्य-स्य शाक्यज्ञानवत् ।

(नीलेति) स आकारोऽस्तीति तदाकारं ज्ञानं नीलाकारं तज्ज्ञोत्पत्तितदाकारज्ञानोत्पत्तिः तस्या हेतुः सम्भवो नीलरूपं वा स्यात् अन्यदपि तत्र भवत्युक्तविधिनैव, तस्मात्तदाकारज्ञानोत्पत्ति-हेत्वभावात्, को दृष्टान्तः ? अन्यस्य शाक्यज्ञानवत्, यथाऽन्यस्य शाक्यानुभवज्ञानं तदाकारज्ञानो-त्पत्तिहेत्वभावान्नास्ति तथा नीलज्ञानसम्बन्धी न भवति तत्सन्तान इति । एवं नीलरूपतत्सम्बन्धो-रन्यतरविपक्षेऽप्ययं दोषो वाच्यः ।

न च चक्षुर्विज्ञानमिति चक्षुर्विज्ञाने लक्षणं समङ्गीति विज्ञानस्य सम्बन्धमात्रे पर्यायात्, तद्द्वारेण च समङ्गनमपि समङ्गतीति वक्तुं तद्युक्त इव इति चेत् समङ्गित्वस्य मार्गीयत्वं न हि चक्षुर्विज्ञानं एवं समङ्गनं पुरुषाख्यस्य नापि वैभाषि-कविज्ञानस्य चक्षुर्विज्ञानसमङ्गित्वमेवैतद्विशेषणविशेष्यभावोऽपीति चेत् न च सन्तोऽपि चक्षुर्विज्ञानमस्तीति तदात्मान समङ्गित्व-मिति वाच्यम्, तदात्मत्वादिति भावः । अव्यभिचारेण नीलरूपेण तद् चक्षुर्विज्ञानस्यैकगमनाच्चक्षुर्विज्ञानसमङ्गीत्युच्यते न व्यभिचारविचारे समङ्गित्वमित्याह—तस्मादेवमिति नीलरूपमपि न अरूपत्वादतीन्द्रियत्वेन चक्षुर्विज्ञानाविषयत्वादिति व्याप-यते—तथाप्यतीति । एवं स्वमतमभ्युपेत्याह—अभ्युपेत्यापीति । यथा वस्तुनि चक्षुर्विज्ञानस्य समङ्गनं भवेत् तथ तत्र-तेऽपि नास्तीति अन्यसमानाभावसाधर्म्येण खपुष्पदृष्टान्त उक्त इति न तु संवृतिसत्त्वसाधर्म्यात् खपुष्पे संवृतिसत्त्वस्याभाव-दृष्टान्तोऽस्ति—सङ्गमनाभावेति । पदार्थे चक्षुर्विज्ञानस्य खपुष्पवत्त्वम्, तथा तस्येन्द्रियैरन्योन्यं सन्निकर्षो नीलविज्ञानादि-पदार्थो विज्ञानस्योऽपि वाक्यार्थविषयत्वे दूषणं दूषणशून्यमिति नैवेदमित्यर्थेनेति तदपि दूषयितुमाह मा भूदिति । नीलसन्ताने न नीलविज्ञानसम्बन्धी नीलाकारज्ञानोत्पत्तिहेत्वभावात्, अन्यस्य शाक्यज्ञानवदिति प्रयोगः नीलसन्तान नीलरूपेण स्वरूपेण च तदाकारज्ञानोत्पत्तौ निमित्तभावस्य पूर्वमेवोक्तत्वादित्याशयेनाह—तदाकारज्ञानेति । एव

इदानीं प्रत्येकं त एव समुदिता इत्युभयैकविषयत्वे दोषं बहुक्रमः पक्षान्तरं ग्राहयति—

नीलस्य सञ्चयस्य प्रत्येकसमुदितकारणत्वाद्विज्ञानस्यैतीति चेन्न युगपज्ज्ञानासम्भवात्।

(नीलस्येति) साम्प्रतं त एव हि नीलपरमाणवः प्रत्येकं शिबिकोद्वाहन्यायेन समुदिताश्च कारणं न चैकैकः, न च समुदायस्तद्व्यतिरिक्तोऽस्तीत्युभयकारणत्वं ज्ञानस्य, तस्माज्ज्ञानोत्पत्तिहेतु-भावप्रसिद्धिरित्येतन्न, युगपज्ज्ञानासंभवात्, द्वयोरर्थयोर्युगपदेव ज्ञानाभावादेकैकस्मिन्नर्थे युगपज्ज्ञान-द्वयोरभावात्, अथवा यथोक्तम् "विजानाति न विज्ञानमेकमर्थद्वयं यथा। एकमर्थं विजानाति न विज्ञान-द्वयं तथा॥" इति। साम्प्रतं इत्येनानेकप्रवराभकार्यग्रहणवत् स्यादित्येतदयुक्तम्, ज्ञानस्य क्रिया-भेदभ्यात्, ज्ञानं च प्रत्यक्षमुच्यते कल्पनाया ज्ञानव्यभिचारात्, प्रत्यक्षं कल्पनापोढं यद् ज्ञानमर्थे रूपादाविति वचनादेव रूपरूपसमुदाययोर्नानात्वे दोषः।

यद्यपि स्यात्तयोरेकज्ञानत्वादेकज्ञेयत्वं दाहानुभववत्, तस्मिन्नितरेतरत्वे सर्वसर्वात्म-भावित्वा, समुदायानर्थान्तरत्वाद्रूपं समुदाय एव, समुदायस्वरूपवत्, समुदायो वा रूपमेव, रूपानर्थान्तरत्वात् रूपस्वरूपवत्, तस्मादैक्ये सति समवायग्रहणे हि प्रत्येकनीलग्रहणं स्यात्, एकनीलग्रहणेऽपि च सर्वनीलकेशपाशाग्रहणम्, एकनीलात्मकत्वात् समुदायस्य।

(यद्यपीति) यद्यपि स्यात्तयोरेकज्ञानत्वादेकज्ञेयत्वम्—एकं ज्ञानमनयोरित्येकज्ञाने, तयोरेकज्ञान-त्वादेक एव ज्ञेयस्तयोरिति एकज्ञेयत्वं, दाहानुभववत्, तस्मिन्नेकज्ञेयत्वे इतरेतरत्वे अन्योऽन्यात्मतापत्तौ सति सर्वसर्वात्मभावित्वा, कथं? समुदायानर्थान्तरत्वात्—रूपं समुदाय एव समुदायस्वरूपवत्, समु-दायो वा रूपमेव रूपानर्थान्तरत्वात्, रूपस्वरूपवत्, एवं रसादिघटादिरूपादिसमुदायान्तराभिमता-र्थानामनर्थान्तरत्वात् सर्वसर्वात्मकत्वभावित्वा, तस्मात्—सर्वपरमाणुनीलानां समुदायानर्थान्तरत्वादैक्ये सति समवायग्रहणे—युवतिकेशपाशसमुदाये गृह्यमाणे, भिन्नो यथार्थे, यस्मात्सर्वनीलैक्यं तस्मा-देकमेव नीलं रूपमेकदेशगतं गृह्येत, एकमेकं प्रति प्रत्येकं प्रत्येकैकनीलग्रहणं स्यात्, एकनीलग्रहण-मेऽपि च सर्वनीलकेशपाशग्रहणमेकनीलात्मकत्वात् समुदायस्य।

ततश्च यथात्र सम्प्रायात्सर्वनीलैकता तथा रूपादिपञ्चकस्यापि सम्प्रायादेकता गुण-

---

प्रत्येकं नीलाणव एव समुदिताः कारणं भवन्तीति तदाकारज्ञानोत्पत्तिर्यथावस्थाये हेतुरस्ति इत्याशङ्कते—साम्प्रतमिति। द्वयोरर्थयोरर्थैकेन ज्ञानेन ग्रहणासम्भवात्, एकैकस्मिन्नर्थे एकदा प्रत्येकसमुदायविषयविज्ञानद्वयस्य [illegible] च सम्भवतो नीलस्वार्थेनियतत्वात्, उभयत्र [illegible]—युगपदिति। एतदर्थविषयकथनायाह—विजानातीति [illegible] नेयम्। ज्ञानस्येति [illegible] अत्र नीलसमुदायतयोर्नानात्वे दोषमभिधाय तयोरेकज्ञानविषयत्वे [illegible] दोषं वक्तुमाह—यद्यपीति। तयोः—नीलतदवयवयोः। इतरे-तरत्वे [illegible] भावः। तथान्येऽपि दोषमाह—तस्मादैक्ये सतीति। [illegible] एकं ज्ञानमिति [illegible]। [illegible]—तस्मिन्निति। [illegible] एकैकमपि [illegible] नीलानि पृथक् पृथक् [illegible] इति। [illegible]—स्तम्येति। [illegible] नीलमेव [illegible]

त्वात् नीलैकस्वपत्, ततश्च गुणसन्द्रावद्रव्यत्वात् सर्वथा पृथिव्यादीनाम्, तेषामपि रूपादि परमार्थत्वादिति सर्वसर्वात्मकत्वं विशेषैकान्तवादिनोऽप्यविशेषैकान्तवादिन इव ।

(ततश्चेति) ततश्च यथाऽत्र सन्द्रावात्सर्वनीलत्वा—गुणसन्द्रावो द्रव्यं नार्थोन्तरं, तद्वत्र सर्वनीलगुणा एकतामापन्नास्तथा रूपादिपञ्चकस्यापि—रूपरसगन्धस्पर्शशब्दपञ्चकस्यापि सन्द्रावे

5 कथा, त्वामिति वर्तते, कस्मादेतो ? गुणत्वात् धर्मत्वादित्यर्थः, न हि वैशेषिकवद्रव्यगुणभेदोऽस्तीति कृत्वा दृष्टान्तो नीलैकस्वपत् यथा सर्वनीलानां गुणत्वाद्धर्मत्वादेकत्वं तथा रूपरसाद्येकत्वम्, ततश्च सन्द्रावस्थितौ गुणानां रूपाद्येकत्वे सति को दोषः ? उच्यते गुणसन्द्रावद्रव्यत्वात्—गुणानां संहतिमात्र मेव यस्माद्रव्यं तस्मात् सर्वथा पृथिव्यादीनां पृथिव्यप्तेजोवाय्वादीनाम्, एकत्वमिति वर्तते, किं कारणं ? तदेव रूपाद्येकत्वं कारणम्, तत आह—तेषामपि रूपादिपरमार्थत्वादिति, रूपादय एव पर

10 मार्थो गुणसन्द्रावद्रव्यत्वात्तेषामेवैकत्वमतः पृथिव्यप्तेजोवायुघटपटसरित्समुद्रादयोऽपि ततः सर्वस्य चैकत्व तदात्मकत्वादेकत्वं प्राप्तमिति, तदुपसंहरन्नाह—सर्वसर्वात्मकत्वमित्यतः साधूच्यते सर्वसर्वात्मकत्वादेव विशेषैकान्तवादिनोऽप्यविशेषैकान्तवादिन इवेति ।

अविशेषैकान्तवादिनमतिदेवे च विशेषैकान्तवादीति तद्याविख्यापनुराह—

गुणसन्द्रावात्मकद्रव्यत्वापादनाय तु सवयस्य सन्द्रावाविशेषो मायोपमः, सञ्चिता

15 नामसञ्चितानाञ्च प्रागनभ्युपगमात्, अपरस्पर्शत्वेनाभ्युपगतम्, आगम एवोक्तं हि वा 'सङ्घाता एव सङ्घातान् स्पृशन्ति सावयवत्वादि'ति, तत्र परस्पर्शनिरूपणे सर्वात्मस्पर्शना स्पर्शनयोर्दोषापादनेन निर्धारितं सङ्घाताः सङ्घातान् देशेन स्पृशन्ति तेषामेवेति, सोऽपि स्पर्शो न सवयवापाद्यते सम्भवति ।

गुणसन्द्रावात्मकद्रव्यत्वापादनाय स्थितत्वादि यावत् सवयवापाद्यते संभवतीति, तु-

20 कष्टो विशेषणार्थः किं विशिनष्टि ? रूपादीनामेकत्वापत्तेः माह पृथक्त्वरूपैर्वा सम्बादिनिरपेक्षापि वैराग्यशायारम्भाभ्युपगमवादिनामविशेषैकान्तवादिनां क्वाचित्सञ्चिताः सन्त्यपि रूपादय इति प्रक्रिया, विशेषैकान्तवादिनां तु सञ्चितत्वैक्यापत्तिरेव, पृथगसञ्चितरूपाद्यनभ्युपगमात् सर्वसर्वात्मकत्वापादितम् इति विशिनष्टि । व्याख्यातार्थसन्द्रावाविशेषो मायोपमः, सञ्चितत्वानभ्युपगमात् रूपादिपरमाणूनामिति मन्यावस्थानकत्वम्, कारणत्वमदर्शनार्थमाह—सञ्चितानामसञ्चितानां प्रागनभ्यु-

---

10 तत्पापेक्षा स्थितिमाह—यथाऽत्रेति । गुणसमुदायमात्रमेव द्रव्यं न तद्व्यतिरिक्तं धर्मिमूर्तं द्रव्यमस्ति तेन गुणत्वमित्यत्रे नीलत्व ध्यान—च दीप्ति । एवमेव पृथिव्यादीनामपि परस्परं [illegible] रूपादिसमुदायमात्रत्वात्सर्वसर्वात्मकत्वमिति विशेषवादिनोऽपीत्याह—गुणसन्द्रावेति । अविशेषवादिन विशेषवादिनोऽविशेषमाह—गुणसन्द्रावेति । अविशेषवादि- [illegible]—रूपादीनामिति । उच्यते हि [illegible] [illegible] पृथिव्यादिरूपाणि भवन्ति, तानि च भूतानि गुणसमुदायमात्रमेव तथा च कारणमुक्तम् [illegible]

20 मूलकीर्तं [illegible] विशेषैकान्तपक्षे [illegible] [illegible] भावः । व्याख्यातः [illegible] वस्तुतो [illegible] परमाणुरूपत्वं [illegible], [illegible]—व्याख्या तार्थेति । मायोपमत्वे हेतुमाह—सञ्चितानामिति । परस्परं परमाणूनां स्पर्शो न सम्भवति न हि च देशेन परमाणो निरवयवत्वात्, यदि सर्वात्मना एकपरमाणुरूपत्वात् [illegible] प्राप्तव्यः [illegible] [illegible] इति यदि च

पगमात्–प्रागसञ्चिताः परमाणूत्पादाः पश्चात् सञ्चितावस्थीभूता इति नाभ्युपगम्यते यस्मान्मामा-
सुमतीयैः, अचयसञ्चयरूपं भवद्भिरभ्युपगतमेवेति तदर्थोपदर्शनार्थमाह–आगम एवोक्तं हि वा, हि
शब्दो यस्मादर्थे, यस्मादुक्तं वः सिद्धान्ते, किमुक्तं ? संघाता एव संघातान् स्पृशन्ति सावयवत्वादित्युक्तम्,
किं परमाणवः परस्परं स्पृशन्ति ? स्पृशन्तोऽपि किं देशेन देशं स्पृशन्ति सर्वं वा संघाता वा संघा-
तान् स्पृशन्तो देशेन वा देशं सर्वं वा स्पृशन्तीति परप्रश्नोपक्रमः, तत्र परस्परानिरूपणे इत्यादि, सर्वा- 5
त्मस्पर्शनास्पर्शनयोर्दोषापादनेन निर्धारितं संघाताः संघातान् देशेन स्पृशन्ति देशमेवेति । यदि पर
माणुं स्पृशेद्देशाभावात् सर्वात्मना स्पृशेत् ततश्च तस्यैकदेशेन पिण्डोऽणुमात्रकः स्यात् प्रतिघातत्वहान-
श्चास्य स्यात्, तथा संघातोऽपीति सर्वात्मना स्पर्शाभावः, अस्पर्शनेऽपि च सप्रतिघत्वाभावः पर-
माणुषु ताऽविद्यमानः प्रतिघातः सिकतास्तिलवत्तैलं तत्संघातेऽपि न स्यात्, स च दृष्टः संघाते,
तस्मात्तत्स्पर्शनं परमाणूनां तत्संघाताभावश्च, तस्मात्संघाता एव संघातान् देशेन स्पृशन्ति, आदिमद 10
व्याहतिप्रतिबन्धाभावदोषश्चैषां स्यात्, तत एव संघाताभावादवस्थाभावः स्यादित्यादिदोषापत्तेरेव
सर्वं यथोपात्तः । सोऽपि च स्पर्शो न सञ्चयादृते सम्भवति कथञ्चिदिति साधूच्यते सञ्चयादिधर्मो
मायोपम इति ।

एष च नीलं विजानातीति वाक्यं संवदत्यर्थतः केनार्थेन कतमत् ? यदुक्तं नो तु
नीलमित्येतदेवैकं संवदति नान्यत् किञ्चित्, कदाचिदपि नीलपरमाण्वाकारनियतज्ञानो 15
त्पत्तिहेतुत्वाभावात्, समुदायस्य चानीलत्वात् ।

(एष चेति) एवं च नीलं विजानातीति वाक्यार्थोऽपि न घटत इत्युक्तम्, एतत्तु तस्मिन्नभि-
धर्मे प्रत्यक्षलक्षणोदाहरणवाक्यं संवदत्यर्थतः केनार्थेन कतमत् ? यदुक्तं नो तु नीलं विजानातीति तु
वर्तते, अनानीनाः प्रतिषेधे, नीलं न विजानातीति, एतदेवैकं संवदति नान्यत् किञ्चित्, किं कारणं ?
कदाचिदपि नीलपरमाण्वाकारनियतज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वाभावात्, ये तावत् परमाणवो नीला उच्यन्ते 20
तेषां कदाचिदपि नीलाकारनियतस्य ज्ञानस्योत्पत्तौ हेतुत्वं न भूतं न भवति न भविष्यति चातीन्द्रिय
त्वात्तथोऽसौ त्वदभिमतचक्षुर्विज्ञानधर्मी न कदाचिन्नीलं विजानातीति युक्तिविरोधापत्तिकं वचः ।

यस्मात्ते अत एव च सञ्चयस्याभावात् परमाणुसञ्चयाद्युपगम्यमानोऽप्यर्थो बौद्धानां मायोपम इत्याशयेनाह–प्रागसञ्चिता
इति । सम्मत्यादिः सञ्चयो नाभ्युपगम्यते येन मायोपमत्वं प्रतिषिध्यमपदार्थमाह–आगम एवोक्तमिति । सहाना एवं-
विधमेव परमाणवो नियताः । यदि परमाणुमिति, दिग्भागभिन्नत्वमपरमाणोर्यदि परमाणुं सर्वात्मना स्पृशेत् तत्र 15
सहानवस्थापरिहतत्वादणुमात्र एव पिण्डः स्यात् तथा पिण्डस्य प्रतिघातत्वं न स्यात् परमाणोरप्रतिघत्वादिति भावः ।
अथ परमाणुं संघाते न स्पृशतीति यदि वस्तु परमम् प्रतिघाताभावप्रसङ्गेन यदि प्रत्येकं परमाणुष्वसतः प्रतिघातस्य
संघाते सम्भवः सिकतासु तैलमिवेत्याह–अस्पर्शनेऽपि चेति । तथा संघाताः संघातं न सर्वात्मना स्पृशन्ति संघातस्यैव
स्पर्शप्रतिघातानुसरणे एवं प्रतिबन्धाभावत्वेन तथा च इत्युभयैरपि दूषणानुपपत्तिरपेक्षिता स्पर्शसंघातस्यानवस्था
प्रसङ्गादिसम्पन्नताऽनुपपत्तिः स्यादतः संघाता एव संघातान् देशेन स्पृशन्तीति भावः । एवमस्य मायोपमत्वे नीलं 20
विज्ञानातीत्युदाहरणवाक्यं केनापि रूपेण समन्वयं न संवदतीत्याह–एष चेति एवमस्य मायोपमत्वे चेतर्थे । चक्षुर्विज्ञान-
समङ्गी नीलं न विजानाति इत्येतदेवैकं वक्तव्यं स्यादर्थतस्त्वयाह–यदुक्तमिति । अविरामे हेतुमाह–कदाचिदपीति
नीलपरमाण्वाकारनियतस्य ज्ञानस्योत्पत्तौ नीलपरमाणूनां चाक्षुषेऽपि हेतुत्वं न सम्भवत इति भावः । एवमस्य हेतुत्वं नैव

साम्प्रतं सञ्चयस्येन्द्रियविषयत्वात् नीलस्य [illegible] तस्य नीलं विज्ञानाति इत्येवमायुक्तं समुदायस्य प्रत्ये-
कस्मात्, यदि समुदाये संवृतिसति नीलत्वं स्यात् स्यादेवम्, न पुनरभावस्य नीलत्वाऽस्तीति न
विज्ञानाति नीलमित्येतदेवात्र सुभाषितमिति ।

साम्प्रतं न विज्ञानीयाभीलं यत्रैक परमाणुमतीन्द्रियं पश्यतीति ब्रूयात्, तत्समुदायं वा
5 खपुष्पस्थानीयमिति, किं तर्हि ? तानेव परमाणून् प्रत्येकं भिन्नान् संहतान् सर्वप्रत्ययवेद्यत्वात्
पश्यतीत्येवमायुक्तम्—

भेदवत्स्वाभिमतप्रत्यक्षसमुदायपरिग्रहेऽपि न नीलं विज्ञानाति, तेषामितरेतरनीलत्वे-
नानीलत्वात्, आत्माकाराद्विना अतद्रूपत्वात् परमार्थसन्नीलपरमाणुरेव ।

भेदवत्स्वाभिमतेत्यादि, भेदा एव यस्य भेदवत्त्वं, तद्भावस्तत्त्वं, भेदवत्त्वमित्यभिमता,
10 प्रत्येकं त एव समुदायः, न समुदायमात्रमन्यम्, किं तर्हि ? भेदप्रधान एव समुदाय:–प्रत्येकसमु
दायः सन्, तत्परिग्रहेऽपि–भेदस्वरूपपरस्परविशिष्टसमुदायपरिग्रहेऽपि शिबिकोद्वाहकन्यायेन प्रत्येक-
मसामर्थ्येऽपि तत्प्रधानसमुदाये नीलज्ञानोत्पत्तिहेतुसामर्थ्यमस्तीत्येतस्मिन्नपि च पक्षे परिगृह्यमाणे
नीलाभावान्न नीलं विज्ञानाति, कस्मात् ? तेषामितरेतरनीलत्वेनानीलत्वात्, यानि नीलत्वानि हि प्रतिपर
माणु भिन्नानि स्वात्मपरमाणुवोऽन्यत्र न वर्तन्ते, स्वरसोत्पत्तिभङ्गत्वस्वात्मसम्बन्धात् मानान्यम्,
15 तस्मादितरस्य नीलत्वमितरत्र नास्ति, किं कारणं ? अतद्रूपत्वात्, यदेव रूपं तद्रूपं न तद्रूपमतद्रूपं
तद्भावोऽतद्रूपत्वं तस्मादतद्रूपत्वात्, न हि तन्नीलमितरस्य नीलरूपं भवति, यदि भवेत्तदेव तस्मात् तद्रूप
त्वात् तद्वत्, न तु भवति । अथवा तत् रूपमस्य तद्रूपं, न तद्रूपम् अतत्स्वरूपमित्यतद्रूपम् । केन रूपेण ?
आत्माकाराद्विना, न हि तन्नीलमितरनीलरूपं आत्म नीलत्वलक्षणया सामान्यभूतया, आकारेण वा
संस्थानविशेषेण वृत्तपरिमण्डलाद्विना । जातिरूपेणाकाररूपेण वा तस्मादन्याकारयोर्नीलयोः पर-
20 माण्वोः तत्र तन्मतेन कथञ्चिदनुपपत्तेरतद्रूपत्वमन्येन नीलं नीलान्तररूपेण नास्ति तन्नीलमन्यदपि
तद्रूपेण नास्ति, जातिमत्त्वात् प्रथमस्य घटस्य द्वितीयघटस्य घटत्वं न भवति तद्वीतररूपं न भवतीति,
देशतोऽपि देशान्तरस्य देशान्तरस्य तत्त्वं न भवत्यतोऽनन्यत्वकरणानुपपत्तेरतद्रूपत्वम्, अनन्यकरण
नानुपपत्तिरनन्यत्वाद्रूपत्वात्स्वमिति परमार्थसन्नीलपरमाणुरेव ।

ते च परमाणवोऽन्यत्वमितरेतरव्यावृत्तासाधारणरूपाः कस्मात् ? द्रव्यसद्रूपत्वात्,

25 करोति–सञ्चयस्येति । [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
30 [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] । द्रव्यसद्रूपत्वादिति

द्रव्यसतो ह्येतद्रूपं यदन्यनिरपेक्षविविक्तस्वरूपत्वम्, तत्र यथा तद्रसरूपेण गन्धरूपेण वा नास्ति द्रव्यसद्रूपत्वात्तथा नीलस्वरूपेणापि नास्ति तदपि च द्रव्यसद्रूपमाप्याद्यभावे रूपा-भावचन्नीलान्तररूपाभाववद्वा तदभावेऽपि न भवत्येव । नीलस्वशून्यत्वाद्वा नीलान्तरनील-वत्तदपि परनीलं तद्वदनीलमतः कतरत्तन्नीलं स्याद्यद्विज्ञायेत चक्षुषा चक्षुर्विज्ञानसमङ्गि-नेति न नीलं विजानाति चक्षुर्विज्ञानसमङ्गी । 5

(ते चेति) अनन्यत्वकरस्य आत्मादेरभावादेव वा रूपमिति वा रस इति वाऽभ्यन्तविभाना परमाणूनामनेकेन द्रव्यसतो महणाभावान्न नीलं विजानाति । इतरेतराभावपरमार्थत्वाद्योऽन्यापेक्षैव न नीलं नीलान्तरमादि, रूपरसादिवदन्यरूपमिति न नीलं विजानातीत्येतदेव संपद्यतीति सूक्तमिति ।

अत एव चक्षुर्विज्ञानसमङ्गी सञ्चिताऽलम्बन इत्यादिप्रत्ययविधेर्वाक्यस्यार्थोऽयमापद्यते नो तु नीलमिति, तस्य सञ्चयस्यासतश्चक्षुषा ग्रहणात् नो तु नीलमेवं भवति परमार्थसत्प- 10 रमाणुनीलत्वात्,

अत एवेत्यादि, अथ इमनन्तरनिर्दिष्टनीलार्थचक्षुर्विज्ञानसमङ्गनाभावात्, एवेत्यवधारणे वक्ष्यमाणवाक्यार्थोपपत्तिः, प्रत्ययविधेः—प्रमाणजन्मनो विधायकस्य वाक्यस्यार्थोऽयमापद्यते नो तु नीलमितीति, अत्रेतिशब्दस्य प्रकारार्थवाचित्वादेव प्रकारो वाक्यार्थ आपद्यत इति, कतमस्य वाक्य स्येति स्फुटीकरणार्थं प्रस्तुतमेव प्रत्ययजन्मप्रयोगोदाहरणवाक्यं प्रस्तुतार्थं प्रदर्शयति चक्षुर्विज्ञानमेत्यादि, 15 तदेवं चक्षुर्विज्ञानसमङ्गी सञ्चितालम्बनः पूर्वोक्तः सन्तानः, चक्षुर्विज्ञानसमङ्गी सञ्चितमालम्बनम स्येति सञ्चितालम्बनः, स तावत् संवृतिसत्त्वं नीलं रूपं विज्ञानमसद्वस्तु नीलमिमिव जानाति न सत् किञ्चिद्विषयमर्थो जायते, किं कारणं ? तस्य नीलस्य सञ्चयस्यासतश्चक्षुषा चक्षुरिन्द्रियेण ग्रहणात्, नो तु नीलमेव भवति—एवंप्रकारमतद्रूप नीलं न भवति, तदेव हि तन्नीलं न जानाति परमार्थ सत् । किं कारणं तन्नीलं न भवतीति चेत् ? परमार्थसत्परमाणुनीलत्वात्—परमार्थसन्तो हि परमाणव 20 एव नीलाः, न सञ्चयस्तस्मान्न नीलं विजानाति चक्षुर्विज्ञानसमङ्गीति ।

भावना त्वस्यानर्थेऽर्थसंज्ञी न च कदाचित्कश्चिदप्यर्थे धर्मसंज्ञीति, अनर्थे—संवृति सति समुदाये द्रव्यसन्नीलसंज्ञी, न त्वर्थेऽर्थसंज्ञी, न त्वर्थ एव—द्रव्यसति परमाणुनील पदार्थसंज्ञी भवति तस्यातीन्द्रियत्वात् । यद्येवमर्थे धर्मसंज्ञी भवतु, नेत्युच्यते न च कदाचित् कश्चिदप्यर्थे धर्मसंज्ञी, अतीन्द्रियत्वादस्यन्तं सर्वकालं परमाणुनीलादेरग्राह्यत्वात्, ततोऽर्था 25 देतदप्यात्मममर्थ एव धर्मसंज्ञीति, अनर्थ एव—असति नामादिधर्मसंज्ञापि, सञ्चयस्य नामा-

---

इत्येव—परमार्थेनाप्रतिसेधमारोपितेनास्तीति इत्यत्र न पुनर्वं चक्षुराद्यपि विनाशाभ्यां स्कन्धस्कन्ध प्रतिमार्य करोति स एव अनववियोऽन्यनिरपेक्षविविक्तस्य निरूपविज्ञानेनास्तीत्यनोऽर्थः तद्विनाशविनाशाभ्यां स्कन्धैकस्कन्धेन इत्यनतिमार्यं न भिद्यते, अपरोपमादरूपत्वात् तदि तत्तनीलप्रकारमतयमामान्यत्वं कालकालान्तराकारमिति नीलत्वम् । वस्तुतिस्तत्साधनं रूपमिति वा रस इति वा नीलमिति च प्रत्यं न लभ्यते अनन्यत्वकरादेरभावाद्भ्यन्त- 30 भावाद्यात्मपरमार्थत्वाद्वा नीलं न विज्ञायतीत्येव अन्यनिमित्त—अनन्यत्वकरत्येवमादिना । परस्परान्येनैवेति तत्र यथा तद् रसस्येवमादिरूपेणान्यथेवेत्यर्थः । अवान्तरेति, पूर्वप्रवर्तितानुसारेण नीलार्थस्य चक्षुषो विज्ञानस

दीनाञ्च कल्पनात्मकत्वादनर्थे—घटादिकल्पनात्मके समुदायेऽनर्थकल्पनात्मकत्वादिधर्मसंज्ञी, कल्पनापोढासम्भवात्, तस्मादयुक्तैषा भावना पठते।

भावना त्वस्येत्यादि, तत्त्वोपपत्तिक्रमेण त्वयुक्ता भावना न धर्मेऽर्थसंज्ञी न त्वर्थे धर्मसंज्ञीति, कथं तर्हि पठत इत्याह—भावना त्वनात्मर्थेऽर्थसंज्ञी न च कदाचित् कश्चिदर्थे धर्मसंज्ञीति, तत्रा-
5 चष्टे—अनर्थे—संवृतिसति समुदाये, अनर्थो हि संवृतिसत्त्वात्समुदायः, तदभावे तु तद्बुद्ध्यभावात्। यथो-क्तम्—'भेदे यस्य न तद्बुद्धि'रिति श्लोकः। पञ्चवादित्विति तन्मतेनैव तस्मिन्नालम्बने समुदाये द्रव्य सत्त्वोऽर्थसंज्ञी—परमार्थसत्परमाणुमात्रसंज्ञी, तेषामेवार्थत्वात्। अनर्थेऽर्थसंज्ञीत्येवमसम्भावनापाठ्यकर्मा-सितमेवत्वम्भवे न त्वर्थेऽर्थसंज्ञीति, तत्राचष्टे—न त्वर्थे एव द्रव्यसति परमाणुमात्र एवार्थे संज्ञी भवति, कस्मात्? तस्यार्थस्यातीन्द्रियत्वादित्येवत्कारणं पुष्कलमपञ्चभिन्नकल्पितभावनाविषय इति दर्शयति।
10 यथोक्तमर्थे धर्मसंज्ञी भवतु, नैतदुच्यते, न च कदाचित् कश्चिदर्थे धर्मसंज्ञी कदाचिदिति समुदायसंके-तेन्द्रियविषयत्वात्प्रत्यक्षकाले वा इतरकाले वा न धर्मसंज्ञाऽर्थे भवितुमर्हति, अथवा प्रत्यक्षकालेऽनु-मानकाले वा किं कारणम्? अतीन्द्रियत्वात्, असम्बन्धे सर्वकाले कदाचिदिति व्याख्यातम्। अथा-पत्त्यात् कस्य? परमाणुमात्रस्य, ततोऽर्थैरित्यव्यापकमनर्थ एव धर्मसंज्ञीति। तत्राचष्टे—अनर्थे यथा सति नामादिधर्मसंज्ञापि, किं कारणं? तत्रासत्त्व नामादीनाञ्च कल्पनात्मकत्वादनर्थे नामकल्पनात्मके
15 समुदायेऽनर्थकल्पनात्मकत्वादिधर्मसंज्ञी, कस्मात्? कल्पनापोढासम्भवात्, समुदाये समुदायाख्य-नामादिषु वा नामजात्यादियोजना च कल्पना तदपोढस्य ज्ञानस्य कल्पितसमुदायजात्यादिविषयस्य न सम्भवत्येव, तस्मादयुक्तैषा भावना पठते।

✓अथवा त्वदीयैरेवाक्षरैरेषोऽर्थो भाव्यते अर्थेऽर्थसंज्ञी न, अर्थे—नीलादौ परमार्थसत्यर्थ-संज्ञी न भवत्यतीन्द्रियत्वात्तस्य, तुशब्दो विशेषणे, अर्थे धर्मसंज्ञी नेति वर्तते यथापूर्वं
20 यथार्थसंज्ञी न भवतीति स कुतोऽर्थे धर्मसंज्ञी भवतीति विशेषस्तुशब्दात्, अर्थापत्त्या पूर्व

[illegible] । तत्रार्थे संवृतिसन्तमिति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] न त्वर्थे [illegible] [illegible] न हि—न हि [illegible] इत्याह—तत्त्वोपपत्तिक्रमेणैवेति । अनर्थे संवृतिसतीति परमाणु[illegible] [illegible] एव परमार्थ[illegible] भवति न तु [illegible] परमार्थमिति भावः । पञ्चवादित्विति [illegible]
25 [illegible] [illegible] परमार्थं [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible] भावः । न च कदाचिदिति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] न त्वर्थे
30 [illegible] न च कदाचिदर्थे धर्मसंज्ञीति भावना [illegible] [illegible] [illegible] न त्वर्थे [illegible] [illegible] इत्याह—अथ चेति । [illegible] [illegible] [illegible] इत्याह—अर्थापत्त्येति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

यदर्थेऽर्थसंज्ञी तस्मिन्नेव च धर्मसंज्ञीति, ततः किं जातं ? शून्यशून्यमप्युपादानपदसन्निधिप्रयुक्तं दोषजातया अपि तस्याः कल्पनायाः, ततश्च निर्मूलकल्पनामात्रसत्यत्वाल्लौकिककटकसलिला-दिवीजमृगतृष्णिकादिकल्पनाभ्योऽपि पापीयसी प्रत्यक्षानुमानकल्पने युष्मदीये ।

(अन्यथेति) यथा शून्यस्य शून्येन गुणितं जातं शून्यमेवेति, यथा गणकानां कश्चित्कल्पनमस द्विपस शिष्यमतिपरिकर्मार्थं तदेतन्मतद्विपयम्, तदाभासोद्विपयत्वाभिमूलकल्पनामात्रसमता—निर्बीजा 5 चतुरापकल्पना तद्धर्मकल्पना च, निर्मूले द्वे अपि कल्पने, ते प्रमाणमस्य तस्मात्, तस्मात्त्रमेव सर्वं नान्यत्किञ्चित् सर्वं मनःकल्पितं मन्महे, तस्मान्निर्मूलकल्पनामात्रसत्यत्वाल्लौकिककटकसलिलादिवीजमृग-तृष्णिकादिकल्पनाभ्योऽपि पापीयसी प्रत्यक्षानुमानकल्पने युष्मदीये ।

यथाप्यभिहितमभिधर्मकोशे यत्रानेकप्रकारभिन्न इत्यादि यावदनेकवर्णसंस्थानं पश्यत इति बुद्धवचनं प्रत्यक्षलक्षणानुपपत्तिगतं चक्षुर्विज्ञानसमङ्गिनीलविज्ञानोदाहरणसंभाव 10 नवात्स्ययथोपपद्यत एवेत्युपपादयिष्यन् न पश्यतीव पुनर्बुद्धवचनं न प्रमाणमिति ।

(यथेति) अभिधर्मकोशे निदर्शितं तद्विचार्यम्, तत्रानेकः प्रकारः प्रकृष्टः कारः, कोऽसौ ? अन्योऽन्यानुत्पत्तम्, केन प्रकारेण भिन्नं रूपायतनं ? नीलपीतादिप्रकारभिन्नं तत्र तस्मिन् रूपायतने नैकप्रकारभिन्ने कदाचिदेकेन द्रव्येण चक्षुर्विज्ञानमुत्पाद्यते, कदा पुनरेकेन द्रव्येणोत्पाद्यते ? यदा नील-पीतप्रकारव्यवच्छेदो भवति, नीलमेवेदं न पीतादि, पीतमेवेदं न नीलादीत्येकप्रकारव्यवच्छेदो यदा 15 भवति तदा चक्षुर्विज्ञानमेकेन द्रव्येणोत्पाद्यते । कदाचिदनेकेन, कदा पुनरनेकेन ? यदा तत्प्रकारव्यव-च्छेदो न भवति, नीलादिप्रकारव्यवच्छेदो यदा न भवति तदा चक्षुर्विज्ञानमनेकेन द्रव्येणोत्पाद्यते । अभिधर्मे उदाहरणमप्याह—दूरान्मणिसमूहमित्यादि, विप्रकृष्टदेशस्थितं मणीनां समूहमनेकवर्णसंस्थानं अनेकेन वर्णेन संस्थानं—व्यवस्थानमस्य तमनेकवर्णसंस्थानं पश्यतः अनेकवर्णमनेकसंस्थानञ्च पश्यत इति वा यो नीलपीताद्यनेकवर्णो वृत्तव्यस्राद्यनेकसंस्थानो मर्कतेन्द्रनीलमरकतसस्यकपुष्परागपद्मराग- 20 स्फटिकादिमणिसमूहोऽनेकप्रकारभिन्नः तं पश्यतः पुरुषस्य दूरान्न व्यवच्छेदो भवति, आरात्तु व्यव-च्छेदो भवति यदयमिन्द्रनीलो वज्रादीनामन्यतमो वेति ।

तत्र कल्पनापोढस्वलक्षणविषयप्रत्यक्षलक्षणचोद्योपक्रमप्रसङ्गेन यदाहेदं सन्निताक-

---

वचनं इत्याह—तत। किं जातमिति । यत्कृष्णिकाविकल्पात् किञ्चिन्मूलमपि साधारणधर्मसंभावन· अत्र तु न किञ्चिदिति तेभ्योऽपि पापीयस्त्वमिति भावः । अनेकप्रकारभिन्न इति, अनेकप्रकारभिन्ने रूपायतने तत्र कदाचिदेकेन 25 द्रव्येण चक्षुर्विज्ञानमुत्पद्यते कदाचिदनेकेन यथा दूरान्मणिसमूहमनेकवर्णसंस्थानं पश्यतो न व्यवच्छेदो भवत्यारात्तु भवति इत्यभिधर्मकोशे निदर्शितमिति ज्ञायते वचनमिदं प्रत्यक्षलक्षणानुपयोग्यत एतदपि न प्रमाणम्, अनेकप्रकारभिन्नरूपायतनं पश्यतो चक्षुर्विज्ञानं भवति तस्मात्स्वलक्षणं न युक्तम् एवेति तर्कं कल्पनापोढत्वं तस्य कथं नैकद्रव्येण चक्षुर्विज्ञानं तस्मादेकमित्यवधिरिति चक्षुर्विज्ञानसमङ्गी नीलं विजानाति नो तु नीलमिति तद्बुद्धवचनं प्रमाणं स्यादिति भावः । अन्योऽन्यानुत्पत्तमिति । नीलादिपरमाणूनां परस्परमनुत्पत्त्या, तस्मात्के कस्यापि परमाणोः केनापि तुल्यत्वं नास्ति 30 तदपेक्षमिदमावेदयति । नीलादिप्रकारव्यवच्छेदः—नीलादिरूपेण [illegible] वस्तुनो निर्णय इत्यर्थः । अनेकेन वर्णेन संस्थानं व्यवस्थानमस्येति मुद्रणे नीलपीतादिरूपवस्तुनीयत्र [illegible] इति पुस्तकान्तरमाह—अनेकवर्णमिति । अन्यदीयं कल्पनापोढं प्रमाणमिति प्रत्यक्षलक्षणमाक्षेप्तुं कामयते यदाहेति

म्बनाः पञ्च विज्ञानकाया इति तत्कथम्? यदि तदेकतो न विकल्पयति, यथोक्तमनेकप्रकार भिन्नेष्वनेकद्रव्योत्पाद्यज्ञानेष्वेव कल्पनारहितत्वप्रसङ्गोऽस्वलक्षणविषयत्वमसङ्गतेति चोदिते तत्परिहारार्थमायतनस्वलक्षणं प्रत्येते स्वलक्षणविषया न द्रव्यस्वलक्षणमिति कथं तत्कल्पना पेतमित्यन्यत्र विचारः करिष्यते। इदमेव तावद्विचारयामो युक्तवचनं कदाचिदेकेन द्रव्येण
5 ज्ञानमुत्पाद्यते कदाचिदनेकेनेति। अत्रापि कथमनेकप्रकारभिन्नसामान्यवृत्तिरूपायतनतायां तद्रूपायतनं पश्यतस्तदालम्बनत्वात्तस्य स्वलक्षणविषयं तद्युज्यते? तथा रूपविज्ञानकाय इति कथं? कथञ्च इति पश्यतः तस्यानेकप्रकारावच्छेदः? अविभागसमवस्थसमूहात्मकत्वात्, मणिसमूहप्रभानुविद्धवर्णसंस्थानवत्।

(तत्रेति) अत्रापि कथमनेकप्रकारभिन्नसामान्यवृत्तिरूपायतनतायां चायतत्वार्थंत इति वक्त-
10 व्यम्, कथं वक्तव्यमिति सम्बन्धः, अनेकप्रकारे भिन्ने सामान्ये वृत्तिरस्य रूपायतनस्य तदनेकप्रकार भिन्नसामान्यवृत्तिरूपायतनं तद्भावस्तद्रूपायतनता तस्यां सत्यामनेकप्रकारभिन्नसामान्यवृत्तिरूपा-यतनतायां तद्रूपायतनं पश्यतः, समूहात्मकं तदालम्बनत्वात्तस्य, चक्षुर्विज्ञानस्य तद्विषयत्वात्, सामा-न्यायतनसमूहरूपायतनविषयत्वात्, कथं स्वलक्षणविषयं तद्युज्यते? तथा सर्वरूपाविपञ्चविज्ञानकायाः, रूपायतनतद्विज्ञानयोरुदाहरणमात्रत्वात्, कथं स्वलक्षणविषयाः पञ्चविज्ञानकायाः पञ्चस्त इति वक्त-
15 व्योऽत्र समाप्तिः। आयतनस्य सामान्यरूपत्वान्न स्वलक्षणत्वेनार्थः, कथञ्चेत्यादि, तस्यानेकप्रकाराव-च्छेद इति, कथमिति हेतुपरिप्रश्ने, चशब्दो दोषसमुच्चये। केन हेतुना तस्यानेकप्रकारसामान्यवृत्ति-रूपायतनतायाम्, इतिशब्दः प्रकारवाची इत्थं नानारूपविरूपायतनं पश्यतः सविकल्पकतायामवि-भागसमवस्थसमूहात्मकत्वात्—अविभागेन—ऐक्यरूपतया समवस्था यस्य समूहस्य सोऽयमविभागसम-वस्थसमूहस्तदात्मकत्वाद्रूपायतनस्य कथमनेकप्रकारावच्छेदः न भवितुमर्हतीत्यर्थः। किमिव? मणि-
20 समूहप्रभानुविद्धवर्णसंस्थानवत्, यथा नानावर्णानां मणीनां समूहे तत्प्रभयानुविद्धे वर्णसंस्थाने ना-नेकप्रकारावच्छेदः तथैकद्रव्यावच्छेदाभाव इति।

एकद्रव्येणेति एकस्मिन् द्रव्ये न चक्षुर्विज्ञानस्यानेकत्वमित्यतः, अनेकप्रकाराल्पवती न [illegible] तस्य [illegible] पञ्चात्मकस्य विज्ञानस्य [illegible] न स्यादिति द्वौ द्वौ स्तोऽपि भावः। [illegible] स्वलक्षणस्पर्शं [illegible] द्रव्यलक्षणमित्युक्ते कल्पनारहितं कथं स्वविषयं विज्ञानं स्यादिति येन [illegible]—तत्परिहारार्थमिति। [illegible]
25 [illegible] भावः। अनेकप्रकारेति [illegible] [illegible] भिन्ने सामान्ये [illegible] वृत्तिरस्य [illegible] रूपायतनं [illegible] चक्षुर्विज्ञानं कथं [illegible] स्यादिति भावः। [illegible] [illegible] न [illegible]—सर्वरूपाणीति। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]—कथञ्चेति, [illegible]—[illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]—रूपायत-
30 नेति। अत एव रूपविज्ञानकाय [illegible] [illegible] इति [illegible]। आयतनस्येति [illegible] [illegible] न [illegible] एकत्र [illegible] इति भावः। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] एव [illegible] [illegible]—इत्थं नानारूपीति। [illegible]

किञ्चान्यत्—

एकस्य च द्रव्यस्य कदाचिदग्रहणादेकेन द्रव्येण कथं चक्षुर्विज्ञानमुत्पाद्यते ? तस्मात् किमेतद्गुरुवचनं गुरुवचनमिति चिन्त्यताम् । रसनानास्वादितरसाज्ञानवच्चक्षुषाऽगृहीतेषु चक्षुर्विज्ञानं नास्ति ।

(एकस्येति) एकस्य च द्रव्यस्य परमाणोः सर्वदाऽप्यतीन्द्रियस्य ग्रहणाभावादेकेन द्रव्येण कथं चक्षुर्विज्ञानमुत्पाद्यते ? न कदाचित् कथञ्चिदुत्पाद्यत इत्यर्थः । तस्मात् कदाचिदेकेन द्रव्येण ज्ञानमुत्पाद्यते यथा नीलादिप्रकारव्यवच्छेदो भवतीति किमेतद्गुरुवचनं गुरुवचनमिति चिन्त्यताम् । किमिति पुनरेकस्य द्रव्यस्य कदाचिदग्रहणाच्चक्षुर्विज्ञानं नोत्पाद्यत इति चेत्, उच्यते रसनानास्वादित-रसाज्ञानवत्—रसनेन्द्रियेणानास्वादिते यथा रसज्ञानं नोत्पद्यते एवं चक्षुषाऽगृहीतेषु चक्षुर्विज्ञानं नास्ति ।

यदि चास्य गुरुवचनस्य गुरुवचनत्वसिद्ध्यर्थमेकेन द्रव्येण ज्ञानमुत्पाद्यत इत्यभ्युपगम्यते ततः— 10

एकद्रव्यज्ञानोत्पादे तु सञ्चितालम्बनकल्पना निरर्थिकेति तदभ्युपगमविरोधः ।

(एकेति) यदा चैवं प्रत्येकं चक्षुर्विषयता अणूनामिष्यते तदेदमपरं गुरुवचनमगुरुवचनं निरर्थकञ्च जायते, कस्मात् ? सञ्चितालम्बनाः पञ्चविज्ञानकाया इति, एतस्य च सत्यत्वे तदसत्यता सिद्धेति परस्परतो वचनद्वयविषयोऽभ्युपगमविरोध इत्यत आह—तदभ्युपगमविरोधः ।

किञ्चान्यत्— 15

तत्प्रकारावच्छेदानवच्छेदानेकप्रकारभिन्नत्वमित्येतान्यपि ज्ञानानि न भवितुमर्हन्ति, रूपायतनस्य सञ्चितगतेरेव, नरसिंहवत् ।

तत्प्रकारावच्छेदेत्यादि यावत्सञ्चितगतेरेव, तत्प्रकारः, अवच्छेदः, अनवच्छेदः, अनेक-प्रकारभिन्नत्वमित्येतान्यपि ज्ञानानि न भवितुमर्हन्ति, कस्मात् ? रूपायतनस्य सञ्चितगतेरेव, सञ्चितमेव हि रूपायतनं, गम्यते वा सञ्चितमतो न प्रकार इति ज्ञानं घटते, प्रकृष्टः कारः प्रकारः, नीलं 20 पीत इत्यपसर्पाद्विविध इति परस्परतोऽत्यन्तभेदाभावे प्रकाराभावादभेदगतिः, सामान्येन तु प्रकार ज्ञानं घटते । तथाऽवच्छेदोऽप्यवयवारम्भस्य भेदाभेदविकल्पनात्, तथाऽनवच्छेदः । अनेकेनानेकेन च प्रकारेण भिन्न इति भिन्नानामभेदगतिः, सञ्चितगतेरभेदगतेश्च न प्रकारविज्ञानान्यकल्पनात्मकानि

येन चैकेन द्रव्येण चक्षुर्विज्ञानमुत्पाद्य इत्यत आह—एकस्य चेति । किमेतदिति एतद्गुरुवचनं किं गुरुत्व तत्त्वेनाभ्युपगन्तुमर्हति नैवेति भावः । एकद्रव्येति, [illegible] चक्षुर्विज्ञानमुत्पद्यत इत्यभ्युपगम्यते पृथगण्वा- 25 लम्बनत्वे तर्हि सञ्चितालम्बनकल्पना निरर्था यदि च चक्षुर्विज्ञानस्य सञ्चितमेवालम्बनं यथार्थं तर्हि कदाचिदेकेन द्रव्येण चक्षु-र्विज्ञानमुत्पद्यत इत्ययथार्थम्, अथ वा यथार्थत्वे सञ्चितालम्बनाः पञ्च विज्ञानकाया इत्ययथार्थमिति वचनद्वयस्याभ्युपगमो विरुद्ध इति भावः । तत्प्रकारेति [illegible] प्रकारविज्ञानानि च [illegible] भवन्ति, नील-पीतादिविशेषपरमाण्वग्रहे कथं तत्प्रकारविज्ञानानि स्युः सञ्चितस्यैव भेदेन ग्रहणात्, अनेकप्रकारभिन्न[illegible] न [illegible] ग्रहणाभावात्, तथावच्छेदः [illegible] न पीतादिभेदं [illegible] एवं [illegible] न घटत 30 इति । [illegible] सञ्चितगतेरिति । तयोरिति, [illegible] नरसिंह इति च [illegible]

कल्पनाविषयाणि च भवितुमर्हन्ति, किमिव ? नरसिंहवत्, यथा नराकारोऽधोभागः, सिंहाका-
रः शिरोभागः, तदुभयाभेदग्रहेण नरसिंह इत्युच्यते, एवं भ्रमराविज्ञानान्यपि भिन्नेष्वभेदकल्पनयैव
स्युर्नान्यथेति । नरे सिंहे च नरसिंहमिति भिन्नयोरभेदग्रहणमात्रादुदाहरणत्वेति चेत्, समानयोरेवा-
भेदरूपत्वात् ।

५ नरसिंहानेकप्रकारगतिरपि हि नरत्वसिंहत्वसमाश्रययोः पूर्वं भेदेन दर्शनादभेदकल्पना-
सिद्धाऽभेदगतिरिति युक्ता, न तथा भ्रमरेषु सूक्ष्मेष्वणुषु, असञ्चितस्यादर्शनात् कुत
एव तत्सम्बन्धेऽपि सम्भाव्येत, एवं तावदेकेन ग्रन्थेनेत्ययुक्तम् ।

नरसिंहानेकप्रकारगतिरपि हीत्यादि, तयोर्हि नरोऽयं नरसिंह इति च भिन्नयोरपि
प्रकारगतिः, यस्मात् नरत्वसिंहत्वसमाश्रययोः पूर्व भेदेन दर्शनादभेदकल्पनासिद्धाऽभेदगतिरिति युक्त,
१० न तथा अभ्युपेतापि नरसिंहप्रकारगतिरेव च, असञ्चयेषु सूक्ष्मेष्वणुष्वितरापि, सञ्चिताश्रयाः
पञ्चविज्ञानकाया इति यदुक्तं त्वया तत्रिसमुदेयमुक्तं यतोऽनेकप्रकारभिन्नं रूपायतनं तत्र कदाचिदेकेन
ग्रन्थेन ज्ञानमुत्पादयत इति । चक्षुर्विज्ञानसमङ्गी नीलं विजानाति नो तु नीलमितिवदपि विस्तरेणमुक्तं
कदाचिदनेकेन यदा तत्सम्बन्धेऽपि न भवति तदा—अनेकसमुदयमेकवर्णसंस्थानं पश्यत इति नीलपी-
तादिभेदस्य युगपदुपलम्भाभ्युपगमे नीलैकरूपविज्ञानविरोधादित्यर्थं प्रसङ्गेन । प्रकृतमुच्यते—ग्रन्थस्य
१५ तेष्वणुषु नीलपीतादिप्रकारमात्रमेव नास्ति तत्संभवे, किं कारणं ? असञ्चितस्यादर्शनात्, असञ्चि-
तानामदर्शनमतीन्द्रियत्वादित्युक्तम् कुत एव तत्सम्बन्धेऽपि ? सति हि दर्शने तत्सम्बन्धेनाम
सम्बन्धेऽनेकप्रकारभिन्नस्वभावानि सम्भाव्येरन्, असति दर्शने दूरत एव तानि न स्युः । एवं तावदेकेन
ग्रन्थेनेत्ययुक्तम् ।

यदपि चोक्तमनेकेन ग्रन्थेन कदाचिज्ज्ञानमुत्पादयत इत्यस्मादनेकेनेति वचनात् तत्सा-
२० मेकग्रन्थवर्तित्वात् सामान्यता, सामान्यत्वादसत्कल्पनं तत्, तद्विषयाः पञ्चविज्ञानकाया
असत्कल्पनविषयत्वादनुमानवदाभासज्ञानवदप्रत्यक्षमप्रमाणं वा, दूरात्मपि समूहदर्शनवद्वा
न स्वलक्षणविषयाः प्रसक्ताः ।

(यदपीति) न च केवलमलक्षणविषयत्वेन दोषः, किं तर्हि ? एकविज्ञानमनेकविषयताऽपि
दूरदर्शनवदेवेति युक्तवचनासमञ्जसत्वप्रतिपादनप्रसङ्गेनैवमभ्युपगन्तव्यम् ।

२५ यदपि च युक्तेनोक्तं द्वयं प्रतीत्य चक्षुः प्रतीत्य रूपाणि च प्रतीत्य चक्षुर्विज्ञानं मनः
प्रतीत्य धर्मांश्चोत्पद्यते मनोविज्ञानमिति तन्निरुच्यते,

नराकारसिंहाकारस्वभावयोर्भेदेन दर्शनम्, अनुगामस्वभावानां भेदेन कदाप्यदर्शनात् कथं तत्प्रकाराभिव्यक्तिरेव इति भावः । कदाचिदेकेनेति अनेन कवचिदप्यनुकल्पं परीक्षणम्, कदाचिदनेकेनेति अनेन नीलादिविज्ञानाभिप्रायाभिधायित्वेऽपि स्वभावनीलप्रकारत्वात् अनेकेषां नीलपीतादीनां युगपदुपलम्भे नीलेऽपि नीलैकरूपस्य विरोधात् इत्याशयः इति
३० भावः । पञ्चविज्ञानकाया इति असत्कल्पनाविषयसामान्यविषयत्वादनुमानं यथा न प्रत्यक्षं तथैवेदमपि अनुमानाभा-
सत्वादविषयत्वात्प्रमाणानि स्युः अन्यथा समूहदर्शनवत् स्वलक्षणविषया न भवेयुः । एकविज्ञानमिति एकस्मि-

यदपि च बुद्धेनोक्तं द्वयं प्रतीत्योत्पद्यते चाक्षुषं विज्ञानमिति, यदनेकेन द्रव्येण ज्ञानमुत्पाद्यते साक्षाद्बुद्धेनोक्तं यदपि च द्वयं प्रतीत्योत्पद्यते विज्ञानं इत्यभिसम्बन्धः, आध्यात्मिक-मायतनं बाह्यञ्च द्वयं प्रतीत्य विज्ञानस्योत्पत्तिर्भवति इत्युक्त्वा स्वयमेव पुनः प्रतिपृच्छ्य व्याकरोति, कतमद्द्वयं प्रतीत्य ? चक्षुः प्रतीत्य रूपाणि च प्रतीत्योत्पद्यते विज्ञानं चाक्षुषं गतार्थमेव तत् । द्वयपदात् विज्ञानमनुत्पद्यत इति पूर्वपक्षः, यथा चाह 'विज्ञानानि न विज्ञानमेकमर्थद्वयं यथा । पृथगर्थं 5 विज्ञानानि न विज्ञानद्वयं यथा' इति, अत्रोत्तरमाह—अत्रापि चक्षुः प्रतीत्य रूपाणि च प्रतीत्य चक्षुर्विज्ञा-नस्योत्पत्तिर्भवतीति द्वयी गतिः । बहुवचननिर्देशः समुदायापेक्षयाऽतीन्द्रियाणामपि रूपाणां व्यक्ति-पदार्थाश्रयः स्यात्, 'जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम्' (पा अ० १ पा २ सू० ५९) इति जातिपदार्थाश्रयो वा । तत्र यदि व्यक्त्यपेक्षो निर्देशः समुदायात्मतया ततोऽप्ययमेव संचितसामा-न्यालम्बनविषयाः पञ्चविज्ञानकाया न स्वलक्षणविषया इति दोषः, अथ द्रव्योक्तमेव जातीयाः 10 परमाणव एकरूपनिर्देशेन सर्वे निर्देष्टव्या इत्येकस्मिन् बहुवचनं तत इष्टाभ्युपगमविरोधः, अभ्युप गतं त्वयाऽतीन्द्रियाः परमाणव इति तेन विरोधः ।

अस्मिन्नभ्युपगमेऽप्यवश्यमनिष्टापादनमुच्यते—

गुरुत्वादेरपि चैन्द्रियकत्वमतीन्द्रियत्वाद्रूपवत्, रूपं वा न चक्षुर्ग्राह्यं स्यादतीन्द्रिय त्वाद्गुरुत्वादिवत्, नन्वतीन्द्रियत्वं चक्षुर्ग्राह्यत्वञ्च परस्परतो विरुध्येतेति तन्मा मंस्थाः, अय 15 प्रयोऽनिष्टापादनपरत्वात्, भवद्बुद्धिनिवर्तनफलत्वाच्चास्य प्रयोगस्येति । तथापि यद्यत्र विरोधः सम्भाव्येत स तुल्यः परमाण्वैन्द्रियकत्वेन ।

गुरुत्वादेरपि चैन्द्रियकत्वमतीन्द्रियत्वाद्रूपवदिति, गुरुत्वसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नादयो धर्माधर्मा गुणाः सुगतपरिकल्पिताः, अतीन्द्रियत्वाद्रूपवत्, परमोऽणुः परमाणुः अणुशब्दः सूक्ष्मपर्यायः, परमसूक्ष्मरूपविषयवाची, स चातीन्द्रियत्वे पठते तस्यातीन्द्रियस्यैन्द्रियकत्व—चाक्षुषत्व यथाभिप्र-20 त्येऽपि गुरुत्वादेरैन्द्रियकत्वं तुल्यमिति समानदोषतया विरोधोद्भावनमस्तु को दोषः ।

किञ्चान्यत्—

चक्षुः प्रतीत्य रूपाणि च प्रतीत्य चक्षुर्विज्ञानमुत्पद्यत इति चातीन्द्रियत्वादनुमान विरोधः, तत्कंभावनापरस्वचनविरोधोऽपि ।

नन्वनेकविषयत्वं दोषः विज्ञानानि न विज्ञानमेकमर्थद्वयं यथेति भावः । द्वयपदादिति ... 25 ... इत्यर्थः । द्वयी गतिरिति रूपाणीति बहुवचन-निर्देशो द्विधा ... जात्यपेक्षया वेति भावः । तत्र व्यक्त्यपेक्षनिर्देशाङ्गीकारे विज्ञानानां संचितालम्बनत्वात् ... स्यात् । जात्यपेक्षनिर्देशाङ्गी-कारे ... परमाणोरतीन्द्रियत्वाभ्युपगमविरोध इत्याह—तत्र यदीति । अतीन्द्रियस्यापीन्द्रियकत्वे दोषमाह—गुरुत्वादेरपीति अतीन्द्रियत्वं चक्षुर्ग्राह्यत्वं विरुद्धम् । अतीन्द्रियत्वचक्षुर्ग्राह्यत्वयोर्विरुद्धत्वादेव भवतोऽनिष्टमा-30 पाद्यते मया ... इत्याह—भवत इति । ... परमाणौ ... इत्याह—भवद्बुद्धीति । तथापीति गुरुत्वादी-न्द्रियकत्वे यो विरोध उद्भाव्यते भवता स एव विरोधः परमाण्वैन्द्रियकत्वेन तुल्यो न ... कर्तुं शक्यत इति भावः ।

(चक्षुरिति) स्थूलानां सूक्ष्मपूर्वकत्वात् कार्यानुमानसिद्धाः परमाणवः, तस्माभिन्नाणुभेदत्वा तेषां चक्षुर्विषयत्वाभ्युपगमेन च तयोरनुमानविरोधिता । किञ्चान्यत्–एकभावग्रस्तत्ववचनविरोधोऽपि, एकस्य भावना तद्गुणकभावनात्, एवमेव च परमाणुरतीन्द्रियस्तथाऽभ्युपगमेऽनुमानविरोधभावमभ्युपेत्या तुल्यत्वादतीन्द्रियत्वाभिमतः परमाणुश्चक्षुर्विषयतामापादीति तुल्यः स्ववचनविरोधोऽपि ।

5 वादपरमेश्वरसंभवश्चैवम्,

(वादेति) एवञ्च सति एकान्तवादिनस्त्यागेऽप्यनेकान्तवादसमयः । वादाः सर्व एव लोके व्यवहर्तुं समर्थत्वाल्लोकेऽस्मिन्नेकान्ता अपि, तेषां तु सर्वेषामनेकान्तवादः परमेश्वरत्वादासर्वविद्मीष्टे, तेषां सार्वभौमनृपसमर्थानामपि परस्परविरोधदोषवदाश्रुदासीनमप्यनुपविक्तसंध्यादिषड्गुणन्यायमगुणाश्रयिणां विजिगीषूणां परार्थपक्षपक्षसंश्रयगुणाधारः परमेश्वरः साम्राट्, तत्संश्रयेणैव
10 अनुविद्धमात्रसंभवे परस्परकार्यविलोपात् सर्वं विनाशाय तेषाम् ।

लौकिको व्यवहारनय आह—

न च नयेन विरोधः, तस्य लोकनाथत्वात्, स हीनो विलुप्यमानस्य लोकतत्त्वस्य त्राता, सर्ववादभेदयथार्थानां लोकसंवादेनोपग्राहयित्वा पालनात् ।

(न चेति) लोको हि व्यवहारनयस्तथादर्शित्वेन तन्मतविलोकनाल्लोकस्य नाथ इति लोक-
15 नाथः साम्राट् कस्मात् ? स हि हीनः, यतो विलुप्यमानस्यैकान्तवादिभिर्लोकतत्त्वस्य—लोकसारस्य सम्यग्दर्शनरत्नस्य त्राता—त्रायतीत्यात्मधर्मो साधुत्रायकारी चेति, कथं त्रातेति चेत् ? सर्ववादभेदेनापि, लोकभूतानां सर्ववादानां भेदाः सर्ववादभेदाः भिन्नाभिन्नापेक्षभ्याः, तेषां यथार्थाः—यथार्थभावाः—स्वविषयसमर्थनभाविताः, तेषां लोकसंवादेनोपग्राहयित्वा परस्परसाम्यालापनेन पालनात् त्रातेत्युच्यते ।

20 इतर आह—

कथं संभव इति चेत् ? अनेकात्मककल्पायतनाभ्युपगमात् ।

(कथमिति) अस्तु वादपरमेश्वरत्वं लोकनाथत्वात् साम्राटस्य, लोकनाथत्वं परस्पराविरोधोपपादनेनैकीकरणाच्च तेषाम् । वादपरमेश्वरसमाश्रयः कथमेकान्तवादानामिष्टत्वोच्यते, अनेकात्मकरूपायतनाभ्युपगमात्, अनेक आत्मा यस्य तदिदमनेकात्मकं रूपायतनं यतोऽपेक्ष्य ग्रन्थेन कदाचि-

---

25 चक्षुः प्रतीत्येति परमाणुरस्य [illegible] चक्षुर्विषयत्वेन [illegible] परमाणूनां कार्यलिङ्गेन [illegible] इति भावः । एकभावग्रस्तत्वेति [illegible] परमाणोरतीन्द्रिय[illegible] अनुमानविरोध[illegible] परमाणुश्चक्षुर्विषय[illegible] स्ववचनविरोधोऽपि [illegible] भाव । तयोः—परमाणुचक्षुषोः । वादपरमेश्वरेति [illegible] ईश्वरः [illegible] परमेश्वर [illegible] ते हि वादा यद्यपि [illegible] समर्थास्तथापि परस्परं विरुद्धाः [illegible]
30 [illegible] विरोधेन [illegible] इति [illegible] भाव । तेन—[illegible] । अनेकात्मकेति [illegible]

स्वागमानुसारयति कदाचिदनेकेनेति तदुपपत्त्येकात्म्यवत्त्वेऽनात्म्यामिति तदभ्युपगमात् साधारणसमाश्रयः, साधारणैकदेशाश्च मया एकान्तवादाः, यथोक्तं—'भद्दं मिच्छादंसणसमूहमइयस्स अमयसारस्स। जिणवयणस्स भगवओ संविग्गसुहाहिगम्मस्स' (संमतिः गा ५९) इति, नैताः स्वमनीषिकाः, एवम् अयमपि तथैव नयानां, उक्तं हि 'द्रव्यस्यानेकात्मकत्वेऽप्यतदात्मकैकान्तपरिग्रहो नयः', तदाश्रयाभ्युपगमार्थं नयनामपयः, स च मिथ्यादृष्टिरनेकाकारार्थस्य विपरीतप्रतिपत्तित्वात्, अनेकात्मकवस्तुप्रतिपत्ति 5 स्यात् साधारणस्य याथार्थ्यम्। कथं पुनर्लोकमूलेन व्यवहारनयेनैकान्तवादिनो निगृह्यन्त इति चेल्लोकमात्रसमाश्रितत्वात्तेषाम्, लोकमात्रसमाश्रय एव प्रतिपादितस्तदभ्युपगमः, स भिन्नत्वाननेकान्तवादिनामभ्युपगमसमकालमेवावसितो वाद इति।

अथ चैकरूपायतनाधारतया त्वयाप्यनेकान्तवादोऽभ्युपगत एव, तदाधारतया हि तत्रेत्यधिकरणवाचिप्रत्ययान्तेन तत्रशब्देनाव्यतिरेकं रूपायतनमेवोक्तं तस्यैवारूपरूपता पुन 10 र्दर्शिता, कदाचिदेकेन द्रव्येण कदाचिदनेकेन ज्ञानमुत्पाद्यते इति ब्रुवता। एवञ्च तस्यैकस्यैव कदाऽनेकता च त्वयैवोक्ता तथाऽविभक्तत्वेन ज्ञानोत्पत्तेः। दृश्यते हि तदेव रूपायतनं यस्य एकमनेकञ्च परमाणवस्तत्समूहश्चेति स्वलक्षणसामान्यविषयज्ञानोत्पत्तिः, एकहेतुत्वेऽपि भेदाभेदात्मकम्।

(अत्रेति) त्वयापि साधारणाभ्युपगतानेकात्मकस्यैकमनेकत्वानेकान्तवादोऽभ्युपगत एव, 15 यस्मादनेकप्रकारमिदं इत्यादि यावदनेकवर्णसंस्थान यस्येत इति, अत्र च वाक्ये एकमेव रूपायतनं ज्ञानाधारमभीष्टं यस्मात्तदाधारतया पुनस्तत्रेत्यधिकरणवाचिप्रत्ययान्तेन तत्रशब्देनानन्य दर्शितमेव रूपायतनमव्यतिरेकमभेदं तस्य वस्तुन आगूर्णोक्तम्, तस्यैवारूपरूपता पुनर्दर्शिता कदाचिदेकेन द्रव्येण कदाचिदनेकेन ज्ञानमुत्पद्यत इति ब्रुवता, रूपायतनस्यैवैकानेकत्वसंस्थानैर्व्यवस्थानमभ्युपगच्छता कथं तत्रतत्सामानाधिकरण्यमभावयितुं शक्यते यदि तदेकमनेकञ्च न 20 स्यात्, इतरथा तत्र च रूपायतनेऽन्यत्र चेति स्यान्न तु भवति, तथादेशाद्यात्, एवञ्चोक्तविधिना तस्य—त्वयैवोक्तस्य रूपायतनस्यैकस्यैव एकताऽनेकता चावश्यं वैयोव्य, कस्मात्? तथाऽ-

---

तथा तत्प्रत्ययेन दृश्यमुपगमात्। एवमनन्तवस्तुना मतेन सर्वे नयाः साधारणैकदेशा एवेत्याह—साधारणैकेति —अनार्थे पूर्वापर्यमनाश्रयाद्—भद्दं इति, मिथ्यादर्शनसमूहमयस्य तथाप्यमृतसारस्य संसारभयोद्विग्नैर्बोधिमिच्छुभिर्मिलत्वरे विमलत्वमाश्रमिः सुखेनावगम्यमानस्य भगवतोऽर्हतो वचनस्य कल्याणं भवत्विति यावत्। तथा अवसरसम्यक्त्वार्थे प्रमाण- 25 मेवाह—द्रव्यस्येति। यदि तथापि साधारणैकदेशत्वं कथं तद्वादिनो निगृह्यन्त इति चेत्साधारणमाश्रयन्तीत्याह—कथं पुनरिति। साधारणमेव तेषां प्रतिपादितवादाभ्युपगमं तदाश्रयस्य भिन्नत्वात्तदभ्युपगमे तु निगृहीत एवेति भावः। एकमेव रूपायतनमिति, बौद्धमते एकस्यैव रूपायतनस्य ज्ञानाधारतया तत्रेत्यधिकरणवाचिप्रत्ययान्तेन तत्र शब्देन स्वयमभेदाभिधान मन्यते, तथैकस्यानेकत्वेऽप्यनन्यत्वं रूपायतनस्य प्रदर्शनात् एवं तत्रशब्दप्रयोगमाश्रित्यैव अन्यतया दर्शितस्य रूपायतनस्य तदपि स्वायतनमेकानेकत्वसंस्थानैरेव स्यात् अन्यथा तत्रशब्देन सामानाधिकरण्यं न 30 स्यात् किन्तु तथैव स्वायतने बौद्धमतप्रसक्तेऽन्यत्वाद्वैयर्थ्य इति स्यात्र तु तथा भवतीति भावः। त्वयैव रूप तत्त्वस्यैकानेकत्वेऽपि दर्शयति—एवञ्चेति, तथा च चक्षुर्विज्ञानाधारं रूपायतनमेकानेकात्मकम् तथाऽविभक्तत्वेन ज्ञानोत्पत्तेः प्रत्यक्षविषयानेकसमुदायाख्यसमुदायज्ञानमिति प्रयोगः स्वलक्षणैकत्वं परमाणुतत्त्वमनेकत्वं रूपायतनस्य भेदेन,

विभज्यमानि, तेन प्रकारेण तथा, अविभक्तं तत्त्वं यस्य तदिदमविभक्ततत्त्वस्य तद्भावस्तत्त्वम्, एकानेक-
त्वाद्यविभक्तवस्तुतत्त्वं तेन तथाऽविभक्तत्वेन ज्ञानोत्पत्तेरिति हेतुः, कस्मिन् साध्ये ? तस्यैवैक-
मेकत्वाद्याम् । दृश्यते हि यदेव रूपाद्यवर्तं यदेव चैकमनेकञ्च परमाणुव्रातसमूहमेवेति ज्ञानोत्पत्तिः,
द्रव्याणामिसमूहमनेकवर्णसंस्थाने पश्यत द्रव्यस्वरूपमप्येकमेवैकमनेकरूपद्रव्यस्वरूपावगमस्ते साध्ये चक्षु-
5 र्विज्ञानाधारस्य वस्तुनः साधर्म्यदृष्टान्तत्वं भवते नैकान्तैकानेकरूपत्वे, तत्प्रमाणवचनेऽपोऽयं व्यापक्ते
स्यादेकं रूपाद्यवर्तं स्यादनेकं रूपाद्यवर्तमिति, कस्मात् ? भिन्नलक्षणत्वाभ्यां चैक्यपरिणामापेक्षस्य
सूक्ष्मत्वादेकम्, द्रव्यपर्यायत्वाज्ञानात् परमाणूनां स्वरूपभिन्नानां भेदादनेकम् । अत एव द्रव्यम्,
रूपादिगुणपर्यायपरिणामापेक्षं द्रव्यम्, प्रतिक्षणसाधारणरूपादिपरिणामापेक्षया स्वलक्षणविषयम्,
साधारणीभूतभेदसमूहापेक्ष चाक्षुषत्वादिपरिणामापेक्षः सामान्यविषयम्, यथोक्तं 'भेदसंघाताभ्यां
10 चाक्षुषाः' (तत्त्वार्थ० अ० ५ सू० २८) इति । तस्माद्युक्तमिति, तथाऽविभक्तत्वज्ञानोत्पत्तेर्भे-
दाभेदात्मकज्ञानोत्पत्तिदर्शनादपि वस्तु भेदाभेदात्मकमिति ।

इतर आह—

ननु कदाचिदन्यत्कालान्तरवचनाः, तस्मिन्नेव हि वस्तुनि कदाचित्कालान्तरे ज्ञान
मेकाकारमुत्पद्यते कदाचिदनेकाकारं ज्ञानस्यैवाकारवत्त्वात्तस्य, एककाल एवोभयरूपत्वात्,
15 स्यादेतत् तत्, परमाणुद्रव्यसमूहाभेदात्, स्यान्न तत् तत्, रूपादिपरिणामभेदात्, प्रत्यक्ष-
वेद्यविशिष्टार्थस्यादेकानेकात्मकं तद्वस्तु, अनेकवर्णमणिरूपवत्, एकपुरुषपितृपुत्रादिवद्वा ।

(मन्विस्यादि) नित्याकारणादवस्तुपक्षे । अत्रोच्यते तस्यैककाल एवोभयरूपत्वात्, एकस्मि
मेव हि काले नीलपरमाणुसमूहाकारज्ञानस्य भेदाभेदात्मकस्य दर्शनतो न सम्यगुक्तं कदाचित्का-
कालान्तरवचनमवस्थायैकाकारं कदाचित् कदाचिदनेकाकारं ज्ञानमुत्पद्यते तस्मिन्नेव वस्तुनीति, तस्यै-
20 ककाल एवोभयरूपत्वात्, स्यादेतत्,—तदेव तद्वस्तु, परमाणुद्रव्यसमूहाभेदात्, स्यान्न तदेव, रूपादि

अवस्थायाः रूपादवस्थाविशेषोत्पत्त्यर्थं नीलादिवस्तुनं सर्वं यथा परमाणुः समुदायो वा चाक्षुषेण ग्रहणेनोच्यते भिन्नाभि-
न्नवस्तुतत्त्वेन अत एव तज्ज्ञानं सम्यग्ज्ञानं तादात्म्यविषयमपि अत एव च भेदाभेदात्मकमनेकान्तविशेषादेकमेव एका-
नेकमपि वस्तु भेदाभेदात्मकं द्रव्यपर्यायात्मकमेकमनेकञ्च तथाऽविभक्तत्वेन ज्ञानोत्पत्तेरिति । तदेव रूपाद्यवर्तमिति
अविभक्तत्वस्य ज्ञानेन प्रत्यक्षिता । रूपादयस्तैक्यं कथमित्याह—भिन्नेति परमाणूनां परस्परं भिन्नलक्षणत्वेऽप्येक-
25 परिणामो चाक्षुष इति तदपेक्षया स्कन्धस्यैव प्रत्यक्षता तदपेक्षया चैकत्वं रूपस्यावयवसमुदायस्येति भावः । अनेकत्वे कथ-
मित्याह—द्रव्यार्थेति ऐक्यपरिणामरूपद्रव्यार्थं प्रति सर्वथा परमाणूनां द्रव्यार्थत्वेनाऽभेदेऽपि प्रतिपरमाणु स्वरूपभेदात्
पेक्षयाऽनेकत्वमिति भावः । अत एवेति रूपादिगुणपर्यायं प्रति परमाणूनां द्रव्यार्थत्वेनाभेदात्मकत्वेनैकत्वं । तेषामेव परमा-
णूनां रूपादिगुणात्मकत्वा पर्यायात्मकत्वमित्याह—रूपादीति परमाणूनां चाक्षुषत्वाभिमानस्य न स्वलक्षणविषयत्वे परस्पर-
प्रतिक्षणमिति प्रतिपरमाणु रूपादिपर्यायस्याऽसाधारणत्वात्तदपेक्षया द्रव्योरपि स्वलक्षणविषयत्वमिति भावः । द्रव्यं तथा
30 सामान्ये हेतुमाह—साधारणीभूतेति नीलपीतादिभेदानां समासाधारणचाक्षुषत्वपरिणामो परमाणूनां भेदेऽपि तत्त्वम्
भवति तदपेक्षया द्रव्यो सामान्यविषयत्वमिति भावः । तथाविभक्तत्वेन ज्ञानोत्पत्तेरिति हेतुरसिद्धो वैक ज्ञानस्यैकाकारत्वे
सत्यपि तथा स्यात्, किन्तु ज्ञानमेकरूपमाकारमन्यदा चानेकाकारमुत्पद्यते न तयोरुभयाकारमिश्रत्वं—मन्विति । एव-
मर्थं ज्ञानमुत्पद्यैकाकारं ज्ञानमुत्पद्य तदुभयं ज्ञानमेव नीलाद्याकारे यदा न सर्वत्र प्रतिपत्तारो तथाकालान्तरे
चाऽपि कदाचिदुत्पद्यते नतु विज्ञानाभेदे कालान्तरेऽपि इति सामान्यविशेषाभिधानेनोक्तं—कालान्तरेणाऽऽकारवता-
35 दिति तत्परोक्षपक्षस्य चाक्षुषं प्रतिषिद्धम् । अत्रैव परमाणुनीलसमूहावभासज्ञानस्य तदेकस्मिन् काले उभयरूपत्वं विरोधे
तुल्यत्वे—तदेवेति, स्यादेतदिति, द्रव्यस्य स्वरूपत्वात् प्रतिपादयति स्यान्न तदेवेति स्यात् स्वरूपत्वं प्रतिपा-

परिणामभेदात् । हेत्वन्तरमप्युच्यते—ग्रहणापदेशविशिष्टार्थत्वात्, ग्रहणं—ज्ञानं ज्ञानमेवापदेशो हेतुः, तेन हेतुना विशिष्टो ग्रहणापदेशविशिष्टः स चासावर्थश्च तद्भावो ग्रहणापदेशविशिष्टार्थत्वम्, यस्माच्चक्षुर्विज्ञानाख्येनोपलब्धिविशिष्टोऽपि रूप समुदायात्मकं गृह्यते तस्मादेकानेकात्मकं तद्वस्तु, को दृष्टान्तः ? अनेकवर्णमणिरूपवत्, एक एव वा मणिर्मेचकः स्फटिकाद्यन्यतमरूपवत्, नानावर्णानां वा मणीनां समूहस्य रूपवत्, यथा तद्ग्रहणापदेशविशिष्टज्ञानपरिच्छिन्नमविभिन्नरूपं तथा चक्षुर्विषयाभिमतं वस्तु । एकपुरुषपितृपुत्रवद्वेति ग्रहणापदेशविशिष्टस्य साधर्म्यदृष्टान्तान्तरम्, यथैकः पुरुषोऽनेकसम्बन्धिवचनापेक्षया पिता पुत्रो भागिनेयो मातुल इत्येवमादिव्यपदेश्यत्वं भजते न चास्य विरोधसङ्करव्यतिकरासमञ्जसदोषा ग्रहणापदेशविशिष्टार्थत्वादेवं चक्षुर्विज्ञानविज्ञेयं वस्तु प्रतिपत्तव्यम् ।

अतोऽनपेक्षितस्वाभ्युपगममनेकान्तदूषणमापद्यते, अविभावितैवमर्थ्यपूर्वाभ्युपगमत्वादभ्युग्रभ्रान्तोन्मत्तादिवत्, अनपेक्षितस्वाभ्युपगमानेकान्तदूषणत्वात् कस्य वयं विशेष्यायमेषोऽभ्युग्रो भ्रान्त उन्मत्तो वेति दोषं ब्रूमः ? न विशेषदोषः कस्यचिदपि ।

अतोऽनपेक्षितेत्यादि, अत एव कारणाद्येऽत्र चोदयन्ति परस्परविरुद्धानां कथमेकत्र सम्भव इति तेषां स्वमपेक्षितस्वाभ्युपगममनेकान्तदूषणमापद्यते, स्वाभ्युपगमः स नापेक्ष्यते यस्मिन् दूषणे तदनपेक्षितस्वाभ्युपगममनेकान्तदूषणम्, तद्यथा—सर्वं सर्वात्मकमविशिष्टं प्रतिज्ञाय परिणामभेदव्याप्त्यागमानपेक्ष्यानेकान्तदूषणम् । देशकालकृतावस्थाविशिष्टस्य प्रतिज्ञाय संतानविशेषव्याख्यानमनपेक्ष्यानेकान्तदूषणम् । असत्कार्योत्सर्गं प्रतिज्ञाय तुल्यजातीयद्रव्यगुणान्तरारम्भनियमव्याख्यानानपेक्ष्यानेकान्तदूषणम् । कस्माद्धेतोः ? अविभावितैवमर्थ्यपूर्वाभ्युपगमत्वात्, एकान्तवादिनामनेकान्तरूपोऽयं एवमर्थः, तद्भाव ऐवमर्थ्यमविभावितमैवमर्थ्यं पूर्वाभ्युपगमस्य यैस्त इमेऽविभावितैवमर्थ्यपूर्वाभ्युपगमा एकान्तवादिनस्तद्भावादविभावितैवमर्थ्यपूर्वाभ्युपगमत्वादभ्युग्रभ्रान्तोन्मत्तादिवदनपेक्षितस्वाभ्युपगमानेकान्तदूषणत्वात् कस्य वयं विशेष्यायमेषोऽभ्युग्रो भ्रान्त उन्मत्तो वेति दोषं ब्रूमः ? सर्व एव दूषणैव दोषप्रकारः किं तपस्विना विशेषैकान्तवादिनैव वादिपरमेश्वरपरिरक्षणयैकपक्षस्य विशेषणेनोपक्षिप्तेनेति, अत आह—न विशेषदोषः कस्यचिदपीति ।

प्रागभिहितसम्बन्धागतकल्पनात्मकत्वापादनचोद्यदूषणमनुक्त्वा तदभ्युपगमेन परिहारोक्तिरयतनस्वलक्षणं प्रत्येते स्वलक्षणविषया न द्रव्यस्वलक्षणं प्रतीतिदोषं च छपित्वा प्रतिष्ठापितवानसि ।

भति । अत एव कारणादिति एवाऽभिमतत्वेन ज्ञानोत्पत्तेरेकत्वाद् एवोभयरूपत्वाद्ग्रहणापदेशविशिष्टार्थत्वाद्वेति मेवा- मर्दं वस्तुमिदं यतोऽत्र एव यदिम्युपा अनेकान्ते वै दोषाः स्वाभ्युपगमोपेक्षामूलका एवेति भावः । संतानविशेषमपि धर्मं अनेकान्तेऽपेक्षितस्वाभ्युपगममनेकान्तदूषणं दर्शयति—तद्यथेति सर्वमन्यथावाभिधाय तस्यैव परिणामभेदव्याख्या- विशेषाम्नायं सर्वं नोपेक्ष्याऽनेकान्तवादे दोषं ददाति स तथा । द्रव्यार्थं वस्तु उक्त्वा समान्यासत्कस्यानन्तीय तासमान्यविशेषाम्नायमिति तदेवोऽभ्यनेकान्त एव । तदनन्तार्थमस्तीत्यपि स्याद्वादे दूषणं नैवाभिन्नम् तदेव- मेव अत्र हेतुमाह—अविभावितेति यदेवोऽयं एवमर्थः यथा चैव पूर्वमभ्युपगमोऽत्र दोषो नास्तीति तैर्विचारमवि- चार्येदोक्तमत इति तं अभ्युपगमविरोधं अनेकान्तदूषणविरोधं समानत्वादत इति सर्वे एते समानत्वात् दूष्या न लोक एव विशेषैकान्तवादी अन्यो वा कः कोऽपीति भावः । कल्पनात्मकत्वापादनमिति । ...

(प्रागभिहितेति) एतत्तु व्याख्याने प्रागुपाय चोदितमेव, दोषश्च अभिहितः प्रतिज्ञाविरोधा-सि–विपरीतत्वमापन्नसीत्यर्थः, यत्तु समस्ताऽऽलम्बनमित्यादि यावदिति तत्प्रतिष्ठापितमेव विरोधत्वमिति ।

एष तु विशेषोऽज्ञानत्वप्रसङ्गस्तद्यथा–स्फुटतरक इत्यादि यावदुक्तः प्रत्यक्षत्वमित्येत-दुपदर्शितम् ।

5 (एष इति) एष तु विशेषः कल्पनात्मकत्वदोषादन्यो दोषः, कतमः ? अज्ञानत्वप्रसङ्गः । गतार्थम् ।

योऽपि चैकाकारेत्यादिचोद्यप्रत्युच्चारणमेतद्यावत्सञ्चिताऽऽलम्बनतायाम् ।

(योऽपि चेति) एतदुक्तं भवति–यदि तदेकत्वं न विकल्पयति कथं सञ्चिताऽऽलम्बनता, कल्प-नामन्तरेण न हि सा, कल्पनामन्तरेण न सम्भवतीति चोदिते यत्प्रोत्तरो वक्ष्यमाणो यः समाधिरभि-
10 धीयते स एव भिन्नसमुदायत्वदोषपरिहारोऽभिमतोऽर्थतयाभिमतत्वाविरोधात्तस्य तावदर्शनात् तदनु वारयति सम्यक्त्वादम्—

अनेकार्थजन्यत्वात् स्वार्थे सामान्यगोचरमित्यनेकद्रव्योत्पाद्यत्वात् स्वायतने सामा-न्यगोचरमुच्यते न तु तद्भिन्नेष्वभेदकल्पनात्, तेषु पृथक्पृथग्ग्रहणाभावादिति ।

(अनेकार्थेति) गतार्थः, पिण्डार्थस्तु यद्यपि परमाणुसमूहजन्यत्वात् ज्ञानस्यैतत् सामान्य-
15 गोचरं तथापि रूपं रसो वा स्वार्थोऽन्याप्रवृत्त्यात्मीयस्वरूपस्य ज्ञानत्वात्प्रदुत्वात्, तत्र विज्ञान-मुत्पादयितुं शक्तिभेदाद्धेतुत्वसंहत्य समग्राः परमाणवो नान्यथेति सामान्यगोचरताऽस्तु को दोषः ? यदि तद्भिन्नेष्वभेदं कल्पयदुत्पद्येत तस्मात् कल्पनात्मकम्, न तु भिन्नेष्वभेदैकाकारपरिकल्पनयोत्प-द्यत इति ।

अस्यार्थस्य दृष्टान्तः—

20 यथाहि शमीशालापलाशेषु ज्ञानमन्यादिभ्यामविवेकेनोत्पद्यते, एवं प्रत्यक्षमपि ।

यथाहि शमीशालापलाशेष्वित्यादि, यथा सर्वथाप्यनन्यं ज्ञानमन्यादिभ्यामविवेकेनो-त्पद्यते एवं प्रत्यक्षमपि ।

स्वायतने यथाविवेकेन ग्रहणेन ज्ञानमुत्पद्यते यथाविवेकेनेतुच्यते तर्हि [illegible] सर्वेषु योगे [illegible] ग्रहणमुत्पत्त्याऽऽकारकल्पनायां [illegible] न [illegible]
25 प्रत्येकं विपरीतत्वमापद्यत । एष तु विशेष इत्यादि, अत्र मूलं न सम्प्रयुक्तम् । [illegible] मूलयथार्थमभिधानात् । अनेकार्थजन्यत्वादिति यथाविवेकेन ग्रहणेन ज्ञानमुत्पद्यत इति [illegible] [illegible] सामान्यगोचरम्, किं वार्थे सामान्यगोचरम्, [illegible] रूपं रसो वा [illegible] हि [illegible] [illegible] ज्ञानमुत्पद्यते [illegible] [illegible] [illegible]
30 [illegible] [illegible] रूपं रसो [illegible] [illegible] यथा शमीषेषु ज्ञानमन्यादिभ्यामविवेकेनोत्पद्यते [illegible] [illegible] विवेकेन [illegible] सामान्यगोचरमित्युच्यते इति भावः । को दोष इति, न [illegible] रूपं वार्थे सामान्यगोचरं [illegible] यदि हि [illegible] भिन्नेष्वभेद

स्यान्मतं तद्व्यतिरेकेण पत्रे समुदाये च यथा ज्ञानं तथा प्रत्यक्षमपि स्यादित्येतदयुक्तम्, न च संघातः कश्चिदेकोऽस्ति, तेषामनारब्धस्कन्धकार्यत्वात्, न हि समुदायो वैशेषिककल्पितकार्यद्रव्यवत् पृथगस्ति, नापि परिणामान्तरमापन्नम्, तेषां क्षणिकत्वादारम्भनिष्ठाकालभेदावस्थानाभावादेवमण्वप्यपि ।

(स्यान्मतमिति) तेषां—कारणभूतानाम् । एवमण्वप्यपीति दार्ष्टान्तिकं निदर्शयति । 5

अत्रोत्तरमुच्यते—

अयमसमाधिरेव, अस्यार्थस्य अरस्कुटीरवदारोहणाक्षमत्वादङ्गीकृतार्थविनाशित्वात्, सम्यक्कृतकत्वाभिव्यक्तिस्थापनार्थमप्रवृत्तवैशेषिकवत्, कृतकत्वसाधर्म्यमिति चेदुच्यते, अविपर्यतां प्रतिज्ञाय तद्वद्विपर्ययतया तदतद्भूतसामान्यगोचरोपसंहारात् ।

(अयमिति) अयमसमाधिरेव—स्वाभ्युपगमितस्य प्राक् चोदितापायस्यार्थं समाधिरप्यसमाधिरेव, अङ्गीकृतार्थविनाशित्वात्, सम्यक्कृतकत्वाभिव्यक्तिस्थापनार्थमप्रवृत्तवैशेषिकवत्, वैशेषिकस्येव वैशेषिकवत्, यथाऽऽद्युपगमस्य 'गुणस्य सतोऽपवर्गः कर्मभिः साधर्म्यम्, सतो लिङ्गाभावात् (वैशे० अ० २ आ० २ सू० २५,२६) कार्यत्वादिभिरनित्यस्य वैशेषिकत्वात् सिद्ध कृतकत्वस्य, तस्याभिव्यक्तिस्थापनार्थं प्रवृत्तस्य वैशेषिकस्येवाङ्गीकृतार्थनाशित्वमेवमनेकार्थवक्तृत्वात् स्वार्थे सामान्यगोचरमिन्द्रियवचनयोर्दोषः, यच्चाथवोक्ते—कृतकत्वसाधर्म्यमिति चेदुच्यते—अविपर्यतां प्रतिज्ञाय तद्वद्विपर्ययतया 15 तदतद्भूतसामान्यगोचरोपसंहारात्, स चायम विपर्ययोऽस्य स तद्वद्विपर्ययः, तद्भावस्तद्वद्विपर्ययता, तदतद्भूतं सामान्यं, यद्गोचरोऽस्य विषय उपसंहारस्य तस्मादुपसंहारात् । स चान्यत्र विषया सामान्यमेवेति तदन्यत्रापि च प्रवर्तते, एकत्वदर्शनात्, त्वन्मतेनैव प्रतिज्ञां निपतत्याभासानां नैकरूपमपि, तत्र च तत्र दृष्टं न चातोऽन्यत्र, तथाभूतत्वात्तत्र भवति, अतथाभूतत्वादतत्र भवति तदतद्भूतं सामान्यं गोचरोऽस्योपसंहारस्य यः स तद्वद्विपर्ययतया स्वयमङ्गीक्रियते । 20

अन्यथानुपपत्त्यैव यथोक्तं ज्ञानमिति तदा स्वलक्षणप्रत्यक्षम्, न तु भिन्नैकमेवैकाकारपरिकल्पनयानुपपत्त इति न [illegible] इति भावः । स्यान्मतेवमर्थं प्रत्युक्ते स्यान्मतमिति यथाऽभिमन्यमानविवेकेन सर्वत्राप्यर्थं ज्ञानमिव प्रत्यक्षमपि पत्रे ज्ञानमुत्पन्नं तस्मात् तथैव परमाणुष्वप्युत्पन्नं ज्ञानमिव प्रत्यक्षं परमाणुष्वपि प्रत्यक्षमुत्पन्नमेवेति भावः । संघातस्य समुदितस्कन्धोऽयमावयुत्पद्यते प्रत्यक्षं तद्गुणेनेति व्याप्यते पूर्वपक्षी—न च संघात इति । आरम्भेति, आरम्भनिष्ठाकालभेदेऽस्य आरम्भनिष्ठाकालभेदस्यापि परमाणोः स्थित्यभावादित्यर्थः । 25 अरस्कुटीरवदिति यथा जीर्णकुटीमारोढुमशक्यं दृष्टे चारोहणे तस्य विनाश एव प्रसज्यते तथाऽयं समाधिरङ्गीकृतार्थविनाशित्वादसमाधिरेवेत्यर्थः । प्राक् चोदितापायस्य—अयमित्युक्तोपायस्य । सम्यक्कृतकत्वेति वैशेषिकस्य सम्यो [illegible] कृतकत्वात्, तत्र चक्षुर्गुणद्रव्यमिन्द्रियग्राह्यसत्ताविषयस्य गुणस्य सतः कर्मसामान्यविशेषवत्कार्यत्वाद् यत्नाभावे प्रत्यक्षाभावो दोषतर्कमेवाभिव्यक्तत्वात् कृतकत्वं सिद्धम्, स एव वैशेषिको यदि सम्यगभिव्यक्तिस्थापनार्थं यतते तर्हि स्वाङ्गीकृतार्थविनाशित्वादसमाधिरेव तस्य स्यादेवमपि दोष इति भावः । एवं त्वमपि वैशेषिकस्येवाङ्गीकृतार्थविनाशी भवसि इत्युच्यते—कृत- 30 कत्वादिति, अविपर्यतामिति परमाणूनामविपर्ययं प्रतिज्ञातवतः परमाणूनामप्यतद्रूपत्वं विपर्ययत्वं नास्तीति तेषामविपर्ययं योग्या तदतद्भूतसामान्यविषयत्वोक्त्या च परमाणूनामपि विपर्ययत्वं प्रतिज्ञातमेवेति वैशेषिकतुल्यतेत्याशयः । ननु तदतद्विपर्ययं सामान्यस्य कथम् तदतद्भूतत्वं कथमित्यत आह—स चान्यत्रैवेति समवायिपरतन्त्रमतेन तत्र वृत्तिः न सम्भवत्येव एकत्वात्, तस्मात् तत्रत्वं तत्र दृष्टं न चातोऽन्यत्रेति मत तथा च सामान्यं तथाभूतत्वात् तथाभूतत्वादपि दृष्टे अतथाभूततत्त्वासाधर्म्यं न भवति तथापि दृष्टो सामान्यमतद्भूतं तत् । यः स इति, गोचरो- 35

(प्रागभिहितेति) एतत्तु व्याख्यानं प्रागुपात्तं चोदितमेव, तोयत्र अपि तत्र प्रतिज्ञातत्वा-त्सि–सिद्धिकृतमानसीमर्थः, यत्तु समस्ताजम्भनमिताधि यावदित्येतदभिप्रायितमेव सिद्धिकृतमिति ।

एष तु विशेषोऽज्ञानस्यप्रसङ्गलक्षणया–स्फुटतरक इत्यादि यावत्कृतः प्रसङ्गत्वमित्येत-दुपदर्शितम् ।

5 (एष इति) एष तु विशेषः कस्मनारमकत्वदोषारम्भो दोषः, कथम् ? अज्ञानत्वप्रसङ्गः । गतार्थम् ।

योऽपि चैकाकारेत्यादिचोद्यमस्तु कारणमेव यावत्सन्निताऽम्भनतायाम् ।

(योऽपि चेति) एतदुक्तं भवति–यदि तदेकतो न विकल्पयति कथं सन्निताम्बनता, कस्य-मानन्यपेक्ष हि सा, कस्यमानमन्तरेण न सम्भवतीति चोदिते तत्रोत्तरो वक्ष्यमाणो यः समाधिरभि-

10 धीयते स एव विकल्पप्रसङ्गदोषपरिहारोऽभिमतोऽर्थद्वयवाचित्वाविरोधात् वाक्यस्येति तदस्तु वारयति सम्याख्यानम्—

अनेकार्थजन्यत्वात् स्वार्थे सामान्यगोचरमित्यनेकद्रव्योत्पाद्यत्वात् स्वायतने साम-न्यगोचरमुच्यते न तु तद्विशेष्यमेवकल्पनात्, तेषु पृथक्पृथग्ग्रहणाभावादिति ।

(अनेकार्थेति) गतार्थः सिद्धार्थस्तु यद्यपि परमाणुसमूहजन्यत्वात् ज्ञानमर्थतः सामान्य-

15 गोचरं तथापि रूपं रसो वा सार्वोऽप्यायतनत्वादयोऽन्तरकल्पने एव ज्ञानस्यापद्युत्वात्, तत्र विज्ञान-प्रत्यायपिंड किंचिकोऽग्रहकल्पसंहत समर्थाः परमाणवो नाम्यमेति सामान्यगोचरताऽस्तु को दोषः ? यदि तद्विशेष्यमेवं कल्पयतुरूपमेव तस्मात् कल्पनात्मकम्, न तु विशेष्यमेवैकाकारपरिकल्पनादु-त्पद्यत इति ।

अत्रार्थेऽस्य दृष्टान्तः—

20 यथाहि शमीशाखापत्रेषु ज्ञानमन्तराविभ्यातिविवेकेनोत्पद्यते, एवं प्रत्यक्षमपि ।

यथाहि शमीशाखापत्रेष्वित्यादि, यथा सर्वपत्राद्यवलम्बनं ज्ञानमन्तरविभ्यातिविवेकेनो-त्पद्यते एवं प्रत्यक्षमपि ।

[illegible]

25 [illegible] । एष तु विशेष इत्यादि, [illegible] ।

[illegible]

30 [illegible]

[illegible]

स्यान्मतं तद्व्यतिरेकेण पत्रे समुदाये च यथा ज्ञानं तथा प्रत्यक्षमपि स्यादित्येतदयुक्तम्, न च संघातः कश्चिदेकोऽस्ति, तेषामनारभ्यलक्षणकार्यत्वात्, न हि समुदायो वैशेषिककल्पितकार्यद्रव्यवत् पृथगस्ति, नापि परिणामान्तरमापन्नम्, तेषां क्षणिकत्वादारम्भनिष्ठाकालभेदावस्थानाभावादेवमण्वप्यपि ।

(स्यान्मतमिति) तेषां—कारणभूतानाम् । एवमण्वप्यपीति दार्ष्टान्तिकं निदर्शयति । 5

अत्रोत्तरमुच्यते—

अयमसमाधिरेव, अस्यार्थस्य जरत्कुटीरवदारोहणाक्षमत्वादङ्गीकृतार्थविनाशित्वात्, शब्दकृतकत्वाभिव्यक्तिस्थापनार्थप्रवृत्तवैशेषिकवत्, कृतकत्वसाधर्म्यमिति चेदुच्यते, अविषयतां प्रतिज्ञाय तद्वद्विषयतया तद्वद्भूतसामान्यगोचरोपसंहारात् ।

(अयमिति) अयमसमाधिरेव—त्वदुक्तस्यायमितस्य प्राक् चोदितापायस्यायं समाधिरप्यसमाधिरेव, अङ्गीकृतार्थविनाशित्वात्, शब्दकृतकत्वाभिव्यक्तिस्थापनार्थप्रवृत्तवैशेषिकवत्, वैशेषिकस्येव वैशेषिकवत्, यथाकुयमनयस्य 'गुणस्य सतोऽपवर्गः कर्मभिः साधर्म्यम्, सतो लिङ्गाभावात्' (वैशे० अ २ आ० २ सू० २५,२६) इत्यस्याभिनिवेशस्य वैशेषिकस्यात् सिद्ध कृतकत्वञ्च, तस्याभिव्यक्तिस्थापनार्थं प्रवृत्तस्य वैशेषिकस्येवाङ्गीकृतार्थनाशित्वमेवमनेकार्थजन्यत्वात् स्वार्थे सामान्यगोचरमिथ्यावचनयोर्दोषः, तदुच्यते—कृतकत्वसाधर्म्यमिति चेदुच्यते—अविषयतां प्रतिज्ञाय तद्वद्विषयतया 15
तद्वद्भूतसामान्यगोचरोपसंहारात्, न चास्य विषयोऽस्य स तद्वद्विषयः, तद्भावस्तद्वद्विषयता, तद्वद्भूतं सामान्यं, तद्गोचरोऽस्य विषय उपसंहारस्य तस्मादुपसंहारात् । स चान्यस्य विषयः सामान्यस्येति तदन्यतरस्यैव न भवतीति, एकतरासाध्यत्वात्, त्वन्मतेनैव प्रतिज्ञां नियतसामान्याभावां नैकरूप मपि, तत्र च तत्र वृत्तं न चातोऽन्यत्र, तथाभूतत्वात्तत्र भवति, अतत्राभूतत्वात्तत्र भवति तद्वद्- भूतं सामान्यं गोचरोऽस्योपसंहारस्य यः स तद्वद्विषयतया त्वयाङ्गीक्रियते । 20

स्वभावभूतस्यैव यथोऽर्थं यथोऽस्मिति तदा स्यादसमञ्जसम्, न तु [illegible] इति च [illegible] इति भावः । स्यान्मतमिति, यथाऽऽदिमध्यान्तविशेषेण [illegible] ज्ञानमिव प्रत्येकमपि पत्रे समुदायमानं दृश्यते तथैव परमाणुसमुदायमानं ज्ञानमिव प्रत्येकं परमाणुष्वपि [illegible] इत्यर्थः । संघातस्य कस्यचिदेकस्यानारम्भकत्वे प्रत्यक्षं तदणुष्वेवेति स्वमतो पूर्वपक्षी—न च संघात इति । आरम्भेति, आरम्भकभिन्नकार्यद्रव्यस्य [illegible] परमाणोः [illegible] । 25
जरत्कुटीरवदिति यथा जीर्णकुटीरमारोढुमनोरथं कुर्वे आरोहणे तस्य विनाश एव प्रसज्यते तथाऽयं समाधिरङ्गीकृतार्थविनाशित्वादसमाधिरेवेत्यर्थः । प्राक् चोदितापायस्य—आदयमिति [illegible] । शब्दकृतकत्वेति वैशेषिकमते शब्दो अनित्यः कृतकत्वात्, तत्र [illegible] गुणस्य सतः कर्मभिः [illegible] अस्मिन्नर्थे [illegible] कृतकत्वं सिद्धम्, स एव वैशेषिको यदि शब्दस्याभिव्यक्तिस्थापनार्थं यतते तर्हि अङ्गीकृतार्थहानिरेव तस्य [illegible] दोष इति भावः । यथं तथाऽभिमतवैशेषिकमतस्यैवास्य समाधेः—कृत- 30
कत्वमिति अविषयतामिति परमाणूनामविषयत्वं प्रतिज्ञायैवं परमाणूनामप्यतीन्द्रियत्वं [illegible] तद्वद्भूतसामान्यविषयत्वेन च परमाणूनामपि विषयत्वं प्रतिज्ञापितमेवेति वैशेषिकतुल्यताऽऽपाता । ननु तद्वद्विषयत्वं सामान्यस्य कथं तद्वद्भूतत्वं [illegible] इति समाधिरेवास्य तत्र वृत्तिः न तदन्यतरस्यैव एकतरस्येव [illegible], तस्मात् सामान्यं तत्र वृत्तं न चातोऽन्यत्रेति [illegible] सामान्यं [illegible] [illegible] न भवति तथापि [illegible] तस्मात्तद्वद्भूतं तत् । यः स इति [illegible] 35

तस्मात्तद्विषयतया तदद्भूतसामान्यगोचरोपसंहारव्याजीकृतप्रमाणविनाश इत्यत आह—

नन्वत एव न तत्प्रत्यक्षं स्वार्थे सामान्यगोचरत्वादनुमानवत्, अनुमानमपि वा न, स्वार्थे सामान्यगोचरमिति कुमारब्रह्मचारिपितृवचनवदेतत् ।

(नन्विति) स्वार्थ इति—स्वविषये—रूपादौ वस्तुनि सामान्यगोचरत्वात् प्रत्यक्षं यथाऽनुमानमिति, अनुमानमपि वा नेति, नानुमानमपि तस्मात् स्वार्थे सामान्यगोचरत्वात् प्रत्यक्षवत् । स्वार्थे सामान्यगोचरमिति, एतत्स्ववचनविरोधे, किमिव ? कुमारब्रह्मचारिपितृवचनवदेतत्, यथा कश्चिद् ब्रूयात् पिता मे कुमारब्रह्मचारीति, तस्य तद्वचनं स्वत एव विरुध्यते, यदि पिता कथं कुमारब्रह्मचारी ? अथ कुमारब्रह्मचारी कथं पितेति । तथेदमपि यदि तज्ज्ञानं स्वार्थे कथं सामान्यगोचरम्, अथ सामान्यगोचरं कथं तत्स्वार्थे ?

स्वार्थ इति च त्वया प्रमेयमुच्यते, सामान्यतो वस्तुस्वलक्षणं स्वार्थ इति, तथा सामान्यलक्षणमिति छिद्रगर्भं सर्वम्, अस्वार्थविशिष्टे—स्वविषये—एकस्मिन्नेव रूपादिप्रकारे सामान्यगोचरमिति, सामान्यविषयञ्च स्वार्थे ज्ञानमिति च विस्पर्धितमेतत्, अर्थविषयशब्दौ हि लक्षणार्थावेव, तद्विस्मृत्य भ्रान्त्येन नेन्द्रियमात्रस्वार्थसामान्यभेदकल्पनापरिहारो युज्यते वक्तुम्, प्रत्यक्षाभ्यासाभ्यामविषयत्वात् स्वार्थस्वलक्षणस्वविषयसम्बन्धानाम् ।

(स्वार्थ इति) स्वार्थ इति च त्वया न वसुबन्धोऽन्यस्य वैन्द्रियस्य विषय इति विशेषमाश्रित्य लक्षणमभिधीयते किन्तर्हि ? प्रमेयमुच्यते, सामान्यतो वस्तुस्वलक्षणं स्वार्थ इति, तथा सामान्यलक्षणमिति न यूनानुमेयमभिमानम्, किं तर्हि ? छिद्रगर्भं सर्वम्, एतदर्थस्य प्रतिपादनार्थमाह स्वार्थलक्षणमेव निरूपयन्—अस्वार्थविशिष्टे, कोऽर्थः स्वार्थो न स्वार्थोऽस्वार्थः—स्वार्थोऽन्यस्ततो विशिष्टः स्वार्थस्तस्मिन् स्वार्थे तमेवार्थं पर्यायेणाह—स्वविषये किमुक्तं भवति, एकस्मिन् रूपादिप्रकारे प्रकारे रूपे रसेऽन्यस्मिन्नेव सामान्यगोचरमिति, सामान्यविषयञ्च स्वार्थे ज्ञानमिति च विस्पर्धितमेतत् परस्परतो इत्थम् यस्मादर्थविषयशब्दौ लक्षणार्थावेव—लक्षणसम्पर्यायवाचिनौ, तस्मात् स्वार्थः स्वविषयः स्वलक्षणमित्येतदविच्छिन्नं भवतः तद्विस्मृत्य भ्रान्त्येन नेन्द्रियमात्रस्वार्थसामान्यभेदकल्पनापरिहारो युज्यते वक्तुम्, कस्मात् ? प्रत्यक्षाभ्यासाभ्यामविषयत्वात् स्वार्थस्वलक्षणस्वविषयसम्बन्धानाम् ।

[illegible] । स्वविषय इति प्रमाणस्य विषयो द्विविधः [illegible] । तत्र [illegible] ... [illegible] । स्वार्थे सामान्यगोचरमित्यस्य विरुद्धवचनं स्पष्टयति स्वार्थ इति चेति [illegible] न स्वार्थत्वं किन्तु स्वार्थः प्रमेयम्, सामान्यतो वस्तुस्वलक्षणमेव [illegible] सामान्यलक्षणमित्युच्यते तथा च स्वार्थे ज्ञानं सामान्यविषयमिति विस्पर्धितम्, [illegible] अर्थविषयलक्षणशब्दानां पर्यायवाचित्वादिति भावः । अस्वार्थविशिष्टे—[illegible] एवम्भूतः स्वविषयः स्वलक्षण एव स्वार्थः [illegible] भावः । नेन्द्रियमात्रेति स्वार्थसामान्यगोचरप्रत्यक्ष[illegible] विरोधपरिहारो न घटते कर्तुमित्यर्थः । [illegible]

मा मंस्था नैवमेवं भवतीति, उक्तं हि प्रमाणसंख्यानिरूपणे त्वयैव 'प्रत्यक्षमनुमानञ्च प्रमाणे' इत्यादि प्रमाणद्वित्वं नियम्यते प्रमेयद्वित्वात् परिमेयद्वित्वनियतप्रस्थतुलादिपरिमाणद्वित्ववत्, लक्षणद्वयाद्यदन्यत् प्रमेयं स्यात्तदपेक्षया प्रमाणान्तरं स्यात्, नहि स्वसामान्यलक्षणाभ्यामन्यत् प्रमेयमस्ति, प्रत्यक्षानुमानाभ्यामग्रहणात् खरविषाणवत् ।

(मा मंस्था इति) दर्शयति—यस्माल्लक्षणद्वयं प्रमेयं स्यात् ततोऽन्यत्—प्रमेयान्तरं स्वसामान्यद्वित्वरूपलक्षणं तदपेक्षया प्रमाणान्तरं स्यादिति, तन्निवारणार्थमाह—नहि स्वसामान्यलक्षणाभ्यामन्यत् प्रमेयमस्ति प्रत्यक्षानुमानाभ्यामग्रहणात्, खरविषाणवत् । 5

स्यान्मतं तत्रैव विषयद्वये विकल्पसमुच्चयाङ्गाङ्गिभावैः प्रत्यक्षानुमानागमादीनां प्रमाणानां वृत्तिर्भविष्यतीति तन्न भवति यस्मात् स्वलक्षणविषयनियतं प्रत्यक्षं सामान्यलक्षणविषयनियतमनुमानमित्युक्तम्, कथं पुनर्लक्षणशब्दोऽर्थपर्यायः? लक्ष्यते गम्यत इत्यर्थः, तथा लक्ष्यत इति लक्षणं तच्च वस्तुस्वभावः, स्वरूपमर्थः प्रमेयमिति पर्यायाः, तत्पुनर्द्विरूपं द्वाभ्यां प्रमाणाभ्यां परिच्छेद्यत्वात्, प्रमेयाधिगमनिमित्तं हि प्रमाणमिति, न च प्रमाणयोर्विषयसङ्करः । 10

(स्यान्मतमिति), (लक्ष्यत इति लक्षणमिति) कर्मसाधनस्य लक्षणशब्दस्य, तच्च लक्षणं वस्तुस्वभावः, स्वरूपमर्थः प्रमेयमिति पर्यायाः, तत्पुनर्द्विरूपं परिच्छेद्यं द्वाभ्यां प्रमाणाभ्यां परिच्छेद्यत्वात्, प्रमाणपरिच्छेदकं प्रमेयं परिच्छेद्यमित्यर्थः, यस्माल्लोके दृष्टं प्रमेयाधिगमनिमित्तं प्रमाणम्, हि शब्दस्य हेत्वर्थत्वात् । प्रमेयाधिगमनिमित्तं हि प्रमाणमिति, नोचेत् 'अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः, दानं दद्याद्धर्मकामः' इत्येवमाद्यागमवचनदृष्टार्थं प्रसक्तं स्यान्न चैवमतो दृष्टार्थमेव, तदुपलम्भकत्वात्, उपलम्भस्य द्विविधस्य दृष्टत्वात्, न च प्रमाणयोर्विषयसङ्कर इति प्रागुक्तयुक्तिको विविक्तविषयतां दर्शयति, इतिशब्दः प्रदर्शने, एतावानत्र संक्षेपेणार्थस्थितिन्तरपरो ग्रन्थ इति सूचयति । 15

इदानीं व्यवस्थितार्थोपसंहारार्थमिदं वाक्यमाह— 20

अधिगम्यस्य द्वित्वाल्लक्षणशब्दोऽर्थपर्यायवाची नेन्द्रियमात्र इति स्थिते प्रत्यक्षानुमानयोः स्वरूपाभावः स्ववचनविरोधश्च दोषाः स्वार्थे सामान्यगोचरमिति ब्रुवत इति स्थितम् ।

इति मा मंस्था इति । प्रमेयद्वित्वादिति यदि प्रमेयद्वैविध्यमन्तरेण प्रमाणद्वैविध्यं सम्भवति प्रमेयभेदाप्रत्ययस्य प्रमाणभेदहेतोरभावात् प्रमाणं द्विविधमेव यदि स्वलक्षणसामान्यलक्षणाभ्यामन्यत् प्रमेयं प्रसिद्धमिति भावः । प्रमाणसंख्यानिरूपणे त्वयाख्यातमिति । [illegible] प्रमाणेन पिण्डं पिण्डं [illegible] तु च 25 [illegible] पुनः [illegible] प्रसङ्गेन [illegible] सामान्यस्यानुमानेन [illegible] इति भावः । [illegible] कथं पुनरिति [illegible] इत्यर्थः [illegible] कर्मसाधनत्वं [illegible] वस्तुस्वभावः प्रत्यक्षेणानु मानेन [illegible] द्विविधः [illegible] प्रमेयमिति [illegible] सामान्यविशेषरूपेणार्थस्य द्वैवि ध्यात् [illegible] प्रमाणमपि द्विविधमेव [illegible] प्रमाणान्तरं [illegible] कथं स्वार्थे सामान्य- 30 गोचरं प्रत्यक्षमनुमानं वा स्यादिति भावः । नोचेदिति [illegible] स्याच्चैवमपि [illegible] प्रसक्तं दृष्टार्थमेवेति भावः । न एवेन्द्रियमात्र च एवार्थो लक्षण इति न [illegible] किन्तु वस्तुस्वभावो [illegible] च द्विविधः प्रमाणद्वैविध्यादित्याशयेनाह—अधिगम्यस्येति । तच्च [illegible]—प्रत्यक्षानुमानयोरिति । [illegible]

एवमवस्थिते सामान्यगोचरस्यानुमानार्थेन भवितव्यम्, ततः स्वार्थे सामान्यगोचरमित्येतदपि युज्यते। न हि तादात्म्यस्वार्थेऽस्य सामान्यस्य सम्बन्धोऽस्ति, नापि सामान्यस्य स्वार्थस्य भाव इति।

(अधिगन्तव्यस्य द्विरूपत्वादिति), अधिगमनिमित्तं द्विरूपमित्येव व्यवस्थापिते प्रत्यक्षस्योऽ- र्थपर्यायवाची नेन्द्रियप्रमाण इति, विशेषार्थः प्राक् कृतः, इत्येतस्मिन्नर्थे स्थिते प्रत्यक्षानुमानयोः स्वरू- पाभावः स्ववचनविरोधश्च दोषाः स्वार्थे सामान्यगोचरमिति ब्रुवतः मोक्षविधिनेति स्थितम्, पुनश्चाक्- दोषः एवमवस्थिते (इत्यादि)।

मा भूदेष दोष इति—

तस्मिन्नेव सामान्ये स्वविषये स्वार्थे प्रत्यक्षं ज्ञानमुत्पद्यत इति चेत्तत एव सामान्यमेव स्वविषयः, स्वलक्षणं नास्त्यतो लक्षणद्वयं नास्ति, एकमेवानुमानं प्रमाणं स्यात्, ततश्च प्रमे- यप्रमाणद्वित्वावधारणकल्पना व्यर्था, प्रमाणयोर्वा विषयसङ्करः प्राप्तः।

(तस्मिन्नेवेति) अतः—पारिभाषिकासाधारणस्वलक्षणविषयाभावादेव वक्ष्यमाणे लक्षणद्वयं नास्ति, एकमेव—सामान्यलक्षणविषयमात्रविषयमेकमेवानुमानं प्रमाणं स्यात्, ततश्च प्रमेयप्रमाणद्वि- त्वावधारणकल्पना व्यर्था। मा भूत्प्रमाणवैयर्थ्यमिति स्वार्थे सामान्ये च प्रत्यक्षं प्राप्तं तथानुमान- मेवेति प्रमाणयोर्वा विषयसङ्करः प्राप्तः, प्रत्यक्षस्यैकस्य ज्ञानस्य व्यर्थता वा।

प्रत्यक्षमपि वा परपरिकल्पितमनुमानमेव एव स्यात् अनेकार्थजनितसामान्यगोचररू- पादिप्रकारपरिग्रहात्, स्वयैवोक्तं हि तत्रानेकार्थजन्यत्वात् स्वार्थे सामान्यगोचरमिति। धूम- कृतकत्वलिङ्गजनितज्ञानवत्, एतस्मादेव हेतोरस्वलक्षणविषयत्वप्रसङ्गोऽप्यत्र।

(प्रत्यक्षमपीति) प्रत्यक्षमपि वा परपरिकल्पितमनुमानमेव एव स्यात्, कस्माद्धेतोः? अने- कार्थजनितसामान्यगोचररूपादिप्रकारपरिग्रहात्। मा भूदसिद्धोऽयं हेतुरिति, स्वयैवोक्तं हि तत्रा- नेकार्थजन्यत्वात् स्वार्थे सामान्यगोचरमिति, अनेकेन भिन्नेनार्थेनाभिन्नमेकं सामान्यं रूपं रस इत्यादि प्रकारं परिगृह्णोत्पद्यमानं ज्ञानं तेन जनितं तत्तस्मादनेकार्थजनितसामान्यगोचररूपादिप्रकारपरिग्र- हस्य ज्ञानस्य, को दृष्टान्तः? धूमकृतकत्वलिङ्गजनितज्ञानवत्, धूमादयोऽभिर्व्यक्ताग्न्योऽत्र अग्न्यादि- लिङ्गजनितयोरभिन्नज्ञानयोरपि स्वरूपतोऽनुमानत्वाभेदः, एवं रूपादिपूत्पद्यमानानां प्रत्यक्षाभिमता- नामनुमानत्वाभेदः एतस्मादेव हेतोरस्वलक्षणविषयत्वम् अस्वलक्षणविषयं प्रत्यक्षमनेकार्थजनितसामा-

---

न्ययोः प्रत्यक्षविषयत्वेऽनुमानाभावः अनुमानविषयत्वे प्रत्यक्षाभावः प्राप्त इति तथा [illegible] सामान्यविषयत्व- [illegible] न [illegible] स्वार्थे सामान्यगोचरमिति विरुद्धं वचनमिति भावः। एवमवस्थित इति एवं प्रमाणभेदेन विषयभेदे व्यवस्थिते सति स्वार्थः सामान्यगोचरत्वात्ततोऽनुमेय इत्यर्थः। प्रत्यक्षलक्षणयोः [illegible] प्रत्यक्षज्ञानवत्त्वे दोषमाह—तस्मिन्नेवेति। एकेति—[illegible] प्रत्यक्षमनुमानमेव [illegible]। अनेकार्थजन्यत्वात् स्वयैवोक्तमिति। अनुमानत्वाभेद इति प्रत्यक्षानुमानयोः [illegible] सामान्यगोचर[illegible] प्रत्यक्षमेवाह—एतस्मादेव हेतोरिति।

न्यगोचरत्वादिप्रकारपरिग्रहादनुमानवत्, उभयत्रेत्यनेनानुमानेऽप्यस्वलक्षणविषयत्व तत एव हेतोर नन्तरमाविप्रसञ्जनवत् ।

अथवोभयत्रेति स्वलक्षणे सामान्यलक्षणे चास्वलक्षणविषयत्वम्, अनेकैकीभावात्, समुदायवत्, सामान्यमपि न स्वलक्षणमत एवानन्तरोक्तसमुदायवत् । सामान्यास्वलक्षणत्व सिद्धं साध्यत इति चेन्न, स्वार्थ एव सामान्यगोचरमिति वचनात् स्वार्थत्वेनाभ्युपगतत्वात् । 5

अथवोभयत्रेति स्वलक्षणे सामान्यलक्षणे चास्वलक्षणविषयत्वम्, कथं ? स्वलक्षणामि मतमस्वलक्षणमनेकैकीभावात् समुदायवत्तथा सामान्यमपि न स्वलक्षणमत एवानन्तरोक्तसमुदायवत् । सामान्यास्वलक्षणत्व सिद्धं साध्यत इति चेन्न, स्वार्थ एव सामान्यगोचरमिति वचनात् स्वार्थत्वेना-भ्युपगतत्वादिति ।

अवश्यञ्चैतदेवमभ्युपगन्तव्यं यतश्शमीशाखापत्रसंघातविशेषदर्शनोदाहरणेन च 10 स्फुटमेव दर्शितमप्रत्यक्षत्वमनुमानत्वमप्रमाणत्वमस्वलक्षणविषयत्वं विपर्यसङ्कर इत्येवमादिदो षजातम्, अनेकैकत्वापत्तिसामान्यगोचरस्वलक्षण एवार्थः प्रत्यक्षस्येत्येषा भवत आशंसा चेन्न, आरात्परान्त्यमध्यवर्णप्रमाणसंस्थानविविक्तवृत्त्यवयवपत्रविशेषस्वलक्षणसामान्यात्मकत्वात् ।

(अवश्यमिति) अनेकैकत्वापत्तिसामान्यं गोचरः, स एव स्वलक्षणः—सामान्यगोचर एव स्वलक्षणः, असावेवार्थः प्रत्यक्षस्यैषा भवत आशंसा चेन्न, आरात्परान्त्यमध्येत्यादि यावत्स्वलक्षण 15 विषयसामान्यात्मकत्वात्,—नैवमुपपद्यते पूर्वापरादिपरस्परविविक्तावयवपत्रविषयसामान्यात्मकत्वात्, आरादन्त्याः, परान्त्याः, मध्याः, नीलप्रकर्षादिधर्मैः, ह्रस्वदीर्घत्वमहत्त्वादिप्रमाणं वृत्तादिसंस्थानञ्च तैर्विविक्ता वृत्तयोऽवयवाश्च येषां पत्रविशेषाणां ते विविक्तवृत्त्यवयवपत्रविशेषास्त एव स्वलक्षणाः विषयोऽस्य सामान्यस्य तत् स्वलक्षणविषयसामान्यमात्मा स्वरूपमस्य तद्भावः सामान्यात्मकत्वं तस्मात् सामान्यात्मकत्वात् । एतदुक्तं भवति, देशाकृतिविषयोवर्णप्रमाणसंस्थानादिभिरन्योन्यविशिष्टानां स्वल- 20 क्षणानामेव सामान्यात्मकत्वं नान्यत्सामान्यमस्त्यतोऽनुपपन्नमनेकैकत्वापत्तिसामान्यगोचरस्वलक्षण एवार्थ इति ।

ननूक्तमनेकैकत्वापत्तिसामान्यगोचरमिति तन्न, यस्मान्न च सङ्घातः कश्चिदस्ति, न च परिणामान्तरम्, तेषामनारब्धस्वलक्षणकार्यत्वात्, एवमणुष्वपि तथा, तस्मान्न स्वार्थे सामान्यगोचरं ज्ञानमिति । 25

स्वलक्षणत्वेनाभिमतं स्वलक्षणमपि वस्तुतो न स्वलक्षणमित्याह—अथ वेति । अथोभयमाह—स्वलक्षणाभिमतमिति अनेकैकीभावात्—अनेकेषां परमाणूनामवयवानामेकत्वेन भवनादित्यर्थः सामान्यमपि न स्वलक्षणमित्याह—सामान्यमपीति ननु सामान्यस्यास्वलक्षणत्वं सिद्धमेव साध्यत इत्याशङ्कते सामान्येति । स्वार्थत्वेनेति, सामान्यगोचरत्वेन स्वार्थत्वे-नाभ्युपगतत्वात् स्वलक्षणत्वं सिद्धमिति भावः । अनेकार्थमन्यत्सर्वं सामान्यगोचरमसत्प्रत्यक्षमित्यादिकं त्वयाऽवश्यमभ्यु-पेयमित्याह—अवश्यञ्चैतदिति, यतोऽनेकार्थमन्यत्सर्वं सामान्यगोचरमित्यत्र प्रत्यक्षदोषोदाहरणेन शमीशाखापत्रेषु 30 स्पष्टं प्रदर्शितम् तत्प्रत्यक्षस्यानुमानत्वादिदोषजातं विषयसङ्करश्च प्रत्यक्षानुमानयोर्यथा । आरादिति अवयवविभागमभ्यास्य-न्यादिदेशादिव्यवस्थाः पत्रविशेषा एव स्वलक्षणाः सामान्यात्मत्वञ्च सामान्यविशेषसामान्यमस्ति तत्सामान्यमेवाक्षेपेण, न तु त्वयाभ्युपगम्यमभ्युपगम्य इति सत्यमस्वाभिमिति भावः । ननूक्तमिति अनेकैकत्वाभावादेकत्वात् सम्मतं व्यतिरेके-

(ननूक्तमिति) भवत्सामान्यवादी, न च परिमाणान्तरं वस्त्वतिरिक्तं त्वन्मतेन, कस्मा-द्धेतोः ? तेषां–पत्राणामनारम्भकत्वलक्षणकार्यत्वात्, न हि पत्रविशेषैरारब्धं किञ्चित्कार्यान्तरमस्ति, त एव ह्यनारम्भकलक्षणाः पत्रविशेषाः सन्निधाय कार्यीभूताः, तस्मान्न तेष्वन्यत्सामान्यमस्ति, एवमणु-ष्वपि–परमाणुष्वपि, तथा–न किञ्चित्सामान्यमस्ति, तस्मान्न स्वार्थे सामान्यगोचरं ज्ञानमिति ।

5 यदपि चोक्तमनेकद्रव्योत्पाद्यत्वात्तत्स्वायतने सामान्यगोचरमित्युच्यते, न तु भिन्नेष्व-भेदकल्पनादिति, साऽपि त्वदिष्टा नोपपद्यते, न हि तदनेकद्रव्योत्पाद्यम्, किन्तु समयात्, न च समयः सामान्यम्, ततो न स रूपादिभ्यो भेदेन कश्चिदस्ति, अत एव न प्रत्यय-स्यालम्बनं युज्यते, अभूतत्वाद्वन्ध्यापुत्रवत् ।

(यदपीति) साऽपि–सामान्यगोचरताऽपि च न घटते, यस्मान्न तदनेकद्रव्योत्पाद्यम्, कुतस्त-
10 र्ह्युत्पद्यते ? समयात्, न च समयः सामान्यम्, तस्मान्न च स रूपादिभ्यो भेदेन कश्चिदस्ति रूपादि-समयः, अत एव न प्रत्ययस्यालम्बनं युज्यते, प्रत्ययो ज्ञानम् । किं कारणम् ? अभूतत्वाद्वन्ध्यापुत्रवत् ।

स्यादाशङ्का आभासज्ञानोत्पत्तेरालम्बनं भविष्यति समुदायोऽकारणे सत्यपि, एतत् कुतः ? अकारणत्वादेवालम्बनत्वाभावे का कथाऽऽभासार्थस्येत्यत आह–

अनालम्बनत्वाच्चाभासार्थमपि तन्नास्ति, वन्ध्यापुत्रस्यानाभासवत्, स्वाभासं हि यस्य
15 ज्ञानेन स्वाभावावभासः, असत्त्वादनात्मकत्वात् कुत आभासविज्ञापनम् ?

(अनालम्बनत्वाच्चेति) अनालम्बनत्वाच्चाभासार्थमपि तन्नास्ति, किमिव ? वन्ध्यापुत्र-स्यानाभासवत्, यथा असत्त्वादनालम्बनं वन्ध्यापुत्रः, अनालम्बनत्वाच्चानाभासः, तथा समय इति, स्वाभासं हीत्यादि, विषयो हि नाम यस्य ज्ञानेन स्वभावावभास इति लक्षणोपपत्तिरेवात्र व्यापार्यते, वस्तुनः कुतः ? असत्त्वादनात्मकत्वात्, यस्त्वात्मना स्वभावेनासिद्धः स न विषयः स्वाज्ञानस्येति,
20 का युक्तिः ? असत्त्वात्तत्सामान्यस्यात् परमार्थसत्त्वाभावात् कुत आभासविज्ञापनम्,–परमार्थोपपत्त्या विज्ञापनम्, विज्ञप्तिर्युक्तिरिति पर्यायात्, दूर एवत मात्वीत्यर्थः ।

एवं तर्हि स्वे तु परमाणवः आरभमानस्ते विषमतो यान्तु भेदमुच्यते, ते नाभासमुत्पादयन्ति

[illegible] एव इत्य तत एव ग्रहणं । येन कार्यान्तरमारभ्यते तत्रापि तेषां विशेषाः कार्यान्तरस्य सामान्य-मस्ति, न तथा पत्रविशेषैः कार्यान्तरमारब्धं किन्तु त एव [illegible] कार्यीभूताः अतो नान्यत् सामान्यमस्तीत्येवं परमाणुष्वपि
20 सामान्यमिति भावः । नोपपद्यत इति [illegible] सामान्यगोचरत्वात्प्रसिद्धं तज्ज्ञानं [illegible] न [illegible] ततोऽपि न रूपादिभ्यो भेदेन कश्चिदस्ति न वा समयः सामान्यम्, अत एवाभूतत्वात् [illegible] न [illegible] भवितुमर्हति [illegible] । [illegible] कारणं [illegible] नास्ति विषय [illegible] समुदायात्मकत्वात् [illegible] युज्यत [illegible] इत्याह [illegible] । एतत् कुत इति [illegible]
30 [illegible] । [illegible] नास्ति [illegible] वन्ध्यापुत्रवदिति न [illegible] अनालम्बन-त्वाच्चेति [illegible] ज्ञानं स एव विषय इति तथाभिमतम्, [illegible] नास्ति परमार्थ[illegible] भावात् अत एवं [illegible] इति न [illegible] विषय इत्याह–स्वाभासं हीत्यादीति । परमाणवोऽप्यतीन्द्रियत्वा[illegible] [illegible] एवं तर्हीति परमाणवं

चुमलमतीन्द्रियत्वादतीन्द्रियत्वं निराभासत्वाद्विषयवदिति प्रत्यक्षज्ञानं नोत्पद्यते निरालम्बनत्वात्, खपुष्पवत् ।

(एवं तर्हीति) इतिशब्द उपसंहारे, इतीत्थमनालम्बनत्व सञ्चयत्वाणूनाञ्च सिद्धं प्रत्यक्षता नस्य, तस्मात् प्रत्यक्षज्ञान नोत्पद्यते निरालम्बनत्वात्, खपुष्पवत् ।

अतः प्रत्यक्षस्याभावे स्ववचनाभ्युपेक्षाक्षेपदुस्तरविरोधप्रस्तुतेश्च कल्पनापोढं प्रत्यक्षमि 5
त्येतल्लक्षणमनर्थकं स्यात्, तस्मिन्नभ्युपेतेऽपि तु सञ्चितालम्बनप्रत्ययत्वेनैवास्य प्रत्यक्षता सिध्यति, स्वमतेनैव तदाभासं, कल्पनात्मकत्वात् ।

(अत इति) अतः प्रत्यक्षस्य निरालम्बनस्य खपुष्पवदनुपपत्तेरुक्तोपपत्तिविधिना कल्पनापोढस्य सविषयस्य प्रत्यक्षस्य ज्ञानस्य वाऽभावे प्रतिपादिते स्ववचनाभ्युपेक्षाक्षेपदुस्तरविरोधप्रस्तुतेश्च कल्पनापोढं प्रत्यक्षमित्येतल्लक्षणमनर्थकं स्याल्लक्ष्यस्याभावात् परविपाकस्य कुण्ठतीक्ष्णादिनिर्देशवत्, 10
अभ्युपेतेऽपि तु विषये दोषः, स चाभ्युपगम्यमानोऽपि विषयः सञ्चय एव सम्भाव्येत, न परमाणवोऽतीन्द्रियत्वात् स चालम्बनप्रत्ययो ज्ञानस्य सञ्चयस्तस्मिन्नभ्युपेतेऽपि तु सञ्चितालम्बनप्रत्ययत्वेनैवास्य प्रत्यक्षता सिध्यति, स्वमतेनैव तदाभासत्वात्, तदाभासत्व कल्पनात्मकत्वात् ।

उक्ता च कल्पनात्मकता 'तदुभयमपि भ्रान्तिज्ञानात्मकत्वात्, भ्रान्तिः संज्ञासंख्यासंस्थानवर्णान्यथाकल्पनात्, मृगतृष्णिकाप्रत्ययवद्विचन्द्रप्रत्ययवदलातचक्रप्रत्ययवत् कामलोपहतचक्षुषो नीलकपीतप्रत्ययवदि'ति । 15

(उक्ता चेति) संज्ञा च संख्या च संस्थानञ्च वर्णश्च तेषां तेषामन्यथाकल्पनादन्यथाप्रतिपत्तिरेव ते कल्पनाऽभिमता, संज्ञासंख्यासंस्थानवर्णानामन्यथाप्रतिपत्तेर्मृगतृष्णिकाप्रत्ययवद्विचन्द्रप्रत्ययवदलातचक्रप्रत्ययवत् कामलोपहतचक्षुषो नीलरूपपीतप्रत्ययवदिति यथासंख्य दृष्टान्ताः, यथाक्रमञ्च हेत्वोर्भ्रान्तिज्ञानात्मकत्वे साध्ये, तस्य प्रत्यक्षत्वाभावे साध्ये तत्समर्थनार्थं उत्तरो ग्रन्थः । 20

तदर्थमुपसंहृत्यान्ते साधनम् 'अत इदं नैव प्रत्यक्षम्, अतथाभूतार्थाध्यारोपात्मकत्वात्, भ्रान्तिवत्, अथवा तत एव हेतोः संवृतिसंज्ञानवदप्रत्यक्षम्', तद्व्याख्या यथा–

परमार्थतः सत्त्वात् तमात्मन्यर्पयन् ज्ञानं तदाकारमवभासयतीति परमाणुश्च विषयः स्यादालम्बनत्वं स्यादिति भावः । नालम्बनता तेषामतीन्द्रियत्वादित्याह–तेनाभासत्वमिति । एवञ्च कल्पनापोढं प्रत्यक्षमित्यलक्षणम्, कल्पनात्मकत्वात् प्रत्यक्षस्य निरालम्बनत्वाच्च स्ववचनाभ्युपेक्षाक्षेपदुस्तरविरोधप्रस्तुतेश्च परविपाकस्य कुण्ठतीक्ष्णादिनिर्देशवदिदमनर्थकत्वं सावयुतिरित्याह–अत इत्यादिना 25
तेनैव वचनेन पूर्वापरेण प्रस्तुयमानेन दुस्तरस्य विरोधस्य प्रसञ्जितत्वं । आलम्बनमभ्युपेत्य विषयमभ्युपेत्यापि दोषमभिधत्ते तस्मिन्नभ्युपेतेऽपि स्थिति स च विषयः सञ्चय एव वाच्यो न तु परमाणुरतीन्द्रियत्वात्, एवञ्च तत् प्रत्यक्षं सञ्चितालम्बनत्वं वाच्यम्, स च प्रत्यक्षाभास एव स्वमतेन कल्पनात्मकत्वात्, कल्पनात्मकत्वं च प्रत्यक्षत्वविरुद्धमिति भावः । कथं तस्य कल्पनात्मकत्वमित्यत आह–उक्ता चेति संज्ञासंख्येति मृगतृष्णिकाप्रत्ययः सलिलाद्यन्यथाप्रतिपत्तिरूप उदकादि मृगतृष्णिकायां जलबुद्धेः । द्विचन्द्रप्रत्ययः एकस्यान्यथाप्रतिपत्तिरूपः चन्द्रस्यैकत्वात्, अलातचक्रप्रत्ययः संस्थानेनान्यथाप्रतिपत्तिरूपः अलीक- 30
चक्रस्य चक्राकारत्वाभावात् नीलरूपे पीतप्रत्ययो वर्णेनान्यथाप्रतिपत्तिरूपः चक्षुर्गतपीतत्वात्मा अन्यत्र विभ्रमात्, तदर्थमुप संहृत्येति । अन्ते–पूर्वपक्षिणो बौद्धस्याभिधर्मकोषे प्रत्यक्षविज्ञानमित्येवमञ्जरयान्ते इत्यर्थं । अत्रापि तद्व्याख्यानुपलम्भेन स्वधुमूलस्यासम्भवविवेकः कर्तुमसमर्थाः संदृब्ध इति सुधीभिर्मीमांस्यम् । अतथाभूतेति, अस्याकारं हि अध्यारोपितं वस्तु तत्र तथात्वं समारोप्यते समारोप्यमाणं हि प्रत्यक्षमसाधारणम् तथा चातथाभूतार्थाध्यारोपात्मकत्वात् भ्रान्तिज्ञानमिव

गोपालेत्यादिना दृष्टान्तं समर्थ्य तथा संवृतिसतीत्यादिना दार्ष्टान्तिकसमर्थनम्। संवृतिल क्षणे ज्ञापकमाह 'यस्मिन् भिन्न' इति श्लोकः।

(तद्वदिति), भ्रान्तिवत्—मायास्वप्न मीरजलपयावनरथमारिमकमेघ क्रियाभ्रान्ति मुक्त मोक्षचतुर्विधभ्रान्तिवत्, यथमयत्तु व्यवहारप्रसिद्धस्य परमाणुनीलस्वभावस्य सर्वज्ञात्वभामूतार्थप्र 5 परिसाधर्म्यात्।

यस्मिन् घटे भिन्ने कपालशकलशर्करादिविभागेन घटाभिमताद्वस्तुनोऽन्येष्वपो कपालादिषु न घटबुद्धिरस्ति, तदभावे तद्रूपाभावात्, अङ्कुराभावे मुष्टिबुद्धिवत्, अतोऽ ङ्गुल्यतिरेकेण मुष्ट्यभाववत् कपालादिव्यतिरेकेण घटाभाव इति संवृतिसन् घटः, एवं क्रि सम्भवे क्रियया पोहे। यत्रापि क्रियया पोहो न सम्भवति तत्रापि धियापोहेऽन्येषां रूपादी 10 घटस्य समुदायाच्च तद्बुद्धिरस्ति, रूपादिसमुदायस्य च परमाणुरूपाद्यपोहे न तद्बुद्धिरर्व वर्तते दृष्टान्तोऽम्बुवत्, एकस्मिन्नपि जलबिन्दौ जलबुद्धिदर्शनात्, रूपादिषु पुनर्बुद्ध्याऽ हेषु न तोयबुद्धिरस्तीत्येतत्संवृतिसतो लक्षणम्। अथवा यस्मिन् घटे भिन्नेऽवयवशो तद्बुद्धिर्भवति तद्घटवत्संवृतिसत्, यत्र चाम्बुबुद्ध्याऽन्योन्तरापोहे न तद्बुद्धिरर्थान्तरनिर्भ रूपस्य वस्तुनः स्वरूपाभावादभिलाप्यादिनिवृत्तिमात्रं व्यवहारप्रसिद्धत्वात्तदपि संवृतिसत् 15 परमार्थसदन्यथा, एतद्विपरीतलक्षणम्, तस्य एव विविक्तरूपं पद्यते रूपं रस इत्यादि प रमार्थसत् प्रत्यक्षगोचरमिति'। एतदपि परमार्थसद्वित्यभिमतं संवृतिसल्लक्षणानतिवृत्तेरस यथोक्तविधिना। यथा रज्जौ सर्प इति ज्ञानं, तदर्शी तत्रापि सर्पवत्सत्त्वविभ्रम इ प्रत्यक्षं नीलादिविषयं चक्षुरादिविज्ञानं शाक्यपुत्रीय भ्रान्तिवदिति।

(यस्मिन्निति) (अपरेषेति) यथोक्तविधिना संवृतिसदेव सर्वमपीत्यत्रापि ज्ञापकोदाह 20 वस्तुतायामिहिते रज्जौ सर्प इति ज्ञानम्, तावदेव रज्जौ सर्प इति विपर्ययज्ञानं भवति यावद दाविभिर्विशेषलिङ्गादर्शनम्। विशेषतस्तु तद्व्यापारयदृष्टौ सत्यां यादृक् सर्पदर्शनं यावदेऽनर्थक सापि स्मृतुद्धिन्नयावे दृष्टौ सत्यां यथा सर्प इति ज्ञानमनर्थकं तथाभार्थिका, तद् आह—यथ तत्रापि सर्पवद्बुद्धिभ्रम इति। एवमन्यथा कल्पितया सर्पविण्डज्ञानानां संवृतिसद्विषयत्वेति सम्पूर्ण

लघुर्व प्रत्यक्षमपि नैव प्रमाणं वस्तितामप्रमाणमसत्यतैवेत्यक प्रमाणत्वादिति भावः। यस्मिन् भिन्न इति 'यस्मिन् भिन्ने 25 तद्बुद्धिरन्यापोहे धियाऽपि च। घटाम्बुवत्संवृतिसत् परमार्थसदन्यथा' इति कारिका। तमेवं कारिका व्याख्याति—यस्मिन् भिन्न इति। एवं क्रियासम्भव इति यत्र क्रियया मुद्गराभिघातनिर्देशेन अवयवविभागेन भेदे सति न तद्बुद्धि र्भवत्यत्याख्यानं कृतम्, यत्र क्रियया भेदः कर्तुं न शक्यते तत्राह—यत्रापीति द्वितीयचरणव्याख्येयम्, बुद्ध्या भ दे रूपादिव्यपोहेऽपि तदा तद्बुद्धिर्भिद्यते रूपे च परमाणुर्भागेऽपि रूपबुद्धिः भवत्येव एव अतदन्यपरमार्थसदि व्यावृत्तस्य जलेऽपि जलबिन्दौ जलबुद्धिरस्त्येव सदा यथेति यस्य भेदस्य क्रियया बुद्ध्या वा न कर्तुं श 30 किन्तु सतो विविधं तत्त्वं सत् तदेव परमार्थसदित्यर्थः। यद्रूपस्य परमार्थसत्त्वेनाभिमत तदपि भेदाभिधिना संवृतिस त्वमाह—एतदपीति। अभिलापैव प्रत्यक्षाभिमतस्य बुद्ध्या भेदे परमाणोरेकस्वभावत्वा न रूपोऽपीति इतिरर्थ परमाणुरपि व्यतिरेकेति भावः। तद्व्यापारयदृष्टौ सत्यामिति रज्जुरेव यदा सर्प इत्यनुपलम्भे दृष्टे व्यक्तिर त्वेन रज्जुबुद्धिरुत्पद्यते भवति यस्य विवेकेन रज्जुव्यवस्थितं भवतीत्याह—तत्रापीति तद्व्यवस्थितेति विवेकाद

प्रसक्तं नीलमिति विषयं चक्षुरादिविज्ञान साक्षात्पुत्रीयं भ्रान्तिचमिति । एव तावत्कल्पनापोढप्रत्यक्षलक्षण-सन्निहितालम्बनमपञ्चविज्ञानकायमन्वविरोधोद्भावनचोद्योपक्रमाभावपरिहारार्थमानेकार्थजन्यस्वार्थसामान्य गोचरवाक्यस्य समसङ्गो दोषोऽभिहितः ।

अधुना यदेतदनेकरूपेष्वाविमन्यचोद्यप्रारोऽस्यात्कल्पनात्मकत्वपरिहारार्थं यथोक्तमायतनस्य धण प्रतीति तत्कथमित्येतत्परिहारार्थस्य तस्य वाक्यस्य दोष वक्तुकामः परपक्षमेव तावत् प्रत्युच्चारयन् व्याचष्टे सूरिष्टीकाकारलिखित लिखम्—

यावदेकाकारपरिकल्पनादिति, उत्तरन्त्वत्राप्यनेकार्थविषयैकप्रत्ययत्वात्—तेषु परमाणुषु प्रत्येकमतीन्द्रियेषु समुदितेष्वसमुदितेषु वा प्रत्ययाभावात्तत्समूहोऽनेकार्थविषयः स एवैकः प्रत्ययः, समूहालम्बनतदाभासज्ञानोत्पत्त्यभ्युपगमात्, अर्थमेवविषयज्ञानाभ्युपगमे च 'विजानाति न विज्ञान'मित्यादि विरुध्येत, तस्मादेकप्रत्ययोऽनेकार्थविषय एकार्थकल्पस्तत एव सामान्यकल्पस्तदतद्विषयतया तदतद्भूतसामान्यगोचरः ततश्चास्वलक्षणो विषयः, अतएव संवृतिसत्त्वयतस्मात् कल्पनात्मको निर्देश्यश्चेत्येवमाद्यस्माभिः प्राक् प्रक्रान्तं तत्सुतराम्, शेषं त्वयैव भावितमनेकार्थजन्यत्वात् स्वार्थे सामान्यगोचरमिति परिहारं ब्रुवता ।

(यावदिति), गतार्थम्, उत्तरं त्वत्रापि, अपिशब्दात् पूर्वस्मिन्नर्थविकल्पे व्याख्याता दोषा-स्तेऽत्रापि सम्भवन्ति, कथमिति चेत् ? अनेकार्थविषयैकप्रत्ययत्वात्, अनेकोऽर्थः परमाणवः, तद्विषय एक इति प्रत्ययः, सोऽनेकार्थविषयैकप्रत्ययः, तद्भावादनेकार्थविषयैकप्रत्ययत्वात् । (अस्वलक्षणो विषयः) त एव हि परमाणवः स्वलक्षणम्, न तत्समूहः सामान्यत्वात्, अत एव संवृतिसत्त्वयः सः, तस्मात्—अस्वलक्षणविषयत्वात् ।

किञ्चान्यत्—

भवदभिमतप्रत्यक्षस्याप्रत्यक्षत्वसाधने च द्वे अनेकार्थजन्यत्वात् स्वार्थे सामान्यगोचर त्वादिति क्लेशेनोपनीते त्वयैव ।

(भवदिति) मा भूत् स्वाभ्युपगमदोषव्यवस्थितिरित्युक्ते कुशाग्रमनतर्कगम्ये न स्फुटे, कतमे द्वे ? अनेकार्थजन्यत्वात्, स्वार्थे सामान्यगोचरत्वादिति चैते द्वे ।

इत्यर्थः । तत्रापि— इत्थे । एवं तावदिति कल्पनापोढं ज्ञानं प्रत्यक्षम् सन्निहितालम्बनाः पञ्च विज्ञानकाया इति मन्योरपि विरोधे चोद्यमिति तत्परिहारार्थं अनेकार्थजन्यत्वात्स्वार्थे सामान्यगोचरमिति वाक्यमुपन्यस्तम् तच्च दूषितमिति भावः । यथोक्तमनेकप्रकारमिवैकानेकाभ्यासात्कल्पितस्य [illegible] चोदिते तत्परिहारार्थमाक-[illegible] प्रतीते [illegible] न [illegible] कथं [illegible] विचारः [illegible] इति [illegible] विचार्यते यावदेकाकारेति, समूहालम्बनेति [illegible] भावः । अर्थमेवेति [illegible] इत्यर्थः । अनेकार्थविषय एकार्थकल्प इति [illegible] सामान्यगोचरो-ऽभ्युपेय इत्यर्थः [illegible] । एते द्वे इति [illegible] न च स्फुटे [illegible] इत्यर्थः ।

तत्र तावत्प्रथमं साधनम्—

तदभिमतप्रत्यक्षमप्रत्यक्षम्, अनेकार्थजन्यत्वात्, अनुमानवत्, अनुमानमपि हि पक्षधर्माद्यनेकार्थजन्यम्, ज्ञापकः स हेतुरिति चेन्न, अत्रापि तुल्यत्वात्, कारकत्वस्यानेकत्वदर्शनात् साध्यसाधनधर्माभ्यामैकान्तिकता जायते ।

5 (तदभिमतेति) दृष्टान्तेऽनुमानेऽनेकार्थजन्यत्वमसिद्धमिति मा मंस्थाः, यस्मादनुमानमपि पक्षधर्माद्यनेकार्थजन्यम्, पक्षधर्मः सपक्षानुगमो विपक्षव्यावृत्तिरित्यनेकार्थेन जन्यतेऽनुमितिज्ञानम्, तथैतदपि प्रत्यक्षमनेकपरमाण्वर्थजन्यमिति, ज्ञापकः स हेतुरिति चेत्, अयमर्थः—अनुमाने पक्षधर्मादिरनेकोऽप्यर्थो धूमत्वकृतत्वादिरुत्पत्त्यादिज्ञानस्य न कारकः, किन्तर्हि ? पूर्वसिद्धमेवाग्नि-ज्ञानादिर्न सम्बन्धं स्मारयतीति ज्ञापकः स हेतुः, इतरस्तु प्रत्यक्षज्ञानस्य कारकोऽर्थस्तस्माद्वैधर्म्यात्

10 दृष्टान्तः इत्येवमाशुक्तम्, अत्रापि तुल्यत्वात्, कारकत्वमपीत्यादि, अनुमानमिति यदुच्यते, अनुमानमपि कार्यं कारकानेकत्वादर्थाज्जायते, कस्मात् ? साध्यसाधनधर्माभ्यामैकान्तिकता, पक्षधर्मसपक्षानुगम विपक्षव्यावृत्तिमत एकान्तिकात्, अग्निमान् प्रदेशो धूमवत्त्वात् कृतीमूलकवत्, अनित्यः शब्दः कृतकत्वा-द्घटवत्, न नदीवत्ताकारणमिति कारको हेतुरेवानुमानेऽपि दर्शयेत् ।

इतर आह—

15 असन्निहितानेकार्थजन्यत्वादनुमाने नैतत्साधर्म्यमुपपद्यते, अत्रोच्यते, ननु धूमादिरपि सन्निहित एव गृहीतोऽग्न्यादिकमर्थं इव गमयतीति कारकस्याव्यभिचार उभयत्र ।

(असन्निहितेति), असन्निहितानेकार्थजन्यत्वादनुमाने नैतत्साधर्म्यमुपपद्यते कस्मात् ? अस-न्निहितानेकार्थजन्यत्वादनुमानस्य, सन्निहितानेकार्थजन्यत्वाच्च प्रत्यक्षस्य, तेषामभिन्नसन्निहितासन्निहिता-र्थविषयं अनुमानं तद्विपरीतविषयं प्रत्यक्षमिति । अत्रोच्यते नन्विति प्रसिद्धानुमापने, ननु धूमोऽपि

20 मस्तकविशिष्टप्रदेशधर्मो चक्षुर्भूतसन्निहितोऽन्वयव्यतिरेकसहितोऽग्निमत्त्वविज्ञानं प्रदेशे जनयति, अनुम-मुदायो यथा रूपविज्ञानं गमयति, अग्निर्न ज्ञानं जनयतीति विज्ञानोत्पत्तौ कारकस्याव्यभिचारादुभयत्रेति ।

हेतुभस्मयोऽसौ धूमोऽनुमाने कस्मात्पाया हेतोः, निर्विकल्पं हि ज्ञानमविपरीतमव्यपदेश्यं प्रत्य-क्षमतो वैधर्म्यो दृष्टान्त इति चेदय कथं साधनानविपरीतिर्भूमः ? हेतुभस्मयस्यार्थस्येन्द्रियाविष-

---

पक्षधर्म इति यथा [illegible] [illegible] अन्यते तथा

25 प्रत्यक्षमपि अनेकपरमाणुभिर्जन्यत इति भावः । [illegible] कारकमिति [illegible] [illegible] कारकतीति [illegible] न तु कारकः [illegible] [illegible] कारका [illegible] न तुल्य इत्याह ज्ञापकः स हेतुरिति चेदिति । [illegible] कारकहेतुरित्याह-अत्रापि तुल्यत्वादिति । न [illegible] विपक्षः । [illegible] [illegible] दृष्टान्तधर्मि[illegible]—असन्निहितेति । [illegible] साधर्म्य—[illegible]

30 धूमोऽपि [illegible]—नन्विति । [illegible] [illegible] कारकस्याव्यभिचार उभयत्रेति यथा [illegible] धूमादिरपि [illegible] एव [illegible] कारकस्याव्यभिचरितमिति भाव । उभयत्रेति प्रत्यक्षेऽनुमाने चेत्यर्थः । कस्मात्पाया हेतोरिति [illegible]

पत्त्वादिति चेन्ननु सञ्चयनहेतुप्रत्ययोऽप्यनधिपतिरिन्द्रियाविषयत्वात्, तस्मात् सर्वथा तुल्य-मुभयं कारकत्वेन। तथा स्वार्थे सामान्यगोचरत्वादनुमानवत्प्रत्यक्षमिति।

हेतुप्रत्यय इत्यादि, यावत् हेतुः प्रत्ययो निमित्तमालम्बनमित्यर्थः, असौ धूमोऽनुमाने निमित्तमनधिपतिप्रत्ययः, अन्यत्वात् हेतोः, निर्विकल्पं हि ज्ञानमधिपतिप्रत्ययं प्रत्यक्षं न तथाऽनुमा-नमतो वैधर्म्योऽत्र दृष्टान्त इति चेत्—एतच्चाशङ्क्यमपसे, अत्र परेणैवोत्तरं वाचयितुकाम आह—अत्र कथमि-त्यादि, इदमसिद्धं दृष्टान्तम्, कथं साधनानधिपतिर्धूम इत्यभ्यालम्बनमित्यर्थः। इतर आह—इन्द्रियाविष-यत्वाद्धेतुप्रत्ययस्याप्यनधिपत्यस्य। आचार्य आह—ननु सञ्चयनहेतुप्रत्ययोऽप्यनधिपतिः, इन्द्रियाविष यत्वात्,—परमाणुसञ्चय एव प्रत्यक्षेऽप्यनधिपतिः, तस्यापि हेतोरिन्द्रियाविषयत्वात्, सञ्चयस्य पर माणुव्यतिरिक्तस्यासत्त्वादिति विस्तरेण प्रागभिहितमेतत्। तस्मात् सर्वथा तुल्यमुभयं कारकत्वेनेति। तथा स्वार्थे सामान्यगोचरत्वादनुमानवत्प्रत्यक्षमित्येतच्चिह्नं साधने कारकहेतुत्वप्रतिपादनार्थः प्रपञ्च-एतस्य इत्यतिदिशति।

अनुमानं वा प्रत्यक्षं स्यात्, अनेककार्यजन्यत्वात्, स्वार्थे सामान्यगोचरत्वादिति।

अनुमानं चेत्यादि, वाशब्दो विकल्पार्थः, यदि प्रतिपादितमिव युक्तिबलात् प्रत्यक्षस्य स्वाभिमतस्यानुमानत्वं यथा, तथापि कथमदस्तन्मनसा स्वसमयप्रसिद्धमनुपालिना नेष्यते, प्रत्यक्षत्व मेवेष्यते तत्प्रत्यक्षस्यासाधर्म्यादनुमानं वा प्रत्यक्षं स्यादनेककार्यजन्यत्वात् स्वार्थे सामान्यगोचरत्वादित्ये-ताभ्यामेव हेतुभ्यां प्रत्यक्षवदित्येते अपि द्वे साधने केचनोमीते न स्फुटे इति।

किञ्चान्यदेतदात्मैव हेतुद्वयाद्विपर्ययैक्यापत्तेः प्रमाणैक्यमित्यत आह—

द्वयमप्येतदेकमेव, एकलक्षणत्वादिति प्रत्यक्षमेवैकं प्रमाणं तदुभयं स्यादनेककार्यजन्य सामान्यैकगोचरत्वात्, चक्षुरादिद्वारजन्मप्रत्यक्षभेदप्रत्यक्षवत्, अनुमानमेव वा स्यात्, तत एव कारणात्सूक्ष्मत्वाद्यनुमितान्यनित्यादिज्ञानानुमानवत्।

(द्वयमपीति) स्वसामान्यलक्षणं द्वेकमेव वस्तु विषयोऽस्य प्रमाणस्येत्युक्तविधिना प्रसक्तत्वात्। इदानीं चक्षुरन्यो: स्वगुरोस्ततोऽर्थोऽभिधान प्रत्यक्षमिति ब्रुवतो यथुत्तरमभिहित परगुणमत्सरादिष्ट चेतसा तस्यापीश्वरां परमोदासीनचेतसा तु येन केनचिदभिप्रायेण स्वमत दर्शितमेव भिन्नेन वस्तुत्व-

---

कल्पनानधिपतिप्रत्ययोऽपि तु हेतुप्रत्यय परमाणोरालम्बनात्स्वलक्षणाधिपतिप्रत्ययो निर्विकल्पकप्रत्यक्षज्ञाते तत्रालम्बनार्थो-ऽभावैकम्यमित्यर्थं। इदमसिद्धमिति साधनार्थानधिपतिर्धूम इत्यसिद्धमित्यर्थः। तदभिधानाद्युपलब्धौ चक्षुरादीनां प्रत्या-सत्त्यादिपत्यात्ततो हेतुप्रत्ययस्येन्द्रियाविषयत्वात् साधनमनधिपतिप्रत्यय इति पूर्वपक्षमति—इन्द्रियाविषयत्वादिति। परमाणुव्य-वस्थापि परमाणुव्यतिरिक्तत्वादिनिरूप्य प्रत्यक्षेऽप्यधिपतित्वमिन्द्रियाविषयत्वादित्युत्तरयति—ननु सञ्चयनहेत्विति। द्वितीय साधनमभिदधाद—तथा स्वार्थे इति। इत्थं स्वाभिमतप्रत्यक्षस्यानुमानत्वे स्वपक्षबाधनाभ्यामेवोपपादितेऽपि यदि कार्यैकमद्वे एवानुरक्तचित्तत्वात् तस्मिन् विपर्ययादिपक्षत्वात् स्वानुमानत्वं नेच्छति तत एव हेतुभ्यामनुमानमपि प्रत्यक्षं स्यादित्याह—अनुमानं वेति। प्रमाणैक्यप्रसङ्गमाह—द्वयमपीति। प्रत्यक्षस्यानुमानस्यापि कार्यकारणजन्यत्वसामान्यमेको विषयो यत इत्यर्थः। यथा चक्षुरादिद्वारजन्मनामेकप्रत्यक्षत्वमपोऽन्यथाऽनेकत्वमापद्यत प्रत्यक्षत्वं न स्यात् इत्थं प्रत्यक्षस्यैकप्रा-धान्ये। अनुमानस्यैकत्वाधारे तु यथाऽनुमितिविषयानित्यत्वानुमित्याद्यनेकानुमितिप्रमाणेऽनुमानत्वं यथा तथा प्रत्यक्षस्यापि एकत्वमनुमानत्वं स्यादिति भावः। स्वसामान्यलक्षणमिति। स्वलक्षणसामान्यलक्षणमेव वस्तु विषयः पर

प्रत्यक्षलक्षणं दूषयता, यस्य पुनरर्थो योऽस्तु सोऽस्तु किं नोऽनेन, इदमेव तावदस्तु रूपादिभ्या लम्बनार्थो वक्तव्य इति विकल्प्य विकल्पद्वये दोषजातं तदगुणे प्रत्यक्षं तथापि समानमिति प्रतिपादयिष्यन्नयचक्रकारः सविशेषं तन्मतविरोधहेतुं तद्वचनवनितमाह—

अनेकार्थजन्यत्वात् स्वार्थसामान्यगोचरतायां यथाभासं तेषु ज्ञानमुत्पद्यते, तथा च 5 आलम्बनं रूपादयः, प्रत्येकं परमाणुरूपस्य द्वयाद्यवसन्निवेशात् समुदयकृतं तदाभासत्वा-त्ताऽऽलम्बनम् ।

(अनेकार्थेति) अनेकार्थजन्यत्वात् स्वार्थसामान्यगोचरतायामित्यादि भिन्नार्थयोः तुल्यो-च्चरत्वात्, स्वार्थ इति नीलादिः स एव किल सामान्यमनेकार्थजन्यत्वात्, अनेकार्थाः परमाणवस्तज्जन्यं नीलविषयं प्रत्यक्षमत इन्द्रियस्य स्वार्थ इति, एतस्यामनेकार्थजन्यत्वात् स्वार्थसामान्यगोचरतायां यथाभासं 10 तेषु ज्ञानमुत्पद्यते तथा च आलम्बनं रूपादय इति नीलपीतादिस्तेन यथैवाभासन्ते तथैवालम्बनमपि ज्ञेयमिदम्, किं कारणं न एव नीलादिपरमाणवो आलम्बनमिति नेदुच्यते प्रत्येकं परमाणुरूपस्य द्वयाद्यवसन्निवेशात्, एकैकं प्रत्येकं परमाणूनां यन्नीलादिरूपं तस्यातीन्द्रियत्वाद्द्वयाद्यवसन्निवेशात्, तस्मात् किं प्राप्तं ? समुदयकृतं तदाभासत्वात्ताऽऽलम्बनमित्येतत् प्राप्तं, नीलादिरूपस्य तत्समुदायात्मकत्वात् ।

एवञ्च सति प्रत्यक्षार्थं एवं ज्ञायते, तद्यथा अर्थसन्निकर्षोदयं प्रति यदुत्पद्यते तज्ज्ञानं 15 प्रत्यक्षमिति ज्ञानमर्थेन विशेष्यते ।

(एवञ्चेति) एवञ्च सति—परमाणुसमुदायनीलादिनिर्भासत्वात्ताऽऽलम्बनत्वे सति प्रत्यक्षार्थं एवं ज्ञायते, यथा—अर्थसन्निकर्षोदयं प्रति यदुत्पद्यते तज्ज्ञानं प्रत्यक्षमिति ज्ञानमर्थेन विशेष्यते,—अर्थेनेन्द्रियस्य सन्निकर्षादुत्पन्नमतं ज्ञानमर्थं प्रति इत्येवः प्रत्यक्षमिति ज्ञानेऽर्थस्य विशेषणता, सन्निकर्षाद्योऽर्थं प्रति यो वर्तते इत्यर्थः स प्रत्यक्षः, अर्थेन्द्रियसन्निकर्षोदयं प्रतिवृत्तेः प्रत्यक्षमित्यस्याद्युपचरित-20 वृत्तिरर्थोऽप्येष विशेष्यत इति ।

अत्रोच्यते—

न तदुपपद्यते प्रत्यक्षम्, तस्यार्थस्याभावात्, न च सञ्चयोऽर्थः, संवृतिसत्त्वात् संवृतिसत्त्वमग्न्यत्वात्, धाम्येयवत्, अतो न सावृत्त्यपि प्रत्यय इष्यते इति सोऽर्थो न विशेषणेन विशेष्यः । तस्माज्ज्ञानत्वप्रत्यक्षस्याभ्युपगमहानिः ।

25 (नेति) एवञ्च सतीत्युक्तार्थं सञ्चयः प्रसक्तः इत्यभ्युपगम्य दूषयति—यस्मात् न सञ्चयोऽर्थः,

---

मात्रत्वं तस्य वस्तुनः न गोचरताभिति भावः । अथ तयोऽर्थादिज्ञानं प्रत्यक्षमिति तदुक्तलक्षणं दूषयता विवेन तदुपरि दर्शने प्रत्यक्षमभ्यर्थो वक्तव्य इति विकल्पद्वये विचार्य दर्शितम्, तत्रैव तदैव दूषणं तथापि प्रकृतमत इत्याह—अनेकार्थजन्यत्वात्वेति । अयं नीलादिविषयं नीलादिरेवेन्द्रियस्य स्वार्थं तदुत्तरतः स निर्भासत्वात्ताऽऽलम्बनमनेकार्थजन्यत्वात्, परमाणुरूपस्य अतीन्द्रियत्वेन द्वयाद्यवसन्निवेशाद्यात्मकमिति भाव । परमाणुसञ्चयेति परमाणूनां सञ्चयस्य एकोऽपि तस्येन निर्भास-20 तया प्रत्यक्षस्यालम्बनत्वे सति प्रत्यक्षप्रत्यक्षार्थं एवं ज्ञायत इत्यर्थः । ज्ञानमर्थेन विशेष्यत इति नीलादिनाऽर्थेन ज्ञानं विशेष्यते नीलज्ञानं पीतज्ञानमिति विषयत्वं प्रत्यक्षत्वेऽप्यनुपपन्नमित्याह—सन्निकर्षादिति । अतः प्रत्यक्षं नीलं प्रति अभिधेयमर्थेऽप्येष विशेष्यते । संवृतिसत्त्वेनार्थस्य एव तस्य ज्ञानाभावात्मकत्वं प्रत्यक्षं अतः प्रत्यक्षं निराकरणमिति कि

किं कारणं नायः सम्भय इति चेत् संवृतिसत्त्वात्, संवृतिसत्त्वमप्यसत्त्वात्, वान्ध्येयवत्, अतः-एतस्मात् कारणात् सापूर्वपश्चिमप्रलय इष्यते, यस्यां प्रलय आलम्बनप्रलय इत्यर्थः, सोऽसत्त्वात्मे ष्यते, इति हेत्वर्थे, एतस्मात् कारणात् सोऽर्थो न विशेषणेन विशेष्यः, तस्मात् विशेषण-विशेष्यत्वाभावात्, ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वाभ्युपगमहानि, ज्ञानं प्रत्यक्षमित्येवाभ्युपगतम्, विशेषणस्य विशेष्यस्य चावस्थाभावात् किं विषयं ज्ञानं प्रत्यक्षं स्यादिति दीप्यते । 5

किञ्चान्यत्—

चक्षुरादिषु ज्ञानेष्वतः स्वनिर्भासव्यतिरिक्तप्रमेयाभावः, ततश्च तैमिरिकस्य केशोन्दु-कमशकमक्षिकाद्विचन्द्रादिदर्शनवत् सा स्वसत्त्वप्रतिपत्तिरेव, तस्माचस्य ज्ञानस्याप्रत्यक्षत्वमस्य तत्कृतविज्ञानवत् तेन त्वया प्रतिज्ञातं तत्प्रत्यक्षत्वं निराक्रियते, तन्निराकरणादनुमानविरोधः ।

चक्षुरादिषु ज्ञानेष्वत इत्यादि यावदनुमानविरोधः, चक्षुरादीन्द्रियबुद्धयः स्वविषयनिर्भास 10 स्वरूपमात्रा एव, ज्ञानत्वात्, वस्तुत्वात्, सत्त्वात्, तैमिरिकादिज्ञानवत्, अतश्चक्षुरादिविज्ञानेषु स्वनिर्भासव्यतिरिक्तप्रमेयाभावः, ततश्च तैमिरिकस्य केशोन्दुकमशकमक्षिकाद्विचन्द्रादिदर्शनवत् सा स्व-सत्त्वप्रतिपत्तिरेव, असद्वस्तु सदस्त्विति प्रतिपत्तिः, तस्मात्तयोरसत्प्रतिपत्तेः—विषयप्रतिपत्तेश्चास्य ज्ञानस्याप्रत्यक्षत्वं प्रसिद्धमसत्कृतविज्ञानवत्, तेन—अप्रत्यक्षत्वेन प्रसिद्धेन त्वया प्रतिज्ञातं तत्प्रत्यक्षत्वं निराक्रियते, तन्निराकरणादनुमानविरोधः । 15

ननु प्रत्यक्षनिराकरणात् प्रत्यक्षविरोधोऽयं कथमनुमानविरोध इति, अत्रोच्यते स्वन्म तेन स्वपक्षधर्मस्य विपक्षस्योक्तानुमानेन निराकरणात्सिविकल्पकप्रत्यक्षत्वाभावात् कतमत्तत्प्रत्यक्षं येन निराक्रियेत, यद्वा निराकुर्यात् ? अतोऽनुमानविरोध एवायम् । किञ्चान्यत्, घटसत्यो-पक्षेपणमतापटत्वाद्याकारज्ञानानामपि प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गः, कथमिति चेदुच्यते यथा चात्र भवन्म तेन समानासमानानेकार्थजन्येन्द्रियस्यार्थापत्त्युत्पद्यते तदपि च तैमिरिकवदप्रमाणम्, यथा 20 द्विचन्द्रदर्शने तथा समानानेकवर्णमणिसमूहजन्येन्द्रियस्यार्थोत्पद्यमानमपि तैमिरिकवदप्रमाण स्यात्, समानानेकार्थादतथाभूतार्थान्मण्यादिसङ्घातादन्य हि तत्, यदि समानासमानाने

विषयं ज्ञानं प्रत्यक्षं स्यादिति भावः । वान्ध्येयवदिति वन्ध्यापुत्रवदित्यर्थः । स्वनिर्भासेति चक्षुरादीन्द्रियबुद्धिषु विषय-रूप एवो निभासते तन्मात्रा बुद्धय न तद्व्यतिरेकः कश्चन पदार्थोऽस्ति यथा तैमिरिकबुद्धौ निर्भासमानाः केशोन्दुकादयो द्विचन्द्रादयश्च न एतयो प्रतिपत्तिरसत्यविषयत्वादिति यत्नेन निर्भासनात् प्रतिपत्तिरेव विभिन्नमपि ज्ञानमप्रत्यक्षं स्यादिति 25 तत्प्रत्यक्षत्वं भवता निराकृतं इत्यनुमानविरोधः स्यादिति भावः । अनुमानविरोधं चादनाद्—स्वन्मतेनेति । प्रत्य-क्षत्वप्रसङ्ग विपक्षभूतस्य प्रत्यक्षस्यापि ज्ञानस्याविरोधेन निराकरणात्तथाप्यनुमानस्यैव विरोध आपन्न इति भावः । तस्यैव निर्विकल्पप्रत्यक्षमात्रं विषयः सविकल्पप्रत्यक्षम् । निराकरणार्थिनं प्रत्यक्षं प्रत्यक्षम् अतश्चाप्रतिपत्तेरसत्कृतविज्ञान-वदनुमानेन वा निराकरणादिति बोध्यम् अतश्चाप्रतिपत्तिरेव ज्ञानमिव विज्ञानमिति मानसिकमित्यर्थः । घटसत्यमिति, इत्यनुमानप्रत्यक्षविरोधस्य परस्परमसमीक्षितमित्यर्थः । अर्थं चात्र घटादिपटस्य इत्यत्र ज्ञानमुत्पद्यते यदा गौणादिप्रत्यक्षतयेत्र 30 स्यादिति न चेदुत्पत्तेर्नष्टस्य परमाणोरिन्द्रियाभिघातप्रत्यक्षत्वमभ्युपेयम्, तस्मादेकार्थजन्यत्वेऽपि नीलादि मात्रमेव अनेकार्थजन्यत्वात् अत एव न भावो न घटुनश्च किन्तु वैशेषिक त्वदभ्युपगमेऽप्युत्पन्नं ज्ञानं

कार्यात्तथाभूतार्थात् प्रज्ञप्तिसत्त्वःपरमार्थसदाकारो लभ्यत त एव हि परमार्थसन्तः परमाणवो नीलादित्वेनाभासन्त इति तद्विषयं ज्ञानं प्रत्यक्षमिष्टम्, तदा निराकृतेभ्यः सत्यपरत्वेन घटसंस्था-नाकारेभ्यः समानासमानानेकार्थसम्बन्धेन्द्रियसन्निकर्षेभ्यः प्रत्यक्षज्ञानजनकार्थसधर्मभ्यः परमार्थ-सदाकारो लप्स्यते नीलादिसद्भाववदिति घटः संयुक्तो वियुक्तः परोऽपरः स्पन्दत इत्यादिज्ञानं 5 प्रत्यक्षं स च तद्विषयः प्रत्यक्षः स्यात्, संवृतिसदालम्बनत्वान्नीलादिविज्ञानवत्, नीलादिविज्ञान तदर्थश्च न प्रत्यक्षे वा स्याताम् संवृतिसत्त्वाद्घटादिविज्ञानार्थवत्, त एव हि परमाणवो य एव घटादित्वेनाभासन्ते य एव नीलादित्वेनाभासन्त इत्येवमुभयोस्तुल्ये जनकत्वे तत्कृत घटनी-लाद्याभासज्ञानं प्रत्यक्षं न घटाद्याभासमिति ।

नन्विति, यथा चात्रैतावदिदार्थोन्विक्षुक्त्वा दृष्टान्तवत्साधर्म्येण वर्णयति—यथा चात्र भव-10 त्यनेन समानासमानानेकार्थसम्बन्धेन्द्रियसन्निकर्षात्—समानेन नीलादिवर्णेनानेकेन परमाणुसद्भावलक्षणे-नार्थेन चक्षुरिन्द्रियसन्निकर्षो भासाधारणो यस्याभिमतलक्षणसन्निकर्षः कस्मात्? तस्य तथा समानेकार्थ-सम्बन्धात् सार्थसामान्यगोचरं ज्ञानमिति यथाभ्युपगमात्समानार्थत्वेऽपरत्वात् तादृश्यपरोपबृंहणवे ज्ञानमित्यभिसंबध्यते, तदपि च तैमिरिकवदप्रमाणम्, तिमिरे भवं तैमिरिकम्, यथा द्विचन्द्रदर्शनम् तथा समानेनाप्यनेकवर्णमभिसमूहेन चक्षुरिन्द्रियसन्निकर्षो नैवकत्वाज्ज्ञानमुत्पद्यमानं तदपि च तैमिरिक-15 वदप्रमाणम्, कुतः? यस्मात् समानानेकार्थात् तथाभूतार्थान्तरस्यादिसद्भावावलम्बं—उत्पद्यते, अतथाभूतार्थत्वमस्य संवृतिसत्त्वात्, अत आह—समानासमानानेकार्थात्तथाभूतार्थात्—नीलादिसद्भावात् प्रज्ञप्तिसतः—आलम्बनात्संवृतिसतः परमार्थसदाकारो—नीलादिको लभ्यते, यतस्त एव हि परमार्थसन्तः परमाणवो नीलादित्वेनाभासन्त इति तद्विषयं ज्ञानं नीलादिप्रत्यक्षमिष्टम् । तदा निराकृतेभ्यः सत्य-परत्वेन घटसंस्थानाद्याकारेभ्यः—घटसंस्थानोत्क्षेपणसत्त्वापरत्वाद्याकारेभ्यः प्रत्यक्षज्ञानजनकैसधर्मभ्यः, कथमेव 20 साधर्म्येण सधर्मभ्य इति चेदुच्यते समानासमानानेकार्थसम्बन्धेन्द्रियसन्निकर्षेभ्य इत्यतस्सधर्मभ्यः, किमुक्तं भवति समानासमानानेकार्थतथाभूतार्थेभ्यः परमार्थसदाकारो लप्स्यते नीलादिसद्भाववदिति, अत वस्तुपसंहारं चावगमाह घटः संयुक्तो वियुक्तः परोऽपरः स्पन्दत इत्यादिज्ञानं प्रत्यक्षम्, स च तद्विषयः प्रत्यक्षः स्यात्, संवृतिसदालम्बनत्वान्नीलादिविज्ञानवत्, नीलादिविज्ञानं तदर्थश्च न प्रत्यक्षे वा स्याताम्, संवृतिसत्त्वात्, घटादिविज्ञानार्थवत् । चाक्षुषस्य विरुद्धार्थत्वादुभयत्र प्रामोत्पादकार्थो-25 विशेषः । तदुपसंहरति—त एव हि ते हि परमाणवो य एव घटादित्वेनाभासन्ते य एव च नीलादित्वेना-भासन्त इति । एवमुभयोर्नीलादिघटादिविज्ञानयोस्तुल्ये जनकत्वे तत्कृत एव नीलाद्याभासज्ञानं प्रत्यक्षं न घटाद्याभासमिति, तदभिमानारम्भत् कारणं नास्तीत्यर्थः ।

अपि तैमिरिकज्ञानवदप्रमाणम्, तथैवानेकसमानेन्द्रियसन्निकर्षेणोत्पद्यमानमपि समानैकार्थतथाभूतार्थात् प्रज्ञप्तिसत्त्वार्थोत्पन्नत्वात् । यदि तु समानानेकार्थतथाभूतार्थात् संवृतिसतो नीलादिसंभवात्तदर्थोत्पत्तिरुच्यते नीलादिज्ञानस्य परमा-30 र्थसत्त्वमपि नीलादिनाभासतैमिरकल्पनात् प्रत्यक्षमिष्यते तर्हि समानासमानानेकार्थेन्द्रियसन्निकर्षेभ्यस्तथाभूतार्थेभ्यः प्रज्ञप्तिसत्त्वमानमपि सर्वप्रमाणारं ज्ञानमपि परमार्थसत्त्वमूलेन घटसंस्थानाद्याभासत्वेनाप्यवभासनात् प्रत्यक्षं स्यात्, अन्यथाच तद्विशेष एवानेकसरैनासत्त्वे नीलादीनामभ्यपि तत्र प्रत्यक्षत्वं न स्यात्, तस्मात्तदिति अत्र । प्रत्यक्षज्ञानजनकार्थसधर्मभ्य इति, नीलादिप्रत्यक्षस्य जनकीभूतो योऽर्थः नीलादिसंघातरूपः तस्य येन

तुल्याभासासनसामर्थ्याविशेषाच्च अनैकान्तत्वविशेषमेव दर्शयति—

यथैव हि परमाणवो ज्ञानस्याकारसन्निवेशविशिष्टाः सामान्यत आभासन्ते तथा घटादिविज्ञानेष्वप्याकारविशेषेण समुदितास्त एवाभासन्ते, नान्यो घटो नामास्ति यस्तथा भासेत, तथास्थेषु रूपादिष्वेव घट इति बुद्धिः प्रवर्तते प्रज्ञप्तिश्च, एवं तथास्थेष्वेव परमाणुषु नीलादिरूपबुद्धिः प्रवर्तते प्रज्ञप्तिश्चेति । 5

यथैव हीत्यादि यावत्समुदितास्त एवाभासन्त इति, अत्र च घटापरमाण्ववयवसमुदायता च नीलप्रत्यक्षाभासत्वात्, तथास्थेषु—तेन प्रकारेण स्थितेषु । सर्वमुभयत्र तुल्यम् ।

अत्र परेणोभयोर्वैधर्म्यप्रदर्शनार्थम्—

अथोच्येत नीलादिसमुदाये नीलादिद्रव्यसदाकारो विद्यते, तदण्वात्मकत्वात्तेषाम्, अणूनां द्रव्यसत्त्वात्तत्प्रत्यक्षत्वं न्याय्यम्, न तु घटाद्याकारोऽतत्परमाणुत्वात्, तथाऽसत्त्वात् । 10

अथोच्येत नीलादिसमुदाय इत्यादि यावत्तथाऽसत्त्वादिति, नीलादिसमुदाये नीलादि द्रव्यसदाकारः—परमार्थसदाकारः स विद्यते, किं कारणं ? तदण्वात्मकत्वात्तेषाम्, नीलादीनामण्वात्मकत्वात्, अणूनां द्रव्यसत्त्वात्तत्प्रत्यक्षत्वं न्याय्यम्, न्यायादनपेतं न्याय्यं युक्तमित्यर्थः, तद्विषयस्य च ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वं तत्प्रत्यक्षत्वम् । न तु घटाद्याकारः—न त्वस्ति घटसंख्योत्क्षेपणाद्याकारोऽतत्परमाणुत्वात्, तस्याकारस्य परमाणुत्वं तत्परमाणुत्वं न तत्परमाणुत्वमतत्परमाणुत्वमतोऽतत्परमाणु 15 त्वात् । ततः किं ? तथाऽसत्त्वात्—तेन प्रकारेणासत्त्वात्—परमाणुत्वेन तेषां घटाद्याकाराणामसत्त्वात् ।

अत्राचार्य उत्तरमाह—

एतच्च तुल्यमुभयत्राविशेषात्, यथैव तस्मिन् रूपादिसमुदाये घटाद्यनाकारता, तद् अणुत्वात् तथाऽसत्त्वात्, एवं रूपाद्याकारस्यानाकारता, अनन्तरोक्तहेतोः सञ्चितस्यैन्द्रियकत्वात्तस्यैवालम्बनत्वात् तदनणुत्वात् तथाऽसत्त्वात्, अन्यथाऽविषयत्वादनालम्बन 20 त्वाच्च एवाप्रत्यक्षत्वात् ।

(एतच्चेति) एतच्च तुल्यमुभयत्राविशेषात्, परमाणुद्रव्यत्वादेव नीलादिघटाद्याकारप्रत्यक्षयोः । यथैव तस्मिन् रूपादिसमुदाये घटाद्यनाकारता तदनणुत्वात्, तस्य घटाद्याकारस्यानाकारता तस्या-

---

[illegible] सावयवानेकार्थव्यपेक्ष्य [illegible] घटादिर्व्यादिसमुदायेभ्यो घटसंख्यादिरूपस्य [illegible] परमार्थपरमाणुसमुदाये स्यात् नीलादिर्घटादिरूपतयेति भावः । स च—घटादिर्घटादिः तद्विषयः प्रत्यक्षाभिमत- 25 [illegible] । यथैव हीति नीलादिवत् परमाणव एव सामान्येनाकारसन्निवेशविशिष्टा यथाऽवभासन्ते तथैव घटादिष्वपि परमाणव एवाकारसन्निवेशविशेषेणावभासन्ते समुदितपरमाणुभ्योऽव्यतिरिक्तत्वाद्घटादेः । यथा तेन प्रकारेण स्थितेष्वेव रूपादिषु घट इति बुद्धिः तद्विषया प्रज्ञप्तिश्च प्रवर्तते एवमेव तेन प्रकारेण स्थितेषु परमाणुष्वेव नीलरूपबुद्धिः तद्विषया प्रज्ञप्तिश्च प्रवर्तते इत्याभासनसामर्थ्याविशेषादनैकान्तिकत्वविशेषाभावेन नीलघटाभासयोः प्रत्यक्षं न घटाद्याभासमिति विशेषो न युज्यते कर्तुमिति भावः । ननु नीलरूपस्य हि परमाणवोऽणवो नीलादिसमुदाये नीलादिपरमार्थसदाकारे विद्यते न तु घट- 30 संख्याद्याकाराः परमाणवः तस्माद्घटादिज्ञानेषु न घटादिपरमार्थसदाकारत्वात् परमाणूनां मतिमात्र एव नीलादिज्ञानस्य तद्विषयस्य च प्रत्यक्षत्वं युक्तं न तु घटादिज्ञानस्य तद्विषयस्य चेत्याशयेनाह—नीलादिसमुदाय इति । अतत्परमाणुत्वादिति घटसंख्याद्याकाराणां परमाणुत्वाभावादित्यर्थः । अविशेषमाह—परमाणुद्रव्यत्वादेवेति । उभयोरिति घटाद्यपेक्षया—नीलादिघटाद्याकारप्रत्यक्षयोरिति । रूपाद्याकारस्यानाकारतेति न रूपाद्याकारः परमाण्वात्मक

कारस्यानणुत्वात्, तथाऽसत्त्वात् अनणुत्वेन घटाद्याकारेणासत्त्वात्, अणुत्वेनैव सत्त्वात्, एव रूपाद्याकारस्याप्याकारस्य, अनन्तरोक्तहेतोः सञ्चितस्यैन्द्रियकत्वात्–परमाणुसमुदायस्यैन्द्रियकत्वात्, तस्यैवालम्बनत्वात्, असञ्चितस्यातीन्द्रियत्वात्, अत एवानालम्बनत्वात्, तदनणुत्वात्,–एवं सञ्चितस्यैन्द्रियकस्यालम्बनस्यानणुत्वात् तथाऽसत्त्वात्–अनणुत्वेनासत्त्वात्, अन्यथाऽविषयत्वात्–परमाणुत्वेनाविषयत्वात्, अविषयत्वेनानालम्बनत्वात्, अत एवासत्त्वात्।

किञ्चान्यत्—

पक्षान्तरापत्तिरेवं यदाभासं तेषु ज्ञानमुत्पद्यते तथा नाऽऽलम्बनमित्येवं पक्षं परित्यज्य यथा ते विद्यन्ते तथा नाऽऽलम्बनमित्ययं पक्ष आश्रितो भवति, अस्मिन्नपि च पक्षे त्वयैव वस्तुधर्मं प्रत्युक्ता ये दोषास्ते तथापि स्युः, यस्मात्त्वयाऽपि चार्थ पक्षोऽङ्गीकृत एव, यथाच प्रत्यक्षोत्पत्तिर्बीजसञ्जननार्थमुक्त प्रत्येकञ्च ते समुदिताः कारणमिति, तत्रानेकार्थजन्यत्वात् स्वार्थे सामान्यगोचरमित्यस्य व्याख्यायां पुनर्वस्तुधर्मं दूषयितुकामेन विकल्पितः स एवार्थः। किम्? यथा विद्यमाना अन्याभासस्यापि विज्ञानस्य कारणं भवन्ति तथा प्रत्यक्षस्याऽऽलम्बनं रूपादय इति पूर्वपक्षत्वेनैतयोश्च वचनयोरेकार्थत्वात्सावपि पक्षोऽभ्युपगतस्त्वया, एवमपि न च आऽऽलम्बनमतीन्द्रियत्वाद्गगनवत्।

(पक्षान्तरेति) पक्षान्तरगमनञ्च चापाततानायेति। किञ्चान्यत्–(अस्मिन्नपीति) कथमिति चेदर्शयति–(यथा चेति), ततः को दोष इति चेत्? (एवमपीति) अतीन्द्रियत्वात्–इन्द्रियगोचरातीतत्वात्। इन्द्रियज्ञानालम्बनं न भवन्ति परमाणवः।

किञ्चान्य उत्तरदोष उच्यते—

अभ्युपगम्याप्येवंविधाऽऽलम्बनतामन्यथाविद्यमानाः परमाणवः समूहाभासस्यापि ज्ञानस्य कारणं भवन्तीति धूमोऽग्निप्रत्यक्षज्ञानालम्बनं स्यात्, तथाविद्यमानस्येऽन्याभासस्यापि ज्ञानस्य कारणीभवनात्, त्वदुक्तप्रत्यक्षालम्बनवत्, यथा त्वदुक्तस्य प्रत्यक्षस्यालम्बनं परमाणवोऽन्यथाविद्यमानाः समूहाभासज्ञानस्य कारणं भवन्ति तथा धूमोऽपि तत्साधर्म्याच्चाग्निज्ञानालम्बनत्वात् प्रत्यक्षालम्बनतामात्मनः ज्ञापयति, धूमनिमित्ताग्निज्ञानं वा प्रत्यक्षं

इत्यर्थं नीलादिज्ञाने यो नीलाद्याकारः स संवित्रोऽन एवैन्द्रियकोऽत्र एव चालम्बनम् परमाणुस्वभावस्तोऽत्र एवातीन्द्रियोऽन इत्यालम्बनमिति चर्चं नीलाद्याकारः परमाणवाकार इति भावः। अनन्तरोक्तहेतोरिति प्रत्येकं परमाणुत्वस्य दुरात सञ्चितस्येऽन्द्रियत्वं। पक्षान्तरापत्तिरिति यदाभासं तेषु ज्ञानं तथा ते नालम्बनमिति वस्तुधर्मं दूषयितुं तथालम्बन मित्येव पक्ष आश्रयणीय परन्तु तथाऽदोषोऽपीति मन्यता यथा ते विद्यन्ते तथा नालम्बनमित्येवं पक्षः किन्तु इति पक्षान्तरस्य विवरणं प्राप्त इति भावः। एवं यथार्थं पक्षोऽङ्गीकृत इत्यादि–प्रत्येकञ्च त इति अत्रोक्तस्य यथार्थं ज्ञानमुत्पद्यते तथालम्बनमिति यदा तथा परमाणूनामेव समुदितानां द्विविधोपादानत्वेन कारणत्वं अनेकार्थजन्यत्वादित्युक्त्वा च यथा ते विद्यन्ते तथालम्बनत्वेन प्रत्यक्ष कारणमिति पक्ष आश्रितः स एव प्रत्यक्षस्यालम्बनमन्यथा चार धीमत्याऽऽहीति ओमन्ति। नीरस्तरत्वात्–एवमपि न त आलम्बनमिति। उत्तरदोष इति, पूर्वमुक्तेभ्योऽन्यं दोषं उत्तरं इत्यर्थः। तथाविधालम्बनताभ्युपगमेऽप्यङ्गीकृत्येऽपि दोषमभिधानुमाह–अभ्युपगम्यापीति। अन्यथाऽविद्यमाना–परमाणुरूपत्वेन विद्यमाना इत्यर्थः। ननु धूमोऽग्निप्रत्यक्षालम्बनं कथं

स्यात्, अन्यथाविद्यमानत्वेऽन्याभासविज्ञानजनकार्थालम्बनत्वात्, स्वदुष्कमत्यक्षवत्, तस्मा-
देव हेतोश्चक्षुराद्यप्यालम्बनं स्यादयमपमतिप्रसङ्गदोष एववादिनो यदि कारणमालम्बनं विज्ञा
नस्यान्याभासस्यापीष्टम् ।

अभ्युपगम्याप्येवंविधालम्बनतामित्यादि यावत्स्वदुष्कमत्यक्षालम्बनवदिति, अन्यथा
विद्यमानाः परमाणवः—अतीन्द्रियत्वेन विद्यमानाः समूहाभासस्यापि ज्ञानस्य कारणं भवन्तीत्येवं-
विधालम्बनतायां सत्यां धूमोऽग्निप्रत्यक्षज्ञानालम्बनं स्यात्, तथाविद्यमानत्वेऽन्याभासस्यापि ज्ञानस्य
कारणीभवनात्—धूमत्वेन विद्यमानो धूमोऽन्याभासस्य अग्न्याभासज्ञानस्य कारणीभवन्नुपलभ्यत इति
पक्षधर्मत्वमस्यास्य, स्वदुष्कमत्यक्षालम्बनवदिति दृष्टान्ते तस्य सपक्षानुगमनं दर्शयति—यथा स्वदुष्कस्य
प्रत्यक्षस्यालम्बनं परमाणवोऽन्यथा विद्यमानाः—परमाणुत्वेन विद्यमानाः समूहाभासज्ञानस्य कारणं
भवन्ति तथा धूमोऽपि तत्साधर्म्यात्तज्जनितज्ञानालम्बनत्वाप्तेः प्रत्यक्षालम्बनतया व्याप्तत्वात् प्रत्यक्षाल-
म्बनतामात्मनः साधयति । धूमनिमित्ताग्निज्ञानं वा प्रत्यक्षं स्यात्, तथाविद्यमानत्वेऽन्याभासविज्ञान
जनकार्थालम्बनत्वात्, स्वदुष्कमत्यक्षवत्, तत्साधर्म्यादेव स्वदुष्कमत्यक्षं समूहार्थेनाप्रत्यक्षं स्याद्धूम
जनितान्यज्ञानवत् । किञ्चान्यत्—तस्मादेव हेतोश्चक्षुराद्यप्यालम्बनं स्यात्, एवमयमतिप्रसङ्गदोष
एव वादिनः—यदि कारणमालम्बनं विज्ञानस्यान्याभासस्यापीष्टं ततश्चक्षुरादीन्द्रियाणि चक्षुरादि
विज्ञानानामालम्बनानि स्युः, अन्यथा विद्यमानत्वेऽन्याभासस्यापि विज्ञानस्य कारणीभवनाच्चक्षुरि
न्द्रियं चक्षुर्विज्ञानस्यालम्बनं स्यात् रूपादिपरमाणुवत्, तज्ज्ञानं वा चक्षुरिन्द्रियालम्बनं स्यात्तद
न्यत्वे सत्यन्याभासत्वात् परमाणुसम्यग्रूपविज्ञानवत्, एवं श्रोत्रादिविज्ञानानि । परमाण्वालम्बनमभ्यु-
पगम्यायं दोष उक्तः ।

न च ग्राह्यस्य नीलादेर्विषयस्य चक्षुरादिविज्ञानस्य नीलादिपरमाणव आलम्बनम्,
अन्यथा विद्यमानत्वाच्चक्षुरादिवत् । तदसाधारणविषयत्वाद्वा रसज्ञानवत् ।

न च ग्राह्यस्य नीलादेर्विषयस्येत्यादि, चक्षुरादिभिर्ग्राह्यस्य नीलादेः समूहात्मकस्य विषयो
गोचरः सम्भवति चक्षुरादिविज्ञानं तस्य नीलादिपरमाणवो नालम्बनम्, अन्यथा—परमार्थतो विद्यमान
त्वात्, चक्षुरादिवत्, नीलादिमात्रविषयज्ञानालम्बना न भवन्ति परमाणवः, यथा चक्षुरादीन्द्रियाण्यन्यथा
परमार्थतोऽनीलादिपरमाण्वात्मकानि सन्ति अन्यथा नीलादिज्ञानोत्पत्तौ हेतुभावं बिभ्रति नालम्बनानि
तथा परमाणव इति । इतश्च परमाण्वालम्बनं न भवति चक्षुर्विज्ञानम्, तदसाधारणविषयत्वाद्वा, तस्मा-

अन्यथाविद्यमानत्वे अन्याभासज्ञानस्य हेतुत्वात् स्वदुष्कमत्यक्षालम्बनवदित्यनुमानम्, अत्र हेतोः पक्षधर्मत्वं दर्शयति—धूम
त्वेन विद्यमान इत्यादिना । दृष्टान्ते साध्ये हेतोरनुगमं दर्शयति—यथा स्वदुष्कस्येति । उपनयनिगमने दर्शयति—
तथा धूमोऽपीति । व्यापकं परमाणुजनितसमूहाभासज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वं धूमजनिताग्निज्ञानस्यापि प्रत्यक्षत्वं स्यादित्याह—धूम-
निमित्ताग्निज्ञानं वेति । स्वदुष्कमत्यक्षस्याप्रत्यक्षत्वं वा स्यादित्याह—तत्साधर्म्यादेवेति । परमाणुवच्चक्षुरादी-
नामप्यालम्बनत्वमित्याह किञ्चान्यदिति । चक्षुरिन्द्रियस्य चक्षुर्विज्ञानालम्बनत्वं चक्षुरिन्द्रियालम्बनत्वं वा ज्ञाना-
न्तरे—चक्षुरादीन्द्रियाणीति । ननु चक्षुरिन्द्रियमपरमार्थतोऽनीलादिस्वरूपं चक्षुरादिविज्ञानस्य न नीलादिपरमाणव
आलम्बनम्, अन्यथा विद्यमानत्वे एतस्याभासस्य विज्ञानस्य कारणत्वात्, चक्षुरादिवदिति प्रयोगमाह न च ग्राह्यस्येति ।
परमाण्वालम्बनत्वं निरस्यति । अनुमानं परमाणुः—तदसाधारणेति । तदसाधारणविषयत्वाद्वेति

साधारणविषयत्वाच्चक्षुर्विज्ञानस्य, असाधारण्य एवैको नीलपरमाणुर्विषयोऽस्येति तदसाधारणविषय-
त्वम्, तच्च सिद्धं प्रत्येकं च ते समुदिताः कारणमिति वचनात्, तस्मादसाधारणविषयत्वाद् रसज्ञा-
नवत्, यथा रसज्ञानमसाधारणविषयत्वान्नीलपरमाण्वालम्बनं न भवत्येवं चक्षुर्विज्ञानमपि, नासम्भा-
व्यनीलपरमाणुश्चक्षुर्विषयो न भवत्यसाधारणविषयत्वात्, असाधारणाश्च ते विषयाश्च, रसज्ञान-
5 वत्, रसज्ञान इव रसज्ञानवत्, यथा रसज्ञाने रसलक्षणोऽर्थोऽसाधारणविषयत्वादनन्यत्वेनैव चक्षु-
र्विज्ञानविषयो न भवत्येव नीलपरमाणुश्च इति ।

इतर आह—

ननु च प्रत्येकमेव ते समुदिताः कारणमित्युक्तमेव, तथासन्त एव समुदिताः परमाणव
आलम्बनम्, तदवस्थेष्वपि ज्ञानोत्पादनशक्त्यभिव्यक्तेः, सा हि प्रत्येकं विद्यमाना नाभिव्यज्यते,
10 चक्षुरादिपरमाणूनामिव, न ह्येक इन्द्रियपरमाणुर्विषयपरमाणुर्वा विज्ञानमुत्पादयितुमलम् न
तत्समुदायः प्रज्ञप्तिसत्त्वात्, तस्मात् प्रत्येककारणतायामणूनां समुदाये दर्शनशक्त्यभिव्यक्तिः,
शिबिकावाहकसमुदाये वहनशक्तिवत् वैधर्म्येणाभ्युपगमे प्रत्येकमदर्शनवैलक्षण्यं च ।

ननु च प्रत्येकमेव ते समुदिताः कारणमित्यादि यावदभ्युपगमे प्रत्येकादर्शनवैलक्षण्यं
चेति, ननु मया विशिष्योक्तं प्रत्येकमेव ते समुदिताः कारणमिति, किमुक्तं भवति? तथासन्त एव
15 परमाणुत्वेन परमार्थसन्त एव समुदिताः परमाणवश्चक्षुरादिज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वादालम्बनम् । किं कारणम्?
तदवस्थेषु ज्ञानोत्पादनशक्त्यभिव्यक्तेः, सः समुदायः अवस्था येषां ते तदवस्थाः तदवस्था एव
हि ज्ञानमुत्पादयितुं शक्ताः, सा हि ज्ञानोत्पादनशक्तिः प्रत्येकं विद्यमाना नाभिव्यज्यते समुदायेऽभि-
व्यज्यते को दृष्टान्तः? चक्षुरादिपरमाणूनामिव प्रत्येकं रूपदर्शनप्रधानानामपि न सा शक्तिरभिव्य-
ज्यते समुदाये त्वभिव्यज्यते, तदालम्बनपरमाणूनामपि, विषयविषयिपरमाणूनां प्रत्येकं वस्तुसतीनाम-
20 प्यसमुदितानां शक्त्यभावं तुल्यं दर्शयति—न हीन्द्रियपरमाणुर्विषयपरमाणुर्वा विज्ञानमुत्पादयितुमलमिति,
न तत्समुदायः प्रज्ञप्तिसत्त्वात्—नापि तेषामिन्द्रियविषयपरमाणूनां समुदायो विज्ञानमुत्पादयितुमलं
प्रज्ञप्तिसत्त्वात्—परमार्थतोऽसत्त्वादित्यर्थः । तस्मात्प्रत्येकमेव प्रति कारणभावः—प्रत्येककारणता, तस्यां
सत्यामेव प्रत्येककारणतायामणूनां समुदाये दर्शनशक्त्यभिव्यक्तिः किमिव? शिबिकावाहकसमुदाये वह-
नशक्तिवत्, यथा शिबिकावाहकानां प्रत्येकं विद्यमानैव सा वहनशक्तिः समुदायेऽभिव्यज्यते तथेन्द्रिय-

---

25 तदिदमसाधारणविषयत्वादित्यर्थं स्पष्टेन चक्षुर्विज्ञानं प्राप्यको न व्यभिचरत्यत्र हेतौ एतदेव चक्षुर्विज्ञाने दर्शयति असाधा-
रण एवैकेति चक्षुर्विज्ञानस्य कर्मैव न गृह्णाति किन्तु धर्मेणापि एवैकासाधारणाद् असाधारणत्वादेवेति [illegible]
[illegible] रसज्ञानवदिति अभिप्रायं स्पष्टयति । ननु च
प्रत्येकमेवेति परस्परं भिन्नाः प्रत्येकमिमा ये परमाणवस्त एव [illegible] आलम्बनम्, न केवलं
परमाणु [illegible] अपि तेषां समुदाय तस्य परमार्थतोऽसत्त्वात् [illegible] आलम्बनमिति भावः ।
30 विषयविषयिपरमाणूनामिति । [illegible]
[illegible], न तत्समुदाय इति [illegible]

विषयपरमाणूनां दर्शनहेतुत्वशक्तिः, वैधर्म्येणाभ्युपगमे प्रत्येकदर्शनवैलक्षण्यं नेति, यथाऽन्धानां प्रत्येकम-सती दर्शनशक्तिर्व्यक्तिसद्भावेऽपि न भविष्यति यद्येन्द्रियविषयप्रभृतिदर्शनशक्तयो नाभविष्यन्, भवन्ति तु, तस्मात् प्रत्येकं विद्यमानशक्तय एवेन्द्रियविषयपरमाणवः समुदायेऽभिव्यक्तशक्तयो भवन्तीति—

अत्रोच्यते—

नन्वेवमभ्युपगतनिराकरणफलैवेयं प्रत्यक्षव्यवस्था, असञ्चितपरमाण्वालम्बनाश्रयणात्, 5
तथाभ्युपगतं निरुणद्धि प्रत्येकं दर्शनशक्तिस्थापनात् ।

(नन्वेवमिति) नन्वेवमभ्युपगतनिराकरणफलैवेयं प्रत्यक्षव्यवस्था, अभ्युपगतं सञ्चितालम्बनाः पञ्चविज्ञानकाया इति, तस्याभ्युपगतस्य निराकरणं फलमस्याः प्रत्यक्षव्यवस्थायाः, कुतः ? असञ्चितपरमाण्वालम्बनाऽऽश्रयणात्, प्रत्येकं दर्शनशक्तिमतामिन्द्रियविषयपरमाणूनां दर्शनशक्तिव्यक्ति-रिष्यते समुदाये नन्वसञ्चिताः परमाणवस्तद्विज्ञानोत्पादनशक्ताः प्रत्येकमभिन्नं भवति पञ्चानां 10
विज्ञानकायानामसञ्चितालम्बनत्वम्, तथाभ्युपगतं निरुणद्धि सञ्चितालम्बनत्वमिदं कल्पनान्तराश्रय-णम्, किं कारणम् ? प्रत्येकं दर्शनशक्तिस्थापनात्, शिबिकावाहकसाधर्म्येण एव दर्शनशक्तियुक्ताः प्रत्ये-कमिति भवन्ति ।

स्यान्मतम्—

ननु प्रत्येकमव्यक्तानामेव समुदाये तच्छक्त्यभिव्यक्तिरित्युक्तम्, सत्यमुक्तम्, एतदयुक्तम् 15
अनेकानन्यत्वात्, न हि ज्ञानस्य अनेकेभ्यः परमाणुभ्योऽन्यः समुदायोऽस्तीति प्रागेव वि-स्तरेण प्रतिपादितम् ।

(नन्विति) आचार्य आह सत्यमुक्तम् एतदयुक्तम्, किं कारणम् ? अनेकानन्यत्वात्, न हि ज्ञानस्य अनेकेभ्यः परमाणुभ्योऽन्यः समुदायोऽस्तीति प्रागेव विस्तरेण प्रतिपादितम्, तस्मादनेकान-न्यत्वात् समुदायाभावात् प्रत्येकं दर्शनशक्त्यभिव्यक्तिः प्रत्यक्षव्यवस्थाऽभ्युपगतनिराकरणफलैवेयम् । 20
अथवा अनेकानामन्यः प्रकारोऽन्यथा समुदायोऽन्यथास्य तत्प्रतिषेधो अनेकानन्यत्वात् तस्मात्, अने-कानां—परमाणूनामतीन्द्रियाणामन्यथात्वादैन्द्रियकत्वव्यवस्थानाभावात् समुदायस्यार्थान्तरभूतस्याभा-वादपि परमाण्वालम्बनाश्रयणं तदवस्थम् ।

समुदायो भिन्नः तस्यैव संचितरूपत्वात् [illegible] अणूनां समुदाय इति, भिन्नत्वमन्यत्वम् परमार्थतस्तु परमाणु विस्तरे; सञ्चितपरमाणुभिरिति यावत्, तेन पूर्वं समुदायो भिन्नसत्त्वादित्युक्तः अतोऽत्र कथं तत्समुदाये दर्शनशक्त्यभि- 25
व्यक्तिरित्याशङ्का परस्य वैधर्म्येणाभ्युपगमादिति, प्रत्येकमन्धेषु चाऽदर्शनशक्तिः [illegible] ननु [illegible]
दर्शनशक्त्यभिव्यक्तिरिति भावः । प्रत्येकं दर्शनशक्तिस्थापनादिति प्रत्येकं परमाणुषु दर्शनशक्तिस्वीकारे विज्ञा-नस्य तदालम्बनत्वमपि सञ्चितानामेवालम्बनत्वमिति योऽभ्युपगमः सञ्चितालम्बना एव विज्ञानकाया इत्येवंरूपो निराकृत एव भवतीति भावः । कल्पनान्तराश्रयणं—असञ्चितपरमाण्वालम्बनाश्रयणम् विरुध्यतीति शेषः । ननु प्रत्येकं शक्तिभावे समुदाये दर्शनशक्तिरिति प्रत्येकं समुदाये च शक्तिर्भेदोक्ता च केवलं प्रत्येकमेव समुदाये न तथाऽन्यथा प्रत्यक्षमुपगमात् 30
व्यवस्थानुपपत्तिनिराकरणस्य कल्पनैवापद्यते नन्विति । तदभिप्रायेणाऽऽह प्रत्येकमभावे समुदायेऽप्यभाव इत्यस्माद्दोषात् सूचित अनेकानन्यत्वमाह—अनेकानन्यत्वादिति भवतीति शेषः । भाष्यमाह—तस्मादिति । तथापि परमा-

अथवा युक्तैषा कल्पना त्वयाऽऽश्रयि, स्वलक्षणविषयं प्रत्यक्षमित्येतत्प्रतिज्ञातसंवादि-
त्वात्तन्निर्बोद्धुकामेन । प्रत्येकं ते समुदिताः कारणमित्येतद्धि प्रत्यक्षविषयसमर्थवचनमाद्यप्रति-
ज्ञातवत्, यस्मात्स्वलक्षणविषयत्वप्रतिसमाधानेन निर्वहणमेतत्, प्रत्यवेक्षितव्यार्थोपायसाध्य-
साधनसम्बन्धो हि वक्तव्यः, अहो साधु ! किन्तु पुनरत्र देवानां प्रिय ! भवति दोषजातम्,
5 किं तत् ? अनेकार्थजन्यस्वार्थसामान्यगोचरनिरसनम् । पूर्वापरानुमतनिगमनपरिग्रहेण वाऽऽ-
द्यप्रतिज्ञातार्थनिरसनम् ।

(अथवेति) अथवा युक्तैषा कल्पना त्वयाऽऽश्रयि स्वलक्षणविषयं प्रत्यक्षमित्येतत्प्रतिज्ञात-
संवादित्वात्तन्निर्बोद्धुकामेन । यस्मात् प्रत्येकं ते समुदिताः कारणमित्येतत् प्रत्यक्षविषयसमर्थवचनम्,
आद्यप्रतिज्ञातेन तुल्यं वर्तत इत्याद्यप्रतिज्ञातवत्—आद्यप्रतिज्ञातानुरूपम् । या हि प्रतिज्ञा स्वलक्षणं
10 प्रत्यक्षमिति सैतेन वचनेन न निरस्यते, यस्मात्स्वलक्षणविषयत्वप्रतिसमाधानेन निर्वहणमेतत् स्वलक्षण-
विषयं प्रत्यक्षमित्यस्याः प्रतिज्ञायाः प्रत्येकं ते समुदिताः कारणमिति ह्यवयवाऽभूतं स्वलक्षणत्वात् । प्रत्यवे-
क्षितव्यार्थोपायसाध्यसाधनसम्बन्धो हि वक्तव्यः । अहो साधु ! किन्तु पुनरत्र देवानाम्प्रिय ! भवति
दोषजातम्, किन्तत् ? अनेकार्थजन्यस्वार्थसामान्यगोचरनिरसनम्, तत्रानेकार्थजन्यत्वात् स्वार्थे सामा-
न्यगोचरमिति चोद्योत्तरपक्षपरिग्रहेण प्रत्यवेक्षितव्यार्थोपायप्रतिस्मार्थनिगमनवचनमात्रेण तु निरस्यते,
15 अथ मा भूदेष दोष इति पूर्वापरानुमतनिगमनपरिग्रहेण वा आद्यप्रतिज्ञातार्थनिरसनम्, वाक्यस्य
विरोधकत्वात् स्वलक्षणविषयप्रत्यक्षत्वं वा निरस्यते, अनेकार्थजन्यस्वार्थसामान्यगोचरता दोषत्वं वा
निरस्यत इति ।

किञ्चान्यत् प्रत्येकं समुदिताः कारणमिति यदभ्युपगम्यता इत्येतदभ्युपगतमिति तदेव पुनः ख्याप-
यति दोषान्तरैः —

20 अनेकान्तवद्द्वयोरन्तरयोरवस्थानात्म्यं तैः परमाणुभिरेकतः प्रत्येकसमुदितैः प्रत्येक-
तायाश्च ।

(अनेकान्तवदिति) द्वयोरन्तरयोरवस्थानात्म्यम्, द्वयन्तौ—द्वौ देशौ, द्वयोर्देशयोरवस्थानं तैः
परमाणुभिरेकतः प्रत्येकसमुदितैः, किमिव ? अनेकान्तवत्, अनेकान्तेन तुल्यं वर्तत इत्यनेकान्तवत्,
यथा द्रव्यान्तरपर्यायान्तरयोरवतिष्ठमानाः परमाणव एव तत्समुदायमेति व्यपदिश्यन्ते, तथा प्रत्ये-

---

25 कावस्थानमपि तत्समुदायमेवेति एवमाद्यनेकान्तप्रसङ्गः—अथवा अनेकान्तानामिति । परमाणूनामनेकत्वात् तीक्ष्णोऽपि दोषान्तरमाह—अथवेति प्रत्येकेषां स्वलक्षणविषयं प्रत्यक्षमिति वाक्यस्य प्रत्येकं ते समुदिताः कारणमिति अनेन तस्य निर्वाहः कृतः स्वलक्षणं परमाणुसमुदायस्वलक्षणमेव विषयत्वप्रतिपत्तेः, किन्तु पूर्वोत्तरपक्षस्य विरोधं कथितवानं अनेकार्थजन्यत्वात् स्वार्थे सामान्यगोचरं प्रत्यक्षमिति तत्तु त्वयाऽनेन वचनेन निराकृतमेव अस्य च वचनस्य परिग्रहे प्रथमं प्रतिज्ञातं प्रत्येकं ते समुदिताः कारणमिति वाक्यार्थो निराकृत एव तत्स्वीकरणात् युक्तैषा कल्पनेत्यादि वाक्यादिप्रतिज्ञाता-
30 र्थनिरसनमिति समासार्थः । प्रत्यवेक्षितव्येति प्रत्यवेक्षितव्यस्य निर्णयार्थस्योपायभूतः साध्यसाधनसम्बन्धोऽवश्यवाच्य एव चोद्य इति पूर्वपक्षाशयः । तथापि दोषमाह अहो साध्विति अहो साधु वक्तव्यं किन्तु दोषजातमत्र भवति अनेकार्थजन्यत्वादिति वाक्यविरोधः तथाऽनुपपत्तेः च प्राथमिकवाक्यविरोध इति भावः । ननु प्रत्येकं ते समुदिताः कारणं ननु यथा द्रव्यमपि द्रव्यान्तरपर्यायान्तरयोरवतिष्ठमानाः परमाणवः तत्समुदायमित्याह—अनेकान्तवदिति, त एव तत्समुदायमेति प्रत्येकत्वाच्च समुदायत्वाच्च अनेकान्तत्वात् परमाणू-

कत्वापाद्यावस्थेयमित्यनेकान्तसाधर्म्यं दर्शयति, यद्वक्ष्यः समुदये, किं समुच्चिनोति ? समुदायमुपरितनम्, प्रत्येकत्वापाद्य समुदाये चावस्थाव्यवस्थितिरिति ।

प्रत्येकत्वासत्त्वमशक्तो हि समुदाय इत्युभयथा रूपाद्यादिनो यद्भवन्ति तदेव तथाप्याप न्नम्, साक्षात्सदुक्तत्वत्वात्, अनेकैकत्वभूतागत्यर्थसमुदायपरिग्रहाच्च ।

(प्रत्येकेति) अन्यान्यसत्त्वे तदशक्यत्वात्वे समुदाये—प्रत्येकं शक्त्य यद्वनादि द्वाभ्यामेकेनापाद्य 5 त्यम्, अन्यसस्तु सेत्स्यन्यत्वादि तत्प्रसक्तत्वं यद्वनादि, तदशक्ये प्रत्येकत्वसक्त्यशक्तः प्रत्येकाशक्ये तत्कः समुदायः । वाक्यार्थस्तु छोकव्यापिनोऽपि परमाणवः संघातमेकपरिणामापेक्षा एव चाक्षुषत्वा दिभाजो भवन्ति नान्यथेत्युभयथा रूपादिमो भैना यद्भवन्ति तदेव तथाप्यापन्नम्, कुतः ? साक्षा- त्सदुक्तत्वत्वात् तथैव साक्षादुक्तत्वमेतत् परमाणूनां प्रत्येकं चक्षुर्विज्ञानोत्पादने न शक्ताः समु दिताः शक्ता इत्येवं तावत् साक्षादनेकान्ताभ्युपगमः । अथापरथा वाऽभ्युपगत एव,—अनेकैकत्वभू 10 तागत्यर्थसमुदायपरिग्रहाच्च, समित्येकीभावे, स चैकीभावोऽनेकत्व, इण् गतौ, अयन गमनं गतिरय इति पर्यायाः, एकत्व आय उदायः, संगतो भूतसमायः, समुदायशब्दस्य तत्परिग्रहात्, प्रत्येकं ते समुदिता अनेकैकीभूतत्वागतयः कृताः, तस्मात्वानेकान्तवादाभ्युपगमः ।

किञ्चान्यत्—

इतरथापि नैषा समुदाय एव न स्यात्, प्रत्येकमभूतत्वाद्वन्ध्यापुत्रवत् । 15

(इतरथापीति) न्यायतोऽप्ययमर्थः, एतत्प्रसिद्धातः समुदाय एव न स्यात्, प्रत्येकमभूतत्वात्, वन्ध्यापुत्रवदिति न्यायः, यथा प्रत्येकमभूतानां वन्ध्यापुत्राणां समुदायो नास्ति तथा परमाणूनामिति ।

अन्वयमन्यायः प्रत्येकमभूतत्वासिद्धेः परमाणूनामिति चेदुच्यते—

पौद्गलिकोक्ता त्रयातिरिक्तसंस्कृतक्षणिकमित्यस्याभ्युपगमेन तदासङ्गतिरस्य, यदुक्तं वः सिद्धान्ते 'बुद्धियोग्यं त्रयादन्यत् संस्कृतं क्षणिकञ्च तत्' इति प्रत्येकत्वमाधानान्तरमेव 20 विनष्टत्वात् क्व प्रत्येकं समुदायः, को वा देशतोऽत्यन्तं रूपादिभेदेन भावदनभिलाप्यतयाऽ- वस्थाने भिद्यमानानां प्रत्येकं भावः ? ।

(पौद्गलिकेति) आकाशप्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधाख्यत्रयादन्यत् प्रत्ययजनितत्वात् संस्कृतं संस्कृतत्वाच्च क्षणिकमिदम्, क्षणोऽस्यास्तीति क्षणिकं क्षणमात्रमेवास्य कालो न परत इति क्षणिकमित्यनेन

प्रत्येकमवस्थान्यत्व सिद्धेना । एतदेव स्पष्टयति–प्रत्येकेति प्रत्येकेनापत्त्वं समुदायेन पद्यते कर्तुं यथाऽग्निनाऽन्यत्वं पद् 25 वेदनादि चक्रेणाऽत्यं यद्वनादि तदभिन्नसमुदायेन कर्तुं पद्यते तथा प्रत्येकपरमाणूनामसामर्थ्येऽपि संघातमेकपरिणामा- पेक्षायां चाक्षुषत्वं सम्भवतीति वैभाषिकास्त एव तथाप्यापन्नमीक्षा व्याधितश्च तमोमयता साक्षादर्थपरता च । तदेवाह– उभयथेति । कथं साक्षात्सिद्धिम इत्यत्राह–साक्षात्सदुक्तेति । कथमपरथाऽपि इत्यत्राह–अनेकैकत्वेति । ननु वस्तुतः परमाणूनां समुदाय एव न सम्भवतीति न्यायप्रदर्शनायाह–इतरथापीति अनुमानप्रयोगमाह–एतदिति पौद्गलिकः। परमाणूनामसत्त्वासिद्धया दुष्टोऽयं न्याय इत्याशङ्कते–अन्वयमिति । समित्यभिसन्धेनाभ्युपगतत्व सद् प्रत्येकं च समुदिताः 30 भागेनैभित्ससमुत्पन्न परमाणूनामुत्पत्त्यनन्तरविनाशितेन प्रत्येकसमुदायभावसम्भवमूलत्वसिद्धेरतःप्रयोगस्य न्याय्यत्व मित्याह–पौद्गलिकेति । आकाशेति, बौद्धमते प्रयत्नोपयोगेनिरतार्थनाशो धर्मः प्रत्ययजनकभेदेन द्विविधा तत्र तथा इत्यादि च तत्त्वतः द्वारेण चक्षुरुपपादकानि चक्षुरुपपादकाय वाच्य एते एव संस्कारावस्थाया तत्र संस्कार

न चाप्यवयवानामवयविनोऽर्थान्तरत्वं सौत्रान्तिकनयपरिस्थित्याऽभ्युपगमेन सह प्रत्यक्षे ते समुदिताः कारणमित्यभ्युपगमस्य सङ्गतिरस्ति, किं कारणं ? प्रत्येकमप्रत्यक्षत्वाभ्युपगमस्य विरोधात्, एकैकस्य परमाणोः प्रत्यक्षत्वाभ्युपगमस्यैव विरोधात् कः स्यात् समुदायः ? को वा देशेनोऽन्यस्य कस्यापि भेदेन व्यवस्थापितत्वात्ऽपरस्य भिद्यमानानां प्रत्यक्ष भाव इति सिद्धं प्रत्येकममूर्तत्वं देशतः प्रत्य-
5 क्षत्वाभावस्यान्तराभावादिति ।

प्रत्यक्षस्याप्रसिद्धिरपि धियं भेद निमूर्त्त एव परमाणूनामसत्त्वाद् व्याप्त्युपगमात् । महतोऽपि ह्यदोष इति चेत्, तुल्यत्वात्, किं मूर्त्तस्य महत्ता, अमूर्त्तस्य यदि विकल्पद्वयेऽपि यौगप द्यासिद्धः । अमूर्त्तस्य महत्त्वयुक्ता विरुद्धाः खपुष्पस्येवातो मूर्त्तस्य महत्त्वेति ब्रूमः ।

(प्रत्यक्षस्येति) प्रत्यक्षस्याप्रसिद्धिः धियं भेद निमूर्त्त एव परमाणूनाम्,—यदि प्रत्येकस्य
10 प्राप्तिः यदि समुदायेऽपि न प्राप्तिः प्रत्यक्षप्राप्तिस्वभावैकदेशस्याप्रत्यक्षत्वेनाप्रतिपत्तेः समस्तस्य, व्याप्त्युपगमात्, यथा तन्त्वाद्युपगमे महत्त्वस्य प्राप्तिरस्ति तथा परमाणुभिन्नानां समस्तत्वा भावाभावात् प्रत्यक्षत्वाप्राप्तिरिति । महतोऽप्यदोष इति चेत्—तेषां परमाणूनामसत्त्वमसिद्धं यथान्य त्वाभावात्मनि देशभेदेन स्थूलस्येव महतोऽप्यभ्युपगमात् तस्मादस्ति प्रत्येकप्रत्यक्षप्राप्तिरित्यत्र न, तुल्यत्वात् परमाणुसमस्तस्य देशकालभेदेऽप्यसत्त्वप्रसक्तेः महतोऽप्यसत्त्वस्य तुल्यत्वात् । (किमिति)
15 विकल्पद्वयेऽपि यौगपद्यासिद्धिरसिद्धं द्रष्टव्यं किं मूर्त्तस्य महत्ता, अमूर्त्तस्य वेति । विकल्पद्वयासम्भि न्नत्वेन प्रश्नः उभयथापि न घटत इत्युत्तरं वक्तुमनाः । (अमूर्त्तस्येति) यथा न युक्तममूर्त्तस्य खपुष्प स्येव महत्त्वेति, यतः स विरुद्धः पूर्वपक्षस्य, तस्मान्मूर्त्तस्य महत्त्वेति ब्रूमः ।

अत्रापाय आह—

स्वमतवद्विकल्पद्वय ‘तदवस्थाः प्रत्यक्षमुदिताः कारणं परमाणवः’ इति ब्रुवाणस्य

---

20 यत्र हेतुसमर्थने समाधायकमुक्तं अभावस्य भावान्तरस्वभावत्वा हेतुत्वमयं विशेषाभ्युपगमस्य भावप्रतिबन्धविरोध प्रतिज्ञाविरोधप्रसङ्गः तथाऽप्यनवस्थानस्वरूपं स्वाभ्युपगमेऽतिविरोध न तन्त्रान्तरापेक्षि च प्रतिसंख्यानिरोधः को विशेषोऽर्थ लक्षणधर्मेण पृथक् पृथक् विभाग । प्रतिसंख्या—प्रज्ञा तया निरोधः । यथाभ्युपगतेऽप्यसत्त्वं विरोधी लोकप्रसिद्धेरप्यभि धेय एवमस्ति हि इत्ये वा अनुमेयत्वे व्याप्त च तदात्मना यथार्थप्रतीत्यभावोऽप्य एव प्रत्युक्ता निरोधमपि बन्धि तथापि भेदा दित्यु तदेवमप्रतिसंख्यान—अप्रतीत्यैव तेषां निरोधोऽप्रतिसंख्यानिरोधः । प्रत्येकमस्येति इदं वाक्यम् प्रत्येकममूर्त्तत्वमप
25 त्यव । को वा देशत इति इदं देशत प्रत्येकममूर्त्तत्वस्य व्यापनाय । तत्र प्रत्येकममूर्त्तत्वं परमाणूनां विज्ञानाभासवत्त्वेऽपि समुदायाभाव इत्यस्मदेऽपि भावः । अथ परमाणूनां प्रत्येकमप्रतीतिरपि नास्ति समुदायापेक्षे हि प्रत्येकत्वं समुदायाभावे च प्रत्येकस्येव स्वरूपव्यवस्थानाभावात् प्रत्येकस्य भेदेन विज्ञानान् भावयन्नभिन्नत्वानपेक्षस्वरूपं भिद्यमानत्वेनाह—प्रत्येक स्याप्रसिद्धिरपीति । अनेके परमाणवः न भिद्यमानाः समुदायस्वरूपत्वात् तदपेक्षया नैकस्य स्वरूपस्य परमाणो प्रत्येकत्व- व्यवस्थितिरिति योजनीय इत्यादाह—महतोऽप्यदोषा इति । यथा परमाणूनां देशकालापेक्षयाऽप्रतिपत्तिरिति अन्यापेक्षत्वस्व-
30 रूपात् तथैव महतोऽप्यपेक्षत्वतिरपि नास्तीत्युपगतत्वात् तुल्यत्वादिति । दोषान्तरमप्याह किं मूर्त्तस्येति किं मूर्त्तस्य महत्त्वं अमूर्त्तस्य वेति विकल्पमित्यसिद्धं द्रष्टव्यम् विकल्पद्वयेऽपि यौगपद्यासिद्धेरसम्बन्धाऽपि न घटत इत्युत्तरं वक्तुमनसो विकल्प द्वयासिद्धेरेवं मम इति योजना । ननु अमूर्त्तस्य महत्त्वं खपुष्पस्येवेति ब्रूमः किन्तु तुल्यत्वात् परमाणुत्वस्येव तुल्यत्वमेव पूर्वपक्षो न मम अस्तु मूर्त्तस्य महत्त्वेति ब्रूम इति नैव अपाकृत—अमूर्त्तस्येति । अथ मम पूर्वपक्षः किन्तु यथैवाभ्युपगमोऽयं तथास्ति—स्वमतेनैवमिति । मूर्त्तस्य महत्त्वं तत्र कल्पनीयमाह—यदि तावदिति । प्रतिकल्प

स्तय कः एवमाहेति, किं नः एतेन, यो ब्रवीति स ब्रवीतु, यदि मूर्तस्य, कुतः सहता ? घटवत्, तथा तेषामसत्त्वापत्तेः, प्रतिक्षणसहत्वस्य चोत्पाद उच्यते त्वया तत्तु सहत्वम-प्रतिक्षणमसत्त्वापत्तरेव ।

(त्वमेवैतदिति) यदि तावन्मूर्तस्य सहोत्पादो भवजातन्तरविनष्टत्वात् क्षणिकपक्षे कुतः सहता ? नास्त्यत्र कारणं सहत्वे कस्मिंश्चित् केनचिदित्यर्थः । घटवदित्यविशेषादेशकालाभ्यामसम्बन्-5 भेदे निरभिसम्प्लवमावानां प्रत्येकरवमासिरेव मासीत्युक्तम्, तथा तेषामसत्त्वापत्तेः, अणूनां कुतः सहत्वेनाभिसम्बन्धः । प्रतिक्षणसहत्वस्य चोत्पाद उच्यते त्वया, तत्तु सहत्व-यौगपद्यमप्रतिक्षणमस-त्त्वापत्तेरेव, तस्मात्सहोत्पादवादोऽपि दत्तपरिहारः ।

अथामूर्तस्योत्पादो यौगपद्येनेष्यते सोऽपि सहता यो नोपपद्यते, वन्ध्यापुत्रसमुदायोऽपि स्यादित्यनिष्टप्रसङ्गात्, अमूर्तत्वादस्थितत्वादणुसमुदायवत् । अणुसमुदायोऽपि 10 न स्यादमूर्तत्वादस्थितत्वाद्वन्ध्यापुत्रसमुदायवत् ।

(अथेति) अथामूर्तस्योत्पादो यौगपद्येनेष्यते सापि सहता यो नोपपद्यतेऽनिष्टप्रसङ्गात्, किमनिष्टं ? वन्ध्यापुत्रसमुदायोऽपि स्यादित्यनिष्टम् । कुतः ? अमूर्तत्वादस्थितत्वादणुसमुदायवदिति साधारणमिष्टापादनम् । अणुसमुदायोऽपि न स्यादमूर्तत्वादस्थितत्वाद्वन्ध्यापुत्रसमुदायवत्, अमूर्तत्व-मस्थितत्वञ्च हेतुद्वयं शून्यक्षणिकवादिनोः सिद्धत्वादुक्तम् । 15

सन्तानादिति चेदेतदप्युक्तम्, सोऽपि द्वयमेव ।

(सन्तानादिति) स्यान्मतममूर्तत्वमस्थितत्वञ्चेष्यते तेषां तथापि जन्मविनाशसन्तानसा-मर्थ्यभेदात् स्थितत्वमस्त्यतः सहोत्पादवादोऽप इति, एतदप्युक्तम्, यस्मात्सोऽप्येवमेव, सोऽपि सन्तानो मूर्तो वा स्यादमूर्तो वा ? यदि मूर्तः कुतः सहता ? घटवत्, भवनानन्तरविनष्टेभ्योऽन्यस्य सन्ता-नस्याभावात्, अस्ति चेत्तद्विलक्षणो नित्यात्म इति सर्वक्षणिकप्रतिज्ञाहानिः, अथामूर्तो वन्ध्यापुत्रव 20 द्विज्ञानमितिवदोषाक्रान्तमेव ।

अथोच्येत बाह्यवस्तुप्रतिपत्तिजनितः सर्व एवैष विरोधसंक्लेशः, एवन्तु सर्वदोषविनिर्मु क्तमिदं कल्पनान्तरमाश्रयामहे विज्ञानमात्रकमिदं त्रिभुवनम्, न पुनरेतस्यां कल्पनायामेवं

सहत्वमेवेति [illegible] सहत्वावस्थं [illegible] उत्पाद इति वा [illegible] भावः । अमूर्तस्य यौगपद्येनोत्पादाभ्यु-पगमे वन्ध्यापुत्रसमुदायस्यापि प्रसङ्गेन वन्ध्यापुत्रसमुदायस्य [illegible] परमाणुसमुदायस्य [illegible] न युज्यते [illegible]—अथा 25 मूर्तस्येति । न [illegible]—अमूर्तत्वमिति । सन्तानादिति [illegible] क्षणिकपरमाणुसन्तानस्य [illegible] इति [illegible] मूर्तस्यामूर्तस्य वा [illegible] [illegible] सोऽपीति [illegible] मूर्तस्य [illegible] विनाशे [illegible] [illegible] भावः । ननु [illegible] इति [illegible] 30 [illegible] विज्ञानमेवेदं [illegible] इति [illegible]—अथोच्येतेति [illegible] [illegible] इति [illegible]

विषः संक्लेशोऽस्ति यदिदं संवृतिसदिदं परमार्थसदिदमैन्द्रियमिदमतीन्द्रियमित्यादि विकल्पमानं विज्ञानाद्व्यतिरिक्तमर्थजातमिष्यतां स्यात्, न तु तत्तो भिन्नमस्ति, तस्मादनर्थको विचार इति ।

अथोच्येत यावद्वस्तुतत्त्वेनास्ति यावच्चतो भिन्नमस्तीति, अर्थेन्द्रियविकाराम्बरे, अत्र सविकल्प-
5 ज्ञानविषयज्ञानपक्षे कल्पिताकल्पिता अपपत्तयो विफला भवन्ति सदोषत्वेति त परिश्रम्येदमुच्येत सर्वं यथैव विरोधसंक्लेशो यावद्वस्तुप्रतिपत्तिवलितः—विज्ञानमात्रं वस्तुतत्त्वमस्तीति प्रतिपत्ती सत्यां आयतेऽयं संक्लेशः, यदि परमाणव आलम्बनं ततोऽतीन्द्रियत्वसञ्चितालम्बनत्वाभ्युपगमविरोधः, अथ समुदायः, असत्त्वात् खपुष्पवदनालम्बनमेव । प्रत्येक ते समुदिता इति तत्तत्पक्षविरोधाविरोधः मोक्ष-
न्यायेनैवमादिविरोधोऽप्युपगमविरोधेन चित्तसंक्लेशेन कमर्थं वाप्स्यामहे ! यदस्तु सर्वदोषविनिर्मुक्तमिदं
10 कल्पनान्तरमाश्रयामहे विज्ञानमात्रकमिदं त्रिभुवनम् । यदुक्तम् 'यो: क्षमा वायुराकाशं सागराः सरितो दिशः । अन्तःकरणतत्त्वस्य भागा बहिरिव स्थिताः' इति, न इत्यसंवृता, न पुनरेतस्यां कल्पनायामेवं विषः संक्लेशोऽस्ति यदिदं संवृतिसदिदं परमार्थसदिदमैन्द्रियमिदमतीन्द्रियमित्यादि विकल्प्यमानं विज्ञानाद्व्यतिरिक्तमर्थजातमिष्यतां स्यात्, न तु ततो भिन्नमस्ति तस्मादनर्थको विचार इति ।

अत्रोच्यते ननु देवानां प्रिय ! तन्मतवदेव विज्ञानवादविध्वंसनार्थोऽयमारम्भः, तिष्ठतु
15 तावद्बाह्यार्थाभावे विशेषत्वाभावात्तस्य विज्ञानस्याभावः, ततश्च प्रमेयत्वाभावात् प्रमाण-
त्वाभावः प्रसज्यस्येति, इदं तावद्विज्ञानं हि लोके प्रत्यक्षादि, तत्र निर्णये कतमत्तत्र विज्ञा
नमानम् । इत्यास्त्वं प्रत्यक्षविज्ञानमात्रमिति, तच्च तस्यैवमवस्थत्वात्, नानुमानविज्ञानमात्रं,
तत्रापि तत्पूर्वकत्वात् तदसिद्धावसिद्धिरतन्त्वपरवत् ।

अत्रोच्यते ननु देवानां प्रिय ! तन्मतवदेव विज्ञानवादविध्वंसनार्थोऽयमारम्भः,—यदेवं
20 कल्पनायोगं प्रत्यक्षमित्येतस्य तन्मतस्य तत्संभाविनो बुद्धवचनस्य च विध्वंसनार्थोऽयमारम्भस्तथा विज्ञानमात्रविध्वंसनार्थोऽप्ययमेवारम्भः, तत्तीर्थकृतामिति हित्वाचत्वापि । अथवाऽपरमार्थत्वप्रतिपाद नार्थत्वाच्च सर्वविकल्पानां बौद्धानां तद्विध्वंसनार्थं यत्नायमारम्भः, यदपि प्रमाणाभावाद्युक्तमिति नाक्षम् । प्रमाणाभावश्च प्रमेयाभावादिति स दोषः किल यदेति दर्शयति-तिष्ठतु तावदित्यादि, तदो-
पायेन दर्शयिष्यन्नाह—बाह्यार्थाभावे विशेषत्वाभावात्, तस्य विज्ञानमात्रत्वाद्विशेषत्वाभावे च तत्र विज्ञा-
25 नत्वमपि नास्ति, विजानातीति विज्ञानम्, किं विजानाति विशेषाभावे, ततः प्रमेयत्वाभावात् प्रमाण-
त्वाभावः प्रसज्यस्येति ज्ञेयज्ञानं प्रमाणत्वप्रमेयत्वविपर्ययं खपुष्पवत् किं तत् प्रत्यक्षं नामेतेन दोषो

दर्शयति यदुक्तमिति यत् [illegible] न विज्ञानव्यतिरिक्तो [illegible] विषये वाक्यं दर्शयति—न पुनरेतस्यामिति तिष्ठतु तावदिति, बाह्यार्थाभावेऽपि तदेव [illegible] विशेषत्वाभावे च विजानातीति [illegible] तथा च प्रमाणप्रमेययोरभावे [illegible]
30 [illegible] विचारयेति [illegible] तु विज्ञानमेव विचार्यत इति भावः । तदेव विचारं विचारे-
दर्दं तावदिति । तन्मतवदेवेति [illegible] । तत्तीर्थकृतेति [illegible]
[illegible] भावः । न केवलं [illegible]
मारम्भ किन्तु [illegible] देवानांप्रिय—नृप वेति । यदपि—[illegible] । तदिति, प्रो-

दुर्निवारः, स तावत्तिष्ठतु, इदं तावदस्तित्वाभ्युपगमेनाऽन्यथा विचार्यते–विज्ञानं हीत्यादि, द्विधाभ्यो
दर्शयेत्, इदं हि लोके विज्ञानं प्रत्यक्षादि–प्रत्यक्षमनुमानञ्च प्रमाणे विज्ञाने, आदिग्रहणात् संशयविपर्य-
यानध्यवसायलक्षणानि च विज्ञानानि प्रमाणाभासाभिमतानि । इदमस्ति त्वं प्रष्टव्यः, तत्र निर्णीय
कतमत्तत् विज्ञानमात्रम् ? इह सर्वैकधातुकमिति नैकमपि विज्ञानमात्रं भवतीत्यभिप्रायः । ब्रूयास्त्वं
प्रत्यक्षविज्ञानमात्रमिति, तन्न तावत् प्रत्यक्षविज्ञानमात्रम् तस्यैवमवस्तुत्वात्,–तस्य–प्रत्यक्षविज्ञानस्य, 5
एवमयथा यथाऽस्माभिर्व्याख्याता 'न रूपादिविषयं न समुदायविषयं न चक्षुरादिनिमित्ता संवृत्या
परमार्थेन वा युज्यत' इति, तस्मान्न प्रत्यक्षविज्ञानमात्रम् । स्यान्मतमनुमानमात्रमिति तदपि नानुमान-
विज्ञानमात्रम्, किं कारणं ? तस्यापि तत्पूर्वकत्वात्, तस्याप्यनुमानस्य तत्पूर्वकत्वात्–प्रत्यक्षपूर्वकत्वात्,
प्रत्यक्षपूर्वकं हि स्वानुभवोत्तरमादि विकल्पात्मकम्, अविकल्पज्ञानसमनन्तरजन्मानुमानं मानसमनि-
न्द्रियमयोगिनामप्रत्यक्षपूर्वकमेवेष्यते तस्यैव प्रत्यक्षस्यासिद्धौ कुतोऽनुमानसिद्धिः, अतो नानुमानमा 10
त्रमत आह–तदसिद्धावसिद्धिरतत्स्वपदवत्, यथा तन्तुपूर्वकस्य पटस्य तन्त्वसिद्धावसिद्धिस्तत्पूर्वक-
त्वात्, तथा प्रत्यक्षासिद्धावसिद्धिरनुमानस्य, एवं तावत्प्रमाणविज्ञानमात्रत्वासिद्धिः ।

एवं तर्हि संशयभ्रान्त्यादिकल्पना विज्ञानमात्रमस्तु तदपि न, अत एव, नानध्यव-
सायमात्रम्, अग्रहणात्मकत्वात्तस्य, न हि तदव्यक्तासंवेदितं नाम ज्ञानमस्ति, तस्मात् प्रमाण
प्रमाणाभासज्ञानेष्वनन्तर्भावात् कतमद्विज्ञानमात्रमिदं सर्वमित्यप्रमतिविकाशिन्या शंकया । 15

(एवमिति) तदपि–संशयभ्रान्त्यादिकल्पनामात्रमपि न संशयमात्रं न भ्रान्तिमात्रम्,
आदिग्रहणात् स्वप्नसुखानुभूतसुखाद्यात्रं न तैमिरिककेशोण्डुकाद्याकारमात्रम्, सर्वस्यास्य कल्पना-
त्मकस्य प्रमाणाभासत्वात् एव–प्रत्यक्षपूर्वकत्वादेव तदसिद्धावसिद्धेः । स्यान्मतमनध्यवसायमात्रम-
स्त्विति तदपि नानध्यवसायमात्रं नासंवेदितं नाऽव्यक्तसुखदुःखादिस्वरूपमित्यर्थः । किं कारणं ? अग्र-
हणात्मकत्वात्तस्य, न हि तदव्यक्तासंवेदितं नाम ज्ञानमस्ति, यद्यप्यनध्यवसानमस्ति, अपटुत्वात्तद्- 20
र्थावग्रहात्मकं न भवत्यतो विज्ञानमेव न भवति, यस्माद्विजानातीति विज्ञानमिदं तत्र न किञ्चिद्वि-
जानातीति नानध्यवसायविज्ञानमात्रम्, तस्मात् प्रमाणप्रमाणाभासज्ञानेष्वनन्तर्भावात् कतमद्विज्ञान-
मात्रमिदं सर्वम्–एतेभ्यश्च विज्ञानेभ्यो व्यतिरिक्तस्यान्यविज्ञानस्याभावात् किञ्चिदेवद्विज्ञानमात्रं सर्वम-
प्रमतिविकाशिन्या शंकयेति ।

मित्यर्थः । प्रत्यक्षस्य प्रमाणस्यैव प्रमाणाभासोपलक्षणपराद–प्रत्यक्षमनुमानञ्च प्रमाणे विज्ञाने इति । इदं विज्ञानमेदे 25
लोके दृष्टे तेषु तत् विज्ञानं कतमदितीदमभिधीयते–तत्र निर्धार्यमिति । सर्वमेकधातुकमिति, सर्वैकत्वरूपमित्यर्थः ।
संशयादीनामत्र [illegible] प्रमाणाभासानामयथार्थानामध्यवसितार्थत्वाद्विज्ञानत्वाभाव इत्यभिप्रायं दर्शयति–नैकमपीति ।
अनुमानस्य विकल्परूपस्य विकल्पस्य च [illegible] प्रत्यक्षपूर्वकत्वात्तदसिद्धेः प्रत्यक्षपूर्वकमित्याह–स्वानुभवेति ।
संशयमात्रमिति एक विषयासावधारणात्मकं ज्ञानमात्रमित्यर्थः । भ्रान्त्यादिमात्रमिति तत्त्वव्यतिरिक्तान्यथाकारज्ञा-
नमित्यर्थः । स्वप्नसुखेति स्वप्नसुखानुभवरूपसुखाद्यात्मकं ज्ञानमित्यर्थः तैमिरिकेति, तिमिरदोषिणोऽभिघातादिजनितोपप्लव- 30
स्योपहतस्य वा [illegible] चक्षुषि वा [illegible] अथवा [illegible] केशपिण्ड-
वत्ता च केशोण्डुक उच्यते तद्विषयं ज्ञानमित्यर्थः [illegible] प्रतिभासमानस्यापि तेनाभेदेन बुद्ध्या । अग्रहणात्मक-
त्वादिति, ज्ञानात्मकत्वादित्यर्थः, न हि विषयस्याग्रहणात्मकं ज्ञानं भवति अन्यथा अस्यापि ज्ञानत्वापत्तेः, तस्मात्

संक्षिप्योपसंहरति—

इति प्रत्यक्षलक्षणस्य सर्वथा दूषितत्वात् तत्कल्पितं प्रत्यक्षं न घटते, स्ववचनाभ्युपेता-क्षेपदुस्तरविरोधत्वात्, अनयैव च दिशाऽविशेषैकान्तवादिनोऽपि ।

(इतीति) प्रत्यक्षलक्षणस्य सर्वथा दूषितत्वात्, इतरथापि दूषणवचनप्रपञ्चस्यानेकशाखस्य सम्भ-
5 वोऽस्तीति । एवं तावद्विशेषैकान्तवादिना कल्पितं लौकिकप्रत्यक्षलक्षणं प्रत्यक्षं न घटते स्ववचना-भ्युपेताक्षेपदुस्तरविरोधत्वात्, अनयैव च दिशा, स्ववचनाभ्युपेतैवाऽऽक्षेपो द्रष्टव्य इति वाक्यशेषः, एषोऽविशेषः कस्यचिद्विशेषैकान्तवादिनोऽपि, अपिशब्दादनन्तरोक्तस्य विक्षेपवादिनोऽसंमताद्युभय-वादिनोऽपि, तत्र प्रतिक्षेपवादिनः प्राग्युक्तदोषजातं कल्पनापोढं प्रत्यक्षमिच्छतः कल्पनात्मकत्वमेव हेतुपरम्परया परिपाट्याऽप्रत्यक्षत्वमनुमानत्वमुभयैकत्वं प्रसज्यमानो निर्देश्यत्वमलक्षणता च कारक-
10 ज्ञापकविशेषापादनादभिधानार्थव्यपदेश्यता च यथाच कल्पनापोढत्वमभ्युपेत्यापि स्वसामान्य-योर्लक्षणयोरभावप्रसङ्गो रूपस्य तद्विज्ञानस्येवाभाव इत्यादिलक्षणवाक्यमुदितं तदिदानीमुक्तेन वाच्यमिति ।

तदिदं दर्शयति—

सर्वसर्वात्मकतायां श्रोत्रादिवृत्तिः प्रत्यक्षमिति ब्रुवतो वस्तुनो निर्विकल्पत्वाद्विभागा-
15 भावात् किं श्रोत्रं चक्षुरादिभ्यो विभक्तम्? किमश्रोत्रं यच्छ्रोत्राद्विभक्तम्? क आदिः कोऽनादिः? का वृत्तिः? किं प्रति कतमोऽन्यो भावोऽन्यमपेक्ष्य तं प्रत्यक्षमित्युच्यते किम-क्षमिन्द्रियं षड्विषयव्यतिरिक्तं परस्परव्यतिरिक्तं वा? किमनक्षमिति ।

सर्वसर्वात्मकतायामित्यादि यावदनक्षमिति, एवं हि लक्षणदूषणाभिरेता, सर्वं सर्वात्मक-मित्यविशेषमिच्छतः सांख्यस्यापि, सर्वात्मकैकस्य वस्तुनो रूपरसादिभेदेन श्रोत्रादिभेदेन च विकल्पयितु

---

20 तदेतद्विस्तरप्रसाधनस्य सर्वं समस्तमिति भावः । अथ तदिदमुपसंहरति–इतीति । इतरथापीति, [illegible] [illegible] दूषितं न तु विस्तरेण तेनाऽन्यथापि दूषणवचनप्रपञ्चस्य सम्भवोऽपि न क्षतिरिति भावः । अनयैव दिशेति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति भावार्थो योज्यः । अपिशब्दात् [illegible] [illegible]–अपिशब्दादिति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] भावः । प्राग्युक्तं दोषजातमिति [illegible]
25 [illegible] [illegible] सम्बन्धः । विशेषैकान्तवादे प्रोक्तम् दोषजात–कल्पनात्मकत्वमेवेत्यादिना । [illegible] भावः । [illegible] [illegible]–सर्वसर्वात्मकतायामिति । तत्र
30 [illegible]–एवं हीति । सांख्यस्य हि श्रोत्रादिवृत्ति प्रत्यक्षमिति प्रत्यक्षलक्षणम् [illegible] भावः ।

प्रत्यक्षत्वादिविशेषैकान्तवादिन इव निर्विकल्पपरमार्थपरमाणुमात्रसाधर्म्यादविकल्पकत्वम्, अविकल्पक-त्वाद्यथापूर्वं प्रत्यक्षलक्षणोदाहरणवाक्ये दोषाः प्रभुर्नैव प्रभुः, रूपं नैव रूपम्, विज्ञानं नैव विज्ञानमित्याद्य-यत्वात् श्रोत्रादिवृत्तिः प्रत्यक्ष श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणानां मनसाऽधिष्ठिता वृत्तिः—शब्दस्पर्शरूपरसगन्धेषु यथाक्रम ग्रहणे वर्तमाना प्रमाणं प्रत्यक्षमिति ब्रुवतः सर्वसर्वात्मकत्वे निर्विकल्पत्वाद्विभागाभावात् किं श्रोत्रं, यत्त्वगादिभ्यो विभक्तम्? किमत्र त्वगादि, यच्छ्रोत्रादिभ्यो विभक्तम्? यदोक्तं श्रोत्रादीनि तत्र च आदिः? सर्वात्मकैकवस्तुत्वे प्रथमद्वितीयाद्यपेक्षविभागाभावात्, कोऽन्यस्तेभ्योऽन्यो वा? का वृत्तिः,—तेषां श्रोत्रादीनां पूर्वप्रवृत्तानां पश्चाद्वृत्तिः? क्रमभेदेनाभ्यन्तरत्वेन च विशिष्टा काऽवृत्तिः वस्तुपरमलक्षणा, विभागाभावादेव, किं प्रति—कतमोऽन्यो भावोऽन्यमपेक्ष्य च प्रत्यक्षमित्युच्यते, नपुंसकलिङ्गसामान्यबहुप्रसर्वेन्द्रियविषयत्वात् किं प्रतीति प्रश्नः, किं प्रति सर्वसर्वात्मकत्वैकैक नापेक्ष्यते। किमयमिन्द्रिय यद्विषयव्यतिरिक्तं श्रोत्रादिपरस्परव्यतिरिक्तं वा? किमनक्षमिन्द्रियव्यतिरिक्तं विषयो रूपादि, परस्परतो वा? इति प्रश्ने, एवं विभागाभावाद्विभागेन लक्षणप्रणयन स्ववचनव्यपेक्षा-क्षेपप्रत्युत्तरविरोधम्, अविभक्तत्वात् किं रूपादि? किं मनः? किमधिष्ठेयं? केनेति?।

किञ्चान्यत्—

त्वन्मतेनैव च प्रत्यक्षलक्षणायोगः, यदुक्तं लोकशास्त्रे 'यद्धि वस्तुस्वतत्त्वसाक्षात्प्रति पत्तिः प्रत्यक्षं' इति, तन्न प्रत्यक्षं त्वन्मतस्य घटते, निर्विकल्पत्वासिद्धेः, शब्दादिविभागवि कल्पविषयत्वात्, अविभागरूपश्च सर्वसर्वात्मकं वस्तुस्वतत्त्वम्, तद्विषयश्च तन्न भवति तत्तश्च कल्पनात्मकम्, कल्पनात्मकत्वादिभ्यो भ्रान्त्यादिवत्।

(त्वन्मतेनैव चेति) वस्तुनः स्व तत्त्वमसाधारणं, आत्मीय रूपं वा, तस्य साक्षात् प्रतिपत्तिः न व्यवहिता सा प्रत्यक्ष तदेवलक्षणं प्रत्यक्षं त्वन्मतवत् त्वन्मत इव त्वन्मतवत्, यथा सर्वसर्वात्मकत्वे त्वन्मते श्रोत्रादिवृत्तेः सर्वसर्वात्मकवस्त्वेकदेशशब्दादिविषयत्वात् समुदायरूपत्वाद्वस्तुस्वतत्त्वस्य विभा गाभावाच्छ्रोत्रादिवृत्तिर्न सम्भवतीत्युक्तं तथा तस्य निर्विकल्पस्य वस्तुनो वस्तुस्वतत्त्वसाक्षात्प्रतिपत्त्य-भिमतं लौकिक सामयिकञ्च प्रत्यक्षलक्षणं न घटते निर्विकल्पत्वासिद्धेः, नैव तन्निर्विकल्पं प्रत्यक्षं शब्दा-दिविभागविकल्पविषयत्वात्, अविभागरूपञ्च सर्वसर्वात्मकं वस्तुस्वतत्त्वं तद्विषयञ्च तन्न भवति,

---

विशेषैकान्तवादिन इवाविशेषैकान्तवादिनोऽपि साधर्म्यमाह-निर्विकल्पपरमार्थपरमाणुमात्रसाधर्म्यादिति निर्वि-कल्पत्वादेव परमार्थभूतं वस्तु प्रत्यक्षं बौद्धमते तथाविधं वस्तु परमाणुः सांख्यमते सर्वसर्वात्मिका प्रकृतिरिति साधर्म्यम् [illegible] परमाणुव्यतिरिक्ताः [illegible] परस्परं [illegible] श्रोत्रादयो न सम्भवन्तीति। सर्वात्मकैकवस्तुत्वे इति [illegible] [illegible] निरूपणम्, तथा च सर्वसर्वात्मकं वस्तु तत्राऽयं प्रथमोऽयं [illegible] द्वितीयोऽयञ्च ततोऽपि [illegible] इति [illegible] विभागाभावात् च [illegible] नेति भावः। एवं [illegible] योज्या। [illegible] प्रत्यक्षमुच्यत इति भावः। नपुंसकलिङ्गस्येति [illegible] [illegible] किं प्रतीति नपुंसकलिङ्ग [illegible] प्रतिभाति। किं प्रतीति, [illegible] किं वस्तु प्रति सर्वसर्वात्मकैकं [illegible] [illegible] वस्तु [illegible] [illegible] भावः। नैव तन्निर्विकल्पं प्रत्यक्षमिति, तत्प्रत्यक्षं निर्विकल्पं [illegible] [illegible] विषयीकरणात् वस्तुस्वतत्त्वस्य सर्वसर्वात्मकस्य

ततश्च कल्पनात्मकम्, कल्पनात्मकत्वादिभ्यो भ्रान्त्यादिवत्, न प्रत्यक्षमिति वर्तते, कल्पनात्मकत्वात्, निरूपणविकल्पात्मकत्वात्, आलम्बनविपरीतमतिपर्यात्मकत्वात् अध्यारोपात्मकत्वात्, सामान्यस्य विषयत्वात्, तदतद्विषयवृत्तित्वात्, सदसद्भेदपरिग्रहात्मकत्वात्, सर्वथा साधारणार्थत्वात्, भ्रान्तिसंशयानुमानादिज्ञानवदिति ।

5 सञ्चिताऽऽलम्बनत्वात्ते चक्षुरादि तद्विपरीतं समुदायपरमार्थत्वम्, नीलादिसंवृतिसत्त्वं, संवृतिसन्तो नीलादय ऐन्द्रिया न परमार्थसत्समुदायाः, तस्याश्रयाद्यात्मकत्वात्, तदेकदेश भूतस्य रूपादेरपरमार्थसतोऽप्यविभागप्रत्ययस्यैकत्वासर्वस्याऽऽलम्बनस्यासञ्चितत्वदस्मिन् वादे लोकलोकोत्तरव्यवहारप्रसिद्धाभिमतेषु घटादिषु नीलादिषु चाभावास्त प्रत्यक्षम् ।

सञ्चिताऽऽलम्बनत्वात् चक्षुरिति यावन्नीलादिषु चाभावादित्यनेनाविशिष्टस्वार्थभावनो-
10 पायविप्रकर्षेणं करोति मा मूत्प्रसङ्ग इति यावत्सञ्चितालम्बनत्वानेऽस्माभिरुक्तं परमाणुनीलादीनां सञ्चयः—सामान्यं संवृतिसत्त्वादसदिति, इह तु तद्विपरीतं समुदायस्य परमार्थसत्त्वम्, नीलादेः संवृतिसत्त्वम्, संवृतिसन्तो हि नीलादय ऐन्द्रिया न परमार्थसत्समुदयाः, किं कारणं ? तस्यारूपाद्यात्मकत्वात्, तदेकदेशभूतस्य रूपादेरपरमार्थसतोऽपि विभागाप्रत्ययस्यैकत्वात्सर्वस्याऽऽलम्बनस्यासञ्चितत्वात्—न ह्येकोऽसर्वः कश्चिदालम्बनं रूपं रसः स्पर्शो यथाऽसञ्चिताः परमाणवः पूर्वस्मिन् वादे नैन्द्रियक
15 प्रत्यक्षसञ्चितत्वदस्मिन् वादे लोकलोकोत्तरव्यवहारप्रसिद्धाभिमतेषु घटादिषु नीलादिषु चाभावात्प्रत्यक्षम्, तद्विषयं ज्ञानमित्यभिसम्बन्धः । किमुक्तं भवति ? रूपादयः सर्वैकात्मरूपा एव सन्ति न प्रत्यक्षस्ताः, तत्तद्विषयं ज्ञानमभावविषयत्वादप्रत्यक्षं वन्ध्यासुतादिविषयज्ञानप्रत्यक्षवदिति । अन्यथा विषयं यदाभासं प्रत्यक्षं न सोऽस्ति विषयः, योऽस्ति न तदाभासं प्रत्यक्षमित्यादि विशेषैरन्यवादिभिर्मतं योऽभिहितः प्रपञ्चः स सर्वो योज्यः ।

20 तथासम्भावनेऽपि च रूपादेर्नैव तत्साम्यावस्थानं सम्भाव्यते ।

तथासम्भावनेऽपि चेत्यादि, रूपादेरेकस्य सत्त्वरजस्तमोगुणसाम्यावस्थाप्रधाना-त्मपदार्थत्वसम्भावनेऽपि, नैव तत्साम्यावस्थानं—रूपादिभेदैकसर्वात्मकत्वाभावरूपं सम्भाव्यते ।

विकल्पात्मकत्वात्, कल्पनात्मकं प्रत्यक्षमपीति भावः । [illegible]—विरूपणेति [illegible] नात्—आलम्बनविपरीतेति आलम्बनं सर्वसर्वात्मकं वस्तु तत्र रूपादिरूपेण प्रतिपत्तिर्विपरीतेति भावः एवं विपरीत-
20 रूपोपेक्षणात्—अध्यारोपात्मकत्वादिति । [illegible] इत्याह—सामान्यरूपविषयत्वादिति । [illegible] नैवाह—तदतदिति । [illegible] भावः । [illegible] माह—सदसदिति । [illegible] भावः । [illegible] सर्वे येति । [illegible] भावात्मकं सर्वं सर्वात्मेति [illegible] न प्रतीति [illegible] भावः । इह तु तद्विपरीतमिति नीलस्य हि परमाणु [illegible]
30 [illegible] परमार्थत्वं नीलादिस्यादि च संवृतिसदिति [illegible] । लोकलोकोत्तरेति प्रत्यक्षाभिमतेषु घटादिषु पटादिषु नीलादिषु च सर्वसर्वात्मकत्वे [illegible] रूपादेरपरमार्थत्वेऽपि [illegible] प्रत्यक्षाभिमतेषु घटादिषु [illegible] न हि यथा [illegible] तथा [illegible] सर्वस्य रूपादेः सर्वसर्वात्मकत्वेऽपि एतदेवाह रूपादय इति । रूपादेः पदार्थत्वसम्भावनेऽपि सर्वसर्वात्मकत्वावस्था-
35 नत्वं न सम्भाव्यते [illegible]—तथासम्भावनेऽपीति । सम्भाव्यमानेऽपि चेति [illegible]

सम्भाव्यमानेऽपि च तस्मिन्नभ्युपगमेऽतीन्द्रियत्वादालम्बनत्वानुपपत्तेश्चक्षुरादिविज्ञानानां रूपादिसंघात आलम्बनमिति तेषां प्रत्येकं परमार्थसत्त्वाभावाच्च विषयता, तस्माद्योनिबीज प्रकृतिबहुधानक प्रधानाद्यपर्यायाख्यं यद्वस्तु तदतीन्द्रियत्वादप्रत्यक्षम्, यदिन्द्रिय विषयं रूपादि न तत्परमार्थसदित्याद्यशेषं वैशेषिकान्तवादिमते यथामार्गं तद्विपर्ययेणात्र यथात्र घटते तत्तथाऽनुसृत्य योज्यं भेदाभेदसंवृतिपरमार्थस्थानव्यवस्थापनया । 5

(सम्भाव्यमानेऽपीति) सम्भाव्यमानेऽपि च तस्मिन्नभ्युपगमे यस्मादणूनामतीन्द्रियत्वा दालम्बनत्वानुपपत्तेश्चक्षुरादिविज्ञानानां रूपादिसंघात आलम्बनमिति मतम्, ते च रूपादयः प्रत्येकं परमार्थतोऽसन्तः । इतिशब्दो हेत्वर्थे, इत्यतःकारणात् संघातालम्बनत्वात्तेषां प्रत्येकं परमार्थसत्त्वा- भावाच्च विषयता, रूपादयो न चक्षुरादिविषयाः परमार्थतोऽसत्त्वाद्गन्धर्वनगरवत्, रूपादिविषयं वा न प्रमाणं परमार्थतोऽसद्विषयत्वाद्गन्धर्वनगरज्ञानवत् । तस्माद्योनिबीजप्रकृतिबहुधानकप्रधानाद्यपर- 10 पर्यायाख्यं यद्वस्तु तदतीन्द्रियत्वादप्रत्यक्षम्, यदिन्द्रियविषयं तत्परिणाममेव संवृत्या रूपादि न तत् परमार्थसदित्याद्यशेषं वैशेषिकान्तवादिमते यथामार्गम्—यो यो मार्गो यथामार्गं तद्विपर्ययेणाविशेषैका- न्तवादेऽत्र यथात्र घटते तत्तथाऽनुसृत्य योज्यमित्यतीव अन्यार्थं स्मारयति । तद्योजनोपायविज्ञानप्रद र्शनार्थमप्याह—भेदाभेदसंवृतिपरमार्थस्थानव्यवस्थापनयेति, ये तत्र भेदरूपाः परमाणवः परमार्थसन्त- स्तेऽत्र संवृतिसन्तः सर्वसर्वात्मकपरमार्थवादे, यस्तत्राभेदः परमाणुसमुदायः संवृतिसन् सोऽत्र परमार्थ 15 सदित्यनया व्यवस्थापनया योज्यम् । पुनरुत्तरोऽपि ग्रन्थो योज्यस्तथा—सर्वसर्वात्मकैकरूपान्तरा विविक्ततरत्वे रूपादिसत्त्वादिसंघात इन्द्रियसन्निकृष्ट आलम्बनविपरीतैकरूपेयं प्रतिपत्तिः, व्यपदे श्यानेकात्मकनीलरूपविषया न च हेत्वपदेश्याप्यपदेश्यैषा यतः सर्वात्मकग्रहणापदेशेन धूमेनेवाग्नि सामान्यमनुमते नाग्निर्देश्यरूपम्, किं कारणं? ततोऽन्यत् कस्यचिदेकं रूपम् । ननु सर्वस्य कारकहेतु त्वेनापदेशः प्रत्यक्षप्रतिपत्तेर्न धूमवत्, ज्ञापकहेत्वपदेशतयाऽभेदिवार्थान्तरस्यानेकरूपत्वस्य । नन्विह 20 प्रत्येकार्थस्य प्रदर्शनार्थं प्रस्तुतमस्माभिर्यदिदं प्रत्यक्षं स्यात् कारकमेव, स्यार्थाद्यालम्बनाद्धेतोर्यथैव, ग्राह्यानुभववत् प्रमाणत्वादव्यवहितप्रतिपत्त्यात्मकत्वात् प्रत्यक्षस्य स्वलक्षणविषयत्वादनध्यारोपात्मक-

---

[illegible] सम्भाव्यमानेऽपि [illegible] रूपादिसंघात [illegible] आलम्बनता [illegible] तत्र च प्रत्येकं [illegible] । [illegible] भेदाभेदेति [illegible] विशेषैकान्तवादे, [illegible]—अविशेषैकान्तवादे । [illegible] ग्रन्थः [illegible] 25 [illegible] इति योज्यम्, [illegible] प्रतिपत्तिः [illegible] भवति [illegible], [illegible] भवति [illegible] तद्योजेति । इन्द्रियसन्निकृष्ट इति [illegible] इत्यर्थः । व्यपदेश्येति [illegible] विषयी- करणात्, तथा बौद्धमते ननु हेत्वपदेश्यापदेश्यैव वा यतः [illegible] धूमेनाग्निरिव [illegible] 30 [illegible] । ननु च [illegible] । [illegible] प्रत्यक्षं [illegible] स्यात् [illegible] ननु भवति [illegible] । [illegible] तथा [illegible] भवति [illegible], [illegible]

त्वादिति यावत्, अपि च कारकत्वापि सर्वस्य नैव, तत्र द्वितीयचन्द्रवत्परमार्थतोऽसत्त्वादुक्तवत् इत्यानुविम्बवत्सामान्यमात्रसालोकवत् सर्वसत्त्वे विशिष्टोऽपदेशो व्यपदेशो माध्यात्म्यकेन व्यपदेशेन प्रमेयं व्यपदेश्यमनुमेयं न प्रमाणम्, धूमादनुमेयाग्निवत्कारकत्वायां कारकत्वायां वा वस्तुनः, विधूमा ग्निवत्। अभिधानाव्यपदेश्यमेकात्मकत्वे अपि च नैवानुमितामिपरेषैकमेकविषयत्वाभीवस्य, तद्वि

5 नीलनिरूपण विकल्पः प्रतिपरमाणु परस्परप्रतिबिम्बकत्वस्वानकरूपैकत्वैकसामान्यारोपात् सर्वसर्वा- त्मकैकरूपवस्तुस्वरूपापनेकरूपाध्यारोपात् रूपान्तरसामान्यरूपविषयत्वात्तद्विषयत्वस्वानपोहापो- हाद्यऽनुमानवत्सामान्यात्मकत्वैव परमार्थस्थितस्याप्रमाणसिद्धीकाणुमेयपरिग्रहात्मकत्वात् साधार- णार्थविनिवृत्तकरूपसारमकत्वात प्रत्यक्षमनुमानमप्यात्मकत्वात्कल्पनाभावपरत्वमप्रमाणवत्, संवृत्त्यतीन्द्रिय त्वाभ्यां हि न नीलादिषु न च तत्त्वे कारणता तथा प्रतिपत्ति प्रति, अनुमानज्ञानमपि तत्र प्रति-

10 पूर्वत्वे, सम्यग्गृहीतसाम्यधर्मप्रतिपत्त्यर्थविकल्पनमिति समानमेतत् कल्पनात्मकत्वात्। अन्यदपि यथा सम्यक् तत्प्रतिपत्तिं मुक्त्वा अनुमयोः सामान्यं तत्सर्वं योज्यम्।

एवं तावद्विशेषाविशेषैकान्तवादयोः स्ववचनव्यपेक्षाक्षेपदुस्तरविरोधत्वादौपनिषदप्रत्यक्ष विलक्षणं कल्पितमपि न युक्तमित्युक्तम्, मानात्त्वैकान्तवादेऽपि सामान्यविशेषयोः 'आत्मे- न्द्रियमनोऽर्थसन्निकर्षाद्यन्निष्पद्यते तदन्यत्', (वै० अ० ३ आ० १ सू० १८) आत्मा मनसा

15 मन इन्द्रियेणेन्द्रियमर्थेनेति चतुष्टयत्रयद्वयसन्निकर्षादुत्पद्यमानं प्रत्यक्षमित्येतदपि द्रव्यादि विनिर्मुक्तत्वात् किमात्मादि? इति न प्रत्यक्षम्।

(एवं तावदिति) (सामान्यविशेषयोरिति) अयुक्तं प्रत्यक्षमिति वर्तते, कीदृशं वा तत्र सर्वं व्यवधुतं वेति? आत्मेन्द्रियमनोऽर्थसन्निकर्षाद्यन्निष्पद्यते तदन्यत्, आत्मा मनसा मन इन्द्रि- येणेन्द्रियमर्थेनेति चतुष्टयत्रयद्वयसन्निकर्षादुत्पद्यमानं प्रत्यक्षमित्येतदपि नानात्वैकान्तवादिनां मत द्रव्या-

20 दिविनिर्मुक्तत्वात् किमात्मादीनीति न प्रत्यक्षम्। द्रव्यसामान्यैर्विपाक्य इमे द्रव्यादयो द्रव्यगुणकर्मसामान्य विशेषसमवाया अद्रव्यत्वात् द्रव्येभ्योऽन्ये अपुष्पवत् स्युः, एवं गुणेभ्योऽन्ये न स्युरगुणत्वात्, अक- र्मत्वात्, कर्मणोऽन्येऽसामान्यत्वात्सामान्यतोऽन्येऽविशेषत्वाद्विशेषेभ्योऽन्येऽसमवायत्वात्समवायादन्ये निर्मुक्तत्वात् खपुष्पवत्सर्वे। तस्य निर्मुक्तत्वं चापरिणामित्वाद्द्रव्याद्यपृथक्त्वतोऽसत्त्वात्तस्मादीनामात्मा- द्यभावे क्रियात्मादि यत्सन्निकर्षाज्ज्ञानमुत्पद्येत? क्व तत्? आत्मद्रव्याभावात्, किं तत्?

25 गुणाभावात्। इतिहासो हेत्वर्थे राजपुरुषोऽसीति न बिभेमीति यथा तथा इति न प्रत्यक्षम्, आत्मादिद्रव्याणां ज्ञानादिगुणानामभावादात्मादि प्रत्यक्षमित्यर्थः।

योजितं योज्यम् एकत्वेऽपि। नैव—नास्तीति नैव। तेन व्यपदेशेनेति तेन व्यपदेशेन व्यपदेश्यं प्रमेयं तदभिमत- प्रत्यक्षप्रमाणमनुमेयं प्राप्नोति न प्रमाणं धूमानुमेयाग्निवदिति वस्तुनो व्यपदेश्यत्वादिति कारकत्वाभावात्कार्यं वा न प्रतिपत्तिर्योगर्थत्वमित्यत्वात्। आत्मेन्द्रियेति आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षात्तदनुत्पद्यते तदन्यत् ज्ञानम्, नाभिव-

30 दितसमर्थसन्निकर्षेभ्योऽन्यत्, अन्यत्वमिति सूत्रार्थं। चतुष्टयेति चतुष्टयमेव सुखादावात्मनिकेषु आत्मनः इन्द्रियार्थसन्निकर्षेण च कर्मगुणत्वसन्निकर्षात् प्रत्यक्षमुत्पद्यते अन्यत्वमपि द्रव्ये स्यात् चतुष्टयद्वि- त्रिसन्निकर्षेण सन्निकर्षात् प्रत्यक्षम्, आत्मन योगिनिकर्षेण प्रत्यक्षम्, इन्द्रियार्थसन्निकर्षेण ज्ञानसन्निकर्षात् प्रत्यक्षं योज्यम्। मतेऽस्मिन् सामान्यविशेषयोरत्यन्तभिन्नत्वेन द्रव्यादीनां निर्मुक्तत्वादात्मनः एवेति प्रत्यक्ष मनित्यैकैकानेनानन्द द्रव्यादिविनिर्मुक्तत्वादिति। खपुष्पवत्सर्वे इति न स्युरिति नैव राजपुरुषोऽसीति

तेषामपारमार्थिनामन्यथा—परमार्थतो विद्यमानानामनेकान्तात्मकानामेकान्तात्मकतया कल्पनात् मिथ्याध्यारोपात्कल्पनात्मकत्वादिभ्यो हेतुभ्यो भ्रान्त्यादिवच्च मतमिति पूर्वोक्तं तदेव व्याचष्टे—

द्रव्यगुणभवनविशेषकारणकार्याणां सदसदनेकान्ततत्त्वानामन्यतमैकान्तकल्पनात् कल्पनात्मकत्वम्, ततः कल्पनात्मकत्वादिभ्यो भ्रान्त्यादिवदप्रत्यक्षम् ।

द्रव्यगुणेत्यादि यावत्प्रत्यक्षमिति, द्रव्यग्रहणेन पृथिव्यादीनां तत्कल्पितानां सर्वगुणानां ग्रहणेन भवनग्रहणेन सत्तायाः विशेषग्रहणेन गोत्वादीनां यावदन्त्यविशेषस्य कारणग्रहणेनावयवा द्रव्याणां संयोगादिगुणानां कर्मणाञ्च कार्यग्रहणेन द्व्यणुकावयविद्रव्याणां चित्रादिगुणानाञ्च ग्रहणम् । तत्र परमार्थतः सदसंश्च पदार्थोऽनन्तरोक्तो द्रव्यादित्वस्यानेकान्तः सततस्व—द्रव्यमपि रूपाद्यपि भवनमपि विशेषोऽपि कारणमपि कार्यमपीति, तस्य तस्यान्यतमैकान्तकल्पनात्तत्त्व—द्रव्यमेव गुण एव भवनमेव विशेष एवेति न तत्त्वतत्त्वमपीति, तस्मात्कल्पनात्मकत्व सिद्धम्, ततः कल्पनात्मकत्वादिभ्यो भ्रान्त्यादिवदप्रत्यक्षम्, कल्पनात्मकत्वादयः प्रागुक्ताध्यारोपात्मकाभ्यवनविपरीत मपरत्वादयः ।

अतः सर्वप्रमाणाविरोधितत्त्वव्यवहारसमवस्थलोकपरिग्रहवत्त्वेव सामान्यविशेषौ घटादि विषयौ नान्यथेति विधिः ।

अतः सर्वप्रमाणाविरोधीत्यादि यावद्विधिरिति, अत इत्यनन्तरोक्तसर्वोपपत्तिमपदवो त्स्याद् प्रतिज्ञार्थं यथालोकग्राह्यमेव वस्त्विति तमभिगमयति सोपपत्तिकम्, सर्वप्रमाणाविरोधितत्त्वव्यवहारसमवस्थलोकपरिग्रहवत्त्वेवेति, प्रत्यक्षानुमानागमप्रमाणैरनवधारितकारणकार्योभयानुभयात्मकं तस्य तस्य वस्तुनो भावतत्त्वमविरोधि तदभिमतस्वे तत्त्वस्य तत्त्वेन वा व्यवहारस्तस्मिन् समवस्था यस्य लोकस्य, तस्य लोकस्य परिग्रहः स सर्वप्रमाणाविरोधितत्त्वव्यवहारसमवस्थलोकपरिग्रहस्तद्वत् तेन तुल्यं वर्तत इति, एवेत्यवधारणे, तादृग्लोकपरिग्रहवत्त्वेव सामान्यविशेषौ, न तु सामान्यमेव विशेष एव परस्परं भिन्नावेवाभिन्नावेवेति वा यथा शास्त्रेषु कल्पितावित्ति । अथवा सर्वप्रमाणाविरोधिनि तत्त्वव्यवहारे समवस्था यस्य स लोकः सर्वप्रमाणाविरोधितत्त्वव्यवहारसमवस्थलोकः तस्य परिग्रहवत्त्वेव सामान्य विशेषौ नान्यथेति यथा प्रतिपादित लोकवत्त्वेन घटादिविषयाविति, यथा लोके घटादिभवनमेव सामान्यं विशेषश्च द्रव्यक्षेत्रकालभावरूपभवनविशेषाविशेषाभ्यामुक्तविधिना कार्यकारणादिभेदेन वा नियतौ सर्वत्र न सर्वथैकान्तवादवत्स्वभावौ, इति विधिः, इतिः प्रदर्शने, एष विधिरित्थं विचारितो यः प्रागुदितः ।

र्थं राजपुरुषोऽस्मीति हेतोरहं न बिभेमीति भाव । अस्मीति पाठे तु अहं राजपुरुषोऽस्मि अत एव न कस्माद्बिभेमीति भावः । भवनग्रहणेन सत्ताया इति अविशेषत्वात् सत्तायाः सर्वत्र सत्त्वादिति भावः । विशेषग्रहणेन च सामान्यविशेषसमन्त्यविशेषाणां च ग्रहणम्, कारणग्रहणेनावयवादिद्रव्याणामवयविद्रव्यं प्रति समवायिकारणत्वात्, संयोगादिगुणानामवयविद्रव्यं प्रत्यसमवायि-कारणत्वात् कर्मणश्च संयोगविभागकारणत्वाद्ग्रहणम् । एतेषां पदार्थानां परमार्थत सदसद्रूपतयाऽनेकान्तात्मकत्वेन तत्त एकत्वमेकान्तात्मकत्वं कल्पितमिति तदुक्तमसत्पदार्थं कल्पनात्मकमवस्तुभूतमिति भावः । अतोऽपसंहरति सर्वप्रमाण इत्यादिना, अनवधारितकारणकार्योति यस्तु कारणत्वेनैव कार्यत्वेनैव उभयात्मकत्वेन अनुभयात्मकत्वेनैव वा अनवधारितं वस्तुतत्त्वं तत् सर्वप्रमाणाविरोधि तदभिमतस्वरूपेण लोकस्य व्यवहारप्रवृत्तेः सामान्यविशेषौ तदभिधावेव

एष च वेदनादिभिरपि लोकप्रमाणकोऽज्ञानिकवाद उपजीव्यत इति, किञ्चित् ज्ञायते को वेत्त्येव किं वाऽनेन ज्ञातेनेत्यज्ञानमात्रफलत्वाभ्यां वस्तुतत्त्वविचारो न युज्यते, क्रियावा दयोपदेशोऽतः श्रेयानिति लेशेनाभ्युपगतत्वात्तस्यैवायमन्यभेदः । सर्वमिदमज्ञानप्रतिबद्धमेव जगत् पृथिव्यादि, रूपादिमत्त्वाद् घटादिवत् ।

5 (एष इति) एष च वेदनादिभिरपि लोकप्रमाणकोऽज्ञानिकवाद उपजीव्यत इति, यथागमे चैकस्य चतुर्धा भेदात् सप्तनयशतान्यर्था व्याख्यायन्ते, तेषां पुनश्चतुर्धा संक्षेपः, क्रियाऽक्रियाऽज्ञानविनयवादसमवसरणवचनात्, तत्रोक्तं तेऽज्ञानिकवादाः—(किञ्चिदिति) तस्यैवायमन्यभेद इति, तस्यैवाज्ञानवादस्यान्योऽयं भेदः, कतमोऽसौ भेदः ? सर्वमिदमज्ञानप्रतिबद्धमेव जगत् पृथिव्यादीति, कथं ? रूपादिमत्त्वाद् घटादिवत्, आदिग्रहणात्तेजोवायवः ।

10 ननु नैते पदार्था अज्ञाना एव, किमर्थमज्ञानप्रतिबद्धं जगत् पृथिव्यादीत्युच्यते ? उच्यते, आकाशव्यतिरिक्तेन्द्रियमनःप्रभृतीनामपि तद्व्यतिरेकेणानुपलब्धेर्न सन्ति, तन्मयत्वादेव च तदचेतनानि, अत आह—

इन्द्रियाण्यपि च तन्मयान्येवाचेतनानि ।

इन्द्रियाण्यपि च तन्मयान्येवाचेतनानीति, तन्मयत्वानुमानञ्च भूतत्वाद्गन्धवत्त्वाच्च पृथिवी
15 गन्धे यथा घ्राणं तेजोवायुश्च, रसरूपस्पर्शेषु गन्धविशेषात् रसरूपस्पर्शविशेषादिति, सामर्थ्यं प्रसभिधानाद्द्वारेष्वादिविशेषलिङ्गदर्शनात्तस्या गुणगुणिव्यतिरिक्तोऽप्यचेतनगुणम्, गुणगुणिनोर्भेदाभिन्नत्वा ज्ञानारम्भकत्वसाम्यात् पृथिव्यादिगुणस्येऽपि तुल्यानुमानत्वात् ।

अभ्युपेत्याप्यात्मादिव्यतिरेकं—

तत्करणत्वाद्वा प्रकाशितं स्थूलमर्थं प्रकाश्यत्वात् प्रतिपद्येत ज्ञः, प्रदीपप्रकाशितघटवत् ।

20 (तत्करणत्वादिति) तत्करणत्वाद्वेषामिन्द्रियाणां करणत्वात्तानि चाऽस्य करणानीति तत्करणोऽज्ञः, तैः करणैः प्रकाशितं घटादिस्थूलमर्थं प्रकाश्यत्वात्, पश्यात्मप्रमेयं प्रकाश्य प्रतिप-

---

व सम्भवेति भावः । अत्र पक्षे वस्तुतत्त्वे सर्वप्रमाणानिरोधितं विवेचनम्, अत्र नैति पक्षे च वस्तुतत्त्वस्याद्वारे [illegible] मिति भेदः । एष चेति अयं विचारो लोकप्रमाणविरोऽप्यज्ञानवाद एव [illegible] [illegible] भावः । किञ्चिदिति किञ्चित् ज्ञायते को वेत्त्येत्यनेन [illegible] किं वाऽनेन ज्ञाते-
25 [illegible] वस्तुतत्त्वविचारो व्यर्थ इति भावः । लेशेनाभ्युपगतत्वादिति [illegible] [illegible] गुरोपसम्भावना । [illegible] तस्यैवायमिति । ननु पृथिव्यादयो [illegible] [illegible] [illegible] इति । तद्व्यतिरेकेणेति । पृथिव्यादिव्यतिरेकेण [illegible] तन्मयत्वादेव चेति पृथिव्यादिमयत्वादित्यर्थः । तन्मयत्वानुमानञ्चेति [illegible] पृथिव्यादिमयत्वानि [illegible]
30 [illegible], इन्द्रियाणां [illegible] इति भावः । तत्र [illegible] [illegible] [illegible] रसरूपस्पर्शेषु रसरूपस्पर्शविशेषवत्त्वात् पृथिवीगन्धे इति [illegible] इति, [illegible] । गुणगुणिनोरिति [illegible] [illegible] पृथिव्यादि- [illegible] भावः । तत्करणत्वादिति [illegible] [illegible]

मानोऽपि प्रतिपद्येत सः—सम्यग्ज्ञायमानप्रतिपत्तिरपि पुरुषः स्थूलमेवार्थं प्रतिपद्येताज्ञानात्मकम्, करणानि चाज्ञानानि, अचेतनकरणप्रकाशितमप्यचेतनम्, प्रदीपप्रकाशितघटादिवदेव स्यात् स्थूलम्।

न च परमाण्वादि सूक्ष्मं शुद्धचेतनस्वरूपपुरुषादि वा स्यादज्ञानादिप्रतिबद्धम्, तस्यापि चेन्द्रियसन्निकृष्टद्रव्यव्यतिरिक्तासाधारणस्वरूपादर्शनादिदमिदमिति न निरूपणोपायोऽस्ति, प्रत्येकं समुदाये वा तद्दृष्ट्यनुपपत्तेः, अपूर्वत्वात्। 5

न च परमाण्वादि सूक्ष्मं शुद्धचेतनस्वरूपपुरुषादि वा स्यादज्ञानप्रतिबद्धं तस्यापि चेन्द्रियसन्निकृष्टेष्वपि, सत्यपि च तस्य स्थूलस्य ग्राह्यत्वे तत्स्वरूपाज्ञानादज्ञानसम्बद्धमेव तदेवेन्द्रियसन्निकृष्टद्रव्यान्तरव्यतिरिक्तमसाधारणं यत्स्वरूपमात्मादेर्योऽतीन्द्रियस्य तस्य कश्चित् कदाचिददर्शनादिदमिदमिति न निरूपणोपायोऽस्ति, निरूपणं निर्णयज्ञानमित्यर्थः, किं कारणं न निरूपणोपायोऽस्ति इदमिदमितीति चेदुच्यते—प्रत्येकं समुदाये वा तद्दृष्ट्यनुपपत्तेः, तस्यासाधारणरूपस्यापूर्वत्वात्, अपूर्वत्वादेव 10 तद्दृष्ट्यनुपपत्तिर्निर्णयानुपपत्तिश्च, प्रत्येकं तावन्न हि घट एकैकः कृष्णादिरूपोऽपूर्वत्वाद् दृश्यते स्वरूपतः, तत एव प्रत्येकमनिरूपितस्वरूपाणां कुतो निरूपणं समुदाये? सिद्धत्वात्तु प्रत्येकमनिरूपितस्य समुदाये तैरुक्तस्य निरूपणाभाववत्, निर्णयेन रूपणं निरूपणं तदुपायाभावादज्ञानप्रतिबद्धमेव सर्वमिति चापूर्वम्।

स्यान्मतमनुभवितुर्बाह्यविषयमिदमिदमिति निरूपणं मा भूद्यदि न भवति स्वसंवेदनं किन्त्वाभ्यन्तरं सुखदुःखादिषु किं निरूपणं न भवतीति? उच्यते स्वसंवेदनेनाशनाद्यभ्यवहृतं 15 परिणमयन्न संवेतयतीति व्यभिचारश्च भवति। तथा सुखादीनां चलनकम्पस्पन्दनस्फुरणादिक्रियाः कुर्वतामसंवेतयमानानामेव ताः क्रियाः दृश्यन्ते, इत्थं कम्पिताकम्पिततया सूक्ष्मत्वादनुपपत्तेरज्ञानानुविद्धमेव सर्वं ज्ञानमिति परिच्छेदार्थश्च प्रमाणव्यापारः।

(स्यान्मतमिति) स्वसंवेदनेनाशनाद्यभ्यवहृतं परिणमयन्नित्यादि, प्राणापानाद्य संवेतयन्नेव हि वर्ततेऽस्मादि सर्वो लोकः, अभ्यवहृतमपि स्वकरसभावेन रसरुधिरादिभावेन च परिणमयन् 20 संवेतयति स्वयमेव तथा सुखादीनामिति, सुखप्रभवमूर्च्छितगर्भाः सुखादयः, तथाऽन्यमनसामव्यक्तत्वात्

अतत्स्वरूपेऽचेतनत्वेऽतीन्द्रियत्वमपि स्थूले च्यार्थस्तु प्रधानस्वरूपस्यापि प्रतिपद्यते [illegible] इन्द्रियैः प्रकाशितमिति [illegible] । ननु स्थूलं व्यादि भवतु चेतनमचेतनकरणप्रकाशितत्वात्, ननु सूक्ष्मं परमाण्वादि शुद्धचेतनस्वरूपपुरुषादि वा [illegible] परमाणोरतीन्द्रियत्वेन पुरुषस्यैव चेतनस्वरूपत्वात् [illegible]—न च परमाण्वादीति । न चेति [illegible] । उच्यते— 25 तस्यापीति [illegible] । एवं सूक्ष्मस्य परमाण्वादेः [illegible] प्रत्येकमनिरूपितस्वरूपत्वं [illegible]—प्रत्येकं तावदिति । ननु [illegible] 30 [illegible]—स्यान्मतमिति । [illegible]—स्वसंवेदनेनेति । व्यभिचारमेवाऽऽदर्शयति—प्राणापानादीति । [illegible] दर्शितोऽनेन [illegible] दर्शयति—तथा सुखादीनामिति । [illegible]—सुखेति ।

कण्डूयनमक्षकर्णभस्पर्शसंवेदनं गन्धादिग्राणे मुखादीनामाम्लद्रव्यास्वादनमसंक्लेशितं रसास्वादनमित्यर्थः । आदिमत्त्वात् मुखकुम्भितकशिवादयः, यथैताः क्रिया असङ्क्लेशितात्मा सर्वैवमपि, इत्थं कल्पिताकल्पितवदाभूतप्रलयानुपपत्तेरिति, कल्पितत्वात् कल्पितत्वादेव तथाभूतो न भवति प्रलयः । अकल्पितोऽपीश्वरमुक्तविधिना नोपपद्यते तथाभूतः प्रलयः इत्य इत्यर्थः, तस्मात् कल्पिताकल्पिततथा-
5 भूतप्रलयानुपपत्तेरज्ञानानुविद्धमेव सर्वं ज्ञानमिति । परिच्छेदार्थश्च प्रमाणव्यापार इति, प्रमार्थं हि व्याप्रियमाणं यथार्थपरिच्छेदार्थमिष्यते, न चेदं तत्परिच्छेदोऽस्तीति वैधर्म्यं दर्शयति ।

स्यान्मतमज्ञानप्रतिबद्धमित्यज्ञानशब्दोच्चारणादेव ज्ञानाभ्युपगमः कृतो भवति, प्रतिषेधस्य प्रमाणवदन्यत्र प्रसिद्धविषयत्वात्, अन्यथा प्रतिषेधानुपपत्तेः, स्ववचनविरोधाच्च, तथापि न चाज्ञानमित्युक्तिविरोधः, राधकपूर्णकमातृव्यपदेशवत्, विशेष्यभावाभ्यामनव-
10 धारणात्, तथा ज्ञानाज्ञानाभ्यां तदेव विशिष्यते वस्त्विति नोक्तिविरोधो ज्ञानाज्ञानयोर-विशेषात्, संशयविपर्ययानध्यवसायनिर्णयानामवगमाववबोधार्थत्वात् अवगमस्य बोधाबोध-पर्यायत्वात्तस्मादेतस्मिन्नयभङ्गेऽज्ञातमेव सम्यक्सार्थः ।

(स्यान्मतमिति) (नचाज्ञानमित्युक्तिविरोध इति) किमिव ? राधकपूर्णकमातृव्यपदेशवत्, कुतः ? विशेष्यभावाभ्यामनवधारणात् । का भावना ? यथा राधकस्य पूर्णकस्य चैकैव माता विवक्षिता
15 भवति तदा राधकमातेति राधकेन विशिष्यमाणा पूर्णकमातेति पूर्णकेन वा, अत राधकपूर्णकमातेत्यु-भाभ्यां वा सर्वथा राधकस्यैव पूर्णकस्यैव वा मातेत्यवधारणं नास्ति विशेष्यभावाभ्यात्, तथा ज्ञानाज्ञानाभ्यां तदेव विशिष्यते वस्त्विति विशेष्यभावाभ्यां नोक्तिविरोधो ज्ञानाज्ञानयोरविशेषात् । न तु यथा विशेषणभावाभ्यामवधारणं नीलमुत्पलमिति अतस्तेषामवबोधार्थमेवाज्ञानत्वमज्ञानत्वमविशिष्टमिति तत्प्रदर्शयन्नाह—संशयविपर्ययानध्यवसायनिर्णयानामवगमाववबोधार्थत्वात् । 'गम्लृ सृप्लृ गतौ' अवपूर्वं गमन-
20 मवगमोऽवगममात्रबोधः 'बुध अवगमने' इति वचनात् सर्वेषां संशयविपर्ययानध्यवसायनिर्णयानाम वगमार्थत्वादवगमस्य च बोधाबोधपर्यायत्वात्, तस्मादेतस्मिन्नयभङ्गेऽज्ञात एव सम्यक्सार्थः, मन्नमहत्वं

व्यवस्थानासु सर्वेषामात्मनां तत्संवेदनं नास्तीति भावः । [illegible] व्यभिचारमाह—तथाऽप्यनवस्थामिति । [illegible] इत्यनभिप्रायमाशङ्क्याह—आदिमत्त्वादिति । [illegible] प्रतिषेधप्रतिपत्तिर्भवितुमर्हति प्रतिषेधोऽपि [illegible] प्रतिषेधस्य [illegible]
25 [illegible] ज्ञानमिति [illegible] । [illegible] स्यान्मतमिति । [illegible] तथापि न चेति । अनवधारणादिति, [illegible] । नील-मुत्पलमितीति [illegible] विशेषणभावा-[illegible] भावः । तेषामिति [illegible] संशयनिर्णयानध्यव-
30 सायनिर्णयानामित्यर्थः । अवबोधार्थत्वादिति [illegible] भावः । [illegible] मन्नमहत्वमिति । [illegible] परस्परनिरपेक्षत्वात्, [illegible]

महाम्बरसूचनार्थम्, परस्परनिरपेक्षाणां भङ्गानां पृथगेवोपात्तत्वाद्विपर्यये सत्यत्वात् तेषाञ्च विधिनियमयोरेव भङ्गत्वात्प्रधानानाम्, तथाऽस्मिन्नेव नयभङ्गे शब्दस्यासत्योऽर्थो भाष्येषु, तेष्वप्यन्येऽन्येऽर्था इति ।

एतस्य दर्शनस्य ज्ञापकमाह—

यथा चाहुः 'अस्त्यर्थः सर्वशब्दानामि'ति, सत्तामात्रमर्थः सर्वशब्दानाम्, कोऽप्यस्यार्थोऽस्ति, न निरर्थकः शब्दः, स पुनरर्थो न निरूपयितुं शक्योऽयमयमिति, एतत्तत्याप्यलक्षणम्, तत्र दृष्टान्तोऽपूर्वदेवतास्वर्गशब्दानामर्थो यथा तेषामत्यन्तापरदृष्टत्वादीदृशोऽपूर्वः स्वर्गो देवता चेदृशीति न प्रतिपद्यामहे निरूपणेन तथा गवादिशब्दानामप्यर्थः तत्समरेव भवितव्यम्, न हि गमनागमनगर्जनादिव्यर्थव्यवस्था विशेषरूपेति कश्चिदस्त्यर्थ इत्येतावत्प्रतिपत्तव्यम् । एतस्मिन्नेव नयभङ्गे सर्वाणि पदानि वाक्यार्थः, तद्यथा देवदत्त ! गामभ्याज शुक्लां दण्डेनेत्यत्र परस्परादविवेकेन सङ्कीर्णरूपाणि पदान्येकार्थान्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामनुगम्यमानं सम्पिण्डितमिवार्थं मूपुर्न पृथग्भूतम्, तस्मात् सर्वाणि पदानि वाक्यार्थः ।

(यथा चाहुरिति) अस्त्यर्थः सर्वशब्दानामिति श्लोकः । (सर्वाणीति) पदान्येव वा वाक्यार्थः, नैकैकं न तद्व्यतिरिक्तं यथोक्तम् 'अर्थैकत्वादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्विभागे स्यात्' (पू. मीमांसायां अ० २ पा० १ अधि० १५) इति, न तु यथाऽन्यैः कल्प्यतेऽन्यथा, 'आख्यातशब्दः सङ्घातो जातिः सङ्घातवर्तिनी । एकोऽनवयवः शब्दः क्रमो बुद्ध्यनुसंहृतिः ॥ पदमाद्यं पृथक् सर्वं पदं साकाङ्क्षमित्यपि । वाक्यं प्रति मतिर्भिन्ना बहुधा न्यायदर्शिनाम् ॥' (वाक्यप० का० २ श्लो० १–२) इति ॥ अलौकिकत्वादसत्यमात्यपक्षत्वाभ्यामेव ।

क पुनरयं नयेऽन्तर्भाव्यते ? किं द्रव्यनयभेदे ? पर्यायभेदे वा, उच्यते—

व्यवहारदेशत्वाच्चास्य द्रव्यार्थता 'लौकिकसम उपचारप्रायो विस्तृतार्थो व्यवहार इति (तत्त्वा० अ० १ सू० ३५ भाष्ये) वचनात्, द्रव्यशब्दो द्रोरवयवो द्रव्यमिति व्युत्पादितः, 20 द्रुः गतिर्भाव तस्या अवयव एकदेशः, एकदेशोऽसमस्तवृत्तिरन्वयावृत्तित्वात् ।

(व्यवहारेति) व्यवहारदेशत्वाच्चास्य द्रव्यार्थता लौकिकसम उपचारप्रायो विस्तृतार्थो व्यव

व्यवहारदिव्यतिरिक्तत्वात्सर्वकल्पोपकारकमित्युपेक्षितिमिति भावः । अस्त्यर्थः सर्वशब्दानामिति अस्त्यर्थः सर्वशब्दानामिति प्रत्याय्यलक्षणम् । अपूर्वदेवतास्वर्गैः सममाहुर्गवादिषु ॥ (वाक्यपदीये का० २ श्लो० १२१) इति पूर्णः श्लोकः । तं व्याचष्टे—सत्तामात्रमर्थ इत्यादिना । ननु प्रत्येकं पदानि वाक्यार्थमवगमयेयुः उभयं वाथ वाक्यं वा पदार्थो वेत्यत्राह—23 एतस्मिन्नेव नयभङ्ग इति । सर्वाणि पदानि वाक्यपदाभिधेयानि न हि प्रत्येकं पदेभ्यो वाक्यार्थप्रतीतिर्भवति किन्तु परस्परानुगमनेन सङ्कीर्णरूपाणि पदान्येकार्थप्रतिपादकत्वाद्वाक्यमिति भावः । न तद्व्यतिरिक्तमिति पदसमुदायव्यतिरिक्तं पदार्थसमेताद्भिन्नं न वाक्यार्थरूपमितितमित्यर्थः । तत्र प्रमाणमाह—यथोक्तमिति पूर्वमीमांसायां वाक्यार्थैकत्वं विभज्यमानसाकाङ्क्षत्व लक्षणं यदेषु वाक्यत्वं पर्याप्तं न तु वाक्यसमूहे, तथैकार्थप्रकाशकत्वाभावात् अर्थैकत्वं च भिन्नप्रतीतिविषयत्वेनावैयर्थ्यमर्थविशेष्यतादिरूपम् भिन्नत्वमाननाकाङ्क्षत्वलक्षणान्वीयमानयोः पदार्थयोरन्वयेऽभिहितार्थत्वम् शोभनमासनं 30 करोमि तस्मिन् शीघ्रमासध्वमिति सर्वार्थत्वेऽपि भिन्नपात्रकर्त्तृकतया भिन्नवाक्यमिति भावार्थः । अत्र वैयाकरणैरुक्तम्, वाक्यविकल्पान् दर्शयति—आख्यातशब्दः सङ्घात इत्यादि । आख्यातशब्दः सङ्घात संघातवर्तिनी जातिः एकोऽनवयवः शब्दः क्रमो बुद्ध्यनुसंहृतिः आद्यं पदं, प्रत्येकं सर्वं पदं भिन्नोऽनुसंहारेऽपि साकाङ्क्षं पदं वाक्यं प्रति न्यायदर्शिनां मतिर्बहुधा भिन्नेत्यर्थः मतिभेदे धारयाह—अलौकिकत्वादिति । लोकव्यवहारेति लोके व्यवहारक्रमोऽर्थो हि यः इति भिन्नपदरूपतया प्रतीयमानः पदार्थः प्रतीयते यतो व्यवहारः सोऽपि द्रव्यार्थनयोऽङ्गभूतः 35 हि तथामात्रं द्रव्यार्थिकस्य विषया भवन्ति व्यवहारो भिन्नाभिन्नपदार्थविषयस्य तत्सम्बन्धादिभिः तथा

द्वार इति वचनात्तस्य द्रव्यार्थभेदत्वम्, लोकव्यवहारविषयो हि व्यवहारः, तदेकदेशविषयो विधिनयः, तस्माद्द्रव्यार्थभेदः । यथा 'दव्वट्ठियनयपयडी सुद्धा संगहपरूवणाविसओ । पडिरूवं पुण वयणत्थनिच्छओ तस्स ववहारो' (संमति कां० १ गा० ४) इति । तस्य द्रव्यार्थत्वमुत्पत्तिप्रदर्शनार्थमाह-द्रव्यशब्द इति प्रोक्तवचनो द्रव्यमिति व्युत्पादितत्वात् । अथ द्रुः कः ? 'द्रु द्रु गतौ' धातुस्वार्थमनुगम्य
5 प्रातिपदिकं 'द्रुद्रुभ्यां मः' (५।२।१०८) इति निपातितत्वात् । तस्यार्थो द्रुगतिः यात्रा व्यवहारो लोकस्येति तस्या यात्राया अवयव एकदेश इत्यर्थकथनात् स एकदेशः क इति चेदुच्यते—एकदेशोऽसमस्तवृत्तिरव्यापिव्यवहारात् समस्तलोकव्यवहारविपरीतवृत्तिव्याप्तिव्याहतिरित्यर्थः ।

सा पुनरस्या विधिवृत्तेरेकदेशावृत्तिता लोकस्य एव, मृद्घटादिसामान्यविशेषाणामर्थक्रियापन्नां परित्यागमत्वात्, तस्मादन्यदवस्तु, अलौकिकत्वात् खकुसुमवत्, व्यतिरेके घटवदिति दिक् ।

10 (सा पुनरस्या इति) सा पुनरस्या विधिवृत्तेरेकदेशवृत्तिता, कुतः परिच्छिद्यत इति चेल्लोक एव परिच्छिद्यत इत्यर्थः, यस्माल्लोके तदेकदेशवृत्तिता मृद्घटादिसामान्यविशेषाणां मृत् सामान्यं घटो विशेषः मृदः सामान्यं द्रव्यत्वं घटविशेषः पृथुबुध्नोदराद्याकारोऽसम्पूर्णरक्तकृष्णतादिः सर्व एवैष परित्याज्योऽर्थक्रियापन्नः, समस्तवृत्तौ सर्वात्मनां यथार्थं प्रमाणपरिच्छेद्यत्वात्या तस्मादनादिनिधनत्वैकान्ताग्रहस्य मायाप्रपञ्चान्यथा लौकिकत्वाद्व्यक्ता मुक्तिः । इति परिसमाप्तौ, विधिनयस्य भेदो विधिरिति । तस्मात्
15 व्यस्तवस्तु अलौकिकत्वात् खकुसुमवदिति गदार्थम् । अभिप्रायार्थः—स तु मन्यते अलौकिकत्वसाधनाद्विपरीतनिर्गमवस्तित्वति, व्यतिरेके घटवदिति, वस्तु तल्लौकिकमेव यथा घटः कार्यं कारणं वा सामान्यं वा विशेषो वा यो वा स वाऽस्तु यथा लोकप्रसिद्धिः पृथुबुध्नाद्याकारसामान्यविशेषवद्मात् स च लौकिक इति व्यतिरेके—वैधर्म्ये ।

सर्वनयानां जिनवचनस्यैव निबन्धनत्वात् किमस्य निबन्धनमिति चेदुच्यते—

20 निबन्धनमस्य आया भंते नाणे अन्नाणे, गोयमा आया सिय नाणे सिय अन्नाणे णाणे पुण नियमं आया इति (भग० १२-श-३-१०)

निबन्धनमस्यति, आया भंते णाणे अन्नाणे इति स्वामी गौतमस्वामिना पृष्टो व्याकरोति गोयमा ! णाणे नियमा आया अतो ज्ञाने नियमादात्मा ज्ञानस्यात्मव्यतिरेके द्रव्यादर्शनात्, आया सिय णाणे सिय अन्नाणे आत्मा पुनः स्याज्ज्ञानं स्यादज्ञानम्, अज्ञानमप्यसौ ज्ञानावरणीयकर्मवशीकृतत्वात् संश-
25 यविपर्ययानध्यवसायभावादित्यस्मात् सूत्रादित्थमित्यर्थोऽस्य निर्गमस्तत्सामान्यविशेषसमाधिप्रवर्तितिरिति ।

विधिभङ्गारो नाम प्रथमो द्रव्यार्थभेदः समाप्तः ।

व्यवहारैकदेशवृत्तिविषयत्वादपि द्रव्यार्थत्वं बोध्यम् । द्रव्यशब्देनापि व्यवहारैकदेशवाचकता नय द्रव्य-द्रव्यशब्द इति द्रु—व्यवहारः तस्यावयवः एकदेशो द्रव्यम्, एकदेशत्वं चास्य समस्तार्थापरिच्छेदकत्वात्, अर्थो हि द्रव्यपर्यायात्मकः द्रव्यांशैकदेशमात्रं नयः परिच्छेदक इति भावः । सर्वनयानामिति विधिनयस्यैव सर्वनयानामनुगमात् [illegible]
30 [illegible] आया भंते इत्यादि अस्या व्याख्यानं [illegible] इति [illegible], [illegible] मिथ्यात्वे इति [illegible] ज्ञानं पुनर्नियमात् [illegible] न च [illegible] धर्मिणो भिद्यते इति एवमात्मा ज्ञानं व्यभिचरति ज्ञानं त्वात्मानं न व्यभिचरतीति [illegible] ज्ञानावरणीयेति [illegible] इति भावः ॥

इत्याचार्यश्रीमल्लवादिसूरिकृते द्वादशारनयचक्रे [illegible] प्रथमो विध्यरः ॥

द्वितीयो विधिविस्तरः ।

अयमपि तु विप्रतिषेधादयुक्तः ।

(अयमपीति) अयमपि तु विधिवृत्त्येकान्तोऽपि विप्रतिषेधादयुक्त इति कः पुनः सम्बन्धः ? सविषयसम्यक्त्वेनार्थानां भावभावसमर्थैर्विधिनियमवृत्तिभिरनेकान्तविहितमत्सेकव्याभिः समधिगम्या चैतन्यसत्त्वसाधनवृत्तौ विवक्षितव्याप्तावविकल्पविशेषणा यदेव वृत्तिरधिकृतेत्यनन्तरोक्तया विधिवृत्तेरपि 5 प्रत्येकवृत्ताया मिथ्यादृष्टित्वादयमपि तु विधिवृत्त्येकान्तस्तस्याम्यः, कस्मात् ? अयुक्तत्वात्, अयुक्तस्व विप्रतिषेधात्, विरुद्धः प्रतिषेधो विप्रतिषेधः सर्वमुक्तं सूपेति प्रतिषेधवत् । अपिशब्दात् सामान्य विशेषोभयपार्श्वैकान्तः प्रथमनयदूषितोऽनुमत इत्ययमभिसम्बन्धः ।

कथं विप्रतिषेध इति चेदुच्यते—

यदुक्तं त्वया सर्वमज्ञानानुविद्धमेव ज्ञानम्, न च ज्ञानाज्ञानयोः कश्चिद्विशेषोऽस्ति 10 संशयविपर्ययानध्यवसायनिर्णयानामवबोधैककार्यत्वान्न लोकतत्त्वं ज्ञातुं शक्यम्, विफलश्च विवेकयत्नः शास्त्रेष्विति, तदपि लोकतत्त्वमज्ञेयमेव सर्वशास्त्रविहितलोकतत्त्वप्रत्यावर्णनं तर्हि प्रत्ययमेव, अशक्यप्राप्त्यफलत्वाभ्याम्, प्रतिषेध्यस्वरूपज्ञानविषयत्वाच्च ।

(यदुक्तमिति) किन्त्वयैवेदं विदित्वाऽविदित्वा वा सामान्यविशेषौ स्वविषयौ परविषयौ वा स्वात्मविषयाविलोकतत्त्वं शास्त्रान्तरेषु कल्पित दूषितम् ? विदित्वा चेत् तर्हि तत्पक्ष न विदितम्, अथा 15 विदित्वा, ततः कथं दूषितमित्युभयथाऽपि न युज्यते प्रतिषेधो विरुद्धत्वात्, प्रतिषिध्यते प्रतिषेध्यश्च न ज्ञायत इति हास्यमेतत् ।

स्यान्मतम्—

प्रतिषेध्यं ज्ञायते तैस्तस्य यद्वृथा कल्पितस्यानुपपत्तेरित्येतदपि विप्रतिषिद्धम्, तेषामपि मतानां लोकतत्त्वान्तःपातिनां मिथ्याविधिकत्वं ज्ञातमज्ञातं वा स्यादिति तुल्यविकल्पत्वात् 20 ज्ञाताज्ञातयोश्च तद्दोषाविमोक्षात् । यदप्युक्तमनर्थको विवेकयत्नः शास्त्रेष्विति, तत्रापि विप्रतिषेधादज्ञानमफलमेव किमिति शास्त्रविहितार्थप्रतिषेधप्रयासः ? ।

विधिविधिव [illegible] सामान्यविशेषयोः [illegible], तत्र [illegible] विधिवृत्त्येकान्तोऽपीति विधे- 25 [illegible] पूर्वोदितसामान्यविशेषविधिविस्तरा [illegible] कः पुनः सम्बन्ध इति । [illegible] परस्परसापेक्षा [illegible] अन्यथा तु मिथ्यादृष्टित्वात् [illegible] विप्रतिषेधात् सर्वमुक्तं सूपेति प्रतिषेधवदिति [illegible] प्रतिषेधो यदि [illegible] सर्वमुक्तं [illegible] तर्हि कथं सर्वमुक्तं [illegible] प्रतिषेधा- [illegible] भावः । [illegible] सर्वमिदमज्ञान [illegible]- 30 [illegible] प्रतिषेधस्य [illegible] इति । अशक्यप्राप्त्यफलत्वाभ्यामिति [illegible] प्रतिषेध्यं ज्ञायत इति, [illegible] यद्वृथा कल्पितं

(प्रतिषेध्यमिति) प्रतिषेध्यं ज्ञायते तेनास्य वस्तुनस्सत्त्वादिगुणत्रयात्मकस्यानन्तरस्यादि षट्पदार्थात्मकानित्यतया बहुधा कल्पितस्यानुपपत्तेरिति, एतदपि विप्रतिषिद्धं तेषामपि सतां लोक-तत्त्वान्तःपातिनां मिथ्याविधिकत्वं ज्ञानमज्ञानं वा स्यादिति तुल्यविकल्पत्वात्, ज्ञाताज्ञातत्वयोश्च तदो-पाधिमोक्षात्, सामान्यं स्वविषय परविषय चेत्यस्मात् न मुच्यते तथा विशेष इति प्रपञ्चितत्वात्।
5 अज्ञातत्वे तर्हि सर्वमप्रत्यक्षत्वान्न प्रतिषेध्य इत्युक्तम्, ज्ञातत्वेऽपि कथं ज्ञानस्यास्य लोकतत्त्वमित्यप्रमाणत्वेन, स्वयमसमीक्षितबाध्यबाधकसम्बन्धत्वात्, तेन च तदुक्तवचनेन तावदज्ञस्य ज्ञातुं लोकतत्त्वमित्युक्तम्, विप्रतिषेधेऽप्युक्तमनर्थको विवेकयत्नः शास्त्रेष्विति तत्रापि विप्रतिषेधात्, यदप्युक्तमनर्थको विवेकयत्नः शास्त्रेष्विति तत्रापि विप्रतिषेधात्तथाप्यनफलमेव किमिति शास्त्रविहितार्थप्रतिषेधप्रयासः ? शास्त्रविहि-तार्थज्ञानं तत्प्रतिषेधोपायज्ञानाद्यापार्थं किं सफलमफलम् ? इति, यद्यफलं विज्ञानं शास्त्रविहितार्थेन
10 प्रतिषेधविषयः प्रयासोऽप्यफल एव ज्ञातत्वात् पूर्ववत्। अथ सफलम्, अफलमेव लोकतत्त्वज्ञान-मिति व्याहन्यते, अतः को वेत्त्येव किं वाऽनेन ज्ञातेनेत्येतदप्ययुक्तमुक्तम्, विप्रतिषेधात्।

यदप्युक्तं वस्तुतत्त्वासम्प्रयातेः क्रियाया यथोपदेशो व्याप्त्यवदपूर्वकत्वात् सुखावाप्तेरिसन्मोत्पत्ते-

क्रियोपदेशस्याप्यत्राभ्युपगमोऽपि नैवं विघटेत, संसेव्यविषयस्वतत्त्वानुपातिपरिणाम-विज्ञानविरहितत्वात्, अज्ञातवैविध्यवस्तुतत्त्वपरिणामवदवैद्योपयोपदेशवदग्निहोत्रं जुहुयात्
15 स्वर्गकाम इत्याद्युपदेशो बालकाग्निग्रहणवत्।

(विघटेति) विघटत एवेति कथं निपुणमुच्यते। विघटेतेति सम्भावनयोच्यते दाक्षिण्यलोक-ज्ञानाभ्याम्। को हेतुर्विघटेत ? संसेव्यविषयस्वतत्त्वानुपातिपरिणामविज्ञानविरहितत्वात्, सम्भिसेव्य-भावे, भावमसाम्प्रायेन सेव्यमानस्य विषयस्य स्वतत्त्वं आहारादेः स्पर्शरसगन्धादिरूपस्य स्वरूपं 'भावाग्निमन्दोपशमोऽपथ्यप्रकोपाद्यः। नागदादिविषाद्युत्थाः व्याधयः प्रपाचनः॥' इति तत्स्वत-
20 त्त्वानुपातिपरिणामविज्ञानं तदनुपतितं ज्ञानमस्येति। किमुक्तं भवति ? आसेव्यमानस्य वस्तुनस्तत्स्वभाव एव स्वरूपानुपातेन विपाकपरिणामस्तद्विज्ञानविरहितत्वम्, स इत्थं विपाकः सुखाय दुःखाय चेत्येत-द्विज्ञानं हिताहितप्राप्तिपरिहारार्थं यत्तु भवतां नास्त्येव तद्विरहितत्वात् क्रियोपदेशोऽपि 'अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः, पशुना यजेत मोक्षकामः' इत्यादिरैक्यार्थो न घटते, अज्ञातवैविध्यवस्तुतत्त्वपरि-णामवदवैद्योपयोपदेशवत्, यथा कस्यचिद्विज्ञातरसवीर्यविपाकप्रभावद्रव्यगुणविशेषमात्रामात्राविषयो-

---

25 तदनुपपत्तेरिति प्रतिषिध्यत इति भावः। सत्त्वादिगुणत्रयात्मकेति। सांख्यमतेन षट्पदेति वैशेषिकमतेन इत्यादिकं पदार्थेति वैशेषिकमित्यर्थेन, एतदपि [illegible] हेत्वाद् सामान्यं स्वविषयमित्यादिना। स्वयमसमीक्षित-बाध्यबाधकसम्बन्धत्वादिति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] भवन्तं निरवस्थानं स्यात् लोकतत्त्वमित्यादिकमिति भावः। विधिवत्त्वपेक्षयं विघटेत इति पक्षमेव प्रकृतस्य सम्भावनयैव कारणमोपपत्तिरप्रमाणीकरोति विघटत एवेतीति। संसेव्यमानेति [illegible]
30 कथं [illegible] [illegible], न [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न हि [illegible] [illegible] एव भवेदिति भावः। संसेव्येति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] एवं हिताहितप्राप्तिपरिहारः [illegible] स इत्यमिति। अग्निहोत्रमिति [illegible] [illegible]

गस्य देशकालानुरूपप्रकृतिसाम्यवमनवमनत्रोगसमुत्थनिदानादिलक्षणानभिज्ञस्यौषधोपदेशो न घटते तथाऽग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इत्याद्युपदेशः । अथवा हिताहितप्राप्तिपरिहारार्थस्यास्यार्थोपदेशानां तदभावात् प्रीतिरेवास्त्विति इव बालकादिग्रहणवत् तज्ज्ञानविरहितस्योपदेशं श्रवणग्रहणधारणतदर्थानुष्ठानादिधर्मानुबन्ध्येव स्यादितीममर्थप्रदर्शनार्थं द्वितीयमुदाहरणम् ।

उपदेशादेव न ज्ञानयोग इति चेदयुक्तम्, उभयथाऽपि पौरुषेयत्वाद्भारतरामायणादिवदप्रामाण्यम्, अग्निहोत्राद्युपदेशस्यातीन्द्रियार्थस्य प्रामाण्यवत् सांख्याद्यतीन्द्रियार्थोपदेशप्रामाण्यं वा ।

(उपदेशादेवेति) स्यान्मतम् पुरुषस्यातीन्द्रियार्थदर्शनशून्यत्वात् स्वर्गपूर्वकर्मसम्बन्धज्ञाने पूर्वविज्ञानकारणाभावादन्यथा दोषिज्वरलक्षणद्रव्यगुणरसवीर्यविपाकादिज्ञानस्यानुमानं पूर्वविज्ञानकारणं न सम्भाव्येत तस्मादुपदेशादेवाग्निहोत्रकर्म स्वर्गफलाभिसम्बन्धाविज्ञानमिति, एतच्चायुक्तम्, उभयथाऽपि पौरुषेयत्वात्, दृष्टादृष्टार्थत्वेनोपदेशज्ञानस्यापि पौरुषेयत्वात्, ज्ञानतो वचनतश्च पुरुषाधीनत्वादिति वा, यथा त्वमतीन्द्रियेष्वर्थेषु पूर्वविज्ञानकारणाभावं मन्यसे पुरुषस्य पुरुषज्ञानवचनानां तद्विपर्ययाणामप्रामाण्यं रागादियोगात्, तथाऽसर्वज्ञोपदेशस्योपदिष्टज्ञानस्य श्रोतृज्ञानवचनयोश्च ज्ञानवचनत्वाभ्यां पौरुषेयत्वानतिवृत्तेर्भारतरामायणादिवदप्रामाण्यम् । अग्निहोत्राद्युपदेशस्यातीन्द्रियार्थस्य प्रामाण्यवत् सांख्याद्यतीन्द्रियार्थोपदेशप्रामाण्यं वा ।

वानरमूत्रिकादिपरिज्ञानवत्तद्विषयं तज्ज्ञानं स्यात् सर्वापथ्यादिविषयैकपुरुषविज्ञानवदतीन्द्रियमात्रसर्वपदार्थविषयैकपुरुषविज्ञानाभ्युपगमो वाऽवश्यम्भावी, वेदवचनयोरन्यथाऽनुपपत्तेः ।

(वानरेति) वानरमूत्रिकादिपरिज्ञानवत्तद्विषयं तज्ज्ञानं स्यान्न तु सर्वौषधादिविषयैकपुरुषज्ञानम्, अतो वैद्यकादिष्वपि पूर्वज्ञानकारणाभावः । तद्विपर्ययेऽकपुरुषविज्ञानवदतीन्द्रियमात्रसर्वपदार्थविषयैकपुरुषविज्ञानाभ्युपगमो वाऽवश्यम्भावी, किं कारणम्? वेदवचनयोरन्यथाऽनुपपत्तेः, पुरुषमन्तरेण, वेदार्थं वेदो ज्ञानमिसर्पः, तेन च ज्ञानस्य वचनं—परप्रत्यायनञ्च, तदुभयं—प्रज्ञापन प्रज्ञापकञ्च

स्वार्थोपदेशः स्वर्गपूर्वकस्योपदेशस्यार्थत्वात् । तादृशोपदेशस्य न वेदकमवदितार्थत्वमपि त्वभिप्रायार्थतापीत्याह अथवेति । विज्ञानं विज्ञानपूर्वकमिति विज्ञानमात्मनाह स्वर्गेति स्वर्गः अपूर्वमर्थं धाबन्धाधारो नाधाविवर्गी वैदेषां परस्परं धर्मधारण-भावसम्बन्धसम्बन्धश्च इत्यर्थः । एतेभ्यो द्रव्यादिविपाकपरिणामेभ्यो स्वर्गादिरूप स्वर्गादिमनुमानासम्भवादुपदेशादेव तज्ज्ञान-मिति भावः उभयथापीति । स्वार्थमित्यस्वार्थमित्यमिति विज्ञाय वेदविदुपदिष्टत्वात् पौरुषेयत्वं श्रोतुर्वा दृष्टस्य चोप-देशश्रवणतदर्थाभ्यासे पौरुषेयत्वं तद्वच तथाज्ञानवचनाय पूर्वपूर्वविज्ञानाम्यां कारणे अपौरुषेयत्वं स्यादिति भावः । सर्वज्ञोपदेश उपदिष्टं ज्ञानं श्रोतृ ज्ञानं वचनत्वाप्रामाण्यम्, ज्ञानस्याप्रमाणत्वात् अतीन्द्रियार्थोपदेशकृत्सर्वज्ञोपदेशादिवत् । तदुपदे-शस्य नैदं भारतरामायणादिवत् पौरुषेयत्वमित्याशयेनाह यथेति । भारतादीनामप्यतीन्द्रियार्थेषु तत्कर्तुः रागादिसम्भवे चाप्रमाणं विशेषम् । तथाप्यग्निहोत्राद्युपदेशस्य प्रमाणत्वे सांख्यादिकृतोपदेशस्याप्यतीन्द्रियार्थोपदेशोऽपि प्रमाणं स्यादित्याह अग्निहोत्रादीति । तज्ज्ञानरतः यथा मूत्रिकादिपरिज्ञानं तथा तद्विषयोपविषयमेव वैद्योपदेशज्ञानं स्यात् न तु सर्वैव धातुविषयैकपुरुषस्यं स्यादिति तदपि पूर्वविज्ञानकारणमात्र भवतः तथा च तथाप्यपौरुषेयत्वं स्यादिति तत्र सर्वौष-धिविषयैकपुरुषस्य नापीतरोऽतीन्द्रियमात्रसर्वविषयैकपुरुषविज्ञानाभ्युपगमो वेदेऽपि स्वीकार्य इति पौरुषेयत्वमेव तत्रोक्तम्--वानरमूत्रिकादीति । हेतुमाह—वेदेति, पुरुषमन्तरेण वेदार्थं ज्ञानं पुरुषमन्तरेण च ज्ञानस्य वचनं नरं प्रतिपादयेत्-

बोधपद्यते तयोः पुरुषसमवायित्वात् । यदाह 'रूपविदन्याः सम्बन्धाः प्रामाण्यं प्रमया किल । तस्य च पुरुषाधीना प्रतीतं वा मान्यथाऽऽगमः ॥' इति, लौकिकोपदेशाज्ञानवदग्निहोत्राद्युपदेशज्ञानं यथाज्ञानवदपि वा प्रमाण्यान्तरगम्यमिति । एवं तावत्किञ्चोपदेशमभ्युपगम्य दोष उक्तः ।

अनभ्युपगम्यापि—

5 उपदेशासिद्धिरपि नैवं भवतः, सर्वस्योपदेशस्य सांख्याद्युपदेशवल्लोकतत्त्वान्वेषणादृते सम्भवाभावात् ।

(उपदेशेति) त्वन्मतेनैवेति वाक्यशेषः । उपदेशो व्याख्या, असौ च व्याख्या पदविषया वाक्यविषया प्रमाणविषया वस्तुविषया वा वैयाकरणसांख्यमीमांसाविकल्पिता प्रकारैः प्रक्रियाभिः, तत्र यथा सांख्यादिप्रक्रियाभिर्वस्तुतत्त्वे पदार्थेलौकिकतत्त्वान्वेषणपरया व्याख्यया विना नाधिगम्यतेऽर्थ 10 तथा व्याख्यायते, एवमग्निहोत्रादिसंज्ञासंज्ञिसम्बन्धानुसारेण व्याख्यायते प्रकृतिप्रत्ययादिविभागेन, पदविषयं वाक्यविषयं प्रमाणविषयञ्च प्रत्यक्षानुमानागमाद्युपलब्धविकल्पाद्भिमानविकल्पानि लोकतत्त्वान्वेषणमन्तरेण नाधिगन्तुं शक्यमित्युपदेशस्तत्त्वान्वेषणपरः सर्वः प्रवर्तते, तत्र यथा सांख्याद्युपदेशार्थेष्वतत्त्वप्राप्तिरुपदेशानर्थक्यञ्च तथा वैयाकरणमीमांसाद्युपदेशानामपीत्युपदेशासिद्धिः ।

अथ लौकिकतत्त्वान्वेषणपराणां तेषामुपदेशानां प्रामाण्यमाप्तप्रणीतोपदेशत्वादभ्युपगम्यते 15 कः पराभ्युपगमे प्रद्वेषः ? लौकिकतत्त्वान्वेषणपरत्वानतिवृत्तौ तर्कप्रायविचारविज्ञानप्राप्तत्वं वा ।

(अथेति) इहापि च यथा लौकिक एव प्रत्यक्षानुमानागमादिपदार्थतत्त्वपरिच्छेदः शक्यते कर्तुम्, एवं पदवाक्यप्रमाणपरिच्छेदोऽपि शक्यो पदादिपदार्थव्यवहारप्रमाणविषयश्च लौकिक एव यथा-नुपूर्व्यानियतवाच्यवाचकसम्बन्धाव्यभिचारस्य प्रसिद्धेः, एवं वाक्ये प्रमाणे च योज्यम् । यदाह 'प्रमाणानि प्रवर्तन्ते विषये सर्ववादिनाम् । संज्ञाभिधानभेदात्तु विवदन्ते तपस्विनः ॥' इति, तस्मात् 20 वेदानां त्वन्मतेनैव सर्वेषामप्रामाण्यसिद्धिः, लौकिकतत्त्वान्वेषणपरत्वे [illegible]भ्युपगम-

---

[illegible] इति, [illegible] । [illegible] लौकिकोपदेशेषु [illegible] 25 [illegible] उपदेशेति [illegible] । [illegible] 30 [illegible] इति । [illegible]

त्वात् सांख्यादिशास्त्रकारोपदेशवत्त्वो दृष्टादृष्टार्थक्रियोपदेशे पदवाक्यप्रमाणविषयव्याख्यादैपर्य्यप्रस ङ्गात् वेदशास्त्रोपदेशासिद्धिः । लोकतत्त्वान्वेषणपरत्वानतिवृत्तौ तर्कशास्त्रविचारविज्ञानसाफल्यं वा ।

उपदेशासिद्धौ परीक्षकत्वहानिः, पदवाक्यप्रमाणविषयाभ्यभिचारज्ञानार्थत्वात् परी क्षायाः । स च स्वमतेनैवैवं नावतिष्ठते, लोकतत्त्वान्वेषणानारम्भकत्वात् ।

(उपदेशेति) परीक्षैव चोपदेशः परीक्षाव्याख्ययोरनर्थान्तरत्वात् । स चोपदेशस्त्वन्मते- 5 नैवैवं नावतिष्ठते लोकतत्त्वान्वेषणानारम्भकत्वात् ।

स्यान्मतं पदवाक्यप्रमाणानामपि सामान्यविशेषाविपर्ययादिजगत्तत्त्वविचारवदव्यवस्थैव, प्रमाणानामपि प्रमाणान्तराधिगम्यत्वेऽनवस्थादोषप्रसङ्गादित्यभोऽभ्यते प्रमाणानवस्था ताव न्नास्ति चन्द्रार्कमणिप्रदीपादिवत् स्वपरावभासित्वात् प्रमाणानाम्, तस्यापि त्वनवस्थाने क्रियाविधाव्यपि शास्त्रं नावतिष्ठेत तस्यापि लोकतत्त्वान्वेषणात्मकत्वानतिवृत्तेरप्रमाणादिति 10 तत्त्वाप्यपुण्याद्यभावः ।

स्यान्मतमिति, पदादीनामभ्युपगम्यापि स्वमतेनानवस्थामाह तस्यापीति, जगतत्त्वस प्रमाणविचारस्य वा, इतिशब्दो हेत्वर्थे, अयं हेतुः क्रियाविधायिशास्त्रानवस्थानादिति, अतस्तत्राप्य- पुण्याद्यभावः, क्रियाविधायिशास्त्रोपदिष्टक्रियाभिव्यङ्ग्यापूर्वाभाव इत्यर्थः ।

कथमत् पुनस्तत्क्रियाविधायिशास्त्रं ? उच्यते— 15

यथाऽग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम इति, इदं तु पुनः किं विधिरनुवादोऽर्थवादः ? उच्यते, विधिः, अप्रसिद्धार्थविषयविधायित्वात्, अत्राप्रसिद्धमग्निसम्प्रदानं हवनं विधीयत इत्युपायस्यापूर्वत्वात्तदभिव्यङ्ग्यापूर्वाभावः, त्वन्मतादेवोक्तवत् ।

तत्त्वान्वेषणत्वे सम्यगाभासविवेको । दृष्टादृष्टार्थेति दृष्टेऽदृष्टे च क्रियोपदेशे तमुद्दिश्य यदेतदुच्यते अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इत्यादिरूपे यत्तो वाक्यतः प्रयत्नो वा क्रियमाणो विचारोऽनर्थक एव स्यात् लोकतत्त्वान्वेषणत्वात्ता- 20 वाविति यदि च वेदमुखेनार्थं लोकतत्त्वान्वेषणपदवाक्याव्यभिचारित्वमिष्यते तर्हि तर्कप्रमाणादीनामपि तथात्वं स्यादित्याह— लोकतत्त्वेति । ननु पदवाक्यप्रमाणानामपि नास्ति व्यवस्था तेषां प्रमाणान्तरेण वर्तव्यत्वात् तस्यापि चाव्यवस्थितत्व [illegible] प्रमाणानवस्था स्यात्, प्रमाणार्थं परतो व्यवस्थितत्वादित्याशङ्कते-स्यान्मतमिति । प्रमाणानि स्वपरप्रकाशीनि नातोऽनवस्था व्यवस्थितत्वात् अन्यथा क्रियाविधायिशास्त्रस्याप्यव्यवस्थितत्वात्तदभिव्यङ्ग्य धर्मस्याप्यपूर्वस्यापि च सदैवस्युत्तरपक्षे प्रमाणानवस्थेति । यागादिव्यक्तिनिर्वर्त्यमपूर्वं नाम धर्ममाचक्षते दशमीमांसका, 25 यागादिरेव शाबरा तुरुते यागार्थ एव नियोग्यमाऽपूर्वशब्दवाच्यो धर्मशब्देनोच्यत इति प्राभाकराः । अग्निहोत्र मिति, अत्र मीमांसकाः विधिवाक्यानि त्रीणि यथाऽग्निहोत्रं जुहोति अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः दध्ना जुहोति ... [illegible] इति प्रमाणान्तरावगतविषयत्वादेतद्विधेः ... भम् । तत्र प्रथमवाक्याग्निहोत्राग्निहोमकर्मविधानमावेदयति ... [illegible] ... द्वितीयमपि ... [illegible] ... प्रमाणान्तरेण प्राप्तिः । द्वितीयविधौ 30 त्वग्निहोत्रमग्निहोत्रकर्मविशेष ... [illegible] ... तथापि ... [illegible] ... नाधिकारे विधते । अग्निहोत्रशब्दं नामधेयं ... होमं होमकर्माग्निहोत्रमिति ... [illegible] ... वर्णितम्, न्यायानुसारता ... [illegible] ... । अतोऽगमनमपि ... होमस्य नामधेयत्वा

(यजेति) इति—एतदाक्षिपति, कथमुपपद्यते विधिरिति? अप्रसिद्धार्थविषयविधावेषा प्रवर्तते, अप्राप्तसिद्धमभिसम्प्रदान इत्येवं विधीयते, स्वर्गस्य सुखसंज्ञकस्य वस्त्वात्मावगमस्य विशिष्टरेखा-
सम्बन्ध वा तदभिलाषस्य च कर्त्तरि सिद्धत्वात् स्वर्गोपायस्तूपायोऽभिधानमित्युपायस्यापूर्वत्वात्। कथं
पुनस्तत्क्रियाभिध्यानस्यापूर्वभावः? स्वयमवगतेर्नोच्यत।

5 अतश्च तस्य विधेरर्थवत्त्वाभावात्तद्विहितक्रियाफलसम्बन्धाभावः, आरोग्यार्थिनि त्वमक्षणोक्तिवत्, एवं त्वचुकिक्रिये अशक्यमात्मनर्थे चेति सांख्याविविवेकवत्तुल्यत्व तथापि।

(अतश्चेति) अतश्च स्वर्गोत्पादकलोकस्य ज्ञानानपेक्षत्वात्तस्य विधेरर्थवत्त्वाभावात्तद्वि-
हितक्रियाफलसम्बन्धाभावः, तदानीं आरोग्यार्थिविषयमक्षणोक्तिवत्, यथाऽऽरोग्यार्थिनि पुंसि नित्यं
10 मधुपेयमुक्तिस्तत्क्रिया न सिध्येत् अप्रसिद्धत्वादेवं त्वचुकिक्रिये अशक्यमात्मनर्थे चेत्यशक्यप्रयत्नादिस-
र्वत्वाविविवेकवत्तुल्यत्वम्, तथापि।

अथोच्येत मा मंस्थाः सांख्यादितुल्यत्वमेतस्य, वैधर्म्यात् कर्तव्यतां विधायेतिकर्तव्य-
ताविधानात्, तद्यथा अग्निहोत्रादिर्यस्यामविशेषैर्द्रव्यगुणदेवताकर्तृकर्मफलदेशादिविशेषैः
'वसन्ते ब्राह्मणो यजेत ग्रीष्मे राजन्यः शरदि वा यजेत वैश्यः, होमकाले प्रातः यवागूमयाः
15 यवाग्वीर्वाभक्ष्यं श्वेतमालभेत भूतिकामो वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधा-
वति स एवैनं भूतिं गमयती'त्यादि त्वया प्रतिपत्तव्यमिति शिष्यमनुशास्ति तत उत्तरकाल-
मेवं प्रकारमेवाग्निहोत्रं नामकर्म भवति, विशेषविधानार्थप्रतिपत्तिबलेन च सुशिक्षा भवि-
ष्यति तस्य शिष्यता इत्यर्थाभिधानेनेति।

अथोच्येतेत्यादि, आह—मा मंस्थाः सांख्यादिवत्तुल्यत्वमेतस्य, किं कारणम्? वैधर्म्यात्,
20 तद्यथा—कर्तव्यतां विधायेतिकर्तव्यताविधानात्, तथाग्निहोत्रं जुहुयामिति कर्तव्यताऽग्निहोत्रं विधी-
यते ततः पुनस्तत्र विशेषेतिकर्तव्यता विधीयते तदग्निहोत्रमेवमेवात्र कर्तव्यमिति, तद्यथा—

प्रातर्होमे होम इत्यग्निहोत्रमित्याह। तत्राग्निहोत्रपदं [illegible]
[illegible], तत्र च [illegible]
[illegible]
25 [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]। [illegible] किं विधिरिति,
[illegible]। कर्तव्यतां विधायेति
30 [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

(अग्निष्टोमादीति) (तस्य ज्ञाप्यतेति) सांख्यादिविवेकप्रयत्नवैफल्यप्रसङ्गेनेतराभावविचारेण—घटपरमाणु-त्रिकार्यकारणसामान्यविशेषादिस्वरूपाविचारेणेति ।

अत्रोच्यते—

ननु नैवमप्यग्निहोत्रादिविषयकर्तव्यताप्रतिपत्तिः प्रतिपत्तित्वाल्लौकिककर्तव्यतापर्यव-सानानुसृतेरेव भवितुमर्हति, अन्यथा नारिकेलद्वीपजातस्य चेनुप्रतिपत्त्यभावप्रसङ्गः स्यात् । कर्तव्यताविधानानन्तरत्वेतिकर्तव्यतावसरः तदुभयमलौकिकत्वादग्निहोत्रसामान्यस्याग्निष्टो मादिविशेषस्य प्रत्यक्षत्वेनासाऽग्निमाधारमनपाम्प्रसिद्धेरयुक्तम् ।

ननु चैवमपीत्यादि, नन्वित्यनुज्ञापने, कर्तव्यतेति, या कर्तव्यताप्रतिपत्तिरग्निहोत्रादिविषया सा प्रतिपत्तित्वाल्लौकिककर्तव्यतापर्यवसानानुसृतेरेव, प्रत्येकं पचनं प्रतिपत्तिः, सा द्विविधा साध्या सिद्धा बाह्या च, तत्राध्यात्मिकमिदं कर्तव्यमिदं न कर्तव्यमित्यात्मिका बुद्धिरेव, बाह्या तु द्विपदचतुः- 10 पदप्रभवाप्यापर्यवसायी क्रिया, सा द्विविधापि लोकप्रसिद्धमेवार्थमनुसृत्य भवितुमर्हति नाप्रसिद्धम्, तस्मादग्निहोत्रादिप्रतिपत्तिरपि लोकत्वस्यानुसृतेरेव नान्यथा, किंविषया सा स्यात् ? नारिकेलद्वीप जातस्य चेनुप्रतिपत्त्यभाववदिति । तदर्थमपि कर्तव्यताविधानानन्तरं चेतिकर्तव्यतावसरः लौकिक-कर्तव्यतापर्यवसानानुसृतेरेवेति वर्तते, प्रसिद्धकर्तव्यताप्रतिपत्त्यनन्तरं प्रसिद्धेतिकर्तव्यताप्रतिपत्त्यवसर इति न्यायः, तदुभयमलौकिकत्वादग्निहोत्रसामान्यस्याग्निष्टोमादिविशेषस्य प्रत्यक्षत्वेनाग्निमाधारस्य 15 मनाम्प्रसिद्धेरयुक्तम् ।

क्रियोपन्यासन्यायासम्भवः, तदुपवर्णनार्थं लोकप्रसिद्धकर्तव्यतेतिकर्तव्यतावैधर्म्यं दर्शयमाह—

यथा घटादिकर्तव्यतायां विहितायां घटं कुर्विति ततः पुनरितिकर्तव्यताक्रम एवम् मृत्पिण्डं चक्रमूर्धनि संस्थाप्य दण्डेन भ्रमयित्वा द्वाभ्यां पाणिभ्यां शिवकाद्याकारविशेषान् क्रमेण निर्वर्तयेदिति प्रसिद्धकर्तव्यताविधानोत्तरकाले प्रसिद्धेतिकर्तव्यताविधानं घटादिवि 20 षयमुपपन्नम्, प्रसिद्धार्थत्वान्न त्वग्निहोत्रकर्तव्यतायाः पशुयागादीतिकर्तव्यतायाश्च प्रसिद्धिः, अप्रसिद्धार्थत्वादग्निहोत्रशब्दस्य, न तु घटवदग्निहोत्रशब्दः क्वचिदपि कर्तव्यतां ब्रवीति ।

दृष्टोऽप्यन्यर्थं प्राप्नोति तथा च द्रव्यगुणेन्यतार्थेन क्रियाद्यत इतिकर्तव्यतयैवान्वयः । एवमेवाग्निशिष्टो विधिः परिपूर्णो भवति क्वचेव तस्य व्यवस्थापकरूपकर्तव्यतासामान्यविशेषोपलक्षणविचारापेक्षा वर्तत इति भावः । सांख्यादीति सांख्यादीनां विवेक—प्रकृतिपुरुषविवेकपरं योऽयं यत्नः परस्परवस्तुतत्त्वज्ञानाय प्रयासः तद्वैफल्येनेत्यर्थः । ननु यथा 25 लोके कर्तव्यताप्रतिपत्तिर्लौकिककर्तव्यताविषयत्वानुसारेणैव भवति नान्यथा तथैवाग्निहोत्रादिकर्तव्यताप्रतिपत्तिरपि भवेत् तथा तत्कर्तव्यतेतिकर्तव्यताप्रतिपत्तिरपि न भवत्येव न सम्भवति लौकिकत्वाभावेनास्य दुरवस्थानमेवास्येत्यर्थः । तथा चाग्निहोत्रसामान्यं प्रत्यक्षादिविशेषाणामसिद्धा इति कर्तव्यतेतिकर्तव्यताप्रतिपत्त्योरनुपपत्तिमाह—ननु चैवमपीति । तदुभयं—कर्तव्यतेतिकर्तव्यताप्रतिपत्तिद्वयम् अलौकिकत्वात् सामान्यप्रमाणस्येव विवेकप्रत्यक्षादेरन्यथा सिद्ध्यवैव न स्यादिति । प्रसिद्धकर्तव्यतेति लोके हि प्रत्यक्षादिसिद्धस्य घटादेः कर्तव्यतां विधाय तदनन्तरमनुष्ठापकः 30 प्रसिद्धाया एव क्रियाया विधानं दृश्यते अग्निहोत्रकर्तव्यतादिविधानन्तु नैवम् अग्निहोत्रशब्देन प्रसिद्धस्य कस्यचिदर्थस्य कर्तव्यतेतिकर्तव्यताया बोधोपकारिसाधकः । तमेवाह यथेत्यादिना । अग्निहोत्रकर्तव्यता पशुयागादयो भवन्ति इत्यर्थस्य

(यथेति) एवमिति प्रकारनिर्देशं दर्शयति (घृतपिण्डमिति) अग्निरपीति, कर्तव्यतामिति- कर्तव्यतां वा वाक्यमप्रत्यक्षत्वादत आह—(भक्षयेति) अपिशब्दाद्विशिष्टसम्भवतामपीति ।

भाष्यम्—

जुहुयादित्ययं तर्हि ब्रवीति हवनकर्तव्यतामिति, एवमपि तदवस्थम्, विधिकार्य-
5 वाचित्वाभिमतानां शब्दानां पदार्थान्तरावृत्तेः, जुहोतेर्हि धातोरयं प्रत्ययः तत्परः स तत्क-
र्तव्यतां हित्वा पदान्तरकर्तव्यतायां कथं प्रवर्तेत ?

(जुहुयादिति) जुहुयादित्ययं तर्हि ब्रवीति, हवनादनयोरित्यस्याः प्रकृतेः क्रियावाचित्वा
विप्रत्ययविभ्रमसमान्वयात्, तत्र हवनमग्निविषयमवगतत्कर्तव्यतां जुहुयादित्येष शब्दो ब्रवीति, अथो-
च्यते एवमपि तदवस्थम्—प्रत्यय ब्रवीति तत्कर्तव्यतां, किन्तु हवनमात्रस्य, तथाप्यप्रसिद्धत्वेन, अग्नि-
10 होत्रकर्तव्यताम्, जुहुयादित्यस्यात्मनः पूर्वापरीभूतामिव्यभावयकिंभावार्थवाचित्वात्, नाग्नौ विधि
वनित्यभावार्थवाचित्वात् । किं कारणम् ? विधिकार्यवाचित्वाभिमतानां शब्दानां पदान्तरार्थावृत्तेः, तत
आह—जुहोतेर्हि धातोरयं प्रत्ययः स तत्कर्तव्यतां हित्वा पदान्तरकर्तव्यतायां कथं प्रवर्तेत ?
'प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूतः' इति परिभाषितत्वाच्चेति । (महाभाष्ये ३।१।६७ सूत्रे)

भाष्यम्—

15 अथ तदेव तदिति, एवञ्चावदनयोरैकार्थ्यं प्रसिद्धिविरुद्धम्, पौनरुक्त्यपरिहारार्थं जुहुयादित्येवास्तु किमग्निहोत्रमित्यनेन ?

(अथेति) अथ तदेव तत् यदेवाग्निहोत्रं तदेव हवनम्, यदेव हवनं तदेवाग्निहोत्रमिति, एवञ्चावदनयोरैकार्थ्यं प्रसिद्धिविरुद्धं नामाख्यातयोर्भिन्नार्थत्वप्रसिद्धेः । अभ्युपेत्याप्येकार्थवाचित्वमनयोः पौनरुक्त्यपरिहारं कथयाचक्ष जुहुयादित्येवास्तु, किमग्निहोत्रमित्यनेन ?

20 हवनेऽप्रसिद्धिपौनरुक्त्यपरिहारार्थमाह—

पदान्तरकर्तव्यतायां तावद्वचने पदान्तरकर्तव्यतामपेक्षते वाक्यन्यायेन, मेघपर्ज-न्ययोः परस्पराकाङ्क्षया पदान्तरार्थे वर्तते पदम्, यथा सब्रह्मचारिणा सहाधीत इत्युक्ते

हवनमग्निविषयमाह तथा च कर्तव्यता विधिरभिमत इत्यत्र—जुहुयादित्ययमिति । [illegible] विधेः [illegible] धर्मान्तरयोगेन [illegible] कर्तव्यतया एव बोध्ये न त्वग्निहोत्रपदस्य कर्तव्यताया [illegible]—एवमपीति ।
25 तदवस्थम् अग्निहोत्रहवनकर्तव्यतायाश्चाप्रत्ययस्य [illegible] । पूर्वापरीभूतेति [illegible] पूर्वापरीभूतावयवा [illegible] [illegible] न केवला एवं विधिर्भावार्थस्य [illegible] । [illegible] सत्त्वप्रधानानि नामानीत्युक्तेः । जुहोतेर्हीति हवनेर्हि विधिप्रत्ययः प्रत्यय इति [illegible] [illegible] [illegible]
30 यथा जुहुयात् इत्येव [illegible] अग्निहोत्रादीनामपि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] भवति तत्र [illegible] । [illegible] [illegible] विधिकार्यवाचित्वाभिमतानां शब्दानामिति [illegible] [illegible] [illegible] इति भावः । पदान्तरकर्तव्यतायां कथं प्रवर्तेत [illegible]

येन समानो ब्रह्मचारी तेन सब्रह्मचारिणा च पठ्यते तेनैव समान इत्याकांक्षा भवति। ननु यथा पदार्थे परिच्छिन्ने न पदार्थान्तरमपेक्ष्यते पदेन तथा घटवदग्निहोत्रशब्दोऽप्यर्थवत्त्वमपेक्षते न चेदेवं ततोऽग्निहोत्रशब्दः प्रमादपाठीन आपद्येत, तत एवं वचनव्यक्तिर्भवति अग्निहोत्रार्थं हवनं कुर्यात् घटवदिति ।

पदान्तरकर्तव्यतायां तावदित्यादि, तावच्छब्दः क्रमार्थे, यथावदुक्तं 'पदान्तरकर्तव्यतायां क्व प्रवर्तेत' इत्यत्र परिहारोऽस्मिन् परिहारे चाभिहितौ पौनरुक्त्यासिद्धिदोषावपि तत्रैव तमित्येतत्प्रसङ्गतो परिहृतावेवेत्यभिप्रायः । तत्र हवन पदान्तरकर्तव्यतामपेक्षते, केन न्यायेन ? वाक्यन्यायेन, को वाक्यन्यायः ? भेदसंसर्गाभ्यां परस्पराकांक्षा सम्बन्धः, तयाऽऽकाङ्क्षया पदान्तरार्थे वर्तते पदम्, यथा सब्रह्मचारिणा सहाधीत इत्युक्ते येन समानो ब्रह्मचारी तेन सब्रह्मचारिणा च पठ्यते तेनैव समान इत्याकांक्षा भवति सामर्थ्यात्, नान्येन केनचित्सामान्यमपेक्षत इत्यर्थः । ननु यथा पदार्थे परिच्छिन्ने घट इति न पदार्थान्तरमपेक्ष्यते पदेन, सा पुनरपेक्षा घटवत्—घटशब्दवत्, अभेदनिर्देशाद्घटार्थेनैव घट इत्युक्तः, घटशब्दस्यार्थवत्त्ववदग्निहोत्रशब्दः सर्वथाप्यर्थवत्त्वमपेक्षते, अन्यथाऽग्निहोत्रशब्दोऽनर्थकः स्यात् तस्मा भूतदानर्थक्यमित्याकांक्ष्यते, न चेदेवं ततो दोष इति, यदि तु निरपेक्षोऽग्निहोत्रशब्दो हवनप्रकृत्यर्थमात्र एव वर्तते ततः को दोषः ? ततोऽग्निहोत्रशब्दः प्रमादपाठीन आपद्यते, अग्निहोत्रशब्दस्य च न पृथक् कश्चिदर्थो हवनप्रकृत्यर्थमात्रत्वात्ततश्च एष डाडिमादिवाक्यवचनवत् प्रमादपाठीन आपद्यते निराकाङ्क्षत्वात्, न पुनरेवमिष्यते, तत एवं वचनव्यक्तिर्भवति 'अग्निहोत्रार्थं हवनं कुर्यात्' अग्निहोत्रसंज्ञक्रियाकांक्षा हवनं कुर्यादिति, किमिव ? घटवत्, यथा घटं कुर्यादित्युक्ते सामान्ययोरभावः भवनादिक्षेपाभिसम्बन्धमन्तरेण नैरर्थक्यं स्यात्तस्मा भूतिति घटं कुर्यात् घटक्रियां कुर्यादिति वचनव्यक्तिवदाऽग्निहोत्रं जुहुयादिति ।

पौनरुक्त्येन इतः तस्मिन् परिहारे पौनरुक्त्यासिद्धिविरोधदोषौ समापततो तौ च 'पदान्तरकर्तव्यतायां तावदि'ति ग्रन्थेन परिहृतावित्ति भावार्थो भवेत् इत्याह—यथावदुक्तमिति । वाक्यैकवाक्यत्वमप्यस्य परिहारे प्रसङ्गः । भेदसंसर्गाभ्यामिति इतो हि प्रसन्न पैरः संसर्गे वा यदि इतौ तौ न स्यात् तदा सामर्थ्यमेव न स्यात् तत्र भेदः [illegible] [illegible] सामर्थ्यम्, संसर्गो वा भेदाभिमानानिवृत्तमेवमेव । भेदसंसर्गासेवार्थो इत्योपस्थाप्यते [illegible] यथा राज इत्युक्ते सर्वं वा प्रसक्तं [illegible], यद्वा पुरुष इत्यर्थं [illegible] प्रतिपत्तं तदा पुरुष इत्युक्ते [illegible] इदानीं राजपुरुषमानयेत्युक्ते राजा पुरुषं [illegible] पुरुषोऽपि राजानमन्येभ्यो [illegible] राजर्थसम्बन्धात्। एवं [illegible] इति बोध्यम् । [illegible] ब्रह्मचारी [illegible] समानत्वे [illegible] बोध्यम् । तदेव परस्पराकांक्ष [illegible] भवतीति यथेति । [illegible] पदार्थान्तरपरिच्छेदमन्तरेण पदार्थान्तर [illegible] ननु यथेति । [illegible] इत्याह—अभेदनिर्देशादिति, [illegible] अग्निहोत्रशब्दस्य हवनमात्रार्थत्वे [illegible] अग्निहोत्रशब्दस्य हवनार्थमात्रेण प्रमादपाठीनत्वोक्ते निरर्थको भवेदित्याह—अग्निहोत्रशब्द इति । यथा डाडिमादीनि षट् [illegible] । अग्निहोत्रार्थं हवनं कुर्यादिति [illegible] अग्निहोत्रसंज्ञके [illegible] तस्मिन् [illegible] यदि [illegible] अग्निसम्बन्धिहोमेन होमेनैव कुर्यादिति, किन्तु [illegible]-

आचार्य आह—

एतदयुक्तं दृष्टान्तवैषम्यादर्थमेवासिद्धेः, न हि किञ्चिदग्निहोत्रं नाम यदर्थं प्रसिद्धं यदनूद्येत, न हि साधर्म्येण यदग्निहोत्रसंज्ञकं हवनं तत्कुर्यादित्यग्निहोत्रहवनयोरैक्येन तद्विषयं करणमनुविधीयेत, नापि वैधर्म्येण हवनं यत्कुर्यादिति हवनक्रियामनूद्य तदग्निहोत्रा-
5 ख्यमित्यैक्येन विधानं युज्येत, परेणाग्निहोत्रस्य हवनस्य वाऽविहितत्वादत एव तूभयमप्य-
शक्यम्, विशेषणं विशेष्यं च, प्रधानमुपसर्जनञ्च, विधिरनुवादश्च, शेषः शेषी च, उत्सर्गोऽ-
पवादश्चान्यतरस्याप्यर्थाप्रतीतेः, यदि विशेष्येणैव विशेषणीय हवनं कुर्यात्तथाग्निहोत्रसंज्ञक-
मिति, अग्निहोत्रं वा हवनमिति तथा नैवं शक्यमप्रसिद्धार्थत्वात् ।

(एतदिति) एतदयुक्तं दृष्टान्तवैषम्यादर्थमेवासिद्धेः, अभ्युपेत्याप्याकाङ्क्षितमर्थमिममग्निहोत्रहव-
10 नयोरप्रसिद्धेरैक्येन प्रसिद्धेन घटेन वैषम्यमिति, तद्दर्शयति—न हि किञ्चिदग्निहोत्रं नाम हवनं यदर्थं
प्रसिद्धं यदनूद्येत, यथा घटं लोके प्रसिद्धमनूद्य तद्विषयं कर्म कुर्यादित्युच्यते, न तादृगनुवचन-
योपपन्नमप्रसिद्धत्वादग्निहोत्रहवनयो, साध्यार्थाप्यैक्यमप्रतीति तद्दर्शयति—न हि साधर्म्येण यदग्निहो-
त्रसंज्ञकं हवनं तत्कुर्यादित्यग्निहोत्रहवनयोरैक्येन प्रसिद्धौ सत्यां तद्विषयं करणमनुविधीयेत, नापि
वैधर्म्येण हवनं यत्कुर्यादिति हवनक्रियामनूद्य तदग्निहोत्राख्यमित्यैक्येन विधानं युज्यते परेणाग्निहोत्रस्य
15 हवनस्य वाऽविहितत्वात्—लोके शास्त्रान्तरेण वा प्रमाणान्तरेण वाऽप्रसिद्धत्वादग्निहोत्रहवनक्रिययोः
कथमनूद्य विधानं घटते। अत एव तूभयमप्यशक्यम्, अतः—लोकतस्त्वादर्थतरोऽत्वाल्लोकेऽन्यतरेण प्रमा-
णान्तरेण वाऽप्रतीतत्वादुभयमप्यशक्यं—विशेषणं विशेष्यञ्च, प्रधानमुपसर्जनञ्च, विधिरनुवादश्च, शेषः
शेषी च, उत्सर्गोऽपवादश्च, अन्यतरस्याप्यर्थाप्रतीतेः, किं हवनक्रियाविशेषणमग्निहोत्रं विशेष्यमग्निहोत्रं
विशेषणं हवनं विशेष्यमिति, एवं प्रधानोपसर्जनविध्यनुवादोत्सर्गापवादशेषशेषिभावाद्यपि यथायथं
20 विधानयोरित्यायुक्तमिति, दुष्प्रत्यं एवकारार्थविशेषणे योग्यत्वेन विशेषणत्वादि न भवत इति विधि-
मपि। कथमशक्यमिति चेद्दर्शयति—यदि विशेष्येणैव विशेषणीयं हवनं कुर्यात् तथाग्निहोत्रसंज्ञकमिति—
हवनक्रियाऽग्निहोत्रं विशेष्येत, अग्निहोत्रं वा हवनमिति—यदग्निहोत्रं तद्धवनं कर्मेममग्निहोत्रेण हवनं
विशेष्येत, इति प्रदर्शने, इत्थं विशेष्येत यदि विशेषेण विशेष्यतया प्रयोजनमवहदम्, तथा नैवं
शक्यमप्रसिद्धार्थत्वात् ।

---

15 [illegible]
20 [illegible]

यदप्युक्तमनूद्याग्निहोत्रं हवनक्रिया विधीयते हवनं वाऽनूद्याग्निहोत्रं विधीयत इत्येतदयुक्तम् वाक्यभेदापत्तेरित्यत आह—

अनुवादविधिविषयत्वे वाक्यभेदापत्तेः ।

अनुवादविधिविषयत्वे वाक्यभेदापत्तेरिति, तत्रैकं ह्यनुवादकमेकं विधायकम्, ततो द्वयोरप्येवं तेऽस्तु, ततो भिन्नार्थत्वाद्वाक्यभेदोऽनयोरापद्यते, यथा कुण्डलवतोऽनयोर्देवदत्तो ज्ञेय इति 5 प्रसिद्धार्थमनूद्याऽऽनयैनमित्यानयनं विधीयते । देवदत्तमानयेति देवदत्तानयनं वा विधाय कुण्डलवतोऽनयोरिति प्रसिद्धार्थानुवादविधिविषये द्वे वाक्ये, एवमेकस्यानुवादत्वेऽन्यस्य च विधित्वे वाक्यभेदापत्तिरतो नैतदपि न्याय्यतां शोभत इति ।

अस्मन्मते वाक्यभेदापत्त्यादिदोषा न सम्भवन्ति क्रियाया एव विधेयत्वात्, अत एवोक्तं 'नैतद्विज्ञा यते अनड्वाननड्वानिति क्रियापदमयं नाख्यातस्य इति', (महाभा० १-१-४१ सूत्रे) तथा 10 'समवायसिद्धं द्रव्यं क्रिया नैव हि भाष्यते (पा० महा० १-३-१)' इति, तस्मादग्निविषया हव नक्रियैव विधीयतेऽतो द्रव्यस्तवैयर्थ्यं नास्ति द्रव्यस्याविधेयत्वात् घटं कुर्यात्सा कार्यीति, किं तर्हि ? घटक्रियां कुर्यादिति तथा हवनं कुर्यादग्निहोत्रं कुर्यादिति हवनाग्निहोत्रक्रिययोरविशेषो न्याय्य इत्यत्रोच्यते—

नापि घटादिकर्तव्यतेव काचिदग्निहोत्रकर्तव्यता नाम प्रोक्षणबर्हिरास्तरणाद्यप्रक्षेपा 15 द्युपक्रमात्मिका मन्त्रपूर्वक्रिया क्रमवती प्रसिद्धा यथाऽग्निहोत्राख्यता हवनस्यातिदिश्येत, हवनाख्यता वाऽग्निहोत्रस्य ।

नापि घटादिकर्तव्यतेवेत्यादि, यथा घटादिविषया कर्तव्यता मृदानयनमर्दनाद्युपक्रमा- त्मिका लोके प्रसिद्धा न तथा काचिदग्निहवनकर्तव्यता नाम प्रोक्षणबर्हिरास्तरणाद्यप्रक्षेपाद्युपक्रमात्मिका मन्त्रपूर्वक्रिया क्रमवती प्रसिद्धा, या कर्तव्यतयाऽतिदिश्येत हवनाख्ययाऽग्निहोत्राख्यता अग्निहोत्रा- 20 ख्यया वा हवनाख्यताऽतिदिश्येतेति ।

[illegible] 'विधिविषयत्वस्यापि [illegible]' । तस्मात्[illegible] इति । अप्रसि द्धार्थत्वादिति न [illegible]; अग्निहोमयोः अग्निहोत्रेतिहवनेनाग्निहोत्रं [illegible] न [illegible] बोध्यम् । वाक्यभेदापत्तेरिति, अग्नि- होत्रं [illegible] वाक्यभेदो बोध्यः । अत्र वाक्यभेदः [illegible] 25 [illegible] इति भिन्नमानार्थत्वमेकवाक्यत्वम्, तत्रैकस्य [illegible] भावे च वाक्यमेव इति मीमांसकाभिमतो वाक्यभेदः सम्भवति । एकैकेनैव प्रमाणद्वयविधान एव हि वाक्यभेदो [illegible]। नैतद्विज्ञायते इति [illegible] [illegible] इति न विचार्यते कि- [illegible], इत्यस्तु न विधेयं न वा प्रतिषेध्यम्, अत एव न क्वचिद्विधेयो निषेध्यो वा किन्तु तत्क्रियैव [illegible] विधानं किन्तु तत्क्रिययोरैक्यमिति भावः । तथा समवायसिद्धमिति, भाष्ये 30 [illegible] क्रिया [illegible] हि भाष्यते [illegible] [illegible] [illegible] मिथो [illegible], अत एव [illegible] तथापि सा [illegible] प्रतीयते इति बोध्यमिति भूवादिसूत्रे (१-३-१) भाष्ये विस्तरम् । प्रसिद्धेति लोके प्रसिद्धेत्यर्थः [illegible] । 35

अथ पुनरुच्येत नैव हवनं कुर्यादित्युच्यते किं तर्हि ? अग्निहोत्रं कुर्यादित्याम्नायते जुहुयादित्ययं कुर्यादर्थ एव, अग्निहोत्रशब्देन तु तद्विशेषभूतो जुहोतेरर्थोऽभिहित एव तस्मादग्निहोत्रं कुर्यादित्ययमर्थ इति ।

अथ पुनरित्यादि, अथेत्यधिकारान्तरे, पक्षान्तरमधिकारान्तरम्, अनन्वयोऽभिधित्वा च 5 निर्वहति हवनं कुर्यात्—जुहुयादिति, हवनविधायमग्निहोत्रानुवाद इत्यस्मिन्नर्थेऽप्रसिद्धत्वाद्विशेषणविधे-र्व्यवायप्रमाणाप्रत्यभेदापत्तेश्च द्रव्यस्य क्रियाया वा विधाने नियोंजुमशक्ये परेणोच्येत—नैव हवनं कुर्यादितीत्यादिहवनकर्तव्यतार्थतात्यागेन परिहारं मन्यते पक्षान्तरसंश्रये चोपपत्तिं निर्दोषत्वं । एवमत्र पुनः पक्षान्तरमिदमत आह—किं तर्हि ? अग्निहोत्रं कुर्यादित्येतत्सज्ञान्तरमाम्नायते, उपपत्तिमग्निहोत्र-शब्दे जुहोतेर्धातोर्विधेयार्थत्वात् कर्तृप्रत्ययार्थेन कृत्य तद्विधेयार्थत्वात्, अयं जुहुयादिति द्रव्यार्थकस्य- 10 समाम्नाय, स च लिङ् कर्तरि विहितः, 'कर्तरि कृत्' (पा० ३।४।६७) 'तः कर्मणि च' (पा० ३।४।६९) इति । कर्तृप्रत्ययश्च कृत्प्रकृतिसम्बन्धः, कर्तरि—क्रियाया निर्वर्तकेऽभिधेये कृतो यथा-र्थाश्च भवन्तीति । यथा कर्मणि विहितोऽपि तद्धातुः कर्म नाभिवर्तते भावे विहितस्तु क्रियामात्रा-र्थत्वात् कुर्यर्थ एव, किं करोतीति सर्वक्रियाविशेषेषु पचत्यादिषु विशेषसमर्पणात्, जुहुयादित्य कुर्यादित्ययं एव । यथा भूयते देवदत्तेन भुज्यते देवदत्तेनेत्येवमादावकर्मकेष्वपि सत्यपि भवतीति । 15 अग्निहोत्रशब्देन पुनस्तद्विशेषभूतो जुहोतेरर्थोऽभिहित एव, तस्मादग्निहोत्रं कुर्यादित्ययमर्थ इति ।

अत्रोच्यते—

एवमपि कर्तृप्रत्ययान्तकृत्प्रत्ययेनेम जुहोत्यर्थस्यागोऽर्थभेदश्च, कर्तृविहितक्रियासामा-न्यमात्रवाचित्वाभ्युपगमात्, जुहोतेश्च क्रियाविशेषत्वात्, जुहुयाच्छब्दोऽपि होमशब्दार्थं होमशब्दोऽपि जुहुयाच्छब्दार्थं नयतीति नामाख्यातयोः प्रत्येकं द्व्यर्थवृत्तित्वादमेदश्चेत्येवं 20 शब्दार्थसङ्करः प्रसिद्धिविरोधश्च जुहोत्यर्थस्यागमस्वार्थपरत्वर्थविशेषत्यागस्तदभ सत्यागमपक्षेऽपि विशेषाभावे निराश्रयस्य सामान्यस्याभावात् ।

एवमपीति, कर्तृप्रत्ययान्तकृत्प्रत्ययेनेति परोक्त मनुवादयति एव—इदानीं कुर्यादग्नि-होत्रमित्येतत्पक्षान्तरे, होमशब्दस्य हवनार्थता कर्तृप्रत्ययान्तकृत्प्रत्ययता च जुहोतेरित्येतत् त्वयोक्तं मया बुध्वा सहायवारितम्, तथापि जुहोत्यर्थस्य त्यागोऽर्थभेदश्च, जुहोत्यर्थत्यागस्तावत् कर्तृविहितक्रियासामान्य-

---

[illegible] पक्षान्तरमेवैतत्—पक्षान्तरमिति । जुहुयादित्यस्य हवनं कुर्यादित्यर्थो न सम्भवति [illegible] [illegible], अतो हवनशब्दस्य क्रियाया वा विधानं न क्रियते अपि तु हवनकर्तव्यतामभिधायेत्यतोऽनेन जुहु-यादित्यस्य कुर्यादित्यर्थो लक्षितो, [illegible] अग्निहोत्रशब्दस्य [illegible] [illegible] [illegible]—अन-न्यापेक्षविधिविशेषणादि । किं करोतीति [illegible] [illegible] किं करोतीत्यस्य [illegible] [illegible] [illegible] विशेषविषयत्वेऽप्यर्थे, पचतीति [illegible] तु [illegible] । जुहुयादिति, [illegible] [illegible] 30 [illegible] [illegible] कुर्यादिति [illegible] इति भाव । जुहुयादित्यत्र [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] विहितः [illegible] च [illegible] न लिङः कुर्यादित्यर्थः, [illegible] [illegible] केवलं कुर्यादिति क्रियासामान्यवाचक एवेति तात्पर्यम् । कर्तृप्रत्ययान्तकृत्प्रत्ययेनेति लिङ कुर्यादित्यस्य [illegible] जु-होतेरस्य कुर्यादिति कर्तृविहितक्रियासामान्यवाचित्वमुक्त्वा [illegible] विशेषक्रियायाः [illegible], अत एव च

नामधातुत्वाभ्युपगमाज्जुहोतेश्च क्रियाविशेषत्वात् । सामान्यविशेषयोश्चान्योऽन्यतो भिन्नत्वात्, कुर्याच्छब्दार्थं जुहुयाच्छब्दो ब्रवीतीति वचनात्, होत्रशब्देन दर्शितार्थत्वाज्जुहोतिरनर्थक इति त्वयैव सक्तत्वात् तच्च जुहुयाच्छब्दोऽपि होत्रशब्दार्थं होत्रशब्दोऽपि जुहुयाच्छब्दार्थं ब्रवीतीति नामाख्यातयोः प्रत्येकं द्व्यर्थवृत्तित्वादभेदश्च, होत्रशब्दः क्रियावाची नामवाची च यथा जुहुयाच्छब्दोऽपीत्येवं सत्या-र्थसङ्करः प्रसिद्धिविरोधश्च चापद्यते, यथा पूर्वापरीभूतभावमाख्यातमाचष्टे व्रजति पचतीत्युपक्रमप्रभृत्य- 5 पवर्गपर्यवसानभूतम्, सत्त्वं नामेति तद्विरोधापत्तिरिति जुहोत्यर्थत्यागमेताभ्यां हेतुभ्यां जुहोत्यर्थ त्यागवत् सर्वधात्वर्थविशेषत्यागः, यथा जुहोतिः कर्तृप्रत्ययसामान्यलक्षसर्वप्रकृत्यर्थत्यागेन पचतिपठत्यादयः सर्वे धातवो धातुत्वादद्यभिमाः, तस्मात् सर्वधात्वर्थविशेषाः त्याज्याः, विशेषशब्दस्य भेदार्थत्वान्नामा-ख्यातद्व्यर्थवृत्तित्वात् पूर्वोक्तदोषसर्वप्रसङ्गार्थता च, ततश्च सर्वधात्वर्थविशेषत्यागात्त्यागापत्तिरपि, तस्य कृत्यर्थस्य सर्वधात्वर्थसामान्यभूतस्यापि त्याग आपद्यते । किं कारणम् ? विशेषाभावे निराश्रयस्य 10 सामान्यस्याभावात् करोतीत्युक्ते किं करोति ? जुहोति पचति पठतीत्यादिविशेषसंश्रयेण विना करोतेर र्थाभावात् । अपित्वस्मात् सङ्करप्रसिद्धिविरोधपौनरुक्त्यदोषाश्च ।

आसन्नश्रुताग्निहोत्रकर्तव्यताभेदेति चेन्न, आसन्नतरश्रुतजुहोत्यर्थत्यागात् पदान्तरार्थं कथं वर्तेत ?

(आसन्नेति) आनन्तर्यं संसर्गभेदभिन्नात्सामर्थ्याच्छब्दप्रयुक्तार्थान्तरवच्छेदो विशेषलिङ्गात् 15 भवति यथाऽऽह—'संसर्गो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता । अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य सन्निधिः ॥ सामर्थ्यमौचिती देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः । शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृति-हेतवः ॥' (वाक्यपदीये का० २ का० ३१७) इति, तत्र पदान्तरसन्निधिसंज्ञकं सामर्थ्यं तदत्र प्रत्येकार्थमिहाभ्यधिकं, यथा—आसन्नश्रुताग्निहोत्रशब्दात् तयोरिव कर्तव्यतैवात्र सम्बध्यते, तस्मात्

सामान्यविशेषभिन्नयोः परस्परं भेद इति भावः । तच्चेति, होत्रशब्दः प्रत्ययेन [illegible] विप्रकाः [illegible] कर्त- 20 व्य इति होत्रशब्देन [illegible] जुहुयाच्छब्दमीनापि [illegible] इति जुहुयाच्छब्दः कार्यं होत्रशब्दार्थं ब्रवीति होत्रशब्दोऽपि कार्यं जुहुयाच्छब्दार्थं [illegible] नामाख्यातयोः प्रत्येकं [illegible] क्रियार्थयोर्वृत्तित्व- [illegible] क्रिया हि [illegible] सत्त्वं [illegible] तथा चाख्यातः [illegible] आपद्यत इति भावः । ननु यथा जुहुयादिति [illegible] सर्वे [illegible] पचतिपठत्यादयः सर्वे धातवः [illegible] क्रियाविशेषाः [illegible] क्रियासामान्य- 25 [illegible] जुहोत्यर्थेति । विशेषाभाव इति पचत्यादौ हि क्रियाविशेषरूपता सामान्यक्रियापत्तिश्च करोतिना [illegible] किं करोतीति क्रिया [illegible] पचतिपठतीत्यादिना निराश्रयीभावक्रिया-[illegible] पचादीनाम् । तथा च विशेषार्थं [illegible] निर्विशेषं न सामान्यमिति न्यायेन सामान्यक्रियाया अभाव इति भावः । आसन्नतरमिति [illegible] इति [illegible] विशेषलिङ्गभूताः [illegible] न विशेषोऽवगम्यत इति भावः । संसर्ग इति [illegible] शब्दार्थस्यानवच्छेदे सन्देहे [illegible] विशेष- 30 [illegible] इत्यर्थः [illegible] इति भावः । [illegible] रामलक्ष्मणाविति [illegible] युद्धादेशतः [illegible] जुहोतीत्यादौ [illegible] ईश्वरात् [illegible] प्रकरणेन यथा [illegible] इत्यत्र [illegible] यतो [illegible]

गुडहोमार्थत्वतः कर्तुंमनस्त्वात्कथमुक्तेने सत्यमग्निहोत्रं कुर्यादिति हवनविशेषस्यैव करणत्वोपादानम्, येनेमामाशङ्कामाम् यद्येवम्मन्यसे वदसि च, आसन्नतरगुडहोमार्थमागात्, यथाऽऽसन्नगुडाग्निहोत्र-साधिम्यादर्थोपादान न्याय्यं मन्यसे ततोऽप्यासन्नतरगुडहोमार्थोपादानं न्याय्यतरं किं न मन्यसे ? स चार्थसम्बन्धतया, तदुपादानेऽपि चाप्रसिद्धत्वादिदोषापत्तिरथवा, स्वपदार्थं त्यक्त्वा पदान्तरार्थे कर्म
5 वर्तेतेति ।

तदभ्युपेत्य पदान्तरार्थाभिधाने दोष उच्यते—

परपदार्थविधानेऽपि च पदान्तरपरिश्रुतहोममात्रानुवादत्वाद्गुणमात्रपर्यवसानमेवेति कुर्याद र्थोपादानमनेकम् ।

(परेति) पदान्तरे—अग्निहोत्रपदे परिश्रुतं—परिगतं ज्ञातं, किं तत् ? होत्रमात्रं न तदतिरि
10 क्तमर्थान्तरं गम्यते, अतो गुडहोमविधेयस्य तस्य योऽर्थस्तन्मात्र एव कृतः कुर्यात्कर्मः । इतिकर्तो हेत्वर्थे, अस्मादेतोर्गुडहोमार्थमात्रत्वात् कुर्यादित्यस्यार्थस्योपादानमनेकम्, नास्ति भेदोऽनेक-भेदकमभिप्रायेम् । कुतो भिन्नार्थं न भवतीति चेत् ? हवनं कुर्यादित्यस्याप्यन्यार्थत्वात्, तस्मात् एव दोषाः । स्यान्मतम्—

मात्रग्रहणासिद्धिः, अग्निपदविशिष्टसमासत्वादित्येतदप्युक्तम्, तिङन्तपदार्थेऽभिभूत-
15 प्रकृत्यर्थत्वात्, यथा मत्स्यतेऽप्यागच्छतीति ।

(मात्रेति) मात्रग्रहणासिद्धिरग्निपदविशिष्टसमासत्वात् न हि होममात्रमेव श्रूयते, किं तर्हि ? अग्नेरभावमये वा होत्रमग्निहोत्रं तत्कुर्यादिति भिन्नोऽर्थ इति, यदप्युक्तम्, तिङन्तपदार्थेऽभिभूतप्रकृ-त्यर्थत्वात् होममात्रमुक्तत्वं सिद्धमेवेत्यर्थः । यत्र तिङन्तपदार्थेनाभिभूतः प्रकृत्यर्थस्तत्र प्रकृत्यर्थमात्रश्रुतिता दृष्टा, यथा मत्स्यतेऽप्यागच्छतीति ।

20 [illegible] अग्निपदेन [illegible], अग्निहोत्रं [illegible] यथा निर्मं [illegible] [illegible] आतञ्च यत्नेवार इत्यादि [illegible] परमेश्वरत्वं [illegible], [illegible] [illegible] दर्शपूर्णमासयोः [illegible] [illegible] इत्यादि [illegible] [illegible] । [illegible] अग्निहोत्र[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] इति
25 [illegible] । आसन्नतरेति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] परपदार्थेति [illegible] [illegible] [illegible] तथा च [illegible] कुर्यादिति [illegible] कुर्यात् [illegible], [illegible] [illegible] । [illegible] न होममात्रमेव परिश्रुतम् [illegible]
30 [illegible] कुर्यादिति हवनं कुर्यादिति [illegible] भिन्नार्थमेवेत्याह—मात्रग्रहणासिद्धिरिति । [illegible] कुर्यादित्यर्थः [illegible] [illegible] होममात्रापि यथा [illegible] [illegible] [illegible] तथा [illegible] [illegible]—तिङन्तपदार्थे-ऽभिभूतेति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

वैधर्म्येण—

कुम्भकारवत् कमण्डलावयत् समासत्वात् कुम्भकारवदेव विशिष्टार्थत्वमिति चेन्न, अग्निसमासत्वात्, न ह्यस्त्यग्निशब्दस्य होत्रशब्देन तिङन्तस्यार्थाकाङ्क्षेण समासः, तिङन्तेन अस्तिक्षीरा अश्नीतपिबतादिषु समासदर्शनाददोष इति चेन्न परिगणितेभ्योऽन्यत्राभा- वात् तिङन्तप्रतिरूपकनिपातेषूपात्तत्वाच्च तेषाम् । 5

(कुम्भकारवदिति) (समास इति) 'सुप्सुपा' (पा २।१।४) समर्थेन सह समस्यत इति वचनात् । (तेषामिति) 'अस्ति नास्ति दिष्टं मतिः' (पा० ४।४।६०) इति प्रातिपदिकवत् । अन्यथा देवदत्तः पचतीत्यत्रापि समासः स्यात्, न तु भवति ।

सामर्थ्याभावाच्च समासानुपपत्तिः, 'समर्थः पदविधिः (पा० २।१।१) इत्यधिकारात् । असामर्थ्यं च सापेक्षत्वात् । ननु प्रधानत्वाद्भवति समासः, न, न ह्यत्राग्निशब्दस्य होत्रश- 10 ब्दस्य वा प्राधान्यमस्ति, कुर्यात् जुहुयादिति तिङन्तस्य क्रियावाचिनः प्राधान्यात् । अप शब्दश्चायमस्मिन्नर्थे ।

(सामर्थ्येति) सामर्थ्याभावाच्च समासानुपपत्तिः, समर्थः पदविधिरित्यधिकारात्, असाम- र्थ्यं च सापेक्षत्वात्, यथा ऋद्धस्य [illegible] ऋद्धस्य राज्ञ इति समासानुपपत्तिः, समर्थः पदविधिरित्यधिकारात्, देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यनेन तुल्यं तत् । ननु प्रधानत्वाद्भवति समासः, उक्तं 15 हि 'भवति च प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समासः' (महाभाष्ये २।१।१ समर्थसूत्रे) इति, न चात्राग्नि- शब्दस्य होत्रशब्दस्य वा प्राधान्यमस्ति, कुर्याज्जुहुयादिति तिङन्तस्य क्रियावाचिनः प्राधान्यात् साम- मानां साम्यसिद्धार्थमप्रवृत्तत्वात्, अपशब्दो हि नामार्थविशेषविवक्षायां तदभिधायिस्वरूपाच्च्युतात् यथा गोणीशब्दो हि सास्नादिमदर्थे, तस्याभिधाय्यपि गोशब्द एव, तथा गावीशब्दोऽपि गम्यवसेयः सास्नादिमदर्थेऽस्मिन्नर्थे, शब्द एव । तथा चोक्तम् 'यस्तु प्रयुङ्क्ते कुशलो विशेषे शब्दान् यथावद्व्यवहार- 20 काले । सोऽनन्तमाप्नोति जयं परत्र वाग्योगविद् दुष्यति चापशब्दैः ॥' (महाभाष्ये १।१।१) तस्माद- पशब्दश्चायमस्मिन्नर्थे, कुर्यात्कुम्भकारोपादानत्वमेवकमिति साधूक्तम् ।

नयचक्रपाठस्त्वेवम्—कुम्भकारवदिति, । अग्निशब्दस्य हुताशना सुप्सुपेति न समासोऽत्र प्रसङ्गार्थे सापेक्षत्वेनासमर्थत्वात् अस्ति क्षीरा वीरसुतस्त्विपदमतिवन्यन्यास्तिक्षीरेत्यत्र अस्ति क्षीरं यस्याः सा अनेकमन्यपदार्थे इति बहुव्रीहिः । अश्नीत पिबतेत्येवं सततं यत्राभिधीयते साऽश्नीतपिबता नास्त्यस्माद्यत्र क्रियासातत्यम्' इति मयूरव्यंसकादित्वात्समास- 25 तत्पुरुषसमासः । एवमग्निहोत्रस्य न समासः उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाभावात्, परिगणितेभ्यश्चान्यत्राभावाच्च । समर्थः पदविधिरिति पदसम्बन्धी यो विधिः स समर्थाश्रितो बोध्य इत्यर्थः समासो विभक्तिविधानं च पदविधिः । ऋद्धस्य राज्ञ इत्यत्र तु सामर्थ्याभावात् तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेनेति सूत्रेण समासो भवति शङ्कुलाखण्डः [illegible] इत्यर्थः । किन्तु शिष्टं तं शङ्कुला खण्डो धान्यार्थ गुणवचनेन च समासः सामर्थ्याभावात् शिष्टं तं शङ्कुलया न प्रयोक्तव्यम्, गुणवचनेन इह शब्दो वाचकोऽस्ति तदर्थत्वादिति बोध्यम् । असामर्थ्यं च सापेक्षत्वादिति इतरविशेषणानपेक्षणभित्यस्य 30 तद्विशेषणे सापेक्षमसामर्थ्यमिति । न च राजपुरुषे दर्शनीय इत्यत्र वृत्तिर्न प्राप्नोति सापेक्षत्वादिति वाच्यम्, सापेक्षत्वेऽपि प्रधानस्य समासात् । अत्र दर्शनीयत्वान्वयः केवले पुरुषे बोध्यः । भाष्ये हेतुमत् साधनानामिति क्रियाभिन्नार्थं हि सापेक्षमसमर्थं भवतीति । किन्तु प्रधानमिति भावः । अपशब्दो हीति अर्थविशेषाभिधायकोपाधं पदं यदा तदभिधायित्व-

त्यजजुहोतिकर्त्रर्थपदे तु निष्क्रियाकर्तृत्वात् कुर्वीतपर्यायाभावः ।

(त्यजेति) यथाऽऽचष्टीपा एतद्दोषमपास्यन्त्या जुहोत्यर्थं निष्क्रियं कर्त्रर्थमात्रेण ब्रूते, कुर्यादिति कर्तव्यमात्रयोगमार्थः । एवञ्च सति त्यक्त्वा जुहोतिं कर्त्रर्थपदे तु, कुर्वन्तो निषेध्ये, तत्र त्यागमात्रेणैव विशेषयसि, करोति कुर्यादित्येवमादिसम्भावना कर्त्रर्थप्रकृतीनां यागादिकर्मविशेषणत्वेन

5 किं करोति किं कुर्यादित्यनिर्णीतार्थत्वात्, कोऽर्थः स्यात् कुर्वीतभावे कर्त्रर्थस्य ? निष्क्रियाकर्तृत्वं स्यात्। कुर्यात्कर्मो निरर्थकः, सत्यस्वप्रयोजनार्थत्वात्यागविषयस्य कुर्यादिप्रकृतिरहितस्य यागादिमत्-यागस्य प्रयोगस्यादर्शनात् ।

अभ्युपेत्यापि प्रयोगम्—

जुहोतिप्रयोगासत्त्वञ्च, साम्यत्वात्, व्याधिवत् ।

10 (जुहोतीति) जुहोतिप्रयोगासत्त्वं ब्रूमः अप्रसक्तमप्रतिषेध्यम् । कुतः ? साम्यात्, साम्यत्वं त्यागे सत्यत्वात्, अप्रयोजनानामावर्तमानार्थाभावप्रयोजकविधिना सिद्ध एव । तस्मात् साम्य-त्वादसत्त्वं जुहुयादित्यस्य प्रयोगस्य । दृष्टान्तो व्याधिवत्, यथा व्याधिस्साम्यत्वादप्रवर्तकः तथा जुहो-तिप्रयोगोऽप्यप्रसक्त इति ।

क्रियान्यत्—

15 क्रियानामसम्पृक्तित्यागोपादानाभ्यां धातुप्रातिपदिकभेदोऽपि न, एवमेव एव सः यदा न्तरविषयत्वात् ।

क्रियानामसम्पृक्तीत्यादि, आख्यातस्य क्रियार्थे च त्यक्त्वा त्यागं [illegible] त्यक्त्वा निष्क्रियद्रोत्र त्यागोपादानम्, न च तमभ्युपादाय तदेवाभिधत्ते किं तर्हि ? पुनरपि सत्त्वार्थं त्यक्त्वा क्रियार्थोपादानम्, एवं नामपदस्यापि सत्त्वार्थं [illegible] त्यक्त्वा क्रियार्थोपादाने क्रियार्थं

20 त्यक्त्वा सत्त्वोपादानमिति । ताभ्यामेव च त्यागोपादानाभ्यां कुर्वीतजुहुयादित्येवयोरपि भेदयोः नाम-त्वविशेषार्थयोरितरेतरार्थत्वा भेदः समुदायविशेष विकल्पविप्रकरणात् तत्रैवमप्युक्तेनैवापि, तथा तद्धाभ्यां प्रकृत्योरपि भेदः, ताभ्यां त्यागोपादानाभ्याम्, कयोः प्रकृत्योरिति चेद्धातुप्रातिपदिकयोः,

---

[illegible]

[illegible] द्वयोर्विभागकथने हि [illegible] जुहुयो [illegible]

25 [illegible] धातुरेवेति [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] जुहोति— [illegible]

[illegible] त्यजजुहोतीति [illegible]

30 [illegible] करोति [illegible]

करोति जुहुयादित्येवमादीति । [illegible] असत्त्वमिति । [illegible] साम्यत्वात्—[illegible]

मिति । [illegible] क्रियानामेति [illegible]

[illegible] भेदो न [illegible] । [illegible] आख्यातस्येति । [illegible] जुहोतीत्यं [illegible]

तत आह–धात्वर्थप्रतिपत्तिक्रमभेदोऽपि न, पदभेद एव सः, कुतः पदभेद इति चेत्? पदान्तरविषय-
त्वात्, पदान्तरस्य विषयोऽस्येति पदान्तरविषयं तत्त्वभावस्तत्त्वं नाम वा, तद्भावात्–पदान्तरविषय
त्वात् कुर्याज्जुहुयादिति । अथवा वाक्यार्थविचारः प्रधानं मीमांसकस्य, यदुक्तं प्राक् 'अनुवादविधि-
विषयत्वे वाक्यभेदापत्ते'रिति, स तु न केवलो वाक्यभेदः पदभेद एव वा, किन्तर्हि? धातुप्रतिप
त्तिक्रमभेदोऽपीत्यभिसम्बध्यते, न त्वनुवदनात्, तत्र को हेतुरिति चेत्? अज्ञातस्याग्निहोत्रस्य क्रिया 5
विशेषणत्वेनानुवादात्, अज्ञातार्थो विधिः, ज्ञातार्थोऽनुवादः । अग्निहोत्रमज्ञातत्वाद्विधीयते तत्कृत्वा
जुहुयात्स्वर्गं कुर्यादिति जुहोतिक्रियया विशेष्य प्रसिद्धस्य विहितस्यैवानुवदनादिति धात्वर्थमर्थमुप
पत्तित्वेन दर्शयति ।

ततश्च किम्?

एवञ्च श्रुतेर्योऽसौ प्रतिपत्तिस्तस्या अप्रमाणोऽन्यथाऽर्थाधिगतेः, स्वमत्युपेक्षानुमानेन च 10
तत्त्यागात् कर्त्रर्थप्रतिपत्तिवशेन शब्दार्थव्यवस्थापनात्तु पुरुषस्य ज्ञानमेव प्रमाणीकृतमतस्ते
वादावसानं निग्रहस्थानम्, एष चेतरभाष्यार्थव्याख्याने भवति ।

एवञ्चेत्यादि, यावत्तस्या अप्रमाणः, एवञ्चेत्यनन्तरनिर्दिष्टक्रियागमकस्तुतित्यागोपादानाभ्या-
मेव श्रुतेर्योऽसौ प्रतिपत्तिः–जुहुयादित्यस्याः पदश्रुतेर्हवनक्रियाविधानमर्थो जुहुयात्स्वर्गं कुर्यादिति, तस्या
अप्रमाणः,–सा न भवति, अन्यथाऽर्थाधिगतेर्यस्मात् आह तत्र प्रमाणमिति च हीयते नास्याग्निहो-15
त्रमित्यागोपादानदोषेभ्यश्च शब्दाप्रमाण्यज्ञानात्, तदप्रमाणत्वात् पुरुषबुद्धिवशेन शब्दार्थावस्थानम्,
कुतः? स्वमत्युपेक्षानुमानेन च तत्त्यागात्–स्वयं मत्युपेक्षितोऽर्थस्त्वया, अयमस्य शब्दः, अस्यार्थ
एवं भवति न वेति, दोषवत्त्वात्पूर्व आम्नोऽप गुणवत्त्वादाश्रयणीयः इति विचार्य स्वमतिप्रमाणीकर
णेन श्रुतिप्रामाण्यत्यागः कृतः, ततस्तत्त्यागात् कर्त्रर्थप्रतिपत्तिवशेन शब्दार्थावस्थापनात्तु पुरुषस्य
ज्ञानमेव प्रमाणीकृतम्, तस्यैव विध्यर्थवदवसितत्वानुवदनात्, अतश्च ते वादावसानं निग्रहस्थानम्, 20
पुरुषज्ञानप्रामाण्याश्रयेण क्रियोपदेशवाक्यप्रमाणीकरणात् प्रतिज्ञात्यागः प्रतिज्ञान्तरगमनलक्षणः, एष

शब्दार्थं क्रियावत्त्वं कार्यत्वमूलं होमयथार्थे यथार्थे सत्यपि भवेत न केवलं [illegible] तस्यापि सामर्थ्यं [illegible] पुनः क्रियार्थं
कर्तव्ये एवं होमस्यानन्तरमपि। यदि धातुप्रतिपत्तिक्रमभेदो न तत्तर्हि किं तत्राह–पदभेद एव स इति। तत्र हेतु
माह–पदान्तरविषयत्वादिति पदान्तरस्यान्यस्य यो विषयो यस्य तत्त्वाद्विधेयोऽर्थः स एव क्रियाविषयस्यापि विषय इति
व्याख्याने। एवञ्चेति [illegible] कर्त्रर्थपरिज्ञानेन परस्परार्थप्रसङ्गेन च जुहुयात्स्वर्गं कामयमानः स्वर्गं कुर्यादिति 25
तदर्थे च शब्दो न प्रमाणमिति तेन तदर्थप्रतिपत्त्यभावः प्रत्यये मिथ्यार्थत्वाद्धेतौ तदर्थोऽपि च न तत्कारणस्य वैयर्थ्यं नामार्थवा-
त्तर्कोऽपि [illegible], क्रियाप्रत्ययमात्रस्य [illegible] प्रमाणीति वचनात् तदर्थप्रयोगेन पुनरपि त्वार्थप्रत्यक्षेण न शब्दः
शब्दार्थे व्यवस्थितः तदप्रमाणत्वात् पुरुषबुद्ध्यवरोधेन तत्र व्यवस्था कर्तव्या ततश्च [illegible] भावः । तदेवाह–
स्वमत्युपेक्षेति, विचारपूर्वकानुमानेन श्रुतार्थत्यागमस्यावधारितवान् । अयमस्येति, एतदर्थस्य वाचकोऽयं शब्दः
[illegible] न एवं भवति न वेति [illegible] दोषः अत एव त्यागोऽस्यापि अयमर्थस्तु गुणवत्त्वा- 30
दाश्रयणीय इति निश्चयदिशाप्रमाणत्वेन श्रुतेः प्रामाण्यं त्यज्यते । [illegible] कर्त्रर्थावधारणेन शब्दार्थव्यवस्थापनात्
पुरुषज्ञानमेव प्रमाणीकृतमित्यपरिच्छेदस्य [illegible] प्रतिज्ञातनिश्चयाननिश्चयस्यापरत्वात् वादावसानं वाक्यमिति भावः ।
पुरुषज्ञानेति, [illegible] स्वार्थप्रत्ययं प्रमाणमप्रामाण्यमत्प्रतिज्ञात्यागः प्रतिपद्यते

च–प्रतिज्ञासाध्याभिन्नत्वादाभासताप्रसङ्गदोषा, इत्याद्यर्थव्याख्याने–हवनं कुर्यादित्येवविधं भवति, कस्मात्? समस्तुपेयादुपायेन च तस्यागमात् कर्त्रीपर्मनियमप्रतिपत्तिविशेष स्वर्गार्थापनात्, एवमेव स प्रकृति-मत्वम् पथमग्निहोत्रशब्दो वा बोध्यत इति शब्दप्रामाण्यमार्गेण समस्तिप्रामाण्यापकल्पनात् ।

आह–न स्वर्गार्थं सकामपुरुषोपयमपात्, किं तर्हि ?—

5 एवं तर्हि यथाश्रुत्यग्निहोत्रवत्त्वनमपि प्रहीष्यते, अत्रोच्यते नन्वर्थद्वयविधानमशक्य-मेकेन वाक्येनाग्निसम्प्रदानकस्य कर्मभूतस्य हवनस्य तद्विशिष्टस्य च कर्तृफलस्य ।

(एव तर्हीति) यथा वा श्रुतिर्यथाश्रुति, यथाऽग्निहोत्रशब्दश्रवणात्स्वर्गो गृह्यते तथा हवन-मपि जुहुयाच्छब्दश्रवणाद्ग्रहीष्यते ततो न दोषोऽस्तीति, तदेकत्र हवनमग्निसम्प्रदानविशिष्टकर्मकारकम् बोध्यतेऽन्यत्र तद्विशिष्टकर्तृफलमपेति । अत्रोच्यते नन्वर्थद्वयविधानमशक्यमेकेन वाक्येनाग्निसम्प्रदान-

10 कस्य कर्मभूतस्य हवनस्य तद्विशिष्टस्य च कर्तृफलस्य, यथा ब्राह्मणसम्प्रदानकद्रव्यदानवाक्येन [illegible]-पानयनमपि ।

इतर आह—

नैव हवनं विधीयते किन्त्वग्निहोत्रशब्देन विहितं हवनमनूद्यते विध्यनुवादयोर्भिन्नल-क्षणत्वात् प्राप्तमनूद्यते वाक्यान्तरेण, अप्राप्तञ्च विधीयत इत्यत्रोच्यते, नानुवादो हवनस्य

15 युज्यते न हि प्राप्तिरस्ति हवनस्याविहितत्वात् । अस्ति प्राप्तिर्हवनस्य, अग्निहोत्रस्य हवनत्वात्, यदग्निहोत्रं हवनमेतदिति, पुनरुक्तं तर्ह्येवम्, एतच्च नानुवाद यस्मात्तदाक्यवत् ।

नैव हवनं विधीयत इत्यादि, जुहुयाच्छब्देन नैव हवनं विधीयते, किं तर्हि ? अग्निहोत्र-शब्देन विहितं हवनमनूद्यते, विध्यनुवादयोर्भिन्नलक्षणत्वात्, किं तयोर्लक्षणमिति चेदुच्यते प्राप्तमनूद्यते वाक्यान्तरेण, यथा पण्डितपत्विदतीति छात्राः पण्डित इति वाक्यान्तरविहितपाण्डित्यस्य [illegible]

20 दात् अप्राप्तञ्च विधीयते,—यद्वाक्यान्तराप्राप्तमप्रविज्ञातं प्रमाणान्तरेण तद्विधीयते, यथा स्वर्गकामो जुहुयादिति, अत्रोच्यते यथेत्थं विध्यनुवादयोर्लक्षणं नानुवादो हवनस्य युज्यते, यस्मान्न च प्राप्तिरस्ति हवनस्याविहितत्वात् । इतर आह—अस्ति प्राप्तिर्हवनस्य अग्निहोत्रस्य हवनत्वात्, तस्य तु विहितत्वा-

---

दग्निहोत्रशब्देन हवनत्वात् । अन्यत्राप्येवमेव दोषो बोध्य इत्याह–एव चेति । यथा वेति युक्तिमत्तरमिदमेवार्थं । तदेक-त्रेति [illegible] अग्निहोत्रमग्निसम्प्रदानकं कर्मभूतं हवनमित्यर्थः । अन्यत्र–जुहुयादित्यत्र हवनविशिष्टकर्तृफल-

25 मर्थं [illegible] वाक्यमेदप्रसङ्गात् । [illegible] [illegible] । जुहुयादित्यत्र हवनं न विधीयते किन्त्वनूद्यते अग्निहोत्रशब्देन हवनस्य विहितत्वादिति [illegible] [illegible]–नैव हवनमिति वाक्यान्तरेण [illegible] इत्याह–नानुवाद इति । [illegible] अग्निहोत्र-शब्देन हवनं [illegible] यदग्निहोत्रं तदेव हवनमित्यभिप्रायेणाह–अस्तीति । समाधत्ते–पुनरुक्तमिति अग्निहोत्रशब्दे-[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible], अनुवादे त्वनु-

30 क्तं [illegible] यथा [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]–यथेति [illegible] । [illegible] पण्डित इति वाक्यान्तरेण [illegible] । न तु वाक्या-न्तरेण न प्राप्तं प्रमाणान्तरेण न विज्ञातं तदेव विधीयत इत्याह–यद्वाक्यान्तरेति । [illegible] न [illegible] [illegible]

त्तिमत आह यदग्निहोत्रं हवनमेतत् पुनरुक्तं तदर्थसमर्थयोरग्निहोत्रहवनयोरविशेषात्, एवञ्च—अर्थपुनरुक्तत्व नानुवादः सम्भवत्यपवत् ।

अनुवादलक्षणाभावमप्यस्य दर्शयति—

विधिविहितस्यानुवचनमनुवाद इति तदत्र न घटते अग्निहोत्रहवनविधेयत्वादनुवादायोग्यता, अथ विधानं वाऽनुवादो वा यथाकथञ्चित् स्यात् ततः पुनरुक्तदोषाभाव एव स्यात्, इष्यते च पौनरुक्त्यं शब्दतोऽर्थतश्च, उक्तार्थशब्दार्थकथनमविशेषेण पुनरुक्तमन्यत्रानुवादादित्यस्य इति पौनरुक्त्यभावादिदं जुहुयादिति पदमनुवादाक्षमं विधीयमानत्वाद्व्याख्यायमानपण्डितत्ववत् ।

विधिविहितस्यानुवचनमनुवाद इति, विधिशब्दो यज्ञार्थे, यज्ञादिविधिवाक्यविहितस्यार्थस्य यज्ञार्थविशेषप्रापणार्थोऽनुवादोऽनुवादः, तदत्र लक्षणं न घटते, अग्निहोत्रहवनविधेयत्वात्, अग्निहोत्रस्य हवनस्य चैकस्मिन्नुभयोर्विधेयत्वात्, तन्निगमयति—अनुवादायोग्यतेति । अथ विधानं वानुवादो वा यथाकथञ्चित्स्यात्, साम्प्रतं चतुर्विधविधिपूर्विका शब्दप्रतिपत्तिरित्यस्य हवनस्य विधानं विधत्स्वतेऽनुवादो वा विधत्स्वत इति, एवमपि यथाकथञ्चित् स्यादिति विवक्षाभावात्, विवक्षेच्छयोरनर्थान्तरत्वादिच्छामात्रतश्च निरुपपत्तिकस्यार्थस्यासिद्धेर्न स्यादित्यभिप्रायः, यद्यपि यथाकथञ्चित् स्यात्ततः पुनरुक्तदोषाभाव एव स्यादिष्यते च पौनरुक्त्यं शब्दतोऽर्थतश्च, उक्तार्थशब्दार्थकथनमविशेषेण पुनरुक्तमन्यत्रानुवादादित्यस्य इति पौनरुक्त्यभावः, उक्त इति पुनरुक्तापवादमर्थविशेषापेक्षं दर्शयति, अनुवादात्—पण्डितमामन्त्रयस्व पण्डितो देवदत्त इत्यनुवादो न पुनरुक्तम् । एवमादरे स्वामिन् स्वामिन्निति । वीप्सायां—ग्रामो ग्रामो रमणीयः । भृशार्थे—पूतं पूतम्, मृदु मृदु, शनैः शनैरिति । विनियोगे पटं कुरु पटं कुर्विति । हेतौ—तन्तुत्वादनित्यो घटस्तस्मात् कृतकत्वादिति । असूयायाम्—विपर्यस्ताऽऽस्य हसति हसतीति, ईर्ष्यतीतीति, शोकं शोकमिति । संभ्रमे—स्वागतं स्वागतमिति । विस्मये—विद्याधरो विद्याधर इति । गणने—एकमेकं द्वे द्वे इति । स्मरणे—आ [1] चित्रितो चित्रितः पाटलिपुत्रे दृष्टोऽसीति । एवमाद्यर्थविशेषाभावे पुनरुक्तदोषापादकत्वम्भावाच्चेदनुवादत्वमस्य पौनरुक्त्यमेव स्यात्, यौगत्वभावे नानुवादत्वं तस्माद्विधेयत्वमनुवादाक्षमम्—अयोग्यमित्यर्थः । कथमत ? जुहुयादित्येवरूपम्,

---

अतो नानुवादः अन्योन्यत्वमत्र अनुवादलक्षणमित्याह—एतदेवेति । अनुवादत्वाभावमपरमेवाह—विधिविहितस्येति विध्यनुवचन विहितानुवचनमनुवादः तत्र प्रथमः शब्दानुवादो द्वितीयोऽर्थानुवादः पुनरुक्तमपि सगतार्थमेवेन द्विविधम्, विहितं विधेयमनूद्यत इति चेदधिकारार्थम् विहितमविहितं तदिदं नोच्यते विध्या वा विधिविधेयो वाऽभिधीयते । एतादृशानुवादोऽत्र न घटते इत्याह—तदत्रेति अग्निहोत्रस्य हवनस्य चाग्निकार्यत्वैकत्वेन विधेयत्वादनुवादता संभवतीति भावः । सर्वत्र विधेयता विधेयत्वादनुपपत्तेः अस्मिन् पुनरुक्तत्वेऽपि विध्यभिधेयेन विधेयत्वस्यानुवादत्वस्य वा वापयितुं सम्बन्धेन पुनरुक्ताभाव एव स्यादित्याह—स्यान्मतमिति । यथाकथञ्चित्स्यादिति वाग्व्यवहारेण वाग्जिह्मं भवेत् तदान्तरैवोपपत्ति कस्यापि कौशलो बोधित इति भावः । शब्दतोऽर्थतश्चेति घटो घट इति शब्दतः पौनरुक्त्यम्, घटः कलशः इत्यर्थतः पौनरुक्त्यम् । अन्यत्रानुवादादर्थविशेषाभावे पुनर्वचने पौनरुक्त्यदोषस्य दुर्वारत्वेन अग्निहोत्रं जुहुयादित्यस्य यदि नानुवादत्वं तर्हि पौनरुक्त्यमेव स्यादर्थविशेषाभावात् पुनरुक्तत्वेन च नानुवादत्वमपि तस्मादनुवादत्वेनाऽयोग्यमयमेवाह—एवमाद्यर्थेति । तद्ध

कुतः ? विधीयमानत्वात्, योऽर्थो विधीयते न सोऽनूद्यते, आख्यायमानपण्डितत्ववत्, यथाऽयं पण्डितो देवदत्त इति विधीयमानपाण्डित्यो देवदत्तो नानूद्यते ।

तथा जुहुयादित्येतदपि नानुवादोऽपूर्वोपदेशत्वादनुवादधर्म्याभ्यां तल्लक्षणाभावात् विहितमेव त्वनूद्यते विशेषविधानार्थं यथा पशुर्देवदत्तः पयसैनं मोजयेति । यत्र न विशेषो 5 विधीयते मौलविधिरेव सः, एवं तर्हि विशेषविधानादनुवादोऽस्तु तन्नविति चेत्तन्न, न चात्र कश्चित् जुहोतेः पुनर्वचनेन विशेषो लभ्यते तस्मात् प्राक्तनमेव तज्ज्ञातम्। एवं यां तां गतिं गत्वा सर्वथाऽग्निहोत्रं जुहुयादित्यस्मिन् वाक्येऽग्निहोत्रकर्मण्येवान्तर्भावितत्वने जुहुयात्पदमङ्ग-स्यर्थे किमतिरिच्यते ? पौनरुक्त्यदोषप्रसक्तो विधिलिङ् कर्तव्यांशे, अग्निहोत्रं कुर्यात्, अग्नि-होत्रे जुहुयादित्येतयोर्वाक्यार्थविकल्पयोरुक्तदोषत्वात् ।

10 (तथेति) किं तल्लक्षणमिति चेत् ? विहितमेव त्वनूद्यते विशेषविधानार्थं यथा पशुर्देवदत्तः पयसैनं मोजयेति । 'तल्लक्षणाभावात्' किं तल्लक्षणाभावात् ? नानुवादः । यत्र न विशेषो विधीयते मौलविधिरेव सः । एवं तर्हि विशेषविधानादनुवादोऽस्तु तन्नविति चेत्तन्न भवति, यस्मात् न चात्र कश्चिज्जुहोतेः पुनर्वचनेन विशेषो लभ्यते—जुहुयादित्यनेन मन्त्रेणाग्निहोत्रसम्बन्धिनिर्वापस्योपलक्षणमिष्यतो विशिष्टोऽर्थोऽभिधीयते यतोऽनुवादः स्यात्, तस्मात् प्राक्तनमेव तज्ज्ञातम्, यावज्जीवमग्निहोत्रं कुर्यादिति 15 वाक्यविकल्पेऽग्निहोत्रं यावज्जीवमग्निहोत्रे जुहुयादित्यपि वाक्ये यतोऽधिकं न किञ्चिदस्ति, एवं यां तां गतिं गत्वा—कस्यचित्प्राऽपि सर्वथा—सर्वप्रकारेणाग्निहोत्रं जुहुयादित्यस्मिन् वाक्येऽग्निहोत्रकर्मण्येवान्त-र्भावितत्वने जुहुयात्पदमङ्गस्यर्थे किमतिरिच्यते ? पौनरुक्त्यदोषप्रसक्तो विधिलिङ् कर्तव्यांशे-विधौ विहितस्य क्रियमाणस्य कर्तृकारकस्य तन्मात्रोऽर्थं आस्ते, न पूर्वितः, अन्यत्रार्थं पुनरुक्ताभिधेय-त्वमेवेत्यर्थः । अग्निहोत्रं कुर्यादग्निहोत्रे जुहुयादित्येतयोर्वाक्यार्थविकल्पयोरुक्तदोषत्वादयो नानुवादः, 20 उक्तदोषसम्बन्धादित्यर्थः । कथमिति चेत् ? उत्तरविशेषासम्बन्धनाद्विधीयमानपण्डितत्ववद्विशेषणान्त-रोक्तार्थसमाहारार्थं साधनं गतार्थम् तस्मात् कर्तव्यमात्रमवशिष्यते, शेषं पुनरुक्तम् ।

अथोच्येत विधिलिङ्प्रत्ययार्थेऽव्यस्य वाक्ये प्रकृतिपरत्वप्रसक्तापा आख्यातके प्रकृतत्वा

नादिति वाक्यस्य तल्लक्षणमन्यैर्मृतैर्विहितस्यानुवादधर्म्यं तल्लक्षणमनभिप्रेत्य तथेति । यत्र यथा पशुर्देवदत्तः पयसैनं मोजयेति पयोमोजनविधानार्थं देवदत्तोऽनूद्यते तथैव विशेषविधानाय जुहुयादित्यनुवादोऽस्त्वित्याशङ्क्ते—एवं तर्हीति । 25 जुहुयादित्येव हि पुनरुच्यते न चात्र द्रव्यकर्तृमात्रपेक्षया किञ्चिद्विशेषो विधीयते यो न द्रव्यकर्तृमात्र अग्निहोत्रकर्मणैव विशिष्टस्यानुवादसम्भवात् पौनरुक्त्यमेवैतत्—न चाभेति । जुहुयादित्यत्र मन्त्रेषु होतेः पौनरुक्त्यमेवोपपत्तः—एवं यां तामिति । प्रकृतवाक्यस्य एव तु केवलं न पूर्वि इत्यत—पौनरुक्त्यदोषप्रसक्तेव इति । किंतल्लक्षणाभावादिति तल्लक्षणाभावात् किं साधितम् । अनुवादो न साधितः—नानुवाद इति । यावज्जीवेति अग्निहोत्रं कुर्यादिति वाक्येन वाक्यान्तरं यस्यमिहेदं तावज्जीवमेवाग्निहोत्रं जुहुयादिति वाक्येनाग्निहोत्रमिहिते । कथमिति चेदिति यद्-30 यतासाना कथमिति चेदित्यर्थः । विशेषविधानार्थेनानुवादस्य गौणत्वात् इत्यतिरिक्तविशेषविधानाभावादनुवाद अन्य-नहि यथाऽयं पण्डितो देवदत्त इति विधीयमानपाण्डित्यो देवदत्तोऽनतिरिक्तविशेषाभावादनूद्यत इत्यत—उत्तरविशेषा-सम्बन्धनादिति । अथ विधिलिङ्प्रत्ययार्थेऽस्यान्वयोऽस्त्वं वाक्ये तदर्थेऽस्मिन् न प्रकृतिप्रयोगमन्तरेण तत्सम्पत्ति न केवल प्रकृतिः प्रयोक्तव्या नापि प्रत्यय इति नियमात् तत्र प्रकृतिप्रयोगस्यानन्यथासिद्धत्वे पुनरुक्तत्व जुहोतिप्रकृतिरपेक्ष-त्वं वैयर्थ्यमित्यत्रापि जुहोतिप्रकृतिसापेक्षत्व इत्याशङ्क्ते—अथोच्येतेति । प्रकृतिपरत्वप्रसक्तापा इति प्रकृतिपर

दाने चरमासन्ना प्रकृतिरुपादीयते, अर्थः पुनरस्या न विवक्ष्यते गतार्थत्वादिति, एवं चेत्तर्हि वरं वरं सहायकं ददामि जुहोः, कर्मप्रत्ययार्थसमर्था प्रत्यासन्नतराऽविवक्षितार्था कृञ्प्रकृतिः किं नोपादीयते वचनस्योपादानार्थप्रत्यायनार्थत्वात् । अतोऽग्निहोत्रं कुर्यादित्येवास्तु ।

अयोच्चैरेवेति, परमतमाशङ्कते अयोच्येत विधिलिङ् कर्त्रर्थः प्रत्ययार्थोऽनुच्चारणमपेक्ष्यतेऽत्र इत्यत्र भाष्योऽसौ, तस्मिन् प्रत्ययार्थेऽपदिश्यमानेऽप्रत्ययात्मके प्रकृतिपरत्वव्यवस्थाया इति हेत्वर्थे 5 पञ्चमी, प्रकृतेः परः प्रत्ययः प्रयोक्तव्य इतीयं व्यवस्था, तस्याः व्यवस्थाया मर्यादायाः स्थितेर्हेतोः प्रकृत्युपादानमावश्यकम्, तस्मिन्नावश्यके प्रकृत्युपादाने प्राप्ते कतमा प्रकृतिरुपादीयतां योग्येत्येवं विचारयत इव मे योग्यमिति प्रतिभाति चरमासन्ना प्रकृतिरुपादेया, अर्थः पुनरस्या न विवक्ष्यते, गतार्थत्वात् तस्मादविवक्षितार्था सा, तस्यापि नान्तरीयकत्वे प्रत्यासन्नप्रकृत्युपादाने विकल्पनामन्या परित्यज्यापि विवक्षया जुहोतिप्रकृतिरेवोपादेयेत्यवसेयम् । प्रयोगोऽग्निहोत्रं जुहुयादिति चोच्यते । एवं तर्हि वरं वरमि 10 त्यादि, चेन्मन्यसे चरमासन्नप्रकृत्युपादानम्, नान्तरीयकत्वादिति । तत्राहमेव ते वरं वरं सहायकं ददामि जुहोः, कर्मप्रत्ययार्थसमर्था प्रत्यासन्नतरा पौनरुक्त्यपरिहारार्थमविवक्षितार्थाऽनुच्चार्या कृञ् प्रकृतिः किं नोपादीयते । किं कारणं ? वचनस्योपादानार्थप्रत्यायनार्थत्वात्, अर्थं प्रत्याययिष्यामीति हि शब्दः प्रयुज्यते स च कर्मप्रत्ययान्तया कृञ्प्रकृत्या प्रत्याय्यते स्फुटतरमतोऽग्निहोत्रं कुर्यादित्येवास्तु ।

इतर आह—　　　　15

त्वयैव समर्थितत्वादेवमेवास्तु, स्यादेवं यदि सापि चार्थस्थितिर्निर्दोषा स्यात् सापि चा पक्षिप्तभाष्यार्थस्थितिरुक्तवत् ।

(त्वयैवेति,) आचार्य आह—स्यादेवं यदि सापि चार्थस्थितिर्निर्दोषा स्यात् किन्तु सापि चापक्षिप्तभाष्यार्थस्थितिरुक्तवत्, तस्मादव्यवस्थितो निराकृतो भाष्योऽर्थः जुहोत्यर्थत्यागमेवाभ्यामि त्यादिग्रन्थेनोक्तवत्, यथाश्रुतार्थाभावादिदोषात् पौरुषेयत्वादिप्रसङ्गाच्च ।　　　　20

एव प्रकारः प्रयोक्तव्यः प्रकृतपरेव च प्रकृतिरिति नियमादित्यर्थः । एवं चेत्तर्हीति, वरं तव जुहोः सहायभूतं श्रेष्ठतमा- सन्नप्रकृत्युपादानं मित्रतयेत्यर्थः । तदेवाह—कर्मप्रत्ययार्थसमर्थेति कर्मप्रत्ययो विधिलिङ्प्रत्ययः तदर्थे समर्था जुहोत्य- पेक्षया प्रत्यासन्नतरा तदर्थस्यैव वाचकत्वात् तथापि पुनरुक्तिभियाऽविवक्षितस्वार्था कृञ्प्रकृतिरेव किमर्थं नोपादीयत इति भावः । कृञ्धातोः क्रियावाचिनः कर्मप्रत्ययार्थे कर्तरि समर्थता विज्ञेया । सेति उपादीयमाना प्रकृतिरित्यर्थः । तस्यापीति प्रत्यासन्नप्रकृत्युपादानस्य प्रत्ययोपादानान्तरीयकत्वे सत्यपीत्यर्थः । विकल्पनामन्यामिति जुहोत्यादिप्रकृत्यन्तरविकल्पनां 25 परित्यज्यापीत्यर्थः प्रकृतिमित्यर्थः । अविवक्षितेति पुनरुक्तत्वादिति भावः । पूर्वपक्षी तदेवास्त्विति स्वीकरोति—त्वयैवेति । कृञ्प्रकृत्युपादानस्य त्वयैव समर्थितत्वादग्निहोत्रं कुर्यादित्येवास्त्विति भावः । उत्तरयति—स्यादेवमिति । अर्थस्थिति— रर्थव्यवस्था कर्त्रैव कृञ्प्रकृतिरित्येवं स्यादिति भावः । तदर्थे तथा व्यवस्थितिः पूर्वमेव निराकृतेत्याह—सापि चेति । जुहो- त्यर्थत्यागमेवाभ्यामिति भाष्यकृतामग्निहोत्रमभ्यादधीतेत्यर्थव्यवस्था एवम् अन्यस्याजुहोत्यर्थस्य जुहोत्यर्थ- त्वमग्नौ स्थितेरुपरिहृत्य मेयः श्रुतार्थपरित्यागात् अश्रुतस्याभ्युपगमेन श्रुतिप्रामाण्यव्याघातात् कर्त्रर्थप्रतिपत्तिप्रसङ्गेन अन्यार्थ- 30 व्यवस्थानात् पौरुषेयत्वप्रसङ्गतोपायमित्यर्थः । एवं पुरुषकर्तृकव्यभिचारदर्शनादेव विधर्ममाणमग्निहोत्रं जुहुयादित्यादि वाक्यमप्रतिपादार्थमित्याह—पर्यन्तादिति । ननु कर्मपदवाच्यत्वेन पुरुषविचारोऽप्रामाण्यान्यायानां प्रवृत्तिर्न वेदे सम्भवति निरस्तपौरुषेयत्वाच्च न हि तत्र पुरुषाऽनभिप्रेतो धर्मव्याख्यानतया सम्भवति तस्मात् पुरुषपरतापत्तिदोषपरिहारार्थमाहन्

एवं तावदुपायेन परीक्ष्यमाणमेतद्वाक्यं न युज्यते पुरुषतर्कलक्षणेन, यद्यपि पुरुषतर्कलक्षणं न्यायमतिलंघ्यापौरुषेयो नित्यो वेदाख्यः क्रियोपदेशः पुरुषगतरागादिदोषाऽज्ञानहेतुविनिर्मुक्तः प्रमाणं तथापि तद्वचनादेवास्मिंस्तु न्यायेऽतिलंघ्यमाने क्रियोपदेशवादोऽपि तत्त्वचनवदेव त्यक्तः स्यात्, तत्रापि यदृच्छाभ्युपगमात्।

5 (एवं तावदिति,) (प्रमाणमिति) पुरुषकृतानि हि वाक्यान्यविद्यारागाद्यभिभूतपुरुषप्रणीतत्वादप्रमाणानि अप्रकाशज्ञत्वप्राप्तिनित्यानित्यादिवस्तुतत्त्वविचारविषयाणि, तत्कृतत्वप्राप्तिपुरुषदोषाच्च क्रियोपदेशात्तु वेदवाक्यं प्रमाणमितीष्टं तथापि तद्वचनादेवास्मिंस्तु न्यायेऽतिलंघ्यमाने क्रियोपदेशवादोऽपि तत्त्वचनवदेव त्यक्तः स्यात्, किं कारणं ? तत्रापि यदृच्छाभ्युपगमात्, अविद्यारागाद्यभियोगादेव सर्वपुरुषाणाम्, अतीन्द्रियपुरुषाधीनत्वाद्वेदोपदेशपरम्परायाः न कश्चिद् बुद्धिपूर्वं उपदेशः, अतः तुल्यतादिविप्रलापवद्यदृच्छयाऽभ्युपगतो वेदो वैदिकैः।

अत इदमापन्नं को वा तद्वेदाग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम इत्येतद्वाक्यं सार्थकं निरर्थकं वेति ? बालप्रलापवत्, यथा हि बालैरनियतक्रियाकारकैरसम्बद्धमुक्तं बुद्धिपूर्वत्वाभावादनर्थकं केनार्थेनार्थप्रत्यायनार्थमिदमिति, व्यवस्थापेतत्वात्, किं वाऽनेन ज्ञातेन ? यदेवाज्ञ एवमुक्तवान्ोऽग्निहोत्रं जुहुयादिति वाक्यमव्यक्तम्, अव्यक्तज्ञाना एव हि ते पुरुषत्वादविद्यायोगाच्च यथा पाक्षिमात्रिम्लेच्छभाषितवत्।

(अत इति) किमिव ज्ञायते ? बालप्रलापवत्, यथा हि बालैरनियतक्रियाकारकैरसम्बद्धमबुद्धिपूर्वत्वाद्बालप्रलापवाक्यं केनार्थेनार्थप्रत्यायनार्थमिदमिति, किं कारणं ? व्यवस्थापेतत्वात्। व्यवस्थापेतत्वमप्ययोगो वर्णप्रत्यासन्नार्थः सन्निहितार्थप्रतिपादनसमर्थनियतवर्णानुपूर्वीकः प्रत्युपेक्षितवाच्यवाचकसम्बन्ध इतीयं लोकशास्त्रव्यवस्था, ततोऽपेतम्, प्रत्ययितसर्वविद्याविवर्जनम्, अविद्यारागा-
20 द्यभियोगात्तेषामितरसम्प्रवृत्तिरविद्यमानविधानादिवाक्यार्थत्वात् तस्मात् को हि वेदोक्तं बालप्रलापवद्व्यवस्थापेतमनुतिष्ठेत्। किञ्चान्यत्, अभ्युपेत्यापि ब्रूमः—किं वाऽनेन ज्ञातेन ? यदेवमुक्ता—वेदज्ञा अग्निहोत्रकर्मका एवमुक्तवन्तोऽग्निहोत्रं जुहुयादिति वाक्यमव्यक्तमव्यक्तार्थं—अस्फुटार्थं यस्मादव्यक्तज्ञाना

परतन्त्रोपगमेन वेदनिर्णयः। तथाप्यं नापवादविद्भ अनभिलापहते—तथापीति। एतत्कथितं पुरुषकृतानीति वचनानि अविद्यारागादिदुष्टपुरुषप्रणीतत्वादप्रमाणानि अतीन्द्रियार्थेषु नित्यानित्यत्वादिविचारे तु तत्तो निर्णयाभावात्। क्रियो-
25 पदेश एव भेदात्, तत्प्रत्ययलक्षणेन ततः क्रियोपदेशाख्यो वेदः प्रमाणमित्याह—पुरुषकृतानि हीति। पुरुषतर्कलक्षणन्यायमतिलंघ्य वेदवचनैरर्थप्रत्ययाभ्युपगमात् तत्त्ववचनवदेव क्रियोपदेशवादोऽपि तु त्यक्तः स्यात् तत्त्वतो भवेत् तत्र निरूपणमुपन्यस्य यदृच्छाभ्युपगमादि—तथापीति। यदृच्छात्वमेव समर्थयति—अविद्यारागेति विविक्तम पुरुषाणामविद्यारागादिविनिर्मुक्तवेदोपदेशपरम्परया अतीन्द्रियार्थोपदेशस्यानवस्थानात् बुद्धिपूर्वक उपदेशो न स्यादिति वेदोपदेशो यदृच्छयैव प्रमाणमित्यभ्युपगत इति भावः। बालप्रलापवदग्निहोत्रादिवाक्यस्याबुद्धिपूर्वत्वात् प्रलापवत्तो-
30 नियतनिरर्थकत्वापादनमाह—अत इदमापन्नमिति। केनार्थेनेति किं प्रयोजनमुद्दिश्य वाक्यमर्थप्रत्यायनार्थमिति प्रत्युत्तरमभिमतम्। तत्र कारणमाह—व्यवस्थापेतत्वादिति व्यवस्था लोकशास्त्रव्यवस्था तयाऽपेतत्वात् रहितत्वात् वर्णवैदिकविज्ञानवत् दोषवत्पुरुषसम्भवित्वादिति भावः। एवं लोकशास्त्रव्यवस्थैव न्याय्येत्याह—व्यवस्थापेतेति।

एव ते पुरुषस्याविद्यायोगाच्च, यथा दाडिमादिश्लोकवादिवत्। अविद्यायोगं दर्शयति यथाज्ञानादिति। रागादियोगञ्च दर्शयति—यदि द्वेषादेः।

इतर आह—

विफलोऽयं प्रयासस्ते, अनभ्युपगमात्, अथवा को वाऽऽह प्रवचनमेतदिति, इत्यस्य प्रमाणभूतस्याभावात्स्वच्छन्दस्यैव च निर्दोषत्वादिति तन्न, यदि संशयादियोगान्नज्ञः प्रमाणं 5 तर्हीदमज्ञोक्तत्वादुन्मत्तवाक्यवदिति क्रियोपदेशासाफल्यवादः क्व गच्छतीति चिन्त्यताम्।

(विफल इति) विफलोऽयं प्रयासः अनिष्टापादनं तेऽनभ्युपगमात्, को वाऽऽह प्रवचनमेतदिति, ननु प्रागुक्तं संशयविपर्ययानध्यवसायसम्पृक्तत्वान्निर्णयस्याप्यज्ञानत्वमेवेति। अथवा को वाऽऽह प्रवचनमेतदिति, तस्य पुरुषस्य सर्वत्र प्रमाणभूतस्याभावात्, किं तर्हि? स्वच्छन्दस्यैव च निर्दोषत्वादिति। अत्राचार्य आह—यदि संशयादियोगान्नज्ञः प्रमाणं तर्हीदमज्ञोक्तत्वादुन्मत्तवाक्यवदिति 10 क्रियोपदेशासाफल्यवादः क्व गच्छतीति चिन्त्यताम्। एवं—तावद्बुद्धिपूर्वकमकारादिवर्णानुपूर्व्या शब्दोच्चारणं चेतनोदीरितं सकमापित पुरुषभाषितं वा तुल्यम्।

अथाऽऽचक्षीथाः काष्ठशब्दवदस्यैवमचेतनं तथाप्यचेतनत्वात् कुतोऽस्य प्रामाण्यमाक्षिपत् कुतोऽस्य वचनम्? यच्चक्तव्य आह तमः प्रमाणमितीष्टं भवताम्, अज्ञोदीरितत्वादेव च वचनत्वमस्य नास्ति, वाच्यार्थप्रतिपादनाभिसन्धिपूर्वकं हि तत्। काष्ठशब्दवदित्थं न घटते 15 वेदवाक्यप्रामाण्यम्।

(अथेति) (काष्ठशब्दवदिति) काष्ठपाषाणादिसंघट्टजनिताचेतनशब्दवत्, (आकाशवदिति) एवञ्च कृत्वाऽचेतनत्वात् कुतोऽस्य वचनम्। (भवतामिति) भवतां वचनमुक्तिः शब्दोच्चारणं भाषा वचनत्वादभ्यनुज्ञम्, अचेतनत्वात्प्रकृतमस्य नास्तीत्यर्थः। कथं? अज्ञोदीरितत्वादेव च वचनत्वमस्य

यथाज्ञानादिति अत्र मूढ च धम्मिमिदं भवतामानादतो चोद्यम्। अभिहोत्रादिवचने चोदनायाः तत्र प्रयासो व्यर्थ 20 एव बुद्धिपूर्वकं वचनमिदमित्यनभ्युपगमात् प्रमाणभूतपुरुषाभावविरोधाद्वते—विफलोऽयमिति। सर्वमिदमज्ञानप्रतिबद्धं वचनं नास्ति कश्चिज्ज्ञानाद्वाक्योविशेषः सर्वेषां संशयविपर्ययानध्यवसायनिर्णयात्मकत्वेनाविशेषादिति—ननु प्रागुक्तमिति विचारे प्राग्भागे उक्तमिदं। प्रकारान्तरेण व्याचष्टे अभ्युपगमानुरोधात्—अथवेति, अभिहोत्रादिवचनं न वाऽऽह सर्वत्र प्रमाणभूतपुरुषाभावात्, यतो वा दोषाभावात् किन्तु निर्दोषत्वेन निर्दोषत्वात्प्रमाणमेव तत प्रमाणमिति पूर्वपक्षाभिप्रायः। यदि तद्यभिहोत्रादिवचनं न तस्य वचनं तथोक्तं स्यात् तथा चोदनावाक्यवत्प्रामाण्यकत्वात् निष्फला एवोप- 25 देशः भवेत्, अन्यथापि स्वच्छन्दस्याभ्युपगमो भज्येतेत्याह—यदि संशयादीति। वर्णबुद्ध्यादिबुद्धिपूर्वकं चेतनोदीरितं शब्दोच्चारणमविशेषेण काष्ठादिभाषितमस्त्यत् न कश्चित् शब्दोच्चारणयोर्विशेषः कश्चिदित्याह—एवं तावदिति। ननु भाष्यादिवत्प्रपञ्चवत् सर्वमपि शब्दजातमचेतनं न तु चेतनोदीरितमतो चोद्योऽपि इत्याशङ्क्य— अथाचक्षीथा इति। एवं तर्हि वेदवचनस्य तथाविधत्वेऽचेतनत्वादेव प्रामाण्यं शब्दस्य च वचनत्वं न स्यात्, इत्थं भवतां प्रामाण्यं शब्दस्य कुतस्त्य बद्धम् आह तमः प्रमाणमिति तथा शब्दस्य प्रमाण वक्तृत्वयोरुदीरितत्वमितिसूत्रवति—तथापीति 0 वचनत इति वचनमिति कर्मणि क्तिः सति वचनं शब्दस्यैव स्यात् तथा चास्य वचनमिदमज्ञातार्थम्, इदं शब्देनापि शब्दस्य विवक्षितत्वात् अतो भावसाधनत्वमाह भाषणमित्यादिना। शब्दोऽयमनुमर्थं चेतनाभिसन्धिपूर्वकं हि भाषणं भवति तदभावे तु भाषणमेव न स्यात् वैदिकं वाक्यादिवनिबन्धनत्वेन ज्ञातत्वम् वेदवाक्यं न प्रमाणं भवेदित्याह—

नास्ति वाच्यार्थप्रतिपाद्यमानाभिसम्बन्धिपूर्वकं तत् । तदभावे तूक्तमित्याह—काकवत्, इत्यतो वनस्येऽपि न भवेद् वेदवाक्यप्रामाण्यम् ॥

अत्राह—

यदुक्तं प्राक् को वा द्रव्यवचनमेतदिति न ब्रूमः सर्ववक्तृवचनाप्रामाण्यमिति, किन्तर्हि ! सर्वज्ञवीतरागाद्यभावाद्गम्यस्य सर्वभावस्वभावविषयस्य कर्तुरप्रामाण्यं न तु वक्तुरनादिनिधनस्य वक्तृपरम्परागतस्य वचनस्य च, कथिरप्रामाण्यादित्यभोष्यते, मातिवक्तृवचोत्तरचर्यपि धातुकर्मत्राविचवचनानाम्यासतुल्यतेत्यतिप्रसङ्गिन्या कथया ।

(यदुक्तमिति) यदुक्त प्राक् को वाऽद्य वचनमेतदिति द्वितीये विकल्पे न ब्रूमः सर्ववक्तृवचनाप्रामाण्यमिति, स्ववचनविरोधदोषात्, किं तर्हि ! सर्वज्ञवीतरागाद्यभावाद्गम्यस्य सर्वभावस्वभावविषयस्य कर्तुरप्रामाण्यम्, न तु वक्तुरनादिनिधनस्य वक्तृपरम्परागतस्य, वचनस्य च, वक्तृवचसयोः कथिरप्रामाण्यात्, अभोष्यते मातिवक्तृवचोत्तरचर्यपीति, यथाऽऽगमवक्तारोऽप्रमाणमसर्वज्ञत्वादवीतरागत्वात्, शास्त्राणां सर्वभावस्वभावविषयाणां ते यथार्थज्ञानवचनहीनाः, तथा अनादिप्रसिद्धानां शास्त्राणां सम्प्रेतारो यथार्थज्ञानवचनहीनाः, तस्मादुभयेषां प्रामाण्यवक्तृत्वयोर्यथार्थयोरनाश्वासतुल्यता । किमिव ! धातुकर्मप्रातिवक्तृवत्, यथा धातुविषयकातिवादिकर्मणां शास्त्राणि मन्त्रवचनानि च विप्रलम्भभूयिष्ठत्वादनाश्वासानि, आविर्भावणाद्यशीकरणमन्त्रयोगादिवत्, तत आह—मातिवक्तृवचोत्तरचर्यपि धातुकर्मप्राविवचनानाश्वासतुल्यतेत्यतिप्रसङ्गिन्या कथया ।

किञ्च—

अविवक्षितार्थापि नान्तरीयकत्वात् प्रकृतेः प्रयोगो शुद्धवाक्यस्येत्येतदपि न न्याय्या कथिच सार्थकयोरेव स्वार्थाविवक्षा न्याय्या मानर्थकस्यैव, यथा नक्षत्रं दृष्ट्वा वाचो विसृजन्ति, कस्तरेपदसस्य गृहम् ! अदो यत्रासौ काक इति तथा तयोर्नार्थपरत्वेन दृष्टयोस्तदविवक्षया सार्थकत्वं दृष्टम् अयुक्तस्यानर्थकत्वाभावप्रसङ्गात् ।

(अविवक्षितार्थापि इति) यदुक्तमविवक्षितार्थोऽनर्थकापि कर्तृमसपसहायकारिणी शुद्धोक्तिप्रकृतिरुपादेयेत्येतदपि न्यायविरोधादयुक्तम् । कथं ! कथिचेत्यादि, कथिचेति सर्वत्र, यथा नक्षत्रं दृष्ट्वा वाचो विसृजन्तीति, कस्तरेपदसस्य गृह ? अदो यत्रासौ काक इति, नक्षत्रे काकपक्षिणि चोप-

---

वाच्यार्थेति । अथवा को वाऽद्य द्रव्यवचनमेतदिति पूर्वोक्तद्वितीयविकल्पमवलम्ब्य पूर्वपक्ष्याह—यदुक्तं प्रागिति । को वाऽद्य वचनेन यत् वक्तृवचनमात्रस्याप्रामाण्यं न ब्रूमः किन्तु निरस्तनिखिलदोषस्य निखिलपदार्थसाक्षात्कर्तुः पुरुषस्याभावात् निखिलमानवानामपदोषवचनविशेषस्य वैदाग्नस्य न कोऽपि कर्ता विद्यते यदि अविरुद्धस्यन्ते न तु प्रामाण्यमितुच्यते न तु तद्वद् वाक्यमीहरम्पराऽऽगतवक्तृवचनाप्रामाण्यमुच्यत इति पूर्वपक्षाभिप्रायः । वैदसारिकपरि प्रमाणिकमतेन चयाकमयाध्यायोपदचर्यपीति वक्तृवचसाम्प्रमाण्यं दुर्वारमित्याशयेनोत्तरयति—मातिवक्तृवदिति । मातिवक्तृवचनयरि वादिदेवस्य दर्शयति—यथेति । क्वचित् स्वार्थे अविवक्षयैव वाक्यसाम्यमाभिप्रायवत्त्वं न तु वाच्यप्रतिपादकस्य शब्दस्याविशिष्टार्थविशेषस्येनोत्तरयति—कथिचेति यथेति नक्षत्रप्रयुक्त काकपक्षिणि च प्रयुक्तौ दृष्टौ अत एव नक्षत्रं दृष्ट्वा वाचो विसृजन्तीत्यत्र स्वार्थविवक्षया वाक्यविशेषोपक्रमणं सम्भवति एवं अदो देवदत्तस्य गृहं यत्रासौ काक इत्यत्रापि वाक्यान्तरालेऽपवादकम् तथा अभिप्रायेऽन्तराभ्यर्थे अर्थान्तरं शब्दापि दृष्टमिति न अर्थकस्यार्थवदुपादानेन शुद्धोक्तिप्रकृतेः कार्यकारित्वे

युक्तार्थयोरेव दृष्टा नक्षत्रकाकशब्दयोः सार्थकयोः काकगृहोपलक्षणेऽर्थे सत्येव नक्षत्रदर्शनकाकार्थोऽविवक्षा न्यायानपेता—न्याय्या दृष्टा, नानर्थकस्यैवोच्चारणमपेक्षितावेक्षया, तयोरग्निहोत्रहवनयोर्नार्थवत्त्वेन दृष्टयोस्तदविवक्षया च सार्थकस्य दृष्टमतो न्यायापेतमेवयुक्तमविवक्षितार्थाया नान्तरीयकत्वात् प्रकृतेः प्रयोगो जुहुयाच्छब्दस्येति, किं कारणं? प्रयुक्तस्यानर्थकत्वाभावप्रसङ्गात् । यथेष न्यायः शब्दानां प्रयोगे नियतो न स्यात्, नान्तरीयकत्वादपि प्रयोगे साधुत्वमेव स्यात्, ततश्च प्रमादात् प्रमादाच्च प्रयुक्तस्य शब्दस्यानर्थकत्वाभाव एव स्यात्, प्रमत्ताप्रमत्ताविशेषश्च स्यात् स्वैरं भवति, इष्ट शिष्टेष्टविरुद्धत्वात् ।

स्यान्मतम्—

उपलक्षणादिप्रयोजनायां विशेषविवक्षायां किमनयाऽविवक्षाविवक्षयेत्येतदयुक्तम्, विवक्षाविवक्षयोरनियमेन शब्दप्रवृत्तौ सत्यामप्रयोजनायाश्चाविवक्षायामन्याय्यविवक्षाभावे विशेषहेतुर्वाच्यः ।

उपलक्षणादीति, उपलक्षणादिप्रयोजनायां विशेषविवक्षायां किमनया स्वार्थाविवक्षया सर्वस्य शब्दप्रयोगचतुर्विधविवक्षापूर्वकत्वात् प्रवृत्तेरविवक्षाविवक्षयेत्येतदयुक्तम्, विवक्षाविवक्षयोरनियमेन शब्दप्रवृत्तौ सत्यामप्रयोजनायाश्चाविवक्षायामन्याय्यविवक्षाभावे विशेषहेतुर्वाच्यः । अग्निशब्दस्यापि जुहोतिप्रकृत्युपादानवन्नान्तरीयकत्वात् प्रयोगोऽर्थोऽस्याविवक्षित इति प्राप्तम्, ततश्च नक्षत्रोदयं जुहुयादित्येतद्वाक्यं न साधीयः, अग्निहोत्रं जुहुयादित्येतत्साधीय इति केन हेतुना परिच्छेद्यम्?

किञ्चान्यत्—

युक्ततरी तु तदविवक्षा, वक्ष्यमाणन्यायदर्शनात्, अर्थतत्त्वतत्त्वात्तस्याः ।

(युक्ततरीति,) तदविवक्षा—अन्याय्यविवक्षा किं कारणं? वक्ष्यमाणन्यायदर्शनात्, वक्ष्यमाणो हि विधिविधिनियमेऽर्थे न्यायो दृश्यते भवता 'पुरुष एवेदं सर्व'मित्यादि, तद्दर्शनादेवमन्यादिविकल्पासत्त्वान्नाग्निहोत्रं न होतेत्यर्थाभावादेवाविवक्षा न्याय्या, किं कारणं? अर्थतत्त्वतत्त्वात्तस्याः, अर्थस्याश्च विवक्षा भवितुमर्हतीति मन्यत इति ।

थोपलक्षणं तार्थकं सम्भवतीति भावः । नानर्थकस्यैवेति यथैषा अग्निरश्वोऽसिद्धस्य शब्दस्य नियमितार्थत्वं न युज्यते शब्दस्यैतानपेक्षत्वादिति भावः । प्रयुक्तस्येति यदि शब्दस्य प्रयोगमात्रेणैव साधुता स्यात्तर्हि योऽपि शब्दोऽनर्थको न स्यात् प्रयुक्तत्वादेव, तथा चार्थं शब्दः प्रमादप्रयुक्तोऽप्यसाधुत्वाभावात् अयञ्च शब्दोऽप्रमत्तप्रयुक्तः साधुत्वादिति विशेषो न स्यात् अतश्च इष्टविरोधः शब्दानां सार्थकत्वनिरर्थकत्वयोर्दर्शनात् तथैव शिष्टानामभिमतत्वाद्विरोध एवेति भावः । ननु तयोरर्थे विधिविवक्षयैव शब्दप्रयोग न स्यात्तत्र सति प्रयोगे स्वार्थाविवक्षा विवक्षैव शब्दप्रयोगे प्रवृत्तिरिति—उपलक्षणमस्तीति, येनापि प्रयोगेनैव स्वार्थस्याविवक्षा शब्दप्रयोक्त्रा विवक्ष्यते अन्ययाऽपि [illegible] विवक्षा दृश्ये न कृता दृश्ये वा [illegible] विवक्षा न कृता तस्मात् स्वार्थाविवक्षापि प्रयोगनैरपेक्ष्येण समाप्यते—विवक्षाविवक्षयोरिति । नान्तरीयकत्वस्यैव शब्दप्रयोगमित्यत्र दोषमाह—अग्निशब्दस्यापीति । ननु विवक्षाया अन्याय्यत्वात् [illegible] अन्यादेरभावश्च पुरुष एवेदं सर्वमिति वक्ष्यमाणत्वात् पुरुषव्यतिरिक्तार्थाभावाभिप्रायेणाह—युक्ततरीति । न केवलमविवक्षितत्वार्थस्य [illegible] सर्वपक्षेष्वन्याय्यत्वमिति भावः । तदे-

तदुपसंहारः—

एवं तावद्दोषान्तराभिधानमपि, अप्रत्यायकत्वमस्य वाक्यस्य, अप्रत्ययेक्षितार्थयाथात्म्योक्तेर्वाक्प्रलापवदनुपदेशत्वम् ।

एवं तावदित्यादि, एवं—अनन्तरोक्तोपपत्तिविधिना अग्निहोत्रं कुर्यादित्येतस्मिन्नर्थे प्रदर्शित
5 दोषत्वात्, अथवा अग्निहोत्रं कुर्यादग्निहोत्र जुहुयादथवा कुर्यादग्निहोत्र हवन कुर्याज्जुहुयादित्येवमाद्यर्थेषु प्रदर्शितदोषत्वात्, तावच्छब्दः क्रमार्थः । दोषान्तराभिधानमपि—अभिधास्यमान तावद्दोष इत्यप्रत्यायकत्वमस्य वाक्यस्य । कुतः ? अप्रत्ययेक्षितार्थयाथात्म्योक्तेः वाक्प्रलापवत्, यथा तथाभावो याथात्म्यं, अप्रत्ययेक्षितस्याविचारितस्य अर्थस्य याथात्म्यमप्रत्ययेक्षितार्थयाथात्म्यम्, तस्यादप्रत्ययेक्षितार्थयाथात्म्यानुक्तिस्तस्या अप्रत्ययेक्षितार्थयाथात्म्योक्तेः । किं स्वरूपोऽयमर्थः, केन वा रूपेण प्रमाण
10 प्रमेयो येनाप्रत्ययेक्षितस्यार्थस्योक्तेः, शब्दस्यार्थस्य वा प्रत्यायकस्वरूपमप्रत्ययेक्ष्योक्तत्वात्तस्याप्रत्यायकत्वम्, अर्थत्वाच्च शब्दत्वमित्येवो वाऽप्रत्ययेक्षितार्थयाथात्म्योक्तेरेवाप्रत्यायकः प्रधानादिवत् वैधर्म्येण । तस्मादप्रत्ययेक्षितार्थयाथात्म्योक्तेः । यदि शब्दद्वारेण अर्थद्वारेणोभयथाऽप्यप्रत्यायकत्वं सिद्धमतस्तदप्रत्यायकत्वादनुपदेशत्वं वाक्प्रलापवदेव ।

किञ्चान्यत्, अग्निहोत्रं हवनं कुर्यादित्येतस्मिन्नेवान्तरोक्तेऽर्थे दोषान्तरं भूयः—

15 त्वदभिप्रायवदग्निहोत्रं हवनं कुर्यादित्येतस्मिन्नर्थे हवनानुवादेन विशिष्टेऽग्निहोत्रे तस्य कर्मणः परपरिकल्पिताऽऽत्मादिवदलौकिकत्वादप्रसिद्धस्वरूपत्वात् करणासिद्धिः ।

त्वदभिप्रायवदित्यादि, त्वदभिप्रायेण तुल्यं त्वदभिप्राय इव त्वदभिप्रायवत्, यथा त्वदभिमतेऽग्निहोत्रं हवनं कुर्यादित्येतस्मिन्नर्थे हवनानुवादेन विशिष्टेऽग्निहोत्रेऽभ्युपगम्यमानेऽग्निहोत्रस्य कर्मणः स्वविषयस्य लोकस्यापि परपरिकल्पिताऽऽत्मादिवत्तत्त्वस्यालौकिकत्वादप्रसिद्धस्य दुर्ज्ञानत्वादलौकिकत्वात्
20 अप्रसिद्धस्वरूपत्वाद्दुर्ज्ञानत्वमविज्ञातस्य च करणासिद्धिः—सा हवनक्रिया न सिद्ध्यतीत्यर्थः ।

अत्र परेणाशङ्क्येत परिहारः—

अथोच्येत विध्यन्तरविधानशैल्या तत्सिद्धिः, यथा यूपं छिनत्तीत्यादि पूर्वं विधाय पश्चात् पशुमालभतेत्यादीनीति एतदपि न, वैषम्यात्, न हि सच्छेदनक्रियाकाल एव

विध्यन्तरेणैव तथात्वमभिधास्यत्येवं दोषमाह—एवं तावदिति । एतस्मिन्नर्थे इति अग्निहोत्रं कुर्यादिति वाक्यस्य
25 ...ष्येव । अग्निहोत्रं जुहुयात् अग्निहोत्रम् इति वाक्यतोऽन्यवाक्यार्थान्तं वाक्यद्वयेऽर्थविवक्षितार्थभावस्य प्रदर्शितदोषत्वादित्यभिप्रा-येणाह—अथवेति । दोषान्तरेति अप्रत्यायकत्वमस्य वाक्यस्येत्येव तदपोषे अभिधास्यतीति दोषान्तराभिधानमपीति सम्बन्धः । अप्रत्ययेक्षितेति अर्थस्वरूपमविचार्य वाक्यस्योक्तेरप्रत्यायकं तत्, शब्दस्यापि यथा तथा यथार्थोक्तिवे विचार्यार्थे वाक्यं तत् । शब्दार्थयोरपि प्रत्ययानपेक्षयाऽऽसन्निधानाऽभिधानादप्रत्यायकं तदिति भाव । वाक्प्रलापे यथा शब्दार्थोभयद्वारे याथात्म्यानवधारणस्यापि यथाभिधान—वाक्प्रलापवदिति । ननु हवनानुवादेनाग्निहोत्रविधानेऽग्निहोत्रस्व-
30 रूपस्यैव पूर्वमसिद्धेः कथं तस्य विधानं सम्भवति यदि सर्वथाऽप्रसिद्धं विधातुं युज्यत इत्याशयेनाह—त्वदभिप्रायवदिति । कथं क्रियमाणोऽग्निहोत्रकर्मेत्येवोच्यत इति विधानात् पूर्वं विज्ञानाभावात्, परपरिकल्पितात्मादिवत्तत्त्वस्यालौकिकत्वात् अग्निहोत्रकर्म इति भाव । ननु प्रथमविधिवैकल्येन समाम्नाते विधाय तत इतिकर्तव्यता प्रदर्शिता पूर्वोक्ते यूपं छिनत्ति यथा सामान्येन प्रथमं पूर्वं छिनत्तीति पूर्वं विधाय तत् पश्चात्तत्त्वमपि निश्चितमपि वाक्यान्तरेणोक्तमभिधीयमिति कर्तव्यतां प्रदर्श्य पुनस्तत्र व्यवस्थापयेत् तथा प्रकृतेऽपीत्याशयेनाह—अथोच्येतेति । तत्रैवमाशङ्क्य प्रयोगे हि विधेयस्य-

यूपः, किं तर्हि ? संस्कृतः सन् भविष्यति यूपः इत्यस्य स्वरूपस्य तस्य काष्ठस्य तदा यूपत्वं नामतो युक्तम्, न पुनरग्निहोत्रस्य तथैव सतः संस्कारनिरपेक्षस्य ।

अथोच्येत विध्यन्तरविधानशैल्या तत्सिद्धिरिति, अग्निहोत्रं जुहुयादित्येवमादिविधेरन्यो विधिर्विध्यन्तरं यूपं छिनत्तीत्यादि, तस्य विधानं विवक्षितनिरूपणं पूर्वं, पश्चादितिकर्तव्यतानिरूपणं शैली—स्वभावः तया शैल्या दृष्टया विहितत्वात्तस्यापि विधेः सा शैलीमनुमानात् सिद्धिर्भवति, 5 कथं पुनर्विधेः विध्यन्तरविधानशैल्या सिद्धिरिष्टा ? यथा यूपं छिनत्तीत्यादि यावत् पञ्चदशसामिधेनीरिति शैल्यनुमाने दृष्टान्तमाह । यथाऽत्र पूर्वमविवक्षितनिमयावधारणारम्भिका कर्तव्यता चोदिता पश्चादग्न्यर्थं पश्वर्थं वैश्वदेव्यादीतिकर्तव्यताचोदनया स्वरूपं व्यवस्थाप्यते तथेहापि । आचार्य आह— एतदपि न वैधर्म्यात्, दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः शैलीवैधर्म्यात्, तद्वैधर्म्यं काष्ठतः प्रसिद्धितोऽवधारणतश्च । तत्र काष्ठस्यावश्यं हि स छेदनक्रियाकाल एव यूपः, भवतीति वाक्यशेषः, छेदनाद्यानर्थक्यप्रसङ्गात् । 10 किं तर्हि ? छेदनादिक्रियाभिः संस्कृतः सन् भविष्यति यूपः, इत्यस्य स्वरूपस्य तस्य काष्ठस्य तदा यूपस्य नामतो युक्तम्, यूपस्वरूपं कालान्तरसामर्थ्यापेक्षितं न पुनरग्निहोत्रस्य तथैव सतः संस्कारनिरपेक्षस्य कालान्तरसामर्थ्यापेक्षणमिति वैधर्म्यम् ।

इतर आह—

ननु यस्सो दृढक इत्यादि यावत् स्थूणेन्द्र सम्यते तादर्थ्यात्, एवं यूपार्थं दारु यूप- 15 सत्कालत्वादथोच्यते, छेदनस्य संस्कारता न सिद्धा स्यात्, यूपस्य निर्वृत्तत्वात् तस्यामसत्यामच्छित्तिरविवक्षितार्थः स्यात् तस्माद्यावदेव यूपं स्वीकरोति तावदेव छिनत्तीत्युक्तं भवति, छिनत्तेः संस्कारार्थरहितत्वात्, अदृष्टार्थो वा ।

ननु यस्सो दृढक इत्यादि, यावत् स्थूणेन्द्र इति, यथाऽत्र तादर्थ्यात्तादर्थ्यमेव यूपार्थं दारु यूप इति तत्कालत्वात्, अत्रोच्यते छेदनस्य संस्कारता न सिद्धा स्यात्, यूपस्य निर्वृत्तत्वात् तन्नि- 20 र्वर्तनार्थो हि छेदनसंस्कारः । तस्यामसत्यां संस्कारतायां छित्तिरविवक्षितार्थः स्यात्—असंस्कारार्थ-

---

तोऽनर्थक एव छिदिः स्यादिसर्थः, तस्माद्यावदेव यूपं स्वीकरोति स्वत्वेन परिग्रहीतुं भवति तावदेव छिनत्तीत्युक्तं भवति, छिनत्तेः संस्कारार्थत्वात्। मा भूदयं दोषो दृष्टविरुद्धत्वादत आह—अदृष्टार्थो वा, स्यादिति वर्तते नैवादृष्टार्थः तस्सम्भवात्। एवं तावत् भावनायाः वैरूप्यात् [illegible] विधिवाक्यस्य तत्सिद्धेः यूपं छिनत्ति पशुसमञ्जसमित्यादिवदिति ।

5 अवधारणवैरूप्येऽपि—

अत इयं या तत्र भावना यूपं छिनत्ति छेदनेन यूपं स्वीकरोतीति तत्र न छेदनमेव यवधार्यते मध्यस्यकरणादीनामसंस्कारत्वप्रसङ्गात्, किन्तु स्वीकरोत्येवेत्यवधार्यते सेह हवन विधिवाक्येन न शक्याऽवधारयितुम्, अवधारणासम्भवाद्धवनेनाग्निहोत्रं करोतीति हवनान्यस्याग्निहोत्रस्याभावात् ।

10 अत इयमित्यादि, अनन्तरोक्ता येयं भावना तयैव भावनयाऽवधारणवैरूप्यमपि मावदिष्यामि अत आह—या तत्र भावना यूपं छिनत्ति छेदनेन यूपं स्वीकरोतीति, छिदेः संस्कारभावे यूपस्वीकरणार्थतया उक्तत्वात्, तत्र च कथमवधार्यं ? उच्यते, न च छेदनमेवावधार्यते, यतः स्वीकरोतीति वर्तते, कथमत्र दोष इति चेत् ? यत एवकारवतोऽन्यत्रावधारणमध्यस्यकरणादीनामसंस्कारत्वप्रसङ्गः, यदत्र प्रसक्तम्। तत्तु नेष्यते किन्तु स्वीकरोत्येवेत्यवधार्यते स्वत्वेनापरिग्रहमतिपेधार्थमेवाऽव

15 धारणपापमा यूपे, सेह हवनविधिवाक्येन न शक्याऽवधारयितुम्। किं कारणमत्रसेति नेहावधारणा सम्भवाद्धवनेनाग्निहोत्रं करोतीति, कथं पुनरसम्भवः ? यथा हवनेनाग्निहोत्रं करोति न मन्त्रादिना, न च करोत्येवेत्यवधार्यते स्वर्गाभिधानाभावे करणाभावादित्यवधारणवैरूप्यम्, हवनेनाग्निहोत्रं करोतीति हवनादन्यस्याग्निहोत्रस्याभावात् ।

अत एव प्रसिद्धिवैरूप्यमपि—

20 तस्याग्निहोत्रस्याप्रसिद्धस्य क्रियाफलादयभिमतार्थनामधेयमात्रत्वात् प्रसिद्धयूपाद्यपेक्षेदृशादिवैरूप्यम् ।

(तस्येति,) मात्रमत्रैव नामधेयत्वसामान्यमेवाद्युमीयेत नार्थविशेषम् इदं तदग्निहोत्रं नामास्तीति, तस्मात् प्रसिद्धाप्रसिद्धिभ्यामपि वैरूप्यमिति ।

छेदनमदृष्टार्थं वा भवेदिति भावः । छिदेरदृष्टार्थत्वे न चैवा यूपसंस्कारानुपपत्तिरत आह—नैवादृष्टार्थ इति । ननु छेदन

25 संस्कारत्वाभावे यूपं छेदनेन स्वीकरोतीति भावना कथं तथा भावनायां न छेदनमेवावधार्यते स्वीकरोतीति वर्तताम्, अत [illegible] करणादीनामसंस्कारत्वप्रसङ्गात् तदेवं [illegible] वर्ण्यम् स्वीकरोत्येवेति स्वत्वेनापरिग्रहप्रतिषेधार्थम्, हवनविधिवाक्ये त्ववधारणमत्रसिद्धं न सम्भवति करोत्येवेति न शक्यतेऽवधारयितुम्, [illegible] नापि हवनम्, हवनादन्यस्याग्निहोत्रस्याभावादित्यवधारणवैरूप्यमित्याह—अत इयमित्यादिना मीमांसकमते तु यूपं छिनत्तीत्यादौ नियमविधेरेव नियमफलभावादवधारणस्याप्यत्र एव नास्ति । हवनेनाग्निहोत्रं करोतीत्यपि नाग्निहोत्रं [illegible] भावस्वरूपं हि । अत

30 एवेति [illegible] अग्निहोत्रस्य [illegible] । अग्निहोत्रमप्रसिद्धं क्रियाविशेषस्य [illegible] नामत्वात् क्रियाफलादीनां [illegible] प्रसिद्धमिति प्रसिद्धाप्रसिद्धिभ्यां वैरूप्यमिति—तस्येति । [illegible] हि यूपस्य तु [illegible] अग्निहोत्रस्य तु केवलं क्रियाफलत्वेति भावः । [illegible]

अतस्तदर्थत्रयमुपसंहृत्य हेतुत्रयनिगमनार्थमाह—

शैलीप्रामाण्ये चास्य शैल्या यूपक्रियाऽयाथार्थ्यात् तत्सिद्धिरयुक्तैव ।

(शैलीप्रामाण्य इति) शैलीप्रामाण्यमभ्युपगम्यमानस्याग्निहोत्रस्य यूपक्रियाया तत्कर्मविधि-नैवायाथार्थ्यात्, यथार्थस्य भावो याथार्थ्यं न याथार्थ्यमयाथार्थ्यं तस्मादयाथार्थ्यात् यूपक्रियाया अग्नि-होत्रक्रियायाः शैलीसाम्यं नास्ति, अतो न युक्त विध्यन्तरविधानशैल्या तत्सिद्धिर्यूपक्रियायास्तदिति । अथवा शैलीप्रामाण्य—शैल्यनुमान तस्मिन् शैलीप्रामाण्येऽभ्युपगम्यमाने चाग्निहोत्रस्य शैल्या यूपक्रि-याया अयाथार्थ्यात् कथङ्कारं विधिविध्यन्तरशैल्योस्तुल्यार्थताऽप्रसिद्धेरलौकिकत्वादनुमानानुपपत्तेः, लोके हि दृष्टमनुमीयते न तु यूपकरणमष्टाश्रादिरूपमग्निहोत्रकर्मधर्मिस्वरूपं पृथग्भूतं प्रसिद्धमस्ति यत-स्तच्छैल्याऽग्निहोत्रशैल्यनुमीयेत तस्माच्छैलीप्रामाण्ये चास्य शैल्या यूपक्रियाया अयाथार्थ्यात् तत्सि-द्धिरयुक्तैव । हवनाग्निहोत्रयोर्भेदेऽपि हवनानुवादविधिसिद्ध्यग्निहोत्रविधित्वे चोक्तन्यायेन दृष्टान्तवैधर्म्यान्न शैल्यनुमानमिति ।

आह—

ननु सेवादिवत् क्रियामात्रत्वादितिकर्तव्यताभ्यः प्रतिपत्तिरस्तु, भजनार्थसेवायाः ज्ञातत्वे तासां सेवार्थत्वात् अज्ञातत्वे तदर्थाप्रतिपादनात्, न त्वेवमग्निहोत्राद्यवयवक्रियाः ज्ञाताः अथास्यैतदेवमितरथा प्रतिक्रियं पृथक्त्वापत्तेः ।

(नन्विति) यद्यप्यग्निहोत्रक्रियामात्रत्वे यूपच्छेदादिशैलीवैधर्म्यं तथापि सेवादिक्रियावदेव भविष्यति यथाहि सेवेत्युपस्थानाञ्जलिकरणादिव्यापारानुवृत्तिसमर्थाविशेषेण मनोवाक्कायपरिस्पन्देश्वरसेवैव स्वामिचित्तानुरोधकथया, एवमग्निहोत्राख्या एका क्रिया न सा स्वावयवव्यापारव्य-तिरिक्ता काचिदस्ति, तस्मात्ता एव पयःप्रक्षेपणादिक्रिया अग्निहोत्रमित्यभेदेनोच्यन्ते, चादिग्रह-णात् कृषिवाणिज्यादिक्रियामात्रत्वम्, ताभ्य एवेतिकर्तव्यताभ्यः प्रतिपत्तिरत्रेहापि । अतोच्यते तत्र भजनार्थसेवाया ज्ञातत्वे तासां सेवार्थत्वात्, अत्रापि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैधर्म्यादिसमभिसम्बन्धः । तदर्थयति—भजन भक्तिः सेवार्थः सेवाया इति भजनार्थसेवा तस्याः सेवायाः ज्ञातत्वे तासां तदवयवा-भिमतानामुपस्थानाञ्जलिकरणादीनां सेवार्थत्वात्, अज्ञातत्वे तदर्थाप्रतिपादनात् । ज्ञाता एव हि ताः

---

१ ब्रूयात्—शैलीप्रामाण्ये चेति अग्निहोत्रशैलीप्रामाण्ये चेत्यर्थः यूपक्रियाऽयाथार्थ्यात्—यूपक्रियाया अग्निहोत्रापेक्षया तात्त्विकाभावादित्यर्थः । अथाग्निहोत्रयूपक्रिययोः शैल्योः प्रमाणवस्तुत्वा सम्प्रति शैलीहेतुनाऽग्निहोत्रापेक्षया यूपक्रियाशैल्या-नुमानं न सम्भवतीत्याह—अथ चेति । अप्रसिद्धत्वादनुमानं न सम्भवतीत्याह—तस्मिन्नेति । हवनाग्निहोत्रयो-र्भेदेऽपि शैल्यनुमानसम्भवमाह—हवनाग्निहोत्रयोरिति । ननु यथोपस्थानाञ्जलिकरणादिक्रियाव्यतिरिक्ता [illegible] न्यते तथा पयःप्रक्षेपणादिक्रियाव्यतिरिक्ता [illegible] नाग्निहोत्रमुच्यते तथाभवतु इतिकर्तव्यताभिः प्रतिपत्तिः इति चेत्-तत्क्रियावदेवाग्निहोत्रमित्येतदाह—यथादीति । यदेव सेवा भजनार्था भवितुमर्हति याज्ञिका तथा तदवयवक्रिया अपि अग्निहोत्रं तदवयवक्रिया वा ज्ञाता इत्येव चेत्तदेवमभिप्रायः—अतोऽध्याह इति । इत्यत्रायमेवम्, मीमांसकैरभिमतं [illegible] निर्णयोऽस्य, निर्णयं नावगतो अज्ञातो वा पयःप्रक्षेपणादयवक्रियावत् तदवयवत्वेनाज्ञातत्वे [illegible] प्रतिपत्तिः अग्निहोत्रस्य अवयवरूपक्रियाणां नित्यक्रियादिरूपत्वं न प्रसिद्धम्, अवयवार्थत्वमग्निहोत्रस्य अर्थे वाक्यान्तरेण ज्ञा-तत्वमुच्यते इति । तासां सेवार्थत्वादिति इदं चेति सेवार्थत्वं [illegible] उपस्थानाञ्जलिकरणादीनां तदवयवानां तदर्थत्वं

सेवेति प्रतिपत्तिं मन्यन्ते नान्यथा, न त्वेवमग्निहोत्रावयवक्रियाः प्राप्ताः तस्माद्वैषम्यम्, अवश्यं चैतदेवं, इतरथा प्रतिक्रियं पृथक्त्वापत्तेः, यथा कृषिसेवयोः परस्परं तदङ्गक्रियाणाञ्च पृथक्त्वम्, तदङ्गत्वेना-प्राप्तत्वात्, एवमग्निहोत्रस्य तदङ्गक्रियाणां स्यात्—न तु भवति तदङ्गत्वेनाप्राप्तत्वादग्निहोमादीनामिति ।

आह—

5 नात्रापि हवनादीनां दानार्थत्वाद्वैषम्यम्, उत्तरक्रियामात्रत्वाच्चैतदपि न, लोकविदित दानार्थानुपपत्तेरितिकर्तव्यतामात्रार्थतापत्तेः, न चैतदिष्टं दृष्टं वा, अग्निसम्प्रदानत्वविरोधात् ।

(नात्रापीति) नात्रापि दानार्थत्वाद्वैषम्यम् किं कारणं? अत्रापि हवनादीनामिति दाना-र्थत्वाद्धवनादीनां नाप्राप्तत्वमतोऽग्निहोत्रस्यापि प्राप्तदानाङ्गक्रियात्वात् साम्यमेव सेवादिभिः । स्यादेतत्—उत्तरक्रियामात्रत्वात्, यथा सेवाया उत्तरक्रियामात्रत्वमुपस्थानादीनामेवमग्निहोत्रस्याग्नि-

10 मादीतिकर्तव्यतानामित्येतदपि न, लोकविदितदानार्थानुपपत्तेरितिकर्तव्यतामात्रार्थतापत्तेः, एवमपि लोक-विदितैर्दानार्थैरनुपपन्नाया इतिकर्तव्यताया योऽर्थस्तन्मात्रार्थत्वमापद्यतेऽग्निहोत्रस्य, लोके ह्यनुग्रहार्थं स्वस्य विसर्गो दानम्, यद्धस्य प्रीत्या दानमग्नित्वस्सम्प्रदानम्, तस्मै दानं यत्र स्वपरानुग्रहो विषये तादृशे त्यागो दानं न तु यत्र केवल मूत्रपुरीषादिविसर्गवद्द्रव्यविसर्गो भस्मनि वा सर्पिःप्रक्षेपवत्, तस्मात् स्वपरोपकाराभावे सर्पिरादिविसर्जनं सर्वं स्यात् चैतदिष्टं दृष्टं वा, किं कारणम्? अग्निसम्प्र-

15 दानत्वविरोधात्, तस्याग्नेर्हवनात्मकस्य सर्वद्रव्याणां विनाशकस्य सम्प्रदानत्वविरोधात् छिद्रपात्रे स्नानपानवत्, मुषितस्य वा चौरायप्रदानवत् ।

यदि चाग्नय इति सम्प्रदानविशेषो लौकिक एव, ननु लौकिक एव प्रक्रमाण इत्याद्युक्त-दर्शनपदनर्थकः । नैवं सा सदानत्वात् प्रदानात्मकत्वात् यथा चाऽऽरभणादिक्रियाया-

---

पुष्यत इति भावः । अवश्यमैतदेवमिति आगमेन तत्समवाये इत्युक्तमित्यर्थः जीवार्थमिति भावः ।

20 इतरथेति अवयवक्रियाणाम्पृथक्त्वे यथा कृषिसेवयोरन्योऽन्यमप्राप्तत्वं यथा च तदङ्गक्रियाणामपि भेदः सेवाग्निहोत्रस्य तदङ्गक्रियाणाञ्च भेदः स्यादिति तस्मात् सेवादेर्वैषम्यम्, तदङ्गत्वेन क्रियाणामप्राप्तत्वादिति भावः । मीमांसका अग्निहोत्रे हवनात् सर्वस्य इत्यत्र विनियोगविधित्वं वाञ्छन्ति । विनियोगे यथा प्राप्तिभावः स्वप्रयत्नापेक्षत्वे विधिविनियोगविधिरिति व्यवहारः एतत् सिद्धं सहकारिभूतानि षड् प्रमाणानि श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्याभेदात्, एतत्सहकारेण विनियोगत्वं पदार्थानामभेदस्य परस्परपर्यालोचनावगम्यं शाब्दत्वं इत्यादि । ननु हवनार्थो दानं दान-

25 वशेन युक्ताधुना विधीयते, दानस्य लोके प्रागेव च स्वयम् तदङ्गविधानादग्निहोत्रस्य वैषम्यमित्याशङ्कते-नात्रापीति । तस्मै हेतुमाह-उत्तरक्रियेति उपस्थानादीव यथा सेवा उत्तरक्रियामात्रं तथाऽग्निहोत्रमपि अग्निहोमादीनामुत्तरक्रियामात्रमिति दुःस्थितम् । अत्र सेवादिवृत्तान्तेऽग्निहोत्रस्य लोकप्रसिद्धदानार्थक्रियात्वेन तत्स्थानीयत्व-दर्शनमित्युपपत्ति-लोकविदितेति । एवं लोके दानं प्रसिद्धमित्याह-लोके हीति, स्वपरानुग्रहाय द्रव्यादेस्त्यागो दान-मित्यर्थः । योऽपि त्यागो न तत्र कुत्रापि निष्फलत्वे स्यात् इत्याह-यद्धस्येति दानात्तदव्यानन्तरमेव दर्शितम्, नैवं

30 चतुर्थीनिमित्त सम्प्रदान सम्यक् प्रीणयेऽस्मै तत्सम्प्रदानमिति व्युत्पत्तिसिद्धत्वेन सम्प्रदानत्वात्, दानक्रियाकर्मणा कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानं सम्यगुपेक्षते वा तथाविधकारकस्यैव सम्प्रदानत्वात् तथाचोक्तम् अनिराकरणात् कर्तुस्त्यागाङ्गं कर्मणेप्सितम् । प्रेरणानुमतिभ्यां च लभते सम्प्रदानताम्' इति । महाभाष्यकृताऽप्यर्थतया अविवक्षितत्वात् अत एव सम्प्र-दानत्वात् किन्तु अयोग्यं दानमिति भावः । ननु हवनक्रियाकर्मत्वेन हविरादिकं होता सम्प्रदानेन सम्बन्धयति इत्यर्थः सम्प्रदानत्वमत्रैव लक्ष्यते-यदि चेति । एवं तर्हि पूर्वमेव लौकिक एव प्रक्रमाणेऽर्थे निष्प्रयोजनं लोकप्रमाणत्वात् ।

मन्योऽन्यदानभोजनादिक्रिया । प्रधानाविवादसाधुता वा, प्रसिद्धिविपरीततत्त्वस्थितार्थं स्यात्, वेदवादासाधुता वा तेषां स्यात् ।

(यदि चेति) अभय इति सम्प्रदायविशेषो लोकप्रसिद्धत्वाल्लौकिक एव, ननु लौकिक एव गृह्यमाणेऽर्थे इदमेवं नैव चेति विचारोऽर्थवान् न भवेत्, यदि भवेत्तथापि ते यस्तुल्यत्वं गमनाल्लोमवान् हरिणवन्मण्डूकः, तत एव वा निर्लोमा हरिणो मण्डूकवत्स्यादिति प्रसिद्धिविपरीतं सिद्धं लोकप्रमाणा- 5
नपकरणत इति तत्सत्यमित्याशङ्क्याह—ननु लौकिक एव गृह्यमाण इत्याद्युपदर्शनपरमिति । नैव तेऽस्ति, अत्राप्यभिप्रायानसाधनम्, नैवं सा तथाभूतार्थो हवनक्रिया, तदात्मत्वात्, तदात्मत्वमस्याः परमार्थे भावानात्मकाऽऽपादनात्, तत सिद्धम्, यथा वाक्यभक्ष्यादिक्रियायां स्यादृत्विगादिक्रियायामन्योऽ-
न्यदानभोजनादिक्रियास्वभावाः एवमिदमपि दानमग्नौ प्रक्षेप इति, इदमप्यभिप्रायेण प्रधानाविवादसा-
धुता च प्रसिद्धिविपरीतेत्यादि, प्रसिद्धेर्विपरीते तत्त्वे तद्भावलक्षणे प्रसिद्धिविपरीते तत्त्वे स्थितोऽर्थोऽस्य 10
वादस्य तद्भावात् प्रसिद्धिविपरीततत्त्वस्थितार्थत्वात्, वेदवादवत् साधुता स्यात् प्रधानसंसर्गलक्षण-
महाभ्यासकाविवादानां प्रधानाविवादानां वाऽसाधुताऽभ्युपगमवदुक्तदोषो वेदवादासाधुता वा स्यादिति
त्युभयथाऽप्यनिष्टापादनम् ।

अथाऽग्निहोत्रमित्यस्यापूर्वविशेषाभिधानार्थतैव कल्प्यते तथा सत्यपूर्वाभिधाने कोऽर्थः
कृतः स्यात् ? 15

अथाग्निहोत्रमित्यादि, अथेत्यधिकारान्तरे, अथ तेषु विकल्पेष्वग्निहोत्रशब्दस्य क्रियाभि-
धित्वे सर्वथा दोषोत्पादनभीतेन परेणाग्निहोत्रमित्यस्यापूर्वविशेषाभिधानार्थतैव कल्प्यते न पूर्वोऽपूर्वोऽ-
दृष्टो धर्मविशेषः, तदभिधानसमर्थः प्रयोजनं व्यापारस्तद्यथोऽपूर्वविशेषाभिधानार्थतैव कल्प्यते । विधे-
यत्वम् परस्परविशिष्टाभिर्धर्मसंज्ञानाविभिरग्निहोत्रादिभिरिष्टिभिरभिव्यक्तोऽपूर्वोऽपि विशेष्यते, द्रव्य-
भवदेवतादिविशिष्टाभिर्वा भूतसंज्ञायाः क्रियाया एव धर्मत्वमिति । यथा जैमिनिमीमांसकैरेव 20

लोकप्रमाणे वा प्रसिद्धिविपरीतविधिरित्युपदर्शयति—ननु लौकिक एवेति । अत्रापीति लौकिकत्वपक्षेऽप्यनिष्टापादन इति तत्प्रदर्शनार्थेति भावः । तामेव दर्शयति—नैवमिति सा हवनक्रिया न लोकप्रसिद्धरूपाभिधाना तदात्मत्वात्, यथा वाक्यभक्षणक्रियायामन्योऽन्यदानभोजनादिक्रिया इति प्रयोगः यथा वाक्यैः क्रीडायां क्रीडाक्रियायामन्ये क्रीडका एव परस्पर-
मन्यादिदानभोजनादिक्रिया वाक्यविशेषदानभोजनादिक्रियास्वरूपेण भावनया अपि न प्रसिद्धदानभोजनादिस्वरूपेण
हवनक्रियापीति भावः । तदात्मत्वमपि परमार्थतोऽभावात्मकत्वापादनात्, सिद्धमित्याह—तदात्मत्वमस्या इति । 25
लौकिकत्वेऽपरमप्यनिष्टापादनमाह—इदमित्यादि । प्रधानाविवादः साधुः प्रसिद्धिविपरीततत्त्वस्थितार्थत्वात् वेदवादवत् ।
अथ च वेदवादोऽसाधुः प्रसिद्धिविपरीततत्त्वस्थितार्थत्वात् प्रधानाविवादवदित्युभयथाप्यनिष्टप्रसङ्ग एव लोकप्रसिद्धिरूपार्थ-
स्वीकारेऽपीति भावः । सांख्यमतापेक्षया प्रधानेति वैशेषिकापेक्षया संसर्गेति बौद्धापेक्षया महाभूतेति । अथा-
ग्निहोत्रादिशब्दानां क्रियाभिधित्वे दोषमभिधायापूर्वविशेषाभिधायकत्वे दोषप्रदर्शनाय विकारान्तरमवतारयति—अथेति ।
नैयायिकादिभिर्विहितयागादिभिरन्यः सामर्थ्यापूर्वविशेष एव धर्मः परैरभिधीयते कर्त्रन्तरव्यापारानपेक्ष इति तत्साधनतामात्रेण यागः 30
होमादिरेव धर्मो न त्वपूर्वमिति मीमांसकाः यागादिरपूर्वमेव धार्मिकाणामपेक्ष्यत्वात्तया चाग्निहोत्रादिशब्दस्यापूर्वविशेषस्य कथं
कर्मसामिधानमेव प्रयोजनं तदभिधाने वा तत्र व्यापारः कल्प्यत इति पूर्वपक्षाभिप्रायः । विशेषयन्ति इति अपूर्व-
विशेषेषु विशेषणस्य स्वार्थं । क्रियाविशेषाः द्रव्यमन्त्रदेवतादिविशिष्टाभिरग्निहोत्रादिभिरिष्टिभिरभिव्यक्तोऽपूर्व एव धर्मशब्द-
वाच्यो भवेत्, किन्तु प्रधानभूतयागादिक्रियैव धर्मो मा भूदपूर्वं तद्वितु विशेषण इति भावः । यथा जैमिनिरिति

व्याख्यायते 'यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्' (ऋ. १०, ९०, १६) इति, किं
कारणम्? तस्मिन्नर्थे प्रत्यक्षत एवानित्याः क्रियाया अनन्तरं फलसम्बन्धासम्भवात् क्रियावैकल्य-
दोषप्रसङ्गादग्निहोत्रमिति धर्मः क्रियाभिव्यङ्ग्यः इत्युच्यते, कार्यकारणोपचारादग्निहोत्राभिव्यङ्ग्योऽग्नि-
होत्रमिति ततोऽग्निहोत्रं धर्मं जुहुयाद्भावयेत् स्वर्गकाम इत्येष वाक्यार्थो निर्दोष इत्येतमर्थं स्वीकर्तु-
5 मिच्छुं विधिविविनयः पृच्छति—यथा सत्यपूर्वाभिधाने कोऽर्थः कृतः स्यात्? अर्थद्वयस्य प्रयोजनाभि-
धेययोरुक्तत्वात् कोऽर्थः साधितः? किं प्रयोजनम्? कथं स्यात्? कोऽभिप्रायः समर्थितः स्यात्।

विधिनयो ब्रवीति—

यः स्वर्गकामः स हवनेनेतिकर्तव्यताविशेषेण स्वर्गं भावयेदिति कृतं स्यात्, न, विधा-
पर्यायतत्त्वज्ञानोत्पादनार्थत्वाद्विधाभिराकरणार्थत्वाच्च शब्दप्रयोगः, तेन किमूनीकृतं? यत्र
10 देवोक्तं भवति यः स्वर्गं कामयते स जुहुयादिति तावदुक्तं भवत्यपूर्वं जुहुयात्स्वर्गकाम इति,
ततो भावनस्य गतार्थत्वाभावः कश्चिदग्निहोत्रमित्यनेन। प्रसिद्धिविरुद्धा चेयं कल्पना तस्य
तद्धर्माभावात्।

(य इति) यः स्वर्गकामः स हवनेनेतिकर्तव्यताविशेषेण स्वर्गं भावयेदित्ययमर्थः कृतः—
साधितः स्यादित्यर्थः। विधिविविनय आह—विधापर्यायतत्त्वज्ञानोत्पादनार्थत्वाद्विधाभिराकरणार्थ-
15 त्वाच्च शब्दप्रयोगः, तेन किमूनीकृतमपूर्वविधाया इति न किञ्चिदूनीकृतमित्यभिप्रायः, तत्समर्थयति
यावदेवेत्यादि, यावदुक्तं भवति यः स्वर्गं कामयते स जुहुयादिति तावदुक्तं भवत्यपूर्वं जुहुयात्स्वर्गकाम
इति भावपूर्वोऽर्थोऽपि कोऽग्निहोत्रमित्यनेन लभ्यते हवनेनैव तस्याभिव्यञ्जकत्वात्, जुहुयात् स्वर्गकाम इत्ये-
तावतैव गतार्थत्वात्, जुहुयात्—धर्मं भावयेत् स्वर्गकाम इत्येतस्मिन् वाक्यार्थेऽभ्युपगते कोऽग्निहोत्रमित्यनेन

जैमिनिमीमांसका आहुः य एव श्रेयस्करः स एव धर्मशब्देनोच्यते यो हि यागमनुतिष्ठति तं धार्मिकमिति समाचक्षते यश्च
20 यस्य कर्ता स तेन व्यपदिश्यते यथा पाचको लावक इति तेन यः पुरुषं निःश्रेयसेन संयुनक्ति स धर्मशब्देनोच्यते न केवलं
लोके, वेदेऽपि 'यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्' इति यजतिशब्दवाच्यमेव धर्मं समामनन्तीति भाष्य।
किमर्थं यज्ञादिरेव धर्मो न भवतीत्याह—तस्मिन्नर्थ इति ननु न तावत्प्रत्यक्षेण यागस्य धर्मत्वं क्रियायाः क्षणिक-
त्वेन कालान्तरभाविफलसाधनत्वासम्भवात् विकल्पितत्वात्। किन्तु यागादिक्रियाभिव्यङ्ग्यो व्यापारविशेषो धर्मः, धर्मो
ऽग्निहोत्रादिशब्दवाच्यस्याग्निहोत्रादिक्रियाभिव्यङ्ग्यो धर्मविशेषोऽपि अग्निहोत्रादिशब्देनोच्यत इति न कश्चिद्विरोधः
25 इति भावः। मीमांसकास्तु यागादिक्रियाया एव धर्मत्वमाहुः न तदनन्तरभाव्यपूर्वस्य तत्पूर्वकत्व तदुपलब्धेः,
[illegible]
[illegible]
[illegible]
ति यत्रापि जन एव चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इत्युक्तम्। ननु शब्दप्रयोगस्तत्त्वज्ञानार्थमविद्याविच्छेदार्थश्च क्रियते तथा
30 यत्रैव शब्दप्रयोगस्तत्रविधेय [illegible] — विधा
पर्यायेति। तदुक्तम् [illegible] — यावदुक्तं भवतीति।
[illegible]
[illegible] इति। अत्र
[illegible]

होत्रशब्देन कार्यः ? इति । अत्र आह—यतो भावनस्य गवार्थत्वात्, भवन्त धर्मं भावयतो हेतुकर्म साधनसाध्यस्य पारम्पर्यस्य भावनस्य जुहुयाच्छब्दप्रयोगादेव गवार्थस्याभावः कश्चिदग्निहोत्रमित्यनेन, एवं यावदग्निहोत्रशब्दस्य प्रयोगो निरर्थकः । प्रसिद्धिविरुद्धा चेयं कल्पना लोके वेदे वा, तस्य तदर्थाभावात् ।

अभ्युपेत्याप्यपूर्वविशेषाभिधानमप्रत्यक्षत्वान्निरूपणं हवनेन नोपपद्यत इति ब्रूमः—

निरूपणवैधर्म्यात्, न च स प्रत्यक्षोऽपूर्वो यतस्तेन निरूपणमारभ्येत ।　5

(निरूपणवैधर्म्यादिति) इह हि मृदादिवस्तु मृदानयनमर्दनादिक्रियया निरूपणार्थं प्रत्यक्ष एव घटलक्षणेऽर्थे उपलभ्यते अनया क्रियया घटो निर्वर्त्यते, अस्यास्तत्क्रियाया इदं कारणमिति, दृष्ट-कारणकार्यसम्बन्धत्वात्, न त्वात्मदृष्टपूर्वस्य, साधर्म्यदृष्टान्ताभावेऽनुमानाभावाच्च आह—न च स प्रत्यक्षोऽपूर्वो यतस्तेन निरूपणमारभ्येत—इदमस्य कार्यं सः इदमस्य कारणमिति निरूपणं व्याख्येयर्थः, सा कथं व्याख्येति चेदुच्यते येन हवनेन दृष्टापूर्वनिर्वर्तनशक्तिना निर्वर्त्योऽग्निहोत्राख्योऽपूर्वो　10 निर्वर्त्यते तत्प्रत्यानुष्ठातव्यं हवनम्, यथा मृदानयनक्रियाघटनिर्वर्तनार्थमिति, तच्च न युज्यते, अत्यन्त मदृष्टकारणकार्यसम्बन्धत्वादनयोः सम्भावनयैवमपि कृत्वा कल्पनासिद्धयोक्तमपि न सम्भवतीति ।

येऽभिहिता दोषास्तत्परिहारसमारम्भं परेण प्रसिद्धिमात्रप्रतिपादनार्थम्—

अथोच्येत अस्यास्तावत्प्राप्तेः वाक्यान्तरप्रापिता प्रसिद्धिर्भविष्यत्यग्नये होत्रमग्निहोत्र मिति, वाक्यान्तरानुबन्धाच्चेतिकर्तव्यताप्रसिद्धेः ।　15

(अथेति) अथोच्येत—अस्यास्तावत् प्राप्तेः प्रसिद्धिर्भविष्यतीति, ततो दोषपरिहारो भविष्य तीति, प्राप्तिरिति 'स्त्रियां क्तिन्' (पा ३।३।९४) इत्यत्राऽऽप्तादीनाञ्चेति वक्तव्यम्, 'गुरोश्च हलः' (पा ३।३।१०३) इत्यप्रत्ययेनापवादेन मा भूदापेति । प्रापणात् प्राप्तेः वाक्यान्तरप्रापिता प्रसिद्धिर्भ विष्यति अग्नये होत्रमिति चतुर्थीसमासः योगविभागादर्थपाठादुपसर्जनस्यानाद्या रूपसिद्धिः । तदर्थं प्रसिद्धिश्च ततः करणं तत्फलसम्बन्धश्च कर्तुरिति सर्वमुपपन्नम्, कथमस्याप्राप्त्यात् प्रापिता प्रसिद्धि-　20 रिति चेत् ? वक्ष्यमाणे वाक्यान्तरे 'यदग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोति घृतेन पयसा दध्ना जुहु यादिति' तदनुबन्धाच्चेतिकर्तव्यतैव कर्तव्यता तस्याः प्राप्तेः, वाक्यान्तरप्रापितया अनुबन्धात्— सम्बन्धात्तदुपरागात्तादुपरतः सर्वा इतिकर्तव्यता एव कर्तव्यतात्वात्तो चेतिकर्तव्यतानां प्रसिद्धि- रग्निहोत्रस्य प्रसिद्धितत्समर्थनोति ।

[illegible]　25 … 30

अत्रोच्यते—

न तर्हि पुनर्जुहुयादिति वाच्यं स्यात्, अग्निहोत्रवाक्येनैवाग्निप्राप्त्यापत्त्यादिसम्प्रदानजुहोतीत्यादीतिकर्तव्यतायुक्तार्थत्वात् पुनरपि स एव दोषप्रपञ्च उपस्थितः ।

(नेति) पुनरपि प्रागभिहितो यो 'न हि कश्चिज्जुहोतिपुनर्वचनेने'त्यादि ग्रन्थार्थः स एव
5 दोषप्रपञ्चोऽस्मिन्नपि व्याख्यानेऽप्युपस्थितः ।

अपि चैवमप्यपि पुरुषप्रमाणकत्वाद्यापत्तिः, उत्तरोत्तरविरोधपरिहारविचारप्राप्यार्थपरिग्रहात्तर्क आश्रितो भवति सामान्याद्यर्थैकान्तवदेव, स च दोषत्रयादप्रतिपूर्णः पौनरुक्त्यादेरसत्कार्याभ्युपगमात् पुनस्तत्त्यागाच्च ।

अपि चैवमित्यादि, किमन्यत्रापि पुरुषप्रमाणकत्वापत्तिः ? किं कारणं ? उत्तरोत्तरविरो-
10 धपरिहारविचारप्राप्यार्थपरिग्रहात्, अग्निहोत्रहवनयोः पौनरुक्त्यादिदोषाद्विरोध इत्युक्तेऽनुवादविधि-
त्वात्तत्र परिहारः पुनरप्रसिद्धत्वाद्विरोध इत्युक्ते कुर्वीतार्थे जुहुयाच्छब्द इत्येवमादिविचारः प्राप्योऽर्थ-
स्तथा परिगृहीतोऽतः स्वबुद्धिप्रामाण्यावलम्बनात् पुरुषप्रमाणकस्तर्क आश्रितो भवति, तर्कश्चायम्
'अविज्ञाततत्त्वेऽर्थे कारणोपपत्तितस्तत्त्वज्ञानार्थमूहस्तर्कः' (गौ० अ–१आ–१–सू. ४०) इति ।
किमिव ? सामान्याद्यर्थैकान्तवदेव यथा सामान्यमेव विशेषा एव सामान्यविशेषभेदैकान्तार्थपरि-
15 ग्रहः प्रागुक्तविधिना पूर्वोत्तरविरोधपरिहारप्राप्योऽर्थोऽध्यवसायमात्रविश्रान्तः पुरुषप्रमाणत्वापादनमपि

प्राप्तिरितीति प्रेक्षापूर्वकारी न्याय्यमिति भावे किमर्थं विधिवत्त्वापादनमुखेन ग्रहणं इत इति दोषप्रसङ्गो न प्राप्तिरिति किमर्थं
विधिरिति इत्थं नास्तीत्यादिति तत्समवायमिति भाव्ये तत्सम्बन्धः विच्छेदने प्राप्तिरपीति भावः । अशने होममिति चतुर्थी
तदर्थ्ये वक्तिद्रितगुणवदर्थिके इति सूत्रस्य चतुर्थी तदर्थानुवादितद्गुणवदर्थिकेति शेषभावं इत्य प्रथमयोगेन चतुर्थ्यन्तं समर्थेन
समस्तं इत्यर्थेऽयमने होमविकृतं स्यादिति बोध्यः । यद्वा योगविभागे न कर्तव्यः तर्हि अशने कथं समास इति चेत् पचतु-
20 र्थ्यन्तानामित्युक्तत्वात् समासः नाप्यन्यतरेऽपवादतोऽथ न चतुर्थीसमासः किन्तु षष्ठीतत्पुरुष एव । अत एव मीमांसकाः तत्र
देवो होमश्च भावे ल्युडपनाशेऽनमिति षष्ठीसमासमुक्तवान् अत्रैव सारस्वतं तत्पुरुषे चतुर्थीतत्पुरुषे तु कर्तृरूपे इत्य
चतुर्थ्यन्तविरहः चतुर्थ्यन्ततः तस्य च तदर्थत्वविशेषविचारार्थत्वाच्चतुर्थ्यन्तत्वमपि तथा समस्त इति तेन समासः कार्यः स चानन्य-
गतिकत्वादेव सारस्वतानुक्तवेति तं समासं कृतवान् पावकभावे तु यस्मिन्नशने होमं होमनमप्रिहोत्रमिति व्यधिकरण-
चतुर्थ्युभयाभिधायिन समासान्तरादसम्भवात् षष्ठीतत्पुरुषे तु देवितव्यासाधिकरण्यानुपपत्तेरेवेति । तदर्थप्रसिद्धिरिति ।
25 अग्निहोत्रशब्दार्थप्रसिद्धिरिति पक्षे च वाक्यान्तरात् । वाक्यान्तरेण च वक्तव्य कर्तुं प्रयोजनक्षम वक्ष्यते चेत्येव
वाक्यान्तरेणाभिधानतदप्रयत्नस्य इत्यनया होमेनैव च वरणस्य प्रसिद्धिः तथा च वाक्यान्तरैरिति तेषाम्
प्राप्तुपक्षिप्त सत्यं तत्तदर्थोऽयमने समास एव वाक्यवाक्यमिदोत्ताभिरेवेति तदर्थप्रसिद्धिरिति भावः । अनुमत्यैव स्वतन्त्रवि-
धायकवाक्यान्तरप्रापितार्था इति । एवं तर्हि वाक्यान्तरप्रापितेषितत्प्रमुखमितरेषामिसम्प्रदानकत्वाभिधानात् पूर्ववत् पुनरपि
प्रसङ्ग इत्याह–न तर्हि पुनरिति । अपि चैवमित्यादि पुनः एव प्रमाणं यस्य तस्मादेव पुरुषप्रमाणको यस्तर्कस्तस्य
30 पुरस्सरविचारप्राप्यार्थपरिग्रहात्तदनुसारेण वाक्यार्थनिर्णयात् वैशेषिकवैकल्पिकत्वम् सोऽपि तर्कस्तत्त्वे विपर्ययोऽयमिति
एव एकान्तैव सामान्यत्वादवस्तुत्वादिति भावः । विचारप्रकारं दर्शयति–उत्तरोत्तरेति । तत्रसत्तर्केति,
गम्यमानो इत्येव विशेषप्रमाण वस्तुनि विशेषस्य सर्वदा सम्भवेत्यादि [illegible] व्यापकधर्मनिमित्तेन किं
स्वित्स्यादित्येवं धर्मिणि संशये जायते तन्मूले वस्तुनि तत्त्वज्ञानाय कारणोपपत्तिपूर्वकं योऽयमूहो तर्कविशेष स तर्क
इति सूत्रार्थः । तर्कस्वरूपं चो एव दर्शयति–प्रागुक्तविधिनेति । अत्र तर्कस्यापि पुरुषप्रमाणकत्वेनार्थनिर्णयात्

तर्कः, स चानिष्ट इति, अपि च तर्कोऽप्रतिपूर्णो यदि न भवेत्तत्राभीयेत किमयमप्रतिपूर्णः, कस्मात्? दोष भयात्, कस्माद्दोषभयात्? पौनरुक्त्यादेरसत्कार्यवादाभ्युपगमात् पुनस्तस्यागाच्च। कुड्मलाद्युक्तेः पौनरुक्त्यादिदोषाः प्रागुक्तवत्।

असत्कार्याभ्युपगमप्रदर्शनार्थमाह—

एकावस्थामात्रविच्छिन्नपूर्वापरस्याग्न्यादिभिन्नवस्तुत्वाभिनिवेशविधानाच्च हवनक्रिया 5 नुष्ठानं तत्फलाभिमतः स्वर्गस्तयोश्च सम्बन्ध इति परस्परं विघटितत्वान्नोपपद्येत, कारणे कार्यस्यासत्त्वैकान्ताभ्युपगमात्।

एकावस्थामात्रविच्छिन्नेत्यादि, यावत्कार्यमिति कारणे कार्यस्यासत्त्वैकान्ताभ्युपगमात्। एकावस्थामात्रविच्छिन्नपूर्वापरस्याग्न्यादिभिन्नवस्तुत्वाभिनिवेशविधानाच्चेति तच्छब्दाः कुड्मलाद्युक्तैकाव-स्थाऽवस्था एका च साऽवस्था चैकावस्था तत्परिमाणमेकावस्थामात्रं स्तिमितसरःसलिलवद्विच्छिन्नं तस्यैव 10 पुनस्तत्त्वं विच्छिन्नं पूर्वस्यापरस्येभ्यन्नादेरग्न्यादेर्भस्मादेर्घटपटादेश्च परविषयसामान्यवादिमतवत् सर्वं व्यापकस्य सतोऽग्न्यादेर्भिन्नवस्तुत्वेनाभिनिवेशः, तदभ्युपगमेऽग्निरिति परमाणुद्व्यणुकादिभूम्यादिसं योगसम्भूतवनस्पतीभूताग्निसमनुगतपरमाण्वादिविच्छिन्नावस्थामात्रत्वे सत्यग्निरिति भवति क्रमेण परि णाममेदाभ्युपगमात् तस्य विधानाच्चाग्निहोत्रं जुहुयादिति च हवनक्रियानुष्ठानं तत्फलाभिमतः स्वर्गः तयोश्च सम्बन्ध इति परस्परं विघटितत्वान्नोपपद्येत पूर्वापराभ्युपगमयोः, किं कारणं विघटितमिति 15 चेदुच्यते, कारणे कार्यस्यासत्त्वैकान्ताभ्युपगमादिति विघटनप्रदर्शनम्। यत्र हि कारणे पूर्वादौ कार्यस्याभिहवनकर्मणस्तत्कार्यस्य च स्वर्गादेरसत्त्वे सति करणमुपपद्यते, तच्च सति नोपपद्यते, सिद्धौ-दनपचनवत्।

विशिष्टैकान्त्यावस्थाभ्युपगमश्च पुरुषादिकारणात्मकसर्वैक्याभ्युपगमविरोधीति तदुपपद्यते नाभ्यपेत्याह— 20

सर्वगतसत्कार्यकारणवृत्तित्वेन भेदविधिभिर्निर्विषयत्वादतः सर्ववस्तुसन्निधिसम्भूताऽपि सा भेदसाधनसम्बन्धाभिनिर्वर्त्येति विधीयते तदन्वनुष्ठानापि तदुपदिष्टभेदसाधननिष्पाद्य-त्वेनाभ्युपगम्य यथागमकारकविन्यासात्मकेतिकर्तव्यतयाऽनुष्ठीयतेऽतोऽसौ प्रागन्नासीति

पूर्वस्याच्च पक्षमित्याह–अपि चेति। प्रागुक्तवदिति निर्देश इति शेषः। [illegible] यतोऽग्न्यादेर्भिन्नवस्तुत्वाभि-निवेशात्मिकोऽर्थ [illegible] —एकावस्थेति। तच्छब्दादिति, [illegible] 25 [illegible] इति भावः। एका च सेति, पूर्वापरावस्थापरिहारेणैकस्यावस्थानत्वाभ्युपगमे-[illegible] इति भावः। परमाण्विति [illegible] भवति तत्र [illegible] परमाणुत्वावस्था [illegible] [illegible] भावः। ननु [illegible] 30 [illegible]—विशिष्टैकेति। सर्वगतेति [illegible] [illegible] भाव। पूर्वं कार्यं [illegible] सर्वगति—मत इति।

स्यादिति, कार्यत्वेन परिगृहीतत्वात् कुर्याज्जुहुयादित्यादिवचनाद्विशेषैकान्तवस्तुवत्, एवम-
नेन सर्वैकान्तासत्कार्यवादोऽभ्युपगतस्तथा, स चाप्रतिपूर्णः, असिद्धहेतुकत्वात् प्रतितर्केण
बाध्यत्वाच्च ।

(सर्वगतेति) पुरुषपुरुषकारादिवस्त्वापन्नत्वं क्रमेणैकमेव युगपच्च सर्वगतं पुरुषार्थं कारणं
5 तत्र स्वात्मरूपं सर्वगतं च तत् स्वात्मनैकात्मना स्थितमिति विग्रहः । एकत्वमात्रविधिविधिनियमदर्शनेन
वस्तुवित्त्वेनाग्निहोत्रं जुहुयादिति भेदविधेर्निर्विषयत्वमप्याद्यमापन्नम्, यथोक्तम् 'न कर्मणा न प्रजया
धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः । परेण नाकं निहितं गुहायां विभ्राजते यद्यतयो विशन्ति ॥'
(कैवल्योपनिषत् खं १ श्लो-३) यथा 'पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भाव्यम्, उतामृतत्वस्येशानो यदन्ने-
नातिरोहति' (ऋ० मं० १० सू० ९०) इत्यादि । तद्दर्शनं प्रतिपादयिष्यते । अतः सर्ववस्तुषु सर्व-
10 गीत्यादि, सर्ववस्तूनां अभिधो वस्त्वेव सा द्रव्यक्रिया, तथापि भेदाः साधनमात्रयाः, पूर्वेण पक्षेण
जुहुयादित्यादिभेदक्रिया यथाभिधानक्रियायाः साधनानि, तान्यन्वयेन तद्भावात्, तत्साधनसम्बन्धा-
भिनिर्वर्त्स्यैति विधीयते, तदन्वयानापि वस्तुपरिसमेदसाधननिष्पादकत्वेनाभ्युपगम्य यो यो भागो यथा
यथा स्वरूपं विन्यस्य आत्मा यथा प्रतिरूपव्यवस्थायाः सा यथाभागकारकविन्यासादिभिः सर्वेषि-
कर्मव्यवस्था गवाभ्यमनप्रक्षेपादिमयात्मकतयाऽनुष्ठीयते वागन्यथाविधोऽयं प्राक् नासीदित्यादिना, कस्मात् ?
15 कार्यत्वेन परिगृहीतत्वात्, कुर्याज्जुहुयादित्यादिवचनात् कार्यत्वेन निर्वर्त्यत्वेन परिगृहीतेन सा, दृष्टान्तो
विशेषैकान्तवस्तुवदिति, यथा विशेषैकान्तवादिना कार्यमेव न कारणमिति, प्रतिक्षणोत्पत्तिविनाशात्म-
कत्वात् प्रतिपन्नं वस्तु प्राक् नास्ति तत्र त्वयाऽभ्युपगतं क्रियाभ्युपगमादिति त्वां प्रति साध्यसाधनधर्मा-
न्वितो दृष्टान्तः, ममापि च त्वदभ्युपगमेनोक्तत्वादिति साध्यसाधनम् । एवमनेन सर्वैकान्तासत्कार्यवाद
स्त्वयाऽभ्युपगतो भवति, स चाप्रतिपूर्णस्तर्केऽसिद्धहेतुकत्वात् प्रतितर्केण बाध्यत्वाच्च ।

20 ननु तस्यैव वस्तुनोऽसत्कार्यत्वं व्यक्तत्वात्, व्यक्ता हि सा क्रिया, न कार्या, अवि-
भक्तिवमभेदकसुगुरितपूर्वादिद्रव्यधर्मत्वेनाभिव्यक्तेः पिण्डकपालघटवत्, शुक्रशोणितासत्यापा-
भिन वा देवदत्तस्वरूपत्वापि शोपन्यस्तस्य मनुष्यत्वकाभ्युपलभ्यत्वात्, कार्यत्वादेव वा प्रकाश्य
मत्वदभिव्यञ्जनस्यैव कार्यत्वाभ्युपगमात्, एवं तर्हि सत्कार्यत्वसमर्थो ह्यन्यवैयर्थ्यप्रसङ्गात्
कृता एककारणत्वस्य चाधिक्यं स्यादिति चेन्न, तस्य एवाभ्यपाभूतेर्नाभिव्यक्तता नाम काचि-
25 दस्ति घटस्यासम्भवात् ।

[illegible] –सर्वगतसित्याति [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] कार्यत्वेन परिगृहीतत्वात् [illegible]
30 [illegible] कुर्यादिति । [illegible] इति । [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] न तु तस्यैवेति [illegible]

(न स्थितमिति) न तु तस्यैव वस्तुनोऽसत्कार्यत्वं किं कारणं ? व्यक्तत्वात्, व्यक्ता हि सा क्रिया न कार्या, अविवक्षितमसेकसमुदितपुनर्निश्चयधर्मत्वेनाभिव्यक्तेः, को दृष्टान्तः ? पिण्डकालघटवत्, यथा मृत्पिण्डकाल एव घटो विद्यमानोऽपि साधनान्तरापेक्षामिव्यक्तत्वान्नोपलभ्यते, कुम्भयोनिवाक्-छायामिव वा देवदत्तरूपमणिविशेषान्तरत्वे सदुत्तरकालमुपलभ्यत्वात् । कार्यत्वादेव वा प्रकाशक-प्रदेशवदभिव्यक्तमसैव कारणत्वात्, इतरथा वन्ध्यापुत्रोऽपि क्रियतामसत्कार्यत्वात्, भवत् । एवं तर्हि सदसत्कार्यमसौ साम्येपन्यवृत्त्यन्यथात्वा एककारणत्वस्य बाधिका स्यादिति चेन्नेत्युच्यते । कुतः ? तस्य यथान्यथाभूतेः, न ह्यन्यथा नाम काचिदस्ति, किन्तर्हि ? तस्य यथान्यथाभावोऽस्ति तस्य भावस्य तस्मिंस्तस्य एव-अन्यथाभावस्यावस्थामेवान्यथाभवनात्, तदेव हि वस्तु स्वरूपावस्थामे-वान्यथा भवति, यद्यन्यदन्यथा भवेन्मृत्पिण्डोऽपि घटो भवेत्, न तु भवति, साधर्म्यदृष्टान्तश्च घट व्यासवत्, यथा घटो घटत्वासन्नेव क्रियतो नवः पुराणतयोत्पद्यते तथा स एव मृत्पिण्डोऽन्यो घटो भवति, न तु सोऽन्यामिमताऽन्यथात्वा नाम काचिदस्ति, यदि स एव घटो नवः पुराणतयाऽन्यो न भवेन्न पुराणः स्यात् नव एव स्यात्, ततोऽन्यो वा घटादिः पुराणघटः स्यात्, नैव वा कश्चिदपि भवेत्, तस्मात्तस्य एव तथाभूतेर्नान्यथात्वा नाम काचिदस्ति ।

अत्राह—

घटत्वासन्नवदित्ययं दृष्टान्त उपपद्यते, मृत्पिण्डकालघटवदिति तु न युज्यते तस्य यथा-न्यथाभावात्, पिण्डानन्तरं हि शिवको भवति न घटो न स्तूपकछत्रकस्थासककोशककुशूलका इति, अत्रोच्यते तुल्यमत्यासत्तित्वात्, मृत्पिण्डघटवद् पिण्डावस्थायामेव घटस्य भावात् ।

(घटत्वासन्नवदिति) घटत्वासन्नवदित्ययं दृष्टान्त उपपद्यते नवत्वानन्तरं पुराणत्वावस्था-नुभवात्, मृत्पिण्डकालघटवदिति तु न युज्यते तस्य यथान्यथाभावात्, पिण्डानन्तरं हि शिवको भवति न घटो न स्तूपकछत्रकस्थासककोशककुशूलका इत्यत्रोच्यते, तुल्यमत्यासत्तित्वात्, यथा घटो भवति [illegible]-

---

न लभ्यत इति भावः । अविवक्षितेति एकक्रियाया अभिव्यक्तिः किं प्रत्येकमन्यधर्मत्वेन किं वा समुदितत्वधर्मत्वेनेति विवक्षितैव [illegible] । एवञ्च व्यक्तत्वादेव वा [illegible] एव साधनान्तरापेक्षत्वा-भावात् [illegible] नोपलभ्यते तत्र दृष्टान्तमाह-पिण्डकालघटवदिति । एवञ्च पिण्डकाले वा घटस्य न घटत्वमभिव्यक्तं यतः कार्यमिति व्यक्तत्वकार्यत्वयोरेकमनुपपन्नमाह-कार्यत्वादेव वेति, एवं विद्यमान एव घटो यथा प्रतिपादितः प्रकाशसत्तामात्रवत् इत्यर्थः । ननु यथा सदसत्कार्यमसौ साम्यैपम्यवृत्त्यन्यथात्वा [illegible] धर्मादेरस्य अन्यत्वमा-शङ्क्य [illegible] बाधिके भवत इत्याशङ्क्य-एवं तर्हीति । तद्भावावस्थायामेवेति, [illegible] [illegible] परिणामस्यैव [illegible] धर्मधर्मित्वस्य नाम वस्तुनस्तस्य विषये तत्रान्यत्र [illegible] अविशेषेण प्रतीयमानत्वात्, [illegible] यदि स्यात्तर्हि मृत्पिण्डादिना घटादिरपि स्यादिति भावः । अत्रार्थे दृष्टान्तमाह घटत्वासन्नवदिति । ननु [illegible] विद्यमान एव घटः पुराणतयाऽन्यो भवति यदि पुराणतयाऽन्यो न स्यात्तर्हि नव एव स्यात् पुराणो न स्यात् घटो वा [illegible] एव घटः पुराणः स्यात् [illegible] यदि पुराणः सोऽपि न [illegible] न्यथात्वा नाम काचिदन्या [illegible]-यदि स एवेति । ननु नवपुराणावस्थायां घटस्यैवान्यथात्वं तत्कथं न एव दृष्टान्तो युज्यते तत्प्रतिपादने मृत्पिण्डकालघटवत्तु न युज्यते घटकाले पिण्डस्याभावात्, पुराणाव-स्थायामपि नवपुराणत्वेन पिण्डानन्तरं घटात्मना [illegible]-घटत्वासन्नवदिति । अत्रैव तत्प्रतिपत्तौ-[illegible] मृत्पिण्डकालघटवदिति न [illegible]-तुल्यमत्यासत्तित्वादिति । [illegible]

ग्रकात् तथा कुशूलकः कोशकात्, कोशकः स्थासकात्, स्थासकः छत्रकात्, छत्रकः स्तूपकात्, स्तूपकः शिवकात् शिवकः पिण्डात् पिण्डो मृद इति मृद एव तथा तथा भूतेः, अथवा भिन्नया साम्प्रतक्रि-यमिककथनानुमत्या ? तस्यामेव पिण्डावस्थायां घटो भवतीति प्रतिपद्यस्व तिमिततर(?)सन्निकर्षपर इत्यतस्य यथान्यथा भवनामास्त्यत्रापि क्रम इत्येतदुपदर्शनार्थमाह—मृत्पिण्डघटवदिति । अथवा
5 तस्य एव तथाभूतेरिति पाठः, तस्य एव—तद्रूप एव सति तेन तेन प्रकारेण भवनात्, पिण्ड एव मूर्तिसमानरूपात्मके शिवकात्मना नीरूपात्मना च भवनादिति ।

अत एव कारणमात्रमसौ, तदात्मत्वात्तन्निर्वृत्तत्वाच्च, घटमृत्त्ववदेव प्रागप्रतिपूर्णतर्कैः, स्वयमेव त्वया परित्यक्तत्वाच्च, एकान्तवादस्वाभाव्यात्, पूर्वोक्तमृदात्मवादवत् ।

(अत एवेति) अत एव तस्य यथान्यथाभूतेस्तथाभूतेर्वा कारणं प्रमाणमसौ-भवनक्रिया
10 धृत्यादिकारणेभ्यो न व्यतिरिक्ता, तद्धेतोरस्तस्यैवाभावात्कारणमात्रमसौ क्रियेति प्रतिपत्तव्यमवश्यम्, न केवलं क्रियैव कारणमात्रं, सह फलेनापि सा कारणमात्रम् फलमप्यस्याः—भावोऽस्य धृत्यादि, धृत्यादि कारणान्यथामवमात्रम् । अत्रोपपत्तिहेतुं प्रतिपादितार्थैव तदात्मत्वात्तन्निर्वृत्तत्वाच्चेति, तस्य भावस्य स आत्माऽस्येति वा तदात्मा तेन तन्निर्वृत्तस्य स एव वा निर्वृत्तस्तद्भावस्तन्निर्वृत्तत्वं तदात्मत्वाच्च, तदा-त्मात्मत्वात्तन्निर्वृत्तत्वात् घटमृत्त्ववत्, घटस्य मृत्त्वं घटमृत्त्वं, मृदेव घटः अत एव मृण्मया प्रति-
15 पादितं तस्य यथान्यथाभूतेस्तथाभूतेर्वेति तद्वत् तस्मात् कारणमेव क्रिया क्रियाफलञ्च । एवं तावत् प्रतिपूर्णतर्कैः प्रागासीत्तत्क्रिया, कार्यत्वेन परिगृहीतत्वादित्यसिद्धो हेतुस्त्वात् प्रतितर्केण चाप्यसत्त्वादेति प्रत्युच्यते । किञ्चान्यत् स्वयमेव त्वया परित्यक्तत्वात्प्रतिपूर्ण एव, कस्मात् ? एकान्तवादस्वाभा-व्यात्, एवंस्वभावा ह्येकान्तवादाः पूर्वोक्तमृदात्मवादवत् ।

यथोक्तं त्वया तदनुपलम्भादेवेतिकर्तव्यतेति पुनता कारणे कार्यस्य सत्त्वमभ्युपगम्य अतो भव-
20 तो मृषा—

इतिकर्तव्यताकर्तव्यताभ्युपगमात्तु पूर्वोत्तरावस्थानुपलम्भात् कारणमेव कार्यम्, सर्व-स्कन्धाटोपमुकुलप्रसारणकुम्भकीकरणवत् यज्ञोपवीतसूत्रतन्तुपटवद्वा संस्थानमात्रभिन्नस्य कारणस्यैव कार्यत्वमित्यभ्युपगम आपद्यत इति कार्यस्य त्यागः कुर्यादिति स्वाभ्युपगमार्थापत्ति विषयविपरीतार्थत्वात्प्रतिज्ञामेवव्याघातः स च त्वया तत्त्वानपेक्षणदोषाभेस्यते ।

---

25 भाव, [illegible] भवतीत्याह—अथ वेति । अत एवेति [illegible] अहनि वा येन तेन प्रकारेण भवनस्यानुरूप्य एव कार्यं प्रमाणं प्रतिपूर्णमिति चान्यथा [illegible] एवमपि च तदभिनेयी भावः । अत्रोपपत्तिहेतु इति अत्रार्थे तदनुरूपेण प्रतिपादितौ तदात्मत्वात्तन्निर्वृत्तत्वाच्चेति हेतू तस्य यथान्यथाभूते तस्य एव तथाभूतेरित्यनेन प्रतिपादितार्थैव न भिन्नार्थाविति भावः । तदात्मत्वादिति तस्य एकान्यथा-भूतेरित्यनेन तन्निर्वृत्तत्वादिति तस्य एव तथाभूतेरित्यनेन च प्रतिपादितार्थं । तदात्मत्वमिति [illegible] मृत्त्वं, घटोऽत्मा अ-
30 स्येति च तदात्म्य तस्य भावस्तदात्मत्वं यदा भवि घटो निर्वृत्तो मृदेव च भव इति तन्निर्वृत्तत्वात्तन्निर्वृत्तत्वमिति विग्रहार्थे । अथ [illegible] परिगृहीतत्वात् प्राक् सा नासीदिति [illegible] इतिकर्तव्यतैव कर्तव्यतेत्युक्तेर्भाव-त्वार्थस्य [illegible] कार्यत्वेन परिगृहीतत्वादिति हेतुरसिद्ध इत्याह—एवं तावदिति प्रतितर्केण [illegible] तस्य यथान्यथाभूतेस्तस्य एव तथाभूतेरित्येव एवो बोध्यः । [illegible] पुनरपि—इतिकर्तव्यतेति ।

इतिकर्तव्यताकर्तव्यताभ्युपगमाच्चेत्यादि, इतिशब्दस्य प्रकारार्थवाचित्वादित्थमि-त्यस्य कर्तव्यं घृतेन जुहुयात् पयसा जुहुयादित्यादि कर्तव्यताप्रकारा इतिकर्तव्यताः कारणभूताः, सैव कर्तव्यता, ता एव प्रोक्षणादिक्रिया अग्निहोत्रमित्यभ्युपगमात्। पूर्वोत्तरावस्थानुबन्धात् विच्छिन्नपूर्वो-त्तरावस्थस्य कस्यचिदभावात् कारणमेव कार्यम्, सर्पस्फटाटोपमुकुलप्रसारणकुण्डलीकरणवत्, यथोप-वीतसूत्रमभ्युपगच्छता, सूत्रमेव यथायज्ञोपवीताख्यां लभते तथा समवस्थानात्मना तन्तव एव पटलाभात् 5 संस्थानमात्रभिन्नस्य कारणस्यैव कार्यत्वमित्ययमभ्युपगम आपद्यते इतिशब्दो हेत्वर्थे, एतस्मात् संस्थान-मात्रभिन्नकारणकार्यत्वाभ्युपगमापत्तेर्हेतोः कार्यस्य त्यागः कुर्यादिति, अयं हि शब्दः कार्यार्थे समर्थनाम् भवति नान्यथा, पुनरितिशब्दो हेत्वर्थे, ततश्च कुर्यादर्थत्यागात् स्वशब्दार्थोपपत्तिविषयविपरीतार्थत्वादिव ग्रामेदव्याघातः, अग्निहोत्रं जुहुयादित्यनेन सामर्थ्येनैवासत्कार्यवादोऽभ्युपगतस्तदनुबन्धाच्चेतिकर्तव्यतैव कर्तव्यतेत्यर्थापत्त्या कारणात्मककार्यवादोऽभ्युपगतः, तयोरन्योऽन्यविपरीतार्थत्वात्—विरुद्धत्वादिव 10 ग्रामेदो व्याघातश्च। विवक्षाभेदस्त्वसत्कार्यवादिनः शब्दस्य कारणात्मककार्याभिधानाभ्युपगमात्, कारणात्मककार्यवादिनश्चासत्कार्याभिधानाभ्युपगमात्, अत एव च परस्परतो विरोधात्स्वाघातोऽनयोर-र्थयोः, अर्थद्वयस्य स्वशब्दार्थोपपत्तिविषयस्याभ्युपगमाद्विवक्षाभेदोऽयं पुरुषबुद्धिवशात्प्रामाण्यमपौरुषेयस्य व्याहन्तीति विवक्षाभेदव्याघातः, स च त्वया वस्त्वनपेक्षणदोषाभेत्स्यते। वस्तुतत्त्वविचारप्रद्वेषिणो वा कार्यकारणस्वरूपानपेक्षिणोऽपि भवतश्च कारणकार्यैकत्ववाद आपद्यतेऽनेकान्तरूपो वस्तुनस्तथा- 15 त्म्यादनपेक्षमाणोऽपि त्वमवश्यापादीति।

एवं कारणात्मकत्वेऽभ्युपगतेऽपि यदीतिकर्तव्यता जनयतीतीष्यते ततो न सा कर्त-व्यता क्वचिदस्तीति सा तज्जन्या न भवति, जनकत्वात् कारणत्वात् पूर्वत्वाद्विधायकत्वान्मा-तृवृजनवत्।

पूर्वोत्तरभावेन विवक्षभवत्यमितिकर्तव्यताक्रमेणाग्निहोत्रकर्तव्यतारूपविरन्वयविभागिपूर्वोत्तरावस्थस्य कस्यचिद्वस्तुनोऽभावात् 20 कारणभूतं वस्त्वेव सर्पस्फटाटोपादिवत् भवतीत्य इति भावः। ता एवेति, कारणभूता पूर्वोत्तरभावमापन्नाः घृतपयआदि-द्रव्यप्रोक्षणादयोऽग्निहोत्रमित्युच्यन्त इति भावः। संस्थानमात्रेति विवक्षापदवाच्याभावमिति कारणस्यैव कार्यत्वाभ्युपग-मेन कार्यं कारणमेवेति भावः। अयमभ्युपगमो विचार्य कथ्यतो न मीमांसकसिद्धान्त इतिकर्तव्यतानां कर्तव्यताया-भावात्, ध्यानविध्यादिभिर्विनाभवत्वात् कर्ममात्रार्थकानां निवृत्तानां भवतिविषये परिच्छिन्नमूल्यमानकरूप क्रियामात्रं तदेवोप-कार्यमितिकर्तव्यताविशिष्टानन्यत्वमनुमन्यतीति त्वीकारात्विति बोध्यम्। अयं हि शब्द इति, कुर्यादिति शब्दः कार्यरूपे द्रव्ये 25 तस्येव सम्भवति कारणस्यैव च तथा यथा भाव्यत् कार्याभावेन कुर्यात् पदार्थस्तत्र एवेति भावः। असत्कार्यवाद इति जुहुयाज्जुहुयादित्यादिवचनानीतिकर्तव्यताभिर्व्यभिचरिता कार्यस्यैव परिणामतयाऽसत्कार्यवादोऽभ्युपगत इति भावः। कारणा-त्मककार्यवाद इति परस्परार्थैकत्वसम्बन्धयोगादितिकर्तव्यता एव कर्तव्यतेत्यभ्युपगमेन कारणात्मककार्यवादोऽ-भ्युपगत इति भावः। एवमभ्युपगमद्वैधोत्पादने भवति—तयोरिति। स्वदाम्प्रेति जुहुयात् कुर्यादित्येनासत्कार्यवादस्य इतिकर्तव्यतैव कर्तव्यतेत्युपपत्त्यर्थापत्त्या कारणात्मककार्यवादस्य प्राप्तेः पौरुषबुद्धिवशसम्भवोऽयं विवक्षाभेदो वेदस्य प्रामा- 30 ण्यमपौरुषेयत्वाच्च व्याहन्तीति न वक्ष्यति वस्तुतत्त्वविचारप्रद्वेषित्वात्, तत्र च हेतोः तथापि त्वय वक्ष्यते वाऽप्रद्वेषित्वेति भावः। अथ कार्यस्य कारणात्मकत्वे दोषमाह—एवमिति। जनकत्वे न तज्जन्यत्वं कारणत्वात् पूर्वत्वात् विधायकत्वात् मातृवृजनवत् न हि यदेव कार्यं तदेव कार्यम् एकस्यैव कार्यत्वकारणत्वयोरसम्भवात् न च यदेव पूर्वमेवास्ति कारणत्वात्, तदेव पश्चाद्भवति नापि यदेव विधायकं तदेव विधेयमसम्भवादेवेति भावः।

(एवमिति) एवं कारणात्मकत्वेऽभ्युपगतेऽपि प्रतीतिकर्तव्यता जनयतीत्युच्यते यतो न सा कर्तव्यता पुत्रादिकरणे इतिकर्तव्यताव्यतिरिक्ता काचिदस्ति यदा सा तज्जन्या न भवति, किन्तु तत्स- मेवास्मानं जनयतीत्यर्थः । कस्मात् ? जनकत्वात् कारणत्वात्, पूर्वत्वात् विधायकत्वात् वाक्यवत् यथा मातानमस्मानं जनयति किन्तर्हि ? ततोऽन्यां बुद्धिं जनयति एवमियमितिकर्तव्यता जनिका तथी
5 तथा कारणत्वात् पूर्वत्वाद्विधायकत्वादिति व्याख्येयानि । वचनवदिति, अत्र यथा वचनमपि नात्मानं जनयति बुद्धिं तु ततोऽन्यां वाक्यविषयां जनयति तथेतिकर्तव्यतेति ।

अथ मा भूदेष दोष इति जन्यत्वमसिद्धं तस्या जन्यत्वात्, जन्या हि सेत्यत्रोच्यते—

अथ जन्या सा, एवं तर्हि न जनिका न कारणं जन्यत्वादित्यजनकत्वात् कार्यत्वात् अपूर्वत्वाद्विधेयत्वात् पुत्रादिवत् ।

10 (अथेति) पुत्रादिवत्-भाविमद्व्याक्यार्थज्ञानवत्, तस्मात् सविहितदोषत्वाज्जन्यत्वे जन- कत्वे वा दोषानतिवृत्तेरुक्तमितिकर्तव्यतैव कर्तव्यता तदनुकम्पामिति ।

किञ्चान्यत्—

कारणमात्रत्वे सति कर्तव्यता प्रतीतिकर्तव्यतां परिसमाप्ता वा स्यादपरिसमाप्ता वा ? तत्र यदि प्रत्येकमितिकर्तव्यतासु कर्तव्यता परिसमाप्ता ततः प्रतीतिकर्तव्यतासमाप्तेरितिकर्तव्य
15 तान्तरानारम्भः, अनारम्भ एव वा तस्या अपि, कारणमात्रत्वात् । कर्तव्यतायाः प्रत्येकम् समाप्तौ च कारणाभावात्तथा तावत्प्राप्नोति, समुदायस्यापि च तन्मात्रत्वादुक्तवत् ।

(कारणमात्रत्वे सतीति) तत्र तावदपि प्रत्येकमितिकर्तव्यतासु कर्तव्यता परिसमाप्ता ततः प्रतीतिकर्तव्यतासमाप्तेरितिकर्तव्यतान्तरानारम्भः—एकया ह्येव [illegible]कर्तव्यतया तन्मात्रपरिसमाप्तया कर्तव्यतायाः कृतत्वात् यथा [illegible]नामितिकर्तव्यतान्तराणामारम्भो निर्
20 र्थकः प्राप्तः । अनारम्भ एव वा तस्या अपि किं कारणं ? कारणमात्रत्वात् कर्तव्यताया इति त्वयैवाभ्यु- पगतत्वात्, व्यापकस्य पुत्रादिकारणद्रव्यमात्रत्वस्य क्रियायाः प्रतिपादितत्वात् सिद्धौदनपचनवदनारम्भ एव प्राप्तः, एवं तावत्प्रत्येकपरिसमाप्तौ दोषः । प्रत्येकमसमाप्तौ च कारणाभावात्तथा तावत् प्राप्नो ति—यदि शिबिकावाहकजनपरत्ववत् प्रत्येकमसमाप्ता च कर्तव्यतेतिकर्तव्यतासु तथाप्यकारणत्वं प्रत्येक- कारणत्वात्, सिकतातैलवत्, इतिकर्तव्यसमर्पकत्वादेवं तत्त्वं च प्रकारार्पकत्वादेवं कर्तव्यं—इतिकर्त-
25 व्यम्—पुत्रादिप्रक्षेपलक्षणकर्तव्यता । अथवा तावत्, न तथा अथवा यथार्थं न प्राप्नोति प्रत्येक- कारणत्वादिति, ननूक्तं शिबिकावाहकवहनवत्किमित् समुदाये सति कर्तव्यता कल्पितेति नाशोच्यते— समुदायस्यापि च तन्मात्रत्वात्तदवयवमात्रत्वात् उक्तवदिति, उक्तं हि यस्य एवात्यन्तासूक्ष्मतासूक्ष्मैवेति, अयथा एव समुदायीभवन्तः, नो चेत् सिकतातैलवदेव न स्यादिति समुदाये तेनापि ।

प्रतीतिकर्तव्यता [illegible] कथमनुपपत्तेः [illegible]—अथेति । कार्येषु [illegible] दोषान्तरम्—कार-
30 णमात्रत्वे सतीति अनारम्भ एवेति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] प्राप्तः । ननु इतिकर्तव्यतान्तरं [illegible] न तु प्रत्येकपरिसमाप्ता ततो न दोष इत्यत्राह—समुदाय- स्यापीति । अत्र मीमांसक [illegible] [illegible] न [illegible] [illegible]

किञ्चान्यत्—

अभिमतविध्यनुवादवैपरीत्यदोषप्रसङ्गश्च, अनुवादकता च घृतादेः कारणमात्रश्रुतित्वाद्धवनवत्, घृतादिवद्धवनस्य वा विधायकता, एवञ्च न विधिर्नानुवादो वाऽस्ति, अतोऽवाक्यत्वम्, अनुवादविधायकत्वाविच्छिन्नार्थपदवत्, काककृतवद्वा ।

(अभिमतेति) अभिमतविध्यनुवादवैपरीत्यदोषप्रसङ्गश्च, तत्र तावत् घृतेन जुहुयात् पयसा जुहुयादित्यादिवाक्येषु घृतादेर्विधेयत्वाभिमतस्य कारणमात्रस्य हवनप्रधानस्य तन्मात्रेतिकर्तव्यतामात्रहवनार्थत्वादग्निहोत्रं जुहुयादित्यत्र हवनस्यानुवादाभावोऽपि, हवनस्य घृतादिव्यतिरिक्तस्याभावात्, ततश्च घृतादिविधानकम् ज्ञाताज्ञाताभिमतस्य हवनस्य विधायकत्वेन स्यात्, अनुवादकता च घृतादेरज्ञातार्थविधायकाभिमतस्यापि कारणमात्रश्रुतित्वाद्धवनवदिति, कारणमात्रे श्रुतिरस्य तत् कारणमात्रश्रुति घृतादिहवनम्, मोक्षविधिना कार्याभावस्य प्रतिपादितत्वात्, तस्मात् कारणमात्रश्रुतित्वाद्धवनवद्घृतादेरनुवादकता, घृतादिवद्धवनस्य वा विधायकतेति, एवञ्चेति, विध्यनुवादयोरन्योऽन्यस्वभावसङ्करान्यतरसिद्धावस्वभावत्वान्न विधिर्नानुवादो वाऽस्ति, अतः एवमुक्तप्रकारेणावाक्यत्वम्, अनुवादविधायकत्वाविच्छिन्नार्थपदवत्, यथा विच्छिन्नार्थमेकं पदमधिकृतपदार्थान्तरसम्बन्धं गामित्येवम् वाक्यम्, अत एव विध्यनुवादत्वाकाङ्क्षार्थाभावात्, यथाऽग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामो घृतेन पयसा जुहुयादित्यादीनि । यत्रापि पदार्थो नास्त्येव तं प्रति काककृतवदिति दृष्टान्तः, यथा काककृतमर्थान्तराकाङ्क्षारहितमवाक्यमविध्यनुवादत्वादपेक्षमपि ।

ज्ञाताज्ञातविशेषाभावेऽपि पदवाक्यसम्बन्धानां घटज्ञानवत् साधुतासाधुत्वे न घटेते, अर्थो

विद्युत्पन्ने किन्तु तामिर्निष्पाद्या स्यपि तत्र यत्किंचत्पाठेऽपि सत्त्वोऽपि वाक्यस्य इतिकर्तव्यतावाक्यसो भवन्ति महत्वेऽपि तथैव, तत्रादेरन्येतिकर्तव्यतया प्रधानविधिर्निष्पन्नतावत्परेतिकर्तव्यतया सहिता सन्नत्यनुपपत्त्यात्मनुत्पत्ते तदनुज्ञानमिति न वैयर्थ्यमितिकर्तव्यतायाः केचे तथैव [illegible] च्छित्तिरन्ये प्राहुः । अभिमतेति अभ्यासप्रधान इति प्रतिभाति यथाहि इतिकर्तव्यतया एव कर्तव्यताप्रधानमिहोत्रेनकर्तव्यतया पुनरितिकर्तव्यतया अनेन घृतेन जुहुयादित्यत्र यदि घृतादेर्विधेयत्वं तदाऽग्निहोत्रं जुहुयादित्यत्रापि तथापि हवनस्यापि विधेयत्वमेव स्यात्, न त्वनुवादत्वमित्यग्निहोत्रं जुहुयादिति वाक्यं न हवनस्यानुवादकं स्यात्, तथापि हवनस्य वाक्येऽनुवादत्वे घृतेन जुहुयादित्यत्रापि घृतादेरनुवादत्वं स्यात्, तदेवं [illegible] विधायकत्वेनाभिमतमप्यनुवादकं तथैव जुहुयादित्यादिवाक्यम् [illegible] अग्निहोत्रं जुहुयादिति वाक्यं विधायकमिति [illegible] न [illegible] यथैव [illegible] स्यादिति न कोऽपि विधिर्वा वाक्यत्वेनाग्निहोत्रं जुहुयादित्यादिवाक्यानामवाक्यत्वमेव स्यात् विधायकत्वाभावादनुवादकत्वाभावाच्च न हि [illegible] विधायकत्वानुवादकत्वाभ्यां वाक्यं भवितुमर्हतीति । कारणमात्रश्रुतित्वाद्धवनवदिति, यथा हि [illegible] अग्नौ पदार्थेन सर्वमपि हवनमनुवादकं तथैव घटमपि घृतादिवन्मिथःसाधनानुवादकमेव स्यादिति भावः । अनुवादविधायकत्वादिति, यथा समानपदेति [illegible] पृथक्पृथक् [illegible] पदार्थान्तरसम्बन्धाभावेऽपि विधिरेवानुवादत्वाकाङ्क्षार्थाभावात् वाक्यत्वं तथैवाग्निहोत्रं जुहुयादित्यत्र च घृतेन जुहुयादित्यादौ न वाक्यत्वम् विधित्वेऽप्यनुवादत्वेन वाऽर्थान्तराकाङ्क्षार्थाभावादेवेति भावः । येषां मते पदेभ्यो भिन्नं वाक्यमेव पदार्थव्यतिरिक्तं वाक्यार्थं प्रतिपादयति तन्मते पदार्थानामानुपूर्व्याद् वाक्यार्थं बुद्ध्यारोपित एव पदार्थे भुक्तिमेयैव, न हि पदार्थानामवान्तरवाक्यार्थत्वमस्ति तत्सम्भवात्, यथा च पदार्थानां [illegible] न तथा पदार्थवाक्यार्थयोरिति दृष्टान्तमाह—पदार्थानीति । ननु घटमात्रप्रत्ययानुपपत्तेः पदार्थं वाक्यार्थं प्रत्यनुपपत्तिस्तथैव साधुत्वासाधुत्वे च न सम्भवतीत्यत्र—ज्ञाताज्ञातविशेषाभावेति । वाक्यपदयोर्भेदे साधुत्व

न्तराभावात् ज्ञाताज्ञातावलम्बनविध्यनुवादार्थयुगपद्विवक्षाप्रवृत्तिवाक्यभेददोषपरिकल्पनापरिक्लि-
ष्टता, व्यर्थैव साधुत्वासाधुत्वाभ्याम्, एकार्थत्वाद्घटकुटवत् ।

(ज्ञाताज्ञातविशेषत्वादिति) एवमिति, कारणमात्रकार्यत्वाभ्युपगमे, साधुत्वासाधुत्वयोः
साधुता वाक्ययोरित्यादेः पदस्य, अग्निहोत्रं जुहुयादित्यादेर्वाक्यस्य, विधेयत्वमनुवाद्यत्वञ्च नोपपद्यते,
5 शब्दो हि ज्ञातार्थोऽज्ञातार्थो वा प्रयुज्यते ज्ञातार्थोऽनूद्याज्ञातार्थविधानार्थं प्रयुज्यते स पुनर्ज्ञातार्थः
स्वत एव प्रत्यक्षादिना प्रमाणेन ज्ञातेऽर्थे प्रयुज्यते वाक्यान्तरेण वा परेण प्रापितार्थे, यथाऽयं देवदत्त
इति अर्थसम्बन्धस्य प्रमाणान्तरप्राप्तत्वादनूद्य देवदत्तस्य विधीयते, वाक्यान्तरवेदितार्थोऽपि पदान्तरमूला-
न्यायेन विधीयते देवदत्त! गामभ्याज शुक्लामिति । ज्ञाताज्ञातार्थता पदानां वाक्यानाञ्च साधुत्वाभि-
मतानां प्रत्येकं सर्वेषां प्रसक्ता इह, को दृष्टान्तः? पदज्ञानवत्, यथा पदज्ञानत्वाविशेषेऽपि प्रमाण-
10 प्रत्युपलब्धा ज्ञाताः, परम्परानुमितिगता न ज्ञाताः ज्ञेयाः लोकप्रसिद्धाः । साधुता पदवाक्य-
रूपाणां कारणात्मकार्यवादेऽस्मिन् न घटते, सर्वस्यैकात्मकत्वे ज्ञाताज्ञातभेदानुपपत्तेः, एकस्यैव वा
वस्तुनो भावाभावाभिव्यञ्जकत्वाभावप्रसङ्गात् काकदन्तादिवदिति । नाप्यसाधुता वाक्यभेदानर्थक्यादिदोष-
सम्भवा घटते, यस्मात् कारणात्मकार्यवादेऽर्थान्तराभावात्, ज्ञाताज्ञातावलम्बनविध्यनुवादार्थयुगपद्वि-
वक्षाप्रवृत्तिवाक्यभेददोषपरिकल्पनापरिक्लिष्टता, यथाऽर्थसंस्पर्शेन ज्ञातावलम्बनोऽनुवादः, अज्ञातावलम्बो
15 विधिः, तयोरर्थयोर्युगपत्क्रमेण वा युगपद्विवक्षा, एकस्मिन्नर्थे तथाप्रवृत्तिरसौ अर्थता वाक्यभेदः । देव
दत्ताख्यानवाक्यस्यैव गवानयनचोदनायां देवदत्ताख्यानानुवादः, गवानयनविधानवाक्यस्य वा
देवदत्ताख्यानवाक्यवदेवदत्तविधानमिति । नेयमेकस्य शब्दस्य युगपदर्थद्वयाभिधानसामर्थ्याभावात्
वाक्यभेददोषपरिकल्पना तस्याः परिक्लिष्टता, अर्थभेदाभावात्, अतोऽसाधुतापि शब्दानां नास्ति सर्वे
साधवोऽसाधवो वा शब्दाः प्रसज्य इति । किञ्चान्यत् न केवलं वाक्यभेददोषो भेदाभावदोषप्रसङ्गा-
20 दीनामप्युक्तिभेदोऽपि, व्यर्थैव साधुत्वासाधुत्वाभ्याम्, एवमिति—कारणात्मककार्यवादाभ्युपगमप्रकारे-
णोक्तमतिविस्तरं संक्षिप्य साधनमाह सोदाहरणं—एकार्थत्वाद्घटकुटवदिति, यथा प्रतीतार्थयोर्घटकुटयो

न सम्भवतीत्याह—साधुत्वासाधुत्वयोरिति । पदेति गौरित्युदाहरणम्, अग्निहोत्रं जुहुयादिति वैदिकवाक्योदाहरणम् ।
ज्ञातार्थशब्दप्रयोगमाह—ज्ञातार्थ इति ज्ञातार्थमनूद्याज्ञातार्थस्य विधानार्थं ज्ञातार्थशब्दाः प्रयुज्यन्त इत्यर्थः । ज्ञाता-
र्थत्वं कथमित्याह—स पुनरिति । प्रत्यक्षादिनाऽवगतार्थस्य दृष्टान्तमाह—यथायमिति । वाक्यान्तरेणावगतार्थस्य दृष्टा-
25 न्तमाह—वाक्यान्तरेणेति । एवं साधुत्वाभिमतानां पदानां वाक्यानाञ्च ज्ञाताज्ञातार्थत्वेऽस्मिन्विषयेऽर्थबोधकत्वं दृष्टम्,
तच्च कारणात्मकार्यत्वे सर्वस्य वस्तुन एकत्वात् ज्ञातत्वम् अज्ञातत्वं वा स्यात् इत्याशयेनाह—ज्ञाताज्ञातार्थतेति ।
प्रत्यक्षस्यार्थं निरूपयन्नाह—पदज्ञानवदिति पदादेर्ज्ञातार्थत्वस्य [illegible] ज्ञाताज्ञातत्वमिति
भावः । वस्तुनो हि भिन्नात्मकत्वे पदानां वाक्यानाञ्च साधुत्वमसाधुत्वं च प्रत्यक्षमनुक्त्वा सम्भवति प्रकारेण तेनैव दृष्टान्तमाह—
एकस्यैव वेति यस्य वस्तुनः भेदेऽपि अनुपलब्धिबाधप्रत्यक्षादिसिद्धार्थत्ववत् कालदन्तादि पूर्वमन्वयो न सम्भव
30 ति भावः । अथान्यदप्याह न सम्भवतीत्याह—नाप्यसाधुतेति । एकस्यैव पदस्य वाक्यस्य वैदिक विध्यनुवादस्वरूपत्वेन-
प्रतिपन्नत्वेन वाक्यभेदप्रसङ्गाऽसाधुत्वं न घटते अर्थद्वये सति तस्मात् हि तत्र वाक्यभेदः स्यादित्यपेक्षयैवाह-
ज्ञाताज्ञातावलम्बनेति विध्यनुवादयोरेकत्रैकत्वविवक्षायां विरुद्धयोः तथा अर्थद्वयाभावे वाक्यभेदः स्यात् तत्र तेषां ते
सम्भवन्तीत्यसम्भवादिति भावः । देवदत्ताख्यानवाक्यस्यैवेति यथा देवदत्त गामभ्याजेत्यस्यैव वाक्यस्य उद्देश्य-
विधेयभावसम्बन्धानुपपत्त्या गवानयनविधानदेवदत्तानुवादयोरैक्येन वाक्यभेदविधानप्रसक्तं न सम्भवतीति तात्पर्यं नाति । परिकल्पना

द्वयोरेकार्थत्वादन्यतरप्रयोगो वृथा साधुत्वासाधुत्वाभिमतयोः असाधुत्वाभिमतस्य गोशब्दमात्रस्य गाव्यादिसाधुत्वाभिमतयोः युगपत् प्रयुक्ते चैकार्थत्वादर्थभेदेनोपपरिकल्पनापरिश्रमवद्वेति वर्तते । तस्मात् घटकुम्भशब्दयोः साधुत्वासाधुत्वाविशेषाच्छिष्टेतरलोकव्यवहाराविशेषः । एवं ते पुरुषादेः पौनरु-क्त्यवचनविरोधौ सत्कार्यस्यासत्कार्यवादत्यागः कारणात्मकसत्कार्यवादाभ्युपगमश्चेत्यप्रतिपूर्णतर्कता सदोषत्वादित्युक्तम् ।

यद्यप्येतत्त्वयाऽभ्युपगतं कारणात्मकं सत् कार्यमिति तदप्यसमीक्ष्याबुद्धिपूर्वकमेवोक्तमित्य तत्प्रदर्शनार्थमाह–

इदमज्ञातमपि सत्त्वया सत्त्वमेवैव विवेकारं प्रति प्रदर्शितं घुणाक्षरवत् ।

(इदमिति) यथा घुणः काष्ठकुट्टिकरणतयाऽऽकारमपि रेखाकुट्टिकरति यदृच्छया तथा त्वमेव तत्त्वमेवेदं कारणात्मकसत्कार्यत्वं प्रदर्शितमितिकर्तव्यतैव कर्तव्यतेति युक्ता । तत्पुनर्विवेकारं प्रति प्रद-र्शितं–इत्थमसत्कार्यं भवति, इत्थं सत्कार्यमिति यो वाच्यवाचकसाधनस्वरूपविधिविशेषः प्रत्येव दर्शितं नाऽसमनुसम्बुध्यीन् प्रति दर्शयन्नपि स्वयं तद्विवेकं नैवेच्छति ।

अथोच्येत कारणमात्रकार्यदर्शनमिदं सदपि निर्मूलापविद्धक्रियावाक्यप्रबन्धं कार्यं सत्त्वमेवात्र विवक्ष्यते, अलब्धवृत्तित्वात्, खपुष्पवत्, अतोऽसत्कार्यमाश्रित्य स्वर्गादिमात्स्यर्थं क्रियाऽऽभीप्सतेऽग्निहोत्रं कुर्यादिति । तद्द्विविधमनितिकर्तव्यतात्मकमितिकर्तव्यतात्मकं च तथा नितिकर्तव्यतात्मकं च कार्यं घटादि यूपादि लोके वेदे च इष्टमितिकर्तव्यतात्मकं न भवति तदुपरमेऽपि पृथगुपलब्धेः, इतिकर्तव्यतात्मकन्तु प्राप्तिसंभावि यथा सेवादि, तत्कार्यं न कारणमात्रं घटादियूपादिवत् । अतः कुर्यादिति प्रतिपादितासत्कार्यार्थवाक्यवत् कुर्याच्छब्दप्रति-पादितमिदमपि वाक्यं स्फुटतरासत्कार्यार्थम्, आदौ मध्येऽन्ते च कर्तव्यताभ्युपगमात् । अतोऽसत्कार्यवादस्यैवाभ्युपगतत्वादयुज्यते त्वया दोषवार्तं तद् त्वद्वचनच्छलादिति ।

अथोच्येत कारणमात्रकार्यदर्शनमिदमित्यादि यावद्वचनच्छलादिति । अथ त्वयैवमुच्येत न मया कारणमात्रकार्यदर्शनेनान्योऽभ्युपगम्यते यतस्त्वयैते दोषा मां प्रत्यापाद्यन्ते, किं तर्हि ? मयाऽभ्युपगम्यते न कारणमेव न कार्यमेव नोभयमेव न चाऽनुभयमेवेत्यविचार्यं वस्तुतत्त्वैकान्त्यपरि

प्रायः तिरस्कारो वा । अर्थाभेददोषस्यैकस्यापि व्याचिख्यासुः–द्वयोरिति अर्थभेदाभावादेव गोशब्दस्यैकस्य गाव्यादिसाधुत्वाभिमतेः युगपत्प्रयुक्तौ अर्थभेददोषो न सम्भवति अर्थैकत्वाभावेनार्थभेददोषप्रसक्त्यभावात्, [illegible] परस्य प्रयोगे एकस्यैकत्वादेकार्थाभिधायकत्वमासाद्यार्थभेददोषपरिकल्पना भवेत् तस्मादर्थभेददोषप्रसङ्गेन परस्यासाधुत्वं न सम्भवतीति भावः । निगमयति–तस्मादिति । विवेकारं प्रति प्रदर्शितमिति, यथा घुणः [illegible] तथा भवानपि इतिकर्तव्यतैव कर्तव्यतेति वदन् कारणात्मकं कार्यत्वं प्रदर्शयति तथापि प्रदर्शितं विवेकारं प्रत्येव वाक्यं प्रति तथा प्रदर्शयन्नपि तद्विवेकं त्वं नैवेच्छसीति भावः । अथोच्येतेति कारणमात्रकार्यदर्शनमपि स्वीक्रियते, निर्मूलापविद्धक्रियावाक्यप्रबन्धमपि [illegible] स्वीक्रियते [illegible] भावः । कारणमेव कार्यमिति [illegible] इत्यत्राह–अलब्धवृत्तित्वादिति [illegible] कारणे [illegible] भावः । इत्थं कारणात्मकं कार्यं कुत्र च कारणेऽसत्कार्यमिति विवेचयति–तद्द्विविधमिति । अग्निहोत्रं जुहुयादिति वाक्यं च कुर्यादिति [illegible]–

मतमकृत्वा कारणं कार्यमुभयमनुभयं वाऽभ्युपगम्यते, अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम इति वाक्ये फलकारणमात्रकार्यप्रदर्शनमस्तु यतो वा परित्यक्तमिह विधिनये यदपि यन्निर्मूलापविद्धक्रियावाक्यम-नर्थं—निर्मूलमपविद्धः क्रियामन्वयो वाक्यप्रपञ्चश्च यस्मिंस्तदिव निर्मूलापविद्धक्रियावाक्यमनर्थं तस्मात् कारणमात्रप्रदर्शनस्य तद्दोषपरिहारार्थमिष्यमाणो विवक्ष्यतेऽनवधारितैकान्यदर्शनत्वात्, कारणमात्रत्वं

५ मत्वा यत्कार्यासत्त्वं तदेवाग्निहोत्रं जुहुयादिति वाक्ये कारणमात्रकार्यदर्शनमेव सदसत्कार्यमिति विवक्ष्यतेऽभ्युपगम्यते च, किं कारणं ? असम्भववृत्तित्वात्—असम्भवा वृत्तिरनेनेत्यसम्भववृत्ति कार्यं तस्मा-दसम्भववृत्तित्वात् खपुष्पवत्, यथा खपुष्पमसम्भववृत्तित्वादसत्तथा कार्यं स्वर्गापूर्वाद्यसम्भववृत्तित्वादसत् । सम्भववृत्ति चेत् कुर्यामजुहुयादिति न चोदयेत्, सिद्धेरनर्थं घटेऽस्मिन्नचोदनवत्, अतोऽसत्कार्यमागूर स्वर्गादिप्राप्त्यर्थं क्रियाऽऽधीयतेऽग्निहोत्रं कुर्यादिति । तदुक्तिवशम्—तत्र कार्यं द्विविधमितिकर्तव्यतात्मक-

10 मितिकर्तव्यतात्मकञ्च, तत्रानितिकर्तव्यतात्मकञ्च कार्यं घटादि यूपादि च लोके वेदे च दृष्टम्, यतस्तत्-समर्थैनद्रव्यमत्स्यवधमपादीतिकर्तव्यतात्मकं घटत्वं न भवति तदुपरमेऽपि पृथगुपलम्भेः, तथा तक्ष-करणादीतिकर्तव्यतात्मको न भवति यूपः । इतिकर्तव्यतात्मकं पुनः कार्यं प्राप्तिसंधानि, प्राप्त्या संधानं भीमसेवेति प्राप्तिसंधानि यथा सेवादि, उपस्थानाञ्जलिकरणादिरूपैव सेवा ताभ्यः पृथगनुपलम्भे । तत्कार्यं न कारणमात्रं—नैतिकर्तव्यतात्मकं घटादियूपादिवत् । यद् कुर्यादिति प्रतिपादितवानसत्कार्य-

15 वादात् कुर्यादित्यप्रतिपादितमग्निहोत्रं कुर्यादित्यत्र कुर्यादित्यनेन प्रतिपादितं यद् कुर्यादिति प्रतिपादित-वतासत्कार्यवाक्यवदिदमपि वाक्यं स्फुटतरासत्कार्यार्थम्, किं कारणं ? यतो सर्वेऽन्ये च कर्तव्य-ताभ्युपगमात् । अतोऽसत्कार्यवादस्योपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यवसानेषु क्रियाविशेषेष्वभ्युपगतत्वादुक्ते स्वप्न दोषजातं तद् त्वदुक्तत्वात् प्राप्तिप्रापितेतिकर्तव्यतैव कर्तव्यतेति वचनक्रमात् कारणमात्रकार्यत्वाप-त्तिद्वारो विध्यनुपपत्तिरित्यादिदोषजातं सर्वं नास्तीति ।

२० एतदपि नोपपद्यते विधिविधिनयदर्शनोपपादयिष्यमाणकारणमात्रत्ववादात् । अभ्युपेत्यापि नैवास्य वाक्यता इतिकर्तव्यतावाक्यासिद्धौ तदसिद्धेः तद्वाक्यत्वे तद्रूपमतिप्राप्य कर्तव्यतावाक्यमप्यवाक्यम्, जुहुयादित्यस्योक्तवदेवेतिकर्तव्यतावाक्यमसत्यापि न कर्त-व्यतावगतिः ।

(एतदपि नोपपद्यत इति) विधिविधिनयदर्शनोपपादयिष्यमाणकारणमात्रत्ववादात्,

२५ अभ्युपेत्यापि—असत्कार्यवादोऽभ्युपेत्यापि नैवास्य वाक्यता—प्राप्त्यनुबन्धप्रापितेतिकर्तव्यताकर्तव्यतार्थता

यद् कुर्यादिति । वादादिति [illegible] कर्तव्यताऽभ्युपगम्यते । तत्कार्यमिति [illegible] कार्यं नैतिकर्तव्यता [illegible] । अग्निहोत्रं कुर्यादिति [illegible] यद् कुर्यादिति [illegible]—यद् कुर्यादिति । वचनक्रमादिति [illegible] [illegible], प्राप्तिप्रापितेतिकर्तव्यतैव कर्तव्यतेति [illegible] वचनम्, [illegible]

३० [illegible] दोष [illegible] भाव । विधिविधीति [illegible] न [illegible] इति भावः । प्राप्त्यनुबन्धेति अग्निहोत्र [illegible] इतिकर्तव्यता [illegible], [illegible] । [illegible] इतिकर्तव्यता [illegible] एव कर्तव्यता तथा [illegible] न [illegible] इतिकर्तव्यता [illegible] भावः । इति-

ग्निहोत्रहवनकरणार्थस्य वाक्यस्य वाक्यता, कुतः? इतिकर्तव्यतावाक्यासिद्धौ तदसिद्धेः, तत्सिद्धौ तत्सिद्धेः, तत् पुनरितिकर्तव्यतावाक्यम्, तदवाक्यत्वे तदुपक्रमविहितान्यकर्तव्यतावाक्यमप्यवाक्यम्, तत्र तावदनेन जुहुयादित्येतदितिकर्तव्यतावाक्यमवाक्यं, प्रसिद्धार्थानुवादत्वादुन्मत्तप्रलापवत्, यथा कामोन्मत्तस्य 'पश्यसि वर्तमानान्वेः हा प्रिये' इत्यादि प्रलापो न वाक्यं प्रसिद्धार्थानुवादाभावात्, एवं घृतेन जुहुयादित्यस्यापि तदभावादितिकर्तव्यतावाक्याभावः । अननुवादत्वञ्चास्य घृतसम्प्रदानक-हवनविधानविशिष्टवाक्यस्य विध्यनुवादयोरन्योन्यनिराकाङ्क्षयोरन्वयाभावात् । स्यान्मतं विधिमात्रस्य द्वारमित्युपायमात्रस्योपेक्षात्मतामिति द्वारत्वात्सापेक्षतेति चेन्न, तथापि बहिरङ्गस्येतिकरणादिभ्यस्त-सिद्धेरनपेक्षैव । तस्मादिह इतिकर्तव्यतैव कर्तव्यतेति वचनात् कर्तव्यतावाक्यस्यैवासिद्धेर्घृतेन जुहुयादि-त्यस्य प्रसिद्धार्थत्वादनुवादत्वाभावादवाक्यत्वम् । तदवाक्यत्वात्तदुपक्रमविहिताग्निहोत्रहवनकर्तव्यतावि-धिवाक्यासिद्धिः । अत आह—जुहुयादित्यस्योक्तपर्यवसानि, जुहुयात्, अग्निहोत्रं कुर्यात्, हवनं कुर्यात्, अग्निहोत्रं हवनं कुर्यात्, मात्रानुपपन्नापादितघृतादीतिकर्तव्यतासम्बन्धकर्तव्यतामग्निहोत्रं कुर्यात्, अग्निहोत्रमपूर्वं कुर्यादित्युक्तविकल्पेषु प्रागभिहितदोषसम्बन्धादेतैः सर्वैः प्रकारैः प्रयोगैः परीक्षायां निर्मूलार्थत्वमविपर्यस्तत्वात्, अविपर्यस्तत्वमपूर्वार्थत्वात्, अपूर्वार्थत्वमज्ञातार्थत्वात्, अज्ञातार्थत्वं प्रमाणा-न्तरेण प्रागविदितत्वादिति, तदुपसंहरन्नाह—इतिकर्तव्यतावाक्यप्रत्ययापि न कर्तव्यतागतिः ।

केयमग्निहोत्रं जुहुयादिति हवनमनूद्य घृतादिना तद्विधानं क्रियत इति, तद्धि न प्रसिद्धम्, कथं न प्रसिद्धमग्निहोत्रं जुहुयादित्यत्र हवनस्योक्तत्वादिति चेन्न तस्यैव सर्वप्रयोग परीक्षासामर्थ्याभावात् तत्र तावद्धवनापूर्वकरणार्थतायां प्रधानाग्निहोत्रश्रुतित्यागापत्तिः ।

(केयमिति) केयमग्निहोत्रं जुहुयादिति पदद्वये त्वया यज्जुहुयाद्घृतादिनेति हवनमनूद्य घृतादिना तद्विधानं क्रियते यथा पटं कुर्यादिति प्रसिद्धं पटमनूद्य तत्करणविधानम्, तत्तु न प्रसिद्धम् ।

कर्तव्यतावाक्यासिद्धिमाह—तत्र तावदिति, घृतेन जुहुयादितीतिकर्तव्यतावाक्येन हवनानुवादेन घृते विधेया न च न [illegible] सम्भवति हवनस्याप्रसिद्धार्थत्वात् प्रसिद्धो ह्यनूद्यते तत्र चोन्मत्तप्रलापवदेतद्वाक्यम् अप्रसिद्धार्थत्वाद्, यथा हि कामान्धः पश्यति [illegible] प्रिये । इति प्रलपति तत्र वाक्यं न प्रसिद्धार्थानुवादकमेवमिदमपि वाक्यमिति भावः । अननुवादत्वं कथमित्याह—अननुवादत्वञ्चेति । घृतसम्प्रदानकेति [illegible] सम्प्रदाने तृतीयाभावात्, हवनानुवादेन हवनस्य विधानं घृतेन जुहुयादिति वाक्येनैकवाक्यत्वे तत्र हवनघृतयोर्विध्यनुवादयोः परस्परमाकाङ्क्षाभावात् न हि हवनविधान-स्याग्निहोत्रं जुहुयादिति वाक्यस्य हवनानुवादेन घृतेन जुहुयादित्यनेनाकाङ्क्षाप्रति [illegible] निराकाङ्क्षत्वात्, यतो [illegible] विधानं प्र [illegible] परस्परं सम्बन्धः [illegible], न वा [illegible] सम्बन्धः [illegible] [illegible] तथा च [illegible] [illegible] परस्पराकाङ्क्षाप्रति निराकाङ्क्षत्वं [illegible] परस्परसम्बन्धः [illegible] नेति भावः । ननु द्वारमित्युक्ते [illegible] द्वारमित्युक्ते वा द्वारमित्यपेक्षा-पेक्षणीयस्य [illegible] विध्यनुवादयोर्निराकाङ्क्षत्वेऽप्याकाङ्क्षे—स्यान्मतमिति । द्वारमित्युक्ते [illegible] [illegible] [illegible]—तथापीति । घृतेन जुहुयादिति वाक्यं नाग्निहोत्रं जुहुयादिति वाक्यमित्युक्त्वा [illegible] इतिकर्तव्यता एव कर्तव्यतैव [illegible] न हवनस्य प्रसिद्धार्थत्व [illegible] [illegible]—तस्मादिति । तदवाक्यत्वादिति घृतेन जुहुयादित्यस्यावाक्यत्व [illegible] [illegible] जुहुयादित्यपि वाक्यं न वाक्यम्, इतिकर्तव्यतावाक्यासिद्धेरित्यर्थः । अग्निहोत्रपदस्य हवनस्य विहितस्यैव प्रसिद्धत्व [illegible] [illegible]—

कर्म न प्रसिद्धम्, अग्निहोत्रं जुहुयादित्यत्र हवनस्योत्पत्त्यादिविध्यनुवादत्वं समुपपन्नमिति चेन्न, तथैव सर्वप्रयोगपरीक्षायामसंभवात् । तत्र तावद्धवनापूर्वकरणार्थतायां प्रधानाग्निहोत्रस्तुतित्यागापत्तिः, अर्थाभावादित्यथ प्रसिद्धसम्प्रदाये, उभयोरर्थमन्तरेण विकल्पस्योपन्यासः तुल्योत्तरत्वात्, हवनं कुर्यात्, अग्निहोत्रस्यापूर्वं कुर्यादित्येतयोरर्थविकल्पयोः प्रधानस्याग्निहोत्रस्तुत्यस्य तदर्थस्य च त्याग आपद्येत,
5 पूर्वेण जुहुयादित्यादिविध्यनुवादस्पष्टीकरणार्थमग्निहोत्रं जुहुयादित्यत्र जुहुयाच्छब्दस्य स्वमहत्त्वार्थस्य सार्थक्येऽग्निहोत्रशब्दः पौनरुक्त्यादिनिरर्थक आपद्यते । अथ प्रधानत्वादग्निहोत्रस्य मा भूदग्निहोत्रशब्दो निरर्थक इति सार्थकतोच्यते ततो जुहुयाच्छब्दस्यानैरर्थक्यात् प्रयोगो नोपपद्यते, विधित्वार्थाभावेऽनुवादत्वाभावात्, प्रधानत्वाच्चास्याग्निहोत्रस्य साक्षात् स्वर्गादिकाम्यपुरुषार्थसाधनत्वेन विधानाज्जुहोतिविधानाभ्यां च तदनुपपत्तिः । अत्र च न तु यदग्निहोत्रशब्दः कश्चिदपि कर्मण्यत्र प्रतीतीत्यादि सर्वो ग्रन्थः पूर्वो-
10 त्तरपक्षप्रसङ्गतो योज्यो यावन्नापि घटादिकर्तव्यतायामिव कापि क्रिया प्रसिद्धा यथाऽग्निहोत्रशब्दस्य हवनस्यातिनिरपेक्ष हवनाख्यता वाऽग्निहोत्रस्येति हवनं कुर्यादित्यमुख्योत्तरार्थविकल्पः । अपूर्वार्थपक्षेऽप्यग्निहोत्रशब्दस्य जुहुयाच्छब्दस्यैवार्थत्वात् प्रधानापूर्वताप्याग्निहोत्रशब्दस्य सारार्थत्वेन, विधेयत्वस्तु अथाग्निहोत्रमित्यपूर्वविशेषाभिधानार्थत्वेन कल्प्यते तथासत्यपूर्वाभिधानेन कोऽर्थ इत्यपि यावदनुग्राह्यमिति ग्रन्थस्य योज्यः । आदिग्रहणात् पुरुषप्रमाणकवाक्यस्य प्रामाण्यत्याग इत्यादिदोषः, तथा
15 प्रधानाग्निहोत्रस्तुतित्यागापत्तिपरिहाराभावात्, केवलमिति वसित्यादि ।

अग्निहोत्रोभयकरणार्थतयोरपि विकल्पयोस्तुल्योत्तरत्वात् ।

(अग्निहोत्रेति) अग्निहोत्रोभयकरणार्थतयोरपि जुहोतित्यागापत्तेरग्निहोत्रं कुर्यादग्निहोत्रहवनं कुर्यादित्येतयोरपि विकल्पयोस्तुल्योत्तरत्वादिति उभयार्थविकल्पस्याग्निहोत्रं कुर्याद्धवनं कुर्यादिति तयोः पक्षयोरुक्तदोषयुक्तत्वात् समानोत्तरत्वादिति । अत्रापि अथ पुनरेवं न निर्वहतीत्यादिर्ग्रन्थो योज्यः

---

20 कर्म न प्रसिद्धमिति । अग्निहोत्रं जुहुयादित्यत्र [illegible]

25 [illegible]

30 [illegible]

समयश्चो यावत्स्वगमिप्रापयद्धनानुवादविसिद्धाग्निहोत्राभ्युपगमेऽपि चाग्निहोत्रस्वात्मानियतस्ववचन-प्रसिद्धरूपत्वात् करणासिद्धिः ।

लौकीप्रसिद्धौ छिदिवदनग्निहोत्रत्वं प्रसक्तं तदत्र यदग्नये होत्रं तदग्निहोत्रमिति ताद-र्थ्यमात्रार्थत्वात् प्रधानस्य स्वर्गसाधनतामिमतस्यानग्निहोत्रत्वाद् घृतेन जुहुयादित्यनेन प्रधानस्व-र्गकामानभिसम्बद्धजुहोत्यर्थानुवादेन किं प्रयोजनमितिकर्तव्यताकर्तव्यतया ? 5

लौकीप्रसिद्धौ छिदिवदित्यादि, छिदिरिव छिदिवत्, यथा छिदो द्वैधं लौकिकयूपमात्रफलस्य न्याय्याल्लौकिकदहनात्मकाग्निहोत्रत्वं तथानग्निहोत्रत्वं—यथाग्निहोत्रं जुहुयादित्यस्यापि तच्छेदस्यैवाग्निहोत्र-त्वप्रमाणसप्रमाणकाग्निहोत्रत्वाभावानग्निहोत्रत्वं प्रसक्तं छिदिनिर्वर्त्यंयूपवत्, अत्र चेदपि न चेद् न्यायविज्ञानिभ्यो योऽन्यो यावल्लौकीप्रामाण्ये चास्य लेश्या यूपक्रियाऽप्याप्त्योरिति, तदत्र—अनग्निहो-त्रत्वमत्रापद्यदग्नये होत्रं तदग्निहोत्रमिति तादर्थ्यमात्रार्थत्वात् प्रधानस्य स्वर्गसाधनतामिमतस्यानग्निहो- 10 त्रत्वाद् घृतेन जुहुयादित्यनेनानुवादेन प्रधानस्वर्गकामानभिसम्बद्धजुहोत्यर्थानुवादेन किं प्रयोजनमिति कर्तव्यताकर्तव्यतया ? प्रधानेन स्वर्गकामेन विना किं तया ? यथोक्तम् 'कावरसतेन सूरं सूरसहस्सेण पहिअं मरउ । अक्कसं जेण व तेण व णवर कज्जं परिहराहि' इति । प्रधानार्थमप्रधानत्यागदर्शनात् ।

प्राप्तिप्रतिपाद्यप्रसिद्धावग्निहोत्रे जुहोतिप्रयोगो दानादिप्रसिद्ध्युपरोधेन दाहने एव तावद्विधेय इति परिभाष्य पश्चात् प्रसिद्धे दाहने घृतेन जुहुयादितीतिकर्तव्यताविधिर्योज्यते, 15 अन्यथा तु तथाऽप्रसिद्धेरविधायक एव कुतस्तदनुवादः ?

(प्राप्तिप्रतिपाद्यप्रसिद्धावग्निहोत्र इति) प्राप्त्या प्रतिपाद्या प्रसिद्धिरस्य तस्मिन् प्राप्ति-प्रतिपाद्यप्रसिद्धौ, क ? अग्निहोत्रे, यदग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोती'त्यनया प्राप्त्या प्रतिपाद्य-सिद्धौ तु तस्मिन् जुहोतिप्रयोगो दानादिप्रसिद्ध्युपरोधेन दाहन एव तावद्विधेयः । तावच्छब्दः क्रमार्थे, जुहोतीत्यस्य धातुर्लोकप्रसिद्धदानाद्यर्थो न भवति, किं तर्हि ? दहनेनाग्निना दाहयेद्घृतादि 20 द्रव्यमित्युक्तं भवति, अग्निहोत्रं जुहुयादित्येवमिति परिभाष्य पश्चात् प्रसिद्धे दाहने घृतेन जुहुयाद् घृतं दाहयेदग्निना, घृत दाहयेत्, अग्निपूर्वं दहेदिति प्रावार्थमनूद्येतिकर्तव्यताविधिर्योज्यते लोक-प्रसिद्धिविपरीतेन व्युत्पादनेन, अन्यथा तु लोके दहनाद्यव्यवहृतत्वात् कथं दहनमनूद्य घृतादीतिकर्त-

र्वोऽग्निहोत्रमप्यस्य एके इत्यभिप्रायस्यापि न्यायत्वाच्च युक्तः । अग्निहोत्रहवनं कुर्यादिति विकल्पं दर्शयति—स्वर्गमभिप्रायवदिति । यूपं छिनत्तीति विध्यन्तरविधानपेक्षमग्निहोत्रलौकीप्रसिद्ध्यभ्युपगमे दोषमाह—लौकीप्रसिद्धाविति यथा यूपं छिनत्तीति 25 छिदिः केवलं यूपस्य ... यदग्निहोत्रमप्यग्नये होत्रमित्येतावन्मात्रकं भवेत्तु स्वर्गादिफलम्, तथा च स्वर्गसाधनत्वाऽभिमतमग्निहोत्रमनग्निहोत्रमेव स्यात् ... एवम् घृतेन जुहुयादित्यनुवादोऽपि व्यर्थ एव प्रधाना-ग्निहोत्राभावादिति भावः । अत्रापि पक्षे पूर्वोक्तन्यायमतिदिशति—अत्र चेति । यथोक्तमिति कावरसतेन सूरं सूरस-हस्सेण पहिअं मर । अक्कसं जेण वा तेण व णवरं कज्जं परिहर इ इति छाया । अनया कारिकया प्रधानार्थमप्रधानत्यागो दर्शितः । दाहन एवेति अग्निहोत्रं जुहुयादिति वाक्येनाग्निहोत्राख्यं दहेदिति विहितं प्रसिद्ध्यर्थं दहनमनूद्य घृतेन 30 जुहुयादिति दहनमिष्य दाहयेदितीतिकर्तव्यता विधीयत इत्यर्थः । अग्निहोत्रस्य च प्रसिद्धिर्नेदमग्नये नेति वाक्येन तथा च घृतेन जुहुयादित्यत्र जुहोतिर्धात्वर्थमुपेत्य दाहने वर्तते तथा च घृतेन जुहुयादिति वाक्यस्य दहनेनाग्निना दाहयेद् घृतद्रव्यमित्यर्थ इति प्रतिभाति सम्प्रदायादिति लोकप्रसिद्धिविपरीतव्युत्पादनमाश्रित्य विचार्यं तथा च हुधातोर्यज्ञार्थ

न्यत्वा विधीयेत ? तथाऽप्रसिद्धेरविधायक एव, कुतस्तदनुवादः ? इत्यभिप्रायो हेत्वर्थे, तथा—देव प्रयोगे
वाक्यार्थत्वेनाप्रसिद्धेरग्निहोत्रं जुहुयादित्यत्रैव तावज्जुहुयाच्छब्दो वाक्यस्याविधायकत्वे प्राप्त एवानुवादः ।
अत्रैव ननु वेदाविवत् कर्तव्यताप्रतिपत्तिरिति कर्तव्यतायाम् इत्युपक्रम्य यस्यो योऽन्यो वाक्येऽन्यता-
साधुता वा तद्वदिति । एवं तावज्जुहुयाच्छब्दस्य वाक्यार्थत्वाभावात्तुल्यम् होमशब्दस्य च ।

5 तथाभूतार्थाभ्युपगमे च प्राप्तेरभ्युदासः, घृतेन जुहुयादित्यत्र जुहोतिप्रयोगात् । यदा चाऽयं घृतेन जुहुयादिति प्रयुज्यते तदा अयमगतार्थ इति विज्ञायेत, अप्रमत्तप्रयुक्तत्वात्, इषे त्वादिवत्, अथवाऽक्षरविघातात् ।

तथाभूतार्थाभ्युपगमे चेति, अभ्युपेत्यापि वाक्यात्मकमेव दानमिति दोषं ब्रूमः, कोऽसौ ? प्राप्तेरभ्युदासः, येयं प्राप्तिर्धर्मरूपे च प्रमापयते च सायं जुहोतीति यथा प्राप्तिरसौ प्रक्षेपो दानमिति तस्याः
10 प्राप्तेरभ्युदासः, कस्मात् ? घृतेन जुहुयादित्यत्र जुहोतिपदप्रयोगात् । अन्यथाप्राप्तो घृतेन जुहोतिनोक्तत्वा-त्तदर्थस्य गतत्वात्प्रयोगानर्हत्वात् पौनरुक्त्यमस्य स्यात्, प्रयुक्तत्वमतो ज्ञायते प्राप्तिरनुवादजुहोतिरनर्थक इति तस्मात् प्राप्तेरभ्युदासो जुहोतिप्रयोगात् । यदा चायं घृतेन जुहुयादिति प्रयुज्यते तदा अयमगतार्थ इति विज्ञायेत यथान्येन शब्देनाप्राप्तोऽर्थोऽभिहितः स्यात्, किं कारणं ? अप्रमत्तप्रयुक्तत्वात्, अप्रमत्तेन हि वेदेन प्रमत्तत्वात् पुरुषादिप्रयत्नेन रागाद्यविद्यादियोगरहितेन प्रयुक्तोऽयं त्वन्मतेन, अकिञ्चिज्ज्ञेनैव पुरुषे-
15 णाप्रमत्तेन विदुषा प्रयुक्तत्वादस्मन्मतेन मा भूत् सर्वपुरुषाप्रामाण्ये अज्ञानाच्च पुरुषाणामेनोपलम्भित्वात् प्रामाण्यमेवेति । अथ हि घृतेन जुहुयादित्यत्र जुहोतिशब्दोऽप्रमत्तप्रयुक्तो न येनकेनचिद्भ्रान्त्योपात्तप्रति-युक्तस्येव तुल्यः काकदन्तादिवस्येव तुल्यः । क इव ? इषे त्वादिवत्, यथा—'इषे त्वोर्जे त्वा वायवः स्थोपा-यवः स्थ देवो वः सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्मणे' इत्यादिशब्दा अगतार्था इति विज्ञायन्ते तथायं घृतेन जुहुयादिति वाक्ये जुहोतिरप्रमत्तप्रयुक्तत्वादगतार्थ इति विज्ञायेत नान्यथा, अथवाऽक्षरविघातात्,

---

20 एवं लोके प्रसिद्धेरप्रसिद्धेस्तावत्स्येव विधायकं न भवतीति नवं घृतेन जुहुयादित्यनुवादकं भवतीत्यर्थः । [illegible] वाक्यात्मको दानं येन प्रक्षेपः स च देवे आधारे हविषोऽधीति तत्कालाकारस्य इत्युक्तम्, [illegible] एव नवं [illegible] जुहोतीति [illegible] जुहोतीति च न प्राप्तिरप्रयोग इत्युक्तमिति निगमनम् । अत्रापि ननु वेदाविवत् नियमात्[illegible] प्रतिपत्तिरित्यादिभिन्नो [illegible] इत्याह—अत्रैव [illegible] । ननु भवतु [illegible] दोषं ब्रूम इत्याह—तथाभूतार्थेति [illegible] प्रमापयते [illegible]
25 [illegible] घृतेन जुहुयादित्यत्रापि जुहोतेः पौनरुक्त्यं [illegible] स्यात्, [illegible] घृतेन जुहुयादित्यत्र जुहोतिप्रयोगो न स्यात् अन्यथा पुनरुक्तिमेव [illegible] जुहोतिरनर्थक [illegible] भाषा । [illegible] पुनः [illegible]—यदा चाऽयमिति, यदा घृतेन जुहुयादित्यत्र जुहोतेः प्रयोगः क्रियते तदा विज्ञायते-ऽन्यगतार्थ इति [illegible] अप्रमत्तप्रयुक्त इति । [illegible]—अप्रमत्तेन हीति त्वन्मतेन—अपौरुषेयत्वाभिमतमीमांसकमतेन अस्मन्मतेन—तीर्थकराभिमतमतेन । ननु सर्वपुरुषाणामप्रामाण्ये
30 [illegible] पुरुषाणामेकत्वात् [illegible] कोऽपि प्रमाणं न [illegible] पुरुषो विदुषः प्रयुक्तत्वादित्यु-क्तिमात्—मा भूदिति । अप्रमत्तप्रयुक्तत्वादेव घृतेन जुहुयादित्यत्र जुहुयाच्छब्दो [illegible] वा न [illegible]—[illegible] हीति । घृतेन जुहुयादित्यत्र जुहोतिशब्दो न गतार्थः अप्रमत्तप्रयुक्तत्वादिति प्रयोगस्य दृष्टान्त-माह—इषे त्वादिवदिति । [illegible]—अथ वाऽक्षरविघातादिति अक्षरभिदा-अक्षरभिदा । एवं [illegible] [illegible] घृतेन जुहुयादिति [illegible] वा [illegible] नेति [illegible]

यथा द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म यद्ब्रह्मविदो वदन्ति परा चैवापरा च। अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते। यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रं तदपाणिपादम्। नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः' (मुण्डक० १ मु० १ खं० ४-५ ६ सू०) इतीयमक्षरविद्या कथिद्गतार्थेति विज्ञायते अनन्यथोपपन्नत्वात्, तथाऽयमपि जुहोतिप्रयोगो नान्यथा, यदि प्राप्तिमात्रविधानार्थोऽग्निहोत्रं जुहुयादित्यत्र होत्रशब्दो जुहोतिशब्दो वा ततोऽयं स्रुवेण जुहुयादिति 5
पुनर्जुहोतिर्न प्रयुज्येत, प्रयुक्तस्तु तस्मात् प्राप्तिर्मुख्यैवेति।

एवं तर्हि—

प्राप्तिवाक्यप्रवृत्तजुहोत्यनुवाद इति चेन्न तस्य विधिलिङ्विषयस्याप्रवृत्तेरज्ञातत्वात्। विध्यनुवादस्य तद्विषयतेति चेन्न, अज्ञातत्वादेवाननुवादत्वात्, कुत एवं ज्ञायते जुहोत्यर्थे जुहुयाच्छब्दः प्रयुक्तो न स्वार्थे इति। 10

(प्राप्तीति) स्यान्मतं प्राप्तिवाक्येऽग्नये जुहोतीति श्रुतस्याग्निसम्प्रदानकस्य दानार्थस्य जुहोतेः अनुवादोऽयं स्रुवेण जुहुयादिति जुहोतिरित्येतच्च न, तत्र विधिलिङ्विषयस्याप्रवृत्तेरज्ञातत्वात्,—नैतदप्युपपद्यते तत्र—प्राप्तिवाक्ये जुहोतीत्यव्यापारार्थमात्रकर्तृसाधनतामात्रार्थजुहोतिधातुप्रयोगस्य विधिलिङो विषये व्यापारार्थे वृत्त्यभावात्, अस्य च जुहुयाच्छब्दस्य विधिलिङ्विषयस्य नियोगार्थस्य नियोगवाचिते जुहोतिशब्दार्थे तत्राप्रवृत्तेरयं विधानार्थो न विदित एव, तस्मादज्ञातत्वात् प्राप्तिवाक्यप्रवृत्तजुहोत्यर्थानु- 15
वादायोग्यता, ज्ञातमनूद्यते, अज्ञातश्च विधीयत इति वचनात्, तस्मादनुवादायोग्यत्वादयुक्तमुक्तं प्राप्ति-
वाक्यप्रवृत्तजुहोत्यनुवाद इति। विध्यनुवादस्य तद्विषयतेति चेत्—स्यान्मतं व्याकरणभाष्येऽभिहितं 'व्यत्ययो बहुलम्' (पा० ३।१।८५) 'सुप्तिङुपग्रहलिङ्गनराणां कालहलच्स्वरकर्तृयङां च। व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृदेषां सोऽपि च सिध्यति बाहुलकेन॥' (पा० म० भा० ३।१।८५ सूत्रे) तस्माज्जुहोत्यर्थे जुहुयाच्छब्दस्य प्रयोगात् प्राप्तमेवानूद्यते तद्विषयत्वादेवास्यापीति। एतदपि न, अज्ञातत्वादेवाननुवा- 20
दत्वात्, सव्यापारणार्थव्यवस्थेमाभिव्यापारणार्थत्वात्, इदं त्वया सन्निहितविधिवाक्योपपादनेन प्रमाण्य

प्रयुज्येत प्रयुक्तश्चायो विज्ञायते यत्पत्रान्तरप्राप्तस्वार्थं परित्यज्य इति विवृणोति—तत्रापीति। ननु स्रुवेण जुहुयादिति यत्पत्रान्तरे जुहोतिः प्राप्तिवाक्यजुहोत्यर्थे वेदानुवाद इत्याशङ्कते—प्राप्तीति। प्राप्तिवाक्ये जुहोतिपदं श्रूयते न तु जुहुयात्पदम्, तस्मात्तु तदर्थं विधायकमिनुवादिति—तत्रेति। यदग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोति इति प्राप्तिवाक्ये केवलं जुहोतिपदमव्यापारार्थमात्रकर्तृके दानार्थ एव वर्तते ननु विधिलिङ्विषये व्यापारार्थकर्तृके स्रुवेण जुहुयादित्यत्र जुहुयाच्छ- 25
ब्दस्य व्यापारार्थकर्तृके वर्तते, न तु जुहोत्यर्थे एवम् प्राप्तिवाक्येन निरोपाक्षणत्वात् जुहुयाच्छब्दस्यानुवादक इत्याह—प्राप्ति वाक्य इति। प्राप्तिवाक्यस्थजुहोतेर्व्यापारमात्रेण व्यापारार्थकर्तृकेऽर्थे वृत्तिर्न विज्ञायत इत्याशङ्क्य—स्यान्मतमिति व्याकरणे—भाष्यकारपतञ्जलिपादैः वार्त्ते। सुप्तिङुपग्रहेति अस्यति शास्त्रकृत सुप तिङ् परस्मैपदात्मनेपदानां लिङ्ग पुरुष काल वर्णादेः व्यत्ययमिच्छन्ति स च बाहुलकेनादृष्टं सिद्ध्यतीति तदर्थः। तद्विषयत्वादेवेति, यदग्नये चेति वाक्यस्थजुहोतिविषयत्वात्स्रुवेण जुहुयादिति वाक्यस्थजुहुयात्पदस्यैतज्जोऽनुवादत्वं युज्यत इति भावः। 30
तदेतन्दपेति—एतदपि नेति जुहोतीत्यस्य जुहुयाच्छब्दस्यानुवादायोग्यत्वात् यत्रैव विधत्वं न त्वनुवाद-
मित्याह—अज्ञातत्वादेवेति। सव्यापारणेति स्रुवेण जुहुयादिति व्यापारार्थकजुहोतेर्वर्तमानात् यदग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोतीति निर्व्यापारार्थकजुहोतिप्रयोगस्य व्यावृत्तेरर्थः। तथा च जुहुयाच्छब्दो जुहोत्यर्थे जुहोतिशब्दो वा जुहुयादर्थे

विशेषसिद्ध्यभावात् इत एवं ज्ञायते जुहोत्यर्थे जुहुयाच्छब्दः प्रयुक्तो न स्वार्थं एव—जुहोतिर्वा जुहुयादर्थे प्रयुक्त इति, तस्मादविदितार्थत्वाद्विधित्वं विधित्वात् प्रागुक्तादोऽनुवादत्वात्त्वेवमपि न युक्तम् ।

अभ्युपेत्यापि जुहोत्यर्थे जुहुयाच्छब्दस्य इमं दोषं ब्रूमः—

हवनाद्य भावनमेवमनवगमितमेवाभिप्रेतस्य स्यात् ।

5 (हवनाद्येति,) विध्यर्थाभावात् पुरुषो हवनकर्मण्यनियोजित एव, ततो भावनं स्वर्गोत्पत्त्य विशिष्टसुखफलस्य दैवविशेषस्य विशिष्टसुखसाधनमूलतयाऽभिप्रेतस्यार्थस्य भावनोपायं स्यात्, यदर्थमभिहितमिदं वाक्यं स्वर्गकामस्त्वामहमग्निहोत्रकर्मणि पुरुष नियोक्ष्यामीति, तदर्थं हि वाक्यमभि-होम जुहुयादित्येवमुक्तमनेनैव कर्मणा स्वर्गो भाव्यते तस्मादिदं कुर्विति, तदर्थज्ञापनाभावे विधानेन वाक्येन जुहोतीत्युक्तेन ।

10 अत्राह भागमिष्टिवाग्निहोत्रकरणवाक्यार्थविकल्पगतदोषपरिहारार्थमियमर्थव्याख्याऽऽश्रीयते—

प्राप्तिविहितस्वरूपसिद्धेरग्निहोत्रस्य स्वर्गकामकर्मत्वाभिधानादवगमितकामानुरूपकर्मण एकत्वादेव तद्विषयक्रियाविशेषगतेः क्रियाप्राप्यत्वाच्च कामस्य अलकावगमितभ्रमरटनवत् कुर्यादित्यर्थापन्नो विध्यर्थ इति जुहुयादित्यर्थापत्त्यर्थोऽनुवाद इतीयं व्याख्या व्याख्या, व्यवकार्योपपत्तित्वात् प्राप्तिवाक्ये प्रधानस्तुत्यत्यागगुणकृत्यपीति चेत्,

15 प्राप्तिविहितस्वरूपसिद्धेरग्निहोत्रस्येत्यादि, इदं तावत्स्वकल्पितं यदग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोतीत्यनया प्राप्त्या विहितमग्निहोत्रस्य स्वरूपं सिद्धम्, अतः प्राप्तिविहितस्वरूपसिद्धेरग्निहोत्रस्य कर्मत्वेन च प्रकृतात् कस्य ? कर्तुः स्वर्गकामस्य कर्मत्वाभिधानात्, ततः किमिति चेत् ? स्वर्गफला-भिहितविशिष्टकर्मविषयकामाभिधानविध्यभवनात् कर्मापि तदग्निहोत्राख्यं तदनुरूपं विशिष्टमेवेत्युक्तं भवति अतः स्वर्गकामकर्मत्वाभिधानादवगमितकामानुरूपकर्मोक्तस्वर्गकामकल्पावबोधनेन कामानुरू-
20 पस्यैव कर्मण एकत्वादेव तद्विषयक्रियाविशेषगतेर्विशिष्टफलविषयकामः पुरुषः कर्ता कर्मापि तदनुरूप-त्वाद्विशिष्टमेव तद्विषयैव क्रियापि कामसिद्धफलविषयकामसम्बन्धिकर्मा, कामस्येदं यथावत्सावनुगम

प्रयुक्त इत्यत्र विधिरूपत्वाभिधानं इति भावः । यदि जुहुयाच्छब्दस्य जुहोत्यर्थतास्वीकारो न दोषमावर्तयति—हवनाद्येति अग्निहोत्रं जुहुयादित्यत्रापि यदि जुहुयाच्छब्दो जुहोत्यर्थे तदा विध्यर्थाभावात्तेन स्वर्गं न विदितं बोधयेत्, अतो यं तेन वाक्येन विधित्सुमुद्दिश्य [illegible] किमनेन वाक्येनेति भावः । भावनमिति । वाक्यं इत्यर्थं न तु प्रेरणाविषये भावना-
25 त्वोपलब्धिसमाभावात्, एवमेवाग्निहोत्रं हुतविशेषस्य स्वर्गस्य दैवविशेषस्य स्वर्गस्य वा विशिष्टसुखसाधनस्य [illegible] तस्यैव तु पुरुषस्याग्निहोत्रादिकर्मणि प्रयोक्तव्येति नार्थेन [illegible] भावः । अथवा तु भावनं पुरुषस्य [illegible] व्यापारविशेषः [illegible] निश्चयेन प्रतीतेः एवम् [illegible] पुरुषं न [illegible] ततो विधेयकमिति । अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम [illegible] स्वर्गकाम [illegible] बोध्यते येन जुहोत्यर्थत्वाविरोधः प्रयुक्त मतेषु किन्तु [illegible] जुहुयाच्छब्दस्य [illegible] इत्यनेन पूर्वपक्षी
30 आह—प्राप्तिविहितेत्यादिना । अग्निहोत्रं स्वर्गकाम [illegible] यदग्नये च प्रजापतये चेति प्राप्ति-वाक्येन सिद्धं तच्च स्वर्गकामपुरुषस्य कर्मत्वेनाभिहितम् [illegible] कम्बलवत् तदग्निहोत्रं कर्मविशिष्टमेव स्वर्गकाम [illegible] तदभिधं विशिष्टं कर्म न विशिष्टं क्रिया-मन्तरेणेति क्रियाविशेषस्य गमनम्, क्रिया विना [illegible], सापि क्रिया [illegible]

व्यापारविशेषोऽपि विशिष्टोऽप्रसिद्ध एवेति गम्यते । किं कारणम् ? तत एव शब्दात् तस्य क्रियावि-
शेषस्य गतेर्वाक्यान्तराभावात्तद्विशेषगतिरतः क्रियाविशेषगतः क्रियासाध्यत्वाच्च कामस्य, न ह्यन्यः
कश्चिदुपायोऽस्ति कामप्राप्तौ क्रियातः, क्रियया शब्देन वा तद्भावगमनात् । यथा स्वभक्ष्य वीथी
मध्यपतितस्य हस्तं प्रसार्य कपर्दिकां देहि कपर्दिकां देहि भो ! इति वा याचमानस्य कामोऽवग-
तः क्रियया शब्देन वा प्रकरणविशेषसम्बन्धात्, सा च क्रिया नोपदेशमन्तरेण सिद्ध्यति, अतस्त्का- 5
मावगमितकामस्याग्निहोत्रं स्वर्गकाम इत्युक्ते जुहुयादित्यर्थोऽवगम्यो विध्यर्थोऽवगमितकामत्वात्, तस्मा-
त्तस्य यो वाऽर्थः स च विशेषसम्बन्धो वाक्यन्यायेन भवति । यथा समब्रह्मचारिणा सहाधीत इति
समानेन ब्रह्मचारिणाऽधीते, केन सामान्येन समानेन ? प्रकृतविशेषपरत्वात्, प्रकृताध्ययनक्रिययेति
गम्यते, एवमिदमपि वाक्यम्, अनेन वाक्यन्यायेन प्रकृतस्वर्गकामाग्निहोत्रकर्मानुरूपविध्यर्थक्रियोपदे-
शताऽस्येति गम्यते, अतो हेतुहेतुमद्भावः प्रतिपादितः । नाभिविहितस्वरूपसिद्धेरग्निहोत्रस्येतत्रापि 10
भावजुहुयादित्यर्थापत्त्यर्थोऽनुवादोऽग्निहोत्रं स्वर्गकाम इत्येतावता कुर्यादध्याक्षेपेण वाक्येन गतार्थत्वात्,
तदेव जुहुयादित्यनुवादो न विधिरितीयं व्याख्या न्याय्या, अन्यार्थोपपत्तित्वात्, यागविहितव्याख्यावि-
कल्पसमुच्चयोपाभावाच्च न्याय्येति मन्तव्या, यस्मादविवाक्ये प्रधानगुणत्यागगुणकल्पनीति, यदग्निहोत्रं
यागमग्निहोत्रं जुहुयादित्यस्य वाक्यस्याग्निहोत्रं कुर्यादित्यर्थव्याख्याविकल्पे विध्यर्थवाचित्वाभिमतस्य
तत्प्रधानजुहोत्यर्थत्यागस्तत्र गुणप्रमाणत्वात्, तत्त्यागे वाक्यमेवार्थापत्तिः पौनरुक्त्यादिदोषजात तत् 15
त्यत्र नास्ति, जुहुयादित्यस्यानुवादत्वादेव हवनं कुर्यादित्यत्राप्यग्निहोत्रप्रधानत्याग इत्यादि यद्दोषजात
तदपि नास्ति, तस्मादियं व्याख्याऽविवाक्ये प्रधानगुणत्यागगुणकल्पनीति, तस्य जुहोतेरनुवादत्वेन
पौनरुक्त्यत्यागमेवाप्यभावात्, चेदिमाशङ्कयाम्, एवं चेन्मन्यसे ।

इत्येवं ब्रुवन्तं परं दृष्ट्वाऽऽचार्य उत्तरमाह—

तन्न, अर्थापत्तेः पौनरुक्त्यादनुवादत्वासम्भवात् । 20

तस्यार्थापत्तेरित्यादि, एषाऽपि व्याख्या नोपपद्यते, किं कारणम् ? पौनरुक्त्यात् प्रयोगायोग्यत्वं

गम्यते तदर्थमेव च जुहुयात्कल्पोऽनुपपत्तौ अभिमतमाचष्टे–इदं तावदिति । क्रियया शब्देन वेति, क्वचित्
क्रियैवमवगम्यते क्वचिच्च शब्दात् यथा मार्गमध्यपतितस्य हस्तप्रसारणक्रियया कपर्दिकां देहीति शब्देन प्रकरण-
विशेषविशिष्टेन च तदिच्छावगम्यते तथेति भावः । वाक्यन्यायेनेति [illegible]
स्वार्थस्य पदार्थतत्पदार्थसंसर्गबोधे वाक्यात्मकता यथा चैत्र ! गामभ्याज शुक्लां दण्डेनेत्यादि [illegible] कर्ता निर्दिष्टः 25
कर्मक्रियागुणा अनिर्दिष्टाः गामित्युक्ते कर्म निर्दिष्टं कर्तृक्रियागुणा अनिर्दिष्टाः अभ्याजेत्युक्ते क्रिया निर्दिष्टा कर्तृकर्मगुणा अनिर्दिष्टाः
शुक्लामित्युक्ते गुणो निर्दिष्टः कर्तृकर्मक्रिया अनिर्दिष्टाः । चैत्र गामभ्याजेत्युक्ते तु चैत्र एव कर्ता नान्यः गामेव कर्म
नान्यत् अभ्याजेव क्रिया नान्या शुक्ल एव गुणो न कृष्णादिः एवं पदानां सामान्ये वर्तमानानां वाक्ये विशेषेऽवस्थानं स वाक्यार्थ
इति वाक्यन्यायः । केन सामान्येनेति, [illegible]
[illegible] ब्रह्मचारिणी [illegible] 30
[illegible]
[illegible] इति भावः । [illegible] तदर्थापत्ते-
[illegible] । अर्थापत्तेरिति, [illegible]

तथाभ्यासानुवादस्यासम्भवात्वभ्यासानुवादासम्भवात्वमेत्यभिसम्बन्धः । इदञ्च पुनरुक्तमर्थापन्नस्य पुनर्वचन लक्षणः पुनरुक्तविभागस्थानविकल्पः । द्विविधं पुनरुक्तं निग्रहस्थानम्, यथा 'शब्दार्थयोः पुनर्वचनं पुनरुक्तमन्यत्रानुवादात्' 'अर्थादापन्नस्य स्वशब्देन पुनर्वचनम्' (गौ अ ५ आ २ सू १४—१५) इति, तस्मादिदमर्थादापन्नस्य पुनर्वचनं विशेषविधानमन्तरेणार्थापन्नार्थस्य स्वशब्देनोच्चारणात् । एतेन जुहु

5 यादित्यत्र न स्यात् पुनरुक्तम्, एतद्विशिष्टवचनविधानात् । इह तु स्वर्गकामानुरूपकर्मानुरूपक्रियाविशेष-विध्यर्थतायाः उपदेशान्तरेण गतार्थतयाऽभ्युपगतत्वात् । एतद्विशिष्टवचनविधानाज्जुहोतेरनुवादतायाम् मूलवाक्यगतजुहोतेर्नासिद्धेरननुवादत्वेन ।

किञ्चान्यत्—

जघन्यतरा चेयं व्याख्या, साक्षाच्छ्रुतविधेर्जुहुयात्त्यागेन चार्थापन्नार्थाश्रुतानूदितजुहु

10 यादिकल्पनात् स एव पुरुषप्रमाणकत्वदोषः शब्दाप्रामाण्यदोषश्च ।

(जघन्यतरेति) जघन्यतरा चेयं व्याख्या, कस्मात् ? साक्षाच्छ्रुतविधेर्जुहुयात्त्यागेन चार्था-पन्नार्थाश्रुतानूदितजुहुयादिकल्पनात् स एव पुरुषप्रमाणकत्वदोषः शब्दाप्रामाण्यदोषश्च । जुहुयादित्यस्य क्रियाक्रमस्य विध्यर्थस्य साक्षाच्छ्रुतस्य सतस्तस्य त्यागं कृत्वाऽर्थापन्नार्थस्य—अर्थादापन्नोऽर्थोऽस्येत्यर्थापन्नार्थः, कोऽसौ ? स एव जुहुयाच्छब्दोऽनुवादाभिमतः, तस्माच्छ्रुतस्यार्थापन्नार्थस्यानूदितविकल्पनात्—

15 अनुवादकल्पनाद्यभावविपर्यये ।

किञ्चान्यत्—

विधीयमानवाक्यार्थविषयानुपपत्तेश्च वाक्यभेदस्य पुनरुक्तस्य चाङ्गीकरणात् ।

(विधीयमानेति) विधीयमानो वाक्यार्थो विधीयमानवाक्यार्थः स विषयोऽस्येति विधीय-मानवाक्यार्थविषयः स एव जुहुयाच्छब्दस्तस्यैवानुवचनं स एवानुवादस्तस्मात् विधीयमानवाक्या-

---

20 विकल्पयतो नानुवादत्वमिति भावः। द्विविधमिति वचनं पुनर्वचनमर्थादापन्नस्य पुनरभिधानमपरमिति द्विविधमर्थं अन्यथा [illegible] पुनर्वचनमेकं पूर्वं येन शब्देन योऽर्थः [illegible], अर्थादापन्न-स्याभिधानमन्यदिति द्विविधं पुनरुक्तं स्यादिति । शब्दार्थयोरिति शब्दार्थयोः पुनर्वचनं पुनरुक्तमन्यत्रानुवादा-दिति गौतमसूत्रम् [illegible] पुनरुक्तं वा भवति [illegible] इति [illegible] पुनरुक्तम् अनुवादो न पुनरुक्तम् [illegible]

25 [illegible] इत्यर्थः । अर्थादापन्नस्येति [illegible] पुनर्वचनं [illegible] इत्यर्थः । एतेन जुहुयादिति [illegible] इह त्विति [illegible]

30 [illegible] इति भावः । [illegible] जघन्यतरा चेय-मिति । [illegible] स एवेति । तस्माद्विपर्यये इति [illegible]

35 [illegible] इत्यर्थः । [illegible] विधी

र्थविधानानुवदनाय, किं संपूर्णं ? वाक्यमेतस्य पुनरुक्तस्य चाङ्गीकरणम्, न हीदमेव वा स्वर्गकामा-
भिसम्बद्धाग्निहोत्रं विधानं तदनुवदनञ्च कर्तुं शक्नोति स्वर्गकामकर्तृकस्याग्निहोत्रकर्मणो वाक्यान्तरेणा
भाषितत्वात्, यथाऽसौ देवदत्त इत्यत्र तु देवदत्त एवानूद्यते विधीयते च, प्रत्यक्षप्रसिद्धस्त्वयसौ विध
योऽनूद्यते, एवमिह प्रसिद्धार्थापेक्षया स तु नास्ति, तस्मादुभयार्थकल्पनादेकस्य तदसम्भवाच्च वाक्य
भेददोषः, पौनरुक्त्यमतु विशेषविधानाभावात्। विशेषविध्यर्थो ह्यनुवादो युक्तो यथाऽयं देवदत्त 5
इत्यपशब्देन सामान्यप्रसिद्धार्थमनूद्य देवदत्तविधानम्, न तु तथाऽत्र कश्चिद्विशेषो विधीयते तस्माद्-
विशेषाभिधानात् पौनरुक्त्यम्। तस्मादग्निहोत्रं जुहुयादित्यस्य वाक्यस्य प्रथमत्वादेकवाक्यगतत्वाच्चान
योर्विध्यनुवादयोरर्थोपमाग्निहोत्रकर्मविधिरेव जुहोतेरनुवादे च वाक्यभेदपुनरुक्तदोषाङ्गीकरणमेवेत्य-
भिसम्बध्यते। एवं तावदग्निहोत्रं जुहुयादित्यत्र जुहुयाच्छब्दो नानुवादो घटते, न चाऽग्निहोत्रं स्वर्ग-
काम इति विधिः। 10

किञ्चान्यत्—

अनुवादस्य च प्राप्तविशेषणपरार्थविपर्यासाद्नुवादत्वाभावः।

(अनुवादस्य चेति) अनुवादत्वं हि प्राप्तविषयार्थम्, यथाऽयं देवदत्त इत्यर्थसम्प्रार्थः
प्राप्यर्थप्राप्तो देवदत्तार्थोऽधुना प्राप्यणीयः। एव प्रसिद्धाप्रसिद्धिभ्यां विशेषणविशेष्यौ, तावेवोपकार
कोपकार्यत्वाभ्यां परार्थस्वार्थौ, न तथाऽग्निहोत्रं जुहुयादित्यत्र प्राप्तविशेषणपरार्थविषयत्वमग्निहोत्र- 15
जुहुयाच्छब्दयोः, अतोऽप्राप्ताविशेषणापरार्थत्वसाम्यादनुवादत्वाभावः।

अभ्युपगम्यापि प्राप्तावि दोष उच्यते—

यदप्यनुच्यते कर्तव्यताप्रसिद्ध्यर्थमितिकर्तव्यतावाक्य घृतेन जुहुयादिति, तस्य
विधिविषयविप्रकृष्टीभूतत्वाच्च कर्तव्यताविषयत्वम्।

(यदिति) यदप्यनुच्यते कर्तव्यताप्रसिद्ध्यर्थमितिकर्तव्यतावाक्य घृतेन जुहुयादिति, 20
तस्य विधिविषयविप्रकृष्टीभूतत्व जुहुयाच्छब्दस्यानुवादाभिमतस्य, किं कारणम् ? प्राप्तविशेषणपरार्थ

यत्वाभावेति। पौनरुक्त्यं तावदाह—न हीदमेवेति, अग्निहोत्रं जुहुयादिति वाक्यमेव कर्मस्वरूपाग्निहोत्राभिधानं तस्यैव चानु-
वदनं कर्तुं शक्नोति अग्निहोत्रविधेर्वाक्यान्तरेणाभासत्वात्, अप्राप्ते हि शास्त्रार्थे प्राप्तव न विधीयत इति नियमः। ननु देव-
दत्त इत्यत्र तु प्रत्यक्षसिद्धमेवावाच्येनानूद्य देवदत्तत्वं विधीयते इत्येकस्यैव वाक्यस्योभयमुपपद्यते प्रकृतस्यानन्तरं तु
अनूद्य किञ्चित् कश्चिद्विशेषसामान्याधोभयवत्त्वस्येतुमवदत्त्वाङ्गीकारे च वाक्यभेद एवेति भावः। तथा वाक्यभेदाङ्गीकारेऽपि 25
विशेषस्य कस्यचिदभावात् पुनरुक्तमेवाह—पौनरुक्त्यमित्यादि। विधिविहितस्य पुनरनुवादः स्वरूपं विध्यार्थप्रतिषेध-
विध्यार्थत्वमस्त्येवमप्राप्तार्थं अनुवादः क्रियते यथाऽयमेवैष यजेतेति विधाय तदिति यत्तु तदिति पाप्मानं योऽयमेवैष
यजेतेति स्वरूपं क्रियते इत्येवोक्तविधान स्यातोऽयमनुनिमन्त्रणादि च क्रियते जुहोतीति निन्दार्थं अग्निहोत्रं जुहोतीति
विधाय तत्र जुहोतीति इत्यादावविशेषविधानार्थं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत सोमेन यजेतेति पृथक् पृथक् विधाय दर्शपूर्णमा
साभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेतेति क्रमस्वरूपप्रयोजनार्थं तत्र तथानुवादः क्रियते प्रयोजनमन्तरेणैव च पुनर्वचनेऽनुवाद एव न स्यात् 30
पुनरुक्तिरेव स्यादित्यभिप्रायेणाह—अनुवादस्य चेति। अनुवादः प्राप्तविषयो विशेषणविषयः परार्थविषयश्च भवति प्रसिद्धत्वात्,
अग्निहोत्रजुहुयाच्छब्दयोश्च न तथेत्यनुपपत्त्यम्बन इति भावः। अथ प्राप्तविशेषणपरार्थविषयत्वमभ्युपगम्यापि दोष आह—यदप्य-
नुच्यत इति। विधिविषयेति, तत्र जुहुयादित्यत्र जुहुयाच्छब्दो विधेयं विषयतयासम्बन्धं विप्रकृष्टत्वाज्जुहुयात्स-

विषयत्वादनुवादस्य, अप्राप्तविशेष्यस्यार्थविषयत्वादि वेदादिवाक्यगत एव तावदनुवादकल्पोऽनुपपन्नो भवते प्राप्तस्यापभावात्, तस्मादनुवादस्तु पूर्वेण जुहुयादित्यत्र जुहुयादित्यस्य दृष्टः स्यात्, तत्परिच्छेपकत्वस्यार्थप्रतिबन्धकस्यैवेत्यापन्नोऽप्राप्तविशेषणापरत्वात् विधेर्विषयविप्रकृष्टीभूतार्थत्वेति तत्र विधिविषयविप्रकृष्टीभूतार्थत्वाच्च कर्तव्यताविषयत्वमितिकर्तव्यतायाः, यथा इह शाकिमादि
5 श्लोकाद्यपानाम् ।

किञ्चान्यत्—

इति घटितमघटितमितिकर्तव्यस्यैव कर्तव्यतेति । तत्रश्च प्रतिसमाधेये विरुद्धतरदोषापादनं विधिविषयविप्रकृष्टीभूतार्थत्वादिति गण्डस्योपरि स्फोट आपादितः, ततोऽहमेव ते बुद्धिसंविभागं करोमि श्रूयताम् । लौकिकजुहोत्यर्थानुष्ठानप्रवृत्तोपदेश एव स्वयं परमनुवादः
10 स्यात् । स चानुपपन्ननियमार्थं उपदेशस्त्वदिष्टविरुद्धार्थः ।

(इति घटितविघटितमित्यादि) गण्डस्योपरि स्फोट आपादित इति, इतिशब्दो हेत्वर्थे, यस्मादित्थं कर्तव्यविषयविप्रकृष्टत्वमितिकर्तव्यताया इत्यादिदोषपरिहाराय विध्यनुवादभावाभावात्, तस्माद्घटितविघटित मागीयघटितमासीत् येनादिमितीतिकर्तव्यतैव कर्तव्यतेति तदन्यतया प्राप्तिविधि तत्स्वरूपसिद्धेरित्यादिकया कल्पनया विघटितमुक्तविधिनैव, तत्र प्रतिसमाधेये विरुद्धतरदोषापादनं
15 विधिविषयविप्रकृष्टीभूतार्थत्वादिति, तत्र प्रतिसमाधेये तस्मिन्नेव वाक्येऽनुवादत्वाभावाद्वाक्यस्य मिति दोषयुक्ते तत्प्रतिसमाधानार्थमुच्यते त्वया नहो । परमविदुषा विधित्सयैनामपेक्षितपूर्वापरक्रियाविधिविधानेन विधित्सयैव गण्डस्योपरि स्फोट आपादितः, तस्मादप्रसिद्धार्थत्वाच्च लौको जुहोतिर्नोच्यते वाऽनुवादो भवते । यदि भवतो पूर्वेण जुहुयादित्यस्यानुवादत्वमिष्टं ततोऽहमेव ते बुद्धिसंविभागं करोमि श्रूयताम् लौकिकजुहोत्यर्थानुष्ठानप्रवृत्तोपदेश एव स्वयं परमनुवादः स्यात्, लौकिको
20 हि तावदनार्थो जुहोतिः तदनुष्ठानप्रवृत्तोपदेशो यदस्य विषयः कादाचित्कादिति तदर्थप्रसिद्धेयाद्विपयोऽनुवादो युज्यते विधिर्वा यक्षे कस्मैचित्, यदि विधिरिदयाद्यथा पूर्वं दद्यात्, तेन जुहुयात्, यदि जुहुति पूर्वेण जुहुयादित्येतस्मिन्नर्थेऽनुवादो भवते स चानुपपन्ननियमार्थं उपदेशः, समीहम व्याख्यातोऽर्थोऽस्य सम्यक् ते यथा, तथापि पुनस्त्वदिष्टविरुद्धार्थमितरापद्यते, लोकेऽनुपपन्ननियमो परेशार्थदर्शनात्, विधित्रयोर्धानभोजनयोः स्वपरप्रीतिहेतुत्वात्, यथोपपत्तिपूर्वेण पयसा दद्य

25 मानिमार्गं विधिविहितस्यैवानुवादत्वाऽनुपपन्नमेव कर्तव्यताकार्योपपत्तेन विधिविहितत्वाभावात्त एव चाप्रसिद्धत्वं विशेषि तत्र प्रातस्यवचनापाय कर्तव्यताविषयत्वमितिकर्तव्यतया इति स्वार्थभिप्राय इति भाव्ये । ननु विध्यनुवादस्वरूपत्वेन कर्तव्यताविषयविप्रकृष्टत्वादितिकर्तव्यताया इत्यादिदोषप्रसक्तेन एतत्कल्पना विधित्सयघटितार्थपूर्वकत्वापेक्षयाऽनिवार्यमेवाप-तदीति । यथा जुहुयादित्यत्र जुहुयादित्यस्य न भवतु विधिवाक्यस्य किन्त्वर्थं प्रतिपादयामि तत्रानुवादत्वमित्यादि यदि भवत इति । लोके हि जुहोतिः [illegible] न वर्तते तदनुष्ठाने प्राप्ते यदि कश्चिदनुपदेशेन स्यादयम् अप्राप्तिरिति तदा तदर्थस्य प्राप्ति-
30 कालाऽस्य यथा जुहुयादित्यस्यानुवादत्वं विधानं वा युज्यते यथा यदि भवान् यत्र कस्मैचित् विधित्सयादि पूर्वं दद्यादिति यथा पूर्वेण जुहुयादिति भवतु तथा यदि विधित्सुरेव तु हि पूर्वं जुहोतीति तस्मै पूर्वेण जुहुयादिति भवतु तथा च जुहुयादित्यनुवाद स्यादिति भावः । न चैतदपि कर्तुं शक्यते अपरोक्ताद—तथापि पुनरिति । अदृष्टार्थ—लोके इति । लोके जुहोतेर्न नियमितार्थो भवति पयसैव जुहोतीति । किन्तु जुहुयात् येनकेनचिदपि पयसा दध्ना घृतेन वा जुहोतेरनुरोधः । एतच्च

गुडेन च भुञ्जीत तान्येव च भुञ्जानो येदपायादिति, न तु यथा हि वैद्यके त्रिफला घृतेनैव मधुनैव गुडेन, गुडस्य चाक्षुष्यत्वात्, यथोक्तम् 'प्रभूतकृमिमज्जासृङ्मेदोमांसकरो गुडः । चक्षुष्योऽमय तस्य विशेषाच्छ्लेष्मणो भयम् ॥' इति ।

क्रियान्यम्—

इदं चाग्निहोत्रं जुहुयाद्यदग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोति घृतेन जुहुयात्, शूर्पेण ५ जुहोति तेन ह्यन्नं क्रियते इत्येवमादिविध्यनुवादार्थवादवाक्यगतो जुहोतिः श्रूयमाणः प्राप्ति विहितेतिकर्तव्यतानतिरिक्तद्रव्यनक्रियानामसामान्यार्थो विप्रकीर्णावयवकलापापरा क्रियैव वाऽ-स्यार्थोऽसिद्धरूपो यथा घटपूपादि, स मात्रत्वात्तु तस्याः प्रकरणानुबन्धनात् हित्वा जुहोतिप्र योगबाहुल्यं कृत्स्नप्रकृतिसिद्धिर्दर्शिता च दर्शयितव्येति यदग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोति तद्भूतादिना स्वर्गकामः कुर्यादिति । तत्प्रतिपादनार्थमभिमतवाक्यार्थताऽस्यैव स्यात् । 10

(इदं चेति) इद चाग्निहोत्र जुहुयाद्यदग्नये च प्रजापतये च साय जुहोति घृतेन जुहुयात् शूर्पेण जुहोति तेन ह्यन्न क्रियत इत्येवमादिविध्यनुवादार्थवादवाक्यगतो जुहोतिः श्रूयमाण उपस्थापनार्थाति कर्तव्यतानतिरिक्तसेवनक्रियानामधेयमात्रार्थस्तथा प्राप्तिविहितेतिकर्तव्यतानतिरिक्तद्रव्यनक्रियानामसामान्यार्थो विप्रकीर्णावयवकलापात्मिका क्रियैव चाऽस्यार्थोऽसिद्धरूपो—न सिद्धरूपो यथा घटपूपादि, तन्मा त्रत्वात्तु तस्याः क्रियायाः प्रकरणानुबन्धनात्, प्रकरणेनानुबध्यते यस्य श्रुते श्रोता च प्रतिपद्यते 15 क्रियामात्रमवद्यमनेन क्रमेण कर्तव्यमितिस्ताववोधव इति, तस्मात् क्रियामात्रत्वात् प्रकरणानुबन्धनात् हित्वा—त्यक्त्वा जुहोतिप्रयोगबाहुल्य—सर्वान् जुहोतिपदप्रयोगान् क्रियामात्र प्रतिपाद्ये नान्तरीयकत्वात् कृत्स्नप्रकृतिसिद्धिर्दर्शिता च दर्शयितव्येति, तत्प्रतिपादनार्थमभिमतवाक्यार्थताऽस्य स्यादेव वक्ष्यमाणे । तमिदमाह यदग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोति तद्भूतादिना स्वर्गकामः कुर्यादिति । एतावता तदर्थस्य सुगमत्वाज्जुहोतिप्रयोगबाहुल्यमप्रत्ययार्थितमेव पुनरन्यत्रान्यत्र जुहुयात् जुहोतीत्यादि । 20

क्रियान्यत्—

तद्वचनस्यप्रमाणनियमागमोऽनुपदेशाकथ्य विवेकुरपीति सम्भाव्यते, अप्रत्यवेक्षितार्थ स्यात् पौर्वापर्ययोगाप्रतिसम्बद्धार्थत्वात्, घटितानुमतविध्वंसनाद्य सम्मतप्रलापवत् ।

विध्यर्थमात्रत्वे प्रत्ययः श्लोक इत्यानुगमादिति भावः । न तावदुर्वराणी यथा निदमोपदेशान्यथा श्लोकेप्वीमार—न स्थिति । अथ विध्यनुवादादिवाक्येषु सर्वत्र विध्यमात्रप्रतीतेः क्रियामात्रार्थत्वं क्रियेत विप्रकीर्णावयवकलापैकात्मिकताम् । स एव 25 क्रियाः प्रकरणेनैव तथा क्रियामात्रमवदर्थ कर्तव्यमिमेलातरेव निर्णीयते इत्युक्तत्व श्रोता च स्वैव प्रतिपद्यत तथा च क्रियामात्रे प्रतीयमाने तत्कारणत्व इत्यादिसिद्धरवेव प्रयोज्यं तदितरानेकधा जुहुयादिप्रयोगे निरर्थक एवेत्यार- तन्माकरणादिप्रति । अत्र मीमांसका जुहोतिरनुरूपं सर्वमन्यत्रात्मान कर्मभेदे एकान्तात्मापि निमित्तवात् तत्र एकाग्निहोत्रे जुहोति अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामो यदा जुहोति दोष जुहोतीत्यादीनां न कर्मभेदकत्वम्, न च तत्र क्रिया-स्वर्थविधानत्वे नन्वर्थनो विरुद्धा इन् प्रदेशस्य इति वाच्यम्, भावनायोगवशादिव तत्पर्यन्तं इत्येऽपवर्गवदे 30 जुहोति कर्मस्वरूपात् जुहोतिमन्त्रस्य वाजुवाजि विदस्य निभिन्नः । एतदर्शितस्य मूल एव इष्टात्मना क्रियते तत्कार्यत्व-कार्यमिति चेत्प्रमु । अत निवेशार्थ प्रतीत चार्थ न कर्तव्यं बोधविनुपर्यन्त एतावदोषप्रसिद्धम्-तद्यथानित्यादि ।

(तद्वचनमिति) योऽप्याप्तमनुपलब्धार्थोपलम्भसमर्थो विवेकः पुरुषः पदवाक्यप्रमाणज्ञं मत्यन्यं वाक्यप्रयोगोऽप्रमाणमिथ्यागमोऽनुपदेशकश्च । अप्रमाणमिथ्यागमः प्रत्यक्षानुमानागमार्थासंवादात्, अनुपदेशकत्वागमकत्वात्, तत्पुनः संभावयामि, भवदेवं मा भवत्पा मिथ्याप्रमाणमिथ्यागमोऽनुपदेशकस्याप्रयोजकत्वमर्थ इति, कुतः ? अप्रत्यपेक्षितार्थत्वात् पादापयोगाभिसम्बन्धार्थत्वात् घटितानुमतविभ्रंसनाय अप्रत्यपेक्षित पुरोडाशानुपयोगनिर्विषयत्वादिभिः पूर्वापरसम्बन्धरहितत्वा पृथगवाभिमतानां विध्यादिक्षेपाभावात् घटितविध्वंसनमित्यकर्त्तव्यतैव कर्त्तव्यतेति, घटितसाक्षित्वागतपुरोडाशानुपाशाभ्युपगमात् घटितानुमतविध्वंसनमिति, एतेभ्यो हेतुभ्योऽप्रमाणमिथ्यागमोऽनुपदेशकश्च वाक्यप्रयोगः । दृष्टान्त उन्मत्तप्रलपनवत्, यद्यप्युन्मत्तादिप्रलपित पुरुषोच्चारितत्वसामान्यात् तद्वाक्यं यदतोऽप्रमाणमिथ्यागमगमकञ्च यथा 'भद्रः पयस्यां कदली च मेर्वां दमाज मेर्वां सुमद्रिमानम् । उच्छृङ्खभेरीकदलीविमाना उन्मत्तगङ्गाप्रतिबन्धभूताः ॥' इति, तथेदमपि विवेकुरुणर्थप्रतिपादनसमर्थं न भवतीति ।

एव विचार्यमाणमिदं वाक्यं दोषेभ्यो न मुच्यते, अथवा नैवायं दोषो न च विचारयोग्योऽप्युपद्रवः प्रत्यपेक्षाप्रामाण्ययोर्निर्विषयत्वात्, त्वन्मताच्च ज्ञानवद्वचनम् ।

(एवमिति) (निर्विषयत्वादिति) ज्ञानं हि प्रमाणमप्रमाणं वेति विचार्यते प्रत्यपेक्ष्यते च, तत्र प्रामाण्यस्य मुख्यत्वात् न तत्र रूपादिप्रामाण्यवत् प्रामाण्यमङ्गीक्रियते, तस्मात् प्रत्यपेक्षाया प्रामाण्यस्य च ज्ञानविषयत्वादन्यत्रादेव वेदस्याज्ञानाभिमतत्वान्न विचारो न प्रमाणभावो वाऽस्ति अज्ञानत्वादेवम् । त्वया हि प्रागेवोक्तवतोक्तम् न हि किञ्चिज्ज्ञानं निश्चितं विशुद्धमस्ति, सर्वस्य संशयाद्यज्ञानानुविद्धत्वादि'ति तदर्थमाह—त्वन्मताच्च ज्ञानवद्वचनमिति । यथा ज्ञानकार्यत्वाज्ज्ञानमात्मप्रयुक्तशब्दोऽप्येतद्यमपि, कार्ये कारणोपचारात्, अप्रमाणप्रमाणत्ववदिति वा, ततः किमिति-

येन ? अप्रमाणमिममागमोऽनुपदेशकश्च वेदः, अचेतनत्वादाकाशवत्, यथाऽऽकाशमचेतनत्वादप्रमाणम्, कूटस्थनित्यत्वाच न ज्ञानवञ्चनमेवं वेदोऽपीति प्रामाण्योपदेशाभावः ।

यदपि च प्रसह्य परमाक्रम्य कारणेषु घृतादिष्वेवंविधेषु स्वर्गादिफलस्य खपुष्पवद् सत्त्वमुच्यते तदपि चान्याय्यमेव यदेतदसत्त्वं नाम त्वया कल्पितमभ्युच्यते, न्यायेन बाध्यत्वात्, ततोऽन्यत् कार्यम्, तदसमर्थविकल्पत्वात्, घटपटवत् । 5

यदपि च प्रसह्येत्यादि, प्रसह्य–बलात्कारेण परं कञ्चित् पुरुषमगणयता एवमीरंसम्येनाऽऽक्रम्य परिभूयाऽसन्मत, यदपि चाग्निहोत्रं जुहुयादित्यत्र कारणेषु घृतादिष्वितिकर्तव्यतासु स्वर्गादिफलस्य खपुष्पवदसत्त्वमुच्यते, एवंविधेष्विति, सर्वेतिकर्तव्यतानामादिमध्यावसानेषु तदुत्तरसत्त्वमेकान्तेन, न कथञ्चित् कार्योत्पत्तिरपि सत्त्वनिरपेक्ष सर्वथा नास्त्येवेति त्वयेष्टं तदपि चान्याय्यमेव, यतो यदेतदसत्त्वं नाम त्वया कल्पितमभ्युच्यते, नामेति मिथ्याकल्पितनाममात्रमेव तत्, 10 यत्त्वया कल्पितत्वनिरपेक्षमसदिति चिन्त्यते, कथं पुनरन्याय्यं तदसत्त्वमिति चेदुच्यते–न्यायेन बाध्यत्वात्, कतमो न्याय इति चेदेवं तर्हि ब्रूमः–ततोऽन्यत्कार्यं–असतोऽन्यदित्यर्थः, कुतः ? तदसमर्थविकल्पत्वात्, असद्भूतार्थोऽसमर्थोऽसम्बद्धो विकल्पतः, तेन–असता सहासम्बद्धो विकल्पोऽस्येति तदसमर्थविकल्पं कार्यं तस्य कार्यस्याऽसमर्थविकल्पत्वात् ततोऽन्यत्वम्, किमिव ? घटपटवत्, यथा घटविकल्पाः पृथुबुध्नोदराकारादयो मृदुचतुरस्रादिभिः पटविकल्पैरसद्भूताः पटविकल्पाश्च तैरित्यसद्भूतौ 15 घटपटौ परस्परतः, एवमसद्विकल्पैरसद्भूतं कार्यं तस्मात्ततोऽन्यदिति ।

साम्प्रतम्—

असद्विकल्पासद्भूतत्वं कार्यस्यासिद्धम्, तच्च, प्रसिद्धमेव हि विकल्पासामर्थ्यमसत्कार्ययोरसतः कार्यस्य च, असत्कार्ययोर्विकल्पाश्चत्वारः खपुष्पमसत्कार्यमप्यसत्, खपुष्पं सत् कार्यमसत्, खपुष्पमसत् कार्यं सत्, खपुष्पं सत् कार्यमपि सदित्येतेषु कार्यखपुष्पयोरुभयोः 20 सत्त्वं कार्यासत्त्वमेवेत्येतद्विकल्पद्वयं स्यात्, उभयसत्त्वकार्यसत्त्वयोः प्रतिपक्षाभ्युपगम एव सत्कार्यवाद इति वादाभावात् । सतश्च तयोर्यदि तावदुभयासत्त्वं ततोऽसत्त्वाविशेषादेव कार्याविर्भाववत् खपुष्पाविर्भावोऽप्यापत्स्यते स्यात्, असत्कार्यवत्, न चैतद् दृष्टमिष्टं वा ।

इत्याचष्टेऽसद्–कूटस्थेति । अचेतनत्वात्तत्त्वात् कारणेषु घृतादिषु कार्यस्य स्वर्गादेरत्यन्तासत्त्वं यत्त्वयाऽभ्युपगम्यते सोऽप्यनुपपन्नो न्यायविरुद्ध इत्याह–यदपि चेति । [illegible] न्यायबाधितत्वात् [illegible] 25 [illegible]–यदेतदसत्त्वमिति । न्यायबाध्यत्वमाविष्करोति एवं तर्हि ब्रूम इति । ततोऽन्यत् कार्यम् तदसमर्थविकल्पत्वात् घटपटवदिति प्रयोगः असत्कार्ययोर्विकल्पैरसम्बद्धत्वादिति हेत्वर्थः । इदानीं सूत्रमवतारयतीति । हेत्वसिद्धिमाशङ्क्य निराकरोति–असद्विकल्पेति असत्कार्ययोर्विकल्पैरसम्बद्धत्वं तस्य कार्ये चाऽसिद्धत्वमिति शङ्कित्वा तस्य निराकरणाय सूत्रमित्याह–प्रसिद्धमेवेति । अयं भावः असत्कार्यमसत् खपुष्पमित्येको विकल्पः सत् खपुष्पमसत्कार्यमिति द्वितीयः असत् खपुष्पं सत्कार्यमिति तृतीयः सत् खपुष्पं सत्कार्यमिति चतुर्थः तत्र कार्यस्य सत्त्वपक्षावुभौ विकल्पौ 30 सत्कार्यवाद एव सम्भवेताम् कार्यस्यासत्त्वपक्षावुभौ तु असत्कार्यवाद एव सम्भवेताम् तौ च विकल्पावत्र [illegible] असत्कार्यवादप्रतिपक्षभूतविकल्पद्वयमपि च सत्कार्यवादाभ्युपगमे [illegible] [illegible] [illegible], अतो नासिद्धत्वं

(असदिति) असद्विकल्पासद्भावस्य कार्यस्यासिद्धम्, यस्मात्, प्रसिद्धमेव यस्मात्सधीकल्पसामर्थ्यमसत्कार्ययोरसतः कार्यस्य च सिद्धमेवेति एताभ विकल्पचतुष्टये द्वयोरेव सम्भवात्, असत्-खपुष्पं कार्यमङ्कुरादि, तयोर्विकल्पाभावात्, खपुष्पमसत्कार्यमप्यसत्। खपुष्प सत्कार्यमसत्। खपुष्पमसत्कार्यं सत्। खपुष्प सत्कार्यमपि सदिस्मरेषु चतुर्षु विकल्पेषु कार्यखपुष्पयोरुभयोरसत्त्वं

5 कार्यासत्त्वमेवेत्यद्विकल्पाद्वयं स्यात्—सम्भवेत्, किं कारणं? उभयस्यत्वकार्यसत्त्वयोः प्रतिपक्षाणु-पपत्त एव सत्कार्यवादः, प्रतिपक्षोऽसत्कार्यवादस्य, इतिसम्भो हेत्वर्थे, इत्यस्माद्धेतोर्वाभावः तस्याप्रामाण्यमुभयाभावकार्याभावविकल्पावेव सम्भवेताम्, नेतरौ। ततश्च तयोः उभयासत्त्वकार्यासत्त्व-विकल्पयोः, तयोरपि यावदुभयासत्त्वं ततोऽसत्त्वाविशेषादविशेषः खपुष्पकार्ययोः असत्त्वाविशेषादेवा-विशेषे कार्याविर्भाववत् खपुष्पाविर्भावोऽप्यायत्तो स्यात्—पश्यति कालान्तरेऽप्याद्यर्थमानमप्यारम्भ-

10 स्निर् मते भवेत्, दृष्टान्तः असत्कार्यवद्धीजाङ्कुरवत् न चैतद् दृष्टमिष्टं वा खपुष्पप्रादुर्भाव इति।

अथ न कार्यप्रादुर्भाववत् खपुष्पप्रादुर्भाव इष्यते, असच्च कार्यमिति निश्चितम्, तद्वैलक्षण्याच्च तर्हि सत् खपुष्पम्, सदेव, असद्विलक्षणत्वात्, घटवत्, इतरे वन्ध्यापुत्र-पुष्पवत्।

(अथेति) अथैतस्मादनिष्टापत्तिदोषात् दृष्टेष्टविरोधादपसर्पन् भूयास्त्वं न कार्यप्रादुर्भाववत्

15 खपुष्पप्रादुर्भाव इष्यते, असच्च कार्यमिति निश्चितम्। ततः को दोष इति चेदुच्यते तद्वैलक्षण्याच्च तर्हि सत् खपुष्पम्, असत्कार्यवैलक्षण्यादिदानीमसत् खपुष्पं किन्तु सदिति प्राप्तमसत्कार्यवैलक्षण्यं खपुष्पस्य, असत्कार्यवैलक्षण्यादसत्त्वामप्रादुर्भावात् तदसत् खपुष्पम्, किं तर्हि? सत्प्रसङ्गः, तस्मात्सत्कार्यवैलक्षण्यादसत्त्वाममप्रादुर्भावात् तद् सत्, कोऽत्र हेतुः? असद्विलक्षणत्वात्, असता कार्येण सह विलक्षणत्वात्, दृष्टान्तो घटवत्, यथा घटोऽसद्विलक्षणत्वात् सत् असत्कार्यविलक्षणत्वात्, प्रादुर्भवता कार्येण वैलक्षण्यात् सत् मसत्यम्। इतर इति वैधर्म्यदृष्टान्तो यदसत् तदसद्विलक्षणं न भवति यथोदुम्बरपुष्पमिति वन्ध्यापुत्रपुष्पवत्, इतर इति वैधर्म्यदृष्टान्तो अनुमसेति।

… असद्विलक्षणम्, न, सतो वैलक्षण्यात्। अथवा सदसद्विलक्षण-
… घटवत्, इतर उदुम्बरपुष्पवत्।

… खपुष्पमसत्कार्यमिति … वा विकल्पद्वीपादौ तत्र … तयोर्विकल्पा इति चतुर्थेन … कार्यमपि नेत्यपवेदि भावः। भावस्यामिति … नु कार्येऽसत्त्वमिष्टेऽपि न … हेतोः कार्यकारणभावनियमोऽनाकदटे—मर्धितत्वादिति। … भाष्यम्, अथवा … न … एवं खपुष्पमपि स्यात्, … इति। ननु … दृष्टे … इति चेत्तम्। … वैलक्षण्यमपि …

(नन्विति) व्याख्यातम्। घटस्यासत्त्वं पटात्मना, पटासत्त्वं घटात्मनेति तयोरितरेतराभाव-लक्षणासत्त्वं वैलक्षण्यं च परस्परतः, दृष्टान्तौ च घटपटावसन्तौ, तस्मादसद्वैलक्षण्यस्यासत्त्वपि दृष्टेस्मा-दनेकान्तिकत्वेति चेदुच्यते—न, सतो वैलक्षण्यात् नानैकान्तिकताऽस्य हेतोः, सतो वैलक्षण्यात्, सत एव वैलक्षण्य—यदीतरेतराभावात्मकं वैलक्षण्यं सत एव, नासतः, तस्मादसतो वैलक्षण्यं न भवति, किन्तर्हि ? सद्वैलक्षण्यमपि तत्, सत एवेतरापेक्षया तद्रूपेणासत्त्वात्, अयन्तु कार्यसामर्थ्या 5 प्रादुर्भावोऽसता खपुष्पेणात्यन्तविलक्षणः, अप्रादुर्भावश्च खपुष्पस्य कार्येणासतेति नास्ति सतो वैलक्षण्यं सता, तद्विशेषधर्मस्याग्रूपादिविशेषधर्मेणावैलक्षण्यवत्। अथवा सतोऽवैलक्षण्यात्, सतः अवैलक्षण्यात्, सतस्तु घटादेः पटादिना सह वैलक्षण्यं नास्त्येव सत्त्वान्वयाविशेषात्, देशकालाकारादिमात्रविशेष स्याविशेषत्वात्तुल्यादिविशिष्टकालाविशेषवत्। अथवा न तर्ह्यसत् खपुष्पम्, कस्माद्धेतोः ? सदसद्वि-लक्षणत्वात्, सताऽसता च विलक्षणत्वात्, सच द्विविधम्, तुल्यजातीयं घटस्य घट एव, अतुल्य 10 जातीयं पटादि, असच्च कार्यं आयत्यां भावाङ्कुरादि, खपुष्पमत्यन्ताप्रादुर्भावात् कार्येणासता विलक्षणं सता च घटपटादिना, स्वमतेनेतरेतराभाववैलक्षण्येन तुल्यजातीयेन च भावानां परस्परवैलक्षण्यम्। दृष्टान्तो घटवदिति, यथा घटस्तुल्यजातीयेभ्यो घटान्तरेभ्योऽतुल्यजातीयेभ्यश्च पटादिभ्यः सन्नसो विलक्षणोऽसतश्च खपुष्पादेः सोऽयं दृष्टः, तथा खपुष्पं घटवत् सदसद्विलक्षणत्वाभावात्, सदैवेत्यर्थः, द्विःप्रतिषेधः प्रकृतं गमयतीति कृत्वा, इतर उदुम्बरपुष्पवत्, यदसत् न तत्सदसद्विलक्षणं यथोदुम्बर- 15 पुष्पं स्वमतेनात्रापि वैधर्म्यदृष्टान्तः। खपुष्पखरविषाणोदुम्बरपुष्पादीनामसत्त्वाविशेषादभिधानभेद-साम्यात् साध्याभावादित्यत्र वैधर्म्यदृष्टान्तेन नार्थः। अस्तु तत् सदसद्विलक्षणमितरेतराभावा-पेक्षत्वात् कथमसद्विलक्षणं खपुष्पमिति चेत् ? आयत्यां प्रादुर्भवता कार्येणासता वैलक्षण्यस्य स्वये-नाभ्युपगतत्वात्, स्वमतनिवारणार्थत्वादस्य प्रयासस्य, नास्माकं दोष इति।

अथैवमप्यसदेव खपुष्पमिति निश्चयो न निवर्तते, अप्रादुर्भावात्मकं च तदिति 20

तथा च येन केनचित् पदार्थेनासता वैलक्षण्यस्यावापत्ति साध्याभावेऽसत्त्वमपि तत्रासतो हेतोर्व्यभिचारित्वमि-त्याशङ्कते—नन्विति। इतरेतराभावेति, भेदात्मकं तदसत्त्वं न तु वैकाल्यनिरस्तरूपमित्यर्थः। ननु घटपटादी [illegible] तु एव एव तत्र [illegible] हेतुः [illegible] तथा [illegible] नास्तीति न व्यभिचार इत्युत्तरयति—सत इति। वस्तुतः सता सता वैलक्षण्यं नास्त्येव [illegible] यत्र वैलक्षण्यं तत्र भवन्ति ते च विशेषधर्मा एवेत्याशयेन पक्षान्तरमाह—अथवेति। ननु 25 मा भूत् [illegible] वैलक्षण्यं [illegible] वैलक्षण्यमस्त्येव तथा तत्रासत्त्वमपि [illegible] तथा च व्यभिचारो दुष्परः [illegible] पक्षान्तरमाह—अथवा नेति, सच द्विविधं घटादेः सजातीयविजातीयभेदात् [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] तथा च [illegible] नास्तीति पूर्वमुक्तम् [illegible] इत्याह—स्वमतमेवेति। दृष्टान्ते हेतुसाध्ययोरन्वयमाह—यथा घट 30 इति [illegible] [illegible] वैधर्म्यदृष्टान्तमाह—इतर इति। [illegible] नापरीति—अस्तु [illegible] [illegible] अपेक्षा ननु [illegible] वैलक्षण्ये विद्यमानेऽपीत्यर्थः।

(असदिति) असद्विलक्षणासत्त्वस्य कार्यस्यासिद्धम्, तच्च, प्रसिद्धमेव यस्मादसद्विलक्षण-सामर्थ्यमसत्कार्ययोरसतः कार्यस्य च सिद्धमेवेति एताभ विकल्पचतुष्टये द्वयोरेव सम्भवात्, असत्-खपुष्पं कार्यमङ्कुरादि, तयोर्विकल्पासम्भवात्, खपुष्पमसत्कार्यमप्यसत् । खपुष्पं सत्कार्यमसत् । खपुष्पमसत्कार्यं सत् । खपुष्पं सत्कार्यमपि सदित्येतेषु चतुर्षु विकल्पेषु कार्यखपुष्पयोरुभयोरसत्त्व

5 कार्यासत्त्वमेवैतद्विकल्पद्वयं स्यात्—सम्भवेत् किं कारणं ? उभयसत्त्वकार्यसत्त्वयोः प्रतिपक्षाभ्यु-पगम एव सत्कार्यवादः, प्रतिपक्षोऽसत्कार्यवादस्य, इतिसम्भो हेत्वर्थे, इत्यस्माद्वेतोर्वादाभावः तस्माद् वादाभावादुभयाभावकार्याभावविकल्पावेव सम्भवेताम्, नेतरौ । ततश्च तयोः उभयासत्त्वकार्यासत्त्व विकल्पयोः, यदि तावदुभयासत्त्वं ततोऽसत्त्वाविशेषादेवाविशेषः खपुष्पकार्ययोः असत्त्वाविशेषादेवा-विशेषे कार्याविर्भाववत् खपुष्पाविर्भावोऽप्यापत्ता स्यात्—पश्यति कालान्तरेऽस्मादर्थमानमनारम्भ-

10 स्मिन् क्षणे भवेत्, दृष्टान्तः असत्कार्यवादीजाङ्कुरवत् न चैतद् दृष्टमिह वा खपुष्पप्रादुर्भाव इति ।

अथ न कार्यप्रादुर्भाववत् खपुष्पप्रादुर्भाव इष्यते, असच्च कार्यमिति निश्चितम्, तद्वैलक्षण्याच्च तर्ह्यसत् खपुष्पम्, सदेव, असद्विलक्षणत्वात्, घटवत्, इतरे उदुम्बर पुष्पवत् ।

(अथेति) अथैतस्मादनिष्टापत्तिदोषाद् दृष्टेष्टविरोधात्परस्परेण ब्रूयात्त्व न कार्यप्रादुर्भाववत्

15 खपुष्पप्रादुर्भाव इष्यते असच्च कार्यमिति निश्चितम् । ततः को दोष इति चेदुच्यते तद्वैलक्षण्याच्च तर्ह्यसत् खपुष्पम् असत्कार्यवैलक्षण्यादेवेदानीमसत् खपुष्पं किन्तु सदिति प्राप्तमसत्कार्यवैलक्षण्यं खपुष्प स्यात्स्वात्मप्रादुर्भावः तस्मादसत्कार्यवैलक्षण्यात्स्वात्मप्रादुर्भावाच्च तर्ह्यसत् खपुष्पम्, किं तर्हि ? सत्, को हेतुः ? असद्विलक्षणत्वात्, असता कार्येण सह विलक्षणत्वात्, दृष्टान्तो घटवत्, यथा घटोऽसद्विलक्षणत्वात् सत्त्वेन परविषाणमप्यापत्ता प्रादुर्भवता कार्येण वैलक्षण्यात् सत् प्रसक्तम् ।

20 इतर उदुम्बरपुष्पवत्, इतर इति वैधर्म्यदृष्टान्तः यदसत् तदसद्विलक्षणं न भवति यथोदुम्बरकुसुममिति परस्यानिष्टापादनार्थत्वात्साधर्म्यं खपुष्पस्येति ।

ननु घटासत्त्वं घटासत्त्यविलक्षणम्, न, सतो वैलक्षण्यात् । अथवा सदसद्विलक्षण-त्वाच्च तर्ह्यसत् खपुष्पम्, घटवत्, इतर उदुम्बरपुष्पवत् ।

हेतोरिति भावः । असत्कार्ययोरिति असद् खपुष्पमसत्कार्यमिति एवं खपुष्पमसत्कार्यमिति वा विकल्पद्वये तत्र

25 [illegible] सिद्धमेवेत्यर्थं । [illegible] विकल्पचतुष्टयं [illegible] तयोर्विकल्पा इति [illegible] [illegible] भावः । अविशेष इति [illegible] न खपुष्पम् कार्यमपि चोत्पद्यतेति भावः । आत्मस्वामिति [illegible] । पुष्पकालान्तरमेव वर्तमान–वर्तमानक्षणादिति । ननु कार्येऽसत्त्वमविशेषेऽपि न [illegible] ननु [illegible] प्रादुर्भावोऽपि हेतुः कार्यस्य चोत्पत्त्यनुपलम्भात् [illegible] कार्यकारणभावनियमसद्भावाद्वे–भवेत्तस्मादिति । [illegible] तर्ह्यसत्स्यादिति खपुष्पेणाप्यसता [illegible] भाव्यम्, [illegible] न

30 [illegible] भाव्यमिति खपुष्पं सत् स्यात् यो [illegible] न सत् सतो यथा घट एवं खपुष्पमपि सत्, [illegible] न तस्यैवमेव यथोदुम्बरपुष्पमिव [illegible] ... असत्वादिति । ननु [illegible] खपुष्पस्येत्यसदर्थमस्य [illegible] असत्त्वादसद्विलक्षणमिति [illegible] खपुष्पेऽप्यस्ति । [illegible] भाव एव सति इति चेन्नम् । ननु घटः घटासत्त्वेन घटश्च घटासत्त्वेनाभ [illegible] तत्र घटे यो भावो वैलक्षण्यमपि परस्परतो भवेत्

(नन्विति) साम्प्रतम्। घटस्यासत्त्वं पटात्मना, पटासत्त्वं घटात्मनेति तयोरितरेतराभाव-लक्षणासत्त्वं वैलक्षण्यं च परस्परतः, दृष्टान्तौ च घटपटावसन्तौ, तस्मादसद्वैलक्षण्यस्यासत्त्वमपि दर्शना-दनैकान्तिकत्वेति चेदुच्यते—न, सतो वैलक्षण्यात्, नानैकान्तिकताऽस्य हेतोः, सतो वैलक्षण्यात्, सत एव वैलक्षण्यं—तदीतरेतराभावात्मकं वैलक्षण्यं सत एव, नासतः, तस्मादसतो वैलक्षण्यं न भवति, किन्तर्हि? सद्वैलक्षण्यमपि तत्, सत एवेतरापेक्षया तद्रूपेणासत्त्वात्, अयन्तु कार्यस्यापत्तौ 5 प्रादुर्भावोऽसता खपुष्पेणात्यन्तविलक्षणः, अप्रादुर्भावश्च खपुष्पस्य कार्येणासतेति नास्ति सतो वैलक्षण्यं सता, तद्विदेनधर्मत्वात्प्रागादिविशेषधर्मेणावैलक्षण्यवत्। अथवा सतोऽवैलक्षण्यात्, सतः अवैलक्षण्यात्, सतस्तु घटादेः पटादिना सह वैलक्षण्यं नास्त्येव सत्त्वास्त्यभाविशेषात्, देशकालाकारादिमात्रविशेष-स्याविशेषत्वात्तुल्यादिविशिष्टकालाविशेषवत्। अथवा न सर्वसत् खपुष्पम्, कस्माद्धेतोः? सदसद्वि-लक्षणत्वात्, सताऽसता च विलक्षणत्वात्, सच्च द्विविधम्, तुल्यजातीयं घटस्य घट एव, अतुल्य- 10 जातीयं पटादि, असच्च कार्यं आपत्तौ मापादाङ्कुरादि, खपुष्पमसत्स्वप्रादुर्भावात् कार्येणासता विलक्षणं सता च घटपटादिना, स्वमतेनेतरेतराभाववैलक्षण्येन तुल्यजातीयेन च मापानां परस्परवैलक्षण्यम्। दृष्टान्तो घटवदिति, यथा घटस्तुल्यजातीयेभ्यो घटान्तरेभ्योऽतुल्यजातीयेभ्यश्च पटादिभ्यः सद्भ्यो विलक्षणोऽसतश्च खपुष्पादेः सँश्च दृष्टः, तथा खपुष्पं घटवत् सदसद्विलक्षणत्वाभासत्, सदेवेत्यर्थः, द्विःप्रतिषेधः प्रकृतं गमयतीति कृत्वा, इतर उदुम्बरपुष्पवत्, यदसत् न तत्सदसद्विलक्षणं यथोदुम्बर- 15 पुष्पं स्वमतेनात्रापि वैधर्म्यदृष्टान्तः। खपुष्पखरविषाणोदुम्बरपुष्पादीनामसत्त्वाविशेषादनिश्चयादस्य साध्यात् साध्यान्वयःपातित्व तस्माद्वैधर्म्यदृष्टान्तेन मार्गः। अस्तु तत् सद्विलक्षणमितरेतराभावा-पेक्षत्वात् कथमसद्विलक्षणं खपुष्पमिति चेत्? आपत्तौ प्रादुर्भवता कार्येणासता वैलक्षण्यस्य त्वये-वाभ्युपगतत्वात्, स्वमतनिवारणार्थत्वादस्य प्रयासस्य, नास्माकं दोष इति।

अथैवमप्यसदेव खपुष्पमिति निश्चयो न निवर्तते, अप्रादुर्भावात्मकं च तदिति 20

तथा च येन केनचित् पदार्थेनाऽसता वैलक्षण्यं भवतापादितं साध्याभावोऽसत्त्वमपि तथाऽसत्त्वे हेतोर्व्यभिचारित्वमि-त्याशङ्क्ते—नन्विति। इतरेतराभावेति, भेदात्मकं तदसत्त्वं न तु नैयायिकाभिमतस्वरूपमित्यर्थः। ननु घटपटयो-रसत्त्वं वैलक्षण्यं तत्तु सत एव सतः सत्तायामेव तत्स्वभावत्वात् हेतुघटकासत्त्वमसत्त्व एवासत्ता तथा तौल-क्षण्यमपीति असद्वैलक्षण्यं भवतापादितमिति न व्यभिचार इत्युत्तरयति—तदीति। वस्तुतः सतः सता वैलक्षण्यं नास्त्येव सत्त्वस्याविशेषात्, यच्च वैलक्षण्यं तत्र प्रवर्तते स च विशेषधर्मः एवैकान्तेन पक्षान्तरमाह—अथवेति। ननु 25 मा भूत् पटादिना घटस्य वैलक्षण्यं असता कार्येण वैलक्षण्यमसत्त्वेन तथा तत्रासत्त्वमपि खरविषाणेनाव्यभिचारादिति तथा च व्यभिचारो दुर्वार एवेति पक्षान्तरमाह—अथवा नेति। सत्त्वं द्विविधं घटादेः सजातीयघटान्तरापेक्षितम्, विजातीय-पटाद्यपेक्षितं च तथाऽसदपि उत्तरकालप्रादुर्भावधर्मविशिष्टमेकम्, अपरोत्तरकालाप्रादुर्भावविशिष्टमेकम्, तथा च खपुष्पमसता कार्येण विलक्षणं तयोरुभयविधेन सता च तथाभावादिति भावः। ननु सता तथा वैलक्षण्यं भवतीति पूर्वमुक्तम् तत्कथमत्र घटादेः सजातीयविजातीयविलक्षणत्वेऽपि तदसत्त्वं—स्वमतेनेति। दृष्टान्ते हेतुसाध्यसमन्वयमाह—यथा घट 30 इति व्यतिरेकदृष्टान्तं स्वमतेनैवोक्तं न त्वन्यमतेन अन्यथा तु उदुम्बरपुष्प पक्षान्तर्गतमेव खपुष्पगतासत्त्वाविलक्षण-त्वात् वैधर्म्यदृष्टान्ताभावे च हेत्वाभासत्वमाह—इतर इति। अत्यन्तासत्त्वं खपुष्पे कथमित्याशंक्य वारयति—अस्तु तदिति। ननु कार्यखपुष्पयोरसत्त्वाविशेषात् खपुष्पस्य प्रादुर्भावाभावे च कार्यस्याप्यप्रादुर्भावात्मकं भवेत्, भवेदा प्रादु-र्भावात्मकत्वात् कार्यं भवतीत्याह—अथैवमपीति, कार्यखपुष्पयोः प्रादुर्भावाप्रादुर्भावात्मकयोः वैलक्षण्ये विषयाभेदऽपीत्यर्थः।

(असदिति) असद्विकल्पासम्भवात् [illegible]
सामर्थ्यमसत्कार्ययोरसत्त्व कार्यस्य च सिद्धमेवो[illegible]
खपुष्पं कार्यमङ्कुरादि, तयोर्विकल्पासम्भवात्, [illegible]
खपुष्पमसत्कार्यं सत्। खपुष्पं सत्कार्यमपि [illegible]
5 कार्यासत्त्वमेवैतेनविकल्पद्वयं स्यात्—सम्भवेत, [illegible]
पगम एव सत्कार्यवादः, प्रतिपक्षोऽसत्कार्यवादस्य [illegible]
तामावायुमयाभावकार्यामानविकल्पाबेन सम्भवेद [illegible]
विकल्पयोः, यदि तावदुभयासत्त्वं तदोऽसत्त्वाविर् [illegible]
विशेषे भावाभिमानवत् खपुष्पाभिमानोऽप्यापत्तौ [illegible]
10 भिन्न् क्षणे भवेत्, दृष्टान्तः असत्कार्यवदीजाङ्कुरवत् [illegible]

अथ न कार्यप्रादुर्भावयत् खपुष्पप्रादु [illegible]
सद्विलक्षण्यान्न तदसत् खपुष्पम्, सदेव, अ[illegible]
पुष्पवत्।

(अथेति) अथैवमात्मविग्रहविरोधात् [illegible]
15 खपुष्पप्रादुर्भाव इष्यते, असच्च कार्यमिति निश्चितम्। त[illegible]
खपुष्पम्, असत्कार्यवैलक्षण्यामेवामीमसत् खपुष्प [illegible]
स्यायत्वामप्रादुर्भावः, तस्मादसत्कार्यवैलक्षण्यावामस्याम् [illegible]
सत्, को हेतुः? असद्विलक्षणत्वात्, असता कार्येण [illegible]
घटोऽसद्विलक्षणत्वात् सन्नेवं [illegible] मा[illegible]
20 इतर वकुलपुष्पवत्, इतर इति वैधर्म्यदृष्टान्तः यदसत् [illegible]
परस्माभिन्नपादमार्यस्यात्सद्धर्म्यं खपुष्पस्येति।

ननु घटासत्त्वं पटासत्त्वविलक्षणम् न स[illegible]
स्यान्न तदसत् खपुष्पम्, घटवत्, इतर वकुलपुष्प[illegible]

हेतोरिति भावः। असत्कार्ययोरिति असत् खपुष्पमसत्कार्यमि[illegible]
25 निरन्वयनाशं सिद्धमेवैतं। [illegible] प्रत्यु[illegible]
[illegible] भावः। अविरोध इति [illegible]
[illegible]। [illegible]—वर्तमानक्षणादि[illegible]
[illegible] कार्यस्य [illegible]
[illegible]—सद्विलक्षण्यादिति [illegible]
30 [illegible] खपुष्पं [illegible]
[illegible]—असत्त्वापत्तेरिति।
[illegible]।
ननु [illegible]

[illegible]

(नन्विति) साम्प्रतम्। घटस्यासत्त्वं पटात्मना, पटासत्त्वं घटात्मनेति तयोरितरेतराभावलक्षणासत्त्वं वैलक्षण्यं च परस्परतः, दृष्टान्तौ च घटपटावसन्तौ, तस्मादसद्वैलक्षण्यस्यासत्त्वमपि दर्शनादनैकान्तिकत्वेति चेदुच्यते—न, सतो वैलक्षण्यात् नानैकान्तिकताऽस्य हेतोः, सतो वैलक्षण्यात्, सत एव वैलक्षण्य—इतीतरेतराभावात्मकं वैलक्षण्यं सत एव, नासतः, तस्मादसतो वैलक्षण्यं न भवति, किमतः? सद्वैलक्षण्यमपि तत्, सत एवेतरापेक्षया तद्रूपेणासत्त्वात्, अयमस्तु कार्यस्यात्मनः प्रादुर्भावोऽसता खपुष्पेणात्यन्तविलक्षणः, अप्रादुर्भावश्च खपुष्पस्य कार्येणासतेति नास्ति सतो वैलक्षण्यं सता, तद्विशेषधर्मत्वात्प्रसिद्धविशेषधर्मेणावैलक्षण्यवत्। अथवा सतोऽवैलक्षण्यात्, सतः अवैलक्षण्यात्, सतस्तु घटादेः पटादिना सह वैलक्षण्यं नास्त्येव सत्त्वान्वयाविशेषात्, देशकालाकारादिमात्रविशेषमात्रविशेषत्वात्तुल्यातिविशिष्टकालादिविशेषवत्। अथवा न सर्वसत् खपुष्पम्, कस्माद्धेतोः? सदसद्विलक्षणत्वात्, सताऽसता च विलक्षणत्वात्, सच्च द्विविधम्, तुल्यजातीयं घटस्य घट एव, अतुल्यजातीयं पटादि, असच्च कार्यं आत्मनो भावाङ्कुरादि, खपुष्पमत्यन्ताप्रादुर्भावात् कार्येणासता विलक्षणं सता च घटपटादिना, तन्मतेनेतरेतराभाववैलक्षण्येन तुल्यजातीयेन च भावानां परस्परवैलक्षण्यम्। दृष्टान्तो घटवदिति, यथा घटस्तुल्यजातीयेभ्यो घटान्तरेभ्योऽतुल्यजातीयेभ्यश्च पटादिभ्यः सद्भ्यो विलक्षणोऽसतश्च खपुष्पादेः स च दृष्टः, तथा खपुष्पं घटवत् सदसद्विलक्षणत्वादसत्, सर्वेवेत्यर्थः, द्विःप्रतिषेधः प्रकृतं गमयतीति कृत्वा, इतर उदुम्बरपुष्पवत्, यदसत् न तत्सदसद्विलक्षणं यथोदुम्बरपुष्पं व्यतिरेकेणात्रापि वैधर्म्यदृष्टान्तः। खपुष्पखरविषाणोदुम्बरपुष्पादीनामसत्त्वाविशेषाद्विशेषाभावमसाम्यात् साध्याव्यापित्व तस्माद्वैधर्म्यदृष्टान्तेन नार्थः। अस्तु तत् सद्विलक्षणमितरेतराभावापेक्षत्वात् कथमसद्विलक्षणं खपुष्पमिति चेत्? आत्मनः प्रादुर्भवता कार्येणासता वैलक्षण्यस्य स्वयैवाभ्युपगतत्वात्, व्यतिरेकनिवारणार्थत्वाच्च प्रयासस्य, नाशङ्क्यः दोष इति।

अथैवमप्यसदेव खपुष्पमिति निश्चयो न निवर्तते, अप्रादुर्भावात्मकं च तदिति

तत्र च येन केनचित् प्रकारेणाप्रवृत्ता वैलक्षण्यं [illegible] साम्याभावोऽप्यसत्त्वमपि तथात्वसत्त्वे हेतोर्व्यभिचारित्वमित्याशङ्कते—नन्विति। इतरेतराभावेति भेदात्मकं तदसत्त्वं न तु नैरात्म्यमित्यभिप्रायः। ननु घटस्यापीत्यसत्त्वं वैलक्षण्यं ननु तत एव सता तथाभ्युपगमस्यैवात्मत्वात् हेतुव्यभिचारस्तदवस्थ एवेत्यत्र तथा तद्वैलक्षण्यमीति असद्वैलक्षण्यं व्यवस्थापयतीति न व्यभिचार इत्युत्तरयति—सतोति। अस्तु सतः सता वैलक्षण्यं नास्त्येव तत्स्वरूपापेक्षया, तत्र वैलक्षण्यं तत्र भवत्येव तु च विशेषधर्मे एवैकान्तेन पक्षान्तरमाह—अथवेति। ननु व एव व्यतिरेक [illegible] वैलक्षण्यं [illegible] सर्वेण वैलक्षण्यमसत्त्वे तथा तथात्वमपि अपरत्वमेवात्मत्वात् तथा च व्यभिचारे दुस्तर एवेति पक्षान्तरमाह—अथवा नेति, सच्च द्विविधं घटादेः सजातीयव्यक्त्यन्तराभिरूपितम् विजातीयव्यक्त्यभिरूपितञ्च तथाऽसदपि [illegible] दुर्भावितधर्मनिरूपितम्, अत्यन्तासत्त्वमप्रादुर्भावितखपुष्पादिनिष्ठम्, तथा च खपुष्पस्य कार्येण विलक्षणं तदैव भवितव्यं तच्च न तथाभावादिति भावः। ननु सतः सता वैलक्षण्यं नास्तीति पूर्वमुक्तम्, इति कथं [illegible] मतमतेनेति। दृष्टान्ते हेतुसाध्यसमन्वयमाह—यथा घट इव वैधर्म्यदृष्टान्तमाह च [illegible] मतेन असत्त्वं तु खपुष्पं पक्षान्तर्गतमेव खपुष्पमत्यन्तासत्त्वाद्विलक्षणतदिति। [illegible] इतर इति। असद्विलक्षणत्वं खपुष्पे कथमित्याशङ्क्य समाधत्ते—आत्मनः प्रादुर्भवता [illegible] एवं [illegible] अथैवमपीति, कार्यखपुष्पयोः प्रादुर्भावाप्रादुर्भावाभ्यां वैलक्षण्ये विवक्षितेऽपीत्यर्थः।

वैलक्षण्यमिष्यते, अर्थादापन्नं न तर्हि प्रादुर्भावात्मकत्वात् कार्यमसत् । निर्वृत्तपटवत्, असत्त्वे आपन्नो न प्रादुर्भवेत् कार्यं खपुष्पवत्, शेषं पूर्ववदेव विपर्ययेण योज्यम् ।

अथैवमपीत्यादि, अथ च प्रादुर्भावाप्रादुर्भाववैलक्षण्ये सत्यपि कार्यखपुष्पयोरसत्त्वेन खपुष्पमिवार्थं [illegible] निवर्तमानोऽपि न निवर्तते, अप्रादुर्भावा-
5 त्मकत्वं तत् खपुष्पमिवेत्येव वैलक्षण्यमिष्यत एव, प्रादुर्भावाभावे जन्मनि च तथाऽपि, प्रादुर्भवति—प्रकाशं भवति—गृह्यते ज्ञायते उपलभ्यते [illegible] इति वा [illegible] । एवमप्रादुर्भावात्मकस्य खपुष्पस्यासत्त्वेऽर्थापन्नं न तर्हि प्रादुर्भावात्मकत्वात् कार्यमसत्, सदेवेत्यर्थः । को दृष्टान्तः ? निर्वृत्तपटवत्, यथा निर्वृत्तो पटः प्रादुर्भावात्मकत्वात् [illegible] तथा कार्यमपि सत् । असत्प्रादुर्भावपक्षे [illegible], यथा गेहे [illegible] हि [illegible]
10 [illegible] । अस्माकं त्वत्राभिप्रायः सदेव कदाचिदुपलभ्यते ज्ञायते वा नास्त्यासदिति 'दर्शनादर्शने च सदिपके' इत्युत्तरत्र वक्ष्यामः, विचारस्यास्य तत्परत्वात् । अथैवमपि त्वया कार्यस्य सत्त्वं नेष्यते, ततः—असत्त्वे कार्यस्य आपन्नो न प्रादुर्भवेत् कार्यम्, असत्त्वात् खपुष्पवत्, प्रादुर्भवति तु, तस्मात्सत् । शेषं पूर्ववदेव अतीतमन्यमतिविधिविधि—विपर्ययेणेति, अर्थात् [illegible]र्विपर्ययेण योज्यः, तद्यथा—अथ न खपुष्पाप्रादुर्भाववत् कार्यप्रादुर्भावोऽसत्त्व कार्यमिति
15 [illegible] न तर्हि [illegible] सदेव तत् असदिक्ष्यत्वात्, पटवत् इतर खपुष्पवत्, ननु [illegible] पटासत्त्वविलक्षणम्, न, सतो वैलक्षण्यात्, अथैवमपि वैलक्षण्ये कार्यासत्त्वविनिश्चयो न निवर्तते प्रादुर्भावात्मकत्वं तत्, न तर्हि प्रादुर्भावात्मकत्वादसत् कार्यं निर्वृत्तपटवदसत्त्वादापन्नो न प्रादुर्भवेत्, असत्त्वात् खपुष्पवदिति ।

तदुपसंहारार्थमाह—

20 अतः कार्यं सत्, आविर्भावात्मकत्वात्, निर्वृत्तपटवत्, वैधर्म्येण खपुष्पवत् ।

एतदेवाह—अथ च इति । [illegible] खपुष्पमिति [illegible] निवर्तते तर्हि [illegible] प्रादुर्भावात्मकत्वात् [illegible] । प्रादुरिति [illegible] [illegible] प्रादुर्भावात्मकत्वं [illegible], निर्वृत्तो पटः [illegible] [illegible] इति [illegible] प्रादुर्भावात्मकत्वं [illegible] ।
25 एतदेवेति [illegible] प्रादुर्भावात्मकत्वं [illegible] [illegible] प्रादुर्भावात्मक [illegible] प्रादुर्भावात्मकत्वात् खपुष्पस्य [illegible] प्रादुर्भावात्मकस्य कार्यस्य [illegible] [illegible] [illegible]—असत्प्रादुर्भावपक्षेरिति, [illegible] इति [illegible]
30 [illegible] इति [illegible] । [illegible] प्रादुर्भवः स्यात् खपुष्पवदाह—अथैवमपीति । [illegible]—तद्यथेति [illegible] । [illegible] खपुष्पप्रादुर्भाव [illegible] [illegible] सतीति [illegible] । [illegible]—अतः कार्यं सदिति । [illegible]
35 [illegible]—वैधर्म्येणेति । [illegible]

असच्च खपुष्पमनाविर्भावात्मकत्वादाकाशघटवत्, वैधर्म्येण निर्वृत्तघटवदिति। यदि कार्यखपुष्पयोरसत्त्वं तुल्यं विशेषो वक्तव्यो नो चेदविशेषाद्वैलक्षण्यानुपपत्तिः, घटपटत्वासत्त्ववत्। विशेषाभ्युपगमेऽपि तु विशेषस्य सदाश्रयत्वात्सत्त्वं घटवदिति भावाभावयोः सामान्यमेव न विशेष इति।

(असच्चेति) आकाशमेवाऽऽकाशस्याऽऽकाशे वा घट आकाशघटः, स यथाऽनाविर्भावात्मकत्वा- 5 न्नास्ति, न तथा कार्यमनाविर्भावात्मकं तस्मात्तत्सदिति। असच्च खपुष्पमनाविर्भावात्मकत्वादाकाशघटवत्, वैधर्म्येण निर्वृत्तघटवदिति तयोः सदसतोः कार्यखपुष्पयोर्वैलक्षण्यं दर्शयति। यदि भवन्मतेन कार्यखपुष्पयोरसत्त्वमेव तुल्यं, तुल्ये चासत्त्वे विशेषो वक्तव्यः, यस्माद्विशेषहेतोः कार्यमसत्त्वे सत्यपि प्रादुर्भवति न तु खपुष्पमिति, नोच्यते चेद्विशेषहेतुरविशेषोऽनयोः, अविशेषे च वैलक्षण्यानुपपत्तिः खपुष्पखरविषाणयोरिवासतोः। इष्टञ्च वैलक्षण्यमापन्नं प्रादुर्भवनम्, तदविशेषे तयोर्नोपपद्यते, 10 तस्मात्तयोरविशेषाद्वैलक्षण्यानुपपत्तिः घटपटत्वासत्त्ववत्—यथा घट एव घटत्वासत्त्वेति तयोर्वैलक्षण्यमविशिष्टत्वात्तेषामविशेषः स्यात्, न तु भवति, इष्टत्वात्खपुष्पस्याविर्भावानाविर्भावयोः, तस्मात्तयोर्भावाभावत्वं सत्त्वमसत्त्वञ्चावश्यमेषितव्यम्। इतर आह—नैवास्त्यविशेषोऽसतोऽपि, यस्माच्चतुर्विधोऽसदभिधीयते प्रागभावप्रध्वंसेतरेतरात्यन्ताभावाख्यः, घटस्य मृत्पिण्डादिरूपानभिव्यक्तिखरविषाणादिवदिति, अत्रोच्यते विशेषाभ्युपगमेऽपि तु विशेषस्य सदाश्रयत्वात् सत्त्वं घटवदिति, अपिशब्दोऽनभ्युप- 15 गमं दर्शयति, नैवाभावस्य खरविषाणवन्ध्यासुतादेः परस्परतो विशेषोऽस्ति, अवस्तुत्वात् त्वन्मतेनैव। अस्मन्मतेन तु वस्तुत्वमभावस्यापि कस्यचित् प्रमेयत्वसामान्यविशेषत्वाद्विहेतुत्वस्याभ्युपगतत्वात्,

---

वैलक्षण्यं। तथैव खपुष्पमप्यसदिति [illegible]—असच्चेति तदेवं कार्यखपुष्पयोर्वैलक्षण्यं कार्यस्य सत्त्वेऽङ्गीकृते एव भवतीति मन्तव्यमिति भावः। तथापि कार्यस्यासत्त्वे कार्यखपुष्पयोर्वैलक्षण्ये वक्तव्य विशेषो वाच्यः इतरथा घटपटत्ववत् वैलक्षण्यानुप- पत्तिः खपुष्पे यदि कश्चिद्विशेषो वक्तव्यो तर्हि विशेषाश्रयस्य भावत्वनियमात् खपुष्पमपि तथैव भवेत् एवञ्च भावाभावयोः सत्त्वं 20 सामान्यधर्म एव नैव तु विशेषधर्म इत्याह—यदीति। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] भावाभावयोर्हि सर्वं वस्तु [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] 25 [illegible] पगममिति अपिशब्दो [illegible] इति भावः। तमेवाह—नैवाभावस्येति। [illegible] 30 [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

प्रमाणवत्, मतस्वत्मतेनैवाभावस्य भावाद्विशेषः परमार्थतो नास्ति । अभ्युपेत्यापि ब्रूमो विशेषोऽस्य मैऽपि तु येनकेनचित्प्रकारेण सदात्मको भावः स्वपरिकल्पितचतुर्विधोऽपि, विशेषत्वात्, रूपादिवद् घटवत्, यतश्च विशेषस्य सदात्मकत्वात् सत्त्वं घटवत् यथा घटः सत्त्वं पृथिव्याद्यर्थमाश्रित्य वर्त- मानः सत्त्व एवमेव वाऽऽत्मानमाश्रित्य वृत्तेः सत्त्वेन विशेषोऽपि सदात्मकत्वात्सन्निति । इतिशब्दो ५ हेतुदृष्टान्तवर्गान्वितोपसंहारे । इत्थं भावाभावयोः सामान्यमेव न विशेष इति,-एवं तावत्कार्यख- पुष्पयोरुभयोरसत्त्वमेवेति साम्यमापादितम् ।

द्वितीयविकल्पो विचार्यते—

अथैवं तत्साम्यमभिप्रेतः कार्यसत्त्वपरिहारेणायातमिदमन्यतरासत्त्वं कार्यमेवासदिति, कार्यशब्दसमीपे एवकारप्रयोगादसत्त्वं कार्य एव नान्यत्रापीति, ततश्च न खपुष्पमसदिति १० प्रसक्तम् ।

अथैवं तत्साम्यमित्यादि, अथैतदापादितं साम्यमभिप्रेतः कार्यसत्त्वपरिहारेणोभयासत्त्वा- नभ्युपगमादायातमिदमन्यतरासत्त्व कार्यसत्त्वपरिहारेणाभ्युपगम्यते प्रतिपक्षवादाम्नात पूर्वोक्तसाम्य- तरविशिष्टम्, किम्तत् ? कार्यमेवासदिति, अत्रत्य ह्रयोरन्यतराभ्युपगमेऽवधारणमापद्यते, तत्रावधारणं 'यत एवकारस्ततोऽन्यत्रावधारण'मिति परिभाषितत्वाच्छास्त्रे लोके च दृष्टत्वादवधारणस्य चाव- १५ वाक्यस्य एतदुपपद्यते कार्यसमीप एवकार इति कार्यमेवासदिति, कार्यशब्दसमीपे एवकारप्रयोगादिति- शब्दस्य हेत्वर्थत्वादन्यत्र प्रतियोगिनि—सत्त्वे नियमः सत्त्वशब्दवाच्येऽर्थे खपुष्पादावनियमश्चैवकाऽ- भावात्, न कार्यशब्दार्थे, यथा वृक्षमूल इत्यत्र भूतो नियमप्राप्तो वृक्षस्तु भूतोऽन्यो वा स्यादिति नियमः तथेहापि कार्यमेवासत् न तु खपुष्पाद्यकार्यमसत्, किं तर्हि ? सत्, तथासत्त्वेन कार्यमिति नियम्यते । यदि सदप्यकार्यं स्यात्, अस्तु को दोष इति तदर्शयति—असत्त्वं कार्ये एव नान्यत्रापी- २० त्यकार्ये खपुष्पादाविति, इतिशब्दो हेत्वर्थेऽस्मादवधारणाद्धेतोरित्यर्थः, एव सति को दोष इति चेदु च्यते—ततश्च न खपुष्पमसदिति प्रसक्तम्, एतेनाविरुद्ध सत्त्व खपुष्पस्येत्यर्थः ।

[illegible] भावः । [illegible] दोषमुक्त्वा प्रकारान्तरेण दोषमाह—अभ्युपेत्यापि ब्रूम इति चतुर्विधमेव [illegible] विशेषमभ्युपेत्यापीत्यर्थः । [illegible] सत्प्रतियोगित्वे सविकल्पो [illegible] [illegible] प्रसिद्धेः तथा च [illegible] [illegible] मात्रस्य [illegible] भावाः सन् यथा च [illegible]
२५ [illegible] वर्तमाना [illegible] सत्त्वेन [illegible] विशेषः स्यात् न तु [illegible] इति च विशेषोऽभावस्येति कार्यखपुष्पयोरसत्त्वं तुल्यमेवेति विकल्पचतुष्टये प्रथमविकल्पो विचारित इति भावः । ननु कार्यखपुष्पयोर सत्त्वमिष्यतो विकल्पचतुष्टये [illegible] खपुष्पं सत् [illegible] [illegible] इत्याह—अथैतदापादितमिति । कार्यसत्त्वपरिहारेणेति खपुष्पमसत् कार्यं सदिति खपुष्पं सत् कार्यं [illegible] च [illegible] [illegible] । [illegible] कार्य-
३० मेवासदिति [illegible] इत्याह—अवधारणमिति । [illegible]—यत एवकार इति [illegible] [illegible] [illegible] भावः । [illegible] [illegible] इत्याह—सत्त्वशब्दवाच्य इति । [illegible]—यथा वृक्ष इति [illegible] [illegible] इति भावः । [illegible] कार्यमेवासदिति [illegible] खपुष्पादेः सत्त्वमेवेति

तथा च खरविषाणविपरीतनिर्वृत्तघटादीनामसत्त्वतुल्यं कार्यासत्त्वमिति नाममात्रेऽविसंवादोऽर्थे संकल्पनामयत्।

तथा चेत्यादि यावन्नाममात्रेऽविसंवादः। यथा कृत्वा कार्यमसत् खरविषाणं सदिति संकल्प्य सतोऽसदिति असतश्च सदिति संज्ञा क्रियते कार्यासत्त्वमिति, ततः खरविषाणविपरीता ये निर्वृत्ता घटादयस्तेषां घटादीनामसत्त्वेन तुल्य कार्यस्यासत्त्व सतामेवासत्त्वेन तुल्यं विपरीतं नाममात्रमनर्थं संकल्पनामयत्, न वा च कश्चिदर्थस्य सत्त्वे विसंवादोऽसत्कार्यमिति।

कार्यसत्त्वनिवृत्त्यवधारणत्यागाच्च स्ववचनादिविरोधापत्तिः।

(कार्येति) कार्यसत्त्वनिवृत्तिः—कार्यासत्त्वं, तदवधारणमेकान्तः कार्यमेवासदिति, तस्य त्यागोऽनन्तरोक्तविधिना प्राप्तः, ततश्च—कार्यसत्त्वनिवृत्त्येकान्तत्यागाच्च स्ववचनादिविरोधापत्तिः, स्ववचनविरोधस्तावत् तदैव कार्यमसदित्युक्त्वा तस्यैव कारणसामर्थ्यात् सत्त्वापादनात् सदेव सदेवा-सदिति ब्रुवतः। अथवा यदि कार्यं प्रथममसदेवासत् कथं कार्यं क्रियते ?, घटो घटतया व्यज्यते यस्मिन्नेव क्रियत इति वक्ष्यति। तथाऽभ्युपगमादभ्युपगमविरोधः, तथा लोकेऽप्रसिद्धत्वाल्लोकविरोधः, तत्त्व एव तथाभूतेरनुमानविरोधः, तथा मृत्पिण्डघटादिकारणकार्यदर्शनात् प्रत्यक्षविरोधः, एवं तावत् कार्यमेव सत्त्व खपुष्पादीन्यवधारणे दोषः कार्यमेवासत्त्व कारणमित्यस्यावधारणस्य प्रतिपक्षवादापत्तेः।

अथ कार्यमसदेवेत्येवकारावस्थानवधृतेः पूर्वो दोषः।

(अथेति) अथैवमवधार्यते कार्यमसदेवेति तत्रापि यत एवकारस्ततोऽन्यत्रावधारणमित्य सरसमीप एवकारात् कार्यमसत्त्वेनावधार्यते कार्यं नियमादसत्, असत्तु कार्यं वा स्यात् खपुष्पादि वा, इत्येवमसदेवकारावस्थानवधृतेः पूर्वो दोषो—योऽसत्त्वाविशेषादित्यादिः स एव कार्यखपुष्पयोरसत्त्वे कारणसामान्यनिर्भासाभावनिर्भासकृतो विशेषो न स्यादित्यविशेषापत्तिदोषः प्रागुक्तः स एवात्रापि।

अथोच्यते तथाऽसत्त्वादेव तयोः कारणकाले विशेषासम्भवः, उभयेषामवस्तुत्वादिति रूपाख्यत्वाच्च यदेव कार्यासत्त्वं तदेव खपुष्पासत्त्वमपीति नावधारणकृतो दोषः, नापि

खपुष्पं नास्तीति लोकविरुद्धं प्रत्यक्षमिति यथैव यदीति। खपुष्पस्य सत्त्वे कार्यस्यासत्त्वे च दोषमाह—तथा चेति यथाऽभ्युपगमोऽभ्यागतो लेख्यका नियमाद्धे प्रत्यक्षमामति न कस्यापि विसंवादस्तथा खपुष्पविपरीतनिर्वृत्तघटस्यासत्त्वविपरीते कार्यास-त्त्वनियमविकल्पनाभावे पूर्वदर्शने न विरोध तस्य सत्त्वस्याभावरूपत्वाभावादिति भावः असत्त्वतुल्य इत्यस्यार्थस्तद्विपरीत इत्यर्थः। ननु निर्वृत्तघटादीनां सत्त्वे कार्यमेवासदित्येकान्तपरित्यागापत्तिरपीत्याह—कार्यसत्त्वेति। कथं स्ववचनविरोध इत्यत्राह—स्ववचनविरोध इति। अत एवाह—तथाहीति यदि कार्यं असदपि मृत्पिण्डादावस्थायामसदेव तर्हि तत्कथं क्रियते असदित्यादावेवोपलब्धं। इत्यादिव्याख्याकाराभिमतया क्रियमाणं नियमादेव घटो दीपेनेव व्यज्यत इति भावार्थे विरोध इति सिद्धान्ती सूचयति—घटो घटतयेति। तत्त्व एवेति नियमात्सदेव तथाभवनादित्यर्थः। तथा च कार्यं सत्, तत्त्वे एव तथा-भूतेः दीपेन व्यक्तिवदित्यनुमानेनासत्कार्यवादस्य विरोध इति भावः। मृत्पिण्डस्यैव घटीभवनात्तेनैव कार्यकारणभावस्य प्रत्यक्षत्वात् प्रत्यक्षविरोध इत्याह—तथा मृत्पिण्डेति। कार्यमेवासदित्युक्ते कारणं सदित्यस्यापि प्रसङ्गेनासत्कार्यवादप्रतिपक्षवादापत्तिरित्याह—एवं तावदिति। कार्यं नियमादसदिति असत्तु कार्यं वा स्यादन्यो वेत्यनवधारणात् कार्यखपुष्पयोरविशेषापत्ति-रित्याह—अथ कार्यमिति। ननु कारणकाले कार्यखपुष्पयोरविशेषापत्तिरिष्टत्वादिदोषो अदोष एव दोषाभ्युपगमात्

पूर्ववत्तुल्यत्वापत्तिदोषः असतो विशेषाभावादनेकविषयत्वात्तुल्यत्वस्य, अत्रोच्यते, एवमप्येकत्वाद्विशेषाभावात्, यथैव ह्यनुपादानमबुद्धिसिद्धञ्च खपुष्पं निःसामान्यं निर्विशेषञ्च सिद्धमेवं घटादेः कार्यस्य स्यात्।

अत्रोच्यत इत्यादि, अविशेषापत्तिदोषस्य च परिहारार्थमत्रोच्यते एवमपीति परमतमाशङ्कते, कथं? 5 असत्त्वादेव तयोः—कार्यखपुष्पयोः कारणकाले विशेषासम्भवः, यथा खपुष्पमसत्तथा कारणकाले कार्यमप्यसदेवेति तानयोः कश्चिद्विशेषोऽस्ति, न ह्यसतो निरुपाख्यस्य खपुष्पस्य ह्रस्वसकेसराद्य-वयवसौरभादिविशेषाः खरविषाणकुण्ठतीक्ष्णत्वादिभ्यो भिन्नलक्षणाः सन्ति, उभयेषामवस्तुत्वात् निरुपाख्यत्वादेव तस्मादविशेषात् कारणकाले यथैव कार्यासत्त्वं तथैव खपुष्पासत्त्वमपीति, ततः किं परि-हृतमिति चेन्, अनन्तरमुक्तो दोषः परिहृतो भवति कार्यमेवासदसदेव कार्यमित्यवधार्यमाणे खपु-10 ष्पसत्त्व कार्यखपुष्पयोरविशेष इत्येवो दोषो तयोरविशेषाभ्युपगमान्न च इति। नापि पूर्ववत्तुल्यत्वापत्ति-दोषः कार्यस्यासत्त्वाभावाविर्भावः खपुष्पस्याविर्भाव इत्यविशेषेण इत्यत्रापि तुल्यत्वापत्तिदोषस्याभावः, असतो विशेषाभावादनेकविषयत्वात्तुल्यत्वस्य, अयमनेनाभ्यामेभिरिमौ इमे वाऽन्योन्यतुल्या इति हि तुल्यत्वमनेकविषयं दृष्टम्, न हि तदेव तेन तुल्यमिति। अत्रोच्यते—एवमप्येकत्वाद्विशेषाभाव इति, त्वयैव कार्यखपुष्पयोरसत्त्वाविशेषोऽभ्युपगतः एकरूपत्वादवस्तुन इति तदवस्थ एवाविशेषदोषः, 15 तस्यैवेदानीमविशेषदोषस्यापादनार्थं विकल्प्यतेऽस्यपवर्गितापादनं—यथाहीत्यादि, यथैव खपुष्पस्योपादानं पूर्वदृष्टमनुभूतं बुद्धौ सिद्धं वाऽऽकारादिविशिष्टत्वं नास्तीत्यनुपादानमबुद्धिसिद्धञ्च खपुष्पम्, ततः किं? अनुपादानाबुद्धिसिद्धत्वाभ्यां निःसामान्यं निर्विशेषञ्चेति सिद्धम्, एवं घटादेः कार्यस्य पूर्वा-नुपादाने बुद्धिसिद्धत्वञ्च सामान्यविशेषत्वञ्च न स्यात् यत एव एव येनाकारेण भवनं तेनाकारेण पुराणकुम्भरूपत्वादिपदभेदेऽपि तुल्यतया सामान्यं विशेषञ्च स्यातामिव्या। एतच्च खपुष्पस्योपादानबुद्धि-20 सिद्धत्वं सामान्यविशेषत्वञ्च स्यात्, उभयोर्निरुपाख्यत्वात्, न त्वेतदिष्टम्, तस्मादस्त्यनयोर्विशेष इति सत् कार्यम्।

तेन निरुपाख्यत्वाविशेषमाशङ्कते—अत्रोच्यत एवेति। खपुष्पमसत्कार्यमपि [illegible] तथा—सदीति [illegible] तुल्यभावाभावात् कारण विशेषाभावानुपपत्तिविशेषा इत्यादि कुम्भत्वे येन यत्तत्तं भिन्ना तत्तो विशेषा भवेयुः खपुष्पवर्षा निरुपाख्यत्वाद्भवामर्वेयुरिति भावः। एवञ्च कारणकाले यथैव कार्यासत्त्वं तथैव खपुष्पेऽपीति विशेषाभावादभावीत 25 भावे दोषः परिहृतः। असत्त्वेऽविशेषत्वादेव खपुष्पस्य [illegible] कार्यस्यैवेत्यादेव न कार्यखपुष्पयोरविशेषत्वं न दोषस्य परिहार इति निरूपति—अनन्तरमित्यादिनेति। तत्र पूर्वोक्तस्य [illegible] खपुष्पस्य [illegible] कार्य-स्येव वा खपुष्पस्यापि [illegible] तुल्यत्वमपि नास्ति [illegible] [illegible]-भाव—नापीति। तयोरविशेषेऽभ्युपगते एकरूपत्वमेव भवम्। तथाप्यसत्त्वं विशेषाभावावस्थस्य एव [illegible] निरुपाख्यत्वात्—एवमपीति। तथाविशेषतावे दोषमाह—यथैव हीति। खपुष्पस्य हि [illegible] 30 [illegible] न पूर्वं दृष्टं [illegible] न वा तस्य कोऽप्याकारो [illegible] [illegible] न सामान्यविशेषत्वम्, एवं कार्यमपि [illegible] बुद्धिसिद्धत्वं सामान्यविशेषत्वं च न स्यात्। तथैवेति [illegible] बुद्धिसिद्धत्वं सामान्यविशेषावस्थत्व [illegible] एव [illegible] तथा तथा [illegible], भेदेऽपि [illegible] सामान्यं स्यादित्यत्र विशेषः। एतच्च विशेषरूपत्वं खपुष्पेऽपि [illegible] [illegible] कार्यं [illegible] भावः।

अथ सामान्यविशेषोपादानबुद्धिसिद्धत्वसद्भावौ कार्यखपुष्पयोरित्येते त्वया विशेषौ खपुष्पवदभवदपि अन्यथा भवदपि तदसदेवेति, निर्वृत्तमपि सर्वमसत्, सामान्यविशेषवत्त्वात् कारणकालकार्यवत्, कार्यवच्चाभवदपि खपुष्पमसन्न स्यात्, निःसामान्यनिर्विशेषत्वात्, सामान्यविशेषवत् ।

(अथेति) अथ सामान्यविशेषोपादानबुद्धिसिद्धत्वसद्भावौ कार्यखपुष्पयोरित्येते त्वया 5
विशेषौ, खपुष्पवदभवदपि—तदसदेव खपुष्पवदिति येन प्रकारेण खपुष्पं न भवति नोत्पद्यते तेन प्रका-
रेणाभवदपि, अन्यथा भवदपि—स्वरूपलाभं कञ्चित् दृश्यमानमपीत्यर्थः, उपादानबुद्धिसिद्धत्वसामा-
न्यविशेषवत्त्वप्रकारेण भवदपि तत्—कार्यमसदेवेत्युच्यते तदभिमतं सम्प्रयमपरो दोषः—निर्वृत्तमपि सर्वमसत्,
कार्यमिति वर्तते, सोपादानबुद्धिसिद्धत्वसद्भावेऽपि, कस्मात्? सामान्यविशेषवत्त्वात् कारणकाल-
कार्यवत्, यथा कारणकाले कार्यमसत् त्वन्मतेन सामान्यविशेषवदपि सोपादानं बुद्धिसिद्धमपि तथो 10
त्तरकालेऽपि निर्वृत्तमपि तदसदेव स्यात्, कारणकालकार्यवदिति । कार्यवच्चाभवदपि खपुष्पमसन्न
स्यात्—कार्यप्रादुर्भावप्रकारेणाभवदपि तस्मिन्नभवनप्रकारविशेषे सत्यपि सत् प्राप्नोति खपुष्पं निःसा-
मान्यनिर्विशेषत्वात्, तद्धि खपुष्पं निःसामान्यं निर्विशेषञ्चेति सिद्धम्, अतस्तस्य निःसामान्यनिर्वि-
शेषत्वात् सत्त्वं स्यात्, को दृष्टान्तः? सामान्यविशेषवत्, कार्यवदिति सिद्धे वैशेषिकमताभ्युपगतसा-
मान्यविशेषदृष्टान्तो निःसामान्यनिर्विशेषाणां सामान्यविशेषाणां वस्तुत्वं खपुष्पतुल्यमेवेति कामं 15
दर्शितं भवति । प्रकृतार्थोपनयस्तु यथा सामान्यविशेषौ पदार्थौ निःसामान्यौ निर्विशेषौ च सन्तावेवेति
सिद्धौ तथा खपुष्पमपि सत् स्यात् ।

किञ्चान्यत्—

कार्यासत्त्ववैलक्षण्याद्वा कारणवदसन्न स्यात्, कारणं वा खपुष्पवत् कार्यासत्त्ववैल-
क्षण्यादसत् स्यात् । 20

(कार्यासत्त्वेति) कार्यासत्त्ववैलक्षण्याद्वा कारणवदसन्न स्यात्, खपुष्पमिति वर्तते,
कार्यस्य प्रागुत्पत्तेरसत्त्वेन खपुष्पस्याप्रादुर्भावानुपादानाबुद्धिसिद्धत्वनिःसामान्यविशेषवैलक्षण्यात् खपु
ष्पमपि सत् स्यात् कारणवत्, एवंप्रकारैः सिद्धमेव कार्यासत्त्ववैलक्षण्यमिति सिद्धो हेतुः निर्वृत्त

ननु कार्यखपुष्पयोः सामान्यविशेषादिवैलक्षण्येऽपि खपुष्पवत् पूर्वमसदपि कार्यमितरथा भवत्... इत्याशङ्क्याह—अथेति ।
एवं [illegible] कार्यम् सामान्यविशेषवत्त्वहेतुना कारणकाले कार्यवदिति समापत्ते—निर्वृत्तमपीति । 25
यदि [illegible] तर्हि [illegible]—कार्यवच्चेति । यथा कार्यमभवदपि प्रादुर्भवति न तथा खपुष्प-
मित्येवं विशिष्टमपि खपुष्पं सत् प्राप्नोतीति भावः । तत्र हेतुमाह—निःसामान्येति । कार्यवदिति दृष्टान्तं परित्यज्य
सामान्यविशेषवदिति दृष्टान्तविशेषोपादाने निरासमाह—कार्यवदितीति [illegible] हि [illegible]
विशेषस्य च न सामान्यविशेषवत्त्वं [illegible] निःसामान्यनिर्विशेषत्वमपि सत्त्वमपि [illegible] इति
दृष्टान्ततया किन्तु [illegible] खपुष्पमपीति विशेषोऽपि [illegible] इति भावः । [illegible] तु सामान्यविशेषयो 30
[illegible] सामान्ये विशेषे [illegible] बोध्यम् । दृष्टान्तं हेतुं [illegible]—प्रकृ-
तार्थेति । अथ खपुष्पमसत् स्यात् कार्यासत्त्ववैलक्षण्यात् कारणवत् कार्यासत्त्वे [illegible]
[illegible]—कार्यासत्त्वेति । खपुष्पे [illegible] वर्तमाने तर्हि

त्वान्निमकारेण च कारणस्य वस्तुत्वम्य सिद्धमिति साधर्म्यं कारणखपुष्पयोः । कारणं वा खपुष्पवत् कार्यासत्त्ववैलक्षण्यादसत् स्यात् कार्यस्यासत्त्वं वा साम्यमित्यभिप्रायः ।

अथ कार्योपादानादिमत्त्ववत् खपुष्पस्याप्युपादानादिमत्त्वं नेष्यते असच्च कार्यमिति निश्चितं तदा पूर्ववत्प्रकल्प्यप्रवर्तनमुभयासत्त्वे, अन्यतरासत्त्वे तु कार्यसमीप इत्यादि
5 स एव ग्रन्थ उपादानादिमत्त्वविशेषणविशिष्टो योज्यः । अतः कार्यं सदुपादानादिमत्त्वात् कारणस्वात्मवत् वैधर्म्येणाकाशपटवदिति ।

(अथेति) अथ भवता खपुष्पसत्त्वप्रसङ्गदोषभयादुक्तं प्रतिपादनमपि कार्योपादानादिमत्त्ववत् खपुष्पस्याप्युपादानादिमत्त्वं नेष्यते, आदिग्रहणाद्बुद्धिसिद्धत्वसामान्यविशेषवत्त्वादि नेष्यन्ते, इदं कार्यस्यासाधर्म्यं खपुष्पेण सहेष्यते, असच्च कार्यमिति निश्चितमिच्छसि पूर्ववत्प्रकल्प्यप्रवर्तनमिति
10 ग्रन्थमतिदिशति, तथैव । कथं पुनः ? भाव्यते—यदि कार्योपादानादिमत्त्ववत् खपुष्पस्योपादानादिमत्त्वं नेष्यते कार्यं चाऽसदिति निश्चितं वैलक्षण्यात्—अनुपादानादिवैलक्षण्यात् न तर्ह्यसत् खपुष्पं सदेव तत् असल्लक्षणत्वात् घटवदितर वन्ध्यापुत्रवत् । ननु घटासत्त्वं घटासत्त्वविलक्षणम्, न सतो वैलक्षण्यात् । अथैवमपि वैलक्षण्ये खपुष्पासत्त्वविनिश्चयो न निवर्तते, अनुपादानादिमत्त्वात्, न तर्हि उपादानादिमत्त्वात् कार्यमसत् निर्वृत्तघटवत्, असत्त्वे नोपादानादिमत् स्यात् खपुष्प-
15 वत् एतदपि पर्यनुयोज्यं शेषं पूर्ववदेव विपर्ययेण—अतः सत्कार्यमनुपादानादिमत्त्वाभावाद् निर्वृत्तघटवैधर्म्येणाकाशघटवदित्यादिरपि पादस्वभावत्वात् सत्त्वं घटवदिति, एतद्विपर्ययपक्षमेवमुभयासत्त्वे, अन्यतरासत्त्वे तु—अथैतस्याप्युभयासत्त्वामन्या मूर्तिरन्यतरासत्त्वं कार्यसत्त्वाभ्युपगमपरिहारेण कार्यमेवासदिति, अत्र कार्यसम्यक्समीप इत्यादि पादस्वभावत्वादिविरोधापत्तिः । पुनरप्यसदेवकारे स्वस्वरूपवत्त्वे पूर्वदोषः, कथोच्यतेऽसदपि यावत् कार्यासत्त्ववैलक्षण्याद्वा कारणमसदिति स एव ग्रन्थ उपादानादिमत्त्व
20 विशेषणकृतो विशेष इति, अतः कार्यं सत् उपादानादिमत्त्वात् कारणात्मवत्, वैधर्म्येणाकाशघटवत्, असच्च खपुष्पम् अनुपादानत्वात्, तमो घटवत् इतरो निर्वृत्तघटवत् । तथा सत् कार्यं बुद्धिसिद्धत्वात्, निर्वृत्तघटवत् इतरो नभोघटवत् । असच्च खपुष्पं बुद्ध्यसिद्धत्वात्, नभोघटवत्, इतरो निर्वृत्तघटवत्, एवं सामान्यविशेषाभ्यामपि योज्यम् । तस्मात् कार्यं सत् कारणवत्त्व तु खपुष्पमित्यर्थः ।

कारणं कार्यनिष्ठासत्त्वनिरूपितवैलक्षण्यस्य सद्भावेन खपुष्पस्य सद्वैलक्षण्यात्—कारणं वेति कारणं कार्यापेक्षयाऽपि परमाण्वादि
25 वा अत्र कारणस्य बुद्धिसिद्धत्वं च सामान्यविशेषवत्त्वं चोपलक्षणम् । एतावन्मात्रं कार्यखपुष्पयोः सामान्यविशेषादिवैधर्म्यत्वमभ्युपेत्य विचारः कृतः, अथ तदनभ्युपगम्य विचारः क्रियते—अथेति । कार्यनिष्ठासत्त्वमनुपादानत्वादिसमनियतं खपुष्पेऽपि उपादानादिमत्त्वं नेष्यत इति तत्समनियतमसत्त्वं तत्र न आविरस्य वैलक्षण्यात् खपुष्पं सदेव स्यादिस्यत—तद्वैलक्षण्यादिति । अथैवमपि कार्यनिष्ठासत्त्वनिरूपितवैलक्षण्याभावस्यापि खपुष्पस्यासत्त्वमेवेष्यते तर्हि असत्त्वमनुपादानादिमत्त्वनियतमेव तथा चानुपादानादिमत्त्वाभावविशिष्टत्वनिरूपितवैलक्षण्याभावत्व निरस्तम् । असत्त्वात् कार्यमपि सत् स्यादित्यत्र—अथैवमपीति ।
30 इदं पर्यनुयोज्यं तस्योक्तं यावत् शेषं पूर्ववदेव विपर्ययेणानुगम्य, तदेव दर्शयति—अतः सत्कार्यमिति । निर्वृत्तघटवैधर्म्येऽपि वैलक्षण्ये कार्यासत्त्वविनिश्चयो न निवर्तते उपादानादिमत्त्वादिलक्षणाभावात् पक्षाभावमपीति सत्त्वं कार्यमिति योज्यम्, एवं तावत् कार्यखपुष्पयोरुभयोरसत्त्वमेवेति अभ्युपगमविरोधं खपुष्पवत् कार्यमसदिति विप्रतिपत्त्यैव । तत्रेदमुक्तम्—उभयासत्त्वे इति । खपुष्पं सत् कार्यमसदिति [illegible] इति—[illegible] [illegible] ।

आह—

ननु सत्त्वेऽपि कारणवत् प्रत्यक्षत्वं प्रसज्यते, न, अव्यक्तत्वात्, वितटीखातहस्तीव पूर्वं खननात्। भूगन्धवत्प्राऽप्रत्यक्षत्वं कार्यस्य, अत एव च प्रकरणचिन्तेति प्रकरणसमदोषोऽनेकान्तत्वात्।

(नन्विति) ननु सत्त्वेऽपि कारणवत् प्रत्यक्षत्वं प्रसज्यते, त्वत्परिकल्पित मृत्पिण्डावस्थायां 5 कार्यं घटाख्यं प्रत्यक्षं स्यात् सत्त्वात् कारणवत्—मृत्पिण्डवदित्ययं इति, अत्रोच्यते नाव्यक्तत्वात्, नैष दोषः, कस्मात्? अव्यक्तत्वात्, तस्यां हि मृत्पिण्डावस्थायां घटोऽनभिव्यक्तत्वादिन्द्रियैर्नोपलभ्यते, वितटीखातहस्तीव पूर्वं खननात्, यथा हि सुवर्णघटा भित्तिगताः खननात् प्रागपि विद्यमानाः खननोत्तरकाल इत्याकारव्यपदेशं लभन्ते, न च ते प्रागभिव्यक्तेरनुपलभ्यत्वान्न सन्ति। अथवा कार्ये सत्यपि उच्यते भूगन्धवदप्रत्यक्षत्व कार्यस्य, यथा भुवो गन्धो विद्यमानोऽपि न घ्राणेन्द्रियगोचरमागच्छति, अव्यक्तत्वात्, सलिलसिक्तसूत्करस्पर्शमभिव्यक्त उपलभ्यते, तथा मृदवस्थायाममव्यक्तो घटः 10 कुलालकमण्डलचक्रसूत्रादिकारणाभिव्यञ्जितः पश्चादुपलभ्यतेऽव्यक्तस्य प्रत्यक्षत्वं भवतीति को दोषः? अत एव च प्रकरणचिन्तेति प्रकरणसमो दोषोऽनेकान्तत्वात्, उक्तमनैकान्तिकत्वमस्य हेतोः, यत एव प्रकरणचिन्ता स निर्णयार्थमपदिष्टः सन् प्रकरणसमः, इह हि वादिनोः कार्यस्याप्रत्यक्षत्वादेव चिन्ता समुत्पन्ना, किं घटादिकार्यं सत् असदिति वा? अप्रत्यक्षस्य सदसत्त्वे च दर्शनात्, मूलोदकादौ 15 शशविषाणादौ चेत्यतो व्यभिचारप्रत्यक्षत्वं सत्त्वं तथा सत्त्वमपि प्रत्यक्षत्वम्, प्रत्यक्षाप्रत्यक्षयोर्दर्शनात्, सतोऽप्रत्यक्षस्य मेरूत्तरकुरुद्वीपमहागृहीतमहादेरित्यनेकान्तानिति।

एवं तर्हि दर्शनादर्शनयोः प्रादुर्भावाप्रादुर्भावयोश्च समानः प्रकरणसमदोष इति चेन्न, अन्यप्रकरणविषयविशेषस्योक्तत्वात्, उपादानादिमत्त्वविशेषाच्च। एवं हि समानकरणे ततोऽन्यत् कार्यम्, तद्विकल्पासामर्थ्यात्, घटपटवत्। ममापि चतुर्षु विकल्पेषूभयसत्त्व- 20

ननु भवतः मृत्पिण्डावस्थाया सत्त्वाङ्गीकारे मृत्पिण्डवद्घटस्यापि तदानीं प्रत्यक्षता स्यादित्याशङ्कते—नन्विति। तदानीं घटस्यादर्शनेऽसत्त्वमपि तु अनभिव्यक्तत्वात्, अभिव्यक्तिकारणसामग्र्या तदाभिव्यक्तिविरहादेवेत्याह—अव्यक्तत्वादिति। एतदेव दृष्टान्तेन समर्थयति—वितटी खातेत्यादिना। मृत्पिण्डावस्थायां घटः प्रत्यक्षः स्यात् सत्त्वान्मृत्पिण्डवदित्यनुप्रयोगे सत्त्वं हेतुर्व्यभिचारीत्याह—अत एव चेति। भूगन्धादेरिव सतो घटादेरप्रत्यक्षत्वेनाप्रत्यक्षत्वादेवेत्यर्थः। विमर्शाधिष्ठानौ पक्षप्रतिपक्षावनवसितौ प्रकरणम्, तस्य चिन्ता—विमर्शात् प्रभृति प्राङ्निर्णयाद् यत् समीक्षणम्, सा जिज्ञासा यत्कृता स निर्ण- 25 यार्थं प्रयुक्त उभयपक्षसाम्यात् प्रकरणमनतिवर्तमानः प्रकरणसमो निर्णयाय न प्रकल्पत इत्यर्थः अत एवाह 'यस्मात् प्रकरणचिन्ता स निर्णयार्थमपदिष्टः प्रकरणसमः' इति गौतमसूत्रम् (अ. १ आ. २ सू. ७) तथानैकान्तिको हेत्वाभासः। अत्र भवतः कार्यस्य सत्त्वसत्त्वेऽपि प्रत्यक्षत्वमप्रत्यक्षत्वस्य यथा सत्यपि मूलकीलोदकादौ नोपलभ्यते असदपि शशविषाणादि नोपलभ्यते तथा च कार्ये सदसदीति संशयं प्रवर्तयत्यप्रत्यक्षत्वम्, न त्वसत्त्वं गमयति एतदेवाह—यत एवेत्यादिना। एवं प्रत्यक्षत्वमपि सत्त्वं व्यभिचरति प्रत्यक्षेऽप्रत्यक्षे च दर्शनात् अप्रत्यक्षे सत्त्वदर्शनं हेत्वाह—तथा सत्त्वमपीति। ननु यथा दर्शना- 30 दर्शनव्यभिचारि सत्त्वं तथा प्रादुर्भावाप्रादुर्भावव्यभिचारि चेति प्रकरणसमदोषस्य व्याप्तत्वेनाशङ्कते एवं तर्हीति। कार्यकारणयोरैक्यत्वात् तस्य आविर्भावानाविर्भावव्यवहारः यथाकर्म कारकस्याप्यन्तरेणानुपपत्तेः तत एवाविर्भावः, अव्यक्तावस्थानिर्भाव इत्युक्तत्वाच्च तत्स्यानिभावं व्यभिचरतीति भावः। एतदुपपादकयुक्तिविशेषत्वमन्यविषयविशेषस्योक्तत्वादिति न त्वत्पक्षेण सह समानो दोष इत्याह—उपादानादीति। अथ कारणे कार्यस्यात्वे सत्कार्यवादेऽपि दोषं सूचयति एवं

मन्यतरसत्त्वञ्च स्यात् । तत्र यदि तावदुभयसत्त्वं ततः सत्त्वाविशेषादेवाविशेषे सर्वैकत्व मेवो न स्यात् । एवमस्तु कार्यैकत्ववत् कारणैकत्वमपि स्यात् । अथ न कार्यैकत्ववत् कारणैकत्वं सच्च कार्यमिति निश्चितं तद्वैलक्षण्यात्र तर्हि सत्कारणं सद्विलक्षणत्वादुदुम्बरपुष्पवत्, इतरो निर्वृत्तघटवत् । ननु घटसत्त्वं पटसत्त्वविलक्षणम्, न, असतो वैलक्षण्यात्, इतरेतरा 5 सत्त्वात् । अथैवमपि वैलक्षण्ये कारणे कार्यसत्त्वनिश्चयो न निवर्तते, अनेकात्मकत्वञ्च तत्, न सर्वैकात्मकत्वात् कार्यं सत्, कारणवदिति प्रथमचक्रकम् । शेषं पूर्ववद्विपर्ययेणेत्यत्र यदुक्तं तदपि, अथ न कारणसर्वत्ववत् कार्यसर्वत्वं सच्च कारणमिति निश्चितं तद्वैलक्षण्यात्र तर्हि सत्कार्यं सद्विलक्षणत्वादुदुम्बरपुष्पवदितरो घटवत्, ननु घटसत्त्वं पटसत्त्वविलक्षणं, न, असतो वैलक्षण्यादितरेतरासत्त्वात्, एतद् द्वितीयं चक्रकम् । अतः सर्वात्मक 10 त्वसतः कारणादन्यत् कार्यमेकात्मकत्वात् कुम्भादिवैलक्षण्यः । एकात्मकत्वासतश्च कार्यादन्यत् कारणं सर्वात्मकत्वात् खपादिव कुम्भ इति । तथाऽनुवृत्तिव्यावृत्त्यादि ।

एव तर्हीत्यादि यावत्तथा, उपसंहारमेवेदर आह–(स्वगुक्तेत्यादि) स्वगुक्तसाधनप्रसङ्ग कार्यसत्त्वेऽपि दुस्तरत्वाम्भयापि सत्त्वं वक्तुं कार्यसत्त्वस्य कारणे सम्भवस्य निवारणे इत्थं कार्याऽसत्त्वं भवितुमर्हतीति, तत्साधनं श्रूयताम्, यदेतत्–(समानकरणमिति) (अत्रापीति) अत्रापि कारणं सत् कार्यं 15 सत्, कारणं सत् कार्यमसत्, कारणमसत् कार्यं सत्, कारणमसत् कार्यमसदिति चतुर्षु विकल्पेषु द्वयोः पूर्ववत् प्रतिपन्नवादापत्तेः आगादुभयसत्त्वमन्यतरसत्त्वञ्च स्यात्, तत्रोभयसत्त्वे तावदपि तावदुभयसत्त्वम्, (न स्यादिति) यदेव सर्वं पिण्डशिवकादि घटपिठरकपालादि कार्यं स्वेकमेव, पिण्ड इति वा शिवक इति वाऽनन्यत्–एकम् । (अनेकात्मकञ्च तदिति) सर्वात्मकमित्यर्थः । (कार्यं सदिति) सत्त्वे वैकात्म्यं न भवेत् सत्त्वात् कारणवत् । एतत् प्रथमचक्रकम् । तथाऽनुवृत्तिव्यावृत्ती, अनुवृत्ति 20 रनुवृत्तिरिति पिण्डशिवकादिषु व्यावृत्तिः–घटः पिठर इति, तथापि तावदुभयसत्त्व सत्त्वाविशेषादेवावि शेषे कार्यव्यावृत्तिवत् कारणव्यावृत्तिरपि व्यावृत्तत्वात् घटवत्, अथ न कार्यव्यावृत्तिवत् कारणव्यावृत्तिः सच्च कार्यमिति निश्चितम्, तद्वैलक्षण्यात्र तर्हि सत्कारणम्, सद्विलक्षणत्वादुदुम्बरपुष्पवत्, इतरो निर्वृत्तघटवत्, ननु घटसत्त्वं घटसत्त्वविलक्षणम् न, असतो वैलक्षण्यात्, अथैवमपि वैलक्षण्ये

विधुमाह–स्वगुक्तसाधनेति । अस्मिन् स्वयोक्तसाधनस्य प्रसङ्गस्य स्वपक्षेऽपि व्यापकत्वादेव त्वमपि निराकर्तुमर्हसि 25 यदिदं कार्यसत्त्वं वैतत्सदितरत् । द्वयोरिति कारणं सत् कार्यमसत्, कारणमसत् कार्यमसदिति विकल्पयोरनुपन्ने तत्कार्यकारणविषयकसामुदायिकत्वाभावाद् एव स्यादिति तत्स्वरूपतरविकल्पद्वयमेवावशिष्यत इति भावः । उभयसत्त्वमिति कार्यकारणयोः सत्त्वमित्यर्थः एवम् तयोः सत्त्वसामान्येन कारणं सर्वात्मकं कार्यमेकात्मकमेवेति विशेषो न स्यादनयोः कारणकार्ययोरन्यत्र प्रवर्तेतेति भावः । तथापि वैलक्षण्यात् कारणकार्ययोः सत्त्वे कारणं न सत्, सद्विलक्षणत्वादुदुम्बरपुष्पवत् इतरो निर्वृत्तघटवत् विलक्षणत्वेनासत्त्वात्प्रतिकारात् पूर्व–पक्ष नेति । इतरेतरैकान्तिकत्वात्कार्यत्वेऽपि व्यभिचारि 30 सत्कारणत्व असत्त्वे घटपटादिवत्परस्परं विलक्षणत्वात् सद्विलक्षणत्वेऽपि घटत्वादीति व्यभिचार इति भावः । व्याचष्टे–असतो वैलक्षण्यादिति घटपटादीनां परस्परं विलक्षणत्वेऽपि वैलक्षण्यमत्र एव न तु तत्र सत्त्वेन सर्वात्मविशेषेणवैलक्षण्यादिति न व्यभिचारः तयो वैलक्षण्याद् अवैकान्तिकत्वमिति भावः । अथ कारणकार्ययोः वैलक्षण्यनैकान्तिकत्वेऽपि कारणकार्ययोः कार्यमेकात्मकमेवेति निश्चयो न निवर्तते वैलक्षण्येऽपि तर्हि कार्यं न सत् एकात्मकत्वात्, सत्त्वे च वैकात्म्यं स्यात्, तत्स्थितेर कारणनिवृत्ति–अथैवमपीति । तथा च कारणवद्

कारणसत्त्वविनिश्चयो न निवर्तते, अनुवृत्त्यात्मकत्वात् तत्, न तर्हि व्यावृत्त्यात्मकत्वात्कार्यं सत् सत्त्वे न व्यावर्तेत, सत्त्वात् कारणवदिति द्वितीय चक्रमविपर्ययेण, शेषं पूर्ववद्विपर्ययेणेत्यादि, अथ न कारणानुवृत्तिवत् कार्यानुवृत्तिः सत् कारणमिति निश्चित तल्लक्षण्यात् तर्हि सत् कार्यं सद्विलक्षणत्वात्, खपुष्पवत्, इतरो घटवत् । ननु पटसत्त्वं पटसत्त्वविलक्षणं भावतो वैलक्षण्यादिति प्रथम विपर्ययचक्रम् । अथैवमपि वैलक्षण्ये तत्सत्त्वविनिश्चयो न विनिवर्तते, अनुवृत्त्यात्मकत्वात् तत्, 5
न तर्हि व्यावृत्त्यात्मकत्वात् कार्यं सत्, सत्त्वे न व्यावर्तेत सत्त्वात् कारणवत्, एतद्द्वितीयं चक्रं विपर्ययेण । अतोऽनुवृत्तितः कारणादन्यत् कार्यं व्यावृत्तत्वात् घटेतरैकैकः, व्यावृत्तितश्च कार्यात् स्यात् कारणमनुवृत्तत्वादेकत्वादिव पङ्क्तिः । आविर्भावाद्याविर्भावानाविर्भावचक्रद्वयमपि योज्यम् । यदि तावदुभयसत्त्वं ततः सत्त्वाविशेषादेवाविशेषे प्राक् कार्यानाविर्भाववत् कारणानाविर्भावोऽपि स्यात् । अथ न प्राक् कार्यानाविर्भाववत् कारणानाविर्भावः सत् कार्यमिति निश्चित तल्लक्षण्यात् 10
तर्हि सत्कार्यं असत्, सद्विलक्षणत्वात्, घटवदिव खपुष्पवत्, ननु घटसत्त्वं घटसत्त्वविलक्षणं, न, असतो वैलक्षण्यात्, अथैवमपि वैलक्षण्ये कारणसत्त्वविनिश्चयो न निवर्तते, नित्याविर्भावकत्वात् तत्र तर्हि सततानाविर्भावात्मकत्वात् कार्यं सत्, सत्त्वे प्रागप्याविर्भवेत्, सत्त्वात् कारणवत् । प्रथमं चक्रं शेषं पूर्ववद्विपर्ययेण, अथ न कारणसततानाविर्भावः सत् कारणमिति निश्चितं तल्लक्षण्यात् तर्हि सत्, कार्यं, असत्, सद्विलक्षणत्वादुदुम्बरपुष्पवत् । ननु घटसत्त्वं घटसत्त्वविलक्षणं 15
न असतो वैलक्षण्यादिति द्वितीय चक्रमित्येवमाविर्भावानाविर्भावविचारेण द्वे चक्रे मते इति ।

अत्रोच्यते—

न, असिद्धत्वादसर्वत्वादिहेतूनाम्, अस्माकं हि सर्वमेवानुवृत्तिरेव कारणमेवोपादान मेव युक्तिसिद्धमेवेति । यदि हि घटोऽसर्वकार्यत्वाभिमतो मृत्पिण्डात् सत्त्वाभिमतादन्य इतीष्यते तद्वदेव दण्डादेरप्यसर्वत्वं सर्वस्मादन्यत्वाद्घटवत्, तस्मादेकैकत्वासर्वत्ववत् सर्वस्याप्यस- 20
र्वत्वात् सर्वत्वाभाव इति सर्वस्यैकत्वमङ्गचतुष्टयाभावः, लोकविरोधादिवत् प्रमाणविशेष स्ववचनविरोधाच्च ।

(नेति) नासिद्धत्वात्, नैतदुपपद्यतेऽसत्सहसाधनवत् स्वलक्षणसाधनम्, किं कारणम्? अस- र्वत्वादिहेतूनामसिद्धत्वात्, यस्मादस्माकं सर्वमेवानुवृत्तिरेव कारणमेवोपादानमेव युक्तिसिद्धमेवेतीति

कार्यस्य कार्येणासत्त्वमित्यभिविधि तस्यैवासत्त्वेऽसत्त्वमेवेति भाव । एतदेवाह—शेषमिति । तथेऽपपत्तिरत्रापि—अथेति । 25
कार्यं न सत् तल्लक्षण्यात् खपुष्पवदितरो घटवदित्यनुमानं योज्यं शेषं स्पष्टार्थमेव । विपर्ययमाह—अत इति, कार्यस्मात् एक कारणात् कार्यं कुम्भादि अन्यदेव एकमन्यत् अन्य एकमेव वा कार्यस्य सत्त्वे वा एकत्वात् एक कार्यं तस्मात् कार्यं सर्वमन्यत्वात् अन्यदेव कुम्भ अन्यदेव कुम्भ इति वैति भावः । एवमनुवृत्तिव्यावृत्त्या- पेक्षयाऽभिन्नमेव चक्रं साम्यमित्याहुरिति—तथेति । कारणमनुवृत्तं कार्यमनुवृत्तम्, कारणमनुवृत्तम् कार्यं व्यावृ- त्तम्, कारणं व्यावृत्तं कार्यमनुवृत्तं कारणं व्यावृत्तं कार्यं व्यावृत्तमिति विकल्पा अत्र बोध्याः । घटेतरैकैक इति, पङ्क्तिः 30
समुदायः स च नानात्वात्मकत्वात् तत्र एकत्वं व्यावृत्तात्मकत्वात् समुदायान्यत् इति भावः । शेषं सर्वं सुगमेव । तदेतत्कार्यकारणयोः सत्कार्यवादे तदभावाद् अनवस्था दुष्परिहरेति आचार्यैः सत्कार्यवादेऽपि समाधानमाहेत्यत्राह—न असिद्धत्वादिति । असत्त्वमेव सद्भावस्य सर्वात्मतया प्रतीतिप्रसङ्गात् कारणत्वानुपपत्तावनुवृत्तिसिद्धत्वाभावात्सर्वत्वादुपादा-

तस्मादसर्वत्वादेरसिद्धत्वात्तद्विकल्पाभावात् तदसमर्थविकल्पत्वासिद्धिस्ततः कारणात् कार्यमसदेवेत्य सिद्धयतीति । तत्रासर्वत्वासिद्धौ प्रतिपादितायां व्यावृत्त्यादीनामसिद्धिरापादितैव भविष्यतीति । अथवं स्वाभावमेवापादयितुमाह—यदि हि घटोऽसर्वकार्यत्वाभिमतो मृत्पिण्डात् सत्त्वाभिमतात्स्य प्रतीयते तदैव—घटत्वेन—कार्यत्वेन तन्त्वादेरप्यसर्वत्वं विप्रकृष्टस्यापि, किमुत सन्निकृष्टस्य शिवकादेः, सर्वप्रारम्भ-
5 त्वाद्घटवत्, तस्मादेकैकस्यासर्वत्ववत् सर्वस्याप्यसर्वत्वात् सर्वस्याभाव इति सर्वस्यैकत्वमङ्गव्यावृत्त्यभावः, तदसमर्थविकल्पत्वमप्यत एव नास्ति । यथाऽनुवृत्त्यापयभावश्च तत एव नास्ति यथैकस्य घटस्य घट मुद्रूपभावतया सर्वघटेषु शिवकादिष्वप्यभाव इति अनुवृत्त्यभावाद्व्यावृत्तिकृतविकल्पाभावश्च, एवं कारणोपादानबुद्धिसिद्धत्वसामान्यैः समस्तैर्वैविकल्पानुवृत्त्यासिद्धिस्तदसमर्थविकल्पासिद्धिश्चाप-त्तीया । ततः कारणात्स्यत् कार्यमित्येतत्र सिद्धयति । किञ्चान्यत्—लोकविरोधादिवत्, स्ववचना-
10 भ्युपगमलोकव्यवहारप्रत्यक्षानुमानविरोधा आदिग्रहणात् प्रमाणग्रहणात्, विशेषणस्वरूपविरोधौ च कण्ठतो वक्ष्यति ।

तत्र स्ववचनविरोधस्तावत्—यदि कार्यं घटवत् क्रियते सत् कथमसत् खपुष्पवत् कार्यं न ? मृदेव हि घटः क्रियते—घटतया व्यज्यते विद्यमान एव व्यक्तीभवति, स एव घटो दीपेनेव तथा च विशेषणविशेष्यामसिद्धिरपि कार्यमसदिति ।

15 (तत्रेति) तत्र स्ववचनविरोधस्तावत्—यदि कार्यं घटवत् क्रियते तत्कथमसत् खपुष्पवत् कार्यं न ? तेन वचनेन स्वमेव वचनं विरुध्यते यथासत् खपुष्पवत् कथं कार्यं घटवदिति तेन स्वव चनविरोधभावना विपर्ययेण तयोरेव समयोर्विरोधदर्शनार्थो । यस्मान्मृदेव हि घटः क्रियते, किमन्यो घटार्थे । यस्मात् सर्वस्य घटोपयुज्यदीभवनमन्यद् एव घटीभवनं तथा प्रकाशता व्यक्तिर्निमित्तता क्रियते करणं यथा पूर्वं कुरु पादौ कुर्विति तद्दर्शयन्नाह—घटः क्रियते—घटतया व्यज्यते विद्यमान एव
20 व्यक्तीभवति, को दृष्टान्तः ? स एव घटो दीपेनेव क्रियया व्यज्यते दण्डादिव्यापारव्यापारिका । तथा च विशेषणविशेष्यासिद्धिरपि कार्यमसदिति व्यापादः प्रोक्तः स्ववचनविरोधभावनात एव खपुष्प-निर्वचनयोरिव न कार्यमसता विशेष्यम्, नान्यसत् कार्येणेति, न परस्परतो विशेष्यं विशे-ष्यत्वेति विशेषणविशेष्यासिद्धिः ।

कार्यहेतुत्वाभिरेवं साध्येति भावः । व्यावृत्तिमभ्युपगम्यापि कस्यापि सर्वत्वं न स्यात् यस्मात् सन्निकृष्टस्य शिवकादे-
25 प्रारम्भ एकस्यापि सर्वप्रारम्भकत्वात् तथा च सर्वैकत्वापत्तेर्व्यावृत्त्यभावेन भवेदिति कथमसमर्थविकल्पत्वं कार्यस्यैवा-पादि हीति । [illegible] सर्वप्रारम्भकत्वात् यस्मात् एकमेव तदात्मापि तथा सर्वत्वाभिमतस्य सर्वो [illegible] [illegible] [illegible] इत्येवैकस्यासर्वत्वं प्रसज्य सर्वस्यापि कारणकार्यत्वं [illegible]—तथा-दैवैकत्वेनेति । एवं व्यावृत्तिमनुवृत्त्यभावस्य [illegible] [illegible] एकस्यैव [illegible] विप्रकृष्टस्यापि सर्वं [illegible] अनुवृत्त्यभावप्रसङ्गात् [illegible] [illegible] कारणस्यापि [illegible]
30 [illegible] न [illegible]—तथानुवृत्त्यादीति । यदि कार्यं [illegible] न [illegible] [illegible]—यदि कार्यमिति [illegible] [illegible] इति भावः । [illegible] [illegible] [illegible] कार्यमिति [illegible], कार्यस्वरूपे [illegible] [illegible] [illegible] विरोध [illegible]—कथमसदिति । [illegible] [illegible] एव घटीभवनं [illegible] [illegible] विद्यमानस्यैव [illegible] [illegible] [illegible] दर्शयति—मृदेव हीति । यथा [illegible]

अस्मादेव कारणात्—

अत एवेतिकर्तव्यतैव कर्तव्येति प्रतिपादनार्थं न क्रियायां खेदः कर्तव्यो भवति, सामान्यादिवस्तुविचारखेदसाध्यव्यवस्थितपरमार्थत्वात्, क्रियाया एवोपदेशो न्याय्य इत्यस्याभ्युपगमस्योपरोधात् ।

अत एवेत्यादि यावत् न खेदः कर्तव्यो भवति यस्त्वया व्याख्यानमनुष्ठितमितिकर्तव्यतैव 5
कर्तव्येति यत्नेन महता पूर्वोत्तरपक्षोपपरिहारपथाम्यवच्छेदवता प्रतिपादनार्थं न क्रियायां—क्रिया व्याख्यानार्थः खेदः कर्तव्यः किं कारणं ? सामान्यादिवस्तुविचारखेदसाध्यव्यवस्थितपरमार्थत्वात्, क्रियाया एवोपदेशो न्याय्य इत्यस्याभ्युपगमस्योपरोधात्, एष तावत् ज्ञानपूर्वकक्रियोपदेशपक्षे स्ववचनविरोध उक्तः ।

यस्मिन्नप्यग्निहोत्रं जुहुयादित्यादिक्रियोपदेशोपजीवनं नास्ति, अज्ञानप्रतिबद्धमेव सर्व- 10
मित्येकान्तस्तस्मिन्—

अज्ञानप्रतिबद्धैकान्तेऽपि च ज्ञानप्रतिबद्धत्वे स्ववचनविरोधः, एतदेवमित्यवगमादभ्युपगमविरोधः, लोके ज्ञानव्यवहाराच्च विरोधः, प्रमाणविरोधस्तु प्रस्तुत एव, धर्मविशेषविपर्ययसिद्धेर्विशेषविरोधः, धर्मस्वरूपस्य निराकरणाद्धर्मस्वरूपविरोध इति ।

(अज्ञानेति) अज्ञानप्रतिबद्धैकान्तेऽपि च ज्ञानप्रतिबद्धत्वे स्ववचनस्य विरोधः, असत्कार्य- 15
मिति ज्ञास्त्वोक्त येन यदि सर्वमज्ञानप्रतिबद्धमेव, एतज्ज्ञानप्रसिद्धत्वात्, यथाज्ञात्वा कर्म प्रतिपादक साधकञ्चेति स्ववचनविरोधः, स्वयाप्येतदेवमिति निश्चित्याभ्युपगम्योक्तत्वाद्ज्ञानप्रतिबद्धाभ्युपगमस्य च तेन विरोधादेतदेवमित्यवगमादभ्युपगमविरोधः कृतः, लोके ज्ञानव्यवहाराच्च विरोधः, ज्ञानपूर्वको हि लोकव्यवहारः, तदत्यस्याज्ञानप्रतिबन्धाभ्युपगमाप्रतीतेर्लोकरूढिविरोधः, प्रमाणविरोधस्तु प्रस्तुत एवेति, प्रत्यक्षविरोधस्तावत्तथाऽलोके दृष्टत्वात्, क्रियमाऽभिव्यज्यमानस्य घटादेः कार्यस्य दीपेनेव सत 20
उपलब्धेरनुमानविरोधः, ज्ञापकत्वादिहेतुविरोध इति, असत्सत्कार्यमिति ज्ञापकवाक्यस्य ज्ञापकत्व विशेषेऽपि, प्रत्यक्षस्ववचनादिविरोधेषु धर्मविशेषविपर्ययसिद्धेर्विशेषविरोधः तेष्वेवाप्रयोगप्रसङ्गात्,

---

मिति । क्रोधिरप्यनुत्पन्ने [illegible] निमित्तेऽपि वर्तते इव पापो [illegible] उत्पन्नत्वेऽपि [illegible] निक्षेप्ये वापि वर्तते वर्ते इव वर्ते इव, [illegible] इव स्यात्वेति [illegible] इति (न्याय महाभाष्ये १ १ १ सूत्रे) एतमसत् कार्यमिति वादस्तथे विशेषप्रतिषेधानभ्युपगमादितिकर्तव्यतैव कर्तव्येति प्रतिपादनप्रयासो वृथैव क्रियोपदेशमात्रस्यैव न्याय्यत्वोपगमेन 25
सामान्यविशेषसत्यादिविचारस्य वैयर्थ्यमनर्थेव इदमित्थमिति परमार्थत्वे निर्णयोपायाभावादित्याह—अत एवेति । यदि तन्निर्णय[illegible] यत्नः क्रियते तर्हि क्रियाया एवोपदेशो न्याय्य इत्यभ्युपगम उपरुध्यतेत्याह—क्रियाया एवेति । अज्ञानप्रतिबद्धं सर्वमिति पक्षेऽपि स्ववचनविरोधं दर्शयितुमाह—अज्ञानप्रतिबद्धेति । स्ववचनविरोधं दर्शयति—असदुत्कार्यमितीति । अज्ञानप्रतिबद्धं सर्वमित्यभ्युपगमेऽपि तस्य न [illegible] स्वीक्रियते एतदेवमित्यभ्युपगम्य [illegible] इत्यभ्युपगमविरोध इत्याह—स्वयाप्येतदेवमितीति । ज्ञानपूर्वो व्यवहारो लोके [illegible] तेन वाऽज्ञानप्रतिबद्धं सर्वमित्यभ्युपगमात्लोकव्यवहारविरोध 30
इत्याह—लोक इति । असत्कार्यमिति वाक्यस्य [illegible] विशेषविरोध इत्याह—ज्ञापकत्वादिति । प्रत्यक्षस्ववचनादिविरोधेषु तद्धर्मितद्धर्मविपरीतधर्मस्यैव सिद्धेर्विशेषविरोध इत्याह—प्रत्यक्षस्ववचनादीति । स्ववचनविरो- धादिषु विशेषविशेषणानामसिद्धत्वादिना धर्मस्वरूपमित्यत्र प्रयोगात्मकस्य प्रतिपादयितुमिष्टस्य धर्मस्वरूपस्य निराकरणाद्धर्मस्व

धर्मस्वरूपस्य प्रतिपिपादयिषितस्य निराकरणाद्धर्मस्वरूपविरोधः, एवं धर्मिस्वरूपविरोधवदुभयविरोधश्च यथायोगमायोज्य इत्यन्यविप्रतिपत्तिभ्यां कथया । तस्मादयुक्तोऽसत्कार्यवादोऽभिरोधं ब्रुवाणात्, इति कर्तृ-व्यत्वैव कर्तव्यता कुर्वीतेति चाभ्युपगतः परेणेति ।

अतः पूर्वोदितदोषासम्बन्धेनेदं प्रतिपत्तव्यमात्मैव सामान्यमिति, ननु पूर्वं दूषितमेवै-तन्मतमात्मैव सामान्यमिति, न आत्मशब्दस्य पुरुषपर्यायत्वात् सामान्यं पुरि शयनात् पुरुषः, विशेषास्तु तस्यैवावस्थावतोऽवस्थाः जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ततुरीयाख्याः, घटग्रीवादिरूपादिवदादि भेदाभेदसमवस्थावत्, एवं च सर्वसर्वात्मकत्वसत्कार्यत्वमूलरहस्यानतिक्रमेण कल्पितमिति गुणश्चात्र विद्यते ।

अत इत्यादि, अतः—एतेभ्यो दोषेभ्यो निःसृत्य किं प्रतिपत्तव्यम् ? उच्यते—अतः पूर्वोदित दोषासम्बन्धेन—ये पूर्वमुदिता विधिवादिना सामान्यैकान्तवादे विशेषैकान्तवादे सामान्यविशेषप्रधानत्व-वादे दोषाः यथाऽपि च ये दोषा उक्ताः सामान्यविधिवादमतास्थायिनः क्रियोपदेशवादिनोऽज्ञान-वादिनश्च तेषामुभयेषामपि दोषाणामसम्बन्धेनेदं प्रतिपत्तव्यमात्मैव सामान्यमिति, ननु पूर्वं दूषित मेवैतन्मतमात्मैव सामान्यमिति, सुवर्णं सुवर्ण मुक्तादिसमुदायभेदादिपूर्वोत्तरपक्षप्रपञ्चेनेति, अत्रो-च्यते—न आत्मशब्दस्य पुरुषपर्यायत्वात्, अवयवानभ्युपगमात् समुदायवादपरिहारेणास्य पुरुष सामान्यस्यावस्थावतोऽवस्थाभ्योऽनन्यस्य तत्स्वरूपावस्थानाद्वैधर्म्यात्, आत्मेति न वस्तुस्वरूपपर्याय-वाचिनोऽत्र ग्रहणम्, किं तर्हि ? अतति सततं गच्छति तांस्तानवस्थाविशेषान् स्वरूपापरित्यागेनेत्यात्मा, स एव सामान्यं चैतन्यलक्षणम्, एवं तर्हि विशेषाभावे कस्य सामान्यमिति सामान्याभावप्रसङ्गः स मा भूदिति विशेषा वक्तव्याः, उच्यते—सामान्यं पुरि शयनात् पुरुषः, विशेषास्तु तस्यैवावस्थावतोऽ वस्थाः जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ततुरीयाख्याः, तासां अवस्थानां पुरुषः सामान्यमिति किं निदर्शनमिति चेत् ? घटग्रीवादिरूपादिवदादिभेदाभेदसमवस्थावत् यथा घटस्य स्थूला ग्रीवा, सूक्ष्मं मध्यावस्था, सूक्ष्माश्च रूपादयो देशभेदभिन्नाः, कालभेदभिन्नाश्च नवपुराणावस्थाः तेषामेवावस्थानां भेदानामभेदेन समवस्था घट इति, तद्वदात्मैव अवस्थानां सामान्यम्, एवञ्च कल्प्यमानं सर्वसर्वात्मकत्वसत्कार्यत्वमूल-रहस्यानतिक्रमेण कल्पितमिति गुणश्चात्र विद्यते—एवं हि सर्वसर्वात्मकं सत् कार्यमिति मूलरहस्यमेव ख्यापितार्थं भवति पुरुषात्मकत्वात् सर्वस्य तद्विकारमात्रत्वाच्च भेदानां तत्रैवान्तर्भावादिभिर्भावात्सर्वात्मकत्व-णाम्, कुङ्कुमसवर्णविशेषाणामिव कुङ्कुमत्वे ।

धर्मिरोध इत्यादि—तेष्वेवेति । क्रियान्तरस्याकर्तृत्वे—तत्त्वादिरिति । विधिविधेयभेदेऽयं पुरुषस्य कुलादिभ्यः अत—अत इत्यादि । विधिवादिना—विधिवादिना यथापि—विधिविधेयभेदेऽपि पुरुषस्य तमर्थपरमपि—तत्सम्बन्धिपदेऽपृथक् [illegible] । ननु आत्मैव सामान्यमिति पक्षः सामान्यस्य [illegible] दूषित एव तदिदं पुनरुच्यते—तमिति । आत्मशब्दस्येति पूर्वं [illegible] तथात्र समुदाय-वादः [illegible] पुरुषस्तत्र पुरुषे [illegible], [illegible] पूर्वपक्षरीत्या [illegible] मिति भावः । इममेव [illegible] भवतीति [illegible] । निर्विशेषस्य [illegible] विशेषा वक्तव्या इत्याशयेनाह—एव तर्हीति । आत्मेति [illegible] पुरुषस्य [illegible]

अविचारोऽपि चानेनैव तत्त्वेनैक्यमाश्रित्य न्याय्यो नाज्ञानप्रतिबन्धात्, इह तु ज्ञानात्मकपुरुषस्वरूपैक्यापत्तिसन्निधये निश्चितमेवैतत् किं विचारेण गतार्थत्वादिति ।

अविचारोऽपि चेत्यादि, यदपि चानर्थको विवेकपक्षः शास्त्रेऽभिव्यविचारितमिष्यते सोऽप्यनेनैव श्रुतिमार्गेण तत्त्वेनैक्यमाश्रित्य न्याय्यः—तस्य भावतत्त्वं आत्मनो भावेनैक्यमाश्रित्य न्यायादनपेतो न्याय्यो नाज्ञानप्रतिबन्धात् । यदज्ञानप्रतिबन्धादविचारः ततः स्वयमविज्ञाते प्रमाणप्रमेयभावाभावादयुक्तमित्युक्तम्, इह तु ज्ञानात्मकपुरुषस्वरूपैक्यापत्तिसन्निधये निश्चितमेवैतत् किं विचारेण ? गतार्थत्वात्, न तु ज्ञातुमशक्यत्वादिति ।

अर्थं तस्य प्रवृत्तिपर्यायस्य विधेर्विधिः विधिविधिः स्थितिराधारः प्रवृत्तिर्मर्यादेति, यः पुनर्विधिः प्राक्तनः स न युज्यते, विधिना हि भवतीति भावः कर्ता सामान्यमिति सर्वतन्त्रसिद्धान्तेन व्यवस्थितेऽर्थे भेदाभेदनानाभावेषु दोषात् भावो भविष्णुरभाव इति भवतीति भावो भवतिरिति समर्थितः, विशिष्यते च सादृश्यासादृश्याभ्याम्, सा पुनरविविक्तैव, को ह वैतद्वेद ? किं वाऽनेन ज्ञातेन ? इति वचनात्,

अर्थं तस्य प्रवृत्तिपर्यायस्य विधेर्विधिर्विधिविधिः स्थितिराधारः प्रवृत्तिर्मर्यादेति, तस्य—विधिनमस्कारमेव विधिराधारः स्थितिरित्यादि, एष प्रवृत्तिरित्यर्थः, या चैतन्यात्मस्वरूपा प्रवृत्तिः सा विधेर्विधिरित्येतमर्थं व्याचष्टे यः पुनर्विधिः प्राक्तनः स न युज्यते, यस्माद्विधिनेत्यादि, भवतीति भावः भूप्रकृतिः कर्ता 'प्रकृतिभवस्ततो प्रत्ययार्थं सह ब्रूत' (महा १ १ ४) इति वचनात् । भावे घञो विहितत्वाद्भूयत इति भावः न भवतीति कर्त्रर्थं इति चेत्तथापि येन भूयते समानेन समानो भवतीति भावः, यतस्कन्दे 'सुपश्चोपसंख्यानम्' (काशिका) इति वा कर्ता सामान्यमित्येवं व्यवस्थितेऽर्थे सर्वतन्त्रसिद्धान्तेन—व्याकरणेन तत्र विशेषमात्रवादे देशकालभेदे परस्परविविक्तद्रव्यदेशकालभावभिन्ने भवनेऽभेदे च द्रव्यादितया भवनमात्रे सामान्यवादे नानाभावे सामान्यविशेषयोः, भेदाभेदनानाभावाः, तेषु यथासंख्यं बौद्धसांख्य वैशेषिकमतेषु दोषात् भावः, भविष्णुरभावः—तस्माच्चार्थेन्द्रिरभावात्, इतिशब्दस्य हेत्वर्थत्वात् पञ्चमीप्रयुक्तं भविष्णुरभाव इत्युक्तम् प्रागुक्तन्यायेन भविष्णुरभावात् भवतीति भावो भवतिरिति व्याकरणादिप्रेम निरवद्यत्वेन समर्थितो विधिना, विशिष्यते च सादृश्यासादृश्याभ्याम्, समानो भवतीति द्रव्यस्य

परिणामः [illegible] कर्तृप्रत्ययमेव, कर्तृत्वे न विषयाभावात् वृत्तिर्भवति किन्तु [illegible] श्रुतिवृत्तिः । समानत्वे तु [illegible] भवतीत्यस्य [illegible] । पूर्वोक्तविधिविधेस्य [illegible] एव [illegible]—अर्थं तस्येति । ननु भाव इति घञ् कर्तरि भावप्रत्ययेन भावकर्मविशेषे तु कर्मप्रत्ययेनेकान्तर्त्वे—भावे घञ इति । [illegible] भावमेव भावः कर्तृसम्पन्नं भवनमिति भावकर्मणोरपि [illegible] अथवा कर्तरि [illegible] स्याद्—तथापीति । [illegible] भाव इति [illegible] । ननु विधिनैव भेदपक्षेऽभेदवादे नानात्ववादे च भावप्रत्ययार्थो न च [illegible] इति [illegible] अर्थात्तर्त्वं न तु [illegible], [illegible] पूर्व [illegible] न्यायादि न नापेक्षते [illegible] सिद्धत्वादिति [illegible]—विधिनेति । विशिष्यते चेति [illegible]

प्रतिज्ञायते, तेषु विकल्पेषु दोषाणामभिहितत्वात्, निर्दोषमवनोऽक्षम विविच्यते विधिना । किमेवं विविच्यत एव ? नेत्युच्यते येति प्रतिज्ञा, सा पुनरविवेकैव कृत्वा 'को ह्येतद्वेद ? किं वाऽनेन ज्ञातेन' इति वचनात् ।

स एष विधिर्न भवति, अविविच्यमानार्थविधानात्, स्ववचनविरोधात् अंशेन विवे-
5 काच्च, विविच्यमानांशोऽपि च तद्वद्विविच्यते, न स विविच्यते तथा न भवत्येव विधित्वं विधेः, किं न एतेन यदि कारणमित्याद्यविचार्य लोकवद्विधानात् ।

(स एष इति) एवमपि विधित्वं न भवति, अविविच्यमानार्थविधानात् स्ववचनविरोधात् अंशेन विवेकाच्च यथार्थांशेन विवेकस्तत्र विविच्यमानांशोऽपि च यथा भावना विधिनयवादिनाऽभिहिता तद्वद्विविच्यते न स विविच्यते, यथापि परमतदूषणात् स्वमतस्थापनाच्च पदार्थभावो विविच्यते,
10 न स विविच्यते, तथा न भवत्येव विधित्वं विधेः न विधिर्विधिरेव एवमितरमभिप्रायः, कथं पुनर्विधीयत इति चेत् ? लोकवत्, लोक इव लोकवत्, लोकवदिति विधानात्, यदि लोकवदेव विधीयते विधि-रुत्सर्ग एव न भवति, कथं न भवति ? किं न एतेन यदि कारणं यदि कार्यं ततः को दोषः प्रतिज्ञाति तदर्थधारिका न कार्येत्याद्यविचार्य विधानाच्च भवति ।

किं तर्हि ?—

15 यदुत्सहत्तया विधिः सिध्यति लोके यथा तथाऽन्यथा च भवति तथा भवत्यमिति विधिर्विधिर्भवत्यविवक्षितव्याप्तिरनङ्गीकृतभेदः ।

(यदिति) यदुत्सहत्तया सर्वात्मकत्वेन विधिरुत्सर्गः सिध्यति, तद्यथा—लोके यथा तथाऽन्यथेत्यादि अथवा यथा लोके दृश्यता विधिर्विधिर्भवति कथं पुनर्लोके विधिर्भवति ? उच्यते—इति विधिरित्यादि, इति—इत्यनन्तरं वक्ष्यमाणो विधिर्विधिर्भवति लोके यथा तथाऽन्यथेत्यादि सुसिद्ध
20 सिद्धकारिमकारेण तथाऽन्यथा च भवति यथा तथा भवत्यं—यथावत् यथोपपत्त्या भवति तथा भवत्यमेव विधिर्विधिः एष सोऽविवक्षितव्याप्तिरनङ्गीकृतभेदः स्वरूपविशेषो निर्व्याप्तिरेव विधिर्विहितो भवति । उत्सर्ग इति पर्यायशब्देनोत्सर्गो विधिरिति सर्वत्रास्य विधिलक्षणस्य दर्शयति ।

विविच्यते पृथक् क्रियते इत्यर्थः । तथोर्मेत्यप्रवर्तनं न शक्यते तत्र दोषाणामुक्तत्वात् अत एव व्यवस्थामत्वे न कोऽपि दोष इति भावः । स च विवेको न क्रियते एवेति विधिविधिनयः आह—किमेवमिति । हेतुमाह—को ह वेति [illegible]
25 लोकस्थितं अत एव नैव विधिर्विधिरेव न भवति अविविच्यमानस्यार्थस्य विधानात् को ह वेतोवेत्येवमादिना विवेकाभावोक्तत्वेऽपि तथापि इते विवेचने तैव वचनेन विरोधः प्रसज्येत । तथापि यदि विवेकः क्रियते सोऽप्यंशेनैव विविच्यमानविहितभावानुसारेणैव विवेचनात् तत्र विवेचनमविवेचनमेवेत्याशयेनाह—स एष विधिरित्यादिना । अविवेचने हेतुमाह—यथापीति । परमतदूषणात् स्वमतस्थापनाच्च भावो विधिः तत्त्वतस्तत्त्वात् तत्तत्स्वमते वस्तुतो
यो यथा तथा भावनालक्षण विधिर्वै नैव ? लोके प्रसिद्धेति भावः । तथा तु लोकप्रसिद्धयैव इत्युच्यते यत्तु
30 तदर्थं विधित्वमेवं विधिरेव न भवति किं न एतेन यदि कारणं कार्यमपि भवेत् को दोष इत्यवतापि दर्शनात् अत एव च कारणं कारणमेव न कार्यमित्यादिकोऽपि न कार्येत्यविचार्य विधानमित्याह—लोकवदिति । कथं तर्हि विधिर्भवतीति विधिनयेन इत्थं विधिविधिनय आह—यदुत्सहत्तयेति । सर्वात्मकत्वा आत्मत्वेनोत्सर्गो विधिरिति लोक-

अथ पुरुषवादः

कोऽसौ निवर्तयतामिति चेत् ? उच्यते तद्यथा—

पुरुषो हि ज्ञाता ज्ञानमयः तन्मयमिदं सर्वं जगत्, तदेकत्वात्, स एव भवतीति भावः, सामान्यम्, को भवति ? यः कर्ता, कः कर्ता ? यः स्वतन्त्रः, कः स्वतन्त्रः ? यो ज्ञः, काष्ठाग्निविप्रकीर्णपचननिर्वर्तनवत् ।　5

पुरुषो हीत्यादि, उक्तनिरुक्तः पुरुषशब्दः, विग्रहो यस्यार्थे, यस्मादसौ ज्ञाता ज्ञानशीलो ज्ञानधर्मा साधुज्ञायी वा पुरुष एव, ज्ञातृत्वाच्च ज्ञानमयत्वात्, ज्ञानात्मको ज्ञानविकारो वा ज्ञानमयः सः, उपयोगलक्षणत्वात्, ततः किमिति चेत् ? तन्मयमिदं सर्वं—चेतनमनुपयोगित्वेनाभिमतमपि पृथिव्यादि घटादिभेदभिन्नं जगत्, तदेकत्वात्—तस्य पुरुषस्यैकत्वात्, वस्त्वसत्त्वैकत्ववत् सर्वैकत्वं सर्वैकत्वाच्च स च जगच्च सर्वं भवतीति भावः, ननु घटपटादि भेदेन भवति ज्ञानमयपुरुषस्यैकत्वात्, येन　10
भूयते स एव भवतीति भावः, स आत्मैव सामान्यं समासो भवतीति । तन्निर्णयार्थं प्रश्नोत्तरक्रमेण प्रश्नः को भवतीत्यादिः गतार्थो यावत् कः स्वतन्त्रो यो ज्ञ इति, अज्ञस्यात्मलाभाद्यभावेन कर्तृत्वाभावात् । काष्ठाग्निविप्रकीर्णपचननिर्वर्तनवत्, यथा काष्ठैः स्थाल्यामोदनं देवदत्तः पचतीत्यत्र देवदत्त एव पचनस्य निर्वर्तको ज्ञातृत्वात् भवतीति तथा पुरुष एव भवतीति भावः ।

इतर आह—　15

ननु क्षीररसादि दध्यादेः कर्तृ, न च तत्क्षीरं रसो वा ज्ञ इति, न, तत्प्रकृतिविशेषत्वात्, गोप्रकृतिविशेषक्षीरदधित्ववत्, प्रक्षेपत्वाद्वा चक्रभ्रान्तिवत् ।

(नन्विति) ननु क्षीररसादि दध्यादेः कर्तृ, क्षीरादपि भवत्यभावात् कर्तृणो रसादयः, न चैतत् क्षीरं रसो वा ज्ञ इति अकर्तृत्वमनैकान्तिकमित्येतच्च न, तत्प्रकृतिविशेषत्वात्, तस्यैव ज्ञस्य प्रवर्तमानस्य प्रकृतेरपरिसमाप्तायाः क्षेपत्वात्, कालकर्मभेदवस्तु विशेषो न निवार्यते, यथोक्तम्—'शर्करासम　20
क्षीरेक्षु दन्तनिष्पीडितो रसः । यन्त्रनिष्पीडितः श्रेष्ठो चाक्रिकस्तु विदाहकृत् ॥' इति, गोप्रकृति-क्षेपक्षीरदधित्ववत्, यथा गोर्धेनोः प्रकृतेरपरिसमाप्तायाः क्षीरदधिनवनीतघृतनिष्यन्दनविक्षेपत्वात् पुरुषप्रकृतिविक्षेप एव जगदिति । प्रक्षेपत्वाद्वा चक्रभ्रान्तिवत्, का वा सा प्रकृतिः प्रवर्तमानपुरुष

निवर्तितिति भावः । उक्तनिरुक्त इति, पुरुषीर्ते तत्र [illegible] पुरुषः अथवा सर्वेषामपि कर्मसर्पणात्- [illegible] भावेषु वा पूरणात्मकत्वात् पुरुष इति निरुक्तिः । 25
[illegible] सर्वमिति [illegible] स्वकार्यस्य [illegible] कार्यस्य [illegible]
[illegible] कर्तृत्वाभावात्, सोऽपि च कर्ता [illegible] तन्निर्णयार्थमिति,
[illegible] एव भवतीति निर्णयार्थमित्यर्थः काष्ठैः स्थाल्यामोदनं देवदत्तः पचतीत्यादौ यद्यपि [illegible] कर्तैव [illegible]
[illegible] भवति [illegible], कर्तृत्वाभ्युपगमः [illegible]
[illegible] कर्तृत्वम् [illegible] कर्ता [illegible] 30
दीति । ननु [illegible] दध्यादौ कर्तृत्वेन [illegible] ननु
क्षीरेति दध्यादावपि [illegible] कर्तृत्व [illegible]
[illegible] तत्प्रकृतिविशेषत्वादिति । ननु दध्यादि [illegible]
दध्यादौ [illegible] पुरुषव्यतिरिक्तस्य [illegible] हेतुरित्याह-

व्यतिरिक्तं ? सर्वस्य क्षेपत्वात्, दृष्टान्तः चक्रभ्रान्तिः, यथा कुलालभ्रमणभ्रमितस्य चक्रस्य भ्रान्तौ कुलालप्रवृत्तिक्षेपत्वं क्षेपत्वमेवं दध्यादेरपि क्षेपत्वं गोर्दोहस्य क्षेपत्वं यतः, गोमुखग्रासपानादिरस-रुधिरादिपरिणतस्य क्षेपमन्तरेण क्षीरदध्यादिभावो नास्ति ।

ननु चक्रभ्रान्तावपि को भवितेति प्रत्यपेक्षायां घटभवनव्यवहारे मृत्पिण्डादिरपि मृद्-
5 भवितृ द्रव्यमपेक्ष्यम्, परतः परतोऽपि येन भूयते यद्भवति तदेव मौलम्, तस्माद् घटभवनपर्यन्त कुलालक्षेपव्याप्तिवच्च क्षेप्यं सर्वम्, इतरथाऽसौ नैव स्याद्भवितुरभावाद्वन्ध्यापुत्रवत् ।

(नन्विति) भवितृमृद्भावने, प्रत्यपेक्षायां—जिज्ञासायां मृद्भवितृद्रव्यापेक्षत्वे घटभवनव्यव-हारे यथा, यथा पिण्डशिवकस्थासकक्रमेण घटभवनव्यवहारे मृद्भावना भवित्री तथेहापि—चक्रभ्रान्तौ भवनव्यवहारत्वान्मृद्भवितृ द्रव्यमपेक्ष्यम्, परतःपरतोऽपि येन भूयते यद्भवति तदेव मौलं—अतः
10 तदेवैतत्सर्वं यस्माद् घटभवनपर्यन्तं भ्रान्तिभवने कुलालमपेक्ष्य कुलालक्षेपव्याप्तिवच्च क्षेप्यं सर्वम्, इतरथाऽसौ नैव स्याद्भवितुरभावाद्वन्ध्यापुत्रवदभूतत्वादिसर्वः ।

आम्नातम्—

अचेतनानामप्यश्वादीनां चेष्टादर्शनात् प्रयोगमन्तरेण प्रवृत्तिर्दध्यादीनामित्येतदयुक्तम्, क्षेप्यैव सुप्तावस्थत्वात्, न च चक्रदण्डादि सुप्तावस्था करणनिरीहत्वात्तस्मात् एव
15 भवति, दधीव पयसः । एतेन दध्याद्यपि क्षेपभवनमाख्यातमेव, क्षेपसुप्तावस्थात्वात् ।

(अचेतनानामपीति) करणनिरीहत्वादिति न च चक्रदण्डादि तत एव भवति करण-निरीहत्वात्—करणस्यापि निरीहत्वं निरीहत्वात् तत एव—आनुपूर्व्यमन्तरेण यत्क्षेप्यं वाऽन्तरेण तदेव सुप्तावस्था दध्यवस्थानिमित्तभूता निमित्तभूता भवितुमर्हति, तस्मात् साऽपि सुप्तावस्था क्षेप्य चैतन्येव वृत्तिर्भवितुमर्हति, दधीव पयसः, यथा दधि पयसोऽवस्था तथा दध्यवस्थाऽपि क्षेप्यैव सुप्तावस्था ।
20 तथापि दध्यादेः कुलालचक्रक्षेपचक्रदण्डादिवत् क्षेपत्वं क्षेप्यक्षेपं वाऽन्तरेण भवत्यभावात् प्रवृत्ति-मात्रत्वमेवैतदर्थः ।

एतस्यार्थस्य भावनार्थं दृष्टान्तमाह—

यथैव हि रूपरसगन्धस्पर्शशब्दा अमूर्तत्वेन सूक्ष्मां वृत्तिमप्रत्यक्षा एव स्वप्रवृत्ति-

---

[illegible] चा क्षेपेति । यथा भ्रमो परम्परया च एव यावत् यथ प [illegible] परम्परया भवत् क्षेप भवित्री तथा क्षेप
25 [illegible] मूलं च एव तदेव येन भूयते [illegible] —भवितृव्याख्या । [illegible]
[illegible] —अचेतनानामपीति । [illegible]
[illegible] अचेतनमृदादि सुप्त [illegible] सोके [illegible]
[illegible] भवितुमर्हति [illegible] कर्तृकर्मत्वादिति [illegible]
अचेतनत्वं सुप्तावस्थ [illegible] दृष्टान्तमाह—दधीव पयस इति, तदेव सुप्तावस्थेति [illegible]
30 [illegible] न तु [illegible] वाऽन्तरेण निमित्तभूता भवितुमर्हति, तस्मात् सा [illegible]
[illegible] भवितुमर्हतीति न चेति [illegible] क्षेपत्वमेव [illegible]
[illegible] —यथैव हीति [illegible] एव मूर्तः [illegible] यदि [illegible]

भावाव्यक्तमूर्तत्वप्रक्रमानन्यात्म ततो नानाप्रभेदपृथिव्यादिभेदस्थूलरूपा व्याप्यन्ते रूपादय एव, न हि ते रूपादयः प्रतिनियतचक्षुरादिविज्ञानप्रभावितस्वरूपा मूर्ताः सूक्ष्मा वा ।

यथैव हीत्यादि, यथैव हि रूपरसगन्धस्पर्शात्मना अमूर्तत्वेन सूक्ष्मा वृत्तिमत्यस्य यथेत्यादि सूक्ष्मपूर्वकत्वात्स्थूलस्य सूक्ष्मतां निरूप्य स्थूलस्य निरूपयति, न हि ते रूपादयः प्रतिनियतचक्षुरादि विज्ञानप्रभावितस्वरूपा मूर्ताः स्थूला इति वा केनचिद्विज्ञातुमर्हमूर्ताः, तस्मात्तेऽमूर्तत्वं तेनामूर्तत्वेन 5 वृत्तिः सैव वा सूक्ष्मा नामप्रभवोऽव्यक्त एव ख्यातपृथिव्यप्रभावाव्यक्तमूर्तत्वप्रक्रमात्—तया प्रकृत्या प्रभावेन व्याप्यतो मूर्तत्वेन प्रक्रमो येषां ते ख्यातपृथिव्यप्रभावाव्यक्तमूर्तप्रक्रमाः परमाणवः, रूपादीनामात्मीयत्वा प्रक्रमाऽव्यक्तो मूर्तत्वेन प्रक्रमः परमाणूनां सप्रभेदानाम्, तान् परमाणूनव्याप्येति सूत्रे अस्य दर्शयति दृष्टान्तरूपेण ततः—स्थूलकार्यं नानाप्रभेदपृथिव्यादिभेदस्थूलरूपा व्याप्यन्ते रूपादय एव । पृथिव्या अश्मलोष्टसिकतादयः प्रभेदाः, हिमकरकादयोऽपाम्, ज्वालाङ्गारमुर्मुरादयस्तेजसः, 10 उत्कलिकामण्डलिकागुञ्जाझञ्झादयो वायोः वृक्षगुल्मलताप्रतानवीरुधो वनस्पतेः, कृमिपिपीलिकाभ्रमरादिमनुष्यदेवनारका बहुमानानेकत्र प्रवृत्तेर्निदर्शनम् । प्रभावो द्रव्यस्य प्रभावस्वाभिव्यक्तत्वात् मूर्तेर्मूर्तसम्भवः रसवीर्यविपाकप्रभावाच्च वस्तुनः प्रवर्तमानस्य विपरिणामाः तत्र निदर्शनम्— 'चित्रकः कटुकः पाके वीर्योष्णः कटुको रसे । तद्वद्दन्ती प्रभावात्तु विरेचयति सा नरम्' ॥ इति,

यथैते सूक्ष्मा मूर्तरूपादिपूर्वकाः स्थूलत्वात्, तन्तुपूर्वपटवत्, एवं ततोऽपि परं 15 परतोऽप्यपरं वरिष्ठं कारणं रूपादिभावमापद्यत इति प्रतिपत्तव्यम् ।

(यथेति) यथैते पृथिव्यादयः सूक्ष्मा मूर्तरूपादिपूर्वकाः स्थूलत्वात् तन्तुपूर्वपटवत्, एवं ततोऽपि–परतोऽपि परं रूपादिभ्यः, परतोऽप्यपरमन्यत् परं वरिष्ठं प्रधानं कारणं रूपादिभावमापद्यत इति प्रतिपत्तव्यम् तच्च परं यत् कारणमात्मानममूर्तसूक्ष्मरूपादित्वेन स्थूलमूर्तपरमाण्वादिभेदाभिव्यक्तपृथिव्यादित्वेन चात्र विभज्यमानं प्रवर्तते । 20

किञ्च—

इति रूपादिप्रविभक्तमप्रविभक्तस्वतत्त्वं यद्भवति तदेव स्वं तत्त्वं तत्तु ज्ञानस्वतत्त्वमात्मेति रूपादिभिरेव निरूपितम्, तद्धि रूपणमिति रूपणकृतासमसामर्थ्यनिरूपकत्वात् विभक्तविसर्के ग्रहणमेव रूपम्, न तु रूप्यते यत्तेन तस्मिन् वेत्यादि रूपम् ।

(इतीति) रूपादिप्रविभक्तमप्रविभक्तस्वतत्त्वं परमाणुद्व्यणुकादि पृथिव्यादिष्वप्रविभक्त- 25 रूपादितत्त्ववत् । किं पुनस्तस्य तत्त्वं ? तस्य भावतत्त्वं स्वार्थिको भावप्रत्ययः, तद्दर्शयति—यच्च सू-

स्थूलस्यैवेत्याह–नहीति । सूक्ष्मात्पूर्वकस्य परमाणोः स्थूलादिभाव–पृथिव्या इति । मूर्तानां भेदाः स्थूलाः प्रभेदनिदर्शनम् अमूर्तानां मूर्तभवस्य स्थाने प्रभावः इत्याह–एतत्प्रवृत्तेर्निदर्शनमिति । स्थूलानां सूक्ष्मपूर्वकत्वं प्रसाध्य तस्मादपि सूक्ष्मस्य परत्वं कारणं यदमूर्तसूक्ष्मरूपादित्वेन विभज्यमानं स्थूलमूर्तपरमाण्वादिभावमापद्यते तदाह–यथैत इति । किञ्च परं वरिष्ठं कारणमित्याह– इतीति रूपादयः प्रविभक्तमपि तत्त्वतोऽप्रविभक्तं कारणं ज्ञानस्वतत्त्व 30 मात्मैव स्वात्मा कारणमिति निर्दिश्यत इति भावः । तत्प्रविभक्तं रूपणमाह, रूपणे रूपे तत्त्वमात्मस्वरूपे येन तदेव विषयः एवमभिव्यक्तमिति यत्तेन रूपादयः, न तु रूपे रूपम् इति दर्शयति–तस्य भाव इति । यदि रूप-

यदि तदेव तत्त्वं तत्र स्वमेवापेक्ष्य, तस्य चाक्षुषत्वात् परतत्त्वाभावेन विशेष्यते स्वतत्त्वमिति, परमतापेक्षया वेति । इतर आह—तत्किमिति निरूप्यम्, आचार्य आह—ननु ज्ञानस्वतत्त्व आत्मेति रूपादिभिरेव निरूपितम्, तत्—यत् कारणमात्मा ज्ञानस्वतत्त्वः, स तु पुनः स रूपादिभिरेव निरूपितः—रूपरूपणक्रियारूपितं तु ज्ञानं निर्णयो रूपणमित्येकोऽर्थः । तद्धि रूपण रूपमिति—यस्मात् करणाद्रूप्यं
5 रूपमित्येकोऽर्थः, आदिग्रहणाद्रसनमास्वादनं रसः, एवं शेषाणामपि, रूपणरूपात्मकज्ञानमित्युक्ता-द्रूपणता ज्ञानमेव रूपपर्यायत्वात् ज्ञानस्य, विभक्ताविभक्त ग्रहणमेव, विभक्तग्रहणं रूपं रसो गन्धः स्पर्श इति ज्ञानं रूपमिति, अविभक्तं सर्वेषु, तद्विविधमपि ग्रहणमेव रूपम्, भावसाधनत्वाद्रूपणस्य, न तु रूप्यते यत्र तस्मिन् येनापि रूपम्—न तु कर्मकर्तृकरणाधिकरणसाधनं, आदिग्रहणात्तस्मै तस्माद्रूपमिति सम्प्रदानापादानकारकभेदेभ्यो रूपमिति भवितुमर्हति ।

10 किं कारणम् ?

रस्यते स्पृश्यत इत्यादेरपि तत्रैव दर्शनात्, रूपेणोपलक्षितस्य ज्ञानात्मनो रसादेर्गुणा-द्गुणिद्रव्याद्वा विभक्तस्यानवस्थानात् पुरुषपितृपुत्रत्वादिवत् ।

(रस्यत इति) रस्यते स्पृश्यत इत्यादेरपि तत्रैव दर्शनात् रूपेणोपलक्षितस्य ज्ञानात्मनो वस्तुनो रसादेर्गुणाद्गुणिद्रव्याद्वा विभक्तस्य व्यतिरिक्तस्यानवस्थानात्, पुरुषपितृपुत्रत्वादिवत्, यथा
15 अनेकसम्बन्धेन पुरुषात् पितृपुत्रभ्रातृभागिनेयमातुलस्वामित्वधर्माः पृथङ् नावतिष्ठन्ते तथा रूपणात्मक रूपं रसादिगुणव्यतिरेकेण तद्व्यतिरिक्तपरमाण्वादिद्रव्यव्यतिरेकेण वा नावतिष्ठते परमार्थतः, तस्मात् विभक्तरूपेण तत्स्वात्मन्य रसादिपरमाण्वादिपृथिव्यादिभेदाः ।

एवं तर्हि रूपेणाविभक्ततत्त्वात्मकज्ञानं रूपवदविभक्तग्रहणं चक्षुषैव स्यात्, रसमपि भिन्न ग्रहणदर्शनात् प्रत्यक्षविरुद्धेयं कल्पनेति चेन्न तस्य तत्त्वस्यानेकात्मत्वाभ्युपगमात् ।
20 द्विधापि रूपस्याविभक्ततत्त्वात्मकतायामपि शक्यं वक्तुं रूपं रस इति प्रत्यक्षम्, भेदेन दर्शनात् तस्यानेकात्मकस्य स्वप्रवृत्तिभावाभावस्य भवेदानानुक्तत्वात् रूपादिभ्यो भिन्नमेकं द्रव्यं पृथग्ग्रहणापदेशादित्यत्र न, रूपादिव्यतिरिक्तादर्शनात् ।

वेत्यात्मेन वेति विशेषणं कथं घटत इत्यत आह—स्वतेति । कथं च परतत्त्वव्यपदेशयोग्यत्वाभावात्, किन्तु निजत्वमेवापेक्ष्यैव, यत्र कारणेनैव स्वतेन स्वतत्त्वं विशेष्यत इति भावः । तत्किमिति पृच्छति—इतर
25 आहेति । तदावियो ज्ञानस्वतत्त्व आत्मेव यो रूपादिभिर्निरूप्यते तदेव यत् कार्यं रूपादिभावस्यापत्त इत्युत्तरयति—तदित्यादि यत् कार्यं पुनरिदं रूपक्रियाविरूपितत्वाद्रूपं ज्ञानमेव रूपणं रूपणमित्येवं ज्ञानमेव रूपादिक्रियानिर्वर्तक-त्वादित्याह—तद्धीति । रूपस्य ज्ञानपर्यायता च ज्ञानमनुरूपत्वेन, ननु कर्मादि-साधनमाह—भावसाधनत्वादिति । ननु रूपादिभ्यो विभक्तमविभक्तमपि रूपं रस इतीदं विभक्तनिर्देशमात्रं कथं रूपादि एकस्यैव ज्ञानस्य रूपभेदविभक्तमपीत्याह—तत्रैव इत्यादि । तत्रैव—ज्ञान एव, रूपोपलक्षितज्ञानस्वरूपवस्तुपृथग्भेदा-
30 भेदाभावादिति भाव । एवं रूपादीनां रूपमेदे रूपरूपमभेदे च प्रतिपादिते रूपादीनां चक्षुषा ग्रहणप्रसङ्गः रूपादिरूपत्व, न भिन्नम् रसादीनां रसनादिग्राह्यत्वम्, रूपादीनां चक्षुषा ग्रहणमित्याशङ्कते—एवं तर्हीति । रूपरूपादीनां वस्तुनो भेदतत्त्वमनुक्त्वा दोष इत्युत्तरयति—तस्य तत्त्वस्येति । तस्यानेकात्मकत्वमेति रूपादिरूपमभेदेन रूपगुणात्मक

(एवं तर्हीति) द्विधापि—रसादभेदेन द्रव्याभेदेन वा रूपस्याविभक्तत्वात्मकत्वादामर्षि-स्यादि याबद्द्रव्यमिति, शक्यं वक्तुं रूपं रस इति प्रत्यक्षम्, भेदेन दर्शनात्, तस्यानेकात्मकस्य समुद्-भिन्नमात्राबद्धस्य प्रमेयानामुक्तत्वात्, एवं तावद्रसादिगुणगणसमुदायो नास्त्यन्यः, परस्परतश्च नान्ये रूपादयः किन्तु रूपस्वरूपभेदा यथोत्सुक्तम्, स्यान्मतं रूपादिभ्यो भिन्नमेकं द्रव्यं पृथक्त्वस्यापरे वादि-श्लेषवत् न—रूपादिभ्यो भिन्नमिदमेकं द्रव्यमिति शक्यते न, शक्यं वक्तुमिति वर्तते, कस्मात् ? रूपादिभ्यव्य-5 तिरिक्तादर्शनात्। पूर्वत्र रूपादन्येषां रसादीनां प्रत्यक्षतो दर्शनात् रूपमेव रसादय इति न शक्यं वक्तुम्, इह तु रूपादिभ्यो भिन्नं द्रव्यमिति प्रत्यक्षेणादर्शनादशक्यमिति।

कस्मां पुनःकल्पनायां प्रत्यक्षविरोधो नास्ति ? उच्यते—

आत्मतत्त्वाविभक्तत्वग्रहे तु प्रत्यक्षाविरोधः, चैतन्यमेकमेव रूपादिविभक्तमप्यविभक्तं चैतन्याव्यवच्छेदान्वयात्, यथा परैः परिकल्पितं भिन्नमिति तत्र दर्शनं विरोधकारि भवति। 10

(आत्मेति) आत्मतत्त्वाविभक्तत्वग्रहे तु प्रत्यक्षाविरोधः कथम् ? भाष्यते—चैतन्यमेकमेव रूपादिविभक्तमप्यविभक्तं चैतन्याव्यवच्छेदान्वयात्,—रूपरसाद्यात्मनाविभक्तमेव, एकत्वात्, रूपादि-रूपेण प्रत्यक्षविभागाद्विभक्तमपि सदेकमेव, अनेकात्मकत्वाद्विभक्तमविभक्तञ्चेति प्रत्यक्षदर्शनं रसादि भेदरूपं रूपाद्यभेदरूपञ्च न विरुध्यते रूपादिरूपत्वाच्चैतन्यस्य। यथा परैः परिकल्पितं भिन्नमिति, तत्र च रूपादि चैतन्येभ्योऽभिन्नमात्रदर्शनं विरोधकारि सम्भवति, न हि रूपरसादिगुणसमुदायात्मकं 15 तदात्मद्रव्यात्मकं वा, किन्तु तदेव रूपादि चैतन्यात्मतत्त्वाविभक्तग्रहे तु दर्शनमविरोधकारि, चैत-न्यस्यैव विभक्ताविभक्तात्मकत्वात्।

तथा—

तदनुभवदर्शनात् स एव तु ग्राह्यो ग्राहकश्चेति तथा, व्यतिरेकस्यानुपपत्तेः, अभिमता रम्भतिपचितवत् पुद्गलादिधर्मादिसूक्ष्मस्थूलत्वादि च शीतातपस्पर्शपरस्परत्वस्य एव व्यवस्थिताः, 20 तद्रूपस्य जगतश्चेतनात्मनि पुरुषे व्यवस्था युगपदेव।

(तदिति) तदनुभवदर्शनात्—स्वरूपपरिच्छेदे ततोऽन्यस्य प्रमाणस्यासम्भवात्, किं तर्हि ? स एव तु व्यतिरेकस्यानुपपत्तेः—ज्ञानात् पृथग्भूतार्थस्यानुपपत्तेर्ज्ञानस्वतत्त्वस्यैव ग्राह्यो ग्राहकश्चेति तथा,

भेदेन च रसस्य तत्र प्रत्यक्षं चक्षुरभेदानुमिताभिन्नरूपमेदरसनानादिभ्येव प्रमाणेन चामूर्तमूर्तत्वादना प्रत्यक्षपरस्प-रविरोधोपपत्तेः रूपस्यैव तत्स्वभावत्वात् न द्रव्यरसादिगुणगणसमुदायोऽभ्युपेयस्तस्मात्परस्परेषां भेदेन प्रत्यक्षमुच्यते तत्र- 25 भावत्वान्न चाभेदोऽपीति भावः। ननु रूपादिभ्यो भिन्नं तदाश्रयभूतमेकं द्रव्यमस्ति रूपस्याश्रयतया भेदेन तस्य प्रत्यक्षत्, नैवं शक्यमपि तु द्रव्यमिति व्यतिरेकाभावात् कथं रूपस्वरूपाभेदत्वं रूपरसादीनामभिधावति—स्यान्मतमिति। रूपादीति, इदं रूपादि तदात्मकं द्रव्यमिति पृथक्त्वादर्शनात् पृथग्व्यतिरिक्तं द्रव्यमित्यर्थः। पूर्वत्रेति द्विधापीत्यादिग्रन्थ इत्यर्थः, तत्र हि रूपरसादीनां भेदः दर्शितः। इह त्विति रूपादिभ्य इत्यादिग्रन्थे अत्र हि व्यतिरेकाभावाद्भेदः समर्थित इति भावः। एव-मभ्युपगम्य एव प्रत्यक्षविरोधो न सम्भवतीत्याह—आत्मतत्त्वेति रूपरसादिविभक्तेषु चैतन्यस्यैकस्यैवानुगतेरेकत्वमविभक्त- 30 त्वापत्तौ विभक्तत्वमपि भिन्नस्वरूपतया भवमपि तदेकत्वमेवेति भेददर्शनं न विरुध्यत इति भावः। स्वरूपपरिच्छेद इति, तदनुभवदर्शने प्रमाणान्तरानुपपत्तिः प्रमातृप्रमाणप्रमेयप्रमितिषु चतसृषु तत्त्वपरिसमाप्तेः तत्र च ज्ञानात् पृथग्भूतस्य कस्य चिदभावादुक्तरीत्या परिच्छेद्यमानस्य तत्र ज्ञानमेव प्रमाणव्यवहारः प्रमातृव्यवहारश्च विज्ञानस्यात्मनः एव व्यपदेशः

व्यभिचारमप्रतिपत्तिवत्, यथा त्वभिमतः प्रतिशरीरं शरीरादिव्यतिरिक्तमात्मैवात्मानं शरीरमिव बाह्यानर्थान् प्रतिपद्यमानोऽपि आत्माधिगमे प्रमाणान्तराभावाद्ग्राह्यो ग्राहकश्च यथा रूपादिभेदेन ज्ञानसुखादिभेदेन च स्वयमेव विपरिवर्तमान इति । निदर्शनमप्याह सुखादीनामिति, बुद्धिसुखदुःखे- च्छाद्वेषादिकाकाशदिग्गत्याद्यमूर्तं सूक्ष्ममुच्यते रूपादयस्तु स्थूला एव प्रत्यक्षत्वात्, सूक्ष्माः स्थूल- त्वादि च तेषां यथासंख्यं सुखादीनां तस्य पर्यायमिति संभवन्ते, क्षीराद्यनन्यापरित्यागस्य इत्यादि, युगपद्भाविनः क्षीरादयश्चायामसमन्वापरदृष्टा धर्मास्तस्य एव दृश्यन्ते, तद्यथा आद्यो रसः वाकठिनं दधि मूर्तं मृदुः कठिनः मस्तु द्रवमेव, आदिमत्त्वात् क्षीरमपि चेतनाचेतनान्यापरदृष्टं चेन्न्यमवाङ्गद्यापके- रूप्यतो असमन्वापरित्यागः चेतुगवरशरदिरादिपरिणतिविशेषप्रभावगमभावायाः तस्य एव प्रतिभागेन व्यवस्थिताः । तेषां व्यवस्थानात् सर्वस्य चेतनाचेतनस्य जगतः चेतनस्यापि पुरुषेऽनन्यापरित्याग- व्यवस्था युगपदेव, यथा च तस्यैव क्रमयुक्तोऽन्ये धर्मा मधुपरिस्थापनपराः पर्यायास्तस्य एव ज्ञान- रसके, तस्यैव ता अवस्थाः । नेदाः समयमीदिका वर्ण्यन्ते किं तर्हि ? जिनवचनार्थपरिस्फुट एवैताः, तद्यथा 'से किं भावपरमाणू ? भावपरमाणू वण्णवंते गंधवंते रसवंते फासवंते' इति वर्णादीनां तस्य एवानेकात्मके तदात्मत्वे भावात् ।

एवञ्च सर्वज्ञत्वमप्ययत्नेन लभ्यं पुरुषात्मकत्वात् सर्वस्य, अस्य ज्ञत्वमेवोत्कर्षपर्यन्तप्राप्तं सर्वज्ञता, तन्निरतिशयं क्वचित् प्राप्नोति, तारतम्ययुक्तत्वात्, पर्वतोच्छ्रितिवत्, श्वेतप्रमाणवत्, प्रत्यगमनात्मकत्वात् खद्योतादितारतम्यवृत्तौ द्योतवत् ।

एवञ्चेत्यादि, अस्मिन् ज्ञानात्मकैककारणविवर्तमात्रमेववादे पुरुषान्तरप्रतिपाद्यं सार्वज्ञ्यमयत्नेन लभ्यं पुरुषात्मकत्वात् सर्वस्य, न हि पुरुषः कश्चिदात्मानं न वेत्ति, यथा तृणादिभ्यनन्यापरदृष्टं दधि परस्परमत्वात्तदात्मकं तथा सर्वज्ञताऽपि, कस्य का वा सर्वज्ञता ? ज्ञत्वमेवोत्कर्षपर्यन्तप्राप्तं—ज्ञत्वं ज्ञान- मुत्कर्षपर्यन्तं निरतिशयं क्वचित् प्राप्नोति, तारतम्ययुक्तत्वात्, तरतमभावस्तारतम्यं ज्ञतरो ज्ञतम इति

प्रमेयगमकत्वं प्रमाणत्वं तत्प्रमाणलक्षणका प्रमाणम्, तदेवं प्रमाणान्तराभावे ज्ञानमेवेति भावः । तत्र दृष्टान्तमाह—अभिम- तात्मप्रतिपत्तिवदिति । [illegible] यथा [illegible] प्राहक [illegible] [illegible] ज्ञानसुखादिभेदेन च [illegible] विवर्तते मात्रं भवत्येवेति भावः । बुद्धिसुखेत्यादि [illegible] सूक्ष्मसूक्ष्मभेदाः [illegible] तथापि [illegible] [illegible] एवैताः [illegible] क्षीरादिष्वनेकाः [illegible] पुरुष एव [illegible] इति भावार्थः । निरूपणवृत्तितः—तथा व्यवस्थापयितीति । अत्र प्रमाणमाह—जिनवचनेति 'भावपरमाणू' मिति । [illegible] [illegible] वण्णवंते गंधवंते रसवंते फासवंते इत्येवं भगवत्याम् (श० १ उ० ५) पाठे दृश्यते । [illegible] [illegible] [illegible] इति भावः । सर्वज्ञत्वमेव [illegible] न हि [illegible] [illegible] त्विति । अत्र [illegible] परिणाम एव [illegible] इति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] 'अनाद्यन्तोऽ[illegible]' इति [illegible] परिणाम [illegible] परिणामः [illegible] इति । [illegible] [illegible] वेत्ति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

परस्परमुत्कर्षभेदा, तेन तारतम्येन युक्तत्वात्, तद् पर्यन्तेन निरतिशयेन विना न भवितुमर्हति, पर्वतोऽग्निमत्, यथा पर्वतोऽग्निमान् तारतम्ययुक्तत्वादिन्द्रियसंयोगेन्धनसम्पादितपावकेन्द्रियपरमकाष्ठामहेन्द्रादिभव-त्सेनमहाद्वीनामन्यतमस्योत्कर्षपर्यन्तं प्रज्ञया निरतिशयोऽसौ विना न भवति एवं ज्ञानमपि । योऽपि कैश्चित् अन्यत्र वाऽनभ्युपगच्छति तस्यापि सुषिरस्यावकाशदानसमर्थस्य पृथिव्यापामपस्य तेजस उत्कर्षे वायस च समन्ततोऽनन्यत्वान्महत्तरं महत्तममिति प्रमाणोत्कर्षस्य तत्र निरतिशयस्य दर्शनात् तेन प्रमाणमिति दृष्टान्तः । अस्यामेव प्रतिज्ञायां हेत्वन्तरं प्रत्यवगमकारकत्वात्, प्रत्यवगमयतीति प्रत्य-वगमकं तदेव ज्ञानं तत्र निरतिशयोत्कर्षपर्यन्तम्, तद् दृष्टान्तः खद्योतादितारतम्ययुक्तोपयोगमिति, यथा खद्योतमण्यग्निप्रदीपतारकादिषु तारतम्येन वर्तमानोद्योतो भास्करे निरतिशयोत्कर्षपर्यन्तो दृष्ट-स्तथा ज्ञानमपि क्वचिदिति ।

इतर आह—　　　10

ननु वक्तृत्वादीनां धर्माणामसार्वज्ञ्याव्यभिचारात्, अत्रैव प्रकर्षोत्कर्षदर्शनाद्यासर्वज्ञ-त्वैवेत्येतच्च न, वक्तृत्वस्यापि तारतम्यादुत्कर्षवृत्तेर्निरतिशयनियतत्वात्, सर्वस्य वक्ता तथ्यस्य चेति वक्तृत्वादेव तत्सिद्धेः, नित्यानुमेयमहापरिमाणाकाशदृष्टान्तसाधर्म्याच्च । असर्वज्ञव्या-भिचारिताभ्यां विपर्ययेण भवितव्यमवश्यत्वात्, हस्त्यादिहस्त्यादिवत्, नीलोत्पलादिको-त्पलवत् ।　　　15

ननु वक्तृत्वादीनामित्यादि, ननु वक्तृत्वशरीरित्वनामवत्त्वजातिमत्त्वादीनां धर्माणामसार्वज्ञ्या-व्यभिचारादसर्वज्ञत्वैव । किञ्चान्यत्, अत्रैव—इन्द्रियप्रत्यक्षानुमानयोर्विषये प्रकर्षोत्कर्षदर्शनात्सर्वज्ञत्वैव, इत्येतच्च न, वक्तृत्वस्यापि तारतम्यादुत्कर्षवृत्तेः, विपर्ययेण भवितव्यमित्यभिसम्बध्यते । वक्तृत्वादेव अवश्यसार्वज्ञ्यं ब्रूमः वक्ता वक्तृतरो वक्तृतम इत्युत्कर्षपरम्परया निरतिशयनियतत्वात् सर्वस्य वक्ता तथ्यस्य चेत्यवश्यमेषितव्यम्, तथाच सर्वस्य तथ्यस्य च वक्तृत्वात्तथ्य इति वक्तृत्वादेव सार्वज्ञ्योत्कर्षसिद्धेरयुक्तो　20
सार्वज्ञ्यप्रतिषेधः । यदपि चेन्द्रियविषये तत्पूर्वकानुमानविषये चोत्कर्षतारतम्यमुक्तं तदपि नित्यानुमेयम-हापरिमाणाकाशदृष्टान्तसाधर्म्याददोषाय । आम्नायमाकाशासिद्धेरदृष्टान्त इत्येतदयुक्तम्, अनुमानस-

---

सर्वज्ञ इति भावः । अनुमानमाह—तदेव ज्ञानमिति । तत्—ज्ञानमित्यर्थः । दृष्टान्ते साध्यं हेतुं च दर्शयति—यथेति केवलो वा मन्दो वा निरतिशयोत्कर्ष इति भावः । प्रकाशारम्भे महत्से दृष्टान्तमाह—योऽपीति, महत्परिमाणतारतम्यस्य पर-माणौ निष्पन्नत्वेनैवेति भावः । उत्कर्षपर्यन्तं निरतिशयं क्वचित् प्राप्नोतीति प्रतिज्ञायामेव हेत्वन्तरमाह—अस्यामेवेति ।　25
प्रत्यवगमकत्वादिति हेत्वर्थः दृष्टान्ते प्रत्यवगमकत्वेषु परमोत्कर्षत्वं प्राप्ते भास्करतेजः यथा तारतम्यं विभाव्यते तथैव ज्ञानोत्कर्षतारतम्यमपि तत्र विभाव्यं स एव सर्वज्ञ इति भावः । ननु वक्तृत्वशरीरित्वादिधर्माणामसर्वज्ञ एव तारतम्यात् स एव सर्वज्ञः प्रतिषिध्यन्ते, तत्प्रत्ययाभिनिवेशाभावादुक्त्वा विपरीतविभ्रमसम्भवात् तथा चेन्द्रियप्रत्यक्षानुमानविषयत्वेन रत्नोत्कर्षपर्यन्तेऽपि च न निरतिशयज्ञानसिद्धिरित्याशङ्कते—नन्विति । वक्तृत्वेऽप्यतिशयदर्शनादसिद्धा व्याप्तिरित्युत्तरम् [illegible] निरतिशयत्वात्, तत्परिमाणं तत्त्वं निरतिशयं यथा परिमाणमित्यनुमानेनात्मनःव्याप्तिप्रतिष्ठेन सिद्धमित्याह—तत्तु त्वया-　30
पीति, अत्र विपर्ययेण भवितव्यमित्येतदेव समयः असर्वज्ञव्यभिचारोपपातेन वक्तृत्वेन विपर्ययेणैव सर्वज्ञत्व-सिद्धेरिति भावः । निरतिशयवक्तृत्वसिद्धावपि कथं सर्वज्ञता सिद्ध्यतीत्यत्राह—तथा चेति यथार्थवक्तृत्वस्य प्रामाण्योत्कर्षानु-पपत्तेरिति भावः । प्रत्यक्षानुमानयोर्विषय रत्नोत्कर्षत्वं [illegible] यदुक्तं तत्राह—यदपीति महत्परिमाणतारतम्यस्य नित्यानुमेये

ग्रहणात्, सातिशयपरिमाणकं वस्तु सति पक्षे भावविशेषत्वात् घटवदिति, निमज्जत्पर्यवसानमत्वेन-
वैतदनुमानम्, अविसंवादकस्याविसंवादनावेशात्वे वक्तृत्कर्षनिरतिशयत्वम् । भावतारतम्यमुक्त्वाद
धर्मित्वं साधयिष्यमाणार्थानुसारेण प्रतिजानानो भाविवार्थोपनयमार्गमाह—असर्वज्ञव्यभिचारिणाम्
विपर्ययेण भवितव्यम् असर्वज्ञताया वक्तृत्वासर्वज्ञताया वा अवगमात्वात् वक्तृत्वाव्यभिचारिण्या
5 असर्वज्ञताया वाच्यस्वरूपेणानुमानासमर्थया क्रियायाः इतरस्याः पदार्थतया इष्टाया वा अवगतत्वात्,
सा द्विविधाप्यसर्वज्ञतावगमैव । यथा वस्तुत्वस्याद्विशेषत्वादिसाध्यहेतुसौकर्म्यं दर्शयति, निदर्शनं अत्या-
त्मत्वाभावात्, यं येतनं व्यापकत्वमपि काममपि तद्विभिर्विधिमवदर्शनेन नामसमुपात्तयते ते येतद्
पदार्थविषयं निदर्शनं, वाच्यविषयं शीतोत्पलकल्पोत्पलकवत्, यथा हिमदेशगतं च तेन विना न
भवति शीतोत्पलमनीकेमाप्युत्पलेन रक्तोत्पलेन वा विना न भवति तद्विपर्ययेण वाच्यार्थेन तथा
10 सार्वज्ञ्यं वासार्वज्ञ्येन विना न भवत्यसार्वज्ञ्यं वा सार्वज्ञ्येनेति ।

इतर आह—

धूमवत्त्वाभिमतस्याप्यस्याविपर्ययेणापि तर्हि भवितव्यं तत्त्वतः, को विचारः ? निश्चितमे-
वैतदेतेनापि तत्त्वतो भवितव्यम्, नन्विदमेव वर्तते, तेन तु यदुच्यते तत्प्रमाणं सोऽपि
शब्दो न पुरुषव्यापारमन्तरेण भवितुं शक्नोतीति वक्तृत्वाद्वचनत्वात्पुरुषत्वादपि व्याकरण-
15 वत् पौरुषेयम्, इतरथा स नैव वचनं स्यादपौरुषेयत्वाद्गन्ध्यापुत्रवत् ।

धूमवत्त्वेति धूमवत्त्वाभिमतस्यावश्याविपर्ययेणापि तर्हि भवितव्यं तत्त्वतः, धूमत्वावगमात्मक-

---

प्रत्यक्षाविपर्ययेऽप्युत्पन्नत्वाच्च वाचकत्वात् तदेवेति भावः । [illegible] साध्यमि—सातिशयेति सातिशयं परिमाणं निर्वर्तयं
यत् निरतिशयं भवति च एव महत्परिमाणमाकाशादिकं [illegible] भावः । सति पक्षे भावविशेषत्वादिति [illegible]
[illegible] मातृ इति [illegible] इत्यादि—
20 [illegible] महत्परिमाणत्वव्यापकत्वं [illegible]
[illegible]
[illegible] अविसंवादेति । तारतम्यमुक्त्वादित्यादिना [illegible]
[illegible]—भावतारतम्येति । असर्वेति [illegible]
[illegible] भावः । [illegible]
25 [illegible]
[illegible]
[illegible] असर्वज्ञताया वक्तृत्वासर्वज्ञताया वा अव-
गमात्वादिति । [illegible]—वक्तृत्वेति । इतरस्या इति [illegible] । [illegible]
[illegible]—तथेति । [illegible] । [illegible]
30 शीतोत्पलेति [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
35 [illegible]—धूमवत्त्वेति । [illegible] भावः ।

कार्यस्यान्यव्यभिचारिणः क्वचित् कदाचिदप्यनभावस्याभावप्रसङ्गात् संशयहेतुरित्यभिप्रायः । आचार्य आह—को विचारः ? निश्चितमेवैतत्—अनभिरपि भवत्येवेत्यर्थः । तेनापि—विपर्ययेणापि तत्त्वतो भवि-तव्यम्, नभिवदेव वर्तते—ज्ञानात्मकैककारणस्यान्यव्यभिचारित्वावस्थास्यापकत्वप्रतिपादनस्य प्रस्तुतत्वात्, एवमपि व्यभिचारमिच्छामः । परमते तावत् प्रतिज्ञार्थं भावयामः—येन स्थित्यादि ज्ञानात्मकत्वापारम-नन्तविजृम्भितविकल्पत्वात् शब्दस्य, यदुच्यते—यच्छब्द आह तदस्माकं प्रमाणमिति, सोऽपि शब्दो न 5 पुरुषप्रवृत्तिमन्तरेण भवितुं वाग् वाऽर्हतीति पुरुषस्वरूपस्येव तस्य वचनत्व युज्यते नान्यथेति, अभिप्रायं कारणमाह—वक्तृत्वाद्वचनत्वाद्व्याकरणवत् पौरुषेयमिति सर्वस्य पुरुषात्मकत्वं दर्शयति । हेतुर्योऽन्यं यथा वस्तुत्वादपीत्यनेन दर्शयति । सर्वस्य तदात्मकत्वात्, तद्वचनमात्रत्वादित्यादिसर्वो हेतुरभिमतो भवति, इतरथा स नैव वचनं स्यात् शब्दः, अपौरुषेयत्वात् तरुविपाकवत्,—किं वा वचनं न वचन मित्यनेन नैव वा स्यादपुरुषात्मकत्वात् वन्ध्यापुत्रवत् । 10

आह—

नन्वेकस्मिन्नेव काले सर्वस्यैव वस्तुनोऽभित्वमनभित्वञ्चेति प्रत्यक्षादिविरुद्धं सामस्त्येना-भावात्, न, ननु प्रत्यक्षत एव व्रीह्याद्येकं वस्त्वेकस्मिन्नेव काले भूम्यादिसर्वात्मकम्, तेन विनाऽभावात्, तस्य तथाभवनात् व्रीहिस्वात्मवत्, कतमोऽसौ व्रीहिः क्षित्युदकबीजादि गतवर्णगन्धरसस्पर्शादिधर्मपरिणतिमन्तरेण ? इति । 15

नन्वित्यादि, यदुच्यते त्वयैकस्मिन्नेव काले सर्वस्यैकस्य वस्तुनोऽभित्वमनभित्वञ्चेति प्रत्यक्षादि-विरुद्धं सामस्त्येनाभावात्, आदिग्रहणादनुमानागमलोकव्यवहारविरुद्धमिति । आचार्य आह—ननु प्रत्यक्षत इत्यादि, सर्वप्रमाणज्येष्ठभूतप्रत्यक्षत एव व्रीह्यादि, आदिग्रहणाद्यवगोधूमादि, एकं वस्त्वेक-स्मिन्नेव व्रीह्यवस्थानकाले, भूम्यादिसर्वात्मकत्वाद्व्रीहेः, कतमोऽसौ व्रीहिः क्षित्युदकबीजादिगतवर्णग-न्ध रसस्पर्शादिधर्मपरिणतिमन्तरेणेति भूम्यादेः परस्परधर्मोपपत्तेः सर्वात्मकत्वम्, तस्माद्भूम्यादिरेव व्रीहिः, 20 तेन विनाऽभावात्, तस्य तथा भवनात्, व्रीहिस्वात्मवत्, तस्मान्नास्ति प्रत्यक्षादिविरोधः ।

नाभिरप्यनभिरेव भात संशयगमनादवस्थास्यासाधकत्वमित्युपरवति—को विचार इति । ननु कथमभिरप्यनभिरित्यत्राह नभिवदेवेति अवस्थास्थापकत्वेनैतत् प्रारब्धस्य ज्ञानात्मकपुरुषस्यैवान्यव्यभिचारित्वप्रतिपादनस्य विवक्षित-त्वात् व्यभिचारमपि भूम इति भावः । तेन यदुच्यते यन्नैव—यदुच्यत सोऽयं शब्दो ज्ञानात्मकसमीर्येनैव एवेत्याह—ज्ञानात्मकत्वादिति पुरुषप्रवृत्तिमन्तरेण शब्दस्योत्पत्तेरभावात् वाङ्मयत्वात् पुरुषात्मैव तस्य वचनत्वं अन्यथा पुरुषे 15 नोपपद्यते वचनत्वमिति प्रयुक्तेः तथा च शब्दस्यधर्मः पुरुषेणाव्यभिचारात् पुरुषस्य वचनत्वात् पौरुषेयो व्याकरणादिवदिति भावः । इतरथेति, शब्दस्य वचनत्वस्य पुरुषात्मकत्वाभावेन इत्यर्थः । वचनं वचनं न स्यादिति व्याप्त्यर्थमुपदर्शयन्नाह-किं वेति, वन्ध्यापुत्रवचनमेव न स्यादपुरुषत्वात् पुरुषात्मत्वात् पुरुषवचनमात्रत्वाभावादिति भावः । एकस्मिन्ने वेति न एव नैरन्तर्येण तदेवाभिरपि सर्व च नैवाभिः स्यात् एवंतथाऽभित्वेनाभावात् इत्यर्थे च प्रत्यक्षादिव्यवहारे-ष्वपि विरोध इत्यपरेऽपि विरोध इति भावः । एवमेव व्रीह्यादेरप्येव भूम्यादिसर्वात्मकत्वात्प्रत्यक्षत एवावगते प्रत्यक्षविरोध 20 इत्याशङ्क्योत्तरयति—ननु प्रत्यक्षत इति । क्षित्युदकबीजादिरूपात्मक एव व्रीहिर्भवन् प्रतीयते इत्याह—कत मोऽसाविति । अनुमानप्रकारं प्रदर्शयति—तस्मादिति । व्रीहिर्भूम्यादिरूपो सत्त्वेन प्रत्यं स्यात् तु वस्तुतो न

तत्काले तयाऽग्रहणादप्रत्यक्षतेति चेत् सर्वाप्रत्यक्षता तर्हि, कदापि सर्वेण ग्रहणाभावात्, न हि यथा भवति तथेन्द्रियेण गृह्यते, गुणकणादिरूपादिमात्रग्रहणवृत्तत्वाद्व्रीह्या-दिघटाद्युपप्रत्यक्षस्य ।

(तत्काल इति) साम्प्रतं व्रीहिकाले भूम्यवयवारम्भकस्य वस्तुनः तया—भूम्यवयविस्वरूपेणा-
5 ग्रहणात् हि तद्वस्तु प्रत्यक्षं स्यात्, नहि तद्वस्तु व्रीहिमात्रमेवेति, उच्यते—सर्वाप्रत्यक्षता तर्हि कदाऽपि स्यात्—सर्वस्य वस्तुनः कदापि सर्वेणात्मस्वरूपेण ग्रहणाभावात् कस्यचित् प्रत्यक्षत्वं स्यात्, तद् दर्शयति—नहि यथा भवतीत्यादि, व्रीहेरपि प्रत्यक्षत्वं नास्ति यथा विद्यते तथेन्द्रियग्रहणाभावात्, इन्द्रियेण तु गुणमात्रदर्शनात् तन्मात्रस्याव्रीहित्वात् कणाद्यदर्शनात्, कणमात्रस्याप्यव्रीहित्वात् तुष-कणाद्यदर्शनादित्यादि, रूपरसगन्धस्पर्शानामन्यतमस्यैवेन्द्रियविषयत्वात् अत आह—गुणकणादिरूपा-
10 दिमात्रग्रहणवृत्तत्वाद्व्रीह्यादिघटाद्युपप्रत्यक्षस्य ।

साम्प्रतम्—

रूपस्य रूपमात्रत्वात्तर्हि प्रत्यक्षत्वमित्येतदप्ययुक्तम्, यावद्रूपग्रहणावृत्तत्वाद्रूपादिप्रत्यक्षस्य, तस्मात् स्थितमेतत् सर्वं सर्वात्मकं ज्ञानस्वतत्त्वैककारणविजृम्भितमात्रञ्चेति ।

रूपस्येति, रूपस्य रूपमात्रत्वात्तर्हि प्रत्यक्षत्वमित्येतदप्ययुक्तम् यावद्रूपग्रहणावृत्तत्वात् रूपादि-
15 प्रत्यक्षस्य, रूपरसगन्धस्पर्शानां रूपाद्यवयवे हि परस्पराविनिर्भागवृत्तावयवेषु रूपमात्रग्रहणे क्व यथार्थ-प्रत्यक्षं स्यादिति नास्ति प्रत्यक्षं, तस्मात् स्थितमेतत्सर्वं सर्वात्मकं ज्ञानस्वतत्त्वैककारणविजृम्भि-तमात्रं चेति ।

तस्यैवेदानीं स्वरूपोपदर्शनार्थमुच्यते—

तस्य चतस्रोऽवस्था जाग्रत्सुप्तसुषुप्ततुरीयान्वर्थाख्याः एताश्च बहुधा व्यवतिष्ठन्ते ।

20 (तस्येति) तस्य—अनन्तरमभिधापितचैतन्यतत्त्वस्यैव चतस्रोऽवस्थाः, जाग्रत्सुप्तसुषुप्ततुरीया-न्वर्थाख्याः जाग्रदवस्था, सुप्तावस्था सुषुप्तावस्था, तुरीयावस्था, एताश्चान्वर्थाः । एताश्च बहुधा व्यवतिष्ठन्ते, चतुर्थीमवस्थां मुक्त्वा तिसृणामेकैकस्याः प्रतिभिन्न संज्ञाविभेदाल्लोकव्यवहारभेदादने-कभेदत्वात्, चतुर्थी पुनरेकस्वरूपैव, विशुद्धत्वात् । अथवा साऽपि स्वरूपसामर्थ्यात् सर्वास्वेवाने-कधा विपरिवर्तते, यथा 'जं जं जे जे भावे परिणमइ पयोगवीससादव्वं । तं तह जाणाति जिणो
25 अपज्जवे जाणणा णत्थि" इति (आव नि २११७)

[illegible] —तत्काल इति । सर्वाप्रत्यक्षतेति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] —रूप-स्येति । [illegible] इति न [illegible]-
30 [illegible] । जाग्रदिति [illegible] जाग्रदवस्था [illegible] [illegible] सुषुप्तावस्था, [illegible] तुरीयावस्थेति । अथवा [illegible]

कास्ताः ? उच्यन्ते—

सुखदुःखमोहशून्यताः सत्त्वरजस्तमोविमुक्त्यवस्थाः, कार्याणि चासां यथासंख्यं तिसृणाम्, तद्यथा प्रसादलाघवप्रसवाभिष्वङ्गोद्धर्षप्रीतयः, दुःखशोकपतापभेदापस्तम्भोद्वेगापद्वेषाः, वरणसदनापध्वंसनबीभत्स्यदैन्यगौरवाणि । चतुर्थ्यास्तु शुद्धं चैतन्यं सकलस्वपरविषयप्रपञ्च सर्वभावावभासनम् । अथवा ऊर्ध्वतिर्यगधोलोकाः अविभागा वा, संज्ञ्यसंज्ञ्यचेतनभावा वा ।

(सुखेत्यादि) (अविभागा इति) यथासंख्यमेव ऊर्ध्वलोको जाग्रदवस्था, तिर्यग्लोकः सुप्तावस्था, सुषुप्तावस्थाऽधोलोकः, अविभागावस्था तुरीयावस्था, संज्ञ्यसंज्ञ्यचेतनभावा वा, संज्ञिनः समनस्का देवमनुष्यनारकपञ्चेन्द्रियतिर्यञ्चः जाग्रति, सुप्ता असंज्ञिनः पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतिद्वित्रिचतुरिन्द्रियामनस्कपञ्चेन्द्रियाः, काष्ठकुड्यादयः सुषुप्ताः, अचेतनमात्र भावः सर्वत्राविभागा तुरीयावस्थेति ।

अत्राह—

अविभागात्मनस्तस्यैव चतुरवस्थत्वात् कालभेदाभावाच्च चतस्रोऽपि स्युः, न, नियता एव होता विमुक्तिक्रमात्, तद् पुनः तुरीयं निरावरणमोहविभ्रं निद्राविप्रयोग आत्यन्तिको निद्रासम्बन्धिजाग्रदाद्यवस्थाविलक्षणमात्मस्वतत्त्वं स एव परमात्मा विमुक्तः सर्वज्ञो व्याख्यातः ।

(अविभागात्मन इति) अविभागात्मनस्तस्यैवात्मनश्चतुरवस्थत्वात् कालभेदाभावाच्च चतस्रोऽपि प्रथमद्वितीयतृतीयतुरीयावस्थाः स्युरित्येतदयुक्तम्, यस्मान्नियता एवैता विमुक्तिक्रमात् सर्वं प्रवा च तुरीयमिति, सुषुप्तावस्थायाः तिरोभूतचैतन्यायाः सुप्तावस्था विमुक्ततमत्वाद् द्वितीया, मिथ्यादृष्ट्यादिका तृतीया, सम्यग्दर्शनचारित्रात्मिका मुक्तिप्रत्यासत्तेः सर्वज्ञता चतुर्थी । तत्पुनस्तुरीयं निरावरणमोहविभ्रं—निर्गता ज्ञानदर्शनावरणमोहविभ्रा अस्मिन्निति निरावरणमोहविभ्रम्, मोहस्यैव महास्वापत्वात्, पञ्चेन्द्रियादिषु स्त्यानर्द्ध्युदयसङ्क्रमादिविशेषेण स्वापः, अविशेषेण तु सर्वप्राणिनां समोहानां मिथ्यात्वस्य चारित्रायां स्वापात्, 'सुत्ता अमुणी सया मुणिणो सया जागरंति' (आ सू. १०५) इति, तत्र तुरीय केवलस्य विगतावरणमोहविभ्रं रागद्वेषमोहप्रतिपातेभ्यो विविक्तदर्शन विशुद्ध प्रतिपूर्णमेकं सततमिति तात्पर्यार्थः । किं रूपं तदिति चेत् ? निद्राविप्रयोग आत्यन्तिकः, तदात्मानं निद्रासम्बन्धिजाग्रदादि

जाग्रति कर्मनिद्राक्षये सुप्तावस्थायां यथावित्कर्मविशेषमापन्न् स्वात्मनि प्रलीन इव भवति सुषुप्तस्य च तुरीयेति ? यथासंख्यमेवेति, सुखं चैतन्योत्पत्तिनिर्वर्तकत्वमात्मनाम्नोमोमप्रभावेन कर्मणा भोक्तृत्व प्रभावादिभेदेन भिन्नत्वम्, यथा 'ऊर्ध्वं सत्त्वविशालस्तमोविशालश्च मूलतः सर्गः । मध्ये रजोविशालो ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तः' इति (सां का. ५४) ऊर्ध्वलोको सुखबहुलत्वात्स्ये शेषः सर्वविषयानुभवादिशक्तित्वात् तत्त्वबुद्धे प्रकाशत्वात् । तामसत्वमुक्तविशेषणविशिष्ट कर्मलेपे रजोविशालः मध्यलोक कर्मकत्वनुरागात् रजसः कर्मप्रवृत्तिप्रवर्तकत्वात्, कर्मानुष्ठानेषु तदविरलप्रवृत्तेः च निवृत्तेश्च दुःखपरिणामात् अधर्मोद्भवत्वात्तिर्यग्लोकस्य तु स्वप्नावस्थानम् । अधोलोकस्तमोविशालः सुषुप्तावस्था एवं सुखस्य तरतम्यात् ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तः देवः । सर्वेषामप्येकोऽपिरवस्था आत्मनः स्युरेव स्युः अविशेषे परमात्मादिपरमात्मावि-विभागात्मन इति । मोहस्यास्य विमुक्तिक्रमेण विमलत्वेनाभिमुखत्वतः—यस्मान्नियता इति । तत्र प्रथमा तिरोभूतचैतन्यत्वात्सुषुप्तावस्था इव द्वितीयसुप्तत्वात्, सुप्तावस्था द्वितीया मध्योर्ध्वविशुद्धत्वात् जाग्रदवस्था सम्यग्दर्शन-ज्ञानचारित्रात्मिका सर्वज्ञता चतुर्थी तथा । सुप्तेति सुप्ता द्विविधा द्रव्यतो भावतश्च तत्र मिथ्यादृष्टयो द्रव्यसुप्ता भावसुप्तास्तु मिथ्यादर्शनाज्ञानसमावृतचित्तस्वादिना ये मोहयुक्ताः—मिथ्यादृष्टयः सर्वे भावसुप्ताः प्रतिबुद्धास्तु

ज्ञानादिक्षयोपशमात्मत्वस्य, निद्रासम्बन्धिन्यस्तिस्रोऽवस्थाः जाग्रत्सुप्तसुषुप्ताख्याः, तदतिक्रान्तावस्थात्मनः तं तुर्यं शुद्धचैतन्यं स एवान्येन व्याख्याविकल्पेन परमात्मा विमुक्तः सर्वज्ञ एवं व्याख्यातो वक्तव्यः।

करणात्मानं चावात्मानञ्च व्याख्यास्यामः—

तत्र तावन्महामोहनिद्राक्षयोपशमलब्धिजनितनिर्वृत्त्युपकरणेन्द्रियप्रत्ययं चैतन्यं जायते
5 तच्च प्रत्यक्षादि, प्रत्यक्षप्रमाणात्मकत्वाज्जाग्रदवस्था, सैव करणात्मा, सा चापि चेतनात्मैव, द्रव्य-पुरुषवत्। यथानुपयुक्तः पुरुषो भावत्वेन परिणमितो द्रव्यपुरुषस्तथा करणात्मापि चेतनात्मैव।

तत्र तावन्महामोहेत्यादि यावत्करणात्मा, दर्शनचारित्रमोहोदयेन यथासङ्ख्यं मिथ्यादर्शनोऽचारित्रश्च प्राणिनः, तस्मान्महामोह एव निद्रा तदुदये स्वापः तत्क्षये विबोधः, यथोक्तम्
'यदा तु मनसि क्लान्ते कर्मात्मानः क्लमान्विताः। विषयेभ्यो निवर्तन्ते तदा स्वपिति मानवः॥' इति।
10 तस्या निद्रायाः क्षयोपशमः—अनन्तानां पुद्गलपरिणत्यापन्नाष्टविधज्ञानावरणादिकर्मणामुदितानां क्षयादनुदिता-नामुपशमाल्लब्धिशक्तिविशेषो भवति, तस्मिंश्च पुरुषे ज्ञानदर्शनवीर्यविशेषतया घातिकर्मक्षयोपशमवशात् निर्वर्तितानि कृष्णसारशुक्लपक्ष्मपुटाकारेण चक्षुः शेषेन्द्रियाणि च यथास्वमाकारैः तान्येव चोपकरणमनु-पकरणत्वेन मसूरकातिमुक्तकपुष्पक्षुरप्रनानाकृतिसंस्थानानि तदुपलम्भं—लब्धिजनितनिर्वृत्त्युपक-रणेन्द्रियप्रत्ययं चैतन्यमुपयोगो जायते। 'लब्ध्युपयोगौ भावेन्द्रियम्' (तत्त्वार्थ० २।१८) इति वच-
15 नात्। तच्च प्रत्यक्षादि प्रत्यक्षप्रमाणात्मकत्वात्, आदिग्रहणादनुमानागमात्मकत्वाज्जाग्रदवस्था, सैव कर-

---

रणात्मत्वात् निद्रा तु मनसीना। सुप्तस्तु [illegible] मोक्षमार्गदेशकत्वात् [illegible] चाप्यति [illegible] [illegible]। [illegible] स एव [illegible] करोति सर्वम्। [illegible] स एव [illegible]। [illegible] स जीवः [illegible]। [illegible]। [illegible] एव जीवः स्वपिति [illegible]। [illegible] जीवति [illegible]। [illegible]
20 [illegible] इति ([illegible]) तुर्यं चैतन्यमिति [illegible] [illegible] न चैतन्यात्मा च [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible]। [illegible] चैतन्यं [illegible] [illegible] माव।
25 सैव करणात्मेति [illegible] [illegible] माव। सा चापीति, [illegible] अपि [illegible] माव। द्रव्येति [illegible] इति माव। दर्शनचारित्रेति [illegible] [illegible] मोहनीयं [illegible] [illegible] [illegible], तत्र दर्शनमोहनीये मिथ्यात्व-
30 [illegible] [illegible] एवोच्यते [illegible] [illegible] इति माव। यथोक्तमिति यदा चैतन्यं [illegible] [illegible] तदा सुप्तं भवतीति [illegible]। तथा च [illegible] [illegible] एव [illegible] माव। [illegible] [illegible] निद्राया इति [illegible] [illegible]। [illegible] द्विविध-
35 [illegible] [illegible] द्विविधं द्रव्येन्द्रियम्, [illegible] [illegible], [illegible], [illegible], [illegible]

चात्मा, सुप्तजाग्रदवस्थयोर्मध्यावस्था सुप्तजागरिका, तत्र स्वप्नदर्शनं भवति, यथोक्तम् 'नो सुत्ते सुविणं पासइ नो जागरे सुविणं पासइ। सुत्तजागरे सुविणं पासइ।' (भग १६ श ६ उ सू ५७८) सा चापि जाग्रदवस्था करणात्माख्या चेतनात्मा—चेतना एवात्मा, तस्यैवार्थस्य जागरणात्मत्वात्। द्रव्यपुरुषवत्, द्रव्यपुरुषो भूतो भावी वा, यथा राजाऽऽसीद्भविष्यति चेति राजैवेत्युच्यते, करचरणगतचक्रध्वजाद्याकृतिरेखादिलक्षणदर्शनात्, तदेव हि शरीरमनुभूतराज्यं भविष्यद्राज्यं वा राजा, तथा 5 करणात्मा स्वप्नगतो जाग्रतो वा चेतनात्मैव। अनुपयुक्तो वा द्रव्यपुरुषः, तस्मिन् क्षेत्रेऽनुपयुक्तत्वात्, यथाऽनुपयुक्तः पुरुषो नात्मत्वेन परिणमितः आत्मस्वरूपज्ञानचेतनापरिणमितो द्रव्यपुरुषो द्रव्यात्मैव तथा करणात्मा ज्ञानोपयोगरहितोऽपि चेतनात्मैवेति।

एवं तर्हि परमात्मनः शुद्धचेतनात्मत्वात् सर्वात्मकत्वाच्च तस्य करणात्मावस्थानुपपत्तिरिति चेन्न चैतन्यस्य सर्वात्मकतायामपि सत्यां निद्राग्रहणात्, सुप्तोत्थितस्य सावशेषनिद्रस्येव 10 यज्ज्ञानं सा जागरावस्था करणात्मा, व्यपगतनिद्रस्येव सर्वज्ञावस्थेत्यनयोर्विशेषः, अर्थस्वरूपाग्रहणात् करणात्मावस्थायाः परमात्मना वैरूप्यमित्येतच्चायुक्तम्, अर्थस्य च तदात्मकत्वात् ज्ञानमेव ह्यर्थः, करणमपि ज्ञानविवर्तत्वात्, यथा चेद ज्ञानं तथा जाग्रदवस्था। शेषः सुप्तावस्था ज्ञानमेव, संशयादीपरसुप्ततापि करणात्मा।

(एव तर्हीति) एवं तर्हि परमात्मनः शुद्धचेतनात्मत्वात् सर्वात्मकत्वाच्च तस्य करणात्मावस्था- 15 नुपपत्तिरिति चेत् नेत्युच्यते चैतन्यस्य सर्वात्मकतायामपि सत्यां निद्राग्रहणात् सुप्तोत्थितस्य सावशेषनिद्रस्येव यज्ज्ञानं सा जागरावस्था करणात्मा व्यपगतनिद्रस्येव सर्वज्ञावस्थेत्यनयोः करणात्मपरमात्मावस्थयोर्विशेषः। यान्यदत् अर्थस्वरूपाग्रहणात् करणात्मावस्थायाः परमात्मना वैरूप्यमित्येतच्चायु-

---

रूपमनर्थसंसिद्धम् भौतिनिर्मितं नरमानुष्यसंसिद्धम्। निष्पादितस्वानुपपत्त्यनुपपाद्यमानुपपत्त्युक्त्यनिमित्तमुच्यते भावे- न्द्रियं तदनुपयोगमेवाधिकृतम्, यस्मिन् पूर्वमुक्तं क्षयोपशमजनितशक्तिविशेषरूपेति। स्पर्शरसगन्धवर्णशब्देषु मद्गत्सनी 20 व्यापार इत्योक्त सर्वेन्द्रियनिमित्त। तदुपयोगलक्षणं चैतन्यं प्रकाशानुपपत्त्यभावस्य चात्मनसेत्युच्यत इति भावः। सुप्तजाग्रदवस्थयोर्मध्यावस्था सुप्तजागरिकेत्युच्यते या सैव स्वप्नावस्थेत्युच्यत इत्याह—सुप्तेति। द्रव्यपुरुषवदिति, अनुभूतराज्यपर्यायं द्रव्यं यथाऽनुभूतराज्यपर्यायानन्तरभाविकृतत्वात् [illegible] तदपि द्रव्यं राजपर्यायकारणत्वात्, तथाभूतभविष्यत्त्वाच्च भूतभविष्यत्पर्यायकारणत्वात् [illegible] तथा च यथोक्तं भूतस्य भविष्यतो भूतभविष्यतोश्च [illegible] तदेव द्रव्यमुच्यते। [illegible] पुरुष [illegible] 25 [illegible] पुरुषः, [illegible] द्रव्यपुरुषः। ननु पुरुषः [illegible] [illegible] —एवं तर्हीति [illegible] पुरुषस्य करणात्मावस्था- [illegible] भावः। [illegible] [illegible] चैतन्यस्येति। [illegible] आत्मा एकोऽपि भिन्न इव [illegible] 30 [illegible] भवति तथा [illegible]। [illegible] [illegible] पुरुष एव [illegible] भवति। [illegible]

त्वम्, कस्मात् ? अर्थस्य च तथा तथा वस्मात्, ज्ञानमेव सर्वः पुरुषस्थेरनेकरूपतया प्रतिपरिव-र्तात्रेकात्मविपरिवर्तोऽप्यनेकरूप एव तेन तेन प्रकारेण तस्य भवनात्—तथाभवनात्वात्, तदपि करणज्ञानं ज्ञानमेव,—करणमपि ज्ञानमेव, ज्ञानविपरिवर्तत्वात् । एवं तावज्जागरणता करणात्मा ज्ञानमेव । यथा चेदं ज्ञानं तथा जागरवस्थाक्षेपः—सुप्तावस्थाप्रारम्भमात्रं सुप्तावस्था सापि ज्ञानमेव,
5 संशयादि ईषत्सुप्ततया, इयमपि करणात्मा, संशयादिज्ञानमित्यभिमतग्रहणाद्विपर्ययानध्यवसायौ ।

सा च सुप्तावस्थापि सती ज्ञानमेव, वस्तुनस्तथातया तस्मात् स्थाणुः स्यात्, पुरुषः स्यादित्यपूर्वतासामान्यस्य वस्तुत्वात् । तथा विपर्ययोऽपि विज्ञानमेव, तथात्वादर्थस्य स्थाणुत्वपुरुषत्वाभ्यां विपर्ययेण च, तथाऽनध्यवसायोऽपि ज्ञानमेव, चेतनाचेतनात्मकत्वा-ज्जागरितवत्, तदेव हि चेतनाचेतनम्, चेतनाया एवाचेतनात्वात् संशयादिवज्ज्ञानमेवान-
10 ध्यवसायः, अथवा सुप्तवदनध्यवसायोऽपि करणात्मैव व्यक्ततरः स्वापः ।

(सा चेति) सा च सुप्तावस्थापि सतीषत्सुप्ततया ज्ञानमेव, पूर्ववदेव सर्वात्मकत्वात् वस्तुन-स्तथाभावत्वात्, स्थाणुः स्यात् पुरुषः स्यादित्यपूर्वतासामान्यस्य वस्तुत्वात्—यदि स्थाणुः, वयोनि-लयनादिविशेषात्, यदि पुरुषस्तोपविष्टत्वकरचरणचलनादिविशेषात् पुरुष इत्युभयथापि तस्य वस्तुनस्त-थातथाभवत्वात्स्थाणुत्वपुरुषत्वाभ्याम् । तथा विपर्ययोऽपि विज्ञानमेव, तथातथाभवत्वादर्थस्य स्थाणुत्व-
15 पुरुषत्वाभ्यां विपर्ययेण चेति सैव व्याख्या । अत्रापि तावत् चेतनात्मा सुप्तत्वादप्यपुरुषवत्, पूर्ववदेव व्याख्या । सुप्तत्वं जागरत्वं वा चेतनस्यैव भवति नाचेतनस्य कस्यचित्, यथा चैतन्यादि तथाऽनध्य-वसायोऽपि, नाध्यवसायोऽनध्यवसायोऽनभिव्यक्तबोधः सोऽपि संशयविपर्ययाभ्यां विशिष्यमाणः स्वापः, सुप्तत्वात् ज्ञानमेव चेतनाचेतनात्मकत्वात्, जागरितवत् यथा जागरितावस्था ज्ञानमेव चेत-नाचेतनात्मकत्वात्, तथाऽनध्यवसायोऽपि चेतनाभावात्, यस्मात्तदेव चेतनमचेतनञ्च—तस्यैव सुचेतन-
20 त्वात्तस्यैवाचेतनत्वाच्च चेतनञ्च तदचेतनञ्चेति विग्रहात् । चेतनाया एवाचेतनात्वात् संशयादिवत्, ज्ञानाभिग्रहणात् विपर्ययनिर्णयौ गृह्येते तद्वच्चेतनाचेतनात्मज्ञानमेवानध्यवसायः । अथवा सुप्तवत्, यथाहि सुप्तः कण्ठाग्निःश्वासादिक्रियालक्षणचेतनाभावोऽपि ज्ञाता, एवमनध्यवसायोऽपि करणात्मैव व्यक्ततरः स्वापः विशिष्टस्वाप इत्यर्थः, एवं करणात्मा व्याख्यातः ।

ज्ञानं जागरस्य तदपेक्षयाप्यसत्त्वं ज्ञानं यत्र इति बोध्यम् । पुरुषस्थेरिवस्य ... तेन तेन प्रकारेण
25 ... [illegible] ... चेति । ... [illegible] ... —एतद् चेदमिति । ... तेन तेन प्रकारेण ... —स्थाणुः स्यादिति, पुरोवर्तमानं स्थाणुर्वा स्यात् पुरुषो वा ... व्यक्तत्वेनैति भावः । ... [illegible] ...
८ ... —यदि स्थाणुरिति । निर्णीतमपि वस्तु स्थाणुत्वस्य निर्णये पुरुषत्वेन पुरुषत्वस्य निर्णये वा स्थाणुत्वेन तथैव तेन तेन प्रकारेण तस्य ... —तथा विपर्ययोऽपीति । तथा च ... —तथापीति संशयो निर्णये वा
30 चैतन्यस्य ... [illegible] ... —सुप्तत्वमिति । ... —तथैवेति । ... [illegible] ... —चेतनाया एवेति । एवं करणात्मेति ... [illegible] ...

इदानीं कार्यात्मा व्याख्यायते—

यथा चैतच्चैतन्यं तथाऽनध्यवसाय द्रव्येन्द्रियपृथिव्यादि कार्यात्मा, सा च सुषुप्तावस्था द्रव्येन्द्रियम्, तदपि ज्ञानात्मकमेव, सुषुप्तावस्थात्मकत्वात्, हालाहलानुविद्धमदिरापानापादितनिद्रासुषुप्तवत्, अथवाऽनध्यवसायवत् ।

यथा चैतदित्यादि, यथा चैतदनन्तरव्याख्यातमनध्यवसायविपर्ययसंशयावितथप्रत्ययाद्यात्मकं 5 चैतन्यं तथाऽनध्यवसायं—अपगताध्यवसायं, अनध्यवसायचेतनामिमत्र द्रव्येन्द्रियपृथिव्यादि कार्यात्मा, आत्मा आत्मनैवात्मत्वेन परिणामितत्वादित्याद्यो हेतवो वक्ष्यन्ते, सा च सुषुप्तावस्था द्रव्येन्द्रियम्, निर्वृत्त्युपकरणद्रव्येन्द्रिये व्याख्याते प्राक्, ते च पुरुषेणात्मत्वेन परिणामिते भावेन्द्रियम्, आत्मैव लब्ध्युपयुक्त उपयुक्तो वा, पृथिव्यादि च विपरिवर्तमानात्मत्वपरिणामापन्नमेव पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतिद्वीन्द्रियादिकार्यात्मा सुषुप्तावस्था, तदपि ज्ञानात्मकमेव सुषुप्तावस्थात्मकत्वात्, हाला- 10 हलानुविद्धमदिरापानापादितनिद्रासुषुप्तवत्, यथा हालाहलविषेण सद्यो मारकेणानुविद्धां मदिरां पीत्वा तदापादितया निद्रया अवबुध्य सुषुप्तमेतन एव सन् किञ्चिच्चेतयते पुरुषस्तथा द्रव्येन्द्रियपृथिव्यादिकार्यात्मा । अथवाऽनध्यवसायवत्, यथा जागरादिपूर्वव्याप्त्यावस्थाभ्यो विशिष्टा सुप्तावस्थाऽनध्यवसायात्मा ज्ञानमेव तद्वत् कार्यावस्था द्रव्येन्द्रियपृथिव्यादि ज्ञानमेव । यथा निद्रानिद्राप्रचलाप्रचलास्त्यानर्द्धिवेदनीयानामुत्तरोत्तरोत्कर्षभेदापूर्वज्ञानप्रकर्षाच्चैतन्यविशेषत्वावरणापगमविशेषा- 15 पादितचैतन्यविशुद्ध्युत्कर्षपर्यन्तमात्सार्वज्ञ्यात् चैतन्यावरणप्रकर्षपर्यन्तमात्रं पृथिव्यादि ज्ञानमेव, कर्मप्रमाणविषयस्य तन्मेऽस्य पुरुषपरिणामैक्यापत्त्या ज्ञानात्मत्वमिति चैतन्यमेव पृथिव्यादेः ।

अत आह—

योऽसौ पुरुषस्तदेव तत्, आत्मत्वेन परिणमितत्वात् तद्व्यत्वात्, मृन्मयादिव्रीहिवत्

इति चरूपाभावेऽपि निरूपणम्। प्रवृत्त उपरतश्च इति कार्यात्मा पुरुषो व्याख्यायते इत्याह—इदानीमिति । द्रव्येन्द्रिय- 20 पृथिव्यादिकस्यापि चैतन्यम्, प्रकृतिरूपस्य विपरीतरूपत्वदर्शनात्, अविभागेनन्तु चैतन्यस्य परिणामविशेषात् यथा स्वच्छचैतन्य- [illegible] स्वरूपपूर्णपर्यवसायु चैतन्यं न विभाव्यते एवं अप्तेजोवाय्वादीनामपि चैतन्यं न विभाव्यते एतस्मादेव च विभा- [illegible] सर्वावरणावगमात् चैतन्यविशेषेऽपि पुरुषज्ञानमात्रो न विरुध्यते यथा च पार्थिवत्वाविशेषेऽपि [illegible] प्रकाशकत्वेनो विशेषात् परस्परोपकारित्वं मत्स्येऽपि [illegible] यथा चैतदिति । अनध्यवसायेति, अध्यवसायविपर्ययविपर्यासानि [illegible] अभिवर्तं प्रसज्यति- 25 मत्र [illegible] इत्याह—आत्मेति । [illegible] यथा क्षीरं [illegible] परिणमतेऽप्यपेक्ष [illegible] यथा [illegible] प्रकृतेः [illegible] एव [illegible] इति [illegible] । सा चेति सुषुप्तस्यैव द्रव्येन्द्रियं [illegible] निर्वृत्युपकरणे [illegible] पुरुषेण [illegible] परिणामिते [illegible] भावेन्द्रियं [illegible] 30 एवं पृथिव्यादि [illegible] परिणामः । एवं सुषुप्तस्यापि [illegible] ज्ञानात्मकमेव [illegible] तदपीति द्रव्येन्द्रियपृथिव्यादिकम् । [illegible] हालाहलेति । यथा निद्रानिद्रा [illegible] चैतन्य [illegible] भवति [illegible] चैतन्यं भवति तथा च चैतन्यावरणमूलेन [illegible] चैतन्यं पृथिव्यादेरपि [illegible]—यथा निद्रेति । अथवेत्यस्येति, [illegible] । [illegible]—योऽसाविति, 35

यत्, यथा मुद्गमाष्यादयेव व्रीहित्वेन परिणतत्वात्तद्रूपत्वाद्व्रीहिर्मुद्गादिरेव [illegible] पुरुष एव चेतनात्मकः, तत्कार्यत्वात्तन्तुपटवत्, तद्व्यतिरेकेणाभावात् [illegible] स्वतत्त्वप्रत्ययादित्यवत् ।

(य इति) योऽसौ पुरुषस्तदेव तत्—द्रव्येन्द्रियपृथिव्यादि, चेतनात्मतेव [illegible] नाऽत्र भेदः परिणामकपरिणम्ययोरित्याह—तद्रूपत्वात्, स एव द्रव्य समर्थो [illegible], [illegible] त्वात्, मुद्गादि व्रीहित्ववत्, यथा मुद्गमाष्यादयेव व्रीहित्वेन परिणतत्वात् तद्रूपत्वाद्व्रीहि[illegible] रेव—मुद्गादिभिरेवात्मत्वेन परिणामितत्वात् व्रीहिर्मुद्गादिरेव तथा पृथिव्यादि पुरुष [illegible] त्मकः । इतश्च—योऽसौ पुरुषस्तदेव तत्, तत्कार्यत्वात्, यद्यस्य कार्यं तदेव तत्, [illegible] तन्तूनां कार्यत्वात् पटस्तन्तुरेव तथा पुरुष एव पृथिव्यादि, पुरुषपूर्वकत्वप्रसिद्धत्वात् [illegible] । इतश्च—तेन विनाऽभूतत्वात्तदेव तत्, यद्येन विना न भवति तदेव तत्, यथा रूपाद [illegible] यः, पृथिव्यादय एव रूपादयः, तेऽन्योऽन्यैर्विना च भूतत्वादन्योऽन्यात्मकत्वा पुरुष [illegible] [illegible] त्यादपि । किञ्चान्यत्—तद्व्यतिरेकेणाभावात्, यद्धि यद्व्यतिरेकेण न भवति तदेव तत्, यथ [illegible] [illegible] त्यप्रत्ययादित्वम् । तदेतत्स्यात्, तत्र हेतुत्वदेशः, तत्पुरुषस्य देशोऽवयवः [illegible], [illegible] वित्, तदेतत् सुदेवपूर्वकत्वादिति हेतुः । यो यदेशः स तत्त्वतत्त्व एव, [illegible] [illegible] वादित्ववत्, यथा घटस्य प्रसर्पं नवभव्यपुराणता च घटतत्त्वमेव तथा पृथिव्याद्येकदेशो [illegible] पुरुषत्वमेव । यदुक्तं '[illegible]मूर्तसूक्ष्म[illegible]कारणरूपादिमूर्तस्थूलविपरिवर्त[illegible] पृथिव्यादि' इति युक्तोपपादितम् ।

तदेव पुनः संसारस्थितौ युक्तोपपादनार्थं प्रस्तूयते—

चैतन्यादात्मा सुषुप्तावस्थाया विपर्ययेण वृत्तो रागाद्युपयुक्त उपयोगस्वरूप[illegible] [illegible] त्मनाऽऽत्मानमस्वतन्त्रीकरोति, मद्येनेव स्वयं पीतेन मद्यपः, स्वयं पुरितेनम [illegible] पुरुषो बध्यते, तेन सूक्ष्मस्थूलरूपादिपृथिव्यादित्वमनाद्यनन्तत्वा प्रतिपद्यते चैतन्य [illegible] त्मत्वात्, क्रमेण मृत्पिण्डकपालादि यावद्घटादयो व्युत्क्रमेण रूपादि यावद्द्रव्यादित्व[illegible] नत्वयत् । एवंप्रकारस्य भवनस्य देशकालभेदैकान्ताभ्युपगमे तत्त्वमभ्योत्त्वात् ।

[illegible] यथा [illegible] योऽसौ पुरुषस्तदेव तदिति [illegible] । [illegible]
25 [illegible] इत्यत्रैव—आत्मत्वेनैति [illegible] परिणामितत्वादित्यर्थः । तद्रूपत्वात्, [illegible]
[illegible] पृथिव्यादि [illegible] एव न तु तत्र पर्यायो विकारो वा धर्मान्तरं वा [illegible]
[illegible] भूम्यादीति यथा [illegible] व्रीहि[illegible]
[illegible] यथा व्रीहि[illegible] पृथिवी [illegible] आत्मरूप[illegible]
[illegible]
30 [illegible]
[illegible] तत्कार्यत्वादिति तद्व्यतिरेकेणेति यथा तन्तुसंस्थाने [illegible]
[illegible]

चैतन्यादात्मेत्यादि यावद्विपरिवर्तानन्त्यमत, चेतनस्य भावश्चैतन्यं तस्माच्चैतन्यादात्मा पृथि-
व्यादिसुखप्रधानतया विपर्ययेण वृत्तः, तत ईषद्विशुद्धावस्थ इत्यर्थः, चैतन्यस्य रागादिविपरिणामात्,
रागादेर्बन्धकारणत्वात्, तदुपयुक्तः, उपयोगस्वातन्त्र्येण, उपयोगो हि चेतना, तस्य स्वातन्त्र्यं कर्तृत्वात्,
'मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकषाययोगा बन्धहेतवः' (तत्त्वार्थ ८।१) इति वचनात्। रागाद्यात्मक-
कषायविकल्पात्मकत्वान्मिथ्यादर्शनादीनां, तेन स्वातन्त्र्येण बद्ध्वाऽऽत्मनाऽऽत्मानमस्वतन्त्रीकरोति तेनैव 5
च स्वयंकृतेन बन्धनाऽस्वतन्त्रीक्रियते, मद्येनेव स्वयं पीतेन मद्यपः, स्वयं पूरितवेगया डोलयेव वा
पुरुषो भ्राम्यते, कर्मडोलया कर्मबन्धेन रूपादिभवनमनाद्यनन्तत्वम् आपद्यते, एवमेतदुभयं सन्तत्याऽना-
द्यनन्तञ्च द्रष्टव्यं यथोक्तं 'पुव्विं भंते ! कुक्कुडी पच्छा अंडए, पुव्विं अंडए पच्छा कुक्कुडी ? रोहा !
जा सा कुक्कुडी सा कुओ ? अंडगाओ, जे से अंडए से कुओ ? कुक्कुडीओ, एवं रोहा ! पुव्विंपि एते
पच्छावि एते सासया भावा । अणाणुपुव्वी एसा रोहा !' (भग श १ उ ६ सू ५३) इति । तथा— 10
'सव्वजीवाण भंते ! एकमेक्कस्स मायत्ताए भज्जत्ताए पुत्तत्ताए दुहित्ताए गोयमा ! असति अदुवा अणंतखुत्तो'
(भग श १२ उ ७) इत्यादि । तत्र द्विविधं रूपादि सूक्ष्मं स्थूलञ्च, कर्मादि सूक्ष्मम्, आदिग्रहणाद्भाषा-
मनःश्वासमानमनस्त्वादिकार्मणतैजसाहारकशरीरादि च तदात्मकत्वगत्या, स्थूलं पृथिव्याद्यौदारिकवैक्रि-
यशरीरात्मकत्वगत्या तदात्मत्वात्, एतत् प्रक्रियैव प्रतिपादितमपि सुखग्रहणार्थं प्रतिज्ञायते, अनाद्यन-
न्तः सूक्ष्मस्थूलशरीरादिरूपादिभवस्य प्रतिपत्ता चैतन्यमिति । कुतः ? कार्यात्मत्वात्, कार्यात्मत्वञ्च तस्य 15
सिद्धं रूपादिप्रभृत्यादिमेवरूपेण विपरिवृत्तेः साधितत्वात्, इह त्वनाद्यनन्तता सेति साध्यते, यो यः
कार्यात्मा स सोऽनाद्यनन्तशो विपरिवर्तमानो दृश्यते, यथा—मृद्द्रव्यादि, द्रव्यं मृद्रूपवति मृद्वतो
भवति घटः कपालानि, ततः, क्रमेण शकलशर्करापांसुपांसुप्रतिपरमाणवः, ततो रूपादयः, रूपादिभ्यः
पुनरुत्क्रमेण परमाण्वादयो यावद्घटादित्वविपरिवर्तानन्त्यम् । आदिग्रहणाद्गुणकर्मसत्त्वादित्वेन विप

भवभावस्य भवाभावव्यतिरेकेणाभावत्वात् तदात्मे भिन्नमिति भावः । चैतन्यस्य रागादिविपरिणामत्वादिति, ग्रन्थ 20
सुखदुःखाद्यनुगतमचैतन्यं न संसारिभिरनुभूयते चाननुभूयते प्रमाणम् तत्तु चैतन्यं मिथ्यादर्शनाद्यनुगतम् तथाविध
रागादिभावपरिणामिमिव चैतन्यमात्मनः स्वाभाविकमथं संसारित्वमात्मन इति भावः । तत्र प्रमाणमाहाँ—मिथ्यादर्श-
नेति । तथाविधजन्तुरैव सुखं दुःखं च त्वमस्य आत्मन एव आत्मनि कर्तृत्वे [illegible] कर्तृत्वादिभिरेव
इति न पुरुषार्थसिद्धिरेव, न च निमित्तपरिहारात् कर्तृत्वमीश इति वाच्यम्, निमित्तानामनन्तपरिहारासम्भवादिति विना-
चैतन्यादेरात्मनः कर्तृत्वमिति भावः । स एव बन्धमेव पापोत्पादिदोषमनुभूय [illegible] कर्तृत्वमनुभवतोत्याह—तेन 25
स्वातन्त्र्येणेति । एतदुभयमिति, मूर्तामूर्तत्वेन जगत् जीवाजीवसंसर्गं चैतन्यं । ननु यदि प्रमाणोऽभिप्रायकृतः संसारः
प्रभवति तदाऽभिप्रायनिवृत्तौ सर्वमुक्तिः [illegible] मुक्तानामपि पुनरपि संसारस्यावश्यम्भावित्वमाशङ्कायामाह—सन्तत्येति ।
न हि सर्वजीवैर्युगपदेकीभाव किन्तु प्रतिजीवं भिन्ना तेन यत्रैव जीवस्य वियोगस्तत्रैव [illegible] न जीवान्तरस्यापि न
संसारानुच्छेद इति [illegible] च [illegible] जीवभेद [illegible]
[illegible] । [illegible]—यथोक्तमिति, पूर्वं भदन्त ! कुक्कुटी पश्चादण्डकम् ! पूर्वम् 30
अण्डं पश्चात् कुक्कुटी ! रोह ! या सा कुक्कुटी सा कुतः ! अण्डकात् यदण्डकं तत्कुतः ! कुक्कुटीतः एवं रोह ! पूर्वमप्येते
पश्चादप्येते शाश्वता भावाः अनानुपूर्वीषा रोह ! । इति छाया । तथेति । सर्वजीवानां भगवन् ! एक एकस्य मातृत्वेन
पितृत्वेन भ्रातृत्वेन भार्यात्वेन पुत्रत्वेन दुहितृत्वेन गौतम ! असकृत् अथवा अनन्तकृत्वः इति छाया । तदेवं [illegible]-

रिचैवम् । एवंप्रकारस्य भवनस्य सत्तात्मपरिणामरूपस्य देशकालभेदैरन्यानुवृत्तावेऽनन्यत्वस्वभा-
वतोऽवत्वात्, नान्यथैवमिति प्रतिपत्तव्यम् ।

अत्राह—

नन्वेवमनाद्यनन्तत्वे सति कुक्कुट्यण्डकयोरिव मुक्तस्यापि चैतन्यरूपादिमत्त्वयोस्तुल्ये-
⁵ऽविवेके किमर्थं ज्ञानात्मकमित्युच्यते ? किं वा कारणं रूपादिमदात्मकमिति नोच्यते सर्वम् ?
नैवं परिग्रहेऽपि कश्चिद्दोषः, अस्यैवार्थस्य विवक्षयिषितत्वात्, चतुरवस्थत्वात्तस्य, तत एव
रूपादिद्रव्येन्द्रियपृथिव्यादिरूपः स एवोच्यते । चेतनाचेतनयोरैक्यापादनप्रस्तुतेः, ज्ञमयमेव
स एव स्वतन्त्रो भवतीति विशिष्य ग्रहणं स्वतन्त्रग्रहणञ्च किमर्थमिति चेदुच्यते, तथाहि,
भावस्वरूपदर्शनार्थन्तु यो भवति स वाच्य इति ग्रहणम्, तदपि भवनं ज्ञस्यैव सर्वदेशका-
¹⁰लात्मकस्य देशकालाभ्यां सिद्ध्यति, तथाहि वस्तु भवतीति वक्तुं शक्यम्, तद्भिन्नपृथि-
व्यादिभेदभूतपदार्थपरिग्रहे तु घटमानं न सिद्ध्यति ।

नन्वेवमित्यादि, नन्वेवमनादित्वात् कुक्कुट्यण्डकयोरिवानन्तत्वाच, कुत्सिता कुटिः कुक्कुटिरि
सर्वे कुकुटित्वस्य शरीरार्थप्याख्यानात्, मुक्तस्यापि रूपाद्यर्थज्ञानपरिणामाविवेके चैतन्यरूपादि
मत्त्वयोस्तुल्ये किमर्थं ज्ञानात्मकमित्युच्यते ? किं वा कारणं रूपादिमदात्मकमिति नोच्यते सर्वम् ?
¹⁵विशेषहेतुर्वा वाच्य इति चोद्यपक्षात् परः—नन्वेवमनाद्यनन्तत्वे सतीति, गतार्थम् । आचार्य आह—नैवं
परिग्रहेऽपि कश्चिद्दोषः, किं कारणम् ? अस्यैवार्थस्य विवक्षयिषितत्वात्, चतुरवस्थत्वात्तस्य, तत
एव रूपादिद्रव्येन्द्रियपृथिव्यादिरूपः स एवोच्यते, यथा च सूत्रे पूर्वसूत्रत्वात् । आह—चेतनाचेत
नयोरैक्यापादनप्रस्तुतेः ज्ञः पुरुषस्तत्प्रयोगेण, स एव स्वतन्त्रो भवतीति च विशिष्य ग्रहणं स्वतन्त्र-
ग्रहणञ्च किमर्थमिति, आचार्य आह—तथाहीत्यादि, भावविषये, भवतीति भाव इत्युक्तम्, भावस्व-
²⁰रूपदर्शनार्थन्तु यो भवति स वाच्य इति ग्रहणम् । तदपि तथाहीत्यादि, एवञ्च कृत्वा यत्प्रागुक्तं
देशकालभेदेन भवनाभावदोषे वक्ष्यमाणे इति तत्परिहारेण ज्ञस्यैव भवनस्योपपद्यमानत्वात् सर्व
देशकालात्मकस्य देशकालाभ्यां भवनं सिद्ध्यति, तथाहि वस्तु भवतीति वक्तुं शक्यम् । तद्भिन्नेत्यादि,

एवंप्रकारस्य भवनस्य देशभेदेन कालभेदेन चैकत्वेन भेदेऽप्यनुपपन्नत्वाद् वक्ष्यमाणे दोषः स्यादतस्तदाह—एवंप्रका-
रस्येति । वक्ष्यमाणे दोषश्च भवनादिविरुद्धधर्माध्यासत्वाद्भेद इति । अमुमेव दोषमपाकर्तुं—नन्वेवमिति, चैतन्यस्या-
²⁵नन्तत्वात् [illegible] । मुक्तस्यापीति मुक्तस्यापि देहे मुक्तस्यापीत्यर्थः । नैवं परिग्र
हेऽपीति, [illegible] भाव । ननु चेतना-
चेतनयोरैक्य[illegible] न एव सर्वे भवतीति [illegible]
[illegible]—चेतनाचेतनयोरिति [illegible]
[illegible] न एव ज्ञः [illegible]
³⁰[illegible] तथा च मूर्तामूर्तानि [illegible]
[illegible]
[illegible]—तथाहीति । एवं यो भवतीति [illegible]
[illegible] तथाहि वस्त्विति । [illegible]—देशभेदेति

देशकालभिन्नपृथिव्यादिभेदभूतपदार्थपरिमाणे तु—अन्यथा तु घटभवनं यदेतत् भवदसंमतसिद्धं तदपि न सिद्ध्यति ।

तत्कथम् ?

देशभेदप्रत्ययेन तावद्ग्रीवापृष्ठकुक्षिबुध्नौष्ठादीनां देशभिन्नानां कपालशकलादीनाञ्च यावत् परमाणुशो रूपादिशो निरुपाख्यत्वशश्च भेदादभावे । एवं च श्वेतिकापीतिकाद्येक- 5
देशभेदान्मृत्, अश्मादिभेदाच्च पृथिवी, पृथिव्यप्तेजोवाय्वादिभेदाच्च द्रव्यं गुणकर्मभेदाच्च द्रव्यादिभेदाच्चैक सत्त्वमिति । कालभेदप्रत्ययेनापि प्रतिक्षणमन्यपदेऽन्यभवनात् कतरत् घट भवनम् ? मृद्भूतग्रीवाद्यन्यादिकालभिन्नभावभेदे मृद्भावात् को घटः ? भवनं वा किं स्यात् ? असम्मतेन मृद्भूतो ग्रीवादिरन्यादिरेक एव, कालान्तरावस्थाने सति तत्परिणामोपपत्तेः सामान्यान्वयाद्ग्रीवादय एकादय एव वा मृद्भवती घटो भवतीत्यादि युज्यते, परतोऽपि 10
कपालादिपांशुग्रीवादिभूतेः, तस्माद्यादि सर्वात्मकमेव भवति । न चैतदिष्यते तत एवं सर्वात्मकस्यैकस्य सत्त्वस्याभावात् प्रत्येकं सत्त्वस्य च देशतः कालत इतरेतरासत्त्वात्मक- त्वात् कुतो भवनं भवितुर्घटादेः ।

देशभेदप्रत्ययेन तावदित्यादि, ग्रीवापृष्ठकुक्षिबुध्नौष्ठादीनां देशभिन्नानां कपालशकला- दीनाञ्च यावत् परमाणुशो रूपादिशो निरुपाख्यत्वशश्च भेदादभावे, घटभवनं न सिद्ध्यतीति वर्तते, 15
एवं च श्वेतिकापीतिकाद्येकदेशभेदान्मृत्, अश्मादिभेदाच्च पृथिवी, पृथिव्यप्तेजोवाय्वादिभेदाच्च द्रव्यम्, गुणकर्मभेदाद्धि तदेव हि द्रव्यं रूपरसादिगुणकर्मभेदात् यावन्निरुपाख्यत्वभेदात् समुदाया- भावादसम्भवान्नाम द्रव्यम्, द्रव्यादिभेदात्—द्रव्यगुणकर्मणामनात्मकमेकं सत्त्वम्, एवं तावद्देशभेदे घटभवनं न स्यात्, द्रव्यादीनामनुपपत्तेः । कालभेदप्रत्ययेनापि प्रतिक्षणमन्यपदेऽन्यभवनात् कतरत् घटभवनम् ? क्षणे क्षणेऽन्यान्यसम्भवानामपायाद्भ्यकत्वस्वभावात्मकत्वानुपपत्तेः । किं कारणं ? 20
मृद्भूतग्रीवाद्यन्यादिकालभिन्नभावभेदे मृद्भावात् । असम्मतेन मृद्भूतो ग्रीवादिरन्यादिरेक एव, कालान्तरावस्थाने सति तत्परिणामोपपत्तेः, त्वन्मतेन तु कालभिन्नभावभेदे—क्षणे नवनवाद्यन्यान्या- द्यभेदे ग्रीवादेश्च विनष्टो यत्र भवति न चोपमाति विनष्ट मृद्भवतीति निर्विशेषत्वान्मृदभावः, घट- भावाच्च को घटः ? भवनं वा किं स्यात् ? अस्माकन्तु सामान्यान्वयाद्ग्रीवादय एकादय एव वा मृद्भवति

देशभेदेन देशिभेदे निरवयवः परमाणुरेव स्यादिति तथापि रूपादिभेदेन भेदे रूपादिव्यतिरिक्तस्य द्रव्यस्य पृथगनुप- 25
लभ्याऽभावे रूपमात्रमेव स्यादिति तथापि व्यवहारकालावयवत्वेन विषयाभावे च निरवयवाभावे निरुपाख्यमेव स्यादिति भवनं क्व स्यादिति भावः । इदमेवोपपादयति श्वेतिकाद्-ग्रीवापृष्ठस्यादिना । कालभेदेन भेदे त्वाह- कालभेदेऽपि । अभवत भवनं कुत्रापि इत्याह असम्मतेनेति । अनुवर्तमानस्यैकस्य वस्तुनोऽभावे न कस्यापि सर्वात्म- कत्वं देशकालभेदेन प्रतिवस्तु भिन्नत्वमित्याह—न चैतदिति । एकपीतद्रव्यादिविषयगुणभेदाच्च तदाकारत्वेन सामान्य- भवनि असमासिद्धत्वात् एकभेदत्वेन पृथिवी पृथिवीजलादिभेदादिद्रव्यगुणकर्मभेदाच्च भेदे द्रव्यम् पृथिव्यादि 20
समुदायकल्पि पृथिव्यादिविशेषस्याभावात् परमाणूनां परस्परं सम्बन्धाभावात् न द्रव्यमेकम् तथा द्रव्यगुणकर्म- भेदभेदे सत्त्वमपीत्याह—एवं देशादिना । अन्यपदेऽन्यभवनादिति व्यवहारोपयोगमेव वस्तुनो भवनात्, तस्मात् स्यादिति पदार्थ इति भावः । अन्यानाम्नवान्तिरात्मकस्य वस्तुनो न कस्यापि निरवयवत्वात्मकत्वात्, ग्रीवादेः प्रति-

घटो भवतीत्यादि युज्यते घटोऽपि कपालादिपांसुग्रीवादिमूर्तेः—घटभवनात् घटोऽपि घट एव कपाला-
दिर्भवति, कपालादेरपि घटो यावच्छर्कराभवनात्, पांस्वादेरपि घटो ग्रीवादेर्भवनात्, तस्माद्घटादि
सर्वात्मकमेव भवति। न चेदेवमिष्यते—एवं भवतां भवनम्, तत एव घटादिसर्वात्मकस्यैकस्य देशका-
लस्वभावादिभिः सत्त्वसामान्यात्, सामान्येनैव प्रत्येकं सत्त्वस्य इतरेतरासत्त्वात्मकत्वात् कुतो भवनं भवि
5 तुर्भवतो वा? घटः पटात्मना नास्ति पटोऽपि घटात्मनेति देशतः, कालतश्च प्राक् पश्चाच्च न स घटेति
न पटोऽस्ति न वा घट इति प्रत्येकं भिन्नत्वे भावानामभावात् को घटः? किं भवनम्? ।

यथा तु यैः रूपादिभेदेन घटो देशभेदाद्यावन्निरुपाख्यता कालभेदेन च परमनिरुद्ध
क्षणोत्पत्तिनिरुपाख्यतो भिद्यत इति सर्वभेदपर्यन्तं भेदं विधायापि विज्ञानमात्रमेवेति व्यव-
स्थाप्यते तैरप्यनुपवर्णनवदेषामिष्टं भवति, रूपादिपरस्परविविक्तत्वे तु तद्विज्ञानान्वयाभा-
10 वाद्रूपरसादिभेदपरिकल्पनाभावस्तद्देशकल्पनाभावो निरुपाख्यत्वकल्पनाभाव इति विज्ञान
मात्रता न भवति ।

यथा तु यैः रूपादीत्यादि यावदप्यनुपवर्णनवदेषामिष्टं भवति। येन वर्ण्यते विज्ञानमात्रत्वं
देशभेदप्रक्रो भिद्यमानो रूपादिभेदेन भिद्यते यावन्निरुपाख्यतः, कालभेदेन च भिद्यमानः परमनि-
रुद्धक्षणोत्पत्तिविनाशनिरुपाख्यतो भिद्यत इति, तैः सर्वभेदपर्यन्तं भेदं विधायापि विज्ञानमात्रमेव
15 नान्यत् किञ्चिदिति व्यवस्थाप्यते यथा तु तद्व्यवस्थाप्यते तथाऽप्यनुपवर्णितमभिन्नमेकं विज्ञान-
मित्युक्तं भवति, तदपि रूपरसादिघटपटादिभिन्नभेदात्मकत्वात्तस्य, रूपादेः परस्परविविक्तत्वे तु तद्वि
ज्ञानान्वयाभावाद्रूपरसादिभेदपरिकल्पनाभावस्तद्देशकल्पनाभावो निरुपाख्यत्वकल्पनाभाव इति विज्ञा
नमात्रता न भवति ।

अत्र कश्चिद् ब्रूयाद्यदपि विज्ञानमसत्, सर्वभावशून्यत्वादित्येतदायुक्तम्—

20 ज्ञानस्यापि स्वभावाभ्युपगमे रूपाद्यपलापवीक्षणनिरूपणादिविनिर्मुक्तत्वात् प्रत्यक्षादिविरोधः,
तस्मादयमस्मदात्मा ज्ञानस्वभाव एकः सर्वभावव्यापी विपरिवर्तमानोऽवस्थित कारणमिति
सिद्धम्, अत्र यथोक्तवत् रूपादीनां तत्त्वात् ज्ञानस्वभावात्मावस्थाविशेषमात्रत्वात् सर्वत्र
सन्निपत्याराद्धुपकारित्वेभ्यो हेतुभ्य आत्मबुद्धीन्द्रियमनःप्रकाशरूपप्रदीपघाहारादिषु ज्ञानवृत्ति
र्भवतीत्येष विशेषः ।

---

25 [illegible]

30 [illegible]

(ज्ञानस्यापीति) रूपादयो न सन्तीति यदुपलब्धिपर्यायं निरूपणं तदपि नास्तीति रूपादिप्रतिषेधो न सिद्ध्यति, प्रत्यक्षतश्च स्वानुभवेन रूपस्य निरूपणमुपलभ्यते प्रतिक्षणम्। आदिग्रहणाद्रसास्वादनघ्राणस्पर्शनश्रवणानुभवा उपलभ्यन्तेऽतः प्रत्यक्षविरोधः, तदनुस्मरणदर्शनात्तदनुमानविरोधः, आदिग्रहणात्, अनुस्मरणं हि स्वयमनुभूतस्यार्थस्य, नाननुभूतस्य। तस्मादयमात्मा ज्ञानस्वभाव एकः सर्वभावव्यापी विपरिवर्तमानोऽवस्थितः कारणमिति सिद्धम्। अत एवोक्तमित्यादि, एतस्मादेवारम्भात्तिविपरिवृत्तिव्यवस्थितत्वाद्वैलोक्येन तुल्यमुक्तवत्, रूपादीनां तस्मात्—रूपाद्यात्मकत्वात् ज्ञानस्वभावात्मावस्थाविशेषमात्रत्वात्। सर्वत्र—सर्वभावेषु एष विशेषः तस्यैव कारणपदार्थस्योपकारविशेषेभ्योऽपरो द्रष्टव्यः, सन्निपत्योपकारिणी बुद्धिरात्मनः सान्निध्यमपेक्ष्य वा भावानां स्वपरिवर्तविशेषाणामुपभोगे, भोक्ता तु स्वयमेव स्वपरयोरतीन्द्रियाणि करणत्वात्, दूरात् प्रकाशादयोऽनुग्राहकाः इन्द्रियाणाम्, समीपोऽस्तु रूपादयः दृष्टा घटादयः, औपधात्म्यञ्जनादीभिरिन्द्रियाणां पाटवजननात्तु पदार्थोपकारित्वेन तदुपयोगकराभ्याऽऽहाराः सर्वभावगतासु ज्ञानवृत्तिष्विति, अत आह—सर्वत्र सन्निपत्यारादुपकारित्वेभ्यो हेतुभ्य आत्मबुद्धीन्द्रियप्रकाशरूपघटौषधाहारादिषु ज्ञानवृत्तिर्भवतीति।

अत्र—

आह च पुरुष एवेदमित्यादि।

आह चेति ज्ञापकमेतदभिमर्थे पूर्वोक्तस्यैव जैनैर्वक्ष्यमाणज्ञापकार्थमेकोऽहमनेकोऽप्यहमित्यादिकम्, अतोऽपि लौकिकस्तदनुसारेणाह न स्वमतिप्रेक्षेति, पुरुष एवेदमित्यादि, एवेत्यवधारणे, अविद्युरम्यस्याभावात्, एकत्वस्यैव च भवनात्। इदमिति इदमपत्यक्षरूपादीन्द्रियगोचरं लिङ्गगम्यं च निर्दि

अथ न कश्चिदभावार्थस्याभावोऽध्यवसातुं शक्यते विज्ञानाभावे रूपादयो न सन्तीति निरूपणोपायाभावात्, न वा स्वरूपतो वर्तमान एव उपलम्भे सति तदभावो वक्तुं शक्यः यथा हि चक्षुष्मतो बुद्धिनिर्वर्तकमूर्ति स्वयमनुभूयमानस्य भावं मुखे न वा दुःखादीनि सुखदुःखादेरवचनो भवति प्रत्यक्षविरुद्धत्वात्, तदतीन्द्रियमतिरूपेण स्वयमुपलभ्यमान एव रूपादयोऽर्थ आह सुखाभे न च लोकोऽप्यस्तीति सुखं कथमुपालम्भनम्। व्यतिरेकाभावेनाह—रूपादय इति। आदिग्रहणादिति, रूपादेस्स्वभाविकत्वाद्विस्तरः। प्रत्यक्षतोऽस्याभिमतस्यानुमानस्य प्रदर्शनमिदमाह—तदनुस्मरणेति। तदनुस्मरणमिति स्वानुभवपूर्वं मद् ज्ञानं तदपि न भिन्नमनुस्मरणमुपपत्तेः तत्र स्वयमनुभूतस्यैव नान्येनानुभूतस्येति सर्वभावव्यापी ज्ञानस्वरूपः स्वरूपपरिवर्तमानस्वभावतया विपरिवर्तमान एक आत्मा सर्वकारणं सिद्ध्यतीति भावः। एतस्मादेवेति सर्वभावव्यापकत्वे सति विपरिवर्तमानत्वादेव हेतोरित्यर्थः। रूपादयो रूपाद्यात्मकत्वे सति ज्ञानस्वभावात्मावस्थाविशेषा एव। चेतनस्यैवैकस्य भोग्यभोक्तृभेदभागेऽरस्थानिरपि सर्वत्र प्रवर्तते—सर्वत्रेति। सन्निपत्येति, चेतनस्य स्वपरिवर्तविशेषाणामुपभोगे बुद्धिः सन्निपत्योपकारिणी भवति आन्तरं साधनमिति भावः। भोक्ता चात्मस्वभावेन इन्द्रियाणि करणतादारात्मोपकाराणि प्रकाशादय इन्द्रियेषु विप्रकर्षोपकारकाः रूपादयश्च तदुपयोगतोऽपि विप्रकृष्टोऽपि घटादयः औषधादीनि चेन्द्रियपाटवकारणानि आहारादयोऽपीन्द्रियाणामुपष्टम्भका इति विवेक इति भावः। तत्र प्रमाणमाह—आह चेति—पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भाव्यम्, उतामृतत्वस्येशानो यदन्नेनातिरोहति इति (ऋग्वेद पुरुषसूक्त) एव कश्चित् लोकप्रसिद्धः पुरुषवादिना वादं तमनुसृत्य शास्त्रं सूत्रयति—जैनरित्यादि हे लोकाः। एकोऽप्यहं ज्ञानदर्शनयोरप्यहमनन्तपर्यायोऽप्यहमक्षयोऽप्यहमव्ययोऽप्यहमिति निर्दिश्यमानस्य कारणमनेकरूपं चाप्यम्। पुरुष एवेदमिति चर्च व्याख्याते—पुरुष एवेद-मित्यादीति, अविद्युरितीति, पुरुषातिरिक्तस्य सत्त्वस्य प्रतिषेधात् पुरुषैकत्वस्य अपरिहार्यत्वे तस्यैव प्रवृत्तिरूपत्वेन चेतनाचेतनभेदेन भवत्यादिति भावः। इदमादेव व्याख्याने प्रत्यक्षानुमानगम्यं दर्शयन्नाह—इदमितीति। निर्दि-

इति, सर्वमिमक्षेपम्, तस्यैव सामान्यविशेषभेदमभेदानन्येऽपि सङ्गृहीतं पुरुषा, इदं च देवता प्रदर्शनमिदं सर्वमिति । कालतस्तु भूतं भाव्यमिति अतीतानागतवर्तमानानां प्रदर्शनम्, भूतभव्य वर्तमानातीतव्यापित्वात्, उत-अपरम्, भेदाभेदमर्थः, अमृतत्वस्य-अमृतत्वस्य ईशानः-प्रभविता, स च एषोऽजरोऽमरः पुरुषः, ज्ञानस्याविनाशित्वात्, सोऽमृतत्वमनुभवतीत्यर्थः । यथोक्तम्-'अक्खरस्स
5 अणंतभागो णिच्चुग्घाडिओ सव्वजीवाणं (नन्दी सूत्रे १९५२) इति, तच्चाख्यानमिदमेवाह-'जति पुण सो वि आवरिज्जेज्ज तेण जीवो अजीवत्तं पावे' (नन्दी १९५२) 'सुट्ठु वि मेहसमुदए होइ पभा चंदसूराणं' (नन्दी सू १९५२) इति । यदिति, यस्मात् कारणात्, अन्नेनातिरोहति, अपरे तुष्यतेऽन्नवत इममर्थं पुरुषस्य तेनैवात्मनाऽन्नादनन्यत्वेऽपि विपरिवर्तितत्वात् तेनाभेदमात्मावतिरो-हति वर्धते-उपचीयते, तस्मादन्नाद्यात्मक एव भवनीयाहारेण, तेन ज्ञानक्रिययोरुपष्टम्भोपलम्भात्
10 करणकायविवृद्धेश्च, यथोक्तं-'अन्नं वै प्राणाः' 'अन्नमयो ह्ययं पुरुषः,' पुरि शयनात् पुरुषः, नाडके-वलस्सर्वं भवते, अतिरोहति मूर्धं रोहतीति ।

किञ्चान्यत्—

अत एव सर्वत्वसिद्धिस्तस्य, तथा चाऽऽत्मा सत्त्वं भूतः पुरुषः पुद्गलो जन्तुः प्राणी जीव इत्याद्यभिख्या घटन्ते मृदनुत्तीर्णघटपिठरादिवत् व्यवस्थाविभ्यः सर्वस्यानुपरात
15 यावदेव किञ्चिदुत्पद्यते विनश्यति व्यवस्थितं वा तस्य सर्वस्यासावात्मा ।

अत एवेत्यादि, यस्मादेव कारणात् सर्वत्वसिद्धिः तस्य-तत्त्वज्ञानात्मकस्य, तथा च पुनः सर्वत्वसम्प्रसिद्धाः आत्माद्याख्याताः, सततमतति गच्छति जानीते परिणमतीति चात्मा, सतो भावः सत्त्वं स एव सन् भवति चैत्यर्थः, भूतवान् सदा भवतीति वा, पुरि शयनात् पुरुषः शरीरे जगति वा कविजम्मितविकल्पात्मके, पूरणाद्गलनाच्च पुद्गलः पुमांसं गिलतीति वा पुद्गलः, जीवशरीरस्य
20 विभज्य भोगभोग्यभावप्राप्तिवादिभ्यामुत्पत्तिविनाशाभ्यां पूरणगलनाभ्यामित्यर्थः । जायते तैस्तैर्भावैरिति जन्तुः । पञ्चेन्द्रियमनोवाक्कायबलत्रयोच्छ्वासनिःश्वासायुष्कलक्षणप्राणधारणात् प्राणी जीव इति चोच्यते । इत्येवमाद्यभिख्याः सर्वत्वे सति घटन्ते तस्य तेन धर्मेण व्यपदेशाविरोधात् । मृदनुत्तीर्ण-घटपिठरादिवत्, यथा मृदोऽनुत्तीर्णाः घटपिठरादयो भवन्ति सन्ति वर्तन्ते इत्यादिभ्यो व्यवस्थायर्थेभ्यो

मप्रमत्तार्थं सर्वतमित्याह-सर्वमितीति । अक्खरस्स इति न कदाचिदपि चैतन्य भवति यत्र चैतन्यमभावे
25 ज्ञानपरिणामो वा नानुपयोगेऽप्यप्रमत्तत्वात् तत्र सर्वजीवानामक्षरानन्तभागो नित्योद्घाटित । सोऽपि यद्यावियते तेन जीवोऽजीवत्वं प्राप्नुयात् । [illegible]

[illegible]

30 [illegible]
[illegible]

भोक्तरन्ति, भवनानुगमात् सर्वधातूनां भवत्यर्थत्वात्, एवं ज्ञानस्वरूपः कर्ता भवत्यपि यतो ज्ञानस्व-रूपभवनानुगमात्, अत आह—स्वस्वभावनियमात् सर्वस्यानुगमात्, अखिलभवविविधविषयविवर्तनयः सन्निपातपरः सत्तार्थः, स्यात्मयम सर्वभावस्वरूपं भावितवन्त इति, यावदेव किञ्चिदुत्पद्यते विनश्यति व्यवतिष्ठते वा तस्य सर्वस्यासावात्मा स्वरूपं तत्त्वमित्यर्थः, इति पर्यायैः स्वरूपोपनयनम् । 5

व्याख्यानम्—

स्वात्मनि वृत्तिविरोधात् कथमात्मनाऽऽत्मानं सृजत्युपसंहरति च, बध्यते मुच्यते च? न ह्यङ्गुल्यग्रं स्पृशति, नासिरात्मानं छिनत्तीत्येतदयुक्तम्, शक्तिभेदात् कारकभेदोपपत्तेः, तन्तुनाभकोशकारकीटवच्च तदात्मका एवैते संसारविसर्गबन्धमोक्षाः । यथा च 'सुदीप्तात् पावकाद्विस्फुलिङ्गाः प्रभवन्ते सरूपाः', एवं पुरुष एवं सर्वम्, स एवोच्यते कालोऽपि शक्त्यात्, प्रकरणात् प्रकृतिः, रूपणान्नियमनान्नियतिः, स्वो भाव आत्मनैव स्वेन रूपेण भवनात्स्वभावः । 10

(स्वात्मनीति) (संसारविसर्गबन्धमोक्षा इति) यथा तन्तुनाभकीटः स्वशरीरजमेव तन्तुं प्रसारयत्युपसंहरति च, न चान्यतः कुतश्चिदात्मन एव संहारविसर्गौ । उक्तं हि—'यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च यथा पृथिव्यामोषधयः सम्भवन्ति । यथा सतः पुरुषात् केशलोमानि तथाऽक्षरात् सम्भवतीह विश्वम् (मुण्ड १।१।७) इति । यथा वा 'यथा सुदीप्तात् पावकाद्विस्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः (मुण्ड २।१।१) इति । बन्धमोक्षावपि, यथा कोशकारकीटकः आत्मानं 15 वेष्टयति स्वशरीरविनिर्गतेन कोशेन पुनश्च तत्रैव प्रलीयते कश्चिच्च कोशकं छिद्रीकृत्य निर्गच्छत्येवमात्मनो बन्धमोक्षौ नान्यत इति । किञ्चान्यत्—यथा च सुदीप्तादित्यादि, अयमपि दृष्टान्तोऽभिव्यक्तस्यात्मनि-रूपस्याऽविरूपसम्भवात् पुरुषस्य तत्साधर्म्यमवसेयम्, यथा त्वाह—यथा सुदीप्तात् पावकादित्यादि ।

यद्यपि पुरुष एव नानन्तो भवति प्रभवविभवविविधविकर्मोपयोगो वर्णयामप्यत्कस्य इत्यत आह—स्वात्मपरिश्रेति । स्वात्मनाऽऽत्मान-मेव तावन्मात्रनिरपेक्षं आत्मैव सृजति उपसंहरति चेति न सम्भवयुक्तिकम्, कर्तृत्वकरणत्वकर्मत्वानां परस्परविरुद्धानामेकत्र 20 विरोधादित्याशयः—स्वात्मनीति । न ह्यङ्गुली स्वाग्रं स्पृशति नाप्यसिः स्वात्मानं छिनत्ति तथात्मनाऽऽत्मनाऽऽत्मानं सृज-तीत्यादिकमपि न युक्तमिति भावः । उच्यते—शक्तिभेदादिति शक्तिभेदाच्छक्तिमत्कारकोपाध्यायमित्यव्यवस्थया भेदेन कर्तृत्वाद्युपपत्तिः अत्र दृष्टान्तमाह—तन्तुनाभेति तन्तवो हि तन्तुनाभस्य न बहिरुपादानकारणं न वा सह-कारिणः किन्तु तेन स्वनिर्मितमुखलालामिः स्वशरीरे एव तस्य योनिः एवं पुरुषशरीरे केशलोमानि, अत एवाऽऽत्मा स्वकारणोऽ-कर्तृ अविकल्पमितस्तु निमित्तविशेषोपादानकारणमुक्तं परिणामात् मूर्तिविशेषोऽपि यथात्मा स्वस्वात्मरूप विशेषेण विकार- 25 रूपतां परिणमत्यात्मानम् । अत्र प्रमाणमाह—यथोर्णनाभिरिति तथैव मूलस्रोतः पुरुषात् एवं विश्वं सम्भवतीत्यर्थः । यथा सुदीप्तादिति यथाहि पावकात् मुक्तो विस्फुलिङ्गः न भोगार्थं भिद्यन्ते तद्रूपनिरूपणात् अपि तत्प्रभवाः भिन्नाः सोऽपि परस्परव्यावृत्तरूपत्वात्, तथा जीवात्मानोऽपि प्रत्यभिन्नाः न प्रत्येकमन्यत्र भिद्यन्ते चिद्रूपत्वावि-शेषात् नापरत्वं न भिद्यन्ते परस्परं व्यावृत्तरूपत्वात् तत्समस्तपरिच्छेदी जीवात्मसमभेदेन जीवात्मता इति व्यवस्थितावपि गुरुत्वानुपाधिविशिष्टतत् व्यापकत्वेन व्याप्तिस्वरूपविशिष्टात् इतरे परमात्मांश एव जीवोऽप्येव विस्फुलिङ्गः 30 तत्र ज्ञानपि जीवेश्वरयोरुपाधिभेदेऽभिन्नाभिन्नत्वभावपरस्परात्मकत्वं विद्यमानमपि तिरोहितम् तत्तु परमेश्वराभिव्य-क्तौ भवात्मकस्य अन्तर्विभूतपात्मत्वस्य तिमिरतिरस्कृतेव स्वरूपाभिव्यक्तिपरत्वात् तदितरस्य स्वरूपविशेषाभिव्यक्ति न तन्मात्र एव सर्वेषां अनुग्रहम्, एतत्सर्वेश्वरस्यापरिणामात्मकत्वस्य तत्सद्भावात्प्रमेय इति 'यथा सुदीप्तात् पावकाद्विस्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः । तथाऽक्षराद्विविधाः सोम्य भावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापियन्ति' इति श्रुतेर्मतः । एवं च पुरुष-

एवं तावत् पुरुष एव सर्वमित्युक्तम्, स एवोच्यते कालोऽपि सत्त्वात्, कलनात् कालः, कल संख्याने, कलनं ज्ञानं संख्यानमित्यर्थः । यथा चायुर्वेदे 'कालः पचति भूतानी'ति श्लोकः । प्रकरणात् प्रकृतिः, स एवेति वर्तते, सत्त्वरजस्तमःसत्त्वात् प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थागुणात्मकत्वतत्त्वविकल्पनेन च भोक्ता । प्रकुरुत इति प्रकृतिः । यदाहुः—'अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां 5 सरूपाः । अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः' (श्वेताश्व ४।१।५) इति । रूपणाभिमननाभिपत्तिः, रूपणाच्चक्षुषो विषयो रूपमेव न रसादयः, रसनाद्रसो रसनविषयो न रूपादय इत्यादिनियमनाभिपत्तिः । को भावः आत्मनैव तेन रूपेण भवनात् स्वभावः 'का कष्टकाना'मित्यादि ।

येन यत्र यथा यस्माद्यदा यदर्थं प्रवर्तितव्यं तेन तत्र तथा तस्मात्तदा तदर्थं प्रवृत्ति- रन्तरवीतस्य, स एव हीदं सकलं जगत् वृतमविवृतञ्च बहुधानकं चेतनाचेतनप्रभेदरूप- 10 मिति । आह च—'तदेजति तन्नैजति तद्दूरे तद्वन्तिके । तदन्तरस्य सर्वस्य तदु सर्वस्यास्य बाह्यतः' (ईशा० १-५) इति । स एवार्हन् बुद्धः ब्रह्मा विष्णुः ईश्वर इति ।

(येनेति) येन—हेतुना यत्र—क्षेत्रे यथा—येन प्रकारेण यस्मात्—अपादानात् यदा—यस्मिन् काले यदर्थं—भक्तभोजनमुद्दिश्य प्रवर्तितव्यं तेन तत्र तथा तस्मात्तदा तदर्थं प्रवृत्तिः, यथा राज्ञाऽऽज्ञप्तः सूपकारः स्वास्थ्यं इष्टकालाद्यनुमानात्कृत्वा मृदु विशदभोजनं प्रेक्षापूर्वकं सुलभमनार्यञ्च 15 पचतीति, तस्मिन् प्रवर्तन तदन्तरात्मेतस्य न ततो व्यतिरिक्तं बहिर्भूतम्, स एव हीदं, स एव पुरुषो यस्मादिदं सकलं जगद्वृतं—ततः प्रवृत्त नामाभेदेन विवर्तमानम्, अविवृतञ्च तत्स्वरूपापरित्यागात्, बहुधानकं—बहुधानामयं, चेतनाचेतनप्रभेदा रूपमस्येति चेतनाचेतनप्रभेदरूपं—पश्वेतनं मरुतोऽयं गमरमारकादि तत्सर्वस्यास्य रूपमस्य, अप्रकृतरूपमपरत्वापेक्षमात्र सममेवमस्य रूपमिति, आह चेति, वैषमतानुसारेणैवेत्यर्थः तदेजति—चलति स्पन्दते, नैजति—न चलति न स्पन्दते तद्दूरे—तिर्यग्लोकेऽधो 20 लोकेऽथोर्ध्वे च, तद्वन्तिके—एकस्मिन् प्रदेशे इत्यस्त्रयादि तदन्तरस्य—घटपटादेः सर्वस्य—वस्तुनः साकाराकारोपयोगमयस्वभावस्य स्वपरिणतेरप्रतिघातात् तदु सर्वस्यास्य बाह्यतः—तदेवालोकेऽपि सद्भावात् सर्वव्यापीति लोकालोकव्यापिनिर्देशात्तस्य बाह्यमलोक इति । अर्हन् बोधने इत्यादेः विशुद्धि-

---

सैव सर्वगतिर्यस्मिन् तन्मयो वै नैति स एव जन्मरूपेण परीक्ष्यत इति विवक्षितम्—एवं तावदिति । स एव कालकृति विविधिकालामिकल्पनस्य इत्याह—स एवोच्यत इति काल इति काल पचति भूतानि काल संहरते प्रजाः । काल 25 सुप्तेषु जागर्ति कालो हि दुरतिक्रमः ॥ इति कारिका कालवादिनो बोध्य प्रधानवादिसम्मतं मन्त्रमाह—अजामेकामिति, अजामजन्या परमेश्वराधुरूपायां ज्योतिःप्रमुखा तेजोबलकमनी चतुर्विधम् भूतग्रामम् प्रकृतिमुक्तां सृति च गुणत्रयात्मकां विकारशालामिति साङ्ख्यमते निरूपितम् । रूपं हि निरूपणं तत्त्वं निरूपयत इत्याह—रूपणा चक्षुष इति । का कष्टकानामिति का कण्टकानां प्रकरोति तैक्ष्ण्यं विचित्रतां वा मृगपक्षिणाम् । स्वभावतः सर्वमिदं प्रवृत्त न कामचारोऽस्ति कुतः प्रयत्नः ॥ इति स्वभाववादिनः कारिका बोध्या । प्रत्याभेदवाद्भावपक्षेण सर्वमिदं प्रवृत्ति- 30 यत्र पुरुषात्मकत्वेन च सर्वत्र ततो व्यतिरिक्तं प्रतिरुन्धीति पुरुषादवसृतार्थरूपं—येनेति । यत्सूत्रम्—यथेति प्रकारत्वम् इति हेतुमर्थम्, आत्मनियामकमूर्त्तेर्मत्वम्, तदाशितत्वार्थं इत्यसम्भवेनोक्ता पदार्थेवयागाः तत्प्रवृत्तानामित्यर्थः तस्येष प्रत्येकम् । बहिर्भूतत्वाभावे हेतुमाह—स एव हीदमिति । वैनमतानुसारेणैवेति तदेजती- त्यादिमन्त्रस्य जैनमतमिश्रणेन व्याख्यानमस्त्यावीति भावः । तथाहि पुरुष एवार्हदादिरूपेण स्यादित्याह—अर्हन्निति ।

प्रकर्षविशेषारेकता अपि स एव, अर्हति सकललोकातिशयपूजामित्यर्हन्, पुरुषान् इति पुरुः, वर्धना-नुवृत्त्या [illegible] वर्धमानो वा, व्याप्नोतीति विष्णुः ज्ञानात्मनैव सर्वानर्थान्, ईशनादीश्वरः । एतेभ्यश्च ज्ञानविशुद्ध्युत्कर्षभेदेभ्यस्तत्पर्यन्तमात्रेयो वरदेऽस्मि भवतीति सम्भाव्यते दुःप्रापत्वात्तदर्थमस्य सम्भाव्यतेऽभ्यते, शेषपदव्याख्यानिस्तु सुकरमेवेति । तामपि दुरापां सर्वज्ञावस्थां परमविशुद्धां परमार्थात्मा स एव प्रादुर्भवतीति । एवं विधिविधिनयविकल्पः पुरुषवादः ॥ 5

अथ नियतिवादः

अधुना नियतिवादो विधिविधिनयदर्शनाश्रयोऽभिधीयते—

सत्यम्, भवनकर्तुः स्वातन्त्र्यं न शक्यमपह्नोतुम्, भवनस्य क्रियात्वात्, या क्रिया सा भवितुरेव घटादेः परमाण्वादेर्वा यथा पचिक्रिया पक्तुरेव स्वतन्त्रस्य, भवनमपि च क्रियात्वात् भवित्रा विना न भवति पचिवत्, यत्तु स ज्ञ इति, सम्यगर्थमेतत्, सर्वज्ञस्यैव भवनाभ्युपगमे 10 दोषदर्शनात्, स यदि ज्ञः स्वतन्त्रश्चेत्सुभगगुणसम्पन्न इष्यते नात्मनोऽनर्थमापादयेत्, ज्ञत्वे सति स्वतन्त्रत्वात्, [illegible]वत् ।

(सत्यमिति) सत्यं–युक्तमेतदुच्यते त्वया, तत्र भवनस्वातन्त्र्यमुपलभ्यमानं यत्प्रकारं शक्यम-पह्नोतुम्, किं कारणम्? भवनस्य क्रियात्वात्, या क्रिया सा भवितुरेव घटादेः परमाण्वादेर्वा, यथा पचिक्रिया पक्तुरेव भवति स्वतन्त्रस्य, भवनमपि च क्रिया क्रियात्वाद्भवित्रा विना न भवति, पचिवत्, 15 भविता च कर्ता स्वतन्त्रः कर्तृत्वादेव न केनचिदसौ भाव्यते कार्यते क्रियते वा स्वातन्त्र्यात् कर्तृत्वात् । यत्तु स ज्ञ इति, सम्यगर्थमेतत्, यत्पुनरुच्यते स्वातन्त्र्यात् कर्ता ज्ञ एवेत्यत्रार्थे तत्र त्वया सोऽस्वस-म्यगर्थ–विचार्यमस्ति, सर्वज्ञ एवेत्ययुक्तमित्यभिप्रायः । किं कारणमयुक्तम्? सर्वज्ञस्यैव भवनाभ्युपगमे दोषदर्शनात्, कर्तृत्वात् स्वातन्त्र्यमस्ति, को वारयति । स यदि ज्ञः स्वतन्त्रश्चेत्सुभगगुणसम्पन्न इष्यते–यदि वा स स्वतन्त्रोऽपि स्वात्मात्मनोऽनर्थमनिष्टमापादयेत्, ज्ञत्वे सति स्वतन्त्रत्वात् । को दृष्टान्तः? विद्-20 ग्धावत्, यथा हि दैवपुरुषगतिज्ञो देशकालसहायसाधनसम्पन्नः पराक्रमवान् राजा नात्मनोऽनर्थमनिष्टं मरणपराजयादिकमापादयति, एवमसावपि नात्मनोऽनर्थमनिष्टमापादयेत्, दृष्टस्त्वयमनर्थोऽनिष्टो जन्म-जरामरणरोगशीतोष्णादिः शारीरः, मानसश्च शोकभयविषादेर्ष्यासूयादिः, तस्मादयुक्तमस्य ज्ञत्वमिति ।

ज्ञानविशुद्धिविशेषाभिप्रायेण [illegible] परमो[illegible]ऽपीत्यत–[illegible]ति । [illegible] दुःप्रापत्वादिति । दोषेति [illegible] 25 [illegible]–तामपीति । अथ नियतिवादस्य विधिविधिनयः [illegible] –अधुनेति । पुरुषमुक्त्वा [illegible]–भवनकर्तुरिति । [illegible] [illegible] एव [illegible] किन्तु भवनक्रियायाः [illegible] [illegible] । किञ्च [illegible]–यथेति । भवि-[illegible]–भवनमपि चेति । भवितुरेव [illegible]–कर्तृत्वादेवेति । [illegible]–यत्त्विति । अथवा 30 [illegible] यदि ज्ञ इति । [illegible] [illegible] किन्तु यथा न [illegible] [illegible]–दैवपुरुषेति । दैवतो [illegible]

एतच्च न, निद्रावदवस्थावृत्तेरस्वातन्त्र्यात्, आहितवेगविकटपातवत् । ननु तत्कृताव-
पुरुषस्यैव, असत्त्वात्, पुरुषस्याभिमतत्वेऽपि नायमेव नियमः कर्मेतरत्वापादनाय ।

एतच्च न, निद्रावदवस्थावृत्तेरित्यादि, नैतदुपपद्यतेऽनर्थानिष्टापादनानुपपत्तिप्रसङ्ग इति, कस्मात्? निद्रावदवस्थावृत्तेः, निद्रावस्थया निद्रावदवस्था तया वृत्तिर्निद्रावदवस्थावृत्तिस्तस्य
5 वृत्तेः पुरुषस्यैवास्वातन्त्र्यात्, तस्यापि स्वकृतनिद्रावस्थावृत्तिवशादस्वातन्त्र्यम्, आहितवेगविकट
पातवत्, यथा कश्चित् पुरुषः स्वयमेव पूरितवेगात्तं वेगं निवर्तयितुमशक्तो विकटे पतति तथा स्वतन्त्र-
मपि क्रमपि तत्परं कारणमात्मनोऽनिष्टमनर्थमापादयेत् को दोषः? इति, अत्र कुत्सुकस्य दोषं ब्रूमः—
यत्तु तत्स्वैवासि, सम्येवं त्वया निद्रावदवस्थावृत्तिवशादाहितवेगविकटपातवदस्वातन्त्र्यादनर्थानिष्टा-
पादनमिति ब्रुवता तत्कृतत्वापुरुषस्यैवैषा समर्थ्यते, येनात्मना पूरितवेगया शीघ्रगमनक्रियया विकटपातो
10 भविष्यतीत्यज्ञानात्, अतस्ते विकटपातः स्ववशस्य नोपपद्यत इति स एव दोषप्रसङ्गस्तदवस्थ-
पुरुषस्य । पुरुषस्याभिमतत्वेऽपि चेत्यादि, यद्यपि स्वतन्त्रकर्तृत्वाविनाभाविसकलकोपबृंहितमात्मभव
त्वमेवास्य सर्वस्य मन्यसे तथापि नायमेव नियमः कर्मेतरत्वापादनाय, भवतीति वाक्यशेषः ।

कथं कृत्वा तद्वाच्यत इति चेदुच्यते—

भवति कर्ता स एवावस्थाविशेषाच्चेतनोऽपीति कारणान्तरास्तित्वं भवतैव समर्पितम्,
15 शास्त्रस्वतन्त्रास्वतन्त्रस्वविषयनियतकर्तृकरणाधिकरणकर्मादिनियतक्रियादर्शनात् देवदत्तकाष्ठ-
स्थालीतण्डुलोदकादीनां तन्नियमकारिणा कारणेनावश्यं भवितव्यम्, तेषां तथाभावान्यथा
भावाभावाविति नियतिरेवैका कर्त्री ।

भवति कर्तेति प्रागभिहितास्वातन्त्र्यान्त्याय तदीयमेवोच्चारयति यावच्चेतनोऽपि भवतीति,
त्वयैव कारणान्तरास्तित्वमेव ब्रुवता समर्पितं भवति किञ्चिदसामर्थ्यानां शास्त्रतन्त्रास्वतन्त्र-
20 विषयनियतकर्तृकरणाधिकरणकर्मादिनियतक्रियदर्शनादेवदत्तकाष्ठस्थालीतण्डुलोदकादीनाम्, तन्नियमका-
रिणा कारणेनावश्यं भवितव्यम्, किं कारणम्? तेषां तथाभावान्यथाभावाभावात्, देवदत्तोऽपि तद
भोक्तृकर्तृत्वतण्डुलाऽऽवपनेनोपकर्तृमात्रव्यापारत्वाच्च एव नियतो न स्वतन्त्रस्तन्त्रकारणविशेषादि

एव दर्शयति—देवदत्तेति । पुरुषादी व्याचष्टे—एतच्च नेति । आत्मनोऽनर्थमनिष्टं चापादयेदिति चेदुक्तं तत्रोत्तरः ।
निद्रावस्थासमानतया तत्त्वदेव वाचनामत .... [illegible]—निद्रावदिति । तत्र दृष्टान्तं व्याचष्टे-
30 यथेति । निगमयति—तस्मिन्निति अनर्थमहमनिष्टमापादयाम .... न युज्यते इति भावः । यदि तु भवन्तं
तदि .... [illegible]
.... [illegible]—पद्यतीति । स एव चेतनोऽपि .... [illegible]
.... [illegible]—त्वयैवेति । सोऽपि च
.... [illegible]
30 .... [illegible]—कर्तेति । यथा च .... न नियमकारिणी किन्तु .... [illegible]
मिति भावः । .... [illegible]—तेषां तथाभावेति ।
.... [illegible]
.... [illegible]—देवदत्त इति । .... [illegible]—तोरिति । .... [illegible]

व्यापारसातत्ये, एवं तेषामपि कालादीनां करणादिस्वव्यापारविषयसातत्यनियमः तथाभावः, तेषामेव कारणानां स्वव्यापारविपरीतत्वक्षणिकः परस्परतोऽन्यथाभावः, तयोस्तथाभावान्यथाभावयोरभावात्, अभावभावसद्भावादिति यावत्, इत्थौ नेमौ तथाभावान्यथाभावौ, तस्मान्नियतत्वान्नियमकारिकारणापेक्षनियमावेव भावाभावौ, तत्र कारणं नान्यदतो भवितुमर्हतीति नियतेरित्यत आह—इति नियतिरेवैका कर्त्री। इतिशब्दो हेत्वर्थे, अस्माद्धेतोर्नियमकारिकारणाविनाभावभावाभावनियमात् नियतिरेवैका कर्त्रीत्यस्तु निर्दोषा कल्पना।

कथं ? यस्मात्—

न हि तस्याः कदाचित्कथञ्चित्कार्यानुरूपमेकत्वं व्याहन्ति, ज्ञानात्मैककारणवादे पृथिव्याद्यचेतनं न कारणानुरूपम्। आह च—'प्राप्तव्यो नियतिबले'त्यादि, (सू० श्रु० १ अ० १ उ० २)।

(न हीति) अस्ति च व्याघातावस्थासु भवत्स्वपि कल्पितासु, कारणपूर्वत्वाभ्युपगमात् कार्याणाम्, न हि नियतेर्नियममात्रस्य कर्त्र्याः भावानां सारूप्यवैरूप्यभेदेऽपि व्याघातोऽस्ति, कदाचिदिति, अवस्थान्तरेऽपि, कथञ्चिदिति प्रकारान्तरेणापि, तस्मात् कारणैकत्वेऽपि वैरूप्यदोषपरिहारसमर्थत्वान्नियतिकारणकल्पना श्रेयसीति, आह चेति, जिनवचनोपजीविनमेतदपि ज्ञापकं पूर्ववत्, प्राप्तव्यो नियतिबलेत्यादि, कृतेऽपि यत्ने कार्यविपर्यासभावकृतेऽपि नियमात्तत्सम्पत्तिदर्शनात् कार्यस्य कारणानुरूपगुणत्ववैरूप्यविरोधपरिहारसमर्थोऽस्ति।

किमयमेव गुणोऽन्योऽप्यस्ति वा ? अस्तीत्युच्यते, कतमोऽसौ ? अयमभिप्रायतो गुणः, स च मूर्तामूर्तोपयुक्तविरुद्धधर्मोपपत्तिपरिहारेणेति तद्दर्शयति—

न च मूर्तामूर्तचेतनाचेतनत्वादिवस्तुनो यत्प्रतिपाद्यमस्ति, उभयथा यथा तथा प्रविभक्ताप्रविभक्तसर्वार्थपर्यायात्म्यस्याप्यनेकरूपस्य नियतेः।

नियमयत्र नियमकृन्नत्वोऽन्यथासम्भवत्वनियमकारी यः सैव नियतिः कर्त्रीत्युच्यत इति भावः। तथा एकत्वकल्पनायां दोषाभावमाह—न हीति। ज्ञानात्मपुरुषस्यैकस्यैव कर्तृत्वे कल्पितेऽचेतनयोर्भूतत्वतया सारूप्येऽपि पृथिव्याद्यचेतनयोरसम्भव एव स्यात्, तदव्यामोहात् कार्यानुरूपं हि कारणं भवति कार्यस्याचेतनत्वे कारणस्याप्यचेतनत्वं स्यात्, कारणस्य चैतन्ये च कार्यमपि चेतनमेव भवेत्, एतस्य व्याघातोऽस्ति पुरुषवादे। नियतिवादपक्षे तु तस्याः नियममात्रकर्तृत्वात् भावानां सारूप्यवैरूप्ये अपेक्षिते अतो नियतेरेकत्वे दोषाभाव एवेति न भावानां तथा इति भावः। व्याघातावस्थास्विति परस्परविरोधिविधु कार्यकारणभावविघटनात्मकव्यवस्थास्वित्यर्थः। अत्र यदि प्रश्नस्यार्थकल्पनीयत्व—आह चेतीति। एतदपि ज्ञापकं जिनवचनानुसार्येव सर्वावस्थं तत्रैव सूत्रप्रस्तावेऽस्या—जिनवचनेति। 'प्राप्तव्यो नियतिबलाश्रयेण योऽर्थः सोऽवश्यं भवति नृणां शुभोऽशुभो वा। भूतानां महति कृतेऽपि हि प्रयत्ने नाभाव्यं भवति न भाविनोऽस्ति नाशः॥' पूर्वं व्याख्यातं तस्याः सर्वेऽपि नार्थमाह—कृतेऽपीति महति प्रयत्न कृतेऽपि फलानुत्पत्तिदर्शनादित्यर्थः। अकृतेऽपीति प्रयत्नाभावेऽपि नियतिवशात् कार्यसम्पत्तिदर्शनादित्यर्थः। तथा च नियतावुक्ते कार्यं कारणानुरूपमित्येव गुणः सम्पद्यते कारणैकत्वप्रयुक्तवैरूप्यविरोधोऽपि परिहृतो भवतीत्याह—कार्यस्येति। गुणान्तरमप्यत्र सम्भवतीत्याह—किमयमिति। पुरुषस्यैव कारणत्वे तस्यामूर्तत्वेन पृथिव्यादिमूर्तकार्यं भवेत् ततो न भवेत् मूर्तस्यामूर्तोपादानकत्वविरोधात्, नियतिकारणत्वे सोऽपि विरोधः परिहृतो भवति तथा च कल्पनान्तरेण मूर्तत्वस्य प्रतिपत्त्या तदचेतनत्वप्रतिपादनं गुणोऽप्यस्तीत्याह—अयमेवेति। तमेव गुणं प्रदर्शयति—न चेति। वस्तुनो मूर्तत्वममूर्तत्वं चेतनत्वमचेतनत्वं शुभत्वं स्थूलत्वं च पुरुषादिष्विव इत्यत्रापि

न च मूर्तामूर्तत्वादि वाच्यमप्रतिपाद्यमस्तीति, तत्रोपपत्तिः तमयथा तदात्मकमविभक्ते- व्यादि यावन्नियतेः, तेन तेन प्रकारेण—यथायथा मूर्तत्वेनामूर्तत्वेन चेतनत्वेनाचेतनत्वेन सौख्येन दौःख्येन च ऐश्वर्येण दारिद्र्येण चेत्यादिना प्रतिनियतमात्मलाभार्थं सर्वं वस्तु ज्ञेयं स्वरूपं इत्यादिना चामति- पन्नानां सर्वेषामर्थानां यथावद्भावो याथात्म्यं तेन याथात्म्येन तत्र तदात्मकं सर्वस्य नियतस्य 5 नियमेन स्थितः प्रयोजकत्वं हेतुत्वैकं ज्ञापनं तथैकरूपमेव सर्वत्र तस्या नियतेः, तस्मात्तेषां तथा- तथाप्रविभक्ताप्रविभक्तसर्वार्थयाथात्म्यज्ञापनैकरूपत्वात् नियतेर्नेदानीं नियमनमात्रैकव्यापारस्य नियते- र्हेतुत्वमवपादयमानं यत्नः कश्चिदास्थेयः ।

प्रयत्नसाध्येष्वर्थेषु कृतकेष्वपि च तद्विषयक्रियाफलस्य तथानियतेर्व्यापिता नियतिश्च रम्यत्वस्य ।

10 (प्रयत्नेति) सामर्थ्यं नियतिनिबद्धत्वात् सर्वभावानां क्रियाक्रियाफलयोरनियम इति, यत्र भवति, तद्विषयस्य—घटादिविषयस्य मृत्पिण्डदण्डचक्रादिसाधनस्य प्रयत्नसाध्यस्य घटास्तनिर्वृत्तिलक्षण- क्रियाफलस्य तेन प्रकारेण नियतेः नियतिरेवात्र कारणमिति ।

इदानीं तस्याः नियतेः स्वरूपं निरूप्यते—

किं त्वा तेषामेव भावानां प्रतिस्वं भिन्ना नियतिस्तदभेदा सा? परमार्थतोऽभेदाऽसौ 15 कारणं जगतः, भेदबुद्ध्युत्पत्तावपि परमार्थतोऽभेदात्, बालादिभेदपुरुषत्ववत् ।

(किमिति) किं तावत्तेषामेव भावानां स्वं स्वं रूपं प्रति प्रतिभावं भिन्ना नियतिरिष्यते? तदभेदा सेयम्? परमार्थतोऽभेदाऽसौ कारणं जगतः, भावाः भेद इत्यभेदा । कस्मात्? भेदबुद्ध्युत्पत्ता- वपि परमार्थतोऽभेदात् । अथवा कोऽसौ भेदो नाम नियतेरपि, क्रियाक्रियासाध्यार्थस्वरूपत्वा- द्भावानां नियमस्येति । नैवमचेतनत्वादिबुद्ध्युत्पत्तौ सत्यां परमार्थतो नियतिरिति भेदानभिन्नत्वादभेदा, 20 भेदबुद्धिस्तु तद्विकल्पमात्रभावापेक्षा । किमिव? बालादिभेदपुरुषत्ववत्, यथा बाल्यकौमारयौवनम- ध्यमावस्थाभेदबुद्ध्युत्पत्तावपि पुरुषत्वमभिन्नमेव नियतिरपि क्रियाविषयकभेदबुद्ध्युत्पत्तावप्यभिन्नेति ।

न मूर्त्या प्रयोजनं प्रतिपाद्यं भवतीति भावः । तत्रोपपत्तिमाह—तत्रोपपत्तिरिति । तमयथेति मूर्तत्वामूर्तत्वादि तेन तेन प्रकारेणेत्यर्थः । सर्वमिति सर्वं वस्तु ज्ञेयं यत् सर्वं इत्येतत्प्रतिनियतार्थं पदार्थानभिज्ञार्थः । तथा तथेति प्रविभक्ता- प्रविभक्तत्वात् सर्वेषां वस्तूनां स्वरूपेण नियतत्वं तेन तेन प्रकारेण व्यवस्थात्मकं स्वरूपं एकरूपमपि नियतिरिति भावः । 25 सर्वभावेषु नियतिनियतत्वे क्रियाक्रियायत्नविस्तरता कथं भवेत् क्रियापि नियत्यैव नियतत्वे क्रिया कृता न भवेत् नियतेरभिनिहितत्वविरोधादित्यत्र—आत्ममतमिति । यतिः क्रियायत एव क्रियानिवृत्त्या कस्यचन एव क्रियात्मकमिति तेनैव प्रकारेण नियतेः तत्प्रयत्नस्य तदात्मेन तेनैव प्रकारेण व्याप्तत्वादित्युपपत्ति—तद्विषयस्येति । इदानीमिति, नियतेरेव स्वरूपं कथितं भेदाभेदं आत्मापेक्षा नियतेरेव स्वरूपं भावः तदात्मन तत्स्वरूपं निरूप्यते स एव प्रति- वस्तु भेदेन नेति योज्यम् । नियतिः परमार्थतोऽभिन्ना भेदबुद्ध्युत्पत्तावपि परमार्थतोऽभेदात्, बालादिभेदपुरुषत्ववत्, 30 बाल्याद्यवस्थाभेदेऽपि पुरुषत्वस्याभेदवत् पुरुषो यथा वस्तुतोऽभिन्नः तथैव नियतेः नियतेरुभयथोऽपि तदात्मकत्वमिति भेदबुद्ध्युत- त्तावपि नियतेर्भेदाभावमाह—भेदबुद्ध्युत्पत्तावपीति । क्रियाक्रियात्मकवस्तुस्वरूपस्य नियतेः कोऽसौ भेदः नैवम- चेतनत्वादिभेदबुद्धौ तदात्मकत्वाद्यविकल्पाया नियतेरभेदात्, भेदबुद्धिरपि विकल्पबुद्धिविषयभेदाविभक्तत्वापेक्षात्—यथा नेति ।

आह—

कथं परमार्थतो नास्ति भेदो भेदबुद्ध्याभासभावेऽस्याः? अथवा परमार्थतस्तु भेद एवास्तु सत्यप्यभेदबुद्ध्याभासभावे? इति, कथं परमार्थतोऽभेदः? अभेदबुद्ध्याभासभावेऽप्यभेदाभ्यनुज्ञानात्, कथमभेदः? भेदबुद्ध्याभासभावेऽप्यभेदाभ्यनुज्ञानादेव । द्विधापि चाभेदस्याभ्यनुज्ञानादेवाभेदा सेति गृह्यताम्, व्यवच्छिन्नस्थाणुपुरुषत्ववत् ।　5

(कथमिति) कथं परमार्थतो नास्ति भेदो भेदबुद्ध्याभासभावेऽस्याः? दृश्यते हि भेदबुद्ध्याभासभावः, किञ्चित् क्रियया साध्यं किञ्चिन्नेति, किञ्चित्स्वत एव किञ्चित् परत इति, अथवा परमार्थं वस्तु भेद एवास्तु सत्यप्यभेदबुद्ध्याभासभावे इति । आचार्यो द्विधापि चोदिते परिहारमाह—कथमित्यादि, यदि भेदोऽभिमतस्तत्र कथं परमार्थतोऽभेदः? भेदबुद्ध्याभासभावेऽपि अभेदाभ्यनुज्ञानात् तथैव भेदवदाभासतेऽभेद एवेति । अथाभेद इष्टः कथमभेदः? अभेदबुद्ध्याभासभावेऽप्यभेदा- 10 भ्यनुज्ञानादेव । यथैकान्तबुद्धिरुत्पद्यते परमार्थविषयत्वे तथा तदाभासा द्विधापि चाभेदस्याभ्यनुज्ञानादेवाभेदा सेति गृह्यताम् । किमिव? व्यवच्छिन्नस्थाणुपुरुषत्ववत्, परमार्थतः स्थाणुरेव वा पुरुष एवेति व्यवच्छिन्ने वस्तुनि यथोर्ध्वतासामान्यस्याभेदस्य धर्ममात्रमेव एवं सर्वनियतिषु क्रियाक्रियाफलरूपास्विति ।

सा पुनर्नियतिर्भेदाभेदरूपा कस्मादिति सकारणं स्वरूपनिरूपणमस्याः उच्यते—　15

सा च नियतिरसा च, इह च स्वर्गादिषु च तथानियतेरासन्नानासन्ना च, तस्या एव तत्तथासमानासन्ननानावस्थद्रव्यदेशादिप्रतिबन्धभेदात्, मेघगर्भवत्, 'यस्माभावाभावविभावो न च भाविनाशः' इति ।

सा चेत्यादि, सा च नियतिः सैव, सर्वनियतिषु तथा एवाविशेषात् । असा च, क्रियाक्रियाफलनियमादिवैलक्षण्यात् । आसन्ना, प्रत्यक्षोपलभ्येष्वर्थेषु प्रत्यासत्त्या नियतत्वात् । अनासन्ना, 20 अर्वाग्दृष्टानागमगम्येषु दूरत्वात्, इह च स्वर्गादिषु च तथा नियतेरासन्नानासन्ना च । किं कारणम्? तस्या एव तत्तथासमानासन्ननानावस्थद्रव्यदेशादिप्रतिबन्धभेदात्—सा चासा चासन्ना चानासन्ना च

ननु कथं नियतेर्भेदबुद्धिविषयभावस्यभावात् अपि वस्तुतो भेदो नास्ति इत्याशङ्कते—कथमिति । भेदबुद्धिविषयत्वेऽप्यभेदबुद्धिविषयत्वाभेदाङ्गीकारे भिन्निम्नत्वादिरूपभेदबुद्धिविषयत्वेऽपि भेदबुद्धिविषयत्वात्तस्य भेद एवास्तित्वमाह—अथ वेति । द्विविधबुद्धिविषयत्वेऽप्यभेदरूपत्वमेव तस्य व्यवस्थापयति—कथमिति । भेदबुद्धिविषयत्वमादर्शयति—दृश्यते हीति । भेद 25 बुद्ध्या तस्य भेदेऽभेदः कथमित्याशङ्कते—यदि भेद इति । उत्तरमाह—अभेदबुद्धीति । तथैवाभिन्नैव भेदवदाभासत इति परमार्थतोऽभेदाभ्यनुज्ञानमित्यर्थः । यदि नियतिर्भेदबुद्धिविषयत्वादि तथाप्यभेदः कथं किन्तु भेद एव स्यादित्याशङ्कते—अथाभेद इति अभेदबुद्धिविषयतया तथाप्यभेद इत्युत्तरयति—अभेदेति । द्विधापीति—भेदबुद्धिविषयत्वेऽभेदबुद्धिविषयत्वेऽपि चाभेदस्याभ्यनुज्ञानादेवाभेदा नियतिरित्यर्थः । व्यवच्छिन्नेऽपि वस्तुनि ऊर्ध्वतासामान्यस्याभेद धर्ममात्र पुरुषत्वस्थाणुत्वभेदे सत्यपि यथा तदभिन्नं तथा नियतिरपीति दृष्टान्तमुपपादयति—किमिवेति । सा नियतिः 30 क्रियाक्रियाफलादिभेदेऽपि नियतेरनुवर्तमानत्वात् इयं क्रियानियतिर्नेयं फलनियतिरिति च फलनियतिर्नेयं क्रियानियतिरिति विशेषाभावात् नियतिः तथा प्रत्यक्षयोग्याः पदार्थाः अयुक्ता एव प्रत्यक्षीभवन्तीति नियमादासन्नत्वात् अदृष्टाश्च अर्थाः आगमापेक्षधर्मादिसिद्धरूपा इति नियतिरनासन्नापीत्याह—सा च नियतिरिति । अत्र हेतुमाह—तस्या एवेति, द्रव्यदेशकालभावाः केचिदभिन्नरूपाः केचिद्भिन्नरूपाः केचिदासन्नाः केचिदनासन्ना इति तथा

मानात्मका येषां ते घटपटादिसमवायासमवायिकारणात्मद्रव्यदेशादयः, तैः प्रतिबद्धा या एव नियतिर्भवति, द्रव्यदेशादिरूपैर्नैकान्तिकत्वात् कालभावाभ्यां च । सैव नियतिर्द्रव्यतो घटरूपेण सा भवति, पटरूपेण सा, घटान्तरस्यासत्त्वाऽऽकारम्भकत्वासत्ता, पटान्तरेणाप्रत्यासत्ता । क्षेत्रतो यस्मिन्नकर्मभूमि क्षेत्रे तस्मिन्नेव, यत्र वा भूप्रदेशे तिष्ठति भीमादिदेशे वा तत्रैव नान्यत्रेति, कालतो यावत्कालेन निर्वर्त्ये

5 यावन्तं कालं वा तिष्ठति सा कालनियतिः, भावतो वैवर्णैः कृष्णादिभिर्यथा भवति तथैवेति नियतिरेवं द्रव्यदेशादिप्रतिबद्धमेतदात्मविरचना नियतेरस्त्येऽपि, किमिव ? मेघगर्भवत्, यथा मेघा गर्भं गृह्णन्तो यादृक् यावच्च कालं गृह्णन्ति यथा च यादृक् तावत्तथैव विसृजन्ति द्रव्यतः, क्षेत्रतो यत्र गृह्णन्ति तत्रैव विसृजन्ति, कालतो मार्गशिरे मासे गृहीत वैशाखे विसृजन्तीत्यादि, भावतो यथा गृहीत क्षार मधुरादि तथैव विसृजन्ति सत्त्वौपघातमरणविशोषपोषकत्वादीति । तदुपसंहरति—'नाभाविभावो न च

10 भाविभावः' इति, प्राक्तनेन सूत्रेण गतार्थम् ।

साम्प्रतमयं नियमः कालात् कालस्य क्रमात्मकत्वात् पूर्वोत्तरादिकालक्रमनियतपरिणामत्वात्मकत्वादिति एतत्—

न कालवदयं विधिविधो नियमः, वर्षारात्रादिष्वपि क्वचिदनियतप्रवृत्तेः, दृश्यते ह्यङ्कुरकिसलयपत्रपुष्पफलगर्भप्रसवादिष्वव्यभिचारो वनस्पतिसत्त्वादिनां स्वतः प्रयोगतश्च । नच

15 स्वभावात्, बालादिकाल एव युवत्वादियुगपद्भावे भेदक्रमनियतावस्थोत्पत्तिस्थितिच्युतिदर्शनात्, तथा नियतिरस्तु, तदनभ्युपगमे सर्वाविवेके अवस्थास्वभावाद्यभावादभ्युपगमविरोधश्चैव जायते, तर्हि नियमो न नियतेरन्यतोऽवतिष्ठते ।

(नेति) न कालवदयं विधिविधो नियमः, कस्मात् ? वर्षारात्रादिष्वपि क्वचिदनियतप्रवृत्तेः, दृश्यते ह्यङ्कुरकिसलयपत्रपुष्पफलगर्भप्रसवादिष्वव्यभिचारो वनस्पत्यादीनां सत्त्वानाञ्च स्वतःप्रयोगतश्च—

20 वर्षाशरद्धेमन्तशिशिरवसन्तनिदाघेषु स्वपरिणामकालेष्वप्रवृत्तिदर्शनादस्वकालेषु च क्वचित् प्रवृत्तिदर्शनात् । यदपि स्वभावेन समाचारेति तत्र च समाचारितादि यावदभ्युपगमविरोधः, वनस्पतिसत्त्वादेर्बालकौमारयौवनस्थविरादयः सर्वोऽप्यस्य स्वो भावः स्वभाव इति अतो बालादिकाल एव

तत्स्वरूपनियतत्वा अपि नियतेर्मागाद्यपत्यमिति भावः । द्रव्यदेशकालभावैर्नियतेः प्रतिबन्धं व्याचष्ट नियतिरेवेति—सैव नियतिरिति, यथा यदा घटस्याऽरम्भकत्वात् तत् पटाम्भोऽम्भकत्वमेव, तथा तत्स्थित्या नियतिरपि एवं

25 कालस्य नियतिर्यथाऽऽस्या पटाम्भादिमिरप्रत्यासत्तत्वा तत्प्रतिबद्धनियतिरपीति भावः । मेघगर्भवदित्यस्य व्याख्या यथा मेघा इति । प्राक्तनसूत्रेण पूर्वमस्यार्थस्योक्तत्वात् [illegible] । ननु भाववत्तु ये विविधा नियमाः [illegible] इत्यत्र प्रतिवचने विविधकालभावस्य वक्तव्येन भवन्ति, कालेन हि [illegible] ततो भवन्ति कार्यकाल [illegible] स्तत्र कालाद्य[illegible] नियतकालत्वात् [illegible] नियतकाल[illegible] सामर्थ्यात्मना [illegible] सर्वं कालनियतत्वात् [illegible] साम्प्रतमिति । [illegible] व्यभिचारस्वरूपमेव [illegible] काल-

30 द्वयमिति । [illegible] नियतमेवेति—न येति । तदपेति [illegible] तथा—[illegible] [illegible] भेदक्रमनियमेन नियतिरेव का नियामिका न स्वभाव इति भावः । तदनभ्युपगमे—नियतिनियतत्वस्यानभ्युपगमे सर्वाविवेके—सर्वस्य [illegible] [illegible] नियामकत्वे [illegible] [illegible] सर्वं [illegible] युगपदेव [illegible] च यावन्त इति स्वभाव एव [illegible] एव प्रमाणता भवन्त्विति भावः । स्वो भाव इति [illegible] भाव इत्यर्थं तथा च तत्र [illegible]

युक्तावयवस्था युगपत्स्युर्न च भवन्ति, तस्माद्भावकाङ्क्ष एव युवादियुगपद्भावे भेदक्रमेण नियतानी तासामेवावस्थानामुत्पत्तेः स्थितेर्भ्युतेश्च वक्ष्यनाम स्वभावः कारणम्, किं तर्हि ? नियतिरेव कारणम भ्युपगन्तव्यम् । तथा तु—तेन इत्थुना तेन प्रकारेण दृष्टोत्पत्त्यायवस्थामेवक्रमनियमेन, यतमा नियति वस्तु, तदनभ्युपगमे सर्वाविभेदे—सर्वावस्थानामविवेकेऽभ्युपगम्यमाने स्वभावाद्यभ्युपगमे सति वा अवस्था न स्युः । न वाऽवस्थारूपाः स्वभावाः, न स्युर्वैवस्वतादिर्भोत्स्यादयः युवादया वा । ततोऽवस्था 5 स्वभावाद्यभावादभ्युपगत एव स्वभावो न स्यात् । ततोऽभ्युपगमविरोधश्चैव जायते स्वभाववादिनः । आदिग्रहणात्तदवस्थासहवर्तिनः पाण्डवत्वयवस्वभावस्य रूपादिकाद्गुणस्वभावस्य पटुककशायाम्बर-गुणस्वभावस्य वाऽभावादभ्युपगमविरोधः । अथवाऽऽदिग्रहणात् कालस्यापि पूर्वोक्तन्यायेन युगपद् भावेन वाऽभावादभ्युपगमविरोधः कालकारणिनोऽपि । तस्मादिदं प्राप्तमभ्युपगन्तुम्—तदि नियमो न नियतेरन्यतोऽवतिष्ठत इति । 10

तस्या एव नियतेरेकत्वानेकत्वविरोधपरिहारार्थं दृष्टान्तमाह—

यथा लोक एकस्य एव पर्वतायाकाराग्रहो भिद्यते यथा वा ज्ञानमेकत्वेऽप्यनेकघो-ध्याकारं भवति, अन्यथा घटपटाद्याकारमन्तरेण ज्ञानात्मलाभाभावात्, एवं भेदाभेदक्रमेण नियतिः । तथा नियमात्मकत्वात् सा नियतिर्व्रीह्यादिरित्येकस्मिन् वस्तुन्येका मूलादिभेदे च भिन्नाऽङ्कुरादिर्भवति । 15

(यथेति) यथा लोक इत्येकस्य एव पर्वताद्याकाराग्रहः—एक एव लोकः सरित्समुद्रमहीप्रमा णाद्यनेकैरभिराकारैरवगृह्यमाणो भिद्यते, एव भेदाभेदरूपेण नियतिः, एतद्व्याख्यं निदर्शनम् । आन्तरमपि यथा ज्ञानमेकत्वेऽप्यनेकघोध्याकारं भवति, किं कारणं ? अन्यथा घटपटाद्याकारमन्तरेण ज्ञानात्मलाभा भावात् । एतयोर्दृष्टान्तयोरर्थस्य भेदाभेदस्वरूपमावनेपयुज्यते—तथा नियमात्मकत्वादिमानि यावदङ्कु-रादिर्भवतीति, सा नियतिर्व्रीह्यादिरित्येकस्मिन् वस्तुन्येका मूलादिभेदे चाङ्कुर इत्येवं भिन्ना अङ्कुरादिस्कन्ध-20 पत्रकाण्डादित्वापयन्मामेवादिभिन्ना, रूपरसादिभेदाच्च भिन्ना ।

अनेकस्मिंश्च पृथिव्यम्बुतेजोवाय्वादिस्वरूपेऽर्थे पृथिव्यादीनामेव तथातथाभवतोर्व्रीह्यादिरि त्येकत्वादभेदा । तथातथाऽनियतार्थवशादनियतिकारणत्वं, दृष्टं हि प्रसवादिवैकृतं नरति

कक्रायाद् नर्मो अवस्था युगपद् स्युः न तु क्रमेण तस्मात्र कारणमिति भावः । एकैकस्मैकस्या एतावस्थानाः स्वभावोऽभ्यु-पगम्यमाने दोषमाह—न स्युरिति । अवस्थास्वभावपर्यायादिस्वन्यायमाह—आदिग्रहणादिति । तदवस्थेति—तदन्वय 25 वस्त्वर्थः । यद्वाऽऽदिग्रहणेन कालस्य ग्रहणमित्याह—अथ वेति । युगपद्भावेनेति कार्यैककालस्यैव एककालस्यैव वा क्रमेण नानात्वादिनानावस्थाप्रमोक्षलक्षणानां क्रमणां वा युगपद्भावेन तासामवस्थानामभावादित्यभिप्रायः प्रतिभाति । ननु नियते एकस्या अनेकस्वभावावस्थानेकरूपत्वं विरुद्धमिति परिहारार्थमाह—यथेति । अनुमानाभिमतस्य तावदेकस्य ज्ञानस्य स्वस्मानस्य बोधं प्रतिनियतं पदार्थाः स्वभावानं युगपद्ज्ञानं मक्षानं घट-ज्ञानमिति भाव्ये ज्ञानाभिप्रेक्षमन्तरेणोपपद्यते इत्येकत्वं निरवकाशत्वं ज्ञानस्याभिमतम्, नहि युक्त्यस्यैव रूपेण भिन्ना 30 प्रत्याकारिन्यपरार्थे वर्तते तस्मात्तत्राकारमपि ज्ञानमिदानीमाह—यथा वा ज्ञानमिति । नियतिरेकाऽपि क्वचि भिन्ना भवति अनेकाऽपि एकेका भवति यथा क्षितिजलिज्ञानबहुनिरपेक्षेण व्रीहेरेकस्यैव पृथिव्यादिकमभ्योत्पत्तिरर्थस्तत्र एक एवाऽपि भवति भावेन एको भवतीति न नियम तथा च तथाऽनियतार्थवशाच्च नियति कारणमित्याशयेऽ—अनेकस्मिन्निति,

रूपौ इति चेन्न । अत्रापि यथानियतिवशेनैव प्रसवादिधर्मव्यतिक्रमो वस्तुस्वभावव्यतिक्रम श्चोपलभ्यते ।

(अनेकस्मिन्नेति) अनेकस्मिन्न पृथिव्यप्तेजोवाय्वादिस्वरूपेऽर्थे पृथिव्यादीनामेव तत्त्वापत्तेर्मीमांसितिरनेकत्वादभेदा, एकापि सती भिन्ना, अनेकाऽपि समभिन्ना तथातथाऽभिव्यक्तार्थवशात्-
5 द्रव्यत्वैकत्वाभावानामुत्पादादिष्वनियमदर्शनान्नियतिकारणत्वम्, एवं हि प्रसवादिवैकृत्यम्, नाभिमत-
पात् निजचाऽऽकारक्रियाप्रकृतिवैकृत्यानि मरुस्थिरत्वौ विपर्ययेण संवत्सरविपर्यायपर्यायादिकस्मानि प्राम-
रम्यकमकमकमकमतां तथाविधाश्च प्रसवादिविपर्ययाः, अमरत्वमभिर्व्यं रोगप्रमादिलीलाविपर्ययः,
पतितस्यैवोत्पत्तिरित्यादयश्चाविपर्यय इत्येवमादिवैकृतदर्शनात् नियतिरेव कारणमिति चेदेतदुच्यते-
अत्रापि यथानियतिवशेनैतानि धातुप्रतिक्रम उपलभ्यत इति, अत्रापि तादृशी नियतिरेव कारण-
10 मिति, क्रियात्मात् न केवलं प्रसवादिधर्मव्यतिक्रम एव, किं तर्हि ? वस्तुस्वभावव्यतिक्रमश्च ।

नियतिवशादेव किञ्चित्सत्साध्यं, असत्साध्यं, असत्साध्यं सत्साध्यञ्च प्रतिपद्यते, सदपि चाकाशं मृगतृष्णादिनमिमर्थं सलिलक्षेपणेन सन्तमसस्थघटवत्प्रदीपेन चासाध्यम् ।

(नियतीति) नियतिवशादेव किञ्चित् सत्साध्यमित्यादिचतुर्भेदी स्वकार्यत्वात् विभिन्ने, सा चोदिता निर्दिश्यमाना च । यथा च पुरुषो नियतेरेव तथाभूतत्वात्सत्साध्यासाध्यत्वे प्रतिपद्यते ।
15 तत्र सत्साध्यत्वे निदर्शन—सदपि चाकाशं मृगतृष्णादिनमित्यम्, नाकाशमिन्द्रियोऽप्यनीकमभिमर्थं सलिलक्षेपणेन न साध्यमित्यर्थः, तथा सन्तमसस्थघटवत् प्रदीपाभिना चासाध्यम्, किं तत् ? आका-शादि, सत्त्वात् साध्यं मृगतृष्णादिति प्राप्तेऽप्यसाध्यमेव ।

वन्ध्यापुत्रादि असत्साध्यम् इत्यन्तु नियतिवशादेवासत्त्वात्, नियत्यैव नासत् साध्य तामर्हति, साधनादिप्रक्रियासाध्यत्वात्साध्यानाम्, क्रिया हि साधनेषु वर्तमाना सन्तमर्थं
20 साध्यमासिद्धति प्रत्ययनियतत्वात् साधनानुपपन्नस्य, साध्याभावात्तु सा क्रियासिद्धु ? ।

(वन्ध्येति,) इत्यन्तु स्त्रीपुंसयोगात्वन्ध्यापुत्रवत् साध्यमिति प्राप्ते तद्रूपकार्यविपरीतनियमा वन्ध्यापुत्रादि असाध्यमेव, नियतिवशादेवासत्त्वात्, तत्र नियत्या सत्, नियत्यैव नासत्साध्यतामर्हति ।

पृथ्व्येति नैयायिकादिवद्युत्पत्त्यादिषु द्रव्यत्वेनाकस्मिकत्वाभावं व्यतिक्रमदर्शनात् नियतिकारणत्वे तु व्यतिक्रमे न मयैव तत्राह नियतिः कारणमिति भावः । अनियममेव दर्शयति—एवं हीति नास्ति नियतेरकारणत्वम्, तत्सम्भवे प्रत्यर्थ्यं
20 तथात्वनियमादेव व्याप्तः न केवलं भयैवैतदुक्तमेव किन्तु केचित् समावेशापि अन्यथा भवन्ति तथाविधनियतिवशात् सुतरामिति—अन्यापीति । तमेव व्यतिक्रमं मुखरयति—नियतिवशादेवेति यदि साध्यं तं यथ्य प्रतिलब्ध एव यतो भवति तथा नियतो तथा नियतिनियतेरेव च सदपि यथायथं भवतीत्यत्र—सदपि चाकाशमिति । व्यतिरेकनिदर्शनमाह मृगतृष्णादिति यथा भूमि जलेन यत्नो वाप्यैवैतामिभूयते—प्रत्यते यथा वा अन्धकारे स्थितस्य एव घटः प्रदीपेनाभिभू-यते—अभिव्यज्यते न तथाऽऽकाशमिति नियतैवमिदमिति भावः । एवमेव नियतिनियमेनैव पुरुषे देवदत्तादि तत्रकोऽ-
30 साध्योऽपि सन् यत्नैवैवादिना साध्यवत्वस्याविनाभूतस्यावकाशत्वादुपलब्धायैव साध्यमपि स्वतोऽसाध्यतया-तया च पुरुष इति आकाशं साध्यं तत्पद्मुखवादिमुखेनोपलब्ध उपलभ्यते अतोऽपि तथाविधनियतेरेवासाध्यत्वमि-त्याह—चाकाशादीति । द्वितीयमुदाहरति—वन्ध्येति । स्त्रीपुंसयोगाद्वन्ध्यायां यथा पुत्रः सम्भवेत् तथा वन्ध्यापुत्रोऽपि सम्भवो भाव्यः किन्तु स्त्रीपुंसयोगात् पुत्रो भवतीति व्याप्तत्वविरोधिनियमश्च न भवत्य एव वन्ध्यायां नियतिवशादेव-

किं कारणं ? साधनाविशिष्टक्रियासाध्यत्वादसाध्यानाम्, साधनाविशिष्टायाः क्रियायास्तत्राविशेषाभावः, तत्सा-
धनानां साधनशक्तिशून्यत्वात्, तस्माद्वन्ध्यापुत्रादीनामसाध्यत्वं स्त्रीपुंसंयोगक्रिययाऽप्यसाध्यत्वेन
नियतत्वात्। साध्याभावे च साधनानां साधनत्वाभाव इति तदर्शयति–क्रिया हीत्यादि, हिशब्दो
यस्मादर्थे, यस्मात् क्रियासाधनेषु काष्ठादिषु वर्तमाना सत्यर्थं साध्य विशेषयत्युत्तरपरिणामात्म-
कमोदनादिकमर्थं साधयति, स्वसर्वेनियतत्वात्–वन्ध्यापुत्रविधानार्थेषु मन्त्रेषु नियतत्वात् काष्ठादिसाध 5
नानुपदस्य। साध्याभावाद्वन्ध्यासुतादेः सा स्त्रीपुंसम्प्रयोगक्रिया क्रियाविशिष्टा ? तस्मात्तद्विपरीतनियत-
साध्यं वन्ध्यापुत्रादि।

इदं पुनरसत्साध्यं यद्यपि, यद्यसत् कथं साध्यं खपुष्पवत् ? तत्रासदसाध्यविकल्पान
तिवृत्तेरेवेति, नैष दोषः, सतोऽन्यदसदित्यतोऽन्यत्र विधानप्रतिषेधाश्रयणात्, प्राक् तथाऽवृत्तं
तत्काले व्यक्त्या नियतं साध्यम्। 10

इदं पुनरित्यादि, असत् साध्यं घटादि, इतर आह–यद्यसत् कथं साध्यं खपुष्पवत्,
तत्रासदसाध्यविकल्पानतिवृत्तेरेवेति, अत्रोच्यते–नैष दोषः, सतोऽन्यदसदित्यतोऽन्यत्र विधानप्रतिषेध-
योराश्रयणादन्यार्थविवक्षत्वादभिधेयस्यासत्ताभावादित्यत आह–प्राक् तथाऽवृत्त–तेन घटत्वप्रकारेणावृत्तं
सत्कार्यस्य इत्यर्थत्वात्, 'अविभक्तविविधविषयविवर्तस्तयः सन्निपातपदाः सदादयः' इति वचनात्
सन्निपातमित्यर्थः, प्राक्–मृत्पिण्डावस्थानकाले, तत्काले व्यक्त्या नियतं साध्यम्, व्यक्तिग्रहणात् 15
घटव्यक्तीति। यतत्काल एवैनोपलभ्यानुपलब्धिभ्यां नियतम्।

इदमन्यत् सततोपलब्धिनियतमेव सत् यदिसाधनव्यञ्जकत्वेन साध्यते मृद्व्यमूर्त्यादि
त्वक्रमापाद्यघटत्वेन वा, कर्त्रादिरूपं घटत्वस्य भेदेनैव वा सत्साध्यम्। अथवा भेदेनैव सत्सा-
ध्यम्, यद्भूतैव साध्यते न क्रियया, पुरुषादि किन्तु विद्यमानं अवस्थापरिग्रहापनयनेन।

(इदमन्यदिति) इदमन्यत्सततोपलब्धिनियतमित्यादि, इतरस्य तथाऽभ्यधिकमियति सत् 20
साध्यमित्यभिसम्बन्धः, किम्वत् ? यदिसाधनव्यञ्जकत्वेन, यदिर्हि विद्यमानैरेवावयवैः सदाऽभ्यक्ता
संस्थानविशेषेण साध्यते सती साध्यते–व्यज्यते, इदमन्यत् सततोपलभ्यमेव सत्साध्यं पूज्य-

---

यत्वात् नियतोपलब्धेऽप्यसत्वमित्याह–इदमित्यादि। अथ नियताऽसाध्यमित्यभिप्रायः–साधनानीति, तत्साधनानि
साधनानि सदेव धर्मस्वभावेन साधयन्ति वन्ध्यापुत्रस्य च साधकत्वेनाभिमतेषु साध्यत्वाभावस्य क्रियाया अभावादसाध्य-
त्वम् नियता वन्ध्यापुत्रस्यैवासत्वात् इत्थं साधकक्रियाऽऽश्रितेति भावः। तृतीयं भङ्गमाह–इदं पुनरिति यदि 25
घटादयस्तत् स्वतः सन्ती साध्यं भवति तथाविधत्वेनैति भावः। ननु पूर्वैवात्र नियतम् असत् तच्च साध्यम्, साधनाविशिष्टया
क्रियया असत्साध्यमिति अतोऽसत् खपुष्पवत्साध्यमेव तथा चायं भङ्गो द्वितीयभङ्गान्तर्गत इत्याशङ्कते–यद्य-
सदिति। मृत्पिण्डकाले घटत्वप्रकारेणासत्–आद्ये भङ्गोऽपुष्प प्रकाराणां सत इति साध्यत्वमभिमतमित्याह–प्राक् तथेति।
असदिति नैव सत्साधीति न विशेषो वैष खपुष्पवत् कथं साध्यमित्याशङ्कते किन्तु सतोऽन्यदसदिति नियमिता विव-
क्षिताऽऽदि इत्यर्थकमेवासाध्यते असत्वाभावो यत्त्वेनात्र खपुष्पस्य इत्यमन्येव इति पूर्वं प्रकारान्तरेण विद्यमानं यत्नैरनुपा- 30
दीयमानत्वात् इत्येतत्साध्यमिति भङ्गसारं दर्शयन्नाह–सतोऽन्यदिति। सन्निपातपदेति अविभक्त सन्निपातपदे-
त्यर्थः। अथ सत्साध्यमिति चतुर्थं भङ्गमाह–इदमन्यदिति, यदीति, यदिर्हि पूर्वप्रकारान्तरेण प्रत्येकप्रकारान्तरेण व्यक्त्या

मूर्खोनिस्तब्धमापापचटस्येन । पूर्वस्मिन्नुदाहरणे मनागाप्यन्तरमेदेन इह त्वत्यन्तमिन्नाकरभेदेनेति विशेषः, तदर्शयन्नाह—मूर्खोनिस्त घटस्तस्य मेदेनैव वा तत्साध्यमिति । अथवा भेदेनैव तत्साध्यमि-त्यन्नाम्नयिति वर्ण्यते मद्गुरुत्वेव साध्यते न क्रियया परिसम्भारिमकया, किन्तु विषमार्गं पुरुषानि अपवादापरिमाहापनयनेन—तद्विपर्यसंक्षयविपर्ययपरिमाहापनयनेन । नात्र क्रियाभिर्वर्त्यते पुरुषानि, किन्तु-
5 विषमानमेवाशुपक्रम्यानुपसम्पया साध्यते, एषा नियतिर्नामरूपेति पूर्वविलक्षणा ।

एतासां क्रियाणां तत्साध्यानामात्र नियतिरूपत्वप्रतिपादनार्थमाह—

एतच्च साध्यमानमप्यन्यविषयक्रियाविलक्षणयानयैव क्रियया साध्यते, एतस्यैवा-न्येव कारकाणीति साध्यसाधनार्थनियतिः । एवमार्थगतप्रतिविशिष्टसाध्यसाधननियमाभिव्य-क्तनियतिस्थितेरेव कारणगुणपूर्वकत्वं कार्यस्य प्रतिपद्य कारकान्तरसमवस्थितितुल्यतायामपि
10 क्रियासमवस्थित्या सह नियतिप्रसिद्धेरेव पुरुषस्तया प्रतिपद्य प्रत्यर्थं कारकाणि प्रयुङ्क्ते, तानि च यथाप्रयोगनियमं स्वे स्वे विषये नियतानि नैकविमर्दप्रवृत्तानि परस्परनियतानुग्रहोपायन-वृत्तानि स्वविषयक्रियाप्रसाध्यमर्थमभिनिर्वर्तयन्ति, तेषां वृत्तिस्तानि तत्फलञ्च सर्वं नियतमेव, ततो नियतिरेव सर्वस्य कारणम्, न तु तदुपायसिद्धेरन्यथा तत्सिद्धिरस्ति ।

एतच्च साध्यमानमित्यादि, ओदनविषयेयं पचिक्रिया पटादिविषयक्रियाविलक्षणा,
15 एतच्चौदनादि साध्यमानमप्यन्यविषयगमनादिक्रियाविलक्षणयाऽनयैव पचिक्रियया साध्यते नान्ययेति क्रियानियमः साध्यते, एतस्याश्च पचिक्रियाया एतान्येव काष्ठादीनि कारकाणि, न मृत्पिण्डदण्डा-दीनीति साध्यसाधनार्थनियतिः । एवमित्यादि, एवञ्च कृत्वा यथा अर्थगतप्रतिविशिष्टसाध्यसाधन नियमाभिव्यक्तायाः नियतेः स्थितिः—व्यवस्था तस्याः—स्थितेर्हेतोः कारणगुणपूर्वकत्वमनुमानप्रसिद्धं कार्यस्य प्रतिपद्य—बुद्ध्वा कारकान्तरसमवस्थितितुल्यतायामपि—तन्तुवेमादिकारकान्तराणां साम्यनिर्दे-
20 शसमवस्थितेस्तुल्यतायामपि सतां पचिक्रियासमवस्थित्या सह नियतिप्रसिद्धेरेव यतः पुरुषस्तया प्रतिपद्य प्रत्यर्थं कारकाणि प्रयुङ्क्ते यथा तत्साध्यार्थोऽपनिर्वर्त्यः । तानि च कारकाणि नियतानि तथा एव नियतायाः क्रियाया यथाप्रयोगनियमं—पौर्वः प्रयोगनियम इति, स्वे स्वे विषये—नैकविमर्द-

---

साध्यते [illegible] एवोऽप्रयासपरिश्रमेण [illegible] [illegible] हेत्वाह—पूर्वस्मिन्निति । [illegible] च [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति मेदः । [illegible]
25 [illegible] वैति एवं [illegible] एव पुरुषाः [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible] न तु क्रिया [illegible] [illegible] साध्यते [illegible] एषा [illegible] [illegible] नाह । [illegible] [illegible] [illegible]—एतच्चेति ओदनादि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] कारकाणि [illegible] न [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] एव [illegible] एव [illegible] [illegible]
30 [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] पचिक्रिया [illegible] [illegible] प्रयुङ्क्ते [illegible] ओदनमित्येवेति । [illegible] [illegible] स्वे स्वे [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] तानि च कारकाणीति । [illegible] [illegible] [illegible]—न तिष्ठति । [illegible]

विशिष्टे प्रवृत्तानीत्यर्थः, नैकविमर्दप्रवृत्तानि नैकमप्यात्मलाभायोऽन्यापेक्षेण व्यापारेण प्रवृत्तानि परस्परा-
पेक्षं नियतं परस्परानुग्रहमुत्पादयन्ति प्रवर्तन्तेऽत उच्यते—परस्परनियतानुग्रहोत्पादनप्रवृत्तानीति, सवि-
षयक्रियया प्रसाध्यमर्थमभिनिर्वर्तयन्ति, तेषां वृत्तिः विषयः तानि तत्फलञ्च सर्वं नियतमेव,
ततो नियतिरेव सर्वस्य कारणम्, न तु तदुपायसिद्धमन्यथा तत्सिद्धिरस्ति—काष्ठमथनादिसाधन-
परिक्रियाभिर्वर्तनस्योदनस्य न दण्डचक्रभ्रमणादिसाधनात्सिद्धिर्न वा घटादेरर्थस्य काष्ठमथनादि- 5
साध्यताऽस्तीति ।

का सिद्धिर्नामेति चेत् ? उच्यते—

सिद्धिर्हि नियमेनानुप्रवृत्तानां रूपादीनां साद्गुण्येन स्थितानां स्वनियतेरेवाऽभिव्यक्तिर्नि-
र्वौ, तत्र मिथ्याभिमान इदं मया कृतमिति पुरुषस्य । तच्च स च तानि च नियतेरेव प्रवर्तन्ते,
तत्प्रवृत्त्यप्रवृत्त्योः सिद्ध्यसिद्ध्योश्च व्यभिचारदर्शनात्, तथा च दृश्यन्ते क्रियाणां विपर्ययोऽ- 10
प्रवृत्तयश्चातस्तत् कृतमपि पूर्वनियतिस्थत्वादकृतम्, विनष्टमप्यविनष्टं तथानियत्योत्तरकाले
कपालादित्वेनावस्थितत्वात् ।

सिद्धिर्हीत्यादि, नियमेनोक्तलक्षणेनानुप्रवृत्तानां—अनभिव्यक्तव्यापाराणां बीजावस्थायामङ्कुरा-
दित्वेन रूपादीनां सम्मूर्च्छितानां साद्गुण्येन—समुदेत्य स्थितानां स्वनियतेरेवाभिव्यक्तिः—यथोद्भूतानि नि-
यत्या चनितो पूर्वमनभिव्यक्तानामभिव्यक्तिः सा सिद्धिरित्युच्यते, तत्र—तस्मिन्, मिथ्याभिमान 15
इदं मया कृतमिति पुरुषस्य । आह—किं कारणं मिथ्याभिमानो ननु मया कृतो घट इति ? तत्क्रियाऽवि-
नाभावात् सिद्धमन्यस्याप्यदृष्टस्य पुरुषेऽभिमान इत्यत्रोच्यते तच्च स चेत्यादि, तत्प्रवृत्त्यप्रवृत्त्योः सिद्ध्य-
सिद्ध्योश्च व्यभिचारदर्शनात्, तच्च—कार्यं घटादि, स च—कर्ता कुलालः, तानि च—कारकाणि दण्डा-
दीनि, नियतेरेव प्रवर्तन्ते, तथा तस्य चिकीर्षा कदाचिदुत्पद्यते कदाचिन्न, चिकीर्षुरप्यास्तामादिभिः
प्रवर्तते न वा, प्रवृत्तोऽप्यन्यथैव घटं विनिवर्तयतेऽन्यद्वा करोति, विघ्नो वाऽस्य भवति, तथाऽन्यकारका- 20
ण्यपि वाच्यानि । तच्च कार्यं कदाचित् सिद्ध्यति कदाचिन्न, अन्यार्थप्रवृत्तावन्यत् सिद्ध्येत्, न वा
सिद्ध्येत् । तथा च दृश्यन्ते क्रियाणां विपर्ययोऽप्रवृत्तयश्चेति लोकप्रसिद्धं व्यभिचारं दर्शयति । अतस्तत्

सिद्धिर्हीति [illegible] अभिव्यक्त[illegible] कार्यस्यैवाभ्युपगतस्य [illegible] नियमावस्थैव
[illegible] नियतिरेव [illegible]
[illegible] मया कृतमिदमिति मिथ्या [illegible] इति भावः । ननु मया कृतमिदमित्यभिमानस्य कथं मिथ्यात्वम्, 25
[illegible] मिथ्याभिमान [illegible]—आहेति । [illegible]
[illegible] तच्च स चेति । ननु कथं नियतेरेव [illegible]
[illegible] कदाचिदेव [illegible] कदाचिदेव प्रवर्तते [illegible] कारणम्,
[illegible]
[illegible] कारणत्वम्, एवं [illegible] व्यभिचारो विशेषः तथा कार्यमपि 30
[illegible] कदाचिदेव [illegible]
[illegible] भावः । [illegible] व्यभिचारे [illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible]

फलमपि लोकप्रतीता पूर्वनियतिकृतत्वादकृतं—पूर्वमेव नियत्या तथाकृतत्वात्, विनष्टमप्यविनष्टं तथा नियतोत्तरकाले कपालादित्वेनावस्थितत्वात्, कपालादित्वेनैव घटस्य विनाशात् ।

एवन्तु विनश्येत्, यदि प्रविशीर्णस्तां नापद्यते खरविषाणवदत्यन्ताभावी भवेन्न वा विनश्येत् घटत्वेनैव तिष्ठेत्, न त्वेवम्, तस्मान्नाविनाशः, कथञ्चतो ह्यन्यथाभावो विनाशः, 5 स च नियतेरलङ्घ्यत्वात्, एवमुत्पत्तिरपि ।

एवन्तु विनश्येदित्यादि, यदि प्रविशीर्णः—विशीर्यमाणो विशीर्णो वा, तां—नियतिं कपालादिकमापत्तिरूपघटविनाशं नापद्यते खरविषाणवदत्यन्ताभावी भवेन्न वा विनश्येत्, घटत्वेनैव तिष्ठेत् ततो न विनश्येत्, न त्वेवमस्ति तस्मान्नाविनाशः, कथञ्चतो ह्यन्यथाभावो विनाशः, स च नियतेरलङ्घ्यत्वात्,—कपालपर्यायानरूपायाः । एवमुत्पत्तिरपि ।

10 तथा चाऽऽम्रबीजे तथानियत्या लीनानां मूलाङ्कुरादीनां फलस्य वर्णानां रसानाञ्च तेषां तेषां व्यवस्थितपूर्वक्रमैव प्रवृत्तिर्मायाकारपत्राङ्किकावत्, यावदाम्रं नियतिप्रवृत्तिफलावस्थामनुभूय पुनर्बीजमेव तस्मादपि पुनरपि तथेति, सेयं व्यवस्थिता नियतिसन्ततिरनाद्यनन्ता ।

तथा चाम्रबीज इत्यादि, द्रष्टव इति वर्तते, तथा नियत्या लीनानां मूलाङ्कुरपत्रनालकाण्डप्रशाखाशाखास्कन्धपुष्पादीनां व्यवस्थापकक्रमेण व्यवस्थितपूर्वक्रमेणैव प्रवृत्तिः, रक्तश्यामादिवर्णा-15 नामाम्रफलस्य तुवराम्लमधुरादीनाञ्च रसानां तेषां तेषामिति,—अवस्थापायमवस्थायां ये ये भवन्त्यन्ये तेषां तेषां नियमानामामेव नियतानाम् । किमिव ? मायाकारपत्राङ्किकावत् यथा मायाकारः पत्राङ्किका गुलिकादिकमीक्षस्य पूर्वमलाः क्रमेण सवर्णाभिव्यक्तयति नानावर्णनामाकारांस्तथेहाप्याम्रबीजे । यावदाम्रं नियतिप्रवृत्तिफलावस्थामनुभूय पुनर्बीजमेव, तस्मादपि बीजात् पुनरपि तथैवाङ्कुरादिप्रवृत्तिं नागमिष्यतीं दर्शयति—सेयं व्यवस्थिता नियतिसन्ततिरनाद्यनन्ता ।

20 स्यान्मतं ननु दृष्टे बीजेऽङ्कुराद्यनभ्युत्पादात् प्रादुर्भावाभिव्यक्तिरूपप्रादुर्भावतिरोभावव्यभिचार इत्यत्रोच्यते—

दाहनियमसुदयेऽपि यवतिलमसूरादीनां ताडलया तथा प्रादुर्भावतिरोभावप्रवृत्तयः प्रतिनियता एवान्यथा च । ताश्च पुरुषकारमप्युल्लंघ्य तमन्तरेण सिद्धाः, पाकफलस्यापि नियतिदर्शनात्, यथा षष्टिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्त इत्यादि । एवञ्च व्यवस्थितनियतार्थव्यक्तेर्व्यतिरिक्त-25 मतिः पुरुषस्य मिथ्याभिमान एव, न तु नियती हि किञ्चिदस्ति ।

लोकप्रद-एवन्तु विनश्येदिति एवन्तु कपालादित्वेन घटो विनश्येदन्यथा कपालादिकमापत्तिरूपत्वेन विशीर्णवतीत्यपार यदि तथाविनष्टिमपि नाभिवेत तर्हि घटो विशीर्यमाणोऽत्यन्ताभावरूप एव स्यात् खरविषाणवत्, अथवा घटत्वेनैव तथा स्यात् नैव विनश्येत् घटत्वेऽपि न चैवं दृश्यते तस्माद्विपत्तिमत्त्वादेव घटोऽन्यथाभावलक्षणं विनाशमवाप्नोतीति भावः । आम्रे बीजादौ नियत्यैव वृत्त्या लीनानां मूलाङ्कुरादीनां वर्णरसादीनाञ्च व्यवस्थितक्रमेण नियमानामेव तथा 10 नियतस्य क्रमेणाभिव्यक्तेः दृश्यत—तथा चेति । आम्ररसं प्रथमं कषायरसं तथाऽम्लरसं तथा मधुररसं भवतीत्यत तुवरेति तुवरः—कषायः । मधुरं रसमक्रमात् मायाकारेति मायां करोतीति मायाकारः । व्यवस्थापूर्वकमेव नियत्या निवेशनं दर्शयति—यावदाम्रमिति आम्रबीजं यावदाम्रम् नियत्या प्राप्त अवस्था अनुभूय पुनर्बीजमेव भवति पुनश्च भूयस्तथा भवतीति तत्रोऽपि बीजादभिव्यक्तिर्भवतिरोभावपरा प्रवर्तन्ते नियतेरेवेति भावः । ननु दृष्टे बीजे कदाचिदङ्कुराद्यनुत्पत्त्या नियतिरनाद्यभिव्यक्तितिरोभावाभावेन व्यभिचार इत्यत्राह—दाहनियमसुदयेऽपीति ।

(यादृशेति) यादृग्नियत्युदयेऽपि ताः प्रतिनियता एवान्यथा च, इत्यन्त इति वर्तते, कस्मात्? यथा तथा प्रादुर्भावतिरोभाववृत्तयः केषां? पयस्तिलमस्यादीनां, अन्यादृग्यवतिलमस्यैतत्रापि प्रादु-र्भावतिरोभाववृत्तयो नियता एव। ताश्च पुरुषकारमभ्युपगम्य तमन्तरेण सिद्धाः—पुरुषकारमन्तरेण सिद्धाः। किं कारणं? पाकफलस्यापि नियतिदर्शनात्, षष्टिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्त इत्याद्युदाहर-णानि गतार्थानि, देशकालकर्तृकरणादिनियत्यैव पाकाभिदर्शनात्। एवमेतदुपनयति—अनेनोक्तविधिना 5 व्यवस्थित एवार्थे—अभ्युपगम्यैवार्थस्य तत्र व्यक्तेः, सर्वं नियतमेव तथा तथा, तस्माच्च व्यक्तेर्व्यतिरिक्तमतिः पुरुषस्य,—सर्वकालं व्यवस्थितमियत्तापर्यायमन्यो मृद्व्यादेर्घटो मया कृत इति मिथ्याभिमान एव, षष्टि-कारयो वा केदारादिसंस्कारविधिना पाचिता इति, यस्मान्न तु नियतौ किञ्चिदस्ति, सर्वं विद्यमानमेव तिरोभूतं क्रिययाऽभिव्यज्यते कालादिनिमित्तानुगृहीतम्।

10

अत्राह—

कथमस्ति सर्वं नियतौ? यथा भूम्यम्ब्वादेर्विना न भवति केवलाया एव बीजनियतेः शालिफलपाकादि, कालातपवातादिभ्यो हि पाकः, तथाऽकालेऽपि भूमिखननादिभ्यः काले चापि न भवति पाको द्रव्यान्तरसंयोगाद्विना खनित्रायां शालायाम्, ब्राह्मणादिवा। अन्यथा तथातथा तस्य ज्ञातुरिच्छानुविधानेन वस्तुनियतिवैपरीत्यमिति नियमाभावात् कृतकत्वानित्यत्वं साम्याच्च नियत्यभाव इति। 15

कथमस्तीत्यादि यावन्नियत्यभाव इति, यदुक्तं त्वया नियतौ सर्वमस्तीति तत्कथमस्ति? यथा भूम्यम्ब्वादेर्विना न भवति केवलाया एव बीजनियतेराम्रफलपाकादि, रूपरसगन्धस्पर्शसंस्थानसा-मान्याभिव्यक्त्यात्। भूमिरम्बु वायुरातपः काल इत्येतानि भूम्यम्ब्वादीनि, तद्व्याचष्टे—कालातपवाता-दिभ्यः पाकस्तस्माद्भूम्यम्बुकालवातातपापेक्षस्तान्न बीजनियताङ्कुरादि। तत्फलपाकादिवच्चयाऽका-लेऽपि कालनियतेर्व्यभिचारो दृश्यते भूमिखननादिभ्यः फलादीनामप्राप्तेऽपि काले पाकदर्शनात्, व्यापि 20 महत्यात् कोद्रवपलालवेष्टनप्रणकरणादिभिः। काले चापीति, प्राप्तेऽपि पाककाले न भवति पाको द्रव्या-

---

दतोऽपि नियत्यैव भवति तथा च बीजार्थं ताहे पूर्वनियतिनिर्भासतिरोभावकालीनामभावेऽप्यन्यादृशा एव ता नियतिवशेनैव तथाप्रतिनियता इति यानिर्भावतिरोभावव्यभिचारो न वा तत्र पुरुषकार एव कारणम् तमन्तरेणापि नियतिवशेनैव तत्र तथा सिद्धेरिति भावः। कथं पुरुषकारमन्तरेण भीयादिफलनिर्भासः पुरुषप्रयत्नपूर्वकादिव्यापाराद् व्यपदेशे—किं कारण-मिति पाकफलनियतेरव्यापारवत्त्वात्, न हि तमन्तरेण पुरुषकारस्याभावात् कार्यसिद्धिरस्यते इति भावः। उदाहरति— 25 षष्टिका इति षष्टिरात्र्या व्रीहिविशेष इत्यर्थं उदाहरणान्तराण्यपि मुद्गादीनि हरितानीति सम्भाव्यते तान्यप्य-नुपलभ्यावोद्धृतानि। एवं च कार्यसिद्धौ देशकालकर्तृकरणादिनियत्यैव भासितया यदाशितो व्यादिरयं मया कृतमिदमिति केदारादिसंस्कारेण मया परिपाचय पाचित इति वा पुरुषस्याभिमानो मिथ्याभूत एवेति निगमयति—अनेनोक्तविधिनेति। अभ्युपगम्यैवेति नियमानम्यैवान्यनिम्यकम्यापेक्ष तत्तन्निमित्ताभिव्यक्तेरित्यर्थः। न त्विति न हि नियतिः किञ्चित् प्रकल्पयन्ती यैनान्यापेक्ष्य पुरुषादेरेव तस्याः व्याप्तिरिति भावः। अत्र नियत सर्वमपेक्ष्यया व्यभिचारमुद्भावयति—कथमिति, 30 नियतिस्वभावेऽपि बीजादेर्न भूम्यादिव्यतिरेके भावात् प्राभावसंभवात् भूम्यादिसम्पर्केण तस्या व्यक्ति पाके हि कालवर वायुरिभ्यो भवत्येव न नियतिः सर्वमित्येति भावः। ननु कालनियमत्वाद्यर्थान्य वा करोतीत्याशङ्क्याह—तथाऽकालेऽपीति, इत्यादि आम्रकालपुष्पिस्य खनित्वा भूमिं तत्र निक्षिप्य धान्यादिनाऽऽच्छाद्य पाकेऽपि धान्यैर्विवेचनात् कालनियतेरपि व्यतिरेकव्यभिचारः। अन्वयव्यभिचारोऽप्याह—काले चापीति प्राप्तेऽपि पाककाले पाको न दृश्यत इत्यर्थः

न्तरसंयोगेन समभिव्यक्तौ—यथा शालायां पाककाले आयुर्वेदविधानेन द्रव्यान्तरसंयोगेनैव, द्राक्षा—सहकारादेरभ्यवहारार्थं कोमलस्य मांसगन्धपावकस्य द्रवीभावार्थमस्वेन, आमिमद्यत् पचिकपरी-तादिभक्षणात् । अन्यथेत्यादि, न केवलमात्मस्वरूपापरित्यागेनैव पाकभावः किन्तर्हि ? अन्यथ तथा-तथा—यथायथा पुरुषो ज्ञाता स्वयमिच्छति तथातथा तस्य ज्ञातुरिच्छानुविधानेन वस्तुनियतिमतीत्य पुष्पा-

5 दीनां वर्णसंस्थानादिवैपरीत्यम्, यथोत्पलस्य पार्श्वे रक्तता पार्श्वे नीलता, मातुलिङ्गफलस्य रक्तादिवर्णता तद्रसितबीजस्य, तथा कूष्माण्डफलस्य घटवर्धितस्य घटाकारता । योनिप्राभृतादिग्रन्थप्रामाण्येन सर्वयो-न्युत्पत्तयः, द्विविधा योनिर्योनिप्राभृतेऽभिहिता, सचित्ताऽचित्ता च, तत्र सचित्तयोनिर्द्रव्याणि संयोज्य भूमौ निखाते वृश्चिकमनुष्यसर्पादीनामुत्पत्तिः, अचित्तयोनिर्द्रव्ययोगे च यथाविधि सुवर्णरजतमुक्ता-मणिप्रभृत्युत्पत्तिरिति, इति नियमाभावः,—इत्थं काले व्यापारकाले च पाकादर्शनान्यथापेक्षत्वात् पुरुषे-

10 च्छाप्रयत्नानुविधानाच्च नियमाभावः, नियमाभावात् कृतकस्य पाकादेः कृतकत्वानित्यत्व—अभूतस्य भावो भूतस्य चाभाव इत्यर्थः, ताभ्यां च नियमाभावः, इति परिसमाप्त्यर्थः, एष पूर्वपक्षः ।

अत्रोच्यते—

न, तथानियतित्वात्, बीजादिनियतिरेव उदकादिषु वर्तते उदकादिनियतिश्च बीजादि-ष्वन्योऽन्यव्यतिहारेण, तन्नियमानुरोधेन हि तेषां सर्वेषां नित्यप्रवृत्तिरन्योऽन्याविनाभावात्,

15 तथा ह्याह—उदकं पतितं समावकं निर्भावकञ्च, यदा हि बीजनियतिरङ्कुरादिभिव्यक्तेरभिमुखी-भूता तदा तस्या देश उदकस्य यथाङ्कुरोद्भावने प्रवर्तमानः समावक इत्युच्यते, अन्यथा तु विपर्ययः ।

(नेति) न, तथानियतित्वात्, यदोक्तं त्वया कालाप्रवृत्तिनियतित्वात्कालप्रवृत्तिनियतित्वाच्च नियमाभाव इति तन्न, तथानियतित्वात्—सापेक्षनियतित्वात्, तदर्शयति —बीजादिनियतिरेव बीजादि,

20 द्विरूपो यस्मादर्थे, यस्मात् सैव हि बीजादिनियतिरेवोदकादिषु वर्तते काले व्यापारकाले पुरुषे वा इच्छाप्रयत्नयोः वर्तते आमिमद्यत् । उदकादिनियतिश्च बीजादिषु वर्ततेऽन्योऽन्यव्यतिहारेण, तन्नियमानुरोधेन हि—परस्परनियमानुरोधेन, हिशब्दो यस्मादर्थे, यस्मादेवंरूपा तेषां सर्वेषां नियति-

---

नियतिस्वभावा तथानियत्यव्यावृत्तेन तदात्मानं तदात्मना नियत्यैव स्वनिष्पत्तेः कालाभावस्य वा दर्शनात्, कोमलस्य मातु-लुङ्गादिफलस्य तथाभावस्य आयुर्वेदविहितविधिना प्रयत्नादिना पाकाभिव्यक्तेः मध्य एव रसस्य पाकादिभिर्नियतावा

25 व्यभिचार इति भावः । अथ नियतेव यदि कालप्रयत्नादिनैरपेक्ष्येण कालस्वभावनियत्यैव भवेत् न चैवमस्ति पुरुषेच्छानुरूप-पाकस्य वस्तुनियतिमतीत्यापि व्यापारित्वात्—न चैवमस्तीति । वैपरीत्ये दृष्टान्त उच्यते—यथेत्यादि । मयान्तरापेक्षत्वात्—नियतिव्यतिरिक्तापेक्षत्वादित्यर्थः । कृतकत्वं—अथ कृतमिदमिति बुद्धिविषयत्वम्—अनित्यत्वं—सत्वेऽप्य ध्वंसोऽपि निर्-न्वयत्व नियम इत्यर्थः । ताभ्यां च नियमाभावेत्यर्थः । ननु भवता सापेक्षं व्यभिचारि यत् तत् तथानियतिनियम-नैव सर्वमुत्पत्तिः—न तथानियतिरप्यादिति । कालेति, काले च्छाप्रयत्नादिनैव हि व्यापारकाले प्रवर्तेत नियतिर्व्य-

30 वर्थः । तथा तथा परस्परापेक्षयैव नियते तुल्यादिस्याद—सापेक्षनियतित्वादिति । तथा च बीजमूलाङ्कुरादौ नियति-फलादिषु यथा उत्पद्यते अन्यैव नियतेः सहकारणके पवनेन्धनादिनियतस्य सामर्थ्यमध्ये तावत् सम्यगेव नियते बहुकारेण यथानियत इति न व्यभिचारः, तथा काले पाकादर्शनमपि तथानियतिनियमस्यादेवेति भावः, परस्पर-व्यतिहारः । परस्परापेक्षाः बीजादिन्यायस्तथा नियतत्वं तत्र कार्यनिर्वृत्तौ न तेषां भवने कार्यसिद्धिरेव

तस्मात्तेषां सर्वेषामितरेतरमियत्ता नित्यप्रवृत्तिरन्योऽन्याविनाभावात्, तथैव प्रवर्तेत इत्यर्थः । तथा वादेषि, लोकसिद्धं ज्ञापकं दर्शयति—सद्भावेन वर्तेत इति समापकम्, निर्गतो भावोऽस्मादिति निभावकम्, किं तत् ? यदुक्तं पतितमिति, तद्भावना—यदा हि बीजमियतिरिति, अङ्कुरादपभिव्यक्त्यर्थ-द्राऽभिमुखीभूता बीजनियतिर्भवति तदा तस्या नियतेर्देशः—अंशो भागोऽवयवः स तदङ्कस्य एव सम-ङ्कुरोत्पादने प्रवर्तमानः समापक इत्युच्यते, तद्भावांशापेक्षयोक्तमपि समापकमित्युच्यते भेदविव- 5
क्षायां बहुव्रीहिसमासाश्रयणात्, मतुब्लोपाद्वा अभेदोपचाराद्वा भाव एवोक्तमिति, स च भावोऽङ्कुरादिर्धनस्योपण्यादेः, मतुप्प्रत्ययनिर्देशोऽपि भेदेनोपपद्यते तद्यथा—अस्त्यस्मिन्नस्य वा भावोऽङ्कुरस्याभिमुखके तस्मात् समापकमिति । अन्यथा तु विपर्ययः—आराम्भपुरकेऽङ्कुरादयो न सन्तीति नियत-त्वाद्विपर्ययः, तस्मान्निभावकमुच्यते तत्तदमिति ।

एवं भूमिवायुकालप्रभृतिष्वपि समापकनिभावकत्वे । यदुक्तं पुरुषस्य ज्ञातुरिच्छानुविधा- 10
नेन वस्तुनियतिर्विपरीतमिति तन्न, तत्रापि नियतेरेव कारणत्वात् पुरुषो न्यग्रोऽन्यग्र इत्यादि हि नियतेरेव, सापि तादृशी, यथाप्रयुक्तेषु स्वातन्त्र्यादेव नियतिः प्रयुक्तेष्वपि करणादीनां क्षमत्वाक्षमत्वमात्स्यमात्स्यादौ तथा नियतत्वात्, एतेन पाकादिदोषाः प्रत्युक्ताः ।

(एवमिति) ऊषरभूभावाभावः सस्यादेः, पाषाणेऽङ्कुराद्यभावः शुष्के केदारादौ वा सर्वेषामङ्कुरादिभावः । पूर्वपापाभावोऽङ्कुरादेः भावस्तु महिषीकार्पासप्रसूत्यादेरन्यस्य पुष्पादेरन्यस्य 15
फलादेः । मनुष्याणाञ्च पूर्वपापाभावः, तथोक्तं 'दिवास्वप्नमवश्यायं प्राग्वातं वा तु वर्जयेत् ।' तस्मा-दामुत्तरे वायौ न भावः । मायूर्मयुरानां भावः, वैशाखादिष्वभावः । प्रभूतिमहणेनाऽऽतपेऽतिमूत्रा सति तीक्ष्णे धामाभावः, सम भावः, आतपाभावेऽप्यभाव एवेति । एव तावदबुद्धिपूर्वप्रवृत्तेषु शाल्यङ्कुरादिष्वचेतनेषु नियतिरुक्ता, बुद्धिमत्स्वपि नियतिरेव, यदुक्तं प्राक् त्वया पुरुषस्य ज्ञातुरिच्छानुविधानेन वस्तुनियतिर्विपरीतमिति, तन्नोपपद्यते, तत्रापि नियतेरेव कारणत्वात्, कुतः ? पुरुषो न्यग्रोऽन्यग्र इत्यादि नियतेरेव 20

तमन्य इत्याह—परस्परेति इदं नियतेरनेकत्वमभ्युपेत्य इतरेतरनियत्ता नित्यप्रवृत्त्युक्ता । यदा नियतिरेकैव नैव बीजनियतिः वैपरीत्यमिति वैशेष्यनियतिः वैव बीजमिति । एकनियत्याश्रयात्सर्वेषां बीजोदकादीनामन्योन्याविनाभावेन प्रवृ-त्त्याऽङ्कुराद्यभिव्यक्त्यन्वयेति भाव । समापकमिति कार्यनिर्वर्त्यकत्वेनाभिमुखायनिकते [illegible] समापकत्वं तद्विपरीतं निर्भावकत्वमित्यर्थः । एतद्भावयति—अङ्कुराद्यभिव्यक्तेरिति । इदम् नियतिरेकैव बीजभूमि[illegible]-ष्विव वर्तत इत्यभिप्रायेणोक्तमिति प्रतिभाति बीजनियतेरेव भागोऽवयवो देशत्वात् भावस्य [illegible] 25
विभ्राट एव यथाऽऽ बीजनियतेरवयवो हीनं भाग्यभिन् यस्यांशो अवयवो यत्र वकारो [illegible] नियतेः स्वार्थं तदंशेनया तदभावेऽपि समापक उच्यते भावो विद्यते यस्मिन्निति मेदविवक्षायां बहुव्रीह्याश्रयणमर्थ भावः । मतुब्लोपा-द्वेति भाव एवोक्तमित्यत्र भावशब्दस्य गुणवाचित्वेन गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिष्ट' इति लोपो बोध्यः मतुप्प्रत्ययं विनाव तदोपनिधाने वैरलक्षण्य—अभेदोपचाराद्वेति । भावस्तदभावयोरस्मात्—स चेति । बहुव्रीहिरनन्तर-प्रत्ययेन निर्देशोऽपि भेदे सम्भव इत्यभिप्रायेणाह—मतुपिति । भूम्यादीनां समापकनिभावकत्वे दर्शयति—ऊषरेति । 30
ऊषरादेः सस्याभावकत्वं पाषाणेऽङ्कुराद्यभावकत्वम् । शुष्कक्षेत्रादौ सर्वेषामङ्कुरादिनिभावकत्वमिति भूमेरेव विशेषे । अङ्कुराभावस्य पूर्ववायोः महिषीप्रसूत्यादिसमापकत्वं मनुष्याणामभावकत्वम् [illegible] प्रागवातस्या-तथायोक्तमिति । भयस्यास्तु मेघादि । तथाऽऽतपयोः [illegible], [illegible] वैशाखे सम्भावकत्वमिति । इत्थमचेतनस्य समापकनिभावकत्वे प्रतिपाद्य चेतनस्य प्रतिपादयितुमाह—बुद्धिमत्स्वपीति । पुरुषस्य न्यग्रत्वमन्यग्रत्वमपि नियतेरेवेत्याह—तत्रापीति । पुरुषेण नियतिपरितत्त्वं च चेतनाचेतनात्मसु तत्त्वेषु प्रतिपादि 35

ष्टो भवति, साप्यपेक्षिकी तादृशी नियतिरेव, आदिमदृष्टाद्यभावोऽदृष्टः पुरुष इत्याद्यपि नियते
प्रथममधुकेषु—स्वातन्त्र्येण परनियोगानपेक्षप्रवृत्तिषु नियतिः प्रयुक्तेष्वपि नियतिरेव ।
दीनां—करणाधिकरणकर्तृकर्मसम्प्रदानापादानानां समत्व—तत्तत्क्रियासाधनसमर्थत्वसमानत्व
त्वम्, यथोक्तम्—'एतत् परस्य सामर्थ्यं यदनुग्रहः' इत्यादि । तेषामेव कर्तृसान्निध्यं प्राप्तिः, असं
5 प्राप्तिः, आदिमत्त्वात् प्राप्तानामपि करणादीनामन्तरे विघ्ना इत्येवमादेः करणानुग्रहप्रत्युप
नियतिरेव कारणम्, तथानियतत्वादिति, यदेव पाकादिदोषाः प्रयुक्ताः—प्रतिषिद्धाः, यथा
काले न पाकोऽकाले पाक इत्यादयो दोषा इति तदपि तथानियतत्वादिभेदेनैव न दोषाय,
कालयोरपाकेन पाकेन च तेषां तेषां भावानां नियतत्वात् सैव नियतिस्तथा नियता भवतीति

किञ्चान्यत्—

10 सर्वज्ञोऽपि च न नियतिमन्तरेण, तामेवासौ नियतिमखिलां पश्यन् सर्वज्ञो
स हि भव्याभव्यसिद्धादिभेदेषु पुरुषेषु गतिस्थित्यवगाहवर्तनारूपरसादिशरीरवा
प्राणादिपरिणतिरूपामसङ्कीर्णामनादिमध्यान्तां वस्तुनियतिमेकामनेकरूपां बन्धमोक्षमकि
यतिसूक्ष्मां पश्यन्ननन्तकालमव्याबाधसुखं तिष्ठतीति ।

सर्वज्ञोऽपि चेत्यादि, यदपि च सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्रतपोभिर्ज्ञानावरणाद्यशेषकर्मक्षया
15 त्सर्वज्ञत्वप्राप्तिः सार्वज्ञ्यं पौरुषेणेति मन्यसे तदपि मा मंस्था नियतिमन्तरेणेति, कथं तर्हि मन्तव्यम् ? इ
नियतेरेव भवतीति तामेवासौ नियतिमखिलां पश्यन् सर्वज्ञो भवतीति, तथैव च नियमो नान्य
स हि भव्याभव्यसिद्धादिभेदेषु पुरुषेषु गतिस्थित्यवगाहवर्तनारूपरसादिशरीरवाङ्मनःप्राणादि
विरूपामसङ्कीर्णामनादिमध्यान्तां—कालत्रयेऽपि अनुत्पत्तिमविनाशां केन रूपेणादिपरिणामां कोऽपि
विक्रमेणाप्रच्युतस्वरूपां वस्तुनियतिं—जीवादिनियताङ्गादिवस्त्वादिमध्यमेकां—सर्वभेदव्यतिभा
20 रूपां—तेषु भेदेषु तद्रूपनियतित्वादनेकां बन्धमोक्षमविपर्ययनियतिसूक्ष्मां—जीवकर्मयोरभावेन सम

नियतेरेव महिमा चाम्यस्य इत्याह—यत्रमिति । नियतिरेव प्रयोजिकेति भावः । करणादीन्यपि तथैवेत्याह—कर्त्रं
यतदिति यदेतत् कस्ये उपमयविषये परद्युना [illegible] न द्रुतेन न वा पत्रेण [illegible] ऐरते समर्थ्येन्यथा
भ्रातारेवेति भावः। तेषामेवेति करणादीनामित्यर्थः करणादीनां यथानुकूलनिमित्तप्राप्तौ [illegible]
हर्षेति भाव । [illegible] इत्याह—यथुक्तमिति । सार्वत्वमपि पुरुषस्य निय
25 तैवेत्याह—सर्वज्ञोऽपीति । सर्व—समस्तं [illegible] वस्तु जानाति [illegible]
निर्मूलोच्छेदेनानुपम [illegible] इति सर्वज्ञ । न तु पुरुषकारमात्रेणेत्याह—यदपि चेति ।
भव्येति भ—यथा पुरुषविशेषा भव्या अभव्याः सिद्धादयः [illegible] भव्याः
नियतिमन्तोऽभव्याः सिद्धाश्च न भव्या भव्यभव्याः सिद्धास्तेषु [illegible] एवं विभेदेषु पुरुषेषु
गतीत्यादि गतिस्थिती धर्मे [illegible] [illegible] [illegible]
30 पुद्गल [illegible] प्राणादिभेदेन [illegible] परिणता नियतिरेवेत्यर्थः [illegible] इत्याह—यथा
दर्शिता [illegible] वस्तुनियतिमिति [illegible] एकामनेकरूपामिति [illegible]
[illegible] नियतिरुक्तं [illegible] बन्धमोक्षादि [illegible] जीवकर्मयोरिति जीवस्य
[illegible] [illegible] [illegible]
पूर्वं [illegible] कर्म [illegible]

सम्यक्त्वयोः कार्यकारणभूतैर्मिथ्यादर्शनादिभिर्नियतिवशात् सम्बन्धाऽभावो बन्धः । सत्स्वेषु बन्धोद्धर्तनस-मर्थसम्यग्दर्शनादिभावनियतिविवर्तो मोक्षहेतोरमूर्तस्यात्मनः ज्ञानदर्शनवीर्यसुखादिस्वात्मनः स्वात्मस्व-रूपात् मोक्ष इत्येवं बन्धबन्धकबन्धनीयबन्धविधानापनेकभेदप्रभेदबन्धप्रक्रियां प्रवसमितिगुप्ति[यति]-धर्मानुप्रेक्षापरीषहजयचारित्रसंवरं द्वादशविधतपोऽनुष्ठाननिर्जरं क्षेत्रकालगतिलिङ्गतीर्थप्रत्येकबुद्धबुद्धबो-धितज्ञानावगाहनान्तरसंख्याऽल्पबहुत्वानुयोगद्वारैश्च एकाकमकषायाभ्यामाभासत्वैकान्तसुखात्मिकाञ्च 5 मोक्षप्रक्रियां परमसूक्ष्मां गमनागमनकालमव्याबाधसुखं तिष्ठति, एषा च बन्धमोक्षप्रक्रिया विस्तारेणोप-दर्शिता, अतिसूक्ष्मत्वाद् दुरवगम्यत्वाच्च नात्र परीक्षाकाले उक्ता ग्रन्थगौरवभयात् । यथोक्तम्—'लोगम्मि जीवचिंता पवयणकोसिया दुरोगाहा । एत्तो वि कोडिपवरी चिंता बन्धे य मुक्खे य ॥' इति परिसमाप्यसर्वा, इत्थं नियतिवादः परिसमाप्तः ॥

अथ कालवाद 10

अपरो द्रव्यार्थो विधिविधिनयविकल्प आह—

नायमपि नियतिवादः परीक्षोपक्रम॰, एवं तर्हि भावनयाऽनयैव स्वयुक्त्या युगपदयुग-पन्नियतार्थवृत्तेन नियतिरेव, किन्तर्हि ? काल एव भवतीति भावितं भवति ।

(नायमपीति) एवं तर्हीत्यादि, येयमुक्ता भावनार्थशास्त्रस्याभ स एव भवितुमर्हति, किं तर्हि ? नियत्यैव युगपदयुगपच्चानेकरूपा क्रियानिकायकारणभावनियतमेतदिति भावनयाऽनयैव 15 स्वयोक्त्या युगपदयुगपन्नियतस्वपानिपीनाङ्कुराद्यर्थवृत्तेर्न नियतिरेव भवति, किं तर्हि ? काल एव भव-तीति भावितं भवति 'अपरस्मिन्नपरं युगपच्चिरं क्षिप्रमिति काललिङ्गानि' (वै० द० २।२।६) इति वचनात्, युगपदयुगपन्नियतार्थानां वृत्तेर्वचनार्थत्वात्, वचनस्य कालप्रमाणत्वादिति ।

[illegible] तत्र मिथ्यादर्शनम् [illegible] … मोक्षस्वरूपमाह—अव्ययमिति, … 20

[illegible] … 25

[illegible] … 30

तद्व्याख्यानार्थमाह—

इह युगपदवस्थायिनो घटरूपादयः किं परस्परं प्रविभक्तिकाः स्वेनैव भवन्ति उत कालसामर्थ्यात्? तत्र तावन्न केचिदपि वस्तुप्रविभक्तिकाः, तेषां सहोपलभ्यमानानामपि व्यतिरेकेणाभावात्, भिन्नेन्द्रियग्राह्यत्वादेव च तेषामैक्याभावाद्यौगपद्यमतो युगपद्वृत्तिमत्त्वा-
5 द्यारम्भकं कल्पनात्मानं च कालमन्तरेण न ते युगपद्भवितुमर्हन्तीति रूपादयो युगपदिति तत् कालसामर्थ्यात्, एवं घटो ग्रीवादयो मृत्पिण्डादयः पृथिवी मृदादयो द्रव्यं पृथिव्यादयो द्रव्यादयो भाव एव तथाप्युक्तयाभवमात् ।

(इहेति) इह युगपद्भाविनो ये घटरूपादयस्ते किं परस्परं प्रविभक्तिकाः स्वेनैव भवन्त्युत कालसामर्थ्यादिति वस्तुरूपेण विचार्यन्ते । तत्र तावन्न केचिदपि वस्तुप्रविभक्तिकाः, भवन्तीति
10 वाक्यशेषः—रूपरसगन्धस्पर्शधर्मेभ्यः प्रविभक्त्या—प्रविभागेन स्वरूपेण प्रविभक्तिको वा कारणान्न भवन्ति ते; सहोपलभ्यमानानामपि तद्व्यतिरेकेणाभावात्, भिन्नेन्द्रियग्राह्यत्वादेव च तेषामैक्या-
भावाद्यौगपद्यं—भावात्वं नियतम् न प्रभिन्नस्य यौगपद्यम् युगपत्—समम्भवो। यतश्च युगपत्, एव मन्यत्रापि । अनेकस्य च यौगपद्यमतो रूपादयो युगपद्वर्तन्त इत्येषा वृत्तिरस्त्यात्मिकाऽवर्तता, अत्र
तेऽपि वर्तनं कर्म संस्थान भवन युक्ता क्रमेण वा निरूपणमिति वृत्तिरेव, तस्मात् कल्पनं काल
15 इत्यवयवार्थानुसारेण वर्तनं कालत्वं कल्पनात्मानं युगपद्वृत्तिमत्त्वानारम्भकमन्तरेण न ते रूपादयो युगपद्भवितुमर्हन्ति, तस्माद्रूपादयो युगपदित्येतत् कालसामर्थ्यात्, एवं सूक्ष्मा रूपादय उक्ताः । स्थूला अप्येवं घटो ग्रीवादयः, तथावृत्तेः—युगपद्वृत्तेः, कस्य ? कालात्मनः । एवं वृत्तिश्च भवनमित्यत आह—
तथाभवनादिति मृत्पिण्डादयः—मृदिति छोटादय एव युगपद्वृत्तेः पृथिवी मृदादय एव तथावृत्तेरेव
मृत्पिण्डत् भस्मसिकतादयः, एवं द्रव्यं पृथिव्यादयः—पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशादयो युगपद्भवनो

---

20 प्रवेशमाह–युगपदिति । अत्र युगपदवस्थायित्वापेक्षया कालवादमाह–इह युगपदिति । परस्परमिति, [illegible] रूपादेः रूपापेक्षया रसादेः रसापेक्षया परस्परमित्यर्थं तथा च परस्परतः किं स्वेनैव भिन्ना भवन्ति, उत केनचित् कारणेनेति तदर्थः । तत्र केचिदपि परस्परतः पदार्था न स्वेनैव प्रविभक्ता भवन्ति किन्तु केनचित्कारणेन, तत्र कारणं तावत्कालमाह नाम एवेत्याह–तत्र तावदिति । रूपादिभ्यो रूपादेः सहोपलभ्यमानत्वेऽपि रूपादिभ्यतिरेकेण रूपादेरभा-
वात्, यदि हि स्वरूपेण भेदो भवति तर्हि रूपादिभिन्नतया उपलभ्येत न चैवम्, तस्मात् स्वेनैव प्रविभक्तिकाः–स्वरूप-
25 भेदेति । ननु परस्परतो भेदाभावे भेदमविभक्तत्वमेव स्यादित्यत आह–भिन्नेन्द्रियेति रूपस्य चाक्षुषत्वमित्यादेः रूपादिभि-
वैषयि ग्राह्यत्वादेव तयोरैक्यं भिन्नत्वं यौगपद्यं सम्भवति तस्मादेकावस्थत्वाद्युगपद्भावस्यैकत्वमेवेत्यस्य । तथा च तेषां
युगपद्वृत्तित्वं कालमन्तरेण न भवितुमर्हन्तीति काल एवैते भवने कारणमिति भाव । समवायी—कार्येति । एवं यौगपद्यान्-
वीक्षिततया सम्बन्धेऽपि वर्तनमाह–कालतोऽपीति कल सम्बन्धधात्वर्थेति ननु कल्पनं कल—संख्याने धातुरूपं च
यदि कल्प्यते स च नद्युत्पन्नत्वेन च वर्तनस्य कलनरूपत्वं भवन्ति । तस्मादिति युक्ताः वाचिनोऽपि सङ्ख्यादिभेदभिन्नाद-
30 रूपा वस्तु निरूप्यन्ते तस्मात् तदिति काल नैयायिकानामभ्युपगमः वर्तनं पर्यायवाच्यं काल इति तस्यार्थनिर्णयः ।
एवं रूपादयो युगपदिति प्रयोजनात् कालस्य युगपद्भावितेषामभिव्यक्त्यं युगपत्त्वान्वय भवनं कालसामर्थ्यादित्यत्र—
स्थूलस्य आपीति । ग्रीवादीनां युगपद्वर्तने काल तथाभवनात्, भेदादिरूपत्वाभावे काल मृत्पिण्डादय एव पृथिवी, पृथिव्यादे-
रेकाभ्युपगम एव द्रव्यं द्रव्यानुगमस्यैव भाव एतेन युगपद्भवनम् सम्बन्धात्मकत्व भवन्ति एवं वर्तनं काल एवेति भाव ।

इत्यर्थः । द्रव्यादयो भावाः, द्रव्यगुणकर्मणां समभेदानां भाव इत्यात्मा, युगपद्भवनात्, एवं तावद्युग-पद्वृत्तिः काल एव भवतीति भावितम् ।

क्रमवृत्तिनियतिरपि काल एव भवतीति भाव्यते तत्र आह—

अयुगपद्भाविनोऽपि भवितुक्रमस्य वस्तुनो वृत्त्यात्मककालाभावेऽनुपपत्त्यापत्तेः वर्तनाभावाद्वन्ध्यासुतवत् सति च तदुपपत्तेः कालात्मकता । 5

अयुगपद्भाविनोऽपीत्यादि यावदापत्तेः । अयुगपद्भवितुं शीलमस्येत्ययुगपद्भावी, तस्य अयुगपद्भाविनो भवितुकामस्य—भवनाभिमुखस्य बीजाङ्कुरादेर्वस्तुनो यदि वृत्त्यात्मककालाभावो नाभ्यु-पगम्यते तदा वर्तनातिरिक्तस्य कस्यचिदप्यनुपपत्तिरापद्यते वर्तनाभावाद्वन्ध्यासुतवत्, तदभावानु-पपत्त्यापत्तेः, सति वर्तमानात्मके काले तदुपपत्तेः कालात्मकता । एवं तावन्नियतावभ्युपगमः काल-मन्तरेण न भवतीति युगपदयुगपद्वृत्त्यात्मकः, काल एव भवतीत्युक्तम् । 10

इदानीं नियतिवादिनो दोषोऽभिधीयते—

नियतेस्तु सर्वात्मकत्वात्स्वभावोपालम्भवन्नियत्युपालम्भोऽपि त्वामपि प्रति समानः, सदा सर्वस्यातीतानागतानाकारतावद्वर्तमानानाकारता स्यात् वर्तमानाकारतावदतीतानागता-कारताऽपि स्यात् ।

नियतेस्त्वित्यादि यावत्सदा सर्वस्य, यत उक्तस्त्वया स्वभाववादिनो प्रति बाल्यकौमार- 15 यौवनमध्यमावस्था युगपत् स्युः, सर्वाकारस्वभावत्वादेकत्वात्, अङ्कुरपत्रकाण्डादयश्चास्य युगपत् स्यु-रित्यादिरित्युपालम्भः, स एव नियतेः सर्वात्मकत्वात् कस्मात्सर्वात्मना नियतमेव न भवतीति स्वभा-वोपालम्भवन्नियत्युपालम्भोऽपि त्वामपि प्रति नियतिवादिनं प्रति समानः सदा—सर्वकालं सर्वस्य वस्तुजातस्य तस्येति कालाभावेऽतीतानागतवर्तमानाविशेषात्, यथा चातीतानागतानाकारता वर्तमाना-कारता च, वृत्त्यात्मककालाभावान्नियतेश्चाविशेषादतीतानागतानाकारतावद्वर्तमानानाकारता स्यात्, 20 वर्तमानाकारतावदतीतानागताकारतापि स्यात्, न च दृष्टाऽतीतानागताकारता वर्तमानानाकारता वा ।

अयुगपदिति [illegible] ते बीजाङ्कुरादयः [illegible] अन्योऽपि [illegible] न [illegible] भवन्ति, किन्तु [illegible] नियतः स काल एव [illegible] हि वर्तनाया [illegible] [illegible] इति [illegible] इति भावः । नियतावेति [illegible] [illegible] तेषामभ्युपगम इत्यर्थः । ननु 'नच [illegible] एव [illegible] 25 [illegible] तदनभ्युपगमे [illegible] [illegible] इति [illegible] प्रति नियतिवादिनोऽप्युपालम्भ [illegible] नियतेस्त्विति, नियतिरपि हि [illegible] स एव नियतिवादिनोऽपि [illegible] सर्वात्मकत्वे हि [illegible] वस्तु न [illegible] सर्वकालमिति । [illegible] [illegible] न वा भवेत्, न चैवम् वर्तमानाकारतया [illegible] वर्तमानाकारतया हि प्रत्यक्षं दर्शनम् [illegible] 30 [illegible] इति [illegible] [illegible]

अस्मन्मतमतीतानागताकारता वर्तमानाकारताबभिमता विद्यमानैव तिरोभूतत्वान्नोपलभ्यते, वर्तमानाकारता त्वाविर्भूतत्वादुपलभ्यत इत्युक्तत्वादुत्तरमिदमुच्यते—

अपि च तथापि नैव कालातिक्रम इति स्वीक्षितमपि कललादेर्नान्यत् कारणमवस्थानां क्रमेण रूपादीनां वा युगपदवस्थापकमालक्ष्यते, यस्मात् कललार्बुदपेशीघनादिक्रमेण नियतानन्तराभिव्यक्त्यैवाऽभ्युपगतमपि कालं नियतिमात्रग्राहदोषेण स्वपक्षरागान्धनिष्फलता त्वयाऽऽत्मा तेभ्यो गुणेभ्योऽपनीयते ।

अपि च तथापि नैव कालातिक्रम इति, एवमपि व्याकारतया युगपद्भूताः क्रमेणाविर्भावतिरोभावावतीतमनागतमिति चैतत्सर्वं वाक्यार्थविज्ञप्त्यर्थसामर्थ्यप्रतिपादितं वचनं वचनं यथा-समनन्तरेण न स्यात्; कालस्यानतिक्रमणीयत्वेति स्वीक्षितमपीत्यादि एतेन प्रकारेण सुष्ठु परीक्षितमपि कललादेर्नान्यत् कारणमवस्थानां बाल्यादीनामङ्कुरादीनां च क्रमेणावस्थापकं रूपादीनां वा युगपदवस्थापकमालक्ष्यते, यस्मात् त्वया नियतानन्तरव्यक्त्यैवाभ्युपगमतः कालः—सप्ताहं कललं भवति, ततः सप्ताहमर्बुदं, एवं पेशी घनमित्येवमादिक्रमेण गर्भादिषु पूर्वोत्तरावस्थानां पूर्वस्यानन्तरावस्थाऽभिव्यक्त्यैव इत्यनयैव नियतानन्तराभिव्यक्त्या कालमभ्युपगतमपि नियतिमात्रग्राहदोषेण स्वपक्षरागान्धनिष्फलता त्वयाऽऽत्मा तेभ्यो गुणवत्कालपक्षपातकृत्गुणेभ्योऽपनीयते । मा भूद्ग्राह इत्युक्तेऽस्ति विनिश्चित्त्वा-विपरीतेति ग्राहपक्षग्राह इति ग्राम्यवाक्यातत्पैपक्षमेवोच्यते, यथा ग्राहोऽभिमानः, ग्राहयतीति ग्राहकस्याभिमानस्य दोषेण स्ववचनाभ्युपगतमपि कालमपश्यन् कालस्वरूपस्वभावाभावतोऽवभासि गुणगणादात्मानमपनयसि ।

यदि नियतिकृतैवार्थप्रवृत्तिस्तथापीदं पूर्वमिदं पश्चादिदमिदानीमिदं युगपदिति न युज्यते, सर्वेषां तेषां बीजादौ नियतेः सन्निहितत्वात् ।

यदि नियतिकृतेत्यादि यावन्न युज्यते नैवमभ्युपगन्तुं शक्यं नियतिकृतैवार्थानां प्रवृत्तिरिति, अनन्तराभिहितदोषसम्बन्धात् कालस्यलोपत्वात्, अभ्युपेत्यापि नियतिकृतत्वं दोषं ब्रूमः, इदं

भूतत्वेति न कश्चे नास्ति किञ्चित् प्रयोजनमित्याशङ्कते—अस्मन्मतमिति । युगपदाकारतास्वभावेऽपि । पर्यायेणाविर्भावतिरोभावौ तथाभीत्यमपत्यामिव्यक्त्या न कालेन विना सम्भवतीत्युत्तरयति—अपि चेति । अभिव्यक्तकारणमपि कालेन प्रयुक्तमेवाभिव्यञ्जयति अन्यथा व्यवस्थापयितुं इति भावः । नियतेरनन्तरमवस्थानामभिव्यक्ति युगपत् त्वयाऽपि कालोऽभ्युपगत एवेत्याह—यस्मात्त्वयेति पूर्वोत्तरावस्थानां कललार्बुदपेशीघनादयवस्थानाम्, पूर्वं तथा नियमस्य नियन्तृत्वा एतनन्तरावस्थाना नियतोत्तरमभिव्यक्तिरिति पूर्वोत्तरभावमभ्युपगच्छन्नपि कालमभ्युपगन्तुं त्वं न ब्रूषे तत्र कैवल्यं कारणम् एव कार्यं तथाभ्युपगच्छे गुणवत्कालपक्षपातत्वं नाभ्युपैषीति भावः । अत्र प्रकृतमन्यो न कालवादस्य कालवादेन नियतिवादिनोऽभिप्रायेऽप्रतिपत्तिरेव तत्र विपरीतम् भवतीति तस्य भूतिरिति भवता ग्राह इव ग्राह इति योजनम् एव प्रयुक्ते ग्राहपक्षाद्—मा भूदिति योजनम् एवात्र प्रयुक्त इत्यत्र विवादप्रकार इति नैतदाशङ्क्य यथा नैति । कालेति कालस्यरूपस्वभावस्यापो यो गतो धर्मस्तद्गुणगणस्यातिरेकं । ननु बाल्यादिरूपादीनां नियतिकृतत्वं प्रयोजयेत किं कालकारणेन युगपत्त्वेन विपरीतप्रतिपत्तिकारणमनेकार्थविवक्षायामाह—यदीति बीजादीनामवस्थानामपि नियतिकृतत्वमपि तत्त्वाभिव्यक्तिकारणम् नियमस्य निर्वर्तयितुमशक्यत्वात् कालव्यवहारः सर्वकारणस्य कालत्वस्य विधिविधित्सुरुत्तरयति—तथापीदमिति यदि पश्चे न कालादि बीजादौ युगपदुत्पन्नं तत्तद्विवक्षाय कालेन क्रमेण मूलादीनामुत्पत्तिः प्रसज्येत, कालीभवनपर्यायसम-

पूर्वमिदं पश्चादिदमिदानीमिदं युगपदिति न युज्यते—पूर्वादयः क्रमत्रयवाचिनः, युगपदित्यभिन्न-कालवाची शब्दः, तत्तु कालमन्तरेण लोकप्रसिद्धव्यवहारजातं न युज्यते । कारणान्तरमप्याह—सर्वेषां तेषां बीजादौ नियतेः सन्निहितत्वात्,—बीजे मूलाङ्कुरपत्रनालादीनां नियतेः सन्निहितत्वात्, शुक्र-शोणितावस्थायामेव कललार्बुदगर्भार्भकादीनां नियतेः सन्निहितत्वात् पूर्वादिक्रमवृत्तिता युगपद् वृत्तिता वेति न युज्यते । 5

नियतेरेवेति चेन्न, आनर्थक्यात्, इह तु नियत्यानर्थक्यमेव, पूर्वादिभिरेव कृतप्रयोजनत्वात् किं नियत्या? यत्पूर्वं तद्बीजादि यत्पश्चात्तदङ्कुरादीत्येवमादिविविक्तव्यवहारेषु काल एव भवतीति भावितम् ।

(नियतेरिति) स्यान्मतमेतदपि नियतेरेव युगपद्वर्त्तनं पूर्वादिक्रमवर्त्तनञ्चेत्यादि, एवकारात् कालादिनिराकरणमित्येतदायुक्तं आनर्थक्यात्—नियतेः पूर्वादीनां वा नैरर्थक्यात् । यदि नियतिरेव 10 कारणं पूर्वं पश्चादिदानीं युगपदिति कालादिसम्बन्धोपादानं तदुभयमप्यानर्थक्यम्, तदभावे सति नियत्यैव कृतप्रयोजनत्वात् । तदुपादाने वा नियत्यानर्थक्यम् । इह तु नियत्यानर्थक्यमेवेति मन्यस्व कालमतैककार्यव्यापारयोर्नां पूर्वादीनामवश्याभ्युपगम्यत्वात्तैरेव कृतप्रयोजनत्वात् किं नियत्या प्रयोजनम् ? इह पूर्वादिभिरित्यापत्तरैर्मोपिवार्थत्वात्, यथैवं नियत्यादीयेव एवमाद्यभिप्रायः, तत्तु पूर्वादिभिः कृतमेव, यत्पूर्वं तद्बीजादि यत्पश्चात्तदङ्कुरादीत्येतयोः पूर्वापरसम्बन्धयोः क्रमात्मककालवाचि- 15 त्वादिति तन्निदर्शयति—एवमादिविविक्तव्यवहारेषु काल एव भवतीति भावितम् ।

किञ्चान्यत्—

सर्वसङ्ग्रहेणैव वा पूर्वापरयोः कारणकार्यत्वात् कालस्यैव नियतेरेवासिद्धेर्व्यवहार-सिद्धिरन्यथा, पूर्वादिषु तु समाश्रितेषु नियत्या किं क्रियते ।

(सर्वेति) सर्वसङ्ग्रहेणैव वा यत्कारणं तत्पूर्वं यत्कार्यं तत्पश्चादिति क्रमवर्त्तिनां भावानां 20 कारणकार्यत्वेन सङ्ग्रहात् पूर्वापरयोः कारणकार्यत्वात् कालस्यैव काल एव भवतीति, एतस्य काल-व्यवहारस्य सिद्ध्यर्थं तथाऽनुक्रमार्थं पुनर्ये समाश्रयमप्यद्य कारणं तत्कार्यञ्चाभिलाष्यवश्यं पूर्वादय

भाष्यादिकमाह—सर्वेषामिति । पूर्वादिक्रमवृत्तित्वं युगपद्वृत्तिता च तथाविधनियतेरेव भवतीत्याशङ्कते—नियतेरेवेति, तथा-त्वे [illegible]—आनर्थक्यादिति एवकारव्यावर्त्यमाह—एवकारादिति । अन्यतरानर्थक्यमेव स्फुटयति—यदीति । तदभावे सति—कालादिसम्बन्धाभावे सतीत्यर्थः । तदुपादाने वा कालादिपूर्वादिसम्बन्धोपादाने वेत्यर्थः । 25 [illegible] इह त्विति [illegible] । हेतुमाह—कालेति [illegible] [illegible] [illegible] इति भावः । [illegible] सर्वसङ्ग्रहेणैव वेति, क्रम-वर्त्तिनो हि भावाः [illegible] [illegible] 30 [illegible] [illegible] इति भावः । [illegible]

सम्यग्ज्ञानीता एव, नियत्यादिमात्रेण पूर्वापरपेक्षेण व्यवहारसिद्धेः, नियतेरेवासिद्धेर्व्यवहारासिद्धिरि-त्यपेक्षि, पूर्वादिभिर्विना जीवाजीवादिनियतत्वात् स्वभावनियतस्वभावो नियतमात्राद्व्यवहारसिद्धि-रिति । यत्र पुनः कारणादिनः पूर्वादिषु तु समाश्रितेषु नियत्या किं क्रियते ? सिद्धत्वेन नियत्या विनापि सम्यग्व्यवहारः पूर्वादिभिरेव कृतत्वादित्यर्थः ।

5 विध्यन्यनियमविचारे—

स्वन्यायेन तु हिताहितप्राप्तिप्रतिषेधार्थाचारोपदेशावनर्थकौ, चक्षूरूपग्रहणनियतिवत्, नियत्या सिद्धस्वसिद्धस्तु वा किं यत्नोपदेशाभ्याम् ? अयत्नत एव तथा सिद्धेः ।

(स्वन्विति) स्वन्यायेन तु—स्वकीयेनैव न्यायेन विदुषां हिताहितेप्सावि, हितप्राप्त्यर्थं आचारो लौकिकः—कृषिवाणिज्यसेवाविरोधनपचनभोजनादिश्च इत्यर्थः, तदुपदेशश्च—यतस्व, इदं ते श्रेय 10 इति, लोकोत्तरश्चाष्टाङ्गो यमनियमादिः, अहितप्रतिषेधार्थश्च लौकिकः सारविषकण्टकादिहानादि परिहारार्थः, तदुपदेशश्च मारणादीनां मा कार्षीरिति । लोकोत्तरश्चाष्टाङ्गो हिंसानृतस्तेयाब्रह्मादिभ्यो विरतिः श्रेयसीति, तावेतावाचारोपदेशावनर्थकौ स्याताम्, नियत्यैव तदनन्यसाध्यत्वोऽनर्थौ पैति किमाचारोपदेशाभ्याम् । किमिव ? चक्षूरूपग्रहणनियतिवत्, यथा चक्षुषा रूपं पश्यन्तं पुरुषं नियत्या समागतोऽन्येन वा केनचित्कारणेन स्वयमितरेण सिद्धत्वात्, पुरुषान्तरादरो यो ब्रूयात् चक्षुषा रूपं 15 पश्य मा घ्राणीर्जिह्वयेति किं तेन कृतं स्यात् ? तथा नियत्या सिद्धस्त्वसिद्धस्तु वा किं यत्नोपदेशाभ्याम् ? किं कार्यं ? अयत्नत एव तथा सिद्धेः, योऽयमसम्भावनासमर्थेऽपि यत्नोपदेशादेवं स्वयमेव सिद्धेत, जमदग्नेः कपटे मुखदीक्षाः कालिमापि योग्यम् ।

यत्नोऽपि नियतित एव चेत् सर्वलोकशास्त्रारम्भप्रयोजनाभिधानानर्थक्याल्लोकागमवि रोधौ, भावसाम्यप्रमाणाभावात् ।

20 (यत्नोऽपीति) स्यान्मतं योऽप्यसौ यत्नो नियतित एव, तथोऽप्याचारोपदेशकरणत्वासि-प्रयोजनमौद्गलपचनासमर्थेपादिरूपश्च, तथा तथा नियतित्वाविशेषं वैयर्थ्यमसे तदा सर्वलोकशास्त्रार-म्भप्रयोजनाभिधानानर्थक्याल्लोकागमविरोधौ—यथासंख्यं लोकविरोध आगमविरोधश्च सर्वलोकस्य सर्वशास्त्राणामारम्भप्रयोजनयोरभिधानस्य चानर्थक्यम् । मुमुक्षुप्रवृत्त्यारम्भप्रयोजनं योऽयमपवर्गारम्भः स प्रयोजनेन तत्स्वामिना तदुपदेशवचनारम्भप्रयोजनमपि चानर्थक्यमपि लोके, शास्त्रेषु च पर्यायै-

---

25 यथाप्रमाणमिदं ... न व्यवहारसिद्धिरिति—मम पुनरिति । नियतिपक्षेऽनुपपत्तिमभिप्रेत्य—[illegible] हिताहित, तत्र एतावे हितप्राप्तिकामो योऽयमाचारो लौकिकोऽलौकिको वा [illegible] [illegible] सति ... हितप्राप्तिः ... सिद्धेः स्यादयमर्थः । [illegible] [illegible] इति, एतदेव व्याचष्टे—यथेति । एवं [illegible] अपि न नियतिमतेन [illegible]—यत्नोऽपीति तथा सति लोकविरोध आगमविरोधश्च प्रसज्यते यत्नो निरोधासम्भवात्, [illegible] [illegible] 30 [illegible] विरोधद्वयमाह—सर्वलोकेति । तदेवस्पष्टयन्नाह—यत्नोऽपीति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] लोके इत्यते तत्र विरोधः । [illegible] च [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] तत्र विरोध इति [illegible]—[illegible] ॥ [illegible]—[illegible]

कालमोक्षादयपर्यायाश्च ज्ञानारम्भाद्युपदेशाश्चानर्थका आपद्यन्ते । किं कारणं ? भावसामान्यभावाभा-भावात्, यस्मात्तेनैव भाविनोऽभावः, अभाविनश्च भावः, तस्मात्तावत्सामान्यभावाभावाभावात् सर्वलोकशास्त्रारम्भप्रयोजनाभिधानानर्थक्यम्, तस्माच्च लोकागमविरोधौ, लोके सर्वागमेषु चारम्भप्रयो-जनाभिधानानां प्रसिद्धत्वात् ।

किञ्चान्यत्— 5

क्रियात एवौदनतृप्त्यादिफलप्रसूतेश्च प्रत्यक्षविरोधः, एवं नियतेरेवैयमिति चेत्, कालानर्थान्तरक्रियाया एवैषं क्रियानियतिरिति संज्ञामात्रे विसंवादात्, एवमपि क्रियासिद्धौ कालासिद्धिरिति, न कालानर्थान्तरत्वात् क्रियायाः ।

(क्रियात इति) क्रियात एवौदनसिद्धिः, नोदासीनस्यैवासिद्धः कदाचिन्नियतेरेव केवलायाः । सिद्धस्य चौदनस्य फलं तृप्तिः, सापि भुक्ते कवलप्रक्षेपणसमाप्तिक्रियात एव भवन्ती दृष्टा, 10 चौदनसम्पर्कसेवनपर्यालोचनादिफलप्रान्तर्गतास्वरसरुधिरादिविभागपरिणमनक्रियातः, तस्माच्च क्रिया-प्रसाध्यतृप्त्यादिहेतोरोदनसिद्धिसिद्धौदनजन्यतृप्तिबलवर्णारोग्यादिफलप्रसूतेः प्रत्यक्षसमधिगतत्वात् एवेति वादे प्रत्यक्षविरोधः । एवं नियतेरेवैयमिति चेत्—एवंविधैषा नियतिः क्रियानियतिरित्युच्यते, अस्याः क्रियानियतेरोदनतृप्त्यादिफलप्रसूतिनियतिरित्येतदायुक्तम्, कालानर्थान्तरक्रियाया एवैषा क्रियानियति-रिति संज्ञामात्रे विसंवादात्—अभ्युपगतं तावत्त्वया एवं नियतेरेवैयमिति ब्रुवता कालादिसाधनसम्बन्धेन 15 लौकिक्या यथाक्रियमैवौदनसिद्धितृप्त्यादिफलप्रसूतिर्नियतिरिति, एवमस्य तदर्थत्वात्, सा च क्रिया नियतिः कालक्रियापर्यायत्वात् कालनियतिः, नियतेः क्रियायाश्चैकार्थत्वात् तस्मात्तयोः संज्ञामात्रे विप्रतिपत्तिर्नौ । अत्राह—एवमपि क्रियासिद्धौ कालासिद्धिरित्युच्यते, न, कालानर्थान्तरत्वात् क्रियायाः, क्रिया काल इत्यनर्थान्तरम्, कालेनैव क्रियात्वेनैव नियतिरिति ब्रुवता स एव काल इत्युक्तं भवति, कालक्रिययोरनर्थान्तरत्वात् कालनियतिः क्रियानियतिरिति संज्ञामात्रे विसंवादात् पूर्ववदिति । 20

येति, यदि नियत्या भवत्वं क्वचित् लोकशास्त्रारम्भप्रयासम्भवात् कर्तुं यतन्ते अभाविनं वा तत्प्राप्तये कर्तुं यतन्त इति व्यवहारानुपपत्तेः [illegible] शास्त्रारम्भौ व्यर्थाविति भावः । किञ्च लोके ओदनपचनादिक्रियैव तृप्त्यादिफलं ददाति न तु नियत्या तथाप्यकर्तुरपि ओदनतृप्त्यादिफलं भवेन्न चैवं भवति न नियतिप्रत्यक्षत्वमित्याह—क्रियात एवेति, एव-कारव्यवच्छेद्यमाह [illegible] इति भावः । पक्वस्य ओदनस्य फलं तृप्तिः सा च न भुक्तवतः [illegible] तदपि [illegible] रसरुधिरादिपरिणमनक्रियात एव भवति 25 एवेति भावः । क्रियात एवौदनादेर्दृष्टत्वात् प्रत्यक्षविरोध इत्याह—तस्माच्चेति । ओदनतृप्त्यादिफलप्रसूतिरपि नियतिकृतै-[illegible] भवति एवं च नियतिक्रियानियतिरित्युच्यत इत्याशङ्कते—एवं नियतेरेवेति एवं वदता भवता क्रियाया एव नियतित्वमुक्तं न क्रियैव काल उच्यते [illegible] एवं च विशेषणत्वोपादाने तर्ह्यविशिष्टं पूर्वपक्षिणा एव आरम्भप्रयोजनापगमः, पूर्वस्मात्तस्य क्रियैवेति [illegible] नियतित्वोक्ता कालः [illegible] परन्तु तां क्रियां काल इत्युक्तवता नियतिरिति नाम क्रियते [illegible] पर्यवसितो न वस्तुनीति भावः । ननु क्रियायाः सिद्धिरस्तु नाम कालस्य कथं 30 सिद्धिः [illegible] नामनि विसंवाद इत्याशङ्कते—एवमपीति, क्रियात एवौदनतृप्त्यादिरसदेऽपीत्यर्थः । क्रियैव काल इत्युक्त-त्वात्तदर्थे—कालानर्थान्तरत्वादिति भावार्थ इ [illegible] क्रियाविशेषः कालपर्यायत्वात् काल एवाऽत्र व्यवह्रियते, [illegible] सिद्धिप्रतिपादनसाधु [illegible] व्यवहारसाधनाभिधानत्वात्, [illegible] एकमेवैव काल उच्यते, तथा क्रियासिद्धौ कालः सिद्ध एवेति नाम मात्र एव विसंवाद इति भावः । अत्र [illegible] क्रियाया एव नियतित्वमभ्युपगम्य

किञ्चान्यत्—

नियतिप्रतिपादनपरिक्लेशाभ्युपगमाच्च नावश्यम्भावाव्यभिचारिदर्शनविपर्ययार्थप्रवृत्तेरभ्युपगमविरोधः, स्ववचनपक्षधर्मत्वादीनां प्रवृत्त्यैव निराकरणं प्रमाणमन्तरेणापीति ।

(नियतीति) पुरुषकालस्वभावादिरूपाणां नियत्येवाव्यभिचारिणां—यदविनाभावितानामव्यभिचारादेव त्वयाऽभ्युपगतानां परस्मिंश्चिम्म स स पक्षेऽभ्युपगतानां त्वया पुनस्तद्विपर्ययेणाच—नियतिरेव कारणं न कालादय इति प्रतिपादनार्थं प्रवृत्तिरङ्गीकृता । यदि तानि दर्शनान्यन्यथा प्रवृत्त्याऽपनीयन्ते नावश्यम्भावीनि तानि, अथावश्यम्भावीन्येव नापनीयन्तेऽन्यथापि प्रवृत्त्या ततो नियमश्च परप्रमतविपर्ययमापादयामीत्ययमभ्युपगमो निवर्तेत इत्युभयथाऽभ्युपगमविरोधः । स्ववचनपक्षधर्मत्वादीनां प्रवृत्त्यैव निराकरणं—येयं पक्षहेतुदृष्टान्तावयववचोवारणे प्रवृत्तिस्तया स्ववचनं परमतनिराकरणसमर्थमिति मत्वा प्रवृत्युपलम्भं स्वत एव नावश्यम्भवतीति नीक्रियते, तदा नियतभावः, अथावश्यं स्वत एव भवति प्रवृत्तिरनर्थिका प्रतिपादनासमर्थवचनिका, प्रवृत्तिवचनयोरनिवार्यत्वात्, हेतुः पक्षधर्मो हेत्वर्थप्रतिपत्तिनियतोऽवश्यंभावी प्रवृत्तिमन्तरेण चेत् प्रवृत्तिरनर्थिका, नावश्यंभावी चेन्नियतभावः, एवं दृष्टान्तोऽपीति व्याख्येयम् । अतः प्रवृत्त्यैवाभ्युपगतया स्ववचनहेतुदृष्टान्तानां निराकरणं प्रमाणमन्तरेणापीति ।

15 कथं पुनरध्यारोपरूपेणानर्थक्यदोषाभावः ? लोकागमादिविरोधाभावश्चेत्येतत्प्रतिपादनार्थमाह—

अतः इष्ट भावनोच्यते, धर्मार्थकाममोक्षाः कालकृताः एवं चतुर्वर्गसाध्यसाधनसम्बन्धार्थाः सर्वशास्त्रारम्भाः कालसामर्थ्यादेव सफलाः, तत्फलभावनायत् ।

अत इत्यादि, अतः—आगमसिद्धकालकारणत्वतः सर्वलोकशास्त्रारम्भप्रयोजनाभिधानानां सर्वशास्त्रार्थरचायेयं पुनर्भावनोच्यते, धर्मार्थकाममोक्षाः कालकृताः, एवं चतुर्वर्गसाध्यसाधनसम्ब

---

20 [illegible] नियतीति । पुरुषेति स स पक्षेति [illegible]

[illegible]

25 [illegible]

30 [illegible] इति ।

न्यायौः सर्वशास्त्रारम्भाः कालसामर्थ्यादेव सफला नान्यथेति प्रतिपत्तव्य, कथं ? उक्तभावनावत्, तच्च भावना रूपादिघटादियुगपद्भूत्यात्मककालरूपं बीजाङ्कुरादिपूर्वोत्तरक्रमभूत्यात्मककालरूपञ्च क्रमनियतपरिणतत्वेति, तस्मादुक्तभावनावन्नियतधर्मोपायानामाचार्याणां पूर्वापरीभूतक्रियात्वात् क्रियार्थत्वाच्चोपदेशानां कालस्य च पूर्वापरीभूतस्य क्रियात्मत्वात् सार्थकाः शास्त्रारम्भाः ।

यथा ब्राह्मणस्य वसन्तेऽग्न्याधानं, वणिजां मधस्य, ईश्वराणां क्रीडादीनाम्, निष्क्रमणमित्यादि यावद्विमोक्ष यतीनाम् । 5

यथा ब्राह्मणस्येत्यादि, एवञ्च कृत्वा कालकृतत्वात् क्रियाक्रियाफलानां धर्माधर्मभोगार्थैः शास्त्रैरेव विहिताः क्रियाः, तद्यथा यथाक्रमं धर्मादिषु—ब्राह्मणस्य वसन्तेऽग्न्याधानम्, 'वसन्ते ब्राह्मणो यजेत ग्रीष्मे राजन्यः, शरदि वा यजेत वैश्यः' इत्यादिवचनात् । तथा वणिजां मधस्य, आपानमिति वर्तते । ईश्वराणां क्रीडादीनाम्, उद्यानगमनवासस्त्रिकमाल्याहारमास्यगन्धमोक्षणादिसेवन 10 रमणमिति, आदीनामित्यादिग्रहणात् सन्धिविग्रहासनयानादिगुणानुष्ठानमित्यादि । निष्क्रमणमित्यादि यावद्यतीनाम्, निष्क्रमणकालादारभ्य यावद्विमोक्षं, विमोक्षणस्याष्टकर्मवियोगफलस्य मोक्षस्य कालो यतीनां निष्क्रमणादिः कालः, यथोक्तं 'अप्पणो निक्खमणकाले आमोएत्ता चउत्था रज्जं (कल्पसूत्रे)' इत्यादि । तथा दण्डकपाटमन्थानलोकपूरणक्रियाभिः तत्काले कर्मत्रिकस्याऽऽयुषा समीकरणमित्यादि ।

अनियतचेतनाचेतनत्वपरिणतिवद्धात्वोषधपुरुषाणामनाद्यनन्तवर्तनात्मस्वतत्त्वाना वृत्तेः 15 कलनात्मकं रूपं भूयो भूयो विपरिवर्तितेऽतीतानागतवर्तमानवर्तनात्मकमेक कूटस्थमविचाल्यनपायोपजनविकारं पदुत्पत्स्यपद्भूतसम्भवयोगीत्यादिनिरुक्तलक्षणं कलनं कालस्वरूपतदात्मकत्वभावेनैव वर्तते ।

अनियतचेतनाचेतनत्वेत्यादि यावत् कलनं कालस्वरूपतदात्मकत्वभावेनैव वर्तते, अनियतं चैतन्येनोपयोगलक्षणेन रूपे चेतनाया उपयुक्तत्वात्, अचेतनत्वेनाप्यनियतं, चैतन्योपयो- 20 गापरत्वोपयुक्तत्वात्, अथवा तस्मादेकार्थपर्यायस्य सुप्तजाग्रदादिचैतन्यापचेर्तस्य मानाद्यापचेर्

[illegible] तद्विवेकमित्याह—तत्कमापन्नावदिति । धर्माधर्मार्थामिति [illegible] पूर्वापरीभूतक्रियात्मना [illegible] पूर्वापरीभूतक्रियात्मकतया सार्थक्यं शास्त्रारम्भाणां [illegible] मिति भावः । धर्मार्थं शास्त्रविहिता क्रिया [illegible]—यजेतेति [illegible] अग्न्याधानं [illegible] [illegible] [illegible] निष्क्रमणादिक्रियाः मोक्षार्थेति भावः । क्रीडारम्भमाह—उद्या- 25 नगमनेति । [illegible]—सन्धिविग्रहेति [illegible] [illegible] इति [illegible] । अप्पणो इति [illegible] [illegible] [illegible]—तथा दण्डेति [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]—अनियतेति, [illegible] 30 [illegible] [illegible] । अनियतमिति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]

न्यमाणाविभागाविभागा, कालक्रमागतपरिणतिवशादुपशमक्षयक्षयोपशमोदयपरिणामसमावेश जीवपुद्ग-
लयोरनाद्यनन्तयो वर्तनात्। न केवलं चेतनाचेतनयोः परस्परस्वरूपापत्तिवृत्तिवर्तनम् किं तर्हि?
अचेतनस्यापि पृथिव्यादित्वेनापि तथा, तद्यथा—एकद्रव्यत्वात् पुद्गलानां पृथिव्युदकज्वलनपवनव
स्पत्यादित्वेन विपरिवर्तमानपरिणतीनामनाद्यनन्तस्य एवंवृत्तिवर्तन तथाऽऽत्मा एवं तत्त्वं येषां पर
5 माणूनां ते परमाणवः, तेषामनाद्यनन्तवर्तनात्मकत्वात्तत्त्वानां वृत्तेः कलनात्मकं रूपं भूयो भूयो विपरि
वर्तते ऽन्यावर्तते च, रूपरसादिभेदेन विपरिवर्तते, तद्गुणभेदेनापि एकद्वित्रिसंख्येयानन्तगुणभागहीन-
वृद्ध्या कृष्णशुक्लत्वादिना वाऽन्यावृत्तिः, एकस्यापि परमसूक्ष्मरूपादिभावपरमाणोरप्यनाद्यनन्त-
योऽन्यावृत्तिः, अतस्तदतीतानागतवर्तमानात्मकमेकं कूटस्थमविनाश्यनपायोपजननिर्विकार्यमुत्पत्तिविगम
व्ययवोगीत्यादि (सूत्रा० १ १ १) आविर्भवनात् गुणादिसर्वमिदमवगमम्, एतदेव कलनात्मकं सत्
10 कारणमुपपद्यते, न तु पुद्गलनियत्यादि, नित्यत्व पूर्वापरीभूतभावात्मकविपरिवर्तकलनत्वादिभ्याम
सामान्यवर्तनात्वेन कालस्य नित्यस्य तस्मात्विविधवर्तनावर्तनायाः कलन, काल इत्यभिसम्बध्यते ।

तच्च त्रिविधमसदाद्यसर्वज्ञं प्रत्यनुमानमात्रगम्यमविविक्तमुद्देशतोऽतीतानागतवर्तमान
वर्तनाकलनम्, अमितपूर्णकोष्ठागारधान्यकलनवत्, सर्वज्ञं प्रति परमनिरुद्धे काले समये
समये पृथग्विविक्तवर्तनासंख्यानं कालः ।

15 (तच्चेति) तच्च कलनं त्रिविधम्, असदाद्यसर्वज्ञं प्रत्यनुमानमात्रगम्यमविविक्तम्—सर्ववस्तुसामा-
न्यमात्रमहणम् अमितपूर्णकोष्ठागारधान्यकलनवत्, यथा धान्यममितं कोष्ठागारे पूरितं कुम्भद्रोणखार-
धान्यतमपरिमाणमित्युद्देशतो गृह्यते तथोद्देशतोऽतीतानागतवर्तमानवर्तनाकलनमसदादिभिः । सर्वज्ञं
प्रति परमनिरुद्धे काले समये समये पृथग् विविक्ताया वर्तनायाः संख्यान कलनं तत् कालः, कलसंख्याने
इति प्रतीतेः । यथोक्तं 'जं जं जे जे भावे परिणमति पयोगवीससादव्वं । तं तह जाणाति जिणो
20 अपज्जवे जाणणा भणिया ॥' (आव नि गा० ११६७) इत्येतद्वर्तनात्मकत्वरकालनिरूपणम् ।

स तथाभूतेन कलनार्थेन तां वर्तनामेव सामान्यामत्यजन् भूतो भवति भविष्यतीति वि
शेषव्यपदेशं लभते नान्यः कश्चिन्नियत्यादिः, असत्त्वात्, अन्यथाऽन्यस्याभावात्, यथा कुसुमं

परिणामवर्तनमित्याह—कालक्रमागतेति । नियतीपरिणामवत् समादीनामित्याह—न केवलमिति चेतनाचेतन-
योः परमाणवो भिन्नजातीया नियता किं तेजआदीनां पुद्गला एव वाचिकविविधपरिणामवत्त्वात् पृथिव्यादित्वेन भवन्त
25 इत्याह—एकद्रव्यत्वादिति । तथा तथा वर्तनस्वभावपरिणामा जीवपुद्गलपरमाणव एव न व्यतिरिक्तः इत्याह—एवं वृत्ति
रिति । वस्तुतो विकारमनेकेन कालेन प्राप्यमाणस्य भावस्य तेन तेन परिणामेन प्रवर्तमान् कलयति भूतमपीति कल
नम् इति भावः । रूपरसादिभेदेन भिन्नजातीयेन परिणतं विपरिणम तज्जातीयेनैव पृथिव्यादिविशेषाणां वर्तनमन्य-
थेत्याह—रूपरसादीति । स च काल एकैकस्यापि परमाणोर्वर्तनामात्रोऽन्यो नित्य इत्याह—अतस्तदतीतेति ।
ननु पूर्वापरीभूतभावपरिणामकलनमात्रत्व कालस्य कथं नित्यत्वमुत्पादविनाशादिमत्त्वात् प्रत्युतत्वात् नित्यत्वम्
30 आदिमत्त्वानन्तत्वादिनित्युक्तमेवनित्यत्वमिति । कालस्य सर्वज्ञासर्वज्ञापेक्षया त्रैविध्येन वर्णनं भवतीत्याह—तच्चेति ।
असदादिभिरसर्वज्ञैः काल समाद्यवस्थानमनुमानेन गृह्यते यथा धान्यागारे परिपूर्णधान्यराशे कुम्भद्रोणखार्यादिपरिमित-
त्वेन सामान्येन ग्रहणमित्याह—अविविक्तमिति धान्यानेकत्वया मोहादुपलक्षणमित्यर्थः । सर्वज्ञस्तु प्रतिक्षणवर्तिनं
पुद्गलमपि सामान्यतयैव गृह्णातीत्याह—सर्वज्ञं प्रतीति । सर्वज्ञ एवं यथावस्थितात्मीयं प्रतिपादितं भवतीत्याह—जं
जं इति । वर्तनात्मा काल एव भूतभविष्यद्वर्तमानत्वे भवतीत्याह—स तथाभूतेनेति, विविक्तः परिणतो भवति

खपुष्पं न भवति घटो वा पटतया, तदेव तद्भवति तदेव चान्यथाऽपि भवति, कारणभेदेनापि स एव तथा कल्पयन् वर्तनेन कल्प्यते तेन च तस्मै चेत्यादि ।

स तथेत्यादि, स एव—भवत्तयाभूतेन—वर्तमानरूपेण कल्पनार्थेन सामानाधिकरण्येन तां वर्तनामेव सामान्यामभिन्नामत्यजन् भूतो भवति भविष्यंश्चेति विशेषव्यपदेशं लभते, नान्यः कश्चित्कल्पनात्मकपदार्थो भिन्नत्वादिः, असत्त्वात् । स एव कल्पनालक्षणो भावस्त्रिधा भिद्यते, तत्समानाधिकरण- 5 त्वात् सत्त्वात्मकत्वात्, घटवत्, न व्यधिकरणो भूतो भवति भविष्यंश्चाकाश एव व्यधिकरणोऽसद्रूप एव, किं कारणम्? अन्यथाऽन्यत्वाभावात्, अन्यो ह्यन्यथा न भवति, यथा कुसुमं खपुष्पं न भवति, खपुष्पं वा कुसुमं न भवति, घटो वा पटतया न भवति पटो वा घटतया न भवति, किं तर्हि? तदेव तद्भवति, कुसुममेव कुसुमम् । तदेव चान्यथापि भवति, यथा कुसुममेव मुकुलितावस्थविकसितलक्षणविकसितजरन्म्लानत्वादिना । एवं तावत् काल एव भाव इत्यभेदेन भवन व्याख्यातम् । कार- 10 णभेदेनापि स एव तथा कल्पयन् वर्तनेन कल्प्यत इति, कल्पनस्य कर्तृत्वमनुभवतीति कल्पयन् भवतीत्यर्थः, स एव कल्प्यते—क्रियते कर्म भवतीत्यर्थः, पूर्वापरतया कार्यकारणभावात्, तेन च तस्मै चेत्यादि, तस्यैव कल्पनस्य शक्तिभेदात् तेन क्रियते इति करणता, तस्मै क्रियत इति सम्प्रदानता, आदिग्रहणात् तस्मात्तस्मिन्निति अपादानाधिकरणभावोऽपि तस्यैव ।

इदानीं कालस्य त्रिधा भिन्नस्याप्यभेदोपदर्शनार्थं ज्ञानेन क्रियया चैक्यमुच्यते— 15

एवमेव च स वर्तमानातीतयोः कारणावस्थयोरेव कार्यस्याभिमुख्येन गृह्यते, यथास्त्यस्मिन्नेकत्र घटादिरेकत्र मेघादिः,

एवमेव चेत्यादि, यावदेकत्र मेघादिरिति, ज्ञानेन तावदैक्यं दर्शयते, एवमेवेति, यथैव कर्तृकर्मकरणादिशक्तिभेदेऽप्यभिन्नः कालस्तथा स वर्तमानातीतयोः कारणावस्थयोरेव—सम्बन्धनिर्देशोऽ-

---

यमेव धर्मिणो भेदव्यवहारः धर्मपरिणामः लक्षणपरिणामोऽवस्थापरिणाममेवेति तत्र भूतानां पृथिव्यादीनां धर्मिणां घटादिरूपा- 20 दिर्यो धर्मपरिणामः धर्मस्यातीतानागतवर्तमानावस्थता लक्षणपरिणामः वर्तमानलक्षणापन्नस्य घटादेर्नवपुराणत्वादिर्नवना- वेतस्यावस्थापरिणाम इत्यनयोरपि नवपुराणताऽवस्थापरिणामः एवं वर्तमानलक्षणो धर्मः स एव प्रादुर्भावकालेऽनाग- तलक्षणस्यार्थं हित्वा वर्तमानं लक्षणं प्रतिपद्यते तथा वर्तमानलक्षणं हित्वाऽतीतं लक्षणं प्रतिपद्यते इत्यनयोरपि न विनाशो यथा तदर्थतः विच्छन्नाविर्भावतिरोभावादेव अतो योऽनागतो धर्मः अतीत् स एव वर्तमानभूतोऽतीतो भविष्यतीति त्रिलक्षणाभिमुख इति बोध्यम् । ननु तत्र एवमाविर्भावतिरोभावव्यवहारेणैव क्रियाकारित्व एव च सत्त्वादिवत्कार्यभ्रान्तिरसत्त्वापत्तिः 25 कारित्वाभ्युपगमात् चाहत्वमित्याह—नान्य इति । हेतुमाह—असत्त्वादिति । यथेति दृष्टान्तदर्शनार्थं । खपुष्प मेति अथवा न लक्षणत्वमर्थं । तदेवेति धर्मिणि वर्तमानमेव धर्मस्य वर्तमानत्वमतीतानागतत्वमानावस्थासु भाव न्यत्वं भवति भाव —तस्यात्मैव यथा सुवर्णभाजनस्य भित्त्वाऽन्यथा क्रियमाणस्य भावान्तरत्वं भवति न तु सुवर्णान्यथा त्वमिति भावः । तत्र दृष्टान्तमाह—यथा कुसुममेवेति । काल एव कर्तृकर्मकरणसम्प्रदानापादानाधिकरण- त्वमनुभवति शक्तिभेदादित्याह—कल्पयन् भवतीत्यर्थ इति । पूर्वापरीभावेन कार्यकारणभावादिति भावः । कर्तृत्वे कारि- 30 शक्तिभेदादेव भेदव्यवहारोपपत्तेरनयोरपस्य भावान्तरत्वं न मुख्ये भेदेऽपि वर्तमानवर्तिसम्बन्धेन भावानां तत्तद्व- भिव्यक्तिर्भव्यस्य अतीतानागतस्वरूपविच्छेदेन तथैव तिरोभावोऽवस्थानमनभिव्यक्तिर्विनाशः भावश्चैव भव इति शक्ति भेदात् धर्मभेदोपपत्तौ शब्दभेदेऽपि नान्यत्वमित्याह—यथैवेति । अतीतावस्थानागतावस्थाभिमुख्येन—भविष्यता निवृत्तता वर्तमानावस्थायाः कार्यस्याभिमुख्येन—अर्थक्रिया । पूर्वता स एव भावो गृह्यते न तु भवमानमपरोऽतीतोऽनागतो वा भिन्नस्य ग्रहण इति भावः । वर्तमानावस्थायामिति यस्मिन् काले वर्तमानावस्थायामेव तेन तद् पूर्वकालान- 35

थम्, कार्याभिमुख्येन गृह्यते—कार्योन्मुखीकरणेन तत्प्राधान्येन तदात्मत्वेति यावत्, वर्तमानावस्थत्वं कार्याभिमुख्येन, अतीतावस्थायाश्चोत्तरावस्थाभिमुख्येन स एव कालो गृह्यते, किमुक्तं भवति? कल्प्यते—भाव्यते। यथा तस्यैकत्र पर्यायैकत्व मेघादिः, वर्तमाने पटादिः, अतीते मेघादिः, यथा—पुरुषो हि पूर्वाह्णे पट पश्यन्नपराह्णेऽपि पट एवायं योऽप्यपरेद्युरुत्तरेद्युरपि वा पट एवेति वर्तमानकालेऽपि पटमेष्यत्कालेऽपि पटमेव मन्यते। मेघे व्योममात्रे वर्षति यथा, ततः मस्तीबीजमुत्पद्यते मूलाङ्कुरादि भवति ततः मस्तीपोण्डं ततः कार्पासः ततः सूत्रं ततः पट इत्यतीतकाल पटेष्यत्कालं पटं मन्यत इत्यतः कार्याभिमुख्येन स एव कालोऽतीतो वर्तमानत्वाभेदेन गृह्यमाणो दृष्टत्वात्मिकः।

एवं ज्ञानेनैकत्वमापाद्य क्रियायाऽप्यैकत्वमापादयन्नस्तिविधिरेवेति—

ग्रहणवच्च स एव क्रियते यथापूर्वः क्रियया कल्प्यत इति नाममात्रेणैव भेदात्, तयोरप्यनागते कार्येऽतीतवर्तमानयोः कारणात्माभिमुख्येन कार्यात्माभिमुख्यकारणैकत्वग्रहणकरणयोः समानता दृश्यते, यथा संयोगतन्त्वाद्युत्कर्षणसर्जनपायनादिवर्तनपटत्ववत्।

(ग्रहणवच्चेति) ग्रहणवच्च स एव क्रियते, किं कारणं? यथापूर्वः,—एवं हि वर्तते, सैव हि क्रिया यथा गृह्यते तथा क्रियतेऽन्यथाऽभावाभेदेनेति तत्कारकार्यं दर्शयति—क्रियया कल्प्यत इति, कर्म तावदतीतवर्तमानयोः कारणयोः कार्यात्माभिमुख्येन ग्रहणकरणाभ्यामैक्यम्। नाम चाख्या कथा, नाममात्रेणैव भेदात्। तयोरप्यनागते—तयोः कारणयोरप्यनागते कार्येऽतीतवर्तमानयोः कारणात्माभिमुख्येन कार्यात्माभिमुख्यकारणैकत्ववत् ग्रहणकरणयोः समानता—तुल्यसमानता दृश्यते तयोऽप्यैक्यमेव, तद्यथा—संयोगतन्त्वाद्युत्कर्षणसर्जनपायनादिवर्तनपटत्ववत् यथा तन्तूनां संयोगे दृष्टा सूत्रकार्पासकर्पासीपोण्डमस्तीमूलाङ्कुरादिबीजकर्षणवपनपायनमेषणकमाणि पूर्वाणि तथा च क्रियन्त इति तान्येव वर्तमानानि पट इति पश्यतस्तत एव तथा तन्तुवायस्य ग्रहणकरणाभ्यां ग्रहणत्वात् वर्तमानातीतपटता दृष्टैकत्वमेव।

अत एव च कृत्स्नमेवैकं कार्यकारणवृत्त्येन निपरिवर्तितुं समग्रपुरुषकारमस्तमावम-

---

ग्राहिकारकत्वाभेदेन ग्रहणं भवतीति अनेनैकत्वं तयोरिति भावः। अतीतावस्थायाश्चेति अवर्तं येन दृष्टा तदेव तदीयोत्तरावस्थायाः पर्योषीबमूलाङ्कुरकार्पासादेः कार्यैकत्वमभिमन्यते इति भावः। एवं ज्ञानेनैकत्वं प्रतिपादयित्वा क्रिययाप्यैक्यमापादयति—ग्रहणवच्चेति अत्रायमर्थं वर्तनात्मकं काल एव यथा गृह्यते तथैवाभेदेन क्रियत इत्यर्थः। मस्तीति 'मस्ती [illegible] इति [illegible] १५५ गाथा 'पोंडा [illegible]' [illegible]। सैवेति वर्तनपर्यायत्वं ग्रहणमात्रेणैवेति अतीतवर्तमानयोः ग्रहणमात्रेणैव केवलं भेद इत्यर्थः। मूलमिदं भविष्यद्विधिरिति [illegible] समुत्पन्नातो [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] भेद इति भावः प्रतिभाति। [illegible] [illegible] [illegible]—तयोरपीति [illegible]—कार्यात्माभिमुख्येति [illegible]—[illegible] इत्यर्थः। [illegible] संयोगे दृष्टा [illegible] पूर्वपूर्वपरिणाम[illegible] [illegible] [illegible] एव [illegible]—यथा तन्तूनामिति। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]—अत एवेत्यादिना। न [illegible] [illegible]

नियतश्च, संसारस्यात एवानादित्वात् कालवृत्तेरेव हेतोः पुरुषस्यायुक्तं सर्वमस्मात्सिध्यति, पुरुषस्यायुष्कमुक्तिक्रमार्थतुरीयवचनादेव कालस्य समर्थितत्वात् ।

अत एव चेत्यादि, एतस्मादेव कारणादचेतनस्याप्रतिघाताद्व्यापित्वाच्च कारणान्तरापेक्षा नास्ति, कालमेव चेकं—अनन्यसाधनं स्वयमेव कार्यकारणवृत्तित्वेन विपरिवर्तितुं क्षमम्, अपुरुषकारं चेतनाचेतनेषु वृत्तेरभेदात्, अलमाद्य जीवाजीवात्मकपरिणतिक्रमविभुत्वप्रसक्तत्वात्, अनियतं तथान्यथाभावविपरिवर्तवर्तमानात्मकत्वादेव, संसाराभिरूपत्वपुरुषत्वपुरुषाविर्भूतत्वाभ्युपगमाद्याहारसरूपादि विपरिवर्तमस्य भावान्तरसङ्क्रमणलक्षणत्वात् संसारस्य अत एवानादित्वा, अनादित्वेन दूरमपक्षिप्ता सिमकादिकारणान्तरापेक्षाऽनेन कल्पनेन, तस्मादनादित्वात् कालवृत्तिः । अस्या एव—कालवृत्तेरेव केवलायाः कारणान्तरनिरपेक्षाया हेतोः यदभ्युक्तं पुरुषवादिना पुरुषक्रियात एव सर्वमिति तदस्मादेव कालाद्भवति, न तु पुरुषकारात्, अनादीनां योगपद्यादिमतां योगपद्यपौर्वापर्ययुक्तवृत्तित्वात्, तयोश्च 10 कालत्वात्, तेनैव किल पुरुषवादिना कालस्य समर्थितत्वादित्यत आह—पुरुषस्यायुष्कमुक्तिक्रमार्थतुरीयवचनादेव,—सुषुप्तावस्था विशुद्धत्यन्ती स्वप्नावस्था भवति, स्वप्नावस्था च जागरावस्था भवति, जागरावस्था विशुद्धा सती तुरीया मुक्त्यवस्था भवतीति कालसामर्थ्यात् क्रमात्मलाभो घटते, तस्मात्सुषुप्तादेरवस्थाभिर्देवत्वपशुत्वमानुषत्वादिकालभवत्यात्मकत्वं परमात्मनो वर्तनत्वं स्यात्, तथाऽसम्भव एव घटते न पुरुषवादे, क्रमाक्रमविकल्पाभावात्, अन्यथा व्यवस्थानानुपपत्तेः सर्वगतनित्याक्रमकारणात्मकस्य क्व 15 माऽवस्था प्रथमा द्वितीया तृतीया तुरीया चेति ।

किञ्चान्यत्—

वृत्तिक्रमाभावात्तत्कार्यकारणावस्थयोः कार्यकारणभावोपपत्तेर्मिथ्यादर्शनादिसामान्यविशेषहेतुभिः कर्मण एवमक्रियोपपत्तेः संसारानादिता, तस्य तु परमात्मनो न युज्यते संसारो बन्धाभावात्, बन्धाभावः प्रदोषादिकारणाभावात्, प्रदोषाभावः कर्माभावात् कर्माभावोऽ- 20 शरीरत्वादकारणत्वाच्च ।

नाभिव्यक्तार—अपुरुषकारमिति । चेतनाचेतनेषु कालवर्तमानता अभेदेन वर्तत इत्यर्थः । तत्कृतेऽपि कालस्य भावत्वम्, कालस्य परिणतिक्रमेण जीवाजीवयोः परस्परव्यापितत्त्वेनोपपत्तेरित्याह—अलमाद्यमिति । नियतिरपि कालत्वम्, जीवाजीवयोः तथान्यथाभावव्यक्तिविपरिवर्तेरनियतत्वम् इत्याह—अनियतमिति । एतदेवाह संसारेति । कालस्य अनाद्यनन्तत्वादेव निरपेक्षकारणान्तरापेक्षा नास्तीत्याह—अनादित्वेनेति । कालस्य कारणान्तरापेक्षा- 25 भावेन पुरुषकारणत्वं नेति भवत्यत इत्याह—कालवृत्तेरेवेति । अनादित्वे युगपद्वृत्तीनां क्रमवृत्तीनां च योगपद्य-पौर्वापर्यवर्तित्वयोः कालवर्तमानत्वात् पुरुषवादिनापि समर्थितत्वादित्याह—अनादीनामिति तयोः—युगपत्क्रमवृत्तिक्रमयोः । सुषुप्तावस्थेति, सर्वविशेषाभिव्यक्त्यभावात्मसी सुषुप्तिः अत्रास्य करणानुपरमेऽपि विरामे भवति संस्कारमात्रावस्थिते कर्मेन्द्रियव्यापारेऽपि निर्विषयव्यापारात्मिका स्वप्नावस्था निर्विषयत्वसद्भावादेव सुषुप्त्यपेक्षया विशुद्धा कर्मेन्द्रियव्यापारेऽपि पुनः स्वप्नभावात्मक एव विशुद्धा जागरावस्था विषयाणां सर्वसामान्यविशेषस्वरूपमाना विशुद्धत्वात् 30 तुरीयावस्था अभिव्यक्तिविशेषाद्यवस्थात्मिकाऽत्र योग्या इत्येवं क्रमताऽऽत्मलाभः कालसामर्थ्यादेवेति भावः । एतदभावपक्षे पुरुषवादिनामेकत्वेन परमात्मनः का प्राप्तिः ता कालेनैव घटत इत्याह—तस्मादिति । कालवादीमते क्रमाक्रमविकल्पाभावेन असंभवस्वरूपाः सर्वेऽपि विपरिणामक्रमेण भवद्वितीयाद्यवस्थाविगमो न स्यादित्याह—क्रमाक्रमेति । कालवादे एव संसारस्यानादित्वं सम्भवति पुरुषवादे संसारकारणासम्भवेन न संसारस्यानादित्वं घटत इत्याह—

(वृत्तीति) वृत्तिक्रमापादितकार्यकारणभावयोः कार्यकारणभावोपपत्तेर्मिथ्यादर्शनादिभिः सामा-
न्यहेतुभिः प्रदोषनिह्नवादिभिश्च विशेषहेतुभिः कर्मबन्धप्रक्रियोपपत्तेः संसारस्यानादिता सम्यग्ज्ञान-
ध्वंसेनाथ युज्यते, पुरुषवादिनः पुनः परमात्मनः शुद्धस्फटिकादिनिभात् कार्यकारणाभ्यां ताभ्यामपि
व्यतीतस्य युज्यते संसारो बन्धाभावात्, बन्धाभावः कारणाभावादशरीरत्वादकारणत्वाच्च, असम्भ-
5 वसर्वगतत्वादेकत्वाभिमतत्वाच्चेत्यादयोऽपि हेतवः । प्रदोषादिकारणाभावात् प्रदोषाभावः, कर्माभावादि
त्यादिगत्यर्थं चापरसंसारानादिता ।

अत्राह नियतिवादी तस्य संसारस्यैव तथानियतेः संसारो भवति पुरुषपुद्गलयोरित्यत्र ब्रूमः—

नापि तस्य नियतेः संसारानादिता, अतत्त्वात्, कश्चिदुपरमाभ्युपगमात्, यथा च तत्र
तन्नियतेर्दृष्टम्, घटपटवदिति, एवमेव तस्य स्वभावादित्येतदपि अतत्त्वात्, यथैवेतत्त्व तथा च
10 तत्स्वभावात्, घटपटवदिति ।

(नापीति) नापि तस्य नियतेः संसारानादिता, कस्माद्धेतोः ? अतत्त्वात्, तद्भावस्तत्त्वं न
तत्त्वमतत्त्वं तस्मादतत्त्वात्तन्नियतेर्न भवति संसारः । तस्य चास्य न भवति संसारस्य कश्चिदुपरमा-
भ्युपगमात् । तद्धेतोः साध्याविनाभावित्वोपप्रदर्शनार्थमाह—यथा च तत्र तन्नियतेर्दृष्टम्, यथा घटः पट-
नियतेर्न भवति, पटोऽपि घटनियतेर्न भवति, तस्माद्घटवत् पटवदतत्त्वादपि तस्य नियतेरिति तात्पर्यम् ।
15 किञ्चान्यत्—एवमेव तस्य स्वभावात्—यदि ब्रूयात् तस्य स्वभावात्संसारानादितैवेत्यत्र, नापि तस्य
स्वभावात्, अतत्त्वात्, अतत्त्वमस्य पूर्ववदुत्तरस्याभ्युपगमात् सिद्धम् । यथैवेतत्त्व तथा च तत्स्व-
भावाद्घटपटवदिति । एवं तावदनादिसंसारता नोपपद्यते नियत्यादिवादे कालमन्तरेणेत्युक्तम् ।

इदानीं कालवादे तदुपपत्तिरुपवर्ण्यते—

तस्मात्त्वनादिप्रवर्तनात्मकत्वात् कालस्यैतदुपपद्यते, तद्यथा पृथिव्यादिभिर्व्रीह्यादिवृत्ति-

---

20 वृत्तिक्रमेति कालेऽभ्युपगम्यमाने [illegible] कार्यकारणोपपत्तौ मिथ्यादर्शनादिभिः प्रदो-
षनिह्नवादिभिश्च [illegible] संसारस्यानादित्वं युज्यते कालानभ्युपगमे कार्यकारणभावानुपपत्त्यैव [illegible]
[illegible] संसारानादितेति भावः । कालवादे संसारानादित्वं समर्थयति—वृत्तिक्रमापा-
दितेति । पुरुषवादे तदनुपपत्तिमाह—पुरुषवादिन इति अत्र नियतिवादे पुरुषपुद्गलयोः [illegible] संसारो
[illegible]—अत्राहेति । समाधत्ते—नापीति, संसारस्य नियतितोऽनादित्वं न सम्भवति [illegible]
अभ्युपगम्यते हि संसारस्य कश्चिदुपरमः [illegible] नियतिकृतत्वं संसारस्येति भावः । तथा च [illegible]
25 [illegible] नियतिस्वभावा अतत्त्वात् [illegible] यथा घटो न पटनियतिरूपो न पटनियतिकश्च इति
[illegible] हेतुमाह—अतत्त्वादिति संसारस्य नियतिस्वभावत्वाभावादित्यर्थः । [illegible]
तथा च [illegible] संसारस्य [illegible] अभ्युपगम्यते भवतेति भावः । स्वभावं
[illegible]—एवमेवेति । एवं तस्य संसारस्य [illegible] स्वभावादित्याह—यदि ब्रूयादिति यदि संसारस्या-
नादित्वं [illegible] संसारस्य यदा भवेत् न तदाऽभ्युपगम्यते संसारस्य
30 [illegible] निवर्तते—अतत्त्वादिति [illegible] । [illegible]
[illegible]
तथा च [illegible] भावः । [illegible]—यथैवेतत्त्वेति [illegible]
[illegible] यथा घटो न [illegible] इति । [illegible]
[illegible]—तद्यथेति । [illegible]

विवृत्तिप्रबन्धेनाऽऽत्मस्वरूपविषया क्रिया बन्धः स्निग्धरूक्षतया तेषां संश्लेषादन्योन्यरूपापत्तिः संसरणं, तथानादियुगपदुभयबन्धनात् तथा जीवपुद्गलयोरभिन्नवर्तनस्वतत्त्वयोः स्वसाध्येभ्य एव साधनात्मभ्यः स्वत एव बन्धक्रिया संसारक्रिया च वर्तनाभेदेन रूपभेदेन च, एवं कालस्यात्मस्वात्मन्येव क्रियाऽन्यात्मस्वात्मनि च युगपदेव बन्धसंसरणविहिता संसारानादिता युगपदभिन्नाऽनादिवृत्त्यात्मिका न न युज्यते । 5

तस्मात्समानादिवर्तनात्मकत्वादित्यादि यावन्न युज्यत इति, तस्मादिति—यस्मात् कालात् संसारानादिता न न युज्यत इति सम्बन्ध्यते, तुशब्दो विशेषणे, कालवाद एवैतदुपपद्यतेऽनादिसंसारित्वम्, यौगपद्यपर्यायत्वादनादित्वस्य, यौगपद्यस्य च कालस्वभावाऽविनाभावित्वात्, कालनवृत्तिपर्यायत्वाच्च कालस्येति तत्प्रदर्शनार्थं हेतुमाह—समानादिवर्तनात्मकत्वात् कालस्य, कालो हि युगपदनादिवृत्त्यात्मकः । नन्विदं प्रागुक्तेन विरुद्धं पूर्वापरादिवृत्तेरयौगपद्यादिति चेन्न, वर्तनस्य यौग 10 पद्यात्, यथा पृथिव्यादिव्रीह्यादिवृत्त्यादिर्दृष्टान्तप्रपञ्चः । यथा पृथिव्यम्बुवाय्वाकाशपुरुषादयो युगपत् समेता लोकाख्यां लभमाना अनादयः, त एव च व्रीहियवगोधूमचणकादित्वेन स्त्रीपुरुषमहिषाजगजतुरगादित्वेन च वर्तन्ते सदैव भूम्यादिव्रीह्यादित्वेन तादृश्योर्वृत्तिविवृत्त्योरव्यवच्छेदेन तत्र एवात्मा विषयोऽस्याः क्रियायाः सा, तेषां व्रीह्यादिभूम्यादीनां वृत्तिविवृत्तिप्रबन्धेनात्मस्वरूपविषया क्रिया सैव च बन्धः, स्निग्धरूक्षत्वात्तेषां संश्लेषादन्योन्यरूपापत्तिः संसरणम्, तथानादियुगपदु 15 भयबन्धनात् संसरणं दृष्टम्, तथा जीवपुद्गलयोरभिन्नवर्तनस्वतत्त्वयोः स्वसाध्येभ्य एव साधनात्मभ्यः—हेतुकार्यभूतेभ्यः कारणेभ्यः परस्परसंश्लेषवर्तनेभ्य इव भूम्यादिव्रीह्यादीनां हेतुभ्यः स्वत एव बन्धक्रिया संसारक्रिया च वर्तनाभेदेन रूपभेदेन चेति दृष्टान्तप्रसिद्धार्थव्याख्यानम् । दार्ष्टान्तिकव्याख्यानं तु कालस्यात्मस्वात्मनि क्रिया अन्यात्मस्वात्मनि चेति, कालस्याभिन्नवर्तनस्वतत्त्वस्य भूम्या-

---

वर्तनं विवृत्तिः पदार्थानामन्योन्यरूपतया परिणामलक्षणं वर्तनम्, तेन च युगपद्वर्तमानकाले यथा दृष्टे तथा भूतभविष्यतोरपी- 20 त्यनादिरिति भावः । यौगपद्यपर्यायत्वमनादित्वस्य कालाविनाभावित्वादित्याह—यौगपद्येति । एतदेवानुमानयति कालस्यैव वर्तनात्मकत्वात् इत्याह—समानादीति । ननु पौर्वापर्येण वृत्तीनामभ्युपगता प्रतिपादिता अत्र तु यौगपद्यमित्यस्मोऽप्यत्र इति-विरोधस्त्वासक्त इत्याह—नन्विदमिति । वर्तनमेव हि यौगपद्यं तच्च पौर्वापर्येऽपि तदवस्थं इत्यविरोध इत्याह—वर्तनस्येति । तदेव दृष्टान्तेन प्रतिपादयति—यथेति पृथिव्यादीनामात्मानां परस्परं मिलित्वा लोकसमुद्भवेन वर्तमानकल इव भूतभविष्यतोरपि वर्तमानताया तथावर्तनमेव न लोक उत्पद्यते न हि कदाचिदन्यदीदृशं जगद्भवति तथा तेषा- 25 मेव व्रीह्यादित्वेन स्त्रीपुरुषादित्वेन च परिवर्तनं सदैव तस्यापि परिवृत्तिप्रवाहसामान्यतस्तैरनादित्वम्, ईदृशी भूम्यादिव्रीह्यादिव्यक्तिविपरिवृत्तिक्रिया कालस्यैव भवति तेन विवक्षितेयमिति तेषां च तेषां परस्परं बन्धः पुद्गलानां परस्परं संश्लेषरूपात्मकरूपापत्तिलक्षणं संसरणं स्निग्धरूक्षत्वात्प्रत्यक्षं भवति स्निग्धरूक्षत्वात्परमाणूनां परस्परं बन्धात् एवं अन्यत्वेऽपि तेषां जीवत्वेन वृत्तिविवृत्तिप्रबन्धेनाबन्धनात् संसरणं भवतीति भावः । अभिन्नवर्तनेति अभिन्नं वर्तनमेव स्वतत्त्वं ययोस्तयोर्जीवपुद्गलयोः साध्यसाधनभूतयोः परस्परं संश्लेषवर्तनेभ्यो बन्धक्रिया संसारक्रिया च यथा भवति 30 तथैव वैचित्र्यकल्पनायां भूम्यादिव्रीह्यादीनामपि स्वत एव वर्तनाभेदेन विवर्तरूपभेदेन च बन्धक्रिया संसारक्रिया च भवति तथैव चेतनाचेतनयोः परस्परमन्योन्यात्म बन्धसंसरणे दृष्टान्तोपन्यासे इति भावः । दार्ष्टान्तिकं व्याचष्टे—दार्ष्टान्तिकेति, विवक्षितमात्मस्वात्मसंसरणमित्यादि कालस्य [illegible] भ्रमणं [illegible] वा तत्र कस्यापि जीवस्य नरनारकादिषु संसरणं [illegible] भिन्नेऽपि पृथिव्यादिरूपत्वेन तेन तेन रूपेण वर्तनमनात्म-

(वृत्तीति) वृत्तिक्रमापादितकार्यकारणभावयोः कार्यकारणभावोपपत्तेर्मिथ्यादर्शनादिभिः सास्र-व्यहेतुभिः प्रदोषनिह्नवादिभिश्च विशेषहेतुभिः कर्मबन्धप्रक्रियोपपत्तेः संसारस्यानादिता सन्तानाच्च बन्धवैराग्ये मुच्यते, पुरुषवादिनः पुनः परमात्मनः कूटस्थत्वादिविशिष्टात् कार्यकारणाभ्यां द्वाभ्यामपि व्यतीतात्म मुच्यते संसारो बन्धाभावात्, बन्धाभावः कारणाभावात्तदपरिणतत्वादकारकत्वात्, सर्वगा-
5 त्सर्वगतत्वादेकत्वान्नित्यत्वादेवमादयोऽपि हेतवः । प्रदोषादिकारणाभावात् प्रदोषाभावः, कर्माभावादि त्यादिगतार्थं यावत्संसारानादिता ।

अत्राह नियतिवादी तस्य संसारस्यैव तथानियतेः संसारो भवति पुरुषपुरुषयोरित्यत्र ब्रूमः—

नापि तस्य नियतेः संसारानादिता, भवत्वात्, कस्यचिदुपरमाभ्युपगमात्, यथा तत्र तन्नियतेर्दृष्टम्, घटपटवदिति, एवमेव तस्य स्वभावादित्येतच्च भवत्वात्, यथैतच्च तत्तत्
10 स्वभावात्, घटपटवदिति ।

(नापीति) नापि तस्य नियतेः संसारानादिता, कस्माद्धेतोः? भवत्वात्, तद्भवत्वं न तत्त्वमतस्य यस्माद्भवत्वात्तन्नियतेर्न भवति संसारः । तस्य चास्य न भवति संसारस्य कस्यचिदुपरमाभ्युपगमात् । तद्धेतोः साध्याविनाभावित्वोपप्रदर्शनार्थमाह—यथा तत्र तन्नियतेर्दृष्टम्, यथा घटः घट-नियतेर्न भवति, पटोऽपि पटनियतेर्न भवति, तस्माद्घटवत् पटवद्भवत्वान्नापि तस्य नियतेरिति साधूक्तम् ।
15 किञ्चान्यत्—एवमेव तस्य स्वभावात्—यदि ब्रूयात् तस्य स्वभावात्संसारानादितेत्येतच्च, नापि तस्य स्वभावात्, भवत्वात्, भवत्वमस्य पूर्ववदुपरमाभ्युपगमात् सिद्धम् । यथैतच्च तत्तत्स्व-भावाद्घटपटवदिति । एवं तावदनादिसंसारता नोपपद्यते नियत्यादिवादे कालमन्तरेणेत्युक्तम् ।

इदानीं कालवादे तदुपपत्तिरुपवर्ण्यते—

तस्मात्त्वनादिपर्यन्तात्मकत्वात् कालस्यैतदुपपद्यते, तद्यथा वृष्टिव्याद्यभिगतादिवृत्ति

20 वृत्तिक्रमेति कालेऽभ्युपगम्यमाने द्रव्यक्षेत्रभावस्थानां भवपर्यवसानमेव कार्यकारणस्योपपत्तेः मिथ्यात्वादिभिः प्रदो-षनिह्नवादिभिश्च कालेनैव कर्मबन्धोत्पत्तौ संसारस्यानादित्वं युज्यते कालानभ्युपगमे कार्यकारणभावस्यानवस्था-नात्कर्माभावेन जीवस्य बन्धानुपपत्तौ नैवं संसारानादितेति भावः । कालकारणवादे संसारानादित्वं समर्थयति—वृत्तिक्रमापा-दितेति । पुरुषवादे तदनुपपत्तिमाह—पुरुषवादिन इति अथ नियतिवादे पुरुषपुरुषयोस्तथानियतिवशादेव बन्धसम्भवेन संसारो भविष्यतीत्याशङ्क्य—अत्राहेति । समाधत्ते—नापीति संसारस्य नियतितोऽनादित्वं न सम्भवति संसारस्यानियतत्वात्, अभ्युपगम्यते हि भवस्य कस्यचिदुपरमः अतोऽनियतत्वमिति न नियतितस्त्वं संसारस्येति भावः । तथा च जीवस्य संसा-
25 रानादिता न नियतितस्तथा भवत्वात् भवत्वमुक्तं तत्त्व तत्त्वाधनम्, यथा घटो न घटनियतिरूपो न पटनियतिरूपश्च इति अन्योन्याभावेन हेतुमाह—भवत्वादिति संसारस्य नियतित्वस्यानियतत्वमित्यर्थः । स्वभावस्य पुनर्भेदमाह—तस्य स्वभावेति तथा च संसारोऽनियतः कस्यचिदुपरमस्यापीष्टत्वाभ्युपगमात्, प्रवर्तते हि संसार उपरमश्च इत्यभ्युपगम्यते सर्वदेति भावः । दृष्टान्तं भावयति—यथैतेति । एवं तस्य संसारानादित्वं स्वभावतोऽपि न सम्भवति पूर्वोक्तयुक्त्यैवेत्याह—यदि ब्रूयादिति यदि संसारस्या-नादित्वं स्वभावजन्यं स्यात्तदा स्वभावस्याव्यभिचारत्वात्तदानीमपि संसारस्य सदा भवेत्, न तथाऽभ्युपगम्यते संसारस्य
30 उपरमस्याभ्युपगमेन तादृक्स्वभावस्याभावेन निराकरोति—भवत्वादिति भवत्वमस्यापादितं । हेत्वन्तरं निराकरोति—भवत्वमस्येति जीवस्यापि संसारस्य उपरमाभ्युपगमात् अतः स्वभावतोऽनादित्वे जीवोऽप्यनन्तसंसारी भवेत्, तथा च मुक्तिर्न भवेदेव स्वभावस्याव्यभिचारादिति भावः । अत्रापि व्याप्तिं भावयति—यथैतदिति घटस्य घटत्व स्वभावे पटत्वं न तत्त्वम् यथा घटो न पटस्वभावस्य च पटस्वभावश्च इति । कालवादे तु कालस्यानादिपर्यन्तात्मकत्वात् संसारानादित्वं युज्यत एवेत्याह तस्मादिति । वैलक्षण्येन कालकृतसंसारानादितामाह—तद्यथेति । इति पदार्थश्चा

(नन्विति) ननु कृषीवलादिभिरपि पर्युपास्यते इति, किं पुनर्विद्वद्भिरित्यर्थः, तथा तथा– यथा यथाऽसौ कालो व्यवतिष्ठते तथा तथा पुरुषः पर्युपास्ते, आविर्भूतभूताङ्कुरकालो न तावदाविर्भूत इत्याविर्भूतानाविर्भूतात्मा ।

तस्मादेव च वर्तनालक्षणादवगमितद्रव्यक्षेत्रभावात्मनः कालात् परमनिरुद्धसमयत्वेनाभिन्नादपि सुषमादिभेदात्मकालभावभेदाः सम्भवन्ति, स एव पुनरनुभावः कालस्य प्रभु- 5
विभुत्वाभ्याम् । एकसमायामपि भावभेदाः संवत्सरवर्तनात्, संवत्सरे मासवर्तनात्, मासे दिनवर्तनात्, दिने मुहूर्तवर्तनात्, मुहूर्ते क्षणवर्तनादेवं नालिकाप्रयत्नादिभेदेन च भाव-भेदा भेदा यावत् परमनिरुद्धसमयवर्तनेति, एकस्मिन्नप्ययेति चेन्न, कालस्योपभावात् ।

तस्मादेव चेत्यादि, तस्मादेव वर्तनालक्षणात् प्रकाशावगमितद्रव्यक्षेत्रभावा आत्मानोऽस्य तस्मादवगमितद्रव्यक्षेत्रभावात्मनः, अवगमितद्रव्यक्षेत्रभावात्मकादित्यर्थः, भागवगमितं द्रव्यं भूम्या 10
दिशीआदिद्रव्यात्मा काल इति, मतो मीवादय इति क्षेत्रं भावो रूपादयो न केचिद्युगपदात्मिका वृत्ति-प्रत्ययादि कालमन्तरेणेति कालत्वावगमन वर्तत एव, तस्माद्रव्याद्यात्मकात् कालात्, सुषमसुषमादिभ्य उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यात्मककालभेदेभ्यः परमनिरुद्धसमयत्वेनाभिन्नादपि सुषमादिभेदात्मकालभावभेदाः सम्भवन्ति, यथा–सुषमसुषमायां सुषमायां सुषमदुःषमायाञ्चैव भारते क्षेत्रे देवलोकवत्कुरुवन्ति प्रत्युत्कोषमानमायालोभादिक्लेशकाम्बूतोचितक्रीडादानादरस्योपमजीविभ्यो मिथुनधर्मिभ्यः प्रजा प्रजा 15
प्रातिकल्पतरुकल्पितोपभोगविषयः, स्वादुसुरभिजल मधुरकुसुमहरितरुचा निम्नोन्नतवर्जिता सुरभिस्वा-दुरसा सुखस्पर्शादिगुणा भूमिरित्यादि । स एव पुनरनुभावः कालस्य प्रभुविभुत्वाभ्याम्,–काल एव हि प्रभवति विभवति च, सर्वभावभेदानामुत्पत्तिस्थितिप्रलयेष्वात्मप्रभेदसामर्थ्यात् । तथा दुःषमसु

स्तुत्य अत्र उत्सादेव भिन्नात् कस्मात् नानाभिन्ना भावभेदा भवन्तीत्याह–तस्मादेव चेति, अवगमिता–पूर्वं भावनिरुक्त्या उत्पन्नेऽप्रमत्ता आत्मानः वर्ती यस्यासौ कालात्मापीति विग्रहः अनुमेयधर्मान्–भागवगमितमिति परिकर्मभूम्यादिभिरप्य- 20
विरुध्यादयोऽन्तरमुपलक्षितमवशात्मनः भूम्यादिभिर्भावाद्विपर्ययप्रसङ्गात् तथैव द्रव्यस्य यो विहितकालमपर्यायपर
भाव्य व्यावर्तमानाः न केवलस्य देशः सहाभोऽन्तरो विभागः सर्वाणि इत्यमयोऽन्यत्वात् तथैव गुणवर्णादो रूपरसो गन्धस्य इति एते च गुणपर्यायविवर्तं वर्तकालमन्वये न कालमन्तरेण भवन्ति तस्मात् कालकृतमेवैषामवगमितमिति भावः ।
एकस्मात् कालस्य भेदात् तत्कालवाह–सुषमसुषमादिभ्य इति सु सु शोभनाः समाः वर्षाणि यस्यां सा सुषमा
नीई सुषे समयो (सिद्धे २–१–५९) इति षत्वम् । सुषमा चासौ सुषमा च सुषमसुषमा । सुषमसुषमा सुषमा सुष- 25
मदुःषमा दुःषमसुषमा दुःषमा दुःषमदुःषमेति अवसर्पिण्यां षट् काला उत्सर्पिण्यामपि त एव व्युत्क्रमेण वैयाः अवसर्पिणि
क्रमेण हानिमुपगच्छन्ति शुभाभावा उत्सर्पिण्यां वर्धिनी अस्यां समस्ता अपि शुभा भावाः क्रमेणानन्तगुणतया हीयन्ते अशुभाव
क्रमेणानन्तगुणतया परिवर्धन्ते एवमपरोपलक्षितेष्वप्युपमप्रमाणं कालभेदः इत्येव भरतक्षेत्रस्य । सुषमसुषमारके
प्रथमेन यां दर्शयति–यथेति, तत्र प्रथमं नैरन्तर्यमिति, एतत् सुषमसुषमारकप्रथमे त्रीणि पल्योपमान्यायुः
मानुषे तथा त्रिपल्योपमोत्कृष्टोः प्रथमारकमध्यमे पुनिराम् तत्र प्रतिसमयं ह्रासः । द्वितीयारके सुषमारकमध्यमे- 30
द्विपल्योपमोत्कृष्टयो पुनिरायुः, तृतीयारके सुषमदुःषमायाः प्रथमसमये एकपल्योपमोत्कृष्टयो पुनिरायुः, ततो ह्रासः
तथाऽऽयुरपि शेषम् भवादयस्तत्तुल्यत्वाद्यपेक्षयोपलक्षितनिरन्तरत्वाद्यपेक्षयाभिधाना इत्येतत्ता अनन्तं
वर्तन्ते, भूमिस्तावद् दर्शयति–स्वादित्विति । तथैव वस्तुनः मात्रत्वं वर्णेऽपि भवति सर्वधर्मप्राप्तत्वात् सर्वप्रत्यो-
पलेखात् काल एव तथा तथा प्रभवति तत्प्रभवत्वात्स्वात्मा च विभुः न हि वर्तमानस्थितिरेव कोऽप्यात्मनाऽभावं गच्छत इति काल
एव प्रभुर्विभुश्चेत्याह–स एव इति । अत्र दुःषमसुषमारकप्रथमेन वस्तुस्थितिं भावदर्शयति–तथा दुःषमेति दुःषम 35

निर्मोकादिसंसरणवदेवारम्भस्वात्मनि—जीवस्वरूपे क्रिया अनारम्भस्वात्मनि—पुद्गलस्वरूपे वा युगपदेव कल्पसंसरणविहिता—कालकृतकल्पसंसारविहिता—कृता, विभागुरल्पसामाभावात् सैषा संसारानादिता युगपदभिमानादिवृत्त्यात्मिका जीवपुद्गलयोः परस्परं स्वात्मपरात्मवृत्तिकृतकल्पसंसारानादिता न च युक्ते विरोधाभावादित्यभिप्रायः, एव तावद्यौगपद्यसिद्ध कालकृतसंसारानादिता ।

5 पूर्वापरादिविभिन्नकालकृतसंसारानादितापि अस्मिन् दर्शने न विरुध्यत एवेत्यत आह—

इत्यनादितावर्तनाप्रभेदा एव भावान्तराणि क्रमेण प्राप्ताः भूम्यम्भ्वादियोगबीजोद्भेद मूलाङ्कुरपत्रनालकाण्डपुष्पफलशूककणतुषव्रीहितण्डुलतण्डुलौदनरूपा ओदनादप्यन्यवदूत्वग्रस रुधिरमांसकलेवरमृन्मृत्पिण्डशिवकस्तूपकछत्रकस्थालककोशककुशूलघटकपालशर्करिका पांसु धूलिरजोभूम्यादित्वेन परमाणुद्व्यणुकादिसंघाता आरम्भप्रवृत्तिभिन्ना उत्पत्तिस्थितिभङ्गा अपि 10 वर्तनारम्भा एव ।

इत्यनादितावर्तनाप्रभेदा इत्यादि, इतिशब्दः इत्यमर्थे, इत्यमुपपादिता अनादिताया एव वर्तनायाः प्रभेदाः ते पूर्वापरादिक्रमात्, त एव भावान्तराणि क्रमेण प्राप्ताः । के त इति चेत् ? भूम्यम्भ्वादियोगः बीजोऽङ्कुरः मूलमङ्कुर इत्यादि गतार्थं यावत् तण्डुलतण्डुलौदनरूपा इति । ओदनाद् अन्यवदूत्वग्रसादि यावत् कलेवरं कलेवरान्मृत्, मृदो मृत्पिण्डः, मृत्पिण्डाच्छिवकः, पुनर्भूम्यादि 15 त्वेन परमाणुद्व्यणुकादिसंघाताः जीवपुद्गलवृत्तिपरिवर्तिभेदेन, वर्तनेनैव आरभते प्रवर्तते निवृत्त्यर्थमारम्भप्रवृत्तिभिन्नाः पुनर्विपरिणामोऽन्यरूपेणाविर्भाव आरम्भः, प्रवर्तनं स्थितिः, भिन्ना विरोधा-भावप्रसङ्गपरवपर्मप्रपञ्चक्रमयुगपद्भूतावपि, युगपद्भूतावपि पूर्वाभिहितकल्पसंसरणवदुत्पत्तिस्थितिभङ्गा अपि वर्तनमेवारम्भा एव, तदेव हि वर्तनं परिहृत्यपरिवृत्तिभिन्नाविरोध आरम्भकारणतया दर्शयति ।

तत्प्रसिद्धिप्रदर्शनार्थमाह—

20 ननु कृषीवलादिभिरपि तथा तथा पर्युपास्यते अविर्भूतभूताङ्कुरकालो न तावद्यवाङ्कुर काल इत्याविर्भूतानाविर्भूतात्मा कालः ।

[illegible] युगपदेव [illegible] जीवाजीवानां तथा [illegible] भाव । विभागुरिति, [illegible] । तदेव जीवाजीवानां [illegible]
25 [illegible]
मादिदेवेति [illegible] युगपत् [illegible] । [illegible]
30 [illegible] भाव । [illegible] युगपदिति [illegible] भाव । तदेव युगपद्भावयुगपद्भावावपि [illegible] तत्र [illegible] भाव । ननु [illegible]

(नन्वित्ति) ननु तीर्थकरादिभिरपि पर्युपास्यते इति, किं पुनर्विबुधादिभिरित्यर्थः, तथा तथा— यथा यथाऽसौ कालो व्यवच्छिद्यते तथा तथा पुरुषः पर्युपास्ते, आविर्भूतभूताङ्कुरकालो न तावदाविर्भूत इत्याविर्भूतानाविर्भूतात्मा ।

तस्मादेव च वर्तनालक्षणादवगमितद्रव्यक्षेत्रभावात्मनः कालात् परमनिरुद्धसमयत्वे भाविभावादपि सुषमादिभेदात्मककालभावभेदाः सम्भवन्ति, स एव पुनरनुभावः कालस्य प्रभु- 5 विभुत्वाभ्याम्। एकसमयानामपि भावभेदाः संवत्सरवर्तनात्, संवत्सरे मासवर्तनात्, मासे दिनवर्तनात्, दिने मुहूर्तवर्तनात्, मुहूर्ते लववर्तनादेवं नाडिकापक्षादिभेदेन च भाव भेदा नेया यावत् परमनिरुद्धसमयवर्तनेति, एकस्मिन्नप्ययेति चेन्न, कालस्योपभावात् ।

तस्मादेव चेत्यादि, तस्मादेव वर्तनालक्षणात् कालादवगमितद्रव्यक्षेत्रभावा आत्मानोऽस्य तस्मादवगमितद्रव्यक्षेत्रभावात्मनः, अवगमितद्रव्यक्षेत्रभावात्मकादित्यर्थः, प्रागवगमितं द्रव्यं भूम्या- 10 दिव्रीह्यादिद्रव्यात्मा काल इति, षष्ठो भीवादय इति क्षेत्रं भावो रूपादयो न केचिद्युगपदात्मिकां वृत्ति- मनुभवन्ति कालमन्तरेणेति कालस्यावगमन वर्तैव एव, तस्माद्द्रव्याद्यात्मकात् कालात्, सुषमसुषमादिभ्य उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यात्मककालभेदेभ्यः परमनिरुद्धसमयत्वेनाभिमतादपि सुषमादिभेदात्मकालभावभेदाः सम्भवन्ति, यथा—सुषमसुषमायां सुषमायां सुषमदुःषमायाञ्चात्रैव भारते क्षेत्रे देवलोकच्युतवन्ति मनुजोपमानसाधर्म्योभासिबहुलैकाभ्यूतोऽपि कृतदेहावसानस्योपमजीविभ्यो मिथुनधर्मिकाः मत्ता मत्ता 15 ज्ञातिकल्पतरुकल्पितोपभोगविषयाः, स्वादुसुरभिकान्ता चतुरङ्गुलमरितवृणा निर्लोमवर्णिता सुरभिस्वादु- सुरसा सुखस्पर्शोनिगुणा भूमिरित्यादि । स एव पुनरनुभावः कालस्य प्रभुविभुत्वाभ्याम्,—काल एव हि प्रभवति विभवति च, सर्वभावभेदानामुत्पत्तिस्थितिप्रलयेष्वात्मसमभेदमात्रत्वात् । तथा दुःषमसु

सुषम अथ तस्मादेव भिन्नाद् कालाद् नानाविधा भावभेदा भवन्तीत्याह—तस्मादेव चेति, अवयवितः—पूर्वं व्याख्यातं द्रव्यक्षेत्रभावा आत्मानः यस्य यस्यासौ कालस्तस्मादिति विग्रहः अमुमेवार्थमाह—प्रागवगमितमिति भूमिर्भूम्यादिद्रव्या- 20 दिव्यात्मनोऽन्तरमुक्तभाव्यभावात्मकस्य भूम्यादिभिर्भावितकाल्यमनुभवते तथैव द्रव्यस्य यो निर्वर्तितव्य पर्यायापर नाम्ना पर्यायपरिणामः च क्षेत्रस्य देश प्रत्यासन्नतरो विभागः सर्वत्र द्रव्यपर्यायान्तरत्वात् तथैव पुनर्वर्णादेर्वर्णत्वो भावभाव इति एते च युगपद्विकल्पं वर्तनमनुभवन्त्ये न कालमन्तरेण भवन्ति तस्मात् कालस्यैवैतेषामवगमितमिति भावः । एतत्कालस्य कालस्य भेदान् दर्शयति आह—सुषमसुषमादिभ्य इति सु शोभना समाः वर्षाणि यस्यां सा सुषमा 'निःदुःसुविः समसुषेः' (सिद्धहे २-३-५६) इति षत्वम् । सुषमा चासौ सुषमा च सुषमसुषमा । सुषमसुषमा सुषमा सुष- 25 मदुःषमा दुःषमसुषमा दुःषमा दुःषमदुःषमेति क्रमेणावसर्पिण्या अरकाः उत्सर्पिण्याश्चैत एव व्युत्क्रमेण ज्ञेयाः अवसर्पिण्यां क्रमेण हानिरुत्सर्पिण्यां वृद्धिरिति [illegible] अपि [illegible] क्रमेणानन्तगुणतया हीयन्ते [illegible] क्रमेणानन्तगुणतया परिवर्धन्ते [illegible] कालभेदाः इत्येव भरतक्षेत्रकल्पम् । सुषमसुषमारक- प्रथमसमये [illegible] दर्शयति—यथेति तत्र [illegible]—भवन्तीति, [illegible] सुषमसुषमारकप्रथमे [illegible] मनुजाः आयुषः तथा त्रिपल्योपमायुष्काः [illegible] सुभिक्षाम् तथा [illegible] । द्वितीयारके सुषमाप्रथमसमये 30 द्विपल्योपमायुष्का सुभिक्षाम्, तृतीयारके सुषमदुःषमायाः प्रथमसमये एकपल्योपमायुष्का सुभिक्षाम्, [illegible] तथाऽऽद्युरपि [illegible], [illegible] भवन्ति भूमिवत्सं दर्शयति—स्वादिति । [illegible] भवति [illegible] स एव तथा तथा प्रभवति [illegible] च विभुः न हि [illegible] इति काल एव प्रभुर्विभुश्चेत्याह—स एव इति । अथ दुःषमदुःषमारकप्रथमसमये [illegible] दर्शयति—तथा दुःषमेति, दुःषम 35

प्रमायां सुषमसुषमासमत्वमूर्छितसुखत्वात्सौचारमूर्छितत्वाच्च मनुष्यलोकवत्कालभेदाः । सुषमा-
यामाहारभयमैथुनपरिग्रहसंज्ञामात्रोपर्याधर्मकर्मोन्मार्गप्रधानमूर्छितत्वाच्च तिर्यग्लोकवत् । दुःषमदुःष-
मायां नरकलोकवद्दुःखैकरसत्वात् । तथा कृतत्रेताद्वापरकलियुगसंज्ञाविभागेषु व्याख्यातविकल्पभावभे-
देषु युगेषु । किञ्चान्यत्—एकसमायामपि भावभेदात्सुभिक्षदुर्भिक्षाभ्यामेव संवत्सरवर्तनात् सुभिक्ष
5 दुर्भिक्षादिभावभेदाः एवमुक्तानां भावभेदा ज्ञेया यावदेकमुहूर्तेऽपि क्रमवर्तनात्, नाडिकाद्यवधि-
भेदेन च भावभेदा ज्ञेया यावत् परमनिरुद्धसमयवर्तिभेदेति । एकस्मिन्नन्यथा, एकस्मिन्नपि काले क्षणा-
दिविवर्तनात्कालभेदव्यभिचार इति चेन्न, कालस्योपचारात्, क्षणादेरुपचारस्यापि कालकृतत्वात्,
कस्यचिद्बालस्य व्याध्युपघातात् कालेऽपि द्रुमो नैष्फल्यमापन्नः, तत्र व्याधिप्रभृतिप्रत्यनीकानां
यथाभावात् ।

10 तस्मादेव मुहूर्तजातानामपि पुरुषाणां तन्मात्रमेवप्रमेयस्वामिभृत्यादिभावभेदा अनुमा-
तव्या धूमादग्निवत्, तस्यैव च व्यापित्वात्, तथा युगपदेव पश्यतां विश्वरूपसामर्थ्यात् प्रव-
चने कालज्ञानमवितथं दृश्यते, अधुनातनेऽपि केषुचित् पुरुषेषु । अतिशयिन्यभावाच्च तज्ज्ञा-
नाभिमुखानां कश्चिद्वचनविसंवदनमपि पुरुषदोषत्वात्, अन्यस्मात् ज्ञेयानन्त्याद्ज्ञानस्य
तुल्याज्ञानपरिमितत्वाच्च ।

15 (तस्मादेवेति) तस्मादेव—आवलिकादिकालरूपवर्तनाभेदादेव मुहूर्तजातानामपि पुरुषाणां
तन्मात्रमेवप्रमेयस्वामिभृत्यादि, कश्चित्स्वामी कश्चिद्भृत्यो भवतीति जन्मकालभेदाद्भावभेदा अनुमातव्याः
धूमादग्निवत् जातिग्रहणात् सुरूपकुरूपसुभगदुर्भगप्राज्ञाप्राज्ञादिभावभेदाः, तस्यैव च व्यापित्वात्, च
शब्दात् क्रमविप्लुतत्वाच्च एवं हि कालकारणस्य प्रभुता व्यापिता च, यत एतद्वर्तना आवर्तपरिवर्तभेदैर्भिन्न
भेदा । तथा तथा युगपदेव पश्यतां विश्वरूपसामर्थ्यात् प्रवचने कालज्ञानमवितथं प्रमाणीभूतं तद्विषयं

---

20 सुषमासुषमावर्तिन्यप्राणी सुखमूर्छितत्व सतोऽन्ये सुखदुःखवन्तो भावभेदाश्च मनुष्यलोकवत् तिर्यग्लोकवद्दुःषमासुषमावर्ति-
मार्गप्रधानमूर्छितत्व आहारभयमैथुनपरिग्रहसंज्ञाविशेषात् दुःषमदुःषमायां तु मनुष्य नरकवत् नरकलोकवद्भावभेदा इति । च
तानेवकल्पं समायामेवप्रकार एव भावभेद अपि तु संवत्सरभेदात् सुभिक्षदुर्भिक्षादिभावभेदा भवन्तीत्याह—किञ्चान्यदिति ।
अन्येषामपि कालेऽन्यत्रापि भावभेदान्नमपि वर्तमानव्यभिचार इत्याशङ्क्य—एकस्मिन्निति एकस्मिन् काल इत्यर्थः
अन्यथा—अन्यभावभेदवर्तनाविकल्पं प्रत्येकं तदुपादानेति—एकस्मिन्नपीति । क्षणादेः—कालयोगेनेति कालस्य
25 दोषेण तथाकालाविकल्पं कालेन विना तथाप्यवर्तनात् क्षणादिविशेषाणामपि तथैव भावकृत्, एवं यदि स्वकालकृतकार्य-
भावस्य दोषवत्त्वमन्यत् इत्येवं तत्कालस्य मैथुनमोक्षणेऽपि द्रुमो तदनुपपन्नतात्विति भावः । अत एवमुहूर्त-
व्युत्पन्नानामपि स्वादिविभक्तस्वभावेन स्वामिभृत्यादिभेदव्यवस्थाम् इत्याह—तस्मादेवेति एतस्मिन् स्वकालेऽपि तुल्यकाले
तदेवैकत्वं । तस्मादेवेति मुहूर्ते विभक्ते स्वभावविभक्तिविशेषेऽपि स्वामिभृत्यादिभावभेदोऽनुमीयते इति भावः । तस्यै-
वेति—कालस्यैव प्रभुत्वाद्व्यापित्वार्थं । एतद्विपर्ययेऽव्याप्तं भवत्यत एव कालस्य एव च प्राबल्यं सर्वत्र
30 दृश्यते अधुनातनेष्वपि केषुचित् पुरुषेषु अवस्थान्तरेष्वेव कालज्ञानावितथं दृश्यत इत्याह—तथेति । कालस्य व्यापित्वेनात्र—
यत इति कालोऽवश्यमवर्तमानावस्थकः परमानन्दकस्य पुनः पुनर्विशेषविध्यवेतनत्वात् तद्वितथं विपु-
लतया शास्त्रदृष्टितादात्म्यमयी प्रत्यक्षप्रत्यक्षाविशेषक सम्भवात् वर्तमानादिकर्तुंविशेषेण कालस्याव्यभिचा-
रणभेदानुवर्तनादिति भावः । कर्मणि यदि कालज्ञानमवितथमित्युक्त तत्र पुनः पुरुषे अनित्यमपराते तथा यदि तथा—

दृश्यतेऽध्ययनेऽपि केषुचित् पुरुषेषु कस्मिंश्चित्कालेऽभ्यस्यमानेष्वपि । स्वाभ्यस्तं कस्यचिद्विसंवाददर्शनात् काल-ज्ञानानामप्रामाण्यमिति चेदयुक्तम्, अतिसौक्ष्म्याद्वाक्य तद्वानानामिन्द्रियाणां कस्यचिद्भ्रमविसंवादनमपि, प्रणिहितधियामपि पुंसां कस्यचिज्ज्ञानविसंवादात् कालसौक्ष्म्यात्, पुरुषदौर्बल्यात्, किं कारणं, ? छद्मस्थानां ज्ञेयानन्त्यादज्ञानबहुलत्वात् ज्ञानपरिमितत्वाच्च सर्वस्य सरागस्य ज्ञानादज्ञानं बहुलमिति ।

तथा च 'केसिं चिमित्ता नियया भवंति केसिं च णं विप्पडिवत्ति णाणं', अत एव[5] साधारणं मत्वाऽऽरम्भे प्रसङ्ग यथा 'कालः पचति' इत्यादि । ये पुनर्विनिश्चितधियस्ते प्रसह्यैवं वदन्ति तद्यथा 'काल एव हि भूतानि कालः संहारसम्भवः । स्वपन्नपि स जागर्ति कालो हि दुरतिक्रमः' इति ॥

(तथा चेति) तथा च 'केसिं निमित्ता नियया भवंति केसिं च णं विप्पडिवत्ति णाणं' । अत एव साधारणमत्वाऽऽरम्भे न विनिश्चितं प्रसह्य यथा 'कालः पचति' इत्यादि भूतानां वर्तनाक्र-[10] मात् कालादन्यस्याभ्युपगमादनन्यत्वेन कालवर्तनामात्रस्यैव न विनिश्चितं तथा भूतानामन्यत्वेन संहरणं भूतानां नामतो वा तदन्यत्वेन निर्देशादविनिश्चितत्वात् साधारणमेव भेदवर्णनानुपातेनोक्त-त्वात् । ये पुनर्विनिश्चितधियस्ते प्रसह्यैव वदन्ति तद्यथा—'काल एव हि भूतानि' भूतत्वेन कालस्यैव वर्तनात्, 'कालः संहारसम्भवो' । यथोक्तं प्राक् रूपादयो न केचित् कालमन्तरेणेति, भूतादिभिरीश्वरा-दिवादान्नन्येव संभवसंहारक्रिये इति च जन्मसंसारावितिवचनाच्च स्वपन्नपि स जागर्ति—स एव स्वपिति[15] जागर्ति च, न तु स्वपन्तो जाग्रतो वा व्यतिरिक्तः कश्चित्, ते वा, ततः स्वप्नमेदक्रमसाह्वविमात्र-त्वात्तामस्वपदवस्थायाः, सुप्तस्याऽऽविर्भूतस्मनस्यैव कालस्य जाग्रतस्याऽभिव्यक्तिक्रमत्वात्, कश्चित् क्रमेण भेदवृत्तिविजृम्भितत्वात् सामान्यवर्तनस्य सुप्तजागरितसमभेदेऽव्यभ्यापत्वात् । इति कालकारणवादो विधिविधिविकल्प एष समाप्तः ।

नियमव्यपदेशेन विशेषवर्तनाविशेषवृत्ते—स्वाभ्यस्तमिति । कालज्ञानस्याभ्यस्ततया प्रणिहितधियोऽपि कस्यचन पुंसस्ता[20] तत्त्विज्ञानाभावेन कस्यचिद्विसंवादो नान्यदेवोत्तरमाह—अतिसौक्ष्म्यादिति, कालस्य सौक्ष्म्यात् समयादेः वचनस्य नियतार्थ-त्वाभावात् तस्मात् प्रमाणस्यानित्यत्वादेव परन्तु छद्मस्थानामल्पज्ञत्वात् ज्ञेयानन्त्येन न च दर्शनापरिज्ञानमिति च पुरुषसामर्थ्येऽपि दोषो न तत्त्वस्येति भावः । अत्र व्याख्यात्—केसिं इति । केषां निमित्ता नियता भवन्ति केषां च विप्रतिपत्तिर्ज्ञानमिति छाया । ग्रन्थसूत्रार्थसम्बन्धानन्यत्वमेवैष निर्देशः वचनमाह—अत एव साधारणमिति 'कालः पचति भूतानि कालः संहरते प्रजाः । कालः सुप्तेषु जागर्ति कालो हि दुरतिक्रमः' इति (भाग ४०) कारिका[25] अत्र भूतसम्बन्धिनां कालमन्यत्वेनैव कालवर्तनव्यतिरेकेण विशेषाभावात् विनिश्चितत्वम्, विशदधियस्तु वर्तनाव्यतिरेकेण वदन्ति न तु व्यतिरेकेण यथा 'काल एव हि भूतानि कालः संहारसम्भवः । स्वपन्नपि स जागर्ति कालो हि दुरतिक्रमः' इति इममेव भावमाह—ये पुनरिति यथोक्तमिति ज्ञानमित्यन्यत्वैकमात्रात्मन इत्यत्र तथा पृथिव्यादिभिरीश्वरा-दिभिरीश्वरादिवादिकल्पनापूर्वकं कालस्यान्यत्वमात्मनो भवतीति पूर्वोक्तार्थनिरूपणेन संहारसम्भवक्रियाः कालस्व-रूप विनिश्चितत्वादिति भावः । स्वपनजागरणे कालस्य एव न तद्व्यतिरिक्ते, सुप्तस्याऽऽविर्भूतकालस्यैव जाग्रतस्याऽभि-[30] व्यक्तिमाह—न तु स्वपन्त इति, स्वपनजागरणयोर्व्यतिरेको न कश्चित्तौ न वा कालव्यतिरिक्ते ते अवस्थे किन्तु काल-मेदस्वप्नावस्थामात्ररूपे एवेति भावः । तदर्थमेवाह—सुप्तस्येति । व्यक्तिमाह—कश्चिदिति । अत्र विधिविधि-

अथ स्वभाववादः

तद्विकल्प एव स्वभाववादोऽमुना—

ननु तैः सर्वैर्यदि स्वभाव एव भवतीति भाव्यते, द्रव्यार्थप्रसवात्, यत् पुरुषादयो भवन्ति स तेषां भावः, यथा सर्वे भावाः स्वेन भावेन भवन्ति स तेषां भाव इति वचनात्, 5 येन येन भावेन यो भवति स तस्य भावस्तत्त्वम्, तत्तत्र तत्र ते भवन्तीति ते भवनस्य कर्तृत्वमनुभवन्ति, ज्ञानस्वातन्त्र्यनियमवर्त्तनात्मकं तत्त्वमिति वदद्भिः स स स्वभाव एव परिगृहीतो भवतीति कारणान्तरपरिकल्पना व्यर्था।

ननु तैः सर्वैरित्यादि, यः कर्तृत्वम् पुरुष एव भवतीति, स्वातन्त्र्ये सत्यपि [illegible]-क्रियाक्रियाविनियमाभिपत्तिरेवेति, सर्वत्र वर्तमानत्वः प्रभुविभुत्वाभ्यां काल एव भवतीति, एवैर्यदि 10 तैस्तु स्वभाव एव भवतीति भाव्यते, भवन् भाव्यतेरेव प्रतिपाद्यते, किं कारणं? द्रव्यार्थप्रसवात्, यत् पुरुषादयो भवन्ति स तेषां भावः, यथा सर्वभावाः स्वेन भावेन भवन्ति स तेषां भाव इति वचनात्, येन येन भावेन यो भवति स तस्य भावस्तत्त्वमात्मीयो भावः स्वभाव इत्यनर्थान्तरम्, तत्तत्र तत्र ते भवन्तीति तथात्मनाऽभिसम्बध्यन्ते, पुरुषादीनामात्मानो भवन्ति तैर्भूयते यथास्वमिति भावेन तेषामभिसम्बन्धः, ते भवनस्य कर्तृत्वमनुभवन्ति, ज्ञानस्वातन्त्र्यनियमवर्त्तनात्मकं तत्त्वमिति वदद्भिः 15 स स स्वभाव एव परिगृहीतो भवति, एवञ्च स्वभावपरिग्रहे सति कारणान्तरपरिकल्पना व्यर्थेति।

अत आह—

तथा च स्वभावे सर्वस्वभावात्मनि भवति कर्तरि सिद्धे के ते पुरुषादयः? किं तैर्विना स्वभावस्य न प्रतिभातं कार्यम्?।

तथा च स्वभावे सर्वेत्यादि यावत् के ते, सर्वभावानां पुरुषादीनां स्वं स्वं भवनमात्मा 20 यस्य सोऽयं सर्वस्वभावात्मा तस्मिन् स्वभावे भवति—भवनमात्रानुभवितरि कर्तरि—सर्वत्र भवति भव- तेर्वा कर्तरि सिद्धे स्वभावे सिद्धसाध्यत्वात् सिद्धोऽयमर्थोऽन्यनिरपेक्षितो तेनैव यावत् प्रतिपादिते के ते पुरुषादयः? न ते भवन्तीत्यर्थः। किं तैर्विना स्वभावस्य न प्रतिभातं कार्यम्।

स्यान्मतं तेषां स्वो भाव इति तानपेक्ष्य इति तदयुक्तम्, तेषामपि हि स्वत्वं स्वभावा-

---

भिव्यक्त्यैव स्वभावस्याभिव्यक्तेः—तद्विकल्प इति। तैः सर्वैर्यदीति, पुरुषनियतिकालादिभिरित्यर्थः। एवमेवाग्रे—स 25 इति। पुरुषनियतिकालस्वरूपमपि तद्रूपेण भवनात् तथा भवनस्वभावत्वात् सर्वैरपि स्वभाव एव समर्थितो भवति [illegible] स्वभाव एव कारणं [illegible], न हि ते येन येन भावेन भवभावात्मे [illegible] इति [illegible] भावः। द्रव्यार्थप्रसवादिति [illegible] पुरुषादिभिः [illegible]। यदिति [illegible] पुरुषादयो भवन्ति ते पुरुषादीनां भावाः येन येन भावेनैव [illegible] भवनात् तत्र भवनं तेषां तत्त्वम्, तदेव च [illegible] [illegible] तस्य हि तेषामात्मत्वे भवेः तद्भावे हि ते न भवेयुरेव, [illegible] तेषामात्मा [illegible] पुरुषादिषु 30 ज्ञानस्वातन्त्र्यस्य नियतिवादिना [illegible] [illegible] ते ते स्वभावा एव परिगृहीता इति स्वभावेनैव [illegible] कारणान्तरपरिकल्पना व्यर्थेति भावः। पुरुषादीनां [illegible]—तथा येति सर्वेषां [illegible] तेन तेन भावेन भवनमेव [illegible] सर्वस्वभावात्मनि कर्तर्यपि सिद्धस्वभावस्य [illegible] [illegible] पुरुषादीनामनुपपत्तेः तथा, स्वभावाद्यन्यस्य पुरुषादेरभावात् [illegible] भावः। ननु [illegible] न [illegible] पुरुषादये [illegible] इति [illegible]—[illegible]मिति।

पादितमेव, ते ह्यात्मानः स्वे, तद्भावः स्वत्वं तद्धि स्वात्मभिरेव, अन्यथा त एव न स्युरनात्मत्वात्, घटपटवत्, एवं पुरुषादयोऽप्यात्मानात्मत्वादात्मानो न स्युः खपुष्पवत् ।

(स्वात्मतत्त्वमिति) स्वात्मत्व तेषां स्वो भावः—आत्मीयः स्वभाव इति तानपेक्ष्य इत्येतदयुक्तम्, यस्मात् तेषामपि स्वत्वं स्वभावापादितमेव, ते ह्यात्मानः स्वे, तद्भावः स्वत्व तद्धि तेषां स्वत्वं पुरुषादीनां केनापादितं ? स्वात्मभिरेव, यथैव स्वो स्वो भावः स्वभावः, परस्परविविक्तः स्वभाव एवै-वापादितं स्वात्मभिरेव तत्, अन्यथा—यदि तदात्मत्वं तेषामात्मभावापादितमेव न स्यात् ततस्ते त एव न स्युरनात्मत्वात्, घटपटवत्, यथा घटः पटानात्मत्वात् पटो न भवति, पटोऽपि घटानात्मत्वा-द्घटो न भवति, एवं पुरुषादयोऽप्यात्मानात्मत्वात् आत्मानो न स्युर्न स्युरेव वा, अनात्मत्वात् खपुष्पवत् ।

तस्य स्वभावकारणत्वस्य व्याप्तिप्रदर्शनेनार्थमाह—

एवमेवैतद्यावत्सर्वत्रैव स्वभावव्यतिरिक्तार्थाभावात् तत्र तत्र स्वभावानतिक्रमात्स्वभावा एवेति सर्वैकत्वमभिन्नं वर्ण्यत इति स्वभावः प्रकृतिरशेषस्य ।

एवमेवेत्यादि, इत्थमेवैतद्यावत्सर्वत्रैव तत्र तत्र—यथा स्वभाववादे स्वभावानतिक्रमात् स्वभाव एवेत्यभिन्नम्, स्वभावव्यतिरिक्तार्थाभावात्, तस्य व्यापित्वात्, यथा तत्र तत्र पुरुषनियतिकालादि-वादेऽप्युक्तविधिना पुरुषादिस्वभावानतिक्रमात् सर्वैकत्वमभिन्नं तद्भावत्वादेव वर्ण्यते, आत्मभवनस्य नियमात्मभवनस्य वर्तनात्मभवनस्यान्यस्य च तत्र तस्य स्वभावत्वेन वर्णनात्, इतिशब्दो हेत्वर्थे अस्माद्धेतोः स्वभावः प्रकृतिरशेषस्य, योनिर्बीजं प्रभवः कारणमित्यर्थः ।

किञ्चान्यत्—

पुरुषादीनाञ्च स्वत्वे सत्त्वानपोहात्तुल्ये क्वचिदेव भवनात्मा न पुरुषादय इति न स्वभावादृते सिध्यति तत्स्वतत्त्वस्य सत्त्वाविनाभावात् ।

पुरुषादीनाञ्च स्वत्व इत्यादि ग्रन्थार्थस्य कश्चिदपरिस्फुटस्य वृत्तेः यथार्थं पूर्वविरोधित्वाद्

धर्मिणोऽपि सत्त्वं न धर्मव्यतिरेकेणेति धर्मवत्त्वादेव धर्मिणः सत्त्वात् स्वभाव एव मुख्य इत्युत्तरयति—तेषामपीति । तेषामपि—पुरुषादीनां स्वत्वमपि स्वभावापादितमेव तन्न त्वं हि आत्मा पुरुषादि तद्भावः स्वत्वं तच्च स्वत्वं पुरुषादीनां स्वात्मभिरेवापादितम्, तच्च न धर्मा घटपटवदेव भवन्ति अन्यापेक्षया यदि ते धर्मात्मानः अन्यथा स्वात्मनैव न भवेयुस्तर्हि तेऽनात्मत्वात् एव न स्युः यथा घटः पटानात्मत्वात् पटो न भवति एवं पुरुषादयोऽपि स्वात्मानात्मत्वात् आत्मानो न भवन्ति अथ यदनात्मत्वात्ते न स्युरेव खपुष्पवदिति । यद्वा धर्मेणानात्मना धर्मी तदभावे धर्मो इव न स्युः यथात्मा स एव स्वभावः तथा धर्मिणामपि धर्मी आत्मा तदभावे धर्मिणो न स्युरिति सर्वत्र स्वभाव एवात्मा प्रभावं कारणमिति भावः । सर्ववादेषु स्वभावस्यैव कारणत्वं वर्ण्यत इत्याह—एवमेवेति इत्थमेवैतद् यावत्—स्वभाववाद इव दृष्टान्तेन स्पष्टयति—यथा स्वभाववाद इति यथा स्वभाववादे स्वभावानतिक्रमात् स्वभाव एव स्वभावस्य कारणं तद्व्यतिरिक्तार्थाभावाद्वर्ण्यते तथैव तत्र तत्र पुरुषादिवादेषु तत्तत्स्वभावानतिक्रमेणैव सर्वैकत्वात्मकत्वोपवर्णनात् स्वभाव एवैक कारणमित्युपवर्णितमेव भवतीति भावः । उक्तमेव प्रपञ्चयति—पुरुषेति । पुरुषवादाभिप्रायेण आत्मभवनस्येति नियतिवादापेक्षया नियमात्मभवनस्येति कालवादापेक्षया वर्तनात्मभवनस्येति । पुरुषादीनाञ्चेति पुरुषनियतिकालानां स्वत्वं च स्वो भावः स च सर्वत्र स्वभावः पुरुषादीनां भेदेऽपि ग्रन्थार्थाभिप्रायेण स्वभावस्य सर्वत्र कश्चिदपरिस्पष्टस्य वृत्तेः पुरुषादिभ्यः एव पूर्वपूर्वं स्वत्वं विरोधात् परिसमाप्तोत्तरोत्तर

युगपदुभयेन कालस्य पुरुषाद्यपरित्यागेन वृत्तिं तावद्दर्शयति—कालवादे हि पुरुषादीनां कथं स्वस्थानापोहात्, कथं स्वस्थमनपोहम्? संसारनित्यत्वाभ्युपगमात् पुरुषस्वत्वम्, तस्मिन्नेव काले नियतेरप्यात्मत्वं स्वस्थानापोहात् स्वस्थानपोहश्च युगपदयुगपन्नियत्यर्थाभ्युपगमात्, एवं कालवादे नियतिपुरुषयोः स्वस्थाभ्युपगमः, तथा पुरुषवादे नियतेः कालस्य चात्मत्वं स्वस्थानपोहात्, कथं स्वस्थानपोहः?
5 मुक्तिकल्पाभ्युपगमात् कालस्वस्थानपोहः, स्वस्थानियमाभ्युपगमान्नियतिस्वस्थानपोह इत्यादि, एवं नियतिवादे कालपुरुषयोः स्वत्वं-आत्मत्वं स्वस्थानपोहात्, कालस्वस्थानपोहोऽनापनन्त्वा नियतिरिति कालस्वस्थाभ्युपगमात् तां सम्यक् पश्यन् सर्वज्ञ इति पुरुषस्वस्थाभ्युपगमात्। एवं द्रव्यार्थेन सर्वत्र सर्वसत्त्वात् कस्मात् कस्तुग्राहो भवति, तत्र स्वस्थानपोहात् स्वत्वे तुल्ये काल एव भवनात्मा न पुरुषादय इति न समाधारते सिद्ध्यति, तत्स्वतत्त्वस्य स्वस्थानिमानाभावात्। अन्योन्याद्दरणन्तु कालादि
10 वृत्तिपुरुषादिवादानामपि तद्दूषणेन तुल्यत्वात् तत्प्रतिपादनवत् प्रतिपाद्यत्वात्, यथोक्तं 'समनन्तरानुलोमाः पूर्वविरुद्धा निवृत्तिभिरयुक्ता' इति।

कालवादाह—

न, अतुल्यत्वात् स्वत्वस्य, कालस्यैवैकस्य व्रीहिवत्तया तथा भवनात्, पुरुषादेश्च पृथक् पृथक् भिन्नभावात्मभवनात्।

15 (नेति) न, अतुल्यत्वात् स्वत्वस्य, कालस्वत्वपुरुषस्वत्वयोरन्योऽन्येनातुल्यत्वात्, कथम तुल्यत्वं? कालस्यैवैकस्य व्रीहिवत्तया तथा भवनात्, पुरुषादेश्च पृथक् पृथक् भिन्नभावात्मभवनात्, यथा व्रीहिरेवैको मूलाङ्कुरादिभावेन भवति तथा काल एव तथा तथा पर्यायात्मा भवति व्रीहिवत् मूलाङ्कुरादित्वेन तथा पुरुषादयो भिन्नभावात्मभवनमिति।

नियत्योच्यते—

20 नन्वेवमपि कालस्यैव नान्यस्येति कारणकार्यनियमात्मा स एव तस्य स्वभावः।

नन्वेवमपि कालस्यैव नान्यस्येति, कालस्यैव भवनं न पुरुषादेरिति वचनात् तुल्यं

प्रत्येति न तु द्रव्यार्थ इति भावः। तत्र कालस्य पुरुषाद्यपरित्यागेन वर्तिष्यन्ते—कालवादे हीति अभाविसंसारत्वमात्र स्वाभ्युपगमात् पुरुषस्वस्थापरिहारे पुरुषत्वं सिद्ध्येवेति भावः। स्वकर्मनियतार्थाभ्युपगमात् नियतिस्वत्वसिद्धौ नियतेर प्यात्मत्वं सिद्ध्यमेवेत्—तस्मिन्नेवेति। पुरुषादेरपि कालनियत्योरेवेत्यत्र—तथेति। नियतिवादे कालपुरुषयोः स्वत्व
20 मात्म—एवमिति। अनापनन्त्वेति येयं व्यवस्थिता नियतिः तदितरमनवस्थाभ्युपगमात् कालस्वस्थानपोहमेव तथैवासौ नियतिमविचां पश्यन् सर्वज्ञो भवतीत्युक्तेन पुरुषस्वत्वमप्यस्त्येवेति स्वत्वस्वाभिमानाभावो तयोः अनात्मोऽन्यत्वेति भावः। तर्ह्येवं सर्वेषु पुरुषादिवादेषु कालादिवादवत् द्रव्यार्थेन स्वत्वे स्वत्वस्य तुल्यत्वे भवति तथा न काल एव भवनात्मा न पुरुषादय इत्यभ्युपगमेऽपि कालस्य तत्वादित्वमात्मविरोधेन न सम्भवतीति कालानियतत्वं स्याद्वादं तुल्यम् दूषेतदूषणाद—एवमिति। अन्योन्योदाहरणमेवान्ते हेतुमाह—कालोदाहरणमित्यादि कालादिवादानां वृत्तित्वेन पुरुषादिवाद
30 तेषां कालदूषणैव तुल्यत्वात् कालस्य प्रतिपादनवत् तेषां प्रतिपाद्यत्वात् तुल्यत्वादित्यर्थः। पुरुषादेर्न कालतुल्यत्वेनाह नेत्ये—अतुल्यत्वादिति पर्यायत्वस्वभावस्य तेषु तेषु भावेष्वनुवृत्तिमात् पुरुषादेस्तु न तथा, अनेकत्वादपि कालवत् पुरुषस्य एकवृत्तिभावादित्वाभ्युपगमात् अथवा कालस्यैव भिन्नभावभवनात्मा पुरुषोऽपि अतः तुल्यत्वं न कालवत्तुल्यमिति भावः। भवतु नाम तत्स्वतुल्यम्, तथापि कालस्यैवाश्री तुल्यो भवनात्मा कालस्यैव तदेशात्मत्वाभ्युपगमात् इत्य कालपुरुषयो नियतिरूपत्वेऽपि कारणकार्यनियमाभ्युपगमानात् तथापि स एव नियतिवाद—नन्वेवमपीति ननु तुल्य-

कालस्यासौ भवनात्मेति स्वभाव एव परिगृहीतो भवति, यथा च स्वयोच्यते तस्यानुस्मृता काल-स्यैव श्रीहारिवदङ्कुरादिवच्च पुरुषादीनां भवनमिति, तथा च पुरुषादीनां कारणकार्यनियमादपि चैव स्वभावः परिगृह्यते । कालः कारणं श्रीहारिवत् कार्यं पुरुषादयोऽङ्कुरादिवदिति । नियमात्मा स तस्य स्वभाव इति स एव स्वभावः परिगृह्यते परैः, पूर्वत्र तस्यस्य हेतुत्वेन विवक्षितस्य तस्याविना-भावित्वेन भावना, इह सिद्धस्यैव सर्वेऽप्यभेदेन व्यवस्थितस्य सामान्यविशेषव्यवहारप्रसिद्धिभावनेति 5 विशेषः ।

कालस्यैव तत्त्वाद्विभागाभावात्सामान्यविशेषव्यवहाराभाव एवेति चेदेवमपि स एव स्वभावः । व्यवहारप्रत्याख्याने च प्रागभिहितकालास्तित्वानुमानप्रत्याख्यानदोषः । यदपि च कालानुमानं युगपदयुगपद्वृत्त्योच्यते तदपि स्वभावानुमानमेव सम्पद्यते । युगपदयुगप-द्दर्शनातिरिक्तस्य कस्यचिदभावादुद्देश्यनिर्देशार्थं घटरूपादि श्रीहाङ्कुरादि चोदाहृतं तस्योद्देश्यस्य 10 निर्देश्यस्य च भावस्य तेन तेनात्मना भवनादेव तु स्वभावोऽभ्युपगतः ।

कालस्यैव तत्त्वादित्यादि, यावदभाव एवेति चेत्, त्वन्मतं भवतः त्रैकाल्यैकरूपत्वात् कालस्यैव तत्त्वात् कालादि कारणं कार्यमिति विभागाभावात्ते सामान्यविशेषव्यवहाराभाव एव, मिथ्यात्वप्राप्तव्यवहारप्रसिद्धिमत्त्वादिति चेत्, एवमपि स एव स्वभावो भवतीति वाक्यशेषः, काल-स्यैव हि स स्वभावो यदसौ भवतीति स्वभावपरिग्रहः । किञ्चान्यत् व्यवहारप्रत्याख्याने प्रागभिहित 15 कालास्तित्वानुमानप्रत्याख्यानदोषः, तद्यथा-पूर्वोक्तव्यवहारकृतकालाभावमेवम्, अपूर्वोक्तिसाद्, नित्य-त्वित्, यथा पूर्वापरादिकरणकार्यव्यवहाराभावानियतिर्मोक्षीत्युच्यते तथा कालोऽपि तद्भावाभावीति मानम् । यदपि च कालानुमानं युगपदयुगपद्वृत्त्या घटरूपादीनां श्रीहाङ्कुरादीनामुच्यते तदपि स्वभावानुमानमेव सम्पद्यते, यस्मादयुगपदयुगपदभिमानि युगपद्दर्शनात् क्रमदर्शनाव्यतिरिक्तस्य कस्यचित् भावात् काल एवेत्युद्देश्यनिर्देशार्थं घटरूपादि श्रीहाङ्कुरादि चोदाहृतं तस्योद्देश्यस्य । निर्देश्यस्य च भावस्य 20 तेन तेनात्मना भवतो भवनादेव, तुर्विशेषणे स्वभावोऽभ्युपगत इति दर्शनार्थम् ।

अथवा नैतद्युक्तिगम्यमेव स्वभावकारणं तथा च दृश्यते तेष्वेव तुल्येषु भूम्यादिषु हेतुषु भिन्नस्वभावाः प्रत्यक्षतोऽपि, कण्टकादि सूक्ष्मं कण्टकीमत्युत्पद्यतादि, पुनस्तदेव तीक्ष्णादिस्-तम्, न पुष्पादि तादृग्गुणं, तच्च पुष्पादीनामेव, तथापि मधुरादीनामेव, न व्यमोपादीनाम् ।

टीका तत्र दृष्टान्तविभक्त्यर्थस्य नैव तस्य सामान्यविशेषव्यवहाराभावमाह-पूर्वमेवेति । तत्र हि तत्त्वं कालादिविभागमीत्युक्तम्, अत्र 25 च पुरुषादीनां कालस्य पुरुषभेदेऽप्यभेदेन स्थितस्यैव अङ्कुरादीनां कार्यकारणभावेन व्यवस्थापितत्वा सामान्यमेवाभीदेवम-तेति सामान्यविशेषत्वस्य तत्र विचारः कृत इति भावः । ननु यत्र सामान्यविशेषव्यवहारः तत्त्वमूलस्य कालस्य कृतस्य विकल्पैव विभागाभावात्, कारणमिदं कार्यमिदमित्यादिभेदव्यवहारस्य मिथ्यात्वप्रस्तावेऽतःपरं-कालस्यैवेति । तदभ्यु-पगमेऽपि कथयते दूषणम् एव तथाभूतस्य कालस्यैव भाव्यमेतीति स्वभावं विभागव्यवहारानुपपत्तेः-एवमपीति । व्यवहार-प्रत्याख्याने व्यवहारस्य पूर्वापरादिरूपत्वात् भावाभिरिव न भवेत् पूर्वापरादिव्यवहारादिनिबन्धनस्य हि कालस्य पूर्वं 30 [illegible]-व्यवहारेति । [illegible] कथयते पूर्वं कालस्यास्तित्वं न स्यात् [illegible]-यदपि चेति । एतदेव व्याख्याति-युगपदित्ति । उद्देश्येति, भेदस्य कथयन् निर्देशार्थं प्रपञ्चार्थं [illegible] तस्यो-

(अथवेति) अथवा नैवयुक्तिगम्यमेव स्वभावकारणम्, तथा च दृश्यते तेष्वेव तुल्येषु भूम्यादिषु हेतुषु भिन्नस्वभावाः समभवतोऽपि कण्टकादि, कण्टकस्य सूक्ष्मः क्रमहीनतनुतरतादि, आदि महत्त्वात् पत्राङ्कुरादिसंस्थानवर्णादि भिन्नस्वभावाः पुनस्तेषु-कण्टकादि तीक्ष्णादिभूर्त-तीक्ष्णं तीक्ष्णतरं कुण्ठं कुण्ठतरं सविषं निर्विषमित्यादि, न पुष्पादि तादृग्गुणं सुकुमारादिस्वभावं सुरभिदुर्गन्धादिस्वभा-

5 वम् । तत्र वृक्षादीनामेव—तत्र कण्टकादि बदरकरीरादीनामेव, तथापि बकुलादीनामेव न न्यग्रोधा-दीनाम् । न चैषां मयूरचन्द्रकादीनां पक्ष्यादीनां न वा बर्हिणां पारावतादीनां कण्टकादि ।

यथा—

मयूराङ्गरुहादीनामेव पञ्चवर्णतावैचित्र्याणि । अत्राह च— 'कः कण्टकानां' इत्यादि, 'केनाञ्चितानि' इत्यादि ।

10 मयूराङ्गरुहेत्यादि यावद्वैचित्र्याणि, बर्हादीनामेव पञ्चवर्णता मोरकादीनाम्, नान्यस्यापि च मयूरादिबर्हाण्येव विचित्राणि न हंसादिबर्हाणीति । अत्राह चेति, पूर्वपक्षिवचनानुसारेणैव, कः कण्टकानामित्यादि, केनाञ्चितानीत्यादि, गतार्थे इमे ।

इतर आह—

यदि स्वभाव एव कारणं किं कारणं न स्वभावमात्रादेव भूम्यादिद्रव्यविनिर्मुक्तिनिर-

15 पेक्षा कण्टकाद्युत्पत्तिर्भवेत् ? किञ्च कारणमन्यथापि न स्यात् सोऽपि कण्टकः किमयं कदाचित् किञ्चिद्भविष्यति किञ्चिच्च नेति चेन्न भूम्यादिस्वभावानपेक्षोत्पत्त्यदर्शनात् स्वभावा-व्यभिचाराच्च, तथयोत्पातादिष्वकण्टकानां वृक्षादीनां कण्टकाः कण्टकिनां चाकण्टका दृश्या रसातलादिस्वभावनियमवशादन्यमपेक्षितद्रव्यकारणादिरपि कण्टकाद्युत्पत्तिर्दृष्टैव ।

यदि स्वभाव एव कारणमित्यादि यावत् किञ्चिच्च नेति, अर्थान्तरान्यपेक्षोत्पत्त्यदर्शनात्

20 स्वभाव एव कारणमात्रकमक्षेपवत् यथा च कण्टकादेरुत्पत्तिर्भूम्यादिद्रव्यविनिर्मुक्तिमपेक्षेता-

---

[illegible] निर्देशं यद्यप्यस्मादि तस्य स्वभावादेव तस्मात् स्वभाव एवास्यानुपपत्तम इति भावः । न केवलं युक्तिगम्यमेव स्वभावकारणमपि तु प्रत्यक्षगम्यमपि तुल्यतापि कारणकलापात् कार्यवैचित्र्यस्य प्रत्यक्षतो दृश्यत्वात् [illegible] वैचित्र्यमुपदर्शयति—अथवेति कण्टकादीति कण्टके हि बाल्येऽनुभूयमाने तीक्ष्णत्वमपि सोऽपि नैकविध एव किन्तु कोऽपि तीक्ष्णः कोऽपि तीक्ष्णतरः कोऽपि कुण्ठः कोऽपि कुण्ठतरः कोऽपि सविषः कोऽपि निर्विषश्च भवति । तदपि कण्टकादि

25 बदरादिषु बकुलादीनामेव भवति न न्यग्रोधादि तत्र नियमस्य स्वभाव एवेति भावः । निदर्शनान्तरमाह—मयूराङ्गेति । कः कण्टकानामिति कः कण्टकानां प्रकरोति तैक्ष्ण्यं विचित्रभावं मृगपक्षिणां च । स्वभावतः सर्वमिदं प्रवृत्तं न कामचारोऽस्ति कुतः प्रयत्नः ॥ इति पूर्वः श्लोकः । तथा 'केनाञ्चितानि नयनानि मृगाङ्गनानां को वा करोति रुचिराङ्गरुहान् मयूरान् । कश्चो-त्पलेषु दलसन्निचयं करोति को वा करोति विनयं कुलजेषु पुंसु ॥' इति च । ननु स्वभावस्यैव कारणत्वे तदर्थान्तरनिरपेक्षकारण-त्वाद्भूम्यादिव्यपेक्षा कण्टकादीनां न स्यात्, दृश्यते च तेषां तदपेक्षेत्याशङ्कते—यदि स्वभाव एवेति भूम्या-

30 दिद्रव्यविनिर्मुक्ति—भूम्यादिद्रव्यसम्बन्धाऽपेक्षा कथं तत्स्वभावतो वा कण्टकादेरुत्पत्तिर्भवेदिति विमर्शः । किञ्च वा कारण-मतिरेकेऽपि कण्टकादेरुत्पत्तिर्न स्यात् स्वभावस्यैव कारणत्वात् इत्याह—किञ्चेति । अर्थान्तरेति अर्थान्तरानपेक्षो-त्पत्त्यदर्शनेन न स्वभावस्यैव कारणत्वं दृश्यते हि अर्थान्तरसन्निधानेऽपि युक्तकारणोपयोगेनैव तस्य युक्तिगम्यत्वं स्यादेवेति भावः । कण्टकाद्युत्पत्तेर्भूम्यादिद्रव्यनिर्मुक्त्यपेक्षाया दुर्निवारत्वात् स्वभावमात्रकारणत्वे अर्थान्तर आशङ्कते—यदा

मपेक्षणीया, सा च न मृद्भूम्यादिद्रव्यनिर्वृत्त्यपेक्षोत्पत्तिः, स्वभावादेव स्वभावस्यार्थान्तरनिर-पेक्षकारणत्वात्, यदि च स्वभाव एव कारणं किं कारणं न स्वभावभावादेव भूम्यादिद्रव्यनि-र्वृत्तिनिरपेक्षा कण्टकाद्युत्पत्तिर्भवेत्? किञ्च कारणमन्यथापि न स्यात्—भूम्याद्यन्तरेण निर्वृत्तिः कण्टकस्य न स्यात्, किं वा कण्टकस्य सौकुमार्यं कुसुमस्य वा तैक्ष्ण्यञ्च न स्यात्, सोऽपि कण्टकः किमर्थं विध्यति, कुसुमं किं न विध्यति, किमर्थञ्च कदाचिद्विध्यति तीक्ष्णोऽपि, सर्वकालं किं न विध्यति 5 कण्टकः, किमर्थं कश्चिदेव विध्यति न सर्वम्, तमपि कश्चित्कश्चिदेव प्रदेशे विध्यति, न सर्वमित्यत्र विशेषहेतुर्वाच्यः, तस्मात् नियमोऽर्थान्तरापेक्षः, स तु स्वभावस्यार्थान्तरनिरपेक्षत्वान्नोपपद्यत इत्य-त्रोच्यते—न, भूम्यादिस्वभावेऽपि यावद्भूतैव, यदुच्यते भूम्यादिद्रव्यविनिर्वृत्त्यपेक्षा चोत्पत्तिर्दृश्यते-ति, अनपेक्षोत्पत्तिदर्शनात् स्वभावाव्यभिचाराच्च स्वभाव एवेति मन्तव्यम्, तद्यथा—कस्तावदिष्टक-सकानां वृक्षादीनां कण्टकाः, कण्टकिनामकण्टका निम्बादिविशिष्टत्वेन दृष्टाः । यथोक्तम् 'अकण्टकाः 10 कण्टकिनः कण्टकाश्चाप्यकण्टकाः । विपर्ययेण दृश्यन्ते वदन्ति विविधक्षणम्' इति । इत्थं सतामपि भूम्यादिद्रव्यनिर्वृत्तौ कण्टकाभावात् असतामपि एतद्द्रव्यकालादिनिर्वृत्तौ कण्टकदर्शनाच्च नापेक्षाऽस्ति स्व-भावस्य, किन्तु स्वभावादिस्वभावविशेषवशात् अपेक्षितद्रव्यकालादिरपि तद्वेव कण्टकाद्युत्पत्तिर्न पुनस्तत्स्व-भावमन्तरेण सोत्पत्तिरस्तीति स्वभाव एवाव्यभिचारव्याप्तिस्थाच्च कारणमेषितव्यम् ।

किञ्चान्यत्— 15

अपि च भूम्यादिद्रव्यविनिर्वृत्त्यपेक्षैव कण्टकनिर्वृत्तिरिति ब्रुवता ननु सैव स्वभाव सिद्धिस्त्वयैव वर्ण्यते, भूम्यादिभ्य एव कण्टको भवतीति तत्स्वभाववर्णनात्, अन्यथा स्वभावात् किमन्यदत्र सामर्थ्यं वक्तुं कारणम्?, तेषां तत्स्वाभाव्यात् ।

अपि चेत्यादि, अपि च त्वया भूम्यादिद्रव्यविनिर्वृत्त्यपेक्षैव—भूम्यादीन्येव ह्रस्वत्वेन कण्ट-कदम्बत्वेन तैक्ष्ण्यादित्वेन च निर्वर्त्यन्ते तत्संयोगनिर्वृत्त्यपेक्षा कण्टकनिर्वृत्तिरिति ब्रुवता ननु सैव 20 स्वभावसिद्धिस्त्वयैव वर्ण्यते । किं कारणम्? भूम्यादिभ्य एव—भूम्यम्बुतेजोवीजाङ्कुरादिद्रव्यनिर्वृ-त्तिभ्य एव कण्टको भवतीति तत्स्वभाववर्णनात्, अन्यथा स्वभावात् किमन्यदत्र सामर्थ्यं वक्तुं कारणम्? भूम्यम्बुतेजोवीजाङ्कुरादिभ्य एव कण्टको भवति न मृत्पिण्डादिभ्य इत्येव तेषां स्वभाव इति स्वभावस्यैव समर्थनं तदपि तेषां तथात्वस्वाभाव्यात् ।

चेति । तेनापि कुतो न स्यादित्याह—किं वा कण्टकस्येति । कण्टकस्य तैक्ष्ण्यस्वाभाव्येऽपि किमर्थं नराणां पादादेः क्वचि 25 देव प्रदेशे विध्यति न सर्वत्र स्वभावस्य सर्वत्र समत्वात्, तस्मात्तदर्थान्तरसाम्प्रतिविशेषहेतोरवश्यं वाच्यत्वात् स्वभाव-मात्रकारणत्वं न्याय्यमेवेत्याह—सोऽपि कण्टक इति । स्वभाववादी आह—भूम्यादीति कण्टकोत्पत्तिर्हि न भूम्यादिद्रव्यनिर्वृत्त्यपेक्षा [illegible] कारणपरिणामविशेषाभावेऽपि तदुत्पत्तिदर्शनात्, तथाविधपरिणामविशेष-सद्भावेऽपि कण्टकानुत्पत्तिदर्शनाच्चान्वयव्यतिरेकव्यभिचारात्, न चान्वयव्यतिरेकव्यभिचारेऽपि तदपेक्षत्वं तेषामपि कण्टकम् स्वभावविशेषत्वं तु न क्वापि व्यभिचारो दर्शितुं शक्य इति च एवाव्यभिचारित्वात् कारणं भवितुमर्हतीति भावः । 30 किञ्च भूम्यादिद्रव्यपरिणामविशेषादेव कण्टकाद्युत्पत्तेरभ्युपगमेऽपि तद्वचनस्यैव कारणत्वं पर्यवस्यतीत्याह—अपि चेति तत इत्याह—भूम्यादिभ्य इति । तत्संयोगेति । भूम्यम्बुतेजःप्रभृतिसंयोगेत्यर्थः । अन्यथा स्वभावादिति स्वभावव्यति-रेकेणात्र किमपि किमन्यत् कारणं भवितुमर्हति, नैव भवितुमर्हतीति भावः । तदपि तत्र स्वभावसमर्थनमपीत्यर्थः तत

निष्पन्नम्—

यथा पृथिव्यादिनिमित्ता भावाः पुरुषप्रयत्ननिरपेक्षा एव भवन्ति, एवं निमित्तानामपि घटपटाद्युत्पत्तौ निमित्तता स्वाभाविकीति तत्कृत उत्पत्तिरिति सा प्रतिवस्तु स्वभाव एव, यथा क्षीरादिवत् ।

5 यथा पृथिव्यादीन्यादि भावनिमित्तानामपि निमित्तता स्वाभाविकीति, तथैव निष्पन्न- सर्वभावोऽनेकप्रकारं बीजाङ्कुरादिक्रमनिर्वृत्तिः कण्टकादिः पृथिव्यादिभ भावाः पुरुषप्रयत्ननिरपेक्षोऽस्व- भाव एव भवति । अथवा पृथिव्यादीनामेव प्रागभिहितन्यायेन कृषकादिस्वभावाभ्युपगमात् यथा स्वभाव एव एव निमित्तानामपि घटपटाद्युत्पत्तौ पुरुषकारसाध्याभिमतायां मृत्पिण्डदण्डचक्रसूत्रोदक- कुलालादिनिमित्तानां निमित्तता सापि स्वाभाविकी, ततो न स्वभावव्यतिरिक्तं किञ्चित्, यत्र सर्वस्य

10 स्वाभाविकत्वेन तत्कृत उत्पत्तिरिति, ? या प्रागुक्ता त्वया भूम्यादिनिमित्तनिर्वृत्त्यपेक्षैवोत्पत्तिरिति सा कुतः ? नास्त्येव, कारणं तत्स्वभावाधि, मागेवाभिव्यक्तेः निरपेक्षिकीनावस्थात्, तस्मात् सा—उत्पत्तिः प्रतिवस्तु स्वभाव एवायम् वस्तु वस्तु—प्रतिवस्तु, को हि भावः स्वभावः इति निरुक्त्या प्रतिवस्त्वा- स्तीव भावभावाद्धे, यथाक्षीरादिवदिति दृष्टान्तः, यथा बाल्यकौमारादिवयोऽवस्थाः पूर्वनिरपेक्षा एवा- भिर्भवन्ति, यथा क्षीरदध्युदश्वित्तक्षीरघृतावस्थावत्स्था घटादयो निमित्तस्वभावापेक्षाभिव्यक्ताअपि

15 निरपेक्षभावा आविर्भवन्ति ।

यदि चाऽसौ नेत्थं स्यादुत्तरमापि न भवेदेवाभूतत्वात्, वन्ध्यापुत्रवत्, एवं मृदादिषु सतामेव घटादीनां निमित्तापेक्षस्वभावैवोत्पत्तिर्नाभावादिषु । तदा घटादीनां क्रियाया उत्पत्तिरिति चेन्न, प्रागनभिव्यक्तेः ।

यदि चाऽसावित्यादि यावद्वन्ध्यापुत्रवत्, यदि चाऽसावुत्पत्तिः स्वभावोऽस्वभावनिर्वृत्तो

20 न स्यादित्थं—पूर्वावस्थायामिव तत उत्तरमापि न भवेदेव, असूतत्वाद्वन्ध्यापुत्रवत् । अत्रैवार्थस्य भाव- मार्थमाह—एवं मृदादिष्विति यावद् घटादिष्वाभावादिषु । तदा घटादीनां क्रियाया उत्पत्तिरिति चेत्— आत्मवदुपदिष्टमुक्तं त्वया विद्यमानानां घटादीनां निमित्तापेक्षस्वभावैवोत्पत्तिरिति, क्रियाया एव-

---

पृथिव्यादीनां यथा बीजाङ्कुरादिक्रमनिवृत्ता कण्टकादिभावेन भवनं पुरुषप्रयत्ननिरपेक्षेण स्वभावाधीनत्व एव दृश्यते [illegible] तेन तथैव भवनं भावस्येति तस्मादेव निष्पन्नता पुरुषप्रयत्नसाध्यत्वाभिमतघटपटाद्यु-

25 त्पत्तिनिमित्तानामपि [illegible] निमित्तत्वमपि स्वभावादेव अन्यथाऽन्येषामपि निमित्तत्व- प्रसङ्गः एवं सर्वस्य स्वभावस्यैव नियमकत्वे तथैव [illegible] स्वभावमुपपद्यते अत एवेत्याह—यथा पृथिव्यादी- न्यादिना । एवं सर्वस्य स्वाभाविकत्वे सिद्धे भूम्यादिनिमित्तनिर्वृत्त्यपेक्षैवोत्पत्तिरिति त्वया प्रागुक्तं न सम्यक्, भूम्यादिनिमित्तनिर्वृत्तेः [illegible]—तदुक्त इति । तस्मात् [illegible] प्रतिवस्तु [illegible] भाव एव [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

30 [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] किमपि [illegible] भावः । नास्त्येवेति [illegible] [illegible] अत एव [illegible] किमपि नास्तीति भावः । प्रागेवेति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]—यदीति । [illegible]—यदि चाऽसाविति । [illegible] [illegible] [illegible] मिति । न [illegible] न [illegible] निमित्तमपि [illegible] [illegible] एवं [illegible]

कुलालस्य घटादेरर्थस्योत्पत्तेरर्वागभावादित्येतच्च न, प्रागनभिव्यक्तेः—क्रियायाः प्राक् सोत्पत्तिरनभिव्यक्ता, अपवरकघटवत् प्रदीपेन क्रिययाऽभिव्यज्यते नोत्पाद्यत इत्यदोषः ।

सा सत्यग्रहणनिमित्ताभावे स्वभावादेवेति, त्वयैवाभ्युपगतत्वादतिसन्निकृष्टमतिविप्रकृष्टं व्यवहितं वाऽञ्जनमन्दरादि चक्षुरादिना न गृह्यत इति यथा स स्वभावस्तथायमपीति किं न गृह्यते ? ।　5

(सेति) सा सत्यर्थेऽनभिव्यक्तिरग्रहणमिति निमित्तानामत्यासन्नातिविप्रकृष्टव्यवहितसमानाभिहाराभिभवसौक्ष्म्येन्द्रियदौर्बल्यमनोऽनवस्थानादीनामभावे सति किमर्थं भवतीति चेन्मन्यसे वयमत्र ब्रूमः स्वभावादेवेति यावच्चक्षुरादिना न गृह्यते, यथाऽऽत्माभिरेव तदुक्तम्य स्वभावेन ग्रहणहेतुषु सत्स्वपि सतोऽर्थस्यानभिव्यक्तौ स्वभाव एव कारणमिति, कस्मात् ? त्वयैवाभ्युपगतत्वात्, अतिसन्निकृष्टमतिविप्रकृष्टं व्यवहितं वा चक्षुरिन्द्रियरूपमञ्जनमन्दरादि न गृह्यतामन्यमित्यत्र केन त्वयैतत्　10
कारणेन प्रतिपन्नमिति पृष्टेनावश्यं स्वभावादिति वक्तव्यम्, अयं हि चक्षुषः स्वभावो यदतिसन्निकृष्टमञ्जनादि न पश्यति, अतिविप्रकृष्टं वा मेर्वादीति । श्रोत्रेन्द्रियाणामपि स्वभावेनातिविप्रकृष्टाद्यग्रहण स्वविषयनियमश्चेति । किञ्चान्यत्, यथा स स्वभावस्तथायमपि—यथा चक्षुरादीन्द्रियाणामात्मनोऽत्यन्तमतिसन्निकृष्टाद्यग्रहण स्वभावस्तथाऽनभिव्यक्ताग्रहणं स्वभाव इति किं न गृह्यते ? ।

किञ्चान्यत्—　15

यथैतत्तथा किञ्चिदप्यन्यदनुपलब्धिस्वभावमेव भवत्यात्मादि, तत्र न तस्यात्माद्योऽर्थो इति पूर्वेण विकल्प्य स्थाप्यादयः, तत्र पुरुषकारव्यापारभूम्यादिभ्यः किञ्चिदपि निर्वर्त्यते, किन्तु भूम्यादिभीजाङ्कुरादिभूतस्यैवाभिव्यक्तस्यानभिव्यक्तिस्वभावम्, वस्तुत्वात्तदात्मत्वात्, तत्र कुतः कस्यचिदर्थिनोऽन्यैर्वा विपर्यय एव वाऽऽरम्भक्रियानिर्वृत्तयः ? ।

स्थितो घटादिः, तत्र व्यापारेणानन्तरं सोऽभिव्यज्यते दीपेनेव घटादिरित्युत्तरयति प्रागनभिव्यक्तेरिति । ननु कुतो घटादेः　20
प्रागनभिव्यक्तिरग्रहणं यदुत्पत्तेः प्रागप्यर्थस्य घटादेः सद्भावे—सा सतीति [illegible] अभावे सति योऽनभिव्यक्तिः स्वभावादेव भवति यथा विद्यमानमपि [illegible] चक्षुरादिना न गृह्यते [illegible] स्वभावादिति भावः । अत्यासन्नेति [illegible] गृह्यते [illegible] इत्यादि न गृह्यते [illegible]—[illegible]
[illegible] न पश्यति [illegible] न दृश्यते　25
[illegible] न गृह्यते विद्यमानमपि [illegible] इन्द्रियदौर्बल्याच्च गृह्यते [illegible] न गृह्यते [illegible] विद्यमानमपि [illegible] न गृह्यतीति [illegible] मनसि । यथैव तथाऽनभिव्यक्तौ कारणं स्वभाव इति नोच्यते किन्तु [illegible] तथाऽभ्युपगत एवेत्याह—न [illegible]मिरिति । [illegible] अतिसन्निकृष्ट- मिति । [illegible] यथा स्वभावो [illegible] स्वभाव एव [illegible] इत्याह—यथा स　30
इति । [illegible] तथा स्वभाव एवेत्याह—यथैतदिति । एवं स्वभावेन [illegible] इत्याह—तत्रेति । तथा न [illegible] न किञ्चिदपि निर्वर्त्यते [illegible]—तत्रेति । भूम्यादीति, भूम्यादौ [illegible] स्वभाव एव तथा

(यथेति,) यथैतथा किञ्चिदपत्यतुल्यमभिसमायमेव भवत्यारम्भादि—आरम्भकसम-वायिनः कार्येण एव निरनुमेयाः पदार्थाः सौक्ष्म्यादप्रत्यक्षाविषयास्तत्स्वभावाः, तत्र नाशास्मा मास्ति कालो यमाघमाकाशदिगादयो नाऽर्थो न सन्तीति पृथैव विवदन्ति साध्यादयः स्वभावमेव विद्वांसः । तस्मादयुज्यते स्वया क्रियातो घटादि निर्वर्तत इति तत्र पुरुषप्रयत्नादस्तादिभ्यः 5 किञ्चिदपि निर्वर्तते, पुरुषात् तदिच्छातः तत्प्रयत्नेः—तत्प्रयत्नाद्वीर्योदिसर्यः, कालिमहत्वादपि-नियोगसाध्यैः, सर्वत्र व्यभिचारदर्शनात् । किं तर्हि ? मृत्पिण्डमिश्रीभूतादिद्रव्यसम्बन्ध-ममिव्यक्तिस्वभावम्, जीर्णोऽपि पृथिव्यादिस्वभाव एव, वस्तुस्वभावस्वस्वत्वात्, यथाऽऽपो द्रवाः, स्थिरा पृथिवी चलोऽनिलो मूर्तिहीनमाकाशमुष्णोऽग्निरित्यादिषु स्वभाव एव, तत्र द्रवाः पवननिर्वि-णोऽप्येवं वा विपर्यय एव वाऽऽरम्भक्रियानिर्णयः ! आपो द्रवा भवन्तु स्थिरा पृथिवी चलोऽ 10 निलोऽनिलोऽग्निरुष्णो वियत्मूर्तं भवत्विलेपमर्पिणोऽपि पुरुषस्य नारम्भो न चेष्टा न च निर्वृत्तिर्वा तथा विपर्ययेऽपि मा भूदपं चलं स्थिरा भूम्यलोऽनिलोऽग्निरुष्णो मूर्तिमानाकाश इत्यारम्भः क्रिया निर्वृ-त्तिर्वा, स्वभावस्यान्यथाकर्तुमशक्यत्वात्, एवं घटादिष्वपि योज्यं स्वभाविकत्वम् ।

तथा चाहुः 'चित्रकः कटुकः पाके वीर्योष्णः कटुको रसे । तद्वद्दन्ती प्रभावात्तु विरेचयति सा नरम् ॥ इति, प्रभाव इति स्वभावपर्यायत्वात्प्रसादेरपि स्वभावत्वात् स एव 15 तथा तथा वर्ण्यते इति, तस्मात् कथं घटोत्पत्त्यादि सम्भाव्यते ! ।

तथा चाहुरिति स्वाभाविकत्वविज्ञापकमाह—चित्रक इति, कटुकरसः कटुकविपाकः उष्ण-वीर्यश्चित्रकस्तद्वद्दन्ती कटुकरसा कटुकविपाकोष्णवीर्या, विशेषस्त्वभावाच्चित्रकात् प्रभावेन विरेचयति, प्रभाव इति स्वभावपर्यायत्वात्प्रसादेरपि स्वभावत्वात् स एव सामान्यविशेषाभ्यां तथा तथा वर्ण्यते इति । तस्मादयमर्थोक्तं क्रियातो घटाद्युत्पत्तिरिति तत्र पृथिवीपृथिव्यादिस्वभावाभिव्यक्तापत्त्यत्यत्स्वभा 20 वैर्योत्पत्तत्र च प्रवृत्तिविनाशौ, स्वभावत्वात् स्वभावैतो कथं घटोत्पत्त्यादि सम्भाव्यते, ! नादि मद्याद्यस्वभावो विनाशविपरिणामावपि कथं सम्भाव्येते !, नैव सम्भावनीयं तद्वयमित्यर्थः ।

भाष्यम्—

कुलालकमण्डलभेरिदण्डचक्रसूत्रोदकमृदादीनां पुरुषाभिसम्बन्धानुक्रमघटाद्युत्पत्तिविना-

---

[illegible] 25 [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible]—आपो द्रवा इति । [illegible] [illegible]—तथा विपर्ययेऽपीति । [illegible] [illegible]—तथा चाहुरिति । [illegible]—प्रभाव इतीति । [illegible] 30 [illegible] । [illegible] इति । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible]

हानिपरिणामफलैः सम्बध्यदर्शनात् स्वभाव एवेत्येतदयुक्तम्, प्रवृत्तिमतो हि स स्वभाव एव, फलस्वभावानुरूपाः प्रवृत्तयोऽत एव व्यवस्थिताः। व्यवस्थितप्रवृत्तिफलस्वभावे भावे पुरुषप्रयासस्त्वनर्थक इति चेत्सत्यमेतत् प्रयासोऽनर्थकः, इत्थमनर्थकोऽप्यसौ पुरुषस्यास्त्येव स्वभावादेव।

(कुलालेति, अयुक्तमिति) यस्मात् प्रवृत्तिमतो स स्वभाव एव, यथोक्तं प्राक् निमित्तानां निमित्तता स्वाभाविकीति, तस्मात्स्वभाव एव। किञ्चान्यत् फलस्वभावानुरूपाः प्रवृत्तयोऽत एव व्यवस्थिताः—स्वभावादेव मृत्पिण्डदण्डादिभिरेव घटो भवतीति ज्ञात्वा चक्रभूमिं मृत्पिण्डं संस्थाप्य दण्डभ्रमणचक्रभ्रमणादिव्यापाराः घटफलयोग्याः क्रियास्तदनुरूपा व्यवस्थिताः। तथा तुरीवेमशलाकादिसाधनाः सूत्रोपादानतन्तुसन्तानवानप्रवयनक्रियाः पटफलस्वभावानुरूपा व्यवस्थिताः। एवं कृषिसेवावाणिज्यपरिश्रमादिप्रवृत्तयः स्वभावमेव हेतुं समर्थयन्त्यो दृश्यन्ते लोके व्यवस्थिताः। 10 नासौ नाप्युत्कर्षो नाप्यपकर्षः कश्चित्, फलानुरूपाः प्रवृत्तयः प्रवृत्त्यनुरूपं फलं तत्र तत्रेति व्यवस्थितफलप्रवृत्तिता स्वभावादेवेति। साम्प्रतं व्यवस्थितप्रवृत्तिफलस्वभावे भावे पुरुषप्रयासस्त्वनर्थक इति चेत्सत्यमेतदिति, प्रयासोऽनर्थकः—यथा त्वं ब्रूषे तथैव, स्वभावसामर्थ्यादेव प्रवृत्तेर्निवृत्तेश्च फलसिद्ध्यसिद्ध्योरनर्थक एव प्रयास इति त्वया यदोपालम्भितोऽप्ययं यत्नो मया तत्स्वभावप्रदर्शनप्रयास सम्पद्ये, इत्थमनर्थकोऽप्यसौ प्रयासः पुरुषस्यास्त्येव—अस्त्येव स्वभावादेव। यथोक्तं—'स्वभावतः प्रवृत्तानां निवृ- 15 त्तानां स्वभावतः। न हि कर्तेति भावानां यः पश्यति स पश्यति॥' इति, प्रवृत्तिनिवृत्त्योर्भावानां स्वभावतार्थ्यमेव, स हि स्वो भाव आत्मा वस्तूनां प्रवृत्तिनिवृत्त्यात्मकत्वात्।

प्रवृत्तिनिवृत्त्योरानर्थक्ये किंकृता किंफला वा प्रवृत्तिरतः स्वभावानुरूपप्रवृत्तिमति-प्राप्त्याभाव इति चेन्न, तत्स्वाभाव्यादेव, प्रवर्तितव्यमित्येव हि प्रवर्तन्तेऽप्रतर्कितो वस्तुनि, अक्षिनिमेषधातुकम्पनादिवत्। 20

मृत्पिण्डादितो घटनिर्वर्तनमभिलाषवे तथैव तत्कारस्य कार्योदयदर्शनादिति भावः। ननु यदन्यनुरूपतो पुरुष-प्रयत्नप्रतिबद्धं मृत्पिण्डदण्डचक्रादिकुलालादिनिमित्तानां निमित्ततापि स्वाभाविकीति पूर्वमेवोक्तत्वात् स्वभाव एव तत्रापि निमित्त इत्युत्तरयति—प्रवृत्तिमत इति। प्रवृत्तिमत्त्वमपनाद—फलस्वभावेति, एतदवलम्बनेनैव प्रवृ-त्तयः ... स्वभाव एव निमित्त इति भावः। एतमेवार्थं निदर्शयति—स्वभावादेवेति। ननु स्वभावादेव यदि ... तर्हि पुरुषप्रयासः स्वभावादेव सिद्धो पुरुषं प्रवर्तयितुं निष्प्रयोजनः प्रयासो लोके दृष्टो 25 ... प्रत्याख्यातुमिति। परेणाशङ्क्य समाधत्ते—सत्यमेतदिति। तमेवार्थं ... माह—प्रयासोऽनर्थक इति ... यथेति पुरुषप्रयासस्य ... वृथा तत्र स्वभाव एव ... इति भावः। ... —इत्थमनर्थकोऽ पीति प्रयासस्यानर्थकत्वेऽपि पुरुषस्य सोऽस्त्येव तथा स्वभावादेव तस्येति भावः। तदर्थे भावानां ... समर्थयति—यथोक्तमिति भावाः स्वभावेन प्रवर्तन्ते स्वभावेनैव निवर्तन्ते न हि कोऽपि कर्तास्ति एवं यो वेद स एव धीमानिति 30 तदर्थः। ... —प्रवृत्तीति। तदेव समर्थयते—स हीति। ननु ... पुरुषस्य प्रवृत्तिनिवृत्ती केन कारणेन ... तथा च ... पुरुषप्रवृत्तौ ... प्रवृत्तिनिवृत्त्योरिति। तत्र ... स्वभावादेव न तु ... च किन्तु विचारव्यतिरेकेणैव यथा प्रवर्तितव्यमिति प्रवर्तते ... प्रतिविधत्ते—तत्स्वाभाव्यादे-

(प्रवृत्तीति) प्रवृत्तिनिवृत्त्योरानर्थक्ये निवृत्त्या किमफला वा प्रवृत्तिरपि स्वभावानुरूपमतिप्रति-
हाभ्यापात इति चेन्न व्याघातः, तत्स्वभावादेव, यस्मात् प्रवर्तितव्यमित्येव प्रवर्तन्तेऽप्रवर्त्ये वस्तुनि,
प्रकृष्टस्तर्कः प्रतर्कः, अनेनोपायेनार्थस्य सिद्धिरिति च ऊहः स तर्कः, न प्रतर्कोऽप्रतर्कोऽप्रतर्क्य एव
वस्तुनि प्रवर्तितव्यमित्येव प्रवर्तन्ते स्वभावादेव, यथा—अक्षिनिमेषपादकण्टकादिवत्, यथाऽक्षिनिमेषो-
5 ऽनपायमर्थकायबुद्धिपूर्वी च, पुरुषेणाऽऽहृताहारस्य रसरुधिरमांससमेदोऽस्थिमज्जाशुक्रादित्वेन विभजनम्,
कण्टकतीक्ष्णमयनमेस्येवमादिप्रवृत्तयस्तथा पदार्थविषमस्वभावानुरूप्याः प्रवृत्तयोऽप्रतर्क्य एवेति।

एवञ्च लोकप्रसिद्धिपद्यायामपि हेतुतो यदहेतुतो यदस्तु तदस्तु उभयथापि स्वभावा-
नतिवृत्तिः, तथाऽनादिप्रवृत्तस्वभावकारणमात्मभवनमाविर्भावतिरोभावरूपेणैकं नित्यमिति न
तस्योत्पादो विनाशो विपरिणामो वा, ततोऽनादिप्रवृत्तस्वभावकारणाभ्यासे हिताहितप्राप्ति
10 परिहारार्थशास्त्राभ्यर्थता, पुरुषस्य क्रियायाः फलस्य च तथाऽस्वभावत्वात्, ततोऽन्यथो-
त्पादविनाशविपरिणामेभ्यः पदार्थं प्रवृत्तेषु पट उत्पद्येत विनाशार्थं प्रवृत्तेष्वविनाशो विपरि
णामार्थं प्रवृत्तेष्वविपरिणामश्चेति स्वभावानियमात्तोत्पादविनाशविपरिणामाः सन्ति।

एवञ्चेत्यादि, एवञ्च कृत्वा लोकप्रसिद्धिपद्यायामपि हेतुतो यदहेतुतो यमार्थकर्म मठकण्टकादि
बुद्ध्यबुद्धिपूर्वनिर्वर्तितमिदं यदस्तु तदस्तु, उभयथाऽपि स्वभावानतिवृत्तिः, एवमेतदात्मभवनमनादि-
15 प्रवृत्तस्वभावकार्यं जगतः पृथिव्यप्तेजोवाय्वादिषु स्थितस्वभावाविर्भावतिरोभावादिरूपेणैवं
स्थितं नोत्पद्यते न विनश्यति न चान्यथा भवतीति प्रतिपत्तव्यम्, उत्पादविनाशविपरिणामानाम-
नादिप्रवृत्तस्वभावकारणविरोधित्वात्, एवञ्च तथाऽनादिप्रवृत्तस्वभावेऽपि यावद्विपरिणामो वेति,
पूर्वपक्ष व्याख्यातः, उत्तरपक्षस्तु ततोऽनादिप्रवृत्तस्वभावकारणाभ्यासे इति वस्तुकारणमात्मभवनविप-
र्यये, दोषः हिताहितप्राप्तिपरिहारार्थशास्त्राभ्यर्थता—धर्मार्थकाममोक्ष फलप्राप्त्युपायविधायीनि तदपाय
20 परिहारार्थानि च शास्त्राणि व्यर्थानि स्युः, किं कारणं? पुरुषस्य क्रियायाः फलस्य च तथाऽस्वभाव-
त्वात्—कर्तृकरणकर्मादिसाधनानां तदायत्तानां क्रियाणां धर्मार्थकाममोक्षाणामन्यतमस्य तत्फलस्य
चाऽन्योऽन्यानुरूपेणात्मत्वादिभिर्यैः परस्परानुरूपात्मन्युपगमेऽन्यथोत्पादोऽन्यथा विनाशोऽन्यथा

वेति। तर्कयन्तर्कयन्—प्रमेयेति। तत्स्वभावतारूप्यादि—यथेति। उपसंहारमाह—एवञ्चेति, सर्वथापि स्वभाव नियम-
त्वे हेतौ नेके वा बुद्धिपूर्वं [illegible] यदहेतुतः च न निर्हेतुकमबुद्धिपूर्वं च [illegible] भवति च सर्वमपि
25 स्वभावादेव भवति एवं तस्मिन्ने [illegible] स्वभावादेव प्रवर्तते अत एवाविर्भावतिरोभावेन भूम्यादिषु अङ्कुरादि
[illegible] स्थित इति चतुर्थ्यां [illegible] नोत्पद्यते विनश्यत्यन्यथा भवति चेति भावः। उत्पादविनाशविपरिणा-
मानभ्युपगमे हेतुमाह—उत्पादविनाशेति [illegible] आविर्भावतिरोभावादिरूपेण प्रवृत्तेः [illegible]
[illegible] विरोधित्वमिति भावः। पूर्वेति पूर्वपक्ष इति व्याख्यातः पूर्वपक्षस्योपसंहारः उत्तरपक्ष इत्यपि।
अनादिप्रवृत्तेति यदि [illegible] शास्त्रमपि [illegible] स्वभावरूपं च भवेत्तदा हिताहितप्राप्तिपरिहारार्थशास्त्र-
30 [illegible] भवेत्, यतो [illegible] उपगमेऽपि भवेत्, [illegible] भावः।
हेतुमाह—पुरुषस्येति [illegible]—कर्तृकरणेति क्रियायामाह—तदायत्तानामिति [illegible]
[illegible] फलम्। अन्यतमं व्याचष्टे—धर्मार्थेति। [illegible]—अन्योऽ-
न्येति, परस्परं [illegible]। [illegible]—परस्परेति। [illegible] एवमपरं एतेऽन्य-

विपरिणामव्याप्त्यनुरूपेणेति यावत् । ततोऽन्यमोत्पादविनाशविपरिणामेभ्य इति पुरुषादिसामान्यक्रि-
याख्यानां तथाऽनात्मत्वं समर्थयति—यथार्थं प्रवृत्तेषु—यथोत्पत्त्यर्थं प्रवृत्तेषु यद उत्पद्येत, यद्विनाशार्थं
प्रवृत्तेष्वविनाशः, विपरिणामार्थं प्रवृत्तेष्वविपरिणामश्चेति स्वभावानियमात्मोत्पादविनाशविपरिणामाः
सन्ति, यदि पुरुषाद्यभिप्रेताः स्युः स्वभावानियमादिति स्वभावापरिमर्दे शास्त्राणामर्थवत्ता न युज्यते ।

अतः शास्त्रार्थवत्त्वाय यदादेः कारणमन्विष्यमाणं यदभिद्रमेव कारणं स्वभावः, 5
तत्कारणं द्विधा प्रतिवस्तु स्व एवाऽऽत्मीय एवात्मैव वा भावः, स चैकोऽपि कर्तृकर्मकरणा
दिकारकभेदं स्वशक्तिभेदादेव लभते, तद्यथा स एवानुभवति सोऽनुभूयते ।

(अत इति) अतस्तस्मात् सिद्धशास्त्राणामसिद्धत्वादनिष्टत्वाच्चानर्थक्यस्य शास्त्रार्थवत्त्व
सिद्ध्यर्थं यदादेः कारणमन्वेषणीयं तच्च कारणमन्विष्यमाणं शास्त्रार्थवत्त्वाय यदभिद्रमेव कारणं
स्वभावः, भावोऽप्यविमर्दरमणीयतरमस्ति, कुतोऽन्यभावि ? यत्तत्कारणं स एवाऽऽत्मीय एवात्मैव 10
वा भावः, कथमसौ ? सङ्क्षेपेण द्विधा प्रतिवस्तु, जीवाजीवव्यवस्थितो योऽस्ति स्वभावः स आत्मा
स भावः, स्वभाव इति च परभावनिराकरणार्थमुच्यते, यथोक्तं 'किमिदं भंते ! लोए त्ति वुच्चति ?
गोयमा ! जीवा चेव अजीवा चेव' तथा 'किमिदं भंते ! समयत्ति वुच्चति ? गोयमा ! जीवा चेव अजीवा
चेव ।' (भगवत्याम्) एवमावलिकोच्छ्वासनिःश्वासप्राणस्तोकलवमुहूर्ताहोरात्रपक्षादिविभागाः रत्नप्रभादि
भूमयो द्वीपा समुद्राः पर्वतादयश्च भेदाः । स चैकः स्वभावः पूर्ववद्योपमिताकारकस्वपयुक्तोऽपि कर्तृकर्मकर- 15
णादि कारकभेदं स्वशक्तिभेदादेव लभते, तद्यथा—स्वसामान्यविशेषस्वभावादेव विशेषो भवति, स एवानुभ
वति स एवानुभूयते, यथाऽऽसाव्यार्थोपादानत्वेन कारकद्वयं कर्तृकर्मकारकभेदा एव शेषकारकाणि इति
प्रदर्शनार्थम्, सोऽनुभवति—कर्मफलं भुङ्क्ते, सोऽनुभूयते—स्वभावसेवैमात्मनैव भुज्यतेऽपि स एव ।

योत्पत्तेर्व्याप्तिरूपमिवाह—तथाऽप्यमेति । एवमभिमतत्वाच्चेभ्योऽनभिमतत्वस्यानिष्पत्तेरनभिमतत्वस्यैवेत्यैव प्रसक्तावि
विरोधः शास्त्राणामनर्थक्यमिति भावः । तथा च शास्त्रैस्तदनर्थपरिहाराय [illegible] कारणे यदेवमीये विचारितो रमणीयतरं स्वभा- 20
[illegible] कारणं योग्यं तन्निरूपयन्नाह—अत इति । स्वभावस्य योग्यकारणत्वे हेतुमाह—यत्तदिति [illegible]
[illegible] कारणं प्रतिवस्तु द्वैविध्येन वर्तते आत्मीयेन भावेन [illegible] च कर्मकर्मभावेन [illegible] यावत् ।
सिद्धेति, भावाभिव्यक्तावेव [illegible] योऽन्यमपि [illegible] । शास्त्रार्थवत्त्वेति शास्त्राणामर्थ
[illegible] कारणं यदेवमीयमिति च न [illegible] एव युक्त इति भावः । जीवाजीवेति, जीवेऽजीवे च व्यव-
स्थितो यो भावः स आ—आत्मीयो भावः [illegible] तथा च आत्मा जीवाजीवस्वभावः । स एव स्वभावो धर्मि- 25
त्वाः सर्वं हि वस्तु आत्मीयेनैव भावेन भवति न परभावेनेति भावः । [illegible] आगमं प्रमाणयति—यथोक्तमिति
'किमिदं भगवन् ! लोक इत्युच्यते ? गौतम ! जीवा एवाजीवा एव' तथा,—किमसौ भगवन् ! समय इत्युच्यते ? गौतम ! जीवा
एवाजीवा एव' इति छाया । [illegible] इति [illegible] जीवा अजीवा [illegible] । स [illegible]
[illegible] एकोऽपि पूर्ववदिति [illegible] कर्ता कर्म करणं [illegible] लभत इत्याह—स चैक इति ।
[illegible] इति दर्शयति—तद्यथेति । स एवेति, स एवानुभवतीत्यनेन स्वभाव- 30
विशेषस्य [illegible], स एवानुभूयत इत्यनेन च [illegible] । कारकद्वय-
[illegible] कारकमाह—कर्तृकर्मेति । [illegible] कर्तृकर्मकारकभेद [illegible] शेषाणि
प्रदर्शितानीति सर्वेषां हि कारकाणां [illegible] कर्तृत्वम्, [illegible]
करणादित्वम् [illegible] कर्तृत्वं [illegible] कारके । व्यापारभेदापेक्षया कारकभेदाः' इति । [illegible]

तत्वमेवमनुभवमनुभूयते चेति तदर्थमत्यर्थमार्यमाह—

स्वयं द्रव्याण्येव कर्माकर्मत्वस्वभावानि संयुज्यन्ते वियुज्यन्ते इति संसारमोक्षौ स्वभावतः, अन्योऽन्यसंयोगवियोगविपरिवर्तनेन विपरिवर्तमानोऽपि स्वभावास्माऽन्यथाभावः साध्यासाध्यद्वैतरूपत्वद्वैतरूपत्वात्, यथा कनकाश्मनि सुवर्णं द्विधाऽविर्भवत् क्रियाक्रियाभ्यां
5 तत्स्वभावः, अन्तरेण धातुवादं यथा कनकाविर्भावस्तथा कर्मविवेकस्वाभाव्यादेव भव्यजीवानामात्माविर्भावः, सम्यग्दर्शनादिज्ञानपूर्विकया तु क्रियया कैवल्यप्राप्तिर्धातुवादक्रियमेव कन-कोत्पत्तिः केषाञ्चिदभाविर्भाव एव कर्माविवेकस्वाभाव्यात् ।

स्वय द्रव्याणीत्यादि, स्वयमेव द्रव्याणि—आत्मनैव कर्माकर्मत्वस्वभावानि द्रव्याणि संयुज्यन्ते वियुज्यन्ते च, तेषामेव स्वभावमेतानां द्रव्याणां संयोगवियोगौ बन्धमोक्षौ तैस्सर्वविकल्पौ तदिच्छ-
10 स्वविचित्रसुखदुःखजन्ममरणवैचित्र्ये, तयोः स्वाभाव्येन स एव भवतीति संसारमोक्षौ स्वभावतः । यथा व्रीहिरेवाङ्कुरादनुभवमात्माऽनुभवत्यनुभूयते च, अन्योऽन्यसंयोगवियोगविपरिवर्तनेन विपरिवर्तमा नोऽपि स्वभावात्माऽन्यथाभावः, साध्यासाध्यद्वैतरूपत्वात् स्वात्मपरित्यागाद्द्वैतरूपो व्यवस्थित एव सर्वत्र भव्याभव्यजीवराशयोः । के दृष्टान्ताः ? यथा कनकाश्मनि सुवर्णं द्विधाऽविर्भवत् क्रियाक्रियाभ्यां तत्स्वभावः, कनिष्ठास्त्येव कनकमिति सोऽपि स्वभावः, यथा केषाञ्चित् स्वयमेव कर्मोपशमादात्माविर्भू-
15 त्वाविर्भावः कैवल्यम्, यथा मरुदेवस्वामिन्यादीनामिति । अत आह तद्दृष्टान्तसेन—अन्तरेणापि धातु-वादं कनकाविर्भावस्तथा कर्मविवेकस्वाभाव्यादेव भव्यजीवानामात्माविर्भावः, सम्यग्दर्शनज्ञानपूर्वि-कया तु क्रियया धातुर्येन कैवल्यप्राप्तिर्धातुवादक्रियमेव कनकोत्पत्तिरिति स्वभावविशेषादेव, यथा केषाञ्चिदनाविर्भाव एव कर्माविवेकस्वाभाव्यात् ।

एवञ्च तदुभयस्वभाववर्णनादात्मानो द्विविधा भवसिद्धिकाश्चाभवसिद्धिकाश्च, अभ-

---

20 [illegible] —स्वयं द्रव्याण्येवेति द्रव्याणि जीवाजीवात्मकानि आत्मनैव कर्म [illegible] संयुज्यन्ते [illegible] वियुज्यन्तेऽतः [illegible] एवेति [illegible] । व्रीहिरेवाङ्कुर [illegible] चानुभूयते चेति [illegible]—यथा व्रीहिरेवेति । एवं व्रीहिरेव [illegible], कर्म-[illegible] अन्योऽन्येति । साध्यासाध्येति [illegible]
25 [illegible]—यथा कनकाश्मनीति [illegible] द्विविधो भवति [illegible] द्विविधो [illegible] । [illegible]—कचिदिति । [illegible]—यथेति । यथा धातुवाद [illegible] इति [illegible] । [illegible]—यथेति । [illegible]
30 [illegible]—सम्यग्दर्शनेति । [illegible]—तथा केषाञ्चिदिति । तत्र [illegible]—एवञ्चेति [illegible] [illegible] द्विविधाः [illegible]
[illegible] । [illegible]

व्यजीवकर्मणोः सन्तानस्याव्यवच्छेदस्वभावादनन्तता, भव्यस्य तु विशुद्धिविशेषस्वाभाव्येन व्यवच्छेदात् सान्तता स्वभावादेव । यदि हेतुरन्यो मृग्येत तेनानन्त्यमस्यापि स्यादनादित्वा-दाकाशवत् ।

एवञ्च तदित्यादि, एवञ्च कृत्वा स्वभाववादपक्षेणास्माको—जीवा द्विविधाः भवसिद्धिकाश्चा-भवसिद्धिकाश्चेति, तदुभयस्वभाववर्णनात् । अभव्यजीवकर्मणोरित्यादि, भव्यस्य तु विशुद्धीत्यादि च गतार्थं वाक्यद्वयम् । अनादेर्जीवकर्मसंतानस्य व्यवच्छेदाव्यवच्छेदौ स्वभावादेवेति नात्र कश्चिद्भव्यकर्म सन्तानसान्ततायामभव्यकर्मसन्तानानन्ततायां वा हेतुरन्यो यतृभव्यः स्वभावात् । यदि हेतुरन्यो मृग्येत तेनानन्त्यमस्यापि स्यात्, कस्य ? भव्यकर्मसन्तानस्याप्यनन्तत्वं स्यात्, कस्मात् ? अनादित्वादा-काशवत्, स्वभावमनिच्छद्भिरनादित्वहेतुरभ्युपगन्तव्यो भवति, सोऽनिष्टानन्त्यसाधनाय भवति ।

अथाऽऽनादित्वहेतुसद्भावेऽपि तत्सान्ततेष्टौ चाऽऽकाशसान्ततैव स्यादित्याह—

तदन्ततत्त्वे चाकाशमपि सान्तं स्यादनादित्वाद्भव्यकर्मवत् । अथाप्यस्यानादित्वे सत्यहेतुरन्यो भवति ततो निर्हेतुकत्वहेतुकान्तत्वयभव्यकर्मसन्तानस्य निर्हेतुकत्वहेतुकादित्व-सिद्धिः कस्मान्न भवतीति स्वभाव एव कारणं कारणवादिनां तदपायस्वभावत्वान्मोक्षस्येति । एवं तावद्भव्यसंसारोच्छित्त्यभव्यसंसारानुच्छित्ती च हेतुवादे चोदिते स्वभावाश्रयेण परिहार उक्त एवं सर्वे चोद्येष्वतिदेश्यः ।

(तदिति) तदन्तत्वे आकाशमपि सान्तं स्यादनादित्वाद्भव्यकर्मवदिति—स्वभाव एवान्तत्वे कारणं न हेतुरन्योऽस्ति हेतुवादेन मृग्यमाणः । अथाप्यस्य—भव्यसंसारस्यानादित्वे सत्यहेतुरन्यो भवति—निर्हेतुकोऽस्य इष्यते ततो यथा चास्यानादित्वे संसारस्याहेतुरन्यो भवति तथा तस्य विरोधी पुनर्निर्हेतुकत्वहेतुकान्तत्वयभव्यकर्मसंतानस्य निर्हेतुकत्वहेतुकाऽऽदित्वसिद्धिः कर्मसन्तानस्य कस्मान्न भवतीति वाच्यमत्र विशेषकारणं स्वभावाहेतुवादिना, मम पुनः स्वभाववादिनः स्वभाव एव सर्वत्र कारणं व्यापित्वात्, इतिशब्दो हेत्वर्थे, इतश्च कारणादित्थं स्वभाव एव शरणं कारणवादिनाम्, कथं कृत्वा ?

निकायधर्मित्वाद्भव्यस्य विशुद्धस्य च भव्यत्वमभव्यत्वमित्यादिस्वभावद्वयमाह—अभव्यजीवेति, अभव्यजीवस्य कर्मसन्तानोऽनादित्वभावत्वादभव्यस्य सान्ततायाः स्वभावादेव व्यवच्छिद्यते अभव्यजीवस्य तु तथाविधस्वभावजीवत्वाद्विशुद्धस्वभावादेव न व्यवच्छिद्यते न तु कश्चिदपायो स्वभावव्यतिरिक्तो हेतुरिति भावः । पुनः स्वभावव्यतिरिक्तहेतुभाव इत्याह—यदि हेतुरिति । यदि तत्र कश्चिदन्यो मार्गिष्यते सर्वत्र हेतुरेव नियामक इत्युच्यते तर्हि अनादिभावस्यानन्त्यस्वभावत्वाद् भव्यकर्मसंतानस्याप्यनन्तत्वमेव स्यादनादित्वात्, तथाप्यनादित्वमनियमेनेति स्वभाव एव नियामकोऽस्माकमित्यर्थः इति भावः अनादित्वेन सान्तत्वमा-काशादीनां तु व्यवमपि सान्तं भव्यकर्मसन्तानवत् स्यादित्याह—तदन्ततत्त्वे इति एवञ्च कारणविशेषात् स्वभावव्यतिरिक्तकारणाभाव, स एव हेतुरन्योऽपि इत्याशयवानाह—स्वभाव एवेति अन्यदेवभव्यकर्मसन्तानस्याहेतुरन्यो हेतुरन्तत्वे निर्हेतुको वाच्यः तथा च तदन्ते प्रति निर्हेतुकत्वमेव हेतुः तत्त्वस्य, यथा चाभव्यकर्मसन्तानसान्ततायाः निर्हेतुकत्वहेतुकान्त-त्वं तथा भव्यकर्मसन्तानस्यापि निर्हेतुकत्वहेतुकादित्वं कुतो न स्यात्, अत एव निर्हेतुकत्वहेतुको भवति न त्वादित्वमत्र विशे-षकारणं स्वभावव्यतिरेकेण भवताऽवश्यं वाच्यम्, न त्वस्ति च किञ्चित् अस्माकं तु सर्वत्र स्वभावस्य व्यापकत्वात् स्वभावेन सर्वत्र निर्वाह इत्याशयेनाह—अथाप्यस्येति । स्वभावकारणवादिनो मम तु भव्यस्यानादिकर्मसन्तानस्यापि सान्ततादि-नादित्वान्तरगमनमभव्योपवादित्वं तस्य तथाविधस्वभावत्वात् तस्यभव्यकर्मसन्तानस्य तथाऽनन्तत्वस्वभावत्वमेवेति युक्तत इत्याह—कथं कृत्वेति । भव्यकर्मसन्तानस्यान्तोऽपेक्षस्वभावत्वान्मोक्षस्येत्यर्थः । इत्थं भव्याभव्यकर्मसन्तानविषयकपूर्वोत्तरपक्ष-

तदुपायस्वभावो मोक्ष इति—सम्यग्दर्शनादिरत्नत्रयोपायसम्यग्ज्ञानसम्यक्कर्मसम्यग्ज्ञानात्मकोऽपवर्गस्वभावो मोक्ष इति । एवम्भव्याभव्यसंसारोच्छित्त्यभव्यसंसाराच्छित्ती च हेतुभावे चोदिते स्वभावाश्रयेण परिहार उक्तः, एवं सर्वचोद्येष्वविशेषः, यथा भव्याभव्यसंसारोच्छित्त्यनुच्छित्त्योर्विशेषहेतुर्वाच्य इति चोदिते स्वभावादेवेति व्यवस्थोक्ता तथा जीवाजीवरूपमूर्तिसक्रियाक्रियत्वादिविशेषाः कुत इति 5 चोदिते स्वभावादेव तस्य व्यवस्था समाश्रयणीया ।

स्वभावानभ्युपगमे तु साधनदूषणाभावाद्व्यवहानं ते प्राप्तम्, यथा पक्षहेतुदृष्टान्तादयः साधनं तद्दोषोद्भावनं दूषणञ्च स्वेन भावेन व्यवस्थितमन्यथा न साधनं न दूषणञ्च स्वभावापेक्षायथार्थत्वात्, तस्मात् स्वभाव एव प्रमुखत्वविमुखत्वाभ्यां कारणं जगतः ।

स्वभावानभ्युपगमे स्थितस्यापि भावस्य व्यवहान ते इति, यदि स्वभावो नाभ्युपगम्यते ततः 10 साधनदूषणाभावप्रसक्तेर्व्यवहारत्यागः, तद्यथा पक्षहेतुदृष्टान्तादयः स्वेन भावेन सम्यक्ताः साधनम्, पक्षः साध्यत्वेनेप्सितोऽविरुद्धोऽनिराकृतः, हेतुः पक्षधर्मः सपक्षे सति विपक्षाद्व्यावृत्तः, दृष्टान्तः साध्यानुगतहेतुदर्शनं, असति साध्ये हेत्वसत्त्वप्रदर्शनञ्च तद्विपर्यये तदाभास इति साधनं स्वेन भावेन भवति, तत्साधनदोषोद्भावनं दूषणं तदन्यथोक्तिर्दूषणाभास इति च स्वेन भावेन व्यवस्थितमभ्युपगम्य साधनं दूषणं तदाभासञ्च विवदिषुरसि संवृत्तः, अन्यथा न साधनं न दूषणञ्च स्वभावापेक्षायथार्थत्वादिति 15 व्यवहारत्यागस्ते प्राप्तः, तस्मात् प्रमुखत्वविमुखत्वाभ्यां स्वभाव एव कारणं जगत इति । एवं तावत्स्वभाववादः ।

अनया च दिशा सम्यग्ज्ञानतत्त्वभेदसंसर्गरूपविवर्तमात्रमिदं जगदित्यादिकारणवादा भिद्यन्ते संज्ञाभेदात्, ते पुनः सर्वेऽपि परमार्थद्रव्यार्थस्य विधिविधिनयस्य स्वरूपमस्पृशन्त एव प्रवर्तन्ते, संक्षेपेणार्थं हि सर्वोऽपि यतः सामान्यभिन्नस्वरूपोपादानेन स्वाभिमतगिरा करणाय भवति भिन्नार्थाभ्युपगमात् ।

20 (अनया चेति) अनया च दिशा सम्यग्ज्ञानतत्त्वभेदसंसर्गरूपविवर्तमात्रमिदं जगदिति, यतः 'अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम् । विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः ॥ (वाक्यप०

दारः जीवस्वेतरसमितं भिन्निक्रमवाजीवस्येव रुपितं सक्रियत्वं चेत्यादी भावस्येव इत्यविशेषणि—एव तावदिति । स्वभावाभ्यामे दोषान्तरमभिदधाति—स्वभावेति तेन तेन भावेन व्यवस्थितं पक्षहेतुदृष्टान्तादयः साध्यसाधकत्वं भवन्ति नान्यथेति दर्शयति—तद्यथेति । तत्र पक्षार्थं स्वभावं दर्शयति—पक्ष इति यो हि साध्यत्वेनेप्सितो न विरुद्धो न निरा- 25 कृतश्च सोऽयं पक्षस्वभावः साध्यत्वप्रकारेणाविरुद्धत्वं प्रत्यक्षाद्यनिराकृतत्वं तथैवानिराकृतत्वं तस्यैव हेतोश्च पक्षधर्मत्व सपक्षस्थितिं विपक्षव्यावृत्तत्वञ्च स्वभावः दृष्टान्तस्य तु साध्यानुगतहेतुप्रदर्शनमविपक्षत्वं साध्याभावानुगतहेत्वभावप्रदर्शनमित्ययं तस्य स्वभावः [illegible] पक्षहेत्वादिस्वरूपं स्वेन भावेनैव साधनं भवति दूषणमपि तथा- भूते दोषोद्भावनस्वभावम्, तद्विपर्यये तु दूषणं दूषणाभासरूपेण एवंविधव्यवहारभावमनभ्युपगमे तथा व्यवहारः [illegible] अन्यथा साधनादिव्यवस्थाभावात् इत्थं तथा कर्तुं न शक्यते सर्वैरभ्युपगन्तव्यं स्वभावादेवार्थप्रतिपादकत्वात् तथा 30 च स्वभाव एव तदेव[illegible] सर्वोपपत्तितः सर्वप्रकारमिति तात्पर्यार्थः । एवं स्वभाववादमुपसंहृत्य एतस्मिन्नेव अनेकवादं दर्शयति सम्यग्ज्ञानवादोऽपि नैव इत्यतिदिशति मूलकारः—अनया च दिशेति । [illegible] । सर्वेऽपि परमार्थतः एव न विधिविधिनयस्वरूपा इति निरूपयति—ते पुनरिति । भवन्तीति सर्वे [illegible] [illegible] सर्वेऽपि प्रविविक्ताः स्वाभिमतं नियमविधानमेवापरं व्यवहारानुपातिविधिर्वर्णयन्तो सर्वस्वाभिमतं [illegible]

का० १ श्लो० १) इत्यादिषु कारणवादा भिद्यन्ते संज्ञाभेदात्। ते पुनः सर्वेऽपि परमार्थद्रव्यार्थस्य विधिविधिनयस्य स्वरूपमद्रूशन्त एव प्रवर्तन्ते, यस्मात् संक्षेपेणायं सर्वोऽपि पक्षः सामान्यभिन्नस्वरूपोपादानेनैव स्वाभिमतनिराकरणाय भवति, तद्यथा-पुरुषवादिनः पुरुषादन्यद्वस्तु, अपुरुषत्वाद् व्याघ्रत्वम् तथा नियतेरन्यदनियतित्वात्, वर्तमानादन्यदवर्तमानत्वात्, स्वभावादन्यदस्वभावत्वाद्वन्ध्यासुतवदपरिस्थिति सुवर्णं पुरुषनियतिकालस्वभावयादिनामात्मात्मवस्तुनो द्रव्यार्थभूतस्य तत्परमार्थस्य तत्त्वानां सर्वैकत्वनित्यत्वकारणमात्रत्वसर्वगतत्वानां धर्माणां प्रतिपादनार्थमुपगतानां यानि भिन्न्यद्वदस्थिति ततो भिन्नान्यर्थाभ्युपगमेनैव तत्प्रतिपादनं नान्यथेति तत्प्रतिपादनार्थो पक्षः सामान्यभिन्नस्वरूपोपादानमन्तरेण भाव्यौति स पक्षः स्वाभिमतपुरुषाद्यर्थनिराकरणायैव भवति, भिन्नार्थाभ्युपगमात्।

कथमिति तद्दर्शयति—

पुरुषवादे तावज्ज्ञानमयो न रूपादिमय इति रूपादीनां तन्मयत्वात्तानि च रूपादीनि कार्यात्मानः, तेषां तन्मयत्वे कार्यत्वानेकत्वानित्यत्वासर्वगत्वानि पुरुषस्यैव प्राप्तानि। तस्मात् पुरुषस्यैकत्वनित्यत्वकारणत्वसर्वगत्वानि निराक्रियन्तेऽवस्थानां पुरुषमयत्वात्। अथस्यामच पूर्वादिनियत्यादिष्वपि।

(पुरुषवाद इति) पुरुषवादे तावत् ज्ञानमयो न रूपादिमय इति रूपादीनां—वस्तुतुल्लादयत्वमा मात्रस्वाभिमतानां तन्मयत्वात्—ज्ञानात्मकपुरुषमयत्वात्, तानि च रूपादीनि कार्यात्मानः कार्यात्मनां तन्मयत्वे—चेतनैककारणात्मत्वे कार्यत्वानेकत्वानित्यत्वासर्वगत्वानि पुरुषस्यैव प्राप्तानि तन्मयत्वात् प्रत्येकपरिसमाप्तत्वाच्च तेषां प्रत्यक्षत उपलभ्यत्वात्। तस्मात् पुरुषस्यैकत्वनित्यत्वकारणत्वसर्वगत्वानि

विनिर्गतं तदपेक्षं प्रतिभासते यतोऽप्रकम्प्यं रूपादिभिन्नानामपि विकाराणां सद्भावसम्भवात्, न्यायश्च सर्वसम्पत्तया सर्वप्रत्योपपन्नतया च सम्यक्त्वमभिधीयते तथाभिमितत्वात्तदरम्। विवर्तोऽर्थभावेनेति एकस्य तत्त्वस्य पुरुषस्य भेदानुकारेणोपरम्य विवक्षान्तरपेक्षयाऽस्य विवर्तः स्वप्रतिपत्प्रतिभासवत् प्रत्यर्थान्तरूपमिति भावः प्रक्रियेति यतः सम्यक्त्वस्यानुपपद्यमान्मात्रस्य सर्वविभ्रमसम्भवात्मने वर्तमानस्य प्रत्याख्यात् पूर्वं विभ्रमविनिवृत्तेर्यथापरेवासायतयात्मा विभ्रमः प्रतिभान्ते इति बोधार्थः। एवं सर्वे नमस्कृत्याऽन्यस्मिन्निति समस्तं भेदरूपो यथैव रूपारोपितमेवतत्संज्ञं विपर्यासं तथास्मानो भेदो विभ्रमः, ऐक्यं तत्त्वम्। एते हि वादाः परमार्थद्रव्यार्थविधिविधिनयस्य न रूपस्यैव केवलं स्वार्थत्रयं संक्षेपेण निरूपयितुमेव तदादिनं प्रमाणः य न वस्तुतः स्वाभिमतनिराकरणायैव भवति सामान्यसामान्यादिभेदसम्बन्धार्थं रूपोपादानादिवस्तुनेत्याह—संक्षेपेणेति। भावार्थं दर्शयति तद्यथेति पुरुषमिपदीति, पुरुषादिवादिनां द्रव्यार्थवादिभेदस्य तत्पुरुषादिवस्तुनः सर्वैकत्वनित्यत्वकारणमात्रत्वसर्वगतत्वप्रतिपादनाय प्रवर्तितोऽन्यदवस्थिति योऽतात्पर्यमिदेकमुखेनैव इत्यते तथा भिन्नेभ्योऽपि पुरुषादितो भिन्नः अवस्था अभ्युपगमस्तेन तथैव स्वाभिमतनिराकरणमिति भावः। सामान्येति सामान्यात्मकस्वाभिमतपुरुषादिभिन्नस्वरूपस्य भिन्नस्यातिरेकेणेत्यर्थः। भिन्नार्थेति, पुरुषादिव्यतिरिक्तार्थाभ्युपगमादित्यर्थः। कथं तदनुपपन्नमित्याह—पुरुषवादे तावदिति, पुरुषो हि प्रत्युत ज्ञानमय एव न रूपादिमयः रूपादयस्तु पुरुषस्य चतुरस्रात्रस्त्रुवालप्रत्यक्षाः अतो रूपादयः पुरुषस्य कार्यात्मानः तेषां तदात्मत्वं पुरुषस्यैव वस्तुतः एव तदात्मत्वे कार्यत्वं पृथक् पृथक् प्रत्येकतो रूपादिष्वनेकत्वानित्यत्वासर्वगत्वानि पुरुषस्यान्यान्यपि पुरुषोऽपि अनेकानित्यासर्वगतः स्यात् एकनित्यादिरूपो न स्यात् इत्येवं सर्वेषु पुरुषादिवादप्रतिपादकवचनो द्रव्यार्थवादिष्वभिमतपुरुषादौ सर्वैकत्वादिनिराकरणप्रसङ्गदोषेण दूषित इति भावः। इत्येव भावयानिन्द्रत्ति पुरुषवादे तावदिति टीकापाठम्। अवस्थाप्युपगमेन यथा पुरुषवादे स्वाभिमतनिराकरणं दोषस्तथा अन्यत्रापि पूर्वोत्तरपक्षस्थानेष्वपि नियत्यादौ

निराक्रियन्ते, अवस्थानं पाककारणात्मनो पुरुषमयत्वात्, यतः पुरुषात्मकत्वप्रतिपादनपराम्य द्रव्या- र्थवृत्तसर्वैकत्वापत्तिमिमतनिराकरणदोषोऽवस्थाप्रसङ्गात् । अवस्थाप्य पूर्वोदितनियत्यादिप्वपर्यस्तविशेषेण नियतिकालस्वभावेष्वपि व्याप्तिमतनिराकरणम्, तेषामपि इत्यवस्थावस्थायत्वेति, यथा पुनःपुनरवस्थ- तिमुक्तावस्थानेन भिन्नाम्बरूपोपादानेनैव स्वामिमतनिराकृतिः पुरुषवादेऽभिहिता तथा नान्या 5 दिपूर्वोत्तरावस्थासु तथा नियतिपर्यन्तास्वभावादिभेदाभ्युपगमादेव स्वामिमतनियत्यादिनिराकरणम् ।

अथ स्वभाववाद

स्वभाववादे तु अतिशयमाह, आदावेव भेदोपादानात् सम्भवव्यभिचारवृत्त्यनुमत्या भावविशेषणस्वशब्दोपादानात्, यथा नीलमुत्पलमिति, सर्वेण चार्थस्य निरूपणात्,

(स्वभाववाद इति) स्वभाववादे तुशब्दो विशेषणे, विशेषोऽस्य स्वमतनिराकरणदोषात्, 10 अतिशयमाह, किं कारणं? आदावेव भेदोपादानात्, इतरे मुक्तिप्रदर्शनद्वारेण दूरं गत्वा पश्चाद् भेदमुपाददते स्वभाववादी पुनरादावेव भेदमुपादत्त इत्ययमतिशयः । कुतो भेदोपादानमिति चेत्? सम्भवव्यभिचारवृत्त्यनुमत्या भावविशेषणस्वशब्दोपादानात्, सोऽपि सम्भवे व्यभिचारे च विशेष- णम्, यथा नीलमुत्पलमिति, नीलत्वं चोत्पले सम्भवति व्यभिचरति च कदाचिदुत्पलमपि रक्तमुत्पले भ्रमरादिषु च नीलत्वमतो विशेषणं भवतीति नीलञ्च तदुत्पलञ्च तदिति एवं भेदवृत्त्यनुमत्या विना 15 विशेषणोपादानाभावात्, तथेहापि भावसम्बन्धाम्यस्यार्थस्य स्वशब्दाभिधेयविशेषणार्थं स्वशब्दोपादानं भेदाभावसम्भवव्यभिचारवृत्त्यनुमत्यैव सिद्धं यथासम्भवानुमत्या विना न विशेषणं तथा नान्तरेण व्यभिचारमपि विशेषणं भवति तत्र व्यभिचारो विरुध्यते इत्यर्थवादस्यैक्यादितिमिमायार्थः । तथैव

भेदाभ्युपगमात्तत्रापि स्वामिमतनिराकरणं दोष सर्वं भाव्य इत्यतीदिति–अवस्थावस्थेति । व्याख्याह–यथेति । यथा- वयवत्व मूल्य एव भेदपर्व इत्याशङ्क्याह–स्वभाववादे त्विति स्वमतनिराकरणदोषस्य विशेषं सुचयितुं तुशब्द 20 इत्यत इत्याह तुशब्द इति तमेव विशेषमुपदर्शयति–अतिशयमाहेति आदावेवेति भेदोपादानाभावेऽपि । पुरुषादयस्तु न कारणसत्त्वं विवक्षया अपि तु कार्यपरत्वमेवेत्याह–इतर इति एवं स्वभाववादी प्रथममेव भेदं प्रकाशितवान्–सम्भवति तत्राय इत्यत्र हि भावसम्बन्ध स्वशब्दो विशेषणम् तत्र विशेषणं सम्भवे व्यभिचारे च सार्थकं भवेत् यथोत्पले नीलत्वं सम्भवतीति तेन सहितमिष्यते तथा नीलत्वं उत्पलेऽन्यत्र भ्रमरादौ च इत्यमिति व्यभिचारिणमाश्रित्य तत्प्रकारद्वयमपि नीलोत्पलमिति नीलत्वं सम्भवं व्यभिचाराद्युनुमत्या विशेषितम् । तथा विशेषणविशेष्ययोरभेदे विशेषणं 25 व्यावर्तकमेव न भवेदिति तद्व्यावर्त्य व्यभिचारे भेदोऽपि तयोरन्यत्रैव इति विशेषणे सति भेदवृत्तिरभ्युपगतैव भवेत् । तथा च भावे सत्येव विशेषणत्व भवत् सम्भवव्यभिचारवृत्त्यनुमति भेदवृत्त्यनुमत्याभिहितैव तदभिप्राय इत्यावेदयत्, विना व्यावृत्त्यैकमभिमतानीति भाव । भावार्थमाह–सोऽपीति स्वशब्दोऽपीत्यर्थः सम्भवे व्यभिचारे च सतीति- वचनमपीति व्याख्यातिति । दृष्टान्तं कथयति–यथेति । नीलत्वस्य व्यभिचारं दर्शयति–तदुत्पलमिति नीलत्वं तदभिमतम् । एवं तयोर्भेदवृत्तिमीमांसा व्याख्यायत इत्याह एवमिति यदि नीलमुत्पलमभिमतं व्यावर्त्यमवलोकनार्थं निरर्थकं स्यात् न 30 तैलम्, नीलत्वस्योत्पलभ्रमरादिव्यभिचारवत्त्वात् उत्पलस्य च धवलनीलादिव्यभिचारवत्त्वात् तयोर्भेदवृत्तित्वम् । दार्ष्टान्तिकमाह– तथेहापीति समान इत्यत्र यो भावः कर्मणा तदेकार्थः भावे स्वरूपोक्तस्य सम्बन्ध इति तेन विशेषितो भावः परमात्मप्र- वर्तकत्व इति निर्देशितम् तथा सम्भव भावस्य च भेदवृत्तिरभ्युपगम्यैव तदेतदभ्युपगममिति परिहरतीति भाव । न केवलं सत्येव प्रत्येव कार्येण च वैधर्म्यं नियते भवतामपि स्वभावैकत्वभावितैव भावस्य भेदेन निरपवादित्वम्–तथैव चाये

र्थार्थस्य निरूपणादिति, न केवलं स्वशब्दोपादानमात्रादेव भेदोऽङ्गीकृतः किं तर्हि ? अर्थोऽपि भूत्याति-कर्तृत्वविशेषेण तथा निरूप्यते इतरेण सम्बन्धे भेदप्राधान्येनैव भावितेनार्थोऽपि मिथो विशेषणत्वेन नोपादातुं योग्यः ।

तद्यथा—

यदयं भवतीति भूयतेऽनेनेति वा भाव इत्यनयोर्भावशब्दार्थव्युत्पत्ती तुल्यता, स्वश्च स्वार्थो विशेषणत्वेन प्रतीयमानश्चिन्त्यः, सोऽस्वव्यावर्तनार्थः, तदर्थत्वाचेतरेतराभावमात्र विषयः, स्वपराभावादितरेतराभावार्थाभावस्ततश्चास्त्वाभवने वर्तते, न तु भावस्वरूपप्रतिपादनमिति भावार्थासंस्पर्शाच किञ्चिदनेन । 5

यदयं भवतीत्यादि, तत्र स्वशब्दभावशब्दयोरर्थव्युत्पत्तौ भावशब्दार्थव्युत्पत्तिस्तावद्भावका-रिणः स्वभाववादिनश्चाभयोः शब्दार्थव्युत्पत्तौ भावशब्दस्य भवतीति भावो भूयतेऽनेनेति वा भाव इति तुल्यता, तस्माच्च तुल्यतायां न कश्चिद्विसंवादः । स्वशब्दार्थो वा विशेषणत्वेन प्रवर्तमान-श्चिन्त्यः, सोऽस्वव्यावर्तनार्थः—न स्वो भावः अस्वो भावो न भवतीत्यस्वव्यावर्तनं तस्यार्थः । स्व-शब्दश्च भावस्यैवास्वपर्यायस्य वाचकः, तस्माद्विशेषणत्वादस्वव्यावर्तनार्थः सम्पद्यते, तदर्थत्वाचेतरेत राभावमात्रविषयः—स्वः परो न भवति परोऽपि स्वो न भवतीति, स्वपराभावादितरेतराभावार्थोभावः भावाभाव इति यावत्, ततश्चार्थोभावार्थत्वादस्वाभवने वर्तते, अस्वो न भवतीत्येषोऽस्य मुख्योऽर्थो वाच्यो न तु भावस्वरूपप्रतिपादनमिति भावार्थासंस्पर्शाच किञ्चिदनेन । 10 15

स्यान्मतं भावमपि ब्रूत इति एतदायुक्तम्—

तस्माच्च तत्रोपक्षीणशक्तित्वात् स्वभवनस्य प्रयोजकः, अर्थो वा स्वशब्दं न प्रयोजय-ति, शब्दवृत्तिविरोधात् । एतदपि वा स्वशब्दस्य नैवास्ति, अस्वस्याभूतत्वाद्वन्ध्यापुत्रवत्, न चाभूतो व्यावर्तनाय, अथ सोऽस्त्यस्वस्तथा, ततः स भाव एव तस्य भावशब्दवाच्यार्थत्वात् किं व्यावृत्त्याऽनर्थिकया ? । 20

र्थेति । भेदपक्षेऽपि विशेषणं व्यर्थमित्याह—भेदप्राधान्येनैवेति यदर्थं भिन्नवस्तुना पदा भावितावर्थौ तत एव व्यभिचाराभावसम्भवात् किमर्थं भावो विशेष्येत इति तदपि स्वशब्दोपादानं निरर्थकमिति भावः । भावकारी स्वभाववादिनं प्रत्याह—यदयमिति भावशब्दार्थे उभयोरपि भावविशेषणत्वेनोपादीयमाने स्वशब्दार्थे तु विचार इति भावः । चिन्त्य तमेव प्रदर्शयति—स इति स्वशब्द इतरव्यावर्तकत्वात्, अस्वो विशेषणार्थो येतरव्यावर्तकत्वमित्यभिप्रायः भावः । 25 अस्वव्यावर्तकार्थत्वादेव स्वशब्द इतरेतराभावमात्रविषय इत्याह—तदर्थत्वाचेति । एवमस्वव्यावर्त्यं स्वशब्दार्थं दर्शयति—स्वपराभावादिति, स्वः परो न भवति परोऽपि वा स्वो न भवतीतीतरेतराभाव एवास्यार्थ इत्यर्थः । भावस्वरूपं भावशब्दार्थस्य नेति सूचयति । भवतु स्वशब्द इतरेतराभावमात्रविषयः तथा को दोष इत्यत्राह—स्वः पर इति । स्वः परो न भवति अत्र परो नास्ति परः स्वो न भवतीत्यत्र परस्मिन् स्वभेदप्रतीयते परन्तु सर्वत्रैव भावमात्रत्वात् स्वपराभावेन भेदेतरेतरा भावस्यापेक्षो विषये यतः स्वः परो न भवतीत्यनेन पराभावः परः स्वो न भवतीत्यनेन च स्वाभावः प्रतिपादित इति स्वपरा 30 भावः किन्तु भावसैवभाव भावाभावः एवमुक्त—भावाभाव इति यावदिति । तथा च किमित्यत्राह—ततश्चेति, एवं स्वशब्दस्यास्वभवनमेव मुख्योऽर्थो न भावोऽपि तस्मात् स्वशब्दो न भावस्य वाचक इति किं स्वशब्देन भावविशेषणेन प्रयोजनमिति मन्यः । अथ स्वशब्दो भावमप्याह इत्याशङ्क्याह—तस्मादिति अस्वाभवन एव वर्तनात्तेनैव च तस्य वाच-

(तस्मादिति) तस्मात् तत्रोपक्षीणशक्तित्वात् समवमस्य प्रयोजकः, अतिभार एव हि शब्दस्य यदेकः सम्बन्धः परस्परानन्यानुवृत्तिसम्बन्धप्रतिपादनस्य युगपत् सकृदुच्चरितः कुर्यात्, अतो न प्रयोजकः—न वाचक इत्यर्थः । अर्थो वा सपावकं सधर्म्यं न प्रयोजयति सम्बन्धविरोधात्, तस्मात् अभवमव्यावर्तनमेवार्थः । एतदपि वा—अत्यभवमव्यावर्तनं सम्बन्धस्य नैवास्ति, किन्त्वर्थोद्भवेरनु-
5 पेक्ष्यैवद्विचारितम् । किमत्र नास्तीति चेत् ? उच्यते—भवत्यभूतत्वात्, भावस्यैव भूतत्वादित्यर्थः, सम्बन्धार्थाभावात् सम्बन्धं प्रयोजयति, वन्ध्यापुत्रवत्, तदभावात्तत्सम्बन्धव्यतिरिक्तार्थविषयाभिमतः सम्बन्धोऽपि नास्तीत्यत आह—न चाभूतो व्यावर्तनाय, प्रभवतीति वाक्यशेषः, अभूतत्वात् वन्ध्या-सुतवत् । अथ सोऽर्थोऽस्तः तथा—भूत एव, ततः स भाव एव, भावस्यैव तस्य—सम्बन्धव्यावर्तन भावसम्बन्धव्यावर्तनवत् किं व्यावृत्त्याऽनर्थिकयेति सम्बन्धस्य व्यावर्त्याभावात्प्रवृत्तिरनर्थिका, व्याव-
10 र्त्यार्थाभावश्च तस्य भावत्वादित्युक्तम् ।

स्यान्मतं तस्याभावाद्व्यावर्त्यता विशेषणार्थवत्ता चेत्येतदयुक्तम्, तस्य भावत्वप्रस-ङ्गात्, न ह्यसतः प्रसङ्गोऽस्ति, अप्रसक्तस्य व्यावर्त्यता नाऽस्ति, अब्राह्मणवचनेन ब्राह्मण-त्ववत्, तस्याप्यदपि व्यावर्त्यत्वे सदपि भवेदेव, व्यावर्त्यत्वादब्राह्मणवत् । वैधर्म्येण असत्, असतोऽप्रसक्तत्वादप्रसक्तस्य चाव्यावर्त्यत्वात्, खपुष्पवत्, किञ्चित्स्याद्वस्तुत्वाद्व्यावर्तत्वादेः,
15 रूपवत् ।

(स्यान्मतमिति) स्यान्मतं तस्य व्यावर्त्यस्याभावात्प्रव्यावर्त्यता विशेषणार्थवत्ता चेत्येतदयु-क्तम्, तस्य भावत्वप्रसङ्गात्, न ह्यसतः प्रसङ्गोऽस्ति, अप्रसक्तस्य व्यावर्त्यता नाऽस्ति, अब्राह्मणवचनेन ब्राह्मणत्ववत्, न ह्यब्राह्मणवचनेन ब्राह्मणोऽप्रसक्तो व्यावर्त्यते, यथोक्तम् 'अभिव्युत्पन्नसद्भावि-

---

[illegible] सर्वपूर्वतया न [illegible] प्रयोजयतीति भावः । न [illegible] प्रयोजयतीत्यर्थो
20 वेति । न [illegible] व्यावर्त्यत्वात्, [illegible] [illegible] [illegible] अभिमार इति [illegible] [illegible] न [illegible] [illegible] [illegible] सोऽर्थोऽस्य न [illegible]—एतदपि चेति । [illegible] [illegible] [illegible]
20 [illegible] [illegible] प्रयोजयतीति भावः । [illegible] [illegible]—तदभावादिति । [illegible] [illegible] व्यावर्तनाय प्रभवति [illegible] । ननु [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] व्यावर्त्याभावात् [illegible] [illegible] [illegible] न हि [illegible] [illegible]—अथ सोऽर्थ
10 इति । ननु [illegible] एव तस्य व्यावर्त्यता [illegible] विशेषणस्य [illegible]—स्यान्मतमिति तत्र—[illegible] । [illegible] व्यावर्त्यत्वमुच्यते तर्हि तस्य भावत्वं [illegible] भवेत्, [illegible] [illegible], न ह्यसतः प्रसङ्गोऽस्ति [illegible]—तस्य भावत्वप्रसङ्गादिति । [illegible]—[illegible] तत्र [illegible]—यथोक्तमिति—महाभाष्ये १।१।११ [illegible] तथा हि 'अभिव्युत्पन्नसद्भावि[illegible] तथा [illegible]' [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

कर्मे तथा सर्वंगतिः' (महाभाष्ये ३ । १ । १२) इति । भावशब्दार्थव्याप्त्यर्थं कर्मोपादानात्, यदयं भवतीति, भावशब्दस्य सत्ताम्यविशिष्टस्य स्वरूपोक्तस्तस्योऽप्यनर्थकः । तस्मात्तदपि व्यावर्त्यं तदपि च भवत्येव, व्यावर्त्यत्वाद्ब्राह्मणवत्, वैधर्म्येण असत्, तद्यथा? असतोऽसत्कत्वादसतश्च व्याप्यावर्त्यत्वात्, खपुष्पवत् । व्यावर्त्यस्य सत्त्वेऽनुमानान्तरमप्याह—किञ्चित्वाद्वस्तुत्वादर्थत्वादानिम इत्यात् प्रमेयज्ञेयसत्त्वादिभ्योऽपि, दृष्टान्तः खमिति, यथा खं व्यावर्त्योद्विभक्तत्वात् किञ्चिद्वस्त्वर्थः 5 प्रमेयं ज्ञेयं सच्च तथा व्यावर्त्यमपि सत् ज्ञेयं प्रमेयमर्थो वस्तु किञ्चिच्च सत्कत्वादेव, तस्मात्तद्रूपेणैव ।

किञ्चान्यत्—

अयञ्च स्वभावः किं व्यापी प्रतिवस्तु परिसमाप्तो वा? तत्र व्यापित्वे स्वकस्वपरविशेषणाः स्यादेकरूपत्वात्, प्रतिवस्तुत्वे किं तेन कल्पितेनाभिन्नफलेन लोकवादात्? ।

अयञ्च स्वभाव इत्यादि, अयञ्च स्वमिष्टः सत्ताशब्दविशिष्टो भावः किं व्यापी प्रतिवस्तु 10 परिसमाप्तो वा? यदि व्यापी सर्वगत एक एव, तस्मिन् व्यापित्वे स्वकस्वपरविशेषणः स्यात्, एकरूपत्वात्, तस्य पररूपाभावात् स्वशब्दोपादानं परशब्दोपादानञ्च निरर्थकमेव । अथ वस्तुनि वस्तुनि परिसमाप्तः प्रतिवस्तु, ततः प्रतिवस्तुत्वे किं तेन कल्पितेनाभिन्नफलेन लोकवादात्, लोकवादो हि घटस्य घट एव स्वभावो भाव्यः, पटस्य पट एवेति भूयते, घटादिपृथग्भूतो न कश्चिदेक इति स यदि तथा प्रतिवस्तु कल्प्यते न किञ्चित्तेन लोकवादाभिन्नफलेनार्थः कल्पितेन, तस्मान्नैकः कश्चित्स्वभावो 15 यथा पूर्वं स्वभाववादोपवर्णितः सिद्ध्यति, किं तर्हि? लौकिक एव सिद्ध्यति ।

किञ्चान्यत्—

स्वभावाभाव एव च प्रसक्तः, तद्यथा—प्रत्येकमात्रवृत्तिघटादयेव घटादीनि इतरेतराभावात्, परस्परमस्वभवनपरिग्रहात् कुतः क्व चासौ स्वभावः?

विसदृशे तथा सर्वो गम्यते [illegible] एवमीक्षते नाभी लोकमानीव दृष्टी भवति तथा प्रकृतेऽपि 20 शब्दो भावशब्दस्यैव व्यावर्त्यः स्यात्, अन्यथा न चास्ति कश्चिद्भावशब्दो यो व्यावर्त्येतेति भावः । ननु भवनशब्दस्य भावस्वात्मपर्यवसानस्य व्यावर्त्यत्वमिति चेत्तत्राह—भावशब्दार्थेति । यस्य भवतीति भव इति कर्मविशिष्टभावशब्देनैव व्यावर्त्यत्वाविरूपः । तथा भावशब्दव्यावर्त्यं सत्ताशब्दस्य वैयर्थ्यमिति सर्वे भावाः तेन भावेन भवन्तीति स्वभावशब्दार्थप्रकाशने भवनशब्दविशेषणत्वेनेऽपि सत्ताशब्दोऽनर्थक इत्याह—भावशब्दस्येति, [illegible] भावशब्दस्य स्वभाव इत्येवं स्वस्य गोऽयं स्वरूप अर्थव्यावर्त्यं तयोरेव वा सत्ताशब्दः तेन भावेन भवन्तीत्येवं रूपे सत्ताशब्दः सोऽप्यनर्थक 25 इत्यर्थः प्रतिभाति एवञ्च सत्ताशब्देन भवनार्थे तदपि भवत्येव व्यावर्त्यत्वादेव अभ्युपगन्तव्यम्, अतश्च न व्यावर्त्यम् असतः प्रसज्यमानेन व्यावर्त्यत्वासम्भवात् खपुष्पमित्याह—तस्मात्तदपीति । व्यावर्त्यं सदेव भवतीति व्यावर्त्यत्वहेतुना साधितमपि दुर्बोधत्वात् साधयति—किञ्चित्वादिति खमिति व्यावर्त्यमानस्यार्थः तत् यथा व्यावर्त्यत् इत्यभूतं किञ्चिद् वस्तु अर्थः प्रमेयं ज्ञेयं भवत् सद्भवति तथा व्यावर्त्यमपीति भावः प्रकारान्तरेण स्वभाववादं निराकरोति—अयञ्चेति, स्वभावोऽयं यदि वस्तुमात्रव्यापी तर्हि तस्यैकरूपत्वेन विशेषणविशिष्टत्वमयुक्तम् निरर्थकविशेषणत्वात्, एवञ्च तत्र स्वशब्द 30 परशब्दस्य वा विशेषणत्वेनोपादानं व्यर्थमव्यावर्त्यत्वादित्याह यदि व्यापीति । यदेकपक्षेऽपि तस्य प्रतिवस्तु परिसमाप्त्या कल्प्यते तर्हि लोकवादाभिन्नफलत्वमेवेति पृथक् तस्य कल्पनावैयर्थ्यमित्याह—अथ वस्तुनीति । लोके हि घटस्य घट एव स्वभावः पटस्य पट एव स्वभावो भाव्यः कश्चिद्घटपटव्यतिरिक्तो नास्ति इत्याह—लोकवादो हीति । अत एव पूर्वं स्वभाववादिप्रोक्तविधा न कश्चित्पूर्वः स्वभावः सिद्ध्यति अपि तु लोकव्यवहारसिद्ध एव सिद्ध्यतीत्याह—तस्मान्नैक इति ।

(स्वभावाभाव इति) स्वभावाभाव एव च प्रसक्तः, तद्यथा—घटैकमात्रवृत्ति च घटत्वमेव घटादीनि, घट एव घटः, पट एव पटः, पटे घटो नास्ति, न घटे पट इतीतरेतराभावात् परस्परसमभवनपरिग्रहः कुतो भवति, ततः परस्परमसमभवनपरिग्रहात् कुतः क चासौ स्वभावः स्यात्?

यदुपपत्तिद्वारेणार्थः तत इदमुपपत्तिमुखमस्य—

भावविपर्ययैकार्थे सत्त्वे स्वस्मादनन्यो भाव इति चेत्सत्यम्, न किञ्चिदन्यत् स्वं नामेति किमत्र भेदेन क्रियते घटादिना पटादिभावविशिष्टेन? द्रव्यार्थस्वरूपस्वाभिमतत्वात्।

(भावेति) य एव भावः स एव स इत्यनयोरनन्यत्वमेवेति सत्यम्, न किञ्चिदन्यत् स्वं नामेति, इत्यविसंवादो हेत्वर्थे, ततः किमत्र भेदेन क्रियते घटादिना पटादिभावविशिष्टेन? द्रव्यार्थस्वरूपस्वाभिमतत्वात्, भेदेन यदुच्यते घट इति पटादिना भावव्यावर्तमानभेदेन पटस्य भावो न घटस्येति स्वो भावो न परभाव इति च पुरुषादिपारमार्थिककल्पनेन द्रव्यार्थस्वरूपविरोधिना भेदा भारोप्येति।

सोऽपि यदि भावः भवतीति भावस्वरूपादभिन्न एव, अथ न भवति भेदो भावः, तद् खपुष्पमेव नाभ्युपेमोऽभवनात् खरविषाणवत्।

सोऽपि यदीति, सोऽपि च घटादिभेदो भावो वा अथाभावो वा? यदि भावः, भवतीति भावः एव, भावस्वरूपादभिन्न एव, अतः कोऽयं भेदो नाम घटादिर्भावव्यतिरिक्त इति स्वभेदोक्तो भेदाभावः। अथ न भवति भेदः, भावो न भवति नानुभवति भवनं न चाभाव एवाभ्युपगम्यते तद्खपुष्पमेव नाभ्युपेमः, अभवनात् खरविषाणवत्।

इतर आह—

ननु घटस्य भाव इति व्यतिरेकषष्ठ्या व्यपदिश्यमानत्वात् घटादिव्यतिरेकेण घट एव भवनस्य कर्तेति, न, भवनस्यैव तथात्वाभवनात्, स एव हि भावो घटपटादिर्भवति, इत्था दिभवनकारणयोः पुरुषभवनकारणवत्, न हि इत्यादौ भवति कुर्वति वा देवदत्तो न भवति न करोति वा, अतो भावत्वेऽभावत्वे वा नास्त्येव भेदो घटादेरिति।

दोषान्तरमाह—स्वभावाभाव इति। सर्वं हि वस्तु घटैकनियतेन घटादि नान्यत्र [illegible] घटो हि घट एव, न घटो भवति घटोऽपि घट एव न घटो भवति [illegible] न हि [illegible] भवति तस्य [illegible] न भवनस्य [illegible] इति हेतो घटो घटो तस्य [illegible] नास्ति स्वभाव इति भाव [illegible] तत्र [illegible] तर्हि तमपि [illegible] इत्याह—यदीति। [illegible] वेति [illegible] भाव इति तदा य एव भावः स एव स च एव स य एव भाव इति तयोः परस्परमभेदः [illegible] नास्ति भावव्यतिरिक्तं [illegible] भेदः [illegible] अतो न भेदेन किञ्चित् प्रयोजनम्, यत् इदं घटस्य भावो न घटस्य [illegible] भावो न परस्य [illegible] द्रव्यार्थस्वरूपविरोधिनी भेदकल्पना [illegible] किञ्चिदन्यदिति। भेदोऽपि [illegible] न [illegible]—सोऽपीति। [illegible]—सोऽपि च घटादिभेद इति [illegible] भावो वा स्यादभावो वा तत्र यदि स भवति [illegible] भावस्वरूपादभिन्न इति घटादिभ्यो भेदो न भावभिन्न इति [illegible] भेदाभाव [illegible] भेदो न [illegible] न [illegible] भावः [illegible], [illegible] एव [illegible] ननु घटस्य भाव इति [illegible]

(नन्विति) ननु घटस्य भाव इति व्यतिरेकपष्ठ्या व्यपदिश्यमानत्वात् पटादिव्यतिरेकेण घट एवेति—न तु तत्रोऽनुगमभूतेन भवनेन, ततः पटादिभेदेन भवनस्य कर्ता घट एवेति, अत्रोच्यते, न, भावस्यैव तथा तथा भवनात्—न भूयो घटस्य भवनं न पटस्येति भेदव्यपदेशो नास्तीति, स पुन रुपचरितो घटादिभिरभिन्नस्यैकस्य भावस्यैव तथा तथा तेन तेन प्रकारेण घटपटादिना भवनात्, अन्यथा घटादयो न भवन्त्येव भवनव्यतिरिक्तत्वादित्युक्तम्, स एव हि भावो घटपटादिर्भवति हस्ता- 5 दिभवनकरणयोः पुरुषभवनकरणवत्, घटादीनां भावाव्यतिरेकात् पुरुषाव्यतिरिक्तहस्तादिभवनव दिति । तदर्शयति—न हि हस्तादो भवति कुर्वति वा देवदत्तो न भवति करोति वा, हस्तादौ भवनकर णयोः कर्तृत्वे प्रतिपद्यमाने तत्समुदायस्यावयवस्य तत्प्रतिपत्तेः, समुदायसमुदायिनोरनन्यत्वात् । उप- संहरति—अतो भावस्येऽभावस्ये वा नास्त्येव भेदो घटादेरिति, भवने भवतुं करोतिमहर्षं किमर्थम् ? सर्ववस्तूनां भवनार्थत्वप्रदर्शनार्थम्, तत आह—यतो भुवोऽर्थमभिदधति सर्वभावत इति । एवमा- 10 त्मानम घटादिभिः इति ।

तत्र प्रत्यस्तमितनिरवशेषविशेषणं भवनं सर्ववस्तूनां मूलं स्फटिकवत् सर्वबिम्बप्रति बिम्बसामान्यम् ।

(तत्रेति) तत्र प्रत्यस्तमितनिरवशेषविशेषणं भवनं—निमग्नानि विलीनानि प्रत्यस्तमितानि यत्रैव भावे निरवशेषाणि विशेषणानि स्व इति पट इति वा घटः पट इत्यादि वा सर्ववस्तुभेदाद्वयेव 15 भवनम्, सर्ववस्तूनां स्फटिकवत् सर्वबिम्बप्रतिबिम्बसामान्य—मुद्राप्रतिमुद्रान्यायेन भिद्यमानानामाका- रस्वरूपाणां स्फटिकवदनेकधा दृश्यमानानां बिम्बभूतानां प्रतिबिम्बभूतानाञ्च सामान्यमभिन्नं बीज मित्यादि वस्तुरूपवर्णनान्येव प्रकारान्तरेण निर्विशेषणसार्वत्वपरिकल्पनमेवेति ।

तद्रूपं भाव्यत इति चेदुच्यते—

तदेव हि भवनं व्रीह्याद्यङ्कुरादि वा तदेव च मृदादि साध्यं साधनमेकं भवनमेव 20 व्रीहिबीजं तथा भवेयं सदा तदवस्थमेव भवनात्, पुरुषस्य हस्त्यादियावज्जन्मनवत्, पुरुष

अन्वयनार्थे अन्वयस्य व्यवच्छिन्नार्थमेदे सत्यैवापेक्ष्यते न हि यस्य इत्यमिद् अन्वयोऽपेक्ष्यते ततश्च घटस्यैव भवनप्रतीतेः तत्र घट एव कर्ता घट एव भवति ननु घटभवनेन भवः कर्ता घटादिसम्भिन्नत्वेन भवनस्यप्रतीतेः घटपटादौ भवनस्य च भेद प्रदार्थः । न तु स्यात इति न तु तत्रोऽनुगमभूतेन भवनेन घटपटादिर्भवतीत्यर्थः । अथ घटस्येदं भवनं न पटस्येत्यादि भेदव्यपदेशो न निराक्रियतेऽस्माभिः अपि तु स उपचरितः भवनस्यैव घटपटादिरूपेण भवनात् घटभवनयोर्भेदे 25 हि घटो न भवतीति भाव एव च स्यात्, घटस्यानुपलम्भप्रसङ्ग इत्यपि ज्ञेयम्—भवनस्यैवेति । हस्तसमानो—हस्तादिभवनेति हस्ता- देर्भवने करणे च पुरुषादेर्भवनं करणं चेत्यर्थः समुदायसमुदायिनोरभेदादिति भावः । हस्तावपि कुर्वीतेति न हीति । तत्रेति निरवशेषाणि—निखिलानि विशेषणानि—घटपटादिरूपाणि प्रत्यस्तमितानि—अन्तर्लीनानि यस्मिन् भावे तथाविधो भावः सर्वस्य मूलम् कारणमित्यर्थः । स्फटिकवदिति बिम्बप्रतिबिम्बभावेनानेकधा दृश्यमानानां भावानां यथा स्फटिकवत् सामान्यं तथा भावोऽपि सर्वेषां सामान्यमिति भावः । ननु मूलं सम्यक् बोधकम् चैतन्यम् 30 निर्विशेषणस्येति भवनं घटस्य भवनं घटस्य भवनमिति भवनमिथ्यात्वे विशेषणनिरहितं भवनमेव प्रधानं तत्त्वमनुरोध इत्यो घटस्यादिप्रपञ्चं विकल्पविशिष्टं भाति । तदेव हीत्यादि यथाऽऽत्माऽऽत्मानमात्मनैव परिणमयति तथा भवनमपि व्रीहिप्रभृतिकवस्तुरूपेणापि परिणमते भवति व्रीह्यादिभावविकल्पेषु भवनस्य प्राधान्यमनुगतेति भावः ।

एव हि हस्त्यादिर्मृदादिश्च भवति तथा भवनमेव पृथिव्यम्बुमृदादिर्भवति, एकत्रैवोपयुक्तार्थ-
त्वात्। घटादेर्भवनस्य भेदेऽसत्त्वमेव भावाद्भिन्नत्वात् खरविषाणवत्।

तदेव हि भवन व्रीह्यादीत्यादि यावत्साधनभेदं भवनमेव व्रीहिबीजम्, आदिग्रहणाद्यव-
गोधूमकादि, अङ्कुरादि वा, तदेव च मृदादि—घटोदञ्चनाश्मसिकादि च, भवनमेवेति वर्तते साध्य
5 साधनञ्च भवति, पुरुषादिभ्यास्यावन्यायेन स्वयमेव विभजति वर्तते, यथा तदभिमतकर्तृकरणादि
साधनं साध्यञ्च तथा भवनमेवासाध्यव्यतिरिक्तं साधनं साध्यञ्चैकमेव, तथाऽद्वैतमपरित्यज्य भवनमेव
व्रीह्यादिविकल्पानन्त्येऽपि तत्तत्त्वमेवाभ्युपगमात्मकरूपानुगमात् सदा—सर्वकालम्। को दृष्टान्तः?
पुरुषवत् हस्त्यादि यावदनुगमवत्। यथा यन्त्रैरभिमतया पुरुषो हस्त्यश्वपर्वतसरित्समुद्रादिमय-
मात्मानं दर्शयति स्वतः सुखदुःखे संहरति च तथा तथा भवनात्, चेतनहस्त्यादयो न ततः केचिद्भेदेन
10 भवन्ति हस्त्यादिरूपत्वेन तु पुरुष एव हस्त्यादिर्मृदादिश्च भवति, आदिग्रहणाद्विकल्पकार्यपुरुषादिर्भ-
वति तथा भवनमेव पृथिव्यम्बुमृदादिर्भवति न भेदः कल्पितभवनादेर्घटादेः। किं कारणम्? एकत्रैवो-
पयुक्तार्थत्वात्। घटादिरभवनत्वस्य—भवनाद् भेदेऽसत्त्वमेव, भावाद्भिन्नत्वात्, खरविषाणवत्।

भावाद्भिन्नोऽपि घटो भवत्येव चेत्तस्य भवने वन्ध्यापुत्रोऽपि भवेदघटत्वात्।

(भावादिति) भावाद्भिन्नोऽपि घटो भवत्येव चेत्? तस्य भवने वन्ध्यापुत्रोऽपि भवेत्।
15 घटस्य विकल्पमात्रत्वादघटत्वादात्मनाऽभावात्, पटवत्, घटभवन हि घटात्मभावोऽघटस्य भावः।
तस्मादघटत्वात्—घटात्मनाऽभावात्।

एतमेवार्थं व्याचष्टे—

आत्मनाऽभावात् पटवत्, घटवदेव वा तत्प्राग्भेदाभावाच्च भाव एव विकल्पोऽत्र
न सत्यः।

20 आत्मनाऽभावादिति, साधनान्तरमेव वा अन्यात्मनाऽभावादिति यावत् पटवत्, यथा घटो
घटात्मनाऽभवन् घटो न भवत्येवं घटोऽपि घटात्मनाऽभवनाद् घटो मा भूत्, घटात्मनाऽभवनञ्च भावा-
द्भिन्नत्वाभ्युपगमात् सिद्धम् न चेदेवं वन्ध्यापुत्रोऽपि भवेत्, घटात्मनाऽभवनात् घटवत्। घटवदेव
वा तत्प्राग्भेदाभावाच्च घटादिभेदाभावाच्च भाव एव विकल्पो न सत्यः।

तथा तथा भवनादिति पुरुषस्येव हस्त्यादिचेतनरूपतया घटादचेतनरूपतया भवनात् न हि पुरुषाद् हस्त्यादयो पृथ-
25 ग्भूता वा पार्थक्येन भवन्ति एवं भवनमपि चेतनाचेतनरूपेण भवतीति भावः। घटादीनां भवनात्मकत्वाभावे दोषमाह—घटा-
दिरभवन इति। घटोऽसन् भावाद्भिन्नत्वात् खरविषाणवदिति। एवमसत्त्वमापाद्य असत्कार्यवादिदूषणमाह—भावादिति।
वन्ध्यापुत्रः स्यात् भावाद्भिन्नत्वात् घटवदिति भावः। भावाद्भिन्नत्वं हेतु [illegible] हेतवे बोध्या
इत्याह—घटत्वेति घटत्वं [illegible] घटमभवमिति। अघटात्मनाऽभावादिति हेतौ घटत्वं निर्दे-
शात् [illegible] व्याचष्टे—आत्मनाऽभावादिति। हेत्वन्तरमेव वार्थं हेतुरित्याह—अन्यात्मनाऽभावादिति यथा
30 [illegible] अघटात्मना घटो न भवति तथा घटोऽपि घटात्मनाऽभवनाद्घटो न स्यात् न च घटस्य
घटात्मनाऽभवनमसिद्धम् भावाभिन्नत्वेन [illegible] भावः। यदि घटो घटात्मनाऽभवनपि भवतीत्यभ्युपगम्यते
तर्हि घटवदेव वन्ध्यापुत्रोऽपि भवेदित्याह—न चेदेवमिति उपसंहरति—तस्मादिति [illegible]
[illegible] एव सर्वं घट पट इत्यादि विकल्पस्तु न सत्य इति भावः। विधिविधारेव भवनं धारणं दर्शयति

इदानीं भेदकारणविकल्पासम्भवं दर्शयिष्यन्नाह—

विकल्पो हि भेदसंसर्गपरिणामैर्भवेत्, न चास्य भेदः संसर्गः विपरिणामो वा एकत्व-स्वात्मकत्वात् प्रतिस्वात्मवत् ।

विकल्पो हीत्यादि, विकल्पो न सत्यः, स तु भवन्नेभिस्त्रिभिः कारणैर्भवेत् भेदसंसर्गपरिणामैः, तत्र भेदेन—घटादिभ्यमानान् कपालानि परस्परतो भिन्नानीति गृह्यन्ते । संसर्गेण—तन्तूनां संघातेन पट- 5 स्तन्तुभ्योऽन्य उत्पन्न इति । परिणामेन—क्षीरं दधित्वेन परिणतं दधि क्षीरादन्यत्, एतेषां त्रयाणामपि प्रयोजनाभिनानात्वाल्लोके प्रसिद्धेति । एते भेदादयस्त्रयो भवेयुः, तत्र न चास्य भेदो न संसर्गो न विपरिणाम इत्येवाश्रित्य प्रतिज्ञा एकहेतुसाध्याः, कोऽसौ हेतुः ? उच्यते—एकत्वस्वात्मकत्वात् तस्य भावस्यैव तत्त्वमनन्यत् स एवाऽऽत्मा स्वभाव इत्येकत्वस्वात्मा तद्भावादेकत्वस्वात्मकत्वात्, प्रतिस्वात्मवत्, यथा स्वं स्वं प्रति प्रतिस्वम्, स्वात्मतेन भिन्नानामसाधारणः स्वात्मा वा स तु भाव 10 इत्येवैकत्वस्वात्मकत्वान्न भेदसंसर्गपरिणामात्मकः तथा भावोऽपीति नास्ति विकल्पो भावस्य ।

अथापि स्याद्विकल्पः सोऽभ्युपगमेनैव, न भेदाभ्युपगमेनेत्याह—

विकल्प्येत च भाव एव नाभावः, खपुष्पादिरसत्त्वादिति भावस्यैव घटपटादिना भवनं नास्य भेदः कश्चित्, तस्यापि सत्त्वादेव कुतोऽत्र विकल्पः ।

(विकल्प्येत चेति) विकल्प्येत च भाव एव नाभावः खपुष्पादिरसत्त्वादिति भावस्य 15 चासौ, भाव एकनित्यसर्वगतत्वादिधर्मा तस्यैव घटपटादिना भवनं नान्यो भेदः कश्चित्, भेदस्याभाव मात्मकत्वादित्युक्तम् । तस्मादसत्त्वादसौ न विकल्प्येत भेदः खपुष्पवत् अतः सम्भाव्यमानश्च स्वभाव एव विकल्पितत्वमतेऽपि, तस्यापि भावस्यापि सत्त्वादेव—प्रागुक्तहेतुप्रकारेण सत्त्वादेकत्वादेव कुतोऽत्र भावे विकल्पः ?

इतर आह— 20

ननु भेदः प्रत्यक्षत एव पूर्वोत्तरादुत्पत्तिविनाशवस्तुप्रविभक्तत्वाद् गृह्यते अभेदश्च न गृह्यते ।

ननु भेदः प्रत्यक्षत इत्यादि यावदभेदश्च न गृह्यते, पूर्वोऽयमुत्तरोऽयं घट इति दिग्भेदेन, कालभेदेन पूर्वापरोदयविनाशपरभेदेन च गृह्यते घटादिः, तयोरुभयो विनाश इत्युत्पत्तिविनाशाभ्याम्, वस्तुतोऽपि घटपटादि, रूपरसादि स्वरूपभेदेन—कृष्णो रक्तः पाण्डुः शुक्ल इत्यादि, एभिः कारणैः 25

विकल्पो हीति । एवं भेदप्रपञ्चमुपन्यस्य निराचष्टे-तत्र न चास्येति भावस्य भेदो नास्ति संसर्गो नास्ति परिणामो नास्ति इति पृथक् पृथक् प्रतिज्ञात्रयम्, हेतुस्तु सर्वत्र एकत्वस्वात्मकत्वादित्येक एव दृष्टान्तः प्रतिस्वात्मवदिति प्रतिस्वं विद्यमानो योऽसाधारणो धर्मो भावस्यैकस्वात्मक एव सर्वे भेदसंसर्गपरिणामा नाभेदात्मका इति नास्ति विकल्पो भावस्येति भावः । विकल्प्येतेति भाव एव स्वरूपेण विविधप्रकारेण कल्पितुमर्हति अभावो निःस्वभावत्वात् सोऽपि विकल्पो न भेदरूपोऽन- भ्युपगमात् खपुष्पवदिति भावः । ननु भेदस्य प्रत्यक्षेण [illegible] विभक्तत्वात् [illegible] तदा तथा भवन न [illegible]—ननु भेद इति । [illegible] पूर्वोऽयमित्यादिना पूर्वो घट इत्यादौ [illegible] प्रतीयमानाः पूर्वघटः [illegible] अन्यथा पूर्वघटो प्रतीयमा-

अविभक्तस्वात्मनां भेदेन गृह्यमाणानां कथं भेदाभावः ? पूर्वोत्तरक्षणाभ्यां देशकालपरिमाणरूपा अपि गृहीताः, एव मध्यमतो मध्यमम्, अभेदश्च न गृह्यते, मध्यमत एवेति वर्तते ।

अत्रोच्यते, नास्ति किञ्चिद्भावव्यतिरेकेण पूर्वमुत्तरं वा, ततः किं तदपूर्वं यदुत्पद्यते पूर्वं वा विनश्यतीति पूर्वोत्तरादिदिक्कालोत्पत्तिविनाशवस्तुप्रविभागाभावात् किं तद् प्रविभक्तं
5 प्रविभज्यत प्रविभक्ष्यते वा ? अतो नाभावो भेदो भवति ।

अत्रोच्यत इति, पूर्वोत्तरविभेदाभावं प्रतिपाद्य मध्यमस्याभावञ्च प्रतिपादयिष्यन् भेदाभावप्रतिपादनाय तावदाह—नास्ति किञ्चिदिति । भावव्यतिरेकेण किञ्चित् पूर्वमुत्तरं वा नास्त्येव भावस्यैव कारणत्वात्, ततः किं तदपूर्वं यदुत्पद्यते, पूर्वं वा विनश्यति ? इति, पूर्वोत्तरयोरभावादेवोत्पत्ति नाशौ न स्तः, तत एव वस्तुप्रविभागोऽपि, तस्मात् पूर्वोत्तरादिदिक्कालोत्पत्तिविनाशवस्तुप्रविभागाभा-
10 वात् किं तत् प्रविभक्तं प्रविभज्यते प्रविभक्ष्यते वा ? यत्तदेवमपूर्वं तदेव नास्तीति नापूर्वं भावान्यत्वात् पूर्वोत्तरापन्नस्ततो नाभावो भेदो भवति ।

कथं तर्हि भेदप्रत्यया इति चेदुच्यते—

स एव ह्युत्पादाद्युदकाभिव्यक्तितिरोधिधर्मोपस्थाऽन्यथा वर्तमानोऽन्यथापि वर्तत एव । भिद्यमानं हि वस्त्वेवं भिद्यते स्वरूपाद्विपर्ययगत्या, यथाऽभावो भावो भवेत् स तु न भिद्येत
15 कथञ्चित् । उपचितापचितभवनो वा स एव भावो न भिद्यत इति न क्वचिदवस्था दधिघटादिरादिनिधनविभागवती, क्षीरदध्याद्यवस्थास्वेकरूपत्वात्प्रभवस्य ।

स एव ह्युत्पादाद्युदकाभिव्यक्तिरिति, यावदन्यथापि वर्तत एव, यथोत्पादे स्वरूपमुदकक्षीरादिगुणस्य सतोऽपि तत्तिरोभ्याविर्भावस्था ह्यो भेदोऽन्यथा वर्तमानस्यान्यथावर्तनम्, आविर्भावाभिमुखत्वेन भूम्यादिवर्तन भेदेन । तथोक्तं महाकाव्ये 'रूपमा सहस्रसंख्ये
20 धूमे स्थिते स्वरूपं कोटौ' इति । तथा विकर्मादौ हसनरोदनस्नानसंक्रान्त्यादिभेदरूपेण स एव भावो भवतीति तस्माभावि भेदः । भिद्यमानं हि वस्त्वेवं भिद्यते स्वरूपाद्विपर्ययगत्या, यथाभावो भावो

तत्र निर्विषयत्वप्रसङ्गः, ततः पूर्वविभागविभागवमेव भेदप्रतिभासत्वमिति भेदस्य प्रमाणभावेति भावः । पूर्वोत्तरक्षणेत्यौप-पत्तिकमाह—पूर्वोत्तरेति देशकालेन शुक्लादयो मध्यादेरपवा माया । कालभेदेन यथा नातिकोऽयं संवत्सरोऽयं वा इत्यादि परिमाणभेदेन यथा—महानयं पीनोऽयं ह्रस्वोऽयमित्यादि । अथ पूर्वक्षणे न मध्यक्षणेऽपि, मध्यमस्थितिरपि
25 हि मध्यमक्षणस्वभावप्रत्यक्षप्रमाणभेदमात्रस्वेयामतो न तेऽपि च भेदोऽस्तु इत्यतो मध्यमादि नेति भेदाभावादिति कथं प्रमाणप्र-स्तावमित्युत्तरयति—नास्ति किञ्चिदिति । यत्तदेवमिति । अतोऽयमभाव पूर्वोत्तरादिरूपो भावे चेत् तत् ततुत्पन्नवर्ति भावपूर्वोत्तरादिभिर्निर्वक्तुं याति मा अभावविरतेऽपि पूर्वोत्तरादि न विषयेऽत्र एव अभिमानमात्ररूपत्वाद्भेदो नहि गुणवदिति भावः । ननु तर्हि भेदाभावे कथं पूर्वोऽयमुत्तरोऽयमूर्ध्वोऽयमधरोऽयमित्यादिभेदस्य प्रत्ययमित्यत आह—स एवेति । यथोत्पाद इति यथा हि स्वात्मनि क्षीरत्वस्वत्वादिगुणविशिष्टो लोकः तत्तिरोभ्याविर्भावत्वा स्वरूपतया
30 भवति च इत्यन्यथा वर्तमानतान्यथा वर्तनरूपो भेदः तथा निष्पादितः भूम्यादीनामविविधतया वर्तनमेव भेद इति भावः । तत्र प्रमाणभूतं श्लोकमाह—रूपेति हस्ते सहस्रसंख्यायां प्रथमे रूपे भवति अयसंख्यायाः प्रथमे पूर्वे यावते गोरिसंख्यायाः प्रथमे पोडशस्य स्वरूपं यावत इति तदर्थः । [illegible]माह—तथा विकेति । भेदप्रतीतिमुपपत्तिभि-भिद्यमानं हीति, वस्तु स्वरूपमध्येन भिद्यते इत्यर्थं, यथाभावोऽपि भावः स्यात् अभावमात्रोऽपि न स्यात्,

भवेत् भावस्ततो न भिद्येत कश्चिन्निरुपमावो न भवति । भावाद्भावो हि भिन्नः, उपचितापचितभवनो वेति स एव भावो न भिद्यत इति, कश्चिदुपचितापचितभवनो वेति सम्बन्धः, यावन्नूविद्म्य यावदेव न न्यूनो नाधिको वा भवति स भावः । इत्यतो हेत्वर्थे, उपचितापचितभवनाभावे दधिघटाद्यव स्थानानामादिनिधनविभागाभावदर्शनादिति हेतुः, तं दर्शयितुमाह—इति न कादाचित्कावस्था दधिघटादिरा- दिनिधनविभागवती—आदिः प्रागविद्यमानस्योत्पत्तिः, निधनं—विद्यमानस्य विनाशः, विभागोऽन्य 5 त्वम्, एते आदिनिधनविभागा दधिघटाद्यवस्थानां न सन्ति, पूर्वोत्तरोत्पत्तिविनाशवस्तुभेदविभागा- भावस्य प्रतिपादितत्वात् तदवस्थाभावात् नोपचीयते नापचीयते चाऽसौ भावः क्षीरदध्याद्यवस्थासेक- रूपत्वात्कूपनस्य मृत्पिण्डघटाद्यवस्थासु वेति ।

एतस्य हेतोरसिद्धिं परिहरन् परपक्षेऽनिष्टापादनेन तत् साधयति—

*यदि स्यात् सा खपुष्पादस्यापि तद्रूपधर्मा स्यात् सर्वतो व्यावृत्तत्वात् दधिघटवत् ।*10 महापृथिवीवियद्वत्ये सादिनिधनविभागे स्याताम्, इतरेतरासत्त्वात् घटवत्, घटोऽपि वाऽनादिः अत एव, आकाशमहापृथिवीवदिति ।

यदि स्यादित्यादि, आदिनिधनविभागवती यदि स्यात् सा दधिघटाद्यवस्था खपुष्पादस्यापि तद्धर्मा स्यात्, सर्वतो व्यावृत्तत्वात्, दधिघटवत् । सर्वतो व्यावृत्तत्वं च सिद्धं घटस्य, दधिघटा- द्यवस्थानां च भेदाभ्युपगमात् । यथानिष्टत्वात्तद्विपर्ययेण खपुष्पधर्मापादनं घटस्य, गगनार्थं साधनद्वयम्15 महापृथिवीवियद्वत्ये सादिनिधनविभागे स्यातामितरेतरासत्त्वात्, घटवत्, घटोऽपि वाऽनादिः— अनादिरनिधनो निर्विभागश्च स्यात एव—इतरेतरासत्त्वादेव आकाशमहापृथिवीवदिति, घटभेदाभ्युप गमेनैवैतत्साधनमनिष्टापादनमिति । एष तावदुपचितापचितभेदाभावः ।

यदप्युक्तं प्रत्यक्ष एव भेदो गृह्यत इति—

तद्ग्रहणमपि नैव भेदस्याभावादेव, अभावः कल्पनात्मकत्वात्, कल्पनात्मकत्वमसत्, 20 वस्तुनोऽन्यथात्वात्, सा च कल्पना देशतः कालतो वा स्वरूपत एव भिन्नेष्वर्थेष्वभेदकल्पना

भवतस्तु कल्पनासत्त्वेऽप्यन्योन्याभावत्वात्, भवान्निवो अभावः तदवस्थाभावो भवतीति भावः । न न्यून इति अपचयमात्र इत्यर्थः । नाधिको वेति न चोपचयमात्र इत्यर्थः न हि भावस्योपचयापचयभावो भवतीति भावः । अभावे हेतुमाह—उपचितापचितेति । इत आदिनिधनविभागा दध्यादीनां न सन्तीत्यत्राह—पूर्वोत्तरेति । तदभावादिति पूर्वोत्तरोत्पत्तिविनाशवस्तुभेदविभागाभावादित्यर्थः । उपचयापचयौ भावस्य क्षीरदध्यादीति, तद्रूपधर्मेति आदिनि- 25 धनविभागवदित्यर्थः तत्र हेतुमाह—सर्वतो व्यावृत्तत्वादिति, सर्वस्माद्व्यावृत्तत्वादित्यर्थः । तथाप्यनिष्टं दर्शयति—सर्वत इति । ननु तथापि खपुष्पस्यासतः तद्रूपधर्मत्वं नाप्नोति यदि तद्रूपद्यवस्थानामपि तद्रूपधर्मत्वं न स्यादित्याह— तथानिष्टत इति । आदिनिधनविभागाभावे भवनस्यैकरूपत्वं सर्वतो व्यावृत्तत्व हेतुत्वं [illegible] गगनार्थ मिति । सर्वतो व्यावृत्तत्वाभ्युपगमे दोषान्तरमाह महापृथिवीति, एतयोर्नित्यत्वाभ्युपगमादनिष्टप्रसञ्जनं चेत्याह तथाप्येतयोरनादिनिधनविभागवत्त्वे घटोऽपि तथा स्यादित्याह—घटोऽपि वेति । इतरेतरासत्त्वं—भेदस्य वस्तु- 30 ताभ्युपगम्यैवासत्त्वमपि [illegible] इत्याह—घटभेदेति । भेदस्य प्रत्यक्षेण ग्रहणं प्रत्यक्षमिति तदपि न युक्तं भेद स्यैव प्रत्यक्षविषयत्वाऽसिद्धत्वम्, अन्यथा तदपि प्रत्यक्षतो ग्रहणं भवेदित्याह—तद्ग्रहणमपीति । कथं भेदस्याभावः प्रत्यक्षतो ग्रहणमत्र अन्यथा भावस्यापि अभावत्वात् [illegible] इत्याह—अभाव इति । भावस्ये-

स्यात्, एककालत्वमपि वा भेदकल्पना स्यात्, उभयथाप्यसद्रूपत्वं कल्पनायाः, इह तु देशकालाभ्याममेदो नास्ति, घटादेः रूपाद्यादित्वेन भिद्यमानस्य वस्तुनो यावत् परमाणुशो रूपादिशोऽनभिलाप्यस्वलक्षण भेदात्, कालतश्च क्षणे क्षणेऽन्यत्वात्, तस्मादनभिलाप्य परमार्थस्य च वस्तुनो घट इति रूपादिरिति ग्रहणमसदध्यारोपात्मकम्, देशकालाभेदा भावात्, खपुष्पवत् ।

(तद्ग्रहणमपीति) तद्ग्रहणमपि भेद भेदस्याभावादेव खपुष्पग्रहणवत्, अभावः कल्पनात्मकत्वात्, तस्य भावैक्यस्य साधितत्वादेवः कल्पनात्मकः, कल्पनात्मकाभासम्, वस्तुनोऽन्यत्वात्, सा च कल्पना देशतः कालतो वा स्वरूपत एव वा भिन्नेष्वर्थेष्वभेदकल्पनाद्य स्यात् देशकालाद्यभेदे वा भेदकल्पना स्यात् उभयथाऽप्यसद्रूपत्वं कल्पनायाः । इह तु स्वमतेन देशकालाभ्याममेदो नास्ति भेद एव, घटादेः रूपाद्यादित्वेन भिद्यमानस्य वस्तुनो यावत् परमाणुशो रूपादिशोऽनभिलाप्यस्वलक्षण भेदाद्भेदाभावः, कालतश्च क्षणे क्षणेऽन्यत्वात्, तस्मादनभिलाप्यपरमार्थस्य च वस्तुनो घट इति रूपादिरिति वा ग्रहणमसदध्यारोपात्मकं देशकालाभेदाभावात् खपुष्पवत्, खपुष्पे इव खपुष्पवत्, वत् प्रथमाभासमेवेत्यर्थः ।

यदपुष्पवदे अभेदश्च न गृह्यते प्रमाणत इति तदपि न यस्मात्—

अभेद एव तु गृह्यते प्रत्यक्षतः भावस्याभिन्नत्वाद्गृह्यमाणस्य च भावत्वात् ।

(अभेद इति) अभेद एव तु गृह्यते प्रत्यक्षतः किं कारणं ? भावस्याभिन्नत्वात्, गृह्यमाणस्य च भावत्वात्, नाभावो गृह्यते, यथा खपुष्पादि ।

यदि भूयात्त्वम्—

अथ समस्त एव कस्माद्भावो न गृह्यते ? अत्र तु समस्तग्रहणं वक्ष्यामः, त्वां तु किञ्चित् पृच्छामः पश्यता त्वया घटं किं समस्त एव घटो न गृह्यते ? परान्तरादिभागाः किं न प्रत्यक्षाः ? आराद्भागा एव किं प्रत्यक्षाः ? इति किञ्च समानदोषत्वादचोद्यमेतत्—भावस्य सर्वगतस्याप्रत्यक्षत्वदोषो मम नास्तीति विशेषं पश्यत एव युज्येत वक्तुमित्यं भवति तथा न भवतीति, न तु सर्वत्रैवादर्शनभाक् पक्षो यस्य तस्य ।

[illegible] च [illegible] भिद्यमानस्वभावा प्रतिभासनात्—[illegible] तस्य भावैक्य-
20 [illegible] देशतः कालतः स्वरूपतो वा भिन्नेष्वर्थेषु अभेदस्य देशकालाद्यभिन्नेषु भेदस्य वा कल्पना भवेत् [illegible]—सा चेति । [illegible] देशकालादितोऽभेदो [illegible], [illegible], [illegible] भिद्यमानं वस्तु यावत् परमाणुशो रूपादिशोऽनभिलाप्यलक्षणं भिद्यते, एवमनभिलाप्यस्य [illegible] भेदस्य घटोऽयमिति रूपमिदमिति चाभिलप्यतया [illegible] अध्यारोपात्मकमेव अभेदाभावात्—इह स्थितिः । तथा च भेदग्रहणं [illegible] एवैतत् मत । [illegible] प्रत्यक्षेण गृह्यत इति [illegible] च
30 [illegible]—अभेद एव स्थितिः भावो हि गृह्यते स चाभिन्नस्य [illegible] एव [illegible] । ननु यदि भेदो न गृह्यते [illegible] एव, तर्हि पूर्वोक्ता भावस्य ग्रहणं [illegible] गृह्यते यदि भूया इति [illegible] प्रमाणान्तरेण [illegible] स्थितिः । [illegible] किञ्चित् पृच्छामः [illegible]—

अथ समस्त एव कस्मात्प्रायो न गृह्यत इति, अत्र तु समस्तग्रहणे वक्ष्यामः सकारणम्, स्वग्राहविनिवृत्त्यर्थत्वात्तावत्त्वां किञ्चित् पृच्छामो नानाइवभुक्तो मूकत्वितस्तिष्ठति, अथ भेदपक्षे पश्यता त्वया घट किं समस्त एव घटो न गृह्यते ? इति, परान्त्यावृत्तिभागाः किं न प्रमत्ताः ? आराद्भागा एव किं प्रमत्ताः ? इति, अत्र विशेषकारणं कथयेति । किञ्चान्यत्—समानदोषत्वादभयो- पमेतत् । उभयोः समानो दोषो नासावेकस्योपः, भावस्य सर्वगतत्वाप्रत्यक्षत्वदोषो मम नास्तीति [5] स्वपक्षे भेदस्य प्रमत्तत्वादिति विशेष एव पश्यत एव पुंस्येव चाक्षुषत्वं भवति तथा न भवतीति, एतदपि सम्भावयामोच्यते, न तु सर्वत्रैवादर्शनमाह पश्यो यस्य तत्र तस्य, न तु पुंस्यव एवेत्यर्थः, सर्व त्रैव न घटे न रूपादौ वा न कश्चित् प्रत्यक्षता पुंस्यस इत्यर्थः, अथवा स्वपरपक्षयोः सर्वत्रैव, एतदुक्तं भवति—एवं हि स्वपक्षरागाविष्टो भवान् परमत्सरेण स्वदोषं नैव पश्यति, स्वपरपक्षमपाशावदर्शी भयो- पमानमिवामिषगृद्धीव शकुनिः, स्वपक्षेऽप्यस्वदर्शनासम्भवादेव घटादेः प्रत्यक्षत्वाभावः । [10]

इदानीमभेदपक्ष एव दर्शनं सम्भवति नान्यत्रेति वक्ष्याम इति यदुक्तं तद्दर्शयिष्यन्नाह—

तत्तु दर्शनमभेद एव निर्वर्त्यते न भेदपक्षे, इह यदेतत् सर्वं तद्भाव एव, तस्य च एकदेशः तस्य ग्रहणे तस्यैव ग्रहणं ततोऽभिन्नत्वात्, तद्भावत्वात् देशस्वात्मवत्, तस्य ह्येकोऽपि प्रयत्नं प्रतिदेशः सर्वाविभक्तभयनवृत्त्यारम्भकत्वात् सार्वरूप्यमनतिक्रान्तः ततोऽभेदपक्ष एव दर्श नम् । नन्वेकदेशश्च स एव चेति विप्रतिषिद्धमिति चेन्न ज्ञायमानस्यापेक्षयोक्तत्वात् तन्मतया [15] सावयवदर्शनं नान्यस्येति ।

तत्तु दर्शनमिति, तत्पुनर्दर्शनं, तुर्विशेषे, विशेषयत्येव—अभेदपक्ष एव निर्वर्त्यते नान्य- त्रेति—न भेदपक्षे, यावभिर्दर्शयास्यत्वतो भेदादित्युक्तम् । दर्शनं तर्हि कथमिति तत्समर्थयति—इह—अभेदे भावे यदेतत्सर्वं तद्भाव एवाभिन्नत्वात्, तस्य—अभिन्नस्य भावस्य एकदेशो घटः, तस्य ग्रहणे—घटस्य ग्रहणे तस्यैव ग्रहणं—भावस्यैव ग्रहणं समस्तस्य । किं कारणं ? ततोऽभिन्नत्वात्—ततो भावाद्घटस्याभि- [20] न्नत्वात्, घटाद्य भावस्याभिन्नत्वात्, तद्भावत्वे—तद्भावत्वात्—तस्यापि भावस्य तद्भावत्वात्, पर्या-

मूक इव तिष्ठतीत्याह—स्वग्राहेति । पृच्छामः प्रकाशयति—अथेति । यदोभयोः समो दोषः परिहारोऽपि तादृशः । नैकः पर्यनुयोक्तव्यस्तादृगर्थविचारणे ॥ इति न्यायं दर्शयति—किञ्चान्यदिति । भेदपक्षेऽभेदपक्षे च समस्तग्रहणविषये चोद्यदोषौ तुल्याविति मन्यसे भेदस्य सर्वतः प्रसङ्गं भवति न त्वभेदपक्षे भावस्य सर्वत्र इति न पर्यनुयोज्य इति भावः । तथा भवतु न वाच्यं यन्मते भेदपक्षेऽभिन्नावयवपरमार्थस्य वस्तुनोऽतीन्द्रियत्वेन सर्वस्यैवादर्शनविषयत्वेन एव- [25] भवतेः सम्भावनयैव प्रमत्तस्य एकस्यापि नाभेदपक्षं दूषयितुं समर्थो भवानिति निरूपयति—एतदपि सम्भावय- योच्यत इति । सर्वत्रैवस्य व्याख्यान्तरमाह—अथ वेति । तात्पर्यमाख्याति—एतदुक्तमिति । अथाभेदपक्ष एव दर्शनं सम्भवतीत्यभिप्रायमुपक्रमते—इदानीमिति । भेदपक्षे प्रमत्तासम्भवे हेतुं पूर्वमुक्तमेव दर्शयति—यावदिति । अभेदपक्षे च सर्वत्रैव भावतादात्म्येनैकदेशतादात्म्येन प्रकाशते ग्रहणे तदभिन्नोऽपि भावस्समस्ततया गृहीत एवे- त्याह—इहाभेदे भाव इति । हेतुमाह—ततोऽभिन्नत्वादिति गृह्यमाणस्य घटादेरभिन्नत्वमित्यर्थः एकस्यापि [30] भावस्य भेदेऽपि भावस्य विभागाभिन्नतामाह—घटाद्येति, तथा च भावस्याभिन्नत्वात् सोऽपि गृहीत एवेति भावः । उभयत्र भावस्यापि—तद्भावत्वादिति घटस्यापि भावपर्यायत्वं । ततोऽभिन्नत्वतद्भावत्वयोर्व्याख्यानान्तरमेव- माथोऽपि तयोः पर्यायविशेषत्वादेतत्त्वरमेवाह—पर्यायान्तरेणेति तस्य भावादभिन्नत्वादेव घटोऽपि भाव एव स भावो भावश्च तद्भावत्वादिति विग्रहः तद्भावत्वादेव समस्तो भावोऽपि गृहीत एवेत्यर्थः । तत्र न्यायविभागदर्शनमि

भावान्तरेण देशान्तरं वा घटोऽपि भाव एव भावाभिन्नत्वात्, यो यो भावः स स तद्रूपेण युज्यते, दृष्टान्तो देशाकाशवत्–यस्य देशस्य आत्मा–देशस्य भावः स्वं तत्त्वं भावान्तराभिन्नत्वात् तद्भावत्वाद्युज्यते भाववत्, तथा देशग्रहणे समस्तो भावः तद्भावत्वाद्युज्यते, एतद्भावनार्थमाह–यस्य लेशोऽपि प्रथमं प्रति देशः, हि यस्मात् तस्मात्सर्वे, यस्मात्तस्यैकोऽपि देशः प्रथमान् सर्वाविभक्तप्रथमद्रव्यात्मक-
त्वात्–सर्वेण समस्तेन भावेन अविभक्तो भवनमित्येषैका वृत्तिमनुभवत्यात्मरूपामिति सोऽपि देशः सर्वभावात्मा, प्राग्रूपपाण्याद्यवयवपुरुषात्मत्ववत्, अत आह–यस्य लेशोऽपि प्रथमं प्रति देशः सर्वाविभक्तप्रथमद्रव्यात्मकत्वात् सार्वरूप्यमनतिक्रान्तः, ततोऽनेन न्यायेन देशग्रहणे समस्तग्रहणमित्यभेद पक्ष एव दर्शनं नान्यत्रेति । यन्मेकदेशश्च स एव चेति विप्रतिषिद्धमिति चेन्न ज्ञायमानत्वापेक्षयोक्त-
त्वात्, त्वन्मता सावयवदर्शनं नान्यत्रेति, यन्मेकदेशः सावयव इव निरवयवोऽपि प्रख्यातीति यथा तथोक्तम्, परमार्थतस्तु निर्विभाग एवासावुक्तो वक्ष्यते च । अथवा प्रथमं विचारो विस्तीर्णत्वात्तस्य भावस्य, प्रथमं देशं प्रतीत्य देशः, तस्मात्तदविभक्त इत्युक्तम् ।

अथ आह—

न चास्योर्ध्वाधस्तिर्यग्दिक्षु मूर्तिविवर्तप्रत्ययज्ञानानामेकत्वाभिन्नत्वमेवदेशकत्वात् कश्चिदव-
च्छेदो विद्यते दक्षिणोत्तरयोरपि किन्तु घटपटयोर्भवनैकमूर्तिविवर्तानवच्छेदात् इति स भावो ध्रुवः कूटस्थोऽविनाशी अनपायोपजनोऽविकार्यनुत्पत्तिरवृद्धिरव्ययः । एतानि हि नित्यविशेषणानि नासत्यैव घटन्ते न पुरुषादीनाम्, तद्वत् ।

(न चेति) चैकत्वाभिन्नत्वस्य भेदस्य–घटादेर्मूर्तेः–शरीरस्य विवर्तानां–विभागानामूर्ध्वाधस्तिर्यग्दिक्ष्वभाऽज्ञायमानतया न परम्, किन्तु प्रसङ्गतया च पुरुषपाण्यादिवत् कपालादित्वेनाभाव भावानामेकान्तावमेवः, चक्षुरादिभिर्ग्राह्यमितः एकत्वान्निर्विभागस्तथा भावविवर्तप्रत्ययज्ञानानां तदेकत्वा-
न्निर्विभागा, तस्मात्तस्य न कश्चिदभिन्नभेदस्यैकत्वादवच्छेदो विद्यते यथा वा घटादित्वेन यथा

यो य इति । यत्र यत्र प्रख्यानं तत्र तत्र तद्रूपेण तत्प्राप्तत्वमिति भावः । देशाकाशवदिति, देशः एकदेशः तस्य आत्मा–भावः स्वतत्त्वम् । स च यथा घटोऽभिन्नत्वात्[illegible] समस्तो भावो गृह्यते [illegible] यथा घटस्य पुरोभागे [illegible] एव इति भावः । [illegible] भावमति–तस्य दीप्ति भावस्य हि [illegible] एकोऽपि देशः प्रथमाः [illegible] सर्वस्य [illegible] अभेद एव समये प्रसङ्गात इति भावः । ननु यद एकदेशमेव, सर्वं स एव स एव [illegible]–दर्शितमिति । [illegible]–ज्ञायमानत्वेति । यथा त्वया [illegible] इत्युच्यते तदेव नन्वपि निरवयवोऽपि [illegible] इति [illegible] स चैवैतदेवोक्तम्, [illegible] तत्त्वेन निर्विभागस्य [illegible]–यन्मेकदेश इति । [illegible] निर्विभागस्य [illegible] एव [illegible]–यत्र चेति । [illegible] भिन्नत्वे [illegible] यथा पुरुषस्य [illegible] देशो नास्ति यथा वा घटादेरेकदेशस्य [illegible] न देशः तथा [illegible] नास्ति विभाग [illegible]–[illegible] अभिन्नत्वेनेति । [illegible] इति यत् [illegible] न किन्तु [illegible] अपि [illegible] । यथा घटादित्वेनेति यथा घटादित्वेन घटस्य [illegible] घटादित्वेन वा [illegible] भावः । नव

यदि रूपादित्वेन सत्त्विष्टमेवमपरेण । इतिशब्दो हेत्वर्थे, यस्मादविभागावच्छेदाभावाद्धेतोः स भावो ध्रुवः त्रिष्वपि कालेषु, कूटस्थो भावराशिसमायतन् सर्वैरेकीभूत एव, अविचाली—न स्थानात् स्थानान्तरं संक्रामति, अनपायोपजनः—कोष्ठागारधान्यवदभिगमप्रवेशापायोपजनौ भावस्य न स्तः, अविकार्यपि—स्थानान्यस्थापि मर्दनाभिघूर्णनादिविकारकाभावात्, अनुत्पत्तिः—प्रागभूत्वा घटादिवदुत्पत्त्यभावात्, अवृद्धिः—अङ्कुरपत्रवदुपचयाभावात्, अव्ययः—वृक्षादिपत्रापचयवदपक्षयाद्यभावात् । एतानि हि 5 नित्यविशेषणानि भावस्यैव घटन्ते न पुरुषादीनाम्, अत्र भावे ध्रुवादिनित्यविशेषणयोगः परपरिकल्पितपुरुषादीनामसम्भवविपर्ययत्वेन व्याख्यातः, स्वरूपतो निदर्शनाभावादुक्तमिति च पूर्वोत्तरोत्पत्तिविभागवस्तु-मविभागाभावादुक्तो नित्यैकसर्वात्मकत्वादिदोषः ।

किञ्चान्यत्—

अस्य प्रत्यक्षप्रमाणसिद्धिरियं, यथार्थवस्तुविषयत्वात्, अन्यत्रानुमानतैव भावे, सम्ब- 10 न्ध्येकदेशप्रत्यक्षस्य शेषसिद्ध्यात्मकत्वात् ।

(अस्येति) अस्य प्रत्यक्षप्रमाणसिद्धिरियमेव—अविभागभावपक्षे प्रत्यक्षत्वमनुमानस्य प्रत्यक्षं प्रमाणं सिद्ध्यति, यद्यपरिति वक्ष्यते । यथोक्तम् 'तस्य द्वेकोऽपि प्रधानं प्रतिदेशः सर्वाभिमतभवनरूपत्वात्मकत्वात् सार्वरूप्यमविकल्प्यः, ततश्चानुमानत्वात्तोऽविभक्तत्वात्तस्य च एकदेशग्रहणे ग्रहणे तस्यैव ग्रहणम्, देशत्वात्मकमि'ति उक्तं भावप्रत्यक्षत्वम्, ततः सर्वप्रमाणमेवमत्र प्रत्यक्षप्रमाणसिद्धिरियमेव, यथार्थवस्तुवि- 15 षयत्वात् । अन्यत्रानुमानतैव भावे—वस्तुपक्षादन्यत्र भेदपक्षेऽनुमानतैव प्रत्यक्षाभिमतस्यापि, किं कारणं ? सम्बन्ध्येकदेशप्रत्यक्षस्य शेषसिद्ध्यात्मकत्वात्—द्वयोः सम्बद्धयोः सम्बन्धे तदेकदेशप्रत्यक्षत्वे तच्छेषस्य परोक्षस्य शेषसिद्धिरस्या—अनुमानस्येव तदात्मकं तत् । सम्बद्धैकदेश इति वा पाठः, यथोक्तम्—'सम्बद्धैकदेशात् प्रत्यक्षाच्छेषसिद्धिरनुमानम्', सम्बद्धानां भावानां समवायेन येनाविना भावविधेन कश्चिदर्थः कस्यचिदिन्द्रियस्य प्रत्यक्षो भवति, तस्मादिन्द्रियासन्निकृष्टप्रत्यक्षात् शेषस्याप्रत्यक्षस्यार्थस्य या सिद्धिरनुमान 20

एवमस्मै भावो ध्रुवादिलक्षणो नित्य इत्याह—स भाव इति । एते ध्रुवादिलक्षणा धर्माः भावस्यैव सम्भवन्ति न तु परपरिकल्पितेषु चैतन्यादिषु, अत एते परपरिकल्पितपुरुषादिव्यवच्छेदकाः धर्माः अत एवमेव व्याख्याताः स्वरूप-सामान्यत्वं सम्भवतः यथा च ध्रुवादिलक्षणवत्त्वं भावोऽपीति अनुमानसाधकत्वात आह—अत्र भावे इति । स्वरूपतो निदर्शनाभावे हेतुं दर्शयति—उक्तमपरिति, पूर्वोत्तरयोरभावादेवोत्पत्तिविनाशौ न स्तः तत एव वस्तुविभागेऽपि न तथात्वं पूर्वोत्तराभिव्यक्तिविभागवस्तुविभागाभावात्, किं तत् अविभक्तं प्रविभज्यते प्रविभाज्यते नैयुक्त- 25 त्वाभावात् तस्मात् योऽपि भावोऽत्र एकत्वमेव ध्रुवादित्वं सर्वात्मकत्वेति भावः । अविभागभावेऽभेदपक्षे एवैव प्रत्यक्षं प्रमाणं भवति प्रत्यक्षस्य निर्विकल्पकत्वात्मकत्वात् अर्थस्य निर्विभागत्वात्तस्य यथार्थवस्तुविषयत्वम् । वस्तुभेदपक्षे त्वभावान्तु तत्प्रत्यक्षमपि परोक्षमेव इन्द्रियासन्निकृष्टस्यैकस्य अपरेषामनुमानविषयत्वात् सम्बन्ध्येकदेशप्रत्यक्षस्य शेषसिद्ध्यात्मकत्वात् अनुमानमेव स्यादित्याह—अन्यत्रेति । तदपि तद्वक्ष्येण प्रकटयति—यथोक्तमिति, पूर्वसमुपपत्तिमुपदर्शितं । वस्तुवृत्ता—अभिमतस्तूक्त इत्यर्थः । सम्बन्ध्येकदेशेति सम्बन्धिनः संयोगसमवायादिसम्बन्धविशेषवन्तः अवयवावयविनौ 30 संयोगसम्बन्धौ वा तत्र च एकदेशे एकदेशस्य प्रत्यक्षात् अदृष्टस्य शेषस्य परोक्षस्य अवयविनो वा या सिद्धिः निश्चितरूपा सा यत् उभयतः प्रत्यक्षेति मन्यते सोऽनुमानमेवेत्यर्थः । सम्बद्धानां भावानामिति अविनाभावसम्बन्धेन समवायसम्बन्धेन प्रत्यक्षपूर्वकत्वादनुमानस्य सम्बद्धार्थं बन्धे सम्बन्धिरर्थस्य इन्द्रियेण

यत् यथा धूमदर्शनादग्निरिति ज्ञानम्, तथाऽऽत्मेन्द्रियमनोऽर्थसन्निकर्षपूर्वकं त्रिविधं पूर्ववदित्यादि प्रत्यक्षमेव तत्र संभवति, देशग्रहणस्याऽऽसन्नागविषयस्याक्षेपवद्वस्त्वसंस्पर्शादिकस्यैकस्य ग्रहणेन शेषग्रहण-मनुमानमेव ।

तस्यानुमानत्वेऽपि मा स्थिरां बुद्धिं कार्षीरित्यत आह—

5 कुतोऽनुमानताऽपि ? प्रत्यक्षस्यासिद्धेः, सम्बन्धयोः कदाचिदप्यग्रहणात्, प्रत्यक्षपूर्वत्वे तत्सम्भवात्, तदभावे तदसिद्धेः ।

(कुत इति) कुतोऽनुमानताऽपि ? मोक्तन्यायेन प्रत्यक्षत्वासिद्धेः, कथमिति चेत् ? सम्बन्धयोः कदाचिदप्यग्रहणात्, प्रत्यक्षत्वे हि सम्बन्धयोर्युगपद्ग्रहणादुत्तरकालमेकदेशग्रहणाद्विशेषणादवगम्यमानमनुमानं स्यात्, यदेव तु प्रत्यक्षदर्शनं नाद्यापि सिद्धम्, प्रत्यक्षपूर्वत्वे तत्सम्भवात् प्रत्यक्षासिद्धौ तद्धे-10 नानुमानसिद्धिः सम्भाव्यते, तदभावे तदसिद्धेः, प्रत्यक्षत्वासिद्धेरनन्तरोक्तत्वादेव कुतोऽनुमानताऽपि ? ।

इतरो निराशीभूत आह—

तत् किमज्ञानमेवापद्यते ?, कुतोऽज्ञानमपि तत्प्रत्यक्षम् ?, प्रत्यक्षपूर्वकाज्ञानत्रयेऽनन्तर्भावात्, संशयविपर्ययानध्यवसाया अज्ञानविकल्पाः प्रत्यक्षपूर्वकाः तत्र संशयनीयविपर्ययितव्य-विषयप्रत्यक्षत्वस्याभावात् कुतः संशयविपर्ययौ, अनध्यवसायोऽप्यध्यवसायपूर्वः, स चाधिकोऽ-15 वसायोऽध्यवसायस्याप्रवृत्तिविषयाध्यवसायासम्भवात् कुतोऽनध्यवसायः ? ।

(तत्किमिति) तत्किमज्ञानमेवापद्यते ? आचार्य आह—कुतोऽज्ञानमपीति, न भवति त्वद-भिमतं तत् प्रत्यक्षम्, कुतः ? प्रत्यक्षपूर्वकाज्ञानत्रयेऽनन्तर्भावात्, संशयविपर्ययानध्यवसाया अज्ञान-विकल्पास्ते च प्रत्यक्षज्ञानपूर्वकाः, संशयस्तावत् 'सामान्यप्रत्यक्षाद्विशेषाप्रत्यक्षाद्विशेषस्मृतेश्च संशयः' (वै० अ० २ आ० २ सू० १७) तथा 'समानानेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेरुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थातश्च विशे-20 षापेक्षो विमर्शः संशयः' (गौ० अ० १ आ० २३ सू.) इति, सामान्यविशेषयोः प्रत्यक्षपूर्वकत्वे

प्रसङ्गात् ततोऽपरस्याप्यनुमानस्य वा विविधस्यानुमानविभजनं । तथाऽऽत्मेन्द्रियेति अत्र अथ तत्पूर्वकं त्रिवि-धमनुमानं पूर्ववच्छेषवत् सामान्यतो दृष्टं च' (गौ० अ० १ आ० १ सू० ५) इति अत्र तत्पूर्वकमित्यनेन त्रिप्रकि-यो [illegible] एकदेशग्रहणेन [illegible] विशिष्टविधमिति शेषवच्छेष-[illegible] अनुमीयत इति तदनुमानं त्रिविधम्, तत्र पूर्ववत् यत्र कारणेन कार्यमनुमीयते यथा—मेघोन्नत्या 25 भविष्यति वृष्टिरिति । शेषवत् यत्र कार्येण कारणमनुमीयते यथा पूर्वोदकविपरीतमुदकं नद्याः पूर्णत्वं शीघ्रत्वं च दृष्ट्वा स्रोतसोऽनुमीयते भूता वृष्टिरिति । सामान्यतो दृष्टं—व्रज्यापूर्वकमन्यत्र दृष्टस्यान्यत्र दर्शनमिति यथा चादित्यस्य तस्मादस्त्यप्रत्यक्षाऽप्यादित्यस्य व्रज्येति (वात्स्यायनभाष्यम्) इत्यनुमानमनेन वैरस्ये प्रत्यक्षाभिमतस्य सम्भवति । तत्र हेतुमाह—देशग्रहणस्येति इत्यनेन हि भवति पुरोवर्तिनि एव वृक्षे इति न प्रत्यक्षस्य अव्यक्तस्य यदेव सिद्धम् । प्रत्यक्षेण वैरस्येऽसम्भवात्[illegible] प्रसिद्धोऽनुमानस्यापि न सम्भव इत्याह—कुतोऽनु-30 मानतापीति । हेतुमाह—प्रत्यक्षत्वासिद्धेरिति तथापि हेत्वन्तरं—सम्बन्धयोरिति अविनाभावसम्बन्धेन सम्बन्धयोर्धर्मधर्मिणोर्ग्रहणं कदाचिदपि—अविनाभावग्रहणकाले अनुमेयकाले वैकल्यं । कदाचित् यदि ग्रहणमपि प्रत्यक्षकाले इति [illegible] हि पुनरपि धूमाग्न्योर्युगपद्ग्रहणं तस्य पर्वतादौ व्याप्य-व्यापकभावेनैकस्मिन्नवगतेऽपरस्यानुमानेनोऽनुमानात्मकं ज्ञानं भवति तत्र वैरस्ये प्रत्यक्षस्याप्यसम्भवेन कथं तदनु-मानं स्यादिति भावः । अथ नैरात्म्ये प्रत्यक्षेऽपि निराशीभूत इत्यपरं वाक्यं प्रत्यक्षमज्ञानमेवेति इच्छति—तत् किमिति तत् प्रत्यक्षमिदं । तत्र संशयलक्षणं वैशेषिकन्यायोक्तमनुसन्धत्ते—सामान्यप्रत्यक्षादिति

समानानेकधर्मत्वादीनि विशेषणानि स्थाणुर्नान्यथा स्थाणुपुरुषादिष्विति संशयनीयार्थाभावान्न संशयः, तत एव विपर्ययितव्याभावान्न विपर्ययस्तस्मादेतेनैवेत्यत आह—संशयनीयविपर्ययितव्यविषयप्रत्यक्षा-न्याभावात्। अनध्यवसायोऽध्यवसायपूर्वः, स चाधिकोऽवसायोऽध्यवसायः प्रत्यक्षज्ञानं, एतदभावस्तो-त्वात्, नाध्यवसायोऽनध्यवसाय इत्यधिकावसायासम्भवात् तद्दृष्टानुवृत्तिविषयाध्यवसायासम्भवात् कुतोऽनध्यवसायः ?। तस्मात् यदुक्तं 'पुढवीआयिकातिजीवा अजामूढसमविपविट्ठंति' इत्यादि तदसत्यम्। 5

अन्याह च यथा विशुद्धमाकाशं तिमिरोपप्लुतो जनः। सङ्कीर्णमिव मात्राभिश्चित्राभि-रभिमन्यते॥ तथेदममृतं ब्रह्म निर्विकारमविद्यया। कलुषत्वमिवापन्नं भेदरूपं विवर्तते॥

अन्याह चेति, यस्मिन् जिनप्रवचनप्रसिद्धामेवमादिनिर्विकल्पविधिविधिनयदर्शने भेदाभावं प्रत्यक्षानुमानसंशयविपर्ययानध्यवसायासम्भवमनुवदमानोऽन्योऽप्याह—यथा विशुद्धमाकाशमिति दृष्टा-न्तसमर्थनं तिमिरोपप्लुतदृष्टेर्विशुद्धे नभसि केशोण्डुकमशकमक्षिकामयूरचन्द्रिकाऽऽदिमात्राभिरवयवैर्वि- 10 ततमिति निरवयवेऽप्यसङ्कीर्णे सङ्कीर्णदर्शनं भवति तथेदमिति दार्ष्टान्तिको भावकपरमार्थः, अमरणा-दमृतमविनाशात्, बृहत्त्वाद् ब्रह्म निर्विकारं वितिमिरं व्योमवदवस्थितम्, नपुंसकनिर्देशः सर्वमेवा-विभक्तसदविकारसाधारणत्वात्, अन्यत्र गुणसन्देहे नपुंसकलिङ्गप्रयोगवचनात्, भवभावापेक्षया वा नपुंसकम्। अकलुषमपि सदविद्यया ज्ञानाभावेन कलुषत्वमिवापन्नमनापन्नमप्यभेदरूपमपि सभेद-रूपमाभाति। एवं तावदमृतं मर्त्यरूपेणाभातीत्युक्तम्। 15

इदानीमेकं सदनेकधा प्रविभज्यत इति ब्रूमः—

तदेकमपि चैतन्यं बहुधा प्रविभज्यते। भङ्गाद्यङ्कितमुत्सारे वारिराशेरिवोदकम्॥

संशयविषये पुरोवर्तिवस्तुनि स्थाणुपुरुषसाधारणधर्मदर्शने सति। प्रत्यक्षात् स्थाणुत्वपुरुषत्व[illegible]विशेषधर्म[illegible]प्रत्यक्षात् उभयो-रेकस्य [illegible] स्थाणुर्वा पुरुषो वेति संशयो भवतीति तदर्थः। अनेकत्रापि एवं संशय उक्तः। न्यायसूत्रे तु पञ्चविधः संशय उक्तः तदेव गौतमसूत्रोपन्यासेन दर्शयति—समानानेकेति, [illegible] 10 [illegible] इति न्यायसूत्रार्थः। तत्र [illegible] दर्शनात् सामान्यविशेषयोरिति [illegible]—अनध्यवसाय इति [illegible] इत्यर्थः। स चाधिकोऽवसाय इति, [illegible] प्रत्यक्षज्ञानमिति [illegible] 15 [illegible] इति भावः। [illegible] इत्यर्थः। अत एव [illegible] तस्मादयुक्तमिति। यस्मिन् जिनप्रवचनेति [illegible] अनुमानं च नास्ति तथा संशयो विपर्ययोऽन-ध्यवसायो वा न सम्भवतीति [illegible]। [illegible] 20 [illegible] समासेन च [illegible] दृष्टान्तेनाह—यथा विशुद्धमिति। [illegible] इदानीं [illegible] एकमपि [illegible] तदेकमपीति [illegible]

प्रकृतिस्वमनापन्नाम् विकारतानाक्रोति सः । ऋतुपामेव ग्रीष्मान्ते महतो मेघसंप्लवात् ॥ इति विधिविविधिनयः समाप्तः ।

तस्यैकमपीत्यादि, यथोदन्वतो लोममुत्पादेऽङ्गारराशिवत् प्रचलदुपलभ्यते तथाऽऽत्मनेकरूपता मिथ्यैव प्रकृतिस्वमिति, प्रकर्षेण कृतिः प्रकृतिः, यत्पदार्थपरो मेघः, तत्स्वमनापन्नामेव विकार-
5 त्वोत्थानेव यत्पदार्थीन् आत्ममायावमभ्युपात् सर्वप्रकारमूलोपाधिस्वात्मानाक्रोति सः, तथा व्यासानां मायाकाररूपेण ग्रहसुपसंहरति च, को दृष्टान्तः ? ऋतुपामेव, ऋतूनां धामा—इन्द्र इव, निर्मलमाकाशं दृष्ट्वा पदार्थे भवन्ति महापर्वस्य गर्भ इति कुतो निर्मले नभसि वर्षसम्भवः ? तथापि सोऽमर्यस्यापि मासनेनैव शक्रः शक्रकार्मुकसंवदनमहामनसमिवपर्णिवकरकाधारापर्णीन् ग्रहसुपसंहरति मेघ-
प्यादे, यथैवैव पुनस्तादनैमस्यपर्वनामसः । यथेमतुपामः सृष्टिः सुरगणगमापृथग्भूतस्तमकति
10 स्वामिमवसेयाभिरूपा तथा सर्वपदार्थगमाभिरूपा सृष्टिर्मायावैवोपसंहारमेति मायविधिविधिनयः समाप्तः । एवं तावत्सर्वतो विधिविविधिनयविकल्पाः पुरुषमिषतिकालक्रमायमाया व्यासपाताः अनया दिशा सम्यगविविधिविधिनयमसहायेकारणपाता उन्नेतव्याः ।

इदानीं तेषु शब्दार्थो वक्तव्यः, स च सामान्येनोच्यते सर्वेषां तुल्यत्वात्, स च द्विविधः पदार्थो वाक्यार्थश्च, तत्र पदार्थस्तावत्—

15 एषु विधिविविधिषु विकल्पः शब्दार्थः, यतेषु पुरुषादिष्ववस्थास्मुपचरितप्रक्रियामेव कल्पितविकल्पसत्त्वात्तद्वस्तुनिर्विकल्पत्वात्, विद्या तु तत्त्वज्ञानं साऽऽगमविकल्परूपा न भवितुमर्हति आगोचरातिक्रान्तत्वात्तत्त्वज्ञानविषयानन्यात्मकैकपरमार्थस्य ।

(एष्विति) एषु विधिविविधिषु विकल्पः शब्दार्थः, यतेषु पुरुषादिष्ववस्थास्मुपचरितप्रक्रि-यामेवकल्पितविकल्पसत्त्वात् तद्वस्तुनिर्विकल्पत्वात् । वस्तुत्वादिमा ज्ञानतः सर्वसैकत्वापत्त
20 विज्ञाने सर्वस्य भावत्वात् । एतेन वस्तूत्वापत्तसम्बन्धो व्याख्यातो दृष्टान्ताभावात्, सर्वस्य सर्व-

---

भूमो भवे व्यालं मेघैः' इति यरैवद् पूर्व व्याख्येय । तत्र—अनन्तानेकरूपस्य अव्यक्तूलस्यमात्रिकस्य । तथाऽमेदरसं यदपि भवत्यादिरूपेण मेघमवात्मयेव ताद् ताद् वजति वर्षर्हत्ति मेघेति भाव । दृष्टान्तमाह—ऋतुपामेवेति ऋतुपामा-
मकः शक्रकार्मुक—इन्द्रधनुः अप्यत—तडित महाकाल—नीरूप कर्षिते—वर्षितम्, वर्षित—इति करका—हिमो-
पलादि: धारा:—अवस्थित्वा इति: । दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयो: साम्यमाह—यथैवमिति विधिविविधनयविवेकसमुपसंहर-
25 एवं—इति विधीति । अथ प्रोक्तेषु पुरुषादिवादेषु को शब्दस्य वाच्योऽर्थ इति विचार्य स च शब्दार्थ पुरुषादिवादार्थ
सर्वेषां तत्परिक्त तुल्यैव वस्तुतोऽभिमतः अन्यथा सर्वमतवादात्मैव विचार्यते न तु पृथग्वेत्याह—इदानीमिति । निवि-
कल्पवस्तुन एव परमार्थिकस्य तस्य च निर्विकल्पस्य तत्त्वमत्वेन अन्यादिमत्त्वादविकल्पोपचितः कल्पनिकल्पेतराल्पितो
विकल्प एव शब्दार्थ इत्याशयेनाह—एष्विति । ननु निर्विकल्पवस्तुन एव पारमार्थिकत्वे विकल्पस्यावश्येव तत्र कथं शब्दार्थ
वैकल्पाकल्पमात्—यतेषु पुरुषादिष्विति । नामरूपप्रपञ्चादिः अविद्यामूलनिर्मेयस्वस्तसादात्म्यार्थविकल्पमुपलब्ध
30 वीव इति भाव. मेघपुरमेर्यन्तादिपकल्पनयोपपादिति भावः । मतेऽन सर्वावस्थैकत्वं दर्शयति—वस्तुत्वादिमिति
तथा च वस्तुतत्त्वैरपल भवनिरुपणात्वेन ज्ञानात्मतैव सर्वेषां न तु भवितव्यम् इति भावः । सर्वज्ञानापत्तेश्च
च वस्तुप्याद् अनिर्वचनीयतात्मत्वं न सम्भवति व्याप्तिग्रहप्रसङ्गाभावात्मकादाह—एतेनेति । विकल्पत्वमाह—

गत्वात् भेदाभावात् । एतमर्थमन्योऽप्याह 'शास्त्रेषु प्रक्रियाभेदैरविद्यैवोपवर्ण्यते । अनागमविकल्पा तु स्वयं विद्योपवर्तते ॥' (वाक्य० कां० २ श्लो० २३५) शास्त्रेषु सांख्ययोगवैशेषिकवेदशिरःप्रभृतिषु प्रकृतिपुरुषद्रव्यगुणादिनित्यानित्याद्वैतद्वैतत्रैतादिपदार्थप्रक्रियाभेदैः विकल्पात्मकपदार्थप्रणयने यथाप्रक्रियमविद्यैवोपवर्ण्यते विकल्पस्यावस्तुत्वात् । विद्या तु तत्त्वज्ञानं साऽऽगमविकल्परूपा न भवितुमर्हति वाग्गोचरातिक्रान्तत्वात् तत्त्वज्ञानविषयानन्यात्मकैकपरमार्थत्वात् । यथोक्तं 'पण्णवणिज्जा भावा' (आव० नि० ४८८) इत्यादि, आगमाभ्यासात्तु सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्रतपोविशेषविशेषितविधस्य सर्वभावविषया विद्या स्वयमेव आत्मन्येवोपवर्तते, साविद्यमाना तु कुतश्चिदानीयते सा चानागमविकल्पेत्यत आह—'अनागमविकल्पा तु स्वयं विद्योपवर्तते' इति । तथा चान्यः 'विकल्पयोनयः शब्दा विकल्पाः शब्दयोनयः । तेषामन्योन्यसम्बन्धो नार्थं शब्दाः स्पृशन्त्यमी ॥' (न्यायमञ्जर्यां जयन्तभट्टेनोद्धृतेयम्) शब्दा इति शब्दानुमानप्रतिपत्तिहेतव इति । 10

अत्र आह—

ये त्वेते घटादिशब्दा भेदाभिनिवेशवन्तस्ते शब्दा एव केवलाः श्रोत्रग्राह्यत्वादर्थस्वरूपस्य वाचकाः, नन्विदं प्रसिद्धिप्रसृतव्यवहारविरुद्धम्, अत्रोच्यते न ब्रूमः प्रतिपादका इति, किं तर्हि ? वाचका इति ब्रूमः प्रतिपत्तृसङ्केतवशात्तदुपलक्षणत्वेन प्रतिपादकत्वं न विरुध्यते, मयूरविरुतवद्धि सङ्केताद्व्यवहारानुपातेन । 15

मार्थैकत्वं तदाम्नायेऽप्यभ्युपगतमिति दर्शयति—एतमर्थमिति भेदकल्पितमिदं प्रमाणादिप्रकरणमर्थमित्यर्थः । सांख्यमते हि नित्यौ प्रकृतिपुरुषावभिमतौ तत्संयोगाद् व्यक्तं प्रकृतेर्भेदमहदादिविपरिणामक्रमेण यदि तत्त्वाभिमानात् प्रकृतेः सर्वं सम्भवति पुरुषस्य अन्यत्वख्यातेन तत्प्रामान्युपपन्नात् । एवं योगदर्शनेऽपि । वैशेषिकमते तु ईश्वरस्य अनन्तशक्तेः योगीश्वरस्य निमित्तत्वात् द्रव्यादिविषयासूत्रणेन तत्सर्जनम् । वेदशिरःशास्त्रे—वेदान्तदर्शनेऽद्वैतवादिनस्सूत्राणेन परमार्थैकत्वस्य भेदसर्गप्रतिपादकस्येति विज्ञेयम् । विद्यास्वरूपमभिधत्ते—विद्या त्विति तत्त्वज्ञानं विशेष्यते तत्त्व 10 न शब्दार्थः वाग्गोचरत्वात् तत्त्वज्ञानविषयीभूतस्य परमार्थस्यानन्त्यस्यावस्तुत्वाद्विकल्पस्य अतो विद्या वाग्गोचरविकल्परूपा न भवतीति भावः । तत्र भाष्यमाह—पण्णवणिज्जा भावा इति 'प्रज्ञापनीया भावा अनन्तभागस्तु अनभिलाप्यानाम् । प्रज्ञापनीयानां पुनरनन्तभागः श्रुतनिबद्धः' इत्यावश्यकनिर्युक्तिगाथा । आगमाभ्यासात् कोपयोगीत्यत आह आगमाभ्यासात्त्विति सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्रतपोविशेषसमन्वितत्वाद्विद्यायाः पुनरस्य भावाभ्यासात् स्वात्मनि निरूपणैव तत्त्वस्वरूपा विद्या सर्वभावविषया आत्मन्येव प्रकाशतामुपयातीति भावः अनागमेति, शास्त्रेषु प्रक्रियाभेदैरविद्यैवोपवर्ण्यत इति पूर्वार्धे । अन्यदपीदं विकल्पात्मकत्वे प्रमाणयति—विकल्पयोनय इति शब्दा हि पूर्वानुभवसंस्कारजन्यविकल्पजन्यत्वात् विकल्पप्रभवाः प्रत्यक्षानुत्पादकाश्चेति इत्यन्ये अनुमाने इतिवृत्तकमात्र इति यथार्थं एव तेषामर्थावबोधकत्वमित्यर्थः । योगिभ्यस्तु शब्दविकल्पयोः कार्यकारणभावः प्रकल्पितशब्दा इत्यनेन केनोऽपि निवर्तित इत्याह—शब्दा इतीति । अथैते घटादिशब्दा वार्थस्य प्रतिपादकाः श्रोत्रग्राह्यत्वात् भेदकाभिनिवेशकत्वे—ये त्वेते इति अर्थप्रतिपादकत्वमर्थस्यैवाभिमतत्वाच्छब्दस्य प्रतिपत्तेश्च न तु शब्दमात्रम् विरुद्धव्यवहारविरुद्धत्वाभिप्रायेण व्याचष्टे—घटादीति वाचका इति मूलस्वपरसाभिप्रायसमाधानपुरस्सरमाह प्रतिपादका इति प्रतिपत्तिपक्षं दूषयति । अत्र प्रतिभाति तत्र विवक्षा यथाऽर्थे वर्तते परिस्फुटं प्रतिभासमानपुरस्सरा श्रोत्रविज्ञानपरा शब्दे लिङ्गे च वर्तते बहिरर्थसत्त्वप्रतिभासनादिर्थं तस्यैव बाधितम् अतः श्रोत्रप्रत्यक्षविरुद्धत्वात् शब्दस्वरूपेण तत्र विवक्षा न तु बहिरर्थः शब्दलिङ्गयोर्विषयः यदि विवक्षा भवेत् तदा शब्दस्वरूपं विना तदर्थप्रतीतिः स्यात् न च सम्भवति शब्दलिङ्गयोरर्थे सम्बन्धवैकल्यम्, सम्बन्धप्रतीतेश्चाकाङ्क्षासन्निधियोग्यतादेः तथैव तत्र एकत्वप्रतीति- 25 वाच्यवाचकत्वाभ्युपगमस्य निष्फलत्वात् प्रमाणान्तरानुमानव्यवहाराच । एतच्छब्दलिङ्गाभ्यां बहिरर्थावबोधसिद्धिः शब्दाः प्रयुक्ते

(ये त्वेत इति) ये त्वेते घटादिशब्दा भेदमभिदधते शब्दा एव केवलं नार्थस्वरूपस्य वाचकाः, घटादिप्रतिपादनसमर्थाभिमता न प्रतिपादका इत्यर्थः। ननु इदं प्रसिद्धिमनुवर्तमानव्यवहारवि- रुद्धं त्वयोक्तम्, अर्थस्याप्रतिपादका घटादिशब्दा भेदमभिदधत श्रोत्रमात्रग्राह्यत्वादिति, घटादिशब्दा इति च व्यवहारादेव तेषां घटाद्यर्थप्रतिपादकत्वसमर्थनादिति, अत्रोच्यते न ब्रूमः प्रतिपादका इति, किं तर्हि? वाचका इति ब्रूमः प्रतिपत्तृसङ्केतवशादुपलक्षणत्वेन प्रतिपादकत्वं विकल्पात्मनोऽर्थविषयस्य न विरु- ध्यते, यस्मात् मयूरविरुतं सङ्केताद्व्यवहारानुपातेन, यथा मयूरविरुतं ग्रामसमवर्षस्थानगमनाद्यन्यतमा- वस्थाविशेषसहचरं सुचरं तयोस्तत्काले इत्यसङ्गतेः पुरुषस्य तादृग् विज्ञानमादधाति, एवं पुरु- षोऽपि घटपटादिशब्दोच्चारणेन पूर्वसङ्केतवशात् पुरुषान्तराय स्वाभिप्रायमर्पयतीति न प्रसिद्धिव्यवहा- रविरोधौ, तथैवाचेतनशब्देष्वपि काकरुतश्येनपतनादिषु सङ्केतादेव शुभाशुभादिपरिज्ञानं दृश्यते।

अथवा ते सर्व एव शब्दास्तस्यैव चैकस्य ब्रह्मणो लक्षणार्थाः तदेकदेशत्वात् प्रागभिहि- तमत्यन्तप्रसिद्धिवत्, यथा गौर्विषाणी ककुद्मान् प्रान्तेवालधिः सास्नावानिति, एवं च कृत्वाऽऽ- हुः—सर्वधातवो भुवोऽर्थमभिदधतीति।

(अथ वेति) अथवा किमनेन प्रसिद्धिव्यवहारविरोधपरिहारपरिक्लेशेन? अयमेव सुशिष्टः परिहारो न्यायी च तद्यथा—ते सर्व एव शब्दास्तस्यैव चैकस्य ब्रह्मणः—पुरुषार्थ्यत्वमविधिविधिविषयवि- कल्पस्य यथोपपादितस्य स्वभावस्थितस्याप्यतमस्य लक्षणार्थाः, तदेकदेशत्वात्, प्रागभिहितमत्यन्तप्रसिद्धिवत् यथा गौर्विषाणी ककुद्मान् प्रान्तेवालधिः सास्नावानिति, यथैते विषाण्यादिशब्दाः गोरेकदेशवाचित्वा- ल्लक्षणार्थाः प्रसिद्धाः सङ्केतवशात् गोरेव वाचकाः, तदवयवानां तस्मादभिन्नत्वात्, एवं सर्वशब्दा- स्तदवयवानां तदोऽभिन्नत्वात् तस्यैव ब्रह्मणो वाचका इति वाचकत्वेऽप्युपपन्नः प्रसिद्धिव्यवहारावि-

---

रान्यथ शब्दा इति तर्कानारम्भमाश्रयेत तत्त्वं न पश्यतामव इति भावः। ननु घटादिशब्दा इत्येव घट- घटार्थप्रतिपादकाः शब्दा निरूपणीयाः अन्यथा धर्मिग्रहमेव न स्यात् तथा च व्याघातप्रतिपादकः शब्दा अर्थ- प्रतिपादका इति पक्षनिर्देशो व्याहतार्थः तथा लोके घटादिशब्दा घटार्थप्रतिपादका इति व्यवहारस्य प्रसिद्धः तद्विरोधश्च कथं समाधेयमिति घटादिशब्दा नार्थस्य वाचका इति प्रतिज्ञाभिमतार्थः। भाष्योऽपि न वयं घटादिशब्दा नार्थस्य प्रतिपादका इति ब्रूमः किन्तु नार्थस्य वाचका इति तथा प्रतिपादकत्वमेकेनापि शक्यं न निषेधाम अपि तु शब्दार्थयोर्वाच्यवाचकभावमेव तेन शब्दात्मा शक्तिग्रहणसहकारेण प्रतिपत्ता इत्यतोऽर्थ- प्रतिपादकत्वविषयव्यवहारोपपत्त्या प्रतिपादकत्वं न विरुद्धमित्याशयेनाह—न ब्रूमः प्रतिपादका इतीति। अथ किं तदन्यद् व्याख्याति—यथेति वाचकवाचकभावव्यतिरेकेणापि तद्दृष्टं वाचकत्वमयूरविरुतं प्रतिपत्ता पुरुष च एव प्रतिपद्य यदा कालान्तरे तादृशकालमयूरविरुतं शृणोति तदा स्वस्य तादृशकालज्ञानस्यापरिज्ञानं तत्काले तत्तदवस्थाविशेषेण तद्विशेषस्य पूर्वं तेन प्रतिपन्ना सङ्केतस्य स्मृतत्वादिति भाव। एवं शब्देष्वपि सम- विता विशेषज्ञत्वादाह—एवं पुरुषोऽपीति। एवमेव सङ्केतवशादेव चेतनचेष्टायाः कर्तृत्वं शकुनस्य शुभाशुभ- प्रज्ञानं पुरुषस्य भवतीत्याह—तथैवेति। अथ प्रसिद्धिव्यवहारविरोधपरिहारार्थं शब्दानामवाचकत्वपक्षे क्लेशस्य महत्त्व आरोपणम् अन्यत्र वाचकत्वेऽङ्गीकृतेऽपि न विरोधः सम्भवतीति स्पष्टयितुमाह—अथवेति यथा उप- वाचका श्रौतविशेषप्रयोगेण पुनर्विशेषं बोधयन्ति यथा चैतन्यादिशब्दाः तत्तदवयवद्वारेण तत्तदवयविनिकाय्येन चेतनाधिष्ठानात् पदार्थविषयानुसारेण तदात्मनो ब्रह्मणो बोधकत्वादित्यत आह—ते सर्वे एव शब्दा इति 'विषाणी ककुद्मान् प्रान्तेवालधिः सास्नावानिति गोत्वे दृष्टं लिङ्गम्' (वैशे अ २ आ १ सू ८) इति सूत्रोक्तविषाणादिशब्दा- विषाण्यवयवावयविनामभेदाद्वारेण गोर्बोधक अवयवावयविनोरभेदात् तथा सर्वे शब्दा इत्याह—यथा गौर्विषाणीति।

शेषः, अभिधेयमवनलक्षणोपलक्षणार्थत्वे सर्वशब्दानां सम्यग्लक्षणविनिश्चितिसंचारित्वापत्तेराह—यच्च कृत्वाऽऽहुः, सम्यग्लक्षणविद् इति वाक्यशेषः । सर्वधातवो भुवोऽर्थमभिदधतीति, तेषामप्यस्तित्वेन दर्शने करोत्यादिधातूनां सत्तार्थानतिक्रमेण स्वार्थभवनमुपपाद्य भुवं वदन्तीति भूवादयो धातवोऽस्मदीयाः सौगातिके-भ्यश्चैतस्माद्भूवादिसम्यग्व्याख्यानात्मान्तराणामिति, उक्तः पदार्थः ।

इदानीं वाक्यार्थ उच्यते—

एकोऽनवयवः शब्दो वाक्यार्थः, भवनस्यानवयवत्वात्, एष द्रव्यार्थो विधिविधिनयः, सङ्ग्रहदेशत्वादस्य द्रव्यार्थता, इह तु द्रवति भवतीति द्रव्यं भवनं भावः, निबन्धनमस्य सोमिलब्राह्मणप्रश्ने 'किं भवं ? एके भवमित्यादिके व्याकरणे 'सोमिला ! एगे वि अहं दुवे वि अहं, अक्खए वि अहं अव्वए वि अहं, अवट्ठिए वि अहं, अणेगभूयभावभविए वि अहं' (भग० श० १८ उ० १० सू० ६४७) इत्यादि ॥

(एक इति) स एकोऽनवयवः शब्दो वाक्यार्थः, वाक्यस्यार्थश्च वाक्यार्थः वाक्येन युक्तोऽर्थो वाक्यार्थः, वाक्यसम्बन्धाद्वाक्याद्वाक्यस्यैवार्थः । यथाहुः—आख्यातशब्दः संघातो जातिः संघातवर्तिनी । एकोऽनवयवः शब्दः क्रमो बुद्ध्यनुसंहृतिः ॥ पदमाद्यं पृथक् सर्वं पदं साकाङ्क्षमित्यपि । वाक्यं प्रति मतिर्भिन्ना बहुधा न्यायदर्शिनाम् ॥ (वाक्यपदीये का० २ श्लो० १ २) तत्र येरेकोऽनवयवः शब्द इत्युक्तं तैर्भिन्नोऽभिप्रेतः भवनस्यानवयवत्वात्तथैव पदवाक्यशब्दस्वरूपायाः मतत्वादिति, न तु

अभिधेयं धातुभिरुक्तं तत्प्रतिपादयितुमाह—एकश्चेति का च तत्प्रतिपत्तिरित्याह—सर्वधातव इति, न्यायस्य सर्वे धातवो भुवोऽर्थमाहुरिति अत आतवन्तो धातुः न तु क्रियावचना पचादीनां सामान्यविशेषभावेन करोतिना किं करोति ? पचति पाकं करोतीत्येवं सामानाधिकरण्येऽपि अस्तिभवतिविषयीणां करोतिना सामानाधिकरण्याभावादतुल्यतापत्तेः यदि भवति 'किं करोति ? अस्ति' इति । एवं भवति पचति भवति पठति भवत्यस्तीति सामान्यवचनभावेन भवतिनैवाधिकरणेन सामानाधिकरण्याद्भवनवचनत्वैव धातुत्वम्, भवतीति भावः पचादयस्य क्रियाः भवतिक्रियायाः कर्म भवन्तीति भावा वक्तव्ये व्यपेयमरणमध्यो भवति अत्यन्तमरणस्य सत्ताक्रमादिविपरिणामापत्तेर्भवस्यापत्त्यभावविकारेषु भावात्वं षड् भावविकारं भवतीत्यत्र पदमनुसृत्य इतीति भगवत्येव वचनम् । न च एका इव इत्यादिप्रतिपत्तिकानामपि भाववचनत्वाद-धुर्ल प्राप्तमिति वाच्यम्, तत्रैतावन्मात्रप्रदर्शनपरात्त मान्यते का सा भावः क्रिया हि मान्यते सामान्यमेतत्तु द्रव्यम् । न च भावा भावेनाभिधानविरुद्धत्वादपि बहुत्वमथवा भावत्वं हि पुत्रजन्मना मान्यते इति वाच्यम्, भाववचना ये भूवादयः ते धातव इत्यर्थाच्छब्दादेव एवैतेनाभिहितं सूत्रेण भूवादयो धातवः (पा. १-३ १) इति भवतीति भुः भुवं वदन्तीति भूवादयः भवेदर्थान्तरेऽपि इत्युत्पत्तिः । आत्मलाभमर्थं भावयन्ति ये धातवः तेन क्रियार्थाभिधायिनो न धातुत्वाः अथवा भवस्य सत्ता एवाक्रियमाणाभिप्रायतः भवत्येवानेकक्रियाभिवर्तनात्मिका प्रत्येकं सम्यग्भावस्थी भावस्वभावरूपा धात्वादिरूपता भाव इति । अथ वाक्यस्यार्थप्रदर्शनायाह एकोऽनवयव इति वाक्यार्थोऽयं स्फोट-वादिनां मतेन पैलोपादितैव प्रकाशमुपलभ्यमानस्वरूपं प्रतिपद्यते स शब्दः स्फोटः ध्वनिः शब्दगुण इति स्फोटो द्विविधः वाच्यः वाचकश्चेति वाचकोऽपि जातिव्यक्तिभेदेन द्विविधः तत्र व्यक्तिस्फोटस्य जातिः संघातवर्तिनीति व्यक्ति-समष्टिरेकोऽनवयवः शब्द इति व्याख्यान्तरस्य तु बुद्ध्यनुसंहृतिरित्यनेनोक्तेः । तत्र वर्णोऽस्य शब्दो वा निर्विभागः एकार्थ-प्रदो बोधकभावः शब्दः स्फोटस्वरूपमेव वाक्यम् यथा चित्रज्ञानं नीलाद्याकारमेकमेव प्रतिभासमानं नीलादिभेदेनैव भिद्यते नीलपीताद्यनेकाकारमेव विज्ञानमुपजायते वस्तुतस्तत्र ज्ञाने आकारभेदो नास्ति तथा शब्दपदयोर्वर्णयोः सदृशम् । वाक्यस्यार्थभेदस्वरूपं च वाचकस्वरूपवत्कल्पितत्वात्पदवर्णविभागाभावात् यथा वाक्यं निर्विभागं स्फोटरूपं वाचकं तथा वाक्यार्थोऽपि अत एव वाक्यस्यार्थश्च वाक्यार्थ इति उभयोरेकत्वमिति भावः । देवदत्त ! गामभ्याजेत्यादौ वाक्ये देवदत्तादिपदानां पृथगर्थाभावात् । अत्र स्फोटे—भवनस्यानवयवत्वादिति स्फोटस्वरूपस्य नि

सर्वो ह्येकस्यैव सर्वत्वादिति । परिहार्यं मया द्रव्यार्थो विधिविधिनयः । द्वेधोऽस्मात्—सङ्ग्रहैकत्वा-त्मक द्रव्यार्थ इति सङ्ग्रहो द्रव्यार्थः । स पुनर्द्विविधः सङ्ग्रहो देशसङ्ग्रहः सर्वसङ्ग्रहश्चेत्येवमादिश्चत्वप्रकारो ऽसौ । भार्ये सर्वभेदसङ्ग्रहैर्नयानाम्, यथोक्तं 'एक्केको य सयविहो सत्तनयसया हवंति एमेव' इति, (आ० भा० २२६ नियु० २२६४) सङ्ग्रहस्यापि द्रव्यार्थता 'तित्थयरवयणसंगहविसेसपत्थारमूल-

5 वागरणी । दव्वट्ठिओ य पज्जवणओ य सेसा वियप्पासिं' ॥ इति (संमति० कां० १ गा० ३) अत्र नात् द्रव्यार्थसमासत्वादिनये व्याख्याता, तस्मात् सङ्ग्रहैकत्वात्यन्तव्यवहारस्य द्रव्यार्थत्वमिति । द्रव्य-शब्दस्य कोऽर्थः ? द्रवतीति द्रव्यम्, गुणसन्द्रावो द्रव्यम्, द्रव्यं भव्यं योग्यम्, भूमादौ इति भावि-योग्यमित्यर्थमासियोग्यं दारु, क्रियावदादिलक्षणं द्रव्यमित्येवमादि यथासम्भवं व्याख्येयम् । इह तु भवतीति भावः, भाव्यचतुष्टये पुरुषादिसमावान्ते, भवन भावोऽस्ये पूर्वोक्तवत् पूर्वविसृष्टा-

10 नपायाम् । द्रवति भवति गच्छति सततमिति द्रव्यम्, गत्यर्थत्वात्, 'द्रव्यञ्च भव्ये' इति वचनात्, न विकारापत्तौ विधिविधिनयानुपपत्त्यात्मार्थम् । किमेतत् सामान्यवादिना त्वमनीषिकयोच्यते तथा, भाद्दोत्तिसार्पेऽपि नियमनमस्य पर्यवसानादि पद पदनिर्गतमिति ? अत्राचार्यैरुच्यते—नियमनमत्र सोमिलब्राह्मणप्रश्ने 'किं भवं ? एगे भवमिसादिके व्याकरणे' 'सोमिला ! एगोवि अहं दुवे वि अहं, अक्खए वि अहं, अव्वए वि अहं, अवट्ठिए वि अहं, अणेगभूयभावभविए वि अहं' (भग० श० १८ उ०

15 १० सू० ६४७) इत्यादि नियमनमिति ।

एवं द्वितीयो विधिविध्यरः सविकल्पो नयचक्रस्य समाप्तः ॥

स्याद्, यथा [illegible] विभागे नास्ति [illegible] प्रमाणपदार्थस्य विभागः ? । मूल एव विभागेन [illegible] प्रविभागेऽपि [illegible] प्रतिपद्यत इति भाव । तित्थयर इति 'तीर्थंकरवचनसङ्ग्रहविशेषप्रस्तारमूलव्याकरणी । द्रव्यार्थिकश्च पर्यवनयश्च शेषा विकल्पाश्च' इति छाया । तदर्थश्च तीर्थं द्वादशाङ्गं तदाधारो वा सङ्घः तत्करणात् तीर्थंकर

20 [illegible] तीर्थंकर [illegible] येषां [illegible] तस्मिन् [illegible] सङ्ग्रहविशेषौ द्रव्यपर्यायौ तयोः प्रस्तारो विस्तारः [illegible] सङ्ग्रहव्यवहारस्य विशेषप्रस्तारस्य [illegible] मूलव्याकरणी आद्यवक्तारौ द्रव्यार्थिकः पर्यायनय शेषा [illegible] विकल्पा भेदा इति । एतेन सङ्ग्रहस्य द्रव्यार्थत्वं सिद्धम् [illegible] पुरुषादिपदाः [illegible] एकमपि द्रव्यार्थत्वमिति भावः । द्रव्यार्थशब्दस्य यथावत् विविनक्ति [illegible] प्रदर्शय एवमत्र द्रव्यार्थ-समासस्येति द्रव्यस्य [illegible] द्रव्यशब्दार्थं व्याचष्टे—द्रव्यशब्दस्येति । [illegible]

25 [illegible] द्रव्यमिति [illegible] तस्य [illegible], विधिविधिनयस्य च सङ्ग्रहैकत्वात् [illegible] द्रव्यार्थता [illegible] देशसामान्यविशेषस्य-इह [illegible] । विधिविधिनये [illegible] तत्र पुरुषादि [illegible] भवतीति [illegible] द्रव्यशब्दार्थं [illegible] न भावार्थे भवनं भाव इति [illegible] भेदेन इति भावः । [illegible] द्रव्यशब्दार्थं [illegible] —न विकारापत्तावित्ति । एतेन [illegible] पृच्छति—किमेतदिति । सोमिला एगो इति हे सोमिल ! एकोऽप्यहम्, द्वावप्यहम्, अक्षयोऽप्यहम्, अव्ययोऽप्यहम्, अवस्थितोऽप्यहम् अनेकभूतभावभविकोऽप्यहमिति छाया ॥

30 इति विजयलब्धिसूरिविरचिते विषमपदविवेचने नयचक्रस्य
द्वितीयो विधिविध्यरः समाप्तः ॥